

'સરતુ' સાહિત્ય' એટલે ઉત્થામાં ઉચ્ચ' સાહિત્ય

સુભાષિતરત્નભાંડાગાર

[સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે ૬૩૦૩ સંસ્કૃત સુભાષિતોનો સંગ્રહ]

તં સજ્જનાઃ સુકવિશાલિકવિત્વપુષ્પાણ્યાદાય મુખ્મિતવતઃ સુગુણર્મમૈતત્ ।
લંઘારયન્તુ કુસુમોદ્ગમ્લહારરૂપ કળ્પે સુભાષિતમપાસ્ત્રમસ્તદોલમ્ ॥

ઉત્તમ કવિઓરૂપી વૃક્ષોના કવિત્વરૂપી પુષ્પોને લઈને સુદર ગુણોથી (દેરાઓથી) ગૃંથીને મેં જે ઉજ્જવલ પુષ્પહારરૂપ આ સુભાષિત-ગ્રંથ બનાવ્યો છે, તેને સજ્જના કહી શકાય છે. એ સ્વયં નિર્દોષ હોઈ તેનાથી સમસ્ત દોષો દૂર થઈ જાય છે.

Sa8Ks
S E V. K
56727

ત્રિલોકી અમરકાવ્યપ્રણેતા
સરતુ સાહિત્ય પર્યટક અર્વાલય
૬ બદલાસે અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ રોડ મુંબઈ-૨

પચીસ રૂપિયા

© સરસ્વતી સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ

આવૃત્તિ	સને	પ્રત
૧ લી	૧૯૫૭	૧૨૫૦
૨ જી	૧૯૬૫	૧૫૦૦
૩ જી	૧૯૭૫	૨૦૦૦

23 JAN 1987

નિવેદન

સંસ્કૃત સાહિત્યના કાવ્ય, નાટક, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેમાં ગૂઢાર્થના અર્થસંગ્રહ શ્રેષ્ઠ વાક્યો—અર્થાત્ સુભાષિતોનો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે આ સુભાષિતોની વિશેષ ખૂબી એ છે કે તેઓ બધા પદબદ્ધ હોઈ સહેલાઈથી મોઢે કરી શકાય છે

આવા સુભાષિતો જાણવા અને મોઢે કરવાનું મહત્ત્વ ઘણું છે ઘણા સુભાષિતો એવાં નીનિપૂર્ણ અને કિંમતી હોય છે કે માણસની બધ અને સાકરી દૃષ્ટિને ખુલી—વિકસિત કરી દે છે માણસને જિંદગીના ક્ષેત્રોમાં કેમ વર્તવું તેની સમજણ પાડી તેને ચતુર, વ્યવહારકુશળ અને વિચક્ષણ બનાવે છે કોની સાથે, કેવા પ્રસંગે, કેમ વર્તવું, શું કરવું, શું બોલવું વગેરેની હોશિયારી માણસમાં ઉત્પન્ન થવામાં સુભાષિતો ઘણા ઉપયોગી થાય છે

૧મી સુભાષિતો વિનોદ, રમૂજ અને નીતિથી પુકત હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ તે તેમને ખૂબ રસપૂર્વક ગ્રહણ કરી બે છે અને આજુબાજુના વ્યવહાર તથા પ્રસંગોમાં તેનો ઉપયોગ કરવા લાગી જાય છે આથી તેમનામાં બુદ્ધિની તીવ્રતા, વ્યવહારિક દક્ષતા અને નીતિની દૃષ્ટિનો જલ્દી વિકાસ થવા લાગે છે, જે તેમને જીવનમાં ઠેક સુધી ઉપયોગી થાય છે.

હિતોપદેશ, પંચતત્ત્વ, નીતિચતક વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પુવકો અને સામાન્ય જનોને ઉપયોગી એવાં ઘણા સુભાષિતો છે એ ખૂબ ઉપયોગી થયેલા તથા લોકપ્રસિદ્ધિને પામેલા છે આ ઉપરાંત વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્થળે સ્થળે વેરાવેલા બીજા અનેક રસો સમાન સુભાષિતોનો લાભ લેકોને મળે તે માટે ઘણા વિદ્વાનોએ એનો સંગ્રહ કરવાના પ્રયત્ન કરેલા છે એ બધા પ્રયત્નોના અગારે તૈયાર થયેલા મોટો સંગ્રહ તે આ સુભાષિતરત્નભાગાગાર છે સુભાષિતોના જે રસો, તે રસોના જે ભાણ્ડ અર્થાત્ પાત્રો—સંગ્રહો, તેનો અગાર એટલે ભંડાર એવો એનો અર્થ છે

આ ગ્રંથમાં જુદા જુદા વિષયના ૬૩૦૦ જેટલા સુભાષિતોને યાવ પ્રકરણોમાં આપવામાં આવ્યા છે સામાન્ય નીતિથી લઈને લગભગ તમમ ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગી સુભાષિતોના વિપુલ સંગ્રહ આ એક જ ગ્રંથમાં આપણને મળી શકે છે એથી ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ મહત્ત્વનો બની રહ છે ૧મી ૨. સુભાષિતોના ક્ષેત્રોમાં સંસ્કૃત ભાષાની મહત્તા, પ્રીકતા અને ગભીરતા જોવામાં આવે છે ઘણા ક્ષેત્રો અનેક અર્થો, ક્ષેત્રો, અગારો, ભાષાચાતુર્ય, વ્યાજ્ઞેકિતઓ, કટાક્ષ અને વિનોદથી ભરેલા છે

સુભાષિતો મનનીય છે, એટલું જ નહીં, કોઈ પણ માણસને આમાંથી જ્ઞાન અને શારિત્ર્ય સાથે વિનોદ મળી શકે છે ફરસદનો વખત આનંદ, તાજગી અને બુદ્ધિવિકાસ મળે એ રીતે પસાર કરવામાં પણ આ સુભાષિતો એક ઉચ્ચ સાધન બની શકે એમ છે આ ગ્રંથ વિદ્વાનોને વિદ્વાનતામાં ઉપયોગી છે અવિદ્વાનોને વિદ્વાન થવા માટે ઉપયોગી છે સુખી લોકોને પરમ સુખ માટે ઉપયોગી છે અને દુખી લોકોને દુખાનું વિસ્મરણ કળવી સુખાનુભવ લેવા માટે ઉપયોગી છે ટૂંકમાં આ ગ્રંથ સર્વને સર્વ સમયમાં ઉપયોગી છે

આ ગ્રંથ સને ૧૮૯૯ માં ૨૬૦ વસંતજી પરમાનંદ શાહેવાળા—મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અને તેની પુનરાવૃત્તિના હક્ક આ સંસ્થાને મળતા તેની પ્રથમ આવૃત્તિ સને ૧૯૫૭ માં બહાર પાડેલી તે પછી સુધારાવધાન સાથેની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૬૫ માં બહાર પડી હતી તે પણ ખલાસ થતા આ ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે અગાઉ કરના કાળજી, મજૂરી તેમ જ અન્ય સીજોના ભાવમાં થયેલા બે થી ત્રણ ગણા વધારાના કારણે આની કિંમત રૂ. ૨૫—૦૦ રખાઈ છે આમ છતાં અનેક પ્રકાશકોના ધોરણ કરતા તે ઘણી ઓછી હોવાનું જણાયા વિના રહેશે નહિ

આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત ભાષાના રત્નરૂપ ક્ષેત્રોનો મહાસંગ્રહ છે આમાં જીવનઘટકોની નીતિઓ અને ડગલે ને પગલે ઉપયોગી વિચારરત્નો સમાયેલા છે તેનું મનન કરનારને સામાન્ય નરમાથી નરરત્ન બનાવવાનો પ્રભાવ તેમાં રહેલો છે આ ગ્રંથ શાના મહાશાળાના વિદ્યાર્થીઓએ આ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ સંસ્કારપ્રિય કુટુંબોએ ઘરમાં વસાવવા યોગ્ય છે હાઈસ્કૂલો તથા કોલેજોમાં પુસ્તકાલયો, કસ્ટ્રા અને શહેરોના પુસ્તકાલયો આને વસાવી લેશે એવી આશા છે

આશા છે કે ગુજરાતના સામાન્ય શિક્ષિત તેમ જ સંસ્કાર-સાહિત્ય પ્રિય વર્ગ માટે આ ગ્રંથ ઉપયોગી અને આદરપાત્ર બની રહેશે.

વલ્લભવિદ્યાનગર,

તા ૩૦-૧૦-૭૫

સંસ્કૃત સાહિત્ય મુદ્રણાલય દસ્ત'ના દસ્તીઓ વતી

એચ. એમ. પટેલ (પ્રમુખ)

અ ત્ત્વ મ

પ્રથમ પ્રકરણ—મંગલાચરણ

વિષય	શ્લોકસંખ્યા	પૃષ્ઠ
પરબ્રહ્મ	૭	૧
ગણિય	૩૩	૨
સરસ્વતી	૧૩	૬
શિવ	૧૬૭	૭
ગંગા	૨૧	
ચંદ્રની લેખા	૨૩	
શિવનું નેત્ર	"	
શિવનો કંઠ	૨૪	
શિરોમાલિકા	"	
ગણેશ	"	
નર્તી	૨૫	
તાડવનુજ	"	
અર્ધનારીશ્વર	૨૭	
પાર્વતી	૪૯	૨૮
કાર્તિકેય-પદ્મજા	૨	૩૫
હરિ અને હર	૮	૩૬
ત્રિમૂર્તિ	૪	૩૭
વિષ્ણુ	૩૭	"
ગરુડ	૪૨	"
લેખનારાયણ	"	"
લક્ષ્મીજી	૧૪	"
સમુદ્ર	૪૪	"
બક્ષાજી	૨	"
દશ અવતાર	૧૮૧	"
મત્સ્ય-અવતાર	૪૫	"
કૂર્મ-અવતાર	૮૬	"

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વગદ—અવતાર	૪૭
નૃસિંહ—અવતાર	૪૯
વામન—અવતાર	૫૧
પરશુરામ	૫૨
ભગવાન સમચંદ્ર	૫૩
સીતાજી	૫૫
હનુમાન	"
રામ અને કૃષ્ણ	૫૬
શ્રીકૃષ્ણ	"
બાલમંદ	૬૭
રુકિમાળી	"
ગંધા	"
નંદકે	"
વેણુ	૬૮
બુદ્ધ—અવતાર	"
કર્તિક—અવતાર	૬૯
સૂર્ય	૧૮ ૬૯
સૂર્યના કિરણો	૭૦
સૂર્યના ઘોડા	૭૧
ચંદ્ર	૩ ૭૨
પૂર્ણી	૧ "
દ્વિતીય પ્રકરણ—સામાન્ય	
સુભાષિતપ્રશસા	૧૯ ૭૩
વિદ્યાની પ્રશસા	૧૫ ૭૫
કાવ્યની પ્રશસા	૪૫ ૭૬
નાટ્યપ્રશસા	૨ ૮૧
કુશલવિદ્યા	૨ "
સામાન્ય કવિપ્રશસા	૫૪ "

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વિશિષ્ટ કવિપ્રશસના	૬૯	૮૭
અમરસિંહ	"	
મન્દિદાસ	"	
ગણેશ્વર	"	૮૮
ગુણાકેય	"	
જગન્નાથ પડિત	"	
જયદેવ	"	૮૯
જ્યોતિરીય	"	
દડી	"	
દ્રોણ	"	
ધનંદ	"	
નરહરિ	"	
પ્રવરસેન	"	૯૦
બાણ	"	
બિલ્હણ	"	
ભટ્ટાર હરિચંદ્ર	"	
ભવભૂતિ	"	
ભાગ્ય	"	૯૧
મયૂર	"	
માનગ દિવાકર	"	
મુસરિ	"	
રત્નખેટ દીક્ષિત	"	
રાગચંબર	"	
વા મીકિ	"	૯૨
વિજળ્યા	"	૯૩
વિજિજ્ઞા	"	
વાસ	"	
શાકલમલ	"	
સાતવાહન	"	

सुदर्शन	८३	गुप्तप्रशसा	४५	१८३
सुभाषु	८४	सिद्धप्रशसा	१८	१८७
कविश्रीनो समूह	"	सत्तनप्रशसा	३	१८८
कुम्भिनिका	२५	समाप्रशसा	३	"
पट्टिनप्रशसा	२७	विनयनी प्रशसा	१	"
कुपटिनिका	५५	मन्त्री प्रशसा	३	"
वेदपाटीनी प्रशसा	१	२ मन्त्री प्रशसा	"	"
वेदपाटीनी निदा	१	२ मन्त्री प्रशसा	५	२००
वैशाखप्रशसा	८	अवभाषवर्णन	१४	"
वैशाखप्रशसा	३	वासीनु वर्णन	१७	२०२
नैशाधिकप्रशसा	५	मारा वकतीनी प्रशसा	१५	२०३
नैशाधिकनिदा	१०	मौनना गुह्य	४	२०५
भीमासकप्रशसा	५	स्वानतो भद्रिमा	१४	"
भीमासकनिदा	२	मन्त्रागनिप्रशसा	३८	२०८
वेद्यप्रशसा	६	दुर्जनसगनी निदा	१३	२०८
कुवेदिनिदा	८	स्नेहवचन	२	२११
गणकप्रशसा	१११	सुमि प्रशसा	१८	"
कुगणकनिदा	५	कुम्भनिदा	२	२१२
✓ सुवर्णप्रशसा	२१८	संसार	८	"
✓ दुर्जननिदा	१८३	गुह्यस्थाश्रमप्रशसा	८	२१३
वसुधैव कुटुम्बकम्	४३	गुह्यस्थाश्रमनिदा	४	२१४
धनप्रशसा	१५	पुत्रप्रशसा	१४	"
धननिदा	२०	मन्त्रप्रशसा	१३	२१५
धनिकप्रशसा	१५	कुपुत्रनिदा	१२	२१८
हरिद्वी निदा	५२	ननीनो भद्रिमा	१३१	२१७
दानप्रशसा	२८	गुह्यस्थाश्रमवर्णन	१८	२३०
बोद्धनी निदा	११	भूषणु वर्णन	२	२३२
उदारनी प्रशसा	१५	विभूक्त	५	२३३
कृपावर्णन निदा	४३	परगुहवास	४	"
याचकनिदा	४७	उर वरवानो योग	१४	२३४
✓ मरोपकारप्रशसा	१४	सेवकनिदा	१८	२३५
कृतकनिदा	४	छपननी सकृत्ता	११	२३७
✓ सनेयप्रशसा	१८	क्षी	३	२३८
✓ भूषानी निदा	४१	प्रदान	६	"
✓ धीरप्रशसा	१४	वापारीनो	३	२३८
वीरप्रशसा	५	कमिनो भद्रिमा	३०	"
तेजस्वीप्रशसा	२२	मन्त्रपाननी निदा	६	२४३
मन्त्रस्वीप्रशसा	४८	तमाकु	७	"
मन्त्रस्वी निदा	२	मात्रान नीति	१०५१	२४४

तृतीय प्रकरणः राजप्रकरणं		
राजसम्भावर्णन	१४	३३७
राजना भिनन भाटे	१	३३८
सामान्य राजप्रशसा	२८३	३३८
विशिष्ट राजप्रशसा	१८२	३३६
अकम्बर	"	"
अनगभीम	३७७	"
अनुनेन्द्र	"	"
कर्ण	"	"
कुर्ति राज	३७८	"
कृष्णिनो राज	"	"
कृष्णराज	"	"
कामिनो राज	"	"
कानवीर्य	३७८	"
कुसुमेन्द्रसाहि	"	"
कृष्ण राज	"	"
गुह्यस्थाश्रम	"	"
गोबन्धो राज	३८०	"
गणदेव	"	"
गन्ध	"	"
दक्षप्रतिपत्तिनी राणी	"	"
दशरथ	"	"
द्वितीन्द्रप्राप्तिसि	३८१	"
नाना मासेय	"	"
निजगयाय	"	"
नृसिंहराज	३८२	"
परशुराम	३८४	"
पादयराज	३८५	"
पारसीक राज	"	"
पुष्पराज	"	"
भगवानिदान	३८६	"
भक्षी	"	"
भगवानेष्टिपान	"	"
भीम	"	"
भावनिध	"	"
भीमराज	"	"
वेरव	"	"
बोद्धनी	३८७	"

અ નુ ક્ર મ

પ્રથમ પ્રકરણ-મંગલાચરણ

વિષય	શ્લોકસંખ્યા	પૃષ્ઠ
પરબ્રહ્મ	...	૭ ૧
ગણેશ	...	૩૩ ૨
સરસ્વતી	...	૧૩ ૬
શિવ	...	૧૪૭ ૭
ગંગા	...	૨૧
ચંદ્રની લેખા	...	૨૩
શિવનું નેત્ર	...	"
શિવનો કંઠ	...	૨૪
શિશેમાલિકા	...	"
ગણેશ	...	"
નંદી	...	૨૫
તોડવનુત્પ	...	"
અર્ધનારીશ્વર	...	૨૭
પાર્વતી	...	૪૯ ૨૮
કાંતિકેય-પરમુખ	૨	૩૫
હરિ અને હર	...	૮ ૩૬
ત્રિમૂર્તિ	...	૪ ૩૭
વિષ્ણુ	...	૩૭ "
ગરુડ	...	૪૨
શેષનારાયણ	...	"
લશ્મીજી	...	૧૪ "
સમુદ્ર	...	૪૪
બ્રહ્માજી	...	૨ "
દશ અવતાર	૧૮૧	"
મત્સ્ય-અવતાર	...	૪૫
કૂર્મ-અવતાર	...	૪૬

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વરાહ-અવતાર	...	૪૭
નૃસિંહ-અવતાર	...	૪૯
વામન-અવતાર	...	૫૧
પરશુરામ	...	૫૨
ભગવાન રામચંદ્ર	...	૫૩
સીતાજી	...	૫૫
હનુમાન	...	"
રામ અને કૃષ્ણ	...	૫૬
ક્રીડૃષ્ટ	...	"
ભલભદ્ર	...	૬૭
રુકિમણી	...	"
રાધા	...	"
નંદક	...	"
વેણુ	...	૬૮
બુદ્ધ-અવતાર	...	"
કલ્કિ-અવતાર	...	૬૯
સૂર્ય	...	૧૮ ૬૯
સૂર્યના કિરણો	...	૭૦
સૂર્યના યોગ	...	૭૧
ચંદ્ર	...	૩ ૭૨
પૃથ્વી	...	૧ "
દ્વિતીય પ્રકરણ-સામાન્ય		
સુભાષિતપ્રથંસા	૧૯	૭૩
વિદ્યાની પ્રથંસા	૧૫	૭૫
કાવ્યની પ્રથંસા	૨૫	૭૬
નાટ્યપ્રથંસા	૨	૮૧
કુકાવ્યનિદા	...	૨ "
સામાન્ય કવિપ્રથંસા	૫૪	"

વિષય શ્લોકસંખ્યા પૃષ્ઠ

વિશિષ્ટ કવિપ્રથંસા	૬૮	૮૭
અમરસિંહ	...	"
કાલિદાસ	...	"
ગણેશ્વર	...	૮૮
ગુણાકંથ	...	"
જગન્નાથ પંડિત	...	"
જયદેવ	...	૮૯
જ્યોતિરીશ	...	"
દંડી	...	"
દ્રોણ	...	"
ધનંદ	...	"
નરહરિ	...	"
પ્રવરસેન	...	૯૦
બાણ	...	"
બિહલણ	...	"
ભટ્ટાર હરિચંદ્ર	...	"
ભવમૂર્તિ	...	"
ભાગ્ય	...	૯૧
મયૂર	...	"
માનંજ દિવાકર	...	"
મુસારિ	...	"
રત્નમેટ દીપ્તિ	...	"
રાજ્યેખર	...	"
વાલ્મીકિ	...	૯૨
વિદ્યા	...	૯૩
વિભિન્નકા	...	"
વ્યાસ	...	"
સાકલ્યમલ	...	"
સાનવાહન	...	"

સુદર્શન	૯૩	ગુણપ્રશાસા	૧૫	૧૯૩
સુબધુ	૯૪	ઉદ્યમપ્રશાસા	૧૯	૧૯૭
કવિઓનો સમૂહ	"	સાહિત્યપ્રશાસા	૩	૧૯૯
કુકલિનિદા	૨૫ ૯૫	શમાપ્રશાસા	૩	"
પડિતપ્રશાસા	૨૭ ૯૭	વિનયની પ્રશાસા	૧	"
કુપડિતનિદા	૧૧ ૧૦૦	સન્યની પ્રશાસા	૩	"
વેદપાઠીની પ્રશાસા	૧ ૧૦૫	૨ સન્યની પ્રશાસા	૪	"
વેદપાઠીની નિદા	૧ "	૨ નમ્રપાઠાનિદા	૧ ૨૦૦	"
વૈષાકરણપ્રશાસા	૮ "	સ્વભાવવર્ણન	૧૪	"
વૈષાકરણનિદા	૩ ૧૦	વાણીનું વર્ણન	૧૭ ૨૦૨	"
નૈયાયિકપ્રશાસા	૧ ૧૦૭	સારા વક્તાની પ્રશાસા	૧૫ ૨૦૩	"
નૈયાયિકનિદા	૧૦ "	મોનના ગુણ	૪ ૨૦૫	"
મીમાસકપ્રશાસા	૧ ૧૦૮	મ્યાનનો મહિમા	૧૪ "	"
મીમાસકનિદા	૨ ૧૦૯	સત્યગતિપ્રશાસા	૩૬ ૨૦૬	"
વેદ્યપ્રશાસા	૬ ,	દુર્જનસગની નિદા	૧૩ ૨૦૮	"
કુવેદાનિદા	૯ ૧૧૦	સ્નેહવચન	૨ ૨૧૧	"
ગણકપ્રશાસા	૬ ૧૧૧	સુમિત્રપ્રશાસા	૧૯ "	"
કુગણકનિદા	૧ ,	કુમિત્રનિદા	૨ ૨૧૨	"
નિર્ગળપ્રશાસા	૨૧૯ ૧૧૨	સંસાર	૬ "	"
નિર્ગળનિદા	૧૮૩ ૧૩૩	ગૃહસ્થાશ્રમપ્રશાસા	૬ ૨૧૩	"
લક્ષ્મીનો સ્વભાવ	૪૩ ૧૫૦	ગૃહસ્થાશ્રમની નિદા	૪ ૨૧૪	"
ધનપ્રશાસા	૧૫ ૧૫૫	પુત્રપ્રશાસા	૧૪ ,	"
ધનનિદા	૨૦ ૧૫૬	સપુત્રપ્રશાસા	૧૩ ૨૧૫	"
ધનિકપ્રશાસા	૧૫ ૧૫૮	કુપુત્રની	૧૨ ૨૧૬	"
દરિદ્રની નિદા	૫૨ ૧૫૮	નગીનનો મહિમા	૧૩૧ ૨૧૭	"
દાનપ્રશાસા	૨૮ ૧૬૧	ધૃત્તાવધાનું વર્ણન	૧૮ ૨૩૦	"
બોભની નિદા	૧૧ ૧૬૭	ભૂખનું વર્ણન	૨ ૨૩૨	"
ઉદારની પ્રશાસા	૧૫ ૧૬૮	ભિખુક	૫ ૨૩૩	"
કૃપાળની નિદા	૪૩ ૧૭૦	પરગૃહવાસ	૬ "	"
પાયકનિદા	૪૭ ૧૭૩	૬ ૨ ભરવાનો શેગ	૧૪ ૨૩૪	"
પરોપકારપ્રશાસા	૧૪ ૧૭૮	સેવકનિદા	૧૮ ૨૩૫	"
કૃતદનનિદા	૪ ૧૭૯	જીવનની મક્કળના	૧૧ ૨૩૭	"
સતોપપ્રશાસા	૧૯ "	જીવન	૩ ૨૩૮	"
નૃપાણીની નિદા	૪૧ ૧૮૧	પ્રવાસ	૬ "	"
ધારપ્રશાસા	૧૪ ૧૮૫	વ્યાપારીઓ	૩ ૨૩૮	"
વીરપ્રશાસા	૧ ૧૮૬	કનિષ્ઠો મહિમા	૩૦ "	"
તેજસ્વીપ્રશાસા	૨૨ ૧૮૭	મહાપાનની નિદા	૬ ૨૪૩	"
મુનસ્વીપ્રશાસા	૬૬ ૧૮૮	તથાકુ	૭ "	"
અપોહિતવ નિદા	૨ ૧૮૩	માયાન્ય નીતિ	૧૦૫૧ ૨૪૪	"

તૃતીય પ્રકરણ: રાજપ્રકરણ

રાજસભાવર્ણન	૧૪	૩૩૭
રાજાના મિત્રન માટે	૧	૩૩૮
સામાન્ય રાજપ્રશાસા	૨૮૩	૩૩૯
વિશિષ્ટ રાજપ્રશાસા	૧૮૨	૩૭૬
અકચર	"	"
અનગભીમ	૩૭૭	"
રાજાનેન્દ	"	"
કર્ણ	"	"
કર્ણાટ રાજ	૩૭૮	"
કનિગનો રાજ	"	"
કન્યાલુદાય	"	"
કાનિવનો રાજ	"	"
કાર્તવીર્ય	૩૭૯	"
કુસુમેન્દ્રસાહિ	"	"
કૃષ્ણ રાજ	"	"
ગુર્જરાધીરા	"	"
ચાવનો રાજ	૩૮૦	"
જગદેવ	"	"
જનક	"	"
દલપતિરાયની રાણી	"	"
દશરથ	"	"
દિલીપદ્રુપમણિ	૩૮૧	"
નાના સાહેબ	"	"
નિભમશાહ	"	"
નૃસિંહરાજ	૩૮૨	"
પરશુરામ	૩૮૪	"
પાડયરાજ	૩૮૫	"
પારમીક રાજ	"	"
પુર્વરાજ	"	"
બગાવિતન	૩૮૬	"
બદ્ધાવ	"	"
બગાવમોવિધાન	"	"
ભીમ	"	"
ભાવતિલ	"	"
ભીમરાજ	"	"
ભેરવ	"	"
ભોજરાજ	"	"
	૩૮૭	"

મગસાલ	૩૮૮	કીર્તિવર્ણન	૯૦	૪૩૯	પાન	૪૬૯
માણિક	૩૯૦	કીર્તિ અને પ્રતાપ	૯	૪૫૧	પ્રસાધારણ	"
માયવ	"	સભ્ય-અધિકારની નિદા	૫	૪૫૨	છત્ર ઓડવું	"
માનસિલ	"	સભ્યોવક	૯	૪૫૩	નામર-સિદ્ધાસન	"
માળવા દેશનો રાજા	૩૮૧	રથના વેગનું વર્ણન	૬	૪૫૪	માળાધારણ-ચંદનલેપ	"
મુકુદદેવ	"	સમુદ્રનું વર્ણન	૬	,	ચિકારખેલ	"
મુલ	"	પર્વતનું વર્ણન	૫	૪૫૫	સેનાનું પ્રયાણ	"
મુદાફરયાલ	"	સરોવરનું વર્ણન	૧	૪૫૬	ઉપવનો	૮૭૦
ગજબાહુર	"	વનગીનું વર્ણન	૭	,	ગુણો	"
રાજેન્દ્રસિંહ	"	મૃગપ્રણાલ	૭	૪૫૭	નીતિ	"
ગમપદ	"	મૃગયાનિવૃત્તિ	૧	૪૫૮	ચતુર્થ પ્રકરણ-ચિત્રપ્રકરણ	
ગમખમ	૩૮૯	જાપિના અગમ્યનું વર્ણન	૧૪	,	એક વરણની તમસ્યા	૬૦ ૪૮૧
રામનાથ	"	રાજનીતિ	૬૨૩	૪૯૦	દ્વિતીયની તમસ્યા	૬ ૫૦૩
રુદ્ર	"	રાજ	"	"	ત્રણ ચરણની તમસ્યા	૨ ૫૦૪
રૂપનાસયણ	૪૦૦	મલાનદો	"	૬૯૧	ચાકચસમસ્યા	૧૫ "
રૂપમણિ	"	પુરોહિત	"	"	પ્રલેપિકા	૩૭ ૫૦૬
વિક્રમાર્ક	"	ધર્મશાસ્ત્ર (ન્યાયાધીશ)	"	"	અપહનુતિ	૧૬ ૫૧૦
વિગ્રહરાજ	૪૦૧	વેદ	"	૬૯૨	કૂં	૯૨ ૫૧૨
વીરભાન	"	મની	"	"	કિયાગુપ્ત વગેરે	૫૨ ૫૨૫
વીરવર	"	સેનાપતિ	"	૬૩	કિયાગુપ્ત	"
વીરસિંહ	૪૦૨	દાથીઓ	"	"	કર્મગુપ્ત	૫૨૭
૧ કટપતિ	"	ધોડાઓ	"	૪૬૪	કર્મગુપ્ત	"
ચાલિંગલાન	"	ખડ્ગ	"	૬૬૫	કર્મગુપ્ત	૫૨૮
સિંધુરાધીપત્ર	"	સેન્ય	"	૬૬૬	સમ્રાટનગુપ્ત	"
હમમીર	૪૦૩	કિલ્લાઓ	"	"	અપાદાનગુપ્ત	"
રાજભૂપાવર્ણન	"	દૂત	"	"	સમધગુપ્ત	"
રાજપ્રશસ્તી	૪ ૪૦૪	ભાગ્યવી	"	"	અધિકારગુપ્ત	૫૨૯
યોદ્ધાની પ્રશસ્તી	૧૧	લેખક	"	"	સંજોગનગુપ્ત	"
ખડગપ્રશસ્તી	૧૮ ૪૦૬	પ્રતિભારી	"	૪૬૭	કર્તા અને કિયા બે ગુપ્ત	"
રાજધાત્રાવર્ણન	૪૩ ૪૦૮	રસોઈયા	"	"	કર્તા, કર્મ અને કિયા	"
પાખઓ	૪૧૨	ચાર-ગુપ્ત દૂત	"	"	ત્રણ ગુપ્ત	"
દુદુભિ	"	અન પુરવર્ગ	"	"	સવિગુપ્ત	૫૩૦
ગવાસવિલોકન	૪૧૩	ઓઓ	"	"	અચાનગુપ્ત	"
રણસામગ્રી	૨૪ ૪૧૪	પટ્ટરાસી	"	"	વિગુપ્ત	"
રત્નવર્ણન	૧૨૫ ૪૧૭	ગોકલ	"	"	વિભક્તિનું વર્ણન ગુપ્ત	"
અરિપનાથન	૪૬ ૪૨૯	સ્થાન	"	"	કિયાપ નું વચન ગુપ્ત	"
પ્રતાપવર્ણન	૩૦ ૪૩૫		૬૬		માત્રાનુક વગેરે	૧૫

માત્રાચ્યુતક	૫૩૧	પંચમ પ્રકરણ-અન્યોક્તિ	દાવાનળની અન્યોક્તિ ૮	૫૯૭	
બિદુચ્યુતક	"	પ્રકરણ	વાડવાનલ	૫૯૮	
વિસર્ગચ્યુતક	"	સૂર્યાન્યોક્તિઓ ૧૮	૫૬૩	બોધચરની અન્યોક્તિઓ ૨૩૯ "	
અભરચ્યુતક	"	ચંદ્રાન્યોક્તિઓ ૪૯	૫૬૫	ગરુડ	"
સ્થાનચ્યુતક	"	મેઘાન્યોક્તિઓ ૮૪	૫૭૦	હસ	"
બ્યજનચ્યુતક	૫૩૨	વાયુની અન્યોક્તિઓ ૧૩	૫૭૯	મધુકર	૬૦૩
ચ્યુતદરાશર	"	પર્વતની અન્યોક્તિઓ ૧૭	૫૮૧	કોકિલ	૬૧૧
અંતરાલાપ	૪૨	"		ચાતક	૬૧૪
બહિરાલાપ	૧૨૦ ૫૩૮	હિમાચલ	"	મોર	૬૧૬
પ્રાચીનરાશિ	૧૧ ૫૫૨	મેરુપર્વત	"	ચક્રવાક	૬૧૭
પાપાચિત્ર	૧ ૫૫૩	મધ્યપર્વત	૫૮૨	પોપટ	૬૧૮
અતિવર્ણન	૪૫	મદર પર્વત	"	કાક	૬૨૦
સિંહ	"	મેનાકપર્વત	"	બગલો	૬૨૩
દીપડો	૫૫૪	લોકાલોકપર્વત	"	ધ્રુવડ	૬૨૪
હાથી	"	શેઠપર્વત	"	સારંગ	"
હરણ	૫૫૫	પર્વતની ગુફા	૫૮૩	ખદ્યોત	"
શીંછ	"	ગિરિઓ	"	સ્થલચરની અન્યોક્તિઓ ૧૬૫ ૬૨૫	
ચોરો	"	સમુદ્ર-અન્યોક્તિઓ ૮૧	"	સિંહ	"
વાનર	૫૫૬	સીરસાગર	૫૮૭	હાથી	૬૩૧
મોઢો સાઢ	"	અગસ્ત્ય મુનિ	૫૮૮	મુગ	૬૩૬
ગાય	"	રત્નો	"	ઉંટ	૬૩૯
ચોર	૫૫૭	વજ્રમણિ	૫૯૦	ગધેડો	૬૪૧
ચાતક	"	કેતુભમણિ	"	બળદ	"
કબૂતર	"	સૂર્યકાંત અને ચંદ્રકાંત	"	વાદરો	૬૪૨
બગલો	"	ચંદ્રકાંત	"	સૂકર	૬૪૩
કૂકડો	"	સ્ફટિક	"	વરાહ	"
સર્પ	૫૫૮	મરકતમણિ	૫૯૧	આદિવરાહ	"
ભિંદ	"	માણિક	"	કૂતરો	"
વડેમાર્ગ	"	કાચ	"	વૌછી	"
શૂર	"	શખ	"	દેડકો	"
બાળક	૫૫૯	પાચજન્ય	૫૯૨	શિયાળ	૬૪૪
નર્નકી	"	નદીની અન્યોક્તિઓ ૧૧	"	સર્પ	"
લેખિકા	"	ગંગા	૫૯૩	શેષ-પાસપણુ	"
ગોવર્ધન ગીત	"	સોણ	"	જલચરની અન્યોક્તિઓ ૫	"
ચિત્ર	૧૮	તશુલની અન્યોક્તિઓ ૧૯	"	મન્ય	"
		માનત	૫૯૬	ચેલિત	"
		કૂવાની અન્યોક્તિઓ ૮	"	રાધવ-માછળુ	"
		મરુત્યુલની અન્યોક્તિઓ ૬	૫૯૭	કાચગો	૬૪૫
				ગુમાન્યોક્તિઓ	૨૪૩

કલ્પવૃક્ષ	૬૪૮
પારિજાત	૬૪૯
ચંદન	"
અગુરુ	૬૫૨
ચંપૌ	"
બકુલ	૬૫૩
અયોધ્ય	"
ચૂંચી (જૂંચી)	૬૫૪
માલતી	"
મલિકા	૬૫૫
દમનક (ડમરો)	"
કેતકી	"
પાટલ-ગુલાબ	૬૫૬
સલકાર-અંબી	"
પનસ	૬૬૦
તમાલ	"
કદલી	"
દ્રાક્ષ	"
દાડમ	૬૬૧
નાગિચર	"
તાડનું વૃક્ષ	"
ભૂજ	"
અશ્વત્થ-પીપળો	૬૬૨
ન્યગ્રોધ-વડ	"
મહુડો	"
શાલમલિ	"
લીમડો	૬૬૩
બાવળ	૬૬૪
ખેર	"
કિંચુક	"
પલાશ	૬૬૫
શાખોટ	"
પીંચુ	"
કરીર-કેરો	"
બીલીવૃક્ષ	"

શાલી-હંગર	૬૬૫
કુટક	૬૬૬
ઈંચુ-ચેરડી	"
લવંગ-લતી	"
કપાસ	૬૬૭
શમ્ભુ	"
કુંવેર	"
ધંનુચો	"
પંખાડુ	"
ધાર	૬૬૮
હંગરની કલમ	"
તાંબૂલ	"
નુંબરી	"
વાંગ	૬૬૯
કુંદ	"
કમળ	"
લતાઓ	૬૭૩
સંકીર્ણ અન્યોક્તિઓ	૧૦૨ ૬૭૩
શિવ	"
પરશુરામ	૬૭૪
રામચંદ્ર	"
સીતા	"
ઈન્દ્ર	"
સ્મર	"
આકાશ	૬૭૫
પુરવી	"
પાણી	"
પવન	"
મૃગનુષિકા	"
સોનું	"
મોતી	૬૭૬
સોની	"
હાર	"
કાચળી	૬૭૭
કુંડલ	"

નાકનું ભૂપણ	૬૭૭
વલય	"
રંગ	"
વીળાદંડ	"
મુરચી	૬૭૮
વલ્લર	"
કર્ણધાર-નાવિક	"
તેલી	"
બાધ-શિકારી	"
વિપમંત્રી-ગારુડી	૬૭૯
માળી	"
કાચર	"
કવિ	"
બાળક	"
સીલુપ-નટ	"
કુચીલવ-સૂત્રધાર વગેરે પાંત્રો	૬૮૦
બીલકન્યા	"
બીલમુખીની દીકરી	"
મુસાફર	"
કસ્તૂરી	"
દીવો	૬૮૧
ગુલા	૬૮૨
કુંભ	"
કલશ	"
દૂધ	"
માછલાં પકડવાનો દંડ	"
બાણ	"
લંપાક-લખાડ	૬૮૩
ખચ	"
કંટક	"
કાલકૂટ	"
જાળ	"
નાંદનવન	"
વસંત	"
મૂસળ-સાંચેલું	"
સંકીર્ણ	૬૮૪

સુમાધિતરત્નમાળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

પ્રથમ પ્રકરણ

મહાલાચરણ*

૫૨૫૪૪

અથ સ્વસ્થાય દેવાય નિત્યાય હૃતપામ્નને ।

ત્યક્તક્રમવિભાગાય ચૈતન્યજ્યોતિષે નમઃ ॥૧॥

સ્વસ્થ, નિત્ય, પાપરહિત હોવાથી સર્વ પ્રકારની પાપને દૂર કરનાર અને જે ચૈતન્યયુક્ત અને અખંડ હોવાને કારણે કમ કે વિભાગરહિત છે એવા ચૈતન્ય-પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. ૧

વિકાલાયનવચ્છિન્નનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।

સ્વાતુમૂલ્યેકમાનાય નમઃ શાન્તાય લેજસે ॥૨॥

દિશાઓ, કાળ વગેરેની મર્યાદાઓ જેના સ્વરૂપને આંકતી નથી, જે અનંત અને ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે, પોતાનો અવુલ્લભ એ એક જ જેને જીવાવતાર* પ્રમાણ છે, તે શાંત પ્રકાશસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને નમસ્કાર ૨

મધ્યાહ્નાર્કમરીચિકારિચ્ચ પયઃપુરો યદજ્ઞાનતઃ

લ્લં ઘાયુર્જ્વલ્લનો જલ્લં ક્ષિતિરિતિ ત્રૈલોક્યયુગ્મીલતિ ।

યતત્ત્વં વિદુષાં નિમીલતિ પુનઃ સ્મભોગિભોગોપર્લં

સાન્દ્રાનન્દ્યુપાસ્મદે તદમલ્લં સ્વાત્માબોધં મહઃ ॥૩॥

મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યાનાં કિરણોમાં યુગ્મજળ દેખાત છે. તેમ જેના અજ્ઞાનને લીધે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીના આ પંચભૂતાત્મક ત્રેલોક્યનો ભાસ થાય છે; અને એના તત્ત્વને અણુનાશરો માટે રજીસુનાં જ્ઞાનથી જેમ સર્પનો ભાસ લય પામે છે, તેમ આ જગતરૂપ આભાસ લય પામે છે, તે પોતાના જ આત્મ-સ્વરૂપ, નિર્મળ, પ્રકાશસ્વરૂપ આનંદબળ પરમાત્માને અમે ઉપાસીએ છીએ. ૩

યસ્માદિશ્વમુદેતિ યત્ત રમતે યસ્મિન્પુનર્લીયતે

ભાસા યસ્ય જગદ્દિભાતિ સહજાનન્દોઽઞ્જલં યન્મહઃ ।

શાન્તં શાશ્વતમક્રિયં યમપુનર્ભાવાય ભૂતેશ્વરં

દૈતધ્વાન્તમપાસ્ય યાન્તિ કૃતિનઃ પ્રસ્તૌમિ સં પૂરુષમ્ ॥

જે પ્રહરસ્વરૂપમાંથી આ વિશ્વ ઉદય પામે છે, જેમાં ખેલી રહ્યું છે અને જેમાં ફરી પાછું લય પામે છે, જેના પ્રકાશથી આ સઘળું જગત પ્રકાશિત થાય છે, જેના સ્વરૂપનું તેજ સ્વાભાવિક આનંદને કારણે પરમ ઉજ્જ્વલ છે; મહાત્મા પુરુષો દૈતરૂપી અધકારને છરીને, જે શાંત, શાશ્વત, નિઃક્રિય અને સર્વના ઈશ્વર પરમાત્માને યુક્તિ ફરી જન્મ લેવા ન પડે તે)ને માટે પ્રાપ્ત કરે છે; તે પરમાત્મા પુરુષોત્તમની હું સ્તુતિ કરું છું.

યઃ સૃષ્ટિસ્થિતિસંહૃતીર્વિતનુલે બ્રહ્માદિમૂર્તિત્રિકૈ-

ર્યસ્થાધીનતયા સ્થિતાનિ સક્ષત્કર્માગ્યપિ પ્રાણિનામ્ ।

નિત્યેચ્છાકૃતિબુદ્ધિમાનથ પરો જીવાત્પરાત્મા સ્થવ્યં

સોઽયં લો વિદધાતુ પૂર્ણમચિરાયેતોગતં યદ્ભવેત્ ॥૫॥

જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણ મૂર્તિઓરૂપે સર્જન, પાલન અને સંહાર કરે છે, સર્વ પ્રાણીઓના સારા કે નરસાં કરો પશુ જેને આધીન થઈને રહેલા છે; જેના ઇચ્છા, કાર્ય અને જ્ઞાન નિત્ય છે; જે સ્થવં જીવાત્માથી પર પરમાત્માસ્વરૂપે રહે છે, તે પરમાત્મા તમારા મનમાં જે કોઈ અનોરથ હોય તે પૂરા કરો. ૫

ઝક્રયં યત્ત વિશેષતો નિગદિતું પ્રંગેવ યચિન્તિતં

શુદ્ધદ્વિવદનેન્દુમખ્ડલમિવ સ્વાન્તે વિષત્તે મુદપ્ ।

યન્મુધ્યાનયનાન્તચેષ્ટિતમિવાન્યદેડપિ નો લક્ષિતં

તત્તેજો ચિનયાદમન્દહદયાનન્દાય વન્દામદે ॥૬॥

* કાર્ત્તવ્ય-આરંભમાં મનતાવરણની પ્રવા શિષ્ટ જગતે સ્વીકારેલી હોવાથી આ મંથમાં પણ આરંભમાં સ્થાન સ્થેકાથી પરબ્રહ્મનું મહત્ત્વ દર્શાવતું મંથવાચરણ કરવામાં આવ્યું છે.

જે પરબ્રહ્મને વિશેષે કરીને વાણીમાં ઉતારી ચકાવ
એમ નથી, જેનાં મનન-ચિંતન પ્રેમપૂર્વક જ થઈ શકે
છે, સુંદરીના મુખરૂપી ચંદના મંડળની જેમ જે હૃદયમાં
આનંદ આપે છે, જે અધક્ષ તરીકે પાસે જ હાજર
હોવા છતાં મુગ્ધા સ્ત્રીનાં નેત્રના કટાક્ષની જેમ તેની
મેષા બાજુવામાં આવતી નથી, તે તેજસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને
અમે ચિનમયી વંદન કરીએ છીએ કે જેથી હૃદયમાં
અપાર આનંદ થાય. ૬

વિશ્વેશો વઃ સ પાયાત્ ત્રિગુણસચિવતાં
ચોડવલ્લભ્યાનુવારં વિશ્વશ્રીવીનસ્ટિથિતિવિલયમજઃ
સ્વેચ્છયા નિર્મિમીતે । ચયેયત્તામતીત્ય પ્રમથતિ મહિમા
કોડપિ લોકવ્યતીતસ્યકો યશ્ચકુરાદૈરપિ નિપુણતમો
વીક્ષણાદિક્રિયાસુ ॥ ૭ ॥

જે પોતે અજ-મા છે, છતાં પશુ પોતાની ઇચ્છાથી
વારંવાર મજુ ગુણોનાં અવલંબન લઈને સર્વ જગતનાં
સર્જન. પાલન અને સંહાર કરે છે; જેનો મહિમા
'અમુક પ્રકારનો છે' એ રીતની મર્યાદાને ઝોળાળીને
જે ઈર્ષ અલૌકિક સ્વરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે; જેને આંખ,
કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો નથી તોપણ જોતુ, સામળતું વગેરે
ક્રિયાઓ કરવામાં જ અનંત નિપુણ છે, તે વિશ્વના
ઈશ્વર પરબ્રહ્મ તમારું રક્ષણ કરશે. ૭

અણેશ

વન્દે વન્દારુમન્દારમિન્દુભૂપણનન્દનમ્ ।
અમન્દાનન્દસન્દોહધન્યુરં સિન્ધુવાનનમ્ ॥૧૧॥

જે પ્રણામ કરનાર ભક્તજનોના કલ્પવૃક્ષ છે, જે
ચંદ્રમુખ્ય મહાદેવના પુત્ર છે અને જે અપાર આનંદના
સમૃદ્ધી ભરેલા છે, તે હાથોના જેવા મુખવાળા ગજુ-
પતિને હું પ્રણામ કરું છું. ૧

આલમ્બ્યે જગદાલમ્બ્યે હૃદયચરણાન્મુજે ।
શુષ્યન્તિ યદ્રજઃ સ્પર્શસ્તદ્યઃ પ્રત્યૂહવાર્ધયઃ ॥૨૧॥

જેમનાં ચરણની રજ અડકતાની સાથે જ સંકટ-
રૂપી સમુદ્રો સુકાઈ જાય છે, તે જગતના આશ્રયરૂપ
ગજુપતિનાં ચરણકમળોનાં હું આશ્રય લઉં છું. ૨
ગજાનનાય મહત્સે પ્રત્યૂહતિમિરચિદ્ધે ।
અપારકરુણાપૂરવરદ્વિતટ્ટો નમઃ ॥૩૧॥

જે વિદ્યારૂપી અંધકારને દૂર કરે છે, જેમની દષ્ટિ
અપાર કરુણાના સાગરથી ભરેલી છે, તે ગમનન, પ્રકાશ-
સ્વરૂપ ગજુપતિને પ્રણામ કરું છું. ૩

નમસ્તસ્મૈ ગણેશાય ચત્કળઃ પુન્કરાયતે ।
મદામોગચનધનાનો નીલકળ્ઠસ્ય તાળદ્વે ॥૪૧॥

બ્યારે નીલકંઠે મહાદેવ તાંડવ નૃત્ય કરે છે, ત્યારે
ભરેલા મેઘની જેમ ધનધોર નાદ કરનાર, જેમનો કંઠ
મૃદંગની જેમ નાદ કરે છે, તે ગજુપતિને પ્રણામ કરું છું.

અગજાનનપદ્માર્ક ગજાનનમહર્નિશમ્ ।

અનેકદં તં મજ્જાનામેકદન્તમુપાસ્મહે ॥૫૧॥

પાર્વતીના મુખકમળને વિકસિત કરવા માટે જે
સૂર્યરૂપ છે, તે ગમનનની અમે રાત-દિવસ ઉપાસના
કરીએ છીએ; જે એક દાંતવાળા હોઈને પશુ ભક્તોને
અનેક વરદાન આપનાર છે. ૫

ચલત્કર્ણાનિલોદ્ધૂતસિન્દૂરાઠુગિતામ્બરઃ ।

જયત્યકાલેડપિ સૃજન્સન્ધ્યામિથ ગજાનનઃ ॥૬૧॥

પોતાના લાંબા કાન ડોલવાથી જે પવન વાય છે,
તેથી સિંદૂર ઊડીને આકાશને રાત્રું બનાવી દે છે, એટલે
સંધ્યાકાળનો સમય નહિ હોવા છતાં જે સંધ્યાકાળને
ઉત્પન્ન કરે છે તે ગજુપતિ જય પામે છે. ૬

અકદન્તચુતિસિતઃ શન્મોઃ સૂતુઃ શ્રિયેડ્સુ વઃ ।

વિદ્યાકન્દ્વ ઇવોદ્ગિજનવાહકુરમનોદરઃ ॥૭૧॥

જેઓ એક દાંતની સ્વેત કાંતિથી બાહ્યે વિદ્યારૂપી
કંદને નવીન અંકુર રૂપો હોય એવા મનોહર લાગે છે,
તે સદાશિવની પુત્ર તમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ. ૭
દુરિતસમૂહબલહાકપટલીસંહરણવમાનસ્ ।

શિવયોરક્ષાભરણં વન્દે કિશ્કિદ્ગજાનનં તેજઃ ॥ ૮

જે પવનરૂપ બનીને પાપના સમૂહરૂપી વાહણોનાં
મંડલને દૂર કરે છે અને જે શિવ-પાર્વતીના ઓળખાં
આશ્રયરૂપે શોભે છે, તે પ્રકાશરૂપ ગમનનને હું
વંદન કરું છું. ૮

અવિરલત્રિગલ્મમ્દ્વજલકપોલપાલીનિલીનમધુપકુલઃ ।

ઉદ્ગિજનવદ્મમુશ્રેણિરિવ ગણાધિવો જયતિ ॥૯૧॥

ગંડસ્થલ પરથી નિત્ય નિરંતર ધારાની જેમ મહ
ઝરી રહ્યો છે અને તેના પર ભારના સમૂહ જમાયા છે,
તેથી બાહ્યે કે ગજુપતિના મુખ પર તાજ રૂટેલી દાઢી
અને મૂંઝના વાળ હોય, તેવું લાગે છે, તે ગજુપતિ
વિજય પામે. ૯

અકરદ દૈમાતુર નિશ્ચિગુણ ચતુર્મુજાપિ વચ્ચકર ।

જય વળ્મુસલુવ સસન્ધદગન્ધિમદાદ્રતતુતનય ॥૧૦૧॥

જેને એક દાંત છે, જેને (પાર્વતી અને ગંગાજી
એ) બે માતાઓ છે, જે ત્રણ શુશ્રૂષી રહિત છે, જે
ચાર ભુમવાળા છે, જેને ચંદ્ર (કર) સાથે પાંચ હાથ
છે, ૭ મુખવાળા કાંતિ દેવ જેમનાં વખાણ કરે છે,
સમપર્ણના વૃક્ષના જેવી સુખધી જેના મદમાં રહેલી છે,

ને આઃ મૂર્તિવાળા સદાશિવના પુત્ર છે, તે ગણપતિને ।
જન્મ થાયો. ૧૦

મન્નલકલશદ્વયમયકુન્દમમદમ્બેન મજત મજવનમ્ ।
યદાનતોયતરસ્તિલતુલનાલમ્બિ રોલ્મ્બૈઃ ॥૧૧॥
તે ગણપતિને નિષ્કપટ ધર્ધને તમે લાભે; જેનાં
બે ગંડસ્થળ બે મંગલકળશ જેવાં લાગે છે. જેનાં
મદમ્બી જલ પર રહેલા ચંચળ ભમરાઓ ત્રેકલજલમાં
રાખેલા તલ જેવા લાગે છે. ૧૧

શિવયોઃ સુષાદરિદ્રાવીપમતોઃ સારમૃજ્જગત્પિત્રોઃ ।
ત્રિમુવત્ત્રિવિધ્વંસી કવિરૂપઃ કશ્ચિદકળિમા જયતિ ॥
જે જગતનાં માતાપિતા છે, જેમના શરીરની કાતિ
ચૂના જેવી સફેદ અને ઢળદર જેવી પીળી છે, તે શિવ-
પાર્વતીના સારસ્વરૂપે લાલ કાંતિથી પ્રકટ થયેલાં કાઈ
હાથી જેની સુંદર મૂર્તિ વિશ્રમ પામે છે, જે ત્રણ
લોકના વિધોને દૂર કરે છે. ૧૨

યુગપત્ત્વગચ્છુચ્ચન્દનલોલૌ પિતૃતૌ નિરીક્ષ્ય હેરમ્બઃ ।
તન્મુસમેલનકુતુકી સ્થાનતમપનીય પરિહસન્પાયાત્ ॥
પોતાનાં માતાપિતાને પરસ્પર એકોસાથે ગાલ પર
ચુબન આપવાને લોહપ થયેલા બેઠેને, તે બંનેનાં મુખ
એકા થાય, તે કુતૂહલ જ્ઞેવાને જેણે પોતાનું મુખ
આધુ' ક્યું' છે અને ને ઢસી રહ્યા છે, તે ગણપતિ
રક્ષણ કરે. ૧૩

હસ્તપક્ષ્મનિવિષ્ટમોલકવ્યાજસચ્ચરદરોપપુમર્થમ્ ।
નૌમિ કિશ્ચિદ્વધૂનિતશુન્ઢાદન્ઢકુન્ઢલિતમગ્નિહ-
મગ્નમ્ ॥૧૪॥

જેમના હસ્તકમળમાં રહેલા મોઢક બાણે કે સર્વ
પુરુષાર્થોના ઇળને ખતાવી રહ્યા છે તેમ જ જરાક ડોલા-
વેલ સુંદરપી દંડના વળાકથી જેમના મડસ્થળ તોળી
રહ્યાં છે, તેના કાઈ અદ્વલુત સ્વરૂપને હુ પ્રણામ કરું છું.

અન્તરાયતિમિરોપશાન્તયે શાન્તપાલનમવિન્ધ્યૈભવમ્ ।
તં નરં વપુષિ કુચ્ચરં મુલે મન્મહે કિમપિ તુન્દિલં મહઃ ॥

જે શાન્ત અને પવિત્ર છે, જેમના વેલવ અચિંત્ય
છે, જેમનું શરીર માનવનું છે અને જેમનું મુખ
હાથીનું છે; એવા અરોકિક મોટા પેટવાળા દેવનું અમે
ચિંતન કરીએ છીએ; જેથી અમારાં વિધોરૂપી અધિકાર
શાન્ત થાય. ૧૫

અરોપવિગ્રમતિપેદક્ષમન્ત્રાક્ષતાનામિવ દિદ્મુલેપુ ।
વિલેપલીલા કરશીકરાણાં કરોતુ વઃ પ્રીતિમિમાનનસ્યા ॥

જે ગણપતિ પોતાની સુંદરપી દેશે દિશાઓમાં જળના
કણ ફેંકવાની લીલા કરી રહ્યા છે. તે બાણે કે આશી-

વાદના મંત્ર લાણીને બાબણેએ વિગ્ર દૂર કરવા ફેંકેલા
અક્ષત (ચોખા) હોય ! તે ગણપતિની લીલા તમારી
પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરે. ૧૬

દન્તામ્નિર્મિત્રહિમાચલોર્વારન્ધ્રોલ્પિતાહીન્દ્રમણિપ્રભૌષે ।
નાગાનનન્તસ્તમધિયા કપોલૌ ધર્પન્પિતૃચ્યા હસિતઃ પુતાતુ ॥

પોતાના દાંતની આણીથી હિમાલયની જમીન ખોદાઈ
જતાં, તે પૃથ્વીના પાતાલ-હિદ્રમાથી મોટા મોટા મણિ-
ધર નાગના મણિઓની કાંતિ સમૂહરૂપે ઉપર પ્રગટ થાય
છે, તે કાંતિનો સમૂહને જ્યેષ્ઠી થાલકેા સમજીને પોતાનાં
ગંડસ્થળ ઘસવા બધા છે; તે જોઈને માતાપિતા ઢસી
રહ્યાં છે, તેવા ગણપતિ સર્વને પવિત્ર કરે. ૧૭

દન્તાચ્છલેન ધરણીતલમુલ્લમદય પાતાલકેલિપુ
પ્રુતાદિચરાહલીલમ્ । ડહાપનોત્કળકળાધરાગીયમાન-
કીઢાવદાનમિમરાજમુચ નમામઃ ॥૧૮॥

અળ દૂર કરવાની લીલાને બહાને જેમણે પોતાના
દાંતની આણી પર પૃથ્વીને ઊંચકી છે, તેથી બાણે કે
ગણપતિ આદિ વરાહ ભગવાનની લીલા કરી રહ્યા છે;
તે રીતે પોતાની ક્ષણ પર રહેલ પૃથ્વીને બાર ચોથો
થતા ક્ષણધર નામ જેમની લીલાઓના ગાન ગાય છે,
તે ગણપતિને અમે નમીએ છીએ ૧૮

આનન્દમાત્રમકરન્દમનન્તગન્ધ યોગીન્દ્રસુસ્વિદ-
મિલિન્દમપાસ્તવન્ધ્યમ્ । વેદાન્તસુચકિરૈકવિકાસશીલં
હેસ્તપ્રપાદશરદન્મુજમાનતોઽસ્મિ ॥૧૯॥

ગણપતિનું ચરણ તે તો શરદમણનું સુંદર કમળ
છે, જેમાંથી આનંદરૂપી રસ (મનરંક) ઝરી રહ્યો છે,
જેની અનંત વિસ્તારવાળા કીર્તિરૂપી સુગંધી છે, જેની
પર મોહવિરાદરૂપી સ્થિર ભમરાઓ લાગે છે, જેને કાઈ
બળનું બંધન (વિધિવિધાન) નથી, જે વેદાન્તસ્વરૂપ
સૂક્ષ્મ કિરણોથી ખાલી રહ્યું છે, તે ગણપતિના ચરણોને
હું પ્રણામ કરું છું. ૧૯

ગણ્ઢસૂલીગલદમન્દમદ્રવાહમાચ્છદ્ધિરેકમધુર-
સ્વરદત્તકર્ણઃ હર્ષોદિરાલસનિમીલિતનેત્રયુગ્મો વિન્ને-
ચ્છિદ્રે મયતુ મૂતપતિરેગેશઃ ॥૨૦॥

પોતાનાં ગંડસ્થળ પરથી ઝરતા અપાર, મહતા
અપાહથી મહાન્મત થતા ભમરાઓના મધુર સ્વરને
સાંભળતા જેમણે કાન ધર્ધાં છે અને તે સ્વર સાંભળવો-
ના આનંદથી જ બાણે કે જેમણે પોતાનાં નેત્રો, ધીરે
ધીરે ખીજ્યાં છે, તે જુતા(સર્વ પ્રાણીઓ)ના પતિ
ગણપતિ વિગ્રને દૂર કરનારા બનો. ૨૦

કાંઈ દેકાણે વડવાનસ, કાંઈ દેકાણે પર્વતો, કાંઈ દેકાણે મધિઆના સમૂહો તેમ જ કાંઈ દેકાણે મગરમચ્છ વગેરે જળચરોને જોઈ રહ્યા છે તે વિદ્વન્નિવારક ગણ્યપતિ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૭

વિદ્યેશઃ સર્વવિદ્યાન્નપરિહરતુ સ યત્કર્ણતાલાદુદ્ધ-
ઘાયુવ્યાધૂતગણ્ડથલયુગલગલદ્ભૂરિસિન્દૂરપૂરઃ ।

આરુણ્યાદ્વિતમાર્વં ગતવતિ જગતિ ક્વાપિ નો માતિ માનુ-
ર્નવાસૌ શીતમાનુઃ ક્વચિદપિ નિતરાં માસતે વા કુશાનુઃ ॥

જ્યારે વિશાળ કાનરૂપી પંખાથી વાયુ ઝોમેર ફૂંકાય છે, તેને કારણે બંને ગંડસ્થળ પર રહેલ સિદ્ધર-
ના ઝોડોગોડા દશે દિશાઓને ભરી દે છે, ત્યારે સઘળું
ખાઈડ રાતું થઈ જતા એકદમ દેખાય છે અને તેથી
સર્વ ક્યાંવ દેખાતો નથી, ચંદ્ર પણ પ્રકાશતો નથી
અને અગ્નિ પણ ક્યાંવ પ્રગટ થતો નથી; તેવા ગણ્યપતિ
સર્વ વિધોને દૂર કરે. ૨૮

ક્રોઢં તાતસ્ય ગચ્છન્વિશદ્વિસધિયા શાયકં શીતમાનો-
રાકર્ષનભાલ્વેશ્વનરનિશિતશિલારોચિપા તપ્યમાનઃ ।

ગદ્ગાન્મઃ પાતુમિચ્છુર્નુજગપતિકળાફલ્લૈર્દ્યમાનો
માત્રા સંયોધ્ય નીતો દુરિતમપનયેદ્વાલવેશો ગણેશઃ ॥

તે બાળસ્વરૂપ ગણ્યપતિ સર્વનાં પાપોને દૂર કરે;
જે બાળ ગણ્યપતિ મહાદેવના બોળામાં બેસીને મસ્તક
પર રહેલા અર્ધચંદ્રને કમળોના વિશાળ ખિસતણ સમજી-
ને ખેંચી રહ્યા છે; પરંતુ તેમ કરવા જતાં લલાટમાં
રહેલ અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓના તાપથી તે ગભરાવા
લાગ્યા છે. તે તાપ દૂર કરવા માટે ગંગાજળ પીવા જાય
છે, ત્યાં તો જતામાં રહેલા મોટા મોટા સર્પોના કુકાર-
થી ગભરાઈ ગયા છે; એટલે તેમને માતા પાર્વતીએ
સમજાવીને ત્યાંથી દૂર ખસેડી દીધા છે. ૨૯

ઘૈરુક્તાલગણ્ડથલ્લદુલ્લગલ્લદાનપાનપ્રમત્તસ્ત્રીતા-
લિદ્રાસગીતિશ્રુતિવિષ્ટતિકલોન્મીલિતાર્થોક્ષિપક્ષ્મા ।

મક્ષત્રવ્યૂહપ્રધ્વીરુહનિવહસમુન્મૂલનોચ્ચૈરુદચ્ચક્ષુઘ્ઘા-
દ્વંધ્યામ હર્માર્મક હમવદનો લઃ સ પાયાદપાયાત્ ॥

જેમાં અને વિશાળ ગંડસ્થળ પરથી જે ધારા-
પ્રવાહથી મદ ઝરી રહ્યો છે, તેના પાનથી અત્યંત
મસ્તીમાં આવી ગયેલા લમરાઓ સમૂહો ગાન કરી રહ્યા
છે; તે ગાનને કાન દઈને સુખેથી સાંભળતા જેમણે
પોતાની આંખો અડધી ઉઘાડી છે અને અડધી આંખ
પર પાંપણો ખિડાઈ છે તેમ જ લકતોના વિદ્યારૂપી ઘૂંસોના
સમૂહને ઉપેડવા માટે જેમણે પોતાની ચંદ્ર જેવી કરી
છે, તેવા હમ બાલ ગણ્યપતિ તમારું વિદ્યારૂપ રક્ષણ કરે.

કલ્યાણ વો વિષત્તાં કરતમદ્યુનીલોકહોલમાલા-
સેલદ્રોલ્લબકોલાહલમુસરિતદિક્ષકવાલાન્તરાલમ્ ।
પ્રત્નં ચૈત્તળ્લરત્નં સતતપરિચલત્કર્ણતાલપ્રરોહદ્વાતા-
હ્વરાજિહૃર્પારવિષ્ટવળામૃદ્ધભૂપામુજન્મમ્ ॥૩૧॥

જેમનાં ગંડસ્થળ પર મદની નદી વહી રહી છે;
તેના તરંગો પર ખેલી રહેલા લમરાઓ જે નાદ કરે
છે તેથી દિશાઓના ખૂણેખૂણા ભરપૂર બની જાય છે
તેમ જ જેમના શરીરે આબૂપચુરપે રહેલા સર્પો વાર-
વાર ડોલતા કાનરૂપી પંખાઓથી પ્રકટ થતા વાયુની
લહરીઓનાં પાન કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની કષ્ઠાઓ
જરા જરા ઉઘાડી રહ્યા છે, તેવા પુરાતન ગજસ્વરરૂપ
ગણ્યપતિ તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૧

યઃ સિન્ધૌ ફેનરાશિર્નુવિ કુમુદવર્નં વ્યોમ્નિ
નક્ષત્રલક્ષ્મીરચ્ચૌ મુકાસમહૂતરુપુ સુમનસો માનસે
હંસસંઘઃ । શ્રીકળે ભૂતિલેશઃ શિલરિપુ મળયો વિષ્ણુ
નીહારપાલઃ પાણ્ડુઃ શુણ્ઘામજન્મા જયતિ ગળપતેઃ
સીકરણાં વિલાસઃ ॥ ૩૨ ॥

ગણ્યપતિની વિશાળ સૂંઢની આગળ કુકારથી પ્રકટ
થયેલ જલધ્રુવોના સમૂહોના વિલાસ સર્વ રીતે વિજ્ય
પામે છે. તે જલધ્રુવોના સમૂહ અત્યંત સ્વચ્છ એટલે
ક્ષીરસાગરમાં રહેલા ફીણ જેવો લાગે છે; પૃથ્વી પર
રહેલ કુચુદનાં વન જેવો લાગે છે; આકાશમાં સફેદ
પ્રકાશવાળી નક્ષત્રમાળા જેવો લાગે છે; ખારા સમુદ્રમાં
મોતીઓના સમૂહ જેવો લાગે છે; માનસ સરોવરમાં
હંસોનાં ટોળા જેવો લાગે છે; મહાદેવના અંગ પર
રહેલી ભસ્મની શોભા જેવો લાગે છે; પર્વતોની ટોચે
રહેલા મધિઆ જેવો લાગે છે; દશે દિશાઓમા સવારે
પડેલા આકળના કણ જેવો લાગે છે. ૩૨

સાનન્દં નન્દિહસ્તાહતસુરજરવાહતકૌમારચર્હિ-
ત્રાસાત્રાસામરન્ધં વિશતિ ફળિપતૌ મોગસંકોચમાજિ।
ગળ્હોટ્ટીનાલિમાલામુસરિતકકુમસ્તાળ્લવે શલ્પાણે-
ર્વૈનાયન્મચ્ચિર્વો વદનવિધુતયઃ પાન્તુ ચીત્કારવત્યઃ ॥

જ્યારે મહાદેવે તાડવનુત્તરો આરંભ કર્યો ત્યારે
નંદિચરે આનંદમાં આવીને યુદ્ધંગ જાળવવા માંડ્યું;
તેના સજ્જ સાંભળીને કાર્તિકેય સ્વામીને મોર આવી
પહોંચ્યો; તેને જોતાં જ મહાદેવનો નામ ત્રાસ પાડ્યો
અને પોતાના શરીરને સંકોચી ગણ્યપતિની સૂંઢને દર
ધારીને તેમાં પેસવા લાગ્યો; તેથી ગભરાયેલા ગણ્યપતિ
ચિત્કાર કરવા લાગ્યા અને એથી ગંડસ્થળ પર રહેલી
લમરાઓની માળા ભીડીને દશે દિશાઓને ગુંચરવધો

ભરી દેવા લાગી; તે ગણપતિના ચિન્હાર કરતા મુખનાં
કંપનો તમારું લાંબા કાળ સુધી રક્ષણ કરો: ૩૩

સરસ્વતી

પાતુક્ષતુર્મુલીકળટટ્ટાટકવિહારિણીમ્ ।

નિત્ય પ્રગલ્ભવાલાભપતિષ્ઠે સરસ્વતીમ્ ॥૧૧॥

જે બ્રહ્માનાં ચાર મુખ અને કંદરૂપી ચોટામાં
વિહાર કરનારી છે અને જેની વાણી સદા ચતુરાઈથી
ભરેલી છે, તે સરસ્વતીની હું સ્તુતિ કરું છું: ૧

સૂક્ષ્માય શુચયે તસ્મૈ નમો યાત્તત્ત્વતન્તવે ।

વિચિત્રો યસ્ય વિન્યાસો વિદ્યાધાતિ જગત્પટમ્ ॥

સરસ્વતી વાણીના તત્ત્વસ્વરૂપ તાણાવાણાને નમ-
સ્કાર છે; જે વાણીના તંતુઓ સૂક્ષ્મ અને પવિત્ર છે;
જેની અત્યંત સુંદર ગોઠવણી થતા જગત-પદાર્થરૂપી
વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે: ૨

તદ્વિગ્ન્યમ્બયં ધામ સારસ્વતમુપાસમેહ ।

યત્પ્રસાદાત્પ્રલીયન્તે મોહાન્ધતમસદ્દષ્ટા: ॥૩॥

જેની કૃપાથી મોહરૂપી અધિકારના સમૂહો નાશ
પામે છે, તે દિવ્ય અને અવિનાશી સરસ્વતીના તેજની
આપણે ઉપાસના કરીએ છીએ: ૩

પાતુ ચો નિકપમાવા મતિદેન્ન: સરસ્વતી: ।

પ્રાક્ષેતરપરિચ્છેદં વચસૈષ કરોતિ ચા ॥૪॥

જે સરસ્વતી બુદ્ધિરૂપી સુખરૂપ આટ કસોટીના
પથ્થર જેવી છે; કારણ કે વાણી બોલતાંની સાથે જ
તે કાઢ્યા અને મૂર્ખજન વચ્ચેના તફાવત અતાવી આપે
છે, તે સરસ્વતી તમારું રક્ષણ કરો: ૪

શારવા શારદામ્બોજવદના વદનામ્બુજે ।

સર્વદા સર્વદાસ્માર્કં સન્નિધિ સન્નિધિ ક્રિયાત્ ॥

જેનું મુખ શરદામ્બુના કમળ જેવું છે, તે શરદા
અમારા મુખકમળમાં સદા સર્વદા નિવાસ કરે; કે જે
સર્વને આપનારાં અને સર્વ સુખોનાં ભંડાર છે: ૫

કરચદ્રસદશમર્ચિલં મુવનતલં યત્પ્રસાદતઃ કવચ: ।

પશ્યન્તિ સૂક્ષ્મમતયઃ સા જયતિ સરસ્વતી દેવી ॥૬॥

સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા કવિજનો જેની કૃપાથી સધળા
જગતને હાથમાં રહેલા ઝેર જેવું બુદ્ધિ છે, તે સરસ્વતી
દેવી સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ છે: ૬

શરણં કરવાણિ શર્મદં તે ચરણં વાણિ ચરો-
પરોપજીવ્યમ્ । કરુણામણ્યે: કટાક્ષપાતૈ: કુરુ
મામન્થ કૃતાર્થસાર્થવાહમ્ ॥૭॥

હે વાણી સરસ્વતી! તમારાં કલ્યાણકારી ચરણ
સ્થાપર અને જગમ સર્વ પદાર્થોના જીવનરૂપ છે અને
સુખ આપનાર છે; તેને શરણે હું બંધું છું. હે માતા,
મને આપ કરુણાથી ભરેલી મધુર દષ્ટિથી જોઈ કૃતાર્થ
જીવનવાળા માનવોમાં અગ્રેસર બનાવો: ૭

આશામુ રાશીમવદન્નવહા માસૈવ દાસીકૃત-
દુઃખસિન્ધુમ્ । મંદસ્મિતૈર્નિન્દિતશારદેન્દુ વન્દેડર-
વિન્દાસનસુન્દરિ ત્વામ્ ॥૮॥

કમલાસન પર બિરાજમાન બ્રહ્માનાં પત્ની, હે
સરસ્વતી! તમારાં અંજ (હૃદય) પર પ્રગટ થતી
સુંદર વધીએ સર્વ દિશોમાંનાં ફેલાઈ જાય છે અને તેની
શોભાથી તમે ક્ષીરસાગરને પણ દાસ બનાવો છો; તેમ
જ તમે મંદ દાસ્યો પ્રગટ કરીને શરદામ્બુના ચંદ્રને
પણ ઝાળો પાડી દો છો. આપને મારાં વંદન છે: ૮

વચાંસિ વાચસ્પતિમત્સરેણ સારાણિ લઘ્યું પ્રહમન્ડરીવ ।
મુક્તાક્ષસૂત્રત્વમુપૈતિ યસ્યા: સા પ્રસાદાદ્ગુરુ સરસ્વતી વઃ ॥

તમારા હાથમાં રહેલી મોતીની માળા, જાણે કે
ઝડનક્ષત્રોના સમૂહની માળા છે; અને વાચસ્પતિ પર
ધ્યાન હોવાથી તે ઝડનક્ષત્રમાળા વધારે સારવાળાં વચનો
મળે, એ કારણે જાણે કે તમારી સેવા કરી રહી હોય એવી
લાગે છે, તે સરસ્વતી તમારી ઉપર કૃપા કરનારી થાઓ.

ચ્યોતિસ્તમાહરમલોચનગોચરં તજ્જિહ્વાદુરાસદ્વર્સં
મધુનઃ પ્રવાહમ્ । દૂરે ત્વચઃ પુલકવન્ધિ પરં પ્રપચે
સારસ્વતં કિમપિ કામદુર્ચં રહસ્યમ્ ॥૯॥

તે સરસ્વતીનું દિવ્ય તેજ છે, જે આપણી નજરે
આવે તેનું નથી છતાં પણ આંખના અધિકારને દૂર કરે
છે; જે આપણી જીભથી બણી શકાય તેવા રસવાણું
નથી છતાં પણ મધના જેવા મધુર પ્રવાહથી ભરેલું
છે; જે આપણી ચામડીને અડકે તેનું નથી તે છતાં શરીર-
ને પુલકિત કરનારું છે, તેવા સધળા મનોરથને આપનાર
સરસ્વતીના દિવ્ય અહુત તેજને શરણે હું બંધું છું: ૯

તવ કરકમલસ્યાં સ્ફાટિકીમક્ષમાલાં નલ્લકિરણવિમિત્રાં
દાદિમીઝીજીવુદ્ધવા । પ્રતિકલમનુકર્ણ્યેન ફીરો નિવિદ્ધઃ
સ મ્મતુ મમ મૂત્યૈ વાણિ તે મન્દહાસઃ ॥૧૧॥

હે વાણી! તમારા કરકમળમાં સ્ફટિક મણિની
માળા રહેલી છે, તે તમારા નખનાં ફિરજોથી લાલ
બની જાય છે અને તેને જ લીધે તેને દાઢમના દાણા
સમજીને પોષ્ટ લેવા જાય છે; તેટલામાં તો તમારા મંદ
દાસ્યનાં ફિરજોથી તે માળા સફેદ થાય છે, તેથી પોતાની

બ્રહ્મ સમન્તાં પોષત અટકી ગયે છે; તે આપનાં મંદ હાસ્ય બને સુખવૈભવ આપો. ૧૧

તમોગળવિનાશિની સકલકાલમુદ્યોતિની ધરાતલવિહારિણી જડસમાજવિદેવિણી ।

ફલાનિધિસહાયિની હસદલોલસૌદામિની

મદન્તરવલમ્બિની ભવતુ કાપિ કાદમ્બિની ॥૧૨॥

જે અધકારના સમૂહનો નાશ કરનારી છે, જેનો પ્રકાશ સર્વકાળ એકસરખો રહે છે, જે પૃથ્વી પર બધે વિહાર કરે છે, જેને જડ લોકના સમાજ સાથે દેખ રહેલો છે, કક્ષાના નિધિ જેવા કલાકારોને જે સહાય કરનારી છે અને જેના શરીરની કીર્તિ સ્થિર વીજળીની જેમ દીપી રહેલી છે, તે મેધમાળાની જેવી શોભાવાળા સરસ્વતી મારા અંતઃકરણમાં નિવાસ કરે. ૧૨

યા કુન્દેન્દુતુપારહારધવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા યા વીળાવરદ્વંદમણ્ડિતકરા યા શ્વેતપદ્માસના ।

યા વ્રજાચ્યુતશઙ્કરપ્રભુતિમિર્દવઃ સદા વન્દિતા

સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાત્યાપહા ॥

જેના શરીરની સફેદ કાંતિ ડોહરનાં રૂઢ, ચંદ્ર, હિમ અને મોતીના હાર જેવી શુભ્ર છે, જેણે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે, જેનો હાથ વીણાના ઉત્તમ દંડથી શોભી રહ્યો છે, જે સફેદ કમળ પર ગિરાજમાન છે; વ્રજા, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરે દેવો જેને સદાકાળ વંદન કરે છે; તે સરસ્વતી ભગવતી મારું રક્ષણ કરે કે જે સંપૂર્ણ રીતે જડતાને હરી લેનારાં છે. ૧૩

શિવ

નમસ્તુક્કશિરશ્ચુમ્બિચન્દ્રચામરચારવૈ ।

ત્રૈલોક્યનગરારમ્ભમૂલસ્તન્માય શમ્ભવૈ ॥૧૧॥

જીયા મસ્તકને અડકીને રહેલ ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી ચામરરૂપી જે મહાદેવ શોભી રહ્યા છે અને ત્રણ લોકોરૂપી નગર રચવામાં મુખ્ય થાંભલારૂપે જે બનેલા છે, તે મહાદેવ શંભુને પ્રણામ હો. ૧

ધામાઙ્ગીકૃતવામાઙ્ગિ કુણ્ડલીકૃતકુણ્ડલિ ।

આવિરસ્તુ પુરા વસ્તુ મૂર્તિમૂલ્યમ્બરામ્બરમ્ ॥૨॥

તમારી સામે તે મહાદેવસ્વરૂપ પદાર્થ પ્રગટ થાઓ; જેમણે પોતાના કાળા અંગ પર વામાંગી-પાર્વતીને રાખ્યાં છે, જેમણે વાંકા વળણા સર્પોનાં કુંડળ બનાવ્યાં છે, જેમણે ભસ્મને પોતાના શરીરનો વૈભવ બનાવ્યો છે અને જેમણે આકાશરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કર્યું છે. ૨

નિરુપાદાનસમ્મારમિત્તૈવૈવ તન્વતૈ ।

જગચિત્રં નમસ્તસ્મૈ કાલશ્યાધ્યાય શુભિને ॥૩॥

કોઈ પણ જાતની સાધનસામગ્રી વિના તેમ જ ભીંત વગેરે કંઈ જ આધાર વિના જેઓ આ જગત-રૂપી ચિત્રને પ્રગટ કરે છે તે ઉત્તમ કલાકાર મહાદેવને નમસ્કાર હો. ૩

ચન્દ્રાનનાર્ધદેહાય ચન્દ્રાંશુસિતમૂર્ત્યૈ ।

ચન્દ્રાકાંતનેત્રાય ચન્દ્રાર્ધશિરસે નમઃ ॥૪॥

ચંદ્ર જેવા મુખવાળાં પાર્વતી જેમનો અડધો હેઠ છે, જેની મૂર્તિ ચંદ્રના કિરણો જેવી સફેદ છે, જેનાં ત્રણ નેત્ર ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિ છે તેમ જ જેમણે મસ્તક પર અરધા ચંદ્રને ધારણ કર્યો છે, તે મહાદેવને નમસ્કાર હો. ૪

મુજઙ્ગકુણ્ડલીવ્યકશશિશુભ્રાંશુસીતગુઃ ।

જગન્ત્યપિ સદાપાયાદવ્ષાચ્ચેતોહરઃ શિવઃ ॥૫॥

સર્પ જેમનાં કુંડળરૂપે રહેલા છે, પૂર્ણ ચંદ્રનાં સફેદ કિરણો જેવી જેમની શીતળ વાણી છે અને જે ચિત્તની ચંચળતાને હરી લેનાર છે, તે સદાશિવ આપતિ-થી જગતનું સદા રક્ષણ કરે. ૫

પિનાકફળિવાલેન્દુભસ્મમન્દારિકિનીયુતા ।

પર્વર્ગરચિતા મૂર્તિરપર્વર્ગપ્રદાસ્તુ વઃ ॥૬॥

પિનાક નામનું ધનુષ, કૃષ્ણવાળા સર્પ, બાલચંદ્ર, ભસ્મ અને મંદારિકિની-ગંગા એ રીતે પર્વર્ગવાળાં સાધનોથી રચાયેલી મૂર્તિ તમને અપર્વર્ગ-મેક્ષ આપનારી બને. ૬

સંસેવિતમ્બુગુહ્નં વિચોતિતત્તેવદેવાઙ્ગમ્ ।

પરિનર્તિતભવરૂઢં મનસિજમઙ્ગં સમાપ્તયે લિઙ્ગમ્ ॥

જે હિમાલયના જૂથ શિખર પર રહેલ છે. જેણે વેદ અને વેદનાં અંગોને પ્રકાશ આપ્યો છે; જે તત્ત્વ-મય રંગભૂમિવાળા છે અને જેણે-કામદેવને બાળા મુક્યો છે, તે (મહાદેવના) તત્ત્વોના હું આશ્રમ કરું છું. સ જયતિ હિમકરલેખા ચ્ચાસ્તિ યસ્યીમયોત્સુકાન્નિ-હિતા । નયનપ્રદીપકજ્વલજિવૃક્ષયા-રજસશુકિરિવ ॥

મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલી ચંદ્રની રેખા રૂપાની હીપ જેવી લાગે છે; તેને કારણે પાર્વતી નીચ નેતરૂપી દીવાલું કાળજી લેવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળમાં આવીને રૂપાની હીપને જદલે ચંદ્રની રેખા લેવા લાગ્યાં; તેવા ચંદ્રશેખર જય પામે છે. ૮

પાણિપ્રદે પુલકિતં વપુરૈશં મૂર્તિમૂર્ષિતં જયતિ ।

અહુકૃરિત્ત્વ ઇવ મનોમૂર્ચસ્મિન્મસ્માવશેષોઽપિ ॥૯॥

ભસ્મથી શોભતું મહાદેવ શંકરનું શરીર લામ વખતે પાર્વતીના હસ્તમેળાપ થતાં પુલકિત બનતું હતું;

તેને કારણે ભરુમીભૂત બનેલો કામદેવ જાણે કે પાછો અંકુરરૂપે (રુવાંટાંમાં) પ્રગટ થયો ન હોય ! તે મહા-દેવનો દેહ વિજ્ય પામે છે. ૯

મા વમ સંયુગ્મ વિપમિદમિતિ સાતઢ્ઢં પિતામહેનોઃ ।
પ્રાતર્જયતિ સલજ્ઞઃ કજ્જલમલિનાધરઃ શમ્ભુઃ ॥૧૦

પાર્વતીના આંખનું કાળજી અડવાથી મહાદેવનો અધર-આંધ કાળો થયો છે, તે પ્રભાતમાં જોઈને જ્ઞાણ-એ ખીતાં ખીતાં જાણ્યું છે, 'હે શંકર ! આ એરને ખઠાર કાઠી નાખો નહિ; પણ અંધર શમાવી લો.' તે વચનથી, ભગ્ન પામેલ મહાદેવ વિજ્ય પામે છે. ૧૦

જયતિ પ્રિયાપદાન્તે ગરલમૈવેયકઃ સ્મરારાવિઃ ।

વિપમવિશિષ્ટે વિશન્નિવ શરણં ગલ્પદ્ધકરવાલઃ ॥

જેમણે કાળા એરને આભૂષણ તરીકે ગળામાં ધારણ કર્યું છે અને જે કામદેવના શત્રુ છે; જે રિસાચેલાં પાર્વતીને મનાવવા તેમના ચરણકમળમાં પ્રણામ કરે છે, ત્યારે જાણે કે ગળામાં તલવાર બાંધીને કામદેવને શરણે ગયા હોય તેવા લાગે છે તે મહાદેવ વિજ્ય પામે છે.

સંધ્યાસલિલાજ્જલિમપિ કલ્પાનકળિપીયમાનમવિજાનન્ ।
ગૌરીમુખાર્પિતમના વિજયાહસિતઃ શિવો જયતિ ॥

સંધ્યાકાળે સૂર્યને અર્ધ આપતાં આપતાં જેમનું મન પાર્વતીના મુખમાં રત રહે છે, તેથી હાથ પર રહેલ કંકણનો સર્વ અંજલિમાં જળ પી જાય છે, તેની ખબર પણ મહાદેવને રહેતી નથી; તે જોઈને પાર્વતીની સખી વિજ્યા જેને હસે છે, તે સદાશિવ વિજ્ય પામે.

પ્રણયકુપિતપ્રિયાપદ્મલાક્ષાસંધ્યાનુબન્ધમધુરેન્દુઃ ।

તદ્વલ્પકનકનિકનિકપદ્માવમીવઃ શિવો જયતિ ॥

જેમના મસ્તકનો મધુર ચંદ્ર પ્રેમથી કોપેલ પ્રિયા પાર્વતીના ચરણની લાખથી (અગળાથી) સંધ્યા સમયે લાલ બન્યો છે; તે પછી રીંગેલાં પાર્વતી મહાદેવને આલિંગન આપે છે ત્યારે મહાદેવનો નીલકંઠ પાર્વતીનાં સોનાનાં કંકણની કસોટીના પથરાણ બનેલ છે; તેવા સદાશિવ વિજ્ય પામે. ૧૩

અદિમૂળોડ્યમયદઃ કવલિતહાલાહ્લોડપિ યો નિત્યઃ
દિવસનોવ્યથિલેશસ્તં શશધરશેષરં વન્દે ॥૧૪॥

જેના આભૂષણ સર્વ છે, છતાં પણ જે અલખને આપનાર છે; જેણે હલાહલ વિષનો કાળિયો બનાવ્યો છે, છતાં પણ જે નિત્ય અવિનાશી છે; જે દિવંશર છે છતાં પણ સર્વ જગતના સ્વામી છે, તેવા ચંદ્રશેષર મહાદેવને હં નમુ છું. ૧૪

જયતિ જટાકિજ્જલ્કં ગદ્ગામધુ મુળદ્વલયવીજમયમ્ ।
ગલગરલપદ્મસંભવમમ્મોરુહમાનનં શમ્ભોઃ ॥૧૫॥

મહાદેવ શંકરનું મુખ તે સાથે જ કમળ છે, જે હળાહળ એરરૂપી કાદવમાંથી પ્રગટ થયેલું છે; ગળામાં રહેલી મુડમાળા કમળકાકડીઓ છે, ગંગારૂપી મકરંદ (રસ) છે તેમ જ જટાઓરૂપી તે કમળનાં ફેસર છે, તેવા મુખકમળવાળા મહાદેવ વિજ્ય પામે. ૧૫

પ્રતિવિમ્બિતગૌરીમુલવિલોકનોત્કમ્પશિથિલકરગલિતઃ
સ્વેદમરપૂર્યમાણઃ શમ્ભોઃ સલિલાજ્જલિર્જયતિ ॥૧૬॥

મહાદેવ શંકર જળની અંજલિ ભરીને સૂર્યને અર્ધ આપે છે, તે અંજલિમાં પડતા પાર્વતીના મુખની છાયાના દર્શનથી હાથ કેપતાં જળ ખાલી થઈ જાય છે, પરંતુ પ્રેમના પસીનાથી અંજલિ ભરાઈ જાય છે, તે શિવની અંજલિ વિજ્ય પામે છે. ૧૬

આદાય ચાપમચલં કૃત્વાહીનં ગુણં વિપમદૃષ્ટિઃ ।

યજિત્રમચ્યુતશરો લક્ષ્યમમાહૃક્ષોન્મનમસ્તસ્મે ॥૧૭॥

અચલ ધનુષ લઈને, તેની દોરી શિથિલ કરીને, દૃષ્ટિને વિપ્રમ રાખીને, બાણને અચ્યુત-સ્થિર રાખીને ત્રિપુરરૂપી નિશાનને વીધવારૂપ મોઢું આશ્ચર્યક્રુત કાર્ય જેણે કર્યું એવા સદાશિવને પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ વિરોધાભાસવાળો અર્થ થયો.) તે મહાદેવનું ધનુષ્ય અચલ (મેરુ પર્વત) છે, ધનુષ્યની દોરી અહીન (વાસુકિ નાગ) છે, ચોતાની દૃષ્ટિ વિપ્રમ (તણ) છે, બાણ નહીં ખસે એવું-અચ્યુત (વિષ્ણુ ભગવાન) છે; આ રીતે બાણાવળીની ક્રિયાઓ વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેમણે ત્રિપુરને ભેદી નાખ્યું, આ રીતે જેઓ આશ્ચર્ય પમાડે છે, તેમને નમસ્કાર. (આ વિરોધના પરિહારનો અર્થ છે.) ૧૭

ઉપહરણં વિમવાનાં સંહરણં સકલદુરિતજાલસ્ય ।

વદ્ધરણં સંસારાચરણં વઃ શ્રેયસેડ્ડતુ વિશ્વપતેઃ ॥૧૮

જે વેલભોતી ભેટ આપનાર, પાપના સઘળા સમૂહને ઠરી સેનાર અને સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર છે, તે વિશ્વનાથનાં ચરણ તમારા બાધનું કલ્યાણ કરે. ૧૮

મિશ્રુકોડપિ સકલેષ્વિતદાતા પ્રેતભૂમિનિલયોડપિ પવિત્રઃ
મૃતમિત્રમપિ યોડ્યમયસગ્રી તેં વિચિત્રચરિતં શિવમીડે ॥

તે મહાદેવ પોતે તો લિશ્મુક છે, છતાં પણ સઘળા ઇન્દ્રિયોને પૂરી કરનારા છે; તે રમયાનમાં નિવાસ કરે છે, છતાં પણ અત્યંત પવિત્ર છે; તે ભયંકર ભૂતપ્રેતના મિત્ર છે, છતાં પણ અમય આપવાના તત્તને ધારણ કરે છે, તેવા વિચિત્ર ચરિતવાળા શિવને હું ભજુ છું. ૧૯

પાણિમદે પર્વતરાજપુત્ર્યાઃ પાદામ્બુજં પાણિસરોરુદ્ધામ્યામ્
અસ્માનમારોપયતઃ સ્મરારેમંદસ્મિતં મદ્ગલમાતનોતુ ॥

લક્ષ્મી વિધિ વળતે. મહાદેવ ગંડર પોતાના બે
કરકમળથી પાર્વતીનાં ચરણકમળને લઈને પથરા પર
ચૂંકે છે; તે વળતતું એ કામદેવના સન્નિધિ મંદ હાસ્ય
સ્વેનું મંગલ કરે. ૨૦

પાર્થસ્યધ્વીધરરાજકન્યાપ્રકોપવિસ્ફૂર્જયુક્તાતરસ્ય ।
નમોઽસ્તુ તે માતરિતિ પ્રણામાઃ શિવસ્ય સંધ્યામિષયા
જયન્તિ ॥૨૧॥

પાસે બેઠેલાં પાર્વતીને થયું કે, 'શિવે મંગલને
ધારી છે' તેથી શિવ પર પાર્વતીનાં દાવણી નીજળી
પડતાં બચતીત મહાદેવે સંધ્યાવદનને બદલે 'હે મા!
તને પ્રણામ હો.' એમ કહી પ્રણામ કર્યા. એ પ્રકારના
શિવના પ્રણામો વિજય પામે. ૨૧

કવ તિષ્ઠતસ્તે પિતરૌ મમેવેત્યવળયોક્ત પરિહાસ-
પૂર્વમ્ । કવ વા મમેવ શ્વરૌ તવેતિ તામીરવ-
ન્સસ્મિતમીશ્વરોઽવ્યાત્ ॥૨૨॥

પાર્વતીએ હસતાં હસતા મહાદેવને પૂછ્યું કે, 'જેવી
રીતે મારા માતાપિતા અહીં હાજર છે; તેવી રીતે
તમારા માતાપિતા ક્યા છે? ત્યારે મહાદેવે તેમને હાસ્ય-
પૂર્વક ઊપડે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, જેવી રીતે મારા સાસુ-
સસરા અહીં હાજર છે, તેવી રીતે તમારા સાસુ-સસરા
ક્યા છે?' એ મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૨

વક્ત્રાણિ પદ્મ કુચયોઃ પ્રતિવિમ્બિતાનિ દૃપ્તવા વશા-
નન સમાગમનધ્રમેણ । મૂયોઽપિ શીલપરિવૃત્તિમયેન
ગાઢમાલિન્નિતો ગિરિજયા ગિરિશઃ પુનાતુ ॥૨૩॥

મહાદેવનાં પાંચ મુખના પ્રતિબિંબ પોતાની છાતી
પર પડેલાં જોઈને પાર્વતીને ભ્રમ થયો કે, 'દશાનન
રાવણ આપ્યો અને ફરીથી કેલાવ કેલાવશે' એ કારણે
ભય પામેલા પાર્વતીએ મહાદેવને ગાઢ આલિંગન
આપ્યું, તે મહાદેવ બધાને પવિત્ર કરે. ૨૩

સંધ્યાનતૌ નરપુરન્ધતનોઃ સરોપમુત્સારિતે ગિરિ-
જયા નિજપાણિપદ્મ । ઉત્સર્પિક્કુળળકળીન્દ્રગળાપર્ણેન
પૂર્ણંઽજ્વલિર્જયતિ બાલમૃગાક્ષ્મૌલેઃ ॥૨૪॥

અર્ધનારીસ્વરૂપ મહાદેવ મધ્યાસમયે અર્ધ આપવાને
અંજલિ ભરીને જલ લઈ રહ્યા છે; પણ પાર્વતીને
થયું કે, 'આ તો મંગલ છે.' એટલે તેમણે મહાદેવનો
હાથ બેન્દી લેતાં અંજલિનું જલ ચાલી જવા લાગ્યું,
પરંતુ મહાદેવના હાથ પર કંકણરૂપે રહેલ નાગે પોતાની
કપ્પા ફેલાવીને અંજલિ પૂરી કરી અપાવી; તે બીજાના

ચંદ્રને મુખમાં ધરનાર મહાદેવની અંજલિ વિજય
પામે છે. ૨૪

યસ્યાદુરાગમવિદઃ પરિપૂર્ણશક્તેરો કિયત્યવિ-
નિવિષ્ટમું પ્રપદ્મમ્ । તસ્મૈ તમાલરુચિમાસુરકન્ધરાય
નારાયણીસહચરાય નમઃ શિવાય ॥૨૫॥

તમાલપત્રની શ્યામ શોભા જેના કંઠમાં રહેલી છે
અને જેના સહવાસમાં નારાયણી-પાર્વતી રહે છે;
જેની સંપૂર્ણ શક્તિના કાંઈ એક નાના અંશમાં આ
બધા માયાનો પ્રપંચ રહેલો છે, એમ વેદશાંતીઓ બજાવે
છે, તે શિવ મહાદેવને નમસ્કાર. ૨૫

કુસુમશરવિલાસે મહાગુરુસ્માત્રિપુત્રીફરતલવલયસ્ય
ક્ષમાગતસ્યાધર્મેકમ્ । નિજમિવ શશિલગ્નં યાચમાનસ્ય
શમભોર્વતુ સહ વિવાદઃ કાન્તયા કૌતુકાય ॥

બ્યારે શિવ-પાર્વતી કામવિહાર કરતાં હતાં, ત્યારે
પાર્વતીના હાથનું કકણ નંદાઈ જતાં તેને એક ટુકડો
ધરતી પર પડી ગયો, તેથી જાણે કે પોતાના મસ્તકમાં
રહેલો ચંદ્રનો ટુકડો પડી ગયો છે કે શું? એવા મહા-
દેવને ભ્રમ થતાં તેમણે પાર્વતી પાસે તેની માગણી કરી;
તે વળતે મહાદેવને પાર્વતી સાથે વિવાદ થયો, તે
સર્વને આશ્ચર્ય આપનાર બને. ૨૬

કથયત કથમેવા મેનયા વિપ્રદત્તા શિવ શિવ
ગિરિપુત્રી વૃદ્ધકાપાલિકાય । ઇતિ વદતિ પુરુષ્મી-
મળ્હે સિદ્ધિલેશવ્યયકૃતવરવેયઃ પાતુ વઃ શ્રીમદેશા

લક્ષ સમયે ભેગી થયેલાં સ્ત્રીઓ એકબીજાને વાત-
ચીતમાં બ્યારે બજાવતી હતી કે, 'શિવ શિવ! મેના
રાણીએ પોતાની આ ધારી પુત્રી આ બૃદ્ધ કાપાલિક-
(ગોપરીવાળા) ને શા માટે આપી?' તે સાંભળીને જેમણે
પોતાની સિદ્ધિના લવલેશથી સર્વોત્તમ વરરાખ્યા વેશ
ધારણ કર્યો છે; એવા શ્રીમહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૭

અરુણનયનં સંભ્રમન્નં દરસ્કુરિતાધરં

સુતતુ શશિનઃ ક્ષિપ્તં કાન્તિ કરોતુ તવાનનમ્ ।

કૃતમનુનયૈઃ કોપોઽયં તે મનસ્વિનિ વર્તતા-

મિતિગદિતયાશ્ચિદ્રો દેવ્યા શિવાય શિવોસ્તુ વઃ ॥

'હે પાતળા દેહવાળા માનિની! તમારું મુખ રાતાં
નેત્રવાળું, બુકડીના વળાંકવાળું અને જરાક ફરકના
હોંઠવાળું છે; તે મુખનાં દર્શન કરાવીને મારા ચંદ્રની
કાંતિને અપાવી બતાવો અને તમારો આ કોપ તમારા
મનમાં જ રહે' એ રીતે અનેક વિનયથી મુક્ત વાણીથી
રાજ થયેલાં દેવી પાર્વતીએ જેમને આલિંગન આપ્યું
છે; તે સહશિવ તમારું કલ્યાણ કરે. ૨૮

પ્રણયકુપિતાં દૃષ્ટ્વા દેવીં સસંભ્રમવિસ્મિત-
ત્રિભુવનગુરુર્માત્યા સઘાઃ પ્રણામપરોડમવત્ ।
નમિતશિરસો ગદ્ગાલોકે તંયા ચરણાહતા-
વવતુ ભવતઃપદ્મચૈતદ્વિલક્ષમવચિંત્યતમ્ ॥૨૧॥

‘ત્રેમને કારણે દેવી પાર્વતી કાઠાયાં છે,’ તે જોઈને
અચાનક વિસ્મય પામેલ ત્રણ લોકના યુગ મહાદેવ
ભયથી તરત જ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમનું
મસ્તક નમતાં તો પાર્વતીની નજરે ગંગા પડ્યાં; તેથી
તેમણે લાત મારી, તેને કારણે મહાદેવ ભોંકા પડીને બેસી
રહ્યા; તે અવસ્થાવાળા મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૨૯
કસ્તૂર શૂલી મૃગય મિયજં નીલકण्ठઃ પ્રિયેહં
કેકામેકાં કુરુ પશુપતિર્નિવ દૃષ્યે વિપાળે ।

સ્થાણુર્મયે ન વદતિ તર્જીવિતેશ શિવાયા
ગચ્છાદવ્યામિતિ હૃત્ત્વચાઃ પાતુ વચ્ચન્દ્રવૂઢઃ ॥૩૦॥
‘તમે કાણુ છે?’, ‘હું ચન્દ્રો ત્રિયળ (વાળા) છું.’
‘જો તમે શ્યામ (ચૂંક) વાળા છો, તો વૈદ્યને શોધી કાઢો.’
‘હે પ્રિયે હું નીલકંઠ છું.’ ‘જો તમે નીલકંઠ (મોર)
હો તો એક દૃઢકા કરો.’ ‘હું પશુપતિ છું.’ ‘જો
તમે પશુપતિ (આખસો) હો, તો માથે બે શીંગડાં
કેમ નથી દેખાતાં?’, ‘અરે હે સુંદર! હું રચાયુ છું.’
‘જો તમે સ્થાણુ (વૃક્ષ) થકે હો, તો તે ખોલે નહિ.’
‘અરે હું તો શિવા (પાર્વતી)ના જીવનસ્વામી છું.’
‘જો તમે શિવા (શિયાળવી)ના પતિ હો તો જંગલમાં
ચાલ્યા બવ’ એ રીતે વાદવિવાદમાં પાર્વતીએ જેમને
ખોલતાં બંધ કર્યાં છે એવા ચંદ્રશેખર મહાદેવ તમારું
રક્ષણ કરે. ૩૦

વન્દે દેવં જલધિશરધિં દેવતાસર્વામૌમં
ઘ્યાંસપ્રઘ્ના મુવનવિદિતા યેશ્વવાહાધિવાહાઃ ।
મૂપાપેદી મુવનમધરં પુષ્કરં પુષ્પવાદી
શાટીપાલાઃ શતમયમુખાશ્ચન્દનદુર્મનોભૂઃ ॥૩૧॥

ત્રિપુરના વિજય વખતે જે મહાદેવે વિષ્ણુને બાણ-
રૂપ બનાવીને સમુદ્રને કાપારૂપ કર્યો છે, વેદોને ઘોડા
બનાવીને જગતપ્રસિદ્ધ વ્યાસ પત્નેરે ઋષિઓને તેના
રક્ષકરૂપ બનાવ્યા છે; સરીરે સપોને આજીવ્યરૂપ
બનાવીને પાતાળને તેની તિબ્બેરીરૂપ બનાવ્યું છે;

૧. ત્રિપુર નામના રાક્ષસના વધ માટે બાણરૂપ કરેલા
વિષ્ણુને નિવાસ સમુદ્રમાં છે; તેથી સમુદ્રને કાપારૂપ કરાવેલો
છે. ૨ ત્રિપુરાસુરના પરાજય માટે વેદોને ઘોડારૂપ બનાવ્યા
હતાં. ૩ અશ્વાત્થી નેરોડું ઋષિઓ, રક્ષણ કરે છે તેથી
ઋષિઓને ઘોડાઓના રક્ષકો કહ્યા છે. ૪ સપો પાતાળમાં
રહે છે તેથી પાતાળને આજીવ્યોની વેદીરૂપ કહ્યું છે.

મસ્તક ચંદ્રને કૃતરૂપે ધરીને આકાશને કૃતવાદી બનાવી
છે; દિશાઓને વચ્ચરૂપે બનાવીને દશ દિક્ષપાલને તેના
રક્ષકો તરીકે નીમ્યા છે, તેમજ કામના દેહની ભસ્મ
સરીરે ચંદનની ભંમ લગાવીને કામદેવને ચંદનરક્ષક
તરીકે બનાવ્યો છે; તેવા દેવોના ચક્રવર્તી મહાદેવને હું
પ્રણામ કરું છું. ૩૧

ચ્યુતામિન્દોલ્લાસં રતિકલહમમં ચ વલયં
દ્વયં ચૈકીકૃત્ય પ્રહસિતમુખી શૈલતનયા ।
અવોચચં પડયેત્યવતુ સ શિવઃ સા ચ ગિરિજા
સ ચ ક્રીડાચન્દ્રો દશનકિરણઃ પૂરિતતનુઃ ॥૩૨॥

વિહાર કરતાં કરતાં એક બાણુ મહાદેવના મસ્તક-
માં રહેલી ચંદ્રની રેખા ખરી પડી અને બીજી બાણુએ
પાર્વતીનું કંઠેણ રતિકલહને કારણે નંદાઈ ગયું, તે
બંનેને એકઠાં કરીને ડસના મુખવાળાં પાર્વતીએ ‘આ
બુઓ’ એમ જે સદાશિવને કહ્યું, તે સદાશિવ, તે
પાર્વતી અને દાતનાં કિરણોથી જેનું શરીર પૂર્ણ બન્યું
છે, એવા તે ક્રીડાચંદ્ર સર્વજનું રક્ષણ કરે. ૩૨

નમસ્તુભ્યં દેવાસુરમુકુટમાણિન્યકિરણ-
પ્રણાલીસમ્ભેદક્ષપિતચરણાય સ્મરજિતે ।
મહાકલપસ્વાહાકૃતમુવનવક્રોડપિ નયને
નિરોદ્ધું મૂયસ્ત્વસરમિવ કામં હુતવતે ॥૩૩॥

દેવો અને દાનવોના મુકુટમણિઓના કિરણોમાંથી
નીકળતા તેજનો જેના ચરણો પર અભિષેક થાય છે,
એટલે દેવ અને અસુર જેને પ્રણામ કરવા પોતાનાં
મસ્તક નમાવે છે તેવા કામને જીતનાર આપ મહાદેવને
નમસ્કાર; જેણે મહાપ્રલય પ્રમંથે ત્રીણું નેત્ર ખોલીને
તેના અગ્રિથી ત્રણ લોકને ભસ્મ કરી નાખ્યા છે અને
ત્યાર પછી તે અગ્રિના વિસ્તારને રાંધવા જેણે ફરીથી
કામદેવને તેમાં હોમી દીધો છે એવા મહાદેવને નમસ્કાર.

અસોદા સ્તકાલોહસદસહમાવસ્ય તપસઃ
કયાનાં વિશ્રમ્ભેઽપિ ચ રસિકઃ શૈલદુહિતુઃ ।
પ્રમોદં ચો દિશ્યાલ્કપદવટુવેપાપનયને
ત્વરાદિથિલ્યાભ્યાં યુગપદમિયુક્તઃ સરહરઃ ॥૩૪॥

જ્યારે મહાદેવ બટુકવેગે પાર્વતી પાસે આવી
પહોંચ્યા, ત્યારે પાર્વતીના અન્વત અસભ્ય એવા તપને

૧. ચંદ્રપ્રીતિ પુષ્પ આકાશમાં ડાંગે છે અને તે પુષ્પને
મહાદેવ પારણુ કરે છે માટે આકાશને કૃતવાદીની ઉપમા આપી
છે. ૨ મહાદેવ દિગંબર એટલે દિશાઓરૂપી વસવાળા-નમ છે
તેથી દિક્ષપાલને વચ્ચેના રક્ષકો કહ્યા છે. ૩. ચંદનના લેખનને
બદલી કામદેવની ભસ્મ સરીર પર લગાવે છે તેથી કામદેવને
ચંદનના રક્ષક કહ્યો છે.

દૂર કરવા માટે તે અધીરા બની ગયા છે; પાર્વતીની સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં રસ મળતો હોવાથી પોતાનો કપટવેશ દૂર કરવામાં દીલાશ કરી રહ્યા છે. એ રીતે એક જ સમયે ઉતાવળ અને દીલાશથી યુક્ત એવા કામ-દેવના શત્રુ મહાદેવ તમને આનંદ આપે. ૩૪

સહસ્રાસ્યો નારાઃ પ્રમુરપિ મતઃ પશ્ચવદનઃ
પદાસ્યો હન્તૈકસ્તનયં ઇતરો વારણમુષઃ
સદામૈશ્યં શશ્વત્પ્રમયતુ કથં ધર્તનમિતિ
અસન્ત્યાં પાર્વત્યામથ જયતિ શમ્ભુઃ સ્થિતમુષઃ ॥

પાર્વતીએ મહાદેવને જણાવ્યું કે, 'તમારી પાસે નાશ છે, તેને હાનિ મુખ છે. આપ સ્વામીને પણ પાંચ મુખ છે. એક મોઠો છોકરો છે, તેને ૭ મુખ છે. ખીન્ને પુત્ર છે, તેને હાથીનું મુખ છે અને આછવિકામાં તો રોજબરોજ ભિક્ષા માગી લાવવાની છે; તો પછી નિભાવ શી રીતે થાય? એ રીતે બોલીને પાર્વતી નિસાસો લઈ રહ્યાં છે; ત્યારે પશુ મહાદેવ તો મુખ પર હાસ્ય લાવી રહ્યા છે, તે શિવ સર્વનું રક્ષણ કરે.

મૌનાદસ્તમિતૈવ ષાટ્મગણિતઃ સ્તૈકૃત્સદાદ્રશંતં
દૂરેડ્યજ્જલિયન્ધનં પ્રણમનં સ્તઘર્ધામૃદ્ધઃ ક્રુતઃ ।
દૃત્યં સહૃદૈતૈકવિમ્હતયા વ્યગ્રો ગિરિમામણી-
ર્જાયાં જાતરૂપં જયત્પનુનયન્દેવેશ્વિલોકીગુરુઃ ॥

મહાદેવ અને પાર્વતીએ મળીને એક શરીર ધારણ કર્યું છે; તે અર્ધનારીશ્વર ત્રણ લોકના શુર હેલાસ પર નિવાસ કરતા મહાદેવ કોપવાળા પાર્વતીને રીઝવવામાં થયું સુરકેલી અનુભવી રહ્યા છે; કારણ કે તેમને ખુશ કરવા મીઠાં વચન બોલવા માટે છે પણ મુખનો કાળો ભાગ મૂંઝો રહે છે. બે હાથ-બેડીને પ્રણામ કરવાનું છે છે પણ કાળો હાથ સરી જાય છે એટલે અંજલિ શી રીતે રચાય? મસ્તક નમાવીને પણ પડવા જાય છે; ત્યાં તો હાથા ભાગનું મસ્તક અઢક રહી જાય છે; તે રીતે સુરકેલીથી વ્યગ્ર બનેલા મહાદેવ વિજય પામે. ૩૬

યસ્મિન્નુદ્બુદસક્કરા ઇવં વહુ ત્રઘ્નાન્હસજ્ઞઃ
ક્વચિદ્ ભ્રાન્તિ ક્વાપિ ચ સીકરા ઇવં વિરિચ્ચાયાઃ
સ્ફુરન્તિ ભ્રમાત્ । ચિત્રૂપા લહરીવં વિશ્વજનની શક્તિઃ
ક્વચિદ્દ્યોતતે સ્વાનન્દામૃતનિર્મરં શિવમહાપાથોનિર્ણિ
તં નુમઃ ॥ ૩૭ ॥

જે આનંદરૂપ અમૃતથી ભરપૂર છે, જે સાગરમાં પ્રહાંડના અનેક ખડો પરપોટાના દમલા જેવા આમ-તેમ વિખરાયેલા પજા છે; વિષ્ણુલોક, અશ્વેલોક વગેરે તો ભ્રમને કારણે નાનાં બિંદુઓ જેવા સ્ફુરતા લાગે છે

તેમ જ જેમાં સર્વ વિશે ઉત્પન્ન કરનારી આયાશક્તિ ચૈતન્યસ્વરૂપની લહેર જેવી લાગે છે, તે શિવલોકરૂપી મહાસાગરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩૭

કલ્પાન્તે શમિતત્રિવિક્રમમહાકલ્પલબ્ધમુર-
ચ્છેપસ્યુત્તૃસિંહપાણિનચરપ્રોતાદિકોલામિપઃ ।
વિશ્વકાળવતાવિશેષમુદિતો તૌ મત્સ્યકૂમારુભૌ
કર્પન્વીવરતાં ગતઃ સ્યુતુ સતાં મોહં મહાભૈરવઃ ॥

પ્રલયકાળે સર્વનો મંહાર થતાં; પ્રાણ વિનાના વિરાટના મોટા હાડપિંજરમાં શેષનાગના શયને બાંધી લીધું છે; તે શેષનાગના શયની નૃસિંહના શયને સીવી લીધું છે; નૃસિંહના શયના મુખમાં આદિવરાહના શયને પંચવી દીધું છે; એ રીતે સર્વ લોકો સમુદ્રમય બની જતાં ખૂણ રાજ થયેલ મત્સ્ય અને કૂમરને ધીવર-ભાછીમાર (વાસ્તવિક પક્ષે નાની) બનીને મહાભૈરવ સદાશિવ ખેંચી રહ્યા છે તેવા સદાશિવ સંતોના મોહને દૂર કરે. ૧ ૩૮

મીતિર્નાસ્તિ મુજગ્નપુન્નવવિષાત્મીતિર્નિ ચન્દ્રામૃતા-
ન્નાશૌચં હિ કપાલદામલુલનાચ્છૌચં નગજ્ઞાજલાત્ ।
નોદ્રેગશ્ચિત્તમસ્મતા ન ચ સુખં ગૌરીસ્તનાલિઙ્ગના-
દાત્મારામતયા હિતાહિતસમઃ સ્વસ્થો હરઃ પાતુ વઃ ॥

તે સદાશિવ પોતે આત્મારામ છે; તેને કારણે તેમને હિત અને અહિત એકસરખા છે અને તેથી તે સ્વસ્થ છે, મસ્તક પર રહેલ શેષનાગના ઝેરથી તેમને ભય નથી અને ચંદ્રરૂપ અમૃતથી આનંદ નથી. મસ્તકની યોપરી-ઓની માળાથી અપવિત્રતા નથી અને ગંગાજળથી પવિત્રતા નથી. શ્મશાનની ભસ્મ શરીરે ધારણ કરવાથી બેદ નથી અને પાર્વતીના ગાંઠ આલિંગનથી સુખ નથી; તે/સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૪૯

વેદાન્તેષુ યમાહુરેકપુરુષં વ્યાપ્ય સિંતં રોદસી
યસ્મિન્નોશ્વર ઇત્યનન્યવિષયઃ શ્લોઘો યથાર્થાક્ષરઃ ।
અન્તર્વશ્ચ સુસુપ્તમિર્નિર્વામિતપ્રાણાદિમિર્મયતે
સસ્યાણુઃ સ્થિરમક્રિયોગસુલ્ભો નિઃશ્રેયસાયાસ્તુ ધઃ ॥

વેદાતના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને જે મહાદેવને એક અદિતીવ પુરુષ કહેવામાં આવે છે; જે આકાશ અને પૃથ્વીમાં સર્વવ્યાપક બનીને રહેલા છે; ભક્તોને બેને ઈશ્વર કહે છે; આ ઈશ્વર શબ્દનો સર્વસત્તાધીશ એવો અર્થ જેમને વિષે યથાર્થ બને છે; યમ, નિયમ, આસન-

૧. આ શ્લોકનો સાર એ છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ અકાલથી હોવાથી નાસવડ છે, તેથી સુપુરુષોએ જગતના અસ્થિ પદાર્થોમાં એક રાખવા નહિ; પણ અવિદ્યને દૂર કરી જીવનની રીતિ આસ કરવા ચત્ત કરવા

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ તથા અષ્ટાંગયોગની ક્રિયાઓ કરનારા અને મોક્ષને ધરતીના યોગીજન ને સદાશિવને પોતાના અંતઃકરણમાં શોધે છે; તે અચળ ભક્તિ અને યોગથી સુલભ એવા સ્થાણુ સદાશિવ તમારા કથાણુ માટે છે. ૪૦

આનન્દશ્રુતિતાઃ સમાધિષુ મુલે ગૌર્યા વિલાસોદ્ભતાઃ
સમ્પ્રાન્તાઃ ક્ષણમુદગતાઃ ક્ષણમય સ્મેરા નિજે વૈકૃતે ।
કૂરાઃ કૃષ્ટશરાસને મનસિજે દગ્ધે ઘૃણાકૃણિતા-
સ્ત્રાન્તાનુરુદિતેડમુપૂતરલા શંભોર્દશઃ પાન્તુ વઃ ॥૪૧

સદાશિવની અનેક ભાવવાળી દૃષ્ટિઓ તમારું રક્ષણ કરે. તે દૃષ્ટિઓ સમાધિકાળે આનંદથી સિધિલ (નમિત) બનેલી છે; પાર્વતીના મુખ સામું જોતાં ભક્ષાસથી ઉલ્લસિત થઈ છે; પોતાના શરીરમાં કામને વિકાર પ્રગટ થયો છે, તે જોતા ધડીભર કુતૂહલમાં પડી ગઈ છે; વિકારનું કારણ શોધવામાં ચંચળ બની છે; વસંત વગેરે તેવું કારણ છે, તે જોતાં વિસ્મય પામી છે; મનુષ્ય પર બાણુ ખેંચીને ઊભેલા કામદેવને જોતા ફર બની છે; કામદેવ ભસ્મીભૂત થતાં દવાને કારણે સંકટાર્થ છે તેમ જ રતિના રહને સાંભળીને કરુણાથી આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં, તેથી ભરાયેલી છે. ૪૧

સ્વર્ભાનુઃ સુરવર્ત્માનાતુસરતિ પ્રાસામિલાપાદસા-
વિન્દોન્દિન્દુમુલિ પ્રસેત કિમુત પ્રાન્ત્યા મવત્યા મુલમ્ ।
ઇત્યં નાયગિરા નમોર્પિતદશો વક્ત્રે મવાન્યા મૃશં
માનિન્યાઃ કૃતચુન્વનબિનયનઃ શ્યાદિદ્રિસિદ્ધિવે સતામ્ ॥

માનને મારણે જેમણે મુખ નીચે ઢાળી દીધું છે; તેવાં પાર્વતીને સદાશિવ જણાવે છે કે, ‘હે ચંદ્રમુખિ ! રાહુ વદને ગળી જવા માટે આકાશમાર્ગે જતા નથી પણ અહીં ઊભા છે, તેથી મને લાગે છે કે તે તમારા મુખને ચંદ્ર સમાઇને ગળવા ધરતો હશે !’ એ રીતે મહાદેવનું કથન સાંભળી, પાર્વતીએ આકાશમાં સાંભી નજર કરી, તેથી તેમનું મુખ ઊંચું થયું, એટલે મહાદેવે તેમને ચુંબન આપ્યું; એવા ત્રિનેત્રધારી સદાશિવ સજ્જનોના મનોરથોને પૂર્ણ કરે ૪૨

વિષ્ણોરાગમનં નિશમ્ય સહસા કૃત્વા કળીન્દ્રં ગુણં
કૌષીનં પરિધાય ચર્મં કરિણઃ શમ્ભુઃ પુરો ધાવતિ ।
દૃષ્ટ્વા વિષ્ણુરથં સક્ષમહૃદયઃ સર્પોડ્વતદ્ભૂતલે
કૃત્તિર્વિસ્ત્રાલિતા હિયાનતમુગ્રો નમ્રો હરઃ પાતુ વઃ ॥

‘ભગવાન વિષ્ણુ આવે છે, એમ સાંભળતાં જ હાથીના ચામડાનું કૌષીન સર્પની રાત્રીથી બાધીને ઉતાવળથી સદાશિવ તેમને ભળવા દોડી ગયા; ત્યાં તો

વિષ્ણુભગવાનના પાદન ગરુડને જોતાં જ નાગના હૃદયમાં કંપારી થઈ અને તે નીચે પડી ગયો; તેથી હાથીનું ચામડું પણ ખસી ગયું એટલે મહાદેવે દિગંબર થતાં શરમાઈને મુખ નીચે ઢાળી દીધું, તે સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૪૩

મસ્માન્ચોરગપૂતકૃતિસ્ફુટમવદ્ધાલહૃદૈશ્વર-
જ્વાલાસ્વિન્નસુધાંશુમઃકલગલ્તીયૂપધારારસે ।
સચ્ચીવદગ્ધજર્મગર્જિતભયન્નામ્યદ્યુષ્ટાકર્ષણ-
વ્યાસક્તઃ સહસાદ્રિજોપહસિતો નમ્રો હરઃ પાતુ વઃ ॥

જ્વાલામાં રહેલી ભસ્મ અંખમાં પડવાથી બધા સર્પની આંખો ખીંચાઈ ગઈ; તેથી તે કુતકાર કરવા લાગ્યા; તેમના કુતકારથી કષાળના અગ્નિમાંથી જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. તે જ્વાળાના તાપથી ચંદ્રમંડળ ગરમ થઈ જતાં તેમાંથી ગળી ગળી અમૃતની ધારાઓનો રસ વહેવા લાગ્યો; તેના સ્પર્શથી કેક પર રહેલ ગજચર્મમાં જીવ આવવાથી તે હાથી ચિતકાર કરવા લાગ્યો; તે સાંભળીને ભડકેલો પોદિયો નાસવા લાગ્યો; તેને ઝાલી રાખવા માટે મહાદેવ ઉતાવળા થઈ ગયા; તેથી ગજચર્મ ખસી જવાથી તેઓ નમ્ર બન્યા. તેથી પાર્વતી તેમને હસવા લાગ્યાં; તેવા મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૪૪

एकांस्ते द्विसमखिलोबन इति क्यातश्चतुर्भिः स्तुतो
वेदैः पञ्चमुखः पद्माननपिता समर्पिर्भिवन्दितः ।

અષ્ટાન્નો નવતુલ્ય આમરરાગે વાસો દશાશા દ્ય-
સ્યચ્ચક્રાદશ સોડ્વતાન્ન વિજિતો યો દ્વાદશાત્માંશુભિઃ ॥

મહાદેવ સદાશિવ પ્રલયકાળે એક સ્વરૂપે રહે છે; સુખદુઃખનાં જોડકાંમાં સમાન છે, ત્રણ નેત્રવાળા છે, તેમની ચાર વેદો સ્તુતિ કરે છે, તેમને પાંચ મુખ છે, છ મુખવાળા કાર્તિકેયના પિતા છે, સાત ઋષિઓ તેમને વંદન કરે છે, તેમની આઠ મૂર્તિઓ છે, નવનો આંકડો જેમ નવના ગુણામરમાં બધે રહે છે, તેવી રીતે ને સર્વ દેવોમાં રહે છે, તેમને દશ દિશાઓરૂપી વજ્ર છે, તેમને અગ્નિધાર ૨૫ છે અને બાર સૂત્રનાં કિરણોથી પણ અધિક પ્રકાશવાળા છે; તે સદાશિવ અમારું રક્ષણ કરે. ૪૫

लीलायूतजितां कलाघरकलां मौलो हृदं कीलितं
स्वीकर्तुं युगमुन्नमम्य भुजयोर्विरेपयन्त्यास्तदा ।
पार्वत्याः कुचकुम्भपाशेयुगले सप्रेमदत्तद्वयः
कालक्षेपणमिन्दुमोचनविधौ देवः स नो रक्षतु ॥

ભુજારની રમવામાં મહાદેવે દોડમાં પોતાની ચંદ્ર-
કલા મૂકી, તેને પાર્વતીએ છતી એટલે તે લેવા માટે

પાર્વતી બ'ને હાથ લિયા કરીને જટાના મુજટમાં બાધેલી ચંદ્રકલાને ઊડવા માંડ્યા. તે વખતે પાર્વતીનું આપો-આપ આલિંગન થઈ જતાં; તેમના સુંદર સ્તનો અને પડખામા પ્રેમભરી નજર ફેંકતાં મહાદેવ ચંદ્રકલાને છૂટી પાડવામા વિલંબ કરી રહ્યા હતા; તે દેવ આપણુ રક્ષણુ કરો. ૪૬

મૃત્યાલેપનમૂલિતઃ પ્રવિલસન્નેત્રામિદીપાદકુરઃ
કળ્પે પન્નગપુષ્પદામસુભગો મહાજલ્લે પૂરિતઃ ।
ઈપત્તામ્રજામ્રપલ્લવયુતો ન્યસ્તો જગન્મન્હવે
શંસુમંદ્વલકુન્મ્ભતામુપગતો મૃત્યાત્સતાં શ્રેયસે ॥૪૭॥

આ જગત્કાંડી સંકરણ સંગ્રહકુલ જેવી શાશ્વતે ધારણુ કરતા સદાશિવ સજ્જનોનું કલ્યાણુ કરો મંગલ કુંભને અખીલ હોય, તે રીતે શરીરને ભસ્મનો લેપ છે કુંભ પર દીવો હોય તે રીતે નીચ નેત્રથી અગ્નિનો દીવો છે. કુંભને પુષ્પની માળાઓ વીંટળાયેલી હોય છે, તેમ શકરના ગળામા લટકતા સર્પોરૂપી પુષ્પની માળાઓ છે. કુંભ ગંગાદક્ષી પૂર્ણ હોય છે તેવી જ રીતે શકરનું શરીર ગંગાજળથી ભરેલું છે તેમ જ મંગલકુંભ પર આબા વજેરના પાનની પાખડીઓ હોય, તે રીતે આદ્ય લાલ જટાઓના અશ્વભાગથી શકરનું શરીર ગોભે છે. ૪૭

મહીમાલ્યધિયા મુધાકરકલાં કળ્પશ્રિયં કજ્જલ-
બ્રાન્ત્યા માલધિલોચનાનલશિલાં સિન્દૂરપૂરાશયા ।
કૈલાસે પ્રતિભિન્નિવાત્સલ્યવપુષો મૃદ્ધનન્દસન્ત્યા મુદ્ધઃ
પાર્વત્યા પ્રતિકર્મકર્મણિ ચિરં મુગ્ધો હરઃ પાતુ વઃ ॥
મહાદેવ પાર્વતીના શરીરે શણુગાર રમી રહ્યા છે, તે વખતે કૈલાસમા તેમના દેહ પરના સર્વ પદાર્થોના પ્રતિબિંબ પડેલા છે, એટલે ચંદ્રકલાને મણિકાનું રૂપ સમજીને, ગળાની નીલ શોભાને કાળજી સમજીને તેમ જ કપાળમા રહેલ નેત્રની અગ્નિજ્વાળાને સિંદૂર સમજીને મહાદેવ તે પદાર્થો લેવા બધ છે; પણ હાથમા કાંઈ આવડતું નથી; તેને કારણે પાર્વતી હસી રહ્યા છે; તેથી મુગ્ધ બનેલ મહાદેવ તમારું રક્ષણુ કરો. ૪૮

દાસ્યેહં પરિરમ્ભાણિ કિતવ શૂટે જિતાણિ ત્વયા
ધૈર્યં ઘેહિ યતઃ કૃતઃ શતમહોરાત્રાણિ તંત્રાવધિઃ ।
ત્ર્યુષ્કઃ શિવયા નિશાદિવસકૃન્ન્યોતિર્મયાશ્ચિદ્વય
દ્રાગ્મ્મેપનિમેષકોટિપદનાવ્યમો હરઃ પાતુ વઃ ॥૪૯॥
ભુગારમાં આલિંગનની હોડ મૂકવામાં આવી હતી; તેમા પાર્વતી હાથોં એટલે સદાશિવે માગણી કરી તેનો ઉત્તર આપતાં પાર્વતી બધાયે છે કે, ‘હે ભુગારી ! તમે ભુગારમા જેટલા આલિંગન જીત્યા છે, તેટલા તમને

આપીશ; પણ તે માટે ધીરજ રાખો, કેમ કે સૌ રાત્રિ-દિવસની મુદત આપવામા આવી છે.’ તેવું પાર્વતીનું વચન સાંભળીને મહાદેવે વિચાર કર્યો કે મારા નેત્રોને મીંગળા અને ઉઘાડવા; તેથી જ રાત અને દિવસ થાય છે; તેથી સૌ રાત્રિદિવસ પૂરાં કરવા માટે તેઓ પોતાના ચંદ્રચરણી નેત્રોની નિમેષ અને ઉન્મેષની ક્રિયા જલદી કરવા લાગ્યા, તેવા કાર્યમાં રત મહાદેવ તમારું રક્ષણુ કરો. ૪૯

મૌલોં કિં તુ મહેશ માનિનિ જલં કિં વક્ત્રમમ્ભોરુહં
કિં નીલાલકુવેણિકા મધુકરી કિં ભૂલતા વીચિકા ।
કિં નેત્રેશ્વરૌ કિંમુ સ્તનયુગ પ્રેહ્લદ્યાન્નદ્યયં
સાશન્કામિતિ વક્ત્રયન્નિરિસુતાં ગન્નાપરઃ પાતુ વઃ ॥
ગજાને મસ્તકમા બેંઠેને શકામા પડેલા પાર્વતી મહાદેવને પૂછવા લાગ્યા કે, ‘હે મહાદેવ ! તમારા મસ્તકમા શું છે ?’ મહાદેવે જવાબ્યું કે, ‘હે માનિનિ ! ત્યા પાણી છે.’ ‘ત્યા મધુ બેંડું શું છે ?’ ‘એ તો કમળ છે.’ ‘દાળા વાળની વેણી છે ને ?’ ‘ના, ના, તે તો ભમરાના સમૂહ છે.’ ‘આ વાકી બૂકટી છે ?’ ‘એ તો પાણીની લહરી છે.’ ‘આ બે નેત્ર શું છે ?’ તે બે માછલીઓ છે.’ ‘આ બે સ્તનની બેડી છે ?’ ‘તે તો ચંદ્રવાદની બેડી છે.’ એ રીતે પાર્વતીના પ્રશ્નોને ક્યારેથી ઉત્તર આપનાર ગજાધર તમારું રક્ષણુ કરો. ૫૦

દેવ્યાઃ પ્રાન્પરિરમ્ભણે ફિલ કરૌ દ્વૌ દ્વૌ પુનસ્તત્કરૌં
રોદ્ધું તન્મુસમુન્મુરં રચયિતું દ્વૌ ચાધરાસ્વાદને ।
દ્વૌ નેત્ર ન્નપલાલકાપનયને મોક્તુ ન નીવીં દટાં
ઘાવિત્યં સફલીઠ્ઠતાલિલકર-પાયાત્સ વઃ શક્કરઃ ॥

પ્રેમવિલાસ વખતે બે હાથને પાર્વતીના આલિંગનમાં, બે હાથને પાર્વતીના હસ્તોને રોકવામાં, બે હાથને અધર-નું ચુંબન કરવા પાર્વતીના મુખને ઊંચું કરવાના કામમાં, બે હાથને પાર્વતીના નેત્રોની પલકોને રોકવાના કામમાં અને છેલ્લા બે હાથને નીવીની દટ માડ ઊડવાના કામમાં વાપરતા એટલે એ રીતે પોતાના દરો હાથોને સફળ કરતા સદાશિવ તમારું રક્ષણુ કરો. ૫૧

ન નોધ-ક્રિયાતાં પ્રિયેં તુ મવન્મૌલિસ્થગદ્ગોદરે
મુખ્યે માનસમૂર્જિતં ત્યજ કૃતં યુષ્મન્નિયોગદ્વયમ્ ।
વકોરેપમમં નિરાકુર કદાન્નિષ્ટાસિ વકો મયા
વામાદ્ધવેતિ દ્વિતોત્તરઃ સ્મરહરઃ સ્મેરાનનઃ પાતુ વઃ ॥
મહાદેવે કહ્યું કે પ્રિયે ! ન નોધઃ ક્રિયાતામ્-દોષ ન કરો. તમારે પાર્વતીએ બધાવ્યું કે, ‘નકઃ અવઃ ક્રિયાતામ્-’ તમારો તમાગો મસ્તકની અંદર આવી ત્યારથી જ તમારું

નમઃ-નાક અવા-નીયું જ છે.' મહાદેવે જણાવ્યું કે, 'માનસમ્ ઝકિતે ત્વજ-માનની વૃદ્ધિને દૂર કરો; ત્યારે પાર્વતીએ ઉતાર આપ્યો કે, 'ઝકિતે માનસ-વૃદ્ધિ પામેલ કામદેવને પહેલેથી જ છોડી બેઠી છું. ત્યારે મહાદેવે જણાવ્યું કે, 'ચક્રે ઇમ મ્હેવ નિષ્કાકુર-હે વાંકાબોલી! આ શ્લેષ કરવાનો છોડી દો.' ત્યારે પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો કે, તમારું શરીર ચક્ર-વાંકું હોય ત્યારે મેં તમને કયા આલિંગન આપ્યું છે.' એ રીતે પાર્વતીએ જવાબ આપીને જેમને બોલતા બંધ કર્યા છે, તેવા હસતા મુખવાળા કામદેવના શત્રુ સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૫૨

અર્જુન યેન રથીકૃતં નયનયોયુગ્મં રચાઙ્ગીકૃતં
પાત્રં સ્વં રથકર્મસારથિકૃતં શ્વાસાતુરઙ્ગીકૃતાઃ ।
'કોદૃઙ્ગીકૃતમાત્મવીર્યમચિરાન્મૌર્ચીકૃતં ભૂવણં
વામાઙ્ગં વિશિષ્ઠીકૃતં વિદશતુ નઃ શ્લેષં સ ધન્વી પુમાન્ ॥

ત્રિપુરાસુરને સંહાર કરતી વખતે જેમણે પોતાના શરીરને જ રથ બનાવ્યો છે; બે આંખો રથના ચક્ર, પોતાની બુદ્ધિપી પાત્રને રથ હાંકનાર સારથિ, શ્વાસોને ઘોડા, પોતાની શક્તિને ધનુષ્ય, બ્રહ્મણ્ય સર્પને ધનુષ્ય-ની દોરી અને વામાંગ-ગૌરીને બાણ બનાવ્યા છે; એ રીતે ખીખ સાધનોની પરવા ન કરનાર ધનુષ્યધર પુરુષ અમારું કલ્યાણ કરે. ૫૩

નૃત્યારમ્ભરસત્રસદ્ગિરિસુતારિકાર્થસંપૂર્તયે
નિર્ન્યૂત્રમિવિભ્રમાય જગત્તામીશાય તુભ્યં નમઃ ।
ચત્રુદ્ધામુજગેશ્વરપ્રભૃતિમિત્તાદ્યમ્ભ્રમન્તીર્દિશઃ
પદ્યત્ક્રિયનિર્ધૂર્ણમાનવયૈઃ શાન્તોઽપિ ન શ્રદ્ધે ॥૫૪॥

તાંડવનૃત્યને આરંભ થતા, તેનાથી ત્રાસ પામેલાં પાર્વતીએ શિવનું અડધું અંગ છોડી દીધું; તે અંગ પર પાર્વતીને ફરીથી બેસાડવા માટે મહાદેવે નૃત્યનું કાર્ય છોડી દીધું; પરંતુ જટામાં રહેલા નાગો વગેરે તે બ્રમણના સંસ્કારથી દિશાઓને તેથી ને તેથી ભ્રમતી બોના હતા અને તેથી તેમની આંખો ચક્રબદ્ધ થતી હતી; તેથી પોતે તાંડવનૃત્ય બંધ કર્યું છે; તેથી જેમને ખાતરી થઈ નથી, તેવા આપ જગદીશ્વરને નમસ્કાર.

હદામધ્રમિવેગવિસ્તૃતજટાવહોપ્રણાલીપત-
ત્સ્વર્ગજ્ઞાજલદ્ગિહકાવલયિતું નિર્માય તત્પક્ષરમ્ ।
સમ્પ્રાપ્ત્યદ્મુજગદ્ગણપટલરન્ધ્રેન હંસાયિત-
શ્લેષોત્પલ્યયનાટિકાનયનટઃ સ્વામી જગત્ત્રાયતામ્ ॥

પ્રત્યંક બ્રમણના વેગથી જટાઓ વિખેરાઈને ચારે બાજુ ફેલાઈ છે; તે તો બહુ કે પરનાળ છે અને તેમાંથી ગંગાજળની ધારાઓ દંડાકાર પડી રહી છે; તેનું તો પાંજરું બની ગયું છે. બે હાથ ફેલાવીને દૃત્ય કરે છે; તે તો બહુ કે બે પાંખ છે અને તેથી પોતે પિંજરામાં રહેલા હંસ જેવા લાગે છે; તે રીતે ત્રણ લોકના પ્રલયથી નાટકને ભજવી ખતાવતા નટરાજ સદાશિવ જગતનું રક્ષણ કરે. ૫૫

યજ્ઞાટ્યધ્રમિર્ધૂર્ણમાનવસુધાચક્રાધિરુદ્ધે મૃદં
મેરૌ પાર્શ્વનિવાસિવાસરનિશાચિત્રે પરિભ્રામ્યતિ ।
તૈજસ્પત્સહિતો મયન્તુ શતશો દટ્ટા દિ તાસ્તાઃ કથં
સામસ્યોઽપિ સ વઃ પુનાતુ જગતામન્યેષ્ટિયજ્ઞા વિમુઃ ॥

આર પ્રલયકાળનું તાંડવનૃત્ય શરૂ થયું છે, ત્યારે મેરુ પર્વત પૃથ્વીપી ચાકડા પર ચઢીને બ્રમણ કરી રહ્યો છે અને બ્રમણને કારણે વારંવાર રાતદિવસ પાસે આવવાથી તે મેરુ પર્વત કાબરચિતરો લાગે છે; તેના બ્રમણથી પ્રલયના અંધકારવાળા રાત્રિઓથી ભરેલી સેંકડો વીજળીઓ પ્રકાસવાળી શાથી છે; એ રીતે વિસ્મય પામેલા અને સર્વ જગતોના અત્યેષ્ટિસંસ્કાર કરનાર તે પરમેશ્વર મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૫૬

તત્કાલારમ્ભદીવિષ્ણુમ્ભળપરિત્રાસાદિવ ભ્રશ્યતા
વામાર્થેન તદેકશેપકરણં વિશ્રદ્ધપુર્ભૈરવમ્ ।

તુલ્યં ચાસ્યિમુજઙ્ગભૂવણમસૌ મોગીન્દ્રકઙ્કાલકે-
ર્વિશ્રાણઃ પરમેશ્વરો વિજયતે કલ્પાન્તકર્માન્તિક્રઃ ॥
પ્રલયકાળે શરૂ થયેલ તાંડવનૃત્ય નેશભેર ચાહુ થવાથી, કાળ અગ્રણ્ય બનેલાં પાર્વતી બહુ કે બધ પાંખમાં હોય, તેથી ખરતી ગાં એટલે જમણી બાજુના અંગના અવયવો બાકી રહેતા, તે કાળભરવસ્વરૂપ ભયંકર લાગતા હતા તેમ જ શેખનારાયણનું હાડપિંજર અને ખીખ સર્પોના હાડકાં આભરણ તરીકે ધારણ કર્યા હતા, તે રીતે પ્રલયકાળના કર્મને કરનાર મહાદેવ શંકર વિજય પામે છે. ૫૭

ચત્રચ્ચન્દ્રિકચન્દ્રચાકુસુમો માયજ્ઞાપદ્મવો
દપ્યદારુણદન્દશુકમગિમાનશાસ્ત્રાયુતો વાહુમિઃ ।
સ્થાણુર્મે ફલદો મવત્વતિતરાં મૌતીમુલેન્દુદ્રવ-
ત્પીયૂપદ્રવદોદ્વાદિવ દધદેવદ્રમત્વં સદા ॥૫૮॥

૧. આ શ્લોક દ્વિઅર્થી છે તેથી તેનો બીજો અર્થ આ છે - ત્રિપુરાસુર સાથે થયેલા યુદ્ધમાં બેસદાશિવે પુરૂષ (અંગ) ને રપરૂપ, વિરાટ પુરુષના નયનયુગ્મ એટલે અર્ધ તથા રથને રથનાં, ચં. કહેતાં પેડાંરૂપ સ્વ એટલે સ્વર્ગજ્ઞ બ્રહ્માને સારથિ-રૂપ, મહાપુરુષના આસરૂપ વેદોને ઘોડાઓ અને આત્મનીય મતિ કેમને મનુષ્યરૂપ, પોતાના બ્રહ્મણ્ય એવા સર્પની પ્રત્યંબા બનાવી વિષ્ણુને બાણરૂપ બનાવ્યા હતા.

કલ્પવૃક્ષરૂપ બનેલ સ્થાપુ-મહાદેવ અમને અત્યંત કૃપા આપનાર બની રહો. તે કલ્પવૃક્ષને ચમકતી ચાંદની-વાળા ચંદ્રની કક્ષા ક્ષરરૂપે છે, ઓલતી પીળી જડાઓ પાંદડાંરૂપે છે, ગર્વ ભરેલા ભયંકર સર્પો મણિરૂપે છે, દશ ભુજાઓ શાખાઓરૂપે છે તેમ જ પાર્વતીના મુખ-ચંદ્રથી અરતા અચૂતરસનો દોહદભાવ મળેલ છે. ૫૮ વક્ષત્રાન્મરુહિ વિસ્મિતાઃ સ્તવકિતા વક્ષોરુહિ સ્ફારિતાઃ શ્રોણીસીમનિ મુક્તિત્રાચ્ચરણયોરદ્વયોઃ પુનર્વિસ્તૃતાઃ । પાર્યત્યાઃ પ્રતિગ્રાચ્ચિત્રગતયસ્તન્વન્તુ મદ્રાણિ ઘો વિહ્વસ્યાન્તિકપુપ્પસાયકશરીરીદાસ્ય દ્વમ્જ્જયઃ ॥૫૯ જ્યારે પાસે જભેલ કામદેવના બાણોથી મહાદેવ વીંધાયા ત્યારે તેમની દષ્ટિના ચમકારા પાર્વતીના અંગે પર પ્રતિબંધરૂપે ભુદી ભુદી આકૃતિઓને ધારણ કરતા હતી; તેમની દષ્ટિ મુખકમળ પર પડતાં પ્રકૃક્ષિત બની હતી; છાતી પર પડતા ગ્રેણ શુભરૂપે બની હતી; નિનંબ પર પડતાં ગૃંથણીવાળી બની હતી અને નેત્રમાં પડતા વિસ્તાર પામેલી બની હતી; તે રીતની વિવિધ નજરે તમારું કલ્યાણ કરે. ૫૯

શૈલેન્દ્રપ્રતિપાદ્યમાનગિરિજાહસ્તોપગ્લોહસ-

દ્રોમાશ્વાદિવિસંપ્તુલાશિલવિધિવ્યાસક્ષમદ્વાકુલઃ ।

આઃ શૈલ્યં તુહિનાચલસ્ય કરયોરિત્યુચિવાન્સસ્મિતં

શૈલાન્તઃપુરમારુમહ્લગૈર્દ્યોઽશ્વતાદ્ઃ શિવઃ ॥૬૦

હિમાલયે પોતાની પુત્રી પાર્વતીને હાથ મહાદેવના હાથમાં સોંપ્યો, તે વખતે પાર્વતીના હાથ સાથે પોતાનો હાથ દવાવાથી રોમાય, કંપ વગેરે સાર્વિક ભાવો મહાદેવને પ્રગટ થયા અને તેથી લગ્નવિધિની ક્રિયાઓમાં તરફર રહેવું નોંધ્યું, તેમાં ભંગ પડ્યો. તે ભાવ કોઈ બાણી ન બધ તેથી મહાદેવે હસતા બધાવ્યું કે, 'અહો ! હિમાલયની ઠંડી મારા હાથને ખૂબ લાગે છે;' પરંતુ રોમાયનું ખનું કારણ હિમાલયની ઓંચો અને યોગિનીઓ સમજી ગઈ હતી; તેથી તે મહાદેવ કરીને મહાદેવને જોતી હતી; તે શિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૦

દિકાલાત્મસમૈવ યસ્ય વિશુભા યસ્તત્ર ચિયોતવે

ચત્રામુપ્ય સુધામવન્તિ કિરણા રાદોઃ સ યાસમમૂત્ ।

યસ્તત્પિત્તમુપઃસુ ચોડસ્ય હ્રવિષે યસ્તસ્ય જીવાતવે

વોડા યદ્ ગુણમેષ મન્મથરિપોસ્તાઃ પાન્તુ નો મૂર્તયઃ ॥

દિશા, કાળ અને આત્માના જેવું જેવું સર્વવ્યાપક પણું છે; તે મહાદેવની આકાશમૂર્તિ, આકાશ જેમાં પ્રકાશ છે તે સૂર્યમૂર્તિ, જેમાં પડાની સાથે જ સૂર્યનાં કિરણો અમૃતરૂપ થાય છે તે ચંદ્રમૂર્તિ, જેના સમૂહથી

ચંદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે જળમૂર્તિ, તે જળનાં પિતરૂપ અગ્નિમૂર્તિ, તે અગ્નિને સવારે હવિ આપનારી યજ્ઞમાન-મૂર્તિ, તે યજ્ઞમાનને જીવન આપનાર વાયુમૂર્તિ, તે વાયુ જેના મધને લઈ આવે છે, તે પૃથ્વીમૂર્તિ એ રીતે સદાશિવની આઠ મૂર્તિઓ અમારું રક્ષણ કરે. ૬૧

જીર્ણોડ્યુલ્કટકાલકૂટગરલે પ્લુષ્ટે તથા મન્મથે

નીતે માસુરમાલનેત્રતુતાં કરુપાન્તદવાનલે ।

યઃ શન્ત્યા સમલક્ષ્મકૃતોડાંષ શશિનં શૈલાત્મજાં ચર્ણુનીં

ઘત્તે કૌતુકરાજનીતિનિપુણઃ પાયાત્સ વઃ શ્ફરઃ ॥૬૨

કાલકૂટ નામે ઉપ ગેર પચી જવા છતાં પણ તે ફરીથી પીડે નહિ તે કારણે મહાદેવ મસ્તકમાં અમૃત-રૂપ ચંદ્રકલાને ધારણ કરે છે; કામદેવ બળી ગયો છે છતાં પણ તે જગે તો તેને શાત કરવા પાર્વતીને ધારણ કરે છે; પ્રલયકાળના દાવાનળને લલાટમાં પ્રકાશતા નેત્રના જેવા ઝીણા બનાવી દીધો છે, છતાં પણ પ્રગટે તો તેને ઓલવવા મંગાળ ધારણ કરે છે; એ રીતે રાજનીતિની કૌતુકવાળી નીતિમાં કુશળ એવા શંકર મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૨

કિં ગોત્રં કિમુ જીવનં કિમુ ધનં કા જન્મમૂઃ કિં વયઃ

કિં ચારિત્ર્યમમુપ્ય કે સહચરઃ કે વંશજાઃ પ્રાકનાઃ ।

કા માતા જનકઃ શિવસ્ય કં દતિ પ્રહ્વેણ પૃથ્વીશૃતા

બ્રુષ્ટાઃ સસ્મિતનન્નમૂકવદનાઃ સપર્યયઃ પાન્તુ વઃ ॥

સમર્થિઓ મહાદેવનું માથું લઈને હિમાલય પાસે ગયા ત્યારે હિમાલયે નમ્ર થઈને પ્રશ્નો પૂછ્યા કે, 'વરનું ગોત્ર કયું ? ધર્મ શો ? મિલકત કેટલી ? જન્મ-ભૂમિ ક્યા ? ઉંમર શી ? વર્તણૂક કેવી ? તેમના સોબતી કેવા ? કુળમાં કોણે કોણ વડીલો ? માતા કોણ ? પિતા કોણ ?' વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરો નહિ આપવાથી મહાદેવે હસતા, નીચું મુખ ધારી મૂંગા રહેલા સમર્થિઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૩

તાદૃક્સમસમુદ્રમુદ્રિતમહીમૃષ્ટદ્વિરબ્રહ્મૈઃ

સ્ત્રોતોમિઃ પરિવારિતા દિશિ દિશિ દ્વિપઃ સમન્તાદિયમ્ ।

યસ્ય સ્ફારકળાવલીમણિચયે મજ્જલકલ્પાકૃતિઃ

શેષઃ સોડ્યમગમયદ્વદ્વપદં તસ્મૈ નમઃ શન્મહે ॥૬૪

જે વિશાળ પૃથ્વી પર મોટા મોટા સાત સમુદ્રો અને આકાશ સુધી પહોંચેલ પર્વતો રહે છે; તેમ જ મોટા મોટા જળપ્રવાહો અને મહાદ્વીપો દશે દિશાઓમાં વીંટાઈને રહેલા છે; તે પૃથ્વી જેની વિસ્તારવાળી ક્ષણોની પકિતની વચમાં રહેલા મણિઓના સમૂહમાં નાના લઘ જેવી લાગે છે; તેથી વિશાળ શેતનારાણ્ય

પણુ જેના હાથ પર બાલુખધરૂષ બની બધ છે, તે મહાદેવ શંકરને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ૬૪ તારાનાયકશેઝરાય જગદાધારાય ઘારાઘર-છાયાધારકરુન્ધરાય ગિરિજાસદ્ગકૃત્વહારિણે ।

નવા શેઝરિણે દુશાતિલકિને નારાયણેનાશ્ચિને નાગેઃ કલ્કણિને નગેન ગૃહિણે નાથાય નિત્યં નતિઃ ॥

જેમના મસ્તકની શેભારૂપે ચંદ્ર છે, જેમનો કંઠ મેઘની હાથા જેવો સ્થાપ છે, જેમનો શુંગર એક ફક્ત પાર્વતીના સમાગમમાં રહેલો છે, જેમના મસ્તકના મુગટરૂપે ગંગાજ છે, લલાટમાં રહેલું ત્રીભુવં નેત્ર જેમને તિલકરૂપે છે, જેમણે બાણરૂપે નાશયિષુ વિષ્ણુને ધારણુ કર્યા છે, જેમણે હાથનાં કંકણરૂપે નાગોને પહેર્યા છે અને દિમાલય વડે જે ધરવાળા બન્યા છે, એવા જગતના આધારસ્વરૂપ વિશ્વનાથ મહાદેવને સદા નમસ્કાર હો. ૬૫

કેયૂરીકૃતકલ્કણીકૃતજટાજૂટાઘતન્સીકૃત-

ગ્યાવહીકૃતકુન્ડલીકૃતકટીસૂત્રીકૃતાહીશ્વરઃ ।

પાયાદ્વસ્તિલકીકૃતપ્રિયતમાદર્શીકૃતાક્ષીકૃતઃ

શૂતારમ્ભપણીકૃતેન્દુશકલઃ કાલ્યાણીકામુકઃ ॥

જેમણે શેષનાગને જ બાલુખધરૂષે, કંકણરૂપે, જટા-મંડળના આલુખધરૂષે, કાનનાં કુંડળરૂપે તેમ જ કંઠ પર કંદારારૂપે બનાવેલ છે અને ચંદ્રની કલાને તિલક-રૂપે, પ્રિય પાર્વતીને જેવાના દર્શનરૂપે, ભુગારના પાસારૂપે તેમ જ હોડમાં મુકવાનો પદાર્થરૂપે બનાવેલ છે; તેવા પાર્વતીના કામુક પતિ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૬

કાન્તાં કામપિ કામચત્યનુદિનં ધ્યાનાપદેશાદયં કેનાતું મુનયોઽપ્યનાદિનિધનં ધ્યાયન્તિ ધૌતસ્પૃહાઃ ।
હત્યક્રાત્સ્વકરે હૃતે ગિરિજયા પાદે ચ પદ્માસના-
દિશ્ચ પાતુ પુરંધિનદ્વયપુષઃ શમ્ભોઃ સમાધિવ્યયઃ ॥

રાગ, સ્પૃહા વગેરેથી રહિત એવા મુનિવરો જે આદિ-અંતરહિત અવિનાશી મહાદેવનું ધ્યાન કરે છે; તેવા અર્ધનારીશ્વર મહાદેવ બ્યારે સમાધિમાં બેસા હોય છે, ત્યારે પાર્વતીના મનને શંકા થાય છે કે, “આ મહાદેવ આત્માના ધ્યાનનું બહાનું કાઢીને રોજ કાઠ રમણીનું જ ધ્યાન કરતા હોય છે.” તે શંકા થતાં જ પાર્વતીએ બોળામાંથી પોતાનો હાથ અને પદ્માસનથી પોતાના પગ ખસેડી લીધા; તેથી મહાદેવની સમાધિને ભંગ થયો; તે તમારી રક્ષા કરે. ૬૭

આતઃ સ્વર્ગતરક્ષિણીજલમૈરંત્રોત્પલેનાશ્રિતઃ
પાર્વત્યાઃ સિતભૂતિચન્દનચૈરાલિપ્તગાત્રોઞ્જ્વલઃ ।

દેવશ્ચન્દ્રકલાસુશોભિતલકો ગૌરીવિવાહોત્સવા-

રમ્ભે શલકૃતાર્હણશ્રિજગતામચર્યો હરઃ પાતુ વઃ ॥

સ્વર્ગગાના ભરપૂર જળથી જેમણે સ્નાન કર્યું છે, પાર્વતીના નેત્રોંથી કમળથી જેમણે પૂજન થયું છે, સૌંદર્ય ભસ્મથી ચંદનના સમૃદ્ધથી જેમણે લેપ કરીને આંગોને સ્વચ્છ બનાવ્યાં છે તેમ જ ચંદ્રરૂપા કલાતું જેમણે લલાટમાં તિલક કર્યું છે; એવા મહાદેવનું પાર્વતી સાથેના ત્રિપાદસમારંભમાં દિમાલયે મધુપર્કથી પૂજન કર્યું હતું; તે ત્રણે લોકોના પૂજ્ય મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૮

અગ્નિત્વા વિશમમ્બરં વરતરં યાસો વસાનશ્ચિરં

હિત્વા ચાસરસં પુનઃ પિતૃવને કૈલાસહર્ષ્યાશ્રયઃ ।

ત્યમ્ત્વા ભસ્મ કૃતાન્નરગાનિચયઃ શ્રીજગ્દસારત્રૈવ-

દૈવઃ પાતુ હિમાત્રિજાપરિણયં કૃત્વા ગૃહસ્થઃ શિવઃ ॥

મહાદેવ શંકર પાર્વતી સાથે લગ્ન કરીને સાચા શૃદ્ધસ્થ બન્યા હતા. તેમણે દિગંબર રહેવાનું છોડી દીધું અને ઉત્તમ પીતાંગર ધારણુ કર્યું; શ્મશાનવાસ છોડીને તેઓ કૈલાસ પર રાત્રમહેલમાં રહેવા લાગ્યા; ભસ્મ યોગવાની છોડી દીધી અને ચંદનના રસથી શરીરે સ્પર્શ અંગરાગ કર્યો છે; એવા શૃદ્ધસ્થ મહાદેવ રક્ષણ કરે. ૬૯

ક્રીદન્મન્દરકન્દ્રોદ્ભવલન્મન્દારધૃન્દાવને

પ્રોધાન્ધાન્ધકદાનવાસુહરણે જન્મત્તિશ્લોકૈર્મઃ ।

ત્રૈલોક્યાશિલસંકટોત્કટમયોદેલાન્ધકારાંશુમા-

ન્યાંયાદ્વિષ્ણુરૂપમૌધનપદ્મદેવો હિ પદ્માનનઃ ॥૭૦॥

જે મહાદેવ મંદરાચળ પર્વતની ખીણોમાં જોડેલાં મંદારવૃક્ષોના સમૃદ્ધમાં કીડા કરી રહ્યા છે; અંધક નામના દાનવના પ્રાણુ લેવા માટે કોધમાં આવીને જે ત્રિશુળ ફેરવી રહ્યા છે; બ્યારે ત્રણે લોક પર સધળાં સંકટો અને ભયોનો ઉત્કટ અધકાર ફેલાઈ ગયો, ત્યારે તેને ફર કરવામાં જે સૂર્યની જેમ પ્રકાશી રહ્યા છે અને જેઓ ત્રિપુરાસુરનો સંહાર કરવામાં પૂરી કુશળતા બતાવી રહ્યા છે; એવા પાંચ સુખવાળા મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૭૦

ગર્જદ્રૂમમુજંગમીપણફળાફૂલ્કારમીતિપ્રદઃ

ક્રીદત્તેતપિશાચરાક્ષસગળઃ પ્રત્યક્ષતઃ પ્રાન્તતઃ ।

માલસ્થપ્રલયાનલોદ્ભૂતશિશ્વઃ પ્રવ્યક્ષહાલાહલઃ

શાર્દૂલાગ્નિનમૃદ્ધયાનકમયો મૂયાદ્રુવો મૂતયે ॥૭૧॥

ગર્જના કરતા ભયંકર સર્પોની ભયંકર કણુઓના ફૂલારથી જે સર્વને લયભીત બનાવી રહ્યા છે; જેમની સાથે અને ચારે બાજુ પ્રેત, પિશાચ અને રાક્ષસોના

સમૂહો નાચ કરી રહ્યા છે; જેમના કપાળમાં રહેલા પ્રદયકાળના ઝમિની જ્વાળાઓ પ્રગટ થઈ રહી છે; જેમના કંઠમાં હળાહળ એટલેખાઈ રહ્યું છે અને જેમણે વ્યાધ્યર્થને પારણ કયું છે; એવા મહાદેવ ને ભયાનક રસને પણ ભયરૂપ લાગે છે, તે કલ્યાણ માટે હો.

गौरीचुम्बनचञ्चलं परिचलद्रण्डप्रभामण्डलं
व्यावल्गत्सणिकुण्डलं रतिसप्रस्विन्नगण्डस्थलम् ।

प्रौढप्रेमपरम्परापरिचयप्रोत्फुल्लनेत्राञ्चलं
शंभोरस्तु विभूतये हि भयतामुन्मत्तगङ्गं शिरः ॥७२

જે મહાદેવનું મસ્તક ગૌરી-પાર્વતીને સુખન આપવા માટે ચંચળ બનેલ છે; ડાલતાં ગંડસ્થલ(ગાલ)ની કાંતિથી મંડલવાયું થયેલ છે; ઢાલતા કુણ્ણિધર સર્પોનાં કુંડલથી શાભીતું છે; રતિના રસથી જોના કયોલને પસીના થયો છે; ખૂબ જ વધી ગયેલ પ્રેમની પરસ્પર આપ-લે કરવાથી જોમના નેત્રનો પ્રાન્તલાગ ચંચળ બનેલો છે. તેમ જ જોના પર મદોન્મત ગંગા ડાલી રહી છે, તેવું મહાદેવનું મસ્તક તમારા કલ્યાણને માટે બની રહ્યો. ૭૨

पाणौ कङ्कणमुत्फणं फणिपतिर्नेत्रं लसत्पाषाणं
कण्ठः कुण्ठितकालकूटविषमो वल्लं गजेन्द्राजिनम् ।

गौरीलोचनलोभनाय सुभगो वेषो वरस्यास्ति मे
गण्डोद्गासविभावितः पशुपतेर्दासोद्गमः पातु नः ॥७३

‘મારા હાથ પર ઊંચી કૃષ્ણાવાળો નાત કંચુરપે
છે, મારું નેત્ર અગ્નિથી શોભી રહ્યું છે, સાંત થયેલા
કાલકૂટની કાલિમાથી કંઈ વિષમ (નીલ) બન્યો છે
અને ગજચર્મ વસ્ત્રપે છે; એ રીતનેા મારો પહેરવેશ
વરરાખને શોભે તેવો છે અને તેથી મોડી-પાર્વતીનાં
નેત્ર લોહાર્દ ગજી’ એમ સમજીને મહાદેવને આનંદ
થયો છે; તે હાલ રૂલવાથી રીડી રહ્યા હોય, તે લાગે
છે; તેવા મહાદેવસુ તે પ્રકટ હાસ્ય તમારું રક્ષણ કરે. ૭૩

दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ कथं पावको
दिव्यं तद्धि विलोचनं कथमहिर्दिव्यं स धाङ्गे तव ।

तस्माद्दूषतविधौ त्वयाद्य मुपितो हारः परित्यज्यता-
मित्थं शैलमुवा विदस्य लपितः शंभुः शिवायास्तु वः ॥

ધર્મશાસ્ત્રમાં સોગંદ લેવા પાણી, અગ્નિ કે, સાપનું નિર્મિત લેવામાં આવે છે; પરંતુ પાપર્તીએ મહાદેવને કહ્યું કે, ‘પાણી લેવાનું’ તો રહેતું જ નથી; કારણ કે તમારા મસ્તકમાં સ્વર્ગગંગા છે; અગ્નિ લેવાનો રહેતો નથી, કારણ કે તમારા લલાટમાં નેત્રપે અગ્નિ રહેલો છે. અને સાપ લેવાનો રહેતો નથી, કારણ કે તે તો તમારાં સ્ત. ૨

અંગે પર છે. માટે શપથ લેવાનું હોડીને જુગારમાં તમે મારો દાર યોરી લીધો છે, તે મને પાછો આપી લો.' એ રીતે હસીને પાર્વતીએ નેમને શપથ ખાતા રેક્યા છે, તે મહાદેવ તમારા કલ્યાણ માટે લો. ૭૪ તાતં તત્તાતતાતં કથય હરકુલેહલકૃતે સંપ્રદાને તચ્છુત્વા ચન્દ્રમૌર્લિતવમુખકમલો જાતલજો વમૂષ । પ્રહાવાવીસદાનો ણુત હરકુલં વેદકળોપકળૌ શોકળાશીલકળઃ પ્રહસિતવદનઃ પાતુ વશ્ચન્દ્રચુહઃ ॥

પાર્વતીને કન્યાદાન આપતાં હિમાલયે પુરોહિત
બ્રહ્માજીને જણાવ્યું કે, 'વરરાજના પિતા, દાદા અને
વડદાદાનાં નામ કહો; તે સાંભળીને મહાદેવ તો લજ્જા
પામી ગયા અને યુષ્મકમળ નીચું ઠાળીને બેસી રહ્યા;
પરંતુ કુશળ બ્રહ્માજીએ સમયસૂચકતા વાપરીને
જણાવ્યું કે, 'હું' મહાદેવનું 'જોન કહ્યું' છું, તે તમે
સાંભળો, પહેલાં વેદકંઠ ડેતા, પછી ઉચ્ચકંઠ થયા,
ત્યારબાદ શ્રીકંઠ થયા અને હવે આ નીલકંઠ છે, ' તે
સાંભળીને યુષ્મ પર હાસ્ય પ્રગટ કરતા સદાશિવ તમારું
રક્ષણ કરો. ૭૫

या सृष्टिः संप्रदाद्या वहति विधिदुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधन्तः श्रुतिविपयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्
यामाहुः सर्वबीजप्रभृतिरिति यथा प्राणिनः प्राणवन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥७६॥

ભજવાન સદાશિવ જગતના પદ્મયોગેષે આઠ મૂર્તિઓ ધારણ કરે છે. જગતકર્તાની પહેલી સૃષ્ટિ જળ (અપ એવ સમર્જાદો), વિધિપૂર્વક હોમેશનું વડન કરનાર અગ્નિ, હોમ કરનાર પુરુષ (કર્તવ્યશીલ મનુષ્ય), સમયનું વિધાન કરે છે તે સર્વ-ચંદ્ર, કાનોથી શ્રવણ થતો શબ્દ જેનો ગુણ છે તે આકાશ કે જે સર્વમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, જેને સર્વ બ્રહ્માનેની પ્રકૃતિ કહેવામાં આવી છે તે પૃથ્વી તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ પ્રાણ ધારણ કરી રહ્યાં છે તે વાયુ-આ આઠ મૂર્તિઓવાળા સદાશિવ તમારું રક્ષણ કરે. ૭૬

एकैश्वर्यस्थितोऽपि प्रणतबहुफलो यः स्वयं कृत्तिवासाः
कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः पुरस्तादतीनाम्
अष्टाभिर्भयं कृत्स्नं जगदपि तनुमिर्बिभ्रतो नाभिमानः
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स नस्तामसीं वृत्तिनीशः॥

જેમને પોતાને પહેરવા માટે ફક્ત મૃગયમ્ છે,
 છતાં પણ જેની અંદર જ્યાં પ્રકારનાં એકાદ રક્ષાં છે
 અને તેથી ભક્તજનોને અનેક મનગમતાં ફળ આપે છે,
 જેમના પોતાના દેહમાં જ સર્વ વિષયરૂપ પાવર્તી રહેવાં

છે; છતાં પણ જેમનાં મન વિષયોનાં લોહુપ થનાં નથી એવા મોગી જનોનાં જે અગ્રેસર છે; જે પોતે આક્રમણીઓ દ્વારા આપ્યા જમતને પારણ કરે છે; છતાં પણ જેને કાઈ ભતતું અભિમાન નથી, તેવા મહાદેવ અમારા તમેગુણના અધકારને દૂર કરો કે જેથી અમને સારો માર્ગ દેખાય. ૭૭

કૈલાસાદ્રાવુદસ્તે પરિચલતિ ગણેપૂદ્ધસત્કૌતુકેપુ
ક્રોઢં માતુઃ કુમારે વિશતિ વિપમુચિ પ્રેક્ષમાણે સરોપમ્ ।
પાદાવદ્યમ્ભસીદદ્વપુવિ દશમુલે ચાતિ પાતાલમૂલં
ક્રુદ્ધોડ્યાશ્ચિદ્ધમૂર્તિર્મયચનસુમયા પાતુ હૃદ્યઃ શિવો નઃ॥

જ્યારે રાવણે આખો કૈલાસ પર્વત ઉડાવ્યો, ત્યારે પાર્વતી વગેરે ગણે કુપ્તહલમાં પડી ગયા કાર્તિકેય સ્વામી માતાના ખોળામાં સંતાઈ જવા લાગ્યા તેમ જ નાગો પણ કોપથી જોવા લાગ્યા. એટલે મહાદેવે કોપમાં આવીને પોતાના અંગૂઠાથી કૈલાસને દબાવ્યો, તેથી રાવણ પાતાળમાં ચાલ્યો ગયો; પરંતુ કૈલાસ ડોલવાથી ભયભીત બનેલા પાર્વતીએ જોયું કે મહાદેવ કોપાતુર છે; તે છતાં તેમણે ભયથી મહાદેવને ગાદ આસિંગન આપ્યું, તેથી હર્ષ પામેલ મહાદેવ અમારું રક્ષણ કરો. ક્રોધેલેદ્દિપ્તિપાતેભિરુપશમિતા વહનયોમી ત્રયોડિપિ ત્રાસાર્તાન્ત્રિવિજોડયશ્વલગમગદ્ગતોઝીપવટ્ઠઃ પતન્તિ ।
દક્ષઃ સ્ત્રીન્યસ્ય પત્ની કિલપતિ કૃપણં વિદુતં ચાપિ દેવઃ
શંસન્નિત્યાત્તદ્વાસોમલમથનવિધૌ પાતુ દૈવ્યે શિવો વઃ॥

મહાદેવ પાર્વતીને તેમના પૂર્વજન્મમાં બનેલ દક્ષના યશસ્વંસની કથા કહેતા હતા કે, ‘ગણેાની અતિશય કોપવાળી દૃષ્ટિએ પડવાથી જ યજ્ઞના (દક્ષિણાગ્નિ, ગાદ-પત્ર અને આહુવનીય એ) ગણ અગ્નિઓ શાંત પડી ગયા હતા, પ્રત્યક્ષાગ્નિ પ્રમથગણેએ પાધીઓ અને કુપદા કાડી નાખ્યા તેથી ગાસ પામેલા અતિવજ્ર બાહ્યે પડતાઆખડતા હતા; દક્ષપ્રમથપતિ હાથ જોડી સ્વુતિ કરતા હતા; દક્ષના પત્ની દયામણી રીતે રડતાં હતાં અને દેવો દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા-એમ કહીને અદ્વૈતાસ કરતા મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરો. ૭૮

આસીને પૂર્ણ નૃણાં વ્યસન્નિનિ શશિનિ
ચોમ્નિ કૃણે સત્કૃણે, દૈત્યેન્દ્રે જાતન્નિદ્રે દ્રવતિ મધ-
યતિ હ્રાન્તકાન્તો કૃતાન્તે । અગ્રહાણ્યં દ્રુવાણે કમલ-
પુટકૃદીઓઝિયે શાન્ત્યુપાયે, પાયાદ્ઃ કાલકૃતં શટિતિ
કવલપૈંદીલયા નીલકૃણઃ ॥ ૮૦ ॥

જ્યારે સમુદ્રમંથનથી કાલકૃત ઝેર નીકળ્યું ત્યારે સર્વ શાંત બની ગયો, આકાશમાં રહેલ ચંદ્ર કદ પામવા

લાગ્યો, લક્ષ્મીને મળવાની તૃષ્ણામાં વિષ્ણુ ઘેરાઈ ગયા બલિરાજને જીંધ આવવા લાગી, ઈન્દ્ર નાસવા લાગ્યો, યમરાજ દિલ્હો પડી ગયો અને કમળમાં ખેડેલ બ્રહ્માજી ‘ભૂંડું’ થયું, ‘ભૂંડું’ થયું’ એમ પુકારવા લાગ્યા, ત્યારે રમત કરતાં જ કાલકૃતને અંજલિમાં લઈ, મહાદેવ તેનું પાન કરી ગયા; તે મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરો. ૮૦
કેય મૂર્ધન્યવકારે તિમિરમિહ ક્રુતઃ સુષ્ણ કાન્તેન્દુયુકે
કાન્તાપ્યગ્રાસ્તિ કાચિન્નનુ ભવતુ મયા વૃષ્ટમેતાવદેવ ।
નાદં દ્વન્દ્વં કરોમીત્યપનય શિરસસ્પર્શમેનામિદાની-
મિત્યં પ્રોકો મહાન્યા પ્રતિવચનજિતઃ પાતુ વશ્ચન્દ્રચૂઢઃ॥

પાર્વતીએ મહાદેવને પૂછ્યું કે, ‘હે અશ્વકાર-અશ્વક દૈત્યના શત્રુ! તમારા મસ્તક પર આ કાણું છે? ત્યારે અંધકાર-અધકારમાં એમ કપટભરી વાણીમાં મહાદેવે જણાવ્યું કે, ‘હે સુંદરી! કાન્તેન્દુયુકે-સુંદર ચંદ્રવાળા મસ્તકમાં અધકાર ક્યાંથી? ત્યારે કાતા અને હન્તુવાળું મસ્તક એવો અર્થ કરીને પાર્વતીએ પૂછ્યું કે શું તમારા કહેવા પ્રમાણે તમારા મસ્તકમાં ચંદ્ર સાથે કાતા પણ છે? ત્યારે મહાદેવે કહ્યું કે, ‘કાતા અને હન્તુ એવો દ્વન્દ્વ સમાસ મેં કર્યો નથી ત્યારે પાર્વતીએ દ્વન્દ્વ-એકું એવો અર્થ કરીને જણાવ્યું કે ‘જો તમે મસ્તકમાં દ્વન્દ્વ રાખતા ન હો, તો ત્યાં રહેલી કાતાને દૂર કરો.’ એ રીતે વાદવિવાદમાં પાર્વતીથી જિતાયેલ મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરો. ૮૧

ધન્યા કેયં સ્થિતા તે શિરસિ શશિકલા કિં નુ
નામૈતદસ્યા, નામૈવાત્યાસ્તદેવત્પરિચિતમપિ તે વિસ્ફુર્ત
કસ્ય હેતોઃ । નારી ઇન્દ્રામિ નેન્દુ કથયતુ વિજયા
ન પ્રમાણં ચર્ચન્દુર્દેવ્યા નિહનોતુમિન્દોરિતિ સુર-
સરિતે શાઙ્ગમવ્યાદિભોરં ॥૮૨॥

પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, ‘આ તમારા મસ્તક પર કઈ લાગ્યેશળી રહી છે?’ શિવ બોલ્યા કે, ‘એ તો શશિ-કલા છે.’ ત્યારે પાર્વતીએ જણાવ્યું કે, ‘શું તે રીતું નામ શલિકલા છે.’ શિવ બોલ્યા કે, ‘તેનું તે નામ તો તમારું ભણીતું છે; છતાં પણ શા કારણથી તમે ભૂલી ગયાં?’ ત્યારે પાર્વતીએ જણાવ્યું કે, ‘હું ચંદ્રની કલા વિષે પૂછતી નથી; હું તો મસ્તકમાં રહેલી રી વિષે પૂછું છું.’ સદાશિવ બોલ્યા કે, ‘ને ચંદ્ર છે, એ વાતની તમને ખાતરી થતી ન હોય, તો તમારી બહેન-પણી વિજયાને તે વાત પૂછી જુઓ.’ એ રીતે વાદ-વિવાદ કરીને મસ્તકમાં રહેલ ગંગાને છુપાવવા ઇચ્છતા મહાદેવની દગાઈ તમારું રક્ષણ કરો. ૮૨

દર્પાદમ્ભોજજન્મપ્રમુત્તિદિવિપદાં સંસદિ પ્રીતિમત્યા
શ્વશ્રા મૌલૌ પુતારેર્દુહિતુપરિણયે સાક્ષત્ ચુન્ન્યમાને ।
તદ્વક્ત્રં મૌલિકત્રે મિલિતમિતિ શ્રુતં વીઢ્ય ચન્દ્રઃ સદ્દાસો
દમ્વા તદ્ વૃત્તમાશુસ્મિતસુભગમુલઃ પાતુ વઃ પશ્ચવન્ત્રઃ ॥

બ્યારે પાર્વતીના વિવાહ સમયે બહા વજરે દેવાને
સમાજ બેગો થયો હતો, ત્યારે પ્રસન્ન થયેલાં મેના
સાસુએ ચોખ્ખાથી મહાદેવને વધાવી લીધા અને પછી
મહાદેવનું માથું સૂંધના જતાં, તેમના પાંચમા મુખ
સાથે મેનાનું મુખ ગળી ગયું, તે જોઈને જતામાં
રહેલા ચંદ્ર હસવા લાગ્યો; તે બાબત માણીને પાંચ
મુખવાળો સદાશિવ પણ હસવા લાગ્યા; તેવા હસમુખા
મહાદેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૮૭

કલ્પાન્તકૂરકેલિઃ ક્રતુકલ્પનકરઃ શુન્દકપૂરકાન્તિઃ
ક્રીડાન્કૈલાસકૂટે કલિતકુસુમિનીકામુકઃ કાન્તકાચઃ ।
કલ્પાન્ક્રીડાનોત્કઃ કલિતકલ્પકલઃ કાલકાલીકલત્રઃ
કાલિન્દીકાલકંઠઃ કલયતુ કુશલં કોડિપ કાપાલિકો નઃ ॥

પ્રલયકાળે જે વિકરાળ ક્રીડ કરી રહ્યા છે, જે
દક્ષના યજ્ઞને નાશ કરી રહ્યા છે, જે કૈલાસના શિખર
પર ક્રીડ કરે છે, જે ચંદ્રની કલાને મુગ્ધમા ધારણ
કરવાની પ્રીતિવાળા છે, જેનું શરીર સુંદર છે, જે હાડ-
પિન્દ સાથે ક્રીડ કરવામાં લિસાહ ધરાવે છે, જેમના
મસ્તક પરની ગંગા કલકલ બવાજ કરી રહી છે, કાલ-
રૂપ મહાકાલી જેના પત્ની છે, જેના કંઠનું વિષ
યમુના જેવું સ્નાન છે, એવા દ્વાદ્વ એક કપાલધારી
(મહાદેવ) અમારું કુશળ કરે. ૮૪

હટ્ઠઃ સપ્રેમ દેવ્યા કિમિદમિતિ મગાત્સંશ્રમાચાસુતીમિઃ
શ્વાંતાંતરતત્ત્વસારૈઃ સકરુણમૃતિભિર્વિષ્ણુના સરિમતેન ।
આદ્યાચાલં સગર્વેરુપશમિતવધૂસન્નમદૈવ્યવીરઃ
સાતન્દ્રં દેવતાભિર્મયપુરવ્દહને ભૂજંતિઃ પાતુ ચુષ્માન ॥

બ્યારે ત્રિપુરનો સંહાર કરવા મહાદેવે બંધી તૈવારી-
ઓ દરવા માંડી, ત્યારે પાર્વતીએ તેમને પ્રેમભરી
નજરે જોવા હતા. અશુરોની સ્ત્રીઓએ ‘આ તે શું
યવાતું છે,’ એવા બ્રમ અને ભયની નજરથી જોયા.
તરવના સારને બાણનાર અષિમુનિઓએ શાંત અંતા-
કરણવાળી નજરે જોયા. વિષ્ણુ ભગવાને હાસ્યથી જોયા.
પોતાની સ્ત્રીઓના બ્રમે દૂર કરીને હાથિવારો સજ્જ
કરી તૈવાર થયેલ રાક્ષસોએ ગર્વપૂર્વક જોયા તેમ જ
દેવોએ આનંદભરી નજરથી જોયા; તેવા મહાદેવ
ધૂન્દિ તમારું રક્ષણ કરે. ૮૫

શ્વિપો હસ્તાંવલમ્પ્રઃ પ્રસમમભિહતોડપ્યાદદાનોડયુકાન્તં
ગૃહ્નકેશેષ્વપાસ્તશ્ચરણનિપતિતો નેક્ષિતઃ સન્નમેણ ।
આલિન્ગ્યોડવધૂતશ્ચિપુરયુવતિભિઃ સાશુનેત્રોત્પલાભિઃ
કામીવાદ્રીપરાધઃ સ દહતુ દુરિતં શાંભવો વઃ શરામિઃ ॥

ત્રિપુરનો સંહાર કરતી વખતે મહાદેવના બાણનો
અગ્નિ આંધુથી ભરેલાં નેત્રોવાળા સ્ત્રીઓને હાથે વળ-
ગતો હતો; ત્યાંથી તરછોડતાં તે અગ્નિ બળાતકારે સાડીના
છેપ્રને વળગી રહેતો હતો તેમ જ દેશમાં પડતાની
સાથે દૂર ફેંકતાં ચરણોમાં લાગતો હતો; તેને ભયવશ
થયેલી સ્ત્રીઓ નૈતી ન હતી; છતાં પણ તે તેમને
આલિંગન આપતો હતો; એ રીતે ત્રિપુરની સ્ત્રીઓએ
તાન અપરાધવાળા કામી પુરુષની જેમ જેનો તિર-
સ્કાર કર્યો છે, એવા મહાદેવના બાણનો અગ્નિ તમારાં
પાપોને બાળી મૂકે. ૮૬

કલ્પાણં વઃ ક્રિવાસુમિલદતિનિયુગાસ્થાસ્તુગીર્વાણમોગિ-
શ્લેષણવ્યત્પસ્તકલ્પદ્રૂમનવસુમનોનાગહારાવલીનિ ।
નાલીકાશ્નિષ્ઠલક્ષ્મીકરતલકમલોદ્વાન્તમાધ્વીકધારા-
તામ્યત્કાલેશ્વણાનિ ત્રિપુરહરધનુર્ચાલસાકર્પણાનિ ॥

બ્યારે ત્રિપુરનો સંહાર કરવાનો હતો ત્યારે ધનુષની
બે અણીઓ ભેગી થતા આકાશ અને પાતળ અને
એક થઈ ગયાં એટલે અપસરાઓ અને નાગકન્યાઓને
પોતપોતાના આબરુઓરૂપે કલ્પદક્ષના પુષ્પો અને
નાચકારની પડિતોની અલ્લસાઈથી કરવાતું સરળ
બની ગયું હતું; તેમ જ બાણરૂપ બનેલ વિષ્ણુએ જેને
આલિંગન આપ્યું છે, એનાં લક્ષ્મીજના હાથમાં જે કમળ
હતાં, તેના મક્કરંદ રસની ધારાથી શિવના લલાટને
અગ્નિ ગ્હાનિ પામવા લાગ્યો; એ રીતે મહાદેવે ધનુષ્ય
અને દેરીના ખેંચાણ કર્યા હતા, તે તમારું કલ્યાણ કરે.

કલ્પાન્તે ક્રોધનરય ત્રિપુરવિજયિનઃ ક્રીડયા સશ્ચરિણ્ણોઃ
કૃત્વાપિ પ્રાણિજાતૈર્નિઃસુમલકુહરાતિધ્યમસપ્રદ્મઃ ।
દિગ્મિતીઃ પ્રેક્ષ્ય શૂન્યાઃ પ્રલયજલનિર્ધિ પ્રેક્ષ્ય ચાત્મીયમૂર્તિ
પ્રાસવ્યાસકમોષમગ્નિતરુપઃ પાન્તુ વો ગર્જિતામિ ॥

બ્યારે ત્રિપુરારિ મહાદેવ મહા પ્રલયકાળે ક્રોધમાં
આવીને તાંડવક્રીડથી ચારેવ તરફ ફરવા લાગ્યા, ત્યારે
જનાં પ્રાણીઓની તેમના (અધરેથી) મુખની ચુકમાં
પૂરેપૂરી મહેમાનગીરી કરવામાં આવી; તે છતાં પણ
તેમને પૂરો સતોષ થયો નહિ; એટલે શિવની તે
ગર્જનાએ દેશ દેશાઓમાં ફરી વળા, પણ તે તો
ખાલી જોવામાં આવી એટલે પ્રલયના સમુદ્ર પર ફરી
વળા પણ તે તો પોતાની જ મૂર્તિ છે, એમ લાગ્યું.

એટલે બધાંને ગળી જવા માટે જે પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો હતો તે નકામો જતા મહાદેવ કોષમાં આવી ગયા; તેથી તેમણે જે ગર્જનાઓ કરી તે તમારું રક્ષણ કરે. ૮૮

પર્વઃક્રમન્યિદ્રગ્ન્યદ્વિગુણિતમુજગાથેપસંવીતજાનો-
રન્તઃપ્રાણાકરોધવ્યુપરતસકલજ્ઞાનરુદ્ધેન્દ્રિયસ્ય ।
આત્મન્યાત્માનમેવ વ્યપગતકર્ણ પશ્યતત્ત્વદષ્ટયા
શંભોર્વેઃ પ્રાતુ શૂન્યેક્ષણપટિતલયદ્વાલમ્ સમાધિઃ॥

સમાધિ લેતી વખતે એક પગ પર બીજો પગ ચઢાવીને પીરાસન જમાવીને મહાદેવ સાપથી પોતાના બંને ગોઠણ બાંધી દીધા છે. પોતાની અંદર પ્રાણને રોકી લેવાથી સઘળા ઈન્દ્રિયોનાં યાન આપોઆપ રોકાઈ ગયાં છે તેમ જ ઈન્દ્રિયો શાંત થવાથી તત્ત્વચાનને કારણે પોતાના આત્માથી જ આત્માનાં દર્શન કરનાર મહાદેવની સમાધિ તમારું રક્ષણ કરે; જે સમાધિમાં ત્રીજા નેત્રના દર્શનરૂપી પ્રલયના અભાવવાળી કેવળ બ્રહ્મદષ્ટિ રહેલી છે.

દૃષ્ટામિભૂયાં હૃતાયૌ શ્રિતવિવિધગણાં છન્દસાં ધર્ષનીયાં
યાતાં સર્વોદિમત્તર્ચં સુરગણકલિતાં આસમત્તર્ચં દધાનામ્ ।
યુક્તં સ્થાનં નયન્તીં લઘુમપિ સકલં વિશ્રેતી માલયાયા-
ન્યન્દે વાર્ધામવર્ણા ધૃતમુનિયતિકાં લગ્ધરાં શંસુમૂર્તિમ્ ॥

(પહેલો અર્થ) જેનું વર્તન બાળીનું છે, જેમાં પાર્વતીનું મન હરાયું છે, જેના આશ્રયે અનેક ગણો રહેલા છે, જેનું વંદન વર્ણન કર્યું છે, જે સર્વના આદિમાં રહેલી છે, જેનું દેવોના ગણોએ ખ્યાન ધર્યું છે, જે પ્રકાશશયને ધારણ કરે છે, અનેક ભક્તજનોને જે યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડે છે, જે માળા પહેરાને શોભીતી વિધિઓ ધારણ કરે છે, જેના વર્ણ ઝીરાવત હાથી જેવા સફેદ છે અને જે મુનિઓ તેમ જ સંન્યાસીઓનું રક્ષણ કરે છે, તેવી સમ્બરા-માળાને ધારણ કરનારી શિવની મૂર્તિને વંદન કરું છું. (બીજો અર્થ, આ હંદનું સંગ્રહ નામ છે, તેનું વર્ણન પણ શિવમૂર્તિની સાથે બેઠા અર્ધમાં આવેલ છે; જેમ કે) જેની ગજના વૃત્તમાં થાય છે, જે આર્ધા નામના હંદની શોભા હરી લે છે, જેમાં અનેક ગણ રહેલા છે, જેનું વર્ણન હંદમાં થાય છે, જે આરંભમાં મગધને રાખે છે, જેમાં સુંદર રમણ શોભી રહ્યા છે, જેના ત્રીજા સ્થાનમાં ભગણ છે, જેમાં સર્વ લઘુરૂપ નગણને યોગ્ય સ્થાન મળે છે; જેમાં સાથે સાથે ત્રણ યગણ રહેલા છે, જેમાં કુલ ચોવીસી વર્ણો છે; જેમાં સાત સાત અક્ષર પર વિરામ કરવામાં આવે છે તેમ

જ જેની બાંધણી મુખ કરનારી છે, એવા સંગ્રહ હંદને હું વંદન કરું છું. ૯૦

વેદાર્ધાનદિકાન્તાકચકુસુમચયો માલનેત્રાનલાચિઃ
પીનોપ્મા મૌલિલેલ્લમ્સુરસુરનદીનીરમ્યો જગન્તિ ।
સ્ફીતોત્તેસેન્દુકાન્તિદ્વિરદદતિદટાછાદનવ્યક્તરીતઃ
શંભુમૂપાસ્થિકુન્દ્રકરપરિવૃતઃ પાતુ સર્વર્તુમૂર્તિઃ ॥૧૧॥

સદાશિવના દેહમાં સર્વ ઋતુઓ નિવાસ કરે છે; કાળા અંગમાં રહેલ પાર્વતીના કૃષપાશમાં ધુબ્યા છે; તેથી વસંતઋતુ બધાય છે. લલાટમાં રહેલ અગ્નિની જ્વાળાઓ છે, તેથી શ્રીમ્ભઋતુ થાય છે. મરુતકર્માં ખેલતી અને કલકલ કરતી ગંગા છે, તેથી વર્ષાઋતુ બને છે. મુગટમાં ચંદની કલા વૃદ્ધિ પામી છે, તેથી શરદઋતુ બને છે. હાથીનાં ચાપડાને સખત રીતે એડે છે, તેથી ભણે દંડી લાગતી હોય તેવી હેમંતઋતુ થાય છે તેમ જ લુપ્તરૂપે ધારણ કરેલ હાડકાંના કુંદનાં ફૂલ ભણે કે ઢિમના કરા લાગે છે, તેથી શિશિરઋતુ બને છે. એ રીતે સર્વ ઋતુઓની મૂર્તિવાળા શંકર રક્ષણ કરે.

દેવોપાદેયશૂન્યં મુનિગણમનસામદ્યયાનન્દહેતુઃ
સેતુઃ સંસારચારાંનિધિસુહૃતરણે શ્રીમદ્દેશાનસંહાર્ય ।
પ્રાલેયં જ્યોતિરન્તઃ પરિણતતિમિરબ્યૂહવિચ્છેદ્વર્ણં
કિંચિદ્વાચામધીશં સ્ફુરતુ મમ હૃદિ જ્યક્ષ્વરં વિશ્વસાક્ષિ ॥

જેમાં બ્રાહ્મ કે ત્યાગ્ય એવું કંઈ નથી, જે મુનિઓના મનને અદિતીય આનંદ આપવામાં કારણ છે, જે સંસારરૂપી સમુદ્રને સુખે તરી જવા માટે પુલની ગરજ સારે છે. જેનું પ્રસિદ્ધ નામ 'શ્રી મહેશાન' છે; જે અંતઃકરણની અંદર ભગેલ અંધકારના સમૂદ્રને નાશ કરવામાં કુશળ છે, જે સર્વ વેદવાણીઓના અધ્યક્ષરૂપ છે અને જે વિશ્વનું સાક્ષીરૂપ છે; એવું પ્રલયકાળ વખતનું મહાદેવનું પરમ તેજ મારા હૃદયમાં સ્ફુરે. ૯૨

વિષ્ણુઘોટે કપર્દે સુરનગરનદીમિન્દુલેખાં લલાટે,
નેત્રાન્તઃકાલવદ્દિ ગરલમપિ ગલે વ્યાઘ્રચર્માન્નભાગે ।
પદ્માસ્યો વૈ ત્રિનેત્રો વૃષભગતિરતિર્વામભાગસ્યવામઃ
સંદિરયાત્સંપદં વઃ સહ સકલગુણેરદમુતાકાર ફેશઃ ॥

જે મહાદેવ વધેલા જટામૂટના એક લાગમાં ગંગાજ અને બીજા લાગમાં ચંદની રેખા ધારણ કરે છે, કપાળમાં બે આંખની વચ્ચે કાળસ્વરૂપ અગ્નિને, ગળામાં હલાહલ ઝેર, કેડ પર વ્યાઘ્રચર્મ, પાંચ મુખ, ત્રણ નેત્ર અને કાળા અંગ પર પાર્વતીને ધારણ કરે છે, તેમ જ પોઠિયા પર ભેંસવાની રમિયાળા છે; એ રીતે વિવિધ સ્વરૂપો અને પદાર્થોથી જેમની આકૃતિ અદ્ભુત છે

એવા મહાદેવ તમને સંપત્તિ આપો. ૯૩
 સ ધૂર્જટિજટાજૂદે જાયતાં વિજયાય વઃ ।
 યસ્યેકપલિતપ્રાન્તિં કરોત્યદ્યાપિ જાઘ્વી ॥ ૯૪ ॥
 મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલાં ગંગાજી અત્યાર સુધી
 જેના એક સફેદ વાળ જેવાં લાગે છે, તે મહાદેવની
 જટાઓનો સમુદાય તમારા વિશ્વ કરનારા યાઓ. ૯૪
 ચૂડાપીઠકપાલસંકુલગલ્મન્દાકિનીવારયો
 વિશ્વપ્રાયલઘાટલોચનપુટજ્યોતિર્વિમિશ્રત્વિષઃ ।
 પાતું ત્યામકઠોરકેતકશિષ્ણસંદિધમુગ્ધેન્દવો
 મૂતેશસ્ય મુજઙ્ગવહ્નિવલયજ્ઞનદ્વજટા જટાઃ ॥ ૯૫ ॥
 જે જટાઓ પર યોપરીની માળાઓ આડી બાધેલી
 છે, તેના દયાણુથી ગંગાના જળ ઝળાં કરે છે; લઘાટમાં
 રહેલ નેત્રની વીજળા જેવી જ્વાળાઓની કાંતિ સાથે
 જેની પીળા કાંતિ મળી ગયેલી છે; જેની અંદર રહેલ
 બાહ્યદ્ર ક્રમણ કેવડાના ફૂલની કળા જેવી શોભા ધારણ
 કરે છે; એવી સર્પેરૂપી લતાઓના સમૃદ્ધથી બાધેલી
 સદાશિવની જટાઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૯૫
 ગઙ્ગાવારિભિરુક્ષિતાઃ કળિષ્ઠપૈરુપ્પલ્લાસ્તચ્છિલ્લા
 રત્નૈઃ કોરકિતાઃ સિતાંશુકલયા સ્મેરૈકપુષ્પશ્રિયઃ ।
 આનન્દાશુપરિપ્લુતાશ્વિહુતમુખમૈર્મિલોદોહવા
 નાર્પ કસ્પલતાઃ ફલે દ્વતુ વોડમીટ જટા ધૂર્જટેઃ ॥
 જે જટારૂપી કસ્પલતાઓનું ગંગાજળ સિંચન કરે
 છે, જેને સર્પોની ફળાઓરૂપી પાદડા છે, સર્પની ફળાઓ
 પર રહેલ મણિઓ જેના અંકુરો છે, ચંદ્રની બીજ-
 કલારૂપે ખીલેલ પુષ્પની ઉત્તમ શોભા છે, આનંદના
 આશુઓથી ભીંગેલા નેત્રમાં રહેલા અગ્નિમાંથી ઝળે
 થતા ધુમાડાના રંગ જેની કલ્યાણકારી મહાદેવની
 જટાઓ તમને મનવાહેલ ધણી ફળ આપે. ૯૬
 ગ ગા
 પર્વતમેદિ પવિત્રં જૈત્રં નરકસ્ય बहुमतङ्गहनम् ।
 हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्मत ॥
 પર્વત પરથી પડતુ તે ગંગાજળ પર્વતોને ભેટે છે,
 માટે ઇંદ્ર જેવુ લાગે છે; પવિત્ર હોવાથી નરકને છતા-
 નારું છે માટે વિષ્ણુ જેવું લાગે છે અને ગહન તથા
 બહુમાન્ય હોવાથી વહુ-મનમ-હનમ અનેક ડાહ્યોઓને
 મારનાર સિંહ જેવું છે, માટે તે ગંગાજળ ઢરિ (ઇંદ્ર)
 જેવું, ઢરિ (વિષ્ણુ) જેવું, અને ઢરિ (સિંહ) જેવું
 છે, તેને નમસ્કાર હો. ૯૭
 इयं चित्रपापि प्रकटजडरूपा भगवती
 यदीयाम्भोविन्दुर्वितरति च शंभोरपि पद्मम् ।

પુનાના ધુન્વાનાનિલિલમપિ નાનાવિધમયં
 जगत्कृत्स्नं पायादनुदिनमपायात्सुरधुनी ॥ ९८ ॥
 તે ગંગા યૌન્યસ્વરૂપ છે; છતાં પશુ પ્રત્યક્ષ જડ-
 (જળ)રૂપ બને છે; જે ગંગાજળનું એક બિંદુ પશુ
 શિવ-મહાદેવના પદને અપાવે છે; તે સર્વને પવિત્ર
 કરનારી, અનેક પ્રકારના પાપોને દૂર કરનારી, ગંગા
 સમસ્ત જગતને વિનાશથી બચાવે. ૯૮
 चूडाशीतकरस्तनंधयसुधानीरन्ध्रगन्धस्रग्शः
 क्रीडाकङ्कणपद्मगेश्वरफणापीतावशिष्टा मुहुः ।
 અઢ્ઢાસીનગિરીન્દ્રજાસ્તનતટીહારાવલીલોલનાં;
 સંતાપે ક્ષમયન્તુ ચો દરજડાગઙ્ગાતરઙ્ગાનિલાઃ ॥ ૯૯ ॥
 જે પવનોને મસ્તક પર રહેલ બાહ્યદ્રના અમૃતના
 અખડ ઝંખના સ્પર્શ થયો છે, ક્રીડા કરતાં કંકણરૂપે
 રહેલ મોટા સર્પોએ જેના પાન કર્યાં છે, છતાં પશુ
 જે અવરોધ રહેલા છે, તેમ જ યોગામાં ગિરાજેલા
 પાર્વતીની છાતી પર રહેલ હારની પકિતઓને જે
 ડોલાવે છે, તે મહાદેવની જટાઓની અંદર રહેલ
 ગંગાજળના તરંગોથી પવિત્ર થયેલ પવનો તમારા
 સંતાપને દૂર કરે. ૯૯
 वायौ वाति यदङ्गसंगमवशाच्छ्रीशंभुरूपमेद,
 गौरी रुच्यति तुष्यति त्वद्विपतिर्हालाहलः शोचते ।
 ચન્દ્રસ્યસિંહિ કુચ્યતે હરિરપિ ત્રઙ્ગા પરં શક્તૈઃ,
 सा गङ्गा निखिलंकलङ्कनिचयं भङ्गं तरङ्गैर्नयेत् ॥ १०० ॥
 પવન વાતાંની સાથે જ ગંગાજળના તરંગોના સ્પર્શ
 થતાં જ સર્વ લોભ સદાશિવરૂપ બની જાય છે; તેમ
 અનેક શિવને નેત્રે પાર્વતી રૂપે ભરાય છે, ધણી
 સ્વામી છે બાણીને શેષનાગ રાજ ધાય છે, જગત્ક્રીં
 હલાહલ વિષ (પી બવાના ભયે) શોક કરે છે, પોતાના
 અનેક ટુકડા થશે બાણીને ચંદ્ર ત્રાસ પામે છે. પોતાના
 જેવા અનેક દેવો થવાથી વિષ્ણુ ટોપે છે અને શ્રક્ષાને
 અત્યંત શંકા ધાય છે, તેવા ગંગાજળ પોતાના તરંગોથી
 સર્વ પાપોના સમુદ્રને નાશ કરે. ૧૦૦
 शार्ङ्गं ब्रह्मकमण्डलोरधिगतैर्यैः प्रापि तीर्थोद्भिद्यतां
 शैर्मृत्युंजयवामनाय गरलमम्लो जटाजूटगैः । येभ्योऽ-
 शिञ्चित माधुरीं मृदुजटाजूटे मठे चन्द्रमास्तानीमानि
 पर्यासि गौतमि तव श्रेयांसि यच्छन्तु नः ॥ १०१ ॥
 હે ગૌતમીગંગા ! તમારા જળ ધ્રુવાના કમંડળમાંથી
 નીકળીને વિષ્ણુનાં ચરણમાં ગયા; તેથી વિષ્ણુના ચરણ
 તીર્થરૂપે બની ગયાં; ત્યાંથી તે મહાદેવની જટાસમૃદ્ધમાં
 ગયા, તો હવાહલ વિષ પીનાર મહાદેવને પશુ તેમજ

મૃત્યુન્મય બનાવી દીધા તેમ જ શિવની જટાઓના સમુદ્રથી ગુરુકુલમાં નિવાસ કરીને ચંદ્ર ને જળ પાસેથી મધુરતા શીખ્યો, તે તમારા પ્રસિદ્ધ જળ અમારા કંઠમાંથી કરો. ૧૦૧

યજ્ઞાન્નઃ પ્રથમાક્ષરં વિજયતે માનૌ દ્વિતીયાક્ષરં, નિત્યં નૃત્યતિ સત્કવીન્દ્રવદને મૂવાન્ત્યવર્ણદ્વયમ્ । રામો રાવણમાજપાન સમરે શમોઃ શિરઃ શાલિની સા સર્વાક્ષરમાલિની મવતુ મે ભાગ્યાય ભાગીરથી ॥૧૦૨॥

જે ભાગીરથી ગંગાના નામનો પહેલો અક્ષર ભાગ્ય (સર્વ) માં રહે છે, બીજો અને ત્રીજો અક્ષર શીરા (વાણી) રૂપે સરસ્વતી બનીને ઉત્તમ કવિઓના સુખ-કમળમાં સદા નાય કરે છે તેમ જ ત્રીજો અને ચોથો અક્ષર રથી (રથવાળા) બનીને યુદ્ધમાં રામે રાવણને માર્યો, એ રીતે શંભુના મસ્તકમાં શીભનારી ગંગા સર્વ અક્ષરોની માળારૂપે બની છે; તે ભાગીરથી ગંગા મારાં ભાગ્ય વધારનારી બની રહો. ૧૦૨

મુક્ષામા નૃકપાલશુકિપુ જટાવહ્લીપુ મહીનિમા, વહ્નોં લાજનિમા દશો મણિનિમા મોગોલ્કરે મોગિ-નામ્ । નૃત્યાશ્વર્ત્તવિષર્ત્તનેરિતપથઃસંમૂર્ધનોચ્છાલિતાઃ સ્થેલન્તો હરમૂર્ધ્નિ પાન્તુ મવતો ગદ્ગપયોચિન્દવઃ ॥૧૦૩॥

ન્યારે મહાદેવ તાંડવરૂત કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમનાં મસ્તક વગેરે અંગે આડંબરનાં ડાહ્યા રહ્યાં છે; તેને કારણે મસ્તકમાં ખેલતાં ગંગાજળનાં બિંદુઓ નીચે ઉપર નાય કરતાં ચારે બાજુ ઊછળી રહ્યાં છે; તે ન્યારે ગંગામાં રહેલ માણસોની ખોપરીઓમાં પડે છે, ત્યારે મોતીના ઢાણા જેવાં લાગે છે; જટાઓની લતાઓમાં પડે છે ત્યારે મહિકાના ફૂલ જેવાં લાગે છે; લલાટના અગ્નિમાં પડે છે ત્યારે સાબની ઢાણી જેવા લાગે છે અને સૂર્યોની કુણાઓ પર પડે છે ત્યારે મણિ જેવા લાગે છે; તે ગંગાનાં બિંદુઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૩

પથા ધર્મપતાકિનિ તટતરુચ્છાયાવસન્નાકિની

શુન્યત્પાતકિની ભગીરથપથઃસાફલ્યસંદાયિની ।

પ્રેમારૂઢપિનાકિની ગિરિસુતાસાકેત્રાલોકિની

પાપાહમ્બરહાકિની ત્રિમુવનાનન્દાય મન્દાકિની ॥૧૦૪॥

આ મંદાકિની ગંગા ધર્મની ધનરૂપે છે, કિનારે ડાખાવાળાં વૃક્ષોને લીધે દેવાના સ્વર્ગરૂપે છે, જલથી સર્વ પાપોને સ્વર્ગ નાખનારી છે, ભગીરથે કરેલ તપને સંપૂર્ણ સફળતા આપનારી છે, પ્રેમને કારણે મહાદેવના મસ્તકે ગિરાજમાન છે, પાર્વતીની સામે વાંકી દૃષ્ટિએ

બેનારી છે તેમ જ કાકિનીની જેમ પાપના સમુદને ખાઈ જનારી છે; એ ગંગા ત્રણ લોકના આનંદ માટે છે. ૧૦૪

સ્વચ્છન્દોચ્છલદ્વચ્છકચ્છકુહરચ્છોતેતરામ્ચુચ્છટા-મૂર્ચ્છન્મોહમહર્ષિહર્પવિહિતજ્ઞાનાદિકાઘ્રાય વઃ ।

મિંચાદુચ્છદુદારદુરુદરીવીર્ષાદરિદ્રુમ-દ્રોહોદ્રેકમહોમિમેદુરમદામન્દાકિની મન્દતામ્ ॥૧૦૫॥

જેના કિનારાઓ પામે રહેલા ગંભીર ખાડાઓમાં જળની ઊટાઓ સ્વછંદ રીતે મહાવેગે ઊછળી રહી છે; તે ગંગાજળમાં સ્નાન કરતાં જ જેમના મોઢ નાશ પામ્યા છે એવા મહર્ષિઓ બધાં સ્નાનસંધ્યા કરી રહ્યા છે; કિનારા પાસે રહેલ વિશાળ યુદ્ધો પરની ભેખડ પર મોટાં વૃક્ષો અને દેહાઓ છે, તેને ઊભેડી નાખીને જેનાં જળ કક્ષીલ કરી રહ્યાં છે; એવાં મંદા-કિની ગંગા તમારી મંદતાને સત્વર દૂર કરો. ૧૦૫

શૈવાલભ્રેણિશોમાં દધતિ હરજટાવહ્લયો હન્ત યથા-સ્તદ્દાસોદ્દાસવેલદ્વરશફરતુલાં યત્ર ધતે કલાવાન્ । હન્મીલદ્વોગિભોગાવલિસુભગસિતાન્મોજસંભાવિતાન્મા ગજ્ઞાનઘ્નારિસઙ્ગામહતિ તવ વિષૌ મદ્ગલ્યાન્તાતનોદુ ॥

મહાદેવની જટાઓરૂપી લતાઓ જે ગંગાજળની શેવાળની હાર જેવી શાલા ધારણ કરે છે; બીજીની કલાવાળો ચંદ્ર મહાદેવના હારવળી શાલાવાળો બનીને જે જળમાં ચંચળ મસ્તકરૂપે બને છે, તેમ જ આભૂષણ-રૂપે બનેલ નાગોની કુણાઓનો સમૂહ સુંદર સર્પે કમળરૂપે બને છે; તે મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલાં ગંગાજળ તમારાં આ મોટાં કાર્યોમાં અંગલનો વિસ્તાર કરે.

દષ્ટાઃ સંકુપ્તદાહાઃ શ્રવણપથગતાઃ પુણ્યપુજાવગાહાઃ સ્પૃષ્ટાઃ સંસારપાથોનિધિપતિતત્તરોદ્ધારણ્યૌ વરાહાઃ । પીતાસ્તાપોપશાન્તિપ્રજનનપટવસ્તે સુધાશરિવાહાઃ

કલ્યાણં કલ્પયન્તઃ કલિકલુપહરા વિઘ્નુપથાઃ પ્રવાહાઃ ॥

જે ગંગાજળના પ્રવાહો, દર્શન કરવાથી સંકેટ હરનાર બને છે. કાન પર પડવાથી પુણ્યના ઢગણરૂપ બને છે. જેમ વરાહે સમુદ્રમાંથી પૃથ્વીને બહાર કાઢી, તેમ સ્પર્શ કરવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર બને છે; તેનાં પાન કરવાથી મંતાપની અંત-પથ શાંતિ કરનારા બને છે; તેવા વિષ્ણુપદી-ગંગા-જલના પ્રવાહો અમૃતના મેઘરૂપ બનીને કલિકલુપમાં પાપોને ઢરી લેનારા બને. ૧૦૬

સાવત્કર્ણાધ્વયાતા જનધનકલુપાધૂનને ગન્ધવાહા દષ્ટાઃ કિં હન્યવાહાઃ સહદધદન્તે સ્વગતૌ પુણ્યવાહાઃ ॥

સ્પષ્ટાઃ સંહારહાહારવક્રદુકમહાન્મોધિમગ્ને ચરાહાઃ

પીતાઃ પીયૂષધારાધિકતરમધુરાઃ પાન્તુ ગોદોદવાહાઃ ॥

જેનો મહિમા કાને પડતા જ મનુષ્યોનાં જાંભેલાં પાપોને હરી લેવામાં જે પવનરૂપ બને છે, દર્શન કરવાથી પાપોને તરત જ બાળી નાખવામાં જે અગ્નિરૂપ બને છે, સ્વર્ગમાં લઈ જવા માટે જે પવિત્ર વાહનોરૂપ બને છે, જે સ્પર્શ કરતાંની સાથે જ સંસારસમુદ્રમાં અકળાઈ ગયેલા અને હાહાકાર કરીને ડૂબતા માનવોના ઉદ્ધાર કરવામાં આદિ વરાહરૂપ બને છે અને જેનાં પાન અમૃતની ધારાઓ કરતાં પણ વધારે મધુરોં લાગે છે; તે ગંગા-ગોદાવરીના જળપ્રવાહો અમારું રક્ષણ કરે.

ચંદ્રની લેખા

પૂર્ણનલેન્દુદ્વિગુણિતવિસ્તારા પ્રેમશૃંગ્હલા જયતિ ।

હરશશિલેખા ગૌરીચરણાદ્ગુલિગુલ્ફમધ્યે ॥૧૦૬॥

પાર્વતીને રીઝવવા માટે જ્યારે મહાદેવ તેમનાં ચરણમાં પડ્યા, ત્યારે મસ્તકમાં રહેલી ચંદ્રની લેખા પાર્વતીનાં ચરણોની આગળાંબો અને ઘૂંટીઓની વચ્ચેમાં રહી છે, તે પાર્વતીના નખોની કાંતિથી વિશેષ કાંતિવાળી બની છે અને તેથી બાજુ કે પ્રેમની સાંકળ પડી હોય તેવી લાગે છે, તે ચંદ્રલેખા વિજય પામે. ૧૦૯ જયતિ પરિમુપિતલક્ષ્મા મયાદનુપસર્પતેષ્વ હરિગેન ।

હહ કેસરિકરજાડકુરકુટિલા હરમૌલિવિધુલેખા ॥

સદાશિવના મસ્તક પર ચંદ્રલેખા કલંક વિનાની છે; તે સિંહના નખના અંકુર જેવી વાકી છે; તેથી બાજુ કે ચંદ્રમાનું હરણુ લય પામીને નાસી ગયું ન હોય તેમ લાગે છે; તે કલંક વિનાની ચંદ્રલેખા વિજય પામે. ૧૧૦

શ્રીકળ્ઠસ્ય કપર્દવચ્ચનપરિશ્રાન્તોરગ્રામણી-

સંદષ્ટાં શુક્રુદાયતંસકલિકાં વન્દે કલમિન્દવીમ્ ।

યા વિમ્બપ્રતિપૂરણાય પરિતો નિપ્પીઢ્ય સંદંશિકા-

ચન્ત્રેણેષ્વ લલાટલોચનશિશિજ્વાલાભિરાવર્ત્યે ॥૧૧૧॥

તે શ્રીકંક મહાદેવના શુગટમાં લૂપ્તરૂપ બનેલ ચંદ્રની કલાને હું વંદન કરું છું. જટાના ભારાને બાંધવાથી યાદી ગયેલા મોટા નાગો જે કલાના અમૃતને દંશ આપી રહ્યા છે; તેથી બાજુ કે તે સર્પોં પોતાના મુખરૂપી ચીપિયાઓથી અજીભૂત પકડીને લલાટમાં રહેલ લોચનના અગ્નિની જ્વાળાઓથી એકરસ બનાવીને ચંદ્રની રેખાને બિંબરૂપે બનાવતા હોય, તેવું લાગે છે.

શિવનું નેત્ર

જયતિ લલાટકટાક્ષઃ શશિમૌલેઃ પદ્મલઃ પ્રિયાપ્રણતૌ ધનુષિ સ્મરેણ નિહિતઃ સકળદકઃ કેતકેપુરિવ ॥૧૧૨॥

પાર્વતીને પ્રણામ કરતી વખતે જેની પાંખણના વાળ બેંચા ચયા છે, એવા લલાટના નેત્રનો કટાક્ષ વિજય પામે; તે કટાક્ષ બાજુ કે કામદેવે પોતાના ધનુષ પર ચૂકેલ કાંટાવાળા કેવડાના ફૂલનું બાણ હોય તેવી લાગે છે. ૧૧૨

અન્તર્નાડીનિયમિતમરુહિતત્રહારન્ધં

સ્વાન્તે શાન્તિપ્રણયિનિ સમુન્મીલદાનન્દસાન્દ્રમ્ ।

પ્રત્યગ્ચ્યોત્તિર્જયતિ યમિનઃ સ્પષ્ટલાલાટનેત્ર-

વ્યાજવ્યક્તીકૃતમિવ જગદ્ધ્યાપિ ચન્દ્રાર્ધમૌલેઃ ॥

તે સદાશિવનું પ્રત્યક્ષ જાહસ્વરૂપ જ બાજુ કે લલાટમાં રહેલ નેત્રની જ્યોતિષ્ણે પ્રકટ થયું છે; તે જાહતેજ સુખજ્વા નાડીમાં પવનનું નિયમન થવાથી જાહતેજને ઝાળાગીને બાજુ કે બહાર આવેલું છે; તેમ જ મહાદેવનું અંતઃકરણ સાર્વિક પ્રેમવાણું ધર્તાં તેમથી પ્રગટ થતા આનંદરસથી તે તેજસરૂપર બન્યું છે, અને જગતમાં બાપીને રહેલું છે, તે નેત્રનું જ્યોતિરૂપ તેજ વિજય પામે. ૧૧૩

સાનન્દા ગણનાયકે સપુલકા ગૌરીમુલાન્મોરુદ્ધે

સક્રોધા કુસુમાયુષે સકરુણા પાદાન્તે વન્નિણિ ।

સસ્મેરા મિરિજાસહીપુ સનયા શૈલાધિનાથે વહન્

ભૂમિન્દ્ર પ્રદિશન્તુ શર્મં ચિપુલં શંતુઃ કટાક્ષચ્છટાઃ ॥

હે રાજન્ ! મહાદેવની કટાક્ષભરી દષ્ટિઓ ગણપતિ પર પડતા આનંદવાળી બને છે, પાર્વતીના મુખકમળ પર પડતા શેખાયિત થાય છે, કામદેવ પર પડતાં ક્રોધવાળી બને છે, ચરણોમાં પ્રણામ કરતા દંડ પર પડતાં કરુણાભરી થાય છે, પાર્વતીની રાખીઓ પર પડતાં પ્રફુલિત બને છે અને હિમાલય પર પડતાં વિનયભરી બને છે; એ રીતે કટાક્ષની છટાઓને વહન કરનાર મહાદેવ તમને ધણું કંદ્યાણ આપે. ૧૧૪

एकं ध्याननिभीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः

पार्वत्या वदन्नाभ्युजस्तनवदटे शृङ्गारभारालसम् ।

अन्यद्दूरविरुष्टचापमदनक्रोधानलोदीपितं

शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥

સમાધિ વખતે પશુ જુદા જુદા રસને પોષતાં ત્રણ નેત્રમાંનું એક નેત્ર ધ્યાનમાં રત હોવાથી મીંચા-ચેડું રહે છે, બીજું નેત્ર પાર્વતીના મુખકમળ અને છાતીની શોભાને જોવામાં શૂંચરસાવથી ભરપૂર રહે છે અને ત્રીજું નેત્ર ધનુષને કાન સુધી ખેંચીને પાસે ઊભેલા કામદેવની ઉપર ક્રોધરૂપી અગ્નિથી ભભૂરી રહ્યું છે; મહાદેવનાં તે ત્રણ નેત્રો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૧૫

પદ્માલીપિદ્વલિપ્ત કળ ઇવ તદિતા યસ્ય કૃત્સ્ત્ર
સમૂહો યસ્મિન્નદ્વાષ્ટમીપદ્વિપદિતમુહુલે ફાલયજ્વા
જુહાવ । અર્ચિર્નિ શેષપૂઢાશશિંગલિતસુધાસારશ્ણાકારિ
કોળ તાર્તારીક પુરસ્તદવતુ મદનદ્વોપણ લોચન વ ॥

નેની જનાળાઓના તાપથી યુગ્મમાં રહેલી ચદ્રની
સપૂર્ણ ઝળા ઝોળાળી જતા, તેમાંથી જે અમૃત રસ
ટપકે છે, તે આખના ખૂણામાં પડતાની સાથે જ હમ
હમાટ કરે છે એ વીનળાઓના સધળા સમૂહ તો
નીમ નેનની એક પાપથુની ખીળાઇને ઝણુ હોય તેવા
લાગે છે, તેમ જ મહાદેવશ્રી યજ કરનાર મહાદેવ
જરાક જેટલી આખ મીચી દેતા તેમાં સમસ્ત શ્રદ્ધાક
નો હોમ કરી રહ્યા છે મહાદેવનું તે કામદેવને બાળી
નાખનાર નાનું નેન તમારું રક્ષણ કરે ૧૧૬

શિવનો કઠ

પાતુ ચો નીલકંઠસ્ય કંઠ શ્યામાન્સુદોષમ ।

ગૌરીમુજલતા ચત્ર વિરુદ્ધેષ્વ રાજતે ॥૧૧૭॥

નેની ઉપર પાર્વતીની હુમશ્રી લતા વીજળાની
રેખા જેવી લાગે છે તેવા તે નીનકઠ મહાદેવનો
શ્યામભેદ જેવો કઠ વિરુદ્ધ યામે ૧૧૭

પાતુ વ શિતિકંઠસ્ય તમાલશ્યામલો ગલ ।

સસકપાર્વતીગાહુસુવર્ણનિકોપોલ ॥૧૧૮॥

આલિંગન વખતે મૂકેલ પાર્વતીનો હાથ સુવર્ણ
જેવો છે તેનો નાહુ કે કસોડીનો પથ્થર ન હોય તેવા
મહાદેવ નીલકંઠનો કઠ તમાલના જેવો શ્યામ છે
મહાદેવનો તે કઠ તમારું રક્ષણ કરે ૧૧૮

કસ્તૂરીતિલકન્તિ માલકલકે દેવ્યા મુર્યામ્મોરુદ્ધે
રોલમ્બન્તિ તમાલજાલમુકુલોત્તસન્તિ મૌલિ પ્રતિ ।

યા કળ વિકચોત્પલન્તિ કુચયોરસે ચ કાલામુરુ
સ્થાસન્તિ પ્રથયન્તુ તાસ્તવ શિવ શ્રીકંઠકંઠસ્તિપ ॥

શ્રીકઠ મહાદેવના નીવકંઠની કાંતિઓ તમારા
કલ્યાણને વિસ્તાર કરે જે શ્યામ કાંતિ પાર્વતીના
કાળામાં કસ્તૂરીની ણિ ઠી જેવી લાગે છે મુખશ્રી
કમળ પર ભરમાર જેની લાગે છે અસ્તક પર તમાલની
નાની ઠળાના આભૂષણ જેવી લાગે છે પાર્વતીના
કાનમાં ખીસેલા નીવકમળ જેવી લાગે છે તેમ જ
પાર્વતીના હાતી અને ખભા પર કાળા અગરુની
ટીપડીઓ જેવી લાગે છે ૧૧૯

કસ્તૂરીયન્તિ માલે વદનુ નયનયો કજ્જલીયન્તિ
કર્ણપ્રાન્તે નીલોત્પલીયન્નુરસિ મરકતાલહકૃતીયન્તિ

દેવ્યા । રોમાલીયન્તિ નામેરુપરિ હરિમળીમેલ્લી
યન્તિ મધ્યે કલ્યાણ કુર્યુરેતે ત્રિજગતિ પુરજિત્કંઠ
માસા વિલાસા ॥૧૨૦॥

તે શ્રીકૃષ્ણ મહાદેવના કંઠના રામ કિરણો પાર્વતી
ના કાળામાં કસ્તૂરીરૂપે, નેત્રોમાં ઝાળજરૂપે, કાનના
છેડા પર કાળા કમળરૂપે, હાતી પર મગકત મોતીના
રૂપે, નાભિ પર રોમાવલીરૂપે અને ઝડ પર લીના
મલ્લિની મેખલારૂપે બનીને જાળી રહ્યા છે તેવા તે
ત્રિપુરાગિના કંઠ પર ભાસના કિરણો નહોતો લોકમાં
કલ્યાણકર થાઓ ૧૨૦

શિરોમાલિકા

વિત્રો પાદા પસેવાગતગિરિતનયાપુત્રપત્રાતિમીત

હુમ્યદ્ભૂપામુજગશ્વસનગુરુમરુદીપ્તનેત્રામિતાપાત્ ।

સ્વિચન્મોલીન્દુરત્નહસુતગહુલસુધાસેકસજાતજીવા

પૂર્વાધીત પઠન્તી હાવતુ વિધિશિરોમાલિકા શૂલિનો વ ॥

મહાદેવે પ્રત્યક્ષાગે શ્રદ્ધાના મસ્તકની ખોપરીઓ
ઝળામાં ધારણ કરી છે બ્યારે કાંતિકેય સ્વામી માતા
પિતાની સેવા કરવા માટે આવ્યા ત્યારે તેમના વાહન
મોરથી મહાદેવના અગ પર આભૂષણરૂપે રહેના સર્પો
ભયભીત થઈને કૂકાડા મારવા લાગ્યા તે કુત્કારથી
નીમ નેનનો અગ્રિ વધારે સળગવા લાગ્યો તેના તાપ
થી મસ્તકનો ચદ્ર પીગળવા લાગ્યો અને તેમાંથી
અમૃતની મોટી ધારાઓ વહેવા લાગી તેનો અલિપેક
થતા શ્રદ્ધાની ખોપરીઓ સજીવ બનીને પહેલાના
સરકારને લીધે વેદપાઠ ભણવા લાગી, તેવી શિરોમાના
તમારું રક્ષણ કરે ૧૨૧

ગણે

સધ્યાતાળવ્હવન્ધ્વરપ્રણયિનો દેવસ્ય ચળ્ડીપતે

ઐરપાળાહુવિશીર્ણેમુન્હચયન ચમ્રા ગળા પાન્તુ વ ।

ચૈતૈત્સુક્યવશીકૃતૈર્પ્રેહગળાદ્રાદૌ ગૃહીતે જવાત્

સૂર્યચન્દ્રમસોર્મિથ સ્મિતવતોર્નાત કરારકાલનમ્ ॥

બ્યારે સધ્યાકાળે મહાકાળીના પતિ મહાદેવ તાલવ
વૃત્ત બેનવામાં મસ્ત બન્યા છે ત્યારે તેમના ગળામાં
રહેલી ખોપરીઓ અથડાઈને છૂટી પડે છે ત ખોપરી
ઓને વીણવામાં મહાદેવના ગણે એટલા તો મશગૂલ
છે કે નક્ષત્રગણના રહેન ખોપરીવાળા ગણને પણ તેઓ
પચી લે છે અને તેથી સૂર અને ચંદ્ર મદ હાસ્ય
કરીને એકબીજાને તાલી આપી રહ્યા છે તે ગણો
તમારું રક્ષણ કરે ૧૨૨

નંદી

कण्ठालङ्कारघटाघणपणरणिताध्मातरोद कटाह
कण्ठेकालाधिरौहोचितघनसुभग भावुकस्निग्धप्रप ।
साक्षाद्धर्मो वपुष्मान्धवलकुरुदनिर्भूतकैलासकूट
कूटस्थो व ककुदास्त्रिचिडतरतम शतोमतृण्या वितृण्यात॥

જેણે આલગણરૂપે કદમા મઢા ઘટ ધારણ કર્યો છે, તેના ઘણુઘણાટ અચાજના રણકારથી આકાશ અને પૃથ્વીરૂપી કક્કાગ ભરપૂર બની બપ છે, જેના વિશાળ અને સ્નિગ્ધ પીકસ્થાન મઢાદેવને બેસવાની સવારી માટે અત્યંત ઉપયોગી છે, જે પોતે પ્રત્યક્ષ ધર્મસ્વરૂપ છે અને જે પોતાની સદેહ ખૂંધથી કૈલાસના શિખરને પશુ પરાજિત કરે છે, તેવા સર્વ બળદોનો મૂળ પુરુષ નંદી તમાગા ગાઢ અધકારવાળા અજ્ઞાનના સમુદ્રને દૂર કરે

देवा दिम्पतय प्रयात परत स मुञ्चताम्भोमुच
पाताल ब्रज भेदिनि प्रविशत क्षोणीतल भ्रधरा ।

ब्रह्मभुजत्रय दूरमात्मभवत नाथस्य नो नृत्यत
शभो सकटमेतदित्यवतु व प्रोत्सारणा नन्दिन ॥१२४

જ્યારે સદાશિવ તાડવન્ટ્ય ઝરી રહ્યા છે, ત્યારે નંદીગણ્ય હાથમાં છઠી લઈને બધા લોકોને ખસેડી રહ્યા છે અને જણાવે છે કે અમારા સ્વામીનાથને તાડવન્ટ્ય ઝરવામાં ધણી સકાશ પડે છે માટે હે હે દશહિરપાથ દેવો ! તમે ઉપર ચાલના જાઓ હે વાદળના મેઘો ! તમે આકાશ છોડી જવ હે પૃથ્વી ! તમે પાતાળમાં જતા રહો હે પર્વતો તમે પૃથ્વીની અદર પેસી જવ અને હે ક્ષત્રાણ ! તમારા અલસોક ને ઊંચે દૂર લઈ જવ, એ રીતે જોઈને જૂર, કડવો નંદીઓ તમારુ રક્તણ્ય કરો ૧૨૪

સાહચર્ય

दोर्दण्डद्वयलीलया चलगिरिभ्राम्यत्तदुधैरव
ध्वानोद्गीतजगदभ्रमत्पदभरालोत्फणाभ्योरगम् ।

भृङ्गापिङ्गजटाटवीपरिसरोद्गङ्गोर्मिमालाचल
चन्द्र चारु महेश्वरस्य भगता नि त्रेयमे ताण्डवम् ॥

મહાદેવે તાકવત્વ યરતા જને હાથ જિયા કર્યો છે, તેથી પવર્તો ચનાયમાન થા છે મોમેર ફેનાતા અનેક બાહુરૂપી દડથી ને સપદ થાય છે, તેથી જગત ભવભીત બન્યું છે, બ્રમણ કરતા ને ચરણે પર લાર અપાય છે, તેથી રોપનાગની રૂપા પણ લગી પડે છે તેમ જ ભમરાઓની પાંખો જેવી પીળી બટાજોરૂપી જ ગમની સદ્ ભમ્યા કરતા ગગાજના કલેવીલ કરતા

તરજોથી ચક્રમા પણ ડોલી બિંદો છે, આવી રીતે
ખેલાતુ મહાદેવનુ મુદર તાડવનૃતન તમારા કલનાણુ
માટે હો ૧૨૫

सध्याताण्डवध्वरव्यसनिनो भर्गस्य चण्डभूमि
 व्यानृत्यद्भुजदण्डमण्डलभुवो ज्ञज्ञानिला पान्तु व ।
 येपामुद्रतताण्डवेन श्रुतिरि व्यूहेषु भूमीभृता
 सुद्वीनेषु विद्वौजसा पुनरसौ दम्भोलिरालोकित ॥१२६

સધ્યા સમયે જ્યાર મહાદેવ તાડવંત્ય ખેલવામાં ખૂબ જ મશગૂલ બની રહ્યા હતા, ત્યારે તેમના પ્રયત્ન શ્રમખુદી તેમની બુઝબોધી દશ દડ મહત્તના આકારે ધૂમી ગયા હતા, તેને ઠાગે જે તેફાની પવનો પ્રગટ થતા હતા, તેથી પર્વતોના સમૂહો ઊડવા લાગ્યા એથી ડંદને એમ લાગ્યું કે પર્વતોને ફરીથી પાણી આપી છે, તે પાણોને દૂર રવા ફરીથી તેણે વજ તરફ જોયું એવા તાડના તેફાની પવનો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૬

યસ્યા મૌલિમિલતુધાનુકલયા સર્પૌર્વિન્ધાર્પિત
માલાવસ્થિતલોચનેન સહસેવાલાતચક્રાપિતમ્ ।

आवर्तायितमाकर्षदममरस्रोतस्वतीधारया
पातु त्रीणि जगन्ति खण्डपरशो सा ताण्डवाद्भ्रमि ॥

જ્યારે મહાદેવે તાડવૃત્તમાં શરૂ કર્યું ત્યારે મસ્તક
મા રહેલી ચંદ્રની કળા ચંદ્રના સપૂર્ણ ગિળા જેવી
લાગતી હતી લલાટમાં રહેતું નેન ગોળ મહાકારે
ફરતા અલાતયક જેવું લાગતું હતું તેમ જ ગંગાની
ધારા જટાના સપૂર્ણ ભાગમાં ચકરી લેતી હોય તેવી
લાગતી હતી તેવા સદાશિવના તાડવૃત્તમાં બ્રમણ યજ્ઞ
હોતું રક્ષણ કરા ૧૨૭

पादस्थ्याविर्भेगन्तीमवन्ततिमवन्ते रक्षत स्वैरपातै
सकोचेनैव दोष्या मुहुरभिनयत सर्वलोकातिगानाम् ।
दृष्टिं लक्ष्येषु तोत्रा उबलनकणसु वध्नतो वाह्मन्ती
रित्याधारानुसंधात् त्रिपुरविजयिन पातु वो दुःख
नृत्यम् ॥ १२८ ॥

૧૯ પુરના વિજયના આનંદમાં આવીને જનારે મહાદેવ તાડવલ્લય પ્રતા હતા ત્યાર પગના સ્પર્શક હોય એવું ધમકારા થાય, તો પૃથ્વી નમી પરે એટલે પૃથ્વીને બચાવવાની ક્ષમ્બાથી મહાદેવ એવા ધમકારા કરે છે જે તેમના બુદ્ધિ પૂર્ણ દેનાઈને બમવા લાગે તો મર્વ લોકોને તોડીને આગળ વધી જાય અને મર્વ લોકોને નાશ થાય એટલે ધીરે ધીરે હાથના અભિનય કરી રહ્યા છે, નાખખા રહેલા અગ્નિના કણોને વરસા પતી દષ્ટિ જે જે નિશાન પર પડે તો બધા નિશાન

બાળા જરો, એ કારણે નિશાનો પર ઉમ દષ્ટિ દેંકતા નથી; એ રીતે આધારસ્થાનોને બચાવવાની ઇચ્છાથી જેને સંક્રાંત કરવો પડ્યો છે, તેવા સદાશિવનું મહાચ-
ક્રમને અનુભવતું તાડવનૃત્ય તમારું રક્ષણ કરે. ૧૨૮
મૃધંચ્યાધ્યમાનધનદમરધુનીલોલકલોલજાલોદ-
ભૂતાત્મ્બઃશ્લેષદન્માત્રસમમમિનમ ક્ષિપ્તનશ્વરભ્રમ્ ।
કર્ધન્યમ્તાદિન્વદ્ધશ્રમિભવરમસોયજ્ઞમસ્વત્પરેશ-
બ્રાન્તદ્રાણ્ડરણ્ડે પ્રવિતરતુ શિર્ષે શાન્મર્થે તાણ્ડર્થે વઃ ॥

બ્યારે મહાદેવ તાડવનૃત્ય કરે છે, ત્યારે તેમના મન્ત્રતંત્ર ડોલવાથી ગંગા ચપળ બનીને નાદ કરી રહી છે તેમ જ હિંસાગા લેતા જળના તરંગોથી પ્રગટ થયેન જલકણે દશે દિશાઓમાં વિખેરાય છે, તેથી જાણે કે લાખો નક્ષત્રો દેકતા આકાશમાં બાળાકારે બીજું પ્રજ્ઞાડ બન્યું હોય, તેવું લાગે છે તેમ જ બીચા કરેલ પગરૂપી દંડના ભ્રમણ થઈ રહ્યા છે, તેથી જે વેગ વાળા પવનો ચાલી રહ્યા છે, તેને કારણે બહાડના ટુકડે ટુકડા થઈ જતા હોય એમ લાગે છે, તેવા પ્રકારનું મહાદેવનું તાડવનૃત્ય તમને કલ્યાણ આપે.

શર્ત્ત્રાણીપાણિતાલૈશ્વર્યલયજ્ઞગત્કારિભિઃ શ્રમધ્યમાનં
સ્થાને સમાવ્યમાનં પુલકિતવપુષા વિણ્ણુના પ્રેક્ષકેણ ।
લેલત્વિન્દ્રાલિલ્લેકાકલકલલિત ક્રૌંચમિદ્રુદિયૂતા
દેરન્માકાળ્ડદ્વંદ્વાતરલિતમનસસ્તાણ્ડર્થે ત્વા ધિનોતુ ॥

તાડવનૃત્ય સમયે ચપળ કંઠોવાળા હાથની તાળાઓ પાડીને પાવતી તેના વખાણુ કરી રહ્યા છે; તાડવનૃત્યને જોવા આવેલ વિષ્ણુભગવાનને શરીરે શેષાચ પ્રગટ થાય છે અને 'વાદ' સારી રીતે શોભે છે, થોડું છે' એમ વિષ્ણુભગવાન વખાણુ કરી રહ્યા છે કાર્તિકેન સ્વામીના યુગાન મોઝ પોતાની પાંખો ફેલાવીને અને ટકુકાર કરીને તે નૃત્ય સાથે ક્રેલાહવ કરી રહ્યા છે અને અચાનક હરખમા આવીને ગણપતિએ બેઠ જોડી ગર્જના કરી, તેથી મહાદેવનું મન ચપળ બન્યું છે, એવું તાડવનૃત્ય તમને સતોષ આપે ૧૩૦

પાયાદાયાસલેદક્ષુમિતકળિષ્ણરત્નનિર્ઘ્નનિર્ઘ
ન્દ્યાયામાયાપતક્ષુતુમિવિતવિયદ્વાહિનીચરુવાકમ્ ।
અબ્રાન્તાબ્રન્તચૂહાતુહિનકરકરાનીકનાલીકનાક-
ન્દેદામોદાનુપાવદ્ધમરમિવ રમેર્ધૂર્જેદસ્તાણ્ડર્થે જ. ॥

તાડવનૃત્યને કારણે થકેલા જટાના સર્પોની ફૂલા ઓના રત્નોમાથી કાતિ નીકળે છે, તેને સ્પર્શ સમજીને આકાશગંગાના રાજ થયેલા ચક્રવાક પક્ષીઓ યોગેર બેઠવા લાગે છે હવે તે બેઠતા પક્ષીઓથી આકાશના

ખૂણે ખૂણે ફરી વળતા ચંદ્રના કિરણો ખંડિત થતા તે કમળના છેદતા નાવદંડ જેવા લાગે છે; તેથી તેની સુગંધી લેવા માટે ભગમગા બેઠી રવા છે એ રીતે ભ્રમ પેદા કરતું શક્યનું તાડવનૃત્ય આપણું રક્ષણ કરે. ૧૩૧
અન્નૈરુતાલેલ્લદ્મુજવનપવનોદ્ધૃતશૈલોપપાત
સ્ફારોદ્ધ્રવત્પથોધિપ્રકટિતમુકુટસ્વર્ધુનીસજ્ઞમાનિ ।
જીયાસુસ્તાહવાનિ સ્ફુટવિક્રુજટાકોટિમંઘદ્મૂરિ
બ્રામ્યજ્ઞશ્વરજકચરત્સિતસુમનોતૃપ્તિપાતાનિ શમ્ભો. ॥

તાડવનૃત્ય વખતે બીચી થયેલી અને પ્રચંડ રીતે ખેલતી જીવંતોના સમૃદ્ધી જે પવનો પ્રગટ થયા છે, તેથી પવનો બેઠીબેઠીને ગંગાની અદર પડી ગયા છે, તેથી સમુદ્રની જેમ ગંગાના તરંગો બેઠી રહ્યા છે, તેથી જાગે કે મસ્તક પર ગંગા અને સમુદ્રનો સંગમ થતો હોય તંબુ લાગે છે તેમ જ સ્પષ્ટ રીતે વિકટ દેખાતી જટાઓની અણીઓના ધસાવાથી નક્ષત્રોના સમૂહો વિખેરાઈ રહ્યા છે, તેથી જાણે કે ધુધ્વની વૃદ્ધિ થતી હોય તેવું લાગે છે; તેવા સદાશિવના તાડવા વિશ્વ પામે ૧૩૨

દેવલ્લિગુણ્યમેદાત્મજતિ વિતનુતે સહસ્ત્રેષ્વ લોકાન્
અસ્થૈવ વ્યાપિનીમિસ્તનુભિરપિ જગદ્વ્યાપમદ્યાભિરેવ ।
વન્યો નાસ્ત્યેતિ પદ્યન્નિચ ચરણગતઃ પાતુ પુષ્પાન્નલિર્વઃ
શમ્ભોર્નૃત્યાનૃતારે વલ્લભકળિકાળાફૂલૈર્વિવ્રતીર્ણ. ॥

તે મહાદેવ પોતે જ સર્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોના ભેદને આધારે આ જગતનાં સર્જન, પાલન અને સંહાર કરે છે તેમ જ તેમની સર્વવ્યાપક આકર્ષિતિઓથી આ જગત ભરપૂર છે એટલે તેમને વદવા થોડા બીજું કંઈ નથી એમ વિચારીને જ મહાદેવ બ્યારે તાડવનૃત્ય કરતા હતા ત્યારે ધુધ્વની માળા તેમના મસ્તક પર ચઢવાને ગલે ચરણમાં પડી છે, તેમ જ કે કલ્પરૂપે રહેલ સર્પોની ફૂલાઓના ફુંકારથી ધુધ્વની માળા વિખેરાઈ ગઈ છે, તે ધુધ્વની માળા તમારું રક્ષણ કરે ૧૩૩

ચક્ષ્મેદેન્દ્રટ્ટટ્ટશ્ચલિતદશદિશાકીર્ણકોટીરકોટયઃ
સન્ત્રસ્ત્રસ્ત્રર્ધૂત્ત્વ સરભસવિનમત્સિદ્ધગન્ધર્વાઘટ્ટ્વ ।
વિશ્લિચ્ચર્મપટ્ટો વિગલિતશતપત્રાસનોદ્યત્કરોટ્ય
કુચ્ચત્લૈકાસતટ્ટક્ષિપુરવિજયિનં પાન્તુ મામારમટ્ટ ॥

બ્યારે મહાદેવે પ્રચંડ તાડવનૃત્ય શરૂ કર્યું, ત્યારે મોટા મોટા દેવોના મદિરો ખૂંડીઓની જેમ ડોલવા લાગ્યા; તેમના ધુમગની અસપ્પ અણીઓ ડોલીને દશે દિશાઓ તરફ ધુમવા લાગી, દેવોની સ્ત્રીઓ ગ્રાસ

પામવા લાગી; સિદ્ધ જોને અને ગંધર્વોનાં નિવાસ-સ્થાનેના ધાટો વારંવાર નખી જવા લાગ્યા; શરીર પર ધારણ કરેલ ગજ્યર્ધની પટ્ટીઓ ખસી જવા લાગી; ગળામાં ગરજ કરેલ શ્રદ્ધાનાં હાડપિંજર પડી જવા લાગ્યાં તેમ જ દેહાસ પર્વતના કિનારાઓ તૂટવા લાગ્યા એવી તાકવની પ્રચંડતાઓ મારું રક્ષણ કરે. ૧૩૪

અર્ધનારીશ્વર

ચામ્યેયગૌરાદ્દેશીરકાયૈ ફર્પૂગૌરાદ્દેશીરકાય ।
ધમ્મિહિતાયૈ ચ જટાધરાય નમઃ શિવાયૈ ચ
નમઃ શિવાય ॥ ૧૩૫ ॥

જેના ડાબા અંગ પર પાર્વતી બિરાજમાન છે; જેમનો ડાબો દેહ ચંપાના ફૂલ જેવો ગૌર છે અને જેમનો જમણો દેહ કપૂરના જેવો ગૌર છે; જેણે ડાબા અંગના મસ્તક પર અંબોડો ધારણ કર્યો છે અને જેમણે જમણા અંગના મસ્તક પર જટાને ધારણ કરી છે, તેવાં અર્ધનારીસ્વરૂપ શિવા-પાર્વતીને અને શિવ-મહાદેવને નમસ્કાર હો. ૧૩૫

કસ્તૂરિકાચન્દ્રચંચિતાયૈ હ્રમશાનમ્માહ્નવિલે-
પનાય । દિવ્યામ્બરાયૈ ચ દિગ્મંધરાય નમઃ શિવાયૈ
ચ નમઃ શિવાય ॥

જેમનું ડાબું અંગ કસ્તૂરીના ચંદનથી લેપાયું છે અને જેમનું જમણું અંગ શ્મશાનની ભસ્મથી લેપાયું છે, જેમણે ડાબા અંગ પર દિવ્ય પીતામ્બર ધારણ કર્યું છે અને જેમનો જમણો દેહ દિગ્બરસ્વરૂપ છે; તેવાં શિવા-પાર્વતીને નમસ્કાર અને શિવ-મહાદેવને નમસ્કાર.

મન્દારમાલાકલિતાલકાયૈ ફપાલમાલાઙ્કિત-
શેષરાય । સત્કુળહાયૈ ફળિકુળહાય નમઃ શિવાયૈ
ચ નમઃ શિવાય ॥

જેમણે ડાબા અંગના મસ્તક પર મંદાર-કંદપદ્મના ફૂલની રચના કરી છે અને જમણા અંગના મસ્તક પર ખોપરીની માળા ધારણ કરી છે; જેમણે ડાબા કાને દિવ્ય કુંડલ પહેવાં છે અને જમણા કાને નાગનાં કુંડળ પહેવાં છે; એવા શિવા-પાર્વતી તેમ જ શિવ-મહાદેવને નમસ્કાર. ૧૩૭

ચલત્કળત્કઙ્કળનૂ પુરાયૈ મિલત્કળામાસ્વરૂ પુરાય ।
હેમાઙ્ગદાયૈ મુજગાઙ્ગદાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાયા ॥

જેના ડાબા હાથનાં કંકણ ચલિત થાય છે અને પગનાં નૂપુર રણકી ઊંડે છે, તેમ જ જમણા હાથે અને પગે રહેલા સર્પોના કંકણ અને નૂપુર શોભી રહ્યાં છે; જેની ડાબી હાથ પર સુવર્ણના બાહ્યમંથ છે અને

જમણી હાથ પર સર્પના હાથમંથ છે એવાં શિવા અને શિવને નમસ્કાર. ૧૩૮

વિલોલનીલોત્પલલોચનાયૈ વિકાશિપદ્મરુહલોચનાય ।
સમેક્ષણાયૈ વિપમેક્ષણાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥

જેનાં નીલકમળ સમાન ડાબાં નેત્ર ચપળ બની રહ્યાં છે અને જેના કમળ સમાન જમણાં નેત્ર ખોલેલાં છે; એ રીતે જેનાં નેત્ર સમાન ભાવ ધારણ કરે છે; એવાં પાર્વતી અને જેના નેત્ર વિપમ ભાવ ધારણ કરે છે એવા મહાદેવને નમસ્કાર. ૧૩૯

પ્રપદ્મસૂર્યૈ સુરુતોચમાયૈ ત્રેલોક્યસંહારકૃતોગમાય ।
કૃતસ્મરારૈ વિરૂતસ્મરારૈ નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥

સંસારપ્રપંથના સમર્પને માટે જે જગદંબાએ સારા કાર્યો માટે ઉદ્ધમ કર્યો છે અને ત્રણેય લોકના સંહારને માટે જે મહાદેવ પરમ ઉદ્ધમ કર્યો છે; જેણે કામદેવનું સ્મરણ કર્યું છે એવા પાર્વતીને તથા જેણે સ્મર-કામદેવનો સંહાર કર્યો છે, એવા મહાદેવને નમસ્કાર ૧૪૦

સદા શિવાત્મપ્રિયભૂષણાયૈ સદા શાશ્વત્પ્રિયભૂષ-
ણાય । શિવાન્વિતાયૈ ચ શિવાન્વિતાય નમઃ શિવાયૈ
ચ નમઃ શિવાય ॥ ૧૪૧ ॥

જે પાર્વતીને મંગલમય ભૂષણો અત્યંત પ્રિય છે, જે મહાદેવને હાડપિંજરના ભૂષણો અત્યંત પ્રિય છે, એ રીતે હોવા છતાં પણ પાર્વતી સદા શિવની સાથે રહેલા છે અને મહાદેવ પોતે મંગલસ્વરૂપ છે; એવા પાર્વતી અને મહાદેવને નમસ્કાર. ૧૪૧

અમ્બોધરડ્યામલકુલન્તલાયૈ તદિલ્પમાપિઙ્ગજટાધરાયા
જગજનન્યૈ જગદેકપિત્રે નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાયા ॥

જે પાર્વતીના કેશપાશ જળભરેલ મેઘ જેવા રશ્મિ છે, અને જે મહાદેવ લીજળી જેવી પીળા જટાઓ ધારણ કરી છે; એવાં જન્મના માતા અને જન્મતાના એકમાત્ર પિતા શિવ-પાર્વતીને નમસ્કાર. ૧૪૨

एकः स्तनस्तुङ्गतरः परस्य वार्तामिव प्रपृग्मगान्मु-
खाग्रम् । यस्याः प्रियार्थस्थितिमुद्ग्रहन्त्याः सा पातु
वः पर्वतराजपुत्री ॥

તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના ડાબા અંગ પર રહેલો સ્તન એટલો તો વિશાળ અને જીરો છે, તે જાણે કે જમણા અંગ પર રહેલ બીજા સ્તનની ખખર પછવા માટે તેના મુખ મુઠી પહેંચી ગયો છે, એ રીતે જે પાર્વતી પોતાના પ્રિય પતિના ડાબા અંગ પર રહેલાં છે; તે તમારું રક્ષણ કરે. ૧૪૩

યસ્યોપવીતગુણઃ પ્રજાપૃતૈકલ્પસોરહઃ, કુચપટી-
યતિ વામભાગે । તસ્મે મમાસ્તુ તમસામવસાનસીન્ને,
ચન્દર્ધમૌલિશિરસે મહસે નમસ્વા ॥૧૪૪॥

જે મહાદેવે જનોઈ તરીકે સર્પ ધારણ કર્યો છે; તે સર્પ પોતાની ફણાથી ડાબા અંગને ઢાકી દે છે અને તે રીતે તે સ્તન પર કંચુકી જેવો બન્યો છે; તેવા સર્પવારી મહાદેવ કે જે અરાગ્નરૂપી અધકારને દૂર કરનાર તેજસ્વરૂપ છે અને જેણે મુગટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કર્યો છે, તેમને મારા પ્રણામ હો ! ૧૪૪

સ્વેદાદ્રવામકુચમળનપત્રમ્બજસંશોપિદક્ષિણકરા-
હુગુલિભસ્મરેણુઃ । ક્ષીપુંનપુંસકપદચતિલક્ષ્મિની વઃ,
શમ્ભોસ્તનુઃ સુલયતુ પ્રકૃતિશ્ચતુર્થી ॥૧૪૫॥

તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના ડાબા અંગની છાતી પર ચંદન વગેરેની વેલ કરવામાં આવી છે, તે પસીનાથી ભીંજાઈ જાય છે, સારે જમણા હાથની આંગળીઓની ભસ્મ તેને સૂકવી નાખે છે; એ રીતે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવની ડાબા કબી, પુરષ કે નપુંસકરૂપે નથી, પરંતુ એથી પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે; તે મહાદેવની પ્રકૃતિ તમને સુખ આપે. ૧૪૫

સંભોગાનતિરિચ્યમાનવિભયો યદ્વિપ્રલમ્બો રસ-
સ્તદિવ્યં મિથુનં પરસ્પરપરિચ્યુતં નમસ્કુર્મેહ ।

પ્રકરયાઃ પ્રતિવિમ્બસંશ્રુતવિપર્યાસે સુહૃદ્વર્ષણે
સત્ત્વાક્લસ્યવિકૌતુકં શમયતિ સ્વામી સ દત્તાપરઃ ॥

તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે છે, ત્યારે જાણે કે ડાણું અંગ જમણા અંગને અને જમણું અંગ ડાબા અંગને ફેરવદલીમા મળતું હોવાથી નાપક અને નાવિકારી હિરકંકા થાત હરે છે; એ રીતે એકમેકને આસિંગાને રહેલું તે દિવ્ય ભેદકું છે; જેનો વિમ્બલ-શૃંગાર સંભોગ-શૃંગાર કરતાં અનેક રીતે ચઢી જાય છે; તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૪૬

સ્વચ્છન્દૈકસ્તનશ્રીરમ્યદ્વલમિલ્નમૌલિચન્દ્રઃ કળીન્દ્રઃ
પ્રાચીનાવીતવાહી સુલયતુ ભગવાનર્ધનારીશ્વરો વઃ ।
યસ્યાર્ધં વિશ્વદાહન્યસનવિસ્ત્રમરજ્યોતિરર્ધં કૃપોચ્ચદ્
વાર્ણચાન્દ્યોન્યવેગપ્રહૃતિસિમસિમાકારિ ચહુસ્તુતીયમ્ ॥

જે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવના કપાળમા જમણા ભાગની આંખમાં જગતને બાળવા માટે દેવાતો અગ્નિ રહેલો છે અને ડાબા ભાગની આંખમાં કૃપાભાવે પ્રગટ થયેલ આંસુ રહેલાં છે; એ રીતે અગ્નિ અને આંસુ-ઓનાં મિલનથી જેના ત્રીજા નેત્રમાં સદા હમણે

અવાજ થઈ રહેલો છે; જેમના દેહમાં એક જ વિશાળ સ્તનની શોભા છે, બંને બાજુએ મસ્તકમાં મુગટરૂપે ચંદ્ર શોભે છે તેમ જ જનોઈને ઠેકાણે સર્પ ધારણ કર્યો છે, એવા તે અર્ધનારીશ્વર મહાદેવ તમને સુખ આપે. ૧૪૭

પાર્વતી

હરકણ્ઠમહાનન્દમીલિતાક્ષીં નમામ્યુમામ્ !

કાલકૃતવિપરસ્પરીજાતમૂર્છાંગમામિવ ॥ ૧ ॥

મહાદેવના કંદના આસિંગનું સુખ મળવાથી જેમણે પોતાની આંખો માંથી છોડી છે એવાં પાર્વતી જાણે કે કાલકૃત વિષ અડકવાથી મૂર્છા પામ્યાં ન હોય તેવાં લાગે છે. તે પાર્વતીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧ પાર્વતીમોપધીમેકામપર્ણાં મૃગયામહે ।

શૂલીહાલાહલં પીત્વા યયા મૃત્યુહ્યયોડમવત્ ॥૨॥

પર્વતરાજનાં પુત્રી પાર્વતી તો એક અપભ્રુ-પાન વિનાની ઓષધિરૂપે છે; જેનું સેવન કરવાથી મહાદેવ હલાહલ ઝેર પીધું, છતાં તે મૃત્યુજય બન્યા; તે પાર્વતીને આ અમે શોધીએ છીએ. ૨

અપર્ણવ લતા સેવ્યા વિદ્વદ્ધિરિતિ મે મતિઃ ।

ચયાવૃત્તઃ પુરાણોપિ સ્થાણુઃ સુતેડ્મૃતં ફલમ્ ॥૩॥

મારો એવો મત છે કે સમગ્ર માણસોએ પાન વિનાની-અપર્ણા (પાર્વતી) નામની લતાનું જ સેવન કરવું જોઈએ; જે લતાથી વીંટાયેલ પુરાણ સ્થાણુ (જ્યુન) વૃક્ષ અને પુરાતન મહાદેવ) પણ અમૃતદા આપે છે. ૩

શૃણાલ્ચાલવલ્ચા જેન્ગીવન્નકપર્ણિની ।

હારાનુકારિણી પાતુ લીલયા પાર્વતી જગત્ ॥૪॥

પાર્વતીએ કમળના નાળરૂપ સર્પોનાં કંકણ પહેર્યાં છે, માથે વેણુનો અબોડો છે, તે જટારૂપે લાગે છે એ રીતે મહાદેવનું અનુકરણ કરનારાં પાર્વતી પોતાની લીલાથી જગતનું રક્ષણ કરે. ૪

જન્માન્તરીયરમણસ્યાક્ષસક્ષસમુલ્લુકા ।

સલજ્ઞા ચાન્તિકે સત્ત્વાઃ પાતુ નઃ પાર્વતી સદા ॥૫॥

‘ શિવ-મહાદેવ પોતાના પદેલા જન્મના પતિ દેતા; એટલે પાર્વતી તેમના શરીરના સંગને છત્રતાં દેતાં, છતાં સખીની પાસે હોવાથી જે લજવાઈ રહ્યાં છે, તે પાર્વતી અમારું સદા રક્ષણ કરે. ૫

તપસ્વી કાં ગતોડ્વસ્યામિતિ સ્મેરાનનાવિવ ।

ગિરિવાયાઃ સ્તનૌ વન્દે ભવભૂતિસિતાનૌ ॥૬॥

મહાદેવના શરીરની લસરથી જેની આગળના ભાગ ધોળા થયા છે, એવા પાર્વતીના બે સ્તન 'આ તપસ્વી મહાદેવ હવે ક્રવા કામી બની ગયા છે' એમ વિચારી ને હસી રહ્યા છે તે સ્તનોને હું પ્રણામ કરું છું ।
ચંડીજન્માકાન્ધ શિરસા ચરણસૂચિ પ્રિયે જયતિ ।
શકરપર્યન્તજિતો વીરસ્તમ્ભ સ્મરસ્યેવ ॥ ૭ ॥

પાર્વતીની સાથેના સ્તન બન્ધારે સદાશિવના ચરણનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે તે શકર-મહાદેવને પશુ છતી લેનાર એવા મહાદેવના વિજયના સ્તન બની રહે છે, તે વિજય પામે ॥

હ્રસ્વાલનામિપદેરુદ્ધ ઇવ યેનાવભાતિ શમુરપિ ।
જયતિ પુરુષાયિત્તાયાસ્તદાનનં શૈલકન્યાયા ॥ ૮ ॥

મહાદેવના મિયન પ્રસંગે પાર્વતી પુરુષના ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે તેથી તે પાર્વતીનું મુખ કમળ જેવું લાગે છે એટલે મહાદેવ બધું વિષ્ણુ હોય અને તેમની નાભિમાથી કમળ પ્રગટ થયું હોય, તેથી શોભાવાળું પાર્વતીનું મુખ વિજય પામે ८

કળ્થોચિત્તોડપિ હુકૃતિમાનનિરસ્ત પદાન્તિકે પતિત ।
યસ્યાશ્ચન્દ્રશિલ સ્મરમ્ભનિમ્બો જયતિ સા ચંડી ॥ ૯ ॥

પાર્વતીએ બન્ધારે કોષથી ચડીનું સ્વરૂપ લીધું છે, ત્યારે મહાદેવ પાર્વતીના કંઠને આલિંગન આપવા ને યોગ્ય હોવા છતાં પશુ હું કારમાત્રથી તિરસ્કાર પામીને પગમા પડ્યા છે, તેથી બાજે કે કામદેવનું અર્ધચંદ્રાકાર બાણ કંઠમાં પડવાને બદલે પગ પાસે પડેલ હોય, એમ લાગે છે, તેવા પાર્વતી વિજય પામે છે ૯

શિરસિ શૃતસુરાપ્નો સ્મરારાવરુણમુલેન્દુરુચિ
ર્ગિન્દ્રપુત્રી । અથ ચળયુગાન્તે સ્વકાન્તે સ્મિત-
સરસા ભવતોસ્તુ ભૂતિદેહુ ॥ ૧૦ ॥

મહાદેવે મસ્તક પર ગંગાને ધારણ કર્યા છે, તે બોળેને પાર્વતીના મુખની કાતિ લાલ બની ગઈ, પશુ મહાદેવજી ચરણમાં પડ્યા, તે સાથે ગંગાજીને પશુ નમેલા જોયા એટલે પાર્વતી મહોત્સવ કરવા લાગ્યા, તે મહોત્સવ તમારા કલ્યાણનું કારણ બને ૧૦

તદ્વ પ્રમાદુ વિપદ પ્રણતાર્તિહન્યા
ન્યસ્તં પદ મહિષમૂર્ધનિ ચણ્ડિકાયા ।
વૈરી યદીયનરરાગુપરીતશ્ચન્દ્ર

શકાયુષાકૃતિનવાશ્વપરમ્મોઽમૂત ॥ ૧૧ ॥
બન્ધારે ચડિકા પાર્વતીએ મહિષાસુરના મસ્તક પર પેતાનો પગ મૂક્યો, ત્યારે તેમના ચરણના નખની

કાતિથી તે મહિષના શિંગડા વિવિધ રમથી શોભવા લાગ્યા, તે મહિષાસુર બધું કે ઇશ્વરનુપથી શોભતો નવો મેઘ હોય તેવો લાગતો હતો, તેવા ભક્તજનોની આપત્તિને દૂર રનાર પાર્વતીના ચરણ તમારી આપત્તિને દૂર કરે ૧૧

શૃત્વા પદાનનજનુમુદિતાન્તરેણ, પદ્માનનેન
સદ્સા ચતુરાનનાય । શાર્દૂલચર્મ મુજગામરણ સમસ્ત
દત્ત નિશમ્ય ગિરિજાહસિત પુનાતુ ॥ ૧૨ ॥

બન્ધારે ચાર મુખવાળા કલ્પાશ્રમે પાંચ મુખવાળા મહાદેવને જ મુખવાળા કાતિ કેપના જન્મની વધામણી આપી, ત્યારે મહાદેવ કલ્પાશ્રમે ભેટમાં વ્યાઘ્રચર્મ, સર્પશ્ચર્યા આણુપણ અને લસમ આપવા માંડ્યા, તે બોળેને પાર્વતી હસવા લાગ્યા તે હાસ્ય બધાને પવિત્ર કરે ૧૨

પદ્માસ્યપદ્મદશનેત્રપિધાનદક્ષા વાક્ષાયણીમૃદુકરા
કૃતિન પુનન્તુ । દ્વૌ વલ્લર્કી કથમકેતિ ચ વાદયન્તા
વદ્યાર્થોડપિ ષટયન્તુતિતૈર્નમુત્રામ્ ॥ ૧૩ ॥

વિહાર સમયે પાર્વતીના પદર હાથ મહાદેવના પદર નેન હાકવાના કામમાં આવે છે, બે હાથ 'કણુ કણુ' કરતી વીણાને વગાડવાના કામમાં આવે છે અને અંદારમે હાથ સ્પૃતિ કરતા મૂંગા ગહેવાની મુદાને બતાવે છે એ રીતે ઉપયોગી બનેલા એવા પાર્વતીના અંદાર હાથ બધાને પવિત્ર કરે ૧૩

આતન્દમન્ધરપુરદ્રમુક્તમાલ્ય, મૌલૌ હૃદેન
નિહિત મહિવાસુરસ્ય । પાવામ્બુજ ભવતુ વૌ વિજયાય
મન્જુ, મંજીરશિક્ષિતમનોહરમન્મિકાયા ॥ ૧૪ ॥

તે જગદેયા પાર્વતીના ચરણકમળ મહિષાસુરના મસ્તક પર બળાત્કારે મૂકવામાં આવેલ છે, જેની ઉપર આનંદથી મમે બનેલ ઇંદરાજ પુષ્પની માળા ચઢાવે છે અને જે સુદર આજેના અણુકારથી સર્વના મનને આકર્ષે છે, તે ચરણ તમારા વિજય માટે બની રહે ૧૪

બ્રહ્માદ્યોડપિ ચદપાદગતરહ્મભદ્રગ્યા,
સૃષ્ટિશિતિપ્રલયકારણતા પ્રજન્તિ ।
લઘવ્યવારિનિષિવીચિપરિપ્લુતાયે,
તરયે નમોસ્તુ સવત હરવલ્ભાયે ॥ ૧૫ ॥

જે પાર્વતી જગદેયાના તૃપાદિરૂપ તરંગોના સ્પર્શ વગેરે દ્વારા વગેરે દેવા જગતના સર્જન, પાલન અને સંહારના કારણ બને છે અને જે તૃપાકટાક્ષી

લાવણ્યરૂપી સમુદ્રની લટરીઓથી ભીંખાયેલ છે, એવાં પાર્વતીને. વારંવાર પ્રણામ દો. ૧૫

ગ્યાકૃષ્ણદ્વસટકામુસપાણિપૃષ્ઠપ્રદ્વજરાંશુચય-
સંવલિતોઽમ્બિકાયાઃ, ત્વાં પાતુ મહારિતપદ્મવર્ણપૂર-
લોમપ્રમદ્ધમરંધ્રમશ્નુત્કટાક્ષઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્યારે પાર્વતી ધનુષ્યની દોરી ખેંચવા માટે પોતાના હાથને વળાંક આપી રહ્યાં છે, ત્યારે તે હાથના નખોનાં ફિરલો સાથે દટ્ટિને કટાક્ષ પથુ મળી રહેલો છે; તેથી 'મહે' કે મંજરીવાળાં તાળાં પાનથી યનાવેલ કંઈકેઈની સુગંધની લાલચથી તેની આસપાસ ભમરો ફરતો ન હોય તેથી તે કટાક્ષ લોગે છે, તે જગદેશના કટાક્ષ તમારી રક્ષા કરે. ૧૬

પૌલસ્ત્યપીનમુજસંપદુદ્વધમાનકૈલાસસંધ્રમવિલોલ-
દૃશઃ પ્રિયાયાઃ । શ્રેયાંસિ ઘો વિશતુ નિહનુતકોપ-
ચિહ્નમાલિહ્નૌત્પલકમાસિતમિન્દુમૌલેઃ ॥૧૭॥

એક વખતે પાર્વતી માન ધરીને બેઠાં હતાં, તે સમયે અકસ્માત રાવણે આવીને પોતાની મજબૂત ભુજાઓથી કૈલાસને ઉડાવ્યો; તે ભયને કારણે પાર્વતીનાં નેત્ર ચપળ બની ગયાં, તેમણે કાપનાં ચિહ્ન છોડી દીધાં અને મહાદેવને આશિર્વાદ આપવા માટે તૈયાર થઈ ગયા; તેથી મહાદેવે 'ખોળાશ્રી આસન પુલકિત થઈ ગયું, તે પાર્વતી તમારું કલ્યાણ કરે. ૧૭

રચયતિ સહસ્રા યલ્લિપ્રમેતત્પપ્ત્ત્વં, પ્રદામયતિ ચ
તદ્વત્ કેનચિત્કૌતુકેન । અવિદિતમપરેસ્તચ્છણમુખ્ણ-
દિનાનાદનુજલનદક્ષં શર્ચસર્વાવમવ્યાત્ ॥૧૮॥

જે કપડા ડીંગુને લીધે આ સંખ્યા જગતોની રચના ક્ષણમાં કરે છે અને તેથી જ રીતે પરમ વિસ્મયને વશ થઈ આ સંખ્યા જગતોને શમાવી દે છે; તે મહાદેવના સર્વસ્વ સારશ્વ-પાર્વતી મહાશક્તિ છે; જેને અસાની જતાં નાણી શકતા નથી અને જે ચંડ, મુંડ વગેરે અનેક રક્ષાગોના ચૂરેચૂરા કરવામાં પ્રતીજ્ઞ છે, તે મહાદેવી તમારું રક્ષણ કરે. ૧૮

પ્રચ્છણચ્છણમુખ્ણયોમંદાવલેકરણિની, હાનેકરુણ્ણ-
મુખ્ણયુગ્મે વલેકદાયિની । કચિત્ત્વશાંતકારિણી રમા-
વિલાસદાયિની, મુદેઽસ્તુ કાલિકા સદા સમસ્ત-
પાપહારિણી ॥૧૯॥

ચંડ અને મુંડ નામના વિકરાળ રક્ષાસેની મોટી સેનાઓના જે એકલા જ ચંદાર કરે છે, જે ગળામાં અનેક રૂંડ અને મુંડને ધારણ કરે છે, જે કુદમાં ને જ મહાજાને આપનારાં છે, જે શત્રુઓને

અશક્તિ આપનારાં છે અને ભક્તજનોને લક્ષ્મીના ભોગવિલાસ આપનારાં છે; તેવાં સર્વ પાપને હરનારાં કાલિકા પાર્વતી તમને આનંદ આપે. ૧૯

પુરાણિતનુહારિણી દુરિતસહસંહારિણી
મજન્મતિવિવર્ધિની પ્રબલદાનવોમ્મદિની ।

તુપારગિરિનન્દિની મુનિહૃદન્તરાલમ્બિની

કુમારમુલસુમ્બિની હરનિતમ્બિની પાતુ ઘઃ ॥૨૦॥

મહાદેવના કાયા અંગને હરી લેનારાં, પાપોના સમુદોને ફર કરનારાં, ભક્તજનોની બુદ્ધિને વધારનાર બળવાન દાનવોનું મર્દન કરનારાં, મુનિજનોના હૃદયનાં આધારશ્વ બનેલાં અને કાર્તિકેયના મુખને ચુંબન આપનારાં એવાં હિમાલયનાં પુત્રી અને મહાદેવનાં પત્ની તમારું રક્ષણ કરે. ૨૦

સત્ત્વાદિત્યૈરાણિતગુણેન્દ્રિત વિશ્વં પ્રમુચ
વ્યકં ઘટે પ્રહસનકરીં યા કુમારીત સંજ્ઞામ્ ।

મોહધ્વાન્તપ્રસરવિરતિવિંધમૂર્તિઃ સમન્તાદ્

આદ્યા શક્તિઃ સ્ફુરતુ મમ સા દીપવદેહગે ॥૨૧॥

જે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોમાં રહેલી પોતાની અનંત શક્તિઓથી સંખ્યા વિશ્વને જન્મ આપે છે; તે છતાં પોતે 'કુમારી' એવું નામ ધરાવે છે; તે ખરેખર સર્વને હાંસી કરાવે છે, જે મોહરૂપી અંધકારના વિસ્તારને શમાવે છે, જે સંખ્યા વિશ્વની મૂર્તિ છે, એવાં આદ્યા શક્તિ પાર્વતી મારા દેહરૂપી ધરમાં દીવાની જેમ ચોખેર પ્રકાશે. ૨૧

ઔલુભ્યેન કૃતત્વરા સદ્ભુવા વ્યાવર્તમાના દ્વિયાં

તૈસ્તૈર્વેન્દ્રિયકૃજનસ્ય ષષ્ઠૈર્નૈર્નૈતામિમુર્ચ્યં પુનઃ ।

દૃષ્ટ્વાથ્રમે વરમાત્સાધ્વસરસા ગૌરી નવે સંગમે

સંરોહસ્તુલકા હરેણ હસતા શિષ્ટા શિવાચારુ ઘઃ ॥

બ્યારે પાર્વતી અને પરમેશ્વરનાં ભ્રમ થતાં પૃથ્વી મુલાકાત લેવાની હતી, ત્યારે પાર્વતી ઉત્તરુજાને કારણે ત્વરા કરતાં હતાં, પણ સ્વાભાવિક લાગમને વશ થઈ પાછા ફરતાં હતાં; કુટુંબીજનોની ભીંઓએ મોહમધુરો વચનોથી સમજવતાં તેઓ ફરી સ્વામી પાસે જવા તૈયાર થતાં હતાં; પરંતુ સ્વામીને પાસે રહેવા નોંધને કોઈક સંકોચ અને ભય પામતાં હતાં; અને ત્યાર બાદ નવા સમાગમ થતાં શરીરે પુલકિત થતાં હતાં, તે નોંધને હાસ્ય કરતા મહાદેવ તેમને આશિર્વાદ આપી રહ્યા હતા; તે પાર્વતી તમારા કલ્યાણ માટે દો. ૨૨

આદૌ પ્રેમકપાયિતા હરમુલવ્યાપારલોહા રત્ન-
ત્રીહામારવિગૂર્ણિતા મુકુલિતા ધૂમોદ્રમવ્યાજતઃ ।

પલ્લુ: સંમિલિતા દશા સરમસવ્યાવર્તનવ્યાકુલ્યા

પાર્વત્યા: પરિણીતિમદ્ગલવિધૌ દષ્ટિ: શિવાયાસ્તુ વગા।

જ્યારે પાર્વતી અને પરમેશ્વરનો વિવાહવિધિ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે પાર્વતીની દષ્ટિ પહેલાં તે પ્રેમથી ભરપૂર બનીને સદાશિવના મુખના વ્યવહારને જોવામાં ચત્રાળ બની હતી; પરંતુ શરમને કારણે નીચી નમી ગઈ હતી; ત્યાર બાદ હોમનો ધુમાડો આવાયા મીઠાઈ ગઈ હતી અને છેરડે સદાશિવની નજર સાથે નજર મળતાં ટુસ્ટ પાછી વળવા ઉનાળા ટરી હતી, તે પાર્વતીની દષ્ટિ તમારા કદનાજી માટે હો ૨૩

પ્રત્યાસન્નચિવાહમહાગલવિધૌ શ્રેવાચનમ્પ્રમયા
દૃષ્ટ્વાપ્રે પરિણેતુરેવ લિપ્તિતાં મહાગાધરમ્યાકૃતિમ્ ।
ઉન્માદસ્મિતરોપલજ્જિતધિયા ગૌર્યૌ કથચ્છિન્નચિરાદ્
મૃદ્ધસ્રીવચનાસ્મિયે વિનિહિત: પુષ્પાજ્જલિ: પાતુ વ: ॥

જ્યારે વિવાહનો વિધિ કરવાનો સમય થયો, ત્યારે પાર્વતી દેવપૂજન કરવાને તૈયાર થતા, તે પોતાની સામે ગંગાને ધારણ કરનાર સદાશિવની મૂર્તિ જ દેવ તરીકે સામે જોતી જોઈ; તેથી પાર્વતીના હૃદયમાં એકીસાથે અનેક ભાવો પ્રકટ થયા. વરને જોઈને ભાન ભૂંધી ગયા, વર પરિચિત છે જાણીને મંદહાસ્ય થયું. ગંગાને જોઈને રોષ થયો અને લમ થવાનું જ જાણીને શરમ આવી; એટલે તે સ્થિર બની ગયા; ત્યારે વદ સ્ત્રીજનોએ ખૂબ સમજાવ્યા; તેથી પાર્વતીએ પોતાના પ્રિય-છટ્ટદેવને પુષ્પોની અંજલિ આપી; તે પુષ્પાંજલિ તમારી રક્ષા કરો. ૨૪

રામાદ્યાચય મેદિતીં ધનપતેર્વર્જં બલાહ્લહ્મલં

પ્રેતેશાન્મહિવં તવાસ્તિ શૃપમ. ફાલં ત્રિશૂલ તવ ।

શકાઈ તથ ચાન્નવાનકરણે સ્ફુરોડસ્તિ ગોરક્ષણે ।

લિન્નાઈ હર મિશ્રયા કુરુ કૃપિ ગૌરીવચ: પાતુ વ: ॥

લિક્ષાના ધધાથી ધાડીને પાર્વતીએ મહાદેવને જાણવું કે, 'હે શિવ! પરશુરામ પાનેથી ખેડ માટે જમીન માગે, કુળેર પાનેથી વાવવાના ખીજ માગે, બધમ્મ પાસેથી હળ માગે, વમરાજ પાનેથી પાંડો માગે, તમારી પાસે બળદ છે, ખેડવાનું કામ તમારું ત્રિશૂળ કરશે. હું તમને બપોરે ભાત પહેલ્યાડવા આવીશ અને કાર્તિકેય તમારા બળદની રક્ષા કરશે; માટે લીખ માગવાની છોડીને ખેતી શરૂ કરો; એ પ્રકારના પાર્વતીના વચન તમારી રક્ષા કરો. ૨૫

હે હેરમ્વ કિમન્મ રોદિપિ કવં કર્ણીં લુટત્યમિમ્:

કિં તે સ્કન્દ વિવેષ્ટિવં મમ પુરા સંઘ્યા કૃતા ચક્ષુપામ્।

નૈતતેડ્યુચિતં મજાસ્ય ચરિતં નાસાં મિમીતેડ્યવ મે
તાવેવં સહસા વિલોક્ય દક્ષિત્યમ્મા શિવા પાતુ વ: ॥

(ગણપતિ અને કાર્તિકેય બેઠા કરતા હતા, ત્યારે ગણપતિ રડી પડ્યા; એટલે પાર્વતીએ બોલાવ્યા કે) 'ઓ ગણપતિ!' 'શું કહે છે, માતાજી!' 'શા માટે તમે રડો છો?' 'કાર્તિકેય મારા કાન ખેંચે છે.' 'અદ્યા કાર્તિકેય! ગણપતિએ તારું શું બળાઈ છે?' 'તેણે પહેલાં મારી આંખો ગણી હતી.' 'ગણ પતિ! તારે એવું કંઈ જોઈએ નહિ.' 'માતાજી! કાર્તિકેય મારા નાકની લંગાઈ ભરી બુચે છે.' 'એ રીતે એકમેકનો દોષ દેખાડતા ગણપતિ અને કાર્તિકેયને જોઈને હસવા લાગેલાં પાર્વતી તમારી રક્ષા કરો. ધૂમવ્યાકુલદષ્ટિરિન્દુકિરણૈરાહાવિતાક્ષી પુનઃ
પશ્યન્તીય સમુત્સુકા નતમુલ્લી મૂયો દ્વિયા બ્રહ્મણ: ।
સેત્વ્યાં પાદનલેન્દુદર્પણગતે ગંગાં વધાને દુરે
સ્પર્શાદુત્પુલકા કરમહવિધૌ ગૌરી શિવાયાસ્તુ વ: ॥

વિવાહના મગ્ન પ્રસંગે પાર્વતીની દષ્ટિ હોમના ધુમાડાથી અકળાઈ ગઈ છે; પરંતુ મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલા ચંદ્રના કિરણોથી તે દષ્ટિ ઠંડી પડી છે; હૃદયમાં ઉમળકા જાગતાં મહાદેવને જોવામાં તે દષ્ટિ ઉત્સુક બની છે; પરંતુ બ્રહ્માજી પાસે હોવાથી પાર્વતીને શરમ આવતા નીચું મુખ કરી દીધું છે. પોતાના દર્પણ જેવા નિર્મળ ચરણના નખરપ ચંદ્રમાં ગંગાને ધારણ કરનાર મહાદેવના પ્રતિબિંબને જોતા પાર્વતીને હૈયામાં ઈર્ષ્યા બળી છે; પરંતુ હસ્તમેળાપમાં મહાદેવના હાથનો સ્પર્શ થતા શરીરે રોમાંચ થયો છે. એવા પાર્વતી તમારું કલ્યાણ કરો. ૨૬

ગોનાસાય નિયોજિતાગદરજા: સર્પાય વહ્નૌપધિ:

કળ્પઠધ્યાય વિપાય વીર્યમહત: પાળૌ મળીન્વિવ્રતી ।

મર્તુર્મૃતગણાય મોગ્રજરતીનિર્દિષ્ટમન્ત્રાશ્રય

રશ્ત્વદ્રિમુતા વિવાહસમયે પ્રીતા ચ મીતા ચ વ: ॥

મહાદેવના સર્પ, વિષ, ભૂત વગેરે પાર્વતીને બાધા ન પહોંચાડે એ હેતુ મનમાં રાખીને પાર્વતીના વદ્ધ કુટુંબીજનોએ તેને વિવિધ સાધનો આપ્યા છે. 'ગોનાસ નામનો નાગ કોઈ ઉપદ્રવ ન કરે, તે માટે વિષઉદર ઓપવાના ચૂસું આપ્યા છે, સર્પથી ઉપદ્રવ ન થાય માટે લુગ્મજો પર ઓપધિ-જડીબુટ્ટી બાધી છે. જળમાં રહેલ કાલકૃતથી બચવા માટે બને હાથે મણિઓ ધારણ કર્યા છે. મહાદેવના જૂનમણિથી, કશી ધારતી ન થાય માટે મંત્રાક્ષરો શીખવી રાખ્યા છે,' એ રીતે વિવાહ વખતે મહાદેવને મળવામાં અનુકૂળતા જોતાં પ્રસન્ન

થયેલાં અને મહાદેવનાં વિચિત્ર સાધનો બોતાં ભયભીત બનેલાં પાર્વતી તમારી રક્ષા કરે. ૨૮

સ્વેદસ્યન્દિતસાન્નચન્દનચયં દોર્વલિવન્ધશ્રમા-
દૂર્ણશ્વાસપરિસ્વલત્તમરકથં સંદષ્ટદન્તચ્છદમ્ ।
સીતકારાશ્ચિત્તલોચનં સપુલકં પ્રાન્તઘ્ન નૃત્યત્કરં
પાર્વત્યાં મુરતં મુદે રસચતામાસ્તાં મૃદાનીપતેઃ ॥૨૯॥

સદાશિવ બ્યારે પાર્વતી સાથે રમણ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પસીનો થવાથી ચંદનનો ભાર લેપ ધાવાઈ જતો હતો; ભુગ્નઓશ્પી લતાથી આલિંગનરૂપે દંડ બંધન થતાં જોયા શ્વાસ આલતા હતા, તેથી કામ સંગથી કથાઓ બંધ પડતી હતી. સુખનથી અધરોજને દાંત-લાગેલા હતા, સિતકારથી નેત્રો મીંચાઈ જતા હતાં, શેમાંય ખડાં થતાં હતાં, ભૂકુટીઓ ભગ્યા કરતી હતી અને હાથ નાચ્યા કરતા હતા; તે પાર્વતી સાથે મહાદેવની થયેલી રમણક્રિયા રસિકજનોને આનંદ આપે.

સ્વેદસ્તે કથમીદૃશઃ પ્રિયતમે ત્વજેન્નવલ્લેખિભો
કસ્માદ્વેપિતમેતદિન્દુવદને મોગોન્દ્રમીતેર્ભવ ।
રોમાઙ્ગઃ કથમેષ દેવિ ભગવન્નાઙ્ગામ્ભસાં સીકરૈ-
રિત્યં ભર્તૃરિ ભાવગોપનપરા ગૌરી ચિરં પાતુ વઃ ॥૩૦॥

‘પ્રિયે ! તમને આટલી બધી પસીનો શાથી ?’
‘નાથ ! તમારા નેત્રમાંના અગ્નિની ગરમીથી થયો છે.’
‘ઇંદુમુખી ! તમારા શરીરે આટલી બધી કંપારી શાથી ?’
‘મહાદેવ ! તમારા મોટા મોટા સપોનાં ભયથી કંપારી થાય છે.’
‘દેવિ ! તમારા શરીરે શેમાંય કેમ ?’
‘ભગવન ! ગંગાજળનાં ખિંદુઓ પડવાથી.’ એ રીતે મહાદેવ હૃદયનો ભાવ બહુવા માગે છે, તેને દાંકવા માટે પાર્વતી બુદ્ધ બુદ્ધ ઉત્તરો આપે છે; તેવાં ગોરી-પાર્વતી લાંબા કાળ સુધી તમારું રક્ષણ કરે. ૩૦

શ્ન્યાકસ્ય રજઃ પ્રમૃગ્ય ચરણે દત્તો મયા યાવકો
નિર્મૃગ્ય સ્તનકુહૂમલે ચ મસિતં પત્રાહુકુરો નિર્મિતઃ
સ્વચ્છન્દં વિહરેતિ જલ્પિવગિરં સાકૃતમાલીજનં
દૃષ્ટ્યા કેવલમાપ્રતી કુટિલયા દાશાયણી પાતુ વઃ ।

મહાદેવ પાસેથી વિહાર કરીને આવેલાં પાર્વતીને જોઈને, તેમની સખી ગૃહ લાવવાનાં વચન બોલી રહી છે કે, ‘તમારાં ચરણોમાં ગરમાળાનો પત્રાજ લાગ્યો હતો, તેને લૂછી નાખાને જે’ અળતાનો લેપ કર્યો છે. તમારાં સ્તનરૂપી પુષ્પકાંસ પર ભસ્મ લાગી હતી; તે લૂછી નાખાને જે’ પત્રવક્ષી દોરી છે; માટે હવે સંક્રાંચ છોડીને વિહાર કરજો.’ એ રીતે સખીજનનાં ગૃહ અભિ-માય ભરેલાં વચન સાંભળીને જગદંબા કંપ કુટિલ દૃષ્ટિથી

તેને પ્રહાર કરી રહ્યાં છે, તે જગદંબા તમારું રક્ષણ કરે. વક્ત્રં શીતકરોઽધરો ધનરસઃ કામપ્રદો વિપ્રદઃ
શ્વાસો ગન્ધવહઃ સરોરુહસુદૃત્પાણિઃ સ્મિતાભા શુચિઃ ।
વક્ષઃ પીનપયોધરાધિકરણં પૃથ્વી નિતમ્બસ્થલી-
ત્યષ્ટૌ ધૂજિટિમૃતયઃ સ્મરભયાદુર્ગાશ્રિતાઃ પાન્તુ વઃ ॥૩૨॥

મહાદેવની પ્રસિદ્ધ આઠ મૂર્તિઓ બાજુ કે કામ-દેવના ભયથી દુર્ગનો આશ્રય કરતો હોય, તે રીતે દુર્ગા-પાર્વતીના અંગોનો આશ્રય કરતી હતી. જેમ કે ચંદ્ર સુખરૂપ બન્યો, જળ અધરરસરૂપ બન્યું, યજમાન પાર્વતીના શરીરરૂપ બનીને મહાદેવ-ચાચકની કામનાને પૂરનારા થયો, પવન શ્વાસરૂપ બન્યો, કમળનો મિત્ર સ્વયં (કમળ સમાન) હાથરૂપ બન્યો. શુચિતા (અગ્નિ-પણું અને શ્વેતપણું) સ્મિતની કાંતિને મળી; આકાશ જોયા અને વિશાળ સ્તનોના સ્થાનરૂપ વક્ષઃસ્થળને આશ્રય થયું અને પૃથ્વીપણું (ધરતીપણું) અને પહોળા-પણું નિતંબસ્થાનને આશ્રય થયું; એ રીતે પાર્વતીના આશ્રયે રહેલી મહાદેવની આઠ મૂર્તિઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૩૨

પાદાગ્રસ્થિતયા મુહુઃ સ્તનભરેણાનીતયા નમ્રતાં
શંભોઃ સસ્પૃહલોચનત્રયપથં યાન્ત્યા તદારાધને ।
હીમત્યા શિરસોદિતઃ સપુલકદેવેદોદ્રમોલકમ્પયા
વિશ્લિપ્યન્કુસુમાઙ્ગલિર્નિરિજયા ક્ષિતોઽન્તરે પાતુ વઃ ॥

પાર્વતી મહાદેવને પુષ્પાંજલિ ચઢાવવા માટે પગના આગલા ભાગ પર શરીરનો ભાર દઈને જોલાં રહેતાં હતાં પણ સ્તનોના ભારથી નમી જતાં હતાં; પૂખ્ત કરતાં કરતાં તેમને મહાદેવ ત્રણેય નેત્રોથી આતુરતાભરી નજરે જોઈ રહ્યા હતા તેથી પાર્વતીને લગ્ન આવતાં એકીસાથે શેમાંય, પસીનો અને કંપારી પ્રગટ થતાં હતાં એટલે પુષ્પની અંજલિ ભસ્તક પર ચઢાવવા છતાંય વચમાં જ પડીને વીખરાઈ જતી હતી; તે રીતે પાર્વતી-એ અર્પેલી પુષ્પાંજલિ તમારી રક્ષા કરે. ૩૩

કૈલાસાલયમાલલોચનરુષાં નિર્વર્તિતાલકઠ-
વ્યક્તિઃ પાદનલ્લુપ્તિગિરિયુગઃ સતવઃ સદા પ્રાયતામ્ ।
સ્પર્શાવન્ધસમૃદ્ધયેવ મુદટં રુદ્ધા યયા નેત્રયોઃ
કાન્તિઃ કોકનદાનુકારસરસા સયઃ સમુત્સાર્યતે ॥

કોપેલાં પાર્વતીને રીઝવવા માટે મહાદેવ તેમનાં ચરણમાં પડે છે, ત્યારે મહાદેવના કપાળમાં રહેલ નેત્રના અગ્નિની કાંતિથી તેમનાં ચરણ બાજુ બાજુ કે અળતો લગ્નાડેલો હોય, તેથી રાત્રી કાંતિને ધારણ કરે છે. આ તરફ કોપેને કારણે પાર્વતીનાં નેત્રોની કાંતિ રાત્રા કમળના

નેવી ખૂબ લાલ બની ગઈ છે. એ નેત્રોની લાલાશની મહેલે સ્પર્ધા કરી રહી હોય તેવી અધિક લાલ ચરણ-નખોની કાંતિ વડે તેમનાં નેત્રોની લાલાશ દૂર થઈ જાય છે. અર્થાત મહાદેવના ચરણમાં પડવાથી પાર્વતીની કાંપ દૂર થાય છે, એ પાર્વતીના ચરણનખોની કાંતિ તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૪

લમ્પ્ર: ફેલિકચમ્પદ્મજટાલચ્ચેન વિદ્રાન્તરે
સુદ્રાહ્નક: શિતિકન્ધરેન્દુશકલેનાન્ત:કપોલસ્થલમ્ ।
પાર્વત્યા નલ્લક્ષ્મશઙ્કિતસર્ચીનર્મસ્મિતગ્રીહયા
પ્રોન્મુદ્ર: કરપલ્લવેન કુટિલાતાન્નચ્છવિ: પાતુ વ: ॥

લીલા કરતાં પાર્વતીએ મહાદેવના કેશ હાથમાં લીધા તેથી જટા લીધી પડ્યાં, તેમાં રહેશે ચંદ્રખંડ ખસી ગયેા હતા, તે નિદ્રા વખતે પાર્વતીના ગાલ પાસે આવી જતાં તેની છાપ પડેલી હતી. પાર્વતીની સખીએ તે છાપ જોઈ અને તેને શિવના નખની છાપ માની લીધી; એટલે મૂઠ્ઠા હાસ્ય કહ્યું. તેથી પાર્વતી શરમાઈ ગયાં અને પોતાના કરપલ્લવથી તે છાપને લૂછી નાખતાં હતાં પશુ તે રાત્રી અને વાંકી ચંદ્રની છાપ જૂ સાતી નહોતી તે ચંદ્રની છાપ તમારી રક્ષા કરે. ૩૫

સગ્રીહા દયિતાનને સકરુણા માતઙ્ગાચર્માન્ધરે
સત્રાસા મુજગે સવિસ્મયરસા ચન્દ્રેન્દુત્પલ્યન્દિનિ ।
સેર્પ્યા જહ્નુસુતાથલોકનવિધૌ દીના કપાલોદરે
પાર્વત્યા નવસંગમપ્રણયિની દષ્ટિ: શિવાયાતુ વ: ॥૩૬

બ્યાડે લમ પછી મહાદેવનું પહેલું મિલન થવાનું હતું, ત્યારે પ્રિયના મુખને જોઈ પાર્વતીની દષ્ટિ લાગ્યા પામી. શરીર પર વસ્ત્રને બદલે હાથોના ચર્મને પહેરેલું જોઈ દયા પામી, સર્પને જોઈ ભાસ પામી, અશ્વત્થરાતા ચંદ્રને જોઈ વિસ્મય પામી, મસ્તક પર ગંગાને જોઈ ઈર્ષ્યા પામી અને લિક્ષાત્રું ખમ્પર જોઈ દીન બની ગઈ; તેથી પાર્વતીની દષ્ટિ તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૬

મિશ્રુ: ફાક્તિ વલેમલે પશુપતિ: કિનાસ્ત્યસૌ મોકુલે ।
મુખે પન્નગમૂપજ: સલિ સદા રોતે ચ તલ્લોપરિ ।
આર્યે મુચ્ચ વિપાદમાશુ કમલે નાહં પ્રત્ય્યા ચલ્યા
ચેત્યં વૈ ગિરિજાસમુદ્રસુતયો: સંખાપર્ણ પાતુ વ: ॥૩૭

એક સમયે પાર્વતીને લક્ષ્મીજી મળ્યાં ત્યારે બંને એકબીજાની મશ્કરી કરવા લાગ્યાં. લક્ષ્મીજીએ પૂછ્યું કે, 'લિમ્બુક ક્યાં ગયા છે?' 'બલિરામના યશમાં (વામના)' 'હું તો પશુપતિ (મહાદેવ)ની ખજાણે પહોંચ્યું છું.' 'શું તે પશુપતિ (ગોવાળ) વૃંદાવનમાં નથી?' 'હે ભોળાં પાર્વતી! હું તો પૂછું છું કે, 'સર્પના આભૂષણવાળા

ક્યાં છે?' 'શું ને સર્પ' પર દરરોજ સૂએ છે, તેને પશુ તમે બળજબત્ત નથી?' 'અરે પાર્વતી! હવે તો વિપાદ- (ચિંતા) ને છોડી શો!' 'લક્ષ્મી! હું કાંઈ તમારા નેવી ચંચળ નથી કે વિપાદ (વિપ ખાનાર મહાદેવ) ને છોડી દઈ.' એ રીતે મશ્કરી કરતાં તે બંનેના સવાલ-જવાબો તમારું રક્ષણ કરે. ૩૭

હે ગઢગાધરપત્નિ ચક્રિવધુ કિં કુત્રાસ્ત્યસૌ નર્તકો
વૃન્દારણ્યમુવિ ક સર્પકુતુહી સ્યાત્કાલિયસ્ય હ્રદે ।
મિશ્રુ: કુત્ર ગતોઽસ્તિ યક્ષસદ્ને કાસૌ વિપાદી વક્ત્રી
ક્રોડે સ્યાદિતિ પન્નગાગિરિજયોર્વામ્ભગય: પાતુ વ: ॥

એક સમયે પાર્વતી અને લક્ષ્મીજી પરસ્પર કટાક્ષ-વાણીથી સવાલ-જવાબ કરી રહ્યા હતાં. લક્ષ્મીજીએ કહ્યું: 'હે ગંગાધરનાં પત્ની!' 'શું કેહો છો? એ યક્ષો (કુલાર) નાં પત્ની!' 'પેલો નાચનાર ક્યાં ગયો?' 'તે તો વૃંદાવનમાં કાંકે કેકાલે રખડો હશે.' 'સર્પોનાં કોતુક (આભૂષણ) ધનનાર ક્યાં છે?' 'તે તો કાલિનામના ધરામાં હશે?' 'મિશ્રુક ક્યાં છે?' 'બલિરામના યશમંડપમાં.' 'પેલો એર ખાનાર ક્યાં?' 'એ તો પૂનનાના પડખામાં સૂતો હશે.' એ રીતે હાસ્યથી ભરેલી બંનેની કટાક્ષવાણીએ તમારી રક્ષા કરે. ૩૮

વેળીચ્ચકપર્દિની સિતતનુ: શ્રીલ્લખ્ણપાશુલ્કૈ:
કેતકયેકદલેન્દુમુદ્રિસલ્તાન્વાલોપવીતિન્યપિ ।
પ્રામ્પાણિપ્રહ્ણાદિનોદરમસા સહ્યા: પુરો લીલયા
કુર્વાણાનુકૃતિં હરત્ય વિશ્વતુ ભ્રેયાંસિ વ: પાર્વતી ॥૩૯॥

મહાદેવ સાથે હજી લમ થવાની વાર છે, છતાં પશુ તેમની સાથે વિનોદ કરવાની રચિવાળા પાર્વતી પોતાની સખી આગ્રજ સદાસિપતું અનુકરણ રમતથી કરી રહ્યાં છે, અર્થાત પોતાના મસ્તકની વેણીને જટા-રૂપે બાધી રહ્યાં છે; ચંદ્રનના ચૂર્ણના સમૂહથી મહાદેવના શરીરની જેમ પોતાના શરીરને સોદે બનાવી રહ્યાં છે, કેતકીના એક પત્રને ચંદ્રની કક્ષારૂપે બનાવી પોતાના કેશપાશમાં ધારણ કરી રહ્યાં છે અને કમળના નાલ-દંડને સર્પની બનેલી જતોઈની જેમ છાતી પર ધારણ કરે છે; એ રીતે મહાદેવનું અનુકરણ કરતાં પાર્વતી તમારું કલ્યાણ કરે. ૩૯

યસ્યાહિન્દ્રાદિતયં નમન્તિ વિવુષા: સ ત્વેકક: સર્વચિત્
તં મૃત્યુહ્યયમામનન્તિ મુનય: સોઽપિ યાતિપ્રત: ।
ક્રત્યાકર્ણ્ય કયાં રહસ્યપિ યયા પત્યુર્વિવાહાત્પુરા
મહત્ત્વાદ્વાનિ વિનુમિત્તં ગિરિમુખો મોઢાયિતં પાતુ વ: ॥

મહાદેવ સાથે લમ થના પહેલાં પાર્વતી મહાદેવનાં

પ્રશ સાવચન સાલગી રલા છે કે, 'દેવો તે મહાદેવના બને ચરણોમા નમે છે, તે એકવા જ રહે છે, તે બધી બામતના અશુકાર છે, મુનિઓ તેમને મુનુચર્યાના નામે ઓળખે છે અને તેઓ દહ પથુ ચેગીઓના નિયમે પાગે છે' એ રીતે માલગીને મિવન પટેના જ પાર્વતીને મિનનના લાવો ખજે છે અર્થાત તે આળસ મરડી ગયા છે અને બગાસા ખાઈ રલા છે, પાર્વતીનો તે મિવનબાવ તમારી રક્ષા કરે ૪૦

સખા રાગવતી સ્વભાવકુટિલા ગઢ્યા દ્વિજિહ્વ કળી વજાહ્નો મલિન શાગી કપિમુગ્ધો નન્દી ચ મૂર્છો શુષ ।
હૃથ દુર્જનસંકટે પતિગૃહે વલ્લન્મેતત્કથ

ગૌરીસ્થ વૃકપાલપાણિકમલા ચિન્તાન્યિતા પાનુ ॥૪૧
પોતાના ધરમા બવા દુર્જનો જ ભેગા થતા છે એટલે તા મારે ગહેતુ થી રીતે, એમ વિચારી પાર્વતી પથુ હાથમા માથુસની ખોપરી લઈને ચિતાતુ બન્યા છે, જેમ કે 'સખા ગવણી છે, ગગા સ્વભ વેજ વાકી છે નાન બે જીભાણો (ચારીખાઉ) છે, ચપ્ર વાકા અગવાગે અને મલિન છે, નદીમથુ વાહરાના જેવા મુખચાગે કે અને બગદ-પોરિશો મૂર્ખ છે-એ રીતે ચિતા કરનારા પાર્વતી તમારી રક્ષા કરે ૪૧

મિશ્રાર્થી સ કયાત સુતનુ ચલિમલે તાહવ કાવ મરે, મન્યે ઘન્ટાવનાન્તે ક નુ સ મ્ગશિશુ નૈવ જાતે વરાહમ્ । ગાલે કશિજ્ઞ જ્ઞો જરઠપ પતિગૌપેવાસ્ય વેતા, લીલાસલાપ હૃત્ત જલનિધિ હિમવત્કન્યયોચ્ચાવતા ચ' ॥૪૨॥

'હે પાર્વતી' તે મિક્ષા માત્રનારા ત્યા ગયા છે ? 'હે લક્ષ્મી' તે બિનગાળના ચરમા ગતો હશે 'આજે તાડન નાચ ચા થરાનો છે ?' વૃદાવનના કોક ખૂણામા થરો એમ ધારે છુ ?' (શક હાથમા મળના ખચ્યાને રાખે છે,) તે મુગ-શિશુ ત્યા છે ? 'મુગ-શિશુ વરાહ હાન થતા છે, તેની મને ખગર નથી' 'બૂઝા બગદના ધણાને તમે જોશો કે ?' તેને તો ઓવાળ જ અણે ને !' એ રીતે પાર્વતી અને લક્ષ્મી જે વિનોદ-વાન લાપ રી ગયા છ તમારો રક્ષણ કરે ।

કૌમુદેગયોગાદ્દન્નલહ્લહ્મ્યજિહ્વામલીહ-
મદાળદક્ષોદ્રવિન્દુપ્રન્તરમનજાઠપમિમ્પુલિહ્યામ્ ।
કાલી કદ્દલશેપામતુલ્ગલચલન્યુપહમાલકરાલા
ગુહાસયાવિન્દુમન્નિનિસના નોમિ પાશાસિહસ્તામ્ ।

જે કાલી પ્રવગારે ખૂખનો વેગ વધી પડવાથી અત્યારે મળના બિન્દુઓને મુખમા રહેતી લાગી

અને ચપળ જીભોથી ચાગી રલા છે અને તેને કાગડો જેના જડશામિના તણખાઓ અનત પ્રચળ બની રલા છે, જે કાલીનું વિકરણ શરીર ધ્વજ હાડપિન્દરરે જ અવરોધ રહેત છે, વિશાળ ગગામા મુડાગીઓ લટકવાથી જે બાકર લાગે છે, જેના ગતા નેન મણેરી જેવા છે, જેણે વચ્ચે બદલે ચામડા ધારણ કર્યું છે અને જેમના હાથમા પાથ અને ખડ્ગ રહે છે એવા કાલીને હ નમુ છુ ૪૩

વદ્ધાહારોપિતાદ્રાક્ષતનિજપદથો સગતામિન્દુમોહ-
વાનન્નય સુષાશોર્ચયિત કિલ કલા ત્વમેવાન્નપૂર્ણમ્ ।
મકાનામપ્રક્રતાનામમૃતદગનલોપાધિત પક્કમીવા
જ્ઞાનાધરન્નપૂર્ણા પ્રણતજનતતે પૂર્ણતામાતનોતુ ॥૪૪॥

વિવાહના મગન પ્રસારે પાર્વતીના ચરણોમા ભીના અક્ષત ચંદાના હતા ત્યારે બાદ મહાદેવનું મિનન થતા તેમણે નમ્રતાથી પોતાનું મન્નક પાર્વતીના ચરણમા મૂક્યું ત્યાર ચડકવામા તે ઓખા ચાગી જતા તે ચંદન પાત્ર અનથી પૂર્ણ બની મથુ હવે અમૃત અને લતાટના અમિનો ચોગ થતા તે ઓખા ર ધાર્દ ગત એ રીતે અલપૂર્ણ અનેના મહાદેવી પોતાના લક્ષ જનોના સર્વ પ્રકારના પુરવારોને પૂર્ણ કરે ૪૪

જહ્વાકાળ્હોદનાલો નરકિરણલસલેસરાગી
કરાલ, પ્રચપાલકકામાપ્રસરકિસલયો મન્દુમહીર
મૂઢગ, મર્તુન્નૈતાનુકારે જયતિ નિજતનુસ્વછલાદ્વગ્ય
વાપી, સમૃતામ્મોજશોમા વિદ્યદ્ધમિનધો દળ્હવાયો
મવાન્યા ॥૪૫॥

નમગજ મહાદેવના તાડવનુપનુ જનારે પાર્વતી અનુચરણ કરી ગયા છે, ત્યારે તેમનું શરીર સ્વચ-નિર્મળ વાદ જેનું લાગે છે અને દ. જેવા આકાર વાગા લાખો પગ નરીન અભિનયથી જીનો કશેપે હોવાથી વાવમા પ્રચ થયેન દમગની રોબાને ધારણ કરે છે, તેમની અધ એ ચરણરૂપ કમળનો વિશાળ નાળદા છે નખના લાલ કિંગ્લે ત એ કમળના ૧૬ રોની લાળી પ કિઓ છે, તાને જળતા નગાવેલી પગની પાનીઓ એ મગના લાલ પાખાઓ છે અને લમરો ઓના નાદ ગાઝરના ગણકારરે છે, તેવા તે પાર્વતીને ચરણ વિગ્ન પામે ૪૫

વિદ્રાણે દરદ્રુન્ને સવિતરિ સરલે વજ્રિણિ ધ્વસ્તવજે
જાતાશકે શશકે વિરમતિ મરુતિ ત્યત્તરે કુપેરે ।
વૈલુપ્તે કુણ્ડિતાલે મહિપમતિરપ પૌરુપોપન્નતિ
નિર્વિન્ન નિરતીય દમવનુ દુરિત મૂરિમાવા મવાની ॥

જ્યારે મહાપાશુર ખૂબ જ રોષમાં આવી ગયો, ત્યારે બધા દેવોના પુરુષાર્થને તે દૂર કરવા લાગ્યો. અર્થાત્ રુદ્રોના રાજાં લાગેલા લાગ્યા, સ્થાં પાતળો થઈ ગયો, ઈશું વજ્ર તૂટી ગયું, ચંદ્ર લયથી ઘેરાઈ ગયો. પવન શાંત થઈ ગયો, કુબેરે પોતાનું દેવ છોડી દીધું અને વિષ્ણુનું ચક્ર પશ્ચ કુટિત થઈ ગયું; તેવા વિકટ પ્રસંગે લવાની મહાકલીએ મહિષાસુરને નિર્વિદને હણી નાખ્યો; એવાં વિશાળ પ્રભાવવાળા તે મહાદેવી તમત્રાં પાપને શાંત કરે. ૪૬

વક્ષઃપીઠે નિરીક્ષ્ય સ્ફટિકમણિશિલામણ્ડલ સ્વચ્છભાસિ, સ્વચ્છાયાં સામ્યસૂચ્યા સ્વમિવમિતિ મુહુઃ સત્યમાધ્વાસિતાપિ । વામે મે દક્ષિણેડયા' શ્રવસિ ક્ષુબ્ધલયં નાહમિત્યાલપન્તી, દત્તાત્રેયા સહાસં મદન-વિજયિતા પાર્વતી ષઃ પુનાતુ ॥ ૪૭ ॥

મહાદેવ પાર્વતીને આસિમન આપી રહ્યા છે તે વખતે મહાદેવનું 'વિશાળ વક્ષઃસ્થળ સ્ફટિક મણિની શિલાના મણ્ડલ જેવું સ્વચ્છ કાર્તિવાણું છે; તેમાં પાર્વતીનું પ્રતિબિંબ પડે છે; તે બેઠેને 'આ તો કોઈ બીજી જ સ્ત્રી બેઠેલી છે' એવી શંકા જવા પાર્વતીને ઈર્ષ્યા થાય છે. જ્યારે મહાદેવ તેમને આત્માસન આપતા સામેસાથ કહે છે કે 'તે તો તમે જ છે.' ત્યારે પાર્વતી મદનરી વાણીથી પૂછી રહ્યા છે કે, 'તો હું જો હોઉં તો મારા કાના કાનમાં ડબળ છે ત્યારે તેના તે જમણા કાનમાં કમળ છે, એવો દેરકાર શાથી?' તે સામળીને હાસ્ય કરના મહાદેવ જેને ગાઢ આસિગન આપી રહ્યા છે એવા પાર્વતી તમને પવિત્ર કરે. ૪૭

રામાર્ચિતાદિગ્રમરિમામાકૃતિઃ કૃતવિરામા સુ પર્વથિપદા, કામાર્તિદ્વસકલકામા મિદેશરતકામાદિ નિર્જરવધૂઃ । મામા હરસ્ય નુતમામા જ્વાસદશમા માનનીયચરિતા સા મામવત્યચિલસામાદતસ્તુતિ-રસામતાન્યમુક્તિસુલશ ॥ ૪૮ ॥

જેનાં ચરણ ગમે ખૂબા છે, જેની આકૃતિ મનોહર છે, જેમણે દેવોનાં કણોનો અંત આપ્યો છે, જેમણે કામપીડા હરી લીધી છે, જે લક્ષ્મીની મન-કામનાઓ સદગ કરે છે, જેમની આગામી કામદેવ વગેરે દેવોની સ્ત્રીઓ રહે છે, જેમને દેવોને મારવા માટે કોષ પેદા થયો છે, જેની કાર્તિ અચૂના ફલ જેવી છે, જેનાં ચરિત સર્વને માન ઉપમાવે છે, સામના સમળા મત્રોથી જેની સ્તુતિ થાય છે, જે મુક્તિના

અસામાન્ય સુખને આપનારા છે, એવાં મહાદેવનાં પુત્રની પાર્વતી મારું રક્ષણ કરે. ૪૮

વાલીયુતશ્રવણપાલીયુગા લલિતચૂલીવિરાજિ વકુલા, કેળીગતાનુગમરાલીકુલા મધુરમાંલીમિરાદત કયા । નાલીકદટ્કસુમનાલીકપાણિરિહ કાલીય શાસિસહજા, તાલીદલામતનુમાલી સદામવતુ કારી શુમાય મમ સા ॥ ૪૯ ॥

જેમની કાનોની બૂટીઓમાં સોનાની વાળાઓ છે, જેમના મુંદર કેશપાથમાં બોલસરી(બકુલ)નાં પુષ્પોની માળા ચૂંથેલી છે, લીલા કરતી વખતે જેની પાછળ અનેક રાજદંડીઓ ફરી રહી છે, જેના વિહારની મધુર કથાઓ સરખી છે, જેના હાથમાં કામદેવ રમી રહ્યા છે, જે શ્રીકૃષ્ણના સમા બંદેન થાય છે અને જેની કાળી કાનાની શોભા તારીના પાન જેવી છે; એવા મહાકાળી પાર્વતી આ જગતમાં સદા મારું કલ્યાણ કરે.

કાર્તિકેય-પદ્મસુખ

વિકસદમરનારીનેત્રનીલાદગ્ગલગ્ગાન્યધિવસતિ સદા યઃ સંયમાયઃકૃતાનિ । ન તુ રુચિરકલપે વર્તતે યો મયૂરે, વિતરતુ સ કુમારો વ્રજાચર્યશ્રિયં ધઃ ॥ ૧ ॥

કાર્તિકસ્વામી મુંદર કળા વરેલા મેર પર બેસે છે એમ નથી, પણ ખરેખર તો તેઓ સદા અપ્સરાઓના વિકસેલા નેત્રથી નીલકમળો પર બેસે છે. અને એ નેત્રકમળો સંયમને કારણે નીચા નામેલા છે; અર્થાત્ અપ્સરાઓ તેમને લાલચથી જુએ છે, છતાં કાર્તિક સ્વામીના મંદમને કારણે તેમનામાં આસક્ત નથી; એવા કુમર કાર્તિકેય તમને વ્રજાચર્યની સંપત્તિ આપે. ૧

અર્ચિન્માન્તિ વિદાર્ય વક્ત્રકુહરાણ્યાસુફનો વામુકેરદ્ગુલ્યા વિપર્યુરાંગન્યયતઃ સંસ્પૃચ દન્તા ડકુરાત્ । ઇકં શ્રીણિ જ સમ પદ્મ પઠિતિ પ્રથસ્ત સંકથાક્રમાઃ ઘાવઃ ક્રૌઞ્ઞરિપોઃ શિશુઃ સ્વલકલાઃ શ્રેયામિ પુણ્નતુ ષઃ ॥ ૨ ॥

મહાદેવના શરીર પર રહેલ વાસુકી નાગનાં જવાળાઓવાળા મુખોદ્ગી શુક્રાઓને ગેલાકા સુધી ઉઘાડીને કાર્તિકેય સ્વામી ઝેરથી કા રચીતરા દાંતોને આગળી અડકાડી અડકાડીને ગણી ગયા છે; પરંતુ બાલપણને લીધે જાંખવાનો કમ આવડતો નથી એટલે એક, ત્રણ, સાત, પાંચ, છ એમ ગણે છે, તેવા કાર્તિકેય સ્વામીની બાળાવસ્થાની અણુવ વાણી તમારા કલ્યાણમય કાર્યોને પોષણ આપે. ૨

હરિ અને હર

જાદવી મૂર્તિ પાદે વા કાલઃ કળ્પે વપુષ્યથ ।

કામારિ કામતાતં વા કંચિદેવં મજામહે ॥૧॥

અમે કોઈ એક એવા દેવને લજ્જાએ છીએ કે જેના એક(હરિ)ના ચરણમાં અને ખીન્ન(હર)ના મસ્તકમાં ગંગાજી રહે છે; જે એકના શરીરે અને ખીન્નના ગળે કાલિયા રહે છે, તેમ જ એક કામદેવ(પ્રદ્યુમ્ન)ના પિતા છે અને ખીન્ન કામદેવના શત્રુ છે. ૧

અથલદ્યવિપ્રદ્ધશ્રીમત્યંતિરક્ષમાલયોપેતઃ ।

પદ્મક્રમોદિતમુલઃ પાયાત્પરમેશ્વરો મુહુરનાદિઃ ॥૨॥

જેના શરીરની મૂર્તિ અખલાના યોગથી (હર) શોભે છે કે ખલાના યોગથી (હરિ) શોભે છે; અમરો-દેવો કે મર્ત્ય-માનવો જેને નમે છે; જેના ગળે અક્ષતી માલા છે કે જે ક્ષામા-પૃથ્વી પર નિવાસ કરે છે; જેમને પાંચ-ક્રમથી મુખ છે કે જે ચક્રથી રાજ થતા મુખવાળા છે; એવા જે પરમેશ્વર અને આદિ અક્ષર વિનાના દેવ પરમેશ્વર વારંવાર રક્ષણ કરે. ૨

ગવીશપત્રો નગજાતિહારી કુમારતાતઃ શશિ-
સ્વપ્નમૌલિઃ । લક્ષ્ણસંપૂજિતપાદપદ્મઃ પાયાદનાદિઃ
પરમેશ્વરો યઃ ॥ ૩ ॥

જેનું વાહન ગવીશ-વૃષભ છે કે વીશ-ગંજ છે, જે નગમ-પાર્વતીની કે ગજ-ગંજની પીઠાને હર છે; જે કુમાર-કાર્તિકેય કે માર-કામદેવના પિતા છે, જેના મસ્તકે શશિખંડ-ચંદ્રની કલા કે શિખંડ-મોરપિંચ રહે છે; જેના ચરણકમળનું પૂજન લોકેશ-રાવણે અથવા કેશ-પ્રહ્લા અને મહાદેવે કર્યું છે; જે રીતે આદિ વર્ણવાળા મહાદેવ અને આદિ વર્ણ વિનાના વિષ્ણુ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૩

સ્ફટિકમરકતશ્રીહારિણોઃ પ્રીતિયોગાત્તદ્વતુવપુ-
રેકં કામકંસદ્વિપોર્થઃ । ભવતી ગિરિસુતાયાઃ સાર્થ-
મન્મોષિપુત્ર્યાસદશમહસિ કળ્પે યજ્ઞ સીમાવિવાદઃ ॥

એકના દેહની મનોહર કાંતિ સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ છે અને ખીન્નની નીલમણિ જેવી સ્થામ છે; જે એક કામદેવના અને ખીન્ન કંસના શત્રુ છે; એવા મહાદેવ અને વિષ્ણુના બન્ને દેહ પરસ્પર સ્નેહને કારણે એક બની જવા છે; તે વખતે પાર્વતી અને લક્ષ્મીને શરીરના કંઈ સ્થામ હોવાથી સીમાક્ષની બાબતમાં વાંધો બીટો છે; એવા તે બંનેનું એક શરીર તમારું રક્ષણ કરે. ૪

સંપ્રાપ્ત મકરધ્વજેન મથનં ત્વત્તો મદ્યે પુરા
તથુત્તં વહુમાર્ગમાં મમ પુરો નિલંજ વોદુલ્લવ ।
તમેવાનુચયસ્વમાવકુટિલાં હે કૃષ્ણકળ્પમહં
મુઞ્જેત્યાહ રુપા ચમદ્રિતનયા લક્ષ્મીશ્ચ પાયાત્સ વઃ ॥૫॥

‘હે નિલંબજ! પહેલાં મને મેળવવા માટે જ તમે મકરધ્વજ(કામદેવ કે સમુદ્ર)નું મથન કર્યું હતું; હવે મારી નજર સામે જ અનેક માર્ગે જનારી (ગંગા કે કુખ્ય)ને સ્વીકારો છો, તે તમને યોગ્ય લાગે છે? હે કૃષ્ણ-નીલકંઠ! (આ) મહા છોડી દો! કે હે કૃષ્ણ! કંઠગ્રહ-ગળે વળખવાનું છોડી દો અને તે સ્વભાવે કુટિલ (ગંગા કે કુખ્ય)ને મનાવી લો. એ રીતે પાર્વતી કે લક્ષ્મીજી જે દેવને કોઈથી કહી રહ્યાં છે, તે દેવ તમારું રક્ષણ કરે. ૫

યૌ તૌ શત્રુકપાલભૂપિતકરૌ માલાશ્ચિમાલાધરૌ
દેવૌ દ્વારવતીરમશાનનિલયૌ નાગારિગોવાહનૌ ।
દ્વિત્ર્યક્ષૌ વલિદક્ષયજ્ઞમયનૌ શ્રીશૈલજાવલ્લભૌ
પાપં વો દરતાં સદા દરિદ્રૌ શ્રીવત્સગજ્ઞાધરૌ ॥૬॥

એકના હાથમાં શંખ, તે ખીન્નના હાથમાં ખપર શોભે છે; એકના ગળામાં વનમાળા, તે ખીન્નના ગળામાં હાડકાંની માળા છે; એક હારકામાં, તે ખીન્ન રમશાનમાં રહે છે; એકનું વાહન ગરુડ, તે ખીન્નનું પોદિયો છે; એકને બે આંખો, તે ખીન્નને ત્રણ આંખો છે; એકે બલિરામના, તે ખીન્નએ દક્ષના યતનો ક્ષંસ કર્યો; એકને લક્ષ્મી, તે ખીન્નને પાર્વતી પ્રિય છે; એક જાતીમાં શ્રીવત્સ(લક્ષ્મીના ચિહ્ન)ને, તે ખીન્ન મસ્તકમાં ગંગાને ધારણ કરે છે; એવા હરિ અને હર તમારાં પાપો સદા હરી લે. ૬

હોલે વ્રહ્મિ કપાલિકામિનિ પિતા કસ્તે પતિઃ પાથસાં
કઃ પ્રત્યેતિ જલદપત્યજનનં પ્રત્યેતિ યઃ પ્રસ્રતાત્ ।
इत्ये पर्वतसिन्धुराजसुतयोरपकर्णवान्चतुरीं
संस्मेरस्य हरेहरस्य च मुदो निम्रन्तु विव्रंतु वः ॥७॥

‘કેમ છો, ચપલા?’ ‘હા, બોલો, ખપર ધરનારનાં પત્ની!’ ‘તમારા પિતા કોણ છે?’ ‘મારા પિતા સમુદ્ર છે.’ ‘જળથી સંતાન પેદા થાય, એ વાત કોણ માને?’ ‘પથરથી સંતાન થાય, એ વાત ને માને, તે આ વાત પણ માને!’ ‘જે રીતે પાર્વતી અને લક્ષ્મીની ગોલવાની ચાતુરી સાંભળીને મંદોદાર્ય કરતા મહાદેવ અને વિષ્ણુની આનંદભરી પ્રીતિ તમારાં વિદ્ય દૂર કરે. યસ્માદાસીલુમારઃ કુલવલયદલચલીલયોવાહ ગત્વાં વામા, યસ્યાઙ્ગસજ્જ પિહિતજનચયો યોગીશધ્વજોઽપિ ।

સ્લક્ષ્ણાયેકનાથો હિમંકરુચિમુદ્ મૂવિશેષાગ્રમોડસૌ
વર્ણસ્યાચ્ચત્ય લોપાદપહરતુ હરિઃ પાતકં વઃ સારારિઃ ॥૮

જે એકનો પુત્ર કુમાર-કાતિ કેવ છે ત્યારે ખીજનો
કુમાર-પ્રદુર્ભન છે, જે એક કમલપતની જેમ લીલાથી
ચંગાને ધારણ કરી છે, ત્યારે ખીજ એ કમલદલની જેમ
લીલાથી જ ગા-પૃથ્વીને ધારણ કરી છે; જેનાં અંગમાં
વામા-પાર્વતી છે, ત્યારે ખીજના અંગમાં મા-લક્ષ્મી
છે; જેણે પોતાના વિશાળ અંગમાં સર્વ જનોને પિહિત-
દાંત્રી દીધાં છે, ત્યારે ખીજ સર્વ જનોનું હિત કરી
રચ્યા છે; જેનું વાહન ગણેશ-પોહિયો છે, ત્યારે ખીજનું
વાહન વીશંકર છે. જે લોકેશ-સેવણ વગેરેના
સુખ સ્વામી છે, ત્યારે ખીજ કેશ-શ્ચાલા, મહાદેવ
વગેરેના સ્વામી છે; જેની કાતિ હિમકર-ચંદ્ર જેવી
સફેદ છે, ત્યારે ખીજની મકર-મજર જેવી સ્થામ છે;
જે ભૂવિશેષ-દેલાસમાં નિવાસ કરે છે, ત્યારે ખીજ
વિશેષ-સમુદ્રમાંથી ઉપરી આવેલા દારકમાં નિવાસ
કરે છે; એ રીતે આદિ વર્ણવાળા મહાદેવ તથા આદિ
વર્ણુ વિનાના વિષ્ણુ તમારું રક્ષણ કરે. ૮

ત્રિમૂર્તિ

નમસ્ત્રિમૂર્તયે હુમ્યં પ્રાક્ષ્ટ્રેઃ કેવલાત્મને ।

ગુણત્રયવિભાગાય પશ્ચાદ્ભેદસપેયુપે ॥ ૧ ॥

સંહિતા સર્જન પહેલાં જે એક સ્વરૂપે રહેલા છે;
ત્યારે બાદ ત્રણ ગુણના વિભાગ સ્વરૂપે ત્રણ ભેદ ધારણ
કરે છે; એવા ત્રિમૂર્તિ ધારણ કરનાર ભગવાનને નમસ્કાર.

નમો વિશ્વસ્ટ્વે પૂર્વે વિશ્વં તદનુ વિશ્વતે ।

અથ વિશ્વસ્ય સંહૃદૈં હુમ્યે ત્રેપાસિતાત્મને ॥ ૨ ॥

પહેલા વિશ્વનું સર્જન કરનાર, તે પછી વિશ્વનું
પાલન-પોષણ કરનાર અને છેવટે વિશ્વનો મંહાર કરનાર
એ રીતે ત્રણ સ્વરૂપોમાં રહેલા આપને નમસ્કાર છે.

રજોગુણે જન્મનિ સત્ત્વગુણે સ્થિતૌ પ્રજાનાં
પ્રલયે સ્મારદ્યૌ । અજાય સર્ગસિતિનાશહેતવે ત્રયી-
મયાય ત્રિગુણાત્મને નમઃ ॥ ૩ ॥

પ્રજાઓના જન્મ માટે રજોગુણ ધારણ કરનાર, તે
પ્રજાઓના રક્ષણ માટે સત્ત્વગુણ ધારણ કરનાર અને
સર્વ પ્રજાજનોના પ્રલય કરવામાં તમેાગુણ ધારણ કર-
નાર એવા અજન્મસ્વરૂપ હોવા છતાં સંધિ, સ્થિતિ અને
પ્રલયના ધારણરૂપ બનનાર ત્રણ વેદસ્વરૂપ અને ત્રણ
ગુણસ્વરૂપ એવા ભગવાનને નમસ્કાર ૩

શ્યામચેતારુણાઙ્ગા જલધરણિધરોત્ફુલ્લપદ્મેરુદ્ધસ્યા
મોમતાવિચ્ચુપેતા રથચરણપિનાકોમ્હુકારશશ્નાઃ ।

દેવા દ્વિચ્છેદનેત્રા જગદનસમુદ્ધેદનોત્પત્તિદક્ષાઃ
પ્રીતા વઃ પાન્તુ નિત્યં હરિહરવિધયસ્તાદ્યર્થગોહંસપત્રાઃ ॥

એક દેવનું શરીર સ્થામ, ખીજનું સ્વેત અને
ત્રીજનું લાલ છે; એક સમુદ્રમાં, ખીજ દેલાસમાં અને
ત્રીજ કમળમાં નિવાસ કરે છે; એકનાં લક્ષ્મી, ખીજનાં
પાર્વતી અને ત્રીજનાં સાવિત્રી પત્નીઓ છે; એકનાં
ચક્ર, ખીજનાં પિનાક ધનુષ્ય અને ત્રીજનાં હુકાર
હથિયાર છે; એકને બે આંખ, ખીજને ત્રણ અને
ત્રીજને આઠ આંખો છે; એક જગતના રક્ષણ, ખીજ
મંહાર અને ત્રીજ સર્જન કાર્યમાં કુશળ છે; એકનું
ચક્ર, ખીજનું પોરિયો અને ત્રીજનું લંકા વાહન છે;
એવા વિષ્ણુ, મહાદેવ અને પ્રભા એ ત્રણ દેવો તમારું
રક્ષણ કરે. ૪

વિબાધુ

આદિમધ્યાન્તરહિતં વશાહીનં પુરાતનમ્ ।

અદિતીયમહં વન્દ્યે મહાસત્ત્વદહીં હરિમ્ ॥ ૧ ॥

એક ચાચક કવિ રાખને જણાવે છે કે ભગવાન
વિષ્ણુને આદિ, મધ્ય અને અંત નથી. તેવી રીતે
મારું વસ્ત્ર પણ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે
(અર્થાત્ બંને છેડાઓથી અને વચ્ચેથી ફાટી ગયેલું
છે). ભગવાન વિષ્ણુ કાંઈ પણ પ્રકારની દશા-અવસ્થાથી
હીન-રહિત છે. મારું વસ્ત્ર પણ હીન દશાને પામેલું
ચીથરા જેવું થઈ ગયેલું છે. ભગવાન વિષ્ણુ પુરાતન
છે. મારું વસ્ત્ર પણ પુરાતન-પુરાણ-પૂજ્ય જૂનું થઈ
ગયેલું છે. ભગવાન વિષ્ણુ અદિતીય-કેવળ એક જ
તત્ત્વરૂપ છે. મારું વસ્ત્ર પણ કેવળ એક જ છે (મારી
પાંતે આવું એક જ ફાટી ગયેલું વસ્ત્ર છે.) આવા
મારા વસ્ત્ર જેવા ભગવાન વિષ્ણુને હું વંદન કરું છું. ૧

જયતિ સ ભગવાન્કૃષ્ણઃ શેષે યઃ શેષભોગશય્યાયામ્ ।
મધ્યેપયઃ પયોધેરપર ઇવામ્ભોનિષિઃ કૃષ્ણઃ ॥ ૨ ॥

જે વિષ્ણુ ભગવાન શેષનારામણની શરીરરૂપી શય્યા
પર સોતેલા છે, તે બન્ને કે હીરકાગરની પથમાં ખીજ
સમુદ્ર જેવા લાગે છે તે વિષ્ણુ ભગવાન વિજય પામે. ૨

અતિવિપુલં કુચયુગલં રહસિં કૌરોમૃશન્મુહુર્લક્ષ્મ્યાઃ ।
તદપહૃતં નિજહૃદયં જયતિ હરિર્મૃગયમાણ ઇવ ॥ ૩ ॥

એકાંતમાં લક્ષ્મીના અત્યંત વિશાળ એવા સ્તનોના
અગ્રભાગનું વિષ્ણુ મદન કરી રહ્યા છે; તેથી બન્ને કે
સ્તનોએ પોતાનું હૃદય ઢરી લીધું છે; તેને શોધવા
લાગેલા વિષ્ણુ ભગવાન વિજય પામે. ૩

જયતિ સ નામિર્જગતાં સ્વનાભિરન્ધોદ્ભવજગદ્ગ્રીજઃ ।
દામોદરો નિજોદરગહ્વરનિર્વિષ્ટજગદ્ગઢઃ ॥૪૪॥

પોતાની નાલિના હિંદમાંથી જગતનાં બીજરૂપ કમળ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના પેટની ઊંડી ગુફાઓમાં જગતોદરથી અનેક અંક રહેલાં છે; એવા દામોદર-વિષ્ણુ ભગવાન વિષ્ણુ પામે કે જે જગતના મૂળ પુરુષ છે. ૪

શ્રીકરપિહિતં ચક્ષુઃ સુલ્લપ્તુ વઃ પુણ્ડરીકનયનસ્ય ।
જયનમવેક્ષિતુમાગતમઽજ્ઞનિમં નામિસુપિરેણ ॥૫॥

કમળ જેવા નેત્રવાળા વિષ્ણુ ભગવાનનું નેત્ર લક્ષ્મીના જયનને જોવા માટે નાલિના હિંદ દ્વારા કમળનું રૂપ ધારણ કરીને જઈ પહોંચ્યું છે, તેને લક્ષ્મીએ પોતાના હાથથી ઢાંકી દીધું છે, તે નેત્ર તમને સુખ આપે. ૫

શ્યામં શ્રીકુચકુહુકમપિહ્નરિતમુરો મુરદ્વિપો જયતિ ।
વિનમુલનમ ઇવ કૌસ્તુભવિમાકરો યદ્વિભૂષયતિ ॥

જેમ પ્રભાતકાળે આકાશને સૂર્ય ગોલાવે છે, તેમ કૌસ્તુભભક્ષિ જેની છાતીને શોભાવે છે; એવી વિષ્ણુ ભગવાનની છાતી લક્ષ્મીના સ્તન પર રહેલ કેસર શાગવાથી લાલ બનેલ છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનની શ્યામ-લાલ છાતી વિષ્ણુ પામે. ૬

પ્રતિચિન્નિતમિયાતતુ સકૌસ્લુભં જયતિ મધુમિદોષઃ ।
પુરુષાયિતમભ્યસ્યતિ લક્ષ્મીયંદ્રીક્ષ્ય મુકુરમિવ ॥૭॥

જેમાં કૌસ્તુભભક્ષિ છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાનની છાતીમાં લક્ષ્મીનું શરીર પ્રતિબિંબિત થાય છે; જે છાતીને દર્શ્યની જેમ જોઈને લક્ષ્મી છાતી પોતે પુરુષના જેવા વિહારસુખને અનુભવ કરે છે, તે છાતી વિષ્ણુ પામે. ૭

કેલિચલાદ્ગુલિલિમ્બિતલક્ષ્મીનાભિર્મુરદ્વિષક્ષરણઃ ।
સ જયતિ યેન કૃતા શ્રીરત્નરૂપા પદ્માનામસ્ય ॥૮॥

રમણક્રીડા કરતી વખતે લક્ષ્મીની નાલિને ચંચળ આંગળાઓવાળા વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણ રૂપકં કરે છે; તેથી નાલિમાં કમળવાળા વિષ્ણુ ભગવાનની જેમ લક્ષ્મીનું પદ્ય નાલિમાં ચરણરૂપી કમળવાળાં બનીને ભગવાન જેવાં બને છે, તે ચરણ વિષ્ણુ પામે. ૮

રોમાવલી મુરારેઃ શ્રીવત્સનિવેશિતામ્રમાગા વઃ ।
હ્રસ્વાનામિનલિન્દગ્ધાયેવોત્તાપમપહરતુ ॥૯॥

જેના ઉપરના ભાગે શ્રીવત્સ (લક્ષ્મીનું ચિહ્ન) ઓળવાયેલું છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનની શોભાથી અલે છે

નાલિમાંથી જોવા નીકળેલા કમળની છાયા હોય એવી ભાગે છે, તે તમારા સંતાપને દૂર કરે. ૯

કમલાકુચકનકાચલજલહરમામીરસુન્દરીમદનમ્ ।
અધિગતસ્રોપકળાવલિકમલનમ્ભંગમચ્યુતં વન્દે ॥૧૦॥

જે લક્ષ્મીના કુચરૂપી સુવર્ણ પર્વત પર મેઘ સમાન ભાગે છે, જે ગોપીજનોને કામદેવરૂપ ભાગે છે અને જે શેષનાગની વિશાળ કુણ્ડાઓની ઠારરૂપી કમલપત્ન પર બમર જેવા ભાગે છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ૧૦

જીયાદ્મ્યુધિતનયાધરસમાસ્વાદ્યન્મુરારિરયમ્ ।
અન્વુધિમયનકેશં કલયન્વિકલં ચ સફલં ચ ॥૧૧॥

અચાર-વિષ્ણુ ભગવાન સમુદ્રનાં પુત્રી લક્ષ્મીજના અધરરસનું પાન કરી રહ્યા છે, ત્યારે (તે અધરાશ્રિત આશ્રણ અશ્રુતરસ પુરુષ છે તેથી) અશ્રુત મેળવવા સમુદ્રમંથન કર્યું; તે પરિશ્રમને વ્યર્થ માને છે અને (સમુદ્રમંથનથી જે લક્ષ્મીજ પ્રાપ્ત થયાં છે તેથી) સફળ પણ માને છે; તે ભગવાન મુરારિ વિષ્ણુ પામે. ૧૧

શ્રીધાન્તિ દુર્ગ્ધોદધિપુણ્ડરીકેયશ્ચચ્છરીકનુતિ-
માતનોતિ । નીલોત્પલશ્યામલદેહકાન્તિઃ, સ વોડલુ મૂત્યૈ ભગવાન્સુકુન્દઃ ॥૧૨॥

વિષ્ણુ ભગવાનની પોતાના શરીરની કાંતિ નીલ-કમળ જેવી શ્યામ છે અને જેમાં લક્ષ્મી નિવાસ કરે છે, તે ક્ષીરસાગરની શોભા સ્વચ્છ કમળ જેવી સફેદ છે; તેથી પોતે તે કમળના ભરા જેવી કાંતિને ધારણ કરે છે; તે ભગવાન સુકુંદ તમને સંપત્તિ આપે. ૧૨

વક્ષઃસ્થલી રક્ષતુ સા જગન્તિ જગત્સમૂતેર્ગહઃ-
ધ્વજસ્ય । શ્રિવોડ્ગરાગેણ વિભાગ્યતે યા સૌભાગ્યદેજઃ
કપપટ્ટિકેવં ॥૧૩॥

જગતનાં સર્જન કરનાર વિષ્ણુ ભગવાનની છાતી સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે. જે છાતી હરિચંદનના લેપથી અલે લક્ષ્મીના સોભાશરૂપી સુવર્ણની કમોટી હોય એવી ભાગે છે. ૧૩

પુન્દારિકા યસ્ય ભવન્તિ શૃંગા, મન્દાકિની
યન્મકરન્દવિન્દુઃ । તવારચિન્દાક્ષ પદારવિન્દં, વન્દે
ચતુર્વર્ગચતુષ્પયં તત્ ॥૧૪॥

હૈ કમળ સમાન નેત્રવાળા વિષ્ણુ ભગવાન । જેમ નમરને ચાર માર્ગનાં ચોટાં હોય એ રીતે તમારાં ચરણ-કમળ ચાર પુરુષાર્થના ચોટારૂપે છે; જેમાં દેવોદરની ભરાઓ છે અને ગંગાજરૂપી મકરંદ(રસ)નાં બિંદુ છે; તેને હું પ્રણામ કરું છું. ૧૪

જયત્યુપેન્દ્રઃ સ્ત ચકાર દૂરતો, વિમિત્સયા યઃ
ક્ષણલઘ્વલક્ષ્યયા । દૈશ્વ કોપારુણ્યા રિપાહરઃ, સ્વયં
મયાદ્વિત્રિમિવાસપાટલમ્ ॥૧૫॥

હિરણ્યકશિપુની છાતી બેઠી નાખવાની ઇચ્છાથી
દૃષ્ટિહ ભગવાનની આંખ લાલ બની અને તે લાલ
નજર શનુની છાતી પર ઘસીભર પડવાથી બાજુ કે
છાતી આપોઆપ બેઠાઈ ગઈ હોય તેવી લાલ બની;
તેથી નજરવાળા દૃષ્ટિહસ્વરૂપ વિષ્ણુ ભગવાન વિચય
પામે છે. ૧૫

પદ્મપયોધરતટીપરિરમ્ભલમ્પ્રકાશ્મીરમુદ્રિતમુરો
મધુસૂદનસ્ય । વ્યક્તાનુરાગમિવ સ્વેલગ્નસ્ત્રસ્વેદસ્વેદામ્બુ-
પૂરમનુપૂરયતુ પ્રિયં વઃ ॥૧૬॥

મધુસૂદન વિષ્ણુ ભગવાનની છાતીએ લક્ષ્મીના સ્તન-
તટપું આલિંગન થવાથી કેસરની ઝાપ લાગેલી છે, તે
લાલ ઝાપ બાજુ કે હૃદયના ભાગને પ્રગટ કરી રહી છે;
ને ભાવ રમણુકોડાના પરિશ્રમથી તે લાલ છાતી પર
પસીનાનાં પૂરણે વહી રહી છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનની
છાતી તમારા મનોરથોને પૂરા કરે. ૧૬

શ્રેયઃ સદા વિશતુ સાલસપક્ષમપાતે, નિદ્રાચિતે
અપિ દશૌ મુશ્મુન્નમ્ય । સંવાહમાનચરણામ્બુજજાત
હર્ષો, લક્ષ્મીમુલેક્ષણપરઃ પરમેશ્વરો વઃ ॥૧૭॥

જ્યારે લક્ષ્મીજી પોતાના કરકમળથી ભગવાનની
પગથીપી કરી રહ્યા છે, ત્યારે હર્ષિત થયેલા ભગવાનને
નિદ્રા આવી રહી છે; તેથી તેમની પાપણામાં આળસ
ભરાયું છે, જતા પથુ લક્ષ્મીજીના મુખને જોવાની
લાલસા ગૂંટેલી છે, તેથી બંને આંખોને ધણી જાંચી
કરી રહ્યા છે; તેવા વિષ્ણુ ભગવાન સદા તમારું
કલ્યાણુ કરે. ૧૭

સકલમુવનવન્યોર્વૈરમિન્દોઃ સરોજૈરનુચિતમિતિ
મત્વા યઃ સ્વપાદારચિન્દમ્ । ષટયિતુમિવ માયી
યોજયત્યાનનેન્દૌ, ષટલુપટશાયી મગ્નલ્લં વઃ કૃપીષ્ઠ ॥

વડના પાંદડાના પડિયામાં પોઢી જનાર તે માયાવી
મુકુંદ ભગવાન, બાજુ કે સર્વ જાતની સાથે મિત્રતા
રાખનાર ચંદ્ર સાથે કમળપું વેર હોય, તે યોગ્ય નથી
એમ વિચારીને પોતાના ચરણકમળને પોતાના મુખપરથી
ચંદ્રમાં જોડી રહ્યા છે; તે મુકુંદ ભગવાન તમારું
મંગલ કરે. ૧૮

વિરમતિ મહાકલ્પે નામિષ્ઠકનિકેતનસ્તિમુવન
પુરઃ શિલ્પી યસ્ય પ્રતિક્ષણમાત્મમૂઃ । કિમધિકરણા

કીટફલ્ય વ્યવસ્થિતિરિત્યસાવુદરમવિશદ્દદ્દું તસ્મે
જગન્નિધયે નમઃ ॥૧૯॥

જ્યારે મહાપ્રલયની સમાપ્તિ થઈ, ત્યારે જેનું સ્થાન
એક ક્ષણ વિષ્ણુ ભગવાનનાં નાભિના માર્ગમાં રહેલું
છે અને જે ત્રણેય ભુવનોના કારીગર છે એવા સ્વયંભૂ
બ્રહ્મા બાજુ કે કણે કણે કયા દેવોપની, કયા આધારમાં
કેવા પ્રકારની નવરચના થાય છે એ જોવાને ઇચ્છતા
હોય એ રીતે વિષ્ણુના હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા હતા;
એવાં અનેક બ્રહ્માંડોને નિવાસ આપનાર વિષ્ણુ ભગવાનને
પ્રણામ હો. ૧૯

લક્ષ્મીપાણિદ્વયચિરચિતં મૂલમૂધશ્રુતીનાં વ્યક્તં
વન્દે ચરણકમલત્વન્દમાચસ્ય પુંસઃ । યત્રૈકસ્ય વ્યધિત
બલિના પાયતોયૈર્વિત્તીર્ણે-રાદ્રૈન્દ્રૈઃ પ્રણતિતરલઃ ક્ષાલનં
પદ્મયોનિઃ ॥૨૦॥

લક્ષ્મીજી પોતાના હાથથી જેની પગથીપી કરી રહ્યાં
છે અને જે શ્રુતિઓના મૂળ મસ્તકપે રહેલા છે એવા
આદિપુરુષ વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણોને હાથ જોડીને
સ્પર્શ રીતે દુઃનમસ્કાર કરું છું, જે ચરણોમાનો એક
ચરણ બહિરાગએ અર્પણ કરેન પાછળના જળથી ભીનો
હતો; તે જ સમયે પ્રણામ કરવાને ઉતાવળા થયેલા બ્રહ્માએ
બીજા ચરણને કમંડળુના જળથી ધોયો હતો. ૨૦

અનાદતત્તમપુતિપ્રહિતહસ્તમસ્વીકૃતપ્રણીત
મણિપાદુકં કિમિતિ વિમિતતાન્તઃપુસ્ત્ત ॥

અવાહનપરિક્લિપ્યં પતંગરાજમારોહતઃ
કરિપ્રવરચુંહિતે ભગવતસ્સ્વાયં નમઃ ॥૨૧॥

જ્યારે ગજેન્દ્રે આતંનાદ કર્યો, ત્યારે તેની સહાયે
જવાને ભગવાને એટલી બધી ઉતાવળ કરી કે સહાય
માટે સેનાપતિએ લાખો હાથ કર્યો, તેને ગચ્છકાર્યો
નહિ; સેવકો મહિમ્ન પાદુકાઓ લાવ્યા, તે સ્વીકારી
નહિ; આંતઃપુરની રાણીઓને પણ વિરુદ્ધ થયું કે,
‘એવું તે શુ કામ આવી પડયું હશે?’ તેમ જ ડોઈ
જાતનું આસન (પલાણુ) વગેરે સંખ્યા વિના જ
ગરુડની પોંદ પર બેસી ગયા; એવા વિષ્ણુ ભગવાનની
ઉતાવળને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૨૧

દક્ષપાતઃ કમલાસનેડસ્તુ ભવતુ જ્ઞાનં મનાદ્યારૂતે
શ્રીકળ્પેડયમિતઃ સુરાનિતિ નવાંગતાદ્યૈર્જેન વિદ્વાપિતઃ ।
પ્રેયસ્યાઃ કતદાસનં ક વ રુતે કળ્પઃ ક ચેત્સુહસ-
હક્ષ્મ્યાવાસિતમાનતો વિજયતે સુત્રપ્રવુદ્ધો હરિઃ ॥૨૨॥

જ્યારે વિષ્ણુ ભગવાન નિદ્રામાંથી જાગ્યા, ત્યારે
તેમના મનમાં લક્ષ્મીજીના વિદ્યાસેના સંસ્કારો હતા

એટલે પ્રણામ કરતા દેવો તરફ ધ્યાન દેવા ગરુડજીએ જણાવ્યું કે, 'કમલાસન (બ્રહ્મા) ઉપર નજર કરો, મારુત (વાયુ) ઉપર જરાક ધ્યાન આપો અને આ શીકંઠ (મહાદેવ) જિજ્ઞાસુ છે. 'ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાન પૂછવા લાગ્યા કે, 'કમલાસન' આસન ક્યાં છે?' 'મા-રત-કમલાની વાણી શું કહે છે?' 'શી-કંઠ-લક્ષ્મીનો કંઠ ક્યાં છે?' તેવા વિલાસપ્રિય વિષ્ણુ ભગવાન વિજય પામે છે. ૨૨

નિર્મલેન મયાન્મસિ સ્મરભરાદાલિ સમાલિક્ષિતા
કેનાલીકમિદં તવાદ્ય કથિતં રાધે મુધા તામ્યસિ ।

इत्युत्स्वमपरम्परासु शयने श्रुत्वा वचः शाङ्गिणः
सव्याजं शिथिलीकृतः कमलया कण्ठमहः पातु वः॥२३

વૈકુંઠલોકમાં પિરાજમાન વિષ્ણુ ભગવાન પોતે ભરેલી કૃષ્ણલોભાઓ ભૂલ્યા નહોતા; એટલે એક વખતે સ્વપ્નમાં કહેવા લાગ્યા કે, 'હે રાધા ! કામદેવના ભારથી જળમાં ડૂબ્યા મારીને મેં સખીને આસિંગન આપ્યું, એવી ખોટી વાત તમારી પાસે કાણે કહી? મેં એવું કશું કહ્યું નથી. તમે નકામાં ખેદ પામે છો ' એ સાંભળીને લક્ષ્મીજીને ખોડું લાગ્યું એટલે કાંઈક બહાનું કાઢીને પોતાને શયન વખતે આપેલું આસિંગન લક્ષ્મીજીએ ઢીલું કહ્યું; તે ઢીલું આસિંગન તમારું રક્ષણ કરે. ૨૩

यं शिवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तति नैयायिकाः ।
अर्हन्मित्यथ जैनशासनरताः कर्मति मीमांसकाः
सोऽयं वो विदधातु याच्छित्तफलं त्रैलोक्यनायो हरिः॥

જેની 'શિવ' માનીને શિવ (શિવ ભગ્નો) ઉપાસના કરે છે, 'બ્રહ્મ' માનીને બોદ્ધ લોકો ઉપાસના કરે છે, કર્મા માનીને પ્રમાણની ચાતુરીવાળા નૈયાયિકા જેવું ધ્યાન કરે છે, 'અર્હત' માનીને જૈન લોકો જેની પૂજા કરે છે અને 'કર્મ' માનીને મીમાંસકા જેની ઉપાસના કરે છે, જે ત્રણેય લોકના નાથ છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાન તમારી ઇચ્છાનુસાર રૂબ આપો. ૨૪

येनोत्थाप्य समूलमन्दरगिरिद्विचरिणीकृतो गोकुले
राहुर्वैन महाबलोऽसुररिपुः कार्यार्धशेषीकृतः ।
कृत्वा ग्रीणि पदानि येन वसुधा बद्धो बलिर्लीलया
सोऽयं पातु युगे युगे युगपत्तिल्लोस्यनाथो हरिः ॥२५

જેણે કૃષ્ણ-અવતારમાં ગોકુલમાં મૂળ સહિત ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડ્યો અને હરણ બનાવ્યો; સમુદ્ર-મંથન વખતે અગ્નિત અવતાર લઈને રાહુ નામના દેવને

ધડ વિનાનો કરી નાખ્યો અને વામન અવતારમાં પૃથ્વીને ત્રણ પગલાંમાં માપીને બલિદાનને બાંધ્યો; તેવા ત્રણ લોકના નાથ અને યુગોના પતિ વિષ્ણુ ભગવાન પ્રત્યેક યુગમાં રક્ષણ કરે. ૨૫

मुये मुञ्च विषादमत्र यलभिकम्पो गुरुस्त्यज्यतां
सद्भावं भज पुण्डरीकनयने मान्यानिमान्यानय ।
इत्थं शिक्षयतः स्वववरविधौ धन्वन्तरेवाङ्गिला-
दन्यत्र प्रतिपेयमात्मनि विधिं शृण्वन्हरिः पातु वः ॥

ધન્વન્તરિ (વિષ્ણુ ભગવાન) લક્ષ્મીજીના સ્વધન્વરમાં હળભરેલી શિખામંથ્ર આપતાં ખીજ દેવોનો નિષેધ કરે છે અને પોતાના વિષ્ણુ સ્વરૂપનો વિધિ બતાવે છે. તે જણાવે છે કે, 'હે બાળા ! વિષાદ (ખેદ, શંકર) ને છોડી દો; બળને ભેદનારા મોટા કંપને છોડી દો (બલભિત્-ઇન્દ્ર, ગુરુ-ગુરુરૂપિત, કંપ-વાયુ). હે કમળ સરખાં નેત્રવાળાં ! સારો ભાવ રાખો (સદ્ભાવ-વિષ્ણુને ભળે) એ રીતે ધન્વન્તરિનાં વચન સાંભળીને રાજ થતા વિષ્ણુ તમારી રક્ષા કરે. ૨૬

नामीपद्मवसचतुर्मुखमुखोद्गीतस्तवाकर्णन-
प्रोन्मीलत्कमनीयोलोचनकलाखिलन्मुखेन्दुवृत्तिः ।
सक्रोधं मधुकैटभौ सकरुणस्नेहं सुतामम्बुधेः
सोत्प्रासप्रणयं सरोजवसतिं पश्यन्हरिः पातु वः ॥२७

મધુ-કેટભથી બચવા માટે જ્યારે નાલિકમળમાં નિવાસ કરતા બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળતી સ્પૃતિ સાંભળી, ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને નેત્ર ખોલ્યાં; તે સુંદર નેત્રની છટાથી તેમના મુખની કાંતિ ચંદ્રની જેમ શોભવા લાગી અને તેમની નજર મધુ-કેટલ દેસ તરફ ક્રોધથી ભરેલી હતી. લક્ષ્મી તરફ કરુણા અને સ્નેહથી ભરેલી હતી, બ્રહ્મા તરફ ઉપહાસ અને પ્રેમથી ભરેલી હતી તે રીતે વિવિધ નજરોથી જોતા વિષ્ણુ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૨૭

निष्यत्युद्गुह्युपासमहे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः
कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।
याभ्यामर्धविवोधमुग्धमधुरश्रीरर्धनिद्राघ्नितो
नामीपत्वलपुण्डरीकमुकुलः कन्योः सपत्नीकृतः ॥२८

જેમણે કૌમોદકી ગદા ધારણ કરી છે એવા વિષ્ણુ ભગવાનનાં બે નેત્રો સૂર્ય અને ચંદ્રના જેવી કાંતિને ધરાવે છે. સૂર્ય સમાન નેત્રથી ચક્રવાક પક્ષીને પ્રીતિ કરાવે છે અને ચંદ્ર સમાન નેત્રથી ચક્રાર પક્ષીને પારણ (આનંદ) કરાવે છે; પરંતુ ભગવાનની નાલિક-રૂપી જળાશયમાં રહેલું કમળ સૂર્યને જોઈને અડધું

ખાલે છે અને ચંદ્રને બેઠીને અધુ' બીડાય છે; તેથી તે અધી ખાલેલી અને અધી બિડાયેલી કમળની કળી શંખના જેવી શોભાને ધારણ કર છે, એવાં નેત્ર અને કમળ ધારણ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાનને શંકારહિત થઈને અમે ભજીએ છીએ. ૨૮

મક્તિપ્રહ્લવિલોકનપ્રણયિની નીલોત્પલસ્પર્ધિની
ધ્યાનાલ્મ્બનતાં સમાધિનિરતૈર્નતે હિતપ્રાપ્તયે ।

લાવણ્યેકમહાનિધી રસિકતાં લક્ષ્મીદશોત્તન્વતી
યુષ્માકં કુરુતાં મવાર્તિશમનં નેત્રે તનુર્વા હરેઃ ॥૨૯॥

ભગવાન વિષ્ણુના શરીરની મૂર્તિ અને બે નેત્રો સરખા શુણ્ણ ધારણ કરે છે. તે બંને ભક્તિથી નજ્ર બનેલ જાનેલી નજરના પ્રેમને વધારે છે, બંનેની શોભા નીલકમળથી પણ વધી બન તેવી છે. સમાધિમાં લાગેલા યોગીજનોએ પોતાના કંઈકાણે માટે ધ્યાનના આધારરૂપે તે બંનેને ધારણ કર્યાં છે. તે બંને લાવણ્યના ભંડારરૂપ છે અને લક્ષ્મીજના નેત્રોને રસિકતા આપનારા છે; એવા નેત્રો અને મૂર્તિ તમારા સંસારદુઃખનું શમન કરે. ૨૯

ચત્વારઃ પ્રથયન્તુ ચિત્રમલતારકાદગુલિભેળયઃ
શ્રેયઃ શોણસરોજકોરકરુચસ્તે શાર્દૂળિણઃ પાણયઃ ।
માલેષ્વજ્જમ્બો લિપન્તિ યુગપથે પુણ્યચર્ણાવલીઃ
ફલ્સ્ત્રીમકુરિઃ પયોધરયુગં પગદ્વયે ચ થ્રિયઃ ॥ ૩૦ ॥

બે વિષ્ણુ ભગવાનના ચાર હાથ રાતા કમળની કળીઓ જેવા કાંતિવાળા છે, જેની આગળથી પરવાળાની વેલના જેવી રાતી છે, એવા ચાર હાથ એકાન્થાથે જાળાના ચાર લક્ષાટમાં પવિત્ર વર્ણમાળા લખે છે તેમ જ લક્ષ્મીજના બે કુચ અને બે ગાલ પર કરતૂરીની પત્રપાખી દેરે છે; તે ચાર હાથ કલ્યાણનો વિસ્તાર કરે. ૩૦

આકલ્પં મુરજિન્મુલેન્દુમધુરોન્મીલમ્મરુન્માધુરી-
ધોરોદાન્તમનોહરઃ સુપ્તયતુ ત્વાં પાદ્મજન્યધ્વનિઃ ।
લીલાલલિપ્તમેઘનાદવિમ્બો યઃ કુન્મકર્ણવ્યથા-

ધાર્થી દાનવદન્તિનાં દશમુસં દિન્ધક્રમાત્કામતિ ॥૩૧॥
વિષ્ણુ ભગવાનનો પાંચજન્ય નામનો શંખ છે; તેનો ધ્વનિ ભગવાનના મુખરૂપી ચંદ્રમાથી મધુર રીતે નીકળતા પવનની માધુરીને લીધે ધીંગ, ઉદાત્ત અને મનોહર લાગે છે. તે શંખધ્વનિએ લોલાચ કરીને મેઘનાદ (ઉદ્ગમિત કે મેઘના નાદ)ના વેલવતું ઉદ્ગમન કર્યું છે, દાનવોરૂપી હાથીઓમાં મુખ્ય એવા કુંભકર્ણ (કુંભકર્ણ રાક્ષસ કે કુંભ-વડા જેવા કાન)ને

પીડા આપી છે તેમ જ દશમુખ (રાવણ કે દશ દિશાઓના સમૂહ)ને ભરી દીધા છે; તેથી ભગવાન રામનાં પરાક્રમ કરે છે, એવા શંખધ્વનિ તમને કલ્પ પર્વન સુખ આપે. ૩૧

ધ્રામ્યમ્નન્દરન્દરોદરંદરીવ્યાવૃત્તિભિર્વારિધેઃ
કહૌલૈરલમાકુલં કલયતો લક્ષ્મ્યા મુખામ્બોરુહમ્ ।
ઔત્સુક્યાત્તરલાઃ સ્મરાદિકસિતા મીત્યા સમા-
કુચ્ચિતાઃ ક્રોધેન જ્વલિતા મુદા મુકુલિતાઃ સૌરેર્દશઃ
પાન્તુ વઃ ॥ ૩૨ ॥

સમુદમંથન કરતાં લક્ષ્મીજ પ્રગટ થયાં ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુની દષ્ટિએ અનેક ભાવોથી શોભતી હતી. મંદરાચળ ધ્રુમવા લાગતાં, સમુદના તરંગોનાં જલ શુદ્ધિઓમાં જઈને પાછા આવતા હતાં; તેથી લક્ષ્મીજનાં મુખકમળ અત્યંત આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું; તે ઉત્સુકતાની નજરે જોઈ રહ્યા હતા; તેથી નજર ચંચળ બનતી હતી, કામભાવ ગમગાથી વિકાસ પામતી હતી, માગણીના લગ્ન થવાના ભાવથી સંક્રાંચ પામતી હતી. સમુદની બેકાળજીથી ક્રોધભરી બનતી હતી અને લક્ષ્મીના દર્શન થવાના આનંદથી મીઝાતી હતી તેથી ભગવાનની દષ્ટિ તમારુ રક્ષણ કરે. ૩૨

પર્યઙ્કીરુતનાગનાયકકળાભેળીમળીનાં ગણે
સંક્રાન્તપ્રતિબિન્ધસંવલનયા વિચ્છન્નપુવિક્રિયામ્ ।
પાદામ્બોરુહધારિવારિધિસુવામરૂપાં વિરઙ્કુઃ કૃતેઃ

કાયદ્યૂહમિવાચરન્નુપચિતાકૂતો હરિઃ પાતુ વઃ ॥ ૩૩ ॥
ભગવાન વિષ્ણુ શેવનારાયણને પદ્મજ બનાવીને તેના પર સૂતા છે; તે શેવનારાયણની કૃણાઓમા રહેલા મહિઓમા અનેક અતિબિંબો પડવાથી ભગવાન અનેક શરીરો ધારણ કરીને-અણે કે પથથપી કરતાં લક્ષ્મીજને અનેક નેત્રોથી જોવાની ધ્રુવ ધરાવતા ન હોય, એવા લાગે છે અને તેથી જેનો કામભાવ વૃદ્ધિ પામશે છે એવા વિષ્ણુ ભગવાન મારી રક્ષા કરે. ૩૩

શ્રયશ્રોન્મેપતિહ્યા ક્ષણમનમિસુહી રજ્જરીપમપાળા-
માત્મવ્યાપારગુર્વાં જનિતજલલવા જૃમ્ભિતેઃ સન્નમદ્ભૈઃ ।
નાગાકું મોત્તુમિચ્છોઃ શ્વનમુરુ કળાચક્રવાલોપધાનં
નિદ્રાચ્છેદામિતાદ્રા ચિરમવતુ હરેર્દેષ્ટિરાફેકરા વઃ ॥ ૩૪ ॥

કૃણાઓના સમૂહ તે જેનું ઝોશીકું છે એવા નેપનારાયણના શરીરરૂપી શ્વનને ભગવાન વિષ્ણુ બ્યારે છેડવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેમની દષ્ટિ તાણ ખૂલવાને લીધે વાંકી બનેલી છે; શેવનારની કૃણાઓના મહિઓરૂપી દીવાઓની સામે પડતી નથી; પોતાના જ કામમાં ભરાયેલી છે; ગજામાં અને આળસ આવવાથી જેની

અદર જલના ક્ષેત્રે આવી ગયા છે તેમ જ નિદાલન થતા રતાશવાળી અને સંકેતવાળી બનેલી છે, એવી વિધિ ભગવાનની દૃષ્ટિ તમારે લાગા કાળ સુધી રક્ષણ કરો શ્રીરાજીવાક્ષવક્ષ સ્થલનિલયરમાદ્ધસવાસ્ત-યજોલ્લીનાન્ત્રિ સરન્તી મધુરમધુઝરી નામિપદ્મ મુરારે । અસ્તોઽ લોકમાત્રા દ્વિયુગમુલસિશોપાનનેવ્વર્ણમાળ શન્તપ્રાન્તેન દિવ્ય પયઃ સ્વિતિ ત્રિયુગે શક્યમાના પુનાતુ ॥

ભગવાન વિદ્યની છાતીમાં રહેલા લક્ષ્મીજી પોતાના હાથમાં ગમેન લીના કમળને ઝાનાવી રહ્યા છે તેથી તે લી । કમળમાંથી મધુર મધુ દરસતુ અગ્ર નીકળાન ભગવાનના નાભિકમળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી દેવે એવી ચક્રા રી રહ્યા છે કે 'લોકમાતા લક્ષ્મીજી પોતાના હાથે શયની આણી વડે પ્રભાસ્પી બાળ ના આગ મુખમાં દૃઢ રહ્યા છે એ પ્રમાણે રસતુ અરજ તમને પવિત્ર કરે ૩૫ ગરુડ

સૌવર્ણાકૃતિપદ્મમારુતહતાહિપ્રાતાકાન્તાકુચ સ્ફૂર્જન્મૌલિકમૂષણ રગપતિ પૂર્ણેન્દુનિમ્બાનન । પદ્માધીધરપાદપદ્મયુગલસ્પર્શમલાન્ગનત પાયાદ્વો વિનતાસુતો હરિઠપાલોકૈકપાત્રીકૃત ॥૩૬॥

બ્યારે ગરુડ નાગ પર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તેમની સોના જેવી પાખોનાં પવનથી નાગપત્રીઓના સ્તન પરના વસ્ત્ર ભીડી જાય છે અને તેમના સ્તન પર રહેલ મોતીના કિરણોથી ગરુડની શોભા વધી જાય છે બ્યારે વિષ્ણુ ભગવાન ખેસત્રા માટે આવે છે ત્યારે તેમના ચરણકમળના સ્પર્શને માટે જેણે પોતાના નિર્મળ અંગ નીચે નમાવ્યા છે અને ભગવાનની પરમ રૂપાના અધિકારી બનેલ છે, એવા પૂજ્ય ચંદ્ર ચમાન મુખવાળા ગરુડ તમારું રક્ષણ કરો ૩૬ ગેષનારાચલ

ત્રક્ષાણ્ડકુલ્મકાર મુનગાકાર જનાર્દન નૌમિ ।

સ્ફારે ચરકણચક્રે ધરા શરાવશ્રિયં વહતિ ॥૩૭॥

જે પ્રભાસ્પી ધ્યાને રચ્યા કુલાદ બધા છે, તેમની વિશાળ રણ્યોના મહત્ત્વાદ્ધવી એક કોડિનાં લ્લી લાગે છે એવા ગેષનારાચલુત સ્વરૂપ ધાગણુ કર નાર વિપુ ભગવાનને નમુ છું ૩૭

લક્ષ્મીજી

નયન્તિ જગતા માતુ સ્તનકુહલુમશિન્દ્વ ।

મુકુન્દશરેપસપ્રાન્તકૌસ્તુભશ્રોવિહન્તિન ॥ ૧ ॥

જગતોની માતા બનેલ લક્ષ્મીજીના સ્તન પર રહેલ દસરના પિદુઓ વિશ્વ પામે છે કે જે ભગવાનના

આનિત્રન વખતે મેસ્તુભનો સ્પર્શ થતા, તેની શોભાને અનુસર છે ૧

પાયાત્પયોધિનુક્રિતુ કપોલામલચંદ્રમા ।

યત્ર સન્માન્તનિમ્બેન હરિણઃ હરિણાચિત્તમ્ ॥ ૨ ॥

લક્ષ્મીજીનો માન એ તો નિર્મળ ચંદ્રમાં જે જેમાં ભગવાનની પાસે છે તે ચંદ્રમાં ગદેના હરણ જેની લાગે છે તે લક્ષ્મીજીનાં મુખમાં રક્ષણ કરે ૨ દેવેડર્પિતવરણસન્નિ વહુમાયે વહતિ કદમીરૂપમ્ ।

જયતિ મુરારીસુરહસિતાલજાનિદ્ધેશ્વર્યા લક્ષ્મી ॥ ૩ ॥

બ્યારે લક્ષ્મીજી અને માયાવાળા વિષ્ણુ ભગવાનને સ્વપ્નરૂપની આગ પટેરાથી ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને મોહિનીનું સ્વરૂપ ધાગણુ થયું તેથી દેવે અને દૈત્યો હત્તવા લાગ્યા એમને લક્ષ્મીજીના નેત્રા શમથી સંક્રાચાર્થ ગયા તે લક્ષ્મીજી વિશ્વ પામે છે ૩

તલ્પીટૃતાહિરગણિતગરુડો દ્વારાભિહતવિધિર્નયતિ ।

ફળગતપીતશ્વાસો રાગાન્વાયા શ્રિયં કેતિ ॥૪॥

જ્યારે લક્ષ્મીજી મમતાતર બનીને ભગવાન સાથે વિહાર રી રહ્યા હતા પારે શમરૂપે રહેલ તપનાગ પાસે ભોળેન ગયું અને કદમાં પહેરેના હાર જેને માથામાં વાગે છે એવા પ્રભાજી તે બધાની લાગ તેમણે છોડી દીધી હતી અને તેમના પરિશ્રમથી ભરેલા શ્વાસોને નયના । સેડો દણ્યોએથી પીતો હતો તે લક્ષ્મીજીની વિહાર-લીના વિનય પામે છે ૪

સ્મેરાનનેન હરિણા સસ્રહમાકારવેન્નિકલિતમ્ ।

જયતિ પુરવાચિતાયા કમલાયા વૈટમીશ્યાનમ્ ॥ ૫ ॥

બ્યારે લક્ષ્મીજી પાતે પુરવની જેમ આચરણ કરીને ભગવાનના મેહિનીસ્વરૂપનું મનમાં ધ્યાન ધરના હતા ત્યારે હાસ્ય કરતા વિષ્ણુ ભગવાને તેમના વિશિષ્ટ આધારથી જ તેમના મનની વાતને સારી રીતે બોલી લીધી હતી તેવા લક્ષ્મી વિશ્વ પામે છે ૫ કમલાસનકમલેશ્વરકમલારિકિટીકમલપદ્મદાહૈ ।

નુતપદ્મકમલા કમલા કરધૃતકમલા કરોતુ મે કમલમ્ ॥

જેમના ચરણમગમાં થતા વિપુ શિવ ગરુડ વગેરેએ પ્રણામ કર્યા છે એવા અને જેમણે હાથમાં કમળ રાખ્યું છે એના કમલા અને (કમ્ બમ્) પૂર્ણ ગતિ મુખી કરે ૬

નિહ્વલ્લજારિવ નીલસરોવલપ્રા, લેલેલ કાશ્વન

મયી નિકપોપલય્યા । સૌદામની નલ્દમળહલામિ

નીવ, પાયાદુર સ્થલગતા કમલા મુરારે ॥ ૭ ॥

નીકમગમના લાગેતી કેસરના રજની હાર જેવા, કસોડીના પથ્થરમા રહેલી સોનાની રખા જેવા અને મેઘમંડલમા રહેલી વીજળી જેવા લાગતા ભગવાન વિષ્ણુની છાતીમા રહેલા લક્ષ્મીજી રક્ષણ કરે ૭

દ્વન્ત્રેઃ કોરકિતા સ્મિતૈર્વિકસિતા ધ્રુવિષ્મમે પત્રિતા શોભ્યી પલ્લવિતા નરૈ કુસુમિતા લીલામિરુલેલિતા ।

‘ઉત્તુન્નસ્તનમખ્ડલેન ફલિતા મ્હકામિલાપે હિતા કાચિત્કલ્પલતા સુરાસુરજુતા પાયાત્સુધાચ્ચે’ સુતા ॥૮

જેને દેવો અને દેવો પ્રણામ કરે છે એવા ક્ષીર સાગરમા ઉત્પન્ન થયેલા લક્ષ્મીજી કાંઈ એક કલ્પક્ષની લતા જેવા લાગે છે, જે દાંતોથી કળીઓવાળી, મદ ડાસ્થોથી વિમસવાળી, ભૂકડીના વિનાસોથી પાનવાળી, બે હાથથી મોટા પત્તવવાળી, નખોથી યુષ્કોવાળી લીલા ઓથી હાલતીચાલતી, બીચા સ્તનમંડલથી ફળવાળી બનેલી છે અને ભક્તાઓના મનોરથોને પૂરનારી છે તે હમંશ રક્ષણ કરે ૮

ઉત્તુન્નસ્તનમખ્ડલોપરિલસત્વાલ્મ્બયુકામણે રન્તર્વિન્નિવ્રતમિન્દ્રનીલીનિકરચ્છાયાનુકારિયતિ ।

લજ્જાવ્યાજમુપેત્ય નન્નવદતા રપટ્ટે મુરારેર્વપુ પશ્યન્તી મુદિતા મુદેડસ્તુ મ્હવતાં લક્ષ્મીર્વિવાહોઃસવે ॥૯

જ્યારે ભગવાન સાથે પોતાના લગ્ન થતા હતા ત્યારે લજ્જાને કારણે લક્ષ્મીજીએ પોતાનું મુખ નીચે ઢાળી દીધું હતું, પરંતુ પોતાના બીચા સ્તનમંડળ પર શોભતા હારના મોટા મોટાઓમા વિષ્ણુભગવાનનું નીલમણિઓના સમૂહથી ભરેન કાંતિવાળું શરીર હાથા રૂપે રૂપક દખાવું હતું, તેણે અવલોકન કરતા અને તેથી પ્રસન્ન થતા લક્ષ્મીજી તમને આનંદ આપે ૯

આચ્ચાતે હસિતં પિતામહં હિતિ શ્રન્તં કપાલીતિ ચ ત્ર્યાષ્ટક ગુરુરિત્યય વદનં હિત્યામિષ્ટતા મીરુતા ।

પૌલોમીપતિરિત્યસૂચિતમય વ્રોહાવિનમ્રશ્રિયા પાયાદ્ર પુરુષોત્તમોઽયમિતિ ચોન્યસ્ત ॥૧૦૫૫૫૫૫૫ ॥

સ્વયંવરમા પોતાની સખીએ દેશેનુ ઓળખાવ્યું આપતા જ્યારે જણાવ્યું કે, ‘આ પિતામહ બ્રહ્મા છે’ ત્યારે લક્ષ્મીજીએ ડાસ્થ કર્યું, ‘આ ખંડપરધારી (શકર) છે’ ત્યારે મનુષ્ય કપારી અનુભવી, ‘આ યુરુ (બ્રહ્મરૂપિત) છે’ ત્યારે પીઠ બતાવી ‘આ અગ્નિ છે’ ત્યારે ભવ અનુમંત્રણ અને ‘આ છંદાણીના પતિ છે’, ત્યારે છંદાં બતાવી, પરંતુ ‘આ પુરુષોત્તમ છે’ ત્યારે લક્ષ્મીજીએ લજ્જાથી નમ્ર બનેલી કાંતિ વરે

પોતાના હાથમા ગ્રહેલી યુષ્કમાળા તેમને પહેરાવી, તે યુષ્કમાળા તમારું રક્ષણ કરે ૧૦

ક્રીડામિત્રહિરણ્યમુક્તિકુહરે રકાત્મનાવમ્હિતાન્ હાર હારંમુદારકુઙ્કુમરસાનઞ્ચાજમઞ્ચાન્નરે । વીરશ્રીકુચકુમ્ભસીમ્નિ લિલ્લતો વીરસ્ય પત્રાવલી સ્તત્કાલોચિતમાવન્નવમધુર મન્દસ્મિતં પાતુ વ ॥૧૧

રુમિહ ભગવાને હિંગ્વકશિયુના શરીરને અતમા બેદી નાખ્યું હતું, તે ભાવને યાદ કરીને હિં વ્યકશિયુના હાડ-ઓડથી છીપોમા લોડીથી ઉત્તમ કેસરના રંગે રહેલા છે, જે અમનને કારણે ખરેખર ભવ્ય લાગે છે, તે રંગને નખોથી લઈ લઈને વીર લક્ષ્મીના સ્તનોડથી ઘડાઓ પર પોતે પત્તવવાઓ ફેરી રહ્યા છે, એવા મહાવીર ટસિહનું મધુર લાગણું મદદાસ્થ તમારી રક્ષા કરે ૧૧

પદ્માયા સ્તનહેમસદ્ગાનિ મણિશ્રેણીસમાકર્પકે કિંચિત્કલ્પકસનિધિયતે શૌર કરે તસ્કરે । સશો જાગૃહિ જાગૃહીતિ ચલ્યધ્વાનૈર્ધ્રુવ ગર્જતા કામેન પ્રતિજોષિતા પ્રહરિકા રોમાઙ્કુર પાન્તુ વ ॥૧૨

બહે કે વિષ્ણુને હાથ ચેર બનીને લક્ષ્મીજીના સ્તનમંડલરૂપ સોનાના ધરમાથી મહિમર હાર બે ચીને તેને કચ્છીના ખુરના ભાગ મુઠી બેચી લાવ્યો છે, ત્યાં તો કકણોને શરૂ થવાથી તુરત ‘બગે, બગે’ એક કામદેવે પોતાર કરીને જેમને જગાડ્યા છે, એવા પહેલે બાળ ન દેવ તે રીતે લક્ષ્મીજીના રામાકુરો બગી ગયા છે, તે તમારા રક્ષા કરે ૧૨

વાદ્યજાનાસિ જામ્જૂતદ્મિરિદિસરે ક્ષાન્તિ રિન્દો કલાનામિત્યૌત્સુન્યેન પત્યૌ સ્મિતમધુરસુરા મ્મોહ માપમાણે । લીલાશોભાવમાનમ્હુતિકમલમિલદ્ મૃદ્ધસંગીતસાક્ષી પાયાદમ્ભોષિયાયા કુસુમશર કલાનાટ્ટનાટીનકાર ॥ ૧૩ ॥

લક્ષ્મીના સ્તનને મેરની અને પોતાના હાથની કાંતિને ચંદની કળાની પ્રતિની હિપમા આપતા ભગવાન વિષ્ણુ લક્ષ્મીજીને થુંકે કે, ‘સુવર્ણના પર્વતના શિખર પર ચંદની કળાઓની કાંતિ કેવી લાગે, તે તમે બાણો છો ?’ એ રીતે વિષ્ણુ જ્યારે રમવાની ઉત્સુકતાથી મધુર મદ ડાસ્થ કરીને બોલી રહ્યા છે, ત્યારે લક્ષ્મીજીએ ઉચ્ચાલેા ‘નાર’ કામકળાડથી નાટકના નાદીપા જેવા લાગે છે અને લીનાથી ડાનતા ડાન પરના કમળમા મગી રહેલા ભરોડના અગીતનાદ સાક્ષીરૂપે લાગે છે તે લક્ષ્મીજીને નકાગ સર્વનું રક્ષણ કરે ૧૩

સમુદ્ર

વસ્તે મા ગા વિપાદં ચસનમુરુજવં સંત્યજોર્વ-
પ્રવૃત્તં કમ્પઃ કો વા ગુરુત્તે કિમિદ્ યલમિદા
જૃમ્ભિતેનાત્ર યાદિ । પ્રત્યાહ્યાનં સુરાણામિતિ મય-
શમનચ્છદ્ધના કારયિત્વા યસ્યે લક્ષ્મીમદાદ્ઃ
સ દહતુ દુરિતં મન્યમુઘઃ પયોધિઃ ॥ ૧૪ ॥

પોતાનું મંથન થતાં વિસ્મય પામેલા ક્ષીરસાગરે
લક્ષ્મીજીના ભયને દૂર કરવા માટે એ અર્થવાણી કપટ-
વાણીમાં બજાવ્યું હતું કે, ‘હે પુત્રિ ! વિપાદ (ખેદ
કે શંકર) પાસે જ નહિ; ખેદ પામીશ નહિ, મોટા
વેગવાળા જિંચા શ્વસન (શ્વાસ કે વાયુ)ને છાડી દે. તને
આટલો મોટો કંપ થા માટે થાય છે ? (ચુરુ અને
કંપ એટલે બૃહસ્પતિ અને વરુણ) બળને તોડે, તેવાં
બગાસાં શા માટે ખાઓ છો ? (અર્થાત્ મોદનમત
છેત્તુ) શું પ્રયોજન છે ?) આ (વિષ્ણુ) તરફ જાઓ’
એ રીતે દેવાનો ત્યાગ કરાવી એ સમુદ્રે વિષ્ણુ ભગવાનને
લક્ષ્મીજી આપ્યાં, તે સમુદ્ર તમારાં પાપ બાળી નાખ્યાં.

બ્રહ્માજી

તં વન્દે પદ્મસદ્માનમુપધીતચ્છટાછલાત્ ।

ગન્નાક્ષોત્તમ્યેણૈવ યઃ સદૈવ નિપેન્ન્યતે ॥ ૧ ॥

જેનાઈના ત્રણ તાંતજીને બદલે સાક્ષાત્ મંગાજીના
ત્રણ પ્રવાહને ધારણ કરે છે, તે કમળ પર ગિરાજમાન
બ્રહ્માને હું પ્રણામ કરું છું. ૧

કૃતકાન્તકેલિકુતુકશ્રીશીતશ્વાસસેકનિદ્રાણઃ ।

ઘોરિતલિતતાલિરુતો નામિસરોજે વિધિર્જયતિ ॥ ૨ ॥

ભયારે લક્ષ્મીજી વિષ્ણુ ભગવાન આથે પ્રપન્થિસાહ
કોતુક કરે છે, ત્યારે તેમના આસરથી શીતળ પવનો
આવવાથી બ્રહ્માજી નાલિકમળમાં બેઠી જાય છે અને
તેમનાં નંસકારાના ઘોરવાથી ભગવાંઓના અંજરવના
અવાજ વિશેષ લાગ્યા થયા છે, એવા બ્રહ્માજી વિજય
પામે છે. ૨

દશ અવતાર

વેદાનુદ્ધરતે જગન્નિવહતે મૂલોકમુદ્ધિખતે

દૈત્યં દારયતે વલિં છલયતે ક્ષત્રણ્યં કુર્વતે ।

પૌલસ્ત્યં જયતે હલં કલયતે કારુણ્યમાતન્ત્રતે

મ્લેચ્છાન્મૂર્છયતે દશાકૃતિકૃતે કૃષ્ણાય તુભ્યં નમઃ ॥ ૧ ॥

જે વેદોનો ઉદ્ધાર કરે છે (મત્સ્ય); જે પીક પર
જગતને ધારણ કરે છે (કૃર્મ); જે દાદ પર પૃથ્વીને
ધારણ કરે છે (વરાહ); જે હિરણ્યકશિપુને ચોરી નાખે

છે (નૃસિંહ); જે બલિરાજને છેતરે છે (વામન);
જે ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરે છે (પરશુરામ); જે રાવણને
જીતી લે છે (રામ); જે બળને ધારણ કરે છે (બળ-
રામ); જે કરણોના વિસ્તાર કરે છે (બુદ્ધ) અને જે
મ્લેચ્છોનો નાશ કરે છે (કલિક) એવા દશ અવતાર-
ધારી કૃષ્ણ ! તમને નમસ્કાર. ૧

યસ્યાલીયત શત્કસીમ્નિ જલધિઃ શૃષ્ટં જગન્મજ્જલે
વૃંદ્યાયાં ધરણી નલે દિતિસુતાધીશઃ પદે રોવસિ ।

ક્રોધે ક્ષત્રગણઃ શરે દશમુલઃ પાળૌ પ્રલમ્બાહુરો
ધ્યાને વિશ્વમસાવધામિકકુલં કર્મં ચિદ્રૂપે નમઃ ॥ ૨ ॥

જેની રૂંવાંટીની મર્યાદામાં સમુદ્ર સમાઈ ગયો છે
(મત્સ્ય); જેની પીક પર જગતનું મંડલ રહેલું છે
(કૃર્મ); જેના કંટકણ પર પૃથ્વી ટકી છે (વરાહ);
જેના નખમાં હિરણ્યકશિપુ સમાયો છે (નૃસિંહ);
જેના ચરણોમાં પૃથ્વી અને આકાશ સમાયાં છે (વામન);
જેના કોષમાં ક્ષત્રિયોનો સમૃદ્ધ સમાયો છે (પરશુરામ);
જેના બાજુમાં રાવણ સમાયો છે (રામ); જેના હાથમાં
પ્રલમ્બાહુર સમાયો છે (કૃષ્ણ); જેના ધ્યાનમાં જગત
સમાયું છે (બુદ્ધ) અને જેના ખડ્ગમાં અધાર્મિક લોકો
રહેલા છે (કલિક) એવા ક્રોધ એક દેવને નમસ્કાર. ૨

પાટીનઃ કમઠઃ કિતિર્નરહરિઃ સ્વર્વાકૃતિર્ભાગ્વો

રામઃ કંસનિપૂઢનો દશશલઃ કલ્પી ચ નારાયણઃ ।

યુક્ત્માકં સ વિભૂતયેડ્ગુ ભગવાન્સેતુર્ભવાન્મોનિર્ભા

વુત્તારાય યુગે યુગે યુગપતિઃૐભ્યનાથો હરિઃ ॥ ૩ ॥

મત્સ્ય, કચ્છ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ,
રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલિક એ દશ અવતારો
ધારણ કરનાર, યુગોના પતિ અને ત્રણ ભોક્તા નામ
વિષ્ણુ ભગવાન તમને અર્પણ આપો; કે ને યુગે યુગે
સંસારથી સાગર પાર કરવા માટે સેતુરૂપ બને છે. ૩

વેદા યેન સમુદ્ભૂતા વસુમતી શૃષ્ટે ધૃતાપ્યુદ્ભૂતા
દૈત્યેશો નચ્ચરેદ્ધતઃ ક્ષણિપતેલોકં વલિઃ પ્રાપિતઃ ।

દ્વામક્ષત્રા જગતી દશાસ્પરદિતા માતા કૃતા રોહિણી
હિંસા લોપત્રતી ધરાપ્યયવના પાચાત્સ નારાયણઃ ॥ ૪ ॥

જે વિષ્ણુ નારાયણે દેવ અવતારો ધારણ કરીને
અનુક્રમે (મત્સ્યે) વેદોનો ઉદ્ધાર કર્યો (કૃર્મે)
પૃથ્વીને પીક પર ધારણ કરી, (વરાહે) પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર
કર્યો, (નૃસિંહે) નખથી હિરણ્યકશિપુને વિદાયો.
(વામને) બલિરાજને પાતાળમાં મોકલ્યો, (પરશુરામે)
પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાશી કરી, (રામે) રાવણનો નાશ
કર્યો, (બળરામે) રોહિણીના પેટથી જન્મ લીધો, (બુદ્ધે)

હિંસાને દોષવાળી ઠરાવી અને (કરિકાએ) પૃથ્વીને યવનો વિનાની કરી, તે નારાયણ રક્ષણ કરે. ૪

મત્સ્ય-અવતાર

મમે મેરૌ પતતિ તપને તોયવિન્દાવિવેન્દા-
વન્તલીંને જલધિસલિલે વ્યાકુલે દેવલોકે ।

માત્સ્યં રૂપં મુસપુટતટાકૃષ્ણનિર્ગુલ્વાર્ધિ
શ્રીકાન્તત્વ સ્થલજલગતં વૈત્થલક્ષ્યં પુનાતુ ॥૫॥

ન્યારે મેરુપર્વત સમુદ્રના જળમાં ફૂળવા લાગ્યો, સૂર્ય નીચે પડવા લાગ્યો, ચંદ્ર જળના બિંદુની જેમ અદર લીન થવા લાગ્યો અને તેથી સર્વ દેવો આકુળ-વ્યાકુળ બની ગયા, ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને મત્સ્ય અવતાર ધારણ કર્યો, જે પોતાના મુખથી સમુદ્રના અર્ધ જળને તોપી લેતો હતો તેમ જ થોડી વારમાં બહાર કાઢતો હતો; તેથી સ્થળ છે કે જળ, એમ જણાતું નહોતું તે મત્સ્ય-અવતાર સર્વને પવિત્ર કરે. ૫

વિયત્પુછાતુચ્છોચ્છલિતજલગર્ભં નિધિરપા
મપાનાયઃ પાથઃ પ્રથુલલવદુઃસ્થો વિયદભૂત ।

નિધિર્મીસાનૌર્વો દિનપતિરમૂદૌર્ધદહન
શ્વલ્ત્રકાયે યસ્મિન્સ જયતિ હરિર્મીનવપુષા ॥૬॥

ન્યારે તે મત્સ્ય ભગવાન પોતાનું પૂંછડું વીડતા હતા, ત્યારે સમુદ્રનું સર્વ જળ બીડીને આકાશમાં પહોંચી જતું હતું, તેથી આકાશ સમુદ્રરૂપ બની જતું હતું અને સમુદ્ર ખાલી પડતા આકાશરૂપ બની જતો હતો તેમ જ આકાશરૂપી સમુદ્રમાં સૂર્ય વાડવામાં આવેલા લાગતો હતો અને સમુદ્રરૂપ આકાશમાં વાડવામાં આવેલા લાગતો હતો, તેવા વિષ્ણુ ભગવાન મત્સ્યાવતારના ચપળ શરીરથી વિજય પામે છે. ૬

જીયામુઃ શકુલાકૃતેર્ભગવતઃ પુચ્છચ્છટાછોટના-
દુષન્તઃ શતચન્દ્રિતામ્બરતલાસ્તે વિન્દવઃ સૈન્ધવાઃ ।
વૈર્વ્યાવૃત્ય પતક્ષિરૌર્વેશિસ્થિનસ્તેજોજટાલં વપુઃ

પાનામ્પાનવશાદ્રોચકરુર્જાં ચક્રે ચિરાયાત્પદમ્ ॥૭॥

ન્યારે મત્સ્યાવતાર ભગવાન પ્રથમ છટાઓથી પોતાના પૂંછડાને પછાડતા હતા, ત્યારે તેથી બીજીતા સમુદ્રના જળના બિંદુઓ આકાશમાં અનેક ચંદ્રો જેવા બની જતા હતા અને તે બિંદુઓ ફરી પાછા સમુદ્રમાં પડતા હતા; ત્યારે વડવામાં વિશાળ તેજોમય શરીરને ખૂબ જળ પાતા હતા; તેથી વડવામાં આકાશ ચડતો હતો અને તેને લાખા કાળ ઝુધી અરુનિ અને અણ્ણુ થઈ જતા હતા, તેવા મત્સ્યભગવાનના પૂંછડાથી બીજાઓ સમુદ્રના બિંદુઓ વિજય પામે. ૭

દિશ્યાદ્ર શકુલાકૃતિઃ સ ભગવાન્નૈઞ્ચેયસી સંપદં
યસ્ય સ્ફૂર્જંદતુચ્છશિસ્યમેત્તોલનકીઠ્ઠનૈઃ ।

કુમ્ભ્યાદર્ધિસમુચ્છલજ્વલભૈર્મન્દાકિનીસંગૈતે
ગન્ધાસાગરસંગમપ્રણયિની જાતા વિહાય સ્થલી ॥૮॥

ભારે અવાજ કરતા એવા મત્સ્યાવતારના મોટા પૂંછડાના આગળના ભાગના બિંબવાધી સમુદ્રના જલ ક્ષોભ પામીને બિંબ આકાશમાં પહોંચી ગયા છે અને ત્યાં આકાશગ્રામાં બંધીને મળ્યા છે; તેથી આકાશને પ્રદેશ પણ ગન્ધાસાગરના સંગમરૂપ તીર્થભૂમિ જેલો બની ગયો છે, તેવા મત્સ્યરૂપ નારાયણ તમને મોક્ષ રૂપી સપતિ આપે. ૮

માયામીનતનોસ્તનોતુ ભવતાં પુણ્યાનિ પદ્મસ્થિતિઃ
પુચ્છાચ્છોટસમુચ્છલજ્વલગુરુપ્રાગ્ભારિકોદધેઃ ।

પાતાલાવટમધ્યસંકટતયા પર્યાપ્તકણ્ઠસ્થિતે-
વૈદોદ્ધારપરાચળસ્ય સતતં નારાચળસ્ય પ્રભોઃ ॥૯॥

પોતે પૂંછડું પછાડ્યું, તેથી સમુદ્રના જલ આકાશમાં ચાડતા ગયા, એટલે સમુદ્ર ખાલી થઈ ગયો. સમુદ્રના પાતાળ પ્રદેશ પોતાને રહેવા માટે ધક્કો સાડો થઈ ગયો; છતાં પણ વેદોના ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતે સાકડામાં અચ્ચડ વેડીને રહ્યા, એવા મત્સ્યાવતાર નારાયણની જે સમુદ્રના કાઢવામાં સ્થિત છે, તે તમારા પુરુષોને વિસ્તાર કરે. ૯

જુમ્ભાવિસ્તૃતવસ્ત્રપદ્મજલિવિદેહૈત્વા ધૃતીઃ સાગરે
લીનં ત્રસ્તસમાતનકનિકરં શઙ્કં જયાનાજિરે ।

પુચ્છોચ્છિપ્તજલોત્કરૈઃ પ્રતિદિશં સંતત્ય યૌ વૈ ધરાં
પાયાઃ સ મૃણાલકોમલતનુર્મીનામિધાનો હરિઃ ॥૧૦॥

પત્રાક્રમ આવવાથી બ્રહ્માનું મુખકમળ પહોળું થયું એટલે ખાસુરે આવીને વેદોને ઢરી લીધા અને તે સમુદ્રમાં છૂપાઈ ગયો તેના આવવાથી જલચરોને ખૂબ ત્રાસ પડવા લાગ્યો તેને શાધવા માટે મત્સ્યાવતાર ભગવાને પૂંછડા પછાડીને સમુદ્રને ખાલી કરી નાખ્યો, તેના જળથી ધ્રુવી ખૂબ જ ત્રસ બની ગઈ. હવે તેમણે જળરહિત બનેલ સમુદ્રના આકાશથી શંખાશુરને શોધી કાઢ્યો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને મારી નાખ્યો; એ રીતે પગક્રમ કરનાર અને કામળના નાળ સરખા કોમળ શરીરવાળા મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમારી રક્ષા કરે. ૧૦

હહો મીનતનો હરે કિમુદ્ધે કિં વેપસે શૈત્યત્
સિન્નઃ કિં વહવાનલાત્પુલકિતઃ કસ્માત્સભાવાદહમ્ ।

इत्थं मागरकन्यकामुररशशिञ्जलाकोकनेनाधिक-
प्राघत्कामजचिद्धनिहनुतिपरः शौरिः शिवायास्तु वः ॥११॥

સમુદની કના-લક્ષ્મીના મુખરૂપી ચંદ્રને જોવાથી મત્સ્યાવતાર નારાયણને ગરિરે કામ મળતા કંપારી વગેરે સાત્ત્વિક લાવે જાગ્યા; તે જોઈને મયુદ પૂઠવા લાગ્યો કે, 'હે મત્સ્યાવતાર નારાયણ,' 'હે સમુદ' તમે શુ કહે છે?' 'તમે કેમ કૂળે છે?' 'તમારા જળના અપર્યાયી કંડી લાગે છે.' 'ત્યારે તમારે શરીરે આ પસીનો કેમ વળ્યો છે?' 'તમારી અંદર વાડવાસિ છે, તેની ગંધથી.' 'ત્યારે તમારાં સ્વાદ કેમ જીભ થયાં છે?' 'એ તો માત્રાનો અતિરવભાવ છે.' એ રીતે શરમને લીધે સમુદની આગળ પોતાના કામ-લાવથી પ્રગટ થયેલા ચિહ્નો ને છુપાવી રહ્યા છે, તે મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમારું કલ્યાણ કરે. ૧૧

પુનઃ ચેદ્દમુન્નયામ્યનવધિસ્તુષ્ઠો ભવેદ્વચુધિ.
ક્રીઢાં ચેત્રકલયે મનાગપિ જલે પીઢા પરં યાદમામ્ ।
નિસ્પન્દો મૃદમામૃશાન્નિતિ મરઘ્ઘાઘડમાઘડશ્ચ-
ક્ષેભાકુશ્ચિત્તવેપ એપ મગવામ્પીનાતુ મીનાકૃતિઃ ॥૧૨॥

'જે હું પૂઠકું જીયુ કરીશ તો આ અપાર સમુદ ખાલી થઈ જશે અને જે હું સમુદમા જરાક હિલચાલ કરીશ, તો જલજાતુઓને મોટી પીડા થશે' એ ગીતે ખૂબ વિચાર કરીને મત્સ્યાવતાર નારાયણ જરા પથુ ઉત્તરવચન કરતા નહોતા, તેમ જ પોતાના ભારથી જાલસને નાશ થઈ જશે, એ ભયને કારણે પોતાના શરીરને સંકોચી ગયા હતા, એવા મત્સ્ય ભગવાન પ્રસન્ન થયા. ૧૨

ચન્દ્રાદિચોલેત્રઃ કમલમ્ભમવસ્કારપ્રગ્વતિષ્ઠો
ભાસ્ત્રકાલામિજિહ્વ. પ્રથ્થુલગ્લગ્હાદ્દનિ જોપચિથઃ ।
અઙ્કિઃ પુન્નૌસ્થિતામિથાકિનસુરવધૂનેત્રસંસિતામિ-
મંત્યશિલ્પાદિધિવેલં ગગનતલમલં ક્ષાલયન્ઃ પુનાતુ ॥

જેના નેર સુવં અને ચંદ્ર છે. જેની પીઠ જાલક જેવડી માટી છે, જેની જીભ કાલાગ્નિ જેવી પ્રગ્વતિત છે, જેના મોટા ગળાપી શકામાં મળી જગત જેવા-મા આવે છે તેમ જ આસરાઓએ વિસ્મનપૂર્વકે જોયે, પોતાના પૂંઝડથી જીએવા સમુદના જળ પોતાની મર્યાદાને ઓળંગીને આકાશમા પહોચી ગયાં છે, તેથી જાલે કે આકાશને ઘોઈ ગયે તે પોતા એવા મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમને પવિત્ર કરે. ૧૩

ય દૃષ્ટ્વા મીનત્વં સ્ફુરદ્ગલશિરસાપુકપરંતજનેત્રે
લોલકિસ્તીર્ણકર્ણશ્ચુમિતજલનિધિં નીલકીમૂતવર્ણમ્ ।
શ્વાસોચ્છ્વાસાનિર્લોધૈઃ પ્રવલિતગગનં પીતવારિં મુરારિં
દિદ્મુદોડમૂત્સ શઘ્ઘઃ સ ભવતુ ભવતાં મૂતયે મીનરુપઃ ॥

શંખાસુર રાક્ષસ જે મત્સ્યાવતાર નારાયણને જોઈને દિદ્મુદ બની ગયો હતો, તે મત્સ્યનાં નેત્રો ચમકતા અગ્નિની જ્વાળાઓનો સંયોગ થતા લાવ પનાં હતાં, જેના વિશાળ કાનથી ડોલતાં સમુદન જળ જીછળી રહ્યા હતા, જેનો વર્ણ મેઘ જેવો શ્વામ છે, શ્વાસો-ચ્છ્વાસના પવનોથી જેણે આકાશને ચંચળ બનાવ્યું છે અને જે સમુદને પી ગયા છે, તેના મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમને સંપત્તિ આપે. ૧૪

દિદ્મુદં તં મુરારિં કિલ શિત્તદ્દશનૈઃ પીઢ્ય-
માનં રટન્તં દ્વત્વા તીરે પયોવેઃ કરતલકલિત પૂરયા
માસ શઘ્ઘમ્ । નાદેનાશ્લોભ્ય વિશ્વં પ્રમુદિતવિવુષં
ત્રસ્તદૈવ્યં સ દૈવેત્સાધ્યઃ પદ્મયોતે. પ્રહસિતવદનં
પાતુ યો વત્તવેદઃ ॥ ૧૫ ॥

મત્સ્યાવતાર ભગવાનને જોઈને જ્યારે શંખાસુર દિદ્મુદ બની ગયો ત્યારે તેને મત્સ્ય ભગવાને તીકણ હાતોથી પીડ્યા માંઓ અને બરાડા પાડતા એવા તે રાક્ષસને સમુદને કિનારે જોડી લાવીને મારી નાખ્યો તેમ જ પોતાના હાથમા રહેલ શંખને ફેંક્યો; જેના નાદથી જગતને શોક પમાડીને દેવોને રાજ કર્યો અને દૈત્યોને ત્રાસ આપ્યો. તે વખતે દેવોએ આપેલા અર્ચનો સ્વીકાર કર્યો અને જાહાને જોઈને મહોદય કરીને તેમને સવાળા વેદો પાછા આપ્યા; તેવા મત્સ્યાવતાર નારાયણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૫

કૂર્મ-અવતાર
નિરવધિ ચ નિરાશયં ચ યસ્ય દિયતમનિ
વર્તિતકૌતુકપદ્મમ્ । પ્રથમં હૃદ મવાન્સ કૂર્મમૂર્તિ
ર્જયતિ ચતુર્દશ-ચોકરાક્ષિકન્દઃ ॥ ૧૬ ॥

જેની સ્તુતિ અરધિ વગરની, આશ્રય વગરની અને હમેશા કોટક ઉપમવતારી છે; એવા કૂર્મ અવતાર નારાયણને નમસ્કાર કે જે ચોદ લોકોપી જાતાના આદિ મુળરૂપ છે. ૧૬

નમસ્કુર્મઃ કૂર્મ નમદ્મરકોટીરનિકર
પ્રસર્પમાણિમ્યચ્છબિમિલિતમાણિપ્રવપુપમ્ ।
જરીઝમ્ભડિમ્મચુમળિરમણીયાશુલહરી

પરીરમ્ભસ્ફર્જન્દ્રલમિદુપલાદિપ્રતિભટમ્ ॥ ૧૭ ॥

નમસ્કાર કરતા દેવોના સુરોના મણિઓમાથી નીળગતી કાંતિથી જેના શરીરનો વર્ણ મહાદેવ રંગનો બનેલો છે, તેમ જ જાસ કર્ણનાં રમણીય કિરણોના સપ્તરોગ સત્ર થતા જેનું શરીર ચળકતા ઉદનીલમણિને પર્વત જેવું દેખાય છે, એવા કૂર્મવતાર નારાયણને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ૧૭

નિષ્પત્યુદ્ધમનલ્પકલ્પચરિતઃશ્લોકચરિત્શ્ચારુ
ક્રીડાક્રમકલેર સ ભગવાન્દિશ્ય દમન્તા મુદમ્ ।
કલ્પાન્તોદધિમધ્યમજનનશદ્ધવાસપત સલુઠ્ઠ
પ્રપે યસ્ય ચમ્બુ સૈકતરુણચ્છાય ધરિત્રીતલમ્ ॥૧૮॥

જે કૃષ્ણ ભગવાન પ્રવરણગત મહાસમુદ્રમા પેખીને
ગતિ પ્રતા હતા ત્યારે તેમની પાં પડે લોટણ પૃથ્વી
તપ રેતીના એ જુએ જુએ લાગતુ હતુ તેની ગતિ
ધણા ધણુ પ્રપોભા નિર્વિન ગતિ અને ચર્ચિત ગ્નારા
તેમ જ નજી લોટના રક્ષણ ગ્રામી મુખ્ય આચાર્ય
બનનારા એવા માયાએ કરીને ૨૦૫ અનુભવ ધારણ
ગુનાગ વિષ્ણુ ભગવાન જોયાને ખુબ આનંદ આપે

પ્રપ્રભાન્યદમન્દમન્દરગિરિમાગ્રમકન્દ્યયૈ
નિર્દાલો કમઠારુતેભગવત શ્વામાનિલા પાનુ વ ।
યસસ્કારકલાનુવતનવશાત્રેલાઠલેનામ્મસા
ચાતાયાતમતન્ત્રિત જલનિષેનોગાપિ ત્રિધાન્યતિ ॥૧૯॥

૨૦૫પાવતાર નારાયણની પાંડ પડે અહાવેશાળ
મદગથગ પર્વત ધૂમી રહી હતો, તે તો જાણે કે તેમની
અભ્યગળ દૂર કરીને તેમને હુપ થા રી રીતે પ્રતા
હતો એથી તેમને ધડીમા નિદ્રા આવી ગઈ હવે તેમના
શ્વાસના પવનો શરૂ થયા તેથી સમુદ્ર ડોનવા લાગ્યા
અને તેના સ્વસ્કાર કાયમ રહેવાથી નમુદ્રને ભરતી
ઓટનો નિત્ય નિગતર આગ રેતા નિત્ય લાગુ પડી
ગયો આજ પણુ જે બધ પડતા નથી તે ભગવાન
કરુણના શ્વાસના પવનો તમારુ રક્ષણ રો ૧૯

યો ધતે શેપનાગ તદ્વતુ વસુમતી રમણપાતાલયુક્તા
યુક્તા સઝ સમુદ્રેહિમગિરિકનકપ્રસ્થમુદ્ગેનગેન્દ્ર ।
વતદ્વત્ત્વાણ્ડમસ્યામૃતઘટસન્ન શાતિ વજો મુરારે
પાયાદ્ધ ક્રમદ્ધ પ્રકટિતમહિમા માધય કામરૂપી ॥૨૦॥

જે કરુણાવતાર ભગવાન પતાની પાંડ પર શપ
નારાયણને ધારણ કરે છે અને તે તાનનારાયણ પર રહેલી
સ્વર્ગ અને પાતાલ સહિત સઝ ૧ નયો નહિ તેમ જ
મેરુ અને દિમાનય વગેરે સહિત પૃથ્વીને પણ ધારણ
કરે છે એ ગતિ જેના પાંડ ઉપર આ બનાવ અમુલ્યના
કુલ નાશ લાગે છે તે ગતિ જેનો મહિમા ગમ છે,
એના વધેચ ૨૦૨૫ ધારણ ગ્નાર ભાવાન વિષ્ણુ
તમારુ રક્ષણ કરો ૨૦

૨૧૧૬ અનુભવ
હરેલાંલાવરાહસ્ય દ્વાદશ પાનુ વ ।
હેમાત્રિકલશ ચત્ર ધાત્રી છત્રત્રિવ ધ્યૌ ॥૨૧॥

જેની દૃષ્ટિ અર્થાત દાદરૂપી વિશાળ દૃષ્ટિ પર મેરુ
પર્વત સહિત આ પૃથ્વી સુવર્ણના ગણશવાળા બનતી
જેમ શોભી રહી છે, તેના રમતમા વરાહરૂપ ધરના
વિષ્ણુને તે દૃષ્ટાદૃષ્ટ તમારુ રક્ષણ કરો ૨૧

સ જયતિ મહાવરાહો જલનિધિઞ્ઠરે ચિર નિમગ્નોઽપિ ।
યેનાન્તૈરિવ સહ ફળિગર્ભૈર્લાટુદ્ધતા ધરણી ॥૨૨॥

ભગવાને વરાહરૂપે મહાસમુદ્રમા રૂપેન રોપનારાયણ
સહિત પૃથ્વીનો જમારે ઉદાર કર્યો ત્યારે તે નાપ
નારાયણ મહાસમુદ્રના આતરણ જેવા લાગતા હતા
અને તે પૃથ્વીને રોધવા માટે જેણે સમુદ્રના પેટમા
લાખી રૂમડી મારી હતી તે મહાવરાહ ત્રિગુણ પામે છે
પાનુ વ કપટકોલરેશ્વરો યસ્ય નિશ્ચસિતમારતોદ્ધતા ।

હજીતિ પ્રવતનૈરચીમ્લપ્તકેલિકન્દુકલુર્લામિલા મુદુ ॥
આસોરજ્ઞસના પવનોથી બચતી પૃથ્વી જ્યારે
વારવાર બેળી રહી હતી અને પડી રહી હતી ત્યાર
તે પૃથ્વી રમણના દશ જેવા લાગતી હતી એ ગતિ
માવાથી વરાહરૂપ થયેના નિષ્ણુ તમારુ રક્ષા કરો ૨૩

ન પદ્મારણ્ય કલયતિ ધરિત્રી યયમયાન્ન મુક્તા
માદ્વેડયુરગનગરમ્મશમયત । ન ઘતે મહાણ્ડમુદન
સઝો ચર્ચરય, મહાકોઢ પાયાદિતિ સફલસકો
ચિત્તમુપ ॥૨૪॥

પૃથ્વીની માગી મૂગી ત્થે એ કારણે જેણે ૧૬૫નો
લેપ કર્યા નથી તપાની ભાગવતી નગરીના ધર પડી
જરો એ મગણે જેણુ ખાવા માટે મોથ (જલનુ ઘાસ)
પણુ ખેતી નથી ખલાડ ફાગી પડશે એ કારણે જાણ
મોથા ધર્ધર અરજ કર્યો નથી, એ ગતિ ત્રણે લોહ-
પાતાલ, પૃથ્વી અને અક્ષાંડને બચાવવા માટે જેણે
સઝના મુખોનો સ કાય કરેલા છે એવા મહાવરાહ
ભગવાન રક્ષણ કરો ૨૪

પાનુ ત્રીણિ જગન્તિ સતતમકૃપારાત્સમમ્યુદ્ધરન્
ધાત્રીં કોલકલેર સ ભગવાન્ચર્યેકન્દ્રાદિકુરે ।
ક્રૂમ કન્દ્વતિ નાલતિ દ્વિરસન વગન્તિ દિવ્દન્તિનો
મેરુ કોશતિ મેદિની જલન્તિ ચોમાપિ રોલન્તિ ॥૨૫॥

બનાવ નાહ ભાવાન પતાની દાદના અકુર્યા
પૃથ્વીને પાનાન-સમુદ્રમથી ગંદતા હતા, ત્યારે પૃથ્વી
કમળ જેવી લાજની હતી કરુણ કદ-મૂન જેવા
લાગતા હતા, રોપનાગ દૃષ્ટિ નાળ જેવા બનતા હતા,
દિશાઓના દલ ઢાંથીઓ પાખડી જેવા બનતા હતા
મેરુ પર્વત લાગ જેવા નાગતા હતા અને આ ૧૫
ભગવાન જેનુ ધારણ હતુ તેથી પૃથ્વીનો ઉદાર કરના
મહાવરાહ ભગવાન સર્વદા ત્રણે લોકનુ રક્ષણ કરો ૨૫

પાતુ શ્રીસ્તનપત્રમદ્વિમકરીમુદ્રાકૃતોર સ્યલો
 દેવો વ સ જગત્પતિર્મધુવધૂવમ્ના જચન્દોય ।
 ક્રોઢાક્રોહતનોર્નવેન્દુવિશદે દમ્પ્તકુરે યસ્ય
 ભૂર્માતિસ્મ પ્રલયાધિપત્વલતલાત્સ્વાતૈકમુસ્તાકૃતિ ॥

જેણે લીના કરવા માટે વરાહસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતુ તેમની દાદનો અકુર નવીન ચંદ્ર જેવા શોભતો હતો અને તેની ઉપર રહેલી પૃથ્વી તે પ્રત્યક્ષભાવના નમુદ્ગમી આભોચિયામાથી ઉખેડી નાખેલી મોથ જેવી નાગની હતી, તેવા વિષ્ણુ ભગવાનની ખાતી પર લઈથી જ ના સ્તનમડન પર રહેલી કુકુમ કેશરથી ગંગેની પડરખાઓની છાપ ભરેલી છે તેમ જ મધુ નામના દેવની ઓઝોના મુખકમળોને કરમાવવામાં જે ચંદ્રના ઉદયની ઉપમા ધરાવે છે તેવા ભગવાન પતિ વિષ્ણુ ભગવાન તમારુ રક્ષણ કરા રહ્યા

જ્યૈષ્ઠ્યનિત્યનિચ્ચિનીજનમન સતોપસકોચન
 કુર્યાદ્વિશ્વમનશ્ચ સ ભગવાન્ક્રોઢાવતારો હરિ ।
 ચદ્મ્પ્રાહ્લુકુરકોટિકોટરકુટીકોનાન્તરસ્યેયસી
 પૃથ્વી માત્યવદાતકેતકદલાલીનેવ શૃંગાઙ્ગના ॥૨૭॥

વરાહ ભગવાનની દાદના અકુરની અણીના કોતરના એક ખૂણામાં જે પૃથ્વી રહેલી છે તે ધોળા ફેવડાના ફૂનના એક ખૂણામાં છુપાયેલી ભરતી જેવી દેખાય છે, તેવા મહોન્મત દેવોની ઓઝોના અત કરજીના આનંદને દૂર કરનારા વગાડાવતા ભગવાન નવું લોકનું રક્ષણ કરે રહ્યા

અટ્ટો યસ્ય વિશોદ્ધાનિ વિપુલ કોશ સુવર્ણચલ
 કાન્ત કેસરજાલમર્કકિરણા શૃંગા પવોદાવલી ।
 નાલ શેપમહોરગ પ્રવિતત વારાનિવેર્ણીલયા
 તદ્ધ પાતુ સમુદ્ધરન્કુલય ક્રોઢાકૃતિ કેશવ ॥૨૮॥

જે વગાડાવતાર ભગવાન રમત કરતા સમુદ્ધમાથી પૃથ્વીને કાઢે છે તે પૃથ્વી તે એક કમળ જેવી લાગે છે જેની આડ દિશાઓ આજ પાખડીઓરૂપે છે, જેનો મેરુ પર્વત મોટા ડાહરૂપે છે સૂરના કિરણો જેની કેસર ની ડાહરૂપે શોભે છે, મેઘમડન જેની ભરમાઓરૂપે છે અને રોષનાગ જેના કમલદર્શન છે તેવી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરતા વરાહ ભગવાન તમારુ રક્ષણ કરે રહ્યા

વિશ્રાણાડમિનવેન્દુકોટિકુટિલ દમ્પ્તકુર લીલયા
 મોઢાકારધરો હરિ સ ભગવાન્મૂળાદ્વિમુત્પિદ
 યસ્યોક્ષિતવત ક્ષમાકમલિનીમાલમ્બમાન ક્ષણ
 હોલદ્વાલમૃણાલનાલતુલના મેજે મુખજેશ્વર ॥૨૯॥

ન્યાગ વગાડ ભગવાન પૃથિવીરૂપી કમલિનીને સમુદ્ધમાથી બહાર કાઢતા હતા, ત્યાં પૃથ્વીને વળગી રહેન શેપનાગવધુ ધર્મીયર હોલતા નાના કમળ હતી ઉપમાને ધાણુ કરના હતા એવા માટે કરીને વગાડસ્વરૂપ ધાણુ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન સુપતિ આપનાર બોનો જે નવીન ચંદ્રની અણી જેવા વામ દાદરૂપી અકુરને ધારણ કરે છે રહ્યા

મુકૈયાસ્યતિ કુરચિદ્વિમુમતો વદ્મ્પ્રાહ્લુકુરસ્યેયસી
 કુશ્મૌ ક્ષોમમગાપ્સ્યતિ ત્રિભુવન કદ્ધરમીમિ ક્ષમાત્ ।
 હૃત્યસ્વલ્પવિકલ્પમીલિતમતે કળ્પે લુઠન્તો મુદ્ધ
 ક્રોઢાકારધર્ય કૈન્મજિત આસાનિલા પાન્તુ વ ॥૩૦॥
 'જે મારા આનંદરૂપી પવનો બહાર મુકીત તે દાદના અકુર પર રહેલી પૃથ્વી કામ્ય ભેડી જશે અને અદ્ધ રોગી ગમીશ તે પરમા રહેન ત્રણ ભુવન બળ ભરી ભેડશે' એ ગીતે વાર વાર મંત્ર પવિત્ર પ કરવાથી જેની મતિ ગમરાઈ ગઈ છે એવા વગાડસ્વરૂપ વિષ્ણુ ભગવાનના આસાંરૂપી પવનો તમારુ રક્ષણ કરે કે જે પોતાના કમ્પા જ વાગ વાગ ધૂમ્પા કરે છે રહ્યા

મૂળાદેપ સત્તા હિતાય ભગવાન્ક્રોઢાવતારો હરિ
 સિન્ધો ક્લેશમપાસ્ય યસ્ય દશનપ્રાન્તે નદન્ત્યા મુખ ।
 તારા હારતિ વારિદસ્તિલકતિ સ્વર્વાદિની માલ્યવિ
 ક્રોઢાદર્પણતિ ક્ષપાપતિરહર્વેષશ્ચ તાન્કૃતિ ॥૩૧॥

સમુદ્ધના ભારને દૂર રીને વરાહે પોતાની દાદ પર પૃથ્વીને નચાવવા માડી ત્યાં તારાઓ તેના હાર જેવા લાગતા હતા મેઘ તિવ જેમ શોભતો હતો, આઠાથ ત્રણ પુષ્પોની માળા જેમ શોભતી હતી ચંદ્ર ક્રોડ કરવાના કર્પણ જેવા લાગતો હતો અને સૂર્ય કાનની છુટો જેવા વાગતો હતો એવા વરાહ અવતારધારી ભગવાન સન્મનોતુ હિત કરનાર થાઓ રહ્યા

લીને શ્રોત્રકદેશે નમસિ નયનોયોસ્તેજસિ ક્ષવાપિ નટે
 આસપ્રાસોપમુન્તે મરુતિ જલનિર્ધો પાદરન્ધ્રાર્ષપીતે ।
 પોત્રપ્રાન્તૈકોરોમન્તરવિચરગતા માર્ગતશ્ચકપાણે
 ક્રોઢાકારસ્ય પૃથ્વીમકલિતવિમવ વૈમવ વ પુનાતુ ॥

તે વરાહ ભગવાનના મનના એક ભાગમાં આઠાથ છુપાઈ ગયું, જ ને નેત્રોમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર તેમ વિભીન બની ગયું આસના જે ચાણુમાં પવન ઝૂમ થઈ ગયો ચરજીના હિરના જે ભાગમાં સમુદ્ધ રૂપી ગયો અને મુખના છેડાન એક ભાગમાં પૃથ્વી કપાક હુમ થઈ ગઈ તેથી તે પૃથ્વીને પોતે શોધવા લાગ્યા એવા વગાડાવતાર વિષ્ણુ ભગવાન અન્ધસિત વૈભવથી ભરેલ સામર્થ્ય તમને પવિત્ર રા રહ્યા

અવવા લાગ્યું; તેવા નૃસિંહ ભગવાન બ્યારે પોતાના વાંકા કંઈથી કઠોર નાદ કરતા હતા; તેને સાંભળીને દિગ્ગજને વાંકા અંગવાળા બની જતા હતા અને ભયભીન થઈને ભેટતા હતા; તેવા નૃસિંહ ભગવાન વિજય પામે છે. ૪૦

દંડ્રાસંકટવચ્ચકન્દરલલ્લિહસ્ય હવ્યાશન-
જ્વાલાભાસુતભૂરિકેતરસટાભારસ્ય દેત્યદ્રુહઃ ।

ન્યાવલાદ્યલલ્લિહસ્યકશિપુકોઢસ્થલાસ્ફાલન-

સ્ફારપસ્ફુટદસિપલ્લરચકૂરા નચ્ચાઃ પાન્તુ ચઃ ॥૪૧॥

હિરણ્યકશિપુને નશ કરનાર નૃસિંહ ભગવાનની જીભ દાદોથી વિશેષ ભરાઈ અપેલી મુખરૂપી ગુફામાં લગકારા મારી રહી છે અને મુખ પરની કેશવાળાઓને સમૂહ અગ્નિની જ્વાળાઓની જેમ ચમકડો હોવાથી પ્રચંદ લાગે છે; તેવા નૃસિંહ ભગવાને બ્યારે પાપટ મારીને તરફડતા જળવાન હિરણ્યકશિપુની છાતીને ફાડી નાખી, ત્યારે તે નખોના પછડાવાથી શત્રુના અસ્થિ-પંજરમાં ભયંકર અવાજ ઉત્પન્ન થયો; તેથી વિશેષ ભયંકર લાગતા એવા નખ તમારું રક્ષણ કરશે. ૪૧

સોમાર્ધાયિતનિષ્પિવાનદ્ધનઃ સંધ્યાયિતાન્તર્નુલ્લો

લાલ્કાર્ધયિતલોષનઃ સુગધનુલ્લેખાયિતભૂલતઃ ।

અન્તર્નાદિનિરોધપીવરભસ્વક્ષપનિર્ચત્કિલ્

તારસ્ફારસટાષ્ઠરુદ્ધગગનઃ પાયાન્નૃસિંહઃ સ ચઃ ॥૪૨॥

જે નૃસિંહ ભગવાનની ઉઘાડી દાદો અર્ધચંદ્ર જેવી બની છે, મુખનાં હિરે સંધાકાળ જેવાં લાગે છે, નેત્રો જીત્રતા સર્ય જેવાં દેખાય છે, બૂકડીઓ ઇન્દ્રધનુપની રેખા જેવી લાગે છે, તેમ જ ગંભીર રવને પોતાની અંદર રોકવાથી જેનું શરૂ બારે બન્યું છે અને ચામડીનાં રૂપાંટાંથી કુવામાંથી નીકળતી વીજળાઓને લીધે જેની કેશવળાઓ ધણી લાંબી થયેલી છે; અને તેથી આકાશમાર્ગને રોડી રાખે છે એવા નૃસિંહ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરશે. ૪૨

વિલુચક્રકરલકેતરસટાભારસ્ય દેત્યદ્રુહઃ

શોળત્રેજ્ઞહતાશઙ્કરમૃતઃ સિંહાકૃતેઃ શાક્ષિણઃ ।

વિસ્ફૂર્જનૃલગ્નિતજિતક્રુદ્ધાતદ્વદ્વર્ષદયાઃ

સંતરંભાઃ સુલયન્તુ ચઃ પરમલ્લુપ્તગ્રિપદ્મસઃ ॥૪૩॥

જેમના મુખ પર રહેલ કેશવાળાઓને જરથો વીજળાઓના મંડળ જેવાં વિકરાળ લાગે છે, જેણે નેત્રોની લાલાશને લીધે અગ્નિનો આડંબર ધારણ કર્યો છે અને જેણે તીક્ષ્ણ નખથી શત્રુની છાતી ફાડી નાખી છે; એવા નૃસિંહ ભગવાનના ક્રોધથી પ્રગટ થયેલા

વેગો તમને મુખી કરશે કે જે વેગોને કારણ પ્રચંદ બનતી ગળાની ચર્મનાથી દિગ્ગજોના પ્રગટ થયેલા ખર્ષો ઠરાઈ જતા હતા. ૪૩

દૈત્યાનામધિપે નચ્ચાકુરકુટીકોળપ્રવિષ્ટાત્મનિ

સ્ફારીમૂતકરલકેતરસટાસંધાતધોરાકૃતઃ ।

સક્રોધેં ચ સવિસ્મયં ચ સગુરુગ્રીહં ચ સાન્તઃસ્મિતં

ક્રીઢાકેતરિણો હરેર્વિજયતે તત્કાલમાલોકિતમ્ ॥૪૪॥

બ્યારે દૈતરાજ હિરણ્યકશિપુ નાશ થવાના ભયને કારણે નૃસિંહ ભગવાનના નખાકુરકુટીકોટડીના એક ખૂણામાં પેસી ગયો, ત્યારે શત્રુને નહિ ભેગવાથી તેમની નજર અસંત ક્રોધથી ભરાઈ ગઈ, વિસ્મય પામવા લાગી, અત્યંત લાજ પામવા લાગી તેમ જ અંદરથી મંદ હાસ્ય કરવા લાગી. એની નજરવાળા નૃસિંહ ભગવાન ખૂબ જ રૂઢીને પહોળા થયેલી વિકરાળ કેશવાળાના જથ્થાથી ઘેર આકાર ધારણ કરે છે. તેમનું તે તરફળ વિચિત્ર બનેલું નિરીક્ષણ વિજય પામે છે. ૪૪

કિં કિં સિંહસ્તતઃ કિં નરસદશશ્વપૂર્વે ચિત્રં ગૃહીતો

નૈતાદ્યકાપિ જીવોડ્મુતમુતપનય મે દૈવ સંપ્રાપ્ત પયઃ ।

વાપં વાપં ત્ર વાપીત્યદ્દહદ્દહદ્દા કર્કશઃ નચ્ચાના

મિત્યં દૈત્યેન્દ્રવક્ષઃ સ્વરમુલ્લનચરેન્નિર્ગિવાન્યઃ સ ચોડ્યાવ

‘અરે શુ છે, શુ છે?’ સિંહ છે, ‘તેથી શુ

થઈ?’ ‘અરે! આ તો માણસના જેવા આકારનો

વિચિત્ર સિંહ છે.’ ‘તેને પકડો કે નહિ?’ ‘આપણે

એવા કાંઈ અહુલુત જીવને પકડ્યો નથી.’ ‘તેને અહીં

ખેંચી લાવો!’ ‘મહારાજ! આ આવી પહોંચ્યો,’

‘ધનુષ લાવ, ધનુષ લાવ.’ ‘નેત્રી પાસે ધનુષ્ય નથી

પણ્ય અરે! હાથ! હાથ! તેના નખોની કડકતા જ

કેટલી બધી છે?’ એ રીતે બેલતા હિરણ્યકશિપુની

છાતીમાં જેમણે તીક્ષ્ણ અગ્રગાળાના નખોથી થાપડ

મારી છે; એવા નૃસિંહ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરશે.

મૂયઃ કળઠાવધૂવિવ્યતિકરતરલોત્સંસનશ્વત્રમાલો

વાલેન્દુસુદ્રપટારણિતવદશદિશાદન્તિષ્ઠીતકારકારી ।

અવ્યાદ્યો દૈત્યરાજપ્રથમમયમુરિયાનચળટાનિનાદ્રો

નાદો દિધિન્નિભેદપ્રસરસરમસઃ કૂટકઠારવલ્યઃ ॥૪૬॥

બ્યારે નૃસિંહ ભગવાનનો વિશાળ કેટ વારંવાર

ઝેલતાં આકાશનાં નક્ષત્રો સાથે અથડાતો હતો ત્યારે

તે નક્ષત્રો જીએ જતાં બાલચંદ્ર સાથે ધસતા હતાં;

તેથી થતા ધૂધરીઓ જેવા અશબ્દોથી દેશે દિશાઓના

ઠાધીઓને જે બરાડા પડાવતો હતો; તેમ જ જેનો

પ્રચંદ વેગ દેશે દિશાઓની બાંતોને તોડી નાખતો હતો,

તેવો તૃસિંહ ભગવાનનો નાદ તમારું રક્ષણ કરે' કે
જે નાદ હિરણ્યકશિપુને યમપુરી તરફ મોકલવા માટેના
પ્રથમ પ્રયાણના ચંદાનાદ જેવો લાગતો હતો. ૪૬
અન્તઃક્રોધોજિહ્વાનગ્નવલનભવશિલાકારજિહ્વાવલીદ-
મૌઢવદ્વાગ્નઢમાન્ઢઃ પૃથુમુચનગુદાગમ્ભીરનાવઃ ।
દૃષ્યત્પારીન્દ્રમૂર્તિર્મુરજિદવતુ વઃ સુપ્રમામણ્ડલીમિઃ
હુર્વન્નિર્ધૂમધૂમધ્વજનિચિતમિવ વ્યોમ રોમચ્છટાનામ્ ॥
જેની જીભ અદર વધી રહેલ કોષરૂપા અગ્નિની
જ્વાળા જેવી લાગે છે; તેવી જીભથી જે જ્વાળાકાળી
વિશાળ પામને ચાટી રહેલ છે; જેનો નાદ જ્વાળાકાળી
મોટી શુદ્ધાનો અદર ગળના કરી રહ્યો છે અને તે
પોતાની કૃષ્ણવાળીની જાણથી ભરેલી કાતિઓના મંડોલ-
થી આકાશને ધુમાડા વિના પ્રકાશતા અગ્નિઓથી
ભરપૂર બનાવી દે છે; એવા ત્રવ ભરેલ સિંહની આકૃતિ-
ને ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે.
'પાયાન્માષ્ટમગ્નેત્રો જગદ્વિભમસૌ યત્તનૂશ્મહાચિ-
ર્જ્વાલાજાલાવલીદં થત મુવિ સકલં વ્યાકુલં કિંન મૂયાત્
ન સ્પષ્ટેદાશુ તરયાધિકવિકટસટાકોટિમિઃ પાટ્યમાના
વિન્દોરાનન્દકન્દાત્કુપરિ લુહિનાસારસંકોટટ્ટિમિઃ ॥૪૮
હિરણ્યકશિપુનો સંહાર કરવાને માટે જે કોષ
રૂપો; તેથી તૃસિંહ ભગવાનના શરીરમાંથી મોટી મોટી
જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને ખરેખર તેથી ઘેરાઈને
આપણું જગત ભડકે બળાને વિહવળ બની ગયું હોત;
પરંતુ તે જ વખતે અત્યંત લાળી અને વિકટ એવી
કૃષ્ણવાળીઓની અણીઓથી ચંદ્રમંડળ ફાટી પડવા લાગ્યું
અને તેમાંથી હિમવર્ષ ધારાઓની અખંડ વૃદ્ધિ થવા
લાગી. જે એમ ન બન્યું હોત તો આપણું જગત ભડકે
બળા બન; એવા માયાવી તૃસિંહ ભગવાન સર્વ જગત-
નું રક્ષણ કરે. ૪૮

પ્રામન અવતાર

અહ્મિદ્વદૌ હરેશ્વર્વમુક્ષિતો વલિનિમદે ।
વિધિવિષ્ટપદ્મસ્ય નાલદળ્હો મુદેષ્ટુ નઃ ॥૪૯॥
જ્યારે બાળગામને નિઝદ કરવા માટે વામન
મગવાને પોતાનો ચરણરૂપી દંડ જીઓ કર્યો, ત્યારે તે
પ્રહારના આસનરૂપી કમળના નાલદંડ જેવો લાગતો
હતો; તે અમને આનંદ આપે. ૪૯
પ્રત્યયોપનયપ્રકાશિ વિલસદ્રશ્મસ્ફુરત્કૌસ્તુભં
નિર્ન્નામિસરોજકુહ્મલપુટીગમ્ભીરસામધ્વનિ ।
પાત્રાવાતિસમુત્સુકેન વલિના સાનન્દમાલોકિતં
પાયાદઃ ક્રમવધમાનમહિમાશ્ચ મુરારેર્વપુઃ ॥૫૦॥

જ્યારે વામન ભગવાનનું શરીર કમથી વધી રહ્યું
હતું, ત્યારે ધાતીમાં પ્રકાશ આપતો કોસ્તુભાષિ વિશેષ
શોભી રહ્યો હતો, નાભિકમળની કળા પ્રગટ થતાં, અદર
રહેલ જ્વાળા સામગાન કરી રહ્યા હતા; એવા વામન
ભગવાનને 'મને દાન માટે અત્યંત યોગ્ય પાત્ર મળ્યું'
એ રીતે વિચારતા બલિરાજા આનંદપૂર્વક ભેઈ રહ્યા
હતા; તે વામન તમારું રક્ષણ કરે. ૫૦
હસ્તે શ્લોકિણાક્રિતોરૂપાવિમાકિર્મીરિતોર શ્વલો
નાભિપ્રેહ્લવલિર્વિલોચનયુગ્મોદ્ભૂતશીતાતપઃ ।
બાહુષ્ણાશ્રિતવેષ્ણુ એવ તદિતિ વ્યાક્ષિય વાન્યં કવે-
સ્તારૈરચ્યયેનૈર્હરન્વલિમનઃ પાયાજગદ્ગમનઃ ॥ ૫૧ ॥
જ્યારે બલિના યશમા વામન ભગવાન આવ્યા ત્યારે
શુકાચાર્યે કહેવા લાગ્યા કે, 'આ તો દેવતાઓએ જેમના
બાહુઓનો આશ્રય લીધેલો છે તે વિષ્ણુ ભગવાન છે ।
જુઓ ને । તેના હાથમાં શશોના ધસારાના ચિહ્ન છે,
કોસ્તુભાષિ છુપાયો છે, તેની રાતી પ્રભાથી છાતી
કાબરચીતરી દેખાય છે, નાભિની અંદર કમળ છે તેથી
ત્યાં ભગવાન આવે છે તેમ જ જાને આપોમાંથી ઠંડી
અને ગરમી સાથે પ્રગટ થાય છે, માટે સૂર્ય અને ચંદ્રની
ખાતરી કરાવે છે.' તે રીતના વાર્તા બલિરાજાએ
સાંભળ્યા નહિ; કારણ કે વામન ભગવાને જીયા અવાજે
વેદાધ્યયન કરવાથી બલિરાજાનું મન ઢરી લીધું હતું
તે વામન ભગવાન જગતનું રક્ષણ કરે. ૫૧
સ્વસ્તિ સ્વાગતમર્થ્યં વદ વિમો કિં દીપતાં મેદિની
કા માત્રા મમ વિક્રમત્રયપદં વત્ત જલં દીપતામ્ ।
મા દેહીત્યુશનાવવીઢરિરયં પાત્રં કિમસ્માત્પરં
વેત્યેવં વલિનાર્ષિતો મલ્લયુલે પાયાસ્સ વો વામનઃ ॥૫૨
'કરપાણી !' 'ભલે પધારાં.' 'હું' વાયક છુ.'
'મહારાજ ! કહો, હું શું આપું ?' 'પૃથ્વી આપો.'
'કેટલી ?' 'મારા ત્રણ પગલાં ભરાય તેટલા' 'આપી !'
'મારા હાથના પાણી આપો.' એ પ્રમાણે બલિરાજા
અને વામનજી વચ્ચે વાતલાપ થતો હતો, ત્યારે શુકો
ચાર્યે જણવ્યું કે, 'આપીશ ના, આ તો વિષ્ણુ છે;
પરંતુ 'ને વિષ્ણુ હોય, તો પછી એનાથી વધારે સારો
અધિકારી બીજો કોણ મળશે ?' એમ જણાવીને બલિ-
રાજાએ યશમંડપમાં જેનું પૂજન કર્યું છે, એવા વામન
ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૫૨
વદ્વાગ્નદ્વજદળ્હઃ શતધૃતિમવનામ્મોહો નાલદળ્હઃ
ક્ષોળીનોરૂપદળ્હઃ શ્વરદ્મરસરિત્ત્રિકાવેતુદળ્હઃ ।
જ્યોતિશ્ચકાક્ષદળ્હઃભિમુવનવિજયસ્તમ્બદળ્હઃડહ્નિદળ્હઃ
શ્રેયશ્ચેવિક્રમત્તે ચિતરતુ ત્રિનુદ્ધેપિણં કાલદળ્હઃ ॥

બ્યારે વામનજીએ એક પત્રકું ભર્યું, ત્યારે તેમને તે ચરણદંડે બ્રહ્માંડરૂપી વિશાળ છત્રના દંડ જેવો, બ્રહ્માજીના નિવાસરૂપી કમળના નાલદંડ જેવો, પૃથ્વીરૂપી નાકાના સદંદડ જેવો, આકાશચાંચી ઝરતી ગંગાજીના ધવલ વસ્ત્રરૂપ ધમના દંડ જેવો, નક્ષત્ર બ્યોતિષ્કંડના ચાકડાના ખીલા જેવો, ત્રણેય લોકના વિજયસ્થંભ જેવો અને રાક્ષસોના કાલદંડ જેવો લાગતો હતો તે તમારું કથ્યાણ કરો. ૫૩

ચસ્માવાનામતો ઘાં ગરુડમણિશિલાકેતુવળ્લયમાના-
દાક્યોતન્ત્યાવભાસે સુરસરિદમલા વૈજયંતીવ કાન્તા ।

ભૂમિષ્ઠો યસ્થયાન્યો મુવનગૃહમહાસ્તમ્ભશોમાં દ્યાનઃ
પાતામૈતૌ પયોજોદરલલિતલૌ પદ્મજાહ્નવ પાદૌ ॥૫૪

તે વામનજીનો એક પત્ર ઈન્દ્રનીલમણિના પ્ત્રજદંડ જેવો શોભતો શોભતો જિએ ચઢીને છેવટના આકાશ-ભાગને ઢાંચવતો હતો અને તેમાંથી ઝરવા લાગેલી નિર્મળ ગંગા સુરોભિત પલાકા જેવી લાગતી હતી, અને બીજો પત્ર પૃથ્વી પર રહીને બ્રહ્માંડરૂપી ધરના મોટા થાંભલાની શોભાને વધારતો હતો; તે રીતે કમળના ગર્ભ સરખાં તળિયાંવાળો વામનજીના તે બંને પત્ર રક્ષણ કરો. ૫૪

કસ્તૂરં બ્રહ્મણપૂર્વઃ કઃ ચ તવ વસતિર્યાજિલા
બ્રહ્મસૃષ્ટિઃ, કસ્તે નાથો દ્યાનાથઃ કઃ ચ તવ જનકો
નૈવ તાતં સ્મરામિ । કિં તેઽઘીર્ષ્ટં દદામિ ત્રિપદ-
પરિનિતા ભૂમિરુપં કિમેતત્, ત્રૈલોક્યં ભાવગર્ભં
લલિમિદમવદ્ધામનો વઃ સ પાચાત્ ॥૫૫॥

‘મહારાજ ! તમે કોણ છો ?’ ‘હું અપૂર્વ (અદ્-
બુત) છું.’ ‘તમારો નિવાસ ક્યાં છે ?’ ‘બ્રહ્માની
સઘના સદિ મારા નિવાસસ્થ છે.’ ‘તમારા સ્વામી
કોણ છે ?’ ‘હું અનાથ છું.’ ‘તમારા પિતા ક્યાં
છે ?’ ‘મને મારા પિતા યાદ આવતા નથી.’ ‘કઈ મન-
ગમની ત્રીજ હું તમને આપું ?’ ‘મારાં ત્રણ પત્રલાં
જેટલી પૃથ્વી આપો.’ ‘આટલી થોડી પૃથ્વી શા માટે
માંગો છો ?’ ‘અરે ! એ તો મારે માટે ત્રણ લોક છે.’
એ રીતે બહિરાગને જેણે અભિપ્રાયવાણા ઉત્તરે આપ્યા
છે તે વામનજી તમારું રક્ષણ કરો. ૫૫

પરશુરામ

હુલાચલા યસ્ય મહીં દિજેશ્વઃ પ્રયજ્જલતઃ સીમ-
સ્પત્સ્વમાપુઃ । વમુરુક્તસર્ગજલં સમુદ્રાઃ સ રૈણ્કેયઃ
ધ્રિયમાતનોતુ ॥ ૫૬ ॥

પરશુરામ બ્યારે

માંમાં ત્યારે હિમાલય વગેરે મોટા મોટા પર્વતો જ
મીમાડાના પથરારૂપ બની ગયા હતા અને સંકલ્પો કરીને
પૃથ્વી પર જે જલ રેખાં, તે જ સમુદ્રરૂપ બની ગયાં
હતાં; તે પરશુરામ તમને સંપત્તિ આપે. ૫૬

કિં દોષ્યાં કિમુ કાર્સુકોપનિપદા ભર્ગવસાદૈનર્કિ
કિં વેદાધિગમેન માશ્વતિ મૃગોર્વશે ચ કિં
જન્મના । કિં વાનેન મમાદ્મુતેન તપસા પીઢાં
કૃતાન્તાઽપિ ચૈદ, વિપ્રાણાં કુરુતે કિમપ્યનુશયો
રામસ્ય પુણ્યાતુ વઃ ॥ ૫૭ ॥

હવે જો કાળ પશુ આવીને બ્રાહ્મણોને પીકાં આપી
રહે, તો પછી મારા આ બંને હાથનું કામ શું ? મારો
ધનુર્વેદનો અભ્યાસ નકારો ભય ! મારી પર શિવે કૃપા
કરી છે, તેનું પ્રયોજન શું ? મેં જે વેદોનો અભ્યાસ
કર્યો છે, તે પશુ વધા જ ગણાય ! પ્રખ્યાત ભૂમુવંશમાં
મારો જન્મ થયો છે, તે પશુ નિરર્થક બને ! બંને મેં
જે અદ્ભુત તપ કર્યું છે, તે પશુ નકારું જ બની
ભય ! આ રીતે પરશુરામના મનમાં જે ગંભીર વિચાર
રહેલો છે, તે તમારું પોષણ કરો. ૫૭

નાશિષ્યઃ કિમમૂઢઃ કિમભયભ્રાપુત્રિણી રેણુકા
નામૃદ્ધિશ્ચમકાર્મુકં કિમિતિ વઃ ધ્રીનાતુ રામત્રવા ।
વિપ્રાણાં પ્રશ્નિમંદિરં મણિગણોન્મિત્રાણિ વળ્લહૃતે-
નાચ્ચીનાં સમયા યમોઽપિ મહિષેનાન્માંસિ નોત્પ્રાહિતઃ ॥

પાડાગો ઉપર મણિઓના સમુદ્ધ લાદવામાં આવ્યા
લેખ અને સમુદ્રોનાં જલની પખાલો ભરવામાં આવી
લેખ; એવા પાડાગોને યમરાજ બંને હાથોને બ્રાહ્મણોને
ધેર લઈ ભય, એવી આગ બે હું યમરાજને ન આપું
તો પછી સદાશિવ શિષ્ય વિનાના રહે, તે સારું ! રેણુકા
પુત્ર વિતાની રહે, તે સારું ! અને જગલ ધનુષ્ય વિનાનું
રહે તે સારું ! એ રીતે જે પરશુરામનાં મનમાં લગ્ન
ઉત્પન્ન થઈ છે, તે તમારું રક્ષણ કરો. ૫૮

પાયાદો જમદગ્નિર્વંશવિલકો વીરક્ષતાલકુલો
રામો નામ મુનીશ્વરો નૃપવંશે ભાસ્તુકારાયુધઃ ॥
યેનાશેપહતાહિતાદ્ધરુષિરેઃ સંતર્પિતાઃ પૂર્વજા
મક્ત્યા વાશમલે સમુદ્રવસના મૂર્દ્ધન્તકારીકૃતા ॥

જેણે પોતાના હાથે મારી નાખેલા સર્વ શત્રુઓના
લોહીથી પોતાના પૂર્વજોનું તપશ્ચ કર્યું છે અને અશ-
મેષ યત કરીને બ્રાહ્મણોને સમુદ્રરૂપી વખવાળા પૃથ્વી
લકિતથી આપી દીધી છે, તેવા જન્મદક્ષિ વંશમાં તિશ્ક-
રૂપ, વીરમતથી શોભતા એવા અને જેણે ક્ષત્રિયોને
મારવા માટે યજ્ઞકના કુહાડાને આયુધ બનાવ્યું છે, એવા
પરશુરામ તમારું રક્ષણ કરો. ૫૯

દ્વારે કત્પતરં ગૃહે સુરગૌં ચિન્તામણીનદ્વદે
પીયૂષં સરસીપુ વિપ્રવદને વિચાશ્રવત્તો દશ ।
एवं कर्तुमयं तपस्यति भृगोर्वैशाखंतमो मुनिः
पायाद्दोऽखिलगजकक्षयकरो भूदेवभूपामणिः ॥

ભુગુપત્રમાં અગ્રસર, બ્રાહ્મણના શિરોમણિ અને
પદ્મા ક્ષત્રિયોના ક્ષય કરનાર પરશુરામ એટલા માટે
તપ કરી રહ્યા હતા કે, 'બ્રાહ્મણોને એકએક ઘેર કલ્પ-
વૃક્ષ રોપાય, દરેકના આંગણમાં કામધેનુ બંધાય, બ્રાહ્મણો-
નાં બધાં જ આશ્રુભાગમાં ચિંતામણિઓ ભડાય,
બ્રાહ્મણોનાં ધરનાં તળાવમાં અશ્રુત ભરી દેવાય તેમ જ
દરેક બ્રાહ્મણના મુખમાં ચોદેવ વિદ્યાઓ દાખલ થાય'
એવા તપસ્વી પરશુરામ તમારે રક્ષણ કરે. ૬૦

નો સંધ્યા સમુપાસ્યતે યદિ તદ્વા લોકપાવાદાન્નયં
સા ચેત્સ્વીક્રિયતે ભવિष्यति तदा राजन्ययीजे नतिः ।
इत्थं चिन्तयतश्चिरं भृगुपुतेर्निग्रासकोष्णीकृतो
नेत्रान्तःप्रतिबिम्बशानसलिलः संध्याञ्जलिः पातु वः ॥

'ને સંધ્યાની ઉપાસના કરવામાં આવે નહિ, તો
હોડા નિંદા કરે, એ પ્રકારનો ભય રહ્યા કરે છે અને
જે સંધ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તો ક્ષત્રિયોના
મૂળ પુરુષ સૂર્યને નમસ્કાર કરવા પડે છે.' એ પ્રકારે
બ્યારે પરશુરામ સાંધા વિચારમાં પડી ગયા ત્યારે અર્ધ-
આપવા માટે તૈયાર કરેલ સંધ્યાની અંજલિ સાંધા
નિઃશ્વાસને કારણે ગરમ થઈ ગઈ અને તેની અંદર
પોતાનાં નેત્રોત્પ્રતિબિંબ પડવાથી શાતા જળવાળી થઈ
ગઈ; એવી સંધ્યાંજલિ તમારું રક્ષણ કરે. ૬૧

અગવાન રામચંદ્ર

बन्वामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् ।

जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥ ६२ ॥

જેમણે મહાદેવના પ્રચંડ ધનુષ્યને લાગી નાખ્યું
અને ચંદનરૂપ બનીને અનંકી-સીતાના હૃદયને આનંદ
આપ્યો, એવા રઘુનંદન રામચંદ્રને અમે નમીએ છીએ.

मुनो रामपदान्मोजं रेणवो यद्य संततम् ।

कुर्वन्वि कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेघिनः ॥ ६३ ॥

અરણ્યમાં ગૃહસ્થ બનીને રહેલા જોતમ વગેરે
ઋષિઓ કુમુદના નેત્રી જેના પર પ્રીતિ કરે છે, જેના
ચરણના રજકણો જંગલમાં સતત ફેલાય છે; એવા
રામચંદ્રના ચરણકમળને નમસ્કાર છે. ૬૩

स्वर्णेणाजिनशयनो योजितनयनो दशस्यदिग्भागे ।

सुहृद्वलोकितचापः कोऽपि दुराणः स नीलिमाश्रणम् ॥

એણે સોનાના મુગ્ધચર્મ પર શયન કર્યું છે, જેની
નજર રામણની લંકા તરફ દબેલી છે; જે વારંવાર
પોતાના ધનુષ્યને નજા કરે છે અને અદ્ય ભાગ્યવાળા
જેને મેળવી શકે એમ નથી; એવા નીલવર્ણ (રામચંદ્ર)
મારું શરણ છે. ૬૪

अधिपञ्चवटीकुटीरवर्तिस्फुटितेन्दीवरसुन्दरोर-
मूर्तिम् । अपि लक्ष्मणलोचनैकसख्यं भजत ब्रह्म
सरोरुहायताक्षम् ॥ ६५ ॥

જે પંચવટીની અંદર પશુશાળામાં રહે છે, વિકસેલ
છંદીવર નામના શ્યામ કમળ જેવી જેની મુંદર અને
વિશાળ મૂર્તિ છે. લક્ષ્મણનાં નેત્રોની સાથે જે મુખ્ય
મિત્રતા ધરાવે છે અને જેનાં નેત્રો કમળ જેવાં
વિસ્તીર્ણુ છે; એવા પરબ્રહ્મ રામચંદ્રને ભજે. ૬૫

कनकनिकपभासा सीतयालङ्घिताङ्गो

नवकुवलयदामत्रयामवर्णभिरामः ।

अभिन्न इव विद्युन्मण्डितो मेघखण्डः

शमयतु मम तापं सर्वतो रामचन्द्रः ॥ ६६ ॥

જેની કાંતિ કસોટી પર પડેલી સોનાની રેખા જેવી
છે; એવાં સીતાજીએ જેને આલિંગન આપ્યું છે અને
જેનો શ્યામ, મુંદર વર્ણ નવા કુવલય નામનાં કમળો-
ની માળા જેવા છે તેથી તે ભણે કે વીજળીથી શોભી
રહેલો નવાં વાદળોના ખંડ હોય, એવા લાગે છે; તે
શ્રીરામચંદ્રજી મારા સઘળા સંતાપોને શાંત કરો. ૬૬

परिणयविधौ भुङ्क्त्वानङ्गद्विषो धनुरमतो

जनकमुत्तया दत्तां कण्ठे स्रजं हृदि धारयन् ।

कुसुमधनुया पारोनेव प्रसह्य वशीकृतोऽ-

वनतवदनो रामः पायात् त्रयाविनयान्वितः ॥ ६७ ॥

બ્યારે રામ સદાશિવના ધનુષ્યનો બંગ કપાં પછી
સીતાજીએ કંઠમાં પહેરાવેલી માળાને હૃદયમાં ધારણ
કરતા હતા; ત્યારે તે માળાને લીધે લમ સમયે ભણે
કે તેમને કામદેવે બળાત્કરથી ગ્રામાં પાંશ નાખીને
વશ કર્યા ન હોય અને તેથી લગ્ન અને વિનયથી
જેનું મુખ નમ બનેલ છે; એવા રામચંદ્રજી તમારું
રક્ષણ કરો. ૬૭

उत्कुलामलकोमलोत्पलद्वयामाय रामामनः-

कामाय प्रथमाननिर्मलगुणग्रामाय रामात्मने

योगारूढमुनीन्द्रमानससरोरुहाय संसारवि-

ष्वंसाय सुन्दरोजसे रघुकुलोत्तंसाय पुंसे नमः ॥ ६८ ॥

જેનો દેહ વિકસિત, નિર્મળ અને કામળ એવા
નીલ કમળના પાંદડા જેવા શ્યામ છે; જે સ્ત્રીઓનાં

અંતઃકરણેને કામદેવ જેવા લાગે છે; જે રાજાને સની જેમ યોગારૂઠ બનેલ મુનિવરોનાં અંતઃકરણેથી સરોવરોમાં વિહાર કરે છે; ભક્તવ્રતોના જન્મ-મરણરૂપ સંસારનો નાશ કરે છે અને જેનું તેજ અત્યંત પ્રકાશમાન છે; એવા રઘુકુવમાં ઉત્તમ પુરુષને નમસ્કાર. ૬૮

યો રામો ન જપાન વશ્સસિ રણે તં રાવળં સાયકે-
દ્વયસ્ય પ્રતિવાસરં વસતિ સા તત્સ્યા હ્રદં રાવણઃ ।

યદ્યાસ્તે ભુવનાવલી પરિવૃતા દીપેઃ સમં સપ્તમિઃ
સ શ્રેયો વિદધાતુ નસ્ત્રિભુવનત્રાણેકચિન્તાપરઃ ॥ ૬૯ ॥

રાવણ સદા સીતાજીનો વિચાર કરે છે; માટે રાવણુના હૃદયમાં સીતાજી વસે છે અને સીતાજીના હૃદયમાં હું 'વસુ' છું અને મારા હૃદયમાં સાતેય દીપેઃ હશે લોકોના પંકિત વસે છે; એમ વિચાર કરીને જેણે યુદ્ધમાં બાણોથી રાવણુની છાતી પર પ્રહાર કર્યો નથી અને એ રીતે સદા જેને ત્રણેય લોકોના રક્ષણની ચિંતા રહેતી છે; એવા રામચંદ્રજી અમારું કલ્યાણ કરો.

રાવ્યં યેન પટાન્તલમવૃણવચ્ચક્યં ગુરોરાક્ષયા
પાયેયં પરિગૃહ્ય કાર્મુકવરં ધોરં વનં પ્રસ્થિતઃ ।

સ્થાવીનઃ શશિમૌલિભાપવિષયે પ્રાપ્તો ન વૈ વિક્રિયાં
પાપાદઃ સ વિનીપળામ્રજનિહા રામાભિધાનો હરિઃ ॥

વસ્ત્રને છેડે વળગી રહેલ ખડક ખખેરી નખાયા એટલી સરળતાથી જેણે પિતાની આજ્ઞાથી રાજ્યને છોડી દીધું; જે ધોર ભયંકર વનમાં ગયા; ત્યારે ભાથા તરીકે જેમણે ફક્ત ઉત્તમ ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું; જે પોતે સ્વાધીન હતા; તે છતાં સદાશિવના ધનુષની બાબતમાં જરા પણ અહંકાર પામ્યા નહોતા, એવા રામાવતાર વિષયુ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરો, કે જેમણે વિલી-પણુના મોટા ભાઈ રાવણુને સંહાર કર્યો. ૭૦

કારુણ્યામૃતનીરમાગ્રિતજનશ્રીચાતકાનન્દવૃદ્ધ
શાક્ષાંલખડલપામમ્બુજમવામીન્દ્રાદિવર્દ્ધૈષ્ટદમ્ ।
ચારુત્તેરમુલોહસજ્જનકજાસૌદામિનીશોભિતં
શ્રીરામામ્બુદમાગ્રયેઽલિલજગત્સંસારતાપાપહમ્ ॥ ૭૧ ॥

સમસ્ત જગતના જન્મમરણરૂપ સંસારના સંતાપ-ને હરી દેનાર તે ભગવાન રામચંદ્ર મેઘરૂપ બનેલ છે; જેનાં જળ દયારૂપી અમૃત છે, જે ભક્તલોકરૂપી ચાતકોને આનંદ આપે છે, જેણે શાંતધનુષ્યરૂપી ઇશ્વરુપને ધારણ કર્યું છે, જે સદા, અગ્નિ, ઇંદ્ર વગેરે દેવોરૂપી મયુરોની મનમગ્ની ક્ષત્રાંજલિ પૂરી કરે છે, જે સુંદર મંદોદરપ્રથમી શોભતા યુગવાળાં સીતાજી-

રૂપી વીજળીથી શોભી રહ્યા છે; એવા ભગવાન રામ-ચંદ્રનો હું આશ્રય લઉં છું. ૭૧

કૂર્મો મૂલવદાલવાલવદપાંરાદિલતાવદિશો
મેઘાઃ પલ્લવવત્સૂતફલવત્ત્રક્ષત્રસૂર્યન્દવઃ ।

સ્વામિન્ય્યોમતઃ ક્રમે મમ કિયાન્નૃત્વેતિ ગાં મારુતેઃ
સીતાન્વેષણમાદિશન્દિશતુ ઘો રામઃ સલજ્ઞઃ શ્રિયમ્ ॥ ૭૨ ॥

જ્યારે ભગવાન રામચંદ્રે સીતાજીની શોધ કરવા માટે હતુમાનને આજ્ઞા આપી, ત્યારે હતુમાને જણાવ્યું કે, 'હે ભગવન! જેના મૂળરૂપે કાચબો છે, ક્યારારૂપે સમુદ્ર છે, લતાઓરૂપે દિશાઓ છે, પલ્લવોરૂપી મેઘો છે, ફૂલ-ફળરૂપે સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો છે; એવા વૃક્ષરૂપે બનેલ પ્રજાંકને કેકનું, તે તો કોણમાત્ર છે?' એ રીતે હતુમાનની વાણી સાંભળીને લલિતજાત પ્રયેલ રામચંદ્રજી તમને સંપત્તિ આપો. ૭૨

एतौ द्वौ दशकण्ठकण्ठकदलीकान्तरफान्तिच्छिद्यौ
घेदेहीकुचकुम्भकुङ्कुमरजःसान्द्रारुणाङ्गाङ्कितौ ।

લોકત્રાણવિધાનસાધુસવનપ્રારમ્ભયૂપૌ મુઝૌ
દેવાસ્તામુરુચિક્રમૌ રુણપતેઃ શ્રેયોસિ ભૂયોસિ વગા ॥ ૭૩ ॥

જે ભગવાન રામચંદ્રની બે ભુજઓ રાવણુના કશ કંઠોરૂપી કેળનાં વનોની શોભાને કાપી નાખનારી બની છે; સીતાજીના કુચકુંભ પરના કેસરની ધાંટી રતાશથી ચિન્દવળા બની છે; 'જગત્ત્વ' રક્ષણ કરતું' એ જ ઉત્તમ યશ છે, એમ માનીને તેના યશસ્તંભ-યુગ્મ બન્યા છે; એ રીતનાં અત્યંત પરાક્રમ કરનારી બને ભુજઓ તમને ધણું કલ્યાણ આપો. ૭૩

કલ્યાણાનાં નિધાનં કલિમલમથનં પાવનં પાવનાનાં
પાયેયં ચમ્પુમુક્ષોઃ સપદિ પરપદપ્રાપ્તયે પ્રસ્થિતસ્ય

વિભ્રામસ્થાનમેકં કવિવરચંચસાં જીવનં સજ્જનાનાં
વીજં ધર્મેત્રમસ્ય પ્રમથતુ ભવતાં ભૂતયે રામનામ ॥ ૭૪ ॥

ભગવાન રામચંદ્રનું નામ કલ્યાણોના ભંડારરૂપ છે, કળિયુગના મળાને વલોની દૂર કરનાર છે, પવિત્ર વસ્તુઓથી પણ પવિત્ર પરમપદ મેળવવા માટે મોક્ષના માર્ગે પ્રસ્થાન કરનાર મુયુષ્મજોનાં ભાથું છે; ઉત્તમ કવિઓની વાણીનું વિચારમસ્થાન છે, સજ્જનોનાં જીવનરૂપ છે અને ધર્મરૂપી વૃક્ષના ખીંચરૂપ છે; તે રામનામ તમને સંપત્તિ આપો. ૭૪

કલ્યાણોહાસસીમા કલયતુ કુશલં કાલમેષામિરામા
કાચિત્સાફેત્વધામા ભવગહનગતિક્ષાન્તિદારિપ્રણામા ।
સૌન્દર્યેહીણકામા ધૃતજનકમુતાસાદરાપાદ્ધધામા
દિશુ પ્રચ્યાતભૂમા દિવિપદ્મિનુતા દેવતા રમનામા ॥

એવા એક દેવ છે, જેમનું નામ રામ છે, તે કલ્યાણના ઉલ્લાસની સીમારૂપે છે, શ્યામ મેઘ સમાન સુંદર છે, 'સાહેત' અર્થાત્ અયોધ્યા નામની નગરીમાં રહેનાર છે, સંસારરૂપી જંગલમાં ભટકતા ભક્તજનોના પરિશ્રમને હરનાર છે, સૌંદર્યને કારણે કામદેવને પણ લગવે છે, સીતાજીનાં પ્રેમભરેલાં કટાક્ષોને પાત્ર છે, તેમની કીર્તિ દિશાઓમાં પ્રખ્યાત છે અને દેવો જેમની સ્તુતિ કરે છે, એવા રામ તમારું કલ્યાણ કરે. ૭૫

યોડ્ઠા યોદ્ધાવૃષ્ટીન્તંસપદિ પલ્મુજઃ સંપરાચે પરા ચે
ચેનાયેનાશ્રિતાનાં સ્તુતિવનમિતેશનચાપેન ચાપે ।
લક્ષ્મણકાર્હર્તા કકુભિ કકુભિ યઃ કાન્તયા સીતયાસી-
દ્વનો દ્વનોઽથ દૃષ્ટઃ સ વિશુરવતુઃ સ્વઃસમાયઃ સમાયઃ ॥

સર્વની સાથે વેર રાખનાર રાક્ષસ ભતિના યોદ્ધાઓને જેણે યુદ્ધભૂમિમાં ઘુસત જ આપ્યા હતા; સદાશિવના ધનુષ્યને નમાવીને જેણે આશ્રિત-ભક્તજનોની સ્તુતિ મેળવી હતી, લંકાના અલંકારો જેણે હયાં હતા, પ્યારાં સીતાજીનો વિયોગ થવાથી જે ખૂબ જ દુઃખી થયા હતા અને દિશાદિશાએ રખડતા બેવામાં આવ્યા હતા, એવા દેવોની સહાના સ્વામી ભગવાન રામચંદ્ર સીતાજી સહિત તમારું રક્ષણ કરે. ૭૬

ઋક્ષાણાં મૂરિધાન્નાં શ્રિતમધિપતિના પ્રસ્ફુટ્ક્રીમતાંર
સ્ફારં નેત્રાનલેન પ્રસમનિયમિતોઽપમીનબ્બજેન ।

રામાયચં પુરારેઃ કુમુદશુચિ લસન્નીલસુગ્રીવમન્નં
પ્રાવન્નં વાપિ સૈન્યં દશવદનશિરશ્ચેદેદતુ શ્રિયેઽસ્તુ ॥

(એક અર્થ) જેનો આશ્રય વિશાળ તેજવાળાં નક્ષત્રોના અગ્રેસર ચંદ્રે લીધો છે, જેના નેત્રની કીકીઓ લયંકર રીતે ચમકી રહી છે, ધનુષ્યને સજ્જ કરનાર કામદેવને જેણે બળાત્કારે ઝડપમાં લીધો છે એવા ત્રીજા નેત્રના અશિથી જે દીપી રહ્યા છે; જે પાર્વતીને આધીન છે, જેનો દેહ કુમુદ જેવો શ્વેત છે, જે નીલકંઠથી શોભી રહ્યા છે અને રાવણ પોતાનાં દશ માથા જેની કૃપા મેળવવા કાપી નાખ્યાં હતાં એવા સદાશિવનું અંગ તમારું કલ્યાણ કરે. (બીજો અર્થ) જેનો આશ્રય મોટી શક્તિવાળા રીંછોના અધિપતિ ભંબુવાને લીધો છે, જે સેનામાં 'તાર' નામનો લયંકર વાનર દીપી રહ્યો છે, જેણે બળાત્કારે પુલ બાંધીને જોયા જળવાળા સમુદ્રને નિવાનિત કર્યો છે, જે 'નલ' નામના સેનાપતિથી શોભી જોડે છે, જે રામને આધીન રહે છે, જે 'કુમુદ' નામના સેનાપતિથી સુંદર લાગે છે, જેમાં 'નીલ' તથા 'સુગ્રીવ' નામે વાનરો શોભી રહ્યા છે અને જે રાવણનાં મસ્તક કાપવાને કારણે

થયેલું છે એવું વાનરોનું સૈન્ય તમારું કલ્યાણ કરે.

યસ્તીર્થાનામુપાસ્ત્યા ગલિતમભરં મન્યતે સ્મ સ્વમેવ
નાજ્ઞાસીજિહ્વિરે યન્મમ ચરણજઃ પાદપૂતાન્યમૂનિ ।
પાદસ્પર્શેન કુર્વન્ઞાતિતિ વિષદિતપ્રાવમાવામહલ્યાં
કૌશલ્યાસૂતુરુનં વ્યપનયતુ સ વઃ શ્રેયસા ચ શ્રિયા ચા ॥

ભગવાન રામચંદ્ર ત્યારે તીર્થયાત્રા કરતા હતા ત્યારે એમ માનતા હતા કે આ તીર્થોના સેવનથી મારા મળનો ભાર હાર થયો છે; પણ એવું નહોતા માનતા કે, 'આ સધળાં તીર્થો મારા ચરણના રમણના સ્પર્શથી પવિત્ર થયેલાં છે' અને હતા પણ જેણે પોતાના ચરણના સ્પર્શની સાથે જ અહલ્યાને શિલાપથથી મુક્ત કરી હતી, એવા કૌશલ્યાના પુત્ર ભગવાન રામચંદ્ર લક્ષ્મી કે કલ્યાણમાં જે કંઈ તમારી જીજ્ઞાસ હોય તેને દૂર કરે. ૭૮

સીતાજી

હનુમ્નૃ કુચસીમ્નિ પત્રમકરં દૃષ્ટ્વા હઠાલિજ્જનાત્
કોપો માસ્તુ પુનર્લિલામ્યસુમિતિ સ્મેરે રઘુનાં વરે ।
કોપેનારુણિતોઽબુપાતવલિતઃ પ્રેમ્ણા ચ વિસ્તારિતો
દત્તો મૈથિલકન્યયા વિશતુ નઃ ક્ષેમં કદાશ્ચકુરઃ ॥

ત્યારે સીતાજી વિશેષ માન ધારણ કરતાં હતાં ત્યારે ભગવાન રામે તેમને બળાત્કારે આસિંગન આપ્યું તેથી તેમના કુચમંડલ પરની પત્રરેખા લુછાઈ ગઈ; તે જોઈને ભગવાને બાળ્યાવું કે, 'દેવી! કોપ ન કરો; હું ફરીથી પત્રરેખા દોરી આપીશ' અને ભગવાન રામચંદ્ર હસવા લાગ્યા; તે સમયે તેમની પર સીતાજીને કટાક્ષપાત કર્યો કે જે દાખને કારણે રાતો થયો હતો; આંસુને કારણે તૂટી ગયો હતો અને પ્રેમને કારણે વિસ્તાર પામ્યો હતો; તે કટાક્ષપાત તમારું કલ્યાણ કરે. ૭૯

હનુમાન

અશેપલંકાપતિસૈન્યહન્તા શ્રીરામસેવાચરણૈકર્તા ।
અનેકદુઃસ્વાહતનોક્રમોસાસ્વસીંહન્યામ્સવ સૌહ્યકર્તા ॥
જેણે રાવણના સઘળા સૈન્યને હણી નાખ્યું છે, જે ભગવાન રામચંદ્રની સેવામાં સદા તત્પર રહે છે અને જે દુઃખોથી પીડાતા અનેક ભક્તજનોનાં કલ્યાણ કરે છે, એવા હનુમાન તમને સુખ આપે. ૮૦

કૃતક્રોધે ચસિન્નમરનગરી મહ્નલરવા
નવાતહ્નકા લંકા સમજનિ વનં વૃધ્વતિ સતિ ।
સદા સીતાકાન્તપ્રણતિમતિવિહ્યાતમહિમા
હનુમાનવ્યાઢઃ કષિકુલશિરોમળનમણિઃ ॥૮૧॥

અને એથી તો સરગ ગીતે બની ગયેલી પત્રધાને
પણ ને લૂછી નાખે છે એવા ગોપાનવેશધારી વિષ્ણુ
ભગવાન વિજય પામે છે ૯૩

કઠિનતરદામવેદનલેસાસદેહદાયિનો યસ્ય ।

રાજન્તિ વલિવિમદ્ગ્ના સ પાતુ દામોદરો ભવત ॥૧૪

જેના ઉદર પર સ્વાભાવિક ત્રણ વધીએ પડેલી
છે, પરંતુ અત્યંત યજ્ઞ દેહી બાધવાને કારણે બધે
કે નજીક જાઓ ન પરી હોય એવા ન દેહ આપે છે
તે દામોદર ભગવાન તમારે રક્ષણ કે ૯૪

રિપ્તોડસિ મુદ્ધ શૈલ વિષ્ણુમો વચમિતિ વદત્સુ
શિથિલ્લમુજ । મરુમ્મત્રિનતશાહુપુ ગોપેપુ હસન્હરિ
ર્જયતિ ॥ ૧૫ ॥

જ્યાર ગોવાળાએ જાણ્યું કે તમે ધાકડા હરો
માટે ગોવર્ધન પર્વત છોડી શો ધાકડીવાળ મુધી અમે
ઉપાડી ગયાશું ' ત્યાર ભગવાને પાન નો હાથ જગ
પોષેા શો એનામા તો જિયા ના ગોવાળાના
હાથ ભારને લીધ નથી જવા લાગ્યા એથી જ હસી
રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિજય પામે છે ૯૫

નીત નવનવમીત કિયદિતિ પૃષ્ઠો યશોદયા કૃષ્ણ ।

ઇયદિતિ ગુરુનનસસદિ કરધૃતરાધાપયોધર પાતુ ॥

જ્યાર યશોદાએ પૂછ્યું કે 'તમે તાણુ માખણ
કેટલું લઈ ગયા, ત્યાર સર્વે વડીન જનોની વચમાં
ભગવાન કૃષ્ણે પોતાના હાથથી રાધાના સ્તનનો સ્પર્શ
કરીને જાણવું કે 'આટલે લીધ છે એવા શ્રીકૃષ્ણ
સર્વંતુ રક્ષણ કરે ૯૬

રાધામધુસૂદનયોરુદિનમુપચીયમાનસ્ય ।

પ્રણયતરોરિવ કુસુમ મિથોડગ્લોકસ્મિત પાયાત્ ॥૧૭

રાધા અને શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ એ વૃક્ષરૂપે છે અને
તે વૃક્ષ પ્રતિદિન વધતુ બધ છે તે બન ને પરસ્પર
બેઠીને મદહાસ્ય કરે છે તે તો પ્રેમરૂપી વૃક્ષનું ફળ
છે તે સર્વંતુ રક્ષણ કરે ૯૭

શ્રુતિમપરે સ્મૃતિમપરે ભારતમપરે મંજન્તુ ભવમીતા ।
અહમિહ નન્દ વન્દે યસ્યાલિન્દ પર વ્રહ્મ ॥ ૧૮ ॥

સ સારથી ભવભીત બનેલ કેટલા જનો વેદાને
કેટલા ધર્મશાસ્ત્રને અને કેટલાક મહાભારતને સેવે છે,
તો ભલે એવે પણ હું તો નદને જ પ્રણામ કરું છું
કે જેના આગસામા સ ક્ષાત્ર પરબ્રહ્મ લીના છે ૯૮

તપ કૈન તપોભિ ફલિત તદ્વોપનાલાનામ્ ।

લોચનયુગલે યાસામજ્જનમાસીનિરજ્જન વ્રહ્મ ॥ ૧૯ ॥

તપ તો ધણાએ કર્યું હશે, પણ ગોપપ્રાસિકાઓન
તપ ખરેખર સફળ થયું કારણ કે તેમના બને તેમના
શ્રામસ્વરૂપ નિંજ જન ધણ અ જનરૂપ બની ગયા ૯

સ્તનધયન્તે જનનીમુદ્ગાબ્જ, વિલોક્ય મન્દસ્મિત
મુજ્જ્વલાક્ષમ્ । છશન્તમન્ય સ્તનમદ્ગુલીમિર્વન્તે
યશોદાક્ષમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જ્યાર ભગવાન યશોદા માતાના બોળામાં બિરાજીને
એક સ્તનને ધારી રહ્યા છે ત્યાર માતાના મુખને
બેઠીને મદ મદ હમી રહ્યા છે અને પોતાની આગળી
ઓથી ખીજ સ્તનનો સ્પર્શ કે છે એવા સુશોભિત
શરીરવાળા શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું ૧૦૦

મુજપ્રમાદષ્ઠ ડ્વોધગામી સ પાતુ વ ફલ
રિપો કૃપાણ । ય પાશ્વજન્યપ્રતિવિમ્બમજ્જવા ધારા
મ્મસ ફેનમિવ વ્યનન્તિ ॥ ૧૦૧ ॥

કસને મારવા માટે કૃષ્ણે પોતાનું ખગ જીવું
હું તે ખગ પોતાના વિશાળ હૃદયની પ્રતિધી
રોલતા દડ જેવું લાગતું હતું અને પાંચજન્ય નામના
શખમા તેવું પ્રતિમિ બ પડતું હતું તેથી બધે કે
જલધારાનું વિશાળ શીલું હોય તેવું તે ખગ લાગતું
હતું તે તમારું રક્ષણ કરે ૧૦૧

વિહાય પીયૂષરસ મુનીશ્વરા, મમાઠપ્રિરાજીવ
રસ પિવન્તિ કિમ્ । ઇતિ સ્વપાદામ્બુજપાનકૌતુકી
સ ગોપશલ શ્રિયમાતતોતુ વ ॥ ૧૦૨ ॥

મુનિવરો અમૃતના રસને છોડીને મારા મરણ
કમળના રસને પીએ છે તો લલા! તેમા કેવો સ્વાદ
હતો? એમ વિસ્મય પામીને બધે કે પરીક્ષા લેવા
ચાહતા હોય તેમ પોતાના ચરણકમળને મુખમાં મૂકીને
ચૂસી રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારી મ પતિને
વિસ્તાર કરે ૧૦૨

વિલિહ્ય સત્વા કુચકુન્ભસીન્નિ પત્રાવલિ
ન્યાસમિપેળ રાધામ્ । લીલારવિન્દેન તયા સરોપ
પાયાદ્વિમુ કોડગ્મિહન્યમાન ॥ ૧૦૩ ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પાનની રેખાઓ દેરવાને બઢાને
સસલામાના કૃષ્ણ પત્ર રાધાને દેહી રહ્યા હતા ત્યારે
સત્તામાએ રોષે ભરાયા હોય એવા મિત્રથી ને ભગ
વાનને કમળથી માર્યા તે સર્વંતુ રક્ષણ કરે ૧૦૩

કુશિત્વાધરપુટન પૂર્યન્વશિકા પ્રચલદ્વગુલિપદકિ ।
મોહ્યન્નિરિત્ત્વામલોચના પાતુ કોડપિનવનીરદછલ્લિ ॥
જે બને અધરમા વાસગીને સખીને તેમા સ્વર
પૂરે છે અને તેની પગ આગળાઓ નચાવે છે તેમ બ

વર્ષ સ્ત્રીઓને મુગ્ધ કરે છે, તેવાં નવીન મેઘ જેવી
 િતિવાળા ભગવાન સર્વત્ર રક્ષણ કરે. ૧૦૪

અતસીકુમુમોપમેયકાન્તિયેમુનાતીરકદ્વમૂલવર્તી ।
 નવગોપવધૂવિનોદશાલી વનમાલી વિતનોતુ મદ્ગલંઘન ॥

જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ અળસીનાં પુષ્પ જેવી છે,
 જે યમુનાને કિનારે રહેલ કદંબની નીચે ઊભા છે અને
 જીવાન ગોપીઓને વિનોદ કરાવી રહ્યા છે; એવા
 વનમાળી ભગવાન કૃષ્ણ તમારું મંગલ કરે. ૧૦૫

ગાયન્તીનાં ગોપસીમન્તિનીનાં સ્ફોટાકાંકશ્યામ
 ક્ષિરોલ્લમ્બમાલામ્ । નિશ્ચાશ્વત્યામાત્મલક્ષ્મીચરિન્દ્રે
 કુર્વન્નવ્યાદેવકોનન્દનો વઃ ॥ ૧૦૬ ॥

જે ગાયન કરતા ગોપીજનોની પ્રજા અલિસાપાથી
 ભરેલાં, નેત્રારૂપી ભ્રમરાઓની હારને પોતાના મુખરૂપી
 કમલમાં સ્થિર કરી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું
 રક્ષણ કરે. ૧૦૬

પુજીભૂતં પ્રેમ ગોપાન્નનાનાં મૂર્તિભૂતં માગધેયં
 યદૂનામ્ । ઈકીભૂતં ગુપ્તવિચં શ્રુતિનાં ઇયામીભૂતં
 મદ્ગલ મે સંનિષ્પત્તામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

જાણે કે ગોપીજનોના પ્રેમ એકઠો કરવામાં ન
 આવ્યો હોય; જાણે કે યાદવોડું ભાગ્ય મૂર્તિરૂપ બન્યું
 ન હોય; અને જાણે કે શ્રુતિઓનું ગુપ્ત ધન એક રેકાણે
 રહેલું ન હોય, તેવા સ્થામ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ મારા હૃદયમાં
 નિવાસ કરે. ૧૦૭

આનન્દમાદધતમાયતલોચનાનામાનીલમાવલિત
 કન્થરમાસર્વશમ્ । આપાદમાસુકુટમાકલિતામૃતૌઘ-
 માકારમાકલયતામસુમાન્તરં નઃ ॥ ૧૦૮ ॥

જે વિશાળ નેત્રવાળા ગોપીજનોને આનંદ આપે
 છે, જેનું આપું શરીર શ્યામ છે, જેની ગર્દન વગેલી
 છે, જેણે વાંસળીને ધારણ કરી છે, પગથી તે અસ્તક
 સુધીનું જેનું શરીર અચૂના સમહરૂપ જ છે; એવા
 આકાર અમારા આ અંતઃકરણને આકર્ષિત કરે. ૧૦૮

ત્વાં પાતુ નીલનલિનીદલદામકાન્તેઃ કૃષ્ણસ્ય
 પાણિસરસીરુહકોશવન્ધઃ । રાધાકપોલમકરીલિલિખનેપુ
 યોડ્યં કર્ણવર્તસકમલં વિપુત્રીચકાર ॥ ૧૦૯ ॥

જેની કાંતિ નીલકમળનાં પત્રોની માળા જેવી
 રનામ છે; એવા શ્રીકૃષ્ણના હસ્તરૂપી કમળને કોશવન્ધ
 તમારું રક્ષણ કરે; જેણે રાધાના ગલ પર પત્રની
 રેખા દોરતા રાધાના કાનમાં આબૂપણ તરીકે રહેલ
 વિરતીયું કપડું હાથે. ૧૦૯

અમિનવનવનીતપ્રીતમાતામ્રનેત્રં વિકચનલિન-
 લક્ષ્મીરપર્ધિ માનન્દવક્રમ્ । હૃદયભવનમધ્યે યોગિ-
 મિર્વ્યાનગમ્યં નવગગનતમાલશ્યામલં કંચિદીદં ॥ ૧૧૦ ॥

જે તામ્ર માખણથી પુશ થાય છે, જેનાં નેત્ર
 રાતાં છે, જેનું આનંદિત મુખ ખાલેલા કમળની શાભાને
 ધારણ કરે છે, જે યોગીઓને હૃદયની અંદરના ધ્યાન
 વડે પ્રાપ્ત થાય છે અને જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ
 શરદક્ષત્રના આકાશ જેવી તથા તમાલ જેવી છે;
 એવા શ્રીકૃષ્ણની હું સ્તુતિ કરું છું. ૧૧૦

અમિનવનવનીતસ્નિગ્ધમાપીતદુર્ગ્યં
 દધિકૃણપરિદિધ્યં મુગ્ધમદ્ગલ મુરારેઃ ।
 વિશતુ ભવનકુચ્છલેદિતાપિચ્છગુચ્છલ્લખિ
 નવશિષિપિચ્છલાલિચ્છલં વાંછિતં વઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જે તામ્ર માખણથી સ્નિગ્ધ બનેલું છે, જેણે સારી
 પેટે દૂધ પીધું છે, જે દહીંની કણીઓથી ખરડાયેલું
 છે; જે ત્રણ લોકની કણે છેદનારું છે, જેની તમાલના
 ગુચ્છ સરખી કાંતિ છે, અને જેને મોરપિચ્છનું ચિહ્ન
 છે; એવું શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર અંગ તમારા મનોરથોને
 પૂરા કરે. ૧૧૧

કનકકલશસ્વચ્છે રાધાપયોધરમળ્હલે ।
 નવજલચરચામામાત્મચુતિં પ્રતિવિચ્ચિતામ્ ॥
 અસિતસિચ્ચદ્રાન્તદ્રાન્ત્યા મુહુર્મુહુરુચ્ચિપજ્જયતિ ।
 જનિતઘ્રીઢાહાસઃ પ્રિયાહસિતો હરિઃ ॥ ૧૧૨ ॥

રાધાના સ્તનમંડલ સુવર્ણના કળશ જેવાં સ્વચ્છ
 છે; તેમાં નવા મેઘ જેવી પોતાની શ્યામ કાંતિને પ્રતિ-
 બિંબિત થયેલી નોંધને શ્રીકૃષ્ણ તેને શ્યામ વસ્ત્ર સમજીને
 વારંવાર ઊંચી કરવા મથી રહ્યા છે; તે નોંધને રાધાએ
 તેમની મશકરી કરી એટલે જેને લાજ અને સ્મિત
 પેદા થયાં છે; એવા શ્રીકૃષ્ણ વિજય પામે છે. ૧૧૨

લલિતગમના નાર્યો રાજન્મનોજનિતાન્તભાઃ ।
 મુરતિસદૃશસ્તાઃ સન્મુલ્લયો ભવાતપિ તદ્મુલે ॥
 વનમુવમિતો ગેહાદેકો ન ગચ્છતુ માં વિને-
 ત્યસકુદુદિતઃ પુત્રઃ પિત્રા જયત્યનયો હરિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પિતા નંદરાયજી પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર
 ઉપદેશ આપતા હતા કે, ‘તમે મારા પિતા એકલા
 વનમાં જાઈ દિવસ બેસો નહીં; કારણ કે ગોપીઓ લલિત
 ગમનવાળી છે, તેમની કાંતિ કામદેવથી પણ અત્યંત
 સુશોભિત છે; તે રતિના જેવી સુંદર છે અને તેમનાં
 મુખ સુકોમળ છે અને તમારું મન લલિત ગાનમાં

કુશળ છે, કામદેવથી પણ તમે વિશેષ શોભો છો અને તમે રમણક્રિયામાં યોગ્ય છો. એમ વારંવાર કહેવામાં આવેલા નિર્દોશ શ્રીકૃષ્ણ કથાથી કરો. ૧૧૩

દેવઃ પાયાત્પયસિ વિમલે ચામુને મજ્જતીનાં
ચાચન્તીનામનુનયપદૈર્વૈશ્ચિતાત્મ્યશુકાનિ ।

લજ્જાલોલેરલસવલિતૈરહનિમપત્તશ્ચવાળે-

ગોપશ્ચીનાં નયનકુસુમૈરઙ્ગિતઃ કેશવો નઃ ॥૧૧૪॥

ગોપીઓ યમુનાના નિર્મળ જળમાં હૈસ સુધી ડૂબીને જિભેથી હતી અને કૃષ્ણે હારી લીધેલાં વસ્ત્રોને કાલાવાલા-ભયાં વચ્ચેથી પાછા ખાતરી હતી; એવાં ગોપીજનોનાં લજ્જાથી ચપળ, સ્તંભ-સારિત્વક ભાવથી શોભતાં તેમ જ કામદેવને જગડતાં એવાં નેત્રાંશી પુષ્પોથી પૂજાયેલા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૪

ધૃન્દારણ્યે તપનતનયાતીરવાનીરકુજ્જે

ગુહ્યમન્નજુન્નમરપટલીકાકરીકેલિમાજિ ।

આમીરાણાં મધુરમુરલીનાદસંમોહિતાનાં

મધ્યે ક્રીડન્નવતુ નિયતં નન્દગોપાલચાલઃ ॥૧૧૫॥

જુદાવનમાં મુદર યુન્નરવ કરતી લમરોની હારના મધુર સ્વથી યુગ્મ જડતા એવા યમુનાના કિનારા પરના નેતરના કુન્નજા શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓની વચ્ચે ક્રીડા કરી રહ્યા છે અને તેમને મુરલીના મધુર નાદથી મોહ પમાડી રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ બધાનું સદા રક્ષણ કરો. ૧૧૫

શિરદ્વિચ્છાયાં કૃષ્ણઃ ક્ષણમકૃતરાધાચરણયો-

મુંજાલ્લિચ્છાયામિયમપિ તદ્વીયપ્રતિકૃતૌ ।

इति क्रीडाकोपे निमृत्तमभयोरण्यनुनय-

પ્રસાદૌ જીયાસ્તામપિ ગુરુસમર્થ સ્થિતવતોઃ ॥

રાધા અને કૃષ્ણ બંને વડીલજનો પાસે જિભા હતા; પરંતુ રાધા પ્રેમને કારણે અપ્રાપ્ત હતા; તેમને રીઝવવા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના શિરની છાયા ઘડીભર તેમના ચરણમાં કરી; તે બોધને રાજ થયેલાં રાધાએ શ્રીકૃષ્ણના પડ-છાયા પર પોતાની બુજસતાની છાયા કરી, એ રીતે ચરસપરસ કરેલ વિનય અને પ્રસાદ વિજય પામે. ૧૧૬

अवेमव्यापाराकलनमतुरीरस्पर्शमचिरा

दन्तुन्मीलतन्तुप्रकरघटनायासमसकृत् ।

વિપીદ્વાષ્ટ્રાલીવિપવપનયૈકપ્રણયિનઃ

પટાનાં નિર્માણં પતગપતિકેતોરવતુ નઃ ॥૧૧૭॥

જ્યારે કોરવોની સમામાં દ્રોપદીની લાજ લુટાવા લાગી, ત્યારે તેની વિપતિ દૂર કરવામાં તત્પર થયેલા શ્રીકૃષ્ણે નવા વસ્ત્ર બનાવવા માંડ્યા; તે બનાવટમાં

વણવાના દંડને કાંઈ વ્યાપાર નહોતો, તુરી નામના વણવાના યંત્રો સ્પર્શ પણ નહોતો તેમ જ વાણુ-તાણુને ગોડવાનો કાંઈ શ્રમ નહોતો; એવા શ્રીકૃષ્ણની બનાવટ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૭

કપોલે પત્રાલીં પુલકિનિ વિધાતું વ્યવસિતઃ

સ્વયં શ્રીરાધાયાઃ કરકલિતર્વાર્તિમધુરિપુઃ ॥

અમૂઢ્ઢન્નૈર્ઘનિહિતનયનઃ કમ્પિતમુજ-

સ્તવૈત્સામર્થ્ય તદમિનવરૂપસ્ય જયતિ ॥૧૧૮॥

રાધાના પુલકિત થયેલ માલ પર જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પત્રની રેખા ફેરવા હાથમાં પીછી લઈને બેઠો, ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ અશ્વત્થામ મુખ્યદર્શમાં લાગી ગઈ અને તેમનો હાથ કંપવા લાગ્યો; તેથી તે પત્રરેખા ફેરી શક્યા નહિ; એ રીતનું રાધાનું અભિનવ રૂપવાણું સામર્થ્ય વિજય પામે છે. ૧૧૮

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः

स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुवा मुद्रित इव ।

મુજાપીઢક્રીડાહતકુલચલપીઢકરિણઃ ।

પ્રકીર્ણામૃગિન્દુર્જયતિ મુજદન્ધો મુરજિતઃ ॥૧૧૯॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે લીલા કરતા કરતા હાથના દખાણથી કુલચાપીઢ હાથીને મારી નાખ્યો, ત્યારે તેમનો વિશાળ બુજદંડ લોહીના બિદુઓથી છંટાઈ ગયો; તે બળે છે જ્યલદમીએ વિખેરેલા વડપૃક્ષના પુષ્પોથી પૂજાયો હોય અને બળે છે હાથીની સાથે સંગ્રામ કરવાના આનંદને લીધે પોતે જ સિન્દૂરથી રંગાયો ન હોય, તેવો દખાતો હતો; તે બુજદંડ વિજય પામે છે. ૧૧૯

सुपर्णस्वर्णाद्रौ रचितमणिशृङ्गं जलधिजा-

मुखाम्भोजे शुद्धो निगमबिलसत्पञ्जरशुक ।

ત્રિલોકીકસ્તૂરીતિલકકમનીયો ઘ્રજવધુ-

વિહારી શ્રીકૃષ્ણો દિશતુ ભવતાં શર્મ સતતત્મ ॥૧૨૦॥

જેમ મોનાના સુમેર પર્વત પર ધંદનીલમણિનું ચિખર શોભે તેમ ગરડ પર શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ કમળમાં લમરો જોએ તેમ લલ્હીના મુખકમલના રસનું પાન કરના શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ પિંજરામાં પોપટ શોભે તેમ વેદોમાં શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; તેવા ત્રણ લેહરૂપી નાયિકાના તિલકની જેમ શોભતા અને ગોપીજનો સાથે વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું અખંડ કથાણું કરો. ૧૨૦

अर्घ्यैर्मदुरमन्त्रं वनमुवः श्यामास्तमालद्रुमै-

नर्तकं भीरुरयं त्वमेव तदिदं राघे गृहं प्रापय ।

જેમણે ક્રોધ કરીને રાવણની અશોકવાટી ભાંગવા માંડી, ત્યારે દેવોની નગરીમાં દૃઢહિમા નાદ થયા હતા અને લંકા નગરીમાં નવી પીઠા બીણ થઈ હતી; એવા હનુમાણ કે જે સીતાપતિ રામના પ્રણામ અને પદાનથી વિખ્યાત મહિમાવાળા બન્યા છે અને જે વાનરકુળના શિરોગણિ છે, તે તમારી રક્ષા કરે. ૮૧

રામ અને કૃષ્ણ

જાતઃ કાકોદ્રો યેન દ્રોઘાપિ કરુણાત્મના ।

પૂતનામારણલયાતઃ સ મેડ્સુ શરણં પ્રમુઃ ॥૮૨

જેણે દોષ કરનાર એવા કાગડાને કે કાલિયનાગ)નેા કરુણા કરીને ઉદ્ધાર કર્યો અને જે પવિત્ર નામવાળા ('પૂતનામાં') બનીને કે પૂતનાને મારીને રણમાં વિખ્યાત થયા; તેવા ભગવાન રામ કે કૃષ્ણ મારું શરણુ હો. ૮૨

મર્દિતરાવણકંસૌ સરયૂયમુનાવિહારિણૌ દેવૌ ।

અર્પિતવિપ્રકુમારૌ હરિપતિહરિકૈતનપ્રિયૌ વન્દે ॥

રાવણ કે કંસનું મર્દન કરનારા, સરયુમાં કે યમુનામાં વિહાર કરનારા, ફરી જીવતા કરીને શ્રાહ્યુને તેના પુત્ર આપનારા, એવા હનુમાનજી કે અર્જુન પર પ્રેમ કરનાર ભગવાન રામ કે કૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું.

યઃ પૂતનામારણલયકીર્તિઃ કાકોદ્રો યેન વિનીતવર્ષઃ ।

યશોદયાલકૃતમૂર્તિરવ્યાત્પતિર્દૂનામથવા રણૂનામ્ ॥

જે પૂત (પવિત્ર) નામવાળા બનીને કે પૂતનાને મારીને રણમાં કીર્તિ મેળવનારા છે, કાગડા કે કાલીય નાગનેા જવ જેણે ઉનાર્યો છે, જેની મૂર્તિ યશ અને દયાને કારણે કે યશોદા માતાને કારણે શૈલી રહી છે. એવા રણકુલના કે યદુકુલના પતિ સર્વનું રક્ષણ કરે.

શ્રીકૃષ્ણ

इन्दीवरदलदयाममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

बन्दाहजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥८५॥

જે નીલકમળના પત્ર જેવા સ્થામણુદર છે, લક્ષ્મીને પરમ આનંદ આપનાર છે અને ભક્તજનોને કંપજી સમાન છે એવા શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું. ૮૫

देवः पायादपायात्रः स्मेरन्दीवरलोचनः ।

संसारव्यान्तविष्यसहस्रः कंसनिपूतनः । ८६॥

જેના નેત્ર વિકન્નિત નીલકમળ જેવા મુદર છે અને આત્મરૂપી અપકારનેા નાશ કરવામાં જે સર્વ-સ્વરૂપ છે, એવા કંસનેા નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ અમને સર્વે હુઃખોથી બચાવે. ૮૬

पातु वो जलदयामाः शार्ङ्गज्यापातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तन्माश्रित्वारो हरिवाहवः ॥

જે મેઘના જેવા સ્થામ છે. શાર્દૂજ ધનુષની દોરીના આધારોથી જે કઠોર થયા છે અને તથા લોકરૂપી મંડપની જે સ્તંભરૂપ બનેલ છે; એવા શ્રીકૃષ્ણના માર બાહુઓ તમારું રક્ષણ કરે. ૮૭

दर्पणार्पितमालोक्य मायालीरूपमात्मनः ।

आत्मन्येवानुरक्तो वः शिवं दिशतु केशवः ॥८८॥

પોતાનું મોહિનીસ્વરૂપ દર્શણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું જોઈને જે પોતામાં જ આસક્ત થયા હતા, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું કલ્યાણ કરે. ૮૮

हृदयं कौस्तुभोद्भासि हरेः पुष्पातु वः धियम् ।

राधाप्रवेशरोधाय दत्तमुद्रमिव त्रिधा ॥८९॥

હૃદયનીજે રાધાના પ્રવેશને અટકાવવા માટે રાખેલું જાણે કે સીવ ન હોય, તેવા કોસ્તુભમુદ્રિથી જેનું હૃદય શોભી રહ્યું છે, તે શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય તમારી લક્ષ્મીને વધારે. ૮૯

वेहि मत्कन्दुकं राधे परिधाननिगूहितम् ।

इति विस्त्रंसयन्नीवीं तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु नः ॥९०

‘રાધા! તમે તમારા વસ્ત્રમાં મારો દડો છુપાવી રાખ્યો છે, તે આપો,’ એમ બોલીને જે રાધાનાં વસ્ત્ર ખેંચી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમને આનંદ આપે.

मीमांसाणवत्तोमं लसद्वर्कं तर्कपद्मस्य ।

वेदान्तविपिनसिंहं वन्दे गोविन्दसामिघं ब्रह्म ॥

મીમાંસાશાસ્ત્ર એ સમુદ્રરૂપે છે અને ભગવાન તેની વૃદ્ધિ કરનાર ચંદ્રરૂપ છે; તર્કશાસ્ત્ર એ કમળ છે અને ભગવાન તેને વિકાસ કરનાર સૂર્યરૂપ છે; વેદાંત એ વનરૂપે છે અને ભગવાન તેમાં વાસ કરનાર સિંહરૂપ છે; એવા ગોવિંદ નામના બ્રહ્મને હું વંદન કરું છું.

अवलोकितमनुमोदितमालिङ्गितमङ्गनाभिरनुरागैः ।

अधितृन्दावनकुञ्जं मरकतपुञ्जं नमस्त्यामः ॥९२॥

વંદાવનની કુંજગલીઓની અંદર અનેક સ્ત્રીઓએ જેને પ્રેમથી જોયા છે, અનુમોદન આપ્યું છે અને આલિંગન આપ્યું છે; એવા ધંત્રીભમણિના પુનઃસ્વરૂપ કૃષ્ણને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ૯૨

मकरीविरचनमङ्गथा राधाकुचकलशपीडनव्यसनी ।

ऋजुमणि रेराजं लुम्पनहृदवेपो हरिर्जयति ॥ ९३ ॥

‘લાવ, હું પત્રજેખા દોરું’ એમ મુક્તિ કરીને જેને રાધાના કુચકુલને દનાવવાનું વ્યસન પડ્યું છે

અને એથી તો સરળ રીતે બની પ્રયેલી પત્રરખાને
પણ ને લક્ષી નામે છે; એવા ગોપાનવેશધારી વિદ્યુ
ભગવાન વિજય પામે છે ૯૩

કઠિનતરદામવેદનલેલાસંવેદ્યદાયિનો યસ્ય ।

રાજન્તિ લલિલિમદ્ગઃ સ પાતુ દામોદરો મયતઃ ॥૧૪

જેના ઉદર પર સ્વાભાવિક તણ વહીઓ પડેલી
છે; પરંતુ અત્યંત કઠણ દોરી બાધવાને કારણે બહુ
કે તણ નેખાઓ ન પડી હોય, એવા ન દેહ આપે છે,
તે દામોદર ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૯૪

લિલ્લોડસિ મુશ્ચ શૈલં વિશ્વમો વયમિતિ વદસ્તુ
શિશ્નિભુજઃ । મસ્તુમવિનતવાહુપુ ગોવેપુ હસન્હરિ
જયંતિ ॥ ૧૫ ॥

જ્યારે ગોવાળોએ જણાવ્યું કે ‘તમે યાકાના ડોરા
માટે ગોવર્ધન પર્વત છોડી શો થાડીવાર બુધી અને
ઉપાડી ગયોશું.’ ત્યાં ભગવાને ખાન નો હાથ જગા
પોએ હશે એટલામાં તો જોયા કેના ગોવાળોના
હાથ ભારને લીધે નમી જવા લાગ્યા એથી ને હસી
રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિજય પામે છે ૯૫
નીત નયનવનીતં કિયવિતિ પૃષ્ઠો યગોદયા કૃષ્ણઃ ।

હ્યદિતિ મુરુજનસંસદિ કરધૃતરાધાપયોધરઃ પાતુ ॥

જ્યારે યશોદાએ પૂછ્યું કે ‘તમે નાભું માખણ
ફેટણું લઈ ગયા, ત્યાં સર્વે વડીલ જનોની વચ્ચે
ભગવાન કૃષ્ણે પોતાના હાથથી રાધાના સ્તનનો સ્પર્શ
કરીને જણાવ્યું કે ‘આટલું લીવું છે’ એવા શ્રીકૃષ્ણ
સર્વતું રક્ષણ કરે. ૯૬

રાધામધુસૂદનયોરનુદિનમુપચીયમાનસ્ય ।

પ્રણયતરોરિવ કુલુમં મિથોડ્વલોકસ્મિતં પાયાત્ ॥૧૭

રાધા અને શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ એ વૃક્ષરૂપે છે અને
તે વૃક્ષ પ્રતિદિન વધતું બધ છે. તે બંને ને પરસ્પર
જોઈને મંદહાસ્ય કરે છે, તે તો પ્રેમરૂપી વૃક્ષનું ફૂલ
છે તે સર્વતું રક્ષણ કરે. ૯૭

શ્રુતિમપરે સ્મૃતિમપરે મારસમપરે મજન્તુ મવમીતાં ।
અહમિદ્ નન્દં વન્દે યસ્યાલિન્દે પરં વ્રજા ॥ ૧૮ ॥

સંસારથી ભવભીત બનેલ કેટલાક જનો વેદોને,
કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રને અને કેટલાક મહાભારતને એવે છે,
તો ભલે સેવે; પણ હું તો નંદને જ પ્રણામ કરું છું;
કે જેના આગળમા સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ લીલા કરે છે. ૯૮

તમં કેનં તપોભિઃ ફલિતં તદ્દોપશાલાનામ્ ।

લોચનયુગલે યાસામજ્ઞનમાસીનિરજ્ઞનં વ્રજા ॥ ૧૯ ॥

તપ તો ધણીએ કર્યું હશે, પણ ગોપબાલિદાસોનું
તપ ખરેખર સફળ થયું; કારણ કે તેમનાં બંને નેત્રોમા
આમસ્વરૂપ નિરંજન બ્રહ્મ અંબનરૂપ બની ગયા ૯૯

સ્તનંધયન્તં જનનીમુલાન્જં, વિલોક્ય મન્ડસ્મિત-
મુજ્જ્વલાદ્ગમ્ । સ્પ્રહન્તમન્યં સ્તનમદ્ગુલીમિર્વન્દે
યશોદાદ્ગમતં મુકુન્દમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જ્યારે ભગવાન યશોદા માતાના ખોળામાં બિરાજને
એક સ્તનને ધારી રહ્યા છે; ત્યાર માતાના મુખને
જોઈને મંદ મંદ હસી રહ્યા છે અને પોતાની આગળી-
ઓથી બીજા સ્તનનો સ્પર્શ કરે છે; એવા સુશોભિત
શરીરવાળા શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું. ૧૦૦

મુજપ્રભાદ્વદ્ધ ઇવોર્ધંગામી સ પાતુ વઃ કંસ
રિયોઃ કૃપણઃ । યઃ પાશ્વજન્યપ્રતિવિમ્નમ્બ્રહ્મા ઘાતા
મ્મસઃ કેનમિથ વ્યનક્તિ ॥ ૧૦૧ ॥

કસને મારવા માટે કૃષ્ણે પોતાનું અગ્ર ભીડું
વધું, તે અગ્ર પોતાના વિશાળ ભુજની કાંતિથી
સોલતા દંડ જેવું લાગતું હતું અને પાંચજન્ય નામના
સંખ્યામાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તેથી બહુ કે
જળધારાનું વિશાળ શીલું હોય; તેનું તે અગ્ર લાગતું
હતું, તે તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૧

વિદાય પીયૂષરસં મુનીશ્વરા, મમાક્રધિરાજીવ
રસં વિવન્તિ કિમ્ । ઇતિ સ્વપાદામ્બુજપાનકૌતુકી
સ ગોપચાલઃ ત્રિયમ્વત્તોનૌ વઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મુનિવરો અમૃતના રસને છોડીને મારા મરજી-
કમળના રસને પીએ છે, તો લલા! તેમાં કેવો સ્વાદ
હશે! એમ વિસ્મય પામીને બહુ કે પરીક્ષા લેવા
ચાહતા હોય તેમ પોતાના ચરણકમળને મુખમાં મૂકીને
ચૂસી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારી મંપતિને
વિસ્તાર કરે ૧૦૨

વિલિસ્ય મત્યાઃ કુચકુમ્ભસીન્નિ પત્રાવલિ
ન્યાસમિપેજ રાધામ્ । લીલારવિન્દેન તયા સરોપં
પાયાદિમુઃ કોડ્વ્યમિહન્યમાનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પતની રેખાઓ દોરવાને બદલે
સલ્લભામાના કુચ પર રાધાને દોરી રહ્યા હતા ત્યારે
સત્તનાનાએ રોપે ભરાયા હોય એવા મિત્રથી ને ભગ-
વાનને કમળથી માથો, તે સર્વતું રક્ષણ કરે. ૧૦૩

કુશ્ચિતાયરપુટન પૂરયર્વશિકાં પ્રલદ્દહગુલિપદકિં ।
મોહ્યન્નિરિલ્લવામલોચનાઃ પાતુ કોડ્વિપે નવનીરુદ્ધલ્ચિઃ ॥

જે બંને અંધરમાં વાસળીને ગળીને તેમાં રવર
પૂરે છે અને તેની પર આંખીઓ નથાવે છે તેમ બ

સર્વ સ્ત્રીઓને મુખ કરે છે, તેમાં નવીન મેઘ જેવી કાંતિવાળા ભગવાન સર્વત્ર રક્ષણ કરે. ૧૦૪

અતસીકુસુમોપમેયકાન્તિર્યમુનાતીરકદમ્યમૂલવર્તી ।
નવગોપવધૂવિનોદશાલી વનમાલી વિતનોતુ મજ્જલંઘઃ ॥

જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ અળસીમાં પુષ્પ જેવી છે, જે યમુનાને કિનારે રહેલ કદંબની નીચે ઊભા છે અને જુવાન ગોપીઓને વિનોદ કરાવી રહ્યા છે; એવા વનમાળી ભગવાન કૃષ્ણ તમારું મંગલ કરે. ૧૦૫

ગાયન્તીનાં ગોપસીમન્તિનીનાં સ્કીતાકાકુશ્મા
ક્ષિરોલમ્યમાલામ્ । નિશ્ચાચ્છત્યામાત્મવક્ત્રારવિન્દે
કુર્વન્નવ્યાહેવકીતન્વનો વઃ ॥ ૧૦૬ ॥

જે ગાન કરતા ગોપીજનોની પ્રજ્ઞા અભિલાષાથી ભરેલાં, નેત્રાર્પી ભમરાઓની ઠારને પોતાના મુખરૂપી કમલમાં સ્થિર કરી રહ્યા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૦૬

પુક્તીભૂત પ્રેમ ગોપાદ્વનાનાં મૂર્તીભૂત માગવેયં
યદૂનામ્ । ઈકીભૂત ગુમ્ભવિતં કૃતિનાં શ્યામીભૂતં
બ્રહ્મ મે સંનિષ્ઠતામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

જાણે કે ગોપીજનોનો પ્રેમ એકઠો કરવામાં ન આવ્યો હોય; જાણે કે યાદોત્તુ ભાગ્ય મુક્તિરૂપ અનુભવ ન હોય; અને જાણે કે કૃતિઓનું ગુપ્ત ધન એક ટકાણે રહેલું ન હોય, તેવા શ્યામ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ મારા હૃદયમાં નિવાસ કરે. ૧૦૭

આનન્દમાદધતમાયતલોચનાનામાનીલમાવલિઃ
કન્ધરમાત્તર્વશમ્ । આપાદમાસુકુટમાકલિતામૃતૌષ-
માકારમાકલયતામમુમાન્તરં નઃ ॥ ૧૦૮ ॥

જે વિશાળ નેત્રવાળા ગોપીજનોને આનંદ આપે છે, જેનું આખું શરીર શ્યામ છે, જેની ગર્દન વગેરે છે, જેણે વાંસળીને ધારણ કરી છે, પગથી તે મસ્તક સુધીનું જેનું શરીર અમૃતના સમુદ્રરૂપ જ છે; એવા આકાર અમારા આ અંતઃકરણને આકર્ષિત કરે. ૧૦૮

ત્વાં પાતુ નીલનલિનીદલદામકાન્તેઃ કૃષ્ણસ્ય
પાણિસરસીરૂઢકોશવન્ધઃ । રાષ્ટ્રાકપોલમકરીલિખનેપુ
યોડયં કળાવિર્લસકમલં વિપુત્રીચક્રાર ॥ ૧૦૯ ॥

જેની કાંતિ નીલકમળનાં પત્રોની માળા જેવી શ્યામ છે; એવા શ્રીકૃષ્ણના હસ્તાત્કી કમળો કોશરૂપ તમારું રક્ષણ કરે; જેણે રાધાના ગાલ પર પત્રની રેખા દોરતા રાધાના કાનમાં આજુબાજુ તરિકે રહેલ કમળને વિરતીથી ધ્યુનું હવું. ૧૦૯

અમિનવનવનીતપ્રીતમાતાપ્રનેત્રં વિકચનલિન-
લક્ષ્મીસ્પર્ધિ માનન્દવક્ત્રમ્ । હૃદયભવનમધ્યે યોગિ-

મિર્ચ્યાનગમ્યં નવગગનતમાલક્યામલં કંચિદંદ્રે ॥ ૧૧૦ ॥

જે તમા આખજુથી પુષ્પ થાય છે, જેનાં નેત્ર રાતાં છે, જેનું આનંદિત મુખ ખીલેલા કમળની શોભાને ધારણ કરે છે, જે યોગીઓને હૃદયની અંદરના ધ્યાન વડે પ્રાપ્ત થાય છે અને જેની શ્યામ સુંદર કાંતિ શરદઋતુના આકાશ જેવી તથા તમાલ જેવી છે; એવા શ્રીકૃષ્ણની હું સ્તુતિ કરું છું. ૧૧૦

અમિનવનવનીતસ્ત્રિધર્માપીતદુર્ગં
દુષ્કરુણપરિદિગ્યં મુગ્ધમજ્જં મુરારેઃ ।

દિશતુ મવનઋજુચ્છેદિતાપિચ્છગુચ્છહ્રિવિ
નવશિલ્પિષિચ્છાલાચ્છિતં વાંછિતં વઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જે તમા આખજુથી સ્તિપદ બનેલું છે, જેણે સારી પેઢે રૂઢ પીધેલું છે, જે હૃદયની કણીઓથી ખરકાયેલું છે; જે ત્રણ લોકની કળને છેદનારું છે, જેની તમાલના ચરચ સરખી કાંતિ છે, અને જેને મોરપિરબળું ચિહ્ન છે; એવું શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર અંગ તમારા મનોરથોને પૂરા કરે. ૧૧૧

કનકફલશસ્વચ્છે રાધાપયોધરમળહે ।

નવજલધરશ્યામામાત્મચુતિં પ્રતિવિમ્બિતામ્ ॥

અસિતસિચદપ્રાન્તપ્રાન્ત્યા મુહુર્મુહુરુક્ષિપજ્ઞયતિ ।

જનિતબ્રીહાહાસઃ પ્રિયાહસિતો હરિઃ ॥ ૧૧૨ ॥

રાધાના સ્તનમંડલ સુવર્ણના કળશ જેવાં સ્વચ્છ છે; તેમાં નવા મેઘ જેવી પોતાની શ્યામ કાંતિને પ્રતિ-
બિંબિત થયેલી નેત્રોને શ્રીકૃષ્ણ તેને શ્યામ વસ્ત્ર સમજીને વારંવાર જોતી કરવા મથી રહ્યા છે; તે નેત્રોને રાધાએ તેમની મશ્કરી કરી એટલે જેને લાજ અને સ્મિત પેદા થયાં છે; એવા શ્રીકૃષ્ણ વિષય પામે છે. ૧૧૨

લલિતગમના નાર્યો રાજન્મનોજનિતાન્તમાઃ ।

સુરતિસહસ્રસ્તાઃ સન્મુહ્યો ભવાનપિ તદ્દુન્વે ॥

વનમુવમિતો મોહાદેકો ન ગચ્છતુ માં વિને-

ત્યસક્રુદુદિતઃ પુત્રઃ પિત્રા જયત્યનયો હરિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પિતા નંદરાયન પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર ઉપદેશ આપતા હતા કે, ‘તમે મારા પિતા એકલા વનમાં ઝાઝા દિવસ જશે નહીં; કારણ કે ગોપીઓ લલિત ગમનવાળી છે, તેમની કાંતિ કામદેવથી પણ અત્યંત સુશોભિત છે; તે રતિના જેવી સુંદર છે અને તેમનાં મુખ મુકોમળ છે અને તમારું મન લલિત ગાનમાં

કુશળ છે, કામદેવથી પણ તમે વિશેષ શોભો છો અને તમે રમણક્રિયામાં યોગ્ય છો. એમ વારંવાર કહેવામાં આવેલા નિર્દેશ શ્રીકૃષ્ણ કલ્યાણ કરો. ૧૧૩

દેવ: પાયાત્વયસિ વિમલે ચામુને મજ્જતીનાં

યાચન્તીનામનુનયપદૈર્ઞ્ચિતાન્યુકાનિ ।

લજ્જાલોલૈરલસવલિતૈરન્મિપત્પદ્મચ્ચાષ્ણે-

ગોપચ્છીનાં નયનકુસુમૈરઞ્ચિત: કેશવો ન: ॥૧૧૪॥

ગોપીઓ યમુનાના નિર્મળ જળમાં કેડ સુંધી રૂપીને ઊભેલી હતી અને કૃષ્ણે હરી લીધેલાં વસ્ત્રોને કાલાપાલા-ભય' વચ્ચેથી પાછા માગતી હતી; એવાં ગોપીજનોનાં લજ્જાથી ચપળ, સ્તબ્ધ-સાત્ત્વિક ભાવથી શોભતાં તેમ જ કામદેવને જાગ્રતાં એવાં નૈત્રીરૂપી પુષ્પોથી પૂર્ણભૂલા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૪

દુન્દશરણ્યે તપનતનયાતીરધાનીરકુહ્ણે

ગુહ્ણન્મન્જુધ્રમરપટલીકાકલીકેલિભાજિ ।

આભીરાણાં મધુરમુરલીનાદસંમોહિતાનાં

મધ્યે ક્રીડાન્નવતુ નિયતં મન્દ્યગોપાલબાલ: ॥૧૧૫॥

૪ દાવનમાં સુંદર શૃંગાર્ય કરતી લમરોની હારેના મધુર રવથી શૃંગ ઊડતા એવા યમુનાના કિનારા પરના નેતરના કુન્દમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓની વચ્ચે ક્રીડા કરી રહ્યા છે અને તેમને મુરલીના મધુર નાદથી મોહ પમાડી રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ બધાનું સદા રક્ષણ કરો. ૧૧૫

શિરહ્ણાયાં કૃષ્ણ: ક્ષણમક્તરાધાચરણયો-

મુંજાવલિન્નિહ્યાયામિયમપિ તદીયપ્રતિકૃતૌ ।

હિતિ ક્રીડાકોપે નિમ્નતમુખયોરપ્યનુનય-

પ્રસાદૌ જીયાસ્તામપિ ગુરુસમક્ષે સ્થિતવતો: ॥

રાધા અને કૃષ્ણ બંને વડીલજનો પાસે ઊભાં હતા; પરંતુ રાધા પ્રેમને કારણે ક્રોધમાં હતાં; તેમને રીજવવા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના શિરની ઊંચા ધડીલર તેમનાં ચરણમાં કરી: તે જોઈને રાજ થયેલાં રાધાએ શ્રીકૃષ્ણના પડ-છાયા પર પોતાની બુજાસતાની છાયા કરી, એ રીતે ચરસપરસ કરેલ વિનય અને પ્રસાદ વિનય પામે. ૧૧૬

અવેમવ્યાપારાકલનમતુરિપર્શમચિરા-

દુન્મીલતન્નુપ્રકરઘટનાસામસકૃત્ ।

વિપીદ્વાઙ્ગાલીવિપદનયૈરુષણયિન:

પટાનાં નિર્માણં પતગપતિકેતોરવતુ ન: ॥૧૧૭॥

જ્યારે કોરવોની સલામાં દ્રોપદીની લાજ લૂંટવા લાગી, ત્યારે તેની વિપતિ દૂર કરવામાં તત્પર થયેલા શ્રીકૃષ્ણે નવા વસ્ત્ર બનાવવા માંડ્યાં; તે બનાવટમાં

વણવાના દડંને કાઈ વ્યાપાર નહોતો, પુરી નામના વણવાના યંત્રને સ્પર્શ પણ નહોતો તેમ જ વાણુ-તાણુને ઝોકવવાનો કાઈ શ્રમ નહોતો; એવા શ્રીકૃષ્ણની બનાવટ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૧૭

કપાલે પત્રાલી પુલકિનિ વિધાતું વ્યવસિત:

સ્વયં શ્રીરાધાયા: કરકલિતવર્તિમધુરિપું: ॥

અમૃદ્વન્નન્દૌ યત્તિહિતનયન: કમ્પિતમુજ-

સ્તદેતત્સામર્થ્યં તદ્ભિનવરૂપસ્ય જયતિ ॥૧૧૮॥

રાધાના પુલકિત થયેલ ગાલ પર જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પત્રની રેખા દોરવા હાથમાં પીંછી લઈને બેઠા, ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ ગદાના મુખ્યદ્રમાં લાગી ગઈ અને તેમનો હાથ કંપવા લાગ્યો; તેથી તે પત્રરેખા દોરી શક્યા નહિ; એ રીતનું રાધાનું અભિનવ રૂપવાળું સામર્થ્ય વિજય પામે છે. ૧૧૮

જયશ્રીવિન્ધસ્તૈર્મહિત ઇવ મન્દારકુસુમૈ:

સ્વયં સિન્દૂરેણ દ્વિપરણમુવા મુદ્રિત ઇવ ।

મુજાપીઠક્રીડાહતકુલયામીઠકરિણ: ।

પ્રકીર્ણામૃદ્વિન્દુર્જયતિ મુજવ્દ્વંજો મુરજિત: ॥૧૧૯॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે લીલા કરતાં કરતાં હાથના દખાણથી કુલયાપીઠ-હાથીને મારી નાખ્યો, ત્યારે તેમનો વિશાળ ભુજદંડ લોહીમાં વિદુઓથી છંટાઈ ગયો; તે જાણે કે જ્યલદમીએ વિખેરેલા વ્દ્યવક્ષનાં પુષ્પોથી પૂર્ણથો હોય અને જાણે કે હાથીની સાથે સંઘામ કરવાના આનંદને લીધે પોતે જ સિંદૂરથી રંગાયો ન હોય, તેવા દેખાતો હતો; તે ભુજદંડ વિજય પામે છે. ૧૧૯

મુપર્ણત્વર્ણાદ્રૌ રચિતમણિશૃઙ્ગં જલધિજા-

મુલામ્ભોજે મૃદ્ધો નિગમવિલસત્પજ્જરશુક: ।

ત્રિલોકીકસ્તૂરીતિલકકમનીયો વ્રજવધૂ:

વિહારી શ્રીકૃષ્ણો વિશતુ મવતાં શર્મ સતતત્ ॥૧૨૦॥

જેમ ગોનાના સુમેઠ પરંતુ પર ઇન્દ્રીલમણિયુ' સિખર શોભે તેમ ૨૨૬ પર શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ કમળમાં લમરો જોભે તેમ લક્ષ્મીના મુખકમલના રસનું પાન કરતા શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; જેમ પિન્ડામાં પોપટ શોભે તેમ વેદોમાં શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા; તેવા ત્રણ લોકરૂપી નાગિકાના તિલકની જેમ શોભતા અને ગોપીજનો સાથે વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું અપહંસ કરવા છોડો. ૧૨૦

ભેર્મમંદુરમધ્વરં વનમુખ: ત્રયામાસ્તમાલટુમે-

નર્કં મીકરવં ત્વમેવ તદ્દિર્મ રાયે ગૃહં પ્રાપય ।

ઇત્ય નન્નનિદેશતશ્ચલિતયો પ્રત્યધ્વકુહ્નદ્રમ

રાધામાધવયોર્જયન્તિ ચમુનાટૂલે રહ કેલય ॥

નદાયે રાધાને જણાવ્યું કે, 'હે ગધા! આકાશ મેઘની ઘટાઓથી ઘેરાયેલું છે, વનના પ્રદેશો નમાનના વૃક્ષોથી શામળી ગાયા છે, રાતનો વખત છે અને આ કૃષ્ણ ખીણ છે, માટે તુ તેને ઘેર પડેલાકી આવ' એ ગીતે આના મળતા જ ગધા અને કૃષ્ણ ચાલવા નાગની તેમ જ યમુનાના નાગ પર રહે નદે. માર્ગમા અને કુજગનીમા એમત વિહાર કરના નાગ્યા તેની તેમની તે લીનાઓ વિશ્વ પામે છે ૧૨૧

કોન્તેયસ્ય સહાયતા કરુણયા ગત્વા ચિનીતાત્મનો યેનોહ્લિતસત્પથ કુરુપતિશ્ચકે કૃતાન્તાતિથિ । ત્રેલાન્વ્યસ્થિતિમૃત્રધારતિલ્કો દેવ સદા સપદ સાધૂનામસુરાધિનાથમથન સ્તાદેવકીનન્દન ॥૨૨॥

જે શ્રીકૃષ્ણે વિનથી પાડેલી ટૂપાપૂર્વક સહાયતા કરી અને નીતિમાર્ગને ઓળંગી જનાર દુરોધનને યમરાજને અતિથિ બનાવ્યો, તે શ્રીકૃષ્ણ નજે લોકની રક્ષા કરનારાઓના સુનધાર અને તેના તિનકર છે અને મોળા મોટા દૈત્યોત્ત મથન કરનારા છે, તે શ્રીકૃષ્ણ સજ્જનોને સદા ॥ રસિ આપનારા બની રહે ૧૨૨ આત્માને નયને સ્ફુટકુચમર શ્વાસો ન વિશ્રામ્યતિ શ્વેદાન્મ કળદન્તુર તથ સુપ દેતુસ્તુ નો લક્ષ્યતે । ધિકો વેદ મન સ્ત્રિયા ઇતિ ગિરા રુષા પ્રિયા મીપય સ્વસ્યાસ્તત્ક્ષણકાલરેક્ષણપરિસ્પ્રો હરિ પાતુ વ ॥

જ્યારે રાધાને રિસાયેલી બેઠે ત્યારે તને વિશેષ બિવડાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તેને જણાવ્યું કે 'તાગ નેરો ખૂબ જ લાન થઈ ગયા છે, તારા શ્વાસ થાત જ થતો નથી અને તેની કુચકડી કપી ગયા છે પનીનાના જળની ઠણીયાથી તાર યુગ પછી ભરાઈ ગય છે પરંતુ તે બધાં કાંઈ થઈ શકે, તે બાલુવામા આવલું નથી ધિકાર છે કે ઓના અભિપ્રાયને કાણ બાધી શકે! તે સામળના જ ગધા ભયપણ નેરોથી જેને બેરો લાગી છે એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારે રક્ષણ કરે ૧૨૩ સસક્કાનિવ પાતુમૌપનિપન્ન્યાદારમાધીરસા મુન્માર્દુ ત્રચસુન્દરીકુચત્રીપટીરેણુનિવ ।

ઉન્મીલનમુરલીનિનાદનહલામોદોપસીન્દગ્ધવી

નિહ્વાલીદમલીકરત્વશિશો પાદામ્યુન પાતુ વ ॥

પ્રગ્ન થતા મુરલીના નાદના અત્યંત આનંદને લીધે ગાયો ભગવાનની પાસે આવતી હતી અને તેમના કુમળને છબી નાટલી હતી તે બધું કે

ઉપનિપદના સિદ્ધિતાંશ્પી મધુર રસોને તે ગાયો પીવાને ચાહતી ન હોય અને તળિયે લાગેલી મજ્જવનિતાઓના કુચમળના ચંદનોની રચને લૂછી નાખતી ન હોય તેમ લાગતું હતું એ રીતે માયાભાવે ગાલમાન બનેન શ્રીકૃષ્ણ તુ ચક્રકમળ તમારે રક્ષણ કરે ૧૨૪ કૃષ્ણો ગોરસચૌર્યમમ્ન કરુતે કિં કૃષ્ણ માત સુરા પાનં ન પ્રકરોમિ રામ કિમિદ નાહ પરશીરત । કિં ગોવિન્દ વદત્યસૌ હલધરો મિચ્ચેતિ તા વ્યાહન્ ગોપીનોપકલ્પક વિહસયન્મુઘો મુકુન્દોઽવતુ ॥

'મા! શ્રીકૃષ્ણ ગોરસની ચોરી કરે છે 'શ્રીકૃષ્ણ! આ વાત બરાબર છે?' 'હા જાણ બનભદ્રની જેમ મદ્યપાન કરતો નથી' 'બનભદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ આ વાત ખરી કહે છે?' 'હું કાંઈ પારકો ઓઝોમારત નથી' 'કેમ ગોવિંદ! બનભદ્ર આ શું કહે છે?' 'મા! જે બનભદ્ર કહે છે, તે ખોટું છે' એ રીતે વચાદને ઉત્તરે દેતા અને તે રીતે ગોપીઓના ત્રમૂલને હમાવના બાલકૃષ્ણ તમારે રક્ષણ કરે ૧૨૫

માતસ્તર્ણકરક્ષણાય ચમુનાકચ્છ ન ગચ્છામ્યહ કસ્માદ્વત્સ પિનષ્ટિ પીવરકુચદ્વનેન ગોપીજન । ષ્ણસજ્જાવિનિવારિતોઽપિ ઘહુસો જલ્પન્યશોદામતો ગોપીપાણિસરોજમુદ્રિતમુલો ગોપીપતિ પાતુ વ ॥

ગોપીઓ વાર વાર ધૂકુડીઓના ઇશાગ્યે રીને અંતરી હતી, તે બધું પછી શ્રીકૃષ્ણ યોદ્ધામાતાને વાર વાર કહેતા હતા કે 'મા! હવે હું વાહ્યાઓ આરવા માટે યમુનાની આસપાસના પ્રદેશમા નહીં જઈ 'પુત્ર! શા માટે નહીં જાઓ?' 'ગોપીઓ પોતાના મુઠ્ઠા સ્તનમડોવાના દાખથી મને ભીમી નાખે છે' એવું સામળને ગોપીઓ પોતાના હસ્તકમળથી નેના મખને બધ કરતી હતી, તેવા શ્રીકૃષ્ણ તમારે રક્ષણ કરે ૧૨૬

કાસિત્વ વદ ચૌર્યકારિણિ કુત કસ્ત્વ પુરો યામિક કિં દૂપે મુપિતૌ સુવર્ણકલ્પૌ ભૂપસ્ય કેન ત્વયા । કુત સ્ત પ્રકટૌ તવાશ્ચલતટે કુરેતિ તત્પશ્યતા મિત્યુકે ધૃતવહ્ન્યોકુચયુગસ્ત્વા પાતુ પીતામ્બર ॥

હે ચોરી કરનારી! તુ કાણું છે બોલ? 'તુ આથી આ થો છે અને કાણું છે?' 'ગામને પહેરેગીર' 'તમારે શું કહેવું છે?' 'રાખના જે સુવર્ણકળશો ચોરાયેલા છે' 'કાણે ચોરા છે?' 'તમે ચોરા છે' 'તે મારી પામ ક્યા છે?' 'તારા વસ્ત્રમા છે' 'જો હોય તો બેઠે લે' આ પ્રમાણે બન્નારે ગોપીઓ જણાવ્યું, ત્યારે તેના બંને કુચયુગલ જેણે પકડી

લીધાં છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૨૭
કૃષ્ણ ત્વં પઠ કિં પઠામિ નનુ રે શાસ્ત્રં કિમુ હાયતે
તત્ત્વં કસ્ય વિમોઃ સ કલ્પિમુનાઘીશશ્ચ તેનાપિ કિમુ।
જ્ઞાનં મક્ષિરયો વિરક્ષિરનયા કિં મુક્ષિરેવાસ્તુ તે
દધ્યાદીનિ પઠામિ માતુરદિત્તં વાક્યં હરેઃ પાતુ વઃ ॥

‘કૃષ્ણ! તમે બોલો.’ ‘મા! શું લાલુ?’ ‘શાસ્ત્ર
બોલો.’ ‘શાસ્ત્રથી શું જાણવામાં આવે?’ ‘તત્ત્વ
જાણવામાં આવે.’ ‘કેવું તત્ત્વ જાણવામાં આવે?’
‘પ્રભુનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે.’ ‘પ્રભુ કૌણ છે?’
‘તે ત્રણેય લોકોના સ્વામી છે.’ ‘પ્રભુને જાણવાથી ગો
લાભ થાય?’ ‘પ્રભુની કૃપાથી જ્ઞાન, ભક્તિ અને
વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય.’ ‘જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યથી શું
થાય?’ ‘મુક્તિ થાય.’ ‘મુક્તિ તમને ભણે મળે, હું તો
શાસ્ત્રપાઠ નહિ કરતા હકી વગેરેના પાઠ જ કરીશ’ એ
પ્રમાણે યશોદાને ઉત્તર આપતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો.

કૃષ્ણ ત્વં નવયૌવનોઽસિ ચપલાઃ પ્રાયેણ ગોપાદ્વનાઃ
કંસો મૂપતિરજ્જનાલસદુલમ્બોઽથ વયં ગોદુહઃ।
તથાચ્છલિના મવન્તમધુના ઘૃન્દાવનં મદ્વિના
મા યાસીરિતિ નન્દગોપવચસા નમ્રો હરિઃ પાતુ વઃ ॥

જ્યારે નંદરાયે જાણ્યું કે, ‘હે કૃષ્ણ! તમે નવ-
જુવાન છો, ગોપીઓ ધણીભરી ચપળ છે, કંસ રાજા
છે અને આપણે કમળોની નાજ સરખા કામળ કંઠ
વાળા ગોવાળ છીએ; એટલા માટે હું હાથ નેડીને
તમારી પાસે માગી લઉં છું’ કે હવેથી તમે મારા વિના
ટુંદાવનમાં ફરી પશુ એકલા જાઓ નહિ’ તેનું પિતાનું
વચન સાંભળીને નમ્ર બનેલ શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો
કસબં કૃષ્ણમવોહિ માં કિમિદિ તે મન્મન્દિરાશઙ્કયા
યુક્તં તત્ત્વનીતમાજનપુટે ન્યસ્તઃ કિમર્થં કરઃ।

કર્તું ત્વ પિપીલિકાપનયનં સુપ્તાઃ કિમુરોધિતા
ચાલા વત્સગતિં વિવેકતુમિતિ સજ્જપન્થરિઃ પાતુ વઃ ॥

‘તમે કૌણ છો?’ ‘હું કૃષ્ણ છું.’ ‘તમે અહીં
કેમ આવ્યા?’ બંધથી મારું ઘર માનીને આવી
પહોંચ્યા છું.’ ‘તે તો ઠીક પશુ આ સાંભળના વાસણ-
માં તમે શા માટે હાથ નાખ્યા?’ ‘માખણમાં કીડી
ચઢી હતી, તેને બહાર કાઢવા માટે’ ‘ત્યારે આ સતેવા
બાળકોને કેમ જગાડ્યા?’ ‘વાલકાંની ગેદધ કરવા માટે
જગાડ્યા છે.’ એ પ્રમાણે ગોપીઓને ઉત્તર દેતા શ્રીકૃષ્ણ
તમારું રક્ષણ કરો. ૧૩૦

સ્વામી મુખ્યતરો વનં થનમિદં ચાલાહમેકાકિની
ક્ષોળીમાશુણે તમાલમલિનચ્છાયા તમઃ સંહતિઃ।

તન્મે સુન્દર કૃષ્ણ મુઞ્ચ સહસા વર્તંતિ ગોવ્યા ગિરઃ
શ્રુત્વા તાં પરિરમ્ય મન્મથકલાસક્તો હરિઃ પાતુ વઃ ॥

‘હે સ્વામીસુન્દર કૃષ્ણ! મારા સ્વામી ધણે જ બોલે
છે આ વન ક્ષેત્રથી બહુ ઘાટું છે હું નાની અવસ્થા-
વાળી અને એકલી છું.’ તમાલ જેવી શ્યામ અધકારની
ઘટા આખી પૃથ્વીને ઢાંકી દેવા લાગી છે; માટે તમે
હવે મારા માર્ગને જવહી છોડી દો.’ આ પ્રમાણે
ગોપીની વાણી સાંભળીને કૃષ્ણ તેના અભિપ્રાય સમજી
ગયા અને તે ગોપીને આલિંગન આપીને કામક્ષ્યા
રૂપ લાગ્યા; એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૩૧

માતઃ કિં યદુનાય દેહિ ચપકં કિં તેન પાતું પય-
સ્તન્નારવચ્ચ કદાસ્તિ તન્નિશિ નિશા કા વાન્ધકારોદયે।
આમિત્યાશ્રિયુગં નિશાપ્યુપગતા દેહીતિ માતુઃ પુનઃ
ર્થશ્ચોજામ્નરકર્ષણોયતકરઃ કૃષ્ણઃ સ પુષ્પાતુ નઃ ॥

‘મા! શું છે કૃષ્ણ?’ ‘બાલો આપો.’ ‘તેને શું
કરશો?’ ‘તેથી દૂધ પીવું છે.’ ‘હમણા દૂધ નથી.’
‘ત્યારે ક્યાં લોપ?’ ‘રાતે’ ‘રાત ક્યારે કેવેવાય?’
‘જાગે’ અધકાર થાય ત્યારે’ એ પ્રમાણે માતાની વાત
સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની આંખો માંથી દીધી અને
જાણ્યું કે, ‘મા! હવે રાત પડી ગઈ, માટે દૂધ આપો.’
એમ બોલીને માતાના સ્તન પર રહેલ વસ્ત્રને ફર
કરતા શ્રીકૃષ્ણ જમ્બાર પોપણ કરો ૧૩૨

અર્ધોન્મોલિતલોચનસ્ય પિત્તતઃ પર્યાપ્તમેકં સ્તનં
સઘા પ્રસ્તુતદુઃખદિગ્ધમપરં હસ્તેન સંમાર્જનઃ।

માત્રા ચાહુગુલિલાલિતસ્ય ચુવુકે સ્મેરાયમાણે મુલે
વિગ્જો ક્ષોરક્ષોન્દુકામચ્ચલા કન્ત્યુક્તિઃ માતુઃ વઃ ॥

શ્રીકૃષ્ણ પોતાની આંખોને અડધી માંચીને માતાના
એક સ્તનનું સારી રીતે પાન કરતા હતા તેમ જ દુરંત
જગી જતા દૂધથી ખરડાયેલ બીજા સ્તનને પોતાના
હાથથી સફેદ કરતા હતા. માતાજી તેમની હંડપટ્ટી
પર આગળી દાખી કાઢીને તેમને રમાડતા હતા; એવા
શ્રીકૃષ્ણના મંદહરસથી ભરેલા મુખમાં દેખાતી દૂધની
ઠણીઓ નવી તથા ચંદ્ર જેવી સફેદ દાંતની કાંતિ
પોતાની સ્વભાવિક ખડકથી સોખી રહી હતી; તે
તમારું રક્ષણ કરો. ૧૩૩

ગન્ધામ્યન્નયુત દર્શનેન ભવતઃ કિં વૃષિરુત્પદતે
કિંત્વેવં વિજનસ્થયોર્હૃતજનઃ સંમાવયત્યન્યથા।

ઇત્યામન્ત્રગ્રમદ્વિસુચિતવૃથાપ્રસ્થાનલેદાલસા-

માશ્વિમન્નપુલકોત્કરાશ્ચિતવપુગોર્ધી હરિઃ પાતુ વઃ ॥૧

‘હે કૃષ્ણ! હવે તો જાઉં છું.’ ‘તમારા દર્શનથી સંતોષ થાય કે?’ ‘પણ જુઓ ને! આપણે આ પ્રમાણે એકાંત જગ્યામાં બેસી રહ્યાં છીએ; તેથી અજાણિયાં માણસો જુદી જ કદપના કરે; એ પણ હરકત છે.’ આ પ્રમાણે રખાં લેવાની યુક્તિ કરીને પોતે નકામી બીભી રહી છે, એમ ખેદની સૂચના આપીને જરા થોભેલી ગોપીને આલિંગન આપતા અને તેથી શેખાંચિત થતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૪

‘રામો નામ યમૂવ હું તદ્વચ્છા સીતેતિ હું તૌ પિતુર્વાંચા પશ્ચવદીવને નિવસતસ્તામાહરદ્રાવણ: ।

કૃષ્ણેનતિ પુરાતની નિજકથામાકર્ણ માચેરિતાં સૌમિત્રે ક ધનુર્ધનુર્ધનુરિતિ પ્રોક્તા ગિર: પાતુ વ: ॥

‘રામ નામના એક રાજકુમાર હતા.’ ‘હ...’ ‘તેમને સીતા નામે સ્ત્રી હતી.’ ‘હ...’ પિતાના કહેવાથી તે પંચવટીમાં રહેતાં હતાં.’ ‘હ...’ ‘તે સીતાને રાવણ હરી ગયા.’ એ રીતે જ્યારે યશોદામાતા પોતાના પહેલાંના અવતારની કથા કહેતાં હતાં, તે સાંભળીને જેના મુખમાંથી ઉતાવળે શબ્દો નીકળી ગયા કે, લક્ષ્મણ! ધનુષ્ય ક્યાં છે? ધનુષ્ય લાવો, ધનુષ્ય લાવો. ‘તેવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૫

કૌડ્યં દ્વારિ હરિ: પ્રયાદ્યપવનં શાસ્ત્રામૃગસ્યાત્ર કિં કૃષ્ણોઽહં દયિતે વિમેમિ સુતરાં કૃષ્ણાદહં ધાનરાત્ । રાઘેઽહં મધુસૂદનો વ્રજ લતાં તામેવ પુષ્પાન્વિલામિત્યં નિર્વચનીકૃતો દયિતયા હોગો હરિ: પાતુ વ: ॥

‘દરવાજા પર જાણુ બિપુ છે?’ ‘હું હરિ છું?’ ‘હરિ એટલે વાનર, તેનું અહીં શું કામ છે? જ બગીચામાં.’ ‘હે પ્રિયે! હું તો કૃષ્ણ છું.’ અરે! હું કાળા વાનરથી તો બહુ જ બીઠું છું.’ ‘હે રાધે! હું તો મધુસૂદન છું.’ ‘મધુસૂદન તો બમરો; તે જાણ પુષ્પોવાળા લતા પાસે, અહીં શું છે?’ એ રીતે જેને રાધાએ બોલતા બંધ કરેલ છે, એવા લખ્યેલા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૬

પીઠે પીઠનિપજ્જવાલકગલે તિવ્રન્સગોપાલકો યન્નાન્ત:સ્થિતદુર્ગધમાઢમવભિચાન્છાછ ષટ્તારવમ્ ॥

વન્નોપાન્તકૃતાઙ્ગલિ: કૃતશિર:કમ્પં પિવન્નય: પય: । પાયાદાગતગોપિકાનયનયોગંપ્રહ્લપત્કારકૃન્ ॥૧૩૭॥

જાજક પર બેસેલા બાળકના ગળા પર જે બાળ-ગોપાળ ચહેલ છે તેમ જ જેણે શીકામાં રહેલ દૂધના પાત્રમાં કાઢ્યું પાદીને અને ધૂધરીઓના અવાજને બંધ કરીને જે બોલો ધરીને માથું ઢલાવતાં ઢલાવતાં દૂધ

પી રહ્યાં છે અને તે જ વખતે આવી પહેંચેલ ગોપીની આંખમાં દૂધના કાગળાનો ફટકાર કરી રહ્યા છે; એવા ગોપાલજાલ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૩૭

પયે ત્વજનયને સ્મરામિ સતતં માવો મવત્કુન્તલે નીલે મુહાતિ કિં કરોમિ મહિતૈ: ક્રીતોઽસ્મિ તે વિઘ્નૈ: ।

ઇત્યુત્કંથપ્રવચો નિશ્ચય સરુપા નિર્મરિસિતો રાધયા કૃષ્ણસ્તત્પરમેવ તદ્વયપવિશન્ક્રીઢાવિટ: પાતુ વ: ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સ્વપ્નમાં લક્ષ્મીને બોધેને બકવાદ કરી રહ્યા હતા કે, ‘હે પદ્મે! તારાં નેત્રોનું સ્મરણ કરું છું.’ તારા સ્થામ કેશપાશમાં મારું અંતઃકરણ સદા મોહ પામેલું રહે છે; શું કરું? તારા વિદાસોથી હું ખરી-દાઈ ગયો છું.’ ત્યારે પડખામાં સ્તેશ રાધાએ તેમને તિરસ્કાર કર્યો, એટલે શક બનેલ શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું કે, ‘હું તો તને જ યાદ કરી રહ્યો હતો. જોને! તારાં કમળ જેવાં બે નેત્રોને હું યાદ કરું છું.’ તારા સ્થામ કેશમાં મારું અંતઃકરણ મોહ પામે છે. તારા ઉત્તમ વિદાસોથી હું ખરીદાયો છું.’ એ રીતે રાધાને જ હિંદી-ને કપટવચન કહેનાર શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે.

દૃષ્ટયા કેશવ ગોપરાગહૃતયા કિંચિન્ન દૃષ્ટં મયા ।

તેનાત્ર સ્થલિતાસ્મિ નાય પતિતાં કિં નામ નાલમ્બસે ॥

અસ્ત્વં વિષમેષુ ચિન્નમનસાં સર્વોવલાનાં ગતિ-ગોંચૈવં ગવિત: સલેશમવતાદ્રોષે દરિવંચિરમ્ ॥૧૩૮॥

‘હે કેશવ! વજ્રમાં ગ્રાસના પરાગથી મારી દાઉં હરાઈ જતાં મેં કંઈ બેઠું નહિ; તેથી હું’ અહીં પડી ગઈ છું; તે તમે ટેકા કેમ આપતા નથી? વિષમ સંકટમાં પડીને મનને એક ધરનારા સઘળા દીન જોનારી અતિદેષ તમે એક જ છો.’ એ રીતે ગોપીએ જે બાબત જણાવી તેમાં બીજે અભિપ્રાય એવો હતો કે, ‘હે કેશવગોપ! તમારા પરના રાગને કારણે મારું મન હરાઈ જતાં મેં સારાસારનો વિચાર કર્યો નહિ; તેથી હું હવે ખેદ પામી રહી છું. હવે તમે મારું પતિપણું કેમ સ્વીકારતા નથી? તમે તો કામથી વ્યાકુળ બનેલ મનવાળા સઘળા સ્ત્રીઓની અતિદેષ જ છો.’ એ રીતે જે કૃષ્ણને ગોપીએ જણાવ્યું છે, તે કૃષ્ણ તમારું લાંબા વખત સુધી રક્ષણ કરે. ૧૩૮

કેયં માગ્યવતી તવોરસિ મળી જૂપેડમગ્નં વિના કૃત્વાસ્યા: પ્રથમં વિના ક સહજો વર્ણાં મણેસ્તાદ્રશ: ॥

ક્રીરૂપં કથમસ્ય લિઘ્નિયમાતૃચ્છામિ વધ્યાકૃતિં મુખ્યે સ્વત્વતિવિન્નમિત્યપલ્લવનાર્ધાં હરિ: પાતુ વ: ॥

‘તમારી છાતીમાં રહેલ આ લાગણ્યશાળી કાણુ છે?’ ‘એ તો મણિ છે.’ ‘તેના પહેલા વણને કેમ

કાઠી નાખો છો? અર્થાત્ રમેણીને પાલે મણિ કેમ કહે છે? 'આ મણિ પહેલા વર્ષુ વિના ક્યાં છે? આ મણિનો વર્ષુ તો પહેલાંથી જ એવો છે.' ત્યારે તે મણિનું સ્ત્રી જેવું રૂપ કેમ છે? 'અતિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ ઈકારાંત મણિ સ્ત્રીલિંગે લેવો છે.' 'અરે! તમારી છાતીમાં જે સૂત્રનું રૂપ દેખાય છે, તે વિશે હું પૂછું છું.' 'અરે! એણી મનઃશાળી એ તો તારું જ પ્રતિબિંબ છે.' એ રીતે ગદ્યા આગળ બોલવામાં લક્ષ્મીને છુપાવતા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. યાં દ્રષ્ટ્વા યમુનાપિપાસુરનિશં વ્યૂહો ગદ્યાં ગાહતે વિઘ્નુવાનિતિ નીલકण્ઠનિવહો યાં દ્રષ્ટ્યુરુચ્ચતે ।
 ચર્તસાય તમાલપલ્લવમિતિ ક્લિન્દન્તિ યાં ગોપિકાઃ
 કાન્તિઃ કાલિયશાસનસ્ય વપુષઃ સા પાવની પાતુ વઃ ॥
 કાલિયનાગનું દમન કરનાર શ્રીકૃષ્ણની સ્વામ કાંતિ એવી છે કે તેને કાળી યમુના આણીને ગાયોનો સમૂહ તેની આંદર પ્રવેશ કરવા ચાહે છે. મોરોનો સમૂહ તેને વીજળીવાળો નેવો મેધ આણીને વિશેષ જ્ઞેવાની ઉત્કંઠા ધરાવે છે અને ગોપીઓ તેને તમાલનાં પત્ર આણીને કાનનાં બૂધથી માટે તોડી લેવા માગે છે, તે કાંતિ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૪૧

શ્રીમદ્ગોવર્ધપૂર્વ્યપ્રમહપરિવ્યક્તેપુ તુલ્લસ્તન-
 વ્યામવૈરૂલિતેડપિ ચન્દનરજસ્યજ્ઞે વહન્સૌરભ્રમ ।

કચ્છિલાગરજાતરાગનનયનદ્વન્દ્વઃ પ્રભાતે શ્રિયં ।

ત્રિશ્રત્ કામપિ વૈયુનાદરસિકો જારામણીઃ પાતુ વઃ ॥૧૪૨

જેને સુદરાગી ગોપીઓએ પોતાની મેળે જ આલિંગન આપ્યું ત્યારે તેમના જિંવા સ્તનોનું મર્દન થયું, એથી એ સ્તનો ઉપર લગાડેલ ચંદનની રજ જેના શરીરે લાગવાથી એની સુત્રધને જે ધારણ કરે છે, જેના બંને નેત્ર રાતના ઉઘાડનાર કારણે રાતાં થયેલા છે અને તેથી જે પ્રભાતકાળે કોઈ અવજુનીય શોકાને ધારણ કરે છે; એવા વેલુનાદમાં રસિક બેનંદ શેઠ મહા ભર પુરુષ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૪૨

કણ્ઠાલિન્નમમ્મલ્લં ઘનકુવામોગોપમોગોત્સવં
 શ્રોણીસંગમસૌભગં ચ સતતં મત્યેયસીનાં પુરઃ ।

પ્રાત્નું કોડ્યમિતીર્થયેવ યમુનાકૂલે વલારાઃ સ્વયં
 ગોપીનામહરદ્દુક્કલિનવ્યં કૃષ્ણઃ સ પુણ્યાતુ નઃ ॥૧૪૩

મારા પહેલા જ મારી પ્રિયાઓના કંઠને મંગલ આલિંગન આપે, તેમનાં પુષ્ટ સ્તનમંડળના ઉપભોગનો ઉત્સવ કરે, તેમના નિર્તંગમંડળના સમાગમનું સૌભાગ્ય મેળવે, એવા તેમને શો અપિધાર છે? એવી રીતે બલ્લે કે ગોપીઓનાં વસ્ત્રો પ્રત્યે કૃષ્ણને ઈર્ષ્યા ન હોય

અને તે જ કારણે જેમણે યમુનાને કિનારે રહેત ગોપીઓનાં વસ્ત્ર જળાત્કારે હરી લીધાં હતાં, તે શ્રીકૃષ્ણ અમારી સંપત્તિઓને પોષે. ૧૪૩

કૃષ્ણેનામ્બ ગતેન રન્તુમધુના મૃદુક્ષિતા સ્વેચ્છયા
 સત્ત્વં કૃષ્ણ કિમેવમાહ મુસલી મિત્યપ્તવ પદયાનનમ્ ।
 વ્યાદેહીતિ વિકાસિતે ચ વદને દ્રષ્ટ્વા સમસ્તં જગન્-
 માતા ચસ્ય જગામ વિસ્મયપદં પાયાત્સ વઃ શ્રીપતિઃ ॥

'હે માતાજી! કૃષ્ણે રમવા જતાં હમણાં જ પોતાની મેળે મારી ખાધી.' 'હે કૃષ્ણ! આ બલશામ શું કહે છે? એ વાત ખરી છે?' 'મા! બલશામ ખોટું બોલે છે. મારું મુખ જુઓ. 'ત્યારે તારું મુખ ઉઘાડ.' એમ કહેવાથી કૃષ્ણે મુખ ઉઘાડ્યું; તો તેમાં સદૃશાં જગતો જ્ઞેવામાં આવી; તેથી માતાજી વિસ્મય પામ્યાં; એવા તે શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે. અન્ધ શ્રાવ્યસિ તિષ્ઠ ગોરસમર્હ મન્થામિ મન્થાનકં પ્રાલમ્બ્ય સ્થિતમીશ્વરં સરમસં દીનાનનો વાસુકિઃ ।

સાસૂયં કમલાલયા મુરગણઃ સાનન્દમુચદ્ધયં

રાહુઃ પ્રક્ષત વં સ વોડ્સ્ટુ શિવદો ગોપાલબાલો દિરઃ ॥

'મા! તમે થાકી બેઠ્યા છો, માટે જીમાં રહેો. હું જ ગોરસ વલીલી આપું,' એમ કહીને બ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વેત્રપૂર્વક રવેણો પકડીને જીભા રક્ષા ત્યાં નેતરાંરૂપે પકડાઈ જવાની બીંદે વાસુકિ નાગ દીન મુખે જોવા લાગ્યો; પોતાની શોક્ય ઉત્પત્ત થવાની બીંદે લક્ષ્મીજી ઈર્ષ્યાથી જોવા લાગ્યાં, કરી પશુ અશ્રુત મળવાની આશાથી દેવો આનન્દપૂર્વક જોવા લાગ્યા અને યત્નના લપથી રાહુ વિહ્વળ થઈને જોવા લાગ્યો; તેવા ગોપાળળાળ શ્રીકૃષ્ણ તમારા કત્યાથી માટે હો.

કાલિન્દ્યાઃ પુલિનેપુ કેલિકુપિતામુસ્ત્તૃચ્ચ રાસે રસં
 ગચ્છન્તીમનુગન્ધતોડ્ધુક્લુપાં કંસદ્વિપો રાધિકામ્ ।

તત્પાદપ્રતિવાનિવેશિતપદસ્યોદ્ભૂતરોમોદ્ગતે-

રહ્ણુપોડ્મુનયઃ પ્રસન્નદયિતાદ્રષ્ટ્ય પુણ્યાતુ વઃ ॥૧૪૬

બ્યારે રાધા અને કૃષ્ણ યમુનાના કિનારા પર વિલાસ કરતાં હતાં ત્યારે રાધા પ્રજ્વલથી કાપ્યાં અને રાસના રસને છોડીને ચાલો જવા લાગ્યાં; કોપને કારણે તેમનું મુખ આંસુઓથી ભરાઈ ગયું હતું; તેમને મનાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રાધાના પગનાં ચિહ્નવાળાં પગલાંમાં કૃષ્ણ પોતાનાં પગલાં માઝા હતા; તેથી તેમના શરીરે રોમાંચ પ્રગટ થતાં હતાં; તે રાધાએ જોયું અને તેથી તે પ્રસન્ન થયાં એટલે શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલો વિનય સફળ થયો; તે તમને પોષણ આપે. ૧૪૬

કંસં ધ્વંસયતે મુરં તિરયતે હંસં તયા હિંસતે
વાળં ક્ષીણયતે ચક્રં લઘયતે પૌંઢું તયા લુપ્તયે ।

મૌમં ક્ષામયતે વલાદ્વલમિદો દર્પં પરાકુર્વતે
ક્રિપ્તં શિષ્ટગણં પ્રણમ્રમવતે કૃપ્પાય તુમ્યં નમઃ ॥૧૪૭॥

આપ કંસનો ધ્વંસ કરો છે, મુર રાક્ષસનો નાશ કરો છે, હંસ નામના રાજકુમારને હલ્લા છે, બાણામુરને ક્ષીણ કરો છે, બ્રહ્મામુરનો ક્ષય કરો છે, મિથ્યા વાન્નુરવનો નાશ કરો છે, નરકામુરનો ક્ષય કરો છે, હંસને ગર્વ બગાડો છે બનારો છે અને અનુરોધી દુઃખી બનેલા નમ્ર શિષ્ટ લોકોનું પાલન કરો છે; તથા આપ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. ૧૪૭

રાસોલ્લાસમરેણ વિભ્રમશૃતામામીરવામબ્રુવા-
મચ્ચર્ચે પરિરખ્ય નિર્મરમુરઃ પ્રમાન્યયા રાષયા ।

સાધુ સ્વહૃદં સુધામયમિતિ વ્યાહૃત્ય ગીતસ્તુતિ-
વ્યાજાદુઃકૃદ્ચુન્નિતઃ સ્મિતમનોહારી હરિઃ પાતુ વઃ ॥

જ્યારે રાસના ભરપૂર ઉલ્લાસથી સર્વ ગોપીજન પ્રેમધેણાં બન્યાં હતાં ત્યારે પ્રેમથી અંધ બનેલ રાધાએ બધાંની પાસે રહેલ શ્રીકૃષ્ણની છાતીએ દૃઢ આશિર્વાન આપ્યું અને પછી 'અહો! તમારું મુખ આનિ ઉત્તમ પ્રકારના અમૃતથી ભરેલું છે,' એ રીતે ગાનની સ્તુતિના બદાને રાધાએ જેના મુખનું પ્રકટ યુગ્મન કર્યું છે; અને તેથી મનોહર મંદ હાસ્ય કરતાં શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૪૮

સાકૃતસ્મિતમાકુલાકુલગલદ્ધ્મિહમુહાસિત-
ભ્રૂવલ્લોકમલીકર્ણિતમુજામૂલાર્ધદૃષ્ટસ્તનમ્ ।

ગોપીનાં નિશ્ચૃતં નિરીક્ષ્ય લલિતં કાંચિચિરં ચિન્તય-
ન્નન્તર્યુધમનોહરો હરતુ વઃ કુર્યાં નવઃ કેશવઃ ॥૧૪૯॥

ગોપીજનોનાં રહસ્ય ભરેલ લલિત વિશ્વાસને શ્રીકૃષ્ણ જોતા હતા; તે લલિત વિશ્વાસ અભિપ્રાયથી ભરેલ મંદ હાસ્યવાળો, અત્યંત વ્યાકુળ થતાં છૂટી જતાં કેશપાશવાળો, જૂકટીઓરૂપી નાયત્રી લતાઓવાળો અને આગસ મરડવાને બદાને ભુજબોના મૂળને બતાવીને અરધાં જોવામાં આવતાં સ્તનોવાળો હતો; તે જોઈને ને ઘણી વાર સુધી પોતાના મનમાં કાંઈ એક (રાધા) ગોપીનું ચિંતન કરતા હતા. અને એ પ્રકારની મુગ્ધતાથી મનને હરતા હતા; એવા નવલકિશોર શ્રીકૃષ્ણ તમારા કલેશને દૂર કરો. ૧૪૯

તિર્યકઞ્ઠવિલોલમૌલિતરલોત્તંસમય વંશોચર-
દ્રીતસ્થાનરૂતાવાપાનલલનાલ્યૈર્ન સંલક્ષિતાઃ ।

સંમુખં મધુસૂદનમ્ મધુરે રાધામુલેન્દૌ મૃદુ-
સ્પન્દં પલ્લવિતાથિર દદતુ વઃ ક્ષેમં કટાક્ષોમયઃ ॥૧૫૦॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી બળવતા હતા, ત્યારે તેમનો કંઠ વાંકો થયો હતો અને મુકટ તેમ ન કર્યુંનાં ભૂપણ પ્રેલી રહ્યાં હતાં, તે વાંસળીમાંથી નીકળતા ગાનના સ્વરોમાં લાગેા ગોપીજનો એવા તો એકામ બન્યાં હતાં કે તે ગોપીજનો તે વખતે રાધાના મધુર મુખચન્દ્ર પર અવ્યક્ત રીતે પ્રસરેલી શ્રીકૃષ્ણના કંઠાક્ષોની લહરીઓને અણી રક્ષતાં નહોતા; તે કંઠાક્ષની લહરીઓ તમારું કલ્યાણ કરો. ૧૫૦

પૃષ્ઠિચ્છાકુલગોકુલાયનરસાદુદૃશ્ય ગોવર્ધનં
વિભ્રદ્યલ્લવલ્લભામિરધિકાનન્દાશિરં ચુન્નિતઃ ।

કન્દર્પેણ તદર્પિતાધરતટીસિન્દૂરમુદ્રાક્ષિતો
વાહુગોપતનોસ્તનોતુ મવતાં શ્રેયાંસિ કંસદ્વિપઃ ॥૧૫૧॥

જ્યારે અતિશુદ્ધિથી કંઠાક્ષે ગોકુળને બચાવવાની ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણે પૃથ્વી પરથી પોતાના બાહુ પર ગોવર્ધનને ઉપાડી લીધો ત્યારે જે બાહુને ગોપીઓએ કામદેવથી વ્યાકુળ થઈને અધિક આનંદથી ઘણી વાર સુધી યુગ્મન આપ્યું હતું તેમજ જેની પર ગોપીઓના અધર પર રહેલ સિન્દૂરની છાપનાં ચિહ્ન હતાં, તેવા ગોપાલસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણને બાહુ તમારું રક્ષણ કરો. ૧૫૧

રાધામુગ્ધમુસ્તારવિન્દમધુપુષ્પલૌલ્યમૌલિત્વલી-
નેપન્થ્યોચિત્તનીલરત્નમવનીમ્રારાવતારક્ષમઃ ।

સ્વચ્છન્દ્વજસુન્દરીજનમનમૃતોપપ્રરોપશ્ચિરં
કંસબંસનધૂમકેતુરવતુ ત્વાં દેવકીનન્દનઃ ॥૧૫૨॥

જે શ્રીકૃષ્ણ રાધાના સુંદર મુખકમળના રસનું પાન કરવામાં ભગરાગે છે, જે નજી લોકરૂપી મસ્તકને શયન-ગાર સમવત્તામાં નીલમણિરૂપે છે, જે પૃથ્વીના ભારને ઉનારવામાં સામર્થ્યવાળો છે, જે સ્વૈર મજ્જુદરીઓનાં અંતઃકરણોને સતત સંતોષ આપવામાં પ્રદોષકાળરૂપે છે અને જે કંસનો વિનાશ કરવામાં અમિરૂપે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરો. ૧૫૨

કિં વિભ્રામ્યસિ કૃપ્પામોગિમવને માળ્ડીરમ્મીરુહિ
ધ્રાતર્યાસિ ન દૃષ્ટિગોચરમિતઃ સાનન્દનન્દાસ્વદમ્ ।

રાધાયા વચનં તદ્ધ્વગમુસ્તાન્નન્દાન્તિકે ગોપતો
ગોવિન્દસ્ય જયન્તિ સાયમતિથિપ્રાશસ્યગર્મા નિરઃ ॥

સમીક્ષાને એક પથિયે નંદરાયને ઘેર આવીને જણાવ્યું કે, 'મને રાધાએ એમ પૂછ્યું કે, 'હે ભાઈ! જ્યાં કાળો સર્પ રહે છે એવા આ ભાંડીર વડ પાને ઘું' શા માટે ભરે છે? અહીંથી નજરે દેખાય છે એવા નંદરાયનું

આનંદ ભરેલું ઘર છે, ત્યાં શા માટે જતા નથી ?' પશ્ચિનાં તે વચનોને શ્રીકૃષ્ણ નંદરાય પાસે વખાણી રહ્યા છે; તે સાથે વચનમાં રહેલ રહેત્યને પશુ સમજી ગયા કે, રાધા ભાંડીર વનનો સંકેત કરીને 'આ વિલાસી કૃષ્ણનું સ્થાન છે' એમ જણાવી રહી છે; એ રીતે પશ્ચિ ક્ષેત્ર રાધાના વચનની સ્તુતિ કરતી કૃષ્ણની વાણી વિજય પામે છે. ૧૫૩

સાન્નાનન્દપુરંદરાદિવિપદ્મૈરમન્દાદરા-
દ્વાનર્મ્યુકુન્દેન્દ્રનીલમણિભિઃ સંદર્શિતેન્દ્રીવર્મ ।
સ્વચ્છન્દૈ મકરન્દસુન્દરગલ્મન્દાકિનીમેદુરં
શ્રીગોવિન્દપદારવિન્દમશુભસ્કન્દાય વન્દામહે ॥૧૫૪॥

જ્યારે ઈંદ્ર વગેરે દેવા ગાંઠ આનંદથી ભરપૂર બનીને અત્યંત આદરભાવે પોતાના મુગટો નમાવી રહ્યા છે, ત્યારે તેમના મુગટોમાં રહેલા ઇન્દ્રનીલમણિઓમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણની છાયા પડે છે; તે સ્વામ કમળ જેવી લાગે છે તેમ જ સ્વચ્છન્દ રીતે નીકળતી ગંગાની ધારાશ્રી મકરંદના અરાધી જે ચરણકમળ ભરેલ છે, તેને અમે સઘળાં અશુભો દૂર કરવા માટે પ્રણામ કરીએ છીએ.

પ્રાતર્નીલનિચોલમચ્યુતમુરંસંવીતપીતાંશુર્કં
રાધાયાશ્ચલિતં વિલોચ્ય હસતિ સ્થૈરં સક્ષીમખ્ડલે ।

બ્રીહાચ્ચલમશ્ચલં નયનયોરાધાય રાધાનને
સ્વાદુસ્મેરમુજોડ્યમસ્તુ જગદાનન્દાય નન્દાત્મજઃ ॥૧૫૫॥

સવાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું પોતાબર છાતી પર વીંટીને, શરીર પર સ્વામ વસ્ત્ર ઓઢીને રાધાના ઘરમાંથી નીકળ્યા; તેને રાધાની સખીઓ જોઈ ગઈ ઓટલે તે બધી ઉસવા લાગી. ઓટલે શ્રીકૃષ્ણ રાધાના મુખ પર લગ્નમંદી ચંચળ થયેલ નેત્રોના કટાક્ષ ફેંકીને મંદહાસ્ય કરવા લાગ્યા, એવા શ્રીકૃષ્ણ સર્વ જગતને આનંદ આપે.

ત્વામપ્રાપ્ય મયિ સ્વયંવરપરાં ક્ષોરોદતીરોદરે

શક્તે સુન્દરિ કાલકૂટમપિચ્છન્મુલો મૃદાનીપતિઃ ।

શ્વયં પૂર્વકથામિરન્યમનસો વિશિષ્ટ્ય વાસોશ્ચલં

રાધાયાઃ સ્તનકોરકોપરિ લસન્નેજો હરિઃ પાતુ વઃ ॥૧૫૬॥

'હે સુંદરી ! હું તો ધારું છું કે સમુદ્ભયન વખતે તમે લદ્દમીરે પ્રગટ થઈને સ્વયંવરમાં મને પસંદ કર્યો; એ જ કારણે મૂઢ બનીને સદાચિત્તે ઉલાલેલ જેરનાં પાન ક્યાં.' એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ રાધાના ચિત્તને સમુદના મંથનમાં ભેડી દીધું અને તેના વસ્ત્રના છેડાને દૂર કરી, કળાઓ જેવા ગોળ સુંદર સ્તન પર પોતાનાં નેત્રોને ભેડી દીધાં; એવા શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરે.

વામાંસંસ્થલુચ્ચિવકુણ્ડલરુચા જાતોત્તરીયચ્છર્વિ
વંશીંગીતિષ્વત્રિમદ્ગવપુર્ણં મૂલાસ્યલીલાપરમ્ ।

કિંચિત્સત્સશિષ્ણવ્દયોસ્તરમતિલ્લિંગાલીનીલાલર્કં

રાધાદિપ્રમદાશ્વાયૃતમહં વન્દે કિશોરાકૃતિમ્ ॥૧૫૭॥

જેના ગાળા ખભા પર રહેલ ઉત્તરીય વસ્ત્રની શોભા લટકતાં કુંડલની કાંતિથી વધી રહી છે; બંસીનો નાદ કરતાં જેના શરીરે ત્રિભંગી (વળાંકવાળાં) મુખ, છાતી અને પગ)ની રચના થયેલી છે; જેણે ભૂકુટીને નચાવવાની લીલા કરી છે; જેના મસ્તક પરને મધુરપિચ્છ મુગટ જરા ખસેલો છે; જેના અતિશય સુવાળા કેશ ભમરા જેવા સ્વામ છે અને જેની ચારે બાજુ રાધા વગેરે સેંકડો ગોપીઓ ચીંટાઈને રહેલી છે; એવા નવલકિશોર શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. ૧૫૭

અન્તર્મોહનમૌલિઘૂર્ણનવલ્મન્મન્દારવિન્દસનઃ

સ્તઘ્વાકર્ષણદટ્ટિઘ્ણમહામન્ત્રઃ કુરુક્ષીદશામ્ ।

દૃષ્ટ્યાનવદ્યમાનદિવિપદ્મરુદ્રઃ ક્ષાપવાં

ઐશઃ કંસરિપોર્વ્યપોહ્યતુ વોડઐયાંસિ વંશીરયઃ ॥૧૫૮॥

જે બંસીરવના અદરના આનંદને કારણે જેનું મસ્તક ડોલી રહ્યું છે અને તેથી કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળામાંથી પુષ્પો ખરી રહ્યાં છે, જે બંસીરવ ગોપી-જનોને સ્તબ્ધ બનાવી, આકર્ષિત કરી અને દૃષ્ટિને ડરી લઈને મહામત્ર જેવા બનેલ છે તેમ જ જે બંસીરવ અલિભાની દાનવોથી દુઃખ પામતા દેવાનાં અનિવાર્ય દુઃખો ને વિપતિઓને દૂર કરે છે; એવા શ્રીકૃષ્ણને બંસીનાદ તમારા અમંગળને દૂર કરે. ૧૫૮

મૌલૌ કેકિશિલ્લિગ્નિની મધુરિમાધારાપરે વંશિની

પીનાંસે વનમાલિની હૃદિ લસત્કારુણ્યકક્ષોલિની ।

શ્રોણ્યાં પીતદુકૂલિની ચરણયોર્વ્યત્યસ્તવિન્યાસિની ॥૧૫૯॥

જેણે મુગટમાં મધુરપિચ્છ ધારણ કર્યાં છે; જેણે માધુર્યના આધારરૂપ ઓઢ પર મુરલી ધારણ કરી છે; જેણે પરિપુષ્ટ ખભા પર વનમાલા ધારણ કરી છે; જેના હૃદયમાં કરણાના કક્ષોલો ભિન્ન રહ્યા છે; જેણે કેડ પર પીતાબર પહેરેલું છે અને જેણે બંને પગને આંટી દઈને ત્રિભંગી રચના કરી છે, તેવી વૃંદાવનમાં નિવાસ કરતી શ્રીકૃષ્ણની મોહિની લીલામૃતિ વિજય પામે છે. ૧૫૯

માલાવર્ધમનોઙ્કુન્તલમરાં વન્યપ્રસૂનોક્ષિતાં

શૈલેયાગુરુસઘચિત્રવિલ્કાં શશ્વન્મનોહારિણીમ્ ।

લીલાવેણુસ્વામૃતૈકરસિકા લાવણ્યલ્હમીમયી
ચાલા વાલતમાલીનીલવપુષ્પ વન્દે પરા દેવતામ્ ॥૧૬૦
જેનો મનોહર કેશપાશ માળાગે ગોડવન મધુર
પિચ્છથી શોભી જોડે છે, જે વનના ફૂલોથી સદા ભરપૂર
રહે છે, જેને શિવાન્નિત અને અગ્રના નિચિત તિલક
શોભે છે, જે નિત્ય નિરતર મનોહર લાગે છે, કોડા કરવા
માટે રચેન વેણુના રવરૂપી મધુર અગ્રતામ્ જેને અત્યંત
ગ્લ છે, જે લાવણ્યની રોલાથી ભરપૂર છે તેમ જ
જેનું શ્યામ સુંદર શરીર નાના તમાલ વૃક્ષ જેવું લાગે
છે, એવા પરમ દેવતસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણને દુ પ્રણામ
કરું છું ૧૬૦

અસાલન્નિવધામકુણ્ડલધર મન્દોન્નવપૂલત
કિંચિલ્કુચ્ચિતકોમલાપરપુટ સાચિપ્રસારીક્ષણમ્ ।
આલોલાદગુલિપદ્મૈર્મુરલિકામાપૂરયન્ત મુદા
મૂલે કલ્પતરોક્ષિમદ્વલલિત ધ્યાયે જગન્મોહનમ્ ॥૧૬૧
જેના કામા ખભા પર સુંદર કુડ્ય લરેડી રજી છે,
જેણે ભૂકુડીથી લનાને જરાક જોતી કરેલી છે, કોયળ
અધરાજના પુટને જેણે કાંઈક મઢાયા છે જેણે નજરોને
આડી ફેલાવી છે, જેણે આગળોઆડી પક્ષવથી મુરલીમા
આનંદપૂર્વક સ્વરને પૂર્ણ છે અને પ્રવૃક્ષની નીચે
જોડા રહીને મુરલી વગાડતી વખતે જેણે ત્રણ પ્રકારે
પોતાના શરીરને વળાક (નિલગી-ચર્યા) આરંભે
છે, એવા જગન્મોહન શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય ખાન ધરુ છું ૧૬૧
અસ્મિન્કુલે વિનાપિ પ્રચલતિ પવનાદ્રતંતે કોડપિ નૂત
પદ્યમ કિંત ગત્વેત્યનુસરતિ ગણે મીતમીતેર્મકાળામ્
તસ્મિન્દ્રાધાસતો વે સુપચયતુ વિલસદ્દીલયા કૈટભારિ-
વ્યાતન્વાનો મ્હગરિપ્રથલધુરચુરાવરોગ્નિનાદાન્ ॥

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ કુજની અંદર રાધા સાથે વિહાર
કરતા હતા ત્યારે ગોવાળના બાળકો અંદરે અંદર કહેતા
હતા કે 'આ કુજ પવન વિના પશુ હાલેલાં છે,
માટે તેની અંદર કોઈ હોય જોઈએ આપણે અંદર
જઈને શા માટે તપાસ ન કરવી ?' એમ નહીં કરીને
તે બાળકો ખીતા ખીતા અંદર આનવા લાગ્યા તેખને
દૂરથી જ અટકાવવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ સિંહના જેવી મોગી
અને ભય કર દુરધુરાગી કરવા લાગ્યા, તેવા રાધાના મિત્ર
શ્રીકૃષ્ણ તમને સુખ આપો ૧૬૨

અદ્વુલ્યા ક કપાટ પ્રહરતિ કુટિલે માધર કિંવસન્તો
નોચક્રી કિં કુલ્લો નહિ ધરણિધર કિં દ્વિજિહ્વ કળીન્દ્ર
નાહ ધોરાહિમર્દી કિંમુત રગપતિના હરિ કિં કર્પીન્દ્ર
શ્લેષ્ય સત્યમામાપ્રતિવચનજિત પાતુ વક્ષકપાણિ ॥

'આ આગળથી મારા કમાડને કોણ ઠોકે છે ?
' 'અરે ઓ કુટિન મનવાળા ! એ તો હું માધવ છું '
'તું માધવ છે, તો શું વસત આપ્યો છે ?' 'નહીં
નહીં, આ માધવ તો ચક્રને ધાગણ કરતો છે ' ચક્રને
ધારણ કરનાર તું કુભાર છે ?' 'નહિ નહિ, હું તો
પૃથ્વીને ધારણ કરનાર ઈશ્વર છું ?' શું મોટી જીભો
વાળો કૃપીધર છે ?' 'ના રે ! હું તો બનકર કાલીય
નાગનું દમન કરનારો છું ' તું શું ગરુડ છે ?' 'અરે
ના, હું તો હરિ છું ' ત્યારે તો મોટા કપી-
વાનર હશે ' એ રીતે સવાય-જવાબમાં જે શ્રીકૃષ્ણ
સત્યભામાએ બગવાનને જીતી લીધા છે, તે તમારું
રક્ષણ કરે ૧૬૩

વૃન્દારણ્યે ચરન્તી ત્રિમુરપિ સતત મૂર્ધ્ન સ્વજન્તી
નન્દોદ્ભૂતાપ્યનાદિ શિશુરપિ નિગમેલક્ષિતા વીક્ષિતાપિ
વિશુલેષાવનદ્વોજનમદમલમહાન્મોદસચ્છાયાકાયા
માયા પાયાદપાયાદવિદિતમહિમા કાપિ પીતામ્નરા ચ ॥

જે પોતે સર્વવ્યાપક હોવા છતાં વૃદાવનમાં ફરી
રહેન છે, જે પોતે ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોકને
સતત ઉપન કરવા છતાં નદને ઘેર પ્રગટ થયેલ છે,
જેનો કોઈ આદિ નથી તે છતાં બાલસ્વરૂપ છે વેદોએ
જેના લક્ષણો બનાવ્યા છે, તે છતાં જે વારંવાર ભેગામાં
આવે છે, જેની કાયાની ક્રાંતિ વીજળીની રેખાઓથી
રોલતા એવા જગ્યા નિર્મળ મેઘ જેવી છે અને જેનો
સપ્તર્ષી મહિમા કોઈના પશુ ગણવામાં આવતો નથી,
એવી પીતામ્બરધારી માયાવી શ્રીકૃષ્ણની ભૂતિ તમારું
વિનાશથી રક્ષણ કરો ૧૬૪

નામોદસ્તારિલ્લમોદમનિયમયુનાય પ્રકામોદ્વાહ
શ્યામો દર્પાત્પચામોદ્યમિલિતયશોધારયા મોદતે ચ ।
આમોદ્યાત્તદામોદરતરલદશા દત્તકામોદ્યો ચ
સામોદ શ્રીલ્લમોદલયતુ દુરિત સોડન દામોદરો ચ ॥

યમ-નિયમ પાળનાર યોગીજનોના યોગની કયાશને
જે સપ્તર્ષી રીતે દૂર કરે છે, જેનું શરીર અત્યંત જળથી
ભરેલા મેઘ જેવું શ્યામ છે, જે મહાભર તેજના ઉદયથી
મગેલી યજ્ઞની ધારાથી નિત્યત આનંદ પામે છે જેના
શરીરે સુમધિન પુષ્પમાળાઓ રહેલી છે, જે વિશાળ
અને ચપ્પા જેવી દર્શિઓથી રોલતી વજ્રગોપીઓના
હૃદયમાં કામલાવના જગાડે છે જેની જાતીમાં લક્ષ્મીનું
ચિહ્ન છે અને જે પરમ આનંદથી ભરપૂર છે એવા
શ્રીકૃષ્ણ તમારા પાપ દૂર કરો ૧૬૫

બલભદ્ર

નિપાત્યાશુ હિમાશુમળહલમથ પીત્વા તદન્ત સુધા
કૃત્વૈન ચપક હસન્નિતિ હલાપાનાય કૌતુહલાત્ ।
મો દેવ દ્વિજરાત્નિ માન્સિ મુરાસ્પર્શોઽપિ ન શ્રેયસે ।
મા મુચ્ચેતિ તદર્થિતો હલધર પાયાદપાયાઙ્ગત્ ॥૧૬૬
ન્યારે બલભદ્ર યદ્રમડલને આપ્રશમાથી નીચે
ખેચી લાવીને તેમા રહેલ અમૃતનુ પાન કરી ત્યાં અને
ત્યારે પછી ખાલી થઈ ગયેન યદ્રમડલને કુલંહલને
ઠારણે ઉસતા એવા બનભદ્ર મુરાપાત્ર બનાવીને મુરાપાત્ર
કરવા તેમા મુરાને રેડવા લાગ્યા ત્યારે ચંદ્ર તેમને પ્રાર્થના
કરી કે ‘ હે દેવ હુ તો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છુ એટલે મુરાનો
સ્પર્શ થાય તે પશુ મારે માટે યોગ્ય ગણાય નહિ
માટે તમે મને છોડી દો ’ એ રીતે યદ્રની પ્રાર્થના
સાંભળતા બલભદ્ર જગતને વિપત્તિમાંથી બચાવે ૧૬૬
પ્રેમોનામિતરેવતીમુરગતામાસ્વાથ કાદમ્બરી
મુન્મત્ત ક્ષિત્તુત્પત્તકચિદપિ ભ્રામ્યત્કચિત્પ્રસ્સન્નત્ ।
રક્તાપાન્નમધીરલાઙ્ગલ્મલિરયામામ્બરાડમ્બર
ક્રેશન કચલીકરોતુ સકલ ચત્રાભિરામ મહ ॥૧૬૭
નમલાવે બેઠા કરેન રેવતીના મુખમા રહેલી
મદિગનુ પાન કરીને જે બલભદ્ર ઉન્મત્ત બનેલ છે
અને તેથી જે ઠાઈ ઠેકાણે બેઠળી રહેલ છે, ઠાઈ ઠેકાણે
ભમી રહેલ છે, ઠાઈ ઠેકાણે પડતા આખરે છે એવા
બલભદ્રની આખો રાતી થયેલ છે તેમ જ જેણે ભમરા
એવા શ્યામ વસ્ત્રોનો ભપકો કરેલ છે અને તેમનુ તેજ
ચંદ્રના જેવુ મનોહર છે તે બલભદ્ર અમારા સર્વ
કલેશોને ઢાળિયો બનાવે ૧૬૭
ઘણાલુ ક્ષિવર્કધામનિ મનાદ્નિદ્રાલુ શીતાનિલે
હાલાતા ગૃહ્યાલુ ચુન્મદસકલજાલુ જાયામુખમ્ ॥
નિત્ય નિષ્પત્તયાલુ તિર્યગ્બનીશય્યાશયાલુ ક્ષણ ।
ગીતેભ્ય સ્તુહ્યાલુ ધામ ઘવલ દીને વ્યાલુ શ્રવે ॥૧૬૮
સૂરના તાપમા રહેવાથી જેને ગરમીનો અનુભવ
થયો છે ઠંડો પવન વાવાથી જેને નિદ્રાનો અનુભવ
થયો છે, જેને મદિરાપાન કરવાની ઇચ્છા જાગી છે
લજ્જા અનુભવના રેવતીના મુખનુ જે વાર વાર સુખન
કરી રહ્યા છે, મદિરાની મસ્તીમા આવીને પૃથ્વી પર
પડવા-આખડવાનો જેનો સ્વભાવ છે, ઠાઈ વખતે
લાગા થઈને પૃથ્વીને સથળા બનાવી સઈ બનારા છે,
જેને વાર વાર ગાન સાંભળવા ગમે છે અને જે દીનજનો
પર દયા કરે છે, એવા સ્વચ્છ સદૈવ તેજધારી બલ
ભદ્રનો આશય મ્હુ છુ ૧૬૮

રુ-મિણી

શ્વધ્યાશેપતનુ સુદર્શનકર સર્વાદ્વિલીલાજિત
ત્રેલોમ્યા ચરણારવિન્દલલિતેનાકાન્તલોકો હરિ ।
વિભ્રાણા મુરમિન્દુસુન્દરરુચ ચન્દ્રાત્મચલુર્ધત્
સ્થાને યા સ્વતનોરપદયદધિકા સા રુક્મિણી યોડવાત્ ॥
શ્રીકૃષ્ણે પોતે હાથમા જ સુદર્શન (ચક્ર) ધારણ
મરતા હતા ન્યારે રુક્મિણી આખા શરીરે (નુદર્શન)
રોબીતા હતા શ્રીકૃષ્ણે પોતે એક ચણીની લીનાથી જ
ત્રેલોક્યને છતી લીધુ હતુ ન્યારે રુક્મિણીએ પોતાના
સર્વ અંગોની લીનાથી નજુ લોકને છતી લીધા હતા,
શ્રીકૃષ્ણ પોતે કાળી આખમા ચંદ્રને રાખતા હતા,
ન્યારે રુક્મિણીનુ સપ્તર્શુ મુખ ચંદ્ર જેવી વાતિવાળુ
હતુ એ રીતે જે શ્રીકૃષ્ણ રુક્મિણીને પોતાના શરીરથી
પણ વિરોધ લેખવામા ન્યાયપુર સર હતા એવા રુક્મિણી
તમારુ રક્ષણ કરે ૧૬૮
રાધા

રાધા પુનાતુ જગદન્યુતત્તચિત્તા, મન્યાન
માફલયતી દધિરિક્તપાત્રે । યસ્યા સ્તનસ્તથકચૂ ચુક
લોલદષ્ટિર્દેવોઽપિ દોહનધિયા વૃષમ દુરોહ ॥૧૭૦॥
જેણે પોતાનુ ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમા ભેડી દીધુ છે,
એવા રાધા દહીં પિનાના પાત્રમા જ રવેશ નાખીને
દહીં વસોવી રહ્યા હતા અને જેની દષ્ટિ રાધાના
સ્તનરૂપી ગુચ્છના આગમના ભાગમા ચપળ બની હતી
એવા શ્રીકૃષ્ણ બળદને ગાય સમજીને ઢોહવા લાગ્યા
હતા તે રાધા જગતને પવિત્ર કરી ૧૭૦
મુધાધામ્ન કાન્તિસ્તથ વદનપદ્મેરહગુણી
નિતેવ મ્લાનત્વ ઘ્રજતિ સહસા પ્રાગ્વચિતે ।
વદસ્યેવ કાન્તે દિવસવિરહાતઙ્કચકિતા ।
તદન્ને સલમા તથ દિશતુ રાધા પ્રિયશતમ્ ॥૧૭૧॥
હે પ્રાણપ્રિયે! તમારા મુખકમળના શુભેને લાધે
ચંદ્રની કાતિ બેળે કે મિત્તાઈ ગઈ દોષ તેથી તેની
કાતિ તરત જ મ્યાન બની રહી છે, એ રીતે ન્યારે
શ્રીકૃષ્ણ રાધાને સવાર થવાની સૂચના આપનારા વચનો
કહેતા હતા ત્યારે રાધાજી દિવસમા થનારા વિરહના
દુઃખથી પિત્તતા પામીને શ્રીકૃષ્ણના શરીરે વળગી રહ્યા
હતા એવા ગાથા તમારા સેન્ધે કલાણુ કરો ૧૭૧
નંદક

સાન્દ્રા મુદ ચચ્છતુ નન્દકો વ સોહાસલક્ષ્મી
પ્રતિવિમ્બર્મ । સુરજસ્રજ યમુનાપ્રવાહસલીલરાધા
સ્મરણ મુરારે ॥૧૭૨॥

ને ખડ્ગની અંદર અનેક વિલાસવાળા લક્ષ્મીનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું, તેને કારણે શ્રીકૃષ્ણને યમુનાના પ્રવાહમાં કાંડા કરતા રાધાજીનું દરરોજ સ્મરણ થતું હતું, તેવું નંદક નામનું ખડ્ગ તમને ભરપૂર આનંદ આપે. ૧૭૨

વેણુ

કેઢ્કાર: સ્મરકાર્યુકસ્ય સુરતક્રીડાપિકીનાં રવો
ફઢ્કારો રતિમજ્જરીમધુલિદ્ધા લીલાચકોરીધ્વનિ: ।
તત્ત્વ્યા: કચ્છલિકાપસારણમુજાક્ષેપસ્પલત્કઢ્કળ-
કાળ: પ્રેમ તનોતુ વો નવચયોદ્દાસ્યાચ વેણુસ્વન: ॥૧૭૩
શ્રીકૃષ્ણને વેણુનાદ કામદેવના ધનુષ્યના ટંકાર જેવા છે, સુંદર કૃતિનાં કાંડાઓથી કાંકલાઓના ચબ્દ જેવા છે, રતિરૂપી મંજરી પર લાગેલ ભ્રમરાઓના ઝંકાર જેવા છે, લીલારૂપી ચંદ્રોની પ્વનિ જેવા છે અને બ્યારે સુંદર રમણી કાચળી દૂર કરતી વખતે તેના હાથ આડે નાખે ત્યારે જે કંકણને ચબ્દ થાય, તેના જેવા છે; એવા વેણુનાદ તમને યોવનના વિદાસે કરવામાં પ્રેમ આપે. ૧૭૩

ધુન્દ અવતાર

પદ્મકંઠં ક્રમમાવનાપરિગતં હૃત્પદ્મમધ્યસ્થિતં
સંપદ્યત્કિલ્લરુપિણં લયવશાદાત્માનમધ્યાશ્રિત: ।
યુન્માકં મધુસૂત્રનો ભુવવપુર્ધારી સ મૂચાન્મુદે
ચોડતિષ્ઠત્કમલાસને ફુતરુચિર્વુદ્ધેકલિદ્ધાકૃતિ: ॥૧૭૪
જે મુલાધાર વગેરે ૭ ચક્રોમાં અનુક્રમે લાવના કરીને પરમ શિવરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરતા હતા અને તેને જ હૃદયકમળની અંદર રાખીને જોવા કરતા હતા; ચિત્તની એકાગ્રતાને લીધે જેણે તે આત્માને જ સંપૂર્ણ આશ્રય લીધો હતો તેમ જ જેની આકૃતિ મહાવાની અને માનના સંપૂર્ણ ચિહ્નોવાળી હતી; એવા ધુન્દ ભગવાન કે જે નિરંતર પદ્માસન લગાવીને જ ગિરાજ રહેલા હતા; તે તમને આનંદ આપનાર બને. ૧૭૪
રેતોરક્તમાન્યમૂનિ ભવિનાં વિષ્ણુમૂર્ત્યુર્ધાર-
ણ્યાલોક્યેવ કલેવરાણિ વિગલત્તોવાર્દ્રરન્ધ્રાણિ ચ: ।
માયાજાલનિયન્ત્રિવાનિ ઘૂળયા નોન્મીલયત્યક્ષિણી
નિર્ઘ્યાંજનપ્રણિધાનનિશ્ચલમતિર્વુદ્ધૈ સ નુદ્ધોડ્ડતુ વ: ॥
જેનાં નેત્રો વીસ્તરિત આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિ લાગી જવાથી મોંચાઈ ગયાં છે અને જેની શુદ્ધિ નિશ્ચલ બનેલી છે; એવા ધુન્દ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. આ ધુન્દ ભગવાને જે આખો મોંચી છે; તેથી એમ લાગે કે જે વીર અને રુધિરથી ઉત્પલ

થયેલ છે, જેનાં પેટ વિશ્વા અને મૂત્રથી ભરેલાં છે, જેનાં હિન્દો નિરંતર સંન્યા કરતા જળથી આદ્ર બનેલ છે અને જે માયાની જળથી બંધાયેલ છે; એવાં શરીરોને બેઠીને સૂચ આવી હોય અને તેથી પોતાનાં નેત્રોને ઉઘાડતા ન હોય એવા જળાતા ભગવાન તમને જ્ઞાન આપે. ૧૭૫

ધ્યાનત્ર્યાજમુપેત્ય ચિન્તયસિ કામુન્મીલ્ય ચક્ષુઃ ક્ષણં
પશ્યાનન્નશરતુરં જનમિમં ત્રાતાપિ નો રક્ષસિ ।
મિથ્યાકારુણિકોડસિ નિર્ઘૃણતસ્સ્વસ: કુતોડ્ડન્ય: પુન્મા-
ચ્છન્ધન્મારવધૂમિરિત્યમિદિતો વુદ્ધો જિન: પાતુ વ: ॥

‘અરે! તમે ધ્યાનનું બહાનું કાઢીને આપો મોંચી છે; તો કઈ ઓતું ચિંતન કરો છો? જરા વાર નેત્રો ઉઘાડીને કામદેવનાં બાણોથી આતુર થયેલી આ અળગાઓને જુઓ. તમે રક્ષક હોવા છતાં અમારું રક્ષણ કરતા નથી; મારે ગોઠી કરણવાળા લાગે છે; તમારા જેવા ખીલે કયો પુરુષ આટલો નિર્દય હશે? એ રીતે અપ્રસારો જે ભગવાનને ઉદ્દેશીને વારંવાર કહી રહી હતી; છતાં પણ જે આત્મવિચારમાંથી ભ્રષ્ટ થયા નથી, એવા જિતેન્દ્રિય ધુન્દ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે. ૧૭૬

વદ્વા પદ્માસનં ચો નયનયુગમિદં ન્યસ્ય નાસા-
પ્રદેશો ધૃત્વા, મૂર્ત્તેં ચ શાન્તૌ સમરસમિલિતૌ ચન્દ્ર-
સૂર્યોલ્લયવાતૌ । પશ્યન્નન્તર્વિશુદ્ધં કિનપિ ચ પરમં
ઽયોતિરાકારહીનં, સૌલ્ખ્યામ્બોધૌ નિમગ્ન: સ દિશતુ
ભવતાં જ્ઞાનવૌર્ધં વુધોડ્ડયમ્ ॥૧૭૭॥

જે ધુન્દ ભગવાન પદ્માસન લગાવીને બેઠા છે; જેમણે પોતાનાં બંને નેત્રોને નાકના ટેરવા પર રાખ્યાં છે; જે ચંદ્ર અને સૂર્ય નામની બે નાડીઓમાં વહેતા પ્રાણ અને અપાન નામના વયનોને ડાળા કે જમણા નાક દ્વારા બહાર નહિ કાઢતાં, શરીરની અંદર જ રોકી રાખે છે; જે અંતઃકરણની વૃત્તિથી કોઈ નિરાકાર - પરમ બોધોત્તેજને જોતા જોતા અદ્વૈતસ્વરૂપ મહા-સુખમાં જ સદા તહીન રહે છે; એવા ધુન્દ ભગવાન તમને જ્ઞાનનો બોધ આપે. ૧૭૭

કામેનાકૃષ્ય ચાપં હૃત્પદુપટહં વસ્તુમિર્મારવૌરૈ-
શ્રૂમદ્ગોત્સેપમ્માસ્મિતમિલિતદશા દિવ્યનાટીજનેન ।
સિદ્ધૈ: પ્રદ્ધોત્તમાદ્ધૈ: પુલકિતવપુષા વિસ્મયાદ્વાસવેન
ધ્યાન્યો યોગપીઠાદ્વલિત ઇતિ વ: પાતુ દુષ્ટો મુનીન્દ્રઃ
કામદેવ ધનુષ્યને ખેંચીને બિખા હતા, કામદેવના સુંદર શેઠાઓ પટલ વગેરે વાજાઓને સારી પેઢે બળ-

વતા હતા તેમ જ અપસરાઓ શુક્રીઓની યેષા કરીને, અગાસાં ખાઈને અને મંદ હાસ્ય કરીને પોતાની નજરો ફેંકી રહી હતી, તે છતાં પણ જે યોગપીઠ પર ધ્યાન ધરવામાં અચલિત જ રહ્યા હતા એવા બુદ્ધ ભગવાનને નમ્ર મસ્તકવાળા સિદ્ધ લોકોએ અને વિસ્મયથી રોમાંચિત થયેલ શરીરવાળા ઇંદ્રે પણ જોયા હતા; તે બુદ્ધ ભગવાન તમારું રક્ષણ કરો, ૧૭૮
કલ્પિક અવતાર

ચયત્તરકરવાલઃ શક્તિમિરખ્વસને મહાનિપુણઃ ।

કલ્પિકહરિયઃ પાયાદપાયતઃ કલિનિશાન્તોત્થઃ ॥૧૭૯॥

ઉઘાડી તલવાર જેણે હાથમાં ઉઘાડી છે, જે શક નામના લોકોએથી અંધકારને વિનાશ કરવામાં અત્યંત નિપુણ છે અને જે કલિયુગથી રાત્રિના અંતે પ્રગટ થયેલા છે; એવા કલ્પિક ભગવાન તમારું વિનાશથી રક્ષણ કરો. ૧૭૯

યવનીનયનામ્બુધોરણીભિર્યરિણીનામપનીય તાપવદ્ધિમ્ ।

સુકૃતદ્રુમસેકમાચરન્તં હૃતકલ્પં પ્રણામમિ કલ્પિકનીશમ્ ॥

જેણે યવનજનોની સ્ત્રીઓના અશ્રુપ્રવાહો વહેંચીને પૃથ્વીના સઘળા પ્રદેશોના તાપથી અગ્નિને શાંત કર્યો છે અને તે દ્વારા પુષ્પથી વૃક્ષોને પાણીનું સંચય કરાવ્યું છે તેમ જ પાપોનો વિનાશ કર્યો છે; એવા કલ્પિક ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ૧૮૦

પ્રેક્ષ્યદ્વાજિવરંગસુન્મદગજપાદપ્રગલ્ભં મદ-

વ્યાવલગ્લસ્તુદાનૈકનિલયં ઢિળ્ડીરપિષ્ઠાવલિમ્ ।

મ્લેચ્છાનીકમહાગર્ભં સુવિપુલં સંમામકલ્પાવધૌ

યશ્ચોર્ધામિરિવાપિબદ્ધ યતુ સઃ કલ્પકાનિ કલ્પિકર્હરિઃ ॥

જેમા ઊઠળતા યોડાઓથી તરંગે છે, જેમાં મદોન્મત્ત હાથીઓથી ઝૂડ (જલચર) ભરપૂર છે, યોડાઓથી પ્રબળ અને ચંચળ એવા દાનવોનું જે મુખ્ય સ્થાનક છે, જેમાં અપાર શરીરોથી શીલોની પકિતઓ રહેલી છે અને એમાં સંભ્રામણી પ્રવચણમાં મહેસરોના સૈન્યો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલાં છે; એવા મહેસરોના સૈન્યોએ મહાસાગરનું જે કલ્પિક ભગવાન વાડવાસિ જનીને પાન કરી ગયા છે, તે ભગવાન તમારો પાપોને દૂર કરો. ૧૮૧

સૂચી

છળિદતાનેત્રંજાલિમન્જુરજ્જનપણ્ડિતાઃ ।

મણિદતાશિલદિક્ષાન્તાશ્વજ્ઞાંશોઃ પાન્તુ આનવઃ ॥૧૮૧॥

જેણે પંડિત નાવિકાનાં નેત્રોથી કમળોની પંક્તિને સારી પેઠે રાતી કરવામાં પાડિય જતાયું

અને જેણે સઘળી દિશાઓના છેડાઓને શણગાર્યા છે; એવાં સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણો તમારું રક્ષણ કરો. ૧

શુકતુપ્પહસ્થવિસવિતુશ્વજ્ઞઠુચઃ પુણ્ડરીકવનન્વજોઃ ।

મણ્ડલમુદિતં વન્દે કુણ્ડલમાલ્લખ્ણ્ણલાશાયાઃ ॥ ૨ ॥

સૂર્યનારાયણનું મંડળ જે પોપટની ચાંચના જેવી ક્રાંતિવાળું છે, જે પૂર્વદિશાથી નાવિકાના કુંડલ જેવું દેખાય છે જે કમળવતોને પરમ આનંદ આપનાર બંધુરૂપ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. ૨

અતિવિતગગનસરણિપ્રસરણપરિમુક્તવિશ્રમાનન્દઃ ।

મરુદુહાસિવસૌરભકમલાકરહાસકુદ્રવિર્જયતિ ॥ ૩ ॥

અત્યંત વિશાળ એવા આકાશમાર્ગમાં નિત્ય નિરંતર જેને આહ્વાન કરે છે અને તેથી જેણે વિશ્વામત્તો આનંદ છોડી દીધો છે; પવને ફેલાવેલ સુગંધીથી ભરેલ કમળના વનને જેણે હસતાં-ખીસતાં રાખ્યાં છે, એવા સૂર્યનારાયણ વિજય પામે છે. ૩

પ્રાચીકુદ્ધુમતિલકં પૂર્વાચલરોહણકમાણિન્યમ્ ।

યિમુવનવૃદ્ધકદીપં વન્દે લોકલોચનં દૈવમ્ ॥ ૪ ॥

જે પૂર્વ દિશાના કેસરી તિલકરૂપે છે, જે ઉદ્યાનમાં ઊગતા મુખ્ય માણિક્યરૂપે છે, જે ત્રૈલોક્યથી ઘરમાં મુખ્યદેવારૂપે છે અને જે સર્વ લોકના મુખ્ય નેત્રરૂપ છે, એવા સૂર્યદેવને હું પ્રણામ કરું છું. ૪

કદુભિરપિ કઠોરચક્રવાકોત્કરવિરહજ્વરશાન્તિ-
શીતવીર્યઃ । તિમિરહૃતમયં મહોભિરજ્જયતિ જગન્ન-
યનોષમુણ્ણભાતુઃ ॥ ૫ ॥

જેના તેજ ગરમાને લીધે કઠોર હોવા છતાં, ચક્રવાક પક્ષીઓના વિરહથી પિત્તજ્વર(સંતાપ)ને શાંત કરવામાં શીતવીર્યની શક્તિ ધરાવે છે અને જે પોતે તિમિર અંધકાર તિમિર નામના નેત્રરોગથી ઉપહત થયેલાં જગતના નેત્રોને અંજનરૂપ અને છે, તે સૂર્યનારાયણ વિજય પામે છે. ૫

યદિવન્ધ્રમન્ધરમણિયંદપાં પ્રસૂતિર્તર્કં નિર્ણયદ્ધતિ યદ્ધિ-
શિષ્યામુ માસઃ । જ્યોત્સ્ના નિશામુ દિમધાન્નિ ચ યન્મ-
યૂલાઃ પૂષા પુરાણપુરુષઃ મ નમોઽસ્તુ તર્મૈ ॥ ૬ ॥

જેનું જિંબ આકાશમાં મણિની પેઠે દીપે છે, જે સૂર્યથી જળ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી રાત્રિઓમાં અગ્નિની જ્વાળાઓને તેજની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેનાં કિરણો રાત્રિઓમાં ચંદ્રમંડલની અંદર ચાંદનીરૂપ બને છે, તે મહાવિષ્ણુસ્વરૂપ સૂર્યદેવને મારા પ્રણામ હજો. ૬
યો રક્તતામતિવત્પ્રમતુલં દ્વપાનો દિક્ષાદેવશુભસ્તંગ-
મઠ્ઠકમેણા યોષિદ્દર્શયતિવિદ્ધમ્વનમ્હૃત્ત શધસ્વાયાદ-

પાયસમુદાયહરો રવિને ॥ ૭ ॥

જેણે અત્યંત રક્તતા (ગ્તાશ અને રાગીપણ) ધારણ કરી છે, જે પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશાથી નાથિકાઓનું નિયંત્રણ અનુક્રમ પ્રમાણે શુભ કરે છે અને તેથી ૭ સ્ત્રીઓના પતિનું અનુકરણ કરનાર અણ્યાય છે અને જેને દુષ્ટોના સમુદાયને હરી લીધા છે, એવા સૂર્યનારાયણ અમારુ સર્વદા રક્ષણ કરે ૭

મ્રઘાણસપુતકલેવરમધ્યવર્તિ, ચૈતન્યપિણ્ડમિવ મળ્ડલમસ્તિ યસ્ય । આલોકિતોઽપિ દુરિતાનિ નિહન્તિ યત્ત, માર્તણ્ડમાદિપુરુષ પ્રણમામિ નિત્યમ્ ॥૮॥

જે સૂર્યનું મહા પ્રભાસના સપુતરૂપી દેહની વચ્ચેના બાજુ કે ચૈતન્યના પિંડ જેવુ લાગે છે અને જે પોતાના દર્શનથી જ લોકોના પાપોને દૂર કરે છે એવા તે આદિ પુરુષ સૂર્યનારાયણને હું નિત્ય પ્રણામ કરું છું ૮

સિન્દૂરસહયા સ્પર્શન્તિ કરિણા હુમ્મથ્યમાયોરણા મિહીપદ્મશઙ્કયા વિચિન્તુતે સાન્દ્રદુમદ્રોણિપુ । કાન્તા કુક્કમકાઢક્ષયા કરતલે સ્તદ્નન્તિ લગ્નચયત્ । તત્તેજ પ્રથમોદ્ભવ ભ્રમકર સૌર ચિર પાતુ વ ॥૯॥

પ્રભાતકાળે જ્યારે સૂર્યનું પ્રથમ પ્રકાશનું તેજ પૃથ્વી પર પડે છે, ત્યારે તે અનેક બ્રહ્માને પેદા કરે છે જ્યારે તે હાથીઓના કુલસ્થળ પર પડે છે ત્યારે મહાવત લોકો તેને સિદ્ધ સમજીને લેવા બંધ છે જ્યારે તે વૃક્ષોની ઝાડ ઝાડીમાં પડે છે ત્યારે ભીડડી ઓ નની તાણ કુપળો સમજીને તેને ચૂટવા બંધ છે જ્યારે કામિનીઓના હાથના તળિયા પર પડે છે, ત્યારે તેને કેસર સમજીને કામિનીઓ પોતાના શરીર પર યોગના લાગે છે એ પ્રકારે અનેક બ્રહ્મા જેવા સ્વનાર સૂર્યનારાયણનું તેજ તમારુ લાળ્યાકાળ સુધી રક્ષણ કરે ૯

અકસ્મિન્નયતે શ્વશ તપતિ ય કાલે સ હાહકમો યેનાતન્યત યત્પ્રકાશસમયે નૈપા વદ દુર્લભમ્ ।

સા વ્યોમાનચયસ યન્ન વિવિદતા લોકે ગતિ શાશ્વતી શ્રીસૂર્ય સુરસેવિતોઽપિ હિ મહાદેવ સ નચ્ચાવતામ્ ॥

(પહેલો અર્થ) જેની દેવોએ સેવા કરી છે એવા તે સૂર્યનારાયણ કે જે એક અચળ (હિતરાયણ) મા ખૂબ તપે છે, જેને જોના જાળ પ્રમાણે નિયમિત ગતિ કરી છે, જેના પ્રકાશથી કોઈને કોઈ પણ સ્થાન દુર્લભ રહેતું નથી અને જેની આગ્રહ ગતિ લોકમાં કોઈના પણ અણુવામા આવતી નથી એવા આકાશમાં ગતિ કરતા સૂર્યેવ અમારુ રક્ષણ કરે ૧૦

(બીજો અર્થ) જેને દેવો સેવે છે, એવા સદાશિવ છે, કે જે એક નેત્રમાં (સૂર્યરૂપે) ખૂબ તપ્યા કરે છે, જેણે પ્રત્યક્ષે જગતનો દાઢ કરવાનો કમ સ્વીકાર્યો છે, જેનું જ્ઞાન યવાથી મુનિઓને શ્રદ્ધાસ્વરૂપ મેળવતુ દુર્લભ રહેતું નથી અને જેની કાયમી સ્થિતિ લોકમાં કોઈના પણ અણુવામા આવતી નથી અને જેની મૂર્તિ આકાશ જેવી વિશાળ છે, એવા સદાશિવ અમારુ રક્ષણ કરે ૧૦

મૂર્ધના કિરણો

જન્મારાતીમહુન્મોદ્વ્યમિવ દ્વથ સાન્દ્રસિન્દૂરેણુ રક્તે સિન્ધા દ્યૌર્ધેરુદ્યગિરિતટીઘાતુધારાદ્રવ્ય । જ્ઞાનાન્યા તુલ્યકાલ કમલ્પનરુચેવારુણા વો નિમૃત્યૈ । મૂયાસુર્માસ્યન્તો મુવનમભિનવા માનવો માનવીયા ॥

જ્યારે પ્રભાતકાળે સૂર્યના પ્રથમ કિરણો જગતને પ્રગટ કરવા આવે છે, ત્યારે જોના તો રાતા અને નવીન હોય છે બધું કે ઇન્દ્રના ઐરાવત હાથીના કુલ સ્થળો પર લાગેલા સિદ્ધના ઘાટા ચૂર્ણને ધરી રહ્યા ન હોય બધું કે હૃદયમળના શિખરોમાંથી આવી આવતી ધાતુઓની ધારાઓના રાતા પ્રવાહોના સિંચનને મેળવી ન રહ્યા હોય અને એક વખતે આવતી કમળ વનની કાંતિથી રાતા થઈ મ્યા ન હોય એવા અણ્યાય છે તે કિરણો તમને સપતિ આપે ૧૧

મક્તિપ્રહાય દાતુ મુહુલ્પુટકુર્ગકોટરકોઢીના લક્ષ્મીમાત્રપ્તુકામા દ્વ કમલ્પનરુદ્ધાદન કુર્તે યૈ । કાલાકારાન્ધકારાનનપતિત નગ્લાપ્ત્વસન્ધસકલ્યા । કલ્યાણ વા ક્રિયાસુ કિસલ્યરુચયસ્તે કરા માત્સ્વરસ્ય ॥

અધકારરૂપી વિશાળ મુખનો આગ્રહ નાળ જેથી છે તેમાં આપણુ જગત પડેલું છે તેની અડચણો દૂર કરવાનું સામર્થ્ય જે સૂર્યના કિરણો ધરાવે છે, તેની કાંતિ કામળ પાદડાના જેવી છે જે કમળોના વનોને લિનાડી નાખે છે તે બધું કે ભકિતથી નમ્ર અનેક ભક્તજનોને લક્ષ્મી આપવા માટે કમળોની કળીઓના અંદરના લાગમ લુપાઈ રહેતી લક્ષ્મીને ખેંચી લેવા ઇચ્છતી ન હોય તેવા લાગે છે તે સૂર્યના કિરણો તમારુ આપણુ કરે ૧૨

સાદોપ યોમદ્વૈપિતરજનિરિણિહનાયિકોન્મુચતાપ્ત સુક્ષાદ્ગાપહારાત્તરલગ્નગમ્યોત્પિતાકી વિશાન્ત્યૈ । કર્પન્મ્મોનુકુન્મોદરહુહરમહિર્નિ સરત્પદ્પદાલી કાલબ્યાલી કરેણાવલયતુ દિનઠક્લ્મપોન્મૂલન વ ॥

રાત્રિરૂપી બખરુ વેશ્યા કે જે આકાશરૂપી મોટા બખરમાં રહેલી છે અને જેણે તારાઓરૂપી મોતીના હારે પહેરેલા છે; તે હારને સૂર્યનાં કિરણો બ્યારે વિખેરી રહ્યાં છે, ત્યાં તેમને ચપળ બનેલા પક્ષીઓના કલરવ-રૂપી અપકાંતિ^૧ મળી રહી છે; તેને બળે દૂર કરવા માગતાં ન હોય, એ રીતે કમળરૂપી ધડાના મધ્યભાગ-માથી બહાર નીકળતી એવી લમરોની કાળી પંક્તિરૂપ નાગજીને પોતાના કરથી એવીને સોગંદ લેતા ન હોય ? (સોગંદ લેવા હોય, ત્યારે હાથમાં સાપ^૨ પકડવાનો રિવાજ છે.) એવા પ્રકારનાં સૂર્યનાં કિરણો તમારાં પાપોનો નાશ કરે. ૧૩

શ્રીમદ્ગાળાદ્ધિન્મગ્નીભિરપર્વૈર્ધર્માન્યત્કષોપા-
ન્દીર્ધામ્નાતાન્યોધૈઃ પુનરપિ ષટયત્યેક લહાષર્વૈઃ ।
ધર્માશોક્તસ્ય ચોડન્તઃપ્રગુણધનટ્ટાનાનિર્નિર્વ્યવૃત્તે-
ર્દત્તાર્થાઃ સિદ્ધિસંધે વિવદ્યતુ ધૃણયઃ શ્રીમદ્મહોવિચાતમ્ ॥

અનેક કાળનાં પાપોનો સમૂહ ભેગો થવાને કારણે જેનાં નાક, હાથ અને પગ ગળી ગયેલા છે, જેના શરીરે ખૂબ જ વધુ-ચંદા પડેલા છે, ધરધર અવાજથી જેનું ગળું ખીખરું થયું છે અને જેનો અવાજ પશુ અરુપદ છે; એવા રક્તપિત્તિયા અને ગલત્ કુહવાળાં પ્રાણીઓને પશુ તે તરત જ હિતમ આરોગ્ય આપે છે તેમ જ અત્યંત ગાદ દયાને કારણે જેના અંતઃકરણની વૃત્તિ સરળ બનેલી છે એવા સૂર્યનારાયણના કિરણો તમારા સર્વ પાપોને તરત જ દૂર કરે, કે જે સૂર્યનારાયણને સિદ્ધ લોકોના સમૂહો અર્થ આપી રહ્યા છે. ૧૪

સિન્દૂરાણીવ સીદ્ધરૂપણકુલવધૂમૂર્ધિ જે સંચરન્તઃ
પ્રેક્ષન્તે વિશ્વ શીલાઃ શિખરસુવિ લસત્પદ્માગાઢુરા વૈઃ ।
ધુન્વન્તે ધ્વાન્તધારાઃ સહ દુરિતચૈવૈર્દૂરદદયાઃ સદા ચે ।
પાન્તુ ત્વાં પદ્મચન્દ્રચરુણસકિરણાઃ પૂરણાઃ કામનાનામ્ ॥

કમલના પતિ સૂર્યનારાયણનાં તે અરણ્ય કિરણો બ્યારે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તે કિરણો ત્રીણ કુળની સ્ત્રીઓના મસ્તકો પર ફેલાવેલ સિંદૂર જેવાં બહુલ છે; જે કિરણોને લીધે પર્વતો બળે કે શિખરોમાં ઉદય પામેલા માણુકનાં અંકુરોવાળા હોય, એમ લાગે છે; જે કિરણો પાપોના સમૂહોની સાથે સાથે જ અંધકારના સમૂહોને પશુ નાશ કરી નાખે અને જે કિરણો દૂર

હોય ત્યારે જ જેવા માટે અનુદૂળ થઈ પડે છે, તે રાતાં સુંદર કિરણો તમારું રક્ષણ કરે. ૧૫

ચક્રી ચક્રારપદ્ધિઃ હરિરપિ ચ હરીન્ધૂર્જિત ધૂર્વજાન્તાઃ ।
નશ્વં નશ્વજનાયોડરુણમપિ વરુણઃ કૂચરામં કુવેરઃ ॥
રંદઃસહઃ સુરાણાં જગદુપકૃતયે નિત્યયુક્તસ્ય યસ્ય ।
સ્તૌતિ પ્રીતિપ્રસન્નોડન્વહમહિમરુચેઃ સોડન્વતાત્સ્યન્દનો વઃ

જે સૂર્યનો રથ જગતને ઉપકાર કરવા માટે સદા તૈયાર રહે છે. તે રથના ચક્રોને વિષ્ણુ, ઘોડાઓને ઇન્દ્ર, ધૂંસરી અને પવનના છેડાઓને શિવ, ધરીને ચંદ્ર, અરણ્ય સારથિને વરુણ, કૃપર એટલે બેસવાની ગજાના આગળપડતા ભાગને કુબેર અને વેગને બધા દેવા નિત્ય નિરંતર વખાણવા કરે છે, તે રવિનો રથ પ્રીતિપૂર્વક પ્રસન્ન થઈ તમારું રક્ષણ કરે. ૧૬

કિં છત્રં કિંતુ રત્નં તિલકમુત તથા કુણ્ડલં ફોતુભૌ વા
ચક્રં વા વારિજં વેત્યમરયુવતિભિર્યદ્વલિદ્વેપિવેદે ।
ઋર્ષૈર્મૌલૌ લલાટે શ્વસિ દ્વિવિ કરે નાભિદેશે ચ હૃદં
પાયાત્ત્વોડકવિન્નં સ ચ દ્વનુજરિપુર્વધમાનઃ ક્રમેણ ॥

બ્યારે બલિરાખના યજ્ઞમાં વામનજીનું સ્વરૂપ ધીરે ધીરે વધવા લાગ્યું ત્યારે સૂર્યનું મોટાથી નાનું નાનું દેખાવા લાગ્યું; પહેલાં તો દેવાગનાઓએ જોયું કે ‘આ સૂર્યમંડલ વામનના મસ્તક પર રહેલું છત્ર છે ?’ પછી જોયું કે, ‘આ શું મસ્તકમાં રહેલો ચૂડામણિ છે ?’ પછી જોયું કે, ‘આ શું લલાટમાં રહેલ તિલક છે ?’ પછી જોયું કે, ‘આ શું કાનમાં રહેલ કુંડલ છે ?’ પછી જોયું કે, ‘આ શું હૃદયમાં રહેલ કોસ્તુભમણિ છે ?’ પછી જોયું કે, ‘આ શું હાથમાં રહેલ ચક્ર છે ?’ પછી જોયું કે, ‘આ શું નાભિમાં રહેલ કમળ છે ?’ એ રીતે જેની અવસ્થા નાની નાની થતી જાય છે, એવા સૂર્ય અને જે કમે કમે વધવા લાગેલ છે; એવા વામન તમારું રક્ષણ કરે. ૧૭

સૂર્યના ઘોડા

અવતુ નઃ સવિતુરગત્વાલી સમતિલક્ષિતવુજ્જપયોધરા ।
સ્ફુરિતમધ્યગતારુણતાયકા મરકતૈકલતેન નભઃભિયઃ ॥

જે સૂર્યના ઘોડાઓ આકાશની સુંદર નાયિકાના કંઠમાં રહેલ મરકત મણિઓની હારસતા જેવા લાગે છે; જેણે ખરેખર જીંદા પયોધર (સ્તન કે મેઘ)ની ઉપર નિવાસ કર્યો છે અને જેના મધ્ય ભાગમાં અરુણ નાયક (સારથિ કે રાતા રંગનો મણિ) સ્ફુરી રહેલો છે, તે ઘોડા આમારું રક્ષણ કરે. ૧૮

૧ આ પ્રકાર પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતો પશુ હવે તે નાશ પામ્યો છે. આ કથાને ‘દિવ્ય’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે અતિદાસિક દષ્ટિએ સપ્રાપ્ત હર્ષવર્ધનના કાળ સુધી તે રિવાજ લોકપ્રચલિત હતો.

ચંદ્ર

લાલયન્તમરવિન્દવનાનિ ક્ષાલયન્તમમિતો મુવજ્ઞાનિ ।
પાલયન્તમથ કોકકુલાનિ જ્યોતિર્ પતિમહં મહ્યામિ ॥

જે કમલવનોને રમ્યાડી રહેલ છે, જે ચારે તરફ રહેલ અંધકારને દૂર કરીને સર્વ શુભનોને સ્વચ્છ કરે છે, જે ચક્રવાક પક્ષીઓનું પાલન કરે છે એવા અત્યંત તેજસ્વી દેવનું હું પૂજન કરું છું. ૧

રચિમાવસતે સતાં ક્રિયાયૈ મુષયા તર્પયતે મુરાર્ણવિતંશ્ચ ।

તમસાં નિશિ મૂર્છતાં વિદ્વન્નેહરવૃદ્ધાનિદિતાત્મને નમસ્તે ॥

અમાવાસ્યાને દિવસે દેવો અને પિતૃઓને વૃમ કરવા માટે તમે સૂર્યમંડલમાં નિવાસ કરો છો અને તેમને અમૃતથી વૃમ કરો છો. રાત્રિમાં બ્યાપીને રહેલ અંધકારનો તમે સમૂળગ્રો નાશ કરો છો અને તમે મહાદેવના મસ્તકમાં એક કલાકપે રહો છો, એવા ચંદ્રને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨

સ્વર્માનુપ્રતિવારપારણમિલક્ષ્મીતોયન્ત્રોદ્ભવ-

શ્ચન્નાલીપતયાલુદીધિતિસુધાસારસ્તુપારલુતિઃ ।

પુષ્પેષ્વાસનતત્પ્રિયાપરિણયાનન્દાભિપ્રેક્ષેત્સવે

દૈવઃ પ્રાસસદ્વસ્ત્રપાર્ક્લશશ્રીરસ્તુ નસ્તુપ્રયે ॥ ૩ ॥

ન્યારે રાહ ચંદ્રનું વારંવાર લક્ષણ કરે છે ત્યારે

તેનાં જડખાંના દત્તિના સમુદરપી યંત્રમાં ચંદ્ર દબાય છે અને તેથી ચંદ્રમંડલમાં જે ખાડા પડે છે તેમાંથી ચંદ્રનાં કિરણોના અમૃતનો સાર ઝર્પા કરે છે; તેથી બાણે કે તે ચંદ્રને હમર ધારવાળા કળશની શોભા મળી રહે છે; જેનાથી કામદેવ અને રતિના વિવાહપ્રસંગે આનંદપૂર્વક અભિપ્રેક કરવામાં આવ્યો હતો એવા ચંદ્રદેવ અમને સતોષ આપે. ૩

પૃથ્વી

સ્વર્ગોકોમિરદોનિવાસિપુરુપારઘ્યાતિશુદ્ધાધ્વર-

સ્વાહાકારવપદ્મક્રિયોત્યમમૃતં સ્વાદીય આવીયતે ।

આન્નાયપ્રવળેરલંકૃતિજુષેડમુખ્યૈઃ મનુષ્યૈઃ શુભે-
ર્દિવ્યક્ષેત્રસરિત્પવિત્રવપુષે દેવ્યૈઃ પૃથિગ્ચૈ નમઃ ॥ ૧ ॥

વેદમાં જણાવેલ વિધિવિધાનોમાં તત્પર રહેનાર મુનિઓથી જેની શોભા વધી રહી છે તેમ જ દિવ્ય તીર્થક્ષેત્રો અને નદીઓથી જેનું શરીર પવિત્ર બનેલ છે તેમ જ આ પૃથ્વી પર નિવાસ કરનાર પુણ્યશાળી પુરુષો ન્યારે અત્યંત શુદ્ધ થયા કરે છે ત્યારે તેમાંથી સ્વાદા અને વષટ્કારથી અમૃત ઉત્પન્ન થાય છે; તે અમૃતને દેવો પણ ગ્રહણ કરે છે; એની પુણ્યશાળી પૃથ્વીદેવીને અમે પ્રજ્ઞામ કરીએ છીએ. ૧

પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત

સુભાપિતરત્ન માળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

દ્વિતીય પ્રકરણ

સામાન્ય

સુભાપિતરત્નમા

ભાષાસુ મુખ્યા મધુરા દિવ્યા ગીર્વાણમારતી ।

તસ્માદ્ધિ કાવ્ય મધુર તસ્માદપિ સુભાપિતમ્ ॥ ૧ ॥

સ સ્ફૂટ ભાષા એ દેવવાણી છે તે સર્વ ભાષાઓમાં
મુખ્ય, મધુર અને દિવ્ય છે, તે ભાષા કરતાં પણ
સ સ્ફૂટ કાવ્ય વિશેષ મધુર છે અને સુભાપિત તે તેથી
પણ થકે તેણે મધુર છે ૧

સુભાપિતેન ગીતેન યુવતીના ચ લીલયા ।

મનો ન મિથતે વત્સ સ યોગી હથવા પશુ ॥ ૨ ॥

બ્યારે સુભાપિત ગવાય અને બ્યારે યુવતીઓ
વિલાસ કરે, ત્યારે જેણે મન ભેદાય નહિ, તે ખરેખર
હોતો યોગી હોય અથવા તે પણ હોય ૨

સુભાપિતમયદ્રવ્યસમ્રહ ન કરોતિ ચ ।

પ્રસ્તાવયજ્ઞે સમાપ્તે કા પ્રવાસ્યતિ હક્ષિણામ્ ॥ ૩ ॥

જે સુભાપિતરૂપી દ્રવ્યનો સમ્રહ કરતો નથી, તે
બ્યારે વાર્તાલાપ, સભા, ચર્ચા વગેરે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત
થશે ત્યારે કંઈ દક્ષિણા આપતો ૩

હસારકદુષ્ટસ્ય દે ફલે હામૃતોપમે ।

સુભાપિતરસાસ્વાદ સગતિ સુજને જને ॥ ૪ ॥

આ સ સારરૂપી હસના વક્ત્રના બે ફળે અમૃતતુલ્ય
છે એક તે સુભાપિતનો રસાસ્વાદ અને બીજું સબળ
નોતો સમાગમ ૪

સુભાપિતરસાસ્વાદનાતરોમાશ્ચકર્તુકા ।

વિનાપિ કામિનીસહ કવચ સુરમાસતે ॥ ૫ ॥

રસાસ્વાદથી પ્રગટ થતા સુભાપિતના રોમાંચરૂપી
કવચને ધારણ કરનાર કવિજનો રમણીઓના સગ વિના
પણ સુખ મેળવી શકે છે ૫

પૃથિવ્યા ત્રિણિ રજાનિ જલમન્ન સુભાપિતમ્ ।

મૃદૈ વાવાળત્તળેષુ રત્નસક્ષાઽમિધીયતે ॥ ૬ ॥

પૃથ્વી પર સાથા રત્નો તે ગણે છે જલ, અન્ન
અને સુભાપિત પથ્થરના ટુકડાઓને 'રત્ન' નામથી
તે મૃદ લેકો જ કહે છે ૬

ધર્મો યથો નયો વાહ્ય મનોહારિ સુભાપિતમ્ ।

ઇત્યાદિગુણરત્નાના સમ્રહી નાવસીદતિ ॥ ૭ ॥

ધર્મ, યથા, નીતિ, હડાપણ અને મનોહર સુભાપિત
વગેરે ગુણરૂપી રત્નોનો સમ્રહ કરનાર કદી દુખી
થતો નથી ૭

સગીતમપિ સાહિત્ય સરસ્વત્યા સ્તનદ્વયમ્ ।

પ્રકમાપાતમધુરમન્યવાલોચનામૃતમ્ ॥ ૮ ॥

સગીત અને સાહિત્ય એ તે સરસ્વતી માતાના
બે સ્તન છે સગીત એ સેવતાની સાથે જ મધુર
લાગે છે અને બીજું સાહિત્ય એ વિચારવાથી અમૃત
સમાન લાગે છે ૮

શિર્શુર્વંતિ પશુર્વંતિ વેત્તિ નાગરસ કળી ।

સાહિત્યરસમાધુર્ય શકરો વેત્તિ વા ન વા ॥ ૯ ॥

અમૃતના રસને તે બાળક પણ જાણે છે, પણ
પણ જાણે છે અને સર્પ પણ જાણે છે બ્યારે
સાહિત્યના રસની મધુરતાને તે સહર જ જાણે છે,
અથવા કદાચ તે પણ પૂરેપૂરી નહિ જાણતા હોય! ૯

દ્રાક્ષા સ્થાનમુત્રી જાતા શર્કરા પાદમતા ગતા ।

સુભાપિતરસસ્યમિ સુખા મીતા દિવ ગતા ॥ ૧૦ ॥

સુભાપિતના રસની આશ્રણ દ્રાક્ષાનું સુખ કરમાઈ
ગયું, સાકર પથરા બની ગઈ અને અમૃત પણ લાય
પામીને આ લોક છોડીને સ્વર્ગમાં ગયું ગયું. ૧૦

સંસદિ તદેવ મૂપણમુપકારકમવસરે ધનં મુચ્ચમ્ ।

સૂક્તં દયતિ સુવર્ણં કલ્યાણમનર્થ્યમિહ ધન્યાઃ ॥૧૧॥

સારાં વચનોર્ધી સુવર્ણને જે ધારણ કરે છે, તે પુરોષને ધન્યવાદ થતે છે; કારણ કે સભામાં તે જ આભુષણરૂપ બને છે, અવસર આવે તે જ ઉપકાર કરે છે, તે જ મુખ્ય ધન છે અને તે અમૂલ્ય તેમ જ કલ્યાણરૂપ છે. ૧૧

કથમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદસિ વિનુયગમિતાયામ્ । ચેન ન સુમાપિતામૃતમાદ્ધાદિ નિર્સીતમાત્મેઃ ॥ ૧૨ ॥

જેણે મનુષ્યજન્મ મેળવીને અત્યંત આનંદ આપી શકે એવા સુભાષિતરૂપી અમૃતરૂં પાન સંતોષ થાય તેટલા પ્રમાણમાં કદું નથી, તે મનુષ્યો વિષુધ જોનોની સભામાં (પંડિતસભા કે સ્વર્ગમાં) શી રીતે પ્રવેશ કરી શકે ? ૧૨

અકલિતશ્વદ્ધાલંકૃતિરનુકૂલા સ્પલિતપદનિવેશપિ ।

અભિસારિકે રમયતિ સૂક્તિઃ સોત્કર્ષત્ક્રાન્તારા ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાલંકાર વિનાની, સરળ રીતે રસ પેદા કરનારી, કોમળ પદવાળી અને શૃંગાર રસથી ઉત્તમ બનેલી એવી સુભાષિત-વાણી અભિસારિકા નાચિકાની જેમ સેવનારને આનંદ આપે છે. અભિસારિકાએ શબ્દ કરનાર અલંકાર પહેર્યા નથી, જે નાયકને અનુકૂળ રહે છે, જે નાયકને મળવા ગમે તેવા સ્થાનમાં પણ મૂકીને ચાલી જાય છે અને 'હું' નાયકની 'હું' અને નાયક આરો છે' એવા ઉત્કૃષ્ટ શૃંગારને પોષણ આપે છે. ૧૩

આસ્ત્રાદિતદ્યિતાધરસુધારસસ્યૈવ સૂક્તયો મધુરાઃ ।

અકલિનરસાલમુકુલો ન કોકિલઃ કલમુદ્ગચયતિ ॥ ૧૪ ॥

જેણે પ્રેમભરી રમણીના અધર અમૃતરૂં પાન કરેલું છે, તેવા કવિજનનાં મુખમાંથી નીકળેલું સુભાષિત વચન જ મધુર લાગે છે; પણ જેણે આખાની મંજરીનો રસ ચાખ્યો નથી એવી કોયલ મધુર અવાજ કરી શકતી નથી. ૧૪

યત્ત્વ વચ્ચત્રહરે સુભાષિતં નાસ્તિ નાપ્યવસરે પ્રજલ્પતિ ।

આગતઃ સદસિ ધીમતામસૌ લેખ્યનિર્મિત ઇવાવમાસતે ॥

જેના મુખરૂપી બોલમાં કોઈ સુભાષિત રહેલું ન હોય, જે અવસર આવે બોલી શકતા ન હોય, તે તે માણસ કાલા પુરોષાની સભામાં કાદવરૂં પૂતળું હોય તેવા લાગે છે. ૧૫

સુમાષિતં હારિ વિશત્યધોગલાન્ન દુર્જનસ્યાકેરિયો-
રિવામૃતમ્ । તદેવ ધત્તે દ્વદ્યેન સજ્જનો હારંમહારત્ન-
મિવાતિનિર્મલમ્ ॥ ૧૬ ॥

જેમ રાહુના ગળાની નીચે અમૃત રહેતું નથી તેમ આ મનોહર સુભાષિત દુર્જનના ગળા નીચે ઊતરતું નથી; પરંતુ જેમ વિષુધ ભગવાન અતિ નિર્મળ એવા કોસ્તુભશિને ધારણ કરે છે તેમ સજ્જન પુરોષો તે સુભાષિતને હૃદયથી ધારણ કરે છે. ૧૬

નાયં પ્રયાતિ વિકૃતિં વિરસો ન યઃ સ્યાન્ન ક્ષીયતે વદુ-
જનૈર્નિતરં નિપીતઃ । જાહર્ષ નિહન્તિ રુચિમેતિ ફરોતિ
દૃષ્ટિઃ, નૂનં સુમાપિતરસોઽન્યરસાતિશાયી ॥ ૧૭ ॥

આ સુભાષિત રસ ખીજ બધાવ રસોથી ઉત્તમ છે. ખીજ રસ તો બગડી જાય પણ આ રસ કદી બગડતો નથી, સુકાઈ જતો નથી, ગમે તેટલા માણસો પીએ તોપણ ખૂટી પડતો નથી; જડતાને જડમુળથી દૂર કરે છે, રુચિ વધારે છે અને સર્વ તૃપ્તિ આપે છે. ૧૭

કિં હારૈઃ કિમુ કઙ્કળૈઃ કિમસમૈઃ કર્ણાવતંસૈરલં

કેયૂરૈર્મણિકુણ્ડલૈરલમલં સાઢમ્બરૈરમ્બરૈઃ ।

પુંસામેકમરણિઢવં પુનરિવં મન્યામહે મળઢનં

યન્નિષ્ણીઢિતપાર્વણામૃતકરસ્યન્દોપમાઃ સૂક્તયઃ ॥ ૧૮ ॥

'અમૃતવર્ષી કિરણોવાળા પૂણિમાંના ચંદ્રને નિઓવીને કાઢવામાં આવેલ સુધારસ જેવા સુભાષિતો જ સર્વ જનો માટે અપ્રાપ્તિ આશુષણ છે;' એમ અમે માનીએ છીએ; બાકી મોટા મોટા હાર, કંકણ, ચિત્રવિચિત્ર કાનના શુષણ, બાણમંથ, મણિજડિત કુંડલો અને વજ્રના આડબરો એ બધા ધારણ કરે કે ન કરે; તેથી શું. ૧૮

રિત્તં ચાપિ સુમાપિતેન રમતે સ્વીયં મનઃ સર્વથા
શ્રુત્વાન્યસ્ય સુમાપિતં રણુ મન શ્રોતું પુનર્વાચ્છતિ ।

અજ્ઞાજ્ઞાનવતોઽપ્યનેન હિ વરીકર્તું સમર્થો ભવેત્
કર્તવ્યો હિ સુમાપિતસ્ય મનુજૈરાવદ્યકઃ સંપ્રદઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ ખેદ પામેલું આપણું મન સુભાષિત સાંભળવાથી સદા આનંદિત બને છે અને કરી પણ તે સાંભળવા ઇચ્છે છે, તેવી જ અસર ખીજના મન પર પણ થાય છે. સુભાષિત વડે મનુષ્ય રાની તેમ જ અજ્ઞાની સૌ કોઈને વશ કરવા સમર્થ બને છે માટે મનુષ્યોએ જરૂર સુભાષિતોના સંગ્રહ કરવા જોઈએ.

૧ સંકેત રથને પોતાના છાંયે ગ્રસ્ત રીતે મળવા માટે જનારી સૌ અભિસારિકા કહેવાય છે.

વિદ્યાની પ્રશંસા

અપૂર્વઃ કોઽપિ કોશોઽયં વિચલે તવ મારતિ ।

વ્યયતો વૃદ્ધિમાયાતિ ક્ષયમાયાતિ સન્નયાત ॥ ૧ ॥

હે સરસ્વતી માતા ! તમારો આ ખજાનો તો ખરેખર કોઈ અપૂર્વ જ છે. તે વ્યય કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે અને સંચય કરી રાખવાથી ક્ષીણ થતો જાય છે. અનેકસંશયોછ્વેદિ પરોક્ષાર્થસ્ય દર્શકમ્ ।

સર્વથા લોચનં શાસ્ત્રં યસ્ય નાસ્ત્યન્ધ એવ સઃ ॥ ૨ ॥

શાસ્ત્રરૂપી સોચન અનેક જાતની શંકા-કુશંકાઓને દૂર કરે છે, તેમ જ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ ન જોઈ શકાય તેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પણ જાણાવે છે, જેને આ શાસ્ત્રરૂપી લોચન ન જોય, તે છતી આંખો આંધળો જ છે. ૨

સર્વદ્રવ્યેષુ વિદ્યૈવ દ્રવ્યમાદુરનુભવમ્ ।

અદ્વાયત્વાદનર્થત્વાદક્ષયત્વાથ સર્વદા ॥ ૩ ॥

આ જગત પર અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યો છે; તેમાં વિદ્યારૂપી દ્રવ્ય જ સર્વોત્તમ છે; કારણ કે તે કોઈથી ઠરી શકાતું નથી, તેનું મૂલ્ય અર્થ શક્ય નથી અને તેનો કંઈ નાશ કે હાનિ થતા નથી. ૩

હર્તુર્ન ગોચરં યાતિ દત્તા ભવતિ વિવૃતા ।

કલ્પાન્તેઽપિ ન યા નશ્યેત્કિમન્યદ્વિદ્યાયા સમમ્ ॥ ૪ ॥

જે ચોરી કરનાર છે, તેની નજરે આ વિદ્યારૂપી દ્રવ્ય પડતું નથી; અને વિદ્યારૂપી દ્રવ્યનું દાન કરે તો તેનો વિસ્તાર થાય છે તેમ જ જેનો પ્રલયકાળે પણ નાશ થતો નથી તે વિદ્યાના જેવું ખીલું કંઈ દ્રવ્ય કોઈ શકે? જ્ઞાતિર્મિર્વળ્યતે નૈવ ચૌરેણાપિ ન નીયતે ।

દાને નૈવ ક્ષયં યાતિ વિદ્યારત્નં મહાધનમ્ ॥ ૫ ॥

આ વિદ્યારૂપી રત્ન એ તો મહાનમા સંઘાન ધન છે, જેની વહેંચણી શકિતજનોથી અર્થ શકતી નથી, જેને ચોરી લઈ જઈ શકતા નથી અને જેનું દાન કરવાથી ખૂટી જતું નથી. ૫

સંયોજયતિ વિરૈવ નીચળાપિ નરં સરિત્ ।

સમુદ્રમિવ દુર્ધરં તુષં માગ્યમતઃ પરમ્ ॥ ૬ ॥

જેની રીતે નીચા ઢોળાવમાં પહેલી નદી કોઈ પણ નાવમાં બેસેલા માણસને ન પહોંચી શકાય તેવા સમુદ્ર સુધી પહોંચાડે છે, તેવી રીતે નીચ જાતિમાં ગયેલી વિદ્યા પણ તે પુરુષને રાખતો સમાગમ કરી આપે છે અને રાખતો સમાગમ થયા પછી તો તેનું ભાગ્ય ખાધી જ ઊડે છે. ૬

વિદ્યા શસ્ત્રં ચ શાસ્ત્રં ચ દ્વે વિદ્યે પ્રતિપત્તયે ।

આદ્યા દ્વાસ્ત્યાય શુદ્ધત્વે દ્વિતીયાદિચ્છે સદા ॥ ૭ ॥

શસ્ત્રવિદ્યા અને શાસ્ત્રવિદ્યા આ બે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વિદ્યાઓ છે. આમાં પહેલી વિદ્યા શુદ્ધવસ્થામાં હાસ્યાસ્પદ બનાવે છે, બ્યારે બીજી વિદ્યા સદા આદર આપાવે છે. ૭

શુનઃ પુલ્લમિવ વ્યર્થે જીવિતં વિદ્યાયા વિના ।

ન ગુણગોપને શકં ન ચ દંશનિવારણે ॥ ૮ ॥

વિદ્યા વિનાનું જીવન કૂતરાની પૂંછડીની જેમ વ્યર્થ છે. તે પૂંછડી શુભ ભાગને ઠાંકી શકતી નથી, તેમ માખી-મચ્છરને પણ ઉડાડી શકતી નથી. ૮

સદ્વિદ્યા યદિ કા ચિન્તા વરાકોદરપૂરણે ।

શુક્રોવશનમાપ્રોતિ હરે રામ इति ક્રુવ્યં ॥ ૯ ॥

જો સારી વિદ્યા મેળવી હોય, તો પછી આ પ્રિયારા પેટને પૂરવાની ચિંતા થી ‘હરે, રામ,’ એ પ્રકારે મીઠા શબ્દ બોલનાર પોપટ પણ ભોજન મેળવી લે છે. વસુમતીપતિના તુ સરસ્વતી ચલનતા રિપુણાપિ ન નીયતે ! સમવિભાગહરેનં વિભજ્યતે વિશુદ્ધબોધમુધૈરપિ સેવ્યતે ॥

પૃથ્વીનો રાજા કે બળવાન શત્રુ પણ આ સરસ્વતીનું હરણ કરી શકે એમ નથી તેમ જ સરખા હિસ્સે ભાગ માગનાર ભાઈઓ પણ તેનો ભાગ પડાવી શકતા નથી; તે છતાં તેનામાં એક વિશેષતા એ છે કે, દેવો જેવા યાત્રી અને સમજી જનારો સરખી રીતે સરસ્વતી સેવી શકાય છે. ૧૦

શ્રિયા પ્રદુગ્ધે વિપદો કુર્ણદ્વિ યશસિ મૂતે મલિન પ્રમાદિ ।

સંસ્કારસૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધા હિ બુદ્ધિઃ કિલ કામથેનુ ॥

આ શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ સરસ્વતી એ ખરખરી કામધેનુ છે; કારણ કે તે સંપત્તિઓનું શોધન કરે છે, વિપત્તિઓને અટકાવી દે છે, યશ ઉત્પન્ન કરે છે, મલિનતાને ધોઈ નાખે છે અને સંસ્કારરૂપ પવિત્રતા વડે અન્યને પાવન કરે છે.

ન ચૌરદ્વાર્યં ન ચ રાજદ્વાર્યં, ન શત્રુદ્વાર્યં ન ચ મારકારિ ।

વ્યયે ક્ષતે વર્ધતે એવ નિત્યં વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ॥

વિદ્યારૂપી ધન સર્વધનોમા મુખ્ય ધન છે, એ ચોરોથી ચોરાય એવું નથી, રાજાઓથી હરાય એવું નથી, ભાગીદારોથી ભાગ પડાય એમ નથી તેમ જ જેનો જરા પણ ભાર લાગતો નથી અને એનો ખર્ચ કરાય તેમ તેમ તે વધતું જાય છે. ૧૨

માતેવ રક્ષતિ પિતેવ દિતે નિયુક્તે, કાન્તેવ ચાપરમ-ચત્પતનીય લેદમ્ । લદ્મસૌ તનોતિ ચિત્તનોતિ ચ વિદ્યુ કીર્તિં કિં કિં ન સાધયતિ કલ્પલતેવ વિદ્યા ॥ ૧૩ ॥

વિદ્યા માતાની જેમ રક્ષા કરે છે, પિતાની જેમ હિતમાં જોડે છે, સુંદર ઓની જેમ ખેદ ટાળાને આનંદ

આપે છે, લક્ષ્મીને વિસ્તાર કરે છે અને સર્વ દિશા-
ઓમાં કીર્તિને ફેલાવે કરે છે; એ રીતે આ વિદ્યા
હૃદયલતાની જેમ બનીને શું શું સાધી આપતી નથી ?

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુણં ધનં
વિદ્યા ભોગકરી યશઃસુલકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ।

વિદ્યા વન્યુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં

વિદ્યા રાજસુ પૂજયતે નહિ ધનં વિદ્યાવિદીનઃ પશુઃ ॥

વિદ્યા પુરુષનું એક વિશેષ રૂપ છે, તે સંતાડીને
શામેલું શ્રમ ધન છે; તે ભોગ, યશ અને સુખને અપાવ-
નારી છે, તે ગુરુની પશુ ગુરુ છે, પરદેશમાં તે એક
બંધુજન જેવું કામ કરે છે, તે પુરુષનું પરમ દેવતા છે.
રાજાઓમાં પશુ વિદ્યા પૂજ્ય છે-ધન નથી પૂજતું,
તેથી એવી વિદ્યાથી જે ડીન છે તે પશુ જેવો છે.

વિદ્યા નામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા આગ્યક્ષયે વાશ્રયો
ધેનુઃ કામદુષ્ટા રતિક્ષિરિદે નેત્રં છતીયં ચ સા ।

સત્કારાયતનં કુલસ્ય મદિમા રત્નવિના ભૂર્ણ
તસ્માદન્યમુપેક્ષ્ય સર્વવિપયં વિદ્યાધિકારં કુરુ ॥૧૫॥

વિદ્યા એ તો પુરુષની અનુપમ કીર્તિ છે, ભાષ્યનો
નાશ થાય ત્યારે તે આશ્રય આપે છે, તે કામધેનુ ગાય
છે, વિરહમાં રતિ સમાન છે, પુરુષનું ત્રીજું નેત્ર છે,
સત્કારનું મંદિર છે, કુલનો મહિમા છે અને રત્નો ન
હોય છતાં આભૂષણરૂપ છે, માટે ખીળ બધા વિષયોને
છાડીને વિદ્યાનો અધિકારી થા. ૧૫

કાવ્યની પ્રશંસા

કાનૃચ્છામઃ સુરાઃ સ્વર્ગે નિવસામો વયં સુવિ ।

કિં વા કાવ્યરસઃ સ્વાદુઃ કિં વા સ્વાદીયસી સુધા ॥૧॥

અમે પૃથ્વી પર રહીએ છીએ અને દેવતાઓ સ્વર્ગમાં
વસે છે તેથી અમે કોને પૃથ્વીએ કે કાવ્યરસ સ્વાદિષ્ટ
છે કે અમૃત સ્વાદિષ્ટ છે ? ૧

નિરવધાનિ પદાનિ ચઘનાઘ્યસ્ય કા ક્ષતિઃ ।

મિશ્રકલે વિનિશ્ચિતઃ કિમિશ્વર્નારસો ભવેત્ ॥૨॥

નિદેશ સુદર કાવ્ય રચવાની શક્તિ છે, તો પછી
નિર્ધનપથ્થાથી શું તુકસાન ચંપાનું છે ? મિશ્રકની બગલમાં
શેરડીનો સાકો હશે તો ભલા તે નીરસ બનવાનો છે ?

યાતા યાન્તિ ચ યાતારો લોકાઃ શોકાધિકા સુવિ ।

કાવ્યસંબન્ધિની કીર્તિઃ સ્થાયિની નિરપાયિની ॥૩॥

જેના હૃદયમાં વિશેષ કરીને શોકસંતાપ છે, તેવા
તો કેટલાય માણસો આલ્સા ગયા, આલ્સા બળ છે અને

આલ્સા બરો; પરંતુ કાવ્યની કીર્તિ તો અવિનાશીપણે
સ્થિર રહેવાની છે. ૩

નવોચ્ચૌ જાતિરમાખ્યા શ્લેષોડક્રિષ્ટઃ સ્ફુટો રસઃ ।

વિકટાક્ષરવન્ધ્યઃ કૃત્સ્લમેકત્ર દુષ્કરમ્ ॥ ૪ ॥

નવીન અર્થ હોય, અતિ પ્રાકૃત ન હોય, શિષ્ટ હોય,
શ્લેષ સરળ હોય, રસ સ્ફુટ હોય તેમ જ મધુર અક્ષરની
રચના (પદલાલિત્ય) હોય; તે બધા કાવ્યના શુભો એક
કેટલાકે લાવવા મુશ્કેલ છે. ૪

સદ્ધર્મોચ્ચે હિતે કાવ્યે વૃથા દુર્જનગર્જનમ્ ।

વળીશગ્ધીકૃતે ચન્દ્રેડન્તુદઃ કિં વિધુંતુદઃ ॥ ૫ ॥

ચંડીના પતિ મહાદેવે પોતાના મસ્તક પર ચંદ્રનો
સ્વીકાર કર્યો એટલે તે ચંદ્રને ભલા રાહુ શી રીતે પીકા
આપી શકે; એ રીતે સભ્યજનોને જે કાવ્ય હિતકારી
તરીકે ગમી ગયું છે, તે કાવ્ય માટે ભલેને દુર્જનો બકતા
રહે તેની શી અસર થવાની છે ? ૫

ત એવ પરવિન્યાસાસ્વા એવાર્થધિભૂતયઃ ।

તથાપિ નવ્યં ભવતિ કાવ્યં પ્રયત્નકૌશલાત્ ॥ ૬ ॥

પદોની રચના તેની તે હોય અને અર્થની સમૃદ્ધિ
પશુ તે જ હોય; છતાં પશુ ગૂંથણોની કુશળતાથી તે
કાવ્ય નવું જ લાગે છે. ૬

નીરસાપિ કવેર્વાળી હરિનામાદ્વિતા યદિ ।

સાવરં ગૃહ્યતે તત્ત્વજ્ઞઃ શુક્તિર્મુક્તાન્વિતા યદિ ॥ ૭ ॥

કવિજનની વાણી નીરસ હોવા છતાં પશુ એ
ભગવાનના નામથી અંકિત હોય, તો ભક્તજનો તેને
નકાગી છીપની અંદર રહેલા મોતીની પેઢે આદરથી
સ્વીકાર કરે છે. ૭

કાવ્યસ્યાશ્વકલસ્યાપિ કોમલસ્યેતરસ્ય ચ ।

વન્ધ્યચ્છાયાવિશેષેણ રસોડવ્યન્માદશો ભવેત્ ॥૮॥

જેમ આંખની કલમ કરેલી હોય કે તેની ઉપર
કાંઈની છાયા પડી હોય, તો તેની કેરીમાં જુદા જ
પ્રકારનો રસ હોય છે; તેમ કાવ્ય પશુ સારી રીતે
(બંધનપૂર્વક) ગૂંથાયું હોય કે તેમાં સારી છાયા
(પ્રતિભા) પડી હોય, તો તેમાં જુદો જ રસ હોય છે.

શદ્દશ્વસ્યૈવ કુર્વાણા સર્વદાનવનિર્મૃતિમ્ ।

કાવ્યવિદ્યા શ્રુતિગતા સ્થાન્યુત્તરસ્યાપિ જીવની ॥૯॥

જેમ કાવ્ય(શુકાચાર્ય)ની સજીવિની વિદ્યા સર્વ
દાનવોને સુખ આપનારી બનીને મરેલાને સજીવન કરે
છે, તેમ આ કાવ્ય-વિદ્યા પોતાની શબ્દશક્તિથી સર્વદાન-
વનિર્મૃતિ (નવીન સુખ) આપનાર બનીને સાંભળનાર
જનોને મરેલામાંથી ઊઠા કરે તેવી બને છે. ૯

મિષ્ટા સમજા સદ્ગુણા નિર્દોષા સદ્ગુણા મૃદુઃ ।

નાનામઙ્ગીચિલાસા ચેત્કૃતિવિકૃતિરન્યથા ॥ ૧૦ ॥

તે જ ખરેખર કાવ્ય ગણાય છે, જેમાં શ્લેષ અલંકાર હોય, પદ્યછેદની વિચિત્રતાથી અનેક અર્થ-વાળાં પદ હોય, વર્ણનીય વસ્તુ સારી હોય, દાષથી રહિત હોય, સારા કાવ્યના ગુણો હોય, કામળતા હોય, અને નાના પ્રકારની રચનાના વિલાસો જેમાં રહેલા હોય; આ સિવાયની જે કૃતિ છે તેને તો વિકૃતિ વિકરથી ભરેલી જ નામી. ૧૦

ધર્માર્થિકામમોક્ષેષુ વૈચક્ષણ્યં કલાસુ ચ ।

કરોતિ કીર્તિં પ્રીતિં ચ સાધુકાવ્યનિષેયમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઉત્તમ કાવ્યનું સેવન કરવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તેમ જ અનેકવિધ દલાઓમાં વિચક્ષણતા આવે છે અને તે કાવ્ય કીર્તિ અને પ્રીતિ બંને પેદા કરે છે. ૧૧
અધ્વનિ પદમહુપરં મદયતિ હૃદયં નવા નવા શ્રવણમ્ ।

કાવ્યમભિજ્ઞસભાયાં મહર્ષીરં કેલિબેલાયામ્ ॥ ૧૨ ॥

જેવી રીતે કોડા કરતી વખતે રમણીનું પુરુષ અનિ ન કરે અને પગે ચોટી રહે, તે તે કાનને અથવા હૃદયને આનંદ આપતું નથી, તેવી રીતે અનિ વિનાનું કાવ્ય કે જેમાં કેવળ શબ્દોની જ ગોળવણી છે, તે પડિતોની સભામાં હૃદય કે કાનને આનંદ આપતું નથી. ૧૨

અવિદિતગુણાપિ સુકર્વેર્મણિભિઃ કર્ણેષુ કિરતિ મધુધારામ્

અત્રિધાતપરિમલાપિ હિ દ્રતિ દર્શ માલતીમાલા ॥ ૧૩ ॥

જેમ માલતીના પુષ્પોની માલા તેની સુગંધી લીધા વિના આપણી નજરને હરી લે છે, તેમ સારા કવિની કૃતિ, ભલેને તેના શુદ્ધ નામવામાં ન આવ્યા હોય તોપણ સામળતાની સાથે જ તે કાનમાં મધુરતાની ધારા રેડે છે. ૧૩

કથાતિગમયતિ સુજનઃ સુકવિવિંદયાતિ કેવલં કાવ્યમ્ ।

પુણાતિ કમલમમ્મો લક્ષ્મ્યા તુ રવિર્નિવોજયતિ ॥ ૧૪ ॥

જળ કમળને પોપણ આવે છે પરંતુ સૂર્ય તે કમળને લક્ષ્મી-શોભા સાથે નેડી દે છે; તે જ રીતે સારો કવિ કાવ્ય જ રચી બાંધે છે, તેની ખ્યાતિને તો સુજન ફેલાવે છે. ૧૪

કૃતમન્દપદન્યાસા વિકચશ્રીઘ્નારુદ્ધમઙ્ગવતી ।

કસ્ય ન કમ્પયતે કં જીરેવ જીર્ણસ્ય સત્કર્વેર્વાણી ॥ ૧૫ ॥

જેમાં પદમાં મંદ મંદ ભરાય છે; જેમાં કેટલી શોભા (વિ-કચ-શ્રી) ચાલી ગઈ છે અને સુંદર શબ્દો બોલાવામાં ભંગ પડે છે, એવી વૃદ્ધવસ્થા જેમ

પુરુષના મસ્તકને કંપાવે છે તેમ જેમાં મંદ મંદ પદની રચના કરેલી છે, જેની શોભા પ્રકુલિત છે અને જેમાં સુંદર શબ્દોની ભંગી (કટાક્ષરચના) કરવામાં આવી છે, એ પ્રકારની સારા કવિની વાણી કયા પુરુષના મસ્તકને ડોલાવતી નથી. ૧૫

સરસા સાર્લંકારા સુપદન્યાસા સુવર્ણમયમૂર્તિઃ ।

આર્યા તયૈવ માર્યા ન ભયતે પુણ્યહીનેન ॥ ૧૬ ॥

રસવાળી, અલંકારથી શોભતી, સારી રીતે પદોને ગોઠવતી, જેની કાતિ સુવર્ણમય છે એવી આર્યા (હૃદની રચના) અને ભાર્યા પુણ્યરહિત પુરુષને મળતી નથી. ૧૬

સા કવિતા સા ચનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન દર્શનેનાપિ ।

કવિહૃદયં ચિટ્તહૃદયં સરલં તરલં ચ સત્ત્વરં ભવતિ ॥ ૧૭ ॥

તેનું જ નામ કવિતા અને તેનું જ નામ ચનિતા, જેના શ્રવણથી અને જેના દર્શનથી કવિજનનું હૃદય અને બાર પુરુષનું હૃદય સત્ત્વર સરળ અને તરલ બની બધ. ૧૭

અમરહિતા સા કચવત્સ્રીણાં કુચચચ સરસહિતા ।

લસદક્ષરવીરૂપાધરલ્કવિતા મહાભ્રમનાં જીવાત્ ॥ ૧૮ ॥

જેમ જ્ઞાના કેશ અમર-હિતા=ભ્રમરશોભાવાળા હોય, તેમ કવિના અમર-હિત હોય. જેમ જ્ઞાના સ્તન સર-હિત=ચેતનાના હારની સેર વડે રોકે, તેમ કવિતા સરસ અને હિતકર હોય. જેમ જ્ઞાનો અધરોશ શોભાયામાન, અક્ષર-ન નાશ પામે તેવા પીયુષ-અમૃતથી ભરેલો હોય, તેમ કવિતા શોભાયામાન અક્ષરરૂપી અમૃતથી ભરેલી હોય. એ પ્રકારની મહાત્મા પુરુષોની કવિતા વિષય પામે છે. ૧૮

સત્પાત્રોપનયોચિતસત્પતિવિશ્વામિનચવલુ ।

કસ્ય ન જનયતિ હૃપં સત્કાવ્યં મધુરવચનં ચ ॥ ૧૯ ॥

જેમાં સત્પાત્રને યોગ્ય એવા ઉપદેશના પ્રતિબિંબ સાથે નવીન વસ્તુ પથ્ય રમ્ય કરવામાં આવી છે, એનું સારું કાવ્ય અને મધુર વચન કાના હૃદયને ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૧૯

સત્સુત્રસંવિધાનં સદલક્ષ્યાર સુદૃત્તમચ્છિદ્રમ્ ।

કો ધારયતિ ન કળેત સત્કાવ્યં માતૃલયમર્થે ચ ॥ ૨૦ ॥

જે સારી રીતે સુત્ર(અલંકાર) કે દોરા)માં ગોઠવેલ છે, જેમાં સારા અલંકાર રહેલ છે; જેમાં સારું જ્ઞાન (હૃદ કે ગોળ મંડળ) રહેલ છે; જેમાં કોઈ ભાનનું ક્ષેત્ર નથી, એ પ્રકારનું કાવ્ય અને પૂજન માટે તૈયાર કરેલ પુણ્યમાળાને પોતાના કંઠમાં ઢાલ્યું ધારણ ન કરે ૨૦

યદસેવનીયમસતામમૃતપ્રાયં સુવર્ણવિન્યાસમ્ ।

સુરસાર્થમયં કાવ્યં ત્રિવિષ્ટપં વા સમં વિદ્ધઃ ॥૨૧॥

અસત્ પુરુષોથી જે સેવાય એવું નથી, જેમા અમૃતરસ ભરવામાં આવ્યો છે, જેમાં સુવર્ણની રચના છે. જેમાં સુ-રસાર્થ=સારા રસવાળા અર્થ રહેલ છે એવું કાવ્ય અને જેમાં સુર-સાર્થમય=દેવેનો સમૃદ્ધ રહે છે એવું સ્વર્ગ તે બંને એકસરખાં છે. એમ અમે બાણીએ ઓએ. ૨૧

સત્કવિરસનાશૂર્પીનિસ્તુપતરશ્વદ્શાલિપાકેન ।

વૃત્તો વ્યતિપાદરમપિ નાદ્રિચતે કા સુધા દાસી ॥૨૨॥

જે સુહૃદ્ય જન ઉત્તમ કવિની વાણીથી પ્રગટ થયેલ નિદોષ શબ્દશ્રી શાલિપાકના રસથી તુલ્ય થયેલો છે; તે જન પ્રિયાના અધર-ઐહાને પશુ આદર કરતો નથી; તો બિચારી સુધાશ્રી દાસી તેની પાસે શા હિસાબમાં? ૨૨

કાવ્યસ્યાક્ષરમૈત્રીભાજો ન ચ કર્કશા ન ચ પ્રામ્યાઃ ।

શ્વદ્વા અપિ પુરુષા અપિ સાધવ ઇવાયેયોષાય ॥૨૩॥

જેમ કેટલાક પુરુષો મૈત્રી રાખતા હોય, તેમની વાણી કર્કશ ન હોય અને ગામડિયા ન હોય, તો ઉપદેશ આપવા માટે તે સારા જ ગણાય, તેમ કેટલાક શબ્દો (ભલે ઉત્તમ કાવ્ય ન હોય, પશુ) કાવ્યના અક્ષરો સાથે મૈત્રી રાખતા હોય; તે સાથે કર્કશ કે પ્રામ્ય ન હોય, તો તે અર્થબોધ માટે સારા ગણી શકાય! ૨૩

અન્તર્ગૃહાનર્થાનવ્યજ્ઞયતઃ પ્રસાદરહિતસ્ય ।

સંદર્ભસ્ય નદસ્ય ચ ન રસઃ પ્રીત્યૈ રસજ્ઞાનામ્ ॥૨૪॥

જેના જળમાં પ્રસાદ (પ્રસન્નતા) નથી અને જે નીચે રહેલા પદાર્થોને સ્પર્શ રીતે ખતાવતા નથી એવા પાણીનાં ધરા ઢાઈની પ્રીતિ મેળવી શકતા નથી; એ રીતે જે કાવ્ય ખેતાની અંદર ગૂઢ રહેલા અર્થોને ખતાવતું નથી અને જેમા પ્રસાદ નામનો ગુણ નથી એવા કાવ્યોનો રસ રસિક જનોની રુચિ મેળવી શકતો નથી. ૨૪

આન્તરમિવ વહિરેવ હિ વ્યજ્ઞયિતું રસમરોપતઃ સતતમ્ ।

અસતી સત્કવિસુક્તિઃ કાચપટીતં ત્રયં વેદ ॥ ૨૫ ॥

જે રસને સંપૂર્ણ રીતે ખતાવી બહુ છે અર્થાત્ જેની રીતે અંદર હોય તેવી જ રીતે બહાર પ્રગટ કરી બહુ છે; એવાં તો ત્રણ બહુ છે: વેશ્યા, સારા કવિની વાણી અને કાવ્યની ખાતર. ૨૫

ન મદ્યવિદ્યા ન ચ રાજ્યલક્ષ્મીસતથા યથેયં કવિતા

કવીનામ્ । લોકોત્તરે પુંસિ નિવેશ્યમાના, પુત્રીવ હર્ષ હૃદયે કરોતિ ॥ ૨૬ ॥

લોકોત્તર પુરુષ(પરમાત્મા)ને વિશે કરતી કવિ-ઓની કવિના તેમના હૃદયમાં એટલો બધો હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે કે બહુ તેમની પુત્રી લોકોત્તર પુરુષ- (લોકમાં ઉત્તમ-અસાધારણ પુરુષ)ને વરતી ન હોય. અને એટલો હર્ષ તો એમને નથી બહુવિધાથી થતો કે નથી રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી થતો. ૨૬

અનન્નપ્રતિષ્ઠિઃ શ્રવણામૃતસ્ય સરસ્વતીવિભ્રમજન્મ-
ભૂમિઃ । વૈદર્ભરીતિઃ કૃતિનામુદેતિ સૌભાગ્યલાભ-
પ્રતિમ્નઃ પદાનામ્ ॥ ૨૭ ॥

જે વાદ્યો સિવાય જ કાન પર અમૃતની વર્ષા કરે છે; જે સરસ્વતીના વિલાસની જન્મભૂમિ છે અને જે પદની રચનાને સૌભાગ્યનો લાભ આપવા માટે સાક્ષી-રૂપે બનેલ છે; એવા પ્રકારની સગળ કાવ્યરચના કૃત-કૃત્યં કવિઓના હૃદયમાં જ પ્રગટ થાય છે.^૧

રે રે રણાઃ શૂળત મદ્વચનં સમસ્તાઃ, સ્વર્ગે
સુધાસ્તિ સુલભા ન તુ સામવદ્ધિઃ । કુર્મસ્તદ્વ્રભવતા-
સુપકારકારિ, કાવ્યામૃતં પિવત તત્પરમાદ્રેણ ॥૨૮॥

અરે ઓ પક્ષ પુરુષો! તમે બધા મારું વચન સાંભળો! સ્વર્ગમાં અમૃત છે; પશુ તે તમારા માટે સુલભ નથી; એટલે તમારા બધાનો ઉપકાર થાય, એ માટે હું આ કાવ્યશ્રી! અમૃતની રચના કરું છું; માટે તમે આદર લાવીને તેનું પાન કરો. ૨૮

વાળી મમૈવ સરસા યદિ રક્ષાયિત્રી, ન પ્રાર્થયે
રસવિદામવધાનદાનમ્ । સાર્યંતનીપુ મકરન્દવતીપુ
શૃઙ્ગાઃ, કિં મહિકાસુ પરમન્વ્રણમારમ્ભતે ॥૨૯॥

જેમ સગીસાંને મકરંદની મુઝાં ફેલાવનાર મહિકાનાં પુષ્પો પર ભમરાઓ બળ્ય છે, તે ઢાઈનાં આમંત્રણની બસા રાહ બુએ છે? એટલે મારી વાણી જો રસવાળી અને રંજન પેદા કરનારી હશે, તો રસિકોના ધ્યાન ખેંચવા માટે હું પ્રાર્થના કરીશ નહિ. ૨૯

આશ્વાત્થનામરચનાચતુરસંધિસદ્વાલલહ્કૃતિગુણં
સરસં સુદુત્તમ્ । આસેદુપામપિ દિર્ઘં કવિપુદ્ગવાર્તા,
તિપ્પત્યતણ્ડમિહ કાવ્યમયં શરીરમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે સ્વર્ગમાં ચાલ્યા મયા છે; એવા ઉત્તમ કવિઓનો કાવ્યમય દેહ આ લોકમાં અજર અમર

^૧ યજ્ઞાસમાપ્ત, વિષદ કે વ્યુત્પતિવાળા પદો ન હોય અથવા યોગ્ય હોય એવા પ્રકારની રીતે વેદનો રીતિ હેવાય છે.

બનીને અપ્રિય રહેલા છે; જેમાં ધાતુના પ્રયોગ, શબ્દોદિ નામની રચના, આર પ્રકારની સંધિ, ધાતુ તથા અલંકારના શુભ રહેલા છે.^૧ ૩૦

સરસપરિપત્કર્ણશ્રાવ્યં કવિત્વરસાનં
વિગ્સમનસાં નેતું નેહામહૈ શ્રવણાન્તિકમ્ ।

મૃગમદરસં વિન્ધોઘ્નિનાં કઠોરકુલોચિતં
જઘનનિકટં દ્વિત્રે લિન્ધેજ્ઞાન્મહિપસ્ય કઃ ॥૩૧॥

જે કરતૂરીનો રસ બિંબજીવના જેવા હોવાથી રમણીઓના કઠોર સ્તનને લેપવા લાયક હોય, તે ભલા ધરડા પાડાની ખરડાયેલ જઘનમાં ડાકી ચોપડે? એ જ રીતે અમારું આ કાવ્યરૂપ રસાયન રસિક સભાજનોના કાનને સંભળાવવા લાયક છે એટલે જેમનાં મન રસિક નથી, તેવા પુરુષોના કાનને સંભળાવવા અમે ધ્વજતા નથી. ૩૧

અમૃતજલધેઃ પાવં પાવં પર્વાસિ પયોધરઃ
કિરતિ કરકાસ્તારાકારા ચદિ સ્ફટિકાપનૌ ।

તદિદ્ધ લુલનામાનીયન્તે ક્ષણં કઠિનાઃ પુનઃ
સતતમમૃતસ્યન્દોદ્ધારા મિરઃ પ્રતિભાવતામ્ ॥ ૩૨ ॥

જે મેઘ અમૃતમય સમુદ્રના જળાનું પાન કરીને સ્ફટિક મણિની ભૂમિ પર તારા જેવા કરાઓને વરસાવે, તો તે કરા કઠોર હોવા છતાં પણ ધરીભર મારે કવિજનોની વાણીની સાથે સરખાવી શકાય; પણ કવિઓની વાણી તો અમૃતઝરાને સતત વહેતા પતી હોય છે. ૩૨

સમુદ્ધાસો વાષાં સરસમધુનિવ્યન્દલહરી-

સમુન્મેષદેવીસફરસશોષેપજનકઃ ।

ન કેવામાધતે મનસિ પરિતોષં નવનવૈ-

વિલાસૈસ્ત્રમીલદિકચિતમધૂલીપરિમલઃ ॥ ૩૩ ॥

જેમ મુરવક્ષી નામનો મુગધી વેણે પ્રકૃષ્ટિત બનીને પોતાના નવા નવા વિલાસો વડે સર્વનાં મનને સંતોષ આપે છે, તેમ સરસ મધુરતાથી ભરેલા ઝરાના તરંગોના વિલાસોને પણ ભુલાવી દે અને તેને છર્ખા કરાવે; એ રીતે સર્વ રસોને પોષણ કરાવે એવો આ વાણીનો વિલાસ (કાવ્ય) કોના મનમાં સંતોષ જગાડતો નથી? ૩૩

^૧ કવિઓના કાવ્યમાં ધાતુ એટલે ક્રિયાજ્ઞાના પ્રયોગો, શબ્દોદિની ઘણિત રચના, અન્ય-ઉદા, એટલે સ્વર-અન્યન અને વિસર્ગ, સંધિ અને અલંકાર વગા વ્યવસ્થાના રહેલી હોય છે, તેવી રીતે તેમના મરજી પડી પડી તેમનાં નર સ્ત્રી બધી બધી અવાતાનમ, ચદરસ સંધિવાળા, સસ ધાતુધરા જ હોય છે.

યથા યૂનસ્તદ્વપરમરણીયાપિ રમણી, કુમારાણામન્તઃ-
કરણદર્શનં નૈવ કુરુતે । મદુક્તિઞ્ચન્દનમંદરતિ સુધીભૂય
સુધિયાં, કિમસ્યા નામ સ્યાદરસપુરુષાનાદરમૈઃ ॥૩૪

ભલેને એક યુવાની પરમ રમણીય હોય, પણ તે જેમ યુવાન રસિકોના હૃદયોને હરી લે છે તેવી રીતે બાળકોના હૃદયોને હરી લેતી નથી; તેમ મારી આ કાવ્યરચના અમૃતરૂપ બનીને સહૃદય જનોના હૃદયને આનંદ આપતી હોય, તો પછી બીજા અરસિક પુરુષો તેનો અનાદર કરે, તેથી શુ યવાનું છે? ૩૪

પરિચ્છિન્નઃ સ્વાદોઽમૃતગુદમધુકૌટ્રપચસાં
કંદાચિચાભ્યાસાદ્ભજતિ નનુ વૈરમ્યમધિકમ્ ।

પ્રિયાવિન્ધૌષ્ઠે વા કચિરકવિવાન્યેઽપ્યનવધિ-

નૈવાનન્દઃ કોઽપિ સ્ફુરતિ તુ રસોઽસૌ નિરુપમઃ ॥૩૫

અમૃત, ગોળ, મીઠાઈ, મધ અને દૂધનો સ્વાદ માપી શકાય તેવો છે અને જે વધારે પડતા પ્રમાણમાં તે પદાર્થો લેવામાં આવે, તો તેના પર અરચિ થઈ આવે! ભારે પ્રિયાના અધરબિંબ પર અને હિતમ કવિના મનોહર કાવ્યમાં એવો તો અવધિ વિનાનો અને નવીન આનંદવાળો રસ પ્રકટ થાય છે કે તે બેને મારે કોઈ ભતની ઉપમા પણ આપી શકાય તેમ નથી. ૩૫

પ્રસર્તેયઃ પાત્રં તિલકચતિ યં સુકિરણના

ચ આશઃ સ્વાદૂનાં શ્રુતિચુલકલેહોન મધુના ।

યદાત્માનો વિશાઃ પરિણમતિ ચચાર્થવપુવા

સ શુષ્કો વાણીનાં કવિવૃપનિષેઢ્યો વિજયતે ॥ ૩૬ ॥

આ વાણીની રચનાના સંવેદરૂપ કાવ્ય તો હિતમ કવિઓને સેવવા યોગ્ય છે; કારણ કે જે કાવ્ય પ્રસભતાનું પાત્ર છે, સુખાપિતની રચના જેને તિલકરૂપ કરે છે; સર્વ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોમાં જે શુષ્ક છે, કારણ કે તેનો સ્વાદ કષ્ટરૂપી અંગરૂઠિ વડે કરવો ભેદીએ. જે કાવ્યના સ્વરૂપે જ બધી વિદ્યાઓ રહેલી છે અને પોતાના અર્થરૂપી દેહથી જે રૂપાંતરને પામે છે, તે વાણીની રચના વિશ્વ પામે છે. ૩૬

સદા મન્યે યાસામિયમમૃતવિનિવ્યન્દસરસા

સરસ્વત્યુદામઃ વહતિ વટુમાર્ગા પરિમલમ્ ।

પ્રસાદં વા પ્તા ધનપરિચિતાઃ કેન મદ્દાં

મહાકાવ્યવ્યોમ્નિ સ્ફુરિતમધુરા યાન્તુ રુચયઃ ॥ ૩૭ ॥

મહાપુરુષોની રચિયો કે જેમની વચ્ચે યદીને આ સરસ્વતી સદા અમૃતરસાની રસ વડે મુગા લાવથી અનેક પ્રવાહોમાં વહેતી પોતાની મુગધ ફેલાવી,

છે, તે સરસ્વતીની સાથે મહાકાવ્યરૂપી આકાશમાં
માઠ પરિચય પામીને મધુર મધુર સ્ફુરતી તે મહાપુરોહીની
રચિએને (આ જગતમાં કાવ્યરસ સિવાય બીજા)
કાનાથી પ્રસન્ન કરી શકાય ? ૩૭

નૈવ વ્યાકરણજ્ઞમેતિ પિતરં ન ભ્રાતરં તાર્કિકં
દૂરાત્સંકુચિતેવ ગચ્છતિ પુનઃપ્રાણ્ડલબ્ધાન્દસાત્ ।
મીમાંસાનિપુણં નપુંસકમિતિ જ્ઞાત્વા નિરસ્તાદય
કાવ્યાલક્ષરણજ્ઞમેત્ય કવિતાકાન્તા ઘૃણીતે સ્વયમ્ ॥

આ કવિતારૂપી કાંતા છે, તે પોતે કાવ્ય અને
અલંકાર ભજુનાર કવિજન પાસે જઈને વરમાળા
પહેરાવે છે. વ્યાકરણ ભજુનારને તે પોતાને પિતા ગણે
છે, તર્કશાસ્ત્ર ભજુનારને પોતાનો ભાઈ ગણે છે, વેદ
ભજુનાર પુરુષ ભણે કે આંડાળની જેમ મારાથી અલગઈ
જશે એમ માનીને તેની પાસે જતી જ નથી અને
મીમાંસકને તો નપુંસક ગણીને આદર જ આપતી નથી.
રમ્યાર્થોક્તિતનૂજ્વલા રસમયપ્રાણા ગુણોદાસિની
ચેતોરજ્જકરીતિવૃત્તિકવિતાપાકં ઘયો વિપ્રતી ।

માવાલક્ષરણોચિતાગમવતી સર્વત્ર નિર્દોષતા
શ્યામામ્લત્વિ કામિનીવ કવિતા કસ્યાપિ પુણ્યાત્મજઃ ॥

બધી રીતે નિર્દોષ ભાવ ધારણ કરીને રહેલી રમણી
જેમ કાઈક પુરુષશાળી પુરુષને જ શ્યામામાં પ્રાપ્ત
થાય છે. તેમ આ કવિતા પશુ પુરુષશાળીને જ પ્રાપ્ત
થાય છે. આ કવિતા રમણીની જેમ રમ્ય અર્થવાળાં
વચનોરૂપી ઉન્નવળ શરીરવાળા છે, રસમય પ્રાણ
ધારણ કરનારી છે, શુભોદી ઉદ્ધાસ પામનારી છે,
ચિત્તને રંજન કરનાર રીતિ અને વૃત્તિમય કાવ્યરૂપ-
રૂપે મીઠવચનને ધારણ કરનારી છે, તેમ જ ભાવ અને
અલંકારને યોગ્ય એવા આગમવાળા છે. ૩૯

નિર્હાદં ક્રકચક્ષતૈઃ કિરતિ કિં કર્ણામૃતં વલ્લ્હી
કિંવા મુચ્ચતિ માલતી પરિમલં પાપાણનિવેષણૈઃ ।

દ્વયં સારસકર્કશં ધિયમસૌ જલપૈર્વિકાલ્યાકુલ-
રાકૂટં કમનીયકાન્તિદમિતં કાર્યં કર્યં સ્પન્દતે ॥૪૦

ભણા વીણા પર કરવત મુકવાથી કાનને અશ્રુત
જેવો અવાજ આપે અરી ? શું માલતીનાં પુષ્પોને
પથરા વડે વાટી નાખવાથી સુગંધ આપે કે ? એવી
રીતે ઘણી કહાર એવી છુદ્દિને ડોળા નાખીને જેવાતેવા
બોલ કાઢવામાં આવે તો મનને ગમી જાય અને જેની
ધ્વજા કરી શકાય એવું અભિપ્રાયથી ભરેલું કાવ્યરૂપી
કાર્ય રી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? ૪૦

ચન્નાકૃપ્તસુવર્ણમૂત્રમિવ ચત્પદં સુમેરોસ્તા-

દુન્મીલત્સ્વરવિન્દકન્દલ હવ સ્વચ્છઃ પદાર્થોદયઃ ।

તત્રાપ્યુલ્લસદૈશુકાન્તવિલસત્કાસ્તાકુચાન્તોપર્મં

વ્યજ્જયં યત્ર તદેવ કાવ્યમિતરદ્વાદેવતોપનૂવઃ ॥૪૧॥

યંત્રમાંથી સરળ રીતે ખેંચી કાઢેલા સોનાના વાળા
જેવી જેવી રચના હોય, મેરુ પર્વતના કિનારા પરથી
ઉત્પન્ન થઈને વિકાસ પામેલા કમળના અંકુર જેવા
જેના પદનો અર્થ સ્વચ્છ (પુદ્ગલ) હોય, તેમાં પશુ
મનોહર વસ્ત્રના ઉડાના ભાગમાં વિલાસ પામી રહેલ
રમણીના સ્તનના આશ્રયના ભાગના જેવા અલંકાર-
જનક વ્યંજ્યાર્થ નીકળતો હોય, એવા પ્રકારની પદરચનાને
જ કાવ્ય કહેવામાં આવે છે; આક્રીની રચનાઓ તો
ફક્ત સરસ્વતીને ઉપદેવ કરનાર બની રહે છે. ૪૧

ગુપ્તઃ પદ્મજકુન્દમલશુતિરુચસ્તત્કેસરોદ્ધાસવા-

નર્થોડ્યન્તરસૌરભપ્રતિનિભં વ્યજ્જયં ચમત્કારિ યત્ ।

દ્વિત્રૈયંદ્રસિકૈશ્વિરં સહૃદયૈર્ધૃજ્જરિવાસ્વાદ્યતે ।

તત્કાવ્યં ન પુનઃ પ્રમસકુકર્વેયંકિંચિદુજ્જલ્પિતમ્ ॥૪૨

કમળની કળાની કાતિ જેવી જે કાવ્યમાં રચના
હોય, કમળના પરાગના ઉદ્ધાસ જેવા જેમાં અર્થ હોય,
કમળની અંદર રહેલ સુમધના જેવા જેમાંથી ચમત્કારી
વ્યંજ્યાર્થ નીકળતો હોય અને હૃદયમયોની જેમ શેડાક
ખેચાર માથુસો જ જેનો હૃદયપૂર્વક આસ્વાદ લઈ શકતા
હોય તે જ અરેખરુ કાવ્ય છે; આક્રી તો પ્રમાદી અને
સેલાણુ કવિઓ જે કાંઈ બાંધે તેને થોડું કંઈ
કાવ્ય કહેવાય ? ૪૨

નિચ્યન્તે યદિ તામ મન્દમતિર્મિષ્ટ્રકાઃ કવીનાં ગિરઃ

સ્તૂયન્તે ન ચ નીરસૈર્મુગદશાં વક્ત્રઃ કલાક્ષેષ્ટદાઃ ।

વૈદેદગ્ધ્યવિદાં સતામપિ મનઃ કિં નેહતે વક્ત્રતાં

ઘત્તે કિં ન હરઃ કિરીટશિશ્વરે વક્ત્રાં કલામન્દવીમ્ ॥૪૩

જેમ અરસિક જતો રમણીઓનાં વાંકાં કટાક્ષોને
વખાણતા નથી તેમ હલકી મતિવાળાં જનો કવિઓની
વકાંક્ષિત કે વ્યંજ્યાર્થથી ભરેલી કવિતાની નિંદા કરતા
હોય, તો તેથી કરીને કવિજનોની આતુરીને ભજુનાર
રસિક પુરોહિત મન વક્તા-લોપદદિથી ભરેલું બનતું
નથી. શંકર મહાદેવ પોતાના મુગટમાં વાકી એવી
ચંદ્રકળને શું ધારણ કરતા નથી ? ૪૩

સાનન્દપ્રમદાકાશવિશિષ્ટૈર્વૈયં પાં ન મિર્ઞ મનો

યૈઃ સંસારસમુદ્રપાતવિપુરેષ્વન્યુ પાતાયિતમ્ ।

રેદુર્વારસરસ્વતીવિલસિતં દિવૈઃ પદૈર્મુક્તિ

સેષામ યુપરિ સ્ફુરન્તિ મતયઃ કસ્યાપિ પુણ્યાત્મનઃ ॥૪૪॥
આનંદના વિકાસોપી ભરેલ એવી પ્રમદાઓનાં
ઠટાકરૂપી બાણોથી જેનું મન ભેદાયું નથી, સારરૂપી
સુસુદમાં પડવાથી અઘળાઈ ગયેલા સંસારી જનોને
છાગરવા જે નીકારૂં પળેલા છે અને જેઓએ સરસ્વતીના
અમૃતિહત વિકાસને બેઝણ પદોમાં ગોઠવી દીધો છે,
એવા મહાત્મા પુરુષોથી પણ વિશેષ પુણ્યવાળા સુકવિ-
જનો હોય છે; જેમની બુદ્ધિઓ સ્ફુરાયમાન થતાં તે
કવિતારૂપે પ્રગટે છે. ૪૪

યાણિ સ્વત્વદપદ્મરેણુકગિઠા યા સ્થાન્તભૂમિ સતાં
સંમત્તા કવિતાલસા પવિણતા સૈવેયમુજ્જ્વભતે ।
સ્વર્કર્ણેડપિ ચિત્રાય ચત્કિસલયં સૂત્રાપદેશં શિરઃ-
કમ્પપ્રેક્ષિતપારિજાતકલિકાગુચ્છે વિધતે પદમ્ ॥૪૫॥
જે સરસ્વતી । તમારા ચરણકળના પરાગની કણિકા
સુકવિઓની હૃદયરૂપી ભૂમિમાં પ્રાપ્ત થાય છે; તે આ
કવિતારૂપી લતા બનીને વૃદ્ધિ પામે છે. પછી તે કવિતા-
રૂપી લતાને પદ્મ સુભાષિતના નામથી પ્રગટ થાય
છે; તેને જ તમે લાંબા કાળ સુધી કાનના ગૂણથી
તરીકે ધારણ કરો છો. ત્યાર બાદ તાનમાં આવીને
બ્યારે તમે મસ્તક ધ્રુણવો છો, ત્યારે તે પારિજાતની
કળીનો ગુચ્છ નીચે પડી બંધ છે; નેની ઉપર તમે
તમારો પગ મૂકો છો. ૪૫

નાટ્યપ્રશંસા

પ્રત્યક્ષમહુકુરિતસર્વરસાવતારનવ્યોલસત્કુસુમરાજિ-
વિરાજિશ્વન્ધમ્ । ધર્મેતરાશુરિવ વક્તૃગતિરમ્ય, નાટ્ય-
પ્રવન્ધમસિમજ્જલસંવિધાનમ્ ॥ ૧ ॥

નાટકની રચના પણ ચંદ્રની જેમ ધણી રમણીય
હોય છે. ચંદ્રમાં અંક (કલક) હોય છે તેમ નાટકમાં
અંક છે; ચંદ્રના રસથી અંકરિત થયેલ સર્વ ઓપધિ-
ઓના રસના અવતારથી નવા પુષ્પોની ક્રોણીનો અંક
શોભે છે, તેમ નાટકની રચનામાં પણ દરેક અંકમાં
પ્રગટ થયેલ શૃંગાર વગેરે સર્વ રસોના અવતારરૂપે
પુષ્પોની ક્રોણીનો અંક શોભે છે અને જેમ ચંદ્ર પોતાની
વાંછી કસરઓથી શોભે છે, તેમ નાટક પણ કટાક્ષ
પાણીથી શોભે છે. ૧

દેવાનાસિદ્ધમામનન્તિ મનુયઃ કાન્તં કર્તું વાસુપં
રુણેદમુમાકૃતવ્યતિકરે સ્વાદ્વે વિષર્કં દિધા ।
ત્રિગુણ્યોદ્ભવમત્ર લોકપરિતં નાગારસં દરચ્ચે
નાટયં મિશ્રલયેજનસઃ મહુધાવ્યેકં સમારાધનમ્ ॥૨॥

આ નાટકને યુનિઓ નેનોને પ્રિય એવો યજ કહે
છે. પાર્વતીને પોતાના અંકમાં સ્થાન આપીને શિવે
આ નાટકના નાયક અને નાયિકારૂપે બે ભેદ પાડ્યા.
જેણે શુભેના ઉત્કર્ષરૂપે થયેલી લોકસ્થિતિ આમાં
અનેક રસોથી સુકત બોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે આ
નાટક અનેક પ્રકારની રુચિવાળા લોકોને એક જ પ્રકારે
પ્રસન્ન કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. ૨

કુકાવ્યનિંદા

કિં તેન કિલ કાવ્યેન મૃગમાનસ્ય યસ્ય તાઃ ।

વદધેરિવ નાયાન્તિ રસામૃતવપરમ્પરાઃ ॥ ૧ ॥

સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવતાં જેમ તેમાંથી
એક પછી એક રત્નો નીકળ્યાં, તેમ (વિચાર વડે)
મંથન કરવાથી જે કાવ્યમાંથી અમૃત સમાન રસની
પરંપરા નીકળે નહી તે કાવ્ય શા કામનું? ૧

યદા પ્રકૃત્યૈવ જનસ્ય રાગિણો મુશં પ્રવીણાં દ્વિ-
મન્મથાનલઃ । વદાત્ર મૃગ્યઃ કિમનર્થપણ્ડિતૈઃ કુકાવ્ય-
દ્વ્યાહુતવયો નિવેશિતાઃ ॥ ૨ ॥

રાગી જનોના હૃદયમાં કામદેવરૂપી અગ્નિ કુદરતી
રીતે જ મૂળ સળગતો હોય છે, તો પછી તેમાં વધારો
કરીને અનર્થ કરનારા એવા ખરાબ કવિઓ કુકાવ્ય-
રૂપી દ્રવ્યની આહુતિ શા માટે આપે છે? ૨

સામાન્ય કવિપ્રશંસા

જયન્તિ તે સુહૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।

નાન્તિ યેષાં યજ્ઞકાવ્યે જરામરણજં મયમ્ ॥ ૧ ॥

શૃંગાર, વીર આદિ રસોની યોગ્યતામાં જેઓ સિદ્ધ
છે, એવા ઉત્તમ કૃતિ રચનારા કૃષ્ણ કવિઓ વિજય
પામે છે. તેમનો યજ્ઞ એ તેમનું અજરામર શરીર છે.
એ શરીરને ધ્વજપણું કે મરણનો ભય નથી. ૧

પ્રસ્તાવે હેતુબુદ્ધિનિ યઃ પઠ્યવિદાક્ષિતઃ ।

સ કવિસ્તાનિ કાવ્યાનિ કાવ્યે તસ્ય પરિશ્રમઃ ॥૨॥

પ્રશ્નને શોભે તે રીતે હેતુ સહિત કાવ્યો જે
કોઈ પણ પ્રકારની શકા વિના બોલે છે; તે જ કવિ,
તેજ કાવ્યો અને કાવ્યમાં પરિશ્રમ પણ તેનો જ
સંપૂર્ણ બળુવો. ૨

સુકવેઃ શન્દસૌમાયં સુકવિર્વેન્તિ નાપરઃ ।

ફલાદવત્ર જાનાતિ પરઃ કદ્દળચિત્રતામ્ ॥ ૩ ॥

જેની રીતે સોની જ કંકણની વિચિત્ર છાતીપરીને
બાંધે છે, બીજને કોઈ બાંધી શકે નથી, તેવી જ રીતે

સારા કવિના શબ્દોની સુંદર રચના સારો કવિ જ
જાણે છે. ૩

સન્નિતિ શ્રાવણ દ્વાસંસ્થા જાતિમાજો મૃદેમૃદે ।

છપાદકા ન બહુઃ કવયઃ કલમા ઇવ ॥ ૪ ॥

જેમ કૃતરાં પોતાની અતિના સ્વભાવને અનુસરે
છે, તેમ ખીખનાં અનુકરણ કરી કાવ્યો રચનારા નહીં
કવિઓ તો ઘેર ઘેર હોય છે; પણ જેમ હાથીનાં
બચ્ચાં ભાગ્યેજ જોવાને મળે છે, તેમ મૌલિક સર્જન
કરનાર કવિજન વધારે હોતા નથી. ૪

કવયઃ પરિતુલ્યન્તિ નેતરે કવિસૂક્તિમિઃ ।

ન હ્યકૂપારવકૂપા વર્ધન્તે વિધુકાન્તિમિઃ ॥ ૫ ॥

ચંદની કાંતિથી જેમ સમુદ્ર વધે છે, તેમ કૃપા
વધતા નથી. તેમ કવિઓનાં ઉત્તમ કાવ્યોથી કવિઓ
જ સંતોષ પામે છે; ખીખ જોવાને તેવી અસર થતી
નથી. ૫

કવીનાં માનસં નૌમિ તરન્તિ પ્રતિભામસિ ।

યત્ર હંસવયાંસીવ ભુવનાનિ ચતુર્દશ ॥ ૬ ॥

હું કવિઓનાં મનરૂપી માનસ સરોવરને પ્રણામ
કરું છું; જે માનસ સરોવરના પ્રતિભારૂપી જળમાં
હંસપક્ષીઓની જેમ આ ચૌદ ભુવનો તર્યાં કરે છે. ૬

અપૂર્વો માતિ ભારત્યાઃ કાવ્યામૃતકલે રસઃ ।

ચર્વણે સર્વસામાન્યે સ્વાદવિત્કેવલં કવિઃ ॥ ૭ ॥

સરસ્વતીનું જે કાવ્યરૂપી અમૃતરૂપ છે, તેનો
રસ અપૂર્વ જ છે; કારણ તે રૂળને બધા સરખી રીતે
ચાવતા હોય છે; તોપણ તેના ખરા સ્વાદને તો
કવિજન જ જાણે છે. ૭

તત્સુલ્લગ્નૈરાલાપાઃ ક્રિયન્તે દુર્મુલ્હઃ સુલભ્ ॥

જાનાતિ હિ પુનઃ સમ્યક્કિરેવ કવેઃ શ્રમમ્ ॥ ૮ ॥

ખરાબ સુખવાળા દુર્જનો ભલેને ચાલ કુલાવીને
શુભેથી કવિતાના આલાપો લીધા કરે; પણ જે ખરો
કવિ છે તેજ કવિના શ્રમને સારી રીતે જાણે છે. ૮
તે ધન્યાસ્તે મહાત્માનન્તેષાં લોકે ક્ષિરં યશઃ ।

યૈર્નિવદ્ધાનિ કાવ્યાનિ યે ચ કાવ્યેષુ કીર્તિતાઃ ॥ ૯ ॥

જે કવિજનોએ કાવ્યો રચ્યાં છે અને જે વીર
પુરુષોનાં વખાણો વડે કાવ્યો રચાયાં છે, તેજ આ
જગતમાં ધન્ય છે અને તેઓનો જ યશ આ લોકમાં
સ્થિર છે. ૯

અમૃતોદેશ્વરે રાગં કુર્વન્ત્યુપગનજનાઃ ।

કવિર્ગૃહ્યન્માન્યમિન્દ્રવશ્ચાદિષ્ટચક્રુઃ ॥ ૧૦ ॥

અમૃત મળે તેવી લાવના સર્પ કરતા હોય છે,

પરંતુ ગ્રહના જેવી પ્રીતિ તેમનામાં હોતી નથી; એ
રીતે સાધારણ જોવાને કાવ્ય માટે અનુરાગ હોઈ શકે
છે; પરંતુ તેના વિષેનો ખરેખરો પ્રેમ તો કવિજનને
હોય છે અને જેમ વૃત્તાનુરને છેદનાર ઈંદના વળ પડ
માન થાય, તેવું માન કવિજન માટે થાય છે. ૧૦

કાવ્યમય્યો ગિરો યાવગરન્તિ વિશદા મુવિ ।

તાવત્સારસ્વતં સ્થાનં કવિરાસાય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૧ ॥

બધાં સુધી પૃથ્વી ઉપર સ્વરૂપ કાવ્યમય-વાણી
ફેલાઈને રહેલા છે, ત્યાં સુધી કવિજન સરસ્વતીના
સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને રહેલો છે. ૧૧

અનન્તપદ્ધિન્યાસરચના સરસા કવેઃ ।

મુષો યદિ સમીપસ્થો ન કુઞ્જમા પુરો યદિ ॥ ૧૨ ॥

જ્યારે આગ્રાશમાં કવિ (શુક)નો ઉદય થાય તે
વખતે તેની પાસે બુધનો તારો હોય અને કુન્જમા
(અંજળો તારો) ન હોય તો વરસાદ સારો થાય; તે
રીતે જો બુધજન પાસે રહ્યા હોય અને કુન્જમા
(નીચ માલુમ) પાસે ન હોય તો કવિજનનાં અનન્ત
પદ્ધતિ ભરેલી રચના સરસ રીતે દીપો જોડે. ૧૨

કવિઃ કરોતિ પદ્યાનિ લાલયત્યુત્તમો જનઃ ।

તદ્ઃ પ્રસૂને પુણ્યાનિ મહદ્દદિતિ સૌરભમ્ ॥ ૧૩ ॥

કવિજન કાવ્ય કરે છે અને તેને ઉત્તમ પુરુષ
લાડ લાગે છે, ખરેખર વૃક્ષ તો કુદને ઉત્પન્ન કરે છે,
પણ તેની સુરંધીને તો પવન જ ફેલાવે છે. ૧૩

કવિઃ કરોતિ કાવ્યાનિ સ્વાદં જાનન્તિ પણ્ડિતાઃ ।

મુન્દર્વા અપિ લાવણં પતિર્જાનાતિ નો પિતા ॥ ૧૪ ॥

કવિજન તો કાવ્ય કરે છે પણ તેના સ્વાદને પાંડિતો
જાણે છે, તેવી રીતે સુંદરીનું લાવણ પણ તેનો પતિ
જ જાણે છે, પિતા નથી જાણતો. ૧૪

કવિઃ પિતા યોપયતિ પાલકો રસિકઃ પતિઃ ।

કવિતાયુવતેર્નનં સોદરાસ્તુ વિવેકિનઃ ॥ ૧૫ ॥

કવિ એ તો પિતા છે; એટલે કવિતાને તે પોપણ
આપે છે, પણ તેવું ખરું પાલન કરનાર તો તેનો
રસિક પતિ છે; અને વિવેકી પુરુષો તો એ કવિતારૂપી
યુવતીના સગા ભાઈઓ જેવા છે. ૧૫

તત્ત્વં કિમપિ કાવ્યાનાં જાનાતિ વિરલો મુવિ ।

માર્મિકઃ કો મત્તવાનામન્તરેણ મધુલભમ્ ॥ ૧૬ ॥

કાવ્યના ખરા તત્ત્વને જાણનારો તો પૃથ્વીમા ટ્રાંક
વિરલ જ હોય છે. ભલા ! પુણ્યના મર્મને (રસને) જાણ-
નાર ભગવા સિવાય બીજો કાણ હોઈ શકે ? ૧૬

કતિપયનિમેષવર્તિનિ જન્મજરામરણવિહ્વલે જગતિ ।

ક્લપાન્તકોટિવન્ધુઃ સ્ફુરતિ કવીનાં યશઃપ્રસરઃ ॥

(પ્રકૃતિની) થોડીએક પણ સુધી રહેનાર અને જન્મ, જરા તેમ જ મરણથી વિહ્વળ બનેલ આ જગતમાં થોડી કલ્પાંત સુધી સ્થિર રહેનાર કવિજનોની કૃતિનો વિસ્તાર સ્ફુર્તા કરે છે. ૧૭

કવિવાક્યામૃતતીર્થસ્નાનૈઃ પૂતા મૃશં યશોદેહાઃ ।

યેષાં ત એવ મૂળા જીવન્તિ મૃતા વૃથેવાન્યે ॥ ૧૮ ॥

કવિઓના વાક્યોથી અમૃતતીર્થની અંદર જે રાજાઓના કૃતિરૂપ દેહ સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા છે, તે રાજાઓ મરણ પામ્યા છતાં છાવી થયા છે અને બાકીના ખીખ રાજાઓ તો ફોટા જ છે અને છવતા છતાં પણ મરેલા જ છે ૧૮

કાવ્યપ્રપન્નવશ્ચ રચયતિ કાવ્યં ન સારવિદ્ભવતિ

સરવઃ ફળાનિ સુચતે વિન્વદતિ સારં મત્તજ્ઞસમુદાયઃ ॥

કાવ્યની રચના કરવામાં ચાલુર એવો કવિજન કાવ્યને તો રચે છે; પણ તે તેના સારને પારખનાર થતો નથી. વૈજ્ઞા દળને પેદા કરે છે પણ હાથીઓનો સમૂહ જ તે ફળના સારને મેળવી બાંધે છે. ૧૯

વિગુણોઽપિ કાવ્યવન્ધઃ સાધનામાનન્તં ગતઃ સ્વદતે ।

ફૂલ્કારોઽપિ સુવંશૈરનૂચમાનઃ શ્રુતિં હરતિ ॥ ૨૦ ॥

કાવ્યની રચના શુદ્ધ વિનાની હોય તોપણ બે તે સબજનોના મુખ પર પહોંચી અંઈ તો તેનો સ્વાદ વધી જાય છે. એક માત્ર મુખનો ફૂલકાર હોય છે પણ તે બે સારા વંશ (વાસણી) દ્વારા પ્રકટ થાય તો તે સાંભળનારા અવધુને હરી લે છે. ૨૦

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ કેવલં કવયઃ ।

ફુલજા યા સા જાયા કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥

જે સમજુ-અચુકાર છે અને ઉપરાત કવિઓ છે, તે જ ખરા કવિઓ છે; બાકીના કવિઓ તો એક માત્ર કપિ (વાનરા) જેવા છે. જે બચા (પત્ની) કુલીન હોય, તે જ ખરી બચા છે અને બાકીની બચા તો માવા જ છે. અવયઃ કેવલકવયઃ કીરાઃ સ્યુઃ કેવલં ધીરાઃ ।

વીરાઃ પશ્ચિદ્ધવસ્તાનગમન્તા તુ કેવલં ગવયઃ ॥

જે એકલા કવિઓ છે તે તો અવિઓ (મેંદા) છે, જે એકલા ધીર છે, તે તો ધીર (પાપટ) જેવા છે, પરંતુ જે પંડિત કવિઓ છે, અને વીર છે, તેમની નિંદા કરનારા તો ગવય (ચોર) જેવા છે ૨૨

અહમપિ પરેઽપિ કવયસ્તથાપિ પરમન્તરં પરિહૈયમ્ ।

પેર્યં રલયોરપિ યદિ તત્કિં કરમાયતે કલમઃ ॥૨૩

હું પણ કવિ છું અને બીમ પણ કવિઓ છે, પણ બેને વચ્ચે રહેલી તફાવત બાણી લેવો નોંઈએ. બેકે સંસ્કૃત ભાષામાં ર અને લ્લી એકતા બતાવવામાં આવેલી છે; તોપણ બેને વચ્ચે તફાવત છે જ; જેમકે કલમ એટલે હાથીનું બચ્ચું અને કરમ એટલે જીંટનું બચ્ચું. શુ જીંટનું બચ્ચું હાથીના બચ્ચાની સ્પર્ધા કરી શકે ? ૨૩

દિવમપ્યુપયાતાનામાક્લવમનલ્પગુણગણા યેવામ્ ।

રમયન્તિ જગન્તિ મિરઃ કયમિવ કયયો ન તે વન્ધ્યાઃ ॥

જે કવિઓ સ્વર્ગમાં ગયેલા છે તોપણ તેમની ઘણા ગુણવાળા વાણી ત્રણ જગતને રમીડે છે; તે કવિઓ ખરેખર વંદન કરવા યોગ્ય નથી શું ? ૨૪

શીલાવિજ્ઞામારુહામોરિકાયાઃ; કાવ્યં કર્તું સન્તુ

વિજ્ઞાઃ ક્ષિયોઽપિ । શિયાં વેતું વાદિનો નિર્વિજેતું,

વાતું વન્તુ યઃ પ્રવીણઃ સ વન્ધઃ ॥ ૨૫ ॥

શીલા, વિજ્ઞા, મારુહા અને મોરિકા વગેરે સ્ત્રીઓ પણ કાવ્ય કરવામાં નિપુણ હતી; પરંતુ જે વિદ્યાનો બળવાને, વાદીઓના વિજય કરવાને, કાંઈને વિદ્યાનું જ્ઞાન કરવાને અને બોલવાને પ્રવીણ હોય, તે કવિજન જ વંદન કરવાને યોગ્ય છે. ૨૫

લઙ્કાપતેઃ સંકુચિતં યશો યદ્યત્કીર્તિપાત્રં રઘુરાજપુત્રઃ ।

સ સર્વં એવાદિકવેઃ પ્રભાવો ન કોપનીયાઃ કવયઃ ક્ષિતિન્દ્રેઃ

જેણે લંકાપતિ રાવણના યશને સહાય આપ્યો અને ભગવાન રામને યશના પાત્ર બનાવ્યા, તે બધા પ્રભાવ તો આદિકવિ વાલ્મીકિનો છે; માટે રાજાઓએ કવિઓને ક્રોધાવવા નહિ ૨૬

જયન્તિ તે પદ્મમનાદમિત્રચિત્રોત્તિસંદંભિભૂષણેન ।

સરસ્વતી યદ્વદનેપુ નિત્યમાભાતિ વીણામિવ વાદયન્તી ॥

કવિજનોના મુખમાં નિત્ય નિવાસ કરતી જે સરસ્વતી શોભી રહી છે; તે બાણે કે વીણાનો નાદ કરતી હોય તેમ લાગે છે અને કવિઓના આશુપશુરૂપ જે વિચિત્ર વચનોવાળા કાવ્યરચના છે, તે તો વીણા પર રમી થનાર પંચમનાદ જેવી છે ૨૭

કુણ્ડલવમાયાતિ ગુણઃ કવીનાં સાહિત્યવિદ્યાશ્રમવર્જિતેપુ

કુર્યોદિનાંદ્રેપુ કિમ્જ્ઞાનાના કેરોપુ વૃણાગુરુપૂજનાસઃ ॥

જેણે સાહિત્ય વિદ્યા બળવા-સમજવા માટે પરિશ્રમ કર્યો નથી, એવા લોકો પાસે કવિજનોના શુદ્ધ કુણ્ડિત થઈ જાય છે; બે સ્ત્રીઓના હથેલીના ન હોય, તો કૃષ્ણ અથરનો ધૂપ તાં શું કરી શકે ? ૨૮

મહીપતેઃ સન્તિ ન યત્યપાર્થે, કવીશ્વરાત્તસ્ય કુતો
યશાંસિ । મૃપાઃ કિયન્તો નુ વમુવુરુચ્યાં, નામાપિ
જાનાતિ ન કોઽપિ તેવામ્ ॥ ૨૧ ॥

જે રાજ પાસે કવિજનો નથી, તેમની કીર્તિ પશુ
ક્યાંથી હોય ! જુઓને ! પૃથ્વી પર કેટકેટલા રાજાઓ
થઈ ગયા; પરંતુ કોઈ તેમનું નામ બચતું નથી. ૨૯

કિં ચારુચારિત્ર્યવિલાસશૂન્યાઃ કુર્વન્તિ મૃપાઃ
કવિસંગ્રહેણ । કિં જાતુ ગુહ્યાફલમૂપપાનાં સુવર્ણ-
કારેણ વનેચરાણામ્ ॥ ૩૦ ॥

જે વતેયશે અણેાડીના ધરેણાં પહેરતા હોય, તેમને
ભલા સોની રાખવાનું શું કામ ? એ રીતે જે રાજાઓ
ઉત્તમ શકારના આરત્ર્ય અને વિલાસથી રહિત હોય
છે, તે રાજાઓ કવિજનો રાખીને શું કરવાના ? ૩૦

તર્કેપુ કર્કશતરાઃ સ્યુરયાપિ પુંસાં, કાલે ભવન્તિ
સ્તુવઃ કવિતાસુ વાચઃ । દૈત્યેન્દ્રશૈલકુલિશં દયિતા-
કપોલે, નાથસ્ય કોમલમુદાહરણં નર્તનં નઃ ॥ ૩૧ ॥

જે રીતે વિષ્ણુ ભગવાનના હાથને નખ છે તેણે
હિરણ્યકશિપુશ્ચી પર્વતને વિહારવામાં વળતું કામ કર્યું
હતું. તે જ નખ લક્ષ્મીજીના ગાલ પર આડે ત્યારે કામળ
બની બધ છે; એ રીતે એક જ વસ્તુ કઠોર અને
કામળ હોય, તેનું આ સુંદર દર્શાત છે. કેટલાક પુરષો-
ની વાણી તકશાસ્ત્રમાં ધણી કઠોર હોય છે, તોપણ
તેઓ જ્યારે કવિતા રહે છે ત્યારે તે જ વાણી કામળ
બની બધ છે. ૩૧

આપ મુદ્સુપયાન્તો ઘાગ્વિલાસેઃ સ્વકીયેઃ,

પરમગિતિપુ વૃત્તિ યાન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ।

નિજગ્નનમકરન્દસન્દપૂર્ણાલિવાલઃ

કલાશસલિલમેકં નેહતે કિં રસાલઃ ॥ ૩૨ ॥

રસથી ભરેલો આખો પોતાના આદરના પ્રવાહથી
આખો ક્યારે ભરી દે છે, તોપણ શું તે કલશમાં
ભરેલા જલની છાંછા કરતો નથી ? તે જ પ્રમાણે
કવિજનો પોતાની જ વાણીના વિલાસથી આનંદ પ્રાપ્ત
કરતા હોય છે; તોપણ શું તેઓ બીજાનાં સુભાષિતો
સાંભળીને સતોપ મેળવવાની છાંછા નથી કરતા ? ૩૨

પદવ્યકિચ્ચકીકૃતસદ્વિદ્યાનન્દસરણી

કવીનાં કાઢ્યે ન સ્ફુરતિ વુધમાત્રસ્ય ધિપણા ।

નવક્રીડાવેશશ્યસનપિમુનો યઃ કુલવધૂઃ

કટાક્ષાણાં પન્થાઃ સ સ્વલુ ગણિકાનામવિપયઃ ॥ ૩૩ ॥

કવિઓના કાવ્યની જે પદરચનાથી ઉત્તમ ભાવવાળા

હૃદયમાં આનંદનો પ્રવાહ રેલાઈ રહે છે, તેવા કાવ્યમાં
સૌ કોઈ સામાન્ય ચાનનાળા માણસની બુદ્ધિ ચાલી
શકતી નથી. ખરેખર, નવી નવી કીડાઓના ભાવોને
વ્યક્ત કરનારી કુળવધૂઓના કટાક્ષની રીત ગણિકાઓને
તો અચાત જ રહે છે. ૩૩

અયં મે વાગુન્મુકો વિશદપદવૈદગ્ધ્યમધુરઃ

સ્ફુટન્મ્યો વન્મ્યો જહદ્દહિ કૃતાર્યઃ કવિહૃદિ ।

કટાક્ષો વામાદ્યા દરદલિતનેત્રાન્તગલિતઃ

કિશોરે નિઃસારઃ સ તુ કિમપિ યૂનઃ સ્થગયતિ ॥ ૩૪ ॥

મારી આ શબ્દગૂંથણી-કાવ્યરચના સ્પષ્ટ પદો અને
સુંદર ભાવોથી મધુર છે અને, એના વિષયને સારી
રીતે ચમકાવનારી છે, પણ આ રચના જડ હૃદયમાં
નિષ્ફળ છે-ત્યાં તેની કંઈ પણ અસર નથી. અને
કવિજનોનાં હૃદયમાં એ સફળ-કૃતાર્થ છે. કામવેદનાથી
પીડિત સુંદરાંગીના નેત્રના ખૂણામાંથી નીકળેલો કટાક્ષ
કિશોરવયના બાળક વિશે કંઈ પણ અસર કરનારો
નથી હોતો, પણ તે યુવાનોને થંભાવી દે છે. ૩૪

મનુકિશ્ચેદન્તર્મદયતિ સુધીભૂય સુધિયઃ

કિમસ્યા નામ સ્યાદરસપુરુષાનાદરમરેઃ ।

યથા યૂનસ્તદ્વત્પરમરમણીયાપિ રમણી

કુમારાણામન્તઃકરણહરણં નૈવ કુરુતે ॥ ૩૫ ॥

ભવેને રમણી સ્ત્રી અત્યંત રમણીય હોય, તોપણ
તે કુમારોનાં અંતઃકરણને નહિ હરી શકે; તે તો
યુવાનોનાં અંતઃકરણ જ હરી લેશે; તે રીતે મારી આ
કવિતા જો અપ્રતરૂપ બનીને બુદ્ધજનોનાં હૃદયને આનંદ
આપી શકે છે તો પછી તેનો અરસિક પુરુષો બનાવે
કરે; તેથી તે કવિતાને શું નુકસાન છે ? ૩૫

મુજતરુવનચ્છાયાં વેપાં નિવેચ્ય મહાંજસાં

જલધિરશના મેદિન્યાસીદસાવકુતોભયા ।

સ્મૃતિમપિ ન તે યાન્તિ ક્ષમાપા વિના યદનુમદ્

પ્રકૃતિમહતે કુર્મેસ્તસ્મે નમઃ કવિકર્મણે ॥ ૩૬ ॥

એવા તો કેટલાય મહાન તેજસ્વી રાજાઓ થઈ
ગયા છે કે, સ્પષ્ટરૂપી મેખલા (સીમા) નાળી પૃથ્વી જેમના
વિશાળ હાથની હાથાને સેવતી હતી અને એમના
રક્ષણથી ભયરહિત બની હતી; પરંતુ જો કવિજનોએ
રાજાઓ પર કૃપા ન કરી હોત તો, તેમની યાદ પણ
કોઈને ન રહેત ! એવા સ્વાભાવિક રીતે મહાન કવિના
કર્મ-કાવ્યને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩૬

યદિ પ્રમુકદારયોઃ સુરસકાવ્યકૌતૂહલ

સ્તયૈવ ચ સમાસદઃ સદસિ તદ્ગુણપ્રાદિનઃ ।

સુવર્ણસદલકૃતિર્ભવતિ તત્ર નૃયોચતા

મદીયરસનાનદી રસઘટીયમાનન્દમૂઃ ॥ ૩૭ ॥

જેવી રીતે જલની ભરેલી ઝારી મુંદર સુવર્ણના અલંકાર ધારણ કરીને રજબદરગારમાં ફરી રહી હોય, તો તે સર્વને આનંદ આપે છે; તેવી જ રીતે જે આપ મહારાજ ઉદાર છુદિના હો અને આપને સુરસ કાવ્ય સાંભળવામાં કુટુહલ હોય તેમજ આ રાજદરબાર કાવ્યના ગુણને ગ્રહણ કરનારો હોય; તો મારી આ જીભરૂપી નદી નાચવાને માટે તૈયાર છે; તેણે સારા વર્ણ અને અલંકાર ધારણ કર્યા છે. તે રસથી ભરેલી ઝારી જેવી છે અને આનંદનું સ્થાન બની રહેશે. ૩૭

ઘદન્તુ કતિચિદ્ઘટાસ્વકછટેતિ ઘર્ણાન્ઘટા

ઘટઃ પટ હતીતરે પટુ રટન્તુ શાન્પાટવાન્તુ ।

ઘયં ઘકુલમજ્જીરીગલદમન્દમાધ્વોઘ્ઘી-

ધુરીગપદ્મીતિભિર્મંણિતિભિઃ પ્રમોદામહે ॥ ૩૮ ॥

કેટલાક (વૈયાકરણો) અત્યંત ગ્રમપૂર્વક જ ક જ ટ વગેરે કઠોર વર્ણો (અક્ષરો) ભલે બોલ્યા કરે તે વૈયાકરણો બને શકે છે, અને કેટલાક વાંકપદ (નૈયાયિકા) ઘટ પટ વગેરે શબ્દો બખબા કરે છે તે તેમની વાણીની ચતુરતા બતાવે છે, પણ અમે તો ભારસલીના વૃક્ષની માંજરામાંથી મધુર રસ ઝરતો હોય છે તેમ મધુર રસથી ભરેલ પદની રીતિઓવાળા કવિતાઓથી આનંદ પામીએ છીએ. ૩૮

હે રાજાનસ્યજત સુકવિષ્ણેમઘન્વે વિરોધં

શુદ્ધા કીર્તિઃ સ્ફુરતિ ભવતાં નૂનમેતત્પ્રસાદાત્ ।

તુષ્ટિર્વદં તદલગ્નુ રઘુસ્વામિનઃ સઘરિવં

ક્લુદેર્નૌતસ્ત્રિમુનજયી હ્રાસ્યમાર્ગ દશાસ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

હે રાજાઓ! સારા કવિઓ સાથે સ્નેહ બાધવામાં વિરોધ છોડી દેજો; કારણ કે તે કવિજનોની કૃપાથી જ તમારી કીર્તિ શુદ્ધ રીતે ફેલાય છે. વાદ્યોકિ વગેરે કવિઓએ સંતોષ પામીને રામનું સુંદર ચરિત કવિતા-રૂપે બનાવ્યું છે અને તે જ કવિઓએ કાપ પામીને ત્રણે બુદનો પર વિજય મેળવનાર અને દશગુણ ધારણ કરનાર એવા રાવણને હાર્યાસ્પદ બનાવી દીધો છે. ૩૯

અર્થાન્કેચિદુપાસતે કૃષ્ણવલ્કેચિત્તલકુર્વતે

વેરયાવત્પલુ ધાતુવાદિમ ઇગ્નેદ્રાન્તિ કેચિદ્રસાન્તુ ।

અર્થોલકૃતિસદ્રસદ્રવમુચાં વાચાં પ્રસસ્તિસ્પર્શાં

કર્તારઃ કવયો ભવન્તિ કતિચિત્પુન્યેરણયેરિહ ॥ ૪૦ ॥

કેટલાક કવિઓ કૃષ્ણની જેમ અર્ધને જ ભજવ્યા

હોય છે; વળી કેટલાક કવિઓ વૈશ્યાની જેમ અલંકારને જ ધન્યતા હોય છે અને ધાતુને મારીને પારાને (રસને) બાંધનાર વૈદ્યની જેમ કેટલાક કવિઓ રસને બાંધ્યા કરે છે (રચે છે); પરંતુ અર્ધ, અલંકાર અને રસ એ ત્રણેયને પ્રગટ કરનારી અને પ્રશંસાને પાત્ર બનેલી એવી વાણીની રચના કરનાર કવિઓ તો થોડા જ હોય છે અને તેમનો યોગ તો અગણિત પુરુષોના કારણે જ થાય છે. ૪૦

મન્દં નિષ્પત્તે પદાનિ પરિતઃ શબ્દં સમુદીક્ષતે

નાનાર્થાહરણં ચ કાલદક્ષતિ મુદાર્લકારમાકર્પતિ ।

આદતે સકલં સુવર્ણતિચયં ઘસે રસાન્તર્ગતં

દ્યોપાન્વૈવંપતત્પરી વિજયતે ચોરોપમઃ સત્કવિઃ ॥ ૪૧ ॥

જેને ચોરની ઉપમા આપી શકાય, તેણે સત્કવિ આ જગતમાં વિજય પામે છે. જેમ ચોર ધીરે ધીરે પગલા મૂકે છે તેમ કવિ નામ અને ધાતુનાં પદ ધીરે ધીરે ગોઠવે છે; જેમ ચોર ચારેય તરફથી આવના શબ્દની પરીક્ષા કરે છે; તેમ કવિ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ શબ્દની પરીક્ષા કરે છે; જેમ ચોર અનેક પ્રકારના પદાર્થો લૂંટી જવા ચાહે છે તેમ કવિ પોતાની કૃતિમાં અનેક પ્રકારના અર્થોવાળા શબ્દોને ઠરી લાવે છે; જેમ ચોર આનંદ પામીને અલંકારો ખેંચી લે છે, તેમ કવિ અલંકારોને ખેંચી લાવે છે; જેમ ચોર સુવર્ણના (સોનાના) બનેલા બધા પદાર્થોને લઈ લે છે, તેમ કવિ સુવર્ણના (સારા વર્ણોના) સમૂહને એકઠા કરે છે; જેમ ચોર રસા-પૃથ્વીની અદર બધા પદાર્થો સંતાડી દે છે, તેમ કવિ પોતાની કૃતિને શંગાર વગેરે રસની અંદર ભેળવી દે છે અને જેમ ચોર દોષા-રાત્રિને વખતે ચોરી કરવાને નીકળી પડે છે, તેમ કવિ પોતાની કૃતિમાં રહેલ દોષ શોધવામાં તત્પર હોય છે. ૪૧

સ્વેછામદ્ગુરુભાગ્યમેષતહિતઃ શમ્યા ન રોદ્ધું શ્રિયઃ

પ્રાણાનાં સતતં પ્રયાણપટદશ્વદા ન વિશ્રાન્ત્યતિ ।

ત્રાણં યેડ્ર યશોમયે વપુરિ વઃ કુર્વન્તિ કાલ્યામૃતૈ-

સ્તાનારાગ્ય મુલ્લન્વિચત્ત મુકવીન્નિર્ગમ્યુર્વીધરાઃ ॥ ૪૨ ॥

હે રાજાઓ! તમારી લક્ષ્મીઓ તો સ્વેચ્છાએ નાશ પામનાર એવા ભાગ્યરૂપી મેઘમાં વીળાઈઓ જેવી છે, તેને તમે રોકી નહિ શકો; તેમ જ તમારા જે પ્રાણ છે, તે પણ જ્યારે જવાના સમયનાં નજારાં વાગશે ત્યારે ધડીભર પણ રોકાવાના નથી; પરંતુ તમારા કીર્તિરૂપી શરીરને કાન્યકા અશ્વત્થી જેઓ બચાવી શકે છે, તેવા કવિજનોની અર્ચરહિત બનીને આરાધનાં

કરો અને તેમને તમારા ગુરુ બનાવો. ૪૨

કલ્યાણ ભગવત્કથાકથનતઃ કાવ્યં વિધાતુઃ કવે-
સ્તસ્યૈવાદ્યતયા કવિદ્રવ્યતઃ શૃંગારવીરાદિકમ્ ।

કો દોષો ભવિતા ચદ્ર કવિતાશીલઃ સમાશ્રીયતે
પન્થા વ્યાસવવપુરાશ્રુતિભવમન્યાદિપુ પ્રેક્ષિતઃ ॥૪૩

ભગવાનની કથા કહેવાથી, કાવ્ય રચનાર કવિનું
કથાશુ થાય છે; પરંતુ જો કથાના પ્રસંગને અનુ-
સરીને તેના અંગરૂપે શૃંગાર, વીર વગેરે રસનું વર્ણન
કરવું પડે, તો તેમાં શો દોષ થવાનો છે? કારણ કે
વ્યાસ, વાલ્મીકિ વગેરેના પ્રયોગમાં જે ભાગે જોયો છે,
તેના જ આશ્રય કવિતા રચનાર કવિજનો કરે છે. ૪૩
તે ભૂમીપત્યો જયન્તિ નત્યો યેપાં દ્વિપદ્મમૂતાં
તે વન્યા ચત્યો વિશન્તિ મત્યો યેપાં પરે વ્રજણિ ।

તે શ્રાવ્યાઃ કવયો વયોમદભરવ્યાઞ્જમમાણાઞ્જના-
દ્વપાતા હ્વ તોપયન્તિ હ્દયં યેપાં ગિરાં સંચયાઃ ॥૪૪

જેના ચરણે શત્રુ રાજાઓ નમે છે, એવા રાજાઓ
જય પામે છે અને જેઓની બુદ્ધિઓ પરબ્રહ્માં પ્રવેશ
કરે છે, તેવા સંન્યાસીઓ વંદન કરવા યોગ્ય છે. જેમ
યૌવનના મધ્યી ભરેલ રમણીના કટાક્ષે આનંદ આપે
છે, તેમ જેમની વાણીના સંચયો (કાવ્યો) હૃદયને
સંતોષ આપે છે; તે કવિજનો પ્રશંસાને પાત્ર છે. ૪૪
ભૂતાવેશનિવેશિતાશય હ્વ શ્લોકં કરોત્યાશુ ચઃ
શ્લાઘન્તે કવિરદ્મુતોડ્યમિતિ તં મિથ્યા જના વિસ્મિતાઃ ।

દ્વિત્રીયેષ્વ-પુરઃ પદાનિ રચયન્પદ્માત્સમાલોચયન્
દૂરં ચઃ કવિતાં નિનીપતિ કવિઃ કામીવ સ સ્તૂયતામ્ ॥

જેમ ભૂત વળગે અને તેનો ધરીભર આવેશ આવે
તેમ જે કવિજન તરત જ શ્લોક રચી લે છે તેને
વિસ્મય પામીને લોકો કહે છે કે, આ તો અદ્ભુત કવિ
છે; પરંતુ તે વાત બરોબર નથી. પહેલાં બે ત્રણ પદો
ગોડાવીને પછી વિચાર કરીને જે કવિજન કવિતાને દૂર
લઈ જવા ઇચ્છે છે, તે કામીજનની જેમ પ્રશંસા મેળવે.
સત્યં સન્તિ ગૃહે ગૃહેડપિ કવયો યેપાં વચઘ્વાતુરી
સ્વે હર્ષ્યં ફુલકન્યકેવ લમતે સ્વલપૈર્ગુણૌરવમ્ ।

દુષ્પ્રાપઃ સ તુ કોડપિ કોવિદ્મતિર્યદ્વામસમાદિણાં
પણ્યશ્રોત્ર કલાકલાપકુશલા ચેતાંસિ હૃત્ ક્ષમા ॥૪૬॥

જેમ કુલીન કન્યા થોડા ગુણોથી પણ ગૌરવ મેળવે
છે તેમ જેમનાં વચનોની ચતુરતા થોડા ગુણોને કારણે
પોતાના મહેલમાં આદર પામે છે, તેવા કવિજનો તો
બેર બેર હોય છે; પરંતુ જેમ કળાઓના સમૃદ્ધને બાધુવા-
માં કુશળ એવી વેરના રસિક જનોનાં ચિત્તો હરી

શકે છે તેમ જેની વાણી રસિક પુરોહાના ચિત્તને હરવાને
સમર્થ છે; એવો ચતુર બુદ્ધિશાળી અલૌકિક કવિ
કુલંબ છે. ૪૬

ધન્યાસ્તે કવયો ચદીયરસનારુક્ષાધ્વસંચારિણી
ધાવન્તીવ સરસ્વતી દ્રુતપદન્યાસેન નિષ્ક્રામતિ ।
અસ્માકં રસપિન્ધિલે પથિ ગિરાં દેવી નવીનોદયત્
પીનોતુહ્નવોધરેવ યુવતીર્માન્યર્યમાલમ્બતે ॥ ૪૭ ॥

જે કવિજનની સરસ્વતી જીભના લુપ્તમાં માર્ગમાં
સંચાર કરનારી હોવાથી ઉતાવળા પદન્યાસ કરીને
દોડતી હોય તેમ જીભમાંથી બહાર નીકળી નામ છે,
તેવા કવિઓને ધન્યાદ ઘટે છે; પરંતુ અમારી
સરસ્વતી તો જેને પરિપુષ્ટ રીતે જીવાં સ્તાને પ્રગટ થયાં
છે, એવી કાવ્યકલાના માર્ગ પર ચાલતી યુવતીની જેમ
વાણીના (શૃંગાર વગેરે) રસથી મંદ મંદ ગતિને
અવલંબે છે. ૪૭

સાહિત્યે સુકુમારવસ્તુનિ દૃઢન્યાસમદ્રપ્રત્યિલે
તર્કં વા મયિ સંવિધાતરિ સમં છીલાયતે ભારતી ।

શબ્દા વાસ્તુ સુદત્તરછદપદા દર્માહ્નુરૌસ્તુતા
ભૂમિર્વા હૃદયંગમો યદિ પતિસ્તુલ્યા રતિયૌષિતામ્ ॥

જેમાં અત્યંત ક્રોધળ વિષય છે એવા સાહિત્યની
રચનામાં અથવા જેમાં સખત અને કઠોર પદ ગોઠવવાનાં
છે એવી તર્કની રચનામાં બ્યારે હું કવિતા બનાવવા
બેસું છું ત્યારે મારી વાણી તો બંને વિષયોમાં સરખો
આનંદ લાડી શકે છે; કારણ કે જો પતિ હૃદયને
ખે મેલે તેવા હોય, તો સ્ત્રીઓને ક્રોધળ બિહાનવાળી
શબ્દા હોય કે દર્શના અંકુરોથી પથરાયેલી ભૂમિ હોય,
તે બંનેમાં સરખી પ્રીતિ થાય છે. ૪૮

યેપાં કોમલકાવ્યકૌશલકલાલીલાવતી ભારતી
તેપાં કર્કશતર્કવકવચનોદ્ધારેડપિ કિં હીયતે ।

યૈઃ કાન્તાકુચમળલે કરુહાઃ સાનન્દમારોપિતા-
સ્તૈઃ કિં મત્તકરીન્દ્રકુમ્મશિલ્પરે નારોણીયાઃ શરાઃ ॥

ક્રોધળ કાવ્યની રચના કરવામાં જેમની વાણી લીલા
કરે છે, તે કવિજનોની વાણી જો કદી કઠોર તર્કથી
ભરેલ વાંકાં વચનો પ્રગટ કરે, તો તેથી શું કંઈ નુક-
સાન થાય? ન જ થાય; કારણ કે પ્રિયાના સ્તનમંડળ
પર જેઓ પોતાની આંગળીઓ આનંદથી ફેરવે છે,
તેમણે મદોન્મત હાથીના કુંભરચળ પર પાણીને શું
નહિ આરોપવાં? ૪૯

તર્કં કર્કશવકવાક્યાદને યા નિપ્તુરા ભારતી
સા કાવ્યે મુદુલોચિસારસુરભૌ સ્યાદેવ મે કોમલા ।

યા પ્રાયઃ પ્રિયવિપ્રયુક્તવનિતાદ્વત્કર્તેને કર્તૃતી
પ્રેયોલાલિતયૌવતે ન મૃદુલા સાર્કિપ્સુલાલી ॥૫૦॥

કહોર અને વાંકાં વચનોથી ગદ્યને એવા તર્કના
વિપયમાં જે સરસ્વતી-વાણી કહોર લાગે છે, તે જ
વાણી કામળ વચનોના સારરૂપ એવા મનોહર કાવ્યમાં
કામળ બની જાય છે, પોતાના પ્યારા પતિના વિશેષ-
વાણી આંખોના હૃદયને કાતરવા માટે જે પુષ્પોની પંક્તિ
કાતરે પણ બની જાય છે, તે જ પ્રેમથી રચાડેલ આંખોને
માટે શું કામળ નથી બની જતી ? ૫૦

માલગ્નીમિથ માધુરીં ધ્વનિવિશે નૈવ સ્પૃશન્યુત્તમાં
વ્યુત્પત્તિં કુલકન્યકામિથ રસોન્મતા ન પરચન્યમી ।
કસ્તૂરીપત્નસારસૌરમસુહૃદ્વ્યુત્પત્તિનાધુર્યો-
ર્યોગઃ કર્ણરસાયનં સુકૃતિનઃ કસ્યાપિ સંજાયતે ॥

જે કેટલાક કવિઓને કાવ્યના નિર્માણમાં ધ્વનિને
મુખ્ય બાજુ છે, કાવ્યની મધુરતાને તેઓ આંડાળની
આંત્રી જેમ અડકતા પણ નથી; અને જે કેટલાક
કવિઓને કાવ્યના રસમાં ઉન્મત બનેલા છે, તે કુલીન
કન્યાની જેમ વ્યુત્પત્તિની તરફ નજર પણ નાખતા
નથી; પરંતુ કસ્તૂરી અને કપૂરની સુગંધની જેમ જેમાં
વ્યુત્પત્તિ અને મધુરતાને 'યોગ' છે, એવી કાવ્યકૃતિ
સાલગવાથી કાનને અમૃત જેવી લાગે છે, તેવી કૃતિ
તો કોઈ પ્રુણથાળી જ ન જ કરી શકે છે. ૫૨

યત્સારસ્વત્વૈભવં શુક્રપાપીયુપપાકોદ્ભવં
સહ્યયં કવિનૈવ નૈવ હૃતઃ પાઠપ્રવિષ્ઠાગુપ્તમ્ ।

કાસારે દિવસ વસન્નપિ પયઃપૂર્વં પરં પદ્ધિલં
કુર્વાણઃ કમલાકરસ્ય લભતે કિં સૌરમં સૈરિયઃ ॥

આઓ દિવસ સરોવરમાં રહેતો અને તેના જળને
મુખ કાઢવાણું કરતો એવા પાડે શું કમળવનની
સુગંધને મેળવી શકે છે ? એવી રીતે ગુરુની કૃપારૂપી
અમૃતના પાકમાંથી પેદા થયેલ એવા સરસ્વતી(વાણી)નો
જે વૈભવ કવિને મળી શકે છે, તે હક કરીને પાક
કરનાર બીજા માણસોને મળતો નથી. ૫૨

મૌલૌ મન્દારદામધ્રમદલિપટલીકાકલૌ શ્રોણિવિન્ધે
કૂજત્રાશ્ચીકલાપં ચરણકમલયોમંસુમજ્જોરશિજામ્ ।
સ્પન્નજ્ઞે કીરગીતિં સ્તનમુવિં મસૃણં વલ્કીપદ્મમં વા
યત્કાવ્યે દત્તકર્ણી શિવ શિવ મનુતે ભારતીં ભારમેવ ॥

સરસ્વતી પાસે જ્યારે કોઈ સારા કવિની કૃતિને
સાંભળે છે, ત્યારે પોતાના મસ્તકમાં રહેતો મંદારપુષ્પોની
માળામાં લમતા લમરાઓનો સુંગરવ, પોતાના નિર્ભય
પર રહેલ કટિમેખલાનો મધુર અવાજ, પોતાના ચરણ-

કમળમાં રહેલ સુંદર આંજરનો અણકાર, પોતાના બોળામાં
રહેલ રમાડવાને લાલક પોપટના ગીત અને પોતાની
જાતી પર રહેલ વીણુના મધુર પંથમસ્વર-એ બધાંને
ભારરૂપ ગણે છે. ૫૩

કસ્યાંચિદ્વાચિ કૈશ્ચિન્નુ યદિ વિહિતં દૂષણં
દુદુસ્તૈરિચ્છન્નં કિં નસ્તદ્વા સ્યાત્પ્રથિતગુણવતાં કાવ્ય-
કોટીશ્ચરાણામ્, વાદાશ્ચેદ્રન્યવાદાધિકવિહિતજવાઃ
પશ્ચપાશ્ચાન્વરજ્ઞાઃ કા હાનિઃ શેરશાહક્ષિતિપકુલમજે-
રશ્ચકોટીશ્ચરસ્ય ॥ ૫૪ ॥

ધારો કે કોઈ કવિતામાં કોઈ અધૂરા કવિઓએ
દૂષણ શોધી કાઢ્યું; તેથી કરીને જેનો ગુણ પ્રખ્યાત
થયો છે અને જેણે કરોડો કવિતાઓ રચી છે; એવા
એક કવિને શી હાનિ થવાની છે ? કારણ કે જે પવન
પણ વિશેષ ગતિવાળા કરોડો ઘોડાઓના માલિક છે
અને જે રાજકુળમાં મણિ જેવો છે; એવા શેરશાહ
નામના રાજાને પાંચ છ ઘોડા આધળા કે લંગડા થઈ
જાય; તો તેથી તેને શી હાનિ થવાની છે ? ૫૪

૧. વિશિષ્ટ કવિપ્રશંસા

અમરસિંહ

પ્રયોગવ્યુત્પત્તૌ પ્રતિપદવિશેષાર્થકથને
પ્રસત્તૌ ગામ્ભીર્યે રસવતિ ચ કાવ્યાર્થરચને
અગમ્યાયામન્યૈર્દિશિ પરિણતાવર્થવચસો-
ર્મેતં ચેદ્દસાકં કવિરમરસિંહો વિજયતે ॥ ૧ ॥

પ્રયોગોની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં, ફરેકે ફરેકે શબ્દના
વિશેષ અર્થ કહેવામાં, પ્રસાદ ગુણમાં, અર્થની ગંભીરતા-
માં રસવાળાં કાવ્યોના અર્થની રચનામાં, અર્થ અને
વચનના પરિણામમાં; એ રીતે બીજાથી અગ્રમ્ય એવા
સર્વ પ્રદેશોમાં જો કોઈ કવિ વિજય પામતો હોય તો
તે 'અમરસિંહ' છે; એમ અમારો મત કોઈ પૂછે તેને
અમે જાણીએ છીએ. ૧

કાલિદાસ

કવયઃ કાલિદાસાઘાઃ કવયો વયમત્યમી ।

પર્વતે પરમાણૌ ચ પદાર્થત્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૨ ॥

કાલિદાસ વગેરે પણ કવિઓ છે તેમ અમે પણ
કવિઓ છીએ; જેવી રીતે પર્વત એ પણ એક પદાર્થ
છે અને પરમાણુ એ પણ એક પદાર્થ છે; પણ તેમાં
કેટલું મોટું અંતર છે, તેમ કાલિદાસ વગેરે કવિઓ

૧ અહીં કલાવતી પ્રમાણે કવિઓનાં નામ લેવામાં
આવ્યા છે.

અને અમારે વિષે અણુબું ૨

નિર્ગતામલવામ્યસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિપુ ।

પ્રીતિર્મધુરમાર્ટાસુ મજ્જરીધ્વિવ જાયતે ॥ ૬ ॥

જેના મુખમાંથી નિર્મળ વાક્ય પ્રગટ્યા છે, એવાં કાલિદાસ કવિની મધુર રસથી ભીની થયેલી ઉક્તિઓમાં પુષ્પરસથી ભીંમયેલ મજ્જરીના જેવી પ્રીતિ થાય છે. ૩ કવિરમરઃ કવિરચલઃ કવિરમિનન્દશ્ચ કાલિદાસશ્ચ । અન્યે કવયઃ કપયશ્ચાપલમાત્રં પર દયતે ॥ ૪ ॥

ખરેખરા કવિઓ તો અમરસિંહ, અચવ, અભિનંદ અને કાલિદાસ છે. બાકીના ખીખ કવિઓ તો કપિ (વાનર) જેવા છે; જેઓ કદા ચપળતા જ ધારણ કરે છે ૪

સાકૂનમધુરકોમલવિલાસિનીકળકૂજિતપ્રાયે ।

શિક્ષાસમયેડપિ મુદે રતલીલાકાલિદાસોક્તી ॥ ૫ ॥

વિલાસથી શોભતી રમણીના મુખમાંથી પ્રગટ થયેલું વચન ગૂઢ અભિપ્રાયવાળું, મધુર અને ક્ષમણ હોય છે અને તે રતિશિક્ષામાં ઉપયોગી બની આનંદ આપે છે; તેમ કાલિદાસ કવિની કવિતા અભિપ્રાયવાળી, રસના ઉત્કર્ષ કરનાર અને ક્ષમણ શુભોથી ભૂષિત હોય છે અને તે નીતિશિક્ષામાં ઉપયોગી બનીને સર્વને આનંદ આપે છે ૫

પુરા કવીનાં ગણનાપ્રસન્ને કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિતકાલિદાસાઃ ।

અચાપિ તત્સુલ્યકવેરમાવાદનામિકા સાર્યવતી વમુવ ॥

પહેલા બ્યારે કવિઓની ગણના કરવામાં આવી ત્યારે સૌથી પહેલાં કાલિદાસનું નામ કનિષ્ઠિકા આંગળી ઉપર આવ્યું, હવે ખીખે કવિ કાણુ એમ ધ્વજા થતાં ખીલું કોઈ નામ જડ્યું જ નહિ એટલે કનિષ્ઠિકા આંગળીની જોડેની આંગળીનું નામ અનામિકા હતું; તે નામ અનામિકા (અનામી—નામ વિનાની) રહેવાથી સ્ફુળ થયું. ૬

ગણેશ્વર

ગણેશ્વરકર્વેચોવિરચનૈકવાક્યસ્તે:

પ્રસન્નગિરિનન્દિનીચરણપદ્મ ધ્યાયતઃ ।

તથા જયતિ ભારતી મગવતી યથા સા મુધા

મુધીમવતિ મુખુવામધરમાધુરી મ્લાયતિ ॥ ૭ ॥

જે ગણેશ્વર કવિ વચનની રચના કરવામાં બૃહસ્પતિ જેવા છે અને પ્રસન્ન થયેલા પાર્વતીના ચરણ-પદ્મવત્ ધ્યાન કરે છે, તેમની લગવતી વાણી બ્યારે વિજય પામે છે ત્યારે તેની પાસે અમૃત નિષ્કળ બની

ભય છે અને સુંદરીઓના હોડની મધુરતા ગ્લાનિ પામી ભય-છે. ૭

શુણાદય

શશ્વદ્ગુણદ્વિતીયેન નમદાકારધારિણા ।

ધનુષેવ ગુણાદ્યેન નિઃશેષો રક્ષિતો જનઃ ॥ ૮ ॥

શુણાદ્ય નામના કવિથી તો ખરેખર હોદ્દા સંપૂર્ણ રીતે આનંદ પામે છે. શુણાદ્ય એટલે દારીથી શોભતું ધનુષ્ય; તેની પર બાણ હોય અને તેના આકાર નમેલો હોય તેમ જેમની સાથે બાણ કવિ છે અને જેમણે મદરહિત આકાર ધારણ કર્યો છે; એવા શુણાદ્ય કવિ છે. ૮

સમુદીપિત્તકન્દર્પા કૃતગૈરીપ્રસાધના ।

હરલીલેવ લોકસ્ય વિસ્મયાય વૃહત્કથા ॥ ૯ ॥

શુણાદ્યની રમેલી આ બૃહત્કથા ગૌરીને સાધન બનાવીને કામદેવને બાળી દેનારી (અથવા કામદેવને ઉદ્દીપન કરનારી) મહાદેવની લીલાની જેમ લોકોને વિસ્મય પમાડનારી છે. ૯

અતિદીર્ઘજીવિદોષાદ્વ્યાસેન યશોડપહારિતં હન્ત ।

કૈર્નોચ્યેત ગુણાદ્યઃ સ એવ જન્માન્તરાપન્નેઃ ॥ ૧૦ ॥

‘ધણા લાખા કાળ સુધી જીવ્યા, એ દોષને લીધે વેદવ્યાસે પોતાની કૃતિ’ શુભાવી હતી; માટે તે વ્યાસ જ ખીખ જન્મે શુણાદ્ય કવિ થયા હતા’ એમ કાણુ નહિ કહે ૧૦

જગન્નાથ પંડિત

કવયતિ પળિહરાજે કવયન્યન્યેડપિ વિદ્વાંસઃ ।

નૃત્યતિ પિનાકપાળૌ નૃત્યન્યન્યેડપિ ભૂતવેત્સલાઃ ॥ ૧૧ ॥

પંડિતરાજ જગન્નાથ કવિ બ્યારે કવિતા કરે છે ત્યારે જ ખીખ પંડિતો પણ કવિતા કરે છે; (એટલે કવિતા કેમ કરવી તે જગન્નાથ જ જાણે છે ખીખએ તેની દોરવણી વગર તે કરી શકતા નથી) જેમ હાથમાં કમર ધારણ કરનાર શંકર બ્યારે ઘટન કરે છે, ત્યારે જ ખીખ ભૂતવેત્સલ ઘટપ કરવા માંડે છે. ૧૧ માધુર્યપિ ધુર્ધ્રાશ્વક્ષીરેક્ષુમાશિકાદીનામ્ ।

વન્યેવ માધુરીયં પળિહરાજસ્ય કવિતાયા ॥ ૧૨ ॥

મધુરતાની પાસે દ્રાક્ષ, દૂધ, શેરડી, મધ વગેરે મુખ્ય મધુર પદાર્થોના મધુર રસ હોવા છતાં પંડિતરાજ જગન્નાથની કવિતાના મધુર રસની અપેક્ષાએ (મધુરતા) વંધ્યા (નિષ્કળ) જ છે. ૧૨

ગિરાં દેવી વીણામુગ્ધરણદીનાદ્રકરા

યદીયાનાં ઘાચામમૃતમયમાચામતિ રસમ્ ।

વચસ્તર્યાકર્ણ્ય શ્રવણમુખર્ગ પઞ્ચિદતપતે

રઘુન્વનમૂર્ધાને નૃપશુરથવાયં પશુપતિઃ ॥ ૧૩ ॥

જગન્નાથ પડિતની વાણીના અશ્રુ રસવું પાન બ્યારે સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવી કરે છે, ત્યારે તેમનો હાથ વીણા વગાડવાની રમિ છેડી દે છે. તે ઐહ પડિતનું કાનને મનોહર એવું વચન સાલણીને જે પોતાનું મસ્તક ધુણાવતો નથી, તે કાં તો પશુ બહુવેળા કે પછી પશુપતિ (મહાદેવ) સમજાવે. ૧૩

મધુ દ્રાક્ષા સાક્ષાદમૃતમય વામાધરસુધા
કદાચ્ચિત્કેપાંચિત્ત્વજ્જલ હિ વિદ્ધીરત્રપિ મુદ્મ ॥

ધ્રુવે તે જીવન્તોડ્યવહ મૃતકા મન્દમતયો
ન ચૈવામાનન્દં જનયતિ જગન્નાથભળિતિ ॥ ૧૪ ॥

મધ, દ્રાક્ષ, સાક્ષાત્ અમૃત અને રમણીયું અધરા-મૃત તે બધાં તો કાંઈ વખત અને કાંઈકને જ હવે આપે છે; પશુ જગન્નાથ કવિની વાણી જોને આનંદ આપતી નથી, તે તો જીવતાં છતાં મરેલો જ છે. ૧૪ બંધદેવ

સાધ્વીમાધ્વીક ચિન્તા ન ભવતિ ભવતઃ શર્કરે કર્કશાસ્તે
દ્રાક્ષે દ્રક્ષ્યન્તિ કે ત્વામમૃત મૃતમસિ ક્ષીર નીરં રસસ્તે ॥
માકન્દ ક્રન્દ કાન્તાધર ધરણિતલે ગચ્છ ચચ્છન્તિ ભાવે
યાવચ્છન્નારસારસ્વતમિહ જયદેવસ્ય વિજ્ઞન્વચાંસિ ॥

બ્યા સુધી બંધદેવ કવિનાં વચનો બધાને શુભાર-સની મધુરતાને આપે છે, ત્યાં સુધી હે મધ! તારી ચિંતા ખાસ કર્ક થતી નથી. હે સાકર! તું કઠોર હાથે છે. હે દ્રાક્ષ! તારી સામું કાણુ જોશે? હે અમૃત! તું મૃત્યુ પામેલ છે. હે ક્રન્દ! તારો રસ પાણી જેવો છે. હે કરી! તું પોકાર જ કર્યા કર અને હે સ્ત્રીના અધર! તું પૃથ્વી નીચે ચાલેો જ. ૧૫

બ્યોતિરીશ

યશ્વત્વારિ શતાનિ ચન્ધષ્ટનાલક્ષ્મરભાજિ દ્વૃતે
શ્લોકાનાં વિદ્યાપાતિ કૌતુકવશાદેકાદમત્રે કવિઃ ॥
સ્વાતાઃ ક્ષ્માતલમળદલેષ્વપિ ચતુષ્પટઃ કલાનાં નિધિઃ
સંગીતાગમનાગરો વિજયતે શ્રીજ્યોતિરીશઃ કૃતી ॥ ૧૬ ॥

જે કવિએ સારી એવી શબ્દરચનાના પ્રગંધવાળા, સારા ભાવાર્થની ઘટનાવાળા અને અવકારથી શોભતો એવો ચારસો શ્લોકનો પ્રય રમતમા એક જ દિવસમાં રચીને તૈયાર કર્યો; અને એ રીતે ભૂમંગળ પર વિખ્યાત થયેલ ચોસક કળાના ભંડાર અને સંગીતશાસ્ત્રમાં ચતુર એવા શ્રી બ્યોતિરીશ નામના કવિ વિજય પામે છે.

દંડી

જાતે જગતિ વાલ્મીકી કચિરિત્યભિધામવત્ ॥

કવીયતિ તતો વ્યાસે કવયસ્ત્વયિ દળિહિનિ ॥ ૧૭ ॥

આ જગત બ્યારે ઉત્પલ થયું ત્યારે પહેલાં વાલ્મીકિ મુનિને માટે ‘કવિ’ એવી સંજ્ઞા થઈ, ત્યાર પછી વેદવ્યાસ થયા ત્યારે ‘એ કવિએ’ ગણાયા અને હે દંડી! હવે બ્યારે તમે થયા ત્યારે ‘ત્રણ કવિએ’ એમ કહેવાય છે. ૧૭

ત્રયોડ્મયસ્ત્રયો વેદાસ્ત્રયો દેવાસ્ત્રયો મુળાઃ ॥

ત્રયો દળિહિવન્ધ્યાશ્ચ ત્રિપુ લોકેષુ વિશ્રુતાઃ ॥ ૧૮ ॥

ત્રણ અગ્નિ, ત્રણ વેદ, ત્રણ શુશ્રુ અને દંડી કવિના ત્રણ અગ્નિ એટલા ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત છે. ૧૮ દ્રોણ

સરસ્વતીપવિત્રાણાં જાતિસ્ત્ર ન દેહિનામ્ ॥

વ્યાસસ્પર્ધા કુલાલોડ્મયદ્ દ્રોણો ભારતે કવિઃ ॥ ૧૯ ॥

જે મનુષ્યોને સરસ્વતીદેવીએ પવિત્ર કર્યા છે, તેમને માટે ભતિભેદ રહેતો નથી. દ્રોણ કવિ કુભાર-ભતિમા થઈ ગયા, પરંતુ તે ભારતભરમાં વ્યાસની સ્પર્ધા કરે એવા થઈ ગયા છે. ૧૯

ધનંદ

યથેયં વાગ્દેવી સુચિવિસુલ્લવાસવ્યસનિની

કુહૂકળીકળ્પે વિલસતિ તથા ચેદનવધિ ॥

તદા મૂર્તમાગે નિરુપમતમઃ કિંચિદિવ વા

સમાધતે સામ્યં ધનંદભળિતીનાં મધુરિમા ॥ ૨૦ ॥

જેવી રીતે સરસ્વતીદેવી સારા કવિજનોના મુખમાં રહેવાને ટેવાયેલી છે, તેવી જ રીતે જો તે કાચલના કંઠમાં રહીને અનહદ વિલાસ કરે તો ધનંદ કવિના વચનોના માધુર્યની તે કાંઈક તુલના ધરાવી શકે; બાકી તો આ પૃથ્વી પર તેને માટે કાંઈ ઉપમા છે જ નહિ.

નરહરિ

યશોધનનિવેર્યદ્વા નરહરેર્વચો વર્ણયેતે

તદા ગતમદા મદાલસમરાલલાલારવાઃ ॥

ન વિજ્રમચીકરીમવતિ વાઘરી માધુરી

સુધાકરસુધાક્ષરીમધુકથા ધૃયા જાયતે ॥ ૨૧ ॥

બ્યારે વચરૂપી ભંડાર એવા નરહરિ કવિની વાણીનું વર્ણન કરે માય છે, ત્યારે મદ્યારતી ઉત્સુકી એના અવાજ ગર્વે વિનાના બની જાય છે, રમણીઓના અધરો મધુરતાની બાળતમાં કાંઈને ભ્રમ ઉપજાવી શકતા નથી અને ચંદ્રના અમૃતથી અતી મધુરતાની કથા તો નકામી જ બની જાય છે. ૨૧

પ્રવરસેન

કીર્તિઃ પ્રવરસેનસ્ય પ્રયાતા કુમુદોજ્જ્વલા ।

સાગરસ્ય પરં પારં કાંપસેનૈવ સેતુના ॥ ૨૨ ॥

જેમ કુમુદ નામના વાનરથી શોભતી એવી વાનરો-
ની સેના 'સેતુબંધ' બાધીને સમુદ્રની પારે પહોંચી
ગઈ હતી, તેમ કુમુદના રૂઢ જેવી ઉજ્જ્વળ પ્રવર-
સેનની કીર્તિ 'સેતુબંધ' નામનું કાવ્ય રચાયાથી
સમુદ્રની પારે પહોંચી ગઈ છે. ૨૨

બાણુ

હૃદિ ભ્રમેન ઘાणेન યન્મન્દોઽપિ પદ્ધકમઃ ।

મવેત્કવિકુરંગાણાં ચાપલં તત્ર કારણમ્ ॥ ૨૩ ॥

હૃદયમાં બાણુ વાગ્યા પછી, જે હરણું ધીરો
પગલાં પછી ભરવાનું સાહસ કરે, તો તેમ થવું તે
તેમની સ્વભાવગત ચપળતા જ છે; અન્યથા તેમ યઈ
શકે નહિ. તે રીતે બાણુ કવિનું કાવ્ય હૃદયમાં
છીતરી જાય, તે પછી પછી જે બીજા કવિરૂપી હરણુનો
થોડોક પછી પદ્ધકમ (પદ-રચના) થાય તો તેમાં
તેના સ્વભાવની ચપળતા જ કારણ છે. ૨૩

શબ્દાર્થયોઃ સમો ગુન્ફઃ પાશ્ચાલી રીતિરુચ્યતે ।

શીલામટ્ટરિકાવાચિ ઘાણોક્તિષુ ચ સા યદિ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દ અને અર્થનો સરખી રીતે છતાદાર પ્રબંધ
ગાઠવવામાં આવે, તો તેને પાંચાલી રીતિ કહે છે;
પરંતુ તે જો શીલા, ભટ્ટારિકા અને બાણુભટ્ટની વાણીમાં
હોય તો જ શોભે, બીજાની વાણીમાં નહિ. ૨૪

જાતા શિલ્પિની પ્રાગ્મયા શિલ્પણી તયાવગચ્છામિ ।
પ્રાગ્મયમધિકમાર્ણુ ઘાણી યાણો વમ્ભવેતિ ॥ ૨૫ ॥

જેવી રીતે પહેલાં શિખડિની નામે કન્યા તપ
કરીને શિખડી નામે યુગ્ધ બનેલ; તેવી રીતે વિશેષ
ચતુરતા મેળવવાને માટે તો સરસ્વતી વાણી બાણુ-
(બાણુ-કવિ)રૂપે બની હતી, એમ હું જાણું છું. ૨૫

એપે કેચન શબ્દગુન્ફવિષયે કેચિત્ત્રસે ચાપરે-
ડલંકારે કતિચિત્સર્વધર્મવિષયે ચાન્યે કયાવર્ણકે ।

આઃ સર્વત્ર ગમીરધીરકવિતાવિન્ધ્યાટવીચાતુરી-

સંચારી કવિકુન્મિકુન્મમિદુરો ઘાણાન્તુ પશ્ચાન્નનઃ ॥ ૨૬

કેટલાક કવિજનો શ્લેષ અલંકારમાં, કેટલાક
શબ્દરચનામાં, કેટલાક શૃંગાર વગેરેની રચનામાં,
કેટલાક અલંકારમાં, કેટલાક સારા અર્થના વિષયમાં
અને કેટલાક કયાવર્ણનમાં ચતુર હોય છે; પરંતુ
અહીં ! આ બાણુ કવિરૂપી સિંહ, તો બધેય ગંભીર
અને ધીર એવી કવિતારૂપી વિન્ધ્યાટવીમાં ચતુરાઈથી

સંચાર કરે છે અને કવિરૂપી મોટા હાથીઓના મંડ-
સ્થળને ભેદી નાખે છે. ૨૬

બિલ્હલુ

વિન્દુદ્વન્ધ્વરદ્વિતામસરણિઃ કર્તા શિરોવિન્દુકં
કમેતિ પ્રતિવોધિતાન્વયવિદો યે યેઽપિ તેમ્બો નમઃ ।

યે તુ પ્રત્યસહસ્રશાણક્રપણમુચ્ચક્લકૃર્ગિરા-

મુદ્દેલૈઃ કવચન્તિ વિલ્હનકવિસ્તેવેવ સંનહાતિ ॥ ૨૭ ॥

'જે શબ્દ પાસે બે વિસર્ગ હોય, તેનું નામ
કર્તા અને જેને માથે એક મીંકું આવ્યું હોય, તે
'કમ' એવા સામાન્ય બોધને અનુસરીને જે અન્ય
જાણુનાર કવિઓ છે, તેમને તો અમારા નમસ્કાર છે;
પરંતુ જેમનાં કલંક હમરો સંધારી કસોટીથી ટૂટી
ગયેલાં છે, એવા વાણીના વિપુલ વિલાસોથી જેઓ
કવિતા કરે છે, તેવા કવિઓમાં તો એક બિલ્હલુ
કવિ જ કવિતા રચનારો છે. ૨૭

ભટ્ટાર હરિચંદ્ર

પદ્મચ્છોજ્જ્વલો દ્વારી કૃતવર્ણકમસ્થિતિઃ ।

મટ્ટારહરિચન્દ્રસ્ય ગચ્ચન્વો નૃપાયતે ॥ ૨૮ ॥

ભટ્ટાર હરિચંદ્રનું જે ગદ્યકાવ્ય છે, તે રાજાના
જેવું આચરણ કરે છે. જેમ રાજા પદ્મબંધ=ચરણના
બાધાથી ઉજ્જ્વળ છે, તેમ આ કાવ્ય પદ્મબંધ=નામ
અને ધાતુની રચનાથી ઉજ્જ્વળ છે. જેમ રાજા
હારી=મોતીના હારને ધારણ કરે છે તેમ આ કાવ્ય
હારી=મનોહર છે. જેમ રાજા વર્ણકમ=ચાર વર્ણોની
મર્યાદા સાચવે છે તેમ આ કાવ્ય વર્ણકમ=અક્ષરોનાં
ક્રમની સ્થિતિને સાચવે છે. ૨૮

ભવભૂતિ

સુકલિહિતયં મન્યે નિલિલેઽપિ મહીતલે ।

મવભૂતિઃ શુકલચાયં વાલ્મીકિસ્તુ વૃત્તીયકઃ ॥ ૨૯ ॥

આ સમસ્ત પૃથ્વીમંડળ પર સારા કવિઓ હોય,
તો તે બે જ છે : ભવભૂતિ અને શુક અને તેમાં
વાલ્મીકિ કવિ ત્રીજા ગણી શકાય. ૨૯

મવભૂતેઃ સંબન્ધાદ્ભૂષરભૂષરે ભારતી ભાતિ ।

અતઃકૃતકારુણ્યે કિમન્યથા રોદિતિ માવા ॥ ૩૦ ॥

જેમ પર્વતમાંથી થયેલા પાર્વતી ભવ-શંકરની
ભૂતિ એકમને કારણે શોભે છે તેમ ભવભૂતિ કવિના
સંબંધ કરીને સરસ્વતી શોભે છે. જે એમ ન હોય
તો ભવભૂતિએ રચેલ કચ્છરસમ્પ્રદાન ઉત્તરરામચરિત
નાટકમાં પાપાણુ કેમ રૂદન કરે ? ૩૦

રત્નાવલીપૂર્વકમન્યદાસ્તામસીમમોગસ્ય વચોમયસ્ય ।
પયોઘરસ્યેવ હિમાદ્રિજાયા પર વિમૂપા ભવમૂતિરેવ ॥

રત્નાવલી નાટક વગેરે ખીજી સાહિત્ય ભલે હોય
પણ જેમ શિવનું આનિગન કરવાથી પાર્વતીના
સ્તનોને લાગેલી લક્ષ્મ એ તેમની પરમ શોભા છે,
તેવી જ રીતે વચનરૂપી અપાર ભોગ (આનંદ)ની પરમ
શોભા પણ ભવમૂતિ કવિ જ છે ૩૧

ભાસ

સૂત્રધારજ્ઞતારમ્ભૈર્નાટકૈર્જેઘ્રમૂમિકૈ ।
સપતાકર્ણદો ભેમે ભાસો દેવકુલેરિષ ॥ ૩૨ ॥

જેમ કોઈ ગૃહસ્થ દેવાલય રચીને યશ મેળવે,
તેમ ભાસ કરિએ નાટકો રચીને યશ મેળવ્યો છે
દેવાલયોમા સૂત્રધાર (સુધાર કારીગર) વગેરે આરભ
કરે, તેમ નાટકોમા સૂત્રધાર આરભ કરે છે જેમ
દેવાલયોમા ઘણી ભૂમિ હોય છે તેમ નાટકોમા ઘણી
ભૂમિકા હોય છે જેમ દેવાલયમા ધન્યથો ફરકે છે,
તેમ નાટકોમા પતાકા નામના અંગો હોય છે ૩૨

મયૂર

તાલકલિવિહંગાના ધ્વનિલલિપુ શાયતે ।
યાવન્નો વિશતે શ્રોત્રે મયૂરમધુરધ્વનિ ॥ ૩૩ ॥

ન્યા સુધી કાન પર મયૂર (ગોર) કે મયૂર
કવિનો અવાજ ન સહજાય, ત્યાં સુધી લોકોમા ખીખ
કવિશ્વ પક્ષીઓનો ધ્વનિ વખણાય છે ૩૩

વર્ષ કવિમુર્જંગાના ગતા બ્રજગોચરમ્ ।

વિપવિદ્યેવ માયૂરી માયૂરી વાહનિટ્નતિ ॥ ૩૪ ॥

જેમ માયૂરી નામની વિપવિદ્યાથી સર્પોના ગર્વ
છેદાય છે, તેમ જો મયૂર કવિની વાણી કાને સાંભળવા
મા આવી હોય તો ખીખ કવિશ્વ સર્પોના ગર્વ છેદાઈ
જાય છે ૩૪

માત ગ દિવાકર

અહો પ્રમાવો વાગ્દેવ્યા યન્માતઙ્ગદિવાકર ।

શ્રીહર્ષસ્યામવત્સખ્ય સમો ઘાળમયૂરયો ॥ ૩૫ ॥

અહોહો! આ સરસ્વતીદેવીનો પ્રભાવ તો જુઓ ?
કે નથી માત ગ દિવાકર જેવો કવિ શ્રીહર્ષ રાજની
સલામા ખાણ અને મયૂર કવિના જેવો સખ્ય બન્યો
મુશારિ

ભવમૂતિમનાદૃત્ય નિર્વાણમલિના મયા ।

મુશારિપદચિન્તાયામિદ્રમાધીયતે મન ॥ ૩૬ ॥

મને તો મોક્ષની ધ્રુષ્ટા યઈ છે, એટલે હવે હું

ભવમૂતિ=શ કરના ઐશ્વર્યનો અનાદર કરીને મારા
મનને મુશારિ=વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણોમા બેઠી છઉ
છું, અર્થાત્ હું ભવમૂતિ કવિને છોડીને મુશારિ કવિ-
નો આદર કરું છું ૩૬

મુશારિપદમક્તિચ્છેતદા માયે રતિં કુર ।

મુશારિપદમક્તિચ્છેતદા માયે રતિં કુર ॥ ૩૭ ॥

જો મુશારિ કવિના કાવ્યમા ભક્તિ હોય, તો માથ
કાવ્યમા પ્રીતિ કર અને મુશારિ=વિષ્ણુ ભગવાનના
ચરણોમા પ્રીતિ હોય તો તે મા-અથે પાપમા પ્રીતિ
કરતો નહિ ૩૭

દેવીં વાચમુપાસતે હિ વહવ સાર તુ સારસ્વત
જાનીતે નિતરામસૌ ગુરુકુલક્રિયો મુશારિ કવિ ।

અર્ચિલક્રિયત્ત્વ એવ વાનરમટૈ કિં ત્વસ્ય ગમ્ભીરતા

માપાતાલનિમગ્નપ્રીવરતતુર્જાનાતિ મન્યાચ્છ ॥ ૩૮ ॥

વાણીદેવીની ઉપાસના તો ધણી કવિઓ કરે છે,
પણ સરસ્વતીના સાચા સારને તો મુશારિ કવિ જ
ભણે છે કે જેણે ગુરુકુલમા ખૂબ કલેશ વેડીને વિદ્યા
મેળવી હતી ખરેખર મોટા મોટા વાનરોએ સમુદ્ર તો
આળગી લીધો, પણ તે સમુદ્રની ગભીરતાને મદરા-
ચળ પર્વત જ ભણે છે કે જેણે પાતાળ સુધી પોતાના
પુટ ચરીરને ડૂબાડેલું હતું ૩૮

રત્નમેટ દીક્ષિત

વિપશ્ચિતામપશ્ચિમે વિવાદકેલિનિશ્ચલે

સપન્નજિત્યત્યત્તસ્તુ રત્નલેટદીક્ષિતે

ગૃહસ્પતિ ક જલ્પતિ પ્રસર્પતિ ક સર્પરાહ

સમુત્પત્તુ વળ્મુત્પ સુદુર્મુત્પત્તુર્મુત્પ ॥ ૩૯ ॥

જે વિદ્વાનોમા સૌથી પ્રથમ છે, જે વાદવિવાદની
લીલામા દૃઢ છે અને જે પ્રયત્ન સિવાય શનુઓ પર
જય મેળવે છે, એવા રત્નમેટ દીક્ષિત નામના કવિ
આજીવ જીવસુખતિ શુ બોલી શકે ? શેષનામ શુ યાચી
શકે ? કાર્તિકેન સ્વામી શુ સામે આવે અને ચતુ-
ર્થઅ બ્રહ્મા તો દુર્મુખ જ બની જાય ને ? ૩૯

રાજશેખર

વમૂન વલ્મીકભવ કવિ પુરા

તત્ત પ્રપેદે મુવિ મર્તમેષ્ટતામ્ ।

સ્થિત પુનયા ભવમૂતિરેરયયા

સ વર્તતે સપ્રતિ રાજશેખર ॥ ૪૦ ॥

પહેલા વાલ્મીકિ નામે એક કવિ ઘઈ ગયા, ત્યાર
બાદ તે જ કવિ પૃથ્વી પર જન્મ લઈ 'ભર્તૃહેઠ'

કવિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા અને તે જ આગળ જતાં
લવભૂતિની સંસાથી બાણીતા થયા અને હવે તે જ
વાલ્મીકિ મુનિ 'રાજશેખર' નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

પાતું શ્રોત્રરસાયન રચયિતું વાચઃ સતાં સંમતા
વ્યુત્પત્તિ પરમામવાણુમવધિ લઘુ રસસ્રોતસઃ ।
મોક્તું સ્વાદુ ફલં ચ જીવિતતરોચયસિ તે કૌતુકં,
તદ્ઘાતઃ શ્યુજ રાજશેખરકવેઃ સૂક્તીઃ સુધાત્યન્દિનીઃ ॥

હે ભાઈ! તારી બે એવી ઇચ્છા હોય કે, 'હું'
મારા કાનને અમૃતનું પાન કરાવું, સત્પુરુષો માન્ય
કરે તેવી વાણીની રચના કરું, ઉત્તમ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ
મેળવું, રસના પ્રવાહની અવધિ પ્રાપ્ત કરું અને જીવન-
રૂપી વૃક્ષનું સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું, તો તું. રાજશેખર
કવિની અમૃત ઝરતી કવિતાને સાંભળ. ૪૧

વાલ્મીકિ

કવીન્દુ નૌમિ વાલ્મીકિં વસ્ય રામાયણી કથામ્ ।
ચન્દ્રિકામિવ ચિન્વન્તિ ચકોરા ઇવ સાધવઃ ॥ ૪૨ ॥

ચક્રાર પક્ષીઓ જેમ ચાંદનીને શોધે તેમ સારા
કવિઓ ને કથાને શોધ્યા કરે છે, એવી રામાયણની
કથાની જેમણે રચના કરી છે, એવા વાલ્મીકિ કવિ-
વરને હું પ્રણામ કરું છું. ૪૨

સદૂપણાપિ નિર્દોષા સક્ષરાપિ સુકોમલા ।

નમસ્તસ્મૈ કૃતા એન રમ્યા રામાયણી કથા ॥ ૪૩ ॥

તે વાલ્મીકિ કવિવરને નમસ્કાર છે, જેમણે અદ્-
ભુત એવી રામાયણકથા રચી; જેમાં દ્વપદ નામનો
રાક્ષસ હોવા છતાં તે કથા નિર્દોષ છે, જેમાં ખર
નામનો રાક્ષસ છે, છતાં પણ તે કામળ છે. ૪૩

યોગીન્દ્રદહન્દસાં સપ્ત રામાયણમહાકવિઃ ।

વલ્મીકીજન્મા જયતિ પ્રાચ્યઃ પ્રાચેતસો મુનિઃ ॥ ૪૪ ॥

જે યોગીઓમાં ઇન્દ્ર જેવા છે, જેણે લોકમાં
જહોની રચના કરી છે, જે રામાયણના મહાકવિ છે
અને જે પ્રચેતા નામના મુનિના પુત્ર છે; એવા
રાક્ષસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વાલ્મીકિ નામના કવિ
વિજય પામે છે. ૪૪

લૅકિકાનાં હિ સાધ્નામયં વાગનુવર્તેતે ।

ઋષીણાં પુનરાચાનાં વાચમર્યોઽનુધાવતે ॥ ૪૫ ॥

લૅકિક સત્પુરુષોની વાણી અર્થને અનુસરીને ચાલે
છે; ન્યારે વાલ્મીકિ જેવા આદિ મુનિવર-વ્રજા કવિ-
ઓની વાણીની પાછળ પાછળ અર્થ દોડતો હોય

આદિકવી ચતુરાસ્યૌ કમલજવલ્મીકજૌ વન્દે ।

લોકરુચોકવિચારૌયથોમિદા લેશમાત્રેણ ॥ ૪૬ ॥

કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલ કમલા અને રાક્ષસમાં ઉત્પન્ન
થયેલ વાલ્મીકિ બંને આદિકવિ છે. પ્રહાને ચાર મુખ
છે અને વાલ્મીકિનું મુખ ચતુર છે; એક લોકની રચના
કરી ત્યારે બીજાએ શ્લોકની રચના કરી; એ રીતે
બંને સરખા છે, પણ માત્ર લોક અને શ્લોક બંનેની
રચનામાં શકરનો તફાવત પડ્યો છે. ૪૬

તમ્વપિ મનુષ્યલોકપ્રવેશવિશ્રામશાશિનં વાચામ્ ।

સુરલોકાદયતારપાન્તરલેદચ્છિદ્રં વન્દે ॥ ૪૭ ॥

સરસ્વતીને સ્વર્ગમાંથી નીચે જતારતાં ને થાક
લાગ્યો, તેને ને કવિએ દૂર કર્યો તેમ જ ને કવિ
મનુષ્યલોકમાં પ્રવેશ કરનાર સરસ્વતીને રહેવા માટે
સુદર વૃક્ષરૂપે થયા, તે ઋષિ-કવિ (વ્યાસ-વાલ્મીકિ) ને
નમસ્કાર કરું છું. ૪૭

વિહિતવનાલક્ષ્ઠારં વિચિત્રવર્ણાવલીમંયમ્કુરણમ્ ।

દ્રાક્રાયુષમિવ વક્ત્રં વલ્મીકમુખં મુનિં નૌમિ ॥ ૪૮ ॥

વાલ્મીક-રાક્ષસમાંથી થયેલ વાલ્મીકિ મુનિ હૃદયના
ધનુષ્ય (મેધધનુષ્ય) જેવા છે. ને મેધધનુષ્ય ધન-
મેધને શોધ્યા આપનાર છે, તેમ વાલ્મીકિ ધન-શુભા-
અલંકારો રચનારા છે; જેમ મેધધનુષ્ય ચિત્રવિચિત્ર
વર્ણોની શ્રેણીને કરનાર છે, તેમ વાલ્મીકિ મુનિ ચિત્ર-
વિચિત્ર વર્ણોની ગોડવણી કરનારા છે અને જેમ મેધ-
ધનુષ્ય વાંકુ છે તેમ વાલ્મીકિ વક્રકિત-કટાક્ષવાણીમાં
કુશળ છે; એવા વાલ્મીકિને હું નમું છું. ૪૮

સતિ કાકુલ્થકુલોન્નતિકારિણિ રામાયણેઽપિ
કિં કાવ્યમ્ । રોહતિ કૃત્યા ગદ્યાપૂરે ફં બહુરસે
વહતિ ॥ ૪૯ ॥

જેણે રાધવૃક્ષની ઉત્પત્તિ કરી છે એવું રામાયણ
નામે મહાકાવ્ય છે; તે પછી બીજા કાવ્યની જરૂર
શી? બધા ધણા જળથી ભરેલું 'ગંગાનું' પૂર વહી રહ્યું
હોય ત્યાં નાની નહીને વહેવાની શી જરૂર છે? ૪૯

માસ્વદ્દશવત્સકીર્તિરમણીન્દ્રપ્રસન્નસ્વન-

દ્વાદિત્રપ્રથમઘનિર્વિજયતે વલ્મીકીજન્મા મુનિઃ ।

પીત્વા યદ્દનેન્દુમળહલગલ્લક્ષ્યામૃતાન્વઃ કિમ-

પ્યાકલ્પં કવિનૂતનામ્બુદયમયી કૌદમ્યિની વર્ષતિ ॥ ૫૦ ॥

ન્યારે સૂર્યવંશના આણ્વપલ્લવ રામચંદ્રની કીર્તિ
નદીરૂપે ઝનીને રંજીતિ પર પ્રવેશ કરી રહી હતી,
ત્યારે વાલ્મીકિ મુનિના મુખની વાણી રંગભૂમિ પ્રકાશ
પ્રથમ અવાજ કરનાર વાગ્ધિની જેમ શોભી રહી

હતી; જે વાસ્ત્વિક કવિના સુખચંદ્રી ઝરતા કાવ્ય-રૂપી અમૃતના સમુદ્રનું કાંઈ પણ પાન કરીને, કવિઓ-રૂપી નવા મેઘોની માળા અનેક યુગો સુધી વરસ્યા કરે છે; તે વાસ્ત્વિક કવિ વિજય પામે છે. ૫૦

વિજય

સરસ્વતીવ કર્ણાટી વિજયાઙ્ગ જયત્યસૌ ।

યા વૈદર્ભગિરાં વાસઃ કાલિદાસાદન્વરમ્ ॥ ૫૧ ॥

જે વિજયા કાળિદાસના સ્વર્ગવાસ પછી વૈદર્ભ-રીતિની વાણીના નિવાસરૂપ થયેલી છે, તે કણ્ઠાટ દેશની વિદુષી કવિ વિજય પામે છે; જે વિજયના ચિહ્ન-વાળા સાક્ષાત્ સરસ્વતી જેવી લાગે છે. ૫૧

વિનિઙ્કા

મીલોત્પલ્લશ્યામાં વિજ્ઞિકાં મામજ્ઞાનતા ।

પૃથૈવ વર્ણિતા પ્રોક્તં સર્વશુદ્ધા સરસ્વતી ॥ ૫૨ ॥

‘આ વિનિઙ્કા નામે સરસ્વતી નીલ કમળના પત્ર જેવી સ્થામ કંતિવાળી છે;’ એ રીતે અને ભૂધા વિના જ દંડી કવિએ જે કહ્યું છે, ‘સરસ્વતી બધી રીતે સફેદ વર્ણની છે,’ તે મિથ્યા છે. (કારણ કે આ હું વિનિઙ્કારૂપી પ્રત્યક્ષ સરસ્વતી સ્થામ વર્ણવાળી છું.) ૫૨

બ્યાસ

નમઃ સર્વવિદે તસ્મૈ વ્યાસાય કવિવૈષયે ।

અક્રે પુર્ણં સરસ્વત્યા યો વર્ષમિવ ભારતમ્ ॥ ૫૩ ॥

સરસ્વતી વડે જેણે આ ભરતખંડને પવિત્ર કરેલો છે, એવા સર્વના અને કવિઓના વિષાતા શ્રી વ્યાસ મુનિને નમસ્કાર છે. ૫૩

અતુર્વદનો પ્રજ્ઞા ક્રિષાદુરપરો હરિઃ ।

અમાલોચનઃ શંભુર્ભગવાન્માદરાયણઃ ॥ ૫૪ ॥

ભગવાન બાદરાયણ વેદવ્યાસ અર્થાત્ ચાર મુખ વિનાના પ્રજ્ઞા છે; બે હાથવાળા ખીળ વિષ્ણુ છે અને લલાટમાં નેત્ર વિનાના મહાદેવ છે. ૫૪

અવળાજ્ઞાલિપુટપેયં વિરચિતવાન્ભારતાલ્ક્યમમૃતં ચા ।

તમહમરાગમત્પૂર્ણં કૃષ્ણદિશાયને વન્દે ॥ ૫૫ ॥

બે કાનરૂપી અજ્ઞાતિ વડે પીવા લાયક મહા-ભારતરૂપી અમૃતની જેણે રચના કરી છે, એવા રાગરાહિત અને પૃથ્થુરહિત શ્રીકૃષ્ણ દેવાયનને હું વંદું છું ૫૫

વ્યાસગિરાં નિર્યોસં સારં ત્રિશ્યસ્ય ભારતં વન્દે ।

ભૂપણતયૈવ સંજ્ઞાં યદ્દિક્ષતાં મારતી વહતિ ॥ ૫૬ ॥

સરસ્વતી જે ભારતના ચિહ્નને આશ્વસ્યરૂપે માનીને પોતાનું ‘ભારતી’ એવું નામ ધારણ કરે છે, તેવા ત્રિશ્યસ્ય સારરૂપ, મહાભારતને હું વંદન કરું છું; જે મહાભારત વ્યાસની વાણીના અરારૂપ છે. ૫૬

શાકલ્લભઃ

एकोऽमृत्युलिनाचवस्तु नलिनाचान्योऽपि नाकोरभूर
प्राच्यास्ते त्रय एव दिव्यकवयो दीन्यन्तु देव्या गिरा ।

अर्वाचो यदि गत्यधरचनाचातुर्यवागदुता-

स्वांसर्वानविशस्य सेलतिवरां शाकलमल्लः कविः ॥

‘જળાશયના કિનારા પરથી એક કવિ પેદા થયા તે વેદવ્યાસ;’ ખીળ એક કમળમાંથી કવિ પેદા થયા તે અદ્યાજ અને ત્રીજા કવિ શાકલમાંથી પ્રગટ થયા તે વાસ્ત્વિક; એ ત્રણ પ્રાચીન કવિઓ દિવ્ય છે અને તે ભલે વાણીદેવીની સાથે ક્રીડા કરે; પરંતુ આ શાકલમલ્લ કવિ તો એવી રીતે ખેલી રહ્યા છે કે જે અવોચીન કવિઓ ગદ્ય અને પદ્ય બંનેને પ્રકારની રચનાની ચતુરાઈ ભરેલી વાણીથી ઉદ્ભવ બનેલા છે, તે બધાને જોળંગી રચા છે. ૫૭

સાતવાહન

અવિનાશિનમપ્રાન્યમકરોત્સાતવાહનઃ ।

વિશુદ્ધજાતિમિઃ કોશં રતૈરિવ સુભાપિદૈઃ ॥ ૫૮ ॥

જેમ ક્રોધે શુદ્ધસ્થ અખૂટ અને જીતી ભતનાં રત્નોનો ખખડો રાખે, તેમ સાતવાહન કવિએ શુદ્ધ અતિવાળા સુભાપિતોનો એક બાકાગાર રચ્યો છે; જે બંકાર વિનાશ પામે એવો નથી. અને જે અગમ્ય-જીતી ભતનો છે. ૫૮

સુદર્શન

ન સુખદક્ષિણાધરે ન વિપ્રમજિ રજાકરે

ન રાહુમુરકોદરે ન કિલ તાદ્યૈષકાન્તરે ।

સુદર્શનકવીધરે રસિકકચકૃદ્દામર્ણે

ગુર્ણૌકસિ સુખા સુધાસ્ત્યજત સાન્દ્રવન્દ્રપ્રમમ્ ॥

‘હે સગલ મનુષ્યો! અમૃત સુખા સુના અધર પર નથી, વિપથી ભરેલા સમુદ્રમાં નથી, રાહુના મુખની બજોલમાં નથી અને ત્રરૂડ પક્ષીની પાખની વચ્ચે પણ નથી, તેમ જ તાદ રસથી ભરેલા ચંદ્ર અખૂટ સમાન છે, એવો ભગ જે તમને દેાય તો તે પણ છોડી દેજો. અમૃત તો વડે ॥ કવિવર સુદર્શનની અંદર: જે રસિકનેનોના સમૃદ્ધમાં ચૂડામણિ અને જે સર્વ શુભોના નિવાસ છે. ૫૯

સુખંધુ

કવીનામગલદર્પે નૂને વાસવદત્તયા ।

શસ્ત્યેષ પાણ્ડુપુત્રાણાં ગતયા કર્ણગોચરમ્ ॥ ૬૦ ॥

જ્યારે ઇન્દ્ર-વાસવે કર્ણને શક્તિ (હથિયાર) આપી ત્યારે પાંડવોનો ગર્વ ગળી ગયો હતો, તેમ જ્યારે વાસવદત્તા નામની કથા કાન પર પડી ત્યારે બધા કવિઓના અભિમાન ઓપળી ગયા હતાં. ૬૦

કવિઓનો સમૂહ

ઉપમા કાલિદાસસ્ય ભારવેર્યગૌરવમ્ ।

દ્વિગ્ધનઃ પદ્મલલિત્યં માયે સન્તિ ત્રયો ગુણઃ ॥ ૬૧ ॥

કાલિદાસની ઉપમા વખણાય છે, ભારવિ કવિનું અર્થગૌરવ અને દંડીનું પદ્મલલિત વખણાય છે; પણ માધ કાવ્યમાં તે ત્રણેય ગુણો રહેલા છે. ૬૧

માધેન વિમ્નિતોત્સાહા નોતસહન્તે પદ્મમે ।

સ્મરન્તિ ભારવૈરેવ કવયઃ કપયો યથા ॥ ૬૨ ॥

જેમ વાનરો માધ માસ આવતા (દંડીને લીધે) પગલા ભરવાના ઉત્સાહને ધરાવતા નથી, એટલે મા-રવે સ્મરતા પ્રમાથને યાદ કરે છે; તે માધ કવિને કારણે ઉત્સાહ ભંગ થતાં, કવિઓનો પદની રચના કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવતા નથી એટલે તેઓ ભારવિ કવિને યાદ કરે છે. ૬૨

શ્રીરામાયણભારતદ્વદ્ધકથાનાં કવીજમસ્કુર્મઃ ।

ત્રિકોતા ઇવ સરસા સરસ્વતી સ્ફુરતિ યૈર્મિત્રા ॥

જેમ ગંગા ત્રિવેણી બીનીને ત્રણ પ્રવાહોમાં વહે છે તેમ સરસ્વતીની વાણીરૂપી ગંગા ભિન્ન થઈને ત્રણ પ્રકારે વહે છે : વાલ્મીકિની રામાયણ કથા, વ્યાસની ભારતી કથા અને અણ્ણલ્લની બૃહત્કથા; તે ત્રણ કથાના કવિઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૬૩

પ્રાચેતસવ્યાસપરાશરાયાઃ પ્રાશ્નઃ કવીન્દ્રા જગદ્વિજ્ઞતાસ્તે । ગોષ્ઠી નવીનાપિ મહાકવીનાં પૂજ્યા ગુણૈર્મુવનોપકર્મી ॥

વાલ્મીકિ, વ્યાસ અને પરાશર (સ્મૃતિકાર) જેવા પ્રાચીન કવિઓ જગતમાં પૂજ્યા છે, તે તો બરાબર છે; પરંતુ જે જગતનો ઉપકાર કરી રહી છે; એવી મહા કવિઓની નવીન કથાઓનો પણ અણ્ણલ્લ જનોએ આદર કરવો જોઈએ. ૬૪

ધન્યન્તરિક્ષપણકામરસિદ્ધશઙ્ક

પેતાલમટ્ટપટ્તપરકાલિદાસાઃ ।

લ્પાતો ધરાહમિદિરો નૃપતેઃ સખાયાં

રદ્વાનિ વૈ વરરુચિર્નૈવ ચિક્રમસ્ય ॥ ૬૫ ॥

વિક્રમ રામના દરબારમાં નવ રત્નો જેવા નવ પ્રખ્યાત કવિઓ હતા; ધન્યન્તરિક્ષ, ક્ષાપ્ત્યુક, અમરસિંહ, શંકુ, પેતાળમટ્ટ, ઘટખર્ડ, કાળિદાસ, વરાહમિદિર અને વરરુચિ. ૬૫

યસ્યાશ્ચોરશ્ચિત્તુરનિકરઃ કર્ણપૂરો મયૂરો

માસો હાસઃ કવિકુલ્લગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

હર્ષો હર્ષો હૃદયવસતિઃ પદ્મવાણસ્તુ વાણઃ

કેળાં નૈવા કથય કવિતાકામિની કૌતુકાય ॥ ૬૬ ॥

આ કવિતારૂપી કામિની સ્ત્રી કાને કૌતુક પેદા કરતી નથી । જેના કેશપાશરે ‘ચોર’ નામના કવિ છે, કાનનું આલૂપણ ‘મયૂર’ કવિ છે, હાસ્ય ‘ભાસ’ કવિ છે, વિલાસ કવિકુલગુરુ કાલિદાસ છે, હર્ષ તો ‘હર્ષ’ કવિ છે અને હૃદયમાં રહેનાર કામદેવ બાણકવિ છે. ૬૬

માસો રામિલતોમિલો વરરુચિઃ શ્રીસાહસાઙ્કઃ કવિ-

મેળ્લો ભારવિકાલિદાસતરલાઃ સ્કન્દઃ સુવન્ધુશ્ચ ચઃ ।

વળ્લી વાણદિવાકરૌ ગણપતિઃ કાન્તશ્ચ રદ્ધાકરઃ

સિદ્ધા યસ્ય સરસ્વતી ભગવતી કે તસ્ય સર્વેડપિ તે ॥

જેની ઉપર સાક્ષાત્ ભગવતી સરસ્વતી સિદ્ધ-પ્રસન્ન થયેલાં છે, કવિવરને આ બધા કવિઓ શા હિસાબના ? ભાસ, રામિલ, સોમિલ, વરરુચિ, શ્રીસાહસની પદની પામેલ મેઠકવિ, ભારવિ, કાલિદાસ, તરલ, સ્કન્દ, સુખંધુ, દંડી, લાલુ, દિવાકર, ગણપતિ, કંત અને રત્નાકર વગેરે. ૬૭

વાચઃ પદ્મવત્યુપમાપતિધરઃ સંવર્મશુદ્ધિ ગિરાં

જાનીતે જયદેવ એવ શરણઃ શ્લઘ્યો દુરુહદ્વ્રતેઃ ।

શૃદ્ધારોત્તરસત્તમેયરચનૈરાચાર્યગોવર્ધન-

સ્પર્ધાં કોડપિ ન ક્ષિન્નુતઃ શ્રુતિધરો યોયીકવિદ્ધમાપતિઃ ॥

‘ઉપાપતિધર’ નામનો કવિ વાણીને નવપદ્મલલિત કરે છે. જ્યેષ્ઠ વાણીની રચનાની શુદ્ધિને જાણે છે, અને જેમાં બીજો કવિ પ્રવેશ ન કરી શકે એવી શીઘ્ર કવિતા રચવામાં ‘શરણુ’ કવિ પ્રખ્યાત છે, પરંતુ કાવ્યમાં શંકાર રસ લાવીને સમગ્ર તરફ સુંદર રચના કરવામાં ‘જોવર્ધનાચાર્ય’ની સ્પર્ધા કરનાર અને વેદોને ધારણ કરનાર ‘ધૈયી’ નામનો કવિઓનો રાજા થઈ ગયો, તેથી બીજો કોઈ કવિ પ્રખ્યાત થયો નથી. ૬૮

માધ્વોરો મયૂરો મુરરિપુરપરો ભારવિઃ સારવિયઃ

શ્રીહર્ષઃ કાલિદાસઃ કવિરથ મવભૂત્યાદયો મોજરાજઃ ।

શ્રીવળ્લી દિગ્ધિમાલ્યઃ શ્રુતિમુદ્ગુરુર્મહો મટ્ટવાણઃ

લ્પાતાશ્ચાન્યે સુખન્વાદય ર્હ કૃતિર્મિર્વિશ્વમાદ્યન્તિ ॥

માધ, ચોર, મયર, મુરારિ, ભારવિ, સારવિઘ, શ્રીહર્ષ, કાળિદાસ, ભવશૂતિ, ભોજરાજ, શ્રીદંડી, કિંકિમ, શ્રુતિ, મુકુટયુર, ભલ્લ, ભટ્ટનાથ અને મુળધુ વગેરે ધણા પ્રખ્યાત કવિઓ થઈ ગયા; જેમણે પોતાની કાવ્યકૃતિઓ રચીને આ વિશ્વને આનંદ પ્રમાણુ છે. ૧૬

કુકેવિનંદા

અપ્રગલ્ભા પદન્યાસે જનનોરાગહેતવઃ ।

સન્ત્યેકે વહુલાલાપાઃ કવયો ઘાલ્લા ઇવ ॥ ૧ ॥

જેમ નાના બાળકો પદન્યાસ=પગલાં ભરવામાં કુશળ નથી હોતા, જનની-માતા પ્રતિ રાગ ખતાવનારાં હોય છે અને બહુલા-લાપા=વિશેષ લાળથી ભરેલાં હોય છે, તેમ કેટલાક કવિઓ પદન્યાસ=પદ જોડવામાં કુશળ નથી હોતા, જન-નીરાગ=લોકોને માટે નીરસ બનનાર હોય છે અને બહુલ-આલાપ=વધારે પડતી લવર કરનારા હોય છે. ૧

કવિમિર્ઠ્ઠપસેવાસુ વિત્તાલક્રાવહારિણી ।

વાણી વેદયેવ લોભેન પરોપકરણીકૃતા ॥ ૨ ॥

જેમ ધન અને અવકાર હરી લેવામાં કુશળ એવી વેશ્યાએ લોભને વશ થઈ પોતાની ભત્રી પારકાને આપી દીધી હોય છે, તેમ કેટલાક કવિઓએ લોભને વશ થઈ, પોતાની વાણીને ધન અને અવકાર હરી લેવામાં કુશળ બનાવીને રાજાઓ વગેરેનાં વખાણુ કરનારી બનાવી દીધી હોય છે. ૨

અન્યવર્ણપરાવૃત્યા ઘન્યવિક્લિનિગૂઢનૈઃ ।

અનાસ્વાતઃ સતાં મધ્યે કવિચ્છોરો વિભાવ્યતે ॥ ૩ ॥

ખીખનાં કાવ્યોના અક્ષરોને હેરફેર કરીને કવિતાના પ્રમંથ ચિહ્નને વગેરે છુપાવીને જે કવિ કવિતા કરે છે, તેની સંજ્ઞાનેમા ખાતિ થતી નથી અને તે કવિ ચોર ગણાય છે. ૩

પ્રાયઃ કુરુવયો લોકે રામાધિષ્ઠિતદષ્ટયઃ ।

કોકિલા ઇવ જાયન્તે વાચાલાઃ કામકારિણઃ ॥ ૪ ॥

જેમ કાવ્યોના રાગ પર જ અવલંબીને રહે છે; બાકી તે વાચાળ અને કામોત્તેજક હોય છે તેમ ખરાબ કવિઓ રાગ પર જ નજર રાખીને કાવ્યો કરતા હોય છે, એટલે તે કામોત્તેજક અને વાચાળ વાણીવાળા હોય છે. ૪

કિં કવેતસ્ય કાવ્યેન સર્વેષ્ટાન્તાગમિની ।

કપેય ભારતી યસ્ય ન પ્રાપ્તોતિ દિગ્વન્તરમ્ ॥ ૫ ॥

સર્વ પ્રકારનાં દષ્ટાંતોથી ભરેલી એવી મહાભારતની કથાની જેમ જેની ભારતી-વાણી દિશાઓના અંત સુધી પહોંચી ગઈ નથી, તે કવિના કાવ્યથી શું ? ૫

કિં કવેતસ્ય કાવ્યેન કિં કાળદેન ધનુમ્મતઃ ॥ ૬ ॥

તે કવિનું કાવ્ય અથવા ધનુષધારીનું બાણું શા કામનું? જે ખીખના હૃદયમાં લાગતાંની સાથે જ તેના મસ્તકને ધુણાવતું નથી. (એટલે સારું કાવ્ય સાંભળીને મસ્તક ડોલવા માટે છે તેમ ધનુષમાંથી છૂટેલા બાણથી મસ્તક છૂટું પડી પૃથ્વી પર ડોલે છે-તેનાથી છે.) ૬

મુરમાત્રેણ કાવ્યસ્ય કરોત્યદ્વદ્યો જનઃ ।

છાયામચ્છામપિ શ્યામાં ચાહુસ્તારાપતેરિવ ॥ ૭ ॥

જેમ રાહુ સુંદર એવી ચંદ્રની છાયાને મુખમાં લેતાની સાથે જ મહિન કરે છે, તેમ અરસિક જન પોતાના મુખથી કાવ્યનું ઉચ્ચારણ કરે તેની સાથે જ કાવ્યની નિર્મળ છાયાને મહિન બનાવી દે છે. ૭

શ્લોકાર્થગાદકાલે તુ શબ્દોરપતિવિચિન્તકાઃ ।

મીવીવિમોક્ષવેલાયાં વચ્ચમૌલ્યવિચિન્તકાઃ ॥ ૮ ॥

જેમ અરસિક પુરષો રમણીનું નાકું છેડતી વખતે વચ્ચના મૂલ્યને વિચાર કરતા હોય છે, તેમ અરસિક જનો શ્લોકના ભાવાર્થને ચાખતી વખતે તેના શબ્દોની ઉત્પત્તિના વિચાર કરતા હોય છે. ૮

અધિમિહ્નપરિગલ્લં મલ્લવપદ્મોડપિ વાચાલઃ ।

નાગરનરવરપરિપદિ કસ્ય મુરુદાક્ષરં ક્ષરતિ ॥ ૯ ॥

જ્યા બીલ લેકોની ઝૂંપડીએની ગલીઓ હોય છે, ત્યાં તે એક ગોવાળને બાળક પણ વાચાળ બની શકે છે; પરંતુ જ્યાં ચતુર અને ઉત્તમ સમજી માણસોની સલા ભરાઈ હોય, ત્યાં કોના મુખમાંથી અક્ષર નીકળે છે ? ૯

ગણયન્તિ નાપશઙ્ગં ન કૃતમદ્ગં ક્ષવં ન ચાર્યસ્ય ।

રસિકત્વેનાકુલિલા વેદ્યાપતયઃ કુરુનયઃ ॥ ૧૦ ॥

જેમ ભર પુરુષો વેશવાના સંમને રસ ધરાવવામાં આકુળન્યાકુળ બનીને અપશબ્દોને ગચ્છારતા નથી, ચારિત્ર્યના ભંજને એવા નથી અને ધનને ક્ષય પણ બેતા નથી; તેમ રસિકતાને કારણે આકુળન્યાકુળ બનેલા એવા કુકવિઓ અપશબ્દોને, હાલોત્રને અને ભાવાર્થની હાની વગેરે કાવ્યોના દોષોને ગચ્છારતા નથી. દુર્જનહુતાશદર્મ્ય કાવ્યસુવર્ગ વિશુદ્ધિમુપયતિ ।

દર્શયિતવ્યં તસ્યાન્મત્સરિમનસઃ પ્રયત્નેન ॥ ૧૧ ॥

જેમ સોનું અગ્નિથી તપાવવાથી શુદ્ધ થાય છે તેમ

ત્રી પ્રસવની ભારે વેદનાને જાણતી નથી ૫
પ્રાણો હિ જલપતા પુસા શ્રુત્વા વાચ શુભાશુભા ।
ગુણવદ્વાન્યમાત્તે હસ ક્ષોરમિવામમસ ॥ ૬ ॥

હ સ જેમ પાણીમાંથી દૂધ ગ્રહણ કરી લે છે તેમ
માણુસોની ગમે તેવી સારી-નરસી વાણી સાંભળી તેમાંથી
કાંઈ માણસ શુણ્યુક્ત વાચને ગ્રહણ કરે છે ૬
વિદ્વત્સ્ય ચ નૃપત્વ ચ નૈવ તુલ્ય કદાચન ।

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥ ૭ ॥

વિદ્વાનપણ અને રાજપણ એ કદી પણ સરખા
નથી રાજા તો પોતાના દેશમાં પૂજ્ય છે, બ્યારે
વિદ્વાન બધે પૂજ્ય છે ૭

અલકુરોતિ ય શ્લોક શુક એવ ન મધ્યમ ।

અલકુરોતિ ય શ્લોક શુક એવ ન મધ્યમ ॥ ૮ ॥

તે મધ્યમ-સાધારણ માણસ નથી પણ શુક
દેવ પોતે જ છે, જે શ્લોકોને સોલાવે છે અને જે
શ્લોકોને તિરસ્કાર કરે છે તે વચનમાં ન રાખનાર શુ-ક
છે અર્થાત્ શુનક એટલે કૃતાર છે ૮

સવોપમવિ નિવોપ ભવત્યમ વિપશ્ચિત્ ।

રામસ્યેવાર્જુનવપુ કવેશ્ચ સરસ વચ ॥ ૯ ॥

જેમ સહસ્રાર્જુનનું સંદોષ-દંઘર હાથવાળું શરીર
પરશુરામ આગળ નિદોષ હાથ વિનાનું થઈ ગયું, તેમ
કવિનું રસયુક્ત વાક્ય દોષવાળું હોય તોપણ વિદ્વાનની
આગળ નિદોષ બની જાય છે ૯

ગુણદોષો બુદ્ધો ગૃહ્ણન્નિન્દુસ્વેદાવિવેશર ।

શિરસા સ્પાષતે પૂર્વ પર કણ્ઠે નિચ્છલતિ ॥ ૧૦ ॥

જેમ મહાદેવ યદ્ર અને ઝેર બંને રાખે છે તેમ
વિદ્વાન શુણ્ય અને દોષ બંને સ્વીકારે છે પરંતુ જેમ
મહાદેવ મસ્તકમાં યદ્રને રાખીને તેને વખાણે છે અને
ઝેરને ગળામાં દાઢી ગળે છે તેમ વિદ્વાન માણસ શુણ્યને
વખાણે છે અને દોષને દાઢી રાખે છે ૧૦

સ્થિરા શક્તી ગુણવત્તા તલબુદ્ધયા ન વાધ્યતે ।

રત્નદીપસ્ય હિ શિષ્મા વાયગ્યાપિ ન નાશ્યતે ॥ ૧૧ ॥

જેમ રત્નના દીવાની સ્થિર બ્યોતિ પવનના યોટા
તોફાનથી પણ ઓનવાતી નથી તેમ શુણ્યવાન મનુષ્યોની
સ્થિર પદ્ધતિ ખન પુરંધની છુદ્ધિથી અટકી જતી નથી ૧૧
વેદ્યાનામિવ વિદ્યાના મુર ક ફેર્નું ચુન્નિતમ્ ।

દ્વદ્યમાદિગ્રન્થાસા દ્વિત્રા સન્તિ ન સન્તિ વા ॥ ૧૨ ॥

વેદ્યમાંની જેમ વિદ્યાઓના મુખ કાણે ગૂંચ્યા
નહિ હોય ૧ પરંતુ વેદ્યમાં કે વિદ્યાઓના હલોને
પકડી લેનાર તો બે નણ્ય હોય કે ન પણ હોય ૧૨

વિદુષા વદનાદ્વાચ સહસા યાન્તિ નો વહિ ।

યાતાશ્ચેન્ન પરાઞ્ચન્તિ દ્વિરદાના રદા ર્જ ॥ ૧૩ ॥

વિદ્વાનોના મુખમાંથી વાણી અચાનક પ્રગટ થતી
નથી અને જો તે પ્રગટ થઈ તો હાથીના દાંતની જેમ
પાછી સમાઈ જતી નથી ૧૩

અર્ચાદરણકૌશલ્ય કિં મ્તુમ શાસ્ત્રવાદિનામ્ ।

અન્યવેશ્યોડપિ ચે ચાર્થાત્તિષ્કપન્તિ સહસ્ર ॥ ૧૪ ॥

શાસ્ત્રોની ધન મેળવવાની કુશળતાના અને શુ-
વખાણ કરીએ ? તેઓ તો અવ્યયોમાંથી પણ હજારો
પ્રકારે અર્થો બેચી કાઢે છે (બીજા અર્થમાં અન્યથો-
ક જુસો પાસેથી પણ હજારોની સખ્યામાં ધન બેચી
લે છે) ૧૪

સ દવ રસિકો લોકે ધ્રુવા કાવ્ય પરૈ કૃતમ્ ।

સ્વપદ્યતે ચ ગુણપદ્મદનેડ્ગ્ણોચ્ચ યસ્ય વા ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તમ ધર્મજનોએ રચેન કાવ્ય સાંભળીને એકીસાથે
જેના મુખમાંથી 'વાહ' શબ્દ નીકળે અને આપમાંથી
વાહ-આશુ નીકળે તે જ લોકમાં સાચો રસિક છે ૧૫
અતે મહાકવે કાવ્યે નયને વદને ચ વા ।

ગુણવદસ્ય નોદેતિ સ વૃષો મહિષોડયવા ॥ ૧૬ ॥

મહાકવિનું કાવ્ય સાંભળતાની સાથે જ જેની
આખમાં અને મુખમાં એકીસાથે 'વાહ' શબ્દ પ્રગટ
થતો નથી તેને આપલો કે પાડો કહેવો, તે રસિક
તો નથી જ ૧૬

વિદ્યા વિનયોપેતા હરતિ ન ચેતાસિ કસ્ય મનુચસ્ય ।

કાઞ્ચનમણિસયોગો નો જનયતિ કસ્ય લોચનાનન્દમ્ ॥ ૧૭ ॥

જેમ સુવર્ણ અને ચાંદીનો સયાગ થતો હોય, તે
જાની આખને આનંદ આપતો નથી, તેમ વિદ્યા જો
વિનય સાથે સોલતી હોય તો તે કયા મનુષ્યના ચિત્તને
હરતી નથી ? ૧૭

સત્ય તપો જ્ઞાનમર્હિસતા ચ વિદ્વત્પ્રણામશ્ચ

મુશીલતા ચ । પ્તાનિ ચો ધારયતે સ વિદ્વાન્ન

વેવલ ય પઠતે સ વિદ્વાન્ ॥ ૧૮ ॥

જે એકના ચારો લાણે છે, તે જ વિદ્વાન કહેવાતો
નથી પરંતુ જે શુણ્યજનો સત્ય તપ જ્ઞાન અદિ સા-
લાવ વિદ્વાનોને પ્રશ્નમાં અને મુશીલ સ્વભાવ વગેરેને
ધારણ કરે છે, તે વિદ્વાન છે ૧૮

કવીશ્વરાણા વચસા વિનોદૈર્નન્દન્તિ વિદ્યાનિધયો

ન ચાન્યે । ચન્ત્રોપલા એવ કરૈર્હિમાશોર્મધ્યે શિલાના

સરસા સર્વન્તો ॥ ૧૯ ॥

જે યદ્રક્ત નામની અણિશિલાઓ છે, તે જ

ચંદ્રનાં કિરણોથી રસભરપૂર બનીને ઝરે છે; પણ ખીજ શિલાઓ ઝરતી નથી. તેથી જ રીતે જેની પાસે વિદ્યાના ભંડારો ભરેલા છે એવા વિવેકી જનો મોટા કવિઓનાં વચનોના વિનોદોથી આનંદ કરી બહોં છે; ખીજ લોકોને આનંદ આવતો નથી. ૧૯

શાસ્ત્રાણ્યયોત્યાપ ભવન્તિ મૂર્ખાં યસ્તુ ક્રિયા-
શ્યાનુરુપઃ સ વિદ્વાન્ । સુચિન્તિતં ચૌપદમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥ ૨૦ ॥

ભલેને શાસ્ત્રો ભર્યા હોય, તોપણ કેટલાક મનુષ્યો તો મૂર્ખ રહી જ બતાવે. ખરે વિદ્વાન અને સમજુ તો તે જ કહેવાય કે જેણે વિચારને આચારમાં મૂક્યો છે. 'અમુક ઔપદ લેવા જેવું છે' એમ કહી ઔપદના નામનું જ સારી રીતે ચિંતન કરવાથી, તે રોગીઓના રોગને ઠરી લેવું નથી. ૨૦

ન પઞ્ચિહતાઃ સાહસિકા ભવન્તિ, શ્રુત્વાપિ તે
સંતુલ્યન્તિ તત્ત્વમ્ । તત્ત્વં સમાદાય સમાચરન્તિ,
સ્વાર્થં પ્રકુર્વન્તિ પરસ્ય ચાર્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

પંડિતો કાંઈ વખતે સાહસિક હોતા નથી, તેઓ જે કાંઈ સાહણે છે; તેના તત્ત્વની ટુપના કરે છે અને તે તત્ત્વને લઈને પોતાનો લાભ સાધી લે છે અને સાથે ખીજને પણ લાભ અપાવે છે. ૨૧

ઇમતુરાગતૈઃ પ્રયાન્તુ મૂઢા ધનરહિતા વિવુઢાઃ
પ્રયાન્તુ પદ્મ્યામ્ । ગિરિશિખરગતાપિ કાકપદ્મિકઃ,
પુલિન્ગતૈન સમા હિ રાજહંસૈઃ ॥ ૨૨ ॥

જેમ કાગડાના પંડિત ભલેને પર્વતની ઊંચી ટોચ પર જઈને બેઠી હોય, પણ જળાશયના કાંઠે રહેલ રાજહંસો સાથે તેની ટુલના થઈ શકતી નથી; તેમ ભલેને મૂર્ખ પુરષો સેંકડો હાથી-ઘેડાઓ પર બેસીને ફર્યા કરે અને ધન વિનાના વિદ્વાનો ભલેને પગે ચાલતા હોય! ૨૨

સન્તશ્ચેદિદ્ ગુણવિન્દવો યુગસ્તાન્સંતુષ્ટઃ ક્ષલયતિ
સ્ફુટેડપિ દોષે । સંયુક્તાનપિ પયસઃ કળાન્વિચિ-
ન્વન્નમ્મસ્તો પ્રસતિ હિ મહ્શુ મલિકાશઃ ॥ ૨૩ ॥

દૂધના કણ ભલેને પાણીમાં મળ્યા ગયા હોય, તોપણ રાજહંસ તેને પાણીમાંથી શોષીને તરત ગળી નાશ છે, તેમ આ પ્રથમાં જે કે હોય તો દેખાતી રીતે રહેલો છે, પણ જો તેમાં સારા ગુણરૂપી ઘેડાં જિંદુઓ હશે, તો ડાહ્યો માણસ સંતોષ પામીને તેને સ્વીકારશે. ૨૩

અન્યા જગદ્વિતમયો મનસઃ પ્રવૃત્તિરન્યૈવ કાપિ
રચના વચનાઘ્લીનામ્ । લોકોત્તરા ચ કૃતિરાકૃતિ-

રજ્જુદ્યા, વિદ્યાવતાં સઠ્ઠમેવ ગિરાં વ્હીયઃ ॥ ૨૪ ॥

જગતનાં હિત કરનારી, વિદ્વાનોનાં મનની પ્રેરતિ બુદ્ધિ જ હોય છે; તેમનાં વચનોની પંડિતની રચના પણ બુદ્ધિ જ હોય છે; તેમની કૃતિ (કાર્ય કે કાવ્ય) પણ લોકથી વિલક્ષણ હોય છે અને તેમના શરીરના આકૃતિ પણ અંજે અંજે મનોહર હોય છે. એ રીતે તેમની બધી બાબતો આપણી વાણીથી દૂર જ હોય છે. ૨૪

અધિગતપરમાર્થાન્પિઙ્ઠતાન્માવમેસ્થાસ્તુણમિવ લઘુ-
લક્ષ્મીર્નૈવ તાન્સંરુણદ્ધિઃ । મદ્મિલિતમિલિન્દ્રશ્યામ-
ગણ્દસ્યલાનાં ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ ॥

જેઓના ગંડસ્થળ મદને કારણે ભેગા થયેલા ભરણોથી શ્યામ થઈ ગયા છે, એવા હાથીઓને કમળનાળને કામળ તંતુ રોકી શકતો નથી; તે જ રીતે તણખાવાની તોલે રહેલી લક્ષ્મી પંડિતોને વશ કરી શકતી નથી; માટે પરમાર્થને સમજનારા પંડિતોનું તુ અપમાન કરી શક નહિ. ૨૫

શાસ્ત્રોપસ્કૃતશબ્દસુન્દરગિરઃ શિન્યપ્રદેયાગ્રામ

વિલ્ચાતાઃ કવયો વસન્તિ વિષયે યસ્ય પ્રમોર્તિર્નિર્ધનાઃ ।

તજ્ઞાઢ્યં વસુધાધિપસ્ય કવયો હ્યર્થ વિનાપીશ્વરાઃ ।

કુત્સ્યાઃ સ્યુઃ કુપરીક્ષકા ન મળયો વૈરધતઃ પાતિતાઃ ॥

જે કવિજનોની વાણી શાસ્ત્રના સસ્કારોથી શુદ્ધ એવા શબ્દોથી સુંદર બની છે; અને જે શિષ્યોને શાસ્ત્રના દાન કરે છે એવા પ્રખ્યાત પંડિતો જે રાજના પ્રદેશમાં નિર્ધન બનીને રહે છે; તે રાજની જ મૂર્ખતા ગણાય છે; વિદ્વાનો તો ધન વિના રહીને પણ ધૈર્ય જ છે જે મહિઓ ધણા ઉત્તમ છે, છતાં પણ તેમની કિંમત જેમણે ઘટાડી દીધી છે, એવા હલકા ઝવેરીઓની જ મૂર્ખતા છે; તેમાં મહિઓને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. ૨૬

હર્તૃર્વાતિ ન ગોચરં કિમપિ શં પુણ્યાતિ સર્વાસ્મના

હ્યર્થિભ્યઃ પ્રતિપાઘમાનમનિશં પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિં પરાન્ ।

ક્લપાન્તેષ્વપિ ન પ્રયાતિ નિષનં વિચારહયતેલ્લનં

યેપાં તાન્પ્રતિ માનયુજ્ઞત નૃપાઃ કસ્તેઃ સહ સ્પર્ધતે ॥ ૨૭ ॥

હે રાજા! ઠરી જનારા યોરોની નજરે જે ચંદનું નથી, જે સર્વ પ્રકારે અર્ચિત્ય મુખને પોષણ આપે છે, ચાચકોને આપવાથી જે દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે અને જે કદપાતે પણ વિનાશ પામતું નથી; એ પ્રકારનું આ વિદ્યારૂપી સર્વોત્તમ ધન જેની પાસે છે; એવા વિદ્વાનો પાસે જઈને તમારાં અભિમાન દૂર કરો. લશ્કા! તેઓની સાથે કાણ સ્પર્ધા કરી શકે? ૨૭

કૃપાંકિતનિંદા

યસ્ય નારિત્ત સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્ર તસ્ય કરોતિ કિમ્ ।

લોચનામ્યાં વિદીનસ્ય દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

નેની પોતાની સહજ બુદ્ધિ ખાલી ન હોય, તેને લલા શાસ્ત્ર શું કરી શકવાનું ? નેને એ આંખો નથી, તેને દર્પણ શું કરી શકશે ? ૧

મૂર્ખચિદ્વાનિ પદ્ધિતિ ગર્વાં દુર્વચનં મુખે ।

વિરોધી વિપવાદી ચ કૃત્યાકૃત્યં ન મન્યતે ॥ ૨ ॥

ગર્વ, ખરાબ વચન, વિરોધ, એ જેવાં કડવાં વચન, કરવા યોગ્ય હોય તે ન માનવું અને ન કરવા યોગ્ય હોય તેને માનવું, એ છ ચિહ્નો મૂર્ખજનનાં છે.

મૂર્ખો હિ જલપતાં પુસાં શુભા વાચઃ શુભાશુભાઃ ।

અશુભં વાક્યમાદત્તે પુરિપમિવ સૂક્તઃ ॥ ૩ ॥

જેમ કુહર સારી વસ્તુ છોડી દઈ, વિદ્વાને લે છે, તેમ મૂર્ખજન યોગનાર માણસની શુભ-અશુભ વાણી-માંથી શુભ છોડી દે છે અને અશુભ વાક્યને લે છે. ૩

અપદેશો હિ મૂર્ખાં પ્રકોપાય ન શાન્તયે ।

પયઃપાનં મુર્ખાંગાં કેવલં વિપવર્ધનમ્ ॥ ૪ ॥

જેમ સાપને દૂધ ખાઓ; તો તેથી સાપનું એર જ વધવાનું છે, તેમ મૂર્ખજનને ઉપદેશ આપવામાં આવે, તો તેથી તેના કોપ જ વધવાનો છે. ૪

વરં પર્વતદુર્ગેષુ શ્રાન્તં ઘનચરૈઃ સહ ।

ન મૂર્ખજનસંપર્કઃ સુરેન્દ્રમયનેષ્વપિ ॥ ૫ ॥

પર્વતો અને જંગલોમાં વનચરો સાથે ભમવું પડે તે સારું, પરંતુ મૂર્ખજનનો સમાગમ સારો નહિ; ભલેને ઇંદ્રના ભવનમાં રહેવાને મળવું હોય. ૫

મૂર્ખોઽપિ મૂર્ખે દૃષ્ટ્વા ચ ચન્દનાદપિ શીતલઃ ।

યદિ પદ્મયતિ વિદ્વાસં મન્યતે પિટૃષ્ઠાત્કમ્ ॥ ૬ ॥

મૂર્ખ માણસ બ્યારે મૂર્ખ માણસને જુએ છે ત્યારે તેનું હૃદય ચંદનથી પણ વિશેષ ઠંડું થાય છે; પણ ને તે વિદ્વાનને જુએ છે, તો પોતાના પિતાને મારનાર શત્રુને તોલે તેને ગણે છે. ૬

અન્તઃસારવિદીનસ્ય સહાયઃ કિં કરિષ્યતિ ।

મલ્લેઽપિ સ્થિતો વેણુર્વેણુરેવ ન ચન્દનઃ ॥ ૭ ॥

નેની અંદર જ કંઈ સાર કે બળ ન હોય, તેને ગમે તેવી સહાય પણ શું કરી શકવાની છે ? પોલા વાંસનો છોડ મલયાચળમાં રહે, તોપણ તે વાંસ જ રહેવાનો છે; ચંદન નહિ બને. ૭

યસ્ય નાસ્તિ વિવેકસ્તુ કેવલં ચો બહુશ્રુતઃ ।

ન સ જ્ઞાનાતિ શાસ્ત્રાર્થોર્ધ્વો પાકરસાન્નિવ ॥ ૮ ॥

જેમ કડઠી સર્વ પાકમાં રહે છે, પણ તેના રસોને બહુતી નથી, તેમ જે કદા ધણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો છે, પણ ને વિવેકબુદ્ધિ તેનામાં બગી ન હોય, તો તે શાસ્ત્રનાં રહસ્યો ઊઠેલી શકતો નથી. ૮

રુપયૌવનસંપન્ના વિશાલકુલસંભવાઃ ।

વિદ્યાહીના ન શોભન્તે નિર્ગન્ધાઃ કિંશુકા ઇવ ॥ ૯ ॥

સ્વરૂપ અને યૌવનથી સારી રીતે શોભતા હોય અને વિશાળ કુળમાં પેદા થયા હોય, તોપણ ને તે પુરસ્કો વિદ્યા વિનાના હોય; તો ગંધ વિનાનાં કેસુડાંની જેમ શોભતા નથી. ૯

વિદ્યાવિધિવિહીનેન કિં કુલીનેન દેહિનામ્ ।

અકુલીનોઽપિ ચો વિદ્વાન્દૈવતૈરપિ પૂજયતે ॥ ૧૦ ॥

ભલેને માણસ સારા કુળમાં પેદા થયો હોય પણ ને તેનામાં વિદ્યા અને આચાર ન હોય, તો તેથી શોભા ? તે સાથે જે વિદ્વાન છે, તે કુલીન ન હોય, તોપણ તે દેવોથી પણ પૂજ્ય છે. ૧૦

મદોપશમનં શાસ્ત્રં સ્વલ્પાં કુરુતે મદમ્ ।

ચક્ષુઃપ્રકાશકં, તેજ ચલ્લકાનામિવાન્યતમ્ ॥ ૧૧ ॥

તેજ આપણાં નેત્રોને પ્રકાશ કરનાર છે, પણ હુવડને તો આંધળાપણું જ આવે છે; તેમ શાસ્ત્ર ગર્વ અને મદને દૂર કરનાર છે પણ ખલ માણસોને તે મદ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

જ્ઞાનવિદ્યાવિહીનસ્ય વિશાજાલં નિરર્થકમ્ ।

કળ્થસૂત્રં વિના નારી અનેકામરળેયુતા ॥ ૧૨ ॥

સાધુ જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા ન હોય, તો વિદ્યા-ઓની મોટી મોટી પદ્ધતિઓ નકામી છે. જેમ એક રમણીએ આખા શરીરે આભૂષણો પહેલાં હોય પણ તેના કંઠમાં ઢાર ન હોય, તો તે શોભતી નથી. ૧૨

મૂર્ખઃ સ્વસ્વવ્યયત્રાસાત્સર્વનાશં કરોતિ હિ ।

ક્રઃ સુવીઃ સંત્યજેદ્દાળંદં શુલ્કરયૈવાતિસાધ્યસાન્ ॥

‘દાણુ આપવું’ પડશે;’ એ ભયથી કંઈ સમજી માણસ બધા માલને છોડી દે ? પરંતુ મૂર્ખ માણસ તો થોડા ખર્ચના ભયથી સર્વનો નાશ કરે છે. ૧૩

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી યેન બાલો ન પાટિતઃ ।

ન શોભતે સમામધ્યે હંસમધ્યે વક્રો યથા ॥ ૧૪ ॥

જેણે પોતાના બાળકને ભણાવ્યો નથી, તે માતા શત્રુ છે અને પિતા વૈરી છે. ‘હંસોની વચ્ચે બગલાની જેમ તે માણસ સજાની અંદર શોભતો નથી. ૧૪

પુસ્તકેષુ ચ નાથીતં નાથીતં ગુરુસંનિષૌ ।

ન શોભતે સમામધ્યે હંસમધ્યે ચક્રો યથા ॥ ૧૫ ॥

જે પુસ્તકો દ્વારા ભણેશો નહિ અને જે ગુરુ ખાસે રહીને ભણેશો નહિ તે માણસ, હંસોમા બખલાની જેમ તે સલાની અંદર શોભતો નથી. ૧૫

વિદ્યાયા શસ્યતે લોકે પૂજ્યતે ચોત્તમૈઃ સદા ।

વિદ્યાહીનો નરઃ પ્રાજ્ઞઃ સમાયાં નૈવ શોભતે ॥ ૧૬ ॥

વિદ્યાને કારણે માણસ લોકમાં વખણાય છે અને ઉત્તમ માણસોથી પૂજ્ય છે; પરંતુ વિદ્યા વિનાનો માણસ કાઠો હોય, છતાં પણ સભામાં શોભતો નથી. ૧૬

શોભતે વિદ્યુપાં મધ્યે નૈવ નિર્ગુણમાનસઃ ।

અન્તરે તમસાં દીપઃ શોભતે નાર્કતેજસામ્ ॥ ૧૭ ॥

જેના મનમાં વિદ્યા વગેરે કંઈ ગુણ ન હોય, તે માણસ વિકાસોની સભામાં શોભતો નથી; કારણ કે દીવો અંધારામાં શોભે છે, પરંતુ તે સૂર્યના તેજમાં શોભતો નથી. ૧૭

બોદ્ધો મત્સરમસ્તાઃ પ્રમથઃ સ્મયદૂષિતાઃ ।

અવોધોપહૃતાશ્ચાન્યે જીર્ણમજ્જે સુભાષિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

સુભાષિતને સમજી શકે એવા લોકો ઈર્ષ્યાથી ભરેલા છે, સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓ ગર્વના દોષથી ભરેલા છે અને બાછીના માણસો અચાનકમાં ફૂટેલા છે (સુભાષિતને કે સુભાષિતની ખૂબીઓને સમજવા બેઠેલું તેમનામાં જ્ઞાન નથી.) આથી (કંઈ તરફથી પેલણ ન મળવાથી) સુભાષિત જીર્ણ શરીરવાળું બની ગયું છે. ૧૮

અજ્ઞઃ સુલમારાધ્યઃ સુલતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવડુવિદગ્ધં વ્રજાપિ ત નરં ન રજ્જયતિ ॥ ૧૯ ॥

અજ્ઞાન માણસને મુખેથી સમજાવી શકાય છે, વિશેષ બાળકારને વધારે સરળતાથી સમજાવી શકાય છે; પણ જે જ્ઞાનમાં થોડાક અંશથી ગર્વિષ્ઠ થઈ ગયેલો છે અને પોતાની જાને ભારે હોશિયાર માને છે, તેને તો ખુદ બ્રહ્મા પણ સમજાવી શકતા નથી. ૧૯

ગુણિગણનારમ્ભે ન પતતિ કઠિની સુસંપ્રયાયસ્ય ।

તેનામ્યા યદિ સુતિની વદ વન્વ્યા કીદશી ભવતિ ॥

ગુણવાનોના ગણની ગણતરી આરંભાય ત્યારે જેની સ્મરણથી એકદમ આંગળી પડતી નથી (અર્થાત્ ગુણવાનોની સંખ્યામાં જેનો આંકડો આવતો નથી), તેવા માણસથી પણ જો તેની માતાને પુત્રવતી ગણેશો તો પછી કોઈ કે વંધ્યા કેવી હોય છે? ૨૦

નિર્ગુણં હિતિ મૃતં હિતિ ચ દ્વાવેકાર્થાભિપ્રાયિનૌ વિદ્ધિ ।

પરય ધનુર્ગુણસ્ય નિર્જીવં યદિદં શંસન્તિ ॥ ૨૧ ॥

જે નિર્ગુણ-ગુણરહિત હોય અને જે મરણ પામેલ હોય; તે બંને એક જ અર્થને બતાવનારા છે, એમ તું બાણ. જોને, ધનુષ્ય ગુણ (દારી) વિનાનું હોય તો તેને ધનુષ્યધારીઓ નિર્જીવ (નકામું) જ કહે છે. ૨૧

અન્તર્મૂર્તો નિવસતિ જઢેજઢઃ શિશિરમહસિ હરિણિ જ્વ ।

અજઢે શશીવ તપને સ તુ પ્રવિષ્ટોઽપિ નિઃસરતિ ॥ ૨૨

જેમ શીતળ તેજવાળા જળરૂપ ચંદ્રમાં જડરૂપ હરણ કાયમ નિવાસ કરે છે, તેમ જડ માણસની અંદર જડ માણસ ભળી ગય છે; પરંતુ જળરહિત સૂર્યમાં જળ ભરેલ ચંદ્ર પેસીને પણ નીકળી ગય છે, તેમ જડતારહિત વિકાસ પાસે આવેલો જડ માણસ વખત આવે ત્યારે બચે છે. ૨૨

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છ-

વિપાળહીનઃ । વૃણં ન રાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્ગાયથેયં

પરમ પશુનામ્ ॥ ૨૩ ॥

જે સાહિત્ય, સંગીત અથવા કલાથી હીન છે, એવો માણસ પૂંછડું અને શીંગડા વિનાનો પ્રત્યક્ષ પશુ છે; તે ઘાસ ખાધા વિના જીવે છે એ પશુઓનું પરમ લાગ્ય છે. (કારણ કે આવા મનુષ્યકૃતિ પશુઓ પણ ઘાસ ખાઈને જીવવા લાગે તો ખિયારા પશુઓના ભાગમાં ખાવાનું ઘાસ પણ બચે નહીં.) ૨૩

જહેપુ જાતપ્રતિભામિમાનાઃ રણઃ પશ્વીન્દ્રોક્તિપુ

કે ઘરાકાઃ । પ્રાપ્તાગ્નિનિર્વાપણગર્વમ્મ્યુ રત્નાઙ્કર-

જ્યોતિષિ કિં કરોતિ ॥ ૨૪ ॥

જેને આમ ઓલવવાનું અભિમાન થયેલું છે; એવા પાણી રત્નના ફૂટતા અંકુરવાળા પ્રકાશને ઓલવવા મહે, તે ને શું કરી શકવાનું? એવી રીતે જે અભિમાની જનો 'જડ કવિઓમાં પ્રતિભા રહેલી છે; એવા અભિમાનથી ભરેલા હોય, તેઓ મોટા કવિઓનાં વચનોમાં ખિયારા શું સમજવાના? ૨૪

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન જ્ઞાનં જ્ઞાનં ન શીલં

ન ગુણો ન ધર્મઃ । તે મૃત્યુલોકે સુવિ ભારમૃતા

મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ ॥ ૨૫ ॥

જેમનામાં વિદ્યા, તપ, જ્ઞાન, શીલ, ગુણ કે ધર્મ નથી, તેઓ પૃથ્વી પર ભારપૂર્ણ બનીને માણસના રૂપે ફરતા પશુઓ છે. ૨૫

મુક્તાકલ્પઃ કિં મૃગપશ્ચિનાં ચ મૃદાનપાનં કિસુ ગર્દમાનામ્ । અન્ધસ્ય દીપો વચિરસ્ય ગીતં મૂર્તસ્ય

કિં ધર્મકથાપ્રસન્નઃ ॥ ૨૬ ॥

પશુ-પક્ષીઓને મોતીઓથી શા અર્થ છે? મૃત

અનપાનથી ગધેડાંઓને શું શુષ્ક છે? આંધળને દીવાથી શું કાંઈ છે? બહેરાને સંગીતનો શો અર્થ છે? અને મૂર્ખને ઉપદેશની વાતથી શું અસર થવાની છે? ૨૬

અઘાતપાળિત્યરહસ્યમુદ્રા યે કાવ્યમાર્ગે દધતે-
ડમિમાનમ્ । તે ગારુડીયાનનવીત્ય મન્ત્રાન્નાલાહલા-
સ્વાદનમારમન્તે ॥ ૨૭ ॥

જેઓ પાંડિત્યનાં રહસ્યો અને લક્ષણો બાંધતા નથી અને કાવ્યરચનામાં અભિમાન ધારણ કરે છે, તેઓ બળે ગારુડીમંત્રો લખ્યા વિના હાલાહલ વિપનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા છે. ૨૭

અવગચ્ચામ્બાલગવેપણાય કૃતોયમાનાં ચલસૈરિ-
માણામ્ । કવીન્દ્રવાહનિર્જેરનિર્જેરિણ્યાં સંજાયતે
વ્યર્થમનોરથત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

જેવી રીતે ગંગાના નિર્મળ જળમાં ગંદા કાદવને શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર પાડાઓનો મનોરથ વ્યર્થ બને છે, તેવી રીતે શ્રદ્ધ કવિઓની વાણીથી ગંગામાં હોય શોધવાનો પ્રયત્ન કરનારા ખોલોનો મનોરથ નિષ્ફળ બને છે. ૨૮

✓ વરં વરિદ્ગઃ કૃતિશાસ્ત્રપારમો ન ચાપિ મૂર્ખો
ઘટુરત્સનયુતઃ । સુલોચના જીર્ણપદાપિ શોભતે ન
નેત્રહીના કનકૈરલહ્કૃતા ॥ ૨૯ ॥

સુંદર લેખનવાળી સ્ત્રી કાલ્યાણનાં કપડાંમાં પણ શોભે છે; પરંતુ કાણી, દુબડી કે આધળા આશ્રમણથી મહેકી હોય તો પણ શોભતી નથી. એ રીતે વેદો અને શાસ્ત્રોમાં પારંગત વિદ્વાન દરિદ્ર હોય તો પણ શોભે છે, પણ મૂર્ખ માણસ બહુ રત્નોથી લદાયેલો હોય છતાં શોભતો નથી. ૨૯

વિવિનકિ ન બુદ્ધિદુર્ધિષઃ સ્વયમેવ સ્વહિતં પ્રથમ્જનઃ ।

ચતુર્દીરિતમપ્યદઃ પરેનં વિજાનાતિ તદ્દમુતં મહત્ ॥ ૩૦ ॥

જે બુદ્ધિમાં કાંઈ છે, એવો સામાન્ય જન પોતાનું હિત પોતાની મેળે જ વિવેક કરીને બાંધી શકે નહિ; તે તો બરોબર છે; પરંતુ સમજી માણસોએ તેના હિતની વાત કરી હોય તેને પણ તે ન બાંધી શકે; તે મોટું આશ્ચર્ય છે. ૩૦

વિદુરેપ્યદપાયમાત્મના પરતઃ શ્વઘટેઽથ વા બુવાઃ ।

ન પરોપહિતં ન ચ સ્વતઃ પ્રમિમીતેડુમવાદતેડુપ્પયીઃ ॥

પોતાની ઉપર આવી પડનારી વિપત્તિને કહ્યા માણસો પોતાની મેળે બાંધી લે છે અથવા તો બીજા પાસેથી બાંધી લઈને તેની પર શ્રદ્ધા રાખે છે; પરંતુ

જે કોઈ બુદ્ધિવાળો છે, તેને પોતાનો કંડવો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની મેળે કે બીજા પાસેથી મળેલ હિતને સાચું માનતો નથી. ૩૧

અથ વામિનિવિષ્ટવુદ્ધિપુ ઘજતિ વ્યર્થકતાં સુભાષિતમ્ ।

રવિરાગિપુ શીતરોચિષઃ કરજાલં કમલાકરેવિવ ॥ ૩૨ ॥

જેને સૂર્ય પર પ્રેમ છે, એવાં કમળનાં વનો પર ચંદ્રની શીતળ આંદનીનાં ફરજોની જેમ જેની બુદ્ધિ દુરાવરને વશ થઈ ગઈ છે; તેવા માણસને કહેલ સુભાષિત વ્યર્થ બને છે. ૩૨

ઇતરતાપશતાનિ નિજેચ્છયા વિતર તાનિ સહે
ષતુરાનન । અરસિકેપુ કવિત્વનિવેદનં, કિરસિ
મા લિલ્લ મા લિલ્લ મા લિલ્લ ॥ ૩૩ ॥

હે વિદ્યાતા ! મને તું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે બીજાં સેંકડો દુઃખો આપ, તે હું સહન કરીશ; પણ રસ-
પીણાઓ આગળ કવિત્વ નિવેદન કરવાનું તું મારા કપાળમાં કહી ન લખ, કહી ન લખ, કહીય ન જ લખ.

કતિચિદુદ્ધતનિર્ભરમસ્તરાઃ, કતિચિદાસ્મદ્વચઃ
સ્તુતિશાલિનઃ । અહહ કેડપિ નિરશ્વરકુલ્યસ્તદિદ્ધ
સંપ્રતિ કં પ્રતિ મે શ્રમઃ ॥ ૩૪ ॥

કેટલાકનાં હૃદયો તો ઉદ્ધતાઈ અને ઈર્ષ્યાથી ભરપૂર છે અને કેટલાક તો પોતાના કાવ્યોની સ્તુતિ સાંભળવામાં જ મશગૂલ હોય છે; બ્યારે કેટલાક માણસોનાં પેટ અત્યંતથી ભરાયેલા છે; એટલે હવે મારે આ કાવ્યરચનાનો પરિશ્રમ કોને મારે કરવો? ૩૪

યે કે વિચિત્રરસશાલિપુ સત્કવીનાં, સૂક્ષ્મ કર્ણવ્ય-
ગામિપુ નાદ્રિયન્તે । તે માલતીપરિમલેષ્વપિ કન્દલસ્તુ,
નાસાપુદં કરતલેન વિદધ્યુરેવ ॥ ૩૫ ॥

જેઓ ક્રોધ પ્રવિઓનાં સિવિધ રસથી ભરપૂર કાવ્યો સાંભળવાની તક મળે છતાં તેમાં આદર કરતા નથી, તેઓ ઉત્તમ માલતી પુષ્પોની મહેકી રહેલી સુવાસમાં પણ પોતાના નાક હાથ દળાવીને બંધ કરી દે છે, એમ કહી શકાય. ૩૫

મદ્દાગિ મા કુરુ વિપાદમનાદરેણ, માત્સર્યમમ્મનસાં
સહસા રલનામ્ । કાવ્યારવિન્દમકરન્દમધુવ્રતાન્ના-
માસ્યેપુ ધાસ્યસિતમાં કિયતો વિલાસાન્ ॥ ૩૬ ॥

હે મારી કાળસરપ વાણી ! જેમનું મન ઈર્ષ્યાની અંદર મગ્ન બનેલ છે; એવા દુર્જનોના અનાદરથી તમે જરા પણ ખેદ કરશો નહિ ! જે કાલાજનો કાવ્યથી કમળના મધુરરસનું પાન કરવામાં લગ્યા જેવા છે; તેમના યુગમાં નિવાસ કરીને તમે કેટલાય પ્રકારના વિલાસો કરશો. ૩૬

અરણ્યરુદિત કૃત જનશરીરમુદ્વર્તિત
સ્થલેન્ડ-જમવરોપિત મુચિરમૂપરે વપિતમ્ ।

શ્વપુન્છમવનામિત વધિરકર્ણજાપ કૃતો
ધૃતોન્ધમુતરદળેણો ચદુધો જન સેવિત ॥ ૩૭ ॥

જો મૂર્ખજન સેવવામા આવ્યો, તો બાણી લેતુ કે
અરણ્યમા રહન કર્યું, શમના દેહને સુત્ર પિત
પદાધારી સુચાસિત કયો, જમીન પર જળકમળને ચોર્યું,
ભિયર મૂંઝામા લાખા ઠાળ સુધી વરસાદ થયો, કૃતરાની
પૂછડીને સીંધી કરી, બહેરાના કાને જપ કર્યાં, તેમ જ
આધળાના મુખ સામે દર્પણ ધર્યું, એ રીતે બધુ
નકામું ગયું છે ૩૭

પ્રસન્ન મણિમુદ્રેન્મકરવચ્ચદ્ધ્રાન્તરાત્
સમુદ્રમપિ સતરેત્રચલદૂર્મિમાલાકુલમ્ ।
મુજગમપિ કોવિત શિરસિ પુષ્પદ્વારયેન્
ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેન્ ॥ ૩૮ ॥

મગરના મુખની દાદમા ગયેન મણિ કદાચ બધા
તકારે પાછો લવાય, વેગવાળા તર ગેરથી ખળભળતો
સમુદ્ર તરી જવાય કોપેલા સાપને ફૂલની જેમ મસ્તક
પર ધારણ કરી શકાય, પરંતુ જેણે વિપરીત અર્થ
પકડી લીધા છે એવા મૂર્ખજનના ચિત્તને રીઝવી
શકાય નહિ ૩૮

ભ્રમેત સિકતાસુ તૈભમપિ ચત્તત પીઠયન્
વિવેચ મ્નાદુણિકાસુ સલિલ વિપાસાર્દિત ।
કદાચિદ્પિ પર્યટ્ઠન્નશ્વિપાળમાસાદયેન્
ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેન્ ॥ ૩૯ ॥

રેતીને ધાણીમા પીનવામા આવે તો કદાચ તેમાથી
તેન મેળવી શકાય, તરસથી પીડાતો ચાણસ કદાચ
ઝાઝવાના જળ પી લે અને ભટકતો પુરષ કદાચ
સસલાના સીંગાને તોધી મટે પરંતુ જેણે વિપરીત
અર્થ પકડી લીધા છે એવા મૂર્ખજનના ચિત્તને રીઝવી
શકાય નહિ ૩૯

યદા કિંચિજ્ઞોઽહ દ્વિષ ઇન્ મદાન્ધ સમમન્
તદા સર્વજ્ઞોઽસીત્યમવદ્યત્તિ મમ મન ।
યદા કિંચિલ્કિચિદ્વુષજનસકાશદવગત
તદા મૂર્સાઽસીતિ વચ્ચ ઇવ મદો મે વ્યવગત ॥ ૪૦ ॥

જ્યારે મે કાર્ધક થોડું બાણી લીધું, ત્યારે હું
દાથીની જેમ મદથી આપણી બની ગયો અને ‘હું
સર્વજ્ઞ છું’ એમ મારું મન ગર્વિત બની ગયું, પરંતુ
જ્યારે હું વિદ્વાનો પાસેથી થોડું થોડું સમજતો થયો
ત્યારે ‘હું મૂર્ખ છું’, એમ મને બજાઈ ગયું અને

તેની સાથે મારો મદ પણ તાપ બિનરી અથ તેવી રીતે
આત્મે ગયો ૪૦

શિર શર્વં સ્વર્ગોત્પશુપતિશિરસ્ત ક્ષિતિવર
મહીધાદુસુદાદવનિમવનેશ્વાપિ જલધિમ્ ।
અધોઽધો ગદ્ધેયં પદમુપગતા સ્તોકમધુના
વિવેકપ્રપાના મવતિ વિનિપાત શતમુખ ॥ ૪૧ ॥

સૌથી પહેલા તો ગમાનહી સ્વર્ગમાથી મહાદેવના
મસ્તક પર આ ના, તે મસ્તક પરથી હિમાલય પર્વત
પર આવ્યા, તે જ્યાં પર્વત પરથી પૃથ્વી ઉપર અને
પૃથ્વી ઉપરથી સમુદ્રમા ભિતરી પડ્યા, એ રીતે ધીરે ધીરે
ગગા ધણી હલકી દશાને પામ્યા છે જે વિવેકથી બ્રહ્મ
માય છે, તેની અધોમતિ તો બાહ્યથી થવા કરે છે ૪૧
વિતરતિ ગુરુ પ્રાજ્ઞે વિદ્યા યથેય તયા જડે
ન તુ રણુ તયોજ્ઞાને શક્તિ કરોત્યુપહન્તિ વા ।

મવતિ ચ પુનર્મુયાન્મેદ ફલ પ્રતિ તથાથા
પ્રમથતિ રુષા વિમ્બોદ્રોહે મર્ણિનં મૃદા વય ॥ ૪૨ ॥

ચરજન ચતુર સિંખને વિદ્યા આપે છે, તેવી રીતે
જડ સિંખને પણ વિદ્યા આપે છે, પણ તે એકની
જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિમા વધારો કરે છે અને
બીજાની શક્તિમા ઘટાડો કરે છે, એમ બનતું નથી.
પરંતુ તે બે બેના વિદ્યાના ફળમા ઘણો તફાવત પડે
છે તેણે કારણ એક જ છે કે, જેમ મણિ પોતાની
અદર સૂર્યના કિરણો લે છે તેવી રીતે માગીને પિંડ
લઈ શકે તો નથી ૪૨

અવિનયમુવામજ્ઞાનાના શમાય મયત્રપિ
પ્રકૃતિકુટિલાદિવામ્યાસ રત્નત્વચિદ્રુદયે ।
કળિમયશ્ચતામસ્તુન્ડેદક્ષમસ્તમસામસૌ
વિપરકળારત્નાલોકો મય તુ મુશયતે ॥ ૪૩ ॥

જેમ વિપર સર્પની કૂચા પર રહેલ રત્નને પ્રકાશ
સર્પથી લય પામનાર પ્રાણીઓના અધકારને દૂર કરવામા
સમર્થ હોય છે છતાં પણ તેથી સર્પનો લય વિશેષ
કરીને વધે છે, તેમ જેની પ્રકૃતિ કુદરતી રીતે કુદિષ
છે, એવા પુરુષે જો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તો તેથી
તે વિદ્યાભ્યાસ તેની દુર્જનતાની અદર વધારો જ કરશે

વ્યાસાદીન્કર્ત્રિપુગવાનતુચિત્તેર્વાસ્યે સલીલ હસ
નુચૈર્ત્વલ્પ નિમીત્વ લેચનપુગ સ્તોકાન્સગર્ગ પઠ ।

કાન્ય થિસ્કુર ચત્વરૈર્વિરચિત સ્પર્ધન સાધ્યં યુષે
યંથમ્યયંયસે ભુવેન રહિત પાણિહત્યમાપુ ઘલાત્ ॥ ૪૪ ॥
જો શાસ્ત્ર લખના વિદ્વા કેવળ બળાત્કારે જ તમે
પડિતાઈ મેળવવાને માગ્યા હો તો વ્યાસ, વાલ્મીકિ

વગેરે શ્રેષ્ઠ કવિઓને અનુચિત વાક્યોથી હસી કાઢે; આંખો મીંચીને તેમના વિષે મોટીથી ગમે તેવા અભિપ્રાયોના બળકાટ કરવા લાગે; પોતાના રચેલા શ્લોક ખૂબ ગવંથી બોલ્યા કરે; બીજાઓએ રચેલા કાવ્યોનો તિરસ્કાર કરે અને પંડિતજનો સાથે સ્પર્ધા કરે. ૪૪

ये संसत्सु विवादिनः परयशःशूलेन शल्याकुलाः
कुर्वन्ति स्वगुणस्तवेन गुणिनां यत्नाद् गुणाच्छादनम् ।
तेषां रोपकपायितोदरदृशां कोपोष्णिनिःश्रासिनां
दीप्ता रत्नशिखेव कृष्णकणिनां विद्या जनोद्वेजिनी ॥

જેમ સલામત ખોટો વિવાદ કરનારા છે, જેઓનાં અંગોમાં અન્ય કવિઓના યશસ્વી શસ્ત્ર થયેલી જેમ ભોંકાય છે, પોતાના મિથ્યા શુભોની રજૂતિ કરીને શુભવાન જનોના શુભોને અત્યથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે, જેમની દષ્ટિ રોપથી રાતી છે અને જેઓ ગરમ શ્વાસ પ્રગટ કરે છે, તેવા દુષ્ટ પુરષોની વિદ્યા, કાળા નાગના પ્રકાશમાન રત્નની ભ્યોતિની જેમ લોહીને ઉદ્દેશ કરનારી બને છે. ૪૫

मीवास्तम्भभृतः परोन्नतिकथामात्रे शिरःशूलिनः
सोद्वेगभ्रमप्रलापविपुलश्रोभोभिभूतस्थिते ।
व्यन्तर्द्वेषविषप्रवेष्टविषमक्रोधोष्णिनिःश्रासिनः
कष्टा नूनमपण्डितस्य विकृतिर्भीमव्यारामभूः ॥

જેમ શરીરમાં ભયંકર બ્વર દાખલ થયો હોય, તો ડોક પકાઈ જાય છે, મસ્તકમાં થળ આવે છે, ખેદ સાથે ચકરી આવ્યા કરે છે, જેમતેમ લવરી થાય છે, ઘણો થાક લાગે છે, ધાતુ વિષમ બની જાય છે અને ગરમ શ્વાસ નીકળ્યા કરે છે, તેમ સારા કવિજનની ઉન્નતિ વિષેની ફક્ત વાત જ સાંભળવામાં આવે તે સાથે જ દુષ્ટ દેશો જનની ડોક અકકડ બની અજાઈ જાય છે, તેના મસ્તકમાં થળ પેદા થાય છે, તેવું આપું અંજ ઉદ્દેગ સાથે ભગ્યા કરે છે, તે લવરી કરવા માટે છે, ઘણા શ્લેષથી તેની દશા ઠારી ગયા જેવી લાગે છે તેમ જ પોતાની અંદર જે દ્રેષપણ વિષ પેસી ગયું હોય છે, તેથી તેને અસહ્ય ક્રોધ થઈ આવે છે અને તેનો શ્વાસ ગરમ થઈ જાય છે. ૪૬

मूर्खत्वं सुलभं भजस्व कुमते मूर्खस्य चाष्टौ गुणा
निश्चिन्तो बहुभोजनोऽस्तिमुखरो रात्रिदिवा स्वप्रमाक् ।
कार्योकार्यविचारणान्धवधिरો भानापमाने समः
प्रायेणामयवजितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति ॥ ४७ ॥

દે ખોટી મતિના માનવી! તું મૂર્ખ જન, તે તારે માટે ઘણું સુલભ છે; કારણ કે મૂર્ખના આઠ શુભો હોય

છે, તેને કાઈ જાતની ચિંતા હોતી નથી, તે ખૂબ જ ભોજન કરે છે, ઘણો વાચાળ હોય છે, રાત ને દિવસ ઊંઘ્યા કરે છે, કરવા ને ન કરવાના બ્યવહારમાં આંધળા અને બહેરાની જેમ રહે છે, માન અને અપમાનમાં સરખો હોય છે, ઘણું કરીને તેને શેગ થતો નથી, તેવું ચરીર મજબૂત હોય છે અને તે સુખેથી જીવે છે. ૪૭
व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोदुं समुज्जृम्भते
छेतुं वज्रमणीञ्जिरीपकुसुमप्रान्तेन संनद्धते ।
माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
नेतुं घाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्थन्दिभिः ॥

અમુન ઝરતાં સત્પુરુષોનાં વચનોથી જેઓ દુષ્ટ જનોને સારા માર્ગે લાવવા મથે છે, તેઓ કમળના કામળ તંત્રથી સાપને શેકવા મથે છે, શિરોવિના ફલની અણીથી વજ્રમણિને ભેદવા મથે છે અને મધના દીપાથી ખારા સમુદ્રને મીઠા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૪૮
शक्त्यो वारयितुं जलेन हुतमुक्छत्रेण मूर्ध्नातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्भौ ।
व्याधिमेपजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विपं
सर्वस्योपधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्योपधम् ॥

અગ્નિને જળથી વારી શકાય, સૂર્યના તકકાને જગથી નિવારી શકાય, મદવાળા ઠાથીને તીકથુ અંકુશથી વશ કરાય, ગાય-ગ્રધાં દંડથી વશ થાય, રાજ ઓધધિઓના સંગ્રહ-સેવનથી દૂર કરાય અને વિષ પણ વિવિધ મંત્રોના પ્રયોગોથી ઉતારાય; એ રીતે બધાની દવા શાસ્ત્રમાં કહી છે; પણ મૂર્ખની કાઈ દવા નથી. ૪૯
तोयं निर्मथितं घृताय मधुने निष्पीडितः प्रस्तरः
पानार्थं मृगवृष्णिकोर्मितरला भूमिः समालोकिता ।
दुग्धा सेयमचेतनेन जरतां दुग्धाशया सूकरी
कष्टं यत्कलु दीर्घया घनतृणा नीचो जनः सेवितः ॥

તોયં નિર્મથિતં ઘૃતાય મધુને નિષ્પીડિતઃ પ્રસ્તરઃ પાનાર્થં મૃગવૃષ્ણિકોર્મિતરલા ભૂમિઃ સમાલોકિતા । દુગ્ધા સેયમચેતનેન જરતાં દુગ્ધાશયા સૂકરી કષ્ટં યત્કલુ દીર્ઘયા ઘનતૃણા નીચો જનઃ સેવિતઃ ॥
જો માટી ધનની તુષ્ણુથી કષ્ટ વેડીને કાઈએ નીચ જનની સેવા કરી, તો તેની સેવા ફોગટ જવાની. તેણે તો ઘી લેવા માટે જળ વસોવ્યું છે, મધ મેળવવા માટે પથરો નિચોવ્યો છે, પાણી પીવા માટે અંજવાના જળથી ચપળ એવી શ્રમિ નખરમાં લીધી છે અને ફધની આશાએ ઘરડી કૂકરીને રાંધી છે. ૫૦

काव्ये भव्यतमेऽपि विद्वानिवहेरास्वाचमामने मुहु-
र्दोषान्पेणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्महः ।
कासारेऽपि विकासिपङ्कजचये खलन्मराले पुनः
कौञ्चब्रह्मपुटेन कुञ्चितवपुः शम्भुकमन्वेपते ॥ ५१ ॥
જે સરોવરમાં કમળોનો સમૃદ્ધ વિકાસ પામ્યો છે

અને હંસપક્ષીઓ એવી રજાં છે, ત્યાં પણ કોય પક્ષી
પોતાના શરીરને સંકાય કરીને પોતાની ચાંચથી શંખક
નામના ઝીણા જંતુને શોષ્યા કરે છે; એ રીતે ઉત્તમ
વિદ્વાનો જેનો સ્વાદ લઈ રહ્યા છે એવા અત્યંત લવ્ય
કાવ્યમાં પણ દોષ શોધી કાઢવા ઈર્ષ્યાવાળા પુરુષો
સ્વાભાવિક રીતે જ દુરાચેદવાળા હોય છે. ૫૧

વિશેષ દ્રવ્યતારાસિંહિ કિં નુ કૃપણાસંભાવનૈર્લજ્જસે
સન્ત્યન્ત્યે તથ તોપણાહિતધિયો ધન્યા વદાન્યા મુચિ ।
કાન્તાનાં કુચકુમ્ભકૌશલરુચાં નો હાનિરેતાવતા
પળ્લાનાં હૃદયેડિયિ યક્ષણયતે નાનદ્વારાગોદયઃ ॥ ૫૨ ॥

જેના શરીરની કાંતિ સ્તનરૂપી કુભોથી સુંદર લાગે
છે, એવી સુંદર ઓઝોને જેઈને જે નપુંસક પુરુષોના
હૃદયમાં કામભાવના પ્રગટ ન થાય, તો તેથી તે સુંદર
ઓઝોને શી હાનિ થવાની છે? માટે હે વિદ્યારેવી !
તું ધણી જ સુંદર છે; પરંતુ કૃપણ પુરુષો તારી સંભા-
વના ન કરે, તો તેથી શા માટે લજ્જા પામે છે? કારણ
કે તને સંતૃપ્ત કરવામાં મમ હૃદિયાળા ધણા ઉદાર અને
ધન્ય પુરુષો પણ પૃથ્વી પર વસે છે. ૫૨

મીમાંસા પઠિતા ન ચૈરુપનિપજ્ઞૈશ્ચ શ્રુતા તત્ત્વતઃ
શ્રીમચ્છંદ્ધરભાવ્યતો ભગવતી ગીતાપ્યષીતા ન ચૈઃ ।

સિદ્ધાન્તાપગતં શિરોમણિમતં જ્ઞાત્વાપિ કિંચિત્તતો
મટ્ટાચાર્યપદં ગતાઃ કથમહો લજ્જાં લમન્તે ન સે ॥૫૩॥
જેમણે મીમાંસાનો અભ્યાસ કર્યો નથી, જેમણે
શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્યવાળા ઉપનિષદો અને ગીતાનું
મથાર્થ અધ્યયન કર્યું નથી અને જેઓ સિદ્ધાંતને
સમજ્યા વિના જ સિદ્ધાંતશિરોમણિને એકાદ મત
વાંચીને સદાચાર્ય (મોટા પંડિત) બની ગયા છે, તે
લોકો શું લજ્જાવાતા નહિ હોય? ૫૩

પેટીલીવરપટ્ટવંશપટલશ્વતાતપત્રચ્છદા-
શાટીહારકથોટકસ્ફુટચટાટોપાય તુમ્યં નમઃ ।
યેનાનશ્વરકુશ્વયોડિપિ જગતઃ કુર્મન્તિ સર્વજ્ઞતા-
શ્ચાન્તિ યેન વિના તુ હારયપદ્મી સન્તોડિપિ કટ્ટં ગતાઃ ॥

પેટી, જોત્યાં વંશ, કસપી શાય, શ્વેત જગતી શોભા,
દુપડા, હાર અને ઘોડા વગેરેના ચટાટોપ-આડંબરને
મારા નમસ્કાર છે; કારણ કે તે આડંબરને કારણે
નિરક્ષર પુરુષો જગતને સર્વગ્રંથણીની શ્રાંતિ કરાવે
અને જે આડંબરના અભાવે સારા કવિઓ પણ
હાંસીને પાત્ર બને છે. ૫૪

પ્રાદુઃપ્યાત્પિન્ડતાનાં કવિચચસિકથં પ્રનૂતલત્વચિન્તા
વિચેરન્યયવવાન્યમિજહતિ તથા ગૃહતે સુગુણંચિત્ ॥

અન્યસ્ત્વન્યપ્રમાણઃ પરમવતનુતે છિયતે નાવતા કિં
નાયં રત્નસ્ય દોષો દ્યપદિતિ યદિદં શ્રિપ્રમન્યાઃ શ્રિપન્તિ ॥

પંડિતોને કવિના કાવ્યમાં આ જૂનું કે આ નું
એની ચિંતા શા માટે ઉત્પન્ન થાય? કારણ કે તેઓ
તો જે દોષયુક્ત જગ્યાય તેને છોડી દે અને ગુણયુક્ત
જગ્યાય એને પ્રલુપ્ત કરે છે. પરંતુ મૂર્ખ લોકો તો આમાં
જુદી જ રીત ધારણ કરે છે તેઓ દોષને પ્રલુપ્ત કરીને
તેને વિસ્તારે છે અને ગુણોનું ખડન કરી છોડી દે છે.
પણ તેથી શું? આંધળા માણસો રત્નને આ તો પથ્થર
છે એમ ગણીને ફેંકી દે તેમાં રત્નનો કંઈ દોષ નથી. ૫૫

વેદપાઠીની પ્રશંસા

નાધ્યાપયિણ્યમિગમાન્ત્રમેળોપાધ્યાયલોકા યદિ
શિષ્યવર્ગાન્ । નિર્વેદવાદં કિલ નિર્વિતાનમુર્ચાતલં
હન્તઃ તદામવિવિપ્ત ॥ ૧ ॥

જો ઉપાધ્યાય-વેદપાઠીઓએ શ્રવન કરીને પોતાના
શિષ્યોને વેદ લખાવ્યા નહોત, તો આ પૃથ્વી પરનો
પ્રદેશ વેદપાઠ વિનાનો બની બત અને યસરહિત થઈ બત.

વેદપાઠીની નિંદા

જ્ઞાઃ કટ્ટમપ્રહટ્ટા શિષ્ટા અપિ વિત્તવાપલાવિષ્ટાઃ ।
અધ્યાપયન્તિ વેદાનાદાય ચિરાય માસિ માસિ મૃતિમ્ ॥

જેના હૃદયમાં ધન મેળવવાની ચપગતાનો આવેશ
આવેલો છે, એવા ઉત્તમ વેદપાઠીઓ ઉત્કૃષ્ટ આનંદને
જતો કરીને પણ મહિને મહિને પગાર લઈ, વેદો
લખાવે છે; તે પણ ખરેખર કટ્ટની વાત છે. ૧

વૈયાકરણપ્રશંસા

વૈયાકરણકિરાતાદવશ્ચદ્મુગ્તાઃ ક યન્તિ સંત્રસ્તાઃ ।
જ્યોતિર્નૈવ વિદગાયકમિપગાનનગદ્ધરાગિ યદિ ન સ્યુઃ ॥

જો બોધીઓ, નટ, વિદ, જ્ઞાન કરનારા અને વેદ
વગેરે પુરુષોના મુખરૂપી ગુણો નહોત, તો અપશબ્દ-
રૂપી મૃમનાઓ વૈયાકરણરૂપ ભીન-શિકારીથી તાસ પામીને
ક્યાં છુપાઈ બત? ૨

યયપિ વહુ નાધીપે તથાપિ પઠ પુત્ર વ્યાકરણમ્ ।
સ્વજનઃ શ્વજનો મા મૂત્સકલં શકલં સદ્ગુણકુન્ ॥૨॥

હે પુત્ર ! જે તારે વધારે લાગુતું ન હોય, તો ન
લખ, પણ વ્યાકરણ જરૂર લખ; કારણ કે તે લખવાથી જ
સ્વજન(પોતાનો માણસ)ને દેકાણે શ્વજન (ફતર),
સક્લ(સર્વ)ને દેકાણે શકલ (દુકડો) અને સદ્ગુ-
(એક વાર)ને દેકાણે ગદ્ગત (ઢાંધ) એવા શબ્દો
તારાથી લખાશે નહિ. ૨.

ક્રુતદુરિતનિરાકરણં વ્યાકરણં ચતુરષીરધીયાનઃ ।
ચુધગણગણનાવસરે કનિષ્ઠિકાયાં પરં જયતિ ॥ ૩ ॥

જેણે અપશબ્દ બોલવારૂપી પાપનું નિરાકરણ કરેલું છે, એવા વ્યાકરણને ભણનાર ચતુર બુદ્ધિવાળો પુરુષ જ્યારે વિદ્વાનોની ગણના શરૂ થાય છે ત્યારે કનિષ્ઠિકા આંગળીમાં આવીને જ બીજાને જીતી લે છે અર્થાત્ તે પહેલાં આવે છે. ૩

સૂત્રં પાણિનિવદ્ધં કલયન્પુરુષઃ સમુદ્રહતિ મુદ્રતીર્થમ્ ।
ઘર્ણાદીનાં ધર્માન્વુદ્ધવા વિધિવત્પ્રયુક્તેડસૌ ॥ ૪ ॥

જેમ યુવાન પુરુષ પાણિ-નિવદ્ધ હોય પર બાંધેલ એવા સૂત્ર-મંગલ સૂત્રને ધારણ કરે છે અને મુદ્રતીર્થમ્ આદિ નયનવાળી યુવતી સાથે લગ્ન કરે છે; ત્યાર બાદ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મોને બાંધીને, તે પુરુષ વિધિવત્ આચરણ કરે છે તેમ પાણિનિ-વદ્ધ સૂત્ર પાણિનિ યુગિનાં રચેલા સૂત્રોને બરાબર ધારણ કરનાર પુરુષ મુદ્રતીર્થમ્ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિને જોનારી વિવેકમરી દષ્ટિને ધારણ કરે છે અને વર્ણ વગેરેનાં લક્ષણો, ધર્મો બાંધીને તેના વિધિવત્ વાક્યમાં પ્રયોગ કરે છે. ૪

પાતં જલે વિષ્ણુપદાપગાયાઃ પાતજ્જલે ચાપિનયેડ્વગાહમ્ ।
આચક્ષતે શુદ્ધિદમાપ્રસૂતેરાચક્ષતે રાગમધોશ્નજે ચ ॥ ૫ ॥

વિષ્ણુના ચરણમાંથી નીકળેલ ગંગાજળમાં પડતું અને પતંગલિ સુનિએ રચેલ વ્યાકરણબાધમાં સ્નાન કરતું, તેને વિદ્વાનો જન્મથી માંડીને શુદ્ધિ કરનાર અને મરણકાળ સુધી વિષ્ણુમાં રાગ આપનાર કહે છે. ૫

નૃણામનમ્યસ્તકળામૃદ્ધીશગિરં દુરાપા મુધરાજગોષ્ઠી ।
અમુદ્ધચાપશ્રુતિપદ્મતીર્થં મુદ્ધક્ષમેવોદ્ધતયોદ્ધસાર્થા ॥ ૬ ॥

ધનુર્વેદના અભ્યાસથી અબળવા હોય તેવા લોકો જેમ અત્યંત ઉદ્ધત યોદ્ધાઓના સમૂહવાળી મુદ્ધભૂમિમાં જઈ શકતા નથી, તેમ પતંગલિની વાણીનો-વ્યાકરણ મહાસાધ્યનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેવા લોકો મોટા વિદ્વાનોની સભામાં જઈ શકતા નથી. ૬

નાદીશૃતવ્યાકરણોપધાનામપાટર્થં વાચિ સુગાહ-
માસ્તે । કર્મસંશ્લિદુક્તે સુ પદે કર્થચિત્સ્વેરં વપુઃ
સ્તિચતિ વેપતે ચ ॥ ૭ ॥

જેમણે વ્યાકરણરૂપી ઉત્તમ ઔપદ લીધું ન હોય, તેમની વાણીમાં ગાદ મંદતા રહેલી હોય છે; કારણ કે તે જ્યારે માંડ માંડ એકાદ પદનું ઉચ્ચારણ શરૂ કરે છે ત્યારે તેમના શરીર પર પસીનો આવી જાય છે અને તેમનું શરીર કંપવા લાગે છે. ૭

શબ્દશાસ્ત્રમનંધીત્ય યઃ પુમાન્વસ્તુમિચ્છતિ વચઃ
સમાન્તરે । વદુમિચ્છતિ વને મદોત્કટં હસ્તિનં
કમલનાલતન્તુના ॥ ૮ ॥

શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ભણવા વિના જે સભામાં કાંઈ પણ વચન બોલવાને ઇચ્છે છે, તે વનમાં મદો-મત હાથીને કમળનાળના તાંતણાથી બાંધવા ઇચ્છે છે. ૮

વૈયાકરણુનિંદા

ટિલ્હાણચ્છદ્યસચ્ચુદ્ધસિદ્ધસોત્તમશિસિપ્થસ્થમિત્-
વસ્મસ્તાહશિચ્છુનાપુરતદ્વચ્છશ્ચોડ્યચોડ્યત્યાવિદિ ।
હોપાન્વોર્થલિટ્વદિરેચિયચિમં દાવાધ્વદાષ્ટેચ્ચદે-
રિત્યવ્દાનચિલાન્નયન્તિ કતિચિચ્છદાન્પઠન્તઃ કદ્દૂન્ ॥ ૯ ॥

કાનને અત્યંત કઠોર લાગે તેવા શબ્દોને બોલનારા વૈયાકરણ ધણું વર્ષો ગુમાવે છે; તે સૂત્રો આ રીતે છે:- ટિલ્હાણચ્છદ્યસચ્, ચુદ્, સિદ્ધલિ; તિલ્હાણસિપ્થસ્થમિત્-વસ્તા, હચિ ચ, છુના છુઃ, અત્ત હન્, શરોડિ, અચોડ-ન્યાવિદિ, હોનો જ્યોલિ, શુદિરેચિ, ચચિ મમ્, દાવાધ્વ-દાપ્, છે ચ, ટે: વગેરે. ૧

સૂત્રઃ પાણિનિનિર્મિતેર્દ્ધુતરૈર્નિપ્પાચ શબ્દાવલિં
વૈકુઠસ્તવમક્ષમા રચયિતું મિથ્યાપ્રમાઃ શાવ્દિકાઃ ।
પક્ષાન્નં વિવિધં શ્રમેણ વિવિધાપૂપામ્યસૂપાન્વિતં
મન્દામીનનુરુન્વતે મિતવલાનામ્પ્રાપ્તુમપ્યક્ષમાન્ ॥ ૧૦ ॥

પાણિનિનાં રચેલાં બધાં સૂત્રો યાદ કરીને, જેમણે શબ્દોની શ્રેણિ તૈયાર કરી છે; એવા ક્ષેત્ર શાવ્દિકો વિષ્ણુનું સ્તોત્ર રચવાની શક્તિ પણ ધરાવતા નથી, તે પછી તેમનો શ્રમ નફામો છે. ખરેખર, ઉત્તમ માલપૂડા અને વડાં વગેરે ભવભવતાનાં પકવાન ધણી કમથી બનાવ્યાં હોય; પણ જેમનામાં તેમને સુધવાની પણ શક્તિ ન હોય તેવા અલ્પ બળવાળા અને મંદ જડરાશિ-વાળા મનુષ્યોને માટે તે નફામાં છે. ૨

કુવ્યોઃકવ્યોષ્વોચ્ચસરિસસજુપોર્વિરામોડ્વસાન્
શરોડીત્યાદિશબ્દૈઃ સદસિંચિ શઠાઃ શાવ્દિકાઃ
પણ્ડિતાઃ સ્યુઃ । તેષાં કો વાપરાધઃ કથયત સતતં ચે
પઠન્તીદ્ ચોન્ત-ત્તાયવ્યાયવ્યાધિગધિગધિગધિકથવ્ય-
ચય્યેતિ શબ્દાન્ ॥ ૧૧ ॥

કુવ્યોઃકવ્યોષ્વોચ્, શ્વેવોષ્વલિ, સસજુપોઃકઃ । વિરામોડ-વસાન્ અને શરોડિ વગેરે કઠોર શબ્દો સભામાં બોલીને જે શબ્દ વૈયાકરણ પડિતો ગણાય, તે પછી યોન તથા યા, યથા, યથા, ધિગ, ધિગ, ધિગ, ધિગ, ધય, ધય

વગેરે શબ્દોને સભામાં વારંવાર બોલ્યા કરનારા ગાયકોને કેમ પડિતો નહિ કહેવા ? તેમનો શો અપરાધ છે ? ૩

નૈયાયિકપ્રશંસા

અદ્ભુતસ્તર્કપાથોધિરગાધો यस્ય વર્ષકઃ ।

અક્ષપાદોડતમઃસ્પૃષ્ટસ્વકલહ્લઃ કલાનિધિઃ ॥ ૧ ॥

તર્કશાસ્ત્ર એ તો અદ્ભુત અને અગ્રાધ એવા સમુદ્ર જેવું છે; જેમ ચંદ્ર સમુદ્રમાં ભરતી લાવે છે, તેમ કલાનિધિ અક્ષપાદ જોતમ નામના આચાર્ય તેમાં ભરતી લાવે છે. પરંતુ ચંદ્ર અને અક્ષપાદમાં ફેર શો છે ? એમાં તફાવત એટલો જ કે ચંદ્ર કલંકવર્ષણો છે અને તે ક્ષપાદ-રાત્રિને આપનાર છે-અંધકારના સ્પર્શ-વાળો છે, બ્યારે આચાર્ય કલંકરહિત છે, અંધકારરૂપ અજ્ઞાનના સ્પર્શથી રહિત છે અને અક્ષપાદ-રાત્રિને નહિ આપનાર છે. ૧

અપરીક્ષિતલક્ષણપ્રમાણિરપરામૃતપદાર્થસાર્થતત્ત્વૈઃ ।

અવશીકૃતજૈવ્યુક્તિજાલૈરભ્રમેતૈરનવીતતર્કવિચૈઃ ॥૨॥

લક્ષણ અને પ્રમાણની પરીક્ષા જેમણે કરી નથી; પદાર્થોનાં વધારા તરફ જેમણે ભૂલ્યાં નથી અને વાદો-ઓને છતી લેવાની યુક્તિઓની ભળ જેમણે મેળવી નથી, એવા તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસરહિત પુરુષોની જગત-ને કાંઈ જરૂર નથી. ૨

મોહં ભગદ્વિ વિમલીકુલેતે ચ યુદ્ધિ

સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।

શાસ્ત્રાન્તરાધ્યસનોયોગ્યતાયા યુનક્તિ

તર્કભ્રમો ન તનુતે કિમિદોપકારમ્ ॥ ૩ ॥

જેણે તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ઈમ ઉડાવ્યો છે, તેના મોહનો તે નાશ કરે છે, યુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, સંસ્કૃત પદના વ્યવહારની શક્તિને આપે છે અને ખીજા શાસ્ત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા વધારી આપે છે, એ રીતે તર્કશાસ્ત્ર કયા ઉપકારી કરતું નથી ? ૩

જ્ઞાનાધિરક્ષિચરણઃ કળમક્ષકશ્ચ

શ્રીપશ્ચિલોડ્યુદયનઃ સ ચ વર્ષમાનઃ ।

ગજેશ્વરઃ શશધરો ચઘ્વશ્ચ નચ્યા

ઘન્યેત્વ્યસ્થ્યત્ત્વ ઇમે હૃદયાન્ધકારમ્ ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનના સાગર એવા અક્ષપાદ, કુશલ, શ્રી પશ્ચિલ, ઉદયન, વર્ષમાન, ગજેશ્વર, શશધર અને ખીજા ધનુ નવીન પડિતોએ પોતાના પ્રયોગી હૃદયના અંધકાર અવરોધ્યા છે, દૂર કર્યા છે. ૪

પ્રાયઃ કાલ્યૈર્ગમિતવયસઃ પાણિનીયામ્બુરાસોઃ

સારસ્વત્યાપ્યપરિકલિતન્યાયશાસ્ત્રસ્ય પુંસઃ ।

વાદારમ્ભે વહિતુમનસો વાક્યમેકં સમાયાં

પ્રહ્લા જિહ્વા ભવતિ કિયતીં પશ્ય કટામવશ્યામ્ ॥૫॥

કાબ્યોના અભ્યાસથી જે પોતાનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવતા હોય છે અને પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રો ભણવામાં જેની વધ ચાલી અર્થ હોય છે, એવા પડિતોએ જે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, તે બ્યારે સભામાં વાદવિવાદ શરૂ થાય ત્યારે તેમને એકાદ વાક્ય પણ બોલવાનું મન થાય, તેપણ તેમની જીભ વાંકી થઈ ભય અને તે બોલી શકે નહિ; જુઓને તેમની અવસ્થા કેટલી કટકારી છે ? ૫

નૈયાયિકનિર્ણય

પરામૃતજ્ઞો લિહ્વાનિ વ્યમિચારવિચારકાઃ ।

તાર્કિકા યદિ વિદ્વાંસો વિદેઃ કિમપરાધ્યતે ॥ ૧ ॥

જે વારંવાર લિંગ-પદાર્થ લક્ષણ વગેરેના સાર જ્ઞેનાર અને વ્યભિચાર-વ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ દોષ વગેરેના વિચાર કરનાર તાર્કિક પુરુષો વિદ્વાન કહેવાય; તે વારંવાર લિંગનો સ્પર્શ કરતા અને વ્યભિચારનો વિચાર કરતા એવા જ પુરુષોને વિદ્વાન કેમ નહિ કહેવાય ? ૧

કર્કશતર્કવિચારવ્યગ્રઃ કિં વેત્તિ કાવ્યહૃદયાનિ ।

મામ્ય ઇવ છપિવિભ્રમઃ ચચ્છલનયનાવચોરહસ્યાનિ ॥૨

જેમ ચંચળ નયનવાળી મુંદરીના વચનનાં રહસ્યોને ખેતીમાં લાગેલો ગામડિયો સમજી શકે નહિ, તેમ જે કર્કશ તર્કશાસ્ત્રના વિચારમાં જ રૂબેસ એવા નૈયાયિક છે તે કાવ્યનાં હૃદયોને શી રીતે ઓળખી શકે ? ૨

ગુરોર્મિરઃ પચ્ચ દિનાન્યધીત્ય વૈદ્યાન્તશાસ્ત્રાણિ દિનચરં ચ ।

અમી સમાધાતવિતર્કવાદાઃસમાગતાઃ કુકુટપાદમિત્રાઃ ॥

ગુરુની વાણીને (ગીતાસાને) પાંચ દિવસમાં ભણી લઈને, વૈદ્યાશ્ત્રોને ત્રણ દિવસમાં પૂરાં કરીને અને તર્કશાસ્ત્રના વાદવિવાદોને સંઘવામાત્રથી ભણી લઈને પડિત બની ગયેલા અહો, આ તો કુકુટપાદ મિત્રજી પધાર્યા છે ! ૩

નૈયાયિકાનાં નલિનામ્બરણાં જનુર્ગતં રાસમ્-

ચિન્તૈવૈવ । તથાપિ વૈદ્યાસ્ત્વનસંનિવેશસ્તોતુઃ કવેઃ

કોડપિ વિશેષ એવ ॥ ૪ ॥

કુંભાર અને નૈયાયિક એ બંનેની આખી જિંદગી રાસજ-અર્ધમાંની ચિંતામાં ચાલી અર્થ, તે એના કરતાં વેશ્યાઓના સ્તનપ્રદેશની પ્રશંસા કરનાર કવિ કાંઈક ચંદે તો ખરો જ ! ૪

કૃતદુરિતનિરાકરણં વ્યાકરણં ચતુર્ધીરધીયાનઃ ।

બુધગણગણનાવસરે કનિષ્ઠિકાયાં પરં જયતિ ॥ ૩ ॥

જેણે અપશબ્દ બોલવારૂપી પાપનું નિરાકરણ કરેલું છે, એવા વ્યાકરણને લાગુનાર ચતુર બુદ્ધિવાળો પુરુષ બ્યારે વિદ્વાનોની ગણના શરૂ થાય છે ત્યારે કનિષ્ઠિકા આંગળીમાં આવીને જ ખીંગને છતી લે છે અર્થાત્ તે પહેલો આવે છે, ૩

સૂત્રં પાણિનિચદ્વં કલયનપુરુષઃ સમુદ્વહતિ મુદ્ગશીમ્ ।

વર્ણાદીનાં ધર્માન્વદ્વા વિધિવત્પ્રયુક્તેડસો ॥ ૪ ॥

જેમ યુવાન પુરુષ પાણિ-નિચદ્વ હાથ પર પાધેલ એવા સૂત્ર-મંગલ સૂત્રને ધારણ કરે છે અને મુદ્ગશીમ સારા નરનવાળા યુવતી સાથે લગ્ન કરે છે; ત્યાર બાદ વર્ણ અને વાશ્રમના ધર્મોને ભણીને, તે પુરુષ વિધિવત્ આચરણ કરે છે તેમ પાણિનિ-વદ્વ સૂત્ર પાણિનિ યુનિના રચેલા સૂત્રોને બરાબર ધારણ કરનાર પુરુષ મુદ્ગશીમ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિને જોનારી વિવેકબરી દષ્ટિને ધારણ કરે છે અને વર્ણ વગેરેનાં લક્ષણો, ધર્મો ભણીને તેનો વિધિવત્ વાક્યમા પ્રયોગ કરે છે. ૪

પાતં જલે વિષ્ણુપદાપગાયાઃ પાતજ્જલે વાપિ નયેડવગાહમ્ ।

આચક્ષતે શુદ્ધિદમાપ્રસૂતેરાચક્ષતે રાગમધોજ્જતે ચ ॥ ૫ ॥

વિષ્ણુના ચરણમાથી નીકળેલ ગંગાજળમાં પડવું અને પત્તજલિ યુનિએ રચેલ વ્યાકરણભાષ્યમાં રનાન કરવું, તેને વિદ્વાનો જન્મથી માંડીને શુદ્ધિ કરનાર અને મરણકાળ સુધી વિષ્ણુમાં રાગ આપનાર કહે છે. ૫

નૃગામનમ્યસ્તકળામૃદીશગિરાં દુરાપા બુધરાજગોષ્ઠી ।

અબુદ્ધચાપશ્ચિત્પદ્મતીનાં બુદ્ધશ્મેવોદ્ધતયોદ્ધસાથી ॥ ૬ ॥

ધનુર્દેવના અબ્યાસથી અજાણ્યા હોય તેવા લોકો જેમ અત્યંત ઉદ્ધત યોદ્ધાઓના સમૂહવાળી બુદ્ધભૂમિમાં જઈ શકતા નથી, તેમ પત્તજલિની વાણીનો-વ્યાકરણ મહાભાષ્યનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેવા લોકો મોટા વિદ્વાનોની સભામાં જઈ શકતા નથી. ૬

નાઙ્ઘ્રીટુતવ્યાકરણોપધાનામપાટર્વં વાચિ સુગાઢ-
માસ્તે । કર્મિશ્ચિદુક્તં તુ પદે કર્થચિત્ત્વૈરં વપુઃ
સ્વિચતિ વેપતે ચ ॥ ૭ ॥

જેમજે વ્યાકરણરૂપી ઉત્તમ ઓપધ લીધું ન હોય, તેમની વાણીમાં ગાંઠ મંદા રહેલી હોય છે; કારણ કે તે બ્યારે માંડ માંડ એકાદ પદનું ઉચ્ચારણ શરૂ કરે છે ત્યારે તેમના શરીર પર પસીના આવી જાય છે અને તેમનું શરીર કંપવા લાગે છે. ૭

શબ્દશાસ્ત્રમનધીત્ય યઃ પુમાન્વત્તુમિચ્છતિ વચઃ
સમાન્તરે । વદ્ધુમિચ્છતિ વને મદોત્કટં હસ્તિનં
કમલનાલતત્તુના ॥ ૮ ॥

શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ભણ્યા વિના જે સભામાં કાંઈ પણ વચન બોલવાને ઇચ્છે છે, તે વનમાં મદાન-મત હાથીને કમળનાળના તાંતણાથી બાંધવા ઇચ્છે છે. ૮

વૈયાકરણનિંદા

દિદ્વદ્વાનચ્ચયસચ્ચુદ્વદ્વસિદ્ધસોસ્તિપ્રસિદ્ધસિવ્યથમિવ
યસ્મસ્તાદ્દશિષ્યપુનાપુરતદ્વચ્ચદ્વોડ્યચોડ્યન્યાદિદિ ।
હોપાવ્યોર્વેલિટ્વદ્વિરેચિયચિમં દાયાદ્વદ્વાલ્લેષ્ટે-
રિત્યદ્વાનચિલાન્નયન્તિ કતિચિન્નચ્ચદ્વાનપત્તનઃ કદ્દુર્ ॥

કાનને અત્યંત કઠોર લાગે તેવા શબ્દોને બોલનારા વૈયાકરણ ધણાં વર્ષો ગુમાવે છે; તે સૂત્રો આ રીતે છે:-
દિદ્વદ્વાનચ્ચયસચ્, ચુદ્, દસિદ્વસો, તિત્તસક્તિસિવ્યથમિવ-
સસ્તા, હશિ ચ, હુના હુન; અત્ત દન્, દારગોડિ, અત્તોડ-
ન્યાદિદિ, હોપા વ્યોર્લિ, ટ્વદ્વિરેચિ, યચિ મમ્, દાયાદ્વ-
દાર્, છે ચ, ટે: વગેરે. ૧

સૂત્રઃ પાણિનિનિર્મિતૈર્દ્વદ્વચૈર્નિર્ણયાદ્ શબ્દાલ્લિ
વૈકુળ્લસ્તવમક્ષમા રચયિતું મિથ્યાશ્રમાઃ શાવ્દિકાઃ ।
પકાગ્નં વિવિધં શ્રમેણ વિવિધાપૂપાપ્રયસૂપાન્વિતં
મન્દામીનનુરુચ્ચતે મિતવલ્લાનાપ્રાપ્તુમપ્યક્ષમાન્ ॥ ૨ ॥

પાણિનિના રચેલા બધા સૂત્રો યાદ કરીને, જેમણે શબ્દોની શ્રેણી તૈયાર કરી છે; એવા કઠોરા શાબ્દિકો વિષ્ણુનું સ્તોત્ર રચવાની શક્તિ પણ ધરાવતા નથી, તો પછી તેમનો શ્રમ નફામો છે ખરેખર, ઉત્તમ માલપૂકા અને વડા વગેરે ભતભતનાં પકવાન ધણા શ્રમથી બનાવ્યા હોય; પણ જેમનામાં તેમને સંધવાની પણ શક્તિ ન હોય તેવા અત્પ બજવાળા અને મંદ જડરાસિ-
વાળા મનુષ્યોને માટે તે નફામાં છે. ૨

કુપ્ચોઽઽપૌચશેષોઽપ્યસલિસસજુપોઽર્ધિરામોઽવસાન્તં
શવ્વોડટીત્યાદિશબ્દૈઃ સવસિ યદિ શઠાઃ શાવ્દિકાઃ
પળિહતાઃ સ્યુઃ । તેપાં કો વાપરાધઃ કથયત સતતં યે
પઠ્ઠતીહ થોન્ત-ત્તાથચ્ચાયચ્ચ્યાધિગધિગધિનયચ્ચ-
યચ્ચેતિ શબ્દાન્ ॥ ૩ ॥

કુપ્ચોઽઽપૌ ચ, શેષોઽપ્યસલિ, સજુપો યઃ । વિરામોઽ-
વસાન્મ અને શવ્વોટિ વગેરે કઠોર શબ્દો સભામાં બોલીને
જે શઠ વૈયાકરણ પડિતો ગણાય, તો પછી થોન્ તથા
યા, થયા, થયા, ધિગ, ધિગ, ધિગ, ધિગ, થય, થયા

વગેરે શબ્દોને સહામાં વારંવાર બોલ્યા કરનારા ગાયકોને ક્રમ પડિતો નહિ કહેવાય ? તેમનો શો અપરાધ છે ? ૩

નૈયાયિકપ્રશંસા

અદ્ભુતસ્તર્કપાથોધિરગાથો ચસ્ય વર્ધકઃ ।

અક્ષપાદોડતમઃસ્પૃષ્ટસ્ત્વકલઙ્કઃ કલાનિધિઃ ॥ ૧ ॥

તર્કશાસ્ત્ર એ તો અદ્ભુત અને અગાધ એવા સમુદ્ર જેવું છે; જેમ ચંદ્ર સમુદ્રમાં ભરતી લાવે છે, તેમ કલાનિધિ અક્ષપાદ ગોતમ નામના આચાર્ય તેમાં ભરતી લાવે છે. પરંતુ ચંદ્ર અને અક્ષપાદમાં ફેર શો છે ? એમાં તફાવત એટલો જ કે ચંદ્ર કલંકવાળો છે અને તે ક્ષપાદ-રાત્રિને આપનાર છે-અંધકારના રૂપરૂપિણ છે, બ્યારે આચાર્ય કલંકરહિત છે, અંધકારરૂપ અજ્ઞાનના રૂપરૂપી રહિત છે અને અક્ષપાદ-રાત્રિને નહિ આપનાર છે. ૧

અપરીક્ષિતલક્ષણપ્રમાણેરપરામૃદ્વપદાર્થસાર્યતત્ત્વૈઃ ।

અવશીકૃતજૈત્રયુક્તિજાલૈરભમેતૈરનવીતતર્કવિચૈઃ ॥ ૨ ॥

લક્ષણ અને પ્રમાણની પરીક્ષા જેમણે કરી નથી; પદાર્થોનાં યથાર્થ તત્ત્વો જેમણે ભૂખ્યાં નથી અને વાદો-ઓને છૂતી લેવાની યુક્તિઓની ભાળ જેમણે મેળવી નથી, એવા તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસરહિત પુરુષોની જગત-ને કાંઈ જરૂર નથી. ૨

મોહં રુણદ્વિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ

સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।

શાસ્ત્રાન્તરાખ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ

તર્કશ્રમો ન તનુતે કિમિદોપકારમ્ ॥ ૩ ॥

જેણે તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેના મોહનો તે નાશ કરે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, સંસ્કૃત પદના વ્યવહારની શક્તિને આપે છે અને બીજાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા વધારી આપે છે, એ રીતે તર્કશાસ્ત્ર કયા ઉપકારી કરતું નથી ? ૩

જ્ઞાનાધિપરિક્ષિચરણઃ

શ્રીપક્ષિલોડ્યુદયનઃ સ ચ વર્ધમાનઃ ।

ગદ્ગેશ્વરઃ શશપરો બહવશ્ચ નવ્યા

પ્રત્યૈર્વ્યર્થન્યત્ત ઇમે હૃદયાન્ધકારમ્ ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનના સાગર એવા અક્ષપાદ, કણ્ઠપાદ, શ્રી પક્ષિલ,

ઉદયન, વર્ધમાન, ગદ્ગેશ્વર, શશપર અને બીજા ધ્યુત

નવીન પંડિતોએ પોતાના પ્રયોધી હૃદયના અંધકાર

અવરોધા છે, દૂર કર્યા છે. ૪

પ્રાચઃ કાવ્યૈર્ગમિતવયસઃ પાણિનીયામ્બુરાસોઃ

સારક્ષર્યાપ્યપરિકલિતન્યાયશાસ્ત્રસ્ય પુંસઃ ।

વાદારમ્ભે વદિતુમનસો વાક્યમેકં સમાયાં

પ્રજ્ઞા જિજ્ઞા ભવતિ કિયતીં પદ્ય કટ્ટામવશ્યામ્ ॥ ૫ ॥

કાવ્યોના અભ્યાસથી જે પોતાનો બવહાર સારી રીતે ચલાવતા હોય છે અને પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રો ભણવામાં જેની વધુ ચાલી ગઈ હોય છે, એવા પંડિતોએ જે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, તો બ્યારે સહામાં વાદવિવાદ શરૂ થાય ત્યારે તેમને એકાદ વાક્ય પણ બોલવાનું મન થાય, તોપણ તેમની જીભ વાંકી થઈ જાય અને તે બોલી શકે નહિ; જુઓને તેમની અવસ્થા કેટલી કષ્ટકારી છે ? ૫

નૈયાયિકનિર્દેશ

પરામૃશન્તો લિજ્ઞાનિ વ્યમિચારવિચારકાઃ ।

તાર્કિકા યદિ ચિદ્વાંસો વિદૈઃ કિમપરાધ્યતે ॥ ૧ ॥

જે વારંવાર લિંગ-પદાર્થ લક્ષણ વગેરેના સાર જોનાર અને વ્યભિચાર-વ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ દોષ વગેરેના વિચાર કરનાર તાર્કિક પુરુષો વિદ્વાન કહેવાય; તો વારંવાર લિંગનો રૂપરૂપ કરતા અને વ્યભિચારનો વિચાર કરતા એવા બીર પુરુષોને વિદ્વાન ક્રમ નહિ કહેવાય ? ૧

કર્કશતર્કવિચારવ્યગ્રઃ કિં વેત્તિ કાવ્યહૃદયાનિ ।

પ્રામ્યં ઇવ કૃપિવિભ્રમઃ ચચ્છલનયનાવચોરહસ્યાનિ ॥ ૨ ॥

જેમ ચંચળ નયનવાળા સુદરીના વચનનાં રહસ્યોને ખેતીમાં લાગેલો ગામડિયો સમજી શકે નહિ, તેમ જે કર્કશ તર્કશાસ્ત્રના વિચારમાં જ રૂબેસ એવા નૈયાયિક છે તે કાવ્યના હૃદયોને શી રીતે ઓળખી શકે ? ૨

ગુતોર્ગિરઃ પદ્મ દિનાન્યધીત્ય વેદાન્તશાક્ષાણિ દિનત્રયં ચ ।

અમી સમાગ્રાતવિતર્કવાદાઃસમાગતાઃકુકુટપાદમિત્રાઃ ॥

ગુરુની વાણીને (મીમાંસાને) પાંચ દિવસમાં ભણી લઈને, વેદશાસ્ત્રોને ત્રણ દિવસમાં પૂરાં કરીને અને તર્કશાસ્ત્રના વાદવિવાદોને સ્થંધવામાંથી ભણી લઈને પંડિત બની ગયેલા અહો, આ તો કુકુટપાદ મિત્રજી પદાર્થો છે ! ૩

નૈયાયિકાનાં નલિનામ્બરણાં જનુર્ગતં રાસભ-

ચિન્તનૈવ । તથાપિ વેદ્યાસ્તનસંનિવેશસ્તોતુઃ કવેઃ

કોડપિ વિન્નોપ ય્વ ॥ ૪ ॥

કુલ્હાર અને નૈયાયિક એ બંનેની આખી જિંદગી રાસભ-પ્રદર્શની ચિંતામાં ચાલી રહી, તો એના કરતાં વેદશાસ્ત્રોના સ્તનપ્રદેશની પ્રથંસા કરનાર કવિ કાંઈક ચઢે તો ખરો જ ! ૪

ન જિમ્મવાપ્રાયં સ્થુશતિ ન તદ્દ્વન્ન્યપિ સઠ્કત્
પુરાણં નાદત્તે ન ગણયતિ કિં ચ સ્મૃતિગગમ્ ।
પઠ્યશુકતં તર્કં પરપરિમવાયોંકિમિરસૌ
નયત્યાયુઃ સર્વં નિહતપરલોકાર્થયતનઃ ॥ ૫ ॥

‘ખીન્ન વાદીઓને કેમ પરાભવ થાય’ એ બ
હેતુથી જે શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરે છે, તે
નૈયાયિક પોતાનું આશુ આયુષ્ય એજ ગ્રામ્ય છે અને
તેના પરલોક મારેના પુરુષાર્થ પણ નહીં બધું જાય છે.
તે વેદને તો સૂંધતા જ નથી, વેદનાં છ અંગ (શિક્ષા,
કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્તિ, ઇંદ અને ન્યોતિષ) ને અડકતા
જ નથી. પુરાણને તો સ્વીકારતો જ નથી અને સ્મૃતિ-
ઓના સમહતે પણ ગણ્યતા નથી. ૫

પ્રયત્નૈસ્તોકૈઃ પરિચિતકુતર્કપ્રકરણાઃ

પરં વાચોવશ્યાન્કતિપયદૌષાન્વિદ્યતઃ ।

સમાયાં વાચાટાઃ શ્રુતિકન્દુ રટન્તો ઘટપટાન્

ન લજ્જન્તે મન્દાઃ સ્વયમપિ તુ જિહેતિ વિયુષઃ ॥ ૩ ॥

જેમણે ઘણા પ્રયત્નો કરીને ખોટા તર્કનાં પ્રકરણો
માદ કરી લીધાં છે, ખીન્નની વાણીને વશ કરે એવાં
પદોના સમૂહ જે સદા રચતા હોય છે અને જેઓ કાનને
કડવા લાગે, તેવા ‘ઘટ પટ’ વગેરે શબ્દો સજ્જામાં
બોલે છે, એવા વાચાળ નૈયાયિકા બને લજ્જાતા નથી.
શ્વાસેસ્ય જે વિદ્વાન હોય, તેને તો આ કાર્યથી
આપોઆપ શરમ આવે. ૬

કર્મનજ્ઞચિચારણાં વિજહતો મોગાપર્વપ્રદાં

ઘોષં કંચન કળ્લશોપફલકં કુર્વન્નયમી તાર્કિકાઃ ।

પ્રત્યક્ષં ન પુનાતિ નાપહરતે પાપાનિ પીલુચ્છટા-

વ્યામિત્તૈર્થતિ નૈવ પાત્તુનિતિર્નૈ પક્ષતા રક્ષતિ ॥

મોગ અને મોક્ષને આપનાર એવાં પોતાનાં કર્મોની
અને પરબ્રહ્મની ચિંતા જેમણે છોડી દીધી છે; એવા
નૈયાયિક પુરોષ એવા શબ્દો રચ્યા કરે છે, જેનું કંઈક
શોષણ વિના ખીન્ન ડાઈ ફળ નથી. તે માણસો ભણતા
નથી કે, ‘પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રાપ્તિને પવિત્ર કરતું’ નથી.
પરમાણુઓને સમુદાય પાપોને હરતો નથી. અવ્યાપ્તિ
રક્ષણ કરતી નથી. અનુમિતિ પાલન કરતી નથી અને
પક્ષતા કાઢીને બચાવતી નથી. ૭

તુદ્ધઃ કોડપિ વિશિષ્ટધીર્ગનુમિતૌ ન જ્ઞાનયુગ્મં મરુ-
ત્વાચો નેતિ ચ મોષવાદમુરચરા નૈયાયિકાશ્ચેદ્ બુધાઃ ।

મેપસ્યાજ્ઞમિત્વલ્લં વલ્લિમુજો દન્તાઃ કિયન્તસ્તથે-

સ્ત્યેવં સંતતચિન્તનઃ શ્રમજુષો ન સ્યુઃ કથં પળિહતાઃ ॥

‘વ્યાપ્તિ એટલે શું’ કે વિશિષ્ટ એવા પક્ષધર્મપણાતું
જે જ્ઞાન, તેનાથી વિશિષ્ટ એવા હેતુ;’ અનુમિતિમાં
પહેલાં કહેવા એવા બે અંશ નથી આવતા અને તે
આમડી વગેરે ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ નથી;’ આ રીતે જે
લોકો નિષ્ફળ વાદ કરે છે, તે વાચાળ નૈયાયિકાને જે
પંડિત ગણી શકાય તો પક્ષી ‘મેકાના અંકડાશબ્દ’
વજન કેટલા પલનું હોય છે અને કાગડાને કેટલા દાંત
હોય છે? એ રીતેના વિચાર કરવાના શ્રમવાળા પુરુષોને
શા માટે પંડિત ન કહેવા? ૮

સાચુ વ્યાકરણં હિતાય વિશદં કાઠ્યં પિકીર્ગતિવન્
મીમાંસા શ્રુતિતત્પરા તદ્દનુગં સાંખ્યં સપાત્તજ્ઞમ્ ।

સ્વં તુ ન્યાયવિશુદ્ધૈર્દિકત્રિયિગ્યાકોપવૌદ્ધાગમ-

વ્યાચાતાય નિગૂઢતર્કગહન કમોદમાપાસ્યસિ ॥ ૯ ॥

વ્યાકરણ શબ્દ સાધવામાં ઉપયોગી છે, કાઠ્ય
કાયદના જ્ઞાનની જેમ ઉચ્ચવળ બનીને હિતકારી છે,
મીમાંસા વેદમાં તત્પર છે, પાતંજલ સહિત સામ્ય-
શાસ્ત્ર પણ વેદને અનુસરનાર છે; પરંતુ જે બૌદ્ધશાસ્ત્ર
શબ્દ વૈદિક વિધિના વિરોધને માટે ગ્રાહ્ય છે, તે શાસ્ત્રનું
ખંડન કરવા માટે તમારે પ્રયત્ન છે; પરંતુ હે ગૂઢ
તર્કને રચનાર નૈયાયિકા! તેથી તમને શા આનંદ
થવાનો છે? ૯

હે હે મિત્ર જિતા મયાતિવલિનો વિમાન્ ધનં પાર્જિતં
લેપેભ્યઃ શરયન્નદ્વાનમપિ સત્સંપાદિતં મૂરિશઃ ।

અન્યાશ્વાપિ કૃતાઃ સુતર્કઘટકાઃ શાસ્ત્રાણિ સંદૂષ્ય વૈ

સોડ્દં તર્કવિમૂષ્ણોડ્ય ગહને ધાત્રા શૂગલઃ કૃતઃ ॥

(શિયાળ કહે છે:) હે હે મિત્ર! અત્યંત બળવાન

એવા ઘણા શાસ્ત્રજ્ઞોને છતી લઈને મેં ધન મેળવ્યું
હવે બાકી રહેલા કેટલાય શાસ્ત્રજ્ઞો શંકેથી મેં ઘણી
વાર શરયનું દાન પણ મેળવ્યું હતું. શાસ્ત્રોને દૂષિત
કરે એવા તર્કને ધટાવનાર ઘણા ગ્રંથો પણ મેં રચ્યા
હતા; પણ તે બધાના પરિણામે વિદ્યાતાએ આ ગહન
વનમાં અને તર્કના આભૂષણરૂપ એવા શિયાળોને જન્મ
આપ્યો છે. ૧૦

મીમાંસકપ્રશંસા

મગવદનમ્યુપામનં દૈવતચૈત્તન્યનિહત્તવશ્ચૈવામ્ ।

કર્મશદ્ધાવર્ચકતત્ત્વાધ્યાન્યપ્રદર્શનાયૈવ ॥ ૧ ॥

‘લોકીની શ્રદ્ધા કર્મ કરવામાં વધે અને કર્મની
પ્રધાનતા બતાવાય’ એ બે શિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવા
માટે જ મીમાંસક ભગવાનનો સ્વીકાર કરતા નથી અને
‘દેવમાં ચૈતન્યનો લોપ છે’ એમ બતાવે છે. ૧

આગમરૂપવિચારિણ્યધિકરણસહસ્રશિક્ષિતવિપક્ષે ।

સ્વામિનિ જૈમિનિયોગિન્યુપરજ્યતિ દ્વયમસ્મદીયમિદમ્ ॥

જેમણે વેદશાસ્ત્રના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે અને જેમણે હનુરે અધિકરણોની રચના કરીને સામા પક્ષને શિક્ષા કરી છે, એવા સ્વામીશ્રી જૈમિનિ યોગીને વિષે અમારું હૃદય પ્રીતિ ધરાવે છે. ૨

શવરકુમારિલુગુરવો મળ્ડનભવદેવપાર્યસારચયઃ ।

અન્યે ચ વિશ્વમાન્યા જયન્તિ સંત્રાયમાળતન્ત્રાસ્તે ॥૩

શબર, કુમારિલ ભટ્ટ, શુર (પ્રભાકર), મંડનામિત્ર, ભવદેવ, પાર્યસારથિ (શાસ્ત્રદીપિકાનો કર્તા) અને ખીમ વિશ્વને માન્ય એવા આચાર્યો વિજ્ઞાન પામે છે; જેમણે તંત્રશાસ્ત્ર અને કર્મકાંડનું રક્ષણ કર્યું છે. ૩

નૈયાયિકા વા નનુ શાશ્વિકા વા ત્રયોશિરસુ
શ્રમશાલિનો વા, વાદાહવે વિવ્રતિ જૈમિનીયન્યાયો-
પરોષે સતિ મૌનસુદામ ॥ ૪ ॥

જ્યારે વાદવિવાદનું શુદ્ધ શરૂ થાય, ત્યારે જો જૈમિનીય ન્યાયને અનુસરીને યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ આપવામાં આવે તો તે વખતે બધા જ મોન સુદાને ધારણ કરે; પછી નૈયાયિકા હોય, શબ્દશાસ્ત્રી વૈયાકરણ હોય કે વેદોના મરતકરૂપ વેદાંતમાં શ્રમ કરનાર હોય. ૪

આદૌ ધર્મે પ્રમાણં વિવિષવિધિમિદાશેપતાં ચ પ્રયુક્તિ
પૌર્વાપર્યાધિકારૌ તદનુ વહુવિધં ચાતિદેશં તથોદમ્ ।
વાર્ધં તત્ત્વં પ્રસક્તં નયમનયશ્ચતઃ સમ્યગાલોચયદુર્યો
મિત્રા મીમાંસકેભ્યો વિદ્યયતિ ભુવિ કે સાદરં વૈદરક્ષામ્ ॥

જેમણે સૌથી પહેલા વેદ અને ધર્મની રક્ષાને માટે, પ્રમાણ, જાતજાતની નિધિઓના સમગ્ર ભેદ, યુક્તિ અથવા પ્રયોગ, પૂર્વાપર અધિકાર, અનેક પ્રકારના અતિ-દેશ, ભેદ (તર્ક), બાધ, તંત્ર, પ્રસંગ અને નય એ રીતે સેંકડો અન્યાયો સાથે સારી રીતે જેમણે વિચાર કર્યો છે, એવા મીમાંસકો સિવાય ખીમ કયા પુરુષોએ આ જગતમાં વેદની રક્ષા કરી છે? ૫

મીમાંસકેનિંદા

તે મીમાંસાશાસ્ત્રલોકપ્રસિદ્ધાઃ સર્વેર્ણાં સેહિરે
નૈવ સત્તામ્ । ચૈતન્યસ્વાપદનયં દેવતાનાં ચક્રુર્વિંશં
નશ્વરં મન્યમાનાઃ ॥ ૧ ॥

જેમણે મીમાંસાશાસ્ત્રથી લોકમાં પોતાની પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, એવા મીમાંસક પુરુષો સર્વે અપિયુનિઓની સત્તાને સડન કરી શક્યા નથી; એટલે તેઓ વિશ્વને નાશ-વંત મારનાર બનીને દેવો અને ચૈતન્યનો લોપ કરે છે. ૧

મીમાંસકાઃ કતિચિદ્વ મિલન્તિ

વેદપ્રામાણ્યસાધનકૃતોઽપિ ન તેઽભિવન્ધ્યાઃ ।

સદ્ગોપિતોઽયુપનિપદ્ધિરણેપશેષી

બ્રહ્મૈવ નામ્યુપમતઃ પુરુષોત્તમો યઃ ॥ ૨ ॥

જેને ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરેલ છે અને સર્વ પ્રતીત થતા પદ્યોને અંતે જે પોતે અવ-શેષરૂપે રહે છે; એવા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને જેમણે મેળવ્યા નથી અને છતાં પણ વેદના પ્રામાણ્યને ફક્ત એક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે; એવા કેટલાક મીમાંસકો આ લોકમાં ભ્રમા થયેલા છે; પરંતુ તેઓ વંદન કરવાને યોગ્ય નથી. ૨

વૈદ્યપ્રશંસા

શુરેરધીતાશિલચૈવવિદ્યઃ પીયુષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।
ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ, શુદ્ધોઽધિકારી મિપગીદશઃ
સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

શુર પાસેથી બધા પ્રકારની વૈદ્યવિદ્યાને જેણે બાણી છે, જે હાથમાં અમૃતને ધારણ કરનાર સાક્ષાત્ ધનવંતરિ સમાન છે (એટલે આરોગ્ય આપી શકે છે), જે ચિકિત્સાની સર્વ ક્રિયાઓમાં કુશળ છે; જેને કાંઈની સ્પૃહા નથી, જે ધૈર્ય ધારણ કરનારો છે, જે કૃપાથી ભરપૂર અને હૃદયથી શુદ્ધ છે, એ જ ખરો વૈદ્ય છે. ૧

રાગાદિરોગાન્સતતાનુપત્તનશેપકાયપ્રસ્તુતાનશેપાન્ ।
ઔત્સર્યમોદારતિવાજ્ઞપાન, ચોઽપૂર્વવૈચાય નમોઽસ્તુ
તસ્મૈ ॥ ૨ ॥

જે સદા માટે લાઘુ પડેલા છે, જે આખા શરીરની અંદર દેહાઈ ગયા છે, જે અવિચારી સાહસ, મોહ અને અસંતોષને વધારનારા છે; એ પ્રકારના સધળા શરીરના અને મનના રોગોને જેણે દૂર કર્યા છે, એવા કોઈ અપૂર્વ વૈદ્યને અને શુરને નમસ્કાર હો. ૨
અન્યાનિ શાસ્ત્રાણિ વિનોદમાર્ગ, પ્રાપ્તેષુ વા તેષુ ન તૈશ્વ
ક્રિન્તિ । ચિકિત્સિતવ્યોતિપમન્ત્રવાદાઃ, પદે પદે
પ્રત્યયમાવહન્તિ ॥ ૩ ॥

ખીમ બધાં શાસ્ત્રો તો વિનોદ કરવા પૂરતા છે; તે ભરવાં હોય, તેપણુ ભરે અને ન ભરે તેથી નુકસાન નથી; પરંતુ વૈદ્ય, જ્યોતિષ અને મંત્રશાસ્ત્ર એ તો પગલે પગલે ઉપયોગી છે. ૩

માનોષિ વૈદ્યકમયાપિ મહામયેષુ પ્રાપ્તેષુ ચો મિપગિતિ
પ્રથિતસ્તમેવ । આકારયત્યખિલ એવ વિદોપદર્શી
લોકોઽપિ તેન મિપગેષુ ન દૂષણીયઃ ॥ ૪ ॥

‘વેદકશાસ્ત્ર બાણુ’ નહિ’ એમ કહેવાય છે; પણ બ્યારે મોટા રોજો આવીને ઊભા રહે છે, ત્યારે બધા લોકો અને વિશેષ સમલ્ય માણસ પણ પ્રસિદ્ધ એવા વેદને જ બોલાવે છે; માટે કાંઈએ વેદનો દોષ કાઢવો નહિ. ૪

મસ્તે દુ.સહવેદનાકવલિતે મમે સ્વરેડન્તર્ગલે
સપ્તાયં ચરવાયકેન ચ તનોં તાન્તે દ્વીપીકવ્રજે ।

દૂતે ઘન્યુજને કૃતપ્રલપને ધૈર્ય વિધાતું પુનઃ

કઃ શક્તઃ કલિતામયપ્રશમનો વૈષાત્પરો વિચિતે ॥૫॥

અસહ્ય વેદનાથી મસ્તક ધેરાયું હોય, સ્વર ગળાની અંદર ખેસી ગયો હોય, બ્વરને કારણે શરીર તપી ગયું હોય, ઇંદ્રિયોનો સમૂહ ગ્લાનિ પામી રહ્યો હોય અને સગા-સંબંધીઓને ખેદથી વિલાપ કરતાં હોય; તે વખતે રોજને શમાવનાર વેદ પિના બીજે કયો પુરષ ધૈર્ય આપવાને શક્તિમાન છે? ૫

ખ્રાન્તા વેદાન્તિનઃ કિં પઠથ શતતયાચાપિ પાદૈતવિચાં
પૃથ્વીતત્સ્વે લુઠન્તો વિમૃશથ સતતં કર્કશસ્તાર્કિકાઃ કિમ્
વૈર્દનાનાગમૈઃ કિં ગ્લપયથ દ્વદયં ઓત્રિયાઃ ધ્રોવશ્લે-
ષેદં સર્વાનવચં વિચિનુત શરણં પ્રાણસંપ્રીણનાય ॥૬॥

હે વેદાંતીઓ! તમે તો શકતાને કારણે ભાંત થયા છો અને છતાં કેમ હજી સુધી અદ્વૈતવિદ્યા ભણી રહ્યા છો? હે કઠોર તાર્કિકો પૃથ્વીના તત્ત્વમાં આગળાયા કરતા એવા તમે હમેશાં શું વિચારી રહ્યા છો? હે વેદિયાઓ! કાનને થળ પેદા કરે એવા અનેક પ્રકારના વેદમંત્રોથી તમે શા માટે હૃદયને દુઃખી કરો છો? હવે તો તમે, બધા કરતા નિર્દોષ એવા વેદને શરણે જાઓ; એ તમારા પ્રાણોને પ્રસન્ન કરશે. ૬

કુવેદનિંદા

વૈદરાજ નમસ્તુભ્યં યમરાજસહોદર ।

યમસ્તુ હરતિ પ્રાણાન્યથઃ પ્રાણાન્ધનાનિ ચ ॥ ૧ ॥

હે વૈદરાજ! તમને નમસ્કાર, તમે તો યમરાજના સગા ભાઈ છો. યમરાજ તો એકલા જ પ્રાણ લઈ લે છે પણ તમે પ્રાણ તેમ જ ધન બન્નેને લઈ લો છો. ૧

વૈદરાજ નમસ્તુભ્યં ક્ષપિતારોપમાનવ ।

ત્વયિ વિન્યસ્તમારોડ્યં કૃતાન્તઃ સુહમેષ્વે ॥ ૨ ॥

હે વૈદરાજ! તમને નમસ્કાર છે. તમે બધા માથુસોનો નાશ કરનારા છો; અને એ જ કારણે તમારે માથે ભાર મૂકીને યમરાજ સુખેથી રહે છે. ૨

ચિતાં પ્રવલિતાં દટ્વા વૈચો વિસ્મયમાગતઃ ।

નાહં ગતો ન મે પ્રાતા કરચેદં દસ્તલાપચમ્ ॥ ૩ ॥

ચિતાને સંગતી જોઈને બહારગામથી પાછા ફરતા વૈદરાજ વિસ્મય પામી ગયા કે, ‘હું’ પોતે ગયો નથી અને મારે ભાઈ પણ ગયો નથી ત્યારે આ કોની હાથચાલાશ? (અર્થાત્ અમે બે ભાઈ સિવાય બીજા કોની આ માથુમતું મૃત્યુ થવામાં હાથ-ચાલાકી હશે?)’ ૩

કપાયૃપવાસેષ્ઠ કૃતામુદ્ઘાતતાં નૃણાન્ ।

નિર્જોષઘટતાં વૈચો નિવેચ હરતે ધનમ્ ॥ ૪ ॥

કપાય વગેરે પીવાથી અને ઉપવાસ વગેરે કરવાથી બ્યારે લોકો નીરોગી બને ત્યારે વેદ જણાવે કે, ‘આ તો મારી આપેલી દવાથી ફાયદો થયો’ અને એમ કહીને તે એમનું ધન છાંટી લે છે. ૪

અજ્ઞાતશાસ્ત્રસદ્ભાવાન્દાશ્રમાત્રપરાયણાન્ ।

ત્યજેદ્દારાદ્વિપમ્પાગાન્પાશાન્વૈવસ્વતાનિવ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રના યથાર્થ તત્ત્વને નહિ બાણુનારા અને ફક્ત શસ્ત્રક્રિયા એટલે વાદકાપમાં જ હમેશા લાગેલા એવા ગળાના ફાસારૂપ યમરાજના પાશ જેવા દુષ્ટ વેદોનો દરથી જ લાગ કરવો. ૫

મિથ્યૌપધૈર્હન્ત મૃપાકપાયૈરસદ્ભલેશ્વરિયયાર્થતેલેઃ ।

વૈચા ઇમે સન્નિતરુણવર્ગાઃ પિચન્દભાન્દે પરિપૂર્યન્તિ ॥

નકામાં ઓપધોથી, ખોટા કાઢાથી, અસહ્ય આટણો-થી અને સારી રીતે નહિ બનેલાં એવાં તેલોથી રોગીઓના વર્ગને કળનારા વેદો પોતાનાં ઉદરથી પાત્રને ભરી રહ્યા છે. ૬

નટોડપિ દયાદ્રુણકોડપિ દયાતસંપ્રાર્થિતઃ પાણુપતોડપિ
દયાત્ । વૈચઃ કથં દાસ્યતિ યાચમાનો, યો મર્તુકામાદપિ
હર્તુકામઃ ॥ ૭ ॥

માગણી કરવાથી નટ પણ આપે, નેચી પણ આપે અને મેલી વિદ્યાનો સાધક કાપાલિક પણ આપે; પરંતુ પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ વેદ શાનો આપે? તે તો મરવા પડેલા પાસેથી પણ લેવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે. ૭

ન ધાતોર્વિજ્ઞાનં ન ચ પરિચયો વૈચકનયે
ન રોગાણાં તત્ત્વાવગતિરપિ નો વસ્તુગુણધીઃ ।

તથાપ્યેતે વૈચા ઇતિ તરલપન્તો જહજ્જના-

નસૂન્મૃત્યોર્મૃત્યા ઇવ વસુ હરન્તે ગદ્ગુપામ્ ॥ ૮ ॥

જેમને પાસે વગેરે ધાતુનું જ્ઞાન નથી, વેદકની નીતિનો પરિચય નથી, રોજોના તત્ત્વનો ખોધ નથી અને વસ્તુના ગુણનું પણ જ્ઞાન નથી; એવા જે વેદ જડ લોકોને ભાખી રહ્યા છે, તે તો બધે કે મૃત્યુના

દૂત તરીકે રોગીઓના પ્રાણ અને ધન બંને ઠરી રહ્યા છે. ૮

સત્કોળે લોભનેત્રં કુલયુગતિમુખં દશ્યતે સાનુકમ્પૈ
રણનામર્ધલજ્ઞાશ્ચિત્તમધિપુલકં સ્પૃશ્યતે પીનમદ્ગ્નમ્ ।
હોવાનાં સ્વાચ્છેડનતશ્ચિરનિહિતપનં કાષ્ઠમૂલાન્નિવૈયૈઃ
પૂર્વાં સિદ્ધા કલાનાં સકલગુણનિધિર્વૈયવિદ્યાશિવન્યાઃ॥

કુલીન ઓતુ મુખ, જે સારા કટાક્ષ અને ચપળ નેત્રવાળું છે, તે અનુકંપા સહિત જોવાય છે. અડધી લજ્જાથી સુંદર લાગતાં અને રોમાંચ અનુભવતાં એવાં રંગીઓનાં પુષ્ટ અંગોના સ્પર્શ થઈ શકે છે તેમ જ લાંબા કાળ સુધી ઘટી રાખેલું નયું સંકેતું ધન ખાઈ શકાય છે; આ રીતે કાષ્ઠ, મૂળ, અગ્નિ અને જળ વડે ઉપરની સર્વ કળાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં અને સર્વ ગુણોની લગ્નર એવી વૈધવિદ્યા તો ભાઈ બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવા થોડાં છે. ૯

ગણક પ્રશંસા

ચતુરજ્ઞવલો રાજા જગતી વશમાનવેત્ ।
અર્હ પશ્ચાન્નગ્નલવાનાકાશં વશમાનવે ॥ ૧ ॥

જેની પાસે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાવદળ એ ચાર અગ્રવાળી-ચતુરરંગ સેના છે, એવા રાજા તો આ જગતને વશ કરે છે; અને હું જેની તો આકાશને વશ કરું છું; કારણ કે મારી પાસે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ રીતના પાંચ અગ્ર-પંચાંગ છે. ૧

દક્ષાસનસ્થા જલવાયુમ્બક્ષા મુમુક્ષવમ્વત્કપરિગ્રહાઃ ।
પૃથ્વ્વન્તિ તેડયમ્બરવારિવારં દેવજ્ઞમન્યે કિમુતાર્થચિન્તાઃ

જેમણે દદ આસન જામણું છે, જે જળ અને વાયુનું ભક્ષણ કરે છે, જેને મોક્ષની ઇચ્છા છે અને જે કાંઈ પણ સમઢ કરતા નથી; એવા ત્યાગી પુરષો પણ જેની આકાશમાં રહેલા પ્રહો, નક્ષત્રો તથા તારાઓના શશિબ્રમણ એટલે ફેરફારની વાત પૂછે છે; તો પછી ને લોહના મિત વૈસા કમાવવામાં પચાં છે, તેમની શી વાત કરવી ? ૨

ન દૈર્ઘ્યં ન વિઙ્યં ચ કર્માવસિદ્ધેઝ યત્ર દેશેડસ્તિ ચ
જ્યોતિપ્તઃ । ન તારા ન ચારા નવાનાં મહાળાં,
ન તિથ્યાદ્યો વા યતસ્તત્ર મુદ્ધાઃ ॥ ૩ ॥

જે પ્રદેશમાં જ્યોતિપને જાણનાર પુરુષ ન હોય, તે પ્રદેશમાં દેવો અને પિતૃઓ સંબંધી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ; કારણ કે ત્યા તારાઓ અને નવા પ્રહોના ફેરફારો તેમ જ તિથિ, નક્ષત્ર વગેરે જાણવામાં આવતાં નથી. ૩

દૂતો ન સંચરતિ સ્વેન ચલેચ વાર્તા, પૂર્વં ન જત્પિત-
મિદં ન ચ સંગમોડસ્તિ । વ્યોન્નિ સ્થિતં રવિશશિમહર્ષં
પ્રશસ્તં, જાનાતિ ચોદિત્તવરઃ સ કથં ન વિદ્વાન્ ॥૪॥

આકાશમાં ફૂત જઈ શકતો નથી, ત્યા વાર્તાલાપ પણ ચાલી શકતો નથી, અગાઉ કહી રાખ્યું હોય તેણે પણ બનતું નથી અને મેળાપ પણ થાય તેમ નથી; તો આકાશમાં રહેલ સર્વ અને ચંદ્રના પ્રહણને જે પહેલેથી સારી રીતે કહી આપે છે, તે જ્યોતિષ જાણનારા દિવ્ય વિદ્વાન કેમ ન કહેવાય ? ૪

પૃથ્વિદ્વાસો કુમુદસુહૃદઃ પુષ્પવન્તોપરાગઃ
શુક્રાદીનામુદયવિલયાવિત્યમી સર્વગ્રપ્તાઃ ।
આવિષ્કૃન્વન્ત્યશિલવચનેષ્વત્ર કુમ્મીપુલાક-
ન્યાયાઙ્ગ્યોતિર્નયગતિવિદાં નિશ્કલં માનભાવમ્ ॥૫॥

ચંદ્રના વૃદ્ધિ અને ક્ષય, સૂર્ય-ચંદ્રનાં પ્રહણ, શુક્ર વગેરે પ્રહોના ઉદય અને અસ્ત ઇત્યાદિ સર્વ ક્રિયાઓ આપણે બધાએ નજરે જોઈ છે; માટે જે લોકો સ્થાલી-પુલાક-ન્યાયે (આગળથી) જ્યોતિષની ગતિને જાણનારા છે, એવા જોનીઓ તેમના બધા જ વચનોમાં આપણને સ્થિર આદરનો લાવ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫

આનોઃ શીતકરસ્ય વાપિ મુજગપ્રાસે પુરો નિશ્ચિતે
તીર્થાનામટનં જનસ્ય ઘટતે તાપત્રયોચાટનમ્ ।
દ્વટે પ્રાગવધારિતે સતિ શ્વેતસ્તુટેશ્ચ લામો મવેદ્
દ્વટે તુ વ્યસનેડત્ર તત્પરિદ્ધતિઃ કર્તું જવાયૈઃ ક્ષમા ॥૬॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રહણોના જ્યોતિષને આધારે અગાઉથી નિશ્ચય થાય છે એટલે અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂત એવા ત્રણ પ્રકારના સંતાપો દૂર થાય એવાં તીર્થાટન કરવા જઈ શકાય છે; ઇષ્ટ વસ્તુની ધારણા પહેલેથી કરી રાખી હોય તો ધૈર્ય અને સતીષ રહે છે અને જે કાંઈ દુઃખ આવવાનું જોવામાં આવે તો પ્રહોના મંત્રો વગેરેના જપથી તેનું નિવારણ થઈ શકે; માટે જ્યોતિષશાસ્ત્ર ધણુ ઉપયોગી છે. ૬

કુગણકનિંદા

ગણિકાગણકૌ સમાનધર્મોં નિજપશ્ચાન્નનિદર્શકાવુમૌ ।
જનમાનસમોહકારિણૌતૌ વિધિના વિત્તહરો વિનિર્મિતૌ ॥

ગણિકા અને ગણક (જોની) એ બંનેના ધર્મો સરખા છે; કારણ કે બંને પોતપોતાનાં પંચાંગ બતાવે છે અને સર્વ લોકોનાં મનને મોહ પમાડે છે; વિધાતાએ તેમને અનનુ ધન ઠરી લેનારાં બતાવ્યાં છે. ૧

૧ ગણક-જોની; તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ પાંચ જ્યોતિષનાં અંગ બતાવે છે અને ગણિકા બે સ્તન,

અસુખમથ સુરં વા કર્મણાં પક્તિવેલા
સ્વહૃદ્ નિયતમેતે મુજ્જતે દેહમાજઃ ।
તદિદ્ પુરત એવ ગ્રાહ મૌહુર્તિકચ્ચેત્
કથય ફલમમીપામન્તતઃ કિં તતઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

કર્મના ફળનો જ્યારે પરિપાક થાય ત્યારે જ પ્રાણીઓ
નિયમિત રીતે સુખ તથા દુઃખને ભોગવે છે. હવે જો
જોઈએ તે જ વાત પહેલેથી જ કહેતા હોય, તો કહે
‘કે પછી તેનું’ શું પરિણામ આવે ? ૨

વિલિખતિ સદસદ્વા જન્મપત્રં જનાનાં
ફલતિ યદિ તદ્દાનીં દર્શયત્યાત્મદાહ્યમ્ ।
ન ફલતિ યદિ લપ્તદ્રુરેવાહ મોહં
હરતિ ઘનમિદેવં હન્ત દૈવજ્ઞપાશઃ ॥ ૩ ॥

કુષ્ટ સ્વભાવવાળો જોઈ જન્મપત્રિકામાં લોકોનાં
સારા-નકારાં ફળ લખે છે; તે લખ્યા પ્રમાણે જો જરા-
ખર ફળે, તો તેને પોતાનું આત્મકર્મ ખતાવે છે અને ન
ફળે તો ‘લપ્ત જોનારે ખરાખર કુષ્ટ ધરી કાઢી નથી’
એમ બીજાને હોય કાઢે છે; અને એ રીતે કહીને તે
લોકો પાસેથી ધન હરી લે છે. ૩

પ્રમોદે લેદે વાપ્યુપનમતિ પુંસો વિધિવશા-
ન્મયૈવ પ્રાગેવામિહિતમિતિ મિથ્યા કથયતિ ।
જનાનિષ્ઠાનિષ્ઠાકલનપરિહારૈકનિરતા-
નસૌ મેયાદીનાં પરિગળનયૈવ ધ્રમયતિ ॥ ૪ ॥

પુરુષને પોતાના નસી-મધોગે કરીને ‘કાઈ વખત
હવે’ પણ થાય અને ખેદ પણ થાય; ત્યારે ‘આ તો મેં
તમને પહેલેથી કહ્યું હતું.’ એમ જોઈ પોતું કહે છે.
જો લોકો પોતાની ગમતી કે અજુગમતી વાતને ખરાખર
ન સમજી શકે, તેમ જોના આજુસીને એક વચ્ચે સમિતી
ગણના કરાવીને અમમા નાખે છે. ૪

જ્યોતિઃશાલમહોદયૌ બહુતરોત્સર્ગાપવાદાલ્મિઃ
ફલોલર્નિવિઠે કળાન્કતિપયોહ્યન્વા કૃતાર્થાં હવ ।
દીર્ઘાયુઃસુતસંપદાદિકયનૈર્દેવજ્ઞપાશાં હમે
મેઝં મેઝમનપ્રવિઝય ઘનિનાં મોઝં મઝઃ કવૈતે ॥ ૫ ॥

સંપત્તિ વચ્ચેની વાતો કરે છે અને ધનિક લોકોને
વારંવાર મોઢ પમાડે છે. ૫

સન્નજનપ્રશંસા

અહો કિમપિ ચિત્રાણિ ચરિત્રાણિ મહાત્મનામ્ ।

લક્ષ્મીં તુણાય મન્યન્તે તદ્ધારેણ નમન્ત્યપિ ॥ ૧ ॥

અહો ! મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિતો કેટલાં વિચિત્ર
છે ! તેઓ લક્ષ્મીના ભારથી નમી પડે છે અને છતાં
લક્ષ્મીને તૃષ્ણ સમાન ગણે છે. ૧

નાલ્પીયસિ નિવગ્નન્તિ પદમુન્નતચેતસઃ ।

યેર્ણ મુવનલાભેઽપિ નિઃસીમાનો મનોરથાઃ ॥ ૨ ॥

ઉદાર ચિતવાળા પુરુષો યોગ્યતાં પોતાનું સ્થાન
માની લેતા નથી; કારણ કે તેમને તૃષ્ણ ભુવનોનો લાભ
થાય તોપણ તેમના મનોરથોને મર્યાદા હોતી નથી.
એટલે કે એમનામાં એવી ઉદારતા હોય છે કે તેમને તૃષ્ણ
ભુવન મળે તોપણ તે આપી દેવાના મનોરથ સેવે છે. ૨

અહોસુમનસાં વૃત્તિર્વામદક્ષિણયોઃ સમા ॥ ૩ ॥

જેમ અંજલિમાં (જે હાથના યોગ્યતામાં) રહેલાં
પુષ્પો જમણા અને ડાબા બંને હાથને સુવાસિત કરે
છે, એ રીતે સારા મનવાળા મનુષ્યોની વૃત્તિ ડાબા અને
જમણા અર્થાત્ પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ બંને પક્ષે માટે
સમાન-એક પક્ષોનું હિત કરવામાં હોય છે. ૩

વસ્ત્રાદપિ કઠોરાણિ સૂદુનિ કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરાણાં ચેતાસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૪ ॥

લોકોત્તર પુરુષો (અસામાન્ય મહાપુરુષો)નાં ચિત્ત
વજ્રથી પપ્પ કઠોર અને પુષ્પથી પથ્થુ કામળ હોય છે.
તેમને ખરાખર કોણ જાણી શકે ? ૪

ગવાદીનાં પયોઽન્યેયઃ સયો વા જાયતે વધિ ।

શ્વોરોદયેસ્તુ નાઘાપિ મહતાં વિઠતિઃ કુતઃ ॥ ૫ ॥

ગાય વચ્ચેનું દૂધ તો હમણાં કે થોડાં વખત પછી
હલી થઈ જાય છે, પણ શ્વોરસાગરનું દૂધ હંમેશાં પથ્થુ
હલી થઈ નથી; ખરાખર, જે મહાન હોય તેને વિકાર
કયાથી થાય ? ૫

છાયાવાળાં, સર્પ(કે દુર્જન)રહિત, સારી રીતે પાસે જઈ શકાય એવાં અને સારાં ફળ આપનાર માર્ગ પરનાં વૃક્ષોની જેમ મહાન પુરુષો પણ બીજાની આબાદી માટે જ હોય છે. ૭

સંપદો મહતામેવ મહતામેવ ચાપદઃ ।

વર્ધતે ક્ષીયતે ચન્દ્રો ન તુ તારાગણઃ કચિત્ ॥ ૮ ॥

મોટા પુરુષોને જ સંપત્તિઓ હોય, તો આપત્તિ પણ મોટા પુરુષોને જ હોય છે. ચંદ્ર વધે છે ખરો અને ઘટે છે પણ ખરો; તારાઓના સમૂહને કંઈ વધવાનું કે ઘટવાનું થતું નથી. ૮

અપકુર્વન્નપિ પ્રાયઃ પ્રાપ્નોતિ મહતઃ ફલમ્ ।

ઔર્વે દુહન્તમેવાગ્નિ સંતપ્યયતિ સાગરઃ ॥ ૯ ॥

મહાપુરુષનું ખરાબ કરનાર માણસ પણ મહાપુરુષ પાસેથી સારું જ ફળ મેળવે છે. વડવાનલ સાગરને બાળે છે, તોપણ સાગર તેને સંતોષ આપે છે. ૯

મહતાં પ્રાર્થનૈનૈવ વિપત્તિરપિ શોભતે ।

દન્તમદ્ગો હિ નાગનાં ઋત્યો ગિરિવિદારણે ॥ ૧૦ ॥

મોટા પુરુષો સાથે ઠરીફાર્ધમાં ઊતરતાં વિપત્તિ પણ શાભે છે. પર્વતને ખોદી નાખવામાં ઢાળીને દાંત લાંગી બળ, તોપણ તે વખાણાય છે. ૧૦

ગુણપ્રમાવિસંવાદિ નામાપિ હિ મહાત્મનામ્ ।

યથા સુવર્ણશીખરકાકરસુધાકરાઃ ॥ ૧૧ ॥

મહાન પદાર્થોનાં નામ પણ ગુણને અનુસરીને શાભે છે; જેમ કે સારા વર્ણવાળું તે સુવર્ણ (સોનું), શોભાનો ખંડ તે શ્રી-ખંડ (ચંદન), રત્નોની આજુ તે રતનાકર (સમૃદ્ધ), અમૃતને કરનાર તે સુધા-કર (ચંદ્ર) વગેરે. ૧૧

ઘહન્તિ શોકશઙ્કૃં ચ કુર્યન્તિ ચ યયોચિતમ્ ।

કોડવેષ મહતાં હન્ત ગામ્મીર્યાનુગુણે ગુણઃ ॥ ૧૨ ॥

મહાપુરુષો શોકરૂપી શંકુને ધારણ કરે છે અને યોગ્ય કાર્ય કરતા રહે છે. ખરેખર, આ તેમનામાં અંબીરતાને અનુરૂપ કોઈ એક અસાધારણ ગુણ છે. ૧૨

નાગુણી ગુણિનં વેત્તિ ગુણી ગુણિષુ મત્સરી ।

ગુણી ચ ગુણરાગી ચ વિરલઃ સરલો જનઃ ॥ ૧૩ ॥

ગુણરહિત માણસ ગુણવાન પુરુષને ઝાળખી શકતો નથી અને એક ગુણવાન પુરુષ ખીમ ગુણવાનને દ્રેષ કરે છે; એટલે ભતે ગુણવાન હોય અને ગુણવાન પર પ્રેમ રાખનારો પણ હોય, એવા સરળ જનો તો વિરલ જ હોય છે. ૧૩

મહાત્માનોડુપ્રહન્તિ મજમાનાન્ રિપૂનપિ ।

સપત્નીઃ પ્રાપ્યન્ત્યર્ધિં સિન્ધવો નમનિન્નગાઃ ॥ ૧૪ ॥

સુ. ૮

પોતાના શત્રુઓ હોય, છતાં પણ પોતાની પાસે આવે તો મહાપુરુષો તેમના પર કૃપા કરે છે; જેમ મોટી નદીઓ પોતાની શોષ્ય તરફ રહેલી એવી નાની નદીઓને પણ પોતાની સાથે રાખીને સમુદ્ર સાથે મેળાપ કરાવે છે. ૧૪

મુલેન નોદિરત્યુર્ધ્વં હૃદયેન ન યાત્યઃ ।

જરયત્યન્તરે સાધુર્વૌષ વિપમિવેશ્વરઃ ॥ ૧૫ ॥

જેમ મહાદેવ શંકર જેરને યુખથી બહાર કાઢી નાખતા નથી અને પોતાની અંદર પણ ઉતારતા નથી; પણ તેને વચમાં જીરવે છે, તેમ સાધુજન પારકાના હોયને વાણી વડે બહાર કાઢી નાખતા નથી તેમ જ પોતાના હૃદયમાં પણ ઉતારતા નથી, પણ વચમાં જ કીચી કરી દે છે. ૧૫

વિકૃતિં નૈવ ગચ્છન્તિ સદ્ગદોપેણ સાધવઃ ।

આવેદિત્વં મહાસર્પશ્ચન્નનં, ન વિપાયતે ॥ ૧૬ ॥

સાધુજનો ખરાબ સંબંધે કારણે પણ કોઈ ભતતા વિકાર કે હોષને પ્રાપ્ત થતા નથી. જેમ કે ચંદનડું રક્ષ મોટા જેરી સપેંથા વાંટળાયેલ હોય છે તોપણ તે પોતે જેરી બનતું નથી. ૧૬

માન્યા એવ હિ માન્યાનાં માનં કુર્વન્તિ નેતરે ।

શંભુર્ચિમર્તિં મૂર્ધન્દું સ્વર્માનુસ્તં વિષ્ણુશ્ચતિ ॥ ૧૭ ॥

માન આપવા યોગ્ય ઉત્તમ પુરુષોનું માન ઉત્તમ પુરુષો જ કરે છે, ખીમ કરતા નથી; જેમ મહાદેવ શંકર ચંદ્રની કલાને મસ્તક પર ધારણ કરે છે અને રાહુ તો તેને ગળી બળે છે. ૧૭

સુજનં વ્યજનં મન્યે ચારુશંસમુદ્ભવમ્ ।

આત્માનં ચ પરિભ્રામ્ય પરતાપનિવારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

જેમ સારા વાંસનો બનેસો પંખો પોતે ભમીને ખીબના તાપને દૂર કરે છે, તેમ સજ્જન પણ પંખારૂપે છે; તે પોતે ભમીને પણ ખીમઓના સંતાપ દૂર કરે છે, હૃદયે સવિતા રક્ષો રક્ષાસ્તમયે તથા ।

સંપતૌ ચ વિપતૌ ચ મહતામેકરૂપતા ॥ ૧૯ ॥

સુષ ઉદયકાળે રાતો હોય છે, તેવી જ અસ્તકાળે પણ રાતો હોય છે. ખરેખર, સંપત્તિકાળે અને વિપત્તિકાળે મહાપુરુષોમાં એકરૂપતા જ રહે છે. ૧૯

આરમ્ભન્તેસ્તપમેવાહ્વાઃ કામં વ્યમા ભવન્તિ ચ ।

મહારમ્ભાઃ કૃતધિયસ્તિષ્ઠન્તિ ચ નિરાકુલાઃ ॥ ૨૦ ॥

સાન વિનાના-કાર્યકૃશન ન હોય તેવા લોકો નાના કામનો જ આરંભ કરે છે અને તેમાં પણ પૂરેપૂરા આકુળબાકુળ બની બળે છે. પરંતુ સ્થિર, હુલિવાળા

બાણકાર લોકો ભારે કાચોને આરંભે છે અને જરા પથ્ય વ્યગ્રતા વિનાના રહે છે. ૨૦

સક્તિસ્તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિખિતમક્ષરમ્ ।

અસક્તિઃ શપથેનાપિ જલે લિખિતમક્ષરમ્ ॥ ૨૧ ॥

સજ્જનો એક વાત રમતામાં કહી દે તોપથ્ય તે શિલાલેખના અક્ષર જેવી સ્થિર હોય છે, બ્યારે દુર્જનો મોટા સોગંદ ખાઈ ખાઈને કહે છતાં તેમના વચન પાણી પર લખેલ અક્ષર જેવા બર્થ હોય છે. ૨૧

હરેઃ પદાદિતિઃ શ્લાઘ્યા ન શ્લાઘ્યં સ્વરોહણમ્ ।

સ્વર્થાપિ વિદુષા યુક્તા ન યુક્તા મૂર્ત્વમિવ્રતા ॥ ૨૨ ॥

સિંહને પગથી જરા ઠોકર લગાવવી તે પથ્ય ભારે વીરતાનું કામ હોઈ વખાણવા યોગ્ય છે; પરંતુ ગદિડા પર સવારી કરવામાં આવે તોપથ્ય તે વખાણવા યોગ્ય ગણાતું નથી. તેથી રીતે વિદ્વાનની સાથે સ્વર્ધા કરવી તે પથ્ય (વખાણવા) યોગ્ય છે, પથ્ય મૂર્ખની સાથે મિત્રતા કરવી તે યોગ્ય નથી. ૨૨

સાધોઃ પ્રકોપિતસ્યાપિ મનો નાયાતિ વિક્રિયામ્ ।

નહિ તાપચિતું શક્ત્યં સાગરામ્ભસ્તૃણોત્કયા ॥ ૨૩ ॥

સજ્જનને કોપાયમાન કરવામાં આવે તોપથ્ય તેના મનમાં-હૃદયમાં કંઈ જાતના વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. (તેનો કોપ ઉપર ઉપરનો જ રહે છે.) તાણખલાંના ભડકાથી કંઈ સાગરના જળને તપાવી શકાતું નથી. ૨૩ નારિકેલસમાકારા દૃશ્યન્તે હિ સુહૃજ્ઞનાઃ ।

અન્યે વદરિકાકારા બહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૨૪ ॥

સજ્જન પુરષો બહારના દેખાવમાં નાળિયેર જેવા હોય છે પથ્ય તેમનામાં અંદર જળ (સ્નેહ) અને મધુરતા હોય છે; બ્યારે દુર્જનો બોરના ફળ જેવા બહારથી જ સારા હોય છે. ૨૪

સ્નેહચ્છેદેડપિ સાધૂનાં ગુણા નાયાન્તિ વિક્રિયામ્ ।

મજ્જેનાપિ મૃગાલાનામનુયગ્રન્તિ તન્તવઃ ॥ ૨૫ ॥

સ્નેહસંબંધ છૂટી જાય તોપથ્ય સાધુપુરુષોના શુભ વિકાર પામતા નથી; કારણ કે કમળની નાળ લાગી જાય તોપથ્ય તંતુઓ સંબંધ રાખે છે. ૨૫

પરોપદેશે પાળિહત્યં સર્વેષાં સુકરં તૃણામ્ ।

યમં સ્વીયમનુષ્ઠાનં કરચચિત્સુમહાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

બીજને ઉપદેશ આપવામાં પડતાઈ બતાવવી એ બધા માણસો માટે સહેલું છે; પરંતુ ઉપદેશના તે ધર્મ પ્રમાણે પોતે આચરણ કરતો હોય એવું તો કંઈ વિરલ મહાત્મામાં જ જોવામાં આવે છે. ૨૬

સંપત્તુ મહતાં ચિત્તં ભવત્યુત્પલ્લકોમલમ્ ।

વિપત્તુ ચ મહાશૈલશિલાસંઘાતકર્કશદામ્ ॥ ૨૭ ॥

સંપત્તિ વખતે મહાપુરુષોનું ચિત્ત કમળના જેવું કામળ રહે છે અને વિપત્તિ વખતે (તેને સહન કરવા માટે) મોટા પર્વતની શિલાના જેવું કઠોર બને છે. ૨૭

પતતિ વ્યસને દૈવાદારુણે દારુણાત્મનિ ।

સંવર્મયતિ વચ્ચેન ધૈર્યેન મહતાં મનઃ ॥ ૨૮ ॥

બ્યારે દૈવધોગે મોટું ભયંકર દુઃખ આવી પડે છે, ત્યારે મોટા પુરુષનું મન ધૈર્યથી વજન બખતર પહેરે છે. ૨૮

સન્તઃ સ્વતઃ પ્રકાશન્તે ગુણા ન પરતો તૃણામ્ ।

આમોદો નહિ કસ્તૂર્યાઃ શપથેન વિભાવ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મનુષ્યોના સારા ગુણો હોય છે, તે આપમેળે જ પ્રકાશે છે, કંઈ બીજાથી નહીં; કસ્તૂરીની સુગંધ કંઈ બીજાના સોગંદ લઈને પોતાને પ્રકાશિત કરતી નથી. ૨૯ પાતિતોડપિ કરાવાતૈરુત્પતત્યેવ કન્દુકઃ ।

પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્થોધિન્યો વિપત્તયઃ ॥ ૩૦ ॥

હાથના પ્રદારથી નીચે પડતાના છતાં દડો ઊંચો ઊછળે જ છે; તેનું પતન વધુ વાર રહેલું નથી. તેવી રીતે સદાચારી લોકોની વિપત્તિઓ પથ્ય થોડી જ વાર રહેવાની હોય છે. ૩૦

સકૃત્કન્દુકપાતેનોત્પતત્યાર્યઃ પતન્નપિ ।

તથા ત્વનાર્યઃ પતતિ સૃષ્ટિપ્તિપતનં યથા ॥ ૩૧ ॥

જેમ દડો નીચે પડતાની સાથે ઊછળે છે, તેમ ઉત્તમ પુરુષ પડવા છતાં ફરીથી ઉન્નત થાય છે અને માટીનો પિંડ જેમ નીચે પડે કે લાંગી જાય છે, તેમ દુર્જન પડ્યા પછી ફરીથી ઉન્નત થતો નથી. ૩૧ દન્તિદન્તસમાને હિ નિઃસ્તૃતં મહતાં વચઃ ।

કૂર્મમીવેવ નીચાનાં પુનરાયાતિ યાતિ ચ ॥ ૩૨ ॥

મહાપુરુષોનું નીકળેલું વચન હાથોના બહાર નીકળેલા દાંતના સમાન હોય છે, દાંતની જેમ તે કદી પાછું પેસતું નથી. બ્યારે નીચ માણસોનાં વચન કાચબાની ડાકના જેવાં હોય છે. તે બહાર નીકળે છે અને ફરી અંદર પેસી જાય છે. ૩૨

શ્લોકસ્તુ શ્લોકતાં યાતિ યત્તિ તિષ્ઠન્તિ સાધવઃ ।

લકારો લુપ્ત્યતે તત્ત યત્તિ તિષ્ઠન્ત્યસાધવઃ ॥ ૩૩ ॥

બધાં સારા માણસો રહેલા હોય ત્યાં (મોહાયેલો) શ્લોક મોહકતા(કાંતિ)ને પામે છે. બધાં દુર્જનો હોય ત્યાં શ્લોકમાંથી લકારનો હોય થઈ જાય છે

અર્થાત્ દુર્જનોમાં બોલાયેલા શ્લોક શોકરૂપ બની બળ્ય છે. ૩૩

કિમત્ર ચિત્રં યત્સન્તઃ પરાનુમહત્પરાઃ ।

નહિ સ્વપેદ્દશૈત્યાય જાગયતે ચન્દનદ્રુમાઃ ॥ ૩૪ ॥

ચંદનનાં વૃક્ષો પોતાના દેહને શીતળ કરવા માટે ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેમ સત્પુરુષો બીજા પર ઉપકાર કરવામાં તત્પર હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ૩૪

કાકઃ સહ પ્રવૃદ્ધસ્ય કોકિલસ્ય કલા ગિરઃ ।

સ્વલસજ્જેડપિ નંદુર્યં કલ્યાણપ્રકૃતેઃ કુલઃ ॥ ૩૫ ॥

કામગાંધ્યોની સાથે મોટા થવા છતાં પ્રાકૃતિકમાં વાણીની કળા નષ્ટ થતી નથી. જેવી જ રીતે ખલનો સંગ થાય તોપણ પવિત્ર પ્રકૃતિવાળા સત્પુરુષમાં નિષ્કૃષ્ટતા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? ૩૫

યથા ચિત્તં તથા વાચો યથા વાચસ્થથા ક્રિયાઃ ।

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ સાધૂનામેકરૂપતાઃ ॥ ૩૬ ॥

સત્પુરુષોને જેવું ચિત્તમાં હોય તેવી જ વાણી બોલાય છે. અને જેવી વાણી બોલાઈ હોય તેવી જ ક્રિયાઓ થાય છે. ચિત્ત, વાણી અને ક્રિયામાં (વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં) સત્પુરુષો એકરૂપતાવાળા હોય છે. વિવેકઃ સહ સંયત્યા વિનયો વિચયા સહ ।

પ્રમુત્યં પ્રથયોપેતં ચિદ્દમેતન્મહાત્મનામ્ ॥ ૩૭ ॥

સંયમની સાથે વિવેક, વિદ્યાની સાથે વિનય અને પ્રમુત્તવ (સત્તા)ની સાથે નમ્રતા એ મહાપુરુષોનું લક્ષણ છે. ૩૭

ઉપકર્તું પ્રિયં વક્તું કર્તું સ્નેહમકૃત્રિમમ્ ।

સુજનાનાં સ્વભાવોર્ઘ્યં કેનન્દુઃ શિશિરીકૃતઃ ॥ ૩૮ ॥

ઉપકાર કરવા, પ્રિય બોલવું અને અકૃત્રિમ સ્નેહ રાખવો; એ સંજ્ઞાનનો સ્વભાવ જ છે; ચંદ્રને કાંઈ શીતળ બનાવ્યો છે? એ તેનો સ્વભાવ જ છે. ૩૮

નિર્ગુણ્યપિ સત્ત્વેપુ દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ।

નહિ સંહરતે ઝ્યોત્સ્નાં ચન્દ્રશ્ચાન્દાલવેદ્મનિ ॥ ૩૯ ॥

ગુણહીન પ્રાણીઓ ઉપર પણ સાધુપુરુષો દયા કરે છે. ચંદ્ર ચાંદાલના ધરમાંથી પણ પોતાની ચાંદની પાછી ખેંચી લેતો નથી. ૩૯

ઉપકારિપુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ।

અપકારિપુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સન્નિરુચ્યતે ॥ ૪૦ ॥

ઉપકાર કરનાર સાથે જે સંજ્ઞાનવાળો વર્તે છે, તેનામાં સંજ્ઞાનતાના શો ગુણ છે? અપકાર કરનાર ઉપર પણ જે સંજ્ઞાનતાથી વર્તે, તેને જ સારા માણસો સંજ્ઞાન કહે છે. ૪૦

હૃદયાનિ સત્તામેવ કઠિનાનીતિ મે મતિઃ ।

સ્વલવાગ્નિશિશિરીક્ષ્ણૈર્ધિચન્તે ન મનામ્યતઃ ॥ ૪૧ ॥

સંજ્ઞાનોનાં જ હૃદયો કરોર હોય છે, એમ હું માનું છું; કાગળ કે ખલ પુરુષોનાં વચનોરૂપી તીક્ષ્ણ બાણોથી તે જરા પણ બેદાતાં નથી. ૪૧

અપેક્ષન્તે ન ચ ક્ષોદ્ધં ન પાત્રં ન દશાન્તરમ્ ।

સદાલોકહિતાસક્તો રત્નદીપા ઇવોત્તમાઃ ॥ ૪૨ ॥

રત્નના (સ્વયંપ્રકાશિત) ઉત્તમ દીવાઓ તેલ, પ્રાકૃતિ કે દિવેતની અપેક્ષા રાખતા નથી, તેવી જ રીતે સદા લોકહિતમાં જ રત રહેલા સંજ્ઞાનો દોષિના તરફથી સ્નેહ, યોગ્ય સન્માન કે ભય પદની દરકાર રાખતા નથી. ૪૨

મૂલેડ્યસ્યાસતોડ્યાયાર્યો ગુણાન્દોષાંશ્ચ દુર્જનઃ ।

તુલ્યેડ્યસત્ત્વે કિં ત્વેકો ગચ્છેદુર્ધ્વમધોડપરઃ ॥ ૪૩ ॥

સંજ્ઞાન માણસ બીજામાં ન દેખાતા ગુણોને પણ કહી બતાવે છે અને દુર્જન બીજામાં ન દેખાતા દોષોને પણ કહી બતાવે છે. આમ ન દેખાતી વસ્તુને કહી બતાવવામાં બને સરખા છે, છતાં એક ઉત્કર્ષને પામે છે અને બીજો અધોગતિને પામે છે. ૪૩

સન્તો મનસિ કૃત્તૈવ પ્રવૃત્તાઃ કૃત્યવસ્તુનિ ।

કસ્ય પ્રતિષ્ઠાપતિ સ્મ કમલેઽમ્યઃ પ્રિયં રવિઃ ॥ ૪૪ ॥

સંજ્ઞાનો મનમાં ઉત્તમ કર્તાબનો નિશ્ચય કરીને તેમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. (પોતાનું કામ કરતાં પહેલાં કે ક્યાં પછી કાંઈને કહી બતાવતા નથી.) કમળોને શોભા આપવાનું વિકસિત કરવા કામનુ સર્વ કાંઈને કહી બતાવે છે. ૪૪

આમરણાન્તાઃ પ્રણયાઃ કોપસત્સન્નમ્ભઠગુરાઃ ।

પરિત્યાગાશ્ચ નિઃસદ્ગા ભવન્તિ હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૪૫ ॥

મહાપુરુષોના પ્રેમ મરણપર્યંત રહેનારો હોય છે, તેમનો ક્રોધ તે જ લક્ષણમાં નાશ પામનારો હોય છે અને તેમનો ત્યાગ આસક્તિ વિનાનો (કળની કામના વિનાનો) હોય છે. ૪૫

સન્ત એવ સતાં નિત્યમાપદુઃસ્રજશ્ચમાઃ ।

ગજાનાં પદ્મમુખનાં ગંજા એવ ધુરંધરાઃ ॥ ૪૬ ॥

સંજ્ઞાનોની આપતિઓને દૂર કરવાની શક્તિ હમેશાં સંજ્ઞાનો જ ધરાવે છે. કાલ્પમાં ખુબી ત્રયેલા ઠાપીઓને બહાર ખેંચી લાવવા માટે મોટા ઠાપીઓ જ સમર્થ હોય છે. ૪૬

મૂળં દુષ્યાધિમમ્નોત્યાવિમૌ સુજનદુર્જનોઃ ।

કિં સિન્દોઃ સોદરઃ પૂર્વઃ કાલકૃદસ્ય ચેતરઃ ॥ ૪૭ ॥

સન્ન્યન અને દુર્જન બંનેય ક્ષીરસમુદ્રના મંથનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે; પરંતુ એક ચંદ્રનો સહોદર (સગા ભાઈ) છે અને બીજો કાલદૂત (ઝેર)નો સહોદર છે. ૪૭ ગોત્રસ્થિતિ ન મુશ્વન્તિ સદા સન્નતિમાશ્રિતાઃ ।

સદન્વન્તશ્ચ સન્તશ્ચ મહાસત્ત્વતયા તથા ॥ ૪૮ ॥

સમુદ્ર અને સત્પુરુષો બંને સરખા છે. સમુદ્ર સદા સન્નતિ-પૃથ્વી કરતાં નીચાણવાળા સ્થાનમાં રહેલો છે. સત્પુરુષો સદા સન્નતિ-નશ્વતા ધારણ કરનારા છે. સમુદ્ર મહાસ્ત્વ-મોટાં મોટાં જળચર પ્રાણીઓવાળો છે, સત્પુરુષો મહાસ્ત્વ-મોટાં પૈયઃ અથવા મહા પ્રભાવવાળા છે. સમુદ્ર ગોત્રસ્થિતિ-પોતામાં રહેલા પર્વતોને છોડી દેતા નથી. સત્પુરુષો પોતાની ગોત્રસ્થિતિ-ગુણમર્યાદાને છોડી દેતા નથી. વિગૃહીતઃ પદાક્રાન્તો ભૂયોભૂયશ્ચ સ્વણિઙ્ગઃ ।

માધુર્યમેવાવહતિ સુક્લોકે હ્રિ સજ્જનઃ ॥ ૪૯ ॥

જેમ સારો શ્લોક હોય; તેનો વારંવાર વિચર કરો (પદપદ્યાર્થ છૂટા પાડો), પદને છૂટાં પાડો અને તેના વારંવાર ટુકડા પાડો; તોપણ તે મધુરતાને ધારણ કરે છે; તે રીતે જે સુજન હોય છે, તેની સાથે કલહ કરો; તેને ઘાત મારો કે તેનું વારંવાર અપમાન કરો, તો પણ તે મધુરતાને આપે જ છે. ૪૯

પ્રકૃતિપ્રત્યયોપિતઃ સદ્વતઃ સાધુસંમતઃ ।

અર્થાપિણસમર્થશ્ચ સુક્લોકે હ્રિ સજ્જનઃ ॥ ૫૦ ॥

જેમ કે સારો શ્લોક હોય, તે મૂળરૂપ-પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય સહિત હોય છે, સારા જ્ઞાન-છદ્ધી શોભતો હોય છે; સાધુ-શુદ્ધ બનાવેલ શબ્દો સહિત હોય છે અને સારા ભાવને આપવામાં સમર્થ છે તેમ જે પુરુષ સુજન હોય છે, તે પ્રકૃતિ-સ્વભાવ અને પ્રત્યય-વિશ્વાસથી યુક્ત હોય છે, સારા જ્ઞાન-આચરણથી શોભતો હોય છે, સાધુ-જનોને માન્ય હોય છે અને બીજાને અર્થ-લાભ આપવામાં સમર્થ હોય છે. તેથી સત્પુરુષ અને સારા શ્લોક એ બંને સમાન ગુણવાળા છે. ૫૦

ગુણોઽપિ નૂનં દોષાય દુપિષાતોઃ સ્વલસ્ય ચ ।

સન્માર્ગસિદ્ધયે વૃદ્ધિર્મૂળેઃ સાધુજનસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

‘દુષ’ ધાતુને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ‘ઉ’ને ‘ઝા’ ગુણ કરો એટલે દોષ શબ્દ બને તેમ ખવડે ગુણ કરો, એટલે દુર્જન ઉપર ઉપકાર કરો તોય દોષ બની જાય અને ‘મૂળ’ને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ‘ઋ’નો ‘આર’ વૃદ્ધિ કરો, તો ‘માર્ગ’ શબ્દ બને અને પછી પ્રત્યય સમાહતાં માર્ગ વાળવાના અર્થવાળો શબ્દ બને અને સન્માર્ગની સિદ્ધિ થાય તેમ સારા માણસની વૃદ્ધિ થાય, તો તેથી સારા માર્ગની જ સિદ્ધિ થાય છે. ૫૧

મુશ્વન્તશ્ચાપલરસં પ્રથિતાઃ પાવને પયિ ।

પતા દ્વાપદ્વદયાઃ સન્તો જીવનહેતવઃ ॥ ૫૨ ॥

જે આપલ-વીજળી સહિત રસ-જળને છોડે છે, જે પવનના માર્ગે પ્રયાણ કરે છે અને જે જળથી ભરેલા બનીને સર્વ ઓપણિઓને જીવન આપનાર બને છે, એવા મેધોની જેમ સન્ન્યન પુરુષો ચપળતાના રસને છોડી દે છે, પાવન માર્ગે પ્રયાણ કરે છે, દ્વદયામાં કરુણ રસથી ભરપૂર બનીને જીવનના કલ્યાણરૂપ બને છે. ૫૨ ધનિનોઽપિ નિરુન્માદા યુવાનોઽપિ ન ચચ્ચલાઃ ।

પ્રમલોઽપ્યપ્રમત્તાસ્તે મહામહિમશાલિનઃ ॥ ૫૩ ॥

ધનિક હોવા છતાં મદ વિનાના છે, યુવાન હોવા છતાં ચંચળ નથી અને સત્તાવાળા હોવા છતાં પશુ ઉન્નત-ઝવિંક નથી, તેઓ મોટા મહિમાથી શોભતા હોય છે. ૫૩ સાધુરેવ પ્રવીજઃ સ્થાત્સદ્ગુણામૃતચર્વણે ।

નવચૂતાદ્ધકુરાસ્વાદકુશલઃ કોકિલઃ કિલ ॥ ૫૪ ॥

આંખાના નવા મેરના અકુરોનો સ્વાદ લેવામાં તો ડાયલ જ કુશળ હોય છે, તેમ સદ્ગુણરૂપી અમૃતનાં પાન કરવામાં તો સાધુપુરુષ જ પ્રવીણ હોય છે. ૫૪ ઉત્તમઃ ક્ષેશ્વિક્ષોર્મં ક્ષમઃ સોદું ન હીતરઃ ।

મળિરેવ મહાશાળચર્વણં ન તુ મૂલ્કળઃ ॥ ૫૫ ॥

જેમ મોટા સરાણના ધસારાને મણિ જ સહન કરી શકે છે; માટીનો કણ તેમાં ટૂટી જાય, તેમ ઉત્તમ પુરુષ જ મોટા કલેશના શોભને સહન કરી શકે છે; ઉલોઠા માણસ તો લાંગી પડે. ૫૫

સજ્જના એવ સાધુનાં પ્રથયન્તિ ગુણોત્કરમ્ ।

પુષ્પાણાં સૌરમં પ્રાયસ્તનુતે દિક્ષુ મારુતઃ ॥ ૫૬ ॥

જેમ પુષ્પોની સુગંધને મોટે ભાગે પવન જ ફિલા-ઓમાં ફેલાવે છે, તેમ સારા માણસો જ સંતોના ગુણોનો વિસ્તાર કરે છે. ૫૬

સ્વમાર્ગે નૈવ મુશ્વન્તિ સન્તઃ સંસર્ગતોઽસતામ્ ।

ન ત્યજન્તિ રૂતં મૃજુ કાકસમ્પર્કતઃ પિક્કાઃ ॥ ૫૭ ॥

કામગ્રાનો સંગ થાય, તેથી ડાયલ પોતાનાં મધુર ગ્રાન છોડી દેતી નથી તેમ દુર્જનોનો સંગ થાય, તેથી સુજનો પોતાના સરળ સ્વભાવને છોડી દેતા નથી. ૫૭ સંપત્તૌ કોમલં ચિત્તં સાધોરાપદિ ફર્કશમ્ ।

સુકુમારં મયૌ પત્રં તરોઃ સ્થાત્કઠિનં શુચૌ ॥ ૫૮ ॥

જેમ ઝાડનું પાન વસંતઋતુમાં કોમળ હોય છે અને ઉનાળામાં કઠણ થાય છે, તેમ સારા માણસનું ચિત્ત સંપત્તિ વખતે કોમળ બને છે અને વિપત્તિ વખતે કઠણ બને છે. ૫૮

સ્વમાર્ગે ન જહાત્યેવ સાધુરાપદગતોઽપિ સન્ ।

કર્પૂરઃ પાવકસ્પૃષ્ટઃ સૌરભં લભતેતરમ્ ॥ ૫૧ ॥

અગ્નિ સાથે પોતાનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે કપૂર વધારે સુગંધ ફેલાવે છે, તેમ આપતિમાં આવવા છતાં સાધુજન પોતાના સ્વભાવને છોડતો નથી. ૫૯

અપ્યાપત્સમગઃ સાધોઃ પ્રયાતિ શ્યામનીયતામ્ ।

વિધોર્થાયુંતુદાસ્કન્દવિપત્કાલોઽપિ મુન્દરઃ ॥ ૬૦ ॥

જેમ કે ચંદ્રને રાહુ ગળી જાય છે, તે ચંદ્રની વિપતિ છે; છતાં દાનપુષ્પ માટે ચંદ્રપ્રહણ સારું ગણાય છે, તેમ સાધુપુરુષને આપતિનો સમય પણ પ્રતિષ્ઠા આપે છે.

વિના પરીક્ષાં નો તત્ત્વં પ્રસિદ્ધં જ્ઞાયતે સતઃ ।

સ્વર્ભયંઘ્નાન્નો શુદ્ધિર્જિયંતે કર્ણં વિના ॥ ૬૧ ॥

જેમ બખ્તરને શરીરે બાધા, ધારણ કરો. પણ તેને ખેંચ્યા સિવાય તેની શુદ્ધિ (યોગ્યતા-ઉપયોગિતા) જાણવામાં આવતી નથી, તેમ પરીક્ષા થયા સિવાય સારા પુરુષનું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધ થઈને જણાતું નથી. ૬૧

દૃષ્ટદુર્જનદૌરાત્મ્યઃ સજ્જને રચયંતે જનઃ ।

આરુહ્ય પર્વતં પાન્થઃ સાનો નિર્ઝીતિમેત્યલમ્ ॥ ૬૨ ॥

જેમ વટેમાથું પર્વત ઉપર ચઢીને પછી તેના શિખર ઉપર સંપૂર્ણ સુખ મેળવે છે, તેમ દુર્જનની દુષ્ટતા બેઠ્યા પછી માણસ સજ્જન પર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે અને તેનાથી સુખ મેળવે છે. ૬૨

ક્ષણશ્ચયિણિ સાપાયે ભોગે રચયન્તિ નોત્તમાઃ ।

સંતયગ્ધામ્ભોજકિજ્જલ્કં ન પ્રાર્થયતિ શૈવલમ્ ॥ ૬૩ ॥

ફાણ પછી નાશ પામનાર અને પીડા સહિત એવા ભોજોમા સારા માણસ રાગ-પ્રીતિ ધરતા નથી; કારણ કે કમળના પરાગને છોડી દઈને ક્રોધ શેવાળને ચાહતું નથી. ૬૩

ઉત્તમં સુચિરં નૈવ વિપદોઽભિમવન્ત્યલમ્ ।

રાહુમસનસંભૂતક્ષણો વિન્નિચાયયેદ્ધિયુમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તમ પુરુષને જે વિપતિઓ ખાલી પડે છે, તે તેનો લાંબા કાળ સુધી અને પુરેપુરો પરાભવ કરી શકતી નથી; કેમ કે રાહુનો આસ ચંદ્રને ઘડીભર જ કાંતિરહિત બનાવે છે. ૬૪

પ્રાયઃ સ્વમાર્ગં મુચ્ચન્તિ સન્તઃ સંસર્ગતોઽસતામ્ ।

ચન્દ્રાશ્વઘ્નઘાતપાત્પાદા દિશ્માંશોરસ્મૃત્સજઃ ॥ ૬૫ ॥

કેટલીક વખતે જેમ બને છે કે દુર્જનોના સંજને કારણે સજ્જનો પોતાના સ્વભાવને છોડી દે છે જેમ કે ચંદ્રનાં અપભ્રંશરતાં કિરણો સૂર્યના સંસર્ગથી કંઠાર બની જાય છે. ૬૫

તુલ્યં પરોપતાપિત્વં કુદ્ધયોઃ સાધુનીચયોઃ ।

ન દાદે જ્વલતોર્મિત્રં ચન્દનેન્ધનયોઃ ક્ષતિર્ ॥ ૬૬ ॥

સાધુજન હોય કે નીચ જન હોય, બન્ધારે તે ક્રોધે છે, ત્યારે બીજાને સરખી રીતે જ તપાવે છે. ચંદન હોય કે સાધારણ ઝાડ હોય પણ બન્ધારે તે બળે છે, ત્યારે તેનો દાહ સરખો જ હોય છે. ૬૬

મહતાં તાદૃશં તેજો યત્ર શામ્યન્ત્યનૌજસઃ ।

અસ્તં યાન્તિ પ્રકાશેન તારકાં હિ વિવસ્વતઃ ॥ ૬૭ ॥

મોટા પુરુષોના તેજ એવા પ્રકારનાં હોય છે કે જેમાં ઠલકા માણસો આપેઆપ શમી જાય છે; જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી તારાઓ અસ્ત પામી જાય છે. ૬૭

આસ્થામાલમ્બ્ય નીતેષુ વર્ષં કુદ્રેષ્વરાતિપુ ।

વ્યકિત્માયાતિ મહતાં માહાત્મ્યમનુકમ્પયા ॥ ૬૮ ॥

ઠલકા સ્વભાવના શત્રુઓ હોય અને તેમને બંદીબાને જકડી રાખ્યા હોય, છતાં તેમની પર પણ સબળનો દયા કરે છે; અને એ રીતે તેમનું મોટાપણ પ્રકટ થાય છે. ૬૮

આપત્તૈર્વેવ હિ મહતાં શક્તિરભિવ્યયતે ન સંપત્સુ ।

અગુરોસ્તથા ન ગન્ધઃ પ્રાગસ્તિ યથામિપતિતસ્ય ॥ ૬૯ ॥

અગરનો ગંધ પહેલા બરાબર જણાતો નથી પણ બન્ધારે તે અંતિમા પડે છે, ત્યારે તેની સુગંધ બરાબર પ્રસરે છે; તે રીતે સંપતિઓ વખતે સારા માણસની શક્તિ બરાબર પ્રગટ થતી નથી, પણ બન્ધારે આપતિઓ આવે છે, ત્યારે તેમની શક્તિઓ બરાબર પ્રકટ થાય છે.

શૂન્યેઽપિ ચ ગુણવત્તામાતન્વાનઃ સ્વકીયગુણજાલૈઃ ।

વિશ્વરામિ મુરઘસ્ત્રામૂળપુરિઃ સજ્જનો જ્ઞસિ ॥ ૭૦ ॥

જેમ કરોળિયો ખાલી જગામાં જળ કરે છે અને હિંદો પૂરી દે છે, તેમ સારો માણસ ખાલી જગામાં પણ ચણાને વિસ્તારે છે અને પોતાના ચણાનાં સમુદાયથી બીજાનાં હિંદો પૂરી દે છે. ૭૦

વરૂભૂલાદિષુ નિહિતં જલમાર્વિર્ભવતિ પદ્મામેષુ ।

નિષ્કૃતં ચતુષક્રિયતે તદ્દપિ મહાન્તો વહન્ત્યુયૈઃ ॥ ૭૧ ॥

જેમ ઝાડનાં મૂળમાં પાણી રેડવામાં આવે; પરંતુ તે પાણી જેમ તેની ટેવે પદ્મવૈભાવ-પદ્મવૈભાવ-પુષ્પો ફળરૂપે પ્રગટ થાય છે, એ રીતે જો સરળ જનોનાં ખાનગીમાં ઉપકાર કયોં હોય, તેને પણ તેઓ આગળ લાવીને રજૂ કરે છે. ૭૧

સંપદિ યસ્ય ન દુર્ધર્ષં વિપદિ વિપદો રણે ચ ધીરત્વમ્ ।

તં મુવનત્રયતિલકં જનયતિ જનની સુતં ચિરલમ્ ॥ ૭૨ ॥

જેને સંપત્તિ વખતે ઠહ નથી, વિપત્તિ વખતે

ખેદ નથી અને રથમાં ધીરજ છે, તે સભજન પુરુષ તથા ભુવનોના તિલકરૂપે છે. કાકજ માતા એવા વિરલ પુત્રને જન્મ આપે છે. ૭૨

દુર્જનવચનાદ્વારૈર્દ્યોડપિ ન વિપ્રિયં વદત્યાર્યઃ ।

અગુરુરપિ દક્ષમાનઃ સ્વભાવગન્ધં પરિત્યજતિ કિં નુ ॥

અગુરુ પોતાની બંતે બળી રહેલ હોય છે, છતાં પણ તે પોતાની સ્વાભાવિક ગંધને શું છોડી દે છે? ના, બળીને પણ સુવાસ આપે છે. એ રીતે દુષ્ટ જનોનાં વચનોના અંગારાથી બળતો હોવા છતાં સત્પુરુષ ક્યારેય અપ્રિય અને ભૂકું બોલતો નથી. ૭૩

અપ્રિયવચનવરિદ્ધૈઃ પ્રિયવચનાદયૈઃ સ્વદારપરિતુષ્ટૈઃ ।

પરપરિવાદનિવૃત્તૈઃ ક્ષત્તિક્ષિન્મનિષ્ઠતા વસુધા ॥૭૪॥

જે અપ્રિય વચન બોલવામાં દરિદ્ર છે અને પ્રિય વચનોથી ભરેલો છે, જેને પોતાની ભીંથી સતોષ છે અને જે બીજાની નિંદાથી દુઃખ રહે છે; એવા પુરુષોથી આ પૃથ્વી કાંઈક કાંઈક ઠેકાણે શોભતી હોય છે. ૭૪

પતિતોડપિ રાહુવદને તરણિર્બોધયતિ પદ્મચન્દ્રાનિ ।

મથતિ વિપદાપિ મહત્તમદ્વીશ્વતવસ્તુનિર્વાહઃ ॥૭૫॥

રાહુના યુગમાં પશ્ચો હોય તોપણ સૂર્ય કમળનાં વનોને વિકસિત કરે છે; એ રીતે સભજન વિપત્તિમાં પડેલો હોય તોપણ તે કાયં કરવાનું માથે લીધું હોય તે સારી રીતે પાર પાડે છે. ૭૫

છિન્નોડપિ રોહતિ તરુશ્ચન્દ્રઃ ક્ષીણોડપિ વર્ધતે લોકે ।

હતિ વિમુશ્નન્તઃ સન્તઃ સંતપ્યન્તે ન તે વિપદા ॥૭૬॥

કાપી નાખવામાં આવે તોપણ ઝાડ ફરીથી ઊગે છે; ચંદ્ર ક્ષીણ થયો હોય, તોપણ ફરીથી લોકમાં વૃદ્ધિ પામે છે; એ રીતે વિચાર કરનારા સભજનો વિપત્તિને કારણે સંતાપ પામતા નથી. ૭૬

વાસરગન્ધમનૂરોરમ્બરમવની ચ વામનૈકપદા ।

જલધિરપિ પાંતલહ્વયઃ સતાં મનઃ કેન તુલયામઃ ॥

સભજન પુરુષનાં મનની તુલના કોની સાથે કરી શકાય એમ છે? આકાશની ઉપમા આપીએ, તો તેને અચળ સાથળ વિનાનો હોવા છતાં એક દિવસમાં ભ્રમણ કરી ફરી વળે છે; જો પૃથ્વીની ઉપમા આપીએ તો તેને વામને એક ચરણમાં માપી લીધી અને તેને સમુદ્રની ઉપમા આપીએ, તો તે નૌકાથી એક બાળક વડે પણ એળંગી શકાય એમ છે. તેથી સત્યુપેશોના મનની તુલના કાંઈ સાથે કરી શકાય નહિ. ૭૭

ગૌરીપતેર્ગતિયો ગરલં ગન્વા ગલે જીર્ણમ્ ।

નીર્યતિ કર્ણં મહતાં દુર્વાદો નાલ્પમપિ વિશતિ ॥૭૮

જેમ હળાહળ એર મહાદેવ શંકરાના ગળામાં બંધને પચી ગયું; પણ ગળાની નીચે જિતધું નહિ; તેવી રીતે કાંઈનું પણ દુષ્ટ વચન હોય, તો તે મહાત્મા પુરુષોના કાનમાં બંધને પચી જાય છે; તે અંદર જિતરી બંધુ નથી.

નિજપદગતિગુણરક્ષિતજગતાં કરિણાં ચ સત્કવીનાં ચ ।
વહતામપિ મહિમાનં શોભાયૈ સજ્જના एव ॥ ૭૯ ॥

પોતાના પદની ગતિનાં શુભથી જે હાથીઓએ જગતને રંજિત કર્યું છે અને જેઓ મોટા દેહને ધારણ કરે છે તથા જે કવિઓએ પોતાનાં પદ-રચનાનાં શુભથી જગતને રંજિત કર્યું છે અને જેઓ મોટા મહિમાને ધારણ કરે છે, તે કવિઓ અને હાથીઓની શોભા સભજનો જ વધારે છે. ૭૯

વાયદોષં જાપ્રતિ મલિન્મુષાં હવ પુનઃ પિશુનાઃ ॥૮૦॥

જેવી રીતે કૃષ્ણ બગવાને ધણી દોષ-હાથવાળા બાણ-સુરને દોષ-હાથ વિનાનો કરી નાખ્યો; તેવી રીતે સારા માણસ દોષવાળા માણસને દોષ વિનાનો કરી નાખે છે; પરંતુ જેમ ચોરો અધારી રાત (દોષ) શોધતા હોય છે, તેમ દુષ્ટોને બીજાના દોષ જ શોધતા હોય છે. ૮૦

મહતોઃ સુધૃત્તયોઃ સહિ દ્વયમહયોગ્યયોઃ સમસ્થિતયોઃ ।

સજ્જનયોઃ સ્તનયોરપિ નિરન્તરં સંગતં મથતિ ॥૮૧॥

હે સખિ! જેવી રીતે મોટા પ્રમાણના, સારા ગુણાકારના અને છાતી પર સરખી રીતે રહેલા એવા બે સ્તનેનો નિરંતર સમાગમ હોય છે, તેવી રીતે મોટાઈવાળા, સારા આચરણવાળા અને જેમને હૃદયમાં સરખાં આગ્રહ અને ચોક્ષતા હોય એવા સરખેસરખા બે સભજનોનો નિરંતર સમાગમ થયા કરે છે. ૮૧

મહતોડપિ હિ વિશ્વાસાન્મહાશયા દ્યતિ નાલ્પમપિ લઘવઃ ।

સંઘૃણુતેડીનુદર્શિનિદાષતયો ન ભેકમપિ ॥ ૮૨ ॥

જેમ મહાસાગર પવંતોને ઢાંકી દે છે, પણ ઉનાળાની નદીઓ એક દેડકાને પણ ઢાંકી શકતી નથી, તેમ મોટા આશ્રવાળા જનો જ મહાન પુરુષોના વિશ્વાસને ધારણ કરે છે; પરંતુ નાના માણસો થોડા પણ વિશ્વાસ મેળવી શકતા નથી. ૮૨

વૈગુણ્યેડપિ હિ મહતાં વિનિર્મિતં મથતિ કર્મ શોભાયૈ ।

દુર્બહનિતન્વમન્યરમપિ દ્રતિ નિતમ્બિનીનૃત્યમ્ ॥૮૩॥

જેમ મોટા નિતંબવાળા સ્ત્રીનું નૃત્ય ભારે નિતંબને લીધે મંદ હોય, તોપણ તે મનને ઢરી લે છે; તેમ મોટા પુરુષો કદાચ અચુરહિત કાયં કરે તોપણ તે કાયં શોભા આપે છે. ૮૩

સજ્જન એવં હિ વિદ્યા શોભાયે ભવતિ દુર્જને મોષા ।
ન વિદુરદર્શનતયા કૈશ્વિદુપાદીયતે શુભ ॥૮૪॥

સજ્જનના રહેલી વિદ્યા જ શોભા આપે છે અને દુર્જનના તે નિષ્ફળ બને છે ગ્રીષ્મપક્ષીમા દૂરથી જોવાની વિદ્યા રહેલી છે તોપણ તેને કાંઈ પાળવું નથી, કારણ કે તે દુર્જન સમાન છે ૮૪

ભવતિ સુમંગલમધિકૃત્ત્વિસ્તારિતપરગુણસ્ય સુજનસ્ય ।
બહતિ વિકાસિતકુમુદો દ્વિગુણર્હઃ હિમકરોદયોત ॥

ખીખના શુષ્કનો વિસ્તાર કરનારા સુજનની શોભા અધિક બને છે જેમ પોષણીના ફૂલોનો વિકાસ કરનાર ચંદ્રનો પ્રકાશ બમણી પ્રાપ્તિને-શોભાને કારણ કરે છે ૮૫

ઘડન પ્રસાદસદન સદય હૃદય સુધામુચો વાચ ।
કરણ પરોપકરણ ચેષા વૈષા ન તે વન્યા ॥૮૬॥

જેનું સુખ પ્રસન્નતાનું ધર છે, હૃદય દનાથી ભરેલું છે, વાણી અમૃત રસને વરસાવનારી છે અને કાર્ય પરોપકારને કરનારી છે, તેના સુજન પુરુષો કોને ખાટે વદનીય નથી ? ૮૬

ઉપકારમેય તનુતે વિપદ્રત્ત સદ્ગુણો મહત્તામ્ ।

મૂર્ખાઈ ગતો મૃતો વા નિદર્શન પારદોઝ રસ ॥૮૭॥

જેમ પારને મૂર્ચિત કરા કે મારી નાખે તોપણ તે ખીખને ઉપકાર કરે છે, તેમ ઉત્તમ પુરુષોના સમુદાય વિપત્તિમા હોય તોપણ માણસો પર ઉપકાર જ કરે છે ૮૭

ગિરયો ગુરુવસ્તેભ્યોઽપ્યુર્ધ્વા ગુર્વા તત્તોઽપિ જગદ્ગઢમ્ ।

તસ્માદ્વ્યતિગુરવ પ્રલયેઽપ્યચલા મહાત્માન ॥૮૮॥

સર્વથી ભારે મોટા પર્વત છે, તેથી ભારે પૃથ્વી છે, તેથી ભારે બ્રહ્મા છે પણ તેથી અત્યંત ભારે તો મહાત્મા પુરુષો છે, જેઓ પ્રત્યક્ષે પણ અલિપ્ત થતા નથી ૮૮

અનવરતપરોપકરણ યમીમબવદમલચેતસા મહત્તામ્ ।

આપાતકોટુકાનિ સ્ફુરન્તિ વચ્ચનાનિ મેષજાનીવ ॥૮૯॥

જેમના નિર્મળ હૃદય હમેશા પરોપકાર કરવામા વ્યગ્ર બનેલા રહે છે તે મહાત્મા પુરુષોના વચન પ્રથમ ઔપધની જેમ કડવા લાગે છે, પરંતુ અંતે મીઠા બને છે

■ ભવતિ ભવતિ ચ ન ચિર ભવતિ ચિર
ચેત્ફલે વિસવાદી । કોપ સત્પુરુષાણા તુલ્ય
સ્નેહેન નીચાનામ્ ॥ ૯૦ ॥

સારા મનુષ્યોનો કોપ અને નીચ માણસોનો સ્નેહ બંને એક રીતે સરખા છે પરંતુ તો સત્પુરુષને કોપ થતો નથી થાય તો લાગે કામ ટકતો નથી, ટકે તો પરિશ્રમે થન્યમા ફેરવાઈ જાય છે આ જ રીતે નીચ

લોકોના સ્નેહની હોય છે ૯૦

શ્લોઝમાત્કમશ પર્વણિ પર્વણિ યથા રસવિશેષ ।

તદ્વત્સજ્જનમૈત્રી વિપરીતાના ચ વિપરીતા ॥૯૧॥

જેમ શેરડીની ટાંચથી નીચે નીચેના ભાગમા રસ વધતો જાય છે તેમ સજ્જનની મૈત્રી ધીરે ધીરે વધતી જાય છે અને એથી વિપરીત કમથી દુર્જનોની મૈત્રી ધીરે ધીરે ઘટતી જાય છે ૯૧

પરિચરિતવ્યા સન્તો યથાપિ કથયન્તિ નો સદુપદેશમ્ ।

યાસ્તેવા સૈરેકથાસ્તા એવં ભવન્તિ શાસ્ત્રાણિ ॥૯૨॥

સજ્જન પુરુષો સદુપદેશ ન આપે, તોપણ તેમની સેવા કરતા રહેવું કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ જે વાતો કરતા હોય છે, તે જ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો હોય છે

સુજનો ■ યાતિ વિઠતિ પરહિતનિરતો વિનાશ
કાલેઽપિ । છેડેઽપિ ચન્દનતરુ સુરમયતિ મુખ
કુઠારસ્ય ॥ ૯૩ ॥

જે પરોપકારમા રત છે તે સજ્જન પુરુષ વિનાશ કાળે પણ વિકાર પામતો નથી કારણ કે જે પોતાને ધા કરે છે, એવા કુઠારના મુખને પણ ચન્દનવૃક્ષ સુશ્લિષ્ટ કરે છે ૯૩

અતિકુપિતા અપિ સુજના યોગેન મૃદુભવન્તિ
ન તુ નીચા । હૈન્ન કઠિનસ્યાપિ દ્રવળોપાયોઽસ્તિ
ન વૃણાનામ્ ॥ ૯૪ ॥

સજ્જન પુરુષો અત્યંત કોપ પામેના હોય, તોપણ કાંઈ ઉપાય પડે ક્રોધન થાય છે પરંતુ દુર્જન પુરુષો ક્રોધન થતા નથી સુવર્ણ કણ છે તોપણ તેને ઝોળાળવાનો ઉપાય છે પણ તણખાના ઝોળાળવાનો કાંઈ ઉપાય નથી ૯૪

અનુકુરુત રત્નસુજનાવમિમાધ્યાત્યભાગયો સૂચ્યા ।

વિદ્યાપિ રન્ધ્રમેકો ગુણવાનન્યસ્તુ પિદધાતિ ॥૯૫॥

સોવની અણી કાણ પાડે છે અને દોરો તે ઝીંબે દાઢી દે છે, તેમ દુર્જન સોવની અણીની જેમ કાણ જ પાડે છે પણ ગુણવાન દોરાની જેમ તેને દાઢી દે છે આસ્તામન્યસુજના પરોપકારૈકકરણદુર્લભિતા ।

સત્વાપિતવિશુનેપુ સ્વગુણેષ્વપિ હન્તિ ચિયન્તે ॥૯૬॥

પરોપકાર કરવામા સુજનો જેવા બધા તત્ત્વ હોય છે કે પોતાના વધતા જતા ગુણોથી દુર્જનોને કુખ થાય છે જેમ જાણીને પણ પોતે કુખી થાય છે, ત્યાં ખીખ તો શું કહેવાનું રહે છે ? ૯૬

શરદિ ન વર્ષતિ ગર્જતિ વર્ષતિ વર્ષામુનિ સ્વનો મેષ ।

નીચો વદતિ ન કુરુતે ન વદતિ મુનન કરોત્યેવ ॥૯૭

શરદઃક્રુમા મેઘ ગર્જના કરે છે, પણ વરસોતો નથી અને વર્ષાઃક્રુમા ને મેઘ વરસે છે તે ગર્જના કરતો નથી તેમ નીચ પુરુષ બોલે છે, પણ કરતો નથી અને ઉત્તમ પુરુષ બોલતો નથી પણ તે કરે છે જ ચદ્મી દશન્તિ દશના રસના તત્ત્વાદુસૌલ્યમનુભવતિ ।

પ્રકૃતિરિય વિમલના ક્રિદ્યન્તિ ચદન્યકાર્યેષુ ॥૧૮॥

જેમ આપણા હાત ચાપી આપવાનું કાર્ય કરે છે, પણ વસ્તુના સ્વાદના સુખનો અનુભવ તો જીલ કરે છે, તેમ ખીખના કાર્યો કષ્ટ વેડીને પણ કઠી આપવા અને ખીખને સુખ આપતું તે સરળ પુરુષોનો સ્વભાવ હોય છે. સવપ્રકૃત વિધિનાર્થિયુ યત્સન્ત સ્વલ્પસપદો વિહિતા ।

તુચ્છે પયસિ ઘનાના સીદત્યતિ જીવલોકોઽયમ્ ॥૧૯॥

સત્પુરુષોને થોડી સપત્તિવાળા ક્યા છે, તેમા વિદ્યાતાએ અપકાર સત્પુરુષોનો નહી, પણ ધાયકોનો જ કયો છે (સત્પુરુષોને ખૂબ સપત્તિ આપી હોત તો તેઓ માગનાગઓને ખૂમ આપત), મેઘની પાસે જળ થોડું હોય છે તો તેથી મેઘ નહી પણ આ બધા જીવ લોક જ ખૂમ દુ ખી થાય છે ૬૯

અમૃત કિરતિ હિમાશુર્વિપમેષ્વ ફળી સમુદ્ધિરતિ ।

ગુણમેવ વક્તિ સાધુર્દોષમસાધુ પ્રકાશયતિ ॥૨૦॥

ચદ્ર અમૃતને વરસાવે છે અને સર્પ ઝેરને બહાર કાઢે છે, એ રીતે સારો પુરુષ શુષ્ક બતાવે છે અને દુર્જન માથુસ દોષ પ્રગટ કરે છે ૧૦૦

ગુણિનામપિ નિજરૂપપ્રતિપત્તિ પરત એવ સમવતિ ।

સ્વમહિમદર્શનમ્ભ્યોર્મુકુરતલે જાયતે યસાન્ ॥૨૦૧॥

શુષ્કવાન પુરુષોને પોતાના સ્વરૂપની ખાતરી ખીખથી જ થાય છે, કારણ કે નેત્રને પોતાના બદિખાનું દર્શન દર્શકથી જ થાય છે ૧૦૧

ઉત્કર્ષવાન્નિજગુણો યથા યથા યાતિ કર્મણમન્યસ્ય ।

ધનુરિષ્વ સુવશજન્મા તથા તથા સજ્જનો નમતિ ॥૨૦૨॥

સારા વાસતુ બનેતું ધનુષ્ય જેમ જેમ પોતાની દોરી ચોલાના કાન સુધી ખેંચાતી જાય છે, તેમ તેમ નમે છે, તેવી રીતે સારા વશમા ઉત્પન્ન થયેલ સજ્જન તેના ઉત્કર્ષવાળા શુષ્ક જેમ જેમ ખીખને કાને જાય છે, તેમ તેમ નમે છે ૧૦૨

દુર્જનવદનચિર્નિર્ગતવચનમુજગેન સત્ત્વનો દદ્ધ ।

તદિપનાશનિમિત્ત સાધુ સતોષમૌપધ પિવતિ ॥૨૦૩॥

જ્યારે સજ્જન પુરુષને દુર્જનના સુખમાથી નીકળેલા વચનથી સર્પ કરે છે, ત્યારે સજ્જન તે ઝેરનો નાશ કરવા માટે સતોષ(શ્વમા)થી ઓપધ ખીએ છે.

કમટકુલાચલદિગ્માજ્ઞપતિવિદ્યુતાપિ ચલતિ વસુધેયમ્ પ્રતિપન્નમમલમનસા ન ચલતિ પુસા યુગાન્તેઽપિ ॥૨૦૪॥

આ પૃથ્વીને કાયળો, કુલપર્વત, દિગ્ગજ અને રોપનાએ ધારણ કરી છે છતા તે ડાલી જાય છે, પણ નિર્મળ મનવાળા ઉત્તમ પુરુષોએ જેનો સ્વીકાર કયો છે, એવું વચન પ્રવચકાએ પણ ચલાવમાન થતું નથી ૧૦૪

અન્ત કદુરપિ લયુરપિ સદ્વન્તં ય પુમાન્ન સત્યજતિ ।

સ ભવતિ સયો વન્ય સપપ દ્વર્સર્વલોકસ્ય ॥૨૦૫॥

સરસવતી દાણો નાનો હોય છે અને કડવો હોય છે, છતા પણ પોતાની ગોળાશ છોડતો નથી, તે ગતિ ને સજ્જન અદર કડવું અને નાનું એવું પણ સમાચરણ છોડતો નથી, તે બધાને વદવા લાયક બને છે ૧૦૫ અચાપિ દુર્નિવારં સ્તુતિકન્યા ભજતિ કૌમારમ્ ।

સદ્ગુણો ન રોચતે સા સન્તોઽયસ્યૈ ન રોચન્તે ॥૨૦૬॥

સ્તુતિ અર્થાત્ પ્રશ સારપ કન્યા ઉચ્છુ સુધી કુવારી રહી છે અને તેવું આ કુવારાપણું નિવારી શકાય એમ નથી કારણ કે સજ્જનોને તે ગમતી નથી, સત્પુરુષોને તેની રુચિ નથી અને અસત્પુરુષોને-દુર્જનોને તેવું આકર્ષણ છે, પણ દુર્જનો આ કન્યાને ગમતા નથી મૂક પરાપવાદે પરદારનિરીક્ષણેઽન્યથ ।

પદ્મ્ય પરચનહરણે સ જયતિ લોકત્રયે પુરુષ ॥૨૦૭॥

પારકાની નિદ્રા કરવામા ને મૂગો છે, પારકાની સ્ત્રીને જોવામા ને આધેશ છે અને પારકાનું ધન હરવામા ને પાગળો છે, તે સજ્જન નથુ લોકમા વિશ્વ પામે છે ૧૦૭

વેશલમપિ રતલચ્ચન દહતિતરા માનસ સુતત્ત્વવિદામ્ ।

પરુષમપિ મુજનવાક્ય મલયજરસવત્પ્રમોદયતિ ॥૨૦૮॥

શાસ્ત્રના રહેસ્યને જાણનાર ને સમજી માથુસો છે, તેમના મનને તો દુર્જનનું વચન ક્રામળ હોય, તોપણ બાળે છે અને સુજનનું વચન ક્રોધ હોય, તોપણ મન્યા ચત્રમા ભીગેન ચદનના રસની જેમ આનંદ આપે છે મક્તિર્મેવ ન વિશ્વે વ્યસન શાસ્ત્રે ન યુવતિકામાત્રે ।

ચિન્તા યશસિ ન વપુષિ પ્રાય પરિદૃશ્યતે મહતામ્ ।

લાકિત તો ભવ અર્થાત્ મહાદેવમા હોય, વેશવ ભોગવવામા નહિ, બ્યસન અર્થાત્ અન્નાસ શાસ્ત્રના સેવનમા હોય, યુવતીઓના કટાક્ષમાથુમા નહિ ચિન્તા યશ મેળવવામા હોય, શરીર વિશે નહિ, આ ત્રહારનો સ્વભાવ ખાસ કરીને મહાપુરુષોમા જોવા મળે છે ૧૦૯

ઉપરિ કરવાલધારાકારા કૂરા મુજન્નમપુન્નવા ।

અન્ત સાક્ષાદ્રાક્ષાદિક્ષાનુરવો જયન્તિ કેઽપિ જના ॥

કેટલાક સુજન પુરુષો દેખીની રીતે તો ખડ્ગની ધાર જેવા અને નાગ જેવા કૂર હોય છે; પણ અંદરથી એવા મીઠા મધુર હોય છે કે તેમની પાસેથી દ્રાક્ષને પણ મધુરતા શીખવી પડે; આવા પુરુષો વિષય પામે છે. ૧૧૦

સ્વસ્થાનાદપિ વિચલતિ મજ્જતિ જલથૌ ચ નીચમપિ ભજતે । નિજપક્ષરક્ષણમનાઃ સુજનો મૈનાકશૈલ ઇવ ॥ ૧૧૧ ॥

મૈનાક પર્વતે પોતાની પાખ બચાવવા, પોતાના સ્થાનથી ચલિત થઈને સમુદ્રમાં ડૂબીને નીચની સેવા કરી હતી; તેવી રીતે પોતાના પક્ષતું રક્ષણ કરવા ઇચ્છનારો સજ્જન પુરુષ પોતાના સ્થાનથી સ્થાવરમાન થાય છે, સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે અને નીચની સેવા વ કરે છે. ૧૧૧ દુર્જનસહવાસાદપિ શીલોરક્ષકં ન સજ્જનસ્યજતિ ।

પ્રતિપર્વ સ્તપનવાસી નિઃસ્તમાત્રઃ શશી શીતઃ ॥ ૧૧૨ ॥ સજ્જન પુરુષ દુર્જનનો સહવાસ કરે, તોપણ પોતાના શીત-સ્વભાવને અને પ્રતિભાને છોડતો નથી. જેમ કે દરેક અમાવાસ્યાના દિવસે ચંદ્ર ઊંચુ સૂર્યની સાથે નિવાસ કરે છે; તોપણ સહવાસ છૂટતાની સાથે જ તે શીતળ બની જાય છે. ૧૧૨

વિપ્રિયમપ્યાકર્ણ્ય મૃતે પ્રિયમેવ સર્વદા સુજનઃ ।

ક્ષારં પિવતિ પયોઘેર્વર્પત્યમ્બોધરો મપુરમમ્મઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સારો માણસ કડવી વાણી સાલજીને પણ હમેશાં પ્રિય જ બોલે છે. જેમ મેઘ સમુદ્રના ખારા જળના પાન કરીને મધુર જળ વરસાવે છે. ૧૧૩

શ્વલસસ્યં પ્રાઢાધુરં વયોઽન્તરાલે નિદ્રાપદિનમતે ।

દ્યકાદિમધ્યપરિણતિરમણીયા સાધુજનમૈત્રી ॥ ૧૧૪ ॥

ઉનાળાના દિવસની જેમ દુર્જનની મૈત્રી પહેલાં મધુરી હોય છે, પછી વયના મધ્યમા અને અંતમાં આકરા તાપની જેમ સંતાપ આપનાર થાય છે, બ્યારે સજ્જન પુરુષની મૈત્રી પહેલાં, વચમાં અને છેવટમાં એમ ત્રણેય કાળે એકસરખી જ હોય છે. ૧૧૪

ન વિમોચયિતું શક્યઃ ક્ષમાં મહાન્મોચિતો યદિ કથંચિત્ । મન્દરગિરિરિવ હિ તલં નિવર્તતે ન ત્વ સ સમવાપ્ય ॥ ૧૧૫ ॥

જેમ મંદરાચળ પર્વતને ક્ષમા-પૃથ્વીથી છૂટા પાડી શકતો નથી અને સમુદ્રમથન વખતે છૂટા પાઓ, તો પાતાળમાં પૃથ્વી પર જઈને બેઠો; તે રીતે મહાન પુરુષને ક્ષમાગુણથી છૂટા પાડી શકતો નથી અને પ્રપત્તે કરીને તેને છૂટા પાડે, તોપણ પરિણામે ક્ષમાને મેળવીને જ આનંદ પામે છે. ૧૧૫

સ્વાધીનૈવ સમૃદ્ધિર્જનોપજીવ્યત્વમુચ્ચયદશયા ।

સત્યુત્તો મરુમૂરિવ જીવનમાત્રં સમાશાસ્યમ્ ॥ ૧૧૬ ॥ જેમ મરુભૂમિમાં જીવન એટલે જળથી જીવવાની જ આશા રખાય, તેમ સુજન પુરુષો પણ પોતાના જીવનનિર્વાહ પૂરતું જ ઇચ્છતા હોય છે; બહારને ઇચ્છા પ્રમાણે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ તેમને સ્વાધીન વાત હોય. લોકો પાસેથી સારો વ્યવહાર નહતો હોય તેમ જ સારી ઉત્પત્તિ અને કીર્તિ હોય, તોપણ વધુ કંઈ પણ ઇચ્છતા નથી. ૧૧૬

સર્વસ્ય સર્વદાપિ સ્પર્શનયોગેન તાપમપત્તેતુમ્ ।

સુજનસ્ય જ્યજનસ્ય ચ શક્તિમસંગૃહ્ણતઃ પદ્ય ॥ ૧૧૭ ॥

જે પોતાની પાસે કાંઈ પણ રાખતો નથી, એવા પંખા અને સજ્જનની શક્તિ તો જુઓ । બીજાને પવન આપીને કે દાન આપીને તે નિત્ય નિરંતર જોનારા તાપ અને સંતાપને હરી લે છે. ૧૧૭

કિમધુના કિ વિધુના કિ સુધવા કિં ચ ઘસુધયાલિલયા ।

યદિ હ્રદયહારિચરિતઃ પુરુષઃ પુનરેતિ નયમયોરયનમ્ ॥

જેનું આચરણ હૃદયને હરી લે તેવું છે, તેવા સત્ પુરુષ જો આખોને મળી આવે તો પક્ષી મધ, ચંદ્ર, અમૃત અને આખી પૃથ્વીની થી જરૂર છે. ૧૧૮

કિમપેક્ષ્ય ફલં પયોધરાન્ધનત પ્રાર્થયતે મૃગાધિપઃ ।

પ્રકૃતિઃ સ્વલુ સા મહાયસઃ સહતે નાન્યસમુન્નતિં યયા ॥

બ્યારે મેઘો મજાના કરતા હોય છે, ત્યારે સિંહ કયા કળની ઇચ્છાથી તેની સામે સ્પર્ધા કરતો હોય છે? અરેબર, તેજસ્વી વ્યક્તિને એવો સ્વભાવ હોય છે કે તે બીજાની સહતીને સહન કરી શકતો નથી. ૧૧૯

સાવલેપસુપલિપ્સિતે પરૈરન્યુપૈતિ વિઠ્ઠતિં રજઃ

સ્યપિ । અર્થિતસ્તુ ન મહાન્મસીહતે જીવિતં કિમુ

ધનં ધનાયિતુમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

બીજાએ એ ચર્વને કારણે જેનો તિરસ્કાર કરેલ છે, એવા રજ પણ વિકારને પામે છે; તો પછી મહાપુરુષ કે જે વાચના કરવી પડતી હોય તો પોતાના જીવનને પણ ઇચ્છતો નથી, તો ધનને તે કેમ જ ઇચ્છે? ૧૨૦

વચનૈરસતાં મહીયસો ન રત્નલુ ચ્યેતિ ગુહ્યત્વમુદ્ઘૃતઃ ।

કિમપૈતિ રજોભિરૈર્વૈરવકીર્ણસ્ય મળેમંહાપેતા ॥ ૧૨૧ ॥

મણિ પૃથ્વીનાં રત્નલુએથી દંકાઈ જાય તો તેથી કાંઈ તેનું મહાગુહ્યવાનપણું ચાલ્યું જતું નથી, તે રીતે મોટા પુરુષોની મહત્તા કાંઈ દુર્જનોના ઉદ્ઘન વચનોથી ક્ષીણ થઈ જતી નથી. ૧૨૧

પ્રકટાન્યપિ નૃપુણં મહત્પરવાચ્યાનિ ચિરાય ગોપિતુમ્ ।

વિચરીતુમયાત્મનો ગુણાન્નૃશ્માકૌશલમાપ્ચેતસામ્ ॥

બીજાના દેષો ધણું પ્રગટ હોય, તોપણ તેને લાખા કાળ સુધી છુપાવી રાખવાની કુશળતા સંજ્ઞાને પાસે હોય છે, પરંતુ પોતાના શુભોને પ્રગટ કરવાની નિપુણતા તેમનામાં બિલકુલ હોતી નથી ૧૨૨

કિમિવાસ્તિલોકકીર્તિત કથયત્યાત્મગુણ મહામના ।
વદિતા ન લધીયસોડપર સ્વગુણ તેન વદ્યત્યસૌ સ્વયમ્ ॥

મહાપુરુષ પોતાના શુભને કહેતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે તેની તો સર્વ કોઈ પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ પોતાના શુભોની બીજાને કોઈ પ્રશંસા નહિ કરે એમ ધારી હંધે માથુસ ગમે જ પોતાના શુભોને વખાણે છે ૧૨૩

વિસ્તૃજન્ત્યવિકલ્પિન પરે વિપમાશીવિષજ્ઞરા કુધમ્ ।
વ્યતોડન્તરસારૂપતા ધ્વનિસારા પદહા ઇવેતરે ॥૧૨૪

જેમ દૂર સર્વ પોતાના એકને પ્રગટ કરે છે તેમ જેને પોતાની પ્રશંસા ગમતી નથી એવા ટેનાક સરળ માથુસો કોધને બહાર ફેંકી દે છે પરંતુ જેમ સુદર અવાજ કરનાર દોહ પોતાની અંદર પોલાણ ધારણ કરે છે તેમ ટેનાક સરળ માથુસો કોધને સાર વિનાનો સમજીને પોતાની અંદર ધારણ કરે છે ૧૨૪

જિતરોપરયા મહાધિય સપદિ ક્રોધજિતો લઘુર્જન ।
વિનિતેન જિતસ્ય દુર્મતેર્મતિમદ્ધિ સહ કેવિરુધ્ધયે ॥

અશ્રુ હ્રદિવાળા માથુસોએ કોધના વેગને જીતી લીધો છે, પરંતુ હંધકો માથુસ કોપથી જિતાઈ ગયો ॥ એટલે સંજ્ઞાને પોતે જેને જીતી લીધો છે એવા કોપથી પણ જિતાયેલ હંધકો માથુસ કયા હ્રદિશાળી પુરુષ સાથે વિરોધ કરી શકે ? ૧૨૫

ઇયમુન્નતસસ્વશાલિના મહતા કાપિ કઠોરચિત્તા ।

અપહૃત્ય ભવન્તિ દૂરત પરત પ્રત્યુપકારશક્ત્યા ॥૧૨૬

ઉત્તમ સન્ત્યજીથી શોભનારા મહાપુરુષોના ચિત્તમાં કોઈ એક એવી કઠોરતા રહેલી છે કે, તેઓ બીજાઓ ના ઉપકાર કરીને પછી 'તેમના તરફથી રખે પાછો ઉપકાર થાય' એવી શકા રાખીને તેમનાથી દૂર રહે છે આદિમધ્યનિયને પુ સૌહાર્દ સજ્જને ભવતિ નેતરે જને ।
હેતુતાપનનિષર્પતાહનેર્નન્યમાવમુપયાતિ કાશ્ચનમ્ ॥

આદિમા, મધ્યમા અને અંત સુધી સંજ્ઞાનમાં જ મિત્રલાપ રહી શકે છે, દુર્જનમાં રહી શકતો નથી ખરેખર, છેલ્લું તપાવવું, ધસતું અને દીપ્તું વગેરે કિનાઓથી સોનું જ વિકારલાવને પ્રાપ્ત થતું નથી
ચાતકશ્ચિતુરાન્યપ કળાન્યાચતે જલપર પિપાસયા ।
સોડપિ પૂરયતિ વિશ્વમમ્મસા હન્ત હન્ત મહતામુદારતા ॥

આતક પશાને બનારે તરસ લાગે છે, ત્યારે તે મેઘ પાસે નજી ચાર જલના બિંદુઓ માગે છે, પરંતુ મેઘ તો જળથી આખા વિશ્વને ભરપૂર બનાવે છે અહીં !
મોટા પુરોનો કૌની ઉદારતા છે ? ૧૨૮

દોષજાતમવર્ધીય માનસે ધારયન્તિ ગુણમેવ સજ્જના ।

શ્વારભાવમપનીય ગૃહ્તે વારિધે સલિલમેવ વારિદા ॥

જેમ મેવ સમુદ્રના જલ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તેની ખારાશને છોડી દે છે, તેમ સંજ્ઞાને દોષને છોડી દઈને શુભને જ પોતાના મનમાં ગ્રહણ કરે છે ૧૨૯

સજ્જનસ્ય હૃદય નગ્નીત યદ્દન્તિ કમયસ્તદલિકમ્ ।

અન્યદેહનિલસત્પરિતાપાસજ્જનો દ્રવ્યતિ નો નવનીતમ્ ॥

'સંજ્ઞાન પુરુષનું હૃદય માથુસ જેવું છે,' એમ જે કવિઓ કહે છે તે સાચું નથી (મિથ્યા છે) કારણ કે સંજ્ઞાનનું હૃદય તો બીજાના શરીરને થયેલ સતાપથી પીગળી બન છે, પણ માથુસ પીગળતું નથી

તુક્કાત્મના તુક્કતરા સમર્થા મનોરથાન્પૂરયિતુ ન નીચા ।
ધારાધરા એવ ધરાધરાણા નિદ્રાવદાહ શમિતુ ન નદ ॥ ૧૩૧ ॥

મોટા પુરુષોના મનોરથ પૂરવાને માટે મોટા પુરુષો જ સમર્થ હોય છે, હંધકો માથુસોનું કામ નહિ ! પર્વતોને ઉનાળાના સમયમાં જે દાહ લાગે છે, તેને શમાવવા માટે મેઘ જ સમર્થ છે નહીંઓ કાઈ કરી શકતા નથી ૧૩૧

પ્રકામસમ્યસ્યતુ નામ વિદ્યા સૌન્યમમ્બ્યાસ
વશાદલભ્યમ્ । કર્ણો સપત્ન્ય પ્રવિશાલયેયુર્વિશાલ
ચેદશ્ચિયુગ ન કોડપિ ॥ ૧૩૨ ॥

એમ તેટલી વિદ્યાઓને અભ્યાસ કરો પરંતુ સંજ્ઞાનતા એ અભ્યાસ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી વસ્તુ નથી, સપત્નીઓ (રોકાય) કાનને મોટા કરી શકે છે, પણ આખને વિશાળ કરી શકતા નથી ૧૩૨

સન્તોડપિ સન્ત ક કિરન્તુ તેજ ના જ્વલન્તુ
ક નતુ પ્રથન્તામ્ । વિધાય રુદ્ધા ન તુ વેદસેય
બ્રહ્માન્દકોણે ઘન્દીપકલ્પા ॥ ૧૩૩ ॥

આ જગતમાં સતો તો છે પણ તેઓ પોતાનું તેજ કયા રૂપે વેળે પોતે કયા પ્રકાશિત થાય ? અને કયે દેહાણે પ્રખ્યાત થાય ? મરણ કે ધડાઓની અંદર રહેતા દીવાઓની જેમ વિદ્યાતાએ તેમને બનાવીને પ્રગટાડતા એક ખૂણામાં મૂકી દીધો છે ૧૩૩

પ્રમાદમાધુર્યગુણોપપન્ના યત્રાદનોચિયપરાહમુરણામ્ ।
અર્થા કવીનામિવ સજ્જનાના સર્વસ્ય સર્વાવસરોપયોગા ॥

જે ઔચિત્યનો જરા પશુ ભંગ કરતા નથી, એવા પ્રસાદ અને મધુરતાના શુભથી યુક્ત કવિઓના ભાવો બધા લોકોને સર્વ પ્રસંગે ઉપયોગી બને છે; એ રીતે જેમણે કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા આવવા દીધી નથી, એવા સંજ્ઞાનોને પ્રાપ્ત થયેલા લાભો પ્રસન્નતા અને મધુરતાથી શોભતા હોય છે; અને તે બધા લોકોને બધા પ્રસંગે ઉપયોગી બને છે. ૧૩૪

✓ બનેડિપિ સિંહા મૃગમાસમક્ષિણાં લુપ્તશિવા નૈવ તૂર્ણ ચરન્તિ । एवं કુલીના વ્યસનાભિભૂતા ન નીચકર્માણિ સમાચરન્તિ ॥ ૧૩૫ ॥

જ્યના તાજા માસને આનારા સિંહો જૂઝ્યા રહેના છતાં પશુ ઘાસને ખાતા નથી; તેમ કુલીન મનુષ્યો આપતિમા આવી પડે છે તોપશુ કદી નીચ કર્મોં આચરણ કરતા નથી. ૧૩૫

✓ બહો મહત્ત્વ મહત્તમપૂર્વ વિપત્તિકાલેડિપિ પરોપકારઃ । યથાસ્થમધ્યે પતિતોડિપિ રાહોઃ કલાનિધિઃ પુણ્યચર્યં દદાતિ ॥ ૧૩૬ ॥

મહાપુરુષોની આ મહત્તા તો જુઓ ! તેઓ પોતે વિપત્તિમા પડેલા હોવા છતાં, પરોપકાર કરતા હોય છે. જેમ કે રાહુના મુખમાં પડેલા ચંદ્ર પશુ મનુષ્યોને પુણ્ય આપતો હોય છે. ૧૩૬

✓ પિબન્તિ નયઃ સ્વયમેવ નામ્મઃ, સ્વયં ન રજાદન્તિ કલાનિ દૃક્ષાઃ । નાદન્તિ સસ્યં રજલુ વારિવાહાઃ, પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ ॥ ૧૩૭ ॥

નદીઓ બતે જ તેમનું પાણી પી જતી નથી, જ્યો પોતાના ફળ પોતે ખાઈ જતા નથી, વરસાદ કંઈ પોતે જ ધાન્ય ખાઈ જતા નથી, એવી જ રીતે સત્પુરુષોની શક્તિઓ પરોપકાર માટે હોય છે ૧૩૭

✓ રક્ષાકરઃ કિં કુરતે સ્વરત્નૈર્વિન્ધ્યાચલઃ કિં કરિમિઃ કરોતિ । શ્રીલણ્ડલ્લખદેમલયાચલઃ કિં, પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ ॥ ૧૩૮ ॥

રતનાર-સમૃદ્ધ પોતાના રતનોથી શું કરે છે ? વિન્ધ્યાચળ પોતાના હાથીઓના શે ઉપયોગ કરે છે ? મલયાચળ પોતાના ચંદનથી શું કરે છે ? અર્થાત્ સત્પુરુષોની સર્વ વિશ્વતિઓ પરોપકાર માટે હોય છે. ૧૩૮

✓ શ્લાઘ્યઃ સંક્રો મુનિ માનવાનાં, સ સ્તમઃ સત્પુરુષઃ સ ધન્યઃ । યસ્યાર્થિનો વા પ્રજ્ઞાસાતા યા, નાશાભિમદ્ગાદિમુક્તાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૧૩૯ ॥

જેની પાસે આવેલા ચાર્યો અને જેને શરણે ગયેલા હીન જનો અપસારજ ધર્મને પાછા ફરતા નથી,

તે જ એક પુરુષ આ જગતમા વખાણવા લાયક છે, તે જ ખરેખર ઉત્તમ પુરુષ છે અને તે જ સત્પુરુષ છે અને ધન્યવાદને પાત્ર છે. ૧૩૯

સન્તસ્તુળેત્સારણમુત્તમાન્નાસુવર્ણકોટ્યર્પણમામનન્તિ । પ્રાણવ્યયે વાપિ કૃતોપકારઃ રજાઃ પરે વૈરમિહોદ્વન્તિ ॥

સન્જ્ઞાનના મસ્તક પર એકાદ તણખતું પડ્યું હોય, તેને દૂર કરીએ, તોપશુ તે એમ માને કે ‘મને એક કશો સોનામહેશે આપી.’ જ્યારે આપણા પ્રાણને નોખમગા મુકીને દુર્જનોને ઉપકાર કરે તોપશુ તે ભલેટાના વૈર રાખે છે. ૧૪૦

✓ કદુ ક્ષન્તો મલદાપકાઃ રજાસ્તુવન્ત્યલં બન્ધન-શૂંલાશ્ચ । મનસ્તુ સાધુધ્યનિમિઃ પદે પદે હરન્તિ સન્સો મણિપુરાશ્ચ ॥ ૧૪૧ ॥

હાથેપગે પડેલી સાળા જેમ કાનને કોર લાગે તેવા અવાજ કરે છે, તેમ મેલી વાતોને અપનાવનાર દુર્જનો કાનને કડવા લાગે, તેવા વેણુ બોલે છે. અને જેમ મણિમહેલા અંજર પહેપહે મધુર ધ્વનિ કરે છે, તેમ સાધુપુરુષો પોતાના મધુર ધ્વનિથી પગડે પગડે મનને હરી લે છે. ૧૪૧

✓ ક્ષારં જલં વારિમુચઃ પિબન્તિ તદેવ કૃત્વા મધુરં ઘમન્તિ । સન્તસ્તથા તુર્જનદુર્વચાંસિ પીત્વા ચ સૂક્તાનિ સમુદ્ગિરન્તિ ॥ ૧૪૨ ॥

મેઘ સમુદ્રનું ખારું જળ પીએ છે અને પછી તેને જ મીઠું કરીને વરસાવે છે; તેવી રીતે સન્જ્ઞાનો દુર્જનનાં દુર્વચનો પી જઈને ઉત્તમ વચનો બોલે છે.

અર્થે સ્વમાત્મઃ સ્વતઃ એવં યત્પરશ્રમાવનોદ્મરૂપી મહાત્મનામ્ । સુખાંશુરેપઃ સ્વયમર્કકર્કશપ્રભાભિતન્નામવતિ ક્ષિતિ કિલ ॥ ૧૪૩ ॥

સુખના કોર કિરણોથી તપેલી પૃથ્વીને ચંદ્ર રક્ષણ આપે છે, તેમ બીજના પરિશ્રમને દૂર કરવા તે મહાત્મા પુરુષોનો સ્વતઃસિદ્ધ સ્વભાવ છે ૧૪૩

કર્ણજપાનાં વચનપ્રપન્નાન્મહાત્મનઃ કાપિ ન દૂપયન્તિ । સુજંગમાનાં ચલપ્રસન્નાન્નાપેયતાં યાન્તિ મહાસરાંસિ ॥

સર્ખનાં વિશેષું મિશ્રણ થવા છતાં પશુ મેઠાં સરોવરો પીવા લાયક નથી રહેતા એમ નહિ, તેવી રીતે દુર્જન પુરુષો ચાકી-ચુરથી કરી ગયા હોય, તોપશુ મહાત્મા પુરુષો પોતે દોષવાળા બનના નથી. ૧૪૪

અર્થાનિધિ વારિમિરર્ચયન્તિ દીપેન સૂર્યં પ્રતિવોચ-યન્તિ । તાઘ્યાં વયોઃ કિં પરિપૂર્ણતા સ્યાદ્ગત્ત્યા હિ લુપ્તયન્તિ મહાનુભાવાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

લોકા સમુદ્રને જળના લોટાથી પૂળે છે અને સૂર્યને ઢીલો દેખાડીને પૂળે છે; તેથી કરીને જ શું સમુદ્ર કે સૂર્ય પરિપૂર્ણ થાય છે? ખરેખર, મહાનુભાવ જનો તો ભક્તિથી જ સંતોષ પામે છે. ૧૪૫

દાનાય લક્ષ્મીઃ સુકૃતાય વિદ્યા ચિન્તા પરબ્રહ્મ-
વિનિશ્ચયાય । પરોપકારાય વચાંસિ યસ્ય વન્ય-
શ્ચિલોકીતિલકઃ સ એવ ॥ ૧૪૬ ॥

જેની લક્ષ્મી દાન આપવા માટે છે, વિદ્યા સારાં કાર્ય કરવા માટે છે, વિચાર પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે છે અને વાણી પરોપકારને માટે છે, તે માણસ ત્રણે લોકના તિલકરૂપ અને વંદનીય છે. ૧૪૬

ન દુર્જનનાનામિહ કોડપિ દોષસ્તેષાં સ્વભાવો હિ
ગુણસહિષ્ણુઃ । દ્વેષ્યેવ કેળામપિ ચન્દ્રસ્વળ્લહવિપાણ્ડુરા
પુષ્પકશકરારપિ ॥ ૧૪૭ ॥

ચંદ્રના ઢુકડાઓ જેવી ‘પુ’કુક’ જાતની બીચી સાકર પણ ટેટલાકને જેવી પણ ગમતી નથી; એ રીતે ખીજના ગુણોને સહન ન કરવા તે દુર્જન પુરુષોનો દોષ નથી; પણ તેમનો તે સ્વભાવ જ છે. ૧૪૭

કિં ચન્દ્રમાઃ પ્રત્યુપકારલિપ્સયા કરોતિ ગોમિઃ
કુસુદાશ્વોધનમ્ । સ્વભાવ એવોન્નતચેતસાં સતાં પરોપ-
કારવ્યસનં હિ જીવિતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

ચંદ્ર, ચોતાનાં કિરણોથી જે કુસુદાને ખીલવે છે, તે શું તેમની પાસેથી સામે ઉપકાર મેળવવાની ઇચ્છાથી ખીલવે છે? હવે મનવાળા પુરુષોનો એ સ્વભાવ જ છે અને તેમનું જીવિત પરોપકાર કરવાની ટેવવાળું જ હોય છે. ૧૪૮

વિવિદ ધૈર્યમયામ્યુદયે ક્ષમાઃ સદસિ વાકપટુતા
યુષિ વિક્રમઃ । યશસિ ચામિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ પ્રકૃતિ-
સિદ્ધિમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વિવિદ પવનને ધૈર્ય, અબુદ્ધની સ્થિતિમાં સલા-
માં વાણીની નિપુણતા, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં વિશેષ
રચિ અને વેદનો અભ્યાસ એ સર્વ તો મહાત્મા પુરુષો-
ને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ હોય છે. ૧૪૯

અવિરતં પરકાર્યકૃતાં સતાં મયુરિમાતિશયેન
વચોડમૃતમ્ । અપિ ચ માનસમમ્યુનિધિર્યશો વિમલ-
શારદપાર્વણચન્દ્રિકા ॥ ૧૫૦ ॥

જે મહાત્મા પુરુષો હમેશાં પરોપકારનાં કાર્યો કરે
છે, તેમના વચનો અતિશય મધુરતાથી ભરેલાં હોવાને
કારણે અમૃતરૂપ છે, તેમનું મન સમુદ્ર જેવું વિશાળ

હોય છે અને તેમની કીર્તિ શરદકનુના નિર્મળ અને
પૂર્ણ એવા ચંદ્ર જેવી હોય છે. ૧૫૦

યદિ દહત્યનલોડન કિમદમુતં યદિ ચ ગૌરવ-
મદ્રિપુ કિં તતઃ । હવગમમ્યુ સદૈવ મહોદયેઃ પ્રકૃતિરેવ
સતામવિપાદિતા ॥ ૧૫૧ ॥

વડાનલ હમેશાં સમુદ્રને બાળે છે, તેમાં કાંઈ
વિચિત્ર નથી. તેમાં રહેલા પર્વતોનો સાગરને મોટો
બોળે છે, તેથી પણ શું? અને તેનું જળ હમેશાં
ખારું છે, તોપણ સમુદ્રને ખેદ થતો નથી હમેશાં ખેદ
વિનાના હોયું એ તો સજ્જનોનો સ્વભાવ જ છે. ૧૫૧

આપદ્મતઃ સ્તુભ મહાશયચક્રઘર્તી ચિસ્તારયત્વકૃત-
પૂર્વસુદારમાવમ્ । કાલાગુર્નર્દનમધ્યગતઃ સમન્તા-
હ્લોકોત્તરં પરિમલં પ્રકટીકરોતિ ॥ ૧૫૨ ॥

મહાશય પુરુષોનો અગ્રેસર આપતિમાં આવી પશ્ચો
હોય, તોપણ પહેલા નહિ બતાવેલ એવી ઉદારતાને
બતાવે છે. અગ્નિની વચમાં રહેલો અચરુ ધૂપ અલી-
કિક એવી સુગંધ ચારે બાજુથી પ્રગટ કરે છે. ૧૫૨

યઃ શ્રીળયેત્સુચરિતેઃ પિતરં સ પુત્રો

ચન્દ્રતુરેવ હિતમિચ્છતિ તત્કલત્રમ્ ।

તન્મિત્રમાપદિ સુલે ચ સમકિર્યં યત્

પત્રત્ર ત્રયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તે ॥ ૧૫૩ ॥

ચોતાનાં સારા આચરણોથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે
પુત્ર, ચોતાનાં સ્વામીનું હિત જ ઇચ્છે તે સ્ત્રી અને
સુખકાળે અને દુઃખકાળે સમાન રીતે વતે તે મિત્ર-
આવા સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્ર તો આ સંસારમાં પુણ્ય-
શાળીઓને જ મળે છે. ૧૫૩

પ્રેમૈવ માસ્તુ યદિ ચેત્પથિકૈન સાધં

તેનાપિ ચેદગુણવતા ન સમે કદાચિત્ ।

તેનાપ ચેદ્વતુ માસ્તુ કદાપિ મજ્જો

મજ્જોડપિ ચેદ્વતુ વરયમવરયમાયુઃ ॥ ૧૫૪ ॥

આ જગતમાં કાંઈની સાથે પ્રેમ જ થશે નહિ; જો
કાંઈની સાથે પ્રેમ થાય, તો વટેમાર્ગ સાથે થશે નહિ;
વટેમાર્ગ સાથે થાય, તો તે યજ્ઞવાન ન હશે; યજ્ઞવાન
સાથે પ્રેમ થાય તો પ્રેમનો ભંગ ન થશે અને જો
પ્રેમનો ભંગ થાય, તો અપરચ આયુષ્ય વશ રહેજો કે
નથી જીવન હશે તો તે પ્રેમ ફરીથી સંધારશે. ૧૫૪

ચન્દ્રઃ ક્ષયી પ્રકૃતિવક્રતનુરુદ્ધાત્મા

દોષાકરઃ સ્ફુરતિ મિત્રવિપત્તિકાલે ।

મૂર્ખો તથાપિ વિષ્ટુતઃ પરમેશ્વરેણ

નૈવાશ્રિતેષુ મહતાં ગુણદોષશક્તા ॥ ૧૫૫ ॥

એક તો શરીરે ક્ષયરોગી છે, સ્વભાવથી જ શરીરે વાંકો છે, તેનો આત્મા જડ (જળસ્વરૂપ) છે, દોષા-કર ચંદ્ર અર્થાત્ દોષનો હાંકાર છે અને મિત્ર (સૂર્ય)-ની વિપત્તિ વખતે ઉદ્ધવ પામે છે; એ રીતે દુષ્ટ જન જેવા સ્વભાવનો તે છે, મહાદેવ શંકરે તેને મસ્તકમાં ધારણ કર્યો છે, તોપણ ખરેખર ! મોટા પુરુષો પોતાના આશ્રિતના ગુણદોષની શંકા કરતા નથી. ૧૫૫

દોષાકરોઽપિ કુટિલોઽપિ કલક્રિતોઽપિ

મિત્રાવસાનસમયે વિહિતોદયોઽપિ ।

ચન્દ્રસ્તયોપિ હરવલ્લભતામુપેતિ

નૈવાશ્રિતેષુ મહતાં ગુણદોષશક્તૌ ॥ ૧૫૬ ॥

ચંદ્ર દોષની ખાણરૂપ, વાંકો, કલંકવાળો અને મિત્રના દુઃખ વખતે ઉદ્ધવ પામનારો છે, તોપણ તે શંકર મહાદેવને મિત્ર થઈ પડ્યો છે; કારણ કે પોતે જેને આશ્રય આપ્યો છે, તેના ગુણ કે દોષની શંકા મોટા પુરુષો કરતા નથી. ૧૫૬

લજ્ઞાગુણૌવજનર્નાં જનનીમિવ સ્વા-

મત્યન્તશુદ્ધહૃદયમનુવર્તમાનામ્ ।

તેજસ્વિનઃ સુગ્ધમસૂતપિ સંત્યજન્તિ

સત્યમ્પ્રવૃત્ત્યસનિનો ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ॥ ૧૫૭ ॥

જેનો સ્વભાવ સત્ય મત પાળવાનો છે, એવા તેજસ્વી પુરુષો સુષેધી પોતાના પ્રાણને છાડી દે છે; પણ લજ્ઞા વગેરે શુદ્ધોના સમુદાયને ઉત્પન્ન કરનારી અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી અને પોતાના સ્વભાવને અનુસરનારી એવી પ્રતિજ્ઞાને પોતાની માતાની જેમ મણીને તેનો ત્યાગ કરના નથી. (અર્થાત્ પ્રાણના ભોગ આપીને પણ પ્રતિજ્ઞાને પાળે છે.) ૧૫૭

સત્પુરુષઃ સ્વલુ હિતાચરણેરમન્દ-

માનન્દ્યસ્યસિલ્લોકમનુક્ત એવ ।

આરાધિતઃ કથય કેન કરૈરુદારૈ-

રિન્દુર્વિકાસયતિ કૈરવિળીકુલનિ ॥ ૧૫૮ ॥

સત્પુરુષ કાઈના કલા સિવાય પોતાની મેળે જ હિતનું આચરણ કરીને બધા લોકોને ધણે આનંદ આપે છે. 'પોતાનાં ઉદાર કિરણોથી પોષણીનાં વનને વિકસિત કરે.' એ રીતે ચંદ્રને કાણે પ્રાર્થના કરી હતી ?

દાતા ન દાપયતિ દાપયિતા ન દત્તે

યો દાનદાપનપરો મધુરં ન વક્તિ ।

દાનં ચ દાપનમયો મધુરા ચ વાણી

ગ્રોણ્યત્યમુનિં સ્વલુ સત્પુરુષે વસન્તિ ॥ ૧૫૯ ॥

જે દાતા છે, તે પોતે આપે છે, પણ અપાવતો નથી; જે અપાવે છે, તે પોતે આપતો નથી અને જે પોતે આપે છે અને અપાવે છે, તે મધુર વાણી બોલતો નથી; પરંતુ આપવું, અપાવવું અને મધુર વાણીથી બોલવું એ ત્રણેય ગુણો સત્પુરુષમાં વસે છે. ૧૫૮

કેનાશ્રિતાનિ નયનાનિ મૃગાજ્ઞનાનાં

કો વા કરોતિ સ્વચિરાક્ષરહાન્મયૂરાન ।

કશ્ચોત્પલેષુ વલસંનિચયં કરોતિ

કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥ ૧૬૦ ॥

મૃગલીનાં નવનોને કાણે આજ્ઞા છે ? મોરનાં પીછાં ને કાણે રંગવા ગયું છે ? કમળમાં કાણે પાંખડીઓ રચી છે ? અને એ જ રીતે કુળવાન પુરુષોને કાણે વિનયો કયાં છે ? અર્થાત્ તે બધું તેમને સ્વાભાવિક હોય છે.

અઘાપિ નોગ્ધન્તિ હરઃ કિલ કાલક્રૂટં

કૂર્મો વિમર્તિ ધરણીં સ્વલુ વૃષભાગે ।

અમ્બોનિર્ધિવૃહતિ દુઃસહવાહવામિ-

મદ્નોકૃતં સુકૃતિનઃ પરિપાલયન્તિ ॥ ૧૬૧ ॥

મહાદેવે હજી સુધી કાલક્રૂટ વિપત્તિ ત્યાગ કર્યો નથી. કારણકે પોતાની પીડ પર પૃથ્વીને ધારણ કરે જ છે. સમુદ્ર એસજ એવા વડવાનસને ધારણ કરે છે. ઉત્તમ પુરુષો જે વસ્તુ અંગીકાર કરી હોય તેનું ખરાખર પાલન કરે છે. ૧૬૧

વિશ્વામિરામગુણાતૈસ્વગુન્ધિકાનાં

રોપોઽપિ નિર્મલધિયાં રમણીય એવ ।

લોકપ્રિયઃ પરિમલૈઃ પરિપૂરિતસ્ય

કાશ્મીરજરણ કદુતાપિ નિતાન્તરમ્યા ॥ ૧૬૨ ॥

વિશ્વને આનંદદાયક શુદ્ધો ધારણ કરનારા નિર્મળ શુદ્ધિશાળી પુરુષો કદાચ કોષ કરે; તોપણ તે રમણીય લાગે છે. જેમ લોકોમાં પ્રિય મુગધીવાળા કેશરમાં કડવાશ હોય છે; તોપણ તે ઘણી સુંદર લાગે છે. ૧૬૨

ત્વિં જન્મના ચ મહતા પિતૃપૌરુષેણ

શત્રુયા હિ યાતિ નિજયા પુરુષઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ।

કુન્મા ન કૃપમાંપ શોપયિતું સમર્થઃ

કુન્મોદ્ભવેન મુનિનામ્બુધિરેષ પીતઃ ॥ ૧૬૩ ॥

પુરુષ પોતાની શક્તિથી જ પ્રતિષ્ઠા પામે છે; જન્મ ને કારણે કે પોતાના પિતાના વિશેષ પરાક્રમને કારણે કાઈને પ્રતિષ્ઠા મળતી નથી. ધડાઓ કૂવાના પાણીને શોષી શકતા નથી; પરંતુ ધમધમી ઉત્પન્ન થયેલ અમરત્ય મુનિ આખા સમુદ્રનું પાન કરી ગયા. ૧૬૩.

આરમ્ભયતે ન સ્વલુ વિગ્રમયેન નીચૈઃ
પ્રારમ્ભ્ય વિગ્રમવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।
વિગ્રેઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ
પ્રારમ્ભ્ય ચોત્તમજ્જના ન પરિવ્યજન્તિ ॥ ૧૬૪ ॥

‘વિગ્ર આવી પડશે’ એ ભયે ઢલકા માણસો કોઈ નવા કાર્યનો આરંભ જ કરતા નથી; વચલા માણસો કાર્યનો આરંભ તો કરે છે, પણ વારંવાર વિગ્ર આવી પડતો તેને વચમાં જ છોડી દે છે. જ્યારે ઉત્તમ પુરુષો તો કાર્યનો આરંભ ક્યાં પછી તેમાં વારંવાર વિગ્ર આવે તોપણ તેને છોડતા નથી. ૧૬૪

સૌજન્યધન્યજનુપઃ પુરુષાઃ પરેપાં
દોષાનપાસ્ય ગુણમેષ ગવેષયન્તિ ।
સ્વસ્ત્વા ભુજંગમથિપાનિ પટીરગર્ભાન્
સૌરમ્યમેવ પથનાઃ પરિશીલયન્તિ ॥ ૧૬૫ ॥

જેમનો જન્મ સુજનતાને કારણે પવિત્ર થયેલો છે, એવા પુરુષો ખીખના દોષોને દૂર કરીને શુણને જ શોધ્યા કરે છે. જેમ ચંદનના વૃક્ષમાં રહેલા સર્પોના ઝેરને છોડીને પવન માત્ર સુગંધોને જ ફેલાવે છે.

આક્રોશિતોઽપિ સુજનો ન વદત્યવાચ્યં
નિષ્પીઢિતો મધુરમુદ્રમતોહુદ્વન્ધઃ ।
નીચો જનો ગુણશૈતરપિ સેવ્યમાનો
હાસ્યેન તદ્વદતિ ચત્કલહેડંચવાચ્યમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

જેમ શેરડીના સાંઠા પીલીને નિયોવવામાં આવે તોપણ મધુર રસ આપે છે, તેમ સારા માણસને તિરસ્કારથી બોલાવ્યો હોય, તોપણ તે ન કહેવા લાયક વચન કહેતો નથી, પણ મધુર વચન જ બોલે છે. અને નીચ પુરુષને સેંકડો શુભેચ્છા સેવ્યો હોય તોપણ તે હસવામાં પણ એવું ખરાબ વચન બોલશે કે જે વચન કહ્યા વખતે કહેતા લાયક નહિ હોય. ૧૬૬

યદ્વદ્વનાહિતમતિર્વદ્વદ્વનાહિતમ
કાર્યાન્નમુલઃ સ્વલજનઃ કૃતકં વ્રતીતિ ।
તત્સાધવો ન વિદન્તિ વિદન્તિ કિં તુ
કર્તું ઘૃયા પ્રણયમસ્ય ન પારયન્તિ ॥ ૧૬૭ ॥

જેની હુદ્દિ ખીખને છેતરવામાં કુશળ છે, એવો દુર્જન જ્યારે પોતાનું કાર્ય સાધવું હોય છે, ત્યારે ઘણી ખુશામતથી ભરેલાં અને કૃત્રિમ વચનો બોલે છે. તે બનાવડી વચનોને સજ્જનો સમજતા નથી એમ નહિ; પરંતુ તેની આગળીને ફેાજ કરવા માટે તેઓ તૈયાર થઈ સકતા નથી. ૧૬૭

વદધિરવધિરુચ્યોસ્તં હનૂમાંસ્તાર
નિરવધિ ગગનં ચેત્કાંઠકોશો વિલીનમ્ ।
इति परिमितमन्तो भान्ति सर्वेऽपि भावाः
स तु निरवधिरेकः सज्जनानां विवेकः ॥ १६८ ॥
પૃથ્વીનો અવધિ (પાર) સમુદ્ર છે, તેને પણ હનુમાન તરી ગયા. આકાશનો કોઈ પાર નથી, તે પણ બ્રહ્માંડની અંદર રૂખી બન્ય છે; એ રીતે બધા જ પદાર્થો પરિમિત છે; પરંતુ સજ્જન પુરુષોના વિવેકનો કોઈ અવધિ નથી. ૧૬૮

નહિ ભવતિ વિયોગઃ ક્ષંદવિચ્છેદહેતુ-
ર્જગતિ ગુણનિધિનાં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ।
પનતિમિરનિવદ્ધો દૂરસંસ્યોઽપિ ચન્દ્રઃ
કિમુ કુમુદવનાનાં પ્રેમમ્લઙ્ગં કરોતિ ॥ ૧૬૯ ॥

આ જગતની અંદર શુણના બંડારૂપ સજ્જન પુરુષોના કદાચ વિયોગ થાય તોપણ તે તેમનો સ્નેહ પડવામાં કારણ બનતો નથી. જેમ દૂર રહેલો ચંદ્ર વાદળના અધકારમાં વેરાઈ ગયો હોય, તોપણ પોયણીનાં વનના સ્નેહને તોડી નાખતો નથી; અર્થાત્ પોયણીનાં વન તો ખીલેલાં જ રહે છે. ૧૬૯

ઘવલયતિ સમગ્રં ચન્દ્રમા જીવલોકં
કિમિવિ નિજકલઙ્કઃ નાત્મસંસ્થં પ્રમાદિ ।
भवति विदितमेतत्प्रायशः सज्जनानां
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्यं ॥ १७० ॥

અરેખર, આ ચંદ્ર સમસ્ત જીવલોકને પોતાની આંદનીથી સ્વચ્છ-સ્વેત બનાવી દે છે, તો પછી તે પોતાની અંદર રહેલ પોતાના જ કલંકને કેમ ઘોઈ નાખાતો નથી? એ તો જગતભેર વાત છે કે ધણુખર સજ્જનો પારકાનું હિત કરવામાં એટલા તો રૂબેલા હોય છે કે તેમને પોતાનાં કાર્ય કરવામાં આદર હોતો નથી. ૧૭૦

પ્રથમવયસિ પીતં વૈયમત્સં સ્મરન્તઃ
શિરસિ નિહતભારા નાલિકેરા મરાણામ્ ।
उदकममृतकल्पं द्यूराजीवितान्तं
नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १७१ ॥

‘પોતાની બાલ્યવયમાં માણસો તરફથી થોડું પાણી પીધું હતું;’ એ વાત યાદ રાખીને નાગિયેરનાં વૃક્ષો પોતાના મસ્તકે જળ ભરેલાં ફળ રાખી મૂકે છે અને યકી પોતાને પાણી પાનારને જીવનભર અમૃત જેવું મધુર જળ આપ્યા કરે છે. અરેખર, ઉત્તમ પુરુષો કરેલા ઉપકારને ભૂલી જતા નથી. ૧૭૧

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા-
શ્ચિમુવનમુપકારશ્રેણિમિઃ પ્રીણયન્તઃ ।

પરગુણપરમાણૂપર્વતીકૃત્ય નિત્યં

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥૧૭૨॥

જેમનાં મન, વચન અને શરીર પ્રુણ્યરૂપી અશૃત-
થી ભરેલાં છે, જેઓ ઉપકારથી ત્રણે જગતને પ્રસન્ન કરે
છે અને ખીમના પરમાણુ જેટલા શુણ્ણને પર્વત
જેવડા ગણી હૃદયમાં પ્રસન્ન થતા રહે છે, એવા સજ્જનો
જેટલા હોય છે ? ૧૭૨

હૃદયતિ યદિ ભાતુઃ પશ્ચિમે દિગ્ધિમાને
પ્રચલતિ યદિ મેરુઃ સીતતાં યતિ વક્ત્રિઃ ।

વિકસતિ યદિ પદ્મં પર્વતામે શિલાયાં

ન ભવતિ પુનરુક્તં ભાપિતં સજ્જનાનામ્ ॥ ૧૭૩ ॥

ધારો કે સર્વ પશ્ચિમ દિશામાં ઊગે, મેરુ પર્વત
ચ્ચાલ્યમાન થાય, અગ્નિ ઠંડો બને, પર્વતની ટાચ પરની
શિલા પર કમળ ઊગે; એ બધું બની શકે, પણ
સજ્જનોનાં બોલેલું વચન ફરતું નથી. ૧૭૩

વ્યતિકરિતદિગ્નન્તાઃ શ્વેતમાનૈર્યશોભિઃ

સુકુન્નવિલસિતાનાં સ્થાનમૂર્જસ્વલાનામ્ ।

અકલિતમહિમાનઃ કેતનં મહ્મલાનાં

કથમપિ ભુવનેઽસ્મિન્નાદૃશાઃ સંભવન્તિ ॥ ૧૭૪ ॥

જેમણે પોતાના સ્વસ્થ યશસ્વી દિગ્ગતોને પ્રકાશિત
કયાં છે; જેઓ સુકૃત્યોથી શોભતાં તેજસ્વી કાષ્ઠોના
સ્થાનરૂપ છે; જેમનો અહિમા કાઈ કહી શકે એમ નથી
અને જે મંગલોના ચિહ્નરૂપ છે; એવા ઉત્તમ પુરુષો
આ જગતમાં મુશ્કેલીથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭૪

ચપુરવિહિતસિદ્ધા એવ લક્ષ્મીવિલાસાઃ

પ્રતિજનકમનીયં કાન્તિમસ્કેતયન્તિ ।

અમલિનમિવ રત્નં રશ્મયસ્તે મનોહ્રા

વિકસિતમિવ પદ્મં ચિન્દ્વો માકરન્દાઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જેમ મનોહર હિરણ્ય નિર્મળ રત્નને અને અકરંદ-
નાં ચિન્દુઓ વિકસિત કમળને કાંતિવાળાં કરે છે, તેમ
સ્વભાવે સિદ્ધ એવા લક્ષ્મીના વિલાસો (સુખનતાના
શુભો) સજ્જનના શરીરને કાંતિવાળું કરે છે કે જેથી
તે સર્વ જનોનું પ્રીતિપાત્ર આદાદક બને છે. ૧૭૫

વહતિ મુવનશ્રેણી શેષઃ ફળાકલકલ્પિતાં

કમઠપતિના મધ્યેષ્ટું સદા સ ચ ધાર્યતે ।

તમપિ કુરુતે કોદાધીનં પયોનિધિરાદરા-

દશ્ઢ મહતાં નિઃસીમાનચરિત્રવિભૂતયઃ ॥ ૧૭૬ ॥

શેષનાગ આ ત્રણ શુવનોના સમુદાયને પોતાની
ફણ પર ધારણ કરે છે, તે શેષનાગને કાચખો પોતાની
પીઠ પર ધારણ કરે છે, તે કાચખાને સમુદ્ર પોતાની
અંદર આદરથી રાખે છે. અહાહા ! મોટા લોકોનાં ચરિત્ર-
ની સમૃદ્ધિઓ કાઈ સીમા વિનાની હોય છે. ૧૭૬

ષ્ટં ધૃષ્ટં પુનરપિ પુનઃશ્ચન્દનં ચારુગવ્યં

છિન્નં છિન્નં પુનરપિ પુનઃ મ્વાદુઃ ચેલેષુકાણ્ડમ્ ।

દગ્ધં દગ્ધં પુનરપિ પુનઃ કાશ્ચનં કાન્તવર્ણં

ન પ્રાણાન્તે પ્રકૃતિવિકૃતિર્જાયતે ચોત્તમાનામ્ ॥ ૧૭૭ ॥

ચંદનકાષ્ઠ જેમ જેમ ધસે તેમ તેમ સારી સુગંધ
આપે છે; શેરડીનો સાઠો જેમ કાપે તેમ વિશેષ સ્વાદ
આપે છે અને સોનું જેમ તપાવે તેમ મનોહર ઉજ્જવળતા
ધારણ કરે છે; તેમ ઉત્તમ પુરુષો પ્રાણાન્તે પણ સ્વભાવે
વિકારી બનતા નથી. ૧૭૭

કેનાદિષ્ટૌ કમલકુમુદોન્મીલને પુષ્પવન્તૌ

વિશ્વં તૌયૈઃ સ્પર્શયિતુમર્સૌ કેન વા ધારિવાહઃ ।

વિશ્વાનન્દોપચયચતુરો દુર્જનાનાં દુરાપઃ

સ્પાઘ્યો લોકે જયતિ મહતામુજ્જ્વલોઽયં નિર્ગયઃ ॥ ૧૭૮ ॥

સર્પ અને ચંદ્રને કાણે આદા આપી કે, 'તમે
કમળ અને પોષ્ણીને વિકસિત કરો ?' મેધને કાણે
આદેશ કર્યો કે, 'તમે સર્વ જગતને જળ વડે સ્નાન
કરાવો ?' મહાપુરુષોના આ ઉજ્જવળ સ્વભાવ જ છે.
વિશ્વેના આનંદ વધારવામાં ચતુર, દુર્જનોને દુર્બલ અને
લોકોમાં પ્રથમ સાને પાત્ર તે સ્વભાવ વિશ્વ પામ છે.

ઉદન્વચ્છન્ના મૂઃ સ ચ નિધિરપાં યોજનશતં

સદા પાન્થઃ પૂપા ગગનપરિમાણં કલયતિ ।

ઇતિ પ્રાવો ભાવાઃ સ્ફુરદ્વધિપુદ્રામુકુલિતાઃ

સતાં પ્રહોન્મેયઃ પુનરયમસીમા વિજયતે ॥ ૧૭૯ ॥

આ પૃથ્વી સમુદ્રની અવધિવાળી છે. તે સમુદ્રનું
માપ સો યોજન જેટલું છે. રોજનો મુસાફર સર્પ
આકાશનું માપ લીધા કરે છે; એ પ્રમાણે લગભગ
જગતના બધા જ પદાર્થો અવધિની મહારથી અંકિત
થયેલા છે, પરંતુ એક સત્પુરુષોની શુદ્ધિનો વિકાસ
અવધિ વિનાનો છે. ૧૭૯

યદેતન્નેત્રાન્મસ્તદપિ ચ સમાસાદ્ય તરુણી

કપોલે વ્યાસક્તં કુચકલશમસ્યાઃ કલયતિ ।

તતઃ શ્રોણીચિન્નં વ્યવસિતવિલાસં તદ્વર્ચિતં

સ્વભાવસ્વચ્છાનાં પતનમપિ ભાગ્યં વિદરતિ ॥ ૧૮૦ ॥

તરુણી આના નેત્રનું જળ (આંસુ) તેના ગાદ
પર આપીને લાગી બધ છે, ત્યાંથી ખસીને સ્તનરૂપી

કલશમાં રોકાઈ બધા છે અને ત્યાંથી વિલાસ કરતું
પાછળ થઈને નિતંબ પર જવાને યોગ્ય બને છે, એ
રીતે જમનો સ્વભાવ સ્વચ્છ છે, તેમનું પતન પણ
તેમને સારું લાગ્યું આપે છે. ૧૮૦

યદિન્દોરન્વેતિ વ્યસનમુદયં વા નિધિરપા-
મુપાધિસ્ત્રાપ્યં જયતિ જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિતા ।
અર્થઃ કઃ સંવંધો યદનુહરતે તસ્ય કુમુદં

વિશુદ્ધાઃ શુદ્ધાનાં ધ્રુવમનમિસંધિપ્રણયિનઃ ॥ ૧૮૧ ॥
ચંદ્રના દુઃખને અને ઉદયને સમુદ્ર અનુસરે છે,
તેવું કારણ તો એ છે કે, સમુદ્રે ચંદ્રને જન્મ આપ્યો
છે; તે પિતાની પ્રકૃતિ હોય ! પરંતુ પોષણીનું ક્ષણ ચંદ્રને
અનુસરે છે, તેમાં તેને રો સંબંધ છે ? અર્થાત્ જ
ખરેખરા શુદ્ધ પુરુષો હોય છે, તે શુદ્ધ પુરુષોના વચર
સંબંધે પણ સ્નેહીજનો હોય છે. ૧૮૧

ગુણાયન્તે દોષાઃ સુજનવદને હુર્જનમુલ્લે
ગુણા દોષાયન્તે સદિદમપિ નો વિસ્મયવદ્મ ।
મહામેષઃ ક્ષારં પિવતિ કુરુતે ધારિ મધુરં
ફળી ક્ષીરં પીવા વનતિ ગરલં દુઃસહતરમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

જ્યારે સુજનના વદનમાં દોષ બધા છે, ત્યારે તે
ગુણ બની બધા છે અને જ્યારે દુર્જનના મુખમાં ગુણ
બધા છે, ત્યારે તે દોષ બની બધા છે; એમાં વિસ્મય
પામવા જેવું નથી. મહામેષ સમુદ્રના ખારા જળનું
પાન કરે છે, પણ તે જળને મધુર કરીને આપે છે;
જ્યારે સાપ દૂધ પીએ છે પણ તેને હલાહલ એર
બનાવીને બહાર કાઢે છે. ૧૮૨

પ્રિયપ્રાયા વૃત્તિર્વિનયમધુરો વાચિ નિયમઃ
પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પચ્ચાદ્વા સદિદમવિપર્યોસિત્તરસં
રહસ્યં સાધૂનામનુપધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥ ૧૮૩ ॥
સજ્જનોની વૃત્તિ પ્રેમયુક્ત હોય છે. તેમનામાં
મધુર વિનય હોય છે, તેમની વાણી યથાયોગ્ય હોય છે,
તેમની બુદ્ધિ સ્વભાવથી જ કલ્યાણકારી હોય છે, તેઓ
કોઈના પરિચય આપે તો એમાં નિદ્ધા હોતી નથી.
આ રીતે તેમનું શબ્દન આદિથી અંત સુધી એક જ
પ્રકારનું, સર્વમય રસથી ભરેલું, વિશુદ્ધ અને રહસ્યમય
હોય છે, તે જગતમાં વિનય પામે છે ૧૮૩

અસાધુઃ સાધુર્વાં મવતિ પલ્લુ જાત્યેવ પુરુષો
ત સદ્ગાદૌર્જન્યં નહિ સુજનતા કસ્યચિદપિ ।
પ્રભુદે સંસર્ગ મણિનુજગયોર્જન્મજનિભે
મણિર્નિહિદર્શપાન્નપૃથક્તિ નહિ સર્પો મણિગુણાન્ ॥ ૧૮૪ ॥

જન્મથી જ માણસ સારો કે નકારો હોય છે,
સંત્રથી કોઈને દુર્જનતા આવતી નથી કે સુજનતા
પણ આવતી નથી. મણિ અને નાગ બંનેનો જન્મથી જ
ગાદ સંસર્ગ હોય છે; પરંતુ મણિ નાગના દોષોને લેતો
નથી અને નાગ મણિના ગુણોને લેતો નથી. ૧૮૪

ન સાધુઃ કુત્રાપિ વ્રજતિ પલ્લુદોષં ન ગુણતાં
સલ્લાનાં સંસર્ગેરપિ કૃતનિવાસોઽપિ નિપુણઃ ।

યથા પશ્ચિમ્યાંતરપિહિતતતુચ્ચન્દનતરુ-
નૈવૈકૃત્યં યાતિ હ્રયપતિ ચ તાપં સુમનસામ્ ॥ ૧૮૫ ॥

એકે સારો માણસ દુષ્ટ જનોની સાથે નિવાસ કરતો
હોય, તોપણ તે એવો તો નિપુણ હોય છે કે તેમનો
સંગ થવા છતાં પણ તેમના ગુણ કે દોષને ગ્રહણ કરતો
નથી. જેમ ચંદનનું વૃક્ષ પક્ષીઓ અને સર્પોના સંગથી
વેરાયણ હોય છે છતાં તેનામાં કોઈ વિકાર આવતો
નથી અને તે હમેશા સુજનોના તાપોને દૂર કરે છે. ૧૮૫

કરે સ્નાયસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદપ્રણયિતા
મુલે સત્યા વાણી વિજયિમુજયોર્વાર્યમતુલમ્ ।

હૃદિ સ્વસ્થા વૃત્તિઃ શ્રુતમધિગતૈકવ્રતફલં
વિનાયૈશ્વર્યેણ પ્રકૃતિમહતાં મળ્લનમિદમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

પોતાના ઉચ્ચ સ્વભાવથી જ જેઓ ખરેખરા મહા-
પુરુષ છે, તેમની પાસે ભલે અશ્વર્ય ન હોય કે શરીર
પર આબુષણો ન હોય, તેમના હાથમાં રહેલી દાન
આપવાની પ્રશંસનીય ક્રિયા એ તેમના હાથનું ભૂષણ
છે. શુરુજનોનાં યરણોમાં પ્રભુમ એ તેમના મસ્તકનું
ભૂષણ છે. તેવી જ રીતે તેમના મુખમાં રહેલી સત્ય
વાણી, વિજયશીલ બાહુઓમાં રહેલું અતુલ પરાક્રમ,
હૃદયમાં રહેલી સ્વસ્થ-શાન્ત-નિર્વિકાર વૃત્તિ અને મત
અથવા આચરણમાં ક્ષિત થયેલું તેમનું જ્ઞાન-આબુધું
એ સ્વાભાવિક મહાનતાવાળા પુરુષોને અશ્વર્ય અને
આબુષણો વિના પણ શોભાવનારું છે. ૧૮૬

અવિન્યાઃ પન્થાનઃ કિમપિ મહતામન્યકરિપો-
ર્યદક્ષ્ણોઽમૃતેજસ્વદઃકૃત કયાશેપમદનમ્ ।

મુનેર્નત્રાદેવ્યેવદજનિ પુનર્ગ્યોતિરહહ
પ્રતેને તેનેદ મલ્લનમયમેવ ત્રિપુલનમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

મહાન પુરુષોના માર્ગ આપણી બુદ્ધિમાં આવે તેવા
નથી હોતા. બુદ્ધિ એ, શકરના ત્રીમ નેત્રમાંથી જે તેજ
પ્રગટ થયું, તેણે કામદેવને બાળીને ભસ્મ કરી દીધો અને
અગ્નિ મુનિના નેત્રમાંથી જે તેજ (ચંદ્ર) પ્રગટ થયું,
તેણે તો ત્રણે જગતને કામદેવમય બનાવી દીધો. ૧૮૭

इहानेके सन्तः सततमुपकारिण्युपकृतिं
कृतज्ञाः कुर्वन्तो जगति निवसन्तोऽपि सुधियः ।
कियन्तस्ते सन्तः सुकृतपरिपाकप्रणयिनो
विना स्वार्थं येषां भवति परवृत्त्यन्यसन्ति ॥ १८८ ॥

ને પુરુષો પોતાની ઉપર વારંવાર ઉપકાર કરનાર
એવા માણસોની ઉપર બદલારૂપે ઉપકાર કરે છે, તેવા
કૃતજ્ઞ અને સારી શુદ્ધિવાળા પુરુષો આ જગતમાં અનેક
વંસે છે; પરંતુ સ્વાર્થ વિના જ પારકાના કાર્યો કરવાનું
જેમને વ્યસન છે, અને જે પુણ્યના પરિપાકમાં પ્રીતિ
ધરાવે છે, એવા પુરુષો તે કેટલા થોડા હશે ! ૧૮૮

अभेदेनोपास्ते क्षुमुदक्षुदरे वा स्थितवतो
विपश्चादम्भोजादुपगतवतो वा मधुलिङ्गः ।
अपर्याप्तः कोऽपि स्वपरपरिचर्यापरिचय-
प्रबन्धः साधूनामयमनमिंसंघानमधुरः ॥ १८९ ॥

દિવસે વિકસનાર કમળ અને રાત્રીએ વિકસનાર
કુચ્છ બંને ભિન્ન પ્રકારનાં પુષ્પો છે. પોતાની ખાસે
આવનાર ભભરાને પોતાના ઉદરમાં રાખીને સેવતી
વખતે કુચ્છનું પુષ્પ એ નથી જોતું કે આ ભભરો
સ્વપક્ષમાંથી આવ્યો છે કે વિપક્ષમાંથી આવ્યો છે.
(અર્થાત્ કુચ્છે ઉપરથી આવ્યો છે કે કમળે ઉપરથી
આવ્યો છે.) પશુ સમાન રીતે એ તેને સેવે છે.
પોતાનો હોય કે પારકા હોય પશુ નિરપેક્ષ ભાવે
સમાન રીતે એની સેવા કરવાનો, સજ્જનોનો આ મધુર
નિયમ કદી સમાપ્ત થનારો નથી, પશુ અનંત કાળ
સુધી રહેનારો છે. ૧૮૯

रुपातैः सारङ्गैः प्रतिजलधरं भूरि विरुतं ।
घनैर्मुक्ता धाराः सपदि पयसस्तान्प्रति मुहुः ॥
स्वगानां के मेघाः क इह विहगा मा जलमुच्चा-

मयाच्यो नार्तानामनुपकरणीयो न महताम् ॥ १९० ॥
તરસથી પીડાયેલ પૈયસ પક્ષીઓએ વારંવાર મેઘની
તરફ પુકાર કર્યો એટલે મેઘોએ તેમની તરફ જળની
ધારાઓ છૂટી મૂકી દીધી. જેકે પક્ષીઓની આગળ
મેઘ ઘણા મોટા છે અને મેઘની ખાસે પક્ષીઓ કાંઈ
નથી; તેપણુ ને પીડા પામેલ છે, તે ‘કોની ખાસે
યાચના કરવી,’ તેનો વિચાર કરતા નથી અને જે મોટા
મનવાળા છે, તેઓને મન કાંઈ પણ ઉપકાર કરવા
ચોગ્ય નથી, એમ નહિ. ૧૯૦

शिला चाला जाता चरणरजसा यल्लुलशिशोः
स एवायं सूर्यः सपदि निजपादैर्गिरिशिलाम् ।

સ. ૯

सृष्ट्यभूयो भूयो न खलु कुरुते कामपि वंधूं
कुले कश्चिद्वन्द्यः प्रभवति नरः श्लाघ्यमहिमा ॥ १९१ ॥

જેના કુળના બાળકના ચરણની રચ્ચી શિલા સ્ત્રી
(અહલ્યા) બની ગઈ, એ સૂર્ય પોતે પોતાના ચરણ-
(કિરણ)થી પર્વતની શિલાનો વારંવાર સ્પર્શ કરે છે;
તેપણુ તે કાંઈને સ્ત્રી કરી શકતો નથી. માટે કુળમાં
ધન્ય અને વખાણવા લાયક મહિમાવાળો પુરુષ કાંઈક
જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯૧

परार्थव्यासङ्गादुपजहदपि स्वार्थपरता-
मभेदैकत्वं यो वहति गुरुभूतेषु सततम् ।
स्वभावादस्यान्तः स्फुरति ललितोदात्तमहिमा
समर्थो यो नित्यं स जयति तारां कोऽपि पुरुषः ॥ १९२ ॥

ખીજનું ભલું કરવાના કામમાં રોડાઈ રહી ને પોતાની
સ્વાર્થપરાયણતા છોડી દે છે; સર્વ પ્રાણીઓ પર ને
હમેશાં એક અબેદભાવ રાખે છે અને જેના હૃદયમાંથી
સ્વાભાવિક રીતે જ મનોહર ભવ્યતા પ્રકટ થઈ રહી છે,
એવા ને નિત્ય સમર્થ પુરુષ છે તે વિજય પામે છે. ૧૯૨
તમાંસિ જ્વંસન્તે પરિણમતિ भूयानुपशयः
सहस्रसंवादेऽपि प्रथत इव चामुग्र च शुभम् ।
अथ प्रत्यासन्नः कमपि महिमानं विवरति
प्रसन्नानां वाचः फलमपरिमेयं प्रमुचते ॥ १९३ ॥

જે એક વખત સભ્યન સાથે વાતનો પ્રસંગ પડે,
તો તે આપણા અધકારોને દૂર કરે છે; તેનાથી ધણું
ઉપયોગી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ તેનાથી આ લોક
અને પરલોકમાં શુભ થાય છે અને જે સંતોનો વારં-
વાર પ્રસંગ પડે, તે તે અનુપમ મહિમા આપે છે.
અને તેઓ પ્રસન્ન થઈને જે વાણી બોલે છે તે અપાર
ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૯૩

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनममुभङ्गेऽप्यसुकरं
त्वसन्तो नाभ्यर्थाः सुहृदपि न याच्यः श्लाघनः ।
विपयुर्वैश्येयं पदमनुविश्येयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विपममसिघाराव्रतमिदम् ॥ १९४ ॥

સત્પુરુષોને ન્યાયશુદ્ધ વૃત્તિ પ્રિય હોય છે. પ્રાણુ
જતા હોય તેપણુ મલિન કે અસત્ય આચરણ કરતું ।
તેમને માટે અચક્ર હોય છે. દુર્જનો પાસે તેઓ કદી
યાચના કરતા નથી. અત્ય ધનવાળા સુદૃઢ કે સજ્જન
માણસ પાસે પણ તેઓ માગણી કરતા નથી. વિપતિમાં
પણ પોતાના હિત્ય ચારિત્ર્યમાં તેઓ સ્થિર રહે છે.
અને સદા મહાપુરુષોના માર્ગને અનુસરતા રહે છે.

આણું તલવારની ધાર પર ચાલવા સમાન આ જીવનપ્રત
સત્પુર્યોને ડાણે ઉપદેશ્યું હશે ? ૧૯૪

પ્રદાને પ્રચ્છન્ન ગૃહસુપગ્ને સંપ્રમવિધિઃ
પ્રિયં કૃત્વા મૌનં સદસિ કથનં નાવ્યુપકૃતેઃ ।

અનુસેકો લક્ષ્મ્યા નિરમિભવસારાઃ પરકથાઃ
સતાં કેતોદિદ્યે વિપમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

સત્પુર્યોનું દાન શ્રમ હોય છે, ડાઈ પણ અતિથિ
ઘેર આવી ચડે તો તેના સત્કારમાં ગાંડાલેલા થઈ જાય
છે. ડાઈનું પ્રિય કરીને (કહી ન જતાવાતાં) મૌન રાખે
છે. પોતે કરેલા ઉપકારો લોકોમાં કે સભામાં કહી
જતાવાતા નથી. લક્ષ્મીને તેમનામાં ગર્વ હોતો નથી.
ખીજા વિષે વાત કરતા હોય ત્યારે તેને માટે હલકા
શબ્દો કે નિંદા તેમાં હોતી નથી. આણું તલવારની
ધાર પર ચાલવા સમાન પ્રત સત્પુર્યોને ડાણે ઉપ-
દેશ્યું હશે ? ૧૯૫

વિજેત્ર્યા લક્ષ્મી ચરણસરળીયો જલનિધિ-
વિપક્ષઃ પૌલસ્યો રણમુવિ સહાયાશ્ચ કપયઃ ।

તથાપ્યેકો રામઃ સકલમવધીદ્વાક્ષસકુલં
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૬ ॥

રામચંદ્રને લઈ જવા નંદરી જતાવાની હતી, વચ્ચે
સમુદ્ર પણ પગેથી તરવાનો હતો. સામા પક્ષે રાવણ
જેવા ખળવાન શત્રુ હતો અને આમ છતાં રણભૂમિ
ઉપર પોતાના સહાયો તો વાનરો જ હતા. તોપણ
એક રામે આખા રાક્ષસકુળનો નાશ કર્યો. ખરેખર,
ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા પરાક્રમ ઉપર આધાર
રાખે છે, તેની પાસે સાધનો શું છે તે ઉપર નહીં. ૧૯૬

રથસૈકં ચક્રં મુજગયમિતાઃ સપ્ત તુરગા
નિરાલમ્બો માર્ગશ્વરણરહિતઃ સારથિરપિ ।

રથિયાંત્યેવાન્તં પ્રતિદિનમપારથય નમસઃ

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૭ ॥

સર્પના રથને એક જ પૈડું છે. તેના સાત ઘોડાઓ
તે પણ સાપથી બંધાયેલા છે. તેનો માર્ગ પણ ડાઈ
આધાર વિનાનો છે. તેનો સારથિ પણ પગ વિનાનો
છે. છતાં સર્પ દરેજ અપાર આકાશના છેડે પહોંચે
જ છે. ખરેખર, ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા
પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખે છે, તેની પાસે સાધનો
શું છે તે ઉપર નહીં. ૧૯૭

ધનુઃ પૌષં મૌર્ગં મધુકરમયી ચચ્છલદશાં
દશાં કોનો વાણઃ સુદદાપ જહાત્મા દિમકરઃ ।

તથાપ્યેકોઽનુદ્ધક્ષિમુવનમપિ વ્યાકુલયતિ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૮ ॥

ધનુષ પુષ્પનું છે, તેની દારી પણ લમરાઓની
હારની છે. ચંચલનયની યુવતીઓની કટાક્ષ દષ્ટિ એ જ
બાણ છે. મદ્દ કરનાર મિત્ર જે ચંદ્ર છે તે પણ જડ
(જળ)સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં એકલા કામ-
દેવ તણે યુવતીને આકુળવ્યાકુળ કરી દે છે. ખરેખર,
ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા પરાક્રમ ઉપર આધાર
રાખે છે, તેની પાસે સાધનો શું છે તે ઉપર નહીં. ૧૯૮

વિપક્ષઃ શ્રીકૃષ્ણો જહતનુરમાત્યઃ શશોધરો
વસન્તઃ સામન્તઃ કુસુમમિપયઃ સૈન્યમવલાઃ ।

તથાપિ ત્રિલોક્યં જયતિ મદ્રતો દેહરહિતઃ

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૧૯૯ ॥

શત્રુપક્ષમાં મદ્રદેવ છે. જડ(જળ)સ્વરૂપ ચંદ્ર
પ્રધાન છે, વસંત સામંત-સાથી થોડો છે, બાણોરૂપે
પુષ્પો છે અને સૈન્ય તરીકે અખળાઓ છે. આમ છતાં
કામદેવ દેહ વિનાનો હોવા છતાં તણે લોકને જીતી લે
છે. ખરેખર, ક્રિયાની સિદ્ધિ માણસમાં રહેલા પરાક્રમ
ઉપર આધાર રાખે છે, તેની પાસે સાધનો શું છે તે
ઉપર નહીં. ૧૯૯

ઘટો જન્મસ્થાનં મૃગપરિજનો મૂર્જવસન્
ઘને વાસઃ કન્દૈરશનમપિ દુસ્ત્યં વપુરિદમ્ ।

અગત્યઃ પાયોધિં ચક્રત કરામ્બોજકુહરે

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ॥ ૨૦૦ ॥

પોતાનું જન્મસ્થાન ઘડો છે, મૃગમાં કુટુંબીજનો
છે, ભોળપનો વજ છે, વનમાં નિવાસ છે, કંદમૂળનાં
ભોજન છે તેમ જ ધણું જ દુઃખ આપનાર શરીર છે;
તોપણ અગત્ય યુનિએ પોતાના કંરકમળરૂપી ખાડામાં
સમુદ્રને સમાવી લીધું હતો. ખરેખર ક્રિયાની સિદ્ધિ
માણસોના સત્ત્વ-પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખે છે, તેમની
પાસે સાધન-સામગ્રી શું છે તે ઉપર નહીં. ૨૦૦

યે જાતે વ્યસને નિરાકુલધિયઃ સંપત્તુ નામ્યુજ્જતાઃ
પ્રાપ્તે જિવ પરાદ્મુરુઃ પ્રણયિનિ પ્રાણપ્રયોગૈરપિ ।

હીમન્તઃ સ્વગુણપ્રકાશનવિધાવન્યસ્તુતો પળિહતા-

સ્તે ભૂમન્ડલમળ્લનેકતિલકાઃ સન્તઃ કિયન્તો જનાઃ ॥

દુઃખ આવી પડતા, જેની છુદ્ધિ આકુળવ્યાકુળ બનતી
નથી; સંપત્તિમાં જે ધણા ઉત્તર જગ્યાતા નથી; પોતાનો
જે સ્નેહાજન હોય, તેને માટે પ્રાણ આપવામાં પણ
પાણું વાળીને જોતા નથી અને શુભોનો પ્રકાશ કરવા-
માં જે લબ્ધિવાળા છે પરંતુ ખીમની સ્તુતિ કરવામાં

ને પડત છે એવા કેટલાક વિરલ પુરુષો જ આ પૃથ્વીમંડળ પર આભૂષપૂરણ છે ૨૦૧

સુદ્રા સન્નિત સદ્ભક્ષા સ્વમરણચાપારમાગ્રોધવા સ્વાર્થે વસ્ય પરાયે ઇવ સ પુમાનેક સતામગ્ની ૧

દુષ્પ્રવૃત્તપૂર્ણાય પિવતિ સ્રોત પતિ વાઢવો જીમૂતસ્તુ નિદાપતાપિતજગત્સતાપવિન્નિલતયે ॥૨૦૨

વડવાનક તો ઘણા દુઃખથી પુરાનાર એવા પોતાના પેટ માટે જ સમુદ્રનું પાન કરે છે, પરંતુ મેધ તો ઉનાળાના તાપથી પીડાયેલ જગતના તાપનો નાશ કરવા માટે સમુદ્રનું પાન કરે છે એ રીતે પોતાના બરચુપોષણની જ ચિંતામાં પડેલા હલકા માણસો તો ઘણા હોય છે, પરંતુ ખીજ ઉપર ઉપકાર કરવો, એ જ તેનો સ્વાર્થ છે એવા સંજ્ઞાનોનો શિરોમણિ પુરુષ તો કો'ક જ હોય છે ૨૦૨

મજ્જન્તોઽપિ વિપત્સયોધિગદ્ધને નિ શક્ત્યૈર્ધૃત્વા કુર્વન્ત્યેષ પરોપકારમનિશ્ચ સન્તો યથાશક્તિ વૈ ૧

પાહોરમકરાલવન્નકુહરમાસામિભૂતોઽયલ

ચન્દ્ર કિં ન જન કરોતિ સુખિન માસાવશ્યૈ કરૈ ॥

તેવી રીતે રાહુના મુખમાં ક્રાંતિપાશ્વર્ય થયેલ એવા ચંદ્ર રાહુના ક્રાંતિપાશ્વર્ય બાકી રહેના પોતાના કિરણોથી મનુષ્યોને શુ મુખી કરતો નથી ? (કરે જ છે) તેવી રીતે સદા વિપત્તિશી પશુદામાં રૂપેલા છતા સંજ્ઞાનો શકારહિત ધૈર્યવાળા બનીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પરીપકાર કરે છે ૨૦૩

શાઙ્ગા સજ્જનસગમે પરગુણે પ્રીતિશુરૌ નમ્રતા

વિદ્યાયા વ્યસન સ્વયોપમિ રતિલોકાપવાદાદ્યમ્ ૧

અતિ શૂલિન શક્તિરાત્મવ્રમને સસર્ગશુકિ રાલે વ્હેતે ચેપુ વસન્તિ નિર્મલગુણાસ્તેઘ્યો નેરેઘ્યો નમ્ર ॥

સંજ્ઞાનના સમાગમની ઇચ્છા પાસકા શુભમાં પ્રીતિ, ગુરુજનોમાં નમ્રતા, વિદ્યાભ્યાસની ટેવ, પોતાની સ્ત્રીમાં ક્રોધની લોકનેદાથી ભર શ કરના ભક્તિ, આત્મના દમન કરવાની શક્તિ અને દુર્જનના સ સર્જથી શુકિત આ નિર્મળ શુભો નેમનામાં વસે છે, તે પુરુષોને નમસ્કાર ૨૦૪

દ્રવ્યન્તે મુવિ ભૂરિનિમ્બતરવ કુપાપિ તે વન્દતા પાપાણિ પરિપૂરિતા વસુમતી વચ્ચો મણિહંત્રેભ ૧

ભૂયન્તે કરટારવાશ્ચ સતત ચૈત્રે કુહૂકૂજિત

તન્મન્યે રણસહુલ જગદિદ દ્વિત્વા ક્ષિતૌ સજ્જના ॥

આ પૃથ્વી પર લીંબાના ઝાડ પછા હોય છે અને ચલનતા થકા તો કાકા કેકાણે જ હોય છે આ પૃથ્વી ચારે બાજુ પથરાઓમાં પથરાયેલી છે, પછા હોવામણિ

દુર્લભ છે કાગડાઓના અવાજ હમેશા શ્રાવણાય છે અને કાચલનો અવાજ ચૈત્રમાંસમાં જ સંભળાય છે, એટલે હું એમ માનું છું કે આ જગત દુર્જનોથી ભરેલું છે અને સંજ્ઞાન પુરુષો તો પૃથ્વી પર બે નણ જ હોય છે ૨૦૫

ધર્માર્ત ન તથા મુશીતલજલૈ જ્ઞાન ન મુક્તાવલિ-

ર્ન શ્રીરાણ્ડવિલેપન સુસયતિ પ્રત્યક્ષમર્પ્યતિતમ્ ૧

પ્રીત્યૈ સજ્જનમાપિત પ્રમવતિ પ્રાયો યથા ચેતસ ૧

સધુવત્સ્યા ચ પુસ્કરુત મુકુતિનામાકૃષ્ટિમન્નોપમમ્ ॥

તાપથી પીડાયેલ માણસને શીતળ જળથી કરેલું સ્નાન, મોતીની માળા અને આખા શરીરે લગાડેલ ચંદનોના લેપ જેટલું સુખ આપતા નથી, તેટલા સંજ્ઞાનના વચન ચિત્તને પ્રીતિ અને સુખ આપે છે, જે વચન સારી શુકિતથી સુદર અને પુણ્યશાળી પુરુષોને આકર્ષણ કરવા માટે મન ભેલા હોય છે ૨૦૬

ધમે તત્પરતા મુલે મધુરતા ધાને સમુસ્તાહિતા

મિત્રેઽયશ્ચક્રતા શુરૌ વિનયિતા ચિત્તેઽસિગમ્મીરતા ૧

આચારે શુચિતા ગુણે રસિકતા શાહેઽતિવિજ્ઞાનિતા

રૂપે સુન્દરતા હરૌ મજ્જનિતા સત્ત્વેષ સંદ્રવ્યતે ॥૨૦૭

ધર્મમાં તત્પરતા મુખમાં મધુરતા, ધનમાં ઉત્સાહ-ભાવ, મિત્રમાં નિષ્કપટપણ, ગુરુમાં વિનયભાવ, ચિત્તમાં ચ લીરતા, આચારમાં શુચિતા, શુભમાં રસિકતા, શાસ્ત્રમાં અત્યંત ચાનીપણ, સ્વરૂપમાં સુદરતા અને હૃદિમાં ભક્તિભાવ એ બધા શુભો સ્વપુરુષોમાં જોવાને મળે છે

સૌજન્યામૃતસિન્ધવ પરહિતપ્રારબ્ધવીરમ્ના

વાચાલા પરવર્ણને નિત્રગુણાલપે ચ મૌનત્રતા ૧

આપત્ત્વજ્વલિભૂતપ્રેયનિચયા સપત્ત્વનુસ્તેકિતો

મા ભૂવન્ રણલક્ષ્મિનિગતવિપમ્લાનાનના સજ્જના ॥

જે સૌજન્યપૂર્ણ અમૃતના સમુદ્રપ છે, જે પર દિતમાં જ વીરવ્રતને આચરનારા છે, જે ખીનના શુભોના વર્ણન કરવામાં વાચાળ છે, જે પોતાના શુભને કહેવામાં મૌનવતવાળા છે, જે આપતિમાં પશુ ધૈર્યને છોડતા નથી, જે સપતિમાં ચર્ચરિત છે અને જે દુર્જનના મુખમાંથી નીકળે એટલા પોતાના મુખ પર ગાનિ પામતા નથી, તે સંજ્ઞાન પુરુષો છે ૨૦૮

યે દીનેપુ દયાલઃ સ્પશ્તિ યાનત્વોઽપિ ન શ્રીમદો

વ્યગ્રા યે ચ પરોપકારકરુણે દ્રવ્યન્તિ યે વાન્તિતા ૧

સ્વસ્થા મન્તિ ચ ગૌવનોમ્મદમદાયાધિપ્રકોપેઽપિ યે

તે સ્તમ્ભિરિવ સુસ્થિરે કિલ મશ્કાન્તા ધરા ધાયંતે ॥૨૦૯

જે દીન પર દયાળુ છે, જેમને લક્ષ્મીને યોડા પશુ મદ સ્પર્શતો નથી, જે પેરાપકાર કરવામાં સદા આતુર રહે છે, જે યાચના કરવાથી પ્રસન્ન થાય છે, જે યોવનના મદરૂપી મહારોગનો કોપ થવા છતાં પણ સ્વસ્થ રહે છે. એ રીતે જે ચાંલવાની જેમ સ્થિર રહેનારા છે, એવા સન્નિવન પુરુષો જ આ ભારવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, અર્થાત્ તે પૃથ્વીના સ્તંભ બેવા છે.

શ્વારો વારિનિધિઃ કલઙ્કકલુપધન્વો રવિસ્તાપઙ્ક
પર્જન્યશ્રપલાશ્રયોઽપ્રપટલાદયઃ સુવર્ણચલઃ ।
શૂન્યં વ્યોમ રસા દ્વિજિહ્વવિદ્યતા સ્વર્ધામ્ભેનુઃ પશુઃ
કાપ્તં કલ્પતરુદૃપસુરમણિસ્તલ્લેન સામ્યં સત્તામ્ ॥૨૧૦

સમુદ્ર ખારો છે, ચંદ્ર કલંકો છે, સૂર્ય તાપ કરનારો છે, મેઘ ચપળ વીજળીને ધારણ કરે છે, સોનાનો મેરુપર્વત વાદળોથી અદૃશ્ય રહે છે, આકાશ શૂન્ય છે, પૃથ્વીને બે જલવાળા (સાપ કે દુઃખાણીએ) ધારણ કરેલી છે, કામધેનુ પશુ છે, કલ્પદ્રુષ લાકડું છે અને ચિંતામણિ પથ્થર છે; એ રીતે બધા પદાર્થો દોષવાળા હોવાને લીધે સન્નિવનની તુલના કોનો સાથે થઈ શકે ?

કસ્માદિન્દુરસૌ ધિનોતિ જગતો પીયૂષમૈઃ કરૈઃ
કસ્માદ્વા જલધારયૈશ્ઠ ધરણિ ધારાધરઃ સિદ્ધતિ ।
ભ્રામં ભ્રામમયં ચ નન્દયતિ વા કસ્માત્ ત્રિલોકો રવિઃ
સાધૂતાં હિ પરોપકારકરણે નોપાધ્યવેક્ષં મનઃ ॥૨૧૧॥

પોતાનાં અમૃતમય કિરણોથી ચંદ્ર શા માટે જગતને પ્રસન્ન કરે છે ? પોતાના જળની ધારાથી મેઘ શા માટે પૃથ્વી પર સિયન કરે છે ? સૂર્ય દરરોજ લગભગ ભ્રમીને ત્રણે દોકને શા માટે આનંદ આપે છે ? ખરેખર, સાધુજનો બ્યારે ઉપકાર કરતા હોય છે ત્યારે તેમનાં મન કોઈ કારણની ઇચ્છા રાખતાં નથી. તેમની મર્યાદા સ્વાધર્મરહિત હોય છે. ૨૧૧

અદ્વૈતં સુલલુપ્તયોરનુગતં સર્વાસ્વવ્યાપ્તુ યદ્
વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નાર્થો રસઃ ।

ફાલેનાવરણાલયાત્પરિણતે યસ્તેહસારે સિતં
મદ્રં તસ્ય સુમાનુપસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્ત્વાર્થયતે ॥૨૧૨॥

જે સુખ કે દુઃખ બધા પ્રકારની અવસ્થાઓમાં અદ્વૈતભાવે-સરખી રીતે રહે છે, હૃદય જેની અંદર વિશ્રામ કરીને રહે છે, વૃદ્ધાવસ્થાથી પણ જેનો રસ હરી લેવાતો નથી, બ્યારે કાળે કરીને અગાનનો નાશ થાય છે, ત્યારે જે સ્નેહના સંપૂર્ણ ફળરૂપ સારમાં રહે છે; એવા સન્નિવન પુરુષના કોઈ એક કલ્યાણકારી શુભની ધન્ય પ્રયત્ને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ૨૧૨

ગર્વં નોદ્વહતે ન નિન્દતિ પરાત્રો ભાપતે નિષ્કુરં
પ્રોક્તં કેનચિદ્દમિયં ચ સહતે ક્રોધં ચ નાલમ્બતે ।

શુભા કાવ્યમલક્ષણં પરકૃતં સંતિષ્ઠતે મૂકવ-
દોષોપદંચાદયતે સ્વયં ન કુરુતે હૈતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥૨૧૩

પોતે ગર્વ કરે નહિ, બીજાની નિંદા કરે નહિ, કહાર વચન બોલે નહિ, કોઈનું અપ્રિય વચન સહન કરે, દોષને ધરે નહિ, બીજાનું કાવ્ય દોષવાળું હોય તોપણ સાંભળીને મીન રાષ્ટ્રે, બીજાના દોષને ઠાકે અને પોતે દોષ કરે નહિ, એ બધાં સત્પુરુષનાં લક્ષણ છે.

કિં કૂર્મસ્ય મરવ્યથા ન વપુષિ ક્ષ્માં ન ક્ષિપત્યેવ યત્
કિં વા નાસ્તિ પરિશ્રમો દિનપતેરાસ્તે ન યન્નિશ્ચલઃ ।
કિં કાઙ્ગીકૃતમુત્તજન્દિ મનસા ક્ષાલ્યો જનો લજ્જતે ।
નિર્વાહઃ પ્રતિપન્નવસ્તુપુ સતોમેતદ્દિ ગોઘ્રત્તમ્ ॥૨૧૪

પોતાના શરીર પર રહેલ પૃથ્વીના ભાર શું કાચ્યાને નહિ લાગતો હોય ? છતાં પણ તે પૃથ્વીને ફેંકી દેતો નથી. સતત કરવાથી શું સૂર્યને થાક લાગતો નથી ? તોપણ તે સ્થિર બેસી રહેતો નથી. એ રીતે પોતે જેનો અંગીકાર કર્યો હોય છે, તેને છોડી દેતાં સન્નિવન લગભગ પામે છે; કારણ કે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુનું કામ ઉપાડી લેવું એ સન્નિવનોનું એક કુળવત છે. ૨૧૪

સેતુપ્રક્રમકૌતુકાહતગિરિપ્રક્ષેપવેગોચ્છલ-
શ્ચિઃશેષામ્બુપરિસ્ફુટોદરદીગમ્મીરિમા સાગરઃ ।

બંકે ગોષ્પદ્વદિલક્ષિતવતોઽપ્યન્તર્મયં મારુતેઃ
પૂર્ણત્વાદતિરિચ્યતે હિ મહત્સ્તુચ્છસ્ય દુર્લ્લક્ષ્યતા ॥૨૧૫

બ્યારે પુલ બાંધવાનો આરંભમાં રમત કરીને પથ્થરોને લાવીને નાખવામાં આવ્યા, ત્યારે તેના વેગથી સર્વ જળ ભીજળવા લાગ્યાં અને તેથી સાગરના પેટની યુક્તિ બિંકાય સ્પષ્ટ રીતે જ્નેવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ હતુમાન ઓળખવા લાગ્યા ત્યારે તે સમુદ્ર મનમાં ભય પામીને ગાંધના ધમ્મી ખરી બની ગયો હતો. ખરેખર ! મહાન પુરુષ પૃથ્વીપણને લીધે ઓળખવા યોગ્ય બની બન્ય છે, પણ દુર્જન માણસ ઓળખી શકતો નથી.

શૂરાઃ સન્તિ સહસ્રશઃ પ્રતિપદં વિચાવિદોઽનેકશઃ
સન્તિ શ્રીપતયો નિરસ્ત્યનદાસ્તેઽપિ ક્ષિત્તો મૂરિશઃ ।

યે કર્મણ્યનિરીક્ષ્ય ધાન્યમનુગતં દુઃસ્વાદિતં યન્મન-
સ્ત્વાદૃષ્યં પ્રતિપદ્યતે જગતિ તે સત્પૂરુષાઃ પશ્ચવાઃ ॥૨૧૬

આ પૃથ્વી પર ધરતીર પુરુષો ઢગરો છે, વિનાને બહુનાર પુરુષો અનેક છે, કુબેર કરતાં પણ ચડી બન્ય તેવા ધનાઢ્ય પુરુષો ઓછા નથી; પરંતુ ખીન માણસોને

દુઃખી બેઠીને જોએના મનને અત્યંત દુઃખ થાય છે, તેવા સુજન પુરુષો તો જગત પર ચારપાય હોય છે. દીનાનાં કલ્પવૃક્ષઃ સુગુણફલનતઃ સજ્જનાનાં કદમ્બી આદર્શઃ શિક્ષિતાનાં સુચરિતનિકૃપઃ શીલેલાસમુદ્રઃ । સત્કર્તા નાવમન્તા પુરુષગુણનિર્ધિદક્ષિણોદારસત્ત્વો શેકઃ શ્વાચ્ચઃ સર્ગીવત્યધિકગુણતયા ચોદ્ધવસન્તીવ । પાન્યે ॥ ૨૧૭ ॥

જે દીન જનેાતું કલ્પવૃક્ષ છે, સુશુભોદ્ધી ક્ષોધી નમેલ છે, સભ્યનોને માટે આદર્શ કુટુંબીજન છે, ભણેલા માણસો માટે કસોડીના પથ્થરપે અને શીલ-સદાચારની મર્યાદામાં સમુદરપે છે, સર્વેના સત્કાર કરનાર છે, પશુ કાઈનું અપમાન કરતો નથી. મનુષ્યોચિત શુભોના ભંડારપે છે, કુશળ સ્વભાવવાળો અને ઉદાર છે; એ રીતે પોતાના અધિક શુભોને કારણે જ પ્રશંસાને પાત્ર છે એવા તે સભ્યજન જ ખરેખર જીવી રહી છે, બાહીના જનેા તો ફોગટ શ્વાસ લઈ રહ્યા છે. નમ્રસ્વેનોજનમન્તઃ પરગુણકર્મણઃ સ્વાનુગુણામ્બ્યાપચન્તઃ । સ્વાર્થાન્સંપાદ્યન્તો વિતત્તત્તદ્વુત્તરારમ્ભયત્નાઃ પારર્થે ॥ ક્ષાન્તૈવાક્ષેપસ્તુક્ષાક્ષરચુલ્લરચુલ્લાનુર્મુરજાનુઃચયન્તઃ ।

સન્તઃ સાધ્વ્યર્ચયા જગતિ યદુમતાઃ કસ્ય નામ્યર્ચનીયાઃ ॥ નમ્રતા વડે જોએ ઉન્નતિ પામેલા છે, ખીખના શુભોને કહે છે એમા જ જેમની પોતાની સોજન્યતા-શુભીપણું વ્યક્ત થતું હોય છે, ખીખજોના માટે અનેક ભતના કાર્યોમા પ્રયત્નશીલ રહે છે અને એમાં જ પોતાનાં કાર્યો જોએ પ્રાપ્ત કરે છે, આક્ષેપા અને નિંદાથી વાચાળ દુર્જોને જોએ પોતાની શાંતિ અને સહન-શીલતાથી જ દૂષિત પુરવાર કરે છે એવા સત્પુરુષો આ જગતમા ખરેખર આશ્ચર્યમય આચરણવાળા છે. તેઓ કોને માટે પ્રીતિપાત્ર અને અનુકરણીય નથી હોતા ? વક્ત્રે વક્તાપ્રકર્ષઃ સમરમુલિ તવ પ્રાણરક્ષાપિ દૈવાત્ સ્વેચ્છાચારો ન શાસ્તે નદિ મવતિ તથા મારવાહો નિતાન્તમ્ । શ્લુત્કોડધઃ ચરેણ પ્રહસિતવદ્નો મૂક ઇવાવતસ્યે સત્માજ્ઞાત્યા મહાન્તોડધમજનવિપયે મૌનમેવાશ્રયન્તે ॥

એક ગધેડાએ ઘોડાને કહ્યું કે, ‘જો તારે રોજ બોળે ઉપાડવો પડતો નથી; તોપણ તને લગ્નામથી જકડી રાખે છે. દૈવયોગે દરીને જ રણસંગ્રામમાં તારા પ્રાણુ-ન રક્ષા થાય છે, તું તારી ધ્વજા પ્રમાણે ક્યાય રખાડી શકતો નથી’ આ પ્રમાણે કહેવા છતાં પણ ઘોડાએ મૌન જ રાખ્યું. ખરેખર, જોએ સ્વભાવથી જ મદાન છે, તેઓ નીચ લોકો આશ્રય મૌન રાખીને જ રહે છે. ૨૧૮

દુર્જનનિંદા

રત્નઃ સર્વપમાત્રાણિ પરચ્છિદ્રાણિ પश्यति । આત્મનો વિત્તવમાત્રાણિ પश्यત્રપિ ન પश्यति ॥ ૧ ॥

દુર્જન માણસ ખીખના દોષો સરસવ નેટલા નાલા હોય, તે પણ જુએ છે અને પોતાના ખીલા નેટના મોટા હોય, તેને બાણવા છતાં પણ જોતો નથી. ૧

ન વિના પરવાદેન રમતે દુર્જનો જનઃ । કાકઃ સર્વરસાનુદ્ધેક વિનામેધ્યં ન મૃત્યતિ ॥ ૨ ॥ પારકા સાથે ગ્રહણ કર્યા વિના દુર્જન માણસ રાહ થતો નથી. કાગડો બધા રસવાળા પદાર્થો ખાય છે, પણ તેને ગંદા પદાર્થ (વિષ) વિના સંતોષ થતો નથી. વિશિષ્ટચલાલયોરન્યવર્ણાભ્યાં ચો વિનિર્મિતઃ ।

પરસ્ય હરતિ પ્રાણાન્નૈતવિષ્ણુ ક્લોલિતમ્ ॥ ૩ ॥ તલ કુળ કયું ? વિશિષ્ટ (માણુ)નો છેલ્લો વર્ણ જ અને ચાલ (સર્પ)નો છેલ્લો વર્ણ જ; તે બંનેથી જલ્લ (દુર્જન) માણસ બનેલો છે. એટલે તે ખીખના પ્રાણુને હરી લે, તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું નથી. તેના કુળને તે યોગ્ય છે. ૩

વિપમા મલિનાત્માનો દ્વિજિહ્વા જિહ્વાગા ઇવ । જગત્પ્રાણહરા નિત્યં કસ્ય નોદ્દેજકાઃ ચલાઃ ॥ ૪ ॥

જેમ સાપની ગતિ વાકી હોય છે, તેમ દુર્જન વાકા હોય છે. જેમ સર્પ ચરીરે કાળો હોય છે, તેમ દુર્જન સ્વભાવે મલિન હોય છે. જેમ સાપ બે જીભવાળો હોય છે, તેમ દુર્જન પણ બેભોલો (જુહો) હોય છે. જેમ સાપ કંઈથી જમતા પ્રાણુને હરે છે, તેમ દુર્જન કંઈથી જમતા પ્રાણુ હરે છે, એ રીતે ખરાબ સ્વભાવનો સર્પ અને દુર્જન કોને ઉદ્દેશ આપતા નથી ? ૪

દુર્જનઃ પરિહૃત્યો વિષયાલ્લહૃતોડપિ સન્ । મળિના મૂષિતઃ સર્પઃ કિમલો ન મયંકરઃ ॥ ૫ ॥

વિદ્યાર્થી શાલતો હોય તોપણ દુર્જનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે સર્પ મૃગિથી શાલતો હોય તોપણ શું તે લાવકર નથી ? ૫

ચલાનાં કન્ટકાનાં ચ દિવિધૈવ પ્રતિક્રિયા । વપાનન્મુતમદ્ગો વા દૂરતો ચાપિ વર્જનમ્ ॥ ૬ ॥

ખન પુરુષ અને કાટા, તેને નિવારવાના બે જ ઉપાય છે. પત્રના બેડથી તેમનું યુગ્મ ભાંગવું અથવા તેમને દૂરથી છોડી દેવા. ૬

અપૂર્વઃ કોડપિ કોપાગ્નિઃ સજનસ્ય રત્નમ્ય ચ । એકસ્ય શામ્યતિ સ્નેહાદ્યંતેડ્યસ્ય વારિતઃ ॥ ૭ ॥

સમજનનો અને દુર્જનનો કોપરૂપી અગ્નિ એક
બુદ્ધિ જ પ્રકારનો હોય છે; એકનો કોપ સ્નેહને કારણે
શમી બન્ય છે, ત્યારે બીજાનો વારવા છતાં વધે છે. ૭
ઋજિતં મજ્જનં હૃદ્વા દ્વેષ્ટિ નીચઃ પુનઃ પુનઃ ।

કવલીકુરુતે સ્વસ્થં વિષું દિવિ વિચુંતુઃ ॥ ૮ ॥

જેમ આકાશમાં ઉત્તિ પામેલા ચંદ્રનો રાહુ
ઢાળિયો કરી બન્ય છે, તેમ સમજનને ઉત્તિ પામેલો
નેઈને દુર્જન તેના વારવાર દેષ કરે છે. ૮

ક્વચિત્સર્પોડપિ મિત્રત્વમીયાન્નૈવ સ્વલઃ ક્વચિત્ ।

ન શેષશાયિનોડપ્યસ્ય ઘણે દુર્યોધનો હરેઃ ॥ ૧૧ ॥

કોઈક વાર સર્પને પણ મિત્ર બનાવી શકાય છે,
પણ દુર્જનને કદી મિત્ર બનાવી શકાતો નથી. વિષ્ણુ
ભગવાન શેષનાગને મિત્ર બનાવી તેના પર સઈ ગયા,
પણ દુર્યોધન તેમનો મિત્ર ન બન્યો. ૯

અપકારોડપિ નીચાનામપકારો દિ જાયતે ।

પયઃપાનં મુજંગાનાં કેવલં વિપવર્ધનમ્ ॥ ૧૦ ॥

નીચ જનોનો ઉપકાર કરો, તોપણ તે અપકાર જ
બની બન્ય છે. સર્પેને દૂધનું પાન કરાવો, પણ તેથી
તેનું ઝેર જ વધે છે. ૧૦

અલ્પાશ્ચ સ્વલ્પાશ્ચ મૂર્ધનિઃ સુજનૈર્ધૃતાઃ ।

અપર્યુપરિ સંસ્કારેડપ્યવિષ્કૃન્વન્તિ ઘઠતામ્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ કંચને માથે ધારણ કરો અને તેમને સારી
રીતે સંસ્કારો તેમ તે વાંકા થતા બન્ય છે; તેવી રીતે
સુજન પ્રરથો જેમ જેમ દુર્જનને આન આપે અને
તેમને સંસ્કાર આપે, તેમ તેમ દુષ્ટતાને પ્રકટ કરે છે.

સલાતાં ધનુષાં વાપિ સદંશજનુગમપિ ।

ગુણભો ભવેદાદ્ય પરહદ્વેદાકારકઃ ॥ ૧૨ ॥

જેમ સારા વાંસમાંથી પેદા થયેલ ધનુષ્યને ગુણ-
દારી યદાવવામાં આવે, તો તે બીજાના હૃદયને ભેદનાર
બને છે, તેમ સારા વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં
જે દુર્જન છે, તેને જો કોઈ સારા ગુણનો લાભ થાય;
તો તેથી તે એવું કાર્ય કરે છે કે જેથી બીજાનું હૃદય
ભેદાય છે. ૧૨

ઘટનિષ્કપટદ્રોહી ઘટુધાન્યોપઘાતકઃ ।

રન્ધ્રાન્વેષી ચ સર્વેઽદૂપકો મૂપકો યથા ॥ ૧૩ ॥

દુષ્ટ-દુષ્ટ અને મૂક-ઉંદર બંને સરખા છે. ઉંદર
નિષ્ક-પટ-દ્રોહી=અલકાર અને વસ્ત્રને કાપી નાખનાર
છે અને દુષ્ટ બહુ નિષ્કપટ-દ્રોહી=ઘણા કપટરહિત
જનોનો દોષ કરનાર છે. ઉંદર બહુ ધાન્યનો નાશ
કરનાર છે અને દુષ્ટ બહુધા-અન્ય-ઉપઘાતક=બુદ્ધિ રીતે

બીજાનો નાશ કરનાર છે. ઉંદર હિંદ=કાણુંને શોધનાર
છે અને દુષ્ટ હિંદ=દોષોને શોધનાર છે. ૧૩

નોશ્વ દુર્જનજિહ્વા ચ પ્રતિકૂલવિસર્પિણી ।

પરપ્રતારણાયૈવ દારુણા વૈન નિર્મિતા ॥ ૧૪ ॥

દુર્જનની જીભ અને નોકા બંને સરખાં છે. નાવ
જેમ પ્રતિ-કૂળ=કિનારા તરફ જનારી છે, તેમ જીભ
પ્રતિકૂળ-વિરુદ્ધ જનારી છે. જેમ નાવ પર-પ્રતારણાય=
બીજાને તારવા માટે જ દારુણા=લાકડાની બનાવેલી છે,
તેમ દુર્જનની જીભ પર-પ્રતારણાય=બીજાને છેતરવા
માટે જ દારુણા-કોઈ કોઈ ભાવથી બનાવેલી છે. ૧૪
યસ્મિન્વંશે સમુત્પન્નસ્તમેવ નિજચેષ્ટિતૈઃ ।

દૂષ્યદ્યત્તચિરેણૈવ ઘુણકીટ દ્વાધમઃ ॥ ૧૫ ॥

જેમ ઘુણ નામનો કોડો જે વાંસમાં પેદા થાય છે,
તે જ વાંસને પોતાની કિમ્બાધી થોડા જ વખતમાં કોમી
ખાય છે; તેમ અધમ યુરુષ જે વંશમાં પેદા થાય છે,
તે જ વંશને પોતાનાં ખરાબ કાર્યોથી થોડા જ વખતમાં
દિષ્ટિ કરે છે. ૧૫

સ્વમાવકઠિનસ્યાસ્ય કુત્રિમાં વિષ્ણવો નતિમ્ ।

ગુણોડપિ પરહિંસાયૈ વાપસ્ય ચ સ્વલસ્ય ચ ॥ ૧૬ ॥

જેમ ધનુષ્ય સ્વભાવે કંઠ્ય હોય છે, છતાં પણ
બનાવટી નમ્રતાને ધારણ કરે છે (વાંકું નમે છે); અને
તેની દારી (ગુણ) પણ બીજાની હિંસા કરે છે, તેમ
સ્વભાવથી કંઠ્ય અને બનાવટી નમ્રતાને ધારણ કરનાર
દુષ્ટ જનનો સારો ગુણ પણ પારકાની હિંસા કરનાર
બને છે. ૧૬

અયઃપિઞ્ડ દ્વોત્તમે સ્વલનાં હૃદયે ક્ષણાત્ ।

પતિતા ઇવ નયન્તિ ગુણાસ્તોયકળા ઇવ ॥ ૧૭ ॥

તપેલા થોડાના ગોળા પર જેમ જળનાં ટીપાં
પડતાં જ નાશ પામે છે, તેમ દુર્જનોના હૃદયમાં
આવેલા ગુણો ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે. ૧૭

વર્જનીયો મતિમતા દુર્જનઃ સહ્યવૈરયોઃ ।

આ ભવત્યપકારાય લિહ્રત્પિ દશજપિ ॥ ૧૮ ॥

કાલા માણસે દુર્જનને મૈત્રી અને વૈર બંનેથી દૂર
રાખવો; કારણ કે ક્ષત્રુ આટલે કે કરડે બંને રીતે આપણું
ખરાબ જ કરે છે. ૧૮

ઘઠતાં વિષ્ણવો યસ્ય ગુણમેવ પ્રકાશતે ।

કર્મ ચ ન સમાનઃ સ્યાત્યુચ્છેન પિયુઃ શુનઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ કૂતરું પોતાની ખૂંજડી વાંકી કરે છે ત્યારે
તેનો ગુણભાગ ઉચ્છેદા થાય છે, તેમ દુર્જન પોતાની
દુષ્ટતા ધારણ કરે છે, ત્યારે તેનું શ્રમ રહેલું દુર્જન-

પશુ જ ઉવાડું પડે છે; એ રીતે દુર્જન કૃતરાના પૂંછડા જેવા કેમ ન કહેવાય? ૧૯

સ્નેહેન ભૂતિદાનેન કૃતઃ સ્વચ્છોડપિ દુર્જનઃ ।

દર્પણશ્રાન્તિકે તિવ્રન્કરોત્યેકમપિ દ્વિધા ॥ ૨૦ ॥

જેમ દર્પણુને તેલ અને ભસ્મ સજાડીને સ્વચ્છ કરે; તોપણ તેની પાસે બીજા રહે, તો એકને બે પ્રકારે બતાવે છે; તેમ દુર્જનને પણ સ્નેહ અને વૈભવથી સારી રીતે રાખ્યો હોય, તોપણ તે એકતામાં બેઠ પડાવે છે. ૨૦

આજન્મસિદ્ધં કૌટિલ્યં ચલસ્ય ચ હલસ્ય ચ ।

સોઢું તયોર્મુખાક્ષેમેમલમેકૈશ સા ક્ષમા ॥ ૨૧ ॥

ખલ અને હલ એ બંનેનું કુટિલપણ જન્મથી જ સિદ્ધ થયેલું છે. તેમના મુખના ધા એક ક્ષમા-પૃથ્વી અથવા સહિષ્ણતા જ સહન કરી શકે છે. ૨૧

યથા યથૈવ ક્ષેદેન ભૂયિષ્ઠમુપચર્યતે ।

યત્ત તથા તથા તપ્ત મહાન્વૈશ્વાનરઃ ચલઃ ॥ ૨૨ ॥

જેમ જેમ આપણે આગ્રિની ધીથી વિશેષ સેવા કરીએ, તેમ તેમ તે આગ્રિ વિશેષ તાપ ધારણ કરે છે; તેવી રીતે દુર્જનને વિશેષ સ્નેહથી સેવીએ, તેમ તેમ તે હૃદયમાં વિશેષ સંતાપ આપનાર બને છે. ૨૨

સ્તૌકેનોપ્રતિમાયાતિ સ્તૌકેનાયાત્યથોગતિમ્ ।

અહો નુ સદશી વૃત્તિસ્તુલાકોટેઃ ચલસ્ય ચ ॥ ૨૩ ॥

જરાકામી જીવે આવી નબ છે અને જરાકામાં નીચે આવી નબ છે; એ રીતે માનવાની દાડી અને દુર્જનની વૃત્તિ સરખી હોય છે. ૨૩

દુર્જનઃ કૃતશિક્ષોડપિ સજ્જનો નૈવ જાયતે ।

અપિ ગજ્જાલક્ષાનામ્રાઘઃ કેશઃ કુશાયતે ॥ ૨૪ ॥

દુર્જનને શ્રમે તેટલી શિખામથ આપો, તોપણ તે સુજન બનતો નથી; જેમ ગંજાજળમાં સ્નાન કરેલા છતાં પણ નીચેના કેશ હલ જેવા પવિત્ર બનતા નથી.

દક્ષમાનાઃ સુતીક્ષ્ણેન નીચાઃ પરયશોમિના ।

અશક્તાસ્તત્પદં ગન્તું તવો નિન્દાં પ્રકુર્વંતે ॥ ૨૫ ॥

ખીનના યશસ્વી તીક્ષ્ણ અમિથી બળી રહેલા હલકા માથુસે તેના સ્થાનને મેળવી શકતા નથી; એટલે તેની નિંદા કરે છે. ૨૫

ચલઃ સત્ક્રિયામાણોડપિ દદાતિ કલહં સતામ્ ।

દુઃખયૌતોડપિ કિં યાતિ વાયસઃ કલહસંતામ્ ॥ ૨૬ ॥

દુર્જન પુરુષનો ગમે તેટલો સત્કાર કરે, તોપણ તે સારા માથુસને કલેશ જ આપે છે; કારણ કે કામચાને

ગમે તેટલા દુઃખથી ધુઓ, તોપણ શું તે હંસ જેવા સ્વચ્છ બનવાનો છે? ૨૬

દુર્જનસ્ય વિશિષ્ટત્વં પરોપદ્રવકારણમ્ ।

વ્યાઘ્રસ્ય ચોપવાસેન પારણ પશુમારણમ્ ॥ ૨૭ ॥

દુર્જન કોઈ ખાસ કામ કરે, ત્યારે પણ બાધુનું કે તેમાં ખીનને ઉપદ્રવ થાય એવું હશે. જેમ કે વાઘ કદાચ ઉપવાસ કરે, તો તેનું પારણ પશુને મારવાથી જ થાય છે. ૨૭

સંત્યગ્ય શૂર્ણવદોવાન્નુગુણાન્નૃહાતિ પઞ્ચિતઃ ।

વોપમાહી ગુણત્યાગી પહોલીવ દિ દુર્જનઃ ॥ ૨૮ ॥

જેમ સપક નકામી ચીજ ફેંકી દઈ, સારી વસ્તુ રાખે છે તેમ સજ્જન હોય દૂર કરી, ગુણનો સ્વીકાર કરે છે અને જેમ ચાળણી સારી વસ્તુ કાઢીને નકામી ચીજ રાખી મૂકે છે તેમ દુર્જન ગુણનો ત્યાગ કરી, દોષોને રાખી મૂકે છે. ૨૮

ચલો ન સાધુતાં યાતિ સદ્ધિઃ સંબોધિતોડપિ સન્ ।

સરિત્પૂરપૂર્ણોડપિ ક્ષારો ન મધુરાયતે ॥ ૨૯ ॥

જેમ સર્પ સરિતાઓથી પૂરમાં આવવા છતાં ખારો સમુદ્ર મીઠો થતો નથી, તેમ સજ્જનોએ ગમે તેટલો બોધ આપવા છતાં ખલ સાધુપણને પામતો નથી.

સર્પદુર્જનયોમધ્યે ચરં સર્પો ન દુર્જનઃ ।

સર્પો વશતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે ॥ ૩૦ ॥

સર્પ અને દુર્જન બંનેમાં સર્પ સારો; દુર્જન નહોતો; કારણ કે સર્પ કોઈક કાળે જ ડસે છે; પરંતુ દુર્જન તો પગલે પગલે ડસે છે. ૩૦

અકસ્માદેવ કુત્યન્તિ પ્રસીદ્વન્ત્યનિમિત્તતઃ ।

શીલમેતદસાધૂનામન્ત્રં પારિગ્ધં યયા ॥ ૩૧ ॥

જેમ ચપળ વાહન ધડીકમાં ઢોપે છે અને ધડીકમાં વરસે છે, તેમ દુર્જન પુરુષોનો એ સ્વભાવ છે કે, તે ધડીકમાં ઢોપે છે અને ધડીકમાં રાહ થાય છે. ૩૧

અશક્તાઃ શક્તિમાત્મીયાં શ્વાચયન્તે ચ દુર્જનાઃ ।

તે મવન્ત્યપહાસાય મહતામેવ સમિચ્ચૌ ॥ ૩૨ ॥

દુર્જનો શક્તિ વિનાના હોવા છતાં, પોતાની શક્તિઓનાં વખાણ કરે; પરંતુ મોટા પુરુષોની પાસે તે હાસ્યપાત્ર થાય છે. ૩૨

સર્પઃ ક્રૂરઃ ચલઃ ક્રૂરઃ સર્પાત્ક્રૂરતરઃ ચલઃ ।

મન્ત્રેણ શામ્યતે સર્પો ન ચલઃ શામ્યતે કદા ॥ ૩૩ ॥

સર્પ ક્રૂર છે અને દુર્જન પણ ક્રૂર છે, પણ તેમાં સર્પ કરતાં દુર્જન વધારે ક્રૂર છે; કારણ કે સર્પ

મ તથી વશમા આવે છે, પણ દુર્જન કદી શાત થતો નથી ૩૩

દુર્જન પ્રથમ વન્દે સજ્જન તદનન્તરમ્ ।

સુરપ્રશાલનાત્પૂર્વ ગુરુપ્રશાલન યથા ॥ ૩૪ ॥

જેમ મોટું ધોના પહેલા-દાતણ કરતા પહેલા શુદ્ધપ્રશાલન-શીલવિધિ કરવામા આવે છે, તેમ પહેલા હું દુર્જનને પ્રણામ કરું છું અને તે પછી સજ્જનને પ્રણામ કરું છું ૩૪

દુર્જન સુજનો ન સ્યાદુપાયાના શતૈરપિ ।

અપાન મૃતસહસ્રેણ ધૌતે ચાર્ય કથ્ય ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

મારીથી હજાર વખત ધુઓ, તોપણ શુદ્ધ તે મુખ બનતી નથી તેમ સેકડો ઉપાય કરવા છતાં પણ દુર્જન સાથે માણસ થતો નથી ૩૫

ચલાસ્તુ કુશલા સાધુહિતપ્રત્યુહકર્મણિ ।

નિપુણા ફાળિત પ્રાણાનપહતું નિરાગસામ્ ॥ ૩૬ ॥

જેમ સર્પ નિરપરાધીઓના પ્રાણ હરવા માટે નિપુણ હોય છે, તેમ સાધુઓના હિતકારી કાર્યોમા વિદ્ધ નાખવામા દુર્જનો કુશળ હોય છે. ૩૬

અહો ભવ મહત્કષ્ટ વિપરીતમિદ જગત્ ।

યેનાપત્રપતે સાધુરસાધુતેજન દુષ્યતિ ॥ ૩૭ ॥

જે કરવાથી કાશી માણસ લજ્જા પામે, તે કામ કરવાથી દુર્જન રાજ થાય છે આ કેવી મોટી દિલ ગીરીની વાત છે! અને આ જગત પણ કેવું વિપરીત છે! ૩૭

તક્ષકસ્ય વિપ દન્તે મક્ષિકાયાશ્ચ મસ્તકે ।

ઘૃક્ષિકસ્ય વિપ પુન્લે સર્વોન્ને દુર્જનમ્ય તત્ ॥ ૩૮ ॥

સાપને દાંતમા એર હોય છે, માખીને માથામા અને વીંછીને પૂછડામા એર હોય છે, પરંતુ દુર્જન પુરુષને તો સર્વ અંગમા વિપ હોય છે ૩૮

દુર્જનો નાર્જવ યાતિ સેવ્યમાનોઽપિ નિયશ ।

સ્વેદનામ્બજ્જનોપાયે શ્રુપુરુષમિવ નામિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

જેમ ફૂતરાના પૂઝાને ગમે તેટલી ઘાસ આપો કે ચોળા અને સીધું ધ્રો, તોપણ તે વાકુ જ ગંદ છે તેમ દુર્જનની દરરૂંમેસ સેવા કરો, તે છતાં તે સરસ બનતો નથી ૩૯

વર્ધન વાય સમાન ઘરાના પ્રીતયે કુવત્ ।

ફલન્યમૃતસેવેઽપિ ન પથ્યાનિ વિપદુમા ॥ ૪૦ ॥

એના વૃક્ષને ગમે તેટલું અમૃત સંચવામા આવે, તોપણ તેના ફળ હિતકારી અને મીઠા થતા નથી,

તેમ દુર્જનોની વૃદ્ધિ કરો કે સન્માન આપો, તોપણ તે તેમની પ્રીતિને વધારી શકતા નથી ૪૦

દુર્જનેરુચ્યમાનાનિ વચાસિ મધુરાણ્યપિ ।

અકાલકુસુમાનીય મય સજનયન્તિ હિ ॥ ૪૧ ॥

જેમ અકાલે ફૂટ આવે, તેથી ચિતા થાય, તે રીતે દુર્જનો મધુર વચન કહે, તોપણ તે બધાને ભય પેદા કરે છે ૪૧

શત દયાજન વિવેદિતિ વિદ્યસ્ય સમતમ્ ।

વિના હેતુમપિ દ્વન્દ્વમેતન્મૂલંસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૨ ॥

સમણ માણસનો એવો મત છે કે 'સોની રકમ આપવી પડે, તો આપવી પણ વિવાદ કરવો નહિ,' પરંતુ મૂર્ખજનનું લક્ષણ એવું છે કે, કારણ ન હોય, તો પણ કલ્પિયો કરવો ૪૨

અહો રલભુજગસ્ય વિપરીતો વધક્રમ ।

અન્યસ્ય દશતિ શ્રોત્રમન્ય પ્રાર્ણર્થિયુજ્યતે ॥ ૪૩ ॥

ખલ અને સર્પ બન્ને બીજનો વધ કરે છે, પણ તેમનો ક્રમ બિલકો છે સર્પ જોને કગડે છે, તેને જ મારી નાખે છે, પણ દુર્જન એકના કાનમા કરડે છે (બહેરણી કરે છે) અને બીજના પ્રાણ લઈ લે છે ૪૩

ન ચત્રકોટિશતકૈરપિ દુષ્ટ સુધીર્મભેત્ ।

ર્કિં મર્દિતોઽપિ કસ્ટ્યર્થાં લજ્જનો યાતિ સૌરમમ્ ॥ ૪૪ ॥

ગમે કેટલી કરતૂરીનો લેપ કરો પણ લસણ સુગંધીદાર બનવાનું છે? એ રીતે સેકડો અને કરોડો ઉપાય કરો, તોપણ દુર્જન સદૃશદિવાલો થવાનો નથી ૪૪

પાપાણો મિથતે દૈક્ષેવંશ વજ્રેણ મિથતે ।

સર્પોઽપિ મિથતે મન્નર્દુષ્ટાત્મા નૈવ મિથતે ॥ ૪૫ ॥

ટાકણાથી પથરો ભેદાય છે, હીરાથી હીરા ભેદાય છે અને મ તથી સર્પ ભેદાય છે, પરંતુ દુષ્ટ પુરુષ ક્રોધથી ભેદાતો નથી ૪૫

દુર્જનો દોષમાદત્તે દુર્ગન્ધિમિવ સૂકર ।

સજ્જનશ્ચ ગુણગ્રાહી હસ શીરમિવામ્બસ ॥ ૪૬ ॥

જુડ જેમ દુર્ગંધ રોધતું ફરે છે, તેમ દુર્જન માણસ દોષને લે છે અને હંસ જેમ પાણીમાથી દૂધ લઈ લે છે તેમ સજ્જન ગુણને જ ગ્રહણ કરે છે ૪૬

અપૂર્વા રસનાવ્યાપ્તા રસાનનપિલેશયા ।

કળમૂલે સ્વશ્ચન્દ્યન્ય હરન્દ્યન્યસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

આ દુર્જનોના મુખરૂપી રાક્ષસમા રહેનારા હબરૂપી સર્પો તો અતીક્રિક છે તેઓ એકના કાનના મૂળમા કરડે છે અને બીજના પ્રાણ હરી લે છે ૪૭

દુર્જનેન સમં સલ્યં વૈરં ચાપિ ન કારયેત્ ।

હ્યપો દહતિ ચાદ્ધારઃ સીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ ॥૪૮॥

દુર્જનની સાથે મિત્રતા કરવી નહિ તેમ વૈર પણ રાખવું નહિ. અથારો જ્યારે ગરમ હોય છે ત્યારે બાળે છે અને ઠંડો પડે છે ત્યારે હાથ કાળા કરે છે. ૪૮ દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિશ્વાસકારણમ્ ।

મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વામે હૃદિ હાલાહલં વિષમ્ ॥૪૯॥

દુર્જન હોય અને તે મીઠું બોલનાર હોય, તોપણ તે વિશ્વાસલાયક બનતો નથી; કારણ કે તેની છલ પર મધ રહે છે અને હૃદયમાં હળાહળ એર રહે છે. ૪૯ મનસ્યન્દ્રચર્યન્યત્કાર્યે ચાન્યદરાત્મનામ્ ।

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ॥૫૦॥

દુર્જનોનાં મનમાં ભુકું, વચનમાં ભુકું અને કાર્યમાં ભુકું હોય છે; જ્યારે મહાત્મા પુરુષના મનમાં એક જ, વચનમાં એક જ અને કાર્યમાં પણ એક જ હોય છે. ૫૦

જીવનમહણે નત્રા મૃદીત્વા પુનઃકથતાઃ ।

કિં કનિષ્ઠાઃ કિમુ જ્યેષ્ઠા ઘટીયન્ત્રસ્ય દુર્જનાઃ ॥૫૧॥

જેમ રેંટના ઘડા પાણી લેતા નીચા નમે છે અને પાણી લઈને પાછા જીયા થઈ જાય છે તેમ દુર્જનો કોઈનો જન લેતાં નહીં બની જાય છે અને ફરી પાછા જીયા થઈ જાય છે; માટે દુર્જનો રેંટના ઘડા કરતા નાના નથી તેમ મોટા પણ નથી. ૫૧

વિષ્ણાળા ગરલં કળે મુજંગપરિવેષિતા ।

શાંભવીવ તનુ' કરય ન ઘન્યા દૌર્જની સમા ॥૫૨॥

કડમા એર ધારણ કરેલી અને ભુજંગથી વીંટાયેલી શકરની દેહમૂર્તિ કોને વંદન નથી ? (અર્થાત્ સર્વને છે.) તેની રીતે ગળામાં દુર્જનનોરૂપ એર ધારણ કરેલી અને ભુજંગ (સર્પ જેવા ચોર, ખર, શડ વગેરેથી) વીંટાયેલી ખલમંડળી કોને વંદન કરવા યોગ્ય નથી ? (અર્થાત્ તેને દુરથી નમસ્કાર કરી ત્યજવા યોગ્ય છે.) ૫૨

અક્ષમાલાપટ્ટતિહ્વા કુશાસનપરિમહા ।

બ્રાહ્મીવ દૌર્જની સંસદ્ધન્દનીયા મમેપલા ॥૫૩॥

બ્રહ્માની સભા જેમ અક્ષમાલા-રૂદ્રાક્ષમાલાની અપરિત્ત-અમણ-રેરવવાની કળાને જાગૃતી હોય છે અને કુશના આસન પર બેસનાર હોય છે તેમ જ બધાએ મેખલા ધારણ કરી હોય છે તેમ દુર્જનોની સભા અક્ષમા-ધીરજ વિનાના આલાપરિત્ત-ભાષણના સ્વભાવને જાગૃતાર, કુ-શાસન ખરા પ શિક્ષાને ગ્રહણ કરનાર અને સમે-સરલ માણસો માટે ખરા-કુદ્ધ

સ્વભાવ રાખનારી હોય છે. ૫૩

સ્થલઃ કરોતિ દુર્વૃત્તં નૂનં ફલતિ સાધુપુ ।

દશાનનોઽહરત્સીતાં વન્ધનં ચ મહોદયે ॥૫૪॥

દુર્જન ખરાબ કર્મ કરે છે, પણ તેવું ફળ સાધુ-જનો પર આવી પડે છે. રાવણ' સીતાને હરી ત્રયો પણ બધાવુ સમુદને પડ્યું. ૫૪

કુર્વેતે સ્વમુલેનૈવ વદુષાન્યસ્ય રણઢનમ્ ।

નમઃ પતનશીલાય મુસલાય રણાય ચ ॥૫૫॥

પોતાના મુખથી જ જેમ સાબેલું ખૂબ ખાન્યને ખાડે છે અને વારંવાર પજા કરે છે, તેમ પોતાના મુખથી જ ઘણું ફરી બીજાનુ ખડન કરનાર અને પતનના સ્વભાવવાળા દુર્જનને અને સાબેલાને નમસ્કાર છે. ૫૫ અપવાદાદમીતસ્ય સમસ્ય ગુણવોપયોઃ ।

અસદૃશ્ચરહો વૃત્તં દુર્વિમાઙ્ચં ચિવેરિષ ॥૫૬॥

દેવ(નસીખ)ની જેમ દુર્જનનું ચરિત ભાગ્યેજ બાણી રાકાય તેવું છે. બન નિંદાથી ડરે એમ નથી અને ગુણદોષને સરખા ગણે છે. ૫૬

ન દેવાય ન ધર્માય ન ચન્દુરુચ્યો ન ચાર્થિને ।

દુર્જનેત્યાર્જિતં વિત્તં મુચ્યતે રાજતત્કરૈઃ ॥૫૭॥

દુર્જનનું કમાયેલું ધન દેવ, ધર્મ, કુટુંબીજન કે શાયક માટે વપરાતું નથી; પણ તેને રાજા અને ચોર લોક જ લોચવે છે. ૫૭

મુલ્લં પન્નદલાકારં વાચા ચન્દનશીતલા ।

હૃદયં ક્રોધસંયુક્તં ત્રિવિધં ધૂર્તલક્ષણમ્ ॥૫૮॥

કમળના પત જેવું મુખ, ચંદન જેવી શીતળ વાણી અને કોષથી ભરેલું હૃદયઃ ધુતારાના આ ત્રણ લક્ષણ છે નિષ્ણાતોડપિ ચ વેદાન્તે સાધુત્વં નૈતિ દુર્જનઃ ।

ચિરં જલનિષૌ મત્રો મૈનાક ઇવ માર્દવમ્ ॥૫૯॥

જેમ સમુદ્રના જળમાં લાંબો વખત રહેવા છતાં મૈનાક પર્વત કામળતા ધારણ કરતો નથી, તેમ વેદાતની પાર ગયેલો હોય, છતાં પણ દુર્જન સારા સ્વભાવને પામતો નથી. ૫૯

રણઃ મજ્જનકાર્પાસધક્ષણૈરુત્તાશનઃ ।

પરદુઃસાપ્રિયમનમારતઃ કેન વર્ણયતામ્ ॥૬૦॥

દુર્જન સારા માણસથી કપાસને ખાળવામાં અગ્નિ જેવો છે અને બીજાના કુખરૂપી અગ્નિને ધમવામાં પવન જેવો છે તેવું વર્ણન શી ગીતે થઈ શકે ? ૬૦

યશ'સૌરમ્યલયુતઃ શાન્તિશૈલ્યહુતાશનઃ ।

કારુણ્યકુમુમાકાશઃ રણઃ સજ્જનદુઃપદઃ ॥૬૧॥

સભ્યનના યશસ્વી સુશ્રીમાં જે લક્ષણ જેવા બને છે, શાંતિસ્વી શીતળતામાં જે અગ્નિ જેવા બને છે અને કરુણાસ્વી પુષ્પને માટે જે આકાશ (ખાલી જગા) રૂપ બને છે; તે રીતે દુર્જન સભ્યનને દુઃખ આપનાર હોય છે. ૬૧

અન્તર્મલિનદેહેન યદિરાહાદકારિણા ।

મહાકાલફલેનેવ કે ચલેન ન વચ્ચિતાઃ ॥ ૬૨ ॥

જેમ ધનૂરાનું ફળ અંદરથી મલિન અને દેખાવમાં આનંદ આપનાર હોય છે તેમ અંદરથી મલિન અને બહાર ઉર્ધ્વ પ્રગટ કરનાર દુર્જનથી કાણુ ઉતરાયું નથી ? અહો પ્રકૃતિસાદૃશ્યં શ્રેષ્ઠમણો દુર્જનસ્ય ચ ।

મધુરૈઃ કોપમાયાતિ કટુકેનૈવ શામ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

ખરેખર ! કદંબાદ્રુ અને દુર્જનના સ્વભાવની સરખામણી તો ભુએ. મીઠા પદાર્થથી કદં કાપે છે અને કદંવા પદાર્થથી શાંત થાય છે, તેમ મીઠા વચનથી દુર્જન કાપે છે અને કદંવા વચનથી શાંત થાય છે. ૬૩

ઈપ્લવ્યપ્રવેશોઽપિ જોહવિચ્છેદકારકઃ ।

કૃતક્ષોમો નરીનર્તિ રણો મન્યનદ્વંદવત્ ॥ ૬૪ ॥

રવૈયાને ગાળામાં જરાક પ્રવેશ મળે કે તે ઘડીને ઘીથી ભુલું પાડે છે અને વધીવતાં (બને વચ્ચે બેઠે પડાવી) નાચવા લાગે છે, તેમ જરાક પ્રવેશ મળતાં જ દુર્જન પ્રેમમાં વિચ્છેદ કરે છે અને એકબીજાને વિખવાદ થતાં, નાચ્યા કરે છે (રાજ થાય છે). ૬૪

વિવૃણ્વતી પુરતૈશ્વર્યં પૃષ્ઠતઃ કુર્વતી ગુણમ્ ।

કર્ણાન્વિધ્યતિ લોકસ્ય સૂચીવત્સુચકસ્ય વાક્ ॥ ૬૫ ॥

સોય જેમ આમળ તીક્ષ્ણતાને પ્રગટ કરે છે, ગુણ એટલે દોરાને પછવાડે રાખે છે તેમ દુર્જનની વાણી સોય જેવી છે. તે આમળ તીક્ષ્ણતાને પ્રગટ કરે છે, બીજાના સારા ગુણને પછવાડે રાખે છે અને લોકના કાનને પોતાનાં કદું વચનથી વીધે છે. (તેથી સોય અને દુર્જનની વાણી એ સરખાં છે.) ૬૫

સર્વથા વ્યવહર્યં કુતો હ્યવચનીયતા ।

યથા સ્ત્રીણાં તથા વાચાં સાધુત્વે દુર્જનો જનઃ ॥ ૬૬ ॥

સર્વ રીતે વ્યવહાર યોગ્યતા રાખવા બોધએ; કારણ કે ક્યાંથી નિંદા યશે, તેની ખજર પડતી નથી. ઓએ અને વાણી બનેલી શુદ્ધિ વિષે દરેક માણસ દુર્જનની જેમ વર્તે છે. ૬૬

કાપુરુષઃ કુકુરુષ્ઠ મોજનૈકપરાયણઃ ।

શાલિતઃ પાશ્વમાયાતિ વારિતો ન ચ ગચ્છતિ ॥ ૬૭ ॥

દુર્જન અને કૂતરો એ બંને ભોજન માટે તૈયાર હોય છે. તેને લાડ લગાવે તો પાસે આવે છે અને વાથો હોય તો પશુ જતો નથી. ૬૭

માલિન્યમવલમ્બેત યદા દર્પણવત્પલઃ ।

તદૈવ તન્મુલે દેવ્યં રજો નાન્યા પ્રતિક્રિયા ॥ ૬૮ ॥

બહારે દર્પણ મેલું થાય, ત્યારે તેના મુખ પર રજ નાખવી; તે રીતે દુર્જન મલિન થાય, ત્યારે તેના મુખ પર ધૂળ નાખવી. તે સિવાય બીજાને કાંઈ ઉપાય નથી. ૬૮

દુર્જનઃ પરિહત્ત્વ્યઃ પ્રત્યશ્ચો દ્વિપદઃ પશુઃ ।

વિચ્ચત્તે વા કુશલ્યેન અદૃષ્ટઃ કણ્ટકો યથા ॥ ૬૯ ॥

જેમ કાંટા બેવામાં આવે નહિ, તો તે પોતાની કંઠાર અણીથી વીધે છે, તેમ દુર્જન એ પત્રવાળા પ્રત્યક્ષ પશુ છે; તેના ત્યાગ કરવા, નહિ તો તે વીધી નાખે છે. ૬૯

યથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેપુ મુક્ત્યોપરિ મોજનમ્ ।

ઈવ પ્રીતિઃ રસૈઃ સાર્થમુત્પન્નેઽર્થઽવસીવતિ ॥ ૭૦ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ અને જમીસાને ભોજન નકામું છે, તેમ દુર્જન સાથે કરેલી પ્રીતિ કાંઈ લાભ કરતી નથી; પરંતુ તેના સ્વાર્થ સધાતાં તે નાશ પામે છે. કવિત્કાર્યવશાન્નોચોઽયલં ભવતિ નો મહાન્ ।

કાચસ્યેવ હિ રાક્ષોઽપિ દર્પણઃ કનકસ્ય ન ॥ ૭૧ ॥

કાંઈક વાર કાર્યવશાત્ નીચ પશુ શોભાને પ્રાપ્ત કરે છે, પણ એથી કંઈ તે મહાપુરુષ બની જતો નથી. રાગનું દર્પણ પણ કાચનું જ હોય છે, સોનાનું હોતું નથી. દુર્જનો વ્યવત્ત્વેવ સતાં ગુણગર્ણ ક્ષણાત્ ।

મલિનીકુરુતે ધૂમઃ સર્વથા વિમલામ્બરમ્ ॥ ૭૨ ॥

જેમ ધુમાડો સ્વચ્છ આકાશને મલિન કરે છે, તેમ દુર્જન સભ્યનના નિર્ભય ગુણસમૂહને દૂષિત કરે છે. ૭૨

યથા દોયો વિભાત્યસ્ય જનસ્ય ન તથા ગુણઃ ।

પ્રાયઃ કલક્લ એવેન્દોઃ પ્રસ્ફુટો ન પ્રસન્નતા ॥ ૭૩ ॥

લોકાની નજરે દોષ જેટલો પ્રગટ થાય છે, તેટલો. ગુણ પ્રગટ થતો નથી. ચંદનું કસક જેટલું બાણીતું છે, તેટલી તેની પ્રસન્નતા બાણીતી નથી. ૭૩

સંપત્તૌ કર્કશં ચિત્તં ચલસ્યાપદિ કોમલમ્ ।

શીતલં કઠિનં પ્રાયસ્તામં મૃદુ ભવત્યયઃ ॥ ૭૪ ॥

જેમ લોહું તપાવો ત્યારે ક્રામળ બને છે અને ઠંડું હોય ત્યારે કડક બને છે, તેમ દુર્જનનું ચિત્ત સંપત્તિમાં કંઠાર રહે છે અને વિપત્તિમાં ક્રામળ બને છે. ૭૪

પ્રાયઃ પ્રકુપ્યત્યતિવરં પ્રીત્યૈવ પ્રચલો જનઃ ।

નયનં સ્નેહસંપર્કાલ્કાલુર્યં સમુપેત્યલમ્ ॥ ૭૫ ॥

એમ આખ (સ્નેહના સ યોગથી) મેલની કાળાશથી વિશેષ કાળી બને છે, તેમ ખલ પુરુષ સ્નેહ વધતાં વધારે ઢાપે છે. ૭૫

પ્રાપ્ય વિત્તં જહાસ્તૂર્ણ નિર્વૃત્તિ યાન્તિ નાન્યથા ।

તોયમાસાદ્ય ગર્જન્તિ ન રિક્તાઃ સ્વનચિન્નવઃ ॥૭૬॥

એમ મેધ જળથી ભરેલા હોય, ત્યારે ગાળે છે, તેમ ખાલી ગાળતા નથી, તેમ મૂર્ખ લોકો દ્રવ્ય મેળવીને જેટલા જલદીથી સુખ પામે છે, તેટલા ખીજા કોઈ રીતે સુખી થતા નથી. ૭૬

નૈવાત્મનો વિનાશં ગણયતિ વિશુનઃ પરબ્યસનદ્વદ્વઃ ।

પ્રાપ્ય સહસ્રવિનાશં સમરે વૃત્યયિ કવચ્ચ ઇવ ॥૭૭॥

એમ રણ્યુમિમાં પોતાનો હજાર રીતે નાશ થયો હોવા છતાં ચોદાતું ધડ નાચ્યા કરે છે, તેમ દુર્જન ખીજના દુઃખથી હર્ષ પામીને પોતાના નાશને પણ ગણતો નથી. ૭૭

રવિરપિ ન દ્વલ્લિતાદગ્યાદ્વસંદહતિ ચાલુકાનિકરઃ ।

અન્યસ્માદ્બન્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવાત ॥૭૮॥

સૂરજના તાપથી તપેલી રેતી જેટલી બાળે છે, તેટલો સૂર પોતે બાળતો નથી; એવી રીતે ખીજને લીધે ચોદું પદ પામેલો હલકો માણસ પેલાના કરતા પણ અત્યંત અસહ્ય બની જાય છે. ૭૮

ત્યક્ત્વાપિ નિજપ્રાણાન્પરહિતવિગ્ન સ્વલઃ ક્રોત્યેવ ।

કચ્ચલે પતિતા સયો વમયતિ સ્થલુ મશ્કિકામ્નમોકારમ્ ॥

એવી રીતે કાળિયામાં આવી પડેલી આખ (પોતે મરણ પામે છે; તોપણ) ખાનારને ઊલટી કરાવે છે, એવી રીતે દુર્જન પોતાના આણુ ત્યજીને પણ ખીજના હિતમાં વિગ્ન કરે છે. ૭૯

કૃતમપિ મહોપકારં વય ઇવ પીત્વા નિરાતક્રમ્ ।

પ્રત્યુત્ત હમ્તું ચત્તે કાકોદરસોદરઃ સ્વલો જગતિ ॥૮૦॥

નિઃશંક બનીને દૂધ પીવા છતાં સાપ ડસે છે; એ રીતે સાપના સગા ભાઈ જેવા દુર્જન અત્યંત ઉપકાર થયો હોવા છતાં પણ જરાક વાધા આવતાં ઉપકારી જનનો નાશ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. ૮૦

નલિકાગતમપિ કુટિલં ન મલ્લતિ સરલં શુનઃ પુચ્છમ્ ।

તદ્વત્તલજનદ્વદ્વયં યોધિતમપિ નૈવ યાતિ માધુર્યમ્ ॥૮૧॥

કૃતરાની વાંઘી પૂંછડીને સીધી નળીમાં ઉતારે તો પણ તે સરસ-સીધી થવાની નથી; તે રીતે ગમે તેટલો બોધ આપવામાં આવે તોપણ ખલ જનનું હૃદય મધુરતાવાળું બનતું નથી. ૮૧

એતે સ્નિગ્ધતમા ઇતિ મા મા ક્ષુદ્રેપુ યાત વિશ્વાસમ્ ।

સિદ્ધાર્થાનમેષાં સ્નેહોડ્યશ્રણિ પાતયતિ ॥ ૮૨ ॥

‘આ તો આપણા અત્યંત સ્નેહીજનો છે’ એમ માનીને હલકા જનો પર વિશ્વાસ કરતા નહિ. જેવી રીતે સરસવતુ તેલ તેમાં રાંધેલા પદાર્થો ખાઈએ છીએ ત્યારે આસુ પડાવે છે, તેવી રીતે દુર્જન માણસોનાં કાર્યો સધાઈ જાય એટલે તેમનો સ્નેહ પણ આપણને આસુ પડાવે છે. ૮૨

શુણિનાં ગુણેપુ સત્સ્વિપિ વિશુનજનો દોષમાત્રમાલ્લે ।

પુવ્વે ફલે ચિરાગી ક્રમેલકઃ કષ્ટકૌષમિવ ॥૮૩॥

મોટા બગીચામાં રહેલ ઊંટ ફલ અને ફળમ વિરાગી બને છે અને કાટાની વાઢ જ શોધતું હોય છે; તેમ શુણવાન માણસોની અંદર ગમે તેટલા શુણ હોય, છતાં દુર્જન માણસ એકલા દોષને જ શોધી કાઢવાનો છે. ૮૩

સુજનાનામપિ હૃદયં વિશુનપરિવૃજ્ઞલિપ્તમિદ્ધ મલ્લતિ ।

પવનઃ પરાગવાહી રથ્યાસુ વહન્રજસ્વલો ભવતિ ॥૮૪॥

બાગબગીચામાંથી પરાગની સુગંધીને લેનારો પવન બ્યારે શરીરમાં વાય છે ત્યારે રજવાળો બને છે, તેમ દુષ્ટ જનોના સંગને કારણે સુજન માણસોના હૃદય પણ પશુ દોષથી લેવાય છે. ૮૪

પરિપૂર્ણેડપિ તદ્વાગે કાકઃ કુન્મોદકં પિબતિ ।

અનુકૂલેડપિ કલત્રે નીચઃ પરદારલ્પપદો ભવતિ ॥૮૫॥

સુંદર સરેવર ભરેલું હોય તોપણ કાગડો તો ધમતું જળ પીએ છે, તેમ પોતાની સ્ત્રી અનુકૂળ હોય તોપણ દુષ્ટજન પારસી સ્ત્રીમાં લપટ બને છે. ૮૫

દુર્જનદૂષિતમનસાં પુંસાં સુજનેડપિ નાસ્તિ વિશ્વાસઃ ।

પાળોં પયસા દગ્ધે તર્કં કૂસ્ત્રત્વ ચાલકઃ પિબતિ ॥૮૬॥

બ્યારે હાથ ગરમ દૂધથી દાગી જાય છે, ત્યારે બાળક હાથ પણ રૂંધીને પીએ છે; એ રીતે દુર્જનોને કારણે જેમનાં મન દૂષિત થયેલાં છે, એવા માણસો સુજન પર પણ વિશ્વાસ કરતા નથી. ૮૬

વિપધંરતોડ્યતિવિપમઃ રલ્લ ઇતિ ન સ્વ્યા

લ્લન્તિ વિદ્વાંસઃ । યદ્દિનંકુલદ્રેપી મ્વકુલદ્રેપી પુનઃ

વિશુનઃ ॥ ૮૭ ॥

જાણકાર માણસો કહે છે કે ખલ પુરુષ તો વિપધર નાગથી પણ અત્યંત ઝેરીલો હોય છે, તે વાત ખોટી નથી; કારણ કે સાપ તો નકુવ (નોળિયો) નો દોષ કરે છે; પરંતુ દુષ્ટ જન તો પોતાના મુળનો દોષ કરે છે.

અતિમલિને કર્તવ્યે ભવતિ સલાનામતીવ નિપુણા ધીઃ ।
તિમિરે હિ કૌશિકાનાં રૂપં પ્રતિપચતે દષ્ટિઃ ॥૮૮॥

જેમ ધ્રુવડની નજર અધકારમાં જ પદ્મધોના
રૂપને જોઈ શકે છે, તેમ દુષ્ટ જનોની યુદ્ધિ અત્યંત
ખરાબ કામ કરવા હોય ત્યારે જ ચતુર બને છે. ૮૮

લઘ્વોછ્છુર્યો નીચઃ પ્રથમતરં સ્વામિનં પરામવતિ ।

મૂમિરજો રથ્યાદાવુત્યાપકમેવ સંયુજતે ॥૮૯॥

જેમ શેરી વગેરેમાં જમીનથી જોડેલો રજા ઉગ્રડ-
નારના માથા પર પહેલી પડે છે, તેમ જેની સહાયથી
પોતે જીવે આગ્યો હોય, તેવા પોતાના સ્વામીનો જ
પરાભવ કરવા માટે નીચ જન તૈયાર થાય છે. ૮૯

વપઠ્ઠવમનેન સુતરામિત્યસત્તામસિત ન ક ચિત્તેપ્સા ।

હોતુઃ સ્વહસ્તામિત્યસુદુત્તોડમિર્વહત્યેવ ॥૯૦॥

જેમ જ્વાળાથી જીવે આવેલો આશિ પોતાને પોષણ
આપનારના જ હાથને બાળે છે, તેમ 'આ પુરષે મારો
ધણો ઉપકાર કર્યો છે,' એ પ્રકારના વિચાર કે કાળજી
નીચ જનને હોતી નથી. ૯૦

પરવાદે વશનવનઃ પરન્નનિરીક્ષણે સહસ્રાક્ષઃ ।

સદ્વૃત્તિચિત્તહરણે વાદુસહસ્રાલુન્ઃ પિશુનઃ ॥૯૧॥

દુર્જન પુરુષના અનેક સ્વરૂપ છે. બીજાનો નિંદા
કરવામાં તે દશમુખવાળો રાવણ બને છે, બીજાના દોષ
જોવામાં ઉત્તર નેત્રવળો છદ્દ બને છે અને સારા આચ-
રણવાળા મનુષ્યનું ધન હરી લેવામાં ઉત્તર હાથવાળો
સહસ્રાલુન બને છે. ૯૧

પરિશુદ્ધામંપિ શુદ્ધિ સમાશ્રિતો દુર્જનઃ પરાન્ન્યયતે ।

પથનાશિનોડપિ મુજગાઃ પરપરિતાપં ન મુચ્ચન્તિ ॥૯૨॥

સર્પો એકલા પવનનું લક્ષણ કરીને રહે છે (પવન
લક્ષણ કરીને રહેવું તે તપસ્વીના જેવી શુદ્ધ વૃત્તિ છે),
જતા પણ તેઓ બીજાને સંતાપ આપવાનું છોડતા
નથી, તેમ દુર્જન અત્યંત નિર્ભય એવા ધંધામાં રહ્યો
હોય, જતાં બીજાને પીડા પહોંચાડે છે ૯૨,
પ્રેરયતિ પરમાર્થઃ શક્તિવિદીનોડપિ જગદમિત્રો હે ।

તેજયતિ શક્ષધારાં સ્વયમસમર્થા શિલાઃ સ્તેનુમ્ ॥૯૩॥

દુર્જન પોતે અશક્ત હોય, તોપણ જગતનો ત્રોડ
કરવા, તે બીજાને પ્રેરણા આપે છે. જેમ બીજાને છેદ-
વાની શક્તિ ન હોવા છતાં પાપાણુની શિલા સરખી
ધારને તીક્ષ્ણ બનાવે છે. ૯૩

શિપસિ મિહિતોડપિ નિતરં યત્નાદપિ સેવિતો

૧ યદુત્તેદ્દેઃ । તરુણીકૃષ્ણ દ્વન્ નીચઃ કૌટિલ્યં નૈવ
વિજઘ્નાતિ ॥૯૪॥

જેવી રીતે સુદરી સ્ત્રી પોતાના વાળને મસ્તક
પર રાખે અને તેને સ્નેહ (તેલ)થી ખૂબ સારી રીતે
સાચવી રાખે; તોપણ તે વાકા જ રહેવાના; તે જ
રીતે દુર્જનને માથા પર રાખે તેમ જ ખૂબ સ્નેહ
રાખીને મહેનતથી તેની સેવા કરે; પણ તે સ્વભાવે
વાકા જ રહેવાનો. ૯૪

વ્યોમ્નિ સ ધાસં કરુતે ચિત્રં નિર્માતિ સુન્દરં પવને ।

રચયતિ રેરાયઃ સલિલે ચરતિ રહેલે યસ્તુ સત્કારમ્ ॥

ફળની ધ્રુવજી રાખીને જે માણસ દુર્જનનો આદર-
સત્કાર કરે છે, તે આકાશમાં નિવાસ કરે છે, પવનમાં
સુંદર ચિત્ર દોરે છે અને પાણીમાં રેખાઓ દોરે છે. ૯૫
અતિપેલવમતિપરિમિતવર્ણ લઘુત્તરમુદાહરતિ શઠઃ ।

પરમાર્થતઃ સ હૃદયં વહતિ પુનઃ કાલકૂટપટિતમિવ ॥

શક માણસ ધણ કોમળ, થોડા અક્ષરવાળું અને
ધણ જ હલકું બોલે છે; પરંતુ ખરી રીતે તે જે
હૃદયને ધારણ કરે છે, તે તો હલાહલ કાલકૂટથી
ભરેલું હોય છે. ૯૬

સુદૃષ્ટવત્સુખમેયો દુઃસંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।

સુજનસ્તુ કનકઘટવદર્મચક્ષ્ણાશુસંધેયઃ ॥૯૭॥

માટીનો ધડો જલદી ભાંગી જાય છે અને ભાંગી
ગયા પછી ફરીથી સાધી સકાતો નથી; તેવી રીતે દુર્જન
જલદી ફટી જાય છે અને ફટી ગયા પછી ફરીથી જોડાતો
નથી જ્યારે સોનાના ધાગની જેમ સુજન જલદી ફટી
જતો નથી અને કદાચ ફટી ગયા, તોપણ તરત જ
સાધી દઈ સકાય છે. ૯૭

સુગમીનસજ્જનાનાં તુળજલસંતોષહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુલ્લ્લ્લકષીવરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥૯૮॥

જેવી રીતે મૃતકાં ધાસ પર જીવે છે; જતા વગર
કાણે શિકારી તેમનો વેરી હોય છે, તેમ જ માછલાં
પાણીમાં જીવે છે જના માછીમાર તેનો વેરી હોય છે. એ
રીતે સારા માણસ સંતોષથી જીવતો હોય જતા પણ
વગર કાણે દુર્જન તેનો વેરી હોય છે. ૯૮

રે રલ તલ રલુ ચરિવં વિદુપામમે વિચિચ્ચ વક્ત્યામિ ।

અથવાલં પાપાત્મન્કૃતયા કથયાપિ તે હતયા ॥૯૯॥

હે દુર્જન ! તારું ચરિત જણાવવા માણસો પાસે
હવાડું પાડીને બચાવીશ. અથવા હે દુરાત્મા ! તારી
એ નવગી વાત કરવાની કાઈ જરૂર જ નથી. ૯૯

વિષ્વરનપરગુણાનાં મવતિ સલાનામતીવ મલિનત્વમ્ ।

અન્તરિતશશિક્રામપિ સલિલમુચાં મલિનિમામ્યધિકઃ ॥

જેવી રીતે વાદળો ચંદ્રની કાતિને ઢાંધી દે છે

ત્યારે તેમની કાળાશ વધી જાય છે; તેવી રીતે જ્યારે દુર્જનો પીગના યુગ્મેનો નાશ કરે છે ત્યારે તેમની મહિનતા ખૂબ જ વધી જાય છે. ૧૦૦

પરગુહ્યગુમિનિપુણ ગુણમયમરિઠે: સમીહિતં નિવરણમ્।

છલિતાશ્વરમિવ સજનમાશ્વર્યમ્ ઇવ દૂપયન્તિ સલાઃ ॥

જેવી રીતે સુંદર વાજ નરનારીઓના યુદ્ધ ભાગને સારી રીતે ઢાંકે છે અને તે વાજને બધા ચાહે છે; તેપણુ જિંદગી તેમાં કાળા પાડે છે; એ રીતે પીગના દોષોને ઢાંકનાર યુગ્મવાન અને સર્વજનોને ઇચ્છવા લાયક સજનને દુર્જન પુરુષો દૂષિત કરે છે. ૧૦૧

દૂરસ્થાપિતદ્વયો ગુરુરહસ્યો નિકામસાશ્નઃ ।

ઘર્માર્મ્મેષાલ્લાનાં ભવતિ સ્વલાનાં ચ સંભેદઃ ॥૧૦૨॥

જેવી રીતે સુધા સુંદરીના આલિંગનમાં હૃદય છૂટે રખાય છે, રહસ્ય ગૂઢ રહે છે અને વારે ધીરે શંકા રાખવામાં આવે છે. એ રીતે દુર્જનના મનમાં આવતા અંતઃકરણ જુદું રહે છે, રહસ્ય ગૂઢ હોય છે અને વારે ધીરે શંકા રાખવામાં આવે છે. ૧૦૨

ઘર્માર્મ્મેડયસતાં પરિહૈસવ પ્રયોજિકા ભવતિ ।

કાકાનામભિપેક્ષકારણતાં વૃષ્ટિરનુભવતિ ॥૧૦૩॥

જેવીઓનુ એવુ કથન છે કે, 'જ્યારે કાગડાં સ્નાન કરે, ત્યારે વરસાદ નહિ થાય, તેની આગાહી છે;' એ રીતે જ્યારે દુર્જન ધર્મ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેમાં પીગની હિંસા જ થાય, એવુ જોવામાં આવે છે. ૧૦૩

યદ્દીક્યતે લલાનાં માહાત્મ્યં કાપિ દૈવયોગેન ।

કાકાનામિવ શૌકલ્યં તદ્દપિ હિ ન ચિદવતર્યાય ॥

જ્યારે કોક કાગડો ધોળા જોવામાં આવે, ત્યારે થોડા જ વખતમાં ક્યાંક તુકસાન થશે, એમ જોવીઓ આગાહી કરે છે; એ રીતે દૈવયોગે દુર્જન માણસોને મહિમા વધી જાય ત્યારે જાણુ કે થોડા વખતમાં કાંઈક અનર્થ થશે. ૧૦૪

યત્ત્વલ્લસલમુપહૃતવહવિનિહિતમપિ શુદ્ધિમેષ પરમેતિ ।

તદનલશૌચમિવાંશુકમિહ લોકે દુર્લભં પ્રેમ ॥૧૦૫॥

વસ્ત્રને શુદ્ધ કરવા તેને અગ્નિમાં ચૂકા અને જો તે શુદ્ધ થઈને પાછું આવે, તો જાણુ કે દુર્જનના યુગ્મ-રૂપી અગ્નિમાં હોમેસો પ્રેમ શુદ્ધ થઈને પાછા આવે.

વંશાવલ્મ્બનં યદ્યો વિસ્તારો ગુણસ્ય યા ચ નતિઃ ।

તજ્જાલસ્ય સ્વલસ્ય ચ નિજાદ્વિસુતપ્રણાશાય ॥૧૦૬॥

જેમ જાગને વાંસના ટેકા મળે, શરીરના વિસ્તાર મળે અને નીચી નમાવવામાં આવે, તો તે પાણીની અંદર રહેતાં માછલાંને ફાપવા માટે છે, એ રીતે દુર્જન

જ્યારે કુલીનતાનો આધાર લે, પોતાના અને સામાના યુગ્મેને વર્ણવે અને નમી નમીને નમ્રતા બતાવતો હોય, તો જાણુ કે પોતાના જોળામાં સતેવાનો-પોતાની અંદર વિશ્વાસ રાખનારનો તે નાશ કરશે. ૧૦૬

મુગુહીતમલિનપક્ષા લઘવઃ પામેદિનસ્તીક્ષ્ણાઃ ।

પુરુષા અપિ વિશિષ્ઠા અપિ ગુણચ્યુતાઃ કસ્ય ન મયાયા ॥

દુર્જન પુરુષો બાણુ જેવા છે. જેમ બાણુ મહિન (શ્યામ) પક્ષ (પીંછા) ધારણુ કરે છે તેમ દુર્જન મહિન પક્ષ ધારણુ કરે છે. જેમ બાણુ લઘુ (લઘુકુ) હોય છે તેમ દુર્જન લઘુ-નીચ હોય છે અને જેમ બાણુ શત્રુને બેઠનાર તેમ જ તીક્ષ્ણ હોય છે તેમ દુર્જનો પણ પીગમાં કટુટ પાડનાર અને ક્રૂર હોય છે. એ બાણુ જો યુગ્મ (દેરી) પરથી છૂટે અને દુર્જન જો યુગ્મથી છૂટી જાય, તો તે બંને કોને લય પેદા ન કરે? ૧૦૭

સ્વકપોલેન પ્રકટીકૃતં પ્રમત્તવત્કારણં કિમપિ ।

દ્વિરદસ્ય વર્જનસ્ય ચ મદં ચકારૈવ દાનમપિ ॥૧૦૮॥

જેવી રીતે હાથી પોતાના ગંડસ્થલથી દાન(મદ)ને પ્રગટ કરે છે, તે તેના પ્રમાદનું કારણ બની રહે છે, તેવી રીતે દુર્જન પોતાના મુખથી 'દાન આપણું' એટલું જોલે; તેપણુ તેના પ્રમાદનું કારણ બને છે. ૧૦૮

સંતાપમોહકમ્પાન્સંપાદયિતું નિદ્વન્તુમપિ જન્તુઃ ।

સલ્લિ વર્જનસ્ય ભૂતિઃ પ્રસરતિ દૂરં જ્વરસ્યેષ ॥૧૦૯॥

હે મિત્ર ! જેમ વિષમ જ્વર સંતાપ, મોહ અને કંપારી લાવીને પ્રાણીને મારી નાખે છે તેમ દુર્જનની સંપત્તિ પીગને મંતાપ, મોહ અને કંપારી પેદા કરાવીને મારી નાખે છે. ૧૦૯

અર્થપ્રદો ન તથા વ્યયયતિ કદુકૃત્તૈતૈર્યા પિશુનઃ ।

રુધિરાદાનાદધિક દુનોતિ કર્ણે કળમ્મશકઃ ॥૧૧૦॥

જેમ મધ્ધરે લોહી ચૂસતાં જેટલું દુઃખ દે, તેથી વિશેષ તે કાને ગજુચ્છાટ કરીને પીડા આપે છે; તેમ દુર્જન પેમા લેના એટલું દુઃખ નથી આપતો, જેટલું તે કડવાં વચ્ચો જોલીને આપે છે. ૧૧૦

શુદ્ધોદ્ભવમ્પ્રકટતાં પ્રકટયતો વિદ્યતત્ત્વ મશ્નુશ્ચઃ ।

મધુનોડધમપુરુષસ્ય ચ શરિમા લપિમા ચ મેદાય ॥૧૧૧॥

અધમ જન મધ જેવો છે, જેમ મધ મુદા (મધ-પૂડા)માંથી પેદા થાય છે તેમ અધમ મુદ-દયકાથી પેદા થાય છે; જેમ મધ કટુતા-લૂખા સ્વાદને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ અધમ જન કટુતા-કડવાં વચ્ચન પ્રગટ કરે છે; જેમ મધ સારા મઢને પેદા કરે છે તેમ અધમ જન મદ-તર્વને પેદા કરે છે; એ રીતે મદની જેમ

અતિમલિને કર્તૃયે ભવતિ રસાનામતીવ નિપુણા ધી ।
તિમિરે દ્વિ કૌશિકાના રૂપ પ્રતિપન્નતે દૃષ્ટિ ॥૮૮॥

જેમ ઘુન્ડની નજર અધકારમાં જ પદ્મધોના
રૂપને બેઠે શકે છે, તેમ દુષ્ટ જનોની યુદ્ધિ અત્યંત
ખરાબ કામ કરવા હોય ત્યારે જ સ્વરૂપ બને છે ૮૮
લઘ્વોન્નદ્યો નીચ પ્રથમતર સ્વામિન પરામગતિ ।

મૂમિરજો રૂપ્યાદાયુત્યાપકમેવ સવૃણુતે ॥૮૯॥

જેમ રોગી વગેરેમાં જીમીનથી ઊંચેથી રજા ઉડાડ
નારના માથા પર પહેલી પડે છે, તેમ જોની સહાયથી
પોતે જોયે આગ્યે હોય, તેવા પોતાના રવાખીનો જ
પરાભવ કરવા માટે નીચ જન તૈયાર થાય છે. ૮૯

અપકૃતમનેન સુતરામિત્યસતામસ્તિ ન ક્વ ચિદ્વેક્ષા ।

હોતુ સ્વહસ્તમાશ્રિતમુદ્ગૃહોઽપિર્દ્દ્યેષ્ય ॥ ૯૦ ॥

જેમ જવાળાથી જોયે આવેલો અગ્નિ પોતાને પોપણ
આપનારના જ હાથને બાળે છે, તેમ 'આ પુરુષે મારો
ધણો ઉપકાર કર્યો છે,' એ ખરાબના વિચાર કે કાળજી
નીચ જનને હોતી નથી ૯૦

પરવાદે દશરદન પરન્ધનિરીક્ષણે સહસ્રાક્ષ ।

સદ્વૃત્તિચિત્તરણે વાહુસહસ્રાર્જુન પિશુન ॥ ૯૧ ॥

દુર્જન પુરુષના અનેક સ્વરૂપ છે બીજના નિદા
કરવામાં તે દશમુખવાળો રાવણ બને છે બીજના હોય
જેવામાં હજાર નેત્રવગે ધરા બને છે અને સાગ આય
રણવાળા મનુષ્યનું ધન હરી લેવામાં હજાર હાથવાળો
સદસાહ્યુન બને છે ૯૧

પરિશુદ્ધામપિ વૃત્તિ સમાશ્રિતો દુઃખન પરાન્નયયતે ।

પવનાશિનોઽપિ મુચના પરપરિતાપ ન મુચ્ચન્તિ ॥ ૯૨ ॥

સર્પો ઓઝા પવનનું લક્ષણ કળીને ગડે છે (પવન
લક્ષણ કળીને રહેતું તે તપસ્વીના જેવી શુદ્ધ વૃત્તિ છે),
જતા પશુ તેઓ બીજને સતાપ આપવાનું ઉડાડતા
નથી, તેમ દુર્જન અત્યંત નિર્મળ જેવા કષામાં રહ્યો
હોય, જતા બીજને પીડા પહોંચાડે છે ૯૨

પ્રેરયતિ પરમનાર્થ શક્તિવિહીનોઽપિ જગદમિત્રોદ્ધે ।

સેજયતિ શક્ષપારા સ્વયમસમર્થા શિલા છેતુમ્ ॥ ૯૩ ॥

દુર્જન પોતે અશક્ત ટેવ, તોપણ જગતનો દોહ
કરવા, તે બીજને પ્રેરણા આપે છે જેમ બીજને છેદ
વાની શક્તિ ન હોવા છતાં પાપાણુની ચિન્ન શરજની
ધારને તીવ્રથ બનાવે છે ૯૩

શિરસે નિહિતોઽપિ નિલ ચત્નાદપિ સેવિતો
વદુસ્તેદે । તળીચ્ચ દ્વ નીચ કૌટિલ્ય નેવ
વિજહાતિ ॥ ૯૪ ॥

જેવા ગીતે સુદરી સ્ત્રી પોતાના વાળને મસ્તક
પર રાખે અને તેને સ્નેહ (તિ)થી ખૂબ સારી ગીતે
સાચવી રાખે, તોપણ તે વાકા જ રહેવાના, તે જ
રીતે દુર્જનને માથા પર રાખે તેમ જ ખૂબ સ્નેહ
રાખીને મહેનતથી તેની સેવા કરે; પણ તે સ્વભાવે
વાકા જ રહેવાનો ૯૪

વ્યોમ્નિ સ વાસ કુરુતે ચિત્રં નિર્માતિ સુન્દરં પવને ।

રચયતિ રેરા સલિલે ચરતિ રણે યસ્તુ સત્કારમ્ ॥

ફળની ધ્વજા રાખીને જે માણસ દુર્જનનો આદર
સત્કાર કરે છે, તે આકાશમાં નિવાસ કરે છે, પવનમાં
સુદર ચિત્ર દોરે છે અને પાણીમાં રેખાઓ દોરે છે ૯૫
અતિપેલવમતિપરિમિતવર્ણ લઘુતરમુદાહરતિ શઠ ।

પરમાર્થત સ હવ્યં વહતિ પુન કાલકૂટપટિલમિવ ॥

સહ માણસ ધણ કામળ, થોડા અક્ષરવાળુ અને
ધણ જ હનકુ બોલે છે, પરંતુ ખરી રીતે તે જે
હૃદયને ધારણ કરે છે, તે તો હસાહસ કાવ્યકૃતથી
ભરેલું હોય છે. ૯૬

મૃદ્વપટલસુરભેયો દુ સંવાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।

સુનનસુ કનકચટવર્ધ્મચક્ષ્માશુસંઘેય ॥ ૯૭ ॥

માટીનો ધણ જલદી ભાગી જાય છે અને ભાગી
ગયા પછી ફરીથી સાધી શકતો નથી, તેવી રીતે દુર્જન
જલદી ફટી બધ છે અને ફટી ગયા પછી ફરીથી જોડાતો
નથી જ્યારે સોનાના ધાતી જેમ સુવર્ણ જલદી ફટી
જતો નથી અને કદાચ ફટી બધ, તોપણ તરત જ
સાધી દઈ શકાય છે ૯૭

મૃગમીનસજ્જનાના લુપ્તસત્તોપવિહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુપ્તકર્મીવરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગત્તિ ॥ ૯૮ ॥

જેવી રીતે મૃગના ધાસ પર જીવે છે, જતા વગર
કારણે શિખરી તેમના વેરી હોય છે, તેમ જ માછલા
પાણીમાં જીવે છે જ્યાં માછીમાર તેનો વેરી હોય છે એ
રીતે સારો માણસ મતોપથી જીવે હોય જતા પશુ
વગર કારણે દુર્જન તેનો વેરી હોય છે ૯૮

રે રસ તવ રસુ ચરિત તિદુપામ્રે વિવિચ્ય વક્ષ્યામિ ।

અથવાલ પાપાત્મનૃતયા કથયાપિ તે હૃતયા ॥ ૯૯ ॥

હે દુર્જન ! તારું ચરિત બહુખરા માણસો પાસે
હિનાડુ પાડીને જણાવીશ અથવા હે દુરાત્મા ! તારી
એ નામની વાત કરવાની કાઈ જરૂર જ નથી ૯૯

વિષ્વત્પરગુણાના મવતિ રસાનામતીવ મલિનત્વમ્ ।

અન્તરિત્વશક્તિરુચામપિ સલિલમુચા મલિનિમામ્યધિક ॥

જેવી રીતે વાદળો ચંદ્રની કાતિને ઢાંકી દે છે

ત્યારે તેમની કાળાશ વધી જાય છે, તેવી રીતે જ્યારે દુર્જનો ખીજના શુભોને નાશ કરે છે ત્યારે તેમની મલિનતા ખૂબ જ વધી જાય છે. ૧૦૦

પરગુહ્યગુતિનિપુણં ગુણમયમલિનૈઃ સમીહિતં નિતરામ્ ।

હલિતામ્બરમિવ સજ્જનમાશ્વ ઇવ દૂપયન્તિ સલાઃ ॥

જેવી રીતે સુદર વસ્ત્ર નરનારીઓના શુભ ભાગને સારી રીતે ઢાંકે છે અને તે વસ્ત્રને બધા ચાહે છે; તેાપણ હંદરો તેમા કાણુ પારે છે; એ રીતે ખીજના દોષોને ઢાંકનાર શુભતાન અને સર્વજનોને ધૃષ્ટવા લાયક સજ્જનને દુર્જન પુરુષો દૂષિત કરે છે. ૧૦૧

દૂરસ્થાપિતહૃદયો ગૂઢરહસ્યો નિકામસાશક્કઃ ।

આત્મેષો કાલાનાં ભવતિ સલાનાં ચ સંમેદઃ ॥૧૦૨॥

જેવી રીતે મુઠા સુદરીના આલિંગનમાં હૃદય છે રખાય છે, રહસ્ય ગૂઢ રહે છે અને વારે ધડીએ શંકા રાખવામાં આવે છે. એ રીતે દુર્જનના મંત્રાધમા આવતાં અતઃકરણ્ય જુદું રહે છે, રહસ્ય ગૂઢ હોય છે અને વારે ધડીએ શંકા રાખવામાં આવે છે. ૧૦૨

ધર્મારભેડ્યસત્તાં પરહિસૈષ પ્રયોજિકા ભવતિ ।

કાકાનામભિષેકેડકારણતાં વૃષ્ટિરનુભવતિ ॥ ૧૦૩ ॥

જોખીઓનુ એવુ કથન છે કે, 'જ્યારે કાગડા સ્નાન કરે, ત્યારે વરસાદ નહિ થાય, તેની આગાહી છે;' એ રીતે જ્યારે દુર્જન ધર્મ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેમા ખીજની હિંસા જ થાય, એવુ જોવામા આવે છે. ૧૦૩

ચઢીક્યતે સલાનાં માહાત્મ્યં કાપિ દૈવયોગેન ।

કાકાનામિવ શૌકલ્યં તદપિ હિ ન ચિરાદનર્થય ॥

જ્યારે કાક કાગડા ધોળા જોવામા આવે, ત્યારે થોડા જ વખતમા ત્યાંક ગુસ્સાન થશે, એમ જોખીઓ આગાહી કરે છે; એ રીતે દૈવયોગે દુર્જન માણસોનો મહિમા વધી જાય ત્યારે જાણુ કે થોડા વખતમા કાઈક અનર્થ થશે. ૧૦૪

ચરસલુ સલમુસદુતઘઘવિનિહિતમપિ શુદ્ધિમેષ પરમેતિ ।

તદનલશૌચમિવાંશુકમિદ લોકે દુર્લભં પ્રેમ ॥ ૧૦૫ ॥

વસ્ત્રને શુદ્ધ કરવા તેને અગ્નિમા મૂકે અને જો તે શુદ્ધ થઈને પાછુ આવે, તો જાણુ કે દુર્જનના મુખ-રૂપી અગ્નિમા હોમેલો પ્રેમ શુદ્ધ થઈને પાછો આવે.

વંશાવલ્મ્બનં યયો વિસ્તારો ગુણસ્ય યા ચ નતિઃ ।

તજ્જાલસ્ય સલસ્ય ચ નિજાદ્વસુપ્રમણાસાય ॥ ૧૦૬ ॥

જેમ જાળને વાંસનો ટેકો મળે, દોરીનો વિસ્તાર મળે અને નીચી નમાવવામાં આવે, તો તે પાણીની અંદર રહેલાં માછલાંને ફાવવા માટે છે, એ રીતે દુર્જન

જ્યારે કુલીનતાનો આધાર લે, ચોતાના અને સામાના શુભોને વર્ણવે અને નમ્રી નમ્રીને નમ્રતા બતાવતો હોય, તો જાણુ કે ચોતાના ખોળામા સતેવાનો-ચોતાની અંદર વિશ્વાસ રાખનારનો તે નાશ કરશે. ૧૦૬

સુગૃહીતમલિનપક્ષા લઘવઃ પરમેદિનસ્તીક્ષ્ણાઃ ।

પુરુષા અપિ વિશિષ્ટા અપિ ગુણચ્યુતાઃ કસ્ય ન મયાયા ॥

દુર્જન પુરુષો બાણુ જેવા છે. જેમ બાણુ મલિન (શ્યામ) પક્ષ (પીંછાં) ધારણુ કરે છે તેમ દુર્જન મલિન પક્ષ ધારણુ કરે છે. જેમ બાણુ લઘુ (હલકું) હોય છે તેમ દુર્જન લઘુ-નીચ હોય છે અને જેમ બાણુ શત્રુને ભેદનાર તેમ જ તીક્ષ્ણ હોય છે તેમ દુર્જનો પણ ખીજમા કટકૂટ પાડનાર અને કૂર હોય છે. એ બાણુ જો ગુણ (દેરી) પરથી છૂટે અને દુર્જન જો શુભથી છૂટી જાય, તો તે બને કાને લય પેદા ન કરે ૧૦૭

સ્વકપોલેન પ્રકટીકૃતં પ્રમત્તત્વકારણં કિમપિ ।

દ્વિરદસ્ય વર્જનસ્ય ચ મદં ચકારૈવ દાનમપિ ॥૧૦૮॥

જેવી રીતે હાથી ચોતાના ગંડસ્થલથી દાન(મદ)ને પ્રગટ કરે છે, તે તેના પ્રમાદનું કારણ બની રહે છે, તેવી રીતે દુર્જન ચોતાના મુખથી 'દાન આપ્યું' એટલું બોલે; તેાપણ તે તેના પ્રમાદનુ કારણ બને છે. ૧૦૮

સંતાપમોહકમ્પાન્સંપાદયિતું નિહન્તુમપિ જન્તુઃ ।

સરિર વર્જનસ્ય મૃતિઃ પ્રસરતિ દૂરં જ્વરસ્થેષ ॥૧૦૯॥

હૈ મિત્ર ! જેમ વિષમ જ્વર સંતાપ, મોહ અને કંપાગી લાવીને પ્રાણીને મારી નાખે છે તેમ દુર્જનની સંપત્તિ ખીજને મંતાપ, મોહ અને કંપારી પેદા કરાવીને મારી નાખે છે. ૧૦૯

અર્ચમહુને ન તથા વ્યથયતિ કટુકૃજિતૈર્યથા પિશુનઃ ।

તથિરાદાનાદધિક દુનોતિ કર્ણે કળાન્મશકઃ ॥૧૧૦॥

જેમ મચ્છર લોહી ચૂસતા જેટલુ દુઃખ દે, તેથી વિતોપ તે કાને ગચ્છમણાટ કરીને પીડા આપે છે; તેમ દુર્જન પૈસા લેતા એટલુ દુઃખ નથી આપતો, જેટલુ તે કડવો વચનો બોલીને આપે છે. ૧૧૦

સુત્રોદ્ભવમ્પ કટુતાં પ્રકટયત્તો વિદધતઃક મદ્મુચૈઃ ।

મધુનોડ્ધમપુરુષસ્ય ચ ગરિમા લધિમા ચ મેદાય ॥૧૧૧॥

અધમ જન મધ જેવા છે, જેમ મધ મુદા (મધ-પૂડા)માથી પેદા થાય છે તેમ અધમ મુદ-વધકારી પેદા થાય છે; જેમ મધુ કટુતા-ગૂણ સ્વાદને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ અધમ જન કટુતા-કડવા વચન પ્રગટ કરે છે; જેમ મધ સારા મદને પેદા કરે છે તેમ અધમ જન મદ-ગર્વને પેદા કરે છે; એ રીતે મદની જેમ

હલક્ર માથુસ મોટા કે નાનો બને, તે ખીખને બેઠ કરવા માટે જ થાય છે. ૧૧૧

ત્યજતિ ચ ગુણાન્સુદુરં તનુમપિ દોષં નિરીક્ષ્ય ગૃહાતિ ।

મુક્ત્વાલઙ્કૃતકેશાન્નૂકામિવ વાનરઃ પિશુનઃ ॥૧૧૨॥

જેમ વાનર શયુમારેલા કેશને છોડીને જૂને જ પકડે છે તેમ દુર્જન માથુસ ગુણને દૂર કરીને નાના એવા દોષને જ પકડે છે. ૧૧૨

દોષાલોકનનિપુણાઃ પરપરિરો દુર્જનાશ્ચ પૂકાશ્ચ ।

દર્શનમપિ ભયજનનં ચેપામનિમિત્તપિશુનાનામ્ ॥૧૧૩॥

દોષા-રાત્રિમા જ્ઞેનાર ધુવડની જેમ દુર્જન માથુસ દોષ જોવામાં નિપુણ અને કઠોર વાણી બોલનાર હોય છે, અને વગર કારણે અપશુકન જેવું બોલનાર ધુવડની જેમ એ દુર્જનનું દર્શન પણ ખીખને લય પેદા કરે છે. ૧૧૩

પિશુનત્વમેવ વિદ્યા પરદૂષણમેવ ભૂષણં ચેપામ્ ।

પરદુઃસ્વમેવ સૌલ્યં શિષ્ય શિવ તે ચેન વેધસા સ્ટ્રાઃ ॥

ચાડી ખાવી, એ જ જેની વિદ્યા-કળા છે, ખીખના દોષ જોવા, એ જ જેનાં ભૂષણ છે અને ખીખને દુઃખ દેવું, એ જ જેને સુખ આપનાર છે; તેવા દુર્જનોને સલા કયા વિદ્યારાજ સંજ્ઞાં હશે! ૧૧૪

હસ્ત ઇવ ભૂતિમલિનો લઙ્કાયતિ યથા યથા સ્વલઃ સુજનમ્ ।

દર્પણમિવ તં કુરુતે તથા તથા નિર્મલચ્છાયામ્ ॥૧૧૫॥

હાથમાં રાખ લઈને દર્પણને ધસે તેમ તેમ તે રાખ દર્પણની કાંતિને નિર્ભળ કરે છે; તેવી રીતે વેલવથી મલિન બનેલો દુર્જન જેમ જેમ સુજનની કસોટી કરે છે તેમ તે સુજન વિશેષ નિર્ભળ બને છે. (અર્થાત્ જેમ જેમ દુર્જન સંજનને દુઃખ આપે છે તેમ તેમ સંજન પોતાના કષ્ટગ્રાસ્ત્રથી નિર્ભળ થાય છે.) ૧૧૫

અન્યસ્ય લગતિ કર્મે જીવિતમન્યસ્ય હરતિ વાણ ઇવ ।

હૃદયં દુન્નોતિ પિશુનઃ કળ્પક ઇવ પાદલમ્બોડપિ ॥૧૧૬॥

જેમ બાણ શિકારીના કાન સુધી ખેંચાય છે અને પછી ખીખના પ્રાણ હરી લે છે, તેમ દુર્જન એકના કાન બંધે છે અને ખીખના પ્રાણ હરી લે છે, દુર્જન પગે લાગે છે તેપણ કાંટાની જેમ તે હૃદયને પીડા કરે છે.

સ્વરસેન વપ્રતાં કરમાદાને કળ્પકોત્કરેસ્તુદતામ્ ।

પિશુનાનાં પનસાનાં કોશામોગોડ્યવિદ્યાસયઃ ॥૧૧૭॥

જેમ પનસના ફળનાં ડોડવાં માથુસને પોતાના રસથી ખેંચે છે, પરંતુ હાથમાં લેવાં કાંટાથી પીડા કરે છે; તેમ દુર્જનોનો ખખનો પોતાના રસથી ખેંચે છે, પણ કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ પીડા કરે છે; એટલે તે ખખનો એ તેટલો વધેલો હોય, છતાં પણ તેનો વિશ્વાસ કરવા જેવા નથી.

વંદો ઘુણ ઇવ ન વિશતિ દોષો રસભાવિતે સતાં મનસિ । રસમપિ તુ ન પ્રતીચ્છતિ વહુદોષઃ સંનિપાતીવ ॥૧૧૮॥

જેમ રસથી ભરેલા વાંસમાં ઘુણ નામનો કોડો પ્રવેશ કરતો નથી, તેમ રસથી ભરેલા સંજનના મનમાં દોષ પ્રવેશ કરતો નથી; પરંતુ જેમ સંનિપાત જવરના રોગીને રસ પથ્ય આવતો નથી તેમ દુર્જન દોષોથી ભરેલો હોવાને કારણે રસને પકડતો નથી. ૧૧૮

પરપરિતાપનકુલુકી ગણયતિ નાત્મીયમપિ તાપમ્ ।

પરહતિહેતોઃ પિશુનઃ સંવંશ ઇવ સ્વપીઠનં સહતે ॥૧૧૯॥

જેવી રીતે સાથુસો ખીખ (દોડા) ને ટિપાવવા માટે પોતે પણ પીડા સહન કરે છે; તેવી રીતે દુર્જન ખીખને તપાવવામાં આનંદ લેવા પોતાનાં કષ્ટનો વિચાર પણ કરતો નથી. ૧૧૯

સુગુણાપિ હન્ત વિગુણા ભવતિ ચલાસ્યાદિચિત્રવર્ણાપિ ।

આલુમુસાદિવ શાટી પદપરિપાટી કવેઃ કાપિ ॥૧૨૦॥

જેમ સુંદર તંબૂઓથી ભરેલી અને સારા સંગથી શાલતી સાડી ઉંદરના મુખમાં જતાં જ દોરા વગરની-છિદ્રવાળી ચર્ધ બળ છે; એ રીતે કાવ્યના સધળા ગુણ-વાળી અને સુંદર પ્રકારના વસ્ત્રવાળી કવિની કૃતિ દુર્જનના મુખમાં જતાં જ ગુણ વિનાની બની બળ છે. ૧૨૦

કતિપયદિનપરમાયુષિ મદકારિણિ યૌવને દુરાત્માનઃ ।

વિદ્ધતિ તથાપરાયં જન્મૈવ યથા વૃથા ભવતિ ॥૧૨૧॥

યૌવન મદ કરનાર હોવા છતાં ગય્યાગાંધ્યા દિવસો સુધી રહે છે; તે છતાં દુર્જનો યૌવનકાળમાં એવા તો અપરાધ કરે છે કે જેથી તેમનો જન્મ જ નકામો થાય છે. ૧૨૧

દુઃશ્ચરિતૈરેવ નિર્જર્ભવતિ દુરાત્મા વિશદ્ધિતો નિત્યમ્ ।

દર્શનપથમાપન્ને પન્નગકુલમાકુલીભવતિ ॥૧૨૨॥

જેમ સાપનું કુળ (પોતે કોઈની) નજરે પડતાંની સાથે જ આકુળવ્યાકુળ બની બળ છે, તેમ દુર્જન પોતાનાં જ અરાબ કાર્યોથી રોજ શંકાથી પીડિત રહે છે

સ્વયમપિ મૂરિચ્છિદ્રશ્ચાપલમપિ સર્વતોમુલં તન્વન્ ।

તિત્ત્વસ્તુપસ્ય પિશુનો દોષસ્ય વિવેચનૈડિધિઃ ॥૧૨૩॥

જેમ પોતાની અંદર જ ઘણાં કાણાં હોય અને આલુઆળુ હલનચલન કરતી હોય, એવી ચાળણી ફેતરતો રાખી મૂકવાનું કામ કરે છે; એ રીતે જેની અંદર ઘણા દોષો રહેલા છે અને જે ચારે બાજુ પોતાની ચપળતા પ્રગટ કરે છે, એવા દુર્જન ખીખના જ દોષોનું વિવેચન કરવામાં અધિકારી બન્યા હોય છે. ૧૨૩

પિયુષ રાહ સુજનાના રાહમેય પુત્રો નિઘાયજેતવ્ય ।
દૃત્વા જ્વરમાત્મીય જિગાય વાળ રણે વિગ્નુ ॥૧૨૪॥

જેમ વિષ્ણુ ભગવાને જ્વરને આગળ કરીને રણમાં
બાણાશ્ચર્યને છતી લીધો હતો, તેમ સજ્જનોએ દુર્જનને

આગળ કરીને ચાડિયાને છતી લેવો જોઈએ ॥૧૨૪॥
વકા કપટસ્ત્રિધ્વા મલિના કર્ણાન્તિકે પ્રસન્નન્ત ।

કભેદયન્તિ ન સસે રાહાશ્ચ ગણિકાકટાક્ષાશ્ચ ॥૧૨૫॥
જેમ વેશ્યાઓના કટાક્ષ વાકા, કપટ ભરેલા સ્નેહ

વાળા, મલિન અને કાન સુધી પહોંચેલા હોય છે તેમ
દુર્જનો પશુ વાકા, કપટભરેલા સ્નેહવાળા, મલિન
અને નિર્દા કરવા કાન સુધી પહોંચી જતા હોય છે, તે

બંને કોને ભેટી નાખતા નથી ? (અર્થાત્ વેશ્યા ઓના
કટાક્ષ કોને ભેટીને વશ કરતા નથી અને દુર્જન કોનામાં

ભેદ પકાવતા નથી ?) ॥૧૨૫॥
કસ્તૂરિકામૃગાનામઙ્ગાદ્રવ્યગુણમરિલમાદાય ।

યદિ પુનરહ વિધિ ર્યા રાહજિહ્વાયા નિવેશયિષ્યામિ ॥
જે હું પોતે વિધાતા બનું, તો કસ્તૂરીમૃગોની

દૂદીમાં રહેની બધી સુખધીને ભેગી કરીને દુર્જન
પુરુષની જાણ પર મૂકું કે જેથી શિકારી, મૂઝાને

બદલે દુર્જનોની જાણ કાપી નાખે (કારણ કે તેમની
જાણથી અનેક જનોને હાનિ થાય છે) ॥૧૨૬॥

આચરતિ દુર્જનો યત્સહસા મનસોડ્યગોચરા
નર્થાન્ । તદ્વ ન જાને જાને સ્થશતિ મન કિં તુ નૈવ

નિપુરતામ્ ॥૧૨૭॥
મનથી પશુ જે બાળત બાણી શકાય એમ નથી,

તે બાળતને દુર્જન માણસ તરત જ આશરણમાં મૂકે
છે અને મારું મન તો નિપુરતાને આડી શકવું નથી

એટલે તે ન બાણવાની બાળતને હું બાળતો નથી ॥૧૨૭॥
પરિતોષયિતા ન કલ્પન સ્વગતો યસ્ય ગુણોઽ

સ્તિ દેહિન । પરલોપકથાશિરસ્પક સ્વજન તોપ-
યિતુ કિલેચ્છતિ ॥૧૨૮॥

પોતે બીજાને સતોષ આપી શકે, તેવો કોઈ શબ્દ
દુર્જન પાસે હોતો નથી, એટલે તે હલકા માણસ

બીજાના દોષોની કથા કરીને પોતાના સબધીજનને
સતોષવા ઇચ્છતો હોય છે ॥૧૨૮॥
સહજાન્વદશ સ્વદુર્નયે પરલોપેક્ષણદિવ્યચક્ષુપ ।

સ્વગુણોચિત્રોમુનિત્રતા પરવણમહોન્નસાચવ ॥૧૨૯॥
દુર્જનો પોતાના દુષ્ટ અભ્યાસો જોવામાં સ્વાભાવિક

ગાવામાં બરાબ પાડતા હોય છે અને બીજાની સ્તુતિ
કરવામાં ઓન સેવે છે ॥૧૨૮॥

સુકુમારમહો લઘીયસા હૃદય તદ્દતમપ્રિયં યત ।
સહસૈય સમુદ્ગિરન્ત્યમી ક્ષવયન્ત્યેવ હિ તન્મનીપિણ ॥

હૃદય એના દુર્જનોનું હૃદય ખરેખર અત્યંત કોમળ
હોય છે, કારણ કે પોતાની અદર જે કોઈ અપ્રિય લાગ્યું

હોય, તે તરત જ બહાર કાઢી નાખે છે, જ્યારે સજ્જનો
બીજાની અપ્રિય બાત તરત પોતાની અદર સમાવી દે છે

ઉપકારપર સ્વભાવ સતત સર્વજનસ્ય સજ્જન ।
અસામાનિશ તથાપ્યહો ગુરુદ્રોગકરી તદુત્તતિ ॥

સર્વ માણસોનો સદા ઉપકાર કરતા રહેવું, એ તો
સજ્જનોના સ્વભાવ બની ગયો હોય છે, તે છતાં પશુ

સજ્જનોની ઉન્નતિ જોઈને દુર્જનોને રાત-દિવસ હૃદય
માં મોટું દુઃખ રહ્યા કરે છે ॥૧૨૯॥

પરિતપ્યત એવ નોચમ પરિતપ્નોડ્યપર સુસૃષ્ટિ ।
પરદૃષ્ટિમિરાહિતયય સ્ફુન્તિર્મિત્રદુરાશયોઽધમ ॥

ઉત્તમ માણસ તો કોઈ રીતે દુઃખી થતો નથી
અને કદાચ દુઃખી થયો હોય, તો પોતાનું દુઃખ ડાકી

રાખે છે અથમ પુરુષ તો બીજાની વૃદ્ધિ જોઈને દુઃખી થાય
છે અને પોતાનો ખરાબ આશય તરત બદલે કરે છે

અનિરાકૃષ્ટતાપસંપદ ફલહીના સુમનોમિરુચ્ચિતામ્ ।
રાહતા રાહતામિવાસસૌ પ્રતિપયત કથં બુધો જન ॥

જેમ ખ-સત્તા=આકાશની સત્તા હોતી નથી એટલે
તેને શી રીતે આપી શકાય, એ રીતે દુષ્ટ માણસની

ખલતા=દુષ્ટતાને સજ્જન પામી શકતો નથી ખ સત્તા
અને ખ-નતા બીજાના તાપ-સત્તાપ દૂર કરતી નથી તે

બંનેને કોઈ ફળ હોતા નથી અને તે બંને ફલ વિનાની
હોય છે દુર્જનના ઉપકારરૂપી ફળથી રહિત છે

આકાશલતાને જેમ સુમન-પુષ્પોએ છોડી છે, તેમ દુર્જન
નતાને સુમન-વિદ્વાનોએ છોડેલો છે તેથી દુર્જનના

આકાશ-નતા જેવી પોટી અને દુષ્ટ છે ॥૧૩૦॥
અપિ વેતિ પદ્મશરણિ ચેતુપદેષુ શિતિકળમન્નન્તિ ।

વસનાશનમાત્રમસ્તિ ચેદનદાદપ્યતિરિચ્યતે રાહ ॥
દુર્જન ભાગ્યવશાત્ જ-સાત અક્ષર બાણ્યતો થયો,

તો તે મહાદેવ-ચ કરને પશુ ઉપદેશ આપવા ઇચ્છા કરે છે
અને તેની પાસે જે બાણ અને પહેલાની સમગ્ર દોષ

તો તે કુબેરથી પણ પોતાને વધિક માનવો થઈ જાય છે
અહમેવ ગુરુ મુદારુણાનામિતિ, હાહાહા મારું

સ્મ તાત દ્યય । નનુ સન્તિ મરાદશાનિ મૂયો,
મુષનેડાસિન્વચનાનિ દુર્વેનાનામ્ ॥૧૩૧॥

હે બાપ હળાહળ ઝેર ! 'સર્વ' કહોર પદાર્થોમાં હું વિશેષ કહોર છું' એવો ગર્વ તું રાખીશ નહિ; કારણ કે આ જગતમાં દુર્જનનાં વચનો તારા જેવાં જ કહોર છે. ૧૮૫

વદને વિનિવેશિતા મુજંગી પિશુનાનાં રસ-નામિયેળ ધાત્રા । અનયા કથમન્યયાવલીહા નહિ જીવન્તિ જના મનાગમન્ત્રાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

પ્રહ્લાએ દુર્જનના મુખમાં જીભને બહાને ખરેખર સાપણ જ મૂકી દીધી છે; કારણ કે જેમ સાપણનો દંશ થયો હોય, તો તે મંત્ર ભણવાથી ઊતરી જાય છે, તેમ દુર્જનનાં વચનો નકામાં છે એમ વિચારે તો તે અસર કરતાં નથી અને જેમ મંત્ર વિના સાપણનો દંશ ઊતરતો નથી, તેમ મંત્ર અર્થાત્ વિચાર વડે શાંતિ કારણ ન કરવામાં આવે તો દુર્જનની જીભ મારી નાખે છે. ૧૩૬

વહ્નિ વિપથરાન્પટીરજન્મા, શિરાસિ મપીપટલં દયાતિ વીપઃ । વિધુરપિ મજતેવરાં કલકું, પિશુન-જનં સ્વલુ વિપ્રતિ ક્ષિતીન્દ્રાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

ચંદનવૃક્ષ સર્પને રાખે છે, દીવો માથા પર મેશ રાખે છે, ચંદ્રમા કલંક કારણ કરે છે; તે રીતે રાગઓ દુર્જનોને રાખે છે. ૧૩૭

મધુરિમરુચિરં ઘચઃ સ્વલાનામમૃતમહો પ્રથમં પૃથુ વ્યનક્તિ । અથ કથયતિ મોહહેતુમન્તર્ગતમિવ હાલાહલં વિપં તદેવ ॥ ૧૩૮ ॥

ખસ પ્રરુષેતુ' વચન પહેલાં તો સ્પષ્ટ રીતે અમૃત જેવું મધુર લાગે છે; પરંતુ પાછળથી તેની અંદર મૂર્છાના કારણરૂપ હાલાહલ ઝેરની જેમ જીકળટ દેખાઈ આવે છે.

અન્તર્વાર્ણિ મન્યમાનઃ સ્વલોડ્યં, પૌરોભાગ્યં સુક્તિમુક્ષામુ ઘત્તે । સર્વાનન્દિવ્યુદ્ધકે કામિનીનામીર્મ માર્ગત્વેપ વૈ બન્મરાલિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

સર્વને આનંદ આપનાર એવી રમણીના શરીરમાં પણ માખ તો મધુ (ગૂઝ) શોષી કાઢે છે; એ રીતે ખલપુર પોતાને સર્વ આત્મી વાણીમાં નિષ્ણાત માનીને ખીખનાં મુભાષિતાર્થો મોતીમાં પોતાની દોષ-દષ્ટિ પરાંવે છે. ૧૩૯

બોધિતોડિપિ યદુસુક્તિસ્તરૈઃ, કિં સ્વલો જગતિ સજ્જનો ભવેત્ । આપિતોડિપિ યદુશો નદીજલૈર્ગર્દભઃ કિમુ હ્યો ભવેત્કચિત્ ॥ ૧૪૦ ॥

નદીનાં જળથી અનેક વાર નવધાવો, તેથી શું

અધોડા કોઈ વખત ધોડો બની જવાનો છે? એ રીતે અનેક પ્રકારનાં બોધવચનો વડે વિસ્તારથી સમજાવો, તેથી શું ખલપુર સંજ્ઞાન બનવાનો છે? ૧૪૦

વિધયા વિમલયાપ્યલંકૃતોદુર્જનઃ સદસિ માગતુ કશ્ચન । સાક્ષરાહિ વિપરીતતાં ગતાઃકેવલં જગતિ તેડપિ રાક્ષસાઃ ॥

ભલેને શુદ્ધ નિર્મળ વિદ્યાથી શોભતો હોય તોપણ દુર્જન કોઈ સભામાં ક્યારેય હોવો નોંધે એ નહિ; કારણ કે જે સાક્ષર-અણેકા માણસો છે, તે જ ભવારે ઊતરા બનીને ભેસે છે, ત્યારે જગતમાં તે રાક્ષસો બની જાય છે. (સાક્ષરો શબ્દને ઉલટાવીને વાંચીએ તો 'રાક્ષસા' થાય છે, તેમ દુર્જન સાક્ષર હોય તો તે 'રાક્ષસ' જેવો જ વિપરીત થાય છે) ૧૪૧

દોષપોષમમિયાતિ પરં યો વાઘમેતિ યદુસજ્જનયોગાત્ । સંમતૌ વિમતિમાગ્રસહાયોદુર્જનો ભ્રમ દ્વાતિચકાસ્તિ ॥

દુર્જન પોતાના દોષતુ' પોષણ કરતો હોય છે; તે કદાચ ધણી સંજ્ઞાનોના સંગમાં આવી જવાથી ધડી-ભર દોષ કરતો અટકી જાય, છતાં તે પોતાના સ્વભાવ પર ચાલે જાય છે, તે જ રીતે જેમ-જેમ મતિને વિપરીત કરી નાખે છે, તેમ સાધુજનોના સારા વિચાર-માં પણ દુર્જન પોતાની વિપરીત મતિની સહાયતા આપે છે. ૧૪૨

ઝન્નતં પદમવાપ્ય યો લઘુર્હલથૈવ સ્ત પતેદિતિ ધુઘન્ । શૈલશેખરગતઃ પૂષ્પદૂળશ્ચારુમીરુતધુતઃ પતત્યથઃ ॥ ૧૪૩ ॥

પર્વતના શિખર પર ગયેલાં જળનાં બિંદુઓ પવનના હવાવવાથી નીચે પડે છે, ત્યારે તે પડતાં પડતાં જથ્થાવે છે કે, 'જે હલકા માણસ ઊંચા પદ પર ગયો હોય, તે ધડીકમાં નીચે પડી જાય છે.' ૧૪૩

અમરકુન્મલશકલેન વૈ મલં ચાલકસ્ય જનની વ્યપોહતિ । તદ્દશોષવદનેન દુર્જનો માલતઃ શતગુણાધિકો ભવેત્ ॥

ભાંજેલા ધડાના ઠીકરાથી માતા પોતાના બાળકના મળને સાફ કરે છે; પરંતુ દુર્જન તો ખીખના મળ યોડ અને મુખથી સાફ કરે છે; એ રીતે દુર્જન મા કરતાં સો ગણો ચંદે છે. ૧૪૪

અકરુણત્વમકારણવિપ્રહઃ પરધને પરયોપિતિ ચ સ્પૃહા । મુજનવન્નુજનેત્વસહિષ્ણુતા, પ્રકૃતિસિદ્ધિર્મદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૧૪૫ ॥

દુર્જન પુરોને અટલી બાખતો તો સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે; નિર્દયતા, કારણ વિના કલહકંકાસ, પરધન અને પરસ્ત્રીમાં સ્પૃહા, તેમ જ મુજન અને સ્વજનોમાં અસહિષ્ણુતા. ૧૪૫

અકારણાવિષ્કૃતવૈરદારુણાદસજ્જનાત્કસ્ય મયં જ
જાયતે । વિપં મહાદેરિવ ચસ્ય દુર્વચઃ સુઃસુહં
સંનિહિતં સદા મુલે ॥ ૧૪૬ ॥

જેમ મોટા નાગના મુખમાં ઝેર રહે તેમ જેના
મુખમાં ન સહન થાય તેમાં અસહ્ય કઠોર વચન રહેલાં
છે અને જેણે કારણ વિના જ દારણ્ય વેર પ્રગટ કરેલું
છે, એવા દુર્જનની કાને ભય ન થાય ? ૧૪૬

તથારિમિનં વ્યયતે શિલીમુલેર્હવો દિગન્તે હૃદયે
ન દુરતઃ । યથા સ્વલનાં કુપિયાં દુરુક્તિર્મિદિવાનિશં
તપ્યતિ મર્મતાહિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

દુષ્ટ છુદ્ધિવાળા ખલ પુરુષોનાં ખરાબ વચનોના
માર્મિક આધાતથી જે દુઃખ થાય છે અને રાતદિવસ
પીડા થાય છે, તેવી પીડા શનુએ દૂરથી હૃદય પર
મારેલાં ખાણેથી થતી નથી. ૧૪૭

ગુણાપવાદૈન તદન્યરોપણાદ્ મૃશાધિરૂઢસ્ય
સમજ્ઞસં જનમ્ । દ્વિવેવ કૃત્વા હૃદયં નિગૂહતઃ
સ્ફુરજસાધોર્વિવૃણોતિ ધાગસિઃ ॥ ૧૪૮ ॥

દુર્જનની વાણીરૂપી તલવાર તો હૃદયના બે દુઃકા
કરીને બહુ કે ચક્રચકતી ન હોય, તેવી લાગે છે. એક
તો સજ્જનના શુભોને વગાવવા અને તેની ઉપર દોષોત્ત
આરોપણ કરવું; એ રીતે તે હૃદયને ભેદી નાખે છે.
ન દુર્જનઃ સવજનતામુપૈતિ વહુપ્રકારરપિ સેવ્યમાનઃ ।

મૂયોઽપિ સિક્તઃ પયસા ધૃતેન ન નિમ્બવૃક્ષો મધુરત્વમેતિ ।
લીમડાના ઝાડને દૂધ કે ધીથી સિંચવામાં આવે
તોપણ તે મધુર થતું નથી, તેમ દુર્જનની અનેક રીતે
સેવાચારી કરવામાં આવે, તોપણ તે સજ્જન થતો નથી.
વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય શક્તિઃ પરેપાં પરિપીડનાય ।

સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતજ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

દુર્જનને વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય એ એને બીજાઓની
સાથે વિવાદ કરવામાં કામ લાગે છે, ધન બોમબો
ઉપર મદ (અભિમાન) કરાવનાર થાય છે. શક્તિ
બીજાઓને પીડવામાં ઉપયોગી થાય છે; પણ સજ્જનો
માટે આથી ઊન્નત જ હોય છે. જેમકે વિદ્યા બીજાઓને
જ્ઞાન આપવા માટે, ધન દાન આપવા માટે અને શક્તિ
બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે ઉપયોગી થાય છે. ૧૪૮

સર્વશક્તિર્નુણકોટિયુક્ત ધનુઃ કયં પાર્થિવવામહસ્તે ।
શરઃ પરપ્રાણવિહારદક્ષઃ સપક્ષપાતોઽવ્યયમો ગતીયાના ।
ધનુષ્ય સારા વંશ(વાંસ)માંથી થયું છે અને
તેની ડાહ્યાએ (છેડ) શુભ (શરી) રહે છે, તોપણ તે
રાખના ડાળા હાથમાં હોય છે અને બાણ બીજાના

પ્રાણ હરી લેવામાં કુશળ હોવાથી તેના તરફ પક્ષપાત
(પૂછડે પીછાં બાધેલાં) હોય છે, તે રીતે જનતામાં
સારા, કુલીન અને શુભવાનો તરફ બેદરકારી હોય છે
અને દુર્જન તરફ પક્ષપાત હોય છે, ત્યારે લાગે છે
કે ખરેખર અધમ દુર્જન પણ મોટા માણસ બની
બળ છે. ૧૪૯

એકઃ સ્વલોઽપિ ચદિ નામ મવેત્સભાયાં
મોઘીકરોતિ વિદુષાં નિશ્ચિલપ્રયાસમ્ ।

એકાપિ પૂર્ણમુદરં મધુરૈઃ પદાર્થૈઃ

ચલોઽચ રેચયતિ હન્ત ન મક્ષિકા કિમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

સારા મિષ્ટ પદાર્થોથી પેટ ભરાયું હોય, પણ
ખાવામાં બે એક માખ આવી બળ, તો તે પેટમાં
ધૂમરડી લઈને બધા પદાર્થોને ઝીકાવી નાખે છે; તે
રીતે સલામાં બે એક જ દુર્જન આવી ગયો હોય, તો
સજ્જનોની બધી મહેનત નકામી બનાવે છે. ૧૫૦

હાલહલં સ્વલુ વિપાસતિ કૌતુકેન
કાલાનલં પરિચુચ્ચિપતિ પ્રકામમ્ ।

વ્યાલાષિપં ચ ચતતે પરિરચ્ચુમદ્ધા

ચો દુર્જનં વશયિતું કુસ્તે મનીષામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

જે માણસ દુર્જનને વશ કરવાની ઇચ્છા કરે છે,
તો તેણે બાણી લેવું કે તે પોતે તરસ ઊપાવવા
હાલાહલ વિપત્તિ પાન કરે છે; તે કાશરૂપી અગ્નિને
ચમવાની ઇચ્છા કરે છે અથવા તો નાગરાજને ભેટવા-
ની મહેનત કરે છે. ૧૫૧

તે દૃષ્ટિમાત્રપતિતા બપિ કસ્ય નાત્ર

ક્ષોભાય પક્ષમસદ્દશામલકાઃ સ્વલાઞ્ચ ।

નીચાઃ સદૈવ સવિલાસમહીકલમ્

યે કાલતાં કુટિલતામપિ ન ત્યજન્તિ ॥ ૧૫૨ ॥

ઓઝોના કેશ અને ખલ પુરુષો નગરે પડતાની
સાથે જ કોના હૃદયને શોભા પમાડતા નથી ? તે કેશની
જેમ ખલ પુરુષો સદા નીચ હોય છે અને વિલાસની
ખાતર કેશ જેમ લલાટ પર રહે તેમ ખલ પુરુષો બૂઝ
(અલીક-કપાળ, બૂઝ) બોલતા હોય છે અને કેશ
કાળા અને વાંકડિયા હોય તેમ ખલ પુરુષો મહિનતા
અને કુટિલતા છોડતા નથી. ૧૫૨

પ્રાસપાદયોઃ પવતિ સ્વાદતિ વૃષ્ટમાંસં
કર્ણં કલ્પે કિમપિ રૌતિ શ્વેર્વિવિચિત્રમ્ ।

છિદ્રં નિરુપ્ય સહસ્રા પ્રવિશ્યશઙ્કઃ

સર્વે રસસ્ય ચરિતં મદાકઃ કરોતિ ॥ ૧૫૩ ॥

મરોર ખલ પુરપના ચસ્તિને સારી રીતે અનુસરે છે; પહેલાં તો તે જાને પ્રગમ્ આવીને પડે છે; પછી પીઠ પર રહેલ માંસને ખાય છે, પછી કાન પાસે આવીને ધીરે ધીરે વિચિત્ર ક્લવર (ગણગણાટ) કરે છે અને જો છિં બુજે છે તો હિંમતથી બેધડક અંદર પેસી બચે છે. ૧૫૫

હિત્વા મદ સમમસજ્જનસજ્જનો તૌ
ઘન્દે નિતાન્તકુટિલપ્રગુણસ્વમાવૌ ।
एकं भिया निरभिसंहितवैरिभावं
प्रीत्या परं परमनिर्वृतिपात्रभूतम् ॥ १५६ ॥

મારા અભિમાનને છોડીને હું એકાસાથે દુર્જન અને સજ્જન બંનેને પ્રણામ કરું છું; ખરેખર દુર્જન અત્યંત કુટિલ અને સજ્જન સદા માટે શુભિષ્ણ સ્વભાવનો છે; અર્થાત્ દુર્જનમાં પૂરેપૂરો વૈરલાવ રહેલો છે એટલે તેને ભયથી નશ્વું છું અને સજ્જન સર્વોત્તમ સુખને આપનાર છે, માટે તેને પ્રેમથી નમન કરું છું.

पादाहवोऽपि दृढदण्डसमाहवोऽपि
वं दंष्ट्राया स्पृहाति तं किल हन्ति सर्पः ।

हर्षादिवैष पितृनोऽत्र मनुष्यधर्मा
कर्णे परं स्पृहाति हन्त्यपरस्य मूलम् ॥ १५७ ॥

પગે ચઘાડેલો હોય કે, સખત દંડથી હથ્થાડેલો હોય, ત્યારે પણ સાપ જોને હંશ દે છે તેને મારી જ નાખે છે; પરંતુ માનવના વેશે આવેલા આ દુર્જન રૂપી સર્પ હર્ષથી બોલાવો, તોપણ એકના કાનને અડકે છે અને બીજાનું મૂળ જોદી નાખે છે. ૧૫૭

चक्रासितःखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविरमृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुप्रमाप्यते कैः ॥ १५८ ॥

જેણે બધા ટપટી જોનોને જાહેર કર્યા છે, જે પોતે સર્વ મયાદાઓને ઝાળત્રનાર છે, જે પોતે પહેલાં કરેલ સર્વ અધમ કાર્યોની પ્રવૃત્તિને ભૂલી ગયો છે, જેને નસીબસંભોગે ધન વૈભવ મળ્યો છે, છતાં જે યુગ્મેનો દેખી છે એવા નીચની નજરે ચઢેલા કયા જનોને સુખ મળેલાં છે ? ૧૫૮

संवर्धितोऽपि भुजगः पयसा न वश्य-
स्तत्पालकानपि निहन्ति वलेन सिंहः ।

दुष्टः परैरुपकृतस्तदनिष्टकारी
विश्वासलेश इह नैव दुर्धर्षिषेयः ॥ १५९ ॥

દૂધ પાછને ઉછેરેલો સાપ પણ વશ રહેતો નથી, સિંહ તેનાં પાલનપોષણ કરનાર માથુસોને પણ બળા-હારે મારી નાખે છે; એ રીતે દુષ્ટજન બીજાઓના ઉપકાર નીચે આવ્યો હોય, તોપણ તેમનું ખરાબ કરે છે, માટે હુધજનોએ તેના પર જરા જેટલો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૧૫૯

कस्तूरिकां वृणमुजामटवीमृगाणां
निक्षिप्य नाभिषु चकार च तान्वघार्हान् ।

मूढो विधिः सकलदुर्जनलोलजिह्वा-

मूले स्म निक्षिपति वेत्सकलोपकारः ॥ १६० ॥

કેવળ ઘાસ ખાઈને જંગલમાં ભટકનારા એવાં મૃગલાંને તેમની નાભિમાં કસ્તૂરી મૂકીને વિધાતાએ તેમને વધ થાય એવાં જ બનાવી દીધાં છે, પણ એવા વિધાતા ખરેખર મૂઢ છે, એમ કહેવું પડે છે. જો તે વિધાતાએ બધા દુર્જનોની ચંચળ જીભ પર કસ્તૂરી મૂકી હોત, તો બધાનો ઉપકાર થાત; અર્થાત્ કસ્તૂરી માટે બધા તેમની જીભ કાપી નાખત. ૧૬૦

विसमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं

शयनमवननिष्ठे बल्कले वाससी च ।

नवधनमधુपानप्रान्तस्सर्वेन्द्रियाणा-

मविनयमनुमन्तुं नोत्સહે दुर्जनानाम् ॥ १६१ ॥

ખાવા માટે કમળના દાંડલા પૂરતા છે, પીવા માટે સ્વાદિષ્ટ જલ છે, પૃથ્વી પર સ્વાપનું છે તેમ જ વૃક્ષની ઝાલ વચ્ચે છે; એટલે દુર્જનોના અવિનયને અનુસરવા હું તૈયાર નથી કે જે દુર્જનોની બધી ઈન્દ્રિયો નવા મળેલા ધનરૂપી મહિમાપાનના લેનથી ભરેલી છે. (મારાથી દુર્જનોનો અવિનય સહન થતો નથી મારે એ વેઠવો ન પડે તે માટે બધું ત્યાજ્યા તૈયાર છું.) ૧૬૧

मलयमुवि विरुद्धध्वन्द्वेनाभिमुद्धो

न भजति किल वेपुः सौरभं चन्दनस्य ।

तदिह नहि विचित्रं सर्वदोषाकराणां

नहि भवति यलानां सायुतागन्धलेशः ॥ १६२ ॥

મલયાચળની ભૂમિ પર જીગીને મોટા થયેા હોય અને ચંદનના વૃક્ષની સાથે વધેલો હોય; તોપણ વાસ ચંદનની સુગંધી મેળવતો નથી, તેથી મને આશ્ચર્ય થતું નથી. ખરેખર બધા દોષોની ખાણ જેવા દુર્જનને સારા માથુસોની સોખમ છતાં યુગ્મેનો લવલેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૬૨

दिगन्ते खेलन्ती सरसहृदयानन्दजननी

मया नीता दुष्टप्रचुरनगरी कापि कविता ।

અકસ્માદુન્મીલત્વલવદનચત્તીકરસના-

મુજંગોદપ્રાઙ્ની શિવશિવ સમાર્પિત ગતવતી ॥ ૧૬૩ ॥

ને દિગ્ગન્તો મુધી ખેલી રહી છે અને ને રસિક જનોના હૃદયને આનંદ આપનારી છે, એવી કાંઈ એક કવિતાને હું દુષ્ટ જનોની એક નગરીમાં લઈ ગયો; પરંતુ ત્યાં તો દુષ્ટ જનોના મુખરૂપી રાક્ષસમાં રહેલી અભરૂપી સાપણે અકસ્માત તે કવિતાનાં અંગોમાં એવાં તો ડંસ માર્યા કે અરે શિવ ! શિવ ! કવિતા પૂરી જ થઈ ગઈ ! ૧૬૩

અમૂદમ્બોરાશેઃ સહ વસતિરાસીત્કમલયા

ગુણાનામાધારો નયનફલમિન્દુઃ પ્રથયતિ ।

કથં સિંહસુ નુત્તમપિ તુલ્યતિ પ્રોઢદશન-

ગુણાનામાસ્વાદં પિશુનરસના કિં રસયતિ ॥ ૧૬૪ ॥

તે ચંદ્ર સમુદ્રમાધી થયો છે, તે કમલા-સદ્મની સાથે રહે છે, તે શુણ્ણની ખાણ છે અને તે બધાની આખને સફળ બનાવે છે; તોપણ રાહ પોતાના મોટા કાતાથી તેને પીડા આપે છે; ખરેખર દુષ્ટ જનની અલ શુણ્ણના સ્વાદને શી રીતે આખી શકે ! ૧૬૪

ન વિપમમૃતં કર્તું શક્ત્યં પ્રયત્નશતૈરપિ
સ્વજતિ કદુતાં ન સ્વાં નિમ્બઃ સ્થિતોઽપિ પયોહદે ।

ગુણપરિચિતામાર્ચાં વાણીં ન જલપતિ દુર્જન-

શ્ચિરમપિ વલ્લાધ્માતે લોદે ક્રુતઃ કનકાકૃતિઃ ॥ ૧૬૫ ॥

સેંકડો પ્રયત્નો કરો, તોપણ ઝેરને અશ્રુત કરી શકાય એમ નથી, દૂધના ધરાની વચમાં રહી હોય તોપણ લીમડો પોતાની કડવાશ છાડતો નથી; તે રીતે દુર્જન કહી શકાયું થુકા સુદર વાણી બોલતો નથી. ખરેખર ! લોદાને કમજુથી તેજ કરેલા અગ્નિમાં તપાવો, તોપણ તેમાં સોતાનો આકાર આવતો નથી. ૧૬૫

ચદિ પરગુણા ન ક્ષમ્યન્તે યત્ત્વ તદર્જને
ન હિ પરયશો નિન્દાવ્યાજરલં પરિમાર્જિતુમ્ ।

વિરમસિ ન ચેદિચ્છાદેપ્રસક્તમનોરથો

દિનકરકરાન્પાણિચ્છત્રેનુંદન્નમ્પ્રમેયસિ ॥ ૧૬૬ ॥

ને તારાથી બીજા માણસોના શુણ્ણ સહન ન થતા હોય, તો તે શુણ્ણ મેળવવા પ્રયત્ન કરે; પરંતુ નિર્દાને બદાને બીજાના યશને ટાળવા મથતો નહિ તારો મનોરથ ઇચ્છા અને દેવમાં લાગી જવાથી બે તું બીજાની નિંદા કરતાં વિરામ નહિ લે, તો સ્થૂંનાં કિશોરને હાથ આડા કરીને ઢાંકવાની જેમ તને કેવળ પરિશ્રમ જ થશે. ૧૬૬

જિહ્વો લોકઃ કથયતિ પુરા હન્ત હિત્વા ગુણૌષા-
નમ્મઃ ક્ષારં ગુણગણનિવેત્તસ્ય રક્ષાકરસ્ય ।

વિશે છિદ્રાનુસરણસમાહુતસર્વેન્દ્રિયાણાં

દોષે દટ્ટિઃ પિશુનનમસાં નાનુભવો ગુણેષુ ॥ ૧૬૭ ॥

આ સમુદ્ર કે ને શુણ્ણનો ભંડાર અને રત્નોના ખાણ છે, તેનો વિચાર કર્યા વિના લોકો 'સમુદ્રનું પાણી ખારું છે,' એ રીતે તેનો દોષ જુએ છે, તેથી લાગે છે કે 'ખરેખર લોકો વાકા છે.' જેમની બધી ઇન્દ્રિયો બીજાનાં છિદ્ર બેવામાં લાગેલી છે, એવા કુટિલ જનોની નજર દોષો બેવામાં શકાયેલી હોય છે; તેમને શુણ્ણમાં અનુભવ હોતો નથી. ૧૬૭

સન્તઃ સચરિતોદયઙ્યસનિનઃ પ્રાદુર્ભવદ્યન્ત્રણાઃ

સર્વત્રૈવ જનાપવાદચકિતાં જીવન્તિ દુઃસ્થં સદા ।

અવ્યુત્પન્નમતિઃ કૃત્તેન ન સતા નૈવાસતા વ્યાકુલો

યુક્તાયુક્તવિવેકશૂન્યહૃદયો ધન્યો જનઃ પ્રાકૃતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

'પોતાનાં સારાં આચરણ પ્રગટ થાય' એ પ્રકારની મર્ચાદાના દુઃખથી પીડાતા અને સ્વચ્છંદ વર્તન નહિ થવાથી યત્નશૂન્ય-કષ્ટમાં રિણાતા સમગ્રનું પુરુષો લોકોના અપવાદથી લાયકીત બનીને દુઃખેથી છુટી રહ્યા હોય છે. પરંતુ જેની શુદ્ધિ સંસ્કારી નથી; સારું કે નરહુ કામ થવાથી ને આકુળબ્યાકુળ થતો નથી અને જેનું હૃદય યોગ્ય કે અયોગ્ય બાબતના વિવેક વિનાનું થન્ય હોય છે તેથી પ્રાકૃત-ઉદ્બીક માણસ મુખેથી સારી રીતે છુટે છે. ૧૬૮

યા લોમાસ્મવિશે સ્થલસ્ય સુરસા વાણી વૃષેર્નીયતે

નો જાનાતિ સ તામચેતનતયા સૈવ સ્વયં લીયતે ।

મર્તુઃ સ્નેહચયાત્પવિદ્ય વહને ભસ્મીમચત્યજ્ઞના

ગાદાલિહ્નતત્પરેણ મનસા પ્રેતો ન વેતિ પ્રિયામ્ ॥

પતિ પ્રત્યે ખૂબ સ્નેહ હોવાને લીધે, પતિમત્તા સ્ત્રી પોતાના પતિને ગાદ આસિંગન આપવામાં તત્પર મન સાથે ચિતામાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાની જાતને ભસ્મીભૂત કરે છે, પરંતુ મરણ પામેલો પતિ પોતાની પ્રિયાને બચતો નથી; એ રીતે કાશા જનો લોભને વશ થઈ, ખવ પુરવો પાસે રસિક વાણી વાપરે છે; પરંતુ અધ્યતનપણ્યને લીધે તે વાણીને દુર્જન બચતો નથી; એટલે તે વાણી આપોઆપ કાથ સાથા વિના જ શાંત બને છે. ૧૬૯

નાગન્નસુપહૃયતે ન વવનોત્યાનાસનંઃ પૂજ્યતે

નો વૃષ્ટ્યન્નુભાવ્યતે ન ચ દશા સાન્નાદરં વીર્યતે ।

ઈર્વ્યવેશકપાયિતે દદિ ઘૂણાલોઝોપિ ન સુગ્રયતે

કિં ત્વેકઃ પ્રવદન્સમજ્જસમપિ પ્રાઙ્ઃ શરૈર્હસ્યતે ॥ ૧૭૦ ॥

સંજ્ઞન પોતાની પાસે આવે, ત્યારે દુર્જન તેને બોલાવતો નથી; 'આવો' એ પ્રકારની વાણી, સામે જવાનો વિવેક કે આસન આપવાનો સત્કાર એવા કોઈ પણ પ્રકારે તેનો સત્કાર કરતો નથી. ડાહ્યો માણસ પૂછે તો તેનો ઉત્તર પણ આપતો નથી. આદર અને સ્નેહની નજરે જોતો પણ નથી, તેવું હૃદય ઈશ્વરના આવેશથી અરાળ થયું હોય છે, એટલે તેના હૃદયને જરા નેટલી દયા પણ અડકતી નથી, તેમજ સંજ્ઞન ફક્ત સારી જ વાણી બોલતો હોય તોપણ દુર્જનો તેની મશ્કરી કરતા હોય છે. ૧૭૦

દુરાદુષ્ટતપાનિરાત્રિનયનઃ પ્રોત્સારિતાર્થાસનો
ગાઢાલિઙ્ગનતત્ત્વરઃ પ્રિયકથાપ્રભેપુ દક્ષાદરઃ ।
અન્તર્ભૂતવિપો હર્ષિર્મધુમયસ્ત્રાતીવ માયાપદુઃ
કો નામાયમપૂર્વનાટકવિધિર્યઃ શિક્ષિતો દુર્જનઃ ॥૧૭૧
દુર્જન કોઈ માણસને દુરથી જોતાની સાથે બે હાથ જિંચા કરે છે, આખા આસુ લાવે છે, પોતાનું અરધું આસન આપે છે, ગાઢ આલિંગન આપવા તત્પર થાય છે તેમજ પ્રિયજનોની વાતો અને મંજળ-કુશળ પૂછવામાં આદર બતાવે છે; એ રીતે દુર્જનનો બહારનો બધો જ બ્યવહાર મધુર હોય છે પરંતુ હૃદયની અદર ઝેર બેઠી હોય છે; અર્થાત્ દુર્જનોએ શીખેલો બધો વિધિ કોઈ જુદા જ પ્રકારના નાટક જેવો હોય છે. ૧૭૧

જાહ્યં હોમતિ ગણ્યતે વ્રતરુઘૌ દમ્ભઃ શુચૌ કૈતવં
શૂરે નિર્ઘૃણતા મુનો વિમતિતા દમ્ભં પ્રિયાલાપિનિ ।
તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુરરતા વર્ક્યશકિઃ સિરે
તત્કો નામ ગુણો ભવેત્સ ગુણિનાં ચો દુર્જનર્નાક્રિત ॥

સંજ્ઞનમાં સંજ્ઞ હોય તેને દુર્જન જડતા ગણે છે, મત-ઉપવાસ કરનારમાં દંભ, પવિત્ર રહેવામાં કપટ, ધરવીર બનવામાં નિદેશતા, વિચાર કરવામાં આદર કરે તેને છુદ્ધિરહિતપણું, પ્રિય વચન બોલવામાં દીનતા, તેજસ્વી બનવામાં ગર્વનો ભાવ, સાંસે વક્તા બનવામાં વાચાળપણું, ઉતાવળ નહિ કરતા સ્થિર રહેવામાં અશક્તપણું વગેરે ગુણવાન જનનેનો કોઈ એક પણ ગુણ એવો છે, જેના પર દુર્જનોએ દોષ તરીકે ઓપ ન માગી દોષ । ૧૭૨

પોતો દુસ્તરવારિરાશિતરણે દીપોઽન્યકારાગમે
નિર્વાતે વ્યજનં મદાન્ધકરિણાં દપોપશન્ત્યૈ સ્થિતિ ।
દ્યત્યં તદ્ મુખિ નામિત યસ્ય વિધિના નોપાયચિન્તા કૃતા
મન્યે દુર્જનચિત્તરૂપિહરણે ધાતાપિ બ્રહ્મોચમ ॥૧૭૩॥

દુસ્તર સમુદ્રને ઓળંગવા માટે નોકા છે, અંધારું દૂર કરવા દીવો છે, પવન આવતો બંધ થાય, તેને લાવવા પંખો છે તેમજ મદોન્મત હાથીઓના ગર્વને શાંત કરવા માટે અંકુશ છે; એ રીતે આ જગતમાં કોઈ પણ મંકર એવું નથી, જેના ઉપાયનો પ્રભાવે વિચાર કર્યો ન હોય; પરંતુ મારું એવું માનવું છે કે, દુર્જનના હૃદયની વૃત્તિને દૂર કરવામાં તે બ્રહ્માનો પ્રયત્ન પણ નકામો ગયો છે. ૧૭૩

ઘાતસ્તાત તૈવ દૂપણમિદં યન્નામ કસ્તૂરિકા
કાન્તારાન્તરચારિણાં તુળમુજાં યન્નામિમૂલે કૃતા ।
યથેવં પિશુનસ્ય હન્ત રસનામૂલેઽકરિપ્યસ્તદા
પ્રાયસેન વિનામબિચ્ચિદ્તુલા કીર્તિશ્ચ નિર્દોષતા ॥૧૭૪
હે તાત ! હે વિધાતા ! તમે જન્મબની અંદર ભટકતા અને ધાસ ચરતાં મૃગ્યાની નાલિની અંદર કસ્તૂરીની રચના કરી છે, તે તમારો મોટો દોષ છે. બે તમે દુર્જનની જીભ પર કસ્તૂરીની રચના કરી હોત, તો તમને વગર પ્રયાસે ધણી જ કીર્તિ મળત અને તમારી નિર્દોષતા જગતમાં બહાર ધાત । ૧૭૪

એ સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય વે
સામાન્યાસ્તુ પરોપકારનિરતાઃ સ્વાર્થાવિરોધેન વે ।
તેઽમી માનુષરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિગ્મન્તિ વે
વે નિગ્મન્તિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ॥૧૭૫

જેઓ પોતાના સ્વાર્થને છોડીને પરોપકાર કરતા હોય છે, તેઓ સત્પુરુષો છે; પોતાના સ્વાર્થને વાધો ન આવે, તે રીતે જેઓ પરોપકાર કરવામાં લાગેલા છે, તે સામાન્ય (મનુષ્ય) જનો છે, જે પોતાના સ્વાર્થને સાધવા માટે પારકાનું હિત બગાડતા હોય છે, તેઓ મનુષ્ય હોવા છતાં રાક્ષસો છે; પરંતુ પોતાનો કોઈ બીજો સ્વાર્થ ન હોય, તોપણ જેઓ પારકાના હિતને બગાડતા હોય છે, તેવા લોકો કોણ છે તે અમે બજુતા નથી. ૧૭૫

નારીણાં વચ્ચેન કર્મ કુરુતે દીનં વચો ભાપતે
નાલસ્ય વિજહાતિ તિગ્મકિરણે મૌદે સમુત્તિષ્ઠતિ ।
કિંચિત્કાપિ ન સાહસં વિતનુતે દેહે ચિરં દ્યુતે ।
નો વા વિન્દતિ પૌરુષકુપુરુષઃ કોઽયેપ નિર્ણયતામ્ ॥

ઊંઝાના કષ્ઠા પ્રમાણે કામ કરે છે, દીન વચન બોલે છે, આગસ છોડતો નથી, સૂર્ય જ્યારે બરાબર ઉપર આવે, ત્યારે પથારી છોડીને બેઠો છે, કોઈ દેકાણે કોઈ ભતવું સાહસ કરતો નથી, કારણ પિના શરીરે દુઝી રહ્યા કરે છે, પુરુષાર્થ કરતો નથી; આવા

અકારનો માણસ હલકા છે, એમ મને તે જાઈ માણસ નિર્ણય કરી શકશે. ૧૭૬

વકત્વ નતુ કુન્તલાદિવ મુલે તૈદ્વન્યં કટાક્ષાદિવ
કૂરત્વં કુચમળલાદિવ સુનૈર્વૃણ્યં સ્વચિત્તાદિવ ।
માલિન્યં નયનાજ્ઞનાદિવ કિલાધૈર્થ્યં સ્વમાવાદિવ
સ્વૈરિયૈવ સુશિક્ષિતોઽસિ સ્વલુ કિં જાતોઽસ્યતોઽન્તુદઃ ॥

હે દુર્જન ! તું ઓના કેશ પાસેથી વાંકાપણું, કટાક્ષ પાસેથી મુખમાં તીખાશ, સ્તનમધ્યમાં પાસેથી કૂરતા, ચિત્ત પાસેથી નિર્દયપણું, આંખની કાજળ પાસેથી મલિનતા અને સ્વભાવથી અધીરાઈ એ રીતે બધા દોષો દુષ્ટ ઓ પાસેથી બહુ કે શીખ્યો ન હોય તેમ લાગે છે. ૧૭૭

જાતાહારણ્યા જગદ્વિપચૈરાશ્વાસ્ય નિઃશેષિતં
સે પ્રસ્તાઃ પુનરબ્રતોયકળિકાતોઽવ્રતૈર્વહિભિઃ ।
તેઽપિ ક્રૂરચમૂરુર્ચમયસૈર્નૈતાઃ ક્ષયં લુપ્થકૈ-
ર્દમ્ભસ્ય સ્ફુરિતં વિદ્મન્નપિ જનો જાલ્મો ગુણાનીહતે ॥

‘અમે ફક્ત પવનનો આહાર કરીએ છીએ;’ એ પ્રમાણેનો દંભ કરીને વિષધર સપેએ જગતને વિનાશ-માં લઈને તેનો નાશ કર્યો છે; સ્વર્ગને મોર ગણી ગયા કે જે વાદળનાં જળમિંદુઓનું ભક્ષણ કરવાના તીવ્ર મતવાળા છે; એટલે તેમનો નાશ શિકારીઓએ કર્યો છે કે, જેમણે યુગના ચર્મનાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે. આ રીતે પ્રકટ રીતે દંભનું કળ જળણમાં આવ્યું છે; જતાં પણ નીચ માણસ તેને ગુણ તરીકે ધ્રુવે છે ।

કરત્વં મદ્ર સ્થલેધરોઽહમિહ કિં ધોરે વને સ્થાયતે
જાદૃલાદિર્મરેવ હિંસપશુમિઃ સ્વાયોઽહમિત્યાશયા ।
કન્માત્કટ્ઠમિદં ત્વયા વ્યવસિતં મદેહમાંસાશિનઃ
પ્રત્યુત્પન્નમ્માંસમક્ષણધિયસ્તે પ્રન્તુ સર્વાભરાન્ ॥૧૭૯

‘હે ભલા માણસ ! તું કોણ છે ?’ ‘હું દુર્જનોનો શિરોમણિ છું;’ ‘આવા ચોર જગલમાં તું શા માટે રહે છે ?’ ‘સિંહ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ અને ખાઈ નાચ, એ ઇન્દ્રાથી અહીં રહી છું;’ ‘આવું કંઈ ઉદાવવાનો તે’ શા માટે નિશ્ચય કર્યો છે ?’ ‘મારા દેહનું માંસ ખાનાર શિકારી પ્રાણીઓને માણસનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય અને એ રીતે તે હિંસક પ્રાણીઓ બધા માણસોને મારી ખાય;’ ‘એ ઇન્દ્રાથી હું આ કંઈ ઉદાવી રહી છું.’ ૧૮૦

મિશ્રો માંસનિવેવળં કિમુચિતં કિં તેન મયં વિના
મયં વ્યાપિ તય પ્રિયં પ્રિયમહો ચારાજ્ઞનામિઃ સહ ।

વેદ્યા દ્રવ્યરુચિઃ કુતસ્તવ ધનં શૂતેન ચૌર્યેણ વા
ચૌર્યશૂતપરિગ્રહોઽપિ મયતો ધ્રુપ્તસ્ય કાન્યા ગતિઃ ॥

‘હે લિખારી ! તું માંસ ખાય છે, તે સારું ગણાય કે ?’ ‘અરે, પણ દારૂ વિના માંસ શા કામનું ?’ ‘અહો ! તને દારૂ પીવા પણ મને છે ?’ ‘વારંગના-ઓ સાથે એ બહુ’ મને મને છે.’ ‘પણ બાઈ ! વેશ્યાની તો ધન પર રુચિ હોય છે, તો તારી પાસે ધન ક્યાંથી આવે છે ?’ ‘કાં તો જુગાર રમું કે પછી ચોરી કરું.’ ‘અરે ! તું જુગાર પણ રમે છે અને ચોરી પણ કરે છે ?’ ‘બાઈ, જે માણસ સહચારથી બ્રષ્ટ થયો હોય, તેની ખીજ શી ગતિ ?’ ૧૮૦

મિશ્રો કન્યાશ્ચ વેન હિ શફરિવચે જાલમભાસિ-
મસ્ત્યાંસ્તે વૈ મદ્યોપદંશાઃ પિવન્તિ મધુ સર્મં વૈષય્યા
યાસિ વેદ્યામ્ । વત્સ્યાહ્મિ મૂઢ્યરીણાં તવ કિમુ-
રિપવો મિત્તિમેત્તાસ્મિ ચેપાં, ચોરોઽસિ શૂતહેતો-
સ્ત્યપિ સકલમિદં નાસ્તિ બ્રષ્ટે વિચારઃ ॥

‘અરે હે લિખક ! આ તારી દીલીપિત્તી ગેહડી છે ?’ ‘ના, ના, આ તો માછલાં મારવાની બળ છે.’ ‘અરે ! તું માછલાં ખાય છે ?’ ‘માછલાં દારૂની સાથે ખાઈ છું.’ ‘અરે ! તું દારૂ પણ પીએ છે ?’ ‘હા, વેશ્યાની સાથે હું દારૂ પીઈ છું.’ ‘વેશ્યાની પાસે પણ બધું છે ?’ ‘હા, હું શત્રુઓના માથે પગ મૂકીને બંધ છું.’ ‘અરે, તારે શત્રુઓ ક્યાંથી ?’ ‘હું જેમનાં ઘર ફોડીને-બીંત ડેમીને ચોરી કરું છું, તે મારા શત્રુઓ છે.’ ‘તું ચોર પણ છે ?’ ‘હા જુગારમાં હારી જવાથી ચોરી કરવી પડે છે.’ ‘અરે તારામાં તો બધા દોષો ભરેલા છે.’ ‘પરંપર, જે માણસ બ્રષ્ટ થયેલો હોય, તેને ખાંભે વિચાર સજતો નથી. ૧૮૧

દૈવાદ્યુત્તમાનામપહરતિ યદા દુર્જનો વા કથંચિન્
માનં નામોતિ તેપામનુજનિતગુણાનેવ કુત્રાધિકત્વમ્ ।
સ્વર્માનુર્ભાજીવીયાન્હરતિ યદિ પુનઃ શીતરશ્મેર્મીત્તી-
ન્નજ્ઞાણ્ટસ્થેહ સ્ખણ્ડે તદપિ નરપતે કિં પ્રદેશત્વમેતિ ॥
હે રાજન ! જાઈ દેવયોગે દુર્જન હિતમ પુરુષના માનને પણ મેળવી લે, તોપણ તે હિતમ પુરુષોના સ્વાભાવિક શયોને તો મેળવી શકતો નથી. પરંપર ! સહ સર્વ અને ચંદ્રનાં કંરણ ગણી નાચ છે, તોપણ આ બ્રહ્મામાં તે રાક્ષસી ગણના નક્ષત્રોના અધિપતિ તરીકે થતી નથી. ૧૮૨

દે પશ્ચિન્નાગતસ્ત્વં કુત્ત રૂઢ મરસસ્તત્કિયદ્વો વિશાલં
કિં મદ્માત્ત્રોઽપિ યાદં વદતિવિપુલતાં પાપ માઘૈ મિથ્યા ॥

इत्यं कृषोदकस्थः शपति तदगतं दुरंदरो राजहंसं
नीचः प्रायः शठार्थो भवति हि विषमो नापराधेन दृष्टः॥
ફવાના પાણીમાં રહેલો દેડકા કિનારે આવેલા
રાજહંસને પૂછે છે કે, 'હે પક્ષી! તું ક્યાથી આવ્યો?'
'સરોવરેથી.' 'તે સરોવર કેવું છે?' 'વિશાળ છે.'
'શું મારા આ ધર કરતાં પશુ એ વિશાળ છે?' 'અરે,
તેથી તો ઘણું વિશાળ છે.' 'હે પાપી, તું જાહું
ખોલીશ નહિ.' એ રીતે તે દેડકા કોષમાં આવીને
રાજહંસને ગાળો લાડવા લાગ્યો. ખરેખર, હવેકા
માણસ અવળો હોય છે અને પોતાના અપરાધને
જોતો નથી. ૧૮૩

લક્ષ્મીનો સ્વભાવ

या स्वस्मान्नि पद्मं अपि संध्यायधि विजन्मते ।

इन्दिरा मन्दिरेऽन्येषां कथं स्थास्यति निश्चला ॥ १ ॥

જે લક્ષ્મી પોતાના નિવાસસ્થ કમળમાં પશુ સંધ્યા-
કાળ સુધી જ ટકી રહે છે, તે લક્ષ્મી ખીખના ધરમાં
સ્થિર થઈને કેમ રહેશે? ૧

गुणिनं जनमालोक्य निजवन्धनशङ्कया ।

राजैल्लક્ષ્મીઃ કુરદ્વીધ દૂરં દૂરં પલાયતે ॥ ૨ ॥

હે રાજા! ગુણીજનને જોઈને જાણે કે 'આ
માણસ મને બંધનમાં મૂકી દેશે;' એવી શંકાથી (ગુણી
એટલે હાથમાં પાશવાળા માણસને જોઈને) હરણીની
જેમ લક્ષ્મી તેનાથી દૂર દૂર ભાગે છે. ૨

शूर त्यजामि बधव्याहुदारं लज्जया पुनः ।

સાપત્ન્યાત્પણ્ડિતમપિ સસ્મારૂપણમાશ્રયે ॥ ૩ ॥

હું લક્ષ્મી વિધવા થવાના ભયથી થરવીરને ત્યજું
છું, લજ્જા પામીને ઉદાર જનને ત્યજું છું. (સર-
સ્વતી) મારી શાક્ય છે, તેથી પડિતને ત્યજું છું
અને તે કારણે હું કૃપણનો આશ્રય લઉં છું. ૩

गोभिः क्रीडितवान्कृष्णा इति गोसमवुद्धिभिः ।

ક્રીડિત્વચાપિ સા લક્ષ્મીરહાં દેવી પતિવ્રતા ॥ ૪ ॥

'કૃષ્ણે ગાયોની સાથે ક્રીડા કરી હતી,' એમ
માનીને, જેની હુદ્દિ ખળદ જેવી છે, એવા મૂર્ખ
માણસોની સાથે અત્યાર સુધી લક્ષ્મી ક્રીડા કરે છે.
સાચે જ લક્ષ્મીદેવી કેવી પતિવ્રતા છે! ૪

अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।

પ્રદામિમાનિનં ચૈવ શ્રીર્મેયાન્નોપસર્પતિ ॥ ૫ ॥

જે માણસ ધણે જ સન્નજન, દાતાર, થરવીર,
સદાચારી કે હુદ્દિને અભિમાની હોય, તેની પાસે લક્ષ્મી
ભયને કારણે જતી નથી. (અર્થાત્ લક્ષ્મીને એવો ભય
લાગે છે કે તેણે પુરુષ કદી અને જીતે નહિ.) ૫

अनागतविधातारमप्रमत्तमकोपनम् ।

શિરારમ્મમદીનં ચ નાસૌ શ્રીરુપતિવ્રતે ॥ ૬ ॥

જેનું નસીબ જાડું નથી, જેણે પ્રમાદ-આગસને
છોડ્યાં નથી, જે કોષ કરતો નથી. જે સ્થિર કાર્યનો
આરંભ કરતો નથી અને જે દીનતા રાખતો નથી
એટલે ઉદ્ધત હોય એવા માણસની પાસે લક્ષ્મી જોડી
રહેતી નથી. ૬

मन्ये सत्यमहं लक्ष्मीः समुद्राद्भूलिखिता ।

પડ્યન્તોઽપિ ન પડ્યન્તિ સન્તો વિહલ્લોચનાઃ ॥ ૭ ॥

હું માનું છું કે લક્ષ્મી ખરેખર સમુદ્રમાંથી જોડેલી
ધૂળ જેવી છે; કારણ કે તે લક્ષ્મીથી વિહવળ બનેલી
આખોવાળા લોકો આંખો હોવા છતાં આધળા બની
નથી. ૭

समायाति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् ।

વિનિર્યાતિ યદા લક્ષ્મીર્ગજ્જુકપિત્થવત્ ॥ ૮ ॥

માણસ પાસે લક્ષ્મી નારિયેળમાં પાણીની જેમ
ધીરે ધીરે આવે છે (અર્થાત્ નારિયેળમાં પાણી ધીમે
ધીમે એકત્ર થાય છે) અને જેમ હાથી ડાહું ખાઈ,
તેને આખું ને આખું તરત છોડી દે છે, તેમ લક્ષ્મી
માણસને તરત છોડી દે છે. ૮

लक्ष्मीर्यादौनिषेयादौ नादौ वादोचितं वचः ।

વિમેતિ ધીવેરેભ્યો યા જહેવેવ નિમજ્જતિ ॥ ૯ ॥

'લક્ષ્મી તો સમુદ્રનું એક જળચર પ્રાણી છે;
આ વચનમાં કાંઈ જાતનો વાદવિવાદ કરવાનો રહેતો
નથી; કારણ કે જેમ જળચર ધીવર(માછીમાર)થી ભય
પામી જળમાં ડૂબી ભય છે, તેમ લક્ષ્મી ધીન-વર (હુદ્દિ-
માનો)થી ભય પામી જડ પુરુષોમાં ડૂબી ભય છે.
(અર્થાત્ મૂર્ખને હાક ભય છે) ૯

कुटिला लक्ष्मीर्यथ प्रभवति न सरस्वती वसति तत्र ।

પ્રાયઃ શ્વશૂસ્તુપયોર્ને દશ્યતે સૌહૃદ્ લોકે ॥ ૧૦ ॥

જ્યા કુટિલ લક્ષ્મીની પ્રભુતા-સત્તા ચાલતી હોય,
ત્યાં સરસ્વતી રહેતી નથી. ખરેખર લોકમાં પશુ સામુ
અને વડુની વચમાં પ્રેમભાવ હોતો નથી. ૧૦

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाद्य परिहीनम् ।

પ્રમદા પતિમિવ વૃદ્ધં નેચ્છતિ લક્ષ્મીરૂપસ્થાતુમ્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ અદભર યુવાન સ્ત્રી વૃદ્ધજનને સેવતી નથી,
તેમ લક્ષ્મી ઉદ્યોગ વિનાના, આજસુ, નસીબ પર આધાર
રાખનાર અને સાહસ વિનાનાને સેવવા ઇચ્છતી નથી.
ગુણવદ્ધિઃ સદ્ સંગમમુચેઃ પદમાપ્તુમ્તુસુકા લક્ષ્મીઃ ।
વીરકરવાલ્લવસતિર્ધુવમસિધારાવ્રતં ચરતિ ॥ ૧૨ ॥

શુભવાનો સાથે સંગ રાખીને લક્ષ્મી ભીડુ પદ મેળવવાને ઉત્સુક હોય છે, તેને કારણે જ લક્ષ્મી વીર-જનોની તલવાર પર રહીને અસિધારામતને પાળતી હોય છે અર્થાત્ લક્ષ્મી વીરજનોને જ વરે છે. ૧૨

શ્રીપરિચયાજ્ઞા અપિ ભવન્ત્યભિજ્ઞા વિદગ્ધચરિતાનામ્ ।
સપદિશતિ કામિનીનાં ચૌવનમદ્ એવ લલિતાનિ ॥૧૩

લક્ષ્મીનો સંચય થવાથી જડ પુરુષો પશુ ચતુર પુરુષોનાં ચરિતાને બહુનારા બને છે. ખરેખર, યુવા-વસ્થાનો મદ જ કામિની ઓઝોને લલિત ચેષ્ટાઓના પાઠ ભણાવે છે. ૧૩

વાકચક્ષુઃશ્રોત્રલયં લક્ષ્મીઃ કુરુતે નરસ્ય કો દોષઃ ।

ગરલસહોદરજાતા તચિત્રં યત્ર મારયતિ ॥ ૧૪ ॥

લક્ષ્મી જે પુરુષને સેવે છે, તે પુરુષનાં વાણી, આંખ, કાન વગેરેને તે લઈ લે છે; તેમા તે પુરુષનો શો દોષ છે? તે લક્ષ્મી તો હળાહળ ઝેરની સંહોદર બહેન છે; એટલે તે માણસને મારી નાખતી નથી તે જ આશ્ચર્ય છે. ૧૪

અનુમત્ય વદત્ત વિતં માન્યાન્માનયત્ સજ્જનાન્મજત્ ।

અતિપરુપવચનવિલુલિતવીપશિસ્ત્રાચઞ્ચલ્લ લક્ષ્મીઃ ॥

પવનના હપાટાથી હાલી ઊડતી હોવાની બ્યેતિની જેમ આ લક્ષ્મી પશુ અત્યંત ચપળ અને ચંચળ હોવાથી ડગી બચે છે; માટે જ્યાં સુધી લક્ષ્મી રહે, ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરો, દાન આપો, માન્ય જનોનો સત્કાર કરો તેમ જ તેના વડે સમજનોની સેવા કરો રત્નાકરતનુજનુપિ કિજરાજે રાજાનિ શ્રિયો મિત્રે ।

અમૃતકરે ચ કલાવતિ પદ્મનિ વા સા કુતો ભવતિ ॥

રત્નોના ભંડાર સમુદ્રમાંથી ચઢેના જન્મ થયો છે, એ ચંદ્ર બ્રહ્મણ્યોનો રાજા ગણાય છે, વળી તે સુંદરતા-વાળો છે, નક્ષત્રોનો રાજા છે, શોભાનો મિત્ર છે. તેનાં કિરણો અમૃત સમાન છે અને તે ગેતે પશુ (સોળ) કળાઓથી યુક્ત છે, આવા ચંદ્રને પશુ લક્ષ્મી (શોભા) અમાવાસ્થાને દિવસે છાડીને ચાલી બચે છે, વળી આ લક્ષ્મી જે કમળમાં રહેનારી હોઈ કમલા કહેવાય છે તે (સૂર્યનો અસ્ત થતાં રાત્રે) કમળને પશુ છોડીને ચાલી બચે છે, તે પછી ખીબની પાસે તો ક્યાંથી સ્થિર રહી શકે! ૧૬

પૂરયતિ પૂર્ણમેષા તરદ્વિષીસંહતિઃ સમુદ્રમિવ ।

લક્ષ્મીરધનસ્ય પુનર્લોચનમાર્ગેડપિ નાયાતિ ॥૧૭॥

મોટી મોટી નદીઓના પ્રવાહો સમુદ્રમાં જ જળ બધાં કરે છે, તેમ લક્ષ્મી ધનથી ભરપૂર બનેલા માણસને

જ ભરપૂર બનાવે છે અને તે નિર્ધન માણસને બેવા માટે પશુ મળતી નથી. ૧૭

સુવ્યવસાયિનિ શૂરે ક્લેશસહિષ્ણાવનાકુલારમ્ભે ।

મયિ પુષ્પતો વિભ્રમે યાત્યસિ કમલે કિયદૂરમ્ ॥૧૮॥

હે લક્ષ્મી! હું સારી રીતે વ્યવસાય-ધંધામાં ઇંગેલો છું, ધરવીર છું, કષ્ટ સહન કરનારો છું, તેમ જ થાક્યા વિના નવાં નવાં કાર્યોનો આરંભ કરું છું અને એ રીતે હું તારી પાછળ પડેલો છું; તો હવે તું કેટલે દૂર જવાની છે? ૧૮

અપિ દોષ્યાં પરિવદ્ધા વદ્રાપિ ગુણરનેકથા નિપુણઃ ।

નિર્ગન્ધતિ ક્ષ્ણાદિવ જલધિજલોત્પત્તિપિચ્છલા લક્ષ્મીઃ ॥

લક્ષ્મી સમુદ્રના જળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એટલે તે જળને કારણે લપસાણી બની ગઈ છે; તેને ભસેને નિપુણ માણસો બે હાથથી બાંધી રાખે તેમ જ શુભ- (દોરી)થી તેને સારી રીતે જકડી રાખે; તોપણ તે ક્ષણવારમા નીકળી બચે છે. ૧૯

હરિમામિનિ સિન્ધુસમંભવે કમલે કિં કથયામિ તે ગુણાન્

અનુરગ્યસિ હા જહે જતે ગુણગૌરે પુરુષે વિરગ્યસિ ॥

હે વિષ્ણુનાં પત્ની! હે સમુદ્રનાં પુત્રી! હે કમલા! તમારા શુભોના હું કેટલાં વખાણુ કરું? ખરેખર તમે જડ બેવા પુરુષો પર અનુરાગ કરો છો અને શુભોથી ગોરજનો પર વિરાગ પામો છો; અર્થાત્ વિષ્ણુના સ્થામ દેહને ભજનારી ગૌર વર્ણના સમજન પર પ્રીતિ ન કરે અને સમુદ્રના જળમાં પેદા થયેલી, જડ પુરુષો સાથે જ પ્રીતિ કરે! ૨૦

વીક્ષિતાનિ સવ વારિધિકન્યે યત્ર પાલિતજગન્તિ લગન્તિ ।

ચિત્રમત્ર ચ પરત્ર ચ દેહી દેહિશદ્ધમપહાય ચકાસ્તિ ॥

હે સમુદ્રની કન્યા! જગત્પાલન કરનારી તમારી નજરો જેની પર પડે છે, તે દેહી અર્થાત્ દેહધારી મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દેહિ (આપો) એવા (યાત્રાના) શબ્દોને ત્યામ કરીને દેવની જેમ પ્રકાશે છે, એ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. ૨૧

ચદ્રન્તિ ચપલેત્યપવાદં નૈવ દૂપળમિદં કમલાયાઃ ।

દૂપળં જલનિવેહિં મવેત્તદ્યતુરાણપુરુષાય દદૌ તામ્ ॥

‘લક્ષ્મી ચપલા છે’ એવા અપવાદ તેને આપવામાં આવે છે; તેમાં લક્ષ્મીનો દોષ નથી, પશુ સમુદ્રનો એ દોષ છે કે તેણે પુરાણ પુરુષ (નારાયણ-શ્રદ્ધ)ને તે આપી; અર્થાત્ પુરાણ (શ્રદ્ધ) પુરુષને આપેલ સ્ત્રી સદા ચપલા હોય છે. ૨૨

ચાદ્રાત્મયુઃશ્વેઃ શ્વસસ્તુરદ્ધાત્કૌટિલ્યમિન્દોવિપતો

વિમોહઃ । इति श्रियाग्निश्चि सहोदरेभ्यो न वेद्मि
कस्माद् गुणवद्विरोधः ॥२३॥

લક્ષ્મીએ પોતાની સાથે પ્રગટ થયેલ, ઉચ્ચેશ્રવા
નામના ઘોડા પાસેથી ચંચળતા, ચંદ્ર પાસેથી વાંકાપણું,
તેમ જ એર પાસેથી વિરોધ મોઢ વજેરે શીખી લીધા;
પરંતુ શુદ્ધતાના સાથે વિરોધ રાખ્યો, તે ઝાની પાસેથી
શીખી લીધું, તેની અને ખમર નથી. ૨૩

अथ विना घृतिरिह स्वतन्त्रा प्रायः स्नुपाणा-
मपवादहेतुः । यद्वाणि लोके रमया विहीनां सती-
मपि त्वामसती वदन्ति ॥२४॥

આ લોકમાં સામ્ય વિના એકલી વડુ હોય તો
ધણુંખરું તેની એ સ્વતંત્ર ઘૃતિ નિંદાને પાત્ર થાય છે;
તેવી રીતે હે વાણી (સરસ્વતી) ! તું લક્ષ્મી વિનાની
રહેલી છે, તેથી સતી હોવા છતાં, તેને લોકો અસતી
(કલટી, જીવન વિનાની) કહે છે. ૨૪

उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिं व्यसनेन्य-
सक्तम् । शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति
निवासहेतोः ॥२५॥

લક્ષ્મી ભતે જ તે પુરુષ પાસે વસવા માટે બંધ
છે કે, જે પુરુષ ઉત્સાહથી ભરેલો છે, પ્રમાદ કરતો
નથી, ક્રિયા અને વિધિને સારી રીતે બોલે છે, દુઃખ-
સંકટમાં હારી જતો નથી, થરવીર છે, કરેલા કાર્યોને
બળજીનારો છે તેમ જ સારી રીતે મિત્રતા રાખનારો છે.

हालाहलो नैव विषं विषं रमा

जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते ।

निषीय जागर्ति सुखेन तं शिवः

सृष्टान्निर्मां मुहति निद्रया हरिः ॥२६॥

હાલાહલ નૈવ વિષં વિષં રમા
જનાઃ પરં વ્યત્યયમત્ર મન્વતે ।
નિષીય જાગર્તિ સુખેન તં શિવઃ
સૃષ્ટાન્નિર્માં મુહતિ નિદ્રયા હરિઃ ॥૨૬॥

હાલાહલ એકાદંત એ વિષ નથી; લક્ષ્મી એ જ
ખરું વિષ છે; પરંતુ લોકોએ બેવડું માની લીધું છે.
શિવ મહાદેવ વિષનું પાન કરી ગયા; છતાં પશુ તે
સુખેથી જગતા રહ્યા છે અને વિષજી લગવાન લક્ષ્મીનો
સ્પર્શ થતાં જ નિંદામાં ઘોવાં કરે છે. ૨૬

तापापहे सुन्दये रुचिरे प्रबुद्धे

मित्रानुरागनिरिते घृतसद्गुणौघे ।

स्वाङ्गप्रदानपूरितपदपदीषे

युक्तं तवेह कमले कमले स्थितिर्यन् ॥२७॥

હે કમલા-લક્ષ્મી ! તું કમલમાં નિવાસ કરે છે. તે
બરોબર છે; કારણ કે કમળ અને તું બંને તાપ અને
સંતાપને દૂરી લેા છે; કમળનો અંતરનો લાગ (હૃદય)
સારો છે, તેમ તારું હૃદય સારું છે, તમે બંને મુંદર

અને વિકાસ પામનારાં છો. કમલ મિત્ર (સૂર્ય) પર
પ્રીતિ રાખે છે, તો તે તું મિત્રજનો પર અનુરાગ
રાખે છે. તમે બંનેએ સારા શુદ્ધો(કમલપદો) બિસ-
તંતુઓ, શુદ્ધો(ના) સમૂહને ધારણ કર્યા છે તેમ જ
પોતાના દેહનું બલિદાન આપીને તમારી પર અનુરાગ
રાખનાર વૃષ્ટપદ (હમરા અને પુરુષાર્થો માણસ)ને
પોતાથી પૂણું બનાવો છો. ૨૭

रजाकरस्त्व पिता कमले निवासो

भ्राता सुधामयतनुः पतिरादिदेवः ।

केनापरेण कमले वत शिक्षितानि

सारङ्गशृङ्गकुटिलानि विचेष्टितानि ॥२८॥

હે લક્ષ્મી ! તારા પિતા સમુદ્ર છે, તારો નિવાસ
કમળમાં છે, તારો ભાઈ ચંદ્ર છે, જેનો દેહ અમૃતમય
છે અને તારા પતિ આદિદેવ નારાયણ છે; તો પછી
તને મૃગલાના શીંગડા જેવું કુટિલ વર્તન કરવાનું
કાણે શીખ્યું ? ૨૮

लक्ष्मी क्षमस्व वचनीयमिदं दुरुक्त-

मन्धीभवन्ति पुरुषास्तुवदुपासनेन ।

नो चेत्कथं कमलपत्रविशालनेत्रो

नारायणः स्वपिति पन्नगमोगतल्पे ॥२९॥

હે લક્ષ્મી ! તને ખેડુ લાગે એવું આ વચન છે;
પશુ તેને માટે તું માફ કરજે, ' તારી ઉપાસના કરવા-
થી લોકો આધળા બને છે; ' નહિ તો કમળની પાખડી
જેવા વિશાળ નેત્રવાળા નારાયણ વિષજી લગવાન
સાપના શરીરને શય્યા બનાવી, તેના પર તે શા માટે
સૂઈ બંધ ? અર્થાત તને બોઈને આધળા બનેલા વિષજી
સાપને પશુ જેતા નથી. ૨૯

असौभाग्यं घत्ते परमसुखमोगास्पदमयं

विचित्रं तद्गोहं भवति वृथुकार्तस्वरमयम् ।

निविष्टः पर्यङ्के क्लयति स कान्तातरणं

प्रसादं कोपं वा जननि भवती यत्र सनुते ॥३०॥

હે માતા લક્ષ્મી ! બન્યાં તમારા કૃપા કે દોષ હોય,
ત્યા તે પ્રકારની દશા બની રહે છે જેની પર તમે
કૃપા કરો છો, તેનું ઘર અત્યંત સુખ-લોગનું સાધન
બને છે, ચિત્તવિચિત્ર સાધનોથી રોભે છે તેમ જ તે
વિશાળ પવન પર ખેસીને કાંતા સાથે રતિના યુદ્ધ
(કાન્તા-તરણમ્) કરે છે, પરંતુ તમે જેની પર દાપ કરો
છો, તેનું ઘર સોભાગ્ય વિનાનું બને છે, ભૂખતરસથી
પીડાતા બાળકોના આર્તનાદથી ધેરાયેલું રહે છે તેમ જ
માણસ પલંગ પર બેગે હોય, છતાં તેને (કાન્તા-તરણમ્)
જગત બીરવા જેટલી શાક લાગે છે. ૩૦

સમુદ્રસ્થાપત્ય પ્રથિતમહિમામુદ્રિતમુગ
સ્વસા પ્રાલેયાશોભિનયનશિરોધામવસતે ।

મુરારેયોપિત્તા સરસિરુહકિશ્તલ્કનિલયા

તથાપિ શ્રી સ્ત્રીત્વાઞ્મૃતિચપલ લ્હિતિ રણાન્ ॥

જેના પ્રસિદ્ધ મહિમાની યાપથી પૃથ્વી આવીથી છે, એવા સમુદ્રની જે પુત્રી છે, પણ નેનવાળા મહા દેવના મરુતકમા જેના નિવાસ છે એવા શીતલ કિરણ વાળા ચંદ્રની જે બહેન છે જે મુર રાક્ષસના શત્રુ વિષ્ણુ ભગવાનની પત્ની છે અને જે કમળના કેસરમા નિવાસ કરનારી છે એવી લક્ષ્મી પણ જીના સ્વભાવે ઠગીને ચપળ હોવાથી દુર્જનોને આલિંગન આપે છે ૩૧

તીક્ષ્ણાદુઘ્રિજતે મૃદૌ પરિભયત્રાસાન્ન સતિષ્ઠતે
મુર્ખોદ્દેષ્ટિ ન ગચ્છતિ પ્રણયિતામન્તવિદ્વત્સવિ ।

મુરેયોઽયધિક વિમેત્યુપહસત્યેકાન્તમીરુનપિ
શ્રીલઘ્વપ્રસરેષ વેશવનિતા દુ સોપચર્ચા શ્ચસા ॥૩૨

અવસરને નોંધને કામ કરનારી વેશ્યાની જેમ આ લક્ષ્મી તો ધણા દુ ખે મેળની શમવ એવી છે તે તીખા સ્વભાવના માણસથી હેંગ પામે છે, મારો પરાભવ થશે, એ તારો કેમળ માણસ પામે જીભ રહેતી નથી, મૂર્ખ સાથે દેવ રાખે છે ધણાજ વિદ્વાન જોને પર સ્નેહ કરતી નથી, ચરવાર પુરપોથી પણ ખૂબ ભય પામે છે, તેમજ અત્યંત ખીકણુ પુરપોને હસી કાઢે છે ૩૨

કલ્પેતિકપટાય કેટમરિપૂર પીઠદીર્પાલયા

દૈવિ ત્વામભિવાદ્ય કુપ્યસિ ન ચેત્તિક્ષિચિદાચત્મહે ।

યતે મન્દિરમન્નુજન્મ કિમિદ્ વિદ્યાગૃહ યન્ન ચ તે
નીચાન્નીચતરોપસર્પમમામેતત્કિમાચાર્યકમ્ ॥૩૩॥

હે લક્ષ્મીદેવી ! મનમા કાઈક સ્પષ્ટ ગમીને તમે વિષ્ણુ ભગવાનની યાત્રીમા લાખા ... સુધી નિવાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે અને જે તમે કોપ ન કરો, તો તમને પ્રણામ કરીને અમે માર્છ કહેવાતું ધારીએ છીએ, તે એ કે 'તમારું મહેવાતું મદિર કેમળ છે, તે નમારું વિદ્યાધર (ગુરુકુલ) તો નથી ને ? તેમજ નીચેથી પણ વિશેષ નીચે જીતરીને વડેનારુ જલ એ તમારા આચાર્યગુરુ તો નથી ને ? અર્થાત્ કમળ જળમા રહે તે ગીતે તમે જડ પુરુષોમા રહો છો તેમજ જલ ની જેમ નીચામા નીચા માણસો પાસે તમે પહેચી જઓ છો ૩૩

પદ્મે મૃદજને દદાસિ દ્રવિણ વિઠલુ કિ મસરો
નાહ મત્સરિણી ન ચાપિ ચપલા નૈગાસ્તિ મૂળ રતિ ।

મૂળમ્યો દ્રવિણ દદામિ નિતરા તત્કારણ શ્રયતા
વિદ્વાન્સર્વગુણેષુ પૂજિનતતનુર્મૂલ્યસ્ય નાન્યા ગતિ ॥૩૪

‘હે લક્ષ્મી ! તુ મૂલ્ય જનન દ્રવ આપે છે, તો શુ કાલા માણસો પર તને દેવ છે ?’ (ત્યારે લક્ષ્મી જવાબ આપે છે કે,) ‘મને વિદ્વાન પર દેવ નથી, હું ચયળ નથી તેમ મૂર્ખજન પર મને પ્રેમ પણ નથી, તે છતાં મૂર્ખજનોને હું સદા દ્રવ્ય આપુ છું, કારણ કે વિદ્વાન પાસે બધા શુભો હોવાથી, તે સર્વ દેકાણે પૂજ્ય છે અને મૂર્ખની મારા વિના ખીજ ગતિ નથી ૩૪

તિર્યક્ત્વ મજતુ પ્રતારવતુ વા ધર્મક્રિયાકોવિદ
હન્તુ સ્વા જનનોં પિરત્વપિ સુરા શુદ્ધ વધુમુજ્જતુ ।

વેદાન્નિન્દતુ વા હિનસ્તુ જનતા કિં વાનયા વિન્તયા
લક્ષ્મીર્યસ્ય ગદ્ધે સ ઇવ મજતિ પ્રાયો જગદ્વ્યતામ્ ॥

જેને ઘેર લક્ષ્મી છે, તે માણસજ ધણુ ખરુ જ્યતને પૂજવા લાયક-વદનીય અને છે પછી લક્ષ્મી તેવું પત્ન પશુ-પક્ષી જેવું હોય, ધર્મચરણને બહુ નાર સત્પુરુષને તે છેતરતો હોય પોતાની માને મારી નાખતો હોય મદિરા પીતો હોય શુદ્ધ કુલીન જીનો ત્યાગ કરતો હોય વેદની નિંદા કરતો હોય કે પછી લોકોની હિંસા કરતો હોય, તે સર્વ દોષો તેને લાગતા નથી ૩૫

શાલસ્ય સ્થિરતામુપૈતિ મજતે ચાપલ્યમુચોગિતા

મૂક્ત્વ મિતમાષિત વિતનુતે મૌઢ્યં મવેદાર્જવમ્ ।

પાત્રાપાત્રવિચારણાવિહિતા યન્નહ્યુદારાભ્મતા

માતર્લક્ષ્મિ તવ પ્રસાદવશતો દોષા અમી સ્યુર્ગ્યા ॥

હે લક્ષ્મી માતાજી ! તમારી કૃપા થવાને કારણે તો દોષો પણ ગુણરૂપ બની જાય છે ધનિક માણસની આજ્ઞા સ્થિરતા ગણાય છે, ચપળતા ઉદ્ધોગમા લેખાય છે, મુશાપણ મિતભાષિતા(ઓછાબોલા)મા ખપે છે, મદતા સરળતામા ગણાય છે અને પાન-કુપાનનો વિચાર ન હોય, તેને ઉદારતા ગણવામા આવે છે ૩૬

હે લક્ષ્મી ક્ષણિકે સ્વમાવચપલે મૂઢે ચ પાપેઽયમે

ન ત્વ ચોત્તમાત્રમિન્નહસિ રણે પ્રાયેળ દુઘ્વારિણા ।

યે દૈવાર્ચનસત્યસૌચચિનિરતા યે ચાપિ ધમ રતા

સ્તેમ્યો લજ્ઞસિ નિર્નયે ગતમતિર્નોચો જનો વહ્નમ ॥

હે લક્ષ્મી ! તુ ધકીખર રહેનારી, સ્વભાવથી ચપળ, મૂઢ, પાપી અધમ અને દુઃશ્રિતવાળી છે માટે તુ ઉત્તમ પાનને છત્તી નથી અને ધણુ ખરુ નુર્તનમા નિનાસ કરે છે હે દસ વિનાની લક્ષ્મી ! જે લે ૧ દેવજનન, સત્ય, શીઘ્ર વસ્ત્રેમા પ્રેમ રાખે છે અને

જેમને ધર્મ પર સ્નેહ છે, તે લોકોથી તું લજવાય છે અને જેની બુદ્ધિ યાદી ગઈ છે, એવા ઉલટા માણસ તને પ્રિય લાગે છે. ૩૭

નાહં દુષ્કારિણી ન વાપિ ચપલા મૂર્ખો ન મે રોચતે નો શૂરો ન ચ પण्डितો ન ચ શઠો હીનાશ્વરો નૈવ ચ ।
પૂર્વસ્મિન્કૃતપુણ્યયોગવિભવો મુદ્ધકે મ મે સત્કલં
લોકાનાં કિમસહતા સત્તિ પુનઃપ્રવા પરાં સંપદમ્ ॥૩૮

(પોતાની તનંદા સામળીને લક્ષ્મી પોતાની સખીને જવાબ આપે છે કે,) હે સખિ ! હું દુરાચારી નથી, અય્યણ પણ નથી, મૂર્ખ, શૂરવીર, પંડિત, શઠ કે નિરક્ષર એમાંના કોઈ પણ અને રચતો નથી; પરંતુ જેણે પૂર્વે સારાં કર્મ કર્યાં છે, તેના પુણ્ય પ્રભાવે સારું ફળ મેળવીને તે પુણ્યશાળી જન અને મેળવે છે; તે છતાં લોકોમાં પારકાની સંપત્તિને જોઈને, સહનશીલતા રહેતી નથી; તેથી તે લોકો મારી નિંદા કરે છે. (આ શ્લોકથી લક્ષ્મીએ ઉપરના શ્લોકનો જવાબ આપ્યો છે.) ૩૮

હન્તુર્વંયુજનાન્ધનાયમનપાન્થાન્તુ: પરસ્વીશંતં
રન્તુર્જન્તુવિહિંસકૈ: સહ જનૈ: સન્તુન્વ્યતો વચ્ચનૈ: ।
ઘન્તુસ્તીક્ષ્ણમયુક્તમેવ વચનં પક્તુર્મિતં ચૌદનં
નિત્યં નૃત્યસિ મન્દિરેષુ કમલે કત્યં તૈવતન્મતમ્ ॥

નિંદાપ કટુંખીજનોને જે ધનને કારણે મારી નાખે છે; જે સંકેટો પરત્તીઓ સાથે ઝગમગ કરે છે; પ્રાણીઓની હિંસા કરનાર, ધાતકી જનો સાથે જે રમણ કરે છે; ખીખીઓને છેતરીને, જે સંતોષ સેવે છે; જે તીખા અને અયોગ્ય વચન બોલે છે અને કંબુઆઈને કારણે જે થોડા જ ચોખા રાખે છે; એવા નીચજનોનાં મંદિરોમાં તું દરરોજ નાચ કરે છે, તો હે લક્ષ્મી ! તને આવી બુદ્ધિ ક્યાંથી આવી ? ૩૯

યત્રાભ્યાગતવાનમાનચરણપ્રક્ષાલનં મોજનં
સત્સેવા પિતૃદેવતાર્ચનવિધિ: સત્યં ગવાં પાલનમ્ ।
ધાન્યાનામપિ સંપ્રદો ન કલહશ્ચિત્તાનુરૂપા પ્રિયા
હૃદ્યા પ્રાહ હરિ વસામિ કમલા તમિન્નૃદ્ધે નિશ્ચલા ॥

એક વખતે ખુશ થયેલા લક્ષ્મીએ પોતાના પતિ વિષ્ણુ ભગવાનને કહેવા લાગ્યા કે, 'જેના ઘરમાં આવેલા અતિથિનો દાન, માન, સરખપ્રક્ષાલન, ભોજન વગેરેથી સત્કાર થાય છે, સારા જનોની સેવા થાય છે, પિતૃઓ અને દેવોના પૂજન થાય છે, સન વર્ણુક હોય છે, ગયેલા પાલન થાય છે, ધાન્યનો સંગ્રહ થાય, કોઈ પ્રકારનો શલકકાસ થતો નથી, તેમ જ આ

થિતને અનુકૂળ રહે છે; તેવા ઘરમાં હું નિશ્ચળ (સ્થિર) ખીનીને રહું છું.' ૪૦

યેપામન્યકલત્રદશનકલાવ્યુત્પત્તિશ્ચ દશૌ
મૃદં હૃદય પરાર્થચિન્તનવિધૌ મિશ્ર્યાનમિદં મુરમ્ ।
અપ્રજ્ઞાતપશુન્તુભુક્ષિતશિશુન્ભ્રોદકૈસ્તામ્યત-
સ્તેપાં લક્ષ્મિ ગૃહાન્દશાપિ મયમીતેવેહ નો વીક્ષસે ॥

હે લક્ષ્મી ! ખીખીઓની આંખોને જેવાની દલામાં જે લોકોની બે આંખો વ્યુત્પત્તિ (કુશળતા) વિનાની છે; ખીખીનું ધન લઈ લેવાના વિચારમાં જેનું હૃદય અત્યંત મૃદુ છે એટલે કે ખીખીનું ધન લેવાનો જેમને વિચાર પણ થતો નથી; તેમ જ જેનું મુખ મિથ્યા વાણીને બહુનું નથી અર્થાત્ પરત્તી, પરદા વગેરે અને મિથ્યાવાણીનું જેઓ સેવન કરતા નથી, અને તે જ કારણે જેમને ઘેર ગાય, થોડા વગેરે પશુઓની સંપત્તિ જણાતી નથી, બાળકો બૂખથી પીડાય છે અને જેમનાં ઘર મેઘના ભજ પડવાને કારણે ઘડી રહેલાં છે, તેમનાં ઘર તરફ તું જાણે કે ભય પામી હોય, તે રીતે નજર પણ મારીતી નથી. ૪૧

નો જાનાતિ કુલોનમુત્તમગુણં સત્ત્વાન્વિતં ધાર્મિકં
નાચારપ્રવર્ણં ન કાર્યકુશલ ન પ્રજ્ઞયાલંકૃતમ્ ।

નીચં ક્રૂરમપેતરાદન્નમદયં યસ્માદિયં સેવતે
તદંશાનુગુણં વયોધિસુતવા લક્ષ્મ્યા પ્રમાણીકૃતમ્ ॥૪૨

આ લક્ષ્મી કુશલાન, ઉત્તમ ગુણવાળા, સારિત્વક અને ધાર્મિક જનને ઓળખતી નથી તેમ જ આચાર-પરાયણ, કર્મકુશળ અને બુદ્ધિથી શોભતા પુરુષને સેવતી નથી; તેથી નીચ, ક્રૂર, સત્વરહિત અને નિર્દયજનને સેવે છે; તેની ખરેખર સમુદ્રની પુત્રી લક્ષ્મી પોતાના વંશને શોભે એવા ગુણને અનુસરે છે; અર્થાત્ સમુદ્ર જલરેપે છે અને જળ નીચે ઢોળાવમા બળ છે તેમ લક્ષ્મી નીચ-જડને સેવે કે. ૪૨

પીતોઽગસ્યેન તાતશ્વરણતલહતો વહમોઽગ્ન્યેન રોપા-
દ્વાહાત્યાપિપ્રવર્થ: મ્બવદનવિવરે ધારિતા વૈરિણી મે ।
મેહં મે છેદયન્તિ પ્રતિદિવસમુમાકાન્તપૂજાનિમિત્તં
તસ્માત્પિત્રા સદાહં દ્વિજકુલસદનં નાય નિત્યં ત્યજામિ ॥

લક્ષ્મીએ પોતાના પતિ વિષ્ણુ ભગવાનને જણાવે છે કે, હે નાથ ! અગસ્ત્યે મારા પિતા-સમુદ્રનું પાન કર્યું; ભૂંડ નામના ખીખી એક બ્રાહ્મણે મારા પતિને પગથી લાત મારી; ખીખી કેટલાક બ્રાહ્મણો બાળપણથી જ મારી સાથે વેર રાખનારી સરસ્વતીને મુખમાં રાખે છે તેમ જ ઉમાકાંત મહાદેવનું પૂજન કરવા

માટે મારા ધરત્ર્ય કમળને દરરોજ તોડે છે; આ બધાં કારણોથી ખેદ પામીને હું બ્રાહ્મણના કુલ અને ધરનો સદા ત્યાગ કરું છું. ૪૩

ધનપ્રશંસા

અહો કનકમાહાત્મ્યં વક્તુ કેનાપિ શક્યતે ।
નામસામ્યાદહો ચિત્રં ઘટુરોડપિ મદપ્રદઃ ॥૧॥

અહો! આ કનક(સોના)નું આહાત્મ્ય કાઈનાથી કહી શકાય એમ છે? ધનુરાનું બીજું નામ છે કનક; એ રીતે નામના સરખાપણાથી ધનુરો પશુ મદ ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત્ ધનુરો ખાવાથી મદ (નશો) આવે છે, તો પછી સુવર્ણથી મદ (ધનનો નશો) ઉત્પન્ન થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? ૧

ન વિત્તં દર્શયેત્પ્રાજ્ઞઃ કસ્થચિત્સત્પમપ્યહો ।
મુનેરપિ ચતસ્તસ્ય દર્શનાચલતે મનઃ ॥૨॥

પ્રોતાની પાસે ઘોડું ધન હોય, તે પશુ કાણા માણસે કાઈને બતાવતું નહિ, કારણ કે તે ધનના દર્શન કરવાથી મુનિનું ચિત્ત પશુ ચળી જાય છે ૨ ધનમર્જય કાકુત્સ્થ ધનમૂલમિદં જગત્ ।

અન્તરં નૈવ પદયામિ નિર્ધનસ્ય મૃતસ્ય ચ ॥૩॥

હે કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર! આ જગતનું મળ ધન છે, માટે ધન પેદા કરો. નિર્ધન અને મરેલા માણસ એ બંનેમા કાઈ જગતનું અંતર હું જોતો નથી. ૩

બ્રહ્મણોડપિ નરઃ પૂજ્યો યસ્યાન્નિતિ વિપુલં ધનમ્ ।

રાશિનાં તુલ્યથંશોડપિ નિર્ધનઃ પરિભ્રુયતે ॥૪॥

બલેને બ્રહ્મદત્ત્યા કરનાર હોય, પરંતુ જેની પાસે વિપુલ ધન છે. તે માણસ પૂજ્ય બને છે; અને ચંદ્રના જેવા સ્વચ્છ નિર્મળ વંશમાં પેદા થયો હોય પરંતુ નિર્ધન હોય, તેનો તિરસ્કાર થાય છે. ૪

ક્ષુત આગત્ય ઘટતે વિષ્ટય ક તુ યાતિ ચ ।

ન લક્ષ્યતે ગતિશ્ચિત્રા ધનસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥૫॥

ધન (મેષ) અને ધન એ બંનેની ગતિ-વિચિત્ર છે; તે બંને ક્યાંથી આવીને વાસ કરશે અને વાસ છોડીને ક્યાં ચાલ્યા જશે; તેની કાઈને ખબર પડતી નથી. ૫ સ્ત્રીરૂપં મોહકં પુસો યૂન એવ મન્વેક્ષણમ્ ।
કનકં સ્ત્રીચાલયુદ્ધપટ્ટાનામપિ સર્વદા ॥૬॥

સ્ત્રીનું સ્વરૂપ મોહક છે; પરંતુ તે તો યુવાન પુરુષ માટે અને તે પશુ ધરીલાર માટે, બ્યારે સોનું તો સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ અને નરપુંસક બધાને સદા મોહ પમાડે છે. ન નસ્ય નરો દાસો દાસધ્યાર્થસ્ય ભૂષતે ।

ગૌરવં લાપ્તવં ઘાપિ ધનાધનનિવચનમ્ ॥૭॥

હે રાજન! માણસ માણસનો દાસ નથી; પરંતુ દરેક માણસ ધનનો દાસ છે. માણસને મોટાઈ મળે છે, તે ધનને કારણે અને હલકાઈ મળે છે, તે નિર્ધનતાને કારણે. ૭

યસ્યાસ્તિ વિત્તં સ નરઃ કુલીનઃ

સ પण्डितः स धृतवान्गुणैः ।

મ એવ વક્તા સ ચ દર્શનીયઃ

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥८॥

જેની પાસે ધન છે, તે માણસ કુલીન છે; તે જ પંડિત, બહુશ્રુત અને શુદ્ધોને બળુનાર છે; તે જ વક્તા અને દર્શનને યોગ્ય છે; એ રીતે બધા શુભો પૈસાનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. ૮

त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं

पुत्राश्च धाराश्च सुहृज्जनाश्च ।

समर्थयन्तं पुनराश्रयन्ति

ह्यर्थो हि लोके पुरुषस्य वन्धुः ॥९॥

મિત્રો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ અને કુટુંબીજનો ધનથી રહિત માણસનો ત્યાગ કરે છે અને જ્યારે તે નિર્ધન પાસે ધન પાછું આવે છે, ત્યારે તે બધા લોકો તેનો ફરીથી આશ્રય લે છે. ખરેખર! આ લોકમાં ધન એ જ માણસનો બંધુજન છે. ૯

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते

पिपासितैः काण्ड्यरसो न पीयते ।

न च्छन्दसा केनचिदुद्धृतं कुलं

हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः ॥१०॥

બુખ્યા થયેલાઓથી વ્યાકરણ ખાઈ શકાતું નથી, તરસ્યા થયેલાઓથી કાન્ડ્યોનો રસ પીને તૃપ્તિ શાસ્તિ કરી શકાતી નથી, કેવળ વેદો અથવા શાસ્ત્રોના માનથી કેઈ કુળનો ઉદ્ધાર કરી શક્યો નથી; માટે હે ભાઈ! તું સોનું જ મેળવ; કારણ કે તે વિના બધા જ શુભો નિષ્ફળ છે. ૧૦

धनैर्निकुलीनाः कुलीना भवन्ति

धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परो धान्धवो नास्ति लोके

धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥११॥

ધન મેળવીને બુકુલીનો લોકો પશુ કુલીન બને છે; ધન વડે માનવો આપતિઓને તરી મળે છે; તેમ જ આ લોકમાં ધનથી અધિક બીજો કાઈ બાંધક નથી; માટે ધન દમાઓ, ધન દમાઓ! ૧૧

દુન્દુભિત્તુ સુતરામચેતનસ્તનુસુદાપિ ધનં ધનં ધનમ્ ।

ઇત્યમેવ નિનદઃ પ્રવર્તતે કિં પુનર્યદિ જનઃ સચેતનઃ ॥

નગાર' તો પૂરેપૂરે જડ છે, છતાં તેના મુખથી
પણ 'ધન' ધન' ધન' એવા અવાજ નીકળે છે, ત્યારે
માણસ તો સચેત છે, 'ધન ધન' કહે, તેમાં નવાઈ શી ?

ત્યક્ત્વા યુવા સ્વયુવર્તિ મુવિલાસયોગ્યાં

દૂરં વિવેશવસતો નિવસન્ધનાર્થા ।

રાગ્યાગમે સ્મરતિ તાં ન સમેતિ વસ્માન્

કાન્તાશ્રમાદપિ ધરઃ કનકશ્રમોડ્યમ્ ॥૧૩॥

સારા વિલાસ કરાવનારી યુવતી સ્ત્રીને છોડીને પણ
મુખાન માણસ પૈસા કમાયા દૂર દેશમાં જઈને વસે
છે. રાત પડતાં તે પોતાની સ્ત્રીને યાદ કરે છે, પણ
તેની પાસે આવતો નથી; માટે કાંતાના ભ્રમ (ભોગ-
વિલાસ) કરતાં ધનનો ભ્રમ વધારે અભીષ્ટ મનાયો છે.

જાતિયર્થુ રસાતલં ગુણગણસ્તસ્યાપ્યધો મજ્જતાં

શીલં શૈલતટારપતત્ત્વભિજનઃ સંદહ્યતાં યદ્ધિના ।

શૌર્યં વૈરિણિ વજ્રમાશુ નિપત્તત્ત્વર્થોડ્યતુ નઃ કેવલં

યૈનેકેન વિના ગુણાસ્તુગ્ણવપ્રાયાઃ સમસ્તા ઇમે ॥૧૪॥

ગતિની ઉચ્ચતા રસાતળમાં આવી જાયો. ગુણના
સમૂહો તેથી ય નીચે ડૂબી જાયો, શીલ-સદાચાર પર્વત
પરથી ગમડી પડે, કુલીન જન અગ્રિથી બળી મરે;
તેમ જ શરવિરતાશ્પ શત્રુ પર તરત જ વજ્ર તૂટી પડે.
અમને એકલો પૈસો જ મળે; કારણ કે પૈસા વિના
આ બધા ગુણો તણખલાંને તોલે છે. ૧૪

માતા નિન્દતિ નામિનન્દતિ પિતા ધ્રાતા ન સંભાષતે

મૃત્યઃ કુપ્યતિ નાનુગચ્છતિ સુતઃ કાન્તા ચ નાલિહ્નતે ।

અર્થપ્રાર્થનશક્ત્યા ન કુરુતે સંભાષણં વૈ મુદ્ધઃ

ત્તસ્માદ્દ્રવ્યમુપાર્જયસ્ય સુમતે દ્રવ્યેણ સર્વં વશાઃ ॥૧૫

માતા' નિંદા કરે છે, પિતા વખાણું કરના નથી,
આઈ બોલતો નથી, નોકર શરસે થાય છે; પુત્ર આપણ
પ્રમાણે અનુસરતો નથી, આ આલિંગન આપતો નથી,
'મારી પાસે ધન નો માત્રો નહિ ને' એમ મનમાં
વિચારી મિત્ર તેને બોલાવતો નથી; માટે હું બુદ્ધિશાળી
પુરુષ । તું દ્રવ્ય મેળવ; કારણ કે બધા ધનને વશ છે.

ધનનિંદા

અર્થાર્થી જીવલોકોડ્યં શ્મશાનમપિ સેવતે ।

જનિતારમપિ ત્યક્ત્વા નિઃસ્વં ગચ્છતિ દૂરતઃ ॥૧૬॥

આ આખો જીવલોક દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળો છે. દ્રવ્ય
માટે તે શ્મશાનને પણ સેવે છે. ધન વિનાનાં પોતાના

જન્મદાતા માતાપિતાને પણ છોડીને તે ધન માટે દૂર
આશ્રયે જાય છે. ૧

લક્ષ્મીવન્તો ન જાનન્તિ પ્રાયેણ પરવેદનામ્ ।

શેષે ધરામરુદ્ધાન્તે શ્વેતે નારાયણઃ સુલભ્ ॥ ૨ ॥

લક્ષ્મીવાળાઓ મોટે ભાગે ખીમની વેદનાને જાણતા
નથી. પૃથ્વીના ભારથી પીડાઈ રહેલા શેષનાગ ઉપર
(લક્ષ્મીવાળા) નારાયણ મુખેથી સ્પર્શ રહે છે. ૨

વરં હાલાહલં પીતં સયઃપ્રાણહરં વિપમ્ ।

ન દ્રષ્ટ્યં ધનાદ્યસ્ય ભૂમહ્નકુટિલં મુસમ્ ॥ ૩ ॥

હલાહલ જેર પીતું પડે તે સારું, કારણ કે જેર
તો તરત જ પ્રાણ હરી લે છે; પરંતુ ધનિકનું મુખ
જેવું ન પડે, તો સારું, કે જે મુખ કોપની બૂકટિ
ચઢતાં વાંકું થયેલું છે. ૩

મક્ત્વેપો જઙ્ઘીતઃ સુરુચિર્ગુરુલક્ષ્મ્ને ।

મુલે કટુકતા નૂનં ધનિનાં જ્વરિણામિવ ॥ ૪ ॥

જરનાળા અને ધનવાન માણસની દશા સરખી
છે. તાવવા ને રાંધેલાં અન્ન (મક્ત) ભાવતાં નથી, તો
ધનિકને ભક્ત પર દ્રેષ હોય છે; તાવવાળાને જલ પીવા-
નું મન થાય છે, તો ધનિકને જડ માણસો પર પ્રીતિ
હોય છે; તાવવાળાને મોટાં લંધન કરવાની રુચિ થાય
છે, તો ધનિકને શુભજનોની આશાનું ઉલ્લંઘન કરવાની
રુચિ થાય છે, તેમ જ તાવવાળાને મુખમાં કડવાશ રચા
કરે છે, તો ધનિકના મુખમાં કડવાં વચન હોય છે;
અર્થાત્ જર જેટલે કે તાવના રોગી અને ધનવાન
પુરુષની સ્થિતિ સરખી હોય છે । ૪

આલિહ્નિતાઃ પરૈર્યન્તિ પ્રસલન્તિ સમે પથિ ।

અવ્યકાનિ ચ માપન્તે ધનિનો મદ્યવા ઇવ ॥ ૫ ॥

દાર પીધેલ માણસો અને ધનિકોની દશા સરખી
હોય છે. દાર પીધેલ માણસની જેમ ધનિકો ખીમના
દારવાયેલા દોરાય છે. સારા સીધા માગે પર દારડિયો
લઈડિયાં ખાય તેમ ધનિક નીતિના સરળ માગે વારવાર
બૂલો કરે છે. તેમ જ દારડિયાની જેમ ધનિક એવાં
વચન બોલે છે કે, જે ખીમને સમજાવતાં હોતા નથી.

આજન્માનુગતેડ્યસ્મિન્નાલે વિમુલમમ્બુજમ્ ।

પ્રાયેણ ગુણપૂર્ણે રીતિલક્ષ્મીવતામિયમ્ ॥ ૬ ॥

કમળદંડની નળી જન્મથી જ કમળ સાથે રહે છે;
તોપણ કમળ ને નળી તરફ મુખ નહિ રાખતાં વિમુખ
હોય છે; તેમ ગુણવાનો તરફ લક્ષ્મીવાનોની રીત
વિમુખ હોય છે. ૬

ધનં તાવદમુલમં લઘ્યં કૃચ્છ્રેણ રદ્યતે ।

લઘ્વનાશો યથા મૃત્યુસ્તસ્માદૈત્તજ્ઞ ચિન્તયેત્ ॥૭॥

સોથી પહેલાં તો ધન મળવું તે સુલભ નથી (દુર્લભ છે); તેમ છતાં જો મળે તો ધણી મહેનતે તેવું રક્ષણ થાય છે અને જો મળેલા ધનનો નાશ થાય તો મરવા જેટલું દુઃખ થાય છે; માટે ધનની ચિંતા કરવી નહિ. ૪

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिपु।

મોહયન્તિ ચ સંપત્તૌ કથમર્થાઃ સુખાવહાઃ ॥૮॥

ધન તેને મેળવવામાં દુઃખ આપે છે, અનેક વિપત્તિઓમાં તપાવે છે. વળી પ્રાપ્ત થયા પછી તે મોહ પમાડે છે. આથી ધનને સુખ આપનાર શી રીતે કહી શકાય? ૮

यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः स्वापदैर्भुवि।

મહ્યતે સલિલે નક્ષત્રેષાં સર્વેષાં ચિત્તવાન્ ॥૯॥

માંસ આકાશમાં હોય, તો તેને પક્ષીઓ ખાય છે, જમીન પર હોય, તો હિંસક પ્રાણીઓ ખાય છે અને જલમાં હોય તો મગર ખાય છે; એ રીતે પૈસાદારને પણ કેકાણે વિપત્તિ હોય છે. ૯

राजतः सलिलादमेष्ठोरतः स्वजनादपि।

મયમથૈવતાં નિત્યં મૃત્યોઃ પ્રાણમૃતામિવ ॥૧૦॥

જેમ પ્રાણધારી જીવને મૃત્યુનો ભય હમેશાં હોય છે, તે રીતે પૈસાદાર માણસને રાજા, જલ, અગ્નિ, ચંદ્ર અને કુટુંબીજનો વગેરેથી હમેશાં ભય રહે છે. ૧૦

धनाशया खलीकारः कस्य नाम न जायते।

दूरादामिषलोभेन धन्यते खेचरः खगः ॥ ११ ॥

ધન મળે, એ આશાથી કયો માણસ ખલપણ કરેતો નથી? ખરેખર આકાશમાં વિચરનાર પક્ષી ધણે દૂર હોય, તો પણ તેના મનમાં એજથી તેનો વધ થાય છે. ૧૧

यधिरयति कर्णविवरं धाचं मूकयति नयनमन्धयति।

વિકૃતયતિ ગાત્રવર્ષિ સંપદ્રોમોઽયમદુમુતો રાજન્ ॥

હે રાજા! આ સંપત્તિરૂપી રોગ કાનના છિદ્રને ખેંચે છે, વાણીને મૂંગી બનાવે છે, આંખને આધળા કરે છે, તેમ જ શરીરરૂપી લાકડીને વિકારી કરી નાખે છે; અર્થાત્ ધનિક ડોઈનું સાહાયતો નથી, ડોઈની સાથે જોડતો નથી, ડોઈને બેસે તો નથી તેમ જ અચ્છડ ચાલતો હોય છે.

लक्ष्म्या परिपूर्णोऽहं न मयं मेऽस्तीति मोहन्निद्राय।

परिपूर्णैवैवेन्दોर्भवति मयं सिंहिकासूनोः ॥ १३ ॥

‘હું’ લક્ષ્મીથી પરિપૂર્ણ છું; જેટલે મારે ડોઈનો ભય નથી; એ પ્રકારની માન્યતા છે; તે તો મોહનિદ્રા છે; સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ બંદને પણ રાહતો ભય રહ્યા કરે છે. ૧૩

अर्जुनीयति यदर्जने जनो वर्जनीयजनतर्जना-
दिभिः। मन्त्रु नयति चिराय संचिता वञ्चिता
जगति के न संपदा ॥ १४ ॥

ધનિઃ જનોના તિરસ્કાર વગેરે ત્યજવા લાયક સ્થિતિ સહન કરીને પણ માણસ ધન પેદા કરવા માટે સહસ્રાર્જુન જેટલા પ્રયત્ન કરે છે અને તે રીતે લાંબા કાળ સુધી જોડી કરેલો લક્ષ્મી ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે. તેની લક્ષ્મીથી આ જગતમાં કોણે છેતરાયુ નથી? ૧૪

वरमसिधारा तरुलवासो वरमिह भिक्षावत्सु-
वासः। वरमपि धोरं नरके पतनं न च धनगर्वित-
वाचवशरणम् ॥ १५ ॥

તરવારની ધાર સારી, અડ નીચે વાસ કરવો સારો, ભીખ માગવી સારી, ઉપવાસ કરવા સારા, ઘોર નરકમાં પડવું સારું; પરંતુ પૈસાથી ગર્વ પામેલ બાધવને શરણે જવું સારું નહિ. ૧૫

तानीन्द्रियाण्यविकलानि मनस्तदेव

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव।

अथाप्येषा विरहितः पुरुषः स एव

ह्यन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ १६ ॥

તે જ ધરિયો છે, જેને ડોઈ ખોડખાંપણ નથી; મન પણ તે જ છે, તે બુદ્ધિ છે, જે જુદી થઈ નથી અને વચન પણ તે જ છે; છતાં પણ પૈસાની ગરમી વિનાનો અનેકો મનુષ્ય બધી રીતે સારો હોવા છતાં ક્ષણવારમાં જુદો જ થઈ જાય છે, તે ખરેખર વિચિત્ર છે ૧૬

आपद्रुतं हससि किं द्रविणान्धमूढ

लक्ष्मी. स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम्।

एतान्प्रपश्यसि घटाञ्जलयन्त्रचक्रे

रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ १७ ॥

હે ધનથી અંધ બનેલ મૂઢ જન! આપતિમાં આવી પડેલા પુરુષને તું શા માટે દસે છે? લક્ષ્મી સ્થિર નથી, તેથી ડોઈની લક્ષ્મી ચાલી જાય, તેમાં વિરમણ જેવું નથી આ જલધન (રેત)માં રહેલા ધણ-ઓને તુ જુએ છે કે, જે ધન ભરેલ છે, તે ખાલી થાય છે અને ખાલી ધણ ભરાય છે. લક્ષ્મી પણ વારાફરતી આવે છે અને જાય છે. ૧૭

धनमपि परदत्तं दुःखमौचित्यभाजं

भवति हृदि तदेवानन्दकारीतरेपाम्।

મલયજરસચિન્દુર્ધથેતે ન પ્રસન્ન

નયતિ ચ રસવાદાદેવમત્યન્તમગ્ર ॥ ૧૮ ॥

ચોગ્ય એવા મુજબ પુરુષોને ખીજ લોકોએ ધન આપ્યાં હોય, તો તેમને હૃદયમાં દુઃખ થાય છે; પરંતુ ખીજ માણસોએ આપેલ ધનથી દુઃખનોને તો આનંદ જ થાય છે. મલયાચળ પર ઊગેલા ચંદનના રસનું ગિંદુ વધે છે. પશુ તેથી ચંદન પ્રસન્ન થતું નથી; પરંતુ જ્યારે તેમાંથી રસનો પ્રવાહ વહે છે, ત્યારે તે અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. ૧૮

લભેત્તવ્યુતં ધનં તદધનં ધનં યથાપિ
લભેત નિયુતં ધનં નિધનમેવ સજ્જાયતે ।

તથા ધનપરાર્થકં તદપિ ભાવહીનાત્મકં
યદક્ષરપદ્મયાન્તરગતં ધનં તદ્ધનમ્ ॥૧૯॥

જે અનુત=દશ હજાર જેટલું ધન મળે, તોપણ તે અનુત=અકારવાળું બની જતાં અધન (ગરીબાઈ) ગણાય છે; જે નિયુત=લાખની સંખ્યા જેટલું ધન મળે, તો તે પશુ નિનુત=નિ સાથે જોડાતાં નિધન (મરણ) ગણાય છે; તેમ જ જે પરાર્થ સંખ્યા જેટલું ધન મળે, તો તે પશુ ધન શબ્દનો પરાર્થક અર્થાત્ ખીજ ન અક્ષરવાળું બને એથી નધન કહેવાય. ન-અભાવનો વાયક બને છે; તે રીતે ધન અનુત, નિયુત કે પરાર્થ જેટલું બને, તોપણ તે નકાશું છે; પરંતુ અક્ષરસ્વરૂપ પરમાત્માનાં જે ચરણકમળમાં જે ચોક્ષસ્પી ધન રહેલું છે, તે જ ખરું ધન છે અર્થાત્ જે અક્ષર પ અને દને સો, તો દ પછીના જે અક્ષર પ અને ન બને છે અને તે પછી પ આવે છે; માટે તે જે અક્ષરવાચક ધન જ ખરું ધન છે. ૧૯

વાયાદાઃ સ્પૃહ્યન્તિ સસ્કરગણા મુષ્ણન્તિ ભૂમિભુજો
વૃરેણ ચ્છલમાકલપ્ય હુતમુગ્ધસ્મીકરોતિ ક્ષણાત્ ।
અમ્મઃ પ્લાવયતે ક્ષિતૌ વિનિહિતં યક્ષા હરન્તિ ધ્રુવં
હુર્વૃત્તાસ્તનયા નયન્તિ નિધનં ધિગ્ધિગ્ધનં તદ્વદ્ ॥૨૦॥
વારસદાર કુટુંબીજનો લાલચ રાખે છે, ચોરલોક ચોરી ભય છે, રાગીઓ દુરથી કપટ કરીને લઈ ભય છે, અગ્નિ તત્કાળ ભસ્મીભૂત કરે છે, પૃથ્વીમાં છાટયું હોય તો જલ તાણી ભય છે અથવા યક્ષ-રૂઢિર્વ હરી ભય છે તેમ જ હુલ આચરણવાળા પુત્રો ધનનો નાશ કરે છે; એ રીતે ખરેખર ધન ધણું હોયું, તેને પણ ધિક્કાર છે. ૨૦

ધનિકે પ્રશંસા

ધનવાન્વલલાંલોકે સર્વઃ સર્વત્ર સર્વદા ।

પ્રમુલ્લં ધનમૂલં હિ રાક્ષામપ્યુપજાયતે ॥૨૧॥

બધી રીતે અને બધે હેઠાણે આ લોકમાં જે કાઈ પગલાન ગણાતો હોય, તો તે એક ધનવાન છે. રાક્ષ-

ઓની પ્રભુતા-સત્તા પણ ધનમૂલક હોય છે. ૧

વયોવૃદ્ધાસ્તપોટૃદ્ધા ચે ચ વૃદ્ધા વહુશ્રુતાઃ ।

સર્વે તે ધનવૃદ્ધાનાં દ્વારિ તિષ્ઠન્તિ કિકિરાઃ ॥૨૨॥

વયમાં વૃદ્ધ, તપથી વૃદ્ધ તેમ જ બહુશ્રુત અતુલની તરીકે વૃદ્ધ; તેવા અનેક પ્રકારના વૃદ્ધ ગણાતા જનો ધનથી વૃદ્ધ લોકોને બારણે દાસ બનીને ઊભા રહે છે. ૨

ન સા વિદ્યા ન તચ્છોલં ન દાનં ન ચ સા કલા ।

અર્ચાર્થિભિર્ન તચ્છોર્યં ધનિનાં યત્ર કીર્યતે ॥૨૩॥

પૈસાની યાચના કરનાર ગરજ માણસોએ એવો એક પણ શુભ ગાવામાં બાકી રાખ્યો નથી, જે ધનિક પાસે ન હોય અર્થાત્ એવી કાઈ વિદ્યા નથી, જે ધનિકે મેળવી ન હોય તેમ જ એવાં કાઈ શીલ, જ્ઞાન, કળા કે શોર્ય નથી, જે ધનિક પાસે ન હોય. ૩

પતન્તિ સ્વદ્ગથારાસુ વિશન્તિ મકરાલયમ્ ।

કિં ન કુર્વન્તિ સુમગે કષ્ટમર્થાર્થિનો નરાઃ ॥૨૪॥

હે ભાગ્યશાળી લક્ષ્મી ! માણસો પૈસા કમાવા માટે તલવારની ધારા પર પડે છે તેમ જ મગરમઝથી ભરેલા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. ખરેખર પૈસાની ગરજે માણસો શું શું કષ્ટ ઉઠાવતા નથી ? ૪

પહિ ગચ્છ પવોત્તિષ્ઠ વદ મૌનં સમાચાર ।

પ્રથમાશામહમસૈઃ ક્રીઢન્તિ ધનિનોડર્થિભિઃ ॥૨૫॥

આશાર્થી મગરથી પકડાયેલ ગરજ માણસોને ધનિક માણસો રમકડાની જેમ રમાડ્યા કરે છે અને હુકમો કરે છે કે, ‘આવ, બા, પડ, ઊભો થા, બોલ,’ તેમ જ ‘ચૂપ રહે.’ ૫

યસ્યાર્થાત્સ્ય મિત્રાણિ યસ્યાર્થાત્સ્ય વાન્ધવાઃ ।

યસ્યાર્થાઃ સ પુર્માલોકે યસ્યાર્થાઃ સ ચ પળિહતઃ ॥૨૬॥

જેની પાસે ધન છે, તેને જ મિત્રો હોય છે; જેની પાસે પૈસો છે, તેને જ સગાવડલાં હોય છે; જેની પાસે ધન છે, તે જ લોકમાં ‘પુરુષ’ કહેવાય છે તેમ જ જેની પાસે પૈસો છે, તે જ પાંડિત છે. ૬

કો નામ નાનુશ્ચિંતિ સુમહાનપિ ધનવતઃ કુરુતે ।

વિત્તેશમવનમિત્તિઃ સમીપમુપસેવતે શંસુઃ ॥૨૭॥

એવો કયો માણસ છે, જે મોટો હોવા છતાં પણ ધનવાનોને અનુસરતો નથી ? ભગવાન શંકર પણ કુબેરના ભવનની ભીંતરૂપે રહેલ કૈલાસને સેવે છે. ૭

હેતુપ્રમાણયુક્તં વાક્યં ન શ્રુત્યે દરિદ્રસ્ય ।

અપ્યતિપરુપમસત્યં પૂર્યં વાસ્ત્યં સમૃદ્ધસ્ય ॥૨૮॥

દરિદ્રેતુ' વચન કાઈ સામળતુ નથી, ભલેને તે હેતુ અને પ્રમાણ સહિત હોય ! પરંતુ સમૃદ્ધ માણસનું વાક્ય આદર પામે છે. પછી ભલે તે અત્યંત કઠોર અને અસત્ય હોય ! ૮

ધૈમ્યભાજાં દૂષણમપિ ભૂષણપક્ષ एव નિશ્ચિન્નમ્ ।

ગુણમાત્મનામધર્મં ચ ઘૃણન્તિ કાળાદાઃ ॥ ૯ ॥

જેની પાસે વૈભવ છે, તેનું દૂષણ પણ ભૂષણ તરીકે ગણાય છે; કષ્ટાદ પક્ષના નૈયાયિકા અવર્થ અને લેષ જેવા હોયોને પણ આત્માના ગુણ તરીકે માને છે. ૯

વાળી દરિદ્રસ્ય શુભાં હિતાપિ હર્ષ્યેન શબ્દેન ચ સંપ્રયુક્તા ।
ન શોભતે વિત્તવતઃ સમીપે ભેરીનિનાદોપહતેષ વીણા ॥

ભેરીના મોટા અવાજ પાસે જેમ વીણા શોભતી નથી, તેમ દરિદ્રની વાણી ધનિક પાસે શોભતી નથી. ભલેને તે ગરીબની વાણી શુભ હિતકારી તેમજ અર્થ અને શબ્દથી જોવાયેલી હોય ! ૧૦

યાદશિતાદશિ વિત્તસનાયે પક્ષ પિશાચશતાનિ વસન્તિ યાનિ પુનર્નિવસન્તિ મહીશે સાનિ ન કેન ચિદાકલિતાનિ ॥

જેવા તેવા ધનવાન માણસની સાથે પણ પાંચસો પિશાચો રહેતા હોય છે; તે પછી પૃથ્વીના માસિક રાત્ર પાસે કેટલા પિશાચો રહેતા હોય, તે તો કાંઈથી ગણી પણ શકાય એમ નથી. ૧૧

ન વિધયા નૈવ કુલેન ગૌરવં જનાનુરાગો ધનિકેષુ સર્વદા ।
કપાલિના મૌલિયુતાપિ જાહ્નવી પ્રયાતિ રક્તારમેવ સત્ત્વરમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિદ્યા કે કુળને લીધે માણસ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરતો નથી, સાધારણ માણસને તો સદા ધનવાન પરજ અનુરાગ હોય છે, ગૌરવ ઉત્પન્ન થતુ નથી; ભગવાન શંકરે ગંગા નદીને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી તેપણ તે વેગથી રતોના ભંડાર સમુદ્ર તરફ જ ચાલી જાય છે. ૧૨

ગદ્ગાં ચ ધારયતિ મૂર્ધ્નિ સદા કપાલી -
સા તસ્યા ચુમ્બતિ મુલં ન કદાચિદેવ ।

રત્નાકરં પ્રતિ ચુષ્મ્ય સહસ્રવસ્ત્રે
ગદ્ગાદયો યુવતયઃ સધનાનુકુલાઃ ॥ ૧૩ ॥

કપાલધારી મહાદેવ ગંગાને પોતાના મસ્તક પર હમેશાં ધારણ કરે છે; તેપણ તે ગંગા મહાદેવના ચુખને ચુખન આપતી નથી; પરંતુ ગંગા પોતાનાં હૃન્નર યુગ્મથી રત્નાકરને ચુખન આપે છે, ખરેખર ગંગા વજોરની જેમ યુવતીઓ હમેશાં ધનવાનને અનુકુળ રહે છે. ૧૩

ધિગાસ્ત્વેતાં વિશાં ધિગપિ કવિતાં ધિક્સુજનતાં
- વયોરૂપં ધિધિગ્ધિગપિ ચ યશો નિર્ધનવતઃ ।

અસો જીયાદેકઃ સકલગુણહીનોઽપિ ધનવાન્
ચદિર્ઘસ્ય દ્વારે વળલવનિભાઃ સન્તિ ગુણિનઃ ॥ ૧૪ ॥

નિર્ધન પુરુષની વધાને ધિક્કાર છે, તેની કવિતાને ધિક્કાર છે, તેની સુજનનાને ધિક્કાર છે, તેનાં વધ અને યશને પણ ધિક્કાર છે; ખરેખર ધનિક માણસ બધા ગુણોથી રહિત હોય, તેપણ તે એકલો જીવન જીવી રહ્યો છે; જેના ઘરને બારણે બધા ગુણવાન પુરુષો તણખલાની તોલે તુરંત બનીને જીભા રહે છે. ૧૪

પરિક્ષિણઃ કશ્ચિત્સ્રુહ્યતિ યજ્ઞાનાં પ્રસ્તુતયે
સ પચ્ચાત્સંપૂર્ણં ગણયતિ ધરિત્રીં વળસમામ્ ।

અતઃશ્ચાનૈકાન્યાદ્ ગુરુલયુતયાર્થેષુ ધનિના-
મવસ્થા વસ્તૂનિ પ્રથયતિ ચ સંકોચયતિ ચ ॥ ૧૫ ॥

પૈસા વિનાનો માણસ પહેલા તો ખોખો જવ-ધાન્ય માટે લાલચ રાખે છે અને પછી જ્યારે તે પૈસાથી ભરપૂર અને ત્યારે તેજ માણસ આખી પૃથ્વીને તણખલાની તોલે મળે છે. એ માટે પદાર્થોની લઘુતા (હલકાઈ) કે ગુરુતા(મોટાઈ)નો કાંઈ એક નિશ્ચિત નિર્ણય નથી; (ધનિકના અને નિર્ધનતાથી) અવસ્થાજ પદાર્થને નાનો તેમજ મોટો બતાવે છે. ૧૫

દરિદ્રની નિન્દા

વત્યાય દ્વદિ લીયન્તે દરિદ્રાણાં મનોરથાઃ ।

બાલવૈધવ્યદધ્યાનાં કુલક્ષીણાં કુચાવિવ ॥ ૧ ॥

બાળપણમાં જ વિધવાપણથી બચેલી કુલીન ઓછોના સ્ત્રીઓ જેમ દરિદ્ર જનોના મનોરથો હલકા-
માં પ્રકટ થઈને જ પાછા લીન થઈ જાય છે. ૧

દે દારિદ્ર્ય નમસ્તુભ્યં સિદ્ધોઽહં ત્વત્પ્રસાદતઃ ।
પરિચમ્યહં જગત્સર્વં ન માં પરિચતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

હે દરિદ્રતારૂપ દેવ ! તમને નમસ્કાર છે; તમારી કૃપાથી હું મોટો સિદ્ધ પુરુષ બની ગયો છું; કારણ કે હું આખા જગતને ભેઈ શકું છું; પણ મને કાંઈ ભેઈ શકું નથી. ૨

ઇહ લોકેઽપિ ધનિનાં પરોઽપિ સ્વજનાયતે ।

સ્વજનોઽપિ દરિદ્રાણાં તત્ક્ષણાદુર્જનાયતે ॥ ૩ ॥

આ લોકમાં એનું જેવા મળે છે કે ધનિક જનોને પારકા પણ કુટુંબી જન જેવો બની જાય છે અને દરિદ્ર-
જનોને પોતાનો પણ ધરીકમાં સરુ બની જાય છે. ૩

પરીદ્ય સત્કુલં વિચા ઝીલં શૌર્યં મુરુપતામ્ ।

વિધિર્દાતિ નિપુણઃ કન્યામિવ દરિદ્રતામ્ ॥ ૪ ॥

જેમ કન્યા આપવામાં સારું કુળ, પિલા, શીલા, શોભ, સ્વરૂપ વગેરે જોવાય છે તેમ પોતાની દરિદ્રતાશ્રી કન્યાને આપવામાં વિદાતા કુશળ છે. એટલે તે સારાં કુળ વગેરેવાળા શુણ્યવાનને દરિદ્રતા આપે છે. ૪

યેનૈવામ્બરચ્છેદન સંવીતો નિશિ ચન્દ્રમાઃ ।

તેનૈવ ચ દિવા માનુરહો દૌર્ગત્યમેતયોઃ ॥૫॥

જે એક અંબર (આકાશ, રેશમી વસ્ત્ર) ના કટકાથી રાતે ચંદ્રમા ઠંકાય છે, તેજ અંબરના કટકાથી દિવસે સૂર્ય ઠંકાય છે. અહોહો! તે બંનેની કેવી દુર્દશા છે?

ચાળ્હાલચ્છ દરિદ્રચ્છ દ્વાવેતૌ સદશાવિહ ।

ચાળ્હાલોડપિ દરિદ્રોડપિ સર્વકર્મસુ નિન્દિતઃ ॥૬॥

આ લોકમાં ચાંડાલ અને દરિદ્ર બંને સરખા છે; કારણ કે ચાંડાલની જેમ દરિદ્ર પણ દરેક કામમાં નિંદાય છે. ૬

અર્થેન તુ વિહીનસ્ય પુરુષસ્યાત્પમેધસઃ ।

ક્રિયાઃ સર્વા વિનશ્યન્તિ પ્રીત્યેક્ષ્તરિતો યથા ॥૭॥

જેમ ઉનાળામાં નાની નહીંઓ સુકાઈ જાય છે, તેમ પૈસા વિનાના અને ટૂંકી છુદ્ધિના માણસની બધી ક્રિયાઓ નાશ પામે છે. ૭

દ્વાવિમાવમ્મસિ ક્ષેપ્તૌ ગાઠં વદ્ધવા ગલે શિલામ્ ।

ધનિનં ચાપ્રદાતારં દરિદ્રં ચાતપસ્વિનમ્ ॥૮॥

જે ધનિક હોય છતાં ઘાતા ન હોય તેમ જ જે ગરીબ હોય છતાં (ઉનનતિ માટે) કંઈ સઠન કરનાર ન હોય; તે બંનેને ગમે સખત પથરો બાંધીને પાણીમાં નાખી દેવા જોઈએ. ૮

અત્યન્તવિમુલે દૈવે વ્યર્થે યત્ને ચ પૌરુષે ।

મનરિક્તો દરિદ્રસ્ય ઘનાદન્યત્કુતઃ સુખમ્ ॥૯॥

જ્યારે દેવ અત્યંત વિપરીત હોય અને યત્ન તેમ જ પુરુષાર્થ બંને નકામી થતાં હોય, ત્યારે મનસ્વી દરિદ્ર જનને વન છોડીને બીજે સુખ કંચાંચી ગમે? ૯

દૂયે કાન્તાકરં વીદ્ય મણિકં કળવર્જિતમ્ ।

અતઃ પરં પરં દૂયે મણિકં કળવર્જિતમ્ ॥૧૦॥

મણિઓથી મહેલ કંકણ વિનાના સ્ત્રીના હાથ જોઈને હું ખેદ પામું છું; પરંતુ વધારે ખેદ તો મને એથી થાય છે કે મારા ધરની કોઠી (મણિક) કણ વિનાની છે. ૧૦

રાત્રી જાનુર્દિવા માનુઃ કુશાનુઃ સંચયોદ્દયોઃ ।

પશ્ય શીતં મયા નીતં જાનુમાનુકુશાનુમિઃ ॥૧૧॥

(વગર વસે પણ દરિદ્રજન ઠંડી દૂર કરે છે; જેમ કે) રાતે ટૂંટિયું વાળીને સૂઈ જાય છે, દિવસે સૂઈને તાપ

સેવે છે અને બંને સંધ્યાકાળને ટાણે અગ્નિને સેવે છે; એ રીતે દરિદ્ર જન જણાવે છે કે, 'મેં ઘૂંટણ (ખત), સૂર્ય (લાનુ) અને અગ્નિ (કુશાનુ) થી ટાઢને દૂર કરી છે.'

કિં કરોમિ વ ગચ્છામિ કમુપૈમિ દુરાત્મનાં ।

દુર્ભરેણોદરેણાહં પ્રાણરપિ વિઢમ્વિતઃ ॥૧૨॥

'આ મારું પેટ એવું તો ખરાબ છે કે તે ભરાતું જ નથી અને ડભે તો પ્રાણને પણ હેરાન કરી રહ્યું છે; એમ જણાવીને દરિદ્ર જન કહી રહ્યો છે કે, 'હવે હું શું કરું, ક્યા જઈ અને કાને શરણે જઈ?' ૧૨

દુઃસ્થં દુઃપ્રમિતિ મૃચ્યાન્માનવો નરકં પ્રતિ ।

દારિદ્ર્યાદધિકં દુઃસ્થં ન ભૂતં ન ભવિષ્યતિ ॥૧૩॥

સામાન્ય માનવ નરકને માટે 'દુઃસ્થ, દુઃખ' એમ કહે છે; પરંતુ દરિદ્રતાના એવું 'દુઃખ' તો કદી થઈ નથી અને થવાનું પણ નથી. ૧૩

કિં ચાન્યૈઃ સુકુલાચારૈઃ સેવ્યતામેતિ પૂરુષઃ ।

ધનહીનઃ સ્વપત્રીમિત્યવ્યતે કિં પુનઃ પરૈઃ ॥૧૪॥

કુળના બીજ સારા આચારો પાળવાથી માણસ બધાને સેવવા યોગ્ય થાય છે. પરંતુ જો તે માણસ ધનરહિત બની જાય, તો તેને પોતાની સ્ત્રીઓ જ છોડી દે; પછી બીજ છોડી દે તોમાં શી નવાઈ? ૧૪

કિં વાચ્યં સૂર્યશશિનોર્દારિદ્ર્યં મહતાં પુરઃ ।

દિનરાત્રિવિભાતેન પરિધતે યદ્ધમ્બરમ્ ॥૧૫॥

આ સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને કેટલા દરિદ્ર છે; તેની વાત મોટા માણસો પાસે શી રીતે હશેવાય? તે બંને દિવસ અને રાતનો વિભાગ કરીને, એક જ અંબર (આકાશ કે વસ્ત્ર) ને ધારણ કરે છે. ૧૫

શૂન્યમપુત્રસ્ય ગૃહં ચિરશૂન્યં નાસ્તિ ચસ્ય સન્નિવ્રતમ્ ।

મૂર્ચ્ચસ્ય વિશઃ શૂન્યાઃ સર્વે શૂન્યં દરિદ્રસ્ય ॥૧૬॥

જો પુત્ર નથી, તેનું ઘર શૂન્ય છે; જો સારો મિત્ર નથી, તે લાંબો વખત શૂન્ય છે અને મૃત્યુને બધી દિશાઓ શૂન્ય લાગે છે; પરંતુ દરિદ્ર જનને તો બધું જ શૂન્ય છે. ૧૬

પક્ષવિકલચ્છ પક્ષી ગુપ્તચ્છ તરુઃ સરચ્છ જલહીનમ્ ।

સર્પચ્છોદ્ભતદંપ્સ્તુલરં લોકે દરિદ્રચ્છ ॥૧૭॥

આ લોકમાં દરિદ્રની તુલના પાંખ વિનાના પક્ષી જેવી, સૂકા ઝાડ જેવી, પાણી વિનાના સરોવર જેવી તેમ જ ઝેરી દાઢ વિનાના સાપ જેવી છે. ૧૭

અમ્બા તુષ્યતિ ન મયા ન સ્તુપયા સાપિ નામ્બયા ન મયા ।

અહમપિ ન તયા ન તયા વદ રાજન્કસ્ય દોષોડયમ્ ॥

મારી માતા મારાથી કે મારી સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ રહેલી

નથી, તેમજ મારી સ્ત્રી મારી માતા કે મારાથી સંતુષ્ટ થતી નથી અને હું પણ મારી માતા કે મારી સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ થતો નથી, તો હું રાજીનું એ કાનો દાષ છે ? અર્થાત્ કુટુંબનો કલહ મારી ગરીબાઈને લીધે છે ૧૮ પ્રયુક્તાર્તસ્વરૂપાન ભૂપતિનિ શેષપરિજન દેવ ।

વિલસત્કરેણુગહન સપ્રતિ સમમાવયો. સદનમ્ ॥૧૯

હું રાજીનું । અત્યારે તો આપણા બે નેના ધર સરખા છે તમારુ ધર ઘુસ-મોટા મોટા કાર્તલ્લર-સોનાના વાજ પાત્રથી ભરપૂર છે અને મારુ ધર ઘુસ-ગાળકાના આર્ત-લ્લર-રદનનું સ્થળ છે તમારુ ધર ભૂવિત-ધરેણુથી શોભતા નિ શેષ-સર્વ કુટુંબીજનો જેમા છે એવું છે અને મારુ ધર મૂ-પૃથ્વી પર પિત-સૂતેલા છે સર્વ કુટુંબીજનો જેમા એવું છે. તમારુ ધર વિલસત-વિલાસ કરતી કરેણુ-દાઘણીઓથી ભરેલું છે અને મારુ ધર વિલ-વિલાસ સત્ક-રહેલ રેણુ-ધૂળથી ભરેલું છે ૧૯

દારિદ્ર્યાન્મરણાદ્વા મરણ સરોચતે ન દારિદ્ર્યમ્ ।

અરુપક્લ્લશ મરણ દારિદ્ર્યમનન્તક દુ સ્તમ્ ॥૨૦॥

ગરીબાઈ અને મરણ બેનેમાથી માથુસને મરણ ગમે છે પણ ગરીબાઈ ગમતી નથી, કારણ કે મરણ ધડીભર કલેશ કરાવે છે અને દારિદ્ર્ય તો અનતાકાલ સુધી પીડે છે ૨૦

દારિદ્ર્ય મોક્ષ પરમ વિવેકિ ગુણાધિકે પુસિ સદાનુરક્તમ્ વિચાવિહીને ગુણવર્જિતે ચ મુહર્તમાત્ર ન રતિં કરોપિ ॥

હું ગરીબાઈ ! ખરેખર તું ઘણી જ વિવેકી છે, કારણ કે શુભવાન માથુસ પર તું હમેશા પ્રેમ રાખે છે, પણ અભણ અને શુરુરહિત પુરુષ પર તું એક ધડી માટે પણ પ્રેમ કરતી નથી ૨૧

દારિદ્ર્ય શોચામિ ભવન્તમેવમસચ્છરીરે મુહિદિ ત્યુપિત્વા । વિપત્રદેહે મયિ મન્દમાયે મમેતિ ચિંતા ક ગમિવ્યસિ ત્વમ્ ॥૨૨॥

હું ગરીબાઈ ! મને તો તારો જ શોક રચ્યા કરે છે તું મિત્ર બનીને મારા શરીરમા રહે છે, પરંતુ વિપતિ થી ગળેસો મારો આ અભાગિયો દેહ પડી જશે ત્યારે તું ક્યા જઈશ એજ મને ચિંતા છે ૨૨

एको हि दोषो गुणसंज्ञिषाते, निमज्जती न्दોरिति यो वभापे । न तेन दृष्ट कविना समस्तं, दारिद्र्यमेक गुणकोटिहारि ॥૨૩॥

દવિ કાનિદાસે જણાવ્યું છે કે, ‘યદના પ્રિયોભા મ્ય કની જેમ સર્વ ગુણોના સકારણ પદાર્થમા એ

દોષ રૂપી જય છે,’ પણ તે કવિ કાનિદાસે એક બાબત બોધે નથી લાગતી કે, એક ગરીબાઈ તો સર્વ પ્રકારના ગુણોને હરનારી છે ૨૩

धनैर्विमुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादिति एव तावत् । यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात्कोपप्रसादा विफलोगवन्ति ॥૨૪॥

જો માથુસ ધનથી રહિત છે, તેણે આ લોકમા પહેલેથી જ જીવતું નકામું છે, કારણ કે તેનો કહેલો કોઈ પણ ઉપાય નિર્થક જય છે એટલે તે ક્યા કરે પ્રસન્નતા રાખે, તે બંને નિષ્ફળ જય છે ૨૪

अहो नु कष्ट सततं प्रवासस्ततोऽतिकष्टं परगेहवास । कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्टं धनहीनता च ॥

હમેશા મુસાફરી કરવી પડે એ એક કષ્ટ છે, તેમાય પારકે ઘેર નિવાસ કરવો, તે વિશેષ કષ્ટ છે, તેમાય હલકા જનની સેવા તો અધિક કષ્ટ આપનારી છે અને ધનહીન હોવું, તે તો સૌથીયે વિશેષ કષ્ટકારક છે ૨૫

वर वन व्याघ्राज्येन्द्रसेवितं दुमालयं पत्रफलोन्मुखं भोजनम् । तृणानि शय्या वसनं च वल्कलं, न वन्धु मध्ये धनहीनजीवनम् ॥૨६॥

વાઘ અને ગજરાજથી સેવાતા વનમા રહેલું સારું, આડ નીચે વાસ કરીને પાન, ફળ અને જળનાં ભોજન કરવા સારા તણુખલાની શય્યા અને વલ્કલનાં વસ્ત્ર સારા, પરંતુ કુટુંબીજનો વચ્ચે ધન વિના જીવતું, તે સારું નથી ૨૬

यदा तु भाग्यशून्यपीडिता दश नर कृतान्तो पहिता प्रपद्यते । तदास्य मित्राण्यपि भ्रातृभिमित्रता, चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जन ॥૨७॥

જ્યારે માથુસ લાગબના ક્ષયથી પીડાતી અને મત્સ્યથી ઘેરાયેલી એવી નિર્ધન દશને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના મિત્રો પણ વૈરિજન બની જાય છે અને લાગ્યા કાળથી સ્નેહ કરનાર માથુસ પ્રેમ વિનાના બની જાય છે ૨૭

अर्या न सन्ति न च मुञ्चति सा दुराशा त्यागं रतिं वहति दुर्लभित मनो मे ।

યાદ્યા હિ લાઘવકરી સ્વયં ચ પાપ પ્રાણા સ્વયં વ્રતત્ત્વિં પ્રવિલમ્બિતેન ॥૨૮॥

ચેસો નથી, જુડી આશા મને છોડતી નથી, મારુ ખરાબ રીતે લગાવેલું મન ધનના દાન પ્રવાની પ્રીતિ રાખે છે, વાચના કરવી તેમ હવેમાપણે લાગે

છે અને આત્મહત્યા કરવામા પાપ થાય છે; માટે હે પ્રાણો ! તમે આપોઆપ આત્મા બંધ; તમે ચા માટે વિવંશ કરો છો ? ૨૮

ધનં યદિ ગત ગતં ચરણયુગ્મરેણૂપમં

ધરા યદિ ગતા ગતા કથય મે કિમેતાવતા ।

इदं पुनरस्तुदं धनिगणैरिदानीतनै

दैरिद्रगणनाविधौ यद्दहमद्भुपाते धृतः ॥ ૨૯ ॥

આ ધન મારી પાસેથી ચાલ્યુ ગયું, તો ભલે ચાલી ગયું; ધન તો મારા બે પગની રજ જેવું પુરુષ છે; મારી જમીન ચાલી ગઈ, તો ભલે; તેથી મારું શુ બગડી ગયું છે ? પરંતુ મને એક જ વાત ખૂંચ્યા કરે છે અને તે એ છે કે, 'આજકાલના પૈમાદાર ચઈ ગયેલા હોડાએ દરિદ્ર લોકોની ગચ્છનામા મારો નખર પણ ઉમેરી દીધો છે' ૨૯

निवासश्चिन्तायाः परपरिमत्रो वैरमपरं

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविशेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात्यरिभवो

हृदित्यः शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च ॥ ૩૦ ॥
દરિદ્રતાની સાથે સાથે ચિંતાનો નિવાસ, પારકાથી તિરસ્કાર, સામાન્ય જનો સાથે વૈર, મિત્રોમા નિંદા, કુટુંબી જનો સાથે દ્વેષ, વનમા જવાની બુદ્ધિ તેમજ પોતાની સ્ત્રી તરફથી તિરસ્કાર વગેરે લક્ષણો પેદા થયા છે અને તેને કારણે હૃદયમા જે રોકાઈપી અગ્નિ સળગે છે; તે બાળતો નથી; પરંતુ સંતાપ આપ્યા કરે છે. ૩૦

अये लाजानुच्चैः पथि वचनमाकर्ण्य गृहिणी

शिशोः कर्णां यत्नात्सुपिहितवती दीनवदना ।

मयि क्षीणोपाये पक्कृत दशावशुश्रूषले

तदन्त शल्प्य मे त्वमिह पुनरुद्धर्तुमुचितः ॥ ૩૧ ॥

હે રાજન ! 'શો, ૩૧ કાઈ ધાણી;' એ રીતે માર્ગ પર બેલાતા મોટા અવાજને 'સાલળી મારી ગૃહિણીએ બાળકના બન્ને કાન બરાબર બધ કરી દીધા અને દીન વદન કંઠી મારી સાચું જોવા લાગી; ધાણી ખરીદવાના બધા ઉપાયો નાશ પામ્યા હતા એટલે મારી બન્ને આખમા આસુ ભરાઈ આવ્યા; તે રીતે મારા હૃદયમા જે શલ્ય ભેડાયુ છે, તેને દૂર કરવા માટે એક તમે જ અહીં યોગ્ય છો. ૩૧

विधातुर्द्वे वन्ये मुगतिरपरा दुर्गतिरभूत्
तयोरारां घाता मुण्डलविहीनाय स ददौ ।

ततः पश्चात्तापादिव मुगुणसज्जातमधुना

कुलीनं विदांसं वरमिह वरेण्यं मृगयते ॥ ૩૨ ॥

વિધાતાને બે કન્યાઓ હતી : એકનું નામ મુગતિ અને બીજીનું નામ દુર્ગતિ. મુગતિ મોટી હતી, તેને વિધાતાએ એવા પ્રરંધને આપી કે જે કુળ અને ગુણથી રહિત હતો; તેને કારણે વિધાતાને પશ્ચાત્તાપ થયો હોય તેમ તે પોતાની બીજી કન્યા દુર્ગતિને માટે વરવા લાયક (એવા) ઉત્તમ વરની શોધમા છે કે જે વર ગુણથી શોભતો હોય તેમ જ કુલીન અને વિદ્વાન હોય. ૩૨

न भिक्षा दुर्मिक्षे मिलति दुरवस्थाः कथमृणं

लभन्ते कर्माणि द्विजपरिवृढान्कारयतु कः ।

अवश्यं प्रांसं ग्रहपतिरसावस्तमयते

क यामः किं कुर्मो गृहिणि गहनो जीवनविधिः ॥

હે ગૃહિણી—ઓ ! આ દુકાળના વખતમા ભિક્ષા મળતી નથી, આપણી દશા ખરાબ છે એટલે કરજે નાણા થી રીતે મળે ? આપણી ગચ્છના બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ તરીકે થાય છે એટલે આપણી પાસે કાઈ કામ પણ શી રીતે કરાવે ? અને આપણને અમને એકાદ ધાળિયો આપ્યા વિના જ આ સૂઈ તો આધમી ભય છે । તો હવે આપણે ક્યા જઈએ અને શું કરીએ ? ખરેખર, આશ્વિકાનો વિધિ થયો ગદન છે. ૩૩

मा रोदीश्चिरमेहि वक्त्रहितान्दृष्ट्वाद्य बालानिमा-
नायातस्तव वत्स दास्यति पिता प्रैवेयकं वाससी ।

श्रुत्वं गृहिणीवचांसि, निकटे कुड्यस्य निष्क्रिचनो
नि श्रयसाभुजलप्लवत्तमुखः पान्थः पुनः प्रस्थितः ॥

‘હે વત્સ ! તુ રડીશ નહીં, થોડી વાર ધીરજ રાખ. આ દશામા તમને બધા બાળકોને જોઈને તારા પિતા ગયા છે, તે હમણા આવશે અને તમને કંઠી તેમ જ વસ્ત્રો લાવીને આપશે;’ એ પ્રમાણે ભીંત પાસે છુપાયેલ પનિએ પોતાની સ્ત્રીના વચન સાંભળ્યા; અને તે પોતે કાઈ લાગ્યો નહોતો તેથી જોડો નિસાસો નાખ્યો (અને) તેનું મુખ આસુના પ્રવાહથી ભરાઈ ગયું, અને તે ફરીથી પ્રવાસે ચાલ્યો ગયો અર્થાત્ ધરમાં આવવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. ૩૪

कन्यारक्षणमर्द्धिं प्रयच्छ यदि वा स्वाङ्गे गृहाणामेकं
रिक्तं भूतलमत्र नाय भगतः गृष्ट पलालोच्चयः ।

दैपत्योरिति जल्पतोर्निशि यदा चोरः प्रविष्टस्तदा

लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुज्जिगतः ॥ ૩૫ ॥

પોતાના બાળકને કંઠી લાગતી જોઈ, સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું કે, ‘હે નાથ ! ગાદીના કુડો નાખો અથવા આ બાળકને તમારા ખોળામા લો.’ ત્યારે પતિએ જણાવ્યું કે, ‘આ પૃથ્વી ખાલી છે, તેની

પર મેં કાંઈ પાથર્યું નથી ' ત્યારે આ નીચે ધરાળ (ધાસ)ની પથારી છે ને? ' જ્યારે મધરાતે સ્ત્રી-પુરુષ પાતો કરતા હતા, તેવામાં ધરમા જે ચોર પેઠા હતો તે બીજે દેકાણેથી એક કપડું ચોરી લા ચો હતો તે બંને પર ફેંકીને ધની બહાર નીકળી ગયો. ૩૫

ગૃહોઽપ્ય પતિરેપ મશ્વકમલ સ્થૂળાવશેષ ગૃહ કાલોઽધ્યર્ણજ્વલાગમ કુશલિની વસ્તસ્ય વાર્તાપિ નો ।

યજ્ઞાત્સન્નિતૈલવિન્યુપટિકા મમેતિ પર્યાકુલા

દૃષ્ટવાગમમરાલસા નિજવર્ણું શ્વશ્વિર રોદિતિ ॥૩૬॥

આમગો અને ૨૬ એવો પતિ ખાટલે પછો છે, ધર એક થાભલા સાથે બહાર રહ્યું છે, ચોખાસાનો વખત નહતો આવી રહ્યો છે, પરંતુ ગયેન પુત્રના કુશળ સમાચાર પછી નથી, ધણી મહેનતે ટીપુ ટીપુ કરીને તેલની દોણી ભરી રાખી હતી તે લાગી ગઈ છે, એ રીતે ચિતા કરતી અને ગર્ભનાં ભારથી મદ થયેલી પોતાની પુત્રવધૂને જોઈને સાચું લાખા કાળ સુધી રુદન કરતી હતી ૩૬

તો સેવા વિહિતા શુરોરપિ મનાક્ નો વા ક્લન પૂજન દેવાના વિધિવજ્ર વાશિષ્ઠ શિષ્ ક્ષિપ્રાદય સેવિતા ।

કિં તુ ત્વચરણી સરસ્વતિ રસાદાજન્મન સેવિતૌ

તસ્માન્મા વિજહાતિ સા મગતી શક્તે સપત્ની ત્વ ॥

'વડીલ જનની જરા પછી સેવા કરી નથી દેવાતુ પૂત્રન પછી વિધિસર કર્યું નથી, તેમ જ હે શિવ । સ્નેહીએનો સત્કાર પછી ક્યો નથી, હે સરસ્વતી । જન્મથી અરહાને મેં પ્રેમના રસથી તમારા ચરણની જ સેવા કરી છે, એટલે અને સહા થાય ॥ ૩ તમારી શોધ્ય જનેલી લક્ષ્મી મારો લાગ કરી રહી છે ' ૩૭

શુદ્ધામા શિશન શના દ્રવ ધૃશ મન્દાશયા વાન્ધવા લિપ્તા જર્જરકર્તૃ જતુલ્યૈર્નૌ મા તથા વાધતે ।

મેહિન્યા તુટિતાશુક પટયિતુ કૃત્વા સકાકુ સ્મિત ।

કુપ્યન્તી પ્રતિવેશિલોકગૃહિણી સૂચી તથા યાચિતા ॥

જૂનથી પીડાતા બાળકો મઠાદે બેવા છે, કુટુંબી જનો લવડો લાવ રાખે છે તેમજ ધરની ઢાંઢી લાખના કટાકાથી સાધેલી છે, તેનું અને તેટલું કુખ થતું નથી, પરંતુ દારી ગયેના વસ્ત્રને સાધવા માટે મારી લોએ જ્યારે પાડેરાણ પાસે ચોપ માગી ત્યારે તેણે મર્મના વચનથી હસીને જે કાપ ક્યો તે અને સોયની જેમ ખૂંચે છે, ૩૮

દમ્ય દાણદ્વવર્જુનેન વલિના દિવ્યૈર્મુમે સેવિત દમ્યા વાયુસુતેન રાવણપુરી લહ્યા પુન સ્વર્ણમ્ ।

દમ્ય પદ્મશર પિનાકપતિના તેનાવ્યયુક્ત કૃત દારિદ્ય જનતાપકારકમિદ્ વેનાપિ દમ્ય નહિ ॥૩૯॥

બળવાન અર્જુને દિન વૃક્ષોવાળુ ખાડવ વન બાળી નાખીને શુ સારુ કર્યું ? હવેમાને રાવણની સેનાની લડા બાળીને પછી ઠીક કર્યું નથી, મઠાદેવે કામદેવને બાળી દીધા તે પછી અરોગ્ય જ કર્યું છે, કારણ કે બાળી નાખના ચોગ્ય તો જનોને નિત્ય સતાપ અપનારી આ દુગ્ધતા છે પછી તેને તો કાંઈ એવા સમર્થ પુરુષે બાળી નહી ૩૯

વત્તિષ્ઠ ક્ષણમેકમુદ્ગદ્ સલ્લે દારિદ્રધમાર મમ શ્વાન્તસ્તાવદહ્ વિરાન્મરણન સેવે ત્વદીય મુષ્ટમ્ ।

હૃત્યુક્ત ધનવર્જિતસ્ય લચન શ્રાવ્ય ઇમજ્ઞાને શનો

દારિદ્રાન્મરણ વર વરમિતિ જ્ઞાતૈવ તૂર્ણીં સ્થિત ॥૪૦

'હે મિત્ર ! એક ધૂડી જોશે થા અને મારી ગરીબાઈના ભારને ઉપાડ એટલામાં થાકી ગયેલો હું તારા મરણના મુખને સારી રીતે ભોગવું, ' એ પ્રમાણે જ્યારે ધનરહિત માણસે શયને જાણીવ્યુ ત્યારે સ્મશાનમાં સૂતેના શબે કાંઈ પછી જ્યાં આપો નહિ, કારણ કે 'ગરીબાઈ કરતા મરણ સારુ છે, ' એમ બાણીને જ તેણે મોન રાખ્યું ૪૦

મદ્રે વાણિ મમાન્તેન કુહ દયા વર્ણાનુપૂર્ણાં ચિર ચેત સ્વાસ્થ્યમુપૈદિ યાદિ કરણે પ્રજ્ઞે સ્થિરત્વ વ્રજ ।

લગ્ને તિષ્ઠ પરાદ્યુરુચી ક્ષણમદ્રો વૃણે પુર સ્વીયતા

પાપા યાવદહ્ વ્રયોગમ ધનિના વેદીતિ દ્વીન વચ ॥૪૧

હું પાપી ધર્મિકાની પાસે જઈને 'આપો ' એ રીતનું કીન વચન બોલું, ત્યાં સુધી હે વાણી ! મારા મુખમાં તે માટેના અક્ષરો જોવાની દેવાની તું દયા કર, હે ચિત ! તું સ્વસ્થ થા, હે કરુણા ! તું ચાલી જા, હે બુદ્ધિ ! તું સ્થિર થા, હે લગ્ન ! પડીખર તું મારાથી અત્યંત મુખ કરી દૂર થા અને હે વૃષ્ટા ! તું આગળ આવ ૪૧

યો ગદ્ગામતરત્તથૈન યમુના યો નર્મદા શર્મદા ફા વાર્તા સમિદમ્બુલહનવિધૌ યથાર્ણવાસ્તીળવાન્ ।

સાઝ્માક ચિરમાસ્થિતોઽપિ સહસા દારિદ્ર્યાનામા સરતા

ત્વદાનામ્યુમરિયવાહલ્હરીમમો ન સમાચતે ॥૪૨॥

હે રાજા ! દારિદ્ર્ય નામનો મારો મિત્ર છે, તે મારાને તરી ગયો છે યમુનાને અને સુખ આપનારી નર્મદાને તરી ગયો છે નદીના બળને તરી ગયો, તેની તો તું વાન મૃદુ, પછી તે સમુદ્રને પછી તરી ગયો છે અને તે લાખા મગનો માત્ર મિત્ર બનીને ગદો હતો,

પરંતુ તમારા દાનના સંકલ્પના જળની નદીના પ્રવાહ-
ના તરંગોમાં તે એવા તો ડૂબી ગયો છે કે તેમાંથી તે
નીકળે તેવા હવે સંભવ નથી. ૪૨

દારિદ્ર્યાદ્વિયમેતિ હીપરિગતઃ સત્ત્વાત્પરિવ્રવયતે
નિઃસત્ત્વઃ પરિભ્રૂયતે પરિભવાન્નિર્વંદમાપયતે ।

નિર્વિણ્ણઃ શુચમેતિ શોકનિહતો વુદ્ધયા પરિત્યજ્યતે
નિર્બુદ્ધિઃ ક્ષયમેત્યહો નિધનતા સર્વાપદમાસ્પદમ્ ॥

ગરીબાઈને લીધે માણસ લજ્જા પામે છે, લજ્જા
પામવાથી તે પોતાના સત્ત્વથી રહિત બને છે, સત્ત્વ-
વિનાનો થતાં તે તિરસ્કાર પામે છે, તિરસ્કાર પામતાં
તે કંટાળી જાય છે, કંટાળે આવાતાં તે શોક કરે છે,
શોકથી હૃદયમાં યુદ્ધિ તેને ત્યાગ કરે છે અને યુદ્ધિ
વિનાનો થતાં, તેના નાશ થાય છે. ખરેખર ! ગરીબાઈ
સર્વ આપત્તિઓનું મૂળ છે. ૪૩

શ્રીતેનાધ્યુષિતસ્ય માપશિમિવચિન્તાર્ણવે મજ્જતઃ
શાન્તામ્ભેઃ સ્ફુટિતાધરસ્ય ઘમ્ભઃ ક્ષુત્ક્રામકુક્ષેર્મમ્ ।
નિદ્રા ક્વાપ્યવમાનિતેવ દયિતા સંત્યજ્ય દૂરં ગતા
સત્તાન્નપ્રતિપાદિતેવ વસુધા નક્ષીયતે શર્વરી ॥૪૪॥

અહનાં વડાં (માપ-શિમિ)ની જેમ જે ટાઢથી
થીજ ગયો છે, જે ચિંતાના સાગરમાં ડૂબેલો છે, જેનો
જરમો શાંત છે, જેના હોઠ ઢાટી ગયા છે, જેની
આસરણી ધમણ ચાલી રહી છે અને જેના પેટમાં
ભૂખતરસથી પીડા છે એવા અને બોઈને, અપમાન
પામેલી સ્ત્રીની જેમ નિદ્રા દૂર ચાલી ગઈ છે; પરંતુ
સત્પાત્રે આપેલું પુણ્યનું દાન જેમ અક્ષય બને છે તેમ
રાત ખૂટતી નથી. ૪૪

દારિદ્ર્યાતુરુપસ્ય બાન્ધવજનો વાક્યે ન સંતિષ્ઠતે
સુક્લિન્ધા વિમુક્તીભવન્તિ સુદ્ધઃ સ્ફારીમવન્ત્યાપદઃ ।
સત્ત્વં દ્વાસમુપૈતિ શીલશશિનઃ કાન્તિઃ પરિસ્થાયતે
પાપં કર્મં ચ યત્પરૈરપિ કૃતં તત્તત્ય સંભાવ્યતે ॥

ગરીબાઈને લીધે માણસનાં કુટુંબીજનો વગર પાળવા
છેલાં રહેતાં નથી, સ્નેહી-સંબંધીજનો પ્રેમાળ હોવા
છતાં વિષુપ્ત બને છે, આપત્તિઓ વિશાળ થાય છે,
સત્ત્વશુદ્ધિ નાશ પામતો જાય છે, શીલશ્પ શીતળ ચંદ્ર-
ની કાંતિ મહિન બનતી જાય છે અને બીજાએ જે
પાપકર્મો કરેલાં હોય, તે તેની પર ટોળા દેવામાં આવે છે.
સદ્ધં નૈવ દિ કલ્પિતસ્ય કુલ્લે સંગમ્યતે નાદરાત્
સંપ્રાપ્તો ગૃહમુક્તસ્યેવ ધનિનાં સાવજ્ઞમાલોચ્યતે ।
દુરાદેવ મહાજનસ્ય વિહરત્યત્પચ્છદ્વો લજ્જયા
મન્યે નિર્ધનતા પ્રકામમપરં પદં મહાપાતકમ્ ॥

ગરીબજનની કાઈ સોખત કરતું નથી, તેને આદર-
થી કાઈ બોલાવતું નથી. ધનિકાને ઘેર આવેલ ઉત્સવો-
માં જો તે જઈ ચડે તો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે
સો બુઝે છે. પોતાની પાસે કાંઈ ન હોવાથી, તે
લજ્જાને લીધે મહાજનથી દૂર રહે છે; ખરેખર ! મારું
માનવું છે કે જેમ પાંચ મહાપાતક ગણાવવામાં આવ્યાં
છે, તે રીતે ગરીબાઈ તે સૌથી મોટું છત્તું મહાપાતક છે.

પૌરંધ્યો ન મયં ન દળપતનં ત્રાસો ન વા ભૂવતે-
નિઃસક્લં શયનં નિશાસુ ગમનં દુર્ગંધુ માર્ગંધુ ચ ।
દારિદ્ર્યં સુખમેવ કેવલમહો દોષદ્વયં વર્તતે
જાયા નિન્વતિ ચાક્ષ્ણ મોગસમયે મુશ્કન્તિ વૈ યાવકાઃ ॥

ગરીબાઈ એક રીતે તો સુખકર જ છે, ક્ષત્રિય કે
એથી નરજનોનો ભય રહેતો નથી, દંડવેશ ભરવો
પડતો નથી, રાજાનો ત્રાસ લાગતો નથી, સૂતી વખતે
કાઈનો સંગ થતો નથી, તેમ જ દુર્ગંધ માર્ગોમાં રાતે
ભય વિના જવાય છે; પરંતુ ગરીબાઈમાં બે દોષ રહેલા
છે : એક તો ભોગ ભોજ્યતાં સ્ત્રી નિંદા કરે છે અને
માજનાર યાચકો છાડીને ચાલ્યા જાય છે. ૪૭

ઘાસઘર્મ વિમૂષ્ણં શ્વશિરો ભસ્માક્લેપઃ સદા
લેકો ગૌઃ સ ચ લાક્ષ્ણ્યકુશલઃ સંપત્તિરેતાદર્શી ।
દિત્યાલેચ્ય વિમુચ્ય શક્લમગાદ્રજાકરં જાઘ્રવી
કપ્ટે નિર્ધનિકસ્ય જીવિતમહો દારૈરપિ ત્યજ્યતે ॥

પહેરાવાના વસ્ત્ર તરિકે એક આમકું, ઘરેણા તરિકે
શબનું મસ્તક (જોપરી), શરીરના લેપ તરિકે ભસ્મ,
તેમ જ સંપત્તિમાં એક બળદ કે જે હળ ખેડવાના
કામમાં પશુ નડાયો છે; આટલી મહાદેવની સંપત્તિ
છે; એ રીતની સંપત્તિ બોઈને ગંગા ચંદ્રને છાડીને
રતનાકર સમુદ્ર પાસે ચાલી ગઈ છે; ખરેખર ! નિર્ધનનું
જીવન કષ્ટ ભરેલું છે કે જેથી સ્ત્રીઓ પશુ તેને છાડીને
ચાલી જાય છે. ૪૮

મદુગ્રેહે મુસલીવ મૂપકવધૂર્મૂપીવ માર્જારિકા
માર્જારીવ શુની શુનીવ ગૃહિણી વાચ્યઃ કિમન્યો જનઃ ।
દિત્યાપન્નશિશુનમૂર્ચિજહવો દપ્ત્વા તુ શિદીરૈ-
લ્લૈતા તન્નુવિતાનસંવૃતમુલો ચુલી ચિરં રોદિતિ ॥

મારે ઘેર મુસલોના જેવી ઉદરડી છે, ઉદરડીના
જેવી બિલાડી છે, બિલાડીના જેવી ફૂતરી છે, ફૂતરીના
જેવી ધરની સ્ત્રી છે; તો પછી બીજાં પુત્રાદિની શું
વાત કરવી ? એ રીતે આપત્તિમાં ફસાયેલાં બાળકો
બ્યારે ગ્રાણ છાડી રહ્યાં છે, તેમને બોઈને જેનું મુખ
કરોળિયાની જળથી ઢંકાયેલું છે, એની સમડી તમારાના

શબ્દોથી રદન કરે છે. અર્થાત્ સગડી પર ઘણા વખતથી રંધાનું નથી તેથી કરોળિયા, તમરાં વગેરે તેમાં રહેલાં છે.

પીઠાઃ કચ્છપવત્તરન્તિ સલિલં સંમાર્જની મીનવદ્-
ર્વર્ધી સર્પવિચેષ્ટિતાનિ કુસ્તે સંત્રાસયન્તી શિશૂન્ ।
શૂર્પાર્ધાવૃત્તમસ્તકા ચ ગૃહિણી ભિન્તિઃ પ્રપાતોન્મુલ્યી ।
રાત્રૌ પૂર્ણતઢાગસંનિભમભૂદ્વાજન્મદીયં ગૃહમ્ ॥૫૦॥

ધરમાં મૂકેલા પાટલા કાચવાની જેમ જાણે કે જળ પર તરી રહ્યા છે, સાવરણી માછલાની જેમ રહેલી છે, કંઈક સાપના જેવી વાંકી લાગતી બાળકોને બિવડાવી રહી છે, ધરની નારી પોતાનું વસ્ત્ર વિનાનું અડધું મસ્તક સપડાઈ દાંડે છે અને ધરની ભીંત પડવાની તૈયારી કરે છે; એ રીતે હે રાજન્ ! રાતને વખતે મારું ઘર જળથી ભરેલા સરોવર જેવું લાગે છે. ૫૦ શીલં શાતયતિ ક્ષુતં શમયતિ પ્રજ્ઞાં નિહન્યાદરં દૈન્યં દીપયતિ ક્ષમાં ક્ષપયતિ ક્રીડામપિ હ્રાસ્યતિ । તેજો જર્જરયત્યપાસ્યતિ મતિં વિસ્તારયત્યર્થિતાં પુંસઃ ક્ષીણધનસ્ય કિં ન કુરુતે વૈરં કુટુમ્બપ્રદઃ ॥

ગરીબાઈ શીલ-સહાયરોનો નાશ કરાવે છે, શાન્તને શમાવે છે, ક્ષુદ્ધિ અને આદરનો લોપ કરે છે, દીનતાનો વધારો કરાવે છે, ક્ષમાનો નાશ કરાવે છે, લાજ પણ લોપાવે છે, તેજને જીર્ણ કરે છે, ક્ષુદ્ધિનો ત્યાગ કરાવે છે; તેમ જ વાચકવૃત્તિનો વિસ્તાર કરે છે; એ રીતે જેનું ધન ખૂટી ગયું છે, એવા માણસની સાથે કુટુંબી-જનો શું વેર નથી કરતા ? ૫૧

દારિદ્ર્યેણ સમીરિતાપિ બહુશઃ કળટં સમાલમ્બતે કળઠાત્કલ્પશૈઃ કથં કથમાંવ પ્રાપ્નોતિ જિહ્વાતલમ્ । જિહ્વાકીકલકીલીતૈષ સુદૃઢં તસ્માન્ન નિર્ચાત્યસૌ વાળી પ્રાણપરિક્ષયેડપિ મહતાં દેહીતિ નાસ્તીતિ ચા ॥

દાતા પાસે જઈને ‘આપો’ અને વાચકને ‘નથી’ એ પ્રકારની વાણી પ્રાણનો નાશ થાય, તોપણ મહાન પુરુષોના મુખમાંથી નીકળતી નથી. પરંતુ ગરીબાઈને લીધે એ પ્રકારની વાણી હૃદયમાંથી ઘણા વિલંબે કંઈમાં આવીને રહી જાય છે; ત્યાર-બાદ ઘણા કષ્ટે તે વાણી જીભને ડેરવે આવીને અટકી જાય છે અને તે જીભરૂપી ખીલામાં એવી સખત રીતે ટોકાઈ જાય છે કે પ્રાણ જતાં સુધી પણ તે બહાર નીકળતી જ નથી. ૫૨

દાનપ્રશંસા

અનુકૂલે વિધૌં દેયં યતઃ પૂરયિતા હરિઃ ।
પ્રતિકૂલે વિધૌં દેયં યતઃ સર્વં હરિપ્ર્યતિ ॥૧॥

જ્યારે નસીબ અનુકૂળ હોય, ત્યારે દાન આપવું; કારણ કે લગવાન હરિ બધાનું પૂરું કરનારા છે અને જ્યારે નસીબ પ્રતિકૂળ હોય, ત્યારે પણ દાન આપવું, કારણ કે હરિ બધું હરી લેનાર છે. ૧

યદ્દાતિ યદ્દાતિ તદેવ ધનિનો ધનમ્ ।

અન્યે સૃતસ્ય ક્રીડન્તિ દારૈરપિ ધનૈરપિ ॥૨॥

ધનિકનું સાચું ધન તો તે જ છે કે ‘જે પોતે આપે છે અને ભોગવે છે;’ બાકી તો મરણ થયા પછી એ ધન અને ઐશ્વર્યની સાથે ખીમ લેણી જ વિહાર કરે છે. ૨

યદ્દાસિ વિશિષ્ટેભ્યો યચ્ચાત્માસિ વિને વિને ।

તત્તે વિત્તમહં મન્યે શેષમન્યસ્ય રક્ષસિ ॥૩॥

હે રાજન્ ! તમે જે ઉત્તમ પુરુષોને દાન આપો છો અને રાજ રાજ જેનો ઉપભોગ કરો છો, તે જ તમારું પિત છે; તે સિવાયનું તમે જે ધન સાચવી રાખો છો તે તો ખીમનું જ છે, એમ મારું માનવું છે. ૩

ત્યાગ ઈકો ગુણઃ સ્પષ્ટઃ કિમનૈર્ગુણરાશિભિઃ ।

ત્યાગાઞ્જગતિ પૂજ્યન્તે પશુપાપાણપાદપાઃ ॥૪॥

પોતાના ધનનો ત્યાગ-દાન તે જ એક વખાણવા યોગ્ય ગુણ છે; તે સિવાયના અનેક ગુણો હોય તેથી શું ? ત્યાગને લીધે આ જગતમાં પશુ, પથ્થર અને વૃક્ષો પણ પૂજાવ છે. ૪

ભવન્તિ નરકાઃ પાપાત્પાપં દારિદ્ર્યસંભવમ્ ।

દારિદ્ર્યમપ્રદાનેન તસ્માદાનપરો ભવેત્ ॥૫॥

પાપને લીધે નરક ભોગવવાં પડે છે, ગરીબાઈને લીધે પાપ જન્મે છે, દાન નહિ આપવાથી ગરીબાઈ આવે છે; માટે સદા દાનપરાયણ રહેવું નેહંએ. ૫

પ્રાસાદપિ તદર્થં ચ કસ્માન્નો દીયતેડર્થિયુ ।

ઈચ્છાનુરૂપો વિભવઃ કદા કસ્ય ભવિષ્યતિ ॥૬॥

ધેર માત્રવા આવેલા વાચકોને પોતાના કાળિયા-માંથી અડધો કાળિયો પણ આપવો; કારણ કે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે વૈભવ મળે ત્યારે આપવાનું સુલભની રાખવામાં તો એવો વૈભવ ક્યારે કોને મળવાનો છે ? ૬

ગૌરવં પ્રાપ્યતે દાનાન્ન જીવિતસ્ય સચ્ચયાન્ ।

સ્થિતિરુચ્ચૈઃ પયોદાનાં પયોવીતામધઃ સ્થિતિઃ ॥

ધનનો સંગ્રહ કરવાથી ગૌરવ વધવું નથી; પરંતુ દાન આપવાથી ગૌરવ વધે છે. જળ આપનાર મેઘોની સ્થિતિ જોવો છે. પરંતુ જળ સંચય કરનાર સાગર નીચે રહે છે. ૭

દારિદ્રાન્મર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનમ્ ।

વ્યાધિતસ્યોપધ પથ્ય નીરુજસ્ય નિમોપધે ॥૮॥

હે કુતિપુત્ર યુધિષ્ઠિર મહારાજ ! જે સાધનસ પથ છે, તેને દાન નહિ આપતા મગ્ધોના ભરણપોષક કરા, કારણ કે જેને રોગ થયો છે, તેને ઔષધ-દવા કાયદાકારક છે, પરંતુ જે નીરોગી છે તેને ઔષધનો શો અર્થ છે ?

દાતવ્યમિતિ યદાન ર્દાયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાન સાત્ત્વિક વિદુઃ ॥

દાન આપતું એ કસર છે એની છુદ્ધિથી, બદલાની આશા વિના યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય સમયે યોગ્ય વ્યક્તિને જે આપાય છે, તેને સાત્ત્વિક દાન કહે છે

ઉપાજિતાના વિતાના ત્યાગ એવં હિ રક્ષણમ્ ।

તદાગોદરસસ્થાના પરિવાહ દ્વામ્ભસામ્ ॥૧૦॥

જેમ તળાવના પેગખમા ખૂણ પાણી ભરાઈ ગયું હોય તો તે જળને વહેકાવી દેતું બેઈએ, તેમ કમાઈને ભોગ કરેન ધનનું દાન કરતું, તેજ તેનું રક્ષણ છે દાનોપમોગવન્ધ્યા યા સુદ્ધર્મ્ય ન મુચ્યતે ।

પુસા યદિ હિ સા લક્ષ્મીરલક્ષ્મી કૃતમા ભવેત્ ॥

જે લક્ષ્મી દાન અને ઉપભોગથી વાઝણી રહેલી છે અને મિત્રો-મનુષ્યો જનો પશુ જેનો ઉપયોગ કરતા નથી, તે લક્ષ્મીને બે લક્ષ્મી કહેવામાં આવે તો યક્ષી અલક્ષ્મી કોને કહેવી ? અર્થાત્ જેના દાન કે ભોગ ન થાય તે લક્ષ્મી જ નથી ૧૧

કિં તયા ક્રિયતે લક્ષ્મ્યા યા વધૂરિવ કેન્દ્રા ।

યા ન વેદ્યેવ સામાન્યા પથિકૈરપિ મુચ્યતે ॥

કુલની વધુની જેમ જે લક્ષ્મી ધરતો ખૂણી સેવતા હોય અને સામાન્ય પથિક જનો આમાન વૈશ્યાની જેમ જે લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરતા ન હોય, તે લક્ષ્મીથી કંઈ કાર્ય થઈ શકે ? ૧૨

આયાસશતલ્પસ્ય પ્રાણેયોઽપિ ગરીયસ ।

ગતિરેકૈવ વિત્તસ્ય દાનમન્યા વિપત્તય ॥૧૩॥

સેકડો પ્રયત્ન પછી મગ્ધો અને ગ્રાહ્યથી પશુ વિશેષ પ્રિય ધનની તો એક જ ગતિ છે કે તેનું દાન કરો બાકી તો આપતિએ જ છે ! ૧૩

દાનેન ઝગત્વતા યાન્તિ પશુપાપાણપાદપા ।

દાનમેવ ગુણ ઝાઘ્ય નિમન્યૈગુણકોટિમિ ॥

પશુ પથ્થર અને વૃક્ષ જેવા પદાર્થો પશુ દાન આપવાને લીધે વખણાય છે દાન એ જ એવું વખણવા લાયક ગુણ છે, તે વિના ખીજા કસરો ગુણ શા કામના ?

દાન ભોગો નાશસ્તિસો ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન મુદ્ધકે તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥

ધનને જવાના નશુ માર્ગ-નશુ ગાંત છે, દાન, ભોગ અને નાશ, જે આપતો નથી અને ભોગવતો નથી તેના ધનની ત્રીજી ગતિ-નાશ થાય છે ૧૫

યો ન દદાતિ ન મુદ્ધકે સતિ વિમ્બે નેવ તદ્ દ્રવ્યમ્ ।

તૃણમયઙ્ગનિમુરુપો રક્ષતિ સસ્ય પરશ્યાય ॥૧૬॥

વૈભવ હોવા છતાં પશુ જે આપતો નથી અને ભોગવતો નથી, તેનું દાન એ દ્રવ્ય જ નથી તે માણસ ખેતર સાચવવા બનાવેલા કૃત્રિમ પુરુષ-આડિયા જેવા છે આડિયાની જેમ તે અન અને ધન ખીજાને માટે સાચવી રાખે છે ૧૬

દાતવ્ય મોક્ત્ય સતિ વિમ્બે સમ્રહો ન કર્તવ્ય ।

પશ્યામિ મધુકરીણા સચિતમર્થં હરન્ત્યન્યે ॥૧૭॥

જે વૈભવ હોય તો આપતું અને ભોગવતું બેઈએ, પરંતુ તેનો સમ્રહ ન કરવો બેઈએ કારણ હું કે બેઝે હું કે મધમાખીઓએ ભેગ કરેલું મધ ખીજા દરી અય છે ૧૭

મીયતા કથમમીપ્સિતમેવા દીયતા વ્રતમયાચિતમેવ ।

ત યિગ્તસ્તુ કલયન્નપિ વાઙ્મઘમર્ધિનાગવસર સહૈતે ય ॥

યાચનાના મનની ઇચ્છાને દાઈ પશુ રીતે બળણી લે અને તેઓ માગે તે પહેલા જ તેમને તરત આપી દો યાચના મનની ઇચ્છાને બળણી લેવા છતાં તેને બેલવાનો અવસર સહન કરનાર ધનિકને શિકાર છે ૧૮

પ્રાપિતેન ચતુકાકુલિઘ્નમ્ લન્નિતેન યદુયાચનલજ્ઞામ્ ।

અર્ધિના યદધમર્ષતિ દાતા તન્ન લુપ્તપતિ વિલમ્બ્ય વૃદ્ધાત ॥

ખુશામતના વચનો બોલવામાં યાચક જે વિભ્રમમાં ભોગવે છે તેમ જ ઘણી વખત યાચના કરવામાં જે શરમ અનુભવે છે તેવા યાચકને ઘણા વિલંબે દાન આપનાર દાતાને જે પાપ લાગે છે, તે પાપ આપવા છતાં પશુ ધોવાનું નથી ૧૯

યત્પ્રદેયમુપનીય યદાન્યૈદાયતે સલિલમર્ધિજનાય ।

યાચનોક્તિવિપ્લવવિશદ્ગત્રાસમુલ્લેનચિકિત્સિતમેતત્ ॥

આપવાનું દ્રવ્ય પાસે લાગીને દાતાઓ યાચકના દાયામાં જે મક્કપતું બળ આપે છે તે બળ તો યાચકની ચૂરકાને દૂર કરનાર ઔષધ જેવું છે અને તે યાચનાની માગણી નિષ્ફળ જરો એ યાચકની આવેન મૂરખાને દૂર કરે છે ૨૦

અર્ધિને ન તૃણવદ્દનમાત્રં કિંનુ જીવનમપિ પ્રતિપાદ્યમ્ ।

એવમાહ કુશવત્તલદ્વાયી દ્રવ્યદાનવિચિરકથિવદ્ય ॥

‘યાચના કરનારને તણખનાની જેમ તુચ્છ ગણીને ધન આપવું, તે પૂરતું નથી, પરંતુ તેને પોતાનું જીવન પણ આપવાનું છે’ એમ જ્ઞાનદાનના સંકલ્પનો શુદ્ધ વિધિ કહે છે, કારણ કે સંકલ્પમાં દર્ભ સાથે જળ લેવાનો વિધિ છે, તે દર્ભ ધનનો અને જળ જીવનનો સૂચક છે ૨૧

પદ્મસકરવિગર્હિતમર્હં ન શ્રિય કમલમાશ્રયણાય ।
અર્થિપાણિકમલ વિમલ તદ્વાસવેશ્મ વિદ્યયીત સુવીસ્તતા ॥

લક્ષ્મીને આશ્રન આપનાર કમળ મદવનો સગ કરે છે, તેથી નિદ્રા યોગ્ય બનતું નથી, એમ વિચારીને ડાહ્યો ધનિક જન યાચ જનના હાથરૂપી કમળને લક્ષ્મીનું નિવાસ-ધર બનાવે છે અર્થાત્ યાચકને લક્ષ્મી આપે છે ૨૨

દાનપાત્રમધમર્ષમિહૈકપ્રાદિ કોટિગુણિત દિવિ દાયિ ।
સાધુરેતિ સુકૃતૈર્યદિ કર્તું પારલૌકિકકુસીદમસીદત્ ॥

દાનને પાત્ર યાચક જન એવો કરજદાર છે કે જે આ લોકમાં એક (શ્પિયો) લઈને પરલોકમાં કરોડ (શ્પિયા) આપનાર છે તેથી જેણે પ્રુષ્ઠ કર્યો દોષ, તે ધનિક જન જ આ લોકમાં દાન આપીને પરલોકમાં બાજન મેળવે છે ૨૩

અર્થો વિતેવાર્થનચોપસીદપ્રાલ્પોડિ ધીરૈરધીરણીય ।
માન્યેન મન્યે વિધિનાવિતીર્ણ સ પ્રીતિદાયો વહુમન્તુમર્હ ॥

યાચના કર્યા સિવાય મળેલું ધન દાન વગેરે કરવાથી ખૂટી જાય તો તથી પોતાની જાતનો જરા પણ તિરસ્કાર કરવો નહિ, કારણ કે માન આપવા યોગ્ય વિધિએ જે થોડું ઘણું ધન આપ્યું છે, તે પ્રીતિ આપનાર હોવાથી તેને વિતેષ કરીને માની લેવું એમ હું માનું છું ૨૪

દાનેન મૂતાનિ ઘણીમવન્તિ દાનેન વૈરાગ્યયિ
યાન્તિ નાશમ્ । પરોડપ વન્ધુલ્લમુપેતિ દાનેર્દાનં
હિ સર્વવ્યસનાનિ દન્તિ ॥૨૫॥

સર્વ પ્રાણીઓ દાન આપવાથી વશ થાય છે, દાનથી વેરી જનોના વેર પણ નાશ પામે છે, દાનથી પારકા પણ પોતાને મિત્રીજન બની જાય છે, એ ગીતે દાન સર્વ કંટો ઢરી લે છે ૨૫

તુરગશતસહસ્ર ગોગનાના ચ લક્ષ
જનકરજતપાત્ર મેદિર્નાં સામણન્તામ્ ।
નિમલ્લુલપૂના કોટિવન્યાશ્ચ દયા
ન્નહિ નહિ સમમેતર્વજનદાન પ્રધાનમ્ ॥૨૬॥

હજારો ઘોડા આપો, લાખો ગાયો અને હાથીઓ આપો, સોનાચાદીના વાસણ આપો, સમૃદ્ધ સુધીની પૃથ્વી આપો, સારા કુળની નવવધૂઓ અને કન્યાઓના કરોડો દાન કરો, પરંતુ સર્વ દાનોમાં મુખ્ય અત્તદાન છે, તેની તોલે ખીબું કાંઈ દાન નથી ૨૬

કામ વાચ કતિચિદ્કલા સન્તુ લોકે કરીતા
સન્યેવાન્યા મધુરિપુરુષા સત્તાત્કામદોઘ્ય ।
વિત્ત કામ મરતુ ચિકલ દત્તમશ્રોત્રિયેશ્ચ
પાત્રે દત્તૈર્મવતિ હિ ધનેર્ધન્યતા મૂરિદત્ ॥૨૭॥

કવિજનોની કેટલીક સામાન્ય કાન્વાણી ભલે આ લોકમાં નિષ્ફળ ન થાઓ, પરંતુ મધુસૂદન કૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિ કરવાથી તેમની કેટલીક વાણી કામ ધેતુની જેમ સર્વ મનોરથ પૂરનારી બને છે, તે જ રીતે આશ્રીન કુપાને દાન આપવાથી થોડું ધન ભલે નિષ્ફળ જાઓ, પરંતુ તેમાં કેટલાકવાર મધુ અસ્તાત સુપાનને પણ દાન આપાઈ જાય છે અને એ ધનથી દાન આપનારની ધન્યતા થાય છે ૨૭

વૈય મો અધને ધન સુકૃતિમિના મચિત સર્વદા
શ્રીકળસ્ય લલેશ્ચ વિવ્રમપતેરચાપિ કીર્તિ સ્થિતા ।
આશ્ચર્ય મધુ દાનમોગરાદિત નટ ચિરાત્સચિત

નિરુદાદિતિ પાણિપાદયુગલ ઘપન્યહો મક્ષિકા ॥૨૮

હે ધનિક પરુષો ! નિર્ધનને ધન આપવું, કારણ કે પ્રુષ્ઠશાળી જનોએ તેનો સચન કર્યો નથી કયું રાજ્ય, બળિશાન અને વિક્રમરાજનો યશ અત્યાગ સુધી સ્થિર રહ્યો છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે માખોએ અધનો લાખા માળ સુધી સચય કર્યો અને તેનો દાન કે ભોગમાં ઉપયોગ કર્યા નહિ, તોપણ તેમનું તે મધુ રૂપ ધન નાશ પામ્યું અત તે ખેદથી મધમાખીઓ પોતાના હાથપગ ધમે છે ૨૮

લોભની નિંદા

લોભ પ્રતિષ્ઠા પાપસ્ય પ્રસૂતિર્લાભ, ઇવ ચ ।

દ્વેષનોઘાદિજનકો લોભ પાપસ્ય કારણમ્ ॥ ૧ ॥

લોભ પાપનું સ્થાન છે તેમ જ લોભ જ પાપને જન્મ આપનાર છે, લોભ દ્વેષ દોષ વગેરેને ઉત્પન્ન કરનાર છે તેમ જ લોભ પાપનું કારણ છે ૧

લોભાત્કોષ પ્રમવતિ લોમાત્કામ પ્રનાયતે ।

લોભાન્મોહશ્ચ નાશશ્ચ લોભ પાપસ્ય કારણમ્ ॥૨॥

લોભથી દોષ જન્મે છે, લોભથી મામ જન્મે છે, લોભથી મોહ અને નાશ પણ જન્મે છે, માટે લોભ પાપનું કારણ છે ૨

લોભાત્ક્રોધઃ પ્રભવતિ ક્રોધાદ્ દ્રોહઃ પ્રવર્તતે ।

દ્રોહેણ નરકં યાતિ શાસ્ત્રહોઽપિ વિચક્ષણઃ ॥ ૩ ॥

લોભથી ક્રોધ જન્મે છે, ક્રોધથી દ્રોહ પ્રગટે છે અને દ્રોહથી શાસ્ત્રને અજ્ઞાનર વિચક્ષણ પુરુષ હોય તોપણ તે નરકને પામે છે. ૩

માતરં પિતરં પુત્રં ધ્રાતરં વા સુહૃત્તમમ્ ।

લોભાવિષ્ટો નરો હન્તિ સ્વામિનં વા સહોદરમ્ ॥ ૪ ॥

લોભથી ધેરાયેલો માણસ માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ, શ્રેષ્ઠ હિતેચ્છુ-ભ્રાત્ર અને સ્વામીને કે સહોદરને પણ મારી નાખે છે. ૪

લોભેન બુદ્ધિશ્ચલતિ લોભો જનયતે વૃષામ્ ।

વૃષાત્તો દુઃસ્વમામોતિ પરજેહ ચ માનવઃ ॥ ૫ ॥

લોભથી બુદ્ધિ અણે છે, લોભ વૃષ્યા પેદા કરે છે અને વૃષ્યાથી પીડાતો માણસ આ લોક કે પરલોકમાં દુઃખ પામે છે. ૫

લોભાવિષ્ટો નરો વિત્તં વીક્ષતે ન સ ચાપદમ્ ।

દુર્ગ્ધં પશ્યતિ માર્જારો યથા ન લગ્નુહાહૃત્મિ ॥ ૬ ॥

જેમ બિલાડી દુધને જુએ છે; પરંતુ પોતાને માથે ઊગામયેલી લાકડીને જોતી નથી તેમ લોભિયો માણસ ધનને જુએ છે; પરંતુ આપત્તિને જોતો નથી. ૬

પ્રાયેણ ધનિનામેવ ધનલોભો નિરન્તરમ્ ।

પશ્ય કોટિદ્વયોપેતં લક્ષાય પ્રણતં ધનુઃ ॥ ૭ ॥

ધણું ખરું તો જે ધનિક છે, તેમજ નિરંતર ધનને લોભ રચા કરે છે. જુઓને! ધનુષ્ય બે કોટિ- (છેડા, કરોડ)થી યુક્ત છે, છતાં તે લક્ષ (નિશાન, લાખ) માટે નમે છે, અર્થાત્ બે કરોડ રૂપિયા હોય, તે પશુ લાખ રૂપિયા માટે કંકા મારે છે. ૭

લોભઃ સદા વિચિન્ત્યો લુબ્ધેભ્યઃ સર્વતાં મયં દૃષ્ટમ્ ।

કાર્યાકાર્યવિચારો લોભવિમૂહસ્ય નાસ્ત્યેવ ॥ ૮ ॥

લોભ કરવા માટે સદા ચિંતા કરવાની હોય છે; તેમજ લોભિયા જનોથી દરેક રીતે બધા જોતામાં આવે છે; કારણ કે જે માણસ લોભથી મૂઠ બનેલ હોય તેને કરવું કે ના કરવું, તે વિશેનો વિષેક વિચાર રહેતો નથી. સત્યપ્રશમતપોમિઃ શસ્ત્રધનૈઃ શાસ્ત્રવેદિમિર્વિજિતઃ ।

લોભોઽવતં પ્રવિષ્ટઃ કુટિલં દૃદ્યં કિરાટીનામ્ ॥ ૯ ॥

જ્યારે લોભ સત્ય, શક્તા અને તપ આચરનાર તેમજ શસ્ત્રથી ધનવાળા અને શાસ્ત્રને અજ્ઞાતર માણસોથી જિતાઈ ગયો, ત્યારે વધુકે અતિના કુટિલ દૃઢરૂપી વાઙ્માર્ગ જઈને પેસી ગયો. ૯

સ્નેહોપપન્ન ઇતિ પૂર્ણદશાવિશેષ-

શાલી સ્વમાત્મનિ વસુપ્રકરં નિધાય ।

લઘ્વોદયે તમય ગૃહતિ પદ્મવન્ધૌ

દીપા ભવન્તિ કલુપા વલવાન્ હિ લોભઃ ॥ ૧૦ ॥

રાત્રિના સમયે સૂર્યે જોયું કે દીવો સ્નેહ (તેલ)થી ભરપૂર છે અને તેમની દશા (દિવેત, સ્થિતિ) પૂરેપૂરી સારી છે; ત્યારે તેણે પોતાનાં ફિરણોથી ધન (વસ્તુ)ને સમૃદ્ધ તેને આપી દીધા; પરંતુ જ્યારે પોતાનો હિંમ્ન થયો, ત્યારે કમળના મિત્ર બનેલા એવા સૂર્યે તે ફિરણસમૃદ્ધ પાછો લઈ લીધા; તેથી દીવા દીકા થઈ ગયા. ખરેખર લોભ તો બળવાન છે અર્થાત્ પોતાની દશા સુધરવા છતાં, બીજાને આપેલ ધન ધનિક પાછું માગી લે છે, તે લોભનું કારણ છે. ૧૦

યદુર્ગામટવીમટન્તિ વિકટં ક્રામન્તિ દેશાન્તરં

ગાહન્તે ગહનં સમુદ્રમયનક્લેશં કુર્ષિ કુર્ષતે ।

સેવન્તે કૃપણં પતિ ગજપટાસંઘટ્ટુઃ સંચરં

સર્પન્તિ પ્રથનં ધનાન્ધિતધિયસ્ત્વોભવિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ધનથી જેની બુદ્ધિ આધળી થયેલ છે, એવા લોકો ગહન જંગલમાં ભટક્યા કરે છે, દેશવિદેશના વિકટ માર્ગો ખેડે છે, સમુદ્રને વલોવવાનો કલેશ સહીને પણ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, ખેતી કરે છે, કંજૂસ સ્વામીની સેવા કરે છે તેમજ લાથીઓનાં ગંડસ્થાનોના ધસારા-વાળા બુદ્ધના વિકટ માર્ગો પર ફર્યા કરે છે; ખરેખર! આ બધાં કાર્યો એ લોભના વિલાસો છે. ૧૧

ઉદારની અશક્તિ

શતેષુ જાયતે શૂરઃ સહસ્રેષુ ચ પण्डितઃ ।

વક્તા દશસહસ્રેષુ દાતા ભવતિ વા ન વા ॥ ૧૨ ॥

સો પુરોમાં એક યુવતી પેદા થાય છે, ઉત્તરમાં એક વિદ્વાન થાય છે, દશ ઉત્તરમાં એક વક્તા બને છે; પરંતુ દાતા પુરુષ તો ભાગ્યેજ કોઈક થાય કે ન પણ થાય. ૧

દાતારં કૃપણં મન્યે મૃતોઽપ્યર્થે ન મુચ્ચતિ ।

અદાતા હિ ધનત્યાગી ધનં હિન્વા હિ ગચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥

ખરી રીતે તો જે દાતા છે, તેજ કંજૂસ છે; કારણ કે તે પોતે મરણ પામે છે, છતાં પણ તે ધન છોડતો નથી અર્થાત્ દાનનું પુણ્ય તેની સાથેજ બળ્ય છે; તેમજ જે દાન આપતો નથી તેજ ખરેખર ધનનો ત્યાગી છે; કારણ કે તે ધન આ લોકમાં છોડીને ચાલ્યો બળ્ય છે. ૨

રક્ષતિ કૃપણાઃ પાપૌ દ્રવ્ય કલ્પ્યમિવાત્મનઃ ।

વદેવ સન્તઃ સતતસુત્સૃજન્તિ યથા મલમ્ ॥૩॥

ધનને પોતાના માંસ-રક્તની જેમ કંઞસ લોકો તેને પોતાના હાથમાં રાખી શકે છે; પરંતુ સતપુરણે એ ધનનો મળની જેમ ત્યાગ કરે છે. ૩

ચાચિતો યઃ પ્રઠ્વ્યેત દ્વરા ચ પ્રીતિમાન્મવેત્ ।

તં દ્રવ્યાવ્યથા શ્રુત્વા નરઃ સ્વર્ગમવાપ્નુયાત્ ॥૪॥

ઘાઈ સાચના કરે, તો જે માણસ હૃદયમાં અને તેને દાન આપીને પોતે પ્રીતિવાળો થાય, તે માણસને જોઈને અથવા સાલગીને પણ માણસ સ્વર્ગને મેળવે. ૪

આકારમાત્રે વિજ્ઞાતે સંપાદિતનનોરયાઃ ।

તે ધન્યા યે ન શુષ્કન્તિ દીનાઃ કામાર્થિનાં ગિરઃ ॥

યાચકોની દીન પાણી ન સાંભળતા જેઓ તેમની આકૃતિ માત્ર જોઈને, તેમના અંતરથીને પૂરા કરે છે તે ઉદાર માણસો ધન્ય છે. ૫

કર્ણલઙ્ગિગુણોત્કર્પાસ્ત્યાગિનો ધન્વિનસ્તથા ।

નિષ્કલાન્ન વિમુશ્ચન્તિ માર્ગણાન્સંમુલે સ્થિતાન્ ॥૬॥

જેમ કાન સુધી શુણ્ણ(પણ્ણની દોરી)ને ખેંચનારા પતુધારી ક્ષત્રિયો પોતાની સામે ધગુચ પર રહેલા બાણને નિષ્ફળ છેડાતા નથી તેમ કાને સાલગેલા શુણ્ણ વડે આકર્ષણ પામીને આવેલા યાચકોને ત્યાગી જનો નિષ્ફળ કરતા નથી. ૬

વેદિ વેદીતિ જલ્પન્તિ ત્યાગિનોઽયર્થિનોઽપિ ચ ।

આલોકયન્તિ ભારઃ સ્યાદસ્તિ નાસ્તીતિ ન કચિત્ ॥

ત્યાગી ઉદાર જનો અને યાચક જનો બંને 'આપો-આપો' એ પ્રકારના શબ્દો બોલતા હોય છે તેમજ

'લોકો લુએ છે,' 'ભાર થઈ બરો,' 'છે' અને

'નથી' એ પ્રકારના શબ્દો બોલતા નથી

સુધ્ધતે પક્ષિપશુઃ પઠન્તિ શુકસારિકાઃ ।

વાતુશ્મનોતિ ચો વિન્તં સ શૂરઃ સ ચ પશ્વિહતઃ ॥૮॥

પક્ષીઓ અને પશુઓ પણ હાલ હોય છે તેમજ મેના-વોપાટ પણ મીઠા શબ્દો બોલતા હોય છે; તેથી તે શરવીર કે પંડિત કહેવાતા નથી; પરંતુ જે ધન આપી શકે છે તે જ શરવીર છે અને તે જ પંડિત છે. અર્થ નિજઃ પરો વેદિ ગણના લપુત્તમામ્ ।

વ્દારવરિતાના તુ યસુધેવ કુટુમ્બકમ્ ॥ ૯ ॥

જેવું મિત્ર નાહું છે, એવા દલકા પુરેયોને આ પોતાનો અને આ પરકો એવી ગણના દોર છે; પરંતુ જેમના ચરિત ઉદાર છે, તેમને માટે તો આખી પૃથ્વી કુટુંબ જેવી છે. ૯

લક્ષ્મીપયોષરોત્સન્નકુદકુમારકણિતો હરેઃ ।

ધન્યો થલિઃ સ ચેનાસ્થ મિશ્રાપાત્રીકૃતઃ કરઃ ॥૧૦॥

વિશ્વ લક્ષ્મીનાનો હાથ લક્ષ્મીજીના સ્તન પર રહેલ કેસરથી લાલ થયેલો છે; તે હાથને જેણે મિશ્રાના પાત્ર તરીકે બનાવ્યો, તે બિરાજાને ધન્યવાદ છે. ૧૦

કર્ણસ્થલે ચ શિવિર્મીસં જીવં જીમૂતવાહનઃ ।

દ્વૌ દ્વૌચિરસ્થીનિ નાસ્ત્યદેયં મહાત્મનામ્ ॥

કર્ણમાંજે પોતાની ચામડી સાથે બઝાયેલ કવચ કુંડલ, શિવિરાજાએ પોતાના શરીરનું માંસ, છત્રવાહને પોતાનો છત્ર અને દ્વિધીય ક્ષત્રિયે પોતાનાં હાડકાં આપી દીધાં. ખરેખર મહાત્મા પુરુષો પાસે એવી ઘાઈ ચીજ નથી, કે જે તેઓ દાનમાં ન આપી શકે. ૧૧

દાતા નીચોઽપિ સેવ્યઃ સ્થાન્નિષ્કલો ન મહાનપિ ।

જલાર્થી ધારિષિં સ્વક્ત્વા પશ્ય કૂપં નિપેયતે ॥૧૨॥

નીચ માણસ પણ ઘાતાર હોય, તો તેની સેવા કરવી; પરંતુ યોદ્ધા માણસ નિષ્ફળ હોય, તો તેની સેવા કરવી નહિ. બુદ્ધો, પાણી પીવાની ઇચ્છાવાળો માણસ મહાસાગરને છોડીને ફૂવાને સેવે છે, ૧૨

સેવ પરં ન વિનદયતિ સતુરપિ ચ શીર્નિવૈશિતા સત્સુ ।

અવશિષ્ટતે હિમાંશોઃ કૌવ કલા ય સ્થિરા શ્મશ્નૌ ॥

ચંદ્રની એક કલા ચંદ્રના મસ્તક પર હોવાથી કાયમ રહે છે, એ રીતે સજ્જનોમાં જેણે નિવાસ કર્યો છે, એવી લક્ષ્મી થોડી હોય, તોપણ તે નાશ પામતી નથી. ૧૩

કિયતી પશ્ચસદ્દશી કિયતી લક્ષ્યાવ્યકોટિરપિ કિયતી ।

ઔદાયર્જન્યસત્તસાં રજ્યતી યસુમતી કિયતી ॥૧૪॥

જે ઘાતાર પુરુષોના મન ઉદારતાને કારણે ઉત્તમ બનેલા છે, તેમને પાંચ હમ્બરની ગણનાનો શો હિસાબ, તેમને લાખ કે કરોડનો પણ શુ હિસાબ, તેમ જ રાનથી ભરેલી પૃથ્વીનો પણ તેમને શુ હિસાબ ? ૧૪

નાશ્કરાણિ પઠવા કિમપાઠિ પાઠિતોઽપિ કિમ્

વિસ્મૃત એવ । ઇત્યર્થમર્જિતસંશયરોહોલેભનાં રહ્યું ચક્રાર નકારઃ ॥૧૫॥

'ઉદાર પુરુષો બાળપણમાં બધાં વર્ણમાળાના અક્ષરો ભરવા હતા ત્યારે તે લોકો 'નકાર' ભરવા નહિ હોય અથવા તો નકાર ભરવા હશે, તો શુ પાછળથી ભૂલી ગયા હશે ?' એ રીતે દાતાના મુખે નકાર ન સાંભળનારા યાચક જનો મંદચક્ષુ દીવ્યકા પર ડાલ્યા કરતા હોય છે. ૧૫

કૃપણની નિંદા

કૃપણે સમો દાતા ન ભૂતો ન મવિષ્યતિ ।

અસ્પૃશ્યતેવ તિત્તાનિ ચ પરેભ્ય પ્રયચ્છતિ ॥૧૧॥

કમ્બસ જેવા દાતાર કાંઈ થયો નથી અને થતાનો નથી, કામ્બ કે તે પોતાનું બધું ધન એને હાથ પશુ અડાચા વિના મરણ પછી બીજાને આપી દે છે ૧

યદ્યર્જયે પરિક્લેશરજિત યન્ન મુચ્યતે ।

શિખાયતે ચદન્તેડ્યૈ કસ્યચિન્મામ્સુ તદ્દનમ્ ।

ધણ કલેરો વેશ્યા પછી, જે ધનની કમાણી થાન છે, કમાણી થતા પછી જે ધન ભોગવી શકતું નથી અને છેવટે બીજાએ જેને વહેચી સે છે, એનું ધન કાંઈને ન હોતે ૨

યત્કરોત્યરતિ ક્લેશ તૃષ્ણા મોહ પ્રજાગરમ્ ।

ન તદ્દન કદર્યાણા હૃદયે વ્યાધિરેવ સ ॥૧૩॥

જે ધન પ્રેમ હોડાવે તેમ જ પ્રેશ, તૃષ્ણા, મોહ અને ઉમંગરો કાગવે તે ધન નથી, પરંતુ કમ્બસ માણસોના હાથમાં રહેલો તે જાન જ છે ૩

શૃત્યુ શરીરગોષ્ઠાર ધનરક્ષ વસુધરા ।

દુશ્વારિણી ચ હસતિ સ્પર્ષતિ મુગ્ધત્સલમ્ ॥૧૪॥

જે પોતાના શરીરને ધણુ સાચાવે છે, તેને જોઈને મૃત્યુ હસે છે, જે ધનની રક્ષા કરે છે, તેને મૃત્યુ હસે છે તેમ જ પોતાના પુત્ર પર પ્રેમ રાખનાર પતિને જોઈને વ્યભિચારિણી ઓ હસે છે ૪

સ્વામ્યભોગવિહીનેન ધનેન ધનિનો યદિ ।

મમ્મામ કિં ન તેનેષ ધનેન ધનિનો વયમ્ ॥

જે ધનનો ત્યાગ કે ભોગમાં ઉપયોગ થતો નથી, તે ધનથી જે કમ્બસ માણસ ધનિક ગણાતો હોય, તો પછી એ જ ધનથી અમે પશુ શા માટે ધનિક ન ગણાઈએ ? ૫

દાનોપભોગરહિતા દિવસા યાન્તિ યસ્ય વૈ ।

સ હોહકારમશ્ચેશ શ્વદનનપિ ન જીવતિ ॥૧૬॥

જેના દિવસો દાન કે ભોગથી રહિત ચાલ્યા જાન છે તે માણસ છુદારની ધમણની જેમ ફક્ત શ્વાસ લેનારા છે, તે જીવતા નથી ૬

અવુર્ધર્યલાભાય પપ્પગ્નીમિરિવ સ્વયમ્ ।

આત્મા સસ્ટ્યય સસ્ટ્યય પરોપકરણીકૃત ॥૧૭॥

ધનનો લાભ થાય એટલા માટે મૃખ લોકોએ બનતો વેચ્યાઓની જેમ પોતાની આત્માને ટાપટીપથી સખી સખીને કેવળ બીજાના મામમાં જ બેસી દીધી દેાય છે ૭

કૃપણે શરેનેય મૃતેનાપિ ન લીયતે ।

માસ ધર્યયતા તેન કાકસ્યોપહૃતિ કૃતા ॥૮॥

કૃપણ માણસ તો મરેના શય જેવો છે શય જેમ કાંઈને કાંઈ આપી શકતું નથી તેમ આ કૃપણ પશુ કાંઈને કાંઈ આપતો નથી ૮ માં કૃપણ મરતા તો શય સારુ છે, કારણ કે કૃપણ તો પોતાના શરીરનું માસ જ વધારી બાંધે છે બાંધે શયે તો પોતાના માસ વડે કાચાએ કપર પશુ ઉપમાર મ્યો છે ૮

બોવયન્તિ ન યાચન્તે મિત્રાઢારા ગૃહ ગૃહે ।

દીનતા લીયતા નિત્યમદાતુ ફલમીદશમ્ ॥૧૯॥

શે શે દૂરીને ભિક્ષા માગનારા યાચના બગી ગીતે ભિક્ષા માગના નથી, પશુ ભિક્ષા માગના દારા બંધાને ઉપદેશ આપે છે કે 'તમે આપો, આપો, કામ્બ કે નહિ આપનારન અમારા જેવું (બીજા માગવાનું) ફળ ભોગવતું પડે ને ૮

દ્વાર દ્વાર વટનીહ મિત્રુકા પાત્રપાણય ।

દર્શયન્ત્યેવ લોકાનામદાતુ ફલમીદશમ્ ॥૧૯૦॥

જેના હાથમાં ભિક્ષાનું પાત્ર છે એવા ભિક્ષુકો બારણે બારણે ભટકે છે અને લોકોને બતાવે છે કે, 'જે દાન નહિ આપે, તેમને અમારા જેવું ફળ ભોગવતું પડે ને ૧૦

ન વાતુ નોપમોમ્સુ ચ શક્નોતિ કૃપણ શ્રિયમ્ ।

કિં તુ મૃશતિ હસ્તેન નપુસક ફન શ્રિયમ્ ॥૧૧॥

જેમ નપુસક માણસ ઓતો હાથથી સ્પર્શ કરે છે તેમ કમ્બસ માણસ લક્ષ્મીનો પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરે છે તે લક્ષ્મી આપી શકતો નથી તેમ પોતે ભોગવી પશુ શકતા નથી ૧૧

કિંશુકે કિં શુક કુર્યાત્કલિતેડપિ લુપ્તશ્ચિત ।

અદાતરિ મમ્મદ્દાપિ કિં લુપ્તરુપજીવિત ॥૧૨॥

કેશકની ઝાડ પર ફૂલ આપના હોય, પશુ એથી શુભ્યો પોપટ તેને શુભર કે કારણ કે તે ફૂલ ખવાતા નથી તેની ગીતે સ્વામી સમૃદ્ધિવાના હોય તોપશુ દાતા ન હોય તો સેવકને તેને શુભર કે ૧૨

ધર વિમગ્ધીનેન પ્રાણે સતોપતોડનલ ।

નોપચારપરિષ્ત્ર કૃપણ પ્રાપ્તયતો જન ॥૧૩॥

જેની પામે વૈભવ નથી એવા માણસે પોતાના પ્રાણ આપીને અગ્નિને તૃપ્ત કરવા તે સારુ છે, પરંતુ જે આદરસ માન વગરે ભણ્યો નથી એવા કમ્બસ માણસ પામે પ્રાર્થના મંત્રી, તે સારુ નથી ૧૩

ઉદારચરિત્તગમી યાચિત કૃપણોડધિક ।

एको धन तत् प्राणानन्य प्राणास्ततो धनम् ॥

નેના ચરિત ઉદાર છે એવા દાતાર પુરુષ કરતા
કળુસ ચડિયાતો છે, કારણ કે દાતાર પહેલા ધન
આપીને પછી પ્રાણુ ત્યજે છે અને કૃષ્ણ તો પ્રાણુ
આપીને પછી ધનનો ત્યાગ કરે છે ૧૪

નોપમોસ્તુમપિ ક્ષીવો જાનાત્યુપચિતા શ્રિયમ્ ।

પ્રામ્યો વિરાગયત્યેવ રમચન્નપિ કામિનીમ્ ॥

નપુસક મદમાતી અંભે રમાડતો હોય તોપણ તેને
રાગ વિનાની કરી મૂકે છે, તેની રીતે ખૂબજ વધેલી
લક્ષ્મીને કળુસ પુરુષ ભોખી શકતો નથી ૧૫

કૃષ્ણ સ્વચ્છૂતઙ્ગ ન કરોતિ ભયાવિહ ।

ભવિતા ચદિ મે પુત્ર સ મે વિત્ત હરેદિતિ ॥

આ લોકમા જે કળુસ છે, તે પોતાની સ્ત્રીનો
સગ પણુ એવા જાનને કાચે નથી મગ્તો કે, 'મે
મારે પુત્ર થશે તો તે મારા ધનને ઉરી વેશે' ૧૬

યદ્યૌઽપ ક્ષિતૌ વિત્ત નિવદાન મિતપચ ।

તદ્ધોનિરય ગન્તુ ચક્ર પન્થાનમમત ॥૧૭॥

કળુસ માણસ જેમ જેમ નીચે અને નીચે ખોદીને
ધનને દોડે છે તેમ તેમ તે નીચે નરકમા જવાનો
માર્ગ આગળથી કરી રાખે છે ૧૭

નિજસૌલ્ય નિરુધાનો યો ધનાજનમિચ્છતિ ।

પરાર્થ મારવાદીય ક્રેશસ્યેવ હિ ભાજનમ્ ॥૧૮॥

પોતાના સુખસમ્બંધ રોકી રાખનાર જે કળુસ
પુરુષ ધન પેદા કરવાને છૂટે છે, તે તો ભારને વહન
કરનારો છે તેમ જ ખીખને માટે કલેશનુ જ પાત્ર
બને છે ૧૮

અસમ્બોધેન સામાન્ય કૃષ્ણસ્ય ચ ધન વરે ।

અસ્યેદમિતિ સન્નધો હાનૌ દુ લેન ગમ્યતે ॥

કળુસ પાને જે ધન હોય છે તેને તે ભોગવતો
ન દોઈ તે ધન તેને માટે પારકાના ધનના જેવુજ છે
એ ધન એવુ હતુ એ અપાપેનો એ ધનની સાથેના તેનો
મનુષ્ય એ ધનનો નાશ થયે બ્યારે તે કુખી બને છે
ત્યારેજ ફક્ત ખીખજોથી જીજ્ઞાસા આવે છે ખૂસને
પોતાના ધન વડે સુખી થતો જોઈને એ ધન જેવુ છે
એવુ બાજુવાનો ખીખજોને વખત જ આવતો નથી ૧૯

સતિ દ્રાક્ષાફલે ક્ષીરે મૃદામાવાદન મુદે ।

અહો માતુરિય રીતિ કૃષ્ણે ગર્ભવચિનિ ॥૨૦॥

પરેખર, જ્યારે કળુસ માણસ સાનાના ગર્ભમા
આખો હોય ત્યારે તેની માતાને ધરમા દ્રાક્ષ અને
દૂધ જેવા મીઠા પદાર્થો હોવા છતાં, માગીના રવાદથી
આનંદ થાય છે ૨૦

અદાતુર્માનસ ક્ષાપિ ન સ્પશન્તિ કવેર્ગિર ।

દોષાયેવાતિદૃઢસ્ય વિલાસાસ્તરૂપીકૃતા ॥૨૧॥

જેમ યુવાન સ્ત્રીઓએ જે વિલાસો ક્યાં હોય તે
અત્યંત વૃદ્ધ જન માટે દેખતુ જ કારણ બને છે, તેમ
જે વૃદ્ધ માણસ છે, તેના મન સુધી ગમિની વાણી
પહોંચી શકી નથી ૨૧

શરણ કિં પ્રવજ્ઞામિ વિપવન્મારયન્તિ કિમ્ ।

ન ત્યજન્તે ન મુચ્યન્તે કૃષ્ણેન ધનાનિ યત્ ॥૨૨॥

આ બધા ધન શું કળુસને શરણે ગયા ઉરો કે
પછી ડેરની જેમ તેને મારી નાખનારા ઉશે કે કારણ
કે કળુસ માણસો ધનનો ત્યાગ કરતા નથી તેમ તેને
ભોગવતા પણુ નથી ૨૨

ધન ચવિદ્દે મે દસે વિધે મા વેદિદ્દે કર્હિચિન્ત્ 。

ઔદાર્ય ધનિનો વેદિદ્દે ચન્નદીયે હ્રદિ સ્થિતમ્ ॥૨૩॥

હે વિધાતા! તુ મને આ લોકમા ધન આપવા
ધ્વજીતો હાય તો તે ધન મન આપતો નહિ પરંતુ મારા
હૃદયમા જે ઉડેલા રહેના છે, તે ધનિકને આપજે ૨૩
વીળેશ થોડનહીનસ્ય હોલાક્ષીવ વિચક્ષુપ ।

અસો હુસુમમાલેય શ્રી કવર્યસ્ય નિષ્ફળા ॥૨૪॥

બહેરાને વીણુની જેમ આધમાને સુદૃઢ સ્ત્રીની જેમ
અને મરનાને પૂષ્પની માળાની જેમ ખૂસને મળેલી
લક્ષ્મી નકામી છે ૨૪

લુચ્છો ન વિન્નજત્યર્થ નરો દારિદ્ર્યવશકૃચા ।

દાતાપિ વિન્નજત્યર્થ તયૈવ નનુ શક્ય ॥૨૫॥

દરિદ્રતા આપતો એ શકથી ખૂસ માણસ
ધનનો લાગ કરતો નથી પરંતુ 'ધન નહિ આપુ તો
દરિદ્રતા આ વતો' એ જ શકથી દાતાર ધન આપે છે
વેવવશાદુત્પન્ને સતિ રિયવે યત્ય નાસ્તિ મોળેન્નજા ।

ન ચ પરલોકસમીહા સ ભવતિ ધનપાલકો મૂર્તે ॥૨૬॥

નખીનના સગેજો જેને રેલર મરેલી છે, છતાં પણુ
જે કળુસ માણસને તેના ભાગની છઠ્ઠા થતી નથી,
તેમ જ દાન આપીને પરલોક મેળવી લેવાની હઠ ૧ પણુ
જાગી નથી તે કેવળ ધનની એટલી કમનારો મૂર્ખ છે
વપભોગકાતરાણા પુરુષાનામર્યસત્ત્વપરાણામ્ ।

વન્યામણિરિવ સદને તિસ્તર્થ પરસ્યા ॥૨૭॥

જે પૈસા ભેગા મવામા જ મરગત છે અને તેને
ભોગવત મા બીજુ છે, એવા ધનિ માણસોના ધનમા
રહેલી લક્ષ્મી ઉત્તમ કન્યાની જેમ પારખતો માટે જ દોષ છે.
યદિ ભવતિ ધનેન ધની ક્ષિતિવલ્નિહિતન અગરહિતન ।
તસ્માદ્વ્યમપિ ધનિવત્તિમ્પ્રતિ ન વાચ્યનો મેઝ ॥૨૮॥

જેણે પોતાનું ધન પૃથ્વીમાં છાટેલું છે અને તેનો ભોગ કરતો નથી; એવા કંબૂસ માણસ બે પોતાના ધનથી ધનિક કહેવાતો હોય, તો અમે પણ ધનિક છીએ; કારણ કે પૃથ્વીતલ પરનો સોનાનો મેરુ પર્વત અમારો પણ છે. (જેનો ઉપભોગ થતો નથી). ૨૮

નન્દનરેન્દ્રવિર્ણુદ્ગતમિહ કિર્માપિ વિહિતમતિયોરમ્ ।
યસુધાતલોત્પપાકો વિરમતિ નાથાપિ યત્તેભ્યઃ ॥૨૯॥

(એમ કહેવાય છે કે પાટલીપુત્રના નંદ રાજાએ નવ કરોડ સોનામહોર પૃથ્વીમાં દાટી હતી, તે હજુ પણ છે.) તે સોનામહોરોએ એવાં તે શા અતિથોગ પાપ કર્યા હશે કે તેમનાથી જે પૃથ્વીના પેટાણમાં ગરમી થઈ છે, તેનો બાકી હજુ સુધી શાત થતો નથી. ૨૯

દ્વદતરનિયદ્વસુદ્રેઃ કોશનિપણસ્ય સહજમલિનસ્ય ।

કૃપણસ્ય કૃપણસ્ય ચ કેવલમાકારતો ભેદઃ ॥ ૩૦ ॥

કૃપણ-કંબૂસ અને કૃપણ-તલવાર એ બંનેમાં ફક્ત આકારનો ભેદ છે; બાકી બંનેમાં ખૂબ સરખાપણું છે, જેમ કે કૃપણની મૂક મજબૂત રીતે બાંધેલી હોય છે, તેમ કૃપણની મૂક બીજાને આપવા માટે છૂટતી નથી; કૃપણ જેમ આનંદ (કાશ)માં પુરાઈ રહે છે, તેમ કૃપણ ખજાના (કાશ)માં જ ભરાયેલો રહે છે; કૃપણ જેમ કુદરતી રીતે કાળા (મલિન) છે, તેમ કૃપણ સ્વભાવે મલિન હોય છે. ૩૦

કૃપણસ્ય સમૃદ્ધીનાં ભોક્તારઃ સન્તિ કેચિદતિનિપુણાઃ ।

જલસંપદોઽન્યુપાદ્યોર્ચાન્તિ વશં શશ્વદૌર્વાસેઃ ॥૩૧॥

જેમ જળનો સંચય કરનાર અનુદની જળસંપત્તિ કાયમ વાડવામાં ને વશ હોય છે, તેમ કંબૂસ માણસની સમૃદ્ધિએને પોતાને વશ રાખી ભોગવનારા કેલોક અતિ નિપુણ પ્રરંધો હોય છે. ૩૧

પ્રાપ્તાનપિ ન લભન્તે ભોગાન્મોક્તું સ્વકર્મભિઃ કૃપણાઃ ।

સુલપાકઃ કિલ ભવતિ દ્રાક્ષાપાકે વલિમુજાં હિ ॥૩૨॥

બ્યારે દ્રાક્ષ પાકને ખાવાલાયક થાય છે, ત્યારે કાગડાનાં મુખ પાકી જાય છે; તેમ કંબૂસ માણસો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને પણ પોતાનાં કબજે કારણે ભોગવી શકતા નથી. ૩૨

અતિસાહસમતિદુષ્કરમત્યાશ્ચૈવ ચ દાનમર્યાનામ્ ।

યોઽપિ દદાતિ શરીરં ન દદાતિ સ વિત્તેલ્લેશમપિ ॥

ધનનું દાન કરવું એ કંબૂસ માટે અત્યંત સાહસ-રૂપ, અત્યંત દુષ્કર અને અતિશય આશ્ચર્યજનક કામ હોય છે. એટલે તો કંબૂસ માણસ પોતાનું શરીર આપી દે છે, પણ જરાક જેટલું ધન આપતો નથી.

કેચિત્સ્વભાવલુચ્ચાસ્તીવ્રતરાં યાતનામપિ સહન્તે ।

ન તુ સંત્યજન્તિ વિત્તં માત્સર્યમિવાધમાઃ સતતમ્ ॥

જેમ હલકા માણસો માત્સર્ય-વર્તને કદી હોડતા નથી. તેમ સ્વભાવે કંબૂસ એવા માણસે અત્યંત તીવ્ર વેદનાને સહન કરશે; પરંતુ પૈસા છોડશે નહિ. ૩૪

મેઘા ઇવાતિલુચ્ચા ભવન્તિ ધનલવણવારિવહુતૃષ્ણાઃ ।

તૃષ્ણલવમિવ નિજદેહં ત્યજન્તિ લેશં ન વિત્તસ્ય ॥૩૫॥

જેમ મેઘોને ખારા જલની તૃષ્ણા ધણી હોય છે, તેમ લોભિયા જનો ધનના ખૂબ જ તરસ્યા હોય છે; એટલે તે લોકો તૃષ્ણાવાની તોફાની રીતે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ જરા જેટલા દ્રવ્યનો ત્યાગ કરતા નથી. ૩૫

અર્થિનિ કવચતિ કવચતિ પઠતિ ચ પઠતિ સ્તવોચતે સ્તૌતિ । પશ્યાદ્ધામીત્યુક્તે કૃપણઃ પ્રણતોઽન્જલિં કુરુતે ॥ ૩૬ ॥

બ્યારે યાચક જન કવિતા ગાય છે, ત્યારે કંબૂસ ગાવા લાગે છે; બ્યારે યાચક કોઈ પાઠ ભણે છે, ત્યારે કંબૂસ પાઠ ભણવા લાગે છે; બ્યારે યાચક સ્તુતિ શરૂ કરે છે, ત્યારે કંબૂસ સ્તુતિ કરવા લાગે છે અને બ્યારે યાચક જન 'હું ભણું છું' એમ કહે, ત્યારે તે કૃપણ નમ્ર થઈને બે હાથ જોડે છે (આપવાનું) તો તે શીખ્યો જ નથી. ૩૬

યાચમાનજનમાનસચ્ચેઃ પૂરણાય યત્ જન્મ ન યસ્ય । તેન મૂમરિતિભારવતીર્યં ન હુમૈર્ન ગિરિર્મિર્ન સમુદ્રૈઃ ॥ ૩૭ ॥

આ પૃથ્વી વૃક્ષો, પર્વતો અને સમુદ્રોથી ભારવાળી નથી; પરંતુ કંબૂસથી ધણી જ ભારવાળી બની છે કે, જે માણસોને જન્મ યાચના કરનાર ગરીબના મનની વૃત્તિને સંતોષવા માટે થયો નથી. ૩૭

મા ધનાનિ કૃપણઃ સ્વલુ જીવંસ્તૃણ્યાર્પયતુ જાતુ પરસ્મૈ । તત્ર નૈષ કુરુતે મમ વિત્રં યતુ નાર્પયતિ તાનિ સૃતોઽપિ ॥

તૃષ્ણાને વશ થવાને કારણે કંબૂસ માણસ જીવંતે હોય, ત્યારે બીજાને ધન ન આપે, તેમાં મને વિશ્વશ્રદ્ધ થતું નથી; પરંતુ તે મરવા પડેલો હોય છે ત્યારે પણ ધન આપતો નથી એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. ૩૮

લોકેષુ પરલોકમુપેતા હા વિષાય નિષેને ધનમેકઃ ।

ઇત્યમું સ્વલુ તદસ્ય નિનીપત્યર્થિવન્યુરુદ્ધયચિત્તઃ ॥

પોતાનું ધન આ લોકમાં ખજાનામાં મૂકીને કંબૂસ માણસો પરલોક ચાલ્યા જાય છે. તેથી જેના ચિત્તમાં

દયા બગેલી છે, એવા યાચક જન કંબુસની સાથે તેનું ધન પણ પરલોકમાં ગયું, એવું કહે છે. અર્થાત્ યાચકને આપેલું દાન જ પરલોકમાં સાથે આવવાનું છે.

ફલં સ્વેચ્છાલભ્યં પ્રતિવનમસેદં ક્ષિતિરુદ્ધાં
પયઃ સ્થાને સ્થાને શિશિરમધુરં પુણ્યસરિતામ્ ।

મૃદુસ્પર્શા શય્યા મુલલિતલતા પદ્મવમયી
સહન્તે સંતાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ કૃપણાઃ ॥૪૦॥

વને વને ઊગેલાં ફૂલોનાં ફળ મરજી પ્રમાણે ખાવા-
ને મળે છે; પવિત્ર નદીઓનાં મીઠાં અને કડાં બળ
કેડાણે કેડાણે હોય છે; તાજા પાનવાળા અને સુંદર
લતાઓથી ભરેલી કોમળ સ્પર્શવાળા પથારી બંજલમાં
હોય છે; તોપણ હીન માણસો ધનિકને ત્યાં જઈને
સંતાપ સહન કરે છે. ૪૦

યદેતે સાધૂનામુપરિ વિમુલાઃ સન્તિ ધનિનો
ન ચૈવાથઘૈપામપિ તુ નિજવિચિત્તવ્યયમયમ્ ।

અતઃ લેદો નાસ્મિન્પરમમનુકમ્પૈવ મવતિ
સ્વમાંસત્રસ્તેભ્યઃ ક દ્વહ હરિગેભ્યઃ પરિમવઃ ॥૪૧॥

ધનિક જનો સારા માણસોથી વિશ્રામ હોય છે;
તેમાં તેઓ સારા માણસોના તિરસ્કાર કરે છે એમ ન
સમજવું; પરંતુ તેમને બધું છે કે સજ્જનોને બોલા-
વવાથી પોતાના ધનનો વ્યય થશે. આથી સારા માણસો-
એ તે ધનિક જનો વિષે ખેદ ન કરવો; પરંતુ તેમના
પર દયા લાવવી; કારણ કે હરણાં પોતાનું માંસ હરાઈ
ગયું તે ત્રાસથી દૂર લાગી ગયું છે, તેને કોઈ અપ-
માન સમજવું નથી. ૪૧

જહાતિ સહસાસનં ક્ષટિતિ પૃચ્છતિ સ્વાગતં
નમસ્ત્યતિ મુહુર્મુહુઃ શ્રુતિમનોહરં માપતે ।

દદાતિ કુસુમં ફલં શિથિલયત્યમીઠાં ક્રિયા-
મહો ન પરિચીયતે કૃપણવચ્ચનાચાતુરી ॥૪૨॥

પરંપર કંબુસ બીજને હેતરવામાં જે
ચતુરાઈ વાપરે છે, તે આપણી સમજણમાં આવતી
નથી. આગળ કહે નેઈને તરત જ તે આસન છોડીને
ભોજી થઈ ગયું છે, આપણા ખુબર-અંતર-સ્વાગત
પૂછે છે, વારંવાર નમસ્કાર કરે છે, કહ્યુંને પ્રિય એવું
વચન બોલે છે, ફળફલ આપે છે અને આવનારના
મનની અભિલાષાને શિથિલ કરી દે છે. ૪૨

અયચ્છળકચર્વણં ફળિફળામળેઃ કર્પણં
કરેણ ગિરિતોલનં જલનિષેઃ પદા લહનમ્ ।

પ્રમુગ્ધરિવોધનં નિશિવચ્છગ્ધસંસ્પર્શનં
કદાચિદતિલં મવેજ ચ શઙ્કાદનસ્યાર્જનમ્ ॥૪૩॥

લોહાના ચણા ચાવવા હોય, સર્પની ફણા પર
રહેલ મણિને ખેંચી લેવા હોય, હાથથી પર્વતને તોળવા
હોય, સમુદ્રને પગથી ઝાળાવવા હોય, સુતેલા સિંહને
બગાડવો હોય તેમ જ તીક્ષ્ણ તલવારને અડકવું હોય-
એ બધું કદાચ બની શકે; પરંતુ કૃપણ પાસેથી ધન
મેળવી શકાય એ અગંભવિત છે. ૪૩

યાચકાનંદા

વેપયુર્મલિનં ચક્રં દીના વાગદ્ગદઃ સ્વરઃ ।

મરણે યાનિ ચિહ્નાનિ તાનિ ચિહ્નાનિ ચાચકે ॥

શરીરે કંપારી. મલિન મુખ, દીનતાભરી વાણી,
નદ્રગ સ્વર, એ રીતે જે ચિહ્નો મરતી વખતે લેવા
મળે છે, તે જ ચિહ્નો યાચકના શરીરે લેવા મળે છે. ૧

વિદ્યાવતઃ કુલીનસ્ય ધનં યાચિતુમિચ્છતઃ ।

કળે પારાવતસ્યેવ વાક્રોતિ ગતાગતમ્ ॥૨॥

જેમ કળારની વાણી ગળામાં જ ધોરાયા કરે છે,
તેમ વિદ્વાન અને કુલીન માણસ ધનની યાચના કરવા
છત્છા કરે ત્યારે તેની વાણી ગળાની અંદર આવળ કરે
છે; પણ તે વાણી બહાર નીકળતી નથી. ૨

દક્ષિણાશાપ્રવૃત્તસ્ય પ્રસારિતકરસ્ય ચ ।

તેજસ્તેજસ્વિનોડ્કરસ્ય ક્ષિયતેજસ્યસ્ય કા કથા ॥

જેણે દક્ષિણ દિશા તરફ ફેરવેલી ફેલાવ્યા છે એવા
તેજસ્વી સૂર્યના તેજ પણ ઉજાલ્ય છે, તો તેણે
દક્ષિણની આશાથી પોતાનો હાથ ફેલાવ્યો છે, એવા
તેજસ્વી પુરુષના તેજ પણ હરાઈ ગયું છે, તો પછી
બીજાની શું વાત કહેવી ? ૩

સાધુરેવાર્ધિભિર્ચાચ્યઃ ક્ષીણવિષ્ણોઽપિ સર્વદા ।

શુષ્કેઽપિ હિ નદીમાર્ગે રત્યન્તે સલિલાર્ધિભિઃ ॥

નદીના માર્ગે સુષક થયો હોય તોપણ જસની
છત્છાવાળા માણસો નદીમાં ખાડા ખોદે છે, તે રીતે
યાચક જનોએ સાધુપુરુષ પાસે ધનની માગણી કરવી,
બલે તેનું ધન ક્ષીણ થયું હોય । ૪

વૃણાદપિ લઘુસ્તૂલસ્તૂલાદપિ ચ ચાચકઃ ।

વાયુના ફિ ન નીતોડસૌ મામેવં યાચયિષ્યતિ ॥૫॥

તણખલાં કરતાં ૩ હલકું છે અને યાચક તો ૨
કરતાં પણ હલકો છે; તો પછી તેને વાયુ કેમ ઉડાડી
જતો નથી ? તે પ્રશ્નનો હિતર એ છે કે, 'વાયુએ
વિચાર કર્યો કે, હું તેની પામે જઈશ તો મારી પામે
પણ વાયુના કરી તે મને શરમાવશે.' ૫

દેહીતિ ચચનં શ્રુત્યા દ્વિદિશ્યાઃ પદ્મદેવતાઃ ।

મુસાન્નિગત્ય ગચ્છન્તિ શ્રીદીપીશ્વરિકૃતૈયઃ ॥૬॥

‘આપો’ એ પ્રકારનું વચન સાલળતાંની સાથે જ યાચકના હૃદયમાં ગેહલા પાંચ દેવો : લક્ષ્મી, લલ્લન, હુદ્દિ, ધીરજ અને કીર્તિ મુખમાં થઈને નીકળી આવ્યા અથ છે. ૬ નવીનદીનમાવસ્ય યાચકત્યાતિમાનિન : ।

વજોજીવિતયોરાસીતુરોનિસરણે રણઃ ॥૭॥

જે અત્યંત માની છે અને છતાં તેને દીનતા પહેલી જ વાર આવેલી છે, એવા યાચક જનને જ્યારે યાચના કરતી પડે છે, ત્યારે તેના મુખમાંથી પહેલી વાણી નીકળે કે જીવન નીકળે તે માટે બને વસ્ત્રે યુદ્ધ થાય છે અર્થાત્ તેને માગવું અને મરવું બરાબર લાગે છે. ૭

અદ્યપ્તમુરમદ્ગ્ધસ્ય યુક્તમન્યસ્ય ચાચિતમ્ ।

અહો વત મહત્કર્ષે ચક્ષુષ્માનપિ યાચતે ॥૮॥

આધળે યાચના કરે છે તે વખતે ધનિક જે મુખ વાંકું કરે છે, તે જોવાની તે આંધળા યાચકને તક મળતી નથી; તેથી આધળે યાચના કરે તે તો જાણે બરાબર છે; પરંતુ મહાકષ્ટની વાત તો એ છે કે, નેત્રવાળે માથુસ પશુ યાચના કરે છે. ૮

ગતેર્મદ્ગ્ધઃ સ્વરો હીનો ગાત્રે લેદો મહદ્ગ્ધયમ્ ।

મરણે યાનિ ચિહ્નનાનિ તાનિ ચિહ્નનાનિ યાચકે ॥

ગતિમાં ભંગ પડે, સ્વર મંદ બને, શરીર ખેદ થાય અને મદાન ભય લાગે; એ રીતે મરણ સમયે જેટલાં ચિહ્નો હોય છે, તે બધાં ચિહ્નો યાચકમાં હોય છે. ૯

દારિદ્ર્યાનલસંતાપઃ શાન્તઃ સંતોષવારિણા ।

યાચકાશાવિષાતાન્તદાહઃ કેનોપશમ્યતે ॥૧૦॥

ગરીબાઈ રૂપ અગ્નિને મંતાપ મતોપશ્ચી જળથી શાંત થાય છે, પરંતુ યાચકની આશા, ભય ચવાથી તેના હૃદયમાં જે દાહ થાય છે, તે શાંતી શાંત થાય ? ૧૦

દારિદ્ર્યસ્ય પરા મૂર્તિર્વાજ્ઞાન ત્રવિણાલપતા ।

અપિ કોપીનવાજ્ઞાનમુલ્લસ્યાપિ પરમેશ્વરઃ ॥૧૧॥

શંકર એકલા લંગાટીવાળા છે, તોપણ તે પરમેશ્વર ગણાય છે; તેથી રીતે એકાદ ધન હોય, તે ગરીબાઈ નથી; પરંતુ યાચના કરવી, તે ગરીબાઈની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. ૧૧

વદનાચ્ચ વહિર્યાન્તિ પ્રાણા ચાઘ્ચાશ્ચરેઃ સહ ।

દદામીત્યશ્ચરૈઃકૃતુઃ પુનઃ કર્ણાદિશન્તિ હિ ॥૧૨॥

‘મને આપો’ એ પ્રકારના યાચનાના અક્ષરોની સાથે દરિદ્રતા પ્રાણ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળે છે અને ‘હું આપું છું’ એ પ્રમાણે દાતાએ બોલેલા અક્ષરોની સાથે તે યાચકના બહાર નીકળેલા પ્રાણ કાન દ્વારા તેના શરીરમાં પાછા પ્રવેશ કરે છે. ૧૨

દેહીતિ વસ્તુકામસ્ય ચદદુઃસમુપજાયતે ।

દાતા ચેતદ્વિજાનીયાદ્યાત્સપિશિતાન્યપિ ॥૧૩॥

‘આપો’ એમ કહેવાની ઇચ્છાવાળા યાચકને જે દુઃખ થાય છે, તે દુઃખને જો દાતાર અંજો તો તે યાચકને પોતાનું માસ પશુ આપી દે. ૧૩

કાક આહ્યતે કાકાન્યાચકો ન તુ ચાચકાન્ ।

કાકયાચકયોર્મધ્યે વરંકાકો ન ચાચકઃ ॥૧૪॥

કાગડો અને યાચક એ બન્નેની સરખામણીમાં ‘કાગડો સારો છે, યાચક નહિ’ એમ કહેવું પડે કારણ કે કાગડો કાગડાને બોલાવે છે, પણ યાચક યાચકને બોલાવતો નથી. ૧૪

તીક્ષ્ણધારેણ રાદ્ગ્નેન વરં જિહ્વા દ્વિધા વૃતા ।

ન તુ માનં પરિત્યજ્ય દેહિ દેહીતિ ભાપિતમ્ ॥

તીક્ષ્ણ ધારવાળા ખડ્ગથી આ જીભના બે કંટકો કરી દેવા તે સારું; પરંતુ માન છોડીને ‘આપો, આપો’ એમ બોલવું પડે, તે સારું નથી. ૧૫

પુરતઃ પ્રેરત્યાશા લજ્જા પૃષ્ઠાલભ્યની ।

તતો લજ્જાશયોર્મધ્યે દોલત્યર્થિનાં મનઃ ॥૧૬॥

આશા યાચકને આગળ જવા પ્રેરત્યા આપે છે; પરંતુ લજ્જા તેને પછવાડે અટકાવી રાખે છે; તેને કારણે યાચક જનેતાના મન લજ્જા અને આશાની વચમાં ડોલ્યા કરે છે. ૧૬

કરાન્પસાર્ય રવિણા દક્ષિણાશલભ્યિના ।

ન કેવલમનેનાત્મા દિવસોઽપિ લઘૂકૃતઃ ॥૧૭॥

દક્ષિણ દિશા તરફ જનાર સૂર્યે કિરણો ફેલાવી પોતાનો આત્મા જ અલ્પ બતાવ્યો એમ નથી, પરંતુ દિવસેમ નાનો કયો છે; એ રીતે દક્ષિણાની આશાવાળા યાચક પોતાના હાથ ફેલાવીને પોતાના આત્માને જ હલકો નથી પાડ્યો પરંતુ તે દિવસને પણ હલકો બનાવી દીધો છે. ૧૭

એકેન તિષ્ઠાતપસ્તાદન્યેનોપરિ તિષ્ઠતા ।

દાઠયાચકયોર્મદઃ કરામ્યામેવ સૂચિતઃ ॥૧૮॥

દાતાર અને યાચક બન્નેમાં મોટા-નાના ડાણુ, તે બેદ તો તેમના હાથ વડે જ સૂચવાય છે; અર્થાત્ દાતારનો હાથ ઉપર હોય છે અને યાચકનો નીચે રહે છે. ૧૮

દ્વિ લજ્જોદરે વદ્ધિઃ સ્વભાવાદમિત્તચ્છિદ્ધઃ ।

તેન મે દમ્બલજ્જસ્ય પુનરાગમનં નૃપ ॥૧૯॥

હું રાજા! મારા હૃદયમાં લજ્જા છે અને પેટમાં લૂપ્તનો અગ્નિ છે. હવે કુદરતી રીતે જ અગ્નિ ઉપર તરફ જનારી જ્વાળાવાળો હોય એટલે તેના વડે

હૃદયમા રરેલી લગ્ન બળી જવાથી હું તમારી પાસે ફરિયાદ આપ્યા છું ૧૯

સેવેશ માનમણિલ જ્યોત્સેશ તમો જરેવ લાવણ્યમ્ ।

હરિહરકથેવ દુરિત મુણશતમત્વચિંતા હરનિ ॥

જેમ સેવા-નોડરી બધુ માન હરી લે છે, ચાહની જેમ અધારને હરી લે છે ધ.પણ જેમ લા-પરને હરી લે છે અને જેમ હરિદગની કથા પાપને હરી લે છે, તેમ યાત્રકપણ સેકડો રૂણોને પણ હરી લે છે ૨૦ યાત્રકવીરો ધન્ય કરદાનપ્રાહ્લક સ્વદાહુષ્ય ।

કુરુતે પરાઢમુચ વા હાતિનમ્ર વા હરત્યસૌ પુણ્યમ્ ॥

પોતાના તાર પાસેથી હાથમા માન લેનાર વચ્ચે વારને ધન્યવાદ છે, કારણ કે દાન લઈને તે આપનારને પરા મુખ કરે છે અથવા જો દાતાર નથી આપી શકતો તો અત્યંત નમ્ર બની જાય છે અને જો દાતાર યાત્રકનું અપમાન કરી તેને પાછો કાઢે છે તોપણ યાત્રક તેનું પુણ્ય તો લઈ જ લે છે ૨૧

અનુસરતિ કરિકપોલ ભ્રમર શ્રણેન તાઢ્યમાનોડપિ ।

ગળયતિ ન તિરસ્કાર દાનાન્ધવિલોચનો નીચ ॥

કાન ફૂડાવવાથી ભમરાને હાથીના કાન વાગે છે તોપણ તે હાથીના ગડચ્છેડ પર ભગ્યા કરે છે, એ રીતે દાન લેવામા જેના નેત્ર આધળા થયેલા છે, એવો યાત્રક તિરસ્કારને શયેતો નથી ૨૨

કતરપુરહરપથ હાલાહલકવલયાચનાવચસો ।

૧કૈન તથ રસજ્ઞા તદુભયરસતારતમ્યજ્ઞા ॥૨૩॥

હે મહાદેવ, ત્રિપુરાસિંહ ! હજાહજન પાન અને યાત્રાના વચન એ બંનેના સ્વાદ તમારી જીભ જાણે છે, માટે તમે જણાવો કે હાલાહલ એર અરાજ છે કે યાત્રાના વચન ? ૨૩

અમે લઘિમા પશ્ચાન્મહતાપિ વિધીયતે નહિ મહિન્ના ।

વામન ક્વિત્રિવિક્રમમભિદધતિ દશાવતારવિદ ॥

પહેનવહેની ઢવકાઈ આવ્યા પછી મોટો મહિમા ફેલાવવામા આવે, તોપણ તે હલમઈ ઢગતી નથી । પહેના ભગવાન વામન થયા પછી ત્રિવિક્રમ-વિરાટ પુરુષ બન્યા, પરંતુ દશ અવતારને જાણનાર માટે તો તે 'વામન' છે ૨૪

ગુરતામુપયાતિ યન્મૃત પુરપસતદ્વિદિત મયાધુના ।

નનુ લાચજ્ઞદુરચિંતા ન મૃતે તિષ્ઠતિ સામતાગપિ ॥

માણસ મરણ પામ્યા પછી ભાર બની જાય છે, તેનું રક્ત-ન દેવે ખાધું હીનું મરણ પામેના માણસને ઢવકા પાડનારી યાત્રાના કરનારી રૂતિ જગ પણ દોતી નથી ૨૫

યાચના હિ પુરુષસ્ય મહત્ત્વ નાશયત્યસ્મિલમેવ તથાહિ । સય એવ ભગવાનપિ વિષ્ણુર્વામનો ભવતિ યાચિતુમિચ્છન્ ॥ ૨૬ ॥

યાચના એ તો માણસના બધા જ મહિમાનો નાશ કરે છે કારણ કે માગણી કરવા ઇચ્છતા ભગવાન વિષ્ણુ પણ વામન બન્યા । ૨૬

ઉત્તમર્ણધનદાનશક્ત્યા પાવકોત્યશિરયા દિદિશયા ।

દેવ દમ્બવસના સરસ્વતી નાસ્યતો વહિરુપેતિ લજ્જયા ॥

હે ગર્વન ! લેણદારને ધન આપતું પડ્યો એ ચિંતાથી અગ્નિની શિખા માગ લઈયા પ્રગટ થઈ છે, તેથી સરસ્વતીના વસ્ત્ર બળી ગયા છે એટલે તે લગ્નને વશ થઈ, મારા મુખમાથી બહાર પ્રગટ થતો નથી ૨૭ નીચતામનવલમ્બ્ય જન કો યાચનાદવચિનોતિ ફલાનિ ।

હન્ત વામનવદ પ્રસિદ્ધે મિશ્રુતામુપગતો જગદીશ ॥૨૮

હલકાપણ મેળવ્યા વિના કયો માણસ યાચનાથી ફળ મેળવે છે ? પરંપરા, જગતના ઈશ્વર વિષ્ણુ ભગવાન ભિશ્રુકપણ કરવાને લીધે વામનપદને પામ્યા । ૨૮

અન્યતો યદિ નિજોપચિનીર્પા માનહાનિરિતિ સ્તીતિસ્તીતિ । શ્રીયરોડપિહિ વલેઃ શ્રિયમિચ્છન્માન માતનુતવામનસેવ ॥ ૨૯ ॥

બીજની પાસેથી પોતાનો ઉપકાર કરાવવાની જો ઇચ્છા હોય, તો 'માનની હાનિ થશે' એ પ્રકારે ભય રાખવો, તે તો અનીનિ છે લક્ષ્મીને ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન પણ બિરાજા પાસેથી લક્ષ્મી મેળવવાને ઇચ્છતા હતા ત્યારે તેમણે પોતાનું માન વામન-હવકુ બનવી હીધું ૨૯

સતાવિતાના મધુરૈર્વૌભિર્મિચોપચારૈશ્ચ ઘર્ષી કૃતાનામ્ । આશાવતા અદ્યતા ચ લોકે કિમચિન્ના વચ્ચયિત-યમતિ ॥

મીઠા મધુર વચનોથી જેમને સતાપ આપેશે, જોડા માનપાનથી જેમને વશ કરવામા આવેના છે, જેઓ કેવળ આશા અને અદ્યા રાખી રહેના છે, એવા અર્થી (અભિવાપાવાળા-યાત્રક-સેવક)જનોને ઢવે આ લોકમા ઉતરવાપણામા શુ બાકી રહ્યું છે ? ૩૦

સ્વાયં ધનાનિ ધનિકાત્પતિગૃહ્તો યદ્

આમ્ય બજેન્મલિનતા કિમિદ ચિચિત્રમ્ ।

ગૃહનપરાર્યમપિ વારિનિષે પયોડપિ

મેધોડયમેતિ સસ્ત્રોડપિ ચ કાલિમાનમ્ ॥૩૧॥

મેધ બીજ પર ઉપકાર કર્યા માટે સમૃદ્ધ પાનેથી જળ લે છે, તોપણ તેનું જલ શરીર કાલિમાવાળું

ખની બધ છે; તો પછી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા યાચક
જન ધનિક પાસેથી ધન લે અને તેથી તેનું મુખ મલિન
ખની બધ, તેમાં આશ્ચર્ય શું? ૩૧

જનસ્થાને ભ્રાન્તં કનકમુગદ્ગુણુલતયા
વચો વેદેહીતિ પ્રતિપદમુદ્ધુ પ્રલપિતમ્ ।
કૃતાલંકારભર્તુર્વદનપરિપાટીપુ રચના
મયાત્રં રામત્વં કુશલવસુતા ન ત્વધિગતા ॥ ૩૨ ॥

જેમ ભગવાન રામ સોનાના મૂળે શોધવા જન-
સ્થાન અરણ્યમાં ભમ્યા હતા; તેમ હું પણ સોનાના
મૂળ જેવા દ્રવ્યને માટે, ગામેગામ ભટક્યો છું. જેમ
રામ 'વેદેહી' નામનો પુકાર કરતા આખમાં આંસુ
લાવીને વિલાપ કરતા હતા, તેમ હું પણ વૈ-અરેખર
'દેહિ' આપો એ રીતે પુકાર કરતો. બન્યાંત્યાં આંસુ
લાવી વિલાપ કરતો હતો; જેમ રામે લંકાપતિના દશ
મુખ પર બાણોની રચના કરી હતી, તેમ મેં પણ
(કૃતાલંકાર-કામર્ત્ત) 'અરાધ સ્વામીના મુખ પર વચનની
ચાચનાઓ કરી હતી; એ રીતે મેં ભગવાન રામની
પદવી મેળવી છે; પણ તેમાં જીજ્ઞાસુ એટલી છે કે, ભગવાન
રામને કુશ અને લવ પુત્રો મળ્યા છે; પરંતુ મને
કુશલ એવી વસુતા-સારી ધનિક સ્થિતિ મળી નથી. ૩૨

ફ ગન્તાસિ ભ્રાતઃ કૃતવસતયો યત્ર ધનિનઃ
કિમર્થં પ્રાણાનાં સ્થિતિમનુવિધાતું કથમપિ ।

ધનિર્યાશ્ચાલચ્ચૈર્નનુ પરિમલોડ્યર્થનફલં
નિકારોડમે પશ્ચાદ્દનમહદ્ ભોસ્તદ્ધિ નિધનમ્ ॥ ૩૩ ॥

'હે ભાઈ! તું ક્યાં જઈશ?' 'બધાં ધની પુરુષો
નિવાસ કરીને રહ્યા છે ત્યાં.' 'શા માટે જઈશ?'
'કાંઈ રીતે પણ મારા માથું રહે તે માટે.' યાચનાથી
મેળવેલા ધનથી તારો પરાભવ નહિ થાય? કારણ કે
યાચનાના ફળરૂપે પહેલો નિકાર-તિરસ્કાર મળે છે અને
પછી ધન મળે છે. જે ધન પહેલાં નિકાર (તિરસ્કાર)
મળતો હોય, તો તેજ નિધન-મરણ છે. અર્થાત્ ધન
મેળવવા જતા તો નિધન જ મળે છે. ૩૩

પક્ષો બન્ધસ્ત્વમસિ ન ગૃહં યાસિ ચોડર્તી પરેયાં
ધન્યોડ્યત્ત્વં ધનમદ્વત્તાં નેક્ષસે ચન્મુરુગ્ગિનિ ।
સ્પ્રાઘ્યો મૂક્તવમપિ કૃષ્ણં સ્તૌયિ નાર્યાસ્યા યઃ
સ્તોતવ્યસ્ત્વે વધિર ન ગિરં યઃ સ્થાનાં શૃણોપિ ॥ ૩૪ ॥

હે લંગડા માણસ! તું યાચક બનીને પારકા
માથુસને ઘેર જઈ શકતો નથી, માટે વંદવા લાયક
છે. હે આધળા માણસ! તું ધનના મદવાળા લોકોનાં
મુખ જોતો નથી, માટે વંદવા લાયક છે. હે મૂંઝા

માથુસ! પૈસાની લાલચથી તું કંજૂસની સ્તુતિ કરતો
નથી. માટે તું પણ વખાણવા લાયક છે તેમ જ હે
બહેરા માથુસ! તું કપટી જનોની વાણી સાભળતો
નથી, માટે તું પણ સ્તુતિ કરવા લાયક છે. ૩૪

ભ્રાતર્ધાતરસેગયાચકજને વૈરાયસે સર્વથા
યસ્માદ્ધિકમશાલિવાહનમહીમું-મુક્ષમોજાદયઃ ।

અત્યન્તં ચિરજીવિનો ન મિહિતામ્તે વિધ્વજીવાતવો
માર્કણ્ડિમુવલોમદ્ગમ્યતયઃ સૃષ્ટાઃ પ્રભૂતાયુષઃ ॥ ૩૫ ॥

હે ભાઈ વિધાતા! અરેખર તું સર્વ રીતે બધા
યાચક જનો પર વંર રાખે છે; કારણ કે વિશ્વને આપ-
નારા એવા વિક્રમ, શાલિવાહન, મુન, ભોજ જેવા
રામજ્યોને તો લાખા આયુધવાળા-ચિરંજીવી બનાવ્યા
નહિ; પરંતુ માર્કંડેય, કુવ, લોમશ જેવા મહાત્માઓને
તો ધણીજ લાખા આયુધવાળા બનાવ્યા છે. ૩૫

હડીના ગુણવત્રિણઃ સુલ્કલન્યારાદિકીર્ણાન્ધયઃ
પર્યસ્તાઃ પરિતો યશસ્તવકિતાઃ સંપલ્હતાપલ્હવાઃ ।

પ્રાગેવાપસૃત્તપ્રમોદહરિણચ્છાયા કથાન્તં ગતા
દૈન્યારણ્યમતંગજેન સહસા ભમેડમિમાનદ્રુમે ॥ ૩૬ ॥

જેમ જંગલનો હાથી ઝાડ લાંબી નાખે ત્યારે
પક્ષીઓ ઊડી બધ છે, કદ વેરાઈ બધ છે, લાપાપાન
વીખેરાઈ બધ છે અને હરણુ તો પહેલેથી જ નાસી
બધ છે, તેમ ગરીબાઈરૂપી જંગલના હાથીએ માન-
રૂપી વૃક્ષને ભાગી નાખ્યું ત્યારે શુશ્કરૂપી પક્ષીઓ ઊડી
ગયાં, સુખરૂપી ફળ ચોતરફ વેરાઈ ગયાં, ધશરૂપી
શુશ્કાવાળા સંપત્તિરૂપી લતાના પાન ચારે તરફ પથ-
રાઈ ગયા તેમ જ હર્ષરૂપી હરિજીની છાયા તો પહેલેથી
જ ચાલી મઈ હતી. ૩૬

શૂરાઃ કેડાપ પુરંમિયતાં રિપુનરભેર્ણિ સહન્તે સુર્ણ
ધીરાઃ કેચન પશ્ચવાણસદશં કાન્તાદગન્તાહતિમ્ ।

કેચિત્કૂરરશંક્ર યશ્વવદનાન્દન્તીચપેટાન્મટા
નૈવાર્ધિપ્રકર પ્રસારિતકરં કશ્ચિદ્વિસોહું ક્ષમઃ ॥ ૩૭ ॥

કેટલાક શરવીર પુરુષો પોતાની સામે જિલા રહેલા
શત્રુઓના સમૂહને સુખે સહન કરે છે, કેટલાક ધીર-
જનો કામદેનનાં પાંચ બાણો જેવા કાતાના કટાક્ષ-
પાતને સહન કરે છે તેમ જ કેટલાક સુલટ ચોદાઓ
ફર શબ્દવાળા સિંહ અને હાથીઓની લપડાક સહન
કરે છે; પરંતુ ધનિક પાસે યાચના કરવા માટે ફેલા-
યેલા હાથને સહન કરવા કાંઈ ધનિક શક્તિમાન નથી.
અર્થાત્ ધનિક કાંઈ તેની આગળ હાથ લંબાવેલા
યાચકને સહન કરી શકતો નથી. ૩૭

દૌર્ગત્યેન સમીરિતા હૃદયતઃ કળ્પં સમાલમ્બતે
કળ્પાત્કલપટતરં કથં કથમપિ પ્રાપ્નોતિ જિહ્વાશ્રલ્પમ્ ।
લજ્જાકીલકફીલિતેવ નિવિઢં તસ્માન્ન નિર્ચીત્યહો
વાચા પ્રાણપરીક્ષયેડપિ મહતાં દેહીતિ નાસ્તીતિ ચ ॥

હાલે ને પ્રાણુનો નાશ થાય; તોપણ યાચક બનીને
'આપો' અને દાતાર બનીને 'નથી' એ પ્રકારની
વાણી મોટા પુરપોના મુખમાંથી નીકળતી નથી. ધારો કે
દરિદ્રતાને લીધે આ પ્રકારની વાણી બોલવાની પ્રેરણા થાય
તો તે વાણી હૃદયથી પ્રગટ થઈ કંઈ સુધી આવે છે;
સાથી ધણી કહે કરીને કહાય તે વાણી જીભ સુધી આવે;
પણ ત્યાં તો લજ્જાશ્રી ખીલાથી તે એવી તો દઢ રીતે
જકાડી ભડાય છે કે ત્યાંથી બહાર આવતી જ નથી. ૩૮

વજ્રાવ્રુદ્ધસ મે દ્વાદધિવસ ત્વં વાણિ વર્ક મના-
ગીશાનાં તદ્વત્ ક્રુધા મજ્જતુ માં લક્ષ્મીરિમાનુચ્ચત્ ।
પચ્ચાત્તેષુ પટત્સુ માં પ્રતિ યશોગાથાવલોસ્તુષ્ણયા
વચ્ચં મચ્ચથ વચ્ચત્યનુમચ્ચન્વેતેડપિ તચાતનામ્ ॥

હે વાણી ! તુ મારા મુખમાંથી બહાર નીકળ અને
ધડીભરને માટે ધનિક લોકોના મુખમાં ઠક કરીને પ્રવેશ
કર. ત્યાર બાદ લક્ષ્મી તે ધનિકોના ત્યાગ કરે અને
મારામાં દોષ પ્રગટ થાય; એટલે તે લોકો તુષ્ણાને વશ
થઈ મારા યશની ગાથાઓ ગાતા હોય ત્યારે હું મારા
મુખને વાંકું કરીશ એટલે મુખ વાંકું કરવાથી, યાચકોને
થી પીડા થાય છે, તેનો તે લોકો અનુભવ કરશે. ૩૯

તાવત્સર્વગુણાલયઃ પદુમતિઃ સાધુઃ સતાં વહ્નમઃ
શૂરઃ સચરિતઃ કલક્રુરહિતો માની જૃતજ્ઞઃ કવિઃ ।
દક્ષો ધર્મરતઃ સુશીલગુણવાંસ્તાવત્પ્રતિષ્ઠાન્વિતો
યાવજિન્દુરવચ્ચપાતસદૃશં દેહીતિ નો માપતે ॥૪૦॥

બધાં સુધી માણસ કઠોર વજ્રપાત જેવું વચન
'આપો' એમ બોલતો નથી, ત્યાં સુધી તે સર્વ શુભોનો
ભંડાર છે, ચતુર બુદ્ધિવાળો છે, સભ્ય છે, સાધુઓને
મિત્ર છે, ધરવાર છે, સારા ચરિત્રવાળો છે, કલકરહિત
છે, માનવાળો છે, કરેલા સારાં કાર્યોની બાંધાર છે,
કવિ છે, ડાહ્યો છે, ધર્મપરાયણ છે, સુશીલ છે, અણ-
વાન છે અને પ્રતિષ્ઠાવાળો છે. ૪૦

આસ્વાચ્ય સ્વયમેવ વચ્ચિમ મહતીર્મર્મચ્ચિહ્નો વેદના
મા મૂલ્કસ્યચિદ્વ્યયં પરિમત્તે યાચ્ચેતિ સંસારિણઃ ।
પશ્ય ખાતરિયં હિ ચૌત્તનજરાધિકારવેલિસ્યલી
માનમ્લનમસી ગુણવ્યતિષ્ઠપ્રાગ્મલ્મગચ્ચ્યુતિઃ ॥

મર્યાદા અડકનારી એવી જે મહાન વેદના છે, તેનો
સુ. ૧૨

સ્વાદ યાખીને હું પોતે જ બચાવું છું' કે, 'કાંઈ પણ
સંસારી જનને આ યાચનારૂપ પરિભવ-તિરસ્કાર પ્રાપ્ત
થશે નહિ; કારણ કે આ યાચના તો યોવન અને વૃદ્ધ-
વસ્થાને ધિક્કારનારી કોડાબૂમ છે તેમ જ માનની હાંસી
કરવામાં કાળજી છે અને શુભોના યાતુર્ધને તોડનારી છે.'

પ્રાણાનાં વત્ત કિં ત્રુવે કઠિનતાં તૈરેવ સાવિઠ્ઠતા
નિષ્ક્રામન્તિ કચચ્ચિદેવ હિ નયે યાચ્ચાવચોમિઃ સમમ્ ।
આત્માનં પુનરાક્ષિપામિ વિદિતત્થેયંડપિ વેપમાહો
મિધ્યાશક્તિતત્ત્વિયોગવિધુરો યત્પ્રાર્થયે સર્વશઃ ॥૪૧॥

મારા જે પ્રાણો યાચનાનાં વચનોની સાથે જ કાંઈ
પણ રીતે બહાર નીકળી જતા નથી; તે પ્રાણોની કઠિનતા
માટે હું શું કહું? કારણ કે તેમણે પોતે જ પોતાની
કઠોરતા પ્રગટ કરી છે. તે સાથે હું તે પ્રાણોની સ્થિરતાને
બાંધું છું, તોપણ હું મારી જાતની નિંદા કરું છું
તેમ જ તે પ્રાણોનો વિશેષ થનાં હું તે વિનાનો વિધુર
બની જઈશ. એવી એવી શંકા કરીને હું બધાની
પાસે યાચના કરું છું. ૪૧

વાસો વલ્કલમાસ્તરઃ કિસલયાન્ચોક્તસ્તરૂપાં તર્લ
મૂલાનિ ક્ષત્તેયે ક્ષુધાં ગિરિનદીતોયં વૃષાશાન્તયે ।
ક્રીડા મુગ્ધમૃગૈર્વયાંસિ સુહૃદો નક્કં પ્રદીપઃ શશી
સ્વાધીને વિમવે તથાપિ કૃપણા યાચન્તે હ્યત્પદ્મુતમ્ ॥

વલ્કલના વચ્ચ, પાંદડાંનું બિણડું, વૃક્ષોની નીચે
રહેવાનું ઘર, જુખની શાંતિ માટે કંદમૂળ, તરસ છિપા-
વવા પર્વતના અરણ્ય, મુગ્ધ મૃગલાઓની સાથે રમત-
ગમત, પક્ષીઓ, તેમ જ રાતે ડીવારૂપે ચંદ્ર, એ રીતે બધા
પ્રકારના વૈભવ પોતાના હાથમાં છે; છતાં પણ બિચારા
હીન જનો યાચના કરે છે, તે અદ્યુત છે. ૪૨

સન્તિ સ્વાદુકલા યનેષુ તરવઃ સ્વચ્છં પયો નૈર્નૈર
વાસો વલ્કલમાશ્રયો ગિરિગુહા શય્યા લતાવહરી ।
આલોકાય નિશાસુ ચન્દ્રકિરણાઃ સહ્યં કુરન્નૈઃ સહ
સ્વાધીને વિમવેડયહો નરપતિ સેવન્તે હ્યત્પદ્મુતમ્ ॥

વનજંગલોમાં સ્વાદિષ્ટ ફળવાળાં વૃક્ષો છે, અરણ્ય-
ઓનું નિર્ભય જગ છે, વલ્કલનાં વચ્ચો છે, ગિરિની
શૃંગ એ નિવાસ છે, વેલ-પાંદડાંની બનેલી શય્યા છે.
પ્રગટ માટે રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણ છે તેમ જ ડરણી સાથે
મિત્રતા છે; એ રીતે વૈભવ પોતાને આધીન છે, છતાં
લોકો રાત્રની સેવા કરે છે, એ આશ્ચર્ય છે. ૪૪

નિષ્કન્દાઃ કિયુ કન્દરોદરમુવઃ ક્ષીણાસ્તરૂપાં ત્વચઃ
કિં શુષ્કાઃ સરિતઃ સ્ફુરન્નિરિગુદ્રપ્રાવસ્તલ્લોચયઃ ।

પ્રત્યુત્થાનમિતસ્તતઃ પ્રતિદિનં કુર્વદ્વિરુદ્ધીવિમિ-
ચ્છદારપિતદષ્ટિભિઃ સ્થિતિભુજાં વિદ્વદ્વિરવ્યામ્યતે ॥

યુદ્ધાઓની અંદરની ભૂમિ શું ક'દમળાં વિનાની થઈ
ગઈ છે ? વૃણોની ઊલ ખૂટી ગઈ છે ? જેમના તરંગો
પર્વતોની મોડી શિલાઓ સાથે અથડાય છે, તે નદીઓ
સુકાઈ ગઈ છે ? કે જેથી વિદ્વાનો પશુ દરેકજા ડોકને
આમતેમ ફેરવી જીંથી કરીને રાજાઓનાં બારણાં તરફ
નજર નાખીને બેસી રહે છે. ૧૫

કામં જીર્ણપલાશસંહતિકૃતાં કન્યાં વસાનો વને
કુર્યામમ્બુભિરાચયચિત્તસુલેઃ પ્રાણાનુબન્ધસ્થિતિમ્ ।
સાઙ્ગત્વાનિ સવેપિતં સચકિતં સ્વાન્તર્નિદાષગ્ધરં
વક્તું ન ત્વહમુત્સહે સકૃપ્ણં દેહીતિ દીનં વચઃ ॥

ભૂતાં પતરાણાંના સમૃદ્ધી બનાવેલી ગોદડી ઓદીને
હું વનમાં રહીશ તેમ જ યાચના કર્યા વિના જે સુખ
મળે છે. તેને અનુભવો હું મારા પ્રાણોને કેવળ જળથી
નિભાવી રાખીશ; પરંતુ આખા અંગે ઝાંલિને, કેપ, બધ
તેમ જ અંતરમાં સંતાપના જગરને વેડતો હું 'આપો'
એ પ્રમાણે કૃપણતા ભરેલું દીન વચન બોલવાનો ઉત્સાહ
રાખતો નથી. ૧૬

દ્વારે દ્વારે પરેપામવિરલમટતિ દ્વારપાલેઃ કરાલે-
દૃષ્ટો યોડયાહતઃ સન્નપતિ ગણત્તિ સ્વાપમનતુ નૈવ ।
શ્વન્તું શક્નોતિ નામ્યં સ્વસદશશિખરાગારમય્યાશ્રયન્તં
આન્યત્યાત્મોદાર્યં કથમહદ્ શુના નો સમો યાચકઃ સ્યાન્
વિકરાળ દારપાણેથી નેવાતો યાચક બીજાઓનાં
બારણે બારણે બટક્યા કરે છે. તેઓ મારે છે ત્યારે
પોતકાર કરે છે, છતાં પોતાના અપમાનને ગણતો જ
નથી. બીજાને ઘેર પોતાના જેવા બીજાને કાઈ યાચક જન
આપે, તો તેને તે સહન કરી શકતો નથી અને પોતાના
પેટનો ખાડો પૂરવા ધણો જ પ્રયત્ન કરે છે. ખરેખર આવા
યાચકને કૃતારની સાથે કેમ ન સરખાવવો જોઈએ ? ૧૭

પરોપકારમશંસા

પરોપકારઃ કર્તવ્યઃ પ્રાણેરપિ ધનૈરપિ ।

પરોપકારજં પુણ્યં ન ક્ષ્યાન્કતુશ્ચૈરપિ ॥ ૧ ॥

પોતાના પ્રાણ અને ધન બંનેથી પરોપકાર કરવો
જોઈએ. પરોપકાર કરવાથી જે પુણ્ય થાય છે, તે સો
યજ્ઞોથી પણ થતું નથી. ૧

ધનાતિ જીવિતં ચૈવ પરાયં પ્રાજ્ઞ કન્સુજેન ।

તન્નિમિત્તો વરં ત્યાગો વિનાશો નિયતે સતિ ॥૨॥

જાણી માણસે પરોપકાર માટે પોતાનાં ધન અને
જીવનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે ધન અને

જીવનનો નશ તો થવાનો જ છે, તો પછી પરોપકાર
નિમિત્તે તેનો ત્યાગ કરવો સારો છે. ૨

રવિશ્વન્દ્રો ધના વૃક્ષા નદી ગાવશ્ચ સજ્જનાઃ ।

એતે પરોપકારાય યુગે દૈવેન નિર્મિતાઃ ॥ ૩ ॥

સૂર્ય, ચંદ્ર, મેઘ, વૃક્ષ, નદીઓ, ગાયો અને સજ્જનો
એ બધાને દૈવે આ યુગમાં પરોપકાર માટે બનાવ્યાં છે. ૩
તુળં ચાદં વરં મન્યે નરાદનુપકારિણઃ ।

પાસો મૂલ્યા પશૂનુપાતિ મીઠૂનુપાતિ રણાઙ્ગણે ॥૪॥

ઉપકાર ન કરનાર માણસ કરતાં તણખલાને હું
શ્રેષ્ઠ માનું છું; કારણ કે એ ધાસ થઈને પશુઓનું
પાલન કરે છે અને રશ્મમાં બીકણુ જનોનું રક્ષણ કરે છે
અર્થાત્ મેમાં તણખણુ રાખવાથી તેને કાઈ મારતું નથી.
પરોપકૃતિવૈવલ્યે તોલયિત્વા જનાર્દનઃ ।

ગુર્વીમુપકૃતિં મત્સ્યા હ્રાવતારાન્દશામહીત્ ॥ ૫ ॥

વિપ્લવ ભગવાને પરોપકાર અને મોક્ષપદ બંનેને તોફા
નેમાં તો ઉપકારનું ત્રાજનું નમેલું જોયું; તેથી પરોપ-
કાર કરવા માટે વિપ્લવે દશ અવતાર ધારણ કર્યાં.
આત્માર્થે જીવલોકેડરિમન્કો ન જીવતિ માનવઃ ।

પરં પરોપકારાર્થે યો જીવતિ સ જીવતિ ॥ ૬ ॥

આ જીવલોકમાં પોતાને માટે કયો માનવ જીવતો
નથી; પરંતુ જે પરોપકાર મટે જીવે છે, તે જ ખરું જીવે છે.
પરોપકારશૂન્યસ્ય શિશ્નુનુલ્પસ્ય જીવિતમ્ ।

યાચન્તઃ પશવસ્તેષાં ચર્માનુપકરિણ્યતિ ॥ ૭ ॥

આ જગતમાં જેટલાં પશુઓ છે, તેમનું ચર્માનું
પશુ બીજાના ઉપયોગમાં આવે છે, તો પછી જેણે પરો-
પકાર કયો નથી, એવા માણસના જીવનને પિશ્કાર છે.
શશિણિ નલિનીલદમ્પી દિવસો નિવૃણતિ દિનકરં પ્રમથામ્ ।
અનવેશિતગુણલેષઃ પરોપકારઃ સત્તાં વ્યસનમ્ ॥ ૮ ॥

પોતાના જેને અનુરાગ છે, એવા કમળને દિવસ
સૂર્યાથી પેદા થયેલી શોભાને આપે છે અર્થાત્ પરોપકાર
કરવો, તે તો સજ્જનોનું વ્યસન-રૂપ છે, તેમાં શુશ્નુ-
રોગની પરવા હોતી નથી. ૮

કૃન્ધાનુદ્વૃત્તયોડેપિ હિ પરોપકારં ત્યજન્તિ ન મહાન્તઃ ।

વૃણમાત્રજીવના અપિ કરિણો દાનદ્રવાદ્રકરાઃ ॥ ૯ ॥

ફક્ત ધાસ પર જીવનારા એવા હાથીઓ પણ મર્દનાં
દાન આપીને પોતાની સુઠો ને ગંડચળને લીનાં રાખે
છે; તેમ મોટા પુરુષો કષ્ટ કષ્ટથી આહવિકા નભાવતા
હોય છે, તોપણ બીજાના પર ઉપકાર કરવાનું છોડતા નથી.
પરોપકારાય કલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નયઃ ।

પરોપકારાય દુહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાર્થમિદં શરીરમ્ ॥

વૃક્ષો પરોપકાર માટે ફળ આપે છે, નદીઓ પરોપકાર માટે વધે છે, ગાયો પરોપકાર માટે દૂધ આપે છે; ખરેખર આ શરીર પરોપકાર માટે જ છે. ૧૦

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भूतैर्नवान्मुभिर्भूरिविलिङ्घिनो घनाः ।
અનુદ્રતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ

स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ ११ ॥

ફળો આવના વૃક્ષો નમ્ર અને (નીચા નમે) છે. નવીન જળે થી ભરાવાને લીધે વાદળો પૃથ્વી તરફ નીચે આવે છે. સમૃદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતા સત્પુરુષો હૃદય ન બંધના નમ્ર અને છે. બીજા ઉપર ઉપકાર કરનારાઓનો આ સ્વભાવ જ છે શ્રોત્રં શ્રતેનૈય ન કુણ્ડલેન દાનેન પાણિનં તુ કઢ્કળેન । વિમાતિ કાયઃ જલુ સજ્જાનાં પરોપકારૈનં તુ ચન્દનેના ।

સભજનેના કાન શાસ્ત્ર સાભગવાથો શોભે છે, કુંડલથી નહિ; હાથ દાનથી શોભે છે, કંઠધુથી નહિ તેમ જ શરીરં પરોપકાર કરવાથી શોભે છે, ચંદનના લેપથી નહિ ૧૨ પદ્માકરં દિનકરો વિક્રવીકરોતિ

चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रगालम् ।

नाभ्यर्षितो जलधरोऽपि जलं ददाति

सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ १३ ॥

સ્વયં કમળોના સમૃદ્ધને પ્રકુલ કરે છે, ચંદ્ર પોષણીના સમૃદ્ધને ખીલવે છે અને સેધ પ્રાર્થના કર્યા વિના જ ખાણી આપે છે; એ રીતે સાસા માથુઓ આપોઆપ જ પારકાના કાર્યો કરવામાં તૃપ્ત હોય છે. ૧૩

वातुः परोपवृत्तिर्भरचित्तवृत्ते

रासन्नद्वरगगना न हि संश्रितेषु ।

भानुर्विकासयति दन्त सरोजगण्डं

पाणिस्थपङ्कजसमं भुवनान्तरेषु ॥ १४ ॥

સ્વયં બીજા રચણોમાં રહેલા કમળોના પશુ પોતાનાં હાથમાં રહેલ કમળની જેમ વિકાસ કરે છે, એ રીતે પરોપકારપરાપશુ ચિત્તવૃત્તિવાળા જનનો આશ્રય કેનારા પાસે હોય કે દૂર હોય, તેની ગચ્છના હોતી નથી.

કૃતદાનિંદા

मद्गन्धे च सुरापे च चोरे ममगन्धे तथा ।

निष्कृतिर्निहिता लोके घृત્તમે नास्ति निष्ठृतिः ॥ १५ ॥

મદગંધ તથા સુરાપે ચ ચોરે મમગંધે તથા । નિષ્કૃતિર્નિહિતા લોકે ઘૃત્તમે નાસ્તિ નિષ્ઠૃતિઃ ॥ ૧૫ ॥
અમદગંધ કરનાર, સુરાપાન કરનાર, ચોરી કરનાર કે મતનો ભંગ કરનાર પાપી જન માટે શાસ્ત્રમાં પ્રત્યે ચિત્તવૃત્તિ વિધાન છે; પરંતુ જે કૃતદાનું અર્થાત્ બીજાના કરેલા ઉપકારને ભૂલીને તેનું કાર્ય હજુનરત પ્રત્યક્ષિત બતાવવામાં આવ્યું નથી. ૧

વપકારિણિ વિશ્રવ્યે શુદ્ધમતૌ યઃ સમાચરતિ પાપમ્ ।
તં જનમસત્યસંઘં ભગવતિ વસુધે કથ્યં વહસિ ॥૨॥

હે ભગવતી પૃથ્વી ! ઉપકારી, વિશ્વાસ અને શુદ્ધ શુદ્ધિવાળા પુરુષને વિષે પ્રશંસા કરનાર અને અસત્ય પ્રતિજ્ઞાઓ કરનાર જનને તમે ઠેવી રીતે ઉપાડી રહ્યાં છો ? જ્યોમનિ વાસં કુરુતે ચિત્રં નિર્માતિ યત્નતઃ સલિલે ।

સ્નાપયતિ પવનં સલિલૈસ્તુ રણે ચરતિ સત્કારમ્ ॥

જે માથુસ દુર્જન પુરુષનો સત્કાર કરે છે, તે તો આકાશમાં ખેતી કરે છે, જળમાં પ્રયત્ન કરીને ચિત્ર દોરે છે તેમ જ પવનને જળથી નવડાવે છે, અર્થાત્ તેનું કાર્ય નિષ્ફળ છે. ૩

शोकं मा कुरु कुकुर सत्त्वेष्वहमधम इति मुवा साधो ।

कष्टादपि कष्टतरं इष्ट्वा शानं कृतघ्ननामानम् ॥ १४ ॥

હે ભલા કૃતરા ! ‘ બધાં પ્રાણીઓમાં હું’ અધમ છું’ એવો વ્યર્થ શોક તુ કરીશ નહિ; કારણ કે તારાથી પશુ વિશેષ કષ્ટ આપનાર એવા કૃતઘ્ન નામનો એક કૃતરા છે.

સંતોષપ્રશંસા

સંતોષામૃતભાનાં યસ્મુર્જે શાન્તચેતસામ્ ।

કૃતસ્તદ્દનુભવાનામિતશ્ચેતશ્ચ ધાયતામ્ ॥ ૧૬ ॥

શાન્ત ચિત્તવાળા જનો જે સુખ અનુભવે છે, તે સુખ આમ તેમ દોડાદોડી કરી રહેલા ધનના લોભી જનોને ક્યાંથી મળે ? ૧

अदृष्ट्वा परसन्तापमगत्वा रजलनम्रताम् ।

अनुस्तूय्य सतां वर्त्म यतश्चल्पमपि तद्वहु ॥ २ ॥

બીજા ઓને સંતાપ પમાડ્યા વિના, ખલ માથુસો આગ્રહ નમ્રતા બતાવ્યા વિના અને સત્પુરુષોના માર્ગોને ત્યાગ કર્યા વિના જે કંઈ થોકું’ પશુ પ્રાપ્ત થાય તેને ધણુ સમજવું. ૨

आगमिष्यन्ति ते भावा ये भावा मयि भाविताः ।

अहं तैरनुगन्तव्यो न तेषामन्यतो गतिः ॥ ३ ॥

મારે માટે જે કાર્ય ભાવિ બનવાનું છે, તે પ્રમાણે મારી પાસે બધા પદાર્થો આવીને બેસા રહેશે તેમ જ તે પદાર્થો અને અનુસરવાના છે; તે વિના તેમની બીજી ગતિ નથી. ૩

यो मे गर्भगतस्यापि घृष्टिं कल्पितवान्प्रभुः ।

शेषवृत्तिविवानाय स किं सुमोऽप्यवा मृतः ॥ १४ ॥

હું ગર્ભમાં હોતો ત્યારે પશુ જે ભગવાને મારી આલ્લવિકાને નિલાવી હતી, તે પ્રભુ મારો જન્મ થયા પછી પશુ મારી આલ્લવિકા નિલાવવાના જ છે; કારણ કે તે ભગવાન શું સર્જે તથા છે કે મૃત્યુ પામ્યા છે ? ૪

અપ્રાર્થિતાનિ દુઃખાનિ યથૈવાયાન્તિ દેહિનામ્ ।

સુસ્તાન્યપિ તથાયાન્તિ દૈન્યમત્રાસિરિચ્ચતે ॥૫॥

પ્રાણીઓને જેમ માણસ વિના જ દુઃખો આવી પડે છે; તેવી જ રીતે સુખો પણ આપોઆપ આવી મળે છે. તે મેળવવા દીનતા બતાવવી, તે વધારે પડતું છે. ૫
પશ્ચમેઽહ્નિ પટે છે ઘા શાકં પચતિ સ્વે ગૃહે ।

અન્નળી ચાપ્રયોસી ચ સ વારિચર મોદતે ॥૬॥

હે જલચર પ્રાણી ! જેને માથે ત્રાશુ નથી અને જેને (ધન મેળવવા) પ્રયાસ કરવા પડતો નથી, તે માણસ આનંદ કરે છે; પછી ભલે તેના ઘરમાં પાંચમે કે છઠ્ઠે દિવસે પણ રાંધવા માટે એકદું શાક જ હોય ! ૬
આત્માવીનશરીરાણાં સ્વપતાં નિદ્રયા સ્વયા ।

કદન્નમપિ મર્ત્યાનામમૃતત્વાચ કલ્પતે ॥૭॥

જેમનાં શરીર પોતાને આધીન છે, તેમ જ જે પોતે સુખે નિદ્રા લે છે, તેવા મનુષ્યોને ખાવા માટે હલકું અજ મળતું હોય, તો પણ અજ અમૃતના જેવું બની જાય છે. ૭
સર્વત્ર સંપદસ્તસ્ય સન્નુદ્દે યસ્ય માનસમ્ ।

વપાનદગૃહપાદસ્ય નતુ ચર્માદૃષ્ટિય મૂઃ ॥૮॥

પગને જેડાથી ઢાંક્યા હોય, તેને માટે આખી પૃથ્વી આમડાથી ઢાંકેલી છે, તેમ જેનું મન સંતોષી છે, તેને બધે ઠેકાણે સંપત્તિઓ રહેલી છે. ૮

તે ધન્યાઃ પુણ્યમાજસ્તે તૈસ્તીર્ણઃ ક્રેશસાગરઃ ।

જગત્સંમોહજનની વૈરાશાસ્ત્રીવિપી જિતા ॥૯॥

જગતભરને મોહ પંદા કરાવનાર આશાશ્પી ઝેરી નાશકને જેણે વશ કરી છે. તે મનુષ્ય ધન્ય છે, તે પુણ્યવાન છે તેમ જ કલેશશ્પી સાગરને તરી ગયો છે. ૯
અકિચ્છિનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

સદા સન્નુદ્દમનસઃ સર્વાઃ સુસમયા દિશઃ ॥૧૦॥

જેના પાસે કંઈ ધન નથી, જેણે ઈર્ષ્યા વશ કરી છે, જે શાંત છે. જેનું ચિત્ત સમાન છે તેમ જ જેનું મન સદા સંતુષ્ટ છે; તેને માટે બધી દિશાઓ સુખમય બને છે. ૧૦
ન યોજનશતં દૂરં વાધ્યમાનસ્ય વૃણયા ।

સન્નુદ્દે યલ્કરપ્રાસિડ્યર્થ્યં ભવતિ માદરઃ ॥૧૧॥

જે માણસ વૃણાથી પીડિતો હોય છે, તેને સો શેઠન પણ દૂર લાગતા નથી; પરંતુ જેનું મન સંતુષ્ટ છે, તેને હાથમા પ્રાપ્ત થયેલા ધન માટે પણ આદર ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૧

અર્ધી કરોતિ દૈન્યં લઘ્યાર્થો ગર્વપરિતોપમ્ ।

નષ્ટપન્થ સશોકઃ સુરમાસ્તે નિરઝઃ પુરુષઃ ॥

ધનની ધજાવાળો દીનતા બતાવે છે, જેને ધન

પ્રાપ્ત થયું છે, તે ગર્વથી વધારે પડતો મંતોષ સેવે છે અને જેનું ધન નાશ પામ્યું છે, તે પાછો શોકાતુર બને છે. વધારે ધનની સ્પૃહા વિનાનો માણસ સુખેથી રહે છે. ૧૨

તન્મૂલં ગુરુતાવાસ્તત્સૌર્યં તથાશતદૌર્જિત્યમ્ ।

તત્સૌમાર્ગ્યં પુતાં યદેતદપ્રાર્થનં નામ ॥૧૩॥

માણસને કાર્ધની પાસે પ્રાર્થના કે યાચના ન કરવી પડે, તે જ તેની મોટાદર્જન મૂળ છે, તે જ તેનું સુખ છે, તે જ યશ છે, તે જ ઓજસ્વિતા છે અને તે જ સૌભાગ્ય છે.

સર્પાઃ પિવન્તિ પવનં ન ચ દુર્વલાસ્તે
શુષ્કેસ્તૃણેર્વનગજા ચલિનો ભવન્તિ ।

કન્દેઃ ફલેર્મુનિવરાઃ ક્ષપયન્તિ કાલં

સન્તોષ એવં પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ॥૧૪॥

સર્પો વાયુ પીને રહે છે; છતાં તે દુબળા નથી હોતા. વનના હાથીઓ સૂકા ઘાસથી પણ બળવાન હોય છે. મુનિવરો ફળફલ અને કંદમૂળથી લાંબો કાળ પસાર કરે છે. ખરેખર ! સંતોષ એ જ માણસને મોટો ખજાનો છે.

વીરાણિ કિં પથિ ન સન્તિ દિશન્તિ મિહાં

નૈવાદ્ધિપાઃ ફલમૃતઃ સરિતોઽપ્યશુષ્યન્ ।

રુદ્ધા ગુહાઃ કિમજિતોઽવતિ તોપપન્નાન્

કસ્માદ્ઝજન્તિ કવયો ધનુર્મુદાન્ધાન્ ॥૧૫॥

વનના માર્ગમાં શું વૃક્ષનાં ચીર-વદ્ધક નથી હોતાં ? ફળવાળાં વૃક્ષો શું બિણ્ડા નથી આપતાં ? નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે ? ગુહાઓ શું રોકાઈ ગઈ છે ? અજિત-ભગવાન શું શરણાગતોને રક્ષણ નથી આપતા ? (આ પ્રકારે સગવડ હોવા છતાં પણ) ધનના દુર્મંદથી અંધ બનેલા ધનિકોની સેવા કવિજનો શા માટે કરતા હશે ?

મન્નિન્દ્યા યદિ જનઃ પરિતોષમેતિ

નન્વપ્રયત્નસુલભોઽધમનુમદ્દો મે ।

ભ્રેયોઽર્થિનોઽપિ પુરુષાઃ પરતુષિદ્દેહો-

દુઃસ્વાર્જિતાન્યપિ ધનાન્તિ પરિત્યજન્તિ ॥૧૬॥

મારી નિંદા કરવાથી, જે માણસ સંતોષ મેળવતો હોય, તો તે માટે મારી કૃપા તેની ઉપર રહેલી જ છે; કારણ કે તે કૃપા કરવા માટે મારે કંઈ મહેનત તો કરવી જ પડતી નથી. વળી પોતાના કલ્યાણને ધજીનારા જનો તો ખીજના મંતોષ માટે દુઃખથી કમાયેલા ધનનો પણ ત્યાગ કરે છે. ૧૬

વયમિદ્ પરિતુષ્ટા વત્કલૈસ્ત્વં ચ લક્ષ્મ્યા

સમ ર્હ પરિતોષો નિર્વિદોષો વિદોષઃ ।

સ હિ ભવતિ દરિદ્રો યસ્ય વૃણા વિશાલ્યા

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્કો દરિદ્રઃ ॥૧૭॥

અમે અહીં વનમાં રહેનારા વહ્સલેથી સંતોષ માનીએ છીએ અને તમે લક્ષ્મીથી સંતોષ માનો છો; એ રીતે બન્ને બાબતો બુદ્ધિ હોવા છતાં પણ મનના સંતોષ એકસરખો છે. ખરેખર જેને તૃષ્ણા વિશાળ હોય છે, તે માણસ જ દરિદ્ર ગણાય છે. બ્યારે મન સંતૃપ્ત હોય ત્યારે ધનવાન કોણુ અને દરિદ્ર કોણુ ? ૧૭ ગાન્ધાર્વાનાં નવમલ્લિકાં મધુકરસ્થવસ્વા ગતો યુથિકાં તાં હૃદ્વાણુ ગતઃ સ ચન્દનવનં પથ્થાત્સરોજ ગતઃ । બદ્ધસ્ત્ર નિશાકરેણ સહસા રોદિત્વસૌ મન્દ્વીઃ સંતોષેણ વિના પરામવપદં પ્રાપ્નોતિ સર્વો જનઃ ॥૧૮ નવી માલતીના સુગંધ ભરેલ ફૂલને છોડીને ભમરો ભૂઈના ફૂલ પર ગયો. તેને ભોઈને તે તરત જ ચંદનના વનમાં ગયો. ત્યાંથી તે કમલ પાસે ગયો. ચંદનો ઉદય થવાથી એકદમ કમલ બિડાઈ ગયું, તેમાં તે ગંધાઈ ગયો; ત્યારે તે મંદ છુદ્ધિવાળો ભમરો રડવા લાગ્યો. અર્થાત્ જો સંતોષ ન હોય, તો બધા જ માણસો પરાભવ પામે છે. ૧૮

મૃત્યુમર્દ્યતિ મૂર્ધ્નિ શશ્વદુરગી ધોરા જરા રુષિણી ત્યામેષા મસતે પરિમહમયૈર્પ્રેર્જગદ્મસ્યતે । ધૃત્વા બોધજલૈરબોધમહુલં તલ્લોમજન્યં રજઃ સંતોષામૃતસાગરામ્ભસિ ચિરં મમઃ સુલં સ્વાસ્થસિ ॥ હે માનવ ! તારે માથે મૃત્યુ ગર્વ કરતું બીજું છે. બધંકર વજ્ર દશા સાપણના રૂપે તને ગળી રહી છે. પરિમહરૂપી ગીધાર્થી આ બધું જાત ગળાઈ બધ છે. બોધરૂપી જલથી રજ(ધૂળ, રમેયુષ્ય)ને ધોઈ નાખ કે જે અત્માનથી ભરેલા લોભથી પેદા થયો છે અને ત્યાર બાદ સંતોષરૂપી અમૃતના સમુદ્રના જલમાં ચિરકાળ રૂપી જ કે જેથી તું સુખે રહી શકે. ૧૯

Craving તૃષ્ણાની નિંદા Desires

તુળે દેવિ નમસ્તુભ્યં ધૈર્યવિષ્લ્બકારિણ । વિણુભૈલોક્યપૂજ્યોઽપિ યત્ત્વયા વામનીઠ્ઠતઃ ॥૧૧॥ હે તૃષ્ણાદેવી ! તું ધૈર્યના નાશ કરનારી છે. તને નમસ્કાર છે; કારણ કે ત્રણેય લોકથી પૂજવાલાયક વિષ્ણુ ભગવાનને તે વામની દીધા. ૧ તુળે કૃત્યોઽપિ તે શક્તિદૃષ્ટા મર્ત્યેયુ કા કયા । ત્રૈલોક્યવ્યાપિ યદૂપં તદૂપં વામનીઠ્ઠતમ્ ॥૨॥ હે તૃષ્ણા ! કૃષ્ણ ઉપર પણ તારી શક્તિ ભેવામાં આવી તો પછી સામાન્ય માનવીઓ પર તો કહેવું જ શું ? કારણ કે જે ભગવાનનું રૂપ ત્રણે લોકમાં વ્યાપીને રહેલું હતું, તે સ્વરૂપને તે વામન કરી દીધું. ૨

તૃણાં चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः । तस्याश्चैतत्सरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् ॥ આ લોકમાં તૃષ્ણાને છોડી દીધા પછી દરિદ્ર કોણુ કે શેઠ કોણુ ? અને જો તૃષ્ણાને અવસર આપ્યો, તો પછી બધાને માથે તેની ગુલામી રહેલી જ છે. ૩ વલ્લિર્મુલ્લમાક્રાન્તં પલિતૈરઙ્કિતં શિરઃ । ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃણૈકા તરુણાયતે ॥૪॥ કરચલીઓથી મુખ કદપું બની બધ છે. પગિયાંથી માથું ભરાઈ બધ છે તેમ જ શરીરનાં અંગો દીર્ઘાં પડી બધ છે; પરંતુ એક તૃષ્ણા ભુવાન બનતી બધ છે. ૪ નાસ્ત્યન્યા તૃણયા તુલ્યા કચિદેવ નિતમ્બિની । યા પ્રાણાનવિ મુણ્ણન્તી મબલ્લેવાધિકં મિથ્યા ॥૫॥ ઓઝો તો ઘણી છે, પણ તૃષ્ણા જેવી બીજી કોઈ ઓ નથી; કારણ કે તૃષ્ણા આપણા પ્રાણુઓની લે, તોપણ વધારે પ્રિય જ લાગે છે. ૫ ય્યુતા વૃન્તાઃ સિતાઃ કેશા દહ્નિરોષઃ પદે પદે । પાતસજ્જમિમં દેહં તૃણા સાધ્વી ન મુચ્ચતિ ॥૬॥ દાત પડી ગયા, વાળ ધોળા થયા, નજર ટૂંકી બની ને પગલે પગલે અડચણ આવે છે; હે રીતે દેહ પડવાની તૈયારી કરતો હોય, તોપણ તૃષ્ણા એવી સતી-સાધ્વી છે કે દેહને છોડતી નથી. ૬ તુળે સ્વમપિ તૃણાન્ધા ત્રિપુ સ્થાનેષુ વર્તસે । વ્યાધિતેવ્યનપત્યેષુ જરાપરિણતેષુ ચ ॥૭॥ હે તૃષ્ણા ! તું પણ તૃષ્ણાને કારણે આંધળા બની ગઈ છે; કારણ કે તું ત્રણ સ્થાનોમાં રહે છે; એક તો શેઠથી પીડાતા માણસોમાં, બીજું સંતાન વિનાના વાંઝિયાં-ઝોમાં અને ત્રીજું ધડપણથી ગળેલા માણસોમાં. ૭ ધનેષુ જીવિતવ્યેષુ સ્ત્રીષુ ભોજનદૃષ્ટિષુ । અવૃત્તા માનવાઃ સર્વે યાતા યાસ્યન્તિ યાન્તિ ચ ॥ માણસોને ચાર બાજતોમાં અસંતોષ રહ્યા કરે છે; ધન વિષે, જીવન વિષે, સ્ત્રી વિષે અને ભોજન વિષે. એ રીતના ધણાય અસંતોષી જોના આ મંસારમાંથી ચાલ્યા ગયા છે, ચાલ્યા બધ છે અને ચાલ્યા જશે. ૮ તુળે દેવિ નમસ્તુભ્યં યા ત્વં સર્વસ્ય સર્વદા । હસ્યાદયસ્યલ્લેન ગોપદે સાગરભ્રમમ્ ॥૯॥ હે તૃષ્ણાદેવી ! તને તો નમસ્કાર છે; કારણ કે તું તો વિના પ્રવરને બધા માણસોને બધી વખતે ચાવના પગલામાં સાગરનો ભમ પેદા કરાવે છે. ૯ અપિ મેરુપ્તમં પ્રાક્ષમપિ શૂરમપિ સ્થિરમ્ । તૃણીકરોતિ તૃણૈકા નિમેષેય નરોત્તમમ્ ॥૧૦॥

મેરુ જેવા સ્થાની, શરવીર અને ગંભીર-રિધર-
ઉત્તમ મનુષ્યને પણ એક વૃષ્ણુ કાષ્ઠ માત્રમાં તણુપલા
જેવા હલકા બનાવી દે છે. ૧૦

આશા નામ મનુષ્યાણાં કાચિદાશ્ચયંશુદ્ધલા ।

યયા વદ્ધાઃ પ્રયાવન્તિ સુકારિતવ્રત્તિ પદ્મસુવત્ ॥

આશા એ તો મનુષ્યો માટેની એવી વિચિત્ર પ્રકારની
બેડી છે કે જે બેડીથી બંધાયેલા માણસો ઘેડવા લાગે છે
અને તેથી છૂટેલા માણસો પાંગળાની જેમ ઊભા રહે છે.

તેનાર્થીતે શ્રુતે તેન તેન સર્વમનુષિતમ્ ।

યેનાશાઃ પ્રવૃત્તઃ કૃત્વા નૈરાશ્રયમવલ્લભ્યતમ્ ॥૧૨॥

તેણે સર્વ અભ્યયન કરી લીધું, કે તેણે સર્વ આંશળા
લીધું, તેણે સર્વ આચર્ય લીધું કે જેણે આશા-વૃષ્ણુને
પાછળ મૂકીને આશારહિતતાના ભાવનો આશ્રય લીધો છે.

મિરિમંહાન્ગિરેરધિર્મંહાનઘ્વેર્તમો મહત્ ।

નમસોડપિ મહદ્મદ્મ તત્તોડપ્યાશા ગરીયસી ॥૧૩॥

પર્વત મોટા છે, પર્વતથી મોટા સાગર છે, સાગરથી
મોટું આકાશ છે, આકાશથી મોટું બ્રહ્મ છે; પરંતુ
આશા તો તે બધાથી મોટી છે. ૧૩

આશૈવ રાક્ષસી પુંસામાશૈવ વિપમજ્જરી ।

આશૈવ જીર્ણમદિરા ધિનાશા સર્વદોષમૂઃ ॥૧૪॥

આશા માણસોને માટે એક રાક્ષસી સમાન જ છે.
આશા જ હેરની માંજર છે અને આશા જ જૂની મંદિરા
છે. આવી સર્વ દોષોના સ્થાનરૂપ આશાને ધિક્કાર છે.

કુતુહાશાઃ કુતુમ્હિન્યો મયિ જીવતિ નાન્યગાઃ ।

તાસામાશા મહાસાધ્વી કદાચિન્માં ન સુચ્ચતિ ॥

ભૂમ, તરસ અને આશા એ ત્રણ તો મારી ધર-
વાળા સ્ત્રીઓ છે; અને હું છું તું છું ત્યાં સુધી તે પીઝાની
પાસે જનારી નથી; તેમાં પશુ આશા તો મોટી સતી-
સાધ્વી છે, એટલે તે તો મને કહી પણ હોડતી નથી.

યૌવને જરવા વ્રતમારોગ્યં વ્યાધિમિહંતમ્ ।

જીવિતં મૃત્યુરપ્યેવિ ત્વળેકા નિરુપદ્રવા ॥૧૬॥

યૌવનને ધડપણ જળા જાય છે, આશા-અને રોગો
હણી નાખે છે તેમ જ આયુષ્ય ઉપર અત્યુ આક્રમણ કરે
છે, એક વૃષ્ણુ જ એવી છે કે જેને કોઈ ઉપદ્રવ નથી.

યથ કામસુખં લોકે યત્ત્વં દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

ત્વળાશ્ચસુખસ્યેતે ફલં નાર્હન્તિ પોદ્ધશીમ્ ॥૧૭॥

આ લોકમાં કામવિલાસમાં જે સુખ છે તેમ જ
ખીન જે મહાન દિવ્ય સુખો છે; તે બંને તથ્ય-સુખથી
યતા સુખની તોલે તો સોળખી કલાએ પણ આવતાં નથી.

આશાયા યે દાસાસતે દાસાઃ સર્વલોકસ્ય ।

આશા યેપાંદાસી તેપાં દાસાયતે લોકઃ ॥૧૮॥

જે લોકો આશાના દાસ છે, તે લોકો બધા લોકોના
દાસ છે; પરંતુ આશા જે લોકોની દાસી બનેલી છે
તેમના તો બધા લોકો દાસ બની જાય છે. ૧૮

દન્તા વિશ્વદન્તા કેશાઃ કાશમસૂનસંકાશાઃ ।

નયનં તમસામયનં તથાપિ ચિત્તં ધનાદ્ધનાયત્તમ્ ॥

દાંત મૂળમાંથી લીલા પડી ગયા છે; કેશો કાશનાં
રૂપ-જેવા સફેદ બની ગયા છે અને આંખો અધારાનું
સ્થાન બની ગઈ છે, છતાં ચિત્ત તો ધનરૂપી અને
જગજેનું છે. ૧૯

ત્વામુદર સાધુ મન્યે શકૈરપિ વદસિ લલ્લપરિતોષમ્ ।

હત્તહૃદયં હાષિકાધિકવાંશાશતદુર્ભરં ન પુનઃ ॥૨૦॥

હે પેટ, તને હું સારું માનું છું, ઠારૂથ કે તું સાક-
લાજ બાઈને પણ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. આ પાપી હલ્લ
વધતી જતી સેકડા આશાઓથી પણ ભરાતું નથી. ૨૦

અર્જં મલિતં પલિતં મુળં વૃક્ષનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ શૂલીત્વા વૃણં તદ્વપિ ન સુશ્ર્ચત્વાશાપિણ્ડમ્ ॥

અંજો ગળી ગયાં છે, માથું પગમાંથી ભરેલું છે,
યુગ દાંત વિનાનું જોખું થયું છે અને એવા ધરડો
માણસ હાથમાં લાકડી લઈને આસે છે; તેપણ તે
આશાને પિંડ હોડતો નથી. ૨૧

દિનયામિન્યૌ સાયંશાલઃ શિશિરવસન્તૌ પુનરાશાલઃ ।

કાલઃ ક્રીઢતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદ્વપિ ન સુશ્ર્ચત્વાશાવાયુઃ ॥

આ દિવસ અને રાત, સાજ અને સવાર, શિશિર
(ઋતુ) અને વસંત વારંવાર આવી પહેંચે છે; એ
રીતે કાળ રમી રહ્યો છે. પણ આયુષ્ય આયુષ્ય જાય છે;
તોપણ માણસને આશારૂપી વાયુ હોડતો નથી. ૨૨

આશાવલ્મ્બોપચિવા ન કસ્ય ત્વળાલતાનર્ધનફલં પ્રસૂતે ।

દિને દિનેલલ્લપચિર્વિવસ્થાન્મીનં વ મેરં વ વૃષં વ મુક્તે ॥

જે આશાના અવલંબનથી વધેલી છે, તે વૃષ્ણારૂપી
લતા કાને અનશરૂપી ફળ નથી આપતી કે જેમ કે દિવસે
દિવસે જેની રચિ(કાન્તિ-પ્રકાશ)માં શદ્ધિ થઈ છે;
એવા સૂર્ય મીનરાશિ, મેષરાશિ અને વૃષભરાશિને
ભેગવે છે; મતલબ કે દિવસ આપણને પહેલાં મીન
(માછળ) ખાવા મળે, ત્યારે તે મેષ(બકરા)ની ઇચ્છા
કરે છે, મેષ મળે ત્યારે વૃષભ(બળદ)ની ઇચ્છા કરે છે;
એ રીતે, આશા વધતી જાય છે. ૨૩

મિશાસનં તદ્વપિ નીરસમેકવારં

શય્યા ચ મૂ પરિજનો નિજદેહમાગ્રમ્ ।

યસ્ય સુતીર્ણશતશબ્દમયી ચ કન્યા

હા હા તથાપિ વિષયાન્ન જહાતિ ચેતઃ ॥૪૨॥

એક તો લીધે માત્રતાં ભોળન મળે છે; તેય રસ વિનાનું અને એક જ વાર પૃથ્વી એ જ પથારી છે અને કુટુંબી જન તરફિ ફક્ત પોતાનો દેહ જ છે, અત્યંત જીવું અને સૌ થીયડાવાળી ચોદાની એ જ એક શરીરને દોકવાનું વસ્ત્ર છે. આવી જૂરી હાલત હોવા છતાં પણ ચિત વિષયોને છોડવું નથી. ૨૪

મદોદન્તા દન્તાઃ પલિતકલિતઃ કુન્તલમરઃ

તમઃક્ષેત્રે નેત્રેઽવિષયપટુની નઃ શ્રુતિપુટે ।

અમૂઢકં રક્તદ્વલિષલયવહ્નોવિલુલિતં

તથાપ્યેતચ્ચેતસ્રગુણ દ્વ ધાવત્યુદિનમ્ ॥૨૫॥

રોગને લીધે દાંત મૂળથી ખરી પડ્યા છે, વાળનો વાર પગિમાંથી ભરાઈ ગયો છે, બે આંખો અંધારાનાં સ્થાન બની ગઈ છે, બંને કાન સાંભળવાના વિષયમાં મૂંઢ બની ગયા છે; તેમ જ શરીરનાં બધાં અંગે આડી-અવળા કરચલીઓ અને વળાઓથી લીલાં પડી ગયાં છે; તોપણ આ ચિત તરણુ પુરુષની જેમ દરરોજ દોષ કરે છે.

ગતં તત્તારુણ્યં તરુણીહૃદયાનન્દજનકં

વિદીર્ણાં દન્તાલિર્નિજગતિરહો યટ્તિશરણા ।

જહીમૃતા દટ્ટિઃ શ્રવણરહિતં કર્ણયુગલં

મનો મે નિર્લજ્જં તદપિ વિષયેભ્યઃ સ્વદ્યયતિ ॥

તે તરણુ દશા તો આવી ગઈ કે, જે તરણુઓનાં હૃદયમાં આનંદ પેદા કરતી હતી. દાંતની હાર લીધી પડી ગઈ છે. પોતાને ચાલવાની શક્તિ હતી, તે લાકડીને ચારણે ગઈ છે. નજર જડ જેવી બની ગઈ છે. બે કાન સાંભળવાની શક્તિ વિનાના થઈ ગયા છે. આંખું હોવા છતાં પણ મારું મન એવું તો નિર્લજ્જ બની ગયું છે કે તે વિષયોની સ્પૃહા કરે છે. ૨૬

વપુઃ કુઙ્ગીમૂતં ગતિરપિ તથા યટ્તિશરણા

વિશીર્ણાં દન્તાલિઃ શ્રવણવિકલં શ્રોત્રયુગલમ્ ।

શિરઃ શુઙ્ગં ચકુશ્તિમિરપટેરાઘૃતમહો

મનો મે નિર્લજ્જં તદપિ વિષયેભ્યઃ સ્વદ્યયતિ ॥

આ શરીર કુણ્ડું થઈ ગયું છે. ચાલવાની ગતિ લાકડીને ટેકા લે છે. દાંતની હાર ખરી પડી છે. બંને કાન સાંભળવાની શક્તિ વિનાના બની ગયા છે. માથું પગિમાં લોધે ધોણું થઈ ગયું છે. આંખ અંધારા પડાથી વેરાયેલ છે; આ પ્રમાણે બનવા છતાં પણ મારું મન એવું તો નિર્લજ્જ બન્યું છે કે તે વિષયોની સ્પૃહા કરે છે.

સલોહ્યાપાઃ સોદ્ધાઃ કથમપિ તદારાધનતયા

નિગૃહ્યાન્તર્બોષં હસિતમપિ શૃત્યેન મનસા ।

કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્મઃ પ્રતિહૃતધિયામજ્જલિરપિ

ત્વમાશે મોષાશે કિમુ પરમિતો નૈવ્યસિ મામ્ ॥

અરે મેં ખલ-કપટી જનોનાં મિથ્યા વચનો સહી લીધાં; તે લોકોને ખુશ કરવા માટે, મેં આંસુને અંદર રોકી રાખીને થય મનથી હસી લીધું; મારા ચિત્તના વેગને રોકી રાખ્યો અને કુદિરહિત માણસોને બે હાથે અંજલિ પણ ભેડી; તોપણ હે નિષ્ઠળ આશા! હવે પણ તું અને શા માટે વધારે નવાવે છે? ૨૮

નિવૃત્તા મોનેચ્છાં बहुपुरुषमानो विगलितः

समानाः स्वर्थाताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।

शनैर्यद्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणोपायचकितः ॥૨૯॥

ભોગની ઇચ્છા ઠળી ગઈ છે, ધણી સોઝા માન આપતા હતા, તે માન ગળી ગયું, સરખે સરખી વચન પ્રાણુ સમાન મિત્રો વહેલા વહેલા સ્વર્ગે ચાલ્યા ગયા; લાકડીને ટેકે હળવે હળવે જીવું થવાય છે, બે આંખો ગાંઠ અંધારારી રંધાય છે; આવી જૂરી હાલત હોવા છતાં પણ આ દુષ્ટ કાયા મરણના વિમથી ભય પામે છે.

अमोषां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां

કૃતે કિં નાસ્મામિર્વિગલિતવિવેકેઽર્થસિતમ્ ।

यदाढ्यानामग्ने द्रविणमग्निःसंहमनसां

કૃતં મ્લાનશ્રીઢૈર્નિજગુણકથાપાતકમપિ ॥૩૦॥

કમળના પાન પર રહેલા જલમિંદુઓની જેમ કાણુમાં નાશ પામનારા આ પ્રાણોને માટે, અમે વિવેક-રહિત થઈને શા શા ધંધા કર્યાં નથી? કારણ કે ધનના મદથી અવિવેકી બની ગયેલા મનવાળા ધનિકોની આગળ અમે લજબગથી કરમાયેલા મુખે અમારા શુભોની પ્રશંસા કરવાનાં પાપ પણ કરેલાં છે. ૩૦

समारम्भा भग्नाः कति कति न वारांस्तव पशो

पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन्द्रविणमृगतृणार्णवजले ।

તથાપિ પ્રત્યાશા વિરમતિ ન તે મૂઢ શવશ

ન દીર્ઘં યચ્ચેતો નિયતમશનિપ્રાવપતિવમ્ ॥૩૧॥

હે પશુ જેવા મૂર્ખ માનવી! જ્યારે તેં આ ધન-રૂપી ઝાંઝાવાળા જળના બનેલા આશરનાં પાણી પીવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તે ઝાંઝાવાળાં જળ મેરુત્ત-આરે તે કેટકેટલા અવતો કર્યા હતા કે જે લાંબીને દુકા સુધે સુધે તે છતાં હે મૂર્ખ વારી આશા તો વિશ્વ મધુની નથી તેમ જ વારું ચિત પણ વહીને એ દુઃખા જન્મું નથી,

તો ખરેખર ! તારું ચિત્ત વળ્લના પથ્થરથી જ બનેલું છે.

વિવેકવ્યાક્રોધો વિકસતિ શમે શાન્ત્યતિ રૂપા
પરિવૃદ્ધે તુલ્કે પ્રસરતિવરાં સાં પરિણતિઃ ।

જરાજીર્ણશ્વપ્રસનગહનાક્ષેપકૃપણ-

સ્ત્વાપાત્રં ચસ્યાં ભવતિ મરુતામ્બયધિપતિઃ ॥૩૨॥

બ્યારે વિવેકનો સારી રીતે પ્રકાશ થાય છે, ત્યારે શાન્તિનો વિકાસ થાય છે અને તૃષ્ણા થમી બન્ય છે તેમ જ તે બધા સદૃશ્યોનું પરિણામ વધીને એટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચે છે કે જે સ્થિતિ દેવોના રાજ્ય છંદને માટે પશુ તૃષ્ણાનું પાત્ર બની બન્ય છે—ધમ્મવા ચોગ્ય બની બન્ય છે, કે જે છંદ જુદાવસ્થાને કાઢે આરાં અશ્વયં નાથ પામશે, એ રીતે ચિંતાતુર બનીને અત્યંત કૃપણ બની બન્ય છે. ૩૨

ઉત્ત્વાતં નિચિદ્ધક્ષ્યા ક્ષિતિતલં બ્રાતા ગિરેર્ધાતવો
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિવૃષ્ટતયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।

મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ દમશાને નિશાઃ

શ્રાપ્તઃ કાળવરાટકોડિપિ ન મયા તુલ્યોઽધુના મુલ્લ મમ્ ॥

દ્રવ્યના લંકાર ભર્યાં હશે, એ શંકાથી મેં જુદાનું તાળિયું ખોદી નાખ્યું છે, પૂર્વતની ખાનિજ ધાતુઓને ભટ્ટીમાં નાખીને ધમી નાખી છે, સમુદને પાર કર્યો, ઘણી મહેનત કરીને રાજ્યોને સંતોષા તેમ જ મંત્રની આરાધના કરવામાં મનને પરાધીને સ્મશાનમાં કેટલીય રાતો પસાર કરી; તોપણ મને એક કાષી કોડી પશુ મળી નથી; હવે તો હે તૃષ્ણા ! તું મારો પીછો છોડ. ૩૩

નિઃસ્વોડ્યેકશતં શતી દશશતં સોડીહ લક્ષં શતં
લક્ષેશઃ ક્ષિતિરાજતાં ક્ષિતિપતિશ્ચેકેશતાં વાંછતિ ।

ચક્રેશઃ સુરરાજતાં સુરપતિર્નિહાસવદં વાંછતિ

બ્રહ્મા વિષ્ણુપદં હરિઃ શિવપદં તુલ્યાવર્ધિ કો ગતઃ ॥

નેની પાસે કાંઈ નથી, તે માણસ સો (શિવ) ની ધમ્મ રાખે છે, સોવાળો હમરની, હમરવાળો લાખની, લક્ષાધિપતિ રાજ થવાની, તેમ જ રાજ ચક્રવર્તી થવાની ધમ્મ રાખે છે. ચક્રવર્તી રાજ છંદ થવાની, છંદ બ્રહ્માનું પદ લેવાની, બ્રહ્મા વિષ્ણુનું સ્થાન લેવાની અને વિષ્ણુ શિવના પદને લેવાની ધમ્મ રાખે છે. બગતમાં એ રીતે તૃષ્ણાની પાર કાપી ગયેલા છે ? ૩૪

આશા નામ નદી મનોરયજલા તૃષ્ણાતરહાકુલા
રાગમાહવતી વિતરેવિહગા ધૈર્યદ્રુમધ્વંસિની ।

મોહાવતસુદસ્તરાતિગહના મોતુદ્ગન્ધિવાતટી

વસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધમનસા નન્દન્તિ યોગીચરગા

આશા એ તો એક નદી નેવી છે, તેમાં મનોરયો-
રથી બળ લેવાં છે, તૃષ્ણાથી તરંગોથી તે નદી ચંચળ છે, રાગથી મગ્ગો તેમાં રહે છે, તર્ક-વિતર્ક-
રથી પક્ષોઓ તેના કિનારે બેસે છે, ધીરજથી વૃદ્ધોને તે જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે, મોહરથી વમળોથી તે ન તરી ચકાય એવી તેમ જ ઘણી બોડી છે તેમ જ તેને ચિંતાઓથી બંધા કિનારાઓ છે; એ પ્રકારની આશા નામની નદીને પેલે પાર ગયેલા તેમ જ અત્યંત શુદ્ધ મનના એવા યોગીવરો આનંદ પામે છે. ૩૫

માને નેચ્છતિ ધારયત્પુપ્પશમે ક્ષમામાલિચલ્લ્યાં દ્વિયાં
સ્વાતન્ત્ર્યે પરિવૃત્ય તિષ્ઠતિ કરૌ વ્યાધૃય ધૈર્યં ગતે ।

તુલ્યો વ્રામનુવગ્રતા ફલમિયત્માર્થાં જનેનામુના

યઃ સૃષ્ટો ન પદા સ યથ ચરણૌ સ્પર્શતું ન સંમન્યતે ॥

હે તૃષ્ણા ! તારી ધમ્મ અને અનુકૂળતા સાચવતાં આ લોકોએ એવું કળ મેળવ્યું છે. 'મારું' માન તે કળને ધમ્મનું નથી. મારી ચાંતિ રહે છે; તે કળ બોતાં લગભગ ધરતીને ખચવા લાગે છે; સ્વતંત્રતા પૂર્વે વાળીને બેલી રહે છે; તેમ જ ધીરજ મારા હાથ તરછેડીને ચાલી બન્ય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જે માણસને હું મારા પગથી પશુ અડકતો નહિ, તે માણસ પોતાના પગે અડકવા માટેની સંમતિ પશુ મને આપતો નથી. ૩૬

દન્તેરુચ્ચલિતં ધિયા તરલિતં પાણ્યકુઙ્ગિણા કન્મિતં
દગ્ધ્યાં કુદ્મલિતં વલેન ગલિતં રૂપશ્રિયા પ્રોપિતમ્
પ્રાપ્તાયાં યમભૂપતેરિહ મહાધાટ્યાં ધરાયામિયં
તુલ્યા કેવલમેન્નિકૈવ સુમટી ધીરા પુરો નૃત્યતિ ॥

આ દાંત ચાલવા લાગ્યા, છુદ્ધિ લામવા લાગી, હાથપગ કંપવા લાગ્યા, બંને આંખો ખિડાવા લાગી, શરીરનું બળ ગળવા લાગ્યું, તેમ જ સ્વરૂપની શોભા દૂર ચાલી ગઈ; એ રીતે આ પૃથ્વી પર યમરાજની મોટી ધાક આવી પડી છે, તોપણ આ તૃષ્ણા એક એવી ધીરજથી લેરેલ શુદ્ધ કરનારી છે કે જે તે બધાની આગળ નાચી રહી છે. ૩૭

ધ્રાન્તં ચાચનતત્પરેણ મનસા દેદ્વિતિ વાકપ્રેરિતા
સુર્ક માનવિવર્જિતં પરગૃહે સાશક્તિં કાકવત્ ।
સાક્ષેપ મુકુટીકટાક્ષકુટિલં રદ્ધે ચલનાં મુલ્લ
તુલ્યો દેવિ યદન્યદિચ્છસિ પુનસ્તગ્રાપિ સજ્જા વયમ્ ॥

મનથી ચાચના કરવાનું ધારીને, હું ઘણું જ લટક્યો; છતાં 'આપો આપો' એવી વાણી પશુ હું બોલ્યો; કાચાની જેમ લાવની શંકા રાખીને તેમ જ

માન છોડીને પારકે ઘેર મેં ઘણી વખત ખાધું; તિરસ્કાર બતાવતું તેમ જ છુટ્ટીના કટાણે વાંકું વળેલું એવું ખલ-કપટી જનોનું યુગ્મ મેં ઘણી વખત જોયું; આટલાંક કથું છે, તે છતાં પણ હે તુષ્યાદેવી ! તારે જે કાંઈ ખીલું કરાવવાની ઇચ્છા હોય, તે જાણ કરવા માટે અમે તૈયાર છીએ. ૩૮

ધ્રાન્તં દેશમનેકદુર્ગવિપમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં
ત્યજત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।
મુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહેષ્વાશઙ્કયા કાકવત્
વૃષ્ણે જન્મસિ પાપકર્મનિરતે નાઘાપિ સંતુષ્યસિ ॥

ન જઈ શકાય તેવા વિકટ આર્ગેવાળા અનેક પ્રદેશોમાં મેં જમણું કર્યા છતાં પણ કાંઈ ફળ મળ્યાં નહીં. ભતિ અને કુળને યોગ્ય અભિમાન છોડીને પણ નીચ જનોની સેવા કરી, તે નિષ્ફળ ગઈ. કાગડાની જેમ ભયની શંકા રાખીને પારકે ઘેર માન છોડીને પણ ભોજન કર્યા; તેપણુ હે તુષ્યા ! તું તો પાપકર્મ કરવામાં રહિ રાખે છે અને હજી પણ મંત્રોષ રાખતી નથી.

શાંતેર્માતૃવિવેકાત્પિતુરપિ કૃપણં મહદ્દુઃસ્વા પ્રયચ્છા-
માશા યોગ્યા સ્વતન્ત્રા દ્રજતિ પરગૃહાન્સર્વદા લીતલજ્ઞા ।
સન્ન્યતે મરુકશત્યં મમ યમનિયમૌ ભ્રાતરૌ ભર્તૃસન્તી
પૃથ્વા ચૈવાત્મધન્યૂસ્તદપિ પુનરહોહન્ત વચ્ન્યાં શ્રયામઃ ॥

શાંતિરૂપી માતા અને વિવેકરૂપી પિતા એ બંનેથી મને વિખૂંટી પાડીને આ આશારૂપી સ્ત્રી સ્વતંત્ર બની નિર્લજ્જપણે પારકે ઘેર ભટક્યા કરે છે. મમ અને નિયમરૂપ મારા બે ભાઈઓના તિરસ્કાર કરીને અને પોતાના કુટુંબીજનોને ચોપણુ આપીને તે સ્ત્રી અને સૂકવી નાખે છે આટલું બધું કરવા છતાં પણ ખેદ છે કે અમે તે વાંઝણી નારીનો આશ્રય કરીએ છીએ. ૪૦

રુજ્જે ત્વં મજ્જ સિન્ધૌ ગિરિવરશિખરે ત્વં ચ તિષ્ઠ પ્રતિષ્ઠે
શાંતે પ્રાંતે દિશતિ કુરુ વસતિમહો ગર્વં રવૌં ભવાણુ ।
તેજઃ પાતાલમૂલં મજ્જ મુવિ મગવાન્માન મા નામ તેઽસ્ટુ
પ્રેમ્ણેકામાશ્રયન્તી સતતમહમિમાં તૂર્ણમાશાં શ્રયિષ્યે ॥

હે સન્ધ્યા ! તું દરિયામાં રૂપી ભ, હે પ્રતિષ્ઠા ! તું મોટા પર્વતના શિખર પર જઈને જીભી રહે. હે શાંતિ ! દિશાઓના છેડા પર જઈને નિવાસ કર. હે ગર્વ ! તું જલદી નાનો થઈ ભ. હે તેજ ! તું ખાતાળના મળમાં ભ. હે ભગવાન માન ! આ પૃથ્વી પર તમારું નામ ન હો; કારણ કે હવે જલદી હું ત્રેમને લીધે મારો આશ્રય કરતી એવી આશાનો આશ્રય કરું છું. ૪૧

ધીરપ્રશંસા

સ એવ ધન્યો વિપદિ સ્વશીલં ન વિમુદ્ધતિ ।
ત્યજત્યર્કકરૈસ્તાંતં હિમં દેહં ન શીતતામ્ ॥૧॥

વિપતિ વખતે જે મનુષ્ય પોતાના શીલનો-સદ્-ગુણોના ત્યાગ કરે નહિ, તે જ પુરુષ ધન્ય છે. સ્થૂંનાં કિરણોથી તપેલું હિમ (બરફ) પોતાના સ્થૂળ દેહનો ત્યાગ કરે છે, પણ શીલતાને છોડતું નથી. ૧

ચલન્તિ ગિરયઃ કાર્મ યુગાન્તપવનાહતાઃ ।
કુચ્છેઽપિ ન ચલયેથં ધીરાણાં નિશ્ચલ મનઃ ॥

પ્રલયકાળના પવનોના અથડાવાથી પર્વતો ભલેને ડોલવા લાગે; પરંતુ ધીર જનોનાં અડગ મન કદા આવી પડવા છતાં પણ ડગતાં નથી. ૨

ફલં પુરુષશબ્દેન જાતિમાત્રાવલમ્બિના ।
યોઽન્નાકૃતગુણેઃ શ્લઘ્યઃ સવિસ્મયમુદાહૃતઃ ॥૩॥
'આ પુરુષ છે' એમ ફક્ત ભતિને અનુસરનાર પુરુષ શબ્દથી શું લાભ છે? પણ પોતે સ્વીકારેલા ગુણોથી જે પ્રશંસાને પાત્ર બનેલ છે, તે જ પુરુષનો હાખલો વિસ્મય સાથે લેવાય છે. ૩

પ્રસમાનમિવૌજાંસિ સહસ્રા ગૌરવેરિતમ્ ।
નામ યસ્યામિનન્દન્તિ દ્વિવોઽપિ સ મતઃ પુમાન્ ॥૪॥
જેવું નામ ગૌરવથી લેવામાં આવે, ત્યારે જે સર્વ પ્રશંસાને ગળા જતું હોય તેમ લાગે છે અને જેના નામને શત્રુઓ પણ વખાણે છે, તે પુરુષ માનને પામેશે છે. સહ પરિજનેન વિલસતિ ધીરો ગદ્દનાનિ લરતિ પુનરેકઃ
વિપમેકેન નિપીતં ત્રિપુરજિતા સહ સુરૈરમૃતમ્ ॥૫॥

ધીર જન પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓ સાથે આનંદ-વિલાસ કરે છે; પરંતુ મહાન વિપતિઓને તો તે એકલો જ તરી બચે છે. દેવોએ બધાએ ભેગા મળીને અશ્વત્થ પીધું; પરંતુ વિપ તો એકલા ત્રિપુરાશિ મઠાદેવે જ પીધું.

શ્લઘ્યા મહતામુત્તરિદ્મુતમધ્યવસિતં ચ ધીરાણામ્ ।
કનકગિરિરનમિલદ્વયો રવિરનિશમતુજ્જિતારમ્ભઃ ॥

મોટા પુરુષોની જ્વલતિ વખાણવા લાયક છે, તે સાથે ધીરજનોના નિશ્ચય પણ અદ્ભુત હોય છે; સોનાનો સુમેરુ પર્વત ઝાળંગાય તેવો નથી, તો સ્થૂં પોતાનો આરંભ પણ નિરંતર છોડે એમ નથી. ૬

અદ્વનવેદી વસુધાકૃત્યા જલધિઃ સ્થલી ચ પાતાલમ્
વસ્તીકચ્ચ સુમેરુઃ કૃતપ્રતિહસ્ય ધીરસ્ય ॥૭॥

જે ધીર જને કાવં કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેને પૃથ્વી પૃથ્વી આંગણાથી ઓટલી જેવી, સમુદ્ર નાની

નદી જેવો, પાતાળ સ્થલ જેવું અને મેરુ પર્વત રાક્ષસ જેવો નાનો ઢાંગે છે. ૭

કદરિતસ્યાપિ હિ ધૈર્યૃત્તેન શમ્યતે ધૈર્યગુણઃ
પ્રમાદ્દુર્મ્ । અધોમુરસ્યાપિ કૃતસ્ય વહ્નેનોઘઃ
શિરસા યાતિ કદાચિદેવ ॥૮॥

ધૈર્યવૃત્તિવાળો ગરીબ બની ગયો હોય તોપણ તેનો ધૈર્યશુભ્ય કેઈથી ભૂંસી શકાતો નથી. અગ્નિને અધોમુખ કરે તોપણ તેની જ્વાળા કદી પશુ નીચેની બાજુએ જશે નહિ.

અર્થઃ સુલેં કીર્તિરપીહ મા મૂઢનર્થં યવાસ્તુ
તથાપિ ધીરાઃ । નિજપ્રતિજ્ઞામધિરુદ્ધમાત્રા મહો-
દ્યમાઃ કર્મે સમારમન્તે ॥ ૯ ॥

લાલ (અર્થ), સુખ કે કીર્તિ એમાંનું કંઈ આ જાતમાં મળે નહિ અને એકલો અનર્થ (હાનિ) થતો હોય, તોપણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને અનુસરનાર ધીર જનો મોટા ઉદ્ધર્મા બનીને કર્મો કર્યે જાય છે. ૯

રત્નમંહાદૈસ્તુપુનં દેવા ન મેજિરે શ્રીમવિષેણ
મીતિમ્ । સુધાં ચિન્તા ન પ્રયયુર્વિરામં ન નિશ્ચિ-
ત્થાર્થોદિરમન્તિ ધીરાઃ ॥૧૦॥

(જ્યારે સમુદ્રમંથન કરવામાં આવ્યું ત્યારે) મોટાં કિંમતી રત્નો નીકળ્યા તોતલાથી દેવા સતોષ પામ્યા નહિ. ભયંકર વિષ નીકળ્યું તો તેથી ભય પામ્યા નહીં. ત્યાં સુધી અમૃત ન નીકળ્યું ત્યાં સુધી તેમણે એ કાર્ય છોડ્યું નહિ. ખરેખર ધીર જનો નિશ્ચય કરેલ વસ્તુને મેળવ્યા વિના જ પતા નથી. ૧૦

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુયન્તુ
લક્ષ્મીઃ સમાવિદાશુ શ્ચછતુ વા યયેષ્ટમ્ ।
અર્ચય વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
ન્યાવ્યાપ્તયઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥૧૧॥

વ્યવહાર-નીતિમા નિપુણ એવા પુરુષો ભલેને નિંદા કરે કે પછી સ્તુતિ કરે; હક્ષ્મી ભલે આવે કે મન શવે ત્યાં ચાલી જાય; જો મરણ થવાનું હોય, તો આવે જ થાય છે કે ખીજ યુગમાં થાય; પરંતુ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગથી એક ઝગડું પણ વિચલિત થતા નથી. ૧૧

ફાતાકટાક્ષવિશિષ્ઠા ન હુનન્તિ યસ્ય
ચિન્તં ન નિર્દેહતિ કોષકુશાનુતાપઃ ।

કર્પન્તિ મૂરિવિપયોઞ્ચ ન લોમપાશા
લોકત્રયં જયતિ ક્ષત્ર્કર્મિદં સ ધીરાઃ ॥૧૨॥

નારી જનોનાં કટાક્ષરૂપી પાશો, જેના ચિત્તને નથી; કાપરૂપી અગ્નિનો તાપ જેના ચિત્તને બાળતો

નથી; કોલરૂપી બંધનો જેને ઘણા વિપયો તરફ ખેંચી જતાં નથી; એવા માણસ ધીરપુરુષ છે અને તે ત્રણેય કોલને છતી જાય છે. ૧૨

આપ્તસુમુદ્રરણધીરધિયઃ પરેષાં

જાતા મહત્યપિ કુલેન મવન્તિ સર્વે ।

વિન્ધ્યાટવીપુ વિરલાઃ રણુ પાદપાસ્તે

યે દન્તિદન્તમુસલોહિરનં સહન્તે ॥૧૩॥

મોટા કુળના ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં પશુ બધા જ કંઈ ખીજઓને આપતિમાંથી ઉદ્ધારવાની વૃત્તિવાળા હોતા નથી. વિન્ધ્યાચળના જંગલોમાં પશુ એવાં વૃક્ષો બહુ થોડાં હોય છે કે જે ખીજાં નાનાં વૃક્ષોને બચાવવા માટે મોટા ઢાંધીઓનાં દાંતોના ધસારા સહન કરતાં હોય.

વિરમ વિરસાયઃસાદસ્મદ્દુરગ્યવસાયતો

વિપદિ મહતાં ધૈર્દ્ય્વંસં ચર્દીશ્ચિતુમીહસે ।

અપિ જહમતે કલ્પાપાયે વ્યપેક્ષનિજક્રમાઃ ,

કુલશિષ્ટરિણઃ ક્ષુદ્રા નૈતે ન વા જહરાશયઃ ॥

જે જડ હુદિવાળા શળ, મહાન પુરુષોનાં ધૈર્ય વિપતિ આવતાં બાક પામે, તે તું જેવા ધૃત્ય છે, તો તારા તે પોતા નિશ્ચયવાળા પ્રવાસથી તું વિરામ દે; કારણ કે આ મહાન પુરુષો પર્વતમાળાઓ કે સમુદ્રો જેવા મુગ્ધ નથી કે જે કલ્પના અંતે પશુ પોતાના કર્મને છોડી દે. ૧૪

વીરપ્રશંસા

એકેનાપિ હિ શૂરેણ પદકાન્તં મહીતલમ્ ।

ક્રિયતે માસ્કરસ્યેષ સ્ફારમ્ફુરિતતેજસા ॥૧॥

જેની રીતે એક જ સૂર્યે પોતાના સ્ફુરાયમાણ તેજના ફેનામાંથી પૃથ્વીને ભરી દીધી છે, તેવી રીતે શૂરવીર પુરુષ એકલો હોય, તોપણ પોતાના પગથી આ પૃથ્વીતળને દબાવે છે. ૧

પલ્લવતઃ કલ્પતરોરેષ વિશેષઃ કરસ્ય સે ધીર ।

મૂપયતિ કર્ણમેકઃ પરસ્તુ કર્ણં તિરસ્ક્રુહતે ॥૨॥

કે વીર ! કલ્પવૃક્ષના પલ્લવ કરતાં તારા હાથમાં એટલી વિશેષતા છે કે તે કલ્પવૃક્ષનું પાન એકના કાનને શાલાવે છે અને તારો હાથ કર્ણુ જેવા રાગનો તિરસ્કાર કરે છે; અર્થાત્ તું એવો દાતાર છે. ૨

સ્પૃહયતિ મુજયોરન્વરમાયતકરવાલકરહહવિદીર્ગમ્ ।

વિજયશ્રીર્વીરણાં વ્યુત્પન્નમ્મોદવન્તિતેવ ॥૩॥

જેની રીતે ચતુર ઝોદ વનિતા પતિની બે ભુજ-ઓના મધ્યભાગની ધ્વજા કરે છે, તેવી રીતે વિજયલક્ષ્મી વીર જનોની ભુજઓના મધ્યભાગની ધ્વજા કરે છે, જે મધ્યભાગ ઢાંધી તલવારના જેવા નખથી ધવાયેલ છે. ૩

વિનાયક્યર્થેવીરઃ સુશતિઃ ષટ્માનોન્નતિપદં
સમાયુક્તોડ્યર્થેઃ પરિભવપદં યાતિ કૃપણઃ ।

સ્વભાવાદુદ્ભૂતાં ગુણસમુદયાવાસિવિષયાં -
ન્યુતિ સૈંદીર્ઘ્યં આ ઘૃતકનકમાલોડપિ ભમતે ॥

વીર મનુષ્ય ધન વિના પશુ બહુમાન અને ઉચ્ચ
પદ મેળવે અને કૃપણ મનુષ્ય ધનથી ભરેલો હોય છતાં
તિરસ્કારને પાત્ર બને છે. સિંહને નિર્ભયતા, ચરતરતા
વગેરે શુભોના ઉત્કર્ષને લીધે જે સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા
પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે, તે કૃતરો શુ સોનાની ખાખાઓ
ધારણ કરીને પણ કદી મેળવી શકે છે ? ૪

કો વીરસ્ય મનસ્વિનઃ સ્વવિષયઃ કો વા વિદેશસ્તથા
યં વેદ્યં શ્રયતે તમેવ કુળતે બાહુમલાપાર્જિતમ્ ।

યદ્દિપ્રાનસલાહગુણપ્રદહરણઃ સિંહો જનં ગાહતે
તસ્મિન્નૈવ હૃતશ્ચિવેન્દ્રરુધિરેસ્તુળાં છિનત્યાસ્મનઃ ॥૫॥

જે મનસ્વી વીર પુરુષ છે, તેને પોતાનો દેશ કયો
અને પરદેશ કયો ? તે જે દેશમાં જઈ પહોંચે છે, તે
દેશને પોતાના બાહુના પ્રતાપથી વશ કરી લે છે; જેમ
સિંહની પાસે હથિયાર તરીકે દાઢ, નખ અને પૂંછડું
હોય છે, તોપણ તે જે વનમાં પ્રવેશ કરે છે તે
વનમાં જ પોતે ભારેલા હાથીઓના લોહી વડે પોતાની
વૃદ્ધા હિપાવે છે. ૫

તેજસ્વીપ્રશંસા

બાલસ્યાપિ રવેઃ પાદાઃ પતન્ત્યુપરિ મૃશ્વતામ્ ।

તેજસા સહ જાતાનાં વયઃ હુત્રોપયુજ્યતે ॥૧॥

સૂર્ય (ઉદયકાળે) બાળક હોય છે, તોપણ તેના
પગ (કિરણો) પવન તર પડતા હોય છે. અરેખર
જેમો તેજની સાથે જન્મ્યા હોય છે, તેમના વયનો
ઉપયોગ રહેતો નથી. ૧

एकः स एव तेजस्वी हैहिकेयः सुरद्विषाम् ।

शिरोमात्रावશેपेण जीयन्ते येन शत्रवः ॥૨॥

રાસતોમાં એકલો સિંહકોનો પુત્ર-રાહ જ તેજસ્વી
છે. તેનું ફક્ત મસ્તક જ બાકી રહ્યું છે, તોપણ
તેનાથી શત્રુઓ નિર્ભય બન્યા છે. ૨

मौनी पादप्रहारेऽपि न क्षमी नीच एव सः ।

आरुद्रप्रश्लो मित्रेऽपि न तेजस्वी खलो हि सः ॥

ખીમના પગનો પ્રહાર થાય, તોપણ જે મોન
રાખે, તેને ક્ષમાવાળો નહિ પરંતુ દલેહો બન્યુલો;
તેમ જ-જે મિત્ર ઉપર પણ શબ્દ ઉગ્રામે, તેને તેજસ્વી
નહિ પણ અસ-કપટી, સખજનો. ૩

बुल्येऽपराधे स्वर्मानुमानुमन्तं चिरेण यत् ।

दिमांशुमाशु प्रसते तन्मद्विग्रः स्फुटं फलम् ॥૪॥

બનેના અપરાધો સરખા છે, તોપણ રાહ સૂર્યને
લાગે કાળે મળે જી અને ચંદ્રને વારંવાર મળે છે; તે
ચંદ્રની કામળતાનું જ દેખીતું ફળ છે. ૪

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसारणां लघुर्वहुतुलं नरः ॥૫॥

વાયુ ધાસનો શત્રુ છે, તે થોડો આવે તોપણ
ધાસ ભતે નમીને તેને પ્રણામ કરે છે, એવી રીતે
દલેહો માણસ સાર વિનાના માણસોના દૃષ્ટાંતરે છે-
તેમ જ તુલ્ય બેલો છે. ૫

तेजस्विमध्ये तेजस्वी द्वीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपનો जातवेदसाम् ॥૬॥

જ્યારે તેજસ્વી પુરુષોની ગણના કરવામાં આવે,
ત્યારે જ તેજસ્વી પુરુષ ધણે દૂર હોય, તેની પણ ગણના
થાય છે. ચાર અગ્નિઓની સાથે સૂર્યની પણ પાંચમા
અગ્નિ તરીકે ગણના થાય છે (જોકે સૂર્ય ધણે દૂર છે). ૬

अकृत्वा हेतुया पादमुल्लेखैर्मुधसु विद्विषाम् ।

कथङ्कारमनालभ्या कीर्तिर्द्यामधिरोहति ॥૭॥

બ્યાં સુધી શત્રુઓના જીવ્યાં મસ્તકો પર તિર-
સ્કારથી પગ મૂકવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી કીર્તિ
સ્વર્ગ સુધી જેવી રીતે ચડે; કારણ કે તેને (શત્રુઓના
મસ્તક વિના) કોઈ આલંબન હોતું નથી. ૭

अङ्गाधिरोपितमृगखन्द्रमा मृगलांछनः ।

केसरी निष्ठुरक्षितमृगयूथो मृगाधिपः ॥૮॥

ચંદ્રે પોતાના બોળામાં મૂકેને લીધું છે; તેને કારણે
તે 'મૃગલાંછન' કહેવાય છે; પરંતુ સિંહ નિષ્ઠુર થઈને
મૃગલાના ટોળા પર આક્રમણ કરે છે, તે 'મૃગાધિપ'
કહેવાય છે. ૮

तेजस्विनि क्षमासारं नातिकार्करयमाचरेत् ।

अतिनिर्मयनादक्षिस्वन्दनादपि जायते ॥૯॥

જે તેજસ્વી પુરુષ ક્ષમાઅણુવાળો હોય, તેની સાથે
અત્યંત કઠકશતા રાખવી નહિ; કારણ કે ચંદનરસ
શીતલ છે, તોપણ તેનું વધારે મંથન કરવામાં આવે,
તો તેમાંથી પણ અગ્નિ પેદા થાય છે. ૯

तेजोहीने महीपाले स्वे परे प व निजुयते ।

विःशङ्को हि जनो घत्ते पदं मसमन्वन्मणि ॥૧૦॥

જે રાજા તેજ વિનાનો હોય, તે તેના પોતાના
અને ખીમ પણ લોકો વિકૃત-દૂષિત થઈ બન્યા છે; તેના
પર દહે માણસ નિઃશકેપણે પગ મૂકે છે. ૧૦

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विपमा ह्याः ।

आकमत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥११

રથને એક જ ચક્રું છે, સારથિ લગડો છે અને ઘોડા ચિત્રચિત્ર છે; તોપણ તેજસ્વી સૂર્ય આકાશને આળંગી બધ છે. ૧૧

साधनं सुमहद्यस्य यन्त्रान्यस्य विलोम्यते ।

तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालિनां भुवम् ॥

જેનું સાધન અત્યંત મહાન છે કે જે સાધન બીજાની પાસે નેવા મળતું નથી, એવા ધીર જનનાં ભૂકુટી વાંકો થાય; તો તેને બીજે ડોણ સહી શકે? ૧૨ સિંહઃ શિશુરપિ નિપતતિ મદમલિનકપોલભિત્તિપુ ગજેપુ પ્રકૃતિરિયં સદ્વત્તાં ન રહલુ વયસ્તેજસો હેતુઃ ॥૧૩॥

સિંહ બચ્ચું હોય, તોપણ મદથી મલિન થયેલા મંડસ્થળવાળા હાથીઓ પર તરાપ મારે છે. સામર્થ્ય-શાળીઓને એ સ્વભાવ જ હોય છે. નાની કે મોટી ઉંમર એ કાંઈ તેજનું કારણ બનતી નથી. ૧૩

यदचेतनोऽपि पदं स्पृष्टः प्रबलति सवितुरिनकान्तः ।

सत्तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं कथं सहते ॥१४॥

સૂર્યકાંત મણિ બને જડ (પથ્થર) છે તોપણ સૂર્યના પગ (કિરણો) અડકતાંની સાથે જ તે પ્રબલિત થાય છે; તો પછી તેજસ્વી પુરુષ બીજાના કરેલ વિકારને કેમ સહી શકે છે? ૧૪

दृशितवापोच्छ्वसितैर्जोवद्भिः सुगोत्रसजातैः ।

ह्रीरैरस्त्रिष्व धीरैरापस्त्रवपि गम्यते नाशः ॥१५॥

જેમણે પોતાની કાંતિ બતાવેલી છે, જે બને તેજસ્વી છે અને જે સારા પર્વતો પર પેદા થયેલા છે એવા હીરાઓ બળની અંદર નીચે બેસતા નથી, તેવી રીતે ધનુષ્ય-આણુ ઉગ્રામીને પોતાના મતાપને બતાવનારા અને સારા કુળમાં પેદા થયેલા તેજસ્વી પુરુષો આપત્તિઓ આવતાં પણ નીચે જતા નથી. ૧૫

दीप्यन्तां ये दीदैयै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।

तेजः स्वविनाशाय न भवति लणानामिव मधूनाम् ॥

ધાસના જેવા હલકા માણસોને જે તેજ મળે, તો તે તેમના વિનાશ માટે બને છે; પરંતુ વિદ્યાતાએ ઘડેલા મણિઓની જેમ જે વીરપુરુષો છે, તે પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશતા રહે. ૧૬

मदसिक्कुमुखैर्मृगाधिपः फरिभिर्वतयते स्वयंहतैः ।

लपयन्तलु તેજસા જગન્ન મહાનિષ્છતિ મૂતિમન્યતઃ ॥

જેના મુખ પર મદ ઝળા છે એવા હાથીઓને જે હથેલે તેનાથી સિંહ પોતાની આજીવિકા નશાવે

છે. જે પોતાના તેજથી જગતને હલકું બનાવે છે, તેવો મહાન પુરુષ બીજા પાસેથી વૈભવ ધણતો નથી. ૧૭

तीव्रोणुदुर्विपहवीर्यभृतः परेषां

तेजस्विनो न गणयन्ति वपुर्महत्त्वम् ।

યત્પદ્મારાગશકલાકૃતિરત્રિતુલ્લં

कात्स्न्येन भस्मयति काष्ठचयं स्फुल्लिङ्गः ॥१८॥

તીવ્ર, ઉધ્ધુ અને અસહ્ય એવા વીર્યને ધારણ કરનારા જે તેજસ્વી પુરુષો છે, તે શત્રુઓનાં શરીરની મોટાઈને ગણતા નથી. જે અગ્નિનો તણખો પદ્મારાગ મણિના કટકા જેટલી નાની આકૃતિનો હોય છે, તે પર્વત જેટલા મોટા ધાસના ઢગલાને બાળી મૂકે છે. ૧૮

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते

स तस्य स्यो भावः प्रकृतिनियतव्यादकृतकः ।

મયૂર્લેખાન્તં તપતિ યદિ દેવો દિનકરઃ

किमाग्नेयप्रावा निष्कृत इव तेजांसि घमति ॥

તેજસ્વી વ્યકિત બીજાઓના ફેલાયેલા તેજને સહન નથી કરતી. તેને એ સ્વભાવ એની પ્રકૃતિમાં જ નિયત થઈ ગયેલો હોવાથી કૃત્રિમતા વિનાનો હોય છે. મયૂર ઝોનાં કિરણો ફેલાવતો યાકા વિના સતત તાપા કરે છે ત્યારે સૂર્યકાંત મણિ (હીરા અથવા દર્પણ) એ કિરણોથી બળે તિરસ્કાર પામ્યો હોય તેમ (અથવા સૂર્યના તેજને સહન ન કરી શકતો હોય તેમ) પોતે પણ તેજઃકિરણોને પ્રકટ કરે છે. ૧૯

हस्ती स्थूलतनुः स चाङ्कशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कशो

वक्षेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं शैलमात्रः पविः ।

દીર્ઘ પ્રજ્વલિતે ચિનિશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમ-

स्तेजो यस्य विराजते स बलवांस्थलेषु कः प्रत्ययः ॥

હાથી સ્થૂળ શરીરનો છે, પણ તે અંકુશને વશ રહે છે, તો શું અંકુશ હાથી જેવડું છે? વજ્રથી હણાયેલા એવા પર્વતો તૂટે છે, તો શું વજ્ર પર્વત જેવડું છે? બ્યારે દીવો સળગતો હોય છે, ત્યારે અધકારનો નાશ થાય છે, તો શું દીવો અધકાર જેવડો છે? માટે જેની પાસે તેજ હોય છે; તે જ બળવાન ગણાય છે. પદાર્થો મોટા હોય તેથી બળવાન જ હોય તેવી કંઈ ખાતરી નથી. ૨૦

स्वल्पज्ञायुषसावशेषमलिनं निर्मासमप्यस्थि गोः

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु वचस्य क्षुधः शतये ।

સિંહો જમ્બુકમઢ્ઢમાગતમપિ ત્યક્ત્વા નિદ્રન્તિ દ્વિપં

सर्वैः कृच्छ्रगतोऽपि बांछति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥

જેમાં નહિ જેવાં જ નસ કે ચરણી રહેલાં હોય, એવા માંસ વિનાના પશુના મલિન હાડકાને મેળવી ફૂતરું રાજ થઈ જાય છે; તેને કે તે હાડકાથી તેની બૂખ શાંત થતી નથી. જ્યારે સિંહ પોતાની નજીક આવી ગયેલા શિયાળને પથ્થુ છોડીને હાથીને મારે છે. એટલે બધા મનુષ્યો આપતિમાં આવી પશ્ચાદ્દોષ હોય તો પથ્થુ પોતાની યોગ્યતાને અનુસરીને ફળ મળે, એમ ધ્યેય હોય છે. ૨૧

શમયતિ ગજાનન્યાન્નધદ્વિપઃ કલમોઽપિ સન્
ભવતિ સુતરાં વેતોદમ્ મુજઙ્ગશિશોર્વિપમ્ ।
શુવમધિપતિર્થાલાવસ્યોઽવ્યલં પરિરક્ષિતું

ન ચ્છલુ વયસા જાત્યા ધાર્યં સ્વાકાર્યસહો નરઃ ।
મદની સુમધીથી ભરેલો હાથી, નાતું જ્યેષ્ઠ હોય તો પથ્થુ તે બીજા હાથીઓને શમાવી દે છે; નાતું જ્યેષ્ઠ નાતું હોય તો પથ્થુ તેનું ઝેર વેગને કારણે અત્યંત ઉમ્મ હોય છે, તેવી રીતે રાજા બાળક હોય તો પથ્થુ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા માટે તે સમર્થ હોય છે. ખરેખર લોકો પોતાની વય કે જાતિને કારણે જ પોતાનું કામ ઉપાડી શકતા હોય છે એવું નથી. ૨૨

મનસ્વી-પ્રશંસા

કામં પ્રિયાનપિ પ્રાણાન્વિમુશ્ચન્તિ મનસ્વિનઃ ।

ઈચ્છન્તિ ન ત્વમિન્દ્રેભ્યો મહતીમપિ સત્ક્રિયામ્ ॥
પોતાના મન પ્રમાણે વર્તનાર મનસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રિય પ્રાણ પથ્થુ સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યજી દે છે; પરંતુ શત્રુઓ પાસેથી મને તેવો મોટો આદરસત્કાર પથ્થુ ધન્યતા નથી. ૧

હૃત નૂતનકૃષ્ણાન્દકલાનાં કે મવન્ત્યમી ।

અદ્વુલીદર્શનાદેવ વિલીયન્તે મનસ્વિનઃ ॥૨॥

(કહેવત છે કે કાળાને આંગળી બતાવે, તો તે વધે નહિ) એટલે આ મનસ્વી પુરુષો નવાં કાળાનાં ફળોમાંના કયા ફળ મેળવે છે, કે જેઓ આંગળી બતાવતાંની સાથે જ ગ્લાનિ પામે છે? ૨

પ્રહ્લાપદમહલીમાર્ગે કિં લોભાય મનસ્વિનઃ ।

શફરીસ્ફુરિતેનાઘ્વેઃ ક્ષુવ્ધતા જાતુ જાયતે ॥૩॥

ભલા! માછલાના ફેરકવાથી સમુદ્રને ખળભળાટ થતો હોય છે? એ રીતે મનસ્વી જનને પ્રહ્લાપદ મંડળ લોભાવી શકે છે? ૩

કુસુમરતવકસ્યેવ દ્વેષ્ટી સ્તો મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકસ્ય વિશીર્થેત વનેઽયવા ॥૪॥

ફુલના શુભાની જેમ મનસ્વી જનની શ્રુતિ એ

પ્રકારની હોય છે: એક તો સર્વ લોકના મસ્તક પર રહે છે અથવા તો વનમાં કરમાઈને સુકાઈ જાય છે. ૪

પાદાહતં ચતુત્યાય મૂર્ધાનમધિરોહતિ ।

સ્વસ્થાદેવાપમાનેઽપિ દેહિનસ્તદ્વરં રજઃ ॥૫॥

૨જ પથ્થુ ચરણથી હણાય, તો તે મસ્તક પર ચઢી જાય છે. એટલે અપમાન થવા છતાં જેને કાંઈ થતું નથી, એવા હલકા માણસ કરતાં તો ધૂળ વધારે સારી છે. ૫ સમૂલધાતમમ્નન્તઃ પરાઞ્જોયન્તિ માનિનઃ ।

પ્રધ્વંસિતાન્ધતમસસ્તત્રોદાહરણં રવિઃ ॥૬॥

જ્યાં સુધી પોતાના શત્રુઓને મૂળ સહિત હણે નહિ ત્યાં સુધી મનસ્વી પુરુષો ઉડાય પામતા નથી. જેણે અંધકારનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો છે, એવા સૂર્ય તેનો દાખલો છે. ૬

સ પુમાનર્થવજ્જન્મા વસ્ય નાન્નિ પુરઃસ્થિતે ।

નાન્યામદ્ગુલિમખ્યેતિ સંઘ્યાયામુષ્ણતાદ્ગુલિઃ ॥૭

જ્યારે સારા માણસોની ગણના કરવામાં આંગળી તૈયાર થઈ હોય, ત્યારે જેનું નામ આંગળી આવ્યા પછી આંગળી બીજા આંગળી ઉપર જતી નથી; અર્થાત્ જેની તુલનામાં બીજો કોઈ જડતો નથી, તે પુરુષનો જન્મ સાર્યક છે. ૭

સ્થિરચતિકાન્તિમીરૂપિ સ્વચ્છાન્યાકુલિતાન્યાપિ ।

તોયાનિ વોયરાશીનાં મનાંસિ ચ મનસ્વિનામ્ ॥

જેવી રીતે મહાન સમુદ્રનાં જળ પોતાની મર્યાદા ઝાળંગવામાં સંક્રાંત્ય રાખે છે અને નદીઓ વગેરેથી ક્ષોભ પામ્યા છતાં સ્વચ્છ રહે છે, તેવી રીતે મનસ્વી પુરુષોનાં મન પોતાની મર્યાદા ઝાળંગવામાં અત્યંત ભીરુ હોય છે તેમજ ક્ષોભ પામવા છતાં નિર્મળ હોય છે. ૮

શક્તિવૈકલ્યનઘ્રસ્ય નિઃસારત્વાહધીયસઃ ।

જન્મિનો માનહીનસ્ય છુણસ્ય ચ સમા ગતિઃ ॥

શક્તિ નહિ હોવાને કારણે નમ્ર અને કોઈ પથ્થુ સાર નહિ હોવાથી હલકા દેખાતા જન્મધારી માનવીની અને તથાગણની ગતિ એકચરમી છે. ૯

અલદ્વયં તત્તદુદ્ધીક્ય ચયદુરુચ્યૈર્મહીશ્રુતામ્ ।

પ્રિયતાં જ્યાયસીં મા ગામનહતાં કેન તુદ્વતા ॥૧૦

પૃથ્વીને ધારણ કરનાર પર્વતોનાં જે ને શિખરો જ્યાં હોય છે, તે તે ઝાળંગાય એમ હોતાં નથી; તે રીતે મહાન પુરુષોની જે જિંદગી દશા છે, તે કોને વિશેષ લાગતી નથી? ૧૦

વાયદાષીયતે લક્ષ્મ્યા વાયદસ્ય સ્થિરં યશઃ ।

પુરુષસ્તાવદેવાસૌ યાવન્માનાન્ન દ્વીયતે ॥૧૧॥

ત્યાં સુધી પુરુષ તેના માપ કરતાં હલકા ન અને, ત્યાં સુધી લક્ષ્મીથી આશ્રય મેળવે છે; ત્યાં સુધી તેના યશ સ્થિર રહે છે અને ત્યાં સુધી તે પુરુષ ગણાય છે.

દુરાસદ્યનજ્યાયાનામ્યસ્તુદ્વોડપિ મૂઢરઃ ।

ન જહાતિ મહોજસ્કં માનપ્રાંશુમલહ્વયતા ॥૧૨

ઝોળંગપુ મુરકેલ અને ઝેવા વન કરતાં પર્વત મોટા અને જોડો હોવા છતાં ઝોળંગી શકાય છે; પરંતુ મહાતેજસ્વી અને સ્વમાનથી ઉન્નત બનેલ મનસ્વી પુરુષને અલંધતા (ન ઝોળંગી શકાય એવી પ્રતિષ્ઠા) છોડતી નથી. ૧૨

શુભુર્કુર્વન્તિ તે વંશ્યાનન્વર્યાં તૈર્વસુન્ધરા ।

યેષાં યશાંસિ શુભ્રાણિ હ્રેપયન્તીન્દુમણ્ડલમ્ ॥

જેમના સ્વરૂપ નિર્મળ યશ ચંદ્રાંજળને પણ ઝાંખા પાડે છે, એવા પુરુષો પોતાના વંશજોને ગૌરવશુકા બનાવે છે અને તેવા પુરુષોને લીધે જ આ વસુધરા-પૃથ્વી પોતાના નામને સાર્થક કરે છે. ૧૩

હ્રદાહરણમાશીઃપુ પ્રથમે તે મનસ્વિનામ્ ।

શુક્લેકાશનિરિવામર્ષો વૈરોતિપુ પાત્યતે ॥૧૪॥

જેમ સૂડા ઝાડ પર વીજળી પડી પડે, તેમ જે મનસ્વી પુરુષોએ શત્રુઓ પર પોતાનો ક્રોધ ફેંકેલો છે, એવા મનસ્વી પુરુષોની ગજબા આશીર્વાદ આપવામાં પહેલી હોય છે અને તેઓ ખીમને દાખલારૂપ થાય છે.

તુલ્લત્વમિતરા નાદ્રૌ નૈર્વં સિન્યાવગાધતા ।

અલહ્વપનીયતાદેતુરુમયં તન્મનસ્વિનિ ॥૧૫॥

પર્વતમાં જ ચાલ્યું છે, તો જંગલ નથી અને સમુદ્રમાં જ ડાહ્યું છે, તો જંગલ નથી. જંગલ અને જંગલ (ગંભીરતા) એ બે નહિ ઝોળંગી શકાવામાં કારણ છે, તે બંને મનસ્વી પુરુષમાં રહેલાં છે. ૧૫

ન કચિલ્લ યદિર્યાન્તિ માનિનાં પ્રાર્થનાગિરઃ ।

યદિ નિર્યાતુમિચ્છન્તિ તદ્વા પ્રાણપુરઃસરાઃ ॥૧૬

મનસ્વી જોનેની દીનતાભરી યાચનાની વાણી કહી પણ બહાર આવતી નથી અને જો કદાચ યાચનાની વાણી બહાર આવે છે તો પ્રાણને પહેલાં બહાર કાઢીને પછી તે બહાર આવે છે. ૧૬

અસેવિતેશ્વરદ્વારમદપ્રવિરહન્યયમ્ ।

અનુકલ્પીજીવનં ધન્યં કસ્યાપિ જીવિતમ્ ॥૧૭॥

જેણે ધનિકોનાં પારખ્યાં સેવાં નથી, જેણે વિરહની કે દીનતાની બધા ભેદ નથી અને જેણે કહી દીન વચન કલાં નથી એવા કાંઈ પણ મનુષ્યના જીવનને ધન્ય છે. ૧૭

માનિનો હૃતમાનસ્ય માનોડપિ ન સુલખદઃ ।

જીવનં માનમૂલં હિ માને મ્હાને ક્રુતઃ સુલ્લમ્ ॥

એક વખત જેનું માન હણાયું છે, તેવા મનસ્વી પુરુષને પછી માન પણ સુખ આપતું નથી; કારણ કે તેનું જીવન માનમૂલક હોય છે, એટલે માન ઝાંખું પડતાં સુખ ક્યાંથી મળે ? ૧૮

મનસ્વી ત્રિવિતે કામં કાર્પણ્યં ન તુ ગચ્છતિ ।

અપિ નિર્વાળમાયાતિ નાનલો યાતિ શીતતામ્ ॥

મનસ્વી જળ ઇચ્છાપૂર્વક મરવાનું સ્વીકારી લેશે, પણ તે દીનતા કારણ નહીં કરે. અગ્નિ ઝોલવાઈ બળ્ય છે, પણ કદી શીતળ બનેલો નથી. ૧૯

મનસ્વિહૃદયં ધતે રોપેળેવ પ્રસન્નતામ્ ।

મસ્મના જ્વલદ્વારઃ પ્રસાદં લભતેતરામ્ ॥૨૦॥

મનસ્વી પુરુષનું હૃદય રોપને કારણે જ પ્રસન્નતા કારણ કરે છે, અંધારો ભસ્મની સાથે જલવામાં જ ખૂબ પ્રસન્નતા કારણ કરે છે. ૨૦

કામાય સ્પૃહયત્યાત્મા સંયતોડપિ મનીષિણઃ ।

યૌર્ધીનિયમિતોડયુક્ષા શશ્વમાસાય ધાવતિ ॥૨૧॥

મનસ્વી પુરુષનું મન સંયમિત હોય તોપણ તે ભોગની ઇચ્છા કરે છે. બળદ પોતાને માર્ગે નિર્મિત ચાલ્યો જતા હોય તોપણ ધાસ બેઠેને (ખેતરમાં) દોડી બળ્ય છે. ૨૧

મનસ્વિનો ન માન્યન્તે પરતઃ પ્રાપ્ય જીવનમ્ ।

લિભુમ્ગ્યો ન કાકેભ્યઃ સ્પૃહયન્તિ હિ ફોકિલાઃ ॥

હલકા લેકા પામેથી પોતાને જીવન મળેલું હોય તોપણ મનસ્વી પુરુષો તે હલકા લેકાને માન આપતા નથી. કાકાલે બલિ ખાનારા કાકડાઓ પાકેથી તેમને જીવન (ઉછેર) મળ્યું હોય છે છતાં તેમની પરવા કરતી નથી. ૨૨

દૂર્વોઢુરનૃણાહારા ધન્યાસ્તાત ઘને સૃગાઃ ।

વિમ્બોન્મત્તચિત્તાનાં ન પશ્યન્તિ સુલ્લાનિ યત્ ॥

હે ભાઈ ! દૂર્વા, અંકુર અને ઘાસ ખાનારાં અને વનમાં રહેનારાં મૃચ્છાને ધન્ય છે; કારણ કે તેમને વેલવથી ઉન્નત ચિત્તવાળા ધનિકોનાં સુખ જોવાં પડતાં નથી. ૨૩

સુરં જીવન્તિ હરિણા ઘનેષ્વપરસેવિનઃ ।

અર્ધેરયજ્ઞસુભૈર્જેલદ્ધર્માઢુરાદિભિઃ ॥૨૪॥

ચળ વિના સુનલ રીતે મળતા જળ, દર્ભ, અંકુર વગેરે લાભોથી ઢરણો વનમાં સુખે જીવી રહ્યાં છે; કારણ કે તેમને પારકાની સેવા કરવાની હોતી નથી. ૨૪

સેયમપ્રસ્તુતૈવાત્ર મૃગટૃત્તિઃ પ્રશસ્યતે ।

રાજાનુવર્તનદ્વેશનિર્વિષ્ણેત મનસ્વિના ॥

રામની વર્તણૂકના કલેશથી ખેદ પામેલ મનસ્વી જને કાંઈ પણ પ્રસંગ વિના આપોઆપ મૃગલાની ઘટિ વખાણેલી હોય છે. ૨૫

કામં વનેયુ હરિનામૃત્તેન જીવન્ત્યયન્નમુલભેન ।

ધનિયુ ન દૈન્યં વિદધતિ તે કિલ પશવો વયં મુષિયઃ ॥

ખરેખર, કોઈ પણ જાતના પ્રયાતન વિના સુલભ રીતે મળતા ધાસથી ડરણી વનમાં જીવી રહ્યા છે; તે કોઈ ધનિકે આગળ દીવતા ધારણ કરતાં નથી. તે ડરણીને આપણે પશુઓ ગણીએ છીએ અને આપણને શુદ્ધિશાળી ગણીએ છીએ । ૨૬

પ્રત્યુપકુર્વન્મહાવિ ન ભવતિ પૂર્વોપકારિણા તુલ્યઃ ।

શ્યકોડનુકરોતિ કૃતં નિષ્કારણમેવ ચત્વરઃ કુરુતે ॥

ઉપકારને બદલે વાળનાર માણસ ઘણું કરે તોપણ પહેલાં ઉપકાર કરનારની તોલે તે આવતો નથી. બદલે વાળનારો તો પહેલાંનું અનુકરણ કરે છે અને પહેલે ઉપકાર કરનારે કોઈ કારણ વિના કાર્ય કર્યું હોય છે. ૨૭

ન નટા ન વિટા ન ગાયકા ન પરદ્રોહિનિચ્છદુદયઃ ।

નૃપસદ્ધાનિ નામ કે વયં સ્તનભારાનમિતા ન યોષિતઃ ॥

રાજદરબારમાં અમે તો કાણુ હિસાબના ? કારણ કે અમે નટ નથી કે વિટ (ચાડિયા) નથી, ગાયક નથી કે પારકાના દ્રોહમાં બુદ્ધિને જોડનારા નથી તેમ જ સ્તનભારથી નમેલી સ્ત્રીઓ પણ નથી. ૨૮

અભિમાનવનત્ય ગત્વૈરસુખિઃ સ્થાલ યશશ્ચિવીપતઃ ।

અચિરાંશુવિલાસચ્છલા નનુ લક્ષ્મીઃ ફલમાનુષંગિકમ્ ॥

સ્વાભિમાનરૂપ ધનવાળા અને એક વાર ચાલ્યા જનારા પ્રાણી વડે સ્થિર યશ મેળવવા ઇચ્છનારા મનસ્વી જનને વીજળીના ચમકારા જેવી ચંચળ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય એ તો એને મન ગોણુ ફળ છે. (તેનું મુખ્ય ફળ તો યશપ્રાપ્તિ જ છે.) ૨૯

સ્થલિતં ન હિરણ્યરત્નસં ચયમાત્કન્દતિ મમનાં જનઃ ।

અમિભૂતિમયાદસૂતતઃ સુરમુજ્જન્તિ ન ધામ માનિનઃ ॥

માણસો રાખના દગલા પર પગ મૂકે છે, પણ બળતા અગ્નિ પર પગ મૂકતા નથી; તેજ રીતે પરા-જનના ભયે મનસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણ ત્યાજી દે છે, પણ પોતાના તેજનો ત્યાજ કરતા નથી. ૩૦

પુરો વા પશ્ચાદ્ધા વયમુપવિશામઃ ક્ષિતિમુજાં

તતઃ કિં નદિચ્છન્નં વચનરવનાકીતજગતામ્ ।

અગારે કાન્તારે કુલકલસમારે મૃગદશાં

મળેસ્તુલ્યં મૂલ્યં સહજમુમણસ્ય દ્યુતિમતઃ ॥૩૧॥

જેમણે પોતાનાં વચનોની રચનાઓથી જગતને ખરીદી લીધું છે, એવા અને રાત્રનાં આગળ બેસીએ કે પાછળ બેસીએ; તો તેથી અમારું કાંઈ ઓછું થઈ જતું નથી. જે કુદરતી રીતે સુંદર છે એવા અત્યંત તેજસ્વી મણિને ઘરમાં રાખે, જંગલમાં રાખે કે પછી નારીઓના મેટા સ્તનકલશેા પર રાખે; તેનું મૂલ્ય સરખું જ છે. ૩૧

અમુકાયાં ચત્સ્યાં ક્ષણમપિ ન ચાતં નૃપશૈ-

ર્શુવસ્તસ્યા લભે કં ઇવ બદ્ધમાનઃ ક્ષિતિમુજામ્ ।

તદંશસ્યાપ્યયો તદ્વચચલેશેડપિ પતયો

વિપદે કર્તવ્યે વિદધતિ જઘાઃ પ્રત્યુત મુદમ્ ॥૩૨॥

એક ધરીભર પણ આ પૃથ્વી કોઈના ભોગબા વિનાની રહી નથી; સેંકડો રાત્રનાં તેને ભોગવીને ચાલ્યા ગયા છે; રાત્રનાં આવી તુલ્ય પૃથ્વીના લાભ થાય છે, તેમાં તેઓ શું બહુમાન સમજતા હશે ? પૃથ્વીના એકાદ અંશનોય એકાદ અંશ અને તેનંય એકાદ નાના ટુકડા જેવા પ્રદેશ બ્યારે મળે, ત્યારે તો રાત્રનાંએ ખેદ કરવો બોધીએ; તેને બદલે તેઓ હવે પામે છે. ૩૨

કચિદ્ભૂમૌ શય્યા કચિદપિ ચ પર્વકુશયનં

કચિચ્છાકાહારી કચિદપિ ચ શાલ્યોદનકપિઃ ।

કચિકન્યાધારી કચિદપિ ચ વિવ્યામ્બરધરો ।

મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૩૩

કોઈ વખત પૃથ્વી પર સવાનું મળે તો કોઈ વાર પલંગ પર સવાનું મળે ! કોઈ વખત શાક ખાઈને ચલાવણું પડે; તો કોઈ વાર શાકીના ઉત્તમ કોખા ખાવાના હોય ! કોઈ વખત એકલી કંથા જ ઓઢવાની મળે, તો કોઈ વાર અલૌકિક પીતાંબર પહેરવાનાં મળે; આ બધાથી પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને જ ઇચ્છનારો મનસ્વી પુરુષ નથી સુખ ગણ્યો કે નથી દુઃખ ગણ્યો.

વિપુલદૃઢૈર્ધન્યૈઃ કૈશિજગજનિતં પુરા

વિધૃતમપરંદતં ચાન્નૈર્જિજિતય ત્વળં યથા ।

ફક્ત દિ મુવનાન્યન્યે પીરાશ્ચતુર્દશ મુચ્ચતે

કતિપદપુરસ્કન્યે પુંસતં કં એપ મદ્યવરઃ ॥૩૪॥

જેમના હૃદયો વિપુલ છે એવા કેટલાક ધન્ય પુરુષોએ પહેલાં આ જગતની રચના કરી છે, બીજા કેટલાક પુરુષોએ આ જગતને ધારણ કર્યું છે; અન્ય કેટલાક પુરુષોએ આ જગતને જીતી લઈને તથુની જેમ દુરુઠ ગણીને દાનમાં આપી દીધું છે, અને અસારે પણ

કેટલાક ધીર જનો છે, જેઓ આ યોદ્ધા ભુવનોને ભોગવે છે. આમ છતાં જેમને થોડાંધણું નગરોનું સ્વામીપણું મળેલું છે એવા પુરુષોને શાથી મદને બ્વર થતો હશે ? ૩૪

વરમદ્વિમુલે ક્રોધાપ્માતે કરો વિનિવેશિતો
વિષમપિ વરં પીત્વા સુતં કૃતાન્તવિવેશને ।

ગિરિવરતટીમુક્તશ્ચાત્મા વરં શ્વથા કૃતો

ન તુ સ્વલજનાવાપ્તૈરર્થઃ કૃતં હિતમાત્મનઃ ॥૩૫॥

ક્રોધથી ક્રૂંદા આરતા સાપના મુખમાં હાથ મૂકવો તે સારું છે; એર પીને મૃત્યુના ઘરમાં સંઈ જવું, તે પણ સારું છે; મોટા પર્વતની યાચ પરથી પડીને શરીરના સેંકડો ટુકડા થઈ જાય, તે પણ સારું છે; પરંતુ કપડી જોને પાસેથી મેળવેલા ક્વચ્છથી પોતાની જાતનું લક્ષ્ય કરવું, તે સારું નથી. ૩૫

નાનીયન્તે મધુનિ મધુપાઃ પારિજાતવરોહૈ-
નામ્યધ્યન્તે ભુદિનચ્ચિન્તા ચન્દ્રિકાયાં ચક્રોરાઃ ।
અસ્મદ્વાચાં ધુરિ મધુરિમા યથપૂર્વાવતારઃ

સોહાસાઃ સ્યુઃ સ્વયમિદં બુધાઃ કિં મુષામ્યર્થનામિઃ

પારિજાત વૃક્ષોએ પોતાનાં પુષ્પોના રસને આટો ભરણોએને બોલાવ્યા નથી; પોતાની ચાંદનીને આટો શ્વેદ થકાર પક્ષીઓને પ્રાર્થના કરી નથી; એટલે જો અમારી વાણીમાં વિશેષ રીતે અપૂર્વ મધુરતા હશે, તો વિદ્વાનો આપોઆપ જ અત્યંત ઉદાસ પામશે. અમારે તેમને ફાગટ પ્રાર્થના કરવી નહીં. ૩૬

મૃત્પિન્ડો જલરેણ્યા ઘલયિતઃ સર્વોડ્યયં નન્વજૂ-
નક્ષીકૃત્ય સ એવ સંયુગશતૈ રાક્ષાં ગૌર્મુજ્યતે ।

તદ્દ્યુદ્વતેડયથા ન કિમપિ ક્ષુદ્રા દરિદ્રા મૃદાં
ચિન્તિષ્તાન્પુરુષાધમાન્ધનકર્ણં બાંહન્તિ તેમ્બોડપિ યૌ ॥

ખરેખર અણુઓનો સ્વીકાર કરીને જે માટીનો પિંડ બનાવેલો છે; તેની ચારેબાજુ જલની રેખા (સમુદ્ર) ફરી વળેલી છે, તેને પૃથ્વી કહે છે; જેને અનેક રાજ્યો સેંકડો મુદી વડે પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે, તેમાંના કેટલાક રાજ્યો થોડી જુમિને આપે કે ન આપે એવા મુદ્ર કે દરિદ્ર હોય છે. પરંતુ તેવા રાજ્યો પાસેથી પણ જે ધનના એકાદ કણને ધરછે છે, તેવા માગનાર પુરુષોને ધિક્કાર છે. ૩૭

ત્વં ચેત્રીચજનાનુરાગરમસાદસમાસુ મન્દાદરઃ
કા નો માનદ માનહાનિરિયતી મૂઃ કિં ત્વમેકઃ પ્રમુઃ ।
ગુહ્યાપુહ્યાપરંપરાપરિચ્યાદ્ધિહીજનૈરુજ્જિતં
મુહ્યાદામ ન ધારયન્તિ કિમહો કળ્પે કુરજ્જીદશઃ ॥

હે માનદ રાજા ! જે નીચ જનો સાથે પ્રેમ કરવાના વેળથી અમારા પર મંદ આદર હોય, તો તેથી અમારા માનની શું હાનિ થવાની છે ? શું તમારા રાજ્ય જેટલી જ પૃથ્વી છે અને તમે એકલા જ રાજા છો ? વીલ જનોએ ચણેલીઓના ટગલાઓ મળવાથી મોતીઓની માળા છોડી દીધી હોય; તેથી શું સુંદર સ્ત્રીઓ તે મોતીઓની માળા પોતાના કંઠમાં ધારણ નહીં કરે ? ૩૮

ત્વં રાજા વયમપ્યુપાસિતગુરુપ્રાજ્ઞાભિમાનોન્નતાઃ
સ્થાવસ્ત્વં વિભવૈર્વશાંસિ કવયો દિશુ પ્રતન્વન્તિ નઃ ।

इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं
यद्यस्मासु परादमुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ।

હે માનદ રાજા ! તું રાજા છે તો અમે ગુરુજનોની સેવા કરવાથી મળેલી છુદ્ધિના અભિમાન વડે જીવ્યા છીએ; તું વૈભવોથી પ્રખ્યાત છે, તો કવિજનો અમારા યશને દિશાઓમાં ફેલાવે છે. આ રીતે જોતાં આપણા બંનેમાં બહુ અંતર નથી; એટલે જો તું અમારાથી વિમુખ હો, તો અમે પણ સંપૂર્ણ રીતે નિઃસ્પૃહ છીએ, ૩૯

પ્રજ્ઞાપિન્દં કિયદસ્તુ સત્ર વસુધાપિન્દં કિમાકસ્મદે
તન્નાયેકતરં તુ સ્વપ્નમમિતાસ્તસ્મિન્નૃપાઃ કેચન ।

તેમ્બો દૈન્યશતોપનીતવિમ્બા દટ્ટાનુકમ્પાસ્તુ તે
ચિદ્મૂઢાઃ સ્પૃહયન્તિ હન્ત્વ કિમપિ સ્વાર્થાં ન તેમ્બોડપિયૌ ॥

આ ધક્કાડ તે કેટલું નાનું છે, તેમાં આ પૃથ્વીનો પિંડ, તેને વિષે તો કહેવું જ શું ? અને તેમાંના એક નાનો ખંડ અને તેમાં કેટલા બધા રાજ્યો રહેલા છે ? તેવા રાજ્યોની પાસે સેંકડો વખત ઢીનતા બતાવીને વૈભવો મેળવનારાઓને તો રાજ્યોના કૃપાપાત્ર થયેલા જોઈ શકાય છે; પરંતુ જેમનો કાઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ સંધાય એમ નથી, એવા મૂઢ જનો પણ તે રાજ્યો પાસે સ્પૃહા રાખે છે, તેમને તો ધિક્કાર છે. ૪૦

પાતાલાન્ન વિમોચિતો થત બલિર્નાતો ન મૃત્યુઃ ક્ષયં
નોન્મૃષ્ટં શશિલાંછનં તુ મલિનં નોન્મૂલિતા વ્યાધયઃ ।

શેપસ્યાપિ મરં વિધૃત્ય ન કૃતો મારાવતારઃ ક્ષણં
ચેતઃ સત્પુરુષાભિમાનમનિશં મિથ્યા વહન્નિચસે ॥

હે ચિત ! તે બધાં સુધી બળિરાજને પાતાળમાંથી છોડાવ્યા નથી, મૃત્યુનો નાશ કર્યો નથી, ચંદ્રનું મલિન કલક દૂર કર્યું નથી, રોગોનો સમૂળ વિનાશ કર્યો નથી, ધડીલાર સાથે મૃદાને, તે શેપનારાપણુનો ભાર ઉતાર્યો નથી; ત્યાં સુધી તું સત્પુરુષના અભિમાનને ખોટી રીતે ધારણ કરી મિથ્યા ફાલાઈ રહ્યું છે. ૪૧

નાસ્માકં શિવિકા ન ચાસ્તિ કટકાચાર્લક્રિયાસક્રિયા
નોતુક્લસ્તરોગો ન કશ્ચિદનુજો નાપ્યમ્બરં સુન્દરમ્ ।

કિં તુ ક્ષમાતલવર્ત્યેષોપવિદુષાં સાહિત્યવિદ્યાજુષાં
ચેતસોપકરી શિરોનતકરી વિદ્યાનવદાસ્તિ નઃ ॥

અમારી પાસે પાલખી નથી; અમારે ધેર કડાં,
કંકણ વગેરે અલંકારો કે સાઘળી નથી; જોયો ઘોડો
નથી, કોઈ સેવક નથી તેમ જ ધરમાં કોઈ સુંદર વસ્ત્ર
નથી; પરંતુ સાહિત્યવિદ્યાની સેવા કરનારા પૃથ્વી પરના
સમગ્ર વિદ્વાનોના ચિત્તને સંતોષ આપનારી અને બધાનાં
મસ્તકોને નમાવનારી એવી નિદોષ વિદ્યા અમારી પાસે છે.

લક્ષ્મીનિર્ઘૃતિમેતિ હીનચરિતૈર્યૈરેવ તત્ત્વિક્ષણ્યા
કિં નયૈવ કરોમિ તામનુચરીં રામાં સકામામિવ ।

બ્રહ્મણે નિપતત્યાપ સ્થલતિ ન પ્રાયેણ યેષાં મન-
સ્તેપામાર્યમનસ્વિનામનુવદં ગન્તાસિ નાહં યદિ ॥

બ્રહ્માંડ તૂટી પડે, તોપણ જેમનું મન ચલિત થયું
નથી; તેવા આપ મનસ્વી પુરુષોને અનુસરવાનું છોડી
દઈને જે હીન ચરિતવાળા પુરુષોથી લક્ષી આનંદ
પામે છે, તેમની પેઠે ચાલવા લાગું તો હું લક્ષીને
સકામ જોની જેમ આને જ દાસી બનાવી દઈ. ૪૩
પુણ્યે પ્રાપ્તે વને વા મહતિ સિતપદછન્નપાલીં કપાલી-
માદાય મ્યાયગર્મદ્વિજવરહુતમુખ્મૂખોપકળ્ઠમ્ ।

દ્વારં દ્વારં પ્રવૃત્તો વરસુવરવૃત્તીપૂરણાય કુષાર્તો
માની પ્રાણી સ્વદેશે ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલ્યેષુ દીનઃ ।

ભૂપથી પીડાતો મનસ્વી પુરુષ પેટરૂપી શુક્રને પૂરવા
માટે સફેદ વસ્ત્રથી ઢાંકેલ ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને પવિત્ર
ગામમાં કે મોટા વનમાં બ્રાહ્મણોને ઘેર ઘેર ગેજ જશે
કે જે નીતિવાળા બ્રાહ્મણોનાં ઘર અગ્નિહોતના ધુમાડાથી
ઘેરાયેલાં છે; પરંતુ તે મનસ્વી જન દીન બનીને પોતાના
સમાન કુળવાળાને ઘેર પોતાના વતનમાં નહીં બળ. ૪૪

અર્ધનામીશિષે ત્વં વયમપિ ચ ગિરામીશ્મહે યાવદિત્યં
શૂરસ્ત્વં ઘાદિર્વજ્વરશમનવિધાવશ્ચયં પાટવં નઃ ।

સેવન્તે ત્વાં ધનાઢ્ય મતિમલહતયે મામપિ શ્રોતુકામા
મય્યાપ્યાસ્યા ન ચેતત્તત્રિયમમ સુતરામેષ રાજન્ગતોડસિા ॥

હે રાજન! તમે ધનના હૈયર છો, તો અમે પણ
વાણીના હૈયર છીએ. તમે શરવીર છો, તો વાદ કર-
નારના મર્વરૂપી તાવને શત કરવામાં અમારી ચતુરતા
અખૂટ છે. ધનિક પુરુષો તમારી સેવા કરે છે, તો
પોતાની છુદ્ધિના મળને દૂર કરવા માટે શ્રોતાઓ અમારી
સેવા કરે છે; એટલે જો તમને અમારા પર આસ્થા

ન હોય; તો તમારે વિષે મને જરાય આસ્થા નથી
અને એટલે આ હું ચાલ્યો બહાર છું. ૪૫

શ્રયસ્વી યત્ર માનં વ્રજતિ દુરિતક્રુચ્ચાપમાનં મનુષ્ય-
રજ્ઞેયં યત્ર દૂતૈઃ પ્રમુમનુ મનુજો નીયતે ચાનપેક્ષઃ ।
મૃત્યોર્ગોહં વરં તત્ર તુ કુષનવતાં યત્ર સર્વાપમાનો
લોકૈર્વિજ્ઞાયમાનઃ સ્વયમતિથિતયા યત્ર ચાર્થા પ્રયાતિ ॥

પવિત્ર પુરુષ જ્યાં સન્માન મેળવે છે, ત્યાં પાપી
પુરુષ અપમાન પામે છે, પપ્પુ લોકોને તે બાબતની
ખબર પડતી નથી. મનસ્વી પુરુષ નિઃસ્પૃહ હોય છે
એટલે રાજના દૂતો જ તેને રાજની પાસે લઈ જાય છે.
લોકોથી અનાદર પામતો વાચક સર્વ પ્રકારના અપમાનના
સ્થળરૂપ હલકા ધનિકોને ઘેર જાય છે, પણ મનસ્વી
જનો તો મૃત્યુના દરખાસ્તમાં જવું સારું માનશે, પરંતુ
ખરાબ ધનિકને ત્યાં નહિ જાય. ૪૬

અપોરુષત્વનંદા

મા જીવન્યઃ પરાવજ્ઞાદુઃસ્વદ્યોડપિ જીવતિ ।
તસ્યાજનનિરેવાસ્તુ જનનીકેશકારિણઃ ॥૧॥

પારકાના તિરસ્કારરૂપી દુઃખથી બળતો એવા માણસ
જીવતો હોય તેના કરતાં ન જીવે તો સારું! માતાને
કલેષ આપનાર એવા સંતાન કરતાં, માતા તેને જન્મ
ન આપે, તે સારું! ૧

અસંપાદયતઃ કશ્ચિદર્થં જાતિક્રિયાગુણૈઃ ।
યદ્દૃષ્ટાશન્દવત્સંસઃ સંજ્ઞાયૈ જન્મ કૈવલ્યમ્ ॥૨॥

પોતાનાં ભતિ, ક્રિયા કે શુભોનો આધાર લઈને
જે માણસ કોઈ પણ ભતનો લાભ મેળવે નહિ; તે
માણસ ક્રાંતા આપોઆપ જોડવાઈ ગયેલા નિરર્થક નામની
જેમ સંજ્ઞા ખાતર જ જન્મે છે એમ બહુવું. ૨

ગુણપ્રશંસા

ગુણઃ કુર્વન્તિ દૂતત્વં દૂરેડપિ યસતાં સત્તામ્ ।
કેતકીં ગન્ધમાદ્રાય સ્વયં ગન્ધન્તિ પદ્મપદાઃ ॥૧॥

જેમ ભમરાઓ સ્વયં ફવડાના ફૂલની સુગંધી બીજો
લઈ જાય છે; તેમ સારા પુરુષો દૂર વસતા હોય, તોપણ
તેમના શુભો જ તેમના દૂતપણના કામ કરે છે. ૧

ગુણવજ્જનસંસર્ગાયાતિ સર્વોડપિ ગૌરવમ્ ।
પુષ્પમાલાપ્રસન્નેન સૂત્રં શિરસિ ધારયતે ॥૨॥

ફૂલોની માળામાં જોડાવાથી જેમ સૂતરનો દોરો મસ્તક
પર ધારણ કરાય છે, તેમ શુભવાન જનોનો સંગ થવાથી
બધાય માણસો ગૌરવ મેળવે છે. ૨

કલાવતઃ સૈવ કલા યયાધઃક્રિયતે ભવઃ ।

યદ્દીમિશ્ર કલમિઃ કિં યામિરદ્ધઃ પ્રદર્શયતે ॥૩॥

કલવાન ચંદ્રની એક જ કલા સાચી છે કે જેથી મહાદેવ નીચે રહી ન્ય છે; ધણી કલાઓથી શું ? જેથી પોતાનું કલક દેખાઈ ન્ય ? અર્થાત્ ચોસડ કલાઓ-માંથી વિદ્વાન પાસે એક જ કલા એવી હોય છે, જેથી તે સંસારને તરી ન્ય છે. ૩

ન પુત્રત્વેન પૂજ્યન્તે ગુર્ણાસાદયતે પદમ્ ।

રવેઽર્ચાપારમાદત્તે પ્રદીપો ન પુનઃ શશી ॥૪॥

‘હું અમુકનો પુત્ર છું’ એમ કહેવાથી કોઈ પૂજાતું નથી; લોકમાં ઉત્તમ સ્થાન તો શુભોથી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ચંદ્ર’ કામ હોવા ઉદાય છે (તો લોકો તેને સત્કારે છે, પૂજે છે, પણ ચંદ્રનો પુત્ર હોવા છતાં ચંદ્ર તે પ્રકારનું કામ ઉદાયતો નથી) તો દીપપૂજનની પેઠે દરેક જ ચંદ્રપૂજન થતું નથી. ૪

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યન્તે પિતૃવંશો નિરર્થકઃ ।

વાસુદેવં નમસ્યન્તિ વસુદેવં ન તે જનાઃ ॥૫॥

બધી જગાઓએ શુભો પૂજાય છે, પિતાનો વંશ કોઈ કામ આવતો નથી. લોકો વસુદેવ ભગવાનને નમે છે, પણ વસુદેવને નમતા નથી. ૫

યદિ સન્તિ ગુણાઃ પુંસાં વિકસન્ત્યેષ તે સ્વયમ્ ।

નદિ કસ્તૂરિકામોદઃ શપ્થેન પ્રકાશયતે ॥૬॥

માણસોમાં બે શુભો છે તો તે આપોઆપ જ પ્રકાશમાં આવે છે. પોતામાં સુગંધનો જે શુભ છે તે કસ્તૂરી સોગંદ ખાઈને બહાર કરતી નથી. ૬

કિમાદ્યત્વગુરુત્વાભ્યાં ચરમોડપિ ગુર્ણેઘુઃ ।

કેતકીકુસુમે પદ્ય લઘુપદ્મેડતિર્ગૌરવમ્ ॥૭॥

ધનકપણું કે મોટાપણું હોય, તેથી શું ? હીન જાતિનો માણસ પણ શુભોથી મોટા બને છે. જુઓ કેવડાનાં ફલ તેનાં પાન કરતાં નાનાં હોય છે; પણ તેમાં વિશેષ ગૌરવ રહેલું છે. ૭

કેતકીકુસુમં યદ્ધઃ રણ્યમાનોડપિ સેવતે ।

દોષાઃ કિં નામ કુલન્તિ ગુણપદ્મત્વેતસઃ ॥૮॥

શુભોથી જેમના ચિત્ત હરાઈ ગયેલા છે; એવા પુરુષને દોષો શું વિકાર પેદા કરવાના હતા ? અપમાન પામેલા ભમરો પણ કેવડાના ફલને સેવે છે. ૮

શરીરસ્ય ગુણાનાં ચ દુરમત્યન્તમન્તરમ્ ।

શરીર ક્ષણવિન્દસિ કલ્પાન્તસ્થાયિનો ગુણઃ ॥૯॥

શરીર અને શુભો એ બંને વચ્ચે ઘણું જ અંતર છે. શરીર તો ક્ષણમાં નાશ પામવાનું છે અને શુભો

તો કલ્પકાળ સુધી રહેવાના છે. ૯

ગુણેષ્વેવ દિ કર્તવ્યઃ પ્રયત્નઃ પુરુષૈઃ સદા ।

ગુણયુક્તો દરિદ્રોડપિ નેષ્ઠૌરગુણઃ સમઃ ॥૧૦॥

પુરુષોએ સદા શુભો માટે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુભવાન પુરુષ ભલેને ગરીબ હોય; પરંતુ તે શુભ વિનાના ધનિક સમાન નથી હોતા. ૧૦

ગુણઃ સર્વજ્ઞકલ્પોડપિ સીદત્યેકો નિરાશ્રયઃ ।

અનર્થમપિ માણિક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥૧૧॥

શુભો વડે માણસ સર્વ જ જેવો હોય તો પણ બે તે આશ્રય વિનાનો એકલો હોય તો દુઃખ પામે છે. માણેક અમૂલ્ય છે છતાં તે સોનાનો આશ્રયની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૧

ગુણેષુ ક્રિયતાં યત્નઃ કિમાટોપૈઃ પ્રયોજનમ્ ॥૧૨॥

વિક્રિયન્તે ન ઘન્ટામિર્ગાઃ ક્ષીરયિવર્જિતાઃ ॥૧૩॥

હે ભાઈ, શુભો મેળવવામાં પ્રયત્ન કરો; ખાલી આડંબર વધારવાથી લાભ શું ? ફૂલ વિનાની ગાયો હોય, તેને ભલેને ઘંટડીઓ બાંધો; તો તેથી તે કંઈ વેચાતી નથી. ૧૨

ગુર્ણૌરવમાયાતિ ન મહત્યાપિ સંપદા ।

પૂર્ણન્દુર્લભઃ તથા ઘન્યો નિષ્ફલકો યથા કુશઃ ॥૧૪॥

કલકેરડિત અને અત્યંત પાતળો બીજનો ચંદ્ર જે રીતે વંદ્યાલાયક બને છે, એ રીતે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર વંદનીય બનતો નથી; અર્થાત્ માણસને શુભોથી જે ગૌરવ મળે છે, તે મોટી સંરક્ષિતી મળતું નથી. ૧૩

સ્વયં સ્વગુણવિસ્તારાદર્શનામઃ પતત્યધઃ ।

તમેવ સંહરન્મયઃ પદમુચૈર્વિગ્રાહતે ॥૧૫॥

જેમ કોળિયો પોતાની બળને લંબાવીને નીચે આવી પડે છે અને તે બળને સંકેલી લેતાં પાછો જાય ત્યારે ન્ય છે તેમ જાતે પોતાના શુભોની મહત્તા બતાવવાથી માણસ હલકી સ્થિતિને બોગવે છે, તેમ જ તે આપવડાઈ સંકેલી લેતાં તે ફરી જાયા સ્થાનને મેળવે છે. ૧૪

ગુણો દૂષણતાં યાતિ દૂષણં ગુણતાં કચિત્ ।

યથા દિ નમ્રતાદોષઃ સ્તનયોઃ સ્તબ્ધતા ગુણઃ ॥૧૬॥

કેટલીક વાર શુભ દોષરૂપ બની ન્ય છે અને દોષ શુભરૂપ બને છે; જેમ કે નમ્રતા શુભ છે, પણ સંકેતોની સ્તનોની નમ્રતા દોષરૂપ બને છે, તે જ રીતે સ્તબ્ધતા (અચ્છડપણું) દોષ છે; પણ સ્તનોની સ્તબ્ધતા શુભરૂપ છે.

ગુર્ણૌરવમાયાતિ નોચૌરાસનમસ્યિતઃ ।

પ્રાસાદશિવરસ્યોડપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥૧૭॥

હિંયા આસન પર ખેસવાથી કંઈ ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું નથી; ગૌરવ તો ગુણોને કારણે આવે છે. કાગડે મહેલના શિખર પર બેઠો હોય, તોપણ તે ગરડ કહેવાશે ખરો કે ? ૧૬

અહો ગુણાનાં પ્રાપ્ત્યર્થં યતન્તે વહુધા નરાઃ ।

મુક્તા ચદર્થં ભગ્નાસ્યા કૃત્તરેષાં ચ કા કથા ॥૧૭॥
ગુણ(દોરા)માં પરીવવા માટે મોતીઓ હિંદ્રવાળાં બને છે, જુઓ તો ખરા । તે પછી બીજીની શું વાત કરવી ? ખરેખર બધા માણસો ગુણોને મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. ૧૭

ગુણેન સ્પૃહણીયઃ સ્યાન્ન રૂપેણ યુતો જનઃ ।

સૌગન્ધ્યવર્જ્યં ન દેયં પુષ્પં કાન્તમોપ સ્વયમ્ ॥૧૮॥
ફૂલ ઘણુંય સુંદર હોય, પણ સુગંધી વિનાનું હોય, તો તેને ઢાઈ લેતું નથી, એ રીતે માણસ ગુણોને કારણે સુંદર બને છે, સ્વરૂપને કારણે નહિ. ૧૮

પ્રમુખિઃ પૂર્યતે લોકે કલેષ ન કુલીનતા ।

કલાવાન્માન્યતે મૂર્ધ્નિ સત્ત્વ દેવેષુ શંભુતા ॥૧૯॥
બીજા ઘણા દેવો હોવા છતાં ધણુ ચંદ્ર કલાપવાળો છે, માટે મહાદેવે તેને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કર્યો છે; એ રીતે આ લોકમાં શબ્દઓ કલાને પૂજતા હોય છે, ઢાઈ કુલીનતાને ભેળું નથી. ૧૯

ગુણયુકોઽપિ પૂર્ણોઽપિ કુમ્ભઃ કૂપે નિમજ્જતિ ।

તસ્ય ભારસહો નાસ્તિ ગુણકમાહકો યદિ ॥૨૦॥
ઘડો ભરેલો હોય અને ગુણ (દોરડાથી) યુક્ત હોય; તોપણ તે દોરડાને ખેંચનાર ઢાઈ ન હોય તો ઘડો ફૂવામાં ફૂખી બળ્ય છે, એ રીતે માણસ સંપૂર્ણ અને ગુણયુક્ત હોય, તોપણ તેના ગુણોને ઢાઈ આઢક ન હોય, તો ઢાઈ તેનું ગૌરવ કરશે નહિ. ૨૦

અહો વૈચિત્ર્યમેતસ્ય સંસારસ્ય કિમુચ્યતે ।

ગુણોઽપિ ક્રેશહેતુઃ સ્યાદ્દિશ્વન્તઃ કળ્પઠકન્દલે ॥૨૧॥
આ સંસારની વિચિત્રતાનું શું કહેવું ? કારણ કે દોરડાવાળો ઘડો હોય, તોપણ તે દોરડું કાઢવામાં ફસાઈ બાન, તો તે કલેશ આપનાર બને છે; એ રીતે ગુણી માણસનો ગુણ પણ બે તેના ગળામાં અટકી બળ્ય, તો એ તેને કલેશકારક બને છે. ૨૧

જાન્યુત્કૃષ્ટસ્ય હિ મણેર્નૌચિતં શાળધર્પણમ્ ।

આદર્શં ચિત્રકારેઃ કિં લિહ્યતે પ્રતિચિન્મિતમ્ ॥૨૨॥
જે મણિ પોતાની જાતમાં ચિત્રિતો હોય, તેને સરાણ પર ચડાવીને ઘસવાની જરૂર હોતી નથી. -ર્પણમાં શું ચિત્રારાજોથી પ્રતિબિંબ દોરાય છે ? ૨૨

ગુણયુકોઽપ્યયો યાતિ રિક્તઃ કૂપે યથા ઘટઃ ।

નિર્ગુણોઽપિ મૃતઃ પદ્ય જનૈઃ શિરસિ ધાર્યતે ॥૨૩॥
ભલેને ઘડો ગુણ(દોરડું)યુક્ત હોય, પણ બે ખાલી હોય, તો તે નીચે ફૂવાની અંદર બળ્ય છે અને ગુણ ન હોય છતાં, ઘડો ભરેલો હોય, તો માણસો તેને શિર પર ધારણ કરે છે, તે જુઓ. ૨૩

ગુણિનોઽપિ હિ સીદન્તિ ગુણમાહી ન ચેદિહ ।

સગુણઃ પૂર્ણકુમ્ભોઽપિ કૂપ એવ નિમજ્જતિ ॥૨૪॥
આ લોકમાં બે ગુણગ્રાહી જનો ન હોય, તો ગુણી જનો પણ દુઃખી થાય છે. ઘડો પાણીથી ભરેલો હોય અને ગુણ સહિત હોય, તોપણ બે ઢાઈ તેને જાણે લાવનાર ન હોય, તો તે ફૂવામાં ફૂખી બળ્ય છે. ૨૪

ગુણો ગુણાન્તરારેક્ષી સ્વરૂપઘટાતિહત્તેવ ।

સ્વમાવશાસ્ત્યં લાવણ્યં તારુણ્યેન મનોહરમ્ ॥૨૫॥
પોતાના સ્વરૂપને અસિદ્ધ કરવા માટે એક ગુણ બીજા ગુણની અપેક્ષા રાખે છે. નારીનું લાવણ્ય સ્વભાવે કરીને બચપણથી જ હોય છે, પણ તે યૌવનને કારણે મનોહર લાગે છે. ૨૫

ગુણૈઃ પૂજા ભવેત્સુંસાં નૈકસ્માજ્ઞાયને કુલાન્ત ।

જુહારસં શશી શમોર્ચાનમુચૈઃશ્રવા હરેઃ ॥૨૬॥
કેવળ કુળને લાંબે નથી, પણ ગુણોને લીધે મનુષ્યોની પૂજા થાય છે. (ચંદ્ર અને ઉચ્ચેઃશ્રવા નામનો ઘોડો બન્ને એક જ કુળમાંથી-સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે છતાં) ચંદ્ર મહાદેવની જાતા આજુબજુ થયો છે જ્યારે ઉચ્ચેઃશ્રવા સૂર્યનું વાહન થયો છે. ૨૬

સર્વત્ર ગુણવાનેષ ચકાસિત પ્રધિતે નરે ।

મણિર્મૂર્ધ્નિ ગલે વાહૈ પાદપીટેઽપિ શોભતે ॥૨૭॥
અતિક્ષિત જનસમુદાયમાં ગુણવાન હોય તે જ સારી રીતે શોભે છે. મણિ માથે, ગળે, બે હાથ પર કે પાદ-પીઠ પર ત્રણે ત્યાં મૂક્યો હોય તોપણ શોભે છે. ૨૭

ગુણાન્વન્તિ જન્તૂનાં ન જાતિં વેવલ્લાં ક્વચિત્ ।

સ્પષ્ટટિકં માજનં મયં કાકિન્યાપિ ન મૃશ્મતે ॥૨૮॥
માણસો પ્રાણીઓની એકલી જાતિને પૂજતા નથી; પરંતુ તેમના ગુણોને પણ પૂજે છે. સ્પષ્ટટિકું વાસણ હોય, પણ બે તે ભાંગી ગયું હોય, તો ઢાઈ તેને ઢાઠી આપીને પણ લેવું નથી. ૨૮

ગુણ આકર્ષણયોગ્યો ધનુષ દ્વૈકોઽપિ લલ્લયામાય ।

હતાવત્તુભિરિવ કિં ગુણૈર્મિમર્દાસદૈર્ધ્યમિઃ ॥૨૯॥
ધનુષને એક જ ગુણ (દોરી) હોય છે, પરંતુ તે ગુણ ખેંચવાને માટે યોગ્ય હોય છે તેથી ધારણ લસ

બેઠી શકાય છે. એ રીતે માણસમાં એક જ આકર્ષક ગુણ હોય તો તેથી ધારેણુ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ધસારો ખપી ન શકે તેવા કરોળિયાના ભળાના તાંતણા જેવા અનેક ગુણો હોય તોપણ તેમનાથી શા અર્થ છે? ૨૯

અનવસરે ગુણવાનોપ હૃદયાદ્વતર્પિતે સ્ત્રિયા હારઃ ।

પદ્ય શલાકાવસરે તૃણાય ભૂયઃ પ્રસાર્યતે સ્વકરઃ ॥

જેમ જરૂર ન હોય ત્યારે સ્ત્રી ગુણયુક્ત હારને છાતી પરથી ઉતારી દે છે, તેમ અવસર વિના આવેલ ગુણવાન માણસને પણ રાજા હૃદયથી દૂર કરે છે. પરંતુ જુઓ કે સળીની જરૂર પડે ત્યારે રાજાએ ધાસ લેવા માટે પણ પોતાનો હાથ લાખો કરે છે. ૩૦

ગુણવન્તઃ ક્ષિદ્યન્તે પ્રાયેણ ભવન્તિ નિર્ગુણાઃ સુખિનઃ ॥

ઘન્યનમાયાન્તિ શુકા ચ્યેષ્ઠસંચારિણઃ કાકાઃ ॥૩૧॥

ધણુખરું ગુણવાનો કલેશ પામે છે અને નગુણા જનો સુખી થાય છે. પોપટ પિંજરના બંધનમાં આવે છે અને કાગડા તો મનગમતો વિહાર કરતા હોય છે. ૩૧

ગુણિનિ ગુણહો રમતે નાગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।

અલિરેતિ વનાત્પદ્મં ન દર્દુરસ્ત્વેકવાસોડપિ ॥ ૩૨ ॥

ગુણુ જન ગુણવાનને જોઈ રાજ થાય છે, પણ ગુણહીનને ગુણવાનથી પ્રસન્નતા થતી નથી. ભમરો દૂર વનમાંથી કમળ પાસે દોડી આવે છે, પણ દેડકા કમળની સાથે જ નિવાસ કરતો હોવા છતાં તે કમળ પાસે જતો નથી. ૩૨

અવલમ્બિતશિષ્યુપદઃ કર્પિતજનચક્ષુરતુલગતિઃ ।

પત્રમયોડાપ પદાર્થઃ પતઙ્ગતામેતિ ગુણયોગાત્ ॥૩૩॥

કાગળનો બનેલો પદાર્થ પણ ગુણુ(દોરી)નો યોગ થવાથી પતંગ-પક્ષીની જેમ જોડવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે વિષ્ણુપદ-અંતરિક્ષ સુધી પહોંચી જાય છે, માણસોની નજરને ખેંચે છે અને તેની અંતિની તુલના થતી નથી, તે રીતે ગુણિયલ માણસ જીવે જાય છે. ૩૩

અમિતગુણોડપિ પદાર્થો દોષેષ્વર્કેન નિન્દિતો મવતિ ।

નિશ્ચિલરસાયનમહિતો ગન્ધેનોમેણ લજ્જન ઇવ ॥૩૪

એક પદાર્થ અમાપ ગુણોથી ભરેલો હોય, પણ એક જ દોષથી તે નિંદાને પાત્ર બને છે. લસણુ સર્વ પ્રકારના રસાયન ગુણથી યુક્ત છે તો તે પોતાની પણ ઉમ ગંધથી નિંદિત બને છે. ૩૪

દોષમપિ ગુણવતિ જને દષ્ટ્વા ગુણરાગિણો ન સિદ્યન્તે ।

પ્રીત્યેવ શશિનિ પતિતે પદ્યન્તિ લોકઃ કલહમપિ ॥૩૫

ગુણુરાગી જનો ગુણવાનમાં દોષ જોઈને પણ ખેદ

પામતા નથી. ચંદ્રની અંદર કલંક હોય છે તોપણુ

લોકો ચંદ્રની સાથે કલંકને પણ પ્રેમથી જોતા હોય છે.

અન્તર્ગતગુણઃ કિં દ્વિત્રા અપિ યત્ર સાક્ષિણો વિરલાઃ ।

સ ગુણો ગીતેર્વદસો વનેચરં હરિણમપિ હરતિ ॥૩૬॥

ભેંડને માણસની અંદર અનેક ગુણો ભરેલા હોય;

પણ જ્યાં તે ગુણોને જોનારા બેત્રણ માણસો પણ

વિરલ હોય, તો તે ગુણોથી શું? સંગીતનો એક જ

ગુણુ પણ જંગલનાં મૃગલાંનાં મનને પણ હરી લે છે.

ગુણા ગુણક્ષેપુ ગુણીભવન્તિ તે નિર્ગુણં પ્રાપ્ય

મવન્તિ દોષાઃ । સુસ્વાદુતોયાઃ પ્રમવન્તિ નયઃ સમુદ્ર-

માસાદ્ય મવન્ત્યપેયાઃ ॥૩૭॥

ગુણુ બહુનાર માણસોની અંદર ગમેલા ગુણો બેવડા

ગુણુરૂપને બનીને વધે છે અને તે જ ગુણો નિર્ગુણને

મેળવીને દોષ બની જાય છે. નદીઓ માંડાં જળથી

ભરેલી હોય છે; પણ તે જ જળ સમુદ્રને મળીને નહિ

પીવાને લાયક (ખારું દવ) બની જાય છે. ૩૭

ગુણેષુ યત્રઃ પુરુષેણ કાર્યો ન કિચ્ચિદપ્રાપ્ય-

વર્તમં ગુણાનામ્ । ગુણપ્રકાર્યોદુહ્ણેન શમ્ભોરલક્ષ્યસુ-

ક્ષિતિસુત્તમાન્નમ્ ॥૩૮॥

માણસે ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. ગુણોને

માટે કંઈ પણ અપ્રાપ્ય રહેતું નથી. પોતાના ઉત્કૃષ્ટ

ગુણુરૂપ નીકા વડે ચંદ્ર શિવના શરીરને પાર કરીને

મસ્તક પર જઈને બેઠો કે જે સ્થાન કાંઈથી પાર

કરી શકાય એમ નથી. ૩૮

નિષ્કલકૂલયાપિ જનો યઃ સંયુતઃ સ રજ્જુ

પૂર્યતે જનૈઃ । મદ્ર પદ્ય જહજોડપિ ધાર્યતે શઙ્ક-

રેણ શિરસા નિશાકરઃ ॥૩૯॥

જે માણસ કલંકરહિત એવી કલાને ધારણુ કરતો

હોય, તે માણસોથી પૂજાય છે, હે સુત પુરુષ ! તું જો,

ચંદ્ર જડ(જલ)થી ઉત્પન્ન થયો છે, તોપણુ શંકર તેને

શિર પર ધારણુ કરે છે. ૩૯

વક્ત્રોડપિ પદ્મજનિતોડપિ દુરાસદોડપિ

વ્યાલાધિતોડપિ વિફલોડપિ સકળ્પકોડપિ ।

ગન્ધેન વન્ધુરસિ કેલકપુષ્પજેન

દેવકો ગુણઃ શલ્લુ નિહન્તિ સમસ્તદોષાન્ ॥૪૦॥

હે કેવડા, તું વાંકો છે, કાદવથી જન્મ્યો છે, ચુરોલીથી

પ્રાપ્ત થાય એવો છે, ભયંકર સર્પથી વીંટાયેલો છે,

કળ વિનાનો છે, કાંટાવાળો છે, છતાં પણ તારા શ્વથી

ઉત્પન્ન થયેલ સુગંધીથી તું બધાનો બંધુ બન્યો છે;

ખરેખર, એક ગુણુ પણ સધળા રાધોને દૂર કરે છે ।

ન ચનતિ સુરૈઃ ક્ષોણીષ્ટઞ્ચ ન નર્દતિ સાદરં
પ્રકૃતિપુરુષં પ્રેક્ષ્યાપ્યગ્રે ન કુપ્યતિ ગોવરઃ ।
વહતિ ચ પુરં ધુર્યો ધૈર્યદનુદ્વતકમ્પરો
જગતિ ગુણિનઃ કાર્યોદાયોત્પરાનતિશેરતે ॥૪૧
શ્રેષ્ઠ બળદ પોતાની ખરીઆથી પૃથ્વીના તળને
ખેદતો નથી; વધારે પડતી ખર્ચના કરતો નથી; કુદરતી
રીતે માણસ સામે આવીને ઊભો રહે તોપણ કાપ
કરતો નથી; પોતાની ગરદન ઊંચી કર્યા વિના ધુરંધર
બનીને ધીરજથી ગાડાનો ધૂંસરી ધારણ કરે છે; એ જ
રીતે આ જગતમાં યુગવાન પુરુષો પોતાના ઉદાર કર્મો-
થી બીજા કરતાં ચઢી બધા છે. ૪૧

ગુણાનામજ્ઞાતા પ્રચરપદાતાપિ ન મુદે
મુદે વિચાજ્ઞાતા ભવતિ મિતદાતાપિ ગુણિનામ્ ।
દશૌ પ્રામ્યા વક્તે ન પુનરવધત્તે ચ ચતુરો
દ્વિજઃ પ્રાન્તં દત્ત્વા વશયતિ નિતાન્ત પુરવધૂઃ ॥૪૨
ભલેને ખૂબ ધન આપનારો હોય, પણ એ યુગોનો
જાણકાર ન હોય, તો તેવા દાતાથી હું આનંદ પામતો
નથી; પરંતુ વિદ્યાનો જાણકાર હોય, તે થોડું ધન
આપનાર હોય, તોપણ તેથી આનંદ થાય છે. ગ્રામીણ
સ્ત્રીઓ પોતાની ધે આખેથી જુએ તોપણ ચતુર જન
તેની તરફ જતો નથી; પરંતુ નાગરિક રમણી નેત્રનો
એક કટાક્ષ ફેંકે તોપણ તે ચતુર જનને વશ કરી લે છે.

ઉપાદાતા ચાવન્ન ભવતિ ગુણાનાં ગુણવતા-
મસત્કલ્પાસ્તાવન્ ત્રિમુવનમદાર્પાં અપિ ગુણાઃ ।
અપિ પ્રાગ્દેત્યારેહ્નૃદયવસતેઃ કૌસ્તુમમણિઃ
સ કિં નાસીદવધૌં ક્ષુતિરપિ ન યત્ય કચિદ્ભૂત્ ॥
જ્યાં સુધી યુગવાન જનોના યુગોનો ગ્રહણ કરનાર
કોઈ ઉદાર જન ન હોય, ત્યાં સુધી ત્રિમુવનમાં અત્યંત
કિંમતવાળા યુગો હોય તોપણ તે યુગો નહિ જ્યાં
છે. કૌસ્તુભમણિને ભગવાન વિષ્ણુએ ધારણ કર્યો, તે
પહેલાં તે શું સમુદ્રમાં નહોતો? તોપણ તે મણિપત્ર
કોઈએ નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું. ૪૩

વિવાદપ્રારમ્ભઃ પ્રયયતિ પરં દમ્ભમનુલ્લં
ગુણાનાં ગામ્ભીર્યં તવ ભવતિ સાક્ષી કલ્પકલઃ ।
પયઃ પૂર્ણઃ કુસ્મો પ્પનતિ ન તથા વાતવલિતો
યથા રિક્તો માંમાંપ્વનિમનિશ્ચૃતં મુશ્ચતિ મુદ્ધઃ ॥
જેવી રીતે ખાલી ધડો પવનથી ભરેલો હોવાને
કારણે ભં ભં એવા શબ્દ કરતો હોય છે, તેવી રીતે
જળથી ભરેલો ધડો કોઈ જાતનો શબ્દ કરતો નથી; એ રીતે
વાદવિવાદની શરૂઆત કરનાર માણસ થોડો દંભ ફેલાવે

છે; પરંતુ યુગોની ગંભીરતા હોય, ત્યાં આરંભમાં જ
કલકલ એવા મધુર શબ્દ સાક્ષીરૂપે બને છે. ૪૪
કૌશેયં ક્રમિજં સુવર્ણમુપલાદિન્દીવરં ગોમયાત્
પટ્તાત્મામરસં શશાન્ક વદવેર્ગોપિત્તતો રોચના ।
કાષ્ઠાદમિરહેઃ ફળાદપિ મળિર્દૃર્વાપિ ગોરોમતઃ
પ્રાકાર્યં સ્વગુણોદયેન ગુણિનો યાસ્યન્તિ કિં જન્મન્તા ॥
રેશમી વસ્ત્ર કીડાથી થાય છે. સોનું પથ્થરની ખાણ-
માંથી નીકળે છે, નીલકમળ, ગાયના ઝાણથી બને રાતું
કમળ કાદવમાંથી પેદા થાય છે, ચંદ્ર સમુદ્રમાંથી અને
ગોરોચન ગાયના પિત્તમાંથી થાય છે. અમિ લાકડામાંથી અને
મણિ સર્પની કૂચામાંથી થાય છે, તેમ જ દૂધ ગાયનાં
રુવાંટામાંથી થાય છે; એ રીતે યુગોજનો પોતાના
યુગોના ઉદયથી પ્રકાશમાં આવે છે; તેમાં સારા કે
નરસા કુળમાં જન્મ થવો, તે બાબત મુખ્ય નથી. ૪૫

ઉદયમપ્રશંસા

ઉદયોઃ સ્વલ્પ કર્તવ્યઃ ફલં માર્જારવદ્ભવેત્ ।
જન્મપ્રવૃત્તિ ગૌર્વોસ્તિ પયઃ પિવતિ નિત્યશઃ ॥૧
દરેક માણસે ઉદય તો કરતા રહેવું જોઈએ; તેમાં
ફળ તો ગિલાડીની જેમ મળવાનું જ. ગિલાડીને જન્મથી
લઈને ગાય હોતી નથી; પણ દરરોજ તે દૂધ પીએ છે. ૧
ઉદયમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ ।
પહેલે ત્રણ વર્તન્તે ત્રણ દેવ સહાયકૃત્ ॥૨॥
ઉદય, સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ અને પરાક્રમ એ ૭
બાબતો જ્યાં હોય છે, ત્યાં દેવ સહાય કરનાર બને છે. ૨
ઉદયમેન હિ સિધ્યન્તિ કાર્યાણિ ન મનોરથૈઃ ।
ન હિ સુમત્ય સિંહસ્ય પ્રવિશન્તિ મુપે સ્ત્રગાઃ ॥
ઉદયથી જ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, મનોરથથી થતાં
નથી. સતેલા સિંહના યુગમાં મૂચલા સ્વયં કદી પ્રવેશ
કરતાં નથી. ૩

ન દૈવમિતિ સચ્ચિન્ત્ય ત્યજેદુદયોગમાત્મનઃ ।
અનુચમેન કર્તવેલં તિલેખ્યઃ પ્રાપ્તુમર્હતિ ॥૪॥
‘નરીણામાં ઢશે, તે યશે,’ એમ વિચારીને માણસે
પોતાનો ઉદય છોડવો જોઈએ નહિ. ને માણસ ઉદય
ન કરે, તો તલમાંથી તેલ શી રીતે મેળવી શકશે? ૪
વિહાય પૌરુષં યો હિ દૈવમેવાલભ્યસતે ।
પ્રાસાદસિંહવતસ્ય મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠન્તિ શાયસાઃ ॥૫॥
જે માણસ પુરુષાર્થ છોડીને દૈવ-નરીણ પર જ
અવલંબન રાખે છે, તેની દશા મેલેલા દાર પર રાખેલા
પથ્થરના સિંહ જેવી થાય છે, તેને માથે દાગડા બેસે છે. ૫

પૂર્વજન્મકૃતં કર્મ તદૈવમિતિ કથ્યતે ।

તસ્માત્પુરુષકારેણ વિના દૈવં ન સિધ્યતિ ॥૬॥

માણસે પોતાના પૂર્વજન્મના જે કામ કર્યું હોય તેને જ નસીમ ન હોવામાં આવે છે; માટે પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય નસીમ સધાતું નથી. ૬

યથા હ્યેકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્મયેત્ ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥७॥

તેવી રીતે એક ચક્ર વડે રથની ગતિ થતી નથી;

તેવી રીતે પુરુષાર્થ વિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી. ૬

યથા મૃત્પિण्डतः कर्ता कुरुते ययविच्छति ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

તેવી રીતે કુંભાર માટીના બનાવેલા પિંડમાંથી જે જે આકારો ઘડવા ચાહે, તે તે બનાવે છે, તેવી રીતે માનવ પોતાના કરેલા કાર્યનું ફળ પોતે મેળવે છે. ૮

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ ૯ ॥

જેમ દેડકાં તળાવમાં પ્રવેશ કરે છે અને પક્ષીઓ પૂર્ણ સરોવર પર જાય છે, તેમ ઉદયશીલ માણસને ધૃષ્ટી સંપત્તિઓ વશ થઈને આવી મળે છે. ૯

दैवं पुरुषकारेण साध्यसिद्धिनिबन्धनम् ।

योजितकर्मितુमिच्छેત સ લોકે નાવસીદતિ ॥ ૧૦ ॥

જેમ સાધ્ય સાધે સિદ્ધિ બંધાયેલી છે તેમ પુરુષાર્થ સાધે નસીમ બંધાયેલું છે. જે પુરુષાર્થ કરીને નસીમને યોગ્ય બનાવવા ઇચ્છે છે, તે માણસ લોકમાં દુઃખી થતો નથી. ૧૦

યોજનાનાં લક્ષ્યં જુ શનૈર્ગન્ધેત્પિપ્પલિકા ।

અગચ્છન્વેનતેયોડપિ પદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

કાંડી ધીરે ધીરે ચાલતાં પશુ ઉભરે યોજના પહેલવી જાય છે; પરંતુ ગરુડ હોય છતાં જો તે ચાલવાની મહેનત ન કરે, તો તે એક ડમણ પશુ આગળ જઈ શકે નહીં. ૧૧

कामपि श्रियमासाद्य यस्तद्द्रव्यै न चेष्टते ।

तस्यायतिषુ ન શ્રેયો વીજમોજિકુદુઃસ્વવત્ ॥ ૧૨ ॥

માણસને થોડીધણી લક્ષ્મી મળે, પશુ જો તેમાં વધારો કરવાનો એ પ્રયત્ન ન કરે, તો જેમ ચોમાસામાં વાવવાના બીજ પર ખેડૂતનું કુટુંબ હાવે, તેમ આગળ જતાં તે માણસનું કલ્યાણ થઈ નથી. ૧૨

द्योगिनः करालम्बं करोति कमलालया ।

अनुद्योगिरकरालम्बं करोति कमलाम्रजा ॥ ૧૩ ॥

કમળમાં નિવાસ કરતી લક્ષ્મી ઉદ્યોગી પુરુષના હાથને પકડે છે અને લક્ષ્મીની મોટી બદલો દરિદ્રતા

ઉદ્યોગરહિત પુરુષના હાથને પકડે છે. ૧૩

काकतालीयवस्त्राणां दृष्ट्वापि निधिमग्रतः ।

न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ૧૪ ॥

‘કાકતું બેડતું અને તાડતું પડતું’ એ રીતે સહેજ-લાવે પોતાની સામે ધનલંડાર આવીને પશો દોષ, તેને જોઈને પણ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર પડે છે. નસીમ પોતે આવીને ધરમાં મૂકી જતું નથી. ૧૪

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महान्निपुः ।

नास्तुद्यमसमो यत्નः कृत्यायं नावसीदति ॥ ૧૫ ॥

આળસ એ માણસોના શરીરની અંદર રહેલો મોટામાં મોટો શત્રુ છે અને ઉદ્યમ જેવો બીજો કોઈ જંદુ નથી. એવા ઉદ્યમને કરવાથી માણસ દુઃખી થતો નથી. ૧૫

संपदा सुस्थितं मन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वयंयति तस्य ताम् ॥ ૧૬ ॥

જે માણસ થોડીધણી સંપત્તિથી પણ પોતાને ધણી સારી સ્થિતિનો માને છે, તેને જોઈને નસીમ પણ પોતાને કૃતાર્થ માને છે; એટલે તેની સંપત્તિને વધારતું નથી એમ હું માનું છું. ૧૬

न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः संपदां पदम् ।

सुराः क्षीरोदविशोभमनुभूयामृतं पपुः ॥ ૧૭ ॥

આણીઓ ઉદ્યમ કર્યા વિના કોઈ સંપત્તિઓનાં સ્થાનને મેળવતા નથી; દેવોએ પણ અમૃતમંથનનો પરિશ્રમ અનુભવીને જ અમૃત પીધું. ૧૭

पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति संप्रचक्षते ।

द्यमेन तदुपार्जितं चिरादैवमुद्यमवशं ન તત્કથમ્ ॥

આગીન વિદ્યાના બાળકારો કહે છે કે, ‘પૂર્વજન્મમાં કરેલું’ કર્મ પ્રગટ થાય, તેનું નામ દૈવ-નસીમ. ઘણા કાળથી કરેલા ઉદ્યમથી જે એકકું ‘કરણ’ છે, તે જ દૈવ છે, તો પછી નસીમ ઉદ્યમને વશ નથી, એમ કેમ કહેવાય? ૧૮

द्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

દૈવં વિદ્યાય કુરુ પૌરુષમાત્મશસ્ત્રયા ચત્ને કૃતે यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ૧૯ ॥
સિદ્ધ સમાન ઉદ્યોગી પુરુષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. નસીમ આપશે તો મળશે એવું તો કાપર પુરુષો જ કહેતા હોય છે. માટે નસીમ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાનું છોડી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરે. યત્ન-કરવા છતાં પણ જો કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો પછી એમાં શો દોષ છે? ૧૯

સંહતિ પ્રશંસા

સંહતિઃ શ્રેયસી પુત્રાં સ્વકુલૈરત્પકૈરપિ ।

તુષેનાપિ પરિત્યક્તા ન પ્રરોહન્તિ તણ્ડુલાઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના મુળના ઘોડા અથવા અત્પ શક્તિવાળા માણસો સાથે પણ સંપ રાખવો એ મનુષ્યો માટે શ્રેયસ્કર છે. તુચ્છ એવાં ફેલારાંથી પણ ત્યજવાને લીધે તંડુલ (ચોખા વગેરે) ભંગી શકતા નથી. ૧

અસ્પાનામપિ વસ્તુનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

તુર્ણગુણત્વમાપનૈર્વશ્યન્તે મત્તદન્તિનઃ ॥ ૨ ॥

હલકી વસ્તુઓનો સંઘ-સમુદાય પણ કાર્યસાધક બને છે. તણખલાં ભેગાં થઈને દોરડું તૈયાર થયા પછી તેનાથી મદોન્મત હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૨

વદ્ધનામત્પસારાણાં સમવાયો હુરત્યયઃ ।

તુર્ણવિધીયતે રજ્જુર્વશ્યન્તે તેન દન્તિનઃ ॥ ૩ ॥

અત્પ શક્તિવાળા એવાં ધણું પ્રાણીઓ ભેગાં થાય, તો તેમને દખાવવાં સહેલાં નથી. તણખલાં ભેગાં કરીને દોરડું બનાવવામા આવે છે અને તેનાથી હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૩

ક્ષમા પ્રશંસા

ક્ષમા શલ્લં કરે ચત્ત્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।

અતુષ્ટે પતિતો વદ્ધિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥ ૧ ॥

જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર છે, તેને દુર્જન શું કરી શકવાનો હતો ? ધાસ વિનાની જમીન પર પડેલા અગ્નિ આપોઆપ શમી જાય છે. ૧

નરસ્યામરણે રૂપે રૂપસ્યામરણં ગુણઃ ।

ગુણસ્યામરણં જ્ઞાનં જ્ઞાનસ્યામરણં ક્ષમા ॥ ૨ ॥

માણસનું આભૂષણ રૂપ છે, રૂપનું આભૂષણ ગુણ છે, ગુણનું આભૂષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું આભૂષણ ક્ષમા છે. ૨

ક્ષમા ગુણો દાશકાનાં દાશકાનાં ભૂષણં ક્ષમા ।

ક્ષમા વશીકૃતિલોકે ક્ષમયા કિં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૩ ॥

જે માણસો અશક્ત છે, તેમનો ક્ષમા એ ગુણ છે, પણ શક્તિશાળી માણસોનું ક્ષમા ભૂષણ છે. લોકમાં ક્ષમા એ એક વશીકરણ છે. ક્ષમાથી શું સિદ્ધ થતું નથી ? ૩

વિનયની પ્રશંસા

તિષ્ઠતાં તપસિ પુણ્યમાદ્યજ્ઞસંપદોઽનુગુણયન્સુલે-
વિનામ્ । યોગિનાં પરિણમન્વિમુક્તયે કેન નાસ્તુ
વિનયઃ સતાં પ્રિયઃ ॥

જે વિનય તપ-કરનાર તપસ્વીઓના પુણ્યને, સને

છે, સુખને ઇચ્છનારા શૂદ્રસ્ત્રીઓની અપતિઓને વધારે છે તેમ જ યોગીઓનોની મુક્તિને માટે જે ફળરૂપ બને છે, તે વિનય સત્પુરુષોને કેમ પ્રિય ન હોય ? ૧

સત્યની પ્રશંસા

મુતુતં સર્વશાસ્ત્રાર્થનિશ્ચિતજ્ઞાનશોમિતમ્ ।

ભૂષણં સર્વવચસાં રજ્જેવ કુલયોપિતામ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થ જાણીને જેણે નિશ્ચિત જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેવા જ્ઞાની જનોને શાશ્વત આપનાર સત્ય છે. જેમ કુલીન ઓઝોની શાભારૂપે લજ્જા છે, તેમ સાચું બોલતું તે સર્વ વાણીઓનું ભૂષણ છે. ૧

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ કુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાદિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

એક બાણ હળર અશ્વમેધનું પુણ્ય ત્રાજવામાં બને ખીજ બાણ સત્ય મુકવામાં આવ્યાં તો જણાઈ કે હળર અશ્વમેધ કરતાં સત્ય જ વધે છે. ૨

ગોમિર્વિશ્રેયં વેદૈશ્ચ સતીભિઃ સત્યવાદિભિઃ ।

અલુત્પર્વાનશૃણુ સમમિચાર્યતે મહી ॥ ૩ ॥

ગાયો, બાહલ્યો, વેદો, સતી ઓઝો, સાચું બોલનારા, લોભ વિનાના સતોથી પુરુષો તેમ જ દાન આપવામાં યરવીર એટલા માણસોથી આ પૃથ્વી ધારણ કરાય છે. ૩

અસત્યની પ્રશંસા

નાસત્યવાદિનઃ સર્ણયં ન પુણ્યં ન યશો ભુવિ ।

દ્વદ્રયતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂટમિવાશ્રતઃ ॥ ૧ ॥

અસત્ય બોલનાર સાથે કોઈ મિત્રતા રાખતું નથી, તેને પુણ્ય પણ મળતું નથી તેમ જ પૃથ્વી પર યદ્ર પણ મળતો નથી. જેમ કાલકૂટ-હળાહળ વિષ ખાનારાનું કલ્યાણ થતું નથી તેમ જૂઠું બોલનારાનું લાભ થતું નથી. ૧

અસત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં કુવાસનાસદ્મ સમૃદ્ધિ-
વારણમ્ । વિપત્તિહાનં પરવચ્ચનોર્જિતં કૃતાપરાધં કૃતિ-
મિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥

અસત્ય વચન અવિશ્વાસનું મૂળ છે, કુવાસનાનું ધર છે, સમૃદ્ધિઓને રોકનાર છે, વિપત્તિઓનું મૂળ કારણ છે, પારકાની હેતુસમણીથી દુદ્ધિ પામેલું છે. તે અસત્ય(બોલનાર)નો માણસો અપરાધીનો જેમ ત્યાગ કરે છે. ૨

યશો યસ્માદ્ઘ્નમીમવતિ યનવદ્દેરિવ પનં
નિદાનં દુઃસ્થાનાં યદ્વનિરુદ્ધાણામિવ જલમ્ ।

પૂર્વજન્મકૃતં કર્મ તદૈવમિતિ કથ્યતે ।

તત્માત્પુરુષકારેણ વિના દૈવં ન સિધ્યતિ ॥૬॥

માણસે પોતાના પૂર્વજન્મના જે કામ કર્યું હોય તેને જ નસીબ કહેવામાં આવે છે; માટે પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય નસીબ સધાવું નથી. ૬

અથા હોયેન્ન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્મવેત્ ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥७॥

જેવી રીતે એક ચક્ર વડે રથની ગતિ થતી નથી; તેવી રીતે પુરુષાર્થ વિના દૈવ સિદ્ધ થવું નથી. ૭

અથા મૃત્પિન્દવઃ કર્તા કુરુતે યદવિચ્છતિ ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

જેવી રીતે કુંભાર માટીના બનાવેલા પિંડમાંથી જે જે આકારો ઘડવા ચાહે, તે તે બનાવે છે, તેવી રીતે માનવ પોતાના કરેલા કાર્યનું ફળ પોતે મેળવે છે. ૮

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ ૯ ॥

જેમ દેડકાં તળાવમાં પ્રવેશ કરે છે અને પક્ષીઓ પૂર્ણ સરોવર પર બેસે છે, તેમ ઉદભથીલ માણસને પશ્ચી સંપત્તિઓ વશ થઈને આવી મળે છે. ૯

दैवं पुरुषकारेण साध्यसिद्धिनिवन्धनम् ।

योऽतिक्रामितुमिच्छેત સ લોકે નાવસીદતિ ॥ ૧૦ ॥

જેમ સાધ્ય સાથે સિદ્ધિ બંધાયેલી છે તેમ પુરુષાર્થ સાથે નસીબ બંધાયેલું છે. જે પુરુષાર્થ કરીને નસીબને યોગ્ય બનાવે છે, તે માણસ લોકમાં દુઃખી થતો નથી. ૧૦

યોગનામાં સદ્ગતિ શ્વેતગંધોત્પત્તિલિખા ।

अगच्छन्वेनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ ૧૧ ॥

હોડી ધોરે ધોરે ચાલતાં પણ હઠગાં યોગના પહેગી બેસે છે; પરંતુ ગરુડ હોય છતાં જો તે ચાલવાની મહેનત ન કરે, તો તે એક ગાદી પણ આગળ જઈ શકે નહીં. ૧૧

कामपि भ्रियमासाद्य यस्तद्ब्रह्मै न चेष्टते ।

तस्यायतिषુ ન ભ્રેયો વીજમોજિકુદુન્નવત્ ॥ ૧૨ ॥

માણસને થોડીધણી લક્ષ્યો મળે, પણ જો તેમાં વધારો કરવાનો એ પ્રયત્ન ન કરે, તો જેમ યોગાસામાં વાવવાનાં બીજ પર ખેડૂતનું કુંડળ જીવે, તેમ આગળ જતાં તે માણસનું કલ્યાણ થતું નથી. ૧૨

द्योगिनः करालम् करोति कमलालय ।

अनुयोगिकरालम् करोति कमलाम्रज ॥ ૧૩ ॥

હમળમાં નિરાસ કરતી લક્ષ્મી ઉદ્યોગી પુરુષના હાથને પકડે છે અને લક્ષ્મીની મોટી બહેન દરિયા

ઉદ્યોગરહિત પુરુષના હાથને પકડે છે. ૧૩

काकतालीयवस्त्रासं दृष्ट्वापि निधिमप्रतः ।

न श्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ૧૪ ॥

‘કાકતું બેડું અને તાડતું પડતું’ એ રીતે સહજ-લાવે પોતાની સામે ધનલંકાર આવીને પશ્ચો હોય, તેને જોઈને પણ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર પડે છે. નસીબ પોતે આવીને ધરમાં મૂકી જતું નથી. ૧૪

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महान्निघ्नः ।

नास्त्युद्यमसमो वन्धुः कृत्वायं नावसीदति ॥ ૧૫ ॥

આળસ એ માણસોના શરીરની અંદર રહેલો મોટામાં મોટો શત્રુ છે અને ઉદ્યમ જેવો બીજો કોઈ જાણુ નથી. એવા ઉદ્યમને કરવાથી માણસ દુઃખી થતો નથી. ૧૫

संपदा सुखितमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

કૃતકૃત્યો વિધિર્મન્યે ન વર્ધયતિ તત્ત્વ તામ્ ॥ ૧૬ ॥

જે માણસ થોડીધણી સંપત્તિથી પણ પોતાને ધણી સારી સ્થિતિનો માને છે, તેને જોઈને નસીબ પણ પોતાને કૃતાર્થ માને છે; એટલે તેની સંપત્તિને વધારતું નથી એમ હું માનું છું. ૧૬

न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः संपदां पदम् ।

सुराः क्षीरोदविक्षोभमनुभूयामृतं पपुः ॥ ૧૭ ॥

પ્રાણીઓ ઉદ્યમ કર્યા વિના કોઈ સંપત્તિઓનાં સ્થાનને મેળવતા નથી; દેવોએ પણ સમુદ્રમંથનનો પરિશ્રમ અનુભવીને જ અમૃત પીધું. ૧૭

पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति संप्रचक्षते ।

वद्यमेन तदुपार्जितं चिरादैवमुद्यमवशां ન તત્કથમ્ ॥

પ્રાચીન વિદ્યાના બળબદારો કહે છે કે, ‘પૂર્વજન્મમાં કરેલું કર્મ પ્રગટ થાય, તેનું નામ દૈવ-નસીબ. ધણી કાળથી કરેલા ઉદ્યમથી જે એકદું કરેલું છે, તે જ દૈવ છે, તો પછી નસીબ ઉદ્યમને વશ નથી, એમ કેમ કહેવાય? ૧૮

द्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन दैयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધ સમાન ઉદ્યોગી પુરુષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. નસીબ આપશે તો મળશે એવું તો કાપર પુરુષો જ કહેતા હોય છે. માટે નસીબ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેતાનું છોડી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરે. યત્ન કરવા છતાં પણ જો કાર્ય-સિદ્ધ ન થાય તો પછી એમાં શો દોષ છે? ૧૯

સંહતિ પ્રશંસા

સંહતિઃ શ્રેયસી પુંસાં સ્વકુલૈરત્પકૈરપિ ।

સુપેનાપિ પરિચક્ષા ન પ્રરોહન્તિ તણ્ડુલાઃ ॥ ૧ ॥

ગોતાના કુળના ઘોડા અથવા અલ્પ શક્તિવાળા માણસો સાથે પણ સંપ રાખવો એ મનુષ્યો માટે શ્રેયસ્કર છે. તુરંત એવાં ફેલતારથી પણ ત્યજવાને લધિ તંકુલ (ગોખા વગેરે) ભગી શકતા નથી. ૧

અત્પાનામપિ ઘત્તુનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

ભૂગૃણસ્વમાપનૈર્ધ્યમ્નતે મસદન્તિનઃ ॥ ૨ ॥

હલકી વસ્તુઓને સંઘ-સમુદાય પણ કાર્યસાધક બને છે. તણખલાં ભેગાં થઈને દોરડું તૈયાર થયા પછી તેનાથી મોઢાનમત હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૨

મહુનામત્પસારાણાં સમવાયો દુરત્યયઃ ।

ભૂગૃવિધીયતે રઙ્ગુર્ધ્યમ્નતે તેન દન્તિનઃ ॥ ૩ ॥

અલ્પ શક્તિવાળા એવાં ધણાં પ્રાણીઓ ભેગાં થાય, તો તેમને દવાવવાં સહેલાં નથી. તણખલાં ભેગાં કરીને દોરડું બનાવવામાં આવે છે અને તેનાથી હાથીઓ પણ બંધાય છે. ૩

ક્ષમા પ્રશંસા

ક્ષમા શક્તે કરે વચ્ચ દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।

અત્રુણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥ ૧ ॥

જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર છે, તેને દુર્જન શું કરી શકવાનો હોતો? ધાસ વિનાની જમીન પર પડેલા અગ્નિ આપોઆપ શમી જાય છે. ૧

નરત્યામરણં રૂપં રૂપત્યામરણં ગુણઃ ।

ગુણત્યામરણં જ્ઞાનં જ્ઞાનત્યામરણં ક્ષમા ॥ ૨ ॥

માણસનું આભુષણ રૂપ છે, રૂપનું આભુષણ ગુણ છે, ગુણનું આભુષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું આભુષણ ક્ષમા છે. ૨

ક્ષમા ગુણો હાશક્તાનાં શક્તાનાં મૂળં ક્ષમા ।

ક્ષમા વશીકૃતિલોકે ક્ષમયા કિં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૩ ॥

જે માણસો અશક્ત છે, તેમનો ક્ષમા એ ગુણ છે, પણ શક્તિવાળા માણસોનું ક્ષમા અશુભ છે. લોકમાં ક્ષમા એ એક વશીકરણ છે. ક્ષમાથી શું સિદ્ધ થતું નથી? ૩

વિનયની પ્રશંસા

તિષ્ઠતાં તપસિ પુષ્યમાસજનસંપદોન્નુગુણયન્સુલે-
ષિણામ્ । યોગિનાં પરિણમન્વિમુક્તયે કેન નાસ્તુ
વિનયઃ સતાં પ્રિયઃ ॥

જે વિનય તપઃકરનાર તપસ્વીઓના પુણ્યને સહ

છે, સુખને ઇચ્છનારા ગૃહસ્થીઓની મંપતિઓને વધારે છે તેમ જ યોગીઓની મુક્તિને માટે જે ફળરૂપ બને છે, તે વિનય સત્પુરુષોને કેમ પ્રિય ન હોય? ૧

સત્યની પ્રશંસા

મુતૃત્વં સર્વજ્ઞાધાર્યનિશ્ચિત્ત્વજ્ઞનોમિતમ્ ।

મૂર્ખ્યં સર્વવચસાં લઙ્ગેષ કુલયોપિતામ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ જ્ઞાસોના અર્થ બાણીને જેણે નિશ્ચિત જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેવા જ્ઞાની જનોને શોભા આપનાર સત્ય છે. જેમ કુલીન ઓઝોની શોભારૂપે લગ્ન છે, તેમ સાચું બોલતું તે સર્વ વાણીઓનું મૂલ્ય છે. ૧

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાદિ સત્યમેષ વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

એક બાણુ ઉત્તર અશ્વમેધનું પુણ્ય ત્રાજવામાં અને ખીજી બાણુ સત્ય મૂકવામાં આવ્યાં તો બણાનું કે ઉત્તર અશ્વમેધ કરતાં સત્ય જ વધે છે. ૨

ગોમિર્ધિવૈશ્વ વૈવૈશ્વ સતીભિઃ સત્યવાદિભિઃ ।

અહુર્ધૈર્વાનશૃરૈઃ સમભિર્ધાર્યતે મહી ॥ ૩ ॥

ગાયો, પાશુલો, વેદો, સતી ઓઝો, સાચું બોલનારા, લોભ વિનાના સતોષી પુરુષો તેમ જ દાન આપવામાં થયેલા એટલા માણસોથી આ પૃથ્વી ધારણ કરાય છે. ૩

અસત્યની પ્રશંસા

નાસત્યવાદિનઃ સત્યં ન પુણ્યં ન યશો મુવિ ।

દૃશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂટમિવામ્ભતઃ ॥ ૧ ॥

અસત્ય બોલનાર સાથે કોઈ મિત્રતા રાખતું નથી, તેને પુણ્ય પણ મળતું નથી તેમ જ પૃથ્વી પર થયે પણ મળતો નથી. જેમ કાલકૂટ-ઉનાડળ વિષ ખાનારનું કલ્યાણ થતું નથી તેમ જૂઠું બોલનારનું લાભ થતું નથી. ૧

અમત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં કુવાસનાસદ્ધ સમૃદ્ધિ-
વારણમ્ । વિપત્તિજ્ઞાનં પરવશ્ચનોર્જિતં કૃતાપરાધં કૃતિ-
ભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥

અસત્ય વચન અવિશ્વાસનું મૂળ છે, કુવાસનાનું પર છે, સમૃદ્ધિઓને શેકનાર છે, વિપત્તિઓનું મૂળ કારણ છે, પારકાની ઉત્તરામણીથી વદિ પામેલું છે. તે અસત્ય(બોલનાર)નો માણસો અપરાધીનો જેમ ત્યાગ કરે છે. ૨

યસો યચ્છાદ્દુસ્ત્તમીમવતિ યનવદેરિવ યનં
નિદાનં દુઃસ્થાનં યદવનિરુદ્ધાણમિવ જલમ્ ॥ ૩ ॥

ન યત્ર સ્યાચ્છાયાતપ ઇવ તપઃસંયમકથા

કથંચિત્તન્મિધ્યાવચનમભિધત્તે ન મતિમાન્ ॥૩॥

અગ્નિથી વનની જેમ જેનાથી યજ્ઞ ભસ્મ થઈ બળ છે, વૃક્ષ-વનસ્પતિને ઉગાડનાર અને વૃદ્ધિ પમાડનાર જેમ જળ છે તેમ પૃથ્વી પર જે દુઃખોનાં શ્વેતું મૂળ કારણ છે, તડકામાં શીતળ છાયા ન હોય તેમ બધાં તપ અને સંયમની વાત પણ સંભવી શકતી નથી, તેવું અસત્ય વચન શુદ્ધિમાન મનુષ્ય ગમે તેવી યુરુદ્ધીમાં પણ ખોલતો નથી. ૩

જિહ્વૈકૈવ સ્તામુખે ફળવતાં સ્પૃશ્વત્ત્વજ્ઞવા-

સ્તાઃ સમૈવ વિભાવસોર્નિયમિતાઃ પટ્કાર્તિકેયસ્ય ચ ।

પૌલસ્ત્યસ્ય દશામવન્કળપિપતેર્જિહ્વાસહસ્રદ્યં

જિહ્વાલક્ષ્યશૈકકોટિનિયમો જો દુર્જનાનાં મુલે ॥૪॥

સજ્જનોને એક જ જીભ હોય છે, ફળધારી સાપને એ, બ્રહ્માને ચાર, અગ્નિને સાત, કાર્તિકેય સ્વામીને છ, રાવણને દશ અને શેષનારાયણને બે હજાર જીભ હોય છે; પરંતુ દુર્જનના મુખમાં લાખ, દશ લાખ કે કરોડ હોય તેનો કોઈ નિયમ નથી. ૪

આત્મસ્વાધાનિંદા

પરઃ પ્રોક્તા ગુણા યસ્ય નિર્ગુણોઽપિ ગુણી ભવેત્ ।

દ્વન્દ્વોઽપિ લઘુતાં કાતિ સ્વયં પ્રલ્યાપિવૈરુંગે ॥

જેનાં ગુણો ખીભથી ગવાય છે, તે ગુણ વિનાનો હોય, તોપણ ગુણવાન બને છે, પણ પોતે જ કહેલા પોતાના ગુણોથી તો ઈંદ્ર પણ હલકો બની બળ છે. ૧

ન સુલં ન ચ સૌભાગ્યં સ્વયં સ્વગુણવર્ણને ।

યથૈવ ચ પુરુષીણાં સ્વહસ્તકુચમર્દનમ્ ॥૨॥

જેમ સુંદર સ્ત્રીઓ પોતાનાં હાથે જ પોતાના સ્તનોનું મર્દન કરે, તેમ પોતે જ પોતાના ગુણોનું વર્ણન કરવા માંડે, તો તેથી કોઈ સુખ કે સોભાએ મળતાં નથી. ૨ સ્વયં તથા ન કર્તવ્યં સ્વગુણાલ્યાપનં પુનઃ ।

સ્વગુણાલ્યાપનં યુક્ત્યાં પરદારા પ્રયોજયેત્ ॥૩॥

વળા પોતાના ગુણોને કહેવાનું કામ પોતે ન કરવું જોઈએ; તે કામ યુક્તિપૂર્વક ખીભની દ્વારા યોજવું. ૩

ન સૌખ્યસૌભાગ્યકરા ગુણા નૃણાં

સ્વયં ગૃહીતાઃ સુદૃશાં સ્તના ઇવ ।

પરૈર્ગૃહીતા દ્વિતયં વિતન્વતે

ન તેન ગૃહ્ણન્તિ નિર્જં ગુણં ઘુષાઃ ॥૪॥

જેમ મુન્યનીઓએ બંતે પકડેલા પોતાના સ્તનો તેમને સુખ કે સોભાએ આપનારા થતા નથી, તેમ

માણસોએ (ખીભની આગળ) બંતે કહેલા પોતાના ગુણો તેમને સુખ કે સોભાએ આપનારા થતા નથી, પણ ખીભઓએ મહેલું કરવાથી એ બધાનું સુખ અને સોભાએ વિસ્તારનારા બને છે; એથી સમજી લેજો સ્વયં પોતાના ગુણોને કહી બતાવતા નથી. ૪

નિજગુણગરિમા સુલાકરઃ સ્યાત્
સ્વયમનુવર્ણયતાં સતાં ન તાવત્ ।

નિજકરકમલેન કામિનીનાં

કુચકલશાકલેન કો વિનોદઃ ॥૫॥

કામિનીઓ પોતાનાં કરકમલથી કુચકલશનાં મર્દન કરે, તો તેથી તેમને શું વિનોદ થાય? તેવી રીતે સજ્જનો પોતાના ગુણોનાં વર્ણન પોતે જ કરવા બેસે તો તેથી તેમને એટલાં સુખ થતાં નથી, એટલાં ખીભથી થાય છે. ૫

સ્વભાવવર્ણન

સર્વસ્ય હિ પરીક્ષ્યન્તે સ્વભાવા નેતરે ગુણાઃ ।

અતીત્ય હિ ગુણાન્તર્વાન્સ્વભાવો મૂર્ધ્નિ વર્તતે ॥

સૌથી પહેલાં બધાના સ્વભાવની પરીક્ષા થાય છે; ખીભ ગુણો બેવડાતા નથી; કારણ કે બધા ગુણોને આગળથી સ્વભાવ આગળ આવે છે. ૧

કિં કુલેનોપવિદેન શીલમેવાત્ર કારણમ્ ।

મવન્તિ સુતરાં સ્ત્રીતાઃ સુક્ષેત્રે કળ્દકિટ્ટુમાઃ ॥૨॥

‘અચક્રું કુળ સારું છે,’ એમ ઉપદેશ આપવાથી શું લાભ? કારણ કે શીલ-સ્વભાવ જ મુખ્ય કારણ હોય છે. સારા ખેતરમાં બે કાંટાળાં વૃક્ષો ઊગે, તો તે પણ ખૂબ સારાં દેખાય છે. ૨

યઃ સ્વભાવો હિ યસ્યાસ્તે સ નિત્યં દુરતિક્રમઃ ।

યા ચદિ ક્રિયતે રાજા તત્કિં ભાભ્યુપાનહમ્ ॥

જે માણસને જે સ્વભાવ હોય, તેને દૂર કરવો એ અત્યંત યુરુદ્ધ છે. કૂટારાને રાજા બનાવવામાં આવે છતાં શું તે ખાસકું નથી આવતો? ૩

પરોપદેશકુશલા દૃશ્યન્તે વહ્નો જનાઃ ।

ધર્મે સ્વીયમનુપ્રાને કર્મચિત્ સુમહાત્મનઃ ॥૪॥

ખીભઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં કુશળ માણસો તો ઘણા બેવડામાં આવે છે; પરંતુ ધર્મ પ્રમાણે પોતાનું આચરણ તો કોઈક મહાત્માનું જ હોય છે. ૪

કિં કુલેન વિશાલેન શીલમેવાત્ર કારણમ્ ।

ક્રમયઃ કિં ન જાયન્તે કુસુમેષુ સુગન્ધિષુ ॥૫॥

વિશાળ કુળ હોય તેથી શું? શીલ-સ્વભાવ જ

સુખ્ય કારણ છે. સુગંધીદાર ફૂલોની અંદર કૃમિ-કીડા-
એ શું નથી થતા? ૫

સતિ શીલે ગુણા ભાન્તિ પુંસાં શૌર્યાદયો યયા ।
યૌવતે સદલક્ષારાઃ શ્રોમાં વિભ્રતિ મુખ્યઃ ॥૬॥

માણસની અંદર જે ઉત્તમ શીલ-સ્વભાવ હોય,
તો જ તેના શૌર્ય વગેરે ગુણો શોભે છે. સુંદર સ્ત્રીને
જ્યારે યૌવન હોય ત્યારે જ સારા અલંકારો તેની
શોભા વધારે છે. ૬

રક્તવં કમલનાં સત્પુરુષાનાં પરોપકારિત્વમ્ ।
જસતાં ચ નિર્દયત્વં સ્વભાવસિદ્ધં ત્રિપુ ત્રિતયમ્ ॥
કમલમાં રાતાશ, સારા પુરુષોમાં પરોપકારી ગુણો
અને દુર્જનોમાં નિર્દયતા; એમ ત્રણમાં એ ત્રણ ગુણો
સ્વભાવથી જ સિદ્ધ હોય છે. ૭

વચો હિ સત્યં પરમં વિભૂષણં ગજાજ્ઞનાયાઃ
કટૌ તથા દ્વિજસ્ય વિદ્યૈવ પુનસ્તથા ક્ષમા શીલં
હિ સર્વસ્ય નરસ્ય ભૂષણમ્ ॥૮॥

સત્ય વચન એ માણસનું પરમ આભૂષણ છે,
પાતળી કબર એ ગજગામિની સુંદરીનું ઉત્તમ આભૂષણ
છે, વિદ્યા અને ક્ષમા એ જ બ્રાહ્મણનું શ્રેષ્ઠ આભૂષણ
છે અને સારો સ્વભાવ એ સર્વ જનોનું આભૂષણ છે.

ન ધર્મશાસ્ત્રં પઠતીતિ કારણં, ન चापि वेदा-
ध्ययनं दुरात्मनः । स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते,
યથા પ્રકૃત્યા મધુરં ગવાં પયઃ ॥૯॥

ધર્મશાસ્ત્ર ભણે અને વેદાધ્યયન કરે છે એ જ
કંઈ દુર્જન મનુષ્યને સજ્જન બનવા માટેનું કારણ
બની જતું નથી. આમાં તો સ્વભાવ જ સૌથી વધારે
ભાગ ભજવે છે; જેમ કે ગાયોનું દૂધ સ્વભાવથી જ
મધુર હોય છે. ૯

निश्रोत्रतं वक्ष्यति को जलानां विचित्रमार्गं मृग-
पक्षिणां च माधुर्यमिक्षौ कटुतां मरीचे स्वभावतः
સર્વમિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥૧૦॥

‘સરિતામાં જળ નીચે જાય અને મેઘમાં જળ જાય
યદે;’ એમ કાણુ કહેવા ગયું છે; પશુપક્ષીઓના ચિત્ર-
નિયિત સ્વભાવો; શરડીમાં મીઠાશ અને લીંબામાં
કડવાશ; એ બધું પોતપોતાના સ્વભાવને લીધે જ
સિદ્ધ થયેલું છે. ૧૦

वदित्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्त्वणान्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतेः संपः कुड्मजायते ।
ઘ્યાલો માલ્યગુણાયતે વિપરસઃ પીપ્પલવર્ણાયતે
યસ્યાન્નિ પ્તિલોક્વલ્લમસમં શીલં સમુન્મીલીતિ ॥૧૧॥

જેના હૈયામાં સમગ્ર લોકને પ્રિય સાગનાર એવા
શીલ-સ્વભાવ હોય છે, તેવા સુગ્રન માટે તે જ કણ્ઠે
અગ્નિ જળ જેવો બની જાય છે, સમુદ્ર ખાળોચિયા
જેવો બની જાય છે, સુમેરુ પર્વત નાની શિલા જેવો
બની જાય છે, સિંહોના સંઘ હરણો જેવા થઈ જાય
છે, સાપ માળાની દોરી જેવો બની જાય છે તેમ જ
ઝેરનો રસ અમૃતની વર્ષા જેવો બની જાય છે. ૧૧

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
અક્રોધસ્તપસઃ ક્ષમા બલવતાં ધર્મસ્ય નિર્વ્યાજતા
સર્વેપામપિ-સર્વકારણમિદં શીલં પરં ભૂષણમ્ ॥

સુજનતા એ ગૈરધર્મનું ભૂષણ છે, વાણીનો સંયમ
તે યશસ્વીરપણાનું ભૂષણ છે, શાંતિ તે જ્ઞાનનું ભૂષણ
છે, વિનય તે મુળનું ભૂષણ છે, સારા પાત્રને દાન
કરવું તે ધનનું ભૂષણ છે, ક્રોધ ન કરવો તે તપનું
ભૂષણ છે, ક્ષમા તે બળવાન પુરુષોનું ભૂષણ છે તેમ જ
નિષ્કપટપણું તે ધર્મનું ભૂષણ છે; એ રીતે દરેકનું
ભૂષણ હોય છે. પશુ શીલ-સારો સ્વભાવ એ તો સૌ
કોઈનું પરમ ભૂષણ છે. ૧૨

ककः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके
मूल्यः पण्डितसङ्गमे न रमते दासो न सिंहासने ।
કુક્ષી સજ્જનસંગ્રમે ન રમતે નીચં જનં સેવતે
યા યસ્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યગ્યતે ॥

કાગડો કમલવનમાં રમવાની ઇચ્છા કરતો નથી, હંસ
કૂવાના જળમાં બેસવા ઇચ્છતો નથી, મૂખ હોય તે પંડિત-
નો સમાગમ કરતો નથી અને દાસ સિંહાસન પર બેસવાની
ઇચ્છા કરતો નથી, ખરાબ બો સજ્જનના સંગમાં રમતો
નથી, પરંતુ નીચ જનને સેવે છે અર્થાત્ જેનો જે
સ્વભાવ ધરાવે હોય, તેને તે ત્યજતો નથી. ૧૩

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं सिंहो गुहां सेवते
हंसः सेवति पद्मनां कुसुमितां गृध्रः इमशानम्यलीम् ।
સાધુઃ સેવતિ સાધુમેવ સતતં નીચોઽપિ નીચં જનં
યા યસ્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યગ્યતે ॥

વાઘ બીડા જંગલમાં ફરતો હોય છે, સિંહ ગુફાને
સેવતો હોય છે, હંસ કમલથી ભરેલા સરોવરને સેવતો
હોય છે અને ગ્રીધ રમણનાની ભૂમિમાં રખડે છે; તે જ
રીતે સારો માણસ સાચાને જ સેવતો હોય છે અને
નીચ જન નીચને સેવતો હોય છે, એમ જેનો જે સ્વભાવ
ધરાવે હોય છે, તે ઇષ્ટાયા ત્યજતો નથી. ૧૪

વાણીનું વણું

વાસ્તુ વાચ: સમાયોગ્યા યાચ્છિક્તાકર્પણક્ષમા: ।

સ્વેપાં પરેપાં વિદુષાં દ્વિપામવિદુષામપિ ॥૧॥

જે વાણી પોતાના માણસોનું, સામા પક્ષના માણસોનું, વિદ્વાનોનું, અવિદ્વાનોનું તેમ જ શુભોનું પશુ ચિત્ત આકર્ષિત કરવાની શક્તિવાળી હોય, તે જ સલાહ આપે યોગ્ય છે. (અર્થાત્ આવી વાકશક્તિવાળો માણસ જ સલાહમાં પ્રવચન કરવા આપે યોગ્ય છે.) ૧

ગાનાઘ્વેસ્તુ પરં પારં નોપેયાય સરસ્વતી ।

અતો નિમજ્જનમયાતુસ્ત્ર્યૌ વહતિ વક્ષસિ ॥૨॥

વાણીના સંગીતરૂપી મહાસાગરને પેલે પાર તો સાક્ષાત્ સરસ્વતી પશુ પહોંચ્યાં નથી; એટલે તો અધવચ્ચ ડૂબી જવાના ભયથી તે છાતી પર તૂંબડી (તંબૂરા) ધારણ કરે છે.

પ્રસન્ના: કાન્તિહારિણ્યો નાનાઘ્વેપવિચક્ષણા: ।

મવન્તિ કસ્યચિત્પુણ્યૈર્મુલે વાચો ગુહૈ સ્ત્રિય: ॥૩॥

પ્રસન્ન સ્વભાવવાળો, મનોહર કાલિવાળો અને અનેક પ્રકારે આલિંગન તથા હાસ્યવિનોદ કરવામાં ચતુર સ્ત્રી કોઈક જ માણસના ધરમા પુણ્યયોગે આવી મળે છે, તેમ પ્રસન્ન, મનોહર, અનેક પ્રકારના શ્લેષ અર્થાત્ ગૂઢ અર્થોથી યુક્ત અને વિચક્ષણતાથી ભરેલી વાણી પશુ કોઈક જ માણસના મુખને પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

ઘર્ષે: કતિપથૈરેવ પ્રથિતત્ત્વ સ્વૈરિવ ।

અનન્તા વાદ્મયત્પ્રાહો નેયસ્યેવ વિચિત્રતા ॥૪॥

જેમ સ્વર થોડા જ હોય છે, પશુ ગીતની વિચિત્ર શૈલી અનંત હોય છે, તેમ થોડા જ વર્ણોથી ગૂંથાયેલી એવી વાણીના પશુ અનેક અર્થ હોય છે. ૪

ઘઢપિ સ્વેચ્છયા કાર્મ પ્રકીર્ણમભિધીયતે ।

અનુજિજ્ઞાસ્યસંવન્ધ: પ્રવન્ધો દુરુદાહર: ॥૫॥

અસંગત વાણી તો મન ફાવે તેમ ધણીય બોલી શકાય છે; પરંતુ અર્થના સંબંધને છોડ્યા વિના સળંગ પ્રથની રચના કરવી, તે અત્યંત અઘરું છે. ૫

ઘદીયસીમપિ ધનામનત્પગુણકલ્પિતામ્ ।

પ્રસારયન્તિ કુશલાશ્ચિત્રાં વાચં પટીમિવ ॥૬॥

અત્યંત સુંદર, ગીતરૂપ વાણી તેમ જ ધણી જ સુતરની બનેલી સાડીની જેમ અત્યંત ચૂંદ હોવા છતાં અર્થથી ધન બનેલી તેમ જ અનેક ગુણોની રચનાને અનુસરનારી વાણીને કુશળ બનેા વિસ્તાર કરે છે. ૬

સર્વાલંકારયુક્તાપિ ન ક્ષિપ્ત ધનિતેવ સા ।

વાણી મનોજાતસુહૃં પ્રોદાસાં ન તનોવિ દિ ॥૭॥

જેમ સર્વ અલંકારોથી શોભતી એવી નારી આલિંગન આપે નહિ તે તે રસિકજનોનાં મનને સુખ આપતી નથી તેમ વાણી બધા પ્રકારના અલંકારોવાળી હોવા છતાં બે તેમાં શ્લેષ ન હોય તો તે વાચકજનોનાં મનને સુખ આપતી નથી. ૭

યા કર્પવિ નિજયોગાદન્તર્ગતજીવનાનિ સરસાન્નામ્ ।

વાણી સૈવ ગુણવતી ઘટીવ યદ્વા વધૂતીવ ॥૮॥

જેમ દોરડાથી બંધાયેલ ઘટ પોતાની અંદર જળને ખેંચે છે અને જેમ ગુણવતી મુંદરી પોતાના યોગથી રસિકજનોનાં ચિત્તને ખેંચે છે, તેમ ગુણથી ભરેલી વાણી પોતાના યોગથી રસિકજનોના અતર્ગત અભિપ્રાયને ખેંચી લાવે છે, તે જ ખરી વાણી છે. ૮

રતરીતિવીતવસના પ્રિયેવ શુદ્ધાપિ વાદ્મુદે સરસા ।

અલસા સાલંકૃતિરપિ ન રોચતે શાલમજ્જીવ ॥૯॥

જેમ શુદ્ધ પ્રિયા પશુ રીતિ પ્રમાણે રમણ કરતાં વચ્ચેના લાગ કરે ત્યારે આનંદ આપે છે, તેમ વાણી શુદ્ધ હોય, તોપણ રસ અને રીતિને અનુસરીને આનંદ આપનારી બને છે; પરંતુ જેમ જડ ધાસની પૂતળી અલંકારવાળી હોય તોપણ રુચિ પેદા કરતી નથી, તેમ વાણી અલંકારવાળી હોવા છતાં રસ વિનાની હોય તો રુચિ પેદા કરતી નથી. ૯

સુસ્તયતિતરં ન રક્ષતિ પરિચયલેશં ગણાન્નતેવ શ્રી: ।

કુલકામિનીઘ નોઝ્ઝતિ વાદ્મૈવી જન્મજન્માન્તરેડપિ ॥

મણિકાની પેઢે લક્ષ્મી અત્યંત સુખ આપે છે, પશુ જરા પશુ પરિચય રાખતી નથી; પરંતુ જેમ કુદીન સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડતી નથી, તેમ વાણીરૂપી દેવી પુરુષને જન્મજન્માન્તરે પશુ ત્યજતી નથી. ૧૦

વાદ્મમાધુર્યાન્નાન્યદસ્તિ પ્રિયત્વં વાપ્કપારુણ્યાનોપકારોડપિ નટ્ટ: ।

કિં વદ્મવ્યં કોફિલેનોપનીવં કો વા

વાણીની મધુરતા કરતાં અધિક પ્રિય વસ્તુ ખીજ કંઈ હાલતી નથી અને વાણીની કટોરતાથી કરેલા ઉપકાર પશુ નાશ પામી બચે છે, કાપલે લોકોને શું દ્રવ્ય આપ્યું છે અને ગ્રહિણીએ લોકોનો શો અપરાધ કર્યો છે ?

કામાન્દુગ્ધે વિપ્રકર્પત્યલહરીં, કીર્તિ સૂતે દુષ્ટતં યા હિનસ્તિ ।

તાં વાપેતાં માતરં મદ્ગલાનાં ધેનું,

ઘીરા: સત્ત્વાં વાચમાહુ: ॥ ૧૨ ॥

જે સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે, અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, પાપોને હણે છે તેમ જ જે સર્વ મંત્રણ કામનાઓની માતા છે, તેવી સત્ય વાણીને ધીર બનેા કામધેનુ કહે છે. ૧૨

વિવિક્તવર્ણભરણા મુલ્યશ્રુતિઃ પ્રસાદયન્તી હૃદયા-
ન્યપિ દ્વિપામ્ । પ્રવર્તેતે નાકૃતપુણ્યકર્મણાં પ્રસન્ન-
ગમ્મીરપદા સમન્વતી ॥ ૧૩ ॥

નવાન પ્રકારનાં આભૂષણોવાળી, સાંભળતાં સુખ
ભાવને એવી વાણીવાળી, શત્રુઓનાં હૃદયોને પણ આનં-
દિત કરનારી અને પ્રસન્ન-ગંભીર પદવર્ણીવાળી (અર્થાત્
પ્રસન્ન અને ગંભીર ગતિથી પગલાં ભરનારી-ચાલનારી)
એ અને સ્પષ્ટ વર્ણોરૂપી આભૂષણોવાળી, સાંભળતાં સુખ
ભાવવનારી, શત્રુઓનાં હૃદયોને પણ આનંદિત કરનારી
અને પ્રસન્ન-ગંભીર પદરચનાવાળી સરસ્વતી અર્થાત્
વાણી પ્રવચકોને ન કથાં હોય તેવાઓને પ્રાપ્ત થતી નથી.

કેટલા ન વિભૂયન્તિ પુરુષં દ્વારા ન ચન્દ્રોજ્જ્વલા
ન જ્ઞાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલંકૃતા મૂર્ધજાઃ ।
શાળેષા સમલંકરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યે
ક્ષીયન્તે સ્થલ મૂળાણિ સતતં ધામભૂષણં ભૂષણમ્ ॥
આભુષણ ધારી પુરુષને શોભા આપતા નથી, ચંદ્ર જેવા
ભિજ્જવળ હાર, સનાન, ચંદનના લેપ, ફૂલ, શયુષારણા
કેશ વગેરે સાધનો પણ પુરુષને શોભા આપતા નથી.
જે પુરુષો સંસ્કારી વાણીને ધારણ કરે છે, તે જ વાણી
તેને અલંકારની જેમ શોભા આપે છે. ખીળાં બધા
આભૂષણો તો નાશ પામે છે, પરંતુ વાણીનું ભૂષણ તો
અક્ષય ભૂષણ છે. ૧૪

અસ્યથાપિ ચતુઃસમુદ્રપરિસ્થાપર્યન્તમુર્વાતલં
વર્તન્તેઽપિ ચ તત્ર તત્ર રસિકા ગોષ્ઠીષુ સજ્જા તૃપાઃ ।
પક્ષતત્ર નિરાધારો ભવતિ ચેદન્યો ભવેત્સાદરો
યાદેવી વદનાન્મુજે વસતિ ચેત્કો નામ દીનો જનઃ ॥
આને પણ પૃથ્વીનો વિસ્તાર ચાર સમુદ્રો સુધીની
ખાડીઓ સુધી પહોંચેલો છે; જુદા જુદા પ્રદેશોમાં રસિક
રાગ્યો રહેલા છે; જેમને મન વાતાલાપમા રસ છે.
ધારે કે તેમાં એકાદ રાગ વાણીનો અનાદર કરનારો
હોય, પણ ખીળે રાગ આદરવાળો હોય છે જ. એથી
જેના મુખકમળમાં વાણી વસે છે, તે પુરુષ દીન જન
થી રીતે ગણાય ? ૧૫

યે સૂક્તિન્દુકલાકલજ્જનકા યે ગાદમર્ગચ્ચરા
યે વા કેવલતર્કકર્કશધિયઃ સાક્ષાચ યે શ્રોત્રિયાઃ ।
યે યા દેપમયીમલીમસધિયસ્તાન્નાગ્રોષ્ટીરસ-
પ્રોદપ્રાવૃદ્ધવપ્રદાનપરિહરન્વાકાં પ્રસારં કુરુ ॥ ૧૬ ॥
જે લોકો સુભાષિતરૂપી ચંદ્રની કલામાં કલક પેદા
કરનાર છે, જેઓ મદ ગર્વરૂપી જ્વરને ઉત્પન્ન કરનાર
છે, જેઓ રૂઝળ તર્કરૂપી કંઈક શુદ્ધિને પેદા કરનાર

છે, જે ખરખર વૈદિક કર્મ કરનાર કર્મજનો છે અને
જેમણે પરસ્પર દ્વેષરૂપી મેંઠથી પોતાની છુદ્ધિઓ મહિન
કરી છે; એવા પ્રોદજનોની વાણીરૂપી કાદવમાં ખૂંચી
ગયેલા છુદ્ધિમાનોના વાદવિવાદને છોડીને, તમે સારી
વાણીનો પ્રચાર કરો. ૧૬

તથ્યં પથ્યં સહેતુ પ્રિયમિતમ્મુલં સારવૈન્યહીનં
સામિપ્રાયં દુરપાં સવિનયમશઠં ચિત્રમરુપાક્ષરં ચ ।
બહ્યં કોપશન્યં સિમતયુતઘનદાક્ષિણ્યસંદેહહીનં
વાક્યં શ્રૂયાદસક્ષઃ પરિપદિ સમયે સપ્રમેયાપ્રમત્તમ્ ॥
રસને જાણનાર કવિજને વિદ્વાનોની પરિપદ ભેગી
થઈ હોય; ત્યાં પ્રમાણ સહિત અને પ્રમાદરહિત વાક્યને
બોલવું કે જે વાક્ય સારું, હિતકર, હેતુસર, પ્રિય,
મિત, મૃદુ, સારથી ભરેલું, દીનતાથી રહિત, અભિ-
પ્રાયથી ભરેલું, સાર સમજવામા કંઠ્ય, વિનયવાળું,
ચિત્રવિચિત્ર, યોગ્ય અક્ષરોવાળું, ખૂબ અર્થથી ભરેલું,
કોપવિનાનું, હાસ્યથી શોભતું, અર્થઘન, દક્ષતાથી
ભરેલું અને સંદેહરહિત હોય. ૧૭

સારા વક્તાની પ્રશંસા

વિરોધિવચસો મૂકાન્વાગોજ્ઞાનપિ કુર્વતે ।

જઙ્ઘાનપ્યનુલોમાર્થાન્પ્રવાચઃ કૃતિનાં ગિરઃ ॥ ૧૮ ॥

પોતાનાથી વિરુદ્ધ વચને બોલનાર મોટા વક્તાઓ
હોય, તેમને પણ બોલતા બધું કરે છે અને પોતાને
અનુકૂળ બોલનારા જડ હોય, તેમને પણ સારી ઉત્તમ
વાણી બોલતા કરે છે, તે જ વક્તાઓની વાણી છે. ૧
તીક્ષ્ણ નારેતુદા મુદ્ધિઃ કર્મ જ્ઞાન્તં પ્રતાપવત્ ।

નોપતાપિ મનઃ સોમ્ન વાગેક્ષા વામિનઃ સતઃ ॥ ૨૦ ॥

જે સારા વક્તા છે, તેની છુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોવા છતાં
ખીળને કંટી નથી, તેનું કર્મ પ્રતાપી હોવા છતાં
શાંત હોય છે અને તેનું મન ઝરમ હોવા છતાં સંતાપ
કરનાર હોતું નથી અને તેની વાણી મન-વચન-કર્મથી
એક જ પ્રકારની હોય છે. ૨

પ્રસાદરમ્યમોજસ્વિ ગરિયો લાઘવાન્વિતમ્ ।

સાકાદક્ષમનુપરકારં વિષ્વમાતિ નિરાકુલમ્ ॥ ૨૧ ॥

ન્યાયનિર્ણાતસારત્વાન્નિરોક્ષમિવાગને ।

અપ્રકમ્પ્યતંયાંનેયમાભાવચ્ચનોપમમ્ ॥ ૨૨ ॥

અલજ્ઞવત્વાજ્ઞેનન્યઃ સુખિતોદન્વદ્વર્જિતમ્ ।

ઔદાર્યાર્દ્યસંપત્તેઃ જ્ઞાન્તં ચિત્તમૃગેરિય ॥ ૨૩ ॥

દ્વમોદગુણોપેતં લઘ્વાવસરસાપનમ્ ।

વ્યાકૃત્યત્કઃ પ્રિયં વામ્યંયો વક્તા નેદગાશયઃ ॥ ૨૪ ॥

પ્રસાદને કારણે રમ્ય, ઓળટવી, અર્થની ગુસ્તા-

પણ સમજના પુરષોનાં મસ્તક કંપાયે છે; એ રીતે શ્રોતાઓમાં અમૂલ સમાન પ્રિય બનવાનો વકતુલનો ઉત્તમ ગુણ એ પોતામાં ધારણ કરે છે, તે ઉત્તમ વક્તા છે. ૧૪

વદ્ધતા સદસિ ધ્રુવીતુ વચનં ચત્ષ્ણવતાં ચેતસઃ
શ્રોતાસં રસપૂર્ણ શ્રવણયોગ્ધોર્વિકાસશ્રિયમ્ ।

હુન્નિદ્રાધમનુઃસ્વકાલગતિદ્વકાર્યાન્તરપ્રસૃતિં
ત્રોત્કળઠામનિશં ક્ષુભૌ ચિતનુતે શોકં ચિરામાદપિ ॥૧૫

ઉત્તમ વક્તા સભામાં એવું વચન બોલે કે, જેને સાંભળનાર શ્રોતાઓનાં ચિત્ત ઉત્સાસ સહિત રસથી ભરપૂર બની જાય; શ્રોતાઓના કાન અને આંખ બંને વિકાસને કારણે શોભવા લાગે; શૂષ્ક, નિદ્રા, શાક, દુઃખ, કાળ, ગતિ વગેરે બાબતો ભૂલી જવાય, બીજાં કાર્યો પીસરી જવાય, સાંભળવામાં ઉત્કંઠા અગ્રા કરે અને જે વચન થઈ જતાં શ્રોતાઓને શોક પેદા થાય. ૧૫

મોનનાં ગુણો

આત્મનો મુલદોષેણ ચચ્ચન્તે શુકસારિકાઃ ।

ઘકાસ્તત્ર ન ચચ્ચન્તે મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥૧૬॥

મેના અને પોષ્ટ પોતાના ગુણની વાણીને દોષે પાંજરામાં બંધાય છે; પરંતુ તેમાં બચ્ચન્તે બંધાતાં નથી; માટે મૌના રહેવું તે સર્વ પ્રકારના અર્થોને સાધનાર બને છે. ૧

રૂપવાંઙ્માપિ મૂર્લોડપિ ગત્વા ચ વિપુલાં સમામ્ ।

સંરક્ષેષ સ્વકાં જિહ્વાં માર્યાં દુઃસ્વારિણીં ચયા ॥૨॥

રૂપવાન હોય છતાં મૂર્ખ હોય તેણે મોટી સભામાં જઈને દુરાચારિણી પતનીની જેમ પોતાની છબત્તુ ખરાબર રક્ષણ કરવું. ૨

સ્વાયત્તમેકાન્તગુણં વિધાત્રા વિનિર્મિતં છાદનમજ્જ-
તાયાઃ । વિશેષતઃ સર્વેવિદાં સમાજે વિમૂષ્ણં મૌનમ-
પશ્ચિતાનામ્ ॥૩॥

બધી બાબતોનો અનુકર પડિતસમાજ એકઠો થયો હોય તેમાં અગાનીઓને પોતાની અત્યંતતાને કહિવા માટે વિધાતાએ એક સંપૂર્ણપણે ગુણવાળું તદ્દન નિર્દોષ સાધન ખાસ બનાવી રાખ્યું છે. વળી આ સાધન કોઈની પાસે લેવા-આગવા જવું પડે એવું નથી, પણ હમેશાં તેમને સ્વાધીન જ છે તેમની પાસે જ રહેનાર છે, ઉપરાંત આ સાધન તેઓ અગાની છતાં પણ તેમને શોભાવનાર બને છે, તે છે મૌન. ૩

કોલાહલે કાકલુલ્યત્વ જાતે વિરાજતે કોકિલ-
જ્જિતં કિમ્ । પરસ્પરં સંવદતાં સલાનાં મૌનં વિષેયં

સતતં સુષોમિઃ ॥૪॥

કાગડાઓનો કોલાહલ થતો હોય, ત્યાં ટાયલનો ટકુકાર શું શોભે? એ રીતે બ્યારે મૂર્ખ માણસો વાદવિવાદ કરતા હોય ત્યારે સમજી માણસોએ સતત મૌન જ રાખવું એજ એ. ૪

સ્થાનનો મહિમા

નકઃ સ્વસ્થાનમાસાય ગજેન્દ્રમપિ કર્ષતિ ।

સ ઇવ પ્રચ્યુતઃ સ્થાનાન્કુતાપિ પરિભ્રૂયતે ॥૧॥

પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને મગર મોટા ઠાપાને પણ ખેંચી જાય છે, તેજ મગર જો પોતાના સ્થાનથી બ્રષ્ઠ થાય, તો ફેરારથી પણ પરાજય પામે છે. ૧

કિંચિદાશ્રયસંયોગાદ્દતે શોભામસાધ્યપિ ।

કાન્તાવિલોચને ન્યસ્તં મલીમસમિવાજ્ઞનમ્ ॥૨॥

કાળજી મેળું હોય છે, પણ સુંદર બીની આંખમાં આંજવાથી તેની શોભા વધે છે; એ રીતે વસ્તુ ખરાબ હોય, પણ તે કોઈ સારાનો આશ્રય કરે, તો સારી શોભા ધારણ કરે છે. ૨

કુસ્થાનત્ય પ્રવેશેન ગુણવાનપિ પીઢયતે ।

વૈશ્વાનરોડપિ લોહસ્યઃ કાઠકૈરભિહન્યતે ॥૩॥

ખરાબ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાથી ગુણમાન પણ પીડા પામે છે; લોહમાં રહેવાથી અગ્નિ પણ હુડારે વડે ટિપાય છે. ૩

પદસ્થિતસ્ય પદાસ્ય મિત્રે વરુણભાસ્કરૌ ।

પદચ્યુતસ્ય તસ્યૈવ હ્રેસદાહકરાવુભૌ ॥૪॥

બ્યારે કમલ પોતાના સ્થાન (તળાવમાં) હોય છે, ત્યારે જલના દેવ વરુણ અને સૂર્ય બંને તેના મિત્રો હોય છે અને તેજ કમલ બ્યારે સ્થાનથી બ્રષ્ઠ થાય છે ત્યારે વરુણ અને સૂર્ય બંને તેને કહેશ અને દાહ કરનારા બને છે. ૪

રાજા કુલવધૂર્વિષ્ણ મન્ત્રિગણ પ્રયોધરાઃ ।

સ્થાનપ્રદા ન શોમન્તે દન્તાઃ કેશ નત્રા નરાઃ ॥૫॥

રાજા, કુલીન સ્ત્રી, બાલકો, મંત્રીઓ મેષ, સ્તન, દાંત, કેશ, પુરુષ અને નખ એ બધા પદ્ધર્થો સ્થાનથી બ્રષ્ઠ થતાં શોભતા નથી. ૫

ગ્યાનપ્રદા ન શોમન્તે દન્તાઃ કેશ નત્રા નરાઃ ।

હિતે વિદ્યાય મતિમાન્સવસ્થાનં ન પરિત્યજેત્ ॥૬॥

દાંત, કેશ, નખ, પુરુષ વગેરે પદ્ધર્થો સ્થાનથી બ્રષ્ઠ થતાં શોભતા નથી, એમ અણીને હિદમાન પુરુષે પોતાનું સ્થાન છોડવું નહિ. ૬

વાળું, ટૂંકા શબ્દોથી બનેલું, પરસ્પર પદોની આકાંક્ષા પૂરનાર, પદોના અપ્પાહારરહિત વ્યાપક ભાવને ખતાવનાર, કિલ્લતા વિનાનું, શાંતિની જેમ શુકિત વડે તેની યથાર્થતાનો નિશ્ચય કરાવનાર હોવાથી બીજાં વાક્યોની જરૂર નહિ રાખનાર, જેમ વેદનાં વચન અન્ય પ્રમાણોના આધારને સેવતાં નથી તેમ અન્ય પ્રમાણોથી જેનો આધાર થતો નથી એવું દદ, જેમ તોફાને ચઢેલો સમુદ્ર કાંઈથી ઝાળાતો નથી તેમ વક્તાના પ્રભાવથી અન્ય જનો જેના કબજેને ઝાળાઈ શકતા નથી એવું ગંભીર, જેમ કંપિઓનાં ચિત્ત ઉદારતાને કારણે શાંત હોય છે તેમ અર્થની સંપત્તિને કારણે ઉદારતા ભરેલું, શાંત, તેમ જ અવસર અને સાધન બંનેનો સારી રીતે લાભ ઉઠાવનાર અને પ્રિય વાણ્ય, જે વક્તા એ પ્રમાણોના આશયવાળો ન હોય તે કેમ બોલી શકે ? ૩-૬

શ્રુતિસિદ્ધાન્તશૂરસ્ય તદ્વિરુદ્ધાન્નિરુચ્યતઃ ।

વલિન્તં બાવદુકસ્ય કૃતિનઃ કિં ન શોભતે ॥૭॥

જે વેદવેદાંતના સિદ્ધાંતોને મક્કમપણે રજૂ કરે છે અને તેથી વિરુદ્ધ વચનોને જે રીતે લે છે; એવા ચતુર વક્તાનો વાણીવિલાસ કેમ ન શોભે ? ૭

અલ્પાક્ષરમણીયં યઃ કથયતિ નિશ્ચિન્તં સઃ સ્વલુવાન્મી ।

મદ્વચનમલ્પસારં યઃ કથયતિ ચિપ્રલાપી સઃ ॥૮॥

જે માણસ થોડાં વચનોથી શોભતું અને નિશ્ચય-પૂર્વકનું વચન બોલે છે, તે જ સાચો વક્તા છે. જે માણસ ઘણાં વચનોવાળું અને થોડા અર્થવાળું બોલે છે, તે તો બબડનાર ગણાય છે. ૮

શુદ્ધકાંસ્યરચિતાપિ છાલિતા, જિહ્વા યદિ ન યોજિતા ભવેત્ । કિં તયા કરણમસ્તિ ઘન્ટયા, જિહ્વા ધ્વનિમતાં હિ પૂર્યતા ॥ ૯ ॥

ધંટ લહેને શુદ્ધ કાંસોનો બનાવેલો હોય; પણ જો તે ધંટને વચમાં લટકતી છલક ન બનાવી હોય, તો તે ધંટ શું કામ કરી શકવાને છે ? કારણ કે અવાજ કરનારા ધંટ લટકતી છલકથી પૂર્ણ થાય છે; તે જ રીતે માણસ પણ સુંદર વચન બોલનાર હોય, તો જ પૂર્ણ છે

ભવન્તિ તે સમ્યત્તમા વિપક્ષિતાં, મનોગતં વાચિ નિવેશયન્તિ યે । નયન્તિ તેષ્વપ્યુપચન્નૈપુણા, રમીર-મર્થ કતિચિલ્કાશતામ્ ॥ ૧૦ ॥

જેઓ પોતાનાં મનની અંદર રહેલી બાબતોને વાણીમાં સારી રીતે ઉતારે છે, તે લોકો વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ વક્તા ગણાય છે; અને તેમાં પણ જે લોકો જીંડા રહેલા રહેલા અર્થને પ્રકાશમાં લાવે છે, તેઓ તો ઉત્તમ

વક્તાઓમાં પણ અત્યંત નિપુણ ગણાય છે. ૧૦

સ્તુવન્તિ ગુર્વામભિવેયસંપદં વિશુદ્ધિમુક્તેરપરે વિપક્ષિતઃ । ઇતિ સ્થિતાયાં પ્રતિપૂર્ય રુચૌ સુદુર્ભાઃ સર્વમનોરમા ગિરઃ ॥ ૧૧ ॥

કેટલાક વિદ્વાન પુરષો ભરપૂર અર્થસંપત્તિને કારણે વાણીને વખાણે છે, ત્યારે બીજા કેટલાક વિદ્વાનો વચનમાં રહેલી ઉત્તમ શુદ્ધિને વખાણે છે; આ પ્રમાણે દરેક વિદ્વાનને અનુસરીને રુચિમાં ભેદ હોવાને કારણે સર્વને મનોરમ લાગે એવી વાણી અત્યંત દુર્લભ હોય છે. ૧૧

પિકસ્તાવત્કૃપ્ણઃ પરમરુણયા પચયતિ દશા

પરાપત્યેદેવી સ્વસુતમપિ નો પાલયતિ યઃ ।

તયાપ્યેવોડ્મીપાં સકલજગતાં વહ્નભતમો

ન દોષા ગણ્યન્તે સ્વલુ મધુવાયાં કચિદપિ ॥૧૨॥

ક્રાયલ રંગ કાળો હોય છે અને તે બીજાને શતી નજરે જાય છે, તે બીજાનાં બધાં પર દેવ કરનારી તો હોય છે જ. તે સાથે પોતાનાં બધાંને પણ પાળતી નથી; એ રીતે તેમાં દોષો હોવા છતાં પણ તે ક્રાયલ બધા લોકોને અત્યંત પ્રિય લાગે છે. અર્થાત્ જે મધુર વાણી બોલનારા હોય છે, તેમના દોષો ક્યાં ગણાતા નથી. આવાયેવ કપાયમદ્ધરમુરુમેમાનુષદ્વાશયો

માકન્દસ્ય યશસિ કોકિલયુવા નિર્માતિ દિગ્મિત્તિપુ ।

માધ્વીકાનિ નિપીય તસ્ય મધુપાસ્તૈવ ગુહ્યન્ત્યમી

કો મૂતામસતાં સતાં ચ વચસાં વર્ત્માતિર્ગં ચૈદિતમ્ ॥

આંખોના તરા અંકુરનો સ્વાદ લઈને પણ જેના હૃદયમાં આંખો માટે ખૂબ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે, એવી ક્રાયલ દિશાએ દિશાએ તે આંખોના યશને ફેલાવે છે; પરંતુ તે જ આંખોના મોરનું મધ પીને પણ ભ્રમરાઓ ત્યાં જ ગુંબરવ કરે છે. અર્થાત્ સારા કે નરસાં વચનો બોલનારા પુરુષોની ચેષ્ટાઓ સામાન્ય માર્ગને ઝાળાઈ ગયેલી હોય છે. ૧૩

શ્રોતુન્મૂકયતિ મુચન્સ્થિરતમો કુર્વન્મીપાં મનો

નિર્વાપ્તઃ પરવાવ્ષક્ટપરદશમેકાગ્રયો નાન્યદક્ ।

યસ્ત્યક્તાઙ્ગવિકમ્પનઃ પ્રચલયન્નિત્યં સતાં મસ્તર્કં

ક્ષીરં શ્રોતુપુ સુલ્યમાત્મનિ ગુણં ધત્તે સ વક્તોત્તમઃ ॥

જે બોલતી વખતે શ્રોતાઓને મૂંઝાં બનાવી દે છે, તેમનાં મનને સ્તબ્ધ કરી દે છે, પોતાની આંખમાં એક પણ આંસુ નહિ આવવા છતાં પણ શ્રોતાઓની આંખોમાં આંસુ છલકાવે છે; પોતાની નજર કાંઈ બીજી તરફ નહિ જતાં, બીજા બધાંની નજર તેનો તરફ દબે છે; જે પોતાના એક પણ અંગને કે પાવતો નથી, છતાં

પણ સજ્જન પુરુષોનાં મસ્તક ક'પાવે છે; એ રીતે શ્રોતાઓમાં અમૃત સમાન પ્રિય બનવાનો વકતૃત્વનો ઉત્તમ અણુ ને પોતામાં ધારણ કરે છે, તે ઉત્તમ વક્તા છે. ૧૪

તદ્વક્તા સદસિ ઘ્રવીતુ વચનં ચચ્છળવતાં ચેતસઃ
પ્રોહ્લાસં રસપૂર્ણં ધ્રુવણયોરક્ષણોવિકાસશ્રિયમ્ ।
હુન્નિદ્રાશ્રમદુઃસ્વકાલગતિહત્કાર્યાન્તરપ્રસ્મૃતિ
પ્રોત્કળઠામનિશં શ્રુતૌ વિતનુતે શોકં વિરામાદપિ ॥૧૫

ઉત્તમ વક્તા સલામાં એવું વચન બોલે કે, જેને સાંભળનાર શ્રોતાઓનાં ચિત્ત ઉત્સાસ સહિત રસથી ભરપૂર બની જાય; શ્રોતાઓના કાન અને આંખ બંને વિકાસને કારણે શોભવા લાગે; ભૂખ, નિદ્રા, યાક, કુંખ, કાળ, ગતિ વગેરે બાબતો ભૂલી જવાય, ખીજાં કાર્યો વીસરી જવાય, સાંભળવામાં હિંકા અડ્યા કરે અને ને વચન થ'લી જતાં શ્રોતાઓને શોક પેદા થાય. ૧૫

મોનના ગુણો

આત્મનો મુલ્યદોષેષ બધ્યન્તે શુકસારિકાઃ ।

ચકાસ્તત્ર ન બધ્યન્તે મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥૧૬॥

મેના અને પોપટ પોતાના ગુપ્તની વાણીને દોષે પાંજરામાં બંધાય છે; પરંતુ તેમાં બગલાં બંધાતાં નથી; માટે મૌના રહેતુ તે સર્વ પ્રકારના અર્થોને સાધનાર બને છે. ૧

રૂપવાંઘ્રાપિ મૂર્ખાંડપિ ગત્વા ચ વિપુલાં સમામ્ ।

સંરક્ષેચ રચકાં જિજ્ઞાં માર્યાં દુઃસ્વારિણીં યથા ॥૨૥॥

રૂપવાન હોય છતાં મૂર્ખ હોય તેણે મોટી સલામાં જઈને દુરાચારિણી પત્નીની જેમ પોતાની જાલડ બરાબર રક્ષણ કરવું. ૨

સ્વાયત્તમેકાન્તગુણં વિધાત્રા વિનિર્મિતં છાદનમજ્ઞ-
તાયાઃ । વિશેષતઃ સર્વવિદાં સમાજે વિમૂર્ષણં મૌનમ-
પણ્ડિતાનામ્ ॥ ૩ ॥

બધી બાબતોના અણકાર પડિતસમાજ એકઠો થયો હોય તેમાં અગાનીઓને પોતાની અજ્ઞાનતાને ઢાંકવા માટે વિધાતાએ એક સંપૂર્ણપણે અણવાળું તદ્દન નિર્દોષ સાધન આપ બનાવી રાખ્યું છે. વળી આ સાધન કાઈની પાસે લેવા-માગવા જવું પડે એવું આ સાધન કાઈની પાસે લેવા-માગવા જવું પડે એવું નથી, પણ હમેશાં તેમને સ્વાધીન જ છે તેમની પાસે જ રહેનારું છે. ઉપરાંત આ સાધન તેઓ અગાની છતાં પશુ તેમને શોભાવનારું બને છે, તે છે મોન. ૩

કોલાહલે કાકુલસ્ય જાતે વિરાજતે કોકિલ-
કૂજિતં કિમ્ । પરસ્પરં સંવદતાં સલાનાં મૌનં વિષેયં

સતતં સુષોમિઃ ॥ ૪ ॥

કાકડાઓનો કોલાહલ થતો હોય, ત્યાં કોયલનો ટહુકાર શું શોભે? એ રીતે જ્યારે મૂર્ખ માણસો વાદવિવાદ કરતા હોય ત્યારે સમજી માણસોએ સતત મોન જ રાખવું જોઈએ. ૪

સ્થાનનો મહિમા

નઃકઃ સ્વસ્થાનમાસાય ગજેન્દ્રમપિ કર્પતિ ।

સ ઇવ પ્રચ્યુતઃ સ્થાનાન્નુનાપિ પરિભ્રુયતે ॥૧૭॥

પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને મગર મોટા હાથીને પણ એથી જીતે છે, તે જ મગર ને પોતાના સ્થાનથી બચે થાય, તો હુતરાથી પણ પરાજીત પામે છે. ૧

કિંચિદાશ્રયસંયોગાદ્વતે શોભામસાધ્વપિ ।

કાન્તાવિલોચને ન્યસ્તં મહીમસમિથાક્ષનમ્ ॥૨૭॥

કાળજી મેળું હોય છે, પણ સુંદર સ્ત્રીની આંખમાં આંજવાથી તેની શોભા વધે છે; એ રીતે વસ્તુ ખરાબ હોય, પણ તે દ્વારે સારાનો આશ્રય કરે, તો સારી શોભા ધારણ કરે છે. ૨

કુસ્થાનસ્ય પ્રવેશેન ગુણવાનપિ પીઠ્યતે ।

વૈશ્યાનરોડપિ લોહસ્થઃ કારકૈરભિહન્યતે ॥ ૩ ॥

ખરાબ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાથી ગુણવાન પણ પીડા પામે છે; લોહમાં રહેવાથી અગ્નિ પણ છુટારો વડે ટિપાય છે. ૩

પદસ્થિતસ્ય પદ્મસ્ય મિત્રે વરુણમાસ્કરૌ ।

પદચ્યુતસ્ય તસ્યૈવ હ્રેશ્વાહકરાયુભૌ ॥ ૪ ॥

જ્યારે કમલ પોતાના સ્થાન (તળાવમાં) હોય છે, ત્યારે જલના દેવ વરુણ અને સૂર્ય બંને તેના મિત્રો હોય છે અને તે જ કમલ જ્યારે સ્થાનથી બચે થાય છે ત્યારે વરુણ અને સૂર્ય બંને તેને કલેશ અને દાહ કરનારા બને છે. ૪

રાજા કુલબધૂર્વિપ્રા મન્ત્રિણઘ્ન પયોધરાઃ ।

સ્થાનઘ્નઘ્રા ન શોભન્તે દન્તાઃ કેશા નરા નલાઃ ॥૫॥

રાજા, કુલીન સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, મંત્રીઓ મેધ, સ્તન, દાંત, કેશ, પુરુષ અને નખ એ બધા પદાર્થો સ્થાનથી બચે થતાં શોભતા નથી. ૫

સ્થાનઘ્નઘ્રા ન શોભન્તે દન્તાઃ કેશા નરા નરાઃ ।

હિતિ વિદ્યાય મતિમાન્વસ્થાનં ન પરિત્યજેત્ ॥૬॥

દાંત, કેશ, નખ, પુરુષ વગેરે પદાર્થો સ્થાનથી બચે થતાં શોભતા નથી, એમ બાણીને છુદિમાન પુરુષ પોતાનું સ્થાન છોડવું નહિ. ૬

પાત્રવિશેષે ન્યસ્તં ગુણાન્તરં પ્રજતિ શિલ્પમાધાતુઃ ।
જલમિવ સમુદ્રગુફાં મુકાફલતાં પયોદસ્ય ॥૭॥

જેમ મેઘવું જળ સમુદ્રની છીપમાં પડે, તે મુકતા-
ફળ બની જાય છે; તેમ જો કારીગર મોતાની કુશળતા
સારા પાત્રમાં વાપરે, તો તે કુશળતા વિશેષ શુભને
ધારણ કરે છે. ૭

અતિમાત્રભાસ્વરત્વં પુષ્યતિ માનોઃ પરિગ્રહાદનલઃ ।
અધિગચ્છતિ મહિમાનં ચન્દ્રોઽપિ નિશાપરિગૃહીતઃ ॥

અગ્નિ સૂર્યના પ્રકાશને સ્વીકારવાથી મોતાના વિશેષ
પ્રકાશને મેળવે છે, તેમ જ ચંદ્ર પણ રાત્રિનો સ્વીકાર
કરે છે ત્યારે તે વિશેષ મહિમાને મેળવે છે. ૮

પ્રાયો યત્કિંચિદપિ પ્રાપ્તોત્પૈત્કર્પમાપ્રયાન્મહતઃ ।
મત્તેમકુસ્મતદગતમેતિ ઘટ્ટારતાં અસ્મ ॥૯॥

જેમ જેવી હલકી ચીજ પણ મોટા-મોટા હાથીના
ગંડસ્થળ પર મોપડવાથી શુંગારસ્વરૂપ બની જાય છે,
તે રીતે જો તેવી હલકી ચીજ હોય, તે જો મોટા
પુરુષનો આશ્રય કરે, તો ઉત્તમ વૃદ્ધિને પામે છે. ૯

અન્નઃ શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં વીળા વાળી નરસ્ય નારી ચ ।
પુરુષવિશેષે પ્રાપ્તા ભવન્તિ યોગ્યા અયોગ્યાચ ॥

ઘોડો, આયુધ, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, પુરુષ, સ્ત્રી
એ બધા પદાર્થો જેવા સારા કે નરસા પુરુષને મળે,
તેવા યોગ્ય કે અયોગ્ય બની જાય છે. ૧૦

આશ્રયવજ્રેન સતતં ગુરુતા લઘુતા ચ જાયતે પુસામ્
વિન્ધ્યે વિન્ધ્યસમાનાઃ કરિણો ઘટ દર્પણે લઘવઃ ॥

વિન્ધ્યાચળ પર્વત પર રહેલા હાથીઓ વિન્ધ્યાચળ
જેવા મોટા હાજે છે અને તે જ હાથીઓ દર્પણમાં
નાના હાજે છે, તે રીતે માણસોની મોટાઈ કે હલકાઈ
આશ્રયને કારણે સદા બનતી હોય છે. ૧૧

જાનામિ નાગેન્દ્ર તવ પ્રભાવં, કળ્પે સ્થિતો
ગર્જસિ શક્તરસ્ય । સ્થાનં પ્રધાનં ન વર્લં પ્રધાનં, સ્થાને
રિયતઃ કાપુરુષોઽપિ શૂનઃ ॥૧૨॥

(વિષ્ણુ શિવને મળવા આ ત્યારે કૃષ્ણા મારતા
નાગને ગરડે જતાવું કે,) 'હે નાગરાજ! શંકરના
ગળામાં રહીને તું જઈશ કરે છે, બાકી તારા પ્રભાવને
હું બાંધું છું.' પરંપરા સ્થાન જ પ્રધાન છે, બળ
પ્રધાન નથી. સ્થાનમાં રહેલો માણસ નિર્જળ હોય
તોપણ તે યર બની જાય છે. ૧૨

હમો પક્ષો મૈત્રી વ્યવિતિ વિષયેઽચારિતગતિઃ ।
સદા મીનં મુરુલે વસતિ સકલસ્યાણુશિરસિ ।

વક્રે સર્વાધ્વાન્દ્રો ગુણસમુદયઃ કશ્ચિદધિકો
ગુણઃ સ્થાને માન્યા નરવર ન તુ સ્થાનરહિતાઃ ॥

હે રાજન! ચંદ્ર અને બગેલા એ બેના શુભો
તપાસીએ, તો ચંદ્રનું તો એક જ પક્ષ (પંખવાચું)
બિજળું છે, પણ બગેલાની તો બે પક્ષ (પાંખ)
બિજળી છે, આકાશમાર્ગે બંનેની ગતિ રોકાયા વિનાની
છે, ચંદ્ર માછલાને રાખે છે, તો બગેલા માછલાને
ખાય છે, ચંદ્ર કલા વડે રથાણુ (શિવ)ના મસ્તક પર
રહે છે, તો બગેલા બધાં જ રથાણુ (વૃક્ષો) પર જઈને
બેસે છે; એ રીતે બગેલામાં ચંદ્રના શુભો ચંદ્ર કરતાં પણ
થોડા વધારે છે; પરંતુ સ્થાનને કારણે ચંદ્રના શુભો માન્ય
થાય છે, સ્થાન વિનાના શુભો માન્ય થતા નથી. ૧૩

સિંહલુણ્ણકરીન્ન્રકુમ્ભગલિતં રક્તાકમુકાફલં
કાન્તારે વદરીધિયા દ્રુતમગાઢિહસ્ય પત્ની મુદા ।
પાળિભ્યામમ્બગુણ શુક્રકરિનં તદ્દીક્ષ્ય દૂરે જહા-
વસ્થાને પતતામતીવ મહત્તામેતાદૃશી સ્યાદ્રવિતિઃ ॥

સિંહે મારી નાખેલા હાથીના ગંડસ્થળમાંથી ખરી
પડેલા અને સ્થિરથી લાલ થયેલા મોતીને જંગલમાં
બેઠીને શીલની પત્નીએ તેને બેર સમજીને તરત હાથમાં
લીધું; પછી બે હાથથી દબાવી બેઠાં ધોળું અને કાચુ
હાગતાં, તેને દૂર ફેંકી દીધું; એ રીતે વગર સ્થાને
આવી પડેલા મહાન પદાર્થોની આવી જ હલકી ગતિ
થાય છે. ૧૪

મત્સંગતિપ્રશંસા

મહાનુભાવસંસર્ગઃ કસ્ય નોત્તતિકારકઃ ।

રથ્યામ્બુ જાહનવીસન્નાત્રિદશરીપ વન્ધતે ॥૧॥

શેરીવું જળ ગંગાનો સંગ થવાથી દેવો વડે પણ
વંદાય છે, એ રીતે મોટી ભાવનાવાળા-મહાનુભાવ
પુરુષોનો સંસર્ગ કેને ઉત્તિ કરનાર બનતો નથી ? ૧

મહાજનસ્ય સંસર્ગઃ કસ્ય નોત્તતિકારકઃ ।

પદ્મપત્રસ્થિતં વારી ઘટે મુકાફલપ્રિયમ્ ॥૨॥

કમળના પાન પર રહેલું જલજિંદુ મોતીની
શાલાને ધારણ કરે છે, એ રીતે મોટા માણસોનો
સંગ કેને ઉત્તિધારક નથી બનતો ? ૨

મહાનુભાવસંસર્ગઃ કસ્ય નોત્તતિકારકઃ ।

કરિહસ્તગતઃ શૂઢઃ પવિત્રઃ પ્રયિત્તો મુચિ ॥૩॥

હાથીની સંદમાં રહેલો ચંપ પૃથ્વીના પવિત્ર
અણુય છે, એ રીતે મહાનુભાવ જનોનો સંસર્ગ કેને
ઉત્તિ કરનાર નથી બનતો ? ૩

મલયાચલગન્ધેન વિન્ધ્યેન ચન્દનાયતે ।

યથા સજ્જનસજ્જેન દુર્જનઃ સજ્જનાયતે ॥૪॥

મલયાચલની સુગંધથી ધીન પશુ ચંદન બની
જાય છે, તે રીતે સજ્જનના સંગથી દુર્જન પશુ
સજ્જન બની જાય છે. ૪

વીણાવંશાશ્રયા તુમ્બી ચુમ્બત્યુચ્ચૈઃ કુર્ચૌ ક્ષિયઃ ।

પિયત્પનાર્યસંયોગાદ્રક્તં નક્ચરો યથા ॥૫॥

વીણાના વાંસના આધારે રહેલી તુંબડી જાંતી
જેમાં સ્તનેને ચુંબન આપે છે અને તેજ તુંબડી
અનાર્યનો સંગ થવાથી નિશાયર-રાક્ષસની જેમ લોહીનાં
પાન કરે છે, ૫

ચન્દનં શીતલં લોકે ચન્દનાદપિ ચન્દ્રમાઃ ।

ચન્દ્રચન્દનયોમ્યે શીતલા સાધુસંસંગતિઃ ॥૬॥

આ લોકમાં ચંદન શીતળ છે, ચંદન કરતાંય
ચંદ્રમાં વિશેષ શીતળ છે, અને તે ચંદ્ર તથા ચંદન
કરતાંય સાધુ જનોની સંગતિ વિશેષ શીતળ છે. ૬

સાધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થમૂતા હિ સાધવઃ ।

કાલેન કલતે તીર્થ સયઃ સાધુમાગમઃ ॥૭॥

સાધુજનોનાં દર્શન પુણ્યકારક છે; કારણ કે સાધુ-
જનો તીર્થ જેવા છે; તીર્થવાતો તો કાળે કરીને ફળ
છે અને સાધુજનોનો સમાગમ તો તરતજ ફળ
આપે છે. ૭

કરોતિ નિર્મલાધારસ્તુલ્યસ્યાપિ મહર્ષતામ્ ।

અમ્બુનો ચિન્દુરસ્પોડાપ શુક્તૌ મુક્તાકલં ભવેન્ ॥

જળનું ચિન્દુ ગુચ્છ હોવા છતાં સાગરની છીપમાં
પડતાં મોતી બની જાય છે, એ રીતે જે નિર્મલ-
સ્વચ્છ પદાર્થનો આધાર છે, તે પોતે ગુચ્છ હોવા
છતાં કિંમતી બની જાય છે. ૮

હીયતે હિ મતિસ્તાલ હીનૈઃ સહ સમાગમાત્ ।

સમૈશ્વ સમસામેતિ વિશિષ્ટૈશ્વ વિશિષ્ટતામ્ ॥૯॥

હેલાઈ ! હીન-હલકા જનોના સમાગમથી આપણી
મતિ હલકી બની જાય છે, સરખે સરખાના સમાગમથી
અખચ રહે છે અને મોટા પુરપોના સમાગમથી છુદ્ધ
ઉતાર બને છે. ૯

મન્દોડયમન્દતામેતિ સંસર્ગેણ તિપથિતઃ ।

પદ્મચિહ્નઃ પલ્લસ્યેવ નિકર્ષણાવિલ પયઃ ॥૧૦॥

ઘાદવના મળને દૂર કરનાર કતકનું ફળ કહોળા જળને
પવિત્ર કરે છે, એ રીતે અણ જનનો સંસર્ગ થવાથી
ચંદ જન પશુ છુદ્ધિશાળી બની જાય છે. ૧૦

કીટોડપિ મુનમઃસજ્જાદારોહિતિ સર્તા શિરઃ ।

અરમાપિ યાતિ દૈવત્વં મહદ્ભિઃ મુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૧૧॥

ફૂલની સાથે રહેવાથી કીટો પશુ મોટા પુરપોના
મસ્તક પર ચઢે છે તેમ જ મોટા પુરપોએ જેને પ્રતિષ્ઠા
આપી છે, તેણે પથર પશુ દેવરૂપ બની જાય છે. ૧૧

કાચઃ કાશ્ચનસંસર્ગાદ્ભક્તે મારકતીર્થુતીઃ ।

તથા સત્સન્નિધાનેન મૂર્ચ્ચો યાતિ પ્રવીણતામ્ ॥

સોનાનો સંગ થવાથી કાચ મસ્તક મણિના જેવી
કાંતિ ધારણ કરે છે; તેજ રીતે સત્પુરપોની સાથે
રહેવાથી મૂર્ખ પશુ પ્રવીણતા ધારણ કરે છે. ૧૨

યથોદયગિરેર્દ્રવ્યં સન્નિકર્ષેણ દીપ્યતે ।

તથા સત્સન્નિધાનેન હીનવર્ણોડપિ દીપ્યતે ॥૧૩॥

જેમ ઉદયગિરિ પર્વત પર રહેલી કાંઈ પશુ પદાર્થ
સૂર્યની પાસે હોવાથી પ્રકાશે છે, તેમ સારા માણસોની
સાથે રહેવાથી નીચ વર્ણના માણસ પશુ પ્રકાશે છે. ૧૩

મુક્તિમુક્તિદેવાન્તસમાદેશનતત્પરઃ ।

કસ્ય નાનવ્દનિશ્ચન્દં વિદ્વાતિ સદાગમઃ ॥૧૪॥

સજ્જન પુરપોનો સમાગમ તો ભોગ અને મોક્ષ
બંનેને આપનારો છે, તેમજ સારું માર્ગદર્શન એજ
એવું મુખ્ય લક્ષ્ય હોય છે. તે સમાગમ કોના આનંદ
રસને પ્રગટ કરતો નથી ? ૧૪

યદિ સત્સન્નિધિરતો મતિશ્યસિ મતિષ્યસિ ।

અથ દુર્જનસંસર્ગે પતિષ્યતિ પતિષ્યતિ ॥૧૫॥

જો તું સારા જનોના સંગમાં તત્પર થઈશ તો ઉન્નતિ
પામીશ અને દુર્જનના સંગમાં પડીશ તો પડીશ. ૧૫

અલબ્ધાપ ધનં રાક્ષઃ સંશ્રિતા યન્તિ સંપદમ્ ।

મહાહ્રદસમીપસ્થં પશ્ય નીલં વનસ્પતિમ્ ॥૧૬॥

જેણે રાક્ષસો સાગ્રમ કરેલા છે, તે માણસોને રાક્ષ
પાસેથી ધન ન મળે, તેપશુ તેમને સંપત્તિ મળે છે;
જેમ કે મોટા ધરાની પાસે રહેલી વનસ્પતિ દરિયાળી
હોય છે, તે જો. ૧૬

સજ્ઞઃ સર્વાભિન્ના ત્યાગ્યઃ સ ચેરયન્તુ ન શ્ચયતે ।

સ સદ્ભિઃ સહઃ કર્તવ્યઃ સન્તઃ સદ્ભ્યસ્ય ભેષજમ્ ॥

બધી રીતે સંગ અર્થાત્ આસક્તિનો ત્યાગ કરવો
જોઈએ; પરંતુ સંગનો ત્યાગ થઈ યકનો ન હોય, તો
સતો સ્થાયે સંગ કરવો; કારણ કે સતનો સમાગમ તે
આસક્તિનું ઔષધ છે અર્થાત્ આસક્તિનો નિવારક છે.
હુનોડપિ તનુતે વાત તેજસ્તેજસ્વિસજ્ઞવઃ ।

અર્કસપર્ધતઃ પયઃ દર્પણે દદન્નયુગિમ્ ॥૧૮॥

બુઝોને, સૂર્યોને સંપર્ક થવાથી દર્પણમાં પણ બાળવાની શક્તિ આવે છે; એ રીતે તેજસ્વીનો સંગ થવાથી હલકા માણસ પણ તેજ પ્રગટ કરે છે. ૧૮
 વૃહત્સહાયઃ કાર્યાન્તે ક્ષોદીયાનપિ ગચ્છતિ ।

સંભૂયામ્બોધિમચ્ચેતિ મહાનચા નગાપયા ॥૧૯॥

પર્વતની નાની નદી મોટી નદીઓની સાથે મળીને સમુદ્ર સુધી પહોંચી જાય છે; એ રીતે મોટા જનોને સહાયવાળો હલકા માણસ પણ કાર્યની સફળતા સુધી પહોંચી જાય છે. ૧૯

સજ્જનસદ્ગો મા મૃદુદિ સદ્ગો માસ્તુ તે પુનઃ જ્ઞેહઃ ।

જ્ઞેહો યદિ મા વિરહો યદિ વિરહો માસ્તુ જીવિતસ્યાશા ॥

પ્રથમ તો સજ્જનોનો સંગ જ ન થાઓ અને ને સંગ થાય તો પછી તેમનો રનેહ ન થાઓ. અને ને રનેહ થાય તો પછી તેમનો વિરહ ન થાઓ. અને ને વિરહ થાય તો પછી એમાં જીવવાની આશા ન રહે. (અર્થાત્ ને સજ્જનોનો સંગ થાય છે તો પછી તેમાંથી અપાર આત્મિક રનેહ થવા વગર રહેતો નથી. એવા રનેહમાં પછી વિરહ થાય તો એવું જીવન અસહ્ય થઈ પડે છે, તે મરણ કરતા પણ વધુ દુઃખકર બને છે.)
 વંશમથો ગુણવાનપિ સદ્ગવિશેષેણ પૂજ્યતે પુરુષઃ ।

ન હિ સુસ્વીકલવિકલો વીળાદ્વઙ્ઘઃ પ્રયાતિ મહિમાનમ્

વાંસનો બનેલો અને ગુણ(દોરી)વાળો વીણાનો દંડ, પણ ને વૃંબડા વિનાનો હોય, તો તેનો મહિમા વધતો નથી; તે જ રીતે સાશ વંશમાં જન્મેલો ગુણવાન માણસ પણ સારા જનોના સંગથી જ પૂજ્ય છે. ૨૧

શુરુરપિ લઘુપનીવો ન નિમજ્જતિ નિયતમાશયે નિહિતઃ ।

વાનરકરોપનીતઃ શૈલો મકરાલયસૈવ ॥૨૨॥

જેમ પર્વતની શિલાઓ ભારે હલી, પણ વાંદરા-ઓએ હાથે ઉપાડીને સમુદ્રમાં નાખી, તો તે હલકી બની ગઈ; તેમ મોટા માણસને પણ હલકા માણસ લઈ જાય, તો ચેતાના અંતઃકરણના ભાવમાં અંદર સુધી થીતરી જતો નથી. ૨૨

ગવાશનાનાં સ શૃણોતિ વાક્યમર્હં હિ રાજ-
 ન્વચનં મુનીનામ્ । ન ચાસ્ય દોષો ન ચ મદ્ગુણો
 વા, સંસર્ગજા દોષગુણા ભવન્તિ ॥૨૩॥

હે રાજા! તે પોપટ ગોલક્ષી યદ્યેષ્ઠાનાં વચન સાંભળે છે અને હું મુનિજનોનાં વચન સાંભળું છું; એટલે તેનો દોષ નથી અને મારો ગુણ નથી; પરંતુ મને કારણે દોષ કે ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

કલ્પદ્રુમઃ કલ્પિતમેવ સૂતે સા કામધુકા-

મિતમેવ લોભિ । ચિન્તામણિશ્ચિન્તિતમેવ દત્તે સતાં
 હિ સદ્ગઃ સકલં પ્રસૂતે ॥૨૪॥

કલ્પદ્રુમ કલ્પેલ પદાર્થ જ આવે છે, કામધેતુ કામના પ્રમાણે જ પદાર્થ આવે છે અને ચિન્તામણિ ચિન્તવેલી જ ચીજ આવે છે; પરંતુ સજ્જનોનો સમાગમ તો સકળ પદાર્થો આવે છે. ૨૪

અસજ્જનઃ સજ્જનસદ્ગિસન્નાકરોતિ દુઃસાધ્ય-
 મપીહ સાધ્યમ્ । પુષ્પાશ્રયાચ્છમ્મુશિરોઽધિરુદ્ધા
 પિપીલિકા સુમ્વતિ ચન્દ્રવિમ્બમ્ ॥૨૫॥

દુર્જન પુરુષ સજ્જનોનો સંગ કરવાથી અસાધ્ય વસ્તુને પણ સાધ્ય બનાવે છે. ફૂલની સાથે સાથે મહાદેવના મસ્તક પર ગયેલી ફીડી ચંદ્રની કલાનો આસ્વાદ લે છે. ૨૫

સત્સન્નાદ્ભવતિ હિ સાધુતા સ્થાનાં
 સાધૂનાં ન હિ સ્થલસન્નામાત્સલત્વમ્ ।

આમોર્વ કુસુમભવં મૃદેવ ઘટે

મૃદ્ગન્થં નહિ કુસુમાનિ ધારયન્તિ ॥૨૬॥

સત્પુરુષોનો સંગ થવાથી, દુષ્ટ જનોને સજ્જનન-પણું પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ દુર્જનોનો સંગ થવાથી સાધુ જનોને દુર્જનપણું આવડતું નથી. જેમ ફૂલની પ્રગટ થયેલી સુગંધીને માટી ધારણ કરે છે, પણ તે ફૂલો માટીની દુર્ગંધને ધારણ કરતાં નથી. ૨૬

શારોટકૈશ્વન્નવનસદ્ગતોઽપિ ઘક્ષોજયોઃ ક્ષીઢિત-
 માયતાક્ષ્યા । પયોપિ મયં શ્વપચે હિ મન્યતે સંસર્ગજા
 દોષગુણા ભવન્તિ ॥૨૭॥

શાખોટક આડનો કંઠો ચંદ્રની સંગતિમાં આવે, તો તે લેપરૂપ બનીને સુંદરીનાં રતનો પર આનંદ કરે છે; પરંતુ દુધ જેવો નિર્ભળ પદાર્થ પણ ચાંડાળ પાસે હોય, તો મધ ગણાય છે; માટે દોષો કે ગુણો સંસર્ગથી જ થાય છે. ૨૭

ફિનાપરેષં વહુના પરિજલ્પિતેન
 સંસર્ગે એક મહતાં મહતે ફલાય ।

અમ્મોનિષેસ્તટરુહાસ્તરવોઽપિ યેન

વેલાજલોછલિતરત્નકૃતાલશાલાઃ ॥૨૮॥

આથી વધારે કેહેવાથી ફળદો શું ? મહાન પુરુષોનો સંસર્ગ જ મોટા ફળને આપનાર બને છે. સમુદ્રને કિનારે જે રક્ષો ઊગેલાં હોય છે, તેમના કચારા ભરતીના જળથી ઊછળીને આવેલાં રતનોથી ભરાઈ જાય છે. ૨૮

જાડળં ધિયો હરતિ સિદ્ધત્વિ વાપ્તિ સત્યં
 માનોનતિ દિશતિ પાપમપારોતિ ।

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દીક્ષુ તનોતિ કીર્તિ

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥૨૧॥

સારા માણસોની સોખત લુહિની જડતાને ઠરી લે છે, વાણીમાં સત્ય ભાવ રહે છે. માન અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પાપ દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્નતા આપે છે તેમ જ દિશાઓમાં કીર્તિ ફેલાવે છે; કહે, સત્સંગતિ માણસોને શું નથી આપતી ? ૨૯

દૂરીકરોતિ કુમતિં વિમલીકરોતિ

વૈતશ્ચિરન્તનમષં ચુલુકીકરોતિ ।

મૂત્રેષુ કિં ચ કરુણાં બદુલીકરોતિ

સઙ્ગઃ સતાં કિમુ ન મઙ્ગલમાતનોતિ ॥૩૦॥

સત્સંગ કુમતિને દૂર કરે છે, ચિત્તને નિર્મળ બનાવે છે, પાપનો ક્ષાયો છરી બળે છે, તેમ જ સર્વ આણીઓ પર કરુણાનો વિસ્તાર કરે છે; એ રીતે સજ્જનોનો સંગ કયાં મંગલ કાર્ય નથી કરતો ?

ફાન્તારમૂમિરુહમૌલિનિવાસશીલાઃ

પ્રાયઃ પલાયનપરા જનવિશ્રુણેન ।

કૂજન્તિ સેડપિ હિ શુકાઃ શ્વલુ રામનામ

સઙ્ગઃ શ્વભાવવિપરીતવિષૌ નિદાનમ્ ॥૩૧॥

જંગલનાં વૃક્ષો પર નિવાસ કરનારા અને માણસને જોતાં જ ઊઠીને દૂર ભાગનારા પાંપડાં પણ સત્સંગ થવાથી રામનામ લેતા થાય છે. સ્વભાવનો ફેરફાર કરવામાં સત્સંગ કારણ છે, તેનો આ દાખલો છે. ૩૧

એકે કેચિદ્ધતિકરંગતાઃ પાત્રસંજ્ઞાં લમન્તે

ગાયન્ત્યન્યે સરસમધુરં બીળયા સંપ્રયુક્તાઃ ।

એકે તેવાં સહગતિવશાદ્દુર્લભં તારદન્તિ

કૈચિત્તેવાં જ્વલિતહૃદયા રક્તેવાપિવન્તિ ॥૩૨॥

કેટલાક ટુંબડાં યતિ જનના હાથમાં રહીને ‘જલ-પાન’ના નામને ધારણ કરે છે; કેટલાંક વીણા સાથે જોડાઈને સરસ, મધુર ગાન કરે છે, કેટલાંક ટુંબડાં તરાપા આથે બંધાઈને ન તરાય તેવા સાગરને તરાવે છે અને કેટલાંક ટુંબડાં પોતાનાં હૃદયો બાળી મૂકીને લોહીને જ પીતા હોય છે; એ બધા સંગનો પ્રભાવ છે.

સંતમાયસિ સંચિતતય પયસો નામાપિ ન શ્રૂયતે

મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।

સ્વાત્ત્વં સાગરશુક્તિસંપુરગતં તજ્ઞાયતે મૌલિકં

પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥૩૩॥

જલનું ખિંડું તપેલા લોહા પર પડતાં, તેણે નામ-નિશાન પણ રહેલું નથી, તે જ જલખિંડું કમળના પાન

પર રહેવાથી મોતી જેવું લાગે છે, તે જ જલખિંડું સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સચુદની છીપના પડમાં રહેતાં મોતી બની બળે છે; એ રીતે ઘણું ‘પર’ સંસર્ગને કારણે હલકા, મધ્યમ કે ઉત્તમ ગુણ પેદા થાય છે. ૩૩

ગદ્ગવાષવિનાશિની જનમનઃસંતોષસચ્ચન્દ્રિકા

તીર્થનાંશોરપિ સત્પ્રભેવ જગદ્જ્ઞાનાન્યકારાવહા ।

છાયેવાશિલતાપનાશનકરી સ્વર્ધેનુવત્કામદા

પુણ્યૈરેવ હિ લખ્યતે સુઠૃતિભિઃ સત્સંગતિર્દુર્લભા ॥

સત્સંગતિ ગંગાની જેમ પાપનો નાશ કરનારી, ચાંદનીની જેમ જનનાં મનને સંતોષ કરનારી, સ્વર્ગની સ્વચ્છ પ્રભાની જેમ જગતના અજ્ઞાનથી અધકારને દૂર કરનારી, છાયાની જેમ સર્વ તાપોનો નાશ કરનારી તેમ જ સ્વર્ગની કામદુધાની જેમ સર્વ કામનાઓને પૂરનારી હોય છે; એ રીતે ઘણું જ પુણ્ય કરવાથી પુણ્ય-શાળી જનને મળનારી સત્સંગતિ દુર્લભ હોય છે.

કીર્તિર્નૃત્યતિ નર્વકીચ મુવને વિદ્યોતતે સાધુતા

જ્યૌત્સ્વેષ પ્રતિભા સમાસુ સરસા ગદ્ગેવ સંમીલતિ ।

ચિત્તં રજ્જયતિ પ્રિયેષ સતતં સંપત્સતાદોષિતા

સઙ્ગત્યા ન મવેત્સતાં ફિલ મભેત્કિં કિં ન લોકોત્તરમ્ ॥

સજ્જનોની સંગતિથી નાચનારીની જેમ જગતમાં કીર્તિ નાચ્યા કરે છે. ચાંદનીની જેમ સાધુભાવ પ્રકાશવા લાગે છે, ગંગાના પ્રવાહની જેમ સહાઓમાં રસ ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રિય પત્નીની જેમ ચિત્તનું રંજન કરે છે, તેમ જ પ્રસન્નતાને યોગ્ય સંપત્તિ આપે છે; એ રીતે સત્સંગતિથી કયાં કયાં અલૌકિક કાર્યો થતાં નથી ૩૪

બુદ્ધિં વર્ધયતિ શ્રિયં વિતનુતે વૈદગ્ધ્યમામુઞ્ચતિ

શ્રેયઃ પદ્મવત્પપાનિં દલયત્યુન્મીલયત્યુન્નતિમ્ ।

વિજ્ઞાનં પરિશોધયત્યુપચિનોત્યુષૈઃ કલાકૌશલં

કિં કિં નારમતે હરેરિષ કયાજયં સતાં સઙ્ગતમ્ ॥

સત્સંગતિ લુહિને વધારે છે, લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરે છે, ચાતુર્થ ફેલાવે છે, કલ્યાણનો વિકાસ કરે છે, પાપને વિદારે છે, ઉન્નતિએ પહોંચાડે છે, વિજ્ઞાનની શુદ્ધિ કરે છે, ઉત્તમ પ્રકારની કલાના કુશળતાને વધારે છે; એ રીતે સત્સંગતિ દરિની કયાની જેમ અજર અમર બનેલી શું શું કાર્ય કરતી નથી ? ૩૬

દુર્જનસંગની નિંદા

અહો દુર્જનસંસર્ગાન્માનહાનિઃ પદે પદે ।

પાવકો લોહસન્નેન મુદ્ગરેરિમિહન્યતે ॥૩૭॥

‘અહો ! દુર્જનના સંગથી પગે પગે માનહાનિ :

માય છે. સોદાના સંગે અગ્નિ ધણુના પ્રકાર ખાય છે.

અન્તર્મલિનસંસર્ગાદ્દુત્તવાનપિ દુપ્યતિ ।

ચચ્ચલુઃસંનિકર્ષણ કર્ણોડમૂકુટિલાગ્રયઃ ॥૨॥

જે માણસ અંદરથી મલિન હોય, તેના સંગે થવાથી વિદ્વાન પણ દોષિત બને છે. જેમકે આંખની પાસે રહેવાથી કાન પણ વાંકા આશ્રયવાળા બને છે. ૨

દુષ્ટતાં દુષ્ટસંસર્ગાદ્દુષ્ટમપિ ગચ્છતિ ।

સુરાશિન્દુનિપાતેન પશ્ચગ્ન્યધરી યથા ॥૩॥

દુષ્ટના સંગથી દોષ વિનાની વસ્તુ પણ દોષવાળી બને છે. પંચગવ્યનો ભરેલો ઘડો હોય, તેમાં ઘસું એક ટીપું પડે, તોપણ તે અપવિત્ર થાય છે. ૩

અનુરપ્યસતાં સક્નો સદ્ગુણં હન્તિ વિસ્તૃતમ્ ।

ગુણરૂપાન્તરં યાતિ સત્રયાગાદયથા પયઃ ॥૪॥

દુર્જનોનો સંગ થોડો હોય, તોપણ તે વિસ્તાર પામેલ સદ્ગુણને ઢંધે છે, જેમકે જરાક ઝાડ પડવાથી ફૂલ ગુણ અને રૂપને બદલી નાખે છે. ૪

દુર્વૃત્તઃ ક્રિયતે પૂર્તેઃ શ્રીમાનાત્મવિદ્યદ્વયે ।

કિં નામ રણસંસર્ગઃ કુરુતે નાગ્રયાજ્યવત્ ॥૫॥

ધુતારા પુરથો પોતાની આબાદી માટે ધનવાનને દુરાચારી બનાવે છે. જેમ અગ્નિ જેનો આશ્રય લે છે તેનો સત્તાનાશ (ભસ્મ) કરી દે છે, તેમ ખલોનો સંસર્ગ તેમા સપડાનારનું શું અનિષ્ટ નથી કરતો ? ૫

આનન્દમૃગદાવામિઃ શીલશાપિમદ્વિપઃ ।

જ્ઞાનદીપમહાવાયુરયં રણસમાગમઃ ॥૬॥

ખૂબ જનનો સમાગમ આનંદરૂપી મૃગલા માટે શાવાનળ જેવો છે, શીલરૂપી વૃક્ષને ઊંખેડી નાખનાર મહોન્મત્ર હાથી જેવો છે, અને જ્ઞાનરૂપી દીવાને છુટાવવા મહાવાયુ જેવો છે. ૬

અસત્સંગાદ્ ગુણજ્ઞોઽપિ વિપગસત્કમાનસઃ ।

અકસ્માત્પલયં યાતિ ગીતરક્તો યથા મૃગઃ ॥૭॥

જેમ સંગીતમા તલ્લીન થયેલો મૃગ નાશ પામે છે; તેમ ગુણવાન માણસ ખીલું કાઢી કારણ ન હોય છતાં કેવળ દુર્જનોના સંગથી વિષવાસકત મનવાળો બની નાશ પામે છે. ૭

આદ્યત્ય રદ્યમાણાપિ યત્નેનાન્તવિરાગિણી ।

અસન્મૈત્રી ચ વેદ્યા ચ શ્રીશ્ચ કસ્ય કદા સ્થિરા ॥

બદલાયેથી ઢરણ કરી લાવીને સારી રીતે રક્ષણ કરે. તોપણ છેવટે વિરાગ થઈને દૂર થનારી એવી દુર્જનોની મૈત્રી, વેદ્યા અને લક્ષ્મીકોઈને કદી સ્થિર રહી છે ? ૮

પાત્રમાપત્રીકુરુતે દહતિ ગુણં લેહમાશુ નાશયતિ ।

અમલે મલં નિયચ્છતિ દીપજ્વાલેષ્વ રણમૈત્રી ॥

ખલ પુરુષની મૈત્રી દીવાની બ્લાળા જેવી છે. જેમ બ્લોત સારા પાત્રને ડાઘાવાણું કરે છ તેમ ખલની મૈત્રી સારાને નશારો કરે છે. જેમ બ્લોત દિવેટ- (ગુણ) ને બાળી મૂકે છે તેમ ખલની મૈત્રી ગુણને બાળી મૂકે છે; જેમ બ્લોત તેવ (સ્નેહ) નો નાશ કરે છે તેમ ખલની મૈત્રી સ્નેહનો તત્કાળ નાશ કરે છે અને જેમ દીવાની બ્લોત નિર્ભળ ઘરમાં મળ (મેશ) ભેગા કરે છે તેમ ખલની મૈત્રી નિર્ભળ પુરુષમા દોષ આપે છે.

દુર્જનજનસંસર્ગાસ્તજ્ઞનપુરુષોઽગ્ર દોષમાયાતિ ।

રાવણકૃતાપરાધાજ્જલવેરપિ બન્ધનં પ્રાપ્તમ્ ॥૧૦॥

દુર્જનના સંગથી સજ્જનને પણ દોષ આવી પડે છે. રાવણે અપરાધ કર્યો, પણ બંધન સમુદ્રને પ્રાપ્ત થયું.

સક્કર્તિ સ્વવિપરીતગુણેસ્વયં, મા કૃયાઃ રણુ

સલ્લે સમયેઽસ્મિન્ । પદ્ય પૂર્વમપિ કૃષ્ણરૂપતા- મર્જનોઽપિ સમવાપ નિશ્ચિતમ્ ॥૧૧॥

હે મિત્ર, પોતાના કરતાં વિપરીત ગુણવાળાની સોળત તું હાલના સમયમાં પણ ન કરીશ. જો પહેલાં અર્જુન પણ કૃષ્ણની સંગતિથી કૃષ્ણરૂપતાને પામ્યો છે એ નિશ્ચિત વાત છે. (અર્જુન શબ્દનો અર્થ ધોળા થાય છે. ધોળા રંગ પણ કાળા રંગની સોબતથી કાળો બની બધ.) ૧૧

દુર્વૃત્તસક્કર્તિરનર્થપરમ્પરાયા હેતુઃ સતાં ભવતિ

કિં વચનીયયત્ર । લક્ષ્મણો હરતિ લાશરથેઃ કલત્રં પ્રાપ્નોતિ બન્ધનમસૌ કિલ સિન્ધુરાજઃ ॥૧૨॥

દુરાચારી જનોની સોળત સજ્જન માટે પણ અનર્થની પરંપરાનો વધારો કરે છે; તેમાં શું કહેવાયું હોય ? લ કાનો રાજા રાવણ રામની પત્નીને લઈ ગયો અને સમુદ્ર બંધનને પ્રાપ્ત થયો. ૧૨

હંસોઽધ્વગઃ શ્રમમપોહયિતું દિનાન્તે

કારણકાચકચકોરુકુલં પ્રવિષ્ટઃ ।

મૂકોઽયમિત્યુપહસન્તિ લુલન્તિ પશ્યાન્

નીચાશ્રયો દિ મહત્તામપમાનહેતુઃ ॥૧૩॥

માર્ગે જનરો હંસ પોતાનો થાક દૂર કરવા સમી- સાંજે કારડ, કાગડા, બગલા અને ચક્રવાક પક્ષીઓના રાગમા બંધીને બેઠો. તે વખતે બધાં પક્ષીઓ ‘આ મૂકો છે’ એમ કહીને તેને હસવા લાગ્યાં તેમ જ તેની પાંખો પીંખવા લાગ્યાં. સાચે જ જે નીચ

જનોનો આશ્રય કર્યો હોય તો તે મોટા માણસોને અપમાનનું કારણ બને છે. ૧૩

સ્નેહવચન

સત્તિ સાહજિક પ્રેમ દૂરાવધિ વિરાજતે ।

જ્યોતીર્નયનદ્વન્દ્વમાનન્દયતિ ચન્દ્રમાઃ ॥૧૧॥

હે સખિ ! જે પ્રેમ કુદરતી હોય છે, તે તો દુરથી પણ પ્રકટ થાય છે. ચંદ્રમા ચંકાર પક્ષીના બંને નેત્રોને આનંદ આપે છે. ૧

કેન્દોર્મણ્ડલમન્યુધિઃ ક ચ રવિઃ પદ્માકરઃ ક સ્થિતઃ
કાષ્ઠાઃ સન્તિ મયૂરપદ્મકિરમલા કાલિ ક વા માલતી-
હારઃ ક સ્થિતર્હસત્તન્દ્રમમલ્લં કેર્દ સરો માનસં
યો યસ્યાભિમતઃ સ તસ્ય નિકટે દૂરેડપિ સન્વલ્લભઃ॥

ચંદ્રનું મંડળ ક્યા અને સમુદ્ર ક્યા ? સૂર્ય ક્યા ? અને કમલોનો સમુદ્ર ક્યા ? મેઘની ધટાઓ ક્યા અને મોરની સુંદર પંક્તિઓ ક્યા ? ભરશે ક્યા અને માલતીના ફૂલોના હાર ક્યા ? હંસનું નિર્મળ ટોણું ક્યા અને આનંદ સરોવર ક્યા ? આ બધા પદાર્થો એકમેકથી દૂર રહેલા છે છતાં પણ જેને જે પ્રીતિથી પોતાનું લાગે છે. તે દૂર હોવા છતાં પણ નિકટ રહેલું અને પ્રિય લાગે છે.

સુભિન્નપ્રશંસા

કરાવિષ શરીરસ્ય નેત્રયોરિષ પક્ષમણી ।

અવિચાર્ય મિત્રં કુર્યોત્તન્મિત્રં મિત્રમુચ્યતે ॥૧૧॥

જેમ બે હાથ શરીરનું અને બે પાપણો આખનું વિના કારણ રક્ષણ કરે છે, તેમ જે કારણોના વિચાર કર્યા વિના પ્રિય કરે તે જ ખરો મિત્ર કહેવાય છે. ૧

યસ્ય મિત્રેણ સમ્ભાષા યસ્ય મિત્રેણ સંસ્થિતિઃ ।

મિત્રેણ સહ યો મુહુક્તે તત્તો નાસ્તીહ પુણ્યવાન ॥૨॥
જેને મિત્રની સાથે વાતચીત કરવાની મળતી હોય, મિત્રની સાથે રહેવાનું મળતું હોય અને મિત્રની સાથે ભોજન કરવાનું હોય; તેનાથી બીજો કોઈ આ જગતમાં વિશેષ પુણ્યશાળી નથી. ૨

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સામાન્યં સુરદુઃખયોઃ ।

દાક્ષિણ્યં ચાનુરક્ષિક્ષ સત્યતા ચ સહદુઃખાઃ

હૃદયની નિર્મળતા, ત્યાગશક્તિ, ધર્મીયતા, સુખ અને દુઃખમાં સમાન ભાવ, ચતુરતા, અનુરાગ અને સત્યાઈ એટલા મિત્રના ગુણો છે. ૩

અન્યથૈષ દિ સૌહાર્દં અવેત્સવચ્છાન્તરાત્નઃ ।

પ્રવર્તંતેડ્યયા યાણી શાઠ્યોપદ્રવત્તેતસઃ ॥૪॥

જેનો અંતરાત્મ સ્વચ્છ હોય છે, તેની મિત્રતા તો

બુદ્ધ જ પ્રકારની હોય છે અને જેનાં ચિત્ત શક્તાથી હુણ્યાં છે; તેની વાણી બુદ્ધ જ ચાલ રમતી હોય છે.

વત્સવે વ્યસને ચૈવ દુર્મિત્તે રાત્રિવિષ્ણુવે ।

રાજદ્વારે રમશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ વાન્ધવઃ ॥૫॥

હિતસવમા, દુઃખના વખતમાં, દુકાળમાં, દેશ પાલ-માલ થયો હોય તેવા અવસરમાં, રાજદરબારમાં અને સ્મશાનમાં-આવા વખતોમાં જે આવીને ઊભો રહે છે, તે બધું અને મિત્ર છે. ૫

સ વન્ધુર્યો વિપત્રાનામાપદુઃકરણે ક્ષમઃ ।

ન તુ મીતપરિત્રાણવસ્તુપાલમ્ભપણ્ડિતઃ ॥૬॥

જે વિપતિઓમાં પડેલા માનવીઓનો આપત્તિઓ દૂર કરવામાં સમર્થ હોય, તે મિત્ર છે; પરંતુ જે બધામાં પડેલાને બચાવી બચાવવાની વસ્તુઓ બતાવીને તે પ્રમાણે ન કરવા બદલ ઠપકો આપવામાં હોશિયાર છે, તે મિત્ર નથી. ૬

ઔરસં કૃતસંબન્ધં તથા વંશક્રમાગતમ્ ।

રક્ષિત્વં વ્યસનેષ્યશ્ચ મિત્રં જ્ઞેયં વતુર્નિધમ્ ॥૭॥

મિત્ર આર પ્રકારના હોય છે; એક તો માનો બધાએ લાઈ, જેની સાથે સંબંધ કર્યો હોય તે, વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો હોય તે તેમ જ જેને દુઃખમાંથી બચાવેલો હોય તે. ૭

યાચતે કાર્યકાલે યઃ સં કિં મૃત્યઃ ત્વં કિં સુદૃત્ ।

અકાર્યકાર્યકર્તા યસ્ત્વનાદિષ્ટોડ્યસૌ સુદૃત્ ॥૮॥

કામ કરવાનો વખત આવે ત્યારે જે યાચના કરવા બેસે, તે સેવક શાનો અને મિત્ર શાનો ? પોતાના કબા વિના જ જે ન યઈ શકે એવા મુશ્કેલ કાર્યને પણ કરે, તે જ સાચો સેવક અને તે જ સાચો મિત્ર છે. ૮

તદેવસ્ય પરં મિત્રં યય સંક્રામતિ દ્વયમ્ ।

દૃષ્ટે સુર્યં ચ દુઃસ્વં ચ પ્રતિચ્છાલેયે દર્પણે ॥૯॥

જેમ દર્પણની અદર આપણી સાચેસાચી ડાયા પડે છે, તેમ તે જ પરમ મિત્ર છે કે આપણને જેનાં જ જેને આપણા સુખ અને દુઃખ બંને આપોઆપ ખાતે થાય છે. ૯

નરસ્ય શોકદગ્ધસ્ય સુહૃદ્દર્શનમૌપધમ્ ॥૧૦॥

રોગી, નિર્ધન, પરદેશમાં રહેનાર અને શોકથી બળતા માણસને માટે મિત્રના દર્શન એ જ મોટું ઔપધ છે. ૧૦

દર્શને સ્પર્શને વાડપિ શ્રવણે માપ્ણેડપિ વા ।

યય દ્રવત્યન્તરજ્ઞં સ સ્નેહં દિતિ કમ્યતે ॥૧૧॥

દર્શન, સ્પર્શન, શ્રવણ કે લાપણ એમાંનું કોઈ પણ કાર્ય યતાં જેમાં હૃદય દ્રવીભૂત બની જાય, તેને જ સ્નેહ કહે છે. ૧૧

સ્વાભાવિકં તુ યન્મિત્રં મામ્યેનૈવામિજાવતે ।

તદદુષ્ટિમસૌહાર્દમાપસ્ત્વપિ ન મુચ્ચતિ ॥ ૧૨ ॥

માણસને સાચો સ્વાભાવિક મિત્ર તો લાગ્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; તેવા મિત્ર તેની અદુષ્ટિમ સહૃદયતાને- મૈત્રીભાવને આપત્તિ વખતે પણ છોડી દેતો નથી. ૧૨ ન માતર ન દારેપુ ન સોદરે ન ચાત્મનિ ।

વિશ્વાસસ્તાદશઃ પુંસો યાદદિત્રે સ્વમાવજે ॥ ૧૩ ॥

સ્વાભાવિક રીતે થયેલા મિત્રમા માણસને જેટલો વિશ્વાસ હોય છે તેટલો વિશ્વાસ માતા, સ્ત્રી, ભાઈ કે પોતાની ભત્રીસા પણ હોતો નથી. ૧૩ શોકારાતિમયગ્રાણં પ્રીતિવિશ્રમ્ભમાજનમ્ ।

કેન રત્નમિદં સૃષ્ટં મિત્રમિત્યક્ષરદ્વયમ્ ॥ ૧૪ ॥

મિત્ર અને જ આ રીતે બે અક્ષરનું બનેલું રત્ન કેણે સર્જ્યું? હશે કે જે શોક, શત્રુ અને ભયમાંથી બચાવનાર તેમ જ પ્રેમ અને વિશ્વાસનું પાત્ર છે. ૧૪

વદ્યન્નેય સવિતા પદ્મોષ્વર્યયતિ શ્રિયમ્ ।

વિમાવયન્સમૃદ્ધીનાં ફલં સુહૃદ્વનુમદમ્ ॥ ૧૫ ॥

મિત્રનો અનુમદ થાય, તો સર્વ સમૃદ્ધિઓનું ફળ મળે છે, અર્થ ભગતાની સાથે જ પોતાની શોભા કમલોમાં અર્પણ કરી દે છે. ૧૫

પ્રાણૈરપિ હિતા ઘૃત્તિરદ્રોહો વ્યાજવર્જનમ્ ।

આત્મનીવ પ્રિયાધાનમેતૈત્રીમહાવ્રતમ્ ॥ ૧૬ ॥

મિત્રતા એ તો મહાવ્રત છે. જેટલે (એમાં) પ્રાણ અર્પણ કરીને પણ હિત કરવાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે, એમાં કોઈ દ્રોહ હોતો નથી, કોઈ ભત્રીસા કપટ પણ હોતું નથી. આવી મૈત્રીમા મિત્ર પોતાની ભત્રીસા પર હોય તેવા પ્રેમનું સ્થાન બને છે. ૧૬

પાપાશ્ચિવારયતિ યોજયતે હિતાય,

ગુણાનિ ગૃહતિ ગુણાન્પ્રવટીક્રોતિ ।

આપદ્વૃત્તં ચ ન જહાતિ દ્વાતિ કાલે

સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૧૭ ॥

જે પાપ કરતા અટકાવે છે, જે હિતમા ભેડે છે, જે આપણી શુભરાખવા યોગ્ય વાત શુભ રાખે છે અને શુભોને પ્રકટ કરે છે, જે આપણે વખતે પણ છોડતો નથી અને જે સમયે સમયે સલાહ આપતો રહે છે આ બધાં સારા મિત્રના લક્ષણો છે એમ સંતો કહે છે. મિત્રં પ્રીતિરસાચનં નયનયોરનન્દનં ચેતસઃ

પારં ચતુરસુદુરસયોઃ સદ્ધર્મચેત્સવિગ્રહભમ્ ।

યે જાન્યે મુદ્દઃ સમૃદ્ધિસમયે દ્રવ્યામિહાપકુલા-

સ્તે સર્વત્ર મિલન્તિ લક્ષ્યનિકપમ.વા તુ તેષાં વિપત્ ॥

જે પ્રીતિને વધારનાર-સાચન છે, જે બે નેત્રને

આનંદ આપનાર છે, જે ચિત્તનું સ્થાન બનેલ છે અને

જે સુખમાં અને દુઃખમાં સાથે રહે છે, તેવા શુભવાલો

મિત્ર મળવો, તે ફલ છે. દ્રવ્યની ઇચ્છાથી ભરેલા

સમૃદ્ધિ વખતે આવી મળનારા મિત્રો તો અધે મળે છે,

પણ મિત્રની કસોટી તો વિપત્તિ વખતે જ થાય છે.

ક્ષીરેણાત્મગતોદકાય હિ ગુણા દક્ષાઃ પુરા તેડરિત્તાઃ

ક્ષીરે તાપમવેદ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા કુશાનો હુતઃ ।

ગન્તું પાવકમુન્મનસ્તદમવદ્દૃષ્ટ્વા તુ મિત્રાપદં

યુક્તં તેન જલેન શાન્વતિ સત્તાં મૈત્રી પુનસ્ત્વીદશી ॥ ૧૮ ॥

(ચૂલા ઉપર મૂકેલા) દૂધે પહેલાં પોતાની અંદર આવીને

રહેલા જળને બધા શુદ્ધિ આપી દીધા; હવે દૂધમાં તાપ

થતો ભેંદને તે પાણીએ પોતાની ભત્રીસામાં હોમવા

માંડી, પણ મિત્ર પર આવેલી આપણને ભેંદને દૂધ

અમિમાં પડવા માટે તૈયાર થયું, તેટલામાં બહારથી

જળ છાંટવામાં આવતાં દૂધનો જીલરો શાંત થયો. એ જ

પ્રકારે સભ્યનોની મૈત્રી એકબીજાને ઉપકારક હોય છે.

કુમિત્રનિંદા

પરોક્ષે કાર્યહન્તારં પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ ।

વર્જયેચાદશં મિત્રં વિપકુન્નમં પયોમુરમ્ ॥ ૧ ॥

આપણી પાછળ આપણા કાર્યનો નાશ કરનાર

અને પ્રત્યક્ષમાં પ્રિય બોલનાર મિત્રને ઉપરથી દૂધથી ભરેલા

દેખાતા ગ્રેના ધડાની જેમ છોડી દેવો ભેંદનો. ૧

રહસ્યમેદો યાચ્છા ચ નૈપ્યુર્યં ચલચિત્તા ।

ક્રોધો નિઃસંયત્વા શૂતમેતન્મિત્રસ્ય દૂષણમ્ ॥ ૨ ॥

છૂપી વાતને ઉઘાડી પાડે, યાચના કરે, નહારતો

ખતાવે, ચિત્તમાં ચંચળતા બતાવે, ક્રોધ કરે, બૂકું

બોલે અને ભ્રષ્ટર રમે, તે મિત્રના દૂષણ છે. ૨

સંસાર

સંસાર તવ નિઃસાર પદ્મી ન દ્વીયસી ।

અન્તરા દુસ્તરા ન સુર્યદિ રે મદિરેક્ષણાઃ ॥ ૧ ॥

હે સંસાર, ભેડે તું સાર વિનાનો છે અને એથી

તારાં અંતરે જોળાંજી જવાં-તારા ભાગ પૂરો કરવાં-

સરળ બની બધા; પણ એ તો ત્યારે જ બને કે જે

તારી અંદર મહાત્મા લોચનવાળી સ્ત્રીઓ ન હોય. ૧

સંસારવિપદશ્ચ દ્વે. ફલે-હમુત્તોપમે ।

કાલ્યાણમરસાસ્વાદ આલાપઃ સન્નિઃ-સદ્ધ ॥ ૨ ॥

આ સંસાર એ તો ગેરવૃત્તિ છે, પણ તેની ઉપર

બે જળ અથવા જેવાં મંદાં છે, એક તો કાલ્યાણી અથવા

રસનો સ્વાદ અને બીજી સભ્યનો સાથેનો સમાગમ. ૨

દુઃસ્વાહારકતીઘ્રઃ સંસારોઽયં મહાનસો ગહનઃ ।

इह विषयामृतलालस मानसमार्जार मा निपत ॥३॥

આ સંસાર તે ઊંડાણવાળું રસોડું છે; જેમાં દુઃખના તીવ્ર અંગારાઓ ભરાયે છે. હે વિષયરૂપી અમૃતની લાલસાવાળા મનરૂપી ખિલાડા ! આ સંસારમાં તું પડીશ નહિ. ૩

અવમવિचारितचारुतया संसारो भाति रमणीयः ।

अत्र पुनः परमार्थदृष्ट्या न किमपि सारमपीयः ॥४॥

વગર વિચારે કદપેલા સૌંદર્યથી આ સંસાર રમણીય લાગે છે; પરંતુ જે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો તેમાં અણુ જેટલો પણ સાર રહેલો નથી. ૪

कचिद्द्विद्वेष्टी कविदपि सुरमत्तकलहः ।

कचिद्गीणाबाधः कचिदपि च हाहेति रुदितम् ।

कचिद्रम्या रामा कचिदपि जराजर्जरतनु-
नैजाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥ ५ ॥

એક ટેકાણે વિદ્વાનોની ઝાઝી આવે છે, તો ખીજા બાજુ દારૂડિયાના મદભર્યા કાંબ્યા આવે છે; કોઈ એક ટેકાણે વીણાનો વાદ થાય છે, તો ખીજા બાજુ ઠાંઠાકાર સાથે રુદન થાય છે; કોઈ એક ટેકાણે સુંદર રમણી જોવાને મળે છે; તો ખીજે ઘડપણથી જીવું મધેલું શરીર છે. એથી હું સમજી શકતો નથી કે આ સંસાર શું અમૃતથી ભરેલો છે કે વિષથી ભરેલો છે. ૫

कृच्छेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्वीयते गर्भगर्ते
कान्ताविशेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः ।
नारीणामव्यवज्ञा विलसति नियते वृद्धभाषोऽप्यसाधु
संसारे रे मनुष्या वदत यदि मुपैतं शोकमप्यस्ति किंचित् ॥

સૌથી પહેલાં તો પ્રાણીઓ ઝોરની અંદર શરીરોના જકડાવાથી અપવિત્ર એવા ગર્ભના ખાડામાં પડ્યા રહે છે; પછી જન્મરે યૌવન આવે છે, ત્યારે રમણી સ્ત્રીના વિરહદુઃખ અને વિપરીત કષ્ટોમાં વિયોગ ભોગવે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્ત્રીઓના અપમાન પણ વેડવાના અને ઘડપણની અવસ્થા પણ ખરાબ; આ રીતે હે મનુષ્યો ! તમે કહે કે, આ સંસારમાં જરા જેટલું પણ સુખ છે ? ?

गृहस्थाश्रम-प्रशंसा

न्यायाजितघनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिप्रियः ।

शास्त्रवितस्त्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ १ ॥

જેણે ન્યાયથી પન મેળવેલું છે, જેની નિષ્ઠા તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં રહેલી છે, જેને આતિથ્યોમાં પ્રિય છે; જે શાસ્ત્રને ભંજનારી અને સત્યવાદી છે, તે ગૃહસ્થ જન પણ સંસારથી મુક્ત બને છે. ૧

यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो विनयवीगुणोपेतः

तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥२॥

જો સારી સ્ત્રી હોય, હકીમી હોય અને વિનય, બુદ્ધિ શુભોપી મુક્ત પુત્ર હોય, તેમ જ છેકરાને ઘેર છેકરાનો જન્મ હોય, તો પછી ઈશ્વરના નગરમાં શું અધિક હોય છે ? ૨

सविप्रपादोदककर्मदामानि सवेदशास्त्रध्वनिगर्जितानि ।
स्वाहास्वधाकारनिरन्तराणि स्वानन्दतुल्यानि
गृहाणि सानि ॥३॥

અતિથિ બ્રાહ્મણના પગ ધોતાં જેના અંગણમાં કાદવ-વાળાં છે, વેદો અને શાસ્ત્રોના ધ્વનિઓ જેમાં સંભળાતા હોય છે અને જેમાં નિરંતર સ્વાહા અને સ્વનાનાં કાર્યો થાય છે, તે ઘર આત્માના આનંદ જેવાં છે. ૩

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्माषिणी
सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेरकाः ।

आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे

साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥४॥

ઘર આનંદથી ભરેલું હોય, પુત્રો બુદ્ધિશાળી હોય, સ્ત્રી કઠોર વચન બોલનારી ન હોય, સારો મિત્ર હોય, ધરમાં સારી રીતે વૈરો હોય, પોતાનો સ્ત્રીમાં પ્રેમ હોય, આત્મકિત સેવકો હોય, મહેમાનોનો આદરસત્કાર થતો હોય, શિવના પૂજન હોય, દરરોજ મિષ્ટાન્ન અને અધુરા પાન હોય, તેમ જ સારા સજ્જનોનો સમગમ હોય તેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ખરેખર ધન્ય છે. ૪

मानुष्यं वरवंशजम्भ विभवो दीर्घायुरारोग्यता

सन्मित्रं सुसुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे ।

विद्वत्ત્વં सुजन्तत्त्वमिन्द्रियजयः सत्पात्रदानं रति-

स्ते पुण्येन विना त्रयोदश गुणाः संसारिणा दुर्लभाः ॥

સંસારી જનોને યુદ્ધ વગર આ તેર શુભો મળવા દોહલા હોય છે : મનુષ્યપણ, ઉત્તમ વંશમાં જન્મ, વૈભવ, લાજી આયુષ્ય, નીરોગીપણ, સારો મિત્ર, સારો પુત્ર, સતી સ્ત્રી, નાગવધુમાં ભક્તિ, વિદ્વત્, સુજન-પણ, ઈન્દ્રિયો પર જ્ય તેમ જ સારા પાત્રને દાન કરવામાં પ્રીતિ. ૫

वंशो विश्ववत्सो जनुरनुपहतं स्वान्तमौम्रयकान्तं

लीला शीलानुकूल क्षपितकलमला कापि विद्यानरया ।

वाणी वेणी गुणानां समधिक्यशस्तं साधिका साधिका श्रोः

श्रीमद्गौरीमयूरिमुदिर पुरहर त्वरुपाया त्रिपाकः ॥

વિષમાં આભૂષણરૂપ અને એવો વંશ 'ગોડા'પણુ વિનાનો જન્મ (રેડ), ઉત્તમતા ભાવે પ્રકાશનું અંતઃકરણ, શીલને અનુકૂળ સંસારની લીલા, કળિયુગના

મળને દૂર કરનાર નિર્દોષ વિદ્યા, શુણ્ઘી વેણીરૂપ બનેલી વાણી અને સારી રીતે વધતા યશને સાધનારી લક્ષ્મી અધિક પ્રમાણમાં હોય; એ બધા શુણ્ઘી જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે હે પાર્વતીરૂપી મયૂરીને મેઘ સમાન આનંદ આપનાર મહાદેવ ! તમારી કૃપાનું પરિણામ છે.

ગૃહસ્થાશ્રમની નિંદા

યત્ર નાસ્તિ દધિમન્યવનોપો યત્ર નો હિ લઘવઃ શિશવશ્ચ । યત્ર નાસ્તિ ગુરુગૌરવપૂજા, તાનિર્કિં વત ગૃહાણિ વનાનિ ॥૧॥

બધાં દહીં વડોવવાના ઘોષ ન હોય, બધાં નાનાં નાનાં બાળકો ન હોય, બધાં યુરુજનોનાં ગૌરવનાં પૂજન ન હોય, તેવાં ઘર ઘર નથી પશુ વન છે. ૧

ન વિપ્રપાદોદકપક્ષિકાનિ ન વેદશાસ્ત્રવનિ-ગર્જિતાનિ । સ્વાદાસ્ત્રધાકારવિવર્જિતાનિ શ્મશાન-સુલ્યાનિ ગૃહાણિ તાનિ ॥૨॥

બધાં બ્રાહ્મણના પગ ધોતાં કાઢવ થયા ન હોય, બધાં વેદ અને શાસ્ત્રના પવનિઓ ગાજતા ન હોય અને બધાં સ્વાદા કે સ્વધાની ક્રિયાઓ થતી ન હોય, તેવાં ઘર તો શ્મશાન જેવાં છે. ૨

ક્રોશન્તઃ શિશવઃ સઘારિ સદનં પક્ષાદ્યુતં ચાદ્રજ્ઞં શય્યા વંશવતી ચ રુક્ષમશનં ધૂમેન પૂર્ણં ગૃહમ્ । માર્યા નિપટુરભાષિણી પ્રમુરપિ ક્રોધેન પૂર્ણઃ સઘા જ્ઞાનં શીતલહારિણા હિ સતતં ધિન્ધિમ્ગૃહસ્યાશ્રમમ્ ॥

બાળકો રડતાં હોય, જલથી ભરેલું ઘર હોય, કાઢવથી ભરેલાં આંગણું હોય, માકડથી ભરેલા આટલા હોય, ભોજન લૂખા હોય, ધરમાં ચારે બાજુ ધુમાડા હોય, ઓ કઠોર વચન બોલનારી હોય, સ્વામી કોષથી ભરેલો હોય અને રોજ ટાંઠા પાણીથી નાહવાનું હોય; તેવા ગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કાર છે. ૩

સાવદ્વિશાનવદ્યા ગુણગમહિમા રૂપસંપત્તિશૌર્યં સ્વસ્થાને સર્વશોભા પરગુણકથને વાક્યપટુસ્તાવદેવ । યાવત્પાકાકુલામિઃ સ્વગૃહયુગતિમિઃ પ્રેયિતાપત્યવન્ત્રાદ્ દે વાકા નાસ્તિ તૈલં ન ચ લવણમપીત્યાદિવાચાં પ્રચારઃ ॥

રસોઈમાં રોકાયેલી ધરની ઓ છોકરાને મોકલીને તેના મુખે કહેવાયે કે, ‘હે બાપા ! તેલ નથી અને મીઠું પશુ નથી.’ એ પ્રકારે બધાં સુધી ધરની વાણી સાંભળવાની ન મળે, ત્યાં સુધી જ વિદ્યા નિંદારહિત હોય છે. શુણ્ઘી મહિમા વધે છે, સ્વર્ણ, સંપત્તિ અને શૌર્ય દેખાય છે, પોતાના સ્થાનમાં સર્વ પ્રકારની શોભા હોય છે, તેમ જ બીજાના શુણ્ઘી ગાવામાં વાણીની

કુશળતા પણ હોય છે. ૪

પુત્રપ્રશંસા

इदं तत्तन्नेह सर्वस्वं समामाह्वयद्रियोः ।

અચન્દનમનોર્શીરં હૃદયસ્યાનુલેપનમ્ ॥૧॥

પુત્ર એ ગરીબ અને ધનવાન બંનેને ત્યાં સમાન-રૂપે રહેવું સ્નેહવું સર્વસ્વ (સ્નેહવું સંપૂર્ણ ધન) છે. અને એ સુખક તથા સુઝંધી સ્ત્રીઓ વિનાયું હૃદયને આહ્વાદિત કરનારું લેપન છે. ૧

गृहे जानुचरः केल्यां मुग्धमिमतमुखाम्बुजः ।

પુત્રઃ પુણ્યવતામેવ પાત્રીભવતિ નેત્રયોઃ ॥૨॥

ઘરની અંદર ધૂંટણિયે ફરતો અને રમત કરતાં નિર્દોષ સુખકમલથી હસતો એવો પુત્ર પુણ્યશાળી જનોની નજરે જ ગેવા મળે છે. ૨

स्वर्गर्भशुकिनिर्भ्रंજं सुवृत्तं सुतमौक्तिकम् ।

વંશગ્રીવિલકીભૂતં મન્દભાગ્યસ્ય દુર્લભમ્ ॥૩॥

પોતાની જાના ગલરૂપી છીપમાંથી નીકળેલો, સારા આચારવાળો અને વંશની શોભાના તિલકરૂપ પુત્રરૂપી રત્ન એ મંદ ભાગ્યવાળાને દુર્લભ હોય છે. ૩

वर्धते न विरं लोके वंशलक्ष्मीरसंततिः ।

સ્વરૂપાવશેષિતલેજ્જલવર્તિમાલેવ દીપિકા ॥૪॥

જેમાં થોડું જ તેલ અને દિવેટ બાકી રહ્યાં હોય, એવો દીવો લાંબો વખત રહેતો નથી, તેમ સ્નેહ અને વર્તનથી પ્રાપ્ત થનારી સંતતિ ન હોય તો વંશની શોભા લોકમાં વધતી નથી. ૪

अन्तःकरणत्वस्वस्य हंपत्योः केहसंभ्रयात् ।

બાનન્દ્યમન્યિરેકોડ્યમપત્યમિતિ વખ્યતે ॥૫॥

પતિ અને પત્નીના સ્નેહના આધારને કારણે અંતઃસંસ્થાના તત્ત્વની જે એક આનંદસ્વરૂપ ગર્હ બંધાય છે, તેને જ સંતાન કહે છે. ૫

दिग्वाससं गतम्रीढं जटिलं धूलिधूसरम् ।

પુણ્યધિકા હિ પડચિત્ત ગદ્ગાધરમિવાત્મજમ્ ॥

મગાને ધારણ કરનાર મહાદેવની જેમ દિગ્ધર (નાજપૂજા), લજ્જા વિનાના, જટાવાળા અને ધૂળથી ખરડાયેલા બાળકને તો વિશેષ પુણ્યશાળી જનો જ નોઈ શકે છે. ૬

धूलिधूसरसर्वाद्भो विकसहन्तकेसरः ।

આસ્તે કત્યાપિ ધન્યસ્ય દ્વારિ દન્તી ગૃહેર્ધ્નકઃ ॥

જેનાં બધાં અંગે ધૂળથી ખરડાયાં છે અને જેના સુખમાં કળંગેલા જેવા દાંત વિકાસ પામ્યા છે એવો હાથી અને એવો બાળક કોઈ પુણ્યશાળીને ઘેર જ હોય છે. ૭

નિન્દયેતે પિતૃમિસ્તૈર્નિરપત્યઘનઃ પુમાન્ ।

અધ્વનીનૈરતિશ્ચાન્તૈરવકેશીવ પાદ્મઃ ॥૮॥

અત્યંત શાકી ગયેલા વટેમાર્ગીઓ જેમ ફળ વિનાના વાંઝિયા ઝાડની નિંદા કરે છે તેમ જેને અપત્યશ્વી ધન નથી તેવા પુત્રની ધણી જ તપી ગયેલા પિતૃઓ નિંદા કરે છે. ૮

કિં મૃદં સુતવચનં મૃદ્ધતરં કિં તદેવ સુતવચનમ્ ।

મૃદ્યાન્મૃદ્ધતમં કિં શ્રુતિપરિપક્વં તદેવ સુતવચનમ્ ॥૯॥

‘આ લોકમાં મીઠું શું ?’ ‘પુત્રનું વચન.’ તેનાથી વિશેષ મીઠું શું ? ‘તે પશુ પુત્રનું વચન.’ ‘મીઠા પદાર્થોથી ચઢે તેવું ઉત્તમ મીઠું શું ?’ ‘તે પશુ પુત્રનું વચન કે જે કાનને માટે પાકેલા મીઠા ફળ જેવું બની ગયું છે.’ ૯

ષરોરુદ્ધાદુઃખમૈત્તેઃ પયોમિરાપૂર્વકેભ્યા નિજમાસ્યગર્ભમ્ ।

ફૂલકૃત્ય માતુર્વદને હસન્તં તન્મૂર્ખં પદ્યતિ કોઽપિ ધન્યઃ ॥

ધાવતું બાળક માતાના સ્તનમાંથી ઝરતા દૂધને પોતાના મુખની અંદર ભરીને પછી રમતથી ફૂલકાર કરીને હસવા લાગે છે, તેવા રમતા બાળકને કોઈ બાગ્યશાળી જ ભુજે છે. ૧૦

કૃતચક્રકર્મણં ગણેષુ કિશ્લિતકળવર્તિકિણિ રિઙ્ગ
દ્વદ્ધિપદ્મમ્ । યદિ સન્મહિતં શિતં સ્યાત્તદિદં સજ્ઞ
હિતં ભવેત્તદાનીમ્ ॥૧૧॥

ગોઠિયા મિત્રોમાં ધૂંટણિયે ફરનારો અને ઘુધરીઓના અવાજ કરતા ચરણકમળને ધસડતા એવા પુત્ર ભ્રમરે ધરમાં રહેલો હોય, ત્યારે તે ધર કલ્યાણકારક બને છે. ૧૧

અહં કિમન્વા કિમમીષ્ટતાપદે, તવેતિ માતુ-
ર્ધૃરિ સાતપૃષ્ઠયા । પ્રલોભ્ય તુલ્યં પ્રવક્ત્તમર્મકં,
મુદા હસન્નિગ્ધિતિ મૂર્ધ્નિ પુણ્યમાફ ॥૧૨॥

ભ્રમરે માતાની સમક્ષ પિતાએ પૂછ્યું કે, ‘તને હું વહાલો લાગું છું કે તારી માતા ?’ ત્યારે માતાપિતા બંનેને લોકાધીપતે ‘બંને સરખાં વહાલાં લાગ્યા છે.’ એમ કહીને હસતા બાળકના મસ્તકને ચંદનાર ચૂકેસ્થ-
જન પુષ્પશાળી છે. ૧૨

આલક્યદન્તમુકુલાનનિમિત્તહાસૈ-

રન્યકર્ણર્ણમણીયવચઃ પ્રવૃત્તીન્ ।

અઙ્કાશ્રયપ્રણયિતસ્તનયાન્વહન્તો

ધન્યાસ્તદ્વદ્ધરજસા મલિનીમવન્તિ ॥૧૩॥

પત્ર કારણે હાસ્યો કરીને પોતાના દાંતની કળા-
ઓને બતાવનાર તેમ જ અસ્પષ્ટ ચબ્દથી મીઠાં લાગતાં વચનોને બોલનાર નાનાં બાળકો બોળામાં બેસવાને માટે

પ્રેમ કરતાં હોય, તેમને બોળામાં બેસાડવાથી અને તેમનાં અંગોથી જે મહિન થયેલા છે, એવા પુરુષો ધન્ય છે.

આનન્દસુતિરાત્મનો નયનચોરન્તઃ સુધામ્યજ્ઞનં

પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય મન્યતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।

આલોનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિપયારણેષુ સચ્ચારિણો

દંપત્યોરિદ્ધિ લભ્યતે સુકૃતતઃ સંસારસારઃ સુતઃ ॥

જે પુત્ર આત્માના આનંદનું ઝરણું છે, જે આંખોનું અશ્રુતરપી અંજન છે; જે પ્રેમના વિસ્તારરૂપે છે, જે કામદેવરૂપી વૃક્ષનું ફૂલ છે, જે રતિવિલાસની પ્રસાદી છે, જે વિષયરૂપી જંગલમાં ભટકતા હૃદયરૂપી હાથીને બાંધવાનું સ્થાન છે તેમ જ જે સંસારના સારરૂપ છે એવા પુત્ર પતિપત્નીના સારા પુણ્યકાર્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્પુત્રપ્રશંસા

एकोऽपि गुणवानुत्रो निर्गुणः किं शतैरपि ।

एकश्चन्द्रो जगद्यक्षुर्नक्षत्रैः किं प्रयोजनम् ॥१॥

સો શુચરુદિત પુત્રો હોય, તેના કરતાં એક શુચવાન પુત્ર સારો. એક ચંદ્ર જગતને પ્રકાશ આપનાર બને છે, પશુ અનેક નક્ષત્રોથી શુ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? ૧

एकेन हि सुदृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥२॥

પુષ્પોથી ભરેલા સુગંધીદાર એક સારા વૃક્ષથી આયુ વન સુવાસિત બને છે; તેમ એક સારા પુત્રથી કુળ દીપે છે. ૨

प्रहया वा विसारिण्या यो बलेन धनेन वा ।

धुरं वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥३॥

વિસ્તાર પામતી છુદ્ધિથી, બળથી કે ધનથી પોતાના કુલજોત્રની ધુરાને જે ધારણ કરે છે, તે પુત્રની માતા પુત્રવાળી ગણાય છે. ૩

एवेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन भासते ।

कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेणैव हि शर्वरी ॥४॥

જેમ એક જ ચંદ્રથી રાત શોભે છે તેમ વિદ્યા-
વાળા અને પુરુષોમાં સિદ્ધ જેવા એક સારા પુત્રથી પશુ કુળ શોભે છે. ૪

को धन्यो बहुभिः पुत्रैः कुशलापूरणाढकैः ।

वरमेकः कुलाम्नी यत्र विश्रयते पिता ॥५॥

કુશલથી ભરેલી કોકીઓ જેવા ધણા પુત્રોથી કાષ્ઠ

પોતાને ધન્ય માને ? કુળનો આધાર બનનાર એક પુત્ર

પશુ એક છે, જેને લીધે પિતાની ખ્યાતિ વધે છે. ૫

पुण्यतीर्थं कृतं येन तपः क्षाप्यतिदुष्करम् ।

तस्य पुत्रो भवेद्भद्रः सद्भद्रो चार्मिकः सुप्रीः ॥

નેણે પવિત્ર તીર્થમાં જઈને અત્યંત દુઃખરૂં તપ કર્યું હોય. તેનો પુત્ર આસાંકિત, ધનિક, ધાર્મિક અને શુદ્ધિશાળી થાય છે. ૬

વરમેકો ગુણી પુત્રો ન ચ મૂર્ખશતાન્યપિ ।

एकस्मिन्नात्मनो हन्ति न च तारागणोऽपि च ॥૭॥

સો મૂર્ખ પુત્રો કરતાં એક શુણ્ણવાન પુત્ર સારો. એક જ ચંદ્ર અધકારનો નાશ કરે છે, પણ તારાઓના સમુદાયથી અધકાર દૂર થઈ શકતો નથી. ૭

एवेनापि सुपुत्रेण सिंहि स्वपिति निर्भयम् ।

सहैव दशभिः पुत्रैर्भरिं वहति गर्दमी ॥૮॥

એક જ સારા પુત્ર વડે સિંહણ નિભંચ બનીને સહી ભય છે, બ્યારે દશ પુત્રો હોવા છતાં ગર્દેડી તેમની સાથે ભાર ઊંચકતી હોય છે. ૮

एकेनापि सुपुत्रेण जायमानेन सत्कुलम् ।

शशिना च व गगनं सर्वदैवोऽज्ज्वलीकृतम् ॥૯॥

એક જ ચંદ્ર પ્રગટતાં જગત ઉજ્જ્વળ બને છે તેમ એક પણ સારો પુત્ર પેદા થાય, તેથી આખું કુળ ઉજ્જ્વળ બને છે. ૯

किं जातिर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ।

वरमेकः कुलालम्बी यत्र विभ्राम्यते कुलम् ॥૧૦॥

શોક અને સંતાપ કારણનારા ધણા પુત્રો હોય, તેથી શું ? કુળને આધાર આપનાર એક પુત્ર ઉત્તમ છે કે બધા કુળને વિશ્રાંતિ મળે છે. ૧૦

कुम्भः परिमितमन्मः पिबत्यसौ कुम्भसंभवोऽस्मोषिम् ।

अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनक निजेन चरितेन ॥૧૧॥

કુંબ પીતાના માંપ બેટલું જ બળ પીએ છે, પરંતુ ધણામાંથી જન્મેલા અગરત્યપ્રિય સમુદ્રને પી ભય છે; એ રીતે પુત્ર પોતાના ચરિતથી પોતાના પિતા કરતાં બધી રીતે ઘટી ભય છે. ૧૧

विद्याविहीना बहवोऽपि पुत्राः, कल्पायुषः सन्तु पितुः किमेतैः । क्षयिष्णुना वापि कलावता वा, सत्य प्रमोदः शशिनेव सिन्धोः ॥૧૨॥

ચંદ્ર ક્ષયરોગથી પીડાય છે, છતાં કલાવાન છે, તેથી સમુદ્રને અત્યંત આનંદ થાય છે; તે રીતે એક શુણ્ણવાન પુત્રથી પિતાને આનંદ થાય છે. પરંતુ વિદ્યા વિનાના ધણા પુત્રો લાંબા આયુષ્યવાળા હોય, તેથી પિતાને શું ? ૧૨

पात्रं न दापयति नैव मलं प्रसूते स्नेहं न संहरति नैव गुणान्निष्णोति । - द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते

સત્પુત્ર પણ કુલસંપત્તિ કોડપિ દીપ: ॥૧૩॥

કુળવાનના ઘરમાં પ્રગટ થયેલો પુત્ર એ તો એક વિલક્ષણ દીવા છે. દીવા તો કાંડિયાને તપાવે છે પણ પુત્ર કુળને તપાવતો નથી. દીવા મેશ બહાર કાઢે છે, પણ પુત્ર મળ કાઢતો નથી. દીવા તેલ પી ભય છે પણ પુત્ર સ્નેહનો નાશ કરતો નથી. દીવા રૂઝું (દિવેટ) ઓછી કરે છે પણ પુત્ર રૂઝું ઓછા કરતો નથી. દીવા સામગ્રી ખૂટી જતાં ચાલ્યો ભય છે, પણ પુત્ર દ્રવ્ય ઓછું થતાં ત્યજી જતો નથી. ૧૩

કુપુત્રનિંદા

किं तेन जातु जातेन मातृयौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्थाम्रे ध्वजो यथा ॥

જેમ વાંસળી ટાંચે ધ્વજની જેમ જે પોતાના વંશમાં અગ્રેસર બનીને વિરાજતો નથી; તે પુત્રના જન્મથી શું ? તે તો ફક્ત માતાના યૌવનને હરનારો છે. ૧

किं तया कियते चेन्वा य न दोग्ध्री न गर्भिणी ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥

જે ગાય દૂગણી ન હોય કે ગર્ભિણી ન હોય, તે ગાયને શું કરવાની ? એ રીતે જે પુત્ર વિદ્વાન કે ધાર્મિક ન હોય, તે પુત્રથી શું લાભ ? ૨

एकेन शुक्रवृक्षेण दहमानेन वह्निना ।

दहन्ते तद्वत् सर्वं दुष्पुत्रेण कुलं तथा ॥૩॥

એક સૂકું ઝાડ અગ્નિથી બળવા માડતાં તેનાથી આખું વન બળવા માડે છે, તે રીતે ખરાબ પુત્રથી કુળ બળવા લાગે છે. ૩

कोटरान्त-स्थितो बह्निस्तुरुमेकं दहेत्खलु ।

कुपुत्रस्तु कुले जातः खकुल नाशयत्यहो ॥૪॥

કોટના ઊંડોમાં રહેલો અગ્નિ એક જ વૃક્ષને બાળે છે; પરંતુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કુપુત્ર પોતાના કુળને નાશ કરે છે. ૪

अजातशत्रुमूर्खाणां वरमाद्यौ न चास्ति ममः ।

सकृद्दुःखकरावाचावन्तिमस्तु पदे पदे ॥૫॥

ન જન્મેલો, મરી ગયેલો અને મૂર્ખ આ ત્રણ પ્રકારના પુત્રોમાં પહેલા બે પુત્રો સારા, પણ છેલ્લો સારો નહિ; કારણ કે પહેલા બે પુત્રો તો એક જ વખત દુઃખ આપનારા હોય છે અને મૂર્ખ તો પગલે પગલે દુઃખ આપે છે. ૫

अजातशत्रुमूर्खस्यो मृतजातौ सुतौ वरौ ।

यतस्तावत्पदुःखाय यावज्जीवं जहौ दहेत् ॥૬॥

ન જન્મેલા, જન્મીને મરી ગયેલા અને મૂર્ખ પહેલા આ ત્રણમાંથી પહેલા બે પ્રકારના પુત્રો સારા,

કારણ કે તે થોડો વખત દુઃખ આપે છે અને જડ તો જીવનભર બાળ્યા કરે છે. ૬

યસ્ય પુત્રો ન વૈ વિદ્વાન્ન શૂરો ન ચ ધાર્મિકઃ ।

અપ્રકાશં કુલં તસ્ય નષ્ટચન્દ્રેન્ન શર્વરી ॥૭॥

જેમ ચંદ્ર વિનાની રાત્રિ અંધારી હોય છે, તેમ જેનો પુત્ર વિદ્વાન ન હોય, શરવીર ન હોય કે ધાર્મિક ન હોય, તેનું કુળ પ્રકાશ વિનાનું છે. ૭

અવિનીતઃ સુતો જાતઃ કથં ન દહનામકઃ ।

ચિનીતગુ સુતો જાતઃ કથં ન પુરુષોત્તમઃ ॥૮॥

જે અવિનિવેશી પર નીત-બેઠેલ છે, એવો દેવ અગ્નિ કહેવાય છે; એ રીતે જે પુત્ર અવિનીત (વિનયરહિત) હોય, તેને અગ્નિરૂપ અર્ધાંશ અગ્નિની જેમ બાળનારો કેમ ન કહેવાય? તે જ રીતે વિનયરૂપ પર નીત-બેઠેલ એવા દેવ પુરુષોત્તમ કહેવાય છે, તેમ જે પુત્ર વિનીત છે, તેને પુરુષોત્તમ ઉત્તમ કેમ ન કહેવો? ૮

દાને તપસિ શૌર્યં ચ યસ્ય ન પ્રથિતં યશઃ ।

વિદ્યાયામર્થલાભે ચ માતૃરુચાર એવ સઃ ॥૯॥

દાન, તપ, શૌર્ય, વિદ્યા અને અર્થલાભ એટલામાં જેનો યશ ફેલાયો નથી, તે પુત્ર માતાના મળરૂપે છે. ૯

નિરુસાહં નિરાતન્દં નિર્વિર્યમરિનન્દનમ્ ।

મા સ્મ સીમન્તિની ફાચિજ્ઞનયેત્સુત્રીદશમ્ ॥

સોભાગ્યવતી નારી એવા કોઈ પુત્રને જન્મ ન આપે કે જે ઉત્સાહ વિનાનો, આનંદ વિનાનો, પ્રસન્ન વિનાનો અને શત્રુને આનંદ આપનારો હોય. ૧૦

વરં ગર્ભસ્થાવો વરમપિ ચ નૈક્રામિગમનં

વરં જાતપ્રેતો વરમપિ ચ કન્દેવ જનિતા ।

વરં વન્ધ્યા માર્યાં વરમપિ ચ ગર્ભેન વસતિ-

નં ચાવિદ્વાન્સપ્તવિગુણયુક્તોઽપિ તનયઃ ॥૧૧॥

રૂપ, દ્રવ્ય કે શુદ્ધ વિનાના મૂર્ખ પુત્ર કરતા તો શર્ભસાવ ધાય તે સારો, સીમન ન કરાય તે સારું, જન્મીને મરી નાય તે સારું, કન્યા જ પેદા ધાય તે સારી, સ્ત્રી વાંઝણી રહે તે સારું કે પછી ગર્ભમાં જ અટકી નાય તે સારું. ૧૧

પિત્રોર્નૈવ લવઃ શ્રુણોતિ દિવસત્યાગે ઘ્રજત્યાલયં ચાન્તીમિયુવતીમિરધ્વનિ મુદ્ધઃ કૌતુહલં ચિન્દતિ ।

લવ્ધૂનામુપદેશવાચિ વદતિ કૌપેકતાલં લવઃ ।

સાધૂચિન્દતિ દુર્જનં ચ મનુતે મિત્રે કુપુત્રો જનઃ ॥૧૨

જે મૂર્ખ પુત્ર હોય છે, તે માતાપિતાનાં લવન સાંભળતો નથી, દિવસ આધમી જતાં રખડતો રખડતો ઘેર આવે છે, રસ્તે જતી સ્ત્રીઓથી થતાં કોપુક-ચેષ્ટાઓ

જોયા કરે છે, કુટુંબીજનો બ્યારે ઉપદેશના વચન કહે ત્યારે કોધમાં આવીને બરાડા પાડે છે, સાધુજનોની નિંદા કરે છે અને કુલનને મિત્ર માને છે. ૧૨

નસીબનો મહિમા

દેવમુલ્લહ્યં ચત્કાર્યં ક્રિયતે ફલધન તત્ ।

સરોમ્મચ્ચાતકેનાચં ગલરન્ધ્રેગ ગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

જે કાર્ય નસીબને ઓળંગીને કરવામાં આવે છે, તે ફળવાળું થતું નથી, ચાતક સરોવરના જળને પીએ છે, પણ તે જળના છિદ્રમાંથી નીકળી નય છે. ૧

માગ્યવન્તં પ્રસૂયેથા મા શૂરં મા ચ પઞ્ઠિતમ્ ।

શૂરાશ્ચ વૃત્તવિદ્યાશ્ચ લ્લને સીદન્તિ પાણ્ડવાઃ ॥ ૨ ॥

હે સ્ત્રી! તુ શરવીર કે પડિનને જન્મ ન આપતાં, ભાગ્યશાળી પુત્રને જન્મ આપજે. પાંડવો શરવીર અને વિદ્વાન હોવા છતાં વનમાં દુઃખ પામ્યા છે. ૨

ન કેવલં મનુષ્યેનુ દેવં દેવેષ્વપિ પ્રમુ ।

સતિ મિત્રે ધનાધ્યક્ષે ચર્મપ્રાવરણો હરઃ ॥ ૩ ॥

નસીબ માણસોમાં જ મોટું છે, એમ નથી, તે તો દેવોમાં પણ પ્રભાવશાળી છે, કુપેરલંકારી મિત્ર હોવા છતાં, મહાદેવ શરીરે ચામડું પહેરે છે. ૩

સચ્છિદ્રો મધ્યકુટિલઃ કર્ણઃ સ્વર્ણસ્ય ભાજનમ્ ।

ધિર્દેવં નિર્મલં લક્ષ્મઃ પાર્વં કજ્જલમ્સનઃ ॥ ૪ ॥

કાન છિદ્રવાળો અને વચમાં વાકો હોવા છતાં, સોનાના આભૂષણને યોગ્ય બને છે; પરંતુ આપ નિર્મળ હોવા છતાં, કાજળની ભસ્મને યોગ્ય ગણાય છે; મારે નસીબને ધિક્કાર છે. ૪

અગવન્તૌ જગન્નેત્રે સૂર્યાચન્દ્રમસાવપિ ।

વશ્ય ગચ્છતિ એવાસ્તં નિયતિઃ કેન લહ્યપતે ॥ ૫ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને ભગવાન હોય અને જગતનાં નેત્ર છે, છતાં તે બંને અસ્ત પામે છે; જુઓ કે નસીબને કાશ્ય ઓળંગી શકે છે? ૫

કિં કરોતિ નરઃ પ્રાક્તઃ શૂરો વાત્પયઃ પઞ્ઠિતઃ ।

દેવં યસ્ય ફલાન્વેપિ કરોતિ વિકલ્પઃ ક્રિયાઃ ॥ ૬ ॥

માણસ જુદિશાળી, શરવીર કે પડિન હોય; પણ ફળને શોધીને લાવી આપનારું નસીબ જ બ્યારે તેની ક્રિયાઓને નિષ્ફળ બનાવતું હોય ત્યારે તે શુ કરી શકે? દેવે વિમુરત્તાં યાતે ન કોઽપ્યસ્તિ સહાયવાન્ ।

પિતા માતા તથા માર્યા ખાતા ધાય સહોદર ॥૭॥

પિતા, માતા, સ્ત્રી, કુટુંબીજનો કે ભાઈ; એ બધાં હોવા છતાં, જે નસીબ અવળું હોય, તો કોઈ સહાયક બનતું નથી. ૭

પિવન્તિ મધુ પદ્યેષુ મૃદ્ધાઃ કેસરધૂસરાઃ ।

હંતાઃ શેવાલમશ્રન્તિ ધિદૈવમસમશ્ચસમ્ ॥ ૮ ॥

કમળના કેસરથી રંગાયેલા ભગરા કમળની અંદરના મધુરસને પીએ છે અને રાજકુલો શેવાળ ખાય છે; આ રીતે અયોગ્ય કાર્ય કરનાર નસીબને પિંહારે છે. ૮ કરોતુ નામ નીતિજ્ઞો વ્યવસાયમિતત્ત્વતઃ ।

ફલં પુનસ્તદેવાસ્ય યદ્વિષેર્મેનસિ સ્થિતમ્ ॥ ૯ ॥

કાર્યની પદ્ધતિને-યોજનાને જાણનારો મનુષ્ય આશ્વતેમ માથાં મારીને ગમે તેટલા ધંધા કરે, પરંતુ તેણે જે તે નસીબે પોતાના મનમાં જે ધાર્યું હશે, તે જ મળવાનું છે. ૯

દૈવં ફલતિ સર્વત્ર ન વિદ્યા ન ચ પૌરુષમ્ ।

સમુદ્રમથનાદેભે હરિત્કેશ્વીં હરો વિપ્મ્ ॥ ૧૦ ॥

નસીબ બધે ઠેકાણે જે આપતું હોય છે, વિદ્યા કે પુરુષાર્થ જેળતા નથી. સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવ્યું ત્યારે વિષ્ણુને લક્ષ્મી મળ્યાં અને મહાદેવને ઝેર મળ્યું. દૈવં ફલતિ સર્વત્ર ન વિદ્યા ન ચ પૌરુષમ્ ।

પાપાણસ્ય ક્રુતો વિદ્યા યેન દેવત્વમાગતઃ ॥ ૧૧ ॥

બધે ઠેકાણે નસીબ જેળતું હોય છે, વિદ્યા કે પુરુષાર્થ નહીં. જુઓને પ્રથમને વળી વિદ્યા ક્યાંથી? જતાં પણ તે દેવપણને પામ્યો છે. ૧૧

યથા ચેતુસહસ્રેષુ વત્તો વિન્દતિ માતરમ્ ।

તથા પૂર્વકૃતં કર્મ કર્તામનુગચ્છતિ ॥ ૧૨ ॥

જેમ હજાર ગાયોમાં વાછું પોતાની માને ઓળખી લે છે, એ રીતે પહેલાં કરેલા કર્મ પોતાના કર્તાની પાસે પહોંચી જાય છે. ૧૨

અપ્રેર્યમાનાનિ યથા પુષ્પાણિ ચ ફલાનિ ચ ।

સ્વ કાલં નાતિવત્તે તથા કર્મ પુરા કૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥

જેણે જે સ્વ વરેરેને કાઈ કહેવા જવું નથી, તે પશુ તે પોતપોતાના કાળને ઓળખતાં નથી. (સમય પ્રમાણે ખીલે જ છે.) તે રીતે પહેલાં કરેલું કર્મ પોતપોતાના કાળને ઓળખતું નથી. અર્થાત્ પોતાના સમય થયે જે આપે જ છે. ૧૩

વિપત્તૌ કિં વિપાદેન સંપત્તૌ હર્ષणेન કિમ્ ।

મવિતત્વં મવત્યેવ કર્મણામીદૃશી ગતિઃ ॥ ૧૪ ॥

આપત્તિ આવે ત્યારે ખેદ કરવાથી શું અને સંપત્તિ આવતાં હર્ષ પામવાથી શું? જે કાળે જે થવાનું છે, તે થવાનું જ! કોઈની ગતિ જ એ અકારની હોય છે. ૧૪

હરિણાપિ હરેણાપિ મ્રગ્ગણા ત્રિદૈશ્વરિપિ ।

છલાટલિખિતા રેરાજ ન શક્યા પરિમાર્જિતુમ્ ॥ ૧૫ ॥

છલાટમાં વિદ્યાતાએ જે રેખા દોરી છે, તેને વિષ્ણુ, મહાદેવ, બ્રહ્મા કે દેવોમાંથી કોઈ જોડવાને ચક્રિમાન નથી. ૧૫

સુહૃદો જ્ઞાતયઃ પુત્રા ધાતરઃ પિતરાવપિ ।

નાતુસ્મરન્તિ સ્વજનં યસ્ય દૈવમદક્ષિણમ્ ॥ ૧૬ ॥

જેનું ભાગ્ય વાંકું છે, તેને મિત્રો, જાતિજનો, પુત્રો, ભાઈઓ, માતાપિતા કે સ્વજન તેમાંનું કોઈ યાદ કરતું નથી. ૧૬

અચિન્તિતાનિ દુઃસ્વાનિ યથૈવાયાન્તિ દેહિનામ્ ।

સુરાન્યપિ તથા મન્યે દૈવમત્રાતિરિચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

જેમ દેહધારી પ્રાણીઓને અશુધાયાં દુઃખો આવી પડે છે, તેમ સુખ પણ અશુધાયાં આવે છે, તેમ હું માનું છું; કારણ કે આમાં નસીબ જ ચલી જાય છે. ૧૭

અચાચિતઃ સુર્લ દત્તે ચાચિત્તત્ત્વ ન ચચ્છતિ ।

સર્વત્વં ચાપિ હરતે વિધિરુચ્છદ્ધલો નૃણામ્ ॥ ૧૮ ॥

માણુઓનું નસીબ એવું તો ઉચ્છ્રાંખલ હોય છે કે, તેની યાચના કરે નહિ, તે તે સુખ આપે છે અને યાચના કરે તો સુખ આપતું નથી; એટલું જ નહિ, તે જીવંત હરી લે પણ ખરું! ૧૮

મનોરથાન્કરોત્યુચૈર્જનો દેવહતાનપિ ।

સિદ્ધપસિદ્ધયોઃ સમં કુર્યદૈવં હિ ફલસાધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

ભાગ્યથી નષ્ટ કરવામાં આવેલા હોવા છતાં માણસ અનેક મોટા મનોરથો કરે છે; પરંતુ નસીબ તેને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન જનાવી દે છે; કારણ કે નસીબ જ જે આપનારું સાધન છે. ૧૯

પિતા રત્નાકરો યસ્ય લક્ષ્મીર્યસ્ય સહોદરી ।

શઙ્કો રોદિતિ મિશ્ણાર્થી ફલં ભાવાનુસારતઃ ॥ ૨૦ ॥

જેના પિતા રત્નાકર-સમુદ્ર છે અને જેની સર્ગી બહેન લક્ષ્મી છે, એવો શંખ લિફાની યાચના કરતો રુદન કરે છે; માટે જે તે ભાગ્યને અનુસરીને મળે છે. તાદૃશી જાયતે મુદિર્ધવસાયોડપિ તાદૃશઃ ।

સહૃવાસ્તાદૃશાશ્રેવ યાદૃશી મવિતત્વયતા ॥ ૨૧ ॥

જેનું નસીબમાં જનવાનું હોય, તેવી જ છુલ્હિ થાય છે. કામધંધા પણ તેવો જ ચરે છે અને સહાય પણ તેવી જ હોય છે. ૨૧

મવિતત્વં મવત્યેવ નારિકેલફલાન્નુષન્ ।

ગત્તવ્યં ગતમિત્યાહુર્ગંજમુક્તકપિત્યવન્ ॥ ૨૨ ॥

નાળિયેરના કાચલામાંથી પાણી પસાર થઈ શકે તેમ હોય નથી, છતાં નાળિયેરમાં પાણી બહાર નીકળે તેમ જાય છે. અને કોલાના કાચલામાં થઈને તેમાંના ગર બહાર

નીકળી શકે તેમ હોયું નથી, છતાં હાથાએ આપેલા (ખાઈને આખા જ કાઢેલા) ડાહ્યામાં તે હોતો નથી. તેમ જે મળવાનું હોય છે તે (એણે એમ ન લાગતું હોય છતાં) મળે જ છે; અને જવાનું હોય છે તે (એ તેટલું સુરક્ષિત હોવા છતાં ભય છે જ. ૨૨

મહત્તામાશ્રયેડપિ સ્યાત્ ફલં ભાગ્યાનુસારતઃ ।

ईशस्य कण्ठलोडपि वासुकिर्वायुमक्षकः ॥ २३ ॥

મોટાઓનો આશ્રય કયો હોય તો પશુ કણ તો ભાગ્યને અનુસરીને જ મળવાનું છે. વાસુકિ નામ મહાદેવના ગળે વીંટાયેલો હોવા છતાં તેને વાયુનું ભોજન કરવું પડે છે.

કર્મણા વાષ્ટ્યેતે બુદ્ધિર્ન બુદ્ધયા કર્મ વાષ્ટ્યેત ।

सुबुद्धिरपि यद्रामो हैमं हरिणमन्वगात् ॥ २४ ॥

બુદ્ધિ કર્મનેજે હણી ભય છે, બુદ્ધિથી કર્મ-સંજ્ઞેય બહાલો નથી. સારી બુદ્ધિવાળો હોવા છતાં શમચંદ્ર સોનેરી યુગની પાછળ ગયા હતા. ૨૪

ગુણોડપિ દોષતાં યાતિ વક્ત્રીભૂતે ત્રિધાસરિ ।

सानुकूलं पुनस्तस्मिन्दोषोडपि च गुणायते ॥ २५ ॥

ભ્યારે વિધાતા વાંકો અને છે, ત્યારે યુષ્ઠ પશુ દોષરૂપ બની ભય છે અને ભ્યારે વિધાતા અનુકૂળ હોય છે, ત્યારે દોષ પશુ યુષ્ઠરૂપ બની ભય છે. ૨૫

અવશ્યંભાષિનો ભાવા ભવન્તિ મહત્તામપિ ।

नम्रत्वं नीलकण्ठस्य महाहिमयत्नं हरेः ॥ २६ ॥

જે બનાવો બનવાના હોય છે, તે મોટા પુરુષોને માટે પશુ બને જ છે. નીલકંઠ મહાદેવને નાગા રહેવાનું અને ભગવાન વિષ્ણુને શેષનારાયણ પર સ્થાનું નિર્માણ થયેલું જ છે. ૨૬

પુરુષઃ પૌરુષં તાવચાવદૈર્વં તુ સન્મુલમ્ ।

विपरीतगते दैवे पुरुषो न च पौरुषम् ॥ २७ ॥

ભ્યાં સુધી દૈવ અનુકૂળ હોય, ત્યાં સુધી પુરુષ અને પુરુષાદૈવ બંને સફળ થાય છે અને ભ્યાં દૈવ વિપરીત બની ગયું છે તરત પુરુષ કે પુરુષાદૈવ કંઈ રહેવું નથી. ૨૭

ન દેવસેવયા યાતિ કર્મવન્ધઃ પરિક્ષયમ્ ।

जयास घासमेवासौ घलीवर्दः कपर्दिनः ॥ २८ ॥

દેવાની સેવા કરવાથી પશુ કર્મનાં બંધન નાશ પામતાં નથી, મહાદેવનો ખાદ્ય પશુ ઘાસ જ ખાતો હોય છે. ૨૮

અવશ્યંભાષિમાવાનાં પ્રતીકારો ભવેષદિ ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलराममुषिष्ठिराः ॥ २९ ॥

જે જે ભાવો અવશ્ય બનવાના છે, તેમને જો અટકાવી શકાતા હોત, તો નળ, રામ કે યુધિષ્ઠિર જેવા મહાપુરુષો દુઃખથી સેપાત નહિ. ૨૯

મવિતવ્યં યથા યેન નાસૌ ભવતિ ચાન્યથા ।

नीयते तेन मार्गेण स्वयं वा तत्र गच्छति ॥ ३० ॥

જે રીતે અને જે કારણથી જે બનવાનું છે, તે અન્યથા થવાનું નથી. દૈવ વડે માણસ સ્વયં તે જ માર્ગે દોરી જવાય છે અથવા બંને ત્યાં પહોંચી ભય છે. ૩૦

ફિકં કરોતિ નરઃ પ્રાજ્ઞઃ પ્રેયમાણઃ સ્વકર્મણા ।

प्रागेव हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥ ३१ ॥

માણસ એ તેટલો બુદ્ધિશાળી હોય, પશુ પોતાના કર્મથી પ્રેરાયેલો હોવાથી, તે ખીલું શું કરવાનો હતો? માણસોની બુદ્ધિ પહેલેથી જ પોતાના કર્મને અનુસરનારી હોય છે. ૩૧

લિખિતા ચિત્રગુમેન લલાટેડક્ષરમાલિકા ।

तां देवोडपि न शक्नोति वल्लिख्य लिखितं पुनः ॥

ચિત્રગુપ્તે માણસના લલાટમાં જે અક્ષરમાળા લખી છે તેને ભૂતી નાખીને ત્યાં બીજા અક્ષરો લખવા માટે દૈવ પશુ શક્તિમાન નથી. ૩૨

યેન ચત્રેવ મોક્ષવ્યં સુલં વા દુઃસ્ખમેવ વા ।

स तत्र बद्धवा रज्जवेव बलादैवेन नीयते ॥ ३३ ॥

સુખ કે દુઃખ જે કંઈ જેણે ભ્યાં ભોગવવાનું હોય છે, ત્યાં નસીબ દોરણથી બાંધીને બળાટકારે તેને દોરી ભય છે.

સા સા સંપચતે બુદ્ધિઃ સા મતિઃ સા ચ ભાવના ।

सहायास्तादृश एव यादृशी भवितव्यता ॥ ३४ ॥

જે પ્રમાણે બનવાનું હોય છે, તે પ્રમાણે જ બુદ્ધિ મળી આવે છે; મતિ અને ભાવના પશુ તેવી થાય છે તેમ જ સહાય પશુ તેવી જ મળી આવે છે. ૩૪

અનુરાગવતી સન્ધ્યા દિવસસ્તતુરઃસરઃ ।

अहो वैगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः ॥ ३५ ॥

સંધ્યા અનુરાગ (સ્તારા અને પ્રીતિ) ગણી છે અને દિવસ તેની આમળ ચાલનાર (આત્માધારી) છે તોપશુ દિવસ અને સંધ્યાનો સમાગમ થતો નથી. ખરેખર! નસીબની ગતિ વિચિત્ર છે. ૩૫

અષ્ટદિતષ્ટદિતં ઘટયતિ સુષ્ટદિતષ્ટદિતાનિ દુષ્ટંટી-

कुस्ते । विधिरेव तानि घटयति यानि पुमानेव

ચિન્તયતિ ॥ ૩૬ ॥

જે ઘટના ઘટવાની ન હોય, તેને દૈવ ઘટે છે, જે ઘટના સારી રીતે ઘટવાની હોય તેને દૈવ બુદ્ધિ રીતે બનાવે છે તેમ જ માણસ પોતે જેનો વિચાર પશુ મનમાં ન લાવે, તેને નસીબ જ ઘટાવી લે છે. ૩૬

વિકટાટવ્યામટનં શૈલોરોદ્ધનમપાંનિયેસ્તરણમ્ ।

निगडं गुह्यमवेशो विधिपरिपाकः कथं न संपार्यः ॥

વિકટ જંગલમાં ભટકવું, પર્વત પર ચઢવું, સમુદ્રને તરી જવું, કેદમાં પડવું અને શુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરવો—આ બધું વિધિનો પરિપાક થતાં માણસે કંઈ પણ રીતે કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. ૩૭

કિં ત્વં ન વેત્સિ જગતિ પ્રસ્થાન્તે લાભકારણે મૂલમ્ ।
વિધિલિખિતાક્ષરમાલં ફલતિ કપાલં ન મૂપાલઃ ॥

આ જગતમાં જે કંઈ પણ જાતનો લાભ થાય છે, તેમાં તેનું જે પ્રસિદ્ધ મૂળ કારણ છે, તે શું હું નથી જાણતો ? એ તો (વિધિ) જેમાં અક્ષરમાળા લખી છે, તે કપાળ (ભાગ્ય) જ ફળે છે; એમાં રાજ્ય ફળતો નથી. ૩૮

દ્વીપાદ્વન્દ્વમાદિ મધ્યાદિપિ જલનિષેદિશોડયન્તાત્ ।
આનીય ક્ષદિતિ ઘટયતિ વિધિરભિમતમભિમુત્તમીભૂતઃ ॥

ખીબ દ્વીપમાથી સમુદ્રની વચ્ચેથી, દિશાના ઉડા-થી એમ ગમે ત્યાંથી વિધિ અભીષે પદાર્થને લાવીને તેને અનુકૂળ પદાર્થ સાથે તત્કાલ બેઠી દે છે. ૩૯

અનુકૂલે સતિ ધાતરિ ભવત્યનિષ્ઠાદવીષમવિલમ્બમ્ ।
પીત્વા વિષમપિ શમ્ભુચૈત્યુજ્જ્વલતામવાપ તત્કાલમ્ ॥

જે વિધાતા અનુકૂલ હોય, તે જ કાળે અનિષ્ટમાથી પણ ઇષ્ટ વસ્તુ બની જાય છે. શંકર મહાદેવ વિપનાં પાન કરીને પણ તત્કાળ મૃત્યુજયપણાને પામ્યા હતા. ૪૦

અનુચિતેભવાચરિતં પશુપતિના ચઢિષેઃ શિરિચ્છિન્નમ્ ।
છિન્નૌ ન વાચ્ય દ્વસ્તૌ યેનાયં દુર્લિંગિલિસતિ ॥

શંકર મહાદેવે વિધાતાનું મસ્તક છેદી નાખ્યું પણ હાથ છેદી ન નાખ્યો, તે અયોગ્ય કાર્ય કર્યું છે; કારણ કે જે હાથે વિધાતા ખરાબ નસીમ લખે છે, તે હાથ છેલ્લો બેઠતો હોય. ૪૧

નહિ ભવતિ યન્ન માઘ્યં ભવતિ ચ માઘ્યં વિનાપિ યેના ।
ફરતલગતમપિ નશ્યતિ યસ્યદ્ધિ ભવિતવ્યતા નારિત ॥

જે બનવાનું નથી, તે નથી થતું અને જે થવાનું છે, તે પ્રયત્ન વિના પણ થવાનું છે. જેની ભવિતવ્યતા હોતી નથી, તે હથેળીમાં આવીને પણ નાશ પામે છે.

સર્વાન્નમર્મયન્તી લીલાસુષંત્રં ક્રમેણ શ્યાયાયામ્ ।
અલસમપિ માગ્યવન્તં મજતે પુરુષાચિત્તેવ શ્રીઃ ॥

ભાગ્યશાળી મનુષ્ય શબ્દમાં યોજ્યા સુધી રહ્યો હોય અને આજસુ હોય તેપણુ જેમ પુરુષ સ્ત્રીની પાસે જાય છે, તેમ લક્ષ્મી સ્વયં પુરુષની જેમ તે ભાગ્યશાળીની પાસે જાય છે, અને કમથી પોતાનાં બધાં

અંગો તેને અર્પણ કરતી તેને સેવે છે. ૪૩

ગિરિશિખરં વરુણ સમુદ્રં પ્રયાતુઃ પાતાલમ્ ।
ફલતિ કપાલં ન મૂપાલઃ ॥

પર્વતના શિખર પર ચઢે, સમુદ્રની પાંચ બંધો કે પાતાળે પહોંચી જાયો, પણ નસીબે જેમાં અક્ષરમાળા લખી છે, એવું કપાળ ફળે છે, રાજ્ય ફળતો નથી. ૪૪

સૃજતિ ચ જગદિદમવતિ ચ, સંહરતિ ચ ફેલ-
યેવ નિયતમ્ । અવસરવશતઃ શફરો જનાર્દનઃ,
સોડપિ ચિત્રમિદમ્ ॥૪૫॥

જે વિષ્ણુ ભગવાન રમત માત્રમાં આ જગતનું સર્જન કરે છે, તેનું પાલન કરે છે અને તેનો સંહાર કરે છે; તે જનાર્દન વિષ્ણુને પણ અવસર આવી પડતાં માછલાનો અવતાર લેવો પડે, તે આશ્ચર્ય છે. યન્મનોરથશૈતરગોચરં ન સ્પૃશન્તિ ચ ગિરઃ કવેરપિ ।

સ્પૃશ્નિરપિ યત્ર દુર્લભા લીલદૈવ વિદધામિ તદ્વિધિઃ ॥

જે બાળત સેંકડો મનોરથોથી કદવી શકતી નથી, જેને કવિની વાણીઓ પણ અડધી શકતી નથી અને બધાં સ્વપ્નના સંચાર પણ થતો નથી, એવી બાળતને પણ નસીબ રમતમાં જ કરી નાખે છે. ૪૬

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં સુરરક્ષિતં દૈવહૃતં વિન-
શ્યતિ । જીવત્યનાથોડપિ બને વિસર્જિતઃ કૃતપ્રયત્નો-
ડપિ શૂદ્ધે વિનશ્યતિ ॥૪૭॥

જેને કંઈ રક્ષણ ન હોય, તેને દેવનું રક્ષણ મળતાં તે સુરક્ષિત રહે છે અને જેનું સારી રીતે રક્ષણ થતું હોય તેને દેવનું રક્ષણ ન મળતાં, તે નાશ પામે છે. માણસ જંગલમાં કંઈ પણ રક્ષણ વિનાનો અમાથ હોય હતાં દેવસંબંધે જીવે છે અને ઘેર અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નાશ પામે છે. ૪૭

હાતા વલિઃ પ્રાર્થયિતા ચ વિચ્છુર્વાનં મુવો
જાઝિવ્યસ્ત્વ કાલઃ । નમ્રોડ્વત્તુ તસ્વે ભવિત્ત્વજીવે,
થસ્યાઃ ફલં બન્ધનમેવ જાતમ્ ॥ ૪૮ ॥

બલિરાજા જેવો હાતાર, વિષ્ણુ ભગવાન જેવો માથક પૃથ્વીનું દાન અને અશ્વમેધનો પવિત્ર કાળ; એ બધું હોવા છતાં પરિણામે તો બલિ રાજાને બંધન આવી પડ્યું માટે તે ભવિતવ્યતા (દેવ)ને નમસ્કાર છે. ૪૮

આસવ્યવર્ધ્ય લમતે મનુલ્યો, દેવોડપિ તં લહ્યતિ
ન શક્તઃ । તસ્માન્ન શોચામિ ન વિસ્મયો મે,
યદસ્મદીયં નહિ તત્પરેપામ્ ॥૪૯॥

જે લાલ મળવાનો છે, તેને માણસ મેળવે છે; દેવ પણ તે બાળતને ઝાળગી શકતા નથી, એટલે હું શોક કરતો નથી અને મને કંઈ વિસ્મય પણ નથી, જે મારું છે, તે ખીબ કંઈનું બનવાનું નથી. ૪૯

મા ધાવ મા ધાવ વિનૈવ દૈવં, નો ધાવનં
સાધનમસ્તિ લક્ષ્મ્યાઃ । ચેદ્ધાવનં સાધનમસ્તિ લક્ષ્મ્યાઃ,
આ ધાવમાનોડપિ લભેત લક્ષ્મીમ્ ॥ ૫૦ ॥

હે પુરુષ ! તું ભાગ્ય વિના દોડાદોડ ન કર;
કારણ કે લક્ષ્મીને મેળવવાનું સાધન દોડાદોડ નથી, બે
લક્ષ્મીને મેળવવાનું સાધન દોડાદોડ હોત, તો ફક્ત
પણ દોડાદોડ કરે છે, તે પણ લક્ષ્મીને મેળવત. ૫૦

દ્વિશઃ કરસ્થીકૃતકાઞ્ચનાદ્રિઃ કુબેરમિત્રં રજતા-
ચલસ્થઃ । તથાપિ ભિક્ષાટનમસ્ય જાવં, વિઘૌ
શિરઃસ્થે કુટિલે કુતઃ શ્રીઃ ॥ ૫૧ ॥

સોનાનો સુમેરુ પર્વત મહાદેવ પોતાની હથેળીમાં
રાખ્યો છે અને રૂપાના પર્વત કેલાસ પર રહેનાર કુબેર
તેમના મિત્ર છે, તોપણ મહાદેવને ભિક્ષા માટે રખડુ
પડે છે; સાથે જ ચંદ્રની જેમ કુટિલ-વાંકું નસીબ માથા
પર બેઠું હોય, તો લક્ષ્મી કયાથી હોય ? ૫૧

સ્વયં મહેશઃ શ્વશુરો નગેશઃ સસા ધનેશ્વરત્રયો
નગેશઃ । તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ શંભોર્વેલીયસી કેવલ-
સીશ્વરેચ્છા ॥ ૫૨ ॥

પોતે મોટા દેવ છે, સસરા પર્વતોનો રાજા છે,
મિત્ર કુબેરકાંડારી છે, પુત્ર ગણપતિ છે, તોપણ શંભુ-
મહાદેવને ભિક્ષા માટે રખડુ પડે છે. સાથે જ કેવળ
ઈશ્વરના ઇચ્છા જ બળવાન છે. ૫૨

ભસંભવં હૈમમૃગસ્ય જન્મ તથાપિ રામો છુલ્લભે
મૃગાય । પ્રાયઃ સમાસન્નવિપત્તિકાલે ધિયોડપિ પુસં
મલિનીભવન્તિ ॥ ૫૩ ॥

સોનાના મૃગનો જન્મ જ અસંભવિત છે; તોપણ
ભગવાન રામ એવા મૃગ માટે લોભાઈ ગયા. ભયારે
વિપત્તિકાળ આવી પડે છે, ત્યારે ધણુખરું માણસોની
છુદ્ધિઓ મહિન થાય છે. ૫૩

ન મૂતપૂર્વં ન ચ વૈન દૃષ્ટો, દેશઃ કુરંગો
ન કદાપિ વાર્તા । તથાપિ રુષ્ણા રઘુનન્દનસ્ય,
ચિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ ॥ ૫૪ ॥

સોનાનો મૃગ પહેલા કદી યોગ નહોતો, કાંઈએ
દેશ નહોતો, તેની વાત પણ કાંઈએ બાણી નહોતી;
તોપણ ભગવાન રામચંદ્રને તેની તપ્પણા બગી. ખરેખર
ભયારે ચિનાશકાળ આવે ત્યારે છુદ્ધિ વિપરીત
બની બાય છે. ૫૪

ધનાનિ ભૂમૌ પશવશ્ચ ગોષ્ઠે, માર્યાં ગૃહદ્વારિ
જનઃ દમશાને । દેહશ્ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે, કમનુગો

ગચ્છતિ જીવ એકઃ ॥ ૫૫ ॥

ધન પૃથ્વીમાં, પશુઓ ક્ષેત્રમાં, શ્રી ધરના બારણે,
કુટુંબી જન સ્મશાનમાં અને દેહ ચિતામાં રહી બાય
છે; પરંતુ કમનુસરનાર એકલો જીવ પરલોકના
માર્ગે બાય છે. ૫૫

વને જને શત્રુજલાપ્રિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે
વા । સુપં પ્રમત્તં વિપમસ્થિતં વા રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ
પુરા કૃતાનિ ॥ ૫૬ ॥

વનમાં હોય કે લેકામાં હોય; શત્રુ, જલ કે અગ્નિની
વચ્ચે હોય; મોટા સમુદ્રમાં હોય કે પર્વતને શિખરે હોય
તેમ જ સ્તેલો, પ્રમાદી કે વિષમ પરિસ્થિતિમાં રહેલો
હોય; તોપણ પહેલાં કરેલાં પુણ્યો તેનું રક્ષણ કરે છે. ૫૬

સુલ્લસ્ય દુઃસલ્લસ્ય ન કોડપિ દાતા, પરો દ્વા-
તીતિ કુલુદિરેપા । અહં કરોમિતિ ધૃયાભિમાનઃ
સ્વકર્મસૂત્રમયિતો દિ લોકઃ ॥ ૫૭ ॥

સુખ કે દુઃખ આપનાર કોઈ નથી; બીજો માણસ
તે આપે છે, એ આપણી ગેરસમજ છે અને હું પોતે
કરું છું, તે અભિમાન બોલું છે. બધા લોકો પોતા-
પોતાના કર્મથી સુખમાં ગૂંધાય છે. ૫૭

યઃ સુન્દરસ્તદ્વિનિતા કુલુપા યા સુન્દરી સા
પતિરુપહીના । યત્રોભયં તત્ર દરિદ્રતા ચ વિવે-
ર્વિચિત્રાણિ વિવેષિત્તાનિ ॥ ૫૮ ॥

બે પુરુષ સુંદર હોય, તો તેની શ્રી કદાચી હોય
છે, બે શ્રી સુંદર હોય, તો તેનો પતિ રૂપ બિનાનો
હોય છે અને બન્નાં બંને રૂપાળા હોય, ત્યાં ગરીબાઈ
હોય છે. એ રીતે નસીબની એટલો વિચિત્ર હોય છે.

ભ્રમન્વનાન્તે નવમજ્જરીપુ ન પદ્મપદો ગન્ધકલિ-
મગ્નિવત્ । સા કિં ન રમ્યા સ ચ કિં ન રન્તા,
લીલીયસી કેવલમીષ્ટરેચ્છા ॥ ૫૯ ॥

વનમાં વૃક્ષોની નરી નવી માર્ગો પર ભરતો
ભરતો ચંબેલીની કળાને સંધતો નથી । તો શું ચંબેલી-
ની કળી રમણીય નથી કે ભરતો રસિક નથી । પણ
ફક્ત ઈશ્વરની ઇચ્છા જ બળવાન છે. ૫૯

વિઘૌ વિરુદ્ધે ન વયઃ પયોનિધૌ, સુધૌપસિન્ધ
ન સુવા સુવાકરે । ન વાન્નિષ્ઠં સિધ્યતિ કલ્પ-
પાદ્મે ન હૈમ હૈમમ્રમ્ભે નિતાવરિ ॥ ૬૦ ॥

બે નસીબ વાંકું હોય, તો સમુદ્રમાં પણ જલ
મળતું નથી, અગ્નિના સાગર એવા સુધાકર ચંદ્રમાં પણ
અગ્નિ મળતું નથી, કલ્પવૃક્ષ પર પણ અનંતર સિદ્ધ
થતો નથી અને સોનાના પર્વત પર પણ સોનું મળતું નથી.

અવશ્યમવ્યેવનવમહમહા યથા દિશા ધાવતિ
વેધસઃ સ્પૃહા । તુળેન વાત્યેવ તયાનુગમ્યતે જનસ્ય
ચિત્તેન મૃશાવશાત્મના ॥ ૬૧ ॥

ને વસ્તુ નસીમયોગે જરૂર બનવાની હોય છે,
તેમાં એકલું પશુ કાંઈ ચાલતું નથી. જે દિશાએ
વિધાતાની ઇચ્છા હોય છે, તે દિશાએ વટાળિયો
તથાખલાને લઈ જાય તેમ માણસનું ચિત્ત પરવશ થઈને
જે તરફ હોય છે. ૬૧

નિપતતિ કિલ હુર્વેલપુ દૈવં તદ્વિતથં નનુ
યેન કારણેન । યલવતિ ન સથા યથાચલાનાં પ્રમ-
ચતિ કૃષ્ટશરાસનો મનોમૂઃ ॥ ૬૨ ॥

એ વાત સાચી છે કે નસીમ હુર્વળ જનો પર જે
કારણથી પડે છે, તેવી રીતે બળવાન જનો પર પડતું
નથી. જેમ કે ધનુષ ચઢાવેલો કામદેવ અર્થાત્ કામનો
આવેશ અપલા જનોને જેટલો પીડે છે, તેટલો પુરયોને
પીડતો નથી. ૬૨

હરશિરસિ શિર્ષસિ યાગિ રેજુઃ, શિવ શિવ
વાનિ લુહન્તિ ગૃધ્રપાદૈઃ । અયિ ચલુ વિપમઃ પુરા-
કૃતાનાં, ભવતિ દિ જન્તુપુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥ ૬૩ ॥

મહાદેવના મસ્તક (ગળા) માં જેવાં મસ્તકો શોભતાં
હોય છે, તેવા પ્રકારનાં મસ્તકો ગીધના ચરણમાં અથ-
ડાતાં હોય છે. એટલે, અરેખર પ્રાણીઓમાં પૂર્વકૃત
કર્મોના વિપાક વિષમ પ્રકારનો બેવા મળે છે. ૬૩

ક ચ નનુ જનકાધિરાજપુત્રી, ક ચ દશ-
કંઠરમન્દિરે નિવાસઃ । અયિ ચલુ વિપમઃ પુરા-
કૃતાનાં, ભવતિ દિ જન્તુપુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥ ૬૪ ॥

જનક મહારાજની રાજપુત્રી સીતાજી ક્યાં અને
તેમનો રાવણના ઘરમાં નિવાસ ક્યાં કે અને બાબત
ઘટતી નથી; છતાં પશુ પહેલાં કરેલાં કર્મોના વિપાક
પ્રાણીઓને ભોગવવાનો હોય છે. તે અરેખર વિષમ છે.

ક નુ કુલમકલક્રમાયતાદ્યા, ક નુ રજતી-
ચરસંગમાપવાદઃ । અયિ ચલુ વિપમઃ પુરાકૃતાનાં,
ભવતિ દિ જન્તુપુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥ ૬૫ ॥

વિશાળ નેત્રવાળાં સીતાજી કલકરદિત કુળ ક્યાં
અને તેમને માથે રાવણ સાથે રહેવાનો અપવાદ, એ
બાબત ક્યાં કે છતાં પશુ પૂર્વકૃત કર્મોના વિપાક પ્રાણી-
ઓને ભોગવવાનો હોય છે, તે અરેખર વિષમ છે. ૬૫
ક વનં તરયત્કલમૂળં ગુપલક્ષ્મીઃ ક મહેન્દ્રવન્દિતા ।
નિયતં પ્રતિકૂલચર્વિનો વત ઘાતુચરિતં સુદુઃસદ્મ ॥ ૬૬

આડની ઝાડ એ જ જેનાં શૂણ્ય છે, એવું વન

ક્યાં અને ઇંદ્ર જેને પ્રણામ કરે છે, એવી રાજલક્ષ્મી
ક્યાં? અરેખર, પ્રતિકૂળ વર્તનાર વિધાતાનું ચરિત
અત્યંત દુઃસહ છે. ૬૬

સૃજતિ તાવદશેપગુણકરં પુરુષરત્નમલંકરણં ભુવઃ ।
તદપિ તત્ક્ષણમદ્ગ્નિ કરોતિ ચેદહહ કષ્ટમપન્થિતતા વિવેઃ ॥

વિધાતા પૃથ્વીના અલંકારસ્વરૂપ અને સમસ્ત
શુભોના લંકાર પુરુષરત્નને સર્જે છે, પરંતુ તેવા શૂણ્ય-
ને પશુ એ તે જ ક્ષણે નાશ પામનાર-અદૃષ્ટી બનાવે
છે. અરેખર વિધાતાની મૂર્ખતા કેવા પ્રકારની છે? ૬૭

શશિદિવાકરયોર્મહીપીઠનં ગજમુજંગમયોરપિ
ચન્ધનમ્ । મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં, વિધિરહો
યલવાનિતિ મે મતિઃ ॥ ૬૮ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવાને મહા (રાહુ) થી પીડાવાનું હોય
છે, હાથી અને સાપ જેવાને બંધન હોય છે. હુદિશાળી
જનોને પશુ ગરીબાઈ હોય છે; આ બધું જોતાં અરેખર
વિધિ બળવાન છે, એવા માટે નિશ્ચય થાય છે. ૬૮

યદપિ જન્મ વમૂવ પયોનિધૌ, નિવસનં જગતી-
પતિમસ્તકે । તદપિ નાથ પુરાકૃતકર્મણા પતતિ
રાહુમુલે ચલુ ચન્દ્રમાઃ ॥ ૬૯ ॥

જોકે ચંદ્રમાનો જન્મ ક્ષીરસાગરમાં થયો છે અને
તેનો નિવાસ જગતના પતિ મહાદેવના મસ્તક પર છે,
છતાં હે નાથ! તે ચંદ્રમા પૂર્વકૃત કર્મને લીધે રાહુના
ગ્રાહમાં પડે છે, તે પહેલાં કરેલાં કર્મોનું ફળ છે. ૬૯

પ્રતિકૂલવામુપગતે દિ વિધૌ વિકલત્વમેતિ
ઘટસાધનતા । અવલમ્બનાય દિનમર્તુરમૂઝ પ્રતિવ્યતઃ
કરસદ્દશમપિ ॥ ૭૦ ॥

ન્યારે વિધિ પ્રતિકૂળ બની જાય છે ત્યારે ધણી
સાધનો પશુ નિષ્ફળ બની જાય છે. દિવાકર સૂર્ય ન્યારે
સાંજે અસ્તાચળ પર પડવા લાગે છે ત્યારે તેનાં હંભર
કિરણો (હાથ) પશુ અપલબ્ત મારે ઉપયોગમાં
આવતાં નથી. ૭૦

ચસ્માચ યેન ચ યથા ચ યદા ચ યથ
ચાવચ યત્ર ચ શુભાશુભમાત્મકર્મ ।

તસ્માચ તેન ચ તથા ચ તદા ચ તથ

તાવચ યત્ર ચ વિધાતૃવશાદુપૈતિ ॥ ૭૧ ॥

યોતે જે શુભ કે અશુભ કર્મ કયું હોય છે, તે જ
નસીબજાએ આવી મળે છે. અર્થાત્ જે પ્રદેશથી,
જે સાધન વડે, જેની રીતે, ન્યારે, જે કર્મ, જેટલા
પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યું હોય; તે જ કર્મ, તે પ્રદેશથી
તે સાધન વડે, તે રીતે ત્યારે અને તેટલા પ્રમાણમાં મળે છે.

નૈવાકૃતિઃ ફલતિ નૈવ ફલં ન શીલં
વિદ્યાપિ નૈવ ન ચ યત્નકૃતાપિ સેવા ।

માયાની પૂર્વતપમા કિલ સંચિતાનિ
ફાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથૈવ વૃક્ષાઃ ॥ ૭૨ ॥

આકૃતિ, ફલ, શીલ, વિદ્યા કે યત્નપૂર્વક કરેલી સેવા
એમાંનું કાંઈ પણ ફળાશ્રીત થતું નથી; પરંતુ જેમ
વૃક્ષો ફળ કરીને ફળ આપે છે તેમ પૂર્વના તપથી
સંચિત થયેલાં કર્મો સમય થયે પુરુષને ફળ છે. ૭૨

આકાશમુસ્પતતુ ગચ્છતુ વા વિગન્ત-
મમ્મોનિર્ધિં વિશતુ તિષ્ઠતુ વા દયેચ્છમ્ ।

જન્માન્તરાજિતશુભાશુભકૃત્રાણાં
છાયેવ ન ત્યજતિ કર્મફલાનુબન્ધઃ ॥ ૭૩ ॥

આકાશમાં બીડી બગો, દિશાઓના છોડે પહેંચી
બગો, સમુદ્રની અંદર પ્રવેશ કરો, કે પછી મન આવે
ત્યાં જઈને રહેા; પરંતુ મનુષ્યોને જન્માન્તરમાં કરેલાં
શુભ અને અશુભ કરનારાં કર્મફલોનો સંબંધ એની
પાયાની આકૃતિ એને છોડતો નથી. ૭૩

મીમં વર્તં મયતિ તસ્ય પુરં પ્રધાનં
સર્વો જનઃ સુજનતામુપયાતિ તસ્ય ।

કૃત્સ્ના ચ ભૂમૈવતિ સન્નિધિરજપૂર્ણ
ચન્યાસિતિ પૂર્વસુકૃતં વિપુલં નરસ્ય ॥ ૭૪ ॥

જે માણસે પૂર્વે ધણું સુકૃત (પુણ્ય) કરેલું હોય,
છે, તેને માટે ભયંકર વર્તે પણ મોટું નગર બની જાય
છે, બધા માણસો સુજન બની જાય છે તેમ જ સંપૂર્ણ
પૃથ્વી તેને માટે રત્નોથી ભરપૂર બની જાય છે. ૭૪

કૈવર્તકર્કશકરમ્બ્રહ્મચ્યુતોડપિ

જાલાન્તરે નિપતિતઃ શફરો વરાફઃ ।

દૈવાક્તો વિગલિતો ગલિતો વકેન

વકે વિધૌ વદ કથં વ્યવસાયસિદ્ધિઃ ॥ ૭૫ ॥

માછીમારના કર્કશ હાથમાં આવી પડીને છટી
ગયેલું બિચારું માછલું બીજી જગ્યામાં જઈને પડ્યું.
નસીબ સંનેજે તેમાંથી બહાર નીકળી જતાં તેને એક
બગીચું મળી ગયું. આમ જ્યારે નસીબ વાંકું હોય ત્યારે
માણસને તેના પ્રયાસમાં કેવા રીતે સિદ્ધિ મળે ? ૭૫

દૈવે સમર્પ્ય ચિરસન્નિવર્તકર્મજાલં

સુત્યાઃ સુલં વસત કિં પર્યાપનામિઃ ।

મેરું પ્રદક્ષિણયતોડપિ દિવાકરસ્ય

તે તસ્ય સપ્ત તુરગા ન કદાચિદ્દટ્ટી ॥ ૭૬ ॥

દે માણસો ! ચિરકાળથી સંચિત કરેલ કર્મની

બળ દૈવને સમર્પિત કરીને સ્વસ્થ થઈ સંપૂર્ણ
નિવાસ કરો ! બીજા લોકો પાસે યાચનાઓ કરવાથી
શું હાલ થવાનો છે ? સર્વ નિયમિત રીતે સુમેરુની
પ્રદક્ષિણા કરે છે, પણ તેને જે સાત વોડા છે, તે વધી-
ને કહી આક થવાના નથી. ૭૬

ચેનાશ્ચલેન સરસીરહલોચનાયા-

શ્ચાતઃ પ્રભૂતપવનાદુદયે પ્રદીપઃ ।

તૈનૈવ સોઽસ્તસમયેઽતમયં વિનીતઃ

ક્રુદ્ધે વિધૌં ભજતિ મિત્રમમિત્રભાવમ્ ॥ ૭૭ ॥

જ્યારે દીવો સળગાવવામાં આવે છે, ત્યારે સુદરી
એ પોતાના પાલવથી તેનું સખત પવનથી રક્ષણ કરે
છે; તે જ દીવો જ્યારે બગાડવાનો હોય છે, ત્યારે તે
જ પાલવ હલાવીને છુટાવે છે; એટલે જ્યારે વિધાતા
ક્રોધમાં આવેલ હોય છે ત્યારે મિત્ર પણ શત્રુભાવ
ધારણ કરે છે. ૭૭

આધોરણાક્કુશમયાત્કરિકુમ્ભયુગ્મં

જાતં પયોધરયુગ્મં હૃદયેઽજ્ઞાનાનામ્ ।

તત્રાપિ વલ્લભનલક્ષતમેદમિત્રં

નૈવાન્યથા મયતિ ચલ્લિલિતં વિધાત્રા ॥ ૭૮ ॥

હાથીનાં બે ગંડસ્થળ મહાવતના અંકુશના ભયથી
બે સ્તનોરેપે બનીને સુદરીઓની છાતી પર જઈને
બેઠાં; પરંતુ ત્યાં પતિના નમસ્કારથી પ્રહાર પામ્યાં;
અર્થાત્ વિધાતાએ જે લખેલું હોય છે, તે કાંઈ ફાળ
પસંદાતું નથી. ૭૮

સંજાતસાન્દ્રમકરન્દ્રસાં ક્રમેણ

પાતું ગતઞ્ચ કલિકાં કમલસ્ય મુદ્ધઃ ।

દૃગ્ધા નિપત્ય સહસૈવ હિમેન સૈપા ।

વામે વિધૌં નહિ ફલન્યમિવાચ્છિદ્ધતાનિ ॥ ૭૯ ॥

ખૂબ પરાજ અને રસથી ભરેલી કમળની નવીને
છળીને પીવા માટે ભરેલો તેની પાસે ગયો; પરંતુ તે જ
વખતે બન્ને પડપાથી બળીને તે છળી નીચે પડી ગઈ
અર્થાત્ જ્યારે નસીબ વાંકું હોય છે, ત્યારે ધારેલા
મનોરથો પણ સફળ થતા નથી. ૭૯

સિંહો વલી ગિરિગુહાગહનપ્રયાસી ।

વાતોદરે વસતિ મૃમિશૃતાં ચિહ્નાલઃ ॥

નો પૌરુષ ફલમપિ પ્રચુર ન યાળી ।

દૈવં ચલીયં હૃતિ મુદ્ધ સંસે વિપાદમ્ ॥ ૮૦ ॥

સિંહ બળવાન હોવા છતાં પૌરુષની શકાઓ અને
વનોમાં રખડતા હોય છે અને બિલાડી રાખ્યાના ધરમાં
નિવાસ કરતી હોય છે; માટે દે મિત્ર ! તું બેદ કરવાનો

છોડી દે, કારણ કે પુરુષાર્થ, કુળ કે ઇતિ મ વાણી કામમાં આવતી નથી; પરંતુ નસીબ જ બળવાન છે. ૮૦

સદસિ વિદુરમીષ્મદ્રોણશારદ્વતાનાં ।

પતિમિરમરકલ્પૈઃ પશ્ચસિઃ પાલિતાપિ ॥

અહહ પરિભવસ્ય દ્રૌપદી પાત્રમાસીદ્

પલવતિ સતિ દૈવે વન્ધુમિઃ કિં વિવેચમ્ ॥ ૮૧ ॥

સભામાં વિદુર, લીધમપિતામહ, દ્રૌણાર્થ અને કૃપાર્થ જેવા હાજર હતા છતાં એટલી વાત છે કે, દેવો જેવા પ્રતાપી પાંચ સ્વામીઓ પડે રક્ષાયેલી દ્રૌપદી પણ તિરસ્કારને પાત્ર બની; ખરેખર બ્યારે દેવ બળવાન હોય છે, ત્યારે બંધુજનો શું કરી શકવાના હતા ? ૮૧

શુળવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યમાદૌ

પરિણતિરવધાર્યા ચત્તતઃ પળિજ્ઞેન ।

અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તે-

ર્ભવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥ ૮૨ ॥

બ્યારે શુશ્રુવાણું કે શુશ્રુ વિનાડું કોઈ પણ કાર્ય કરતા પહેલાં હુશિયાળી મનુષ્યે, પ્રયત્નપૂર્વક તેના પરિણામનો વિચાર કરી લેવો; કારણ કે જે કર્મ પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના ખૂબ જ ઉતાવળથી કરવામાં આવે છે, તેનું પરિણામ શરીર પડે ત્યાં સુધી હૃદયને બાળનાર સત્વના જેવું હોય છે. ૮૨

સ હિ ગગનવિહારિ કલ્મષપર્શ્વસંકારી

દશશતકરધારી જ્યોતિષાં મધ્યચારી ।

વિધુરપિ વિધિયોગાદ્મસ્યતે રાહુણસૌ

લિખિતમિદ્ લલટે પ્રોક્ષિતું કઃ સમર્થઃ ॥ ૮૩ ॥

આકાશમાં વિહાર કરનાર, અંધકારનો નાશ કરનાર, હાજર હાથ (કિરણો)ને ધારણ કરનાર અને નક્ષત્રોની વચ્ચે ચાલનાર ચંદ્ર પણ નસીબના સંજોગે રાહુથી ગળાય છે. માટે લલાટમાં જે લખેલું હોય છે, તેને ટાળવા માટે કોણ સમર્થ છે ? ૮૩

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽયોપવીતાં

શતમિપ્ગનુયાવઃ શંસુમૂર્ધોઽવત્સઃ ।

વિરહ્યતિ ન ચૈનં રાજયક્ષ્મા શશાઙ્કં

હૃતવિધિપરિપાકઃ કેન વા લઘ્નનીયઃ ॥ ૮૪ ॥

જે અમૃતનો ભંડાર છે, ઔષધિ-વનસ્પતિઓનો નાયક છે, શતભિષગ (શતભિષા નશ્વ, સો વૈદ્યો) જેને અનુસરે છે અને જે મહાદેવના લલાટનું બુધ પણ છે, એવા ચંદ્રને પણ રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) રોગ હોડાતો નથી; આટલો બળવાનનો પરિપાક કોણ ઝાળી શકે એમ છે ?

શશિનિ રત્ન કલક્રુઃ કણ્ટકં પદ્મનાલે

યુવતિકુચનિપાતઃ પક્ષતા કેશજાલે ।

જલધિજલમપેયં પળિંદતે નિર્ધનત્વં

વયસિ ધનવિવેકો નિર્વિવેકો વિધાતા ॥ ૮૫ ॥

ચંદ્રમાં કલંક છે, કમળના દંડનાળમાં કાંટા છે, ઓઝોના સ્તંભ હીલા પડી બળ્ય છે. સુંદર કેશ પાછી બળ્ય છે, સુમુદ્રનું બળ પીવા લાયક નથી, પિંડિત નિર્વન હોય છે, વય ચાલી જતાં ધન સંધરવાનો વિવેક ભગે છે, એ રીતે અવળા બાબતોને ગોઠવનાર વિધાતા ખરેખર વિવેકરહિત છે. ૮૫

પ્રિયસલિ વિપદજ્ઞપ્રાન્તપ્રવાતપરમ્પરા-

પરિચયપલે ચિન્તાચક્રે નિધાય વિધિઃ સતઃ ।

મૃદમિવ ચલાત્પિષ્ટીરૂપ્ય પ્રગલ્ભપુલ્લભદ્

ભ્રમચર્તિ મનો નો જાનીમઃ વિમદ્ર કરિષ્યતિ ॥ ૮૬

હે પ્રિયસખિ ! ચતુર કુલાર જેમ માટીના પિંડને ચાક પર ચઢાવીને દંડથી ધુમાળી નવા નવા આકારો બનાવે છે, તેમ આ નકારો વિધિ મારા મનને માટીનો પિંડ બનાવીને ચિંતારૂપી ચક્ર પર ગોઠવે છે અને પછી વિપત્તિઓરૂપી દંડાના છેડાથી તે ચિંતાને ચારે તરફ વારંવાર ધુમાળે છે એમ કરીને તે વિધિ મારા મનને ક્યો આકાર આપવા ઇચ્છે છે, તેની મને ખબર નથી.

કચિત્પાણિપ્રાપ્તં ચટિતમપિ કાર્યં વિષ્ટય-

ત્યશ્ચયં કેનાપિ કચિદ્વદમાનં ચટયતિ ।

તદેવં સર્વેવામુપરિ પરિતો જામતિ વિધા-

નુપાલભઃ કોઽયં જનતનુયનોપાર્જનવિષૌ ॥ ૮૭ ॥

નસીમ બધાની ઉપર બધી બાબતો ભગતું જ બેઠું હોય છે; તે હાથમાં આવેલું અને તૈયાર થયેલું કાર્ય પણ નિષ્ફળ બનાવી મૂકે છે તેમ જ અશક્ય અને કોઈથી શક્ય ન બની શકે એવા કાર્યને પણ શક્ય બનાવે છે. શરીર અને ધન જેવવાના માટે પ્રયત્ન કરતા માણસોને શું આ કપકાર પડે નથી ? ૮૭

નમસ્યામો દેવાજનુ હૃતવિષેષ્ટેઽપિ વશગા

વિધિર્વન્યાઃ સોઽપિ પ્રતિનિયતકર્મકલ્પલઃ ।

ફલં કર્માયત્તં યદિ કિમમરઃ કિં ચ વિધિના

નમસ્તકર્મભ્યો વિધિરપિ ન યેમ્યઃ પ્રમવતિ ॥ ૮૮ ॥

અમે દેવોને નમસ્કાર કરીએ, પણ ખરેખર તે દેવો એ દુષ્ટ દેવને આધીન છે ત્યારે શું દેવ વંદવા લાયક છે ? અરે દેવ પણ નિયમપૂર્વક કર્મ પ્રમાણે જ ફળ આપનાર છે, એટલે જો ફળ કર્મને આધીન હોય, તો પછી દેવો અને દેવને નમસ્કાર કરવાથી શો ફાયદો ?

મનુષ્ય જે કમેા કરે છે, તેને જ નયસ્કાર છે, કે જેના પર નસીબનું પશુ કાષ્ટ આવતું નથી. ૮૮

ત્રિલોકિયઃ શાસ્ત્રી શ્વરશબ્દલયવમગમદ્
વિધાતા લોકાનામલભત શિરઃટ્ટન્તનવિધિમ્ ।

પ્રયાતૌ તૌ રાહોર્દિનકરશશાઢ્ઠૌ કવલતાં
પ્રમુર્તમઃ શંભુઃ શિરસિ લિખિતે લઘ્યયતિ કઃ ॥૮૯॥

શાસ્ત્રધનુષ્યધારી વિપ્લુ ભગવાન ત્રણ દેહકના દેશ્વર હોવા છતાં એક બીજના બાણનું નિશાન બની ગયા. સર્વ દેહિકના સર્જક વિષાતાને પશુ (શંકૃષ્ઠી) માયાં કપાવવાનો યોગ આવી પૂજો. સર્વ અને ચંદ્ર પશુ રાહુના મુખનો કાળિયો બની ગયા તેમ જ શંકર મહાદેવ હોવા છતાં નમ્ રહે છે. ખરેખર લલાટમાં લખા-યેલાને કાણુ યોગળી શકે એમ છે? ૮૯

સુધાંશોર્જાતેયં કથમપિ કલઙ્કસ્ય કળિકા
વિધાતુર્દોષેઽયં ન ચ ગુણનિષેત્સત્ કિમપિ ।

સ કિ નાત્રેઃ પુત્રો ન કિમુ હરષ્ચાર્ચનમણિ-
ર્ન વા હન્તિ ધ્વાન્તં જગદુપરિ કિં વા ન ઘસતિ ॥૯૦॥

ચંદ્ર શુ' અગ્નિ મુનિનો પુત્ર નથી? મહાદેવના મુગટને શોભાવનારો અણિ નથી? તે શુ' અંધકારનો નાશ કરતો નથી? તેમ જ શુ તે જગતથી ઉપર રહેતો નથી? આમ ચંદ્ર ગુણોના જ ભંડાર હોવા છતાં તેને જે કલંકની કપ્પી લાગી ગઈ છે, તે તો નસીબનો જ દોષ છે.

હુલાયે ગોમાયૌ સ્ત્રગપરિવદિ જ્ઞાપદકુલે
કરિણ્યન્કાપણ્યં કિમિહ મદિમાનં ગમયસિ ।

નિમમ્નઃ પઙ્કઽસ્મિન્નતુમ્બવ કરીન્દ્રાધિપદશા-
મમદ્રં મદ્રં વા વિધિલિખિતમુન્મૂલયતિ કઃ ॥૯૧॥

હે 'હાથી !' તું કાદવમા ફૂંબો છે, છતાં પાકા, શિવાળ, મૃગલાના ટોળા કે શિકારી પ્રાણીઓની વચમાં રહીને તું હિનતા કરીશ તો તેથી તારો કયો અભિમા વધશે? તું મોટા ગજરાજની જ દશાને અનુભવ કરે; કારણ કે પ્રારંભમાં જ સારું કે નરસું લખેલું હશે. તેને કાણુ ઉપાડી શકે છે? ૯૧

ધુનોતિ ધ્વાન્તાતિ ન્યપનયતિ નીહારપટલં
કુલં રાજીવાનાં દલયતિ રથાન્નં રમયતિ ।

જગદ્વાપી દેવઃ સુલયતિ જનાનાં ચ નયનં
ન યાતિ સ્પેમાનં યદિ તદિદ્દ દેવં જયતુ કઃ ॥૯૨॥

જે અંધકારને દૂર કરે છે, ગંધળના પડાને ઢરી લે છે, કમળના સમુદને ખીલવે છે, ચક્રવાકને રખાડે છે તેમ જ માનવોનાં નયનોને સુખ આપે છે; તેવા

સર્વ પશુ રિચરતા મેળવી શકતો નથી; ખરેખર આ લોકમા દેવને કાણુ જીતે એમ છે? ૯૨

ત ઇવામી વાણાસ્તદપિ હરલવ્યં ધનુરિદં

સ ઇવાહં પાયઃ પ્રમથિતમુરારાતિનિચયઃ ।

સ્માસ્તાસ્તા ગોપ્યો હરિચરણચિત્તકશરણા

હ્રિયન્તે ગોપાલૈર્વિચિરિદ્ વલીયાન્ન તુ નરઃ ॥૯૩॥

આ તે જ બાણો છે, શિવ પાસેથી મેળવેલું તે જ ધનુષ્ય છે, હું અર્જુન પશુ તે જ છું, કે જેણે અસુરોના સમુદનો નાશ કર્યો હતો; આ બધી ગોપીઓ પશુ તે જ છે કે જેમણે પોતાના ચિત્તને ભગવાનના ચરણના શરણ આપ્યા હતા; એ રીતે બધું અતુલ્ય હોવા છતાં પશુ કાયા નામે ગોવાળિયાઓ (અર્જુનને ઢરાવી) ગોપીઓને ઢરી ગયા; મારે દેવ બળવાન છે, પુરુષ બળવાન નથી. ૯૩

અલંકારઃ શઙ્કાકરનરકપાલં પરિજનો

વિશીર્ણાઢ્ઠો મૃદ્ધી વસુ ચ વૃષ ઈકો વટુવયાઃ ।

અવરથેયં સ્થાણોરપિ યવતિ સર્વાંમરુતો-

ર્વિધૌ વક્ત્રં મૂર્ધ્ન સ્થિતવતિ ઘયં કે પુનરમી ॥૯૪॥

જોતાં શંકા થાય તેથી માયાની ખોપરી જેના અવંકાર છે, છત્તું અંધવાળો ભૂંગી નામે ગણુ જેનો સેવક છે અને પાકટ ઉમરનો એક બળદિયો જેનું ધન છે; એ રીતે મહાદેવ ગદ્યા દેવાના શુરુ હોવા છતાં હલકી દશા ભોજવી રહ્યા છે; કારણ કે તેમના મસ્તક પર ચંદ્રમા વાકો રહેલો છે. અર્થાત્ વિધિ વાંકો હોવાથી મહાદેવની આ દશા થઈ છે, તો આપણે શા હિસાબમાં? ૯૪

પિતા રક્ષાધારઃ શુચિસહચરાત્તે ચ મળયઃ

સ્વસા સ્ત્રિગ્ધા લક્ષ્મીરયમવરજઃ કરુપવિટપો ।

અહો કામ્યે ધાતુસ્તદપિ રાતુ શઙ્કઃ પ્રતિપદં

રુદિત્વા યદોષં દિશિ દિશિ ચરાદં મૃગયતે ॥૯૫॥

રત્નથી ભરપૂર સમુદ જેનો પિતા છે, શુદ્ધ સ્વરૂપ અણિઓ જેના સહચર છે, પ્રેમાળ લક્ષ્મી જેની પદ્મને છે, કલ્પવૃક્ષ જેનો નાનો ભાઈ છે છતાં એવા શંખ પશુ વારંવાર રુદન કરીને દિશાએ દિશાએ ઢાલીને શોધ્યા કરે છે. અહો, એ પશુ વિધાતાએ જ છત્તેલું છે.

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિટપે દોષો ઘસન્તસ્ય કિં

નોલ્લેઝેન વિલોમ્યતે યદિ દિશા સૂર્યસ્ય કિં દૂપગ્મ્ ।

ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુલે મેધસ્ય કિં દૂપગ્નં

યદ્વાયા નિજમાલપટ્ટલિલિનં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ ॥

કેરડાના આડને એકેય પાન ન હોય, તેમા વસતનો શો વાંક ? હિવસે બે ઘુવડને દેખાય નહિ, તો સૂર્યનો શો દોષ ? અને ચાતકના મુખમાં પારા પડે નહિ, તેમાં મેઘનો શો દોષ ? વિદ્યાતાએ લલાટમાં લખી રાખ્યું હોય, તેને ધોવાને કાણ સમર્થ છે ? ૬૬

ચા માધુંશ્ચ ચલાન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ચાન્હિવાન્દેષિણઃ
પ્રત્યક્ષં કુસ્તે પરોક્ષમમૃતં હાલાહલં તત્ત્વજ્ઞાતાં ।

સામારાધય સત્તિક્રયાં ભગવત્તીં મોક્ષંતું ફલં વાચ્છિતં
દે સાધો જ્યસનિગુણેષુ વિપુલેષ્વાસ્થ્યાં વૃથા મા કૃયાઃ ॥

હે હુઃખમા આવી 'ડેશ' સજ્જન, સત્તિક્રિયા અથવા સત્કર્મ દુર્જનોને પણ સુજન બનાવે છે; મૂર્ખાઓને સમજુ-વિજ્ઞાન બનાવે છે, દેષીઓને હિતેષી બનાવે છે, પરાક્ષ અથવા અદક્ષ લાભને પ્રત્યક્ષ-પ્રકટ બનાવે છે, હલાહલ એરેને પણ ક્ષણમાં અમૃતમા પલટાવી દે છે. માટે બે તારે ઇચ્છા પ્રમાણે કૃપા ભોગવવું હોય, તો એ ભગવતી સત્તિક્રિયા અથવા સત્કર્મની આરાધના કર. અભીષ્ટ કૃપા મેળવવા માટે સત્કર્મ સિવાયના બીજા ધનુ ગુણો-સાધનો છે. પણ તે બધા ઉપર આસ્થા રાખવી વૃથા છે; કારણ કે સત્કર્મ જ સદ્લાભ્ય બનીને અભીષ્ટ કૃપા આપનાર બને છે. ૯૭

શ્રદ્ધા યેન કુલાલયન્નિયમિતો જ્ઞાણાન્દમાણ્ડોદરે
વિષ્ણુર્ચેન દશાવતારગદને ક્ષિપ્તઃ સદા સંક્રદે ।

રુદ્રો યેન કપાલપાણિપુટકે મિશ્રાદને કારિતઃ
સૂર્યો બ્રામ્યતિ નિત્યમેઘ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥

આ અર્ધાંકરૂપી પાત્રને બનાવવા જેણે બ્રહ્માને કુંભારની જેમ નીમ્યા છે, દશ અવતાર લેવાના ઘેર સંકટમા જેણે વિધ્યુને કેંકરી દાધા છે, હાથમાં ગોપરીના પાત્રને લઈને જેણે મહારવને ભીખ માગતા કરેલા છે અને જ્ઞેનાથી સૂર્ય રોજ ગગનમાં ભમે છે; તેવા કર્મ- (નક્ષી)ને નમસ્કાર હો. ૯૮

યદ્વાદ્યા નિજમાલપટ્ટલિખિતં સ્તોકં મહદ્વા ધનં
સદામોતિ મરુસ્થલેડપિ નિતરાં મેરૌ તતો નાષિકમ્ ॥
તદ્ધીરો મય વિત્તવસ્તુ રૂપણં ધૃતિં વૃથા મા કૃયાઃ
ક્રૂપે પદ્ય પયોનિધાવપિ વટો ગૃહ્ણતિ તુલ્યં જલમ્ ॥

વિદ્યાતાએ પોતાના લલાટપટ પર જે થોડું કે વધારે ધન લખેયું છે, તે ધન મરુભૂમિમાં રહેવાથી પણ જલેટું મળે છે, તેટલું જ ગુમેર પર્વત પર રહેવાથી મળે છે; તેનાથી વધારે મળતું નથી. માટે તું ધીરો થા અને ધનવાનો. પાસ દીનટૂંક કરીશ નહિ. તું નેકે, ધીરો હુવામાં કે સમુદ્રમાં નાખેલો હોય તોપણ પોતામાં સમાય તેટલું જ વલ લઈને આવે છે. ૯૯

નેતા યસ્ય વૃહસ્પતિઃ પ્રહરણં વચં મુરઃ સૈનિકાઃ
સ્વર્ગો દુર્ગમનુમ્હઃ કિલ હરેરૈરાવતો વારણઃ ।

જ્યાશ્ચયથલાન્વિતોડપિ વલમિદ્મદ્મઃ પરીઃ સંગરે
તથાકં વચમેવ દંવશરણં ધિમિદ્મદ્મથા પૌરુષમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જેનો નેતા બૃહસ્પતિ છે, વજ જેનું આશ્રય છે, દેવો સૈનિકો છે, સ્વર્ગ દુર્ગરૂપે છે, ભગવાન વિધ્યુની કૃપા છે અને નૈરાવત દાથી વાહન છે; એ રીતે વિસ્મય પમાડે તેવું બળ હોવા છતાં ઇદ્રનો શત્રુઓથી રણમાં પરાજય થયો. માટે દેવનું શરણુ લેવું તે જ યોગ્ય છે; વૃથા એવા પુરુષાર્થને ધિક્કાર છે. ૧૦૦

જાતઃ સૂર્યકુલે પિતા દશરથઃ ક્ષોણીનુજાનમણિઃ

સીતા સત્યપરાયણા પ્રણયિની યસ્યાનુજો લક્ષ્મણઃ ।

દોર્લંડેન સમો ન ચાસ્તિ મુવને પ્રત્યક્ષવિષ્ણુઃ સ્વયં
રામો યેન વિઙ્મિતોડપિ વિધિના, ચાન્યે જને કા કથા ॥

સૂર્યકુળમા જન્મ, રામજોમા અગ્રેસર દશરથ પિતા છે, સત્યપરાયણ સીતા પ્રેમાળ પત્ની છે, લક્ષ્મણ જેમના ભાઈ છે, ત્રણે લોકમાં પોતાના જેવો કોઈ બાહુબળવાળો નથી અને પોતે સાક્ષાત વિધ્યુ (હતા), તોપણ ભગવાન રામચંદને નસીબે હેરાન કર્યાં, તો પછી બીજા માણસોની તો વાત જ શું ? ૧૦૧

જામાતા પુરુષોત્તમો ભગવતી લક્ષ્મી સ્વયં કન્યકા
દૂતો યસ્ય વમૂવ કૌશિકમુનિર્નિજ્વા વસિષ્ઠઃ સ્વયમ્ ।

વાતા શ્રીજનકઃ પ્રદાનસમયે વૈકાદશસ્થા પ્રહાઃ

કિં ભૂમો અવિતક્રયતાં હતવિષે રામોડપિ યાતો યતમ્ ॥

બનક રાગને ભગવાન પુરુષારામ (રામ) જમાઈ બન્યા છે, સ્વયં લક્ષ્મીજી કન્યા બન્યાં છે, વિદ્યામિત્ર ક્ષપિ જેમના દૂત તરીકે છે, વિવાહવચ કરાવનાર સ્વયં મહર્ષિ વસિષ્ઠ છે, શ્રીજનક પોતે કન્યાદાન કરનારા છે, કન્યાદાન વખતે (શુભકારક) અગિયારમા રથાનમાં ત્રણે રહેલા છે; છતાં દુષ્ટ વિધિની અવિતવ્યતાને અને શું કહીએ ? એવા રામ પણ વનમાં ગયા. ૧૦૨

આસાદાપિ મહોર્ધિ ન વિત્યો જાતો જલેર્નાહવો
મેધં પ્રાપ્ય ન વાતકોડપિ ચરણોં માનું ન લેમેડ્ઘનાઃ ।

ચન્દ્રઃ શંકરોસ્તેડપિ નિવસન્નશ્ચક્ષ્યે ક્ષીયતે

પ્રાયઃ સલ્જનસંગતોડપિ લમતે દૈવાનુરૂપં પલમ્ ॥

મહાસાગરને મેળવીને પણ વાહવાનલની તરસ છીપી નહિ, તેમ જ મેઘને મેળવીને ચાતકની તરસ છીપી નહિ; અરણ્ય સારથિ હજાર પગપાળા સૂર્યને મેળવીને બે પગ પાચ્યો નહિ તેમ જ ચંદ્ર મહારવના મસ્તકે રહેતા હોવા છતાં પક્ષનો ક્ષય થતાં ક્ષય પામે છે;

ખરેખર, સારા માણસોનો સગ થવા છતાં પણ માણસ દેવ અનુસાર જ ક્ષણ મેળવે છે ૧૦૩

આહારે શુચિતા ધ્વનૌ મધુરતા બાચાલતા માધવે ।
બન્ધૌ નિર્મમતા જનેષુ નિરતા નીડે પરાધીનતા ।
સ્તૈરેવ ગુણ્યુતા પરમ્પ્રતાપ્યત્ત્વા કિમેતે જના
વન્દન્તે સહુ સજ્જન કૃમિમુજ ચિત્રા ગતિ કર્મણામ્ ॥

જેના આહારમાં ખવિત્તા છે, ધ્વનિમાં મધુરતા છે, વસ્તુતત્ત્વમાં વાચાળપણ છે, કુટુંબીજનોમાં મમતા વિનાનો ભાવ છે, સામાન્ય જનો પર તત્પરતા છે અને પોતાના માળામાં પરાધીન દશા છે એ રીતે જેમનામાં આ બધા જ ગુણો રહેલા છે, તેવા કાચલ પક્ષીઓને છે ડીને, આ લોગા કીડાનું ભક્ષણ કરનાર ખજન પક્ષીને વદન કરે છે ખરેખર કમોની અતિ વિચિત્ર છે ૧૦૪

ગીત કોકિલ તે મુદા રસવિદ શબ્દન્તિ કર્ણમૃત
નો કિંચિદ્વિતરન્તિ તે તરુદલૈરેવ સ્વયં જીયસિ ।
કર્ણાયુર્દરમાંદ્રરન્તિ વિરુત કાકાસ્તુ તેમ્બો વર્લિ
પ્રાક્ષા એવ દિશન્તિ હ્રન્ત ધિગિદર્શક ત્રિષે ક્રીહિતમ્ ॥

હે કોકિલ ! રસને પારખનાર પુરુષો કાનને અમૃત જેવું લાગતું તારું ગીત ગ્રેમથી સાભરે છે, પરંતુ તેના-અલ્લામાં તને કાંઈ આપતા નથી અને તું વૃક્ષના તાળ પાનથી પોતાની મેળે આહલિકા ચલાવે છે, પરંતુ જે કાગડા કાનનો રસ હરી લે એવા નયરા ચબ્દો કરે છે, તેમને કાકા માણસો બલિ આપે છે નસીબના આ વાકા ખેલને ધિક્કાર છે ૧૦૫

છિત્વા પાશમપાસ્ય કૂટરચના મહૂત્વા ઘલાઠાગુરા
પર્યન્તામિશિલાકલાપજટિલાગ્નિ સ્ત્ય દૂર વનાત્ ।

વ્યાધાના શરગોચરાદતિજવેનોત્તલ્ય ધાવન્મૃગ
ફૂપાન્ત પતિત કરોતિ વિસુલે કિંવા વિધૌ પૌરુષમ્ ॥

વનનું એક મુઠું પાશને છેડાને, કપટભળને દૂર કરીને બળ કરીને વાણરા (મુખપાશ) તોડી નાખીને, ચારે તરફથી ફરી વળેલ અગ્નિની બ્લાળાઓમાંથી નીકળીને વનમાં દૂર ચાલ્યું ગયું, ત્યાં તો શિકારી એના બાણનું લક્ષ્ય બન્યું, તેને પણ ખૂન વેગથી ફેંકા મારીને ચૂકાવ્યું અને એ રીતે આગળ દોડતું મુઠું છેવટે ફૂવામાં પડ્યું અમ બચારે નસીબ વાકું હોય, ત્યારે પુરુષાર્થ કાંઈ કામ આપતો નથી ૧૦૬

સ્વધ જન્મ સદ્ શ્રિયા સ્વયમપિ ત્રિલોમ્યમૂપાકર
સ્થિત્યર્થે પરમેશ્વરામ્યુપગતસ્તેનાપિ મૂર્ધા ધૃત ।

વૃદ્ધિ સીતસ્તથાપિ ન ગત ક્ષોણ પરં પ્રયુત
પ્રાય પ્રાત્નમેવ કર્મ ઘટન્તુ ક કસ્ય કતૈશ્ચ ॥

જેને લક્ષ્મી સાથે જન્મ (મળ્યો) છે, જે ત્રણે લોકને શાલા આપે છે, તે પોતાના રક્ષણને માટે મહાદેવ પાસે ગયો, તો મહાદેવે તેને પોતાના શિર પર ધારણ કર્યો, આટલું થવા છતાં શીતળ યદ્ વૃદ્ધિ પામ્યો નહિ, પરંતુ ઊલટો લક્ષ્ય પામ્યો ખરેખર, પૂર્વના કરેલા કર્મ જળવાન છે, કાંઈ કાંઈનું કાંઈ કરી શકતું નથી ૧૦૭

રામે પ્રથ્વજન વલેર્નિયમન પાણ્ડો સુતાના વન
વૃણ્ણીના નિઘન નલસ્ય નૃપતે રાઝ્યાત્પરિશ્ચયનમ્ ।
કારાગારનિવેગન ચ મરણ સચિન્ત્ય લક્ષ્મ્યરે
સવ કાલચશેન નઝયતિ નર કો વા પરિચાયતે ॥

ભગવાન રામનું વનગમન, બળિરાજનું બધન, પાંડવોનો વનવાસ, યાદવોનો કુલનાશ, રાજા નળનો રાજ્યવશ થેમ જ લકાના રાજા રાવણનો કારાગારમાં વાસ અને મરણ આ બધું વિચારીને નિર્ણય થાય છે કે ‘બધા માણસો કાળને વશ થઈ નાશ પામે છે, તેમાં કોણ રક્ષણ કરી શકે એમ છે ?’ ૧૦૮

મમ્પ્રાશસ્ય કરુણપિપ્પિહિતતનોર્મ્લાનેન્દ્રિયસ્ય ક્ષુધા
કૃત્વાલુવિવર સ્વયં નિપતિતો નત્ત મુલે ભોગિન ।
તૃપ્તસ્ત્વિશિતેન સત્ત્વરમસૌ તેનૈવ યાત પ્રધા
લોકા પઞ્ચત દૈવમેવ હિ નૃણા વૃદ્ધૌ ક્ષયે કારણમ્ ॥

જેની ઈન્દ્રિયો બુખથી શિથિલ બનેલી છે એવા એક નામ આશાભગ થઈને ગૂંચળું વળીને કરકિયામાં પડ્યો હતો રાતે એક ઉદર ખાવાની આશાથી કરકિયામાં જીવ કરીને અદર ગયો તો તે સાધના મુખમાં જ જઈ પડ્યો તેને ખાઈને સર્પ ધરાયો અને પક્ષી ઉદરે કરેલા માર્ગે જ તે બહાર નીકળી ગયો માટે જો જોતો ! જીઓ કે, માણસોની વૃદ્ધિ કે ક્ષયનું કારણ દેવ જ છે ૧૦૯

માતા યસ્ય ધરાધરેન્દ્રદુહિતા તાતો મહેશ્વસ્તયા
બ્રાતા વિપ્રકુલાન્તક પિવસતો દેવો ધનાના પતિ ।
સ્થાત જૈઞ્ઞવિદારણે સુરપતે સેનાપ્રગ પન્મુલ
સ્વહૃદવલેન સુત્ર ઘટતે નાચાપિ પાણિપ્રહ ॥ ૧૧૦ ॥

ત્રિરાજ દિમાલયના પુત્રી પાર્વતી જેની માતા છે મહાદેવ જેના પિતા છે, સર્વ વિદ્યોને દર કરનાર અણુપતિ જેના ભાઈ છે, ધનના પતિ કુબેર જેના પિતાના મિત્ર છે અને જે પોતે કોય પર્વતને છેડવા મા પ્રખ્યાત છે, તેમ જ ઇન્દ્રની એનાના અધિપતિ છે, છતાં હજી સુધી કાર્તિકેશ્વરમીનું પાણિપ્રહય થયું નથી તેમાં દુષ્ટ દેવના બળ સિવાય બીજું મ્યું મારણ થી શકે એમ છે ? ૧૧૦

કાંશ્ચિત્ત્વચિત્તિ પ્રપૂરયતિ વા કાંશ્ચિન્નયત્યુત્તરિત્વિ
કાંશ્ચિત્પાતવિચો કરોતિ ચ પુનઃ કાંશ્ચિન્નયત્યાકુલાન્ ।
અન્યોન્યં પ્રતિપક્ષસ્તદ્દિમિમાં લોકસ્થિતિં વોચય-
ત્રેષ ક્રીડતિ કૂપયન્નપટિકાન્નાયપ્રસક્તો વિધિઃ ॥

આ વિધિ પોતે રેટના ભરાતા અને દલવાતા
ઘડાઓની જેમ માથુસો સાથે લીલા કરી રહ્યો છે;
અર્થાત્ તે કેટલાક જનોને તુચ્છ બનાવે છે, તે કેટ-
લાકને આશાથી પૂર્ણ બનાવે છે; કેટલાકને તે નીચે
પાડે છે, તે કેટલાકને આકુળબાકુળ બનાવીને જાંચે
લઈ જાય છે અને એ રીતે એકમેકથી સાવ ઊંડરી
રીતે જનારી એવી લોકોની જાંચી-નોચી સ્થિતિનો
તે વિધિ બોધ આપે છે. ૧૧૧

તુલ્યં મૂઢ્યતિ જન્મ તુલ્યમુખ્યોર્મૂલ્યં ચ તુલ્યં વપુ-
સ્તુલ્યં વાદર્થમુવપ્રદદ્ધલનં તુલ્યં ચ પાપાણયોઃ
પક્ષ્યાખિલવન્દનાય વિધિના દેવત્યમારોપિતં
તદ્દ્વારે વિહિતા પરમ્ય તુ પદાધ્યાતાસ્પદં દેહલી ॥૧૧૨

બે પથ્થરની શિલાઓ છે, તે બંનેનો સરખા રીતે
એક પર્વતમા જન્મ થયો છે, બંનેનાં મૂલ્ય સરખાં છે,
બંનેનાં કદ સરખાં છે, બંનેની અજબતાર્થ સરખી છે
તેમ જ બંને પથ્થરને એકસરખી રીતે ટાંકીને ધડીને
તૈયાર કર્યાં છે, તે છતાં નસીબે એક શિલામાં દેવપણું
લાવીને સર્વલોકોને વંદન કરવા યોગ્ય બનાવી અને
ખીજી શિલાને તે જ મંદિરના બારણામાં ઊંચરા તરફ મૂકી
કે નેપાી તેને બધા જ પોતાના પગની ટાંકર મારે છે. ૧૧૨
ચક્ષુર્મ ધનુરીશ્વરસ્ય સમરે યજ્ઞામદ્યયો જિત-
સ્ત્યક્તા પેન શુરોર્ગિશ્વ વસુમતી સેતુઃ પયોધૌ કૃતઃ ।
પૈર્કેકં દશકંધરશ્ચયકૃતો રામસ્ય કિં વર્ણયતે
દૈવં વર્ણયં પેન સોડપિ સહસા નીતઃ કથાશેપતામ્ ॥

જે ભગવાન રામે શિવદુર્ગ ધનુષ્ય તોડી નાખ્યું,
રશ્મિઆમ્રમાં પરશુરામને હતી લીલા, પિતાના વચનને
કારણે પૃથ્વીના, રાખ્યોના ત્યાગ કર્યો, સમુદ્ર પર સેતુ
બાંધ્યો અને દશમુષ્ણ રાવણનાં એકેએક મસ્તક છેદી
નાખ્યાં; તે રામચંદ્રનો મહિમા શું વર્ણવી શકાય એમ
છે ? છતાં દૈવે તેમને પણ કથાશેષ બનાવ્યા ।

પત્વાદો દિવસેશ્વરસ્ય કિરણેઃ સંતાપિતો મસ્તકે
વાચ્ચન્દેશમનાતર્પ વિધિવશ્ચાત્મલસ્ય મૂલં ગતઃ ।
તત્રાપ્યસ્ય મહાફલેન પતતા મર્મ સશબ્દં શ્રિતઃ
પ્રાયો ગચ્છતિ ચત્ર માગ્યરહિતસ્ત્રૈવ ચાન્ત્યાપદઃ ॥

તાલવાળા માથુસ બપોરના સૂરનાં કિરણોથી માથું
ખૂંધ તપી જવાથી કાયાવાળા જગ્યા શોધતા યોષતા

દેવયોગે એક તાડના ઝાડની નીચે જઈ ચઢ્યો; ત્યા
તો તાડનું મોટું ફળ (નાળિયેર) તેના માથા પર
પડ્યું. તેથી અવાજ સાથે તેનું માથું ફૂટી ગયું; ખરે-
ખર ભાગ્યરહિત માથુસ જ્યાં જાય છે, ત્યાં જ આપ-
તિઓ પાડુ જાય છે ૧૧૪

મૂચિત્તં દ્રવિણાત્મજં જનયિતું લિપ્સાવતા ચેતસા
નાયઃ પદ્મ મયા ક્રમેણ કુલજા કાલે સમુદ્રાહિતાઃ ।
સદ્વિદ્યા કવિતા વિદેશવસતિઃ સેવા તથાભ્યર્થના
દૈવેન પ્રતિવચ્ચયેન યુગપદ્મન્યાઃ સંમસ્તાઃ કૃતાઃ ॥

મારા મનમાં એવી લિપ્સા હતી કે પુષ્કળ ધનરૂપી
પુત્ર મારે ઘેર પેદા થાય, એટલે મેં કાળે કરીને ક્રમે
ક્રમે પાંચ નારીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં; અર્થાત્ સારી
વિદ્યા, કવિતા, વિદેશવાસ, સેવા અને ધ્યાનના એ પાંચેય
કરવા છતાં, મારા પ્રતિકૂળ દૈવે એ પાંચે જાઓને એકી
સાથે વાંઝણી બનાવી દીધી; અર્થાત્ મને ધન ન મળ્યું.

મજ્જત્વમ્સિ યાતુ મેરુશિખરં શૃંગ્ણયત્વાહવે
વાળિજ્યં કૃપિસેવનાદિ સકલા વિદ્યાઃ કલાઃ શિક્ષતુ ।
આકાશં સકલં પ્રયાતુ સ્વગવત્કૃત્વા પ્રયત્નં પરં
નોડમાર્ગ્યં ભવતીહ કર્મવશતો બાવ્યસ્ય નાશઃ કૃતઃ ॥

તમે જળમાં ડૂબકી લગાવો, મેરુ પર્વતના શિખર
પર ચડી જાઓ, રશ્મિઆમ્રમાં ચતુરોને હતી લો;
વેપાર, ખેતી, આકરી વગેરે તેમ જ સઘળા વિદ્યાઓ
અને કળાઓ શીખી લો; ઘણો મોટો પ્રયત્ન કરીને
પક્ષીની જેમ ઊડીને આખા આકાશમાં ગતિ કરો; પરંતુ
દૈવવશાત્ જે અસંભવ છે, તે કદી બનવાનું નથી અને
જે બનવાનું છે, તે મિથ્યા કરી શકાતું નથી. ૧૧૬

લક્ષ્મીકૌસ્તુભપારિજાવસહજઃ સૂતુઃ સુધાન્મોનિધે-
ર્દૈવેન પ્રણયપ્રસાદવિધિના મૂર્ખાં ધૃતઃ શંમુના ।
અદ્યાપ્યુલ્કશિતૈ નૈવ દૈવવિહિતં ક્ષણ્યં ક્ષપાવલ્લભઃ
કૈનાત્યેન વિલક્ષ્યતે વિધિગતિઃ પાપાણરેસાસર્વી ॥

જે ચંદ્ર લક્ષ્મી, કૌસ્તુભમણિ અને પારિજાતનો
ભાઈ થાય છે, જે ક્ષીરસાગરનો પુત્ર છે, જેને મહાદેવે
પ્રેમથી મસ્તક ધારણ કર્યો છે; આટલું હોવા છતાં તે
ચંદ્ર પશુ બને દેવથી નહીં થયેલી તેની ક્ષીણતા હજી સુધી
દૂર કરી શકતો નથી તો પછી ખીજા કાનાથી પથ્થર પરની
રેખા સમી તે ભાગ્યની ગતિને જાળવે શકાય ? ૧૧૭

અન્મોધિઃ સ્થલતાં સ્થલં જલચિતાં ધૂલીલવઃ શૈલતાં
મેરુસ્ત્કળતાં તૂળં કુલિશતાં વચ્ચં તૂળપ્રાયતામ્ ।
વહ્નિઃ શીતલતાં હિમે દહનતામાયાતિ યસ્યેચ્છયા
હીલાદુર્લભિતાત્રુતવ્યસનિને દંવાય તસ્મે નમઃ ॥૧૧૮

જેની ઇચ્છાથી મહાસાગરના જળ સ્થનરૂપે બની જાય છે અને સ્થળ મહાસાગરરૂપે બની જાય છે ધૂળનો ઢગલો મોટા પર્વતના શિખરરૂપ બની જાય છે અને સુમેરુ પર્વત મારીના મધુરૂપ બની જાય છે, ધાસનુ તાપુખલ વજ્રરૂપ અને વજ્ર ધાસરૂપ બના જાય છે, તેમ જ અગ્નિ શીતળતારૂપ અને દિમ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, એ રીતે અદ્ભુત લીનાઓ કરવાની ટેવ વાળા તે દેવને નમસ્કાર છે ૧૧૮

જન્મ બ્રહ્મકુલેડમ્પ્રતો ધનપતિયં કુન્ભકર્ણામ્પ્રત
સૂનુર્વાસવજિત્સ્વયં વશશિરા લોદળ્લકા વિંશતિ ।
અન્ન કામગમ વિમાનમજય મખ્યેસમુદ્ર પુરી
સર્વં નિષ્ફલમેતદેવ નિચત દેવ પર દુર્જયમ્ ॥૧૧૯॥

પ્રાણપુત્રા કુળમા જેનો જન્મ છે ધનપતિ કુબેર જેના મોટાભાઈ છે, જે પોતે કુલકર્ણનો મોટા ભાઈ છે ઇક પર વિજય મેળવનાર ઇકગિત જેનો પુત્ર છે જે પોતે દશ નાથાવાળો છે અને વીસ ભુગમ્યોવાળો છે જેની પાસે અજય અન્ન અને કામના પ્રમાણે ગતિ કર નાર વિમાન છે તેમ જ સમુદ્રની વચમા જેની નગરી છે આ બધુ રાવણનું નિષ્ફળ થયુ આ ઉપરથી નિયમ પૂર્વક એમ જ કહી શકાય છે કે દેવ પરમ દુર્જય છે-શેષાધી જીતી શકાય અત્રુ નથી ૧૧૯

ચનામ્પ્રહલદન્તિદન્તમુસલાન્યાલ્પિન્દતાન્યાહે
ધારા યન્ન પિનાકપાણિપરશોરાકુન્ડિતામાગતા ।
તન્મે તાલદુરો ત્વિંસદ્ધકર્ણૈર્વાદીર્યતે સાપ્રત
દૈવે હુલલતા ગતે વૃણમપિ પ્રાયેળ વન્નાચતે ॥ ૧૨૦ ॥

(હિરણ્યકશિપુ જણાવે છે કે) રજુભૂમિમા ઇન્દ્રના ઔરાવત હાથીના દત્તશળ બ્યા ખડિત થઈ ગયા અને બ્યા મહાદેવના પરશુની ધાર પશુ કુટિત બની ગઈ, એવી આ મારી છાતી અત્યારે ત્વિંસહના નખથી ભેદાઈ રહી છે, ખરેખર બ્યારે નસીબ દુર્બળ બના જાય છે, ત્યારે થણી વખત તાણખણ પશુ વજ્રના જેવુ બની જાય છે ૧૨૦

સો સદેહવશવદત્રિમુવતશ્રીગર્ગસર્વકષ
કૈલાસોદ્ધરણપ્રવચ્છચરિતો વીર કુનેરાનુજ ।
ચગ્રાય સ્વયમરિત સેયમમરાવત્યાપિ વન્થા પુરી
નીતા મર્કટકેન કામપિ દશા ધિદૈવમાવરયકમ્ ॥

જેણે પોતાની ભુગમ્યોથી નણુ ભુવનોને વશ બનાવી દીધા અને લદ્દમીને બધા જર્વ હરી લીધા, દૈલાસને બિચો પ્રવાની શકિતવાળુ જેવુ પ્રયક પરાક્રમ પ્રખ્યાત છે, જેનો ભાઈ ધનપતિ કુબેર છે અને જે નગરીમા પોતે રહે છે, તે નગરી દેવાની અમરાવતી નગરીને પશુ

વદવા લાયક છે, તે નગરીની દશા એક સાધારણ વાદરાજે (હનુમાને) જમાડી નાખી, તેવા અવશ્ય ભાવિ દેવને ચિહ્નર છે ૧૨૧

ચેનાકારિ મૃણાલપત્રમશન ત્રીઢા કરિણ્યા સહ
સ્પન્દન્દ્વ ભ્રમણ ચ ચન્દ્રરણે પીત પયો નૈર્ઝરમ્ ।
સોડય વન્યકરી નરેપુ પતિત પુણ્ણાતિ દેહ વૃણે
યદેવેન લલ્લપત્રલિલિત તત્ત્રોગ્નિજ્ઞુ ક ક્ષમ ॥ ૧૨૨

જે હાથીએ કમળના પત્રોના ભોજન કર્યા છે જેણે હાથિણીની સાથે ક્રીડાઓ કરી છે, પર્વતની ગુફામા જેણે સ્વપ્ન દે ગમન કરેલા છે અને જેણે ઝરણાના નિર્ભળ જળ પીધા છે તેવા આ વનનો હાથી માણસોના હાથ મા આવી પડતા ધાસ ખાતો થઈ ગયો છે ખરેખર દેવે લનાટપટ પર લપેની વાતને જૂસી નાખવા માટે પ્રયુ શક્તિમાન છે ૧૨૨

દૈવેન પ્રમુળા સ્વય જગતિ યદ્યત્ય પ્રમાણીહૃત
તત્ત્વસ્યોપતમેન્મનાગપિ મહાજૈવાશ્રય કારણમ્ ।

સર્વાશાપરિપૂર્યે જલધરે સર્વંત્યપિ પ્રત્યહ
સૂક્ષ્મા એવ પતન્તિ ચાતકમુલે દ્વિત્રા પયોવિન્દવ ॥

સમર્થ દેવે આ જગતમા જેને માટે જે જે નક્કી કરેવુ છે, તે તે તેને આવી મળે છે એટલે તેમા નાના મોટાને આશ્રય કારણુ બનતો નથી, બધાની આશાને પૂરી કરનારો મેઘ રોજ વરસી રહ્યો હોય છે, તોપણ ચાતકના મુખમા તો પાણીના બેથાર જ દીપા પડે છે

કાન્ત વર્તિક કપોતિકાકુલતયા નાથાન્તકાલોડ્યુના
વ્યાધોડ્યો ધૃતચાપસજ્જિતશર ર્થેન પરિધ્રામતિ ।
હત્ય સત્યહિના સ દપ્ત ઇપુળા ર્થેનોડપિ ટેનાહૃત
સ્તૂર્ણ તૌ તુ યમાલય પ્રતિ ગતૌ દૈવી વિચિત્રા ગતિ ॥

એ કબૂતરી અત્યંત ગમરાઈને પોતાના પતિને કહે છે કે, 'હે નાથ ! હવે તો આપણે અતઃકાળ આવી પહોંચ્યો છે, કારણુ કે નીચે શિકારી ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવીને બેભો છે અને ઉપર બાજ પક્ષી ભયે છે ' આ પ્રમાણે રિચતિ હતી, ત્યા તો શિકારીને સાપ કરઓ અને તેના ધનુરમાથી છૂટેલા બાણ વડે બાજ ઉડ્યાયો આમ તે બંને યમને ઘેર પહોંચી ગયા (કબૂતર-કબૂતરી બન્ધી ગયા), ખરેખર, દેવની ગતિ વિચિત્ર છે

રેવાવારિણિ વારણેન વિપુલે રાજીચરાજીરજ
પુષ્પાપિહ્નરિતોમિણિ પ્રવિગલદ્વાનામ્બુગન્ધોત્કટ ।
ઘૌત યેન મ્થગારિરત્તમસદ્ધન્તાન્તરાલસ્થિત
કોણ સોડપિ પય પર્પો હૃતવિવે કો મોચરે નાગત ॥

ને હાથીએ નર્મદાના વિપુલ જલને કમળસમૂહના કેસરના રંગદોષાથી રંગબેરંગી તરગોવાળાં પળાવ્યા તેમ જ પોતાના ગંડસ્થળથી જળતા મદભર જલથી ભરી દીધાં, તે જ હાથીને પોતાના દંત્તજળમાં હાંચેલા સિંદના લોહીને જળમાં ધોવું પડ્યું અને તેથી જરમ થયે જળનાં પાન પોતાને કરવાં પડ્યાં; માટે તે કમ-ભાગ્ય નસીંગનું લક્ષ્ય કોણ થયું નથી ? ૧૨૫

વેપાંચિન્નિજવેદમનિ સ્થિતવતામાલસ્યનિદ્રાવતાં
દૃશ્યન્તે ફલિતા લતા દ્વલ ફલેરાચૂલમૂલં શ્રિયઃ ।
અર્થિ લઙ્કયતાં ગિરિં પ્રયતતાં પૃથ્વીતલે ધાવતા-
મુશોગવ્યવસાયસાહસધિયાં તન્નાસ્તિ ચત્પચ્યતે ॥૧૨૬

એવા પશુ કેટલાક માણસો છે, જે ધરમાં પડ્યા રહે છે તેમ જ આળસ અને પ્રમાદથી ભરેલા હોય છે; તેમને માટે ફળવાળી લતાની જેમ લક્ષ્મી પહેલેથી તે હોડા સુધી આપાદ ફળ આપે છે; પરંતુ જે લોકો સાગરને આળંગનારા છે, પર્વત પર ચઢનારા છે તેમ જ પૃથ્વી પર દોડાદોડ કરનારા છે, એવા ઉલ્લોગ, વ્યવસાય અને હિંમતે કામ કરનારા માણસોનાં ધરમાં રાધીને ખાવા નેટયું અનાજ પશુ હોયું નથી । ૧૨૬

સ્થાલ્યાં વૈદુર્યમય્યાં પચતિ તિલકળાંશ્વાન્દૈરનિચ્છનોંયેઃ
સ્પૈર્વૈર્લાઙ્ગલામર્નિજનતિ વસુધામર્કમૂલય દેતોઃ ।

હિત્તવા કપૂરજળાન્વૃતિમિહ કુરુતે કોદ્રવાણાં સમન્તાત
પ્રાવ્યેમાં કર્મભૂમિં ન ચરતિ મનુજો યત્તપો મન્દભાગ્યઃ ॥

જે વૈદુર્ય રત્નના પાનમાં તલના દાણા ભરીને ચંદનના લાકડાથી તેને રાધે છે, જે આકડના મૂળને માટે સોનાના હળનાં કોશથી પૃથ્વી ખોદે છે તેમ જ જે કપૂરના દુકાડ કરીને કોદના હોડની ચારે બાજુ તેની વાડ બનાવે છે; તેની જેમ જ જે મનુષ્ય આ કર્મભૂમિને પ્રાપ્ત કરીને તપ-પરિશ્રમ કરતો નથી તે મંદ ભાગ્યવાળો છે. ૧૨૭

પશ્ચિતે પાણ્ડુપુત્રઃ ક્ષિતિપતિતનયા ધર્મેમીમાર્જુનાદ્યાઃ
શૂરાઃ સત્યપ્રતિજ્ઞા દૃઢતવપુપઃ કેશવેનાપિ ગૃહ્તાઃ ।

તે વીરાઃ પાણિપાત્રઃ કૃપણજનગૃહે મિશ્રચર્યા પ્રવૃત્તાઃ
કો વાડકાર્યં સમર્થો ભવતિ વિધિયદ્વાદ્વાવિની કર્મરેષા ॥

યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન વગેરે પાંચ પાડવો સહાદ પાડુના પુત્રો હતા બધા જ ધરવીર, સાચી પ્રતિજ્ઞાવાળા, મજબૂત શરીરવાળા હતા અને તેમનું રક્ષણ શ્રીકૃષ્ણ કરતા હતા, તે છતાં તે વીર પાડવોને હાથમાં પાત્ર લઈ કૃષ્ણ જનોને ઘેર લિફા માગતી પડી; ખરેખર,

જે કર્મરેષા-કર્મમાર્ગ નહીં ધ્યાયે હોય છે. તેને ફેરવવા માટે કોણ સમર્થ થઈ શકે છે ? ૧૨૮

યત્ર શ્યામાકર્મીજાન્યપિ ચતકવધૂચ્ચુકોટિચ્યુતાનિ
પ્રોચીયન્તે સ્વવેગમન્યશનવિરહિતે નિર્ધનશ્રોત્રિયાનામ્ ।

દૈવે દાતૃત્વકસ્યાદુલ્લશિશુકરાકૃપ્તહારાવલીતો
પ્રણાસ્તૈવ દૃષ્ટા યુવતિમિરલસં ચૂર્ણિતા મૌકિકૌષાઃ ॥

નિર્ધન વિદ્વાનોના ધરમાં એક વખત એવા પશુ હતા કે જ્યારે કશું ખાવાનું નહોતું અને તેથી ચકલી-ઓની ચાચમાંથી ખરી પડતા સામાના દાણાને બધાં વીણતા હતા; પછી નસીંગ જ્યારે અકસ્માત આપવા બેઠું ત્યારે તે જ ધરમાં એવા સારો વખત પશુ આવ્યો કે ચંચળ બાળકોના હાથથી મોતીના હારની ખેંચા-ખેંચી થતા, તેમાંથી ને મોતી ખરી પડ્યા, તે ધરની યુવતીઓએ કચરાઈ જતા બેચા છતાં આળસને કારણે તે મોતીને ઉપાડી લીધા નહિ. ૧૨૯

ચન્માતા વિણ્ણનામિ પતિરપિ ચ સુતો યસ્ય સાક્ષાત્પ્રજાતાં
લક્ષ્મીર્લસંશ્રયાભૂદપિ કરતલે ભારતી સંચમાર ।

માનુર્યસાસ્તિ મિત્રં તદપિ સરસિજં ક્ષીણમિન્દોનેયૂર-
ચાતુ નૈવોત્સહન્તે ગતસુકૃતફલં પ્રાપ્તકાલં સદ્ધ્યાઃ ॥

વિણ્ણની નાલિ જેની માતા છે, સાક્ષાત્ બ્રહ્મા જેના પુત્ર છે, લક્ષ્મી જેનો આશ્રય છે, સરસ્વતી જેને હાથમાં રાખે છે તેમ જ સુધં જેનો મિત્ર છે, એવું કમળ પશુ ચંદનના કિરણોથી નાશ પામ્યું સુકૃતેતું ફળ પૂરું થઈ જતા જેને ખરાબ વખત આવી પડે છે, તેને મોટા સહાયકો પશુ રક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવતા નથી

કુત્રાયોધ્યા ક રામો દશરથવચનાદ્દંડકારણ્યમાગાત્
ક્લસ્યે મારીચનામા ક્લનકમયમૂયઃ કુત્ર સીતાપદારઃ ।

સુગ્રીવે રામમૈત્રી ક જતકતનયાન્વેષણે પ્રેવિતોઽહં
ચોઽર્થોઽસંભાવનીયસ્તમપિ ઘટયતે કૂરકર્મો વિધાતા ॥

(હવેમાન બંધાવે છે કે,) અયોધ્યા ક્યા અને દશરથના વચનને પાળવા માટે દંડકારણ્યમાં ખાલી પહોંચેલા રામ ક્યા ? સોનેરી ચગરે બનેલો મારીચ રાક્ષસ ક્યાં અને સીતાનું અપહરણ ક્યા ? સુગ્રીવ સાથે ભગવાન ગમતી મૈત્રી થવી તે ક્યા અને સીતાજીને શોધવા અમને મોકલવામાં આવ્યા તે કાર્ય ક્યા ? ખરેખર, જે બામત બિલકુલ બનવાની હોતી નથી, તેને પશુ કૂર કર્મ કરનાર વિધાતા ઘડી આપે છે. ૧૩૧

વૃદ્ધાવસ્થાનું વર્ણન

અલંકરોતિ દિ ગરા રાજામાત્યભિગયતીન ।
વિદમ્ચયતિ પળ્યક્ષીમહ્યાયકસેવકાન્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ, પ્રધાન, વૈષ્ણ અને ચોગી એટલા લોકોને
વૃક્ષાવસ્થા શોભાવે છે, પરંતુ વેશ્યા, મલ્લ, ગર્વિણ
અને સેવકોને પીડા આપે છે ૧

ક્ષણાદ્યવોધમાયાતિ લઘ્વયતે તમસા પુન ।

નિર્વોચ્યત પ્રતીપચ્ય શિલ્પેવ જરતો મતિ ॥ ૨ ॥

શુભ્રાતા દીપકની બ્યોતિની જેમ વૃક્ષ જનની મતિ
ક્ષણવાર પ્રગ્ન થાય છે અને પછી અધકાર તેને પોતાની
અંદર આવરી લે છે, ૨

ગશિનીય હિમાર્તાના ધર્મોર્તાના રવાવિવ ।

મનો ન રમતે ક્ષોણા જરાક્રીણન્દ્રિયે પત્તૌ ॥ ૩ ॥

જેમ ટાઢથી પીડાતા જનોના મન ચંદ્રથી આનંદ
પામતા નથી અને તાપથી પીડાતા જનોના મન સૂર્યથી
આનંદ પામતા નથી તેમ સ્ત્રીઓનું મન વૃક્ષાવસ્થાને
કારણે જગ્ગરિત બનેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિમા રમણ
કંટુ નથી ૩

મલિનેરલકૈરેવૈ શુક્લ્વ મકટીકૃતમ્ ।

તદ્વોપાદિવ નિર્ચાતા વદનાદ્વદનાવલિ ॥ ૪ ॥

ધડપણુ આવતા કાળા રોગોએ ધોળાપણુ પ્રગ્ન
કંટુ, તેથી શેષે ભરાયા હોય, એ રીતે શુભ્રાભાષી
દાંતોની હાર બહાર નીકળી આવી ૪

વૃક્ષત્વાચલદ્ગધસ્ય સારયૌવનનસ્તુન ।

દૃશ્યતે દૈદ્વગેહેપુ ભસ્મેવ પલિતચ્છલાન્ ॥ ૫ ॥

જેમ ધરમા અગ્નિ લાગતા સાર વસ્તુ બળી જતા
એકથી ભસ્મ રહી જાય તેમ ધડપણુરૂપી અગ્નિથી
યૌવન જેવી આર વસ્તુ બળી જતા પળિયાદપે એકલી
ભસ્મ બાકી રહેલી દેખાય છે ૫

ઘૌઘ્નતે પલિતભ્રેગિર્નર્ન વૃક્ષસ્ય મૂર્ધનિ ।

મૃપૈવ નીત જન્મેતિ કિં તુ ભસ્મ વિધિર્મ્ધ્યાન્ ॥ ૬ ॥

વૃક્ષને માથે જે પળિયાની હાર જેવ બને છે, તે ખરે-
ખર પળિયા નથી, પરંતુ 'તે જન્મ રોગજ જ શુભ્રાબ્યો'
એ બતાવવા વિધિએ તેને માથે ભસ્મ નાખી છે ૬
સ્વપ્ત્યામપિ સામપ્ત્યા સુરુત ન કૃત ત્વયા ।

સ્તીવ કુપિતો દન્તાન્તત્ક પાતચ્ચલમ્ ॥ ૭ ॥

'તને આપી બધી સામગ્રી આપવા છતાં તો
કાંઈ પુણ્ય કંટુ નહિ' એ રીતે અણુ કોણે હોય એમ
પરમાત્મા વૃક્ષના દાંતને જ પાડી નાખે છે, ૭

યમમિવ કરધૃતદંડે હરિમિવ સગદે શશાઙ્ક
મિવ વક્રમ્ । શિવમિવ ચ વિરૂપાક્ષ જરા વરોત્ય
કૃતપુણ્યમપિ ॥ ૮ ॥

વૃક્ષાવસ્થા પુણ્યમાર્ગ ન કરનાર માણસને પણુ દેવ

બનાવે છે જેમ કે યમરાજની જેમ તે વૃક્ષજન હાથ-
મા દડ રાખે છે, ગદાધારી વિષ્ણુની જેમ તે વૃક્ષ-
જન સમદ (ગદ-રોગવાળો) હોય છે, વાકા ચંદ્રની
જેમ તે શરીરે વાકા વળા ચમેલો હોય છે અને નથુ
નેત્રવાળા શિવની જેમ તે વિરૂપાક્ષ-બેરોળ હોય છે ૮

વદન દશનવિહીન વાચો ન પરિસ્કૃટા ગતા શક્તિ ।

અચકેન્દ્રિયશક્તિ પુનરપિ બાહ્ય દૃત જરયા ॥ ૧૧ ॥

શુભ્ર દાંત વિનાનું થયુ છે વાણી સ્પષ્ટ રીતે
બોલાતી નથી, શક્તિ ચાલી ગઈ છે તેમ જ ઇન્દ્રિયોની
શક્તિ દેખાતી નથી, એ રીતે વૃક્ષાવસ્થાએ ફરીથી
બાવપણુ આપ્યું છે ૯

પટુરટપિ પલિવદૂતો મસ્તકમાસાઘ સર્વલોકસ્ય ।

પરિમવતિ જરા મરણ કુહ ધર્મ ચિરમ પાવેચ્ય ॥ ૧૦ ॥

પળિયા અત્યુત્તે ચતુર દૃત બની મસ્તકે ચઢીને
બધા જનોને કહે છે કે 'ધડપણુ અને મરણ હવે
આવવાની તૈયારી છે તે દરમિયાન ધર્મ કરો અને
પાપથી વિરામ પામો' ૧૦

શતમન્યુ વણ્ણધર કુલેવરમપિ શૂલિન તથા ગદિનમ્ ।

કુલતે જરા ન સાં કિં કુર્ચાન્નીરુપનામકં મનુજમ્ ॥ ૧૧ ॥

ધડપણુને કારણે રૂપ અને નામ વિનાના બનેલા
માણસને વૃક્ષાવસ્થા શા શા રૂપ અને નામ આપતી
નથી ૧ તે માણસને શતમન્યુ (કોધથી ભરેલો, ધંદ),
દડધર (હાથમા લાંબી ટેપનાર, યમરાજ), કુબેર
(ખરાબ શરીરવાળો કુબેરલગાડો), ચંદ્રધારી (પટમા
જૂકનાળો મહાદેવ) અને ગદાધારી (ગદ-રોગવાળો,
વિષ્ણુ) બનાવી મૂકે છે ૧૧

કૃણ્ણવર્ત્મનિ ગુણાન્ગણ્યન્તી જીવનેડપિ જર

ચન્ન્યનુરાગમ્ । આગતા યત જરેય હિમાની સેવ્યતા

સુરતરગવતીયમ્ ॥ ૧૨ ॥

જેમ હિમાન્યમાથી પ્રગ્ન થયેન દેવોની નદી મગા
કૃષ્ણા (યમુના) ને માર્ગે શુભ્રાને ગણતી ગય છે અને
બીજા જગમા ગ્દેલા અનુરાગન દૂર કરે છે, માટે ભવવા
લાયક બની છે, તેમ અગ્નિન માર્ગે (સ્થાનમા)
જવાને શુભ્રાને ગણતી અને જીવનમા ગ્દેલા અનુરાગને
એછા કરતી, જેથી જે વૃક્ષાવસ્થા આવી છે, તે બીજા
પાસેથી સેવા લેવાને યોગ્ય બને છે ૧૨

વૃક્ષાન્તસ્ય દૂતી જરા ફર્ણમૂલે, સમાગત્ય
વર્ષીતિ લોવા શ્યુષ્કમ્ । પરસ્પીરદ્રવ્યાન્છા
ત્યજ્યઞ્, મન્ય રચનાથપાદારચિન્દ્રમ્ ॥ ૧૩ ॥

આ યમરાજની દૂતી વૃદાવસ્થા પળિયાંકે સો જનોના ધન પાસે આવીને કહે છે કે, પારકા સ્ત્રી અને પારકા ધનમાંથી વાંછા દૂર કરો અને ભગવાનના ચરણકમળની સેવા કરો. ૧૩

ચર્ણ સિતં સમમિવીક્ય શિરોઢ્ઢાણાં
સ્થાનં જરા પરિભવસ્ય ચ્વેદવ પુંસામ્ ।

આરોપિતાસ્થિશ્ચકલં પરિહૃત્ય ચાન્તિ

ચાળદ્વાલકૃપમિવ દૂરતરં સરુણ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

માયાના વાળનું ધોળાપણું જોઈને વૃદાવસ્થા મનુષ્યોના તિરસ્કાન્ત સ્થાન ખની છે, અને જેમ હાડકાથી ભરેલા ચડાળના કપાને લોડા ત્યજે છે, તેમ તરુથી સ્ત્રીઓ વૃદ પુરુષને છેડીને દૂર ચાલી જાય છે.

શ્રુતિઃ શિથિલતાં ગતા સ્મૃતિરપિ પ્રનષ્ટાપુના
ગતિર્વિપથમાગતા વિગલિતા દ્વિજાનાં તતિઃ ।

ગવામપિ ચ સંહૃતિઃ સમુચિતક્રિયાતદ્યુતા

કૃતા નુ જરયા તયા કલિયુગસ્ય સાધમ્યતા ॥ ૧૫ ॥

તે વૃદાવસ્થાએ તો કળિયુગના સર્વ ધર્મો સાથે સમાનતા સાધી છે. કળિયુગમાં શ્રુતિ (વેદ) ની જેમ ધડપણમાં શ્રુતિ (કાન) શિથિલ બની જાય છે. કળિયુગમાં સ્મૃતિ (ધર્મશાસ્ત્ર) ની જેમ ધડપણમાં સ્મૃતિ સ્મરણશક્તિ નાશ પામે છે, કળિયુગમાં ગતિ (સદાચાર) ની જેમ ધડપણમાં ગતિ (આસ) અણે ત્રાજે ચાલે છે, કળિયુગમાં પ્રાણશ્ચ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોના સમૂહ (દ્વિજ) ની જેમ ધડપણમાં દાતાની પક્તિ (દ્વિજ) ગળી જાય છે, અને જેમ કળિયુગમાં ગાયોના સમૂહાય અત્યંત યોગ્ય કાર્યમાં આવે નહિ, તેમ વૃદાવસ્થામાં ઇદિયો (ગે) પાનપોતાની ક્રિયાથી શિથિલ બને છે. ૧૫

ગાત્રં સંકુચિતં ગતિર્વિગલિતા ષ્ટ્રપા ચ દન્તાવલિ-

દ્વિર્નિદ્રયતિ વર્ધતે વધિરતા વચ્ચં ચ લાલાયતે ।

વાક્યં નાદ્રિયતે ચ લાન્ધવજનૈર્ભાયાં ન શુશ્રૂષતે

હા કઠં પુરુષસ્ય જીર્ણવયસઃ પુત્રોઽપ્યમિત્રાયતે ॥ ૧૬ ॥

શરીર સંકોચ પામ્યું છે, એટલે શિથિલ બની છે, દાંતની હાર પડી ગઈ છે, નજર નાશ પામી છે. બહેન-પણું વધે છે, મુખમાંથી લાળ પડે, કુદર્યા જનો વયનનો આદર કરતા નથી, સ્ત્રી સેવા કરતી નથી અને વિશેષમાં પોતાનો પુત્ર પણ શત્રુની જેમ વર્તે છે. ખરેખર! વૃદ મનુષ્યનું જીવન કષ્ટમય છે ૧૬

સ્થૂલપ્રાવરણોઽતિવૃત્તકથકઃ કાસાશુભલાવિલો

મ્પ્રોરઃકટિશ્ચજાનુજપતો મુખ્યોઽતિવીન્ધારયત્ ।

શૃણ્વન્વૃષ્ટવધૂવચાંસિ ઘનુષા સંત્રાસયન્વાયસા-

નાશપાશનિવદ્જીવવિભવો વૃદ્ધો ગૃહે ગ્લાયતિ ॥ ૧૭ ॥

જેણે અડાં વસ્ત્ર ઓઢ્યાં છે, જે વીતી ગયેલી વાતોને કહ્યા કરે છે, જેના મુખ પર ખાસી, આમુ અને લાળ ભરેલા છે, જેના છાતી, કેડ, પીડ, બધન વગેરે ભાગી ગયાં છે, જે સ્વભાવે ભોળા છે, જે પોતાના ઘેર આવતા અતિથિઓને રોકે છે, જે નિર્લજ્જ વધુઓના વયનને સાંભળી રહે છે, જે વાંસની કામડી હાથમાં લઈને કાગડાઓને ત્રાસ આપીને ઉડાડે છે અને જેણે આશાના પાશમાં પોતાના જીવનો વેણવ બાધી રાખ્યો છે, એવો વૃદ્ધજન ધરમાં પડ્યો પડ્યો ખેદ પામી રહ્યો છે. ૧૭

પાર્શ્વો સંસ્તમ્ભયન્તી મુરમપિ નમયન્ત્યન્નમાકુચ્યન્તી

હસ્તાચુરુક્મ્પયન્તી પ્રણયિજનવચો ન શ્રુતીઃ શ્રાવયન્તી ।

રત્યામુદ્દેજયન્તી વલિતતનુમતી નૂતનોદા જરા વા

તુલ્યા પૂર્વા તુ પુંસક્ષસતિ જત પરા મીતિહેતુર્નરસ્ય ॥

જેમ નવોદા સ્ત્રી પતિ પાસે જતા (સ કે.શ્ચી) પગને અટકાવે છે તેમ વૃદાવસ્થા (શિથિલતાથી) પગને અટકાવે છે જેમ નવોદા મુખ નમાવે છે, તેમ વૃદાવસ્થા મુખ નમાવી દે છે. જેમ નવોદા (લજ્જાથી) અંગોનો સંકોચ કરે છે, તેમ વૃદાવસ્થા અંગોનો સંકોચ કરે છે જેમ નવોદા હાથને કંપારી લાવે, તેમ વૃદાવસ્થા હાથ કંપાવે છે. જેમ નવોદા પ્રણયીજનના વયન સાંભળતી નથી, તેમ વૃદાવસ્થા કાને સાંભળતી નથી. જેમ નવોદા રમણ કરતા મોટે આવેગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વૃદાવસ્થા રતિમાં ઉદ્વેગ પમાડે છે. જેમ નવોદા પોતાના શરીરને વાળે છે, તેમ વૃદાવસ્થા પોતાના શરીરે પળિયા લાવે છે. એ રીતે નવોદા અને વૃદાવસ્થા પુરુષ સાથે સરખા આવશ્યક કરે છે. તદાવત એટલે છે કે નવોદા પુરુષથી લય પામે છે ત્યારે વૃદાવસ્થા પુરુષને બિવશાવે છે. ૧૮

ભૂખનું વધુન

નાસ્તિ ક્ષુધાસમં દુઃખં નાસ્તિ રોગઃ ક્ષુધાસમઃ ।

નાસ્ત્યાહારસમ સોઘ્યં નાસ્તિ ક્રોધસમો રિપુઃ ॥ ૧૯ ॥

ભૂખ જેવું બીજું કંઈ દુઃખ નથી, ભૂખ જેવો બીજો કંઈ રોગ નથી, આહાર જેવું બીજું કંઈ સુખ નથી અને ક્રોધ જેવો બીજો કંઈ શત્રુ નથી. ૧

શય્યા વશં ચન્દનં ચારુ દાસ્યં, ઘીના વાળી સુન્દરી યા ચ નારી । ન બ્રાજન્તે ક્ષુત્પિપાસાતુરાણાં સર્વારન્માસન્કુલપ્રસ્થમૂલાઃ ॥ ૨ ॥

શય્યા, વસ્ત્ર, ચંદન, મધુર હારત્ર્ય, વાંછા, વાણી અને સુંદરી નારી એ બધા પદાર્થો વૃષ અને તરસથી પીડાતા જનોને સારા લાગતા નથી, ખરેખર, બધી ક્રિયાઓનું-આનંદનું મૂળ શેર ચોખા છે. ૨

ભિક્ષુકે

પ્રતિદિનમયત્રસુભે મિશ્રુકજનનિ સાધુજન કલ્પલતે । નૃપનમનનરક્તારિણિ મગરતિ મિશ્ને નમસ્તુભ્યમ્ ॥ ૧ ॥

હે ભગવતી ભિક્ષા ! ડાઈ ભતની મદેનત વિના તું રોજ સુલભ હોય છે. તું ભિક્ષુકોની માતા અને સાધુઓની દર્પલતા છે. તું મનુષ્યોએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અને તેમને નરકમાંથી તારનાર છે. તને નમસ્કાર હો.

અગસ્તિતુલ્યાશ્ચ પૃતાદિશોષણે, દમ્ભોલિતુલ્યા વટકાન્નિવેદને । શાકાવલીકાનનચક્ષિરુવાત્ એષ મદ્દા ક્ષત્રે મદાશ્ચ ॥ ૨ ॥

ધીના સાગરને શોધી લેવામાં જે અગસ્ત્ય જેવા છે, વડા-પૂરીના ઢગલાદંથી પર્વતનો નાથ કરવામાં વજ્ર જેવા છે, શાકભાજીનાં જમ્બોને સાફ કરવામાં જે દાવામિ-રૂપે છે; તેઓ 'ભદ્ર' કહેવાય છે અને બાકી બધા 'ભદ્ર' (વીર પુરુષ) ગણાય છે. ૨

અમ્યો મુક્તિમતાં પ્રયોગસમયે મન્ત્રેષુ પૃથ્ઠ ગતઃ પાકાગારગતસ્તુ પાચકમનસ્તોષાય ષાચરપતિઃ । ઊચ્ચાયાં નિરતો રતોર્ઠમકગણે પિષ્ટેષુ દત્તાદરો નાનાશ્વાદ્ગણૈકચાલિતમના મટ્ટોત્તમો રાજતે ॥ ૩ ॥

જમનારા લોકોમાં અગ્રેસર, મંત્રા ભજવામાં પાછળ રહેનાર, રસોડાની ખબર લેતી વખતે રસોડાના અનને રીઝવવામાં બૃહસ્પતિ જેવા સ્વર, દક્ષિણ લેવામાં તૈયાર, બાળકોની સાથે ખેલકૂદ કરનાર તેમ જ જેનું મન અનેક આદી જમવામાં અત્યંત ચપળ બનેલું છે, એવા શદ્ર મહારાજ વિરાજે છે. ૩

ઊચૈરધ્યયનં પુરાતનકથા સ્ત્રીભિઃ સહાલાપનં તાસામર્મકલાલનં પ્રતિવૃત્તિસ્તત્પાકમિધ્યામુતિઃ । આદેશસ્વ કરાવલ્લ્વનવિધિઃ પાણ્ડિત્યલેલક્રિયા હોરાગારહમન્ત્રતન્ત્રકવિધિમિશ્નોર્ગુણા દ્વાદશ ॥ ૪ ॥

જોયા સ્વરથી મંત્રો ભણે, પુરાણોની કથાઓ કહે, સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરે, તેમનાં બાળકોને રમણે, નમી નમીને 'હા, જી હા' કરે, તેમની સ્મૃતિમાં ખોટાં વખાણુ કરે, તેમના હુકમને હાથમાં ઝીલી લે, પંડિતાર્થ

અને લેખની ક્રિયામાં તૈયાર રહે; જન્મપત્રિકા, ગારુડી વિદ્યા, મંત્ર-તંત્રની વિધિ વગેરેમાં કુશળતા બતાવે-ભિક્ષુકમાં આ બાર ગુણો હોય છે. ૪

પ્રાતઃ ક્ષાલિતલોચનાઃ કરતલે ચઞ્ચત્પવિત્રાહ્નુક્રા-સ્તત્તત્સ્થાનનિવેશિતોર્ધ્વતિલકાશ્ચેલાન્તવદ્ધાક્ષતાઃ । કો જાતશ્ચ મૃતોઽથવા મૃતતિથિઃ કમ્યાલયે વર્તતે । ચેત્યં હર્ષશતૈર્યુતાઃ પ્રતિદિનં ધાવન્ત્યહો મિશ્રુકાઃ ॥ ૫ ॥

સવારે જેણે આખો ધોઈને નાહવાની ક્રિયા પૂરી કરી છે, જેણે હાથમાં દર્બનાં પવિત્રાં લીધેલાં છે, શરીરનાં તે તે અંગે પર જેણે મોટાં તિલક કરેલાં છે, જેણે પોતાના પશ્ચિમાના છેડે ચોખા બાધી લીધા છે, 'આને' ડાણુ જન્મશે, ડાણુ મર્યા, કાની મરણતિથિ છે અને કાને ઘેર જવાનું છે' એ રીતે સંકેતો દર્બનાં કારણેથી યુક્ત ભિક્ષુકો, અહો, દોડી રહ્યા છે ! ૫

પરશુહવાસ

શિરસા ધાર્યમાણોઽપિ સોમઃ સૌમ્યેન શૈભુના ।

તથાપિ કૃશતાં ધત્તે કપ્તઃ સ્વલુ પરાશ્રયઃ ॥ ૧ ॥

સૌમ્ય એવા મહાદેવ ચંદ્રને મસ્તક પર ધારણુ કરે છે, તેપણુ તે ચંદ્ર પાતળો બનેતો બળ્ય છે; ખરેખર ! બીજાનો આશ્રય કષ્ટકારક છે. ૧

વિના કાર્યેણ ચે મૂઢા ગચ્છન્તિ પરમન્વિરમ્ ।

અવશ્યં લઘુતાં યાન્તિ કૃષ્ણપક્ષે યથા શશી ॥ ૨ ॥

જે લોકો વિના કારણ બીજાને ઘેર બળ્ય છે. તેઓ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની જેમ હલકા બની બળ્ય છે. ૨

કષ્ટં સ્વલુ મૂર્ધ્વ્યં કષ્ટં સ્વલુ યૌવનેષુ દારિદ્ર્યમ્ ।

કષ્ટાદાપ કષ્ટવરં પરશુહવાસઃ પરાશ્રયઃ ॥ ૩ ॥

મુખતા એ કષ્ટ છે, યુવાવસ્થામાં દરિદ્રતા તે પણ કષ્ટ છે; પરંતુ પારકે ઘેર નિવાસ અને પારકાં અન્ન એ તો કષ્ટથી પણ વિશેષ કષ્ટકારક છે. ૩

લઘુગણપરિવારો નાયકોઽયોગ્યવીનાઃ

મમૃતમયશરીરઃ કાન્તિયુક્તોઽપિ ધન્દ્રઃ ।

મવતિ વિગતરશ્મિમંજલં પ્રાપ્ય માનોઃ,

પરસદનનિષિષ્ટઃ કો લઘુવૃં ન યાતિ ॥ ૪ ॥

નક્ષત્રોનો ગચ્છુ જેનો પરિવાર છે, જે પોતે ઓપધિ-વનસ્પતિઓનો સ્વામી છે; જેનું શરીર અમૃતમય છે, અને જેને ખૂબ કાંતિ છે, એવા ચંદ્ર પણ સૂર્યના મંડળમાં જતા તેજ વિનાનો બની બળ્ય છે; ખરેખર બીજાના ધરમાં પ્રવેશ કરનારો એવો ડાણુ હશે કે જે હલકાપણુ પ્રાપ્ત કરતો નથી ! ૪

ઉદર ભરવાનો રોગ

અસ્ય દુઃખોદરસ્યાર્થં કિં ન કુર્નન્તિ પળિહતાઃ ।

વાનરીમિવ વાન્દેવી નર્તયન્તિ ગૃહે ગૃહે ॥ ૧ ॥

વિદ્વાનો પણ આ બળેના પેટ માટે શુ શુ કરતા નથી । તેઓ વાણીદેવીને વાનગીની જેમ ઘેરે ઘેર નચાવે છે કિમકારિ ન કાર્પણ્ય કમ્યાલહિ ન દેહલી ।

અસ્યપાપોદરસ્યાર્થં કિમનાટિ ન નાટકમ્ ॥ ૨ ॥

આ પાપી પેનું માટે માણસે કઈ મુદતા કરી નથી, હાનો ઉમરો ઓળંગ્યો નથી અને કંચુ નાટક ભજ્યું નથી ?

एक स एव जीवति हृदयबिहीनोऽपि सहृदयो राहु ।

य सकललघिमकारणमुदर न निर्भर्ति दु पूरम् ॥ ૩ ॥

ભલે રાહુને હૃદય ન દોવ છતાં પણ તે જ એક યથાર્થ છત્રી રહ્યો છે, માટે તેને સહૃદય (હૃદયવાળો) બાણુવો, મરણ્ય કે બધી હલકાઈનું કારણ અને કઠી ન ભરાય એવા ઉદરને તે ધારણ કરતો નથી ૩

કધરા સમપહાય ક ધરા પ્રાપ્ય સચતિ જહાસ કસ્યચિત્ । મા કિલાનમયત સ્વપૂર્વે દુર્ભરાતિક મુદરાદિવોગત ॥ ૪ ॥

કોઈ એક વીર પુરુષનું મસ્તક ગળા (કધરા) ને છોડીને પૃથ્વી પર પડ્યું ત્યારે તે એટલા માટે હસવા લાગ્યું કે, ‘જેણે પોતે ભરાવા માટે મને વારવાર ખીજની આગળ નમાવ્યું હતું અને છતાં જો ભરાયું નહોતું તે પેટથી મારે વિશેષ થયો છે’ ૪

अद्वित्वितविचारशून्यमुद्धे भ्रुतिसमर्थैर्हृमिस्तिर स्कृतस्य । उदरभरणमात्रवेलेच्छो पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेष ॥ ૫ ॥

જેની શુદ્ધિ ઉત કે અદ્વિતાના વિચાર વિનાની બની ગઈ છે, શાસ્ત્રવિહિત સદાચારથી ભ્રષ્ટ થયો છે અને પેટ ભરવું એટલી જ જેની ઇચ્છા ॥ એવા પુરુષરૂપી પશુમા અને પશુમા તફાવત તો ? ૫

इयमुदरदरी दुरन्तपूरा यदि न भवेदमिमान भद्रभूमि । क्षणमपि न सहै भवादृशाना, कुटिल कटाक्षनिरीक्षण नृपाणाम् ॥ ૬ ॥

આ ઉદરરૂપી ગુફા કુખથી પણ પૂરેપૂરી ભરી શકાય એવી નથી માણસના અભિમાનનો ભગ આ ઉદરગુફાની ભૂમિ ઉપર જ થાય છે આ ઉદરગુફા જો ન હોત તો કુ તમારા જેવા રાખઓની કુટિલ કટાક્ષ દટિ કાચુ વાર પણ સહન ન કરે ૬

अपहरति महत्त्वं प्रार्थना कि न जाने

जनयति गुग्गुलुजामित्यहं कि न वेद्मि ।

तदपि वद वदान्य त सदा प्रत्यह मा

जठरपिठरवर्ती वह्निरर्था करोति ॥ ૭ ॥

કોઈની પામે મારણી-યાચના કરવી તે મોટાઈને ઠરી લે છે તે શુ હું નથી બાણુતો ? વળી તે ભાર લભ્ય ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ શુ હું નથી બાણુતો ? છતાં પણ હું રોજ રોજ છતાંની પાસે યાચના કર છું, તો તમે એમ જ કંઈ કંઈ હું યાચના નથી કરતો, પણ જરૂરની ગુફામાં ગહેસો અગ્નિ જ મને યાચક બનાવે છે

गङ्गातरगङ्गणशीकरशीतलानि,

विद्याधराध्युपितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवत प्रलप्य गतानि,

यत्सावमानपरपिण्डरवો मनुष्य ॥ ૮ ॥

હિમાન્યના જે સ્થાનો મ ગાના તર ગાના કણ્ઠથી શીતળ થયેલા છે અને જેની સુદૃઢ શિલાઓ પર વિદ્યાધરા આનીને બેસે છે, ત સ્થાનો શુ નાશ પામ્યા છે કે જેથી માણસ અપમાન સહિત પારકાએ આપેલ બોળન પર હવે છે । ૮

अभिमतमहामानमन्त्रिप्रभेदपटीयसी

गुरुतरगुणभ्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।

विपुलविलसद्वज्रावलीवितानकुठारिका

जठरपिठरी दुष्पूरेय करोति विडम्बनम् ॥ ૯ ॥

માનો જનોના મોટા માનરૂપી મારો ભેંકી નાખવામાં કુશળ, અત્યંત મોટા ગુણોના સમૃદ્ધરૂપી કમળોના વિકાસમાં સ્વચ્છ યાદની શી શીતળ (અર્થાત્ ગ્રંથ-નાયક) અને સારી રીતે વિસ્તાર પામેલી એવી લક્ષ્મણી વેરીને છેડી નાખવામાં કુઠાડી એવી આ ઉદરરૂપી તપેલી કઠી પુરાય એમ નથી, એટલે માણસને વિડબાણ કરાવે છે ૯

ये वर्धन्ते धनपतिपुर प्रार्थनादु रभाम्जो

ये चारुपत्व दधति विपयाक्षेपपर्यस्तबुद्धे ।

तेषामन्तस्फुरितहसित चासराणा स्मरेय

ध्यानच्छेદે શિવરિકુહરપ્રાવશ્યાનિપણ ॥ ૧૦ ॥

આને પવંતની ગુફામાં પથ્થરની શર્યા પર બેસીને ખાન ટૂંકી જતા હું, પહેનાના જે દિવસો ધનિક જનો પામે પ્રાર્થના કરવાના હું ખને લીધે મોટા લાભતા અને વિષયોની અદર મારી શુદ્ધિ ગરકાવ થતા ટૂંકા લાગતા હતા તે વાતને હૃદયમાં મદ મદ હસતો વાદ કરુ છું ૧૦

માતર્નાતઃ પરમનુચિતં ચત્વલનાં પુરસ્તા
વસ્તાશઙ્કે જટરપિટરીપૂર્વે નર્તિતાસિ ।
તત્ક્રાન્તવ્યં સહજસરલે વત્સલે વાણિ કુર્વા
પ્રાયશ્ચિત્તં ગુણગણનયા ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોઃ ॥૧૧॥

હે પુત્રવત્સલા, સહજસ્વરલા માતા વાણી । આ
જરૂરથી પાત્રને પૂરવાને માટે મેં શંકારહિત થઈને
કુર્જન પુરષો પાસે તને નચાવી છે; તેથી મોહ
અનુચિત કાર્ય ખીલું શુ દોઈ શકે । માટે તે અપરાધ
હીમા કરે અને એવું કરે કે ગોપવેશધારી વિષ્ણુ
ભગવાનના ગુણોની ગણના કરે તે અપરાધનું હું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરું. ૧૧

દીનાં દીનમુરંસ્તથૈશ શિશુકૈરાકૃત્તજીર્ણામ્બરાં
ક્રોશદ્વિઃ ક્ષુધિતૈર્નિરક્ષવિધુરાં પર્યેજ ચેદ્ગેહિનીમ્ ।

ચાશ્વાભદ્રમયેજ ગદ્ગદગલત્તુચ્ચહિલીનાશ્વરં

કો વેહીતિ વદેસ્વદગ્ગજટરસ્યાર્થે મનસ્વી જનઃ ॥૧૨
ભૂખ્યા યથેલાં અને રહન કરતા એવા દીન મુખ-
વાળા બાળકો જેના હાટેલા વશો ખેંચી રહ્યાં છે,
એથી અત્યંત વિના એકાલ થતી દીન ધનવાળીને જો
ન જુએ તો પોતાના બળેલા પેદને માટે ક્યો મનસ્વી
જન નિષ્કળ જવાના કાપને લીધે અરુપદ અક્ષરેવાળી
'આયો' એવી અદ્ભુત વાણી બોલે ? ૧૨

દિસાશન્યમયનલભ્યમશનં ધાત્રા મરુતકલ્પતં
વ્યાલાનાં પશવસ્થુનાક્કરમુજઃ સ્વપ્નાઃ સ્થલીગાયનઃ
સંસારાખંબલજ્ઞનક્ષમધિયાં વૃત્તિઃ કૃતા સા નૃનાં
ચામન્વેષયતાં પ્રયાન્તિ સતતં સર્વે સમા તિરુણાઃ ॥૧૩

વિધાતાએ સર્પોને માટે પવનનું ભોજન તૈયાર
કર્તું છે, જેમા હોઈ દિસા કરેથી પડતી નથી અને
તે વગર પ્રવતને મળી આવે છે તેમજ જમીન પર
સતારાં પશુઓને માટે ધાસ અને વૃણના ભોજન
પતાવ્યાં છે; પરંતુ સંસારસાગરને ઝોળાવવામા જેમની
બુદ્ધિની કુશળતા રહેલી છે એવા મનુષ્યો માટે તો એથી
આલોકિકા બનાવી છે કે જેને સતત શોધતા રહેવામાં
માણસોના બધા ગુણ નાશ પામે છે. ૧૩

ફિ કન્દાઃ કન્દરેભ્યઃ પ્રલમ્ભપગતા નિહીરા વા ગિરિમ્યઃ
પ્રધ્વસતા વા તનુમ્યઃ સરસપલ્લભ્યતો વલ્કલિન્યશ્ચ શાસાઃ
વીઢ્યન્તે ચન્મુરતાનિ પ્રસભમપમતપ્રશ્નયાણં ચલ્યાનાં
દુઃસ્વોપાત્તાલવતિત્તમયપવનવશાન્તિવિત્ત્વલતાનિ ॥૧૪

શુ ગ્રહઓમાથી કેદમ્બ નાશ પામી જ્યાં છે ?
પર્વતો પરથી અરણ્ય ખૂટી ગયા છે ? સુંદર જળ અને
વલ્કલને ધારણ કરનાર ડાળીઓ શું વૃક્ષો પરથી

તટી પડી છે ? કે જેથી વિનય વિનાના પક્ષ પુરુષોનાં
મુખ બેળાં પડે છે; કે જે મુખ દુષ્ટિ મેળવેલા અપ-
ધનના ગરજથી પવનને લીધે નાચતી બ્રહ્મીવાળાં બનેલાં છે.

સેવકનિંદા

સ્વામિપ્રાયપરોક્ષસ્ય પરચિતાનુવર્તિનઃ ।

સ્વયં વિક્રીતદેહમ્ય સેવકસ્ય કૃતઃ સુપમ્ ॥ ૧ ॥

જેને પોતાનો અભિપ્રાય અદૃશ્ય રહેલો છે, જેને
બીજાનાં ચિત્તને અનુસરવાનું છે અને જેણે જાતે જ
પોતાનો દેહ વેચી દીધો છે, એવા સેવકને સુખ ક્યાંથી ?

યલેપુ સ્વામિચિત્તેપુ સુભલે પિશુને જને ।

યદિ જીવન્મયહો ચિત્ર જ્ઞાનમન્યુપજીવિનઃ ॥ ૨ ॥

માલિકોના ચિત્ત અસ્થિર હોય છે અને આરિયા-
લ બેરણી વનારા માણસો તો સહજમા મળી આવે
છે; આમ છતાં સેવકજનો ક્ષણવાર પણ છતી શકે છે,
તે જ ખરેખર એક વિચિત્રતા છે. ૨

સેવા શ્વૃત્તિર્ચેત્કતા ન લૈઃ સમ્યગુદાહતમ્ ।

સ્વચ્છન્દવારી કુત્ર શ્વા વિક્રીતાસુઃ ક સેવકઃ ॥ ૩ ॥

'સંવાદિત' એ કૃતરાની વૃત્તિ જેવી છે, 'એમ
જેમણે કહ્યું છે, તેમણે ખરાખર કહ્યું નથી; કારણ કે
કૃતર' તો ધન્ય પ્રમાણે ફરત હોય છે અને એવેકે તો
પોતાના પ્રાણ વેચી દીધા હોય છે. ૩

સેવયા ધનમિલ્લદ્વિઃ સેવકૈઃ પશ્ય યદ્દૃતમ્ ।

સ્વાતન્ત્ર્યં ચલ્લરીસ્ય મૂઢેસ્તપિ હારિતમ્ ॥ ૪ ॥

સેવા કરીને ધનની ધન્ય રાખનારા સેવકોએ જે
કર્તું છે, તે જુઓ તો ખરા ! તેમણે તો એમના ધરિર-
ની જે રવત તતા હતી, તે પણ ગુમાવી દીધી. ૪

યદં વન યદં મૈદ્વં યદં મારોપજીવનમ્ ।

પુસાં વિવેકહીનાનાં સેવયા ન ધનાર્જનમ્ ॥ ૫ ॥

વનમા રહેલું સાર, શિક્ષા માત્રથી સારી અને ભાર
ઉપાડીને જીવતું પડે, તે સાર; પરંતુ વિવેક વિનાના
પુરુષોનો નોકરી કરીને ધન કમાવું પડે, તે સાર નથી.

યા પ્રકૃત્યૈવ ચપલા નિપતત્યશુવાવપિ ।

સ્વામિનો વદુ મન્યન્તે દષ્ટિ તમપિ સેવકાઃ ॥ ૬ ॥

સ્વભાવથી જ ચપળ અને અપવિત્ર-દલદાર નાણ-
તોમા પણ પડનારી પોતાના સ્વામીની દષ્ટિ ને પોતાના
ઉપર પડે તો સેવકો એને મોટા આચાર ધરો હોય
એમ માને છે. ૬

મનુષ્યજાતી તુલ્યાનાં મૃત્યુત્વમનિગદ્ધિતમ્ ।

પ્રથમો યો ન તગાપિ સ કિં જીવતુ ગમ્યતે ॥ ૭ ॥

મનુષ્ય જેવા જન્મની અંદર સેવકપણું તો અત્યંત નિંદ્ય છે; અને તેમાં પણ જે સેવક પહેલેા ગણાતો નથી; તે પણ શું જીવનાઆમાં મનુષ્ય છે ? ૭

તાવજન્માતિદુઃસ્વાય તત્તો દુર્ગતતા સદા ।

તત્રાપિ સેવયા યુતિરહો દુઃસ્વપરમ્પરા ॥ ૮ ॥

પહેલાં તો આ સંસારમાં જન્મ થયો તે જ અત્યંત દુઃખકારક છે; તેમાં જરૂરથી તો હમેશા વિશ્વ દુઃખદાયક છે; તેમાં પણ સત્તા કરીને જીવવું, એ તો દુઃખોની પરંપરા જ છે. ૮

નાનાતિ સેવયૌત્કન્યાદ્નિદ્રો ન પ્રવુચ્યતે ।

ન નિઃશઙ્કં ઘ્વતો ઘ્રૂતે સેવકોડ્યત્ર જીવતિ ॥ ૯ ॥

મવાની આતુરતાને લીધે જે સુખે ખાઈ શકતો નથી, જે પૂરી ઊંઘ પણ લઈ શકતો નથી અને જે નિઃશંકપણે-નિર્ભયતાથી વચન પણ બોલતો નથી; એવો સેવકજન પણ શું જીવી રહ્યો છે ? ૯

મૃદાપથા બ્રહ્મચર્યં ચ કૃશત્વં લલુ મોજનમ ।

સેવકસ્ય યતેર્થદ્વિદેશયઃ પાપધર્મજઃ ॥ ૧૦ ॥

પૃથ્વી પર શયન, બ્રહ્મચર્ય, શરીરની દૃશ્યતા અને હલકું મોજન; એ બધી બાબતો સેવક અને યોગી માટે સરખી છે. કેરે એટલો છે કે સેવક પાપને આધીન છે અને યોગી ધર્મને. ૧૦

શીતાતપાદિકપ્રાપ્તિ સહતે યાનિ સેવકઃ ।

ધનાય તાનિ ચારુપાય યદિ ધર્માય મુચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

ટાઢ-તડકા જે જે કછો સેવક સહન કર છે, તે બધા થોડુંક ધન આપનારાં થાય છે પણ જો તે ધર્મ માટે સહન કરવામાં આવે, તો માણસ મુક્ત બની જાય.

મૃદુનાતિસુવૃત્તેન સુમૃદેનાતિહારિણા ।

મોદકૈનાપિ કિં તેન નિષ્પત્તિર્વિદ્ય સેવયા ॥ ૧૨ ॥

કામળ, અત્યંત મેળાકાર, સફાઈદાર અને મનોહર એવો મોદક (લાડુ) પણ જો સેવા કરવાથી અજી હોય, તો તેથી શા લાભ ? એ જ રીતે કામળ, સારા આચરણવાળો, મીઠો વાણી બોલનાર અને મનોહર પુરુષ હોય, પણ તે જો સેવા કરતો હોય, તો તે પુરુષ શા કામનો ? ૧૨

સ્વયં જહાતિ સેવકઃ મુર્ખં ચ માનમેવ ચ ।

યદર્થમર્થહિતે તદેવ તસ્ય હીયતે ॥ ૧૩ ॥

સેવક જન સુખ અને માનને માટે પૈસો મેળવવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તે પોતે જ પહેલા તો સુખ અને માન છોડી દે છે અને પછી પણ તેનાં સુખ અને માન હણાતાં જાય છે. ૧૩

પ્રણમત્યુન્નતિહેતોર્જીવિતહેતોર્વિમુચ્ચતિ પ્રાણાન્ ।

દુઃસ્વીયતિ મુલ્લહેતોઃ કો મૂઢઃ સેવકાદન્યઃ ॥ ૧૪ ॥

પોતાની ઉન્નતિને માટે જે પ્રણામ કરે છે, પોતાના જીવનને માટે જે પ્રણામો દાગ કરે છે અને જે સુખ મેળવવા દુઃખ ભોગવે છે, તેવા સેવક જન જેવો મૂઢ બીજો કાણુ હશે ? ૧૪

મૌનાન્મૂઢઃ પ્રવચનપટુર્વાતુલા જલ્પકો યા

ધૃષ્ટઃ પાર્થં વમતિ ચ સદા દૂરતસ્વપ્રગલ્ભઃ ।

ક્ષાન્ત્યા મીરુર્થદિ ન સહતે પ્રાયશો નામિજાતઃ

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામવ્યગમ્યઃ ॥ ૧૫ ॥

સેવક મોન રાખે તો મૂઢા, વાણીમાં ચતુર હોય તો વાવડો કે બોલકો, પાસે રહેતો હોય તો ધીર-નિર્ભય અને દૂર રહેતો હોય તો ચતુરાઈ વિનાનો, ક્ષમા રાખે તો ખીંકણુ તેમ જ જે સહન ન કરે, તો અતવાન ગણાતો નથી, એ રીતે સેવાધર્મ એટલો તો ગહન છે કે, યોગી લોકો પણ તેને પહેાળી શકતા નથી. ૧૫

વિઙ્ઠઃ સ્નિગ્ધેરુપકૃતમપિ દ્વેષતામેતિ કશ્ચિત્

સાક્ષાદન્યૈરુપકૃતમપિ પ્રીતિમેયોપયાતિ ।

ચિત્રં ચિત્રં કિમથ ચરિતં નૈકભાવાશ્રયણાં

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામવ્યગમ્યઃ ॥ ૧૬ ॥

સ્નેહી કાલા જનોએ ઉપકાર કર્યો હોય, તોપણ તેમને માટે દ્વેષભાવ જાગે છે અને પારકાજનોએ દેખીતો અપમાન કર્યો હોય, તોપણ તેમને માટે પ્રેમ જ જાગે છે એ રીતે જે સેવકજનો અનેક ભાવોને આધીન રહેલા છે, તેમના ચરિત ન સમગ્રય તેવા વિચિત્ર હોય, તેમાં શું કહેવું; કારણ કે સેવાધર્મ તો અત્યંત ગહન છે, જેને યોગી જનો પણ પહેાળતા નથી. ૧૬

મક્ષાનામુપકારિણાં પરહિતવ્યાપારયુક્તાત્મનાં

સેવાસંવ્યવહારતત્ત્વવિદુષાં દ્રોહચ્યુતાનામપિ ।

ઘ્યાપત્તિઃ સ્વલિતાન્તરેપુ નિયતા સિદ્ધિર્ભેદશ ન વા

તસ્માદમ્બુપતેરિવાવનિપતેઃ સેવા સદાશક્તિની ॥ ૧૭ ॥

સેવકો સ્વામીના લક્ષ્મી, ઉપકારી, પરાંપકારના કામ-ધર્મામાં જોડાયેલા, સેવા ઉત્તમ રીતે કેમ કરવી તેના તત્ત્વને અજાનારા અને દ્રોહથી રહિત હોય તોપણ પોતાના કાઈ કાઈ કામોમાં ગંધત થવી એ તો નિશ્ચિત જ છે અને કામમાં સિદ્ધિ મળે કે ન મળે એ અનિશ્ચિત જ હોય છે; માટે સમ્રાટની જેમ રામની સેવા સદા શંકા ભરેલી છે. ૧૭

આહારે વધવાનલશ્ચ શયને યઃ કુમ્ભકર્ણાયતે

સંદેશે વધિરઃ પલાયનવિધો સિદ્ધઃ શૂનાલો રણે ।

અન્ધો વસ્તુનિરીક્ષણે ગમને સ્વપ્નઃ પ્રદુઃ કન્ધનો
માયેનૈવ હિ લભ્યતે પુનરસૌ સર્વોત્તમઃ સેવકઃ ॥૧૮

જે આહારમાં પડવાનલ જેવો, નિદ્રામાં કુંભકરુ
જેવો, સંદેશો સાભળવામાં બહેરો, નાસી જવામાં સિંદ
જેવો, લગાઈમાં શિયાળવા જેવો, વસ્તુને જોવામાં
આંધળો, ચાલવામાં લગેડો અને બરાડા પાડવામાં
હોશિયાર છે, એવો સર્વ પ્રહુથી ઉત્તમ સેવક પરમ
લાગ્યથી જ મને છે. ૧૮

જીવનની સફળતા

યસ્ય જીવન્તિ ધર્મેણ પુત્રા મિત્રાણિ વાન્ધવાઃ ।

સફલં જીવન્તં તસ્ય જાત્માર્થં કો હિ જીવતિ ॥૧॥

જેના જીવવાથી પુત્ર, મિત્ર અને કુટુંબી જનો
ધર્મથી જીવા શકે છે; તેનું જીવન સફળ છે. પોતાની
જાત માટે તો હાથ જીવતું નથી ? ૧

યસ્ય મિત્રાણિ મિત્રાણિ શત્રવઃ શત્રવસ્તયા ।

અનુકર્ય્વોડનુકર્ય્વશ્ચ સ જાતઃ સ ચ જીવન્તિ ॥૨॥

જેના મિત્રો છે, તે મિત્ર બનીને રહે છે, શત્રુઓ
છે, તે શત્રુઓ થઈને રહે છે અને ક્યા લાયક માણસ
ક્યા લાયક રહે છે, તે જ પુરુષ જન્મ્યો છે અને તે જ
જીવી રહ્યો છે. ૨

વાણી રસવતી યસ્ય આર્પા પુત્રવતી સતી ।

લક્ષ્મીર્દાનવતી યસ્ય સફલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૩॥

જેની વાણી રસથી ભરેલી છે, જેની પત્ની પુત્રો
વાળી અને સતી છે અને જેની લક્ષ્મી દાન આપવામાં
વપરાય છે, તેનું જીવન સફળ છે. ૩

સ જીવતિ યશો યસ્ય કીર્તિર્યસ્ય સ જીવતિ ।

અયશોઽકીર્તિસંયુક્તો જીવન્નપિ મૃતોપમઃ ॥૪॥

જેને યશ અને કીર્તિ મળેલા છે, તે માણસ જ
જીવે છે અને જેને અપયશ અને અપકીર્તિ મળેલાં
છે, તે જીવતા બના મર્યા જેવો છે. ૪

ચલં વિત્તં ચલં ચિત્તં ચલે જીવિતયૌગે ।

ચલાચલમિદં સર્વં કીર્તિર્યસ્ય સ જીવતિ ॥૫॥

ધન ચંચળ છે, ચિત્ત ચંચળ છે, જીવન અને વીરન
બંને ચંચળ છે અને જાતના બધા પદાર્થો ચોક્કસ
સ્થિર રહેવાના જતાં અસ્થિર છે. આમાં જે કીર્તિવાળો
છે, તે જ સ્થિર જીવે છે. ૫

યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ ઘટ્વઃ સ તુ જીવતિ ।

ફાકોડપિ કિં ન કુરતે ચઢ્યા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥૬॥

જેના જીવવાથી અનેક માણસો જીવી રહ્યા છે, તે
જ જીવતો છે. બાકી કાગડો પણ પોતાની ચાચથી
પોતાનું પેટ નથી ભરતો ? ૬

જાતો યેન જાતેન યાતિ વંશઃ સમુન્નતિમ્ ।

પરિવર્તિનિ સંમારે મૃતઃ કો યા ન જાયતે ॥૭॥

જેના જન્મથી વંશની ઉત્પત્તિ થાય તે જ માણસ
પરેબર જન્મ્યો છે; તે સિવાય તો આ પરિવર્તનશીલ
સંસારમાં કાનું જન્મતું નથી અને કાણું મરતું નથી ?

અજ્ઞાનિરકારિ લોકેર્ગાનિમત્તાત્રૈશ રક્ષિતા જગતી ।

સંધ્યાયા ઇવ વસતિઃ સ્વસ્ત્યાપિ સત્ત્વે મુક્તાયૈશ્વ ॥૮॥

દે મિત્ર ! સંધ્યાકાળ થોડો જ વખત રહે છે;
તોપણ લોકો તેને અજાણિ આપે છે, તેમ જ તે સંધ્યા
પોતે તેજ વિનાની થવા વિના સર્વ જગતોને રંગી દે
છે, તે રાત્રિ જેને લોકો અજાણિ આપીને સન્માને છે
અને જે પોતે સામર્થ્ય-શક્તિને ત્યાગ કર્યા વિના
લોકોને અનુરંજન આપે છે, તેવા મનુષ્યો ભલેને આ
લોકમાં થોડો જ વખત નિવાસ કરે; તોપણ તે સર્વના
સુખને માટે જ હોય છે. ૮

યજીવતિ ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-

વિદ્વાનવિક્રમયશોમિરમગ્નમાનમ્ ।

વજ્રામ જીવિતમિદં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ

કાકોડપિ જીવતિ ચિરાય ધર્લિં ચ મુદ્ધત્તે ॥૯॥

જેના વિદ્યાન, વરાક્રમ અને વરા નાશ પામ્યા
નથી; જેવા માણસો લોકોમાં સુપ્રસિદ્ધ થઈને કાણુબર
પણ જીવતા હોય, તો તે જીવનને જ કાઠા માણસો
સારું જીવન કહે છે; બાકી તો કાગડો લાખા કાળ
સુધી જીવે છે અને બાંધ ખાધા કરે છે ૯

યો નાતમજે ન ચ શુરૌ ન ચ શૂર્યવર્ગં

દીને દયા ન કુરતે ન ચ વન્ધુવર્ગં ।

કિં તસ્ય જીવિતફલં દિ મનુષ્યલોકે

કાકોડપિ જીવતિ ચિરાય ધર્લિં ચ મુદ્ધત્તે ॥૧૦॥

જે માણસ પોતાના પુત્ર, વડીલ જન, સેવકવર્ગ
કે કુટુંબી જન પર દયા રાખતો નથી, તે માણસને
આ લોકમાં જીવવાથી શાકે શું ? કાગડુ કે કાગડો
પણ લાખા કાળ સુધી જીવે છે અને બાંધ ખાય છે.

જાતઃ કૂર્મઃ સ દ્વૈઃ પ્રયુગ્મવનભરાયાંવતં યેન પ્રૃથં

સ્થાપ્યં જનમ્ ધ્રુવસ્ય ધ્રમતિ નિયમિતં યત્તેઽનિવચનમ્ ।

સંજાતવર્થપક્ષાઃ વરહિવરણે નોપરિદાશ શાપો

મદ્માળ્હોદુમ્બરાન્તર્મદાકવદપરે અન્તવો જાતનદ્યાઃ ॥

એક દુર્મ્મ ભગવાને જ ખરો જન્મ લીધો છે કે એમણે આ ભારે પૃથ્વીનો ભાર ઉપાડવા માટે પોતાની પીઠ અર્પણ કરી છે. તે સિવાય કુવનો જન્મ પશુ વખાણુવા યોગ્ય છે કે જેની આબુખાણુ આ મહા-નક્ષત્ર-તારા અને સમર્પિતોત્તુ તેજસ્વી મહા નિયમિત ભમ્યા કરે છે. બાકી જેમણે ઉપર અથવા નીચે બીજાનું હિત કરવામાં પોતાની શક્તિ લગાડી નથી તેઓ તો આ બ્રહ્માડરૂપી ઉંચરાના કળમા ઉત્પન્ન થતા પાપોવાળા અચરોની જેમ જન્મથી જ મરણ જન્મુઓ જેવા છે. ૧૧

મહાથુ

ન વિપં વિપમિત્યાદુર્મદ્ભ્રસ્વં વિપમુન્યતે ।

વિપમેકાકિનં હન્તિ મદ્ભ્રસ્વં પુત્રપૌત્રિકમ્ ॥૧॥

ઝેર તે ઝેર નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણનું ત્રણ ફાંવું, તે જ ખરું ઝેર છે, ઝેર તો એકલા પીનારને જ ઢલે છે; પરંતુ બ્રાહ્મણનું ત્રણ તો પુત્ર-પૌત્રોને પશુ ઢલું નાખે છે.

પાપં કર્તૃમૃણં કર્તુ મન્યન્તે માનવાઃ સુલ્કમ્ ।

પરિણામોડિતિગ્રહનો મહત્તામપિ નાશકમ્ ॥૨॥

માણસો પાપ કરવામાં અને ત્રણ કરવામાં પોતાને સુખ થતુ માને છે, પણ તેનું પરિણામ એટલું બધું ગહન-અચકર હોય છે કે એનાથી મોટામોટાઓનો પણ નાશ થઈ જાય છે. ૨

લોકદ્વયપ્રતિભયૈકનિદાનમેતદ્

ધિક્પ્રાણિનામૃણમહૌ પરિણામધોરમ્ ।

एकः स एव हि पुमान्परमस्ति लोके

क्रुद्धस्य येन घनिकस्य सुखं न दृष्टम् ॥૩॥

માણસોને માથે ત્રણ હોવું, તે બામતને ધિક્કાર છે; કારણ કે તે ત્રણ આ લોક અને પગલોક બંને સ્થળે ભય પેદા કરવામાં મુખ્ય કારણ છે અને તે પરિણામે અત્યંત દોર લાગે છે. આ લોકમાં જેણે કોષમાં આવેલા ધનિકનું મુખ જોયું નથી, તે જ માણસ શ્રેષ્ઠ છે. ૩

પ્રવાસ

यो न संचरते देशान्यो न सेवेत पण्डितान् ।

तस्य संकुचिता बुद्धिर्गुतविन्दुरिवाम्भसि ॥ ૧ ॥

જે દેશપરદેશ ફરતો નથી અને જે પંડિત જનોને સેવતો નથી; તેની બુદ્ધિ જળમાં રહેલા ઘીના ટીપાની જેમ સંકુચિત થઈ (ફરી) જાય છે. ૧

यस्तु संचरते देशान्यस्तु सेवेत पण्डितान् ।

तस्य चिन्ताविता बुद्धिस्तैલचिन्दुरिवाम्भसि ॥ ૨ ॥

જે દેશપરદેશ ફરે છે અને જે પંડિતજનોને સેવે છે, તેની બુદ્ધિ જળની અંદર તેલના ટીપાની જેમ બધે પ્રસરે છે. ૨

व्यापारान्तरमुत्सृज्य वीक्षमाणो वधूसुखम् ।

यो गृहंत्वेव निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ૩ ॥

જે માણસ બીમ કામધંધા છોડીને પોતાની સ્ત્રીનું મોહું જોયા કરતો ઘરમા જ પડી રહે છે, તે બુદ્ધિહીન થઈને દરિદ્રતાને પામે છે. ૩

देशे देशे किमपि कुतुकाद्दमुतं लोकमानाः

संपाद्यते त्रविणमनुलं सदा भूयोऽयच्चाप्य ।

संयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कण्ठिताभिः सतीभिः

सौख्यं घन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः ॥૪॥

જુદા જુદા દેશોમાં ફરીને કુતુહલપૂર્વક અદ્યજીત પદાર્થોને જોનારા અંન એ રીતે અવનવી વિવિધ વસ્તુ-ઓના વેપારમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરીને પાછા આવી પોતાના ભવનમાં ચિરવિરહથી ઉત્ક્રાંતિ પોતાની સતી સ્ત્રીઓને મળાંને તેમની સાથે સર્વ સંપત્તિઓની સમૃદ્ધિના અનુપમ સુખને ભોગવનારા પુરુષો ધન્ય છે.

आर्किचन्यादतिपरिचयाज्जाययोपेक्ष्यमाणो

भूपालानामनतुरराणाद्विभवेवाखिलेभ्यः ।

गेहे तिष्ठन्कुमतिरलसः कूपकूर्मैः सधर्मा

किं जानीते भुवनचरितं किं सुखं चोपभुङ्क्ते ॥૫॥

નિર્ધનતાને લીધે અને ઘેર બેઠા રહેવાથી અતિ પરિચયને લીધે પોતાની સ્ત્રીથી પણ તિરસ્કાર પામતો, રાજપુરુષો અને આગેવાનોને ન અનુસરવાથી બધી માણુથી ભય પામતો, ફૂવાના કાચબાની જેમ છત્તી રહેલો હીન બુદ્ધિવાળો આજીવન માનસ જગતની ગતિને મહિના સૌ દર્શને થું જાય છે અને થું સુખ ભોગવે છે ? (કંઈ જ નહીં.) ૫

तीर्थानामवलोकनं परिचयः सर्वत्र वित्तार्जनं

नानाअर्थनिरीक्षणं चतुरता बुद्धेः प्रशस्ता गिरः ।

एते सन्ति गुणाः प्रवासविषये दोषोऽस्ति चैको महान् यन्मुग्धामपुराधराधरसुधापापानं विना स्वीयते ॥ ૬ ॥

તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન, જુદા જુદા ભોડાનો પરિચય, બધે ટેકાણે ધનની કમાણી, અનેક આશ્ચકારક પદાર્થોનું અવલોકન, બુદ્ધિની ચતુરતા અને હિતમ લાપાઓનું ગાન આ બધા ગુણો પ્રવાસ-તીર્થાટન કરવામાં રહેલા છે; પણ પ્રવાસમાં એક મોટો દોષ એ છે કે, પોતાની મુગ્ધ સ્ત્રીનાં મધુર અધરનાં પાન વિના રહેવું પડે છે.

વ્યાપારીઓ

આસીતસત્યયુગે બલિસ્તદનુ ચ ત્રેતાયુગે ભાર્ગવો
રામ સત્યપરાક્રમોડય ભગવાન્ધર્મસ્તવા દ્વાપરે ।
દાતા કોડપિ ન ચારિત સપ્રતિ કલૌ જીવન્તિ કેનાર્થિન
ઐત્યેય કૃતનિશ્ચયેન વિધિના વ્યાપારિણો નિર્મિતા ॥૧

સત્યયુગમા એક બળિરાજ દાનેશ્વરી થઈ ગયો.
ત્રેતાયુગમા એ પરશુરામ મહાદાના થઈ ગયા દાપર
યુગમા ભગવાન ધર્મારાજ દાની થઈ ગયા અને હવે
આ કળિકાળમા કોઈ દાતા છે નહિ, જેથી યાચકને
નોનાથી છવી શકશે ? એથી તેમના નિર્વાહનો વિચાર
કરી વિધાતાએ વ્યાપારીઓને બનાવ્યા છે, જે દાની છે
શકોદ્યાનિવાસિતામધિગતો દાતા સ કલ્પદ્રુમ
પાતાલ ફિલ કામધેનુરપિ સા કામપ્રસૂરન્વગાન્ ।
इत्थ विश्वमृजा विचिन्त्य यवनागाराधिकारार्थिन
सद्दिद्यानिधिरेक्षणार्थमधुना व्यापारिणो निर्मिता ॥२

દાતા ગણુાત કલ્પદ્રુમ જેને છેકના નદનવનમા
વસ્યુ અને બધીકામનાઓને આપનારી કામધનુ પાતાળ
મા ચાલી ગઈ એટલે હવે કોઈ દાન આપનાર રહ્યું નથી
એમ વિચારી સદ્વિધાના ભગરૂપી પિદ્માનેા છવન
નિર્વાહ માટે વિશ્વકર્તાએ ધવનેના ધરમા પોતાના
અધિકારને છત્તનારા વપારીઓ બનાવ્યા છે ૨
કૌપીન ધૃતવાન્હરોડપિ ભગવાન્વિષ્ણુ પ્રવિષ્ઠો જલ
ચારા રાશિરપેયતામુપગત કો નામ દાતુ ક્ષમ ।
इत्थ विश्वमृजा विचिन्त्य यवनागाराधिकारार्थिन
सद्दिद्यानिधिजीवन धर्मधुना व्यापारिणो निर्मिता ॥

શિવ-મહાદેવ લ ગોટી ધારણ કરી ભગવાન વિષ્ણુ
એ જળમા પ્રવેશ કર્યા તેમ જ જળન ભડર સમુદ્રના
પાણી ખારા થઈ ગયા એટલે હવે કોઈ દાન આપવાને
યોગ્ય રહ્યું નથી, એમ વિચારી વિધાતાએ સદ્વિધાના
ભગરૂપી વિદ્યાનેા છવનનિર્વાહ માટે ધવનેના ધરમા
પોતાના અધિકારને છત્તનારા વપારીઓને બનાવ્યા ૩

કળિના મહિમા

यवनैरवनि क्रान्ता हिन्दवो जिन् यमात्रिणश्च ।

बलिना वेदमार्गोऽय कालिना कवलीकृत ॥ ૧ ॥

આ પૃથ્વીને ધવનેાએ દખાની દીધી છે અને હિંદુ
લોકો પિંચાયળમા ચાલ્યા ગયા જ તમ જ વેદમાર્ગને-
વેદિક આચારવિચારને તે આ બળનાન કળિયુગ
કાળિયો જ કરી ગયો છે ૧

सीदन्ति चामिहोराणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते प्राप्ते कलियुगे सदा ॥ ૨ ॥

કળિયુગ આવી પહોંચતા અમિહોર-અમિના પૂજન
નાશ પામે છે, ગુરુજનોના પૂજન થતા નથી અને
કુમારી સ્ત્રીઓ બાળકને જન્મ આપે છે ૨
પરાજેન ગુરુ દમ્ય હસ્તો દમ્યો પ્રતિપ્રહાન્ ।

परस्त्रीभिर्मनो दग्ध कुत शाप कलौ युगे ॥ ૩ ॥

આ કળિયુગમા કોઈને શાપ આપવાનુ બાકી
રહ્યું જ નથી, કારણ કે પારકા અન ખાવાથી મુખ
બળી ગયું છે, દાન લેવાથી હાથ બળી ગયા છે અને
પારકી સ્ત્રીઓથી મન બળી ગયા છે ૩

राक्षसा कलिमाभित्य जायन्ते ब्रह्मयोनिषु ।

ब्राह्मणानेव बाधन्ते तत्रापि श्रोत्रियांकुशान् ॥ ૪ ॥

કળિયુગમા આશય લઈને રાક્ષસો બ્રાહ્મણ યોનિમા
પેદા થાય છે અને પછી તે રાક્ષસ બ્રાહ્મણોને અને તેમા
પણ આસ કરીને બચારા વિદ્યાન સબજનોને પીડે છે
કુશલા શબ્દવાર્તાયા ઘૃત્તિદીના સુરાગિણ ।

कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ॥ ૫ ॥

ફાલ્ગુ માસમા બાળકો જેમ મમે તેમ એલફેલ
બોલવામા કુશળ, હીન વૃત્તિવાળા અને રગરાગ ઠડા
થેતા જ્ઞેવામા આવે છે તેમ કળિયુગમા વેદાંતીઓ મમે
તેમ બોલાતા શબ્દોના ચાતુર્યથી કમાઈ ખાવામા
કુશળ, હીન વૃત્તિવાળા અને રાગ-આસકિતથી ભરેલા
જ્ઞેવામા આવે છે ૫

वागुचारोत्सव मात्र तत्किंच कर्तुमक्षमा ।

कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ॥ ૬ ॥

ફક્ત વાણી ઉચ્ચારીને જ આનંદ માનનારા અને
તે વાણી પ્રમાણેની કિંચ કરવાને અસમર્થ જ્ઞેવા
વેદાંતીઓ કળિયુગમા ફાલ્ગુ માસમા તોફાન કરતા
બાળકો જેવા લાગે છે ૬

कृते च रेणुका कृत्या त्रेताया जानकी तथा ।

द्वापरे द्रौपदी कृत्या कलौ कृत्या गृहे गृहे ॥ ૭ ॥

સત્યયુગમા રેણુકા નામે કૃત્યા થઈ, ત્રેતાયુગમા
બનકા અને દ્વાપરમા દ્રૌપદી કૃત્યા થઈ, જેને કારણે
મોટા યુદ્ધો થયા પણ કળિયુગમા તો ઘેરેઘેર કૃત્યા
છે, જેને કારણે લડાઈ-ઝડપ થય જ કરે છે ૭

महागमध्योत्पन्ना कृतयुगधर्मानुमारिण विमिति ।

इति रापादिव बलिना पीडयन्ते साधवो बलिना ॥ ૮ ॥

‘માગ યુગમા ઉત્પન્ન થેના જ્ઞેવા શા માટે
સત્યયુગના ધર્મોને અનુસરનારા છે ’ એ રોપથી જ મને કે

બળવાન કળિયુગ સારા માણસોને વિશેષ પીડતો હોય છે. ૮

નાધીતેડર જનો યદિ કશ્ચિદ્ધીતે શતે સહસ્રે વા ।

દુસ્તકેપુ શ્રામ્યતિ દૂરીકુરુતે શ્રુતિસ્મૃતિસુતર્કાન્ ॥૧૧॥

આ કળિયુગમાં ઠાઈ લાણુજી નથી; સો કે હનર-
માં ને ઠાઈક લણે છે, તેની બુદ્ધિ ખોટા તોડો કરવા-
માં જ થાકી જાય છે, એટલે વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રના
સારા તોડો કરવા તો તેમને માટે દૂર જ રહ્યા. ૯

સીદન્તિ સન્તો વિલસન્ત્યસન્તઃ

પુત્રા ત્રિપન્તે જનકશ્ચિરાયુઃ ।

પરેપુ મૈત્રી સ્વજનેષુ વૈરં,

પશ્યન્તુ લોભાઃ કલિકૌતુકાનિ ॥ ૧૦ ॥

હે લોકો ! આ કળિયુગના આશ્ચર્યો તો જુઓ !
સારા પુરુષો દુઃખી થાય છે અને દુર્જનો વિલાસ
કરે છે; પુત્રો મરણ પામે છે અને પિતા લાંબા
આયુષ્યવાળા હોય છે; પારકા જનોમાં મૈત્રી થાય છે
અને પોતાના જનોમાં વેર જાગે છે. ૧૦

एतादृशे कलियुगेऽपि शतेषु कश्चि-

ज्जातावरो जगति यः श्रुतिमार्गं एव ।

यत्किंचिदाचरतु पात्रमसौ स्तુતીनां

श्लाघ्यं मितાપમપિ किं न मरौ सरश्चेत् ॥ ૧૧ ॥

આવા કળિકાળમાં સેંકડોમાંથી ઠાઈક એક માણસ
પણ શાસ્ત્રવિહિત માર્ગમાં આદરવાળો બની તેનું થોડુંક
પણ આચરણ કરે, તો તે પ્રશંસાપાત્ર છે. રજુમાં જો
થોડાક પાણીવાળું સરોવર હોય તોપણ તે વખાણવા
યોગ્ય બને જ છે. ૧૧

उपनयनविवाहावुत्सवैकप्रधानौ

कलिविभवत एषां कालभेदानभिन्नाः ।

विजहति न कदाचिद्वेदपाठकयोग्ये

वयसि च यवनानीयाचनाभ्यासमेते ॥ ૧૨ ॥

કળિયુગના પ્રભાવથી આ લોકોમાં ઉપનયન અને
વિવાહ આ બે જ મુખ્ય ઉત્સવો રહ્યા છે. અને તેમાં
પણ ઉપનયન પછી કેવળ વેદાભ્યાસ માટેની વયમાં પણ
લોકો યવનભાષાઓનું વાચન-અભ્યાસ છોડતા નથી.

न दैवे देवत्वं कपटपटवत्तापसजना

जनो मिथ्यावादी विरलतर्दृष्टिर्जलधरः ।

प्रसङ्गो नीचानामवनिपतयो दुष्टमनसो

जना भ्रष्टा नष्टा अहह कलिकालः प्रभवति ॥ ૧૩ ॥

દેવમાં દેવપણું રજું નથી, તપસ્વી જનો કપટ
કરવામાં કુશળ છે, માણસ મિથ્યાવાદી થયો છે, મેઘ
અત્યંત ઓછો વરસાદ આપનાર બન્યો છે, નીચ જનો

સાથે બધા સંજ રાખે છે, રાગઓ દુષ્ટ મનના બની
ગયા છે તેમ જ માણસો નષ્ટભાટ થઈ ગયા છે. ખરેખર !
કળિયુગ કેવો સમર્થ છે ? ૧૩

गता गीता नाशं कचिदपि पुराणं व्यपगतं

विलीनाः स्मृत्यर्थो निगमनिबन्धो दूरमगमत् ।

इदानीं रैदासप्रभृतित्वचनैर्मांक्षपद्वी

तदेवं जानीमो कलियुग तवैवेप महिमा ॥ ૧૪ ॥

ગીતા નાશ પામી ગઈ છે, પુરાણો ઠાઈ ટેકાણે છુપાઈ
ગયાં છે, સ્મૃતિનાં વાક્યો નાશ પામ્યા છે અને વેદના મંત્રો
દૂર ચાલ્યા ગયા છે, હમણાં તે ને લક્ષ્મીના દાસ બનીને
રહેલા છે, તેમનાં વચનોથી મોક્ષપદ મળશે, એમ મનાય
છે. ખરેખર ! હે કળિયુગ ! તારો જ આ અંધિમા છે, ૧૪
અપારીક્ષ્યાપારૈરહરિદિ નયન્તોડશનદશા-

स्वयं ज्ञाताः संध्यां विदधति न जातु स्वसमये

त्यजन्तः स्वां वृत्तिं द्विजकुलभगवामगमकी-

भवन्तो हन्तामी कथमपि च जीवन्ति वहवः ॥ ૧૫ ॥

આ કળિયુગમાં બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં
પણ તેમને ઉદરપૂર્તિ માટે અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓ
કરવી પડે છે. નાશ પછી થયા સમયે તેઓ કદી સંધ્યા
પણ કરવા પામતા નથી પોતાની વેદાધ્યયન અને અધ્યા-
પનની વૃત્તિને યોગ્ય ને લિક્ષા-સીધાં લેવા માટે ગામેગામ
ટહેલનારા ના બધા બ્રાહ્મણો, ખેડની વાત છે કે, બહુ
મુશ્કેલીથી જીવી રહ્યા છે, ૧૫

कुक्षेः पूर्णं यवनविततेर्भृत्यकृत्यानि कर्तुं

विक्रीणीते वपुरपि निज चेतनैरेतवास्ताम् ।

विप्रो भूत्वाप्यहह गणनानैपुणैर्विध्वयित्वा

स्वर्णस्तेयं रचयति जनः स्वामिनां पोषकाणाम् ॥ ૧૬ ॥

પોતાનું પેટ ભરવા માટે યવન જનની પાસે ચાકરનાં
કાચ કરવાને માટે પોતાના શરીર પણ વેચવા તૈયાર
થાય છે અને તેમણે આપેલા વેતનથી આજીવિકા ચલાવે
છે, તેનો તો ખાસ વાધો નથી; પરંતુ પોતે બ્રાહ્મણ
હોવા છતાં પણ હિંસાળ ગણવામાં ચાલાકી બતાવીને
પોતાને પોપનાર માલિક જોનારા દ્રવ્યો ચોરી લેવાના
પેંતરા રચે છે, તે ખરેખર ધણી જ ખેડની વાત છે.

वेद्व्यासः स नव दश यो वेद वेदाक्षराणि

श्लोकं त्वेक परिपठति यः स स्वयं जीव एव ।

आपस्तम्बः स इह कलयेत्सम्यगौपासनं यः

कष्टं शिष्टશક્તિઠ્ઠિ કલોં કાર્યમુચ્છન્તિ વિચાઃ ॥

વેદના મંત્રના નવદશ અક્ષરો જાણે, તે તો 'વેદ-
વાસ' ગણાય છે અને ને એક શ્લોક લાણે, તે તો

સાક્ષાત્ 'બૃહસ્પતિ' બની બધ છે, અને જે સારી રીતે ઉપાસના કરે, તે તો 'આપરત'બ' ગણાય છે. ખરેખર! શિષ્ટ જનોનો ક્ષમ કરનાર એવા કળિયુગમાં બધી વિદ્યાઓ કૃષ્ણ થઈ ગઈ છે. ૧૭

યે કાયસ્થજનાશ્ચયે નૃપસુતા યે ઇદિજાઃ શશ્વિન-
સ્તે યત્નાદનુસૂત્ય નિદેયતયા શુલ્કંસ્તુરુક્ષાધિપાન્ ।
વૈશાન્ભૂમિસુરાંશ્ચ પાન્તિ કૃતિનસ્તે ચેન્સુધોદાસતે
બ્રાહ્મણ્યાય જલાહ્ણલિઃ વિલ ભુવિ પ્રાશ્નઃ પ્રદેયો મહેત્ ॥

કાયસ્થજનો, રાજકુમારો અને શાસ્ત્ર લાગુનારા બ્રાહ્મણો વગેરે જે બેઠા કુળના છે, તે બધા ખૂબ મહેનત કરીને લુપ્તપ્પા-રક્ષેષ રાજ્યોની નિર્દયપણે સેવા કરીને પણ તે લોકો દેશ અને બ્રાહ્મણોના રક્ષણ કરીને કૃતાર્થ થયા હોય, તો પછી તે નકામા ઉદાસીનારા રાજે છે; કારણ કે જગતમાં વિદ્યાનો બ્રાહ્મણુત્તરને સંભાળ આપે તે યોગ્ય જ હોય છે. ૧૮

આક્રાન્તાસુ વસુંધરાસુ યથૈરાસેતુદેમાચલં
વિદ્રાણે ક્ષિતિશૂદ્રણે વિકરુણે નિદ્રાતિ નારાયણે ।
નિર્વિગ્નપસરે બલાવપિ બલાશ્નિકવ્ણ્ટકં વૈદિકં
પન્થાનં કિલ તત્ર તત્ર પરિપાત્યેકો હિ લોકોત્તરઃ ॥
સમુદ્ધૃતી હિમાલય સુધીના રહેયો પર યવનોએ આક્રમણ કર્યાં છે, કુદર રાજ્યો નાશ પામ્યા હોય છે, નારાયણ પોતે નિદ્રા લઈ રહ્યા છે અને એ રીતે કળિયુગ વિપ્રરહિત ફેલાઈ રહ્યો છે; એવે વખતે જે કંઈ વૈદિક માર્ગનું રક્ષણ કરે, તે માધુસ પોતે અલોકિક ગણાય ।
જ્ઞાનાનામહિરામલૌકિકવચ્ચોમાજમમીપાં પુન
મન્ત્રોચારણ યથ પર્યવસિતં મૌનવ્રતં કર્મસુ ।
પ્રમાયજ્યદલેપતેન નયતો કલ નરોપાનદૈ

પારસ્પર્યત્ ફેદશમિદ્ નૃણા મ્હાણ્દમન્યાદશમ્ ॥૨૦
આ કળિયુગના બ્રાહ્મણો વિદ્યા ભણ્યા નથી, નિત્ય લોકિક વાણીમાં જ વ્યવહાર કરતા હોય છે (સંસ્કૃત ભાષા કે તેના અર્થ જાણતા નથી હોતા), કપિયુગિ-ઓના કર્મના આચરણ તરીકે ફક્ત બેચાર મન્ત્ર બોલી જાયવા જેટલી જ માગ્યતા તેમનામાં રહી છે, તેઓ માનમાં આવકઅવકાન નામાં લખવામાં પોતાનો બધા સમય ગુમાવે છે. તેમનામાં જે કંઈ બ્રાહ્મણપણું હોય તો તે પરંપરાથી બ્રાહ્મણ કહેવાતા કુળમાં જન્મ થયો એટલા પરંતુ જ છે. બાકીનું બધું તો તેમનું બીજું લોકોના જેવું જ છે. ૨૦

યે મુણ્ણન્તિ નિશિ પ્રવિશ્ય મવનં ચો ચા ચલાત્કાનનં
નૈતે રવામિધનં હરન્તિ ન્તુ તામિન્દન્તિ ચોરા इति ।

સયો હન્ત હરન્તિ પાપકથનં સંસ્થાં વિપર્યસ્ય યે
કષ્ટં તાનપિ ચક્ષ્કાનિહ પુરસ્કુર્વન્તિ સર્વે જનાઃ ॥

જેઓ રાત્રે ઘરમાં પેસીને અથવા જંગલમાં બળાઈકારે ધન ચોરી-ચૂરી લે છે, તેમને લોકો ચોર કહીને નિંદે છે. પરંતુ તેઓ સ્વામીનું ધન ચોરતા નથી. પણ જેઓ હિસાબ મણુવામાં ગોટાળો કરીને પોતાના પાપકર્મનું ધન હારે છે, તેઓ છેતરપિંડી કરનારા ચોર હોવા છતાં બધા લોકો તેમને કુશળ કહીને વખાણે છે. ૨૧
સૌહાર્દ શશમન્નવસ્તુમનતા યન્ધ્યાસુતસ્પર્ધિની
કિં ધ્રુમો ગુગિતા ગુણમહિલતા ધ્યામસૂનોપમા ।

દષ્ટિઃ શીલસુષાદ્લ હલમયી રાક્ષાં સુધામન્દહે
લોકે સંપ્રતિ યત્કલે સ જયતિ ત્વદ્દૃષ્ટીલોરસઃ ॥૨૨॥

દે કલિયુગ, આ લોક જોકે અત્યંત સમાન મધુર-તાનું-સુખનું રચાન છે, હાલમાં અહીં સહૃદયતા સસલાના શિંગડા જેવી (અપ્રાપ્ય) બની ગઈ છે, સભ્યનના વધ્યાના પુત્રની સ્પર્ધામાં બેઠી છે (જેવા મળવી પણ અસંભવિત બની છે) વધુ શુદ્ધીએ જીવ્યીપણું અને શુશ્રૂષાવીપણું એ તો આકાશકુસુમવત બની ગયા છે. રાજાઓની દષ્ટિ પણ લોકોના શીલ-સાચારણ સુધાને માટે હલાહલનું કામ કરી રહી છે હે કળિયુગ, આ પ્રમાણે ને થઈ રહ્યું છે, તેમાં તારી દષ્ટિનો જ લીલા-વિલાસ વિભવ પામી રહ્યો છે. ૨૨

નિર્વીર્યા પ્રથિવી નિરોપધિરસા નીચા મહદ્દનં ગતા
ભૂપાલા નિજકર્મધર્મરહિતા વિપ્રાઃ કુમારો રતાઃ ।
માર્ચા મર્ત્યવિરોધિની પરસ્તા પુત્રાઃ પિતુર્દેવિણો
હા કષ્ટં યલુ વર્તતે કલિયુગે ધન્યા નરા યે મૃતાઃ ॥

આ કળિયુગમાં પૃથ્વી તેજ વિનાની બની છે, ઓપધિઓ રસ વિનાની થઈ છે, હવડા જનો મોટા પદને પામ્યા છે, રાજાઓ પોતાના કર્તવ્ય-ધર્મને ચૂક્યા છે, બ્રાહ્મણો કુમારો ગયા છે, પત્ની પતિનો વિરોધ કરનારી અને પરપુરુષમાં રત છે તથા પુત્રો પિતા પર દ્રેષ કરે છે; તેથી આ કળિયુગમાં ખરેખર કષ્ટ જ પ્રવર્તી રહ્યું છે. તેમાં જે મનુષ્યો મૃત્યુ પામ્યા છે, તેઓ તો ધન્ય જ બની ગયા છે. ૨૩

દૂરાદર્શિનમાકલપ્ય મજ્જતે મયો વિરુપાક્ષતાં
સજ્ઞે કિં ચ વિરોચનત્તમ્ય સંસ્થાને મૃતિદ્વારુતિમ્ ।
પાણિહત્યોકિયુ વક્ત્રુગ્ધરચનાં દાને વર્ણાત્મતા-
મેકઃ પદ્મસુરાત્મકઃ પ્રમુરહો માર્ચેઃ કલૌ લખ્યતે ॥૨૪॥

કળિયુગમાં રહેલો માધુસ પોતે એક દોષા છતાં પાંચ દેવોનાં સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે; જેમ કે દરથી જ

યાચકને આપતા નોંધને, તે તરત જ વિપ્રાક્ષ(આંખો ફેરવીને) વાતો કરનાર અથવા ત્રણ નેત્રોને ધારણ કરનાર શિવ)નો ભાવ ધારણ કરે છે; ઘોઈ પાસે આવે છે ત્યારે તે વિશેષયન(રચિ વિનાનો, સર્વ)નો ભાવ ધરે છે અને તે ખેસે છે ત્યારે તુસિંહ(ભવંકર આકૃતિવાળો કોપી, તુસિંહ-વિષ્ણુ ભગવાન)નો ભાવ ખતાવે છે, જેથી ઠેઈ તેની પાસે આવે નહિ; પંડિતાઈની વાતો કરવી હોય ત્યારે તે વક્રતુંડ (વાંકા મુખવાળા, ગણપતિ)ની રચના કરે છે, તેમ જ દાન આપવું હોય ત્યારે તે અપર્ણ- (ધરમાં પાંદું) પશુ ન હોય તેવી દીનતા, અપર્ણ-પાર્વતી)નો ભાવ ખતાવે છે. આવા પાંચ દેશોના શુષ્કવાળો માથુસ, જેનાં ભાગ્ય જીધડી જ્યાં હોય તેને બેનવાને મળે છે. ૨૪

ધર્મઃ પ્રવ્રજિતસ્તદઃ પ્રવલિતં સત્યં ચ દૂરે ગતં
પૃથ્વીમન્દફલાનરાઃ કપટિનશ્ચિત્તં ચ શઃશ્ચોર્જિતમ્ ।
રાજાનોર્ધરપરા ન રક્ષણપરાઃ પુત્રાઃ પિતુંદ્રવિણઃ
સાધુઃ સીદતિ દુર્જનઃ પ્રમથતિ પ્રત્તે કલૌ દુર્યુમે ॥૨૫॥
આ કુષ્ઠ કળિયુગ આવી પહોંચતાં ધર્મ દૂર નાસી ગયો છે, તપ ચલાવમાન થયું છે. સત્ય દૂર ગયું છે, પૃથ્વી થોડાં ફળ આપે છે, માથુસો કપટી થયા છે. ચિત્ત શાંતાથી ભરેલું છે, રાજાઓ રક્ષણ કરવું છોડી દઈને પૈસા કમાવામા પડ્યા છે, પુત્રો પિતાનો દ્રેષ કરનારા થયા છે, સારા માથુસ કુખી થાય છે અને કુષ્ઠ જનો મોટા બને છે. ૨૫

સન્તઃ ક્ષાપિ ન સન્તિ સન્તિ યદિ ષા તુઃસ્વેન
જીવન્તિ તે, વિદ્વાંસોઽપિ ન સન્તિ સન્તિ યદિ ષા
માત્સર્યયુક્તાશ્ચ તે । રાજાનોઽપિ ન સન્તિ સન્તિ યદિ
ષા લોભઃક્રનમાહિણો, દાતાનોઽપિ ન સન્તિ સન્તિ
યદિ ષા સેવાતુકૂલાઃ કલૌ ॥ ૨૬ ॥

આ કળિયુગમાં સંતજનો કયાંય નથી અને જે શોડાધણ છે, તે તે દુઃખથી ટલી રહ્યા છે. વિદ્વાનો ક્યાંય નથી અને જે શોડાધણ છે, તે તે મદમત્સરથી ભરેલા છે. રાજાઓ ક્યાંય નથી અને જે શોડાધણ છે, તે તે લોભને કારણે ધન લૂંટનારા છે તેમ જ દાતાઓ ક્યાંય નથી અને જે શોડાધણ છે, તે તે સેવાયાકરી કરે તેમને જ દાન આપે છે. ૨૬

દમ્યંત્યાનમધર્મકર્મવિતતેર્દુર્માનમૂપાસનં
શાશ્વતોમલ્લાટમૂલિવિલયઃ શાન્તિ સવાનામપિ ।
સર્વોન્નાયવચઃસમાપનદિનં સંત્યાસદ્વાંચિવે-
ર્યાશાન્નિમૂરભૂદિદ્ધ મહાનર્યાવહોઽયં કલિઃ ॥૨૭॥

આ કળિયુગમાં મહેસોનાં રચાન અધર્મના કર્મનો વિસ્તાર કરનારાં છે, રાજસિંહાસન ખોટા માનથી ભરેલું છે, યજ્ઞયાગદિ દ્વારા થતાં શાંતિનાં કર્મો પૃથ્વીરૂપી લલાટ પર લખેલ શાસ્ત્રો અને વેદોનાં વચનોરૂપી લિપિનો નાશ કરનારા હોય તેવાં બન્યાં છે. બધાં વેલવચનોનો જુલો કે સમાપ્તિનો દિવસ આવી ગયો છે અને સારા જનોનાં પૂજન કરવાની વિધિની સમાપ્તિ થઈ ચૂકી છે; તેમ જ તે રીતે નવાં નવાં દ્રવ્યો કમાવાની આશાની માતા હોય તેવો આ કળિયુગ મોટા અનર્થોને લઈ આવનાર બન્યો છે. ૨૭

વિદ્વાતા ઘમુવાતલે વિગલિતા પાળિટ્યધર્મો ગતઃ
શ્રોતૃણાં હૃદયેવ્યવુદ્ધિરધિકા જ્ઞાનં ગતં ચારણે ।
ગાથાગીતવિનોદશ્ચન્દરવનાયુક્ત્યા જગદ્રક્ષિતં
જ્યોતિર્વેશકશશસારમચિલ્લં કુદ્રેપુ જાત કલૌ ॥૨૮॥
વિદ્વાતા પૃથ્વીની અંદર જતી રહી છે, પંડિતાઈ પશુ આવી ગઈ છે, શ્રોતાજનોના હૃદયોમાં પશુ ઉલકી છુદ્ધિ વધી ગઈ છે. ભાટચારણોમાં જ્ઞાન જતું ગયું છે; કથ વાર્તા, ગીત, વિનોદનાં વ કથો અને નાટક વગેરેની રચના તેમજ યુક્તિઓ બતાવવામાં જગતનું રચન કરવું પડે છે તેમ જ આ કળિયુગમાં જ્યોતિષ અને વેશક શાસ્ત્રોના બધો સાર ઉલકા માથુસોની અંદર આલ્યો ગયો છે. ૨૮

ધિક્ત્વાં રે કલિકલ યાદિ વિલયં કેયં ચિપદ્યસ્તતા
દ્વા કટ્ટં શ્રુતિશાલિનાં વ્યથકૃતિમ્લંછોચિતા દ્વયતે ।
પર્વેશ્ચાદેવતા ભગવતી વિન્નેતુમાનીયતે
વિઃશક્કરપરેઃ પરીક્ષણવિષૌ સર્વોક્તમુદ્ધાગ્રયતે ॥૨૯॥
હે કલિકલ ! તને પિકાર છે, તું ઉવે નાશ પામી બા. આ કેવા પ્રકારનું અવળું વર્તન નેવો મળે છે ! શ્રુતિવચનોથી શોભના પ્રાભલ્યોનાં મુખે આ રક્ષેચ્છને યાગ્ય વાણી ક્યાંથી આવી ? અરે ! દેહલાક જતો વાણીરૂપી ભગવતી દેવીને વેચવા બજારમાં લાવ્યા છે, ત્યારે તેની પરીક્ષા કરવા મટે વાણીનાં એકેએક અંગ શંકારહિત ખુલ્લાં કરવામાં આવે છે. ૨૯

કન્યાં કામમુદ્ધા પ્રવિજહદુદ્યગૌતમમ્મ દ્વાનં
દ્રવ્યાજ્ઞાપારક્રુદો ઝમતિ ચિતરતં દ્વન્ત દેશાન્તરેપુ ।
અન્યોન્યામ્લેપવાચ્છાવિગલિતવયસોરાત્તમ લિન્ધમત્યો-
દૈવત્યોવ્યઃકંતં વૈ દ્વતવિધિરમવોલોક્યોઃ શોરુધોગમ્ ॥

દ્રવ્યરૂપી આશાના પાશથી બેંચાયેલો એવો એક ચૂપ માથુસ પોતાની યુવાન બનેલી કન્યાને સાથે લઈને લાંબા કાળ સુધી દેશપરદેશમાં ભટક્યા કરે છે;

તેમ જ એકમેકને મળવાની ઇચ્છામાં જ જેમની વય પીતી ગઈ છે અને જેમની મતિ મલિન બનેલી છે એવાં પતિ અને પત્નીનાં હીનભાવ આ છેક અને પરશેકના શોકના યોગ કરાવે છે. ૩૦

મધપાનની નિંદા

યૈકત્યં ધરણીપાતમયથોચિતજત્વનમ્ ।
સંનિપાતસ્ય ચિદ્વાનિ મયં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૧ ॥

શરીરમાં વિગળપણ આવે, પૃથ્વી પર પડી બધા તોગજ અમેતેમ સવારી કરે એ રીતે સંનિપાતનાં બધાં લક્ષણો દાર પીનારને પણ થાય છે. ૧
અકતઃ સર્વપાપાનિ મધપાનં તથ્યકતઃ ॥ ૨ ॥

એકતઃ સર્વપાપાનિ મધપાનં તથ્યકતઃ ॥ ૨ ॥
એક બાલુ ચાર વેદો રાખે અને બીજી બાલુ પ્રમથઈ મૂકે; તે જ રીતે એક બાલુ બધાં પાપો મૂકે અને બીજી બાલુ મધપાન રાખે; તો તે બંને સરખે સરખાં થાય છે. ૨

મધપસ્ય કુતઃ સત્યં દયા માંસાશિનઃ કુતઃ ।

કામિનસ્ય ધુતો વિદ્યા નિર્ધનસ્ય કુતઃ સુધમ્ ॥ ૩ ॥

દાર પીનારમાં સત્ય ક્યાંથી હોય ? માંસાહારીમાં દયા ક્યાંથી હોય ? કામનાવાળા માણસને વિદ્યા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય અને ધન-હિતને સુખ ક્યાંથી મળે ? ૩
અયુક્તં યદુ માવન્તે દમ્ભ કુત્રાપિ શેરતે ।

નમ્રા વિશિષ્ટ્ય ગાત્રાણિ ચાલકા ઇવ મધપાઃ ॥ ૪ ॥

મધપાન કરનાર પુરુષો બાળકોની જેમ અધોઝ એવાં ઘણાં વચ્ચનો બોલે છે અને શરીરને નબળ સ્થિતિમાં ફેરોને મે ત્યાં સુધી બધા છે. ૪

મત્તો દિનસ્તિ સર્વ મિથ્યા પ્રલપતિ દિ વિકલ્પા હુલ્લા । માતરમપિ કામવતે સાવશઃ મધપાનમત્તઃ સત્ત્વ ॥ ૫ ॥

બધારે મધપાનથી માણસ ઝાડો બની બધા છે. ત્યારે બધી વસ્તુઓનો નાશ કરે છે, હુલ્લિ વિકળ થતાં મે તે બકવાદ કરે છે અને તિરસ્કાર સાથે ચોતાની માતાની પણ કામના કરે છે. ૫

ચિત્તે બ્રાન્ધિર્જાયતે મધપાનાદ્ધાન્તે ચિત્તે પાપપર્યામુપેતિ । પાપં કૃત્વા દુર્ગતિં યાન્તિ મૂઢાસ્તસ્માન્નયં નૈવ વેયં ન પેયમ્ ॥ ૬ ॥

મધપાનથી ચિત્તમાં ભ્રમ-ઉત્પાદ થાય છે અને ચિત્ત ભ્રાંન થવાથી માણસ પાપાયરણ કરે છે અને પાપથી કરીને મૂઢ મુખથી નરકમાં પડે છે; મારે મધપાન કરવું નહિ. ૬

તમાકુ

તમાસુપત્વં રાજેન્દ્ર મજ માહાનદાયકમ્ ।

તમાસુપત્વં રાજેન્દ્ર મજ માહાનદાયકમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજાધિરાજ ! મા-લક્ષ્મી અને જ્ઞાન-બોધ દાયકમ્-આપનાર એવા ગણપતિને બલો; જેવું મિહનું હિંદર (આલુ-વજ્ર) છે; પરંતુ હે રાજેન્દ્ર ! તે આસુપત્વ- (તમાકુનાં પાન) ને સેવા મા (નહિ), જે મહાનદાયકમ્ અર્થાત આપનાર છે. ૧

દારિદ્યચીલોડપિ નરાતમાસું નૈવ મુચ્ચતિ ।

નિવારિતોડપિ માર્જારસ્તમાસું નૈવ મુચ્ચતિ ॥ ૨ ॥

જેમ વારંવાર રોકના છતાં પણ નિલાડો તે આપુ- (હિંદર) ને છેડતો નથી, તેમ માણસ ગરીબ બની બધા તોપણ તમાકુ (તમાકુ) ને છેડતો જ નથી.

વિહૌજાઃ પુરા ઘૃષ્ટવાન્યદ્ધયોર્નિ, ધરિત્રીતલે સારમૂવં કિમસ્તિ । ચતુર્ભિસુલેસિવયોચિદિશ્ચિસ્ત-માસુસ્તમાસુસ્તમાસુસ્તમાસુઃ ॥ ૩ ॥

પહેલાં એક વખતે ઇંદ્રે પ્રહારને પૂછ્યું કે, આ પૃથ્વી પર સારવાળી ચીજ કઈ છે, ત્યારે પ્રહારે ચોતાનાં ચારેય મુખથી એક જ વાત કહી કે, 'તમાકુ, તમાકુ, તમાકુ અને તમાકુ.' ૩

ન સ્વાદુ નૌપધમિદં ન ચ વા સુગન્ધિ

નાશિયિં કિમપિ શુક્રતમાસુર્ણમ્ ।

કિં વાશિરોગગ્રનકં ચ વદસ્ય મોગે

વીજં તૂળાં નહિ નહિ વદસને વિનામદ્ ॥ ૪ ॥

સુગી તમાકુનું ચૂર્ણ (હીંદણી) એવી ચીજ છે કે, તે સ્વાદવાળી નથી, ઔષધ નથી, સુગંધીદાર નથી અને તે આખને પ્રિય પણ નથી. તે આંખના રોગને પેદા કરનાર છે, એ રીતે જોતાં તમાકુમાં કંઈ જ શુભ નથી અને અનેક રોગ છે, તે છતાં એક વ્યસન (કુરેવ) વિના તેને સેવવામાં બીજું કંઈ કારણ જોવાને મળતું નથી.

સુપર્ણપરિસેવિતસ્તદ્વ સાધુપૂર્ણવિતો

દિગ્જાવનમદ્દાપટુસ્તદ્વ સારસંધાનમાઝ્ ॥

સદૈવ સુધયાશનં ભવતિ દસ્ય વિચ્ચોઃ સમ-સ્તમાસુરિતિ સેવ્યતાં ભવતિ વૈ દત્તો રાગિતા ॥ ૫ ॥

જે તમાકુ વિષ્ણુમથવાની સાથે સરખામણી કરે છે અને જેને સેવવાથી લાલાચ અને રાત્રિના પેદા થાય છે. જેમકે વિષ્ણુને સુપર્ણ (ગરડ) સેવે છે. તેમ તમાકુને સુપર્ણ (નાગરેલ) સેવે છે. વિષ્ણુ સાધુજનોના સંગ સાથે રહે છે તો તમાકુ સારી

છેદ કરીને પશુ રથુ' અને તેને માટે શોક કરવો. ૮
સુમન્ત્રિતે સુવિકાન્તે સુકૃતૌ સુવિચારિતે ।

પ્રારમ્ભે કૃતવૃદ્ધીનાં સિદ્ધિરવ્યભિચારિણી ॥ ૧ ॥

૧. પરિપકવ-સ્થિર હૃદિવાળા માણસોએ પરસ્પર સારી રીતે મંત્રણા કરીને યોગ્ય ક્રમથી અને યોગ્ય પ્રયત્નથી વિચારપૂર્વક આરંભેલા કામમાં અચૂક સિદ્ધિ મળે જ છે નાલસા: પ્રાપ્તુવન્ત્યર્થાન્ન હઠા ન ચ માયિન: ।

ન ચ લોકરવાદ્વૃત્તા ન ચ શશ્વત્વતીક્ષ્ણિ: ॥ ૧૦ ॥

આળસુ લોકો, શક, કપટી-માયાવી લોકો, લેહિના બોલવાથી કરી જનારાઓ અને હમેશાં રાહ જોયા કરનારા લોકો કદી અર્થોને-કાર્યસિદ્ધિને, ક્યવ્વને અથવા કોઈ પણ જાતના લાભને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૧૦ નોદવાનર્થિતામેતિ સદામ્ભોમિ: પ્રપૂરંતે ।

આત્મા તુ પાત્રતાં નેય: પાત્રમાયાન્તિ સંપદ: ॥ ૧૧ ॥

૧. સમુદ્ર કોઈની પાસે યાચક બનીને પાણી માગવા જતો નથી; તોપણ તે સદા-નિરંતર જનના સમુદાયથી ભરાતો હોય છે. પોતાની જાતને યોગ્ય પાત્રરૂપે બનાવવી જોઈએ; કારણ કે સંપત્તિઓ પાત્રમાં આવી પહોંચે છે. કાકતાલીયયોગેન ચદનાત્મવતિ ક્ષણમ્ ।

કરોતિ પ્રણયં લક્ષ્મીસદૃશ્યા: ક્ષીત્વચાપલમ્ ॥ ૧૨ ॥

'કાગડાડું ઊડુ' અને તાડડું પડુ' એ રીતે અકસ્માત્ શોક નિર્ભજ માણસ સાથે લક્ષ્મી ધડીક મિત્રતા કરી લે છે, તે તો લક્ષ્મીની અંદર રહેલ ઓની કુદરતી ચપળતાનું દર્શાવ છે. ૧૨

'યો યમયં પ્રાર્થયેત યદ્યથં ષટ્તેડપિ ચ ।

ઘવદયં સદ્વાપ્રોતિ ન ચેત્ક્રાન્તો નિવર્તતે ॥ ૧૩ ॥

જો માણસ જે વસ્તુને ઇચ્છતો હોય તેને માટે જો તે નિરંતર પ્રાર્થના પશુ કરતો રહે અને છેવટ સુધી શાંતિને-કંટાળાને પાછો ન પડી જાય તો અવશ્ય તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩

કેચિદ્જ્ઞાનતો નષ્ટા: કેચિન્નષ્ટા: પ્રમાદત: ।

કેચિન્જ્ઞાનાવલેપેન કેચિન્નષ્ટેષુ નાશિતા: ॥ ૧૪ ॥

કેટલાક લોકો પોતાના અજ્ઞાનને લીધે નાશ પામ્યા છે-નિષ્ફળ થયા છે, કેટલાક આજ્ઞાને લીધે અને કેટલાક જ્ઞાનના ખોટા અભિમાનને લીધે નિષ્ફળ થયા છે અને કેટલાકને તો નિષ્ફળ જનારાઓએ (પોતાના નિર્ભજ અને નિર્ગાણવાદી અભિપ્રાયથી) નાહિંમત બનાવીને નિષ્ફળ-નષ્ટ કર્યા છે. ૧૪

મિત્રસ્વજનવત્પૂનાં સુદૈર્ઘ્યસ્ય પાતમન: ।

આપન્નિકપપાપાને નરો જ્ઞાનાતિ સારતામ્ ॥ ૧૫ ॥

મિત્રો, સ્વજનો, બંધુઓ, પોતાની હૃદિ અને પોતાનું ધૈર્ય-આ ગધામાં કેટલું સત્ છે એ માણસ આપતિરૂપ કસોટીના પથ્થર ઉપર જ નાણી થકે છે. ૧૫ સુદૈર્ઘ્ય નિર્જેરેવ પ્રાવૃત્તં સર્વમુત્તમમ્ ।

વરં જીર્ણમ્બરં વાપિ હટ્ટે કર્પટમર્હતિ ॥ ૧૬ ॥

પોતાના માણસો કુદૃત સ્વભાવના હોય, તોપણ તેમનાથી જે કોઈ કાર્ય થાય છે, તે આપણને ઉત્તમ લાગે છે, ધરતું છણું વસ્ત્ર પશુ કાપા ઢાકે છે; જોકે બન્ધરની કુકાનમાં તે ચીંથરું ગણાય છે. ૧૬

ચિન્તનીયા દિ વિપદામાદાશ્ચેવ પ્રતિક્રિયા: ।

ન કૂચસ્ત્રનનં યુક્તં પ્રસીતિ વદ્ધિના ગૃહે ॥ ૧૭ ॥

રિપતિઓને નિવારવાના ઉપાયો તેમના આવતા પહેલા જ વિચારી રાખવા જોઈએ, અમિત્રી ધર સળગી જાય તે વખતે કૂચે ખોદવા લાગવું એ યોગ્ય નથી. ૧૭

વરં દાક્ષિમ્ન્યાયમમ્બાદિમ્બાદિદ્ ॥ ૧૮ ॥

કુશાગમિત્વા વેદે પીનત્વા ન તુ શોકતઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્યાવશી મળેલા વૈભવ કરતાં દરિદ્રતા વધારે સારી છે. સોને ચડવાથી શરીરે પુષ્ટતા આવે તેના કરતા શરીર પાતળું હોય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ૧૮

સ્ત્રી વિનયયતિ રૂપેણ દ્રઢાણો રાજસેવયા । ✓

ગાથો દૂરપ્રચારેણ દિરણ્યં લોભલિપ્તયા ॥ ૧૯ ॥

રૂપને કારણે ઓતો નાશ થાય છે, રાજની સેવા કરવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, દૂર દૂર પ્રસંગ બંધાથી પ્રાપ્તો નાશ થાય છે અને લોભ કરવાની ઇચ્છાથી પૈસાનો નાશ થાય છે. ૧૯

અતિદાનાદ્વલિયંદ્રો ક્ષતિમાનાત્સુયોષન: ।

વિનયો રાવણો લૌક્યાદતિ સર્વેષ્વર્જયેત્ ॥ ૨૦ ॥

અતિદાનથી બલિ બંધનમાં પ્રબો, વધારે પડતું અભિમાન કરવાથી કુર્ચોષન નાશ પામ્યો, (પરજોમાં) અતિયોગ્યપતાથી રાવણ હણાયો; માટે બધી પ્રાપ્તિમાં 'અતિ' નો લાગ કરવો જોઈએ. ૨૦

ઘનમસ્તીતિ વાણિજ્યં કિંચિસ્તીતિ કર્પણમ્ ।

સેવા ન કિંચિદ્સ્તીતિ મિશ્રા નેત્ર ચ નેત્ર ચ ॥ ૨૧ ॥

જો આપણી પાસે સારી રીતે ધન હોય, તો વેપાર-સાંજાર કરવો, થોડું ઘણું ધન હોય, તો ખેતી કરવી અને કાંઈ ન હોય, તો છેવટે સેવાયાદી કરવી; પરંતુ લીધે તો ન જ માગવી ૨૧

સૃષ્ટન્નપિ ગજો હન્તિ ત્રિપ્તન્ત્રિ મુજંગમ: ।

હસન્નપિ વૃગો હન્તિ માન્યન્નપિ દુર્જન: ॥ ૨૨ ॥

દાથી માત્ર સ્પર્શ કરીને પશુ મારી નાખે છે,

સર્પ માત્ર સૂંધીને પશુ મારી નાખે છે, રાત્રી હાસ્ય-
મનકામાં મારી નાખે છે અને દુર્જન તો માન આપી
રહી હોય છતાં પશુ મારી નાખે છે. ૨૨

ગીતશાસ્ત્રિનોદેને કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।

વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણાં નિદ્રયા કલહેન વા ॥૨૩॥

શુદ્ધિશાળી માણસોનો સમય ગીત અને શાસ્ત્ર-
વિનોદમાં ભળે છે પશુ મૂર્ખ જ નોનો સમય વ્યસન,
નિદ્રા તેમ જ ક્ષયદેશકાસમાં ભળે છે. ૨૩

જાતન્તિ પશવો ગન્ધાદેશજ્ઞાનન્તિ પૃથિવ્યાઃ ।

ચારાજ્ઞાનન્તિ રાજાનશ્ચકુર્મામિતરે જનાઃ ॥૨૪॥

પશુઓ નાકથી સૂંધીને વસ્તુ ભણે છે, પંડિતજનો
વેદના આધારે વસ્તુને ઝોળખે છે, રાજાઓ શુભચરોથી
ભણે છે અને સામાન્ય માણસો પોતાની બે આંખોથી
ભણે છે. ૨૪

યુક્તિયુક્તં પ્રગૃહીયાદ્વાલાદપિ વિચક્ષણઃ ।

ચેતરવિપયં વસ્તુ કિં ન દીપઃ પ્રકાશયેત્ ॥૨૫॥

વિચક્ષણ મનુષ્યે ન્યાયયુક્ત વાતને તો બાળક
પાસેથી પશુ પ્રકટ કરવી નોઈએ. જ્યાં સૂર્યનો
પ્રકાશ પહોંચી શકતો ન હોય તેવી જગ્યાની વસ્તુ
શું દીવો પ્રકાશિત નથી કરતો ? ૨૫

દૃથા દૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ દૃથા દૃષ્ટસ્ય ભૌજનમ્ ।

દૃથા દ્વાને સમુદ્રસ્ય દૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥૨૬॥

સમુદ્રોમાં દૃષ્ટિ દૃથા છે, તમ ઘણેવાને ભોજન
દૃથા છે, સમુદ્ર માણસને દાન આપવું દૃથા છે અને
દિવસે દીવો બાળવો દૃથા છે. ૨૬

અજાયુદ્ધમૃષિશ્રાદ્ધં પ્રમાતે મેષઢમ્બરમ્ ।

દૃપત્યોઃ કલહદ્વંશવ પરિણામે ન કિંચન ॥૨૭॥

બે બકરા લહે, ઋષિલોકો શ્રાદ્ધતપશ્ચ કરે, સવારના
મેષાદંબર ધાય અને ઓપુરનો અંદરશંકર ગથડી
પડે, તો તેના પરિણામે કાંઈ જ હોતું નથી. ૨૭

અર્થનાશી મનસ્તાપં ગૃહે દુઃસ્થિતાનિ ચ ।

ઘટ્ટનં ચાપમાનં ચ મતિમાનં પ્રકાશયેત્ ॥૨૮॥

શુદ્ધિશાળી માણસે ક્ષયનો નાશ, સંનોના સંતાપ,
ઘટનાં પરાજય ચિરિત, ઉત્તરામણી કે અપમાન એટલી
બાળ્યોના બહેર કરવી નહિ. ૨૮

અવૃત્તિકં ત્યજેદર્શં ઇત્તિ સોપદ્રવાં ત્યજેત્ ।

ત્યજેન્માયાવિત્તં મિત્રં ઘનં પ્રાણહરં ત્યજેત્ ॥૨૯॥

જ્યાં કામધંધા ન હોય, તે પ્રદેશ છોડી દેવો.
જ્યાં ધણો ઉપદ્રવ હોય, તે કામધંધા છોડી દેવો. કપડી
હોય તેવા મિત્રનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાણનો નાશ કરે

તેવું ધન છોડી દેવું. ૨૯

સૌહૃદેન પરિત્યક્તં નિઃસ્નેહં ચલવચ્ચજેત્ ।

સોદરં ધાતરમપિ કિમુતાન્યં પૃથગ્જનમ્ ॥૩૦॥

જેણે દહનની લાગણી છોડી હોય અને જેનામાં
સ્નેહ ન હોય, તેવો માણસ પોતાનો સગો ભાઈ હોય,
તોપણ તેનો કપડી જનની જેમ ત્યાગ કરવો; પછી
બીજા માણસની તો વત જ શું કરી ? ૩૦

યન્નિમિત્તં ધવેચ્છોકો દુઃખં વા ત્રાસ એવ ચ ।

। બાયાસો શાં ચતઃ શૂલસ્તવેકાક્ષમપિ ત્યજેત્ ॥૩૧॥

જેને લીધે શોક, દુઃખ, ત્રાસ, પ્રયાસ, ગૂંચ-ચૂંક
વગેરે થયા કરતાં હોય, તે માણસ પોતાના અંગ
(આત્મીય, કુટુંબી) જન હોય તો પશુ તેનો ત્યાગ કરવો
અથવા તેવા પોતાના એક અંગનો પશુ ત્યાગ કરવો.

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે પ્રમત્યાર્થે કુલં ત્યજેત્ ।

પ્રામં જનપદસ્યાર્થે શાત્માર્થે દૃષિર્વી ત્યજેત્ ॥૩૨॥

કુળના માટે એકનો ત્યાગ કરવો, ગામના રક્ષણ માટે
કુળનો ત્યાગ કરવો, જનપદ (દેશ) નો માટે ગામનો ત્યાગ
કરવો અને આત્માને માટે પૃથ્વીનો પશુ ત્યાગ કરવો.

। ન ગણસ્યામતો ગચ્છેતિસિદ્ધે કાર્યે સમં ફલમ્ ।

। યદિ કાર્યવિપત્તિઃ સ્યાન્મુત્તરત્ત્ર જન્યતે ॥૩૩॥

કોઈ પશુ કામમાં જ્યારે ટોળાખંધ લોકો ભેગા
થાય, ત્યારે તેમના આગળ પડીને કામ કરવું નહિ;
કારણ કે જો કાર્ય સધાઈ ભલે, તો ફળ બધાને સરખાં
મળવાના છે; પરંતુ જો કાર્ય કરતાં વિપત્તિ આવી
પડે, તો તેમાં અગ્રેસર ઘણેલો માણસ જ માર્યો ભલે છે.

ધનિકઃ શોત્રિયો રાજા નરી વૈચારતુ પદ્મનઃ ।

। પદ્મ-ચન્ન ન વિચિન્તેત્ ન તન્ન વિવર્તં વસેત્ ॥૩૪॥

જે ગામમાં ધનિક, શોત્રિય બ્રાહ્મણ, રાજા, નદી
અને વૈધ આ પાંચ રહેતાં ન હોય, ત્યાં એક દિવસ
પશુ રહેવું નોઈએ નહિ ૩૪

। ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન પઠિતઃ ।

। નાસમીદ્ય પરં સ્થાને પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥૩૫॥

શુદ્ધિશાળી માણસ એક પગે ચાલે છે અને એક
પગે જીસો રહે છે; બીજું સ્થાન સારી રીતે જોયા
વિના પહેલાંનું સ્થાન છેડવું નહિ. ૩૫

અનાયકે ન વત્તન્નં ન ઘસેદ્દ્વાભાયકે ।

। સ્ત્રીનાયકે ન વત્તન્નં ન ઘસેદ્દ્વાભાયકે ॥૩૬॥

જે ગામમાં કોઈ નાયક ન હોય ત્યાં રહેવું નહિ;
જ્યાં ધણા નાયક હોય ત્યાં રહેવું નહિ. જ્યાં નાયક
તરીકે સ્ત્રી અથવા બાળક હોય ત્યાં પશુ રહેવું નહિ.

સર્વથા સંત્યજેદ્વાદં ન કશ્ચિન્મર્મણિ સ્મરેત્ ॥

। સર્વોન્પરિત્યજેદ્વાર્થાન્સ્વાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ॥૩૭॥

સર્વ પ્રકારનો ખોટો વાદ છોડી દેવો, કોઈને પણ મર્મભેદી વચન કહેવું નહિ, સ્વાધ્યાયમાં વિરોધ આવતો હોય તેવા બધા પ્રકારના લાભો પણ જતા કરવા. ૩૭

। જનમિત્યા પરસ્વેપુ સર્વસત્ત્વેપુ સૌહરદમ્ ॥

। કર્મણાં ફલમસ્તીતિ મનસા ત્રિતયં ચરેત્ ॥૩૮॥

પરદ્રવ્યો પ્રત્ય આકાશારહિતતા, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહૃદયતા અને શુભાશુભ ક્રમેણ તેવું ફળ મેળે જ છે-આ ત્રણે બાબતો હૃદયપૂર્વક સમજી લઈને તે અનુસાર આચરણ કરવું નોંધાએ. ૩૮

પ્રાણાતિપાતઃ સ્તૈન્યં ચ પરદારામિમર્શનમ્ ॥

ત્રીણ પાપાનિ કાયેન નિત્યશઃ પારિવર્જયેત્ ॥

આત્મહત્યા, યોરી અને પરસ્ત્રીમન આ ત્રણ પાપોના સદા આ શરીર વડે પરિત્યાગ કરવો. ૩૯

। ન કશ્ચિદપિ જાતાતિ કિં કસ્ય શ્ચે ભવિષ્યતિ ॥

। જ્ઞતઃ શ્ચઃ કરણીયાનિ કુર્વાદૈવં બુદ્ધિમાન ॥

આવતી કાલે કોણુ શુ ધરો તેને કોઈ બાબતું નથી; મારે છુદ્ધિવાળા માણસ કાલે કરવાના કામ આજે જ કરવા.

જનન મર્ત્યદેહેન ચક્ષોઃકૃત્યશર્મદમ્ ॥

વિચિન્ત્ય તદ્વત્તુષ્ઠેયં કર્મ હૈયં તત્તોડ્યયા ॥૪૧

આ દેહ મર્ત્ય-મરણશીલ છે, તેપણ માણસે જીવ વિચાર કરાને તેના વડે અત્યુ કામ કરવું કે જે આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં શુભ આપનાર હોય. એથી વિરુદ્ધ કામ છોડી દેવું નોંધાએ ૪૧

અપકારઃ પરો ધર્મઃ પરોડ્યઃ કર્મ નૈપુણમ્ ॥

પાત્રે દાન પરઃ કામઃ પરો મોક્ષો વિવૃજતા ॥

ઉપકાર કરવો, એ એક ધર્મ છે, નિપુણતાપૂર્વક કામ કરવું, તે એક અર્થ (લાભ) છે, જેની પાત્રને દાન આપવું, એ એક કામ (કર્મ-કાર્ય) છે, સર્વ તથ્યોએ છોડી દેવી, તે એક મોક્ષ છે. ૪૨

અજ્ઞાનસ્ય ક્ષયં દૃઢવા યત્મીકસ્ય તુ સમ્પ્રયમ્ ॥

અવન્યં દિવસં કુર્યોદાનઃ પ્રયત્નક્રમેણ ॥૪૩॥

(રોજ જરા જરા આજ્ઞવામાં આવતી) મેહનો ક્ષય નોંધીને અને રાહકાનો સંચય મચેલો નોંધીને તથ્યે રોજ દાન, અધ્યયન અને સત્કર્મ કરતા રહી દિવસને સફળ કરવો નોંધાએ. ૪૩

। પરદારા ન મન્તવ્યાઃ સર્વવર્ણેણુ કાંદિચિત્ ॥

। ન હીદશમનાયુષ્યં ત્રિપુ લોવેપુ વિચયે ॥૪૪॥

કોઈ પણ વર્ણની પરસ્ત્રી સાથે મન કરવું નહિ. ત્રણે લોકમાં તેના જેવું આયુષ્યનો નાશ કરનારું ખીલું કોઈ નથી. ૪૪

માત્રા સ્વભા દુહિત્રા વા નૈકશય્યાસનો ભવેત્ ॥

। ચલવાનિન્દ્રિયમ્મો વિદ્વાંસમપિ કર્પતિ ॥૪૫॥

માતા, બહેન કે પુત્રી સાથે કોઈ કાળે પણ એક શય્યા પર સાથે બેસવું પણ નહિ; કારણ કે ઈન્દ્રિયોને સમૂહ બળવાન છે, તે વિદ્વાનને પણ આકર્ષિત કરે છે.

પરદારપરદ્રવ્યપરદ્રોહપરાહ્મમુતઃ ॥

। ગત્તા મૂલે કદાગત્ય મામયં પાવિગ્યતિ ॥૪૬॥

પારસ્ત્રી નારી, પારસ્ત્રી દ્રવ્ય અને પારકાનો દ્રોહ આ ત્રણ બાબતોમાં જે વિમુખ છે, તેણે માણસ કંધારે આવીને અને પવિત્ર કરશે એમ ગંજા પોતે કહે છે. ૪૬

મદ્યહત્યા સુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વજ્ઞનગમઃ ॥

। મહાન્તિ પાતકાન્યાદુસ્તત્સર્ગી ચ પશ્યમઃ ॥૪૭

આત્મજીની હત્યા, મદિરાપાન, યોરી અને ગુસ્-જનની સ્ત્રી સાથે મન એ ચાર મોટાં પાપ કલાં છે તેમ જ એ મોટા પાપો કરનાર સાથે સોખત રાખવી, તે પણ મહાપાપ છે. ૪૭

સ્રોવાલ્લશ્વામિમિત્રનો ગોપ્તો વિશ્વાસપાતકઃ ॥

। સુરાપો મદ્યહ વૌરો ચાન્નચેતે સર્વનારકાન્ ॥

સ્રી, બાળક, સ્વામી, મિત્ર અને ગાયની હત્યા કરનાર, વિશ્વાસપાત કરનાર, સુરાપાન કરનાર અને યોરી કરનાર-આ બધા નરકની ગતિને પામે છે. ૪૮

કૂટસાર્ક્ષં મૃપાવાદી યદ્વાસદતુશાસ્તિ ચૈ ॥

। તે મોહમૂલ્યઃ સર્વે તથા ચે વેદાન્તિન્દકાઃ ॥૪૯

ખોટી સાક્ષી આપનાર, મિથ્યા બોલનાર અને ખોટી શિખામણ આપનાર તેમ જ વેદની નિંદા કરનાર એ બધા ખરેખર જીવતા જ મોહરૂપી મૂલ્યમાં ફૂળી મથેલા છે. ૪૯

। ન હીદશં સંચનનં ત્રિપુ લોહોપુ વિચયે ॥

। દયા મૈત્રીં ચ મૃતેપુ દાનં ચ મધુરા વા વાક્ ॥

પ્રાણીમાત્ર પર દયા, મિત્રતા, દાન અને મધુર વાણી જેવું આ ત્રણે લોકમાં એક પણ વશીકરણ નથી. ૫૦

। વિવાદો ધનસમ્પન્નો યાચનં છોપુ સદ્વિતિ ॥

। આદાનમમતઃ સ્થાનં દૈર્ઘ્યમદ્રવ્ય હેતવઃ ॥૫૧॥

ખોટો વિવાદ, પૈસાથી સંમંથ, માત્રણી, (મિત્રની) ઓમો સાથે સંસર્ગ, જે તે વસ્તુઓ લઈ જવી અને પોતાની બાકી હાંકવી-આટલાં કારણો મેત્રીમાં લેખ પડાવનારાં છે. ૫૧

દર્શિત.નિ કલત્રાણિ ગૃહે મુક્તમશક્તિમ્ ।

કથિતાનિ રહસ્યાનિ સૌહૃદે કિમતઃ પરમ્ ॥૫૨

જેમાં મિત્ર પોતાના પત્ની-પરિવારની સાથે જોળખાણ કરાવે છે, તેના ઘરમાં નિઃશંકપણે ભોજન કરાવે છે અને પોતાની શ્રમ વાતો પણ કહે છે, એથી વિશેષ મિત્રતા શું હોય? ૫૨

દુઃસ્થિતિમિષ્ટે મિત્રં મિષ્ટં દુઃસ્થિતિમિષ્ટે ।

મિત્રમિષ્ટા તુ યા પ્રીતિઃ સા દુઃસ્થિતિપ્રદાયિની ॥

બેદ પડ્યા પછી દુઃખથી અળાય છે. મળ્યા પછી બેદ પડતાં પણ દુઃખ અનુભવાય છે. આમ જેમાં બેદમાંથી મિલન અને મિલનમાંથી બેદ વાય છે એવી પ્રીતિ કેવળ એક દુઃખને જ આપનારી છે. ૫૩

યયોરેષ સમં વિત્તં યયોરેષ સમં કુલમ્ ।

તયોર્નૈત્રી વિવાહશ્ચ ન તુ પુષ્ટિપુષ્ટયોઃ ॥૫૪॥

જે બેની વચ્ચે સરખાં ધનદાસત હોય અને જે બંનેનાં સરખાં કુલ હોય, તે બંને વચ્ચે મિત્રતા અને વિવાહનો સંબંધ થોડો છે; સમળા અને નળળા વચ્ચે સંબંધ ટકોતો નથી. ૫૪

ઉત્તમા આત્મના લ્પતાઃ પિતુઃ લ્પતાશ્ચ મધ્યમાઃ ।

અધમા માતુલકલ્પતાઃ શ્વશુરકલ્પાધમાધમાઃ ॥

પોતાની બંને પ્રસિદ્ધિ ઝેળવણી તે ઉત્તમ છે, પિતાની ખ્યાતિએ પ્રસિદ્ધ થવું તે અધમ છે, મામાની ખ્યાતિથી પ્રસિદ્ધ થવું તે અધમ છે અને સસરાની ખ્યાતિએ પ્રસિદ્ધ થવું તે તો અધમમાં પણ અધમ છે. ૫૫

ક્રમણશેપશ્ચાન્નિશેપઃ ક્ષત્રુશેપાતથૈવ વ ।

પુનઃ પુનઃ પ્રવર્તન્તે તસ્માચ્છેપં ન રક્ષયેત્ ॥

ખાતરી રહેકું દેવું, ખાતરી રહેલો અગ્નિ અને ખાતરી રહેલો શત્રુ ફરી ફરીને વૃદ્ધિ પામે છે; આટે તેમને બાકી રાખવાં નહીં. ૫૬

કુમોગ્યેત દિનં નષ્ટં કુકલત્રેણ શર્વરી ।

કુપુત્રેણ કુલં નષ્ટં તત્રણં યન્ન દીયતે ॥૫૭॥

ખરાળ ભોજનથી દિવસને બગડેલો બળ્યેલો. ખરાળ સ્ત્રીથી રાત્રી બગડેલી બળ્યેલી, ખરાળ પુત્રથી કુળને હાનિ પહોંચેલી બળ્યેલી અને જેનો દાન આપવામાં ઉપયોગ ન થયો તેને નષ્ટ થયેલું બળ્યું. ૫૭

ચર્વરશ્ચ તપસ્વી સ્વાષ્ટ્રસ્થાપ્યહત્તવ્રણઃ ।

મચપા સ્ત્રી સતી રાજગ્નિતિ ન શ્રદ્ધામહે ॥

હે રાજન, હાનિ હોય અને એ તપસ્વી હોય, ધરવીર હોય અને સરીરે ધા પડ્યા વિનાનો હોય અથવા જેણે કાઠને ધા કર્યો ન હોય તેમજ અદિરા

પીનારી સ્ત્રી હોય અને તે સતી હોય-આ ત્રણ વાતમાં અમને શ્રદ્ધા નથી. ૫૮

નામિસ્તુત્યતિ કાષ્ઠાનાં નાપગાનાં મહોદધિઃ ।

નાન્તકઃ સર્વમૂતાનાં ન પુતાં વામલોચનાઃ ॥૫૯

કાઠથી અગ્નિ, નદીઓથી સમુદ્ર, સર્વ પ્રાણીઓના નાશથી મૃત્યુ અને પુરુષોથી સ્ત્રીઓ તમ થતી નથી. ૫૯

સા માર્યા યા મિયં મૃતે સ પુત્રો યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ।

તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ સ દેશે યત્ર જિવ્યતે ॥૬૦॥

તેજ સ્ત્રી છે, જે પ્રિય વચન બોલે છે; તેજ પુત્ર છે, જેના લીધે આરામ થયે છે; તે મિત્ર છે, જેમાં વિશ્વાસ બેસે છે અને તે થોડો દેશ છે, બધાં આજીવિકા મળતી રહે છે. ૬૦

બ્રહ્મત્યયઃ પ્રયાસ્યુન્નૈનરઃ સ્વૈરેવ ચેષ્ટિતે ।

અયઃ ક્રૂરસ્ય ચનકઃ કર્કરં પ્રાસાદકારકઃ ॥૬૧॥

માથુસ પોતાનાં જ કાર્યોથી નીચે પડે છે અને ઉપર ચડે છે. ક્રૂરાને ખોદનારો દિવસે દિવસે નીચે જ જીતે છે અને મહેલ બનાવનારો દિવસે દિવસે ઉપર ચડે છે, કુર્યાન્ન પરદારેષ્ટાં વિશ્વાસં સ્ત્રીપુ વર્જયેત્ ।

હતો દશસ્યઃ સીતાર્થી હૃતઃ પત્ન્યા વિદુર્યઃ ॥

પારકાની સ્ત્રીની ઇચ્છા કરવી નહિ. સ્ત્રીનેા પરથી વિશ્વાસ છોડી દેવો; કારણ કે સીતાની ઇચ્છા કરવાથી રાવણ મરાયો અને પત્ની પર વિશ્વાસ રાખવાથી નિદ્રેશ રાબ મરાયો. ૬૨

ન મચગ્યસની ક્ષીચઃ કુર્યાદેતાલચેષ્ટિતમ્ ।

વૃણ્યો હિ યયુઃ ક્ષીવાસ્તુર્ણઃ પ્રહરૈર્ણઃ ક્ષયન્ ॥

જેને ઘર પીવાની લાત છે અને જે મદોન્મત બને છે. તેણે વૈનાળના સ્ત્રી નકામી ચેષ્ટા કરવી નહિ; કારણ કે યાદવોને હારીની લાત હતી, તો તે પાસ જેવાં સ્ત્રીઓથી પણ નાશ પામ્યા. ૬૩

વાનં સત્ત્વાશ્રિતં કુર્યાન્ન પશ્ચાત્તાપવાન્મવેત્ ।

ચલિનાત્મપિત્તો વન્ધે દાનશેપસ્ય શુદ્ધયે ॥૬૪॥

વોગાની શક્તિ પર આધાર રાખીને દાન કરવું, જેથી પશ્ચાત્તાપ ન થાય. બલિરાત્મ શક્તિ ઉપરાંત દાન કરવાથી બંધનમાં પડ્યો અને છેવટે દાનની શુદ્ધિ આટે તેને પોતાની બંધ આપી દેવી પડી. ૬૪

ન સ્ત્રીજિતઃ પ્રમૂઢઃ સ્થાદ્રાદરાગવશીકૃતઃ ।

પુત્રશેકાદશરયોઃ જીવં જાયાજિતોઽયજન્ ॥૬૫॥

ઝાડ રાત્રી જિતાઈને સ્ત્રીને વશ થયેલ માથુસે એકદમ મૂઢ બની જવું નહિ; કારણ કે દશરથ પોતાની સ્ત્રીઓ એવા તો જિતાઈ ગયો હતો કે પુત્રના શોકથી

તેને પોતાનો જીવ ખોલે પશો. ૬૫

ક્ષિપેદાક્યશરનાવોરાજ પારુણ્યવિષ્ણુતાન ।

વાકપારુણ્યરુપા ચક્રે મીમઃ કુલકુલક્ષયમ્ ॥૬૬॥

કઠોરતાદી ઝેરથી પાથેલાં વાક્યોદીપી કારમાં બાણ કાઢીની પર કે કલાં નહિ; કારણ કે કઠોર વાણીના રોષને લીધે લીમસેને કુરુકુળનો નાશ કરી નાખ્યો. ૬૬

પરેણાં ક્રેશદં કુર્યાન્ન પૈશુન્યં પ્રમુજિયમ્ ।

પૈશુન્યેન ગતૌ રાહોઽન્નદ્રાકૌં મક્ષણીયતામ્ ॥૬૭॥

પોતાના સ્વામીને ગમતી હોય, તોપણ તેમની આગળ એવી ચાડી નહિ ખાવી કે જે બીજાને અત્યંત કલેશ પમાડે. સુયે અને ચંદ્રે ચાડી ખાધી, તો તેથી તે બંને રાહુતા ભક્ષ્ય બની રહ્યા છે. ૬૭

કુર્યાન્નીચજનામ્યત્તાં ન યાજ્ઞાં માનહારિણીમ્ ।

શલિપ્રાર્થનયા પ્રાપ્ત લઘુતાં પુરુષોત્તમઃ ॥૬૮॥

હલકા લોકોએ જ જેને વારંવાર સેવી છે એવી ચાચના આશુસના માનને હરી દેનારી છે. બલિ પાસે ચાચના કરવાથી પુરુષેમાં ઉત્તમ એવા ભગવાન પશુ વામન (હલકા) બન્યા, માટે એવી ચાચના કદી કરવી ન જોઈએ. ૬૮

ઘકૈઃ ક્રુરતરંભુર્ધનં કુર્યાન્નીતિસદ્ગતિમ્ ।

ઘસિપ્રસ્યાહરંભું વિશ્વામિત્રો નિમન્નિતઃ ॥૬૯॥

જે મનથી વાકા હોય, ખૂબ ક્રૂર હોય અને લોકલિપ્ત હોય, તેમની સાથે પ્રેમ અને સોળત કરવાં નહિ રાજા વિશ્વામિત્રને નિમન્નજી આપવામાં આવ્યું, તો તેણે ઘસિપ્રની ગાય હરી લીધી. ૬૯

તીર્થે તપમિ લીનાનામિન્દ્રિયાણાં ન વિશ્વસેત્ ।

વિશ્વ મિત્રેડપિ સોત્કર્ણં કળ્પે જમાહ મેનકામ્ ॥

આપણી ઇન્દ્રિયે ભલેને તીર્થ તપમાં ડુબેલી હોય, તોપણ તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કારણ કે વિશ્વામિત્ર જેવા તપસ્વીએ પણ ઉત્કંઠાથી મેનકાના ગળામાં હાથ નાખ્યો. મર્કે રર્કે સદાસર્કે નિર્દોષે ન પરિત્યજેત્ ।

રામત્યકત્વા સતી સીતાં શોકશત્યાકુલોડમવત્ ॥

જે આપણા ભક્ત, અનુરાગી, હમેશાં આસક્ત અને નિદેય જન હોય, તેમનો ત્યાગ કરવો નહિ. રામચંદ્રે સતી સીતાનો ત્યાગ તો કર્યો; પણ પોતે શોકદીપી શલ્યથી નિલ પીડાતા રહ્યા. ૭૧

ઘર્જયેદિન્દ્રિયજયો નિર્જને જનનીમપિ ।

પુત્રીકૃતોડપિ પ્રધુમ્નઃ કામિતઃ શન્વરશિયા ॥

ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવ્યો હોય તેણે પણ એકાંતમાં પોતાની માતાનો સહવાસ ત્યજ્યો, કારણ કે શન્વર-

સુરની સ્ત્રીએ પ્રધુમ્નને પુત્રની જેમ રાખ્યો, તોપણ તેને તેની પર કામના બગી. ૭૨

પ્રમુપ્રસાદે વિશ્વાસં ન કુર્યાત્ત્વપ્રસન્નિમે ।

નન્દેન મન્ત્રી નિશ્ચિતઃ શકટારોડપિ ઘન્યને ॥

પોતાના સ્વામી પોતાના પર પ્રસન્ન છે, એમ માનવું એ તો સ્વપ્ન જેવું છે; માટે તે વાત પર વિશ્વાસ રાખવો નહિ. નંદરાજએ પોતાના પ્રિય શકટાર-ને પણ જેલખાનામાં નાખ્યો હતો. ૭૩

અપ્યુન્નતપદાસ્ટઃ પૂજ્યાન્નિવાપમાનયેત્ ।

નહુપઃ શકતાં પ્રાપ્ય ક્યુતોડાસ્ટ્યાવમાનનાત્ ॥

પોતે ભલે ગમે તેવા જીવ્યા પદ પર ચઢેલા હોય, તોપણ પોતાના પૂજ્ય જનોનાં અપમાન કરવાં નહિ. નહુપ જાતે ઈશ્વર પામ્યો, પરંતુ અગત્ય સુનિવૃત્ત અપમાન કરવાથી તે નીચે પડ્યો હતો. ૭૪

હિતોપદેશં યુગ્યાત્કુર્વાત્ ચ યયોદિતમ્ ।

વિદુરોક્તમકૃત્વામૃતૌરવઃ શોકશલ્યમાઘ્ ॥૭૫॥

પોતાનું હિત કરે, એવા ઉપદેશ સાંભળવો અને તે ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરવું. વિદુરના ઉપદેશ પ્રમાણે નહિ કરવાથી કૌરવોને શોકદીપી શલ્યનો ઘા ભોગવવો પડ્યો. ન પુત્રાયત્તમશ્ચૈયં કુર્યાદ્યયઃ કથન્નન ।

પુત્રાર્પિતપ્રમુત્થોડમૂઢધૃતરાષ્ટ્રસ્તુષોપમઃ ॥૭૬॥

સમજી આજુસે પોતાનું એશ્વર્ય પુત્રને કદી પણ સોંપી દેવું નહિ. પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને બધી સત્તા સોંપી દેવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર તરણા જેવો બની રહ્યો. ૭૬

અતિસ્મૃત્યુકમાચારં ન રયજેત્સાધુસેવિતમ્ ।

દૈત્યાનાં શ્રીવિયોગોડમૂત્સત્યપમંકિયામુચામ્ ॥૭૭॥

સત્પુરુષોએ સેવેલા શ્રુતિ-સ્મૃતિ-કથિત આચારોનો ત્યાગ કરવો નહિ. અત્ય, મર્મ અને ઉત્તમ ક્રિયાઓને છોડી દેનારા દૈત્યો એશ્વર્યથી બદ્ધ થયા હતા. ૭૭

નદીનાં નલિનાં ચૈવ શૃંગિણાં શાસ્ત્રારાણીનામ્ ।

વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીસુ રાજકુલેષુ ચ ॥૭૮॥

નદીઓ, નખવાળાં પ્રાણીઓ, શિખરાંવાળાં પ્રાણીઓ અને રાક્ષસારી પુરુષોનો વિશ્વાસ કરવો નહિ તેમ જ સ્ત્રીઓના પર અને રાજકુલો પર વિશ્વાસ કરવો નહિ. ન કુર્યાદ્મિચારોમવચ્ચાદિકુહક્રિયમ્ ।

લક્ષ્મણેનેન્દ્રજિત્કૃત્યામિચારસમયે દત્તઃ ॥ ૭૯ ॥

મારજી, ઇન્ધ્યાટન, વચીકરજી, દિગ્ગજ જેવાં નિંદ્રા કર્યો કદી પણ કરવાં નહિ; કારણ કે જે વખતે ઇન્દ્રિય કૃત્યાને વચ કરવાનો અવિચારી પ્રયોગ કરતો હતો, તે જ વખતે લક્ષ્મણે તેનો નાશ કર્યો હતો. ૭૯

ઘ્યાહ્લોડપિ વિપત્વાતૈઃ સ્મરેદ્વિષ્ણુ સદા હૃદિ ।

શરતત્પગતો મીષ્મઃ સસમાર ગરુઢધ્વજમ્ ॥૮૦॥

ખાતાંની કેપર આપત્તિ આવી પડતાં, આકુળવ્યાકુળ બની જવાય, તોપણ હૃદયમાં વિષ્ણુનું સ્મરણ કરવું. જ્યારે ભીષ્મ પિતામહને શરઠ્ઠયા પર સુવું પડ્યું ત્યારે પણ તેમણે ગરુડધ્વજ ભગવાન ત્રિધ્વને યાદ કર્યા હતા. ચિન્તા જરા મનુષ્યાણામનધ્વા વાજિનાં જરા ।

અસંભોગો જરા સ્ત્રીણાં વશ્ત્રાણામાતવો જરા ॥૮૧॥

ચિન્તા એ માનવોનું ધડપણ છે, મુસાફરી નહિ કરાવતા બાધી રાખવો એ ઘોડાનું ધડપણ છે; સંભોગ ન થાય તે સ્ત્રીનું ધડપણ છે અને તાપમાં પશાં રહેવાથી વશોને પણ ધડપણ-જીજ્ઞાસા આવે છે. ૮૧

પ્રિયવત્સ્યપ્રદાનેન સર્વે તુલ્યન્તિ જન્તવઃ ।

તસ્માન્નદેવ વક્તવ્યં ઘષ્ટને કા દરિદ્રતા ॥૮૨॥

પ્રિય વચન કહેવાથી સર્વે પ્રાણીઓ સંતુષ્ટ થાય છે, માટે તેનું જ બોલવું. બોલવામાં દરિદ્રતા શા માટે રાખવી જોઈએ? ૮૨

પશ્ચમિઃ સહ ગન્તવ્યં સ્થાતવ્યં પશ્ચમિઃ સહ ।

પશ્ચમિઃ સહ વક્તવ્યં ન દુઃસ્વં પશ્ચમિઃ સહ ॥૮૩॥

(એકલા ન જતા) પાંચ માણસોની (સમુદાયની) સાથે જવું, પાંચ માણસોની સાથે બેસવું અને પાંચ માણસોના પીડબળથી અથવા સર્માતથી બોલવું. એમ પાંચની સાથે રહેવાથી દુઃખી થવું પડતું નથી. ૮૩

યાન્તિ જ્ઞાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્વજ્ઞોડપિ સહાયતામ્ ।

અપન્થ્યાનં તુ ગચ્છન્તં સોદ્રોડપિ વિમુચ્ચતિ ॥૮૪॥

જો માણસ ન્યાયને માર્ગે ચાલે છે, તેને તો પક્ષીઓ પણ સહાય કરે છે; જ્યારે આડે માર્ગે જવારને તો સજો ભાઈ પણ છોડી દે છે. ૮૪

વિવાહ્યાસો વિવારશ્ચ સમયોરેવ શોભતે ।

વિવાહશ્ચ વિવાદશ્ચ સમયોરેવ શોભતે ॥૮૫॥

કોઈ પણ વિવાહ સંબંધી અભ્યાસ અને વિવાર એ સમાન યોગ્યતાવાળા માણસોની વચ્ચે જ શોભે છે તેમ જ વિવાહ અને વિવાદ (વાદવિવાદ અથવા કાનિયો) પણ સરખેસરખાના જ શોભે છે. ૮૫

લક્ષ્મીર્વસતિ જિહ્વામે જિહ્વે મિત્રગામ્યવાઃ ।

જિહ્વામે થન્ધનં પ્રાપ્તં જિહ્વામે મરણં ધ્રુવમ્ ॥૮૬॥

લક્ષ્મી જિહ્વાએ વસે છે, મિત્રો અને બંધુઓ પણ જિહ્વાએ વસે છે, બંધન અથવા જેલ જિહ્વાએ વસે છે અને મરણ પણ જિહ્વાએ જ રહેતું છે. (અર્થાત્ આ બધું પ્રાપ્ત થવામાં માણસની લાક્ષી ખૂબ જ ભાગ

ભજવતી હોય છે.) ૮૬

યસ્મિન્દેશે ન સંમાનો ન પ્રીતિર્ન ચ વાન્વવાઃ ।

ન ચ વિચાગમઃ કશ્ચિન્ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥૮૭॥

જે દેશમાં કોઈ જાતનું સન્માન ન હોય, કોઈ જાતની પ્રીતિ-સેવાત ન હોય, કોઈ બધું-મિત્ર ન હોય કે પછી કોઈ જાતની વિદ્યા મળતી ન હોય, ત્યાં એક દિવસ પણ રહેવું નહિ. ૮૭

વહેદમિત્રં સ્કન્ધેન યાવત્કાલરિપર્યયઃ ।

અથેવમાગતે કાલે મિન્દ્યાદ્ધટમિવાશ્મનિ ॥૮૮॥

બધા સુધી સમય પ્રતિફળ હોય, ત્યાં સુધી શત્રુને પણ ખભે લઈને ફરવું; અને જ્યારે સમય આવે ત્યારે કાકરી ઘડાને ફોડી નાખે, તેમ શત્રુને બેઠો નાખવો. ૮૮

સર્વનાશે સમુપગ્ને હર્ષં ત્યજતિ પશ્વિહતઃ ।

અર્ધેન કુરુતે કાર્યં સર્વનાશો ન જાયતે ॥૮૯॥

જ્યારે બધું જ નાશ પામવા પર હોય, ત્યારે કાકી માણસ અડધું જતું કરે છે અને બાકી ગહેલા અડધાથી પોતાનું કામ સાધી લે છે; જેથી બધું નશ પામે નહિ. મૂર્ચશિષ્યોપવેદેને દુષ્ટહીમરણેન ચ ।

દ્વિપતાં સંપ્રદોગેણ પશ્વિહતોડયવસીવતિ ॥ ૯૦ ॥

મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ આપવાથી, દુષ્ટ સ્ત્રીનું બરણ-યોગ્ય કરારથી અને શત્રુઓ સાથે મેળ કરવાથી કાકી માણસ પણ દુઃખી થાય છે. ૯૦

મિત્રગ્રૂહઃ કૃતવ્રતસ્ય સ્ત્રીપ્રસ્ય પિશુનસ્ય ચ ।

ચતુર્ણામપિ ચૈતેષાં નિષ્કૃતિર્નૈવ વિશ્રુતા ॥ ૯૧ ॥

મિત્રને, મોહ કરનાર, કરેલા પર પાણી ફેરવનાર (કૃતમી), સ્ત્રીની હત્યા કરનાર અને ચાડીચૂગથી કરનાર, એ ચાર પાપીઓના પાપનું કોઈ પ્રાપ્તિત (નિષ્કૃતિઃ) શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. ૯૧

ગતશ્રોર્ગળકાન્દેદિ ગતાયુશ્ચ ચિકિત્સકાન્ ।

ગતશ્રીશ્ચ ગતાયુશ્ચ બ્રાહ્મણાન્દેદિ ભારત ॥ ૯૨ ॥

લક્ષ્મી વિનાનો બનેલો બ્યોતિધીઓના દેવ કરે છે, શેર વધી જવાથી આકુળ વિનાનો થયેલો ચિકિત્સકોનો દેવ કરે છે, અને જેના લક્ષ્મી તથા આયુષ્ય બંને ખૂટી ગયા છે તે બ્રાહ્મણોના (સત્પુરુષોના) દેવ કરે છે. ૯૨

આત્મબુદ્ધિઃ સુભાયૈવ ગુરુબુદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

પરબુદ્ધિર્વિનાશાય સ્ત્રોબુદ્ધિઃ પ્રલયાનહા ॥ ૯૩ ॥

માણસને સ્વબુદ્ધિ સુખ આપનારી થાય છે, ગુરુબુદ્ધિ નુકસિદ્ધિ સુખ આપનારી થાય છે, પારકી બુદ્ધિ વિનાશ કરનારી થાય છે અને સ્ત્રીની બુદ્ધિ તો પ્રલય કરાવનારી થાય છે. ૯૩

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વકર્મણામ્ ।

તસ્માદ્વિસ્મયમુત્સૃજ્ય સાચ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥૧૪॥

અર્થ એ બધાં કષ્ટોમાં વિવનરૂપ છે. એથી અર્વનો સર્વથા ત્યાગ કરીને સાધ્યની સિદ્ધિ કરી લેવી બેઠેએ.

વિપાદ્યમૃતં ગ્રાહ્યમમેધ્યાદપિ કાઞ્ચનમ્ ।

નીચાદ્યુત્તમાં વિચાર્યં ક્ષીરત્વં દુષ્કુલાદપિ ॥૧૫॥

વિપત્તિથી પણ અમૃત મધ્ય કરવું, અપવિત્ર પદાર્થમાંથી પણ સોડું લઈ લેવું, નીચ જન પાસેથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા લઈ લેવી અને રત્નરૂપ સ્ત્રી તો હલકા કુળમાંથી પણ મધ્ય કરવી. ૯૫

લુપ્તમયેન ગૃહીયાત્કુલ્લમસ્રલિર્કમણા ।

મૂલ્યહન્યાનુદુષ્ટયા ચ તત્ત્વાચેન ચ પશ્ચિતમ્ ॥૧૬॥

લેખને દ્રવ્યથી વશ કરવો, કોષને અન્નથી કરીને-હાથ ભેડીને, મૂખને તેની મનઃપ્રતી રીતે અનુસરીને અને શુદ્ધિશાળીને વસ્તુને સાચી અર્થ ખતાવીને વશ કરવો. ૯૬ જાનીયાસંગરે મૃત્યાન્વાન્ધવાન્ધ્યસનાગમે ।

આપકાલેષુ મિત્રાણિ ભાર્યાં ચ વિમલશ્ચ ॥૧૭॥

સાચા સેવકો કોણ છે તે યુદ્ધ વખતે જણાય છે, ખાંધેલો-કુટુંબીજનો સાચા ડેહલા તે દુઃખનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે જણાય છે, મિત્રો સાચા ડેહલા તે આપત્તિકાળે જણાય છે અને પત્નીની યોગ્યતા ડેહલી છે, તે વેળવતો ક્ષય થયે જણાય છે. ૯૭

સ્વર્ગ આર્ત્તં ગર્જં મત્તં રણદં ચ ઘટ્ટમાપિણીમ્ ।

રાજપુત્રં કુમિત્રં ચ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥૧૮॥

ગર્વકો, કૂતરો, મદોન્મત્ત ઠાંધી, બહુબોલી રંધા, રાજ-કુમાર અને ખરાન મિત્ર-એટલાને તો દૂર થી જ છોડી દેવાં. દુરસ્થં જલમધ્યસ્થં ધાવન્તં ધનગર્વિતમ્ । ।

ક્રોધવન્તં મદોન્મત્તં નમસ્કારેષુ ભર્જયેત્ ॥૧૯॥

દૂર ભીભેલાને, જળની વચ્ચે રહેલાને, દોડતાને, ધનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલાને, ક્રોધે લરાયેલાને અને મદોન્મત્તને નમસ્કાર પણ ન કરવા. ૯૯

પિપીલિકાર્જિતં ધાન્યં મક્ષિકાસંચિતં મધુ ।

લુપ્તેન સંચિતં દ્રવ્યં સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

કાડીઓએ ભેળું કરેલું ધાન્ય, અધમાખીઓએ એકઠું કરેલું મધ અને લોલિયાએ ભેળું કરેલું દ્રવ્ય મૂળ સાથે નાશ પામે છે. ૧૦૦

ન સારણીયા ધીરેણ રસના નીરસે જને ।

ફો નામ કુરુતે ફેરો નાયકઃ સાચકશ્ચિત્ ॥૨૦૧॥

ધીર મનુષ્યે પોતાની સારપણી વાણીના નીરસ માથુસો આગળ વ્યર્થ કરવો નહીં એવો કષ્ટો વીર ઠરી કે

ને શિયાળના સિકાર માટે પોતાનાં ખાણો ખુટાડી દે ।

ધાતુવાદેષુ વિચારાશ મોક્ષાશ કૌલિકે મતે ।

જામાતરિ ચ પુત્રાશા ત્રયમેતન્નિર્યકમ્ ॥૨૦૨॥

કેવળ શબ્દોથી વાચાળ માથુસો પાસે ધનની આશા, વામાચારી મત સ્વીકારીને મોક્ષની આશા અને જમાઈ ત્રિણે પુત્રની (તે પોતાના પુત્રની જેમ વર્તે) એવી આશા-આ ત્રણ ખાખતો નિષ્ફળ જ રહે છે. ૧૦૨

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સુચિતૌ ન કદાચન ।

ચચ્ચાઘનઃ કામવતે ચચ્ચ કુપ્પરવનીશ્વરઃ ॥૨૦૩॥

આ લોકમાં બે માથુસો કદી પણ સુખી નથી હોતાઃ એક તો ને નિર્ધન હોવા છતા મોટી મોટી ધન્યતાઓ કર્યા કરે છે અને બીજો ને સામર્થ્ય વિનાનો હોવા છતાં ક્રાપાધમાન થઈ બેસે છે. ૧૦૩

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે પરમચ્ચકારકૌ ।

ચિયઃ કામિતકામિન્યો લોકઃ પૂજિતપૂજકઃ ॥

આ જગતમાં બે પ્રકારના માથુસો બીજાને ભરસે ચાલનારાં હોય છેઃ બીજાઓએ પસંદ કરેલી વસ્તુને (દેખાદેખી બીજાએ સ્વીકારેલી ફેશન, સાડી, શુગર વગેરેને) પસંદ કરનારી સ્ત્રીઓ અને બીજાઓએ પૂજવાને પૂજનારા (ગરિયા પ્રવાહના) લોકો. ૧૦૪

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમન્ડલભેદિતૌ ।

પરિભ્રાજ્યોગયુક્તશ્ચ રણે ચામિમુરો હતઃ ॥

આ લોકમાં બે પુરુષો સૂર્યમંડળને પણ પાર કરીને ઉચ્ચ ગતિ પામનારા છે. એક તો સર્વ વિષયોની તૃષ્ણાને ત્યજીને શ્રદ્ધા ભેગાયેલા પરિભ્રાજક અને બીજો સંગ્રામમાં સામી છતીએ લડતા હથાણેલા યોદ્ધો. ૧૦૫

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે રમ્યસ્થોપરિ તિમ્બઃ ।

પ્રમુદ્ય ક્ષમયા યુક્તો દરિદ્રશ્ચ પ્રજ્ઞાનન્ ॥૨૦૬॥

આ લોકમાં બે પુરુષો સ્વર્ગની પણ ઉપર રહેલા છેઃ એક તો સદા અને સામર્થ્યવાળો હોવા છતાં દયાળુ અને બીજો નિર્ધન હોવા છતાં દાન આપનારો.

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ન ભૂતૌ ન ભવિષ્યતઃ ।

પ્રાર્થિત્વં ચચ્ચ કુરતે ચચ્ચ નાર્યયતે પરમ્ ॥૨૦૭॥

આ લોકમાં એવા બે પુરુષો છે, જેમના જેવા કદાઈ થયા નથી અને થવાના નથીઃ ને બીજાની માથુસી પૂરી કરે છે અને ને પોતે બીજાની પાસે માગતો નથી.

દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે શિરઃશૂલકરાલુમૌ ।

ગૃહસશ્ચ નિરાગમ્મો યતિશ્ચ સપરિવ્રઢઃ ॥૨૦૮॥

જેમની વાત સાંભળીનેય માથામાં શૂળ ઉપર થાય એવા બે માથુસો આ લોકમાં છેઃ એક તો ગૃહસ્થ

હોવા છતાં કાંઈ જાતનાં કામ ન કરનારો અને ખીજો સંન્યાસી હોવા છતાં કવ્ય, ઘર, અનાજ વગેરેના સંપ્રદ કરનારો. ૧૦૮

શત્રુદેહિ સંયોગે વિયોગે મિત્રમપ્યહો ।

અમયોદુઃસ્વપ્નાચિત્ત્વં કો ભેદઃ શત્રુમિત્રયોઃ ॥૧૦૯॥

જ્યારે સંયોગ થાય ત્યારે શત્રુ બાળે અને જ્યારે વિયોગ થાય ત્યારે મિત્ર બાળે, એ રીતે બે શત્રુ અને મિત્ર બન્ને દુઃખ આપનારા હોય, તો પછી શત્રુ અને મિત્રમાં ફરક શું રહ્યો કે ૧૦૯

દુષ્ટા માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુચોતરદાયકઃ ।

સસર્પે ચ ગૃહે ઘાતો મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥

દુષ્ટ મનની, ઝડ મિત્ર, સહાય હોઈ આપણને નોકર અને સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ-આ રીતિ, મૃત્યુ જ છે, એમાં સંશય નથી. ૧૧૦

દવતો યુધ્ધમાનસ્ય પઠતઃ પુલકો ન ચેત્ ।

આત્મનશ્ચ પરેયાં ચ ધિસ્થાગં પૌરુષં મૃતમ્ ॥

માણસ દાન આપતો હોય, યુદ્ધ કરતો હોય અને અધ્યયન કરતો હોય સારે એને પોતાને અને ખીજા- (બેનારા)એને ઉત્સાહ કે હાથી રોમાંચ ન થાય તો એ દાનને, યુદ્ધના પ્રયાસને અને અધ્યયનને શિકાર છે.

નિઃસારસ્ય પદાર્થસ્ય પ્રાયેણાહમ્પરો મહાન્ ।

ન સુકર્ણં પ્વનિસ્તાદ્વ્યાદકાંસ્યે પ્રજાયતે ॥૧૧૨॥

જે પદાર્થ સાર વિનાનો હોય છે, તેમાં આડંબર ધણે મોટા હોય છે. જેવા પ્વનિ કાંસાના પાત્રમાં છે, એવા સોનામાં પ્વનિ થતો નથી. ૧૧૨

માસિ માસિ સમા જ્યોત્સ્ના પશ્યોઽમયોરપિ ।

તત્રકઃ શુદ્ધપક્ષોઽભૂદાશઃ પુણ્યૈરવાપ્યતે ॥૧૧૩॥

શુદ્ધ અને વદ એમ દર માસનાં બે પંખવાડિયામાં આંત્રી તો સરખી જ હોય છે; પણ તેમાં એક શુદ્ધ-અન્યવાળિયું કહેવાયો અને બીજો કૂચપક્ષ-અર્ધવાળિયું કહેવાયો સત્ય જ । યશ પુણ્યોથી જ મળે છે. ૧૧૩

માતૃસાવયોરપિ જાનન્તિ નીરક્ષોરવિવેચનમ્ ।

પ્રસિદ્ધિરેવ હંસસ્ય યઃ પુણ્યૈરવાપ્યતે ॥૧૧૪॥

માણસાં વગેરે બીજાં જન્તુર પ્રાણીઓ પશુ દૂધ અને પાણીને જુદાં પાડવાની કૌશલ્યે બળે છે; પરંતુ નીરક્ષીર-વાયની પ્રસિદ્ધિ હંસને મળી છે. સાચે જ યશ પુણ્યોથી જ મળે છે. ૧૧૪

પદ્મમિઃ કામિતા કુન્તી તદ્વપૂર્ય પદ્મમિઃ ।

સતી વદતિ લોકોર્ઽય યશઃ પુણ્યૈરવાપ્યતે ॥

કુન્તીની કામના કરનારા પાંચ પતિઓ હતા. તેની વધુ-રોપદીને પણ પાંચ પતિઓ હોવા છતાં લોકો

બંને સતીઓ કહે છે. સાચે જ યશ પુણ્યોથી જ મળે છે. ૧૧૫

સૌમાન્યં વિરલસ્ય સ્થાત્સમકર્મગુણ્વપિ ।

પદ્મવિંશદાયુષા પૃથ્વી સ્વદ્ગાયતૈવ દૃશ્યતે ॥

કર્મો અને શુભ સરખી રીતે હોય, એવા ધણા માણસો બેવા મળે છે; પરંતુ યશનું સૌમાન્ય તો વિરલ જનને જ મળે છે. પૃથ્વી પાસે જન્મીશ આપુધો છે તોપણ તલવારને સ્વાધીન દેખાય છે. ૧૧૬

હસ્તાદપિ ન દાસ્યં મૃદાદપિ ન દીયતે ।

પરોપકરણાર્થાય ઘવને કિં દરિદ્રતા ॥૧૧૭॥

પોતાના હાથથી કંઈ આપવાની શક્તિ કે હિંમત ન હોય અને ધરમાંથી પણ કંઈ અપાતું ન હોય, છતાં પરોપકાર કરવો હોય તો વાણી દારા પણ કરી શકાય છે. વાણીના દાનમાં તો દરિદ્રતા રાખવાનું શું કારણ હોય ?

વનનિ દહતો વહ્નૈઃ સઘ્ના મયતિ મારુતઃ ।

સ એવ દીપનાશાય ક્ષેષ્ટે કસ્યાસિવ સૌહૃદમ્ ॥

અગ્નિ વનો બાળતો હોય છે ત્યારે પવન તેનો મિત્ર બની જાય છે; તે જ અગ્નિ જ્યારે દીપાશ્વે હોય છે, ત્યારે પવન તેને જાલની નાખે છે. દૂષ્ણગાની સાથે કોની મિત્રતા હોય ? ૧૧૮

મોર્ચ્ય મોજનશક્તિશ્ચ રનિશક્તિર્નરશ્ચિપઃ ।

વિભવો દાનશક્તિશ્ચ નાત્પરપ્ય તપસઃ ફલમ્ ॥

ભોજન કરવા માટે સારા પદાર્થો હોય અને પોતાની અંદર ભોજન કરીને પચાવવાની શક્તિ હોય, ઘણી જ સુંદર ઓછો હોય અને પોતાની કામભોજ કરવાની શક્તિ હોય, પોતાની પાસે દાન કરવાની શક્તિ હોય અને દાન કરી શકાય તેવા વૈભવ હોય, તો પછી બળપુરું કે આ બધા પદાર્થો મળ્યા છે, તે ઓછા તપનું ફળ નથી. ૧૧૯

જાનન્તિ દ્વિ ગુણાન્વક્તું સદ્વિધા એવ તાદશમ્ ।

વેત્તિ ત્રિષ્વમ્પરા મારં ગિરીણાં ગરિમાશ્રયમ્ ॥

શુભવાનો જ શુભવાનોના શુભો બળે છે અને કહી શકે છે. વિશાળ એવા પર્વતોમાં કેટલો ભાર રહેલો છે તે વિષયને ધારણ કરનારી પૃથ્વી જ બળે છે. ૧૨૦

જીવન્તોઽપિ મૃતાઃ પદ્મ વ્યાસેન પરિકીર્તિતાઃ ।

દરિદ્રો વ્યાધિતો મૃત્યુઃ પ્રવાસી નિત્યસેવકઃ ॥

દરિદ્ર, રોગી, મૃત્યુ, પ્રવાસી અને નિત્યસેવક (ચોવીસ કલાકનો સેવક) એ પાંચ માણસોને વ્યાસે શ્રવણ હોવા છતાં મરેલા કલા છે. ૧૨૧

અત્યાસન્ના વિનાશાય દૂરસ્થાકલમ્પદાઃ ।

મધ્યમાવેન સેવ્યન્તે રાજા વહ્નિર્ગુદઃ સ્ત્રિયઃ ॥

રાજા, અગ્નિ, યુગ અને ઝીજન એટલાની ઘણી નજીક જઈએ, તો તે આપણા વિનાશ કરે. એ ઘણી દૂર રહીએ, તો આપણને સારાં ફળ ન આપે, એટલે તેમની, અતિ સંપર્ક નહીં તેમ અતિ અવડાપણું નહીં એવા મધ્યમ ભાવથી સેવા કરવી. ૧૨૨

અમૃતં દુર્લભં નણાં દેવાનમુદકં તથા ।

પિતાનાં દુર્લભઃ પુત્રસ્તકં શક્ત્ય દુર્લભમ્ ॥૧૨૩॥

માણસોને દુર્લભ અમૃત છે. દેવોને દુર્લભ જલ છે. પિતાઓને દુર્લભ પુત્ર છે અને ઇન્દ્રને દુર્લભ ઝાઝ છે.

શનૈઃ પન્થાઃ શનૈઃ કન્થા શનૈઃ પર્વતમસ્તકે ।

શનૈર્વિષ્યા શનૈર્વિષં પર્વતાનિ શનૈઃ શનૈઃ ॥૧૨૪॥

ધીરે ધીરે રસ્તો ઝોછે થાય છે, ધીરે ધીરે ગોઠડી વણાય છે, ધીરે ધીરે પર્વતને કિખરે મઢાય છે, ધીરે ધીરે વિદ્યા મળે છે અને ધીરે ધીરે પૈસો મળે છે. આ પાંચ બાબતો ધીરે ધીરે સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૪

અન્વયાગતવિદ્યાનામન્વયાગતસમ્પદામ્ ।

વિદુષાં ચ પ્રભૂનાં ચ દ્વયં નાવલિખ્યતે ॥૧૨૫॥

વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ વિદ્યાવાળાઓને અને વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત સંપત્તિવાળાઓને (અર્જુનશ્રીમતોને) એ વિદ્યા અને સંપત્તિથી હલ્લ મલિલ કે અભિમાની થવું નથી. ૧૨૫

મશ્કિકા મશ્કો વેદ્યા મૂષ્કો યાષ્ઠકસ્તથા ।

પ્રામણીર્ગજકૃશ્ણ ચ સૈત્તે પરમશ્કયાઃ ॥૧૨૬॥

માખી, મરહર, વેશ્યા, ઉદર, વાચક, ગામનો યુખી અને નેશી-એ સાત જથ્થે પારકાનું ખાનારા હોય છે.

અદ્યતોપદ્રવઃ કશ્ચિન્મદ્દાનપિ ન પૂરયતે ।

અર્ચયન્તિ નરા નારાં ન તાદૃશ્યં ન ગજાદિકમ્ ॥

કાંઈ બ્યાકા ભસે મરે તેટલી મહાન હોય, પણ નો તેણે કાંઈ ઉપદ્રવ (પાપલ) કર્યો ન હોય, તો તે પૂજાતી નથી. લોકો નાગને પૂજે છે, પણ ગરુડ કે હાથી વગેરેને પૂજતા નથી. ૧૨૭

શોમન્તે વિદ્યાયા વિદ્યાઃ ક્ષત્રિયા વિજયથિયા ।

શ્રિપોડુકુલ્લાદાનેન લજ્યા ચ કુલ્લક્ષ્ણાઃ ॥

બાહ્યેણ વિદ્યાથી શોભે છે, ક્ષત્રિયો વિજયની વસ્ત્રોથી શોભે છે, સંપત્તિઓ અનુકૂળ દાન આપવાથી શોભે છે અને કુદીન નારીઓ લગ્નમંથી શોભે છે. ૧૨૮

પ્રશ્નણા ગણકા વેદ્યાઃ સામયોચ્ય કુન્નુટાઃ ।

દ્ટેન્દ્રન્યેપુ કુલ્યન્તિ ન જાને તસ્ય કારણમ્ ॥

ખ.કણે, નેશીઓ, વેશ્યાઓ, ફૂલો અને મરઘાં, એટલાં બીજને જેતાં જ કુપિત થાય છે, તેવું કારણ

યું હોય છે તે કું અણતો નથી. ૧૨૯

પુત્રપૌત્રવૃક્ત્યેઃ સંપૂર્ણમપિ સર્વદા ।

માયોદીનગૃહસ્થસ્ય શૂન્યમેવ ગૃહં મતમ્ ॥૧૩૦॥

છોકરા હોય, છોકરાના છોકરા હોય, તેમની વહુએ હોય, નોકરચાકર હોય અને એમ ધર ભર્યું બાહ્યું હોય તોપણ એ પોતાની પત્ની ન હોય, તો શૂન્યને ધર ખાલી જ લાગે છે. ૧૩૦

અક્ષરદ્વયમખ્યસ્તં નાસ્તિ નામતીતિ ચતુરા ।

સવિદં દેહિ દેહીતિ વિષતીતસુપસ્થિતમ્ ॥૧૩૧॥

પૂર્વે (યાચકો આગળ) 'નથી' 'નથી' એવા બે અક્ષરો વારંવાર બોલવાનો જે અભ્યાસ કરેલો, તેને જ લીધે હવે 'નથી, નથી'ને બદલે 'આપો, આપો' એવું વિષતીત બોલવાનું (સાચના કરવાનું) આવી પડ્યું. નવે વચસિ યઃ જ્ઞાન્તઃ સ જ્ઞાન્વ્યં હિતિ ને મતિઃ ।

ધાતુપ ક્ષીયમાણેપુ જ્ઞાન્તિઃ કસ્ય ન જાયતે ॥૧૩૨॥

જે માણસ યુવાવસ્થામાં શાંત હોય છે, તે જ માણસ શાંત છે, એમ મારું માનવું છે; બાકી બધી ધાતુઓ ક્ષીય થવા લાગી હોય, તેવા યુવાણુમાં તો કોનામાં શાંતિ નથી આવતી ૧૩૨

ધિગૃહં મૃદ્ધિર્ગીશૂન્યં ચિત્તલગ્નમપુષ્કલમ્ ।

ધિષ્ણુષ્ઠમનિચીતં ચ ધિષ્ણોતિપમજાતકમ્ ॥૧૩૩॥

જે ઘરમાં મૃદિયુની નથી, તે ઘરને ધિક્કાર; જેને પુત્ર નથી, તે ઓને ધિક્કાર; જે વિનયી નથી, તે યુવને ધિક્કાર અને જેમાં ભતક (ફાલેશ) નથી, તે જ્યોતિષને ધિક્કાર. ૧૩૩

અથ નૈવ ગર્જં નૈવ વ્યાઘ્રં નૈષ ચ નૈવ ચ ।

અજાયુર્નં લલિ દયાદૈવો દુર્લભચાતકઃ ॥૧૩૪॥

દેવતાને બલિ આપવાનો હોય ત્યારે ઘોડાનો નહીં, હાથીનો નહીં અને વાઘનો તો નહીં નહીં ને નહીં જ; પણ અજાયુરનો-ગરુડનો બલિ અપાય છે. ખરેખર, દેવ પણ દુર્બળનો જ ચાતક છે ૧૩૪

દુર્મન્ત્રો રાજ્યનાશાય પ્રમનાશાય કુજરઃ ।

ત્રયાલકો ગૃહનાશાય સર્વનાશાય મતુલઃ ॥૧૩૫॥

ખરાબ મંત્રો રાજ્યનો નાશ કરનાર થાય છે, ખરાબ હાથી જનરુદ્ધવાનો નાશ કરનાર થાય છે, (સજાદ આપનાર) સાજો ઘરનો નાશ કરનાર થાય છે અને ગમે તેવી રીતે નાશ કરનાર થાય છે. ૧૩૫

જલે લેલં સલે શુભં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।

પ્રાણે શાસ્ત્રં સ્વયં વાસિ મિસ્તારં વસ્તુદાપ્તિઃ ॥૧૩૬॥

જળમાં લેલ, ખલ માણસમાં યજ્ઞ પાત્ર, યોગ્ય

વ્યકિતમાં થેડું પશુ દાન અને હુદિશાળી વ્યકિતમાં
શાસ્ત્ર-આ બધાં (જે વસ્તુમાં રહ્યાં હોય તે) વસ્તુની
શક્તિથી વિસ્તાર પામે છે. ૧૩૬

સયોગઃ કલહઃ કણ્ઠદ્યૌત્ મર્ચં પરસ્પ્રિયઃ ।

આહારો મૈથુનં નિદ્રા સેવનાતુ વિવર્ચતે ॥૧૩૭॥

ઉલોમધંધા, કલહકળિયો, ચળ-પ્રજ્વળણ, મદિરા-
પાન, પરસ્પ્રીયેવન, આહાર અને મૈથુન-આટલી બાળતો
જેમ જેમ સંવન કરાય તેમ તેમ વધે છે. ૧૩૭

કૃતાર્થઃ દ્યૌમિતં દ્વેષ્ટિ કૃતદારસ્તુ માતરમ્ ।

જાતાવત્યા પતિં દ્વેષ્ટિ ગતરોગશ્ચિકિત્સકમ્ ॥૧૩૮॥

પોતાનું પ્રયોજન પૂરું થતાં સેવક સ્વામીનો દેષ કરે
છે, પરણ્યા પછી પુત્ર માતાનો દેષ કરે છે, ઊંદરાં
થયા પછી સ્ત્રી પતિનો દેષ કરે છે અને રોગ દૂર થયા
પછી માણસ વૈદ્યનો દેષ કરે છે. ૧૩૮

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેવપદં વક્ષપૂતં જલં વિષેત્ ।

સત્વપૂર્ણં શ્વેદ્દળાં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥૧૩૯॥

આખથી બેઠને શુદ્ધ જણાય તેવી જગ્યામાં પગ
મૂકવો, વસ્ત્રથી શુદ્ધ કરીને (ગાળીને) પાણી પીણું,
સત્વથી પવિત્ર હોય તેવી વાણી બોલવી અને મનથી
વિચારતાં જે પવિત્ર જણાય તેવું આચરણ કરવું. ૧૩૯

નાસ્તિ યદ્દે ક્ષિયઃ ચિન્નિજ્ઞત્તં નૌપવાસકમ્ ।

યા તુ મર્તરિ શુશ્રૂષાં તયા સ્વર્ગે જયત્યસૌ ॥૧૪૦॥

ઓને માટે કોઈ યત્ન નથી તેમ ત્રાત કે ઉપવાસ
પશુ નથી, પશુ પોતાના પતિમાં તેની જે સેવા અને
સમર્થણ છે. તેનાથી જ તે સ્વર્ગને જીતી લે છે. ૧૪૦

શુચિ મૂમિગતં તોયં શુચિર્નારી પતિવ્રતા ।

શુચિઃ ક્ષેમકરો રાજા સંતોષી વ્રહ્મણઃ શુચિઃ ॥૧૪૧॥

જમીનમાં રેરહું (નવાણુનું અથવા વહેતું) પાણી
શુદ્ધ છે પવિત્ર છે, નારી પતિવ્રતા હોય તે પવિત્ર છે,
શાંત અને સુરક્ષિતતા સ્થાપનારા રાજા પવિત્ર છે અને
બ્રહ્મણ સંતોષી હોય તે પવિત્ર છે. ૧૪૧

મર્તા દેવો ગુરુર્મર્તા ધર્મતીર્થવ્રતાનિ ચ ।

વરમાત્સર્વં પરિત્યજ્ય પતિમેકં મજેત્સતી ॥૧૪૨॥

ઓને તો પતિ એ જ દેવ છે, પતિ એ જ સુર
છે, પતિ એ જ ધર્મ, તીર્થ અને ત્રાત છે; માટે બધું
છોડીને સતી સ્ત્રીએ એક પોતાના પતિની જ સેવા
કરીને બેઠે. ૧૪૨

અસારે રાહ સંસારે સારમેત્યતુપ્રયમ્ ।

કાદર્યાં વાસઃ સર્વાં સદ્ગો ગદ્ગામ્નઃ ક્ષમુસેવનમ્ ॥૧૪૩॥

આ અસાર સંસારમાં ચાર બાળતો સારણ છે :

કારીમાં નિવાસ, સજ્જનોનો સંગ, ગંગાજળ અને
શિવનું સેવન. ૧૪૩

સદારસ્ય તૃણં વિત્તં શૂરસ્ય મરણં તુળમ્ ।

વિરક્તસ્ય તૃણં માર્યાં નિઃસ્પ્રહસ્ય તૃણં જગત્ ॥૧૪૪॥

ઉદારને ધન તુણ (સમાન) છે, શૂરવીરને મરણ
તુણ છે, વિરક્તને સ્ત્રી તુણ છે અને નિઃસ્પ્રહને આખું
જગત તુણતર છે. ૧૪૪

સમૈતાનિ ન પૂર્યન્તે પૂર્વમાણાન્યનેકશઃ ।

બ્રાહ્મણોઽમિર્યમો રાજા પયોધિરદરં ગૃધ્રમ્ ॥૧૪૫॥

બ્રાહ્મણ, અમિ, ધમરાજ, રાજા, સમુદ્ર, પેટ અને
ધર આ સાત એવાં છે કે અનેક વાર ભરવામાં આવે
તોપણ પૂરેપૂરાં ભરાતાં નથી. ૧૪૫

કલ્પાન્તવાસસંક્ષોમહિતાશોપમૂઢતઃ ।

સ્થૈર્યપ્રસાદમર્યાદાસ્તા એવ હિ મહોદયે ॥૧૪૬॥

કલ્પના અંતમાં પાણીના ઉછળાયાથી જે સમુદ્ર
તમામ દેશો અને પર્વતોને પશુ કુચારી દીધેલાં, તેની
સ્થિરતા, પ્રસન્નતા અને મર્યાદાઓ તેની તે જ (અવિ-
ચળ) રહે છે. ૧૪૬

સંપત્સરસ્વતી સત્યં સંતાનં સદતુમહઃ ।

સત્તા સુકૃતસંમારઃ સકારાઃ સપ્ત દુર્લભાઃ ॥૧૪૭॥

સંપતિ, સરસ્વતી, સત્ય, સંતાન, સજ્જનની કૃપા,
સત્તા અને સુકૃત-પુણ્યની સામગ્રી એ સાત સકાર
માનવને દુર્લભ છે. ૧૪૭

અબ્રહ્મણ્યા રાહપ્રીતિર્નિવસસ્થાનિ ચોપિતઃ ।

કિંચિત્કાલોપમોગ્યાનિ ચૌવનાનિ ધ્રુવાન્તિ ॥૧૪૮॥

વાહનાની ડાયા, ખલની પ્રીતિ, નવાં ધાન્ય, ઓઝા,
ચોવન અને ધન-આટલી બાળતો થોડા કાળ સુધી
ભોતરવી થકાય તેવી હોય છે. ૧૪૮

પરોઽપિ હિતવાન્મન્યુર્વૈન્યુરવહિતઃ પરઃ ।

અહિતો દેહજો દ્યૌષિર્હિતમારગ્યમૌપધમ્ ॥૧૪૯॥

લહેને પારકો જન હોય, પશુ જે તે દિનકારી
હોય, તો આપણો બધુ છે અને આપણો પોતાનો
બધુ હોય પશુ જે તે આપણાં અહિત કરે, તો તે
પારકો જન છે; દેહમાં ઉત્પન્ન થયેલો રોગ અહિતકર છે
અને જગલમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઓશધ દિતકર છે. ૧૪૯

જલવિન્દુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે ઘટઃ ।

સ દેવતુઃ સર્વૈવિવાનાં ધર્મસ્ય ચ ધનત્ય ચ ॥૧૫૦॥

જેમ એક એક બરણું બિંદુ પડતાથી કામે કરીને
ઘડે આળો ભરાઈ ન્ય છે, તેવી જ રીતે સર્વ વિદ્યાઓ,
ધર્મ અને ધન એ પશુ ધીરે ધીરે ભરાતાં હોય છે. ૧૫૦

સૌવર્ગાનિ સરોજાનિ નિર્માતું સન્તિ શિલ્પિનઃ ।

તત્ર સૌરભનિર્માણે ચતુરશ્ચતુરાનનઃ ॥ ૧૫૧ ॥

સોનાના વર્ણના કમળો બનાવનારા પશુ કારીગરો છે, પશુ એ કમળમાં સુગંધી ઉત્પન્ન કરવામાં તો એક બ્રહ્મા જ ચતુર (હોશિયાર-સમર્થ) છે. ૧૫૧
સાક્ષરં પુરુષં દૃષ્ટ્વા યો નરો નામિમન્યતે ।

મલીવર્દસમો લોકે સુરશૃંગધિવિવર્જિતઃ ॥ ૧૫૨ ॥

કોઈ વિદ્વાન સાક્ષરને જોઈને જે માણસને આનંદ થતો નથી તે માણસ આ લોકમાં ખરી અને શિંગડાં વિનાના બળદ જેવો છે. ૧૫૨

કો ન યાતિ વશં લોકે મુલે પિઠેન પૂરિતઃ ।

મૃદ્ધો મુલલેપેન કરોતિ મધુરધ્વનિમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અનના કાળિયાથી મોઢું ભરી દેવાયેલા કયો માણસ આ જગતમાં વશ નથી થતો ? નિહાંવ એવાં નરધાં-તખલાં પશુ મોઢા પર લેપન થવાને લીધે મધુર ધ્વનિ કરે છે. ૧૫૩

લુચ્છાનાં યાચકઃ શત્રુઘ્નોરિષાં ચન્દ્રમા રિપુઃ ।

જારક્ષીણાં પતિઃ શત્રુર્મૂર્છાણાં ઘોષકો રિપુઃ ॥ ૧૫૪ ॥

લોભિયાઓનો શત્રુ યાચક છે, ઘોરોનો શત્રુ ચન્દ્રમા છે, ભર જોડોનો શત્રુ એકબેનો પતિ છે અને મૂર્ખાઓનો શત્રુ એકબેને ઉપદેશ આપનારો છે. ૧૫૪

અમન્ત્રમક્ષરં નારિતિ નારિત મૂલમનોપધમ્ ।

અયોગ્યઃ પુરુષો નારિત યોજકસ્તત્ર દુર્લભઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મન બની શકે નહીં એવો કોઈ અક્ષર નથી, ઔપધ ન બની શકે એવું કોઈ મૂળ નથી, કોઈ પશુ કાળ માટે યોગ્ય ન હોય એવો કોઈ માણસ નથી (કુનિનાની તમામ વસ્તુ ઉપયોગી થઈ શકે એવી છે), પશુ એની યોજના કરનાર (એને ઉપયોગમાં લેનાર) જ દુર્લભ છે. ૧૫૫

પરોપદેશવેલાર્યાં શિષ્ટાઃ સર્વે ભવન્તિ વૈ ।

વિસ્મરન્તીહ શિષ્ટર્થે સ્વકાપ્તે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૫૬ ॥

ખીખતે ઉપદેશ આપતી વખતે બધા માણસો શિષ્ટ બની જાય છે; પશુ પોતાને એ પ્રમાણે આચરણ કરવાનું આવે ત્યારે એ શિષ્ટપણને બહી જાય છે. ૧૫૬

શુભિનાં નિર્મુખાનાં ચ દૃષ્યતે મહદન્તરમ્ ।

હારઃ કષ્ટમતઃ ક્ષીણાં મૂપુરાણિ ચ પાદયોઃ ॥ ૧૫૭ ॥

શુશ્રુવાનો અને શુશ્રુષીનો વચ્ચે મોઢું અંતર બધાઈ જ આવે છે. (શુશ્રુવાનો કહી પોતાની બને પોતાના શુશ્રુષીને બોલતા નથી, બ્યારે શુશ્રુષીનો પોતાની બને કહી બતાવે છે. પશુ તેના પરિણામમાં એવો ફેર પડે

છે કે જેમ) હાર સ્ત્રીઓના કંઠમાં ધારણ કરાય છે; અને મૂપુર પગમાં જ રહે છે. ૧૫૭

અભ્યર્થ્ય લઙ્કુકામસ્ય જનસ્ય ગતિરીદૃશી ।

અભ્યર્થેષુ મનસ્તાપઃ સંચિતાર્યો વિનદતિ ॥ ૧૫૮ ॥

જે વસ્તુ મેળવી શકાય એવી ન હોય તેને મેળવવા ઇચ્છતા માણસની સ્થિતિ આવી થાય છે : ન મેળવી શકાય એવી વસ્તુઓ માટે તેના મનમાં સંતાપ રહ્યા કરે છે, અને એ ચિંતામાં અને એ માટેના ખોટા પ્રયત્નમાં તેણે મેળવેલ સંપત્તિ પણ નાશ પામે છે.

શત્રુવાક્યામૃતં શ્રુત્વા તેન સૌહાર્દમાર્જયમ્ ।

નહિ ધીરેણ કર્તવ્યમાત્મનઃ શુભમિચ્છતા ॥ ૧૫૯ ॥

પોતાનું શુભ ઇચ્છનારા ધીર મનુષ્યે શત્રુનાં અશ્રુત જેવાં વાક્યો સાંભળીને તેની સાથે નિખાલસનાભરી મિત્રતા કરી દેવી જોઈએ નહીં. ૧૫૯

શૂરાશ્ચ કૃતવિદ્યાશ્ચ રૂપવત્યશ્ચ યોષિતઃ ।

યત્ર યત્ર ગમિષ્યન્તિ તત્ર તત્ર દુઃસાદરાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

થરવીરો, ઉત્તમ વિદ્યાવાળાઓ અને સ્વપત્ની સ્ત્રીઓ બધા બધા જાય છે, ત્યાં ત્યાં લોહીનો આદર પામે છે. વત્તારો ઘનદાયાદા ધર્મમિત્રપતસ્કરાઃ ।

તેવાં જયેષ્ઠાવમાનેન પ્રયઃ કુપ્યન્તિ વાન્ધવાઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ધર્મ, અગ્નિ, રાખ અને ચીર એ ચાર બધા ધનના ભાગીદાર છે. તેમાં સૌથી મોટા ભાઈ ધર્મની અવગણના કરવાથી બાકીના ત્રણે ભાઈઓ કુપિત થાય છે. ૧૬૧

શીભમારવતી કાન્તા પુષ્પમારવતી લક્ષ્મી ।

અર્થમારવતી વાણી ભજતે કામપિ શ્રિયમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

શીલના મોરવતી યુક્ત સુંદર સ્ત્રી, પુષ્પોથી ભરપૂર લક્ષ્મી અને અર્થમોરવવાળી વાણી એ કોઈ અનુપમ શોભાને પામે છે. ૧૬૨

પૂરોત્પીઠે તઢાગસ્ય પરીવાહઃ પ્રતિક્રિયા ।

શોકક્ષોભે ચ હૃદયં પ્રલાપેરેવ ધાર્યતે ॥ ૧૬૩ ॥

પાણીના પૂરથી ભરાઈને તળાવ ખૂબ ફાટું ફાટું થઈ હોય ત્યારે તેમાંથી થોડું પાણી પડેવડાવી દેવું એ જ તેને ફાટી જઈ અટકાવવાનો ઉપાય છે. તેવી જ રીતે હૃદય બ્યારે સોડના બેરબારી ખૂબ જ ફોલ પાડ્યું હોય, ત્યારે તેને પ્રલાપોથી-મુઠા રીતે રડવાથી બચાવી લેવું એ જ તેનો ઉપાય છે. ૧૬૩

સપ્તમોરુતું ન જાનાતિ શ્રિયં પ્રાપ્ત્યપિ માનવઃ ।

આકળ્ઠજલમપોષિ શ્ચા લિહિ-રેયઃ જિહ્વા ॥ ૧૬૪ ॥

લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયા છતાં (અપોષ્ય) માણસ તેનો ઉપભોગ કરી જાણતો નથી કેતરે ગળા સુધી પાણીમાં

રૂપેલા હોય છતાં જળને તે જલથી ચાટી જ નહોતું છે.
આર્તા દેવાન્નમસ્યન્તિ તપઃ કુર્વન્તિ રોગિણઃ ।

નિર્ધના દાનમિચ્છન્તિ ધૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા ॥૧૬૫

દુઃખી માણસો દેવાઓને નમસ્કાર કરનારા અને
છે, રોગીઓ (રોગના કષ્ટને સહન કરવાથી) તપ કરે
છે અને નિર્ધનો દાનનો ઇચ્છા કરે છે. આ બાબત
જદાવસ્થામાં પતિમતા રહેતી નારીના જેવું છે. ૧૬૫
કામાતા જઠરં જાયા જાતવેદો જલાશયઃ ।

પૂરિતા નૈવ પૂર્વન્તે જકારાઃ પશ્ચ દુર્ભરાઃ ॥૧૬૬॥

જમણ, જઠર (પેટ), જળા (ઓ), જાતવેદ
(આગ્નિ) અને જલાશય (પાણીનાં સ્થાનો) એ પાંચ
જકારવાળા પદાર્થો અને તેટલી વખત પૂરવામાં આવે
તોપણ તે પુરાતા નથી. ૧૬૬

જનની જન્મભૂમિષ્ઠિ જાઢવી ચ જનાર્દનઃ ।

જનકઃ પશ્ચમશ્ચ જકારાઃ પશ્ચ દુર્ભરાઃ ॥૧૬૭॥

જનની (માતા), જન્મભૂમિ, જન્મની (ગંગા),
જનાર્દન (ભગવાન) અને જનક (પિતા) એ પાંચ
જકારવાળા પદાર્થો દુર્લભ હોય છે. ૧૬૭

સા શ્રીયં ન મત્તં કુર્યાંત્સ સુલો વૃણ્યોઽગ્નિઃ ।

તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ પુરુષઃ સ જિતેન્દ્રિયઃ ॥૧૬૮॥

તે જ સાચી લક્ષ્મી છે કે જે અભિમાન ઉત્પન્ન
ન કરે, તે જ સાચો સુખી છે કે જે વખણથી સુખ છે,
તે જ સાચો મિત્ર છે કે જેમાં વિશ્વાસ કરી શકાય
અને તે જ સાચો પુરુષ છે કે જે જિતેન્દ્રિય છે. ૧૬૮

સુલભં ઘસુ સર્વસ્ય ન ચાત્યાદરણીયતામ્ ।

સ્વદારપરિહારેણ પરદારાર્થિનો જનાઃ ॥ ૧૬૯ ॥

સુલભ પરુષ મોટે લાગે સોને આદરજાત નથી
બનતી; જેમ માણસો પોતાની પત્ની છોડીને પરબ્રીની
ધન્ય કરનારા હોય છે. ૧૬૯

૧૬૯૫ કર્મ સંવેદ્ય કરોત્યયોઽપિ ગર્હિતમ્ ।

ગતાનુગતિકો લોકો ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ ॥૧૭૦

એક માણસના ખરાબ કામને જોઈને બીજો પણ
તેવું કરવા લાગે છે. આ જનસમુદાય એકએકની પાછળ
ચાલનારા ગાડરિયા અવાહ જેવા છે. પોતે સાચી રીતે
કેમ ચાલવું જોઈએ તેનો વિચાર કરીને તે અગાઉ
ચાલનારા નથી. ૧૭૦

કચિત્પુષ્પઃ કચિત્પુષ્પો રણસ્તુષ્પઃ ક્ષુણે ક્ષુણે ।

અવ્યવસ્થિતચિત્તય પ્રસાદોઽપિ મર્યકરઃ ॥૧૭૧॥

ફેલીક વાર રેણે લાઈ જાય અને ફેલીક વાર
ચંદ્ર છે થઈ જાય એવા, ક્ષુણમાં કોષિત અને ક્ષુણમાં

રાજ થઈ જનારા અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળા માણસની
અસતતા પણ લખ્યું કર પરિણામ લાવનારી બની રહે છે.

ગુરુપત્ન્યાં નિશાચીશો વ્રહ્મણ્યાં પાકશાસનઃ ।

ગતઃ પશ્ચપુલક્યત્વં કા કથાન્યસ્ય દેહિનઃ ॥૧૭૨॥

રાત્રિનો સ્વામી ચંદ્ર ગ્રહની પત્ની તારા વિષે અને
દેવરાજ ઇંદ્ર ગૌતમની પત્ની અહત્યા વિષે કામાતુર થયો,
તો પછી દેહધારી માનવીની તો વાત જ શું કરવી ?
યસ્મિન્કુટે મયં નારિત સુપ્તે નૈવ ધનાગમઃ ।

નિમ્નહાનુમ્મહૌ ન સ્તઃ સ રુપઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૧૭૩

જેના કોષિત થવાથી કોઈ જાનો ભય ન હોય
અને જેના ચંદ્ર જેવાથી કોઈ ધનલાભ (દાન) ન
હોય, જેનામાં દંડ કે કૃપા કરવાનું કોઈ સામર્થ્ય
નથી, એવા માણસ કોષિત (નારાજ) થઈને પણ શું
કરી શકવાનો છે ? ૧૭૩

અલ્પયોગદત્તા વિદ્યા પરહસ્તગતાઃ સ્ત્રિયઃ ।

અલ્પચીર્જં હતં ક્ષેત્રં હતં સંન્યમનાયકમ્ ॥૧૭૪॥

આળસને કારણે વિદ્યા નાશ પામે છે, પારકાના
હાથે જવાથી સ્ત્રીઓ નાશ પામે છે, થોડાં બીજવાળું
ખેતર નાશ પામ્યા જેવું જ છે અને નાયક વિનાનું
સૈન્ય પણ નાશ પામેલા જેવું જ છે. ૧૭૪

નિર્વિધેનાપિ સંપૂર્ણ કર્તવ્યયા મહતી ફળા ।

વિપમસ્તુ ન ચાપ્યસ્તુ કટાટોપો મર્યકરઃ ॥૧૭૫॥

ઝેર વિનાના સાપે પણ ફેણ તો મોટી રાખવી
જોઈએ. લાથેને તેનામાં ઝેર હોય કે ન હોય પણ
ફેણનો જે આટોપ (રેખાવ) છે, તે જ સામાને ભય
ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૭૫

૧૭૫૫ એક એવ પદાર્થસ્તુ ત્રિષા ભવતિ વીક્ષિતઃ ।

કુણપઃ કામિની માંસં યોગિભિઃ કામિભિઃ શ્વભિઃ ॥૧૭૬

એક જ પદાર્થ જોનારાઓના દષ્ટિએને લીધે બુદ્ધ
જુદા પ્રકારનો લાગે છે. જેમ કે સ્ત્રીનું શરીર યોગીઓને
(યોગીઓ આત્માને શરીરથી બુદ્ધો બોલાવવાથી) મહત્ત્વ
લાગે છે, કામીજનોને તે એક સુંદરી લાગે છે અને વર-
ફૂતરાં વગેરેને તે એક માંસના પિંડરૂપે દેખાય છે. ૧૭૬
નારી પરમુલ્લસ્રી કવિરવ્યવહારવિત્ ।

અપર્યયસેવી રોગી ચ કિયન્નિર્જાતપહસ્યતે ॥૧૭૭॥

પરપુરુષના સુખ તરફ જોઈ રહેનારી સ્ત્રી, અવ-
હારવાનથી ચત્ય (કેવળ કલ્પનાવિહારી) કવિ અને
અપર્યય સેવન કરનાર રોગી-આ બધાં કોનાથી ઉપ-
દાસપાત્ર નથી બનતાં ? ૧૭૭

પતિવતા અને પત્નિ (કમલ) ના જેવી આપવાળાં એ મમૂલાનિ પાપાનિ રસમૂલાનિ વ્યાધયઃ ।
 રીતના પાંચ પકારોથી નારી જગતમાં યોરવ મેળવે છે । મૂલાનિ શોકાનિ ત્રીણિ ત્યક્ત્વા સુલી ભવ ॥૨૧૧॥
 દાતુરઋતવિત્તસ્ય ગુણયુક્તસ્ય ચાર્થિનઃ । સર્વ પાપેભ્યં મૂળ લોભ છે, સર્વ રોગભ્યં મૂળ
 દુર્લભઃ સ્વલુ સંયોગઃ સદ્વીજસેત્રયોરિવ ॥ ૧૧૨ ॥ (સ્વાદ) છે અને સર્વ શોકોનાં મૂળ ઇષ્ટ (ઇચ્છા)
 જેની પાસે પુષ્કળ ધન હોય એવા દાતા નોઈએવા પદાર્થો-વિપયભોગો) છે; માટે તે ત્રણેનો ત્યાગ
 અને ને ધણા સારા લુચુ ધરાવતો હોય, એવા યાચકોને સુખી થાઓ. ૨૧૧
 નોઈએ; પરંતુ સારાં બીજ અને સારાં જેતર એ બંને-તે વેદીપકચન્દ્રઃ પ્રભાતે વેદીપકો રવિઃ ।
 નો સંયોગ દુર્લભ હોય તેમ આવા દાતા અને યાચક-વેદીપકો ધર્મઃ સુપુત્રઃ કુલવેદીપકઃ ॥ ૨૧૨ ॥
 નો સંયોગ દુર્લભ છે. ૧૬૨ સંધ્યાકાળ સમયે ચંદ્ર વેદીપક છે, સવારના સમયે
 આજ્ઞામાત્રફલે રાજ્યં વ્રહ્મચર્યફલં તપઃ । વેદીપક છે, તથા લોકમાં ધર્મ વેદીપક છે અને સારો
 પરિજ્ઞાતફલો વિદ્યા વત્સુકફલં ધનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥ તે કુળમાં વેદીપક છે. ૨૧૨
 આવાનું સારી રીતે પાલન થાય એ પોતાની પાસે-જ્ઞાતીં ત્યજતે વિદ્યાં વિદ્યાદાનમતઃ પરમ્ ।
 રાજ્ય હોવાનું ફળ છે, જીવનમાં ધનલભ્યં અર્થાત્-વાર્થિનઃ કુલો વિદ્યા કુલો વિદ્યાર્થિનઃ સુપત્ન ॥ ૨૧૩ ॥
 ઇન્દ્રિયભ્યં સિદ્ધિં થાય એ તપનું ફળ છે, અતુલવપૂર્વક-જેને સુખની ઇચ્છા છે, તે વિદ્યા છોડી દે છે અને
 ને યથાર્થ દાન પ્રાપ્ત થાય એ વિદ્યાનું ફળ છે અને ને વિદ્યાની ઇચ્છા છે, તે સુખને છોડી દે છે; કારણ
 સારી રીતે દાન આપી શકાય અને ઉપભોગ કરી શકાય સુખની ઇચ્છાવાળાને વિદ્યા ક્યાંથી મળે અને વિદ્યા-
 એ ધનનું ફળ છે. ૧૬૩ ઇચ્છાવાળાને સુખ ક્યાંથી મળે ॥ ૨૧૩ ॥
 આયુર્વિત્તં ગૃહચિદ્ધર્ત્તં મન્નમૌષધમૈયુને । જ્ઞાતાત્સર્વં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ પરમ્ ।
 શાનં માતાપમાનો ચ નૃવ ગોપ્યાનિ કારયેત્ ॥ ૧૧૪ ॥ જ્ઞાત ક્ષણિકા સમિર્થાવજીવં ચ વિદ્યાયા ॥ ૨૧૪ ॥
 આયુષ્ય, ધન, ધરનાં છિદ્ર, મન, ઓષધ, મૈયુન, બીજાં દાનોમાં અનદાન શ્રેષ્ઠ છે; પશુ તેનાથી
 દાન, માન અને અપમાન-એ નવ આપતોને હ્રમ શિષ વિદ્યાદાન છે; કારણ કે અનર્થી થોડો વખત તુષ્ટિ
 રાખતો નોઈએ. ૧૬૪ થ છે બ્યારે વિદ્યાથી તો જીવે ત્યાં સુધી તુષ્ટિ રહે છે.
 અમૌ દર્શ્યં જલે મમં હૃતં તસ્કરપાર્થિવેઃ । સ્થાઃ પર્વતા રમ્યા વૈર્યા ચ સુરમખંડેન ।
 વત્સવં દાનમિત્યાહુર્વિઃ કૃત્યં ન માપતે ॥ ૧૧૫ ॥ દ્રવ્ય વાર્તા રમ્યા ચ ત્રીણિ રમ્યાણિ દૂરતઃ ॥ ૨૧૫ ॥
 રક્ષણ કરવાના સામર્થ્યને બધાવે માણસનું જે દૂર રહેલા પર્વતો મુંદ્ર લાગે છે, સુખના શુભાર-
 ધન અગ્રિમાં બળી ગયું, જળમાં ડૂબી ગયું, ચોરો વેશ્યા મુંદ્ર લાગે છે અને શુદ્ધની વાતો મુંદ્ર લાગે
 ચોરી ગયા અને રાજ્યોએ લઈ લીધું, તેને જે માણસ આ ત્રણે દ્રશ્ય મુંદ્ર લાગે છે. ૨૧૫
 પોતાની નપુંસકતાથી (રક્ષણ કરવાની અશક્તિથી) તો યદિ વિવં દયાદિકીણાતિ વિતા સુતમ્ ।
 ગયું એમ ન કહે તો પછી તેણે એમ જ કહેવાનું રહ્યું જા હરતિ સર્વત્તં વત્ર કા પરિદેવતા ॥ ૨૧૬ ॥
 કે એ તો દાન કરી દેવાનું છે. ૧૬૫ જે માતા અને પોતાનાં છોકરાંને એર આપે, પિતા
 સંજ્ઞમઃ સ્નેહમાલ્યાતિ ઘણાદ્યાતિ મોજનમ્ । તે પોતાનાં છોકરાંને વેચી દે અને રાજ્ય બંધુ
 વિનયો વંશમાલ્યાતિ દેશમાલ્યાતિ માપિતમ્ ॥ ૧૧૬ ॥ થી લે, તો પછી તેની શોકવેદના કોની આગળ કહેવી ?
 એકબીજાને મળતાં થતો સંજ્ઞમ-ભાવની ઉત્કટતા હૈરિવ ગણાદ્રીતઃ પરાન્નાચ-વિપાદિવ ।
 સ્નેહનું પ્રમાણ બતાવે છે, માણસનું સરીર તેના દસીમ્ચ દૃષ્ત્ય ક્ષોમ્યઃ સ વિદ્યામધિગચ્છતિ ॥ ૨૧૭ ॥
 ભોજનને કહી આપે છે. માણસમાં રહેલ વિનય તેના માણસેના સમદશી સાપની જેમ બીતો રહે,
 (ઉચ્ચ કે ઉલ્લા) વંશને કહી આપે છે અને માણસની રક્ષાના અનર્થી જેરની જેમ બીતો રહે અને ક્ષોમિયાથી
 જાણા તે ક્યા દેશનો-અદેશનો છે તે કહી આપે છે. ૧૬૬ સ્ત્રીઓની જેમ બીતો રહે, તે માણસ વિદ્યા મેળવી
 કે એ તો દાન કરી દેવાનું છે. ૧૬૫
 કિ વિદ્યા કિ લપસા કિ યોગેન શ્રુતેન ચ ।
 કિ વિવિષ્ટેન મૌનેન ક્ષીર્મિર્ચસ્ય મનો હૃતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥
 જેનું મન ક્ષોમિયાથી ઉરાઈ ગયું છે, તેની વિદ્યા,
 વિન યાનિ સુદૃઢં લક્ષણેભ્યેન મૌકિકમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

અવતારને લીધે તૂટેલો પ્રેમ ફરી નવો બનાવવા માટે જાણુ સમર્થ છે? એક વાર તૂટ્યા પછી થોડી લાખનો લેપ કરવાથી સંધાઈ જતું નથી. ૨૧૮

સંનિકર્પોઽન્ન મર્ત્યાનામનાદરણકારણમ્ ।

ગાઢં દિત્વા યથાન્યામ્મસ્તત્રત્યો યાતિ શુદ્ધયે ॥૨૧૯॥

અત્યંત નિકટતા એ માણસોને અનાદરનું કારણ બની બળ છે. જેમ ગંગાકાંઠે વસતો માણસ શુદ્ધિ માટે ગંગાબળ છોડીને ખીલે બળ છે. ૨૧૯

લેખની પુસ્તકં રામા પરહસ્તે ગતા ગતા ।

ફલાચિત્પુનરાયાતા ઇષ્ટા મુષ્ટા ચ ચુચિન્વતા ॥૨૨૦॥

કલમ, પુસ્તક અને સ્ત્રી આ ત્રણ ચીજો ખીલના હાથે પડી તો ગઈ જ એમ સમજવું. અને કદાચ પાછી આવે તોપણ (લેખણ) લાંગી ગઈ હોય, (પુસ્તક) ચૂંથાયું હોય કે (સ્ત્રી) ચૂંબન પામી હોય. ૨૨૦

પૂર્વદ્વૈષ્ટુ યા વિચ્યા પૂર્વદ્વૈષ્ટુ ચદ્ધનમ્

પૂર્વદ્વૈષ્ટુ યા માર્યો ઐમ ધાવતિ ધાવતિ ॥૨૨૧॥

પૂર્વ(જન્મ)મા આપેલાં દાનોમાં જે વિધાદાન અપાયું હોય, પૂર્વમાં આપેલાં દાનોમાં જે ધન અપાયું હોય અને પૂર્વમાં આપેલાં દાનોના પ્રયયથી જેવી સારી કે ખોટી સી પ્રાપ્ત થવાનું નિર્માણ થયું હોય તે જ વિધા, ધન સ્ત્રી, માણસની આગળ ને આગળ દોડતાં તેને મળવા માટે તૈયાર રહે છે. ૨૨૧

શ્રુત્વા ધર્મં વિજ્ઞાનાતિ શ્રુત્વા ત્યજતિ દુર્મર્તિમ્ ।

શ્રુત્વા જ્ઞાનમવાપ્નોતિ શ્રુત્વા મોક્ષં ચ વિન્દતિ ॥૨૨૨॥

સત્પુરુષોના ઉપદેશના અવશ્યથી માણસ પોતાના કર્તવ્યને યથાર્થ રીતે જાણે છે, એના અવશ્યથી એ પોતાની કુલુદ્ધિનો સામ કરે છે, એના અવશ્યથી તે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને એ ઉપદેશઅવશ્યથી એ મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨૨

મનો ધાવતિ સર્વત્ર મદોન્મત્તગજેન્દ્રવત્ ।

જ્ઞાનાક્કુશસમા બુદ્ધિરતસ્ય નિશ્ચલતે મનઃ ॥૨૨૩॥

મદોન્મત્ત ગજરાજની જેમ મન સર્વત્ર દોશ્ય કરે છે; પણ જેની બુદ્ધિ જ્ઞાનરૂપ અકુશલા જેવી છે, તેનું મન નિશ્ચલ-સ્થિર બને છે. ૨૨૩

દ્વલ્લેષેદ્વિપુલં મૈત્રી ત્રીણિ તત્ર ન કારયેત્ ।

વાગ્વાદર્થસંવન્નં તત્પત્રીપરિમાણમ્ ॥૨૨૪॥

માણસ પોતે જેની સાથે ગાઢ મૈત્રી ધવલેલો હોય, તેની સાથે ત્રણ બાળતો ન કરવી; વાણીનો વાદ, પૈસાની લેવડદેવડ અને તેની પત્રની સાથે વધારે પડતો વાર્તાલાપ. બધુંકે ત્વામિનો યુક્ત યુક્ત નીચર્ય દૂષણમ્ ।

અમૃતં રાઘવે મૃત્યુવિપે રૂઢસ્ય મૂળણમ્ ॥૨૨૫॥

સમર્થ બંધિત અયોગ્ય કરે, તોપણ તે યોગ્ય બની રહે છે અને હલકો માણસ યોગ્ય કરે તોપણ તે દુષણ બની રહે છે. અમૃત રાઘુને માટે મૃત્યુ બન્યું અને જેર રૂઢ-મહાદેવનું બુધણ બન્યું. ૨૨૫

પણ્ડિતે ચૈવ મૂર્ખે ચ વલ્લવત્યપિ દુર્જને ।

દૃઢચરે ચ દરિદ્રે ચ મૃત્યોઃ સર્વત્ર ભુલ્યતા ॥૨૨૬॥

પંડિત કે મૂર્ખ, બળવાન કે દુર્બલ, ઈશ્વર (રાજા) કે દરિદ્ર-સૌ દોષને માટે મૃત્યુ તો સમાન જ છે. ૨૨૬

સહમામે સુમટેન્દ્રાણાં કવીનાં કવિમણ્ડલે ।

દીપ્તિર્વા દીપ્તિહાનિર્વા મૂહર્તાદિવ જાયતે ॥૨૨૭॥

સંપ્રાપ્તમાં થોડા મોટા ચોક્કાઓનો અને કવિ-ગંડગર્ભાં મરિઓનો પ્રજાજ અમણ પ્રજાપતે નાથ થોડી જ વારમાં પ્રકટ થઈ બળ છે. ૨૨૭

વિપત્ય વિપયાણાં હિ દૃશ્યતે મહદન્તરમ્ ।

અપમુક્તં વિપે દુઃખિ વિપયાઃ સ્મરણાદિવ ॥૨૨૮॥

વિષ (ઝેર) અને વિપયો આ બંનેમાં પ્રોક્ત અંતર દેખાય છે. ઝેર તો તેને ખાવાથી મારે છે, પણ વિપયો તો તેમનું સ્મરણ કરવાથી પણ માણસને હણે છે. (માણસની સ્વસ્થતાનો-વિવેકબુદ્ધિનો અને પરિણામે તેના જીવનનો નાશ કરે છે.) ૨૨૮

પુરાણાન્તે શ્મશાનાન્તે મૈથુનાન્તે ચ યા મતિઃ ।

સા મતિઃ સર્વથા ચૈત્ત્યાત્મકો ન મુચ્યેત વચ્ચનાત્ ॥૨૨૯॥

પુરાણ સાંભળ્યા પછી, શ્મશાનમાં ગયા પછી અને મૈથુન કયાં પછી જે પ્રકારની સમજણ-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બુદ્ધિ બે સદા કાયમ રહે, તો પછી જાણ બધેનથી ચુકત ન થાય ૨૨૯

આકારેણૈવ ચતુરાસ્તર્કયન્તિ પરેક્ષિતમ્ ।

ગર્ભસ્થે કેતકીપુષ્પમામોદેનેવ વદ્મપદ્માઃ ॥૨૩૦॥

ચતુરજનો ખીલની ચેષ્ટાઓને આકારથી જ સમજાવે છે, કેતકી (કેવડા) નું પુષ્પ પત્રની અંદર રહેલું હોય છે, તોપણ તેની ગંધથી જ લમણ તેને બાણી લે છે. ૨૩૦

ન જ્ઞાતું નાપ્યનુજ્ઞાતું નેક્ષિતું નાપ્યુપેક્ષિતમ્ ।

સ્વજનઃ સ્વજનો જાતું વિપત્ત્યાતે સમીહતે ॥૨૩૧॥

સ્વજન એનું નામ છે કે જેનાથી પોતાના સ્વજન (બંધુ કે કુટુંબીજન) ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિ સાંભળી જતી નથી, જલ્દયા પછી વિપત્તિ આવી પડી તો કંઈ નહીં, શું થાય, એમ કહીને એ યદાવી લેતો નથી, તે એ વિપત્તિ જોઈ રહી શકતો નથી તેમ એની ઉપેક્ષા પણ કરી શકતો નથી, પણ પોતાનાથી બનતો બધો જ પ્રયત્ન કરે છે. ૨૩૧

પ્રાયો દુરન્તપર્યન્તાઃ સંપદોઽપિ દુરાત્મનામ્ ।

भवन्ति हि सुखोदकं विपदोऽपि महात्मनाम् ॥ ૨૩૨ ॥

દુર્ગંતોની સંપત્તિઓ પણ મોટે ભાગે ખરાબ અંતમાં પરિણમનારી થાય છે અને મહાપુરુષોની વિપત્તિઓ પણ ઉચ્ચ પ્રકારના સુખને પ્રકટ કરનારી થાય છે. ઉદર્કભૂતિમિચ્છદ્વિઃ સદ્ધિઃ સ્વલુ ન દૃષ્યતે ।

चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीभालपट्टिका ॥ ૨૩૩ ॥

ઉત્તમ અબુધ્દયને ધરુછતા સજ્જનો વડે યોધના ચંદ્રની કળાની જેમ પરસ્ત્રીના લલાટ પ્રદેશને (અર્થાત્ પરસ્ત્રીના સુખના સોદર્શને) જોવાતો નથી. ૨૩૩ બકાળખટાટાજાતાનામાર્ગાનાં મર્મભેદિનામ્ ।

गण्डशोकप्रहाराणामचित्तैव महौषधम् ॥ ૨૩૪ ॥

અકાળે અને ઓચિંતા આવી પડેલા મર્મેને બેદનારા અને ગાંઠ શોકને ઉત્પન્ન કરનારા આંતરિક આઘાતોને છરવવાનું-શમાવવાનું મહાન ઔષધ તેમની ચિંતા (ચિંતન) ન કરવું એ જ છે. ૨૩૪ અનિર્ણયિતકાર્યસ્ય વાગ્માર્ગલં વાગ્મિનો વૃથા ।

निमित्तादपराद्धેषોવાનુष्કસ્યેव ધસિતમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

જે લક્ષ્ય વીંધવાનું હોય તેનાથી બીજી જગ્યાએ ખાણે લખાવ્યા કરનાર ધનુષારીનો પ્રયત્ન જેમ વૃથા છે, તેમ પોતાને જે કાર્ય કરવાનું છે તે ન કરતાં તે વિષે મોટાં મોટાં ભાષણ આપનાર વાણીધરાની તે વાગળજ વૃથા છે. ૨૩૫

શંભુઃ શ્વેતાર્કપુષ્પેણ ચન્દ્રમા વક્ષતન્તુના ।

અચ્યુતઃ સ્મૃતિમાત્રેણ સાધવઃ કરસંપુટેઃ ॥ ૨૩૬ ॥

ધોળા આકાશનાં ફલથી શંભુ-મહાદેવ, વલ્લભ તારંજીવી ચંદ્રમા, સ્મરણ કરવા માગવીં વિષ્ણુ અને કેળા હાથ જોડવાથી સત્પુરુષો પ્રસન્ન થાય છે. ૨૩૬ અકૃત્વા હૌર્યં યા શ્રીર્વિકાસિન્યપિ કિં તથા ।

जरद्वयोऽपि चाभाति दैवादुपगतं लणम् ॥ ૨૩૭ ॥

પરિશ્રમ કયાં વિના પણ જે લક્ષ્યો વધ્યા કરતી હોય તેવી (વ્યાજ અને શોરથી બેડી આવક જેવી) લક્ષ્યોથી શુ આનંદ થાય ? ધરડે થયેલો બળદ પણ શું દેવથી પાસે આવી પડેલું અનાજ ખાઈને નથી જીવતો ?

મન્દાકિનીપયઃપાનં મન્દાક્ષીમુલ્લચુમ્બનમ્ ।

મન્દારોપવનક્રીડા મન્દાનુષ્ઠાનતઃ કુતઃ ॥ ૨૩૮ ॥

મંદાગ્જળનું પાન, દામલાંગીના સુખનું સુખન અને મંદાર વૃક્ષના ઉપવનમાં ક્રીડા-આ બધું અલ્પ તપસ્યા અથવા અલ્પ પુણ્યથી કયાંથી મળે ? ૨૩૮ દીપો મક્ષયતે ધ્યાન્તં ક્ષણં ચ પ્રસ્યતે ।

यदन्नं भक्षयेन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥ ૨૩૯ ॥

દીપો અધધારને ખાય છે અને કાળજીને ઉત્પન્ન કરે છે, માણસ જોઈ જેવું અન્ન ખાય છે તેવી તેની અન્ન થાય છે ૨૩૯

મૌનં કાલવિલમ્બશ્ચ પ્રયાણં ભૂમિદર્શનમ્ ।

धुकुञ्चन्यमुखी वार्ता नकारः पदत्रिषः स्मृतः ॥ ૨૪૦ ॥

નકાર (અર્થાત્ ના પાડવાની રીત) ના છ પ્રકાર કહેલા છે : ૧. ચાર્યકે માગણી કર્યા પછી આપનાર મૌન થઈ જાય. ૨. સમયનો વિલંબ જણાવે. ૩. ત્યાંથી ચાલવા માંડે. ૪. માગણી થયા પછી ભોંય સામું ભેઈ રહે. ૫. એની જુકુટી બીજી તરફ ફરી જાય અને ૬. બીજી વાત કરવા માંડે. (આ લક્ષણો માગણીની ના પાડવાનું સૂચવનારાં છે.) ૨૪૦

અક્ષરાણિ પરીક્ષ્યન્તામ્બરાહ્નવરેણ કિમ્ ।

शंभुस्मरहीनोऽपि सर्वज्ञः किं न जायते ॥ ૨૪૧ ॥

માણુસની પરીક્ષા એનાં સ્થિર લક્ષણોથી કરેલી જોઈએ. બહારના કે કપડાંના આડંબર-ભપકા ઉપરથી પરીક્ષા કેમ થઈ શકે ? શંભુ-મહાદેવ વત્તો પણ પહેરતા નથી, છતાં શું તેઓ સર્વજ્ઞ નથી ? ૨૪૧

વૌષેઽપિ ગુણતાં વાતિ પ્રમોર્ષતિ ચેત્કૃપા ।

अज्ञहीनोऽपि सूर्येण सारथ्ये योजितोऽहणः ॥ ૨૪૨ ॥

સમર્થ માણુસની કૃપા હોય તો દોષ પણ ચંચુ બની જાય છે. અજ્ઞાની (પગ વિનાનો) હોવા છતાં અરુણને સરથે સારથિ બનાવ્યો. (અને એનો દોષ ચંચુરૂપ બની ગયો.) ૨૪૨

ઉત્તમં પ્રણિપાતેન શૂરં મેદેન યોજયેત્ ।

नीचमल्पप्रदानेन दुष्टं धर्मेण योजयेत् ॥ ૨૪૩ ॥

ઉત્તમ માણુસને નમસ્કારથી અનુકૂળ કરી લેવો, ધરવીરને બેદ (ઉપાધ) વડે, નીચ માણુસને થોડુંક આપીને અને મંત્રધો જનને ધર્મ બતાવીને કાર્યમાં જોડવો. ૨૪૩ અકુલે પતિતો રાજા મૂરંપુત્રો હિ પિન્હતઃ ।

निर्वनस्य धनप्राप्तिस्तुण्वन्मन्यते जगत् ॥ ૨૪૪ ॥

હલકા કુળમાંથી આવેલો રાજા, મૂર્ખને પુત્ર હોવા છતાં વિલા લાગીને થયેલો પંડિત (અર્થાત્ જે હલકું પાન હોવા છતાં અદકું ભર્યો છે) અને પૂર્વે નિર્ધન રહેલાને થઈ ગયેલ ધનપ્રાપ્તિ-આસ્વાદોક્ષા (અભિમાનમાં આવી જવાને લાંબી) જગતને (બીજાને) તુરં સમજે છે. ૨૪૪

લોકેષુ નિર્ણને દુઃસ્વી અપ્રસ્તવોપ્રવિકમ્ ।

ताम्यां रोगयुतो दुस्वी दुस्वी दुस्वी ॥ ૨૪૫ ॥

આ જગતમાં નિર્ધન દુઃસ્વી છે પણ દેવામાં ને

તેના કરતાં અધિક દુઃખી છે. અને આ બંને કરતાં રોગપ્રસ્ત વધારે દુઃખી છે બ્યારે આ બધાય કરતાં ખરાબ સ્ત્રીવાળો વિશેષ દુઃખી છે. ૨૪૫

આજ્ઞામદ્ધો નેરન્દ્રાણાં વિપ્રાણાં માનસગ્રહનમ્ ।

પૃથક્કાપ્યા ચ નારીણામશસ્ત્રવથ ઇચ્યતે ॥ ૨૪૬ ॥

આત્માભંગ એ રાજઓનો, માનહાનિ એ પંડિતોનો અને જુદી રમ્યા એ સ્ત્રીઓનો શસ્ત્ર વિના જ કરેલો વધ કહેવાય છે. ૨૪૬

પ્રસ્તાવસદૃશં ધાક્યં સદ્ગ્રાવસદૃશં પ્રિયમ્ ।

આત્મશક્તિસમં કોપં કુર્વાણો ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૭ ॥

પ્રસંગને અતુરપ વચન બોલનારા, સદ્ભાવને અતુરપ પ્રિય કરનારા અને પોતાની શક્તિ નેટલો જ કાપ કરનારા-આ લોકો વિનાશ પામતા નથી, અતુરપ પ્રાપ્ત કરે છે. પઠકઃ પાઠકશ્ચેવ યે ચાન્યે શાસ્ત્રપાઠકાઃ ।

સર્વે વ્યસનિનો જોયા યઃ ક્રિયાવાન્સ પણ્ડિતઃ ॥ ૨૪૮ ॥

શાસ્ત્ર ભણનાર અને ભણવાનાર તેમ જ ખીજ પણ શાસ્ત્રનું પકન-પાકન કરાવનારા આ બધાને પંડિત નહીં પણ કેળા કરનારા વ્યસનીઓ ભણ્યા. પંડિત તો તે જ છે કે જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ક્રિયા (આચરણ) કરનારા છે. ૨૪૮

પણ્ડિતૈઃ સહ સાંગત્યં પણ્ડિતૈઃ સહ સંકયાઃ ।

પણ્ડિતૈઃ સહ મિત્રત્વં કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૨૪૯ ॥

પંડિતા સાથે સોખત, પંડિતા સાથે વાર્તાલાપ, અને પંડિતાની સાથે મિત્રતા-આટલું કરનાર માણસ નાશ પામતા નથી. ૨૪૯

શીલં શૌર્યમનાલસ્યં પાણ્ડિત્યં મિત્રસંમહઃ ।

અષોરહરણીયાનિ પશ્ચૈતાન્યભયો નિષિઃ ॥ ૨૫૦ ॥

શીલ-સહાયતા, અશ્વપિતા, અણપત્તિ, પિતાનો હિંસા, પંડિતાઈ અને મિત્રોનો સંગઠ-આ પાંચ વસ્તુઓ નાશ ન પામે તેવો અક્ષય ખગ્નનો છે, જેને ચોર પણ ચોરી શકતા નથી. ૨૫૦

માલુશ્વરદારાણિ પરદ્રવ્યાણિ લોપ્સવત્ ।

આત્મવત્સર્વમૂતાનિ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૫૧ ॥

પારકાની સ્ત્રીને માતાની જેમ, પારકાના દ્રવ્યને માટીના દેહાતી જેમ અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્માની જેમ જે માણસ જુએ છે, તે જ ખરેખર જુએ છે. ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યસ્યેકોડપિ ન વિચલે ।

જગાગ્રહસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાનો એક થયુ પુરુષાર્થ જેની પાસે ન હોય, તેનું જીવન બકરાને બેલ લખતા આંચળની જેમ નફામુ છે. ૨૫૨

સ જીવતિ ગુણા યસ્ય ધર્મર્થ યસ્ય સ જીવતિ ।

ગુણધર્મવિહીનો ચો નિષ્ફલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

જેની પાસે ગુણ છે, તે જીવે છે. જેની પાસે ધર્મ છે, તે જીવે છે. ગુણ અને ધર્મ બંને જેની પાસે નથી, તેનું જીવન નિષ્ફળ છે. ૨૫૩

ગુરુશુશ્રૂપયા વિદ્યા પુષ્કલેન ધનેન વા ।

અથવા વિદ્યાયા વિદ્યા ચતુર્થં નોપલભ્યતે ॥ ૨૫૪ ॥

ગુરુની સેવાશુશ્રૂષાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અથવા ખૂબ ધન આપવાથી વિદ્યા મેળવાય છે અથવા તો વિદ્યા આપીને વિદ્યા શિખાય છે; આ સિવાય વિદ્યા-પ્રાપ્તિનું કોઈ ચોથું સાધન નથી. ૨૫૪

પદ્મપદઃ પુષ્પમધ્યસ્થો યથા સારં સમુદ્ધરેત્ ।

તથા સર્વપુ શાસ્ત્રેષુ સારં ગૃહ્ણતિ પણ્ડિતાઃ ॥ ૨૫૫ ॥

પુષ્પની અંદર રહેલ ભમરો જેમ સારરૂપ રસને લે છે, તેમ પુણ્ડિતાઓ જેનો સર્વ શાસ્ત્રોમાંથી સારને ગ્રહણ કરે છે. ૨૫૫

ગુણાન્મૂપયતે રૂપં શીલં મૂપયતે કુલમ્ ।

સિદ્ધિર્મૂપયતે વિદ્યા મોગો મૂપયતે ધનમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

૨૫ ગુણોને શોભાવે છે, શીલ-સદાચાર કુળને શોભાવે છે, સિદ્ધિ વિદ્યાને શોભાવે છે અને ભોગ ધનને શોભાવે છે. ૨૫૬

અગુણસ્ય હતં રૂપમશીલસ્ય હતં કુલમ્ ।

અસિદ્ધેસ્તુ હતા વિદ્યા અમોગસ્ય હતં ધનમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

ગુણહીનના રૂપને ધિક્કાર છે. શીલ-સદાચારથી હીન માણસના કુળને ધિક્કાર છે. જેણે કોઈ આખતમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી કરી તેની વિદ્યાને ધિક્કાર છે. ઉપભોગ ન કરનારના ધનને ધિક્કાર છે. ૨૫૭

દિવા પશ્યતિ નોલ્લુકો કાકો નત્કં ન પશ્યતિ ।

અપૂર્વઃ કોડપિ કામાન્ધો દિવા નત્કં ન પશ્યતિ ॥ ૨૫૮ ॥

ધ્રુવ દિવસે જોતું નથી, કાગડો રાત્રે જોતો નથી. પણ કામથી અંધ માણસ તો જોવા અપૂર્વ છે કે દિવસ કે રાત્રી કંઈ જ જોતો નથી. ૨૫૮

ચૌવનં ધનસંપત્તિઃ પ્રમુલ્લમવિવેકિતા ।

એકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

ચૌવન, ધનસંપત્તિ, સત્તા અને અવિવેકીયપણું આ એક એક વસ્તુ પણ માણસને અનર્થકારક થાય છે; તો પછી બધાં આ ચારે વસ્તુ મેળવી મળી હોય, તેનું તો કહેવું જ શું? ૨૫૯

મુલ્યમેકં પુરસ્કૃત્ય જ્ઞાત્યાત્માનોડપિ સાધકઃ ।

મવન્તિ તં વિના નૈવ યથા સંસ્થાદ્ધવિન્દ્યઃ ॥ ૨૬૦ ॥

જેમ એકડાને આગળ કરીને બધા મીડાઓ સંખ્યાને સિદ્ધ કરનારા થાય છે અને એકડા વિનાના ગમે તેટલા મીડાઓ પણ ચતુર્થ જ રહે છે, તેમ સત્ત્વવાળા એક માણસને અગ્રેસર બનાવીને ચતુર્થાત્મા જેવા નિર્બળ માણસો પણ કાર્યને સિદ્ધ કરનારા થાય છે અને એવા અગ્રેસર વિના તેઓ બધા પૂન્યવત્ બની રહે છે ૨૬૦
વચસ્તૈવ વક્તૃય યતોક્ત સફલ ભવેત્ ।

સ્થાયીભવતિ જ્ઞાત્યન્ત રક્ષ શુક્લપટે યથા ॥ ૨૬૧ ॥

જેમ સ્વસ્થ-ભવેત વસ્ત્ર પર રંગ બરાબર સ્થિર થાય છે, તેમ વચન ત્યા જ બોલવું જોઈએ કે જ્યા તે સફળ થાય ૨૬૧

વિષ્ણે વિષ્ણે મતિર્મિત્તા કુણ્ડે કુણ્ડે નવ પય ।

જાતૌ જાતૌ નવાચારા નવા વાણી મુલે મુલે ॥ ૨૬૨

પિંડે પિંડે (વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ) જુદી જુદી છુદ્ધિ હોય છે, કુડે કુડે નવું નવું પાણી હોય છે, જાતિએ જાતિએ નવા નવા આચારો હોય છે અને મુખે મુખે (જુદી જુદી વ્યક્તિઓના મુખમાં) નવી નવી (જુદી જુદી) વાણી હોય છે ૨૬૨

ગાન્ધર્વ ગન્ધસયુક્ત તાન્મૂલ ભારતી કથા ।

હૃષ્ટા માર્યા મિય મિત્રમવ્યુલોણિ દિને દિને । ૨૬૩ ॥

જાણે ગન્ધર્વના કંઠથી ગવાતુ હોય એવું મધુર સંગીત ચાલતું હોય, સુગંધિત તાબૂલ ચલાતું હોય મદા ભારત જેવી તેજ અને શીર્ષની, શાન અને નીતિની કથા ચાલતી હોય, મિત્ર પત્ની અને મિત્ર મિત્રો સાથે બેસા હોય-આ બધું પ્રતિદિન અપૂર્વ આનંદ આપનારુ થાય છે અથવા આ બધાંમાંની એકેક વસ્તુ પણ પ્રતિ દિન અપૂર્વ આનંદ આપનારી થાય છે ૨૬૩

વિદ્યાયા સદ્ધ મર્તવ્ય કુશિષ્યાય ન દાપયેત્ ।

તથાપિ દીયતે વિદ્યા વચ્ચાસજાયતે રિપુ ॥ ૨૬૪ ॥

વિદ્યાને સાધ લઈને જ મરી જવું, પણ તે ખરાબ શિષ્યને ન આપવી આમ છતાં જો ખરાબ શિષ્યને આપવામાં આવે, તો વિદ્યા શીષ્યા પછી તે જ શિષ્ય એના શીષ્યવતારને થતું બની બેસે છે ૨૬૪

મર્કટસ્ય સુરોપાન તત્ત્વ વૃદ્ધિકર્દર્શનમ્ । ઇન્દ્રિય સન્મધ્યે મૂલસચારો યદ્વા તદ્વા મવિવ્યતિ ॥ ૨૬૫ ॥

વાદર સ્વભાવથી જ ચચળ અને તોફાની હોય છે, તેમાં જો એને દારૂ પાવામાં આવે, તે ઉપરાંત વીછી કરડાવવામાં આવે, તે ઉપરાંત તેનામાં જૂતોનો સંચાર થાય તો પછી તે વાદર કઈંધાધવ નહીં કરે ? અર્થાત્ તે શુનુ શુ કરી બેસતો તેવું ચચળ ચિત્તવાળા ઉમ માણસના સ્વભાવમાં ઉત્તેજન આપ્યાથી સમજવું

પુસ્તકેષુ ચ યા વિદ્યા પરહસ્તેષુ યદ્દનમ્ ।

સહગ્રામે ચ ગૃહે સૈન્ય તિલ્લ પુસા વિઢમ્બવના ॥ ૨૬૬ ॥

જે વિદ્યા પુસ્તકોમાં જ રહી ગઈ હોય (બુદ્ધિમાં જીતરી ન હોય), જે ધન બીજાના હાથમાં પડ્યું હોય (પોતાના કબજામાં ન હોય) અને સગ્રામ સમયે જે સૈન્ય સાથે ન હોતાં ઘેર રહી ગયેલું હોય-આ ત્રણે વસ્તુઓ માણસોને વિલબધુરૂપ છે ૨૬૬

અસાવધાને પાણિદત્યં ક્રયકીર્તં ચ મૈથુનમ્ ।

મોજન ચ પરાધીન તિલ્લ પુસા વિઢમ્બવનમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

ધ્યાન ન આપનાર અનુબ્ધ આગળ પાડિત્યનું કથન અથવા અસાવધાન-ચચળ સ્વભાવવાળામાં રહેલું પાડિત્ય, પૈસા ખરચીને રેળવેલું મૈથુન અને પરાધીન ભોજન-આ ત્રણ પુરુષોને વિલબધુરૂપ છે ૨૬૭

પાદેન ક્રમ્યતે પન્થા માનહીન ચ મોજનમ્ ।

અવિવેક્ષિમ્ભો સેવા પાતક કિમત પરમ્ ॥ ૨૬૮ ॥

રોજ પડે ચાલીને રસ્તો કાપવો પડતો હોય, રોજ અપમાનભરી રીતે ભોજન મળતું હોય અને રોજ અવિવેક્ષી-ઉદ્ધત સ્વામીની સેવા કરવી પડતી હોય-આથી અધિક પાતક બીજું કશું હોઈ શકે ૨૬૮

તુલ્યન્તિ ભૌજનૈર્વિપ્રા મયૂરા ઘનગર્વિતે ।

સાવલ પરસતોપે રક્ષા પરવિપત્તિપુ ॥ ૨૬૯ ॥

બાકસું ભોજનથી સતૃષ્ટ થાય છે, મોર વાદળાની ગર્જનાથી રાહ થાય છે, સાધુજનો બીજાના સતોષથી રાહ થાય છે અને દુર્જનો બીજાની વિપત્તિઓમાં રાહ રહે છે

પ્રત્યક્ષે ગુરવ સ્તુત્યા પરોક્ષે મિત્રશાન્ધવા ।

કર્માન્તે દાસશ્રુત્યાશ્ચ પુત્રા નૈવ તથા ક્ષિય ॥ ૨૭૦ ॥

ગુરુજનોની પ્રશસા તેમની પ્રત્યક્ષમાં કરવી, મિત્રો અને બધુજનોની પ્રશસા તેમની પરોક્ષમાં કરવી, નોકરો-સેવકોની પ્રશસા કામ પૂરુ થયા પછી કરવી અને પુત્રો તથા બીજાની પ્રશસા કરવી જ નહીં

વિનય રાજપુત્રેભ્ય પળિંતેભ્ય સુમાપિતમ્ ।

અનૃત દૂતકારેભ્ય ક્ષોભ્ય શિશ્નેત કૈતવમ્ ॥ ૨૭૧ ॥

વિનય રાજપુત્રો (ખાનદાન માણસો) પાસેથી શીખવો, સારા વચન કેમ બોલવા એ પડિતો પાસેથી, બુદ્ધ કેમ ચલાવવી તે જુજાર રમનારાઓ પાસેથી અને કપડાં બીજા પાસેથી નીખવું ૨૭૧

ઘનઘાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસમદ્દહેણુ ચ ।

આહારે વ્યવહારે પત્યત્તલ્લ મુરતી ભવેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

ધન-ધાન્યની (આર્થિક બાબતોની) સેવકરૂપમાં, વિદ્યાનો સમદ કરવામાં, આહાર અને વ્યવહારમાં

દુઃખ ત્યજને સ્પષ્ટતાથી વર્તનારે સુખી થાય છે.
સુદૃઢમપિ જીવેત નરઃ શુક્લેન કર્મણા ।

ન કલ્પમપિ કૃષ્ણેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥ ૨૬૩ ॥

શુદ્ધ-સત્ય-ન્યાયયુક્ત કર્મ કરવાથી એક ધરી જીવી શકાય એમ હોય તો માણસે તેટલું જ જીવવું પશુ બનીકે અને સમાજના વિરોધી એવાં દુષ્ટકૃત્યો વડે કલ્પ સુધી જીવવા મગતું હોય તોપણ તેવું જીવવું નહીં. ૨૬૩ ગતે શોકો ન કર્તવ્યો ભવિષ્યં નૈવ ચિન્તયેત્ ।

કર્તમાનેન કાલેન વર્તયન્તિ ચિત્તક્ષણાઃ ॥ ૨૬૪ ॥

થઈ ગયેલી યાબતમાં શોક ન કરવો અને ભવિષ્યમાં શુ થશે એની ચિંતા ન કરવી; કારણ કે છુદ્ધિશાળી જનો વર્તમાન કાળને જોઈને જ તે અનુસાર વર્તન કરે છે.

સ્વભાવેન હિ તુલ્યન્તિ દેવાઃ સત્પુરુષાઃ પિતા ।

હાતયસ્ત્વત્પાતેન વાકપ્રદાનેન પશ્ચિન્તાઃ ॥ ૨૬૫ ॥

દેવતાઓ, સત્પુરુષો અને પિતા માણસના સારા સ્વભાવથી જ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે; જ્ઞાતિજનો અવગણવા-પિવડાવવાથી સંતુષ્ટ થાય છે અને વિદ્વાન માણસો તેમના જે વાણી દ્વારા સત્કાર કરવામાં આવે છે, તેનાથી જ પ્રસન્ન થઈ જાય છે. ૨૬૫

નરાણાં નાપિતો ધૂર્તઃ પશ્ચિનાં ચૈવ વાયસઃ ।

ચતુષ્પદાં શૃગાલસ્તુ સ્વેચ્છાચારી તપસ્વિનામ્ ॥ ૨૬૬ ॥

માણસોમાં ઢળમ ધૂર્ત (શક) ગણાય છે, પક્ષીઓમાં કાગડો, ચોપખા પ્રાણીઓમાં શિયાળ અને તપસ્વીઓમાં (તપસ્વીપણીને માત્ર દેખાવ કરીને), સ્વેચ્છાચાર કરનાર ધૂર્ત હોય છે. ૨૬૬

ચાળ્દાલઃ પશ્ચિનાં કાકઃ પશુનાં ચૈવ કુકુરઃ ।

કોપો મુનીનાં ચાળ્દાલઃ સર્વચાળ્દાલનિન્દકઃ ॥ ૨૬૭ ॥

પક્ષીઓમાં કાગડો ચાડાલ છે, પશુઓમાં કુતરું ચાડાલ છે. મુનિજનો માટે ક્રોધ ચાડાલ છે અને નિંદા કરનારો સર્વજનોમાં ચાડાલ છે. ૨૬૭

ધ્રમસ્તપૂજયતે ચક્રં ધ્રમસ્તપૂજયતે દ્વિજઃ ।

ધ્રમસ્તપૂજયતે રાજા ક્ષી ધ્રમન્તી વિનયતિ ॥ ૨૬૮ ॥

ઉદીગનું, બ્યવસ્થાનું, તંત્રનું અથવા વંત્રનું ચક્ર (અટકી) ન પડતાં ચાલતું રહે તો તે પ્રશંસા પામે છે, પ્રાદેશ્ય ઉપદેશ આદિ માટે લોકાક્રમાં ફરતો રહે તો માનને પ્રાપ્ત કરે છે, રાજ્ય પશુ લોકપ્રજાતિ જાણવા માટે અથવા રાજ્યના રક્ષણ માટે-સુવ્યવસ્થા માટે ફરતો રહે તો આદરમાન પામે છે, પશુ ઓ જો બધાં ત્યાં ફરતી રહે તો વિનાશને પામે છે. ૨૬૮

ન પદ્યતિ જ જન્માગ્ર્યઃ કામાગ્ર્યો નૈવ પદ્યતિ ।
ન પદ્યતિ મરોન્મત્તો દ્યૌર્ધી દોષં ન પદ્યતિ ॥ ૨૬૯ ॥

જન્મથી અંધ હોય તે જોતા નથી, કામથી અંધ થયેલો પશુ જોઈ શકતા નથી, મદોન્મત્ત થયેલો પશુ જોઈ શકતા નથી અને યાચક હોય તે પશુ (યાચનામાં રહેલા પોતાનું પતન કરનારા) દેખને જોઈ શકતા નથી. સ્વયં કર્મ કરોત્યાત્મા સ્વયં તત્કલમન્નુતે ।

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્માદિમુચ્યતે ॥ ૨૭૦ ॥

જીવ સ્વેચ્છાએ જ કર્મ કરે છે તેવું જ ફળ તે ભોગવે છે, જીવ પોતાની ઇચ્છાથી જ (ભોગમાં આસક્તિ કરવાથી) અંસારચક્રમાં ભમે છે અને પોતાની ઇચ્છાથી જ (ભોગે પ્રત્યે વિરક્ત-નિઃસ્પૃહ થવાથી) તેમાંથી છૂટી જાય છે. ચલ્લમૂલં ભવેદ્રાજ્યં મલ્લમૂલં સિયરં ભવેત્ ।

પ્રજામૂલં ભવેદદ્વં વૈરમૂલં ચિનિયતિ ॥

રાજ્ય તરવારના બળે મેળવાય છે, (મેળવાયા પછી રાજ્યોની વચ્ચે) જે સ્ત્રીનું કારણ (ઓ માટેની લોભપતા કે ડરીફાઈ) ન ઉત્પન્ન થાય તો એ રાજ્ય સ્થિર થાય છે, (સ્થિર થયા પછી) જે એ રાજ્ય (રાજાના મોજશોખને બદલે) પ્રજાના હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને ચલાવવામાં આવે તો સમૃદ્ધ થાય છે, (અને સમૃદ્ધ થયા પછી) ભ્યારે તેની અંદર ઈર્ષ્યા, ક્રેષ, વેર, ગ્રહકા (ક્રાંતક્રૂટ થઈને યાદવાસ્થળી જેવું) થાય છે, ત્યારે તે વિનાશ પામે છે. ૨૭૧

ઋણકર્તા પિતા શત્રુર્માતા ચ વ્યભિચારિણી ।

અવિનીતા રિપુર્માર્યા પુત્રઃ શત્રુરપશ્ચિન્તાઃ ॥ ૨૭૨ ॥

જશ્ય કરનાર પિતા શત્રુ છે, બ્યભિચારિણી માતા શત્રુ છે, અવિનયી પત્ની શત્રુ છે અને વિદ્યા વિનાનો પુત્ર શત્રુ છે. ૨૭૨

નાસ્તિ કામસમો વ્યાધિર્નાસ્તિ મોહસમો રિપુઃ ।

નાસ્તિ ક્રોધસમો વદ્ધિર્નાસ્તિ જ્ઞાનાત્પરં સુખમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

કામ-વાસના જેવા વ્યાધિ નથી, મોહના જેવા ક્રોધ શત્રુ નથી, ક્રોધના જેવા વદ્ધિ અસ્તિ નથી અને જ્ઞાનના જેવું ક્રોધ સુખ નથી. ૨૭૩

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ માર્યા મિત્રં ગૃહેષુ ચ ।

વ્યાધિતસ્યોષધં મિત્રં ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥ ૨૭૪ ॥

પ્રવાસોમાં વિદ્યા મિત્ર છે. સાંસારિક કાર્યોમાં પત્ની મિત્ર છે રોગીને માટે ઓષધ મિત્ર છે અને મરણ પામેલાને માટે ધર્મ મિત્ર છે. ૨૭૪

નાસ્તિ મેધસમં તોયં નાસ્તિ ચાત્મસમં વલ્લમ્ ।

નાસ્તિ ચલ્લુઃસમં વેજો નાસ્તિ ધાન્યસમં પ્રિયમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

મેધ સમાન ક્રોધ જળ નથી, આત્મબળ સમાન ક્રોધ જળ નથી, ચલ્લુ સમાન ક્રોધ તેજ નથી અને ધાન્ય સમાન ક્રોધ પ્રિય વસ્તુ નથી. ૨૭૫

અધના ધનમિચ્છન્તિ વાદમિચ્છન્તિ ગર્વિતાઃ ।

માનવાઃ સ્વર્ગમિચ્છન્તિ મોક્ષમિચ્છન્તિ દેવતાઃ ॥૨૮૬

નિર્ધનો ધન ઇચ્છે છે, ગર્વવાળા માણસો વાદવિવાદ ઇચ્છે છે, સામાન્ય માણસો સ્વર્ગને અર્થાત્ સુખને ઇચ્છે છે અને દેવો અથવા ઉત્તમજનો મોક્ષને ઇચ્છે છે.

સત્યેન ધાર્યંતે વૃથા સત્યેન તપસે રવિઃ ।

સત્યેન વાયવો યાન્તિ સર્વે સત્યે પ્રતિપ્રિતમ્ ॥૨૮૭॥

સત્યથી પૃથ્વી ધારણ કરાય છે, સત્યથી સર્વ તપે છે, સત્યથી વાયવો વાય છે; મારે સર્વ કંઈ સત્યની અંદર જ રહેલું છે. ૨૮૭

ઈત્સ્ય ભૂપણં વાનં સત્યં કૃદ્ધસ્ય ભૂપણમ્ ।

ઔઘસ્ય ભૂપણં શાક્ત્ય ભૂપણે કિં પ્રયોજનમ્ ॥૨૮૮॥

હાથનું ભૂપણ દાન છે, કંઈનું ભૂપણ સત્ય છે, કાનનું ભૂપણ બહુશ્રુતતા અથવા શાસ્ત્રજ્ઞાન છે, પછી એથી ખીમ ભૂપણ (ધરણી)ની જરૂર શી છે? ૨૮૮
યુક્તયુક્ત પુરાવિક્ષિન્વિતા જૂતિઃ સુદારુણા ।

ન મેયજેલ્લેનૈર્વા ન વાન્તેરુપશાન્તયતિ ॥ ૨૮૯ ॥

પુરાવિદ્યાએ (પૂર્વકાળની ઘટનાઓને અજ્ઞાનાઓએ) ખરું જ કહ્યું છે કે ચિંતા એ એક એવો દારૂ જવર છે કે તે ઠાંઈ પણ ઔષધોના ઉપચારોથી કે લેખનોથી પણ શાંત થતો નથી. ૨૮૯

આવાસઃ ક્રિયતાં ગાઢે પાપહારિણિ વારિણિ ।

સ્તનમધ્યે તરુણ્યા વા મનોહારિણિ હારિણિ ॥૨૯૦

આ સંસારમાં પાપહારી જળવાળા ગંગાના કિનારે (મોક્ષની ઇચ્છાથી પર્ણકુટીમાં) નિવાસ કરો અથવા તો પછી કંઈમાથી લટકી રહેલા મનોહર હીરાના હારથી શોભતા તરુણીનાં બે સ્તનો વચ્ચે નિવાસ કરો. ૨૯૦

સુમાપિતરસાસ્વાદઃ પ્રૌઢસ્ત્રીસંગમસ્થયા ।

સેવા વિવેકિનો રાક્ષો દુઃસ્ખનિર્મૂલનં ત્રયમ્ ॥૨૯૧॥

ઉત્તમ વાણીના રસનો આસ્વાદ, નવેદ્ય સ્ત્રી સાથેનો સંગમ તથા વિવેકી રાક્ષની નોકરી-આ ત્રણ દુઃખોને નિર્મૂળ કરનારા છે. ૨૯૧

ઈર્ષ્યા ધૂણી ત્વન્તુષ્ટઃ ક્રોધનો નિત્યશક્તિઃ ।

પરમાગ્નેયોપજીવી ચ પટેલે દુઃસ્ખમાગ્નિઃ ॥૨૯૨॥

ખીજની ઈર્ષ્યા કરનારો, ખીજની ધૂણા-તિરસ્કાર કરનારો, અસંતોષી, ક્રોધી, હમેશાં સંકાશીલ રહેનારો અને ખીજના ભાગ્ય પર જીવનારો-આ છ પ્રકારના માણસો દુઃખ ભોગવનારા છે ૨૯૨

નવં વર્ષં નવં છત્રં નન્યા સ્ત્રી નૂતનં ગૃહમ્ ।

સર્વત્ર નૂતનં શસ્ત્રં સેવકાન્ને પુરાતને ॥ ૨૯૩ ॥

નવું વસ્ત્ર, નવી છત્રી, યુવાન સ્ત્રી, નવું ઘર, આ બધામાં નવું સારું ગણેલું છે, પણ સેવક અને અન્ય આ જને નૂતનાં સારાં ગણેલાં છે. ૨૯૩

વૃદ્ધસ્ય વચનં મહામાપત્કાલે હુપસ્યિતે ।

સર્વત્રૈવં વિચારેણ નાહારે ન ચ મૈથુને ॥ ૨૯૪ ॥

આપતિનો સમય આવી પડ્યો હોય ત્યારે વૃદ્ધ જનોનાં વચન યોગ્ય કરવાં, ખીજ બધી બાબતોમાં પણ તેમના જ વચન પ્રમાણે વિચારપૂર્વક વર્તવું, પણ આહારમાં અને મૈથુનમાં વૃદ્ધ જનોનું વચન ગ્રાહ્ય થઈ શકે નહીં.

અતિદુરપથશ્રાન્તાશ્ચાચાં યાન્તિ ચ શીતલામ્ ।

શીતલાશ્ચ પુનર્યાન્તિ કા કરમ્ય પરિવેશના ॥૨૯૫॥

ખૂબ દૂર સુધી માર્ગ યાત્રવાથી થકાલાઓ વૃક્ષની શીતળ છાયામાં ભય છે અને ત્યાં થાક અને તાપથી નિષ્વૃત્ત થઈ કંઠા-તાનબળની ફરી આગળ ચાલે છે, આમાં નથી મુસાફરોથી વૃક્ષને દુઃખ થતું કે નથી વૃક્ષથી મુસાફરોને દુઃખ થતું. (પણ બન્નેને સુખ અને સતોષ જ થાય છે). ૨૯૫

અપમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા ચ વૃષ્ટકે ।

સ્વકાર્યયુદ્ધરેત્રાશ્ચઃ કાર્યધ્વંસો દિ મૂર્લ્યતા ॥૨૯૬॥

માન મળશે કે નહીં તેની વાત બાંધ પર મૂકી દઈ અને અપમાન મળે તોપણ તેને વધાવી લેવા તૈયાર રહી ગાઢા માણસે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવું; કારણ કે માન या અપમાન મેળવવામાં જ માણસનું કાલ્યાણ છે કે મૂર્ખપણું રહેલું નથી, પણ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં જ તેનું કાલ્યાણ છે રહેલું છે અને કાર્યનો નાશ થાય એમાં જ એની મૂર્ખતા રહેલી છે. ૨૯૬

કૃતસ્ય કરણં નાસ્તિ મૃતસ્ય મરણં તયા ।

ગતસ્ય શોચનં નાસ્તિ હોતેદેવદિદાં મતમ્ ॥ ૨૯૭ ॥

એક વાર પૂરું કરેલા કામને ફરી કરવાનું હોતું નથી. એક વાર મરણ પામેલાને ફરી મરવાનું હોતું નથી અને એવી રીતે ગયેલી વસ્તુ મારે શોક કરવાનું (યોગ્ય) હોતું નથી, આ વેદવિદ્ પંડિતોનો મત છે.

નાકાલે ક્રિયતે જન્તુર્વિદ્ધઃ શરશૈરેપિ ।

કુશકળ્ટકવિદ્વોડપિ પ્રાપ્તકાલો ન જીવતિ ॥૨૯૮॥

પ્રાણી તેનો મરણકાળ આવ્યો ન હોય તો સેકંડો બાણોથી વીધાવા છતાં મરતો નથી અને મરણકાળ આવી પડેલો હોય તો હર્લનો દંડો વાગવાથી પણ છત્તો નથી-મરણ પામે છે. ૨૯૮

નિમગ્નસ્ય પયોરશૌ પર્વતાપતિતસ્ય ચ ।

સક્ષકેતાપિ દૃષ્ટસ્ય આયુર્મર્માણિ રક્ષતિ ॥ ૨૯૯ ॥

મોટા જળાશયમાં રૂબી ત્રયો હોય, પર્વત પરથી પડી ત્રયો હોય અને તદ્દકિ દંશ દીધો હોય તોપણ પ્રાણીનું આયુષ્ય તેનાં મર્મસ્થાનોનું રક્ષણ કરે છે. ૨૬૯ નાનુવિષ: કુરુતે કાવ્યં નારુદ્ર: ક્રમપાઠક: ।

નાદેવાંશો દદાત્યત્રં નાવિષ્ણુ: પ્રુચિવીપતિ: ॥૩૦૦॥

જે કાવ્યની રચના કરે છે, તે ઋષિ ન હોય તેમ ન બને; જે ક્રમસર પાઠ લખે છે, તે કલ્યાણ કરનારો ન હોય તેમ ન બને; જે અનનુ દાન કરે છે, તે દેવનો અંશ ન હોય તેમ ન બને; તેમ જ જે પૃથ્વીનો રાજા છે, તે વિષ્ણુનો અંશ ન હોય, તેમ ન બને. ૩૦૦ કવય: કિં ન પદ્યન્તિ કિં ન મજ્ઞન્તિ વાયસા: ।

મદયા: કિં ન જલ્પન્તિ કિં ન કુર્વન્તિ યોષિત: ॥

કવિઓ શું નથી જોઈ શકતા? કાગડાઓ શું નથી ખાતા? દારૂડિયાઓ શું નથી બમડતા અને સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી? ૩૦૧

ઘટિજ્વાલેવ ગૃહિણી રક્ષણીયા પ્રયત્નત: ।

ગૃહિજ્વાલેવિકારાભ્યાં સ્વાશ્રયક્ષેમમિચ્છતા ॥ ૩૦૨ ॥

પોતાના આશ્રયની-ધરની-કુટુંબની સુરક્ષિતતા ઇચ્છનારે પોતાની ગૃહિણીના વિકારો-દાષો દિવસે દિવસે વધે છે કે ઘટે છે, તેના ઉપર ધ્યાન રાખતા રહીને અગ્નિની જ્વાલાની જેમ તેનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૩૦૨

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણતિ ગુહ્યમાશ્રયાતિ પૃચ્છતિ ।

મુદ્ધેકે ભોજયતે ચૈવ પદ્મવિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥૩૦૩॥

જેમા માણસ પરસ્પર સારી વસ્તુ આપે છે અને લે છે, શુભ વાત કહે છે અને પૂછે છે તથા ભોજન કરે છે અને કરાવે છે; આ પ્રીતિનું જ પ્રકારનું લક્ષણ છે.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરે ધનયોવને ।

અસ્થિરા: પુત્રદારાશ્ચ ધર્મા: કીર્તિર્દ્વંધં સ્થિરમ્ ॥૩૦૪॥

આ લોકમાં આયુષ્ય અસ્થિર છે, ધન અને યોવન અસ્થિર છે, પુત્રો અને સ્ત્રી પણ અસ્થિર છે, કેવળ ધર્મ અને કીર્તિ આ બે સ્થિર છે. ૩૦૪

લાલયેત્વશ્ચ વર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ તાદ્યેત્ ॥

પ્રાપ્તે ષોડશવર્ષાણિ પુત્રે મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૩૦૫ ॥

પાંચ વર્ષ સુધી પુત્રનું લાલનપાલન કરવું; તે પછી દશ વર્ષ સુધી એને શિક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે આપવા માટે અને સ્વચ્છંદી થતો અટકાવવા માટે જરૂર જણાય તેટલું તાડન પણ કરવું. પછી સોળામું વર્ષ શરૂ થાય એટલે તેની સાથે પોતાનો તે બેરોબરિયો મિત્ર હોય એ રીતનું આચરણ કરવું. ૩૦૫

ગણેશ: સ્તૌતિ માર્જારં સ્વવાહર્યામિરક્ષણે ।

મહાનપિ પ્રસન્નેન નીચં સેવિતુમિચ્છતિ ॥૬૦૬॥

પોતાના વાહન ઉંદરનો નાશ ન કરી નાખવા માટે ગણપતિ પણ બિલાડાને પ્રાર્થના કરે છે. પ્રસન્ન આવી પડતાં મોટા માણસ પણ નીચની સેવા કરવા ઇચ્છે છે.

ડયામા મન્યરગામિન્ય: પીનોત્રતપયોધરા: ।

મહિષ્યશ્ચ મહિષ્યશ્ચ સન્તિ પુણ્યવતાં ગૃહે ॥૩૦૭॥

મંદ મંદ ગતિવાળી અને પુષ્ટ ઊંચા સ્તનવાળી સુંદર સ્ત્રીઓ અને મોટા શરીરને લીધે મંદ ગતિવાળી પુષ્ટ અને મોટા આયુષવાળી કાળી ભેસો પુણ્યવાળી જનોને ઘેર હોય છે. ૩૦૭

પદે પદે ચ રત્નાનિ યોજને રસકૃપિકા: ।

માગ્યહીના ન પદ્યન્તિ વહુરત્ના વસુંધરા ॥૩૦૮॥

આ વસુંધરા બહુ રત્નોથી ભરેલી છે. તેમાં પદે પદે (ડગડે ડગડે-સ્થળે) રત્નો છે અને યોજને યોજને રસની કૃપીઓ છે. પણ લાગ્ય વિનાના માણસો તે જોતા નથી ૩૦૮

રાજા વેશ્યા યમો વહ્નિ: પ્રાધૂર્ણં ઘાલયાચકૌ ।

પરદુ:સં ન જાનાતિ હ્રષ્ટમો પ્રામકળટક: ॥૩૦૯॥

રાજા, વેશ્યા, યમ, અગ્નિ, મહેમાન, બાલક, યાચક અને આક્રમે ગામનો માથાભારે કાંટા જેવો માણસ-એટલા લોકો બીજાનું દુ:ખ જાણતા નથી. ૩૦૯

ક્રોધો મૂલમનર્થનાં ક્રોધ: સંસારબન્ધનમ્ ।

ધર્મક્ષયકર: ક્રોધસ્તસ્માત્ક્રોધં વિવર્જयेત્ ॥૩૧૦॥

ક્રોધ સર્વ હાનિઓનું મૂળ છે, ક્રોધ સંસારનું બંધન છે, ક્રોધ ધર્મનો હાથ કરનારો છે. માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૩૧૦

પ્રેમ સત્યં તયોરેવ યયોર્યોગવિયોગયો: ।

વત્સરા વાસરીયન્તિ વાસરીયન્તિ વત્સરા: ॥૩૧૧॥

તે બંનેનો જ પ્રેમ સાચો છે કે સંયોગમાં જેમનાં વર્ષો દિવસ જેવા બની જાય છે અને વિયોગમાં જેમનાં દિવસો વર્ષો જેવા બની જાય છે. ૩૧૧

કિં ઘનેન કુષેરસ્ય સુમાપિતગુણેન કિમ્ ।

વાચસ્પતેશ્ચ દીપેન રવે: સિન્ધોશ્ચ બિન્દુના ॥૩૧૨॥

કુષેરને થોડુંક ધન મળવાથી શું? વાણીના સ્વામીને એક સારું વાક્ય મળવાથી શું? સૂર્યને એક દીવો મળવાથી શું? અને સિંધુને એક બિંદુ મળવાથી શું? ૩૧૨ મધુના સિદ્ધયેન્નિમ્બં નિમ્બ: કિં મધુરાયતે ।

જાતિસ્વામાવદોપોડ્યં કટુકલ્પં ન મુચ્ચતિ ॥ ૩૧૩ ॥

મધ વડે રોજ સિંચન કરવામાં આવે, છતાં

લીમડા શું મધુર બને છે? લીમડા કડવાપણું નથી છોડતો એ તો એના ભતિસ્વભાવનો જ દોષ છે. ૩૧૩ કર્તવ્યમેવ કર્તવ્યં પ્રાણૈઃ કળ્થગતૈરપિ ।

અર્કર્તવ્યં ન કર્તવ્યં પ્રાણૈઃ કળ્થગતૈરપિ ॥ ૩૧૪ ॥

જે કરવા યોગ્ય છે, તે તો (તેને કરતાં) પ્રાણુ કંઈ આવ્યા હોય તોપણ કરવું જ નોઈએ. અને જે કરવા યોગ્ય નથી (તે ન કરવાને લીધે) પ્રાણુ કંઈ આવ્યા હોય (જીવ ખોવા પડતો હોય) તોપણ ન જ કરવું નોઈએ. ૩૧૪

અગ્નિહોત્રે ગૃહં ક્ષેત્રં મિત્રં માર્યાં સુતં શિશુમ્ ।

રિક્તપાણિનં પશ્યેત રાજાનં દેવતાં શુભમ્ ॥ ૩૧૫ ॥

અગ્નિહોત્ર, ઘર, ખેતર, મિત્ર, પત્ની, પુત્ર, બાળક, રાજા, દેવ અને ગુરુ આટલાનાં દર્શન ખાલી હાથે ન કરવાં (કોઈક આપીને કરવાં.) ૩૧૫

કર્તમં સ્વાર્જિતં મુક્તં મધ્યમં પિતુરર્જિતમ્ ।

કનિષ્ઠં બ્રાહ્મિણં ચ સ્ત્રીયિત્તમમધ્યમમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

પોતાનું કમાયેલું ભોગવવું તે ઉત્તમ છે, પિતાનું કમાયેલું ભોગવવું તે મધ્યમ છે, ભાઈના ધનને ભોગવવું તે અધમ છે અને સ્ત્રીના ધનને ભોગવવું તે અધમથી પણ અધમ છે. ૩૧૬

અલસસ્ય કુતો વિદ્યા અધિગમ્ય કુતો ધનમ્ ।

અધનસ્ય કુતો મિત્રમમિત્રસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

આજસુને વિદ્યા ક્યાંથી? વિદ્યા વિનાનાને ધન ક્યાંથી? ધન વિનાનાને મિત્રો ક્યાંથી અને મિત્રો વિનાનાને સુખ ક્યાંથી? ૩૧૭

અનર્ચ્યમપિ માણિક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ।

અનાશ્રયા ન શોભન્તે પષ્ટિહતા વનિતા લતાઃ ॥ ૩૧૮ ॥

જેનું મૂલ્ય ન થઈ શકે એવું (અત્યંત મૂલ્યવાન) માણેક પણ સોનાના આશ્રયને ઇચ્છે છે-જરૂરી ગણે છે. એ રીતે પડિતો, વનિતાઓ અને લતાઓ પણ આશ્રય વિનાના શોભતા નથી. ૩૧૮

વિપ્રાર્થેષુ ધનક્ષીણં સ્વદારાગતયૌવનમ્ ।

સ્વામિકાર્યે હૃતપ્રાણમન્તે વિષ્ટિતિ માધવઃ ॥ ૩૧૯ ॥

બાહ્યજોનાં કાર્યોમાં ધન ક્ષીણ કરનારને, પોતાની પત્ની સાથે યૌવન વિતાવનારને અને સ્વામીનું કાર્ય કરતાં કરતાં જેના પ્રાણુ ગયા હોય તેવા માણસને ઉવટે ભગવાન સહાયમાં જિલા રહે છે. ૩૧૯

ન વિશ્વસેદ્મિત્રસ્ય મિત્રસ્યાપિ ન વિશ્વસેત્ ।

કદાચિત્કુપિતં મિત્રં સર્વં ગુણં પ્રકાશયેત્ ॥ ૩૨૦ ॥

આ મિત્ર (શત્રુ) ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, તેમ મિત્ર

ઉપર પણ વિશ્વાસ ન રાખવો; કારણ કે મોઈક વાર કુપિત થયેલો મિત્ર બધી ગુણ વાત ઉઘાડી કરી દે.

અબ્રચ્છાયા વૃણામિશ્ર સ્વલપ્રીતિઃ સ્થલે જલમ્ ।

વેરયાસક્તિઃ કુમિત્રં ચ પટેતે બુદ્બુદોપમાઃ ॥ ૩૨૧ ॥

વાદાળોની છાયા, તણખલાંનો અમિ, કપટી માણસનો મિત્ર, જમીન ઉપર પડેલું પાણી, વેરયાનો અતુરાગ અને હલકો મિત્ર-આ છ બાબતો પરપોટા જેવી છે.

પ્રમદા મદિરા લક્ષ્મીર્વિહોયા ત્રિવિધા સુરા ।

દૃષ્ટ્વૈવોન્માદયત્યેકા પીતા ચાન્યાતિ સંચયાન્ ॥ ૩૨૨ ॥

પ્રમદા, મદિરા અને લક્ષ્મી આ ત્રણ પ્રકારની સુરા છે. પહેલી દર્શનથી જ માણસને ઉન્માદિત કરે છે, બીજી પીવાથી અને ત્રીજી વધારે સંચયથી. ૩૨૨

રાજપત્ની ગુરોઃ પત્ની બ્રાહ્મણત્વી તથૈવ ચ ।

પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પદ્મિતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૨૩ ॥

રાજની પત્ની, ગુરુપત્ની, ભાઈની પત્ની, પત્નીની માતા અને પોતાની માતા-આ પંચિને માતાઓ કહેલી છે.

શ્લુદ્વેષાસ્તિલાઃ શૂદ્ધાઃ કામિની હેમમેદિની ।

દધિચન્દનતામ્બૂલમર્દનં ગુણવર્ધનમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

શેરડીના સાદા, તલ, ચટ્ટો, સી, સોડું, પૃથ્વી, દહીં, ચંદન અને પાન આ વસ્તુઓનું જેમ જેમ મર્દન કરો, તેમ તેમ તેમનામાં ગુણ વધે છે. ૩૨૪

પરાધીનં વૃથા જન્મ પરણીયુ વૃથા સુતમ્ ।

પરગેહે વૃથા લક્ષ્મીર્વિધા યા પુસ્તકે વૃથા ॥ ૩૨૫ ॥

પરાધીન જન્મ વૃથા છે, પરસ્ત્રીઓમાં સુખ વૃથા (મિથ્યા) છે, પરગૃહે લક્ષ્મી હોય તે વૃથા અને જે વિદ્યા કેવળ પુસ્તકમાં રહી હોય (આવડતી ન હોય) તે વૃથા છે. ૩૨૫

અસંમાને તપોવૃદ્ધિઃ સંમાનાષ તપઃક્ષયમ્ ॥ ૩૨૬ ॥

પૂજયા પુણ્યહાનિઃ સ્વાશ્રિવદ્યા સદ્વિમર્શન ॥ ૩૨૭ ॥

માણસનું સંમાન ન થાય ત્યારે તેના તપની વૃદ્ધિ થાય છે, સંમાનથી તપનો ક્ષય થાય છે, પૂજા થવા લાગે ત્યારે પુણ્યની હાનિ-નાશ થાય છે, પણ નિંદા વડે સદ્વૃત્તિ થાય છે. ૩૨૬

ધ્યાનશક્તિઃ ઘડાનાં ચ વેદ્યાનાં મોહશક્તયઃ ।

સાધુત્વશક્તિઃ મૈન્દનાં પરપ્રાર્થાદ્દારકમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

ધ્યાન (ધ્યાનનો દેખાવ) એ બગડાઓનું શસ્ત્ર છે. મોહ પમાડવો એ વેશ્યાઓનું શસ્ત્ર છે. (સન્ન-નનાનો ઝોળ કરવો) એ રાક્ષસોનું શસ્ત્ર છે. આ શસ્ત્રો બીજાઓના પ્રાણ અને ધનને દરી લેવામાં છે. ૩૨૮

લલિતાન્તાનિ ગીતાનિ પ્રસૂતાન્તં ચ યૌનમ્ ।

વિશારતાન્તાનિ મેધાનિ તદ્ધાન્તં સહુ મોજનમ્ ॥ ૩૨૯ ॥

હાલિત-મધુર લાગે (કંઠાળો ન આવે) ત્યાં સુધી ગીતમાં ગીતપણું રહે છે. પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી શરીરમાં યોવન રહે છે. સૂર્ય વિશાખા નક્ષત્રમાં આવે ત્યાં સુધી આકાશમાં મેઘો રહે છે (ચોમાસાનો વરસાદ આવવાનો સંભવ રહે છે. પછી વાદળો મટી જાય છે.) અને છેવટે હાથ પિવાય ત્યારે ભોજન ખરાબર પૂરું થયું ગણાય છે. ૩૨૮

દાતુઃ પરીક્ષા દુર્મિત્તે ક્ષીપરીક્ષા ચ નિર્ધનૈઃ ।

યુદ્ધે શૂરપરીક્ષા ચ સ્ત્રીયોરત્યન્તમાપદિ ॥ ૩૨૯ ॥

દાતાની પરીક્ષા દુઃકાળ વખતે થાય છે. સ્ત્રીની પરીક્ષા નિર્ધનવસ્થામાં થાય છે. શરવીરની પરીક્ષા યુદ્ધ વખતે થાય છે અને યુદ્ધની પરીક્ષા અત્યંત આપત્તિ વખતે થાય છે. [અર્થાત્ યુદ્ધ આવીને મારી નાખે છે કે ખચાવી લે છે તેની પરીક્ષા (પ્રતીતિ) અત્યંત આપત્તિ વખતે થાય છે.] ૩૨૯

અન્યમાશ્રયતે લક્ષ્મીસ્વન્યમન્યં ચ મેદિની ।

અનન્યગામિની પુંસાં કીર્તિરેકા પતિવ્રતા ॥ ૩૩૦ ॥

લક્ષ્મી એક માણસને છોડી બીજાનો આશ્રય કરે છે. પૃથ્વી પણ એક પછી એક જુદા જુદા માલિકાનો આશ્રય કરે છે; પણ એક કીર્તિ જ એવી પતિવ્રતા છે કે તે જે મનુષ્યને વરી હોય તેને છોડીને બીજાની ખાસે જતી નથી. ૩૩૦

ન કાલઃ લઘ્નગમુદ્યન્ય શિરઃ કન્તતિ કસ્યચિત્ ।

કાલસ્ય યલ્લભેતલ્લપરીતાર્થવર્ધનમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

કાળ કંઈ હાથમાં તલવાર ઊઠાવીને ડાઈતું મસ્તક કાપી નાખતો નથી. કાળનું બળ એ પ્રકારનું છે કે જેને તે મારવા કે પછાડવા ઇચ્છે છે તેની છુદ્ધિને વિશરીત બનાવી દે છે. જેવી એ માણસે જેવી રીતે ભેટું ભેઈએ-વિચારવું ભેઈએ એ રીતે ભેઈ-વિચારી શકતો નથી. ૩૩૧

જાનન્નપિ જનો દૈવાત્મકરોતિ વિગર્હિતમ્ ।

ન કર્મ ગર્હિતં લોકે કસ્યચિદ્રોચતે કૃતમ્ ॥ ૩૩૨ ॥

આ જગતમાં કોઈને ખરાબ કામ કરવું મળતું નથી, છતાં દૈવથી પ્રેરાઈને માણસ બહુવા છતાં ખરાબ કામ કરી જ બેસે છે. ૩૩૨

સદ્ભાવેન જયેન્નિમ્નં સદ્ભાવેન ચ વાન્ધવાન્ ।

ક્ષીમૃત્યાન્દાનમાનામ્યાં દાક્ષિણ્યેનેત રંજનમ્ ॥ ૩૩૩ ॥

સદ્ભાવ વડે મિત્રો અને અધીઓનાં મન જીતી લેવાં, સ્ત્રીને તેની અશીલ વસ્તુઓ આપીને જીતી લેવી, માકરોને માન આપીને જીતી લેવા અને બીજા માણસોને પોતાના માણસ વડે જીતી લેવા. ૩૩૩

સંતોષછીપુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને ।

ત્રિપુ ચૈવ ન કર્તવ્યો દાને તપસિ પાઠને ॥ ૩૩૪ ॥

સ્ત્રી, ભોજન અને ધન એ ત્રણ બાબતમાં સંતોષ કરવો ભેઈએ; પણ દાન, તપ અને વિદ્યાભ્યાસ આ ત્રણ બાબતમાં સંતોષ ન કરવો. ૩૩૪

ન-પુત્રાત્પરમો લામો ન માર્યાયાઃ પરં સુખમ્ ।

ન ધર્માત્પરમં મિત્રં નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ॥ ૩૩૫ ॥

પુત્રથી વધે તેવો કોઈ લાલ નથી, લાચારી વધે તેવું કોઈ સુખ નથી, ધર્મથી વધે તેવો કોઈ મિત્ર નથી અને ભૂકથી વધે તેવું કોઈ પાપ નથી. ૩૩૫

ડયાયાંસમપિ શીલેન વિહીનં નૈવ પૂજયેત્ ।

અપિ શૂદ્રં ચ ધર્મહં સદ્ગૃહ્તમનિપૂજયેત્ ॥ ૩૩૬ ॥

ભલે માણસ મોટો હોય, પરંતુ શીલ-સદાચારથી રહિત હોય, તો તેનું માન-પૂજન કરવું નહિ; પરંતુ જે તે શ્રદ્ધ હોય છતાં સારા વર્તનવાળો અને ધર્મને બાળનાર હોય, તો તેનાં માન-આદર કરવાં. ૩૩૬

શત્રોરપિ ગુણા વાચ્યા વોપા વાચ્યા ગુરોરપિ ।

સર્વદા સર્વયત્નેન પુત્રે શિષ્યવદાચરેત્ ॥ ૩૩૭ ॥

શત્રુના પણ ગુણ હોય તે કહેવા, ગુરુજનનાં પણ દોષ હોય તે કહેવા, તેમ જ પોતાના પુત્રની સાથે પણ બધી રીતે પ્રત્યનપૂર્વક પોતાના શિષ્યના જેવું જ નિત્ય આચરણ કરવું ભેઈએ. ૩૩૭

સુકુલે યોજયેત્કન્યાં પુત્રં વિદ્યાસુ યોજયેત્ ।

વ્યસને યોજયેત્છત્રુમિદં ધર્મેણ યોજયેત્ ॥ ૩૩૮ ॥

કન્યાને સારા કુળ સાથે બેઠવી, પુત્રને વિદ્યાઓમાં બેઠવો, શત્રુને વ્યસનમાં બેઠવો અને મિત્ર જનને ધર્મની સાથે બેઠવો. ૩૩૮

નક્ષત્રમૂર્ણં ચન્દ્રો નારીણાં મૂર્ણં પતિઃ ।

પૃથિવીમૂર્ણં રાજા વિદ્યા સર્વસ્ય મૂર્ણમ્ ॥ ૩૩૯ ॥

નક્ષત્રોનું ભૂપણ ચંદ્ર છે, સ્ત્રીનું ભૂપણ એનો પતિ છે, પૃથ્વીનું ભૂપણ રાજા છે અને સૌ કોઈને માટે વિદ્યા એ ભૂપણ છે. ૩૩૯

લાલને વહવો દોષાસ્તાહને વહવો ગુણઃ ।

તસ્માત્રુત્રં ચ શિષ્યં ચ તાહયેન્ન તુ લાલયેત્ ॥ ૩૪૦ ॥

લાડ લડાવવામાં ધણા દોષ છે અને તાડનમાં (શિક્ષા કરવામાં) ધણા ગુણો છે. માટે પુત્રને તેમ જ શિષ્યને લાડ ન લડાવતાં જરૂર પ્રમાણે શિક્ષા કરવી ભેઈએ.

દૂરતઃ શોભતે મૂર્ત્તી લમ્બશાટપટાદૃતઃ ।

વાવચ્ચ શોભતે મૂર્ત્તી યાવત્કિન્નિત્ર માપતે ॥ ૩૪૧ ॥

લાંબી શાલ અને ખેસ વગેરે ધારણ કરેલો મૂર્ત્તી

દૂરથી શોધીતો દેખાય છે, પણ એ ત્યાં સુધી જ શોધે છે કે ત્યાં સુધી એ કંઈ બોલતો નથી. ૩૪૧

સવૃદ્ધિ ચ મિત્રં યઃ પુનઃ સંપાતુમિચ્છતિ ।

સ મૃત્યુમુપગ્રહાતિ ગર્ભમશ્વતરી યથા ॥ ૩૪૨ ॥

એક વાર દ્વિપિત થયેલા (કૂટી ગયેલા) મિત્રની સાથે જે ફરી સંધિ-સુમેળ કરવા ઇચ્છે છે, તે બન્ને કે મૃત્યુને જ અડણ કરે છે; જેમ અચરી ગર્ભને ધારણ કરી રાખે છે અને મૃત્યુ પામે છે તેમ. ૩૪૨

ન કશ્ચિત્કસ્યચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્યચિત્રિપુઃ ।

સ્વભાવેન હિ મિત્રાણિ જાયન્તે રિપવસ્તથા ॥ ૩૪૩ ॥

જગનમાં પહેલેથી કાઈ કાઈનો મિત્ર નથી કે શત્રુ નથી, જગતમાં મનુષ્યને જે મિત્રા અને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેના સ્વભાવને લીધે જ થાય છે. ૩૪૩

હસ્તી હસ્તસહજેણ શતહસ્તેન ઘાજિનઃ ।

મૃદ્ધિજો દશહસ્તેન સ્થાનભાગેન દુર્જનઃ ॥ ૩૪૪ ॥

હાથીથી એક હાથર હાથ દૂર રહેવું, ઘોડાથી એક સો હાથ દૂર રહેવું, શિંગડાવાળા પ્રાણીથી દસ હાથ દૂર રહેવું તેમ જ જ્યાં દુર્જન રહેતો હોય, તે સ્થાન છોડીને ચાલ્યા જવું. ૩૪૪

આપદર્થં ધનં રક્ષેદારાન્સ્નેહનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૩૪૫ ॥

આપત્તિ વખતે કામ લાગે તે માટે ધનવું રક્ષણ કરવું. ધન વડે (અથવા ધનની અપેક્ષાએ, ધનને ભાગે પણ) સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું અને ધન તથા સ્ત્રીઓથી પણ પોતાની જાતનું (અથવા આત્માનું) રક્ષણ કરવું. પરદાર્દ પરદ્રવ્ય પરિવાદ પરસ્ય ચ ।

પરિહાસં મુરોઃ સ્થાને પાપસ્યં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૩૪૬ ॥

પરસી, પરદ્રવ્ય, પરનિંદા, કાઈની અકરી અને શુભજનો ખેડા હોય તે સ્થાને ચપળતા-તોફાન-આટલાંનો ભાગ કરવો બેઠોએ. ૩૪૬

અપ્રગલ્ભસ્ય વા વિદ્યા કૃપણસ્ય ચ ચદ્ધનમ્ ।

યથ ઘાઘલં મીરોર્ઘર્થમેતત્ત્ર ત્રયં મુવિ ॥ ૩૪૭ ॥

ગંભીરતા વિનાના માણસની વિદ્યા, કૃપણનું ધન, અને બીકણ માણસનું બાહુળ્ય આ ત્રણ પૃથ્વી પર વ્યર્થ છે. ૩૪૭

શતીરનિરપેક્ષસ્ય દક્ષસ્ય વ્યવસાયિનઃ ।

ચુદ્ધિપ્રારવ્ધ્યકાર્યસ્ય નાસ્તિ કિંચન દુષ્કરમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

જે શરીરની વધારે પડતી દરકાર સામનારો નથી, કુશળતાવાળો છે. ઉદ્યમશીલ છે અને શુદ્ધિપૂર્વક કાર્યનો આરંભ કરનારો છે એને કાઈ પણ કામ સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ નથી. ૩૪૮

અસૂયયા હતેનૈવ પૂર્વોપાયોદયમૈરપિ ।

કર્તૃણાં મૃદ્ધતે સંપત્સુહૃદ્મિત્રિમિત્થા ॥ ૩૪૯ ॥

પહેલાથી ઉપાય અને પ્રયત્ન કરીને મિત્રો અને મંત્રીઓને સમજાવે પોતાના પક્ષમાં લીધા હોય, પરંતુ તે ઈર્ષ્યાથી ઉણાયેલા હોય તો સારા પુરુષાર્થ કરનારની સંપત્તિને પણ તે બધા લઈ જાય છે. ૩૪૯

અતિશક્ષિણ્યયુક્તાનાં શક્તિતાનાં પદે પદે ।

પરાપવાદમીરૂણાં દૂરતો યાન્તિ સંપદઃ ॥ ૩૫૦ ॥

જે લોકો વધારે પડતા ચાતુર્ય(ચાંપલાશ)વાળા હોય, વાતવાતમાં શંકાશીલ થઈ જનારા હોય અને બીજાઓ તરફથી ખરીખોટી નિંદાથી ફરી જનારા હોય, તેમની પાસેથી સંપત્તિઓ દૂરથી જ ચાલી જાય છે. ૩૫૦

આદાનસ્ય પ્રદાનસ્ય કર્તવ્યસ્ય ચ કર્મણઃ ।

શિપ્રમક્રિયમાણસ્ય કાલઃ પિથતિ તદ્રસમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

જે લેવાનું હોય, જે આપવાનું હોય અને જે કામ કરવાનું હોય તે તેજ કાળે તુરંત જ ન કરી દેવામાં આવે તો તેનો રસ (તેનું સત્ત્વ, પુણ્ય અથવા અસર) કાળ પી જાય છે. (તે લેવાનું, આપવાનું અને કરવાનું રસહીન-નિઃસત્ત્વ પાની જાય છે.) ૩૫૧

ન સ્વલ્પસ્ય કૃતે મૂરિ નાશયેન્મતિમાત્રઃ ।

પત્તદેવ હિ પાષિદ્યંતં ન સ્વલ્પાદ્મૂરિનાશનમ્ ॥ ૩૫૨ ॥

જુદિમાન માણસે થોડાને માટે વધારેનો નાશ ન કરવો બેઠોએ. સ્વલ્પને માટે અધિકનો નાશ ન કરવો એ જ પાડિત્ય (જુદિમત્તા) છે. ૩૫૨

અફલાનિ દુરન્તાનિ સમવ્યયકલાનિ ચ ।

અશક્ત્યાનિ ચ વસ્તુનિ નારમેત વિચક્ષણઃ ॥ ૩૫૩ ॥

જે કામોમા કંઈ ફળ પ્રાપ્ત થાય એમ ન હોય, જે કામોનો ઘણી મહેનત અને ઘણા વખત સુધી અંત આવે તેમ ન હોય, જે કામો કરવાથી તેમા અર્થ અને ફળ સરખા જ થવાના હોય અને જે કામો કરવાં અશક્ય હોય તેવા કામોનો જુદિમાન માણસે આરંભ જ ન કરવો. ૩૫૩

કિં નુ મે સ્યાદિદં કૃત્વા કિં નુ મે સ્યાદકુર્વતઃ ।

इति संचिन्त्य मनसा प्राप्तः कुर्यात् वा न वा ॥ ૩૫૪ ॥

આ કરવાથી શું (લાભ) થશે અને આ ન કરવાથી શું (નુકસાન) થશે એનો મનથી સારી રીતે વિચાર કરીને કાલા માણસે તે કરવું અથવા ન કરવું. ૩૫૪

દેદે પાતિનિ કા રક્ષા યશે રદ્ધ્યમપાવત્ ।

નરઃ પતિતકાયોડપિ યશઃકાયેન જીવતિ ॥ ૩૫૫ ॥

દેહ તો નાશ પામનારો જ છે. તેની વધારે પડતી

કાળજી નકામી છે, પણ યશની કાળજી તે નાશ ન પામવાનો હોય તેમ રાખવી નોઈએ; કારણ કે શરીર પણ પછી પણ માણસ તેના યશથી શરીર વડે જીવતો રહે છે. ૩૫૫

નિમેષમાત્રમપિ તે વ્યયો ગચ્છત્તિ તિષ્ઠતિ ।

તસ્માદ્દેહેધ્વનિત્યેપુ કીર્તિમેકામુપાર્જય ॥ ૩૫૬ ॥

તારું વહી રહેલું આયુષ્ય એક ક્ષણમાત્ર પણ અટકતું નથી. માટે દેહ જોરે અનિત્ય (નાશવંત) પદાર્થોમાંથી (પદાર્થો વડે) નાશરહિત એવી એક કીર્તિને જ પ્રાપ્ત કરી લે. ૩૫૬

લુપ્તાગ્રે ન ગુણાન્ન્યાત્સાધુ વેત્તિ યતઃ સ્વયમ્ ।

મૂલ્યાગ્રેડપિ ચ ન દ્રુવાદ્વધુષરોક્તં ન વેત્તિ સઃ ॥ ૩૫૭ ॥

કાશા માણસ આગળ પોતાના ગુણો જોલવા નહીં; કારણ કે તે પોતાની મેળે જ સારી રીતે જાણી જાય છે. વળી મૂખની આગળ પણ પોતાના ગુણો જોલવા નહીં; કારણ કે કાશા માણસનું કંઈકું તે સમજતો જ નથી. યાવત્સ્વસ્થમિદં દેહં યાવન્મૃત્યુલ્લ દૂરતઃ ।

શાવતામ્હિતં કુર્યાન્માણાન્તે કિં કરિષ્યસિ ॥ ૩૫૮ ॥

જ્યાં સુધી આ દેહ સ્વસ્થ છે અને યુક્ત દૂર છે ત્યાં સુધીમાં આત્મકલ્યાણ કરી લેવું નોઈએ. પ્રાણોના અંત પછી શું કરીશ? ૩૫૮

યઃ કરોતિ ઘષોદર્કાં નિઃશ્રેયસકરીઃ ક્રિયાઃ ।

ગ્લાનિદોષચિહ્નઃ સ્વચ્છાઃ સ મૂઢઃ પક્લયત્પચ ॥ ૩૫૯ ॥

જે મનુષ્ય અપ્રસન્નતાથી દોષનો નાશ કરનારી પવિત્ર કલ્યાણકારક ક્રિયાઓને પાપ અને હિંસાથી ભરેલી બનાવી દે છે, તે સ્વચ્છ જળને કાદવાવાળું બનાવી રહ્યો છે. ૩૫૯

મૂળં વૌપસ્ય હિસાદેર્યકામૌ સ્મ મા મુપઃ ।

તૌ હિ તત્ત્વાલ્લોચન્ય દુરુચ્છેદાવુપપ્લ્લ્લૌ ॥ ૩૬૦ ॥

હિંસા, અસત્ય વગેરે દોષોનું મૂળ ધર્મથી રહિત એવા અર્થ અને કામ છે. માણસને (મોક્ષપ્ત) તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં આ બંને (અર્થ-કામ) જ મહા-મુશ્કેલીએ કાપી શકાય એવાં વિદ્યો છે. ૩૬૦

અમિત્રોદ્ગેષ મૂતાનામર્જયન્ત્સ્ત્રીઃ શ્રિયઃ ।

હન્યાન્નિવ સૂત્રાનામપદામેતિ પાત્રતામ્ ॥ ૩૬૧ ॥

પ્રાણીઓના દોહ (પીડના) વડે જે માણસ ચાલી જનારી અસ્થિર સંપત્તિઓ મેળવે છે, તે માણસ બધી નદીઓને ભેગા મળવાનું સ્થાન જેમ સમુદ્ર છે, તેમ બધી આપત્તિઓને ભેગી થવાનું પાત્ર (સ્થાન) બની જાય છે.

યા ગમ્યાઃ સત્સહાયાનાં યાસુ તેદો મયં યતઃ ।

યાસાં કિં યત્ત દુઃસ્વાય વિપદામિવ સંપદામ્ ॥ ૩૬૨ ॥

વિપત્તિઓ વખતે જેમ સારા માણસોની સહાયની જરૂર પડે છે, તેમ સંપત્તિઓ વખતે પણ સારા માણસોની સંગત-સોજાતની જરૂર રહેલી છે. વિપત્તિઓ વખતે જેમ ખેદ અને લય રહેલા હોય છે તેમ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં અને ભોગવવામાં પણ ખેદ (અને લયનાં કારણો) રહેલા છે, વિપત્તિના કાળમાં જે જે વસ્તુઓ દુઃખકારક થાય છે તેમાંની એક વસ્તુ એવી નથી કે જે સંપત્તિના કાળમાં દુઃખકારક થતી ન હોય. (તો પછી મનુષ્યે સંપત્તિઓના લોભ શા માટે રાખવા નોઈએ અને વિપત્તિઓથી ડરવું શા માટે નોઈએ? નહીં જ.) ૩૬૨

દુરાસદાનનીનુમાન્નૃતેવિશ્વાસજન્મનઃ ।

ભોગાન્ભોગાનિવાહેયાનપ્યાસ્યાપન્ન દુર્લભા ॥ ૩૬૩ ॥

વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થતી કીરજ વડે જેઓ વશ ન કરી શકાય એવા શત્રુઓની વચ્ચે બેસી રહે છે તેમને આપત્તિ આવતાં વાર લાગતી નથી, તેવી જ રીતે જેઓ મુશ્કેલીથી મેળવી શકાય એવા, ઉપ શત્રુઓ જેવા અને સાપની ફાણો જેવા ભોગોની વચ્ચે બેસીને તેમને સેવ્યા કરે છે. તેમને માટે આપત્તિ દુર્લભ નથી. (તેમના ઉપર પણ આપત્તિ આવતાં વાર લાગતી નથી.)

નાન્તરહ્નાઃ શ્રિયો જાતુ પ્રિયૈરાસાં ન મૂયતે ।

આસક્તાસ્વાસ્તમી મૂઢા વામશીલા હિ જન્તવઃ ॥ ૩૬૪ ॥

લક્ષ્મી અથવા સંપત્તિઓ ‘આ માણસ મારો અંગત (સંગે છે) અથવા નજીકનો છે’ એવું બાળનારી-માનનારી કહી હોતી નથી. વળી એમના કોઈ અમુક માણસો પ્રિય હોય છે એવું પણ હોતું નથી. છતાં આવી (પ્રેમલાવ વિનાની) લક્ષ્મીમાં-સંપત્તિઓમાં જેઓ આસક્ત છે તેઓ મૂખાંઓ જ છે. ખરેખર આવા પ્રાણીઓ વિરુદ્ધ આચરણવાળા, વામાચારી અથવા દુરાચારીઓ જ છે. (કારણ કે પોતાના ઉપર પ્રેમ વિનાની સંપત્તિઓ પર પણ તેઓ આસક્તિ-અનુરાગ-મેહ રાખનારા છે.) ૩૬૪

કોડપવાદઃ સ્તુતિપદે યદશીલેપુ ચક્ષ્ણલાઃ ।

સાધુસ્તુતાનિય મુદ્રા વિશ્વિપન્ત્યેવ સંપદઃ ॥ ૩૬૫ ॥

આ સંપત્તિઓ શીલથી-દુરાચારીઓ પાસે પણ ચાલી જનારી અને ચંચળ છે. તેમની પ્રશંસા થઈ શકે એવા એક પણ શુભ અપવાદપૂર્ણ તેમનામાં કયાં છે? કારણ કે આ સંપત્તિઓ એટલી મુદ્ર-અધમ છે કે સદાચારી માણસોને પણ તેઓ ફેંકી જ દે છે-ત્યજી દે છે. કૃતવાનન્યદેહેપુ કર્તાં ચ વિધુરં મનઃ ।

અપ્રિયૈરિવ સંયોગો વિપ્રયોગઃ પ્રિયેઃ સદ્ ॥ ૩૬૬ ॥

જે માણસ પોતાના સ્વચ્છ મનને (સ્વચ્છ અને સ્વપુત્રાદિને પ્રેમ છોડીને) અન્ય દેહોમાં લગાડ્યું છે અને વળી પણ એથી ખીચ દેહોમાં તે લગાડશે, તેને માટે સમજ સેવું કે તેણે (વાસ્તવિક રીતે જન્મને તે પ્રિય નથી એવા) અપ્રિય જનોની સાથે સંયોગ કર્યો છે અને (વાસ્તવિક રીતે જન્મને તે પ્રિય છે એવા) પ્રિયજનોની સાથે વિયોગ કર્યો છે. ૩૬૬

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।

विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥३६७॥

પ્રિય જનોનો સમાગમ થાય છે ત્યારે ચાન્દ્યપણું
ભયું, ભયું થઈ જાય છે, કુઃખ પણ ઉત્તરવો પ્રત્ય
બની જાય છે અને પોતાની ઠગાઈ-છેતરાયેલાપણું પણ
લાલચરૂપ બની જાય છે. ૩૬૭

तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।

सदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥३६८॥

માથુસ જ્યારે પ્રિય જનથી રહિત થાય છે ત્યારે
 રમણીય પદાર્થો પણ કઠોર લાગે છે, પોતાના પ્રિય
 માથુ પણ ત્યારે શત્રુની જેમ-શત્રુની જેમ પીડાકારક
 બની રહે છે, બ'ધુ-માથવાની સાથે હોવા છતાં પોતે
 જાણે એકલવાયો હોય એવું તેને લાગે છે. ૩૬૮

युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे ।

यदि नेष्टात्मनः पीडा मा सखि संपदर्जने ॥३६९॥

ને તું લક્ષ્મીથી-સંપત્તિઓથી યુક્ત થાય છે તો
પોતાના હિતથી-કલ્યાણથી પ્રગાદી બની જાય છે અને
ને સંપત્તિઓથી રોહત હોય છે તોપણ પરિતાપ-
શોકસંતાપ પામે છે. (આમ સંપત્તિઓ બંને રીતે
હિતનાશક બે છે. તેથી ને તું પોતાને માટે પીઠા ન
ખાઓ. જો તો એવી સંપત્તિઓને એળી કરવામાં
આસક્ત ન થા) ૩૬૯

जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वांश्छद्मीमिव चलाचलाम् ।

भयान्मा स्म वर्धनीत्याद्यं न्यायाधारा द्वि साधवः ॥

હે રાજ્ય, જન્મ સેનાર પ્રાણીની સ્થિતિ થયું
 લક્ષ્મીની જેમ અસ્થિર છે તે તમે જાણો છો. કેવળ
 એક ન્યાયનો માગ જ સ્થિર છે, તેથી તમે આ ન્યાયના
 માગને નાશ કરશો નહીં; કારણ કે આ જગતમાં
 સાધુપુરણે કેવળ ન્યાયના જ આધાર રહેલા છે. ૩૭૦
 અવિદ્વાતપ્રવચસ્ય વચ્ચે શાસ્ત્રપતેરિય ।

अजत्यफलतामेव नयद्रह इवेहितम् ॥ ३७१ ॥

• બૃહસ્પતિના વચનને જોડું અર્થયુક્ત વચન હોય
તોપણ બે તે આજીજ્ઞાજીનો સંબંધ જાણવા વિના
આજ્ઞાનું હોય તો ન્યાયનો દોષ કરનારની ક્રિયાઓની

જેમ નિષ્ફળ જ ભાય છે. ૩૭૧

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।

तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥३७२॥

પુરુષોને મળનારું કળ કર્મને (દેવને) આધીન છે. પુરુષોની છુદ્ધિ પણ કર્મને (દેવને) અનુસરનારી છે. જ્યાં હોવા છતાં પણ ઉત્તમ છુદ્ધિવાળા માણસે સારી રીતે છુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને (પોતાનું કર્તવ્ય) કરવા જ રહેવું જોઈએ. ૩૭૨

मनसा चिन्तितं कर्म बधसा न प्रकाशयेत् ।

अन्यलक्षितकार्यस्यं यतः सिद्धिर्न जायते ॥३७३॥

મનથી વિચારેલું કાર્ય (પૂરું કર્યા પહેલાં) વાણી-
થી પ્રકાશિત ન કરવું; કારણ કે જે કાર્યને (પૂરું
થવા પહેલાં) બીજાઓ બાબી બાબ છે તે સિદ્ધ થતું
નથી અથવા જે માણસ કાર્યને 'કરવાના' લક્ષ્યમાંથી
ચૂકીને કાર્યને 'અંદરે કરવાના' લક્ષ્યમાં નોડાય છે,
તેવું કામ સિદ્ધ થતું નથી. ૭૭૩

कुदेशं च कुवृत्तिं च कुभायां कुनदी तथा ।

कुद्रव्यं च कुभोज्यं च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥३७४॥

ડાઘા માણસે ખરાબ દેશ, નકારો ધંધો, કુટ
નારી, નાની નહી, ખરાબ દ્રવ્ય અને દૂષિત બોજન
છોડી દેવાં જોઈએ. ૩૭૪

अस्ति पुत्रो वशे यस्य भृत्यो भार्या तथैव च ।

अभावे सति संतोषः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले ॥३७५॥

જેને પુત્ર, સેવક અને ઓ વશમાં હોય અથવા તે
અધાં ન હોય તો તે સ્થિતિમા પણ જેને સંતોષ હોય;
તે માધુસ પૃથ્વી પર રહેવા છતાં સ્વર્ગમાં રહેશે છે.

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥३७६॥

જેના ધરમાં માતા ન હોય અને સ્ત્રી કડવાં વેણ
ખોલનારી હોય, તે માણસે જંગલમાં જતા રહેવું; કારણ
કે તેને માટે જેવું અવસ્ય છે તેવું જ ધર છે. ૩૭૬

फौकिलानां स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रतम् ।

विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥३७७॥

પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ તેનો સ્વર છે. નારીનું રૂપ તેનું પ્રતિ-
મતાપરૂષ છે, કુર્યોનું રૂપ તેમની વિદ્યા છે અને તપસ્વી-
ઓનું રૂપ તેમનામાં રહેલી ક્ષમા (સદનયીશતા) છે.

अविद्यं जीवनं शून्यं दिग्शून्या चेदयान्धवा ।

पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥ ३७ ॥

વિદ્યા વિનાયુ' જીવન ધન્ય છે, બંધુ-બાધવો ન
હોય તો તેની દિશાઓ ધન્ય છે, પુત્રપીતૃ' ધર ધન્ય

છે અને દરિદ્રતા તો બધી રીતે (વિધા, બધુ, પુત્રો વગેરે હોવા છતાં પણ) શૂન્યરૂપ છે. ૩૭૮

અદાતા વંશદોષેણ કર્મદોષાદરિદ્રતા ।

અન્માદો માતૃદોષેણ પિતૃદોષેણ મૂલંતા ॥૩૭૯॥

માણસ દાન કરનારો નથી હોતો (કુપણ હોય છે) તે વંશના (કુળપરંપરાના) દોષને લીધે હોય છે, તેનામાં દરિદ્રતા હોય છે તે એના કર્મોના (નસીબના અથવા એનાં પૂર્વનાં કે વર્તમાન કર્મોના) દોષને લીધે હોય છે. માણસમાં ઉન્નતતા હોય છે તે (મોટે ભાગે) એની માતાના દોષને લીધે હોય છે અને મૂર્ખતા હોય છે તે પિતાના દોષને લીધે હોય છે. ૩૭૯

અતિવર્ષે હતા લક્ષ્મી અતિમાને ચ કૌરવાઃ ।

અતિદાને ચલિર્ચદ્ધઃ સર્વમસ્યનત્ગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

વધારે પડતા (રાવણના) ગર્વને લીધે લંકા નાશ પામી. વધારે પડતા અભિમાનને લીધે કૌરવો નાશ પામ્યા, વધારે પડતા દાનને લીધે બલિરાજ બંધનમાં પડ્યો. માટે વધારે પડતી દરેક વસ્તુ નિંદા છે. ૩૮૦

વસ્ત્રહીનસ્ત્વલંકારો ધૃતહીનં ચ ભોજનમ્ ।

સ્તનહીના ચ યા નારી વિચાદીનં ચ ઝમ્મનમ્ ॥૩૮૧॥

વસ્ત્ર વિનાના પહેરવામાં આવેલા કેવળ અલંકારો (ધોરણા), ઘી વિનાનું ભોજન, સ્તન વિનાની નારી અને વિદ્યા વિનાનું જીવન-આ બધાં શોભતા નથી.

પુત્રપ્રયોજના દારાઃ પુત્રઃ વિણ્ડપ્રયોજનઃ ।

હિતપ્રયોજનં મિત્રં ધનં સર્વપ્રયોજનમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

પુત્રનો લાભ થાય, તે માટે ઈચ્છા છે; પિતૃઓને પિંડદાન આપે, તે માટે પુત્ર છે; આપણા હિત અને લાભનો વિચાર કરે, તે માટે મિત્ર છે અને બધા પ્રકારના પ્રયોજન સધાય તે માટે ધન છે. ૩૮૨

દુર્લભં સંસ્કૃતં વાક્યં દુર્લભઃ ક્ષેમઃસ્તુતઃ ।

દુર્લભા સદશી માર્યા દુર્લભઃ સ્વજનપ્રિયઃ ॥૩૮૩॥

સંસ્કારયુક્ત વાક્ય દુર્લભ છે, કલાણુ કરનાર પુત્ર દુર્લભ છે, સમાન સ્વભાવની સ્ત્રી દુર્લભ છે અને પ્રિય સ્વજન દુર્લભ છે. ૩૮૩

અશોચ્યો નિર્ધનઃ પ્રાણોડશોચ્યઃ પણ્ડિતવાન્ધવઃ ।

અશોચ્યા વિધવા નારી પુત્રપૌત્રપ્રતિષ્ઠિતા ॥૩૮૪॥

નિર્ધન હોય છતાં ઝાંની હોય તે માણસ શોચનીય નથી; યુદ્ધિશાળી વિદ્વાન માણસોને જેણે પોતાના બંધુ બનાવ્યા છે, તે શોચનીય નથી તથા સારા પુત્રો અને પોત્રાથી પ્રતિષ્ઠા પામેલી નારી વિધવા હોય તો પણ શોક કરવા યોગ્ય નથી. ૩૮૪

અવિદ્યાઃ પુરુષઃ શોચ્યઃ શોચ્યં મૈથુનમપ્રજમ્ ।

નિરાધારાઃ પ્રજાઃ શોચ્યાઃ શોચ્યં રાજ્યમરાજકમ્ ॥

વિદ્યા વિનાનો પુરુષ શોક કરવા યોગ્ય છે. જેનાથી પ્રભોત્પત્તિ ન થાય તેવું મૈથુન શોચનીય છે, સમૃદ્ધિ વિનાની-બુધ્ધિરૂઢ વેડતી પ્રજા શોક કરવા યોગ્ય છે અને જેમાં અરાજકતા-અધિર ચાલતું હોય તેવું રાજ્ય શોક કરવા યોગ્ય છે. ૩૮૫

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કં પણ્ડિતૈઃ સહ મિત્રતામ્ ।

જ્ઞાતિમિશ્ર સમં મેલં કુર્વાણો ન વિનમ્યતિ ॥૩૮૬॥

કુલીનોની સાથે સંપર્ક, યુદ્ધિશાળી વિક્ષોનોની સાથે મિત્રતા અને જ્ઞાતિજનો સાથે સુમેળ કરનારો માણસ નાશ પામતો નથી. ૩૮૬

કષ્ટા ધૃતિઃ પરાધીના કપ્તો ધાતો નિરાપ્રયઃ ।

નિર્ધનો વ્યવસાયશ્ચ સર્વકષ્ટા દરિદ્રતા ॥ ૩૮૭ ॥

ધૃતિ (જીવનનિર્વાહનું સાધન) પારકાને આધીન હોય તે કષ્ટકારક છે, આશ્રય વિનાનો નિવાસ કષ્ટકારક છે, ધન પ્રાપ્ત ન થતું હોય તેવો ધંધો કષ્ટકારક છે અને દરિદ્રતા (નિર્ધન અવસ્થા) સર્વ પ્રકારે કષ્ટકારક છે.

તસ્કરસ્ય કુત્તો ધર્મો દુર્જનસ્ય કુતઃ ક્ષમા ।

વેશ્યાનાં ચ કુતઃ સ્નેહઃ કુતઃ સત્યં ચ કામિનામ્ ॥

ચોરને ધર્મ ક્યાથી હોય ? દુર્જનને ક્ષમા ક્યાથી હોય ? વેશ્યાઓમાં સાચો સ્નેહ ક્યાથી હોય ? અને કામીઓમાં સત્ય ક્યાથી હોય ? ૩૮૮

પ્રેપિતસ્ય કુતો માનં કોપનસ્ય કુતઃ સુપ્તમ્ ।

સ્ત્રીણાં કુતઃ સતીત્વં ચ કુતો મિત્રો સ્પલસ્ય ચ ॥૩૮૯

જે માણસને (નોકર તરીકે) મોકલવામાં આવ્યો હોય, તેને માન ક્યાથી હોય ? ડાપ કરનારને સુખ ક્યાથી હોય ? (અધમ) સ્ત્રીઓમાં સતીત્વ ક્યાથી હોય ? અને કપટી માણસને મિત્ર ક્યાથી હોય ? ૩૮૯

દુર્બલસ્ય વલં રાજા વાલાનાં રોદનં વલમ્ ।

વલં મૂર્ધસ્ય મૌનિત્વં ચૌરાણામનૃતં વલમ્ ॥૩૯૦॥

નબળા માણસોનું બળ રાજા છે, બાળકોનું બળ રુદન છે. મૂર્ખ માણસનું બળ મોન છે અને ચોરનું બળ બૂક છે. ૩૯૦

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધુર્વં પરિપેવતે ।

ધ્રુવાણિ તસ્ય નચ્યન્તિ અધુર્વં નટ્ટમેવ ચ ॥ ૩૯૧ ॥

જે માણસ સ્થિરને છોડી અસ્થિરને સેવે છે, તેનાં સ્થિર નાશ પામે છે અને અસ્થિર તો નાશ પામનાર જ છે. અથવા જે માણસ નિશ્ચિત લાભોને (અથવા નિશ્ચિત લાભવાળાં કાર્યોને) છોડીને અનિશ્ચિત લાભોને

(અથવા અનિશ્ચિત લાભવાળાં કાર્યોને) સેવે છે, તેના નિશ્ચિત લાભો (નિશ્ચિત લાભવાળાં કાર્યો) નાશ પામે છે અને અનિશ્ચિત લાભો (અનિશ્ચિત ફળો-અનિશ્ચિત ફળવાળાં કાર્યો) તેો નાશ પામનારાં જ છે. ૩૯૧
શુદ્ધકં માંસં સ્ત્રિયો વૃદ્ધા બાલકાસ્ત્તરુણં દધિ ।

પ્રમાતે મૈથુનં નિદ્રા સયઃ પ્રાણહરાણિ પદ ॥૩૯૨॥
સુકાઈ ગયેલું માંસ, વૃદ્ધ વયની સ્ત્રીઓ, કન્યા રાશિનો સૂર, તરતનું મેળવેલું દહીં તેમ જ સવારે મૈથુન અને નિદ્રા-એ છ વસ્તુઓ થોડા જ વખતમાં (અકાળે) પ્રાણ હરનારી છે. ૩૯૨

સહોમાંસં નવાન્નં ચ ચાલા સ્ત્રી ક્ષીરમોજનમ્ ।
વૃત્તમુળોદકં ચૈવ સયઃ પ્રાણકરાણિ પદ ॥૩૯૩॥
તાલું માંસ, નવું અન્ન, યુવાન સ્ત્રી, દૂધનું ભોજન ઘી અને સ્નાન માટે ઉપયુક્ત જલ-એ છ સ્ત્રીને (સેવન કરવાથી) તરત જ પ્રાણ (શક્તિ) આપે છે. ૩૯૩
સિંહાદેકં વકાદેકં પદ્ શુનક્ષીણિ ગર્દભાત્ ।

વાયસાત્પચ્ચ શિશ્વેષ ચત્વારિ કુક્કુદાદપિ ॥૩૯૪॥
સિંહ પાસેથી એક, બગલા પાસેથી એક, દૂતરા પાસેથી ૭ અને ગધેડા પાસેથી ત્રણ, કૂકડા પાસેથી ચાર અને કાગડા પાસેથી પાંચ ગુણે શીખી લેવા.
પ્રભૂતમલ્પકાર્યં વા ચો નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।
સર્વાર્ભમેળ તત્કુર્યાંસિંહાદેકં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૩૯૫॥

સિંહ શિકાર શોધવા નીકળે, તે શિકાર લઈને જ આવે; એમ માણસ નાટું કે મોટું એ તે કાર્ય કરવા માગતો હોય તો તેનો બધી બાબતથી વિચાર કરીને પૂરી શક્તિથી આરંભ કરી દેવો. આ એક ગુણ સિંહ પાસેથી શીખવાનો કહેલો છે. ૩૯૫
સર્વેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચક્રવર્ત્યતિતો જનઃ ।

કાલદેશોપવપ્તાનિ સર્વકાર્યાણિ સાધયેત્ ॥૩૯૬॥
બગલા શાત થઈને બધી ઈર્દ્રશે કાબૂમાં લઈને પછી રહે છે. એ રીતે માણસે દેશ અને કાળથી પ્રાપ્ત થયેલાં બધાં કાર્યોને સિદ્ધ કરી લેવાં નોંધે. આ એક ગુણ બગલા પાસેથી શીખવાનો કહેલો છે. ૩૯૬
ચક્ષુઃશ્ચ રત્નસંતુષ્ટઃ સુનિદ્રઃ શીર્ષચેતનઃ ।

પ્રમુમત્કચ શૂરચ્ચ જ્ઞાતવ્યાઃ પદ્ શુનો ગુણાઃ ॥૩૯૭॥
દૂતરાના ૭ ગુણઃ ધણું ખાનારો, થોડાથી રાજ રહેનારો, ગાંઠ ઊધનારો અને તરત ભગી જનારો, પોતાના સ્વામીનો લક્ષ અને ચરતીર; આ દૂતરાના ૭ ગુણો બાબત. ૩૯૭

અવિશ્રામં વહેદ્ધારં સ્ત્રીતોર્ણં ચ ન વિન્દતિ ।
સસંતોષસ્તથા નિત્યં ત્રીણિ શિક્ષેત ગર્દભાત્ ॥૩૯૮॥
સ. ૧૮

કોઈ પણ જગ્યાએ થાક લીધા વિના ભારને વહન કરે, ટાંઠ અને તડકો ભણે નહિ અને નિસ સંતોષવાળો-આ ત્રણ ગુણો ગધેડા પાસેથી શીખવા. ૩૯૮
ગૃહમૈથુનવાપ્ત્યં ચ કાલે ચાલયસંમદમ્ ।

અપ્રમાદમનાલસ્યં પચ્ચ શિક્ષેત વાયસાત્ ॥૩૯૯॥
કાગડાના પાંચ ગુણઃ છપી રીતે મૈથુન, વૃજતા, સમય આવે ત્યારે ધર બાંધવું, અપ્રમાદ અને આળસ-રહિતપણું-આ પાંચ ગુણો કાગડા પાસેથી શીખવા.
યુદ્ધં ચ પ્રાતરુત્થાનં મોજનં સહ વન્ધુભિઃ ।

સ્ત્રીયમાપદ્ધતાં રક્ષેત્તુઃ શિક્ષેત કુક્કુદાત્ ॥૪૦૦॥
લડવામાં હોશિયાર, સવારે વહેલા ઊઠી જવું, કુટુંબીજનો સાથે ભોજન અને આપત્તિ આવી પડતાં સ્ત્રીનું રક્ષણ-આ ચાર ગુણો કૂકડા પાસેથી શીખવા.
ક્રોડસિમારઃ સમર્થાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનામ્ ।

કો વિદેશઃ સવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥૪૦૧॥
સમર્થ માણસો માટે અતિ ભારે એવું શું છે ? નિશ્ચયપૂર્વક ઉદય કરનારાઓ માટે-આગળ વધનારાઓ માટે દૂર કે કુબાંધ્ય એવું શું છે ? વિવિધ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરેલી હોય તેમને માટે કયો દેશ વિદેશ છે ? અને પ્રિય બોલનારાઓ માટે શત્રુ કે વિરોધી કાણુ છે ? ૪૦૧
આપદાં કથિતઃ પત્ન્યા ઇન્દ્રિયાણામસંયમઃ ।

તજયઃ સંપદાં માર્ગોં યેનેષ્ઠં તેન ગમ્યતામ્ ॥૪૦૨॥
ઈન્દ્રિયોના અસંયમને આપત્તિઓના માર્ગ કહેલો છે અને ઈન્દ્રિયોના જપને સંપત્તિઓના માર્ગ કહેલો છે. જે માર્ગે જવાની છછા હોય, તે માર્ગે જાઓ.
ન ચ વિદ્યાસમો વન્ધુર્ન ચ વ્યાધિસમો રિપુઃ ।

નં ચાપત્યસમઃ સ્નેહો નં ચ દૈવાત્પરં ઘલમ્ ॥૪૦૩॥
વિદ્યા જેવા કોઈ બંધુ નથી, રોગ જેવા કોઈ શત્રુ નથી, સંતાન દુષ્ટ કોઈ સ્નેહ નથી અને દૈવથી અધિક કોઈ બળ નથી. ૪૦૩

સમુદ્રાવરણા ભૂમિઃ પ્રાકારવરણં ગૃહમ્ ।
નરેન્દ્રાવરણા દેશાશ્ચરિત્રાવરણાઃ સ્ત્રિયઃ ॥૪૦૪॥
ભૂમિનું દોંકણ સમુદ્રો છે, ઘરનું દોંકણ કોટ છે, દેશનું દોંકણ રાજા છે અને સ્ત્રીઓનું દોંકણ તેમનું ચારિત્ર્ય છે. ૪૦૪

વૃત્તકુમ્ભસમા નારી તત્પ્રાક્ષારસમઃ પુમાન્ ॥
તત્પ્રાદ્યુત્તં ચ વર્ધિં ચ નૈકત્ર સ્થાપયેદ્યુષઃ ॥૪૦૫॥
નારી ઘીથી ભરેલા ઘડા જેવી છે અને પુરુષ તપેલા સળગતા અંજારા જેવા છે; માટે ડાઘા માણસે ઘી અને અગ્નિને એક જગ્યાએ સાથે રાખવાં નહિ. ૪૦૫

આહારો દિગુણઃ સ્ત્રીણાં બુદ્ધિતાસાં ચતુર્ગુણા ।

પદ્મગુણો વ્યવસાયશ્ચ કામશ્ચાદ્યગુણઃ સ્મૃતઃ ॥૪૦૬॥

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓ આહાર બમણો, બુદ્ધિ ચાર-
ગણી, પરિશ્રમ છગણો અને કામ આગ્રહો કહેલો છે.
જીર્ણમન્ત્રં પ્રશંસીયાદ્વાયાં ચ ગતયૌવનામ્ ।

રણાત્પ્રત્યાગતં શૂરં સસ્યં ચ ગૃહમાગતમ્ ॥૪૦૭॥

અભત્તની પ્રથમ સા તે પયો ગયા પછી કરવી, સ્ત્રીની
પ્રથમ સા તેનો યૌવનકાળ (શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી) પસાર
થઈ ગયા પછી કરવી, ઘરનીરની પ્રથમ સા તે લગાઈમાંથી
(વિજય મેળવીને) પાછો આવે તે પછી કરવી અને
ખેતરમાં પાકેલા અનાજની પ્રથમ સા તે સારી રીતે ધરમાં
આવી ભય તે પછી કરવી. ૪૦૭

અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાશ્ચ મહીમુજઃ ।

સહજા ગણિકા નષ્ટા નિર્લેજાશ્ચ કુલસિયઃ ॥૪૦૮॥

અસંતોષવાળા બ્રાહ્મણોને નાશ પામેલા સમજવા.
સંતોષવાળા (વિશેષ સમૃદ્ધિ માટે-પ્રભની આબાદી
માટે પ્રયત્ન ન કરનારા) રાજાઓને નાશ પામેલા
સમજવા, લગ્નઅધિકાર રહેવાને લીધે (આકેષક ન મેળવી
શકનારા) ગણિકાઓને નાશ પામેલી સમજવી અને
લગ્ન છોડીને વર્તનારી કુળવાન સ્ત્રીઓને નાશ
પામેલી સમજવી. ૪૦૮

અર્ધશપતિતો રાજા મૂલ્યવુદ્ધશ્ચ પઞ્ચિતઃ ।

અર્ધવેન ધનં પ્રાપ્તં છુલ્લગ્મન્યતે જગત્ ॥૪૦૯॥

નીચ વંશમાં જન્મેલો રાજા હોય, અર્ધનો પુત્ર
પાંડિત બન્યો હોય અને નિર્ધનને ધન અર્જી હોય,
તેઓ (અતિ અભિમાની થઈ જવાને લીધે) જગતને
તાણપલા જેવું ગણે છે. ૪૦૯

પુસ્તકસ્થા તુ યા વિદ્યા પરહસ્તાતં ધનમ્ ।

કાર્યકાલે સમુત્પન્ને ન સા વિદ્યા ન તદ્ધનમ્ ॥૪૧૦॥

જે વિદ્યા પુસ્તકમાં રહેલી હોય અને જે ધન
પારકાના હાથે પડેલું હોય; તે બંનેનો ઉપયોગ કર-
વાનો ખરેખર કાળ આવી પહેલો ત્યારે તે વિદ્યા પથ્ય
કામ લાગતી નથી અને તે ધન પથ્ય કામ લાગતું નથી.
પાદપાનાં મયં વાતાત્પદ્માનાં શિશિરાદ્વયમ્ ।

પર્વતાનાં મયં વસ્ત્રાત્પદ્માનાં દુર્જનાદ્વયમ્ ॥૪૧૧॥

વૃક્ષોને પવનથી ભય હોય છે, કમલીને શિયાળાના
દિનથી ભય હોય છે, પર્વતોને વજ્રથી ભય હોય છે
અને સજ્જનોને દુર્જનથી ભય હોય છે. ૪૧૧

ત્વય ક્ષેત્રં નદીતીરે માર્યાં વાપિ પરપ્રિયા ।

પુરય વિનયો નાસ્તિ મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥૪૧૨॥

જેનું રહેણાં અને ખેતર નદીના કિનારાની ઉપર
છે, પત્ની-બીજની પ્રત્યે પ્રેમવાળો છે અને પુત્ર વિનય
વિનાનો છે, તેની આ સ્થિતિ ખરેખર મૃત્યુ વૃથા જ છે.
અસંભવ્યં જ વક્તવ્યં પ્રત્યક્ષમપિ દૃશ્યતે ।

શિલા તરતિ પાર્ણવ્યં ગીતં ગાયતિ વાનરઃ ॥૪૧૩॥

જે વસ્તુ બનવી અસંભવિત છે, તે નજરે નહીં
જોવામાં આવે તોપણ કહેવો નહીં. જેમ કે પથ્થર પાણી
ઉપર તરે છે, વાનર ગીત ગાય છે, (કારણ કે આવી
ઘટનામાં કંઈ સંદેહ જ કારણ હોય છે.) ૪૧૩

સુમિશ્રં છપકે નિત્યં નિત્યં સુલમરોગિણિ ।

માર્યા મર્તુઃ પ્રિયા યસ્ય તસ્ય નિત્યોત્સવં ગૃહમ્ ॥૪૧૪॥

ખેતી કરનારને નિત્ય સુકાળ હોય છે. નીરોગીને
નિત્ય સુખ હોય છે અને જેની પત્ની પતિને પ્રિય
હોય છે, તેનું ઘર નિત્ય ઉત્સવરૂપ હોય છે. ૪૧૪

હેલા સ્યાત્કાર્યનાશાય બુદ્ધિનાશાય નિર્ધનમ્ ।

યાચના માનનાશાય કુલનાશાય મોજનમ્ ॥૪૧૫॥

વધારે પડતી ઠહામસરી કાર્યનો નાશ કરનારી
થાય છે, નાશ પામેલું ધન (અથવા નિર્ધનતા) બુદ્ધિનો
નાશ કરનાર થાય છે, યાચના માનનો નાશ કરનારી
થાય છે અને વધારે પડતા જમણવારો તે તે કુળો
અથવા ગણિઓનો નાશ કરનારા થાય છે. ૪૧૫

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનમ્ ।

તૃતીયે નાર્જિતં પુણ્યં ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ॥૪૧૬॥

પહેલી અવસ્થામાં વિદ્યા ન મેળવી, બીજી અવસ્થામાં
ધન ન મેળવ્યું અને ત્રીજી અવસ્થામાં પુણ્ય ન મેળવ્યું તે
ચોથી (મૃત્યુકાળની) અવસ્થામાં શું કરી શકવાનો ?

નદીકૂલે જ એ વૃક્ષાઃ પરહસ્તાતં ધનમ્ ।

કાર્ય લીલોચરં યત્સ્યાત્સર્વં તદ્દિપ્તિભવે ॥૪૧૭॥

નદીના કિનારાની લગોલગ રહેલાં વૃક્ષો, અન્યના
હાથમાં ગયેલું ધન અને સ્ત્રીની નજરે ચડેલું કાર્ય-આ
બધું નિષ્ફળ થનારું હોય છે. ૪૧૭

કુપોદકં ઘટચ્છાયા શ્યામા સ્ત્રી ચેષ્ટકાલયમ્ ।

શીતકાલે મહેદુર્ણ્યં ગ્રીષ્મકાલે ચ શીતલમ્ ॥૪૧૮॥

કૂવાનું જળ, વડાની છાયા, તરુણ સ્ત્રી અને
ઘીથી બનાવેલું ઘર-આ બધાં ઠંડીના વખતમાં ગરમ
રહે છે અને ગરમીના વખતમાં શીતળ રહે છે. ૪૧૮

વિપં ચક્રકમળં રાજૌ વિપં રાહોઽનુકૂલતા ।

વિપં ચિયોઽવ્યવહરો વિપં વ્યાધિરવીક્ષિતઃ ॥૪૧૯॥

રાત્રે ખૂબ રખણનું તે વિષયવ્ય છે, રાત્રીની વધારે
પડતી અનુકૂળતા એ વિષયવ્ય છે, બીજાની પ્રત્યે દૃષ્ટ

(પ્રેમ)વાળા સ્ત્રીઓ વિષતુલ્ય છે અને ઉપેક્ષા કરાયેલી રોગ વિષતુલ્ય છે. ૪૨૯

દુરધીતા વિપં વિદ્યા અજીર્ણ મોજનં વિષમ્ ।

વિપં મોષી દરિદ્રસ્ય વૃદ્ધસ્ય તરુણી વિષમ્ ॥૪૨૦॥

દુષ્ટોએ ભણેલી ઉત્તમ વિદ્યા પણ વિષતુલ્ય (પરિ-
શ્રામવાળા બને) છે. અમાઉતું ખાધેલું પરચું ન હોય
અને ભોજન કરાય તે વિષતુલ્ય છે. હલકા માથુસની વાત-
ચીત વિષતુલ્ય છે અને વૃદ્ધને તરુણ સ્ત્રી વિષતુલ્ય છે.

પ્રદોષે નિહતઃ પન્થાઃ પતિતા નિહતાઃ સ્ત્રિયઃ ।

અલ્પવીજં હતં શ્વેતં મૃત્યુદોષાદ્યતઃ પ્રમુઃ ॥૪૨૧॥

વધારે દોષ ઉત્પન્ન થવાથી માર્ગ-પથ (સંપ્રદાય)
નાશ પામેલો સમજવો. અથવા અધારું થયા પછી રસ્તો
નાશ પામેલો સમજવો. પતિત થયેલી સ્ત્રીઓ નાશ
પામેલી સમજવી. જેમાં થોડું અનાજ પાકતું હોય (કસ
વિનાની ભૂમિવાળું) એવું ખેતર નાશ પામેલું સમજવું અને
નોકરચાકરોના દોષથી માલિકને નાશ પામેલો સમજવો.

હતમશ્રોત્રિયં શ્રાદ્ધં હતો યજ્ઞસ્ત્વદક્ષિણઃ ।

હતા રૂપવતી વન્ધ્યા હતં સૈન્યમનાયકમ્ ॥૪૨૨॥

વિદ્વાન સપુરુષ વિનાનું શ્રાદ્ધ (શ્રદ્ધાથી અપાતું
ભોજન, દાન વગેરે) નાશ પામેલું સમજવું. દક્ષિણ
(દ્રવ્યદાન) વિનાનો યજ્ઞ (પરોપકાર) નાશ પામેલો
સમજવો. રૂપવતી હોય છતાં વંધ્યા હોય તેવી સ્ત્રીને
નાશ પામેલી (નિષ્કર્ણ રૂપવાળી) સમજવી અને નાયક
વિનાના સૈન્યને નાશ પામેલું સમજવું. ૪૨૨

કિં કરિવ્યન્તિ વપ્તારઃ શ્રોતા યત્ર ન વિચતે ।

નમ્રક્ષણકે દેશે રજકઃ કિં કરિવ્યન્તિ ॥ ૪૨૩ ॥

જ્યાં કોઈ શ્રોતા (સાધનગાર) ન હોય, ત્યાં
વક્તાઓ શું કરવાના છે? નમ્ર ભિષ્કોના દેશમાં
ધોખી શું કરવાના છે? ૪૨૩

અજરામરયત્રઃ શો વિદ્યામયં ચ ચિન્તયેત્ ।

મૃદીત ઇવ કેશેપુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૪૨૪ ॥

ઘાસા માથુસ પોતે અજર અને અમર (ઘસણ
અને મૃત્યુ વિનાનો) રહેવાનો હોય એ રીતે વિદ્યા
અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિચારતા રહેવું નેહંએ
અને મૃત્યુએ આવીને બાંહેધર ત્યારે જ પોતાને લઈ જવા
માટે કેશ પકડ્યા હોય એ રીતે (ક્ષણેક્ષણે ઉપયોગ કરી
લઈને) ધર્મનું-સત્કર્મનું આચરણ કરતા રહેવું નેહંએ.

ધાયુઃ કર્મ ચ વિત્તં ચ વિદ્યા નિધનમેવ ચ ।

પદ્મતાન્યપિ સ્તુયન્તે ગર્ભસ્થરિય દેહિનઃ ॥ ૪૨૫ ॥

અ.યુધ્ધ, કર્મ (નોકરી-પધો), દ્રવ્ય, વિદ્યા અને

મૃત્યુ-આ પાંચ વસ્તુઓ દેહધારી પ્રાણીને ગર્ભમાંથી જ
નક્કી થઈને મળા હોય છે. ૪૨૫

યદમાવિ ન તદ્વાવિ માવિ ચેન્ન તદન્યથા ।

ઇતિ ચિન્તાવિપ્રોડયમગદઃ કિં ન પીયતે ॥ ૪૨૬ ॥

‘જે થવાનું’ નથી તે નથી જ થવાનું’ અને જે થવાનું
છે તેમાં કશો જ ફેરફાર નથી થવાનો; આ પ્રમાણેનું ઓષધ
ચિન્તાણ વિષયો હજીયેલો માથુસ કેમ નથી પીતો?

નાદ્રવ્યે નિહતા કાચિક્રિયા ફલવતી મતેત્ ।

ન વ્યાપારશતેનાપિ શુકવત્પાઠ્યતે યકઃ ॥ ૪૨૭ ॥

જેમ સેંકડો પ્રયત્નોથી પણ બગલાને પોષટની જેમ
ખેલતો કરી શકાય નહીં, તેમ જ્યાં દ્રવ્યનો અભાવ હોય
ત્યાં યોજવામાં આવેલી ટાઈ પણ ક્રિયા ફળવતી થાય નહીં.
શોકસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશતાનિ ચ ।

વિવસે દિવસે મૃદમાવિશન્તિ ન પળિહતમ્ ॥ ૪૨૮ ॥

શોકમાં હળેરા કારણો અને લયનાં સેંકડો કારણો
પ્રતિદિન મૂર્ખમાં પ્રવેશ કરે છે, બુદ્ધિશાળીમાં નહીં.
અત્યાયોત્થાય યોદ્ધવ્યં મહદ્ભયમુપરિચિતમ્ ।

મરણવ્યાધિશોકોનાં કિમચ નિપતિવ્યતિ ॥ ૪૨૯ ॥

મરણ, વ્યાધિ અને શોકના મોટા ભરો આ સંસાર-
માં માથુસથી કાંઈ દૂર નથી. એથી માથુસે દરરોજ
ભેડીને, વારંવાર ભ્રમત રહીને વિચારી લેવું નેહંએ કે
આ ભયોમાથી આને શું આવી પડશે. (અને તેના
સામના માટે, તેના આઘાત ઝીલવા માટે અથવા તેના
નિવારણ માટે પહેલેથી તૈયાર રહેવું નેહંએ.) ૪૨૯

અનિશ્ચયિલભેડપિ ન ગતિર્જાયતે શુભા ।

યત્રાસ્તે વિપસંરતાંડવત્ તદપિ મૃત્યુવે ॥ ૪૩૦ ॥

અનિશ્ચ સાધનથી અથવા ખરાબ માર્ગથી છટ
(છલેલી) વસ્તુનો લાભ થાય તોપણ પરિશ્રામ શુભ
આવતું નથી. બધા વિષયો સંસાર હોય (ભેડ) વિષ
ભયેલું હોય) તે અમૃત પણ મૃત્યુ કરનાર જ થાય છે.

જ-સંશયમનારહ નરો મશ્ત્રાણિ પશ્યતિ ।

સંશયં પુનરાકુશં યદિ જીવતિ પશ્યતિ ॥ ૪૩૧ ॥

સંશય ઉપર સવાર થયા વિના અર્થાત્ ભ્રમ
ખેડા વિના માથુસ અભીષ્ટ સંપત્તિઓને નેહં (મેઘની)
શકતો નથી, (અર્થાત્ અભીષ્ટ સંપત્તિઓ મેઘવદી
હોય તેણે ભ્રમ ભરેલા માર્ગે અપનાવવા ન પડે દે.
મરજવાઓ દરિયાના ઊંડા પાણીમાં ફળદ્રી માર્ગ નિરૂપ
મોતી નેહં શકતા નથી.) પણ સંશય દૂર કર
થવાથી (ભ્રમ ખેડાથી) એને અર્થદ્રુ દર કર
જ એવું નથી. (કારણ કે કર્મનેકાપિસ્તત્તે ન કંચે

કદાચન-કળ ઉપર અધિકાર તો દેવનો જ-ઈશ્વરેચ્છાનો જ હોય છે. દેવ જૈવાજ પદ્મમ-દેવની ધૃત્તિએ જ-ઈશ્વરેચ્છાએ જ કર્મ કરનારને કળ મળે છે, તે સિવાય નહીં.) એથી સંશય ઉપર સવાર થયા પછી પણ (જોખમ ખેડ્યા પછી પણ) જો તે માણસ જીવતો રહે છે, તેમાંથી કુશળક્ષેમ પસાર થાય છે (વચ્ચે હિંમત ઠારી જતો નથી, તેનો વિશ્વાસ નાશ પામતો નથી, કામ પૂરું પાડે છે.) તો જ એ (દેવેચ્છાએ) અલીદ પદ્મયોને જોવા (ભોગવવા) પામે છે. ૪૩૧

ગતાનુગતિકો લોકઃ કુટ્ટિનીમુપદેશિનીમ્ ।

પ્રમાણયતિ નો ધર્મે યથા ગોપ્તમપિ દ્વિજમ્ ॥૪૩૨॥

માણસો ગતાનુગતિક (અર્થાત્ ગારિયા પ્રવાહ જેવા દેખાદેખી ચાલનારા) છે. ધર્મનો (યથાર્થ કર્તવ્યનો) ઉપદેશ આપનારી વેશ્યાને તેઓ નેટલી માન્ય નથી કરતા, પ્રમાણભૂત નથી ગણતા, તેટલો આપતો ઠણુનારો હોય તો પણ બ્રાહ્મણને માન્ય કરે છે-પ્રમાણભૂત ગણે છે.

શ્રાણા યથાત્મનોડ્મીષ્ટા મૃતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપન્યેન મૃતેષુ વ્યાં કુર્વન્તિ સાધુઃ ॥૪૩૩॥

માણસને જેવા પોતાના પ્રાણ વહાલા હોય છે, તેવા જ દરેક પ્રાણીઓને પોતાના પ્રાણ વહાલા હોય છે. આથી સત્પુરુષો સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના જ જેવા ગણીને પોતાના ઉપર હોય છે તેવી જ લાગણી-દયા તેમના પર કરે છે. ૪૩૩

પ્રત્યાલ્બાને ચ વાને ચ સુલ્લદુઃશે પ્રિયાપ્રિયે ।

આત્મૌપન્યેન પુરુષઃ પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥૪૩૪॥

'કાઈનું' ખંડન કરવામાં (અથવા કાઈની સાથે વાતચીત કરવામાં), કાઈને આપવામાં, કાઈને સુખ થશે કે દુઃખ તે જેવામાં, કાઈનું પ્રિય હિતકર થશે કે અપ્રિય તે વિચારવામાં માણસ પોતાની જ ઉપમા વડે પ્રમાણ (માપ) મેળવી શકે છે અર્થાત્ આ વસ્તુઓ જેવી પોતાને અસર કરે છે, તેવી જ ખીજને પણ કરે. આથી માણસ પોતાને માટે જેનું ઉચિત ગણતો હોય, તેનું જ ખીજઓ પ્રત્યે પણ વર્તે. ૪૩૪

અવશેષોચિચિતાતાં હસ્તિજ્ઞાનમિવ ક્રિયાઃ ।

દુર્ભાગમરણપ્રાયો જ્ઞાનં મારઃ ક્રિયાં વિના ॥૪૩૫॥

ધન્દ્રિયો અને ચિત્ત વધ ન હોય તેવા લેડોની કરેલી ક્રિયાઓ (ધર્મવિધિઓ) ઠાથીએ કરેલા સ્નાન જેવી છે. (ઠાથી જળાશયમાં સ્નાન કરીને બહાર નીકળે પછી ધૂળ લઈને પોતાના આખા શરીર ઉપર છાડે છે. તેવી જ રીતે ક્રિયામાં-આચરણમાં ઊભાં થી વિનાનું જ્ઞાન કદરૂપી સીના ઉપર ધરેજુનાં જમ કેવળ બારરૂપ છે. ૪૩૫

શકામિઃ સર્વમાક્રાન્તમજ્ઞં પાનં ચ મૂતલે ।
પ્રવૃત્તિઃ કુત્ર કર્તવ્યયા જીવિતવ્યં કર્યં નુ વા ॥૪૩૬॥

આ જગતમાં ખાનપાનથી લઈને બધી જ ખાતલ શકાઓથી ભરેલી છે, તો પછી ક્યાં પ્રવૃત્તિ કરવી અને જીવવું પણ શી રીતે? ૪૩૬

સુમહાન્ત્યપિ શાસ્ત્રાણિ ધારયન્તો વદુઃશુભાઃ ।

હેતારઃ સંશયતાં ચ ક્લિચ્યન્તે લોમમોહિતાઃ ॥૪૩૭॥

મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને જિજ્ઞાસે ધારણ કરનારા અને ખીજઓના સંશયોને (શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી) છેદનારા ભારે વિદ્વાનો પણ લોભથી મોહિત થવાને લીધે કલેશ પામી રહ્યા હોય છે. ૪૩૭

પદ્મદોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા મૂર્તિમિચ્છતા ।

નિદ્રા તન્દ્રા ચંચ ક્રોધં આલસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥૪૩૮॥

અપ્રમુદય ધૃત્તા મનુષ્યે આ જગતમાં છે દોષો છેડી દેવા નોઈએઃ (વધારે પડતી) નિદ્રા, તંદ્રા; ભય, ક્રોધ, આળસ અને દીર્ઘસૂત્રપણ. ૪૩૮

માતા મિત્રં પિતા ચેતિ સ્વભાવાત્તિતયં હિતમ્ ।

કાર્યકારણતચ્ચાન્યે ભવન્તિ હિતદુઃખયઃ ॥૪૩૯॥

માતા, મિત્ર અને પિતા આ ત્રણ તો (કાંઈ પણ સ્વાર્થ વિના) સ્વભાવથી જ હિત કરનારાં હોય છે તે સિવાયના ખીજ લેડો કાંઈ પણ સ્વાર્થને કારણે (પોતાનું કાર્ય સાધવાના કારણે-મતલબને લીધે) હિત કરવાની છુદ્ધિવાળા થાય છે. ૪૩૯

જાતિમાત્રેણ કિં કશ્ચિદ્વ્યન્તે પૂજ્યતે કચિત્ ।

વ્યવહારં પરિજ્ઞાય વ્યયઃ પૂજ્યોઽથવા મવેત્ ॥૪૪૦॥

(ઉચ્ચ કે ડીન) જાતિમાં જન્મ લેવામાંથી જ શું ક્યાં કદી કાંઈ માણસ માન કે અપમાન (પૂજ કે તિરસ્કાર) પામે છે? (નહીં) માણસ તેનો વ્યવહાર બરાબર જાણવામાં આવ્યા પછી જ પૂજ કરવા યોગ્ય અથવા વધ (અપમાન) કરવા યોગ્ય બને છે. ૪૪૦

તૃણાનિ મૂમિરુદકં વાન્ચતુર્થાં ચ સૂત્રતા ।

પ્તાન્યપિ સતાં મેહે નોચ્છિદ્યન્તે કદાચન ॥૪૪૧॥

સત્પુરુષો વ્યવધાં ભલે મને તેટલા નિર્ધન હોય, છતાં અતિથિઓ માટે તેમના ઘરમાં ઓઝામાં ઓઝાં ધાસનું (દર્બનું) આસન, ખેસવા કે સવા માટે જગ્યા, જળ અને મધુર સત્ય વાણી-આ ચાર વસ્તુઓના તો કદી અભાવ વર્તાતો નથી. ૪૪૧

આપત્તુ મિત્રં જાનીયાલુદ્ધે શૂરમૃણે શુચિમ્ ।

માર્ગ્યે ક્ષીણેષુ વિત્તેષુ વ્યસનેષુ ચ વાન્ધવાન્ ॥૪૪૨॥

મિત્રને આપતિ સમયે, ધરતીરને યુદ્ધ સમયે, પવિત્ર

માણુસને દેવાદાર અવસ્થામાં, પત્નીને નિર્ધનતાના કાળ-માં અને બાંધવોને સંકટોના સમયમાં (તેઓ સાચા છે કે ખોટા-પોષણ છે તે) બાણી લેવા. ૪૪૨

સુદૃઢાં હિતકામાનાં ચઃ શૃણોતિ ન ભાવિતમ્ ।

વિપત્સંનિહિતા તત્ત્વ સ નરઃ શત્રુનન્દનઃ ॥૪૪૩॥

જે માણુસ હિતપી સુદૃઢોડું કહ્યું સાંભળતો નથી, તેને વિપતિ નહીં આવી ગયેલી સમજવી. તે માણુસ શત્રુઓને આનંદ પમાડનારો થાય છે. ૪૪૩

અપરાધો ન મેડસ્તીતિ નૈતદ્વિશ્વાસકારણમ્ ।

વિચતે હિ નૃસંસ્યો ભયં શુણ્વતામપિ ॥૪૪૪॥

મારો કાંઈ અપરાધ-જુનો નથી (માટે મને શો વાંધો છે ?-મને તેઓ શા માટે પીડશે ?) આ જ કાંઈ દુષ્ટ-કૂર લોકો તરફથી (વિશ્વાસપૂર્વક નિર્ધન રહેવાનું) કારણ નથી; કેમ કે તેવા લોકો તરફથી નિર્દોષ ગુણ-વાન જનોને પણ ભય થાય છે. ૪૪૪

વીપનિર્વાણગમ્યં ચ સુદૃઢાક્યમનુચીતમ્ ।

ન સ્તિગ્નિતિ ન શૃણ્વન્તિ ન પદ્યન્તિ મત્તાયુષઃ ॥૪૪૫॥

પૂર્વ થઈ ગયેલ આયુષ્યવાળા લોકો દીવો હોલવાયા-ની ગંધ, દિતેશ્વરોનાં વચનો અને આકાશમાંના અરુંધતીના તારાને કમથી સૂંધી, સાંભળી અને જોઈ શકતા નથી. ૪૪૫

માર્ગરો મહિષો મેયઃ કાકઃ કાપુરુપત્તયા ।

વિશ્વાસાત્મમવન્યેતે વિશ્વાસતત્ર નો હિતઃ ॥૪૪૬॥

ગિલાડો, પાડો, ઘેડું, કાગડો અને હલકો માણુસ-આટલાં વિશ્વાસ રાખવાથી ચઢી બેસે છે, કાંવે તેમ વર્તવા લાગે છે; માટે તેમના પર વિશ્વાસ શૂંકવો હિતકારક નથી. ૪૪૬

યદ્દશક્યં ન સચ્છક્યં ચચ્છક્યં શન્યમેવ તત્ ।

નોદકે શક્ટં યાતિ ન ચ નૌગ્ગ્છતિ સ્થલે ॥૪૪૭॥

જેને માટે જે ખરેખર અશક્ય હોય છે તે શક્ય નથી જ બનતું અને જે શક્ય (થઈ શકે એવું) હોય છે, તે જ તેને માટે તક્ય બને છે. પાણીમાં ગાડું ચાલી શકતું નથી અને જમીન ઉપર નાવ ચાલી શકતી નથી. (ગાડું જમીન ઉપર અને નાવ જળમાં જ ચાલી શકે છે.)

દ્રવત્વાત્સર્વલોહાનાં નિમિત્તાનમૃગપક્ષિણામ્ ।

મયાહોમાય મૂર્ચાણાં સંગતે દરીનાત્સવામ્ ॥૪૪૮॥

(લોહ, તાંબુ, પિત્તળ વગેરે) સર્વ પ્રાણીઓ ઝોળાળતી હોવાથી સંગ-કેપયોગી બને છે. (ગાય, બેંસ, ઘોડો, પોપટ વગેરે) પશુ-પક્ષીઓ (દૂધપ્રાપ્તિ, સવારી વગેરેના) નિમિત્તને લીધે સંગ-કેપયોગી બને

છે. મૂર્ખ (અર્થાત્ ઝોળી બુદ્ધિવાળા) માણુસોને ભય અથવા લોભ-લાલ્ચ આપવાથી સંગ-કેપયોગી બનાવી શકાય છે અને સારા માણુસોને બતાવવાથી-માર્ગદર્શન આપવાથી-સમજાવવાથી સંગ-કેપયોગી બનાવી શકાય છે. અથવા સત્પુરુષોનું કેપયોગીપણું તો માણુસને તેમના ઈર્ષ્યને અથવા સમાગ્રમમાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૪૮

પદુત્વં સત્યવાદિત્વં કયાયોગેન લુપ્ચતે ।

અસ્તચ્ચત્ત્વમ્ચાપસ્યં પ્રત્યક્ષેનાવગમ્યતે ॥૪૪૯॥

માણુસમાં રહેલ ચતુરાઈ અને સત્યવાદીપણું તેની સાથે વાતચીતના પ્રસંગથી બળી શકાય છે; પરંતુ તેનામાં રહેલ ચત્વળતા અથવા ગંભીરતા તો તેને નજરે નેતાં જ બહાર નીકળે નહીં. ૪૪૯

લોકયાત્રા ભયં લજ્ઞા દાક્ષિણ્યં ત્યાગશીલતા ।

પદ્મ યત્ર ન વિઘ્નતે ન કુર્ચત્તત્ર સંસ્થિતમ્ ॥૪૫૦॥

જે સ્થળમાં લોકોની અવરજવર ન હોય, જે સ્થળ-ના લોકોમાં (ખરાબ કામ કરવાથી) ભય ન હોય, લજ્જા ન હોય, ચતુરાઈ ન હોય અને ઉદાર સ્વભાવ ન હોય (આ પાંચ વસ્તુઓનો અભાવ હોય) ત્યાં નિવાસ કરવો નહીં. ૪૫૦

અપુત્રસ્ય ગૃહં શૂન્યં સમિત્રરહિતસ્ય ચ ।

મૂર્ત્યસ્ય ચ વિશઃ શૂન્યાઃ સર્વશૂન્યા દરિદ્રતા ॥૪૫૧॥

પુત્રહીન ઘર શૂન્ય જેવું છે, સારો મિત્ર ન હોય તેવું ઘર પણ તેવું જ છે, મૂર્ખને બધી દિશાઓ શૂન્ય છે (મૂર્ખને કાંઈ દિશા સૂઝતી નથી, કાંઈ બારી, કાંઈ માર્ગ સૂઝતો નથી.) અને દરિદ્રતા બધી બાબતોમાં શૂન્યરૂપ છે. ૪૫૧

પરિચ્છેદો હિ પાણિહત્યં યદાપત્તા વિપત્તયઃ ।

અપરિચ્છેદકર્તૃણાં વિપદઃ સ્યુઃ પદૈ પદૈ ॥૪૫૨॥

વિપતિઓ આવી પડે તે જ વખતે તેમનો નાશ કરી દેશે એમાં કહાવણ છે. જેઓ આ રીતે આવતી જ વિપતિઓનો નાશ કરી દેતા નથી અને ચસાવી લે છે, તેમને વારંવાર નવી નવી વિપતિઓ ઊભી થાય છે. પાનીયં વા નિરાયાસં સ્વાદ્વન્નં વા મયોત્તરમ્ ।

વિચાર્યં રત્ન પદ્યમિત્તત્તુરં યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥૪૫૩॥

કંઈ પ્રયાસ કર્યા વિના સરળ રીતે કેવળ જળ પીવા મળ્યું હોય અથવા ખૂણ ભય અને ઈશ્વર વેદ્યા પછી સ્વાસ્થિ અને પ્રાપ્ત થયું હોય-આ બંને ઉપર વિચાર કરતાં કું જેઠું છું કે જેમાં શાંતિ અને સંતોષ છે તેમાં જ સુખ છે. (અર્થાત્ અત્યંત ભય-સંભેદ-પરિ-શ્રમ વેદ્યા પછી મળેલા મિદાન કરતાં અનાયાસે મળેલ જળ પીને અથવા સરળતાથી મળેલ સેતલો-ચાક ખાંદને

સંતોષથી શાંતિમાં રહેતું એ વધુ સુખકર છે.) ૪૫૩
જલમદ્ધિવિપં શ્લેષં ક્ષુદ્રદયાધિઃ પતનં ગિરેઃ ।

નિમિત્તં વિચિદાસાય દેહી પ્રાણાન્વિમુદ્ધતિ ॥૪૫૪॥

જળ, અગ્નિ, વિપ, શસ્ત્ર, શૂખ, વ્યાધિ અથવા
પર્વત પરથી પતન-આવું કંઈ ને કંઈ નિમિત્ત પ્રાપ્ત
કરીને દેહધારી જીવ પ્રાણુભાગ કરે છે. (સૌ કોઈ
પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે, પણ મૃત્યુ પોતે મરણનું કારણ
કે નિમિત્ત બનતું નથી; પણ ઉપરની કોઈ વસ્તુને
નિમિત્ત બનાવીને મૃત્યુ પોતાનું કામ કરે છે.) ૪૫૪
નામાપ્યમનિવાદ્યન્તિ નદે નેચ્છન્તિ શોષિતુમ્ ।

આપત્તયવિ ન મુદ્ધન્તિ નરાઃ પશ્ચિત્તુદ્ધયઃ ॥૪૫૫॥

ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા માણસો પોતાનાથી પ્રાપ્ત ન થઈ
શકે એવી વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી, નાશ પામેલી
વસ્તુનો શોક કરવા ઇચ્છતા નથી તેમ જ આપત્તિ-
ઓમાં ખૂંટાતા પણ નથી. ૪૫૫

મુલમાપતિતં સેવ્યં દુઃસ્વમાપતિતં તથા ।

ચક્રવર્ત્યરિવર્તન્તે દુઃખાનિ ચ સુખાનિ ચ ॥૪૫૬॥

એવી રીતે (ઉપિત થયા વિના-છા ગયા વિના)
આવી પડેલું સુખ ભોગવવું ભેઈએ તેવી જ રીતે
(શોકાક્રમતા કે વ્યાકુળ થયા વિના) આવી પડેલું દુઃખ
પણ ભોગવવું ભેઈએ; કારણ કે સુખો અને દુઃખો
પૈકાની જેમ એક પછી એક જીવનમાં ફરતાં જ રહેતા
હોય છે. ૪૫૬

ધૃત્યદ્યં નાતિચેષ્ટેત સા દિ ધાત્રૈવ નિર્મિતા ।

ગર્ભાદુત્પતિતે જન્તૌ માતુઃ પ્રક્ષવર્ણ્યં રૂઢનો ॥૪૫૭॥

જીવનનિર્વાહ માટે અતિશય શ્રમ કરવો ન ભેઈએ;
કારણ કે દરેકની આજીવિકા વિધાતાએ નક્કી જ કરી
દીધેલી હોય છે. બાળક ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે
તેની સાથે જ માતાના સ્તનમાં દૂધ વહેવા લાગે છે.

યેન શુદ્ધીકૃતા હંસાઃ શુક્રાશ્ચ હરિતીકૃતાઃ ।

મયૂરાશ્ચિત્રિમા યેન સ તે ધૃત્તિર્વિધાસ્યતિ ॥૪૫૮॥

હે ભાઈ, (વિશ્વાસ રાખ, ધૈર્ય રાખ) જે વિધાતા-
એ હંસોને ધોળા બનાવ્યા છે, ગોપટોને લીલા બનાવ્યા
છે અને મયૂરોને ચિત્રવિચિત્ર બનાવ્યા છે, તે જ તારી
ધૃતિની (જીવનનિર્વાહની) ગોઠવણ કરી દેશે. ૪૫૮

ધર્માર્થં તસ્ય વિત્તેહા ઘરં તસ્ય નિરીહતા ।

પ્રશાલનાદિ પદ્મસ્ય દૂરદર્શનં વસ્તુ ॥૪૫૯॥

જે માણસ ધર્મને-પરોપકારને માટે થેલો મેળવવા
શક્ત ન કરેતા હોય, તેના કરતાં તો તે પ્રત્યન ન કરે તે
સારું. કાદવથી ખરડાઈને પછી તેને ધોઈ નાખવો

તેના કરતાં દૂધથી જ તેનો સ્પર્શ ન કરવો તે વધારે
સારું છે. ૪૫૯

જન્મનિ ક્ષેષવહુલે કિં નુ દુઃસ્વમતઃ પરમ્ ।

ઈચ્છાસંપવતો નારિત યચેચ્છા ન નિવર્તેતે ॥૪૬૦॥

માણસને આ ક્ષેષથી ભરપૂર જન્મ મળ્યો
છે એ જ એક મોટા દુઃખરૂપ છે. તેનાથી અધિક
બીજું દુઃખ શું હોઈ શકે? વળા માણસની ઇચ્છાને
તમ કરી શકે એવી સંપત્તિ (દુનિયાભરમાં) કોઈ જ
નથી; કારણ કે ઇચ્છા પોતે જ કદી તમ થઈને નિવૃત્ત
થતી નથી. (માટે ઇચ્છાનું શમન કરવું તે જ સાચી
સંપત્તિ છે.) ૪૬૦

યદ્યદેવ દિ વાચેત તત્તો વાચ્છા પ્રવર્તેતે ।

પ્રાપ્ત ઇવાર્થતઃ સોડર્થો યતો વાચ્છા નિવર્તેતે ॥૪૬૧॥

આપણે જે જે પદાર્થોની ઇચ્છા કરતા બંધીએ, તે
તે પદાર્થો મળતા જશે તેમ તેમ ઇચ્છા-વાસના નિવૃત્ત
થવાને બદલે વધતી જશે. અને જે પદાર્થોના પ્રાપ્ત થવાથી
ઇચ્છા-વાસના નિવૃત્ત થાય છે તે (આત્મરૂપ) પદાર્થો
તો પ્રાપ્ત થયેથી જ છે. (માટે માણસે આત્મરૂપ બની
ઇચ્છાઓનું-વાસનાનું શમન કરવું ભેઈએ.) ૪૬૧

જન્માંસિ જલજન્તૃનાં દુર્ગાં દુર્ગનિવાસિનામ્ ।

સ્વભૂમિઃ શ્યાપદાર્દીનાં રાક્ષાં મન્વીરી પરં ભક્ત્ ॥૪૬૨॥

જળચર પ્રાણીઓનું જળ જળ છે, દુર્ગ (કિલ્લા)
માં રહેનારોઓનું જળ દુર્ગ છે, વન્ય અને ગાય પશુ-
ઓનું જળ પોતાના રહેઠાણની જગ્યા છે અને રાજા-
ઓનું સુખ્ય જળ સંતી છે. ૪૬૨

કાયઃ સંતિહિતાપાયઃ સંપદઃ પદમાપદામ્ ॥૪૬૩॥

સમાગમઃ સાપગમઃ સર્વેસુત્પતિ મંદિરુત્ ॥૪૬૪॥

આ કાંવા (જરા-વ્યાધિ-મૃત્યુરૂપ) વિનાશના
કંઠે જ રહેલી છે. તેને જે સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે
તે સાથે વિપત્તિઓ આવનારી હોય છે (અથવા
સંપત્તિઓ તેમને સ્થાને વિપત્તિઓ મૂકીને જાય છે)
અને જે (પ્રિય જનો વગેરેના) સમાગમો છે તે પણ
વિયોગમાં જ પરિણમનારા છે-આમ વિધાતાએ બધું
નાશવંત જ ઉત્પન્ન કર્યું છે. ૪૬૩

અઘોડયઃ પત્યતઃ કસ્ય મહિમા જોવવીયતે ।

વપર્યુપરિ પત્યન્તઃ સર્વં એવ દરિદ્રતિ ॥૪૬૪॥

માણસ જેમ જેમ પોતાના કરતાં ઊતરતી સ્થિતિ-
વાળાઓ તરફ જુએ છે તેમ તેમ તેને પોતાનું મોટા-
પણું વધારે ને વધારે જણાય છે અને માણસ જેમ
જેમ પોતાના કરતાં ઉચ્ચ સ્થિતિવાળાઓ તરફ જુએ
છે તેમ તેમ પોતાની સ્થિતિ તેને દરિદ્ર જણાય છે.

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લઘ્વં રક્ષેદવેક્ષ્યા ।

રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યદ્વદં તીર્થેષુ નિક્ષિપેત ॥૪૬૫॥

માણસે ને પ્રાપ્ત ને ક્યું હોય તે પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા રહેવું નોઈએ. પ્રાપ્ત ક્યું હોય તેનું કાળજી-પૂર્વક રક્ષણ કરવું નોઈએ, રક્ષણ ક્યું હોય તેને સારી રીતે વધારતા રહેવું નોઈએ અને વૃદ્ધિ પ્રમાણમાં હોય તેને સન્માર્ગે વધારવું નોઈએ. ૪૬૫

શીતવાતાતપક્રેશાન્સહન્તે ચાન્પરાશ્રિતાઃ ।

તદંશેનાપિ મેધાવી તપસ્તત્વા મુચ્ચી ભવેત ॥૪૬૬॥

(બાળની ચાકરી કરીને જીવનારા અંધ બુદ્ધિવાળા) પરાધીન માણસો દાઢ, તડકા, પવન વગેરેના ને ને કલેશો (મોટા પ્રમાણમાં) સહન કરતા હોય છે, તેની અપેક્ષાએ બુદ્ધિમાન માણસ થોડા ભાગનું પણ તપ કરે (કષ્ટ સહન કરે) તો સુખી થાય છે. ૪૬૬

દ્વાવજન્મસાફલ્યં યદનાયત્તપ્તિતા ।

યે પરાધીનતાં યાતાસ્તે યે જીવન્તિ કે મૃતાઃ ॥૪૬૭॥

જન્મની સફળતા એ જ છે કે માણસ સ્વતંત્ર રીતે જીવી શકે. આથી જેઓ પરાધીનપણે જીવી રહ્યા છે તેમને પણ બે આપણે 'જીવતા' કહીશું તો પછી આ દુનિયામાં 'મરેલા' કાણ છે ? ૪૬૭

આશ્રિતાનાં મૃતૌ શ્વામિસેવાયાં ધર્મસેવને ।

પુત્રસ્યોત્પાદને ચૈવ ન સન્તિ પ્રતિહસ્તકાઃ ॥૪૬૮॥

આશ્રિતાનું ભરણપોષણ કરવામાં, પોતાના સ્વામીની સેવા કરવામાં, ધર્મનું આચરણ કરવામાં અને સંતાનો-પત્તિ કરવામાં પ્રાતનિધિ હોઈ શકતા નથી. પૃષ્ઠતઃ સેવયેદર્ક જઠરેણ દુતાશનમ્ ।

શ્વામિનં સર્વભાવેન પરલોકમમાચ્યા ॥૪૬૯॥

સર્વનું સેવન પીડથી કરવું, અર્ચનનું સેવન પેટથી કરવું, પોતાના સ્વામીનું સેવન સર્વભાવથી કરવું અને પરલોકનું સેવન માથા ઊઠીને કરવું. ૪૬૯

પશ્ચર્ચિર્ચતિ દાસત્વં પુરાણે. કોડપિ માનવઃ ।

કોડપિ લક્ષ્ઃ કૃતી કોડપિ લક્ષ્યરપિ ન લઘ્યતે ॥૪૭૦॥

કોઈ માણસ પાંચ રૂપિયા (પુરાણ)થી પણ નોકરી (નોકરપણું) સ્વીકારી લે છે અને કોઈ માણસને લાખ રૂપિયા આપવા પડે છે અને કોઈ અત્યંત નિષ્ણાત (અથવા કૃતકૃત્ય) માણસ લાખો રૂપિયા આપે પણ મેળવી શકતો નથી. ૪૭૦

વાજિવારણલોહાનાં કાષ્ઠપાષાણવાસસામ્ ।

નારીપુરુષતોયાનામન્વરં મહદન્તમ્ ॥૪૭૧॥

(કોઈ થોડો સો રૂપિયાનો હોય છે અને કોઈ

હઠ્ઠર કે લાખ રૂપિયાનો હોય છે. કોઈ પથ્થર એક રૂપિયાનો હોય છે અને કોઈ પથ્થર અથવા હીરા લાખ રૂપિયાનો હોય છે) આમ થોડા, હાથી, લોહું, લાખડું, પથ્થર, વજ્ર, સ્ત્રી, પુરુષ અને પાણી આ બધી વસ્તુ-ઓમાં (અણુવત્તામાં) ઘણું જ મોટું અંતર બેવામાં આવે છે. ૪૭૧

આરોપ્યતે શિલા શૈલે યત્નેન મહતા યથા ।

નિપાત્યતે ક્ષણેનાયસ્તયાત્મા ગુણદોષયોઃ ॥૪૭૨॥

જેમ પથ્થરની શિલાને મોટા પ્રયત્નથી પર્વત પર ચઢાવી શકાય છે, પણ ક્ષણમાં વિના પ્રયત્ન જ નીચે પાડી શકાય છે, તેવી જ રીતે પોતાને માટે અણુથી ઉચ્ચ બનવા માણસને મોટા પ્રયત્ન કરવો પડે છે, પણ દોષોથી ક્ષણમાં જ વિના પ્રયત્ન માણસનું પતન થાય છે. ૪૭૨

અનાહુતો વિશેષસ્તુ અપ્રયો વહુ ભાપતે ।

આત્માનં મન્યતે પ્રીતં મૂપાલસ્ય સ હુર્મતિઃ ॥૪૭૩॥

'હુ' રાજાને ધણે જ વહાલો છું' એમ માનીને જે માણસ વગર બોલાવ્યો રાજભવનમાં પ્રવેશ કરે છે અને વગર પૂછે ધણું બોલે છે, તે માણસ ખરાબ મતિનો છે. ૪૭૩

કિમપ્યસ્તિ સ્વભાવેન સુન્દરં વાપ્યસુન્દરમ્ ।

યદેવ રોચતે યસ્મૈ ભવેત્તત્તસ્ય સુન્દરમ્ ॥૪૭૪॥

શું (દુનિયામાં) કોઈ પણ વસ્તુ સ્વયં સુંદર કે અસુંદર છે ? (નથી જ.) જે વસ્તુ જેને રમે-પ્રિય લાગે તે જ તેને માટે સુંદર બની રહે છે. ૪૭૪

યસ્ય યસ્ય હિ યો માવસ્તેન તેન હિ તં નરમ્ ।

અનુપ્રવિદ્ય મેધાવી ક્ષિપ્રમાત્રમવદી નયેત્ ॥૪૭૫॥

જે જે માણસનો જેવો જેવો લાભ કે સ્વભાવ હોય તેના દ્વારા તે માણસને અનુસરીને, (અનુકૂળ થઈને) તેના હલ્લમાં પ્રવેશ કરીને (તેનો પ્રેમ મેળવીને) થોડા જ વખતમાં તેને પોતાને વશ કરી લેવો. ૪૭૫

દોષમીતેરનારમ્ભસાત્કાપુરુષલક્ષણમ્ ।

કૈરજીર્ણમયાદ્ધાતર્મોજનં પરિહીયતે ॥૪૭૬॥

કાર્ય સફળ થવામાં યુરુલી વિધેનો, નિષ્ફળતા આદિ દોષો (ઉત્પન્ન થવાના સંભવ)ને કારણે કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ નિર્મળ અથવા ઉત્ક્રાંત પુરુષનું લક્ષણ છે. હે ભાઈ, 'આદ્યું ને કદાચ અજુષ્યં યદ્ભવ્યં તો' એવા ભાવથી કેટલા માણસો ખાવાનું છોડી દે છે ? ૪૭૬

સ્યાન એવ નિયોજ્યન્તે મૃત્યાશ્ચામરણાનિ ચ ।

નહિ ચ્હામણિઃ પાદે મૂપુરં મૂર્ધ્નિ પાચેતે ॥૪૭૭॥

સેવકા અને ધરેણી તેમના ઘટતા સ્થાનમાં જ ઉપયોગમાં લેવાય છે, માથા પર ધારણ કરવાનો મણિ પગમાં પહેરાવો નથી અને પગનું નુપુર માથે પહેરાવું નથી.

મુકુટે રોપિતઃ કાચક્ષરણામરણે મણિઃ ।

નહિ દોષો મળેરસ્તિ કિંતુ સાધોરવિદ્વાતા ॥ ૪૭૮ ॥

માથામાં મુકુટમાં કાચ જડવામાં આવ્યો હોય અને મણિને પગના ધરેણીમાં જડવામાં આવ્યો હોય, એમાં મણિનો દોષ નથી પણ જડનારની જ અજ્ઞાનતા બહુઈ આવે છે. ૪૭૮

વાલાદપિ ગૃહીતવ્યં યુક્તમુકં મનીપિમિઃ ।

સ્વેરવિપયે કિં ન પ્રવીપસ્ય પ્રકાશનમ્ ॥ ૪૭૯ ॥

સારી રીતે બેસાયેલું વચન બાળક પાસેથી પણ શુદ્ધિશાળી જનોએ સ્વીકારી લેવું નેઈએ. સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોય, તે સ્થળે શું દીવો નથી પ્રકાશવો ? બન્ધુહીનુત્વવર્ગત્ય બુદ્ધેઃ સત્ત્વસ્ય ચાત્મનઃ ।

આપન્નિકવપાપાણે નરો જાનાતિ સારતામ્ ॥ ૪૮૦ ॥

ખંધુઓ, સ્ત્રી, સેવકવર્ગ. પોતાની શુદ્ધિ અને પોતાના સત્ત્વમાં (ધર્મ, સહનથીલતા, ગંભીરતા, પ્રભાવ, સત્યનિષ્ઠા વગેરે પોતાના શુભોર્થમાં) કેટલો કસ તો માણસ આપતિના સમમરણ કરાવીના પથ્થર ઉપર બાળી શકે છે. ૪૮૦

આપયુસ્માર્ગમને કાર્યકાલાત્યયેષુ ચ ।

કલ્યાણવચનં જૂયાદ્યુદ્યોડિયં હિતો નરઃ ॥ ૪૮૧ ॥

માણસ આપતિમાં આવી પડ્યો હોય, અવળે માર્ગે જતો હોય, જે સમયે તેણે કામ કરવાનું હોય તેનો સમય વધી જતો હોય, ત્યારે જે એનો હિતેચ્છુ હોય તેણે પોતાને પૂછવામાં આવ્યું ન હોય તોપણ એના હિતનું વચન કહેવું નેઈએ. ૪૮૧

કુર્વન્નપિ વ્યલીકાનિ યઃ પ્રિયઃ પ્રિય एव सः ।

જાનેકદોપદ્યુદ્યોડિય કાયઃ કસ્ય ન વલ્લભઃ ॥ ૪૮૨ ॥

ખોટાં કામ કરતો હોય તોપણ જે પ્રિય હોય છે, તે પ્રિય જ રહે છે. અનેક દોષોથી દૂષિત થયેલો હોય છતાં પોતાનો દેહ કાને પ્રિય નથી હોતો ? ૪૮૨

અપ્રિયાણ્યપિ કુર્વાણો યઃ પ્રિયઃ પ્રિય एव सः ।

દમ્યમન્દિરસારોડિય કમ્ય વહ્વાવનાદરઃ ॥ ૪૮૩ ॥

અપ્રિય કામ કરતો હોય તોપણ જે પ્રિય હોય છે, તે પ્રિય જ રહે છે. ધરના સારા સારા પદાર્થો બાળી નાખ્યા હોય છતાં અગ્નિ ઉપર કાને અનાદર થાય છે ?

અપ્રિયસ્થાપિ પથ્યસ્ય પરિણામઃ સુખાવહઃ ।

ચળા મોતા ચ યદ્વાસિ રમ્ભને ત્વં સંપદઃ ॥ ૪૮૪ ॥

અપ્રિય હોય છતાં હિતકારક હોય તેનું પરિણામ સુખકારક થાય છે. આવી અપ્રિય છતાં હિતકારક વાતોને કહેનારા અને સાંભળનારા બંન્નાં હોય છે ત્યાં સંપત્તિઓ વિલસતી હોય છે. ૪૮૪

ન પરસ્થાપરાધેન પરેણાં દણ્ડમાચરેત્ ।

આત્મનાવગતં કૃત્વા વધ્રીયાત્પુજ્યેષ્ઠ વા ॥ ૪૮૫ ॥

એકના અપરાધથી બીજાને દંડ ન કરવો નેઈએ. (શુનેગાર અથવા નિર્દોષને) સ્વસ્થ મનથી પરાબર બહુ લીધા પછી જ તેને (શુનેગાર હોય તો) દંડ દેવો (અથવા નિર્દોષ હોય તો) તેનો સત્કાર કરવો નેઈએ. શુણ્ડોપાવનિશ્ચિત્ય વિચિર્નં પ્રહનિમદ્દે ।

સ્વનાશાય યથા ન્યસ્તો વર્ષાત્સર્પમુલે કરઃ ॥ ૪૮૬ ॥

શુનેગાર-ગિનશુનેગારનો નિશ્ચય ક્યાં વિના કાઢીને દંડ કે દમન કરવાનો વિધિ (નિયમ-કાયદો-વિધાન) નથી. નિશ્ચય ક્યાં વિના આમ કરવું તે અભિમાનથી પોતાના નાશ માટે સાપના મોંમાં હાથ નાખવા બરાબર છે. પરામર્થ પરિચ્છેતું ચોગ્યાચોગ્ય ન વૈત્તિ યઃ ।

અસ્તીહ વસ્ય વિજ્ઞાનં સ કૃચ્છેડપિ ન સીવતિ ॥ ૪૮૭ ॥

પોતાનો પરાભવ શાથી થયો તેનો કપાસ કાઢવા માત્રનાર જે માણસ પોતાથી શું ચોગ્ય થયું અને શું અચોગ્ય થયું તે સમજી ન શકે તો દુઃખી થાય છે; પણ જે માણસને આ વાતનું બરાબર જ્ઞાન હોય છે, તે શુદ્ધેલીના સમયે પણ દુઃખી થતો નથી. ૪૮૭

યયોરેષ સર્મં વિત્તં યયોરેષ સર્મં વલ્લમ્ ।

તયોર્વિવાદો મૈત્રી વા નોત્તમાઘમયોઃ કષિત્ ॥ ૪૮૮ ॥

જે બે વ્યક્તિઓ પાસે સમાન ધન, સમાન ધન અને સમાન બળ હોય, તે બંનેની વચ્ચે વિરોધ અથવા મૈત્રીને અવકાશ છે; પણ (જે બેની વચ્ચે આ બાબતોમાં થયું જ અંતર હોય) જે ખૂબ જ અધિક હોય અને જે ખૂબ જ ન્યૂન હોય, તે બંનેની વચ્ચે કદી પણ કયાંય પણ વિરોધ અથવા મૈત્રીને અવકાશ નથી. ૪૮૮

વલ્લાવાનપિ નિસ્તેજાઃ કસ્ય નાભિમવાત્પદમ્ ।

નિઃશર્કું દીપતે લોકૈઃ પદ્ય મસ્યચયે પદમ્ ॥ ૪૮૯ ॥

બળવાન હોય પણ નિસ્તેજ હોય તેવો માણસ જ્ઞાના તિરસ્કારનું પાત્ર નથી બનતો ? (અગ્નિ વિનાનો) ભસ્મનો મોટો ઢગલો હોય છે તોપણ શેકા તેના પર નિઃશકંકણે પત્ર મૂકે છે (પણ નાના સરખા સળગતા અંજારા પર મૂકતા નથી.) ૪૮૯

વન્ન્યઃ કો નામ દુષ્ટાનાં કુલ્યેત્કો નાતિયચિત્ ॥

કો ન કુલ્યતિ વિત્તેન કુલ્યેત્કો ન પશિદતઃ ॥ ૪૯૦ ॥

દુષ્ટોને બંધુ કોણ હોય ? વધારે પડતી યાચના કરવામાં આવતાં કોણ કુષિત ન થાય ? પેસા વડે કોણ સંતુષ્ટ નથી થતો ? અને ખોટું કામ કરવામાં કોણ હોશિયાર નથી હોતો ? ૪૯૦

ધર્મધર્મકામતત્ત્વજ્ઞો નૈકાન્તકરુણો ભવેત્ ।

નહિ હસ્તસ્થમચ્યન્ન ક્ષમાવાન્મશિતું ક્ષમાઃ ॥૪૯૧॥

ધર્મ, અર્થ અને કામને સિદ્ધ કરવાની રીતને બાંધનારો અત્યંત દયાળુ થઈ શકે નહીં ; કારણ કે એવો દયાળુ અને સહનરીશ માણસ તો પોતાના હાથમાં રહેલું અમ પથ ખાઈ શકતો નથી. (અર્થથી પ્રેરાઈને ખીળને જ આપી દે.) ૪૯૧

ક્ષમા શત્રૌં ચ મિત્રે ચ ચતીનામેવ ભૂષણમ્ ।

અપરાધિપ સર્વેષુ નૃપાણાં સૈવ દૂષણમ્ ॥૪૯૨॥

શત્રુ અને મિત્ર ઉપર સમાન લાવે ક્ષમા રાખવી એ યતિઓનું ભૂષણ છે પરંતુ અપરાધી પ્રાણીઓ ઉપર ક્ષમા રાખવી એ રાખતો માટે દૂષણ છે. ૪૯૨

લેવિતવ્યો મહાપૃક્ષઃ ફલછાયાસમન્વિતઃ ।

યદિ વૈવાલ્કલં નાસ્તિ છાયા કેન નિવાર્યતે ॥૪૯૩॥

ફળ અને છાયાથી યુક્ત મોટા વૃક્ષોને (અથવા મોટા માણસોને) આશ્રય લેવો જોઈએ. દેવોએ તેની પાસેથી ફળ પ્રાપ્ત ન થાય તોપણ તેની છાયા તો કાનાથી અટકાવી શકાય છે ? ૪૯૩

હીનસેવા ન કર્તવ્યા કર્તવ્યો મહદાશ્રયઃ ।

પર્યોડપિ શૌણ્ડિકીહસ્તે વારુણીત્યમિષીયતે ॥૪૯૪॥

હલકા માણસોની સેવા ન કરવી. હમેશાં મોટાનો આશ્રય લેવો. (કારણ કે હલકા માણસની પાસે રહેલો આરો હોય તોપણ હલકા ગણાય છે.) કલાલની આંના હાથમાં રહેલું દૂધ પણ 'દાર' જ કહેવાય છે. ૪૯૪

મહાનયત્સવતાં યાતિ નિર્ગુણે ગુણવિસ્તરઃ ।

આધારાયેમાવેન ગજેન્દ્ર દ્વ્ય દર્પણે ॥ ૪૯૫ ॥

જેમ હલકાને આધાર લેનાર પથુ હલકા ગણાય છે, તેમ મોટા શુભવાળો અથવા મોટા વિસ્તારવાળો પદાર્થ પથુ શુભહીનના સંપર્કમાં અલ્પતાને પામે છે-જેમ મોટા શરીરવાળો હાથી નાના દર્પણમાં નાનો દેખાય છે. વૈદ્યાનામાતુરઃ શ્રેયાન્વ્યસનીમૌનિયોમિનામ્ ।

વિદુષાં જીવનં મૃયેઃ સદ્ગુણોં જીવનં સતામ્ ॥૪૯૬॥

વૈદ્યોનું શ્રેય (જીવનનિર્વાહ) રોગીથી છે, ચોખ્ખો-મુનિઓનું શ્રેય (અર્થાત્ ત્રિક્ષા આદિનો પ્રબંધ) બ્વસ-નીઓથી-મંસારીઓથી છે, છુદિશાળીઓનો જીવનનિર્વાહ અખાઓથી થાય અને સત્યરથોનો નિર્વાહ ઉચ્ચ વર્ણના લોકોથી થાય છે. ૪૯૬

તાવદ્ધ્યાદિ મેતત્ત્વં ચાવદ્ધ્યમનાગતમ્ ।

આગતં ત્તુ મયં વીદ્ય્ય પ્રહર્તવ્યમમીતવત્ ॥૪૯૭॥

ભયથી ત્યાં સુધી ખીલું જોઈએ કે જ્યાં સુધી ભય આવી પહોંચ્યો ન હોય, ભયને આવી પહોંચેલા જોઈને તો નિર્ભયની પેઠે તેના પર પ્રહાર કરવા જોઈએ.

સુપૂરા સ્વાહુન્નવિકા સુપૂરો મૂપકાહ્નલિઃ ।

સુસંતુષ્ટઃ કાપુરુષઃ સ્વરૂપકેનાપિ તુષ્યતિ ॥૪૯૮॥

નાની નદી જલદીથી ભરાઈ જાય છે-તેમાં જલદી પૂર આવે છે. ઉંદરનો ખોખો જલદી ભરાઈ જાય છે. તેમ હલકા માણસ થોડી વસ્તુથી (થોડી લાયકશક્તિથી) પણ જલદી સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. ૪૯૮

અમ્ભસા મિચતે સેતુસ્તથા મન્ત્રોઽગરક્ષિતઃ ।

પૈશુન્યાદ્વિચતે સ્નેહો વાષા મિચેત કાતરઃ ॥૪૯૯॥

પુલ પાણીથી તૂટી જાય છે, મંત્ર શ્રુત ન રાખવાથી ફૂટી જાય છે, ચાડીયુગ્રહી કરવાથી સ્નેહમાં ભેદ પાડી શકાય છે અને ડરપોક માણસ માત્ર વાણીથી જ (દમ-દાદી આપવાથી) ફૂટી જાય છે. ૪૯૯

અન્યપ્રતાપમાસાધ યો દૃઢત્વં ન ગચ્છતિ ।

જાતુપામરણસ્યેવ રૂપેણાપિ દિ તસ્ય કિમ્ ॥૫૦૦॥

ખીળનો પ્રતાપ-પ્રભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ જે માણસ દૃઢ-અજીવન બનતો નથી, તેની શુ કિંમત છે ? અમિત્રી ઓગ્રણવાથી બનેલા લાખના રમકડાં ગમે તેટલાં સુંદર દેખાય છે પણ (અજીવનમાં વિનાના હોવાથી) તેમની શી કિંમત છે ? ૫૦૦

મયે વા યદિ વા હૃયં સંપ્રાપ્તે યો વિમર્શયેત્ ।

કૃત્યં ન કુરુતે વેગાન્ન સ સંતાપમાપ્નુયાત્ ॥૫૦૧॥

ભય અથવા હર્ષનું કારણ પ્રાપ્ત થયા પછી જે માણસ લાંબો વખત વિચાર કર્યા કરે છે, પણ સત્વર જે કરવું જોઈએ તે કરતો નથી, તે ઉપર મતાપને પામે છે. ન ઘચન્તે હ્રદયશ્વસ્તા યલિર્મિર્દુર્વલા અપિ ।

વિશ્વસ્તાસ્ત્વેવ ઘચન્તે યલિનો દુર્બલૈરપિ ॥૫૦૨॥

વિશ્વાસમાં લીધા ન હોય તેવા નિર્ભયોને બળવાનો પણ ભારી શકતા નથી. અને વિશ્વાસમાં લીધા હોય એવા બળવાનોને નિર્ભયો પણ ભારી નાખે છે. ૫૦૨

મહામતિરપિ પ્રાહ્લો ન વિશ્વાસં પ્રવેત્રિપૌ ।

વિશ્વાસાત્ ત્રિદશેન્દ્રેણ દિતેર્ગર્ભો ત્રિદારિતઃ ॥૫૦૩॥

પોતે મહાણ્ડિવાળો હોય તોપણ ડાહ્યા માણસે શત્રુ પર વિશ્વાસ મૂકવો નહીં. દિતિએ વિશ્વાસ મૂક્યો એને લોધે જ ઉદે તેના ગર્ભના કુરૂકે કુરૂકા કરી દીધા. ૫૦૩

મન્ત્રિણાં મિત્રસંધાને મિપ્રજાં સાંનિપાતિકે ।

કર્મણિ વ્યગ્ધ્યતે પ્રજ્ઞા સ્વસ્યે કો યા ન પણિહતઃ ॥૫૦૪

મંત્રીઓની-સલાહકારોની છુદ્દિની પરખ મેદ પડેલા-
ઓની વચ્ચે સંધિ-સુમેળ કરાવવામાં થાય છે અને
ચિકિત્સકોની છુદ્દિની પરખ ત્રિદૈવથી થયેલા વ્યાધિઓને
સાધ્ય કરવામાં થાય છે. એ સિવાય સ્વસ્થ (સામ્ય
અને સુમેળવાળા) માણસોની સાથે કામ કરવામાં તે
(કુશળ કે અકુશળ) ડાહ્ય છુદ્દિશાળી નથી લાગતો ?
અમૃતં શિશિરે વદ્ધિરમૃતં પ્રિયદર્શનમ્ ।

અમૃતં રાજસમાનમમૃતં સ્ત્રીરમોજનમ્ ॥ ૫૦૫ ॥

શિશિર અમૃતમાં અગ્નિ અમૃત-(તુલ્ય સુખકર)
છે, પ્રિય પદાર્થનું દર્શન અમૃત-(તુલ્ય સુખકર) છે,
રાજા તરફથી સન્માન પ્રાપ્ત થાય તે અમૃત(તુલ્ય સુખકર)
છે અને દૂધનું મોહન અમૃત(તુલ્ય સુખકર) છે.

સર્પાણં ચ સ્ત્રલાનાં ચ પરદ્રવ્યાપહારિણામ્ ।

અભિપ્રાય ન સિધ્યન્તિ તેનેદં વર્તેતે જગત્ ॥ ૫૦૬ ॥

સર્પો(સર્પ) જેવા ઝેરી-કોપી-દૂષી-હિંસક લોકોના,
કપટી લોકોના અને પરદ્રવ્યને હરનારા ચોર લોકોના
અભિપ્રાયો ધરાદાઓ સિદ્ધ થતા નથી, એને લીધેજ
આ જગત ટકી રહ્યું છે. ૫૦૬

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં દ્રૂયાત્કુટયક્ત ન વચ્ચકઃ ।

નિઃસ્પૃહો નાધિકારી સ્વાન્નાકામી મળ્લનપ્રિયઃ ॥ ૫૦૭ ॥

આતુર વિનાનો માણસ પ્રિય બોલતો નથી. સ્પૃષ્ટ-
વક્તા માણસ છતરનાર હોતો નથી. નિઃસ્પૃહ માણસ
અધિકારી બનતો નથી અને ઘરેણું, ટાપટીપ્રિય હેય
એવા માણસ અકામી(કામ વિનાનો) હોતો નથી. ૫૦૭

ઔપધાર્યસુમન્ત્રાણં બુદ્ધેશ્વર મહાત્મનામ્ ।

અસાધ્યં નાસ્તિ લોકેઽત્ર યદ્વદ્દક્ષાણ્ડય મધ્યગમ્ ॥

આ લોકમાં સારા મંત્રી માટે અને મહાન પુરુષોની
છુદ્દિને માટે અભાડની અંદર રહેલ જેવું કોઈ ઔપધ,
એવા કોઈ ઉપાય કે એવા કોઈ પદાર્થ નથી કે જે
અસાધ્ય હોય. ૫૦૮

ન તસ્ય ચૈવૃત્તં વિદ્યાન્ન કુલં ન પરાક્રમસ્ ।

ન તસ્ય વિશ્વેત્સાહો યદીચ્છેન્નૈયમાત્મનઃ ॥ ૫૦૯ ॥

જેનાં આચરણ, કુળ કે પરાક્રમ અભણવામાં આવ્યાં
ન હોય, તેના ઉપર કાંઈ માણસે જે પોતાનું શ્રેય
ધ્યોતો હોય તે વિશ્વાસ ન કરવો. ૫૦૯

નષ્ટં મૃતવિક્રાન્તં-નાનુશોચન્તિ પण्डिताः ।

પણ્ડિતાનાં ચ મૂર્ખોનાં વિશેષોઽયં યતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૧૦ ॥

છુદ્દિશાળી માણસો અને મૂર્ખોઓ વચ્ચે જે આ
મેદ કહેવાયો છે તે એજ કારણ કે કાલો માણસ નષ્ટ
યેલ, અર્થ પમિલ કે અતીત થઈ ગયેલ બાળતની

પાછળ શોક કર્યા કરતા નથી. (પણ વર્તમાન કાળ શું
કરવું નોંધજે, તેના જ બરાબર વિચાર કરીને તે
પ્રમાણે વર્તે છે.) ૫૧૦

અશોચ્યાનીહ મૂતાનિ ચો મૂદસ્તાનિ શોષતિ ।

સ દુઃસ્વે લમતે દુઃસ્વં દ્વાવનયોં નિપેવતે ॥ ૫૧૧ ॥

આ સંસારમાં તમામ પ્રાણીપદાર્થો શોક કરવા
યોગ્ય નથી, છતાં જે મૂદ તેમનો શોક કરે છે તેની પાસે
એક દુઃખ તો હોય છે તેમાં તે (શોકનું) ખીલું દુઃખ
ઉમેરે છે અને આ રીતે (એકને બદલે) બે અનર્થો
તે ભોગવે છે (કે જેનાથી તેણે મુક્ત રહેવું નોંધજે).

સ સુદૃઢપણે યઃ દયાત્સ પુત્રો યતુ મક્તિમાન્ ।

સ સૂર્યો ચો વિષેયજ્ઞઃ સા માર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૫૧૨ ॥

જે દુઃખમાં સાથે રહે તે સાચો મિત્ર છે, જે
માતા-પિતા પ્રત્યે સેવા અને પૂજ્યભાવવાળો હોય તે
સાચો પુત્ર છે, પોતાને કરવાનું કામ જે પહેલેથી બધું
લઈને કરી દે છે તે સાચો સેવક છે અને જેની પાસે
બધાં દુઃખો દૂર થઈ જઈને પરમ આનંદ મળે તે
સાચી પત્ની છે. ૫૧૨

યત્ર દેશેઽયવા સ્થાને મોગાન્મુક્તવા સ્વર્વીયતઃ ।

તસ્મિન્નિમવહીનો યો વસેત્સ પુરુષાધમઃ ॥ ૫૧૩ ॥

જે દેશમાં અથવા સ્થાનમાં માણસે પોતાના
પરાક્રમથી ભોગો-દેશવો ભોગવ્યા હોય ત્યાં જે વૈભવ-
હીન દશામાં પડી રહે તે અધમ પુરુષ છે. ૫૧૩

યેનાહંકારયુક્તેન ચિરં ચિલસિતં પુરા ।

દીનં વદતિ તત્રેવ યઃ પેરેયં સ નિન્દિતઃ ॥ ૫૧૪ ॥

જે સ્થળે માણસે ગર્વ અને અહંકારથી યુક્ત થઈ
લાંબો સમય વેનવ-વિલાસ માણ્યા હોય, તેજ સ્થળે
જે માણસ ખીજાઓની આગળ દીન વાણી બોલે છે
ત્યારે તે નિન્દિત બને છે. ૫૧૪

મૂર્ષાણં પण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महाधनाः ।

व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ५१५ ॥

મૂર્ખોઓ માટે દ્વેષ કરવા યોગ્ય છુદ્દિશાળીઓ
હોય છે, નિર્ધન માણસો માટે દ્વેષ કરવા યોગ્ય મોટા
ધનિકો હોય છે, પાપનું દ્વેષ કરવા યોગ્ય સદ્ગતીઓ
-સદાચારીઓ હોય છે અને કુલટા-અપ્રતિયારી સ્ત્રીઓ
માટે દ્વેષ કરવા યોગ્ય કુલીન સત્તી સ્ત્રીઓ હોય છે.

મિત્રદ્રોહી કૃતવ્રજ તથા વિશ્વાસઘાતકઃ ।

તે નરા નરકં યાન્તિ યાવચન્દ્રદિવાકરો ॥ ૫૧૬ ॥

મિત્રનો દ્રોહ કરનારા, ઉપકાર પર અપકાર કરનારા,
કૃતવ્રજ અને વિશ્વાસઘાતી-આટલા લોકો સુધ્ધ અને
ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી નરકમાં જાય છે. ૫૧૬

જેમને કરેલા નિશ્ચય કરતો નથી એવા દંડ નિશ્ચય-
વાળા માણસો વંદ્ય છે-માન આપવા લાયક છે, જેમની
હિંચાઈ અથવા ઉચ્ચતા કોઈ કામમાં આવતી નથી
એવા અનિશ્ચિત મનવાળા મોટા માણસો નહીં, જિજ્ઞાસુ
ચાતક પક્ષી કેટલું તુલ્ય છે, પણ તે (વરસાદનું જ પાણી
પીવા માટે) ફૂતનિશ્ચયી છે, તેથી ઈદ્ર (અથવા મેઘ)-
પોતે જ તેને માટે પાણી લઈ આવે છે, ૫૩૦

સાવતર્યાસર્વકૃત્યેષુ પુરુષોઽન્ન સ્વયં પ્રમુઃ ।

શ્રીવાક્યાદ્દુશવિશુષ્ણો યાવન્નોદ્ધિયતે વલાન્ ॥૫૩૧॥

માણસ ત્યા સુધી જ સર્વ કાર્યો કરવામાં સમર્થ
થઈ શકે છે કે જ્યાં સુધી તે સીનાં વાક્યોરૂપી અંકુસ-
રી બળપૂર્વક ધવાઈને ટળી પડતો નથી. ૫૩૧
મહત્ત્વ મન્યતે કૃત્યમગમ્યં મન્યતે સુગમ્ ।

અમત્ત્વં મન્યતે મત્ત્વં શ્રીવાક્યપ્રવિતો નરઃ ॥૫૩૨॥

સીનાં વાક્યોથી પ્રેરાયેલા માણસ ન કરવા યોગ્યને
કરવા યોગ્ય માને છે, અસાધ્યને સાધ્ય માને છે અને
ન ખાવા યોગ્યને ખાવા યોગ્ય માને છે. ૫૩૨

અગ્નિહોત્રફલા વેદાઃ શીલવૃત્તફલં શ્રુતમ્ ।

રતિપુત્રફલા દારા વત્તમુક્તફલં ધનમ્ ॥૫૩૩॥

વેદો ભપ્તિયું ફળ અગ્નિહોત્ર અથવા સ્વકર્તાવ્યવૃ-
ત્તિ પાલન છે, શાસ્ત્રાનું ફળ સદાચારી જીવન છે. પત્નીનું
ફળ રતિસુખ અને પુત્રો-સંતાનો પ્રાપ્ત થાય એ છે
અને ધન તથા ઉપશેષ તે ધનનું ફળ છે. ૫૩૩

આપન્નાશાય વિમુચ્ચેઃ કર્તવ્યાઃ સુદ્ધોઽમલાઃ ।

ન તસ્માપદં કશ્ચિદોઽન્ન મિત્રવિવર્જિતઃ ॥૫૩૪॥

વિપતિઓના નાશ માટે શક્તા માણસોએ નિર્મળ-
કપટરહિત મિત્રો કરવા જોઈએ. આ લોકમાં મિત્રોથી
રહિત એવો કોઈ મનુષ્ય વિપતિઓને તરી શકતો નથી.

દ્યસનં પ્રાપ્ય ચો મોહાત્કેયલં પરિવેધયેત્ ।

ક્રન્દનં વર્ષાયસ્યેવ તસ્માન્તં નાવિગચ્છતિ ॥૫૩૫॥

દુઃખ આવી પડ્યા પછી જે માણસો મૂલતાથી કેવળ
ખેદ જ કર્યા કરે છે, તે તેના દુઃખને જ-દુઃખની ઉચ્ચતાને-
જ વધારે છે. દુઃખના અંતને પામી શકતો નથી. ૫૩૫

કેવલં વ્યસનસ્યોક્તં મેષજં નયપણિહૈતઃ ।

તસ્યોચ્છેદસમારમ્ભો વિપાદપરિવર્જનમ્ ॥૫૩૬॥

નીતિવિદોએ દુઃખનું ઔષધ કેવળ આ જ બતાવ્યું
છે કે વિવાદનો ત્યાગ અને તેના (દુઃખના) ઉચ્છેદ
(નાશ) માટેના કાર્યનો આરંભ. ૫૩૬

નદીનાં ચ ફુલાનાં ચ સુનીનાં ચ મહાભનામ્ ।

પરીક્ષા ન પ્રકર્તવ્યા સ્ત્રીણાં દુઃખરિતસ્ય ॥૫૩૭॥

નદીઓની, ફુલોની, સુનીઓની, મહાત્માઓની,
સ્ત્રીઓની અને દુરાચારીઓની કદી પરીક્ષા ન કરવી.
(તેમાં અનર્થનો સંભવ રહેલો છે.) ૫૩૭

સદ્ગ્નિઃ સંયોધ્યમાનોઽપિ દુરાત્મા પાપપૂરુષઃ ।

વૃત્ત્યમાણ દ્વાક્ષારો નિર્મલત્વં ન ગચ્છતિ ॥૫૩૮॥

દુષ્ટ મનવાળો પાપી માણસ સત્પુરુષો વડે સારી
રીતે બોધ આપવામાં આવે છતાં ધસી ધસીને સાફ કર-
વામાં આવતા કાલસાની માફક નિર્મળપણ્યને પામતો નથી.

જનિતા ચોપનેતા ચ યશ્ચ વિદ્યા પ્રયચ્છતિ ।

અન્નદાતા મયત્રાતા વચ્ચેતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૫૩૯॥

જન્મ આપનાર, ઉપનયન (અર્થાત્ સંસ્કાર અને
શિક્ષણ) આપનાર, વિદ્યા આપનાર, અન્ન વડે પોષણ
કરનાર અને ભયમાંથી બચાવનાર-આ પાંચને પિતા
(પિતાતુલ્ય) કહેલા છે. ૫૩૯

વરં વરયતે કન્યા માતા વિજં પિતા મૃતમ્ ।

વાન્ધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિટ્રાન્નમિતરે જનાઃ ॥૫૪૦॥

કન્યા વરને (વરના રૂપને, પ્રલાવને, સ્વભાવને,
મુખ્યત્વે) પસંદ કરે છે, માતા એની પાસેના પૈસાને
મુખ્યત્વે પસંદ કરે છે. પિતા-એની વિદ્યાને પસંદ કરે
છે. કુટુંબીજનો એના કુળને પસંદ કરે છે અને બાકીના
માણસો (વર-કન્યાના લગ્નમાં જમવા મળતા) મિશ્રાન-
ને પસંદ કરે છે. ૫૪૦

યઃ પ્રવૃથ્થા કુરુતે કાર્યં પ્રવૃથ્થાન્સ્વાન્હિતાન્પુરુષ્ 。

ન તસ્ય જાયતે વિઘ્નઃ કસ્મિન્શ્ચિદપિ કર્મણિ ॥૫૪૧॥

જેમને પૂછીને કામ કરવું જોઈએ તેવા પોતાના
હિતેથી શુભજનોને-વડીલોને પૂછીને જે કાર્ય કરે છે
તેને કોઈ પણ કામમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન થતું નથી. ૫૪૧

ફલહાન્તાનિ હર્મ્યાણિ કુવાક્યાન્તં ચ સૌહૃદમ્ ।

કુરાજાન્તાનિ રાષ્ટ્રાણિ કુકર્માન્તં ચશો નૃણામ્ ॥૫૪૨॥

મહેલોનો (કે મહેલોમાં રહેનારાઓના સુખનો)
અંત અંદરનાં દરના કબજાથી છે, મિત્રતાનો અંત
ખરાબ વચ્ચેથી છે, રાષ્ટ્રોનો અંત ખરાબ રાજાઓથી
(કે ખરાબ રાજાવર્તનોથી) છે અને માણસોના યશનો
અંત ખરાબ કામ કરવાથી છે. ૫૪૨

કૃતે પ્રતિકૃતિં કુર્યાદ્દિસિતે પ્રતિદિસિતમ્ ।

ન તત્ર દોષં પદયમિ દુષ્ટે દુષ્ટં સમાચરેત્ ॥૫૪૩॥

જેણે આપણા અત્યે સારું કે ખોટું વર્તન કર્યું
હોય, તેના અત્યે તેણે (સારું કે ખોટું) વર્તન કરવું,
દિસાલરી રીતે વર્તનારની અત્યે દિસાલણું વર્તન
કરવું, આમ કરવામાં હું દોષ જોતો નથી; કારણ કે

દુષ્ટની સામે દુષ્ટ આચરણ કરવું એઈએ. ૫૪૩

સર્વહિંસાનિવૃત્તા યે નરાઃ સર્વસહાયક યે ।

સર્વસ્થાપ્રયત્નભૂતાશ્ચ તે નરાઃ સ્વર્ગમામિનઃ ॥ ૫૪૪ ॥

જે મનુષ્યો સર્વ પ્રકારની હિંસાથી નિવૃત્ત થયેલા છે. સર્વ કંઈ (મુખ-દુઃખ વગેરે) સહન કરનારા છે અને સર્વના આશ્રયરૂપ બનેલા છે, તેઓ સ્વર્ગ જનારા છે.

યોડતિ યસ્ય યદા માંસમુખયોઃ પદ્યતાન્તરમ્ ।

પ્રકર્ય ક્ષણિકા દુઃસ્તિરન્યઃ પ્રાણૈર્વિમુચ્યન્તે ॥ ૫૪૫ ॥

એક પ્રાણી બીજા પ્રાણીનું માંસ ખાય છે ત્યારે બીજાની સ્થિતિમાં શું અંતર છે તે જુઓ. એકને ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય છે, બીજારે બીજાને (કાયમ માટે) પ્રાણ છોડવા પડે છે.

મૃત્યુર્મયમિતિ યદુઃસં પુરુષસ્યોપજાયતે ।

શક્યતે નાનુમાનન પરેણ પરિષ્કર્ણિતમ્ ॥ ૫૪૬ ॥

‘મારે મરવાનું છે’ એમ જાણ્યા પછી માણસને જે દુઃખ થાય છે, તે બીજા માણસથી અનુમાન કરીને પણુથી શકાય એવું હોતુ નથી. (એ દુઃખ તો માણસ જાતે જ અનુભવી-જાણી શકે) ૫૪૬

સ્વચ્છન્દવનજાતેન શાકેનાપિ પ્રમુચ્યેતે ।

અસ્ય વદ્યોદરસ્યાધેઃ કુર્યાત્પાતકં મહત્ ॥ ૫૪૭ ॥

વનમાં આપોઆપ જીવ નીકળેલા શાક-પાનથી પણુ જેને હારી શકાય તેવા આ પાણી પેટને માટે કથો (સમજી) માણસ મોટા પાપ કરે ૫૪૭

વિદ્યાયા વિનયાવાપ્તિઃ સા ચેદવિનયાવહા ।

કિં કુર્યેઃ કં પ્રતિ દુઃખો ગરદ્વાયાં સ્વમાતરે ॥ ૫૪૮ ॥

વિદ્યા વડે વિનયની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેજ વિદ્યા જો અવિનય ઉત્પન્ન કરનારી થાય તો તે ખોટાની જ માતા હેર આપનારી થયા જેવું કહેવાય આમાં અમે શું કરીએ અથવા કોના પ્રત્યે હિંસા કરીએ ૫૪૮

વેદો દેવા ધર્મ ચક્રે કાન્તાસુ કનકેષુ ચ ।

તાસુ તેલ્વપ્યનાસકઃ સાક્ષાદ્ગુણે જરાકૃતિઃ ॥ ૫૪૯ ॥

કામની અને કાયન આવા બે પ્રકારના વિધાતાએ જાતને-મોહને સંબોધે છે જે માણસ ઓછો અને મુવણુદિ રૂપો બનેમાય અનાસક્ત હોય, તે મનુષ્યના આકારમાં સાક્ષાત્ સુનારાયણ અથવા સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ જ છે. ૫૪૯

દ્વિઃ શરં નામિસંયતે દિઃ સ્યાપયતિ નાશિતાનુ ।

દ્વિર્દેશતિ ન ચાર્થિભ્યો રામો દ્વિર્નેન માપતે ॥ ૫૫૦ ॥

રામ (એક લક્ષ્મ માટે) જે બાણ કદી વાપરના નથી (અર્થાત્ રામ હમેશાં એક જ બાણથી લક્ષ્યને વાધી દે છે.) આશ્રિતોને બે વાર આશ્રય આપતા નથી

(અર્થાત્ એક વાર આશ્રય આપ્યો હોય તેમનો કદી ત્યાજ કરતા નથી). યાચકોને બે વાર દાન આપતા નથી (અર્થાત્ એક જ વાર આપેલા દાનથી યાચકને ફરીથી માગવાપણું રહેતું નથી.-યાચકની દરિદ્રતા કાયમ માટે મટી જાય છે) અને રામ (એક વાર બોલેલું વચન) બીજી વાર બોલતા નથી (અર્થાત્ એક વાર બોલેલા વચનને પ્રાણુતે પણ પાળે છે.) ૫૫૦

મુનેરપિ વનસ્થસ્ય સ્થાનિ કર્મોણિ કુરંતઃ ।

તત્રાપિ સંભવન્ત્યેતે મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૫૫૧ ॥

વનમાં રહીને ખોતાના કર્મ કરનાર મુનિને પણુ વનમાં મિત્રો, તટસ્થો અને શત્રુઓ થાય છે; તો પછી સંસારની તો વાત જ શી? ૫૫૧

પશ્ચિતાનિ વિલિખ્યન્તે ગર્ભસ્થસ્યેવ દેહિનઃ ।

આયુઃ કર્મ ચ વિદ્યા ચ વિત્તં તિષ્ઠન્તમેવ ચ ॥ ૫૫૨ ॥

આયુષ્ય, કર્મ, વિદ્યા, ધન અને મૃત્યુ આ પાંચ શરીરધારીને ગર્ભમાંથી જ નક્કી થઈ જાય છે. ૫૫૨ નાસ્તિ સત્યં શૃતકારે ન શૌચં ઘૃષ્ણીપતૌ ।

મણ્યે સૌહૃદં નાસ્તિ ધૂર્લેપુ ત્રિવર્યં તદ્દિ ॥ ૫૫૩ ॥

જુગાર રમનારમાં સત્ય હોઈ નથી, યદ્દ ઓના પતિમાં પવિત્રતા હોતી નથી, દારૂ પીનારમાં સદૃશતા-મિત્રભાવ હોતો નથી અને ધૂર્તમાં આ ત્રણે હોતાં નથી. સર્વસહા જે શ્રેષ્ઠજવઃ પ્રતિજ્ઞાનાર્થપાલકાઃ ।

પરોપકારિણઃ સેવ્યા નિર્ધના અપિ તે જનાઃ ॥ ૫૫૪ ॥

જે માણસો સર્વ કંઈ સહન કરનારા છે, સરળ સ્વભાવના છે, પ્રતિજ્ઞાના (પોતે બોલ્યા હોય તેના) અર્થ-નું પાલન કરનારા છે, બીજાના ઉપર ઉપકાર કરનારા છે, તેઓ નિર્ધન હોય તોપણુ સેવા અને સમાગમ કરવાને યોગ્ય છે. ૫૫૪

શરણાગતરક્ષાર્થં ઓમોદ્વિજહિતાય ચ ।

સ્વાસ્થ્ય અસ્ત્યજેન્દ્રાણાંસ્તસ્ય લોકાઃ સનાતનાઃ ॥ ૫૫૫ ॥

શરણે આવેલાઓની રક્ષા માટે, ઓછો, ગાયો અને સજ્જનોના હિતને માટે તેમ જ ખોટાના સ્વામીને માટે જે પ્રાણુત્યાગ કરે છે, તેને સનાતન લોકો (સ્વર્ગોદિના અક્ષય મુખલાગે) પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫૫

કૃતાવ્રસ્ય શિશુવ્રસ્ય સ્ત્રીવ્રસ્ય પિશુનસ્ય ચ ।

ચતુર્ગોમપિ ચૈતર્યં નિવૃત્તિર્નૈવ શુભમઃ ॥ ૫૫૬ ॥

ઉપકાર પર અપકાર કરનારો, બાળક-ન્યારો, ઓ-હત્યારો અને આડિયો-આ ચારને માટે તેમના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી જ એમ અમે સાંજીવું છે. ૫૫૬

પરં પલિવ્રણ્યેન કતંત્યઃ ક્ષતસંપ્રદઃ ।

ન તત્ર ધનિનો યાન્તિ યઃ યાન્તિ વદુઃપ્રવા ॥ ૫૫૭ ॥

! ઘેળા વાળ થઈ ગયા હોય તેણે પશુ જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. મોટા માની જનો જે સ્થિતિને પામે છે, તેને ધનિકા પામતા નથી. ૫૫૭

વિશ્વાસપ્રતિપજ્ઞાનાં વચને કા વિદમ્મતા ।

અક્કમારુહ સુમાનાં હન્તુઃ કિં નામ પૌરુષમ્ ॥૫૫૮॥

વિશ્વાસપૂર્વક આશયે રહેલાઓને છેતરવામાં થી ચતુરાર્થ છે? યોજામાં આવીને સૂઈ રહેલાઓને હથુવામાં શું પરાક્રમ છે? ૫૫૮

નાજારજઃ પિરુદ્દેપી નાજારા મરૂવૈરિણી ।

નાલ્લમ્પટોડધિકારી સ્વાધ્યાકામી મળ્લનપ્રિયઃ ॥૫૫૯॥

જરથી (પરપુરપથી) જન્મેલો ન હોય તે પિતાનો દેવ કરનાર ન હોય, જર સાથે સંબંધ રાખનારી ન હોય તે પતિની સાથે વૈર રાખનારી ન હોય, લ'પટ ન હોય તે સ્ત્રીઓની બાળતમાં પડનારો ન હોય અને કામી ન હોય તે ધરેણીમાં પ્રીતિવાળો ન હોય. ૫૫૯

અચલા કમલા કસ્ય કસ્ય મિત્રં મદીપતિઃ ।

શરીરં ચ સિદ્ધં કસ્ય કસ્ય વચ્ચા વરાક્ષનાઃ ॥૫૬૦॥

લક્ષ્મી કોની સ્થિર છે? રાજા કોનો મિત્ર છે? શરીર કોનું સ્થિર (કાયમ ટકનારું) છે? અને વેશ્યાઓ કોને વશ રહે છે? ૫૬૦

મર્દમઃ પટહો વાસી પ્રામણ્યઃ પશ્યઃ સ્ત્રિયઃ ।

મળ્લેનાકમ્પ મુક્તીયાત્ર તે સંમાનમાજનમ્ ॥૫૬૧॥

ગધેડાં, ઢોલ, દાસી, પાળેલાં પશુઓ અને સ્ત્રીઓ-આ બધાંને દંડથી ભય બતાવીને ઉપયોગમાં લેવા; કારણ કે તેઓ સંમાનને પાત્ર નથી. ૫૬૧

ઘટુર્ભિર્ન વિરોદ્ધવ્યં દુર્જનૈઃ સ્વજનૈરપિ ।

સ્ફુરન્તમપિ નાગેન્દ્ર મક્ષ્યન્તિ પિપીલિકાઃ ॥૫૬૨॥

દુર્જનો હોય કે સ્વજનો હોય, પશુ ઘણાઓની સાથે વિરોધ કરવો નહીં; કારણ કે ફૂંકાડા ચારી રહેલા મોટા સાપને પશુ કાઢીઓ કારી ખાય છે. ૫૬૨

શન્તવ્યો મન્દયુદ્ધીનામપરાધો મનીષિના ।

નદિ સર્વત્ર પાણિદત્યં સુલભં પુરુષ કચિત્ ॥૫૬૩॥

મંદ બુદ્ધિવાળાઓના અપરાધો બુદ્ધિશાળીએ હામ કરી દેવા જોઈએ; કારણ કે બધા માણસોમાં બુદ્ધિમાન-પણું ક્યાંય સુલભ નથી. ૫૬૩

રાજા પશ્યતિ કર્ણાભ્યાં યુત્તયા પશ્યન્તિ પશ્વિતાઃ ।

પશુઃ પશ્યતિ ગન્ધેન મૂતૈઃ પશ્યન્તિ વર્ચસઃ ॥૫૬૪॥

રાજા તેના બે કાનો વડે જુએ છે. (બીજાઓનું કહેવું સાચું માનીને ચાલે છે), પડિતા યુક્તિથી- (પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે) પ્રમાણથી જુએ છે. (પ્રમાણ-

થી નિર્ણય કરીને ચાલે છે), પશુ ગંધથી જુએ છે (વાસ ઉપરથી પદાર્થને સમજે છે) અને મેલી વિદ્યાવાળા ભૂવાઓ ભૂતોથી (ભૂતો જે કહી બતાવે તે ઉપરથી) જુએ છે. ૫૬૪

મત્યુદ્ધઃ સર્વેસિદ્ધીનામુત્તાપઃ પ્રથમઃ કિલ ।
અતિશીતલમપ્યસ્થઃ કિં મિનતિ ન મૂયુઃ ॥૫૬૫॥

મરત થઈ જવું અથવા ઉશ્કેરાઈ જવું એ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિમાં સોથી પહેલું અને મુખ્ય વિધન છે. ઘણું શીતલ જળ પણ શું કમે કમે મોટા પર્વતોને નથી તોડી નાખતું? (ઘાઈ પણ કામ ઠંડા પેટે શાંતિથી કરવાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉતાવળ, ઉશ્કેરાટ કે શુસ્સો કરવાથી બગડે છે.) ૫૬૫

અવ્યાપારેપુ વ્યાપારં યો નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।

સ તત્ર નિધનં યાતિ કીલોત્પાદીવ વાનરઃ ॥૫૬૬॥

પેતાનાથી ન કરી શકાય એવાં કામોમાં જે માણસ પ્રવૃત્તિ કરવા ચાહે છે, તે (જે લાકડાં વચ્ચેથી) ખાલો કાઢનાર વાનરની જેમ તે એ કામમાં મૃત્યુ પામે છે.

હત્તં જ્ઞાનં ક્રિયાહીનં હતાશ્વાહાનિનો નવાઃ ।

હત્તં વાનાયકં સૈન્યમમર્તારો હતાઃ સ્ત્રિયઃ ॥૫૬૭॥

જે જ્ઞાન ક્રિયામાં બીજું નથી તે નાશ પામેલા જેવું (નિર્જીવ-મૃતવત્) છે; જ્ઞાન વિનાના માણસો નાશ પામેલા જેવા (જીવતા મરેલા જેવા) છે, નાયક વિનાનું સૈન્ય મરેલા સૈન્ય બરાબર છે અને પતિ વિનાની સ્ત્રીઓ નાશ પામેલા જેવી છે. ૫૬૭

કન્યા નિષ્કાસિતા શ્રદ્ધા વધુઃ શ્રદ્ધા પ્રવેશિતા ।

અન્નં સંકલિતં શ્રેષ્ઠં ધર્મઃ શ્રદ્ધો દિને દિને ॥૫૬૮॥

કન્યાને (યોગ્ય સમયે) ઘેરથી સાસરે મોકલવી સારી છે, (ગુજર્ગી) વધુને વરમાં લાવવી સારી છે, અનાજને એકઠું કરી રાખવું સારું છે અને ધર્મને પ્રત્યેક દિવસે આચરવો સારો છે. ૫૬૮

સત્યં સત્યં મુનેર્વાક્યં નાદત્તમુપતિષ્ઠતે ।

અમ્બુભિઃ પૂરિતા પૃથ્વી વાતકસ્ય મહત્થલી ॥૫૬૯॥

સચિયુનિઓનું આ વાક્ય ખરેખર સત્ય જ છે કે જે આપણું ન હોય તે પમાતું નથી. આ પૃથ્વી જળથી પૂર્ણ છે, પણ વાતક માટે તે એ નિર્જળ રણ જેવી જ છે. ૫૬૯

ન સ્વજ્નેન જયેન્નિદ્રાં ન કાર્મેન સ્ત્રિયં જયેત્ ।

નેન્ધનેન જયેદ્દહિં ન પાનેન સુરાં જયેત્ ॥૫૭૦॥

ઘાઈ પણ જીવ્યા કરવાથી નિદ્રાને જીતી શકે નહીં. કામભોજ (ભોગવ્યા કરવા) વડે સ્ત્રીને (સ્ત્રી માટેની

વાસનાને) છતી શકે નહીં, બળતણ ભીમેથી કરવાથી અમિને છતી (તુમ કે શાંત કરી) શકે નહીં અને દારૂ પીધા કરવાથી દારૂ પીવાના વ્યસનને છતી શકે નહીં. તદ્ગૃહં યત્ર વસતિસ્તદ્ગૃહમ્ એવં જીવતિ ।

ચન્મુક્યે તદ્વેલેક્તે જ્ઞાનમજ્ઞાનમન્યયા ॥૫૭૧॥

જે રહેનારાઓથી અને સંપત્તિથી ભર્યું ભર્યું છે તે ઘર છે. ભોગવવા યોગ્ય પદાર્થ તે છે કે જેનાથી માણસ સારી રીતે (નીરોગી રહીને) જીવી શકે. જ્ઞાન તે જ છે જે માણસને (અજ્ઞાન અને આસક્તિથી) મુક્ત કરી શકે, એનાથી ભિન્ન તે અજ્ઞાન છે. ૫૭૧ પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ ઔવને ।

પુત્રસ્તુ સ્થાવિરે માતૃ ન સ્ત્રી સ્થાતન્મ્યમર્હતિ ॥૫૭૨॥

આત્માવસ્થામાં પિતા રક્ષણ કરે છે, યુવાવસ્થામાં પતિ રક્ષણ કરે છે અને ઘડપણમાં પુત્ર રક્ષણ કરે છે. સ્ત્રી સ્વતંત્રતા માટે યોગ્ય નથી. ૫૭૨

પાનં દુર્જનસંસંગઃ પત્ન્યા ચ વિરહોઽનમ્ ।

સ્વપ્રમન્યગૃહે વાસો નારીનાં દૂષણાનિ પદ્ ॥૫૭૩॥

સુરાપાન, દુર્જનોના સંસર્ગ, પતિથી જુદા રહેવું. ત્યાં ત્યાં રખડવું, બીજાને ઘેર રહીને ત્યાં જ સદ્ ગુણ-આદિ સ્ત્રીઓના દુશ્વેલો છે. ૫૭૩

હન્તું મેયોઽપસરતિ યુગેન્દ્રઃ સંકુલતયપિ ।

બુદ્ધિમન્તઃ સદ્વન્તે ચ નિધાય દ્વિદિ કિંચન ॥૫૭૪॥

મારવા માટે થોડા તરત ધસી આવે છે, પરંતુ સિદ્ધ મારતાં પહેલાં સંકલ્પ કરે છે. ખરેખર, બુદ્ધિશાળી માણસો હૃદયમાં કાંઈક વિચાર કરીને સહન કરે છે.

વિવૃધ્યવત્તામાયુર્યવનીતિમતાં શ્રિયઃ ।

તદ્વેતત્કાલ્પાલીયં તદ્વેતત્તુ ઘુણાક્ષરમ્ ॥૫૭૫॥

માણસ પથ્ય રાખે નહિ, છતાં લાંબું જીવે અને નીતિનિયમ પાળે નહિ, છતાં તેને લક્ષ્મી મળેલી હોય છે. તેવું જ નામ કાકતાલીય છે અને તેને જ ઘુણાક્ષર- (કાકો કાતરે અને અક્ષર લખાય)નો ન્યાય કહે છે; અર્થાત્ એ અક્ષરમાત્ર છે, કુદરતી નથી. ૫૭૫

વલ્લં ગાં ચ વહુક્ષીરં જલપાત્રમુપાનહૌ ।

ઔપધં વીજમાહારં સંકીર્ણીત યથાનુવાત્ ॥૫૭૬॥

વસ્ત્ર, વધારે દુધવાળી ગાય, જલપાત્ર, ભેડા, ઓપધ, આનવાના બીજ અને આહારના પદાર્થો જેમ જેમ મળે તેમ તેમ ખરીદતા રહેવું નોંધજો. ૫૭૬

રાગે દ્વેપે ચ માને ચ દ્વેદે પાપે ચ કર્મણિ ।

અપિયે ચૈવ કર્તવ્યે ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૫૭૭॥

રાગ કે દ્વેષ, માન કે ક્રોધ, પાપકર્મ કે અગ્રિય

કર્મ કરવામાં વિલંબ કરનાર પ્રશંસા પામે છે, ૫૭૭

વન્ધૂનાં સુહૃદાં ચૈવ શ્રુતાનાં છીજનસ્ય ચ ।

અન્યકેવલપરાણેષુ ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૫૭૮॥

ભાઈ, મિત્ર, સેવક, સ્ત્રીજન વગેરેના અપ્રકટ અપ-રાધોને બહાર પ્રગટ કરવામાં જે વિલંબ કરે છે, તે વખણાય છે. ૫૭૮

ચિરેણ મિત્રં સંધીયાચિરેણ ન કૃતં ત્યજેત્ ।

ચિરેણ વિહિતં મિત્રં ચિરં વારણમર્હતિ ॥૫૭૯॥

લાંબો કાળ વિચાર્યા પછી મિત્ર સાથે સંબંધ નોંધવો અને સંબંધ બાંધ્યા પછી લાંબો કાળ વિચાર કરીને પણ મિત્રનો સંબંધ તોડવો નહિ; કારણ કે લાંબો કાળ વિચાર કર્યા પછી કરેલો મિત્ર તેની મૈત્રીનો ઇન્કાર પણ લાંબો કાળ વિચાર કર્યા પછી કરવામાં આવે તે માટે યોગ્ય હોય છે. ૫૭૯

લાભસ્તેષાં જયસ્તેષાં કુલસ્તેષાં પરાજયઃ ।

યેષાં હૃદિસ્યો ભગવાન્મદ્ગ્ધલાયતનં હૃદિઃ ॥૫૮૦॥

સર્વ મંગલોના સ્થાનરૂપ ભગવાન હૃદિ જે લોકોના હૃદયમાં રહેલા છે, તેમને હમેશાં લાભ જ છે અને તેમનો જય જ છે; તેમનો પરાજય ક્યાંથી હોય? ૫૮૦

ધનાશા જીવિતાશા ચ ર્વાર્ચા માણકનાં સદ્વા ।

વૃદ્ધસ્ય તુલ્લી ભાર્યા માણેભ્યોઽપિ ગતીયસી ॥૫૮૧॥

આણીઓને હમેશાં ધનની આશા અને જીવવાની આશા ખૂબ જ હોય છે, પણ વૃદ્ધને તરફ સ્ત્રી તો પ્રાણ કરતાં પણ વધારે હોય છે. ૫૮૧

વિજ્ઞાતવાતિગતા વર્ષા પ્રમુક્તા ગતયૌવના ।

પ્રવાસી ગતસૌલ્યશ્ચ યાચના ગતગૌરવા ॥૫૮૨॥

સૂર્ય ચિત્રા અને રેવાતિ નક્ષત્રમાં આવે એટલે વર્ષાઋતુ (પૂરી થઈ) ગયેલી સમજવી, પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યૌવન વિનાની સમજવી, પ્રવાસ કરવો પડતો હોય તેને સુખ વિનાનો સમજવો અને યાચનાને ગૌરવ વિનાની સમજવી. ૫૮૨

શારામૃગસ્ય શાઝાયાઃ શાઝાં ગન્તું પરાક્રમઃ ।

વૃદ્ધિતો યદમ્મોષિઃ પ્રમાવઃ પ્રામલો દિ સઃ ॥૫૮૩॥

(કુદરત મારીને) એક શાખા પરથી બીજી શાખા પર જવામાં વાનરનું પરાક્રમ છે, પણ એવું જે સમુદ્ધે જાળવે છે એ તો પ્રયત્નો જ પ્રભાવ છે. ૫૮૩

રાઃ પુણ્યં ચ કલટગ્રાણિ પુરોત્પત્તિર્નિષિતયા ।

સુહૃતાદપિ લભ્યન્તે નૈવ પાપ્ય પરાક્રમન્ ॥૫૮૪॥

હ અર્જુન, ધન, પુણ્ય, પત્ની, પુત્રપ્રાપ્તિ તથા સમૃદ્ધિ એ સત્કર્મના ફળરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરાક્રમથી નહીં. ૫૮૪

ધર્મહાન્યજિતે વિત્તેડનુભવન્તિ સુરં પરે ।

સ્વયં પાપસ્ય પાત્રં સ્થાસ્તિહો ગજવધાદિવ ॥૫૮૫॥

મોટા પ્રમાણમાં મેળવેલા ધનમાં (તે ગમે તેવી અયોગ્ય રીતે મેળવાયું હોય એટલે) ધર્મનો નાશ છે. જેમ સિંહ હાથીનો વધ કરે છે અને બીજાં પ્રાણીઓને ઉગ્રાણી થાય છે, તેમ એ રીતે ધન મેળવનાર પોતે પાપનું પાત્ર બને છે અને બીજા લોકો તેનાથી સુખભોગ કરે છે. ૫૮૫

યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

તથા વેદં વિના વિપ્રસ્થસ્તે નામધારકાઃ ॥૫૮૬॥

જેવા લાકડાનો હાથી અને ચામડાથી મટેલો મૃગ છે, તેવા જ વેદાધ્યયન વિનાનો બ્રાહ્મણ છે. આ ત્રણે કેવળ નામધારી કહેવા પૂરતા જ છે (અરેબરા અર્થમાં નથી). જરૂર કૃતધ્વસ્તગુણાદ્યન્તમગુણઃ પુમાન્ ।

પ્રકૃત્યા હાગુણઃ શ્રેયાન્નાલંકારયુતોપલઃ ॥૫૮૭॥

પ્રાપ્ત થયેલા ગુણોને નષ્ટ કરનાર (પતિત) માણસ કરતાં ગુણુહીન માણસ સારો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ગુણુહીન હોય તે સારો લાગે છે; પણ ધરેણું પહેરાવેલો પથ્થર સારો લાગતો નથી. ૫૮૭

દૂરસ્યોડપિ સમીપસ્યો યો યસ્ય હૃદિ વર્તેતે ।

યો યસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્યોડપિ દૂરઃ ॥૫૮૮॥

જે માણસ જેના હૃદયમાં રહેલો છે (જેને માટે હૃદયમાં પ્રેમ છે) તે દૂર રહેલો હોય છતાં (હૃદયમાં રહેલો હોવાથી) પાસે જ રહેલો છે અને જે માણસ જેના હૃદયમાં નથી, તે પાસે રહેલો હોવા છતાં દૂર રહેલો છે. ૫૮૮

મદ્યપાઃ કિં ન જલ્પન્તિ કિં ન મશ્નન્તિ વાયસાઃ ।

કવચઃ કિં ન પશ્યન્તિ કિં ન કુર્વન્તિ યોષિતઃ ॥૫૮૯॥

દારૂ પીનારા શું બમડતા નથી? કાઝડા શું નથી ખાતા? (સારું-ખોટું બધું જ ખાય છે.) કવિઓ શું નથી બોલતા? (કાંતદર્શીઓ દરેક વસ્તુના તત્ત્વને બોલતા હોય છે.) સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી? (કામવાસનાઓથી પ્રેરાયેલી સ્ત્રીઓ જુદા, કપટ, વિશ્વાસઘાત અને બધા જ દુરાચાર કરે છે.) ૫૮૯

અશકઃ સતતઃ સાધુઃ કુરુપાંષ્ઠ પતિવ્રતા ।

વ્યાધિતો દેવમક્ષ્ય નિર્થના વ્રજાચારિણઃ ॥૫૯૦॥

જે સારું કે ખોટું કંઈ પણ કામ કરવા અશક્ત છે, તે (એક રીતે) નિરંતર સાધુ (સંબંધન) (કારણ કે તે ખોટું કામ કરતો નથી), કુરૂપ સ્ત્રી પતિવ્રતા છે (કારણ કે કાંઈ પુરુષને તેના પર દષ્ટિ પણ કરવાનું મન થતું નથી), રાજસી પીડિતો દેવનો લક્ષ્ય બને છે

અને નિર્ધન માણસ (વિવિધ વિષયોનો ઉપભોગ કરી શકતો ન હોવાથી) સંયમ પાળનાર બ્રહ્મચારી છે. ૫૯૦, તાવન્મહર્ત્વં પાળિત્યં કુલીનત્વં વિવેકિતા ।

ચાવજ્વલતિ નાકેષુ સ્વતઃ પક્ષેપુપાવકઃ ॥૫૯૧॥

જ્યાં સુધી માણસના અંગોમાં આપોઆપ કામાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો નથી, ત્યાં સુધી જ તેનામાં મોટાઈ, પડિતાઈ, કુલીનતા અને વિવેકપણું રહે છે. ૫૯૧

વાહિતં ચાધવાણિજ્યં રાજસેવા તપોવનમ્ ।

ધીરાશ્વતારી કુર્વન્તિ કૃષિ કુર્વન્તિ કાતરાઃ ॥૫૯૨॥

કાંઈનો સાર લઈ જવા-ઘોડાઓનો વેપાર કરવો, રાજની સેવા કરવી અને તપોવન સેવવું, એ ચાર કામ હિંમતવાળા ધીર જનો કરે છે અને ડરપોક માણસો ખેતી કરે છે. ૫૯૨

ન દેવો વિચતે કાષ્ઠ ન પાપાણે ન મૃગમયે ।

માતેષુ વિચતે દેવસ્તસ્માદ્વાવો હિ કારણમ્ ॥૫૯૩॥

દેવ (પરમાત્મા) કાંઈ લાકડા, પથ્થર કે માટીમાં રહેતો નથી; દેવ તો આપણા લાવેલી અંદર રહેલો છે, માટે લાવ એ જ મુખ્ય કારણ (સાધન છે). ૫૯૩ અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશવર્ષાણિ વિપ્રતિ ।

પ્રાપ્તે વૈકાદશે વર્ષે સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥૫૯૪॥

જે ધન અનીતિથી-અન્યાયથી મેળવેલું હોય છે, તે ધન દશ વર્ષ સુધી ટકે છે; અગિયારમું વર્ષ આવતાંની સાથે જ તે ધન મૂળ સહિત નાશ પામે છે. ૫૯૪ તુલ્યર્થે મોક્ષનં યેષાં સંતાનાર્થં ચ મૈથુનમ્ ।

વાક્સત્યવચનાર્થાય દુર્ગાળ્યસિતરન્તિ તે ॥૫૯૫॥

જે માણસો (જખની) તપિ માટે ભોજન કરે છે, સંતાન માટે જ મૈથુન કરે છે અને સાચું વાક્ય બોલવા માટે વાણી બોલે છે, તે દુર્ગમ (અસાધ્ય-કુશલ) બાળકોને ખજૂ પાર પાડી શકે છે. ૫૯૫ નિત્યં ક્રોધાચ્છિદ્યં રક્ષેત્તપો રક્ષેચ મત્સરાત્ ।

વિદ્યાં માનાપમાનાભ્યામાત્માનં નુ પ્રમાદતઃ ॥૫૯૬॥

ક્રોધથી માણસની લક્ષ્મી અથવા શોભા અથવા પ્રેક્ષ્યતા નાશ પામે છે તેને નિત્ય (ક્રોધ ન કરીને) અયાવતા રહેવું, ઈર્ષ્યા-અદેખાઈથી તપને (નાશ પામતું) અયાવતા રહેવું, માન અને અપમાનથી (ચતા હર્ષ અને શોકને લીધે) નાશ પામતી વિદ્યાને અથવા વિવેકબુદ્ધિને અયાવતા રહેવું અને પોતાના મન તથા શરીરને પ્રમાદથી-બડતા-અભિમાનથી નિત્ય અયાવતા રહેવું. ૫૯૬

ક્ષમાતુલ્યં તપો નાસ્તિ ન સંયોગાત્પરં સુલભમ્ ।

ન ચ તુષ્ટાપ્રમેઘે વ્યાધિર્નિ ચ ધર્મો દયાપરઃ ॥૫૯૭॥

ક્ષમા—સહનશીલતા જેવું કોઈ તપ નથી, સતોપથી અધિક કોઈ સુખ નથી, તૃપ્ત્યથી અધિક કોઈ વ્યાધિ નથી અને દયાથી અધિક કોઈ ધર્મ નથી. ૫૯૭

દાનેન મોર્ગી ભવતિ મેઘાવી વૃદ્ધસેવયા ।

અદિંસ્યા ચ દીર્ઘાયુરિતિ પ્રાહ્મનંતીપિણઃ ॥૫૯૮॥

દાન આપવાથી માણસ ભોજોવાળો—સમૃદ્ધિવાળો થાય છે, વૃદ્ધાની સેવાથી બુદ્ધિવાળો થાય છે અને અદિંસ્યાથી દીર્ઘાયુ થાય છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.

યચ્છક્યં પ્રસિદ્ધં પ્રાસં મસ્તં પરિણમેષ ચત્ ।

હિતં ચ પરિણામે સ્યાત્તત્કાર્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥૫૯૯॥

જે કોળિયો ખાઈ શકાય એવો હોય, ખાધા પછી પચી જાય તેવા હોય અને પરવા પછી હિતકારક હોય તે જ ખાવો જોઈએ. તેથી રીતે અભ્યુદયને ઇચ્છતા મનુષ્યે પોતે કરી શકે એવું હોય અને પરિણામ હિતકારક હોય તેવું જ કામ કરવું જોઈએ. ૫૯૯

દુઘ્નો કલુષિભૂતાયાં વિકારે પ્રત્યુપસ્યિતે ।

અનયો નયસંકાશો હૃદયભાગપસપતિ ॥ ૬૦૦ ॥

બુદ્ધિ કલુષિત થઈ હોય અને વિકાર સામે આવેલો જોભો હોય તે વખતે અન્યાય પણ ન્યાય જેવો લાગવા માંડે છે અને તે હૃદયમાંથી દૂર થતો નથી. ૬૦૦

યદૈવ ભર્તા જાનીયાન્મન્ત્રમૂલપરાં સિયમ્ ।

ચદ્વિજેત તદૈવાસ્યાઃ સર્પદ્વિદ્મમતાદિવ ॥ ૬૦૧ ॥

ભગવાને પતિને ખજર પડે છે કે, મારી ઓ મહિન મને. મારા મારણ—મોહન—વશીકરણમાં લાગેલી છે (અને તે મારા ઉપર તેમ જ ખીન પુરુષો ઉપર પણ મોહન—વશીકરણના પ્રયોગ અજમાવી તેને વશ કરવા લાગશે) ત્યારે તે પોતાના ધરમા પોદલા સર્પથી ઉદ્ધિગ પામે તેમ ઉદ્ધિગવાળો ખની જાય છે. ૬૦૧

ન ક્રોધવાતુધાનસ્ય ધીમાનાચ્છેદિવેયતામ્ ।

નિર્ણીતપ્રાત્નરુધિરઃ પ્રાપઃ નિન્દાં ઘૃકોદરઃ ॥૬૦૨॥

બુદ્ધિવાળા માણસે ક્રોધરૂપી રાક્ષસને આધીન બનીને તેના આવેશમાં આવીને કોઈ કામ કરવું નહિ. પોતાના બાઈ દુઃસ્વાસનનું લોહી પીનાર ભીમસેન નિંદાને પાત્ર બન્યો હતો. ૬૦૨

ન લોકાયત્વાદેન નાસ્તિકઃ સ્યાદૈવવાઃ ।

હરિર્હિરણ્યકશિપું જ્ઞાન સ્વભવિર્જિતઃ ॥ ૬૦૩ ॥

‘ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો’ એવા ચાવક મતને અનુસરીને ‘પરમાત્મા, ઈશ્વર, કર્માત્મકાર કળ, નશીબ, દેવ,’ ઇત્યાદિ કંઈ છે જ નહીં એમ માનનારા

નાસ્તિક બની જવું નહીં. ભગવાને થાંભલામાંથી ત્રસિંહ-રૂપે નીકળીને હિરણ્યકશિપુને માર્યો હતો. ૬૦૩

સંવેદો વૈષ્ણવે માર્ગે ન કાર્યોઽન્યૈઃ કુદર્શિનૈઃ ।

રામપ્રભાવમગાપિ પયોવ્યૌ પદ્ય સેતુના ॥ ૬૦૪ ॥

ખીન હીન દર્શન (સંપ્રદાય)વાળાઓએ અથવા દ્વિવિત દર્શિવાળાઓએ વૈષ્ણવમાર્ગ ઉપર સંદેહ ન કરવો જોઈએ. જુઓ રામને! પ્રભાવ અત્યારે પણ સમુદ્ર પરના સેતુ વડે જોઈ શકાય છે. ૬૦૪

ગૌર્ગોઃ કામદુષ્ટા સમ્યક્પ્રવૃત્તા સ્મર્યતે લુપ્તૈઃ ।

દુઃપ્રવૃત્તા પુનર્ગૌર્વં પ્રયોક્તુઃ સૈવ શંસતિ ॥૬૦૫॥

સારી રીતે બોલવામાં આવેલી વાણીને જ્ઞાની કામદુષ્ટા (ઇચ્છા પ્રમાણે કળ આપનારી) કહે છે, પણ તે જ વાણી જે બોલી રીતે બોલવામાં આવે તો તે બોલનારનું બળદપણ (બોલનાર બળદ જેવો બૂખું છે તે) જણાવી દે છે. ૬૦૫

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપમોગેન શાન્ત્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ણેવ ભૂય ઇવાભિવર્ધતે ॥ ૬૦૬ ॥

ભોજ્ય પદાર્થોના ઉપભોગ વડે કામ (કામના-ઇચ્છા) કદાપિ શમતો નથી, પણ હવિષ નાખવાથી અમિતી જેમ વધારે ને વધારે વધે છે. ૬૦૬

નાપટ્ટઃ કસ્યચિદ્ મુચ્યાન્ન ચાન્યાયેન વૃદ્ધતઃ ।

જાનન્નપિ હિ મેઘાવી જહવલ્લોક આચરેત્ ॥ ૬૦૭ ॥

બુદ્ધિમાન માણસે પોતે જાણ્યો કોય તોપણ કોઈના પૂછ્યા વિના કંઈ જણાવવું નહીં, તેમ જ અન્યાય-પૂર્વક (અયોગ્ય રીતે) પૂછનારને અથવા અનધિકારીને પણ કંઈ જણાવવું નહીં; પણ લોકમાં પોતે જડ (ન જાણનાર-અજ્ઞાની) હોય તેમ વર્તવું. ૬૦૭

ધર્મયોઃ યત્ર ન સ્યાતાં શુભ્રૂપા વાપિ તદ્વિધા ।

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભં વીજમિવોપરે ॥૬૦૮॥

જેમનામાં ધર્મ (યોગ્ય આચરણ) ન હોય, અર્થ ન હોય (વિદ્યા આપનારને યોગ્ય રીતે જે આપવું જોઈએ તે આપનારા જેઓ ન હોય) અને જેમનામાં શુભ્રૂપા (વિદ્યા આપનાર પ્રત્યે) નેવાધર્મ ન હોય તેમને વિદ્યા આપવી નહીં; કારણ કે ઉપદેશ (ખારી) જમીનમાં વાવેલ સારાં બીજની જેમ તે વિદ્યા નડામી બને છે.

વિદ્યયૈવ સર્મં કાર્મં મતેત્યં પ્રજ્ઞવાદિના ।

આપયપિ હિ ધોગયાં ન ત્વેનામિરિજે લ્પેત ॥૬૦૯॥

બ્રહ્મવાદીએ (ઉત્તમ વિદ્યા જાણનારે, બ્રહ્મજ્ઞાનીએ અથવા વેદા પુરુષે) વિદ્યાની સાથે જ મરવું એ અર્થજિ છે, પણ ઘોર આપત્તિમાં પણ આ વિદ્યાને ખારી

જમીનમાં (અયોગ્ય માણસોમાં-કુપાત્રોમાં) વાવવી નહીં.
સાવિત્રીમાત્રસારોડિપિ વરં વિષઃ સુચન્નિતઃ ।

નાયન્નિતક્ષતુર્વેદઃ સર્વાશી સર્વવિક્રયી ॥૬૧૦॥

સારી રીતે સંયમ-નિયમમાં રહેનારો (સદાચારી) બ્રાહ્મણ માત્ર ગાયત્રી ગણ્યો હોય તો પશુ સારો છે, પશુ સંયમ-નિયમમાં ન રહેનારો (કુસાચારી), સર્વ કંઈ ખાનારો અને બધી બાબતમાં વિકલ (બદલાની કે લાભની દૃષ્ટિએ વેપાર) કરનારો બ્રાહ્મણ ચારે વેદને બળ્યુંનારો હોય છતાં સારો નથી. ૬૧૦

ન હાયર્ષેનં પલિતૈર્ન વિત્તન ન વન્યુભિઃ ।

ક્ષપયશ્ચકિરે ધર્મં યોડ્ઞુજ્ઞાનઃ સ નો મહાન્ ॥૬૧૧॥

અધિઓએ માણસનાં વર્ષો (ઉંમર) ઉપરથી, માથા પર સફેદ થયેલા વાળ ઉપરથી, તેના ધન ઉપરથી કે તેના મોઢા બંધુ-બાંધવોના પરિવાર ઉપરથી જાણને મહાન નથી ગણ્યો; પણ જે ધર્મ અનુસાર બોલનારો છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરનારો છે તેને જ આપણા સૌમાં મહાન ગણ્યો છે. ૬૧૧

નારુત્તુલ્લઃ સ્યાદાતૈર્ડોષિ ન પરદ્રોહકર્મભિઃ ।

ચયાસ્પોદિજતે વાચા નાલોક્યાં સામુદીરયેત્ ॥૬૧૨॥

માણસ દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હોય તો પશુ તેણે પરદ્રોહકારક કર્મો વડે જાણને માર્મિક પીડા પહેંચાડનારા ન થવું તેમ જ જેનાથી લોકોને ઉદ્ધમ થાય એવી અપયશ અને હીન ગતિ આપનારી વાણી બોલવી નહીં. ૬૧૨

યથા લ્હનલ્હનિત્રેણ નરો વાર્ષધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગતાં વિષાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ॥૬૧૩॥

જેમ ડાહ્યારીથી બોલતાં બોલતાં માણસ પાણીને મેળવે છે, તેમ સેવા કરનાર માણસ શુરમાં રહેલી વિધાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૧૩

યે માતપિતૈરૌ ક્ષેરં સહેતે સંભવે ત્જામ્ ।

ન સત્ય નિવૃત્તિઃ શમ્યા કંતુ વપૃષૈતૈરપિ ॥૬૧૪॥

બાળકોના જન્મ અને ઉછેરમાં માતા અને પિતા જે કલેશ સહન કરે છે, તેના બદલા માણસ સૌ વર્ષ પશુ વાળી શકે નહીં. ૬૧૪

પિત્રોર્નિલ્લં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ સર્વદા ।

તેષુ હિ ત્રિપુ તુષ્ટેષુ તપઃ સર્વં સમાપ્યતે ॥૬૧૫॥

માતા, પિતા અને આચાર્ય એ ત્રણ સદા પ્રિય કરતા રહેવું જોઈએ; કારણ કે એ ત્રણ સંતુષ્ટ થતાં માણસનું બધું તપ સારી રીતે પૂર્ણ થાય છે. ૬૧૫

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદૃદીતાવરાદપિ ।

જન્યવાદિ પરં ધર્મં શોરલં દુષ્કુલાદપિ ॥૬૧૬॥

શ્રદ્ધાવાળો (ઉચ્ચ આશયવાળો) માણસ શુભ વિદ્યાને હલકા માણસ પાસેથી પણ મહણ કરે છે ઉત્તમ ધર્મ અત્યજ (હરિજન) પાસેથી પણ મહણ કરે છે અને રત્નરૂપ એવો અચાળ કુળમાંથી મહણ કરે છે. ૬૧૬

યથાત્મવશં તુ સ્યાતત્તસેવેત યત્નતઃ ॥૬૧૭॥

જે જે કામ સિદ્ધ કરવું પારકાને આધીન હોય, તેને યતનપૂર્વક છોડી દેવું. પણ જે જે પોતાને આધીન હોય તેને યતનપૂર્વક સેવવું. ૬૧૭

યત્કર્મ કુર્વતોડસ્ય સ્યાતપરિતોષોડ્ઞતરાગ્મનઃ ।

તત્પ્રયત્નેન કુર્વાત વિપરીતં તુ વર્જયેત્ ॥૬૧૮॥

જે કર્મ કરતાં માણસના અંતરાત્માને સર્વ રીતે સંતોષ થાય તે પ્રયતનપૂર્વક કરતા રહેવું જોઈએ. અને એથી વિપરીત કર્મ છોડા દેવું જોઈએ. ૬૧૮

ન દ્રવ્યાણામવિક્ષાય વિધિ ધર્મ્યં પ્રતિમદ્રેત્ ।

પ્રાતઃ પ્રતિમદ્ કુર્યાદવશીદન્નપિ ક્ષુધા ॥૬૧૯॥

દ્રવ્યોના ધર્મયુક્ત વિધિ (ઉપયોગ) બળવા વિના જાણની પાસેથી તેમનો પ્રતિગ્રહ (દાન તરીકે સ્વીકાર) કરવો નહીં. પણ જો માણસ બૂખથી પીડાઈ રહ્યો હોય અને પ્રતિગ્રહ કર્યા વિના છુટકા ન હોય તો (એક દિવસ ઉપવાસ કર્યા પછી) બીજો દિવસ સવારે પ્રતિગ્રહ કરવો. (અને બની શકે તો ત્યાં સુધીમાં તે દ્રવ્યોના ધર્મયુક્ત વિધિ (ઉપયોગ) બળવી લેવો.) ૬૧૯

સર્વપામેજ શૌચાનામાર્યશૌચં પરં સ્મૃતમ્ ।

યોડર્થે શુચિઃ સ હિ શુચિર્ન મૃદ્ધારિશુચિઃ શુચિઃ ॥૬૨૦॥

બધી પવિત્રતાઓમાં આર્થિક પવિત્રતાને અધિક કહેલી છે; કારણ કે જે માણસ આર્થિક બાબતોમાં (દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવામાં તથા લેવડ-દેવડ વગેરેમાં) પ્રવિત્ર પણે વર્તનારો છે, તે જ સાચો પ્રવિત્ર છે; કેવળ પાણી અને માટીથી થયેલો પવિત્ર તે સાચો પવિત્ર નથી.

નાસ્તિ વિચાસમં ચક્ષુર્નાસ્તિ સત્યસમં તપઃ ।

નાસ્તિ રાગસમં દુઃખં નાસ્તિ ત્યાગસમં મુલમ્ ॥૬૨૧॥

વિદ્યા સમાન જાઈ નેર નથી, સત્ય (ના આચરણ) સમાન જાઈ તપ નથી, રાગ-આસક્તિ-મોહ સમાન જાઈ દુઃખ નથી અને ત્યાગ સમાન જાઈ મુખ નથી.

નાત્યર્થમર્થાર્થિતયા લઘ્યમુદ્વેગયોજનમ્ ।

અન્વિદેત્વાશરલ્લં શ્રીમંધ્યમાનોડસુજદિપમ્ ॥૬૨૨॥

ચાચકોએ જે દાતાને પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેને વધારે પડતી માત્રણીએથી વારંવાર ઉદ્દેગ પમાડવો નહીં. દેવો અને અસુરોએ મંથન (વાચના) કર્યું એટલે સમુદ્ર

‘ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો, કોસ્તુભ માણુ, રંભા વગેરે રત્નો આપ્યાં; છતાં તેમણે મંથન ચાલુ રાખ્યું ત્યારે સમુદ્રે ઊનાહળ એર બહાર-કાઢ્યું. ૬૨૨-

ન સ્થાતવ્યં ન ગન્તવ્યં ક્ષુણમત્યયમૈઃ સહ ।

પર્યોડપિ શૌણ્ડિકી હસ્તે મદિરાં મન્યન્તે જનઃ ॥૬૨૩॥

અધમોની સાથે ક્ષણ પથુ ઊભા રહેવું કે ચાલવું નહીં. કલાલની સ્ત્રીના હાથમાં દૂધ હોય તેને પથુ લોકો મદિરા માને છે. ૬૨૩

અકિંચિદપિ કુર્વાણઃ સૌલ્યૈર્દુઃસ્વાન્યપોહતિ ।

તત્તસ્ય કિમપિ ભ્રૂવ્યં યો દિ ચસ્ય મિયો જનઃ ॥૬૨૪॥

મિય જન એ તેના પ્રેમીનું કાંઈ અનુપમ ધન છે. તે કંઈ પથુ ન કરવા છતાં સુખદ ભાવો વડે પોતાના પ્રેમીના દુઃખો દૂર કરી દે છે. ૬૨૪

અત્યુષ્ણાત્સપૃતાદ્ગાદ્દિચ્છિદ્રાણૈવ વાસસઃ ।

અપરમેણ્યમાવાચ ભૂય ઇચ્છમ્પતત્યથઃ ॥ ૬૨૫ ॥

અત્યંત ગરમ અને ઘીથી ભરેલું (ઉત્તેજક અને માદક) અળ વારંવાર જમવાથી, છિદ્ર વિનાના વસ્ત્રથી (ઠંકાયેલા રહેતા સ્ત્રીના અંગો) વારંવાર જેવા ઇચ્છવાથી અને હલકા દાસપથ્યમાંથી (હલકી નોકરી-માંથી) વારંવાર વધારે લાભ મેળવવા ઇચ્છવાથી માણસનું અધઃપતન થાય છે. ૬૨૫

આપદામાપતન્તીનાં હિતોડપ્યાયાતિ હેતુવામ્ ।

માવૃજઙ્ઘૈવ વસસ્ય સ્તમ્ભો ભવતિ યન્મયે ॥૬૨૬॥

વાહરડાને ધાવી જતો કે ફેદફેદ કરતો અટકાવવા માટે જેમ તેની માતાની બાંધ જ તેને બાંધવાનો થાંભલો બની જાય છે, તેમ આપત્તિઓ આવી પડતી હોય છે, ત્યારે હિતકારક વસ્ત્ર પથુ આપત્તિના કારણરૂપ બની જાય છે. ૬૨૬

ભવત્યેકસ્યલે જન્મ ગમ્યસ્તેષાં પ્રયક્ષ્પૃથક્ ।

વપ્તલસ્ય મૃગાલસ્ય મત્સ્યસ્ય કુમુદસ્ય ચ ॥૬૨૭॥

નીલકમળ, કમળ, માછલી અને પોવણું એ ચારે એક જ ફેડાણે જન્મે છે, છતાં તેમની ત્રણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે અર્થાત્ એક ફેડાણે જન્મ લેવા છતાં સ્વભાવમાં ફેરફાર થાય છે. ૬૨૭

તત્ર મિત્ર ન વસ્તવ્યં યત્ર નાસ્તિ ચતુષ્પયમ્ ।

ઋણદાતા ચ વૈત્તલ્ય ઓચિયઃ સજ્જલા નદી ॥૬૨૮॥

હે મિત્ર, જ્યાં આ ચાર ન હોય ત્યાં વસવું ન જોઈએ; વૈસા ધીરનાર, દવા કરનાર વૈદ્ય, વિદ્વાન માણસ અને જળયુક્ત નદી. ૬૨૮

સચ્છિદ્રનિકટં વાસો ન કર્તવ્યઃ કદાચન ।

ઘટઃ વિથતિ પાનીયં તાઢ્યતે હાટ્ટી યયા ॥ ૬૨૯ ॥

છિદ્રવાળી વ્યક્તિ પાસે કદી રહેવું નહીં. ડૂવામાંથી પાણી કાઢવાનો ઘડો કાણે હોય છે એને લીધે દારડું

આણું પાણીથી ભીંજઈ જાય છે તેને પાણી નિતારી નાખવા માટે ફેટવામાં આવે છે. આમ છિદ્રયુક્ત ઘડો પાણી પીએ છે અને દારડાને માર ખાવો પડે છે. ૬૨૯

તુળં મ્હાવિદ્ઃ સ્વર્ગસ્તુળં શુરસ્ય જીવિતમ્ ।

જિતાક્ષસ્ય તુળં નારી નિઃસૃહસ્ય તુળં જગત્ ॥૬૩૦

બ્રહ્મગાનીને સ્વર્ગ તુલ્યવત્ છે, શરવીરને જીવન તુલ્યબલા બરાબર છે, જિતેન્દ્રિયને સ્ત્રી તુલ્ય જેવી છે અને સુપ્રહા વિનાના માણસને આણું જગત તુલ્યવત્ છે. શુરોરખ્યવલિમ્સ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ।

વત્પથપ્રતિવક્ત્રસ્ય ન્યાય્યં ભવતિ જ્ઞાસનમ્ ॥૬૩૧॥

જેનામાં અભિમાન આવી ગયું હોય, જે કરવા ચોગ્ય અને ન કરવા ચોખ્ખને ભણુતો ન હોય અને જે ખોટા માર્ગે જઈ રહ્યો હોય, તે ગમે તેટલો મોટો હોય કે ગુરુસ્થાને હોય તોપણ તેને કાબૂમાં લેવો અથવા કચી સિક્કા કરવી તે ન્યાયયુક્ત થાય છે. ૬૩૧

મનસૈવ કૃતં પાપં ન શરીરકૃતં કૃતમ્ ।

યૈનેવાલિજ્ઞિતા કાન્તા તેનેવાલિજ્ઞિતા સુતા ॥૬૩૨॥

પાપ મન વડે જ થાય છે, મન વિના કેવળ શરીર વડે કરાયેલું તે પાપ નથી. જે માણસ પોતાની પત્નીનું આલિંગન કરે છે, તે જ માણસ પોતાની પુત્રીનું પથુ (વાતસલ્યભાવે) આલિંગન કરે છે. ૬૩૨

મિત્રે ચિત્તે કુલ્લઃ પ્રીતિઃ સ્વાદ્વ પ્રીતિઃ કુલ્લઃ સુલ્લમ્ ।

ત્વં ચ સ્મરસિ તં પુત્રં પુનઃછલ્લેદં સ્મરામ્યહમ્ ॥૬૩૩॥

‘જ્યા મનેનાં ચિત્ત જુદા થઈ ગયા, ત્યાં પ્રીતિ ક્યાંથી હોય ? અને કદાચ પ્રીતિ થાય તોપણ સુખ ક્યાંથી થાય ? તમે તમારા પુત્રને વાદ કરો છો અને હું મારા કપાપેલા પૃંડાને વાદ કરું છું’ ૬૩૩

[આ શ્લોકમાં એક કથા છેઃ કોઈ બ્રાહ્મણ એક સ્થળે ખેસીને કથા વાગે, પથુ કોઈ સ્ત્રીતા ન આવે.

એક સાપ રોજ કથા સાંભળે અને સોનામહોર આપે. આ ક્રમ ઘણા દિવસ ચાલ્યો. બ્રાહ્મણને એક મોખત બહારગામ જવાનું થયું. તેણે પુત્રને કથા વાંચવા મોકલ્યો.

સાપે કથા સાંભળી અને સોનામહોર મૂકી. બ્રાહ્મણના દીકરાને યથું કે ‘સાપને મારી નાખ’ તો બંધી સોના-મહોરો મળી જાય. તેણે સાપને મારવા માટે પથ્થર નાખ્યો અને સાપની પૃંછડી કપાઈ ગઈ. છોકરો બીજા દિવસે આવ્યો. સાપે લાગ જોઈને દંડ દીધો અને છોકરો મરી ગયો. બહારગામથી બ્રાહ્મણ આવ્યો, તેણે છોકરાનાં કારજ વગેરે કર્યાં અને પાછો કથા વાંચવા

ગયો, પણ સાપ આળ્યો નહિ. આઘણે દર પાસે જઈને સાપની માફો માગી અને રોજનો ક્રમ ચાલુ રાખવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સાપે ઉપર મુજબ જવાબ વાળ્યો.]

મુશ્કિલા વ્રણમિચ્છન્તિ ધનમિચ્છન્તિ પાર્થિવઃ ।

નીચાઃ કલ્હમિચ્છન્તિ શાન્તિમિચ્છન્તિ સાધવાઃ ॥

માખો (ચાટવા માટે) ધા-ચાંદાં ઇચ્છતી હોય છે, રાખઓ ધન ઇચ્છતા હોય છે, નીચ માણસો કબજો થાય એમ ઇચ્છતા હોય છે અને સત્પુરુષો શાંતિ થાય એમ ઇચ્છતા હોય છે. ૬૦૪

હસ્તી ચાક્ષુઃશસ્ત્રેન કશાશસ્ત્રેન યાજિનઃ ।

ગૃહ્ણી લગુહશસ્ત્રેન સ્વઘ્નશસ્ત્રેન દુર્જનઃ ॥ ૬૨૫ ॥

હાથમાં અંકુશ રાખનારથી હાથી વશ થાય છે, હાથમાં ચાણક રાખનારથી ઘોડા વશ થાય છે, હાથમાં લાકડી રાખનારથી શિર્ષાવાળાં પ્રાણીઓ વશ કરાય છે અને હાથમાં તરવાર-શસ્ત્ર રાખનારથી દુર્જન વશ કરાય છે. ૬૦૫

વૈશાતુલ્યજ ગચ્છન્તિ સિંહાઃ સત્પુરુષા ગજાઃ ।

તત્રૈવ નિર્ણયં યાન્તિ કાકાઃ કાપુરુષાઃ મૃગાઃ ॥ ૬૨૬ ॥

સિંહો, સત્પુરુષો અને હાથીઓ (પરાક્રમી સાહસિક જનો) એક દેશને છોડી બહુ બહુ દેશોમાં જાય છે (અને ત્યાંના લાલ લે છે); પરંતુ કાગડાઓ, બીકણુ હલકા પુરુષો અને ગાય ભેંસ વગેરે પશુઓ જે દેશમાં જન્મ્યા હોય ત્યાં જ (સુખ કે દુઃખવાળો જેની પરિસ્થિતિમાં હોય તેમાં જ) છેક સુધી સખજા કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે. ૬૦૬

વાગ્વાદમર્થસંયમ્ય પરોક્ષે દારદર્શનમ્ ।

યદીચ્છેદ્વિપુલં પ્રીતિં ત્રીણિ તત્ર ન કારયેત્ ॥ ૬૨૭ ॥

જેની સાથે ગાદ પ્રેમસંબંધ ઇચ્છતા હોઈએ, તેની સાથે આ ત્રણ ન કરવાં જોઈએ; વાણીનો વાદવિવાદ, પૈસાની લેવડદેવડનો સંબંધ અને તેની ગેરહાજરીમાં તેની ભીતિ દર્શન. ૬૦૭

અર્ચાનામર્જનં કાર્યં વર્ધનં રક્ષણં તથા ।

મદ્યમાણો નિરાદાય મુમેરુરપિ હીયતે ॥ ૬૨૮ ॥

પૈસાને એકઠો કરતા રહેવું જોઈએ; વધારતા રહેવું અને તેનું રક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ; પણ તેમ ન કરતાં અંદરથી કાદીકાદીને ખાધા જ કરવામાં આવે તો મુમેરુ જેટલો ખનનો હોય તોપણ કશું થઈ જાય છે. આપદથી ધન રક્ષેમ્મહત્વાં કૃત આપદઃ ।

કદાચિકુપિતો દેવઃ સંચિતં ચાપિ નયતિ ॥ ૬૨૯ ॥

એમ કહેવાય છે કે, “ આપતિ વખતે કામ લાગે

એટલા માટે ધનનું રક્ષણ કરવું. ” પણ મોટા શક્તિ-શાળીઓને-સમર્થ પુરુષોને આપતિઓ ક્યાંથી હોય ? અને સંચિત કરી રાખેલું ધન પણ કેટલીક વાર રાખ કે દેવ કાપાયમાન થાય તો (અતિવૃદ્ધિ, ભૂકંપ વગેરેથી) નાશ પામે છે. ૬૦૮

યુગ્યન્તિ પશવઃ સર્વે પઠન્તિ શુકસારિકાઃ ।

દાતું જાનાતિ યો વિત્તં સ શૂરઃ સ ચ પઠિતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

યુદ્ધ તો બધાં પશુ-પક્ષીઓ પણ કરતાં હોય છે અને મેના પોપટ પણ પાઠ લખતાં હોય છે, પણ ખરેશરવીર અથવા પંડિત તો એ છે કે જે જ્યેને આપી જાણે છે. ૬૪૦

નદીતીરેપુ યે વૃક્ષા યસ્ય નારી નિરુદ્ધાઃ ।

મન્ત્રિહીનો મવેદ્રાજા તસ્ય રાજ્યં વિનશ્યતિ ॥ ૬૪૧ ॥

જે વૃક્ષો નદીના (પ્રવાહ પાસેના જ) કિનારા ઉપર હોય છે, તે નાશ પામે છે; જેની સ્ત્રી નિરુદ્ધ (સ્વેરા-ચારી) હોય છે તે પતિ (તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ) નાશ પામે છે અને જે રાજા સારા મંત્રી વિનાનો હોય, તેનું રાજ્ય નાશ પામે છે. ૬૪૧

શુણં પૃચ્છસ્વ મા રૂપં શીલં પૃચ્છસ્વ મા કુલમ્ । ॥

સિદ્ધિં પૃચ્છસ્વ મા વિદ્યાં મોગો પૃચ્છસ્વ મા ધનમ્ ॥ ॥

શુણને પૂછો, રૂપને નહિ, શીલ-સ્વભાવને પૂછો, કુળને નહિ; સિદ્ધિને પૂછો, વિદ્યાને નહિ અને મોગને (સુખને) પૂછો, ધનને નહિ. ૬૪૨

શુણો મૂપયતે રૂપં શીલં મૂપયતે કુલમ્ । ✓

સિદ્ધિર્મૂપયતે વિદ્યા મોગો મૂપયતે ધનમ્ ॥ ૬૪૩ ॥

શુણ રૂપને શોભાવે છે, શીલ કુળને શોભાવે છે, સિદ્ધિ વિદ્યાને શોભાવે છે અને મોગ ધનને શોભાવે છે. યસ્ય ન જ્ઞાયતે શીલં કુલં વિદ્યાં નરસ્ય ચ ।

કસ્તેન સહ વિશ્વાસં પુમાન્કુર્યાદ્વિક્ષણમ્ ॥ ૬૪૪ ॥

જે માણસનાં શીલ-સ્વભાવ, કુળ વિદ્યા વગેરે જાણેલાં ન હોય, તેની સાથે કયો વિશ્વસ (સંભલ) માણસ વિશ્વાસ કરે ? ૬૪૪

કા પ્રીતિઃ મહા માર્જારૈઃ કા પ્રીતિરવનીપતૈઃ ।

ગણિકામિશ્ર કા પ્રીતિઃ કા પ્રીતિર્મિત્રકૈઃ સહ ॥ ૬૪૫ ॥

જિલાડાંની સાથે પ્રીતિ શું ? રાખ સાથે પ્રીતિ શું ? મણિકાઓ સાથે પ્રીતિ શું ? અને માગણી-લિપ્તોની સાથે પ્રીતિ શું ? ૬૪૫

વીરાણાં મૂષણં વિદ્યા મન્ત્રિણાં મૂષણં તૃપઃ ।

મૂષણં ચ પતિઃ ક્ષીણાં શીલં સર્વસ્ય મૂષણમ્ ॥ ૬૪૬ ॥

વિદ્યા ધીરજનોતુ' બૂધયુ છે. રાજ એ મંત્રીઓતુ' બૂધયુ છે. પતિ એ ઓઝોતુ' બૂધયુ છે. શીલ-સ્વભાવ એ સર્વતુ' બૂધયુ છે. ૬૪૬

મહાનદીપ્રતરણં મહાપુરુષવિપ્રદમ્ ।

મહાજનવિરોધં ચ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૬૪૭ ॥

મોટી નદી તરી જવાતુ', મોટા પુરુષ સાથે કલહ કરવાતુ' અને મહાજન સાથે વિરોધ કરવાતુ'—આ તથુ બાબતો દૂરથી જ છોડી દેવી. ૬૪૭

નારુહેદ્વિપમે ધૂર્ધ્ જીર્ણાં નાષં ન ચારુહેત્ ।

કૂપે નાલોકચેત્યોયં ન વાત્માનં વિનાશયેત્ ॥ ૬૪૮ ॥

વાકાચૂકા ઝાડ પર ચઢતુ' નહિ, ભૂતી નાવમા બેસતુ નહિ, કુવામા પાણી ભેળાં નહિ, અર્થાત્ પોતાનો નાશ કરવો નહિ. ૬૪૮

સંકુટે ન ચ ગન્તવ્યં વિપમે ન કદાચન ।

મહાપથે ન ગન્તવ્યં ગન્તવ્યં વાત્માનઃ પથમ્ ॥ ૬૪૯ ॥

કદી સંકટમા ઊતરતુ' નહીં, કદી વિષમ કે અન્યાય-યુક્ત સ્થિતિમા જતુ' નહીં, મોટાઓના માર્ગે (તેમના કેવળ અનુકરણરૂપે) જતુ નહીં, પથુ પોતાને અનુકૂળ અને હિતકર હોય તે માર્ગે જતુ'. ૬૪૯

અનાદાયી વ્યયં કુર્યાદસહાયો રણપ્રિયઃ ।

આતુરઃ સર્વભક્ષી ચ નરઃ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥ ૬૫૦ ॥

કિંઈ કમાતો ન હોય છતાં જે ખર્ચ કરે, સહા-યોગ વિનાનો હોય છતાં જે યુદ્ધ કરવામા પ્રીતિવાળો હોય, રોગી હોય છતાં જે (પથ્ય-અપથ્ય) બધું જ ખાનારો હોય, તે માણસ જલદી નાશ નામે છે. ૬૫૦

સુસંવિગ્રહસ્ય મૃત્યસ્ય દન્તસ્ય ચલિતસ્ય ચ ।

અમાત્યસ્ય ચ દુષ્ટસ્ય મૂલાદુઃખરણં વરમ્ ॥ ૬૫૧ ॥

જે મેલક ખૂબ જ સંકારપદ હોય, જે હાત ખૂબ હાલી ગયો હોય અને તે અમાત્ય (મંત્રી) દુષ્ટ સ્વભાવનો હોય—તે બધા મૂળમાથી જ કાઢી નાખવા તે સારું છે. સૌવૈયક્ષ્મનહવાદં રણઢાં ચ મદુમાપિણીમ્ ।

શદ્મશ્ચરસંયુક્તં દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૬૫૨ ॥

મોટા શિંગડાવાળા બળદને, વધારે પડતું બોલનારી રંડા સ્ત્રી અને જે અક્ષર ભયુવાથી થયેલા અભિ-માનવાળા ચંદને—એ તથુને દૂરથી જ છોડી દેવાં. ૬૫૨

સિદ્ધમન્ત્રોપધં ધર્મઃ ગૃહચિદ્રં ચ મૈયુનમ્ ।

કુસુકિં કુદ્યુતં ચૈવ વમનં ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૬૫૩ ॥

સિદ્ધ થયેલો મન્ત્ર, ઔષધ, ધર્મ, ધરતુ' હિદ, મૈયુન, ખરાય પદાર્થોતુ' ભક્ષ્ય અને સાધનવામાં આવેલુ' ખરાય વચન—આટલી બાબતો પ્રકાશિત કરવી નહિ.

ધનેષુ જીવિતવ્યેષુ સ્ત્રીષુ ભોજનગ્રંથિષુ ।

અતુષ્ઠા માનવાઃ સર્વે યાતા યાસ્યન્તિ યાન્તિ ચ ॥ ૬૫૪ ॥

ધન વિષે, જીવન વિષે, સ્ત્રીઓ વિષે અને ભોજન-ની ઇચ્છામા બધા માણસો અતુષ્ઠ રહીને જ ભૂતકાળમા ગયા છે. આને જઈ રહ્યા છે અને ભવિષ્યકાળમા જશે; અર્થાત્ આ બાબતોમાં કાંઈને સતોષ થયો નથી. સૌહાર્દસ્વર્ણરેણાણામુદ્ધાવચમિદાહુપામ્ ।

પરોક્ષમિતિ કોડ્યસ્તિ પરીક્ષાનિકપોપલઃ ॥ ૬૫૫ ॥

મિત્રતારૂપી સુવર્ણની રેખાઓ ઉચ્ચતાવાળી તેમ જ હીનતાવાળી હોય છે. તેમની પરીક્ષા માટે પરીક્ષતા અથવા ગેરહાજરી એ કસોટીનો કાઢ અનુપમ પથ્થર છે. (અર્થાત્ એક મિત્ર તેના મિત્રની ગેરહાજરીમા તેના વિષે જે અભિપ્રાય—પ્રશંસા કે નિંદા વ્યક્ત કરે, તે ઉપરથી તેમની મિત્રતાતુ' માપ નીકળી શકે છે.)

પરોપકારનિરતૈર્દુર્જનઃ સહ સંગતિઃ ।

વદામિ ભવતસ્તત્ત્વં ન વિષેયા કદાચન ॥ ૬૫૬ ॥

હે ભાઈ, હું તને એક તત્ત્વ (સારી વાત) કહું' છું' કે બીજાના પર અપકાર કરવામા લાગી રહેલા દુર્જનો સાથે કદી પણ સોબત ન કરવી. ૬૫૬

નરત્વં દુર્લભં લોકે વિદ્યા તત્ર સુદુર્લભા ।

કવિત્વં દુર્લભં તથ શક્તિસ્તત્ર સુદુર્લભા ॥ ૬૫૭ ॥

આ લોકમા અનુભવપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતુ' એ દુર્લભ છે. તેમા પથુ વિદ્યા પ્રાપ્ત થવી એ વધારે દુર્લભ છે, તેમા પથુ (વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા છતાં પથુ) કવિત્વ (નરત્વર્ણન) પ્રાપ્ત થતુ' વધારે દુર્લભ છે અને કવિત્વ પ્રાપ્ત થાય છતાં પથુ શક્તિ—સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતુ' વિશેષ દુર્લભ છે. ૬૫૭

વારિજેનેય સરસી શશિનેય નિશીથિની ।

યૌવનેનેય વનિષ્ઠા નયેન શ્રીમેનોદ્રા ॥ ૬૫૮ ॥

જેમ કમળથી સરોવર, ચંદ્રથી રાત્રી અને યૌવનથી સ્ત્રી મનોહર લાગે છે. તેમ ન્યાય—નીતિથી લોકમા મનોહર લાગે છે. ૬૫૮

દાનં વિચારત્વં વાચઃ કીર્તિધર્મો તથાયુષઃ ।

પરોપકરણં કાયાદસારત્સામાદ્યેન ॥ ૬૫૯ ॥

સંસારમા પ્રાપ્ત થયેલી અસાર અથવા નાશપત્ત વસ્તુઓમાંથી સાર અથવા અમર વસ્તુ મેળવી લેવી જેઈએ. જેમ કે દ્રવ્યથી દાન, વાણીથી સત્ય, આયુષ્ય વડે કીર્તિ અને ધર્મ તેમ જ શરીર વડે પરીપકાર સાધી લેવી જેઈએ. ૬૫૯

શ્રત્તં જૃતધિયાં સદ્ગાઝાયતે વિનયઃ મુતાત્ ।

લોકાનુરાગો વિનયાન્ન કિં લોકાનુરાગતઃ ॥ ૬૬૦ ॥

ઉત્તમ બુદ્ધિવાળાઓ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, વિદ્યાથી વિનય પ્રાપ્ત થાય છે, વિનયથી લોકાનુરાગ (લોકો પર પ્રેમ અને લોકોને પ્રેમ) પ્રાપ્ત થાય છે અને લોકાનુરાગથી શુ' પ્રાપ્ત નથી થયું? ૬૬૦

કિમારાધ્યં સદા પુણ્યં કશ્ય સેવ્યઃ સદાગમઃ ।

કો ધ્યેયો ભગવાન્વિષ્ણુઃ કિં કામ્યં પરમં પદમ્ ॥૬૬૧॥

માણસે સદા શુ' આરાધયું' નોઈએ? ૫૫૫. સદા શાનું' સેવન કરયું' નોઈએ? સારા જ્ઞાનનું'—સત-શાસ્ત્રોનું' સતપુરુષોનું'. સદા કોનું' પ્યાન કરયું' નોઈએ? ભગવાન વિષ્ણુનું'. સદા શાની ધૃષ્ટા રાખવા નોઈએ? પરમ ગતિની—મોક્ષની. ૬૬૧

एकाभिप्रायिभिरापो हि वीजं वैरमहातरोः ।

तिलोत्तमाभिप्रायो हि यथा सुन्दोपसुन्दयोः ॥૬૬૨॥

એક જથ્થેને ખાવાના માસની (અર્થાત એક જથ્થે નેમાં મેહિત થયો હોય તેવા પદાર્થની) બીજાએ ધૃષ્ટા કરવા એ વૈદશ્વી મહાદેવનું' બીજ છે; જેમ સુંદ અને ઉપસુંદની તિલોત્તમા માટેની ધૃષ્ટા (જેથી તેમની વચ્ચે વેર થતા તેઓ એકબીજા વડે ભરાયા.) ૬૬૨

हेतुर्नैसर्गिकः कोऽपि प्रीतेर्यद्वि न वर्तते ।

मातृती मधुरास्तीति मधुपः केन शिष्यते ॥૬૬૩॥

પ્રેમ થવામાં કોઈ કુદરતી જ કારણ હોય છે, જે એમ ન હોત તો માતૃતી મધુર છે એવું' ભમરાને કોણ શીખવે છે? ૬૬૩

देवे तीर्थं द्विजे मन्वे वैवस्वते भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति सादृशी ॥૬૬૪॥

દેવ, તીર્થ, બ્રાહ્મણ, મંત્ર, દૈવજ (ભાગ્ય બાળુનાર) ઔષધ અને ગુરુમા જેની જેવી ભાવના તેને તેવી સિદ્ધિ મળે છે. ૬૬૪

न माता शपते पुत्रं न दोषं लभते मही ।

न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥૬૬૫॥

માતા કહી પુત્રને શાપ આપતી નથી. પૃથ્વી કહી કોઈના દોષ નોતી નથી, સજ્જન કહી હિંસા કરતો નથી અને દેવ કહી સૃષ્ટિનો નાશ કરતો નથી. ૬૬૫

प्रायः सन्त्युपदेशार्हं धीमन्तो न जडाशयाः ।

तिलाः कुसुमसौगन्ध्यवाहिना न यवाः कचिन् ॥૬૬૬॥

મોટો ભાગે સમજી માણસો ઉપદેશ માટે યોગ્ય હોય છે, જડ બુદ્ધિવાળા નહીં. પુષ્પોની સુગંધીને ધારણ કરનારા જેવા તલ હોય છે તેવા જવ કહી હોતા નથી. (જવ ઉપર કાંઈ કોતરનાં દોષાથી તેમની અંદર ફોલોની સુગંધીની અસર થઈ ચકતી નથી.) ૬૬૬

संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रसूतति स्फुटम् ।

दग्धस्यागुरुगण्डस्य स्फारीभवति सौरभम् ॥૬૬૭॥

જેમ અગર (ધૂપ)નો કકડો બળવાથી બધે તેની સુગંધી ફેલાય છે, તેમ સારી રીતે રહેવા માણસના ગુણોની ઉત્કૃષ્ટતા મોટો ભાગે સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ થાય જ છે.

उपकर्तुं यथा स्वरूपः समर्थो न तथा मद्भान् ।

प्रियः कृपस्त्रुपां हन्ति सततं न तु वारिणिः ॥૬૬૮॥

નાનો માણસ ઉપકાર કરવા માટે નેટલો સમર્થ હોય છે, તેટલો ધણું કરીને મોટો સમર્થ નથી હોતો; જેમ કૂવા ઉમેશ તરસ ઊપાવે છે, પણ સમુદ્ર નહીં.

जडे प्रभवति प्रायो दुःखं शिष्यति साधवः ।

शीतांशुवृद्धिं पद्मः संकोचं यान्ति वारिणि ॥૬૬૯॥

જડે પ્રભવતિ પ્રાયો દુઃખં શિષ્યતિ સાધવઃ । જેમ ચંદ્રનો ઉદય થાય છે ત્યારે કમળો સંકોચાઈ જાય છે, તેમ જડ માણસનો ઉદય થાય છે ત્યારે મોટે ભાગે સજ્જનો દુઃખ ભોગવે છે. ૬૬૯

कश्चित्कस्यचिदेव स्यात्सुहृद्विस्ममभाजनम् ।

पद्मं विकासयत्यर्कः संकोचयति कैरवम् ॥૬૭૦॥

કોઈ પણ માણસનો વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર અમુક જ માણસ બની શકે છે. જેમ કે સૂર્ય કમળને વિકસાવે છે અને પોયણને સંકોચાવી દે છે. ૬૭૦

ईश्वराः विष्णुनाञ्जयद्विभ्रतीति किमदमुतम् ।

प्रायो निधय एवाहीन्द्रिजिह्वान्द्यतेतराम् ॥૬૭૧॥

મોટા સત્તાધારીઓ પોતાની પાસે કાપમને માટે આક્રિયા માણસોને રાખે છે, તેમાં વિરુદ્ધ જેવું શું છે? ધણુ'અરુ' ધનના ભંડારો જ એ જીવવાળા સર્પોને ધારણ કરતા હોય છે. ૬૭૧

संप्रसात्ते परैः साकं विपदि स्वजनैर्जडः ।

जुम्भत्यम्भोरुहं भुङ्क्तेः शुण्यत्युदकशैवलैः ॥૬૭૨॥

મુખ માણસ સંપત્તિને સમયે બીજાઓની સાથે આનંદ-મગ્ન થાય છે અને વિપત્તિ વખતે સ્વજનોની સાથે દુઃખ ભોગવે છે. જેમ કમળ વિકાસ પામેલું હોય છે ત્યારે ભમરાઓની સાથે રહે છે અને કરમોઈ જાય છે ત્યારે પાણીમા શેવાળોની સાથે રહે છે. ૬૭૨

नीचावमानमलिनं यो भुंक्ते संपदं पुमान् ।

लज्जुनाकां स कर्पूरचर्चां वितनुते तनौ ॥૬૭૩॥

જે માણસ નીચ જનના અપમાનથી મલિન બનેલી સંપત્તિને ભોગવે છે, તે તો ખરેખર લસણની દુર્ગંધીથી ભરેલ કપૂરના તેલની સુગંધી શરીરે લેપન કરે છે. વ્યસનાનન્તરં સૌક્યે સ્વત્પમાર્ગધિકં ભવેત્ ।

कापायरसमास्वाद्य द्वादशीवाय्मु विदन्ते ॥૬૭૪॥

દુ.પ ભોગ્યા પછીનું સુખ થોડું હોય તોપણ વધારે લાગે છે, જેમ તૂટા રસને ચાખ્યા પછી પાણી પણ ખૂબ જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. ૬૭૪

ગુણાનામન્તરં પ્રાયસ્તઙ્ગો જાનાતિ નેતરઃ ।

માલતીમલ્લિકામોદં ઘ્રાણં વેતિ ન લોચનમ્ ॥૬૭૫॥
શુભ્રેનો તક્ષવત, શુભ્રેનું તારતમ્ય ખાસ કરીને તે તે શુભ્રેનો અણુનાર જ ભણે છે, બીજો કંઈ નથી, જેમ માલતીનાં પુષ્પોની સુગંધ નાક જ ભણે છે, આંખ ભણતી નથી. ૬૭૫

પ્રભૂતવયસઃ પુંસો ધિયઃ પાકઃ પ્રવર્તતે ।

જીર્ણસ્ય ચન્દનતરોરામોદ વપજાયતે ॥૬૭૬॥
પ્રોઠ વયના માણસની હુદ્દિ પણ પરિપક્વ બને છે, જેમ જૂના ઘણેલા ચંદનવૃક્ષમાં સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ધનાગમેઽધિકં પુંસાં લોમમભ્યેતિ માનસમ્ ।

નિવાચકાલે પ્રાણેયઃ પ્રાયઃ શૈવ્યં વહત્યલમ્ ॥૬૭૭॥

ઉનાળાના વખતમાં બરફ જેમ વધારે શીતળતા ધારણ કરે છે, તેમ ધન પ્રાપ્ત થતા માણસોનું મન મોટે લાગે વધારે લોભી બનતું બળ્ય છે. ૬૭૭

સહજોઽપિ ગુણઃ પુંસાં સાધુવાદેન વર્ધતે ।

કામં સુરસલેપેન કાન્તિં વહતિ કાઙ્ગનમ્ ॥૬૭૮॥

માણસમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલો શુભ્ર પણ એની પ્રશંસા કરવાથી (શાખાશી આપવાથી) વધે છે. સુંદર એવું સોટું પણ સારા પદાર્થોનો લેપ કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ ક્રાંતિને ધારણ કરે છે. ૬૭૮

નિન્દાં યઃ કુલ્લતે સાધોત્થયા સ્વં દૂપયત્યસૌ ।

લે મૂર્તિં ચલ્લજૈદુર્ભૈર્મૃત્તિં તસ્યૈવ સા પતેત્ ॥૬૭૯॥

માણસ જેમ જેમ સજ્જનની નિંદા કરે છે, તેમ તેમ પોતાને જ દૂષિત કરે છે. જે આકાશમાં રાખેલી દેડકા છે, તેના માથા પર જ રાખેલી પડે છે. ૬૭૯

શુભં વાયુશુભં કર્મ ફલકાલમપેક્ષતે ।

શરણ્યં ફલત્યાયુ શાલિનં સુરમૌ કવિત્ ॥૬૮૦॥

સારું અથવા ખરાબ કામ તેનું ફળ આપવા માટે સમયની અપેક્ષા રાખે છે. કાગર શરદઋતુ આવતાં તરત જ પાકે છે, પણ વસંતમાં કહી નથી. ૬૮૦

મોમેઽચ્છા નોપમોગેન મોગિનાં જાતુ શામ્યતિ ।

લવંગનાન્તરારોગેન વૃષ્ણા પ્રત્યુત જાયતે ॥૬૮૧॥

ભોગો ભોગવનારાઓની ઇચ્છા ભોગોના ઉપભોગ વડે કહી શકાતા નથી. જેમ કે તરસ લાગી હોય, ત્યારે મીઠું ચૂસવાથી તો તરસ ઊધવી વધતી જ બળ્ય છે.

દુર્લભોઽનુષ્ઠમઃ પ્રાયઃ સ્વજાતીયેન લભ્યતે ।

કર્ણકોટરગં વારિ વારિઘૈવાવક્રુણ્યતે ॥૬૮૨॥

દુર્લભ એવો ઉત્તમ પુરુષ (અથવા પદાર્થ) પણ ખીમ ઉત્તમ પુરુષ (અથવા પદાર્થ) વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જેમ કાનના ઊંઘામાં ગયેલું પાણી ખીભું પાણી નાખીને બહાર કાઢી શકાય છે. ૬૮૨

જન્તોર્નિરુપમોગસ્ય દૃઢ્યતે ભુવિ રુક્ષતા ।

વાતાશિનો દ્વિજિહ્વત્વં વિહિતં પશ્ય વેષસા ॥૬૮૩॥

જે માણસ પાસે ઉપભોગ કરવાની કાંઈ વસ્તુ નથી અથવા જે ઉપભોગથી રહિત છે. તેને આ જગતમાં બધે રક્ષતા-નીરસતા જ દેખાય છે. (અને તેવાની પાસે જ ઉપભોગ કરવાની ઈચ્છા સમળ અથવા વધારે હોય છે.) ભુઓ કેવળ વાયુ પીને રહેનારા સર્પને વિંધાતાએ બે છલવાળો બનાવ્યા છે. ૬૮૩

આકરઃ કારણં જન્તોર્દૌર્જનસ્ય ન જાયતે ।

કાલકૂટઃ સુધાસિન્ધોઃ પ્રાણિનાં પ્રાણહારકઃ ॥૬૮૪॥

પ્રાણીની દુર્જનતાનું કારણ તે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમુદાય (કુટુંબ, પરિવાર, વંશ, બ્લતિ આદિ) નથી હોતું. જેમ પ્રાણીએ જીવન આપનાર સુધાના સમુદ્ર (ક્ષીરસાગર)માંથી પ્રાણીઓના પ્રાણ હરી લેનાર કાલકૂટ (ઝેર) ઉત્પન્ન થયું ૬૮૪ ન વ્યાપ્તિરેવા ગુણિનો ગુણવાજ્ઞાયતે ભુવમ્ ।

ચન્દનોઽનલસંદગ્ધો ન અમ્ સુરભિ કવિત્ ॥૬૮૫॥

શુશ્રુવાન માતાપિતાથી હમણાં શુશ્રુવાન જ સંતાન ઉત્પન્ન થાય એવા ચોક્કસ નિયમ નથી. અગ્નિથી બળેલું લાકડું ચંદનનું હોય તોપણ તેમાંથી ઘણેલી ભસ્મ કહી સુગંધવાળી હોતી નથી ૬૮૫

કાર્યપેક્ષી જનઃ પ્રાયઃ પ્રીતિમાવિષ્કરોત્પલમ્ ।

લોભાર્થી શૌણ્ડિકઃ શર્પયેમં પુણ્ણાતિ પેશલૈઃ ॥૬૮૬॥

પોતાના કામને સાધી લેવાની અપેક્ષાવાળો માણસ વધારે પ્રેમ પ્રકટ કરે છે. વધારે પ્રેમ મેળવવાના લોભવાળો ખાટકા થેટાને સરસ ફૂલું ફૂલું ખાસ ખવડાવીને પુષ્ટ કરતો હોય છે. ૬૮૬

દુર્જનો જીયતે યુક્ત્યા વિપ્રદેજેન ન ધીમતા ।

નિપાત્યતે મહાવૃક્ષસ્તલ્પમીપશિતિશ્ચવાત્ ॥૬૮૭॥

હુદ્દિશાળી વડે દુર્જન યુક્તિથી જીતી શકાય છે, તેની સાથે કનિયો કરીને નહીં; જેમ મોટા વૃક્ષને તેની આલુમાંલુની જમીન ખોદી નાખીને પાડી શકાય છે.

સ્વામ્યમુનુરં વમ્ ન સંગમસ્યપેક્ષતે ।

સુકરત્વસ્ય શાળામપયં નોપયુજ્યતે ॥૬૮૮॥

જે વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે જ સુંદર હોય તેને
મંસ્કારની (સુધારાની) જરૂર રહેતી નથી, જેમ ઉત્તમ
મોતીને સરાજના પથ્થર ઉપર ઘસવામાં આવતું નથી.
‘યેનાત્મા પપ્પતાં નીતઃ સ ઘ્યાન્વિપ્યતે જનૈઃ ।

હસ્તી હેમસહસ્રેણ ક્રીયતે ન સુગાધિપઃ ॥૬૮૭॥

જેણે પોતાની જાતને ખરીદવા-વેચવાની બજાર
વસ્તુ જેવી બનાવી હોય તેને જ લોકો ખરીદવા ઇચ્છતા
હોય છે. હાથી હજાર સોનામહોરોથી ખરીદાય છે, પણ
સિંહને કોઈ ખરીદવા ઇચ્છતું નથી. ૬૮૮
વિક્રીતે નિજમાત્માને વસૈઃ સંસ્કરતે જઙઃ ।

પરેશ્વરઃ સ્વશરીરસ્ય કે ષા મૂપાં વિતન્વતે ॥૬૯૦॥

(તેકર તરીકે ખરારકો) રંગી કીડેલા પોતાના
શરીરને જ માણસ જ વસ્ત્રોથી (ટાપરીપથી) સુશોભિત
બનાવે છે, એ સિવાય કયા છુદિશાળી લોકો ખીખીઓને માટે
પોતાના શરીરની શોભા-શણગારને વધારે છે ? (કોઈ નહીં).
અસંભવગુણસ્તુત્યા જાયતે સ્વાત્મનક્ષણા ।

કર્ણિકારં સુગન્ધીતિ વદન્કો નોપહ્રસ્વતે ॥ ૬૯૧ ॥

પોતામાં અથવા ખીખીમાં જે ગુણો ન હોય તે
કહેવાથી (અર્થાત્ તે મેંધથી વખાણ કરવાથી) માણસ-
ની શોભા વધતી નથી; પણ ખરી રીતે તેનામાં લજ્જા
(લજ્જિત થવાપણું) જ ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવતું કહ
સુગંધીવાણું હોય છે એમ કહેનારો કયો માણસ
હસીને પાત્ર નથી બનતો ? ૬૯૨

તટસ્થૈઃ કયાપિતાશ્વેતો વિશન્તિ ગુણિનાં ગુણાઃ ।

ઉત્કોચિતાનાં પદાનાં ગન્ધો વાયુમિરાદ્યઃ ॥૬૯૨॥

નિર્મળ વાયુ વડે લઈ જવાયેલી વિકસિત કમળોની
સુગંધની જેમ નિઃસ્વાર્થ તટસ્થ પુરુષોએ કહેલા ગુણ-
વાન માણસોના ગુણો લેકોના ચિત્તમાં ઊતરી આવે છે.
નિજાશયવદામાતિ પુંસાં ચિત્તે પરાશયઃ ।

પ્રતિમા મુલચન્દ્રસ્ય કુપાળે યાતિ દીર્ઘતામ્ ॥૬૯૩॥

માણસોના ચિત્તમાં તેમને પોતાનો જેવો આશય
(ભાવ) હોય છે, તેવો જ ખીખીનો આશય દેખાય છે.
ચંદ્ર જેવા સુંદર મુખનું પ્રતિબિંબ પણ તલવારમાં
લાંછું (બેડોળ) થઈ જાય છે. (તલવાર જેવા ધાતકી
આશયવાળા ચિત્તમાં ખીખીને ચંદ્ર જેવો સુંદર આશય
પણ લાંબો-બેડોળ-વધ કરવા લાયક દેખાય છે.) ૬૯૩

અધમં વાષતે મૂયો દુઃસ્વલેગો ન વૃત્તમમ્ ।

પાદદ્વયં રજત્યાશુ રીતસ્પર્શો ન ચક્ષુષી ॥ ૬૯૪ ॥

દુઃખનો વેગ અધમ વ્યક્તિને પીડા કરે છે, ઉત્તમને
નહીં. ટાંકનો સ્પર્શ એ પાને તરત પીડા કરે છે,

(હંડીથી પત્રની આંગળીઓ ચમચને છે) પણ આંગળો
પીડા કરતો નથી. ૬૯૪

યત્ત ઇવાગતો લોપસ્તત્ત ઇવ નિવર્તતે ।

અમ્નિદ્યમ્સ્ય વિસ્ફોટશન્તિઃ સ્યાદમિત્તા ધ્રુવમ્ ॥૬૯૫॥

દોષ જેનાથી આવ્યો હોય તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય
છે. અત્રિથી દાઝવાથી થયેલો ફાટલો અગ્નિથી (શેક
કરવાથી) શાંત થાય છે. ૬૯૫

બુદ્ધિમત્ત્વામિમાનઃ કો ભવેદ્ગ્રહોપજીવિનામ્ ।

અન્યદીયૈરલંકારૈર્નાર્હકારો વિમૂષ્ણે ॥ ૬૯૬ ॥

ખીખી છુદિશાળી માણસની બુદ્ધિ પર જીવનારને
પોતામાં બુદ્ધિશાળીપણાનું અભિમાન થી રીતે થાય ?
ખીખીનાં ઘરેણાંથી પોતાની જાતને શણગારનારને ઘરેણાં
પહેવાનું અભિમાન નથી થતું. ૬૯૬

ઉત્તમોડ્યધમસ્ય સ્યાદ્યાજ્ઞાનત્રકરઃ કચિત્ ।

કૌસ્તુમાદીનિ રત્નાનિ યયાચે હરિરમ્યુધિમ્ ॥૬૯૭॥

કેટલીક વાર ઉત્તમ માણસ પણ હલકા માણસની
પાસે યાચના માટે હાથ નીચો કરનારો બને છે. જેમ
લગવાન વિશ્વએ ક્ષીરસાગર પાસે કૌસ્તુભ વગેરે રત્નો
માગ્યાં હતાં. ૬૯૭

પ્રયત્ને સમકે કેચિદેવ સ્યઃ કલમાગિનઃ ।

ક્ષીરોદમધનાદૈવૈરમૃતં પ્રાપિ નાસ્તુઃ ॥ ૬૯૮ ॥

પ્રયત્ન સરળે સરળો કયો હોય, છતાં ફળ કેટલાકને
જ મળે છે. ક્ષીરસાગરનું મધન દેવો અને અમુરો
બંનેએ કયું હતું, પણ તેના ફળરૂપે અમૃત દેવોએ જ
પ્રાપ્ત કર્યું, અમુરોએ નહીં. ૬૯૮

ભોગઃ પરોપતાપેનઃ પુંસાં દુઃસ્વાય ન સ્થિરઃ ।

પાનમપ્યત્સૂઝઃ ક્ષિપ્તે સ્વપીઠાયૈ જલૌકસામ્ ॥૬૯૯॥

ખીખીઓને સંતાપ આપીને મેળવેલા ભોગો માણસ-
ને દુઃખ આપનારા થાય છે અને સ્થિર રહેતાં નથી.
જેમ જળમાં રહેનાર જળો ખીખીનું લોહી પીએ છે.
પણ એ સત્વર તેને જ પીડા કરનારો થાય છે. ૬૯૯
નોપમોગમપરાનર્થાનોઽપિ સંચિન્તે ચિરમ્ ।

આસ્ત્રવઃ કિમલંકારાનાત્મન્યાહત્ય કુર્વતે ॥ ૭૦૦ ॥

ઉપભોગ માટે નિર્માણ થયેલા પદાર્થોને કોઈ પણ
માણસ લાંબો કાળ સંઘરી રાખી શકતો નથી. ઉદરો
પોતાના દરમાં ઘરેણાં ખેંચી લાવીને તેનું શું કરી શકે
છે ? (અર્થાત્ છેવટે કાઢી જ નાખે છે. ઉપભોગ માટેની
વસ્તુ ઉપભોગના જ કામમાં આવે છે. સંઘરો કરનાર-
ના કામમાં આવતી નથી.) ૭૦૦

વિવર્ણવચનૈર્મૃત્યુર્ગ્રહોડ્યન્તઃ પ્રકાશતે ।

ઇન્ધનાન્તરસંસ્યજ્જ્વલસ્યમિઃ પચઃકુળેઃ ॥ ૭૦૧ ॥

નમ્ર સાક્ષાત્તી અંદર રહેલા જલકણો વડે અગ્નિ-સહસ્ર (અરપટ) અવાજ કરતો પ્રગ્વલિત થાય છે, તેમ માણસની અંદર અંદર રહેલું ચતુષ્-પણ તેનાં (લપરી-ખડખડાટ જેવાં) અરપટ વચ્ચેના વડે પ્રકાશિત થાય છે. (પ્રત્ય નજીક હોય તેની વાણી અરપટ બની જાય છે.) ૭૦૧

નિકટસ્થં ગરીયાંસમપિ લોકો ન મન્યન્તે ।

પવિત્રામપિ યન્મર્ત્યા ન નમસ્યન્તિ જાહનવીમ્ ॥૭૦૨

વધારે ગોરવવાળા વસ્તુ પણ જો પાસે રહેલી હોય તો માણસો તેને માન આપના નથી. પવિત્ર એવી ગંગા નદીને પણ તેની નજીક રહેનારા લોકો નમતા નથી. સ્વજનઃ સ્વાત્મસન્નદુર્જાયતે શુભવાપરૈઃ ।

ગોપિર્ગોપવદાઘ્રાયિ હરિર્દેવો જગત્પતિઃ ॥૭૦૩॥

સ્વજન (પોતાનો ક્ષત્રી-સંબંધી માણસ) અણુવાન હોય તોપણ એના બીજા સ્વજનો એને પોતાના જેવો જ સામાન્ય માણી સમજી લે છે. જગતના પતિ ભગવાનને ગોવાળાએ ગોવળ જેવા જ ભજવ્યા હતા.

ઉત્તમસ્તોપમાયાતિ તદર્થં યોષ્યતે યદિ ।

દુઃષ્ટઃ પ્રસીદતિ પ્રાયઃ પાદાધ્યજ્ઞેન ન સ્વયમ્ ॥૭૦૪॥

ઉત્તમ વ્યક્તિ તેના એક અંગે પોપવામાં આવે તોપણ સંતુષ્ટ થાય છે. દુઃષ્ટ તેના (આખા અંગ ઉપર નહીં) પણ કેવળ પગો (પગ) ઉપર જગતિચ્ચન કરવાથી દુઃ પ્રસન્ન નથી થતું ? ૭૦૪

દુર્ભગઃ સ્થાપ્તહત્વા યો વિમૂત્યાપિ સ તાદૃશઃ ।

ગોમયં શ્રીનિવાસોઽસ્તિ ન તયાપિ મનોહરમ્ ॥૭૦૫॥

જો પદાર્થ પ્રતિષ્ઠાથી જ કદરો હોય છે તે વેશવ મળે તોપણ તેણે જ રહે છે. સ્વભાવથી જ કદરૂપે ગોમય (ગાયત્રી) હાથે તેનામા સક્ષીનો નિવાસ હોવા છતાં પણ મનોહર (સુંદર) નથી. ૭૦૫

આમચ્છદુત્સહી માતિ યયૈવ ન તયા ગતઃ ।

દિમાંશોકદયઃ સત્યં વકાશ્તિ ન તયોપસિ ॥૭૦૬॥

ઉત્સવ આવતો હોય ત્યારે નેટલો શોભે છે તેટલો થઈ જવા પછી શોભતો નથી. ચંદ્રનો ઉદય સાયંકાળે નેટલો પ્રકાશી (શોભે) છે, તેટલો સવારે ઉપરાગે પ્રકાશતો નથી. ૭૦૬

સંતોષક્ષત્રયે પુંસામાકસ્મિકપ્રજાગ્રયઃ ।

સરસાં સેતુભેદાય વર્ણોપઃ સ ચ ન સ્થિરઃ ॥૭૦૭॥

વર્ણાશ્રયે મોટું પુર આવી ચડે એ સરેવરોની પાણીને તોડી નાખનાર થાય છે અને તે બળ (સરેવરમા) સ્થિર (મંદ્ર) રહેતું નથી, તેમ અકરમાત

ધન આવી મળે એ માણસોના સંતોષની પ્રમાણને તોડી નાખનાર બને છે અને તે ધન સ્થિર રહેતું નથી. ૭૦૭

સંતુષ્ટ્યુચ્યમઃ સ્તુત્યા ધનેન મહતાધનઃ ।

પ્રસીદતિ જપેદેવા વલિમિમૂલવિમહા ॥૭૦૮॥

ઉત્તમ માણસ સ્તુતિથી જ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે, અધમ માણસ યુક્તિ ધન આપવાથી સંતુષ્ટ થાય છે. દેવો જ પથી પ્રસન્ન થાય છે. અને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરે બલિદાનથી પ્રસન્ન થાય છે. ૭૦૮

સ્વજાતીયવિષાકાય માહાત્મ્ય દ્રશ્યતે તૃણામ્ ।

સ્વેનો વિદ્વિગમાનેવ દિનસિત ન મુનંગમાન્ ॥૭૦૯॥

પોતાની ભતિના વિનાશ કરવામાં જ માણસોને પોતાનું મોટાપણ દેખાય છે. બાજ (પક્ષી) પક્ષીઓને જ મારી નાખે છે, સર્પોને નહીં. ૭૦૯

ગુરુ પ્રયોજનોદેશદર્શયન્તિ ન સક્તિઃ ।

દુગ્ધદાત્રીતિ ગૌર્મંદિ વોચ્યતે ન તુ ધર્મસઃ ॥૭૧૦॥

લોહા શુક્રને (મોઢાને) મતલબને કારણે પૂરતા-માન આપતા હોય છે, તેના પ્રત્યે ભક્તિને કારણે નહીં. દૂધ આપે છે એ કારણે માથને ઘેર પાળવામાં આવે છે, પણ ધર્મને કારણે નહીં. ૭૧૦

ગુરુરિદિદ્વિજાતીનાં વર્ણાનાં પ્રાક્ષણાં ગુરુઃ ।

પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં સર્વસ્યાધ્યાગતો ગુરુઃ ॥૭૧૧॥

દિભતિનો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વેશ્યનો) ગુરુ (પૂજ્ય) અગ્નિ છે. સર્વ વ્યેતિનો ગુરુ બ્રાહ્મણ છે, બીજોનો ગુરુ એક તેમનો પતિ છે અને અતિથિ સર્વનો ગુરુ (પૂજ્ય) છે. ૭૧૧

બહુમિમૂલસંપત્તિરન્વોન્યં પશુપૂત્તિમિઃ ।

પ્રચ્છાચન્તે ગુણાઃ સર્વે મેષેરિય વિવાહરઃ ॥૭૧૨॥

પશુના જેવા સ્વભાવવાળા લેખા થપેલા ધણ મૂળ જેનો વડે એકબીજાના બધા શુભો હાથ દેવાય છે, જેમ મેષો વડે સર્વ. ૭૧૨

મન્નાગનમ્યાશુત્ત્યા વા કાર્મ ક્ષામ્યયુ ચઃ ક્ષત્રી ।

કિયાસમમિહારેય વિરોધ્યન્તં ક્ષમેત કઃ ॥૭૧૩॥

ક્ષમાશીલ માણસ તો તેની આગળ બીજાના શુભા વિષે અને પોતાની નિંદેષતા વિષે કંઈ પણ ન કહેવામાં આવે અને કેવળ નમતાભરી રીતે વર્તવામાં આવે એટલાથી પણ પૂરેપૂરી ક્ષમા આપી દે, પણ જો પોતાના નિંદેષ વર્તન વિષે અને બીજાના શોષિત વર્તન વિષે વારંવાર બોલબોલ કરીને વિરોધ અને કનિયો આગુજ રાખ્યા કરતો હોય એને કયો ક્ષમાશીલ માણસ ક્ષમા કરતે ? ૭૧૩

કામાય સ્વહૃયત્યાત્મા સંયતોઽપિ મનીષિણઃ ।

વીઠીનિયમિતોઽયુક્તા શય્યમાસાય-ધાવતિ ॥૭૧૪॥

હુદ્ધિમાન માણસોતો સંયમી જીવ પશુ કામનાઓની સ્પૃહા કરતો હોય છે. જેમ મુખ પર દોરડીની બાજી બાંધેલા બળદ પશુ ઘાસ બોઈને દોડે છે. ૭૧૪

રોગશોકપરીતાપબન્ધનવ્યસનાનિ ચ ।

આત્માપરાધવૃક્ષાણાં ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥૭૧૫॥

રોગ, શોક, પરિતાપ—ખેદ, બંધન અને દુઃખ આ બધાં મનુષ્યના પોતાના જ અપરાધોથી વૃક્ષોનાં ફળો છે.

ભૂમિપતાવચર્યપતૌ થાલે ઘૃદે તપોનિધૌ વિદુષિ ।

ચોપિતિ મૂલં ગુરુષુ ચ વિદુષા નૈવોત્તરં દેયમ્ ॥૭૧૬॥

રાત્રી, ધનવાન, બાળક, ઘૃદ, તપસ્વી, વિદ્વાન, સ્ત્રી, મૂખ અને ગુરુજન—આટલાની આગળ સમસ્ત માણસો સામે ઉત્તર ન આપવો. ૭૧૬

કટુકં વા મધુરં વા પ્રસ્તુતવાચ્યં મનોહારિ ।

વામે ગર્દભનાદશ્ચિત્તપ્રોત્યૈ પ્રયાણેષુ ॥૭૧૭॥

કટુ' હોય અથવા મધુર હોય, પશુ યોગ્ય સમયે બોલાયેલું વાક્ય મનોહર લાગે છે. જેમ પ્રજાજી કરતી વખતે કામી બાજીએ ગર્દકાનો નાદ. (અધિકુ' ભૂકે તે શકુન ગણાવું' હોવાથી) ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર થાય છે.

અતિપરિચયાદવદ્ધા સંતતગમનાદનાદરો ભવતિ ।

લોકઃ પ્રયાગમાસી-કૂપે સ્વાત્ત્વં સમાચરતિ ॥૭૧૮॥

વધારે પડતા પરિચયથી અવગણના (અવગણના) થાય છે. વધારે પડતું આવ-જા કરવાથી અનાદર-તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રયાગ (ત્રિવેણીસંગમ) પર વસનારા લોકો હવા ઉપર રનાન કરનારા હોય છે.

અતિપરિચયાદવદ્ધા સંતતગમનાદનાદરો ભવતિ ।

મલયે મિહપરંધી ચન્દનવૃક્ષકામન્દિન્યં જુહતે ॥૭૧૯॥

વધારે પડતા પરિચયથી અવગણના થાય છે. વધારે પડતું આવ-જા કરવાથી અનાદર-તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, મલય પર્વત પર રહેનારી શિલડી ચંદનવૃક્ષના લાકડાને બળતણ તરીકે વાપરે છે. ૭૧૯

અતિપરિચયાદવદ્ધા ઇતિ યદાક્યં મૃત્યવ તદ્ભવતિ ।

અતિપરીચિતેઽન્યનાદૌ સંસારેઽસિમ્ન જાયતેઽવદ્ધા ॥

અતિપરિચયથી અવગણના (અવગણના) થાય છે. એવું ને આ વાક્ય છે, તે નકામું જ બન્યું છે; કારણ કે અતિપરિચિત આ અનાદિ સંસાર વિષે લેધાને અનાદર કે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો નથી. ૭૨૦

અતિધેયો મૃત્યુજનઃ શતાનિ મિત્રાણ્યદાયકઃ સ્વામી ।

અતિનયતી ચ માર્યા મસ્તકશૂલાનિ ચત્વારિ ॥૭૨૧॥

આશા ન માનનારો ચાકર, શક (કપટી) મિત્રો, (કપ્થને) ન આપનારો સ્વામી અને અતિનયી પત્ની—આ ચાર માથામાં શળ ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૭૨૧

વૈદ્યસ્તર્કવિદોનો નિર્લજ્ઞા કુલબધૂર્પતિમૂલઃ ।

કટકે ચ પ્રાહુળિકો મસ્તકશૂલાનિ ચત્વારિ ॥૭૨૨॥

તર્ક (નિદાનગાન) વિનાનો વૈદ્ય, લજ્જા વિનાની કુલબધૂ, મૂર્ખતાવાળો યતિ અને સૈન્યમાં જવાની વખતે ઘેર આવી પડેલો મહેમાન—આ ચાર માથામાં શળ ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૭૨૨

શકિરહિતોઽપિ કુપ્યતિ સેવામુક્તોઽપિ માનમુદ્દહતિ ।

અથનોઽપિ હિ કામયતે જાનાતિ વિધિર્વિદમ્ચયિતુમ્ ॥

શક્તિ વિનાનો છતાં ને કોપ કરે છે, સેવા કરવાની ઇચ્છાવાળો છતાં ને માનની ભૂખવાળો—માન મેળવવા માટે ઉઠે ઈતિ છે અને ચર્ચિત છે, નિર્વન હોવા છતાં પશુ ને મોટી મોટી કામનાઓ કરનારા છે—આ ચારેને વિધાતા વિપત્તિમાં મૂકવા યોગ્ય બને છે, વિપત્તિમાં મૂકવાનું વિચારી રહ્યો હોય છે. ૭૨૩

ત્યજતિ ભયમ્કૃતપાપં સુમિત્રમયશઃ પ્રમાદિનં વિદ્યા ।

દ્વીઃ કામિનલસં શ્રીઃ કૂરં સ્ત્રી દુર્જનં લોકઃ ॥૭૨૪॥

પાપ ન કરવાને ભય ત્યજ દે છે, સારા મિત્રો-વાળાને અપયશ ત્યજ દે છે, પ્રમાદીને વિદ્યા, કામીને લજ્જા, આળસુને લક્ષ્મી, કૂરને સ્ત્રી અને દુર્જનને જનસમુદાય ત્યજ દે છે. ૭૨૪

અનુચિતકર્મોરુઘઃ સ્વજનવિરોધો બલીયસા સ્પર્ધા ।

પ્રમદાજનવિશ્વાસો મૃત્યુદ્વારાણિ ચત્વારિ ॥૭૨૫॥

અયોગ્ય કર્મોત્તે આરંભ, સ્વજનોની સાથે વિરોધ, બળવાનની સાથે સ્પર્ધા અને સ્ત્રીઓ પર વિશ્વાસ—આ ચાર મૃત્યુનાં દાર છે. ૭૨૫

અન્યમુલ્કે દુર્વાદો યઃ પ્રિયવદને સ एव परिहासः ।

इतरेन्धनजन्मा यो धूमः सोऽशुरुभवो धूपः ॥७२६॥

બીજના મુખમાથી નીકળે છે ત્યારે ને દુષ્ટ વચન કહેવાય છે, તે જ વચન પ્રિયજનના મુખમાથી નીકળતાં હાસ્ય—વિનાદ કરનારું થાય છે બીજાં લાકડાંમાથી નીકળવાને હુમયોડા કહેવામાં આવે છે જ્યારે અચરના લાકડાંમાથી નીકળેલા હુમાડાને ધૂપ કહેવામાં આવે છે.

अशुभल्लोभमज्झिहं त्यागिमननुरागिणं विशेषज्ञम् ।

यदि नाश्रयति नरं श्रीः श्रीरेव हि वञ्चिता तत्र ॥७२७॥

જો માણસ શક નથી, લોભી નથી, કપટી નથી, સરળ છે, ત્યાગી—હટાર છે, પ્રેમી છે, અને વિરોધ માનવાળો છે, તેનો આશ્રય જો લક્ષ્મી ન લે તો તેમાં

લક્ષ્મી જા છેતરાઈ છે ૭૨૭

વ્યથયતિતરારમુપેત સ્વસ્થપ્રકૃતેરવલ્લેશોડપિ ।

મૃશમુદ્ધિજતે ચક્ષુ સર્વેન રજ કળેનાપિ ॥૭૨૮॥

સ્વસ્થ-નિર્મળ સ્વભાવવાળાને નિદાનો એક લેશ (જરાક અંશ) પણ ખૂબ જ વ્યથિત કરે છે નિર્મળ સ્વભાવવાળું નેત્ર એક રત્નકણ લાગવાથી પણ ખૂબ જ ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય છે ૭૨૮

શરદિ સમગ્રનિશાકરકરશતહતતિમિરસચયા રજની ।

જલદાન્તરિતાર્કાસપિ દિવસચ્છાયા ન પૂરયતિ ॥૭૨૯॥

શરદઋતુમાં પૂર્ણ ચંદ્રના સેકડો કિરણોથી નષ્ટ થયેલ અધકારવાળી રાત્રિ મેઘથી ઢાકાયેલા સૂર્યાવાળા દિવસના જાવામય પ્રકાશની બરોબરી પણ કરી શકતી નથી

યથ ન ફલિતાસ્તરવો વિકસિતસરસીરુહા સમ્યો વા ।

ન ચ સજ્જના સ વેશો ગચ્છતુ નિધન રમશાનસમ ॥

જે દેશમાં ફળ આપનારા વૃક્ષો ન હોય, ખીલેલા કમળો અને સરોવરો ન હોય તેમ જ સબજનો પણ ન હોય તે રમશાન જેવો દેશ ભલે નાશ પામે ૭૩૦

શુભમધિગતમપિ ધનવાનચિરાન્નાશયતિ રક્ષતિ દરિદ્રી ।

મજયતિ રજ્જુમર્મસ પૂર્ણ કુમ્ભો ન રલ્લુ તુચ્છ ॥

પ્રાપ્ત થયેલા શુભને પણ ધનવાન થોડી જ વારમાં નષ્ટ કરી દે છે અને દરિદ્ર માણસ તેનું રક્ષાયું કરે છે ભરેલો ધોડો પોતાની સાથે દોરડાને પણ પાણીમાં ડુબાડે છે, પણ ખાલી ધોડો નહીં ૭૩૧

અબુધા અજગમા અપિ કથાપિ ગત્યા પર પદમાવાપ્તા ।

મન્ત્રિજ્ઞા ઇતિ કીર્ત્યન્તે નયચલ્લગુટિકા ઇવ જનેન ॥૭૩૨॥

જ્ઞાન વિનાના જડ માણસો પણ જો કોઈ રીતે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી ગયા હોય છે તો તેઓ રોતર જના ખાદા-સોમકાઓની માફક માથુસો વડે 'મની' 'પ્રધાન' જેમ કહેવાય છે ૭૩૨

સ્વલ્પા ઇતિ રામવલ્લેય ન્યસ્તા નાશયે પયોરાણે ।

તે શૈલા સિતિમન્તો હન્ત લધિમૈવ યદુમાન ॥૭૩૩॥

રામની સેનાએ જે પર્વતોને આ તો હવકા છે એમ ગણીને સમુદ્રમાં ન નાખ્યા તે પર્વતો હલુ પણ ત્યા રહે્યા છે (ભારેપણાવાળાને રામની સેના સમુદ્રમાં ડુબાડી દે છે જેઓ હલકા છે-ભારેપણાના અભિમાન વિનાના છે તેઓનું અસ્તિત્વ હલુ પણ જેમનું તેમ છે) ખરેખર, હલકાપણા (જર્વરહિતતા) વડે જ માણસ યદુમાન પ્રાપ્ત કરે છે ૭૩૩

યતાર્જવેન લધિમાગરિમાણ યત્તા તનુતે ।

છન્દ શાસ્ત્ર ઇવાસ્મિલોકે સરલ સલે વિમસિ ॥૭૩૪॥

હે મિત્ર હદશાસ્ત્રમાં જેમ સીધી લીટી (—) લઘુ

તાવાળી (લઘુનું ચિહ્ન) ગણાય છે અને વાકી લીટી

(~) ગુન્તાવાળી (ચુરનું ચિહ્ન) ગણાય છે તેમ આ

લોકમાં સરળતા—સીધાપણુ વડે માણસ હલકો ગણાય

છે અને વક્તા (કુટિલતા-વાકાપણુ) વડે માણસ

ગૌરવવાળો ગણાય છે તો જ સરળ શા માટે છે ?

સુદ્ધિ નિરન્તરચિત્તે ગુણવતિ મૃત્યે પ્રિયાસુ નારીપુ ।

સ્વામિનિ શક્તિસમેતે નિવેશ્ય દુ રાજન સુખી ભવતિ ॥

ભેદભાવ વિનાના હૃદયવાળા મિત્રને, શુભવાન સેવકને, પ્રિય સ્ત્રીવર્ગને અને શક્તિશાળી સ્વામીને પોતાનું દુઃખ જણાવીને (દુઃખનો ભાર ઉળગાવી કરીને) માણસ સુખી થાય છે ૭૩૫

પ્રાપ્ય ચલાનધિકારાશ્વત્તુપુ મિત્રેષુ વન્ધુવર્ગેષુ ।

નાપકૃત નોપકૃત ન સરકૃત કિં કૃત તેન ॥૭૩૬॥

યથા અધિકારોને પ્રાપ્ત કરીને જેણે શત્રુઓ, મિત્રો અને બધુજનો ઉપર અપકાર, ઉપકાર અને સત્કાર નથી કર્યો તેણે શું કર્યું છે ? ૭૩૬

વિત્ત પરિમિતમધિકલ્પયશીલ પુરુષમાકુલીકૃતે ।

કનાશુકમિવ પીનસ્તનજયપનાયા કુલીનાયા ॥૭૩૭॥

હવની આવક થોડી હોય અને ખર્ચ વધારે પડતો થયા કરતો હોય, તો તે બાળત માણસને આકુળ-આકુળ કરી નાખે છે જેમ કે જેના સ્તન અને જગન ઘાટીના ભડા છે એવી કુલીન સ્ત્રીને ભનવું નાતું વચ્ચે પીકા કરે છે

અપ્રતિયુદ્ધે શ્રોતરિ વક્તુર્વાચ્ય પ્રયાતિ વૈફલ્યમ્ ।

નયનવિહીને ભતરિ લાવણ્યમિવેહ પદ્મનાક્ષીનામ્ ॥૭૩૮॥

અધ પતિ આગ્રહ યથા નયનોવાળી સ્ત્રીઓના લાવણ્યની જેમ સમજીશક્તિ વિનાના શ્રોતા આગ્રહ વખાનું વાચ્ય નિષ્ફળ જાય છે ૭૩૮

પ્રતિગૃહકોણ ગુણિનો લૂતાકીટા ઇવ સ્ફુરન્તિ શતમ્ ।

તદ્ગ્રામક શ્વગોભિ કો વા રવિરિય ગુણજ્ઞોઽસ્તિ ॥

ઘેર ઘેર અને ખૂણે ખૂણે કરોળિયા અને ધ્રોડી-મગડાડી સેકડો ફરતા હોય છે, તેમને જેમ સર્વ પોતાના કિરણોથી ખાતાવે છે તેમ શુશ્રૂતાન જનો ઘેર ઘેર અને ખૂણે ખૂણે વિચરતા હોય છે, તેમને સૂર્યની જેમ પોતાની પાણી વડે પ્રાણમાં લાવનાર શુશ્રૂત કોણ છે ?

રમણીય સ હિ પુરુષો રમણી યત્રેવ રજતે વિદગ્ધા ।

સ્પોક સમ્પ્ર સુમગધિત સત્ત્વ હિ ચત્ર રસિકસ્થા ॥૭૩૯॥

જેમાં મેઘ રમણી ગ્વાલાવિષ રીતે જ, જરા પણ ખિત થતા વિના અનુસ્રાવમાં જી બની જાય છે, તે પુરુષ ખરેખર રમણીય છે તેવી જ રીતે તે જ સ્પેક તુલ્ય છે, જેમાં ગમિષ જનનું ચિત્ત નોગી શુ હોય છે

આપરિતોપાદિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ ।

યલ્લવદપિ શિક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ ॥ ૭૪૧ ॥

શિક્ષણ પામેલાઓનું દૃઢ ચિત્ત જ્યાં સુધી પોતાની અંદર મારા શબ્દપ્રયોગના અથવા કાવ્યપ્રયોગના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનની પ્રતીતિ વિનાનું છે અને વિદ્વાનોને જ્યાં સુધી મારા પ્રયોગવિજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ સંતોષ થયો નથી, ત્યાં સુધી હું મારા પ્રયોગવિજ્ઞાનને બરાબર સારું માનતો નથી.

અવલા યત્ર પ્રવલા શિશૂવત્નીશો નિરશ્વરો મન્ત્રી ।

નહિ નહિ તત્ર ધનાશાઝીવિતુમાશ્મપિ દુર્લભા ભવતિ ॥

જ્યાં સ્ત્રીની પ્રયત્નતા હોય, રાખ બાળક હોય અને મંત્રી અશિક્ષિત હોય, ત્યાં ધનની આશા તો નથી જ નથી. પશુ જીવતા રહેવાની આશા પણ દુર્લભ બની જાય છે.

જ્વલતિ ચલિતેન્ધનોઽગ્નિર્વિપ્રજ્ઞતઃ પત્તગઃ ફળાં કુરુવે ।

પ્રાયઃ રથે મહિમાનં ક્ષોભાત્પ્રતિપચતે જન્તુઃ ॥ ૭૪૩ ॥

બળવાળું સંકારવાદી અગ્નિ વધારે સળગે છે, છ'હેડ-વાદી નાગ દેખી જીંભે કરે છે, આ ઉપરથી જણાય જાય છે કે પ્રાણીને શોભ થવાથી તે પોતાના મદિમાને-સામર્થ્યને-પ્રભાવને ધારણ કરી લે છે. ૭૪૩

રાજનિ વિદુષાં મધ્યે વરસુરતાનાં સમાગમે ક્ષીણમ્ ।

સાષ્વસદુષિતહૃદયો વાન્કટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૭૪૪ ॥

રાજની આગળ, વિદ્વાનોની મધ્યે અને ઉત્તમ રતિ-ક્રીડા કરનારી સ્ત્રીઓના સમાગમમાં વાણીમાં કુશળ માણસ પણ ભયથી ગભરાયેલા હૃદયવાળો બની ડરપોક જેવો દીસે બની જાય છે. ૭૪૪

અભિરુસરતિ પરિમલં લક્ષ્મીરુસરતિ નયગુણ-

-સમૃદ્ધિમ્ । નિમ્નરુસરતિ સલિલ વિધિલિખિતં

-હુહિરુસરતિ ॥ ૭૪૫ ॥

ભમરો સુગંધ તરફ જાય છે, લક્ષ્મી નીતિ તેમ જ શુભેની સમૃદ્ધિ તરફ જાય છે, પ્રાણી નીચાણના પ્રદેશ તરફ જાય છે અને હુદ્ધિ વિધાતાએ લખ્યું હોય તેને અનુસરે છે. ૭૪૫

સ્વાધીનેઽપિ કલત્રે નીચઃ પરદારલ્પમટો ભવતિ ।

સંપૂર્ણઽપિ સઘાગે કાકઃ કુમ્ભોદકં પિવતિ ॥ ૭૪૬ ॥

પોતાની સ્ત્રી પૂરેપૂરી આધીન હોય તોપણ ઉદ્ધતા માણસ પારખી સ્ત્રીમાં લ'પટ બને છે. જેમ તળાવ પૂરેપૂરું ભરેલું હોય તોપણ કાગડો ધડાનું બળ પીતો હોય છે.

કિં કૂરં ફણિહૃદયં પુનરપિ કિં કૂરમજ્ઞનાહૃદયમ્ ।

કૂરાન્કૂરતરં કિં પતિસુતધનહીનકામિનીહૃદયમ્ ॥ ૭૪૭ ॥

'આ સંસારમાં કૂર કોણ?' સાંપનું હૃદય 'તેથી વધારે કૂર કોણ?' 'ઓનું હૃદય.' 'કૂરથી પણ અલ્પ

કૂર કોણ?' 'તે કુદર ઓનું હૃદય કે જેને પતિ, પુત્ર, ધન વગેરે નથી.' ૭૪૭

અનુકૂલાં વિમલાક્ષી કુલજાં કુશલાં સુશીલસંપન્નામ્ ।

પત્તલકાયાં માર્યાં પુરુષઃ પુણ્યોદયાલ્ભતે ॥ ૭૪૮ ॥

પતિને બધી રીતે અનુકૂળ હોય, બધાં અંગોએ નિર્ભય હોય, સારા કુળમાં જન્મેલી હોય, કુશળ હોય અને સારાં શીલસદાયવાળા હોય, એ રીતે જેમાં પાંચ લક્ષર છે, એવા શુભેાથી શોભતી સ્ત્રી માણસ પુણ્યના ઉદયથી મેળવે છે. ૭૪૮

અરસિકજનભાષણતો રસિકજનૈઃ સહ વરં કલહઃ ।

લભ્યકુચાલિદ્ગનતો લિકુચકુચાપાદતાદનં શ્રેયઃ ॥ ૭૪૯ ॥

અરસિક જનો સાથે વાતચીત કરવી પડે તેના કરતાં રસિક જનો સાથે કલ્પિતો કાચ તે વધારે સારું. લટકતા સ્તનવાળો (જુલા) સ્ત્રીના આલિંગન કરતાં પુષ્ટ સ્તનવાળો સ્ત્રીના પગની લાત આવી તે વધારે સારું.

આપદિ મિત્રપરીક્ષા શરપરીક્ષા રણાદ્ગમે માતિ ।

વિનયે વંશપરીક્ષા જિવઃ પરીક્ષા નુ નિષ્કેને મુક્તિ ॥ ૭૫૦ ॥

મિત્રની પરીક્ષા આપદિ વખતે થાય છે. શરવીરની પરીક્ષા રણક્ષેત્રમાં થાય છે, વંશની પરીક્ષા માણસના વિનય અથવા સંસ્કારિતા ઉપરથી થાય છે અને સ્ત્રીની પરીક્ષા તેના પતિની નિર્ધનાવસ્થામાં થાય છે. ૭૫૦

જનવસરે ચ યદુક્તં સુભાષિતં સઘં ભવતિ હાસ્યાય ।

રહસિ પ્રોઢવધૂનાં રવિસમયે વેદપાઠ ઇવ ॥ ૭૫૧ ॥

કસમયે બોલવામાં આવ્યું હોય, તે સારું વચન હોય તોપણ હાસ્યજનક થાય છે-એકાતમાં વિવાહિત તરુણી પત્ની સાથે રતિકાળે (ગ્રેમ કરવાને વખતે) વેદપાઠ કરાય એની જેમ. ૭૫૧

આરોગ્યં વિદિતા સજ્જનમૈત્રી મહાકુલે જન્મ ।

સ્વાધીનતા ચ પુસંત મહદૈશ્વર્યં વિનાયર્યઃ ॥ ૭૫૨ ॥

આરોગ્ય, વિદ્યા, સન્નજનો સાથે મૈત્રી, મોટા કુળમાં જન્મ અને સ્વાધીનતા આટલી બાબતો જ્યાં વિના પણ માણસો માટે મોટા અશ્વર્ય છે. ૭૫૨

અવસરપઠિતા વાણી ગુણગણરહિતાપિ શ્રોતેભે પુસામ્ ।

રવિસમયે રમણીનાં ભૂષાહાનિર્વિભૂષણં ભવતિ ॥ ૭૫૩ ॥

પ્રસંગ અનુસાર બોલવામાં આવેલી માણસોની વાણી શુભેાથી રહિત હોય તોપણ શોભે છે. જેમ રવિસમયે ભૂષણને (ધરણીને) કાઢી નાખવાં એ જ રમણીએ માટે વિશેષ ભૂષણરૂપ બની જાય છે. ૭૫૩

અવ્યાકરણમધીતં મિત્રદ્રોણ્યા તરન્નિષીતરણમ્ ।

મેપજમપચ્ચસહિતં ત્રયમિદમકૃતં વરં ન કૃતમ્ ॥ ૭૫૪ ॥

આકરણ લપ્સ્યા વિનાનુ અધ્યયન, લાગેલી હોડી વડે નદી તરવી અને અપશ્યની સાથે લેવામાં આવતું ઔપધ-આ ત્રણે પરત્વેઓ કરવા કરતાં ન કરવી સારી છે.

ય: પરત્વે લિખતિ પદ્યતિ પરિપૂરણતિ પળિહતા-
સુપાશ્રયતિ । તસ્ય દિવાકરકિરણેનલિનીદલમિવ
વિકાસ્યતે વુદ્ધિ: ॥ ૭૫૫ ॥

જે માણસ વાંચે છે, લખે છે, અવલોકન કરે છે-
વિચારે છે, પ્રશ્નો પૂછે છે અને વિદ્વાનોના આશ્રય કરે
છે તેની બુદ્ધિ સૂર્યનાં કિરણોથી કમળની જેમ વિકાસ
પામે છે. ૭૫૫

વિરલા જ્ઞાનન્તિ ગુણાન્વિચ્છાઃ કુર્વન્તિ નિર્ધને
તિહમ । વિરલાઃ પરકાર્યરતાઃ પરદુઃસ્થિનાપિ
દુઃસ્થિતા વિરલાઃ ॥ ૭૫૬ ॥

શુભાની પરખ (કદર) કરનારા (શુભ જનો)
વિરલ (બહુ ઘોડા) જ હોય છે, નિર્ધન ઉપર સ્નેહ
કરનારા બહુ ઘોડા જ હોય છે, ખીભનું કાર્ય કરવામાં
આનંદ લેનારા બહુ ઘોડા જ હોય છે અને ખીભને
દુઃખે દુઃખી થનારા બહુ ઘોડા જ હોય છે. ૭૫૬
જોજયતિ દરિદ્રં પરમદ્રાયા ક્ષણત્કારઃ ।

ગૃહપતિરતિમિલિતાયાઃ કલ્પજનાદો યથા જારમ્ ॥ ૭૫૭ ॥

ખીભના રૂપિયા-સોનામહેરા (દ્રવ્યના સિક્કાઓ) નો
રજીકાર નિર્ધનને ઉદ્દેશ ખમાડે છે, જેમ ઘરમાં પતિ
સાથે રતિહોડા માટે મળેલી સુદરીના કંઠલેખો અપાજ
પહોર ભિન્નતા નર પુરુષને ઉદ્દેશ ખમાડે છે. ૭૫૭

કોડ્ધોયોડકાર્યરતઃ કો વધિરો યઃ શ્વોતિ નૈવાર્તિમ્ ।

કો મૂકો યઃ કાલે પ્રિયાણિ વક્તુ ન જાનાતિ ॥ ૭૫૮ ॥

‘આધરો કાણુ છે?’ ‘જે ન કરવા મેં આ કાર્યમાં
લાગ્યો હોય તે.’ ‘પહેરો કાણુ છે?’ ‘જે ખીભના
દુઃખને સાંભળતો નથી.’ ‘મૂંઝે કાણુ છે?’ ‘જે વખત
આપે પ્રિય વાક્યો બોલી બાણુતો નથી.’ ૭૫૮

કુત્ર વિષેયો યત્નો વિદ્યાભ્યાસે સદૌર્થવે વાને ।

અવધીરણા ક્ષ કાર્યા રણપરયોપિત્તરધનેપુ ॥ ૭૫૯ ॥

‘માણસે પ્રયત્ન કરે બાળતામાં કરવો નોઈએ?’
‘વિદ્યાભ્યાસમાં, ઉત્તમ ઔપધ બનાવવામાં અને દાન
આપવામાં.’ ‘માણસે અનાદર શામાં કરવો નોઈએ?’
‘ખસ જનો પર, પરત્વે પર અને પરદાખ પર.’ ૭૫૯

કુત્ર વિષેયો વાસઃ સજ્જનકળે યથા કાર્યમ્ ।

કઃ પરિહાર્યો દેશઃ પિયુતયુતો લુલ્લભૂપક્ષ ॥ ૭૬૦ ॥

‘નિવાસ ક્યાં કરવો નોઈએ?’ ‘સજ્જનોની પાસે,
કાશીની જેમ.’ ‘કયો દેશ હોડી દેવો નોઈએ?’ ‘જ્યા
સાડિયા માણસો અને લોભી રાજા હોય.’ ૭૬૦

દધિ મધુરં મધુ મધુરં દ્રાક્ષાં મધુરા મુષાપિ મધુરૈવ ।

તસ્ય તદેવ દિ મધુરં યસ્ય મનો યત્ર સંલગ્નમ્ ॥ ૭૬૧ ॥

‘દહી’ મધુર છે, મધ મધુર છે, દ્રાક્ષ મધુર છે અને
મુષા અથવા અમૃત પશુ મધુર જ છે. પશુ માણસ
માટે ખરેખર મધુર (સોથી મધુર) પદાર્થ તે જ છે કે
તેનું મન જેમાં સારી રીતે લાગ્યું હોય. ૭૬૧

અવિદિતપરમાનન્દો વદતિ જનો વિષયમેવ રમણીયમ્ ।

તિલતેલમેવ મૃદં યેન ન દૃઢં દૃઢં કાપિ ॥ ૭૬૨ ॥

જેણે (ભગવાનના-આત્મસ્વરૂપના) પરમ આનંદને
અપરો નથી તેણે માણસ તો વિષયને જ રમણીય
(આનંદજનક) કહે છે. જેમ જેણે થી કપાલ બોલ્યું જ
નથી (અને તેણે જ ખાધું છે) તે તલના તેલને જ
મીઠું (સ્વાદિષ્ટ) કહે છે. ૭૬૨

રોગી ચિરપ્રવાસી પરાગ્રમોજી પરાવસયશાયી ।

યજ્ઞીવતિ તન્મરણં યન્મરણં સોડસ્ય વિશ્રામઃ ॥ ૭૬૩ ॥

રોગી, લાંબા મળ સુધી પ્રવાસ કરનારો; પારકું
અન આનારો અને પારકા આશ્રયસ્થાનમાં (ધર્મ-
શાળામાં) સ્થનારો માણસ જે (જીવન) જીવે છે તે
અરજી (ગુલ્ય) જ છે અને અરજી એ જ તેનો વિશ્રામ
(શાંતિ-શુખ) છે. ૭૬૩

કો ધર્મો મૃતદયા કિં સૌહ્યમરોગિલા જગતિ ।

કઃ સ્નેહઃ સદ્ગાઃ કિં પાણિદ્યં પરિચ્છેદઃ ॥ ૭૬૪ ॥

‘આ જગતમાં ધર્મ શું છે?’ ‘સર્વ પ્રાણીઓ પર
દયા કરવી તે.’ ‘શુખ શું છે?’ ‘રોગરહિતપણું.’
‘સ્નેહ શું છે?’ ‘સર્વ પ્રત્યે સહભાવ.’ ‘પડિતાઈ
શું છે?’ ‘સત્ય-અસત્યનો વિવેક, દરેક પદાર્થોના
યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન.’ ૭૬૪

દાનં પ્રિયવાસસહિતં જ્ઞાનમર્થઃ ક્ષમાન્વિતં શૌર્યમ્ ।

વિષં ત્યાગનિયુક્તં દુર્લભમેતદ્ધતુર્ભદ્રમ્ ॥ ૭૬૫ ॥

પ્રિય વાણી સહિત આપવામાં આવતું દાન, મર્વ
વિનાનુ જ્ઞાન, ક્ષમાથી યુક્ત શૌર્ય અને ત્યાગની સાથે
બેડાયેલું ધન-આ ચાર કલ્યાણકારક પરત્વેઓ કુલભ
હોય છે. ૭૬૫

ક્ષત્પયતિ યેન દૃષ્ટિ યેન ચ લોકે પ્રશસ્તે સદ્ગિઃ ।

સ ગુણસ્તેન ગુણિના રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૭૬૬ ॥

જે શુભ વડે માણસ તેનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે
અને સમાજમાં સન્માનોથી પ્રશંસા પામે છે, તે શુભ તે
શુભવાળાએ રક્ષણ અને વધારેના નેઈએ. ૭૬૬

દુર્જનમગ્ન્યા નાર્યઃ પ્રાયેણાપાત્રમુદ્ભવતિ રજા ।

કૃપણાનુસારિ ચ ઘને મેધો ગિરિજલપિર્ધર્મી ચ ॥ ૭૬૭ ॥

મેટા ભાગે સ્ત્રીઓ દુર્જનની પાસે જનારી હોય છે, રાત્ર અયોગ્ય લોકોને પોષનારો હોય છે, ધન કૃપણોની પાસે જનારું હોય છે અને મેઘ પવનના અથવા સમુદ્રના વરસનારો હોય છે. ૭૬૭

કૃતશતમસત્સુ નષ્ટં સુભાષિતશતં ચ નષ્ટમવુષેપુ ।

વચનશતમવચનકરે બુદ્ધિશતમચેતને નષ્ટમ્ ॥૭૬૮॥

દુર્જનો પર કરેલા સેકેડો ઉપકારો નષ્ટ થયેલા છે, બુદ્ધિની લોકો આગળ સારી રીતે બોલાયેલું વચન નષ્ટ થયેલું છે, બોલેલું ફેલે કરનારનાં સો વચનો પશુ નષ્ટ થયેલાં છે અને સો વખત આપેલો ઉપદેશ જડ માણસ માટે નષ્ટ થયેલો છે. ૭૬૮

દક્ષઃ શ્રિયમધિગચ્છતિ પથ્યાશી કલ્પતાં સુખમરોગી ।

ચુકો વિદ્યાન્તં ધર્માર્થયશસિ ચ વિનીતઃ ॥૭૬૯॥

અત્ર માણસ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે, પથ બોળન કરનાર સુખપૂર્વક નીરોગી બને છે, ઉત્સાહી માણસ (વિદ્યાથી) વિદ્યાના પારને પામે છે અને વિનંતી માણસ ધર્મ, અર્થ તથા યશને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૬૯

નિરતિશયં ગરિમાણં તેન જનન્યાઃ સ્મરન્તિ વિદ્વાસઃ ।

ચત્કમપિ વહતિ ગર્મ મહત્તામપિ યો ગુરુમંથતિ ॥૭૭૦॥

વિદ્વાનો (પિતા અને વિદ્યાગુરુના કરતાં પશુ) માતાના ગૌરવને સૌથી વધારે કહે છે તેનું કારણ એ છે કે માતા ને ગળેને ધારણ કરે છે તેમાં કાઈ એવી વ્યક્તિ (પશુ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ) હોય છે કે ને મહાપુરુષોના પશુ ગુરુ થઈ શકે. ૭૭૦

અપ્રકટીકૃતશક્તિઃ શક્તોડપિ જનસ્તિરસિક્રિયાં લભતે ।

નિવસન્નત્વાર્દાણિ લઘ્વયો વર્ધિન્તે તુ જ્વલિતઃ ॥૭૭૧॥

જેણે પોતાની શક્તિને પ્રકટ કરી નથી, એવો માણસ શક્તિવાળો હોવા છતાં પશુ તિરસ્કાર પામે છે. લાકડાની અંદર રહેલો અગ્નિ બાંધી ઝાળાંચાય છે, પશુ (તે જ અગ્નિ લાકડાની બહાર પ્રકટ થઈને) લાકડા સળગતો હોય છે ત્યારે કાંઈથી ઝાળાંચાતો નથી.

વિપમસ્થસ્વાદુફલપ્રહળવ્યવસાયનિશ્ચયો યેપામ ।

વૃષ્ટાણામિવ તેપાં મન્યેહં શંસિતં જન્મ ॥ ૭૭૨ ॥

અયોગ્ય સ્થાનમાં રહેલ સુંદર ફળ મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો જેમણે નિશ્ચય કર્યો છે, તેમનો જન્મ જિરાના જેવા વખાણવા યોગ્ય છે એમ હું માનું છું. (અર્થાત્ જો તે જેમ જિંચા કર્તાવાળા ઝાડમાં ફળ કે પાંડાં ખાતાં મોઢામાં લોટીલુહાણ થાય છે, અથવા નિષ્ફળ થાય છે તેવા સ્થિતિ અયોગ્ય સ્થળમાં રહેલ ફળ મેળવવા જનારની થાય છે.) ૭૭૨

દુરધિગમો દુર્માર્ગ્યો ચાવત્સુરુપેણ પૌરુષ ન કૃતમ્ ॥
જયતિ તુલામધિસ્ત્વો માત્સ્વાનપિ જલદપટલનિ ॥૭૭૩॥

જ્યાં સુધી માણસે પ્રયત્ન કર્યો હોતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું ભાગ્ય ખરાબ રહે છે અને તેને કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્વર્ગ પશુ તુલા રાશિ પર સંક્રમણ કરીને જ વાદળોનાં બધાં જ દળોને છતી લે છે, (તેમ માણસ પશુ પુરુષાર્થે વડે જ બધા અવરોધોને દૂર કરી શકે છે.) આપદિ યેનોપકૃતં યેન ચ હસિતં દશાસુ ચાન્યાસુ ।

વપકૃદપકૃતિ ચ સમો યત્તં પુરુષં પરં મન્યે ॥૭૭૪॥

માણસના આપતિકાળે જેણે ઉપકાર કર્યો છે અને ધીન દશાઓમાં જેણે માણસની હાંસી ઉડાવી છે—આ બંને માણસો તે વિપત્તિઘટત માણસ કરતાં જરૂર મોટા છે, પશુ ઉપકાર કરનાર અને અપકાર (હાંસી) કરનાર આ બંને માણસો સાથે જે સમાન ભાવવાળો છે, તે ખરેખર સૌથી મોટો છે એમ હું માનું છું. ૭૭૪

અસતી ભવતિ સલજ્ઞા ક્ષારં નીરં ચ શીતલં ભવતિ ।

દમ્ભો ભવતિ વિવેકી પ્રિયવક્તા ભવતિ ધૂર્લજનઃ ॥૭૭૫॥

સતી ન હોય તેવી સ્ત્રી વધારે લગ્ન બતાવતી હોય છે, ને પાણી ખારું હોય તે વધારે શીતળ હોય છે, ને વધારે પડતો વિવેક બતાવતો હોય છે તે દંભી હોય છે અને ને વધારે પડતું મીઠું મીઠું બોલતો હોય છે તે ધૂર્લ હોય છે. ૭૭૫

પશ્યતિ પરસ્પૃયુવતિ સકામમપિ તન્મનોરથં કુરુતે ।

જ્ઞાતૈષ્વ તદપ્રાપ્ત વ્યર્થ મનુજો હિ પાપમામ્ભવતિ ॥૭૭૬॥

કામી મનુષ્ય બીજની યુવતી સામે કામની ભાવનાથી જુએ છે પછી તેને મેળવવાનો અનોરથ સેવે છે, અને તે સ્ત્રી નહીં જ મળે, એવું જાણે છે, ત્યારે તે ખેદ પામ છે; આમ કાર્ય સધાયા વિના વ્યર્થ જ માણસ પાપનો ભાગી બને છે. ૭૭૬

સ્ત્રીણાં હિ સાહચર્યાદ્ભવન્તિ ચેતાંસિ મર્સહશાનિ ।

મધુરાપિ હિ મૂર્છલયતે વિપવિટપસમાશ્રિતા વહ્ની ॥

પોતાના પતિની સાથે રહેવાથી સ્ત્રીઓનાં (કામળ) ચિત્ત પશુ તેમના પતિ જેવાં (કઠોર) બની જાય છે. ઝેરી દ્રવ્યને પીટળાયેલી વેલ મધુર હોય તોપશુ તે બીજને મૂર્છિત કરી દે છે. ૭૭૭

સઠદપિ દૃષ્ટ્વા પુરુષં વિવુષા જાનન્તિ સારતાં તત્ત્વ ।

હસ્તતુલ્યાપિ નિપુણઃ પલપ્રમાણં વિજાનન્તિ ॥૭૭૮॥

શુદ્ધિશાળી જનો માણસને એક વાર જ નોંધીને પશુ તેની ચોખ્ખતા બાણી લે છે. નિપુણ માણસો પોતાના હાથરૂપી જાળવાથી પશુ પદાર્થનું વજન (નવટાંક) છે કે

પાશેર અથવા શેર છે તે) બાણી લે છે. ૭૭૮

કવિહૃદયેષ્વનસૂયા કતૂરીકર્દમેષ્વમાલિન્યમ્ ।

અક્ષારતા પયોધાવધનીપાલેષુ પાણિહૃત્યમ્ ॥૭૭૯॥

વિદ્વાનોના હૃદયમાં બે અસૂયા—દેષ ન હોય, કતૂ-
રીના લેપમાં બે મેલિનતા—કાળાશ ન હોય, સમુદ્રમાં
બે ખારાશ ન હોય તો રાજ્યોમાં વિદ્વાતા હોઈ શકે.
અતુનિ ચિરામિલપિતે કથમપિ દૈવાલ્પસકસંષ્ટને ।

પ્રાક્પ્રામાન્યપિ વદુશો દુઃસ્વાનિ પરં સુસ્વાનિ જાયન્તે ॥

ધણા વખતથી અભિલાષા કરેલી કોઈ વસ્તુ કોઈ
રીતે દેવયોગે પ્રાપ્ત થઈ બળ છે ત્યારે તે વસ્તુ મેળવવા
માંટ પૂર્વે અનેક વાર વેટેલાં દુઃખો પશુ પછી સુખ
બની બળ છે. ૭૮૦

વિસ્ત્રબ્ધપાત્તોયઃ સ્વબધાય સ્વલય વીરપ્રકોપકરઃ ।

નવતરુમજ્જ્વનિરિષ્ઠ હરિનિશ્વત્કરો કરિણઃ ॥૭૮૧॥

ખલ માણસ પોતાના પર વિશ્વાસ ધૂકનારનો ધાત
કરે છે (અથવા કંગો દે છે) આ તેનો દાંપ વીરપુરુષને
કોપાયમાન કરનાર અને પરિણામે તેનો (ખલનો)
પોતાનો જ નાશ કરનાર થાય છે. જેમ જંગલમાં હાથી
(વિશ્વાસથી કૂલીકૂલીને જાહેલા) મોટા ઝાડને તોડી પાડે
છે ત્યારે તેના તૂટવાના કડકડાટ અવાજથી સિંહની નિંદા
તૂટી બળ છે અને પરિણામે તે અવાજ હાથીનો વધ
કરાવનાર થાય છે. ૭૮૧

સત્યપિ ચ સુકૃતકર્મણિ દુર્નિતિશ્ચેન્નિશ્ચયં હરયેષ્વ ।

તૈલૈઃ સદોપયુક્તાં પ્રદીપશિખાં દલતિ ચાતાલિઃ ॥૭૮૨

માણસ પ્રુપ્તકર્મો કરતો હોય તોપણ બે તે અનીતિ
વાળો, દુષ્ટ નીતિવાળો હોય તો જેમ દીવામાં તેલ ભરેલું
હોય છતાં તેની બ્યેતને વરોળાથિયો છુટાવી દે છે, તેમ
તેના તે કર્મો પશુ તેની લક્ષ્મી-શોભા-કીર્તિને ઘટ-
નારાં જ થાય છે. ૭૮૨

વપચારઃ કર્તવ્યો યાવદનુત્પન્નસૌહૃદઃ પુરુષાઃ ।

હત્તપ્રસૌહદાનામુપચારઃ કેતવં ભવતિ ॥૭૮૩॥

માણસોમાં બધાં સુધી પરસ્પર સુહૃદભાવ (મિત્રતા)
ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય ત્યાં સુધી બાલ સભ્યતા (ઓપ-
ચારિક શિષ્ટતા) રાખવી બેઈએ; પશુ સુહૃદભાવ
ઉત્પન્ન થઈ ગયા પછી ઓપચારિક શિષ્ટતા એ કેવળ
કૃત્રિમતા, દંભ અથવા શકતારૂપ બની રહે છે. ૭૮૩

મ્નેહો દિ વરમષ્ટિતો નિ વરં સંજાતવિષ્ટિવત્નેહઃ ।

હૃતનયનો દિ વિપાદી ન વિપાદી ભવતિ જાત્યન્ધઃ ॥

સ્નેહ ન થાય તે સારું, પણ સ્નેહ થયા પછી તે
તૂટી બળ તે સારું નથી. જેની આંખો નીચ પામે છે

તે ખૂબ ખેદ કરે છે, પણ જે જનમથી જ અંધ છે
તે કંઈ ખેદ કરતો નથી. ૭૮૪

નલિનીદલગતજલવત્તરલં કિં યૌવનં ધનં ચાયુઃ ।

કઃ શશધરકરનિકરાનુકારિણઃ સ્વલ્પા યવ ॥૭૮૫॥

‘કમળની પાંખડી પર પડેલા જલચિંતુ જેવું યૌવન
શું છે?’ ‘યૌવન, ધન અને આયુષ્ય.’ ‘ચંદ્રનાં કિરણોના
સમૂહની જેમ શીતળતા આપનાર કોણ છે?’ સજ્જનો જ.

કિં કરં સ્ત્રીહૃદયં કિં ગૃહિણઃ પ્રિયહિતાય કારુણાઃ ।

કઃ કામઃ સંકલ્પઃ કિં દુષ્કરસાધનં પ્રજ્ઞા ॥૭૮૬॥

‘આ જગતમાં કુર શું?’ ‘સ્ત્રી’ હૃદય, ‘સુદૃશ-
જનને પ્રિય અને ઊત્કર તે ‘શું?’ ‘પોતાની સ્ત્રીના
શુભો.’ ‘કામ કોને જાણે?’ ‘મનમાં બંધોડો સંકલ્પ,’
મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું સાધન કયું?’ સામી છુદ્ધિ.
વિતરતિ યાવદાતાઃ તાવત્સકલોડપિ ભવતિ કલમપી ।

વિરતે પચસિ ધનેભ્યઃ શામ્યન્તિ શિશ્વણિહનાં ધ્વનયઃ ॥

બધાં સુધી જાન કરનાર આપતો હોય છે ત્યાં સુધી
સૌ કોઈ મીઠું મીઠું બોલનાર થાય છે. (તે પછી નહિ.)
વાદ્યોમાંથી પાણી વરસવાનું બંધ થઈ બળ છે ત્યારે
મધુરોનાં ટહુકારો પણ શાંત થઈ બળ છે. ૭૮૭

વ્યસને મિત્રપરીક્ષા શૂરપરીક્ષા રણક્ષણે ભવતિ ।

વિનયે મુન્યપરીક્ષા દાનપરીક્ષા ચ દુર્મિત્તે ॥૭૮૮॥

મિત્રની પરીક્ષા કુખ વખતે થાય છે, શૂરવીરની
પરીક્ષા રણક્ષેત્રમાં થાય છે, સેવકની પરીક્ષા તેના વિનયી
વર્તનમાં થાય છે અને દાનની (ખરેખરા ભાવથી અપાણું
છે કે નહીં તેના) પરીક્ષા કુશળ વખતે થાય છે. ૭૮૮

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગતા જન્મભૂમિવાત્સલ્યમ્ ।

સંતોષો મીરુત્ત્વં પદ્મ વ્યાપાતા મહત્ત્વત્સવ્ય ॥૭૮૯

આલસ્ય, સ્ત્રીની સેવા, સોનીપણું, વતનમાં જ બેસી
રહેવાની આસક્તિ, (જે સ્થિતિ હોય તેમાં જ) સંતોષ
અને કર્મોપકાર આ જ માણસને મહાન બનતો
અટકાવનારો છે. ૭૮૯

કોપ્યેકવંશજનુષો પદયત પૂર્ણત્વતુચ્છતામ્જાતોઃ ।

જ્યાકામુકયોઃ કશ્ચિદ્ ગુણમૂતઃ કશ્ચિદપિ મર્ત્તો ॥

કોઈ બે માણસો એક વંશમાં જન્મ્યા હોય, તોપણ
તેમાંનો એક સંપૂર્ણ સુણોને સેવે છે અને બીજો દલકા
સુણોને સેવે છે, જેમ કે પપ્પજ અને ધનુષ્ય બંને એક-
જ વાંસમાંથી પેદા થાય છે, તેમાં પપ્પજ શુભ (દારી,
ગુરુતા) રૂપ બને છે અને ધનુષ્ય તેને ધારણ કરનાર
(ભાતી-પતિ) બને છે. ૭૯૦

અન્વત્વમન્યસમયે યવિરો યધિગકાલ આલમ્બ્ય ।

શ્રીકેશવયોઃ પ્રણયી પરમેષ્ઠી નામિવાત્સવ્યઃ ॥૭૯૧॥

વિધુની નાભિમાં વસનાર બ્રહ્મા લક્ષ્મી અને વિધુ ખંનેના પ્રીતિપાત્ર રહ્યા છે, તે એવી રીતે રહેવાથી જ કે આંધળા રહેવાની વખતે તેઓ આંધળા રહે છે અને બહેરા રહેવાની વખતે તેઓ બહેરા રહે છે. (આથી દંપતીની સાથે રહેનાર કોઈ પણ માણસોએ જો એ દંપતીના અળખામણના ન બનવું હોય અને પ્રીતિપાત્ર રહેવું હોય તો સમય અનુસાર આંધળા અને બહેરા રહેવું જોઈએ-એમ બંને એ બ્રહ્મા માણુએને સૂચવે છે.)

નિયતૈઃ પદૈર્નિપેવ્યં સ્વલિતેઽનર્થોવહં સમાશ્રયતિ ।

સંભવદન્યગતિઃ કઃ સંક્રમકાષ્ઠં દુરીશં ચ ॥૭૯૨॥

ખીખ સરળ માર્ગે જઈ શકાતું હોય તો જેમાં કાળજીપૂર્વક માપસરનાં ડગલાં મૂકવાં પડે અને એમ કરતાં સ્ખલન થાય તો અનર્થ થાય એવી નિસરણી અથવા ચાલવા કે ઝાળાંજવા માટે લાકડાનો કોણુ આશ્રય લે ? તેવી જ રીતે જો ખીખે પ્રકારે નિર્વાહ થઈ શકતા હોય તો ખાંડાની ધાર પર ચાલવા સમાન અને તેમાં ભૂલચૂક થાય તો અનર્થ થાય એવા દુષ્ટ સ્વામીનો કોણુ આશ્રય કરે ? ૭૯૨

સન્યાગનિષ્પન્નઃ સન્યોર્ધસ્થરયા સ્ફુટીક્રિયતે ।

સ વ્યઙ્ગય ઇવ ભવતિ પ્રથમો વિનતાતનુજ ઇવ ॥૭૯૩॥

જે અર્થ વાણીમાં-શબ્દોમાંથી સીધે સીધા નીકળતો ન હોય છતાં તરત સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો હોય તેને જ વ્યંગ્ય અર્થ કહે છે. જેમ કે 'વિનતાનો આ પહેલો છોકરો.' તો આની સાથે એ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વિનતાને ખીખ સંતાન પણ છે. ૭૯૩

અધરસ્ય મધુરિમાર્ણં કુચકાઠિન્યં દશોસ્તથા તૈક્ષ્ણ્યમ્ । કવિતાવાઃ પરિપાકાનનુભવરસિકો વિજ્ઞા-
નાતિ ॥ ૭૯૪ ॥

અધરની મધુરતાને, સ્તનોની કઠિનતાને, કટાક્ષોની તીક્ષ્ણતાને અને કવિતાની પરિપકવતાને તેના રસનો અનુભવી જ વિશેષ રીતે જાણતો હોય છે. ૭૯૪

સવિતા વિષ્ણવતિ વિધુરપિ સવિતરતિ સ્થા-
દિનન્તિ યામિન્યઃ । યામિનયન્તિ ચ દિનાનિ મુલ-
દુઃસવરીકૃતે મનસિ ॥ ૭૯૫ ॥

ન્યારે સુખ હોય, ત્યારે માણસને સ્થઈ પણ ચંદ્ર જેવા શીતળ લાગે છે અને ન્યારે દુઃખ હોય ત્યારે ચંદ્ર પણ સ્થઈ જેવા સખત લાગે છે; તે જ રીતે ન્યારે સુખ હોય ત્યારે રાત પણ દિવસ જેવી પ્રેરક લાગે છે અને દુઃખ હોય ત્યારે દિવસો પણ રાત્રિ જેવા દુઃખ-દાયક લાગે છે. ૭૯૫

નિજલોપાવૃત્તમનસામતિસુન્દરમેવ ભાતિ વિપરીતમ્ ।

પદ્યતિ પિત્તોપહતઃ શશિશુભ્રં શદ્ધમપિ પીતમ્ ॥૭૯૬॥

પોતાના દોષથી જવાયેલા મનવાળાએને અત્યંત સુંદર પણ એથી ઊલટું (અત્યંત ખરાબ) લાગે છે, જેમ કમળાથી ઋસ્ત માણસ ચંદ્ર જેવા શ્વેત શંખને પણ પીળો જુએ છે. ૭૯૬

રાજ્યે સારં વસુધા વસુધાયામપિ પુરં પુરે સૌધમ્ ।

સૌધે તત્ત્વં તત્ત્વે વરાહ્નનાનન્નસર્વસમ્ ॥ ૭૯૭ ॥

એક રાજ્યમાં (પહેલાંમાં) ફળદ્રુપ જમીન એ સાર-રૂપ છે, ફળદ્રુપ જમીનમાં ઉત્તમ નગર એ સારરૂપ છે, સારો નગરમાં મોટો મહેલ અથવા રાજમહેલ એ સારરૂપ છે. મોટા મહેલમાં પલંગ અથવા સારી શય્યા એ સારરૂપ છે અને સારી શય્યામાં શ્રેષ્ઠ સોઈયાળી સુંદરાંગી અને એની સાથેના કામવિલાસ એ સર્વના સારરૂપ છે. ૭૯૭

વાલ્યો મવન્તિ વિમલાઃ સ્ફુટન્તિ કમલાનિ વાપીપુ ।

કમલેષુ પતન્ત્યલયઃ કરોતિ સંગીતમલિપુ પદમ્ ॥

નિર્મળ જળથી ભરેલાં વાવો હોય છે, તે વાવોમાં કમળો ખીલ્યા હોય છે. તે કમળો પર ભરતોએ ઊઠતા હોય છે અને ત્યારે એ ભરતોએમાં સંગીત પોતાનું સ્થાન લે છે. (અર્થાત્ સંગીત ઉત્પન્ન થવામાં અનેક પ્રકારની સુંદરતા પૂરજીમિકારે જરૂરી હોય છે.)

સંનિહિતેઽપિ દુરાપે વસ્તુનિ મનસોઽન્યાસવિષયસ્ય ।

ભવતિ ન સંશયનાશો બહુશોઽન્યાસ્યાસ્યમાનસ્ય ॥૭૯૯॥

જે વસ્તુ એટલી બધી દુઃખાપ્ય હોય કે તે પોતાને કદી મળશે એમ માણસનું મન માની પણ શકતું ન હોય, તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈને માણસની પાસે જ રહી હોય, છતાં તે વસ્તુ પોતાને ખરેખર પ્રાપ્ત થઈ છે કે કેમ એ વિષેના એના સંશય એને વારંવાર સમગવવા છતાં પણ નષ્ટ થતો નથી. ૭૯૯

સ્વવશઃ કરોતિ કર્મ પ્રમાદયુક્તનુ પરવશો ભવતિ ।

સ્વવશો રોહતિ ઘૃક્ષં નિપતત્યવશસ્તતઃ પુરુષઃ ॥૮૦૦॥

જે માણસ પોતાની યોગે-સ્વેચ્છાએ કર્મ કરે છે તે સ્વાધીન-સ્વતંત્ર રહે છે. અને જે માણસ સ્વેચ્છા-એ કર્મ કરવામાં પ્રમાદી અને ઊં તે પરાધીન બની જાય છે. સ્વાધીન માણસ વૃક્ષ ઉપર ચઢી શકે છે. (ઉત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે) ન્યારે પરાધીન પ્રમાદી માણસ જે સ્થિતિમાં હોય લાથી પણ પતન પામે છે.

મોગીક્ષ્મસ્ય રક્ષાં દઢ્યાત્રેણૈવ કુર્વંતોઽનિમિત્તસ્ય ।

ઘૃક્ષસ્ય પ્રમદાપિ શ્રીરપિ મૃત્યસ્ય મોગાય ॥૮૦૧॥

વાન હોય છે; તે વખતે તારા(ચંદ્રની પત્ની)નું પ્રાધાન્ય જોવાનું નથી. પોતાની શક્તિ સાથે સ્વામી પોતે તૈયાર હોય, તો પછી સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય કયાં જોવામાં આવતું નથી. ૮૧૧

દાતા દાનસ્યાન્તરા સ્યાત્પુષિવ્યાં, ગેદે ગેદે
યાચકાતાં સમુદ્ધઃ । ચિન્તારત્નસ્યાસ્તિ સત્ત્વે વિવાદો,
માર્ગે માર્ગે રેણવઃ સન્ત્યસંસ્થાઃ ॥ ૮૧૨ ॥

દાન આપનાર દાતા તો આ પૃથ્વી પર જવલ્લે જ થાય છે; પરંતુ યાચકોના ટોળા તો ઘેર ઘેર જોવા મળે છે. જેમ સાચો ચિંતાશ્રિષ્ઠિ તો હશે કે કેમ એ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પણ પરચરના કાકરાઓ તો પ્રત્યેક માર્ગમાં અસંખ્ય જોવા મળે છે. ૮૧૨

માસં મૃગાણાં વશનૌ ગજાનાં, મૃગદિવાં ચર્મ
ફલં દ્રુમાણામ્ । સ્ત્રીણાં સુરુપં ચ નૃણાં હિરણ્યમેતે
ગુણા વૈરકરા મવન્તિ ॥ ૮૧૩ ॥

મૃગોની અંદર રહેલું માંસ, હાથીઓના દંતુશળ (બે હાથીદાંત), સિંહ અને વાઘને તેમનું સુંદર ચામડું, વૃક્ષોને તેમના ફળો, સ્ત્રીઓમાં તેમનું સુંદર રૂપ અને માણસોની પાસે રહેલું ધન-આટલી વસ્તુઓ તેમને ખીજોમને સાથે વેર કરાવનારી થાય છે. ૮૧૩

શાઠ્યેન ધર્મ કપટેન મિત્રં, પરોપસાપેન સમૃદ્ધિ-
ભાવમ્ । સુવિન વિદ્યાં પરુષેણ નારી, વાન્હન્તિ ચે
વ્યક્તમપિન્દિતાત્મે ॥ ૮૧૪ ॥

જેઓ શકતા વડે ધર્મને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, કપટ વડે મિત્રો બનાવવા ઇચ્છે છે, સુખ ભોગવતાં ભોગવતા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે અને કઠોર ભાવ વડે સ્ત્રીને (જીવતા-વશ કરવા-મેળવવા) ઇચ્છે છે, તેઓ ખરેખર મૂર્ખ જ છે. ૮૧૪

રાજા ધૃષ્ટી વ્રાહ્મણઃ સર્વમક્ષી, સ્ત્રી ચાવશા દુષ્ટ-
વૃદ્ધિઃ સહાયઃ । પ્રેષ્યઃ પ્રતીપોઽધિકૃતઃ પ્રમાદી, ત્યાગ્યા
હમે યથ્થ કૃતં ન વેત્તિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધૃષ્ટા-તિરસ્કારયુક્ત રાજા, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સર્વ કંઈ ખાઈ જનારો બ્રાહ્મણ, વશ ન રહેનારી સ્ત્રી, દુષ્ટ (દયાવાળો) બુદ્ધિવાળો સહાયક, વિરહ અભિપ્રાયવાળો દુત, પ્રમાદયુક્ત અધિકારીજન અને કરેલાને ભૂલી જનારો કૃતદન માણસ-આ બધા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે

મૂર્ખો દિગ્ગાતિઃ સ્થવિરો ગૃહસ્થઃ, કામી દરિદ્રો
ઘનવાંસ્તપસ્વી । વેશ્યા હરુપા નૃપતિઃ કદર્થો, લોકે
પટેતાનિ વિદમ્નિતાનિ ॥ ૮૧૬ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈર નોવા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે

હોવા છતાં જે મૂર્ખ રહ્યો હોય, ધરડો થવા છતાં જે ધરમા નિવાસ કરી રહ્યો હોય (વાનપ્રસ્થ ન થયો હોય), નિર્ધન હોવા છતાં જે અનેક જાતની કામનાઓ-ઇચ્છાઓ કર્યા કરતો હોય, ધનવાન હોવા છતાં જે બંતે કષ્ટ સહન કરતો હોય, વેશ્યા કદાપી હોય અને રાજા કેન્દ્રીય હોય-આ લોકમાં જ બાળતો ઠાસ્યાપદ બને છે. ૮૧૬

દાનં દરિદ્રસ્ય પ્રમોક્ષ શાન્તિર્નૃનાં તપો જ્ઞાનવતાં
ચ મૌનમ્ । ઇચ્છાનિવૃત્તિશ્ચ સુસાન્વિતાનાં, વ્યા વ
મૂતેષુ દિવેં નયન્તિ ॥ ૮૧૭ ॥

નિર્ધન હોવા છતાં જે દાન કરનારો હોય, સમર્થ હોવા છતાં જે શાન્તિ ધારણ કરનારો હોય, જુવાન-નાની વયનો હોવા છતાં જે કષ્ટ સહન કરનારો હોય, જ્ઞાની હોવા છતાં જેઓ મૌન રાખનારા હોય, બધી સુખસામગ્રીવાળો હોય છતાં જે ઇચ્છાઓ વિનાનો હોય અને જે પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળો હોય-આવા શ્રેણી માણસને સ્વર્ગ-શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં-સર્થ બધ છે. ૮૧૭

અર્થાગમૌ નિત્યમરોગિતા ચ, મિયા ચ માર્યા
પ્રિયવાદિની ચ । વશ્યશ્ચ પુત્રોઽર્થકરી ચ વિદ્યા પદ્
જીવલોકસ્ય મુલ્લાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૮ ॥

નિત્ય ધનની આવક, રોગરહિત શરીર, પ્રીતિવાળી અને પ્રિય વાણી બોલનારી પત્ની, આરાપાલક પુત્ર અને પાર્યા પ્રમાણે જ્ઞા આપનારી વિદ્યા-આ જ હે રાજન્, જીવતાં સુખો ગણાયા છે. ૮૧૮

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ સપ્રત્યયા વૃત્તિરમી-
તિવાસઃ । સદ્ધિર્મનુષ્યઃ સહ સંપ્રયોગઃ, પદ્ જીવ-
લોકસ્ય મુલ્લાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૯ ॥

આરોગ્યવાળું શરીર, માથે દેવું ન હોવું, દૂર દેશમાં કુટુંબથી જુદા રહેવું પડતું ન હોય, ખાતરીપૂર્વક આજીવિકા, ભય વિનાનું રહેણાં અને સારા માણસો સાથે સમાગમ-આ જ હે રાજન્, જીવતાં સુખો ગણાયા છે.

મૃતસ્ય લિપ્સા કૃપણસ્ય દિલ્સા, બિમાર્ગગાયાશ્ચ

રુચિઃ શ્વકાન્તે । સર્પસ્ય શાન્તિઃ કુટિલસ્ય મૈત્રી,

વિધાતૃસૃષ્ટૌ નહિ દૃષ્ટૃપૂર્વા ॥ ૮૨૦ ॥

મરેલા માણસમાં કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા, કેન્દ્રીય માણસમાં કોઈને દાન કરવાની ઇચ્છા, અવળે રસ્તે ગયેલી સ્ત્રીને પોતાના પાતમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો, સાપની અંદર શાન્તિ પ્રકટ થવી અને કુટિલ માણસમાં સાચેસાચો મૈત્રીભાવ થયો-આટલી બાળતો વિદ્યાતાની આ સાદમાં અમે પૂર્વે કદી જોઈ નથી. ૮૨૦

આરમ્ભગુર્વા ક્ષયિણી કર્મેણ, લક્ષ્મી પુરા વૃદ્ધિમતી
ચ પશ્યાત્ । દિનસ્ય પૂર્વાધિપરાર્ધમિન્ના, છાયેવ મૈત્રી
સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૮૨૧ ॥

ફુલને અને સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના પ્રાતઃકાળ
અને સાયંકાળની જુદા જુદા પ્રકારના કાયા જેવી (જુદી
જુદી) હોય છે. (પહેલી) આરંભમાં લાંબી અને ધીમે
ધીમે ઘટતી જાય છે. અને (બીજી) શરૂઆતમાં ટૂંકી
અને પછી વધતી ચાલે છે. ૮૨૧

માર્ગાધિયોગઃ સ્વજનાપવાદોઃ, ઋણસ્ય શેષં કૃપણ-
સ્ય સેવા । દારિદ્ર્યકાલે પ્રિયદર્શનં ચ, વિનામિત્તના પશ્ય
દૃશ્વન્તિ કામ્યમ્ ॥ ૮૨૨ ॥

પોતાની પત્નીથી વિયોગ, સ્વજનો તરફથી દેખા-
રાપણ, માથા ઉપર બાકી રહેલું દેવું, કૃપણ સ્વામીની
નોકરી અને નિર્ધન અવસ્થામાં પ્રિયજનનું દર્શન-આ-
પાંચ અગ્નિ વિના જ શરીરને બાળનારા છે. ૮૨૨

અશ્વપ્લુતં વાસવગર્જિતં ચ, લીળાં ચ, ચિત્તં
પુરુષસ્ય ભાગ્યમ્ । અવર્ષણં ચાપ્યતિવર્ષણં ચ, દેવો ન
જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૩ ॥

ધોડાનું ફેંધું, વરસાદનું માલવું, સીના ચિત્તને
ભાવ, પુરુષનું ભાગ્ય, આનાદિ અને અતિદુષ્ટિ-આટલી
વસ્તુઓ વિશે દેવ (વિધાતા) પણ નથી જાણતો તો
પછી માણસ તો ક્યાંથી જાણી શકે? ૮૨૩

રાટ્રસ્ય ચિત્તં કૃપણસ્ય ચિત્તં મનોરથં દર્જનમાનુ-
યાણમ્ । સ્ત્રિયસ્કરિત્ર પુરુષસ્ય ભાગ્યં દેવો ન જાનાતિ
કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૪ ॥

રાત્રીના અભિપ્રાય, કૃપણનું ધન, ફુલનના મનની
મુશ્કેલ, સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય અને પુરુષનું ભાગ્ય-આટલી
વસ્તુઓને (દેવવિધાતા) પણ જાણતો નથી, તો પછી
માણસ તો ક્યાંથી જાણી શકે? ૮૨૪

કિં પૌરુષં રક્ષતિ યો ન વાર્તાન્કિ વા ધનં
નાર્થિજનાય વત્સ્યાત્ । સા કિં ક્રિયા યા ન
હિતાનુવદ્ધા, કિંજીવિતં સાધુવિરોધિ ચૈદ્ ॥ ૮૨૫ ॥

જે માણસ ઉવાડી ન કરવા જેવી વાતને પણ
મનમાં રાખી શકતો નથી, તેનામાં પુરુષ તરીકેનું
સામર્થ્ય શું હોઈ શકે? જે ધન વાચકજનને મળી શકે
નહી તે શું ધન છે? (તે ધન નિષ્ફળ જ છે.) જે
દિવા દાઈનું પણ હિત કરવારી ન હોય તે શું ક્રિયા
છે? અને જે જીવન સજ્જનોથી વિરહનું હોય તે કઈ
જીવન છે? તે જીવન ખરેખર અધમ જ છે. ૮૨૫

અન્યાયચિત્તન કૃતોડપિ ધર્મઃ, સન્યાજ્ઞાં હત્યાહુર-
શેપલોકાઃ । ન્યાયાજિતાર્થેન સ એવ ધર્મો
હત્યાર્યજ્ઞના વદન્તિ ॥ ૮૨૬ ॥

અન્યાયથી મેળવેલા ધનથી ધર્મ કરવામાં આવે
તો પણ અથા લોકો તેને દુર્લભ અથવા ધર્મનો દેખાવ જ
કહે છે; પણ ન્યાયપૂર્વક મેળવેલા ધનથી એ જ પ્રમાણે
ધર્મ કરવામાં આવે તો સજ્જનો અને ખરેખર ધર્મ
જ કહે છે. ૮૨૬

યશોડધિગન્તું સુખલિપ્સયા વા, મનુષ્યસંહયા-
મતિવર્તિતું વા । નિરુસુકાનામભિયોગમાર્જા, સમુ-
સ્તુકેવાદ્મુપેતિ સિદ્ધિઃ ॥ ૮૨૭ ॥

નિરુસુકી જનોના પ્રતિપક્ષીઓ અર્થાત્ ઉદ્યોગશીલ
ઉત્સાહી જનોની પાસે જાણે યશ મેળવવા માટે અથવા
સુખ મેળવવા માટે અથવા સામાન્ય મનુષ્યમાંથી યોગી,
ઋષિ કે સિદ્ધિની ખ્યાતિ પામવા માટે સિદ્ધિ સ્વયં
ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલી આવે છે. ૮૨૭

શસ્ત્રેષુ નિપ્ત્રા સહજશ્ચ યોધઃ, પ્રાગભ્યમ્મધ્ય-
મ્તગુણા ચ વાળી । કાલાનુરોધઃ પ્રતિમાનવત્વમેતે-
ગુણાઃ કામદુષ્ટાઃ ક્રિયાસુ ॥ ૮૨૮ ॥

વિદ્યાકળામાં એકમતતા, સ્વાભાવિક છુદ્ધિશાળીપણું,
જંભીરતા, કેળવણીથી ઉત્તમ વાણી, સમયસચ્ચતા અને
પ્રતિભાશાળીપણું યુદ્ધોં બંધાં કામોમાં અભીષ્ટ આપનારા
થાય છે. ૮૨૮

ન સ્વરૂપમપ્યધ્યવસાયમીરોઃ કરોતિ વિજ્ઞાન-
વિધિર્ગુણં દિ । અન્ધસ્ય કિં હસ્તવલ્લસ્યિતોડપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિહ પ્રદીપઃ ॥ ૮૨૯ ॥

કાઈ પણ બાળતમા એકનિશ્ચયી બનીને કામ કર-
વામાં જે માણસ પોતે અથવા ડરપોક હોય તેને એનું
ગદન કે અતુલ્ય જરૂર પણ કાયદો કરી શકતા નથી.
દીવા આધળાના દાઘમાં જ રહી દોષ છતાં શું એને
માટે કાઈ પણ પદાર્થને પ્રકાશિત કરી શકે છે? ૮૨૯

ન કસ્યચિત્કશ્ચિદિદ્ધિ સ્વભાષાદ્ધવનુદારોડમિતતઃ
પરલો વા । લોકે મુરુલ્લં વિપરીતતાં વા, સ્વચેષ્ટિ-
તાન્યેય નરં નયન્તિ ॥ ૮૩૦ ॥

આ લોકમાં કાઈ એક માણસ કાઈ બીજાને માટે
ઉદાર, માન કે ખલ બની જતો નથી; પરંતુ માણસમાં
જે ગૌરવનો કે વ્યવહારનો ભાવ જાગે છે, તેમાં તો
માણસોનાં પોતાના કર્મો તેને પ્રેરતાં હોય છે. ૮૩૦

અપાયસંદર્શનજાં નિપત્તિમુપાયસંદર્શનજાં ચ
સિદ્ધિમ્ । મેઘાધિનો નીતિવિધિપ્રયુક્તાં પુરઃ મુરુ-

વાન હોય છે, તે વખતે તારા (ચંદ્રની પત્ની) નું પ્રાધાન્ય નેવાતું નથી. પોતાની શક્તિ સાથે સ્વામી પોતે તૈયાર હોય, તો પછી સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય ક્યાં નેવામાં આવતું નથી ૮૧૧

દાતા દાનસ્યાન્તરા સ્થાત્પચિવ્યા, ગેદે ગેદે
યાચકાના સમૂહ । ચિન્તાત્નસ્યાસ્તિ સત્ત્વે વિવાદો,
માર્ગે માર્ગે રેણય સન્ન્યસર્યા ॥ ૮૧૨ ॥

દાન આપનાર દાતા તો આ પૃથ્વી પર જન્મલે જ થાય છે, પરંતુ યાચકાના ટોળા તો ઘેર ઘેર નેવા મળે છે જેમ સાચો ચિંતામણિ તો હંમેશાં કે કંઈક એ પશુ નિઃશયપૂર્વક કહી શકતો નથી, પશુ પરથના કાકરાઓ તો પ્રત્યેક માર્ગમાં અસખ્ય નેવા મળે છે ૮૧૨

માસ મૃગાણા દશર્નો ગજાના, મૃગદ્વિપા ચર્મ
ફલ દ્રમાણામ્ । સ્ત્રીણા સુરુપ ચ નૃણા હિરણ્યમેતે
ગુણા વૈરકરા ભવન્તિ ॥ ૮૧૩ ॥

મૃગોની અદર રહેતું માંસ, હાથીઓના દંડશળ (બે હાથીદાંત), સિંહ અને વાઘને તેમનું સુદર આમકું, વૃક્ષોને તેમના ફળો, સ્ત્રીઓમાં તેમનું સુદર રૂપ અને માણસોની પાસે રહેલું ધન-આટલી વસ્તુઓ તેમને ખીજાઓને સાથે વૈર કરાવનારી થાય છે ૮૧૩

શાલેષ્વરે ધર્મ કપટેન મિત્ર, પરોપચાપેન સમૃદ્ધિ
માવમ્ । સુવિત વિદ્યા પરુષેણ નારી, વાચ્છન્તિ ચે
ચ્યતમપદ્મિહતામ્ ॥ ૮૧૪ ॥

જેઓ શક્તા વડે ધર્મને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, કપટ વડે મિત્રો બનાવવા ઇચ્છે છે, સુખ ભોગવતા ભોગ વતા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે અને કઠોર ભાવ વડે સ્ત્રીને (જીવતા-વશ કરવા-મેળવવા) ઇચ્છે છે, તેઓ ખરેખર મૂર્ખ જ છે ૮૧૪

રાજા ધૃષ્ટી પ્રાક્ષણ સર્વમક્ષી, સ્ત્રી ચાવશા દુષ્ટ
લુપ્તિ સહાય । પ્રેષ્ય પ્રતીપોઽવિષ્કૃત પ્રમાદી, ત્યાગ્યા
ફમે યદ્વ્ય કૃત ન વેત્તિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધુણા-તિરસ્કારયુક્ત રાજા, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સર્વ કંઈ ખાઈ જનારો પ્રાક્ષણ વશ ન રહેનારી સ્ત્રી, દુષ્ટ (દયાવાળી) છુદ્ધિવાળો સહાયક, વિરદ્ધ અભિપ્રાયવાળો દૂત પ્રમાદયુક્ત અધિકારીજન અને કરેલાને ભૂલી જનારો મૂર્ખન માણસ-આ બધા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે

કૃત્ના દિગ્ધાતિ સ્વવિરો મૃદસ્ય, કામી દરિદ્રો
ધનઘસ્ટપર્શ્વ । વેદ્યા કુરુપા નૃપતિ કદ્યયો, લોકે
પટેતાનિ વિઘ્નિન્તવાનિ ॥ ૮૧૬ ॥

પ્રાણાયુ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જેવા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે

હોવા છતાં જે મૂર્ખ રહ્યો હોય, ધન યવા છતાં જે ધરમાં નિવાસ કરી રહ્યો હોય (વાનપ્રસ્થ ન થયો હોય), નિર્ધન હોવા છતાં જે અનેક ભતની કામનાઓ-ઇચ્છાઓ કર્યા કરતો હોય, ધનવાન હોવા છતાં જે ભતે કંઈ સહન કરતો હોય, વૈશ્યા કદરૂપી હોય અને રાજા કબૂલ હોય-આ લોકમાં જ બાળમો હાસ્યાપદ બને છે ૮૧૬

દાન દરિદ્રસ્ય પ્રમોક્ષ શાન્તિર્નૃના તપો જ્ઞાનવતા
ચ મૌનમ્ । ઇચ્છાનિવૃત્તિશ્ચ સુતાન્વિતાના, વ્યા ચ
મૂતેષુ વિવે નયન્તિ ॥ ૮૧૭ ॥

નિર્ધન હોવા છતાં જે દાન કરનારો હોય, સમર્થ હોવા છતાં જે શાન્તિ ધારણ કરનારો હોય, યુવાન-નાની વયનો હોવા છતાં જે કંઈ સહન કરનારો હોય, યાની હોવા છતાં જેઓ મૌન રાખનારા હોય, બધી સુખસામગ્રીવાળો હોય છતાં જે ઇચ્છાઓ વિનાનો હોય અને જે પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળો હોય-આવા ગુણો માણસને સ્વર્ગ-શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં-લઈ જાય છે ૮૧૭

અર્ચાગમૌ નિત્યમરોગિતા ચ, પ્રિયા ચ માર્યા
પ્રિયવાદિની ચ । વશ્યશ્ચ પુત્રોઽર્થકરી ચ વિદ્યા પદ્મ
જીવલોકસ્ય સુતાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૮ ॥

નિત્ય ધનની આવક, રોગરહિત શરીર, પ્રીતિવાળી અને પ્રિય વાણી બોલનારી પત્ની, આરાપાલક પુત્ર અને ધાર્યો પ્રમાણે ફળ આપનારી વિદ્યા આ જ હે રાજન, જીવોના સુખો ગણાયા ૮૧૮

આરોગ્યમાનુષ્યમવિપ્રવાસ સપ્રત્યયા વૃત્તિરમી
તિવાસ । સદ્ધર્મનુલ્લે સહ સપ્રયોગ, પદ્મ જીવ
લોકસ્ય સુતાનિ રાજન્ ॥ ૮૧૯ ॥

આરોગ્યવાળું શરીર માથે દેતું ન હોવું, દૂર દેશમાં કુટુંબથી જુદા રહેવું પડવું ન હોવું, ખાતરીપૂર્વક આજીવિકા, લય વિનાનું રહેયજી અને સારા માણસો સથે સમાગમ-આ જ હે રાજન, જીવોના સુખો ગણાયા છે

મૃતસ્ય લિપ્તા કૃપણસ્ય દિલ્તા, વિમાર્ગગાયાશ્ચ
રુચિ મ્વકાન્તે । સર્પસ્ય શાન્તિ કુટિલસ્ય મૈત્રી,
વિધારુદ્યૌ નહિ દટ્ટપૂર્વો ॥ ૮૨૦ ॥

મરેલા માણસમાં કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા, કબૂલ માણસમાં ક્રોધને દાન કરવાની ઇચ્છા, અવધે રસ્તે ગયેલી સ્ત્રીને પોતાના પાતમાં પ્રેમ ઉપજ થવો, સાપની અદર શાન્તિ ગ્રહત થવી અને કુટિલ માણસમાં સામેસાઓ મૈત્રીભાવ થવો-આટલી બાળમો વિધાતાની આ સાંદ્યા અને પૂર્વે કદી નોઈ નથી ૮૨૦

આસ્મભુવૈ ક્ષયિણી ક્રમેણ, લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી
ચ પશ્ચાન્ત । દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધમિત્તા, છાયેવ મૈત્રી
સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૮૨૧ ॥

દુર્બળો અને સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના પ્રાતઃકાળ
અને સાયંકાળની ભુદા ભુદા પ્રકારના છાયા જેવી (ભુદી
ભુદી) હોય છે. (પહેલી) આરંભમાં લાંબી અને ધીમે
ધીમે ઘટતી જાય છે. અને (બીજી) શરૂઆતમાં ટૂંકી
અને પછી વધતી ચાલે છે. ૮૨૧

માર્ગાવિયોગઃ સ્વજનાપવાદો, ઋણસ્ય શોષં કૃપણ-
સ્ય સેવા । દરિદ્રચક્રલે પ્રિયદર્શનં ચ, વિનામિત્તના પશ્ચ
દ્દશ્નિ કાચમ્ ॥ ૮૨૨ ॥

પોતાની પત્નીથી વિયોગ, સ્વજનો તરફથી દોષા-
શોષણ, માથા ઉપર બાકી રહેલું દેવું, કૃપણ સ્વામીની
નોકરી અને નિર્ધન અવસ્થામાં પ્રિયજનનું દર્શન-આ
પાંચ અગ્નિ વિના જ શરીરને બાળનારા છે. ૮૨૨

અશ્વલુપ્તં વાસવાર્જિતં ચ, ક્ષોણં ચ, ચિત્તં
પુરુષસ્ય ભાગ્યમ્ । અવર્પણં જ્ઞાત્યવિવર્પણં ચ, દેવો ન
જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૩ ॥

ધોડાનું દંદણ, વરસાદનું ગાજવું, સીના ચિત્તને
ભાવ, પુરુષનું ભાગ્ય, અનાદૃષ્ટિ અને અતિદૃષ્ટિ-આટલી
વસ્તુઓ વિશે દેવ (વિધાતા) પણ નથી જાણતો તો
પછી માણસ તો ક્યાંથી જાણી શકે? ૮૨૩

રાષ્ટ્રસ્ય ચિત્તં કૃપણસ્ય ચિત્તં મનોરથં દુર્જનમાનુ-
ર્વાણામ્ । સ્ત્રિયશ્ચરિત્ર પુરુષસ્ય ભાગ્યં દેવો ન જાનાતિ
કુતો મનુષ્યઃ ॥ ૮૨૪ ॥

રાષ્ટ્રનો અભિપ્રાય, કૃપણનું ધન, દુર્જનના મનની
મુરાદ, સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય અને પુરુષનું ભાગ્ય-આટલી
વસ્તુઓને (દેવવિધાતા) પણ જાણતો નથી, તો પછી
માણસ તો ક્યાંથી જાણી શકે? ૮૨૪

કિં પૌરુષં રક્ષતિ ચો ન વાર્તાન્કિ વા ધનં
નાર્થિજનાય યસ્યાન્ત્ । સાં કિં ક્રિયા વા ન
હિતાનુવદ્ધા, કિંજીવિત્તં સાધુવિરોધિ ચૈદ્ ॥ ૮૨૫ ॥

જે માણસ ઉનાડી ન કરવા જેવી વાતને પણ
મનમાં રાખી શકતો નથી, તેનામાં પુરુષ તરફિયું
સામર્થ્ય શું હોઈ શકે? જે ધન વાચકજનને મળી શકે
નહીં તે શું ધન છે? (તે ધન નિષ્ફળ જ છે.) જે
કિંવા દોષનું પણ હિત કરનારી ન હોય તે શું કિંવા
છે? અને જે જીવન સમજનોથી વિરદનું હોય તે કંઈ
જીવન છે? તે જીવન ખરેખર અધમ જ છે. ૮૨૫

અન્યાયવિત્તેન કુતોડિધિ ધર્મઃ, સવ્યોજિત્યાહુર-
શેષલોકાઃ । ન્યાયાર્જિતાર્થેન સ એવ ધર્મો નિવ્યોજ
િત્યાયજના વદન્તિ ॥ ૮૨૬ ॥

અન્યાયથી મેળવેલા ધનથી ધર્મ કરવામાં આવે
તો પણ બધા લોકો તેને દુર્લભ અથવા ધર્મનો દેખાવ જ
કહે છે; પણ ન્યાયપૂર્વક મેળવેલા ધનથી એ જ પ્રમાણે
ધર્મ કરવામાં આવે તો સજ્જનો અને ખરેખર ધર્મ
જ કહે છે. ૮૨૬

યશોડષિગન્તું સુખલિપ્તયા વા, મનુષ્યસંકથા-
મતિવર્તિતું વા । નિરુત્સુકાનામભિયોગમાર્જાં, સમુ-
ત્સુકેવાઙ્કુપૈતિ સિદ્ધિઃ ॥ ૮૨૭ ॥

નિરુત્સાહી જનોના પ્રતિપક્ષીઓ અર્થાત ઉદ્યોગશીલ
ઉત્સાહી જનોની પાસે જાણે યશ મેળવવા માટે અથવા
ક્રુપા મેળવવા માટે અથવા સામાન્ય મનુષ્યમાંથી યોગી,
જાણે કે સિદ્ધિની ખ્યાતિ પામવા માટે સિદ્ધિ સ્વયં
ખૂળ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલી આવે છે. ૮૨૭

શાન્તિપુ નિપ્પા સહજાશ્ચ યોધઃ, પ્રાગભ્યમભ્ય-
ન્નમુણા ચ વાણી । કાલાનુરોધઃ પ્રતિમાનવત્ક્રમેતે-
નુણાઃ કામદુષ્ઠાઃ ક્રિયાસુ ॥ ૮૨૮ ॥

વિદ્વાકળામાં એકાગ્રતા, સ્વાભાવિક બુદ્ધિશાળીપણ,
ગંભીરતા, કળાવાદી ઉત્તમ વાણી, સમયસચ્ચતા અને
પ્રતિભાશાળીપણ ગુણો બધાં કાષ્ટમાં અબીજ આપનારા
ચાલે છે. ૮૨૮

ન સ્વરૂપમવ્યધ્યવસાયમીરોઃ કરોતિ વિદ્વાન-
વિચિરુંપું હિ । અન્વસ્ય કિં હસ્તતલ્લરિયતોડિધિ
પ્રકાશયસ્યર્થમિહ પ્રદીપઃ ॥ ૮૨૯ ॥

કોઈ પણ બાબતમાં એકનિશ્ચયી બનીને કામ કર-
વામાં જે માણસ યોગ્ય અથવા કરપોષક હોય તેને એવું
ગાન કે અનુભવ જરા પણ ફાવેલો કરી શકતા નથી.
હોવા આધાનાના હાથમાં જ રહ્યો હોય છતાં શું એને
માટે કોઈ પણ પદાર્થને પ્રકાશિત કરી શકે છે? ૮૨૯

ન કસ્યચિત્કશ્ચિદિહ સ્વભાવાદ્ભવત્યુદારોડિધિમતઃ
ચલો વા । લોકે શુરુત્વં વિપરીતતાં વા, સ્વચેટ્ટિ-
તાન્યેવ નરં નયન્તિ ॥ ૮૩૦ ॥

આ લોકમાં કોઈ એક માણસ કોઈ બીજાને માટે
ઉદાર, માન્ય કે ખલ બની જતો નથી; પરંતુ માણસમાં
જે ગૌરવનો કે ઘરબણાનો ભાવ જાગે છે, તેમાં તો
માણસોનાં પોતાનાં કર્મો તેને પ્રેરતાં હોય છે. ૮૩૦

અપાયસંદર્શનજાં ચિપતિમુપાયસંદર્શનજાં ચ
સિદ્ધિમ્ । મેષાવિનો નીતિવિધિપ્રયુક્તાં પુરઃ સ્મુર-

ન્તીમિવ દર્શયન્તિ ॥ ૮૩૧ ॥

જે ન્યાય અથવા જે ધોરણ સાથે વિપત્તિ અથવા સિદ્ધિ નોડાયેલી હોય છે, તેને જાણનારા બુદ્ધિશાળી માણસો મુશ્કેલીઓ કે અતિકૂળતાઓ દેખાવા માટે તેની માથે જ વિપત્તિ આવી પડવાની છે એમ પહેલેથી જાણી શકે છે અને ઉપાયો અથવા અનુકૂળતાઓ દેખાવા માટે એની સાથે જ કાર્યની અથવા અનોચની સિદ્ધિ થવાની છે એમ પહેલેથી જાણી શકે છે. ૮૩૧ વન્તસ્ય નિર્ધર્પણકેન રાજન્કર્ણસ્ય કણ્ઠ્યનકેન ઘાપિ ।

કુળેન કાર્ય ભવતીશ્ચરાણાં કિમન્નવાક્યાગિમત્તા નરેણ ॥
જે રાજા, મોટા સામર્થ્યવાળાઓનું કામ તેા દાંત કે કાન ખેતરવાના તણખલા જેવા નાના સાધનથી પણ થઈ જાય છે (અરે, મોટા માણસનું કામ તેા એની આખના ધસારા માત્રથી પણ થઈ જાય છે), તેા વાણી અને હાથવાળા (વાહ્યતુર અને કાર્યકુશળ) માણસની થાય એમાં તેા કહેવાતું જ શું? (અર્થાત્ સામર્થ માણસોનું કામ એમના સામર્થ્યની શક્તિથી જ સુખ્યત્વે થઈ જાય છે. એથી એમની પાસેનું એ કામ માટેનું સાધન ગમે તેવું નાનું-નખણું હોય એ મહેતવનું રહેતું નથી.) ૮૩૨

ત્યજેત્સુષાર્તો મહિલાં સપુત્રાં શ્વાદેન્સુષાર્તો મુજગી સ્વમખ્દમ્ । યુમુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાર્પ ક્ષીણા નરા નિષ્કલ્પા ભવન્તિ ॥ ૮૩૩ ॥

જૂખથી પીડાતો માણસ સંતાનો સહિત પોતાની પત્નીનો પણ ત્યાગ કરી દે છે, જૂખી થયેલી સર્પિણી પોતાના ઈંડાને પણ ખાઈ જાય છે. અરેખર મુદ્ધાપીડિત પ્રાણી કયું પાપ નથી કરતું? જૂખથી દુર્બળ થયેલા માણસો દયા વિનાના થઈ જાય છે. ૮૩૩

ઘરેપુ કિંચિત્ત્વજનેપુ કિંચિદ્ગોપ્યં વયસ્મેષુ સુતેપુ કિંચિત્ । યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય વદેદ્વિપક્ષિમ્હતોઽનુરોધાત્ ॥ ૮૩૪ ॥

સ્રીઓ વિષે, સ્વજનો વિષે, મિત્રો અને પુત્રો વિષે જે કંઈ બાળત શુભ રાખવા જેવી હોય તેમાં મોટા માણસોના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેટલી જાગત કહેવાય છે અને કેટલી કહેવા યોગ્ય નથી તેના બરાબર વિચાર કરીને પછી જ માણસે બોલવું જોઈએ. ૮૩૪

મૃગા મૃગૈઃ સહમનુવ્રજન્તિ ગાવશ્ચ ગોમિસ્તુર-ગાસ્તુરૈઃ । મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધિયઃ સુધીમિઃ સમ્રાજ-શીલવ્યસનેપુ સહ્યમ્ ॥ ૮૩૫ ॥

મૃગા મૃગનાં રાણાઓની સાથે ચાલે છે, ગાયો, ગાયોની સાથે જોડાઈને ચાલે છે, ઘોડાઓ ઘોડાઓની

સાથે ચાલે છે. મૂર્ખાઓ મૂર્ખાઓની સોળતમાં ચાલે છે, બુદ્ધિશાળીઓ બુદ્ધિશાળીઓની સાથે ચાલે છે; કારણ કે મૈત્રી હંમેશાં સરખા સ્વભાવ અને સરખાં સુખ-દુઃખવાળાઓની સાથે થાય છે. ૮૩૫

ત્યાગ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેઽપિ કાલે, ધૈર્યાત્કદા-ચિદ્વિતિમાનુયાત્સ । યથા સમુદ્રેઽપિ ચ પાતમન્ને, સાંચાત્રિકો વાન્છતિ સતુંમેવ ॥ ૮૩૬ ॥

માણસ નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડે તોપણ એણે કદી ધૈર્ય ન છોડવું જોઈએ, કારણ કે ધૈર્યથી કેટલીક વાર તે સારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમ સમુદ્રમાં નાવ ભાંગી જાય ત્યારે સારા મુસાફરો (ધૈર્ય છોડી બેળાકળા થઈ ડૂબી જતા નથી, પણ) તરવાની જ ઇચ્છા, તરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. ૮૩૬

દાનેન તુલ્યો વિધિરસ્તિ નાન્યો, લોભાશ્ચ નાન્યોઽસ્તિ પરઃ શ્રુતિવ્યામ્ । વિમૂપ્પણં શીલસમં ન ચાન્યત્સંતોષતુલ્યં ધનમસ્તિ નાન્યત્ ॥ ૮૩૭ ॥

આ પૃથ્વીમાં દાનના જેવી બીજી કોઈ ઉત્તમ ક્રિયા નથી, લોભના જેવો બીજો કોઈ શત્રુ નથી. શીલ (સારો સ્વભાવ)ના જેવું બીજું કોઈ આશ્ચર્યજનક નથી અને સંતોષના જેવું બીજું કોઈ ધન નથી. ૮૩૭

અકસ્ય દુઃસ્વસ્ય ન યાવદન્તં ગચ્છામ્યદં પારમિવાર્ણવશ્ય-તાવદ્વિતીયે સમુપસ્થિતં મે છિદ્રેષ્વનર્થાં બહુલીભવન્તિ ॥

દરિયાને ઝાળાંજવા જેટલી મહેનતથી ભ્યાં હું એક દુઃખને પાર કરતો નથી, એટલામાં તે બીજું દુઃખ મારી આરણ બીજું જ થઈ ગયું હોય છે. અરે-ખર, ભ્યાં છિદ્ર, દોષ અથવા નિર્જાણતા હોય છે ત્યાં વારંવાર અનર્થો (ન ઇચ્છવા યોગ્ય ઘટનાઓ) આવી પડે છે. ૮૩૮

ક્ષતે પ્રહારા નિપતન્ત્યમીક્ષ્યં ધનક્ષયે વર્ધતિ જાઠરામિઃ । આપત્સુ વૈરાણિ સમુદ્ભવન્તિ છિદ્રેષ્વનર્થાં બહુલીભવન્તિ ॥

ઘવાયેલી જગ્યાએ વારંવાર વાગ વાગ થાય છે. ધન હાથે થાય છે ત્યારે જઠરાગ્નિ વધી જાય છે. વિપત્તિઓના વખતે નવાં નવાં વૈર જાગે છે. અરેખર, છિદ્ર, દોષ અથવા નિર્જાણતા હોય છે ત્યાં વારંવાર અનર્થો (ન ઇચ્છવા યોગ્ય ઘટનાઓ) આવી પડે છે.

અર્ચાતુરાણાં ન ગુરુર્નં બન્ધુઃ કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્ઞા । વિદ્યાતુરાણાં ન મુલ્લં ન નિદ્રા ક્ષુધાતુરાણાં ન રુચિર્નં વેલ્લ ॥ ૮૪૦ ॥

પેસાના બૂખ્યાઓને કોઈ પૂજ્ય વડીલ કે શુરજન નથી તેમ જ બધું પણ નથી. કામાતુરોને લય કે લગ્ન

જોતાં નથી, વિદ્યા માટે ઉત્સાહવાળાઓને વિદ્યા સિવાય ખીખમા નથી સુખ કે નથી નિદ્રા અને ભૂખથી પીડા-તાઓને નથી સ્વાદનો પડી જોતી કે નથી ભોજનકાળ છે કે નહીં તે જ્ઞેયની પડી જોતી. ૮૪૦

વિવાહકાલે ઋતુસંપ્રયોગે પ્રાણાત્યયે સર્વધનાપહારે ।
વિપ્રસ્ય ચાર્યેડયનૃતં વદેયુઃ પશ્ચાન્નૃતાન્યાહુરપાતકાનિ ॥

વિવાહના ઉત્સવમાં ઋતુકાળના સમાગમમાં પ્રાણનાશ થાય એમ હોય તો, બધું ધન હરાઈ જાય તેમ હોય તો અને કોઈ ક્ષામાણુનું હિત થતું હોય તો તેમાં માણસો-એ જુદું બોલવું. આ પાપ કારણે જુદું બોલવું પડે તો એને પતનકારક-પાપજનક કહેવું નથી. ૮૪૧

યત્રાસ્તિ લક્ષ્મીર્વિનયો ન તત્ર, અભ્યાગતો
યત્ર ન તત્ર લક્ષ્મીઃ । ઈમૌ ચ તૌ યત્ર ન તત્ર
વિદ્યા, નૈકત્ર સર્વો ગુણસંનિપાતઃ ॥ ૮૪૨ ॥

જ્યાં લક્ષ્મી હોય છે ત્યાં વિનય નથી હોતો; જ્યાં મહેમાન માટે આદરસરકાર હોય ત્યાં લક્ષ્મી નથી હોતી; જ્યાં લક્ષ્મી અને વિનય બંને હોય ત્યાં વિદ્યા નથી હોતી; એ રીતે એક ટેકાપે બધા શુભોનો સુમેળ જોવા મળતો નથી. ૮૪૨

દ્વારિ પ્રવિષ્ઠઃ સહસા તતઃ કિં, દષ્ટઃ પ્રમુઃ
સ્મેરમુલસ્તતઃ કિમ્ । કથા ભુતા ભોત્રસા તતઃ
કિં, વ્યથા ન શાન્તા ચદિ જાઠરીયા ॥ ૮૪૩ ॥

રાજદરબારમાં ધારો કે પ્રવેશ મળ્યો, તેથી શું? અને હસતા સુખવાળા રાજાના દર્શન થયા તેથી શું? કાનને ત્રિપ લાગે તેવી વાતો સાંભળી તેથી શું? જો આ બધાની છેવટે જરૂરનો અગ્નિ (ભૂખ) શાત ન થાય તો બધું બ્યથા છે. ૮૪૩

✓ સુપાત્રદાનાચ ભવેદનાહ્યો ધનપ્રમાવેણ કરોતિ
પુણ્યમ્ । પુણ્યપ્રમાવાતુરલોકેત્રાસી પુનર્ધનાદ્યઃ
પુનરેષ મોગી ॥ ૮૪૪ ॥

યોગ્ય વ્યક્તિને દાન આપવાથી માણુમ ધનાઢ્ય બને છે. તે ધનના પ્રમાણથી ફરીથી પુણ્ય પુણ્યકર્મ કરે કે, પુણ્યના પ્રમાણથી તે સ્વર્ગલોકમાં નિવાસ કરે છે. પછી ફરી તે ધનાઢ્યને જે જન્મ લે ॥ અને ફરીથી મોજો ભેગવે છે. ૮૪૪

સુપાત્રદાનાચ ભવેદરિત્રો દારિદ્ર્યદોષેણ કરોતિ પાપમ્ ।
પાપપ્રમાવાત્રકર્ પ્રયાતિ પુનર્દરિત્રઃ પુનરેવ પાપી ॥ ૮૪૫ ॥
અયોગ્ય વ્યક્તિને દાન આપવાથી ધન આપનાર દરિદ્ર થાય છે. દરિદ્રતાદૃષ્ટ દોષને લીધે તે પાપ કરે છે. પાપના પ્રમાણથી તે નરકમાં પડે છે. નરકમાંથી પાછો

તે દરિદ્રને જે જન્મ લે છે અને પાછો પાપી બને છે.

પ્રમુર્ચિવૈકી ધનવાંચ દાતા વિદ્યાન્વિરાગી
પ્રમદા સુશીલ । તુરંગમઃ શક્તિપાતધીરો ભૂમન્હલ-
સ્યામરણાનિ પદ્મ ॥ ૮૪૬ ॥

સત્તા-સામર્થ્યવાળા હોવા છતાં વિવેકી હોય, ધન-વાન હોય છતાં દાન કરનારો હોય, વિદ્વાન હોય છતાં વૈરાગ્યવાળો હોય, સ્ત્રી ચોવનના મદવાળો હોવા છતાં પવિત્ર આચરણવાળો હોય, શ્રેષ્ઠ ઘોડો હોય અને તે શસ્ત્રોના પ્રહારોની વચ્ચે પણ ધૈર્યપૂર્વક જીતે રહેતો હોય-આ પાંચ વસ્તુઓ ભૂમન્હવનના આભૂષણરૂપ છે.

સ્વદેશજાતસ્ય નરસ્ય નૂનં ગુણાધિકત્યાપિ
ભવેદવર્જા । નિજાદ્વના યદ્યપિ રૂપરાશિસ્તથાપિ
લોકઃ પરદારસક્તઃ ॥ ૮૪૭ ॥

માણુસ અધિક શુભવાળો હોય તોપણ એ પોતાના દેશમાં જન્મેલો છે (આપણા પ્રદેશને-ફલાણા મામને છે) એમ ગણીને લોકો તેની અવગણના કરે; જન્મ પોતાની સ્ત્રી રૂપને લાંકાર હોય છતાં માણુસ ખીખની સ્ત્રી પર આસક્ત રહે છે. ૮૪૭

ગન્ધઃ સુવર્ણે ફલમિમુદ્ગટે નાકારિ પુષ્પં તલ્લુ
ચન્નેનેપુ । વિદ્યાન્વનાહ્યો ન ॥ દીર્ઘજીવી, ઘાલુઃ
પુરા કોઽપિ ન બુદ્ધિરોઽમૂત્ત ॥ ૮૪૮ ॥

વિદ્યાતાએ સોલું બનાવ્યું પણ તેમાં સુગંધ મૂકી નહીં, ગેરડીના સાંદા પર ફળ બનાવ્યા નહીં, ચંદન વૃક્ષને ફૂલ ઉત્પન્ન કર્યાં નહીં, વિદ્વાનને ધનાઢ્ય બનાવ્યો નહીં અને જો વિદ્વાનને ધનાઢ્ય બનાવ્યો તેને દીર્ઘાયુ ન બનાવ્યો અને જેને ફળ ધનાઢ્ય બનાવ્યો તેને દીર્ઘજીવી-ઉદાર જીવવાળો, ઉદાર ભાવવાળો બનાવ્યો નહીં ખરેખર વિદ્યાતાને પહેલા કોઈ બુદ્ધિ આપનારો ન હતો.

સર્પસ્ય રત્ને કૃપણસ્ય વિત્તે, સરયાઃ કુચે
કેસરિણચ વેદે । માનોમ્રતાનાં શરણાગતે ચ મૃતૌ
મવેદન્યકરપ્રપારઃ ॥ ૮૪૯ ॥

સર્પના રત્ન ઉપર, કૃપણના ધન ઉપર, સતી સ્ત્રીના સ્તન ઉપર, કેસરી સિંહની કેશવાળી ઉપર અને માન-થી રહેનારઓને શરણે ગયેલા ઉપર ખીખઓનો હાથ તેમના મરણ પછી જ ફરી શકે છે. (અર્થાત્ તેમના જીવતાં તેમની આ વસ્તુઓને કોઈ હાથ પણ આડી શકતું નથી.) ૮૪૯

શ્રુતિર્વિમિત્ત્રા સ્મૃતયશ્ચ મિત્રા, નૈકો સુનિર્ણય
વચઃ પ્રમાણમ્ । ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિદ્ધિત ગુહ્યા, ।
મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥ ૮૫૦ ॥

શ્રુતિએ જુદા જુદા છે (અર્થાત્ એક જ બાળત પર જુદા જુદા અભિપ્રાયવાળાં વેદવચનો મળી શકે છે) તેવી જ રીતે સ્મૃતિએ (પુરાણુ આદિ ધર્મશાસ્ત્રો) પણ જુદાં જુદાં છે (એક જ વિષય ઉપર જુદા જુદા અભિપ્રાયવાળાં શાસ્ત્રવચનો મળી શકે છે.)

તો પછી મતભેદપ્રસ્ત વિષયમાં મુનિઓનાં વચનને પ્રમાણભૂત ગણીએ. પણ તેમાંયે પ્રમાણશાસ્ત્રમણેલા કોઈ એક જ મુનિ નથી. અને બધા મુનિઓના જુદા જુદા અભિપ્રાયો હોય તેવી બાળતમાં અમુક એક જ મુનિના વચનને પ્રમાણભૂત ગણુ? એવા નિર્ણય પણ થયેલો નથી. આમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને મુનિવચન-આ ત્રણેમાંથી કોઈની એકમતિ બધાં મળતી ન હોય ત્યાં માણસે બાકી કઈ વસ્તુને ધર્મ ગણી તે પ્રમાણે આચરણ કરવું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ધર્મનું મહત્ત્વ જુદા-માં અર્થાત્ હૃદયની શુદ્ધ લાગણીમાં રહેલું છે. એવી માણસે તેનો અંતરાત્મા શુદ્ધ લાગણીથી જે પ્રેરણા આપે તેને ધર્મ ગણીને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું. પણ કહ્યુંપિત કે અવ્યવસ્થિત મનવાળો જે માણસ હૃદયના શુદ્ધ ભાવની પ્રેરણાને પણ મેળવી કે ઝીલી શકવા સમર્થ ન હોય તેણે શું કરવું? તો કહે છે કે તેણે મોટા માણસો જે પ્રમાણે વર્ત્યા હોય, પ્રતિષ્ઠિત પુરોહિત-સંપૂરણો જે માર્ગે ચાલ્યા હોય, તે માર્ગનું અનુસરણ કરવું. એ સ્થિતિમાં તેને મારે એ જ એક માર્ગ રહે છે.

પ્રાગભ્યદ્વીનસ્ય નરસ્ય વિદ્યા, શસ્ત્રં વધ્યા કાપુરુષસ્ય હસ્તે । ન વૃત્તિમુત્પાદયતે શરીરે, વૃદ્ધસ્ય દારા હ્ય દૈનીયાઃ ॥ ૮૫૧ ॥

જેમ સુંદર રૂપવાળી સ્ત્રીઓ જુદાના શરીરમાં વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, તેમ બંધારિતા વિનાના માણસને તેની વિદ્યા અને કર્મોત્તર માણસને તેના હાથમાં રહેલું શસ્ત્ર સંતોષ આપી શકતાં નથી. ૮૫૧

રાજાભ્યસ્તસ્કરતાશ્વપણ્યમાથર્થેણ જ્વાપિ સમુદ્ર-પાનમ્ । જ્વાપિ સિધ્યન્તિ મહામહાભિ વિપ્રયે પ્રાણહરાણિ પદ્મ ॥ ૮૫૨ ॥

રાજાને આશ્રય યોરી, ધોડાનો વેપાર, અથર્થવેદના મંત્રો અને દરિયાઈ મુસાફરી-આ પાંચ વસ્તુઓ જે સિદ્ધ થાય તો મહાન ફળ આપનારી બને છે, પણ મિદ ન થાય તો પ્રાણુ હરનારી બને છે. ૮૫૨

સ્વર્ગચ્ચુતાનામિદ મૂર્ખલોકે, જ્વાપિ ચિદ્વાનિ વમન્તિ વેદે । દાનપ્રસન્નો મધુરા ચ જ્વાળી સુરવેન પ્રાણાજ્ઞપણે જ ॥ ૮૫૩ ॥

સ્વર્ગથી બદ દર્શને આ પૃથ્વી પર આવેલા પુણ્ય-

શાળી જનોના શરીરમાં આ ચાર લક્ષણો રહેતાં હોય છે; દાનમાં આસક્તિ, મધુર વાણી, દેવતાઓનું પૂજન અને બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કરવાપણું. ૮૫૩

નિરક્ષરે વીક્ષ્ય મહાધનત્વં વિદ્યાનવદ્યા વિદુષા ન દેશા । રત્નાવંતસા કુલટાઃ સમીક્ષ્ય કિમાયં નાર્યઃ કુલટા યવન્તિ ॥ ૮૫૪ ॥

નિરક્ષર માણસોમાં ખૂબ ધનવાનપણું જોઈને સમજી માણસે પોતાની પવિત્ર વિદ્યાને ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. કુલટા સ્ત્રીઓને રત્નોનાં ધરણીવાળા જોઈને શું શીલવતી સ્ત્રીઓ કુલટા બની ગય છે? ૮૫૪

ગીર્મિર્ગુણાં પરુષાક્ષરામિત્તિરરુદ્ધા યાન્તિ નરા મહત્ત્વમ્ । અલબ્ધશાળોત્કપ્પના નૃપાણાં, ન જાતુ મૌલૌ મળયો વસન્તિ ॥ ૮૫૫ ॥

વડીલ ગુરુજનોના કઠોર શબ્દો વડે તિરસ્કાર પામેલા માણસો મોટાઈને પામે છે. જે માણસો સરાણુ ઉપર ધર્મણુ પામ્યા નથી, તે કહી શાળાઓના મુકુટમાં સ્થાન પામતા નથી. ૮૫૫

કિમિષ્ટમન્નં ચરસુકરાણાં કિં રત્નહારો મૃગ-પક્ષિણાં ચ । અન્નસ્ય દીપો ઘઘિરસ્ય ગીતં, મૂર્ચસ્ય કિં શાલ્કકથાપ્રસન્નઃ ॥ ૮૫૬ ॥

રથેડાં, જૂડ વગેરેને ઉત્તમ અખનો શો અર્થ છે? પશુઓ અને પક્ષીઓને રત્નના દારનો શો અર્થ છે? આધ્યાત્મને ડીવાનો તેમ જ બહેરાને સંગીતનો શો અર્થ છે? તેવી જ રીતે મૂર્ખને શાસ્ત્રની વાત સંભળાવવાનો શો અર્થ છે? ૮૫૬

યે જ્ઞાન્તદન્તાઃ અતિપૂર્ણકર્ણા, જિતેન્દ્રિયાઃ સ્ત્રી-વિપ્લવે નિવૃત્તાઃ । પ્રતિમદે સંકુચિતામહસ્તાસ્તે પ્રાજ્ઞાજ્ઞાન્તાચિત્તિ સમર્થાઃ ॥ ૮૫૭ ॥

જેઓ શાંત અને સંયમી છે, જેમના કાન વિદ્યા અને શાસ્ત્રવપણી ભરેલા છે, જેઓ જિતેન્દ્રિય છે, જેઓ સ્ત્રીઓ અને વિવશો પ્રત્યેથી નિવૃત્ત થયેલા છે, બીજાની પાસેથી લેવામાં જેમના હાથ સંકોચાતા હોય છે તેઓ બ્રાહ્મણો છે અને તેઓ અન્ય સ્ત્રીને તારવા મારે સમર્થ છે. ૮૫૭

પતિવ્રતાયાઃ કુલ્લકુલ્મયુગ્મમલ્યુપશર્વલનરતા-વલિશ્ચ । વીરસ્ય શસ્ત્રં કૃપણસ્ય વિત્તં લભ્યાનિ જ્વાપિ તદન્તકાલે ॥ ૮૫૮ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધડા જેવા પુષ્ટ સ્તનો, અત્યંત ઉંચ સિંદેહના જંબના નેહાર, વીર પુરુષ પાસેનું શસ્ત્ર અને કૃપણ મનુષ્ય પાસેનું ધન-આ ચારે વસ્તુઓ

તેમના અતકાળ પછી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ૮૫૮

દેશાટન પળિટમિત્રતા ચ વારાઙ્ગના રાજ સમાપ્રવેશ । અનેકશાસ્ત્રાર્થવિલોકન ચ ચાતુર્ય મૂલ્યાનિ ભવન્તિ પદ્મ ॥ ૮૫૯ ॥

જુદા જુદા દેશોનું પર્વતન, પડિતોની સાથે મિત્રતા, વારાઙ્ગનાઓની મુલાકાત, રાજ્યોની સલામતી પ્રવેશ અને અનેક શાસ્ત્રોની વિગતોનું અવલોકન-આ પાંચ વસ્તુઓ માણસને તેના ચાતુર્યને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે

ન વેતિ ચો વસ્ય ગુણપ્રકર્ષ, સ ત સદા નિન્વતિ નાત્ર ચિત્રમ્ । યથા કિરાતી કરિકુમ્ભ-જાતા, મુક્તા પરિવ્યજ્ય ચિમ્ભતિ ગુણામ્ ॥ ૮૬૦ ॥

જે માણસ જેના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને જાણતો નથી તેને તે સદા નિંદે એમ આશ્ચર્ય નથી જેમ ભીલની હાથીના કુભસ્થળમાંથી નીકળેલા મોતીઓને છોડી દઈને ચણેલીઓને પહેરે છે ૮૬૦

ગિરૌ મયૂરા ગગને પયોદા, લક્ષાન્તરેડકંઞ જલેપુ પદ્મમ્ । ઇન્દુર્દિલ્લ્લ કુમુદસ્ય વન્ધુર્યો વસ્ય મિત્ર નહિ તસ્ય દુરમ્ ॥ ૮૬૧ ॥

મયૂરે પર્વતોમાં હોય છે અને મેઘ આકાશમાં હોય છે (જતા ચઢે આવેલા મેઘને જોઈ મયૂરા ગ્રહે છે) સૂર્ય લાખો માઈલના અંતરે હોય છે અને કમળ જળમાં હોય છે (જતા સૂર્યને જોઈ કમળ ખીલે છે) કુમુદ(રાત્રિવિકાસી કમળ)નો બધું ચદ્ર તેનાથી લગભગ બે માઈલ અંતરે હોય છે (જતા ચદ્ર ભિગવાથી કુમુદ ખીલે છે) ખરેખર જે જેનો મિત્ર હોય છે, તે તેનાથી (ગમે તેટલો દૂર હોય જતા) દૂર નથી ૮૬૧

સુમાપિતઙ્ગેન જનેન સાક સમાપ્ત સુપ્રમુસેયન ચ । આલિન્ગન વુદ્ધપયોધરાણા પ્રત્યક્ષસાહ્ય પ્રયમેન લોકે ॥

સહવચનો, સારા શાસ્ત્રો જાણનારની સાથે વાતચીત, સારા સ્વામીની સેવા અને જોયા સ્તનોવાળા તરછી ઝોનું આલિંગન-સ સારમાં આ ત્રણ પ્રત્યક્ષ મુખ્ય છે

અર્ચ્યો નરાણા પતિરૂપતાના, વર્ષા નદીનામુતરાદ તરુણામ્ । સ્વપર્મચારી દુષ્ટપતિ પ્રજાતા, ગર્વ ગત ચૌવનપ્રાપ્તયન્તિ-ના ૮૬૩ ॥

ધર્મનું આચરણ કરનાર રાજ્ય માણસોના ગ્રેના ધનને, જોડોના (કલકને લીધે તેમણે) ગુમાવેલા પતિ ઝોને, નદીઓની વર્ષાકલ્પને (અર્થાત્ ધર્મશીલ રાજ્ય સુકાઈ ગયેલી નદીઓને બધો વજેરે દ્વારા જળપૂર્ણ બનાવી દે છે) વૃક્ષોની વસતકલ્પને અને પ્રમનાં વૌવનને (પ્રમના ઉત્સાહ અને સમૃદ્ધિ-આબાહીને) આલ્યા ગયા

હોય જતા પાછા લાવી દે છે ૮૬૩

જિતેન્દ્રિયત્વ વિનયસ્ય કારણ, ગુણપ્રકર્ષો વિન-યાદવાપ્યતે । ગુણાધિકે પુંસે જનોડનુરજ્યતે જનાનુરાગ પ્રમવો હિ સંપદ ॥ ૮૬૪ ॥

માણસનું જિતેન્દ્રિયપણ એ તેના વિનયનું-સ સ્કા રિતાનું કારણ અને છે માણસ પોતાના ગુણોની ઉત્કૃષ્ટતા વિનય-સ સ્કારિતા-કુળવણી વડે પ્રાપ્ત કરે છે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળા માણસ પર જનસમાજ અનુરાગ-પ્રેમવાળો થાય છે. અને જનસમાજનો પ્રેમ એ સપતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે ૮૬૪

સર્પૃણકુમ્ભો ન કરોતિ શ્વદ્મધર્મો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂતમ્ । વિદ્વાન્કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ, ગુણેર્વિહીનો બહુ જરૂપયન્તિ ॥ ૮૬૫ ॥

ભરેલો ઘડો અવાજ કરતો નથી, પથ્થુ અધૂરો ઘડો જ અવાજ કરે છે એવી જ રીતે વિદ્વાન અને કુલીન માણસ ગર્વ કરતો નથી, પોતાને વિશે બધુગા ફકતો નથી, પથ્થુ ગુણહીન માણસો જ ખુબ બકબકાટ કરતા હોય છે. ૮૬૫

ચિંગ્મીવિત શાસ્ત્રકલોઽગ્નિતસ્ય, ચિંગ્મીવિતે ચોયમવર્જિતસ્ય । ચિંગ્મીવિત વ્યર્થમનોરથસ્ય, ચિંગ્મી વિત જ્ઞાતિપરાજિતસ્ય ॥ ૮૬૬ ॥

જેને શાસ્ત્ર કે કલાની આવડત નથી, તેના જીવનને ધિક્કાર છે જે ઉદ્યમ કરતો નથી તના જીવનને ધિક્કાર છે, જેના મનોરથો નિષ્ફળ રહ્યા હોય તેના જીવનને ધિક્કાર છે તેમ જ જેનો જ્ઞાતિજનોથી પરાજય થયેલો હોય, તેના જીવનને ધિક્કાર છે ૮૬૬

રૂપ જરા સર્વસુપ્રાણિ વૃણા, યલેપુ સેવા પુરવા મિમાન્તમ્ । ચાશ્વઃ શુરત્વ ગુણમાત્મપૂજા, ચિન્તા શલ હન્યવદ્યા ચ લક્ષ્મીમ્ ॥ ૮૬૭ ॥

શુદ્ધાવસ્થા રૂપને ઠરી લે છે, તૃપ્ત્યા સર્વ મુખોને ઠરી લે છે, કષ્ટીજનોની સેવા પુરપના અભિમાનને ઠરી લે છે, વાચના મોટાઈને ઠરી લે છે, પોતાની ખૂબ અને પોતાની પ્રશસા માણસના ગુણોને ઠરી લે છે, ચિન્તા બગને ઠરી લે છે તેમ જ નિર્દયતા લક્ષ્મીને ઠરી લે છે ૮૬૭

શુલ્કેન્ધને વદ્ધિરૂપતિ ધૃદ્ધિ વારેપુ શોકઞ્ચપરેપુ કોપ । કાન્તાસુ કામો નિપુણેપુ ચિત્ત ધમો દયાવત્સુ મહત્સુ ધૈર્યમ્ ॥ ૮૬૮ ॥

સડા લાકડામાં અગ્નિ, બાગીમાં શોક, ચપળ જનોમાં ક્રોધ, સ્ત્રીઓમાં કામ, નિપુણ પુરુષોમાં ધન,

દ્યાણુ મનુરોમાં ધર્મ તેમ જ મહાપુરોમાં ધર્મ રહિ પામતાં હોય છે. ૮૬૮

નિર્વાણપ્રદીપે કિમુ ચૈલજ્ઞાનં, ચૌરે ગતે વા કિમુ સાવધાનમ્ । વયોગતે કિં વનિતાવિલાસઃ, પયોગતે કિં ચલુ સેતુવન્યઃ ॥ ૮૬૯ ॥

હોવા છુઝાઈ ગયા પછી તેલ પૂરો, તે શા કામનું ? યોરો ચોરી કરી ગયા પછી સાવધાન થાઓ તે શા કામનું ? વય વહી ગયા પછી વનિતા સાથે વિલાસ કરો, તે શા કામનું ? ચહેલું પાછી ભીતી ભય, તે પછી પુલ પાંધવામાં આવે, તે શા કામનું ? ૮૬૯

ત્રિવિક્રમોઽમૂલ્પિ વામનોઽસૌ, સ શૂકરચ્ચેતિ સ વૈ વૃસિહઃ । નીચૈરનોચૈરતિનીચનીચૈઃ, સર્વેતપાયૈઃ ફલમેવ સાધ્યમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

ત્રણે લોકમાં જેમનું વિક્રમ-પરાક્રમ-પ્રભાવશક્તિ વ્યાપેલાં છે એવા આ વિષયુ ભગવાન કૃષ્ણ સિદ્ધ કરવા માટે વામન (દીગુણ), વરાહ (બૃહ) અને નરસિંહ (અર્ધા મનુષ્ય અને અર્ધા હિંસ્ર પ્રાણી) બન્યા. ખરેખર, હલકા અથવા સારા અથવા અસત્ હલકામાં હલકા-ગમે તેવા બધા જ ઉપાયોથી માણસે કૃષ્ણને સિદ્ધ કરવું બેઠેલો. ૮૭૦

કુમામવાસઃ કુજનસ્ય સેવા, કુમોજનં ક્રોધમુલ્લી ચ માર્યા । મૂલ્લશ્ચ પુત્રો વિષયા ચ કન્યા, વિનામિતા સંવહતે શરીરમ્ ॥ ૮૭૧ ॥

ખરામ સમુદાયમાં નિવાસ, ખરામ માણસની નોકરી, ખરામ ભોજન, સદા ક્રોધથી ભરેલા મુખવાળો સૌ, મૂર્ખ પુત્ર અને વિષયા પુત્રી આટલી બાબતો અમિ વિના પશુ શરીરને બાળનારી છે. ૮૭૧

અલ્પીયસાનેવ નિવાસમૂમિત્યાગાદ્રિપત્તિર્મહતાં ન જાતુ । રત્નાકરાત્સન્મળયોઽમિયાન્તિ રાક્ષાં શિરઃ કાકમુલાનિ મેકાઃ ॥ ૮૭૨ ॥

પોતાની જ-મનુષ્યોના ત્યાગ કરવાથી અલ્પકુલ અકિતિઓને જ વિપત્તિ આવે છે, મહાન વ્યકિતિઓને આવતી નથી. રત્નાકર (સમુદ્ર) માંથી જે ભીમ મહિષો નીકળે છે, તે રાક્ષસોના શિર પર જઈને બેસે છે અને જે દેહોમાં બહાર નીકળે છે તે કાકાઓના મુખમાં બસે છે. ૮૭૨

અનેકશાસ્ત્રં યદુ વેદિતવ્યમ્પલ્લય કાલો વહવશ્ચ વિદ્વાઃ । યત્સારમૂતં તદુપાસિતત્વં હંસો યથા ક્ષીર-મિયાનુમધ્યાન્તુ ॥ ૮૭૩ ॥

શાસ્ત્રો અનેક છે અને તેમાં બહુવા બેસું ધણું છે.

વળા સમય (આયુષ્ય) ટૂંકો છે અને તેમાં પશુ વિદ્વો ધણાં છે. માટે બધામાં જે સારમૂત હોય તેને સેવવું બેઠેલો, જેમ હંસ નીરમાંથી ક્ષીર લઈ લે છે. ૮૭૩

અનન્તપારં કિલ શબ્દશાસ્ત્રં સ્વપ્નં તથાપુરુષેવિશ્વ વિદ્વાઃ । સારં તતો પ્રાહ્યમપાસ્ય ફલ્ગુ, હંસો યથા ક્ષીરમિવાનુમધ્યાન્તુ ॥ ૮૭૪ ॥

શબ્દશાસ્ત્ર અનન્ત-અપાર છે. આયુષ્ય ટૂંકું છે અને તેમાં પશુ વિદ્વો ધણાં છે. એથી તેમાંથી નકામી બાબતો છોડી દઈને સારવસ્તુને ગ્રહણ કરવી બેઠેલો, જેમ હંસ નીરમાંથી ક્ષીર લઈ લે છે. ૮૭૪

ક્રોધો હિ શત્રુઃ પ્રથમો નરાણાં વૈદ્યસિતો દેહ-વિનાશનાય । યથા સ્થિતઃ કાષ્ટગતો હિ વહ્નિઃ, સ એવ વહ્નિર્દેહતે શરીરમ્ ॥ ૮૭૫ ॥

માણસોના દેહનો વિનાશ કરવા માટે તેમના દેહમાં જ રહેલો તેમનો મુખ્ય શત્રુ ખરેખર ક્રોધ જ છે. જેમ લોકપ્રમાં રહેલો અગ્નિ પ્રકટ થઈને આખા લોકોના કલેવરને બાળી નાખે છે, તેમ એ ક્રોધથી અગ્નિ પશુ શરીરને બાળી નાખે છે. ૮૭૫

યથા વિદ્વાંસત્ક્રમાશ્રયન્તિ નદ્યો યથા સાગર-માશ્રયન્તિ । યથા સરુણ્યઃ પતિમાશ્રયન્તિ સર્વે શુણઃ કાશ્ચનમાશ્રયન્તિ ॥ ૮૭૬ ॥

જેમ પક્ષીઓ રક્ષનો આશ્રય લે છે, નદીઓ સાગરનો આશ્રય લે છે અને તરુણીઓ પતિનો આશ્રય લે છે, તેમ બધા શુણે સોનાનો-ધનનો આશ્રય લે છે. ૮૭૬

યતી વ્રતી ચાપિ પતિવ્રતાશ્ચ વીરાશ્ચ શૂરાશ્ચ વૈયા-પરાશ્ચ । ત્યાગી ચ મોગી ચ બહુશુતાશ્ચ, સુસન્નમાષ્ટેન દ્વદન્તિ મપમ્ ॥ ૮૭૭ ॥

યોગી, બ્રહ્મચારી, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ, વીર પુરો, ધર્મવીરો, દ્યાણુઓ, ત્યાગીઓ, મોગીઓ અને બહુશ્રુત વિદ્વાન ઓનો તેમને સારી રીતે સમાગમ થતાં જ માણસનાં પાપોને બાળી મૂકે છે. ૮૭૭

યસ્યસ્ત્યરણ્યેયુ ચરન્તિ દુર્વાઃ પિવન્તિ તોયાન્દ્ય-પરિબ્રહ્મણિ । તથાપિ વધ્યા-દમિષ્ઠા નરાણાં કો લોક-મારાધયિતું સમર્થઃ ॥ ૮૭૮ ॥

હરણોમાં જંગલોમાં વસે છે (પોતાને રહેવા માટે મનુષ્યોપયોગી જ બાબતે શેકતાં નથી), ઘાસ ખાઈને રહે છે (ખાંવા માટે મનુષ્યોપયોગી વસ્તુઓ વાપરતાં નથી), ઝરણાંના બળ પીએ છે (માણસોએ બંધાવેલા ફવા વાવનો ઉપયોગ કરતાં નથી), અને આ હરણોમાં કોઈ બળનો પરિબલ પશુ રાખતાં નથી (કે જેથી

મનુષ્યના કામની કાઈ વસ્તુઓ તેમની પાસે રોકાઈ રહે), આમ છતાં પણ માણસો ઠરણાઓને મારી માખવા મોગ્ય ગણીને તેમનો સિખર કરે છે ખરેખર આવા માણસોને રાજ કરવા માટે કોણ (કયું નિર્દોષ પ્રાણી) સમર્થ છે? ૮૭૮

ન સા સમા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધા વૃદ્ધા ન તે
યે ન વદન્તિ ધર્મમ્ । ધર્મો ન ચ યત્ર ચ નાસ્તિ
સત્ય, સત્ય ન તદ્યચ્છલનાનુવિદમ્ ॥ ૮૭૯ ॥

જેમા યાનવૃદ્ધ, સ્કારવૃદ્ધ શલિવૃદ્ધ જનો નથી તેવી સલા નથી, જેઓ ધર્મયુક્ત વસ્તુ વિશે પોતાનો સાચો અભિપ્રાય બોલતા નથી, તેઓ વૃદ્ધ નથી જેમા સત્ય ન હોય એવો કાઈ ધર્મ હોઈ શકતો નથી અને જે ઇગ્ગવૃદ્ધી યુક્ત હોય તે કદી સત્ય હોઈ શકતું નથી ૮૭૯

ઘર સત્તે સત્પુરુષાવમાનિતો ન નીચસર્ગ
ગુણેરહત્ । વરાશ્વપાદેન હતો વિરાજતે ન રાસ-
મયોપરિ સસિતો નર ॥ ૮૮૦ ॥

હે મિત્ર, માણસ સત્પુરુષોની પાસે રહેતા તેમનાથી કદાચ અપમાનિત થાય એ વધારે સારુ છે, પણ નીચોના સસર્ગથી તેમની વચ્ચે શુશ્રુવાન તરફ શોભા પામે માન પામે, તે સારુ નથી માણસને ઉત્તમ ઘેઘાની પાસે રહેતા તેની કદાચ હાત વાજો બધ તે સારુ છે, પણ ઘેઘાઓની પાસે રહી તેમના ઉપર બેસવા છતાં એ માણસ શોભતો નથી ૮૮૦

આદિત્યચન્દ્રાવનલામિલૌ ચ ચૌર્મમિરાપો હૃદયે
યમશ્ચ । અદશ્ચ રાત્રિશ્ચ હમે ચ સધ્યે ધમશ્ચ જાનાતિ
નરસ્ય યુત્તમ્ ॥ ૮૮૧ ॥

સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ પૃથ્વી, જલ, હૃદય, યશસ્વ, દિવસ-રાત્રિ, બે સધ્યાઓ તેમ જ ધર્મ, આટલા પદાર્થો માણસના આચરણોને બધે છે ૮૮૧

ઉપાધિમિ સતતસગતોડપિ નહિ સ્વમાવ
વિજહાતિ માય । આજન્મ ઝન્મજાતિ દુઃખસિન્ધૌ,
તથાપિ કાક વિલ કૃષ્ણ ઇવ ॥ ૮૮૦ ॥

પ્રાણી ઉપાધિઓથી સતત પીડાતો રહે છે છતાં (એના કારણથી) પોતાના સ્વભાવને છોડતો નથી કાકો જન્મમરત દુઃખના સમુદ્રમા નાભા કરે છતાં એ કાકો ને કાકો જ રહે છે ૮૮૨

કિં વાસસા તત્ર વિચારણીય, વાસ પ્રધાન
સહુ યોગ્યતાયા । પીતામ્બર વીક્રય દદૌ સ્વકન્યા,
ચર્મામ્બર વીક્રય વિપ સમુદ્ર ॥ ૮૮૩ ॥

કાઈ કહેશે કે કપડા સારા પહેરવાથી શુ ? માણસમા સારા શુભો હોય તો જ એની કિંમત થાય છે પણ આ બાબતમાયે વિચાર કરવા જેવું છે અને હું તો એટલે સુધી કહું છું કે યોગ્યતા પ્રદર્શિત યવતમા કપડા જ મુખ્ય સાધન છે કારણ કે સમુદ્રે સુદર પીતામ્બર પહેરેલું જોઈને (વિષ્ણુને) પોતાની કન્યા (લક્ષ્મી) આપી અને આમકું પહેરેલા જોઈને (શિવને) તેઓ અનેક મહાન શુભોના ભંડાર હોવા છતાં વિષ આપ્યું

કરોતિ નોડોપજનાતિરિક્તા સંભાવનામર્થવર્તી
ક્રિયામિ । સસત્સુ જાતે પુરુષાધિકારે ન પૂરણી ત
સમુપૈતિ સંખ્યા ॥ ૮૮૪ ॥

જે માણસ બીજા સર્વ કરતા ચઢી બધ એવા પોતાના શક્તિ-સામર્થ્યને અને પોતે આપેલી મોતી આશાઓને ક્રિયાઓ દ્વારા સાર્થક કરી બતાવતો નથી તે માણસને સભામા (સાકસભામા અથવા ધારાસભામા) પસંદ કરવા માટે બ્યારે અધિકારી જનસમાજને મત આપવાનો હોય છે ત્યારે તેને પૂરતી સખ્યામા મત પ્રાપ્ત થતા નથી ૮૮૪

નરસ્ય ચિદ્ધં નરકાગતસ્ય વિરોધિતા યન્ધુજનેપુ
નિત્યમ્ । સરોગતા નીચગતેપુ સેવા જ્ઞાતીવ દોષ
કટુકા ચ વાણી ॥ ૮૮૫ ॥

નરકમા રહીને આવેલા માણસના આ લક્ષણો છે પોતાના બધુઓ સાથે નિત્ય વિરોધીપણું, નીચ માણુ સોની સેવા-સેજાળ, વર્તન-સ્વભાવમા અત્યંત દોષો ભરેલા હોય અને કડવી કઠોર વાણી બોલનારો હોય ૮૮૫

સિતો ન સ્વાદામિ હસન્ન જલ્પે, ગત ન શોચામિ
કૃત ન મન્યે । દ્વયોસ્તુતીયો ન ભવામિ રાજન્વેનાસિ
મૂર્તૌ વદ કારણેન ॥ ૮૮૬ ॥

હું બોલો બોલો ખાતો નથી, ઉસના ઉસતા વાત કરતો કે બળડતો નથી, બની ચેલેલી વાતનો શોક કરતો નથી, કરેલા ઉપકારનું અભિમાન રાખતો નથી બે બધુ વાત કરતા હોય ત્યારે હું ગોળે (વધારાનો) થઈને તેમની વચ્ચે પડતો નથી, તો હે રાજન, ક્યા કારણથી મૂર્ખ છું, તે કહે ૮૮૬

યસ્મિન્મુલે ય પુરુષ પ્રધાન સ સર્વયત્નેન હિ
રક્ષણીય । તસ્મિન્વિનષ્ટે સકલ વિનષ્ટ, ન નામિમજ્ઞે
હરકા વદન્તિ ॥ ૮૮૭ ॥

જે કુળમા જે માણસ મુખ્ય ગીતે કાર્યભાર ચના વતો હોય, તે માણસનું બંધી રીતે રક્ષા કરવું નેઈએ બે તે માણસ નાશ પામે તો તે બધું કુળ નાશ પામી

નય! જેમ કે પૈડાંની નાલી લાંચી બધ, તો આરાઓ
રથ વહી શકતા નથી. ૮૮૭

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વ, ન चापि काव्यं
नवमित्यवयम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरङ्गजन्ते, मूढः
परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ૮૮૮ ॥

જે કંઈ બુદ્ધિ હોય તે બધું બુદ્ધિ હોવાથી સારું
અને સાચું હોય એમ કહેવું એ પણ પૂરેપૂરું બરાબર
નથી અને જે કંઈ નવીન હોય તે બધું જ નવીન
હોવાથી સારું, સાચું અને સુંદર હોય એમ કહેવું એ
પણ પૂરેપૂરું યોગ્ય નથી. આથી સબબને તો બુદ્ધિ
અને નવા બનેલી બરાબર પરીક્ષા કરીને જ તેમાંથી
જે એક વધારે સારું હોય તેને સ્વીકારે છે. બ્યારે
મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ તો બીજાઓની માન્યતા પ્રમાણે
જ પોતાની બુદ્ધિને દોરતો હોય છે. ૮૮૮

संचिन्त्य संचिन्त्य जगत्समस्तं, त्रयः पदार्था
हृदयं प्रविष्टाः । इक्षोर्विकाराः कृतयः कवीनां,
मुग्धाङ्गनापाङ्गतरङ्गिताणि ॥ ૮૮૯ ॥

આખા જગતનો વારંવાર વિચાર કર્યા પછી ત્રણ
પદાર્થો હૃદયમાં વસી ગયા : શકેશ વજેરે મધુર પદાર્થો,
કવિઓની રસભરી રચનાઓ અને તરણ સુંદરીઓના
તરંગો જેવાં ચપળ નેત્રકટાંશો. ૮૮૯

वालसखित्वमकारणहास्यं स्त्रीषु विवादमसज्जनसेवा ।
गईभयानमसंस्कृतवाणी पदसु नरो लघुतामुपयाति ॥

બાળક સાથે અથવા બાળક જેવી ટુંકી બુદ્ધિવાળા
સાથે મિત્રતા, વિના કારણે પણ હસ્યા કરવું-ઝીંઝો-
ની સાથે વાદવિવાદ, કુબંનેની સેવા-સોખત, ગદેકા
છિપ્તર મેક્ષણ અને અક્ષરજ્ઞાની અગ્રણ્ય વાણી શોભણી-
આ છ બાબતોથી માણસ હલકાપણને પ્રાપ્ત થાય છે.
વયસિ ગતે કઃ કામવિકારઃ ક્ષીણે વિષ્ણે કઃ પરિવારઃ ।
શુષ્કે મીરે કઃ કાસારો જ્ઞાતે તત્ત્વે કઃ સંસારઃ ॥ ૮૯૧ ॥

વય ચાલી ગયા પછી કામવિકાર સારો લાગતો નથી,
ધન ક્ષીણ થઈ ગયા પછી કુટુંબપરિવાર સારો લાગતો
નથી, બળ સુકાઈ ગયા પછી સરોવર સારું લાગતું નથી
અને તત્ત્વ બાણી લીધા પછી સંસાર પણ સારો લાગતો નથી.

जवो हि सप्तेः परमं विमूर्षणं, त्रपाङ्गनायाः
कृशता तपस्विनः । द्विजस्य विद्या नृपतेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ ૮૯૨ ॥

વેગ એ ઘોડાનું સૌથી મોટું આભૂષણ છે, લબ્ધ
એ સ્ત્રીનું પરમ આભૂષણ છે, શરીરની કૃશતા એ
તપસ્વીનું, વિદ્યા એ દ્વિજનું (બ્રાહ્મણનું), ક્ષમા

એ રાજનું અને પરાક્રમ એ શસ્ત્રબળ પર જીવનારા
શસ્ત્રીઓનું શ્રેષ્ઠ આભૂષણ છે. ૮૯૨

धनेन किं यो न ददाति याचके, वलेन किं
यश्च रिपुं न चाधते । श्रुतेन किं यो न च धर्म-
माचरेत्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ૮૯૩ ॥

જે યાચકને કંઈ આપતો નથી તેના ધનનો શુ-
અર્થ છે, જે શત્રુને દળાવી શકતો નથી તેના બળનો
શો અર્થ છે, જે ધર્મનું આચરણ કરતો નથી તેના
શાસ્ત્રસાનનો શો અર્થ છે અને જે જિતેન્દ્રિય થઈ શકતો
નથી તેના શરીર ધારણ કર્યાનો અને આત્મ-
બળનો શો અર્થ છે ? ૮૯૩

श्रुतेन बुद्धिर्यसनेन मूर्खता, मदेन भारी
सलिलेन निम्नगा । निशां शशाङ्कन धृतिः समा-
धिना, नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥ ૮૯૪ ॥

શાસ્ત્રજ્ઞાન, પાંડિત્ય અથવા વિદ્વતાથી બુદ્ધિ શોભે
છે, વ્યસનો અને કુ.બોધી મૂર્ખતા શોભે છે, બોવન-
મદથી ભારી શોભે છે, બળથી નહીં શોભે છે, ચંદ્રથી
રાત્રિ શોભે છે, સંતોષ અથવા સમાધાનથી ધૈર્ય શોભે
છે અને ન્યાય-ઈ-સાદૃશી રાજ અને રાજ્ય શોભે છે.

प्रकीर्णकेशामनवेक्ष्यकारिणी, सदा च भर्तुः प्रति-
कूलभाषिणीम् । परस्य वेदमामिरतामपत्रपामेवैषिणां
योपितमाशु वर्जयेत् ॥ ૮૯૫ ॥

જે વિખરાયેલા-અવ્યવસ્થિત વાળવાળી હોય, પગર
વિચારે કામ-કરનારી હોય, હંમેશાં પતિથી વિરુદ્ધ
બોલનારી હોય, બીજાના ઘરમાં આસક્તિવાળી હોય
અને લબ્ધ વિનાની હોય, એવી સ્ત્રીનો તરત જ
ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮૯૫

सतीमपि क्षातिकुलैकसंभ्रवां, यतोऽन्यथा भर्तुमर्तनीं
विशङ्कते । अतः समीपे परिणेतुरिष्यते, प्रियाप्रिया वा
प्रमदा स्वग्रन्थुभिः ॥ ૮૯૬ ॥

સ્ત્રી સારા ચારિત્ર્યવાળી-સતી હોય, શાંતિ અને
કુળના જ આશ્રયમાં રહેલી હોય, પણ જો તે પરજુલી
હોય છતાં પતિની પાસે ન રહેતી હોય તો કોઈ તેને
માટે બુદ્ધિ જ શંકાઓ કરે છે. માટે એ સ્ત્રી એના
પતિને પ્રિય હોય કે ન હોય તોપણ તેનાં કુટુંબીજનો-
એ એને એના પતિની પાસે જ રાખવી જોઈએ. ૮૯૬

मनीषिणः सन्ति न ते हितैषिणो, हितैषिणः
सन्ति न ते मनीषिणः । मुद्घ च विद्वानपि दुर्लभो नृणां,
ययोपधं स्वादु हितं दुर्लभम् ॥ ૮૯૭ ॥

જેઓ બુદ્ધિમાન હોય છે, તે હિતેષી હોતા નથી

અને જે હિતેથી હોય છે, તે યુદ્ધિમાન હોતા નથી હિતેથી અને યુદ્ધિમાન હોય એવા માણસ આ લોકોમાં મળવા દુર્લભ હોય છે, જેમ સ્વાદિષ્ટ અને હિતકર ઓષધ દુર્લભ હોય છે ૮૮૭

પરોડવજાનાતિ ચદ્વજતાજહસ્તદુન્નતાના ન નિહન્તિ ધીરતામ્ । સમાનવીર્યન્યવપૌરુષેષુ ચ, કરોત્યતિકાન્તિમસૌ તિરિક્ષ્યા ॥ ૮૯૮ ॥

અશાનતાને લીધે જડ એવા પરાધે માણસ ઉત્ત જનોનું અપમાન કરે એથી તે એમની ધીરતાનો નાશ નથી કરતો, પરંતુ જે માણસ વીર્ય-પરાક્રમ, વશ અને પુરુષાર્થ વગેરેમાં પોતાની સમાન છે, તે જો એ ઉત્ત જનોનું અતિક્રમણ, ઉલ્લંઘન કે અપમાન કરે છે, તો એ તિરસ્કાર એમની ધીરતાનો નાશ કરી દે છે તેમને પ્રાપાયમાન કરી મૂકે ૮૯૮

યદા વિગૃહ્ણતિ હત તદા યશઃ, કરોતિ મૈત્રીમય દૂપિતા ગુણા । સ્થિતિ સમીક્ષ્યોમયથા પરીક્ષક, કરોત્યવજ્ઞોપહત પૃથગ્જનમ્ ॥ ૮૯૯ ॥

વિચારશીલ સમજી માણસ ધૂર્ધ માણસની સાથે જો અડકા કરે છે તો પોતાના વશને નષ્ટ કરે છે અને મૈત્રી કરે છે તો પોતાના યુદ્ધને દૂપિત કરે છે એવે બંને બાલુએ આ રીતે તો જોઈને તે ડાઘી માણસ તેના પ્રત્યે ઉપેક્ષાવાળો અનાદરવાળો-બેદરકાર રહે છે

વનેષુ લોચા પ્રભવન્તિ રાગિણા, ગૃહેષુ પદ્મન્દ્રિય નિમ્લસપ । અકુસ્તિતે કસંધિ ચ પ્રવતતે, નિવૃત્ત રાગસ્ય ગૃહ તપોવનમ્ ॥ ૯૦૦ ॥

આસક્તિવાળા લોકોને વનમાં પશુ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘરમાં રહીને પાંચ ઇન્દ્રિયોના નિષ્કાર કરવા એ પશુ તપ છે એથી જે માણસ રાગ-આસક્તિ વિનાનો છે અને શુદ્ધ-પવિત્ર કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેને તો ઘર જ તપોવન છે ૯૦૦

સુજીર્ણમન્ન સુવિચક્ષણ સુત, સુશાસિતા લી નૃપતિ મુસેવિત । સુવિન્યયોક્ત સુવિચાર્ય ચત્ક્રવ, સુદીર્ઘકાલેષુ ન ચાતિ વિક્રિયામ્ ॥ ૯૦૧ ॥

સારી રીતે પચી ગયેલું અન્ન, સારો કેળવાયેલો વિચક્ષણ પુત્ર, સારી રીતે આરા માનવારી સ્ત્રી સારી રીતે સેવા કરાયેલો રાજા, સાગી રીતે વિચાર કરીને બોલાયેલું વચન અને સારી રીતે નિગ્રહ કરીને કરા યેતું કર્મ-આટલી બાબતો લાગા અમથે પશુ વિકારને પ્રાપ્ત થતી નથી ૯૦૧

ઘણાં નોન્મુલયતિ પ્રમદ્ધનો, મુદ્ધનિ નીચ

ઘણાંનિ સર્વત । સમુચ્છિન્નતાનેવ તત્ત્વપ્રમાપ્તે મહા-
ન્મહસ્ત્વેવ કરોતિ વિક્રમમ્ ॥ ૯૦૨ ॥

જોરથી વાતો તોફાની પવન ફૂંચી નીચા નમી ગયેન તણખાનાને ઉખેડી નાખતો નથી પશુ મોટા અને જિયા વૃદ્ધને ઉખેડી નાખે છે અથવા હાનિ કરે છે કારણ કે મોટા મેટાઓની ઉપર જ પરાક્રમ કરે છે

નિમિત્તમુદિદ્ય હિ ચ પ્રકુલ્યતિ, ધ્રુવ સ તસ્યા પગમે પ્રસીદતિ । અકારણદેવિ મનસ્તુ ચય્ય વૈ, કથ જનસ્ત પરિવોષયિવ્યતિ ॥ ૯૦૩ ॥

જે માણસ અમુક કારણને લીધે જ કોપાયમાન થાય છે, તે તો તે કારણ દૂર થતા જરૂર પાછો પ્રસન્ન તામા આવી જાય છે, પશુ જે માણસનું મન કારણ વિના જ દ્રેષ (કોપ-ક્રોધ સત્તાપ) કરનાર છે, તેને કોઈ પશુ માણસ કેવી રીતે સતોષી શકશે ?

ન સાહસકાન્તરણાનુવર્તિના, ન ચાપ્યવાયોપદ્ તાન્તરમના । વિમૂલ્ય શક્ત્યમવાનુમૂર્જિતા નયે ચ શૌર્યે ચ વસન્તિ સવદ્ ॥ ૯૦૪ ॥

કેવળ આધળા સાહસ કરવાના જ એકમાત્ર રસમાં લાગ્યા રહેનારા અને બીજાને હાનિ પહોંચાડવાના હિંસક લાવથી હુઝાઈ ગયેલા અતરાતમાવાળા માણસ થી ઉત્કૃષ્ટ વિભૂતિઓ (વેલવે-ઐશ્વર્યો) પ્રાપ્ત કરવી શક્ય નથી એવી સપતિઓ કેવળ સાહસ કે શૌર્યમાં નહીં, પશુ નાચ નીતિ સહિતના શૌર્યમાં યુદ્ધિ નીતિ અને હિંમતપૂર્વકના પુરુષાર્થમાં વસે છે ૯૦૪

મુદ વિપાદ શરદ્ હિમાગમસ્તમો વિવરણાનુકૃત કૃતમ્નતા । પ્રિયોપપત્તિ શુચમાપ્ત નય, પ્રિય સમૃદ્ધા અપિ હન્તિ દર્નય ॥ ૯૦૫ ॥

વિપાદ અથવા લોક માણસના આનંદનો-હર્ષનો નાશ કરે છે, યદી અથવા શિયાળાનું આગમન શરદ્ ઋતુના નાપનો નાશ કરે છે, સુર્ય અધકારનો નાશ કરે છે, કૃતમ્નતા માણસના સરકર્મોનો અથવા પુણ્યનો નાશ કરે છે, પ્રિય જનનું મિત્રનું માણસના શોકનો નાશ કરે છે નીતિ માણસની આપત્તિનો નાશ કરે છે અને અનીતિ અથવા ખરાબ નીતિ માણસની આપત્તિનો નાશ કરે છે અને અનીતિ અથવા ખરાબ નીતિ માણસની અપત્તિનો નાશ કરે છે અને અનીતિ અથવા ખરાબ નીતિ માણસની અપત્તિનો નાશ કરે છે ૯૦૫

ઝડીરિતોર્ધ્ય પશુનાપિ મૃલતે, હયાચ્ચ નન્ન વહન્તિ ચોદિતા । અનુત્તમપૂહતિ પશ્વિલો નન્ન-
પરેન્નિતજ્ઞાનપણા હિ વૃદ્ધ ॥ ૯૦૬ ॥

સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવેલો અર્થ તો પશુથી પણ
ઝઘડ્ય કરાય છે ઘોડા અને હાથીઓ પણ હામવાથી
પ્રેરવાથી ઇશારા પ્રમાણે સવારને લઈ ખય છે પણ
હુદિશાળી માણસ તો કોઈ એ ન કરે-ની વાતને પણ
તકથી ખાણી લે છે ખજેખર, હુદિતુ ફળ એ જ છે કે તે
ખીખની ચેશાઓને-ઇરાદાઓને પહેલેથી જ આણી ભય છે

અસત્યતા નિપુરતા કૃતવ્રતા મય પ્રમાણે સ્વસતા
વિપાદિતા । ઘૃથાભિમાનો ઘાતિદીધસૂત્રતા તથા
રૌદ્ર્યાદિ વિનાશન શ્રિય ॥ ૧૦૭ ॥

સત્યરહિતતા, નિપુરતા કૃતવ્રતા, ભય, પ્રમાદ,
આભસુપણ, શોક અથવા ખિન્નતાવાળો સ્વભાવ,
મિથ્યાભિમાન, ખૂબ દીર્ઘસૂત્રોપણ-વિવેચ કરવાનો
સ્વભાવ અને શરીરની શક્તિ-ખરબટપણ-તુપાપણ આ
ખધા લક્ષણો લક્ષ્યોના વિનાશ કરનારા છે ૯૦૭

વરિદ્રતા ધીરતયા વિરાજતે, હુરૂપતા શીલતયા
વિરાજતે । કુભોજન ચોળતયા વિરાજતે, કુવલ્લતા
શુભ્રતયા વિરાજતે ॥ ૧૦૮ ॥

માણસની દરિદ્રતા (શરીરમાં) તેનામાં રહેલ
ધીરતા-ગભીરતાથી રોએ છે માણસની કુરૂપતા તેનામાં
રહેલ સદાચારથી રોએ છે હલકુ અથવા ખરાબ
ભાવન ગરમ અથવા તાણુ હોવાને લીધે રોએ છે અને
ખરાબ વસ્ત્રો સ્વચ્છ ધોવાના હોવાથી રોએ છે ૯૦૮

યથા ચતુર્મિ કનક પરીક્ષ્યતે નિષર્પણછેદન
તાપતાઢને । તથા ચતુર્મિ પુરુષ પરીક્ષ્યતે શુતેન
શીલેન કુલેન કર્મણા ॥ ૧૦૯ ॥

જેમ (કસોટી પર) વસવાથી કાપવાથી અગ્નિમાં
તાપવાથી અને ટીપવાથી સોનાની પરીક્ષા થાય છે,
તેમ વિદ્યતા, શીલ (સ્વભાવ-સસ્ત્ર-સદાચાર), કુળ
અને કર્મ આ ચાર વડે પુરુષની પરીક્ષા થાય છે ૯૦૯

હૃદયશાસાચ કુતોર્થસન્ધ્ય, કુપુત્રમાસાચ કુલો
જલાહ્નલિ । કુનેદિની પ્રાપ્ય ગૃહે કુલ સુત્ર, કુશિષ્ય
મઘ્યાપયત હુતો યશ ॥ ૧૧૦ ॥

ખરાબ પ્રદેશમાં આવી પછા પછી ધનનો સચય
ક્યાથી થાય ? ખરાબ પુત્ર પાગલ પછી જળની અગ્નિ
(આદતપરંપરા) ક્યાથી મળવાની હતી ? ખગ । પત્ની
મળ્યા પછી ધરમાં ક્યાથી મુખ હોય ? અને ખરાબ
શિષ્યને ભણાવનારને યશ ક્યાથી મળે ? ૯૧૦

માતાસમ નાસ્તિ શરીરપોષણ, ચિન્તાસમ નાસ્તિ
શરીરપોષણમ્ । માર્ગસમ નાસ્તિ શરીરપોષણ, વિદ્યા
સમ નાસ્તિ શરીરપોષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

માતા સમાન કોઈ શરીરને પોષણ આપનાર નથી,
ચિન્તા સમાન કોઈ શરીરને સુકવનાર નથી, પત્ની
માતાન કોઈ શરીરને તવણ કરનાર નથી અને વિદ્યા
સમાન કોઈ શરીરને શોભાવનાર નથી ૯૧૧

ગુણી ગુણ વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો, વગી વલ વેત્તિ
ન વેત્તિ નિર્વલ । પિકો યસન્તસ્ય ગુણ ન વાયસ,
કરી ચ સિંહસ્ય વલ ન મૂપક ॥ ૧૧૨ ॥

ગુણવાન જ ગુણને ભણે છે, ગુણ વિનાનો માણસ
કોઈના ગુણને બાણી-સમજ શકતો નથી, બળવાન જ
બળને ભણે છે, નિર્બળ નહીં, કાઠિલ જ વલતને
બાણી શકે છે, કાગડો નહીં અને હાથી જ સિંહનું
બળ ભણે છે, હિંદુ નહીં ૯૧૨

સુરહિ દુર્યાન્યમૂય શોમતે, ધનાન્યકારેષ્વિવ
વીપવર્શનમ્ । સુપ્રાઢ યો યાતિ નરો વરિદ્રતા, ધૃત
શરીરેણ મૃત સ જીવતિ ॥ ૧૧૩ ॥

દુખોનો અનુભવ કર્યા પછી મળેલું સુખ ચાક
અધકારમાં હોવાના દર્શનની જેમ શોમે છે, વિશેષ સાર
લાગે છે પણ જે માણસ સુખનો અનુભવ કર્યા પછી
દરિદ્રતાને પામે છે, તે શરીર ધારણ કરેલો હોવા છતાં
મરેલો છે, તે જીવે છે છતાં મરેલો છે મરેલો હોવા
છતાં શરીર ધારણ કરવા માત્રથી જીવે છે ૯૧૩

સ દીક્ષિતો ય સકલ સદીક્ષતે, સ પઞ્ચિઠો ય
કળૈરસગ્નિઠ । તાપસો ય પરતાપકર્ષણ, સ
ધાર્મિકો ય પરમર્મ ન સ્પૃશેત્ ॥ ૧૧૪ ॥

જે સર્વ કંઈ સારા ભાવથી, પવિત્ર ભાવથી સવ
રૂપે જુએ છે તે દીક્ષિત છે-સદ્ગતની દિક્ષા લીધેલો
છે, જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અખડિત છે, જેની સર્વ
ઇન્દ્રિયો સ્વધીન છે, જેના સર્વ સાધનો, સર્વ વિદ્યાઓ
પૂર્ણ છે, તે પડિત છે જે બીજાના તાપ-સતાપને
દૂર કરનારો છે તે તાપસ-તપસ્વી છે, અને જે બીજાના
મર્મને આઘાત પહોંચાડતો નથી, કોઈની નાગણ્યને
હાવતો નથી તે ધાર્મિક છે ૯૧૪

યશસ્કરે કર્મણિ મિત્રસમૂહે પ્રિયાસુ નારીન્ન
ધનેયુ બન્ધુપુ । કૃતો વિવાહે વ્યસતે રિપુક્ષ્યે ધન
વ્યયસ્વેયુ ન ગણ્યતે સુધે ॥ ૧૧૫ ॥

યશ આપનાર કામ કરવામાં, મિત્રોને બંધા કરી
પ્રસન્ન કરવામાં, પોતાની પ્રીતિપાત્ર સ્ત્રીઓ-પત્ની, પુત્રી,
માતા વગેરેને આપવામાં ધનદાન બધુંયોને આપવામાં
યજ્ઞ-પરોપકાર કરવામાં, વિવાદના ઉત્સવમાં કુખ,
રોગ દૂર કરવામાં અને શત્રુઓનો નાશ કરવામાં-અતી

બાળતોમાં જે ધનનો ખર્ચ કરવામાં આવે, તેને ડાહ્યા માણસો ગણુતરીમાં લેતા નથી. ૯૧૫

વિવાદશીલાં સ્વયમર્થચોરિણીં, પરાનુકૂલાં વહુ-
પાકપાકિનીમ્ । સમ્બોધિનીં ચાન્યગૃહેષુ વાસિનોં,
ત્યજન્તિ માર્યાં દશપુત્રમાતરમ્ ॥ ૯૧૬ ॥

વિવાદ-અધો કરવાના સ્વભાવવાળી, પોતે જ પૈસાની ચોરી કરનારી, બીજાઓને અનુકૂળ રહેનારી, જરૂર કરતાં વધારે પડતી રસોઈ બનાવનારી (રસોઈને ખગાડ કરનારી), નિત્ય ક્રોધમાં રહેનારી અને બીજાને ઘેર જઈને રહેનારી-એવી સ્ત્રી દશ સંતાનોની માતા હોય તોપણ પતિ તેનો ત્યાગ કરે છે. ૯૧૬

અતિપ્રવચ્છા વહુદુઃસ્ખમાગિની, વિવાદશીલા પર-
ગેહગામિની । મર્તુઃ સ્વર્થે નિન્દતિ યા વ તસ્કરી,
ત્યજેત્ સ્વમાર્યાં દશપુત્રપુત્રિણીમ્ ॥ ૯૧૭ ॥

જે અત્યંત પ્રયત્ન-કઠોર સ્વભાવવાળી અને શરીર-વાળી હોય, પોતાની ઘરની સ્થિતિમાં બહુ દુઃખ માનનારી હોય, વિવાદ-અધો કરવાના સ્વભાવવાળી હોય, બીજાને ઘેર ચાલી જનારી હોય, ભંતે જ નિંદા કરનારી હોય અને ઘરમાંથી ચોરી કરનારી હોય, તેવી પત્ની દશ પુત્ર-પુત્રીઓની માતા હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો. ૯૧૭

કુલે કલઙ્કઃ કષલે કદમ્બતા, સુતઃ કુપુદ્ધિર્મલ્લે
દુરિદ્રતા । રુઙઃ શરીરે કલહમિયા પ્રિયા, ગૃહાગમે
દુર્ગતયઃ પટેતે ॥ ૯૧૮ ॥

કલંકવાળું કુળ, ખરાબ અનુભવો ભોળા, કુપુદ્ધિવાળો પુત્ર, ધરમાં દરિદ્રતા, શરીરમાં રોગ અને કળ્યાણપોર પત્ની આ ક્ષત્રિયાઓ માણસ ઘેર આવે ત્યારે તેને દુર્ગતિમાં આવી પહોંચાણે અનુભવ કરાવનારી અને છે.

પ્રકટં મૃદુ નામ જલ્પતઃ પુરુષં સ્વયવૃત્તોર્ધ્ય-
મન્તરા । શકુનાદિવ માર્ગવર્તિભિઃ પુરુષાદુદ્ધિ-
જિતવ્યમીદૃશાત્ ॥ ૯૧૯ ॥

જે માણસ ઉપર ઉપરથી મીઠું મીઠું બોલતો હોય અને અંદરખાનેથી ખરાબ સ્વભાવને સ્વયવૃત્તો હોય, તેવા માણસથી ઉદ્વેગ પામીને દૂર રહેવું; જેમ રસ્તે જતાં મુસાફરો મૃદુ-મીઠા શબ્દો બોલનાર અને અંદર-થી અશુભ ભાવ સ્વયવનાર પક્ષીથી અપશુકન ગણીને ઉદ્વેગ પામી તેનાથી દૂર રહે છે ૯૧૯

મતિરેવ બલાદ્રવીપસી યદમાવે કરિણામિયં
દશા । ઇતિ ધોયપતીવ હિષ્કિમઃ કરિણો હસ્તિ-
પકાહતઃ કળન્ ॥ ૯૨૦ ॥

‘બળ દરતાં બુદ્ધિ આધિક છે અને તે બુદ્ધિના અભાવને લીધે જ હાથીઓની આ દશા છે.’ એમ હાથી ઉપરતું મહાવતથી વગાડાતું નગારું અવાજ કરીને બળે બહેર કરી રહ્યું હોય એમ લાગે છે. ૯૨૦

મહતાં યદિ નિન્દન્તે રતિર્ગુણસંલ્ભ્યે તદા વિધીયતામ્ ।
અસત્તામપિ ચેત્સવે રતિર્નનુ તદુપગમેવ ગણ્યતામ્ ॥

જે મહાપુરુષોની નિંદા કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેમના ગુણોની જ ગણના કરવી (જેથી આપણને પણ તે ગુણો પ્રાપ્ત થાય) અને જો દુર્જનના વખાણ કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેના દુષ્ણોને જ ગણાવવાં (જેથી આપણે પણ તે દોષોથી સભાન થઈને તેમથી મુક્ત થઈએ.)

અવગચ્છતિ મૃદુચેતનઃ પ્રિયનાશં દ્વદિ શલ્યમાપસમ્ ।
શિરધીસ્તુ તદેવ મન્યતે કુશલદ્વારતયા સમુદ્યુતમ્ ॥

મૃદુ બુદ્ધિવાળો માણસ પ્રિય વસ્તુના નાશને હલ્લખા શલ્ય ભોડાણું હોય તેમ સમજે છે-અનુભવે છે; પરંતુ આ જ વસ્તુને ધીર બુદ્ધિવાળો માણસ પોતાના કલ્યાણના ખુલા ચરેલા દ્વાર તરફ માને છે. ૯૨૨

મહત્તરસા ચિલ્હ્યમ્નિજદોપેણ કુધીર્વિનયસિ ।

કુરુતે ન સ્વલુ સ્વયેચ્છયા શલ્ભાનિન્ધનમિદ્વદીધિતિઃ ॥

મહાપુરુષોત્તમ વેગપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરવા જનાર કુધુર્ધિવાળો પ્રાણી પોતાના દોષને લીધે જ નાશ પામે છે. ઝળહળતો બળી રહેલો કીચ પોતાની ઇચ્છાથી પતિજિયોને પોતામાં ઇધન (બળતણ) બનાવતો નથી (પતિજિયા ભંતે જ વેગથી આવીને તેમાં પડે છે).

ક્રિયતે ઘવલઃ રત્નલુચ્કૈર્ધવલૈરેવ સિતેતરૈરયઃ ।

શિરસૌષ્ઠમયત્ત શંકરઃ સુરસિન્ધોર્મયુજિત્તમહિન્નઃ ॥

ઘવલ-નિર્ભય વ્યક્તિને ઉચ્ચ બનાવાય છે; પરંતુ જે નિર્ભય વ્યક્તિને (સિતેતરૈઃ) કાળી અર્ધા ક્યુદ-મસિન વ્યક્તિઓ વડે અધમ-બીન બનાવાઈ છે. ધવલ-સ્વરૂપવાળા શંકરે ગંગાના ધવલ પ્રવાહને જેનાના મસ્તકે ધારણ કર્યો (ઉચ્ચ બનાવ્યો) તે જ પ્રવાહને કૃષ્ણ સ્વરૂપવાળા મધુસ્તને જેનાના ધરણીએ રાખ્યો. ૯૨૪

કૃતિનામકૃતી કયં કરં વ- હુક્તનાં ચાતુ
કૃતૈર્વચઃપ્રપદ્મઃ । વહુનિર્વિદ્યૈઃ કૃતૈઃ કલપૈર્વિચવા
કિં સઘવોપમાનનેદિ ॥ ૯૨૨ ॥

એ તેટલા સદ્ગુણ કર્તા કે તોપણ તુચ્છ માણસ કેટલું સુન્દર દેવતા પુરુષો અથવા પવિત્ર સદ્ગુણ કર્તા કરી શકવાનો છે?

વિધવા સ્ત્રી વિવિધ રીતે પોતાના કેશકલાપને શણ-
ગારીને ધારણ કરે તેપણ શું તે સ્થવા-સતીની તુલના-
માં આવી શકવાની છે ? ૯૨૫

અરુચિર્નિશયા વિના શરી શશિના સાપિ
વિના મહત્તમઃ । ઉભયેન વિના મનોમવસ્ફુરિતં નૈવ
ચકાસ્તિ કામિનોઃ ॥ ૯૨૬ ॥

રાત્રિ વિના ચંદ્ર અરચિર લાગે છે અને ચંદ્ર
વિના રાત્રિ પણ કેવળ ગાઢ અંધકાર જ છે. તેમ ચંદ્ર
અને રાત્રિ બંનેના વિના કામી અને કામિનીના યુગલ
ને થયેલી કામસ્ફુરણા બરાબર ઉદ્દીપ્ત થઈને શોભતી નથી.
ઉપકારકમાયતેષ્ણં પ્રસવઃ કર્મફલસ્ય મૂરિણઃ ।

અનપાચિ નિયર્હણં દ્વિર્ધાં ન સિતિશ્ચાસમમસ્તિ સાધનમ્ ॥
માણસની ઉન્નતિ અને વિકાસ થવામાં જે અત્યંત
ઉપકારક છે, જેને લીધે માણસના કામગું ફળ ખૂબ જ
મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જે કદી નાશ પામતું
નથી અને જેને લીધે આપોઆપ જ શત્રુઓના નાશ
થઈ જાય છે, એવું એકમાત્ર સાધન તિતિક્ષા (સહન-
શીલતા) છે. એના જેવું બીજું સાધન પૃથ્વી ઉપર નથી.

જરા રૂપં હરતિ હિ ધૈર્યમાશ્ન મૃત્યુઃ પ્રાણાન્ધર્મ-
ચર્યામસૃયા । કામો હિયં વૃત્તમનાયેસેવા, ક્રોધઃ
ભિયં સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૯૨૮ ॥

વૃદ્ધવસ્થા રૂપને હરી લે છે, આશા ધીરજને હરી
લે છે, મૃત્યુ પ્રાણને હરી લે છે, ધર્મના આચ-
રણને હરી લે છે, કામ લજ્જાને હરી લે છે, હોન માણ-
સની નોકરી અથવા સેવા-સોખત સારા વર્તનને હરી
લે છે, ક્રોધ લક્ષ્મીને હરી લે છે અને અભિમાન બધું
જ હરી લે છે. ૯૨૮

ગુણવાનપિ નોપયાતિ પૂજાં પુરુષઃ સત્પુરુષૈર-
કલ્પ્યમાનઃ । ન હિ સૌરમણિઃ સ્વભાવકાન્તિ રવિ-
પાદૈરનધિષ્ઠિતઃ કરોતિ ॥ ૯૨૯ ॥

શુભવાન માણસ પણ સત્પુરુષો વડે પ્રશંસા કર-
વામાં ન આવે ત્યાં સુધી સત્કારને પ્રાપ્ત થતો નથી.
પર્યકાન્તમણિ (અથવા દર્પણ) પણ જ્યાં સુધી તેના
અર્થનાં કિરણો પડતાં નથી ત્યાં સુધી પોતાની
સ્વાભાવિક કાન્તિને પ્રકટ કરતો નથી. ૯૨૯

સદ્ગતા વિદ્યીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
વૃણુતે હિ વિમૃદયકારિણં ગુણલુપ્ત્યાઃ સ્વયમેવ સંપદ્મઃ ॥

દાઈ પણ કામ સાહસથી-અવિચારીપણે-શુભ-
દેખાને વિવેક ક્યાં વિના ન કરવું. કારણ કે અવિવેક
અથવા અવિચારીપણ એ જ આપતિઓનું સૌથી મોટું

સ્થાન છે; જે માણસ વિવેક-વિચારપૂર્વક કામ કર-
નારો છે તેને સંપત્તિઓ જતે જ પસંદ કરે છે, સંપ-
ત્તિઓ જતે જ તેની પાસે જાય છે; કારણ કે સંપત્તિ-
ઓ શુભો (અથવા શુભવાનો) પ્રત્યે જ લોભાયેલી-
આકર્ષાયેલી રહે છે. ૯૩૦

વિના ગોરસં કો રસો મોજનાનાં વિના
ગોરસં કો રસો મૂપતીનામ્ । વિના ગોરસં કો રસઃ
કામિનીનાં વિના ગોરસં કો રસઃ પળિટતાનામ્ ॥

ભોજનમાં જે માયથી ઉત્પન્ન થયેલા (દૂધ, દહીં,
માખણ, ઘી વગેરે) ગોરસોના રસ ન હોય તો પછી
બીજાં કયો રસ છે ? રાત્રિઓને પૃથ્વી મેળવવાના રસ
(ગો-રસ) સિવાય બીજાં શેમાં અધિક રસ હોય છે ?
કામિનીઓને ઈર્દ્રિયાના ભોજો મેળવવાના રસ (ગોરસ)
સિવાય બીજાં કયો રસ હોય છે ? અને પંડિતોને વાણીના
રસ (ગોરસ) સિવાય બીજાં કયો રસ હોય છે ? ૯૩૧

સકલપિ કલા કલાવતાં વિકલા પુણ્યકલાં
વિના ચલુ । સકલે મયને વૃથાં યથા તનુમાર્જા
હિ કર્મીનિકાં વિના । ૯૩૨ ॥

કલાકારની બધી કલા તેમનામાં જે પુણ્યકલા
(માંડણ્યપ્રેરક કલા પવિત્ર કલા અથવા પ્રવૃત્તિ અથા)
ન હોય તો વિકલા (વિકળતારૂપ જ) છે. ખરેખર,
પ્રાણીઓને આપ્યા નયનો સુંદર હોય, પણ જે તેમાં
કોરી ન હોય તો તે વૃથા છે. ૯૩૨

સુકુલજન્મ વિમૃતિરનેકથા પ્રિયસમાગમસૌહ્ય-
પરમ્પરા । નૃપકુલે ગુરુતા વિમલે યશો, ભવતિ
પુણ્યતરોઃ ફલમીદશમ્ ॥ ૯૩૩ ॥

સારા કુળમાં જન્મ, અનેક પ્રકારની વિભૂતિઓ
(વૈભવો-ઐશ્વર્યો), પ્રિયજનોનો સમાગમ, એક વછી
એક વિવિધ પ્રકારનાં સુખોની પ્રાપ્તિ, રાત્રનાં કુળમાં
પોતાનું ગૌરવ અથવા ગુરુપણું અને નિર્ભય યશ-આ-
બધું પ્રવૃત્તિથી વૃદ્ધિનું ફળ હોય છે. ૯૩૩

કનકમૂળપસંગ્રહણોચિતો યદિ મણિસ્તુણિ
પ્રણીયતે । ન સ વિરોતિ ન ચાપિ હિ શોભતે,
મવતિ યોજયિતુર્વચનીયતા ॥ ૯૩૪ ॥

સોનાના મૂળપમાં જડવા યોગ્ય મણિ જે જસતમાં
જડવામાં આવે તો એથી એ મણિ રેતો નથી તેમ
શોભતો પણ નથી; પણ આમાં (એ મણિની નિંદા નથી
થતી પણ) એને એ સ્થાને જડનારની જ નિંદા થાય છે.

સહજમલિનયકમાવમાર્જાં ભવતિ ભવઃ પ્રભવા-
ત્મનાશહેતુઃ । જલધરપદવીમવાપ્ય ધૂમો જ્વલત-

વિનાશમનુપ્રયાતિ નાશમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

જેનો સ્વભાવ કુદરતી રીતે મલિન અને વાઙ્મા છે, એવી વ્યક્તિઓની ઉન્નતિ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારનો અને પછી પોતાનો નાશ કરવામાં કારણ બને છે. જેમ કે અગ્નિથી થયેલો ધુમાડો મેઘના પદને પામીને પોતાને પેદા કરનાર અગ્નિનો નાશ કરીને પછી પોતે નાશ પામે છે. ૯૨૫

પરિહરત પરાઙ્ગનાનુપજ્ઞં વત્ત યદિ જીવિતમસ્તિ
વહ્નમ્ વઃ । હરહર હરિણીદશો નિમિત્તં દશ દશ-
કંધરમૌલયો લુઠન્તિ ॥ ૧૩૬ ॥

હે મિત્રો ! તમને જે તમારું જીવન વહાણું હોય, તો પરજીવીની આસક્તિ છોડી દો. હરહર, હરિણીના નેત્ર સમાન નેત્રવાળા સીતાને નિગિતે રાવણ જેવાના દશ આર્ધાં પણ રોજાય છે-કપાર્દને પૃથ્વી પર અધરાય છે.

શિશુરપિ નિમુળો મારોગરીયાન્ન તુ ઘપુપૈવ
મહાન્મહત્પતિષ્ઠઃ । મણિરુપરપિ ભૂષણાય પુસાં, ન
તુ વૃથુલ્લવ શિલા વિલાસદેતુઃ ॥ ૧૩૭ ॥

બાળક પણ જે નિપુણ હોય, તો તે મોટાથી પણ મોટો બની રહે છે. જે માણસ શરીરેજ મોટો હોય તેથી કાંઈ મોટા તરફિની ગજના થતો નથી. મણિ નાનો હોય તોપણ જેમ માણસોના બૂધણ તરફિ ઉપ-યોગમાં આવે છે; પરંતુ પથ્થરની સિલા ઘણી મોટી હોય તોપણ તે કાંઈ વિલાસપ્રદ બનતી નથી. ૯૩૭

અનુદિનમનુકૂલમાચરન્તં વિહિતમતિઃ પ્રતિ-
કૂલમાચરેત્કઃ । શમિતગૃહજાતકઞ્ઠદાહ શિતિકઞ્ઠઃ
શશિન્ શિરઃસુ ઘષ્ટે ॥ ૧૩૮ ॥

દરરોજ અનુકૂળ આચરણ કરનાર પ્રત્યે કયો છુદ્ધિ-શાળી માણસ પ્રતિકૂળ આચરણ કરે ? હળાહળ વિપથી થયેલા ગળાના દાહને શામવનાર ચંદ્રને લગવાની નીલ-કંઠ પોતાના અસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે. ૯૩૮

નિત્યમ્બો વિજ્ઞાનઃ કટિર્મધ્યસૂદમા કુચદ્વન્દ્વ-
ત્વચન્તમચ્યં મુરતં ચ । વચચેન્ન કિંચિત્રસાલં રમણ્યા-
ત્તતઃ કિં તતઃ કિં તત કિં તતઃ કિમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

રમણીનો નિત્યપ્રદેશ વિજ્ઞાન હોય છે, કમર વચ્ચેથી ખૂબ પાતળી હોય છે. બે સ્તનો અત્યંત લવ્ય હોય અને મુખ પણ તેવું જ સુંદર હોય પણ જે એની વાણી સદૃશ પણ મધુર ન હોય (શરીરથી સુંદર રમણી પણ જે વાણીમાં કંકશા હોય), તો પછી એ નિત્ય, કમર, સ્તન, મુખ વગેરેની સુદરતાથી શું ફળ છે ? (તે બધું વ્યર્થ જ છે.) ૯૩૯

સ્તવ્યસ્ય નદયતિ યશો વિષમસ્ય મૈત્રી, નદ-
ક્રિયસ્ય કુલમર્યપરસ્ય ધર્મઃ । વિગ્રાફલં દ્યસતિનઃ
કૃપણસ્ય સૌર્યં, રાજ્યં પ્રમત્તસચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ॥

જડ યુદ્ધિવાળાનો વશ નાશ પામે છે, કુટલ પક્ષ-પાતી માણસની મિત્રતા નષ્ટ થાય છે. આચારરહિત માણસનું કુળ નાશ પામે છે, અર્થપ્રાપ્તિને જ મુખ્ય માનનારનો ધર્મ નાશ પામે છે, વ્યસની માણસની વિદ્યાનું ફળ નાશ પામે છે, કૃપણનું સુખ નાશ પામે છે અને પ્રમાદી મંત્રબાળા રાજનું રાજ્ય નાશ પામે છે.

દુર્મન્વિર્ણકમુપયાન્તિ ન નીતિદોષાઃ, સંતાપયન્તિ
કમપધ્યમુર્જન રોગાઃ । કં ધીર્નં દર્શયતિ કં ન સિદ્ધન્તિ
મૃત્યુઃ, કં સ્વીકૃતા ન વિપયા નન્ તાપયાન્તિ ॥

દુષ્ટ મંત્રીવાળા કયા રાજને ન્યાય-નીતિના દોષો પ્રાપ્ત થતા નથી ? કયા અપધ્ય મોહને રોગો કષ્ટ આપતા નથી ? લક્ષ્મી કોને અભિમાન નથી ઉત્પન્ન કરતી ? મૃત્યુ કોને હણવું નથી ? અને સ્વીકારેલા-અહણ કરેલા વિષયો કોને સંતાપ નથી પમાડતા ?

વિષ્ણુને કિં વિતરણં યદિ નારિસ દીને કિં સેવયા
યદિ પરોપકૃતો ન યત્નઃ । કિં સંગમેન જનયો યદિ
નેશ્ણનીયઃ કિં યૌવનેન નિરહો યદિ વહ્નમાયાઃ ॥ ૧૪૨
જે દીર્ઘજીવનો આપવામાં ન આવે તો એવા ધનથી શું ? જેમા બીજાના ઉપર ઉપકાર કરવાનો પ્રયત્ન ન હોય તો એવી સેવાથી શું ? જે સારા પુત્ર જેવા ન બળે તો એવા સૌસમાગમથી શું ? અને જે પ્રિયનો વિરહ વેકવાનો હોય તો એવા યૌવનથી શું ? ૯૪૨

કિંભૂષણં સુદૃઢમત્ર યશો ન રત્નં, કિંકાર્યમાર્ય-
ચરિતં સુકૃતં ન દોષઃ । કિં ચક્રુરપ્રતિહતં ધિપણા ન
નેત્રં, જ્ઞાનાતિ કસ્ત્વદપરઃ સદસદ્વિવેક્ષ્ ॥ ૧૪૩ ॥

આ લોકમાં સદા સ્થિર રહે એવું આભૂષણ શું છે ? યશ, નર્દો કે રત્ન. સત્યુપસોનું આચરણ યોગ્ય આચ-રણ કયું ? તેમનાં સુકૃત્યો, નર્દો કે તેમના દોષો. જેની દૃષ્ટિ કયાય પણ અટકે નર્દો એવું નેત્ર કયું ? છુદ્ધિ, નર્દો કે આંખો ! અને સારા અને ખોટાનો વિવેક માણસના પોતાના સિવાય બીજાને કાણ બાણે છે ? કાંઈ નર્દો. માણસ બને જ એ વિવેક બાણી શકે ૯૪૩

પ્રાપ્તાઃ શ્રિયાઃ સકલકામદુષાસ્તતઃ કિં
દત્તં પદં શિવસિ વિદિપતાં વતઃ કિમ્ ।
સંપ્રીણિતાઃ પ્રણયિનો વિચરેન્તતઃ કિં
કૃત્વં થિત્વં તત્તુષ્ઠવાં તત્તુમિસ્તતઃ કિમ્ ॥ ૧૪૪ ॥
સકલ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારી લક્ષ્મીએને અંપ-

તિઓ) પ્રાપ્ત કરી એથી શું? શત્રુઓના મસ્તક પર પગ મૂક્યો (શત્રુઓને નમાવ્યા) એથી શું? વૈભવોથી પ્રિયજનોને પ્રસન્ન કર્યા એથી શું? અને દેહધારી જીવોને પોતાના દેહની સાથે કલ્પ પર્વત રહેવા મળે (જીવવા મળે), કલ્પ સંધીનું આપુણ્ય મળે એથી શું? ૯૪૪

આદો ન વા પ્રણયિનાં પ્રણયો વિધેયો

દ્વતોડ્યવા પ્રતિદિનં પરિયોપણીયઃ ।

અક્ષિપ્ય ચક્ષિપતિ સત્પ્રકરોતિ લઙ્ગાં

ભૂમૌ સ્થિતસ્ય પતનાદ્વયમેવ નાસ્તિ ॥ ૯૪૫ ॥

જો પ્રેમને નિભાવો શકાય એમ ન હોય તો પ્રથમ તો પ્રિયજનોની સાથે પ્રેમ જ ન કરવો જોઈએ. અને જો પ્રેમ કર્યો તો એને પ્રતિદિન પોષતા રહેવું જોઈએ. જે એક વાર ફાઈ બ્યક્તિને જોએ સ્થાને સ્થાપીને (અથવા પ્રેમપાત્ર બનાવીને) પછી એને નોંધે ફેરફાર છે (પ્રેમને છેલ્લે છે) તે પ્રેમ કરનાર અને પ્રેમપાત્ર બંનેને માટે ખૂબ શરમજનક છે, માટે ભૂમિ પર રહેલાને-સમાન સ્થિતિમાં રહેલાને પતનનો ભય જ હોતો નથી. ૯૪૫

વાઙ્દૈવ્ય સૂચયતિ પૂર્વતરં ભવિષ્યં પુસંતં યદન્ય-
તનુર્જં ત્વશુર્મં શુર્મં વા । વિજ્ઞાયતે શિશુરજ્ઞાતકલાપ-
ચિદ્ધઃ પ્રત્યુદ્ગતૈરપસરત્સરસઃ કલાપી ॥ ૯૪૬ ॥

માણસનો ઇચ્છા કે કામના (અભિલાષા) જ એના જીવને અને ભાવિને સંચિત કરે છે (માણસ કેવો હતો અને કેવો થશે તે એનામાં રહેલી અભિલાષાઓ ઉપરથી જણાય છે). માણસથી બીજા (પૂર્વના) શરીર વડે થયેલું શુભાશુભ કર્મ અથવા એનું પાપ-પુણ્ય પણ એની કેવી કામનાઓ છે એ ઉપરથી જણાય છે. મોરના બચ્ચાને ભલે પીંછાનો કલાપ ભીયો ન હોય, પણ સરોવર પાંચે ભક્ષતા મોરોની સાથે એ પણ ભિલાષા લાગે છે એને એથી એ પણ કલાપને ધારણ કરનાર એવા મોર થશે એમ સંચિત થાય છે. ૯૪૬

શલ્લિર્હતાસ્તુ રિપવો ન હતા ભવન્તિ

પ્રજ્ઞાહતાશ્ચ નિતરાં સુહૃતા ભવન્તિ ।

શલ્લં નિહન્તિ પુરુષસ્ય શરીરમેકં

પ્રજ્ઞા કુલં ચ વિમર્શં ચ યશશ્ચ હન્તિ ॥ ૯૪૭ ॥

શત્રોથી હણેલા શત્રુઓ હણાયેલા યતા નથી (કારણ કે એક શત્રુ હણાતાં તેની જગ્યા તેનો અનુગામી બીજો લે છે.) પણ જીલ્લિથી હણેલા (વિગ્રહપરિવર્તન કરાવેલા) શત્રુઓ જ વાસ્તવમાં સારી રીતે હણાયેલા બની જાય છે. શત્રુ તો માણસના એક શરીરને જ હણે છે, પણ હણાયેલી જીવંત તો આખા સમુદાયને, એની સલામત અને એની કીર્તિને હણી નાખે છે. ૯૪૭

શ્યત્નેપુ શિશ્યનિવૈર્વિનિયુજ્યમાના
વિચા ગુરું હિ ગુણવત્તરમાત્તનોતિ ।

આદાય શુક્તિપુ બલાહકવિપ્રકીર્ણં

રત્નાકરો ભવતિ વારિભિરન્ધુરાશિઃ ॥ ૯૪૮ ॥

શિષ્ય સમુદાય વડે યથાભોજ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતાં વિદ્યા શુરની ગુણવત્તાને વધારી દે છે. વાદળો વડે સમુદ્ર પાસેથી જળ લઈને વરસાવવામાં આવે છે ત્યારે એ બિંદુઓ છીપોમાં પડતા તેમાંથી થયેલાં મોતીઓને લોધે જળનો સાગર (સમુદ્ર) પણ રત્નાકર બની જાય છે.

વાર્તાં ચ કૌતુકઙ્કરી વિમલા ચ વિચા

લોકોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।

તૈલસ્ય વિન્દુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર-

મેતત્તત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ ભૂમૌ ॥ ૯૪૯ ॥

કૌતુક ઉપખવનારી વાર્તા, નિર્મળ વિદ્યા અને હર-જીની નાભિમાંથી નીકળતી કરતૂરીની લોહાત્તર સુગંધી — આ ત્રણ વસ્તુઓ તેલનું બિંદુ જેમ પાણીમાં આપો-આપ જ અનિવાર્યપણે પ્રસરી જાય છે, તેમ આપો-આપ જ પૃથ્વી પર ફેલાઈ જાય છે. ૯૪૯

અત્યન્તમન્યનકર્ધનમુત્સહન્ટે

મર્યાદયા નિયમિતાઃ કિન્નુ સાધવોઽપિ ।

લક્ષ્મીસુધાકરસુધાચપનીચ શેવે

રત્નાકરોઽપિ ગરલં કિન્નુ નોજ્જગાર ॥ ૯૫૦ ॥

અત્યંત મંથન (મથામણ) રૂપી ત્રાસ, અર્થાદિ અને નિયમથી રહેતા સાધુ પુરુષોને પણ ખરાબ કામ કરવા તૈયાર કરી દે છે, સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવતાં સમુદ્રે લક્ષ્મી, ચંદ્ર, અમૃત વગેરે આપ્યા છતાં એનું મંથન ચાલુ રાખવામાં આવતાં રત્નો આપનાર અને રત્નોના ભંડાર એવા તે રત્નાકર (સમુદ્રે) પણ શું એ પ્રકટ કર્યું નહોતું? ૯૫૦

અર્થાં હસન્ત્યુચિત્તદાનવિહીનલુદ્ધં

મૂચ્યો હસન્તિ મમ ભૂમિરિતિ હુવાજમ્ ।

જારા હસન્તિ સનયાસુપલાલયન્તે

મૃત્યુર્હસત્યવનિષં રણરક્ષીરૂઘ્મ ॥ ૯૫૧ ॥

હિંસિત દાન ન આપનાર લોભીને તેની સંપત્તિ હસે છે, ‘આ જગીન ખારી છે’ એમ બોલનારને તે ભૂમિ હસે છે, જાર પુરુષથી થયેલા પુત્રને પોતાનો માગીને રમાડતા (લાઠ લગાવતા) પુરુષને જોઈને જાર પુરુષો હસે છે અને રણસંગ્રામમાં ડરપોક એવા રાખને જોઈને મૃત્યુ હસે છે. ૯૫૧

वैशा वदन्ति कफपित्तमरुद्विकारान्, ज्योतिर्विदो
प्रहर्गतिं परिवर्तयन्ति । भूताभिषङ्ग इति भूतविदो
वदन्ति, प्रारब्धकर्म बलवन्मुनयो वदन्ति ॥९५२॥

જ્યારે માણસ ઠાંઈ રોગમાં સપડાય છે, ત્યારે વૈદ્યો 'કફ, પિત્ત કે વાયુનો વિકાર છે,' એમ કહે છે; જ્યેષ્ઠાઓ 'ત્રેહ-નક્ષત્રનાં ચતિના ફેરફારો છે.' એમ ખતાવે છે; બૂત-પ્રેત કાઠનાં ભૂવા 'ઠાંઈ બૂત વળજી છે' એમ બજાવે છે, અને મુનિઓ કહે છે કે પ્રારબ્ધ કર્મ જાગવાન હોય છે. હપર

कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके
ख्यातिं प्रयाति नहि सर्वविदस्तु सर्वे ।

किं केतकी फलति किं घनसः सुपुष्पः

किं नागवह्नयपि च पुष्पफलैरुपेता ॥ ९५३ ॥

લોકમાં ખ્યાતિ ડોઈક જ માયુસ પામે છે. અને તેનામાં ડોઈક પ્રકારની એવી વિશેષતા હોય છે, તેને લીધે તે ખ્યાતિ પામે છે. બાકી ખ્યાતિ પામનારા બધા જ કંઈ સર્વં હોય એવું હોવું નથી, અને સર્વં હોય તેવા બધા જ કંઈ ખ્યાતિ પામે છે એવું પણ હોતું નથી. શું કેવડાના આડને ફળ આવે છે? (નહીં જ.) શું ફળસના આડને સારા ફલ હોય છે? (નહીં જ.) અને શું નાગરવેલ ફૂલો અને ફૂલોવાળી હોય છે? (નહીં જ.) છતાં તેઓ એમની એક પ્રકારની વિશેષતાને લીધે લોકમાં પ્રખ્યાત થયાં છે. ૯૫૩

शीलावलम्ब्यनमद्निर्दिष्टमिष्टचिन्तारिक्तानुरूपमश-
नाभरणादि कार्यम् । वार्यं च दुर्जनसमाजनिज-
प्रशंसाहास्यादि सज्जनवचो हृदये निधेयम् ॥९५४॥

નિત્ય શીલ-સદાચારનું અવલંબન કરવું. નેઈએ,
 ઇષ્ટ (દેવ અથવા પદાર્થ)નું ચિત્તન કરવું. નેઈએ,
 પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે ખાન-પાન, આભૂષણ
 વગેરે રાખવા નેઈએ. દુર્લ્ભનોના સમાજમાં પોતાની
 પ્રશંસા થાય અથવા મરકરી થાય તે બંને યોદ્ધા છે.
 એમાંથી તમે રોકવું નેઈએ; અને સત્સંગનોના વચનોને
 હૃદયમાં ધારણ કરવાં નેઈએ. ૯૫૪

पश्यन्ति नैव कवयो निजकान्यदोषं
भक्षन्ति नो बलिभुजो निजजातिमांसम् ।

जल्पन्ति नैव मधुषा निजमर्मवाक्यं
कुर्वन्ति नो युवतयः पुरुषेषु वीजम् ॥ ९५५ ॥

કવિઓ પોતાના કાવ્યનો દોષ જોતા નથી, બસિ
(બસિદાન, ૪૨ અથવા વેરો) ખાનારા (કાગ્ગા, સુત્રિયો,

દ્રવ્ય) ખાતા નથી, મઘપાન કરનારા (દારિદ્ર્યા) શેકેલા પેતાની ગ્રામ વાત કહેતા નથી અને સ્ત્રીઓ યુવાન હોય તો પશુ પુરોષોમાં ગર્ભાધાન કરી શકતી નથી હપપ કીર્તિ મુળાલકમનીયમજામનિદ્ર-

चन्द्राननां स्मितसरोरुहचारुनेत्राम् ।
ज्योत्स्नास्मितामुपगतां दयितामिव स्वां
लब्धुं न कः परमुपक्रममातनोति ॥ ९५६ ॥

કમળની દાંડી જેવા સુંદામળ હાથવાળી, પ્રકાશિત
ચંદ્રના જેવા મુખવાળી, ખીસેલા કમળ જેવાં સુંદર બે
નેત્રવાળી તેમ જ ચંદનીના જેવા ધવલ હાસ્યવાળી
પોતાની પાસે આવેલી સુંદર સ્ત્રીની જેમ કાતિને
મેળવવા માટે કયો ધરવર ખીન પર આકમલ્ય કરતો નથી ?
શાસ્ત્ર સુનિશ્ચલધિયા પરિચિન્તનીય
સેવ્યો નૃપોડિપિ સતત પરિસેવમીયઃ ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया

शास्त्रे नृपे च यवतौ च कृतः स्थिरत्वम् ॥९५७॥

અધ્યયન કરેલા શાસ્ત્રનું પશુ સારી રીતે સ્થિર
 સુદૃઢિયા વારંવાર ચિંતન કરવું નોઈએ. સેવા કરવા
 યોગ્ય રાખને પશુ સતત સેવવો નોઈએ. યુવાન સ્ત્રી
 પાસેજ રહેલી હોય તોપશુ બધી જ રીતે તેનું રક્ષણ
 કરવું નોઈએ. સંભાળ રાખવી નોઈએ; કારણ કે શાસ્ત્ર,
 રાજા અને યુવતી આમાં સ્થિરપશુ કયાંથી હોય ?
 (શાસ્ત્ર નિત્ય ચિંતનથી નવા નવા વિશેષ અર્થોત્પન્ન
 બતાવે છે, રાજાનું ને નિત્ય સેવન ન કરાય તો એ
 બીજન સેવકા તરફ વળી જાય છે, તેમ યુવતીની પશુ
 નિત્ય સંભાળ ન રખાય તો તે દુષિત થઈ જવાનો
 સંભવ રહે છે.) ૯૫૭

हंसो विभाति नलिनीदलपुञ्जमध्ये
सिंहो विभाति गिरिगङ्गाकंदरासु ।

जात्यो विभाति तुरगो रणयुद्धमध्ये
विद्वान्विभाति पुरुषेषु विचक्ष्णेषु ॥

હંસ કમળોના સમુદ્ભા શોભે છે. સિંહ પર્વતની
યુદ્ધમાં ઝનતે કંદાર્પઓમાં શોભે છે. ઉત્તમ જાતના ઘોડો
રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતી વખતે શોભે છે તેવી જ રીતે
વિદ્વાન માણસ યત્નરૂપે પ્રશ્નોની વચ્ચે શોભે છે. ૬૫૮
હંસો ન માત્ર વલિમોજનવૃન્દમધ્યે
ગોમાયુમળહલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।

ज्ञात्यो न भाति तुरगः स्तरयूथमध्ये
विद्वान्न भाति पुरुषेषु निश्चरेषु ॥ ९५९ ॥

જેમ હંસ જલિ ખાનાર કાગડાના ટાળામાં શોભતો.

નથી, જેમ સિંહ શિયાળોના ટોળામાં શોભતો નથી અને જેમ ઉત્તમ ભતનો ઘોડો ગધેડાના ટોળામાં શોભતો નથી, તેમ વિદ્વાન માણસ નિરક્ષર-મૂર્ખ માણસોમાં શોભતો નથી. ૯૫૯

વિશ્વેશ્વરસ્તુ મુધિયા ગલિતેઽપિ મેદે
ભાવેન ભક્તિસહિતેન સમર્વસીયઃ ।
પ્રાણેશ્વરધ્વતુરુપા મિલિતેઽપિ ચિત્તે
ચૈલાશ્ચલવ્યવહિતેન નિરીક્ષણીયઃ ॥ ૧૬૦ ॥

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ભેદ ગળી જઈને દૂર થાય તોપણ સુબુદ્ધિવાળા બુદ્ધિશાળી માણસે ભક્તિયુક્ત ભાવ વડે વિજ્ઞાતાત્વનું પૂર્વજન-અર્થજન કરવું જોઈએ; તે જ રીતે પાનના ચિત્ત એકરૂપ બની ભય, તોપણ ચતુર ઓએ પોતાના પ્રાણનાથનાં દર્શન સાડીના છેડાની આડથી કરવું જોઈએ. ૯૬૦

કિં કોઠિલસ્ય વિસ્તેન ગતે વસન્તે, કિં
કાતરસ્ય મદુશશ્વપરિમ્હેન । મિત્રેણ કિં વ્યસનકાલ
પરાદ્યુલ્લેન, કિં જીવિતેન પુરુષસ્ય નિરક્ષરેણ ॥ ૧૬૧ ॥
વસતઃપદ આદી ગયા પછી કોઠિલનાં ગાનનો શો અર્થ છે ? કરપોક માણસ ધણું અત્તશસ્ત્ર ધારણ કરે, તેનો શો અર્થ છે ? આપતિ વખતે જે પોતાનું શુભ પણ દેખાડે નહિ. એવા મિત્રનો શો અર્થ છે; તેમ જ માણસ નિરક્ષર-મૂર્ખ રહે, તો એને જીવણથી શો અર્થ છે ? ૯૬૧

હારઃ પ્રલમ્બિતપયોધરમધ્યવર્તી શુષ્કસ્તનાન્તર-
ગતો વરકક્ષુકઙ્ક । કાણિક્ષણાન્નનમમૂર્ધ્નિ ચ પુષ્પમાલા
દીનાભયો બુધગતઃ સ્વલુ પશ્ચ દુઃસ્વમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

લગ્નની પડેલા સ્તનોની વચ્ચાં મોતીનો હાર રહે, સુકાઈ ગયેલાં સ્તનો પર શ્રેષ્ઠ કાંચળી પહેરવામાં આવે, કાણી આંખમાં અંજન આજવામાં આવે, માથા વિનાના માનવીને ફૂલીની માળા પહેરાવવામાં આવે તેમ જ કાશા જનને દીન પુરુષનો આશ્રય કરવો પડે; આ પાંચે બાબતો દહ્યને ખરેખર દુઃખ આપનારી છે. ૯૬૨

નીચં સમુદમપિ સેવતિ નીચ એવ
તં દૂરતઃ પરિહરન્તિ પુનર્મહન્તઃ ।

શાસ્ત્રોત્કં મધુરપકફલકલેતં

સેવન્તિ ચાયસગળા ન તુ રાજહંસાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

હલકા માણસ જ હલકા ધનિક માણસનું સેવન કરે છે, પરંતુ ઉચ્ચ માણસો તો એવા હલકા ધનિક જનનો દૂરથી જ ત્યાગ કરે છે; કેમ કે શાસ્ત્રોત્કં વૃક્ષનાં મધુર પાકાં ફળોનું સેવન કામગીરી કરતા હોય છે, રાજહંસો નહીં. ૯૬૩

માકન્દરાજપરિરમ્ભણલાલિતાપિ મહીવધૂર્મયુષ-
રાગવતી વમૂવ । દૃષ્ટ્વાપિ તત્કુટિલતાં ન જહાતિ
ચૂતઃ, પ્રાયઃ કુજાતિનિવદેપુ કુતોઽમિમાનઃ ॥ ૧૬૪ ॥

બૂંદની વેલરૂપી સુંદરીને રસરાજ આંખો આલિંગન આપીને રમાડે છે, તોપણ તે બૂંદ ભમરા વિષે રાગ કરતી હોય છે; તેની આ કુટિલતા જોવા છતાં આખો તેનો ત્યાગ કરતી નથી અને તે વેલને શરમ પણ આવતી નથી. ખરેખર ! દીન જાતિમાં જન્મેલાઓને ઉચ્ચપણાનું અભિમાન ક્યાંથી હોય ? ૯૬૪

કાલઋણે પરિણામવશાદનચ્ચા

માવા ભવન્તિ સ્વલુ પૂર્વમતીવ તુછાઃ ।

મુક્તામર્ણિર્જલદત્તોયકળાઽરયણોયાન્

સંપદયતે ચ વિરક્તીચકરનન્ધ્રમધ્યે ॥ ૧૬૫ ॥

નવીન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થયેલા કુટલાક પદાર્થો પહેલાં તો અત્યંત પુચ્છ સ્થિતિમાં હોય છે. વાંસના છિદ્રમાં ગયેલું મેથનું જળમિંદુ પહેલાં તો ખૂબ નાનું-પુચ્છ હોય છે, પણ કાળક્રમે કુટલાક વખતે એનું એકું પરિણામ (પરિવર્તન) થાય છે, કે નેથી તે સુંદર મોતી બની ભય છે. ૯૬૫

યચિન્તિતં તદિદં દૂરતરં પ્રયાતિ
યચ્ચેતસાપિ ન કૃતં તદિદામ્યુપૈતિ ।

इत्थं विधेर्विधिविपर्ययमाकलय्य

સન્તઃ સદા મુરસરિત્તમપ્રયન્તિ ॥ ૧૬૬ ॥

આ જગતમાં જેની અંખના કે ચિંતન કબુત હોય છે, તે દૂર દૂર ચાલ્યું ભય છે અને જેને કઠી ચિન્તા માટે ન કબુત હોય (જેનો કઠી વિચાર પણ ન કર્યો હોય), તે આવીને ઊભું રહે છે. આ પ્રમાણે વિધિનાં (વેદનાં) વિપરીત વિધાનો જોઈને સત્પુરુષો સદા ગંગાનાં તટનો આશ્રય લઈને રહે છે. (અધી કામનાઓ છોડી દે છે.)

અન્તઃપ્રતપ્તમરુસૈકતદ્વદ્વામાનમૂલસ્ય વન્ધ્યકવરોઃ
ક વિકાસચિન્તા । પ્રાયો ભવત્યનુવિત્તિસિતિદેશમાર્ગાઃ,
શ્રેયઃ સ્વજીવપરિપાલનમાત્રમેવ ॥ ૧૬૭ ॥

મરુભૂમિમાં જિરેલા જે ચંપકવૃક્ષનાં મળ રેતીમાં તપીને બળી જતાં હોય, તે વૃક્ષને પોતાના વિકસવાનો (ખીલવા-વધવાનો) તો વિચાર જ ક્યાંથી કરવાનો હોય ? ખરેખર, અયોગ્ય સ્થાનમાં રહેવાની દશા પ્રાપ્ત થઈ હોય એવા સારા માણસોએ પોતાનું શ્રેય એટલા-માં જ સમજી લેવું કે જેટલાથી પોતાનું જીવન ટકી રહે. (એથી વધુ શ્રેયનો કે વધુ વિકાસનો સંભવ એ જગ્યાએ તેમને માટે હોતો નથી.) ૯૬૭

વચિતમનુચિતં વા કુર્વતા કાર્યજાતં, પરિણતિર-
વધાર્યાં યત્નતઃ પબ્ધિતેન । અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામા-
વિપત્તેર્ભવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥૧૬૮॥

યોગ્ય કે અયોગ્ય કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં
શુદ્ધિશાળી માણસે તેના પરિણામનો વિચાર કરવો
જોઈએ. ખૂબ ઉતાવળથી કરી નાખેલાં કર્મોને લીધે જે
વિપત્તિ આવી પડે છે, તેનું પરિણામ હૃદયમાં બોંકા-
ચેલા અને હૃદયને બાળનારા શલ્યના જેવું આવે છે.

વ્યતિપજતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોડપિ હેતુર, ન રાતુલ્લ-
રુપાન્વીન્નીતયઃ સંબ્રવન્તે । વિકસિતિ હિ પતન્નસ્યોદયે
પુણ્ડરીકં, દ્રવતિ ચ હિમરૂપાદુરુત્તે ચન્દ્રકાન્તઃ ॥૧૬૯॥

કોઈ આંતરિક હેતુ જ પદાર્થોને એકબીજાની સાથે
મીતિથી જોડી દે છે. ખરેખર, આવાં (આંતરિક
કારણોથી થયેલાં) હેતુમીત બહારના કારણોનો આશ્રય
સેતાં નથી; કારણ કે સ્વયંક્રિય થતાં કમળ વિકસે છે
અને ચંદ્રોદય થતા ચંદ્રકાંતમણિ ધ્રુવે છે, (સુધા-પ્રકાશ
વરસાવે છે), આમા એમનો પરસ્પરનો આંતરિક
હેતુ જ કારણ હોય છે. ૯૬૯

પ્રથમદિવસચન્દ્રઃ સર્વલોકૈકવન્યઃ સ ચ સકલકલાભિઃ
પૂર્ણચન્દ્રો ન ઘન્યઃ । અતિપરિચયદોષાત્કલ્પઃ નો
માનહાનિર્નયનવગુણરાગી પ્રાયઃ સર્વલોકઃ ॥૧૭૦॥

શુકલપક્ષમાં પહેલા દિવસનો (બીજનો) ચંદ્ર સર્વ
લોકોને માટે વંદનીય થાય છે. અને એ જ ચંદ્ર સર્વ
કળાઓથી પૂર્ણ થાય છે ત્યારે વંદનીય રહેતો નથી.
ખરેખર, વધારે પડતા પરિચયને લીધે ધ્રુવા માનની
હાનિ થતી નથી? આ બધા લોકો તો મોટે ભાગે
નવા નવા પદાર્થો ઉપર પ્રેમ કરનારા છે. તેમના કોઈ
એક વસ્તુ ઉપર સ્થિર પ્રેમ હોતો નથી. ૯૭૦

ભવતિ હૃદયદાહી કોડપિ કસ્યાપિ હેતુ-
ર્નૈલ્લુ ગુણવિદોષઃ પ્રેમઘન્યપ્રયોગે ।

કિસલયિતવનાન્તે કોકિલારાવરમ્

વિકસતિવ સન્તે માલતી કોડપિ હેતુઃ ॥ ૧૭૧ ॥

કોઈ પણ વ્યક્તિનો કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે પ્રેમ
સંબંધ બેઠાવામાં હૃદયને હરી લેનારા કોઈ ખાસ શુભ
કારણરૂપ હોય છે; કારણ કે વસ્તુતઃકૃતમાં આશુ વન
બ્યારે નવપક્ષવે અને કોડિલના ટુકડાઓથી રમ્ય બન્યું
હોય છે ત્યારે માલતીને ફલ નથી આવતાં, તેમાં એ
સિવાય બીજો શા હેતુ હોય? ૯૭૧

પરીવાદસ્તથ્યો ભવતિ વિતથો વાપિ મહતા
તથાપ્યુર્વોક્તો હરતિ મહિમાનં જનરવઃ ।

તુલોતીર્ણસ્યાપિ પ્રકટિતહતાશેપતમસો
રવેસ્તાદક્રેજો નહિ ભવતિ કન્યાં ગતવતઃ ॥ ૧૭૨ ॥

પરિવાદ અથવા કલંક તથ્યવાળું હોય કે ખોટું હોય
તે પણ તે વિષેનો લોકાપવાદ મોટો તેજસ્વી માણસના
મહિમાને પણ હરી લે છે. સ્વર્ગ કન્યારાશિમાં રહ્યો હોય
છે, ત્યારે (કન્યાગામીપણાનું લોકાપવાદનું ખોટું) કલંક
પણ તેના ઉપર હોવાને લીધે) તે એટલું પ્રકાશી નથી
શકતો, એટલું તે તુલારાશિમાં જઈને પોતાની શુદ્ધતાની
તુલા-કસોટી-પરીક્ષામાંથી પાર જીતરીને બધાં વાળે
અને અધકારનો નાશ કરતો પ્રકાશી છે. ૯૭૨

ઘડિઃ સર્વાકારપ્રગુણરમણીયઃ ઘગવહરન્

પરામૂહસ્થાનાન્યપિ વનુતરાણિ સ્થગયતિ ।

જનં વિદ્વાનેકઃ સકલમભિસંધાય કપટૈ-

સ્તદસ્યઃ સ્વાનર્થાન્વિષ્ટયતિ ચ મૌનં ચ મજતે ॥૧૭૩॥

જે માણસ કેવળ બહાર (દેખાવમાં) સર્વ પ્રકારે
શુભયુક્ત અને રમણીય વ્યવહાર કરતો હોય તેને બીજાના
તર્કવિતર્કો, વિદ્વાને અથવા વિશ્લેષીની નાની નાની બાબતો
પણ કામ કરતો અટકાવી દે છે. પણ જે માણસ બીજાના
કપટોથી બંધાયા વિનાનો તટસ્થ છે, તે બધી બાબતોનો
વિચાર કરીને પોતાના અર્થોને (પોતાનાં કાર્યોને) સિદ્ધ
કરે છે અને મૌન (શાંત) રહે છે. ૯૭૩

કલારત્નં ગૌતમં ગગનતલરત્નં દિનમણિઃ

સમારત્નં વિદ્વાઞ્શ્રવણપટુરત્નં હરિકયા ।

નિશારત્નં ચન્દ્રઃ શયનતલરત્નં શશિમુલો

મહીરત્નં શ્રીમાન્નયતિ રઘુનાથો નૃપવરઃ ॥ ૧૭૪ ॥

સંગીત સર્વે કલાઓમાં રત્ન છે, સુર્ય આકાશ-
મંડલનું રત્ન છે, વિદ્વાન સમાનું રત્ન છે, હરિકયા એ શ્રવણ-
કૃશણ ગિરાસુઓનું રત્ન છે, ચંદ્ર એ રાત્રિનું રત્ન છે,
ચંદ્રમુખી સુંદરી શયનસ્થાનનું રત્ન છે અને રામઐ-
માં શ્રેષ્ઠ સર્વ અર્થર્થવાળા શ્રીરઘુનાથ પૃથ્વી ઉપરનું
રત્ન છે. તેઓ સદા સર્વેન વિજય પામે છે. ૯૭૪

નરાઃ સંસ્કારાર્હા જગતિ કિલ કેચિત્સુકૃતિનઃ

સમાનાયાં જાત્યામપિ ધયસિ સર્યાં પરધિયઃ ।

અયં દષ્ટાન્તોડય સ્પૃટકરગતોડયમ્બસનતઃ

શુકઃ શ્લોકાન્નવર્તુ પ્રમવતિ ન કાકઃ કચિદ્વિદ્ ॥૧૭૫॥

સમાન ભૂતિ અને સમાન વય હોવા છતાં આ
જગતમાં કેટલાક ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા પ્રવચશાળીઓ જ,
સંસ્કાર અથવા શિક્ષણને માટે યોગ્ય હોય છે, આમાં
આપણા હાથમાં દીવા જેવું સ્પષ્ટ દષ્ટાંત એ છે કે,
ખૂબ અભ્યાસ કરાવવાથી પાપટ શ્લોકો બોલી શકે છે,

પણ કાગડો કદી પણ એ માટે સમર્થ થઈ શકતો નથી.
 વરં તુલ્લાકટ્ટુલ્લાદગુન્ધશિલ્પિણઃ કાપિ પુલિને
 પતિત્ત્વાયં કાયઃ કઠિનહપદન્તવિંદલિલિતઃ ।
 વરં ન્યસ્તો ન્સ્તઃ ફણિપતિમુલે તીવ્રદશને
 વરં વદ્ધૌ પાતસ્તદપિ ન કૃતઃ શીલવિલયઃ ॥૧૭૬॥

પર્વતના જીંયા શિખર ઉપરથી ઢાઈ ખીણમાં
 પડીને તેના કડિન પથ્થરોમાં શરીરને છિલછિલ કરી
 નાખવું સારું છે, અથવા તીવ્ર દોષવાળા મોટા સાપના
 મુખમાં ઢાંધ નાખવો અથવા અગ્નિમાં પડવું સારું છે,
 પણ શીલ અથવા સદાચારનો નાશ કરવો એ યોગ્ય નથી.
 વિદેવદ્ધાં પ્રામં વિબુષવિધુરાં ભૂપતિસમાં
 મુલં શ્રુત્યા હીનં મનુજપતિશૂન્યં ચ વિપયમ્ ।

જનાચારાન્દારાનપહરિકથં કાવ્યમપિ ચ
 પ્રવક્તૃત્વાપેતં ગુરુમપિ સુવૃદ્ધિઃ પ્રવિદ્વેન્ ॥૧૭૭॥

વિધિ, દેવ અથવા કુદરતના નિયમોના જ્ઞાનવિજ્ઞાન
 વિનાનું અથવા દેવ-ન્યૌતિથી વિનાનું માત્ર શુદ્ધિ-
 માનજનો વિનાની રાજસભા, વેદવચનો વિનાનું મુખ,
 રાજ વિનાનો દેશ, અનાચારવાળી સ્ત્રીઓ, ભગવાનની
 કથા વિનાનું કાવ્ય અને સારા વક્તૃત્વ વિનાના (સમ-
 ભવી શકતા ન હોય તેવા) ગુરુ-આ વસ્તુઓનો શુદ્ધિ-
 માન માણસે ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૬૭૭

મણિઃ શાળોહીઢઃ સમરવિજયી હૈતિનિહતો
 મદહ્રીણો નાગઃ શરદિ સરિતઃ જ્યાનપુલિનાઃ ।
 કલાશેપશ્ચન્દ્રઃ સુરતમૃદિતા ચાલવનિતા
 તનિન્ના શોભન્તે ગલિતવિમલાશ્ચરિણિ નૃપાઃ ॥૧૭૮॥

સરાણું પર ચઢાવી પાસા પાડેલી મણિ, શસ્ત્રોથી
 ખાયલ થયેલી શુદ્ધિવળી વાર, મદ અરવાથી સોજી
 થયેલી દાથી, શરદઋતુમાં પાણી છીતરી ગયેલા કિનારા-
 વાળી નદીઓ, એક જ કલા જેમાં બાકી છે એવો
 ખીજનો ચંદ્ર, કામક્રીડામાં મદન કરાયેલી બાલા સ્ત્રી અને
 યાચકજનોને દાન આપવામાં સોજી થયેલ ધનવૈભવવાળા
 રાજાઓ-આ બધા પોતાની કૃષ્ટતાથી શોભે છે. ૬૭૮

કિમાસેવ્યં પુંસાં સવિધમનવર્થં નુસરિતઃ
 તિન્નેકાન્તે ધ્યેયં ચરણયુગલં કૌતુમશૃતઃ ।

કિમારાર્થં પુણ્યં કિમિલપણીયં ચ કરુણા
 યદાસક્ત્યા ચેત્તો નિરવશિ વિમુક્તૌ પ્રમવતિ ॥૧૭૯॥

‘માણસોએ વિધિપૂર્વક સેવવા યોગ્ય નિર્ભય પવિત્ર
 વસ્તુ કઈ છે? દેવનંદી ‘ત્રાણુ’ તીર્થ’, ‘એકાંતમાં
 ખ્યાન કરવા યોગ્ય શું છે?’ ‘કૌસ્તુભધારી ભગવાન

કૃષ્ણનાં ચરણયુગલ.’ ‘સદા આરાધના કરવા યોગ્ય-
 વધારો કરવા યોગ્ય શું છે? ‘પુણ્ય’ અને સદા અભિ-
 લાષા કરવા યોગ્ય શું છે?’ ‘દયા.’ આ બધી
 વસ્તુઓ (‘ત્રાણુ’ તીર્થ, ભગવાનનાં ચરણકમળ, પુણ્ય અને
 દયા)માં આસક્ત થયેલું ચિત્ત અનંત અપાર સ્વરૂપ-
 વાળું બનીને મુક્તિમોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૭૯

વરં મૌનં કાર્યં ન ચ વચનમુક્તં યદનૃતં
 વરં હૈચ્ચં પુંસાં ન ચ પરકલત્રામિગમનમ્ ।
 વરં પ્રાણત્યાગો ન ચ પિશુનવાક્યેષ્વમિરુચિ-
 વરં મિદ્ધાશિર્સ્વં ન ચ પરધનાસ્વાદનસુખમ્ ॥૧૮૦॥

માણસો જે વચન બોલે તે અનૃત-અસત્ય બોલું
 હોય તેના કરતાં મૌન રાખવું સારું, માણસો પરસ્પર-
 ગ્રમન કરે તેના કરતાં તેમનામાં નપુંસકતા હોય તે
 સારી, માણસો યાદી-ચૂકથી કરનારાઓનાં વચનોમાં
 રુચિવાળા થાય તેના કરતાં માણસાગ કરે એ વધારે
 સારું અને ખીજના ધનને ઉપભોગ કરવાના મુખ
 કરતાં ભિક્ષા માગીને ખાય તે વધુ ધરકવા યોગ્ય છે.
 વરં શૂન્યા શાલા ન ચ સ્વલુ વરો દુષ્ટવૃષભો
 વરં વેશ્યા પત્ની ન પુનરવિનીતા કુલવધૂઃ ।
 વરં વાસોડ્રણ્યે ન પુનરવિવેકાધિપપુરે
 વરં પ્રાણત્યાગો ન પુનરધમાનામુપગમઃ ॥૧૮૧॥

પોતાના ઘેર ગેશાળા ખાલી રહે તે સારું, પણ
 તેમાં દુષ્ટ આખરો બાકરો એ સારું નથી; વેશ્યા
 પત્ની હોય તે સારી, પણ અવિનયી કુળવધૂ હોય તે
 સારી નહીં; અસ્પૃશ્ય વાસ કરવા સારો, પણ અવિ-
 વેકી રાજની (અંધેરી) નગરીમાં રહેવું સારું નહીં
 અને પ્રાણ ત્યાગ કરવો સારો, પણ અધમ માણસોની
 પાસે રહેવું સારું નહીં. ૬૮૧

દૃઢઃ પ્રેમા ભ્રમઃ સદસિરિવ સંધિં ન ભજતે
 ભજેતાપિ પ્રાયઃ સ્વલતિ સ્વલુ યત્તૈરપિ ધૃતઃ ।

સ્વલેભો ચેત્સમ્યં ભજતિ ન મજેદા ન મવતિ
 ય્યુવાશઙ્કશ્ચેત્સાત્મસિમુપગતસ્તુ વ્યથયતિ ॥૧૮૨॥

દૃઢ પ્રેમ જો એક વખત લાંગરે તો પછી એ
 લાગેલી તલવારની જેમ સાધી શકાતો નથી. કદાચ
 સાધી શકાય તોપણ ઘણા પ્રયત્નોથી ધારણ કરી રાખવા
 છતાં તે સ્ખલિત થઈ જાય છે (તૂટી જાય છે, ઓછા
 થઈ જાય છે); ધારો કે કદાચ સ્ખલિત ન થાય, ન
 તૂટે, તોપણ તે પહેલાંના નેરો ફરી બની શકતો નથી.
 અને કદાચ પહેલાંના જેવા બને તોપણ તે જદ્દિ પામી
 શકતો નથી; કારણ કે આ પ્રેમ ભૂતકાળમાં તૂટ્યો હતો

એની આશંકા થાય તોપણ તે સ્મરણમાં આવીને વ્યથિત કરે છે. ૯૮૨

इयं प्रीतिर्वही हृदयमुवि दैवात्मसुदिता

तथा यत्नाद्रह्या प्रकृतिमृदुलापायबहुला ।

यथा नैनां स्फीतां पिशुनजनदुर्वास्यदहनो

दहत्यन्त शोषं व्रजति न पुनः सौहृदनिधेः ॥૯૮૩॥

આ પ્રીતિરૂપી વેલ દેવની કૃપાથી હૃદયભૂમિ ઉપર જીગી છે. પ્રકૃતિથી જ એ સુદુ છે અને તેના ઉપર વિદ્વેષ અને હાનિઓ ધણી રહેલી છે. આવાં જોખમો માથી પસાર થઈને આ વેલ ઘોડી થઈ હોય તેને દ્રેષી યાદિમાં માણસોના દુષ્ટ વચનોરૂપ અગ્નિ બાળી ન નાખે અથવા તે સૌહાર્દ (મિત્રતા) રૂપી નિંધની અદર ને અદર જ (શકાને લીધે) સુઝાઈ ન જાય તે માટે તેનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ ૯૮૩

न रम्य नारम्य प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि

प्रियत्वं यन्न स्यादितरदपि तद्ग्राहकवशात् ।

रयाङ्गाङ्गानાના ભવતિ વિધુરદ્ગારશકટી

પટીરામ્મઃકુમ્ભ. સ ભવતિ ચકોરીનયનયો ॥૯૮૪

કોઈ પણ વસ્તુ તેના શુદ્ધોપી (તેની પોતાની દૃષ્ટિએ) નથી રમ્ય કે અરમ્ય (નથી પ્રિય કે નથી અપ્રિય), આમ છતાં જના પ્રિયત્વ કે અપ્રિયત્વ દેખાય છે તે એ વસ્તુ ન શ્રદ્ધ કરનારને લીધે દેખાય છે જે ચંદ્ર ચક્રવાક પક્ષીને અમારાની સગડી જેવો થઈ પડે છે તે જ ચંદ્ર ચક્રહારીના નેત્રોને ચંદનના જળથી ભરેલા ઘડા જેવો લાગે છે ૯૮૪

अरण्यं सारङ्गैर्गिरिकुहरगर्भाश्च हरिभि

र्दिशो विद्वातङ्गैः सलिलमुपितं पङ्कजवने ।

પ્રિયાચક્ષુર્મધ્યસ્તનવદનસૌન્દર્યવિજિતૈ

સત્તા માને મ્લ્લાને મરણમથવાદુરગમનમ્ ॥૯૮૫॥

(એક પ્રેમી પોતાની પ્રિયાના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતા કહે છે કે) જેમના ચક્ષુ સુદર ગણાય છે તે હરણો મારી પ્રિયાના ચક્ષુઓના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને અરણ્યમાં જઈને રક્ષા, જેમની કમર પાતળી અને સુદર ગણાય છે તે સિંહો મારી પ્રિયાની કમરના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને પર્વતની શૃંગની અંદર જઈને રહેવા લાગ્યા. પુષ્પતા અને મોટાઈની સુદરતાવાળા દિશાઓના હાથીઓ મારી પ્રિયાના સ્તનોના મધ્યભાગના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને દિશાઓના હોડે રહેવા લાગ્યા. અને એના વદનના સૌંદર્યથી પરાજિત થઈને કમળોના વનો જળમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા.

ખરેખર જ્યારે સજ્જનોનું માન ધવાય છે અથવા મ્હાન બને છે ત્યારે તેઓનું મરણ થાય છે અથવા તેઓ દૂર ચાલ્યા જાય છે. ૯૮૫

नमोभूपा पूषा कमलवनभूपा मधुकरो

वचोभूपा सत्यं वरविभवभूपा वितरणम् ।

મનોભૂપા મૈત્રી મધુસમયભૂપા મનસિજઃ

સત્તોભૂપા મુક્તિ સકલગુણભૂપા ચ વિનયઃ ॥૯૮૬

આકાશનું ભૂષણ સૂર્ય છે, કમળવનનું ભૂષણ જમર છે, વાણીનું ભૂષણ સત્ય છે, ઉત્તમ વૈભવનું ભૂષણ દાન છે, નિર્ભય મનનું ભૂષણ મૈત્રી છે, વસત સમયનું ભૂષણ કામદેવ છે, સહાનું ભૂષણ સારી વાણી છે અને બધા શુદ્ધોનું ભૂષણ વિનય અથવા સન્કારિતા છે ૯૮૬

फलासीमा काव्य सकलगुणसीमा वितरण

भये सीमा मृत्युः सकलमुखसीमा सुवदना ।

તપ સીમા મુક્તિ સકલકૃતિસીમાશ્રિતશ્રુતિ

પ્રિયે સીમાહાલો જવણમુત્તસીમા હરિકથા ॥૯૮૭

સકલ કલાઓની સીમા—ઉત્તમતાની અવધિ કાવ્ય છે (એક ખરેખરા ઉત્તમ કાવ્યમાં કળાની પરાકાષ્ઠા હોય છે) બધા ઉત્તમ શુદ્ધોની અવધિ દાન આપવામાં છે ભયની સીમા—અવધિ મૃત્યુ છે સકલ સુખોની સીમા તે સુદર સુશુભી સ્ત્રી છે તપની સીમા મુક્તિ છે. સકલ સત્કાર્યોની સીમા તે પોતાના આશ્રિતોનું ભરણ-પોષણ છે પ્રિય વસ્તુની હદ થતા આહલાદ છે અને જવણે દ્રિયના સુખની સીમા તે ભગવાનની કથા છે ૯૮૭

शशी विवसपूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिज मुपमनश्चर स्वीकृते ।

પ્રમુર્ધનપરાયણ સતતદુર્ગતઃ સજ્જનો

નૃપાદ્વગમત રાહો મનસિ સમ્પ શહ્યાનિમે ॥૯૮૮

જિવસને લીધે ઝાખો બનેલો ચંદ્ર, યૌવનહીન સ્ત્રી, કમળ પિનાનું સરોવર, સુદર આકૃતિવાળાનું અક્ષર-રહિત-વિદ્યા વિનાનું મુખ, ધન મેળવવામાં તત્પર રહેતો રાજ અથવા કંજૂસ અને લોભી શેઠ, હમેશા ગરીબાઈમાં સગડતો સજ્જન અને રાજસભામાં સ્થાન પામેલો દુર્જન આ સાત મારા હૃદયમાં ભેડાયેલા શુભ છે (આ સાત બાળવેતો મારા મનમાં રળીની જેમ સાંભે છે)

प्रसरति मनः कार्यारम्ये दृढीभवति मृदा

स्वयमुपनयनार्थान्मन्यो न गच्छति विप्रवम् ।

ફલતિ સકલ કૃત્યં ચિત્તં સમુન્નતિમશ્નુતે

ભવતિ ચ રતિઃ શ્વાવ્યે શૃલ્યે નરસ્ય ભવિષ્યતઃ ॥૯૮૯

અગ્રમુખ તરફ જઈ રહેલા મનુષ્યની સ્થિતિ આ પ્રકારની હોય છે : કાર્યનો આરંભ કરવામાં મન પ્રસરવા લાગે છે. અભિલાષાઓ દૃઢ થતી જાય છે, વિચારો-ચોજનાઓ વિખેરાઈ કે હલેલાઈ ન જતાં આગોઆપ જ કાર્યને લગતા બધા પદાર્થોને એકઠા કરી દે છે. કાર્ય બધી બાલુથી સફળ થતું જાય છે. ચિત્ત ઉન્નત-પણું અનુભવે છે અને યશઃપદ્ધ હાથોમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮૯

સરસિ बहुशतारारुछाये क्षणात्परिवर्जितः

કુમુદવિદ્યાપાનેવી હંસો નિશાસુ ચિચક્ષણઃ ।

ન દશતિ પુનસ્તારાશ્કી દિવાપિ સિતોત્પલં

કુહકચકિતો લોકઃ સત્વેડયપાયમપેક્ષતે ॥૧૯૦॥

રાત્રે કુમુદ વનને શોધતાં સરોવરમાં થયુ તારાઓનાં પ્રતિબિંબોને કુમુદવન સમજીને ચાંચ ભારતો ઠગા-મેલો વિચક્ષણ હંસ દિવસે પણ સ્પષ્ટ દેખાતાં એ સ્વેત કુદ્ધોને તારાઓની આશકાથી ચાંચ ભારતો નથી. ખરેખર એક વખત કષ્ટથી ઠગાઈને ચકિત થયેલા જનસમુદાય વાળી વસ્તુમાં પણ ઉતરપિંડીને ધારી બેસે છે. ૯૯૦

स्वकलनिचयः शास्त्राभङ्गं परोति वनस्पते-

गमनमलसं वर्हाटोपः करोति शिखण्डिनः ।

ચતુરગમનો જાત્યો ચોડશ્ચઃ સ ગૌરિય બાહ્યતે

ગુણવતિ જને પ્રાણેતે ગુણઃ સલ્લ વ્યગમ ॥૧૯૧॥

વનસ્પતિની ડાળીઓ તેના જ ફળના જથ્થાથી ભાંગી જાય છે, પીઠાંઓને મોટો ભારો મોરની ગતિને ધીમી બનાવે છે, સારી અતિવચ્ચા ઉપમ જ્વલતા ધોડાને (ધોડાગાડી વગેરેમાં) બળદની જેમ ભેડવામાં આવે છે. ખરેખર, શુશ્રવાન જનોમાં પણ આવા શુભો તેમને મોટે ભાગે દેખાય (હાનિકારક) બની જાય છે.

कृमिकुलचितं लाटारुद्रिङ्गं विगमिष्य जुगुप्सितं

નિરુપમરસં પ્રીત્યા રાદ્વ્રજાસ્થિ નિરામિપમ્ ।

સુરપતિમપિ આ પાર્શ્વેયં વિલોમ્ય ન શક્તે

નહિ ગણયતિ કુદ્ધો જન્તુઃ પરિમહકલ્પુતામ્ ॥૧૯૨

અનેક કૃમિઓથી ખદખદતા, લાળ પડે પલેલા, દુર્ગંધવાળા, ચીતરી ચડે એવા નિંદા, વદન નીરસ અને જેમાં માંસ પણ રહ્યું નથી એવા ગ્રાહ્યસના હાડકાને પ્રીતિપૂર્વક ખાતો કૃતરો પાસે લેભેલા ઉદને બેઠેને પણ શરમાતો નથી (લભ્ય પામતો નથી.) ખરેખર, કુદ્ધ (વિષય) ગ્રાણી પોતે મહાકુદ્ધ કરેલી વસ્તુની દુઃખતા ઉપર બ્યાન આપતો નથી. (અર્થાત્

વિષયી મનુષ્ય પોતાના વિષયપદાર્થની હીનતા અને એને ભોગવવામાં રહેલી પોતાની અધમતાને ભેઈ શકતો નથી.)

મધુકરણશ્રવતં ત્યક્ત્વા ગતો નવમહિકાં

પુનરપિ ગતો રક્ષાશોકં કદમ્બવનં તતઃ ।

તદપિ સુચિરં સ્થિત્વા તેભ્યઃ પ્રયાતિ સરોરુહં

પરિચિત્તજનદ્વેષી લોકો નવં નવમીહતે ॥ ૧૯૩ ॥

બમરોનો સમૂહ આંખને છોડીને નવમહિકા ઉપર ગયો. ત્યાંથી પછી લાલ નવપદ્મવાળા અશોકકૃષ્ણ પર ગયો. ત્યાંથી કદમ્બના વનમાં ગયો. ત્યાં સારો એવો વખત રહીને પછી તે સરોવરનાં કમ્બો ઉપર ગયો. ખરેખર, આ રીતે લોકો પણ પરિચિત જનને દેવ-અનાદર કરે છે અને નવા નવાની છબી કરે છે. ૯૯૩

दद्यात्साधुर्ददि निजपदे दुर्ज्ञेताय प्रवेशं

તત્ત્વાદ્યાય પ્રવચતિ તત્તો વાઙ્મત્તાનઃ સ્વયં સઃ ।

તત્ત્વાદેયો વિપુલમતિર્મિર્નાવકાશોડયમાનાં

જારોડપિ સ્થાવરૂપતિરિતિ શ્રુતે વાચ્યતોડ્ર ॥૧૯૪

સભજનને પોતાના રક્ષાનમાં દુર્જનને પ્રવેશ કરવા દે છે, તો તે દુર્જન પોતે જ એ સ્થાનને ધ્રુષ્કતો તે સભજનનો નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. માટે ખૂબ શુદ્ધિશાળી જનોએ અધમ માણસોને પ્રવેશનો અવકાશ ન આપવો ભેઈંજે. આ વિષે કહેવાય છે કે એકવાર પ્રવેશ આપતાં જરૂર પુરુષ પણ ધરધણી થઈ બેસે છે.

मौने मौनी गुणिनि गुणवान्पण्डिते पण्डितोऽसौ

દીને દીનઃ સુરિનિ સુતવાન્મોગિનિ પ્રાપ્તમોગઃ ।

મૂર્ચે મૂર્ચાં શુશ્રિપુ યુવા વાગ્મિપુ પ્રૌઢવાગ્મી

ચન્ચઃ કોડપિ ત્રિશુશ્રિવિજયી ચોડવૃત્તેચ્ચ ॥૧૯૫

મૌની-અંબમી સાથે જે સંયમી બને છે, શુશ્રવાનની સાથે શુશ્રવાન બને છે, પંડિતની સાથે પંડિત બને છે, દીનની સાથે દીન-સમદુઃખિણે થાય છે, મુખીની સાથે મુખવાળો થાય છે, મોગીની સાથે ભોગ ભોગવનાર થાય છે, મૂર્ખની સાથે મૂર્ખ, યુવતીઓની સાથે યુવાન, વક્તાઓની સાથે ગંજીર વક્તા થાય છે તેમ જ અવધૂતની સાથે જે અવધૂત થાય છે-આવો ત્રણે લોક પર વિચાર ગ્રાપ્ત કરનાર ધન્ય મનુષ્ય કોઈક જ હોય છે.

विद्यातीर्थं जगति विबुधः साधवः सायतीर्थं

ગદ્યાતીર્થં મલિનમનસો યોગિનો ધ્યાનતીર્થં ।

ધારાતીર્થં ધરણિવત્તો દાનતીર્થં ધનાઢ્યા

લઙ્ગાતીર્થં કુલયુવત્તઃ પાતકં ક્ષાલયતિ ॥ ૧૯૬ ॥

આ જનકમાં વિદ્યા-ગદ્યાની માણસો વિદ્યારૂપી તીર્થમાં, સાધુઓ સત્યરૂપી તીર્થમાં મલિન મનવાળા

જનો ગણરૂપી તીર્થમાં, યોગીજનો ધ્યાનરૂપી તીર્થમાં, રામજો પૃથ્વીના રામનરૂપ સેકોના ધારણ-પોષણ-અભ્યુદય કરવારૂપ તીર્થમાં, ધનિક જનો દાનરૂપી તીર્થમાં તેમ જ કુસીન નારીઓ લઙ્ગમરૂપી તીર્થમાં પોતાના પાપ ધોઈ નાખે છે ૮૮૬

સાધ્વીઘોષા વ્યવિતવિરહે માનિના માનમદ્ધે સહોકાનામપિ જનરવે નિમદ્ધે પળિહતાનામ્ ।

અન્યોદ્રેકે કુટિલમનસા નિર્ગુણાના વિદેશે મૃત્યુભાવે ભવતિ મરણ કિંતુ સખાવિતાનામ્ ॥૧૧૭

સતી-સાખી ઓઝોતુ મરણ પોતાના પ્રિય પતિનો વિરહ થવામાં હોય છે, માનીઓતુ મરણ માનસ મ થવામાં હોય છે, સારી કાતિ-વાળાઓતુ મરણ તેમના પતિના અપયશબ્દક લોકાપવાદમાં હોય છે, પડિતો બુદ્ધિશાળીઓતુ મરણ શાસ્ત્રાર્થમાં પરાસ્ત થવામાં અથવા ખીલઓથી બુદ્ધિભળમાં મહાત યનામાં હોય છે, કુટિલખલ જનોતુ મરણ ખીજઓની ઉભતિ થવામાં હોય છે, કથી પશુ અપવડત-અકલ વિનાના ગુણધીન લોકોતુ મરણ ખીજ દેશમાં જવાથી (ત્યા નંશી ન શકવાથી) હોય છે અને મોટા સલાવિત જનોતુ મરણ તેમની આરાતુ પાલન કરનાર કાઈ ન હોય-તેમની આરા વ્યર્થ-નિષ્ફળ જતી હોય છે તેમાં હોય છે

શિતેડતીતે વસનમશન વાસરાન્તે નિશાન્તે ક્રીદારમ્ભ કુવલયદશા યૌવનાન્તે વિવાહમ્ ।

સેતોર્નથ પયસિ ચલિતે વાર્ધકે તીર્થયાત્રા વિતેડતીતે વિતરણમર્તિ કર્તૃમિચ્છન્તિ મૃદા ॥૧૧૮

જે મૃદ જનો છે તે કાળ વહી ગયા પછી કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય છે જેમકે શિયાળો વહી ગયા પછી વરો સિવકાવે, દિવસ પૂરો થયા પછી ભોજન તૈયાર કરાવે, રાત પૂરી થયા પછી ઓ સાથે કોઠા કરવા તૈયાર થાય, ચપળ નેત્રવાળી ઓઝોના યૌવન ગયા પછી વિવાહ કરાવે, પાણી વહી ગયા પછી પાળ બધાવે, વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પછી તીર્થયાત્રા કરવા બળ તેમ જ પૈસો ખલાસ થયા પછી દાન કરવાની બુદ્ધિવાળા થાય છે મેયો નૂન વ્રજતિ સ પુમાન્નિશ્ચયા વર્ધિતો ય સ્વચ્છન્દ ચક્ષરતિ સ પરામૃતિમાપ્રોતિ કાલે ।

પૂજ્યો વેળુર્મવતિ ચ નર્તિ પ્રાપિતો મૂપતીના મન્ય નૃત્તોચિત્તમિતિ કરે નર્તકા કલ્પયન્તિ ॥૧૧૯

જેને શિક્ષણ આપીને ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યો હોય, તે માણસ ખરેખર કલ્યાણપ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ જે માણસ સ્વચ્છ દે યડીને કાઈનું માનતો નથી, તે વખત આવે

અત્યત્ત પરાલ્પ પામે છે જેમ કે 'રામદડ' બનેલા વાસનો કટકા પૂંજ્ય બને છે અને તેને રામમહારામજોના નમન મળે છે, પશુ જે ખીજો વાસનો કટકા હોય છે, તે 'નાચતી વખતે કામ આવશે' એમ માનીને નાચનારા નંદા તેને હાથમાં રાખે છે ૯૮૮

ચાલે ચાલા વિદુપિ વિવુધા ગાયને ગાયનેશ શૂરે શૂરા નિમમવિદિ ચાન્નાયલીલામૃદાણિ ।

સિદ્ધે સિદ્ધા મુનિપુ મુનય સત્સુ સન્તો મહાન્ત પ્રોદે પ્રોદા કિમિતિ વચસા તાદશા યાદશેપુ ॥૧૦૦૦

બાળક સાથે બાળક જેવા, વિદ્વાન સાથે વિદ્વાન જેવા, ગાયક સાથે ગાયકામાં રસિક, ધરમાં ધરવીર, વેદને બળુનાર સાથે વેદોની વાતમાં રસ લેનાર, સિદ્ધમાં સિદ્ધજન, મુનિઓમાં મુનિ જેવા, સત-સાધુઓમાં સત-મહાત, તેમજ પ્રોદજનોમાં પ્રોદજન જેવા, વાણીથી વિશેષ શુ કહેલુ, પશુ દુકમાં એટલુ જ કે જેવાઓની સાથે તેવા બની જનારા વીરલા હોય છે ૧૦૦૦

ચાન્દ્રી લેસા દશતિ દશનૈર્દારણ સૈંહિકેયો નવ્યા ઘણીં દવદહનકચ્ચાન્દ્રનીં દન્દ્વીતિ ।

અધ્યુમત્ત કુવલયમયો મારિકામાલુનીતે મૂલદુન્મૂલયતિ નલિનીં દુદ્ધહસ્તી કરેણ ॥૧૦૦૧

સિ હિકાનો પુત્ર (રાહુ) અત્યત્ત દૂર બનીને પોતાના દાતથી ચંદ્ર સબધી રેખાને બચકા ભરે છે વનનો દાવાનળ ચંદ્રની તાજી વેલને બાળી મૂકે છે ઉન્મત્ત બનેલ માનવ કુમળી નવી માલતી વેલને તોડી નાખે છે તેમ જ દુષ્ટ હાથી પાતાની સૂઝથી કમળના છોડને મૂળમથી ઉખાડી નાખે છે અર્થાત્ તે બધાના કૃત્યો વિચાર વિનાના હોય છે ૧૦૦૧

યાવત્સ્વસ્થમિદ્ શરીરમ્મરુજ યાવજ્જરા દૂરતો

યાવચ્ચેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાવત્સ્વદ્યો નાપુપ ।

આત્મભ્રેયસિ તાવદેષ વિદુષા કાર્ય પ્રયત્નો મહાન્

સદીતે મનને તુ કૃપવજન પ્રત્યુચમ કીદશ ॥૧૦૦૨

બધા સુધી પોતાનું શરીર નીરોગી છે, બધા સુધી વૃદ્ધાવસ્થા દૂર છે, બધા સુધી ઈન્દ્રિયેની શક્તિ ઉણાયા વિનાની છે અને બધા સુધી આધુષ્ણનો નાશ થશે નથી ત્યાં સુધી સમગ્ર માણસે પોતાના કલ્યાણ માટે અત્ન કરેલા બેઠંગે, કારણ કે ધર સળગ્યા પછી કૃતો એકદમ બેસવું એના જેવો વિપરીત ઉત્તમ ખીજો કરે છે ? નિટ્તાપ્પરત્વ્ય શ્રત્વિજમદો તોળાપગો નાવિકં યુદાન્તે સુમટ ચ સિદ્ધવિજયો વોદારમાસ્થલ ।

વૃદ્ધં વારવધૂજનં ચ કિતવો નિષ્વૃદ્ધતયૌવનો
અસ્તાતદ્વચયશ્ચિકિત્સકમપિ દેષ્ટિપ્રદેયાર્થિનમ્ ॥૧૦૦૩॥

યતનું કાર્ય પૂરું થયા પછી યજ્ઞમાન દસિણા માત્રનાર
અતિવેળે પ્રાણજ્વળેના દેષ કરે છે. નદી પાર ભીતર્યા પછી
માણસ એસા માત્રનાર નાવિકનો દેષ કરે છે. મુઠમાં
વિજય સિદ્ધ કર્યા પછી રાજા બેટ-સત્કાર પ્રજ્વળતા
શેઠાઓને દેષ કરે છે. સામાન સહિત પોતાને સ્થળે
પહોંચી ગયા પછી માણસ ભાડુ માત્રનાર વાહનવાળાને
દેષ કરે છે, યૌવનને કુપ્રભોગ કરી લીધા પછી ઘરડી
થયેલી વેશ્યાને ધૂત માણસ દેષ કરે છે. રોગ નિર્મળ
થયા પછી નીરોગી થયેલા માણસ ચિકિત્સકનો દેષ કરે
છે. (આમ મોટે ભાગે પોતાનું કામ થઈ ગયા પછી
માણસ તેની કિંમત માત્રનારાઓને દેષ કરતો હોય છે.)

મિત્રં સ્વચ્છતયા રિપું નયતચલૈરુલ્લંઘ્ય ધૈર્યેતીશ્વરં
કાર્યેણ દ્વિજમાર્ગેણ યુર્વતિ પ્રેમ્ણા શ્મયૌર્ધ્વચાન્ ॥
જલ્યુપ્તં સ્તુતિમિશુરં પ્રણતિમિમૂલં કથામિશુરં
વિદ્યામી રસિલં રસેન સુકલં શીલિન કૃત્યાદિશમ્ ॥

પોતાના હૃદયની નિર્મળતાથી મિત્રને વશ કરવો,
નીતિના બળથી શત્રુને વશ કરવો, લોભિયાને ધનથી
વશ કરવો, સ્વામીને કાર્યથી વશ કરવો, પ્રાણજ્વળે
આદરથી વશ કરવો, યુવતીને પ્રેમથી વશ કરવી, સ્નેહી
બંધુઓને શાંતિથી વશ કરવા, અસંતં ઉમ્ર એવા
શુભજનને સ્તુતિ, પ્રશંસા અને નમસ્કારોથી વશ કરવા,
મૂર્ખને કથાઓથી વશ કરવો, ડાહ્યા માણસને વિદ્યાઓથી
વશ કરવો, રસિક જનને રસભરી વાતોથી વશ કરવો
તેમ જ બધા માણસોને શીલ સદાચારથી વશ કરવા.

કૌર્મન્યાનુગતિર્ચિનિદયતિ યતિઃ સદ્ગુણસુતો લાલતા-
દ્વિગોડનધ્યયનાત્કુલ કુતનયાછીલં સલોપાસનાત્ ॥
હૌર્મિદાદનવેક્ષણાદપિ કૃષિઃ ક્રોહઃ પ્રવાસાશ્રયાત્
મૈત્રી જ્ઞાનવાસસદ્ધિરનયાચ્યાગાત્રમાદાદ્વનમ્ ॥

દુષ્ટ મંત્રીની સલાહથી રાજા નાશ પામે છે. આસ-
કિતને લીધે તપસ્વી સાધક, લાક લડાવી મોઢે ચડાવ-
વાથી પુત્ર, વિદ્યા ન લખવાથી-અભયન ન કરવાથી
પ્રાણજ્વળ, ખરાબ પુત્રથી કુળ દુર્બલની સોળતાથી સદા-
ચાર, દારૂના સેવનથી લગ્ન, દેખરેખ ન રાખવાથી
ખેતી, પ્રવાસમાં રહેવાથી વિશેષને લીધે સ્નેહ, પ્રેમ ન
રાખવાથી મૈત્રી, અનીતિથી સમૃદ્ધિ અને ગમે તેમ વ્યય
કરવાથી, બેદરકારીથી તથા આળસથી ધન નાશ પામે છે.

કોડ્યાન્નાપ્તન ગર્વિતો વિપચિન્નઃ કરુણાપદોલ્લં
ગતાઃ, ક્ષીમિઃ કલ્પ ન રાગિહતં મુષિ મનઃ કો

નામ રાજાં પ્રિયઃ ॥ કઃ કાલસ્ય ન ગોચરાન્તરગતઃ
કોડ્યર્થી ગતો ગૌરવં, કો વા દુર્જનવાગુરાસુ પતિતઃ
ક્ષેમેણ યાતઃ પુમાન્ ॥ ૧૦૦૬ ॥

સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને કયો માણસ ગર્વિષ્ઠ નથી
બન્યો? કયા વિપત્તિ માણસની આપત્તિઓ દૂર થઈ છે?
આ પૃથ્વીમાં કોણે વડે કોનું મન ખંડિત-ચલિત
નથી કરાયું? કયો માણસ રાજાઓને હુમલાં પ્રિય થઈ
શક્યો છે? કાળની નજરમાં આવ્યો ન હોય એવો કયો
પ્રાણી છે? વાચના કરનાર કાણ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી
શક્યો છે? અને દુર્જનોની કપટભળમા પડ્યા પછી
કયો માણસ કુશળપૂર્વક તેમાંથી નીકળી બઈ શક્યો
છે? (કાઈ જ નહીં). ૧૦૦૬

યૈચં પાનરતં નટં કૃષ્ણતિનં સ્વાધ્યાયહીનં દ્વિજં
યોધં કાપુરુષં હૃયં ગતરયં મૂલં પરિભ્રાજકમ્ ॥ રાજાનં
ચ ક્ષમન્ત્રિમિઃ પરિહૃતં દેશં ચ સોપદ્રવં, માર્યા યૌવન-
ગર્વિતાં પરરતાં મુદ્ધન્તિ તે પષ્ટિતાઃ ॥ ૧૦૦૭ ॥

મથપાન કરનાર વૈદ્યને, ખરાબ ઉચ્ચારણ કરનાર
અને અભયનથી રહિત પ્રાણજ્વળે, બીકણ અને નિર્મળ
શેઠાને, વેગ વિનાના શેઠાને, મૂર્ખ સંન્યાસીને, ખરાબ
મંત્રીઓથી ઘેરાયેલા રાજાને ઉપદ્રવથી ભરેલા પ્રદેશને,
યૌવનના ગર્વવાળા અને પરપુરુષમાં પ્રીતિવાળી ભાયાને
જેઓ ત્યજ દે છે તેઓ ક્ષુદ્ધિશાળી છે. ૧૦૦૭

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજન્તિ વિહગાઃ શુર્પકં સરાઃ
સારસા, નિર્દૌર્યં પુરુષ ત્યજન્તિ ગણિકા પ્રૌઢં વૃષં
મન્ત્રિણઃ ॥ પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ મધુપા દુર્ગ્ધં
વનાન્તં મૃગાઃ, સર્વઃ કાર્યવશાજ્ઞનોઽભિરમતે તત્કલ્પ
કો વલ્લભઃ ॥ ૧૦૦૮ ॥

ફળો નાશ પામેલા વૃક્ષને પક્ષીઓ ત્યજ દે છે,
મુકાઈ ગયેલા સરોવરને સારસો ત્યજ દે છે, ધન
વિનાના પુરુષને ગણિકાઓ ત્યજ દે છે, રાજ્યભ્રષ્ટ
થયેલા રાજાને મંત્રીઓ ત્યજ દે છે, કરમાંઈ ગયેલા
ફલને ભયરાજો ત્યજ દે છે, બળા ગયેલા વનપ્રદેશને
મૃગો-પશુઓ ત્યજ દે છે, આમ બધે પ્રાણીસમુદાય
કાર્યવશાત્ જ કોઈની સાથે પ્રીતિવાળો થાય છે. (તેથી
નિરપેક્ષ રીતે જોતાં તો કાણ કોને પ્રિય છે?) ૧૦૦૮

સન્તત્તેદ્દમૃતેન કિં યદિ સલત્તલકાલકૃતેન કિં
દાતારો યદિ કલ્પશાસ્ત્રિમિરલં યદર્થિનઃ કિં રુણઃ ॥
કિં કર્પૂરશલકયા યદિ દશઃ પ્રધાનમેતિ પ્રિયાઃ
સંસારેઽપિ સતીન્દ્રજાલમપરં યયસ્તિ તેનાપિ કિમ્ ॥

ને સત્યુચ્ચે અથવા હોય તો પછી અમૃતની શી જરૂર છે? ને ખલજનની સાથે પાતું પડ્યું હોય તો પછી કાલકૂટ-ઝેરની શી જરૂર છે? પૃથ્વી પર ને દાતાર જનો છે તો પછી કલ્પવૃક્ષની શી જરૂર છે? અને જગતમાં ને માયકા છે તો પછી તથુખલાંની શી જરૂર છે? (યાચના કરનાર તથુખલા પરાપર જ છે.) ને દષ્ટિપથમાં મનોહર સુંદરીઓ આવતી હોય તો પછી ઠંડક મારે કપૂર કે સુરમો આંજવાની શી જરૂર છે? અને આ સંસાર જ પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય (માયા-અહુ) જેવો છે તો તેમાં પછી ખીન્ને નકલી ઇન્દ્રિય-અહુ હોય તો તેની શી જરૂર છે? ૧૦૦૯

હોમશ્વેદગુણેન કિં પિશુનતા યચસ્તિ કિં પાતકૈઃ
સત્યં ચૈત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો યચસ્તિ તીર્થેન
કિમ્ । સૌજન્યં યદિ કિં ગુણૈઃ સ્વમહિમા યચસ્તિ
કિં મળ્દનૈઃ, સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનૈરપયશો યચસ્તિ
કિં મૃત્યુના ॥ ૧૦૧૦ ॥

ને માણસમાં લોભ હોય તો પછી ખીન અવ-
શ્યોની શી જરૂર છે? ને યાદી-ચૂલની ટેવ હોય તો પછી
ખીન પાપોની શી જરૂર છે? ને સત્ય છે તો પછી ગુપની
શી જરૂર છે? ને પવિત્ર મન હોય તો પછી તીર્થ-
સેવનની શી જરૂર છે? ને સજ્જનતા હોય તો પછી
અધુજનની શી જરૂર છે? (સજ્જનતા એ કાઈ બધું
જ છે અને શી કાઈ સજ્જન પ્રત્યે અધુજનની જેમ
જ વર્તે છે.) ને પોતાની અંદર મોટાઈ, ખાનદાની,
ઉદારતા હોય તો પછી આભુષણોની શી જરૂર છે? ને
સારી વિદ્યા હોય તો પછી ધનની શી જરૂર છે? અને
ને અપયશ હોય તો પછી મૃત્યુની શી જરૂર છે?
(અપયશ મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક છે.) ૧૦૧૦

ઉદ્ધવશ્વેદનચૂતચમ્પકવને રક્ષાપિ શાસ્ત્રોત્કેહિંસા
હંસમયૂરકોકિલકુલે કાકેયુ નિત્યાદરઃ । માતઙ્ગેન
ચરક્રયઃ સમતુલા કર્પૂરકાર્પાસયોરેવા યત્ર વિચારણા
ગુણિગણે વેશાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૧૦૧૧ ॥

ને દેશમાં ચંદન, આબો, ચંપા વગેરે વૃક્ષોનાં વન
કાપી નાખવામાં આવતાં હોય અને બાવળિયાની ઝાડીનાં
રક્ષણ થતાં હોય; ન્યાં ઠંડ, મોર, કાચલ વગેરે પક્ષી-
ઓની ઢિંસા થતી હોય અને કાત્રગ્રંથો વિષે નિત્ય
આદર સેવાતો હોય; ન્યાં હાથીને ગધેડાના ગદ્દામાં
વેચવામાં આવતો હોય, તેમ જ કપૂર અને કપાસને
સરખી રીતે તોળવામાં આવતાં હોય, એ રીતે ન્યાં
શુષ્કોજનો વિષે વિચારણા થતી હોય, તેવા દેશને દ્વરથી
જ નમસ્કાર હો. ૧૦૧૧

યા રાકા શશિશોભના ગતયના સા ચામિની
ચામિની, યા સૌન્દર્યગુણાન્વિતા પતિરતા સા
કામિની કામિની । યા ગોવિન્દરસપ્રમોદમધુરા સા
માધુરી માધુરી, યા લોકદ્વયસાધની તનુશૃતાં સા
ચાતુરી ચાતુરી ॥ ૧૦૧૨ ॥

ને પૃથ્વીના વાહણ વિનાની અને ચંદ્રથી સુશોભિત
છે, તે જ સુંદર રાત્રિ છે; ને કામિની (યુવતી) સૌંદર્ય
અને યુગેથી યુગત છે તેમ જ પતિ પર પ્રેમવાળી છે,
તે જ સાચી કામિની છે, ને મધુરતા ગોવિંદના રસા-
નંદથી મધુર છે, તે જ સાચી મધુરતા છે અને
મનુષ્યોની જે ચતુરાઈ (હડાપથ) આ લોક અને પરલોકને
સિદ્ધ કરી આપનારી છે, તે જ ખરી ચતુરાઈ છે.

કિં તીર્થં દુરિપાદપદમજનનં કિં રત્નમચ્છા મતિઃ

કિં શાસ્ત્રં શ્રવણેન યસ્ય શલ્લભિઃ દ્વેતાન્વચ્છામેદયઃ ।

કિં મિત્રં સત્ત્વોપકારરસિકં સત્ત્વાવબોધઃ સચ્ચ
કઃ શત્રુર્વેદ લેહદહાનકુશલો દુર્વાસનાતંચયઃ ॥ ૧૦૧૩ ॥

‘હે મિત્ર, તીર્થ (પવિત્ર કરનારું) શું છે?’
‘ભગવાનના ચરણકમળનું લજ્જન.’ ‘રત્ન શું છે?’
‘પવિત્ર-નિર્માળ શુદ્ધિ જ સાચું’ (પ્રકાશિત) રત્ન છે.’
‘શાસ્ત્ર શું છે?’ ‘જેના અવશ્યથી દેવ-ભેદશુદ્ધિરૂપ
અધિકારનો ઉલ્લ-લય પામી જાય તે.’ ‘મિત્ર કોણ છે?’
‘જે સતત ઉપકાર કરવામાં રસવાળો છે તે, અને તત્ત્વ-
જ્ઞાન એ પણ સાચો મિત્ર છે કે જેનાથી માણસનો
સતત ઉપકાર-ઉત્ત થાય છે.’ ‘શત્રુ કોણ છે?’ ‘જે
દુઃખ આપવામાં કુશળ છે તે. અને ખરી રીતે જોઈએ
તો દુર્વાસનાઓનો સમુદાય એ જ માણસને નિત્ય દુઃખ
આપનારો તેનો મોટો શત્રુ છે.’ ૧૦૧૩

શ્વાન્તિશ્વેદનચેન કિં કિમરિમિઃ ક્રોધોઽસ્તિ
ચેદેહિનાં જ્ઞાતિશ્વેદનલેન કિં યદિ મુહુર્દિવ્યોપૈયઃ
કિં કલ્મ્ । કિં સર્પૈયેદિ દુઝેનાઃ કિમ્ ધનૈ-
ર્વિદ્યાનવદ્યા યદિ, ધ્રીઢા ચેતિક્કમુ ભૂષણેઃ મુકવિતા
ચચસ્તિ રાજ્યેન કિમ્ ॥ ૧૦૧૪ ॥

ને માણસની પાસે ક્ષમા હોય તો તેને કવચની
(ખખતરની) શી જરૂર છે? (અર્થાત્ ક્ષમા ખખતરની
પેઠે પુરવજું રક્ષણ કરે છે. સામા માણસના કોપથી કે
કુપવનોથી ક્ષમાવાનની યાંતિનો ભંગ થતો નથી.) ને
માણસમાં કોપ છે તો પછી દુઃખનો શી જરૂર છે?
(માણસમાં રહેલો કોપ જ તેનો મોટો શત્રુ છે અને
તેને અનેક રીતે નુકસાન પહોંચાડે છે.) ને યાતિ (નાત,

સખાંવાલાં) હોય તો પછી અગ્નિની શી જરૂર છે. (આ લોકો જેમ ઈર્ષ્યા, દુર્વાચિનો-મહેશ્યાં અને નિંદાથી માણસને અગ્નિની જેમ બાંધે છે.) જે સાચા હૃદયનો મિત્ર હોય તે દિવ્ય ઔપધોની શું જરૂર છે? પાસે દુર્જનો રહેલા હોય તો પછી સાપની શું જરૂર છે? જે સારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તો પછી ધનનું શું પ્રયોજન છે? જે લભ્ય (ખરાબ કામ કરતા સંકોચ) હોય તો ઘરેણાંની શી જરૂર છે? અને જે માણસમાં ઉત્તમ કવિત્વ, કવિપણું, પારદર્શીપણું હોય તો પછી એને રાજ્યની શી જરૂર છે? ૧૦૧૪

સુતુ: સચરિત: સતી પ્રિયતમા સ્વામી પ્રસાદો-
ન્યુલ્લઃ, ક્ષિગ્ધં મિત્રમવચ્ચક: પરિજનો નિઃકેશલેશં
મન: । આકારો રુચિર: સ્થિરશ્ચ વિમલો વિચાવદાતં
મુલ્લં તુષ્ટે વિષ્ટપકટ્ટહારિણી હરૌ સંપ્રાચયતે
દેહિનામ્ ॥ ૧૦૧૫ ॥

સારા આચરણવાળો યુવ, પત્ની ખૂબ પ્રીતિવાળા, પ્રીતિપાત્ર અને સતી હોય, શેઠ પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહથી ભરેલા મુખવાળો અને મહેરબાની કરવામાં તત્પર હોય- કૃપાશીલ અને ઉદાર હોય, મિત્રો પ્રેમાળ હોય, નોકર-ચાકરો ઉત્તરનારા ન હોય, મન જરા પણ કલેશ કે ચિંતા વિનાનું હોય, આકૃતિ-રૂપ સુંદર હોય, સ્થિર વૈભવ (સ્થાયી પૈસાટકો) હોય અને વિદ્યા વડે પવિત્ર-ખનેલું સુખ હોય-આટલી વસ્તુઓ માણુઓને જ્યારે સંસારના દુ:ખો દૂર કરનાર શીઠોટ પ્રસન્ન હોય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૧૫

કા શ્લાઘ્યા શુણિનાં ક્ષમા પરિમલ: કો ય:
સ્વલુભૈ: કૃત: કિ દુ:લ્લં પરસંપ્રયો જગતિ ક: શ્લાઘ્યો
ય: આશ્રીયતે । કો મૃત્યુર્વ્યસનં શુલ્લં જહતિ કે
યૈર્નિર્જિતા: શત્રવ: , કેર્વિદ્વાતામિદં વિરાટનગરે
છન્નસિદ્ધૈ: પાણ્ડવૈ: ॥ ૧૦૧૬ ॥

‘શુશ્રુવાનોમા સોધા પ્રશંસનીય શુ છે?’ ‘તેમનામાં જે ક્ષમાનો ગુણ છે તે.’ ‘સોધા મોટા તિરસ્કાર કયો છે?’ ‘જે પોતાના કુલજનોથી થાય છે તે.’ ‘દુ:ખ શુ છે?’ ‘બીજાનો આશ્રય કરવો તે.’ ‘જગતમાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કોણ છે?’ ‘જે અનેક લોકોને આશ્રય આપનારો છે તે.’ ‘ચલુ શુ છે?’ ‘બસન એ જ ચલુ છે.’ ‘કયા લોકો તોકથી મુક્ત બને છે?’ ‘જેમણે શત્રુઓ છૂટી લીધા છે તે.’ ‘તમે કહો છો તે આ બધી બાબતોનો અનુભવ કેણે લીધો છે?’ ‘વિરાટનગરમાં શુભાસમાં રહેલા પાંડવોએ.’ ૧૦૧૬

સ ક્ષિગ્ધોઽકુશલાન્નિવારયતિ યસ્તત્કર્મ યન્નિર્મલં
સા સ્ત્રી યાનુવિધાયિની સ મતિમાન્ય: સદ્ગિર-
મ્યચ્યતે । સા શ્રીર્યા ન મદં કરોતિ સ સુલ્લી
યસ્તૃણ્યા મુચ્યતે સમિત્રં યદ્કૃત્રિમં સ પુરુષો ય:
સ્થિયતે નેન્દ્રિયૈ: ॥ ૧૦૧૭ ॥

સાચો સ્નેહી જન તે છે કે જે અદિતકર બાબતોથી અટકાવે; સાચું કર્મ તે છે કે જે નિર્મળ, કપટ વિનાનું છે; સાચી સ્ત્રી તે છે જે પતિની ઇચ્છાનુસાર કામ કરનારી છે; ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો તે છે જે સત્પુરુષોથી આદર કરાય છે; લક્ષ્મી તે છે કે જે માણસમાં મદ-અભિમાન ઉત્પન્ન કરતી નથી; સુખી તે છે કે જે વૃથાથી છૂટી બપ છે; મિત્ર તે છે કે જે કૃત્રિમતા-દંભ-કપટ વિનાનો છે; તેમ જ પુરુષ (ઉત્તમ મનુષ્ય) તે છે કે જે ધન્દિયોનાં સુખ-દુ:ખોથી ઉપશોક પ્રાપ્તો નથી પ્રાયોગાત્ર કુલાન્વિતં કુકુલજા: શ્રીવલ્લભં દુર્ભગા
દાસારં કૃપણા ઋજૂનનૃજલ્લો વિસાન્વિતં નિર્ધના: ।

વૈરુદ્ધ્યાપહતાશ્ચ કાન્તલવપુર્ણં ધર્માશ્રયં પાપિનો નાના-
શાસ્ત્રવિચક્ષણં ચ પુરુષં નિન્દન્તિ ભૂર્વાં જના: ॥ ૧૦૧૮ ॥
આ લોકોમાં ઘણું ખરું એમ જોવામાં આવે છે કે, ખરાબ કુળમાં જન્મેલા માણસો કુદોન પુરુષની નિંદા કરે છે. અભાગીજનો ભાગ્યવાળા ધનિકની નિંદા કરે છે. કંબુસ દાન આપનારની નિંદા કરે છે કપટી જનો સરળ-ભોળા માણસની નિંદા કરે છે. નિર્ધન ધનિકની નિંદા કરે છે. રૂપેજે ખરાબ દેખાતા માણસો સારા રૂપવાન માણસની નિંદા કરે છે. પાપીજનો ધાર્મિક જનની નિંદા કરે છે તેમ જ મૂર્ખ માણસો અનેક શાઓમાં વિશ્વેશ્ય પડિત જનની નિંદા કરે છે. ૧૦૧૮

પૌલસ્ય: કથમન્યદારહરણે દોષં ન વિજ્ઞાતવાન્
રામેણાપિ કથં ન હેમહરિણસ્થાસંભવો લક્ષિત: ।
અક્ષેષ્વાપિ યુધિષ્ઠિરેણ સહસા પ્રાપ્તો જ્ઞાનર્થ: કથં
મૃત્યાસન્નવિપત્તિમુદ્ધમનસા પ્રાયો મતિ: ક્ષીયતે ॥ ૧૦૧૯ ॥
અનની સ્ત્રીનું હરણ કરવામાં રાવણને કેમ દોષ જણાયો નહીં? સોનોનો મૃગ હોય જ નહીં એ રામે પણ કેમ લક્ષ્યમાં લીધું નહીં હોય? યુધિષ્ઠિરે જ્ઞેવાએ પણ જુગારનો દોષ વિચાર્યા વગર એકદમ જુગારરૂપ અનર્થને કેમ સ્વીકારી લીધો અને તેના પરિણામરૂપ રાજ્યથી વંચિત બનીને વનવાસરૂપ અનર્થને પામ્યા? ખરેખર એમ જ જણાય છે કે નજીક આવી ગયેલી વિપત્તિથી ચૂક બનેલા મનવાળાઓની મતિ મોટે ભાગે ક્ષીણ થઈ બપ છે. ૧૦૧૯

સિંહો વ્યાકરણસ્ય કર્તુરહરત્પ્રાણાન્નિયાન્પાણિ
મીમાસાકૃતસુન્મમાય સહસા હસ્તી સુનિ જૈમિનિમ્ ।
છન્દોજ્ઞાનનિર્ણયધાન મકરો વેલાતટે પિટ્તલ્લં છાજ્ઞાના-
વૃષ્ચેતસામતિરુપા કોડર્યસ્તિરુપા ગુણે ॥ ૧૦૨૦ ॥

વ્યાકરણશાસ્ત્રના કર્તા પાણિનિ સુનિના પ્રિય પ્રાણે-
ને સિંહે હરી લીધા, મીમાસાશાસ્ત્રની રચના કરનારા
જૈમિનિ સુનિને એકદમ હાથીએ મારી નાખ્યા, ૭૬
શાસ્ત્રના જ્ઞાનના ભંડાર પિંગલ સુનિને નહીતરે મગરે
મારી નાખ્યા ખરેખર, અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા ચિતવાળા-
ઓને અને અત્યંત ક્રોધવાળાઓને અને આવા જ પશુ-
પક્ષીની યોનિમા જન્મેલા પ્રાણીઓને અથવા વક સ્વભાવ
વાળાઓને ગુણોની સાથે શું સંબંધ હોય ? (અજ્ઞાની,
ક્રોધી અને વક બુદ્ધિવાળા છતાં ગમે તેવા ક્રોધ શુભવાનોને
પશુ મારી નાખતા વાગ કરતા નથી) ૧૦૨૦

શક્તેનાપિ સતા જનેન વિદૂપા કાલાન્તરેએક્ષિણા
વસ્તવ્ય ત્વજ્ઞ વજ્રપાતવિપમે ભુદ્રેડપિ પાપે જને ।
દર્વીવ્યવપ્રકરેણ ધૂમમલિનેનાયાસયુત્તેન કિં
મીમેનાતિવલ્લેન મત્યમભવનેડપૂપા ન સંપટ્ટિતા ॥

ખરેખર, માણસ ગમે તેટલા શક્તિશાળી હોય,
સાચો હોય અને વિદ્વાન હોય તોપણ તેણે પ્રતિદૂષણ
સમય દર ઘડીને અવદૂષણ સમય આવે તેની રાહ જોઈને
વજ્ર સમાન કઠોર, હલકા અને પાપી માણસોમા રહેડુ
પડે છે અત્યંત બળવાન ભીમે પશુ શુ ધુમાડાથી મેલા
ઘડીને ખૂબ શ્રમથી હાથમા કડછી ઝારાલઈને વિરાટ રાજા
ના રસોડામા માલપૂઆ, પૂરી વગેરે રસોઈ બનાવી નથી ?
સિદ્ધિ વાચ્છયતા જનેન વિદુપા તેજો નિગૃહ્ય સ્વક
સર્વોત્સાહવતાપિ દૈવગતિપુ સ્થૈર્ય પ્રકાર્ય ક્રમાત્ ।
દેવેન્દ્રદુઃખોપનૈર્વેહુગુણેભ્યર્ચિતો બ્રાહ્મિ ।

કિં છિદ્રિ સુચિર વિરાટમયને પૂર્વ ન ધર્માત્મજ ॥

સિદ્ધિને ઇચ્છનાર માણસ માટી માંચ્યતા અને
મામર્થવાગે હોય છતાં તેણે પોતાના તેજને દયાવી
ઈને દેવથી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમા સ્થિર ઘડીને રહેડુ
પડે છે ઇશ અને બ્રહ્માના જેવા અનેક ગુણોથી પૂર્ણ
યેલા ધર્મરાજ બુધિહિર પૂર્વે પોતાના લાઈઓની સાથે
વિરાટ રાજાના ભવનમા લાગ્યા કાળ સુધી શુ કુખ
નથી પામ્યા ? ૧૦૨૨

રૂપેનાપ્રતિમેન ચૌવનગુણે ગ્રેષ્ઠે કુલે જન્મના
ગન્તયાનિ દિનાનિ દૈવવશતો મૂયો ધનં વાચ્છતા ।
સૈરન્ધીતિ વિગર્હિતા યુવતિમિ સાક્ષેપમાઘામયાદ્
દ્રૌપદ્યા કિલ મત્યરાજમવને ઘૃદ્ધંન કિં ચન્દનમ્ ॥

શ્રેષ્ઠ કુળમા જન્મેલા અને અપ્રતિમ રૂપવાળા મનુષ્ય-
ને પણ દ્રવ્યની ઇચ્છામા દૈવને આધીન રહી પોતાના
યુવાનીથી લગપર ધણા દિવસો વિતાવવા પડે છે દ્રૌપદી
પણ એવી જ કુલીન અને રૂપ-ગુણ-ચૌવનથી પૂર્ણ હતી,
તોપણ વિરાટ રાજાના ભવનમા યુવતીઓ વડે તે
'સૈરન્ધી' (પરગૃહમા રહેનારી) એવા નિઘ આશ્લેષ-
વાળી બની અને આરાના લોપના ભયથી એણે પશુ
શુ ચંદન નથી ધર્યું ? ૧૦૨૩

કિં ચિત્ર યદિ રાજનીતિકુશલો રાજા મહેશ્વાર્મિક
કિં ચિત્ર યદિ વેવશક્તિનિપુણો વિપ્રો મહેત્પણિષ્ઠ ।
તચિત્ર યદિ રૂપયૌવનવતી સાધ્વી મહેત્કામિની
તચિત્ર યદિ નિર્ધનોડપિ પુરુષ, પાપ ન કર્યોઅકિન્ન ॥

રાજનીતિમા કુશળ રાજા ધર્મયુક્ત-ન્યાયપરાયણ
હોય એમા શુ આશ્ચર્ય છે ? અને વેદશાસ્ત્રમા નિપુણ
બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય તેમા પશુ શુ આશ્ચર્ય છે ?
આશ્ચર્ય તો એ છે કે રૂપ અને ચૌવનવાળી સૌ સાધ્વી
સતી હોય અને બીજી આશ્ચર્ય એ છે કે માણસ નિર્ધન
હોવા છતાં પશુ કદી પાપ ન કરે ૧૦૨૪

ઘાસાસિ ઘ્રજચારિવારિજટશા હૃતા હઠાદુષકૈર્
ય પ્રાગ્મૂહમકારોદ્ધ સ પુનર્વૈભાણિ વિસ્તારયન્ ।
ઘ્રીડાભારમપાચકાર સહસા પાશ્ચાલજાયા સ્વયં
કો જાનાતિ જનો જનાર્વનમનોદૃત્તિ કદાકીદૃશી ॥

જેઓ પૂર્વે માછલીના જેવા નેત્રોવાળી મૃગાળા-
ઓના વજ્રો લઈને સાહસથી વૃક્ષ પર ચઢી મગા હતા
અને પોતાની હઠથી વજ્રો આપતા ન હતા, તે જ કૃષ્ણે
પાયાલીને એક પછી એક વજ્રો આપ્યા જ કરીને
પોતાને થયેલી તે લજ્જાનો ભાર દૂર કર્યો ખરેખર,
ભગવાનના મનની દૃતિ ક્યારે કેવી હોય તે કયો
માણસ બોલે છે ? ૧૦૨૫

અર્ચ્યા લાઘવમુચ્છિતો નિપતન કામાતુરો લાઙ્ગજનં
નિ સ્વો વજ્રનમુન્મના વિકલતા દોષાકુલ સશયમ્ ।
લુલ્લ્લોડ્ધીર્તિમસગર પરિમત્ર દુરોડ્ધ્યવદોપે રતિ
દુર્વાગમિયતા દુરોદ્દરવશ પ્રાપ્નોતિ કદ્ર મુદ્ધ ॥

ભિખારી હલકાપણ પામે છે, જીએ ચડેલો માણસ
નીચે પડે છે, કામાતુર લાગળ (દનક) પામે છે, નિર્ધન
માણસ છેતરપિંડીમા ફસાય છે, જીયા થયેલા મનવાળો
માણસ વિકળ દશા પામે છે, દાષથી ભરેલો માણસ
સશય પામે છે, લોભિયો માણસ અપ્રકૃતિ પામે છે,
મુદ્ધમા નહિ લગનારે પરાજય પામે છે, દોષયુક્ત માણસ

ખીખના દોષો ભેનારો થાય છે. દુષ્ટ વાણીવાળો અપ્રિય બને છે અને પાપી પેટને વશ થયેલો માણસ વારંવાર કષ્ટ ભોગવે છે. ૧૦૨૧

નીતિર્મૂંમિજાગું નતિર્ગુણવતાં હીરજ્ઞાનનાં રતિર્વૈવલ્યોઃ
શિશવો ગૃહસ્ય ફવિતા વૃદ્ધેઃ પ્રસાદો ગિરામ્ ।

લાવણ્યં વપુષઃ શ્રુતં પુમનસઃ શાન્તિર્દ્વિજસ્ય ક્ષમા
શક્તસ્ય દ્રવિણં ગૃહાશ્રમવતાં સ્વાસ્થ્યં સતાં મળનમ્ ॥

રાજનીતિ એ રાજ્યોત્તરું ભૂષણ છે. નમ્રતા એ ગુણભરતોત્તરું ભૂષણ છે. સંજ્ઞ એ ઓઝોત્તરું ભૂષણ છે. રીત-પ્રેમ એ પતિ-પત્નીત્તરું ભૂષણ છે. યાગંકા એ ધરત્તરું ભૂષણ છે. કનિષ્ઠા એ કુચિત્તરું ભૂષણ છે. મધુરતા એ વાણીત્તરું ભૂષણ છે. લાવણ્ય એ શરીરત્તરું ભૂષણ છે. શાન્ત એ સારા માણસત્તરું ભૂષણ છે. શાંતિ એ બ્રાહ્મણત્તરું ભૂષણ છે. ક્ષમા એ શક્તિમાનત્તરું ભૂષણ છે. ક્ષમ્ય એ શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં રહેનાર માણસત્તરું ભૂષણ છે તેમ જ સ્વસ્થતા એ સંજ્ઞોત્તરું ભૂષણ છે. ૧૦૨૭

કાર્પણ્યેન યશઃ ક્રુધા ગુણવચો દમ્ભેન સત્યં ક્રુધા
મર્યાદા વ્યસનૈર્ધનં ચ વિપદા સ્યૈષં પ્રમાદૈર્દ્વિજઃ
પૈશુન્યેન કુલ મદેન વિનયો દુઃષ્ટયા પૌરુષં
વારિદ્ર્યેણ જનાદરો મનતયા ચાત્મપ્રકાશો હતઃ ॥

કંજસાધથી યશો નાશ થાય છે, ક્રોધથી શુભોત્તરો સમૃદ્ધ નાશ પામે છે, દંભથી સત્ય નાશ પામે છે, ભૂખથી મર્યાદા નાશ પામે છે, વ્યસનોથી ધન નાશ પામે છે, વિપત્તિથી સ્થિરતા નાશ પામે છે, પ્રમાદથી આજ્ઞા નાશ પામે છે, આડીશૂઝલીથી કુલ નાશ પામે છે, મદ્ય વિનય નાશ પામે છે, પરાજય ક્રોધથી પરા-ક્રમસામર્થ્ય નાશ પામે છે, દરિદ્રતાથી લોકોના આદર નાશ પામે છે તેમ જ મમતાને લીધે આત્માનો પ્રકાશ નાશ પામે છે. ૧૦૨૮

તારુણ્યં તરુણીજને વિકવતા પુણ્યે વિષૌ ચન્દ્રિકા
ક્લાસારે કુસુમં વને પિચુવનં વાનં દ્વિપેક્ષગલે ।

આનુર્યં ગૃહિણાં ગૃહસ્ય ગૃહિણો પિત્રોઃ શુભા સંવત્તિ-
ર્હાવણ્યં તનુતે દ્વિલેડિપિલિલે વિદ્વજનુર્યાશ્રમઃ ॥૧૦૨૯

યુવતીઓમાં તેમનું તરુણ્યપણ તેમના લાવણ્યને (શોભાને) વધારે છે, પુષ્પમાં તેનું વિકસિતપણ, ચંદ્રમાં તેની ચાંદની, તળાવમાં પોયણ, વનમાં પુષ્પવન અને પંથનરહિત ડાહ્યામાં તેનો મદસ્થાવ તેની શોભાને વધારે છે. તેની જ રીતે દેવ, પિતૃ અને અતિથિઓનો મૂળ-સંપ્રદાર અને સમૃદ્ધિ શુદ્ધસ્થાની, શુદ્ધિથી ધરની,

સારી સંતતિ માતા-પિતાની અને વિદ્વ-સં-યાસ અત્યંત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની શોભાને વધારે છે. ૧૦૨૯

માધુર્યં પ્રમદાજનેષુ લલિતં દાક્ષિણ્યમાર્યે જને
શૌર્યં શત્રુપુ નમ્રતા ગુરુજને ધર્મિષ્ઠતા સાધુષુ ।
મર્મહોષ્વનુવર્તનં बहुविधं मानं जने पण्डिते
शाठ्यं पापिजने नरस्य कबिताः पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥

ઓજનો સાથે સુદર અને મધુર વર્તાવ, સંજ્ઞોત્તરો સાથે શિષ્ટતા ભર્યો વ્યવહાર, શત્રુઓ પ્રત્યે શૌર્ય, ગુરુઓ પ્રત્યે નમ્રતા, સાધુ પુરુષો સાથે ધર્મિષ્ઠપણ, મર્મજ નિષ્ણતા સાથે તે કંઈ તે પ્રમાણે તેમને અનુ-સરવાપણ, પંડિતઓ પ્રત્યે માન અને પાપી દુષ્ટઓ સાથે ચક્રાન્ત-આ પ્રમાણે હવન પર્થત રાખવા ભેવા આઠ ગુણો છે. ૧૦૩૦

इन्द्रं निन्दति तत्करो गृहपतिं जाते सुशीलं खलः
साध्वीमप्यसती कुलीनमकुलो जह्याज्जरन्तं युवा ।

विद्यावन्तमनक्षरो धनपतिं नीचश्च रूपोऽम्बलं
वैरूप्येण हतः प्रवृद्धमवुचो कृष्टं निरुष्टो जनः ॥૧૦૩૧

ઐર ચંદ્રની નિંદા કરે છે. નર પુરુષ ધરના સ્વામીની નિંદા કરે છે. અલ-કપટી સુશીલની નિંદા કરે છે. કુલથી સતી ઓની નિંદા કરે છે. હલકા કુળનો માણસ કુલીનની નિંદા કરે છે. જુવાન વૃદ્ધ માણસની નિંદા કરે છે, અલણ મૂર્ખ માણસ વિદ્વાનની નિંદા કરે છે. ધીન સ્થિતિવાળો ધનિકની નિંદા કરે છે. કદૂષો માણસ સુદર પુરુષની નિંદા કરે છે. મૂર્ખ માણસ બુદ્ધ-વિદ્વાનનો તેમ જ હલકા માણસ ૩ એ ચડેલ માણસની નિંદા કરે છે. ૧૦૩૧

विद्वान्संसदि पाक्षिकः परबशो मानी दृष्टिदो गृहं
द्रव्याढ्यः कृपणो यतिर्विमुग्धना वृद्धो विद्याहोद्यतः ।
राजा दुःसचिवप्रियः सुकुलजो मूलैः पुमान्भोजिवो
वेदान्ती हतसत्कियः किमपरं हास्यापदं भूतले ॥

માણસ વિદ્વાન છતાં સહામાં પરદાતા હોય, સ્વાભિમાની છતાં પરાધીન હોય, શુદ્ધસ્ય છતાં નિર્ધન હોય, ધનાઢ્ય છતાં કૃપણ-પામર-કંજૂસ હોય, યતિ-સં-યાસી છતાં ધનમાં મનચાલો હોય, વૃદ્ધ છતાં વિદ્વાહ માટે તૈયાર હોય, રાજ્ય દુષ્ટ પ્રધાનો પ્રત્યે પ્રીતિવાળો હોય, ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોવા છતાં મૂર્ખ હોય, પુરુષ હોવા છતાં ઓ વડે છતાં ગમેલો-ઓવશ-પામલો હોય, વેદાંતને અજુનારો હોવા છતાં સત્સંગેથી રહિત હોય-પૃથ્વી પર આથી ખીલું ઠાસ્યાપદ શું હોઈ શકે ? ૧૦૩૨

કા વિચા કવિતાં વિનાર્થિનિ જનેત્યામં વિના શ્રીશ્ચ કા
કો ધર્મઃ કૃપયા વિના ક્ષિતિપતિઃ કોનામ નીતિં વિના ।
કઃ સૂનુર્ધિનયં વિના કુલવધૂઃ કા સ્વામિમઃકિં વિના
ભોગ્યં કિં રમણો વિના ક્ષિતિલે કિં જન્મ કીર્તિં વિના ॥

માણુસમાં કવિત્વ (કૃતદર્શીપણું) વિનાની વિદ્યા
શી ? (એ વિદ્યા નથી, અર્થાત્ તુરંચ વિદ્યા છે.)
યાયકજનોમાં ત્યાગ કરવામાં ન આવતી હોય એવી
લક્ષ્મી શી ? (એ બીન લક્ષ્મી છે) કૃપા અથવા દયા
વિનાનો ધર્મ શો ? જોનામાં ન્યાય નીતિ ન હોય
તે રાજ્ય શો ? જોનામાં વિનય (સંસ્કારિતા) ન હોય
એ પુત્ર શો ? જોનામાં પોતાના સ્વામી પ્રત્યે ભક્તિપ્રેમ
ન હોય તે કુળવધૂ શી ? સુદરી સ્ત્રી વિના જગતમાં
ભોગવવા યોગ્ય વસ્તુ શી ? અને જન્મ લઈને જો
કીર્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ તો એ જન્મ શો ? (એ બધું
અધૂરું-તુરંચ જેવું જ છે.) ૧૦૩૩

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા ડુર્જને
પ્રીતિઃ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજનેઽપ્યાજંબમ્ ।

શૌર્યં શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્વતા
યે ચૈવં પુરુષાઃ કલાસુ કુશલાસ્તેવેવ લોકસ્થિતિઃ ॥

પોતાના કુટુંબીઓ પ્રત્યે વિવેકયુક્ત ઉદાર વર્તન,
નોકરચાકર તેમ જ આજીવ્યાલુનાં પાડોશીઓ પ્રત્યે
દયા-સાગ્રણી, દુર્જનો પ્રત્યે શકતા, સજ્જનો પ્રત્યે પ્રેમ,
રાજાઓ સાથે નીતિ, વિદ્વાનો સાથે સરળતા, શત્રુઓ
સાથે શૌર્ય, વડીલો પ્રત્યે ક્ષમાભાવ-સહનશીલતા, સ્ત્રીઓ
સાથે ધૃષ્ટતા (અણુતમપણું), બાળકાપણાનો અભાવ,
તેજસ્વિતા, દૃઢતા—જે પુરુષો ઉપર પ્રમાણે કળાઓમાં
કુશળ હોય છે, તેઓ જ મંસારવ્યવહાર સફળતાથી
ચલાવી શકે છે. ૧૦૩૪

સ્વાર્ધીના દયિતા સુતાવધિ સુતોડસૌ પોઢશબ્દાવધિ
સ્વાલ્કન્યા કરપીદનાવધિ સુતસોસદશત્વાવધિ ।

જામાતા બહુલાર્પિતાવધિ સત્તા સાધુપ્રલાપાવધિ
શિષ્યો શુદ્ધનિરૂપણાવધિ પુરે ચેતે ધનત્વાવધિ ॥

વડાલી પત્ની પશુ પુત્રો થાય ત્યાં સુધી પતિને
સારી રીતે આધીન રહે છે. પુત્રો પશુ સોળ વર્ષના થાય
ત્યાં સુધી આધીન રહે છે. પુત્રીઓ લગ્ન થાય ત્યાં સુધી
આધીન રહે છે. પુત્રની સ્ત્રી પરણીને આવ્યા પછી તેની
વયના દશમા લાગના સમય નેટણું (અર્થાત્ વરસ-એ
વરસ સુધી) તેના સસરાની આચારક્રિત રહે છે. જમાઈ
તેને ખૂબ ખૂબ આપતા રહેા ત્યાં સુધી આધીન રહે
રહે છે. મિત્ર તેની સાથે સારી રીતે બોલતા રહેા—

વાર્તાલાપ રાખો ત્યાં સુધી સારી રીતે આધીન રહે છે,
શિષ્ય ગુરુ તેને ગુલા માન કરી દે ત્યાં સુધી તેને આધીન
રહે છે અને નણકના તથા દુરના માણસો જ્યાં સુધી
માણસ ધનિક હોય ત્યાં સુધી તેને આધીન રહે છે.

સ્ત્રીમાં ચૌવનમર્થિનામનુગમો રાજાં પ્રતાપઃ સતાં
સ્વાસ્થ્યં સ્વલ્પધનસ્ય સંહતિરસદૃષ્ટોશ્ચ વાઙ્મથરઃ ।
સ્વાચારસ્ય સદર્ચનં પરિણતેર્વિદ્યા કુલસૈકતા
પ્રજ્ઞાયા ધનમુજ્જવેરવિનતિઃ શાન્તેર્વિવેકો બલમ્ ॥

યૌવન એ સ્ત્રીઓનું બળ છે. ધર્મજ્ઞાની પાછળ
પાછળ જતું એ યાચકાનું બળ છે. પ્રભાવ, તેજસ્વિતા
અથવા ઉમ્મતા એ રાજાઓનું બળ છે. સ્વસ્થતા-નિર્વિ-
કારતા એ સત્પુરુષોનું બળ છે. સંઘ, સંપ અથવા
મનુદાય એ યોદ્ધા ધનવાળાઓનું બળ છે. વાણીનો
આકર્ષક એ દુષ્ટ વૃત્તિવાળાનું બળ છે. સત્પુરુષો પ્રત્યે
માન-આદર એ સદાચારીનું બળ છે. નમ્રતાનું અથવા
(પરિણતિ) પરિપક્વ અવસ્થાનું બળ વિદ્યા અથવા
અનુભવ છે. એકતા એ કુળનું બળ છે. ધન એ વિશેષ
પ્રુદ્ધિનું બળ છે. અત્યંત નમ્રતા એ ઉત્તમિતનું બળ છે
અને વિવેક (સારા અને ખોટાના ભેદનું જ્ઞાન) એ
શાંતિનું બળ છે. ૧૦૩૬

નાગો માતિ મદેન કં જલરહૈઃ પૂર્વેન્દુના શર્ચરી
શીલેન પ્રમદા જવેન તુરગો નિત્યોત્સવૈર્નન્દિરમ્ ।
વાળી વ્યાકરણેન હંસમિધુનૈર્નયઃ સમા પઙ્કિતૈઃ
સત્પુત્રેણ કુલે નૃપેણ વસુધા લોકત્રયં વિણ્ણના ॥

હાથી મદ વડે શોભે છે, પાણી કમળો વડે, રાત્રિ
પૂર્ણ ચંદ્ર વડે, સ્ત્રી શીલ વડે, ઘોડો વેગ વડે, ધર
અથવા મંદિર દરેકજના ઉત્સવો વડે, વાણી વ્યાકરણ
વડે, નદીઓ ઢંસનાં જોડાથી, સભા પંડિતોથી, કુળ
સારા પુત્રથી, પૃથ્વી રાજાથી તેમ જ ગણ લોક વિષ્ણુ
(પરમેશ્વર) વડે શોભે છે. ૧૦૩૭

एहि स्वागतमाविशासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्ता परिदुर्बलोऽसि नितरां प्रीतोऽसि ते दर्शनात् ।
इत्येवं समुपागतं द्विजवरं संभावयन्त्यादरात्
तेषां युक्तामशङ्कितेन मनसा गेहेषु गन्तुं सदा ॥

જોઓ પોતાને ઘેર આવેલા ઉત્તમ પ્રાણીઓને આદર
આપતાં જણાવે છે કે, 'આવો, ભલે પધાર્યા. આ
આસન પર બેસો. કેમ કાંઈ ક્ષણ વખતે દેખાઓ છો;
શુ ચાલે છે ? ક્ષણ દુર્બળ થઈ ગયા છો. તમારાં દર્શનથી
હું ધણે જ પ્રસન્ન થયો છું.' જોઓ પોતાને ઘેર આવેલા

મહેમાનનું આ પ્રમાણે કહીને આદરપૂર્વક સન્માન કરે તેમને ઘેર સદા નિઃશંકપણે જવું ગોચર જ છે. ૧૦૩૮

કોલમો ગુણિસંગમઃ કિમસુખં પ્રાજ્ઞતૈરઃ સંગતિઃ
કા હાનિઃ સમયચ્યુતિર્નિનુણતા કા ધર્મેતત્ત્વે રતિઃ ।
કઃ શૂરો વિજેતેન્દ્રિયઃ પ્રિયતમા કાનુવ્રતા કિં ધનં
વિદ્યા કિં સુલભપ્રવાસગમનં રાજ્યં કિમાજ્ઞાપલભ્ય ॥

‘આ જગતમાં લાભ શો છે?’ ‘ગુણવાનજનો સાથેનો સંગમ.’ ‘દુઃખ શું છે?’ ‘મૂર્ખ માણસોની સોખત.’ ‘હાનિ શી છે?’ ‘સમયનો દુરુપયોગ.’ ‘નિનુણતા કઈ છે?’ ‘ધર્મના તત્ત્વગાનમાં પ્રેમ હોયો તે.’ ‘શૂરવીર કોણ છે?’ ‘જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને છતી છે તે.’ ‘પ્રિય આ કોને ખુશી?’ ‘જે પતિને સારી રીતે અનુસરે તે.’ ‘ધન શું છે?’ ‘વિદ્યા એ જ ધન છે.’ ‘સુખ શું છે?’ ‘વારંવાર પ્રવાસમાં જવું ન પડે તે.’ ‘રાજ્ય કોને કહેવું?’ ‘આગા થતાંની સાથે જ જે સફળ થાય તે.’ ૧૦૩૯

સત્યાનિ સ્વયમસિ વેદસુમતી માતા સુતં હન્તિ વેદ
વેલામશ્ચુતિર્ધિર્વિલઙ્ગયતિ વેદમ્મિં વહેત્યાવકઃ ।
આકાશં જનમસ્તકે પતતિ વેદનં વિપં વેદહે-
વન્યાયં કુરુતે યદિ ક્ષિતિપતિઃ કસ્તં નિરોદ્ધં ક્ષમાઃ ॥

પોતામાંથી ઉત્પન્ન થતાં ધાત્ર્યોને જે પૃથ્વી જાતે જ ખાઈ જાય, સંતાનોને જે તેમની માતા જ મારી નાખે, સમુદ્ર જ જે તેના કિનારાઓને ઝાળીંગીને આગળ વધે (વસ્તીવાળા પ્રદેશો પર ફરી વળે), અગ્નિ પૃથ્વીને બાળી નાખે, આકાશ જે પ્રાણીઓના માથે પડી પડે, પ્રાણુધારક અજ્ઞ બનવાને બદલે જે પ્રાણુધારક હોય બની જાય અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનાર રાજા પોતે જ જે અન્યાય કરવા લાગે તો તેને (આ બધાંને તેમ કરતાં) અટકાવવા માટે કોણ સમર્થ છે? ૧૦૪૦

વાસઃ શુભશુભસન્નિવસનસમયઃ પુર્યં શરન્માલતી
ધાનુષ્કઃ કુસુમાયુધઃ પરિમલઃ કસ્તૂરિકાશં ધનુઃ ।
વાણી તર્કરસોગ્ગવલા પ્રિયતમા રમ્યામ વગો નૂતનં
માર્ગઃ શાંમવ પવ પદ્મમલયા ગીતિઃ કવિર્વિલ્લહઃ ॥

વસ્ત્રોમાં શુભ (કાંતિથી) પ્રકાશતાં સ્વેત) વસ્ત્રો, જનુઓમાં વસંતકાળ, પુષ્પોમાં શરદઋતુનું માલતીનું પુષ્પ, ધનુષ્કાંતિઓમાં પુષ્પોના ધનુષવાણો કામરૂપ, સુમ-ધોમાં કરવૂંતરીના ગંધ, અસ્ત્રોમાં ધનુષ, બધી વાણીઓમાં તર્કના રસથી પ્રકાશતી વાણી, પ્રિયતામાં સોળ વરસની

સુંદરી, વયમાં તરણુ વય, સાધનામાર્ગમાં શૈવમાર્ગ, સંગીતમાં પંચમ આલાપ અને કવિઓમાં નિલ્લહ્ય શ્રેષ્ઠ છે.

રોલમ્બેનં વિલમ્બિતં વિષટિતં ધૂમાકુલઃ કોકિલ-
મયૂરશ્ચલિતં પુરેવ રમસાત્કીરેયીરંગતમ્ ।

એકેનાપિ સુપદ્મવેન તરુણા દાવાનલોપકુલઃ
સોઢઃ કો ન વિપત્સુ મુઞ્ચતિ જનો મૂર્ધાપિ યો લલિતઃ ॥

સુંદર કુળ-ફૂલ-પદ્મવેાથી ભરેલા વૃક્ષને બ્યારે દાવા-નળ લાગ્યો ત્યારે બીડી જવામાં ભમરાઓએ વિલંબ ન કર્યો, ધુમાડાથી વ્યાકુળ કોકિલો પણ તેનાથી બુદ્ધા પડી ગયા. મયૂરો પણ ચાલ્યા ગયા અને અધીરા પાંપરો તો બધાંની પહેલાં જ જતા રહ્યા હતા, છેવટે તે એકલા જ ભલા વૃક્ષે દાવાનળની વિપત્તિ સહન કરી. શિરને સાટે જેમનું લાલનપાલન કર્યું હોય (અથવા માથા ઉપર જેસાડીને જેમને લાડ લડાવી ચોખ્યા હોય) તેવા-ઓમાં પણ એવો કયો છે કે જે માણસને તેની વિપ-ત્તિના વખતે છાડીને ચાલ્યો જતો નથી? ૧૦૪૨

ક્ષોણીશશ્રવણિણં પરોપકરણાભાવાદવાત્તશ્રિયાં
કાર્પણ્યાત્સુધિયામનધ્યયનવો યૂનાં પ્રવાસાશ્રયાત્
જ્ઞાતુણાં જગતીશમકિરિવાદાયુર્ધ્વથા ગચ્છતી ।
ત્યેવં કાંત્યસમુદ્ભવઃ પ્રતિદિનં નાદો વદત્યુચકૈઃ ॥

રાજપુરુષોનું આયુષ્ય પરોપકાર ન કરવાને લીધે, ધનિકોનું આયુષ્ય કૃપણતાને લીધે, સારી શુદ્ધિવાળા જનોનું આયુષ્ય અધ્યયન ન કરવાને લીધે, યુવાન જનોનું આયુષ્ય પ્રવાસમાં વિરલ વેકવાને લીધે અને શાનીઓનું આયુષ્ય જગતીશરતું ભજન ન કરવાને લીધે વ્યર્થ ચાલ્યું જાય છે, એમ કાંસાના બનેલા ધંટનો નાદ (તેના સમય સ્થવનારા કંઠાઓ) બાજુ નિત્ય ઊંચેથી ઘોષિત કરી રહ્યો છે. ૧૦૪૩

માનુષ્યે સતિ દુર્લભા પુરુષતા પુંસ્ત્વે પુનર્વિપ્રતા
વિપ્રત્વે बहुविद्यतातिगुणता विद्यावतोऽप्येक्षता ।
अर्थज्ञास्य विविचित्रवाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता
लोकज्ञस्य समस्तज्ञाविदुषो धर्मं मतिर्दुर्लभा ॥

મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયું હોય તેમા પણ પુરુષપણું દુર્લભ છે, પુરુષપણુમાં પણ આદ્યપણું, આદ્યપણુમાં બહુ વિદ્યાવાળાપણું, બહુ વિદ્યાવાળાપણુમાં બહુ શુચ-વાળાપણું, વિદ્યા અને શુચવાળાપણુમાં અર્થજ્ઞતા-વાસ્તવિક અર્થને જાણનારા હોવાપણું, અર્થજ્ઞતામાં પણ આદ્યર્થકારક સુંદર વાક્યપટુતા, તેમાં પણ લોક-સ્વભાવની પરખ, તેમાં પણ સમસ્ત શાસ્ત્રોને જાણવા-

પણું અને આ બધુંયે પ્રાપ્ત થયું હોય અને સાથે ધર્મમાં શુદ્ધિ હોય—આ વાત દુર્લભ હોય છે. ૧૦૪૫

આયતે ચ તિરોહિતો यदि पुनर्दृष्टोऽन्यकार्ये रतो
वाचि स्मेरमुखो विषण्णवदनः स्वहृदशवादे मुहुः ।
अन्तर्बैमनि वासमिच्छति भृशं व्याधीति यो भाषते
भृत्यानामपराधकीर्तनपरस्तन्मन्दिरं न प्रोजेत ॥ ૧૦૪૫ ॥

જે માણસ કોઈ મળવા આવે ત્યારે ધરમા છુપાઈ જાય છે, જે જેવામાં આવી ગયો હોય તે તેનાં ખીખાં કામમાં રૂખી જાય છે, ખેલવામાં હસમુખો હોય છતાં શોકિયા મોઢાવાળો થઈ જાય છે, વારંવાર પોતાની મુશ્કેલીઓ જ બતાવવા લાગે છે, ધરના ખીખાં ઓરડામાં જવાની ઇચ્છા કરે છે, ‘શરીર સારું નથી, મને ખૂબ દરદ થાય છે’ એમ કહે છે અને જે આખો વખત પોતાના નોકરચાકરોના ગુનાઓ જ ગણાવ્યા કરે છે—એવાને ઘેર ન જવું. ૧૦૪૫

बन्दी विन्दति चेदमात्यपदवीं शिष्टैरलं भूरिमिः
पुंभिश्चैतत्पिपाद्यते रतिकला कैणीटशामादरः ।
विभ्रान्ता यदि वैखरीपु कविता काव्येन भव्येन किं
भूपाले यधने समस्तमुबने वैदग्ध्यमस्तं गतम् ॥ ૧૦૪૬ ॥

ભાટ-ચારણ (અથવા ભાટ-ચારણની જેમ ખુશામત કરનાર) જે અમાત્યનું, મનોનું—પ્રધાનનું—સ્થાન મેળવે તે પછી મોટા નીતિવિદ્ શિષ્ટ પુરોહોની શી જરૂર છે? પુરોહો પોતે જ જે અંદરોઅંદર રતિકળા સિદ્ધ કરી લે તે પછી મૂનવંધી સુદરોઓનો આદર કરવાની શી જરૂર છે? જે કવિતાનું કાવ્યત્વ વાણીના સ્પૂળ શબ્દોમાં જ પૂરું થઈ જવું હોય તે પછી ભવ્ય અને સૂક્ષ્મ ઉચ્ચ કાવ્યોની શી જરૂર છે? જે ચારિત્ર્ય-બીન અનાર્થઅધમ પુરુષ રાજા થયો હોય તે પછી સમસ્ત જગતમાં નિર્મળતા, નિષ્કલંકતા, સંસ્કાર અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અસ્ત પામી ગયેલું જ સમજવું. ૧૦૪૬

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्येवारिधिवा वसंस्तृणमणिर्धिते मणीनां रुचम् ।
रघोतोऽपि न कम्पते प्रविचलन्मध्येऽपि तेजस्विनां ।
धिक्सामान्यमचेतसं प्रमुमिवानामृष्टत्त्वान्तरम् ॥

જ્યારે પક્ષીઓને ખેલાવવામાં આવ્યાં હોય, ત્યારે સોની આગળ મરોર આવવા લાગે તે ઓને કોઈ અટકાવવું નથી એવી જ રીતે રતોવાળા સમુદની અંદર ચળકવું તણખડું પણ પોતે મચિની કાતિ ધારણ કરે

છે, એમ માને તે તેને કોઈ ના કહેવા જવું નથી. તેજસ્વી પ્રદ—નક્ષત્ર—ચંદ્ર વગેરેવાળા આકાશમાં ચાલી રહેલો આગ્રિયો પણ બેધકકપણે પોતાને આકાશમાં પ્રકાશ યાચરનાર માને તે તેનો કોઈ નિયેધ કરતું નથી. જેણે પોતાના કરતા મહાન કોઈ ખીખાં તરવોનો વિચાર કર્યો નથી, એવા કોઈ તરવને જાણ્યું—અનુભવ્યું નથી અને જે પોતાને જ શ્રેષ્ઠ અને સમર્થની તુલ્ય માનીને પતી રહી છે એવા જડ પ્રાણીને ધિક્કાર છે. ૧૦૪૭

मूर्खोऽज्ञानस्त्वपस्वी क्षितिपतिरलसो भस्त्रो धर्मशीलो
दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रमुदतिक्षणः शास्त्रभ्रष्टर्महीनः ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः पराभोपभोजी
वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविद्वन्प्रकारान् ॥

તપસ્વી માણસ મૂર્ખ અને અજ્ઞાત-ચત્રણ હોય, રાજા આજ્ઞા હોય, પોતાને ધર્મનું આચરણ કરનાર-માનનાર માણસ ઈર્ષ્યા-દ્રવવાળો હોય, સ્વમાની શુદ્ધશ્ર પરાજ અવસ્થામાં હોય, શેક અત્યંત કુપણ-કંજાસ હોય, શાસ્ત્ર જાણનારો ધર્મથી બીન હોય, રાજા સેવકોને આગ્રા આપી શકતો ન હોય, પવિત્ર માણસ નિત્ય પારકું અજાણનારો હોય, વૃદ્ધ હોય, રોગી હોય અને દરિદ્ર હોય છતાં તે તરણ ઓનો પતિ હોય—આ બધા વિદ્વંસ્યુઓના નમૂના છે, તેમને ધિક્કાર છે. ૧૦૪૮

प्राणाघाताग्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शम्यया प्रदानं युवतिजनकयामुकभावः परेषाम् ।
वृष्णास्रोतोविप्रहो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशस्त्रेष्वनुपहतविधिः भयसामेप पन्थाः

કોઈની પ્રાણહત્યા કરવામાંથી અથવા કોઈના પ્રાણને આઘાત પહોંચાડવાથી નિરત રહેવું, ખીખાં ધનહરી લેવામાં સંયમ, સત્ય વાણી બોલવી, સમય પર યથા-શક્તિ દાન આપવું. પરસ્ત્રીઓની વાત ચાલતી હોય ત્યારે મૂંઝા રહેવું, સ્થિતમાં રહેલી વૃષ્ટાના પ્રવાહને તોડવો, વડીલો પ્રત્યે વિનય અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા—આટલી બાળપણના આચરણનું વિધાન સામાન્ય રીતે તમામ શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવેલું છે. કોઈ પણ શાસ્ત્ર એવું નથી કે જેણે આ વસ્તુઓનું વિધાન ન કર્યું હોય, એવો આ કલ્યાણનો માર્ગ છે. ૧૦૪૯

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुद्यगिरेरुज्जिहानस्य भानोः
पत्रच्छायेः पुस्तादुपवनतरवो दूरमाधेव गत्वा ।
एते तस्मिन्निवृत्ताः पुनरितरकरुणान्तर्पश्यन्तस्विन्वे
प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः॥

સૂર્ય ઉદયગિરિથી ઉપર આવી રહ્યો હોય છે તે વખતે વન-ઉપવનના તરુઓ પોતાનાં પાંદડાંની છાયા વડે તે સૂર્ય પ્રત્યે અનુરાગ પ્રકટ કરે છે. (પોતાની છાયા સૂર્યથી દૂર હોય છે તેને જાણે સૂર્યના સત્કાર માટે સૂર્યની તરફ નજીક મોકલીને અનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે,) પણ એ જ સૂર્ય જ્યારે ખીજી દિશામાં અસ્તાચલ પ્રત્યે જનારા બિંબવાળો થાય છે, ત્યારે તરુઓ તરત જ (સૂર્યના પ્રત્યે મોકલેલી છાયાને સૂર્યથી વિરુદ્ધની સામેની દિશામાં મોકલીને) જાણે અનુરાગ ન બતાવતાં હોય તેમ જ સત્કારની ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ખરેખર, સ્વામીની સેવા કરી રહેલા સેવકો પણ જ્યારે એ સ્વામીની પાસેથી વૈભવ ચાલ્યો જવા લાગે છે, ત્યારે મોટેભાગે એને ત્યાગ કરે છે. ૧૦૫૦

મણિના વલયં વલયેન મણિર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ । કવિતા ચ વિમુર્ચિમુના ચ કવિઃ કવિના વિમુના ચ વિભાતિ સમા । શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શયી શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નમઃ । પયસા કમલં કમલેન પયઃ પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૧૦૫૧ ॥

મણિ વડે કંકણ અને કંકણ વડે મણિ શોભે છે અને મણિ તેમજ કંકણથી હોય શોભે છે. કવિતા શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રી કવિ શોભે છે; અને કવિ તેમજ શાસ્ત્રી સભા શોભે છે. ચંદ્રથી રાત્રિ અને રાત્રિથી ચંદ્ર શોભે છે; અને ચંદ્ર તેમજ રાત્રિથી આકાશ શોભે છે. પાણીથી કમળ અને કમળથી પાણી શોભે છે અને પાણી તેમજ કમળથી સરાવર શોભે છે. ૧૦૫૧

દ્વિતીય પ્રકરણ સમાપ્ત

સુભાષિતરત્ન માળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

તૃતીય પ્રકરણ

રાજપ્રકરણ

રાજસભાવાણીનું

સમાકલ્પતરુ ધન્વે વેદશાસ્ત્રોપશોભિતમ્ ।
શાસ્ત્રપુષ્પસમાકીર્ણ વિદ્વદ્ભ્રમરમણ્ડિતમ્ ॥૧॥

હું તે રાજસભાને નમન કરું છું, જે રાજસભા કલ્પવૃક્ષ જેવી છે, જેને વેદોદ્દીપ્ત શાખાઓની શોભા છે, જે અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર વગેરે યુગ્યોદ્દીપ્ત ભરપૂર છે અને જે વિદ્વાનોદ્દીપ્ત ભ્રમરાઓથી શોભી રહી છે. ૧

વિદ્વાંસઃ કવયો મદ્ધા ગાયકાઃ પરિહાસકાઃ ।
ઈતિહાસપુરાણજ્ઞાઃ સભા સત્તાઙ્ગસંયુતા ॥૨॥

આ રાજસભા તે વિદ્વાનો, કવિઓ, હાટ-ચારણો, જ્ઞાનારાઓ, મર-પરો તેમ જ ઇતિહાસ-પુરાણને જાણનાર ડાહ્યા માણસો એ રીતના સાત અંગોની બનેલી હોય છે. ૨

ધનદૈર્ઘ્યમરાજૈશ્વ કવિભિર્ગુરુમિર્થતા ।

સભા તે માતિ ભૂમીન્દ્ર સુધર્માતોઽધિકા ક્ષિતૌ ॥૩॥

હે પૃથ્વીના પતિ! તારી સભા પૃથ્વી પર છે, તે 'સુધર્મા' નામની સ્વર્ગની સભા કરતા યોગ્યતી છે; કારણ કે સ્વર્ગની સભામાં એક ધનદ-કુબેર, એક ધર્મરાજ, એક કવિ અને એક ગુરુ છે; પરંતુ તારી સભામાં તો ધણી જ ધનદ, ધર્મરાજ, કવિઓ અને ગુરુઓ છે. ૩

સુવર્ણવર્ણલલિતા પદવિન્યાસશાલિની ।

વાણીય માતિ હલિતા સભા તે જગતીપતે ॥૪॥

હે જગતના પતિ-રાજા! તારી સભા વાણીની જેમ શોભે છે. વાણીને સુંદર વર્ણ છે, તો તારી સભાનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે. વાણીમાં સુંદર ૫૬ ગોડબા છે, સ. ૨૨

તો તારી સભામાં ૫૬-અધિકારો પ્રમાણે આસનોની ગોડવણી છે. ૪

વિનુધાવલિસંપૂર્ણા સુલ્લપૂર્ણદિગ્વીશ્વરા ।

ચતુરાનનસંપૂર્ણા સ્વર્ગાદપિ સમાધિકા ॥૫॥

હે રાજા! આ રાજસભા સ્વર્ગથી વિશેષ છે; કારણ કે સ્વર્ગની જેમ અહીં વિશુદ્ધજનોની મંડળી રહેલી છે. દિશાઓના દિઠ્ઠાલોની જેમ સભાના ખૂણે ખૂણે રાજાઓ બેઠેલા છે, સ્વર્ગમાં એક ચતુરાનન-બ્રહ્મા છે, પરંતુ અહીં તો ચતુર સુખવાળા ડાહ્યા જોવા ધણી છે. ૫

ગુરુરેકઃ કવિરેકઃ સદસિ મધોનઃ કલાધરોઽપ્યેકઃ ।

અદ્ભુતમત્ર સભાયાં ગુરુઃ કવયઃ કલાધરાઃ સર્વે ॥૬॥

ઉદની સભામાં તો એક જ ગુરુ બૃહસ્પતિ, એક જ કવિ બ્રહ્મા અને એક જ કલાધર ચંદ્ર છે; પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ રાજસભામાં બધા જ ગુરુઓ, કવિઓ અને કલાધર છે. ૬

અનેકવિદ્વજ્જનરત્નપૂર્ણા વૈદોદકન્યાયતરંગરમ્યમ્ ।

અલ્હનીયં ગુરુતીર્થમેકં સમાસમુદ્રં શિરસા નમાસિ ॥૭॥

આ રાજસભા સમુદ્ર જેવી છે, તેમાં અનેક વિદ્વાનો રૂપી રત્નો રહેલા છે, તેમાં વેદોદ્દીપ્ત જળ અને ન્યાયની તરંગી તરંગોની રમણીયતા છે અને દાદીથી ઓળંગી ન સકાય તેવું તે મહાન તીર્થ છે. તે સભા રૂપી સમુદ્રને હું શિરથી નમન કરું છું. ૭

સારમ્યતે સ્રોતસિ દૂરમઃ સુધીવરૈરદ્વિતસૂક્તિરત્ને ।

ન તત્કિમપ્યુર્વિત યદેવાસુપાયનીકૃત્ય પુરો મંવેયમ્ ॥૮॥

સરસ્વતીના સાહિત્યરૂપી સરોવરમાં છેક છેડે સુધી ગયેલા એવા સારા ધુધળાઓ સુભાષિતરૂપી રત્નો ધણી

કાઠ્યાં છે; હવે તે સરોવરમાં ડાઈ લાપવા જેવું રહ્યું નથી કે જે ભેટ તરીકે લઈને, તે વિદ્વાનોની પાસે આવીને હું ઊભો રહું. ૮

સદ્વેદીમન્યોત્તમહેમકુમ્ભસ્તના સુવર્ણાધિકૃતા પ્રસન્ના ।

સદ્ગત્સૂપાવિમલા ત્વયાસૌ કાન્તેવ સંસન્નપ્રભાતિ રચ્યા
હે રાજન્ ! તારાથી આ રાજસભા સુંદર સ્ત્રીની જેમ શોભે છે. તે રાજસભાની મુખ્ય વેદી ઉપર જે બે સોનાના કળશ છે, તે સ્તનરૂપે છે, સ્ત્રીની જેમ તેના અંગ પર સુવર્ણ છે અને તે પ્રસન્ન હાથે છે તેમ જ સારા રત્નો અને આભૂષણોથી તે સ્વચ્છ રીતે શોભે છે.

પદ્માનના પદ્મપલાશનેત્રા પદ્મચ્છવિઃ પદ્મકર-
મલાંશુકા । પદ્મીશનાયૈઃ પરિશીલનીયા લક્ષ્મી-
રિવાભાતિ નરેશ સે સભા ॥ ૧૦ ॥

હે નરેશ ! તારી રાજસભા લક્ષ્મીના જેવી શોભે છે, તેનાં મુખ કમળ જેવું છે, તેનાં નેત્ર કમળનાં પાંદડાં જેવાં લાલ છે, તેની કાતિ કમળ જેવી છે, કમળને ઉઘાડનાર સૂર્યનાં કિરણો જેવી નિર્મળ, વસ્ત્રવાળી છે તેમ જ હાથીઓને રાખનાર રાજાઓથી સેવાય છે. ૧૦

સામ્રયોડપિ કિલ દ્વીતલસીલા, વિશ્રુતા અપિ બહુ-
શ્રુતવન્તઃ । પણ્ડિતા અપિ જઢાઃ પરબોદે, શ્રોત્રિયા
હહ સદા નિવસન્તિ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન્ ! તારી આ સભામાં જે શ્રોત્રિય-ધણે બહેલા ડાઘા જનો સદા રહે છે, તે શ્રોત્રિય અગ્નિને ધારણ કરે છે (અગ્નિહોત્રી છે); છતાં પણ તે પોતે ધણા જ શીતળ છે, તે કાંઈની વાત સાંભળવામાં બહેરા છે, પણ તેમણે ધણી સારી વાતો સાંભળેલ છે (બહુ-શ્રુત છે). તે પોતે પંડિતજનો છે, છતાં પણ બીજા સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી જડ જેવા હાથે છે. ૧૧

કચિશારુચમીકરારમ્ભરમ્યા, કચિદ્રત્નવિદ્યોતિત-
ધ્વાન્તદક્ષા । કચિદ્ધીરકષ્ટેનિલાસહાસા, કચિ-
સ્ત્રીવીરપ્રવીરપ્રકાશા ॥ ૧૨ ॥

આ રાજસભા છે, કે બધાં કાંકે હેઠાણે સુંદર ચામર ઢોળાઈ રહ્યાં છે, કાંકે હેઠાણે રત્નોના પ્રકાશથી ખુણાના અંધકાર દૂર થાય છે, કાંકે હેઠાણે ધીર પંડિતજનોનાં મંદ હાસ્ય પ્રગટે છે અને કાંકે હેઠાણે રાજાઓની દૃઢ જેવી નિર્મળ કૌતિનાં ગ્રાન થાય છે ૧૨ નાહવાપિ પુરઃ પદં રચયતિ પ્રાપ્તપ્રકળં દ્ઢાત્ પ્રપ્ત ન પ્રતિવક્તિ કમ્પમયતે સ્તમ્ભં સમાલમ્બતે ।

વૈવર્ણ્યં સ્વરભદ્રમશ્વતિ ઘલાન્મન્દાક્ષમન્દાન્ના ।

કષ્ટભોઃ પ્રતિભાવતોડ્યમિસમં વાળી નવોદાયતે ॥ ૧૩ ॥

હે રાજન્ ! ખરેખર કષ્ટ છે કે આ રાજસભા આગળ જુદા જુદા વક્તાઓની વાણી નવોદાની જેમ વર્તે છે. જેમ કે કેટલાક લાટચારણોને બોલાવ્યા ન હોય તોપણ હડ કરીને આગળ આવીને એક પછી એક પદની રચના કરે છે, તો કેટલાક યુવો કરનાર માણસોને પૂછવામાં આવે તોપણ જવાબ આપતા નથી, દેહથી ધ્રુજે છે અને થાંભલાના ટેકે ઊભા રહે છે અને કેટલાકના તો આંખ અને મુખ બન્ને ફિસ્કાં અને ઢીલાં પડી જવાથી બોલતાં બોલતાં અક્ષરના સ્વરો વૃદ્ધી ભય છે અને સ્વરો રોકાઈ ભય છે; એ રીતે રાજસભા પ્રતિકૂળ હોવા છતાં વાણી તેની આગળ નવોદા બની ભય છે. ૧૩

ચિન્ત્વાસકનિમગ્નમન્ત્રિસલિલં દૂતોર્મિશદ્વાલુલં
પર્યન્તસ્થિતચારનક્રમકરં નાગાશ્વ હિંજાભયમ્ ।

નાનાવાશકકદ્ધપશ્ચિરુચિરં કાયસ્થસર્પાર્પદં
નીતિશુણ્વતરં ચ રાજકરણં હિંસૈઃ સમુદ્રાયતે ॥ ૧૪ ॥

આ રાજનું સ્થાન તો સમુદ્ર જેવું ભયંકર છે. જેમાં મંત્રીઓ રાજકારણની ચિંતામાં ઊંડે ઊતરી ગયેલા જલ જેવા છે, દૂતોરૂપી ઊર્મિઓ અને સંધિ કરનારાઓથી જે આકુળવ્યાકુળ બનેલ છે; જેની ચારે બાજુ શ્વેત દૂતોરૂપી મગરમચ્છ ધ્યાં કરે છે; જેમાં હાથી શ્વેતારૂપી ધાતક પ્રાણીઓ રહેલાં છે; જેમાં ચાડીચૂરથી ખાનગરા કપડીજનોરૂપ કંકપક્ષીઓ છે; જેની કાયાની અંદર સર્પની જેમ ઝેરી માણસો રહેલા છે તેમ જ નીતિની અપાંદ્રથી જેના કિનારા વૃદ્ધી ગયા છે; એવા આ રાજકારણને સમુદ્રની ઉપમા અપાય એમ છે. ૧૪

રાજાના મિલન માટે

જુલ્હામાર્ભકસંપ્રમોક્તિનિગડૈઃ કર્મીરિતા નર્મતો
માર્યાકન્દિતકુન્તકીલિતહૃદો ગર્વાદ્ગુરુત્વં ગતાઃ ।
પ્રમદ્ધાઃ પદતઃ કદાપિ નહિ યે તેડપ ત્વદીયેગુણૈ-
રાઠ્ઠા વિદુષાં વરા વયમહો ત્વાં દ્રુમમભ્યાગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

હે રાજન્ ! વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અમે તમારાં દર્શન કરવા આવ્યા છીએ. ભૂખને લીધે દૂબળા થયેલા બાળકોની ભવભરી વાણીરૂપી બેડીઓથી અમે જકડાયા છીએ અને અમારાં મર્મસ્થાનો વીંધાયાં છે, સ્ત્રીઓની રોકકળથી તેમના વાળ વીંધાઈ ગયા છે, તેથી અમારાં હૃદયો કુપ્પી થયાં છે; અમે પોતે મર્મને કારણે ધણા મોટા ભારેખમ બનેલા છીએ અને અમારા સ્થાનથી

કાઈ દિવસ બ્રહ્મ થયા નથી પણ આને તમારા ગુણોથી આકર્ષાઈને આવ્યા હોએ ૧

સામાન્ય રાજપ્રશંસા

રાજસ્વદ્દશનેનૈવ મલન્તિ ત્રીણિ તત્ક્ષણાત્ ।

રિપો શસ્ત્ર કવેદૈન્ય નીરીત્રન્યો મૃગિદશામ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! તમારા દર્શન થતાની સાથે જ પણ બાબતો ઢીલી બનીને નીચે પડે છે શત્રુનું શબ્દ, કવિજનન દૈન્ય અને મૃગનયની જીઓના નીરીત્ર ૧

ચિરાચકૌતુકાવિષ્ટ કલ્પવૃક્ષમુદીક્ષિતમ્ ।

તન્મે સફલમધાસીન્નેત્ર ત્વગ્યવલોકિતે ॥ ૨ ॥

હે રાજન્ ! કલ્પવૃક્ષ કેવુ હશે, તે જોવાનું કૌતુક મને ધણા વખતથી થતુ હતુ આને તમારા દર્શન થયા, તેથી મારા નેત્ર સફળ થયા છે ૨

સર્વવા સર્વદોડસીતિ મિત્ર્યા સત્ત્યસે જનૈ ।

નારયો લેભિરે ઘૃષ્ટ ન વક્ષ્ય પરયોપિત ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! તુ સર્વદા સર્વ કાઈ આપનાર છે, એવુ ને લોકો કહે છે, તે વાત ખોટી છે, કારણ કે તુ શત્રુઓને પીડ બતાવતો નથી તેમ જ પારકી જો એને હલ્ય આપતો નથી અર્થાત્ તુ યરવીર અને એકપત્નીવ્રતી છે ૩

ત્વયા વીર ગુણાકૃષ્ટા ઋજુદૃષ્ટવા વિલોકિતા ।

લક્ષ્મ્યલક્ષ્મૈવ ગચ્છન્તિ માર્ગણા દ્વ માર્ગણા ॥ ૪ ॥

હે વીર રાજન્ ! જેમ ધનુષ્ય પર ચહેલ અને દોરીથી ખેંચાયેલ બાણો (માર્ગણા) હલ્ય વી ધીને ચાલ્યા બધ છે, તેમ તારા ગુણોથી ખેંચાઈ આવેલા અને તારી સરળ નજરે જોવાયેલા લિપ્તકર્જનો લાખ સોના ચહેરા લઈને બધ છે ૪

કલ્પદ્રુમો ન જાનાતિ ન દદાતિ બૃહસ્પતિ ।

અથ તુ જગતીજાનિર્જાનાતિ ચ દદાતિ ચ ॥ ૫ ॥

કલ્પવૃક્ષ પોતે દાતા છે પણ સમજુ નથી અને બૃહસ્પતિ પોતે સમજુ છે પણ દાતા નથી પણ આ તો જગતનો પતિ છે, તે બધું છે અને આપે છે ૫

રવિ કરસહજેણ દશાશાપરિપૂરક ।

સ્વમેકેન કરેણૈવ સહસ્રાશાપપૂરક ॥ ૬ ॥

હે રાજન્ ! સૂર્યને હજાર હાથ છે, છતાં તે દશ દિશાઓની આશાઓ પૂરી કરે છે અને તુ એક જ હાથે હજારોની આશાઓ પૂરી કરે છે ૬

થલિ પાતાલનિલયોઽપ કૃતશ્ચિત્રમત્ર કિમ્ ।

અથ કૃતો દિવિસ્યોઽપિ ચિત્ર કલ્પદ્રુમસ્તયા ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! ભગવાન વામને પાતાળમાં રહેનાર બલિરાજને નીચે નાખ્યો, તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ! તે સ્વર્ગમાં રહેનાર સૂર્યના મનોરથ પૂરનાર કલ્પવૃક્ષને નીચેપૃથ્વી પર ઉતાર્યું તે આશ્ચર્ય છે ૭

આર્વાનામિહ જન્તૂનામાવિચ્છેદ કરોતિ ચ ।

શસ્ત્રચક્રમગદાહીનો દિમ્બુજ પરમેશ્વર ॥ ૮ ॥

જે હીન-દુ ખીજનોના દુ ખોને દૂર કરે છે, એવા રાગના હાથમાં શખ, ચક્ર, ગદા કે પદ્મ નથી તેમ જ જેને ખેંહા છે છતાં પણ તે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે ૮

બહુધા રાજ્યલાભેન યત્તોષ્તય મૂપતે ।

બહુધારાજ્યલાભેન સ તોવો મમ મૂપતે ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! ધણા પ્રકારનાં (બહુધા-રાજ્ય) રાજ્ય મળવાથી તમને જે સતોષ થાય છે, તે જ સતોષ મને બહુ ધારાવાળા હીના ભોજન (બહુ-ધારા-આજ્ય) મળવાથી થાય છે ૯

મુજગમોગસકાન્તા કલત્ર તવ મેદિની ।

અહકાર પરા કોટિમારોહતિ કુતસ્તવ ॥ ૧૦ ॥

હે રાજન્ ! સર્પની કૃણ્ણા ઉપર રહેની આ પૃથ્વી તમારી પત્ની છે તો પછી તમારા અહકાર જીતી કોટિ પર ક્યાથી ચઢે ? અર્થાત્ તુ આખી પૃથ્વીનો ધણી છે, તેથી તને અહકાર થતો નથી ૧૦

તુલામારુદ્ધ રવિણા વૃક્ષિકે નિહિત પદમ્ ।

ભવતા શિરસિ ન્યસ્તમયત્નેનૈવ મોગિનામ્ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન્ ! સૂર્યનાચણે વૃશ્ચિક રાશિમાં જવા માટે તુલા (રાશિ)માં પત્ર મૂક્યા પરંતુ તેમ તો સરળતા થી મમીજનોરૂપી સર્પો પર પત્ર મૂક્યા છે ૧૧

કિં કૃતેન ન યત્ર ત્વ યત્ર ત્વ કિમસૌ કલિ ।

કલૌ ચેદ્ભવતો જન્મ કલિરસ્તુ કૃતેન કિમ્ ॥ ૧૨ ॥

બધા આપ ન હો ત્યાં કૃતયુગ હોય તોપણ શા કામનો ? અને બધા આપ હો ત્યાં કળિયુગ શું કરવાનો હતો ? અને જો આપનો જન્મ કળિયુગમાં થયો છે, તો તે કળિયુગ ભરે રહ્યો, સત્યયુગની શી જરૂર છે ? અસિધારાપયે નાથ શત્રુશોણિતપિન્હલે ।

આજગામ કથ લક્ષ્મીર્નિર્ગામ કથ યશ ॥ ૧૩ ॥

હે રાજન્ ! ગતુના લોહીથી ખરડાયેન એવા તલ વારની ધાર જેવા માર્ગ પર લક્ષ્મી કેની રીતે આવી અને યશ કેની રીતે દૂર ગયો ? એ બંને જ અપહિત થયા છે ૧૩

કોઽપ્યન્ય કલ્પટૃણોઽયમેકોઽસ્તિ ક્ષિતિમન્હલે ।

યત્પાણિપ્લવોઽપ્યેક કુરતેઽથ સુદ્રુમમ્ ॥ ૧૪ ॥

આ પૃથ્વીના મંડલ પર રાજ્યરૂપી એક જ કલ્પ-
વૃક્ષ એવું છે કે જેને એક જ ઢાઘરૂપી પાન છે; છતાં
પશુ જે કલ્પવૃક્ષને નીચું પાડે છે ॥૧૪

અપૂર્વેયં ધનુર્વિદ્યા ભવતા મિશ્રિતા કુતઃ ।

માર્ગણૈયઃ સમાયાતિ ગુણો યાતિ વિગન્તરમ્ ॥૧૫॥

હે રાજન્ ! તમે આ પ્રકારની અજ્ઞ ધનુર્વિદ્યા
ક્યાંથી શીખી લાવ્યા ? કારણ કે માગનારાઓના સમૂહો
(માર્ગણાઃ) આપ અને માગનાર (તમારી પાસે આવે છે
અને તમારા શુષ્ક (ગુણ-દારી) દૂર દૂર દિશાઓમાં
ફેલાય છે. ૧૫

યુષ્ધિરોડસિ મીમોડસિ ચરિતૈરર્જુનો મવાન્ ।

પ્રજ્યા સદ્દેવોડસિ વાચ્યતા નકુલસ્ય તે ॥ ૧૬॥

તમે યુધિરિ (યુદ્ધમાં સ્થિર રહેનાર) છો, ભીમ
(શત્રુઓને ભય આપનાર) છો, અર્જુન (ઉજ્જવળ
ચરિતથી સ્વચ્છ પવલ) છો, યુદ્ધિને લોધિ સહદેવ છો
અને નકુલ છો અર્થાત્ તમારા કુળસંબંધી કાંઈ
કહેવાપણું નથી. ૧૬

લલિકર્ણદ્વીપાદ્યાઃ પુરા પદ્મત્વમાગતાઃ ।

પદ્મત્વં ન ગતાશ્ચિત્તં ત્વયિ જીવતિ પદ્મજે ॥ ૧૭ ॥

બલિ, કર્ણ, દ્વીપિય, શિયિ વગેરે દાન આપનાર
આ પહેલાં મરણ પામી ગયા છે; પરંતુ તમે પાંચમા
દાનેશ્વરી જીવતા છો, તેથી તે બધા પંચત્વ (મરણ)ને
પામ્યા નથી અર્થાત્ તમે તેમને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ૧૭
एक एव महान्दोषो भयतां विमले कुले ।

હુમ્પન્તિ પૂર્વજાં કીર્તિ જાતા જાતા ગુણાધિકાઃ ॥૧૮॥

હે રાજન્ ! તમારા આ નિર્ભય કુળમાં એક જ
મોટો દોષ છે કે શુશ્રૂષી એકબીજાને ચઢે એવા રાજ્યો
થયા, તેથી તે રાજ્યો પોતાની કીર્તિ વધારીને પૂર્વજોની
કીર્તિનો લોપ કરે છે. ૧૮

મમાસુ રિપુસેનાસુ નરેન્દ્ર ત્વં મહામહાઃ ।

સદ્ગાન્તવિનિર્જમેવૈકમદ્રાક્ષીઃ સંમુલ્લં મુલ્લમ્ ॥ ૧૯ ॥

હે રાજન્ ! બ્યારે હારીને શત્રુઓની મેનાઓ
નાસી ગય છે, ત્યારે તમે ફક્ત પોતાની સામે રહેલ
તરવારમાં તમારું પોતાનું મુખ ભુજો છો; અર્થાત્ સામે
કાંઈ છેવું નથી. ૧૯

કિં વર્ણતાં કુચદન્દમસ્યાઃ કમલચલુપઃ ।

ભાસમુદ્રકપ્રમદ્દી મવાન્યય કરપદઃ ॥ ૨૦ ॥

સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વીનો કર લેનાર આપ પોતે બ્યારે
દમ્યતીને કર (દાંય) આપનાર બનેા છો, ત્યારે તે
કમલવનપત્રી દમ્યતીનાં બે સ્તનેાની શોભાનું વર્ણન શી
રીતે થઈ શકે ? ૨૦

વેદા વેદનયાશ્વિષ્ટો ગોવિન્દોડપિ ગદાન્વિતઃ ।

શંસુઃ શૂલી વિપાદી ચ દેવ કેનોપમીયસે ॥ ૨૧ ॥

હે રાજન્ ! તમને કયા દેવની ઉપમા આપીએ !
બ્રહ્મા વેદનાથી વેરાયેલ છે. ગોવિંદ રાજ (ગદ)થી
પીડાયેલ છે અને શંકર યજ્ઞ (ચૂક) આપવાનો રાજ
અને વિષાદથી પીડાયેલ છે અર્થાત્ બ્રહ્મા વેદ અને
નય-નીતિવાળા છે, ગોવિંદ ગદાને ધારણ કરે છે અને
શંકર ત્રિશૂલધારી છે તેમ જ વિષ્ણુ ખાનાર (વિપાદો) છે.
લુપ્તાપહારી વિમલો દ્વિજાવાસો જનપ્રિયઃ ।

હ્રદઃ પદ્માકરઃ કિં તુ વુપસ્ત્વં સ જઙ્ઘાજયઃ ॥૨૨॥

હે રાજન્ ! તમે અને સરોવર બંને સરખાં છો;
તમે બંને તૃષ્ણા અને તરસને દૂર કરો છો, નિર્ભય
છો. બ્રહ્મલો અને ભમરાઓને નિવાસ આપો છો, સર્વ
જનોને પ્રિય છો, લક્ષ્મી અને કમળની ખાણ છો. તે
ઉપરાંત તમારામાં વિશેષતા એ છે કે તમે સમજી,
ડાહ્યા છો અને સરોવર તો બડ (મૂખ)જનો)ને આશ્રય
આપે છે. ૨૨

સદાહંસાલસં વિભ્રન્માનસં પ્રચલજલમ્ ।

મૂમૃન્માથોડપિ નાયાતિ યસ્ય સામ્યં હિમાલયઃ ॥૨૩॥

રાજન્દંસની શોભા જેમાં વધારે છે અને જેનાં
જળ સંચય છે, એવા માનસસંગેવરને ધારણ કરનાર
દિમાલય સર્વ પર્વતોનો રાજા છે; છતાં પશુ તે
દિમાલય રાજની સરખામણી કરી શકતો નથી; કારણ કે
રાજા તો સ્થિર માનસસંગેવરને ધારણ કરે છે. ૨૩

મીમાંસકો મહીપોડયમન્યથા શક્તિમાનકથમ્ ।

નૈયાયિકોડપિ સ્યાદેવ પરશક્તેસુ લખ્ણનાન્ ॥૨૪ ॥

આ રાજા બધેબધે મીમાંસક છે, કારણ કે જેમ
મીમાંસક પાસે શબ્દસક્રિત હોય, તેવી રીતે તે પશુ
સક્રિતમાન છે. તે ઉપરાંત આ રાજા નૈયાયિક પશુ હોયો
જ નેઈએ; કારણ કે તે બીજાની સક્રિતનું ખંડન કરે છે.

રાજન્દૌવારિકાદેવ શ્રાપવાનરિમ વારણમ્ ।

મદ્વારણમિચ્છામિ ત્વત્કોડહં જગતીપતે ॥ ૨૫ ॥

હે રાજન્ ! તમારી પાસે આવતાં પહેલાં, તમારા
દૂરપાળથી જ મને વારણ (હાથી, " પાછા જવ ત્રી
વાણી) મળી મળું છે. હવે તમારી પાસેથી મદ બરેલ
વારણ (હાથી) મળે એમ હું ઇચ્છું છું. ૨૫

રાજન્કનકધારામિત્સવયિ સર્વત્ર વર્પન્તિ ।

અમાગ્યઘટ્વસંચ્છન્ને મયિ નાયાન્તિ ચિન્દ્રવઃ ॥૨૬॥

હે રાજન્ ! તમે સોનારૂપી જળની ધારાઓથી
બધા પર વરસી રહ્યા છો, પરંતુ હું દુર્ભાગ્યરૂપી જનીથી

દંકાયેલો છું એટલે સોનાની ધારાનાં બિંદુઓ મારી પાસે આવતાં નથી. ૨૬

સર્વજ્ઞ इति લોકોડયં ભવન્તે માપતે મૃષા ।

પરમેકં ન જાનાસિ વસ્તું નાસ્તીતિ યાચકે ॥૨૭॥

હે રાજન્! આપ સર્વજ્ઞ છો, એમ જે બધા લોકો કહે છે, તે વાત ખોટી છે, કારણ કે આવેલ યાચકને 'મારી પાસે નથી.' એમ કહેવાતું આપ જાણતા નથી.

આશ્વાસલેહમક્ષીનામેકમાલમ્બનં મહત્ ।

પ્રકૃષ્ટસ્યેષ ધર્મસ્ય પ્રસાદો મૂર્તિર્સંચયઃ ॥૨૮॥

આશ્વાસન, સ્નેહ અને છુદ્ધિ એ ત્રણ શુભેતુ' શ્રેષ્ઠ અવલંબન રાજ છે તેમ જ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મની પ્રસન્નતાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. ૨૮

સત્યમાસાસમાશ્રિષ્ઠઃ સાધુદ્વાદબને રતઃ ।

યશોદયા સમાયુક્તસ્ત્વાં પાયાસ્વાદશો હરિઃ ॥૨૯॥

સત્યભામાએ જેને આલિંગન આપ્યું છે, જે વૃંદાવનમાં સારી રીતે વિહાર કરે છે અને જે યશોદા સાથે છે, એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરશે; કારણ કે તમે પોતે પણ સત્ય, ભા-કાંતિ અને મા-લક્ષ્મી એ શુભેતી બેસાડ્યા છો, સાધુજનોના સમૂહમાં તમે આનંદ આપો છો તેમ જ યશ અને દયા (યશો દયા) તમારી પાસે રહેલા છે ૨૯

મવાન્દિ ભગવાનેષ ગતો ભેદઃ પરસ્પરમ્ ।

મહત્યા ગદયા યુક્તઃ સત્યમાસાસમાશ્રિતઃ ॥૩૦॥

આપ-ભવાન તે ભગવાન જ છે, ફક્ત જે ગતો ભેદ છે, તે તો જતો રહ્યો છે; કારણ કે ખોટી મઘન- (મહત્યા, ગદયા) થી ભગવાન રોબે છે, તો તમે મોટા ત્યાગ અને દયા વગેરે શુભેતી શોભો છો, તે ભગવાને સત્યભામાનો આશ્રય લીધો છે, તો તમે પણ સત્ય, ભા અને મા(લક્ષ્મી)નો આશ્રય લીધો છે. ૩૦

एकमेव गुणं प्राप्य नम्रतामगमद्वतुः ।

તવાશેષગુણા રાહઃ સ્તદ્ધતેતિ સુવિસ્મયઃ ॥૩૧॥

ધનુષ્ય એક જ ગુણ (દોરી) મેળવતાની સાથે જ નીચું નથી ગયું, પરંતુ તમને તો સર્વ શુભેતી મળી ગયા, છતાં તમે સ્થિર અને સીધા છો એ ખરેખર વિસ્મય પનાર છે. ૩૧

भूषणाद्युपभोगेन प्रमुर्न भवति प्रमुः ।

પરંપરિભૂતાસત્ત્વમિવ પ્રમુચ્યતે ॥૩૨॥

ભૂષણ-અત કાર વગેરે પહેલાં, જેથી કાઈ પ્રભુ (રાજા) પોતે પ્રભુ બની જતો નથી; પરંતુ સત્ત્વો જેની આગામી ઝીણગતી નથી. એવા આપના જેવા રાજા જ ખરા પ્રભુ કહેવાય છે. ૩૨

कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं साम्प्रस्थिते ।

સમસમ્પ્રિસમાલ્લભા ભવન્તિ પરિપત્થિનઃ ॥ ૩૩ ॥

બ્યારે તમે ઘોડે ચડીને યુદ્ધ કરવા જાઓ છો, ત્યારે એવો કેલ્લ યરવીર છે કે જે શૌર્યના મદને આધીન થઈને તમારી સામે લડવા આવે? અને જે તમારા વૈરીઓ તમારી સામે લડવા આવે છે, તે તો સર્પમંડલ ભેદીને પરલોક ચાલ્યા જાય છે. ૩૩

द्रुतमिष्टं च तप्तं च धर्मश्चायं कुलस्य ते ।

મુદ્દાલ્પતિનિવર્તન્તે પૂર્ણકામા યદર્થિનઃ ॥૩૪॥

'હોમ કરવો, ઇષ્ટદેવનું પૂજન કરવું' અને તપ કરવું' એ તો તમારા કુળનો ધર્મ છે અને તેને કારણે માત્રનારા લોકો પોતાના મનોરથોને પૂરા કરીને જ તમારા રાજમંદિરમાંથી પાછા ફરે છે ૩૪

कणीन्दस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हेहयाधिपः ।

દ્રુષ્ટમાપ્તજ્ઞલઃ શકઃ કાહમેષ ક તે ગુણાઃ ॥ ૩૫ ॥

'હે રાજન્! તમારા શુભેતી એટલા બધા છે કે સહસ્ર ક્ષણવાળો શેષનાગ તેને કપી શકે છે. હજાર હાથવાળો સહસ્રાભુજ તેને લખી શકે છે અને હજાર આપવાળો ઇન્દ્ર તેને નોંધે શકે છે; એટલે હું' ક્યાં અને તમારા શુભેતી ક્યાં? ૩૫

अमितः समितः प्राप्तेरुक्तर्षेर्हर्षदः प्रभो ।

અહિતઃ સહિતઃ સાધુયશોભિરસતામસિ ॥ ૩૬ ॥

હે ક્યાં આપનાર સ્વામી! યુદ્ધભૂમિમાં મળેલા અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ શુભેતી તમારું માપ થઈ શકે એમ નથી; તેમ જ શુભ યશ વડે તમે એટલા બધા રોબો છો કે હજારોને અહિતકર લાગે છો. ૩૬

स्वप्रेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।

પ્રભાવપ્રભવં કાન્તં સ્વાધીનપતિકા યથા ॥ ૩૭ ॥

પતિ જેને આધીન છે, એવી પતિવ્રતા સ્ત્રી સામર્થ્યવાળા પતિને છોડતી નથી, તે રીતે વિજયશ્રી લક્ષ્મી સ્વપ્રભાં યુદ્ધ થતુ હોય ત્યાં પણ તમને છોડતી નથી. પદ્યન્યસંલ્લપયગાં સ્વદાનજલગ્રાહિનીમ્ ।

દેવ ત્રિપથગાસ્માન્ ગોપચત્તુષ્મધ્ધનિ ॥ ૩૮ ॥

હે રાજન્! તમે આપેલા દાનના જલની નદીને અનેક માર્ગો પર જતી બેઠીને, ત્રણ માર્ગ પર જનારી ત્રિપથગા ગંગા શિવના મન્ત્રકમાં પોતાની જાતને છુપાવે છે. યદ્યર્થે કૂર્મરાજસ્ય યથા શેષસ્ય વિક્રમઃ ।

પૃથિવ્યા રક્ષણે રાજજેકત્ર તરયિ તરિત્યતમ્ ॥ ૩૯ ॥

હે રાજન્! પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા માટે કૂર્મ ભગવાનમાં જે તાકાત રહેલી છે અને શેષનારાયણમાં જે

પરાક્રમ રહેલું છે; તે બંને તાકાત અને પરાક્રમ તમારા એકમાં રહેલાં છે. ૩૯

ત્વયિ સંગરસપ્રાપ્તિ ધનુપાસાદિતાઃ શરાઃ ।

શરીરશિસ્તેન મૂતયા ત્વં ત્વયા યશઃ ॥ ૪૦ ॥

બ્યારે તમે શુદ્ધભૂમિ પર જઈને જિભા રહ્યા ત્યારે બાણો ધનુષ્ય પર ચઢી ગયાં, બાણો પર વૈરીજનોનાં મસ્તક આવ્યા ગયા, તેથી પૃથ્વી તમારા હાથમા આવ્યા અને તમારો યશ વધ્યો. ૪૦

યયોરાસિતસ્તારો દ્વાસ્તેડરિવધૂજનૈઃ ।

નિધીયન્તે ત્વયોઃ સ્થૂલાઃ સ્તનયોરશ્વિન્દવઃ ॥ ૪૧ ॥

વૈરીજનોની સ્ત્રીઓ પહેલા જે સ્તનો પર લાંબા હાર ગોઠવતી હતી; તે સ્તનો પર હવે શત્રુઓને હથુટા તેમની સ્ત્રીઓ આસુના બિંદુઓ ગોઠાવે છે. ૪૧

મધુપાનપ્રવૃત્તાસ્તે સુહૃદ્ભિઃ સહ વૈરિણઃ ।

બુત્વા કુતોડિપિ ત્વન્નામ લેભિરે વિપમાં દશમ્ ॥ ૪૨ ॥

તમારા વૈરીજનો બ્યારે પોતાના મિત્રો સાથે આનંદમગ્ન કરતા મધુપાન કરતા હોય છે; તે વખતે ક્ષમાથી તમારું નામ સાંભળતાં જ તેમની દશ કહેડી બની જાય છે. ૪૨

યસ્ય ચૈત્તસિ નિર્વ્યર્જં દ્વયં ત્વજ્ઞપાયતે ।

ક્રોધે વિરોધિનાં સૈન્યં પ્રસાદે કનકાચલઃ ॥ ૪૩ ॥

જેના ચિત્તમા સહજ રીતે બે બાબતો તણખલાં અને કાકરા જેવી બની જાય છે; એક તો બ્યારે ક્રોધ થાય છે, ત્યારે શત્રુઓના સૈન્ય તુચ્છ બને છે અને બ્યારે તમે પ્રસન્ન થાઓ છો, ત્યારે સોનાનાં દંત્રીઓ આવવામા તમને કણ જેવો લાગે છે. ૪૩

દેવ ત્વાહનપાયોષો દારિદ્ર્યસ્ય નિમજ્જતઃ ।

ન કોડિપિ હિ કરાલમ્બં દત્તે મત્તમદાયક ॥ ૪૪ ॥

મહાન્મત્ત હાથીની જેમ હે દાન આપનાર રાજા! તમારા દાનરૂપી પ્રવાહમાં રૂપી જનાર દરિદ્ર જનને બીજો કોઈ હાથનો સહારો આપી શકતું નથી. અર્થાત્ તેજુ દારિદ્ર્ય સદાને માટે નાશ પામે છે. ૪૪

રાજચન્દ્રં સમાલોચ્ય ત્વાં તુ મૂતલમાગતમ્ ।

રક્ષત્રેણિમિપાન્મન્થે નક્ષત્રાણ્યપ્પગમન્ ॥ ૪૫ ॥

હે રાજા! તમે ચંદ્ર છો અને પૃથ્વી પર જિતરી આવ્યા છો, એ જોઈને બીજાં નક્ષત્રો પણ ભુલ ભુલ રત્નોના રૂપે આ પૃથ્વી પર જિતરી આવ્યા છે. ૪૫

પારિત્યક્ત્યા ત્વયાત્માનં મહાત્યાગધનાધુના ।

મોચિતા ઘલિવર્ણાઃ સ્વયનોગુપ્તકર્મણઃ ॥ ૪૬ ॥

જેણે ધનના મોટા ધન આપેલાં છે, એવા હે રાજા! તે તારી જાતને ધારણ કરીને ખરેખર પોતાના યશ માટે યુદ્ધ દાન આપનાર એવા બલિ, કર્ણ વગેરે દાનેધરી જનોને યુક્ત કર્યા છે; અર્થાત્ તમારા દાન તે બધાથી વધી જાય એમ છે. ૪૬

ક્ષણમપ્યનુગૃહ્ણતિ યં દદિષ્તેડનુરાગિણી ।

ઈર્ષ્યયેવ ત્વજત્યાશુ તં નરેન્દ્ર દરિદ્રતા ॥ ૪૭ ॥

હે નરેન્દ્ર! તારી કૃપાભરેલી નજર જેની ઉપર એક ક્ષણ માટે પશુ પડે છે; તે માણસની ઈર્ષ્યા કરતી હોય તેમ દરિદ્રતા તેને છોડીને ચાલી જાય છે. ૪૭

યોડસકૃત્પરગોત્રાણાં પક્ષ્વજ્ઞેદક્ષણક્ષમઃ ।

શતકોટિદત્તાં વિષ્ણુવિષ્ણુવેન્દ્રઃ સ રાજતે ॥ ૪૮ ॥

(પહેલો અર્થ) યુદ્ધજનોનો સ્વામી એવો તે રાજા સો કરોડના દાન આપનાર તારીકે શોભે છે; જે રાજા વૈરીજનોનાં કુલોના પક્ષને ઉડાવી દેવામાં સમર્થ છે.

(બીજો અર્થ) સો કરોડ આયુષો નેટલી શક્તિવાળા વજન ધારણ કરનાર તે ઉદ રાજા શોભે છે; જે વારંવાર પર્વતોની પાંચોને કાપી નાખવા સમર્થ છે.

વાન્મૂલેન વિના રાજજ્ઞડીમૂતા સરસ્વતી ।

ન નિઃસરેન્મુલાદ્વાણી ગૃહાત્કલવધૂરિવ ॥ ૪૯ ॥

હે રાજા! જેમ કુલીન સ્ત્રી ધરની બહાર નીકળતી નથી તેમ મારી વાણી મુખમાથી બહાર નીકળતી નથી. ખરેખર આપે તાબુલના દાન કર્યાં નથી; તેથી મારી સરસ્વતી જડ બની ગઈ છે. ૪૯

અર્થિપ્રત્યર્થિલક્ષ્મીરત્પરાદ્મસુલચેતસમ્ ।

ત્વા પરાદમુરતાં નિન્યુઃ કેવલં પરયોપિત્ ॥ ૫૦ ॥

હે રાજા! તમારી પ્રત્તે કોઈ ચાચકો આવે, તોપણ તમારું ચંન પાણુ પડતું નથી, પરંતુ પારકા ધરની સ્ત્રીઓ તમને નીચું જોડાવે છે, અર્થાત્ પરસ્ત્રીને જોઈને તમે નીચું ભુલો છો. ૫૦

સર્વ નિર્વર્ણયદ્વર્ણે સ્વર્ણે વર્ણયતો ગિતા ।

ત્વત્કોશગૃહાભિગત્ય તીર્થેયુ વસતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૫૧ ॥

હે રાજા! તારા શરીરના વજનને પ્રગટ કરનાર સુવર્ણનાં બ્યારે વાણુથી વર્ણન કરવામા આવે છે; ત્યારે ખરેખર! તારા લાંડરમા રહેલું સુવર્ણ તેમાથી નીકળીને બધા તીર્થોમા નિવાસ કરે છે. ૫૧

ન સમાસઃ સમર્થસ્ય વસુન્ધાકરણસ્ય વે ।

વિમહો નૈવ કેનાપિ ન પરઃ સર્વનામભાક ॥ ૫૨ ॥

વ્યાકરણમા સમર્થ પદોનો સમાસ થાય છે; પરંતુ દબ્યની વડે ચણી (વ્યાકરણ) કરનાર તારો સમાસ પ્રાઈ

ઠેકાણે થતો નથી. પદોનો વિગ્રહ થાય છે, પરંતુ તારે ઠાઠની સાથે વિગ્રહ (કબીયો) થતો નથી, સર્વનામ ખીખતો વાચક બને છે પણ તને જે પ્રસિદ્ધ નામ મળેલું છે, તેનો વાચક ખીખે ઠાઠ નથી. પર

અર્થિનાં કૃપણા દષ્ટિસ્વચ્છુલે પતિતા સક્તુ ।

તદવસ્થા પુનર્દેવ નાન્યસ્ય મુલમીક્ષતે ॥ ૫૩ ॥

હે રાજન્ ! યાચક જોનોની દીન દષ્ટિ એક વખત તારા મુખ પર પડ્યા પાદ તે યાચકની દષ્ટિ ખીખતો મુખ સામું જોતી નથી; અર્થાત્ તું તેની દીનતા દૂર કરે છે. ધૈર્યલાવણ્યગામ્મીયપ્રમુલેસ્ત્વમુદ્વલ્લઃ ।

ગુણેસ્તુલ્યોડસિ ભેદસ્તુ લુપ્તૈવેદશ્ચેન તે ॥ ૫૪ ॥

ધીરજ, લાવણ્ય, ગાંભીર્ય વગેરે મુખ્ય ગુણોને અનુસરીને તું સમુદ્રના જેવો છે, બંનેના શરીરમાં જ માત્ર ફેર રહેલો છે અર્થાત્ સમુદ્ર જળમય છે અને તું આશા શરીરધારી છે. ૫૪

અલૌકિકમહાલોકપ્રકાશિતજગત્રત્નઃ ।

સ્તૂયતે દેવ સદંશમુક્તાર્જનં ન કૈમંવાનુ ॥ ૫૫ ॥

હે રાજન્ ! સારા વંશરૂપી મોતીમાં પ્રગટ થયેલ આપ રતન સમાન છે અને તે રતનના અલૌકિક મહા-લોકના પ્રકાશથી ત્રણેય જગત ઝળઝળી ઊઠ્યા છે; તે માટે આપની સ્તુતિ કોણુ ન કરે? ૫૫

શાસતિ ત્વયિ હે રાજન્નલ્પજ્ઞાવનિમળ્લભ્નુ ।

ન મનાતાપિ નિશ્ચિન્તે મળ્લલે શત્રુમિત્રયોઃ ॥ ૫૬ ॥

હે રાજન્ ! આ અખંડ પૃથ્વીમંડળ પર બ્યારથી આપ શાસન કરી રહ્યા છો, ત્યારથી શત્રુ અને મિત્ર- (સ્પૃ)ના મંડલ કરીકામ નિશ્ચિન્ત ચર્ષને બેઠાં નથી. મત્વા લોકમદાતારં સંતોષે ચૈઃ કૃતા મતિઃ ।

ત્વયિ રાજનિ તે રાજન્ન તથા વ્યવસાયિનઃ ॥ ૫૭ ॥

હે રાજન્ ! આ લોકમાં કોઈ દાતાર નથી, એમ માનીને કેટલાક યાચકોએ તો સંતોષમાં મતિ પૂરેલી હતી; પરંતુ બ્યારે તમે બાણીતા થયા, ત્યારે તેમણે પોતાનો નિશ્ચય પાછો ખેંચી લીધો છે. ૫૭

પશ્વોદયદિનાધીશઃ સદાગતિસમીરણઃ ।

મૃધુદાવલિદમ્ભોલિરેક એવ મવાન્મુવિ ॥ ૫૮ ॥

જેમ સૂર્ય કમલનો ઉદય કરે છે તેમ તમે લક્ષ્મીનો ઉદય કરવામાં સક્ષર છો, જેમ પવન સદા-નિરંતર ગતિ કરે છે તેમ રાજ્યના વિકાસ માટે સદા ગતિ કરવામાં પવન જેવા છો અને જેમ પર્વતોના સમુદ્રનો નાશ કરવામાં વજ્ર ઉપયોગી થાય છે તેમ તમે વૈરી રાજ-ઓની સમુદ્રનો નાશ કરવામાં વજ્ર જેવા છો; એ રીતે તમે જ આ પૃથ્વી પર રહેલા છો. ૫૮

સન્નારીમરણોમા યમારાધ્ય વિષુદ્ધોત્તરમ્ ॥

સન્નારીમરણોઽમાયસ્તતસ્ત્વં પૃથિવૌ જય ॥ ૫૯ ॥

હે રાજન્ ! પહેલાં સન્નારીના આભરણરૂપ ઉમાને પત્ની તરીકે સ્વીકારનાર ચંદ્રશેખર મહાદેવની આરાધના કરીને તું સન્નારીભરણુ બન. એટલે કે સન્ના પાસે રહેલા અસ્તિત્વ-શત્રુઓના હાથીઓને રણે-રણમાં જીતનારો એવો અમાયઃ-કપટરહિત બનીને પૃથ્વીને જીતી લે. ૫૯ દેવ ત્વમેવ પાતાલમાશાનાં ત્વં નિવ્રઘ્યનમ્ ।

ત્વં ચામરમરુદ્ભૂમિરેકો લોકત્રયાત્મકઃ ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ ! તમે જ પાતાળરૂપ છો, કારણ કે પાતા-રક્ષણ કરનાર અર્જ-પરેખર તમે છો, તમે જ આશા એટલે કે દિશાઓની ચર્ચાદાને નિવ્રઘ્યન-પાંધનારા છો; કારણ કે માણસોની આશાઓને પાંધનારા છો અને તમે અમર એવા મરતોના રક્ષણ કરનાર ત્રણલોક-સ્વરૂપ વિધાયુ છો અર્થાત્ ત્રણલોકરૂપી ચામર ઢોળાતા હોય, તેના ભાંગતા છો. ૬૦

જિતેન્દ્રિયતયા સમ્યગ્વિદ્યાવૃદ્ધનિપેવિણઃ

અતિગાઢગુણસ્યાસ્ય નાન્નવજ્રહ્નુરુરુ ગુણાઃ ॥ ૬૧ ॥

દ્વિવિધે પર વિજય મેળવેલો હોવાને કારણે જેમણે સારી રીતે વિદ્યા અને વૃદ્ધજનોની સેવા કરેલી છે અને જેના ગુણો ધણા જ જીંડે ગયેલા છે, તેવા આ રાજાના ગુણો કમળના ગુણોની જેમ નાશવંત નથી. ૬૧ અરણ્યમળ્લલઃ શ્રીમાન્પદ્મચૈવ પૃથિવીપતિઃ ।

ન નિશાકરવજ્રાતુ કલાવૈકલ્યમાગતઃ ॥ ૬૨ ॥

અખંડ મંડલવાળા આ પૃથ્વીપતિને જો નિશાકર ચંદ્ર પોતે અખંડ મંડલ ધારણ કરે છે અને પૃથ્વીનો પતિ છે; તોપણ પૃથ્વીમાં ગયા પછી તેની કલાઓ ધટવા લાગે છે; પરંતુ અખંડ ભૂમિના મંડલ જેના રાજ્યમાં છે તેવા આ રાજાની કલાઓ ધટતી નથી. ૬૨

અરાતિવિક્રમાલોકવિકસ્વરવિલોચનઃ ।

કૃપાણોદગ્ધદોર્દળઃ સ સહસ્રાયુધીયતિ ॥ ૬૩ ॥

જે રાજા શત્રુઓ પર પરાક્રમ ભરેલાં દર્શનથી પોતાની આંખોને વિશાળ બનાવે છે અને જેણે પોતાના શુદ્ધહૃદમાં તીક્ષ્ણ કૃપાણુ ધારણ કર્યું છે, તે આ રાજા હનુર ચોદાઓ જેવા બન્યો છે. ૬૩

કાનને સરિહૃદેશે ગિરીનામપિ કન્દરે ।

પદ્યન્ત્યન્તકસંકારં ત્વમેકં રિપવઃ પુરઃ ॥ ૬૪ ॥

જંગલમાં નદીઓના કિનારે કે પર્વતોની શૃંગમાં ગમે ત્યાં નાસી ગયા હોય; તોપણ તમારા તે શત્રુઓ યમરાજની જેમ પાસે ને પાસે જિલા રહેલા તમને લુએ છે. ૬૪

ચદળે મુજદળે તવ કોદળે પરિસ્ફુરતિ ।

અરિમળહરવિમળહરસ્માકુચમળહરલિને વેપન્તે ॥૬૫

હે રાજન્! ભ્યારે અત્યંત ભીંચા કરેલા એવા તમારા હુલ્લેડ પર ધનુષ્ય તૈયાર થઈને મળના કરતું હોય છે ત્યારે શત્રુઓનાં મંડળ, રમિતું મંડળ અને રંભાનાં સ્તનમંડળ કંપવા લાગે છે. ૬૫

ભવતામહમિવ વહ્નો મમ તુ ભવાનિવ ભવાનેવ ।

કુમુદિન્યઃ કતિ ન વિધોર્વિધુરિવ વિધુરેવ કુમુદિન્યાઃ ॥

ચંદ્રને માટે પોપણીઓ ટેટલી બધી હોય છે પણ પોપણીને તો ચંદ્ર તે ચંદ્ર જ છે; તે રીતે તમારી પાસે આવનારા અમારા જેવા તો ધણા જ હોય છે; પરંતુ મારે માટે તો તમે જ છો. ૬૬

લઘ્યાર્ધચન્દ્ર દૈશઃ કૃતકંસમયં ચ પૌરુષં વિષ્ણોઃ ।

બ્રહ્માપિ નામિજાતઃ કેનોપમિમીમહે નૃપ ભવન્તમ્ ॥

હે રાજન્! મહાદેવને તો અધધા ચંદ્ર મળેલા હોતો, તમે પૂર્ણચંદ્ર જેવા છો, વિષ્ણુનો પુરુષાર્થ કંસના બધથી દૂર રહેતો હોતો અને તમારો પુરુષાર્થ કોઈથી ભય પામતો નથી. બ્રહ્મા તો નાભિમર્થી જન્મ્યા છે અને તમે કુલીન છો, તો પછી તમને કોની ઉપમા આપી શકાય એમ છે? ૬૭

સરલશ્રિયં શુણાદયં લમ્બિતમાલં વિચિત્રતિલકં ચ ।

વનમિવ વપુસ્તૈવૈતકથમવનં નૃપ જનસ્યાસ્ય ॥૬૮॥

હે રાજન્! તમારું શરીર વન જેવું હોવા છતાં ઠીનજનને અવન (રક્ષણ કરનારું) શી રીતે બન્યું? અર્થાત્ જેમ વનમાં સરલ (દેવદાર) અને શ્રિયં શુક્ષ્ણ છે તેમ તમારું શરીર સરળ અને શ્રિયં શુભ્રાથી શોભે છે. જેમ વનમાં લાંબાં તમાલ વૃક્ષ છે તેમ રામના શરીરે લાંબી માળા રહેલી છે, જેમ વનમાં રંખેરેળી તિલક નામનાં વૃક્ષો છે તેમ તમારા કપાળે કેસરકસ્તૂરિયું રંગીન તિલક છે. ૬૮

ઘાળકરવીરદમનકશતપત્રકચ્ચુઝીવકુમુમાનિ ।

નૃપ વિવિધવિટપરૂપસ્થયાપિ વિટપઃ કથં નાસિ ॥૬૯॥

હે રાજન્! બાણ તથા કરેણ, દમનક, શતપત્ર, કળંધ, છવ વગેરે વિવિધ વૃક્ષોનાં પુષ્પોને ધારણ કરનાર વન વિવિધ વિટપ (વૃક્ષ) રૂપે હોય છે, તેમ તમે પણ વિવિધ પુષ્પોને ધારણ કરનાર વિટપ (વૃક્ષ) રૂપે હોવા છતાં વિટપર પુરુષોનાથ પાલક કેમ નથી? સ્તનયુગમશુક્લાતં સમીપતત્વર્તિ દ્વયશોકાગ્રેઃ ।

ચરતિ વિમુક્તાહારં પ્રતમિવ ભવતો રિપુક્રોણામ્ ॥૭૦॥

તમારા વૈરીજનોની ઓંચોનાં બે સ્તન હૃદયમાં રહેલા શોકરૂપી અગ્નિની અત્યંત પાસે રહેવાર છે તેમ

જ તટી ત્રેલ મોતીના હાર જેવાં લાગતાં આંસુથી સ્નાન કરે છે. તેથી ભણે કે તેઓ પાસે અગ્નિ રાખીને આહારનેા સાગ કરીને તપ કરતા તપસ્વી જેવા લાગે છે. ૭૦

કલ્પતરુકામદોગ્રીચિન્તામણિઘનદશઙ્ગાનામ્ ।

રચિતો રઝોમરપયસ્તેજઃશ્વાસાન્ત્રામ્બારેરેપઃ ॥૭૧॥

આ રાજા કલ્પતરુની ભરેલી રજ, કામદુધાનાં દૂધ, ચિંતામણિનાં તેજ અને કુચેરલંડારીના શંખમાં પૂરવાના પવનનું આકાશ એટલા પદાર્થોના બનેલા છે અર્થાત્ તે બધા પદાર્થોમાં જે એક એક શુભ છે, તે બધા રાખમાં રહેલા છે. ૭૧

તિમ્મરુચિરપ્રતાપો વિધુરનિશાકૃદિમો મધુરલીલઃ ।

મતિમાનતત્ત્વવૃત્તિઃ પ્રતિપદપક્ષામ્પ્રીર્વિભાતિ ભવાન્ ॥

હે રાજન્! તમારો પ્રતાપ તીક્ષ્ણ છતાં રુચિર છે. શત્રુઓનેા સંહાર કરનાર હોવા છતાં તમારી લીલા મધુર છે; શુદ્ધિ અને પ્રમાણ બંને કારણે તમારી તત્ત્વ ભણવાની વૃત્તિ બરાબર હોય છે તેમ જ પડેલે પડેલે પોતાના પક્ષમાં અગ્રેસર થઈને તમે શોભો છો. ૭૨

શનિરશનિશ્ચ તમુચૈર્નિહન્તિ કુપ્યસિ નરેન્દ્ર યસ્મેત્ત્વમ્ ।

યત્ર પ્રસીદસિ પુનઃ સ માત્યુદારોઽનુદારશ્ચ ॥૭૩॥

હે રાજન્! તમે જેની પર કોપ કરો છો, તેને માટે તમે શનિ ગ્રહ અને અશનિ (વજ્ર) બનીને તેને હણી નાખો છો; અને બધાં તમે પ્રસન્ન થાઓ છો, ત્યાં તમે ઉદાર અને અનુદાર (જેને ઓંચો અનુસરે છે, એવા મધુર) બનીને શોભો છો. ૭૩

ક્ષણદાસાલક્ષણદા વનમવનં વ્યસનમવ્યસનમ્ ।

ઘત વીર તવ દ્વિપતાં પરાદમુલે ત્વાંય પરાદમુલે સર્વમ્ ॥

હે વીર રાજા! શત્રુઓ પર વિજય મેળવી, ભ્યારે તેમનાથી તું પરાદમુખ (પાણું ફરવું, તે) થયો, ત્યારે શત્રુઓની બધી આબો પરાદમુખ (અવળી) બની ગઈ. ક્ષણદા-સાત્રીઓ લાંબા થઈ ગઈ, વન રક્ષણસ્થાન (અવન) બની ગયું, ઘૂત, ઘૂત વગેરે વાસનો વિસ્તાર વિનાનાં બની ગયા. ૭૪

પ્રઘનાધ્વનિ ધીરઘનુષ્ઠેનિઘૃતિ વિપુરૈરયોષિ તથ દિવસમ્ । દિવસેન જ નરપ ભવાનયુદ્ધ વિધિસિદ્ધસાધુવાદપદમ્ ॥ ૭૫ ॥

હે રાજન્! તટી ત્રેલ માર્ગ પર તમે ધનુષ્યનો ટંકારવ કરીને દિવસભર જેમ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરો છો, તેમ યજ્ઞગ્રાદિ વિધિ કરાવવામાં કુશળ સાધુઓ સાથે વાદવિવાદ કરતાં તમે દિવસભર યુદ્ધ કરો છો. ગિરયોઽપ્યનુઘતિયુજોમરુદ્ધવ્યહોઽવ્યયોઽપ્યમ્મીરાઃ વિશ્વંમરાપ્યતિલબુનૈરજાય તવાન્તિકે નિયતમ્ ॥૭૬॥

હે રાજન્ ! તારી ઉન્નતિ આગળ પર્વતો પોતાની ઊંચાઈ છોડી દે છે, તારી ચંચળતા આગળ પવન સ્થિર થઈ જાય છે, તારી મંલીરતા આગળ સાગર પથ્થુ ઊછરે અને છે તેમજ વિશ્વંસરા પૃથ્વી પણ તારી આગળ અત્યંત નાની બની જાય છે. ૭૬

સમદમતંગમદજલનિત્યન્દતરક્ષિણોપરિવજ્જાત્ ।

ક્ષિતિતિલકત્વયિ સદ્ગુપિ શંકરચૂડાપગાપિ કાલિન્દી ॥

હે પૃથ્વીના તિલકરૂપ રાજન્ ! જ્યારે તમે મંગાને કિનારે પડાવ નાખો છો, ત્યારે મહાસર હાથીઓના મદરૂપી જલનના પ્રવાહવાળા નદીનો સંગ્રમ થવાથી શંકરના મસ્તકે નિવાસ કરનારી મંગા પણ યથુંના બની જાય છે.

વિદલિતસકલારિકુલં તથા ઘલમિદમભવદાશુ વિમલં ચ પ્રસલ્લમુલ્લાનિ નરાધિપ મલિનાનિ ચ તાનિ જાતાનિ ॥ ૭૮ ॥

હે રાજન્ ! જ્યારે તમે શત્રુઓનાં સર્વ કુળોનો વિનાશ કર્યો; ત્યારે તમારી સેના નિર્મળ બની ગઈ અને જે ખળ-દુષ્ટ પુરુષો હતા. તેમનાં શુષ્ક પણ મલિન બની ગયાં. ૭૮

પલ્લવતઃ કલ્પતરોરેપા કરસ્ય તે વીર ।

ભૂપયતિ કર્ણમેકઃ પરસ્તુ કર્ણ તિરસ્કરુતે ॥ ૭૯ ॥

હે વીરજન્ ! કલ્પવૃક્ષોના નવપલ્લવ જેવો તારો હાથ શુક્રમળ છે; પરંતુ તારા હાથમાં વિશેષતા એ છે કે, કલ્પવૃક્ષો પાન કષ્ણ (કાન) ને શોભાવે છે અને દાન કરીને પ્રતિષ્ઠા પામેલા તારા હાથ દાનવીર કષ્ણ રાજનો તિરસ્કાર કરે છે. ૭૯

હરવજ્ર વિપમહર્ષિર્હરિવજ્ર વિમો વિષૂતવિતતટ્પૃષ્ઠ ।

રવિવજ્ર ધાતિદુઃસહકરતાપિતમૂઃ કદાચિદસિ ॥ ૮૦ ॥

હે રાજન્ ! મહાદેવ વિપમહર્ષિ (ત્રણ નેત્રવાળા) પણ તમારી દષ્ટિ સમાન છે. વિષ્ણુએ ક્યોંસા વૃષા-શુરનો નાશ કર્યો છે પણ તમે તો નાશ પામતા એવા વૃષ (ધર્મ) નો વિસ્તાર કર્યો છે, સ્વર્ગ અત્યંત અસહ્ય કિરણોથી પૃથ્વીને તપાવે છે પણ તમે ક્યારેય અસહ્ય કરવેરા લેતા નથી, જેથી પૃથ્વીનાં પ્રજાજનો સંતાપ પામે. સ્તનયુગમુકાભરણાઃ કણ્ઠકરુલિતાઙ્ગયત્રયો દેવ ।

ત્વયિ કુપિતેઽપિ પ્રાગિવ વિશ્વાસ્તાસ્તે રિપુસ્ત્રિયો જાતાઃ ॥

હે રાજન્ ! તમે શત્રુઓ પર ક્રોધ કરો છો, ત્યારે પણ વેરીઓની ઓઝો પહેલાના વિશ્વાસની જેમ નિઃશ્વાસ કરનારી થઈ છે અર્થાત્ પહેલાં મોતીનાં આભરણ છાતી પર ધારણ કરતી હતી, હવે આશ્ચર્યપૂર્ણ મોતીથી સ્તનોને શોભાવે છે; પહેલાં ક્રોધમળતાને લોધે

તેમની દેહપટ્ટિ પાતળા હતી, હવે શોકને કારણે કાંટાના જેવી પાતળા તેમની દેહપટ્ટિ બની છે. ૮૧

સંતતમુસાસન્નાદ્દહતરગ્નહકર્મઘટનયા નૃપતે ।

દ્વિજપત્રીનાં કઠિનાઃ સતિ ભવતિ કરાઃ સરોજસુકુમારાઃ

હે રાજન્ ! જ્યારે તમે રાજ્ય કરો છો ત્યારે બ્રાહ્મણ-પત્રીઓ જે હાથ સામેલાના સંગથી તેમજ ધરનાં ધર્યાં કામ કરવાથી કંઠણ બની ગયા હતા; તે હવે અસંત સુકુમાર કમળ જેવા બની ગયા છે અર્થાત્ તમારા દાનથી તેમને મહેનત-મજૂરી કરવી પડતી નથી. ૮૨

કમલેવ મતિર્મતિરિવ કમલા તનુરિવ વિભા વિભેષ તનુઃ । ધરણીવધૃતિર્ધૃતિરિવ ધરણી સતર્વ વિભાતિ યસ્ય તથા ॥ ૮૩ ॥

હે રાજન્ ! તમારી મતિ કમલા-લક્ષ્મી જેવી સમૃદ્ધ છે અને લક્ષ્મી મતિ જેવી નિર્મળ છે, તમારા દેહ જેવી દેહની કાતિ છે અને કાતિના જેવો દેહ છે, ધરણીની જેમ તમારી ધીરજ છે અને ધીરજની જેમ તમારી ધરણી સતત શોભી રહી છે. ૮૩

રક્ષસાનુશિલ્પરાઙ્ગણકુલ્લક્ષ્મણપાદપતલેપુ નિપણ્ણાઃ ।

ઉદ્ગૃણન્તિ નૃપહંસ સુવર્ણ સ્વદંશઃ પ્રવરકિન્નરરામાઃ ॥ ૮૪ ॥

હે રાજ્યઓમાં હંસ ! તમારા સારા વર્ણુવાળા યુદ્ધને કિશોરી શ્રેષ્ઠ ઓઝો આપ છે; જે રત્નનાં શિખરોની આજુબીજા વિકાસ પામેલા કલ્પવૃક્ષનીયે બેઠેલી છે. ૮૪

ગાદકાન્તવદનક્ષત્રવ્યયાસંકટાદરિવધૂજનસ્ય ચઃ ।

ઓષ્ઠવિદુમદ્લાન્યમોચપામિર્દશન્યુધિ રુપા નિજાધરમ્ ॥

હે રાજન્ ! તું જ્યારે મુદ્ધભૂમિ પર ક્રોધમાં આવીને પોતાના અધરને કરે છે ત્યારે શત્રુઓની ઓઝોનાં હોડરૂપી વિદુમ્બનાં પાદોને તે વ્યથાના સંકટમાંથી છોડાવે છે; કે જે ગાદ આસિંગન આપનાર પતિના દંતક્ષતની વ્યથા હતી. અર્થાત્ શત્રુઓને હથેલાં તેમની ઓઝોની તે વ્યથા આવી જાય છે. ૮૫

ઘલમાર્તમયોપશાન્તયે વિદુપાં સંમતયે બહુભુતમ્ ।

વસુ તસ્ય ન કેવલં વિમોર્ગણવત્તાપિ પરમયોજનમ્ ॥

તે રાજન્ ! એકદુઃખજન પારકાના લાભને માટે વપરાય છે એવું નથી; તેનું જળ દુઃખી જનોના લયની શાંતિને માટે તેમજ તેમનું અદ્ભુતપથું (વિદ્યાનો અનુભવ) વિદ્યાનોની સંમતિ માટે વપરાય છે. ૮૬

તાવકા કતિ ન સન્નિર્માદશ મારશત્યુ ભવદેક-જીવનઃ । અમ્બુસ્ય કવિ વા ન પાતકાશ્વાતકસ્ય-પુનરેક પથ સઃ ॥ ૮૭ ॥

હે રાજન્ ! મારા જેવા તારી પાસે આવનારા કેટલા નથી હોતા ? પરંતુ મારા જેવાને માટે તમે એક જ જીવનના આધારરૂપ છો. મેઘને કેટલાં બધાં ચાતક પક્ષીઓ હોય છે, પરંતુ ચાતકને તો તે એક જ મેઘ છે.

નિર્વિલેપુ ગુણેષુ ચિત્રતા તે મનસો વૈભવમદ્ભુવં તૈવૈવ । ન ચ તે પરતઃ પ્રમાણભાવસ્તદપિ ન્યાય-નિવિષ્ટતાતિચિત્રમ્ ॥ ૮૮ ॥

સકળ શુભોમાં તારા મનનો વૈભવ વિચિત્ર રીતે જોવાને મળે છે તેમ જ તે મનનો વૈભવ પણ અદ્ભુત હોય છે. તારા તે વૈભવ માટે કાંઈ બહારના પ્રમાણની જરૂર હોતી નથી, તોપણ તારું મન ન્યાયની અંદર પ્રવેશ કરવાને ચાહતું હોય છે, તે અત્યંત આશ્ચર્ય છે.

સ્ફુરદ્ભુતરૂપમુત્પ્રતાપજ્વલનં ત્વાં સ્તજતાનવચ-વિધમ્ । વિધિના સસ્ટ્વે જયો મનોભૂર્ભુવિ સ્તત્વં સવિતા વૃહસ્પતિઃ ॥ ૮૯ ॥

તારું સ્વરૂપ અત્યંત અદ્ભુત રીતે પ્રગટ થાય છે; તેથી જાણે કે બ્રહ્માએ ખીજે કામદેવ સંભળ્યો છે; તારો પ્રતાપ એવો તો પ્રકાશિત થાય છે કે, જાણે ખીજે સવિતા-સ્વર્ગ સ્વર્ગમાં આવ્યો હોય તેમ જ તારામાં એવી તો નિર્મળ વિદ્યા છે, કે જાણે ખીજે બૃહસ્પતિ હોય; એ રીતે રૂપ, પ્રતાપ અને વિદ્યાના શુભોમાં બ્રહ્માએ તને નવી રીતે સંભળ્યો છે. ૮૯

કલ્પયં ચ તવાહિતેષ્વકસ્માત્સિતપદ્મકુહસોદરઞ્ચિ ચલ્લુઃ । પતિતં મહીપતીન્દ્ર તેષાં ધ્રુવપિ પ્રસ્ફુટ-માપવાં કટાક્ષઃ ॥

હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! ધોળા કમળની સાથે ભાઈના જેવી સરખામણી કરનારી જેવી શોભા છે એવું તારું હૃદય જે વખતે યતુજનો પર કલ્પિત ધર્મને પહેલું દેવ છે; તે જ વખતે તે યતુજનોનાં શરીરો પર આપતિઓના કટાક્ષો અકસ્માત પડેલા હોય છે. ૯૦

ગુણમેદ્વિદિમિમપ્રસન્ને વ્યવધાનાદનુપસ્થિતં પુર-સ્તાત્ । અપિ વાજિનમાત્રજોપમિટૌ ષટયન્વાજિ-મિરર્ચ્યસે વિધિઃ ॥ ૯૧ ॥

હે રાજન્ ! શુભના ભેદને જાણનારા ઉત્તમજનોના પ્રસન્નમાં કાંઈ બ્યવધાન આવવાને કારણે પ્રત્યક્ષ હાજર રહી શક્યો ન હોય તેમ જ અધિમેધ યજ્ઞ જેવા કાર્યમાં ફક્ત એક જ ઘોડો બાકી રહ્યો હોય; તોપણ નસીબને જાણનાર જોડો અને ઘોડાઓ દ્વારા તમારી પ્રાર્થના કરે છે. ૯૧

યદિ વૈ મનસિ પ્રશાન્તિરુચેઃ કુરુ કલ્પદ્રુપ્રદાન-

કૌશલમ્ । ન ભવેદિતિ ચા વદ સ્ફુટં કલિકર્ણ પ્રતિયામિ મન્દિરમ્ ॥ ૯૨ ॥

હે કળિયુગના કર્ણરાજા ! જો તારામાં મનમાં ઘણી શાંતિ હોય તો કલ્પદ્રુ દાન આપે છે, તે પ્રદારની કુશળતા જતાવ અને જો મનની શાંતિ ન હોય તો એમ એખણું કહી દે, તેથી હું મારે ઘેર પાછો ચાલ્યો જઈશ.

નાનન્વયસ્તે ન ચ તે વિરોધોડ્લંકારકોદૌ તવ નોપમાપિ । ક્ષિતીશ્ચ નો તે વિપર્મં નર્કિચિત્સાહિત્ય-સૌહિત્યનિષ્ઠિતયાપિ ॥ ૯૩ ॥

હે રાજન્ ! સાહિત્યમાં ગણ્યોએ અલંકારોની ક્રાંતિમાં કાંઈ અલંકાર તને લાગુ પડતો નથી. જેમકે અન-વય-તારા સરખો કાંઈ નથી. વિશેષ-તારો વિશેષી કાંઈ નથી, ઉપમા-તારા જેવો કાંઈ નથી તેમ જ વિપર્મ-વિરુદ્ધ શુભોને સખદ તારામાં નથી; એ રીતે હોવા છતાં પણ સાહિત્ય અને સારાં હિતકર કાથોને પૂર્ણ બંધાર છે. ૯૩

અવિરલકરવાલકમ્પનૈર્મુકુટીતર્જનગર્જનૈર્મુદ્ધુઃ ।

વદ્યોત્તવ ચૈરિણાં મદઃ સગતઃ કાપિ તવૈક્ષણે ક્ષણાત્ ॥

જે યતુઓ યપણ તરવારો કંપાવતા હતા અને ભુક્ટીઓ ફેંકીને ગર્જના કરતા હતા અને એ રીતે પોતાનો મદ પ્રગટ કરતા હતા; તે મદ તારાં દર્શન થતાંની સાથે જ કાપી ચાલ્યો ગયો છે. ૯૪

તવાદ્યે સાહસકર્મશર્મણઃ, કરં કૃપાણાન્તિક-માલિનીપતઃ । મટાઃ પરેષાં વિશરાહતામગુર્દધત્પવાતે સ્થિરતાં હિ પાંશવઃ ॥ ૯૫ ॥

હે રાજન્ ! સાહસકર્મમાં પ્રખ્યાત થયેલ તું બ્યારે અદ્ભુતિ પર જઈને તારા હાથને ખૂણ પ્રાપ્ત લાવવાને કષ્ટ છે, તે જ વખતે ગીરીજનોના યોદ્ધાઓ કૂરતાનો લાવ છોડીને જેમ પવન વિનાના પ્રદેશમાં રજકણું ફિરક પાની બંધ, તેમ હલનચલન વિનાના બની જાય છે. ૯૫

વિશાંપતે વિસ્તરતો ન વક્તું જ્ઞાનામિ જ્ઞાનભ્રમિ તે ગુણોધાન્ । યસ્યૈવ યોડ્સિ પ્રથમાનકીર્તે સ દવ તદ્વાનિતિ નિર્નિરુદ્ધિઃ ॥ ૯૬ ॥

હે પ્રજાઓના રાજા ! તારા શુશ્રુસમુદાયને હું જાણતો હોવા છતાં પણ તેને વિસ્તારથી કહેવાને હું જાણતો નથી. જેની કીર્તિ ફેલાયેલી છે એવા હે રાજન્ ! હું એટલું જાણું છું કે જે શુભોને કારણે જ જે વખણાયો છે, તેના તે શુભો તેની સાથે રહેવાના છે; તે તો શંકા છે.

યશોદયામણિહતકાન્તેદ્દેહો, વાલ્યેડ્પિ ગોપાલ-જનસ્ય નેતા । ગોમળહં પાસિ વલેન યુગઃ, કર્ધ ન

રાજનુરુપોત્તમોઽસિ ॥ ૯૭ ॥

હે રાજન્ ! તું પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ કેમ ન કહેવાયઃ કારણ કે જેમ ગોપાલકૃષ્ણનો સુંદર દેહ યશોદાથી શોભતો હતો, તેમ તારો દેહ યશ અને દયાથી શોભે છે. જેમ કૃષ્ણ બાળપણમાં ગોવાળિયાઓના નેતા હતા, તેમ તમે પણ ગોપાલ અર્થાત રામજોના નેતા છો. જેમ કૃષ્ણ જોમડળ(ગોધણ)નું રક્ષણ કરનાર હતા, તેમ તમે ગોરૂપીમડળનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરો છો. ૯૭

નક્ષત્રમૂઃ ક્ષત્રકુલપ્રસ્તૈર્યુક્તો નભોગૈઃ સ્વલભોગ-
માજઃ । સુજાતરૂપોઽપિ ન યાતિ યસ્ય સમાનતાં કાંચન-
કાશ્વનાદિઃ ॥ ૯૮ ॥

ક્ષત્રિયકુળમા પેદા થયેલ તું નક્ષત્રોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તું નભોગૈઃઅર્થતરિક્ષમાં રહેલ ગ્રાધર્વો સાથે ભોગો ભોગવે છે તેમ જ કાચન પર્વત સુચર્યુનો હોવા છતાં, તારા સુંદર વચુવાળા સ્વરૂપની સાથે કોઈ જાતની સરખામણી કરી શકતો નથી. ૯૮

અજળિહતા શક્તિરુપોપમાનં ન સ્વીકૃતં ન
ચ્છલરીતિરસિ । અસ્પૃશ્વસંદેહવિપર્યયસ્ય કોઽયં તવ
ન્યાયનયે નિવેશઃ ॥ ૯૯ ॥

જેની શક્તિ અખંડિત છે, જેણે કોઈ પણ પ્રકારના ઉપમાનનો સ્વીકાર કર્યો નથી, જેણે જળની રીતિ અજ-
માવી નથી તેમ સંદેહ કે વિપર્યય એ બંનેનો જેણે સ્પર્શ કર્યો નથી; એવા તારા ન્યાયશાસ્ત્રના આગેમા કોનો પ્રવેશ થાય? ૯૯

સ્વતઃ પ્રકાશો મનસો મહત્ત્વં, ધર્મેષુ શક્તિર્ન
તથાન્યથા ધીઃ । મૂપાલ ગોપાલપદૈકમકેરત્યેવ નૈયા-
યિકતા તવેયમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

હે રાજન્ ! તારો પ્રકાશ આપમેળે છે, મનનું મહત્ત્વ છે, સર્વધર્મેમાં શક્તિ રહેલી છે. જુદી વિપરીત નથી તેમ જ ગોપાળના ચરણમાં તારી અનેરી ભક્તિ રહેલી છે, એ રીતે તારી ન્યાયશાસ્ત્રની રીતિ જુદી જ છે. ૧૦૦

ચરણેપવઃ સંયુગયામીનીપુ મૌતપ્રતિહ્માપતિમૌલિ-
રત્નાઃ । ગૃહીતદીપાં હવ મિન્દતે સ્મ રણ્ડગાન્ધકારે
રિપુચક્રવાલમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

હે રાજન્ ! યુદ્ધભરૂં રાત્રીઓમાં જ્યારે તલવારો-
ના અંધકારો ફેલાઈ ગયા હોય, ત્યારે ચતુરામજોના મુગટમાં પરોવાયેલા રત્નો દીપ્તિઓની જેમ જ્વળતા તારાં પાંચ રત્નોઓથી મંડળે ભરી નાખે છે. ૧૦૧

લઘ્વાય યદન્તઃપુરસુન્દરીણાં લઘ્વણ્ણિ. સ્યન્દમુપા-
ન્તભાજામ્ । ગૃહીતસારસ્થિદશૈઃ પયોધિઃ પીયૂષસંદર્શન-
સૌલ્લભાપ ॥ ૧૦૨ ॥

જેમ દેવાએ સર્વના સારરૂપ અમૃતને મહાધુ કર્યું, તે અમૃતના દર્શનનું સુખ સમુદ્રે મેળવેલું હોય તેમ પોતાની સમીપ રહેનારી અંતઃપુરની સુંદરીઓનાં લાવણ્ય-
રૂપી અમૃતને મેળવીને રાજા પરમ સુખ પામે છે. ૧૦૨

યદિ ત્રિલોકી ગણનાપરા સ્થાત્તમ્યાઃ સમાર્પયંદિ
નાયુષઃ સ્યાત્ । પારે પરાર્થ ગણિતં યદિ સ્યાદ્ગુણેષુ
નિઃશેષગુણોઽપિ સ સ્યાત્ ॥ ૧૦૩ ॥

જો ત્રણ લોકોની ગણના કરવામાં આવે, તે લોકોનાં આયુષ્યની સમાપ્તિ થાય કે પછી પરાધર્મી પાર સુધી ગણિત કરવામાં આવે; તોપણ તમારા શુભો ગણતાં તેની શેષ બાકી રહે નહિ. ૧૦૩

एतद्यशः क्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं
कवीनाम् । एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थिकीर्तिः
खटिकाः क्षिणोति ॥ १०४ ॥

તે રામના યશરૂપી ક્ષીરસાગરના પૂરમાં પ્રવેશ કરતા કવિજનોના વચનો છેક ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરે છે; તેમ જ તે રામના શુભોની ગણનાની સંખ્યા કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ગણતરી વેરીજનોના યશરૂપી ખડીની રખાઓને ક્ષેત્ર કરે છે. ૧૦૪

दैवाधिपो वा भुजगाधिपो वा, नराधिपो वा यदि
हैहयः स्याम् । संदर्शनं ते गुणकीर्तनं ते, सेवाजालिं ते
तदहं विदध्याम् ॥ १०५ ॥

જો હું દેવરાજ હઉં, નાગરાજ તફક, મનુષ્યનો રાજા કે રાક્ષસોનો રાજા હઉંથ યાદ; તો તારા દર્શન, શુભના કીર્તન કે સેવાની અંજલિ કરી શકું. ૧૦૫

अत्यादराद्धयनं हिजानामर्थोपलब्ध्या फलव-
द्दिघाय । ऋतूनुतच्छानवितुं तवैषा मीमांसकाद्या-
धिकृतः प्रसिद्धा ॥ १०६ ॥

આજણે અત્યંત આદરથી વેદોનું અધ્યયન કરે છે; તેમાં ધનની પ્રાપ્તિ થાય, તે હેતુ રહેલો છે, તેને તમે ધન આપીને સફળ કરો છો, તે જ રીતે મીમાંસા-કર્મ-
શાસ્ત્રના અધિકાર યજ્ઞને સફળ કરવાનો છે; તો તમે વિશાળ એવા યજ્ઞયાજના રક્ષણ કરવા માટે મીમાંસા-
શાસ્ત્રમાં અણીતી એવી ફળ આપવાની અધિકારટુતિ સ્વીકારેલી છે. ૧૦૬

गुच्छान्तराध्यासमसंनिट्टमध्यक्षमत्यन्तमनिच्छतस्ते ।
अद्वयविसंख्यामुगतद्विपक्षव्याप्तिस्थितानिर्वचनीयरूपा
બોદો અખ્યાતિને, મીમાંસકો સતખ્યાતિને અને વેદાંતીઓ અનિર્વચનીય ખ્યાતિને માને છે, તે રીતે તમારી ખ્યાતિ એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે જ્યાં મિત્રભાવ

કે શત્રુભાવ નાશ પામેલ છે; જેની અંદર કોઈ પુરુષ અધ્યાસ નથી તેમ જ દૂર રહેલ અધ્યક્ષને પણ જે ઇચ્છતો નથી, એની તારી ખ્યાતિ અનિર્વચનીય મન-વાણીથી પર રહેલી છે. ૧૦૭

અન્યાર્યમદ્વીકૃતવારિપાણી વિશક્ષમાનાસ્તવ દાન-નીરમ્ । પરસ્પરં દીનમુલા ન કે વા દેવાઃ સુમેરું શુશુચુઃ સ્વભૂમિમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

જ્યારે તમે ચારોડાને દાન આપવા માટે હાથમાં જળ લો છો, ત્યારે બધા દેવો દીનમુખ બનીને એક-મેકની સામે શંકાની નજરથી જોઈ રહે છે. તેમને એમ થાય છે કે, ‘આ રાજા દાનમાં સુમેરુ પર્વતને અથવા તો અમારી સ્વર્ગશક્તિને તો નહીં આપી દે ?’

તવાપ્રતો વીર મહીમદેન્દ્ર મન્દં ગત્તા શૂદ્ધલિનો વિમાન્તિ । આવાસદ્વાનાદરિભૂપતીનામાશાન્તશૈલા ઇશ સાપરાઘાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

હે વીર ! હે પૃથ્વીના અધિપતિ ! તારી આગળ સાંકળવાળા હાથીઓ શત્રુરાજઓના આવાસના દાનથી અપરાધ કરનારા દિશાના પ્રાંત ભાગોના પર્વતની જેમ મંદ રીતે શોભે છે. ૧૦૯

કાર્મ નૃપાઃ સન્તિ સહસ્રશોઽન્યે, રાજન્વતીમાદુ-રનેન ભૂમિમ્ । નક્ષત્રતારાસંપ્રહસંકુલાપિ જ્યોતિષ્મતી ચન્દ્રમસિચ રશ્મિઃ ॥ ૧૧૦ ॥

ભલે બીજા હજારો રાજાઓ હોય, પણ પૃથ્વી આ રાજાથી જ શોભે છે. જેમકે અનેક નક્ષત્રો અને ગ્રહોથી ઘેરાયેલી રાત્રિ હોય, પણ ચાંદની રાત તો ચંદ્રથી જ ગણાય છે. ૧૧૦

દારિદ્રપ્રદાયદાનાગાધમેન, દીનો દિવોડ્યર્થેર્ણપદા-તિસાસ્કૃતઃ । જાગર્તિ નાયે ત્વયિ ઓ કિંજાનાં, વિદેદિ વધેન સુરેં મજે નૃપ ॥ ૧૧૧ ॥

દરિદ્રજાઓના ગણોએ ભેગા થઈને આ બ્રાહ્મણને અત્યંત દેવાદાર બનાવી દીધા છે, તમારા જેવા રાજા અમારે માથે ભજતા બેઠેલા છે, તો હવે આ બ્રહ્મણને યોગ્ય કમલાઈ કરો કે જેથી હું સુખી થઈશ. ૧૧૧

કમલમૂતતયા વદનામ્કુલે વસતુ તે કમલા કર-પહ્લવે । યપુષિ તે રમતાં કમલાદ્ગજઃ, પ્રતિદિનં હૃદયે કમલાપતિઃ ॥ ૧૧૨ ॥

હે રાજા ! કમળમાં જન્મેલ બ્રહ્માનાં પુત્રી સરસ્વતી તમારા મુખકમળમાં નિવાસ કરે, તમારા કામળ કરમાં કમલા-કમળી નિવાસ કરે, તમારા શરીરમાં કમલાના પુત્ર કામદેવ નિવાસ કરે તેમ જ તમારા હૃદયમાં નિર-તર કમલાના પતિ વિષ્ણુ ભગવાન નિવાસ કરે.

વદેતિ પૂર્વકુસુમં તતઃ ફલં ધનોદયઃ પ્રાક્તદનન્તરં પયઃ । નિમિત્તનેમિત્તિકયોરયં વિધિસ્તવ પ્રસાદસ્ય પુસ્તુ સંપદઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પહેલાં કુસુમ આવે ત્યાર પછી ફળ થાય છે, તે જ રીતે પહેલાં મેલ ચડી આવે ત્યાર પછી વરસાદ પડે છે; આ રીતે નિમિત્ત-કારણ અને નૈમિત્તિક-કાર્યનો ક્રમ ભજતમાં જોડવાયેલો હોય છે; પરંતુ તમારી કૃપા થતાં પહેલાં બધી સંપત્તિઓ મળે છે. ૧૧૩

એનેન સર્વાર્થિકૃતાર્થતાકૃતા હૃતાર્થિનૌકામગવી-સુરદુમૌ । મિથઃ પયઃસેત્રનપદ્મવાશને પ્રદાય દાનવ્યસનં સમાનુતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

આ રાજાએ બધા ચારકજનોને દાન આપીને તિમને એવા તો સજ્જ બનાવી દીધા કે કામધેનુ અને કંપવૃક્ષ પાસે કોઈ દાન માગવા અર્થ નહીં. હેમટે કામધેનુએ પોતાના દૂધનાં દાન આપીને કંપવૃક્ષનાં ‘સિંચન કર્યાં’ અને કંપવૃક્ષે પાંદડાં આપીને ‘કામધેનુને વૃદ્ધ કરી; અને એ રીતે પોતાને દાન આપવાનું પડેલું’ વ્યસન તે બંનેએ સજ્જ કર્યું. ૧૧૪

મયિ સ્થિતિર્નમ્રતયેલભ્યયતે, દિગેવ તુ સ્તદ્વતયા વિલક્ષ્યતે । ઇતીથ ચાર્પં દ્વધદાશુર્ગ ક્ષિપન્નયં નયં સમ્યમુપાદિશદ્ દિપામ્ ॥ ૧૧૫ ॥

જ્યારે રાજા ધનુષ્યને નંત્ર (નીચું) કરીને તેની પરથી બાણ ફેંકે છે, ત્યારે તે પોતાના શત્રુઓને એક જ નીતિનો માર્ગ બતાવે છે અને બચાવે છે કે, ‘નંત્રતાને લીધે જ ચારી આ ઉત્તમ દશા મેળવી છે તેમ જ ધીરજને કારણે જ મેં દિશાઓ ઝાળગી છે.’

નૃપઃ કરાખ્યામુદતોલયમ્નિજે નૃપાતયં ચાન્પતતઃ પરદ્યે । તરીયચૂડાકુલવિન્દરશ્મિભિઃ સ્ફુટેયમેતત્કર-પાદરક્ષના ॥ ૧૧૬ ॥

પોતાના ચરણોમાં પડેલા બીજા રાજાઓને જ્યારે આ રાજા પોતાના બે હાથ આપીને ઊભા કરે છે, ત્યારે તે રાજાઓના મુકટમાં પડેલાં પદ્મરાગમણિનાં કિરણોથી તેનાં ચરણોમાં સ્પર્શ ગીતે લાલિમા બજ્યાઈ આવે છે. ૧૧૬

ઈદં નૃપપ્રાર્થિભિરુજ્જિતોડ્યર્થિર્મિર્મણિપ્રોદેણ વિષ્ટુષ્ય રોહણઃ । કિયદિનૈરમ્વરમાવરિષ્યતે મુધા મુનિર્ચિન્ધ્યમમદ્દ મૂધરમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

રાજા પામે યાચના કરતા રાજા મયેલા યાચક જનોએ જેના મણિ લેવાનો ત્યાગ કર્યો છે એવો આ વિધ્યાચળ પોતાના મણિઓના શિખર વધારીને આકાશ-માર્ગ ચોડા લેશે, તેથી તેને અગત્ય મુનિએ રાખી

રાખ્યો; તે કાર્ય કરવા જેવું નહોતું; કારણ કે વાચકો નહિ જવાથી જેની પ્રગતિ અટકી ગઈ છે, એવા વિધ્વા-
સળ વધી વધીને કેટલેક વધતી ! ૧૧૭

કૃતં ચ ગર્વામિમુલં મનસ્વયા કિમન્યદેવં
નિહતાશ્ચ નો દ્વિપઃ । તમાંસિ તિષ્ઠન્તિ હિ તાવદં-
શુમાન્ન ચાવદાયાત્યુદયત્રિમીલિતામ્ ॥ ૧૧૮ ॥

જ્યાં સુધી સુધં ઉદયાચળ પર્વત પર પ્રગટ થતો
નથી, ત્યાં સુધી જગત પર અધકાર રહે છે, એ જ રીતે
તમે જ્યાં મનથી ગર્વને ભરી દીધું, ત્યાં તો અમારા શત્રુઓ
નાશ પામ્યા, એટલે તમારે વિશેષ કરવાનું શું રહ્યું ?
અનેજ પર્યાસયશ્ચાશ્વિન્દૂન્મુક્તાફલસ્થૂલતમાન્સ્વનેપુ ।
પ્રત્યર્પિતાઃ શત્રુવિલાસિનીનામાક્ષેપસૂત્રેણ વિનેષ હારાઃ ॥
મોતીનાં જેવાં અસંત રથૂલ (શત્રુની ઓંઓનાં)
આંશુઓનાં બિંદુઓને વિસ્તારતા આ રાજ્યે શત્રુઓની
ઓંઓનાં સ્તન ઉપર સૂત્રવાળા હારોને બદલે સૂત્ર વગરના
હારો આપ્યા હતા. ૧૧૯

અધીતિયોધાચરણપ્રચારૈર્દશાશ્વતસઃ પ્રણયન્નુપા-
ધિભિઃ । ચતુર્દશસ્ત્યં કૃતવાન્કુતઃ સ્વયં ન વેદિષિ વિચાસુ
ચતુર્વશસ્ત્રયમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

જે યોદ્ધા વિદ્યાઓ છે, તેમાં અભ્યાસ, સમજણ,
આચાર અને પ્રચાર એ પ્રકારની ઉપાધિઓથી આ
રાજ્યે દરેક વિદ્યાને ચાર દશાઓ આપીને પોતે યોદ્ધા
વિદ્યાઓમાં ચતુર્દશપત્તિ (યોદ્ધા વિદ્યાઓ, ચાર દશા)
કરેલું છે કે નહિ; તે હું જાણતો નથી અર્થાત્ વિદ્યાઓ
યોદ્ધા છે, તે જાણીતી વાત છે પણ દરેક વિદ્યાને ચતુ-
ર્દશ (ચાર દશા) આપીને પોતે ચાર દશા મેળવી છે.

અમુખ્ય વિદ્યા રસનામ્રનર્તકી ત્રયીવ મીતાન્નગુણેન
વિસ્તરમ્ । અગાહતાદ્રાદશતાં જિગીપયા નવદ્યદ્વીપ-
પૃથગ્જયત્રિયામ્ ॥ ૧૨૧ ॥

જે ત્રણ વેદોને છ અર્થથી અણુવામાં આવે, તો
વેદોની સંખ્યા અઢાર થાય, એ રીતે આ રાજ્યની
જીજ્ઞે ૨૨વે નાયતી વિદ્યા અઢાર દ્વીપ પર રહેલી
જુદી જુદી વિજયશાલાને જીતવાની ઇચ્છાથી અઢાર
સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે. ૧૨૧

દિગ્ગીશવૃન્દાંશવિમૂર્તિરીશિતા વિશાં સ કામપ્રસ-
રાવરોધિનીમ્ । બમાર શાસ્ત્રાણિ દર્શં દ્વયાધિકાં નિજ-
ત્રિનેત્રવતરત્વવોધિકામ્ ॥ ૧૨૨ ॥

જે રાજ્ય આઠ દિગ્ગણ દેવોના અંશની વિભૂતિ-
રૂપે છે અને જે સર્વ દિશાઓના સ્વામી છે, તેણે
ચાત્રોરૂપી ત્રીજું નેત્ર ધારણ કર્યું છે; તેથી તે રાજ્ય

ત્રણ નેત્રને ધારણ કરનાર મહાદેવના અવતારરૂપે બનીને
પોતાની શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી કામના ફેલાવાને શક્તિ દે છે. ૧૨૨

પૈદ્યતુર્મિઃ સુકૃતે સ્થિરીકૃતે કૃતેડમુના કે ન
તપઃ પ્રપેદિરે । સુવં ચદેકાહ્મિકનિષ્ઠયા સ્પૃશન્દધાવ-
ધર્મોડપિ કૃશસ્તપસ્વિતામ્ ॥ ૧૨૩ ॥

સત્ય, દયા, તપ અને શીય એ ધર્મના ચાર
પાયાઓને સ્થિર કરીને તે રાજ્યે સત્યયુગની સ્થાપના
કરી ત્યારે કાણે કાણે તપનાં આચરણ કર્યાં નહોતાં ?
એક પતની ટચલી આંગળીથી પૃથ્વીના સ્પર્શ કરનાર
અધર્મ પણ કૃષ બનીને તપસ્વી (કુઃખી) પશુને પામ્યો
હતો અર્થાત્ જે અધર્મ બંધ ફેલાયો હતો, તે અધર્મ
તેના રાજ્યમાં કૃષ થયો હતો. ૧૨૩

સ્કુરદ્વલુર્નિસ્વતતદ્દનાશુગમગલ્મષ્ટિષ્વયિતસ્ય
સંગરે । નિજસ્ય તેજઃશિશિનઃ પરઃશતાં ચિતેતુન્નાર-
મિવાયશઃ પરે ॥ ૧૨૪ ॥

જ્યારે આ રાજ્યે સુદૃઢ ભૂમિ પર ચમકતી
વીજળી જેવા ધનુષ્યના ટંકારૂંપી ગડગડાટથી બાણોરૂપી
વિશાળ વૃદ્ધિ કરવા માંડી, ત્યારે તે રાજ્યના તેજરૂપી
અશિષી સેંકડે શત્રુઓનો અપસથ ફેલાવા લાગ્યો, જે
બળેલા કાવલ જેવા લાગતા હતા. ૧૨૪

અનત્પદગ્ધારિપુરાનલોક્કલૈર્નિજપ્રતાપૈર્વલ્યં
જ્વલદ્મુખઃ । પ્રદક્ષિણીકૃત્ય જયાય સૃષ્ટયા રરાજ
નીરાજનયા સ રાજકઃ ॥ ૧૨૫ ॥

વૈરી રાજ્યોનો નાશ કરનાર તે રાજ્ય પોતાના
પ્રતાપોથી જ્યારે વૈરી જનોના અનેક નગરોને બાળી
મૂકતો હતો, ત્યારે તે અશિષીઓની જ્વાળાઓથી પૃથ્વી-
મંડળ પ્રકાશતું હતું; તેથી જાણે કે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા
કરીને વિજ્યને સૂચવનાર આરતીથી તે રાજ્ય શાલતા
ન હોય, તેવા લાગતા હતા. ૧૨૫

સિતાંશુર્ગર્વેચિત સ્મ તદ્ગુર્મહાસિવેન્નઃ સહ
કૃત્વરીવહુમ્ । દિગ્ગાન્નાન્નાભરણં રણાન્નગે યશઃપદં
સદ્ગત્ચાતુરીતુરી ॥ ૧૨૬ ॥

તે રાજ્યોના યોદ્ધાની કુશળતા, તે તો-વત્ર વધુવા-
ના સાધનરૂપ પુરી (સાંપી) છે, મોટી તલવારો તે
વેમા (વધુવાનો દંડ) છે, સફેદ ચંદ્રના વર્ણ જેવા
તેના ગુણો દોરારૂપે છે અને યશરૂપી વત્ર છે અર્થાત્
આ રાજ્યના યોદ્ધાઓ રથપ્રિયમાં તલવારો લઈને ઊતરી
પડે છે, ત્યારે તેના યશ બધે ફેલાય છે, જે વત્રરૂપે
દિશાઓરૂપી ઓંઓનાં ઓંઓનાં આબૂપણ બને છે.

પ્રતીપમૂર્ષિરિત્તિ કિં તત્તો મિયા વિરુદ્ધર્મૈરિત્તિ

મેષ્તોઽજિજ્ઞતા । અમિત્રજિન્મિત્રજિદોજસા સચ્ચિચાર-
દ્વચારદ્વાપ્યવર્તત ॥ ૧૨૭ ॥

જેમ વિશેષી રાગઓએ તે રાગથી ભય પામીને
મેદનીતિ છોડી દીધી હતી, તેમ એકમેકના વિશેષી
એવા ટાક-તડકા, ઝુપ-ઢુપ વગેરે ધમેએ પણ પર-
સ્પર ભેદભાવ છોડી દીધા હતા. તે રાગ પોતાના
પ્રતાપથી અમિત્ર(શત્રુઓ)ની જેમ મિત્ર(સુર)ને
પણ છતી લેતા હતા તે પોતે વિચારપૂર્વક દર્શાવે
હોવા છતાં ચાર(દ્વ)ની નજરે જોવાની વૃત્તિવાળા હતા.

અયં દરિદ્રો ભવિતેતિ વૈષ્ણીં લિપિં લલાટેડર્થિ-
જનસ્ય જાત્રીતમ્ । મૃપા ન ચક્રેડપ્તકલ્પપાદપઃ
પ્રણીય દારિદ્ર્યદરિદ્રતાં ત્વપઃ ॥ ૧૨૮ ॥

જેણે પોતાની દાનવૃત્તિથી કલ્પવૃક્ષને હલકું બનાવ્યું
છે, એવા આ રાગએ યાચકજનના લલાટમાં પ્રભાએ
લખેલી 'આ દરિદ્ર થશે' એ પ્રકારની લિપિને ખોટી
પાડી નહોતી; કારણ કે તે યાચકની દરિદ્રતા લઈ લેતાં,
તે માથુસ દરિદ્રતાને જ દરિદ્ર બની ગયો હતો. ૧૨૮

વિમગ્ન્ય મેરુર્ન યદર્થિસારહતો ન સિન્ધુલ્લસર્ગ-
જલચ્ચયૈર્મઃ । હમાનિ ત્તેન નિજાયશોયુગં દ્વિફાલ-
પદ્માશ્ચિકુરાઃ શિરઃશિતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

પોતાના માથાની બે બાજુએ બાંધેલાં વાળનાં
લુધાંને તે રાગએ મસ્તકે રહેલ પોતાની બે અપ-
કીર્તિઓ માની. એક તો પોતે યાચકજનને દાન
આપતાં સુમેરુ પર્વતના ટુકડા ક્યાં નહિ; અને બીજી
દાન આપવાના સંકલ્પનાં જળ લઈને સમુદ્રને ખાલી
કરી મરૂમિ જેવો નિર્જળ બનાવ્યો નહિ. ૧૨૯

અજક્ષમમ્બાસમુપેયુપા સર્મ મુદેવ દેવઃ કવિના
બુદ્ધેન ચ । દર્ષૌ પટીયાન્સમયં નયત્ર્યં દિનેશ્વરશ્રીહૃદયં
દિને દિને ॥ ૧૩૦ ॥

જેમ સૂર્ય શુક્ર અને શુક્ર એ બે પ્રહોની સાથે
રહેવાથી વિશેષ ઉદય પામે છે, તેમ સૂર્ય જેવી શોભા-
વાળો આ રાગ નિત્ય નિરંતર અગ્રાસ કરતા કવિ-
જન અને શુક્રજનની સાથે આનંદથી નિવાસ કરીને
પોતાના સમયનો ઝાપછાટી રીતે ઉપયોગ કરે છે અને
તેથી નિરંતર ઉદય પામે છે. ૧૩૦

અર્થોવિધાનાત્કમલપ્રવાલયોઃ શિરઃમુ દાનાદક્ષિ-
લક્ષમાનુજામ્ । પુરેદમૂર્ચ્વ મવતીતિ વૈષ્ણસ પર્વ કિમ-
સ્થાક્ષિતમૂર્ચ્વરેતયા ॥ ૧૩૧ ॥

'આ રાગના ચરણ પોતાની કોમળતાથી કમળ
અને તાલ નવા પામને હલકાં બનાવી દે છે તેમ જ

સર્વ રાગઓનાં મસ્તક પર મૂકવામાં આવશે ત્યારે તે
ચરણ જોયો કરવામાં આવશે.' એ રીતે વિચારીને જ
બધે કે વિધાવાએ રાગના ચરણમાં બિધ્વરેખાનું ચિહ્ન
દોરેલું હોય, તેમ લાગે છે. ૧૩૧

સદુત્તંસ દૈવાદ્યં કોડપિદીનો ઋણાઘ્વો વિલીનો
વિહીનો ગુણેન । મવત્સંનિર્ધિં સત્તિર્ધિં પ્રાપ્ય પીનો
વમ્બાઝુ મીનો યથા નીરપુરમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

હે સારા કુળમાં પેદા થયેલ રાગ! જેમ માછલું
હરપૂર પાણી મળતાં પીન(બહુ) બને છે તેમ દેવના
સંજોગે જે માથુસ અત્યંત થેન, દેવામાં રૂપેસે બને
શુદ્ધી રહિત હતા, તે તમારી પાસે આવતાં સારા
ધનભંડાર મેળવીને હૃદયુષ્ઠ બન્યો છે. ૧૩૨

કતિ નો વિપયા નિભાલિતાઃ કતિ વા મૂમિમૂજો
ન શીલિતાઃ । ધરણીધર તાવકાન્મુજાનવધાર્પાજર્ણ
શુર્વં લઘુમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

હે ધરણીધર ! તમારી પાસે આવતા પહેલાં મેં
ક્યા પ્રદેશો જેવા બાકી રાખ્યા હતા ? અને ક્યા
રાગઓની સેવા નહોતી કરી ? પરંતુ હવે તમારા
શુભોનો નિશ્ચય ક્યાં પછી તો હું શુર(બૃહસ્પતિ)ને
પણ લઘુ (હલકા) ગણવા લાગ્યો છું. ૧૩૩

તથ નિત્યમુત્સવપરમ્પરા ભવત્વનિર્દેશ ત્વમિત્ય-
મુપકારસાદરઃ । નિજકીર્તિકાનિકાલિતોગ્ગલે જગ-
ત્યય સત્સુતાવિમિરલં મુલ્લં મજ ॥ ૧૩૪ ॥

હે રાગન ! તમારે ત્યાં રાગ ઉત્સવમંગલની પરં-
પરા ચાલુ રહે; તમે નિત્ય ઉપકારનાં કાર્યોમાં આદર-
વાળા બનો. તમારી કીર્તિની કાંતિથી જે અત્યંત
ઉજ્જવલ બનેલું છે એવા આ જગતમાં તમે સારાં
પુન-પ્રાપ્ત મેળવીને તેમને સુખે સેવતા રહો. ૧૩૪

અમ્બુદ્રુવા વસુમતી વલિતં રિપૂઃ, ક્રોડીરુવા
લલલવા લલિતજલદમીઃ । ઇકત્ર જન્મનિ કૃતં ચદ્રનેન
રાક્ષા, જન્મત્રયે લલકરોત્સુરપઃ પુરાણઃ ॥ ૧૩૫ ॥

વિષ્ણુએ વરાહ અવતારમાં પૃથ્વીનો ઉદાર કર્યો,
દૃષ્ટિંદ આવતારમાં શત્રુની છતી ભેદી નાખી અને
વામન અવતારમાં બળિરાગની સંપતિ હાથ કરી લીધી,
એ રીતે પુરાણપુરુષ વિષ્ણુએ જે કાર્યો કરવામાં ગય
અવતાર લીધા, તે ત્રણેય કાર્યો આ રાગએ એક જ-મ-
માં જ કરી લીધાં; અર્થાત્ તે રાગએ પૃથ્વીનો ઉદાર
કર્યો, શત્રુની છતીઓ ભેદી નાખી અને બળવાન (બળિ)
રાગઓની લક્ષ્મી પોતાના કુળમાં લઈ લીધી. ૧૩૫

પ્રકલિપા વસસિ ચેતસિ ચિત્રમત્ર દેવ દિશાં

અ વિદુષાં ચ મુગીદશાં ચ । તાપં ચ સંમદસં
ચ રતિં ચ પુણ્યજ્ઞૈર્યોધ્યાના ચ વિનયેન ચ
લીલયા ચ ॥ ૧૩૬ ॥

હે રાજન્ । આશ્ચર્ય છે કે તમે એક જ હોવા
છતાં શૌર્યની તરખીથી સંતાપ કરાવીને શત્રુઓના
હૃદયમાં નિવાસ કરો છો, વિનયથી સારા મદરસને પોષીને
વિદ્વાનોના હૃદયમાં નિવાસ કરો છો અને લીલાથી રતિ
પોષીને નારીઓના હૃદયમાં નિવાસ કરો છો. ૧૩૬

શક્તિ પ્રમાણથી ઘીર તકોપમાનં પ્રમાણ્યમાત્ર
વચ્ચેનુ પરેવ જાતિઃ । જાતૌ શુભા શુભગણાધિપો
વિશેષા વૈશેષિકં કિમપિ દર્શનમદ્ભુતં તે ॥ ૧૩૭ ॥

તમારું વૈશેષિક (વિશેષ કરીને શોભતું) દર્શન
વૈશેષિક દર્શન કરતાં અદ્ભુત લાગે છે. વૈશેષિક દર્શન
શક્તિના પ્રમાણ માટે વ્યાકરણ વગેરે અનેક સાધનો
સ્વીકારે છે, ત્યારે તમારી શક્તિ ઉપમાન, દારા જ
સાબિત થાય છે, તે દર્શન અત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન
અને શબ્દ એ ચાર પ્રમાણો આને છે, ત્યારે તમે
આમજનના વચનને જ પ્રમાણ ગણો છો. તે શાસ્ત્ર
પરા અને અપરા બે જાતિ સ્વીકારે છે, ત્યારે તમે એક
જાતિ જ સ્વીકારો છો. વૈશેષિક દર્શન ક્યમમાં ગણો
માને છે, ત્યારે તમારા ગણો જાતિમાં રહેલા છે, વૈશે-
ષિકમાં વિશેષ-પરમાણુઓ નિત્ય ક્યમમાં રહેલા છે, ત્યારે
તમારી વિશેષતાઓ ગુણવત્થાને આશ્રયે રહેલી છે ૧૩૭

કિં કારણં સુકવિરાજ મુગા એદેતે વ્યોમોત્પ-
ન્નતિં વિલિખન્તિ મુર્ખં ઘરાહાઃ । દેવ તત્ત્વસ્થાવકિતાઃ
શ્રવિતુંસ્વજાતિમેકે મૃગાઃક્રમ્તામાદિવરાહમન્યે ॥ ૧૩૮ ॥
રાજ કવિને પૂછે છે કે, ‘હે કવિરાજ ! આ મુગલા
હૃદયે મારતા આકાશ તરફ જીંજે છે અને સ્વર્ગ
પૃથ્વીને ખેંચે છે, તેનું કારણ શું ? તેનો જવાબ આપતા
કવિએ જણાવ્યું કે, ‘હે રાજન્ ! તમારા અંતરથી લાય
પામેયાં આ મુગલા એકમા યિહન તરીકે રહેલા પોતાની
જાતિના મુગરાજનો આશ્રય લેવા આકાશ તરફ જીંજે
છે. અને સ્વર્ગ પોતાની જાતિના આદિ વરાહનું રક્ષણ
લેવા પૃથ્વી ખેંચે છે. ૧૩૮

સંભાવ્યમિદ્રમુવનામયદાનપુણ્યસંભારમસ્ય વપુરજ
હિ વિસ્ફુરન્તિ । લક્ષ્મીશ્ચ સાપ્તિકકાગુણજ્વલિતં ચ
તેજો ધમ્મક માનવિજયૌ ચ પરાજમશ્ચ ॥ ૧૩૯ ॥
પોતાને ઇદ્ર એવાં લેહોને અજયના દાન આપ્યાં
તેના પુણ્યના ભારથી આ રાજનું શરીર શોભી રહ્યું
છે; કારણ કે આ શરીરમાં લક્ષ્મી રહેલી છે, સાપ્તિક

ગુણોથી પ્રકાશિત છે; તેમ જ તેજ, ધર્મ, માન, વિજય
અને પરાક્રમ એટલા ગણો તે શરીરમાં નિવાસ કરે છે.

પ્રત્યક્ષસ્તુતસુધારસનિર્વિપામિરાશીમિરમ્યધિક-
ભૂષિતમોગમાજઃ । ગાયન્તિ કક્ષુકવિનિદ્રુતરોમહર્ષ-
સ્વેદોર્મ્યસ્તવ શુભાનુરોગ્નકન્યાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

તમારા ગુણ જાતા દરેક અક્ષરે જે સુધારસ ગરે
છે; તેથી જેના વિષે દૂર થયા છે એવી કણાઓથી
જેના શરીરનો વિસ્તાર વિશેષ શોભે છે એવા તેમ જ
કાચળાની અંદર ટંકાયેલ શરીરના સ્વાદાં પર હર્ષના
પરસેવાની ભીમીઓ પ્રગટ થઈ છે એવી નાગરાજની
કન્યાઓ તમારા ગુણોને ગાય છે. ૧૪૦

મદ્રાત્મનો દુરધિરોહતનો વિશાલવંશોક્તેઃ કૃત-
જિલીમુલ્કસંપ્રહસ્ય । યસ્યાનુપપ્લુતગતેઃ પરવાણસ્ય
દાનામ્બુસેકસુભગઃ સતતં કરોડ્ભૂત ॥ ૧૪૧ ॥

તે રાજ અને ઉત્તમ હાથી બને ભદ્ર સ્વભાવના
અને ભદ્ર ગતિના છે, બંનેના શરીર જલદી આક્રમણ
કરી કે સ્ત્રી શક્ય તેવાં નથી, બંને વિશાળ વંશની
ઉત્તતિવાળા છે. બંનેએ શિલીમુખ(ખાણ, ભ્રમરાઓ)નો
સંપ્રહ કર્યો છે તેમ જ બંનેની ગતિને કોઈ ઝાળથી
ભય તેમ નથી. એવા પર-વારણ=ઉત્તમ હાથીની જેમ
પર-વારણ=શત્રુઓને યુદ્ધમાં રોકી રાખનાર રાજ છે,
તેમ જ મહાના દાનનાં જલ હરવાથી જેમ હાથીનો કર
(સંદ) સુભગ છે, તેમ જ રાજનો કર (દાણ) દાનના
જવળા અભિલેષથી સુભગ છે. ૧૪૧

સાર્ક કુરંગકદશ મધુપાનલીલાં કર્તુ મુદ્ધકિરપિ
વૈરિણિ તે પ્રવૃત્તં । અન્યામિધાયિ તથ નામ વિમો ગૃહીતં
કૈનાપિ તત્ર વિપમામકરોદવસ્થામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

હે રાજન્ ! જે વખતે તમારો શત્રુ મૃગનયની ક્ષેત્રી
અને પોતાના મિત્રપરિવાર સાથે સુરાપાનની લીલા
કરવા તૈયાર થયો હોતો; તે જ વખતે તમારા નામશાશિ
એવા કોઈ ખીબ માલુમનું નામ લેવાતાં જ, તે રાજની
હાલત અત્યંત વિષમ બની ગઈ. ૧૪૨

અત્યાયતૈર્નિયમકારિમિરુદ્ધતાનાં, વિજ્યે પ્રમામિ-
રનપાયમયૈરુપાયૈઃ । શૌરિયુતૈરિવ ચતુર્ધિરદઃ સદા યો
લક્ષ્મીવિલાસમકૈરૈર્નૈવનં ઘમ્મર ॥ ૧૪૩ ॥

જેમ વિષ્ણુ ભગવાન ઘણા લાગ્યા, ઉદ્ધત જનોને
નિમગ્નમાં રાખનાર, દિવ્ય પ્રભાવવાળા અને રક્ષણ કર-
નાર એવા ચાર હાથથી લક્ષ્મીના વિવાસસ્થાન બતાવે
લેખનું રક્ષણ કરે છે તેમ આ રાજ અત્યંત વિસ્તાર-
વાળા સાય ઉપાયથી, ઉદ્ધત જનોને નિમગ્નમાં રાખનાર

દામ ઉપાયથી, દિવ્ય પ્રભાવવાળા દંડ ઉપાયથી તેમ જ સર્વનું રક્ષણ કરનાર ભેદ ઉપાયથી બધે કે ચારે હાથ હોય તે રીતે જગતનું રક્ષણ કરે છે કે જે ઉપાયો લક્ષ્મીના વિદ્યાસના સ્થાનરૂપ બનેલા છે. ૧૪૩

નાનાવિષપ્રહરણેનૃપસંપ્રહારે, સ્વીકૃત્ય દારુણનિના-
દવતઃ પ્રહારાન્ । દત્તારિવીરવિસરેણ વસુંધરેયં નિવિપ્ર-
લમ્બપરિલમ્બવિધિવિતીર્ણા ॥ ૧૪૪ ॥

હે રાજન્ ! સમરાંગણમાં અનેક પ્રકારનાં અજ-
શસ્ત્રોથી દારુણ અણજ કરતા એવા પ્રહારો ઝીલોને,
તમારા ગર્વિષ્ટ વીર વૈરીઓ આ પૃથ્વીની સાથે
વિવેક (વિશેષ)ના સંયોગનો વિધિ ભેટતા નથી
અથવા તમારા પ્રહારોથી મરણ પામતા વીરોનો નિર-
તર પૃથ્વી સાથેના સંયોગ સાધે છે. ૧૪૪

અન્તઃપુરીયસિ રણેષુ સુતીયસિ ત્વં, પૌરં જનં તવ
સદા રમણીયતે શ્રીઃ । દટ્ટઃ પ્રિયામિરમૃતયુતિવર્શમિન્દ્ર-
સંચારમત્ર મુખિ સંચરસિ ક્ષિતીશ ॥ ૧૪૫ ॥

હે રાજન્ ! તમે રણભૂમિ પર અંતઃપુરમાં ફરતા
હો, તે રીતે નિર્ભય થઈને રહે છે; તમે પ્રજાઓને
પોતાનાં સંતાનની જેમ પ્રેમે છે; તમારી પાસે રહેલી
લક્ષ્મી સતી સ્ત્રીની જેમ નિવાસ કરે છે; તમારી પ્રિય-
પત્નીઓ તમને અમૃત ઝરતા ચંદ્રની જેમ જાણે છે
તેમ જ આ પૃથ્વી પર તમે ઈશ્વરી જેમ ફરતા રહો છો.

રાજન્વિભાન્તિ ભવતઃશરિતાનિ તાનિ, હન્દોયુતિ
દ્વષતિ યાનિ રસાતલેઽન્તઃ । ધીદોર્યલે અતિવતે ઇચ્છિતા-
મુદ્દતી આતન્વતી વિજયસંપદમેત્ય ભાતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

હે રાજન્ ! રસાતલમાં બધાં ચંદ્રનાં કિરણો પહોંચતાં
નથી, ત્યાં તમારાં ચરિતો ચંદ્રનાં કિરણોને ધારણ કરીને
પ્રકાશી રહ્યાં છે; તેમ જ અત્યંત વિરાળ અને ચોંચ
કાર્યને અતુલસરનારાં એવાં તમારાં હૃદયગુણ અને બાહ્ય-
ગુણ વિજયની સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરીને શોભે છે. ૧૪૬

પૌરં સુતીયસિ જનં સમરાન્તરેઽસાવન્તઃપુરીયસિ
વિચિત્રવરિત્રચક્ષુઃ । નારીયતે સમરસીઞ્ચિ કૃપાણ-
પાણેરાહોમ્ય તસ્ય ચરિતાનિ સપત્નસેના ॥ ૧૪૭ ॥

જેનાં અનેક ચરિતો વિચિત્ર છે, એવા આ રાજ
પુરજનોને પોતાનાં સંતાનોની જેમ સાચવે છે તેમ જ
સમરાંગણમાં યુદ્ધ કરતી વખતે અંતઃપુરની જેમ નિર્ભય
રીતે ફરે છે. જેના હાથમાં ખડ્ગ છે એવા આ રાજનાં
ચરિત ભેટીને શત્રુઓની સેના સોના જેવી ભીર
બનીને ભાંગી જાય છે. ૧૪૭

દોષ્યાં તિતીર્પતિ તરઙ્ગવતીમુજંગમાદાતુમિચ્છતિ
કરે હરિણાઢ્ઢવિશ્વમ્ । મેરં લિલહ્વયિપતિ ધ્રુવમેષ દેવ
યસ્તે ગુણાન્ગદિતુમુદ્યમમાદધાતિ ॥ ૧૪૮ ॥

હે રાજન્ ! તારા ગુણોના ગાન ગાવાનો જે જનો
પ્રયત્ન સેવે છે, તે તો બે હાથે નદીઓના પતિ સામર-
ને તરવા છૂટે છે, હાથમાં ચંદ્રનું બિંબ પકડવા છૂટે
છે કે પછી મેરુપર્વતને ઓળંગી જવા છૂટે છે. ૧૪૮

દિસશિશિરવસન્તમીષ્મવર્ષાશરત્સુ

સ્તનતપનવનામ્મોહમ્યંદગોક્ષીરપાતિઃ ।

મુલમનુભવ રાજસ્ત્વદ્વિપો યાન્તુ નાશં

દિવસકમલલજ્ઞાશર્વરીરેણુપદ્મઃ ॥ ૧૪૯ ॥

હે રાજન્ ! હેમંતઋતુમાં ઓઝોનાં સ્તન, શિશિર-
માં અમિતો તાપ, વસંતમાં ઉપવન, શ્રોધમાં જલ,
વર્ષામાં મહેલ અને શરદમાં ગ્રાયાનાં દૂધ વગેરે સેવીને
તમે મુખ ભેગવા; તેમ જ તમારા વૈરી રાજાઓ હેમંત-
માં દિવસ, શિશિરમાં કમળ, વસંતમાં લગ્ન, શ્રોધમાં
રાત્રિ, વર્ષામાં ધુળ અને શરદમાં કાઠવ નાશ પામે તે
રીતે નાશ પામે. ૧૪૯

વિદધતુ ઘરણીશા દાનમુચૈર્ધરાયાં

પ્રમથતુ સુજનસ્તભેરકઃ । પુણ્યશીલઃ ।

નિજપરમતિહીનઃ કેવલં સત્ત્વદીન-

સ્ત્વમિહ નૃપ ક્લુહીનઃ કાર્યકર્તા વિભાસિ ॥ ૧૫૦ ॥

હે રાજન્ ! આ પૃથ્વી પર પૃથ્વીના પતિઓ બધે
ધણી મેળાં દાન આપે તેમ જ તે રાજને પ્રેરણા
આપનાર સાધુજન લાલે પુણ્યશાળી બને; પરંતુ દાન
આપતી વખતે જેને ચેતનાને કે ચારકો એવી ચીજ મતિ
નથી અને જે સબજનોમાં ઈનતા છોડીને જ ફક્ત
વર્તાવ કરે છે; એવા કુદીન કાર્યકર્તા તો તમે
એકલા જ છો. ૧૫૦

કચીનાં સંતાપો ભ્રમણમભિલો દુર્ગતિરિતિ

ત્રયાણાં પચ્ચત્વં રચયસિ ન વચિત્રમધિકમ્ ।

ચતુર્ણાં વેદાનાં વ્યરચિ નયતા વીર ભવતા

દિપત્સેનાલીનામયુતમપિ લક્ષ્મ્સ્ત્વમકૃયાઃ ॥ ૧૫૧ ॥

હે રાજન્ ! કવિજનોના સંતાપ, ચારે તરફનાં
ભ્રમણ અને ખરાબ મતિ એ ત્રણે બાબતોને તમે
પંચત્વ (પાંચગણી, મરણ) આપો છો; તેમાં કંઈ
વિશેષ નવાઈ નથી; કારણ કે જે ચાર વેદો છે, તેમાં
પ્રવેશ કરીને તમે વેદોમાં નવતા (નવગણ, નવીન ભાવો)
લાવ્યા છો તેમ જ શત્રુઓની જે સેનાઓ દશ હજાર
હતી, તેને તમે લક્ષ (લાખ, બાણનું લક્ષ) બનાવો છો.

સમાજે સમ્રાજા સદસિ વિદુષા ઘાત્રિ ધનિના
નિકાયે નીચાનામપિ ચ તરુણીના પરિપદિ ।

વય યૌવ સ્મ ક્ષણમતિથયસ્ત્ર ગૂણમ
સ્ફુદ્ધોમોદ્દેહા સુભગ ભવત પૌરુષકથા ॥૧૫૨॥

હે ભાગ્યશાળી રાજા ! રા ન ના સમાજમાં,
વિદ્વાનોની સમામાં, ધનિકોના ધામમાં, નીચ જનોના
શાળામાં કે પછી રમણીઓની મંડળીમાં બધા બધા અને
ગયા અને ધડીભર અતિથિ તરફે રજા છીએ, ત્યાં ત્યાં
તમારા પુરુષાર્થની કથાઓ સાંભળી છ કે જેથી રામાય
ખડા થઈ બધ છે ૧૫૨

ન લોભો વર્ણાના ન ચ્છલુ પરત પ્રત્યયવિધિ
નિપાતો નાસ્ત્યેવ ક્વચિદ્વિ ન ભ્રમા પ્રકૃતય ।

ગુણો વા વૃદ્ધિર્વા સતતસુપકારાય જગતઃ
સુનેર્વાશી પુત્રાદપિ તવ સમર્થ પદવિધિ ॥ ૧૫૩॥

[સમર્થ-પદવિધિ એ વ્યાકરણના રચયિતા પાણ્ડિનિ
નું સૂત્ર છે એ પદોનો સમાસ કરવામાં, તે બનેના
પ્રાપ્તિપદિક વગેરે અર્થોની યોગ્યતા હોવી જોઈએ, એવો
તેનો ભાવ છે આ શ્લોકમાં પાણ્ડિનિના વ્યાકરણને
અને રાજાના રાજ્યશાસનને ઘટાવવામાં આવ્યા છે]
પાણ્ડિનીય વ્યાકરણમાં વર્ણોના દોષ થાય છે, પરંતુ
રાજાના પદવિધિ-રાજ્ય કરવાના પ્રકારમાં ખાલણ વગેરે
વર્ણોના દોષ થતો નથી, પાણ્ડિનીય વ્યાકરણમાં પ્રકૃતિની
પછી પ્રત્યય આવે છે, પણ રાજાના રાજ્યમાં પરત-
ખીજની પાસે પ્રત્યય વિશ્વાસ કરવામાં આવતો નથી,
વ્યાકરણમાં અવ્યય વગેરે નિપાતો ઘણા હોય છે પણ
રાજ્યમાં કયય નિપાત-કાર્ણવું પતન થતું નથી,
વ્યાકરણમાં પ્રકૃતિ-મૂલ સ્વરૂપમાં ધણા વિકારો-ભગ થાય
છે પણ રાજ્યમાં કાર્ણ પ્રકૃતિના અગ્રમાં ભગ થતો
નથી વ્યાકરણમાં ગુણ કે વૃદ્ધિ શબ્દોને જ ઉપકાર કરે
છે પણ રાજ્યમાં રાજાના ગુણ કે વૃદ્ધિ જગતના સર્વ
લોકોનું સતત કલ્યાણ કરે છે ૧૫૩

ન મિથ્યાવાદસ્તે ન ચ વિગુણચર્ચાસ્વમિરતિ
નં વાવાચ્ય કિંચિદ્વચસિ ન મનાહ્માયિનિ મતિ ।
તથાપ્યેતદ્વચિત્તિ યદસિ જગતીજાનિરધુના
ત્વમેવૈકો લોભે નિગમપરમાર્થનિપુણ ॥ ૧૫૪ ॥

વેદાંતીઓ જગતને મિથ્યા કહેનાર મિથ્યાવાદને
અનુસરે છે, પરમાત્માના નિર્ગુણ-સગુણની ચર્ચામાં
તેમની રુચિ હોય છે, જગતના કારણને અવાચ્ય-
અનિર્વચનીય કહે છે, માયાવી પરમેશ્વરમાં તે રતિ રાખે
છ અને હે રાજા ! તમે મિથ્યાવાદ-અસત્ય ભાષણને
સુ ૨૩

અનુસરતા નથી, વિગુણ-ગુણ વિનાના જનોની ચર્ચા
કરતા નથી, ખોટા વચન (અવાચ્ય) કહેતા નથી અને
માયાવી-કપટી જનમાં પ્રીતિ રાખતા નથી, તેપણ
આશ્ચર્ય એ છે કે આ લોકમાં અત્યારે તમે એકલા જ
વેદાંતશાસ્ત્રના અર્થમાં પ્રવેળુ છો ૧૫૪

ચકોરાણાં ચન્દ્ર કુસુમસમય કાનનમુવા
સરોજાના માનુ કુવલયકદમ્બ મધુલિહામ ।
મયૂરાણા મેઘઃ પ્રથયતિ યથા ચેતસિ સુલે
તથાસ્માકં પ્રીતિં જનયતિ તવાલોકનમિદમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

હે રાજા ! ચન્દ્ર ચક્રર પક્ષીઓને, વસંતઋતુ
કમલોના વનોમાં ભરેલી ભૂમિને, પોતપોતોના સમૃદ્ધ
ભરણાઓને અને મેઘ મેઘરના સમૃદ્ધને જેમ ચિત્તની
અદ્ભુત આનંદ આપે છે, તેમ હે રાજા ! તમારા આ
દર્શન અમારી પ્રીતિને પ્રગટ કરાવે છે ૧૫૫

યશ સ્તોમાનુચૈરુપચિતુ ચકોરપ્રણયિની
રસજ્ઞાપાણિદ્વચ્છિહુરશશિષામન્નમકરણ ।
અપિ ત્વત્તેજોમસ્તમસિ જ્ઞમિતે રક્ષતિ દિશા
મસૌ યાગમૈત્રીં નમસિ નિતરામન્નમરમણિ ॥ ૧૫૬ ॥

હે રાજા ! તમારા તેજ્યી દિશાઓના અધકાર
શાંત થયા છે, તે છતાં આકાશનો ત્રિગુણ-સર્વ દિશાઓ
સાથે કરેલી યાત્રાની ચેતી છોડતો નથી, સૂર્યની આ
ખોટી મુસાફરી અટકી બધ એટલા માટે તમે યશના
સમૃદ્ધને એમિર ખૂબ વધારો ચક્રારની પ્રેમભરી જીભની
પડિતાઈ દૂર કરવામાં કુશળ એવા ચન્દ્રના કિરણોની
ભ્રાતિ પેદા કરાવે, એવો તમારો યશસમૃદ્ધ છે ૧૫૬

સુરાણા પાતાસૌ સ પુનરતિપુણ્યેકદ્વયો
મ્રદસ્તસ્થાસ્થાને ગુરુરચિતમાર્ગે સ નિરત ।
કરસ્તસ્થાત્યર્થૈઃ વહતિ શતકોટિપ્રણયિતા
સ સર્વસ્વ દાતા વૃણમિવ સુરેશ વિજયતે ॥ ૧૫૭ ॥

ઇદ પોતે સુરાણા પાતા (સુરાપાન કરનાર, દેવોનો
રક્ષક) છે અને રાજાનું હૃદય તે અત્યંત પુણ્યથી ભરેલું
છે ઇદ બ્યારે અયોગ્ય માર્ગે બધ, ત્યારે તેને અટકાવવા
બૃહસ્પતિને મહેનત દરવી પડે છે, ત્યારે રાજા સદા
ઉચિત માર્ગે રહેલો હોય છે ઇદનો હાથ શતકોટિ
(વજ્ર, સો કરોડ સોનાની મુઠાઓ) પર પ્રેમ રાખે છે
અને રાજા પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં આપી દે છે, એ
રીતે રાજા ઇદને તણખાની જેમ જીતી લે છે ૧૫૭

મનોમૂર્ચ્છાસુ ક્ષિપતિ યદિ વાણાવલિમસૌ
કથ તામિ ક્ષિપ્તાસ્ત્વચિ નયનવિદ્વેષવિશિષ્ટા ।

અથ જ્ઞાતં ક્રૂમઃ શૃણુ સુમગ શૃંગારનલિની-

ચનક્રીડાદ્દંસં સ્મરમિવ વિદુસ્ત્વાં મૃગદ્દશઃ ॥ ૧૫૮ ॥

‘આ કામદેવ જો મુઝા સીઓ પર બાણુનો સમઠ
ફેંકતો હોય, તો પછી તે મુઝાઓ પોતાનાં નયનનાં
કઠાક્ષેરથી બાણ કામદેવને બદલે તમારા પર શા માટે
ફેંકે છે?’ હે રાજન્ ! તેનું કારણ હવે મેં બાણી લીધું
છે, તે કહું છું, તમે સાંભળો ! તે યજનયની સીઓ
તમને કામદેવના જેવા સમજે છે કે જે તમે શૃંગારથી
કમલીના વનમાં ક્રીડા કરનાર રાજહંસ છે. ૧૫૮

યશસ્વન્નૈકયત્સુકૃતનરકલરૂપકરૈઃ

પરં લક્ષ્મીગર્ભૈર્દિરવદ્યરસાદિફલરૈઃ ।

નિર્જીર્વાન્મોમિનિયતતુલિતક્ષીરજલધિ-

શ્ચિરં જીયાજીયાદધિપરણિ સોડ્યં નરપતિઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જેમ ક્ષીરસાગર ચંદ્ર, કલ્પવૃક્ષ, લક્ષ્મી, હાથી,
ઘોડા, રત્ન, જલ વગેરેથી ભરેલો છે તેમ આ રાજ
યશસ્વી ચંદ્રથી, લાગ્યશાળી પુરુષો માટે કલ્પવૃક્ષથી,
ખગલામાં ખૂબ લક્ષ્મી રાખવાથી, હાથી, ઘોડા, રત્ન
વગેરે ફળ આપનાર સાધનોથી તેમ જ પોતે ધાન
આપવાને હાથમાં લીધેલા જળથી ક્ષીરસાગર સમાન
બનેલો છે, તેવો આ રાજ પૃથ્વી પર લાંબા કાળ સુધી
વિજય મેળવે, વિજય મેળવે. ૧૫૯

અયં માર્ત્ત્વંધઃ કિં સઃ લલુતુરૈઃ સમ્મિરિતઃ

કૃશાતુઃ કિં સર્વાઃ પ્રસરતિ વિશો નૈવ નિયતમ્ ।

કૃતાન્તઃ કિં સાક્ષાન્મદિપવદનોડસાવિતિ ચિરં

સમાલોક્યાઽૈ ત્વાં વિદ્ધતિ વિકલ્પાન્નતિમ્ભટોઃ ॥

વૈરી ઘોડાઓ બ્યારે તમને સમરંગિયમાં ધૂમતા
જીએ છે, ત્યારે તમારે વિશે અનેક સંકલ્પવિકલ્પ કરે
છે. જેમ કે ‘શું આ સૂર્ય હશે?’ ‘ના, ના, તે તો
સાત ઘોડાઓથી આગળ વધે છે.’ ‘ત્યારે શું’ અગ્નિ
હશે?’ ‘ના, ના, અગ્નિ તો બધી દિશાઓમાં ફેલાય છે
અને આ તો નિશ્ચિત દિશા તરફ ધસે છે.’ ‘ત્યારે શું
યમરાજ હશે?’ ‘ના, ના, યમરાજને તો પાંચાનું વાહન
છે અને આ તો ઘોડેસવાર છે.’ ૧૬૦

તુલાધારો ધાતા વદતિ વમુઘા શૂર્પપદ્મો

ફળીશઃ સ્યાત્સૂયં કનકસિંહચી માનપલિકા ।

તુલાદન્ધઃ સત્યં યદિ મવતિ દામોદરાદા

ચયાપ્યેયોડશન્યતત્ત્વ ગુણસમૂહસ્તુલિયુતમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

વિધાતા ખસા પોતે તોલ કરવાનાં તાલપાંને
ઉપાસનાર હોય, તો પૃથ્વી તાલવાનાં બે પલ્લાં બની

બધ, સોપનાગ કાંટાની ધોરીરૂપે બને, સોનાનો મેરુ
પર્વત તોલનાં કાટલાં બને અને ભગવાન વિષ્ણુની
મદા-તાલપાંની દાંડીરૂપે બને તોપણ તમારા શુભાંતા
સમજીને તોલવાને કાંઈ સમર્થ થાય એમ નથી. ૧૬૧

ન ત્ણાદુદ્ધારે ન ગુણઘટને નાશ્રુતિશિલ્લં
સમાદૃષ્ટી દર્ષિર્ન ત્રિયતિ ન લક્ષ્યે ન ચ મુવિ ।

નૃણાં પદયત્યસ્ય ક ચ ન વિશિલાન્ કિંતુ પતિત-
દ્વિપદ્મશઃશ્ચૈરનુમિતિરભૂન્નોચરયતિ ॥ ૧૬૨ ॥

આ રાજનાં બાણ ભાથામાંથી ક્યારે કાઢવામાં
આવ્યાં, તેને ધોરી પર ક્યારે મૂકવામાં આવ્યાં, ધોરીને
કાન સુધી જેઓને ક્યારે બાણ તાણવામાં આવ્યાં
તેમ જ તે બાણ ક્યારે આકાશમાં થઈ લક્ષ્ય બનેલા
ઘોડાઓની છાતી લેદી જમીન પર પડ્યાં; તેમાંની
એક પણ ક્રિયા યુદ્ધ પરના માણસોના જેવામાં આવતી
નહોતી, તેટલી ઝડપથી તે બધી ક્રિયાઓ થઈ ગઈ
હતી; પરંતુ જમીન પર પડેલા શત્રુઓની છાતીમાં
પડેલાં કાણુથી તે બાણોનાં અનુમાન થતાં હતાં. ૧૬૨

અમુખ્યોર્વામર્તુઃ પ્રસુમરચમૂલ્લિપ્તુરમ્બૈ-

રવૈમિ પ્રારવ્ચે વમયુમિરવશયાયસમયે ।

ન કમ્પન્તામન્તઃ પ્રતિનૃપમટા ન્લાયતુ ન તદ્

વધૂવચ્ચાન્મોર્જં યવતુ ન સ તેપાં કુદિવસઃ ॥ ૧૬૩ ॥

આ રાજની આગળ વધતી સેનાઓના હાથીઓની
સંહિના ફેંકારથી બિછળેલાં જ્યાં લડે એમરે ટપારનાં
બિંદુઓ ફેલાતાં, આગળ પડેલું હાય તેવો દિવસ થઈ
ગયો ત્યારે વૈરી ઘોડાઓ કેમ હૈયાથી કંપે નહિ ?
તેમજ વૈરીજનોની સીઓનાં મુખકમળ કેમ કરમાં
બધ નહીં? તેમને માટે આ કુદિન (ખરાય દિવસ,
એમાંસાનો દિવસ) નથી શું? ૧૬૩

યશઃપૂર્વં દૂરં તતુ મુતનુનેત્રોત્પલવની-

તમસ્તન્દ્રાચન્દ્રાતપ તપ સહસ્રાણિ શરશમ્ ।

દ્યં ચાર્તાં યુષ્મદગુણકયનનીયૂપપટલ-

શિતોત્સન્નનન્દસ્તુરનરમુજક્તા ત્રિજગતી ॥ ૧૬૪ ॥

સુંદરીઓનાં નેત્રોથી પોલણીઓનાં વન પર ભમેલ
અધિકારથી તંબાને દૂર કરવામાં ચંદના પ્રકાશરૂપ
બનેલ હે રાજન્ ! તમે યશના પૂરનો ખૂબ લાંબે સુધી
વિસ્તાર કરો અને હજાર ચરરો (વર્ષો) સુધી રાખ્યા-
સન પર તપો; તેમજ દેવો, મનુષ્યો અને નાગો
તમારાં અપુલકનરૂપી અમૃતના પૂરથી ઉત્પત થયેલ
મદ આનંદને અનુભવતા હોય, એ રીતે આ ત્રણ
લોક ભરપૂર થાઓ. ૧૬૪

સ્વસુસનિરમિલાષઃ સિદ્ધસે લોકહેતોઃ
પ્રતિદિનમથવા તે વૃત્તિરેવંવિધૈઃ ।

જનુભવતિ હિ મૂર્ધ્ના પાદપક્ષ્તીવ્રમુર્ણં
શ્મયતિ પરિતાપં છાયયા સંશ્રિતાનામ્ ॥ ૧૬૫ ॥

હે રાજન્ ! તમે પોતાનાં મુખ માટે દરકાર રાખતા નથી અને પ્રભજનોનાં કારણે તમે નિરંતર ખેદ પામે છો; ખંદેખર એ પ્રકારની તમારી ભવી વૃત્તિ જ રહેલી છે. જેમ કે મોઢું શ્વસ પોતાના મસ્તક પર સૂઈ નો તીક્ષ્ણ તાપ અનુભવે છે પરંતુ પોતાના આશયે આવેલા સુસાદરોને શીતળ છાયા આપી તેમનો તાપ શમાવે છે.

નિયમયસિ કુમાર્તાપ્રસ્થિતાનાતપદ્ધઃ

પ્રશમયસિ વિવાદં કલ્પસે રક્ષણાય ।

ઘતનુપુ વિભવેષુ જ્ઞાતયાઃ સન્તુ નામ

ત્વયિ તુ પરિસમાપ્તં વન્ધુકૃત્યં પ્રજાનામ્ ॥ ૧૬૬ ॥

જ્યારે સુપ્રવેશવર્નાં સાધનો ખૂળ વધી ગયાં હોય ત્યારે યાતિજનો ભલે મોજમજ કરે; પરંતુ સાચા કુટુંબીજન તરીકે જે મદદ કરવાની હોય છે, તે બધી મદદ કરીને તમે પ્રભજનોના કુટુંબીજન તરીકેની ફરજ પૂરી કરો છો; કેમકે તમે હાથમાં દંડ ધારણ કરીને યોદ્ધા માર્ગે અધેક્ષા જનોને નિયમમાં રાખો છો, એકબીજાના વિવાદોને શમવો છો તેમ જ બધાંનું રક્ષણ કરવા માટે તમે તૈયાર રહો છો. ૧૬૬

અભિમતફલદાતા ત્વં ચ કલ્પદ્રુમશ્ચ

મકલમિદં વિદોષં કંચનોદાહરામઃ ।

કથમિષ મધુરોક્તિમેમસંમાનમિથં

સુલયતિ સુરશાસ્ત્રી દેવ વાનં ત્વદીયમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

હે રાજન્ ! તમે અને કલ્પદ્રુશ્ચ બંને મનપ્રમતાં ફળને આપનારાં છો. એ રીતે સરખા ટોવા છતાં, જે તમારામાં વિશેષ લાવ રહેલો છે, તે હું જાણુ છું. તમે જ્યારે દાન આપો છો ત્યારે મીઠાં વચન અને પ્રેમભર્યાં સન્માન આપો છો, તેની પ્રલબ્ધ કલ્પવૃક્ષ શી રીતે કરી શકે ? ૧૬૭

અકોણધૃતમાનસઘ્યવસિતોત્સવૈઃ સારસૈ-

રકાળપદુતાળદ્વૈરપિ શિલ્પિણાં મળ્દહૈઃ ।

દિશઃ સમવલોકિતાઃ સરસાનિર્મરોહસદ્

મવત્પ્રથુવરુથિનીરજનિમૂરજઃ ડયામલાઃ ॥ ૧૬૮ ॥

હે રાજન્ ! તમારા રસધી ભરેલા ઉત્સાહથી પ્રેરાઈને જ્યારે તમારી વિશાળ સેનાઓ સાલવા લાગી, ત્યારે તેના સંચારથી ઊંડેથી રજની પ્રખળ ડમરીઓથી

બધી દિશાઓ વેરાઈને સ્થામ બની મઈ, તેથી અકાલે વર્ષા આવે એમ માનીને સારસપક્ષીઓ માનસ સરોવર પર જવાનો નિશ્ચય કરીને આનંદમાં આવી ગયાં તેમ જ મેઘનાં મંડળો પણ નૃત્ય કરવાને તૈયાર થઈ ગયાં. એ રીતે સારસ અને મેઘ પક્ષીઓ ઉત્કંઠા ધરીને દિશાઓ તરફ બેવા લાગ્યાં. ૧૬૮

સહસ્રકપૂર્ણાન્નિલિલગ્નનુવક્ત્રાન્મુજ-

પ્રકાશકરણાદય પ્રચલૈરૈતિજોવધાત્ ।

દરિદ્રતિમિરોદ્ગતેરલિલમૂપનૂહામણિ-

જંગમ્નિરહમર્ણિર્જાતદિદં ચ ષતઃ લમમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

જેમ સૂર્ય ઉભર કર(કિરણો)થી પૃથ્વી છે તેમ આ રાજા યાચકોના ઉભર હાથને દાનથી પૃથ્વી કરે છે, જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી કમસોને વિકસિત કરે છે, તેમ આ રાજા પોતાના પરાક્રમથી સર્વ જનોનાં મુખ-કમળને વિકસિત કરે છે, જેમ સૂર્ય અન્ય ગ્રહોનાં તેજ હરી લે છે, તેમ આ રાજા પ્રમળ શત્રુઓનાં તેજ હરી લે છે અને જેમ સૂર્ય અધિકારને દૂર કરે છે તેમ આ રાજા દરિદ્રતાથી અધિકારને દૂર કરે છે; એ રીતે જગતના મહિરૂપ બનેલ સૂર્યનારાયણ અને બધા રાજાઓના શિરોમહિ બનેલ આ રાજા જગતને સમાન રીતે ધારણ કરે છે. ૧૬૯

યશઃકરણધોરણીતુલિહરોદિર્ણિવલ્લભ

ત્વયા ક્ષણમુદીક્ષ્યતે જગતિ ચો દરિદ્રો જનઃ ।

પયોધરમહીધરે નદતિ તસ્ય વામધ્રુવાં

રણત્કનકકિઙ્કિણીકલરવેણ દેવ સ્મરઃ ॥ ૧૭૦ ॥

યશશી કિરણોની પકિતને લીધે ચંદ્રની ઉપમાને ધારણ કરનાર હે રાજન્ ! આ જગતમાં જે કોઈ દરિદ્ર જન ધડીલાર માટે તમારી નજરે ચડે છે, તેની ઓઝોના સ્તનરૂપી પર્વત પર કામદેવ વસે છે કે જે શબ્દ કરતી સુવર્ણની ધૂધરીઓના મનોહર શબ્દથી નૃત્ય કરે છે. ૧૭૦

યમઃ પ્રતિમહીધતાં હુતવહોઽસિ તનિષ્ટતાં

સતાં લલુ ગુધિષિરો ધનપતિર્નાકાહ્નિષામ્ ।

ગુદં શરણમિચ્છતાં કુલિશકોદિભિર્નિર્મિતં

ત્વમેક શ્દ મૂલલે મ્હવિધો વિધાત્રા કૃતઃ ॥ ૧૬૯ ॥

હે રાજન્ ! પ્રતિકૂળ રાજાઓના તમે યમરાજા છો, વિશેષી રાજાઓના તમે અગ્નિ છો, સજ્જનો માટે તમે શુધિષ્ઠિ છો, ધનની છાછ રાખનાર યાચકો માટે તમે કુબેરલંકારી છો અને ચરણે આવવા દરજ્જાના માટે તમે ધર જેવા નિવાસસ્થાનરૂપ છો કે જે

ધર કરશેા વળોતું બનેલું છે. એ રીતે વિધાતાએ આ
જગત પર તમને અનેક સ્વરૂપે બનાવ્યા છે. ૧૭૧

આલોકાન્તપ્રતિહતતમોઽત્તિરાસાં પ્રજાનાં
તુલ્યોયોગસ્તવ ચ સવિતુશ્ચાધિકારો મતો નઃ ।

તિષ્ઠત્યેકઃ ક્ષણમધિપતિર્જ્યોતિષાં વ્યોમમધ્યે

પપ્તે કાલે ત્વમપિ લભસે દેવ વિશ્રાન્તિમદ્ધઃ ॥૧૭૨॥

હે રાજન્ ! તમારા અને સૂર્યના અધિકાર સરખા
છે એમ અમારા માનવું છે; કારણ કે જેમ સૂર્ય લોકાલોક
પર્યંત સુધી રહેલા પ્રજાજનોના અધિકારને દૂર કરે છે.
તેમ તમે પણ લોકમાં બધે ફેલાઈને રહેલાં પ્રજાજનોના
અધિકાર (કુઝો) દૂર કરો છો; જેમ સૂર્ય સર્વ
નક્ષત્રોના આકાશની વચ્ચે ક્ષણ માત્ર વિસામે લેવા
ભો રહે છે તેમ તમે પણ દિવસના છઠ્ઠા ભાગમાં
રાજકાર્યમાંથી વિસામે લો છો, એ રીતે તમારા અને
સૂર્યના ઉદ્યોગો સરખા છે. ૧૭૨

અધ્યાક્રાન્તા ઘસતિરુનાપ્યાશ્રમે સર્વભોગ્યે

રક્ષાયોગાવયમપિ તપઃ પ્રત્યહં સંચિનોતિ ।

અર્યાપિ ઘાં સ્પૃશતિ ઘશિનશ્ચારણદ્વન્દ્વીતઃ

પુણ્યઃ શબ્દો મુનિરિતિ મુદુઃ કેમલં રાજપૂર્વઃ ॥ ૧૭૩ ॥

જેમ મુનિ પવિત્ર આશ્રમમાં વસે છે, તપ કરે છે
અને ઇદ્રિયોને વશ રાખે છે તેથી ચારણો તેના પુણ્યને
માથે છે; તેથી રીતે આ રાજ સર્વ લોકોને સુખ આપે
તેવા ગુરુસ્થાશ્રમ નિવાસ કરે છે; પ્રભુ રક્ષણ કર-
વાના યોગથી તે રાજ નિવશિત રીતે તપનો સંન્ય
કરે છે અને પોતાની ઇદ્રિયોને વશ રાખે છે, તેથી
ચારણ-ચારણીઓનાં ભેદાં તેના જે પુણ્ય વશ માથે
છે, તે સ્વર્ગ સુધી પહોંચી જાય છે; માટે આ રાજ
'મુનિ' છે; તદાવત ઝેલેલો છે કે મુનિના પહેલાં
'રાજ' શબ્દ ભેદવાથી તે 'રાજમુનિ' કહેવાય છે.

નૈતચિત્રં ચલ્યમુદધિશ્યામસીમાં ઘરિત્રી-

મેકઃ કૃત્ત્વો નગરપરિઘ્રાંશુયાદુર્મુનત્કિ ।

આશંસન્તે સમતિપુ મુરઃ સકવૈરા હિ દૈત્યે-

રસ્યાધિજ્યે ઘનુપિ વિજયં પૌરુહૂતે ચ વજ્રે ॥૧૭૪॥

જેના બાહુ નગરના દરવાજાના ભોગળે જેવા પુષ્ટ
અને લાંબા છે; એવો આ રાજ એકલો જ સમુદયી
શ્યામ થયેલો સીમાવાળી પૃથ્વીને ભોગવે છે; તેમાં કાંઈ
આશંકા નથી; કારણ કે દૈત્યો સાથે જેનાં વૈર બંધાયેલાં
છે, એવા દૈવો મુદ્ધમિત્ત પર વિજય માટે બે વસ્ત્ર પર
દઢ વિશ્વાસ રાખે છે; એક તો જેણે ધનુષ્ય પર દોરી
યશથી છે એવા રાજ પર, અને બીજા ઈન્દ્રના વજ્ર પર.

પ્રાતું લોકાનિવ પરિણતઃ કાયવાનભવેદઃ

ક્ષાત્રો ધર્મઃ શ્રિત ઇવ તનું ત્રદ્ધાકોપસ્ય ગુપ્ત્યૈ ।

સામર્થ્યાનામિવ સમુદયઃ સંચયો વા ગુણાના-

માવિર્ભૂય સ્થિત ઇવ જગત્પુણ્યનિર્માણરાશિઃ ॥૧૭૫॥

બધા લોકોનું રક્ષણ કરવાને માટે જાણે કે ધનુર્વેદ

પોતે શરીરને ધારણ કરીને આવ્યો ન હોય અથવા તો
બાહ્યભૂતથી ખમનાનું રક્ષણ કરવા માટે ક્ષાત્ર ધર્મ
પોતે શરીરનો આશ્રય કરીને રહેલો ન હોય; એ રીતે
મુર્તિમાન ધનુર્વેદ કે ક્ષાત્ર ધર્મ જેવો આ રાજ સર્વ
સામર્થ્યોના પ્રકટ સ્વરૂપ, શુભોના સંચયરૂપ તેમ જ
જગતનાં પુણ્યકર્મોના સમુદાયરૂપ બનીને રહેલો છે. ૧૭૫

ક્ષેપન્તે ચક્ષિતજલઘરધ્વાનમેતે તુરંગા

મૂર્મિ પાદૈર્યદપિ ચ મુદુર્વક્ષિણૈરાલિન્નન્તિ ।

યાનોત્સુક્ત્યં ચદપિ ચલનાદ્વાલયેઽવ્યંજયન્તિ

ત્વદોર્વેઽદ્વિતયવશ્વતા તત્સમપ્રા જયશ્રીઃ ॥ ૧૭૬ ॥

હે રાજન્ ! મુદ્ધ માટે તમે પ્રયાણ કરો છો તે વખતે
મેધની ગર્જનાઓને ઢાંકી દે એ રીતે ઘોડાઓ ઢંભણાટી
કરે છે, પોતાના જમણા પગથી વાર-વાર ધરતીને ઢેચે
છે તેમ જ પોતાની કેશવાળી અને પૂછડાને ખંખેરીને
પ્રભાવમાં ઉત્સુકતા ખતાવે છે; એ બધાં શુભ લક્ષણો
જેતાં નક્ષી થાય છે કે વિજયલક્ષી તમારા બે બાહુથી
દંડને વશ થયેલી છે. ૧૭૬

દટ્ટઃ સાક્ષાદસુરવિજયો નાકિનાં ચક્રવર્તી

માત્સ્યો ન્યાયઃ કથયતિ યથા વારુનીદ્વન્દ્વીતીઃ ।

પાતાલેન્દ્રાદહિમયમાસ્ત્યેવ નિત્યાનુપત્તં

તન્નઃ પુણ્યૈરજનિ ભવતા વીર રાજન્વતી મૂઃ ॥૧૭૭॥

દેવોનો ચક્રવર્તી એવો છે પરંતુ દૈત્યો પર વિજય
મેળવવા મથતો હોય છે, તે અમે નજરે નેત્રીયું છે. વરુણ-
લોકમાં તો મત્સ્યન્યાય એ જ દેડેનાંતિ છે અર્થાત્ મોડું
માછલું નામ આલવાને ગળી જાય, એવો ન્યાય છે.
પાતાલ લોકમાં સંપાંને નાગરાજથી સદા માટે ભય
લાગેલો હોય છે; માટે હે રાજન્ ! અમારાં કાંઈ પુણ્યોના
યોગે તમારાથી આ પૃથ્વી રાજન્વતી-રાજથી સુરક્ષિત છે.
ચત્કીત્યો ઘવલીકૃતે ત્રિમુખતે મૂર્ત્યો જગન્મોહિતે

મત્કયેશઃ પરિતોષિતઃ સુચરિતૈરાનન્દિતાઃ સજ્જતાઃ ।

પૂર્ણાંશઃ વહ્નઃ કૃતા વિતરણૈર્ચં ત્વયા યાચકા-

સ્તસ્મૈ સર્વગુણાશ્રયાય મવતે દીર્ઘાયુરાશાસ્મદે ॥૧૭૮॥

જય પુવનોને જેણે પોતાની કીર્તિથી ઉજવણ
કર્તા છે, જગતને પોતાની મુર્તિથી મુગ્ધ કર્યું છે,
મહાદેવને ભક્તિથી રાજ કર્યું છે, સજ્જનોને પોતાનાં

સારા ચરિતથી આનંદિત કરેલા છે તેમજ દાન આપીને
યાચકોની બધી આશાઓને સંપૂર્ણ કરેલી છે, એવા
હે રાજા! સર્વ શુભોના આશ્રયરૂપ તમને લાગુ આવુબધ
પ્રાપ્ત થાઓ એમ આશીર્વાદ આપીએ છીએ ૧૭૮
દાને કલ્પતરુનંદે મુરગુરુ કાવ્યે કવિસ્તેજસિ
શ્રૌદમીપ્તરવિધિને ઘનપતિ સત્યે દયાયા શિવિ ।

ગામ્ભીર્ય સરિતાપતિનિરુપમે શૌર્યે મુખદ્રાપતિ
શ્રીમાન્ધર્મરતિમહીપતિરય જીયાસ્તદ્દક્ષ સમા ॥૧૭૯

દાન આપવામાં કલ્પરૂક્ષ જેવો નીતિમાં બુદ્ધરૂપિત
જેવો, કાળ રચવામાં શુક્રાચાર્ય જેવો તેજ્યા ભાગા
ના સુધર્મ જેવો, ધનમાં કુબેર જેવો, સત્ય અને દયામાં
સિથિરાત્મ જેવો, શ્રીચરિતામાં સમૃદ્ધ જેવો અને અત્યુ
પમ ધરતીરામાં અભૂતન જેવો, આ શ્રીમાન રાજા
ધર્મમાં રતિ રાખનાર છે, તે હજાર વર્ષ સુધી શુભ

વિદ્વાન્માનસદ્સ વૈરિકમલાસકોચચન્દ્રગુપ્તે
દુર્ગામાર્ગણનીલોદિત સમિત્યૌકારૈશ્વર નર ।
સત્યપ્રીતિવિધાનવક્ષ વિજયપ્રાગ્માવમીમ પ્રમો
સામ્રાજ્ય વરવીર વસ્તરશત વૈરિક્ષમુદૌ ક્રિયા ॥૧૮૦

જેમ માનસસરોવરને હસ શોભાવે છે તેમ જે
વિક્રાનેના મનને હસીને જેમ શોભાવે છે જેમ ચન્દ્ર
કમળને સુરઝાવે છે તેમ જે શત્રુઓરૂપી કમળોને સુર
ઝાવવામાં ચક્રના કિરણ જેવો છે જેમ નીલોદિત
અઠાદિવ દુર્ગા-પાર્વતીને શોધતા હોય છે તેમજ દૂર
જનાર બાણોને રૂકવામાં જે ધનુષ્યધારી મહાદેવ જેવા
છે, જેમ વૈશાંતર અગ્નિ અભિધાઓના સ્વીકાર કરે છે
તેમ જે વિદ્વાનોની સમિતિઓમાં રૈયાનર-સર્વવ્યાપક
માનવ જેવા છે જેમ કમકાઠ કરનામાં દક્ષ પ્રજાપતિ
કુશળ છે તેમ જે સત્ય અને પ્રીતિના કાંઈમાં દક્ષ-
કુશળ છે, જેમ બીમસેનને એક પરદાન હતુ કે બધા
ભય, ત્યાં તેને પહેલો વિજય મળ્યો, તે રીતે જે પ્રથમ
વિજય મેળવવામાં બીમસેન જેવા છે એવા હે ઉત્તમ
વીર રાજા! પ્રજાના સૌ વર્ષો સુધી તમે ચક્રવર્તી
રાજ્યનું શાસન કરતા રહે ૧૮૦

હસ્ત્યસ્તહુરોદકે ત્વમિ ન મૂ સર્વસદ્ગા વેપતે
દેવાગારતયા સ કાશ્ચનમિરિચિચ ન ઘટે મયમ્ ।

અદ્વાતદ્વિપશિક્ષમિષ્ણુકલુલાવસ્થાનદુઃસ્થાશય
વેપન્તે મદદન્તિન પરમમી ભૂમીપતે તાવકા ॥૧૮૧॥

દાન આપવા માટે બધાને તમે હાથમાં કુશ અને
જળ લો છો, ત્યારે આ પૃથ્વી 'બધી અપાઈ બઈશ'
એ ભયે કપતી બોઈએ પણ તે સર્વ બાળના સહન

કરનારી હોવાથી કપતી નથી તેમજ આ સુમેરુ પર્વત
પણ ભય પામવો બોઈએ, પરંતુ તેની ઉપર સર્વ દેવો
નિવાસ કરતા હોવાથી તે કપતો નથી, પરંતુ હેરાજન!
તારા આ મદ્યજતા હાથીઓ એટલા મારે કપી રહ્યા
છે કે હાથીઓના પુષ્કળ ખોરાખને નહિ બળ્હતા એવા
અબળા લિખુકાને ઘેર અમારા દાન કરવામાં આવશે,
તો અમારી ખરાબ દશા થવાની છે ૧૮૧

અર્થિપ્રશવહૂમવત્કલમરવ્યાજેન છુદ્ધાચિત
સત્યસ્મિન્નિતિદાનભાજિ કયમપ્યાસ્તા સ કલ્પત્રમ ।
આસ્તે નિર્વ્યયરત્સવતુદ્વયોદમ કય યાચક
શ્રેણીર્જનનદુર્યશોનિવિહિતત્રીડસ્ટુ રત્નાચલ ॥૧૮૨॥

બધારે આ રાજા યાચકોને અત્યંત દાન આપવા
લાગ્યા ત્યારે યાચકો પૃથ્વી બવાથી કલ્પરૂક્ષને માથે
ધણી દીધોના બાર વધવા લાગ્યો, તેથી બળ્હ કે લગ્નઈને
વળા બધું હોય તેવું તે કલ્પરૂક્ષ ગમે તે કારણે પોતાની
લાજ ઠાકતુ હતું પરંતુ યાચકના ગણે પોતાની પાસે
નહિ આવવાથી અપયશને કારણે જેને લગ્નમાં આવેલી
છે, તેવો સુમેરુ-રતનાચળ પર્વત ખચ વગરના રત્નોની
સંપત્તિને વધારવામાં રત સુમેરો પોતાની લગ્નગને બી
રીતે ઠાકે ૨ અર્થાત્ કલ્પરૂક્ષ નમીને લાજ ઠાકી પણ
સુમેરુએ તો વધીને લાજ ઉભારી પાકી છે ૧૮૨

દેવ ત્યત્કરનીરવે દિશિ દિશિ પ્રારબ્ધયુગ્યોન્નતૌ
ચક્ષત્કાન્કુળસ્તકાન્તિવહિતિ સ્વર્ગાદિત વપતિ ।

સ્ત્રીવા કીર્તિતરગિણી સમમવત્તા ગુણપ્રામભૂ
પૂર્ણ ચાર્ધિસર શશામ વિદુષા દારિદ્ર્યપદાવાનહ ॥

જેમ નરહો મેઘ ઉડે પામતા, વીજળી ઝળકે
વર્ષા આવે, નહીં જામરાય ધરતી સતોપાય, સરોવર
ભરાય અને દયાનગ શાત થાય તેમ હે રાજા!
તમારો દાન-લીલ આ હાથ મેઘધર બનીને દિશા દિશાએ
પૂર્વના પુરુષોથી ઉદય પામે છે, ત્યારે ચળકતા કંકણો
ના રત્નો બરેનો કાંતિઓરૂપી વીજળીઓ ઝડકે છે,
સુપર્ણરૂપી અશ્વ વરમે છે, કીર્તિરૂપી નદી ભરપૂર
બને છે શુભરૂપી ગામડાની ધરતી વૃષ ધાય છે, યાચકો
રૂપી સરોવર પૂર્ણ બને છે તેમજ વિદ્વાનોના દયાનગ
શાત ધાય છે ૧૮૩

દેવ ત્વામસમાનદાનનિહિતૈર્યં જ્ઞાતીક્રત
ત્રિલોચ્ય ફલમારમદગુરુશિરા કલ્પત્રમો નિન્તિ ।

ટહુચ્છેદનવેદનાશિરમણાત્પચાતત્રીચસ્યવિ
પ્રાવીનનણિતાદ્ગરોહણતયા શ્રીરોહણ ત્વતિ ચ ॥
હે રાજા! બધારે તમે સર્વ ધાય, તેને બંધુ

પમ દાનોના બધા પદાર્થ આપી દીધા અને એ રીતે ત્રણેય લોકોને કૃતાઈ કર્યા, ત્યારે પોતાના કળના ભરથી જેનું મસ્તક લાગી ગયું છે, એનું કલ્પવૃક્ષ તમારી નિદા કરે છે, પરંતુ પોતાના શિખરે થતા ટાકણાની છેદની વેદના શાંત થવાથી જેને પરમ સુખની દશા મળેલી છે, એવા સુમેરુ પર્વત જૂના પડેલા પ્રણી રૂઝાવવાથી નવા અંગે કૃત્વા લાગ્યા, તેને લીધે સ્પૃતિ કરવા લાગ્યો અર્થાત કલ્પવૃક્ષ નમી પડીને નિદા કરે છે પણ સુમેરુ ખનિત-ધા નહિ થવાથી ઉત્તત બની સ્પૃતિ કરે છે ૧૮૪

ગળ્ફૌ પાળિમસાત્તનૃસ્તનિમસાત્પદ્માવલી વાલ્પસાત્ કીર પદ્મરસાન્મનોડિવિહરસાત્કળોડિવિકૈલવ્યસાત્ ।
આસન્દેશ ચમુરેણ્ય મ્મલત પ્રત્યર્થિવામભુન કોદ્દેષ્ટ પરિવેયમાજિ જિજ્ઞાસશ્રીસાધને યોધને ॥૧૮૫॥
હે સેનાનાયક રાજા ! વિજયશ્રી લક્ષ્મીને મેળવવા માટે સાધનરૂપ થયેલ તમારું ધનુષ્ય બ્યારે કાન સુધી ખેચાતા મહાકાર બની જાય છે ત્યારે (વૈરીઓને હણાતા) વૈરીઓનાની ઈચ્છાના ગાલ દિક્કાશ ધરે છે, શરીર પાતળું બની જાય છે, આખની પાપણે આસુ ઝોથી ભરાઈ જાય છે, પોષ્ટ ખાજરાને આધીન બને છે, મન પણ મહાદેવ જેવું બની જાય છે અને કંઈ પણ ધરેણું વિનાનો બનતા ઉવલ્યમુક્તિને લાગે છે વૈવસ્વત મલયાચલોડિસિ ખનત શ્રીસળ્કશાસ્ત્રીમુન સ્તરિમ્કાલભુનગમો નિવસતિ સ્ફુર્જેત્કપાળ્કઠલાત્ ।
एष स्वाङ्गमनर्गल रिपुतरुक्कन्धेषु सघट्टयन् दीर्घयोगम विसारि निर्मलयशोनिर्माकमुन्मुञ्चति ॥
જેમ મનવાચલ પર્વત ધરના ચંદનદક્ષિણા રહેતા ઠાંગોતરો નાગ ધડની સાથે પોતાના શરીરને ધસાને કાચળા છૂટી પાડે છે તેમ હે રાજા ! તમે પોતે મલનાચલ પર્વત છો તમારા હાથ ચંદનદક્ષ છે, તેમા રહેલ તલવારો ઠાંગોતરો નાગ છે, તે સમુચ્ચોદ્ધી દક્ષિણ યડપર પડતા અને ધસાતા નિર્મલ યશસ્વી કાચળાને ખન કરે છે કે જેને વિસ્તાર દીર્ઘ આકાશ સુધી ફેલાયો છે કર્પૂરપ્રતિપત્થિનો હિમગિરિપ્રાવાપસધર્ષિજ દ્વીપાન્મોનિધિમધ્યગર્ભચયિનો ગદ્ગૌઘસવૈકળ્યા ।
स्वच्छन्द हरिचन्दनमुत्तिष्ठ कुन्देन्दुसवादिन स्तव्यासमरविन्दकन्दरुचयोऽनेके गुणा वैचन ॥૧૮૬॥

તે રાખના કમળની કળીઓ જેવા રવિકર પ્રણી એટલા અપરિમિત હતા કે તે કપૂરને સુવાસના છતી લે, વિભાવનના સ્વચ્છ પદ્મરની અણીઓ સાથે ધર્મી

મા આવે, કીરસાગરના મધ્ય પેટાળને છતી લે, ગંગાના પ્રવાહને દરારી દે, હરિયદનની કાતિને સ્વચ્છ રીતે તોડી નાખે તેમ જ મોગરા અને ચંદની ટુલનામા સરખે સરખા છતરી શકે તેવા છે ૧૮૭

મન્યે સ્પર્શમણિ તૈવનમતુલ પાર્ણિ દ્વિજામ્બરજેન દુર્વર્ણાન્વયિ મિમ્બાલપલકાન્વાસન્સુવર્ણાનિ યત્ ।
तच्चि परमत्र मित्र भवता दत्ता स्वहस्तादिमा दुर्वर्णान् सुवर्णतामुपगता क्षुद्रास्तु मुद्रा कथम् ॥
હે રાજા ! તારા આ વિશાળ હાથને હું તો સ્પર્શમણિ સમજું છું, કારણ કે બ્યારે તમે બ્રાહ્મણોના પૂજન કરો છો, ત્યારે જે સિદ્ધકાના લક્ષણો ખરાબ લેખ(દુર્વર્ણ)થી ભરેલા હોય છે, તે સુવર્ણ (ચંદનના લેખવાળા, સોનાના સારી રેખાવાળા) બની જાય છે પરંતુ હે ક્ષેત્ર મિત્ર ! તમે આરુ પૂજન કરીને તમારે હાથે જે આ રૂપાની (દુર્વર્ણ) મુદ્રાઓ આપો, તે હલકી મુદ્રાઓ દુર્વર્ણ (રૂપાની) જ રહી ગઈ, પણ સુવર્ણરૂપ બની નહિ તે એક આશ્ચર્ય છે ૧૮૮

સત્તમમહારિશીતલતલે પુણ્યામમાલઠ્ઠલા ગુણદૈવદવાનલેન કલિતે વિદ્વત્કળ્યા ચયે ।
सद्यो वर्प मुग्धवारिद विभो स्वर्णाम्बुधारास्तो विश्वयापियशा शिरोऽननिभृतामाक्रम्य नन्दानिशम् ॥
હે સુવર્ણના મેધરૂપ રાજા ! આ વિદ્વાનોદ્ધી જે રૂક્ષોના સમૂહ છે, તે સસાગરના સતાપ અને જ્વરને હરનાર શીતલ તનવાળા અને ગુણધરાળા આશ્રમોથી તાલીતા છે પરંતુ ખરાબ દૈવરૂપી દાવાનન લાગવાથી તે રૂક્ષો બળવા લાગ્યા છે, માટે તમે સુવર્ણરૂપી જળની ધારાઓની વૃદ્ધિ કરો તેથી તમારો યશ વિશ્વમા બ્રાપક બનશે અને સમુચ્ચોના મસ્તકોને ઝોળીગીને તમે નિરંતર આનંદ કરો ૧૮૯

શ્વન્દુસ્વઘરાશા જિતોડરનિપતે ખાસાનિધિસ્તેનસા કન્દ્યા વપુયા સુધાજલનિધિર્વાચોવિલાસેન ચ ।
तथ्य ते जयशीलमेतदधुना स्वहानमदैवयो मैन्ये क नु विजेष्यतीति विषये दोलायते मे मन ॥
હે રાજા ! તમારા યશથી ચંદ્ર, તેજથી સૂર્ય, શરીરથી કામદેવ અને વાણીના વિનાસથી અમૃતસાગર જિતાર્થે આ છે અને એ રીતે તમારી બધી બાબતો વિજય મેળવે તેવી છે પરંતુ અત્યારે તમારા દાન અને મારી દીનતા એ બંને લાવા તૈયાર થયા છે, તેમા કોણુ જીને છતરી, એ બાબતમા મારુ મન ચલિત થઈને યેદ્યા કરે છે ૧૯૦

યઃ પુત્રં યુધિ દર્શયત્યરિમત્ત્રેણીયુ યો વક્ત્રતા-
મસ્મિન્નૈવ વિમર્તિ ચક્ષ કિરતિ ક્રૂરધ્વનિ નિન્દુરઃ ।
દોષં તસ્ય તથાવિધસ્ય મજતક્ષાપસ્ય ગૃહ્નુણં
વિશ્યાતઃ પરમેષ્વર ય નૃપતિઃ સીમા ગુણમાહિણામ્ ॥

ધનુષ્ય કે જે વૈરી યોદ્ધાઓની સામે પોતાની પીઠ
(વાંસાવાળા હાથ) બતાવે છે અને પોતાને ધારણ
કરનાર રાજાની સામે પોતાની વક્ત્રતા (વાંસાપણું)
ધારણ કરે છે તેમ જ નોકાર બનીને કૂર-કકૃશ અવાજ
કર્તા કરે છે, વળી તે ધનુષ્ય દોષ(દોઃ) બે હાથ)ને જ
બાળ્યા કરે છે; તેમ હોવા છતાં પણ આ રાજા ધનુષ્ય-
ના યુધ્ધ (શરી)ને જ ધારણ કરે છે અને એ રીતે યુધ્ધ
ઘડણ કરનારા યુધ્ધિવલ પુરુષોની સીમાશ્પે આ રાજા
પ્રખ્યાત છે. ૧૬૧

કેવ ત્વં જય યસ્ય રાજતિ મહારાટ્પીકુલોચં કુલં
લાટીષાહ્મુલુ નર્મ ચેતિવનિતાનામીગમીરં મનઃ ।
ઝામીરીકટિવિસ્તૃતા મતિરસિર્ગાઢીકચદયામલ્હા
કર્ણાટીરતિનિન્દુરો રણરસઃ કીરીમુલ્ખાં યથઃ ॥૧૬૨

હે રાજા! તમારું કુળ મહારાષ્ટ્રની ઓએના
સ્તનમંડળ જેવું બિંચું છે, હાસ્યવચન લાટ દેશની
ઓએની વાણી જેવું કામળ છે, મન ચેદિદેશની
ઓએની નાભિ જેવું ગંભીર છે, મતિ આશીર દેશની
ઓએની કમર જેવી વિશાળ છે, તલવાર ગોદેશની
ઓએના કેશ જેવી શ્યામ છે, યુદ્ધનો રસ કર્ણાટક
દેશની ઓએની રતિ જેવા કઠોર છે તેમ જ યથ
હારદેશની ઓએના મુખ જેવા ઉજ્જવળ છે; એ રીતે
હે દેવ ! તમે વિજય પામે. ૧૬૨

તે કૌપીનધનાસ્ત એવ હિ પરં ધાત્રીકલં મુજ્જતે
તેપાં દ્વારિ નદન્તિ યાજિનિવહાસ્તૈરેવ લઘ્યા ક્ષિતિઃ ।
ત્રિરેતસમલંકૃતં નિજકુલં કિંવા વદ્ધુ શૂમદે
યે દટ્ટાઃ પરમેશ્વરેણ મવતા સ્ટેન સ્ટેન ચા ॥ ૧૬૩ ॥

હે રાજા! તમે સર્વસાધાર્ણ-પરમેશ્વર છા એટલે
તમે જેની પર રાષભરી કે સતોષભરી નજરે જુઓ
છા, તેમને તેવા ક્ષણ મળે છે; અર્થાત્ તમે જેની પર
રાષભરી નજરે જુઓ છા, તેને લોહા કૌપીનવના-
લગોટીકર બની બળ્ય છે, તેમને ધાત્રીકલ-આમળાં
પાવાને મળે છે, તેમને ધેર ન લંઘવાલિનિદાઃ-હાથી કે
લોહા રહેતા નથી, તેમની પૂરી ક્ષિતિઃ (ક્ષતિ-હાનિ)
થાય છે તેમ જ તેમનાં કુલ સ-મલંકૃત-મહિન કાલે
કરનારાં થઈ બળ્ય છે અને તમે જેની પર સતોષ નજરે
જુઓ છા, તે લોહા-કૌ-પૃથ્વી પર, કન્યા-કન્યા

ધનવાળા થાય છે, તેમને ધાત્રી-પૃથ્વીનાં સર્વ ફલ-
ક્ષણ ભોગવવાને મળે છે, તેમને ધેર યાજિનિવહાઃ નદન્તિ-
લોહાઓના સમૂહ નાદ કરે છે તેમને પૂરેપૂરી ક્ષિતિઃ-
(પૃથ્વી) મળે છે તેમ જ તેમનાં કુલ શબ્દપ્રારેલાં બની
બળ્ય છે, આટલે અમે વિશેષ શું કહીએ ? ૧૬૩

સામકૃત્ય સમાહુલીકૃતમતેરયન્તાનિતેજસ-
ચિદ્રાજાસ્ય વિકરપમાનહૃદયસ્યાકુદમન્યોર્મશમ્ ।
લજ્ઞાં સંત્યજતઃ કર્મ વિમુશ્તતો વિગ્રાન્યહૃપવયતઃ
ક્રેશો યોડર્ધિજનસ્ય વકતુમનસો મા મૂત્સ તે વિદ્વિણામ્ ॥

યાચક જન બ્યારે કાંઈ બોલવાનું મન કરે છે,
ત્યારે તેને જે કલેશ ભોગવવા પડે છે, તે કલેશ તો
તમારા વૈરી જનોને પણ ન હોય. યાચકના કલેશ કેવા
છે કે બ્યારે તે બોલવાનું મન કરે છે, ત્યારે ઉપાધાર્ણ
ચકા થાય છે, મતિમાં આકુળતા થઈ આવે છે, એક-
દમ તેજ બીડી બળ્ય છે, અંગે હીલાં પડી બળ્ય છે,
હૃદય કંપવા લાગે છે, મનમાં વારે ધડીએ ક્રોધ આવે
છે, લાજને છોડી દેવી પડે છે, યુક્તિઓ ગોઠવવી પડે
છે અને અનેક વિદ્વાં જોવાં પડે છે. ૧૬૪

નો કામઃ પ્રતિહન્યતે પ્રણયિયુ સ્વન્નેડપિ નાથ સ્વ્યા
નૈવાચકુરુપે વૃપં દિરસના વ્યાલા ન તે વહ્મઃ ।
નો વહ્મપ્રતય મૂર્વયો ન જ તનુનિર્લં જવાનુમદ-
વ્યમ્મા નો વિપમા જ દક્ત્વમથ જ લયાતા ક્ષિતાવીશ્વર ॥

હે રાજા! આ પૃથ્વી પર તમે સર્વસમર્થ-
ઈશ્વર તરીકે પ્રસિદ્ધ છો; છતાં પણ તમારાં ચરિત
ઈશ્વર-મહાદેવ જેવાં નથી. જેમકે મહાદેવે તો કામને
નાશ કર્યો છે, પરંતુ તમે સ્નેહીજનોના કામ(મનો-
રથો)નો સ્વપ્ને પણ નાશ કર્યો નથી; મહાદેવ બેસકવા
માટે વૃષ(પોહિયા)ને નીચે નમાવે છે, પરંતુ તમે
વૃષ(ધર્મ)ને કદી નીચે પાછો નથી; મહાદેવને બે
જાલવાળા સાપ વઢાલા લાગે છે, પરંતુ તમે બે જાલ-
વાળા (ચાંડિયા) કુટ જનોને વઢાલા ગણ્યા નથી;
મહાદેવને અનેક શત્રુઓ છે, પરંતુ તમારી મૂર્તિ
એક જ છે; મહાદેવનું શરીર જડ (જાલરૂપ ગ્રંથ)
પર કૃષા દરશને આગુર હોય છે, પરંતુ તમારું શરીર
જડ (ધર્મ) પર કૃષા કરવાને આગુર રહેવું નથી
તેમ જ મહાદેવ વિષ (ગંધાપવાળા) નથી. ૧૬૫

સંમનદ્વન્નન્નતેન મવતા ધાપે સમારોપિતે
દેવદન્વેન ચેન ચેન મહાસા યત્સમાસાદિવન ।
ક્રોડન્વેન ક્રાઃ ગૈરરશિશસ્ત્રેનાપિ મૂયન્વદ્
દેન ત્વં મવતા જ કીર્તિરતુલા કીર્ત્યા જ દોષસ્ત્વં

હે રાજન્ ! તમે જ્યારે રણધૂમિના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા અને ધનુષ્ય પર બાણ ચલાવ્યાં, તે જ વખતે જેણે જેણે મેળવી લીધું. તે હું કહું છું, સાંભળો; પહેલાં તો ધનુષ્યને બાણ મળ્યાં, બાણને વૈરીઓનાં મસ્તક મળ્યાં, મસ્તકોને પૃથ્વીમંડળ મળ્યું, પૃથ્વીમંડળને તમે રાજ તરીકે મળ્યા, તમને અતુલ કીર્તિ મળી અને તમારી કીર્તિને ત્રણે લોક મળ્યા. ૧૯૬

હારાનાહર દેવ ચન્દ્રધવલાગ્ને ચેત્પયોષેસ્તટીં
સંપ્રાપ્તે ત્યયિ સૈન્યવારણગૈર્મંજ્ઞદ્વિરક્ષોમિતમ્ ।

સિન્દૂરાણુગમન્તુ મેષપટલીપીતોન્વિઙ્ગત્ શુક્ષિપુ
સ્વત્વૈરેવ દિનૈઃ કરિપ્યસિ મહીમાતાઘ્રમુક્તાકલામ્ ॥

હે રાજન્ ! ચંદ્રના જેવા ધોળા મોતીઓના હારને અત્યારે તમે એકઠા કરી લો; કારણ કે જ્યારે તમે (સર્વ) સેનાઓ સાથે) સમુદ્રને કિનારે જશો, ત્યારે તમારી સેનાના હાથીઓના ગળુ સમુદ્રમાં નાહશે અને તેમનાથી ડોળાયેલું જળ સિંદૂર જેવું લાલ પાની જશે. તે જલને મેધનાં મંડળ પીશે અને તે લાલ પ્રાણી વરસાવશે, તે છીપોમાં જઈને પડશે અને એ રીતે થોડા જ દિવસમાં આખી પૃથ્વીને રાતાં મોતીઓથી કાંરપૂર કરશે. ૧૯૭

કૃણત્વં ઘનમપ્હલસ્ય ગલિતં લપ્તં મુણે ત્વદ્વિપાં
વિષુદ્ધામ જગમ તાવકમર્તિં ગર્જિર્મધ્યદન્તુભિમ્ ।

દૃષ્ટિસ્ત્વરપરિપન્થિપાર્થિવવધ્નેત્રેષુ ખર્ષે સ્થિતિં
ષાપં તે ઘનુષાધિનાય ચલમિત્કોદળકાન્તિઃ શ્રિતા ॥

(વર્ષાઋતુ ગઈ અને શરદઋતુ આવી ત્યારે વર્ષા-ઋતુની સમૃદ્ધિ ક્યાં ચાલી ગઈ, તેના ઉત્તરમાં કવિજન જણાવે છે કે,) હે રાજન્ ! મેધમંડળની કાળાશ ગળી ગઈ, તે તમારા વૈરીજનોનાં મુખ પર લાગી ગઈ; વીજળીના ચમકારા તમારી મતિમાં આવી ગયા; મેધની ગળના તમારાં હૃદયોમાં પર આવી ગઈ; વરસાદે તમારા વૈરી રાજ્યોની સ્ત્રીઓનાં નેત્રોમાં સ્થિત કરી તેમ જ ઇશ્વરધન્યની ચિત્રવચિત્ર કાંતિએ તમારા ધનુષ્યનો આશ્રય કર્યો છે. ૧૯૮

નાલિન્નિવ કુચદ્વયં મવદિમપ્રોચુદ્ગુલ્મદ્વય-
ગ્રાસાદ્વિગ્નિતાસુ નૈવ દપતિ પ્રીતિં તવાસિદ્ધમાત્ ।

શ્રૂમજ્ઞાન્મયદીયદુર્ધરધનુર્ઞાન્ત્યા મજન્તે ન તે
વૈરિશોણિમુજો નિજામ્બુજદશં મૂમળહલાપ્પહલ ॥૧૯૯

હે જમંડળ પરના ઈંદરાજ ! તમારા વૈરી રાજ્યો તમારા હાથીઓનાં જે કુંભસ્થળથી એટલા તો ત્રાસ પામી ગયા છે કે મોતાની સ્ત્રીઓનાં સ્તનની

જોડીને આર્દ્રિંગન આપતા નથી. તમારી તલવારની ચમકતી કાંતિથી એવા ત્રાસ પામ્યા છે કે મોતાની સ્ત્રીઓની કથવેણીઓમાં પ્રીતિ રાખતા નથી; તમારાં વિકટ ધનુષ્યોની શ્રાંતિ તેમના હૃદયમાં એવી તો પેસી ગઈ છે કે મોતાની કમળનયની સ્ત્રીઓના કટાક્ષને સેવતા નથી. ૧૯૯

અસ્ય ક્ષોણિપતેઃ પરાધર્પરયા લક્ષીકૃતાઃ સંખ્યયા
પ્રહ્લાચહુરવેદ્યમાણવધિરશ્રાવ્યાઃ કિલાકીર્તયઃ ।

ગીયન્તે સ્વરમદ્યમં કલયતા જાતેન વન્યોદરા-
ન્મૂકાનાં પ્રકરેણ કૂર્મરમણીદુગ્ધોદયે રોયસિ ॥૨૦૦॥

આ રાજનો અપકીર્તિએ ગણવામાં આવે તો પરાધર્થી પણ આગળની સંખ્યા લક્ષ્યમાં લેવી પડે; તેને આંધળોએ બોઈ શકે, બહેરાએ સાંભળી શકે અને વાંઝણીના પેટથી જન્મેલાં મૂંગા પ્રાણીઓના સમૂહે કાચળીઓના દૂધથી કાચલા સમુદ્રને કિનારે રહીને આડમાં સ્વરથી તે અપકીર્તિનાં ગાન કરેલાં છે અર્થાત્ રાજની એવી કાઈ અપકીર્તિ નથી, જેને જગતની ગણનામાં સમાવાવ ! ૨૦૦

દ્વારં લઘ્વગિમિરાયુતં બહિરપિ પ્રસ્થિન્નગૃહૈર્ગંજૈ-
રન્તઃ કચ્છુકમિઃ સ્ફુરન્મણિધરૈરપ્યાસિતા ભૂમચઃ ।
આક્રાન્તં મહિષીભિરેષ શયનં ત્વદ્વિદ્વિપાં મન્દિરે
રાજન્સૈવ ચિરંતનપ્રણયિની શૂન્યેડપિ રાજસ્થિતિઃ ॥૨૦૧

હે રાજન્ ! તારા યનુઓનાં રાજ્યમંદિરો એકદમ ઉજળા થઈ જવા છતાં પણ રાજ્યની પરિસ્થિતિ તો લાંબા કાળના સ્નેહને લોધે પહેલાં જેવી હતી તેવી જ છે. જેમ કે પહેલાં તલવારધારી અંગરક્ષકો (ખડ્ગધારી) દરવાજે બેસા રહેતા હતા, હવે મેંડાઓ (ખડ્ગી) બેસા રહે છે; પહેલાં આગળમાં મહારાજા હાથીઓ રહેતા હતા, હવે જંગલી હાથીઓ રહે છે; પહેલાં અંતઃપુરમાં થળકતા મધિઓને ધારણ કરનાર સ્ત્રી-અંગરક્ષકો (કંચુકીઓ) રહેતા હતા, હવે કાંચળી-ધારી સર્પો રહે છે, પહેલાં રાજમંદિરોમાં શયનખંડ રોક્યો હતો, હવે જંગલી મહિષો (બેસો) એ શયન-ખંડ રોક્યો છે. ૨૦૧

શૌર્યં કેસરિણા પરોપકરણં કલ્પટમેળાર્પિતં
લાવર્ણ્યં મકરધ્વજેન ચ શરચન્દ્રેણ શુભ્રં યશઃ
ધૈર્યં તે કમઠાધિપેન વિપુલં ગાન્મીયમન્મોધિના
સૌમાર્યં તુ તથૈવ કેવલમીદં તલ્લેન નો વિદ્મહે ॥૨૦૨

હે રાજન્ ! કેસરી સિંહે તમને શરીરતા આપી છે. કલ્પદ્રશ્વે પરોપકાર, કામદેવે સૌંદર્ય, શરદઋતુના ચંદ્રે

ધવલ યથા, કાચખાનો અવતાર લેનાર વિષ્ણુ ભગવાને ધીરજ અને સમુદ્રે ગંભીરતા આપેલાં છે; પરંતુ તમારામાં ને આ અસાધારણ સૌભાગ્ય રહેલાં છે, તે કાણે આપ્યાં છે; તે અમે બાંધતા નથી. ૨૦૨

કાર્મ કામસમસ્ત્વમન્ન જગતિ ક્ષ્યાતોઽસિ ચત્સર્વદા રૂપેણ મહીપતે તવ ધનુઃપાણિહત્યમન્યાદશમ્ ત્વં યસ્મિન્વિશિલં વિમુચ્ચસિ તમેયોદિત્ય સુકત્રપં શુદ્યત્કચ્છુકમુદ્રતસ્પ્રદમહો ધાવન્તિ દેવાજ્ઞનાઃ ॥૨૦૩॥

હે રાજન્ ! તમે સ્વરૂપને લીધે કામદેવસ્વરૂપે લાગે છે અને એ રીતે જગતમાં તમારી ખ્યાતિ સદા રહેલી છે; પરંતુ તમે ને ધનુષ્ય છેડવાની કુશળતા ધારણ કરે છે, તે તો (કામદેવ કરતાં) પણ ચડે એવી) લુહા પ્રકારની છે; કારણ કે તમે ને ધીર પુરુષ પર બાણ ફેંકે છે, તેને જ હિંદેશને લખખનો ત્યાગ કરીને અને તૃતી જતી કાંચખાનો સંભાળ નહિ લેતી અપ્સરાઓ અત્યંત હિંસાથી દોડે છે. ૨૦૩

સર્વ છુણિતસુદૃઢેસ્તવ મૈદેસ્તેન દ્વિષ્ણુભુવ-
જ્ઞાપાય ત્વયિ યોજિતાહ્ણિપુદં કાકૂકિમાતમ્યતે ।
ઘ્રાણં દૂરત ધવ તિષ્ઠતુ મનસ્તાસં ત્વયા લુણિતં
શન્મ્રમીર વશમિ કુલ્યસિ ન ચેત્સાધોરયં કઃ ક્રમઃ ॥

હે રાજન્ ! તમારા પ્રબળ યોદ્ધાઓએ વેરીઓનાં બધું લૂંટી લીધું; તેથી શત્રુઓની કુંદર ઓછો રક્ષણ માટે તમારી પાસે હાથ બેસીને અનેક કાલાવાલા કરે છે; પરંતુ હે ગંભીર પુરુષ ! ને તમે કંપ કરા તો તમને હું બાંધાઉં છું કે, તે ન બીજાનાં રક્ષણ કરવાં તો દૂર રહ્યાં; પરંતુ તમે તો તે ઓછાનાં મનને લૂંટી લીધા છે, તે તમારા જેવા સારા સ્વભાવના રાજની પદ્ધતિ કેવી ગણવી ? ૨૦૪

કોદણ્દસ્તવ હસ્તગો હૃદિ ઘટત્યર્તિસ્તવ દેવિણાં
ત્વં દાતા રમસેત માર્ગમણસાનંધ સંસેવતે ।
દૈવ ત્વં તુ જયસ્યમિત્રમનિશં તે યાન્તિ વૈકુણ્ઠઠો
સંપ્રાપ્તે તવ ભૂપતે મહદિદં ચિત્રં સમાલોક્યતે ॥૨૦૫॥

હે રાજન્ ! તમે બ્યારે સંગ્રામશુભિ પર હો છો, ત્યારે તમારે વિષે આ એક અત્યંત વિચિત્ર ઘટના જોવાને મળે છે અને તે એ કે, તમારા હાથમાં ધનુષ્ય હોય છે અને તેની અર્તિ (દેરી, પીકા) તમારા શત્રુઓનાં હૃદયમાં પરીવાય છે. તમે પોતે દાતા (દાન આપનાર ધનુષ્યોનાં મસ્તક કાપનાર) છો છતાં પણ માર્ગશુ (બાણ, મારણ) ના ગુણ તમારા શત્રુઓને સેવે છે. તમે જય (વિજય, અર્જુન) ના મિત્ર (વિષ્ણુભવાન)

છો, તોપણ તમારા શત્રુઓ વૈકુંઠની ગતિને મેળવે છે. મેદિન્યાં વિષમેપુરિત્યનુદિનં શુક્લારવીરોદ્ગટા-
ચાર્યઃ શ્રીજગતીપતિઃ કમલહૃદકૌનોમ નો મીયતે ।

શત્રુવાચ્યં ચ રણાદ્ગુણે ચ પતિતાઃ સીદન્તિ નિચેતનાઃ
કામિન્યશ્ચ વિરોધિનશ્ચ શતશો યેનામુના સ્પિઙ્ઠતાઃ ॥

લક્ષ્મી અને જયતના પતિ, કમલ સમાન નયન-
વાળા તેમ જ શુભારસ અને વીરરસમાં ને પ્રગટ આચાર્યરૂપે છે; એવા આ રાજ પૃથ્વી પર વિષમ-
હથ (કામદેવ, વિકટ બાણવાળો) એ રીતે નિરંતર ગવાય છે; કારણ કે આ રાજ્યે જેને (અન્ય ઓછાના સંભોગથી) ખંડિત કરેલી છે એવાં સેંકડો જોઓ ચેતના વિનાની મુલિત ઘઠને શય્યામાં પડી રહીને દુઃખી થાય છે, તેમ જ આ રાજ્યે જેમને બાણોથી ખંડિત કરેલા છે, એવા સેંકડો વેરી જતો ચેતન વિનાના બની રણભૂમિ પર પડ્યા રહીને દુઃખી થાય છે. દોર્વેદ્ગદ્વયકુણ્ડલીકૃતલસત્કોદ્ગદ્ગણાંગુમ-
ધ્વસ્તોદ્ગદ્વયવિપક્ષમળહલમથ ત્વાં વીક્ષ્ય મધ્યેરણમ્ ।
લસદ્ગાત્રાણિવમુકકાણ્ડવલયગ્વાલાલ્લીતાગ્ધવ-
અશ્વસ્ત્લાણ્ડવકુપાણ્ડવમહો કો ન ક્ષિતીશઃ સ્મરેત્ ॥

હે રાજન્ ! જેના બે બાહુદંડમાં મંડળના આકારે ધનુષ્ય શોભી રહ્યું છે અને તેમાંથી નીકળતાં પ્રયંડ બાણો વડે જેણે હિંદં શત્રુઓને કાપી નાંખેલા છે એવા આપને રણભૂમિમાં જોઈને કયો રાજ અત્યંત પરાક્રમી અર્જુનને યાદ ન કરે ? કે ને અર્જુનને ગોળ આકારે બનેલા ત્રાંડિવ ધનુષ્યમાંથી નીકળતી બાણોરૂપી જવાહા-
ઓની હારથી તાડવનૃત્ય કરતા એવા અમિથી ખંડિવ-
વનને બાળી મુકાવું હતું. ૨૦૭

કો વળે ન દ્વાતિ દેવ ભવતે કોદણ્દમાતમ્બતે
કો નારાત્સિપૈતિ પારમુદયઃ કોનારુણે લોચને ।
કા કુલ્લાન્તરમેત્ય વૈરિતરુણી કાણું ન વા માપતે
રાજન્ગર્જતિ વારુણે તવ પુરઃ કો વા રુણે વર્તતામ્ ॥૨૦૮

હે રાજન્ ! તમે બ્યારે ધનુષ્યને ગોળાકારે જેડો છો, ત્યારે કયો તમને હંડ આપતો નથી ? તમારાં લોચનનો ખૂણો લાલચતાં કયો શત્રુજન સમુદય પારે ચાલ્યો જતો નથી ? કયા વૈરીજનની તરણી એકાંત કુંજપ્રતીમાં મળીને તમારી પાસે કાકુદી વાણી કહેતી નથી ? તેમ જ બ્યારે તમારો હાથી ગર્જન કરતો રણમાં આવે ત્યારે કયો યોદ્ધો તમારી સામે જોતો રહે છે ?

દૃષ્ટ્વા મળ્દલમધ્યલમમુલિદ્ધેત્વેત્વળકલ્પસુ-
ત્તકોદ્ગદ્ લસતેપુલહરીઃ કો ન સ્માલગ્ધલે ।

સ્વારાસાણ્ડવમારકાણ્ડવનમુખારાજ્વલત્ત્રાણ્ડવ-
કુખ્યત્પાણ્ડવકાણ્ડવમૈતુલં જ્ઞાણ્ડવત્ત્વં સ્મરેત્ ॥૨૦૧

આ પૃથ્વીમંડળ પર તે રાજ્યાના ધનુષ્યથી ચળ-
કતી લતામાંથી પ્રગટ થતી બાહુથી લદરીઓ લાગે
હાથીઓના મંડસ્થળમાં લાગેલી છે કે બધાં મધ્યભાગમાં
જમરાઓ લાગેલા હોય છે, તેને નેઈને કાને તે
જ્ઞાંડાના માર્ગનું સ્મરણ ન થાય? કે જે ક્રોધ પામેલ
અર્જુન અદ્વલ બાણોની ટૂટીથી સગય વગર પ્રકટ
શયેલી અગ્નિની બ્વાસાઓથી ખાંડવવને બાળે છે. ૨૦૯
જાલાને જયકુજ્જરચ દુષ્ણં સેતુર્થિપદ્ધારિષેઃ
પૂર્વાદ્ધિઃ કર્ણાલવજ્જમહસો લીલોપાનાં થિયઃ ।
સંધામાતૃતસાગરપ્રમથનક્રીડાધિર્થો મન્દરો
રાજન્વાજતિ પૈરિરાજવનિતાવૈધગ્યદસ્તે મુજઃ ॥૨૧૦॥

હે રાજન્! તમારો આ જુબદાં વિજયથી હાથોને
બાંધવાનો ધાંધલો છે, વિપત્તિથી સમુદ્રને ઝાળાય્યા
માટે પથ્થરોનો પુલ છે, તલવારથી સ્પર્શને ઉદ્ધવ થવા
માટે પર્વતો પર્વત છે, લક્ષ્મીને આરામ કરવા માટે
ઝોશીકાર્પ છે અને સંઘામરૂપી ક્ષીરસાગરને વલોપવાની
લીલા કરવા માટે મંદરાચળ પર્વત છે; તેમ જ વૈરી
રાજાઓને વૈધૃય આપનાર એવો તમારો જુબદાં
શોભી રહ્યો છે. ૨૧૦

હાવનપૌકસિ સપ્રતાવગરિમગ્નેસરે ર્યાગિનાં
દેવ સ્વયંવનીમરક્ષમમુજે નિપ્પાદિતે વેષસા ।

હન્દુઃ કિં ધટિતઃ કિમેય વિહિતઃ પૂષા કિમુત્પાદિતં
ચિન્તારત્નમહો મુપૈવ કિમમી તુષ્ટાઃ કુલ્લદમામૃતઃ ॥

હે રાજન્! વિષ્ણુતાએ બ્યારે તમને પ્રગટ કર્યા;
તે જે લાવપથના સ્થાનરૂપે, પ્રતાપની મહત્તાવાળા
અને દાની જનોમાં અચેસર છે તેમ જ તમારી જુઓ
પૃથ્વીનો પોએ ઉડાવવામાં સમર્થ છે; ત્યારે તે વિષ્ણુતાએ
શા માટે ચંદને ધમ્મો ઉઠો? આ સ્થળે શા માટે રંગો
ઠહો? ચિંતામણિને શા માટે પેલા કર્યો ઉઠો? તેમ જ
શા માટે આ કુલ પર્વતોને નકામા સભ્યાં ઉઠો? ૨૧૧

માનામૂળમૂલિતઃ પ્રતિમયાપાત્રં પ્રમૂતા સ્થિતિ-
ર્મારસત્કરો મવાધિરુકચિર્મૂરિકૃતાશ્દિપ્તઃ ।

શશ્વસંગતમાસમાનમુદુટો મિહુપ્રજ્ઞદાર-
સ્ત્વં રાજેન્દ્ર રિણુરવાયિ નિવરં એદઃ પરં એદક્ષ્ ॥

હે રાજેન્દ્ર! તમે અને તમારો શત્રુ બંને સરખાં
વિશેષજુવાળા છે; દુઃક માન એટલી છે કે બધાં તમારાં
વિશેષજોમાં મક્કર હોય છે, ત્યાં શત્રુના વિશેષજુમાં
રજાર હોય છે. જેમ કે તમે નાના-નૂળમૂલિત અને

અલંકારથી શોભો છો; ત્યારે તમારો શત્રુ નાના-નૂળ-
વૂલિત અનેક દોષોથી ખરાબ છે, તમે પ્રતિમય-અગ્ર-
દરેક લાવને દૂર કરનાર છો; ત્યારે તમારો શત્રુ પ્રતિ-
દયા-પાત્ર દરેક દયાને પાત્ર છે; તમે પ્રમૂતા-રિયોગિઃ-જેની
સ્થિતિ ઘણી સારી છે એવા છો અને તમારો શત્રુ
પ્રમૂતા-સ્થિતિઃ-બગડી ગઈ છે સ્થિતિ જેની એવો છે;
તમે માર-આક્ષત્ત-કર-જેનો હાથ રાજ્ય કારભારમાં
લાગેલો છે, એવા છો અને તમારા શત્રુ દ્વારા સ્થત્ત-
કર-જેનો હાથ ઓના સર્ગમાં લાગેલો છે, એવો છે;
તમે મય-અધિક-રુચિઃ-મહાદેવમાં અધિક રુચિ કરનાર
છો અને તમારો શત્રુ દવ-અધિક રુચિઃ-દાવાનળમાં
બળી મરવાની રચિવાળો છે; તમે મૂર્તિહત-અશ્દિપ્ત-
વોદ્ધ-હાથીઓને વધારો કરનાર છો અને તમારો શત્રુ
દૂરીકૃત અશ્દિપ્ત-જેણે વોદ્ધ-હાથી દૂર કર્યા છે, એવો
છે; તમે સંગત-માસમાન-મુદુટ-માથા પર નિત્ય મુગટ
રહેવાથી શોભો છો અને તમારો શત્રુ સંગત-દાક્ષિણ-
મુકુટ જેનાં કાસ, માન અને મુગટ ચાલ્યાં ગયાં છે,
એવો છે; તમે મિહુ-પ્રજ્ઞ-આદર-જેને યાચકો પર
વધારે આદર છે, એવા છો અને તમારો શત્રુ મિહુ-
પ્રજ્ઞ-આદર-જેને લાગી જવા માટે દિશાઓ તથા
આદર વધેલો છે, એવો છે; એ રીતે મે-ભકારમાં દા-
કાર આવતાં બેઠ પડી બપ છે. ૨૧૨

પ્રત્યાવાસકસજ્જાતં પ્રથમતસ્ત્વં ચોદુમુલ્કણિતા
યોધાસ્તેઽભિમૂતા મનાગરિચમૂઃ સ્વાધીનતાથા સ્થિતા ।

ભીત્યા પ્રોષિતવર્ણકા સમમજ્જવલ્સાયકૈઃ સજ્જિતા
દૂરાદન્તરિતા વિધાય કલહં હા વિપ્રલગ્ધા વિષે ॥૨૧૩

હે રાજન્! તમારા શત્રુઓની સેનાએ આઠ નાનિક-
ઓનાં ચરિત કરી બતાવ્યાં છે. યુદ્ધ કરવાને દિસે
શત્રુસેના બધી રીતે સજ્જ થઈ, વાસકસજ્જના ચરિતને
આચરે છે, પછી તે સેના યુદ્ધ કરવાને ઉત્કેડવાળી
થઈ, ઉત્કેડિતા (પતિને મળવાની ખેડાવાળી) બની,
પછી તે સેના તમારા ચોદુમુલ્કની સામે આવી, અભિ-
સારિકા (પતિને મળવા બનારી) બની, પદમર તે
સેના પોતાના સ્વાધીને આધીન થઈ સ્વાધીનપતિકા
બની, ત્યારબાદ ભયને લીધે તે સેનાનો સ્વાધી લાગી
જતાં, પ્રોષિતવર્ણકા (જેનો પતિ પ્રવાસે મળે છે. તે)
બની, પછી તમારાં બાણોથી ધનાતાં, ખડિગા (પતિથી
અપમાન પામેલી) બની, પછી બાણો સડન નહિ
થતાં દૂર લાગી જતાં, કલહંકરિતા (કલહને કારણે
પતિથી દૂર ગયેલી) બની; તેમ જ છેવટે દેવત્રિધી
તે સેના ઉત્તરાઈ બળાં, વિપ્રલગ્ધા (પતિથી હયાથેલી)
બની થઈ. ૨૧૩

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ એવ નૈવ પરતો વિજ્ઞાયતે માનતા
શબ્દસ્યાપિ યથાર્થતા સ્તુતિવચોરાશેર્મનોત્તૃત્ય ચ ।
વિશ્વવ્યાપકતા ગતો ન ચ મહાનન્યાં ભ્રમ કાપિ તે
નાત્તે દેવ મતં કિમસ્તિ મત્ત શાસ્ત્રેષુ ન જાયતે ॥

હે રાજ્યના મીમાસકો વેદના મત્રોને સ્વતઃ પ્રમાણ-
પોતાના સ્વતઃ ન પ્રમાણ માને છે, વેદના મત્રોના રચ
નાર જુદા છે, એમ પરત પ્રમાણ માનતા નથી, પરંતુ
તમારા આસ્તાવચ્ચનો તો એ રીતે પોતાના પ્રજાજનો
સ્વીકારે છે, તેજ રીતે પારકા વૈરીજનો પણ સ્વીકારે
છે, એ રીતે તમે મીમાસક કરતા વધો છો, વૈયાકરજો
શબ્દની યથાર્થતા-સત્યપણને સ્વીકારે છે, મનની વૃત્તિ
રૂપે નહિ, પરંતુ તમારા માટે ભોદ્યાયેલા સ્તુતિવચનો
શબ્દના સત્યપણને સ્વીકારતા હોવા છતાં પણ, કવિ
જનોની મનની વૃત્તિઓરૂપે રહેલા છે એ રીતે તમે
વૈયાકરજી કરતા વધો છો, તેમજ વેદાંતિઓ પરબ્રહ્મને
પરમાત્મા-વિશ્વવ્યાપકરૂપે મહાન માને છે, તે સત્યે
વિશ્વને બ્રહ્મરૂપે જાણે છે પરંતુ તમે પરબ્રહ્મ અને
યશને કારણે વિશ્વવ્યાપકરૂપે મહાન હોવા છતાં તમારા
વિષે કોઈ ભ્રમ પેદા થતો નથી, એ રીતે તમે વેદાંતિ
કરતા વધો છો અર્થાત્ તમારા ભત્ર કયા સાંજને
આધારે રહેલો છે, તે વિષે કોઈ જાણવામાં આવતું નથી

પ્રામાણ્ય પરત સ્વતોડપિ મત્તો વિજ્ઞાયતે સમતે
મૂનીન્દ્ર પ્રચુરક્ષણસ્થિરતયા વર્ણાશ્ચિર સ્થાપિતા ।
સર્વજ્ઞકસદીશ્વરોડપિ ન પર ક્રૂતે મવાનીશ્વર
તમૈયાવિક્રાન્યાક્રમ્ય મત્તો મીમાસકત્વ કુલ ॥૨૧૫

હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પૃથ્વીપતિ! મીમાસકો વેદને
સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે પરંતુ તમારા અભિમત સિદ્ધાંત
પોતાનાથી તેમજ પારકાથી સારી રીતે જાણ્ય છે
તેમજ મીમાસકો શબ્દના વર્ણો એક સંખ્યથી બીજી
કૃષ્ણ સુધી રહેતા નથી, એમ માનીને તેને અનિત્ય
જણે છે, પરંતુ તમે સાક્ષ્ય વડેને વર્ણોને ક્ષણ વર્ષો
સુધી ચિર જીવ રાખીને સ્થિર બતાવ્યા છે, એ રીતે
તમે મીમાસક મતને અનુસરતા નથી, હવે નૈવાયિકો
ઉંધરને સર્વવ્યં, એક અને સત્ય માનીને તેને જીવથી
પર-શ્રેષ્ઠ રીતે સ્વીકારે છે, પરંતુ તમે પોતે જ પૃથ્વીના
અધિપતિ સત્ય સર્વવ્યં ઉંધર છો, એટલે તમે બીજા
કોઈ ને ઉંધર તરીકે સ્વીકારતા નથી, તેથી તમે નૈવા-
યિકમતને પણ અનુસરતા નથી અને છતાં સાધર્મ્ય એ
છે કે તમે નૈવાયિકો-વ્યાયમર્ગે સાલનાર રાજ્યઓમાં
નયક છો, તે છતાં તમારામાં મીમાસકપણ-વિચાર
શીલતા ક્યાંથી આવી, તે સમજાવું નથી ૨૧૫

एक वस्तु यदस्ति विश्वजनतानन्दप्रमोदात्मक
सत्त्व तत्त्वमसीति वाक्यमस्ति त्वय्येव विश्राम्यति ।
त्वामाकर्ण्य न किंचिद्व्यद्वनोऽनुश्रुतार भो मन्यते
त्वय्यस्ते जनकादिकीर्तिजनके किं ज्ञानमीमासया ॥

હે પૃથ્વીના શણગારસ્વરૂપ રાજ્યના સર્વ લોકોને
આનંદ અને પ્રમોદ આપનાર એ એક સાચી વસ્તુ
છે, 'તે તમે છો-તત્ત્વમસિ એ કારણે તત્ત્વમસિ એ
વેદાંતવાક્ય સંપૂર્ણ' રીતે તમારે વિષેજ સંકળતાને
પામે છે, માટે તમારે નામ સાલણીને (તત્ત્વમસિ
વાક્યના અવજીવી જેમ) એથી અધિક બીજો કોઈ
લાલ માનવામાં આવતો નથી જેમ જનક વડેનેની
કીર્તિ છે, તેવી રીતે જનક-પિતા સ્વરૂપ તમારી
કીર્તિને પેદા કરનાર તમારા સ્વરૂપનો લાલ થયા
પછી વેદાંતમીમાસા-વેદાંતની અર્થા કરનાર સાંજનુ
શુ પ્રયોજન છે? ૨૧૬

त्वद्गणेषु यमो जयेयु नियमो पाते स्थिर वासन
भ्रान्तौ श्वासविनिमयो गुणगणे प्रत्याहति धीमह ।
ध्यान शूलिनि पारण च धरणेर्धम समाधिर्धत
स्तस्मिर्विष्णुहृद किमोश्वरपरे वाङ्मन्ति पातञ्जले ॥

હે રાજ્યના પત જલિના યોગસાક્ષમાં આઈ અગ
માન્યા છે, પણ ઉંધરને માન્યો નથી, પરંતુ તમે પોતે
ઉંધર હોઈને આઈ અગ પણ તમારામાં રહેલા છે,
જેમ કે તમારા બાણો વિષે જ (શત્રુને વધ મરવાનું
સાધન) રહેલ છે, તમારા વિશ્વયમાં નિરમ (પરાજય
થાય જ નહિ એ રીતે) રહેલ છે, રણભૂમિ પર તમે
જાઓ છો, ત્યારે તમારે આસન સ્થિર (ડંગ નહિ
તેવું) હોય છે તમે યુદ્ધભૂમિ પર ધૂમી વગા છો,
ત્યારે શાસને વશમાં લઈને પ્રાણીયામ સેવો છો,
તમારા શુભોના સમુદયમાં લોકોના મન એવા તો સમાઈ
જાય છે કે જ્યે તમે સર્વ હંમિને ની પ્રત્યાકાર શક્તિ
કેળવી હોય, તમારે મના મહાદેવમાં લાગેતું હોય છે,
તમે પૃથ્વીની ધારણા કરો છો તેમજ ધર્મમાં તમારી
ચિત્તાને એકાગ્રતા-સમાધિ રહેતી છે માટે વેદાંતોનો
શા માટે નિરીશ્વર પાત જલ યોગને મેવે છે? ૨૧૭

दृष्टान्तो न तत्रास्ति वाचि न च ते सदैवलेख कचिद्
व्याजोत्तिर्न कदापि शास्त्रकलेन नैवानुमाने रुचि ।
सामान्य च विशेषवन्न मनुषे नाक्षेयपुद्गिमनाम्
व्यापातोऽपि न वा मुखेऽप्यय कथ साहित्यकंक्षता ॥
साहित्यसंक्षिप्ते दृष्टાન, સદૈવ, વ્યાજોત્તિ વગેરે
અનકારો જાણવા બોધ્યો તેમજ વર્કસાંજોએ અનુમાન,

સામાન્ય, વિશય, આલેષ, વ્યાઘાત વગેરે જાનતો
ભણ્ણી ભોઈએ, પરંતુ હે રાજન ! તમે સાહિત્યના
ભણ્ણકાર હોવા છતાં, વાણીમા તમારુ દૃષ્ટાત બજાતુ
નથી તમારે વિષે કાઈના જરા પણ સંદેહ થતો નથી,
તમે પોતે શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમા વ્યાખ્યાન (કપટભરી
વાણી) સ્વીકારતા નથી તેમજ તમે તર્કશાસ્ત્રી હોવા
છતાં તમને અનુમાનમા કશું થતી નથી તમે પ્રભ
જનોમા સામાન્ય કે વિશેષતાવાળો એવો ભેદ માનતા
નથી, તમારી લુહિમા આલેષ (ખીજના પક્ષને તોડી
પાડવાની વૃત્તિ) નથી, તેમજ તમારો વાણીમા વ્યાઘાત
(પરસ્પર વિરુદ્ધ વચન) જોવાને મળતુ નથી તો પછી
તમે સાહિત્ય અને તર્કશાસ્ત્રના ભણ્ણકાર શી રીતે ?

મેધો માતિ જલેન ગૌમુ પયસા વિદ્મન્મુષ ભાપયા
તારુણ્યેન વ કામિની મધુરયા ઘાળ્યા પિક જ્વલાત્ ।
માલિન્યાન્નયન શ્રિયા ચ સદન તામ્યૂલરામાનુસ
પ્રજ્ઞાજ્ઞ સકલ ત્વાયા નરપતે માતિ સ્મ ચિત્ત મહત્ ॥

હે રાજન ! મેધ જલથી શોભે છે, ગાય દૂધથી
શોભે છે, વિદ્વાનનું મુખ વાણીથી શોભે છે કામિની
યૌવનથી શોભે છે કાચન મધુર સ્વરથી શોભે છે,
આકાશ જલથી શોભે છે નેન કાજળથી શોભે છે,
ઘર લક્ષ્મીથી શોભે છે તેમજ મુખ પાનની રતાશથી
શોભે છે, પરંતુ આ સકલ પ્રકાર તમારા એકલાથી
શોભે છે તે એક મહાન આશ્ચર્ય છે ૨૧૯

દારિદ્યોપહતો યથા ઘનઘન ચાન્દ્રો ચક્રોર પ્રમા
કામાર્તસ્તરુણો ક્ષુધાપરિગત સહવજ્જન મોજનમ્ ।
સચ્છિન્ન્ય મુગુર વિયોગવિધુરો વત્સો યથા માતર
તદ્દદ્ધ સતત સ્મરમિ મનસા મદ્ધસલાઙ્ગશ્રીમત ॥૨૨૦

જેમ દરિદ્રતાથી પીડાતો માથુસ ખૂબ ધન પ્રાપ્ત
છે ચક્રોર પક્ષી આદની પ્રભાને ચાહે છે તમારુર
પુરુષ યુવતીને ચાહે છે, ભૂખ્યા માથુસ સાગ શાક
વાળા ભાજન માગે છે સારો શિષ્ય યાત્ર ચુરને શોધે
છે અને વિશેષથી દુઃખી થતુ વાજરુ પોતાની
માતાને યાદ કરે છે, તેમ જોના માગી પર વિશેષ પ્રેમ
છે, એવા આપને હું વાર વાર યાદ કરુ છું ૨૨૦

લક્ષ્મીસ્તે સદને સદા વિહરતા વિત્તે ચ વિન્દામણિ
સ્વર્ધનુસ્તય મોહુલે મુરતરુદ્ધારામમ્મૂમે તવ ।
ઘાણી તે વદને દયા નયનયોદીન કરે શાન્તવદ્ધ
વિભુક્ષેતસિ તે મતિશ્ચ વસતા કીર્તિશ્ચ લોકત્રયે ॥

હે રાજન ! લક્ષ્મી તમારા રાત્રિમા, ચિત્તા
મથિ ધનના ભંડારમા, કામધેનુ ગૌશાળામા સ્પષ્ટ

બાજળગીચામા, વાણી મુખમા, દના નાનમા દાન
હાથમા વિષ્ણુ ભગવાન અને સારી મતિ અત કરણમા
તેમજ કીર્તિ નહે લોકમા નિત્યનિરતર નિવાસ કરે

ગદ્ગાયત્યસિતાપગા ફણિગળ શેષીયતિ શ્રીપતિ
શ્રીકણ્ઠીયતિ કૈરવીયતિ કુલ નીલોત્પલાના ચ વે ।
કર્પૂરીયતિ કલ્લલ પિકકુલ લીલામરાગીયતિ
સ્વ કુમ્મીયતિ કુમ્મીનામપિ ઘટા ત્વત્કીર્તિસવદ્ધત ॥

હે રાજન ! તમારી સ્વસ્થ ઉજ્જવલ કીર્તિ ખીજ
પદાર્થોમા લાળી જતા કાળા પદાર્થો ધોળા સફેદ બની
જાય છે, જેમકે કાળા યમુના ગંગા જેવી ધોળી બની
જાય છે, કાળા સપો શેપનારાયણ જેવા સફેદ વર્ણના
બને છે, શ્રીવિષ્ણુભગવાન શીકર-મહાદેવ જેવા બની
જાય છે, નીલકમળના સમુદ્ર પોપણી જેવા સફેદ બની
જાય છે કાળા કપૂર જેવુ ધોળુ બને છે, કાચલીના
કુલ રમતા રાજકુસો જેવા ધોળા બની જાય છે તેમ
જ હાથીઓની કાળા ધગાઓ ઝેરાવત હાથીની જેમ
સફેદ બની જાય છે ૨૨૨

લક્ષ્મીસ્તે હૃદિ મારતી ચ વદને મૌલૌ સદા કેશવ
શ્વજ્ઞી તે મુજદળ્લયોર્ગુણિષે ગેદે કુવેરસ્થિતિ ।
ચિત્ત નાથ તવાસ્તુ ધર્મસદને દાનપ્રસન્ન કરે
સર્વાસ્તે વિપદ પ્રયાન્તુ વિપિને ત્વ વીંચજીવી ભવ ॥

હે શુશુનિધિ રાજન ! તમારા હૃદયમા લક્ષ્મી મુખમા
સરસ્વતી-વાણી મસ્તક પર વિષ્ણુભગવાન બને હાથમા
ચ કિંકા અને રાજમ દિશ્મા કુવેરભગવાન નિવાસ કરે
હે નાથ તમારુ ચિત્ત ધર્મના મ દિશ્મા વસે અને
દાનના પ્રસન્ન તમારા હાથમા રહે તેમજ તમારી
બધી વિપતિઓ જંગમમા જતી ગઈ અને તમે ઈર્ષ
જીવન જીવનાર થાઓ ૨૨૩

આયુસ્તે નરવીર વર્ધતુ સદા હેમન્તરાત્રિયથા
લોકાના મિયવર્ધનો ભવ સદા હેમન્તસૂર્ય યથા
લોકાના મયવર્ધનો ભવ સદા હેમન્તતોય યથા
નાથ ચાન્તુ તવારવ્યોડપિ સતત હેમન્તવદ્ધ યથા ॥૨૨૪

(હેમન્તરાત્રિ-શિયાળાના અગ્રહોરોને ગાનમા ધન
વતા કવિજન કહે છે કે) હે રાજન ! હેમન્તમા રાત્રિ
વધે તે રીતે તમારા આયુષની વૃદ્ધિ થાઓ હેમન્તમા
સૂર્ય લોકોને પ્રીતિ વવાનનાર બને છે તે રીતે તમે
પ્રીતિ વધારનાર થાઓ જેમ હેમન્તના શીતળ જળ
કપારી લાવે છે તેમ તમે શુન્થોના ભવનો વધારે
કનાર થાઓ તેમજ હેમન્તમા ઠંડીથી કમળ નાથ
પામે છે તેમ તમાગ શુન્થો સદા નાથ પામતા રહે

ચદ્વાહ વહતઃ પરાક્રમહૃતાં પ્રત્યર્થિસીમન્તિની-
વક્ષુઃકજલકાલિકામિવ યનુર્મૈર્વાર્કિણિયામિકામ્ ।
યદૈર્દુર્મદકર્મકાર્તુકગુણપ્રોત્તાલકોલાહલૈ-

વૈરિશોકલમેચલાકલકલા પીતા ઇવાસ્તંગતાઃ ॥૨૨૫
જે રાજાના બાહુએ ધનુષ્યની દોરીના કણુની કાળાશ-
ને ધારણ કરે છે, તે વૈરી જાનોની સ્ત્રીઓનાં નેત્રમાં
રહેલી કાળજીની કાળાશ પરાક્રમથી હરણ કરાયેલી હોય
તેવી લાગે છે; તેમ જ જે રાજાના હાથમાં રહેલ દુર્મદ
કર્મ કરનાર ધનુષ્યની દોરીનો કાંચો ટંકારવ થાય છે
તેમાં શત્રુજાનોની સ્ત્રીઓની કટિમેખલાઓના સુંદર
શબ્દો પિવાયા હોય તે રીતે લય પામી ગયા છે. ૨૨૫
સૌન્દર્ય મદનાવપિ પ્રથચતિ પ્રૌઢિપ્રકર્મ પુરં
મેતારં મદનારિમપ્યધરવલ્યુદ્ધામદોઃક્રીડિતમ્ ।

મુગ્ધત્વં મદનારિમૌલિશશિનોડ્યુત્કર્પમાલમ્બતે
મૂર્તૈસ્તત્કિમસૌ રસૈર્વિરચિતઃ શુક્કારવીરાદ્ભૂતૈઃ ॥

આ રાજાનું સૌંદર્ય કામદેવના સૌંદર્ય કરતાં પણ
અત્યંત અધિક શ્રેષ્ઠતાને ધારણ કરે છે; આ રાજાના
પ્રચંડ બાહુઓની લીલા તથા પુરને ભેદનાર મહાદેવની
લીલાને પણ હલકી બનાવી દે છે તેમ જ આ રાજાનું
મુગ્ધપણું મહાદેવના મતલકમાં રહેનાર ચંદ્ર કરતાં પણ
વિશેષ અદ્ભુતતા ધારણ કરે છે; માટે શું આ રાજાને
શુભાર, વીર અને અદ્ભુત એ ત્રણ રસોથી રચવામાં
આવ્યો હશે ? ૨૨૬

આદાય પ્રતિપક્ષકીર્તિનિવહાન્મહાન્દમૂપાન્તરે
નિર્વિઘ્નં ધમવા નિતાન્તમુદિતૈઃ સ્વૈરેવ તેજોમિમિઃ ।
તત્તાદકપુટપાકશોધિતમિવ પ્રાપ્તં શુણીત્કર્ણિણ

પિન્ડસ્થં ચ મહત્તરં ચ મવતા નિઃશ્વારતારં યશઃ ॥
જે રાજાનું વિરોધી જાનોની કીર્તિના સમૂહને લઈ
તેને પ્રહારકર્તા બે પડ વચ્ચે મુકવામાં આવ્યો હોય અને
પછી નિરંતર ઉદય પામતા પોતાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિ-
ઓથી તે સમૂહને વિધ્વસ્તિત થઈને ધમવા માંડ્યો
હોય એ રીતે જેમ પુટપાકની અંદર રૂપાને શોષવામાં
આવે તેમ શુભોના ઉત્કર્ષથી એકરૂપ બનીને મૂલવાન
બનેલ યશને તમે સારી રીતે શોધી મહારહિત બનાવ્યો છે.

વ્યાપ્યં નૈકતયાસ્થિતં શ્રુતિગણં જન્મી ન વલ્મીકતો
નામૌ નામધમન્યુતસ્ય સુમદ્ધ્રાણ્યં ચ નામાપિપમ્ ।
ચિત્રાથો ન શૃદ્ધત્કથામવકર્ચં સુત્રાણિ નાસં શુરુ-
ર્દેવત્વદૃગ્પટ્નવૃન્ધર્ણનમઃ કર્તું કયં શક્નુમામ્ ॥૨૨૮
જે રાજાનું ઉપનિવેદના એક કોણે રહેલાં ચિહ્નાંત-
વચનોનો મેં વ્યાસવિસ્તાર કર્યો નથી (હું) વેદવ્યાસ

નથી); મારો જન્મ વલ્મીક-રાકાકામથી થયો નથી
(હું) વાલ્મીક નથી); હું ભગવાન વિષ્ણુની નાભિમાંથી
જન્મ્યો નથી (હું) શ્રદ્ધા નથી); મેં મહાભાષ્યની-
રચના કરી નથી (હું) પતંજલિ નથી); મેં ચિત્ર-
વિનિન સ્વરૂપવાળો બૃહત્કથા કહી નથી (હું) શુશાલ્ય
કવિ નથી) તેમ જ હું ઈન્દ્રો શુરુ (બૃહસ્પતિ) નથી;
તો પછી તમારા શુભોના સમૂહનાં વર્ણન હું શી રીતે
કરી શકું ? ૨૨૮

एकामूलसुमायुषेयुधिरिव प्रव्यक्तपुष्पावली
जेतुर्भङ्गलपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली ।

લોહાકીં ક્ષણમાત્રમાવિવિરહક્ષેષાસહાં પદયતો

દ્રાગાકર્ણયત્ત્વ વીર મવતઃ પ્રૌઢાહવાન્ધર્મ ૨૨૯॥

જે વીર રાજાનું (તમે જ્યારે સમરાંગણમાં જવાને
તૈયાર થાવ છો; તે વખતે) તમારા ક્ષણભર થનાર
વિરહના ક્ષેષને જે રાણી સહન કરી શકતી નથી, તેને
તમે જુઓ છો; તેથી તમારા એક ગાલની નેમાવલિ
બાણે કે પ્રકટ થયેલ પૂષ્પોની પંક્તિવાળો કામદેવનો
લાયો હોય, તેવી લાગે છે; ત્યારે તે જ વખતે સંગ્રામમાં
જવા માટે જે દુઃકુલિઓના મોઢ નાદ થઈ રહ્યા હતા,
તેને તમે સાંભળો છો; તેથી તમારા બીજા ગાલની
નેમાવલિ બાણે કે વિજયના શકુનને માટે બાંધેલી
તોરણની પંક્તિ હોય, તેવી લાગે છે. ૨૨૯

येषां दौर्बलमेव दुर्बलतया ते संमतास्तैरपि

प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीरैः ।

યે ક્ષમાશક પુનઃ પરાક્રમનયસ્વીકારવાન્તક્રમા-

स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ।

જે પૃથ્વી પરના હિંદુ કેટલાક રાજાઓ પોતાના
બાહુબળને કારણે જ બીજા રાજાઓની નમજાઈને લીધે
સંમત થયેલા હોય છે; ત્યારે કેટલાક રાજાઓ (બાહુ-
બળ નહીં) હોવાને લીધે) નીતિની રીતિને શરણે ગયેલા
હોય છે; તે બંને પ્રકારના રાજાઓનું આ પૃથ્વી પર શું
કામ છે ? પરંતુ આ તથા જગતો પર તમારા જેવા
પવિત્ર રાજાઓ નહિ હોય અને હશે તો બે ત્રણ જ
હશે; જેમણે પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોમાં પરાક્રમ અને
નીતિની રીતિ એ બંનેનો સ્વીકાર કર્યો હોય. ૨૩૦

अत्युवाच परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तयामोव-
स्तानेतानपि विध्वंस्य किमपि न ह्यन्तानि त्वय्यननः ।

આશ્ચર્યજન સુહૃદ્સુહૃદઃ સ્તુતમિતિ પ્રસ્તામિ ચાન્દ્ર મુન્-
સ્તાવદ્ભિદ્ધિમાં સ્થતસ્તવ મુજો વાગસ્તવો મુન્નિઃ ॥

‘હે પૃથ્વી ! તારી પર મારે બહુ દિવ્ય પરંત
રહેલા છે અને વિશાળ સમુદ્રો પણ રહેલા છે; તે

બાધાને ધારણ કરવા છતાં તું જરા પણ ચાકતી નથી; માટે તને નમસ્કાર છે, ' એ રીતે વિરુદ્ધ પામીને હું વારંવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરતો હતો. તેવામાં વિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર તમારો ભુજબંડ યાદ આપ્યો; તેની સાથે જ મારાં વચ્ચે બંધ થઈ ગયાં. ૨૩૧

ચેપાં કળ્પપરિવ્રજપ્રણયિતાં સંપ્રાપ્ય ધારાધર-
સ્તીક્ષ્ણઃ સોડ્યનુરજયતે ન કમપિ જ્ઞેઃ પરપ્રોતિ ચ ।

તેવાં સંગરરક્ષસક્તમનસાં રાક્ષાં સ્વયા મૂયતે
પાંસુતાં પટલૈઃ પ્રસાધનવિધિર્નિર્વ્યતે કૌતુકમ્ ॥૨૩૨

હે રાજન્! તમારું તીક્ષ્ણ ધારવાળું ખડ્ગ જે
વૈરી જનોના કંઠના આશિંગનમાં પ્રેમભાવ ધારણ કરતાં;
પોતે તીક્ષ્ણ હોવા છતાં અનુરાગ (લોહીથી ખરડાયેલ,
પ્રેમ) પામે છે તેમ જ સ્નેહ (માંસ-મળ્લ) મેળવે
છે, તે વૈરી જનો રણભૂમિરૂપી રંજ્યુમિમાં મળી આસપ્ત
ખનતાં, તેમનાં અંગોને રજકણના સમૂહથી રણગારનાં
સાધનોવાળા કરવામાં આવે છે, તે શૃંગારનું કીટક છે.

દ્વેષ્યાકીર્તિકલિન્દશૈલસુતયા નચાસ્ય યદોદ્ભવો
કીર્તિશ્રેણિમયી સમાગમમગદાગદ્ગા રણપ્રાજ્ઞે ।

તત્તસ્મિન્વિનિમચ્ય વાહુજમદૈરારમ્ભિ રમ્ભાપરી-
રમ્ભાનન્દનિકૈતનન્દનવનક્રીડાદરાહ્નચરઃ ॥ ૨૩૩ ॥

વૈરી જનોની અપકીર્તિરૂપી યયુનાનદીની સાથે
આ રાજના બે બાહુકંઠથી પ્રાપ્ત થયેલી કીર્તિરૂપી
ત્રંગોને રણભૂમિ પર સમાગમ થતાં જે પ્રયાગતીર્થ
પેદા થાય છે, તેમાં રૂપીને ઉત્તમ ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓ રંજા
વગેરે અપસરાઓનાં આશિંગનના આનંદને આપનાર
નંદનપતની કીડાઓના વેલભમાં આદર ધરાવે છે. ૨૩૩

અરિમન્દિગ્વિજયોચતે પતિરયં મે સ્તાદિતિ ધ્યાયતિ
ક્લમ્પં સાન્ધિકમાવમશ્ચતિ રિપુક્ષોળીન્દ્રદારા ધરા ।

અસૈવામિમુલ્લં નિપત્ય સમરે થાસ્યદ્વિરૂર્થં નિજઃ
પન્થ્યા માન્વતિ દૃષ્યતે ચિલમયઃ પ્રત્યર્થિભિઃ પાર્થિવૈઃ ॥

જ્યારે આ રાજા દિગ્વિજય કરવા માટે તૈયાર
થાય છે, ત્યારે વૈરી રાજાઓની પૃથ્વીરૂપી અરિ ' આ
રાજા મારો પતિ થાવ ' એમ ધ્યાન ધરતાં, મુખરીને
નિમિત્તે સાન્ધિક ભાવ પ્રગટ કરે છે; તેમ જ વિરોધી
રાજાઓ તે રાજાની સામે યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા આવે
છે ત્યારે તેમને સ્વર્ગમંડળમાંથી મોટા ઉદ્ભવે રહેલી
ઉત્તમ લોકમાં જવાનો પોતાનો માર્ગ દેખાય છે; અર્થાત્
શત્રુઓ રણભૂમિમાં તમારી સામે લડતાં સ્વર્ગમંડળ
બેઠી ઉત્તમ લોકમાં જવા માટે તૈયારીઓ કરે છે. ૨૩૪

વિદ્રાણે રણત્વરાદરિગણે વ્રસ્તે સમસ્તે પુનઃ
કોપાત્કોડપિ નિવર્તતે યદિ મટઃ કીર્ત્યાં જગત્યુદ્ધટઃ ।

આગચ્છન્નપિ સંમુલ્લં વિમુક્તતામેવાધિગચ્છત્યસૌ
દ્રાગેત્ચ્છરિકારયેણ ઠળિતિ છિન્નાપસર્પચ્છિરાઃ ॥૨૩૫

જ્યારે યુદ્ધભૂમિ પરથી બાધા જ શત્રુઓ ત્રાસ પામીને
વિમુખ થઈ લાગવા લાગે છે, ત્યારે જગતમાં જેની
મોટી કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે, એવા વીર યોદ્ધા લડવા માટે
રાજાની સન્મુખ આવે છે; તે સન્મુખ આવતાંની સાથે
જ આ રાજાનાં બાણોની પંક્તિના વેગથી તેનું મરતક
' દનત્ ' કરતાં હેઠાઈ જાય છે અને તે રીતે તે વિમુખ-
પણાને પામે છે. ૨૩૫

હિત્વા દૈત્યરિપોરુઃ સ્વમવનં શૂન્યસ્વદોપસ્કુટા-
સીદન્મર્કટકીટકૃત્રિમસિતચ્છત્રીમલ્લકોસ્તુભમ્ ।

વજ્રિત્વ્યા નિજસદા પદ્યમપિ તદ્વ્યકાવનદ્વીકૃતં
હ્વાતાન્તુભિરન્તરય મુજયોઃ શ્રીરસ્ય વિશ્રામ્યતિ ॥૨૩૬

આ રાજાની જીભમાં આવેલો રહેલો લક્ષ્મીએ
પાછળથી પોતાના રહેઠાણરૂપ વિષ્ણુની છાતીને, ધણી
દિવસો સુધી ઉજાડ રહેવાથી કરોળિયાઓએ બના-
વેલાં જળાથી સફેદ છત્ર જેવા લાગતા કૌસ્તુભમણિ-
વાળું જોઈ તેમ જ પોતાના કમળરૂપ ધરને પણ ધણી
દિવસો સુધી ઉજાડ રહેવાથી કરોળિયાનાં જળાથી
ધાડું બંધાયેલું જોઈને હવે તેમાં રહેવાની ઇચ્છા
છોડી દઈને આ રાજાના બે ભુજબંડ પર જ કાયમ
રહેવાનું નક્કી કર્યું છે. ૨૩૬

સિન્ધોર્જૈત્રમયં પવિત્રમ્સૂતક્ત્તકીર્તિવૃતાદ્ભૂતં
યત્ર જ્ઞાન્તિ જગન્તિ સન્તિ કવયઃ કે શા ન વાચંયમાઃ ॥

યદ્વિન્દુશ્રિયમિન્દુરશ્વતિ જલં શાવિશ્ય દૃષ્યતો
યથાસૌ જલદેવતાસ્ફટિકમૂર્જાગતિં યાગેશ્વરઃ ॥૨૩૭

આ રાજાએ પોતાની કીર્તિરૂપી એવા અદ્ભુત
સાગર બનાવ્યો છે, કે જે આ મહાસાગરને પણ છતી
જાય છે તેમ જ જેમાં ત્રણેય જગતે રનાન કરવા લાગે
છે; તે કીર્તિનાં ધણું કરનાર કવિજનો તે વાણીને
સંયમ જ સેવે; તેમાં નવાઈ શું? જે કીર્તિસાગરની
તુલનામાં ચંદ્ર પણ બિંદુ જેવો લાગે છે; પરંતુ તે
કીર્તિજળમાં પ્રતિબિંબરૂપે પ્રવેશ કરતાં, તે ચંદ્ર
વરચંદ્રેવની પૃથ્વીમાં પ્રગટ થયેલ યજ્ઞેશ્વર મહાદેવના
સ્ફટિકના લિંગરૂપે લાગે છે. ૨૩૭

યુદ્ધવા પાષિમુરં રણસ્ય ચરણસૈવાદસીત્ય વા
યુદ્ધવાન્તઃ સ્વપરાન્તરં નિપત્તામુનુચ્ય યાળાવલીઃ ।

છિન્ન વાચનતીમવન્નિજમિયઃ રિત્તં મેળાયવા
રાજાનેન દૃઢાદિલોટિતમદુમ્બુદ્ધમાવરીષાં શિરઃ ॥

ને વૈરીજનોએ સામે યુદ્ધ કરીને રણ અને રાખના
ચરણના આશ્રયમાં મોટું અંતર છે એમ બાણીને
બાણોની પંક્તિઓ છોડી દીધી છે અને રાખના ચરણમાં
તેઓ પડેલા છે; તે વૈરીજનોનાં ચરતકાને ભેડીને
'આ કપાઈને પડેલાં છે કે મારા લયના બોળથી નથી
ગયાં છે,' એ બાણવા માટે આ રાખ તે ચરતકાને
નેરથી પોતાના ચરણ પડે ઉલાવી બુએ છે ૨૩૮

રાજામસ્ય શતેન કિં કલયતો હૈતિ શતમ્રો કૃત્વં
લક્ષ્મીભિદો દશૈશ જયતઃ પદાનિ પૈશ્વરભ્યઃ ।

કર્તું સર્વપરચ્છદઃ કિમપિ નો શક્યં પરાર્થેન યા
તત્સંહ્યાપાગમં વિનાસ્તિ નગતિઃ કાચિદ્નૈવદ દ્વિપામ્ ॥

'આ રાખને સેંકડો સોનામહોરો આપવાથી શું ?
કારણ કે સેંકડોને મારનારી-શતધની તોપ લેવી પાસે
છે. તેને લક્ષ્મી પછી હિસાબ નથી; કારણ કે તે લક્ષ-
(બાણના લક્ષ્ય)ને ભેડી નાખનારો છે. પછીને પછી તે
શ્રેણી એમ નથી; કારણ કે તે પોતાની બરથી જ પશ્ચ-
(કમલ)ને વિકાસ કરે છે, તેમ જ પરાધર્મોના પછી
હિસાબ નથી; કારણ કે ભેટલા પર-પારકા વૈરીજનો
છે, તે બધાનો તે નાશ કરે છે.' આ રાખ પાસે કાઈ
સંખ્યાની ગણના થાય એમ નથી (સંખ્યાપ્રમ) એમ
વિચારીને વૈરી જનો સંખ્યયુદ્ધભૂમિ પરથી અપ-
ગમપલાયન કરી બચ છે, તેમને માટે બીજી કાઈ
મતિ રહી નથી. ૨૩૯

ક્ષીરોદન્વદ્વપઃ પ્રમથ્ય મથિતા દેશેઽમરૈર્નિર્મિતે
સ્વાક્રમ્યં સ્તજતતતદયઃ યશસઃ ક્ષીરોદત્સિંહાસનમ્ ।

કેવાં માજનિ બા જતેન જગતામેતદકથિત્વાશ્રુત-
શ્રોતઃપ્રોતપિપાસુકર્ણકલસીમાજામિષેકોત્સવઃ ॥૨૪૦

બ્યારે દેવોએ સમુદ્રમંથન કરીને ક્ષીરસાગરના
જલનો નાશ કરી નાખ્યો, ત્યારે આ રાખએ પોતાના
પરાક્રમે બધે યશનાં સર્જન કરીને ક્ષીરસાગરરૂપી
સિંહાસન તૈયાર કરી કીધું અને ત્યારબાદ તેના યશની
કવિતાઓરૂપી અમૃતના પ્રવાહના પૂરને પીવામાં ઉત્ક-
ંષિત એવા પિપાસુજનોના કર્ણરૂપી કલશથી અભિષેકનો
ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો; તે આ ત્રણે જગતમાં રહેલા
કથા જને બાપ્યો નથી ૨૪૦

નિશિશ્ચુટિતારિવારણપટાહસ્માધિચ્કુટાવટ-
સ્થાનસ્યાયુકમોક્ષિતોત્કરિકરઃ કેરસ્ય નાયં કરઃ ।

ઉક્ષીતશ્ચુરુદ્ગસૈન્યસમારત્વદ્વચુરંગસુર-

ભુળાસુ ચિતિપુ ક્ષિપ્રજિવ યશઃક્ષોભીજીવજમ્ ॥

આ રાખનો હાથ બધે કે હાથીઓનાં મોતીઓને
પૃથ્વી પર વેરાને યશરૂપી રક્ષાના બીજને વાવતો હોય
તેમ લાગે છે. તે મોતીઓને સમૂહ ખરૂંથી તોડેલાં
શત્રુઓના હાથીઓના ગાઢ કંભચલના હાડકાંના ખાડા-
માંથી પૃથ્વી પર વેરાય છે; તેમ જ ચતુરંગ (હાથી,
ઘોડા, રથ, પાવણ) સેનાના યુદ્ધમાં કૃદના ઘોડાઓની
ખરોચોથી પૃથ્વી ખેલાઈ ગઈ છે, તે રીતે મોતીઓ
ખોરેલી પૃથ્વી પર વેરાતાં યશરૂપી બીજ વવાતું હોય,
તેમ લાગે છે. ૨૪૧

યત્કલ્યામપિ ખાનુમાન્ન કલુષિ સ્યેમાનમાલમ્બતે
જાતં યદ્વતકાનૈનૈકશરણપ્રાપ્તેન દાવામિના ।

ઐયૈવદ્બુજતેજસા વિજિતયાસ્તાવસ્યોતૈચ્છિતી
ધિક્ વાઢવમમ્મસિ દિપિભિયા યેન પ્રવિષ્ઠં મુનઃ ॥

ને સૂર્ય આ રાખના બાહુના નેજથી હાર પામતાં
કાઈ એક દિશામાં સ્થિર બન્યાને રહી ગયો છે તેમ જ
છવાયણ પછી બાહુના તેજથી જિતાર્થે જતાં બાદે
વનોમાં જ નર્ચને ભરાયો છે; એ બાબત તે યારને
હિસિત છે; પરંતુ બાહુના પ્રતાપે ગિરતાયેલા વાઢવાન્નિ
લય પામીને પોતાના શત્રુ જેવા જગમાં નર્ચને ભરાયો;
તે વાઢવાન્નિને ધિકાર છે. ૨૪૨

આત્મન્યસ્ય સમુચિતીકૃતરુગ્મ્યાદોતરામૌચિતી
યદ્વાયાન્તરવર્જનાદ્જનયદ્બુજાનિરેપ દિપામ્ ।

મૂયોડ્દંકિચતે સ્મ યેન ચ દ્વદા સ્કન્ધો ન ચક્ષાનમન્
તન્મર્માણિ ક્વલંકલં સમિકલંકર્માણવાગમ્ ॥૨૪૩॥

(પહેલો અર્થ) મુદના કાર્યમાં સંપૂર્ણ સમર્થતા
ધરાવનાર એવા બાણોનો સમૂહ જેની પાસે છે, એવા
આ સમર્થ રાખની યોગ્ય વર્તણૂક તો બુઓ; કારણ કે
તેણે શત્રુના બીજ અવપચોને છોડી દઈને, તેમના
ખજાના મર્મભાગના જ ટુકડે ટુકડા જ કરી નાખ્યા
છે કે જે બધા અભિમાનને લીધે બીજને નષ્ટતા નહોતા.
(બીજો અર્થ) જેની પાસે બુઓના મોટા સમૂહ
રહેલો છે એવા આ સમર્થ રાખની યોગ્ય વર્તણૂક
તો બુઓ કે જેણે શત્રુઓના હલવાન મર્મ ભાગના
ટુકડે ટુકડા જ કરી નાખ્યા છે કે જે હલ્ય પૂરા અઢ-
કારથી સદા ભરવાં રહેતાં હતાં. ૨૪૩

યદ્ધર્તુઃ કૃત્વતેદમિયેણનમયં દક્ષો મુઃ સા ધુવં
દિગ્દાદૈરિવ મસમિર્મષવતા સદૈર્ધૃતોદ્ધૃતા ।

શંભોર્મા યત સાંધ્યવેલનટનં માજિ ધવં દ્રાગિતિ
શૌભી રુત્યતિ મૂર્તિચ્છવપુષોડ્ગૃહિસંધ્યાચિયા ॥

યદ્ધર્તુઃ કૃત્વતેદમિયેણનમયં દક્ષો મુઃ સા ધુવં
દિગ્દાદૈરિવ મસમિર્મષવતા સદૈર્ધૃતોદ્ધૃતા ।
શંભોર્મા યત સાંધ્યવેલનટનં માજિ ધવં દ્રાગિતિ
શૌભી રુત્યતિ મૂર્તિચ્છવપુષોડ્ગૃહિસંધ્યાચિયા ॥

પૃથ્વી પરના ઈંદ્રે જેવા આ રાજા ને દેશના રાજા પર આક્રમ કરે છે તે દેશની પૃથ્વી યોદ્ધાઓના લોકોની વૃદ્ધિ થવાથી સંખ્યાકાળ થયો સમજાને દિશાઓના દાદરપે અને ઉપાતોના કંપરે નાચવા લાગે છે; તે પૃથ્વી ભૂકંડે આઠ મૂર્તિવાળા સદાસિપની પોતે એક મૂર્તિ બનીને સંખ્યાકાલે સદાસિપને તાંડવ કરવાથી નિયમનો લંગ કરેલા ન પડે એ રીતે ઈંદ્રના પ્રજાવર્ધી પેદા થયેલ વિશાઓના દાદરથી બસ્મને કબેડીને નાચવા લાગી હોય એમ બતાવ્યું છે. ૨૪૪

પ્રાગેતદુરુપામુલેન્દુ સૃજતઃ કષ્ટઃ સમમસ્તિષ્ઠાં કોષઃ શોષનગાદમાયજનતીશિષ્ણેડ્યનલ્પાચિતઃ । નિઃશોષણતિમળહલકયવશાદીપહરૈષેષ ચા શોષઃ કેશમયઃ કિમન્યવમસરત્વો મૈત્સો નિર્મિતઃ ॥

બ્રહ્માનો ને ક્રાંતિનો ખખડો પ્રજાકાળની સધળી રચનામાં ખૂટી પડેલો ન હતો, તે ક્રાંતિનો ખખડો આ રાજાના દેહના યુગ્મરૂપી ચંદ્ર સુધીની રચનામાં જ પૂરી રીતે વપરાઈ ગયો; એટલે પછી ક્રાંતિના અણખને લીધે મળેલા અંધકારના સમુદ્ભૂતી જ રાજાને બાકી રહેલો દેશપાશ રચી લીધો ન હોય તેવા શ્યામ લાગેલા હતા.

અત્યારિપ્રકરઃ શરદ્ધ નૃપતેઃ સંસ્યે પતન્તાવુભૌ સીતકારં ચ ન સંદુસી રચયતઃ કર્મં ચ ન પ્રાપ્નુતઃ । તદુક્તં ન પુનર્નિર્મિત્તમયોર્જામર્તિ યન્મુક્તયે પ્રકલ્પ્ય નિનતિ મિત્રમવરધામિત્રમિત્યદ્મુતમ્ ॥૨૪૬

બ્યારે આ રાજાનાં બાણ સુદશ્મિ પર પડવા લાગે છે, તેની સાથે જ શત્રુઓના સમૂહ પણ સુદશ્મિ પર પડવા લાગે છે, ભારે બાણ અને શત્રુઓ બંને સિતકાર પણ કરતાં નથી અને કંપ પણ અનુભવતાં નથી તે તો બરાબર છે; પરંતુ તેમનામાંથી એક અધ્યાત્મ શત્રુનો સમૂહ પોતે પ્રાણ વિનાનો બનતાં બ્યારે સુષ્ઠ થઈ જાય છે ત્યારે તે મિત્ર(સુધ)ના આગ્રહને બેઠીને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો જાય છે અને બાણના સમૂહ પોતાના ભાષામાંથી છૂટીને સુદશ્મિ પર ચૂકા પિહાર કરતાં, આ મિત્ર(શત્રુઓ)ને બેઠી નાખે છે, એ બાબત અદ્ભુત છે. ૨૪૬

પતસ્યોત્રતસર્વેકમક્રાંતિનકૌલોમ્યચ્છામણેઃ

શંમુત્રદ્વાપુરંદરપ્રમુતયઃ સ્તુત્યૈ ન શક્ષા ચદિ ।

દેવઃ વ્રજગનાયકો ભગવતી વાળી મર્ચે વેજદા

સૌન્દર્યય નિરૂપણે વદ્ કર્ય શક્તો પ્રવેગ્માનવઃ ॥૨૪૭

તેના સધર્મ કર્મો અને કૃતિઓ અત્યંત જિંયાં છે અને ને ત્રણે લોકના આપમણિ છે; એવા આ

રાજાની સ્તુતિ કરવા માટે મહાદેવ, બ્રહ્મા, ઈંદ્ર વગેરે દેવો પણ શકિતમાન નથી તેમ જ ને રાજાના સોઈર્ધુ વર્ણન કરવા માટે શેષનારાપણ અને ભગવતી સરસ્વતી પણ બડ બની જાય તેમ છે, તે રાજાનું વર્ણન કરવામાં માણસ શી રીતે શકિતમાન બની શકે? ૨૪૭

અર્ધ દાનવવૈરિણા ગિરિજયાભ્યર્ચ્ય હરસ્યાહવં દેવેત્યં મુવનત્રયે સ્મરહતાભાવે સમુન્મીલિતઃ ।

ગદ્ગા સાગરમમ્વરં શશિકલા શોષકઃ વૃધીતલં સર્વેશ્વત્વમધીશ્વરત્વમગમત્ત્વાં માં ચ મિશ્રાટનમ્ ॥૨૪૮

દે રાજાનું । મહાદેવના શરીરનો બળો ભાગ વિષુ ભગવાને લઈ લીધો અને બ્રહ્મા ભાગ પાર્વતીએ હરી લીધો; એ રીતે ત્રણે લોકમાં બ્યારે કામદમન મહા-દેવનું શરીર રહ્યું નહિ, ત્યારે મસ્તક પરની ગંગા સાગરમાં મળી ગઈ, ચંદ્રની કલા આકાશમાં ચાલી ગઈ, શેષનારા પાતાળમાં પહોંચી ગયો, સર્વદાપણ અને ઈશ્વરપણ તમારી પાસે રહ્યું અને બાકી રહેલું મિશ્રા-ટન (લીખ ભાગવાનો ધંધો) મારી પાસે બ્યારી પહોંચ્યું છે. ૨૪૮

અન્યાસા ગુણરત્નોરહણમુલો ધન્યા મૃત્યૈવ સા સંમરણઃ રહ્નુ તેડ્યય एव बिधित्ता વૈરેષ મ્હો બુવા ।

શ્રીમત્કાન્તિચુપાં દિવાં કરતલાક્ષીણાં નિતમમસ્યલા-
દુદ્ધે યત્ર પતન્તિ મૃદમનસામક્ષાણિ ઘણાણિ ચ ॥૨૪૯

બ્રહ્મા-વિષ્ણુઓ આ ચુપાં રાજાને ઉત્પન્ન કર્યો છે; તે રાજાનાં શુભારૂપી રત્નોને પ્રગટ થવાની બૂમિ જુદીજ, તેના શરીરને રચનારી માટી પણ જુદીજ તેમ જ શરીરની વેષજુવાની સામગ્રી પણ જુદીજ હોવાી જોઈએ; કારણ કે તે રાજા ત્રણે પાતાની સાથે જ વિશાળ સંપત્તિથી શોભતા વૈરી રાજાઓનાં મને મૂઠ બની વળતાં તેમના હાથમાંથી શસ્ત્રો પડી જાય છે તેમ જ તેનાં દર્શન થતાં જ સ્પંદર સ્ત્રીઓ પૂડ બની જતાં તેમની કેડ પરથી વસ્ત્રો ખસી જાય છે. ૨૪૯

વૈદ્યેષ્ઠોઽસિ લદ્ધા લલટપતિતપાસપ્રમહારો યુધિ સ્કીતાસ્તુકલુતિપાટલીકૃતપુરોભાગઃ પદાન્દારવદ્ ।

તેનાં દુઃસહકારમદેહદહનગોદ્મૂતનેત્રાશ્ચલ-
જ્વાલાલીમરમાસુરે પુરરિપાવસ્ત ગલે કૌતુકમ્ ॥૨૫૦

દે રાજાનું । મૂઠનો ભૂમિ પર શત્રુઓના વિનાશ કરનાર આપ બ્યારે ઘૂમ્યો છે, ત્યારે આપના લલટમાં (શત્રુએ નાખેલ) ‘આસ’ નામના ચક્રનો ધા ધર્મ ઘાટો લોકોનાં વહેવાથી આગળનો ભાગ અત્યંત રાતે બની જાય છે; તે વખતે ને શત્રુઓએ આપનાં દર્શન

કર્તા હોય છે, તેમને સદાશિવ મહાદેવના દર્શનનું કુતૂહલ શાત થાય છે, કે જેમણે હું સહ કામદેવને બાળી નાખવા માટે નીચું નેત્ર ખેલતા, અગ્નિની જ્વાળાઓની હારથી લલાટ પ્રકાશિત થયું હતું ૨૫૦

ચેડ્ડત્વ મનસિ સ્વકે વિઘ્નતે રીત્યા કયાપિ સ્ફુટ કાળાદાચરણસ્ય તત્સમુચિત મન્યે પ્રતિદમાશ્રુતામ્ ।
ન્યાયામિહૃતમોડાપ ચત્રપ્રથયસે ચિત્તે મહત્ત્વ નિજે

મીમાસામતપક્ષપાત્ત્વ ઇદ મન્યે ત્વયાદ્વૌટમ્ ॥૨૫૧

જે વિરોધી રાજ્યો ઢાઈ પશુ રીતે પોતાના મન મા અણુપણુનો સ્વીકાર કરે છે, તે મારી માન્યતા પ્રમાણે કાણુક (નૈયાયિક, કાચુ અન્ન ખાનારા જીવ) મતનું આચરણ કરે છે અને તે યાગ્ય છે પરંતુ તમે ન્યયશાસ્ત્રના મોટા જીજ્ઞાસુ હોવા છતાં મનમાં મહત્ત્વને ફેલાવો છો, તે તો મીમાસાના મત તરફ પક્ષપાત હોવાનો તમે અગીકાર કરો છો એમ હું માનું છું, અર્થાત્ વેરી જનો કજ્જલ હોવાથી મનનો સંકેત રાખે છે અને તમે નૈયાયિક હોવા છતાં, તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મનના અણુ (સંકેત) પણુનો સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ મીમાસક પ્રમાણે મનની મહત્તા સ્વીકારો છો ૨૫૧

યે લઙ્ઘાશ્રયમાયત ફલમ્ભત્ત કુર્વન્તિ કિંચિદ્ગુણ વાઈ યારિમુચો ન કસ્ય વિદિતાસ્તે કર્મમીમાસકા ।

આલોચ્યૈષ નિરાશ્રયાન્ફલમ્ભૈ સઘન્યત સદ્ગુણાન્ શ્રીમદ્રામ તથાદ્મુત પુનરિદ મીમાસકત્વ સ્તુમ ॥૨૫૨

હે શ્રીમાન રામચંદ્ર ! કેટલાક કર્મનો વિચાર કરનાર મીમાસકો છે કે જે પુણ્ય વગેરે શુભોના આશ્રય તરીકે અદૃષ્ટ વિધિને માનીને કર્મકળને ધારણ કરનારા હોય છે એમ માને છે જેમ સમુદ્રમાં ગ્રેહ વરસેલા નકામે છે તેમ તે કર્મમીમાસકોની માન્યતા નિષ્ફળ છે, પરંતુ તમે તો એ વસ્તુની આવશ્યકતા ધરી છો કે સારા શુભોને આશ્રય આપનાર ઢાઈ નથી, માટે તે સહયુક્તો ને સારા કળથી ભરપૂર બનાવ્યા છે અને એ રીતે તમે જે મીમાસકની વિચારસરણી ધારણ કરો છો, તે અદ્ભુત છે, તેની અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ ૨૫૨

ત્રેલોચ્યામયલમ્બેન મયતા વીરેણ વિરમારિત સજીભૂતમુહૃતમળ્ડલ્ઘનુ પાન્ડિત્યમાયળ્ડલ ।
કિં વાજસ્રમરાર્પિતેન હવિષા સપુરુષમાહોસન્ત્ સર્વોદ્ધીણવર્ત્તિવિલ્લસનયનયૂહ કથ્ય વર્તંતે ॥૨૫૩॥

હે રાજન્ ! તમે અત્યંત વીર બનીને ત્રણેય લોકને અભય આપવાના બનીને (સાક્ષી) બન્યા છો, તેથી સ્ત ૨૪

ઇન્ને સુદર્ત માટે જે ધનુષ્ય યડાવવાની કુશળતા વાપરવી પડતી હતી, તેને તમે લુલાવી લીધો છે તે સાથે તમે જે નિત્ય નિરંતર યતયાગ કરીને દેવરાજ ઇન્ને હવિ આપેલા છે, તેના ભક્ષણ કરવાથી તે ઇન્દ્રના શરીરના સર્વ અંગો માસના ભરાવાથી પ્રકુલ બનતા હતા આખોની પાપલો દબાઈ જાય છે, તેથી હવે ઇન્દ્ર પોતાના હાથ નેત્રથી શી રીતે બેઠે શકશે, તેની મને ચિંતા થાય છે. ૨૫૩

કલ્પક્ષોણિહૃદોડ્યમિત્યનુદિન ભૂમીસુરૈર્ભાગ્યસે કામોડસાવિતિ કામિનીમિરમિતશ્ચિત્તચિર ચિન્તયસે ।
શ્રીનારાયણ દ્વ કેન્દ્રલમિતિ પ્રેમ્ણા ત્રિયા ધ્યાયસે

ત્વ કાલોડ્યમિતિ પ્રતિક્ષિતિધૈરૈકોડ્યનેકાત્મશ્ચ ॥

હે રાજન્ ! તમારે માટે બુદ્ધિ લાલ્લો નિરંતર એવી લાવના કરે છે કે, 'આ રાજ પોતે કલ્પકુલ છે' કામિની સ્ત્રીઓ પોતાના મનમાં એવું લાલ્લુ ચિંતન કરે છે કે, 'આ રાજ સાક્ષાત્ કામદેવ છે' લક્ષ્મી પોતે પ્રેમથી એવી ધારણા બાધે છે કે, 'આ રાજ શ્રીમાન નારાયણ પોતે જ છે', તેમ જ વૈરી રાજ્યો એમ ધારે છે કે, 'આ રાજ કાળ-મૃત્યુરૂપે છે', એ રીતે તમે દેહે કરીને એક હોવા છતાં શુદ્ધી શુદ્ધી નજરે અનેક સ્વરૂપે રહેલા છો ૨૫૪

નીતિક્ષીમુકુરો જયઃજનવસ્તત્મ પ્રતાપાશુમન્ત્ પૂર્વાદિક્ષપરિપન્થિભૂપતિમહાસપન્મુગોવાગુરા ।

ઉચ્ચપુણ્યલતાલગ્નલમતન્મત્તદ્વિપાલનક્રમ ય શ્રીકેલિકેતન ગુણમણિશ્રેણીનવીનાકર ॥૨૫૫॥

આ રાજ નીતિરૂપી અને માટે દર્પણ છે, જયરૂપી ધમને માટે નવા થાલવારૂપે છે, પૂર્વની દિશા માટે અતાપી સૂરરૂપે છે, વૈરી રાજ્યોની વિશાળ સપ્તિઓ માટે મુગલાની રચેની વિશાળ ભારૂપે છે, પ્રગ્ન થતાં પુષ્પરૂપી લતાને માટે કવારારૂપે છે, મોટા મદથી બરેલા હાથીઓ માટે બાધવાના થાલવારૂપે છે, લક્ષ્મીને માટે ક્રીડાઘરરૂપે છે તેમ જ અણુરૂપી મણિઓના સમૂહને માટે નવી ખાણરૂપે છે ૨૫૫

રત્નાન્યમ્નુષિતોયાર્મમગમન્મેઠ સુરાન્નિશ્રિયે સ્ત્રીયાદ્વે કમલા નિધાય વિદ્યે ત્રિદા હરિનારયૌ ।
યસ્મિન્દિસતિ મૂરિ દાતરિ ત્રુણા માલસ્યલે દુર્લિપિ ઘ્રોહાનન્નશિરા ધમન્ડલમયજગ્રહમદ્દુનિધિ ॥૨૫૬

જે સમયે આ રાજ સર્વ મનુષ્યોને દાન આપવા લાગ્યો છે, તે સમયે 'પોતે અપાર્થ જરો' એ ભયે બધા રત્નો સમુદ્રના જળની અદર ચાલ્યા ગયા, મેઠ

પર્વત દેવાના આશ્રયે ચાલ્યો ગયો. જગત્પતિ વિષ્ણુ
સદ્ગીઠને પોતાના ખોળામાં લઈને સમુદ્રની અંદર
સૂઈ ગયા તેમ જ લલમ્બને કારણે માથું નીચું રાખીને,
બ્રહ્માજીએ માથાએના લલમ્બમાં ગહેલા દરિયાના લેખને
ધોઈ નાખવા માટે હાથમાં કમંડલ ધારણ કર્યું. ૨૫૬
લક્ષ્મીદેવ સરસ્વતી તદુભયે ચલન્તિ નૌતરતા
સા ચૈતત્ત્રિતયં ભવેષુ કુહચિત્પુરેષગણેરપિ ।

સૌજન્યં ન વિદુમ્ભતે તદપિ ચેન્નાસ્તેઽવકલ્પમા મતિ-
સ્તત્સર્વં પરમેશ્વરસ્ય કૃપયા ત્યત્યેવ સંભવ્યતે ॥૨૫૭

કેટલેક ઠેકાણે લક્ષ્મી હોય છે, તો ત્યાં સરસ્વતી
હોતી નથી, કેટલેક ઠેકાણે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બંને
હોય છે, તો ઉદારતા હોતી નથી. કેક પૂર્વજન્મનાં
અગ્નિપુષ્પોને લીધે લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને ઉદારતા
હોય, તો ત્યાં સુજનના હોતી નથી, અને જો લાઝ-
વશાત એ ચારેય બાબતો હોય, તો ત્યાં વિચારશક્તિ
શુદ્ધિ હોતી નથી; પરંતુ હે રાજન્ ! પરમેશ્વરની કૃપાથી
એ પાંચેય બાબતો તમારામાં જ જોવા મળે છે. ૨૫૭

શૃણ્વાં યમદળ્પટાં મૃગદ્રશાં કંદર્પકોદળ્પટાં
ગીર્વાણદ્રૂમભાવમર્થિવિદુષાં મય્યે ત્રયાણામિતિ ।

આશ્ચર્યં મનુજેન્દ્રતનુ મયતો યદ્વાહુદળ્પટ્વં
નાનાર્ત્વં ગતમેકમેવ જગતાં મય્યે ત્રયાણામિતિ ॥૨૫૮

હે રાજઓમાં રત્ન સમાન ! આશ્ચર્ય છે કે તમારા
મે વિશાળ બાહુની જોડી એક જ હોવા છતાં તે જોડી
શત્રુઓને માટે યમના દંડ જેવી લાગે છે. રમણી
ઓઓને માટે કામદેવના ધવળ જેવી લાગે છે,
તેમ જ, ચાલકો અને વિહાનોને માટે કલ્પવૃક્ષ જેવી
લાગે છે; એ રીતે એક જ બાહુની જોડી ત્રણ સ્વરૂપે
લાગે છે. એ વાત ત્રણેય લોકોમાં ફેલાઈ ચૂકી છે. ૨૫૮

રક્તેન વિલોચનેન કળ્પનારનાકરેણ ત્વયા
દૃષ્ટ્યન્તે નરદેવરતનુ સુદૃઢો વિદેષિણોઽયે નૃપાઃ ।

કિં સિદ્ધાઃ પ્રથમે સુખામિરમવન્દાવાનલેઃ કિં વરે
પૂર્વે પહ્લવિતૈઃ કુલત્તદમપરિર્મમત્વમાસાવિત્ ॥૨૫૯

હે રાજઓમાં રત્નસ્વરૂપ ! કરુણાના સાગ્રથી
ભરેલા એવા તમે પોતાના મિત્રજનો, કુટુંબજનો અને
વિરોધી રાજઓ તરફ એક જ પ્રકારના રક્ત (રાજથી
ભરેલ, ક્રોધની લાલાશથી ભરેલ અને લોહીથી ભરેલ)
નેત્રથી તમે જુઓ છો; પરંતુ તે રક્ત (રાજથી ભરેલ)
નન્વરથી મિત્રજનો જાણે કે નન્વરથી સીંચાણ ન
હોય । તે રક્ત (ક્રોધથી ભરેલ), નન્વરથી કુદ્દ જો
બાળે કે દાવાનળના અગ્નિથી ખળેલા ન હોય । તેમ જ
તે રક્ત (લોહીથી ભરેલ) નન્વરથી વિરોધી રાજઓ

પહેલાં તો પ્રકૃષ્ટિત બનીને પછી ભસ્મરૂપ બની ગયા
ન હોય, તેમ લાગે છે. ૨૫૯

યા લાક્ષ્યાવલયાનિ ઘાહ્યુગલે કળ્પે ચ કા કાચક્ષર્જ
મન્યન્તે ઘટ્ટભૂપાણિ ચન્નિતા દીનદ્વિજાનાં પુરા ।
તા માણિક્યચિત્તાનિ હેમવલયાન્યુજ્જન્તિ મુક્તાક્ષર્જ
યદ્ધારાદ્ધુદ્ધાનનીલનૃપતે ત્વત્પાગલીલાયિતમ્ ॥૨૬૦॥

જેનો સ્વભાવ ઘણો દાન આપવાનો છે એવા હે
રાજન્ ! દરિમ બ્રાહ્મણોની જે ઓંચો પહેલાં પોતાના
હાથ પર લાખનાં કંકણો અને ગળામાં કાચની માળા
પહેરીને પોતે ઘણાં બ્રુણો પહેલાં છે એમ માનતી
હતી, તે જ ઓંચો હવે હાથમાં માણેથી જોડાં
સોનાનાં કંકણો અને ગળામાં રહેલી મુક્તામણિની
માળાને ‘આ તો ઘણો ભાર લાગે છે’ એમ માનીને
ઉતારી નાખે છે; તે તો ખરેખર ! તમે આપેલાં દાનની
લીલા જ છે ૨૬૦

મેરુદૂરગતો દિમાલયગિરિઃ પ્રાલેયત્પોઽમવ-

શન્ત્રે શ્રીમહજેઽપિ યાચકમયાશ્લોકત્વમુન્મીલતિ ।

કૌપીન કૃતવાન્દરોઽપિ મગવાન્વિષ્ણુર્જલે સેવતે

વારાં રણિરેપેયતામુપગતઃ કો નામ દાતું ક્ષમઃ ॥૨૬૧

હે રાજન્ ! યાચકોને દાન આપવાના ભયથી મેરુ
પર્વત દૂર ચાલ્યો ગયો છે; દિમાલય પર્વત દિમરૂપ
બની ગયો છે; ચંદ્ર લક્ષ્મીને લાઈ હોવા છતાં કૃશ
બની ગયો છે; હર-મહાદેવે લંગેડી ધારણ કરી છે,
ભગવાન વિષ્ણુ પોતે જળમાં સૂઈ ગયા છે અને જળનો
હંડાર સમુદ્ર ખારો બની ગયો છે; એટલે હવે
યાચકોને દાન આપવામાં કેાણુ શક્તિશાળી છે ? ૨૬૧

કલ્યાણં મર્ચતાં યશઃ પ્રસરતાં ધર્મઃ સદા વર્ષતાં

સંપત્તિઃ પ્રથતાં પ્રજા પ્રણમતાં શત્રુશ્રયો જાયતામ્ ।

વાચ્યં સંવદતાં વપુઃ પ્રમવતાં લક્ષ્મીપતિઃ પીયતા

માયુસ્તે શરદાં શન્તે શિજયતાં શાનાય લીર્ષાપુપે ॥૨૬૨

હે રાજન્ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, યશ ફેલાઓ,
ધર્મ સદા વધતો રહે, સંપત્તિ વિસ્તાર પામે, પ્રભ-
જનો નમતાં રહે, શત્રુઓને નાશ થાઓ, નીતિનાં
સારાં વાચ્ય બોલવા રહે, શરીર પ્રલાવશાળી બને,
લક્ષ્મીના પતિ ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાઓ; તેમ જ
દાન આપવાને માટે જેનાં આયુષ્ય લાખાં ચલેલાં છે,
એવા તમારું જીવન સૌ શરદ સુધી વિજય પામતું રહે.

દૃષ્ટ્વૈવાદ્ધિસુદૃઢયા નિગદિતો દારિદ્ર્યદન્તાવલો

વાચા મુન્દરચાર્ચયા મમ કૃતો મદ્ધાવગાદોત્સવઃ ।

અમ્યુત્થાનનમરિક્કયાર્ધઘટનેમાનોડવિલ કોતરો
લીલેય ભવતા વય ॥ વિદુષા મૂર્ખાનમધ્યાસિતા ॥
હે રાજન્ ! તમારી નજરેથી આ કુશની મુકા
પડાની સાથે જ મારેા ગ્રીવાર્ધથી હારી જાતા
આવી પઓ છે, તમે સુદર વાણીથી મારા પૂજનસત્કાર
કર્તા, તેથી જ મને ત્રાગાના સ્નાન જેવો આનંદ થયો
છે, તેમ જ ભીમા થયું, નમસ્કાર કરવા અને અર્ચન
આપવા, એથી મારે મન અધીકૃત રીતે વધી ગયું
છે એકે આ બધી ક્રિયાઓ તમને લીલા જેવી સરળ
લાગે છે, પરંતુ અમે તો તેને કારણે વિકાનોના
શિશોમણિ જેવા બની ગયા છીએ ૨૬૩

પદ્મા સધાનિ કેશરસ્ય શઘ્ને રત્નાનિ રત્નાકરે
દેમાર્દ્રિર્હિમસાનુતા વ્યવહિત રગ મુરાણા સઠ ॥
જન્મુદીપથરાસુ ભૂમિપતયો જાન્યૂનરંદુમદા
સ્વ તાવત્સક્લાપ્તપેડસિ મુલમો માગ્યેદિજ્ઞાનામિદ્ ॥
હે રાજન્ ! લક્ષ્મી પોતે ભગવાન પિપ્પુના ઘરમાં
રહે છે રત્નો બેઠા સાગરમાં પડ્યા છે, સોનાનો સુમેરુ
પર્વત દિસાલયની આડે ઢકાયો છે, કલ્પવૃક્ષ સ્વર્ગમાં
બંધને બેઠો છે, તેમ જ બધ્મદ જેવા સોનાના ત્રણાક
થી સદૃશ બનેલા રાજાઓ દૂર દૂર જ છુટીપના પ્રદેશો
પર બંધને વસ્યા છે, એવા વિકટ સમયમાં બ્રાહ્મણોને
સધના યોગે પ્રાપ્ત થાય એ માટે આ જગતમાં ભાગ્યને
કારણે તમે જ એકલા સુલભ બનીને રહ્યા છો ૨૬૪
રાજન્નમ્યુદયોડ્વતુ જીવ શરવા સામ શત તેડરવો
રોગૈચાનુ લય યશ હાશયર કાષ્ઠામુ દેર્શિયવામ્ ॥
શિષ્ટાન્પાહિ ધુધાનય પ્રગતિર્મિર્દેહાર્થિતા સ્વ સદા
વાળી તે વદને દમા પ્રતિદિન ગેદે મુજે સ્તાજય ॥

હે રાજન્ ! તમારો વિશેષ ઉદય થાયો સો શરદો
કરતા વધારે જીવતા રહો તમારા શત્રુઓ શેમથી
પીડાઇને નાશ પામે તમારા યારાથી ધવલ ચક્ર બધી
દિશાઓમાં પ્રકાસિત થાયો, શિષ્ટજનોનું પાલન કરો
ધુધજનોને નમસ્કાર વગેરેથી વિનયમાં લો વાચકજનોને
પોતાના ધન આપતા રહો તેમ જ તમારા મુખમાં
વાણી, નાલમ દિરખા લક્ષ્મી અને બનેલાય પર વિનય
શ્રી શોભી રહે ૨૬૫

પ્રમથયન્તુમિત્સઠ પ્રવિગલ્સદ્ગર્ભવિપ્રસિધિ
નંદયત્ત્રાઙ્ગનલ પ્રતષ્વચનપ્રામારપૂર્વસ્મૃતિ ॥
ધુદ્ધોડ્વત્તમય ત્વય કલિમહાદ્વેન્દ્રેન નિર્મલિતો
ધર્મ સમ્પતિ વાદ્યતે ત્વ કરાલમ્બેન ભૂમીપતે ॥૨૬૬
હે રાજન્ ! મૃતિ-વેદથી મસ્તક જેનું નાશ પામવા

લાગ્યું છે, શરીરના સારા વર્ણની જેમ શેભતા સારા
બ્રાહ્મણોના દશા ગળવા લાગી છે, શરીરના અંગોની જેમ
વેદના અંગો જેના નાશ પામ્યા છે, પટેલા અત્યંત ભાર
પૂર્વક જેનું પાલન થતું હતું એવા સ્મૃતિના વચનોથી
મનની સ્મૃતિ જેવી નાશ પામી છે, એવા આ અત્યંત
વૃદ્ધ બનેલો ધર્મથી બળદ મળિયુગથી મોટા મહેન્દ્રથી
સમૂળ ઉછાઈ રહ્યો છે, ત્યારે તમે જ તેને પોતાના
હાથની સહાય આપી ધારણ કરો છો ૨૬૬

મુલ્યે ત્વગ્યુપરોધશન્યમનસા મન્યે ન યુક્તિ પરા
લજ્ઞાવર્જનમન્તરેણ ન રમામન્યર સદૃશ્યતે ॥
યસ્ત્વાગ તનુપેતરા મુત્તસૌતૈરત્યાગિતાયા શિવ
પ્રાપ્ય ત્યાગકૃતાવમાનતમપિ ત્યયેવ યસ્યા સ્થિતિ ॥

હે રાજન્ ! જેમના મન અસન્નિત વચરના છે,
એવા ધીર બનોયા તમે મુખ્ય છો, પરંતુ તમારી
આગળ લક્ષ્મીને પણ લાજ છેડી દીધા સિવાય બીજી
કોઈ કુદિત શોધી બહાર નથી મારણ કે સેકો મુખથી
તમારી પાસે આશ્રય લેવા માટે આવેલી લક્ષ્મીને તમે
દાનમાં આપી દો છો, આ રીતે લક્ષ્મીના ત્યાગ થવાથી
તેનું અવમાન થાય છે, તેપણ તે લક્ષ્મી તમારી પાસે
જ હાજર રહે છે ૨૬૭

ધર્મ પાલય નન્દય હિતગણાન્દ્રામ સમારાધય
પ્રત્યર્થિસિતિશાભમુરુહન નિર્મલુમ્મૂલય ॥
કાન્તાવિષ્ણુસરોજસૌભગવનં મુદ્ગત્વમાસાદય
સ્ફીતા કીર્તિમદોષલોકજયિનીમાલકલ્પમાલ્પય ॥

હે રાજન્ ! ધર્મનું પાલન કરો બ્રાહ્મણોને રાજ
રાખો, ભગવાન રામની સન્નિત કરો, વિશેષી રાજાઓ
થી બનેલા વૃક્ષોના વનને મળથી લેખેડી નાખો સુદર
ઓંઓના ચિત્તોથી સુભગ વનમાં ભગશની જેમ ફરતા
રહો, તેમ જ સર્વ લોકો પર વિજય મેળવનારા એવી
સ્વચ્છ ક્રાંતિને કલ્પ સુધી ટકાવી રહો ૨૬૮

પૈથ્યં નહુપય શમુવિપયશઙ્કા દશાસ્યસ સા
ઘોર્થે શ્રીરણુનાયકસ્ય સહજ ગામ્મીર્ધમધોનિવે ॥
દાહત્વ સલિકર્ણયોરિહ જયત્યેકત્ર વેરયાત્તદા
શ્રીવીરક્ષિતિપાલ્મોલિનુપતે સામ્ય કથચિદ્ધવેત્ ॥

નહુપ રાજના ઐશ્વર્ય, રાવણની ચિત્તવિષય શૂદ્ધ,
ભગવાન રામના શીર્ષ, સમુદ્રનું ફરતી ગબીરપણું
તથા બલિ અને કર્ણની દાનદાન એ બધા ચુલો બે
એકત્ર કરવામાં આવે તે સર્વ નીગ ગમ્મીઓના ધિરા-
મણિ એવા આ રાજની કઈક ચમત્ક્રાંતિ આ જગતમાં
યઈ શકે એમ છે ૨૬૯

ભિલુદ્વારિ સદાનવારિમધુપ્રભેળીમિમાન્દુભમા
દ્વતેયતુ વધૂવધૂકરતલ શોળામ્બુજાશક્કયા ।
સૈવાન્વેતિ પલાયિતેતિ ચક્રિતા હસ્તામ્રમાયુન્નતી
મુગ્ધા વીરમહીપતે તદ્વિલ ત્વદ્વાનલીલાયિતમ્ ॥૨૭૦

હે વીર મહીપતિ ! ભિલુકાના દ્વાર પર જે મદ
ઝરતા હાથીઓ બાધેલા છે, તેમના મદગ્રી જળ પર
ભમરાઓની પકિત બમી છે, તેને તે ભિલુકની યુગ્ધ
શ્રીઓ હાથીઓની સાકળ સમજીને ઉપાડે છે હવે તે
ફેલાયેના હાથને રાત્ર કમળ સમજીને બમથી ભમરા-
ઓ તેની ચારે બાજુ ફરી વળે છે, તેથી તે યુગ્ધા શ્રી
ચક્રિત થઈને પોતાના હાથને તરછેડતી અને ભમરા
થી ભન પામતી ફર દોડી બળ છે એ સંધગી લીનાઓ
આપે આપેના દાનને કાગ્નિ થઈ રહી છે ૨૭૦
શ્રીવીર શ્વિતિપાલ તે સુલલિત દાનોયમે ચઢ્ઢ
ક્વાસ્તે સર્વહિરણ્યનિત્યુદ્ભવત્કાલમાક્રમ્યે તત્ ।
તાપ પ્રાપ્ત હિરણ્યરેતસિ જનિ જાઘ્રિ હિરણ્યાચલે
સ્વેદામ્મોર્ડપિ હિરણ્યગર્ભવપુષિ સ્વાપાયસત્રાસત્ ॥

હે શૃંગ પૃથ્વીપતિ ! તમે ચારે દાન આપવાને
તૈયાર થઈને પોતાના સેવકોને પૂછો છો કે, ‘આપણું
બધું સોનું ક્યા છે?’ ત્યારે તે વચન સાંભળી પોતે
સોનાને બદલે અપાઈ જશે એ ભયે હિંપરેતા
(અગ્નિ)માં તાપ પેલા થયો, સુગેરુર્ભવતમા જડતા
ભળી થઈ તેમ જ હિરણ્યર્ભવ(અગ્નિ)ના શરીરમાં
પરસેવો પ્રગટ થયો ૨૭૧

રાજાન શશિમાસ્કરાન્વયમુષ કે કે ન સજશ્વિરે
મર્તાર પુનરેકમેવ દિ મુવસ્થા વીર મન્યામહે ।

યેનાન્ન પરિમૃદ્ય કુન્તરમથાકુલ્ય વ્યુદસ્યાયત
ચોલ પ્રાપ્ય ચ મધ્યદેશમસરુલાદ્યા કર પ્રાપિત ॥

હે વીર રાજા ! ચર અને સૂર્યના વશમાં પે ।
થયેલા કેન્દ્રેટના રાજાઓ થઈ ગયા છે, પરંતુ આ
પૃથ્વીના ભત્રાંશે એક તમે જ છો, એમ અમે માનીએ
છીએ, ધરણ્ય કે તમે પૃથ્વીશ્રી સ્ત્રીના અંગ (શરીર,
અર્થેશ)નું મર્દન કરીને, વિદ્યાગ કુતલ (મોટલો, કુતલ
દેશ)ને બેચીને, ચોલ (સ્તન)નું વધ, ચોલદેશને ઉત્તારીને
મધ્યપ્રદેશ સુધી પહોંચીને છો માયી (કટિમેખના, અંગી
નગરી) સુધી ધર (હાથ, કરવેરો) ફેલાવ્યો છે ૨૭૨
સ્વાન્તે વૈમવમરિત નૈવ પરત પ્રમાણ્યનિર્વારણ
નૈગતદત્તિ સત્પ્રજાગમતિનૈવોપમાન તવ ।
ત્વેદેશેષુ નિમાતિ ન ચ્છલકથા નો વા ક્વચિત્સદાય
શ્રીવીર પ્રથિતા પથ પુનરિય નૈવાયિક્લવપ્રથા ॥ ૨૭૩

હે વીર રાજા ! નૈવાયિકા મનને અણુ માને છે-
પરંતુ તમારા મનમાં વિલુતા (વ્યાપકપણું) રહેલ છે,
નૈવાયિક પ્રત્યક્ષ વગેરે અન્યને પ્રમાણ ગણે છે, પરંતુ
તમે બીજાને પ્રમાણરૂપ ગણતા નથી, નૈવાયિકા તે
પ્રકારના અણુવમા તે પ્રકારની મતિ હોવી તેને બ્રમ
ગણે છે પરંતુ આપ તો જે પ્રકાર ન હોય તેને તે
સ્વીકારવા તૈયાર નથી નૈવાયિકા ઉપમાનને પ્રમાણ
ગણે છે, પરંતુ આપનું ઉપમાન ક્યાય મળતું નથી
નૈવાયિકા તર્કના પ્રદેશમાં છળની મતિને સ્વીકારે
છે, પરંતુ આપના પ્રદેશમાં ક્યાય છળકપટની કથા
રહેતી નથી, તેમ જ નૈવાયિકા ચ શયને સ્વીકારે છે,
પરંતુ આપને કાંઈ બાળતનો સશય નથી એ રીતે
નૈવાયિકા કાંઈ સિદ્ધાંતને તમે સ્વીકારતા નથી તોપણ
ન્યાય-નીતિને અનુસરનારા નૈવાયિક તરિકે તમારી
પ્રસિદ્ધિ છે, તેનું શું કારણ ? ૨૭૩

વીર ક્ષીરસમુદ્રસાન્દ્રહરીલાવણ્યલક્ષ્મીમુપ
સ્વકીર્તેસ્તુરના મૃગાક્ષમલિનો ધત્તા કથ ચન્દ્રમા
સ્વાદેતત્ત્વદરાતિસૌધશિતરપ્રોદ્ભૂત્વદ્વાક્રર

પ્રાસવ્યમ્રમતિ પતેચદિ પુનસ્ત્વ્યાક્ષશાયી મૃગ ॥૨૭૪

હે વીર રાજા ! જે તમારો યશ ક્ષીરસાગરની ગાંઠી
લહરીઓના સ્વચ્છ લાવણ્યની તોખાને ઢરી લે છે, તે
યશની સાથે મૃગરૂપી ચિહ્નનથી મહિન બનેલ ચન્દ્રની
શ્રી રીતે તુલના થઈ હશે ? એક બાબત સભવે તેવી
છે, તે એ કે જો ચન્દ્રના બોળામાં સ્નાન મૃગ તમારા
યતુઓના રાજમહેલના સિંહાસને પર બેઠેલી ધરેના
અકુરોને ખાવામાં આસક્ત બની ગયું, તો ચન્દ્ર તમારી
કીર્તિની તુલના કરી શકે ! ૨૭૪

શ્રીમદ્વીર મહીમાહેન્દ્ર ભવત પ્રસ્થાનકાલોદ્ભવ

દ્વાવિષ્ણુનિમીતમાનુહરયો દ્રાક્ષત્રમ્રમ પ્રાગમન્ ।

તસ્મિન્નેવમુપદ્રવે કિલ વિપર્યસ્ત સમસ્ત રવે

યુગ્યા સમ્પ્રત્યાક્ષમેરુમપદ સૂતચ્ચિરાદુદ્ભવ ॥

પૃથ્વી પરના ઇન્દ્ર સમાન હે શ્રીમાન વીર રાજા !
તમે યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન કરવા માહતુ, તે સમયે જે
વાજિનના નાદ થયા, તેથી સૂર્યના ઘોડાઓ ભયને
કારણે પહેલેથી જ મોટા ઝોટાળામાં પડી ગયા અને તે
કાળથી સૂર્યની બધી બાબતો બિનટીસુધી થઈ ગઈ,
અર્થાત્ સૂર્યના ઘોડાઓ સાત થઈ ગયા, રથનું પૈકું
એક રહી ગયું, અરણ્ય સારથિ પણ વિનાનો બની ગયો
તેમ જ ઉદયપ્રાગ મોડે પડી ગયો ૨૭૫
ગર્વમન્યિલગુર્જરજ્વરકર્ણાટકર્ણાટવી
દાવામિર્દ્રિવિદેન્દ્રવીર્યેદ્ભનો ગૌડેન્દ્રનિદ્રાહર ।

દમ્ભીરપમદામદાલસલસદ્ધૂનર્તનસ્તમ્ભનઃ

પ્રસ્થાને તવ વીર ઢિંગ્લમચમત્કાર સમુજ્જમ્ભતે ॥

હે વીર રાજન ! લડાઈ માટે તમે જ્યારે પ્રસ્થાન કરો છો, ત્યારે જે નગરા પર ડંઠાઓના નાદના ચમત્કાર પ્રગટ થાય છે, તે ચમત્કાર જર્વની ગાથા બેઠા-થેલા ઝુજર રાજના ચિત્રમાં જ્યારે પેદા કરે છે, ઠણ્ઠક રાજના કાનરૂપી જગલમાં દાવાનળ સળગાવે છે, દ્વિત રાજના પરાક્રમને નાશ કરે છે, ત્રીસ રાજને નિષ્ઠા પેદા કરાવે છે તેમ જ હૃમ્બીર રાજની પ્રમદા-રાણીઓની મદદથી ચલિત બનેલી સુશોભિત ભૂકુટીઓના વૃત્તને થભાવી દે છે ૨૭૬

ચિન્તાગમ્ભીરકૂપાદનવરતવલદ્ભુરિશોકાષ્ટ-
વ્યાક્રુપ નિ શ્વસન્ત્ય વૃથુતયનષ્ટીયન્નનિર્મુકધારમ્ ।

નાસાવશ્યપાળીવિપમપથપત્તાપ્પપાનીયમેતા
દેષ ત્વદ્દેરિનાર્ય કુચકલશયુગેનાન્નહ સવહન્તિ ॥

હે રાજન ! ચિતારૂપી ઊંડા કૂવામાંથી નિરતર ચાલતા પ્રમળ શોકરૂપી રેટથી ખેંચાતા જળ વિશાળ નયનોરૂપી ધડાઓની હારમાંથી ધારારૂપે પડતા નાકરૂપી ધોરિયાના વાકા માર્ગમાં આવી પડના આસુરૂપી જલને, વાર વાર નિસાસા મૂકતી તમારા વેરી જનોની ઓંચો પોતાના સ્તનરૂપી બેઠકા ધડાથી નિરતર ધારણ કરે છે ત્વત્મારવ્ધપ્રમણ્ડપ્રધનનિધનિતારાતિવીરાતિરેક ક્રીડત્ક્રીડાલલકુર્યાપ્રલિભિરલમત મ્યન્દમાન્દમુર્ચી ।
દમ્ભોલિસ્તમ્ભમાસ્વદ્ભુજ મુજગજગદ્ભુરામભુરેના
તેનાય મુર્ખિ રત્નશુભિતિવિમિષત શોમતે શોળમાર ॥

જેની બંને ભુજાઓ વજ્રમણિના થાલવાની જેમ શોભે છે, તેવા હે રાજન ! જ્યારે તમે આરબેના પ્રથક રાજ્યમાં પ્રમાણે વેરી જનોના વીર યોદ્ધાઓ નાશ પામે છે, ત્યારે તેમના લોહીની નદીઓની ધારાઓ વડે આ પૃથ્વી છેડ તળિયા સુધી પથગીત લોહીના રસને અંશવના લાગે છે, અને તેને કારણે પૃથ્વીને ધારણ કર નાર ગેવનાગતા મસ્તક ૫૨ રહેવ રંગોની કાલિના રેનાવાથી બળે કે લોહીની રતાશ ધારણ કરાવી લેવ, એ રીતે શોભે છે. ૨૭૮

આસીદાસીમભૂમીવલયમલ્લજાલેપનેષધ્યરીતિ
સમાકૂપારપારીસદ્નજનપનોદ્રીતચાપપ્રતાપ ।
ધીરાદમ્માત્પર ક પદયુગયુગપત્યાતિભૂપાતિભૂય
ઘૂહારતોહુપત્નીવરપરિચણામન્દનન્દન્નસેન્દુ ॥૨૭૯

જેની કાલિની રોળા પૃથ્વીના મહત્ત્વા ઉકે છેડા સુધી પહોંચેલ અદનના લેપ જેવી સજ્જારૂપે છે,

જેના ધનુષ્યેના પ્રતાપ સાત સમુદ્રોના સામા કિનારાઓ પર નિવાસ કરતા લોકોએ સારી રીતે ગણે છે, તેમ જ એકીસાથે મનન કરવાને પડેના રાજ્યોના મુકુટના રત્નો નક્કોરૂપી પત્નીઓના કિરણોથી જે રાજના બે ચરણોના નખના પ્રકાશરૂપી ચંદ્રની રોળાને ધારણ કરે છે, એવા આ વીર રાજ સિવાય બીજો કયો રાજ થયો છે ? ૨૭૯

સ્તેનોકૃત્તકળ્પપ્રતિમુમટનટારન્ધનાટ્ટાદ્મુતાના
કપ્પ દ્રષ્ટૈવ નામ્બૂદ્ધ મુનિ સમરસમાલોકિલોકારપદ્ધેડિ ।
અધૈરરૈરવેગં કૃતસુરસુરભીમદ્ભુસંભુધમાન
દ્ધમાદ્યુષ્ટિપદ્ધન્ધકરણરણધરૈરુધારાન્ધકારાત્ ॥

આ રાજના તીવ વેગવાળા લોકોએ વડે તેમના પગના ડાળના પડવાથી ખરીઓને કારણે પૃથ્વી તળિયે પોદાવા લાગતા તેમાંથી જે ધૂળની ડમળી ઊડવા લાગે છે, તેને કારણે સર્વ લોકોમાં અધકાર ફેલાઈ ગયો છે, જેટલે સુધેને જેવા માટે ઘણા લોકો ભેગા થયા છે, તેપણુ આ રાજ્યે જેમના મસ્તક સાથેના કંઠ ઉડાવી દીધા છે એવા વિરોધી રાજ્યોના ધડ અદ્ભુત તાલવ વૃત્ત કરવા લાગે છે, તેને કાઈ નજરે નજર જોનાર રહ્યું નથી, એ ખરેખર કહ છે.

મન્દોદ્ભૂત શિરોમિર્મિભ્રગુરુભિ પ્રૌઢરોમાઘ્વપ્પન્ધ
સ્કાવન્નિર્મોક્ષસધિમસરદ્વિગલસ્તમદ્સેવપૂરા ।

જિહ્વાયુગ્મામિષૂર્ણાનનિવિપમસમુદ્રીર્ણર્ણામિરામ
વેલાશીન્ક્રમાજો મુજગયુવતયસ્વદ્ગુણાનુદ્ગૂળન્તિ ॥

હે રાજન ! અધિઓના ભારથી ગમેના મન્તકો રૂપી કુચાઓને જે ધીરે ધીરે ડેનાવી રહ્યા છે; એવી નાગરાજની યુવતીઓ સમુદ્રને કિનારે રટન પર્વતની શ્રેષ્ઠા નિવાસ કરતા, બે બે જગથી ભરેના મુખેને કારણે અરુપદ અક્ષરોથી તમારા વશને નુદર રીતે ગાય છે અને તે યશના ગનથી તેમના શરીરમાં જે કામદેવેનો ઉદય થાય છે તેથી પરસેવો પ્રકટ થાય છે, પગ તુ તેના પ્રપાદ રનાટ પ્રગટ થતા ભુદી પડેલી કચગાની અદર પુગઈ જતા બહાર નીકળેલા નથી અને તે રીતે એની લજ્જા દર્શાવે બધે છે ૨૮૧

આશીલેન્દ્રાન્તિલ્હાન્ત મ્મલિતમુરુધુનીશીન્દ્રામારશીતા
દાતીરામ્મરાગસ્પૃતિતગણિરુષો દક્ષિણધ્યાગવચ્ચ ।
આગત્યાગત્ય મીતિપ્રણતનુપ્રણતે શામ્બેવ ક્રિયન્તે
જુદારત્તાનુગર્ભાન્તવ ચરણયુગ્મસ્યાદ્ગુલીરન્દ્રમાગા ॥

હે ગજન ! સિલાઓની અદર ખડખડ વહેતી મગાના જળપ્રોથથી જે દિશાલય અત્યંત મીઠાગ બને છે, તે ઉતરદિશાથી તેમ જ જેની અદર ગદેલા અધિ-

ઓની ક્રાંતિ અનેક રંગોથી યજ્ઞ છે, એવા દક્ષિણ સમુદ્રના પ્રદેશથી આથી પહેલાંના ભય અને પ્રેમને વશ થયેલા સંકટો રાખ્યા પ્રણય કરીને તમારા બંને ચંદ્રોની આગળાંઓના છિદ્રનાં લાગોને મુગ્ધ-મણિઓ નાં કિરણોથી ભરપૂર બનાવી દે છે ૨૮૨

શ્રવશ્રવ ત્વદીય ગુણગણમણિલ સર્વદા યાચકેભ્ય સ્વત્પ્રાપ્તગામીરિતેભ્ય સ્વલલિપિયજ્ઞ મૂપવાં વિદ્યા ।
ત્વતોઽદ્ર પ્રાપ્તુમિચ્છુર્વિવૃથિલકતા ત્વત્સમોપેત્રિવૃદ્ધા
વાયાલત્વ શાસ્યુર્મવ ક્રુર ચ તથા યેન નાન્ય મનેઽદ્રમ્ ॥

હે રાજા ! જેની સર્વ ઇચ્છાઓ તમારાથી પરિપૂર્ણ બનેલી છે, એવા યાચકો તેથી તમારા સપૂર્ણ શુભોના શુભને વરવાર સાલળીને, હું જાતે સમગ્ર પ્રદેશના રાજાઓના સમક્ષને દૂર કરીને, ધણેક દૂરથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું સર્વ કાલા બનોનાં હું નિહકર્ય બનું, એવા લાલ મેળવવા માટે હું આવ્યો છું, તે આપ સેા વર્ષના અમુખવાળા ઘાવ અને મારે માટે એવું ગમ કરો કે જેથી મારે ખીમ રાખની સેવા કરવી પડે નહિ ૨૮૩

વિષાવન્તો વિનીતા પ્રસમમસિમ કામપ્રપન્નેપુત્રીવ
કેવા નિવારમન્તે ત્રિનગલિ લિલતા કીર્તિવદીમતહીમ્ ।
સેવાનાધારમાધ મુવતમરમ્ભૃતો વિષ્ણોતે ચે લસન્તે
તેતુ ત્રલોક્યેતુદ્ધા વિમલફલજુપ સ્વ પતિ સ્વત્પવન્તિ ॥

વદા અને વિનયથી રોલતા એવા ક્યા વિદાનો છે કે જેમણે બલામાં વાણીઓના નયનાને વિનય વિરુદ્ધ કરીને નવે બળતમા વધવી એવી પાતાની કીર્તિથી મોડી વલને વિરુદ્ધ કરી તથા ૨ પદે હું બુવનના ભારને ધારણ કરનારા જે રાજાઓ આ વિદાનોના આધારપ બનીને રોળી ગયા છે તે રાજાઓ વિમલ ક્ષય-પુષ્પને ભોગવનારા બનીને ત્રણે લોખંડાં ગ્રેહલા તો હતમ ગયા છે કે તેઓ સ્વાર્થના પતિ હવે રાજને પાતાના મહિમાથી હવે બનાવે છે ૨૮૪

યસ્માન્મોજ સરસ્વત્યિવસતિ સદ્ગ શોણ દય
ઘસ્તે વાદુ કાલુન્યવીર્યમ્ભિવરણપટુર્લક્ષિણસ્તે
સમુદ્ર । વાહિન્ય પાર્થમેતા ક્ષણમપિ મવતો નૈવ
મુહ્યન્ત્યર્મીલ્પા સ્વઽઽન્તર્માનસેઽસિન્ધુમપનિપતે
તન્નુપાનામિલાપ ॥ - ૮૫ ॥

હ રાજા ! તમારા મુખમા સરસ્વતી (વાણી) રહે, તે રીતે તમારા મુખ પ્રદેશમા સ્વસ્વતી (નદી) વહે છે તમારો નીચેનો દેવ શોણ (સતે) છે, તે રીતે તમારા નીચેના પ્રદેશમા ગોણ (નદ) વહે છે

સત્પાન રામયદ્વના પરાક્રમને યદ કરવામા કુશળ તેવા તમારો જમણો હાથ સમુદ્ર (રોલિતી મુદાઓ વાળો) છે, તે જ રીતે તમારા પ્રદેશના જમણા હાથે સમુદ્ર રહેલો છે તમારા બંને પદમાઓ પગ રહેલી વાહિની (સેના)ઓ તમને ધડીભર હોડતી નથી, તે રીતે તમારા પ્રદેશની બંને બાજુએ રહેલી વાહિની (નદીઓ) તમને હોડતી નથી તેમ જ સ્વસ્વતી નિર્મલ માનસ સરોવર તમારા પ્રદેશમા રહેલું છે, તે જ રીતે તમારા માનસ-અત કણુ પણ સ્વસ્વ છે, તો પછી તમને જળ પીવાની ઇચ્છા શયી કામ છે ૨૮૫

કેચિદ્વા સહેલ નિજમવનગતા મોચિતા કેઽપિ કેચિદ્
ગેદાગ્રેહાવરણીક્ષમપિ ગમિતા કેઽપિ નીતાનિવમ્ ॥
હત્વા હત્વા ચ કેચિત્પતિપદમદ્ય પ્રાપિતા વ્યર્થમાથ
શોળીનાથસ્ય સરોજ્જલમુજપરિવેનારય સારમશ્ચ ॥

તે ગમ્યે પોતાની બુખથી જિયા પરિધના બળે બાળના સોગપની જેમ ક્રાંતક શત્રુઓને રમતમા પોતાના ઘરમા કમળે કર્યા છે, કેટલાક સોગપની જેમ કેટલાક શત્રુઓને છૂગ મરી દીધા છે, કેટલાક સોગપની જેમ કેટલાક શત્રુઓને ધડીભરમાં એક લેધથી બીજા ઘેર મોકલી દીધા છે કેટલાક સોગપની જેમ કેટલાક શત્રુઓને અગ્રાવી દીધા છે, તેમ જ કેટલાક સોગપની જેમ બીજા કેટલાક શત્રુઓને પગલે પગલે નિર્દય રીતે માર મારીને નાશ કરી દીધા છે ૨૮૬

એવે કલ્યાણપ્રાદા કરજિતવસુધ સર્વદા પૂર્ણકામો
નિરયાત કર્ણેત્ત્યાન ચચલસિ કટુશ્ચિત્રગાકાનુભાવી ।
કોપાપેક્ષી પરસ્માદુચિત્તજહકયસ્તત્પર પુણ્યલોચે
ચિત્ર રાજાધિરાજ સ્મિતિ તવ રિપુસત્ર કન્ન પ્રતીમ ॥

હે રાજાધિરાજ ! આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે જે વિષયોમાં તમે ધારણ કરો છો તે જ વિષયોમાં તમારા શત્રુ પણ ધારણ કરે છે જેર એવો છે કે જ્યાં તમારા વિષયોમાં ક વપરાયા છે ત્યાં તમારા શત્રુ ઓના વિષયોમાં વ વપરાયો છે જેમકે તમે ડંબી રીતે કન્યાઓને ધારણ કરો છો કર્ણ(હાથ)થી પકડે બાને છતી લો છો સ્ર્વ રીતે પુષ્કાંત છે, મજા રાખની જેમ દાનપત્રિમા પ્રખ્યાત છો, આપ વચનમાં કડક (મજા) નથી, ચિત્રચિત્ર રાજ(રસોઈ)ને આખ નાશ છો પાંડા શત્રુના ક્રાંત(ખનના)ને લેગની અપેક્ષા રાખો છો યોગ્ય એવા અનેક મ્ય ઓના અભ્યાસી છો તેમ જ પ્રુપ્તલોખમા જવાની તૈયારી ધરાવો છો પરંતુ તમારા શત્રુઓ જિયા પક્ષાણ (લોહાના છત્ર) ધારણ કરે છે, તેમની વસુધા પર

(શત્રુઓ)થી જિતાર્થ છે, તેઓ પૂરેપૂરા પામ(ખસના દર્દ)થી ભરેલા છે, તેઓ-પશુવૃત્તિ પર જીવનારા છે, ખીજા પાસેથી પોષણની અપેક્ષા રાખે છે; ચોગ્ય એવા અનેક પથ પર નાસી જનારા છે, તેમ જ પુણ્યનો લોપ કરવાને તૈયાર છે. ૨૮૭

ઉત્પત્ત્યુત્પન્નશિષ્ટા વિવિધગુણગણા યત્ર યાન્તિ પ્રતિષ્ઠાં
થાપેન પ્રાક્તનાનાં ન ચ નિયમવિધિર્નાપિ સંધ્યાર્યદાને ।

કહઃ સર્વત્ર યસ્ય સ્ફુરતિ ચ સકલઃ સત્ય પર્વાર્થવાદો
મીમાંસામાભવમશ્વત્યમિનવમધુના મૂર્તિરેવા ત્વદીયા ॥

હે રાજન્ ! મીમાંસામાં અનાદિકાળથી સિદ્ધ એવા વિવિધ શુભો રહેલા છે, પરંતુ તમારા વિવેક શુભો તો ઉત્પત્તિની સાથે જ શિષ્ટ ભાવને અનુસરાર્થે પ્રતિષ્ઠા પામે છે; મીમાંસામાં પૂર્વ(પહેલાં) રહેલ સિદ્ધાંતોનો આધ કરીને નિયમવિધિ રચવામાં આવે છે, પરંતુ તમે જે નિયમોની રચના કરો છો, તેમાં પૂર્વજનોના સિદ્ધાંતોનો આધ કરતા નથી, મીમાંસામાં અર્થ સ્વીકારવામાં પરિસંખ્યા માનવામાં આવી છે; પરંતુ અર્થ(ધન)ના દાનમાં તમે કોઈ સંખ્યાનો સ્વીકાર કર્યો નથી; મીમાંસામાં દરેક રીતે ઊલટ(તર્ક)નો સ્વીકાર નથી, પરંતુ તમે દરેક બાબતમાં ઊલટ સ્વીકારો છો; મીમાંસામાં અર્થવાદને સાચો ધરાવવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ તમે અર્થ(લેવડેવડ)ના વાદમાં સચનો સ્વીકાર કરો છો; એ રીતે મીમાંસાના જુની મૂર્તિનો ત્યાગ કરીને તમે મીમાંસાના નવીન મૂર્તિ ધારણ કરીને મીમાંસાના નવીન સિદ્ધાંતને સ્વીકારો છો. ૨૮૮

દેહાપ્રસ્થાનવેલાહતપૃથુતનાદુન્નુમિધ્યાનધારા-
ધારાવાહિપ્રસન્નાદસનરૂપસઠ્ઠસંપ્રમધ્નન્તવિત્તાઃ ।
વૈવાદાકુચ્છિતાઠ્ઠ વિગલિતનયનરસપદ્મિન્દીવરાશ્વો
હોયન્તે સ્વદ્રિપૂર્ણાં નિજગૃહલ્ભીવાહચિત્રાન્નિનાસુ ॥

હે રાજન્ ! તમે સાધારણ લીલાની જેમ ચડાઈ કરો છો, તે સમયે તમારી જે મોટી સેનામાં દુન્નુલિઓના શબ્દો થાય છે, તેને નિરંતર સાંજળતાં તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ ભય પેદા થવાથી અભિત ચિપવાળી બને છે અને તેથી દેવપ્રતિને વશ થઈ, પોતાની જાનને છુપાવવા પોતાના અગ્ર સંઘોથી લે છે તેમ જ પોતાના નયનનાં સ્થાનને પશુ બંધ કરી દે છે અને એ રીતે પોતાના મંદિરના ગેખમાં રહેલી સુદર ચિત્રવિચિત્ર વસ્ત્રવાળી પૂજાઓમાં ભરાઈ બેસે છે. ૨૮૯

શ્રીકૃષ્ણાસકલસ્તોડગિગતમણિમણઃ શૈશ્વામ્યસ્તવિશો
લાવણ્યધ્વસ્તકામો કવિચન્નમિલિતો ચૌવનાત્પ્રકામઃ ।

આદત્તશોણિદંડો દ્વિજવશકૃતધીઃ કદ્ધુનાહારયુક્તઃ
સ શ્રીમાન્વીર વીર ત્વમિવ તથ રિપુસ્તત્ર મુક્તાદિવર્ણઃ

હે વીર રાજન્ ! તમારે માટે જે વિશેષણો વપરાયા છે; તેજ વિશેષણો તમારા વિરોધી રાજા માટે પણ વપરાય એમ છે; ફેર એટલો છે કે તમારા જે વિશેષણો છે, તેમાં પહેલાં વર્ણ કાઢી લેવામાં આવે, તો તે શત્રુને લાગુ પડે. જેમ કે શ્રીવંશસકલસ્તઃ-જેની હાથ શ્રીકૃષ્ણ-મહાદેવના પૂજનમાં લાગેલ છે, અવિગતમણિમણઃ-જેની પાસે અગણિત મણિઓના સમૂહ છે; શૈશ્વામ્યસ્ત-વિવઃ-જેણે બધી વિદ્યાઓને પાલવવધમાં જ મેળવી છે; લાવણ્યધ્વસ્તકામઃ-જેણે પોતાના લાવણ્યથી કામદેવનો ગર્વ હરી લીધો છે; કવિચન્નમિલિતઃ-જેણે કવિજનો સાથે મેળાપ રાખ્યો છે; ચૌવનાત્પ્રકામઃ-પીવનમાં જેણે સર્વ કામનાઓ મેળવી લીધી છે; આદત્તશોણિદંડઃ-જેણે પૃથ્વી પરના સમસ્ત રાજાઓ, પાસેથી રાજદંડ પોતાના હાથમાં લીધો છે; દ્વિજવશમિતવીઃ-જેની બુદ્ધિ બ્રાહ્મણોને વશ છે; કદ્ધુનાહારયુક્તઃ-જેના દેહના અવયવો પર કંકણ અને હાર રહેલા છે, હવે ઉપરનાં વિશેષણોના આદિ વર્ણ હાઈ લેતાં તે શત્રુનાં વિશેષણો બને છે. જેમકે કંઠા-સકલસ્તઃ-જેણે ત્રણમાં પોતાનો હાથ નાખ્યો છે, વિગતમણિમણઃ-જેના મણિઓના સમૂહ બંધાઈ ગયા છે; શૈશ્વામ્યસ્તવિવઃ-જેની બધેલો વિદ્યા શખની જેમ નકામી છે, વ્યવસ્થસ્તકામઃ-જેના મનોરથો જંગલોમાં બેઠી લીધા છે; વિચ્છન્નમિલિતઃ-જે વિચ્છન્ન જંગલમાં મળે છે; વનાત્પ્રકામઃ-જેના આહારવિહાર વનમાં પૂરા પડે છે; દત્તશોણિદંડઃ-જેણે પોતાની પૃથ્વીનો રાજદંડ ખીજાને આપી લીધો છે, જર-શમિત વીઃ-વેગને કારણે જેની બુદ્ધિ નાશ પામી છે; તેમ જ કદ્ધુનાહારયુક્તઃ-જેના પોરાક-મા અનાજના કાચા કણુ છે. ૨૯૦

લોકાનાં માનપાત્રં મનુજજનરતિસ્વંસમસ્તસ્વરક્ષો
રાક્ષામાસસ્વદક્ષઃ કૃતસમયરુચિર્મંજિદો વીરવર્ગઃ ।
કાયત્વહ્મનીનકેતુઃ કરકલિતમદઃ કોપમાતૈર્વિહીનઃ
શ્રીમદ્વીરાધિરાજ ત્વમિવ તથ રિપુસ્તત્ર મન્દં પ્રતીમઃ ॥

હે શ્રીમાન વીર મહારાજ ! તમારાં વિશેષણો જ તમારા વૈરી રાજાને લાગુ પડે છે; પરંતુ તેમાં મંદ બાબત છે અર્થાત તમારાં વિશેષણોમાં બળાં મ હોય ત્યાં વૈરી રાજાને માટે દ વપરાય છે; જેમ કે તમે લોકોને માનપાત્ર છો, મનુજ જનમાં રતિ રાખો છો, તમે સમસ્ત સ્વપ્રજનોની રક્ષા કરો છો, રાજ્ય અઘ્રસ્વ-દક્ષ-રાજાઓનાં સત્ત્વ હરી લેવામાં દક્ષ છો, તમે પોતાના ક્રાવેશ સમયમાં રુચિ રાખો છો, વીર જનો-

થી મહિત-સુશોભિત છે, તમે કાયાની કાતિથી મીન-
કેતુ-કામદેવ જેવા લાગે છે, કરવેરા એકદા કરીને
તમે મહાવાળા બને છે તમારો કાષ-ખજોરા માન-
માપ વગેરેથી રહિત છે બ્યારે તમારો શત્રુ દાનને
પાત્ર છે, હનુજ-રાક્ષસગ્રનોમા રતિ રાખે છે, તેની રક્ષા
સમસ્ત સભ્યનોએ છોડી દીધી છે-રાજા દાસત્વદશ-
રાખ્યોનું દાનપણું કરવામાં કુશળ છે સદ્ય-દયા
લાવનાર પર રચિ રાખનાર છે, વીરજનોથી દક્ષિત છે,
શરીરના વર્ણથી દીનજનોમા શોભે છે, કરવેરામાં બધું
દ્વં આપી દેનાર છે તેમ જ કાષ અને દાનથી રહિત છે.
વાકાનાશાનુવૃત્તો નગરસ્તમતિચૈર્વિનાક્રાન્તવેદ
સંપ્રામપ્રાપ્તૈર્થ્યો ન વિદલિતરુચી રાજલક્ષ્યાવિહીન ।
નિત્યં દારાસમથ પ્રવરત્તનુનિમો ય સુમિશ્ણાનુવર્તી
શ્રીમદીરાધિરાજ ત્વમિવ તથ રિપુસત્ત ચુકાદિવર્ણ ॥

હે શ્રીમાન વીર મહારાજ ! તમારા જેવા વિશેષજ્ઞો
થી તમારો વૈરી જન પણ શોભે છે, દેર એટલો છે
કે તમારા વિશેષજ્ઞોમા પહેલા વર્ણો છોડી દેવા બેઠ્યો,
જેમ કે, વાદાનાનુવૃત્ત-તમે વાદનો નાશ કરવામા
શુક્ર છે, તો તમારો શત્રુ દાનાશ-દાનની આશામા
બેઠ્યો છે, નગરક્રાન્તિ-તમે નગર રચવાની મનિ
કરી છે, તો તે મર-ગેર પીવાની મતિ કરે છે, ચૌવના
ક્રાન્તવેદ-તમારો વેદ ચૌવનથી ભરપૂર છે, તો તે
વનાક્રાન્ત-વનમા રથી દુ ખી શરીરવાળો છે, લગ્નપ્રમત્ત
ચૈય-તમે સંપ્રાપ્તમા ધીજવાળો છો, તે પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તમા
મા સતાર્થ રહેવાની ધીજવાળો છે, ન વિદલિતરુચિ-
તમારી કાતિ બ્રહ્મ થતી નથી, તેની કાતિ બ્રહ્મ થાય
છે, રાજલક્ષ્યા અવિહીન-તમે રાજલક્ષ્યથી રહિત નથી,
તે રાજલક્ષ્યથી વિહીન છે, દારાસમથ-તમે રાણીઓ
અને સહાની વચમા બેઠો છો, તે રાસમ-પ્રેમકા પર બેસે
છે, પ્રવરત્તનુનિમ-તમે અચક શરીરવાળો છો, તે અપ્રેમક
જેવા છે, સુમિશ્ણાનુવર્તી-તમે સંપ્રાપ્તને ફેલાવનાર છો,
તે ભિક્ષાને ફેલાવનાર છે ૨૬૨

શ્રીવીર ત્વદ્વિપૂળા રણશિરસિ શરૈર્મિશ્રણીર્વાઙ્કાળા
વીરાવેદાદ્ગતાના દિગ્મધિકરુપાન્યોન્યશૌર્ધર્ધમાજામ્
રૂપે દિયાદ્ગતાના મુપિ કચનિચયો દ્રાષ્ટાદેશગણા
સીપ્રાન્વારિવીરપ્રમદુલિહદામાજિરાવતે સ્મ ॥

હે શ્રીમાન વીર રાજા ! જ્યારે રણસંપ્રાપ્તની મોખરે
રહેલા તમારા વિરોધી વીર યોદ્ધાઓના મનઠે અને
અંતરે બેઠાઈ બસ છે અને વીરતાનો આરેલ પ્રદેશ
થતા રોરે ભરાઈને એકબીજાની રૂપરૂપી કરતા તે વીર
જનો સ્વર્ગમા પહોંચી જાય છે, ત્યારે તેઓ આસરા

ઓને આલિંગન આપતાની સાથે જ તેમની બૂકડીઓ-
મા ધનુષ્યોની, કેસપાસમા ખડગની તેમ જ કટાક્ષોમા
ખાણોની ક્રાંતિ કરે છે અને તેથી તેમને સ્વર્ગમા પહોં
ચુંદરૂ વાતાવરણુ બનેા મળે છે ૨૬૩

વિશિષ્ટ રાજમંત્રસા

અકબર

હસ્તામ્બોજાલિમાલ નરશશિચરિત્રચામલચ્છાપવીચિ
સ્તેજોડેર્મધમારા વિતરણકરિણો ગણદાનપ્રણાલી ।
વરિશોવેનિદંડો હરણિમસરસીનાલશૈવાલવલી
વેલ્લયમ્બોવરધીરકથરચરણીપાલપાળૌ કૃપાળ ॥૧॥

અકબર નામના ધણીપતિના હાથમા જે કૃપાજ
(તલવાર) રહેલ છે, તે હસ્તાર્પી કમળની અંદર રહે
નાર ભમરાઓની પકિત જેવો, નખરપી ચંદ્રની અંદર
પડેલ સુદર સ્વામ્ય કાતિના તરંગ જેવો, તેજસ્વી
અગ્નિના ધુમાડાની પકિત જેવો, મહાનમત હાથીના
ગડચળમથથી વહેતા મનના પ્રવાહ જેવો, હનુઓની
ઓંઓના કેસપાસ જેવો તેમ જ લાવણ-રૂપી સરોવરમા
રહેતી શેવાળની પશ્ચિ જેવો શોભી રહ્યો છે ૧

વીર ત્વ કાર્મુકં વેદકથર કલયસ્યુપ્રદહારપોપ
દૂરે સય કલહ્કા રૂપ ધરણિમૂતો યાન્તિ કલ્હાલશેષ ।
શક્યપત્રમ્ કિં કારણમિતિ મનસા પ્રાન્તિપદ્ધાવિતેન
ત્યક્ત્વાહકારમદ્વાદિમૂજતિ ગૃહિણીં કિં ચ લહ્યાધિનાય

હે વીર ! નહ-ગર ! પ્રચક દકારવ કરનાર ધનુષ્યને
તમે બ્યારે ધારણ કરો છો, ત્યારે તેનો અવાજ સાંભળીને
તમારે માટે કલક જેવા લાગ્યા દૂર રહેવા રાખ્યો
કાળ જેવા બની જાય છે, તેમ જ લકાનો રાગ પણ
એમ જ લકામાં પડી જાય છે કે, 'આ તે શાનો દકારવ
થાય છે' અને એમ વિચારી તેણે મન બમરપી
કાઠવથી બેસાય છે અને તે લકાનો રાજ 'માર
રાજ્ય આટલું જશે' એ ભયથી અંતકાર છોડી પોતાના
બોળામા બેઠેલી પોતાની રાણીને નીચે ઉતારી દે છે ૨
કર્ણાટ દેહિ કર્ણાધિકવિધિરિહિતસ્યામ લાટ લલાટ
પ્રોત્તુન્ન દ્રાવિડ વા પ્રચલમુજલમૌદિમાગાદારદામ્ ।
પ્રમુર્વદ ગુજર વા દલિતરિપુવધૂર્મ વૈધર્મક વા
ગાજી રાજીવન્દ્રે કુશલમયવા શાહજહાલુદીન ॥૩॥

કર્ણથી પણ વિશેષ દાન આપવામા કુશળ છે
અનુ-ગર ! મને કર્ણુટ દેશ આપો, હે જગા લલાટ
વાળા ! મને લાટ દેશ આપો કે દલિટ દેશ આપો,
સુદમા ધૂમી બોળતા હાથના બળની પ્રોદિને ગદા રીતે
ધારણ કરતા છે રાજા ! અને રાદ દેશ આપો, કે

સ્તુતિવાયો શુરર દેશ આપો, શત્રુઓની ઓઝોના
ગર્ભ જેણે દૂર કર્યા છે, એવા હે ગાંધારજા ! મને વૈદર્ભ
દેશ આપો અથવા હે શાહ જલ્લાહદીન, હે કમળ
સરખાં નેનવાળા ! મને કુશસત દેશ આપો ૩

ગાજીજહાલુદીન ક્ષિતિપુલ્કરમેળે દ્રાકમયાણે પ્રતીતે
પ્રેયસ્ય પ્રારમ્ભતે તરલ્તરગતિવ્યાકુલા મહ્મલાનિ ।
નેત્રામ્ભ પુરપૂર્ણસ્તનકલશમુચ્ચસ્તવાલપ્રગાલા
સ્તુત્ય-મુક્તાકલાપચ્યુતકુચકુસુમચ્છવનાકીર્ણલાજા ॥

રાજાઓના કુલમાં મળી એવા હે ગાંધારજા જલ્લા
હદીન ! તમે શત્રુઓ પર ચઢાઈ કરવાના છો તેની ખબર
પડવાની સાથે જ પહેલાં વૈરી જનોની ઓઝો કામ
ઠાળવી ઉત વગ કરતા મન કાચોતો આરભ કરે છે
તેમના નેનના આસુઓથી સ્તનરૂપી મગ્નકળશ ભરાય
છે અને ઉપર વાળરૂપી કુમળા અકુર ફૂટેલા છે તેમ જ
મોતીઓ અને પુષ્પોના ઢાર છૂટી જતા કુચ પરથી
વિખેરાતા પુષ્પોરૂપી લાળ(ધાણી)થી વધારી લે છે

અન ગલીમ

પૃથ્વી શ્રીમદનદ્વંત્રીમ મહતી તહેદ્દન વારિધિ
પીતોડસાં ફલશોદ્ભવેન મુનિના સ જ્યોત્તિ ધ્યોતવત્ ।
તદ્વિષ્ણોર્વેનુશાપિનાથજયિન પૂર્ણ પદ નામવદ્
દેવકેતસિ વર્તતે તથ સદા ત્વત્તો મહાભાગ ॥૫॥

હે અનગલીમ રાજા ! આ પૃથ્વી મોટી છે તેને
વાંદનાર સમુદ્ર તેના કરતા મોટા છે તે સમુદ્રને અગત્ય
મુનિ પી ગયા તે મુનિ આકાશમાં પતિયા જેવા લાગે
છે, માટે તે આકાશ મોડું છે તે આકાશ વિષ્ણુના
ઝોક પગલાથી પચી મપાય નહોતું, જે વિષ્ણુએ વામન
રૂપે બાહિરાશ્વ પર વિજય મેળવ્યો હતો તે વિષ્ણુ
ભગવાન નિંધ નિરતર તમારા ચિત્તામાં નિવાસ કરે છે
માટે તમારાથી મહાન આ જગતમાં ખીણ કાઢી નથી

અર્જુને પ્ર

આયાતસ્તે સમીપ તથ ગુણનિવય સમ્યગકર્ણ્ય લોકે
યૈષોદ સર્વેરોગાપહરણપટુતા માદ્ધાન પૈરૈકમ્ ।
નાહ જાતે ચિકિત્સા સકલગુણાનિયે દુદરિદ્રત્વરોમે
શ્રીમદ્રાજાર્જુનેન્દ્ર પ્રવલમપિયતે કલ્પિતા સા ચિકિત્સા
સધના શુભોના ભકારરૂપ હે અર્જુને પ્ર મહારાજ !
લોકમાં તમારા અશુભસંહારને સારી રીતે સાથળોને હ
તમારી પાસે આવ્યો છું રોગોને દૂર કરવામાં અદ્વર
એવા હું વૈદ છું, પરંતુ મારો ચોતાનો દરિદ્રતારૂપી અસાધ
રોગ છે, તેની ચિકિત્સા કરવાનું હું અશક્તો નથી, એ

તે મારે ધણી મહેનત કરી બોઈ પચી તે દરિદ્રતાની
ખરી ચિકિત્સા તમે કરી છે ૬

કર્ણ્ય
મુલે હારાવાસિર્નયનયુગલે કદ્ધળમરો
નિત્યન્વે પત્ત્રાલો સતિલકમભૂવાણિયુગલમ્ ।
અરણ્યે શ્રીકર્ણ્ય ત્વદરિયુવતીના વિધિવદા
સ્વર્વોડ્ય મૂળાવિધિરહહ જાવ કિમધુના ॥૭॥

હે શ્રીકર્ણ્ય રાજા ! વન-જગલમાં નિવાસ કરતી
તમારા વૈરીજનોની ઓઝોએ નસીબને વશ થવાથી
કાઈ નવા જ પ્રકારના શલ્યગારની રચના કરી છે
તેમના ઢાર કદમાં શોભવાને બદલે મુખમાં ઢા(હાક)ર
રોમે છે, કકણ હાથમાં શોભવાને બદલે બે આખમાં
ક-જલના ડહા રોમે છે છાતી પર પનાલી (છદણા)
હોવાને બદલે નિતબ પર સૂકા પાનના વલ્લન (પનાલી)
છે તેમ જ લલાટે તિલક હોયુ બોઈએ, તેને બદલે બે
હાથમાં પોતાના મૃત પતિઓના આદ્ધ કરવા માટે તલ
રહેના છે એવું કે એમના શલ્યમાર દુવે બદલાઈ ગયા છે
ત્વ દ્વિગાણિ પદાનિ ગચ્છસિ મહીમુલહૃય વાન્તિ દ્વિપ
સ્વ ષાણાન્દ્રપાશ્વ મુશ્ચસિ પરે સર્વોણિ શક્ષાણયપિ ।
તે દેવીપતયસ્ત્વસ્ત્નિહતાસ્ત્વ માનુષીણા પતિ-
નિન્દા તેષુ કથ્ય સ્તુતિસ્ત્વ કથ્ય કીર્ણ્યે નિર્ણીયતામ્ ॥

હે શ્રીકર્ણ્ય ! યદ્દ પર તમે તો બે નહી પગલા
આલો છો તેટલામાં તમારા શત્રુઓ આખા બૂમિ
ઓળાગીને આસ્થા ભય છે, તમે તો પાંચ દેશ પાશ્વ
છોડો છો તેટલામાં તમારા શત્રુઓ બધાવ શરો છોડી
દે છે તમારા શત્રુથી હજારો વે રાજાઓ દેવાગના
ઓના પતિ બની ગયા છે અને તમે તો માનવી રાષ્ટ્રો
ઓના પતિ રહ્યા છો તો પછી તમારા વૈરીઓની
નિંદા કરીએ અને તમારી સ્તુતિ કરીએ, તે બાળત
દેખ બને તેનો તમે નિર્ણય કરો ૮

લોરેસ કર્ણરાજાદ્મુતકનકમયસ્તાવકીનવ્રતાપાદ્
બ્રહ્મણ્ડાના સમૂદો દ્રવ્ય રૂપે અધિતેત્વેય સમાન્ત્ય રતાન્ત્ ।
તસ્યાપિ પ્રાવનાર્થ જલનિધિનિકરે વ્યયેતામન્ વાતે
દવ ત્વદૈરિનારીનયનનયનૈર્નિમમે નીરર્ધોન ॥ ૯ ॥

હે કર્ણરાજા ! પરમેશ્વરે આ અધરૂપ સમૂદને
સુપર્ણમય બનાવ્યો છે, તે તમારા પ્રત્યક્ષી પીરગ
જરો જેમ પારીને, તે જ્વાલોએ પાણીમાં બેળા માટે
સમુદ્રની રચના કરી, તો તે પણ તમને કેળવણી
સૂઝાઈ ગયો એટલે પછી તમારો વૈરી જનોના જાઓના
નયનોમાંથી પેદા થયેલા બળથી તમે એક જલે કે સૂકું

બનાવ્યો ન હોય, એમ લાગે છે. ૯

શ્રીકર્ણ પ્રોઢતેજઃ પ્રચલરિપુલસાસલસંતાપદક્ષો
નાયં શ્રીમત્પતાપો જગતિ વિલસતિ શ્રીમદ્ધારાજ કિંતુ ।

મન્યેઽહં કૌશિકેનાનુપમિતમહસા નૂતનસ્વર્ગમૃદ્ધા-
વુલ્કટ સૂત્ર એ પ્રચરતરકરો ભાસ્કરોઽસૌ દ્વિતીયઃ ॥

હે મહારાજ ! હે શ્રીકર્ણ રાજા ! ગાઠ તેજવાળો
તેમ જ બળવાન શુભુઓની સેનાને અસલ સંતાપ
આપવામાં કુશળ એવા આપનો આ પ્રતાપ જગતમાં
શોભી રહ્યો છે, તે સાચેસાચ પ્રતાપ નથી; પરંતુ મારું
માનવું છે કે, અનુપમ મહિમાને ધારણ કરનાર વિશ્વા-
મિત્ર મુનિએ જ્યારે નવું સ્વર્ગ પેદા કર્યું, ત્યારે જે
અતિ તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો બોલે સર્વ પેદા કર્યો હતો,
તે જ આ તમારા પ્રતાપરૂપે શોભી રહ્યો છે. ૧૦

કર્ણાદ રાજા

માગાઃ પ્રત્યુપકારકાતરથિયા યૌવર્ણ્યમાકર્ણય
શ્રીકર્ણાદયસુધરાધિપસુધાસિક્તાનિ સૂક્તાનિ નઃ ।
ઘર્ણ્યન્તે કવિ નામ નાર્ણ્યનદીદાવામિવિખ્યાટલી-
સંધ્યામાહુતનિર્મરપ્રમૃતયસ્તેભ્યઃ કિમાસં મયા ॥૧૧॥

કર્ણાદ દેશના હે મહારાજ ! અમારાં સ્તુતિપત્રોને
બદલે ઉપકાર કરવો પડશે, એવી સમજણથી તમે
વિવશુ-ફિલ્લો બની જશો નહિ; પરંતુ અશ્વત્થ જેવાં
મોડા અમારા સુવચનો સાલળો. અમે સમુદ્ર, નદી,
દાવાનળ, વિંધ્યાચળનાં જંગલો, સંધ્યા, પવન, ઝરણાં
વગેરેના દેટકેટલાં વજુનો કયાં છે, થયું તે બધાંએ
અમને શું આપ્યું છે ? ૧૧

હલિ ગનો રાજા

આયુર્દાનમહોત્સવસ્ય વિનતક્ષોબૃતાં મૂર્તિમાન્
વિશ્વાસો નયનોત્સવો મૃગદશાં કીર્તેઃ પ્રકાશઃ પરઃ ।
આનન્દઃ ફલિતાઠ્ઠતિઃ સુમનસાં વીરશ્રિયો ઝીવિતં
ઘર્મસ્તૈવ નિકેતનં વિજયતે ધીરઃ ફલિન્જ્યેશ્વરઃ ॥૧૨॥

કલિંગ દેશનો આ વીર રાજા વિજય પામે છે,
જે પોતે દાનરૂપી મહોત્સવના સાક્ષાત્ આયુધરૂપે છે;
નમન કરતા રાજાઓના વિશ્વાસની મૂર્તિરૂપે છે; કામિની
શ્રીઓનાં મેરો માટે ઉત્સવરૂપે છે; કીર્તિના પરમ
પ્રકાશરૂપે છે; સારા મનના માનવીઓના આનંદની
રચેલી આકૃતિરૂપે છે; વીરતાથી મળેલી લક્ષ્મીના જીવન-
રૂપે છે તેમ જ ધર્મના સ્થાનરૂપે છે ૧૨

પમ્મિદ્દે નયમદિકાસમુદયો હસ્તે સિતામ્બોરુદ્ધં
દારઃ કળ્પતલે પયોધરયુગે શ્રીષ્ણલેખો ધનઃ ।

एकोऽपि त्रिकलिद्वभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्यथै
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रवां विमहे ॥ १३ ॥

ત્રિકલિંગ દેશના તિલકરૂપ હે રાજા ! તારી સ્વચ્છ
કીર્તિઓના સમૂહ ઉદની નરનીની અપ્સરાઓનાં શરીર
પર અનેક પ્રકારનાં ભૂપણરૂપ બનીને રહે છે, જેમ કે
તેમના કેશના અંબોડામાં મોગરાનાં પુષ્પોના સમૂહરૂપ
બને છે, હાથમાં સફેદ કમળરૂપ બને છે, ગળામાં
મોતીના હારરૂપ બને છે તેમ જ સ્તનમંડળ પર ચંદનના
લેપરૂપ બને છે. ૧૩

કલ્યાણુદાસ

कीर्तिस्वर्गतरंगिणीहिमगिरिविद्यानटीरद्वभू-
र्लावण्यामृतभाजनं रसिकतावलीरसालद्रुमः ।

कान्तापाङ्गमृगस्थली तरुणतालक्ष्मीविलासाम्बुजं
जीवाद्वित्रिविभूषणं नरपतिः कल्याणदासामिधः ॥१४॥

કલ્યાણુદાસ નામે આ જે રાજા છે, તે પોતે
કીર્તિરૂપી સ્વર્ગની ગંગા પ્રમદ કરનાર હિમાલયરૂપે છે,
વિદ્યારૂપી નદીને નાચવા માટે રંગભૂમિરૂપે છે,
લાવણ્યરૂપી અશ્રુતને લરવા માટેના પાત્રરૂપે બને છે,
રસિકતારૂપી વેલને ચઢવા માટે આંગાના વૃક્ષરૂપે છે,
કાંતાનાં કટાક્ષોરૂપી મૃગલાને વિહાર કરવા વનરૂપે છે તેમ જ
યોવનરૂપી લક્ષ્મીને વિહાર કરવા માટે કમળરૂપે છે; એ
રીતે જગતના વિભૂષણરૂપ બનેલ આ રાજા વિજય પામે.
કામિલનો રાજા

विस्फार्य व्योमगद्गाबलदुरुलहरीकैतवाकैसराली-
रुघैर्मस्तिष्कदेशे हिमकरकपटान्मण्डलीकृत्य पुच्छम् ।
द्विह्न्नागारच्छलम्पस्त्रश्च विशद्वयशः कैमरी काविलेन्द्र
ब्रह्माण्डारण्यवीथीगिरिगहनदतीसंभ्रमी भ्रंभीमिवि ॥१५॥

દે કામિલના રાજા ! અત્યંત વિસ્તાર પામેલો તારો
યશ કેસરીસિંહ જેવો છે, આકાશગંગાની ડોલતી અને
જિંબાનીચી થતી સફેદ લહરીઓ તેની કેશવાળી બર્બી છે
તેમ જ ચંદ્રનો ગોળ આકાર તેના વાકા વાળેલા પુછડા
જેવો છે; અર્થાત્ કેશવાળી ખંખેરીને વાંકું પુછડું
કરીને જેમ કેસરીસિંહ હાથી પર આક્રમણ કરે તેમ
તારા યશરૂપી કેસરીસિંહ દશ દિગ્ગણ હાથીઓ પર
આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરે છે, તેમ જ લક્ષ્મીરૂપી
ધોર જંગલના પર્વતોની ચઢનચઢાઓમાં વિચરવાને
માટે રૂરી રહ્યો છે. ૧૫

बेलामुलहृष्य हेलादलितघरणिभृद्वाहिनीकोटिपुरै-
रुद्वहत्काविलेन्द्र प्रवलजलनिधिः प्लावनयोज्जङ्गमे ।

સ્વાન્મમા મેદિનીયં પ્રચલમુજવલપ્રૌદતચન્દ્રહાસ-
ચ્ચાભાષિઃ સંતતં ચેજ દ્રક્ષિતિ ચઢાવોતિવોગ્રોતિવૃદ્ધઃ॥

હે કામિયના રાજા ! તમે રમતમાં ચારી નાચેલ
રાજ્યઓની સેનાઓનાં ઘોડાનાં ભરપૂર પૂરથી હિલોળા
દેતો એવો પ્રખળ સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાને ઝળાંઝીને
પૃથ્વીને કુળાડી જ દેતો; પરંતુ તમારા મજબૂત ભુભ-
ઓના બળથી ધૂમતી એવી તલવારની બળાઓથી
અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા એવા વડવાનસ તે સમુદ્રનાં બળને
ખાળી રહ્યો છે. તમારી તલવારની બળાઓથી સમુદ્ર
શોષાયો ન હોત, તો તે જરૂર પૃથ્વીને કુળાડી દેત ! ૧૬
કાર્તવીર્યં

કાઠાતુપજ્ઞાત્પરિવર્ધમાને જામપ્રતાપજ્વલને ત્વદીયે ।
શ્રીકાર્તવીર્ય પ્રસન્ને પતન્તિ પ્રત્યર્થિવૃધ્વોપતયઃ પતજ્ઞાના ॥

હે શ્રીમાન કાર્તવીર્ય રાજા ! જેમ લાકડાં (કાષ્ટ)નો
સંગ થવાથી વ્યાપક બનતા અગ્નિમાં બધા પ્રાણીઓ
પતી જની જેમ હોમાઈ જાય છે, તેમ દિશાઓ (કાષ્ટ)ના
સંગથી વ્યાપક બનતા એવા તમારો પ્રતાપથી અગ્નિ
જામત બનતા વિરોધી રાજાઓ પતી જિંધાની જેમ તેની
અંદર બલાતકારે બેંચાઈને પડે છે. ૧૭

કુસુમન્દસાહિ

વીર શ્રીકુસુમેન્દ્રસાહિતૃપતેઃ પ્રૌઢપ્રતાપો વરઃ
કન્થ્યા કાચનમાલવક્ષિતપતેઃ સામ્રાજલક્ષ્મોરિયમ્ ।

તત્ત્યા ચેપકરપ્રહસ્ય સમયે તત્કુન્નમસંસ્થાપનં
કર્તુ મળદવધન્યનં વિરચિતું વિપ્રા વયં પ્રેપિતાઃ ॥૧૮॥

કુસુમેન્દસાહિ નામે જે વીર રાજા છે, તેનો અત્યંત
વૃદ્ધિ પામેલ એવા પ્રતાપ તે વરરાજા છે તેમ જ માળ-
વાના રાજાના તે અદ્ભુત સામ્રાજ્યની લક્ષ્માં કન્યા છે.
તે કન્યાના પાંખામહાવૃ કરવાના છે, તે સમયે મંગલ-
કુંભની રથાપના કરવા માટે તેમ જ મહાવે બાધવા માટે
અમને ક્ષાણેણ તરીકે ચોકસા છે. ૧૮

કૃષ્ણ રાજા

શ્રીકૃષ્ણ ત્વત્રતાપેન પ્રવસાદ્ધોર્દિગજ્ઞનાઃ ।
દિગ્ગજા વીજયન્તેવ કર્ણતાલઃ પુનઃ પુનઃ ॥૧૯॥

હે શ્રીકૃષ્ણ રાજા ! દિશાઓથી અંજાઓનાં ચરીર-
ના અવયવો તમારા પ્રતાપથી અગ્નિથી તપી જાય છે;
તે કારણે દશ દિપાળ હાથીઓ પોતાના કાનથી પંખાથી
તેમની પર વારંવાર પતન દોળે છે. ૧૯

મન્યેડરણ્યે કુલગિરિરુહાગ્નૌ પર્વટન્તી
વિદ્યા દર્ભેઃ કિમપિ ચરણે વામુદેવસ્ય કીર્તિઃ ।

इन्दौ क्रुन्दे कुसुदमुकुले चामरे चन्दने वा
दत्त्वा दत्त्वा मृदुनि पुस्तः पादमेपा प्रयाति ॥२०॥

આ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ છે, તે કુલપર્વતોની
ગર્દન સુકુઓમાં ફરવા માટે નીકળેલો છે, પરંતુ હર્ષની
અણીઓથી તેના ચરણો પી ધાઈ જતાં, તે કીર્તિચંદ્ર,
મોગરી, કુસુમની કળી, ચામર, ચંદન વગેરે કામળ પદાર્થો
પર પતતાં મૃદુ મુકુલોને તે દર દર સુધી પહોંચી જાય છે,
ક્ષીરક્ષાલિતપાણ્ડુજન્યકિરણશ્રીમર્ગર્વસર્વકપાઃ

श्रीकृष्णानुजसारयेंऽसुररिपो त्वत्कीर्तिर्विस्फूर्तयः ।

कैलाससन्ति हिमाचलन्ति विकसत्क्रुन्दन्ति कन्दन्ति च ।

क्षीरोदन्ति हलयुघन्ति विमुघाद्धारन्ति हीरन्ति च ॥

અસુરોના શુભ અને અભુતના સારથિ એવા હે
શ્રીકૃષ્ણ ! ક્ષીરસાગરથી ધોવાયેલ એવા તમારો જે
પાંચજન્ય સંખ છે, તેનાં કિરણોની શાલાથી બીજ
બધાની શોભાને ઢરી લેતો એવી તમારી કીર્તિના ચળ-
કાટો સ્પર્શ, સફેદ બનતા કૈલાસના નેવાં, હિમાલય
નેવાં, પાલેલા મોગરા નેવાં, કમળ નેવાં, ક્ષીરસાગર
નેવાં, બળહદ નેવાં, દેવાના આહાર-અમૃત નેવાં તેમ
જ હીરાના નેવાં આચરણ કરે છે. ૨૧

त्वद्वाहोद्धूतधूल्यः करिकरनिकरैः सीकराश्च
प्रयुक्ता, ज्योम व्यापुः समन्ताद्यदुमुकुटमणे तत्र पङ्क्तो-
दभुतोऽभूत् । आगच्छद्भिः सुरैः क्मां तव भजनकृते
स्फाटिकीभिः शिलाभिर्वद्धः पन्थास्तदानीं सुरसरिदिति
तं मानवा मानयन्ति ॥ २२ ॥

હે વહુકુળના શિરોમણિ ! તમારા ઘોડાઓએ જે
ધૂળ લેડાડી તેમ જ હાથીઓના સમૂહે કુકારથી જે
જલના સમૂહ ફેંક્યા, તે ધૂળ અને જળ ચારે બાજુ
આકાશમાં પહોંચી ગયાં અને ત્યાં અદ્ભુત કાંદવ જામી
ગયો; પછી તો તમારા ભજન કરવા માટે દેરા પૃથ્વી
પર આવવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં સ્ફટિકની શિલાઓથી
જે માર્ગ તૈયાર થઈ ગયો, તેને જ માનવો 'આકાશ-
મર્ગ' તરીકે માનવા લાગ્યા. ૨૨

कालिन्दिमूहि कुम्भोद्भव जलधिरहं नाम गृहासि
कस्माच्छत्रोर्मिं जर्मदाहं त्वमपि कथमहो मत्सपन्नाश्च
नाम । मालिन्यं बृद्धि किं ते प्रविरलविगलत्कज-
ल्लिर्मालीनां नेत्रामोभिः क्रियासां संमजनि कुपितो
गुर्वराणामपीतः ॥

(સમુદ્ર અને નર્મદાનો સંવાદ) સમુદ્રે પૂછ્યું કે,
'દે યમુના ! ' ત્યારે નર્મદાએ જવાબ્યું કે, 'દે અરવલ !'

તે સામળીને સમુદ્રે કહ્યું કે, 'હું સમુદ્ર છું. મારા શત્રુ અગસ્ત્યનું નામ તું શા માટે લે છે?' ત્યારે નર્મદાએ કહ્યું કે, 'હું નર્મદા છું. તમે મારી શોક યમુનાનું નામ શા માટે લેો છો?' ત્યારે સમુદ્રે પૂછ્યું કે, 'તારા જળમા યમુનાની જેમ આટલી બધી કાળાશ સાથી?' ત્યારે નર્મદાએ જણાવ્યું કે, 'માળવાના રાજની રાણી-એની આખમા રહેવ કાળજ સાથે આંસુ પ્રગટ થયાં, તે મારા જળમાં ભળી ગયા, તેને દારણે મારું જળ કાળું છે.' ત્યારે સમુદ્રે પૂછ્યું કે, 'શું ગુજરાત દેશનો રાજ તેમની પર કાપ્યો છે?' ૨૩

ચોલના રાજા

સ્વત્વરૂપાવિષ્ણુતત્ત્વવિલાસિનીનાં

મૂળા ભવન્યભિનવા મુવનૈકનીર ।

નેત્રેપુ કદ્દળનમોરુપુ પત્ત્રવલી

ચોલેન્દ્રસિંહ તિલક કરવલ્લવેપુ ॥ ૨૪ ॥

નયુ શોકમા એકલવીર એવા હે ચોલ દેશના રાજા ! ત્યારે તમારા ખડકે શત્રુઓને કાપી નાખ્યા, ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓના અંગે પર વિચિત્ર પ્રકારે આશ્ચર્યજોગકવાઈ ગયા; જે કંઈક હાથ પર હોવા જોઈએ, તે કંઈ (જલ્દની) કષ્ટ આખમા રહ્યા હતા જે હૃદયની વેલ (પત્રવલી) છાતી પર હોવી જોઈએ, તે પત્ર (પાદક) અને વેલ શરીર ઢાકવા સાધળ પર રહી છે તેમ જ જે તિલક કપાળમા હોવું જોઈએ તે તિલના કષ્ટ પોતાના પતિઓના શ્રાદ્ધ માટે હાથમા રહેવા છે. ૨૪

સિદ્ધાન્તેર્મજ્જીતિ સ્તનકલશયુગં ચુમ્વિતં ચન્દ્રરીકૈ-

સ્તન્નાસોત્સાસલીલાઃ કિસલયમનસા પાળય. કીરદટ્ટાઃ ।

તલોપાયલપન્થ પિકનિનદધિયા વાહિતાઃ કાન્તલોકૈ-
સ્તિયં ચોલેન્દ્રસિંહ ત્વદસ્મિન્નદટ્ટાં નાપ્યરપયં શરણમ્ય ॥

હે ચોલદેવના રાજા ! તારા હૃદયેલા શત્રુઓની સ્ત્રીઓને અરપા પશુ શગડુ આપવું નથી; કારણ કે તે સ્ત્રીઓના યુગ્મ સ્તનોને આમાની માંજર સમજીને ભરાઓ શુંભરવ કરતા પળગી પડે છે, તેમના ત્રાસને દૂર કરવા તે સ્ત્રીઓ પોતાના હાથ હલાવે છે; તે હાથને નવા પલ્લવ-પાન સમજીને પોપટો સાથે મારે છે, તે દૂર કરવા માટે આ સ્ત્રીઓ મોટેથી વિનાપ કરે છે, ત્યારે 'અણે કે કાલેલો બોલી', એમ માનીને કાપડો સાચી મારીને તેમને દેશન કરે છે ૨૫

જગદેવ

ચમં પ્રચ્છ પાન્યં કથય મમ સરે નાસ્તિ સ કાપિ વેશે
યત્તું નો યત્ર રાત્રિર્ભવતિ મુવિ સગાયતિ સ પ્રત્યુવાચ ।

નીતે મેરૌ સમાર્ષિ કનકવિતરણેઃ શ્રીજગદેવનાથા
સૂર્યઽન્તર્હિતેઽસ્મિન્વતિપયદિવસર્વાસરાદૈત્તમૃષ્ટિઃ ॥

(રાત્રિથી લય પામતા) ચક્રવાક પક્ષીએ એક વરેમાનને પૂછ્યું કે, 'ભાઈ ! શું પૃથ્વી પર એવો કોઈ દેશ નથી, જ્યાં રાત્રિ પડે જ નહીં અને પક્ષીથી સુખે રહી શકાય?' ત્યારે તે મુસાફરે જણાવ્યું કે, 'જગદેવ નામના રાજાએ સોનાના દાન આપવા માગ્યા છે; એટલે થોડા વખતમા સોનાના પર્વત સુમેરુનો નાશ થઈ જશે અને ત્યારબાદ સર્વ આથમતો જ નહિ એટલે થોડા દિવસ પછી જગતભરમાં રાત્રિ વિનાના દિવસ જ રહેશે જનક

ઝયાઘાતઃ કાર્મુક્યય શ્રવતિ કરતલં કળ્પમૌકારનાદ-
સ્તેજો માતિ પ્રતાપામિધમવનિતલે જ્યોતિરાત્મીયમન્તઃ ।

રાજ્યં સિંહાસનશ્રીઃ શમમપિ પરમં ધક્તિ પદાસનશ્રી-
ર્યેપાં તે ચૂયમેતે નિમિકુલકુમુદાનન્દચન્દ્રા નરેન્દ્રાઃ ॥

જેમના હાથના તાળાના ધનુષ્યની દોરીના આઘાત શોભે છે, જેમના કંઠમા ઝોકારનો નાદ પ્રગટ થાય છે, તેમના પ્રતાપસ્વરૂપે રહેલું તેજ પૃથ્વી પર પ્રકાશે છે; જેમના અંતઃકરણમા આત્મતત્ત્વ દીપે છે, જેમના સિંહાસનની ચોક્કા રાજ્યની મહત્તા વધારે છે અને જેમણે થોડા કરવા માટે પદાસન લગાવ્યું છે, તેની શોભા પરમ શાંતિને જણાવે છે, તે આપ જનક રાજા છે; જે નિમિત્તા કુલશ્રી કુસુદોને ખીલવવા માટે ચંદ્ર-રૂપે પ્રગમ્યા છે. ૨૭

હલપતિરાયની રાણી

ચન્દ્ર ચન્દ્રાર્ધચૂડ ચતુરુધિચયં ચન્દ્રિકાં ચન્દ્રકાન્તં

ચાર્વદ્વીલોચનાન્ત ચમરસહચરીરાલમારોચયં ચ ।

રર્વાર્કુર્વેન્તિ ર્વાર્કરતિલકમપિ ધ્વજસુર્વાર્ધીતિમિતિ

સ્વર્ગધિપ્રથિવતાસ્તે દ્વલપતિગૃહિણિ ત્વચશસ્ત્રોત્તમોમાઃ ॥

અનાવૃદ્ધિ જેવી ધૃતિઓની જેમ જે શત્રુઓની સેના છે, તેના લયને દૂર કરનાર દેવપતિરાયની રાણી ! ત્યારે તમારા યજ્ઞના સમુદ્રથી અનેક ચંદ્રો આકાશમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે ચંદ્ર, ચંદ્રોખર મહાદેવ, ચાર સમુદ્રોના સમુદ્ર, ચાંદની, ચંદ્રકાંતમણિ, ચુદરાના નેત્રોનો છેડો, ચમરના ગાયોના પૂંછડાઓનો સમુદ્ર તેમ જ કૃષ્ણાધર શેખરના તે ગણ પદાર્થોને તે ચંદ્રકમલ ઉગ્ર ૨૮ કરી નાખે છે ૨૮

દશારથ

ચિરાદ્દુષ્ણોર્જાઠય શમયતિ સમસ્તામુરવધૂ

કષાદૃષ્ટિક્રીડાપ્રસમસુમગભાનુકમુજઃ ।

ત્રિલોકીજાહ્વાલોજ્વલસહજતેજામનુકુલ-

પ્રસૂતિઃ સુવામ્નો વિજયસદૃશ્વા દશરથઃ ॥ ૨૧ ॥

જેની વિશાળ છુમ્મો બધા રાક્ષસોની ઓઝોના ડેશ ખે ચવાની લોલા કરતા ભાગ્યશાળી બનેલી છે, જેનું કુદરતી ઉજ્જવળ તેજ ત્રણ લોકના તેજને ઓળખે છે, તેમ જ જેણે ધંદને વિજય આપવામાં સહકાર આપ્યો છે, તેવા દશરથ રાજા આજે ધણે દિવસે નેરોની જડ-તાને શાત કરે છે. ૨૯

અયોધ્યદુષ્કવંચકિંદમલસ્કોવંહલીલાયિત-
નિંપ્પીતે દત્તુજેન્દ્રચન્દ્રવદનામૂવહરીવિખ્રમે ।

લક્ષ્મીમત્તવિપાટલશ્વતમર્મ્યામલખતે કેવલં
પૌલોમીકરજાહ્લુકરવ્યતિકરાદારણ્ડલીયં વપુઃ ॥ ૩૦ ॥

બ્યારે દશરથ રાજાના બે આ કરેલા બુજડના પ્રયત્નથી લીધે ધનુષ કુલાકારે વળી જઈને લીલાને ધારણ કરતું હતું ત્યારે તે ખનુષ્યની લીલા દૈત્યરાજની સુદરીઓના બ્રહ્મીના કટાક્ષોના પાન કરી જતી હતી; એટલે પછી ધંદના શરીર પર શત્રુઓના શત્રુના ધાની લાલાશભરી શોભા તો રહી નહોતી; પરંતુ ધંદાણીના નખના ધાથી ધંદનું શરીર લોહીના રાતા જખમોની શોભાને ધારણ કરે છે. ૩૦

દિલ્લીન્દ્રચૂડામધુ

રાજેતિ ક્ષણદાકરં વિજયતે દાનોલક્ષ્મીરિતિ
સ્વર્નાં વહુવાહિનીપતિરિતિ ક્ષિરોદમાકન્વતિ ।

દુર્ગાધીશ इति स्फुटं पुररिपुं विद्वेष्टि भोगोद्धत-
શ્રીરિત્યર્થેતિ વાસુકિસ્વયશસા દિલીન્દ્રચૂડામણિઃ ॥ ૩૧ ॥

દિલીના રાજાઓમાં ચૂડામણિરૂપ બનેલા આ રાજા પોતાના 'રાજા' એ શબ્દથી ચંદને જીતે છે, તેની શોભા ધન(ધન વગેરેના તેજ જ મદ વગેરે) ને કારણે અસાપતને જીતે છે, અનેક વાહિની(સેના, નદીઓ)ના ધારાપતને જીતે છે, અનેક વાહિની(સેના, નદીઓ)ના માસિક હોવાથી દુર્ગાધીશ (મહાદેવ) બનીને મહા-દેવને જીતી લે છે, તેમ જ પોતાના વશથી જ અનેક ભોગ-વેલવની શોભા જોવે છે, તેને લીધે ભોગ-શ્રીને ધારણ કરનાર વાસુકિનાગને જીતી જાય છે ૩૧

નાના માહેઅ

જયશ્રિયઃ કૃપાણીયં વેણી નાનાલ્યમૂત્તેઃ ।

અર્થાં કરગૃહીતાયામસાવમિગુહી તવ ॥ ૩૨ ॥

નાના સાદેઅ નામને ધારણ કરનાર આ રાજાના હાથની તલવાર એ તો વિજયલક્ષ્મીની વેણીરૂપે છે; કારણ કે જ્યારે તે તલવારને તે રાજા હાથમાં પકડે છે,

ત્યારે વિજયલક્ષ્મી તેમની સામે આવીને જોવા રહે છે.

નિઝમશાહ

નૃપતિનિજામ તવાદ્ભુતચરણાર્પણવહલીપદામિઃ ।

રચતિ બહિરિવ રસનામરુણધ્વજકૈતવાદવનિઃ ॥ ૩૩ ॥

હે નિઝમશાહ રાજા! તમારા અદ્ભુત ચરણોને મૂકવાથી આ પૃથ્વીને બહુ કે ઘણી પીડાઓ થતી હોય છે અને તેથી લાલ ધમને નિમિત્તે તે પૃથ્વી પોતાની જીભને બહાર કાઢતી હોય તેમ લાગે છે. ૩૩
ઘરણિઘર નિજામશાહ યુગ્મત્

કરકરવાલકરાલકાલસર્પઃ ।

દ્વિપ્તુપવનં નિપીય પીનો

દિશિ દિશિ મુચ્ચતિ કચ્ચુકં વશત્તે ॥ ૩૪ ॥

હે નિઝમશાહ રાજા! તમારા હાથમાં રહેલ તલ-વાર એ તો વિકગળ કાળરૂપી સર્પ છે અને તે કાળ-સર્પ શત્રુઓના પ્રાણરૂપી પવનના પાન કરીને હણપુટ બને છે અને ત્યાર બાદ દેવે દિશાઓમાં બધા બધા ફરે છે, ત્યાં ત્યાં તમારી વશરૂપી કાચળોને તે ઉતારે છે-મૂકે છે ૩૪

અદત્કટકરુષોકમકટચાપટક્કારવ

શ્વદશ્વદિતિ સ્ફુટં સ્ફુટતિ મેદિનીકર્પરમ્ ।

નિજામધરણીપતૌ વલતિ કૌતુકાઢમ્બરા-

દિદં મુવનમણ્ડલ દરદરીદરીવર્ધો ॥ ૩૫ ॥

બ્યારે આ નિઝમશાહ રાજા કૌતુહલના આડંબરને કારણે આ પૃથ્વીમંડળ પર ફરતા હોય છે, ત્યારે તેમની સેનામાં રહેલા શોડાઓના પગના ડાખલા ગેરથી પડે છે અને તેને કારણે પૃથ્વીરૂપ ઠીકરું પ્રહારથી તટ્ટી જાય છે તેમ જ અશ્વાડમંડળ પશુ સ્પર્ષ રીતે ફાટી પડતા તેના કટકા ધઈ જાય છે. ૩૫

ક્ષોણીકામ નિજામશાહ ભવતઃ પ્રોઢૈઃ પ્રતાપાનલે-

દર્ગિવ દ્રવસ્પતામુપગતે પાર્શ્વિકારાણાં પયે ।

અદ્યદ્વાસવધોમધોરણિ મુહુર્મજદ્રહમમણિ પ્રસ્યત્કા-

મિનિ નિ-પત્તદનિતલં મેરોઃ સમુન્મીલતિ ॥ ૩૬ ॥

પૃથ્વી પર કામદેવ જેવા તે નિઝમશાહ! તમારા વિસ્તાર પામેલા પ્રતાપરૂપી અગ્નિઓથી મેરુ પર્વત પરના સેનાના ઢગલા પડેલેથી જ સ્પર્ષ બની જાય છે, એટલે પછી મેરુ પર્વત પર રહેલી ઓતંગીની ધમારતો નાશ પામવા લાગે છે તેમ જ મેરુના મોટા મોટા અસ્ત પામે છે. દેવાગાનાઓ ત્રાસ પામે છે અને મેરુ પર્વતનાં જંગલો પડવા લાગે છે. ૩૬

ક્ષેણંકામ નિજામ તાવકમુંજં લઘ્વા મુજંગીચરં
જાનીમઃ કરવાલકાલમુજગી કિં નામ ગર્થિણ્યમૂત્ ।
મતેભેન્દ્રવિભિન્નકુન્મવિદલ્નમુકાકલાપચ્છલા-

દૃષ્ટામણ્ડપરંપરામધિરણં સૂતે સ્ફુરન્તી મુહુઃ ॥૩૭॥

હે પૃથ્વી પર કામરૂપ જેવા નિભમશાહ ! તમારા
પિશાળ શુભરૂપી નાગરાજને મેળવીને આ તલવારરૂપી
કાલસર્પિણી શું ગર્ભિણી તો થઈ નથી ને ! કારણ કે તે
વારંવાર ચમકારા કરે છે; તેથી રણભૂમિ પર રહેલ
મહેન્દ્ર-મત ઠાથીઓનાં ગંડસ્થળ કાટી પડે છે અને
તેમાંથી મોતીઓના સમુદરે અનેક સ્વચ્છ ઈંડાઓને
જન્મ આપે છે । ૩૭

વાહવ્યહસુરક્ષતાં યસુમતીં સંચીદ્ય મૂર્છાવર્તી
ભેરીજ્ઞાહરતિચક્ષુલેન પયસા વારાંનિધિઃ સિદ્ધતિ ।

વિગ્નાલા તનુતે નિજામનૂતેવાર્તં પતાકામુકૈ-

ધૂલીધોળિરશ્વિનીસુલભિવ પ્રમું દિવં ધાવતિ ॥૩૮॥

આ નિભમશાહ રાજાના વૈદ્યાઓના ડાળધાના ધા
વાંગતાં, પૃથ્વી મૂર્છિત બની જાય છે, તે જોઈને સ્ફુર
પોતાનાં ચંચળ બનેલાં જળરૂપી દુઃકુલિઓના નાદ
કરીને તેની પર સિંચન કરે છે; દિશાઓરૂપી કન્યાઓ
ધનના વસ્ત્રથી તેની પર પવન ઢોળે છે તેમ જ પવન-
થી ઊંચી ચડેલી ધૂળની ડમરી અશ્વિનીકુમારને આપણ
માટે પૂજવા સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૮

વિદ્વોઽગરિષ્ઠી પ્રતિમદદમન શ્રીનિજામઃ પ્રતીમઃ

કૃત્વાત્વત્કીર્તિગાથાં વહતિ ગણવિધિં પદ્મયોનિઃ કઠિન્યા

ચક્રાલેલા ગુરુણામમૃતકમ્કલાં કચ્છમહીમરાલાઃ

શુદ્ધા લેલા લઘૂનાં વિસમુજગનમોનિન્નગાદન્તિદન્તાઃ ॥

વિદ્વાનોની ચર્ચાસભામાં શરૂપડે વિરાજમાન અને
શત્રુઓના દમન કરનાર હે નિભમશાહ ! અમે જ્યેષ્ઠ
ધારીએ છીએ કે, 'અઘ્ઘાએ તમારી કીર્તિરૂપી કથાને
કવિતામાં રચી છે અને પછી ખડી લઈને તે કવિતાની
શુરુ-લઘુની ગચ્છના કરી છે, તેમાં શુરુમાયાની જે
વાંછી (~) રેખા છે, તે ચંદની કળારૂપે, કાંચળારૂપે,
ભાગરાની કળારૂપે તેમ જ રાજદંડરૂપે પ્રગટ થાય છે
અને જે લઘુમાયાઓની (-) શુદ્ધ રેખાઓ છે, તે
કમળના તંતુરૂપે, સર્પરૂપે, આકાશગંગારૂપે તેમ જ
ઠાથીદંતરૂપે રેખાય છે. ૩૯

અઘ્ઘાઃ સંજાતમઘ્ઘાગ્નવનવસતિપ્રાપ્તઘ્ઘાઃ કલિઘ્ઘા-
સ્તેલઘ્ઘાઃ સ્વર્ગઘ્ઘામિપવળમતયઃ સર્વિદઘ્ઘાચ્છ વઘ્ઘાઃ ।
લાટાઃ સિંચલટાટાઃ પદગમનટટાઃ શ્વાસલોલાચ્છ ચોલા
જાયન્તે ધીનિજામ પ્રથુર્યમ ચતતઃ પ્રૌઢનિઃસાળનાદાત્ ॥

પિશાળ રણભૂમિ પર ખેલનાર હે નિભમશાહ !
તમારાં ગંભીર નગારાંના નાદ સાંભળીને અંગ્રેશના
રાજાઓ ભાંગેલા ઉત્સાહવાળા થાય છે, કવિંગ્રેશના
રાજાઓ ગાદ બંગલમાં નિવાસ કરવાની રચિવાળા
બને છે, તેલંગ્રેશના ક્ષત્રિયો આકાશગંગામાં સ્નાન
કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, બંગાળના ક્ષત્રિય રાજાઓ
શિથિલ અંગનાળા બને છે, લાટદેશના રાજાઓ લલાટ
પરના ખરસેવાવાળા બને છે તેમ જ ચોલદેશના રાજાઓ
પગપાળા દોડવાને લીધે શ્વાસથી હાંફવા લાગે છે. ૪૦

નૃસિંહરાજા

આહવે જગદુદ્ધરાજમણ્ડલાહવે ।

શ્રીનૃસિંહ મહીપાલ સ્વસ્થસ્તુ તવ ધાદૈ ॥ ૪૧ ॥

હે શ્રીનૃસિંહ મહારાજ ! તમારા આ બાહુવં
કલ્યાણ થયો કે જે રણભૂમિ પર આવેલા જગતના
ઉદ્ગંડ રાજાઓના સમૂહને રાહ જોવા લાગે છે. ૪૧

સ્વયિ હોવનગોચરં ગતે સફલં જન્મ નૃસિંહમૂપતે ।

અજનિટ મમેતિ સાવરં મુષિ વિજ્ઞાપયતિ દિવ્યં ગગઃ ॥

હે નૃસિંહરાજા ! રણભૂમિ પર તમને આવેલા
જોઈને, વેરીજનો આદરથી જણાવે છે કે, આજે આપ
અમારી નજરે પડ્યા, તેથી અમારો જન્મ સફળ થયેલો છે.

કૌમુદીવ સુહિનાંશુમમણ્ડલં જાહ્નવીય શશીલજ-
મણ્ડનમ્ । પદ્ય કીર્તિરનુરુપમાશ્રિતા ત્વાં વિમાતિ
નરસિંહમૂપતે ॥

હે નરસિંહરાજા ! જેમ આંદનીએ શીતળ ચંદ્રને
આશ્રય લીધો છે અને જેમ ગંગાનદીએ ચંદ્રશેખર
મહાદેવનો આશ્રય લીધો છે, તેમ કીર્તિએ પોતાને
અનુરૂપ એવા તમારો આશ્રય લીધો છે. ૪૩

ગણ્ડાભોગે વિહરતિ મદેઃ પિન્નિછલે વિમાજાનાં
વૈરિણીનાં નયનકમલેષ્વજ્જનાનિ પ્રમાદિં ।

યજ્ઞોપેય દિમ્બકરકારૈતસૌવલ્લિકી તે

કીર્તિદિશ્ચુ સ્ફુરતિ તદપિ શ્રીનૃસિંહ ક્ષિતોન્દ્ર ॥ ૪૪ ॥

હે નૃસિંહ મહારાજ ! તમારી કીર્તિ મદથી ચીકણ
બનેલ ઠાથીઓના ગંડસ્થળ પર નિરંતર રહે છે તેમ જ
તે શત્રુઓની ઓંઓનાં નેત્રકમળનાં કાચળને (આંટુથી)
ઘોઈ નાચે છે, તોપણ તે ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ સ્વચ્છ
રતીને જ સ્પર્શા દિશાઓમાં સ્ફુર્કાં કરે છે. ૪૪

વિચારત્તં સરસકવિતા ચાનરત્તં તુરંગો
વાચ્છારત્તં પરમપદવી મોગરત્તં મૃગાશ્વી ।
સોતોરત્તં વિવુઘતટિની માસરત્તં વસન્તો
મૃશ્વરત્તં કનકશિખરી મૂપરત્તં નૃસિંહઃ ॥ ૪૫ ॥

જેમ સરસ કવિતા તે વિદ્યાઓમા રત્ન છે, ધોડે વાહનોમા રત્ન છે, પરમ પદ તે વાહિત પદાર્થોમા રત્ન છે કામિની તે ભોગ્ય પદાર્થોમા રત્ન છે, પહેલા પ્રવાહોમા ગંગાનદી રત્ન છે, વસતકમ્પ મહિનાઓમા રત્ન છે અને જેમ સુમેરુ પર્વતોમા રત્ન છે તેમ આ તુલિ હરાજ રાજ્યોમા રત્ન સમાન છે ૪૫

નિશારત્ન ચન્દ્ર શયનતલરત્ન શશિમુલી સમારત્ન વિદ્યાચ્ચવણપુટરત્ન હરિકથા ।
ફલારત્ન ગાન દિવિગમનરત્ન દિનકરો મહીરત્ન મન્યે સપદિ નરસિંહ ક્ષિતિપતિ ॥ ૪૬ ॥

જેમ રાત્રીઓનું રત્ન ચંદ્ર છે, સંધ્યાનું રત્ન ચંદ્રમુખી સ્ત્રી છે, સભાનું રત્ન વિદ્વાન છે, કાનનું રત્ન હરિની કથા છે, કલાઓનું રત્ન ગાયન છે, આકાશમા ગતિ કરનાર પદાર્થોનું રત્ન સૂર્ય છે તેમ આ તુલિ હરાજ રાજ્ય હાલમા પૃથ્વી પરનું રત્ન છે, એમ હું માનું છું ૪૬

શ્રીલક્ષ્મીનરસિંહસાન્નજલદે ચન્નજ્વલાલીતદિ દ્વાન્નિ ચ્છન્નરિપુપ્રતાપતપને કૌપાવલિં વર્ષતિ ।
પૂર્ણા શોણિતવાહિની સુરમન સતાપદાવાનલ શાન્તોડ્મહિરરામ વૈરિકિતાસીમન્તમાર્ગદય ॥ ૪૭ ॥

જેના નખની અચળ કાંતિઓ વીજળીની જેમ પ્રકાશ ॥ અને જે વૈરી જોનોના પ્રતાપરૂપી સૂર્યને ઢાંકી દે છે, એવા ભરેલા મેધના જેવા આ લક્ષ્મીરસિંહ રાજ્ય અપારે કૌપની હારરૂપે ધારાઓની વૃદ્ધિ કરવા લાગે છે, ત્યારે લોહીથી ભરેલી નદીઓમા પૂર આવવા લાગે છે દેવોના અત કરણમા રહેલ સતાપરૂપી દાવાનળ શાંત થઈ જાય છે તેમ જ વૈરીજોનોની આંખોના મસ્તકના સેતુરૂપી માર્ગે પ્રગટ થતા બધ થાય છે ૪૭

નિર્વ્યન્છોગિતપુરતાન્નવપુષ સ્તૈર કદન્તો યદ્દુર્ધ્વ ક્ષીનરસિંહ તે રિપુજના દિવાસસો નિલયા ।

વૃન્નચ્છજઠરાન્નનાલસદિતાન્ને નૂનમાસન્પુત જન્માનો રણમૂમિમાતુરદરાત્તકાલમેવ વ્યુતા ॥ ૪૮ ॥

હે નરસિંહદેવ રાજ્ય । જેના સરીર નીકળતા લોહીના પુરથી રાતા થયા છે, જે મદ મદ રક્ત કરે છે, જે દિગ્બર (નાગ) અને લક્ષ્મીરસિંહ છે અને જન્મની અદર બાષ્પ પરે વાધી આતરડાના નાળવાળા છે, એવા તમારા શત્રુઓ અલેકે રક્ષુપ્રિયરૂપી માતાના ઉદરમાથી તરત જ જન્મીને નીકળેલા હોય એવા લાગે છે

દેવ ત્વક્ષરુણપ્રતાપશિરિનો નિ રોપમેધાયતે શત્રૂના પટલ તદીયમયશો જાનામિ ધૂમાયતે ।

માર્તણ્ડાશુલસન્મહાવલિરસૌ જ્વાલાકલાપાયતે દુઃસ્થાના નિક્કરસથા સુમનસા સદ્ધ પતન્નાયતે ॥ ૪૯ ॥

હે નરસિંહદેવ રાજ્ય । મને એમ લાગે છે કે, અપારે તમારા તરુણ પ્રતાપરૂપી અગ્નિ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે શત્રુઓના મઝગા પૂરી રીતે લાકડરૂપ મને છે, શત્રુઓનો અપયશ ધુમાડાની જેમ લાગે છે સર્વના કિરણોની શોભા રહેલી મોટી દાર જ્વાળાઓની પકિત જેવી લાગે છે, તેમ જ સુખનોના દુષ્ટોના સમૂહ પત ગિયાના હારની જેમ બળવા માડે છે ૪૯

કિં મધ્યાહ્નદિવાકરોડયમપર કિં વાયમૌર્વાનલ કિં વાસૌ વપલાચય પશુપતે કિં માલનેજાનલ ।
કિં વાસૌ પ્રલયાનલ કિમથવા મર્ષોડપિ ભૌમાનલ શ્રીમત્સિંહ મવત્પ્રતાપનિકરે નોદેતિ કેપા મતિ ॥ ૫૦ ॥

હે નરસિંહદેવ ! અપારે તમારા પ્રતાપનો સમૂહ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે ‘આ શુ મધ્યાહ્ન કાળનો તપતો બીજો સૂર્ય છે ?’ ‘શુ બીજો વાડવાનલ છે ?’ ‘શુ વીજળીઓનો સમૂહ છે ?’ ‘શુ પશુ પતિ વિશ્વનાથના લલાટનું નેત્ર છે ?’ ‘શુ પ્રત્યક્ષાળનો અગ્નિ છે ?’ અથવા ‘શુ પૃથ્વી પરનો ભેગો થયેલો અગ્નિ છે ?’ એ પ્રકારે કાના મનમાં તદ્દાંજ્ઞતા નહિ હોય !

કાઠિય કુચકુલ્મયોનિયનયોષ્ઠાશ્લસ્યમેતદ્વર્ચ્ય ઓ જ્ઞાન્નમ્ભવતા કથ ન પવયોરસ્માકમાસાદિતમ્ ।

હૃત્ય શ્રીનરસિંહ તે ત્રિમુષ્ણાધીશસ્ય ધાટીમિયા કાન્તારેપુ મિથ પલાયનવરા જલ્પન્તિ વૈરિશ્ચિય ॥

હે નરસિંહદેવ ! તમે તરુણ લોકના અધીશ્વર બનીને શત્રુઓના પ્રદેશ પર હાલો નાખો, જે ભયે અપારે શત્રુઓની આંખો લાગીને જ અલોભા દેડવા લાગે છે ત્યારે તે પરસ્પર વાર્તાનામા જણાવે કે, ‘હે વિદ્યતા ! સ્તનરૂપી ધ્યાઓમા છે કમિનતા છે અને નેત્રોમા જે અપળતા છે, તે બંને યુક્તે અમારા પૂત્રને કેમ નં આપ્યા, કે જે દેડવાના મંમમાં આવત !’ ૫૧

પતા સપતિ ગર્ભગૌર્યમરાદ્રાદ્રોડ્મરોધજ્ઞના કાન્તારેપુ પલાયિનુ વત કથ પદ્મયા મવેયુ ક્ષમા ।

હૃત્ય ચેતસિ સચિવાલ્ય સદય વૈકુણ્ઠકઞ્ઠીરવ ત્વદ્માશ્વલિમિ સપ્તીમિરિચ કિં તન્મધ્યાપાત કૃત ॥

જેના કહનો નંદ નિપ્પજાવતો નથી, એના હે નરસિંહદેવ ! ‘તમારા વૈની જન્મેના અનુપી નારી-ઓ મર્લના મોટા ધોખાના નાગથી જન્મેલા બે પંચે શી રીતે દોડી બધો,’ એમ મનના વિચારીને તમારા નાદના સમૂહ તેમના મિત્ર તબ બનીને તેમના મર્ત

પડાવી નાખતા હોય, એમ લાગે છે. ૫૨

જ્ઞાતસ્ત્વત્રિપુરકયાથસિ યશો ધૌતામ્વરં ધારયં-

હક્ષ્મીશ ત્વદરાતિવચ્ચક્રમલેભૂદેવતાં પૂજયન્ ।

જુલ્લસેતદસૂચકોપદહને ચુલ્મત્તત્તાપોદયઃ

શત્ચ્છત્રધરાર્થદર્પયશસાં પ્રાણાહુતીરાદે ॥ ૫૩ ॥

હે ત્વસિંહેવ! તમારા પ્રતાપરૂપી ને અગ્નિ પ્રગટ થયો છે, તેણે અમારા શતુઓના સ્વરૂપી જળમાં સ્નાન કર્યું છે, તેમના યશરૂપી સ્વચ્છ પીતાંબર ધારણ કર્યું છે. શતુઓનાં મુખરૂપી કમથોથી બૂદ્ધતાના પૂરન કર્યાં છે, કોપરૂપી અગ્નિના મુખમાં શતુઓના પ્રાણ હોમ્યા છે તેમ જ શતુઓનાં હૃદયો, જમીન, ધન, દર્પ, ગર્વ વગેરેની પ્રાણાહુતિએ આપેલી છે. ૫૩

કીર્તિઃ ક્ષીનરાસિહ તે ત્રિપથગા તત્રોદિતં કૈરવં
ચાન્દ્રં મણ્ડલમત્ર નીલમિવ યત્તદ્દ્યુઃકવ્યુદં કિમુ ।

યદ્રા ત્વદલિતારિષ્ટન્દતરુણીચિત્સેનપનામેઃ સ્પલં
ચન્દ્રસ્તત્ર વિમાતિ નીલમિવ યદ્યૂમઃ સ મન્યામહે ॥

હે નરસિંહેવ! તમારી કીર્તિરૂપી ને ત્રણ માર્ગે જનારી ગંગા છે, તેમાં ને ચંદ્રમંડળ છે, તે તો બલે કે ગંગામાં ભોળે કૈરવ-કમળ છે અને ને ચંદ્રમંડળમાં ને શ્યામ કલંક છે, તે તો ભમરાઓના સમૂહ હોય એમ લાગે છે; અથવા તો ને ચંદ્રમંડળ છે, તે તો તમારાથી ટણાયેલા વૈરી જનોની ઓંચોના ચિતારૂપી લાકડાંને બાળનાર અગ્નિનું સ્થાન છે અને ને શ્યામ કલંક છે, તે લાકડાંનો ધુસાર હોય એમ અમે માનીએ છીએ.

અન્તર્વિષ્ણોલિલોકી નિવસતિ ફણિનામીશ્વરે
સોઽપિ શેવે, સિન્ધોઃ સોઽપ્યેકદેશે તમપિ ચુલ્લકયાં
ક્લમ્મયોનિચ્ચકાર । ધતે સ્વોતલીલમયમપિ નમસિ
શ્રીનૃસિંહશ્ચિતીન્દ્ર, ત્વત્કીર્તેઃ કર્ણેનીલોત્પલમિદમપિ
ચ પ્રેક્ષણીયં વિમાતિ ॥ ૫૫ ॥

હે નરસિંહેવ! ત્રણ લોક વિષ્ણુ ભગવાનની અંદર રહે છે, તે વિષ્ણુ પોતે શેષનારાયણ પર સૂઈ અથ છે, તે શેષનારાયણ સમુદ્રના એક ખૂણમાં રહે છે, તે આખા સમુદ્રને અગસ્ત્ય મહારાજ આયમન કરીને પી ગયા હતા; તે અગસ્ત્ય નક્ષત્રરૂપે આકાશમાં આજિયા જેવા નાના લાગે છે અને તે આકાશ તમારી કીર્તિરૂપી રમણીને કાન પર રાખવાની સુંદર નીલકમળની જેવું લગે છે, તો તમને મહેમા કેટલો? ૫૫
નૃત્યદ્રગ્ગર્ગટ્ઠામપ્રવયસદર્પસ્તાવકોનૈવેશોધિ-
ર્ધૌર્ભ્યં નૌપમાને દિગ્ગતિ પરિતઃ શ્રીનૃસિંહશ્ચિતીન્દ્ર ।

નેદમ્યયેપ નામીકમલપરિમલપૌહિમાસાદિગ્ધ્ય-

દેવાનાં નામવિધ્યત્કથમપિ કમલાકામુકસ્યાવચોવઃ ॥

હે નરસિંહેવ, પૃથ્વીરાજ! ને તાંડવનૃત્ય કરતા મહાદેવના અટકાસની ઐશ્વર્ય કરે છે, તેવા તમારા વિશાળ યશ ત્રણે જગતોને સફેદ કરી નાખે છે, તેથી વિષ્ણુ ભગવાન પણ સફેદ બની ગયા છે; એટલે જ તેમની પાને નાલિકમળની ખડ સુગંધ ન હોત, તો કાંઈ રીતે પણ તે વિષ્ણુ બીજા દેવોના જેવા બની જતાં ઓળખાત નહિ. ૫૬

શ્રીમદ્દેવુષ્ણકળીરવ તવ નિનાદાકર્ણનપ્રાસઘાવ-
ચ્છત્રેમોદ્ગિગ્ગળપ્ત્યલવિગલદતિસ્વચ્છસુક્ષ્મામણીનામ્
માલા તારાવલીયં વિલસતિ ચ પતહાનપાથઃપયોધિ-
નોચ્ચિન્ત્યા નુ તારાવલિરજ લવણઃ સાગરોઽસૌકુનસ્થાઃ ॥

જેના કંઈનો નાદ અગ્રેષ્ઠ છે, એવા હે ત્વસિંહેવ! જ્યારે તમારા નાદને સાંભળ્યા, ત્યારે ઇન્દ્રના ઐરાવત ધાંથીએ નાસવા માંડ્યું; તે વખતે તેના મેદાયેલ ગંડ-સ્થગમથી ને અત્યંત સ્વચ્છ મણિએ ગળીને તીચે પડ્યા, તે જ આકાશમાં તારાઓની હાર બની તેમ જ તે ધાંથીના ગંડસ્થગમથી ને મદ ઝરવા લાગ્યો તે જ આ ખારી સમુદ્ર બનીયો; તે વિના તારાઓની હાર અને ખારી સમુદ્ર ક્યાંથી સંભવે! ૫૭

દિર્ઘાવઃ પુષ્પકેશોવિંદુઘચિટ્પિનાં પૌનરુત્થયં વિકલ્પ-
શ્ચિન્તારત્નવ્ય વીપ્સા તપનતનુમુકો ઘાસવસ્ય દિશ્કિઃ ।
ક્ષેત્રં દેવસ્ય દૈત્યાધિપમથનકલાકેલિકારસ્ય કુર્વન્ના-
નન્દં કોવિદાનાં જગતિ વિજયતે શ્રીનૃસિંહઃ શ્ચિતીન્દ્ર ॥

વિદ્વાન જનોને આનંદ આપનાર આ શ્રીનૃસિંહેવ પૃથ્વીના રાજ્ય બનીને જગત પર વિજય પામે છે; તે બલે કે કામદેવના બીજા અવતાર છે, દેવોના કટપણેડ બીજું રૂપ છે, બીજા ચિંતામણિરૂપે છે, બીજા યમરાજ જેવા છે, સાક્ષાર બીજા ઇશ્વર છે તેમ જ વિષ્ણુના બીજા અવતાર છે કે ને વિષ્ણુ ભગવાને દેવોનાં મંથનરૂપી કળાની લીલા કરી હતી. ૫૮

પરશુરામ

આદર્શાય શશાક્કમણ્ડલમિદં હર્મ્યાય હેમાચલં
દીપાય યુર્મણિ મહીમિવ કર્યં નો મિશ્રવે દત્તવાન્ ।

દિત્સપઞ્ચતિત્રમનોદસલિલવ્યાકીર્ણેત્રામ્બુજો

જાનીમો મુનુન્દનદ્વન્દ્વરિલેન પ્રાયશો દષ્ટવાન્ ॥ ૫૯

બૃહન્નંદન પરશુરામે જ્યારે બાહ્યોને સર્વસ્વનાં ધાન આપવા માગ્યાં, ત્યારે તેમણે જેવાના દર્પણરૂપે આ ચંદ્રમંડલ, રહેવાના મહેલરૂપે આ સુમેરુ પર્વત તેમ જ

દીવારપે આ આકાશમણિ સર્પ કેમ આપી કીધા નહિ હોય ? અમને હાજે છે કે તેમના નેત્રા દાન આપવાના ઉમળકાના આશુઓથી ભરાઈ ગયા તેને કારણે તેમને ચંદ્ર, સુમેરુ અને સ્વર્ગ જેવા પદાર્થો દેખાયા નહિ હોય

ગોત્રાચારવિચારપારગતયા વૃદ્ધામિરાદિષ્ટયા માત્રા વસ્તુપુ તેપુ તેપુ પુરત પ્રસ્તારિતેપુ ક્રમાત્ ।

અન્નપ્રાશનવાસરે સરમસ વશ્વોમરોત્સર્પિણા યેનાત્ત ધનુરીશ્વિતાશ્ચ સપદિ ક્ષત્રાયતસા વિશ ॥૬૦॥

પરશુરામને જ્યારે અનપ્રાશન(બાળકને પહેલો જીણે) જમાડવે, તે સરકાર આપવામાં આવ્યો અને કુળની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ કુળના આચાર અને વિચાર ની પરપરા પ્રમાણે તેમની માતાને ઉપદેશ આપ્યો તે રીતે બાળકની આગળ જુદી જુદી અનેક ચીજો દેનાવવામાં આવી ત્યારે પરશુરામે વેગ કરીને છાતીથી ચાલીને ધનુષ્ય લઈ લીધું અને ક્ષત્રિન રાજાઓથી ભરેલી દિશાઓ તરફ કંઠાર નજરે જોઈ લીધું ૬૦

તન્વન્તી તિમિરશુતિ કૃતવતી પ્રત્યર્થિકકઠયથા મેવા ભાર્ગવ તાવકી વિજયતે નિશ્ચિશધારા નિશા ।

યુદ્ધક્રુદ્ધવિપક્ષપક્ષવિદલત્તુમ્મીન્દ્રકુન્મમ્સ્યલ ધ્રુવ્યન્મૌક્તિકકૈતવેન પરિતસ્તારાવલી વર્પતિ ॥૬૧॥

હે પરશુરામ ! તમારી આ ખરૂંબની ધારા એ તો રાત્રિરૂપે છે, જે અધકારની કાતિને વિસ્તારે છે તેમ જ શત્રુઓરૂપી ચક્રવાક પક્ષીઓને બધા પમાડે છે યુદ્ધની ભૂમિ પર જ્યારે શત્રુઓના હાથીઓ ક્રોધમાં આવી જાય છે ત્યારે તેમના ગડસ્થળમાંથી જે મોતાઓ ખરવા હાજે છે, તે તો બધે કે રાત્રિ તારાઓની હારને વરસાદ કરે છે ૬૧

પાંડથરાખ

તવાઙ્ગણે સુન્દર વીર પાણ્ડય મતગજા શ્રદ્ધા લિનો વિમાન્તિ । આવાસદાનાદરિભૂપતીનામાશન્ત શીલા ઇવ સાપરાધા ॥૬૨॥

હે સુદર વીર પાન્થરાખ ! તારા આગળે સાકળથી બાંધેલા મદજરતા હાથીઓ છે તે તો દેગીજનોની સર હદ પર રહેના કુલપવતો અપરાધી બનીને કેદમાં પડેના હોય તે ગતે બાંધેના હાજે છે. ૬૨

વિન્ધ્યાદ્રિ કરસાપની નિરુપમો રત્નાકર કોશશ્રુત્ સોગન્ધી મલયાચલ પરિપરા સર્વડપિ તિવાધરા । વિશ્વાશાપરિપૂર્ણ વિતરણ દેયોડ્યહો વશિણ પાણ્ડયારણ્ડલવીર પાણ્ડય ભવત્ કિં કિં નલોકોત્તરમ્ ॥

સુ ૨૫

પાણ્ડેશના ઇન્દ્ર જેવા હે વીર પાન્થ રાજા ! વિધ્યાયજ્ઞ પર્વત તમારા કરવેરાનું સાધન ॥ ૨૨ના કર સમુદ્ર તમારા અનુપમ ખજાનો છે મલય પર્વત તમારા સુચરિત પદાર્થોનો સમ્રાટ છે બધા જ વિદ્યાધર (વિદ્વાનો) તમારા પરિચારક (હજૂરિયા) છે વિન્ધની આશાઓ (દિશા)ને પરિપૂર્ણ કરે તેવા તમારા દાન છે તમારા દેશ પશુ દક્ષિણ (કુશળ) છે એ રીતે તમારી પાસે એવા કયા પદાર્થો નથી કે જે અલૌકિક ન હોય । ૬૩

एतदन्तिवर्लैर्विलोक्य निखिलामलिङ्गिताङ्गौ सुव सभामाङ्गणसीम्नि जगमगिरितोमभ्रमाधायिमि ।

पृथ्वीन्द्र पृथुरेतदुग्रसमप्रेक्षोपनन्नामर श्रेणीमध्यचर पुन क्षितिघरक्षेपाय धत्त धियम् ॥६४॥

જ્યારે આ પાન્થ રાજા યુદ્ધભૂમિ પર જાય છે, ત્યારે તેના દર્શનવાળા હાથીઓ સ પૂર્ણ પૃથ્વીને ઘેરી લે છે, તે સમયે રાજાના ઉપ સભામને જેવા માટે જે દેવો આવે છે, તેમાં દેવરૂપ બનેલા પૃથ્વીરાજા પશુ છે, તે હાથીઓને પૃથ્વી પર જમના પર્વતો માની લઈને તેને તોડી નાખવાનો વિચાર કરે છે ૬૪

પાર્શ્વસીક રાખ

यदपि कटकयात्रारोधि पाथोधिना ते विशि दिशि मम पत्या पारसीकक्षितोश । तदपि कुरु मुधा नो जीवितान्त नितान्त व्यधयति बहूनारिं नैकस्वामीवियोग ॥ ३५ ॥

ઈસાનના રાખને દિ દની એક નદી જણાવે છે કે, ‘હે પારસ દેશના રાખ ! મારા પતિ સમુદ્રે દિશાએ દિશાએ તમારી સેનાના પ્રમાણને રાક્ષી રાખ્યું છે, તે સમુદ્રનો તમે સ પૂર્ણ નાશ કરશો નહિ કારણ કે તે એક જ સ્વામીનો વિયોગ અનેક નારીઓને પીડનાર છે

પૃથ્વીરાજ

मन्द्राञ्जन्मिरीटपूनरसे तृष्णा न कृष्णार्चने स्तम्भ शमुनितम्पिनीयणत्तिपु व्यमो न धातुर्गृहे ।

અસ્માક પરમર્વનોડસ્તિ વદને ન્યસ્તન સરક્ષિત પ્રધ્વીરાજનરેશ્વાદિતિ તૃણ તત્પત્તને પૂચ્ચે ॥ ૬૬ ॥

પૃથ્વીરાજના ઘેરી રાજાના નમરના પ્રખરનો બીજા બધા દેવોને કાડીને ફક્ત તૃણ(ધાસ)નું પૂજન કરે છે, કારણ કે તે પ્રખજનો જણાવે છે કે, ‘બીજાનું મર્દન કરનાર અમારા ગર્ભએ સુખમાં તૃણ લીધું, તેથી પૃથ્વીરાજે તેનું રક્ષણ કર્યું છે એ ગીતે પ્રખજનોને ચંદ્રોત્પર શિવના પૂજનમાં મદદા છે, કૃષ્ણપૂજનમાં

તૃષ્ણા નથી, બગદાયા ગોરીના પૂજનમાં આદર નથી
તેમ જ તે બ્રહ્માના મંદિરે જતાં નથી. ૬૬

અંગાસિદાસ

વક્ત્રાલિદાસ ભવતઃ શુભનામવર્ણાઃ
પશ્ચેપુપશ્ચવિશિષ્ણન્તિ નિતમ્બિનીપુ ।

પ્રાગ્નન્તિ ઘન્યુપુ વિરોધિપુ પાણ્હવન્તિ
દેવદ્રુમન્તિ કવિપણ્દિતમણ્હલીપુ ॥ ૬૭ ॥

હે અંગાસિદાસ રાજા ! તમારા નામના જે પાંચ
શુભ વર્ણો છે તે કામિનીઓને ભેદનારાં કામદેવનાં
પાંચ ખાણો છે; અંધુજનો માટે પાંચ ગ્રાણ છે, વૈરી-
જનો માટે પાંચ પાંકવ છે, તેમ જ કવિજનો અને
વિદ્વાનોની મંડલીમાં પાંચ કલ્પવૃક્ષ જેવાં છે. ૬૭

બહ્મદાસ

ચલ્લાલ ક્ષોણિપાલ ત્વદ્વિતનગરે સંચરન્તી કિરાતી
કીર્ણાન્યાલોક્ય રત્નાન્યુસ્તરત્વવિરાજારશ્ણાકુલાદ્ધી ।

મુક્ત્વા શ્રીલગ્નહલ્લં તદુપરિ મુકુટીભૂતત્તેજા ધમન્તી
શ્વાસામોદાનુચારૈર્મધુકરનિકરૈર્ધૈમસક્ત્વાં વિમર્તિ ॥ ૬૮ ॥

હે પૃથ્વીના રાજા બહ્મદાસ ! તમારા શત્રુના
(નિર્જન) નગરમાં જે બીસડી ભટકે છે, તે વીખરાયેલાં
રત્નોને ખેરના અંગારાની શકા કરીને તેની ઉપર
અંદાનનાં લાકડાં એકઠે છે અને પછી ખંને આંખો
મીંચીને દેવતા સળગાવવા ફેંકે આરે છે, ત્યારબાદ
તેના શુખના સુગંધીથી ખેંચાઈ આવેલા લાભરાઓની
હારને હુખાડે ધણે એવી શકા લાવે છે. ૬૮

અંગાલક્ષ્મીપાલ

આમેયાશ્મવીળપલ્લમુગમટાઃ શશ્વસંક્ષોમવક્ષા

ચલ્વ પ્રોદપ્રતાપાનલયહલ્લશિસાસ્વિન્ધનત્વં પ્રચાંતિ ।

સોડ્યં પ્રાચીપયોધિપ્રહિતકરત્તીર્ણસંપૂર્ણકોયો
ચાક્ષાલક્ષોણિપાલસ્મિમુવનજનતામીતકીર્તિપ્રોહઃ ॥ ૬૯ ॥

અત્યંત બળવાન એવા આગ્નેશ્વર (તોપખાનાં)
ગલાવવામાં પ્રવેશુ શત્રુરાજાઓ ખીજી વૈરીઓને
લોક આપવામાં કુલ્લણ લેવા છતાં, આ રાજાના પ્રોદ
પ્રતાપરૂપી વિરતાર પામેલા બનાલામ્બ અગ્નિમાં
મૂગલાંની જેમ ઉપનદ્ય બને છે; તેવા આ અંગાલક્ષ્મી
પૃથ્વીરાજા છે; જેનો ખનનો પ્રચીન સમુદ્ર પરના
રાજાઓએ એકલેક કર્યા સમુદ્રથી તરતજ ભરપૂર
બની ગય છે તેમજ જેની કીર્તિના ઉલ્કને ત્રણેય
શુવનોના લેહા ગય છે. ૬૯

બીચલ

આ ચિન્ધ્યાદા હિમાદ્રેર્વિરચિત્તવિજયસ્તીર્થયાત્રાપ્રસન્ના-
દુદ્ધોવેપુ પ્રદ્યોત્તપતિપુ ચિન્મત્કન્ધરેપુ પ્રપન્નઃ ।

આર્યાવર્તે યથાથ પુનરપિ કૃતવાન્લેચ્છવિચ્છેદનામિ-
દૈવઃ શાકંમરીન્દ્રો જગતિ વિજયતે વીસલઃ ક્ષોણિપાલઃ
। વિધ્યાય્વ પર્વતથી માંડીને છેક હિમાલય પર્વત
સુધીનાં તીર્થની યાત્રા કરતાં કરતાં જે રાજાએ વિજય
મેળવેલો છે, તેમ જ ગર્વને કારણે જેમનાં મસ્તક
ઉંચાં છે એવા રાજાઓનાં મસ્તક હર્ષના આવેશથી
નમાવ્યાં છે તેમ જ નેણે રહેઠાણો નાશ કરીને
‘આર્યાવર્ત’ ભૂમિને ફરીથી આર્યાવર્ત-આર્યોના ઉત્કર્ષ-
વાળા બનાવી છે; એવા આ પૃથ્વીરાજ બીસલદેવ
જગતમાં વિજય પામે છે. ૭૦

ભાષાસિંહ

યસ્યામિઃ કોપપુલ્લે વસતિ મુરુપટે ઘાજિનાં ગન્ધવાહો
લક્ષ્મીઃ સત્તેહદ્યૌં કમટકુલમર્ણવાંચિ વાચામધીશા ।
રૌણે કૌલેયકામે ક્ષપિતરિપુગણે કોપનોડસી કૃતાન્તઃ
કસ્તં શ્રીભાવસિંહે પ્રજ્વલમલ્લુજાનાશ્રયં નાશયેત ॥ ૭૧ ॥

જેના દ્રોપસમુદ્રમાં અગ્નિ વસે છે, ઘેડાઓના
ગળલાઓમાં પવન વસે છે, સનેહકરી નગરમાં લક્ષ્મી
વસે છે, વાણીમાં સરસ્વતી રહે છે અને શત્રુઓને
નાશ કરનાર કૂર અરુન્ધતી ધારે દ્રોપ ભરેલો કાળ વસે
છે; એવા આ કમ્પુકુલનો કિરોમણિ શ્રી ભાવસિંહ
મોટા બળવાન દેવાને પણ મદદી આશ્રય આપે છે-
તેનો આશ્રય ગ્રાણ ન કરે ? ૭૧

લીમરાજ

કથિરવિસરપ્રસાધિતકરાલકરવાલકચિરમુજપરિઘઃ ।

ઘટિતિ સ્ફુકરિવિટક્રિતલલપદપટ્ટો વિમાતિ નૃપનીમઃ ॥

જેની ભોગળ જેવી વિરાળ ભુજાઓ લોહીના
પ્રવાહથી શય્યાગ્રસ્તી વિકરાળ કરવાસ (તરવાર)થી રોબે
છે અને જેનું પહેણું લલાટ શીલાદ્રોપ કરનાર બુદ્ધીના
કટ્યક્ષથી રોબે છે, ‘તે આ ‘લીમરાજ’ છે. ૭૨

ભૈરવ

ધમાન્તિ વિદ્વત્કવિમણ્હલીપુ પશ્ચેપુષાણાનપિ કામિનીપુ ।

વર્ષન્તિ ષષ્ઠાન્ધરિયોરણીપુ શ્રીમેરવક્ષોણિમણેઃ કદાશ્ચાઃ ॥

આ તે બી ભૈરવ પૃથ્વીરાજના કદાશે છે, જે
વિદ્વાનો અને કવિમંડળી પર ધન વરસાવે છે, કામિની
જનો પર કામદેવનાં પાંચ ખાણ વરસાવે છે તેમ જ
શત્રુ રાજાઓ પર વજ્ર વરસાવે છે. ૭૩

ભોજરાજ

ત્વચિત્તે ભોજ નિર્ગ્યાજં દ્વય તુળકળાયતે ।

ઝોધે વિરોધિતા સૈન્ય પ્રસાદે કનકોચય ॥ ૭૪ ॥

હે ભોજ ! તમારા ચિત્તમાં બે ચોજ કુદરતી રીતે તબુખલાની તોલે લાગે છે બ્યારે આપ કોષ કરો છે, ત્યારે વિરોધીઓના સૈન્ય અને બ્યારે પ્રસન્ન થાવ છે ત્યારે સોનાના ખજાના ૭૪

ભોજ ત્વાદાનપાથોર્ધૌ દારિદ્ર્ય મે નિમજ્જત ।

ન કોઽપિ હિ ભુજાલ્મ્ય દત્તે મેઽભયદાયકમ્ ॥ ૭૫ ॥

હે ભોજ ! તમારા દાનરૂપી સમુદ્રના પ્રવાહમાં મારુ જે દારિદ્ર્ય રૂપવા લાગ્યું છે, તેને કોઈ હાથનો ટેકા આપે એમ નથી કે જેથી મારા દારિદ્ર્યને અલગ મળે સર્વાતપિ ગજાનમોજ વદાન પ્રેક્ષ્ય પાર્વતી ।

ગજેન્દ્રવદન પુત્ર રક્ષત્યથ પુત્ર પુત્ર ॥ ૭૬ ॥

ભોજરાજ બધા જ હાથીઓના દાન આપી દેતા હતા, તે જોઈને પાર્વતી પોતાના પુત્ર ગણપતિની વારંવાર સલાળ લે છે કે જેનું શુભ હાથી જેનું છે પ્રતાપનીવા ભોજસ્ય તપનો મિત્રતામગત્ ।

ઔર્ધ્વો યાદયસા ઘત્તે સદિઃક્ષણિકતા શ્રિતા ॥ ૭૭ ॥

ભોજરાજના પ્રતાપથી ભવ પામેલો સર્વ ' મિત્ર ' ભાવને પામ્યો, સમુદ્રનો અગ્નિ ' વાસવ ' (બ્રહ્માણ્) પશુને પામ્યો અને વીજળી ક્ષણિક ભાવને પામી ૭૭

ભોજ સ્વલ્કીર્તિકાન્તાયા નમોભાલસ્થિત મહત્ ।

કર્તૃતીલક રાજન્તુણાગાર વિરાજતે ॥ ૭૮ ॥

હે ભોજરાજ ! તમારી કીર્તિરૂપી રમણી એવી મોટી છે કે આકાશ તેના ભાલમાં રહેલું કર્તૃતીના તિલક જેવું લાગે છે કે જે શુશ્રુષા ખજાનો છે ૭૮ અરય ધ્રીમોજરાજસ્ય દ્વયમેવ સુદુર્લભમ્ ।

શત્રૂના શૂદ્ધૈલાહ તાન્ન શાસનપત્રકે ॥ ૭૯ ॥

આ ભોજરાજના રાજ્યમાં લોક અને તાણ એ બે મળવા અધરા છે, કારણ કે લોક વૈરીઓની બેડી ઝોમો વપરાય છે અને તાણ દાન આપવાના શાસન-તાન્નપટ મારે છે ૭૯

ધારેશ ત્વત્રતાપેન પરાભૂતત્તિવપાપતિ ।

સુવર્ણપાત્રગ્યાજેન દેવ ત્વામેવ સેવતે ॥ ૮૦ ॥

હે ધારાનપ્રીતિના સ્વામી ભોજરાજ ! તમારા પ્રતાપ થી પરાજય પામેલો કિરણોના સ્વામી સર્વ સુવર્ણના પાત્રરૂપે બનીને તમને જ સેવે છે ૮૦

ત્વયશોજલધૌ ભોજ નિમજ્જનમયાદિવ ।

મુચ્ચન્દુવિમ્બમિપત્તો ઘત્તે કુમ્ભદ્વયનમ ॥ ૮૧ ॥

હે ભોજરાજ ! તમારા યશરૂપી મહાસાગરમાં રૂપી બ્યારી, એ ભયથી આકારો સ્પર્ધિ બ અને ચંદ્રિ બ નામના બે ઘડા ધારણ કરી રાખ્યા છે ૮૧

શક્તિરૂપેભોજ યશોર્ધ્વૌ તવ રોવસી ।

મન્યે તદુદ્ભવ સુકોફલ શ્રીતાશુમળમ્ ॥ ૮૨ ॥

હે ભોજરાજ ! તમારા યશરૂપી સાગરમાં રહેલા સાગર અને પૃથ્વી એ બે તો છીપના બે પડ જેવા છે અને તેની વચ્ચા રહેલ જે ચંદ્રમકલ છે, તે તો છીપ માથી જન્મેલ મોતી છે, એમ હું માનું છું ૮૨

અથ ધારા સદાધારા સદાલ્મવા સરસ્વતી ।

પણિદતા મણિદતા સર્વે ભોજરાજે ભુવ ગતે ॥ ૮૩ ॥

જ્યારે હવે ભોજરાજ ! આ પૃથ્વી પર શાસન કરી રહ્યા છે, ત્યારે ધારા-પૃથ્વી સદા આધારવાળી બની છે, સરસ્વતી ઉત્તમ અપલબનવાળી થઈ અને સર્વ પાંડિત્યનો પરમ શોભાને પામ્યા છે ૮૩

ધ્રીમોજ સામ્ય તવ કલ્પવૃક્ષ , સદા વદાન્યોઽપિ કથ પ્રયાતિ । તત્તો મવદાનસુપુટ્તવિપ્રહૃત્યેન કુર્ક્ષિ મરિરસ્ય મર્સા ॥ ૮૪ ॥

હે ભોજરાજ ! કલ્પવૃક્ષ ભલે ઉદાર હોય છતાં પણ તે તમારી વૃક્ષના શ્રી રીતે કરી શકે ? કારણ કે તમારા દાનથી પુષ્ટ થયેલ બ્રાહ્મણોની આહુતિઓથી પુષ્ટ થયેલ ઈંદ્રરાજ તે કલ્પવૃક્ષનો સ્વામી છે ૮૪

ભોજપ્રતાપ તુ વિધાય ધાત્રા, શૌપૈર્નિરસ્તૈ પર માણુમિ કિન્ । હરે કરેડમૂપવિરમ્બરે વ માનુ પચોપેરુદરે કુશાનુ ॥ ૮૫ ॥

વિધાતાએ સોથી પહેલાં તો ભોજના પ્રતાપની રચના કરી અને પછી જે પરમાપુરુષ આસી રહ્યા, તેનાથી ઇંદ્રના હાથમાં રહેલું વજ્ર, આગમમાં સૂર અને સમુદ્રના પેટમાં ઘાડવાનલની રચનાઓ કરી ૮૫

ભોજપ્રતાપામિરર્પ્યેણ જાગર્તિ મૃશ્વલકદકચલીપુ ।

યસ્મિન્પ્રવિષ્ટે યિપુપાર્થિવાના તુળાનિ રોહિતિ ગૃહાન્નેપુ ॥

પર્વતના શિખર પર અગ્નિ પ્રગટે, તે તો બધું બાળી મૂકે, પરંતુ આ ભોજરાજના પ્રતાપરૂપી અગ્નિ એવો તો અપૂર્વ છે કે, તે ગમ્ભીરોની સેનામાં સળગતાની સાથે જ વૈરી રાજ્યોના મરિનોના આગણમાં ખડ ઊગી નીકળે છે ૮૬

યથા યથા મોનયશો વિવર્ચંતે, સિતા ત્રિલોકી મિવ વર્ચુચયતમ્ । યથા યથા મે હૃદયં વિદ્યતે, મિયાલકાન્તીષલ્ત્વત્સદ્ધયા ॥ ૮૭ ॥

તથેવ લોકને નિદે કરતા તથા તથેવો ભોજરાજ-

નેા યશ જેમ જેમ વધવા લાગે છે, તેમ તેમ મારું હૃદય એટલા માટે દુઃખાય છે કે રખેને મારી ઓના વાળ-ને પણ તે યશ સરેક કરી નાખશે. ૮૭

પન્થા: સંહર હીર્વતાં ત્યજ નિજં તેજ: કઠોરં રવે શ્રીમન્વિધ્યગિરે પ્રસીદ સદય સઘ: સમીપે ભવ ।

इत्थं दूरपलायनश्रमवतीं दृष्ट्वा निजप्रेयसीं

श्रीमद्भोज तव द्विप: प्रतिदिनं जल्पन्ति मूर्च्छन्ति च ॥

હે શ્રીમાન ભોજરાજ! દૂર સુધી પલાયન કરતાં થાકી ગયેલાં પોતાની રાણીને જોઈને, તારા શત્રુજનો રોજ રોજ બહવાદ કરે છે અને મૂર્છા પામે છે. તેઓ વિનંતિ કરે છે કે, ‘હે મારાં! તારી લબાઈ ટૂંકી કર. હે સુર! તારા કઠોર તેજ છોડી દે. હે વિધ્યાચળ પર્વત! રાજ થા અને દયા કરીને જલદી પાસે આવી જા. ૮૮

धारावीश धरामहेन्द्रगणनाकौतूहली यामयं वेधास्त्वद्गणने चकार सट्टिकाखण्डेन रेखां दिवि।

सैवैयं त्रिदशपगा समभवत्तत्तुल्यभूमिधरा-

भावात्तु त्यजति स्म सौज्यमवनीपृષ્ટે तुपाराचल: ॥૮૯

હે ધારાનગરીના રાજા! ધરતી પરના ઉત્તમ રાજાઓની ગણના કરવાનું કુતૂહલ જેને બળ્યું છે, એવા વિધાતાએ સૌથી પહેલા તમારી ગણના કરતા ખડીના કકડાથી આકાશમાં એક રેખા દોરી; તે જ આકાશગંગાને રૂપે નજરે પડે છે, ત્યાર બાદ તમારા જેવા ખીજે દાઈ ઉત્તમ રાજા નહિ મળવાથી, વિધાતાએ ખાકી રહેલા ખડીનો કકડો ફેંકી દીધો, તે જ આ હિમાલયરૂપે નજરે પડે છે. ૮૯

राजमुञ्जकुलप्रदीप सकलक्षमापालवृद्धामणे

युक्तं संचरणं तवाद्भुतमणिच्छत्रेण रात्रावपि ।

मा भूवेयमरुणती ભગવતી દુઃશીલતામાજનમ્ ॥૯૦॥

આ જ કુલના દીપક અને સર્વ રાજાઓના શિરેમણિ હે ભોજરાજ! રાત્રિને સમયે પણ તમે અદ્ભુત મણિ-જડિત છત્ર ધરીને ફરો, તે આરું છે; કારણ કે તમારા મુખને જોઈ ચંદ્ર લગભગી ઘેરાઈ જાય નહિ તેમ જ આરુંવતી અપતિતતાપણુને પાન થાય નહિ. ૯૦

छत्रं सैन्यराजोभरेण भवत: श्रीभोजदेन क्षमा रक्षादक्षिण दक्षिणक्षितिपति: प्रेक्ष्यान्तरिक्षं क्षणात् ।

नि शङ्को निरपत्रगो निरनुगो निर्वाण्वगो नि:सुह- त्रि छीको निरपत्त्यको निरनुગો નિર્હાંતકો નિર્ગત્ ॥૯૧

પૃથ્વીની રક્ષામાં કુશળ હે ભોજદેવ! તમારી મેન-ઓની બેઠેલી રજથી ધરીભર અંતરિક્ષ-આકાશ ઘેરાઈ ગયું, તે જોઈને દક્ષિણ દિશાનો રાજા પોતાની નગરી-

માથી એકલા જ બહાર નીકળીને નાસી ગયો. તેણે શંકાઓ છોડી દીધી, લાજ છોડી દીધી, અનુયયો ત્યજ દીધા, કુટુંબીજનો વેળા મૂક્યા, મિત્રપરિવાર દૂર કર્યો, રાણીઓને મૂકી દીધી, પુત્રપરિવાર છોડી દીધો, લાઈઓ ત્યજ દીધા અને સોનું પણ છોડી દીધું. ૯૧

मुक्ता: केलिविसृजहारगलिता: संमार्जनीमिहृता:

प्रात: प्राङ्गणसीमि मन्थरचलद्वालाङ्गमिलाक्षारुणा: ।

દૂરાદાલિમવીજશક્રિતધિય: કર્ષન્તિ વેન્નીશુકા

यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥૯૨॥

ભોજરાજે વિદ્વાનોને આપેલા દાનની જે લીધાઓ છે, તે તો વિદ્વાનોનાં મંદિરોમાં આ રીતે બેસા મળે છે કે, સુરતલીલા કરતા ઓંઓના તુટ્ટલા ડારમાંથી જે મોતીઓ પડી જાય છે, તેને સવારે સાવરણીથી વાળીને આગણામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે, ત્યાં ધીરી ચાલે ચાલતા બાળકોના પગને લગાડેલી લાખ્યથી તે મોતી લાલ થઈ જાય છે; તેથી તે દૂરથી દાઢમના દાણા જેવાં છે; એમ બાણીને પોપટ તે મોતીઓને ઊંચકી જાય છે.

विद्वद्वृन्दगुणानुरूपविभयत्यागैककल्पद्रुमे

स्वर्गं वासिनि भोजराजनृपतौ विद्यानवद्यात्मनि ।

દાતારો બુધિ નૈવ ભૂમિવલયે મા સન્તુ કિં તાવતા

ज्ञातारोऽपि न सन्ति हन्त नितरामेतावता द्यूते ॥૯૩

જે ભોજરાજ વિદ્વાનોને તેમની ચેમ્પતા પ્રમાણે લેલપના દાન આપવામાં કંપવૃક્ષ જેવા હતા અને જેની પાસે નિદારિત નિર્મળ વિદ્યા હતી; તે બ્યારે સ્વર્ગવાસી થયો ત્યાર પછી આ પૃથ્વીમંડળ પર દાતા-ઓ રહ્યા નથી, એ બાબતનું હૃદયને દુઃખ થતું નથી; પરંતુ તે પછી બળ્યુકાર ચાલી જનો પણ રહ્યા નથી, તેનું દુઃખ થાય છે ૯૩

सृष्ट्राकृष्टासिपिष्टोत्कटरटिचटकुम्भकूटावदान्त

निष्ठचूतासूकटिन्यास्तदनिकटरटकौणपादाद्दाहास: ।

મોજેન્દ્ર ત્વદ્રણક્ષમાક્ષતમટવિકટોર:સ્થલત્રોટકુખ્યદ્

धृषौ चत्रोटिकोटिप्रकटचटचटाशचरौद्रोऽभवद्दाह् ॥

હે ભોજરાજ! લાગે સુધી એ ચેલી તમારી તખ-વારથી જે હાથીઓનાં પ્રમળ ઘટાવાળા કુલસ્થો કપાઈ ગયાં છે, તે મોટા ખાડામાંથી નીકળતી રિચ-ની ધારાઓની નદીઓ વહે છે અને તેને કિનારે અવાજ કરતા ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અદ્દલાસ કરી રહ્યા છે; ત્યારે ખીજ બાણ રણ્યુમિ પર તમે ધાયલ કરેલા જે વીર ચોદાઓની વિશાળ છતીઓ તુટી રહી છે, તેથી ગ્રીધપક્ષીઓનાં રાળા રાજ થઈને પોતાની ચાચની

આણીઓથી છાતીઓ ભેદે છે, તેનાથી ચટચટા શબ્દ થાય છે, એ રીતે અટહાસ અને ચટચટાના શબ્દો સ્વયં કર લાગે છે ૯૪

મો મો શ્રીમોજદેવ શ્રયત વિનયત શયન ક્ષત્રવર્ગી
પ્રાણપ્રાણાય નૂન ન ભવતિ ભવતા કાપ્યરણ્ય શરણ્યમ્ ।
મત્વા માતદ્ગુહ્યમ્મદિતયમિતિ પુરા વૃણત્તિર્મિનત્તિ
ક્રુદ્ધ મુદ્ધાન્તકાન્તાકુચકલશયુગ રહસા સિંહશાવ ॥

હે ક્ષત્રિયજાતિના વિરોધી રાજાઓ ! વિનયભાવે તમે શ્રી ભોજરાજના આશ્રય કરો તમારા પ્રાણ બચાવવાને તમે અરણ્ય-જંગલમાં કંઈક આશરો શોધીશો, તોપણ તે જંગલ તમારું નક્ષત્ર નહિ કરે મરણ કે જન્મમાં રહેના કૂર સ્વભાવનું જે સિંહનું બચ્ચું છે તે પણ તમારી રાણીઓના સ્તનરૂપી કલશને ઢાળીના બે ગડસ્થળ છે એમ માનીને કોષમાં આવતાની સાથે જ ભેદી નાખશે ૯૫

નીરક્ષીરે શૃદ્ધીત્વા સકલરગપતીન્યાતિ નાલંકરજન્મા
સક્ત ધૃત્વા કરાજે સકલજલનિર્ધીક્ષકપાણિસુંકુન્દ ।
સર્વાનુદ્વ્યય શૈલાન્વદ્વિતિ પશુપતિર્મોલનેત્રેણ પચન્
વ્યાપ્તા ત્વલ્કીર્તિકાન્તા સકલબસુમતી મોજરાજ ક્ષિતીન્દ્ર

હે ભોજરાજ પૃથ્વીપતિ ! તમારી કીર્તિરૂપી કાંતા સકલ પૃથ્વી પર ફેલાઈ જતા બધા જ પદાર્થો સંકેદ બની બધ છે એટલે બધા પક્ષીઓ હસ જેવા ધાળા બની જતા ધ્રુવો પાતાના નાચા હસને શોધવા માટે જલ અને દૂધ ભગા કરીને બધા પક્ષીઓને ધરે છે, બધા જ સમુદ્રો ક્ષીરસાગર જેવા ધાળા બની જતા વિષ્ણુ ભગવાન સામે ક્ષીરસાગર શોધવા હાથમાં હાથ લઈને ફરે છે તેમ જ પશુપતિ મહાદેવ ધાળા બનેલા બધા પર્વતોને હાથમાં લઈને પોતાના ત્રીજા નેત્રથી કલાસને રોધે છે અથવા પક્ષીઓમાં હસ પાણીમાંથી દૂધ જુદું કરે છે ક્ષીરસાગરમાં હાથ પડતા દૂધ ફાટી બધ છે તેમ જ સિવનું નીળું નેત્ર ખૂલતા કેલાસ સિવાયના પર્વતો બળીને ભસ્મ થાય છે ૯૬

સ્વર્ગાદ્રોપાલ કુત્ર વ્રતસિ મુરમુને મૂતલે કામધેનો
વંતસથાનેતુકામસ્વૃણચયમધુના મુચ્ચ દુગ્ધ ન તસ્યા ।
શ્રુત્વા શ્રીમોચનાત્રપુરવિતરણ મીઠશુક્લસ્તની સા
વ્યથર્થેહિ સ્યાતપ્રયાસસ્તદ્વિત્ત્વદિરિમિશ્નિતિ સર્વમુર્ખ્યામ્

(સ્વર્ગમાંથી એક ગોવળ પૃથ્વી પર જતો હતો, તેને ભેટીને નારદ મુનિએ પૂછ્યું કે) હે ગોવાળ ! તું સ્વર્ગમાંથી ક્યા બધ છે ? ગોવારે મધુ કે 'કામ' ધેનુના વાળડા માટે ધાસના પૂળા લેવા પૃથ્વી પર

બીજા છુ ' ત્યારે નારદે કહ્યું કે, 'અરે મૂર્ખ ! કામ ધેનુના આઠિમાંથી શું દૂધ ખૂટી પડ્યું છે ?' ત્યારે ગોવારે જણાવ્યું કે 'ભોજરાજએ કરેલા અનેક દાનની વાત સાંભળીને તેથી લજબાઈ જતા કામધેનુના આઠિમાંથી દૂધ સુકાઈ ગયા છે,' તે સાંભળીને નારદે જણાવ્યું કે, 'ભાઈ ! પૃથ્વી પર તુ ધાસના પૂળા લેવા બધ છે પણ તને નકામો ફેર પડશે કારણ કે પૃથ્વી પર જેટલું ધસ ભીજે છે તે બધું તો ભોજરાજના વૈરીઓએ ચાવી ગયા છે ' ૯૭

કૂર્મ પાતાલગદ્ગપયસિ વિહરતા તત્તરીલ્હમુસ્તા
માદત્તમાદિપાત્રી મિથિલયતુ કળામળ્હલ કુળ્હલીન્દ્ર
દિઘમાતઙ્ગા મૃણાલીકવલનકલના કુર્વતા પર્વતેન્દ્રા
સર્વે રૈર ચરન્તુ તપિ વહતિ વિમોમોજ દૈવી ધરિત્રીમ્ ॥

હે ભોજરાજ ! બધા સુધી તમે આ ભૂમિરૂપી દેવીના ધારણ-પાલન કરો છો, ત્યાં સુધી કચ્છપાવતાર કૂર્મ ભગવાન ભલે પાતાલગંગાના જલમાં વિહાર કરે આદિ વરાહ ભગવાન પાતાલગંગાને કિનારે ભીજી શોધને ભલે ખાધા કરે, ભલેને શેષનરાયણ પોતાની ક્ષણોએને નિરાતે હળવી કરે દિશાઓના ઠાથીઓ-દશ દિશ્પાઓ ભલે કમળના નાળના ડાળિયા કરીને ખાધા કરે તેમ જ મોટા મોટા પર્વતો જવાનધારી છોડીને ભલે ગમે ત્યાં વિહાર કરે ૯૮

મહાશયાહ

યુગ પ્રમીલલેચન પિત્ર કૃતોત્તિમોચન

શ્રિતાનતિ કૃતાતતિર્મોલિકાસ્થલદ્રતિ ।

નિરીક્ષ્યતે લસન્મતે સુમહશાહ ભૂપતે

તવારિકામિની મહાદ્ભુત ગતાદર્શી યન્મ ॥૯૯॥

જેની મતિ નુદ્ધ છે એવા હે મહાશયાહ મનુ ! તમારા વૈરી જનની નારી બધારે નાસીને જંગલમાં ચલી ગઈ, ત્યારે વનમાં આશ્ચર્યકાંઠા ધનના એ બની કે હરણોએ પોતાના લોચન બધ કરી દીધા, ૩ મિથે પોતાના વચને ભોલવા બધ કરી દીધા હવે પોતાની ગતિ જાણે સરોવરના તિારનો આગ્રહ

પલાયિતા તવારિવામલોચના યન્મ યન્મ

પુલિન્દનાચક્રે મુલિમકાલકૃત્સારક્રે ।

વિદાય નાસિકામુ મોત્તિક સ્ત્રન ચ મોત્તિકો

વિહુળિતા પુમયપદ્મમેદ મન્મૂવન ॥ ૧ ॥

આ લોકમાં જે પોતે પદ્મના કંઈ નહોતે એવા હે મન્મથાદિ મનુ ! જ્યાં જ્યાં તેમ જોવાની નારીઓ પધાવન કરી જાય છે ત્યાં ત્યારે ત્યારે એરથી ખરડેના બુદ્ધિ ન હોય

તે નારીઓનાં મોતીઓ અને મોતીની માળા છોડીને તેમનું બીજું બધું લંડી લીધું છે. ૧૦૦

આદાયદાય સુજાસ્તદલુ શિશિચિયાદાય માણિવ્યવર્ગ
ધૂમધ્રાન્તિ વહન્યઃ સ્વવદનકમલામોદલચ્ચાલિષ્ટન્દે ।
પક્તું મિહવઃ પ્રવૃત્તાઃ સમ્મસમસકૃદ્વિપત્વત્તનેપુ
દ્યૂમઃ કિં કીર્તિપૂર્વ ધવલિત્તવસુધં મહાશહસ્ય તસ્ય ॥

તે મહમશાહ રાજાનાં કીર્તિનાં પૂરે તે સઘળી પૃથ્વીને ધવલ-સફેદ બનાવી દીધી છે. વેરોજનોનાં વેરાન નગરોમાં રખડતી લીલડીઓ મોતીઓને ફળ માનીને વીણી મે છે, તે પછી લાલ આંસુકને અગ્નિ સમજીને તેમાં ફળ શેકવા તૈયાર થાય છે તેમ જ અગ્નિને ફૂંક મારવા માટે જે અગ્નિથી કમલની સ્તંભ પ્રગટે છે, તેના લોભથી ખેતાર આવેલા બચરાઓની હારને ધુમાડારૂપ સમજે છે; તેથી તમારી કીર્તિનાં સાં વખાણ કરીએ ॥ ૧૦૧

માણિક

યશઃ શશાઙ્કામ્યુદયે પ્રવૃક્તો દ્વિપદ્મધૂનેજસલાન્ધુરાશિઃ ।
નર્પદિ હારિદ્રવતમો સુધાનાંતવ ક્ષિતૌ માણિક મૂમિપાલ
હે માણિક પૃથ્વીરાજ ॥ તમારા પૃથ્વીથી ચંદ્રમાને હૃદય થતાની સાથે જ વેરીજનોની નારીઓનાં આંસુ-રૂપી સુદૃઢ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો તેમ જ ડાહ્યા જનોની ગરીબારૂપી અંધકાર દૂર થવા લાગ્યો. ૧૦૨

સદમહારિર્મવતા પ્રદૈર્મદ્વજ્જના કળતટટામહારિઃ ।

શ્રીમાણિકક્ષોણિપતે પ્રતુષ્ટા ચયા ચશો ગાયતિ તદ્વિદિ ॥

હે માણિક પૃથ્વીરાજ ॥ તમે આપેલાં સારાં ગાયથી તેમ જ અગામી શોષતા ઉત્તમ હારથી સંતોષ પામેલી એવી મારા ધરનાં લક્ષના જેવી રીતે તમારી યશ ગાય, તેવી રીતે તમે કામ કરે. ૧૦૩

સંચાતે દ્રવરૂપતાં હિ રજતાદ્રી સ્વર્ણશૈલે દ્રુતે.

મૂર્સીપાલલ્લામ માણિકવિમો પ્રૌઢેઃ પ્રતાપાનલૈઃ ।

યોગેડમૂદનયોઃ સુપાણ્દુરલ્લિઃ સા તેડરિકાન્તાજનૈ-

ર્મીતા સ્વીપકપોલયોષ્ઠિવિરહવ્યાલેન ગોપાયતે ॥ ૧૦૪ ॥

પૃથ્વીના રાજાઓના શિરોમણિ એવા હે માણિક-રાજા ॥ તમારા પ્રતાપથી ગદ-અળ્ય અગ્નિઓથી આંહીને પર્વત દેલાસ અને સેનાનો પર્વત સુમેરુ પીઝાગને રસદંપ બની ગયા. તે બંને એકમેકમાં અળ્ય ગયા, તેથી જે પીળા કીકાચ આવી ગઈ, તેને વિરહ-ના બદના દેખી તમારા વેરીજનોની ઓંચો પોતાના કપેલ પર ધારણ કરીને સંતાડી રાખે છે. ૧૦૪

સહપ્રામક્ષોણિટવ્યવલરિપુનમ્સિન્ધુકીલાલમાલં

પીત્વા કાલઃ કૃપાળોડ્વુદ વપસમરં ગર્જતે વીરધોષઃ ।

વર્ષલ્યુદ્ધામગૌરં વિશિ વિશિ તવ મોઃ કીર્તિવારીમકુન્મ-
પ્રોદ્યમ્સુકાદિમામચ્ચુરિતમરિતવેર્માણિક ક્ષોણિપાલ ॥

હે માણિક રાજા ॥ તમારા ખડ્ગરૂપી કળા મેધ રણુભૂમિ પર વર્ષ ધરતા અપળ સત્તુઓની સેનારૂપી સમૃદ્ધના કીલાલ લોહી અને જળ)ની પડિતનું પાન કરીને, રણપ્રદેશમાં વીર લેકાની ગર્જનાઓ વડે બ્યારે ગર્જના કરે છે, ત્યારે સત્તુઓના હારીઓનાં કુંભસ્થલે-માંથી ખરતાં મોતીઓરૂપી કરાઓવાળા તમારા અત્યંત શ્વેત યશરૂપી જળને સઘળી દિશાઓમાં વરસાવે છે. માધ્યમ

સત્યાસક્ષમતા દ્યુદ્યુપમદોતદૃવૈરિણે કક્ષિમણેડ-

રિષ્ટ્વંસપરાયણઃ સુમનોઽનૈરલં વન્દિતઃ ।

વાનાસ્થાનકલાપ્રધાનમહિમા નિર્દય સદાનન્દરુઃ

શ્રીમાન્માધવ એવ માધવસમઃ ક્ષોણિતલે રાજતે ॥ ૧૦૬

પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતા આ જે માધવ રાજા છે, તે તેો સાથે જ માધવ-કૃષ્ણની જેમ શોભે છે, જેવી રીતે કૃષ્ણ-માધવનું મન સત્યસામામાં આસક્ત હોય, તે રીતે માધવસજનું મન સત્યમાં આસક્ત છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં વૈરી રૂઝથી પર અત્યંત રોષ ધારણ કરે છે, તેમ આ માધવ રૂઝથી-સૌનાવાળા વૈરી જન પર અત્યંત રોષ ધારણ કરે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ અરિહાસુર રાક્ષસોના ધ્વંસ કરવામાં તત્પર રહે છે, તેમ આ માધવરાજ અરિજ-અણુલ કરનાર વૈરી જનનો ધ્વંસ કરે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ સારા મનવાળા દેવોના સમૃદ્ધનાં વંદન સ્વીકારે છે, તેમ આ માધવરાજ સારા મનવાળા પંડિતોનાં વંદન સ્વીકારે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ અનેક કથાઓની કળા-ઓના અુપ્ય મહેમાને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ આ માધવ પણ અનેક કળાઓથી શોભે છે તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ સદા આનંદ આપે છે, તેમ માધવ પણ સદા આનંદ આપે છે. ૧૦૬

માનસિંહ

કાશ્વી કાશ્વી ન ધત્તે કલયતિ ન ક્ષશા કેન્દ્રીતરૂપં કલિજ્ઞી

સિન્દૂરં દૂર એવ ક્ષિપતિ કરતલન્યસ્તમાન્થી પુરેની ।

સૌરાષ્ટ્રી માર્ઘિ મૂયઃ સપદિ પદ્ધૃતા લક્ષ્મી રક્તિમાર્ન

કાર્ણાટી કર્ણિકાર્યં મલિનયતિ મનો માનસિંહપ્રયાગે ॥

બ્યારે માનસિંહ રાજા ચઢાઈ કરે છે, ત્યારે કાંચી રાજાની રાણી કાંચી (કરિમેખલા) ધારણ કરતી નથી; કલિંગ રાજાની રાણી કીડા કરવાની શાયા પર નગર પણ ફેંકતી નથી; આંધ્રદેશની રાણી હાથમાં હાથેલા સિંહને દૂર ફેંકા દે છે, સૌરાષ્ટ્ર દેશની રાણી પગમાં લગાડેલા તામ્ર અળાનાં રંગને તરત જ ધોઈ નાખે છે અને કણાંટક દેશના રાજાની રાણી કરેણનાં ૧૫

પહેરવામાં મનને મલિન કરે છે ૧૦૭

માળવા દેશનો રાજા

પર્યટ્કો રાજલક્ષ્મ્યા હરિતમણિમય પૌરુષાભ્યેસ્તરજ્ઞ -

સહમામત્રાસતાન્યમુરલપતિયશોહસનીલામ્બુવાહ ।

મત્રપ્રત્યર્થિયશોલ્લજનવિજયકરિસ્નાનવાનામ્બુપટ્ટ

રજ્ઞા ક્ષમાસૌવિદ્ય સમિતિ વિજયતે માલવારજનહલ્ય

માળવાના રાજાના હાથમાં રહેલ આ તલવાર રજુ

ભૂમિ પર એવી રીતે રોલે છે, બાજુ કે હરિયાળા

મોતીઓથી જરેણે પલત હોય, પુરુષાર્થરૂપી સમુદ્રનો

તરંગ હોય, સત્રામના નાસથી દુખી બનતા મુરલ

દેશના રાજાના યશરૂપી ધવલ હસનો કાળો મેઘ હોય,

અથવા તો જોના ગદસ્થલ ભેદી નાખ્યા છે એવા રાત્ર

ઓના વશના દુખી ગમેલ વિજયરૂપી મહોન્મત હાથીના

મદને પ્રવાહ હોય । ૧૦૮

મુકુન્દદેવ

કરવારિત્રહેણ સધુનાને તરવારિ નૃપતૌ મુકુન્દદેવે ।

ચરચન્યમરાવતીતરુણ્ય પ્રથમ કાઞ્ચનપારિજાતમાલા ॥

બ્યારે મુકુન્દદેવ રાજ પોતાના હસ્તકમળથી તલ

વારને ધ્રુમવાવા લાગે છે ત્યારે જ સ્વર્ગની આસરાઓ

મહેલા વીરોને વરવા માટે સુવર્ચ્ચમ પારિભત વૃક્ષના

પુષ્પોની માળા તૈયાર કરવા માટે છે ૧૦૯

મુજ

લક્ષ્મીર્યાસ્થિતિ ગોવિન્દે વીરમીર્વિરમિવ્યતિ ।

ગતે મુજે યદ્ય મુજ નિરાલમ્યા સરસ્વતી ॥ ૧૧૦ ॥

યશના સમુદ્રને શોભાવનાર આ મુજરાજ બ્યારે

સ્વર્ગવાસી થતા ત્યારે લક્ષ્મી વિષ્ણુ ખાતે જશે, વીર

શોભા વિરામ પામશે તેમ જ સરસ્વતી આલળન

વિતાની બની જશે ૧૧૦

મુદાદરશાહ

આકાશ પ્રસર પ્રસર્પત વિશસ્ત્વ વૃષ્ટિ વૃધ્વી મંથ

પ્રપચ્છીઠ્ઠતામિરાજયશ્ચા યુષ્મામિહજન્મિમતમ્ ।

મીમુદાકરશાહપાર્થિવયશોરાસે સમુન્નયળા

દ્વિજોન્મલાસવિદીર્ઘદાદિમદશા વ્રણાદમ્ભારોહ્યતિ ॥

હે આકાશ! તારા વિસ્તારને દેખાવ, હે દિશાઓ !

દૂર દૂર લાસી ભવ, હે પૃથ્વી! તુ પૃથ્વી-વિસ્તારવાળી

થા, તમે બધા પદાર્થોએ પહેલાંના મોટા મોટા રાજ

ઓની મેણાઓ ભેડે છે જે આ મુદાદરશાહ નામે

રાજ છે, તેમના યશને સમુદ્ર વધવા લાગ્યો છે, તથા

સમસ્ત બ્રહ્મા બાજુ કે મોટા થવાથી ફાટી મળે-

દામના બીજા દુઝની જેમ ફાટી જશે ૧૧૧

રાજબખાદુર

નિત્ય વૃદ્ધિમૃપૈવિ સકલયસે સર્વા કલા સર્વદા

સાનન્દ કુસુદાકર વિતતુપે નાતે કલદ્વૈત્તવ ।

સર્વાંશા પરિપૂર્યન્સમુદય ધત્સેઽનિશ સર્વતો

ન શ્રોરાજબહાદુરેન્દ્ર નૃપતે ચન્દ્રાધિકસ્ત્વ કયમ્ ॥ ૧૧૨

હે શ્રીરાજબખાદુરેન્દ્ર રાજા ! તમે નિત્ય વૃદ્ધિ પામે

છો, તમારી બધી જ કળાઓ નિત્ય નિરતર પ્રગટ

થાય છે કુન્ (પૃથ્વી) ને મુદ્દા આનંદ આપનાર) ના સમુદ્રને

આનંદ સહિત વિકસાવો છો, તમારે કાંઈ કલક નથી,

બધી જ આશાઓને પૂરી દેનાર એવા સારા ઉદયને

તમે બધી રીતે દિનરાત ધારણ કરો છો, તો પછી તમે

ચરધી વધારે નથી, એમ શી રીતે ન કહેવાય । ૧૧૨

રાજેન્દ્રસિંહ

મૂર્ધ્વા કલ્યાણવાહી કરજિતવસુધ સર્વદા પૂર્ણકામો

ચિલ્લાત કર્ણવૃન્દ્યા ચત્વસૈ તત્ત્વકટુચિત્રપાકાનુભવી ।

કોપાપેશી પરસ્માદુચિત્તવતુકય સર્વદા પૂર્ણલોક

હ્ય રાજેન્દ્રસિંહ ત્વમિવ ત્વ રિપુસ્તત્ર કમ્પ પ્રતીમ ॥

હે રાજેન્દ્રસિંહ ! તમારા જે વિરોધી છે, તેને

તમારા વૈરીજનો પણ ધારણ કરે છે, તક્ષવન એટલો

છ કે વિશિષ્ટોમા પહેલો અક્ષર ક છે ત્યાં વ બદલવાનો

હોય છે જેમ કે, તમે અસ્તકથી કલ્યાણને વહેતું મૂકો

છો, તો વૈરીજન અસ્તક પર પત્યાણ (પરાણ) મૂકે

છે તમે બધી પૃથ્વીને પોતાના કરથી છાંતી છે તો વૈરી

જનની પૃથ્વી પર-પારકાઓથી ગિરાઈ છે તમે પૃથ્વીકામ

છો તો વૈરી જન પામ (ખસ) થી શરીર ભરેલો છે

તમે કણું રાજાની જેમ દ્વનમ પ્રખ્યાન છો, તો વૈરી

જન પશું જિતિ-પાન ખાઈને જીવતા છે તમે વચનમાં

કહવા નથી ત્યારે વૈરી જન વચનમાં પડે નથી તમે

ચિત્રવિચિત્ર પાક (સોઈ) ના અનુભવી છો તો વૈરી

જન ચિત્રવિચિત્ર પાપના અનુભવી છે તમે વૈરી તોથી

કોષ લેવાની જિતિવાળા છો, તો વૈરીજન પોષણની

જિતિ રાખે છે તમે બધી કથાઓના પાન બનો એવા

છો, તો વૈરીજનો બચા પથે ગતિ કરે છે તેમ જ

તમે બધા લોકોને વશથી પશું કયા છે, તો વૈરી

જનોના યશને પશું લોપ થયો છે ૧૧૩

રામચંદ્ર

एकादशवर्षाणामेका गौरीयनौचितौ भव ।

રાષ્ટ્રવ નૃપ ત્વ યજ્ઞસા દશર્ષિ ગૌરીવૃત્તા હરિત ॥ ૧૧૪

હે રામચંદ્ર અઠારા ! અગિયાર ૨૬ વચ્ચે એક જ

ગોરી છે એ વાત અયોગ્ય મનાય છે એમ ધારી તમે

દશેષ દિશાઓને ગોરી (અદૃષ્ટ) રૂપ બતાવી દોષી ૧૧૪

શ્વદૈરિભવનલિસિતાં સીતામાહત્તમુદ્ભવ્ય ।

કપિકૌળપમળલયોઃ શિવશિવ મૂલ્યો મવન્તિ સંરમ્ભાઃ॥

હે રામચંદ્ર ! તમારા શત્રુઓનાં વેરાન ભવનોમાં જે સીતાનું ચિત્ર દેરવામાં આવ્યું છે, તેને સાચી સીતા માનાને ઉપાડી લાવવા માટે વાનરો અને રાક્ષસોની વચમાં વારંવાર લડાઈઓ થાય છે. ૧૧૫

શરાસને સાયકમાદધાને શ્રીરામમદ્રક્ષિતિપાલમૌલૌ ।

મુરાઙ્ગનાનાં ઘરલલસાનાં વામાનિ નેત્રાણિ પરિસ્ફુરન્તિ॥

જ્યારે પૃથ્વીઓના શિરોમણિ રાજા શ્રીરામચંદ્ર ધનુષ્ય પર બાણ સાધવાને તૈયાર થાય છે, ત્યારે વીર વૈરીઓને વરવા માટે સ્વર્ગની અપ્સરાઓનાં ડાળાં નેત્ર દરકવા લાગે છે. ૧૧૬

ગાચન્તિ કિનરગણાઃ સહ કિનરીમિઃ

શ્રીરામચન્દ્ર શિશ્વેષુ હિમાચલસ્ય ।

શેષેન્દુકુન્દલલલમુગાલનાલ-

નીહારહારહરહાસસિતં ચક્ષસે ॥ ૧૧૭ ॥

હે શ્રીરામચંદ્ર ! હિમાલયનાં શિખરો પર પોતાની કિલરીઓ સાથે ગાંધર્વલોક જે તમારા યશ ગ્રાહ્ય છે, તે શેષનાગ, ચંદ્ર, કળાની પાંદડી, કુમળા કમળના તાંત્રુ, હિમ, હાર અને સદાશિવના હાસ્ય જેવા સફેદ છે. ૧૧૭

નાલીકમજ્જદત્તીવ નદીનવન્ધુ-

નૈક્ષ્વર્યો નવસુધાવિમલૈકહેતુઃ ।

રાજા કિમિન્દુરપિ નાર્ધમિમાનહારી

રાજા પરં જયતિ રાષ્વત્સર્વભૌમઃ ॥ ૧૧૮ ॥

ચંદ્ર રાજા ગણાય છે; પરંતુ સર્વ પૃથ્વીના ચક્ર-વર્તી રાજા રામચંદ્ર ખરા રાજા છે; કારણ કે ચંદ્ર નાલીક-કમળને લાંબી નાખે છે, પરંતુ અર્થિક-બુદ્ધિશાળીને લાંબોતો નથી, રામચંદ્ર બુદ્ધિશાળીને દૂર કરે છે. ચંદ્ર નદીઓના ફન-સ્વામી સમુદ્રને બંધુ છે, પણ કીનવંધુ નથી. રામચંદ્ર તો કીનજનોના બંધુ છે; ચંદ્ર નક્ષત્રનો પતિ છે પણ ક્ષત્રિયોનો પાલક નથી, રામચંદ્ર ક્ષત્રિયોનો પતિ છે. ચંદ્ર નવીન સુધાનાન્વેશવને પ્રગટ કરવામાં મુખ્ય છે, પણ પૃથ્વીના વેલવના કારણ નથી; રામચંદ્ર તો પૃથ્વીના વેલવના કારણ છે. ચંદ્ર નારીઓનાં અભિમાનને ઢરનારો છે, પણ યરિ-વૈરીઓનો અભિમાનને ઢરનારો નથી. રામચંદ્ર શત્રુઓનાં અભિમાન ઢરે છે, એ રીતે તે રામચંદ્ર ચંદ્રનાં વિશેષણોના નકારથી રહિત છે. ૧૧૮

નૃપતિમુકુટરત્ન ત્વજયાણશસ્તિ

શ્રવણપદનમદ્મૂર્તિર્ભરાક્રાન્તમોગઃ ।

લિખતિ દશનટફ્રેજમદ્મિનમદ્મિ-

જૈરઠકમઠમતુંઃ કર્પરે સર્પરાજઃ ॥ ૧૧૯ ॥

હે રામજોના મુગટમાં રત્ન સમાન રામચંદ્ર ! વાનરોની સેનાના પચી નખી પડતી પૃથ્વીના ભારથી જ્યારે હમર કૃષ્ણવાળો શેષનાગ નખી પડે છે, ત્યારે તેનાં જે હમર મુખ જીયાંનીયાં નખે છે તેનાથી પૃથ્વીને ધારણ કરનાર કાચ્યાની પીઠ પર તમારી યુદ્ધમાત્રાની પ્રશંસા કાતરાય છે. ૧૧૯

રઘુતિલક નૃપાલ ત્વદ્વિપક્ષોગિપાલ-

પ્રતિલસદ્પત્નીવિદ્યામલે ચિત્તજાલે ।

મગવતિ મજમાને કૃણ્ણતાં શૂલપાણૌ

કિમુદગિનિરિપુત્રૌ ચક્રતુસ્તન્ન વિદ્મ ॥ ૧૨૦ ॥

હે રઘુતિલક રામચંદ્ર મહારાજ ! જ્યારે તમારા વૈરી રામજોની અપકીર્તિ ફેલાય છે, ત્યારે સદ્ગુણજન્ય સ્વામ બની જવાથી સદાશિવ શંકર ભગવાનનું શરીર પણ શ્યામ બની ગયું; તેને ફરીથી સફેદ કરવા માટે લક્ષ્મીએ અને ગૌરીએ શું કર્યું હશે તેની અમને ખબર નથી. ૧૨૦

અષાક્ષોત્રો લક્ષ્મયમયમુદન્વન્તમત્તર-

દ્વિશસ્યં સૌમિત્રેરયમુપનિનાયૌપધિવનમ્ ।

ઈતિ સ્મારંસ્મારં ત્વદરિનગરીમિતિલિખિતં

દ્વૃષ્મન્તં દન્તૈર્દશતિ કુપિતો રાક્ષસગણઃ ॥ ૧૨૧ ॥

હે ભગવાન રામચંદ્ર ! તમારા શત્રુઓની વેરાન નગરીઓમાં જે ભીતો પર હનુમંતોનાં ચિત્ર દેરવામાં આવેલાં છે, તેને જોઈને, ‘આ વાનરે આપણી લંકા બાળી ઉત્તી, આ વાનર જ સમુદ્રને ઝાળંગીને લંકામાં આવ્યો હતો, તેણે જ ઓણધનો પર્વત ઊંચકી લાવીને લક્ષ્મણને સ્થવરહિત બનાવ્યો હતો,’ એ રીતે યાદ કરીને રાક્ષસો કોપમાં આવીને તેને દાંતથી કરે છે. ૧૨૧

યદિ છુણ્ણં પૂર્વૈરિતિ જહતિ રામસ્ય ચરિતં

ગુણૈરસાવદ્ધિર્જગતિ પુનરન્થો જયતિ કઃ ।

સ્વમાત્માનં તત્તદ્ગુણગરિમગમ્મીરમધુર-

સ્ફુલ્લાગ્રહાણઃ કથમુપકરિવ્યન્તિ કવચઃ ॥ ૧૨૨ ॥

‘પહેલાંના કવિઓએ ભગવાન રામનાં ચરિત સારી રીતે વર્ણવી બતાવ્યાં છે,’ એમ સમજીને આજના પછી કવિઓ રામનાં ચરિત વર્ણવવાનું કામ છોડી દે તો પછી જગતમાં બીજો કવો રાજા તેમના જેવો છે કે જેનું વર્ણન કરવામાં ઉત્કેશ રાખે ! જેની વાણી ભગવાન રામના તે તે શુભોની મોટાઈથી મધુર રીતે પ્રગટ થતી હોય છે, એવા કવિઓને કોના શુભોનાં વર્ણન કરીને પોતાની બનને ઉપકારવાળી કરશે ! ૧૨૨

શ્રમિતિ જગતીમાગચ્છન્ત્યા પિતામહવિષ્ટપા
ન્મહતિ પથિ ચો દેવ્યા વાચ શ્રમ સમજાયત ।

અથ કથમસૌ મુચ્છેદેન ન ચેવવગાહતે
રયુપતિયુગપ્રામશ્ચાસુધામયદીર્ધિકામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

પિતામહ પ્રદાનાં પ્રશ્નોકથા જે જલદીથી પૃથ્વી
પર ઊતરી આવી છે, એવી સરસ્વતીદેવીને રમ્તે આવતા
જે મોટા પરિશ્રમ વેઠવા પડ્યો છે, તે શ્રમની શાંતિ
રામચંદ્રના ગુણસમૂહના વર્ણનરૂપી અમૃતથી ભરેલી
વાવમા સ્નાન કરવાથી થઈ છે તે ગુણરૂપી અમૃત ન
હોત તે વાણી શી રીતે શ્રમ દૂર કરત ? ૧૨૩

લજ્ઞા કીર્તિજનકતનયા શૈવકોદંબજ્યે
તિલ્લ કન્યા નિરુપમતયા મેજિરે રામચન્દ્રમ્ ।
અન્ત્યા પાણિમહાસમયે જ્યાયમી જાતકોવા
મૂપે સાર્થ રાહુ ગતત્રની મધ્યમાયો વિગન્તાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

જ્યારે ભગવાન રામે ત્રિધિકાનગરીમા ધનુષ્ય
શામ્ય, ત્યારે લગ્ન, કીર્તિ અને સીતાજી એ ત્રણ
કન્યાઓ રામચંદ્રને વરવા આવી, તેમથી ભગવાને સીતા
જીના હાથને સ્વીકાર કર્યો, તેથી જેને વિશેષ કૌશલ્ય થયો
છે એવી લગ્ન ખીન્ન રામજ્યોની પાસે સાથી ગઈ તેમ
જ કીર્તિ સર્વ દિશાઓના ઉપાસુ પડેલી ગઈ
ગઈ નેદે સુભગ મથલો રામમ્હર ક્ષિતીશ

ત્યામાલિપ્ત્ય સ્વમપિ સવિધે સસ્રહ આવયન્ત્ય ।
તરિમન્નાકસ્મિકમુપગતે વલ્લભે ભીતિભાજ
પૌંપ ચાપ તવ કરતલે વેપમાના લિપ્તિ ॥ ૧૨૫ ॥

તે સુદર સ્વરૂપવાન પૃથ્વીનરેશ રામચંદ્ર ઘેરઘેર
રહેલી કામિની સ્ત્રીઓ તમારા સુદર ચિત્રને દારીને
તેની પાસે પોતાનું ચિત્ર દારીને અલત રજૂઆથી તમારા
આલિંગન આપવાની ઇચ્છા રાખતી હોય છે તે જ
પખતે અકસ્માત પોતાનો પતિ આવી પહોંચતા જેને
ભય પેદા થયો છે એવી તે કામિનીઓ મૂઝવતી મૂઝવતી
તમારા હાથમા ફૂલના ધનુષ્યને દારી લે છે કે જેથી
કામદેવનું ચિત્ર છે, એમ પતિઓ સમજે ૧૨૫

અથો રઘુશિરોમણેરમિતવવ્રતાપાવલિ
શ્ચન્દ્રકિરણપ્રયાગસરસાધ્વસાદાશ્ચયમ્ ।
સુરધિપતિરમ્બુતાન્કમલમિન્દિરા સેવતે
દિમાશુરપિ ચન્દ્રમા સતવતમ્બુપૌ મજ્જતિ ॥ ૧૨૬ ॥

અહો ! આ રામચંદ્રના પ્રગળ પ્રતાપનો સમૂહ જે
પ્રચક્ર કિરણોથી અત્યંત નરમીને ફેલાવી રહ્યો છે, તે
નરમીને શાંત કરવા માટે ઈશ્વરજી મેઘોનું સેવન કર છે,

લક્ષ્મી કમળને સેવે છે તેમ જ ચંદ્રમા શીત કિરણવાળો
હોવા છતાં નિત્ય નિરંતર સમુદમા ડૂબે છે ૧૨૬

કીર્તિ શ્રીરઘુવશસ્ત્ર ભવત સ્વર્વાહિનીગાહિની
દિમ્પાલોનસિલ્મનપરીત્ય દપ્તો પાળ્યો પ્રતાપાનલમ્ ।
સમ્પાન્મોનિધિમન્દલાન્યધિગતા ત્વદ્યેકપત્નીવ્રત
સ્વાત્યે વિષ્ણુપદ સ્પૃશત્યનુદિન શેષસ્ય શીર્ષણયપિ ॥

હે રઘુના વશમા રત્ન સમાન ! કીર્તિરૂપી નારી
તમારી પત્ની બનીને પતિવ્રતાના શપથ હેતી હોય એ
ભાવથી તે કીર્તિ સૌથી પડેલા આકાશગંગામા સ્નાન
કરે છે, પછી બધા દિશ્પાલ દેવાની પ્રદક્ષિણા કરે છે,
ત્યાર બાદ બે હાથમા પ્રતાપસ્વરૂપ અગ્નિ ધારણ કરે
છે, સાતેય સમુદ્રોને ઝાળે છે અને વિષ્ણુપદ-આકાશ
નો સ્પર્શ કરીને શેષનામના મસ્તકને અડે છે અર્થાત્
શપથ ખાવા માટે ગામા નાંદુ, દેવાની પ્રદક્ષિણા
કરવી, હાથમા અગ્નિને ગોળી સેવે, સાત મહા આલીને
વિષ્ણુની મૂર્તિના ચરણોના સ્પર્શ કરવે તેમ જ સર્પના
મસ્તકને અડવું, તે ગંધી ક્રિયાઓ તે કીર્તિએ કરી છે

કીર્તિ વ્યાપ્તમત્યે વૈરિવનિવશાપ્નોદયે સાધના
દુષ્ટે પ્રથિવીમુજા પરિવૃટે શશ્વિપક્ષે સ્થિતમ્ ।

સવસ્માપતિમૌલિમન્દનમણે શ્રીરામચન્દ્ર પ્રમો
ચિત્ર પદ્ય તવ પ્રતાપદ્ધન જાનન્તિ સત્તાર્કિકા ॥

સર્વ રામજ્યોના મુગટમા અધિરૂપે હે રામચંદ્ર !
સારા તર્કી કુશળ નૈયાયિકા તમારા પ્રતાપરૂપી અગ્નિને
વિપક્ષ(સાધના અશાવમા સનુતા પક્ષ)મા રહેયે
જુએ છે, તે વિસ્મય તો જુએ ! તે અનુમાનમા સાધન-
દેવ તરફ રૈરીજ્યોની વનિતાઓમા ઊભરાના આસુ
રૂપી સમુદ્ર છે તમારી પ્રતિષ્ઠા પ્રતાપરૂપી અગ્નિની
આગિ રહેતી છે તેમ જ મોટા મોટા રામજ્યોના સમૂહ
તે વિપક્ષ છે અર્થાત્ 'પર્વત વર્તિનવાળો છે ધૂમશી'
એ સપક્ષ અનુમાન હોય છે, પણ તમારા પ્રતાપરૂપી
અગ્નિનો નિશ્ચય વિપક્ષમા થાય છે ૧૨૮

શ્રીરામ ત્વદનેકવિચરિતમ્પ્રોદામકીર્તિમ્મુ
પ્રાગલ્ભ્યાદવધૂતમ્મૃદ્ધિ સ્ફુલ્લેત્લોમ્ચલોક્ષેઽપિ ચન્ ॥

અગ્રોગા કાળિનસ્તદેવદુચિત નો ચેદ્દિલ્પામિન્ના
વ્યાપૂતે શિરસિ કામુ કા ગિરય કામી દિશામીશ્વરા

હે શ્રીરામ ! જ્યારે તમારો ચિત્રવિચિત્ર અનેક
ચરિતોની લાખી ગાઢી કીર્તિ કાનથી સાળળવામા આવે
છે ત્યારે ત્રણ લોકોના સળળ જને મસ્તક ડોલાવ્યા
કરે છે, એટલે સાર છે કે બધા ત્રણ કાન વિન્નાના
છે, નહીં તો તેનારામજી પછ મસ્તક ધુણવવા માગ્યુ

હોત, તો આ પૃથ્વી, આ પર્વતો અને બધી દિશાઓના
સ્વામીઓ ક્યાં રહેત તેની જાને ખમર છે? ૧૨૯
ખાનવા મૂલયં દશાસ્યદમન ત્વકીર્તિર્હંસી દિવં
યાતા બ્રહ્મમરાલસંગમવશાત્સા તત્ર ગમિષ્યમ્ભૂત્ ।

પદ્ય સ્વર્ગતરંગિણીપરિસરે કુન્દાવદાતં તયા
મુકં માતિ વિશાલમણ્ડકમિદં શીતચુતેમંઘલમ્ ॥૧૩૦

રાવણુનું દમન કરનાર છે રામચંદ્ર । તમારી કીર્તિ-
રૂપી ને હંસી છે, તે પૃથ્વીમંડળ પર ચારે બાજુ
ફરીને પછી દેવલોકમાં ગઈ, ત્યાં રહેલા બ્રહ્માના હંસની
સાથે સમાગમ થતા તે હંસી ગર્ભિણી થઈ અને
ત્યાર બાદ તેણીએ આકાશગંગાના કિનારા પર કળીના
આકારનું સફેદ વિશાળ ઇંડું મૂક્યું છે, તે જ આ
ચંદ્રના મંડળરૂપે પ્રકાશી છે. ૧૩૦

ये मज्जन्ति निमज्जयन्ति च परांस्ते प्रस्तरा दुस्तरे
वार्षी वीर तरन्ति वानरमैताન્સંતारयन्तेऽपि च ।

નૈતે પ્રાવશુળા ન વારિધિગુળા નો વાનરાણાં ગુળાઃ

શ્રીમદ્દાશરયે પ્રતાપમહિમા સોઽયં સમુજ્જમ્ભતે ॥૧૩૧

ને આ પૃથ્થરા છે, તે ચોતે તો રહે છે જ, તે
સાથે બીજાઓને પણ કુબાડવાના સ્વભાવવાળા છે;
પરંતુ સેતુબંધ રામેશ્વરના દુસ્તર સમુદ્રમાં પડેલા પથ્થરા
મતે તો તરે છે, સાથે વાનરાના વીર ચોક્કાઓને પણ
તારે છે; એ કાંઈ પથ્થરના શુભ્રા નથી, સમુદ્રના શુભ્રા
નથી, ભારે વાનરાના શુભ્રા પણ નથી; પરંતુ દશરથના
પુત્ર હે રામચંદ્ર! તમારા પ્રતાપનો ને મહિમા છે, તે
જ આ રીતે પ્રગટ થાય છે. ૧૩૧

कीर्तिः श्रीरघुवंशदीप भवतो दूती मुरारेः प्रियां
यस्मात्तुभ्यमवात्तदादि गिरिशोऽभूर्धनारीश्वरः ।

બ્રહ્મામ્ભુજતુરાનનઃ સુરપતિઃશ્ચઃસહસં વયૌ

સ્કન્દો મન્દમતિઃશ્ચકાર ન કરસ્પર્શ ક્ષિયાઃ શક્તિઃ ॥

હે રઘુવંશના કીર્તિ! તમારી કીર્તિરૂપી દૂતીએ
જ્યારથી વિષ્ણુભક્તવાનની પ્રિયા લક્ષ્મીને તમારા હસ્ત-
ગત કરી, ત્યારથી ‘રખેને આ કીર્તિ’ ચારી સોને લઈ
જાય, એ શંકાથી મહાદેવ શંકર અર્ધચારીશ્વર થયા,
બ્રહ્માજી ચાર મુખવાળા થયા, દેવરાજ ઇંદ્રે હજાર નેત્ર
ધારણુ થયાં, અદ્યપર્મત સ્કંદ સ્વામીએ તો શંકા લાવી-
ને સોના સ્પર્શ જ ક્યો નહિ. ૧૩૨

एकं काञ्चनभूषणं मुचलयं वासः सुवाचारिणिं
तारं तारकराजमण्डलमिदं संप्राप्य सलुण्डलम् ।

દૂરસ્થાપિ ચ તેન તેન સદૃશ ત્વાં મૂષણં ચાપરં ।

સૌ માનમદિલેય યાચતિતરંગીરમ કીર્તિત્વ ॥૧૩૩

હે રામચંદ્ર! તમારી કીર્તિરૂપી નારી છે, તેને મેરુ
પર્વતરૂપ એક જ કંકણ મળ્યું છે, ક્ષીરસમુદ્રરૂપ એક જ
વસ્ત્ર મળ્યું છે તેમ જ ચંદ્રમંડળરૂપ એક જ ઉન્નતવળ
ઉત્તમ કુંડલ મળ્યું છે; તેને બીજાં કંકણ, વસ્ત્ર, કુંડળ વગેરે
મળતાં નથી; તેથી જાણ કે તમારાથી રિસાઈ હોય, એ
રીતે તે કીર્તિરૂપી નારી દુઃસ્વદૂર ફેલાતી જાય છે. ૧૩૩
સંપ્રાપ્તો દિવસાયતે તવ મુજઃ પૂર્વાચલેન્દ્રાયતે
ત્વલ્કોયોઽપ્યરુણાયતે તવ લસચ્છૌર્યં પ્રકાશાયતે ।
ત્વદ્વૈરી તિમિરાયતે તદ્વલ્કાદ્દત્તમૂર્યકાન્તાયતે
ત્વત્કીર્તિઃ કમલાયતે રઘુપતે ત્વત્સદ્ગચ્છદ્યુતે ॥

હે રઘુપતિ! જ્યારે તમારી તલવારરૂપી પ્રયંઙ સૂર્ય-
ના પ્રકારનો ઉદય થાય છે, ત્યારે મુહૂર્મિ દિવસ જેવી
બની જાય છે, તમારો હાથ ઉદયાચલ જેવો બને છે, તમારો
ક્રોધ અરુણના ઉદય જેવો લાગે છે, તમારી દિવ્ય શસ્ત્ર-
વીરતા પ્રકાશ જેવા બને છે. તમારા વૈરીઓના અધ-
કારની જેમ બનીને દૂર લાગી જાય છે, તમારા વૈરી-
ઓની નારીઓનાં હૃદય સૂર્યકાંતની જેમ લાગે છે અને
તમારી કીર્તિ કમળની પેઠે આચરણ કરે છે. ૧૩૪

अस्माकं परमन्दिरस्य चरितं यद्यप्यावाच्यं भवे-
त्स्वामी त्वं कथयामि तेन भवतः किञ्चित्प्रियादूषणम् ।

શ્રીમદ્દામ નૃપ ત્વયા રણમુલે પાણિપ્રદઃ સાદરં

યસ્યાઃ સાસિલતા પરસ્ય દ્વદયે દટ્ટા લુઠન્તી મયા ॥

(કીર્તિરૂપી પત્ની જણાવે છે કે,) હે શ્રીમાન
રામચંદ્ર! જોકે અમારે પરાયા ધરની વાત કહેવી તે
યોગ્ય તો નથી; પરંતુ આપ મારા સ્વામી છો એટલે
આપની પાસે આપે જેને પ્રિયા ગણી છે, તેનું દૂષણ
તમને કહું છું; તે એ કે તમે મુહૂર્મિ પર જેનો
હાથથી સ્વીકાર કર્યો હતો એવી તે તલવાર પાકા-
(પુરુષ)ના હૃદય સાથે ચેલ કરતી ને’ જોઈ હતી.

सर्वं सा बहुरूपिणी समभवत्तिद्विवरूपामभवत्

કીર્તિઃ શ્રીરઘુવંશરત્ન ચિમલા જાગતિ વિષ્ણુવરે ।

ક્ષમાપાને તિપુમન્દિરે નૃપવરે રત્નાકરે નિર્દરે

કાન્તારે ગિરિદોશ્વરે વિપવરાગારે તથૈવાચ્ચરે ॥૧૩૬

હે રઘુવંશમાં રત્ન સમાન! તમારી કીર્તિ અલો-
કિક સિદ્ધિ સમાન બનીને ખરેખર અનેક સ્વરૂપેને
ધારણુ કરે છે; કારણ કે તે નિર્ભળ બનીને વિશાળ
વિશ્વમાં બ્યાપકરૂપે શત્રુઓનાં મંદિરોમાં રાજાઓની
નગરીઓમાં, સમુદ્રોમાં, અરણ્યોઓમાં, વનોમાં, પર્વતોનાં
શિખરોમાં, નાગલોકનાં મંદિરોમાં તેમ જ આકાશમાં
રહેલી બેવાને મળે છે. ૧૩૬

ગર્વાવેશવિશાલરાવણમુજપ્રોચત્પ્રતાપાનલ-

જ્યાલાજાલનવામ્બુઃ કથમતૌ સીતાપતિર્વર્ણયેતે ।

યસ્યારાતિતૃપ્તાઃ કૃપાણજલધૌ મમ્માઃ પુરો ગૌરવા-
દત્યુર્ચૌરતયો ભવન્તિ ચ પુનર્ભિસ્વા રવેર્મેષઢલમ્ ॥૧૩૭

જે સીતાના પતિ ગર્વના વેત્રવાળા વિશાળ રાવણ-
ની શુભએમાંથી પ્રગટ થવા મેલાપરથી અગ્નિની
જ્વાળાઓના સમૂહને દૂર કરવામાં નવા મેઘની ઉપમા
ધારણ કરે છે તેમજ પહેલાં તો વૈરો રાજાઓ પોતાના
હારેપણાને લીધે જે રામના કૃપાણુરૂપી સાગરમાં ડૂબી
ન્ય છે અને પછી એવા ઢલકા થઈ ન્ય છે કે જેથી
સ્થૂંના મંડળને લેહીને પશુ તે રાજાઓ પૂજા જાએ
આદ્યા ન્ય છે, એવા શ્રી રામચંદ્રનું વર્ણન શી રીતે
થઈ શકે ? ૧૩૭

મીમં યજ્ઞલધિં જવેન હતુમાનુલહ્વય લહ્ઢાં ગતો

યથાશોકમહાશનં દલિતવાનશ્નં ચ યજ્ઞુજ્ઞવાન ।

સીતોપાયનમૌલિરત્નસહિતઃ પ્રાપ્તશ્ચ યસ્ત્વામસૌ

તત્રાપેય મહત્પ્રતાપમહિમા નિર્યન્ત્રણઃ કારણમ્ ॥૧૩૮

હતુમાને ભયંકર સાગરને ઝોળગી લંકામાં પ્રવેશ
કરીને ત્યાં અશોકવનને નાશ કરી, અસિકુમારને મારી
નાખ્યા તેમજ સીતાજીએ ભેટરૂપે આપેલ ચૂડામણિને
સાથે લઈને તે હતુમાન તમને પાછા મળ્યા, એ સધળા
પરાક્રમે થયા, તેમાં તમારા પ્રતાપનો મહિમાજ મુખ્ય
કારણરૂપ છે ૧૩૮

ધત્તે નાયક રામ તાવકયશો રામે શશાન્કે મરુ-

દ્રાદે સ્વર્ગગજે હરે કળિપતૌ બાળ્યાં ઘૂમે મે દલિતમ્ ।

અન્યેષા ચ તદ્વચ્ચરે તદ્વહિતે તદ્વયજ્ઞને સન્મદે

તત્કળ્પે ચ તદીક્ષ્ણે તદ્લલ્કે તત્તોયકે તત્તયે ॥૧૩૯

હે નાયક રામચંદ્ર ! આપનો યશ બલરામ, ચંદ્ર,
ઉચ્ચેશ્વરા, સ્વર્ગને ઝંશવત, મહાદેવ, શેખનારામણ,
વાણી, પેરિશિષે અને નક્ષત્રો, એ બધાને કાંતિ આપે
છે અને આપના શત્રુઓના (અપ)યશ બલરામના
કાળા વજ્ર, ચંદ્રનો શત્રુ શક્ર, ઉચ્ચેશ્વરાનું શિશુ,
હાથાનો મદ, મહાદેવનો કંઠ, શેખની નંજર, વાણીના
ઢેય, પેરિશિષાનું નાક અને નક્ષત્રના આગ-આકાશ એ
બધાને (કાળી) કાંતિ આપે છે. ૧૩૯

શ્રીમન્નાયક રામમદ્ર ભવતઃ પાળૌ કૃપાણં રણે

દ્રષ્ટ્યા યદ્દમ્બૂદરિશિતિમુક્તં સત્તત્સમાકર્ણય ।

અદ્દે વેપથુરન્યતા નયનયોર્ધ્વજે સ્પર્ણ મૂયસી

મીતિશ્વેતસિ ધાતિ સંસ્તુતિક્યા હસ્તદ્વયં મસ્તકે ॥૧૪૦

હે મહારાજ રામચંદ્ર ! રણભૂમિ પર જઈને આપ

હાથમાં ખરૂં લેા છે, તે જોઈને વૈરો રાજાઓને
જે જે થયું, તે બાબત તમે સાક્ષીઓ પહેલાં તો અંગ
પર કંપ થયો, આંખમાં આંધળો આવ્યો, મુખમાં
ધાસ લીધું, મનમાં મોટો ભય પેદા થયો, વાણીમાં
પ્રશંસાના વચનો બોલ્યાં અને મસ્તક પર મે હાથ
મુકાઈ ગયા. ૧૪૦

આક્રુષ્ટે કવચાદ્દહીન્દ્રસનાકરુપે કૃપાણે ત્વયા

શ્રીમન્નાયક રામચન્દ્ર ભવતઃ પ્રત્યર્થિતાં વેદમ્સુ ।

ગાહન્તે સહસ્રા લુલાયપમરીશાદૃલશાસ્ત્રાચરી-

રક્ષોયક્ષ્માલકોલશલમુદ્ભૂતમદ્ભૂકમિહાદયઃ ॥૧૪૧॥

જે મહારાજ રામચંદ્ર ! વાસુકિની જીભના જેવી
તલવારને બ્યારે આપ આનંદમાંથી બહાર બેઝા છો.
તેજ સમયે તમારા વૈરો રાજાઓના ભવનો વેરાન થઈ
ગયા, ત્યાં પડા, ચપરી, વાધ, વાનરી, રાક્ષસ, યક્ષ, શિયાળ
સૂર, શેઠાઈ, રીંછ, લિલિ વગેરે પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે.
રેફ વ્યજ્ઞનરાજતા તબ સ્વાકારપ્રકરુપઃ સ્વરે-

ધ્વન્યસ્યાપિ મકાર વિસ્ફુરતિ તે ધર્ગાશ્વરેવાદિતા ।

યૈઃ સંમૂલ નિગદ્યતે રયુકુલાલંકારહીરાકુરો

દેવઃ ક્ષોણિસુવાપયોધરતટીટ્ટજ્ઞારહારો હરિઃ ॥૧૪૨॥

હેર કાર ! તુ સધળા બંબળન વણેમાં રાજ ગણાય
છે, હે આકાર ! સ્વર વણેમાં તારી ઉત્તમ ગણના થાય
છે અને હે મારા ! તુ વણેમાં છેલ્લો બેાહારો હોવા
છતા વર્ગમાં તારી ગણના પહેલી થાય છે, તેનું કારણ
એ છે કે બ્યારે તમન પશુ વણેને બેગા કરવામાં આવે
છે ત્યારે રણુકવને રાણુમારવામાં ધીરાની ઉપમા ધારણ
કરનાર તેમજ સીતાજીના સ્તનની કિનારી પર મૂંઝાર-
નો હાર બતાવવામાં આવે એવા ભગવાન રામચંદ્રના
નામનું ઉચ્ચારણ થાય છે. ૧૪૨

સ્વેદાન્મ-કળમઢલ્લાનિ સુરલીતેલીંગુદ્ભવાન્યન્મહં

વદ્ધાક્ષો રસન્યન્મહાલ્લ ર્જિતે ક્ષ્યાતિં ગતો મારહતઃ ।

તં ચારવાણ મુદ્ધઃ સહસ્રવળતાશાલી ઘણીયાનહિ-

ર્ધત્તકોમલકોમલેરાપ કળેઃ શ્રીરામચન્દ્ર સિદ્ધારમ્ ॥

હે ભગવાન રામચંદ્ર ! આપ બ્યારે દરરોજ અન્ન-
સન્નની લીલાને અવધાસ કરો છો ત્યારે આપની
શુભએમાં જે પરસેવાની કણીઓના મંડળ બને છે,
તેનું લક્ષણ કરીને પવન મહાબળવાન ગણાય છે અને
તે પવનનું વારંવાર બક્ષણ કરવાથી વ્યારે બળવાન
બનેલા હબર કણવાળા શેખનારામણ પોતાની અર્ધવત
હોમળ કણાઓથી પશુ સધળી પૃથ્વીને ધારણ કરે છે.
શ્રીરામે મુગધાં ગતેડપિ ઘનુષા ઘાગે સમારોપિતે-

ડપ્યાકર્ણાન્તગતેડપ મુદ્ધિગલિતેડપ્યેગાહમિલમેડપિ ચ ।

રાતી લહરીએ જેવા ધવલ છે; તે કટાક્ષે પછી કવિ-
જનોની ઉપર પશ્ય; પરંતુ તે પહેલાં તે ચંચળ
ભરાઓના ટોળાથી ભરેલા હાથીઓના મદથી મુગધિત
મનોહરતા કવિરાજના ઘરનાં આગણામા ફેલાઈ ગઈ.
મૂયો મૂયસ્ત્વદરિદ્રતાદ્વાસનાશસકાશ-
ચાતૈર્વાતૈરહૃદ તરણેરુત્ત્વણેષુ વ્રણેષુ ।

સાચં સાચં હવણસલિલસ્પર્શવાધાસમાધા

વચ્ચાલસ્યાકલિતપુષ્પો રુદ્ર કઃ સ્યાદુપાય. ॥૧૭૧॥

હે રુદ્ર રાજા ! તમારાથી ઉદ્ધાર પામેલા શત્રુઓ
વારંવાર સૂર્યમંડલના ભેદન કરીને ઉપર બેસે છે, તેને
કારણે સૂર્યમંડલમા અનેક છિદ્રો પડે છે અને પૂર્વ
દિશામાંથી પડેલા પવનને કારણે તેમા એવાં તો ધારાં
પડી બેસે છે કે જે સૂર્ય દરેક સાંજે ખારા સમુદ્રના
પાણીને અકલ્પમા બરા પશુ આબસ કરે તો તો ધારાને
મટાડવાનો ખીજો કાઈ ઉપાય રહે નહિ ૧૭૧

ચન્દ્રોડનેન કલક્રિતો વત વને રમોડ્મુના વચ્ચિતઃ

કિં ચાનેન કુલાઙ્ગનાનયનયોર્લોચનયલક્ષ્મીર્હવા ।

સત્સ્યાનામભિલાપકસ્ય ભવતઃ શ્રીરુદ્રચન્દ્ર પ્રમો

તન્મન્યે હરિતસ્ય હન્ત હનનાયાલેટકોપક્રમઃ ॥૧૭૨॥

હે રુદ્રચંદ્ર મહારાજ ! તમે હરણુની નાશ કરવા
માટે શિકારની તૈયારી કરો છો, તે હરણુના નાશરુ
કારણે મને તો એમ લાગે છે; કે હરણુમાના એક મૂંઝે
ચંદ્રને કલંકિત કર્યો છે, તો ખીજા સોનાનો મૂંઝ
બનીને લગવાનું રામચંદ્રને છેતર્યા છે; એકે કુલીન
કામિનીજનોના નેત્રોની લક્ષ્મી હરી લીધી, તો ખીજાએ
તમારા ખેડોના ખેતરોની ધાન્યસમૃદ્ધિ લૂંટી લીધી

રુદ્રસ્યાપિ દિગમ્બરસ્ય કૃપયા સ્વર્ગોડમરા કોટિજ્ઞો

ચાચન્તે ન કવાપિ કાઙ્ગનમહો શશ્તસવા મુખેતે ।

एकोऽहं वसुधातले न च पुनः कैहरस्य पार्श्वं सदा

ચાચિત્વે કથમન્યમૂવતિમતઃ શ્રીરુદ્રમૂમીપતે ॥૧૭૩॥

હે પૃથ્વીપતિ રુદ્રરાજ ! રુદ્ર મહાદેવ પોતે દિગંબર
હોવા છતાં તેમની કૃપાથી કરોડ દેવોને સ્વર્ગમા રહીને
કોઈનીય યાચના કરવાની જરૂર પડી નથી; તે છતાં
તેઓ નિરાંતર સોનાને ભોજવે છે. બ્યારે આ પૃથ્વી
પર તમારી પાસે આવેલા હું એકલો જ છું અને
તમારા સ્નેહને લાયક બન્યો છું, તો પછી ચારે બીજા
ગામની યાચના કરવાની રહી જ કયા ? ૧૭૩

રૂપનારાયણ

એને યદિ સમીહસે પરપુરાવરોધં સદા

સમાકલય મદ્વચઃ કિમપિ રૂપનારાયણ ।

પ્રતીપનૃપનાગરીનયનનીરકલ્હોલિની

સમુત્તરણચાતુરીં તુરગરાજમધ્યાપય ॥ ૧૭૪ ॥

હે રૂપનારાયણ ! શત્રુઓના નગરો પર રોજ બેસો
ધાવવાની તમારી ઇચ્છા લેવ, તો પછી માગી એકાદ
વાત તમે ચાલજો. તમારા વિરોધી રાજાઓની ચતુર
રાણીઓનાં નેત્રોમાંથી નીકળતી આંસુઓની નદીઓ-
માંથી તરીને પાર જવાની ચતુરતા તમારા ઉત્તમ
ધોડાને સીખવો. ૧૭૪

રૂપમણિ

શ્રીમદ્રૂપમણે ગુણેન ચદયં હીનોડિપિ નીતો ગુરુ-
ગાઠં ગૌરવમાદરેણ ભવતા તેનાસ્તિ શંકુર્ભવાન્ ।

ચત્તેનામ્યચ્છ્રુત્વઃ કલક્રુવિરુલો દોષાકરોડિપિ સ્ફુટં

વીપ્રાર્ચીશપદે વિધાય વિશુદ્ધચન્દ્રોડનિર્ગમસ્તકે ॥૧૭૫॥

હે લક્ષ્મીવાળા રૂપમણિ રાજા ! હું એક તો શુભે-
થી રહિત છું અને ખીજું બધી રીતે દલભા છું-
છતાં પશુ તમે મને આદરથી મોટા બનાવી દીધો છો,
તેને કારણે તમે શંકર મહાદેવ જેવા છો, કારણ કે
તે શંકર મહાદેવે પશુ આશ્રયોને રાજ બનાવાને
ચંદ્રને નિત્ય નિરાંતર પોતાના મસ્તકે ધારણ કરે છે કે
જે ચંદ્ર સ્વભાવે વાંકો, કલંકવાળો તેમ જ દોષોની
ખાણ(દોષા-નાશિ) રૂપે બનેલો છે. ૧૭૫

વિક્રમાર્ક

તરુત્તં યત્ત કેનાપિ તરુત્તં યત્ત કેનચિત્ ।

વત્સાપિતમસાધ્યં ચક્રિકમાર્કેણ મુમુજા ॥ ૧૭૬ ॥

રાજા વિક્રમાદિત્યે જે કાર્ય કર્યું છે, તે હજી સુધી
કાઈએ કર્યું નથી; તેણે જે દાન આપ્યાં છે, તે કાઈ-
એ આપ્યા નથી અને જે અસાધ્ય કામોને તેણે સાધી
ખતાવ્યા છે, તેવા કાર્ય હજી સુધી કાઈએ સાધ્યાં નથી.

સારસવત્તા વિહતા નવકા વિલસન્તિ ચરતિ નૌ કલ્હઃ ।

સરસીવ કીર્તિશેષં યતવતિ મુવિ વિક્રમાદિત્યે ॥૧૭૭॥

જેમ સરોવર કાદવરૂપ બની ગયા પછી સારસોની
શોભા હણાઈ બેસે છે, બગલા શોભતા નથી અને કંક-
પક્ષી ફરતા નથી, તે રીતે રાજા વિક્રમાદિત્ય પાર્તિશેષ
બની જતાં રચવાળા કવિએ શોભતા નથી, લોકો નવા
સુખથી શોભતા નથી તેમ જ કાણુ કોની મર્યાદા ઓળખે
તેના હેડાણુ રહ્યા નથી ૧૭૭

હસ્તી વન્યઃ સ્ફટિકચરિટે ભિત્તિમાગિ સ્વચિન્નં

રૂપ્યા રૂપ્યા પ્રતિગલ્પ ઇતિ ત્વદ્વિપાં મન્દિરેષુ ।

દન્વાષાતાદહિત્વદનસ્તં પુનર્વંદ્ય સયો

મન્દં મન્દં સ્પૃશતિ કરિણીશદ્ધ્યા વિક્રમાર્ક ॥ ૧૭૮ ॥

હે વિક્રમાદિત્ય ગજા ! બ્યારે જગલી હાથી તમારાં શત્રુઓનાં વેરાન ધરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે સ્ફટિક-મણિની બનાવેલી ભીંતો પર પોતાના પ્રતિબિંબ બોધેને 'આ બીજને હાથી છે' એમ માનીને તેની સાથે પોતાનાં દંતુશળ ભિડાવે છે અને તેમ કરતા પોતાનો દંતુશળ ભાંગી બળ એટલે પાછું પ્રતિબિંબ બેતાં 'આ તો હાથિપુ છે' એમ માનીને તેનો ધારે ધીરે સ્પર્શ કરે છે. કીર્તિસ્તે વ્યથિતા તદીયજઠરે લોકત્રયં વર્તેતે

તસ્માપ્યં જગતઃ પિતા પિતૃષ્વનં ચેનાર્થિનાં સ્વદ્વનમ્ ।
વીર શ્રીવર વિક્રમાર્ક મયતસ્ત્યાગં ન મન્યામહે
કસ્યાયાગઃ શ્વકુટુમ્બયોષળવિધાર્થ્યવ્યયં કુર્વતઃ ॥૧૭૯

હે વાંક વિક્રમરાજ ! તમારી પ્રિયા ને કીર્તિ છે, તેના પેટની અંદર તો ત્રણેય લોકો નિવાસ કરે છે એટલા માટે તો તમે ત્રણેય જગતના પિતા ગણાઓ છો. હવે ને પિતાનું ધન હોય તે તો બાળકોનું જ ગણાય એટલે તમારા ધનને ધાર્યો પોતાનું જ ધન માને છે; એટલે તમે ને દાન આપો છો, તેને અમે દાન માનતા જ નથી. પોતાના કુટુંબના પોષણ કરવામા ને લોકો ધનને ખર્ચ કરે છે, તેને દાન કહેવાય ખરું કે ?

વિક્રમદર્શ

શ્રુતે સંપ્રતિ ચાકુવાળતિલકઃ શાકંભરીમૂપતિઃ
શ્રીમાન્વિમહરાજ એપ વિજયી સંતાનજાનાત્મનઃ ।
અસ્મામિઃ કરવં વ્યપાયિ હિમવદ્વિધ્યાન્તરાલં મુવઃ
રોપસ્વીકરણાય માસ્તુ મવતામુયોગશૂન્યં મનઃ ॥૧૮૦

ઓહાણુ વંશના તિલકરૂપ અને શાકંભરી-પૃથ્વીના સ્વામી એવા ને આ શ્રીમાન વિજયદરાજ વિજયી થયા છે, તે પોતાના કુળના વંશજોને જણાવે છે કે, 'હિમાલય અને વિંધ્યાચળ પર્વતની વચ્ચે રહેલ અધ્યભાજની પૃથ્વીને અમે કર આપનારી બનાવી છે હવે ને આકાંક્ષી પૃથ્વી રહેલી છે, તેને તમારી પોતાની બનાવી લેવામા તમારા મનને ઉદ્યોગ વિનાનું બનાવશે નહિ.' ૧૮૦

વીરભાન

લઢ્ઢાધામનિ વીરમાનરૂપતેઃ પ્રેક્ષ્યપ્રતાપોદયં
પ્રત્યામારમધીરનીરજદશો મૂયો હુતાશષ્ટમાત્ ।
દ્યુમ્યદ્વાણિ વિધૂતપાણિ વિગલન્મુકામણિ પ્રસ્સલદ્
વાપઅણિ વિલોલવેણિ દયિતં કણ્ઠસ્થલે વિપ્રતિ ॥૧૮૧

બ્યારે વીરભાન રાજના પ્રતાપને ઉદય છેક લંકા-નગરી સુધી પહોચી ગયો, ત્યારે ઘેરેઘેર ફરીથી અગ્નિ લાગશે, એ પ્રકારના બ્રમ પેદા થતાં ત્યાંની કામિની સ્ત્રીઓ અધીર બની ગઈ; તેમની વાણી ગદગદ બની સુ. ૨૬

ગઈ, તેમના હાથ કંપવા લાગ્યા, તેમની મોતીની માળા તૂટવા લાગી, તેમનાં આસુઓની ધારા સતત પહેવા લાગી અને તેમના ફેશની વેણી વીંખાઈ જવા લાગી તેમ જ તે બધી નારીઓ ચોતપોતાનાં સ્વામી-ઓને છાતી સરસા ચાંપવા લાગી. ૧૮૧

મેરીઝાહૃતિમિસ્તુરંગનિનદૈઃ કુમ્ભીન્દ્રકોલહલૈઃ
પ્રસ્થાને તવ વીરમાન દલિતં વ્રહ્માણ્ડમાણ્ડોદરમ્ ।
આધાય જ્વલતિ પ્રતાપદ્વજે રક્ષ્ઃ પુનર્વંધસા ।

તારાનાયકતારકાસુરસરિદ્વપાજાદિવાયોજિતમ્ ॥૧૮૨

હે વીરભાન રાજા ! બ્યારે તમે સેનાને સાથે લઈ વિજયયાત્રા કરી હતી, ત્યારે મેરીઓના અણુકાશથી, ઘોડાઓની ગળનાઓથી તેમ જ મોટા મોટા હાથીઓના કાલાહલોથી આ બ્રહ્માણ્ડથી મોટા વાસણનું પેટ ફાટી ગયું હતું; ત્યાર બાદ બ્રહ્માએ તમારા પ્રતાપથી અગ્નિમાં તેને બરોબર તપાવ્યું હતું અને કલાઈનું રેણુ કરીને ફરીથી સાધી દીધું હતું; તે રેણુના ભાગરૂપે ચંદ્ર, તારાઓ અને આકાશગંગા હોય એમ લાગે છે.

વીરવર

કામો વામદશાં નિધિર્નયજુપાં કાલાનલો વિદિપાં
સ્વઃશાલી વિદુપાં ગુરુર્ગુણવતા વાર્યાં ધનુર્ધારિણામ્ ।

લોલાવાસગૃહં કલાકુલજુપાં કર્ણઃ સુગર્ણીર્ધિનાં
શ્રીમાન્નીરવરઃ ક્ષિતીશ્વરચરો વર્વર્તિ સર્વોપરિ ॥૧૮૩

રાજાઓમા ઉત્તમ એવા ને શ્રીમાન વીરવર (બિરબલ) રાજા છે, તે સ્ત્રીઓના કામદેવરૂપે છે, નીર્ન સેવનાર જનેના નિધિરૂપે છે, વૈરીજનેના કાલાશિરૂપે છે, વિક્રાનેના કંપવૃક્ષ જેવા છે, યુધ્ધિયલ જનેના બૃહસ્પતિરૂપે છે, ધનુષધારીઓમા અણૂં નેવા છે, કલાકાર લોકોને ગદેતા આનંદ આપનાર લીલામંદિર જેવા છે તેમ જ સેનાની વાચના કરનાર લોકોમા કણ્ઠરૂપે સર્વત્ર વિજય પામે છે. ૧૮૩

જન્મુદ્ગ્રીપગૃહપ્રકાશનકરી શ્વેદશ્રમાધાયિની
નિત્યોદ્ગ્રીષ્ણમપીતતિઃ રચલજનશ્રેણીપતદ્વાન્તક્રુન્ ।

ગાજીન્દ્રાકવરશિતીશ્વરમનશ્ચિન્તાન્યકારાપદ્મ
યસ્ય શ્લોણિપતેરાજદરિલં દીપોપમા લેપની ॥૧૮૪

ને વીરવર રાજની લેખણ જન્મુદ્ગ્રીપરૂપી ધરમાં પ્રકાશ પાડનારી છે, કામારૂપી સ્નેહ(તેજ)ને ધારણ કરનારી છે, રાજ અંબનને લીધે શાપીની પંક્તિને પ્રગટ કરનારી છે, અથ પુરુષોના સમુદાયને પતંગિયાની જેમ નાશ કરનારી છે તેમ જ ગાજ વંશના ઉદ્ભવ અકબર બાદશાહના મનના ચિંતારૂપી અધકારને

દૂર કરનાર છે, તેને લીધે તે લેખન હીવાની ઉપમા ધારણ કરે છે. ૧૮૪

વીરસિંહ

વીરસિંહારિનારીણામજ્જનાકાશુચિન્દવઃ ।

રોજે પતિતા રેજુઃ સરોજે મધુપા ઇવ ॥૧૮૫॥

આ વીરસિંહ રામના વૈરાજનોની સ્ત્રીઓનાં અંજનથી આજેલાં મેત્રાગ્રાથી આંસુઓ સ્તન પર પડતાં હતાં, તે કમલ પર બેઠેલા ભરણાઓ જેવાં લાગતાં હતાં. ૧૮૫

યસ્યોચ્છન્ના ન વેદા મનસિ સદયતા દૂપણાનામભાવો
દક્ષો દૂરેડુગુદ્ધપા વહતિ કઠિનતાં દાનશક્તિર્ન્યપાયા
આયત્તે યશ્ચ હુન્દં શિરસિ દરવતાં યશ્ચ દૂરીકૃતાર્તિઃ
સ શ્રીમાન્વીરસિંહ ત્વમિવ તવ રિપુસ્તત્ર દમ્ભે પ્રતીમઃ ॥

હે શ્રીમાન વીરસિંહ રામ ! જે તમારા વિશેષણો છે, તે બધાં તમારાં વૈરાજનોને પણ લાગુ પડે છે. ફેર એટલો છે કે તમારાં વિશેષણો બધાં દ છે, ત્યાં જ લંબવાથી તે વૈરાના વિશેષણ બને છે; જેમ કે તમે વેદાની મર્યાદાને તોડી નથી, ત્યારે વૈરાજનોએ બેદ (કુસંપ) દૂર કર્યાં નથી; તમારા મનમાં સદયપણું છે, તેમનામાં સહયપણું છે; તમારામાં દુષણોનો આભાવ છે, તેમનામાં ભુલણોનો આભાવ છે; તમે દક્ષ છો અને દૂર સુધી પહોંચી દૃષ્ટિથી વૈરાજનો પર કઠોરતા ધારણ કરો છો અને તેમને લક્ષણના પદાર્થો દૂર છે અને જે કંઈ મળે છે, તે પૃથ્વીની રજના ભૂસાથી ભરેલું છે; તમારી દાનશક્તિ અખંડિત છે અને શત્રુનાં ભાન આલ્યાં ગયા છે; તમે મસ્તક પર કુંદ રૂલ ધારણ કરો છો, તો તેઓ મસ્તક પર કુંલ-ધરો ધારણ કરે છે; તમે છુદ્ધિયાળી લોકોનાં દુઃખ દૂર કરો છો, ત્યારે તે છુદ્ધિયાળી જાનોનાં દુઃખ ભૂરી-વધારે છે. ૧૮૬

વૈકુઠ્ઠામપ્રકામઃ કમલયુતશિરાઃ કુહારાકુદ્દદષ્ટિઃ
કોદળ્હોદારનામાપ્યમિતપરિજનો વિશ્વવિશ્વાતકીર્તિઃ ।
સુન્દર્યાસકર્ચિતઃ સમરણવિજયી કઠ્ઠણાહારયુક્તો
વીરશ્રીવીરસિંહ ત્વમિવ તવ રિપુઃ કિંતુ મુક્તાદિયર્ણઃ ॥

હે વીર શ્રીમાન વીરસિંહ રામ ! તમારી જેમ તમારા વૈરા જાનોને પણ વિશેષણો લાગુ કરી શકાય એમ છે. તેમાં તકાવન એટલો છે કે તમારાં જે વિશેષણો છે, તેમાંથી પહેલો વર્ણુ છોડી દેવો નોઈએ. જેમ કે તમે વેદના પતિની અત્યંત આજ્ઞા ધારણ કરો છો, ત્યારે તમારા વૈરાજનની આજ્ઞા કુદિત છે; તમારા મસ્તક પર કમલ છે, ત્યારે તેના મસ્તક પર મય બધાં છે, તમારી દૃષ્ટિ તમારા કુંજર-હાથી

બેલામાં ખેંચાયેલી છે, ત્યારે તેની દૃષ્ટિ જરા-ધડપણુથી ખેંચાઈ છે; તમારા નામની ખ્યાતિ કાદંડ-ધનુષ્યથી વધી છે, ત્યારે તમારા શત્રુની દૃષ્ટિ દંડ ભરવાથી વધી છે; તમારા પરિજન અમિત-ધણ છે, તેના મતિ-ધોડા છે; તમારી ક્ષાતિ વિશ્વમાં વિખ્યાત છે, તેની ક્ષાતિ આનન્દપ્રસાદમાં અણીતી છે; તમારું ચિત્ત સુંદરીઓથી ખેંચાય છે, તેનું ચિત્ત જંગલની દરી-ગુફામાં ખેંચાય છે; તમે સમરભૂમિ પર વિજયી બનો છો, તે મરણનો વિજયી બને છે; તમે શરીરે કંકણ અને હાર પહેર્યાં છે, ત્યારે તમારા વૈરાજનને કણનો આહાર મળે છે. ૧૮૭

વેંકટપતિ

અત્ર મન્મથમિવાતિસુન્દરં દાનવારીમિવ દિવ્યતેજસમ્ ।

શૈલરાજમિવ ધૈર્યશાલિનં વેદિ વેદ્ધટપતિ મહીપતિમ્ ॥

વેંકટપતિ નામે જે પૃથ્વીના રાજા છે; તેને હું એ રીતે ઓળખું છું કે, તે આ જગતમાં કામદેવની જેમ અત્યંત સુંદર છે, દાનવોના વૈરા વિશ્વ ભગવાનની જેમ દિવ્ય તેજસ્વા છે અને સદાશિવની જેમ પરમ ધૈર્યવાળા છે. ૧૮૮

શાહિજહાન

મૃષ્ટમ્મોલિતદીપુ વર્ષતિ મહાધારાધરેડ્મિમ્નસૌ
જાતા લોહિતનિમજા વિજયિની કલ્હોલિની પાવની ।
શ્રીમચ્છાહિજહાં ઋગ્વિમિ તદિદં માહાત્મ્યમસ્યાઃ કર્મ
યસ્યાં મજ્જતિ પક્ષ્મીયતિ શિવસ્તન્મુર્ધજોડ્લીયતિ ॥

હે શ્રીમાન શાહિજહાન ! જેમ મોટી ધારવાળો મેધ ભૂભૂત-પર્વતો પર વરસે, તેમ તમારી વિશાળ ચમકતી ધારાવાળી તલવાર બ્યારે ભૂભૂત-રાજાઓ પર વરસવા લાગે છે, ત્યારે જે લોહીની નદી વહેવા લાગે છે, તે જગતમાં અત્યંત વિજય મેળવનારી કદોશ કરનારી ગંગા જેવી પવિત્ર છે; તે નદીના માહાત્મ્યનું વર્ણન તે હું શી રીતે કરું? કારણ કે તેમાં સ્નાન કરવા જીતરેલા શિવ કમળ જેવા લાગે છે અને તેમની જટા ભરણાઓની હાર જેવી લાગે છે. ૧૮૯

સિંધુરાધીશ્વર

અશમદહનજ્વલત્કટુકટાક્ષસ્ત્રેણ-

ક્ષણક્ષપિતશાસ્ત્રે જયતિ સિન્ધુરાધીશ્વરે ।

વર્ચ ન વદ્ય મન્મહે નિજમુજાનમદ્રાણ્ડિવ-

ચ્યુતાક્ષશિપિતાળવજ્વલિતસાળ્હવં પાણ્ડવમ્ ॥૧૯૦॥

આ તે સિંધુરાધીશ્વર વિજય પામે છે, જેણે ભયંકર અગ્નિની જેમ જળતા પ્રકાશના તીખા દટાણોથી બધાં

દાગતા નેત્રોથી જ શત્રુઓના નાશ કરેલો છે. તેને
લેઈને અમને તો અર્જુનનું સ્મરણ આવે તે કાઈ
વધારે પડતું નથી કે જેણે પોતાની હુનઝોથી નમેલા
માડિવ ધનુષ્યમાથી નીકળેલા અત્યંત અગ્નિના તૃપ્તથી
ખાડવ વનને બાળી મૂક્યું છે. ૧૯૦

હસ્તીર

મુઞ્જતિ મુઞ્જતિ કોપં મજતિ ચ મજતિ પ્રકમ્પમરિવર્ગઃ ।
હસ્તીરવીરસજ્જો ત્યજતિ ત્યજતિ ક્ષમામાશુ ॥ ૧૯૧ ॥

જ્યારે હસ્તીર રાજની તલવાર કોપ (ધ્યાન)માથી
બહાર નીકળે છે, ત્યારે શત્રુઓનો વર્ગ પશુ કોપ-
(ખમ્પના) ને છોડી દે છે; જ્યારે તે તલવાર કંપવા
લાગે છે, ત્યારે શત્રુઓ પશુ કંપવા લાગે છે તેમ જ
જ્યારે તે ક્ષમાને છોડવા લાગે છે, ત્યારે શત્રુઓ પશુ
ક્ષમા (પૃથ્વી) ને તરત જ છોડવા લાગે છે. ૧૯૧

મા ચક્ર ચક્રિશિરહજ્વરકાતરો મૂઃ
સંકોચમન્તુજ ન યાદિ ન યામિનીયમ્ ।
હસ્તીરમૂપહૃયપાદવિદીર્ઘભૂમી-

રેણુસ્કરૈરમયકારિ દિવાન્ધકારઃ ॥ ૧૯૨ ॥

હે ચક્રવાક પક્ષી ! તારી ઓના વિરહરૂપી તાપથી
તુ ત્રાસ પામીશ નહિ અને હે કમળ ! તુ ગિરિધર્ધ જવાનું
છોડી દે, કારણ કે આ કાઈ રાત પડી નથી પરંતુ
હસ્તીર રાજના ઘોડાઓના પગથી બોદાયેલી પૃથ્વીના
રજના સમૂહથી દિવસે પશુ અધકાર થઈ ગયેલો છે. ૧૯૨

રાજભૂષાવર્ણન

યશઃપદોડ્યમદ્મુતો ન તે મહીપ કન્નુકઃ ।

સુપુણ્યકર્મ ભાત્યદો જયપદં મુરક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન ! તમારો આ અભેષ છે, તે ખરેખર
અજો નથી; પરંતુ તમારા યશસ્વી અદ્ભુત વસ્ત્ર છે
તેમ જ તમારું આ બખ્તર નથી; પરંતુ તે તમારું
સુધુ કર્મ પ્રકાશી છે. ૧

પ્રજ્ઞાતૃતીયોપ્રવિલોચનસ્ય મૂતોજ્વલત્યેશ્વરકામ-
દાતુઃ । કામારિસુ-સૃજ્યમુદા સકામા હુણ્ણિયગ્દ્વા
તવ ભાતિ મૂર્ધ્નિ ॥ ૨ ॥

હે રાજન ! હુદિરૂપી ત્રીજા ઉચ લેસનને તમે ધારણ
કરો છો. તેમ જ તમે વિભૂતિ (ભસ્મ, લક્ષ્મી)થી અત્યંત
ઉન્નત છો અને કામનાઓ પ્રમાણે દાન કરવામાં
ઈચ્છો છો, એ કારણે તમને સદાશિવ સમજીને ગંગા
કામના શત્રુ-મહારેવને છોડીને તમારા મસ્તક પર
પાદપીના બાંધનાથી આવેને રહેલો છે. ૨

ચિત્રામિત્યોપરિ મૌલિભાજાં મામિર્મણીનામ-

નળીયસીમિઃ । અનેકઘાતુચ્છુરિતાશ્મરાશેર્ગોર્વર્ધનસ્યા
કૃતિરન્વકારિ ॥ ૩ ॥

આ રાજના મુગટમા રહેલા જે ચિત્રવિચિત્ર મણિઓ
છે, તેની અતિશય કાતિઓને કારણે અનેક ઘાતુઓની
કાતિથી વિચિત્રતા ધારણ કરનાર પાયાણાવાળા ગોવર્ધન
પર્વતની આકૃતિને ધારણ કરે છે. ૩

સમજ્ઞદે મન્દરકૂટકોટિવ્યાધટ્ટનોત્તેજનયા મળી-
નામ્ । વહીયસા વીંમિલિતાનકેન ચકાસયામાસતુ-
રહસન્તી ॥ ૪ ॥

જ્યારે ભગવાન વિષ્ણુ સમુદ્ર વલોવવા લાગ્યા, ત્યારે
મંદરાયલના શિખરોની અણીઓ સાથે બાણધન
મણિઓ ધસાવા લાગ્યા, તેથી બાણે કે સરાણે ચઢાવવા-
થી ધણી જ પ્રકાશના સમૂહથી ચક્રચકિત થયેલા હોય,
એમ તેમને શોભાવવા લાગ્યા. ૪

શિરોવેદનવ્યાજતસ્તે મુલેન્દોઃ, પરં પક્ષપાતાદ્-
પ્રસત્યેવ રાહુમ્ । રુપા મૂર્ધ્નિ વદં કચચ્છન્નનાલં,
શશાઙ્ગોદ્ગ્રહીનો વિભાત્યેપ રાજન્ ॥ ૫ ॥

હે રાજન ! તમારા કેશરૂપી રાહુને બરોબર બાધીને
પોતાની અંદર સમાવી દેનાર તમારી પાદપી છે, તે
ખૂબ જ રોશી રહેલા મુખરૂપી ચંદ્રને પક્ષપાત કરીને
કોષથી કેશરૂપી રાહુને ગળી જાત છે અને તમારું મુખ
પશુ કલંક વિનાનો ચંદ્ર હોય એમ લાગે છે. ૫

તારાધિનાયમમિજિસ્ય મુરખિયાદ્યા રાજસ્ત્વયા
પદકકૈતરતો વ્યલન્વિ । ધન્વીરુતા ઇવ તદીયવધૂ-
સમૂહા હારચ્છલેન તવ વક્ષસિ ભાન્તિ તૂનમ્ ॥ ૬ ॥

હે રાજન ! તમે મુખમંડળની શોભાથી તારાઓના
સ્વામી ચંદ્રને છતી લઈને પકડને બાંધીને લટકારી રાખ્યો
છે તેમ જ ચંદ્રની સ્ત્રીઓ-તારાઓને પશુ બાણે કે બાન-
મા પકડી આણી હોય, એ રીતે તમારી છાતી પર
હારની જેમ બનીને શોભે છે. ૬

ધવલહુમમમામ્બલ્ક ક્ષુકરયોપરિષ્ટાત

કનકપરિકરેણ ભ્રાજસે રાજરાજ ।

શરદિ ધનગણોઘદ્વિચ્છુદામરેરા-

કલિત ઇવ ધરેન્દ્રઃ પ્રોત્તતો વિન્ધયશીલઃ ॥ ૭ ॥

હે રાજન ! શરદસ્તુના વાદળો ઉપર ચમકતી
વીજળાઓની કડક રેખાઓના જેને સંયોગ થયો છે
એવા ધણી જાણે વિન્ધ્યાચ્છ પ્રેમ શોભે તેમ સફેદ
પુષ્પોની જેમ શોભતા બમાની ઉપર ધરેલા ગોનાના
ચથુઆરથી તમે ગોળી રહ્યા છો. ૭

સ્વભાવારક્તશ્રીનરસુપમાનદ્વકનક

સ્પુરદ્વિદ્યુદ્વાજત્કટકયુગ્મલામ્યા તથ કરૌ ।

વિમાત કાદમીરુવવિલુલિતાવિન્દ્રવિજયે

હૃતે સ્વગંધારાગલ ઇવ વિભો દ્વિદસ્યિતિકૃતે ॥૮॥

હે રાજન ! કુદરતી રીતે રાતી શોભાને ધારણ કરનાર નખની ઝાંઘથી જે વિશેષ શોભા ધારણ કરે છે એવા સોનાને લીધે ચળકતી વીજળીની જેમ શોભતી વડાની બેડથી તમારા હાથ ડેસરના રસથી રંગાયેલા હોય એમ લાગે છે અને વળી તે બુદ્ધિઓ લાગી અને પુષ્ટ હોવાથી શત્રુઓને રોકવા માટે ઈન્દ્રને જીતીને આપેલી સ્વર્ગના પારશુની ભોગ્ય હોય એમ લાગે છે ૮

ગજબ્રજાંસા

નીતા કુમ્મલ્લલકઠિનતા કામિનીનામુરોજે

સ્તેય વૃત્વા ધૃતમણિગણે કલ્પકૈરાવૃત્તે ।

હૃત્યાલ્પાલુ નરપતિગૃહદારિ કુન્મેન્દ્રલિમ્મા

શુષ્કાવર્ણેનપુષ્પિ વહુલા ધૃલિમુદ્ગલયન્તિ ॥૧॥

‘અમારા ગડસૂયોની જે કઠિનતા છે, તે કામિની ઓના સ્તનોએ ચોરી લીધી છે અને તેને મણિસમૂહથી જડેલ કાચથી વડે ઢાકી ઢીધી છે,’ એ રીતે દરિયાદ કરવા માટે, ગજરાજના બચ્ચા રાજદરબારમા રહીને સુદથી પોતાના શરીરે ખૂબ જ ધૂળ ફેંકી ગયા છે

સિન્દૂરશુતિસુગંધમૂર્ધનિ ધૃતસ્કન્ધાષધિદયામિકે

વ્યોમાન્ત રશ્મિ સિન્દુરેડ્વય સમરામ્ભોદુરે ધાવતિ ।

જાનીમો નુ ચદિ પ્રદોષતિમિરબ્યામિશ્રસંધ્યાધિવે

વાસ્ત ચાન્તિ સમસ્તવાહુજનુજાતેજ સહસ્રાશય ॥૨॥

જેનું મસ્તક સિન્દૂરની કાતિથી રોળે છે, (જીતા મદની) રનામલતા જેણે આધ નુધી ધારણ કરી છે અને જેની ઊંચાઈ આપણ સુધી ઝડકે છે એવો આ રાજાનો હાથી ઉન્નત થઈને સુદની શરૂઆત માટે રણ ભૂમિ પર દોડી ગય છે ત્યારે બહે કે પ્રદોષકળની આ ધારી શ્યામતા સાથે સ્વજ્વાલગની રત્નાશ મળી ગઈ હોય એવો તે લાગે છે અને તેથી સંજ્ઞા (વાહુ-જ લગવાના હાથથી જન્મેન) ક્ષત્રિયોની બુદ્ધિઓથી તેજને ધારણ કરનાર અનેક સુર આયથી ગય છે ૨

પ્રતદ્રવ્યગજરણપામસિ સૃષ્ટ કળ્ઠાન્તમજ્જનુ

ફેનૈ પાણ્ડુરિત સ્વદિષરિજયનીડાયશ સ્પર્ધિમિ ।

દન્તદ્રન્દજલાનુવિન્નનચતુન્નન્ત કરામ્ભોવમિ

વ્યાજાદ્રમુવલ્લમેન વિરહ નિર્વાપયત્યમ્યુષે ॥૩॥

આ મદ અરતો હાથી તરસ લાગતા પોતાની કાયા

ને કંઈ સુધી જળમા કુપાડી દે છે. તેમ જ બહે કે દિશાઓના હાથીઓને જીતી લીધા વિના યશને પ્રગટ કરતા જેવા જળના ફોણ લીલાથી ઉડાડે છે અને તેથી પોતાની કાયા ધવલ (સફેદ) બને છે ત્યાર બાદ પોતાના બે દંત્રણ જળમા પડતા પ્રતિબિંબથી ચાક લાગે છે તેથી આ ગજરાજ ઐરાવત હાથી જેવા લાગે છે એથી સમુદ્રને થયેના ઐરાવતના વિશેષરૂપી અગ્નિને બહે કે આ હાથી પોતાની સૂઢના કુતકારથી ઉછાળેલા જલના સિંચનથી ઠારી રહ્યો છે ૩

સ્વીયોદાનપ્રગન્ધપ્રકુપિતહૃદયોત્તારિતોદ્ગજશુદ્ધે
રુદ્રચ્છત્પુન્નચ્છપ્રતિકરિદિધિયા સિન્દુરૈર્ધાવમાને ।

તત્પાવ્યાસનત્રીમવદ્ચલમરોદ્ધાન્તિધારાવધૂર્ણત

પારાવારામ્બુર્ણા ધરણિરતિતરા શક્કમાતા વક્ત્ર્યે ॥

પોતાના જ મદની માદક ગંધ આવતા જે હાથીઓ કાપમા આવીને પોતાના મુખની અંદર વિશાળ સૂંઘે ઉતારે છે અને તેથી ‘પૂછડાના ગૂચળા જીયા કરાને નાસતા બીજા હાથીઓ છે,’ એવું ભ્રમથી બાધીને તે હાથીઓ દોડાદોડ કરી મૂકે છે, તે હાથીઓના પગ મુકરાના ભારથી બહે કે પવિત્ર નખી પડે છે અને તેથી સમુદ્રોના જલ ધૂમરી લેતા ચક્કર ચક્કર ફરે છે, તે સમુદ્રોના જલથી આખી પૃથ્વી ભરપૂર થઈ ગઈ છે, તે બાધુ કે ડોલવાથી ફાગી પડશે, એમ પૃથ્વી પોતે કંપવા લાગી છે ૪

વોડાની અશંસા

મેરલીયતિ મેદિન્યા કક્કમ ફલ્લગીયતિ ।

મળ્ડલોતુરગ કુરંજગત લુન્ડલીયતિ ॥૧॥

ચારે બાલુ ગેળ પાણામા ધૂમી રહેશે આ (રાજાને) ઘોડો છે, તે તો પૃથ્વીને માટે કંડગી મેળવા જેવા લાગે છે, દિશાઓને માટે હાથના કંકણ જેવા લાગે છે તેમ જ જગતને માટે તો કુડય જેવા લાગે છે.

ધાવન્તમનુધાવન્તિ હરિણ તથ યાજિન ।

નામિનિર્મુક્તકસ્તૂલીલુબ્ધા ઇવ સમીરણા ॥૨॥

(હે રાજન !) તમારા આ વેગીલા ઘોડાઓ દોડતા દરબુની પાછળ ને પાછળ દોડે છે, તે બહે કે જનની નાભિમા રહેલ કદરૂનીની ગંધથી લોભાયેન પવનો હોય તેમ લાગે છે ૨

અનૂનવેગાદયમદ્વિતીયશ્ચાયાતુરગાદપિ લજ્જમાન ।

ગુપ્તોદ્દત્તેર્વાર તુરગમસ્તે રજોભિરદ્વાપતિમાદૃણોતિ ॥

હે વીર રાજન ! જેનો વેગ કાંઈ રીતે ઓછો નથી, તેને કારણે આ તમારો ઘોડો દોડવામા અત્યંત

તેમ જ પોતાના પડછાયામાં જે ઘોડો (સાથે સાથે દોડતો દેખાય છે) તેને કારણે લાજ પામતો હોય છે, અને તેથી પોતાની ખરીઓથી ઉડાડેલી રત્નોટીથી સ્પર્ધા દાકી દે છે (કે જેથી પડછાયા દેખાય નહિ) ૩

પ્રયાતુમસ્માકમિદં કિયત્પદં ઘરા તદમ્બોધિરપિ સ્થલાયતામ્ ઈતીવ વાદૈર્નિજવેગદર્પિતૈઃ પયોધિરો-ધક્ષમમુદ્ધતં રજઃ ॥ ૪ ॥

‘આપણને ચાલવા માટે આ પૃથ્વી તો કેટલાં ઘોડાં પગલાંની બની જશે, માટે ભલે આ સમુદ્ર પશુ સ્થળરૂપ બની ભવ;’ એ રીતે પોતાના વેગથી ગર્વ પામેલા ઘોડાઓ જાણે કે વિચાર કરતા હોય, એમ માનીને તેમણે સમુદ્રને પૂરા દેવા માટે રત્નોટી ઉડાડેલી છે.

હયસી જગતી કિયતી અવિતા નમિતા ન જામિતિ યાતિ હયઃ । ચિયદક્ષણરિક્ષણરક્ષણમૂર્ચિસૃશ્ચિવ નર્તનમાતનુતે ॥ ૫ ॥

‘આટલી પૃથ્વી તે (મારા વેગ માટે તો) કેટલી ઓછી પડશે અને નખી પશુ જશે,’ એમ માનીને તે ઘોડો પૃથ્વી પર ચાલતો નથી; પરંતુ ‘આકાશના આગણમાં થનગનાટ કરીને વિહાર કરવાની ખૂમિ છે’ એમ મનમાં વિચારીને તે ઘોડો નાચવા લાગે છે. ૫

કિમદ્વારયદ્ગાં લુરૈઃ સ્પર્શયન્તઃ, કુરદ્ગાં દ્વાદ્વાનિ સંકોચયન્તઃ । અદન્તો નદન્તો મદં તોપયન્તસ્તુરંગાઃ સુરદ્ગાઃ પુરં ગાદ્યન્તિ ॥ ૬ ॥

જાણે ધમધમતા અંગારા હોય, એ રીતે ખરીઓથી પૃથ્વીને અડકીને જોયા પગ લેતા હોય તેમ જ દોડતી વખતે ઢરણાની જેમ પોતાના સર્ગીરને સંકોચી લેતા હોય એવા આ ઘોડા કુળના ફરતા નાચી રહ્યા છે અને ઘોડાઓને સંતોષ આપી રહ્યા છે; તેવા આ ઉત્તમ વર્ણવાળા ઘોડા નગરમાં પ્રવેશ કરે છે ૬

અલક્ષિતગતાગતૈઃ કુલવધૂકટાક્ષિરિવ ક્ષણાનુનયદ્ધાતલંઃ પ્રણયકેલિકૌપેરિવ । સુપ્રત્તમસુખોન્નતૈર્મૃગદશામુરોર્જરિવ ત્વદીયતુરગૈરિદં ધરણિકકમાક્રમ્યતે ॥ ૭ ॥

જેમ કુલીન સ્ત્રીઓના કટાક્ષ હોય, તેમ આ ઘોડાઓ તીવ્ર વેગને કારણે જતા-આવતા દેખાતા નથી. માત્ર જેમ રતિ સમયે કામિનીઓ ઘોડીક કાપે છે, તેમ ક્ષણે ધામધવા વગેરે એમથી આ ઘોડાઓ ચાલ થઈ ભવ છે તેમ જ કામિનીઓના સ્તનોની જેમ જે ઘોડાઓની કાયા જોળ, લીસી અને જોવાઈમાં રહેલી છે, તેવા પ્રકારના આ ઘોડા ધરણીમાં ડળને ઝોળગા રહ્યા છે.

નિર્માસં સુલમખ્દલે પરિમિતં મધ્યે લઘુ કર્ણયોઃ

સ્કન્ધે વન્ધુરમપ્રમાણમુરસિ સ્થિમ્ધં ચ રોમોદ્ગમે ।

પીનં પશ્ચિમપાર્શ્વયોઃ પૃથુતરં પ્રષ્ઠે પ્રધાનં જવે

રાજા વાજિનમારુરોહ સકલેભ્યુક્તં પ્રશસ્તૈરુગિઃ ॥ ૮ ॥

જેનું મુખમાં ડલ માસ વિનાનું પાતળું છે, જેના મધ્યભાગ પરિમિત છે. જેના બંને કાન નાના છે, જેની ખાંધ વિશાળ છે, જેની છાતી જીંઘી-નીચી પહોળા છે, જેનાં ફવાટાં લીસા છે, જેનાં પડખાં બડાં છે, જેની પીડ પહોળા છે અને જેનો વેગ ખાસ પ્રકારનો છે-એ રીતે પ્રશંસાલાયક સર્વ ગુણોથી શોભતા એવા ઉત્તમ ઘોડા પર આ રાજા સવાર થયો છે. ૮

ધૂલોમિર્દિવમન્ધ્યન્નચિરિયજ્ઞાશઃ સુરાણાં રસૈર્વાર્તં સંયતિ પ્લજ્જયજ્જવજયૈઃ સ્તોતૃન્નુગૈર્મૂલકયન્ ।

ધર્મારાધનસંનિયુક્તજગતા રાહાસુનાધિષ્ઠિતઃ

સાન્દ્રોત્કાલમિપાદિગાયતિ પદા સ્પન્દુ તુરંગોડપિ ગામ્ ॥

જે ઘોડો ધૂળથી આકાશમાં ફરતા ગાધવોની આખોને આપળા કરી મૂકે છે, કાળલાઓના અવાજથી દિશાઓને બહેરી કરી મૂકે છે, વેગના પ્રલાવથી વાયુને લંગડો કરી દે છે, વિશેષ ગુણોથી પ્રશંસા કરનારાઓને મૂંઝા બનાવી દે છે તેમ જ જન્મતા પ્રજનનોને ધર્મની આરાધનામાં જોડનાર એવા આ રાજા તે ઘોડાની પીડ પર બેઠો છે, તેને કારણે જોયા જોયા ક્ષણ લઈને આકાશમાં ઠેકથા કરે છે કે જેથી પૃથ્વી-રૂપી આપનો સ્પર્શ થાય, તો પાપ લાગે એમ માનીને પગથી તેનો સ્પર્શ કરતો નથી. ૯

વાર્તં સ્થાવરયન્નમઃ પુટકયન્નૌતરત્વતી સૂત્રયન્

સિન્ધું પલ્લયન્નવનં વિટપયન્નમૂમખ્દલં લોપ્તયન્ ।

ફેલે સર્પપયન્દિશં ચપલયંદોકોત્રયં ક્રોદાયન્

હેલારન્ધરયો હ્યસ્તવ કથંકારં ગિરાં ગોચરઃ ॥ ૧૦ ॥

જે ઘોડો વેગથી વાયુથી જડ પદાર્થ જેવા કરી નાખે છે, આકાશને પડિયા જેવા બનાવે છે, નદીને દોરી જેવી પાતળા બનાવે છે, સમુદ્રને ખાખોચિયા જેવા કરે છે, વનના ટુકડાને એક ડાળાની જેમ બનાવી દે છે, પૃથ્વીમાં ડલને દેકા જેવા બનાવે છે, પર્વતને સરસવ જેવા કરી નાખે છે. દિશાને ચપલ બનાવે છે તેમ જ ત્રણેય લોકોને કળમમાં લઈ લે છે એવા તમારા આ ઘોડો જ્યારે રમત રમનામાં ખૂબ વેગ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે ઘોડો અમારી વાણીના વર્ણનમાંથી રીતે આવે ? ૧૦

તપ્તાં ગામિય સંસ્પૃશન્તિ ગતિભિર્ચામુત્પતન્તો મુદુ-રન્તેવાસિન આજવશ્રુતિગતીવાધ્યાપયન્તોડિનિલાન્ ।

દેવ સ્વીયસુભાષિતવિનિવસુભાષીવિતાનં બલા-
રાત્યશ્ચો નટનં પઠિષ્યતિ હિ વસ્તુન્વન્તિ વાહાસ્તવ ॥

હે રાજન્ ! તમારા આ લોકોએ બધું કે પૃથ્વી
તપી ગઈ હોય, તે રીતે ત્વંરિત ગતિએ તેને અડકે છે;
વારંવાર આકાશમાં ઊછળે છે, પવનોને પોતાના શિથ્થો
ખનાવીને તેમને વેગથી વેદની શ્રુતિઓ લાગુ પડે છે તેમ
જ પોતાની ખરીઓના આગલા લાગથી પૃથ્વી ખોદાય
છે, તેથી જે ધૂળ ઊડે છે, તેનાથી આકાશને ભરી દે
છે અને તે રીતે છેકનો ઉચ્ચેશ્વર ઘોડા તેથી તૃપ્ત-
કલાને શીખે છે. ૧૧

અદ્વૈતપ્રતિષ્ઠા

વર્ણયામિ વિમલત્વમ્મસઃ કિં સ્વદીયકરવાલયર્તિનઃ ।
પતિ યત્રમથમન્દર્શી શ્રુતિં વિશ્વશુકિપુટમૌલિકિં યશઃ ॥

હે રાજન્ ! તમારી તલવારની અંદર રહેલ જે
પાણીદાર નિર્મળતા છે, તેનું વર્ણન તો હું શું કરું ?
તે પાણીદાર તલવારથી જે યશ વેદા થયો છે, તે તો
છીપનાં બે પડખાંની અંદર પ્રગટ થયેલ મોતીરૂપી ચંદ્ર-
ની કાંતિને પ્રગટ કરે છે. ૧

સ્વદ્ગવારિ ભવતઃ કિમુચ્યતે લોલશૈલમિવારિકુન્તલેઃ ।
ચત્ર રાજતિ નિવેશિતં ત્વયા રાજહંસનિવહોમયં યશઃ ॥

હે રાજન્ ! તમારા અડગમાં રહેલ પાણીનું તો
અમે શું વર્ણન કરીએ ? તેની પર જે વેરી જનોના
કપાયેલા ફેશ છે, તે તો અપળ શેવાળ જેવા લાગે છે
તેમ જ તેની ઉપર જે યશ લાગેલો છે, તે તો રાજ-
દંસોના સમૂહ જેવો લાગે છે. ૨

ન પશ્યવૃત્તિર્ન સપશ્યવૃત્તિર્વિપશ્યવૃત્તિઃ કરવાલધૂમઃ ।
તથાપિ તે ભૂમિપતે જગત્યાં પ્રતાપવહ્નિપ્રમિતિં કરોતિ ॥

હે રાજન્ ! 'પર્વતમાં અગ્નિ છે' એવા અનુમાન-
ની ખાતરી કરવા માટે ધુમાડાઓ પક્ષમાં અને સપક્ષ-
માં રહેલું જોઈએ તેમ જ વિપક્ષ જલ વગેરેમાં ન
રહેતું જોઈએ; પરંતુ 'જગતમાં તમારો પ્રતાપરૂપી
આગ રહેલો છે,' એવા અનુમાનની ખાતરીને માટે
તમારો જે અડગરૂપી ધુમાડો છે, તે પક્ષ કે સપક્ષમાં
રહેતો નથી, પરંતુ વિપક્ષ(વેરીજનો)માં રહે છે, તે
આશ્ચર્ય છે. ૩

રિપુધ્રિયઃ કિં કચસંચયોડયં પ્રતાપવહ્નિઃ કિમુ ધૂમરાજિઃ ।
વિલોમ્ય યત્પાણિગતં કૃપાણમેવં જનસ્તર્કયતે રણેષુ ॥૪॥

બ્યારે રણની ભૂમિ પર પ્રતાપી રાજાના હાથમાં
કૃપાણ જુએ છે, ત્યારે લોકો એવા તર્ક કરે છે કે
'શું' રાજાના હાથમાં રણુઓની લક્ષ્મીનો એ ફેશપાશ

છે કે પછી પ્રતાપરૂપી અગ્નિના ધુમાડાનો સમૂહ છે ?'

સચઃ કરસ્યર્થમવાપ્ય ચિત્રં રણે રણે યસ્ય કૃપાણલેસ્યા ।
તમાલનીલા શરદિન્દુપાણહુ યશ્ચ્છીલોત્રયામરણં પ્રસૂતે ॥

આ તલવાર તમાલવૃક્ષ જેવી કાળા રંગની છે;
પરંતુ રાજાના હાથનો સ્પર્શ મેળવતાંની સાથે જ તે
તલવાર દરેક સંઘાતમાં ધૂમવા લાગે છે, ત્યારે તે
ગજ લોકના આભરણરૂપે બનેલ શરદન્દુતુના ચંદ્ર જેવા
સફેદ યશને પારણુ કરે છે, તે પ્રેરપ્રેર આશ્ચર્ય છે. ૫

દર્પાન્ધગન્ધગજકુન્મલકપાટકૂટસંક્રાન્તનિગ્રધન-
શોણિત શોણશોભિઃ । વૈરૈર્વ્યલોકિ યુધિ કોપકપાય-
કાન્તિઃ, કાલીકટાક્ષ ઇશ યસ્ય કરે કૃપાણઃ ॥ ૬ ॥

એ તીર રાજાના હાથમાં જે કરપાણ-તલવાર છે,
તે ગર્વથી અંધ બનેલ મદોન્મત હાથીઓનાં ગંડ-
સ્થલના સમૂહ પર પડે છે, ત્યારે તેની કાંતિ ગાઠા
લોહીના લાગવાથી રાતી બને છે તેમ જ રાજાના કોપ-
થી રંગબેરંગી કાંતિવાળા અને છે; તેને કારણે કાળા
શકિતોના કટાક્ષ હોય, એ રીતે તીર જનો તેને જુએ છે.

ધારાધસ્ત્વદસિરેય નરેન્દ્ર ચિત્રં, વર્ણન્તિ વૈરિ-
વનિતાજનલોચનાનિ । કોશેન સંતતમસંગતિપાહ્વેડસ્ય,
દારિદ્ર્યમમ્યુદયતિ પ્રતિપાર્થિવાનામ્ ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! તમારી આ તલવાર ધારાધર (પાણી-
દાર અને ચેલની જેમ પાણી ભરનાર) છે, અને વેરી
જનોની નારીઓ લોચનથી આંસુ વરસાવે છે, એ આશ્ચર્ય
છે. તમારી આ તલવાર યુદ્ધની ભૂમિ પર ગ્રાહ (આન
અને ખળના)નો સંગ કરતી નથી. તે છતાં વેરી
રાજાઓ દરિદ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે, એ ખીણ આશ્ચર્ય છે.

કુરંગાદ્યા વેળી સુભગવિપરીતે રતિવિધા-
વધિસ્કન્ધં હૃદ્વા કિમપિ નિપતન્તીમરિમટઃ ।

અધિગ્રીવં સુમત્પલ્લવલકરધાલવ્યતિકરં
સ્મરન્નેવ સ્તવ્યો વિરમતિ પરીસ્મરમસાત્ ॥ ૮ ॥

હે લાઝશાળી રાજન્ ! વિપરીત રતિલીલા કરતાં
પોતાની રાણીની વેણી અસ્તવ્યસ્ત બનીને પોતાના
ખલા પર પડેલી છે, તે જોતાં જ તમારા શત્રુને તમારી
તલવાર યાદ આવે છે કે જે સંઘાતમાં જોરથી ફરતાં
શત્રુની ડોક સુધી આવી પહોંચે છે અને તે રીતે
તમારી તલવારની છટા યાદ આવતાં જ વેરીજન પોતાની
રાણીને ઉત્સાહથી આલિંગન આપતાં વિરામ પામે છે.

કૃપાણીયં કાલી તવ રિપુયશઃ ક્ષીરમનિર્ગ-
પિવન્તિ વ્યાલીવ પ્રથયતિ તથા દુર્વિપહતામ્ ।

યથા દૂરાદસ્યા સ્ફુરણમપિ સમાવ્ય સહસા
વિમુચ્ચન્તિ પ્રૌઢપ્રહરણમ્ભુતોઽપિ પ્રતિમદા ॥ ૯ ॥

જેમ કાળી સાપણુ દૂધ પીને ઝેર ઝોડે, તેમ
તમારી આ વિકરાળ તલવાર વૈરી જનોના યશસ્વી
દૂધને પી, ન સહન થાય તેમ (દુર્વિશ્વશ્રી) ઝેર
ઝોડે તેમ લાગે છે, કારણ કે તે તલવાર પોતાથી ધણે
દૂર ધૂમતી હોય છે તોપણ અસ્પર્શ ફેરવવામાં અત્યંત
કુશળ વૈરી યોદ્ધાઓ પણ મોઢ પામી ભય છે ૮

રાજન્વીર વિપશ્વલક્ષમુવધૂરૈષલ્યદીક્ષાગુરુ

સહપ્રામાધ્વરકર્મમર્મકુશલ પ્રસ્થિતિપ્રધ્વીમુજામ્ ।

પ્રાણાનર્જનમેમયાપહરણ નાકારિ કિંતુ પ્રમો

ધૂમજ્જન તવેતિ વિવ્યમપિત્તકોશ સ્વહ્ન પર ॥ ૧૦ ॥

હે વીર રાજા ! તમારી જે તલવાર લાખો શત્રુ
જનોની જીવોને વૈધવ્યસ્વી દીક્ષા આપવામાં આચાર્ય
સ્વ બને છે તેમ જ રણભૂમિસ્વી યજ્ઞના કાર્ય કરવામાં
અત્યંત કુશળ બને છે, તે તમારી શ્રેષ્ઠ તલવાર, 'હે
રાજન્ ! વિરોધી રાજાઓના પ્રાણોસ્વી અમૃત્ય મધ્ધિ
ઓનુ અપહરણ મે કહ્યું નથી, પરંતુ તમારા કટાક્ષો
એ જ કહ્યું છે', એમ જણાવવા માટે કોશપાત્ર (નામે
કિમ દેવ)નું ચરણામૃત પીવા અને મનમાં પેસવા માટે
દિવ્ય (આશ્ચર્યજનક અથવા હોડ બકવાસ્વી) કર્મ કરે છે

અસ્યાસિર્ભુજગ સ્વકોશવિવરાકૃષ્ટ સ્ફુરત્કૃષ્ણિમા

કન્પોન્મીલવ્રાલલીલબલનસ્તેષા મિયે મુજુજામ્ ।

સહપ્રામેપુ નિજાઘ્નુલીમયમહાસિદ્ધોપધીવીરુષ

પર્વાસ્યે વિનિવેશ્ય જાઙ્ગલિકતા કેન્નામ નાલમ્બિતા ॥

આ રાજાની તલવાર તો વિરોધી રાજાઓને લાય
નીત કરવા માટે સર્પ જેવી લાગે છે સર્પ દરમાંથી
નીકળે તે રીતે આ તલવાર પોતાના મ્યાનમાંથી નીકળે
છે સર્પના જેવી તેની કળાશ સમકે છે, તેમ જ
કપનને લીધે સર્પની જેમ વાજીશ્વરી અતિસ્વી લીલાને
ધારણ કરે છે તે સર્પસ્વી તનવારને જોઈને રણ
સંગ્રામમાં પોતાની આજ્ઞાઓસ્વી મહાસિદ્ધિઓવાધિ
ઓની જેમ તે સર્પસ્વી તલવારને મૃત્યુ પકડી, કાણ
પોતાને વિષવેલો તરીકે પ્રસિદ્ધ કરતા નથી ? ૧૧

મુમુક્ષ્માલિતટીપુ દર્શિતસમારમ્મોડ્યમમ્મોપર

સ્ત્વત્સ્વહ્ન પ્રતિપક્ષપટ્ટપટલ પ્રક્ષાલ્યન્ધારયા ।

યુદ્ધબુદ્ધવિરુદ્ધસિન્ધુરગલટ્પદસલપ્રસરલ્ન

મુક્તામિ કરકામિરાણુ સમરક્ષોણિતલે વપતિ ॥ ૧૨ ॥

જેમ પર્વત પર મેઘ યદી આ યો હોય, તે પોતાની
ધારાથી કાઢવ ધોઈ નાખે તેમ જ પૃથ્વી પર કરા

વરસાવે, તેમ તમારી આ પાણીદાર તલવાર રાજાઓ-
સ્વી પર્વતોના શિર પર પોતાની શોભા બતાવે છે,
પોતાના પાણીથી વૈરી જનોસ્વી કાઢવને ધોઈ નાખે છે
તેમ જ રણસંગ્રામમાં કોઈ શત્રુઓના હાથીઓના ગડ
સ્થળમાંથી ખરી પડતા મોતીઓસ્વી કરાથી રણભૂમિ
પર વરસાવા લાગે છે. ૧૨

આશ્ચર્ય સમરાત્મવરે રિપુયશશ્ચન્દ્રપ્રતાપાર્કયો

સર્વપ્રાસમય સદૈશ ધનુતે સ્વત્ત્વહ્નગરાહુ કયમ્ ।

કિં ચાન્ત્પરલોકનિર્ભય મયારત્સિન્ધ્રહૃત્યુત્સવે

ગૃહ્ણતિ ત્યજતામકમ્પદ્વયો રાજા સમસ્તાભુવ ॥ ૧૩ ॥

હે રાજન્ ! તમારી આ તલવાર રાહુસ્વી બનીને
સગ્રામસ્વી આકાશમાં ઝોડીસાથે વૈરીજનોના યશસ્વી
યદ્ધ અને પ્રતાપસ્વી સ્વ બનેના સપૃશ્ય આસ કરી
ભય છે, એ આશ્ચર્યજનક ધનુશી રીતે થાય છે ?
તેમ જ તે રણસંગ્રામસ્વી મહોત્સવમાં પૃથ્વી છોડીને
આલા જતા વૈરી રાજાઓની સધળી બુદ્ધિને તમે લઈ
લો છો, તે વળી ખીલુ આશ્ચર્ય છે તે ખરેખર તમે
તો પરાલોકથી નિર્ભય છો અને તમારા હૃદય પણ
કપતા નથી ૧૩

દેવ સ્વત્કરપદ્મકોશવિગલન્મત્તાલિમાલામસિં

વૈષ્ણવોદ્ધટધૂમકૈતુમપરે સ્વકૈરિવામધુગામ્ ।

વેણી કાલવધો પ્રતાપહુતમુગ્ધૂમ ચ વૈવિજગુ

મન્યે કાલમુજગલોલરસના હાલાહલ યાપ્રતા ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન્ ! તમારી તલવાર એ તો તમારા
હાથસ્વી કમળના કોશમાંથી નીકળતી ભમરાઓની
(ગુલેલી) માળા છે, 'એમ કેન્દ્રાક કવિ કહે છે, ત્યારે
બીજા કવિઓ એમ કહે છે કે, 'એ તલવાર તો તમારા
વિરોધી રાજાઓની નારીઓને વૈધ ય આપનાર ધૂમકેટુ
છે, 'ત્યારે બીજા એમ કહે છે કે, 'એ તલવાર તો
કાલરાત્રિની વેણી છે' અને બીજા એમ કહે છે કે,
'એ તલવાર તો તમારા પ્રતાપસ્વી અગ્નિના ધુમાડાસ્વી
છે' પરંતુ મારું તો એમ માનું છું કે, 'એ તલવાર
તો કાળસ્વી સર્પની લપ-પાટ કરતી છલ જેવી છે કે
જેમાં હાનાહલ ઝેર ભરતું હોય છે' ૧૪

સિત્તાયા વીરકપઠસ્તલહલગલટ્પદધારામ્નુર્વ-

મર્ધાન્માતંગકુન્મોહલનવિલુલિતૈર્મીક્રિકે પુષ્પિતા

યામ્ । સહપ્રામોદાનમૂમો દુરગન્ધુરપુટોત્ત્વાતકૃષ્ટ-

સલયા જાત તે રાહુગવહયા પલ્લમુલરસાસ્યાદહય

જયશી ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન્ ! આ રણભૂમિ તો બગીચા જેવી બની

ગઈ છે, કારણ કે વંડ જનોના ગળા અને ખભામાંથી ખૂબ જ લોહી વધી જાય છે, તે લોહીથી જળનું તેમજ સિંચન થયું છે। મદોન્મત હાથીઓના તૂટી જતા ગડ સ્થલોમાંથી જે મોતીઓ ખરી પડે છે, તે મોતીઓ રૂપો રૂપથી તે પ્વાઈ ગયું છે, તેમ જ ઘોળઓના ડાળલા પડવાથી જાણે કે હાથથી ખેડાઈ હોય, એવી તે રજૂ થઈ ની જમીન બની છે, જેમાં તમાગી ખડકોથી લતા પર જયશક્તિરૂપે મનોહર ફળ લાગ્યું છે, જે રસ અને સ્વાદમાં અતુલ છે ૧૫

સર્વવૈષ્ણવ કૃપાળી સર્વ મુજમુજગાસગત સગરાદૌ સદ્ય કૃત્તારિરણ્ડન્યુતરહિરજોયોગમન્યાવહન્તી ।

દૃષ્ટવાનામ્પુરોત્કટકરિપટનાગણ્ડશ્લેષુ લીના

સૂતે સદ્ય કિલાણ્ડાન્યતિવિમલગલદ્ભૂરિસુકાંછલેન ॥

હે રાજન! રણની ભૂમિ પર જતાની સાથે જ વેરી જનોના શરીરમાંથી જે લોહી નીકળે છે, તે લોહીનો યોગ થવાથી જે ગરસ્વના બનેલી છે, એવી આ તમારી તવવારૂપી આપણ તમારા હાથરૂપી સાપનો સંગ થવાથી ગર્ભિણી બને છે તેમ જ ગર્ભિણ બનેવા મદ્દ કરતા હાથીઓના ગડસ્થલોમાં છુપાઈને, તે સાપણ મોતીઓરૂપી ઈ નિ મૂકે છે કે જે ગડસ્થળ પરથી ખરી પડવાને કારણે અત્યંત નિર્મળ લાગે છે ૧૬

સેલન્તી વ્યોમગર્ભે દિશિ વિવિશિ મુહુર્નિષ્પ તન્તી હરન્તી, શશ્વત્પ્રોડાન્ધ્યકારાનપિલ્લજનમનોવિલસ્ય વર્ષયન્તી । વરય સ્કારાસિધારા તદિદિવ તરલા વૈરિકગ્નોપકણ્ડ પ્રાપ્તા સયો નનીવ પ્રણયકુતુકિની મોહમાલિન્કરોતિ ॥ ૧૭ ॥

જે રાજની આ ખૂબજ પાણીદાર તલવાર છે, તે તે ચપળ વીજળી જેવી લાગે છે, તે જાણે કે આકાશના અદ્વત્તા ભાગમાં ખેતી રહી છે સધળી દિશાઓ અને અંધ ખૂણાઓમાં અગમ્યા આવી રહી છે, પ્રયત્નોને સહત પીઠવા કુ ખેડેલી પ્રમળ અધારોને તે ઠરો લે છે તેમ જ જ્યારે યતુજનોના કડ પર પહેલો જાય છે, ત્યારે નાયનારી નગીની જેમ સ્નેહની કંટકલતા સાથે તગત જ મોઢ પમાડે છે ૧૭

ચૂડાપીઠાભિરામ સ્ફુરતુકમપિમિર્મ્યુત્રિક્વલ્પ મૃત્વેદાંદિષ્ઠ કુણ્ડલીન્દ્રસત્તવ જયતિ જગન્મન્દહાવરણ પ । શૌરપ્રાન્ત્યાવિરિપીત સપદિ સમુદિવા પાતુ કામ પ્રસર્પજિહ્વાયુષે ત્રિમેના ચલ્યવિચમત્કારિણી સહગધારામ્ ॥ ૧૮ ॥

હે રાજન! તમારા આ વિશાળ શુભદ્ધ છે, તે

મોટા નામ જેવા લાગે છે આગળાઓ પર જડેલી વીરીઓના મોતીઓ સળકે છે તે જાણે કે ધણા ધણા મોતીઓવાળી ફણા જેવા લાગે છે, એવા તમારા શુભદ્ધરૂપી નામ જગતના મહત્ત્વને આધારરૂપ બન્યો છે તેમ જ તરત જ હૃદય પામેલી વેરી જનોની ક્રોડિતને શ્રાંતિથી દૂધ સમજીને, તેના પાન કરવા માટે તૈયાર થયો હોય, એ રીતે તમારો હાથ આ પાણીદાર તલવારને ચપલ જલની જેમ લાવી કરતો ટોચ, એ રીતે ફેરવે છે

રાજયાન્નાવર્ણન

પ્રયાણે સર્વ રાજેન્દ્ર મુક્તા વૈરિમૃગીદશામ્ ।

રાજહસગતિ પદ્મ્યામાનનેન શશિચુતિ ॥ ૧ ॥

હે રાજન! તમે જ્યારે ચડાઈ કરો છો ત્યારે જ (ચેતાના પતિઓ મળ્યું પામતે એ લક્ષ્યો નાસેલી) વેરી જનોની ઓંઓ ને પ્રત્યક્ષ રાજહસની જેમ શલ્લી હતી, તે હ સગતિ છોડી દે છે તેમ જ મુખ પર મક્કની જેમ કાંતિ ધારણ કરતી હતી, તે કાંતિ છોડી દે છે ૧

દિહ્નારીણા મ્મૃશ્વર્કો રજ સદુપિતાન્વરમ્ ।

પ્રસ્થાને નૃપતે સન્વોડ્વૈર્ભ્યન્તિ રજોવૃતા ॥ ૨ ॥

હે રાજન! જ્યારે તમે સેના સહિત યુદ્ધ પર જવાની તૈયારી થો છો, ત્યારે આકાશ ધૂળથી ઘેરાય છે, તે જાણે કે દિશાઓરૂપી નારીઓના રંગેદોષથી દૂષિત થયેલા વસ્ત્રોને સૂર્ય સ્પર્શ કરે છે સાથે જ રંગો (રંગેશ્વર અને ધૂળ) થી ઘેરાયેલા સતો પશુ કુમાર્ગે (બનીતિ અને આડમાર્ગે) જતા હોય છે ૨

સ્વદ્વાગિરાનિનિપૂતપૂલીપટલપક્વિલામ્ ।

ન ધત્તે શિરસા ગદ્ગા ધ્રુવિમારભિયા હર ॥ ૩ ॥

હે રાજન! તમારા ઘોડાઓથી જોડેલી ધૂળના મોટે મોટાથી તમા પશુ કાદવથી ભરાઈ જાય છે, એટલે ધણે ભાર વધી ગયો છે, એ લયે મહાદેવ પશુ શિર પર ગગાને ધારણ કરતા નથી ૩

યાત્રાસુ વાલ્ય જ્વળિનીઅરેળ દોલાયમાના સકલા ઘરિત્રી

અર્ઘ્રવ્રણાપિષ્ટિવૃષ્ણીઠમકર્મઠ કૂર્મપતિ ચક્રાર ॥ ૪ ॥

જ્યારે તે રાત્ર ચડાઈ કરે છે ત્યારે તેની સેનાના ભારથી કપી જોલેલી ધરતી ડેલવા લાગે છે અને તેના ઘસારાથી કચ્છપની પીડ પર તાણુ ચાકુ પડે છે તેથી કચ્છ પૃથ્વીના ધાન્ય કરવાના કાર્યમાં અસક્ત બને છે અસ્ય પ્રયાણેયુ સમયશ્ચત્રેસરૈર્બોજિમિહસ્તિતનિ ।

કુર્વન્તિ સામન્વશિસ્ત્રામગીના પ્રમાપ્રરોહાસ્તમર રજસિ ॥

આ રાત્ર ચેતાની સધળી શક્તિઓ સહિત ચડાઈ કરે છે, ત્યારે સેનાની આગળ ચાલતા ઘોડાઓની ખરી

ઓથી એટલી બધી રન્નેડી ઊડવા લાગે છે કે તે રજ વેરી સામત રાજ્યોના મુગ્ધમણિઓની કાતિના અકુશને સાત બનાવે છે ૫

યદસ્ય યાત્રાસુ વલોદ્ધત રજ સ્ફુતપ્રતાપાનલ ધૂમસંજિતમ્ । તદેવ ગત્વા પવિત્ર સુધામ્બુધૌ દયાતિ પદ્મીભવદક્ષતા વિધૌ ॥ ૬ ॥

આ રાજ બનારે ચઢાઈ કરે છે, ત્યારે તેની સેનાથી જે રન્નેડી ઊડે છે તેની સોભા પ્રતાપરૂપી અગ્નિના ધુમાડા જેવી છે અને તેજ રન્નેડી બ્યારે ઊડીને ક્ષીર સાગરમા પડે છે, ત્યારે કાલ્પરૂપે બનીને ચદ્રમડાગમા કલકરૂપ બની બધે છે ૬

ત્વત્યાગતે કિમિતિ વેપત્ત ઇષ સિન્ધુ સ્ત્રવ સેતુમન્યઋદત્ત કિમસૌ વિચેતિ । દ્વીપાન્તરેડપિ ન હિ તેડસ્ત્યયશવદોડ્ય ત્વા રાજપુગવ નિવેવત્ત એવ લક્ષ્મી ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! સમુદ્રને કિનારે તમને આવી પહોંચેના બોઈને, આ સમુદ્ર કેમ કે પવા લાગ્યો છે ? શુ (રામે સેતુ બાંધ્યો તે રીતે તમે) તેની પર પુત્ર બાંધેલા કે પછી (વિષ્ણુએ વસોવ્યો, તે રીતે) તમે તેને વસોવરો, એવા તેને શકાઈ છે ? (પણ તેની તે શકા બરાબર નથી, કારણ કે) બીજા દ્વીપ પર પણ એવા ક્રાઈ રાજ નથી કે જે તમને વશ ન હોય તેમજ (વિષ્ણુને લદ્દમી બોઈતી હતી તેથી તેમણે સમુદ્ર વસો યા પણ) લદ્દમી તો તમારી સારી રીતે સેવા કરે છે ૭

ત્વચિ પ્રચલતિ પ્રમો તુરગપલનાસુ સ્ફુર દ્વરાવલ્યધૂલિભિઃ સકલમેવ કોર્ણ નમ । દિવાકરહયાવલી નિરવલમ્બસચારત ધમાપનયનાય કિં ઘનુમત્તીયમૂર્ચ ગતા ॥ ૮ ॥

હે રાજન્ ! નમે બનારે શુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે સનાના ઘોડાઓના ટેકવાથી પૃથ્વીમંડળ પરની જે ધૂળ ઊડવા લાગે છે, તે બધી આકાશમા બઢીને પથરાઈ જાય છે, તે બધું કે સૂર્યાના ઘોડાઓ આધાર વિનાના પ્રવા મારગમા ચાલે છે તેમના થાકને દૂર કરવા માટે આ પૃથ્વી ભંતે જ બેઠે બઢીને તે ઘોડાઓ ને આધાર આપતી હોય, એમ લાગે ૮

ચોલી ચોલી ન તુ કલયતે ગુર્જરા જર્જરાદ્ધી મૂર્જાન્નત વિશતિ વિપિન માલની સાલવીધિમ્ । નો સગીત રચયતિ મનાગ્નઃ વદ્ધો કુશાદ્ધી નાદ્ધી રાગ રહસિ તનુતે મૂપતે ત્વત્પાયણે ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! તમે પ્રયાણ કરે છો, તે સમયે બોલ

દેશના રાજની રાણી પોતાની યોગીના દરકાર રાખતી નથી, બળ્લરિત અત્રાણી ગુર્જરદેશની રાણી ભૂજ રક્ષિતા જગદમા પેસી જાય છે માળવાના દેશનો રાણી સાલરક્ષિની ઝાડીમા ધૂસી બધે છે, પાતળા અત્રાણી બગાળ દેશની રાણી સગીતની બરા પણ રચના કરતી નથી તેમજ અર્જેશના રાજની રાણી એકાંત સેવા ની ઇચ્છા કરતી નથી ૯

દૈવ ત્વદ્વિજયપયાણવિલસત્સદ્વાજિરાજવ્રજ ક્ષુણ્ણદ્ધમાતલ્લીનપાશુપટલવ્યામોડનિમેષેક્ષણ ।

સુત્રામા વદ્ધ મન્યતે કળિપતિ પાતાલમૂલસ્થિત સોડ્યુદ્ધમકરીન્દ્રધરમરહ્યાન્ત સહસ્રેક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

હે રાજન્ ! તમારા વિજય માટે પ્રયાણ થાય છે, ત્યારે ઉત્તમ સોભાવાળા ઘોડાઓએ ખરીઓથી જે પૃથ્વી ખેડી નાખી છે તેની ધૂળનો સમુદ્ર ઇંદની હબર આપમા ભરાઈ બધે છે, પણ તે ઇંદ હબર આપ મીચી નહિ શકવાથી પાતાળના મૂળમા રક્ષિતા નાગરાજને ભાગ્યશાળી ગણે છે પરંતુ તે નાગરાજને મોટા ઉડક હાથીઓના અગ્રુલ બળતુ દબાણ લાગે છે, તેથી તે ઇંદરાજને ભાગ્યશાળી માને છે ૧૦

દેવે વિનિવજયોચતે ધૃતઘનુ પ્રત્યર્થિસીમન્તિની

વૈથયત્રતદાયિનિ પ્રતિદિશ ક્રુદ્ધ પરિભ્રામયતિ ।

આસ્તામન્યનિતલ્મ્બિની રતિરપિ પ્રાયો ન પૌષ્પ કરે મર્દૈયર્તુમદાનમદાનધમધુપીનીલીનિચોલ ઘનુ ॥ ૧૧ ॥

દિગ્વિજય કરવા માટે તૈયાર થયા ન રાજ બનારે ક્રોધમા આરીને દિશાએ દિશાએ ધૂમવા લાગે છે, ત્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરનાર શત્રુઓની રાણીઓને વિધવા પછાની કીશા આપનાર તે દિગ્વિજય બની રહે છે, (એ વિચાર કરીને) સામાન્ય ગાળઓની રાણીઓ પોતાના પતિઓને ધનુષ્ય સેવા ન દે, તેમા તો શુ નવાઈ ? પરંતુ ગતિ પણ પોતાના પતિ કામદેવને તેમના હાથમા પુષ્પતુ ધનુષ્ય સેવા દેતી નથી કે જે ધનુષ્ય મદથી અધ બનેલ ભરણોડરૂપી કાળી કાષ્ઠગંવાણુ છે

દૈવ ત્વદ્વિજયોચમે હરિસ્તુરભ્રાતઘ્નત્ત્વદ્ધમાતલ્લાત્ પ્રોદ્ધૃતે રજસ પરમગપટલે દિવ્યક્રમાકામસિ ।

અદ્ધા પત્કિશ્વતાનિ નિન્દતિ નિન હસ્તદ્વય નિન્દતિ સ્વા નિન્દત્યનિમેષતા પરિપતદ્વાપામ્બુચારો હરિ ॥

હે રાજન્ ! તમે દિગ્વિજય માટે પ્રયાણ કરે છે ત્યારે ઘોડાઓની ખરીઓમા સમુદ્રથી ધર્મન તન્દિ ખોદાવા લાગે છે અને તેથી જે ગજકણે પડે છે તે, તે છી દિશાઓમા ૧૦ ૫ ૭ દેશ

ઇદની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા ચાલવા લાગે છે એટલે તે ઇદ પોતાની હળર આંખોની નિંદા કરે છે, (‘કે મને હળર આંખ ન મળી હોત, તો સારું’) પોતાના બે હાથની નિંદા કરે છે (‘કે બે હાથ હળર આંખ થી રીતે દોંઢે ?’) તેમ જ પોતાની આંખો કદી પણ ચિંતાળી નથી, એ સ્થિતિની પણ નિંદા કરે છે.

યુગ્મદ્વાજિજિતાશિરાજિચરણક્ષેપક્ષતેર્માહિનો
મહ્દુઃ ક્ષોભમિવેદ્ય સિદ્ધિતિ ધનેર્ભૌ નવીનાં જલઃ ।
આશા મણ્ડલમુત્કટધ્વજપટૈર્વાતં તનોતિ દ્રુવં
ચચ્રચચ્રલેગુરાશ્વિનમિવાનેતું વિવં ગચ્છતિ ॥૧૩॥
હે રાજન! જેણે સર્વની ગતિઓ છૂતી લીધી છે, એવા તમારા ઘોડાઓનાં ચરણ પછડાવાથી ઘા પડ્યા છે, તેને કારણે પૃથ્વી (જાણે કે) તરત જ મુશ્કિલત યાદ ગઈ છે; તે જોઈને નદીઓના સ્વામી સાગર મેધનાં જળથી તે પૃથ્વી પર સિંચન કરે છે, દિશાઓના સમૂહ ઊંચી ઊંચી ધબકાઓનાં વરસોથી પવન ઢાળે છે તેમ જ ચપળ બનીને જોયે જોડેલી રજ અશ્વિનીકુમારોને ખેંદાવવા માટે સ્વર્ગમાં જતી હોય એમ લાગે છે. ૧૩

ધૂર્તાધોરણ દેવ વાસવ કરી પદ્મેન લિમઃ કથં
નીતઃ સ્વર્ગતરંગિણીજલમસૌ તત્રાસ્તિ પદ્મઃ કુલઃ ।
સર્વાશાલિજયોત્સવં પ્રતિ ક્ષતોયોગે ધરાધીપતે
સ્ફાયન્તે કરિકર્ણતાલપવનોદ્ભૂતાશ્વમૂરેણઃ ॥૧૪॥

(ઇદે જણાવ્યું) ‘અરે એ લુપ્ત મહાવત !’ (હાથ બેડી મહાવતે કહ્યું :) ‘મહારાજ, ઇદ !’ (ઇદે પૂછ્યું) ‘એરાવત હાથી કાઢવથી કેમ ખરડાયે છે ?’ (ત્યારે મહાવતે ઉત્તર આપ્યો કે,) ‘હું તેને આકાશગંગાના જલમાં લઈ ગયો હોતો,’ (ઇદે પૂછ્યું કે,) ‘આકાશગંગામાં કાઢવ ક્યાંથી આવ્યો ?’ (મહાવતે જણાવ્યું કે,) ‘પૃથ્વીના સ્વામી મહારાજ (નરેન્દ્રદેવ) બધી દિશાઓ પર વિજય મેળવવાની તૈયારીઓ કરે છે; તે વખતે તેમના હાથીઓના કાન્દરૂપી તાડના પાંખાઓથી સેનાઓની જે ધૂળ જોડે છે, તે આકાશગંગામાં આવીને પડે છે.’ ૧૪

દૈવ સ્વદ્રજવાજિપત્રપટલપ્રોદ્ભૂતપ્ત્ત્રીમયૈ-
રાકારી વસુધાયતે શરકરઃ સોમાયતે નિષ્પ્રભઃ ।
કિં ચાધો મરુકલ્લિતઃ ફળવતાં નાથઃ સ કૂર્માયતે
કૂર્મો મોગપતીયતે ફિમપરં રાત્રીયતે વાસતઃ ॥૧૫॥

હે રાજન! તમારા હાથી-ઘોડાના સમૂહથી જે ધૂળ જોડે છે, તે આકાશમાં પહોંચી જાય છે ત્યારે

આકાશ પૃથ્વી જેવું લાગે છે. પ્રખર કિરણોવાળા સૂર્ય કાંતિરહિત બનીને ચંદ્ર જેવો લાગે છે. તમારી સેનાના ભારથી વાંકા વળેલો શેખનારાયણ કાચળા જેવો લાગે છે, કાચળો ભારને લીધે પાતળા થતાં શેખનારાયણ જેવો લાગે છે. ખીજું તો શું ? ધૂળના ગોટાથી દિવસ પણ રાત જેવો લાગે છે. ૧૫

વેદત્પક્ષતિ રાજહંસયુવતિયુગ્મનૃણાલાવલિ-
આમ્યત્પદપદમૂરિદ્વાઢ્કૃતિપતચક્રીકૃતકેઢ્કૃતિ ।
પર્વસ્યવ્રવપદ્મસંહૃતિ પતદિગ્વર્તિવેગસ્થિતિ
પ્રસ્થાનધ્વજવાતલોલમજનિ સ્વર્ગપગાયાઃ પવઃ ॥૧૬॥
હે રાજન! ચડાઈ કરવાની તૈયારી વખતે તમારી ધબકાઓ પવનથી આકાશગંગાનું જળ દશે દિશાઓમાં વેગથી ડોલવા લાગે છે, તેને લીધે રાજહંસની ઓંચો પાંખો ફફડાવવા લાગે છે, કમળનાળની દારો વૃદ્ધવા લાગે છે, ભમરાઓ આમતેજ ભમતાં ભારે યંત્રવ કરવા લાગે છે, ચક્રવાકાઓ ઊડીને ભારે કેંકાર કરવા લાગે છે તેમ જ નવાં કમળોના સમૂહ ચારે બાજુ પીપીરાઈ બંધ છે. ૧૬

સત્યં ત્વં પુરુષોત્તમોઽસિ નિયતં તત્રામિ રામો મવાન
પ્રસ્થાને સવ લજ્જયેવ નમતિ વ્યક્તં વતો મેદિતી ।
દ્રાક્ષપૂર્વાચલપશ્ચિમાચલકુચાવાઘૃણવતી પ્રોચ્છલહ-
દકારાચલચલસ્પેયોધિલહરીચેલાશ્ચલૈશ્ચચ્છલૈઃ ॥૧૭॥

હે રાજન! સાચે જ તમે પુરુષોત્તમ વિષ્ણુના અવતાર છો, તેમાં પણ રામચંદ્રના અવતાર છો, એમ લાગે છે; કારણ તમે જ્યારે વિજયયાત્રા માટે ચાલવા લાગો છો, ત્યારે આ પૃથ્વી (સીતાજીની માતા મને રામચંદ્રની સાસુ હોવાને કારણે) લજ્જાવાતી હોય, એ રીતે નીચી નમી જાય છે તેમ જ વિજયનાં ગામરાં વાનવાથી ડેલતી સુરુની લહરીઓરૂપી વલ્કળા છોડાથી ઉદ્ધાચળ અને અસ્તાચળરૂપી પોતાના બે સ્તનેને દોંઢી દે છે. ૧૭

પ્રસ્થાને સવ ભૂમિપાલ વસુધા જાતા રજોદોષલા
ત્વદ્વિદ્વદારપયોધરોઽજ્ઞનવૃતં વર્ષસ્યષ્ટેઽશ્વદક્ષ્મ ।
શ્ચન્દ્રાધ્યાસયુતાશ્ચ મૌતિકમગાનાન્વામાઃ કિરન્તિ દ્વિપ-
સ્વચોરપાત્ત્વ ઇતિ પ્રવાપદ્દહને વાસ્યન્તિ તે શત્રવઃ ॥૧૮॥

હે રાજન! તમે લાડાઈમાં જવાની તૈયારી કરો છો ત્યારે આ પૃથ્વી રજસ્વલા (રત્નેદોષવાળી અથવા ધૂળવાળી) બને છે; તમારા વૈરીજનોની ઓંચોનાં પયોધર (સન કે મેષ) અંજનથી કાળાં બનેલ આંધુરૂપી જળની વર્ષા કરે છે તેમ જ વૈરીની ઓંચોનાં

મોતીઓ શ્વાસરૂપી ભય કર અજાણવાથી તટવા લાગે છે આ પ્રકારના ઉપાતો જોતા એમ લાગે છે કે, તમારા શત્રુઓ તમારા પ્રતાપરૂપી અગ્નિમા બળાને મરી ભય છે ૧૮

एतद्वाचासिघातस्त्रयदसृगसुहृदश्चादोम्नैत
होह्रामप्रतापव्यलदनलमिलदूमभूमभ्रमाय ।

एतद्विजयत्रायासमसम्भर पश्यत कस्य नासी
देवनासीरवाजिजगजसुरजरजोरजिरजिस्थलीषु ॥ १९

બ્યારે તે રાજા દિગ્વિજય માટે પ્રસ્થાન કરતા હતા, ત્યારે તેમની સેનાના અગ્રકર એટલે મોટા હતા કે સેનાની આગળ રહેલા ઘોડાઓના સમૂહની ખરીઓથી જે રજા ઊડતી હતી, તે બેનારાઓને તો એમ જ ભય પેદા કરાવે કે, ‘યુદ્ધભૂમિ પર રહેલા રાજાની તલવારના પાથી જે લોહી વહી જતા હતા, તેને લીધે વૈરી જનોરૂપી વાસના લાકડા ભીના થતા હતા, તેમા રાજાના ખાહુકડના પ્રતાપરૂપી અગ્નિ પ્રભવસિત થયો હતો, તેથી બાણે કે ધુમાડાના ગોટે ગોટા ઊડી રહ્યા છે ૧૮

तत्तद्विजयत्रयादोदुरतुरगसुरामोदतैरन्वकार
निर्वाणारिप्रतापानलक्रमिव सृजत्येष राजा रजोमि ।
भूगोलच्छायमयामयगणितविदुमेयकायो मियाभू
देवताकीर्तिप्रतानैर्विधुमिरिव सुषे राहुराह्वयमान ॥ २० ॥

તે તે દિશાઓના વિજયની યાંત્રા શરૂ થતા હિંદત ઘોડાઓની ખરીઓથી એટલી બધી ધૂળ ઊડે છે, તેથી બાણે કે આ રાજાએ અધકાર પેદા કર્યો છે કે જે અધકાર શત્રુઓના હરી અને પ્રતાપરૂપી અગ્નિના અનેક ધુમાડા જેવા લાગે છે, તેમ જ આ રાજાની કીર્તિના વિસ્તારરૂપી અનેક ચક્રો જે પેદા થયા છે, તે ચક્રો શુદ્ધ માટે રાહુને બેલાવતા ન હોય અને તેથી ભય પામેલો રાહુ પૃથ્વીની ડાયારૂપ બનીને કપરૂપી સતાર્થ ભય છે, તેને કારણે ગણિત અધુનાર નેરૂઓ તે રાહુને ગણિતથી જ કંપી શકે છે ૨૦

गान्धारा गुप्तद्वारास्त्वयि चलति गलङ्गाप्यवारा
विहारा रागलोसान्वगारा क्षितिपङ्कलमणे गुर्गरा
जर्जराराश । तैलङ्गास्त्यकलिङ्गाक्षिमुवन्तिलङ्क
छिश्यदङ्गा कलिङ्गा मोगङ्गा सुकरङ्गा सपदि सम
भवन्वीर गङ्गाविहगा ॥ २१ ॥

રાજાઓના કુશા મણિ જેવા અને ત્રણ હુર્ગના તિલક જેવા હે વીરગણ ! બ્યારે તમે શુદ્ધ સ્વરા માટે પ્રયાણ કરો છો, ત્યારે અધાર દેશના રાજાઓ પાતાની

શ્રીઓના રક્ષણ કરવામા ચેકાઈ ભય છે બિહારદેશના રાજાઓ આખમાથી આસુની ધારા વહેવડાવવા લાગે છે ગગ હોવા છતાં વાસને કારણે ધરમા સતાર્થ ગયેલા એવા ગુર્જરદેશના રાજાઓ જર્જરિત આશાવાળા બની ભય છે, તૈલગદેશના રાજાઓ પોતાના રાજચિહ્નો છોડી દે છે કલિગદેશના રાજાઓ પોતાના અગ્રેથી કલેશ પામે છે મોરગદેશના રાજાઓ રગરાગ છોડીને ગંગાતટ પર વિહાર કરનારા પક્ષીઓ જેવા બની ભય છે ૨૧

काचित्कीर्णं रजोमिद्विदमनुविदधौ मन्दवक्त्रे
न्दुलस्त्रीरधीका काञ्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाह
मुद्गान्तसत्त्वा । त्रैमुर्वीत्या इवान्या प्रतिपदमपरा
भूमिपत्कम्पमाना प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति
पुरोभावि नार्यं शशसु ॥ २२ ॥

હે રાજા ! તમે બ્યારે ચડાઈ માટે પ્રયાણ કરો છો, ત્યારે વિરોધી રાજાઓની ગણીઓ જ પોતાના રાજાઓનું લવિઅમા અમ ગળ થવાનું છે, એમ સચવતા ચિહ્ન ધારણ કરે છે એમ કે કેટલીક શ્રીઓના મુખચંદ્રનો શોભા ફિક્કો પડી ભય છે, તે બાણે કે રજકણુથી ઘેરાયેલ ભૂખરા આકાશ જેવી લાગે છે બીજા કેટલીક શોભા વિનાની બનેલી શ્રીઓ પ્રાણ ગમરાતા હોય તેવી લાગે છે, તે બાણે કે દિશાઓની અંદર દાહ લાગ્યે હોય તેવા ચિહ્નો બનાવે છે બીજા કેટલીક વટાળિયાની જેમ ચક્કર ચક્કર ધૂમવા લાગે છે તેમ જ બીજા કેટલીક પૃથ્વીની જેમ કંપવા લાગે છે ૨૨

जाने युष्मत्प्रयाणे क्षितितिलक रजोयोगदोषाद्
जोग दिव्योपा द्धान्ति सद्यस्त्यत्वरद्विरूपवधूतैर्नरीरा
वगन्तु । सगन्ध स्वल्पतापैस्तदनु किमु द्युधौर्दहन
देव वासा प्राप्ति प्रात प्रसूते यदियसुरमहोऽप्रण्ड
मार्तण्डनिम्बम् ॥ २३ ॥

૫ રીના તિપરૂપ હે રાજા ! તમે બ્યારે ચડાઈ કરો છો, ત્યારે સેનાની ઊડેલી ધૂળ એ બાણે કે રત્ને કોટી દોઝ, તેનો યોગ દતા દિશાઓરૂપી રાણીઓ રજા બના બને છે, ત્યાર બાદ તમારા વિરોધી રાજાઓની રાણીઓના નેનમાથી નીમગલી આસુઓરૂપી નદીઓમા તે દિશાઓ રનાન ગીને શુદ્ધ થાય છે, ત્યાર બાદ તમારા પ્રતાપો સાથે ગમગમ થતા તે દિશાઓ ગર્ભ ધારણુ છ છે અને પછી સવાર થતા પ્રાચી દિશા જેમ બાગકને જન્મ આપે છે, તે જ બાણે કે અત્યંત પ્રકાશ વાળા સપ્તર્ષી નર્તન બિંબ હોય એમ લાગે છે ૨૩

પૂર્ણંતે તૂર્ણમેતત્કલધરણિશ્રુતો વિશ્વિપા વિશ્વિ-
લિહુ કુમ્યન્તિ ક્ષોભયન્તિ ક્ષિતિમવિશ્વિતો મર્મણા
કૂર્મરાજઃ । પ્રસ્થાને यस્ય ગર્જતકરટિષ્ઠનઘટાસંઘ્રમન્ય-
શ્ચદુર્વીર્ણા દર્વીકરેન્દ્રઃ કલચિતુમુદિતશ્ચાયમાર્તિ
વિમર્તિ ॥ ૨૪ ॥

જ્યારે તે રાજા લડાઈ માટે પ્રસ્થાન કરે છે, ત્યારે
પૃથ્વીને ધારણ કરનાર કુલપને તે તુરંત જ ધૂમવા
લાગે છે, દિશાઓના દિગ્પાળ હાથીઓ બધી દિશા-
ઓમાં ખૂબ હોભ પામીને પૃથ્વીને ડોહાવવા લાગે છે;
તેને કારણે મર્મસ્થળ પર મહાન યત્નાં કરનાર પીડાય
છે તેમ જ ગર્જના કરતા હાથીઓની ગાદી ઘટાના
ડોહવા-ઘસાવાથી પૃથ્વી નમી પડે છે, તેને નિચર રાખવાનો
પ્રયત્ન કરતા શેષનારાયણ ખૂબ જ પીડા ધારણ કરે છે.

નૃત્યસ્વદ્વાજિરાજિપ્રસરસુરપુટપ્રોઢૈર્વૃજિજાલૈ-
રાલોકાલોકમૂર્તીધરમતુલનિરાલોકભાવં પ્રયાતે । વિ-
શ્રાન્તિ કામયન્તે રજનિરિતિ ધિયા મૂતલે સર્વલોકાઃ
કોકાઃ ક્રન્દન્તિ શોકાનલવિચલતયા કિં ચ નન્દ-
ત્યુલ્કાઃ ॥ ૨૫ ॥

હે રાજા! શુદ્ધ પ્રસ્થાન કરતાં તમારા ઘોડા-
ઓની હારે ને પગના કાપલાથી ધૂળ ઉડાડેલી છે;
તેનાથી લોકલોક પર્વત સુધીનાં સંપૂર્ણ જગત પ્રકાશ-
રહિત-ધૂંધળું બની બચ છે; એટલે તે વખતે 'રાત્રિ
થઈ ગઈ છે,' એમ મનથી માનીને ભૂલણ પરના સર્વ
લોકો વિશ્રાંતિ લેવાની ઇચ્છા કરે છે, ચક્રવાક પક્ષીઓ
વિશેષના શોકરૂપી અગ્નિથી વિઘ્ન બનીને રડવા લાગે છે
તેમ જ ધ્રુવ (રાત પડી માનીને) રાજ થઈ બચ છે.

इन्द्रः प्रमुखचित्तो दिशि दिशि सकलान्-
दिक्पतीन्सावधानान्कुर्यैवम्राच्छपाणिः सुरवरवलितं
दैवसेनां निगृह्य । स्वर्गद्वारे यदीदीप्ततल्लज्जितप्रौढ-
दक्षानिनाદं श्रुत्वा तिष्ठत्प्रकम्पस्तुब्धकलशतटीकिंनरी-
गीयमानः ॥ २६ ॥

ને રાજાના ઉદ્ધત સૈનિક જનોએ વગાડેલ ગ્રીહ
નગારાના નાદ સંભળીને, 'યોતાના સ્વર્ગ પર તેની
ચઢાઈ આવી પહોંચે છે,' એમ માનીને અત્યંત હોભ
પામેલા દેવરાજ છ સર્વ દિશાઓમાં રહેલા દિશ્પાલ
સેનાપતિઓને સાવધાન કરે છે; હાથમાં સુંદર વજ્ર
ધારણ કરીને ચોટા ચોટા દેવથી પીડાએલી દેવસેનાને
તૈયાર કરે છે અને તે ઈન્દ્રને શરાતન બાજે એમ માનીને
કંપવા લાગેલા કુચકલ્પની હારથી શોભતી કિન્નરીઓ
છેત્રની ઇર્ષ્યાનાં ગાન ગાય છે. ૨૬

आजौ त्वद्वाजिराजिप्रस्रखुरसुरतरन्यासलीलामि-
रुन्यां दीर्घायां देव निर्यत्रविरलमवनीपाल पाताल-
वद्धिः । अभीयाद्विश्वमेव प्रतिनृपतिवधूनेत्रधाराभु-
धारावारा यदेनारावरिकुलदमन द्राक्षन् निर्वापयेयुः ॥

પૃથ્વીનું પાલન કરનારા અને શત્રુઓનું ધમન
કરનારા હે વીર રાજા! શુદ્ધ સમયે તમારા ઘોડાઓની
હારે ખૂબ જ વેગથી કામલા માંડવાની ને લીલા કરે
છે; તેથી પૃથ્વીનું પડ ફાટી ગયું છે અને પાતાળનો
જ્વાળામુખી (અગ્નિ) બહારી જાય છે. હવે જો વિરોધી
રાજાઓની રાણીઓનાં અમુઓની અપાર ધારાઓ તેને
તરત જ શમાવી દેતી ન હોય, તો તે અગ્નિ સથળા
જગતને ખાઈ ગયા વિના રહે જ નહિ. ૨૭

ध्वजयो।

मयेन कृष्णान्यरुणानि रागात्पाण्डुनि कान्तावि-
वियोगभाजाम् । द्विपां मनांसि ध्वजकैतवेन,
लोलानि भोस्त्वं नृप संभ्रमयन्ति ॥ २८ ॥

હે રાજા! લખને કારણે કાળાં પડેલાં, રાગને
કારણે લાલ બનેલા અને સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેના વિયોગને
કારણે પાંડુ બનેલાં, એવાં ને વિરોધી રાજાઓનાં
ચપળ મન છે, તે ધ્વજઓનાં સ્વરૂપ ધારણ કરીને
તમારે શરણે આવતાં હોય એમ લાગે છે. ૨૮

हुँहुलि

गङ्गाम्भसि सुरत्राण तव निःसाणनिःस्वनः ।

स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥ २९ ॥

હે સુરત્રાણ (દેવનું રક્ષણ કરનાર-સુલતાન) !
તમારી હુંદુલિઓના નાદ શત્રુઓની સૌઓના ગર્જને
પાડી નાખે છે; તેથી બધે જ પાપ લાગ્યું હોય એ રીતે
જોયે જઈને આકાશગંગામાં સ્નાન કરે છે. ૨૯

ब्रह्माण्डं प्रविशण्डय भूधरगुहासुप्तान्द्रीन्मोषयन्
गर्भान्वैरिवधूवजस्य नृपते निष्पात्य हा पातकी ।
कीलालं परिशोष्य च प्रतिभटानां तेजसा सेऽद्भुतः
शोढुं विष्णुपदं स्पृशत्यधिपयोरशि पुतो दुन्दुभिः ॥

હે રાજા! તમારા તેજથી અદ્ભુત બનેલ હુંદુલિ-
ઓના નાદ છે, તે જ્વાલાને બેઠોને પર્વતોની ગુફામાં
સૂતેલા સિંહોને જગાડે છે, વેરી જનોની સૌઓના
ગર્જને પાડી નાખે છે તેમ જ વેરી જનોનાં લોહીનાં
પાન કરે છે; એ બધાં કારણોથી અત્યંત પાપી બનેલ
તે નાદ યોતાનાં પાપ ઘોષા માટે બધે જ સમુદ્રમાં
સ્નાન કરીને વિષ્ણુના ચરણોના સ્પર્શ કરે છે. ૩૦

પારીન્દ્રાણાં ધુરીઞૈરવનિધરગુહાગર્વતઃ પ્રોચ્છલદ્વિઃ
સ્વાપન્દ્રાસપરાધપ્રચલિતનયનપ્રાન્તમાકર્ષ્યમાનઃ ।

ત્વત્પ્રસ્થાનાન્તરુચ્છ્રલયજલધ્રવાનધિકારધીરો
ધૃષ્ટદીરાન્મુતીરો જગતિ વિજયતે દુન્દુભિદ્વન્દનાદઃ ॥૩૧

હે રાજન્ ! તમારા પ્રસ્થાનકાળે જે દુન્દુભિઓની
જોડીઓનો નાદ ધાય છે, તે પ્રલયકાળનો મેઘની
ગર્જનાઓને તુરંત બતાવે, તેણે ધીર નાદ ક્ષીરસાગરના
કિનારા સુધી પહોંચી જાય છે, તેમ જ પર્વતોની ગુફાઓના
ખાડામાંથી ઊછળીને બહાર આવતા મોટા મોટા સિંહો
પોતાની નિદ્રાના ભંગરૂપી અપરાધને કારણે અત્યંત
ચંચળ થતાં નેત્રની અણીઓ (કાન) સુધી પહોંચી
જનાર તે નાદને સાંભળે છે. તે દુન્દુભિઓનો નાદ જગત
પર વિજય મેળવે છે. ૩૧

ગયાક્ષવિલોકન

અલોકમાર્ગ સહસ્રા વ્રજન્ત્યા કયાચિદુદ્વેષન-
વાન્તમાલ્યઃ । યદ્ધુ ન સંભાવિત एव સાવત્કરેण
રુદ્ધોઽપિ ચ કેશપાશઃ ॥ ૩૨ ॥

(તમારી સેના જેવા માટે આવુર બનેલ નગરની
નારી) જ્યારે એકદમ જેવાના રાજભાગ પર પહોંચી
જાય છે, ત્યારે કેશમાં ગૂંથવાની વેણીના ફૂલ ખરી પડે
છે તેમ જ કેશપાશ (મોટલી) પૂરેપૂરે બાધેથી પકડ
નથી, તેથી હાથથી પકડી રાખ્યો હોય છે ૩૨

પ્રસાધિકાલન્વિતમપ્રપાદમાક્ષિપ્ય કાચિદ્ધવાગમેવ ।

સ્ત્વદ્વિલીલાગતિરાગવાક્ષાલ્પલક્ષ્યાન્ પદવીં તવાન ॥

પગે અળતો લગાડવા માટે દાસીએ જેના પગનો
આગળનો ભાગ હાથમાં લીધેલો છે, તે પગને ખેંચી
લઈને (જેવા આવુર બનેલી) કોઈ નાગી કુદતી
લીલાભરી મંદ ગતિ છોડી દઈને ગોખ પાસે પહોંચી
જાય છે, ત્યારે તે નારીએ (ગોખ સુધીનો ભાગ)
અળતાની નિશાનીવાળા પગથી શોલાવ્યો છે. ૩૩

વિલોચનં દક્ષિણમજ્જનેન સંભાવ્ય તદ્વચ્ચિતવામનેત્રા ।
તથૈવ યાતાયનસંનિકર્ષ્ય ચયૌ શલાકામપરા વહન્તી ॥૩૪

કોઈ એક નારી મેશથી જમણી આંખ આંછીને,
ડાબી આંખમાં આજવાનું પીસરી ઝઈ છે અને એ જ
દશામાં હાથમાં આંજવાની સળા રાખી મૂકીને, તે સ્ત્રી
ગોખ સુધી પહોંચી જાય છે. ૩૪

જાલાન્તરેપિતદદિરન્યા પ્રસ્થાનમિત્રાં ન યવન્ય
નીવીમ્ । નામિપ્રવિષ્ટામરણપ્રમેણ હસ્તેન તસ્યાવ-
લભ્ય યાસઃ ॥ ૩૫ ॥

ગોખના અગિયારમાં જેની નજર પડેવાઈ ગઈ છે,
એવી કોઈ નારીના ચણિયાનું નાકું ઢીલું પડીને ખસી
જાય છે, (તેને બાંધતી નથી; પરંતુ) કપડાને હાથથી
પકડીને ઊભી રહે છે, તે હાથના અલંકારોની કાંતિ હેઠ
નાંભિ સુધી પહોંચી જાય છે. ૩૫

અર્ધાશ્ચિતા સત્તરમુથિતાયાઃ પદે પદે દુર્નિમિત્તે
ગલન્તી । કસ્યાશ્ચિદાસીદ્રશના તદાનીમદ્ગુપ્તમૂલા-
ર્પિતસૂત્રોપા ॥ ૩૬ ॥

એકદમ ઊભી થઈને ચાલવા લાગેલી કોઈ નારી
જ્યારે પગલા ભરતી હોય છે, ત્યારે મેખલાના સૂત્રમાં
જે રત્ન પડેલવાના હોય છે, તે ખર્ધાં રત્ન નીચે પડી
જાય છે, એટલે તે નારી જ્યારે ગોખ સુધી પહોંચી
જાય છે ત્યારે તેના અંગૂઠાના મૂળમાં માત્ર દોરાભર જ
રહેલી કટિમેખલા હોય છે. ૩૬

સ્તનં ઘચન્તં તનયં વિહાય વિલોકનાય ત્વરયા
વ્રજન્તી । સંપ્રસ્નતાયાં પદવીં સ્તનામ્યાં સિપેચ
કાચિત્પયસા ગવાક્ષ્મ્ ॥ ૩૭ ॥

છાતીએ ધાવતા બાળકને છોડી કોઈ સ્ત્રી જેવા
માટે ઉભાવળથી ગોખ તરફ જવા લાગે છે ત્યારે તેનાં
સ્તનમાંથી છૂટતા દૂધથી તે નારી ગોખ સુધીની જમીનને
ભીજવી દેતી હતી. ૩૭

અભિવીક્ષ્ય સામિદ્વિતમમ્બદનં યતીઃ કરુદ્ધનીચિ-
ગલન્ત્યુકાઃ સ્ત્રિયઃ । ધધિરેઽધિમિત્તિ પટહપ્રતિસ્વનૈઃ
સ્ફુટમદ્દ્વાસમિથ સૌધપક્ષ્તયઃ ॥ ૩૮ ॥

જેણે સર્ગારે અડધા અડધા સણગાર સળેલા છે
અને અંજ પરથી ખસી જતા વસ્ત્રોને જેણે હાથથી
નાડા પકડીને રોટ્ટી ગપ્પ્યા છે, એવી નગરજનોની
સ્ત્રીઓને જોઈને જાણે કે મટેસોની હારો ખડખડાટ
હસતી ન હોય, એ રીતે નગરોના અવાજના પડ્યા
પોતાની ભીંતો પર ઝીલતી હોય છે. ૩૮

રમસેન હારપદ્મત્તકાઞ્ચયઃ પ્રતિમૂર્ષજં નિહિત-
કર્ણપૂરકાઃ । પરિવર્તિતામ્બરચુગાઃ સમાપત્તવલ્ચની-
જ્ઞતમ્રવળપૂરકાઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૩૯ ॥

જેના જવાની ઉભાવળથી સ્ત્રીએ હારને બદલે કટિ-
મેખલા પહેરી દે છે, મસ્તકની વેણીને બદલે કમ્પૂર
લગાડે છે, વસ્ત્રોની જોડીને હિપટચટ્ટ પહેરી દે છે તેમ
જ હાથમાં કંકણને બદલે કાનના ધરણું રહેડે દે છે.

વ્યતનોદ્ધાસ્ય ચરણં પ્રસાધિકત્તરરુદ્ધવાદ્રન
વશેન વાચન । દ્રુતયાવકૈકલ્યવચિત્રિત્તરવર્તિ પદવીઃ
ગતેવ ગિરિજા હરયત્યામ્ ॥ ૪૦ ॥

(રામની સેનાનાં પ્રયાણ જોવાના) રસને વશ થવાથી, કાઈ એક નારી પણ રંગનારી દારીના હાથમાંથી પોતાનો પગ ખેંચી લે છે, ત્યાર બાદ તીવ્ર ગતિથી પગમાં ભરતી પૃથ્વીને રંગથી ભરી દે છે, તે જાણે કે પાર્વતી મહાદેવના અંકુશ અંગરૂપે બની હોય તેમ લાગે છે.

વ્યવહારવિશિષ્ટકટીરકસ્યતીશિખરસ્વલ્લભ્યુલ્લ-
મેલલાકુલાઃ । ભવનાનિ તુલ્યતપનીયસંક્રમક્રમખળન્ત-
કનકનૂપુરાઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૪૧ ॥

(તે મહારાજની સચારી જોવા આતુર બનેલી સ્ત્રીઓ) વિશાળ ધાપાનાં સ્થાનની કિનારી પરથી ખસી જતાં અવાજ કરતી કંઠમેખલાથી આકુળન્યાકુળ બની જાય છે, તેમ જ ભવનોનાં જોયાં સોમેરી પગથિયાં પર પણ મૂકવાથી તે સ્ત્રીઓનાં મોનાનાં નૂપુર ઝંકારવ કરી રહ્યાં છે. ૪૧

કરયુગ્મપદ્મસુકુલાપર્જિતૈઃ પ્રતિવેશ્મ લાજકુસુ-
મૈરવાકિરન્ । અવર્દીર્ગુલ્કિપુટસુકૃમૌલિક્લિકપ્રકરૈરિવ
મિયથાન્નમન્નનાઃ ॥ ૪૨ ॥

પ્રિય છે રથનું અંગ (ચક્ર) જેને એવા શ્રીકૃષ્ણને નગરની સ્ત્રીઓ બે હાથરૂપી કમળના સંપુટમાં રહેલી હાજી અને પૂલોથી વધાવી રહી છે, તે જાણે કે જીધડી ગયેલ છપોના સંપુટમાં રહેલ મોતીઓના સમૂહથી વધાવતી હોય, એમ લાગે છે. ૪૨

નલિનાન્તિકોપહિતપલ્લવશ્રિતા વ્યવધાય ચાહ
મુલમેકપાણિના । સ્ફુરિતાઙ્ગુલીવિવરનિઃસ્તોત્તસદ-
શનપ્રભાકુરમજ્જ્મતાપરા ॥ ૪૩ ॥

(શ્રીકૃષ્ણને જોઈને કામાતુર બની લલ્લવાઈ ગયેલી) એક સ્ત્રી કમળની સાથે રહેલ પલ્લવની જેવી શીલા-
વાળા પોતાના હાથથી પોતાનું સુંદર મુખ ઢાંકી દે છે; પરંતુ આંગળીઓનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતી દાંતની પ્રભાને એણે તો ચળકાટ પડે છે કે, તે સ્ત્રી બગાડ આઈ રહે છે, તે વાત સ્પષ્ટ પતાય છે. ૪૩

રણસામગ્રી

અયોધ્યકૈર્જરલકપોતકંધરાતનુરૂપકરવિપાણુરશુતિ ।
મલ્લશ્લચરણવિધૂતમુચરદ્ધનાલીરુદ્ધરતઃ ક્ષમારજઃ ॥

ત્યાર બાદ સેનાઓએ પત્રના ધમકારથી પૃથ્વીની જે રજને ખૂંચીને ઉઠાડી; તે રજની કાંતિ ધરતી કબૂતરની ડોકમાં રવાનાં સમૂહ જેવી પાંડુ (પીળા) સાજતી હતી અને તે આકાશનાં વાદળોને ઓળંગીને ખુબ જોડે પહોંચી ગઈ હતી. ૧

વિપક્ષિર્મિથૃશમિતરેતરં કચિતુરંગમૈરુપરિ નિરુદ્ધ-
ર્નિર્ગમાઃ । ચલાચલૈરનુપદમાહતાઃ મુરૈર્વિવશ્રમુશ્ચિરમય
એવ ધૂલયઃ ॥ ૨ ॥

(પ્રયાણ કરતી વખતે) એકમેકની સાથે અત્યંત બીંસમાં આવી ગયેલા ધોડાઓએ જે રજને ઉપર જવાનો માર્ગ રોકી રાખ્યો છે તેમ જ આધાપાછા થતા કાળાઓથી પગલે પગલે અથડાતી તે રજ સાંખા કાળ સુધી નીચે જ લટકા કરતી હતી ૨

ગરીયસઃ પ્રચુરમુલ્લસ્ય રાગિણો રજોડમ્બદ્ધવ-
હિતસત્ત્વમુક્તત્મઃ । સિસૃક્ષતઃ સરસિજજન્મનો
જગદ્ગલસ્ય તુ ક્ષયમુપનેતુમિચ્છતઃ ॥ ૩ ॥

જેવી રીતે ક્ષત્રા મોટા શુરુ છે, ત્યાર મુખવાળા છે અને રાજરાણા છે; તેથી તેમના રજોગુણ સૃષ્ટિનાં સર્જન કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સત્ત્વગુણોને ઢાંકી દે તેવા ઉત્કંઠ બન્યો છે; તે જ રીતે આ રામની સેના ઘણી જ ભારે (ગરીયસ) છે, ઘણાં મુખવાળાં (પ્રચુરમુલ્લસ્ય) છે, શત્રુઓ પર ક્રોધવાળાં (રાગિણઃ) છે તેમ જ તેણે ઉઠાડેલી રજોટી (રજઃ) સેનાના મનમાં રહેલ શત્રુઓને નાશ કરવાની ઇચ્છાને લીધે સઘળાં પ્રાણીઓને ઢાંકી દે (વ્યવહિતસત્ત્વમ્) તે રીતે પ્રખળ બને છે. ૩

પુરુ શરક્ષતિજનિતાનિ સંયુગે, નયન્તિ નઃ પ્રસ-
મમસૃજ્ઞિ પદ્મતામ્ । ઇતિ ધ્રુવં વ્યવહિપુરાત્તમીતયઃ
લમુચકૈરનલસલ્લસ્ય કેતવઃ ॥ ૪ ॥

‘ખાણુનાં અઢારથી પેદા થયેલ લોહીની નદીઓ અત્યારે જ આપણને બળાહારે કાદવરૂપ બનાવી દેશે,’ એ કારણે જ લયભીત થયેલ યુદ્ધમાંની રજ પવનની ધમ્મણે બનીને આકાશ ઓળંગીને જોડે ચડી જાય છે.

કચિદ્ધસદનનિરુત્તરમ્બકુરુઃ કચિદ્ધિરન્મયકળ-
મુક્ષપિણઃ । કચિદ્ધિરન્નરુદ્ધશરત્તળપાણુરઃ સુર-
ક્ષતક્ષિતિતલરેપુરુચયૌ ॥ ૫ ॥

ખરીઓ અથડાવાથી પૃથ્વી પરની જોડેલી રજ, કાઈ એક જગ્યાએ વાદળોના સમૂહ જેવી કાબરચીતરી લાગે છે; બીજા કાઈ પ્રદેશમાં સુવર્ણમય કણીઓના સમૂહ જેવી પીળી બની જાય છે તેમ જ બીજે કાઈ ઠેકાણે શરદઋતુના ચંદ્રના ટુકડા જેવી સફેદ બનીને રહે છે.

મહીયસાં મહત્તિ દિગન્તદ્વિત્તામનીકજે રજસિ
મુપ્તાનુપક્ષિણિ । વિસારિતામજિહ્વત કોકિલાલી-
મલીમસાં સપદિ મદામ્બુરાજયઃ ॥ ૬ ॥

મોટામાં મોટી સેનાઓથી જોડેલી રજ વિશાળ પાલક હાંધીઓનાં મુખને બ્યારે મોટી જાય છે, ત્યારે

હાથીઓના મળ્યાની રેખાઓ કાપલની હાર જેવી સ્થામલતાનો ફેલાવો કરે છે :

શિરોરુદ્ધરતિકુલકોમલૈરમી મુખા મૃદે સ્પૃત
યુવાન એવ મા । વલોદ્વત ધવલિતમૂર્ધજાનિતિ ધ્રુવ
જનાજ્વરત ઇવાકરોદ્રજ ॥ ૭ ॥

‘ભમરાઓના સમૂહ જેવા (માળા) કામળ કેશથી શોભતા જુવાન પુરુષો યુદ્ધભૂમિ પર ફોજત મરણ પામે, તે ઠીક નહિ’ એમ વિચાર કરીને અહીં કે સેનાથી ઊંડેલી રજ ‘જુવાનોને જીત કરવા ઇચ્છતી હોય,’ એ રીતે બલાતકારે ઊડીને તેમના વાળને સંદેહ કરી નાખે છે

સુસહૃદૈર્ધવપિ ધામ નીયતે તિરસ્કૃતિ વહુમિ
રસશ્ચય પરૈ । યત ક્ષિતેરવયવસપદોઽગ્નિરિવ વપા
નિધેરપિ વપુરાશ્રયિત ॥ ૮ ॥

ધૃત્ય શયુજનો જે સાચી રીતે એકઠા થઈ બળ તો તે બધાથી પ્રતાપી તેજસ્વી પુરુષ પશુ તિરસ્કારને પાન બને છે, જુઓને । પૃથ્વીના અવનવશ્પી બનેલી ઝીણી ઝીણી રજકણોએ પશુ ઊડીને સર્પના શરીરને ઢાંકી દીધું છે ૮

દ્રતદ્રવ્યદ્રથચરણક્ષતક્ષમાતલોહસદ્ગુહરજોવ
ગુઠિતમ્ । યુગશ્ચયક્ષણનિરવગ્રહે જગત્પયોનિધેર્જલ
ઐવ મમમાવમૌ ॥ ૯ ॥

બ્યારે વેગથી દોડતા રથના પેડાથી ખોદાયેલી ધરતી માથો ઊંડેલી રજકણથી બધું જગત ઢાંકી ગયું, ત્યારે પ્રત્યક્ષાળના સમયે મર્યાદા છોડીને ફાટાયેલ સમુદ્રના જલ ની અદર તે જગત ડૂબી ગયું હોય એમ લાગતું હતું

સમુહસદિનકરવક્ત્રકાન્તયો રજસ્વલા પરિ
સલિતાન્મરપ્રિય । વિગઙ્ગના ક્ષણમવિલોકનક્ષમા
શરીરિણા પરિહરણીયતા યયુ ॥ ૧૦ ॥

સારી રીતે પ્રકાશતા સર્પના મુખ જેવી જેની કાંતિ છે, એની દિશાઓથી ઓછા બ્યારે રજસ્વલા (રજોદેવતાની, ધૂણથી ઢાકાયેલી) બની અને તેમણે મહિન અબર (વર, આકાશ) ધારણ કર્યા હતા, ત્યારે ધડીલર માટે તો દર્શન કરવા માટે અપોગ્ય (રજસ્વલાના દર્શનના નિષેધથી ધૂણી આખ ઢાકાવા થી) બની જવાથી દેહધારી જનો માટે તજજવા યોગ્ય બની રહી હતી ૧૦

નિરીક્ષિતુ વિચિત્રિ સમેત્ય કૌતુકાત્પરાક્ષમ
સમરમુલે મહીભૂતામ્ । રજસતાવનિમિપલોચનોત્પલ-
વ્યયાકૃતિ ત્રિદશગણે પલાવ્યત ॥ ૧૧ ॥

યુદ્ધની ભૂમિ પર રાખ્યાના પરાક્રમ બેવાનું જેને કૌતુક પેદા થયું છે, એવા દેવો બ્યારે આકાશમા એકઠા થયા ત્યારે સેનાની રજ ઊડી, તે તેમના નિમેષ વિનાના સ્થિર નેત્રોમા બધા પેદા કરતી હતી, તેથી તે દેવો પુરત બ્યાથી પનાયન કરી ગયા ૧૧

• વિપક્ષિણ પ્રતિપદમાપિવત્યપો હતાચિરમુતિનિ
સમીરલક્ષ્યણિ । શ્વે શ્વેનરુપચિતપદ્મમારિકા પયો
મુચ્ચ પ્રયયુરપેતવૃષ્ટય ॥ ૧૨ ॥

બ્યારે પવનથી ઊંડેલી રજે વીળાની કાંતિ આખી પાડી અને મેઘની સાથે તે બરેબર લાગી ગઈ, ત્યારે તે રજે કણેકણે જલના પાન કર્યા, તેથી ધીરે ધીરે કાઢવને લાર વધવા લાગ્યો અને વરસાદના જલ ઓછા થઈ ગયા એટલે વાદળો આકાશમાંથી દૂર થઈ ગયા ૧૨

નમોનવીઘ્યવતિકરધૌતમૂર્તિમિધિયત્વૈતરનધિગતાનિ
લેમિરે । ચલચમુતુરગલુરાહતોત્પતન્મહીરજ સ્ત્રવન
સુગાનિ વિગઙ્ગૈ ॥ ૧૩ ॥

જે દિગ્ગજને આકાશગ ગાના જલ લાગવાથી શરીરે અત્યંત ધવલ બનતા હતા તે દિગ્ગજને ચાલતી સેનાના ઘોડાઓના ડાખલાથી ખોદતી પૃથ્વીની ઊંડેલી રજના સ્નાન કરીને જે આનંદ-સુખ ભોગવતા હતા, તે સુખ તો આકાશમા રહેલાને કારણે મળી શકે એમ જ નહોતો

ગજગ્જાક્રમણમરાવનગ્રયા રસાતલ ચદ્વિલ
માનયો મુવા । નમસ્તલ બહુલતરેણ રેણુના તત્તોઽ
ગમત્ત્રિગ્ગાદિવૈકતા સ્ફુટમ્ ॥ ૧૪ ॥

સેનાના હાથીઓના સમૂહના ચાલવાથી ભાર લાગતા, આ પૃથ્વી આખીય રસાતલમા ધૂસી ગઈ હતી તેમ જ ધણી જ વિશાળ રજ ઊડવાને કારણે આકાશતલ એક બન્યું હતું, તેથી બન્ને કે ત્રણે સોઠે એકમેકતાને પામ્યું હોય, તેમ રજકણ લાગતું ન હતું ૧૪

સમસ્યલીકૃતવિવરેણ પૂરિતા મહિભૂતા ચલ
રજસા મહાગુહા । રહ્મપાવિધુરવધૂરતાર્થિના નમ
સદામુપકરણીયતા યયુ ॥ ૧૫ ॥

રાખતી સેના જમીનના આગરેકરને એકસરખી બનાવી દેતી હતી, તે વખતે જે રજ ઊડી તેણે પવનની ગ્રહણોને ઢાંકી દીધી હતી, તેને કારણે એકાત બનેલ ગ્રહઓમા લગભરહિત બનેલી કામિનીઓ સાથે રત બનવાને ઇચ્છતા દેવોને આકાશ (આવરણ વિનાનુ સ્થળ) પશુ ઉપકાર બની રહ્યું હતું ૧૫

ગતે મુપચ્છદ્વપસાદશૌ દશ પયસ્તિરોદ્યતિ
પને રજસ્પિ । મદાનિલિરધિમધુત્તગન્ધિમિદ્ધિપા
દ્વિપાનમિયયુરેવ રહસા ॥ ૧૬ ॥

(સેનાથી ઊડેલી) પ્રજાદ બનેલી રજ નજરના માર્ગને રોકી દેતી હતી તેમ જ હાથીઓના મુખ પર મોટા પડદા જેવી બની જતી હતી તોપણ વસંત-ઋતુમાં ખાસેલા આંખાના મેર જેવી સુગંધગ્રાણી મદ-જરતા પવનોથી આકર્ષાઈને હાથીઓ સાથે હાથીઓ પર બળાતારે આક્રમણ કરતા હતા ૧૬

**મદામ્મસા પરિગલિતેન સમ્પદા મલાક્ષ્મિનઃ ક્ષવિ-
તરજશ્ચયાનધઃ ।** ઉપર્યવસ્થિતપનપાંશુમણ્ડલાનલોકચ-
ત્તવટમણ્ડપાનિષ ॥ ૧૭ ॥

મંડલ કચેરે હાથીના સાત અવયવો પર જે મદ જરતા હતો, તેથી ત્યાં ઊડેલી રજ ચોટી જતી હતી તેમ જ ગરદન કચેરે ઉપરના લાગ પર પથુ રજના ગાદા મંડલ બમી ગયાં હતા, તેથી (વિશાળકાય બનેલ) હાથીઓ તેવાર કરેલા ત બૂઓ જેવા દેખાતા હતા. ૧૭

**તૂળીરબન્ધપરિણદ્વુભાન્તરાલમાકર્ણલન્ધિગિરિ-
વિન્નકલપાધારિ ।** કોદણ્ડપાણિ નિનદ્વલિરોષ-
કાનામાપાવત્પ્રસહમાવિરમૂવનીકમ્ ॥ ૧૮ ॥

વૈરી જનોથી ખાળી ન શકાય તેવું આ વિશાળ સૈન્ય નાદ કરતું યુદ્ધભૂમિ પર પ્રગટ થયું છે. તેમના સૈનિકોની હાતીઓ પર લાથાઓના બંધ બાધવામાં આવેલા છે, કાન સુધી લટકતા મેરપીંછાના મંડળને તે સૈનિકા ધારણ કરે છે અને તેમના હાથમાં મોટાં ધનુષ્ય રહેલાં છે. ૧૮

**આદાવેષ મજેન્દ્રમૌલિવિલસરૂપા પતાકાવલી
પચ્ચાદ્ધારણાજયોરણિરતિપ્રોદામયોવાશ્રિતા ।**

**વદ્ધન્ધજલાન્ધિહતાપ્યથ ધનીમૂતા રથાનાં તત્તિ
સ્તલશ્ચાતુરંગાવલિ વિજયતે યોધેઃ સર્મ સર્વતઃ ॥ ૧૯**

આ સૈન્યમાં સૌથી ઓખરે તો મોટા મોટા હાથી-ઓ છે, જેમના મસ્તક પર દંડા સહિત ધન્યોની હાર શોભી રહી છે, ત્યારબાદ મોટા મોટા હાથીઓની હાર છે, જેની ઉપર અત્યંત ઉંડડ ચોદાઓ સવાર થયેલા છે, તેની પછાડે ગધના સમૂહોની મોટી હાર છે, જેની ઉપર ઊંચી ઊંચી ધન્યોના અનેક ચિહ્નો છે અને તેની પછાડે ઘોડાઓની લાખી હાર છે તેમ જ પાયળ ચોદાઓ છે. એ ગીતે ચતુરશિષ્ટી સેના વિજય પામે છે. ૧૯

**યોધૈરેવ પરીરૂતાઃ કયમપિ પ્રોદામરોપાન્ચિતા
ગાદધ્યાન્ધરોપરા ઇવ રણશ્રેણીં સમાલમ્બિતાઃ
ઈપન્નીલિતવૂર્ણિતં પ્રતિવિદ્યં પ્રક્ષિપ્તેન્નાશ્રલ્લા
મન્દાદોલિતમૌલયો મદ્ગલ્લરભામિત દન્તાવલઃ ॥૨૦**

જેમને ચોદાઓ જ માંડ માંડ વશ કરે એમ છે, જે અત્યંત ઉંચ રૂપથી અંધ બનેલા છે, જાણે કે ગાદ અધકારવાળા પર્વતોને લાવીને રણભૂમિમાં દાખલ કર્યાં ન હોય. એવા જે લાગે છે, જરાક મીચેલ અને ઘૂમતાં નેત્રોના છંડાઓથી દરેક દિશાના છંડાઓને જે ભુએ છે, એવા મસ્ત હાથીઓ (રણભૂમિ પર) મસ્તકને મંદ મંદ હલાવતા તેમ જ મદબલથી શોભી રહ્યા છે આરુઢક્ષિતિપાલમાલવિગલત્ત્વેદામ્બુસેનોદતા મેરીક્ષાદ્ઠુતિચાપટંઠુતિચમત્કારોહસન્માનસા ।

**શુભ્યલ્લોખિતલં સ્ફુરત્સ્વરુપું ચચ્ચલકેશરં
મન્દબ્રાન્તવિલોચનં પ્રતિવિદ્યં નૃત્યન્તિ વાજિવ્રજાઃ ॥૨૧**
સેનામાં રહેલા ઘોડાઓ પોતાનાં નેત્રોને મંદમંદ ફેરવતા ચારે દિશાઓમાં નાચી રહ્યા છે. પોતાની ઉપર સવાર થયેલા રાજાઓનાં લલાટમાંથી ટપકતાં પસીનાનાં બલનાં સિંચનથી ને ઘોડા ઉદ્ભવ બનતા હતા; ઢુંકુલિ-ઓના નાદ તેમજ ધનુષ્યોના ટંકારના ચમત્કારથી તે ઘોડાઓનાં માનસ વ્યગ્ર બનતા હતાં. તે પૂર્વેને ક્ષોભ પમાડતા, કળ્પલાઓને ચમકાવતા અને ચંચળ ફેર-વાળીને શોભાવતા રણભૂમિ પર જતા હતા. ૨૧

**અન્યૂનોઋતવયોડતિમાત્રપૃથ્થઃ પૃથ્વીપરબ્રીમૃત-
સ્તન્વન્તઃ કનકાવલીભિરુપમાં સૌદામિનીદામભિઃ ।**

**વર્પન્તઃ શમમાનયશ્ચુપલસચ્છદ્ધારલેજાપુષાઃ
કાલે કાલિયકાયકાલ્લવુષઃ પાંશૂનાગન્મોમુચઃ ॥૨૨**

એ હાથીઓની મેઘ છે, જેઓ પૂરી કિશાઈવાળા, ધારી જ સ્થૂંચ કાયાવાળા, પર્વતોની જેમ્મી શોભા ધારણ કરનારા, વીજળાઓની જેમ ચમકતી સોનાની સાકળ-વાળા, ચારનાં રખાપર મેધધનુષ્યની શોભાને ધારણ કરનાર તેમ જ કાલિયાગર્ભની જેમ કાળા રહેલો ધારણ કરનાર છે. તે હાથીઓ મહર્ષી બળધી ગચ્છસંત્રાય વખતે ઊડેલી ગઈને શાંત કરી નાખે છે. ૨૦

**દૂપાષોપૈર્દરીણાં જિવધનનિનદૈયુર્હિતૈઃ કુજ્જારાણાં
જ્યાધાતોત્યૈર્નિનૌદઃ પટુપટહર્વૈર્મંદલોદામશ્વદૈઃ ।**

**પ્રાસૈઃ કર્ણોપકર્ણં મદ્ગગનિવહ્સ્વન્યપંટાપ્રગાદૈઃ
ચ્છદ્ધારાય સ્વરન્તે ત્રિદશમુદ્ગદશો વીરવર્માનુરસાઃ ॥૨૩**

બ્યારે ઘોડાઓનાં હલ્લહલ્લ, મેઘની ગર્જનાને છતી લેનાર હાથીઓના ચિન્હાર, ધનુષ્યની દોરીના ઉડંડ અથવા મોટા નજારાના ગડગડાટ. મહંસ વાગનાં ઉડંડ અથવા તેમ જ મદોન્મત્ત હાથીઓના શરીર પર લટકતા ઘંટા-ઓના નાદ પોતાના કાન પર અથડાવા લાગે છે, ત્યારે વીર જનો પર આસક્ત થયેલી આસરાઓ રણયુદ્ધ સજીને તેવાર થવા માટે ઉતાવળ કરે છે. ૨૩

સજ્જતા કુન્ભમિત્તિચ્યુતમદમદિરામતત્તુજ્ઞા કરીન્દ્રા
યુજ્યન્તા સ્યન્દનેપુ પ્રસમજિતમરુગ્ધવેગાસ્તુરગા ।
કુન્તેર્નીલોત્પલના વનમિલ કકુભામન્તરાલે સુજન્ત
પાદાતા સચરન્તુ પ્રસમમસિલસત્પાણય પત્તયોડિપિ ॥

(યુદ્ધની સામગ્રી માટે આસા આપતા તે રાજા
જાણુવે છે કે,) 'હાથીઓને સજ્જ કરે કે જે કુલ
સ્થગેમાથી ઝરતી મદ્ધપી મદિરાથી લમગઓને મદે
ન્મત કરે છે, રથમા ઘોડાઓને જોડે કે જે પોતાના
પ્રયત્ન વેગથી પવનની ગતિને પછી છૂટી લે છે તેમ જ
પાયદળ સૈનિકો આસવા માટે જેમના લાલાઓથી
દિશાઓના વચલા લાગેમા જાણુ કે નીલકમળના વન
પેદા થયા ન હોય એમ લાગે છે, એ રીતે હાથ પર
અશ્વશસ્ત્રથી શોભતી સેનાઓ પછી ત્યાર થાય ૨૪

રણુવર્ણન

તનુગ્રાણ તનુગ્રાણ શક્ષ શક્ષ રથો રથ ।

ઈતિ શુભચિરે વિષ્ણુગુદ્ગતા સુમટોકચ ॥ ૧ ॥

'કવચ, કવચ, શસ્ત્ર, શસ્ત્ર, રથ, રથ એ રીતે
ચારે બાજુથી ('લાવે ની આસા આપતા) યોદ્ધાઓની
પ્રયત્ન વાણી સાલળીએ છીએ ૧

પત્તિ પત્તિમમીયાય રણાય રથિન રથી ।

તુરગ્ગચ્છ તુરગ્ગચ્છો દન્તિસ્થ દન્તિનિ સ્થિત ॥ ૨ ॥

સામસામે લડવા માટે પાયદળ પાયદળની સામે,
રથવાળા રથવાળાની સામે ઘોડેસવાર ઘોડેસવારની
સામે તેમ જ હાથી પર બેઠેલ હાથી પર બેઠેલાની
સામે શોડી ગયા ૨

સહમામાનન્દર્થિર્ણ્યૌ વિમદે પુલકાક્રિતે ।

આસીત્કચચિચ્છેદો વીરાણા મિલતા મિથ ॥ ૩ ॥

જ્યારે વીરજનો રણસત્રામમા એન્નેકને મળતા
હતા, ત્યારે સત્રામ કરવાનો આનંદ જેમનો વધી ગયો
છે અને જેમને શરિરે શેમાય પ્રગટ થયા છે, તેને
કારણે શક્તોના પ્રદાર વિના જ તેમના કવચ-મખતર
પૂરી ગતા હતા ૩

નિવય રઘ્ગમિનેમ્ય ક્વચેમ્ય સમુચ્છિતે ।

આસન્ધ્યોમદિશતૂર્ણે પલિતૈરિવ પાણ્દુરા ॥ ૪ ॥

કોઈ ગતિ થતા મદ્ગોના પ્રદારથી તુરવા લાવેલા
કવચોમાથી જે રના આસા ઊડવા લાગ્યા, તેને મળે
આકાશ અને દિશાઓ જાણુ કે પડ્યા થવાથી સુર-
ખના દોષ તેમ લાગેલુ હતુ ૪

રઘ્ગા રધિરસલિમાઘ્નહાસુક્રમાસુરા ।

ઈતસ્તતોડિપિ વીરાણા વૈશુત વૈમઃ ક્વુ ॥ ૫ ॥

સુ ૨૭

વીર યોદ્ધાઓના અશ્વશસ્ત્રો લોહીથી ખરડાયેલા
હતા અને સૂર્યના પ્રયત્ન કિરણોથી ચળકવા લાગ્યા
હતા, તેથી આકાશ વિના પણ શસ્ત્રોની કાંતિ વીજળીના
શોભાને ધારણ કરતી હતી ૫

ગૃહીતા પાણિમિર્વૈરિંકોદા રઘ્ગરાજય ।

કાન્તિજાલ્નલ્લાદાગૌ વ્યહસન્સમદા ઇવ ॥ ૬ ॥

વીરજનોએ પોતાના હાથ પર ધારણ કરેલી તે
ઉઘાડી તલવારો પોતાની પાશુદ્ધા કાંતિના સમૂહથી જાણુ
કે મદ્યન્મત થઈને હસતી ન દોષ, તેની લાગતી હતી ૬
રઘ્ગા જોણિતસદિગ્ધા નૃત્યન્તો વીરપાણિપુ ।

રજોષ્ણે રણેડનન્તે વિશુતા વિશ્રમ ક્વુ ॥ ૭ ॥

વીરજનોના હાથ પર નાચ મરતી એ તલવારો લોહી
થી ખરડાઈ હતી, તેથી રજથી આઠા પડેલા રણસત્રામ
મા તે નીજળીઓના શ્રમને ધારણ કરતી હતી ૭
શક્ષમિન્નેમકુસ્મેમ્યો મૌત્તિકાનિ ચ્યુતાન્યથ ।

આદ્યલેષ્ટમમ્યુમકીર્તિર્વિજોત્કરમિયમ્ ॥ ૮ ॥

જ્યારે શસ્ત્રના ભેદવાથી હાથીઓના ગદ્યસ્થલોમાથી
મોતી ખગવા લાગે છે, ત્યારે તે મોતીઓ રણસેનકથી
ખેતરમા વાવેલા કીર્તિના બીજની શોભાને ધારણ કરે છે
વીરાણા વિષ્ણૌર્ધૌર્વિરૂદ્ધા વારણા રણે ।

શાસ્યમાના અપિ ત્રાસદ્ગેહુત્ક્રુષ્ણા વિશ ॥ ૯ ॥

વીરજનોએ જ્યારે વિચિત્ર મર્જનાઓ કરવા
માડી ત્યારે રણસત્રામમાથી હાથીઓ ત્રાસ પામવા
લાગ્યા તેમ જ મદાવતોએ તેમને અકુશથી કનગે લીધા,
તોપણ તે નહિ ચક્રકારના લનથી ચારે દિશાઓ તરફ
ભાગી જવા લાગ્યા ૯

રણે વાણગૈર્મિશ્ત્રા ધ્રમન્તો મિશ્રયોષિન ।

નિમમ સુર્ગલદ્રષ્ણનિમમ્નાનુ મહાગજા ॥ ૧૦ ॥

રણસત્રામ પર છૂટા બાણોના મધુદંથી બેદાઈ
જતા હાથીઓ પોતાની ઉપર બેસેલા યોદ્ધાઓનો નાશ
થવાથી ચારે બાજુ લમવા લાગ્યા તેમ જ રધિરની
વહેતી નદીઓમા મોગ મોગ ટાપ્યાઓ ડૂબવા લાગ્યા
અગ્નિર્દિનમૂર્ધાનો નિપતન્તોડિપિ વાજિન ।

પ્રથમ વત્તયામાસુરસિના સારિતાનરીન ॥ ૧૧ ॥

જેમનું મરત તનુગથી ખાવા લાગ્યા છે, એવા
હેડાઓ પડ્યા પડ્યા પણ વેગી નોને પડેલા પાડી
નુપ્પાના હતા કે જે સુરુઓ અલગના નદારો થયા
હતા પડ્યા નહેતા ૧૧

વીરાણા શક્ષમિન્નાના શિરાસિ નિપતન્ત્યપિ ।

અચાતન્દન્તદ્રોદ્રમીપણાન્વરિપુ ક્વુવા ॥ ૧૨ ॥

અસ્ત્રશસ્ત્રથી બ્રેહાપેલા વીરજનોના મસ્તક પડતા પડતા પશુ કોપથી ઓછાને દાંતોથી કસવાને કા છેલ્લે બચ કર લાગતા એવા શત્રુઓની ઉપર ધસી જતા હતા ૧૨ શિરાસિ ચરયોધાનામધ્યંચન્દ્રહસાન્નયિ ।

આદનાના મુશ પાદે રેવેના વ્યાનશિરે દિશ ॥૧૩॥
વીર યોદ્ધાઓના મસ્તકો અર્ધચન્દ્ર-અર્ધચંદ્રી દરતા હતા, તોપણ રેવન પક્ષીઓએ તે મસ્તકોને પોતાના પગમાં લઈ લીધા હતા, તેથી તે મસ્તકો (પૃથ્વી પર નહિ પડતા) ।દશાઓમાં રોબતા હતા ૧૩
ઉચ્છિન્ના અપિ હસ્તીન્દ્ર કોપયે પત્તય કૌરે ।

તે રિપૂતહનન્તઙ્ગપાલે સ્વસ પુર મમો ॥૧૪॥

કોપમાં આવેલા મોટા હાથીઓએ જેમને સદૃશી પકડી દૂર ફેંકી દીધા છે એવા પાવણ સૈનિકો પોતાના સ્વામાં લઈ લેખતા જ અસ્ત્રશસ્ત્રના પ્રહારોથી શત્રુઓને મારી નાખતા હતા ૧૪

ઉચ્છિન્ન્ય કરિમિદૂર મુક્તાના યોધિના દિવિ ।

પ્રાપિ જીવાત્મમિર્દિવ્યાઙ્ગનાકળપરિમદ્ ॥૧૫॥

હાથીઓએ જ્યારે પોતાની સહોદી ઉપાડીને વીર યોદ્ધાઓને દૂર ફેંકી દીધા, ત્યારે તે યોદ્ધાઓના જીવાત્મા ઓએ અસ્ત્રશસ્ત્રોના કટના આસિગ્ન મેળવ્યા હતા ક્રુદ્ધસ્ય દ્વિત્તન પત્તિર્જિષ્ણોચસિના કરમ્ ।

નિર્મિચ દન્તમુલલાન્ધ્યાકરોહ જિષ્ણયા ॥૧૬॥

કોપમાં આવેલો ક્રોધ હાથી સૈનિકને પકડવાની ધ્રુવ કરતો હતો ત્યાં તો તે સૈનિકે હાથીની સદ તલવારથી કાપી નાખી અને હાથી પર બેઠેલ યોદ્ધાને પકડવા માટે તે સૈનિકે હાથીના દંતુશળ પર ચડી ગયો સ્વહોનામૂલ્લો હત્વા દ્વિત્તનોડિઙ્ગચ્ચતુષ્ટયમ્ ।

પ્રપતિવ્યો પ્રવિત્તોડપિ પદાતિર્નિરગાદ્વ્રતમ્ ॥૧૭॥

ક્રોધ એક પાવણ સૈનિક હાથીના આરેય પૂરને તાવવારથી કાપી નાખવા તેની વચમાં ઘૂસી ગયો અને તે ચાર પગ કપાઈ જતા હાથી નીચે પડવા લાગ્યો, તે જ સમયે તે સૈનિક એકદમ બહાર નીકળી ગયો કરેણ ફરિણ વીર સુપ્રહૃતોડપિ કોષિના ।

અસિનાસૂક્ષ્મહારાણુ તરયૈવ સ્વયમદ્યત ॥૧૮॥

ક્રોધમાં આવેલા હાથીએ પોતાની સદૃશી વીર જનને સારી રીતે પકડી લીધી હતો તોપણ તે વીર જને તલવારથી હાથીના પ્રાણુ હરી લીધા અને તે આખા દેવની ગયો ૮

તુરક્તી તુરગાલ્લ પ્રસેનાહત્ય વશ્સિ ।

પવતવત્તમ નાશ્તીત્વામપાવ સ્વયે હરિ ॥૧૯॥

એક ઘોડેસવાર સામેના ઘોડેસવારની જાતીમાં ભાલો ભોકી દીધા, ત્યારે પડતા પડતા તે ઘોડેસવારે પોતાની જાતીમાં ભાલો ભોકી દીધા છે, તેની ખબર તેને પડી નહિ તુરક્કસાદિન શશ્વત્તપ્રાણ ગત મુવિ ।

આન્ઝાલ્લોડપિ મહાવાજી નામ્તનયનોડ્યજત્ ॥૨૦॥

ક્રોધ એક ઘોડેસવાર શસ્ત્રથી નાથુ હરાઈ જતા પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો હતો, તોપણ તેનો પરાક્રમી ઘોડો આખોના ચમકારા છાડીને જીભે હતો અને તેના દેહમાં ફૂટા આતંગા જ રહ્યા હતા તોપણ તે ઘોડો પોતાના ઘોડેસવારને છોડતો નહોતો ૨૦

દિવા પ્રાસહત્તપાળો વાજિષ્ઠદ્વાસન ।

હસ્તોદ્ધતમદ્વાપ્રાત્તો મટો જીવન્નિવાધ્રમત્ ॥૨૧॥

વૈરી જનના ભાવથી જેના પ્રાણુ હરાઈ ગયા છે, તે છતાં ઘોડાની પીડ પર જેણે હદ રીતે આસન જમાવ્યું છે અને હાથમાં રાખેલો મોટો ભાલો જેણે જાએ ઉડાવ્યો છે, એવા ક્રોધ વીર ઘોડેસવાર જીવતા જ હોય, એ રીતે ભમતો હતો ૨૧

લહ્ણેન શિતધારેણ મિત્તોડપિ રિપુણશ્ચન ।

નામુચ્છલ્લેત્તપલો હન્તુમિયેષ્વ પવન્નપિ ॥૨૨॥

વૈરી જને તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારથી ક્રોધ એક ઘોડેસવારને કાપી નાખ્યો, તોપણ તે મૂર્ખા પાંચે નહિ અને નીચે પડતા પડતા પશુ વૈરીને મારી નાખવાની વોહવણ કરતો હતો ૨૨

રથિનો રથિર્નિર્વાળેહ્ણતપ્રાણ દ્વાસના ।

કૃતકાર્મ્યુકસપાના સપ્રાણા હ્વ મેનિરે ॥૨૩॥

રથમાં બેઠેલા મહારથીઓએ પાણોથી સામેના રથીઓના પ્રાણુ હરી લીધા છે છતાં પણ તે વીરાસન વાળાને બેઠેલા છે અને ધનુષ્યોના અગ્રુસધાન તેમણે બેઠા છે, તેથી જાણે કે જીવતા જ હોય તેમ લાગે છે મિયોડ્યચ્ચન્દ્રનિર્લ્લંઘ્યર્થાનો રથિર્તો રથા ।

લેષ્વરી મુવિ તૃત્યન્તો સ્વકચન્ધાવપદ્યતામ્ ॥૨૪॥

અર્ધચન્દ્ર આકૃતિના પાણોથી જેમણે પરસ્પરના મસ્તક છાડી દીધા છે, તેવા બે યોદ્ધાઓના જીવાત્મા એ આકાશમાં જતા જતા રેશથી વેગમાં આવેલા પૃથ્વી પર નાથ કરતાં પોતાના ધડને ભેગા હતા ૨૪

પત્તિ પદાતિ રથિન રથેશ્વસ્તુરગસાદી તુરગાધિલ્લમ્ ।

ચન્તાગજસ્યામ્યપત્તદ્વજસ્થ તુલ્યપત્તિદ્વન્દિ ધમ્બુચુલ્લમ્ ॥

પાવણ પાશળની સામે, રથી રથીની સામે, ઘોડે સવાર ઘોડેસવારની સામે, હાથીવાળો હાથીવાળાની સામે જતા હતા અને તે રીતે સમોચિત્તા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા

ઉત્થાપિતઃ સંયતિ રેણુરશ્વઃ સાન્દ્રીકૃતઃ સ્યન્દન-
વંશચક્રઃ । વિસ્તારિતઃ કુહરકર્ણવાલૈર્નૈત્રકમેળો
પરુરોઘ સૂર્યમ્ ॥ ૨૬ ॥

યુદ્ધભૂમિ પર ઘોડાઓએ ઊડાડેલી, રથના પેડાએ
ઘાટી બનાવેલી, હાથીઓની કાનડેપી પંખાથી ફેલાયેલી
એવી તે રજા આખરે ઢાંકતાં ઢાંકતા કમે કરીને ચાલે
પશુ ઢાંકી દીધો. ૨૬

રથો રથાઙ્ગધ્વનિના વિજઙ્ગે વિલોલપટ્ટાકણિ-
તેન નાગઃ । સ્વમર્તુનામમ્રહ્ણાદ્ભૂલ સાન્દ્રે રજસ્યાત્મ-
પરાધયોઘઃ ॥ ૨૭ ॥

યુદ્ધભૂમિ પર અત્યંત ગાંઠી રજા બની જતા ચક્રના
અવાજથી રથ બજીયોતો હતો, ડેલતા ધંટના
નાદથી હાથી બજીયોતો હતો તેમ જ આ ઘોડો પોતાનો
છે કે પારકાનો તેની ખચર તો પોતાના સ્વામીના
નામ દેવાથી જ પડતી. ૨૭

આરુણવતો લોચનમાર્ગમાર્ગૌ રજોન્ધકારસ્ય
વિજુન્મિતસ્ય । શક્ષત્પાશદ્વિપવીરજન્મા બાલારુણોડ
મૂઝુશિરમવાહઃ ॥ ૨૮ ॥

જ્યારે યુદ્ધની ભૂમિ પર રજા છવાવાથી પેદા થયેલો
અધકાર નેત્રના માર્ગને ઢાંકી દે એ રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો
હતો, ત્યારે શસ્ત્રના પ્રહારથી ઘોડા, હાથી અને વાર
જનોના નીકળેલા લોડીને પ્રવાહ ખાલ અરધુની શોભા
ધારણ કરતો હતો. ૨૮

સ ચ્છિન્નમૂલઃ ક્ષતજેન રેણુસ્તત્યોપરિષ્ઠાત્પદનાવધૂતઃ ।
અન્નારશેપસ્ય દુતાશનસ્ય પૂર્વોત્થિતો ધૂમ્ ઇવાવભાસે ॥

લોડી વહેવાથી જે રજાનો પાલળનો (મૂળ) ભાગ
ફરી ગયો છે અને જે રજાનો ઉપરનો ભાગ પવનને
લીધે જાયે ઊડેલો છે, તે રજા અગ્નિથી પહેલાં પ્રગટ
થયેલી ધુમાડી જેવી લાગતી હતી કે જે અગ્નિ શાત
થતા અગારા (કાપલા) જ બાકી રહ્યા હતા. ૨૯

આયોગાનાં ગજસંનિપાતે, શિરાંસિ ચર્કર્નિ-
શિતૈઃ છુરામૈઃ । દૂતાન્યપિ શ્યેનનસ્યામકોટિવ્યા-
સક્કક્ષેજ્ઞાનિ ચિરેણ વૈતુઃ ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે હાથીઓનાં શુદ્ધ ચાલતાં હતાં, ત્યારે
અત્યંત તીક્ષ્ણ પાણીદાર ધારવાળાં ચક્રોથી મહાપતોનાં
મસ્તકો ફર થતા હતાં; પરંતુ રથેનપક્ષીના નખના
આગ્રગના ભાગમાં તે મસ્તકોના વાળ ભરાઈ જતા
તેને પક્ષી પર પડતા વાર લાગતી હતી. ૩૦

તનુત્વજાં યમમૃતાં વિકોઠૈર્દૃઢત્વુ દન્તેષ્વસિમિઃ
પતદ્ગિઃ । ડગ્ધત્વમપિ શમયાંવમૃતુર્ગજા વિવિદ્માઃ

કરણીકરેણ ॥ ૩૧ ॥

પ્રાણુ ઊડાવાની તૈયારી પર આવીને યુદ્ધ કરતા
ઘોડાઓના ખરડો મ્યાન વચરનાં બનીને જ્યારે હાથી-
ઓનાં દંડણો પર પડતાં અથડાય છે, ત્યારે (બંનેના
ધ્વજથી જે) અગ્નિ પેદા થાય છે, તેથી ઉદ્ભવ
પામેલા હાથીઓ પોતાની સંદેના ફુકારથી અગ્નિને
ઓલવી નાખતા હતા. ૩૧

શિલીમુલોરકૃત્તશિરઃ ફલાલ્યા ય્યુતૈઃ શિર-
સ્ત્રિપ્તકોત્તરેવ । રણક્ષિતિઃ શોણિતમદ્યકુલ્યા રરાજ
મૃત્યોરિવ પાનમૃમિઃ ॥ ૩૨ ॥

આ રજાભૂમિ તો મૃત્યુની પાનમૃમિ જેવી લાગે
છે, જ્યાં પાણીથી કપાયેલાં મસ્તકો ફળ જેવા બરેલાં
છે, અથડાતા શિરનાથુ (ટોપા) પીવાની પાકીઓ
જેવા છે તેમ જ લોડીરૂપી સુરથી કુલડીઓ બરેલી છે.

કેચિદ્વદાઃ કેડપિ સત્તાપવાગાનન્યે રૂપાણીમપરે
વ શૂભમ્ । શસ્ત્ર્યુદ્ધિમન્યે મુશલં પરે વ, પ્રોત્તાન-
હસ્તાઃ પરિનતંયન્તિ ॥ ૩૩ ॥

કેટલાક ઘોડાઓ મદાઓ લઈને, બીજા ધનુષ્ય-
માણુ લઈને, કેટલાક ખરડા લઈને, કેટલાક બીજા
ત્રિશુળ લઈને, કેટલાક સાત્ર લઈને તેમ જ કેટલાક
કડિયાળી લાકડીઓ (મુશળ) લઈને ફરી રહ્યા છે, તે
અણે કે જ્યાં હાથ કરીને નાચતા હોય, એમ લાગે છે.

સરોપયુદ્ધાન્નમધ્યવાચન્મત્તદ્વિપાનામધિકોત્સુકા-
નામ્ ॥ વાદાભિવાતામિહવાઃ પતન્તિ રથાશ્ચ યોધાશ્ચ
તુરંગમાશ્ચ ॥ ૩૪ ॥

અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ગયેલા તેમ જ રથને
કારણે સમરાગ્રથુમાં દોડવા લાગેલા મદોન્મત્ત હાથી-
ઓના પથના પ્રહારથી અથડાવા લાગેલા રથ, ઘોડા
અને ઘોડાઓ પડવા લાગ્યા. ૩૪

રમ્ભાતરુનુદત્તવાતપૂર યયા તથા વારણયૂથનાથાઃ ।
સંપ્રામમૂમૌ વિનિપાતયન્તિરયાંશ્ચ યોધાંશ્ચ તુરંગમાંશ્ચ ॥

જેમ જીવે ઊડેલો પવનનો ડમરીઓ કેળનાં વૃક્ષોને
ઉખેડી ફેંકી દે છે, તેમ હાથીઓના જથ્થાના મજરાએ
રજાભૂમિ પર રથ, ઘોડા અને ઘોડાઓને પાડી નાખે છે.

પરસ્પરેણ ક્ષતયોઃ પ્રેઠ્ઠર્ત્તકાન્તત્તવાપ્ત્યોઃ સમ-
કાલમેવ । અમત્યંમાવેડપિ કયોશ્ચિદાસીંદિકાપ્સરઃ
પ્રાર્થિતવોર્વિવાદઃ ॥ ૩૫ ॥

એકમેક પર પ્રહાર થતાં એકીસાથે જેના પ્રાણુ
ચાલ્યા તથા છે, એવા બે ઘોડાઓ દેવપણાને પામ્યા,
તે જનાં એક જ અપ્પરને મેળવવાની ઇચ્છાથી બંને

વચ્ચે વિવાદ શરૂ થઈ ગયો. ૩૬

મહાસ્વનઃ સૈન્યવિમર્દસંભવઃ કર્ણાન્તમુલંકપતા-
મુપેયિવાન । પયોનિષેઃ ક્ષુબ્ધતરણ્ય મન્યનો વમૂવ
મૂઝા મુચનોદર્ભરિઃ ॥ ૩૭ ॥

સેનાઓના અથડાવાથી જે મોટા શબ્દો પેદા થયા હતા, તે કાનનાં મૂળને પણ ધસી નાખે તેવા હતા તેમ જ પૃથ્વીના પેટાળને પણ ભરી દે તેવા હોવાથી અત્યંત ક્ષોભ પામેલા મહાસાગરને પણ મથી નાખે તેવા તે શબ્દો હતા. ૩૭

મહાગાજાનાં શુરુદ્ધિતૈઃ શતૈઃ, મુઠ્ઠેપિતૈર્ધોરસૈર્ય ધાજિતામ્ । ઘનૈ રથાનાં ચલચણ્ઘ્વીરકૃતૈરિતિરોહિ-
તોડમૂત્ત પદહસ્ય નિઃસ્વનઃ ॥ ૩૮ ॥

મોટા મોટા હાથીઓની ભારે ગર્જનાઓથી, ઘોડાઓની અત્યંત ધોર હલુહલુટીઓથી તેમ જ રથોના ગાદા ચપળ પ્રયંડ ચિત્રકારોથી દુઠ્ઠિલિના અવાજ તો તિંગેહિત થઈ (ઢંઢાઈ) જતા હતા. ૩૮

ઘનૈર્વિલોક્ય સ્થગિતકર્મણ્ઘ્લેષ્મૂરજોમિર્નિચિતં નભસ્તલમ્ । અયાયિ હૈસૈરમિમાનસં પનપ્રમેણ સાનન્દ-
મનર્તિ કેકિમિઃ ॥ ૩૯ ॥

જ્યારે ગાદી બનેલી સેનાઓની રજ સૂઈના મંડલને ઢાઈ દીધું અને આકાશને વ્યાપ કરી દીધું, ત્યારે મેઘ ચઢી આવ્યો છે, એવી ભ્રાંતિથી રાજાએ માનસ સરોવર તરફ જવા લાગ્યા અને અધૂરા આનંદ કરતા નાંચવા લાગ્યા. ૩૯

વિલોક્ય ધૂલીપટલૈર્મૂર્શ મૂર્તં, ઘાષાગ્રધિચ્ચોરલ-
મન્તરં મહત્ । કિંમૂર્ધ્વતોતેષઃ કિમપસ્ત કુર્ધ્યતો,
રજોડમ્પુપૈતિતિ જનૈસ્તક્યત ॥ ૪૦ ॥

જ્યારે રજનાં મોટાં મોટાં પડોથી આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચેના મોટા લાગ ખૂળ જ ભરપૂર બની ગયો, ત્યારે તે જોઈને લોકો એમ તર્ક કરવા લાગ્યા કે, 'શુ આ રજની ડમરીઓ જોયેથી નીચે આવે છે કે નીચેથી જામે બધ છે?' ૪૦

નોર્ચં ન વાઘો ન પુરો ન પૃષ્ઠતો, ન પાર્શ્વતોડ-
મૂત્તલુ ચત્તુષો ગતિઃ । સૂચ્યપ્રમેયૈઃ પૃત્તનારજોમરેઃ,
મુનિર્મરં પ્રાણિગણ્ય સર્વેઃ ॥ ૪૧ ॥

જ્યારે સોયની અણીથી પણ ભેદાય નહિ એ રીતે મેનાની રત્નેટીએ સમસ્ત પ્રાણીઓની અંધો પૂરેપૂરી ભરી દીધી, ત્યારે તે વ્યાંખથી ઝતિઓ જોયે કે નીચે જતી નહોતી; તેમ જ આગળ, પાછળ કે અગે પણ જતી નહોતી.

उरामदानद्विपङ्क्तिः शतैर्नितान्तमुत्तुङ्गतरंग-

हेपितैः । चलद्धवजस्यन्दनतेमिनिःस्वनैरभून्निरुद्धवास-
मथाकुलं नमः ॥ ४२ ॥

અત્યંત મોહ-મત બનેલા સેંકડો હાથીઓના ચિત્રકારોથી. ઊંચા ઘોડાઓની ખૂળ જ હલુહલુટીઓથી તેમ જ ઊંચાલી ધમ્મઓવાળા રથોનાં ઘોડાંના અવાજોથી આકાશ એટલું બધું ભરપૂર બની ગયું, બધે કે તે ઉચ્ચવાસ પણ લેવું નહોતું અને આકુળવ્યાકુળ બન્યું હતું.

महागजानां शुरुमिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै-
रणोज्ज्वलैः । वीरप्रभेदैः प्रमदप्रमेदुरैर्वाचलतामाद-
धिरंतरां दिशः ॥ ४३ ॥

મોટા મોટા હાથીઓની ભારે ગર્જનાઓથી, રણભૂમિ પર પ્રકાશતા વિવિધ ઊંચાતા ઘંટાઓના રણકારથી તેમ જ અત્યંત મદથી ભરપૂર બનેલા વીરજનોના ધર્પના નાદથી સઘળી દિશાઓ વાચાળપણેને ધારણ કરતી હતી.

दन्तीन्द्रदानाम्बुधिगरिवीचिमिः सद्योऽपि नद्यो-
बहु ताः पुपूरैः । धरास्त्रजोभिस्तुरगक्षतैर्घृतं याः
पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ॥ ४४ ॥

જે નદીઓનાં જળ ઘોડાઓની ખરીઓથી ખોદાતી પૃથ્વીની રત્નેટીથી ભરપૂર બનતાં કાઠવરણ બન્યાં હતાં; તેવી નદીઓ પણ મોટા હાથીઓના મદરૂપી સમુદ્રના જળના કિલેલોથી તરત જ ભરપૂર બની હતી હતી. ૪૪

निम्नप्रदेशाः स्थलतामुपागममिन्नस्वमुच्चैरपि-
सर्वतः स्थलम् । तुरङ्गमाणां घञ्जतां क्षुरैः क्षितौ
रथैर्गेज्जेन्द्रैः परितः समीकृता ॥ ४५ ॥

જે પ્રદેશ નીચાણવાળા હતા, તે જ્યાં થતાં સરખા બની ગયા તેમ જ જે પ્રદેશ ઊંચાણવાળા હતા, તે નીચા બની ગયા. એ રીતે જ્યારે ચાલતા ઘોડાઓની ખરીઓથી પૃથ્વી ખોદાતી હતી, ત્યારે રથ અને હાથી-ઓના ચાલવાથી ચારે બાજુ પૃથ્વી સપાટ બનતી હતી.

नभोदिगन्तप्रतिघोषमीपयैर्महामहीभूततदारणो-
त्स्वणैः । पयोधिनિर्धूननकेलिमिर्जगद्भूव भेरीस्वनितैः
समाकुलम् ॥ ४६ ॥

આકાશ અને દિશાઓમાં પડતા પડઘાઓથી જે ભયંકર લાગતા હતા; મોટા મોટા પર્વતોના શિખરોને બેઠી નાખવામાં જે તીવ્ર બળના હતા તેમ જ સમુદ્રને વલોતી નાખવાની જે ઉદ્દત લીલા કરે છે, એવા તે ભેરી-દુઠ્ઠિલિઓના નાદોથી આખું જગત ભરપૂર બની-ને આકુળવ્યાકુળ બન્યું હતું. ૪૬

इतस्ततो वानविषूतचञ्चलरारोपिताशगमनैर्वा-
जांशुकैः । लघुकणत्काञ्चनकंकिकिणीदुर्लभमजि धूरी-

જલધૌ નમોગતૈ ॥ ૪૭ ॥

ધમ્મજ્ઞોના વસ્ત્રો પવનથી ઓલવા લાગતા અત્યંત ચચળ મનના હતા અને તે વસ્ત્રોએ દિશાઓમા ફેલાઈ જતી રજકણને રોકી રાખી હતી, તેમ જ તે ધમ્મજ્ઞોમા જૂથેલી સોનેરી ધૂધરીઓ રણકર ઊંચતી હતી, તે ધમ્મજ્ઞ પશુ જ્યારે આકાશમા ઊંચી ઝઈ ત્યારે આકાશમા ઊંડેલી રજકણ સમુદ્રમા ફૂંખી જતી હતી ૪૭

ઘન્ટારવૈ રૌદ્રતરૈરિન્તરૈર્વિસ્ત્વરૈર્ગર્જરૈ સુમૈ રૈ । મદદિપાના પ્રથયાવભૂવિરે ન વાહિનીના પટહસ્ય નિ સ્વના ॥ ૪૮ ॥

મદોન્મત હાથીઓના નિરંતર થતા અત્યંત લયમર નીતે ઘોર નાદ કરતા એ ઘટારવ એવા તે ફેલાવા કે સનાએ એ વગાડેલા નગરાના અવાજ (આકાશ સુધી) પહોંચતા નહોતા ૪૮

કારાલવાચાલમુરૈશ્વમૈલ સ્તામ્ભરા વીર્ય રજ સ્લા દિશ । તિરામૂવે ગગને વિનેશ્વરો રજોડન્ધકારે પરિત કુતોડ્યસૌ ॥ ૪૯ ॥

રજથી (ઊડવાને કારણે) દ્રુપિત થયેલી દિશાઓને અત્યંત વિમરાણ સેનાના શબ્દોથી શિથિલ કરી નાખેના વસ્ત્રોવાળા ભેઈને દિવસનો રવ મી સૂર્ય આકાશમા ચારે બાજુ ફેલાયેલ રજથી અધકારની અદર ક્યાય છુપાઈ જતો હતો ૪૯

આન્નાતપૂર્વા રમસેન સૈનિકૈદિગઢના ભૂવિર જોમિદૂષિતા । મેરીવાળા પ્રતિશ્ઠિતૈર્ગર્જગઢ ઘટરક્ષણાદિવ ॥ ૫૦ ॥

ખૂબ ઊડતી રજને મરણે ને દ્રુપિત બની છે એવી દિશાઓથી કામિની પર જ્યારે પડેલો જ સૈનિકોએ મલાતારે આક્રમણ કર્યું હતું, ત્યારે બેરીના નાદના પડાઓને કીનીને બાજુ કે તે કામિની પોતાના પ્રતાના રક્ષણને માટે ખૂબ ગજબના કરતી હોય તેમ વાજણ હતું

ગુરુસનીરસમીરિતભૂધરા ઢ્રવ ગપા ગગન વિજ ચાહિરે । ગુરુતરા બહુવારિમરાધના મુવમતીવ નમન્ત ઢ્વામભવ્ન ॥ ૫૧ ॥

હાથોએ બાજુ કે ભારે પવનના બળથી ઊડેલા પર્વતો હોય, એ રીતે આનાશ સુધી પહોંચા જતા હતા તેમ જ પોતાના ભારથી પૃથ્વીને ખૂબ જ નમાવના હોવાથી જ્યારે ખૂબ જ ભરાયેલા મેઘ હોય એ રીતે લાગતા હતા ૫૧

સજગ્માતે તાવપાયાનપેક્ષો સેનામ્મોષી ધીરનદૈ રવેન । પક્ષચ્છેદાપૂર્વમેકપ્ર દેશે ચાન્દ્રન્તૌ ચા

વિન્ધ્યસહૌ નિલેતુમ્ ॥ ૫૨ ॥

સેના અને સાગર બંને પોતાના અવાજથી ઘોર નાદ કરતા અને બાજુ કે મૃત્યુનો ડર પશુ ન હોય એ રીતે બંને એકમેકના સંગમમા આવતા હતા અથવા તે (ધ્રુવના વજ્રથી પોતાની) પાખ છેદાઈ નહોતી, તે પડેલા વિષ્ણુચક્ર અને સશ્ત્રાદિ એ બંને પર્વતોને એમ દેકાણે સતાડવાને ધમ્મતા હોય તેવા તે સેના અને સાગર લાગતા હતા ૫૨

પત્તિ પત્તિ વાહમેયાચ વાજી, નાગ નાગ સ્યન્દનસ્યો રથસ્યમ્ । इत्य सेना वल्लभस्येव रागा वल्लेनाङ्ग प्रत्यनीकस्य मेजे ॥ ૫૩ ॥

એમ ઝાઈ કામિની સૌ પોતાના અગ્રેખમત્રી સાથે પતિના અગ્રેખે ગને ભેટતી હોય તેમ તે સેનાથી સૌ ખીછ સેનાના સ્વામીની સાથે અગ્રેખગ મેળવતી હોય એ રીતે પાવદળ પાવદળની સાથે ઘોડા ઘોડાની સાથે હાથી હાથીની સાથે તેમ જ રથમા ભેટેલો રથના સ્વામી સાથે (યુદ્ધ કરવા માટે) પરસ્પર મળતા હતા

રથયાષોપેશુંહૃષ્ણર્ણાણામૈવ ગન્ધન્વાજિના હેપયા ચ । જ્યોમઘ્યાપી સત્તત દુન્દુભીમાનમચ્કોડ મૂરીશિતેવ પ્રણાદ ॥ ૫૪ ॥

રથમા બેડાયેલા ઘોડાઓના અવાજો, હાથીઓના ચિત્કારો તેમ જ લેકાઓના હણહણાટો જ્યારે ભેગ થઈ એકમેકમા મળી જતા હતા ત્યારે દુન્દુભિઓને સતત બગેલો નાદ આપમશમા વ્યાપક બનીને અન્યકત થતો હતો તે બાજુ કે ઇશ્વરની સત્તા ત્રાટ સાથે એકરૂપ થતા અવ્યકત બને તેમ લાગતો હતો ૫૪

રોપાવેશાન્નન્દતા પ્રત્યમિત્ર દુરોત્કિસથૂલ્યાહુ ધ્વજાનામ્ । દીર્ઘાસ્તિયૈરૈવચત્તીસદૃશ્ય પાદાતાના ખેજિરે રહ્મગલેસા ॥ ૫૫ ॥

રોપના આવેશથી વેરી નો પાસે પડેલી તા અને પોતાના સ્થૂલ બાહુથી ધન્યઓને બાહુ દૂર સુધી ફેલાવનાર એવા પાવદળોના હાથમા ને લાખી તવવારો હતો તે આડી થયેલી વિવ્યપતાકા જેવી લાગતી હતી

અગ્નાદ ઘન્ધિર્મિર્નિઠુરાણિ સ્થૂલાન્યુચૈર્મેઘહલ્લવ દ્વધન્તિ । અસ્ફાત્યતે કાર્મુકાણિ સ્મ કામ, હસ્ત્યા રાહૈ કુહરાણા શિરાસિ ॥ ૫૬ ॥

એક બાજુએ જ્યારે ધનુષ્યધારીઓ કોર, સ્થૂલ અને જેળ મઠળ ધારણ કરતા ધનુષ્યોને અત્યંત શબ્દ કરે તે રીતે એમતા હતા ત્યારે ખીછ બાજુએ હાથી પર બેરના ઘોડાઓ કોર, સ્થૂલ અને જેળ મઠળ વાગા હાથીઓના મગ્ગોને ઘાગડતા હતા ૫

પળતાનો નિઃસ્વનો ડિણ્ડિમાનાં મૈત્રેયાણામાલો
વુંહિતાનિ । ઓમિત્યેવં પ્રત્યવોચન્ગજાનામુત્સાહાર્ય
વાચમાધોરણ્ય ॥ ૫૭ ॥

ઘટાઓનો નાદ, નગારાના અવાજ તેમ જ હાથી-
ઓના કંઠમાં રહેલ આબૂપણોના નાદ અને ચિત્કાર એ
ગયા શબ્દો મહાવતોએ હાથીઓને ઉત્સાહ આપવા
માટે ઉચ્ચારેલી વાણીનો બળે જે હાથીઓ સ્વીકાર
કરતા હોય, તે રીતે લાગતા હતા. ૫૭

રોપાવેશદામિમુલ્યેન કૌચિત્પાણિપ્રાહ્નં રંહસૈવો-
પયાતૌ । હિત્વા હેતીમેહધન્મુષ્ટિપાતં પ્રન્તૌ વાહ-
વાહવિ વ્યાસ્ત્વિતામ્ ॥ ૫૮ ॥

એ યોદ્ધાઓ રોપના આવેશથી સામસામે આવી
જતાં છેક હાથ પહોંચે તેટલા નજીક આવી ગયા; તેથી
તેમજુલે શત્રો છોડી દઈને એ મલ્લો પરપર ઝૂકીથી
પ્રહાર કરે, તે રીતે તે યોદ્ધાઓ હાથોહાથથી યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા. ૫૮

શુદ્ધાઃ સક્લં ન કચિત્પ્રાપ્તવન્તો દૂરાન્મુઘાઃ
શીઘ્રતાં દર્શયન્તઃ । અન્તઃસેનં વિદ્વિપમાવિસ્ત્રન્તો
યુક્તં વક્તુઃ સાચકા વાજિતાયાઃ ॥ ૫૯ ॥

વચ્ચમાં ક્યાંય નહિ અટકનારા, દૂરથી છોડેલા છતા
અત્યંત શીઘ્રતા બતાવતાં તેમ જ શત્રુઓની સેનાની
અંદર પેસી જતાં એવા એ શુદ્ધ વાણી હતાં, તે
પોતાના વાણીની ચોખ્ખતાને અનુરૂપ બની રહેતાં હતાં.

આક્રમ્યજેરમિમસ્કન્ધમુરુચૈરાસ્થાયાયો વીત-
શક્તિશિરઃ । હેલાલોલા ચર્મ ગત્વાતિમત્યૈ ધામા-
રોહન્માનમાજઃ સુલેન ॥ ૬૦ ॥

આ વીર લોકો પહેલા તે યોદ્ધાના મોરચાના બભા
પર જઈને સાહસથી ઊભા રહ્યા; ત્યાર બાદ મૃત્યુની પછ
શંકા છોડીને છેક મોરચાને માથે જઈ પહોંચ્યા અને
એ રીતે યુદ્ધની કીડામાં ચપળતા કરીને માનવ પહોંચી
। શકે તેવા માર્ગે મરણ પામીને પહોંચી ગયા અને
નાન પામેલા તે વીરો સુખપૂર્વક સ્વર્ગમાં ચઢી ગયા.

રોદોરુધં વ્યન્તુવાનાનિ લોઠૈરઙ્ગસ્વાન્તર્માપિતેઃ
સ્થાવરાણિ । કેચિદ્ગુર્ધમેત્ય સંયન્નિપદ્યાં ક્રીણન્તિ
સ્મ પ્રાણમૂલ્યૈરંશાન્તિ ॥ ૬૧ ॥

ઠેલકાં વીર પુરુષો સુદૃઢપી બર્મરમાં આવીને,
પોતાના શરીરની અંદર લારાઈ રહેલ ચપળ પ્રાણનાં
મૂલ્યો આપીને યથા અરિદ છે, જે પૃથ્વીના ખૂણે ખૂણે
પહોંચી જ્યારે કાયમ પદાર્થ છે. ૬૧

વીર્યોત્સાદશ્યમિ જૃત્વાવદાનં સદ્ગ્રામામે

માનિનાં લજિતાનામ્ । અજ્ઞાતાનાં શત્રુભિર્યુક્તમુચૈઃ
શ્રીમન્નામ શ્રાવયન્તિ સ્મ નમાઃ ॥ ૬૨ ॥

જેમણે સંગ્રામને મોખરે રહીને પરાક્રમ અને
ઉત્સાહથી વખાણી શકાય એવાં પરાક્રમ કર્યાં છે, પરંતુ
પોતાને મુખે પ્રશંસા કરતા લગવાતા એવા તે વીર
પુરુષોનાં ઉત્તમ નામનાં અવશ્ય બંદીઓને કરાવે છે.
જેમના નામ શત્રુઓના અશુભમાં આવ્યાં નહોતાં. ૬૨

મિશ્રીમૂલે તથા સૈન્યદ્વયેડપિ પ્રાયેણાપં હ્યત
માસીદ્વિશેષઃ । આત્મીયાસ્તે યે પરાઙ્ગઃ પુરસ્તાદ્ભ્યા
વર્તી સંમુલ્લો યઃ પરોડસૌ ॥ ૬૩ ॥

રજુસંગ્રામ પર જ્યારે બંને સેનાઓ અરસપરસ
લગી જઈને એક બની ગઈ હતી, ત્યારે પોતાની કે
પારકા યોદ્ધો એળખવાનું એકમાત્ર સાધન એ જ રજું
હતું કે, જેઓ પોતાના પક્ષના હોય, તે શત્રુઓની
સામે જતા દેખાતા હતા. અને જેઓ પર પક્ષના હોય
તેઓ પોતાની સામે આવતા દેખાતા હતા. ૬૩

સદંશત્વાદક્લસંસક્તિનીર્ત્વં નીત્વા કાર્મગૌરવેણાવ
વદ્ધા । નીતા હસ્તે વજ્રયિત્વા પેરેણ દ્રોહં ચક્રે કર્ય
ચિત્ત્વા કૃપાણી ॥ ૬૪ ॥

કોઈ એક યોદ્ધાએ તલવારને સારા વંશમાં જન્મેલી
માતીને તેને પોતાના અંગની સાથે લગાવી તેમ જ ગોરવ
સાથે તેને પોતાની કેડે બાંધી; પરંતુ રજુસંગ્રામમાં કોઈ
શત્રુએ ઉતરીને તે તલવાર પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારે
તે તલવારે પોતાના સ્વામીનો જ દ્રોહ કર્યો. ૬૪

નીતે મેદં ધૌતધારાભિઘાતાદમ્બોદ્ધામે શાસ્ત્રવેણા-
વરસ્ય । સામ્પ્રમાજિસ્તીક્ષ્ણમાર્ગસ્ય માર્ગો વિચુદ્ધિમઃ
કક્ષ્ણે લહ્યતે સ્મ ॥ ૬૫ ॥

યોદ્ધાએ જે બખ્તર પહેર્યું છે, તે મેદ જડું લાગે
છે, તે બખ્તરને શત્રુએ ખડ્ગની ધારાના અભિઘાતથી
બેઠી નાખ્યું છે, તેથી તે બખ્તરમાં ભોળીની દેખાવાના
જે ભાગ છે, તે ખડ્ગને માર્ગ વીજળી જેવા સ્પષ્ટ
દેખાય છે. ૬૫

આમૂલનાત્સાયકેનાયતેન રમૃતે વાહૌ મળ્ડુક-
શ્લિષ્ટમુષ્ટેઃ । પ્રાપ્યાસહ્યાં વેદનામસ્તૈર્ધૌદ્યપ્રદયર્મ
નાન્યત્ય પાળેઃ ॥ ૬૬ ॥

જ્યારે ખૂબ જ કઠણ મૂકી વાળનાર શત્રુના વિશાળ
બાણથી તે વીર યોદ્ધાને બભા સુધીનો હાથ સિવાઈ
ગયો, ત્યારે અસહ્ય વેદના થવાથી તેનું પેર જૂદી જડું
હતું; તે છતાં તેના હાથમાંથી હાલ પડી જતી નહોતી.

મિત્ત્વા ધોળામાયસેનાધિવદઃ સ્પૃશીશ્વો માર્ગ-

પક્ષેણ વિદ્વઃ । શિક્ષાહેતોર્ગાર્હજ્જેવ વદ્ધો હર્તુઃ વક્ત્ર
નાશકદુર્મુલ્કોડપિ ॥ ૬૭ ॥

જ્યારે શત્રુએ હોહાના બાણથી નાકને ભેદી છેક
છાતી સુધી ઘોડાને ભેદી નાખ્યો ત્યારે તે ઘોડો ખૂણ
જ ખેદ પામ્યો હોવા છતાં જમણે પલોટાવાની શિક્ષા
લેતો હોય તે રીતે સખત દોરી (લગામ) થી બધાએ
હોય, તેમ મોઢું ફેરવી શકતો નહોતો ૬૭

વિષ્વદ્રોચીર્વિક્ષિપન્સેન્યવીચીરાજાવન્ત કાપિ
દૂર પ્રયાતમ્ । યન્નામૈકો યન્ધુમિદ્દિદક્ષુ સિન્ધૌ
વાયો મણ્ડલ ગોર્વરાહ ॥ ૬૮ ॥

જેમ આદિવરાહ ભગવાન સમુદ્રના તરંગોને ભેદીને
પૃથ્વી શોધવા માટે છેક પાતાળ સુધી પહોંચી ગયા હતા,
તેમ સેનાઓના વિભાગોરૂપી સમુદ્રના તરંગોને ચારે
બાજુ ભેદી નાખીને કોઈ મહાવીર પુરુષ રણસભામની
અંદર છેક અંદર ધૂસી ગયેલા પાતાળા ઇષ્ટમિત્રને શોધવા
માટે એકલો જ ધૂમ્ના કરતો હતો ૬૮

યાવચ્ચક્રે નાક્ષત્રં ધોધનાય વ્યુત્થાનઙ્ગો હસ્તિ
ચારી મદસ્ય । સેનાસ્વાનાહન્તિનામાત્મનૈવ સ્થૂલા
સ્તાવસ્પાવહન્દાનકુલ્યા ॥ ૬૯ ॥

હાથીના મદને બગાડવાની રીતે બાણનાર મહાવતે
મદને ભગ્ન કરવા માટે હાથીના નેત્રમા અજન અ બધા
નહોતા તે પહેલાં તે સેનાઓના કોલાહલથી હાથીઓ
ગડચળામથી આપોઆપ મદના બગાડા પ્રવાહો
વહેવાડવા લાગ્યા ૬૯

પ્રત્યાસન્ને દન્તિમિ પ્રાપ્તિપક્ષે ચન્દ્રા નાગ પ્રાસ્ત
વન્નચ્છદોડપિ । ક્રોધાન્નાન્ત મૃરનિર્દારિતાક્ષ પ્રેક્ષા
વક્રે નૈવ કિંચિન્મદાન્થ ॥ ૭૦ ॥

મહાવતે હાથીના મુખ પર અધારી નાખી હતા
પરંતુ જનરે સામા પક્ષને હાથી પાસે આવી પહોંચ્યો
ત્યારે તે હાથી ક્રોધમાં ભરાઈ જતા ફર બનીને આખો
હાડવા લાગ્યો, પણ મદથી અધ બળતા કોઈ જોઈ
શકતો નહોતો ૭૦

અન્યોન્યેષા પુષ્કરૈરામૃશન્તો દાનોઙ્કેદાનુચકૈર્મુમ્
વાલ્ । ડન્મૂર્ધાન સનિપત્યાપરાન્તે પ્રાપ્યુષ્યન્ત
સ્પષ્ટદન્તધ્વનીમા ॥ ૭૧ ॥

જીયા મરતકવાળા હાથીઓ પરસ્પરના મદના પ્રવા
હોને સહયોગ આપતા હતા તેમ જ જેમણે પૂછી જીયા
કરીને વાળેના હતા એવા તે હાથીઓ પશ્ચિમ દેશના
હાથીઓની સામે ભેગીને દાંતના કડાગ રુપે સભાગય
એ રીતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ૭૧

દ્રાધીયાસ સહતા સ્થેમભાજશ્વારુદમાસ્તીક્ષ્ણતા
મત્યજન્ત । દન્તા દન્તૈરાહતા સામજાના મદ્ધ
જમુર્ન સ્વય સામજાવા ॥ ૭૨ ॥

લાખા, બગાડ, મજબૂત, સુદર, જીયા અને અત્યંત
તીક્ષ્ણ જે હાથીઓના દાંત હતા તે સામા હાથીઓના
દાંતના પછાડવાથી ભાગી જવા લાગ્યા, પરંતુ તેથી તે
હાથીઓ જરા પણ કાંચર ન થયા ૭૨

માનજ્ઞાના દન્નસપટ્ટજન્તા હેમન્છેદ્દચ્છાયવજ્જ
ચિહ્ણામ । છત્રોડ્યપ્રિશ્વામરેપુ પ્રકામ માજિષ્ઠેપુ
વ્યવચ્ચે ન સ્મ સૈન્ય ॥ ૭૩ ॥

હાથીઓના દાંતોના પછાડવાથી પેદા થયેલો અને સુવ
ર્ણના છેદાનો કાંતિના જેમ ચમકતો જવાહરોવાળો અગ્નિ
મણિવા રગના ચામરોમા સારી રીતે લાગેલો હતો,
તોપણ તે અગ્નિ સેનાઓની બાણમા આવેા નહોતો

ઓપામાસે મત્સરોત્પાતવાતાશ્વિપ્યહન્તકમારુહા
વર્ષણોત્તૈ । યૌગાન્તર્વા વદ્ધિમિર્વારણાનામુર્ધૌર્મ્ય
વ્યોષિ નક્ષત્રમાહ ॥ ૭૪ ॥

જેમ પ્રલયકાળના અગ્નિઓથી આકાશમા રહેલી
નક્ષત્રમાળા બળવા લાગે તેમ મત્સરરૂપી ક્રિપાતાના પવન
ની જેમ પરસ્પર ભટકવા લાગતા દાંતરૂપી વૃક્ષોના
ધર્ષણ થવાથી જે અગ્નિ પેદા થયા હતા તે હાથીઓના
મરતક પર રહેલ નક્ષત્રમાળાઓને (એક જાતના આજુ
પણુ) બાળવા લાગ્યા હતા ૭૪

સાન્દ્રાન્મોદ્દશ્યામલે સામપાના
વૃન્દે નીતા શોણિતે શોણિમાનમ્ ।
દન્તા શોભામાપુરન્મોનિધીના
કન્દોઙ્કેદા વૈદ્રમા ચારિણીવ ॥ ૭૫ ॥

જ્યારે પાણીમાં ભરાયેલ મેવમ બળીને જેવી શ્યામતા
ધરાવનાર હાથીઓના મડલમાં લોહીની ધારાઓથી તેમના
દંતુશળ શાંત થઈ ગયા હતા, ત્યારે તે દંતુશળ સમુદ્ર
ના જળમા પ્રગ્ન થયેલ પગવાળાના અકુરેની જેમ
શોભવા લાગ્યા હતા ૭૫

વશ્કિપ્યોષૈ પ્રસ્પન્ત રત્નમ્યા
મીપાદન્ત લુચ્છર શાન્તીયમ્ ।
શઙ્ગોતપ્રાવૃષ્ટેપ્યામ્યુદ્દમ્ય

સપ્ત પ્રાપ્તસાન્યમુર્ધ્વાધરસ્ય ॥ ૭૬ ॥

જ્યારે અત્યંત લાંબા દાંતવાળા એક હાથી સામે
ટક્કર લેના શત્રુના હાથીને દાંત વડે ઊંચો ઉપાડી લેતો
હતા ત્યારે જેના શિખરો પર વર્ષા-સતુનો મેઘ રહેલો હોય,
તેવા પર્વતનો ઉપમાને તે હાથી ધાણુ કરતો હતો ૭૬

વ્યાપ્ત લોકેદું રત્ત્વમ્યાપસાર સંરમ્ભિત્વાદેવ્ય
ધીરો મહીય । સેનામધ્ય ગાહતે વારણ સ્મ વ્રજેવ
પ્રાગાદિવેવોદ્રાન્ત ॥ ૭૭ ॥

જેવી રીતે પહેલા અત્તાજીએ સર્વ લોકોથી આપ
એવા નારાયણની અદર પ્રવેશ કર્યો હતો, તેવી રીતે
કોઈ એક હાથી કોપને લીધે આગળ વધીને લેખિથી
ધેરાયેલ એવા તેમ જ જેમાંથી બહાર ન નીકળી શકાય
એવા સેનાના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કરતો હતો ૭૭

શુદ્ધજેષ્ઠીશ્યામભાસા સમૂદેનારાવાના ચિદ્ધ
નીરન્ધ્રદેહ । નિર્મીતવાદાહવેનાહતેચ્છો હૃદ્યન્દસ્તી
હૃદ્યોરમેષ રેજે ॥ ૭૮ ॥

અમરોની હાર જેવી શ્યામ કાતિવાળા બાણોના
નમ્હથી સઘળા શરીરે વીધાઈ ગયેલા, તોપણ નિર્ભય
પણીને લીધે યુદ્ધમાં અપ્રતિહત ધ્વજાવાળો એવા રાજા
થતો કોઈ હાથી બંધે કે જેલા થયેના રુવાડાવાળો હોય
તે રીતે શોભતો હતો ૭૮

આતાદ્રામા રોપમાજ કટાન્તાદાદૃશ્યતે માર્ગણે
ધૂર્ગતેન । નિક્ષોતન્તી નાગરાજસ્ય જજ્ઞે વાનસ્યાહો
લોહિતસ્વેવ ધારા ॥ ૭૯ ॥

કોધમાં આવેલા કોઈ એક મોટા હાથીના ઝડપથી
મા વાજેલા બાણોને બ્યારે મહાવત કાઢી નાખતો હતો
ત્યારે કાઠક રતાશવાળી બનેલી મદની ધારા બંધે કે
લોહીની ધાર હોય એવી દેખાવા લાગી ૭૯

હુન્દ્યોત્ક્રાન્તિમુપા તુલ્યરુપસ્તારસ્તરાજાલસારા
મિવ ધામ્ । રહ્ગાગાતૈર્દૃશિતાદન્તિકુન્માદામાતિ સ્મ
પ્રોચ્છલન્ માર્કકૌષ્ઠ ॥ ૮૦ ॥

જે શુદ્ધ મોર્તાઓનો સમુદ બહુઓના આઘાતથી
ચિરાઈ ગયેન હાથીના કુલસ્થગમાંથી જીભળતો હતો
અને જે આઘાતોના મિકુઓના રૂપ જેવા લાગતો હતો,
તેથી બંધે કે આકાશને તારાઓના સમુદથી ભરપૂર કરી
દેતો હોય, તેવા દેખાવા લાગ્યા ૮૦

દૂરોક્ષિપ્તક્ષિપ્તચત્રેણ કૃત્ત મત્તો હસ્ત હસ્તિરાજ
સ્વમેવ । મીમ મૂમો લોલમાન સરોપ પાદેનામૃત્પદ્મ
વેપ વિવેપ ॥ ૮૧ ॥

દૂરથી દે કાચન ઝડપી નતિ કરનાર ચક્રથી પોતાની
સુદ કપાઈને ધરતી પર પડીને તરફડતી હતી, તેને તે
મદોન-મગ હાથી કોધમાં આવીને પોતાના પગ વડે રુધિર-
ના મદનની પેઠે ખૂદી નાખતો હતો ૮૧

આપસ્કારાદ્દનગાસ્ય ભૂમિ નિ સાધાર ગચ્છ
તોડવાહુમરસ્ય । રુધાયામ દન્તતોર્યુમમેવ સં

નાગસ્ય પ્રાપ્તુત્ત્મન્મત્ત્વમ્ ॥ ૮૨ ॥

બ્યારે છેક મૂળ સુધી કપાઈ ગયેલા આગેવાળો
કોઈ હાથી નિરાધાર બનીને જોધે મોઢે ધરતી પર પડવા
લાગ્યો ત્યારે તેના પોતાના ધણ જ લાખા દૃશ્ય જ
તેને ટેકા આપનાર બનતા હતા ૮૨

હસ્તેનામે વીતમીતિ ગૃહીત્વા ચાચિદ્વધાલ ક્ષિપ્ત
વાનુર્ધ્વમુચે । આસીનાના વ્યોમ્નિ તસ્યેવ હેતોર્ધિય
ક્ષીણામર્પયામાસ નૂનમ્ ॥ ૮૩ ॥

જેનો ભય દૂર થયો છે એવા પોતાની સામે આવેન
કેક યોદ્ધાને સુદ વડે પકડીને, કોઈ કુદ્દ હાથીએ એવી
રીતે જોયો દે ક્યો કે જેથી તે હાથી બંધે કે આકાશમાં
ખેલી અપ્સરાઓના હાથમાં તે યોદ્ધાને શોધી દેતો
હોય, એમ લાગતું હતું ૮૩

આક્રન્ધ્યૈકામપ્રપાદેન જહ્વામન્યામુચૈરાદ્વાન
કરેણ । સાસ્યિસ્વાન વાહનુદ્ધારુણાત્મા કચિન્મધ્યા
સ્પાટયામાસ દન્તી ॥ ૮૪ ॥

દારણ્ય સ્વભાવના કોઈક હાથીએ પોતાના આગળ
પગ વડે યોદ્ધાની સાથળને દનાવીને ખીજ સાથળને સુદ
વડે પકડીને હાડકાના ચૂરચૂર થાય એવી રીતે તેને
લાકડાની જેમ વચમાંથી ચીરી નાખ્યો ૮૪

વત્તુલ્યારાદર્ધચત્રેણ લ્લને વત્તેડ્યસ્ય ક્રોધ
વ્યોષ્ઠવન્તે । સૈન્યે કળ્લછેવલીને કળ્લનાદ્મુયો
વિધ્યે વત્તવત સાસિપાણે ॥ ૮૫ ॥

બ્યારે કોપને કારણે હોડ અને દાત જેવું રસેલા
છે, એવા કોઈ યોદ્ધાનું મુખ ખીજ યોદ્ધાએ ઠેકડો
મારીને અર્ધ સ્વરૂપે બાણથી કાપી નાખ્યું ત્યારે તે
કુળ કોઈક દ લંબા કળ્લો છેવર એવી રીતે જોડી
ગયું કે જેથી તરવાર હાથમાં લઈને નાચના તે કમ અને
છવતો માણસ બાણીને સૈનિકો ખૂન ભય પામવા લાગ્યા

પ્રત્યાવૃત્ત મજ્જામિત્તિ સ્વસિન્યે તુલ્ય મુક્કારાકિરન્તિ
સ્મ કચિત્ । ધકૌષેન રર્મણપુર્ત્તિદિવન્તિ સિદ્ધા માલ્યૈ
સાધુવાદૈર્દ્યેવિ ॥ ૮૬ ॥

બ્યારે પોતાની સેના બાગવા લાગી ત્યારે તેમાંથી
પાછા ફરતા કોઈ યોદ્ધાને શત્રુઓ અને સિદ્ધપુરો
સરખી ગતિ વધાવી લેતા હતા, અર્થાત્ શત્રુઓ સુવર્ણ
ના ખીજાવાળા બાણોથી તથા (તે બાણોથી મરણ પામના
પછી વીરગતિ થતા) સિદ્ધ પુરોમાં પુણ્યોની માળાથી
અને સાધુવાદથી એકસામટા વધાવી લેતા હતા ૮૬

વાણાશિપ્તારોહશૂન્યાસનાના પ્રકાન્તાનામન્વસૈન્ધ
મંદીતુમ્ । સરપાના ધ્રામ્યતામાજિભૂમો વારી વારી

સમરે વારણાન્મ ॥ ૮૭ ॥

જ્યારે વૈરી જનોના બાણોથી પોતાની ઉપર બેઠેલા થોડાઓ કપાઈ જતા આસન ખાલા થયા અને સામેના સૈનિકોએ પોતાને પડવાની ઠાસિય કરવા માંડી ત્યારે કોષમાં આવીને રણુભૂમિ પર ભ્રમવા લાગેલા હાથી ઓને પોતાના બંધનસ્થાનોની યાદ આવતી હતી (અર્થાત કોઈના હાથમાં નહિ આવતા પોતાની ગજ શાળામાં જતા હતા) ૮૭

કશ્ચિન્મૂર્છામિત્ય ગાદપ્રહાર સિક્ક શીત્
શીકરૈર્ધારણ્ય ॥ વચ્ચન્ધ્રાસ પ્રસિપ્તા ત જિઘ્ર્યુ
વૈર્થાકૃતા નાકનારી મુમૂર્છૈ ॥ ૮૮ ॥

જ્યારે અત્યંત પ્રહાર થતા મૂર્ચ્છિત થયેર કોઈ થોડો હાથીની સદના શીતળ કુટમગ્ધી સેયન પામીને ફરીથી શ્વસ લેવા લાગ્યા ત્યારે પહેલા તેને મગ્ધ પામશે મનને પોતાની પાસે લઈ જવાને ઇચ્છતી કોઈ અસરા પાછાથી પોતાની ધારણા નિષ્ફળ જતા પોતે જ મૂર્છા થઈ ગઈ ૮

લૂનપ્રાસાયકેનાપરસ્ય શામત્યુચૈરાનનાદુત્પતિળો ।
તસે મુખ્યે સંહિકેવાનુકારાદ્રોષ્ટાકારાદ્વસરોવસ્રચન્દ્રૈ ॥

જ્યારે આ મા થોડાના બાણથી કંઈ કપાઈ જતા કોઈ એક યાકાનુ મુખ ઘણે જિએ આકાશમાં બેઠ્યું ત્યારે તેના વિકરાળ આકારથી તે મુખ રાહ જોવા લાગતું હતું તથા અસરાઓના સુદૃઢ મુખરૂપી ચક્રો નાસ પામવા લાગ્યા ૮૯

વૃત્ત મુદ્ધે જૂર્માશ્નિય કાચિદ્રન્તુ તૂર્ણ મેરુકુજ્જ
જગામ । ચમ્પાસ નામો દેહમેતિ સ્મ યાવત્પત્તિ સઘ
સ્તદ્વિયોગાસમર્થા ॥ ૯૦ ॥

પોતાના પતિને વિશેષ ન સહન થતા જના સુધી તેનો પત્ની અગ્નિમાં પોતાનો દેહ તાણને સ્વર્ગમાં આવે નહિ ત્યા સુધી તે મરણ પામેલા વીરને આલિંગન આપીને તેનો સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી કોઈ અસરા તરફ જ મેરુપર્વતની કુજગત્રીમાં તેને લઈને આવી ૯૦

ત્યક્તપ્રાણ મયુગે હસ્તિનીત્યા વીહ્ય પ્રેમ્ણા વક્ષ
ખાદુ દ્રક્ષાસુ । પ્રાપ્પારણ્ડ દવમૂય મતીત્વાદ્વાશિશ્લેષ
સ્વેચ કચિત્વરમી ॥ ૯૧ ॥

હાથિણી પર બેસીને યુદ્ધ જોવા બિભેની કોઈ સ્ત્રીએ યુદ્ધમાં પોતાના પતિને મરણ પામેલા જોઈને, પ્રેમને કારણે તગત જ દેહને છોડી દીધા તેમ જ સતીપણના પ્રભાવથી અખડ દેવપણ પામીને તે જ સમયે તે સ્ત્રી પોતાના દિગ્વ પતિને આલિંગન આપતી હતી ૯૧

સ્વર્ગે વાસ કારયન્ત્યા ચિરાય પ્રત્યપ્તવ પ્રત્યહ
ધારયન્ત્યા । કશ્ચિદ્વેગે દિવ્યનાર્યા પરર્મિલ્લોકે લોક
પ્રીણયન્ત્યેહ કીર્ત્યા ॥ ૯૨ ॥

પરલોકમાં લાખા કાળ સુધી સ્વર્ગમાં વાસ પ્રાપ્ત નારી તથા દિવસે દિવસે નવીનપણ ધરાવીને પ્રસન્ન કરનારી અસરા કોઈક થોડાને સેવવા લાગી તેમ જ આ લોકમાં લાખા કાળ સુધી નિવાસ કરનારી તથા દિવસે દિવસે નવીનપણ ધરાવીને પ્રસન્ન કરનારી કીર્તિ તે જ થોડાને અહી સેવવા લાગી ૯૨

ગત્વા નૂન વૈયુથ સઘ રમ્ય મૂર્છામાજામાજગા
માન્તરાત્મા । મૂયો દટ્ટપ્રત્યયા પ્રાપ્તસજ્ઞા સાધીયસ્તે
યજ્ઞાયાદ્રિયન્તે ॥ ૯૩ ॥

જ્યારે મૂર્છા પામીને પાણુ ચેતન આવતા, વીર જનો ફરીથી યુદ્ધ કરવામાં સારી રીતે ઉત્ક્રમ ધરાવતા હતા ત્યારે એમ લાગતું હતું કે તે વીરજનોના આત્મા રમણીય સ્વર્ગલોકમાં જઈને ત્યાંના પરિચય મેળવીને જાણે કે શરીરમાં પાછા આવતા હતા ૯૩

કશ્ચિદ્દશાપાતમૂઢોઽપવોદુર્લઘ્વા મૂયશ્વતના-
માહવાય । વ્યાયર્તિષ્ઠ કોશત સઘ્યુરુચૈસ્ત્યક્તઆત્મા
ક્ષા ચ લોકાનુરુત્તિ ॥ ૯૪ ॥

જ્યારે સંજોના અઘાતથી મૂર્છા પામેલા કોઈક વીર જનને તેના મિત્ર રણુભૂમિથી દૂર લઈ ગયો અને ત્યા મૂર્છા વગતા તેને ચેતન આપી ત્યારે યુદ્ધમાં જવા માટે તેનો મિત્ર હાથ સ્વરના પાડતો હતો, તેનો અનાદર કરીને પણુ તે વીરજન યુદ્ધ કરવા માટે ત્યાથી પાછો આવતો હતો સાન જ જણે પોતાના આત્માની પગલા કરી નથી એવા મરણિય વીર લેકાના મન રાખવાની પરવા શી ॥ ૯૪

મિત્રોરસ્કૌ શત્રુનાઞ્ચ દૂરાદાસન્નવાત્કૌચિદેવેપુર્ણ ।
અન્યોન્યાવટ્ખમ્પસામર્થ્યયોગાદુર્ધાવૈચ સ્વગતાન્યમૂતામ
પાસે પાસે બિભેલા અને શત્રુએ દુરથી બેઠીને એક જ બાણથી ભેદી નાખેલા કોઈ બે વીરો મરણ પામ્યા હતા, તોપણ એકબીજાને ટેકા મળી જવાને કારણે બિભેતા જ હતા ૯૫

મમ્પ્રેદૃષ્ટૈરાતપગાણિ મૂમા પર્યેસ્તાનિ પ્રોઢચદ્ર -
શુતીનિ । આહારાય પ્રેતગનસ્ય રૌપ્યસ્યાકીનીવ સ્થાપિ
તાનિ સ્મ માન્તિ ॥ ૯૬ ॥

જેની હાડીઓ ખાગી ગઈ છે અને જે ધરતી પર બિધા પડેલા છે, એવા જોયે પ્રોઢ ચક્રોના જેવી કાતિ પાળા હોવાથી જણે કે યમગજને આહાર આપવા

માટે રૂપાનાં વાસણ ખૂંડેલાં હોય એમ શોધવા લાગ્યાં.

રેજુધ્રંટા વક્ષસઃ કુદ્ધમાઢ્ઠા મુકાહારાઃ પાર્થિવાનાં
વ્યસૂતામ્ । હ્રાસાદ્દયાઃ પૂર્ણકામસ્ય મન્યે મૃત્યોર્દન્તાઃ
પતિરક્ષાસવસ્ય ॥ ૧૭ ॥

મરણ પામેલા રાજાઓનાં વક્ષઃસ્થળો પરથી ખરી
પહેલાં તેમ જ જેને કેસરની રતાશના લેપ લાગેલા છે,
એવા મોતીઓનાં ઢારો પાયદળનાં લોહીરૂપી આસપ
પીવાથી તૃપ્ત થયેલ મૃત્યુના હસવાથી દેખાઈ આવના
દાંતો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ૬૭

નિન્નેશ્વેષીમૃતમસ્ત્રક્ષતાનામક્ષં મૂર્તૌ ચક્રકાસાં-
ચકાર । રાગાર્થં સત્કિં નુ કૌલુમ્મમન્મઃ સંવ્યાનાના-
મન્તકાન્તઃપુરત્ય ॥ ૧૮ ॥

અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી જખમી થયેલ યોદ્ધાઓનું જે લોહી
નીચના ખાડામાં ભેંચ થયું હતું, તે જલે કે મૃત્યુની
ઓઝોના વજોને રંગવા માટે કમળોના રસ તેવાર
કરવામાં આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું હતું. ૬૮

રામેળ ત્રિઃસસદ્વૃત્યો હ્રદાનાં ચિત્રં ચક્રે પશ્ચકં
ધૃત્રિયાલૈઃ । રક્તમ્મોભિસ્તક્ષણાદેવ તસિન્સંલ્લેડ-
ર્લઘ્વાઃ પ્રાવહન્દીપવલ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

પરશુરામે એકવીશ વાર હથેલી ક્ષત્રિયોના રુધિરથી
ફક્ત પાંચ જ ધરા ભરેલા હતા; પરંતુ આ યુદ્ધમાં તે રુધિર-
રૂપી જળની અસંખ્ય નદીઓ તરત જ વહેવા લાગી.

સંગ્રાનાન્તાદિભિઃ શિક્ષિતાલૈરાવિશ્યાઘઃ શાત-
શસ્ત્રાવલુનાઃ । કૂર્મૌપન્યં વ્યકમન્તર્નદીનામૈભાઃ પ્રાપ-
ન્નહૃત્તયોઽસુહૃમયીનામ્ ॥ ૨૦ ॥

અજ્ઞવિદ્યામાં પૂરી રીતે કેળવાયેલ યોદ્ધાઓએ
નામે પેસીને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ધૂંટણના પ્રદેશથી હાથી-
ઓના પગ કાપી નાખ્યા હતા; તેથી જલે કે લોહીની
નદીઓમાં કાચખા હોય તે રીતે તે હાથી દેખાતા હતા.

પદ્માકારૈયૌષ્ઠવક્રૈરિમાનાં કર્ણધ્રૈષ્ટ્રામૈરેવ
હંસૈઃ । સોપસ્કારાઃ પ્રાવહન્નસતોયા સ્રોતસ્વિન્યો
વીચિપૂર્ણસ્તરદ્વિઃ ॥ ૨૦૧ ॥

જેમા યોદ્ધાઓનાં મુખ કમળના આકારનાં હતાં
અને હાથીઓના કાન પરથી ખરી પહેલ ચમરા
દંડના જેવા હતાં; તેથી શોભતી રુધિરરૂપી જળવાળી
નદીઓ નીચાકોચ તરંગથી શોભતી હતી. ૨૦૧

ઉકાન્તાનામામિપાયોપરિષાદધ્યાકારં ચષ્મમુઃ
પચગદાઃ । મૂર્તાઃ પ્રાણા નૂનમયાપ્યવેક્ષામાણુઃ કાર્ય
ત્યાજિતા દારુણલૈઃ ॥ ૨૦૨ ॥

મરણ પામેલાઓનાં માંસ ખાવા માટે જે પક્ષીઓ
અકાશમાં લમતાં હતાં, તે જલે કે દારણ અથવા
બળાતકારે પોતાની કાયાને ત્યજી ગયેલા પ્રાણી મૃતરૂપ
ધારણ કરીને લમતા હોય અને પોતાની કાયામાં પ્રવેશ
કરવા ટાપી રહ્યા હોય, તેમ લાગતા હતા. ૨૦૨

આતન્વદ્વિદિશુ પત્રામનાદં પ્રાસિદ્ધરાદાશુ તીક્ષ્ણે
સુશ્રામેઃ । આદૌ રક્તં સૈનિકાનામજીવૈર્જીવઃ પશ્ચા-
ત્પત્તિપૂર્ણરપાયિ ॥ ૨૦૩ ॥

દિશાઓમાં પહેલાં તે પૂખ્તના અગ્રભાગથી મુસ-
વારી કરતા તેમ જ દૂરથી આવતાં એવાં નિર્જીવ
પ્રાણીઓ પોતાના તીક્ષ્ણ મુખ(અગ્રભાગ)થી યોદ્ધા-
ઓના લોહી પીધા; (તે યોદ્ધાઓ નિર્જીવ બનતા)
ત્યાર બાદ દિશાઓમાં ઉપરથી પોતાની પાંખોના
અગ્રભાગથી મુસવાદી કરતા તેમ જ દૂરથી આવતાં
સજીવ પક્ષીઓ(પક્ષીઓ)એ પોતાનાં તીક્ષ્ણ મુખોના
અગ્રભાગથી તે જ યોદ્ધાઓનાં લોહી પીવા માંડ્યા. ૨૦૩

ઓજોમાજાં યદ્ગ્ને સંસ્થિતાનામાદત્તીર્નં સાર્ધ-
મજ્ઞેન નૂનમ્ । જ્વાલાવ્યાજાદુદ્ધમન્તી તદન્તસ્તેજસ્તારં
દૈક્ષિજિહ્વા વવાદો ॥ ૨૦૪ ॥

જે શાહુડી (દૈક્ષિજિહ્વા) રણભૂમિ પર મરણ પામેલ
યોદ્ધાઓના તીવ્ર અને ચમકતા તેજને તેમના અંગો
સાથે ખાઈ જતી હતી; તે જ તેજને એકીને બહાર
કાઢતી હોય, એ ગતિ પોતાના મુખમાંથી જ્વાળાઓ
કાઢી કાઢીને, તે શાહુડી શબ્દ કરતી હતી. ૨૦૪

નૈરન્તર્વચ્છિન્નદેહાન્તરાર્લં દુઃશવ્દસ્ય જ્વાલિના
વાશિતેન । યોદ્ધર્વાણોત્રોત્તમાદીપ્ય માંસં પાકાપૂર્વ-
સ્વાદમાદે શિવાભિઃ ॥ ૨૦૫ ॥

નિરંતર છેલ્લા યોદ્ધાઓના શરીરના અંદરના ભાગ
હાડી બતાવે બહાર દેખાતા તેમ જ બાણરૂપી કાંટામાં
પડેલાયેલ માંસને ખરાબ શબ્દવાળા મુખમાંથી નીકળતી
અગ્નિજ્વાળાઓથી પકાવી પકાવીને શાહુડીઓ તેને
અપૂર્વ સ્વાદ લેતી હતી. ૨૦૫

ગ્લાનિન્નૈદિ શુલ્કવ્રવોધાય પીત્ત્વા રક્તારિદં શોપિતા-
જીર્ણશેષમ્ । સ્વાદુંકારં કાલરચ્છંડોપદંશં ક્રોધા
દિશ્વં વ્યવ્વળદ્વચ્ચવનચ ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂખને જગાડનાર માટે તેમ જ ગ્લાનિને દૂર કરનાર
રુધિરરૂપી અરિષ્ટ(આસવ)ને થી, તેથી બાકી રહેલ
અજીર્ણને દૂર કરી, જખમી પડેલ રહેલ ગાંડરૂપી સંવાધ
વડે યોદ્ધાના શબને તે શિયાળ ખાવા લાગ્યો અને પક્ષી
નાદ કરવા લાગ્યો. ૨૦૬

કચ્છાપૂર્વે પુષ્કરણ્યાનકાના પ્રત્યાશામિર્મદસો
દારિતાનિ । આમીલાનિ પ્રાણિન પ્રત્યવચ્ચન્કાલો
નૂમ વ્યાદાવાનતાનિ ॥ ૧૦૭ ॥

માસ લક્ષ્મી કરનાર શિયાળ વગેરે પ્રાણીઓએ
લાલચને વશ થઈ, જે નખારાના મોઢા ફાડી નાખ્યા
હતા તે બળે કે લક્ષ્મી કરવા લાગેના મહાભાગે ફાડેલા
પોતાના ભનકર મુખ દોષ એવા લાગના હતા ॥ ૧૦૭ ॥

કીર્ણ રેજે સાજિભૂમિ સમન્તાદપ્રાણદ્વિ
પ્રાણમાજા પ્રતીકૈ । વહ્નારમ્ભરધંસયોજિતૈર્વા રૂપૈ
સ્તુષ્ઠ સ્ત્રિકર્માન્તશાલા ॥ ૧૦૮ ॥

જે રજુભૂમિ યુદ્ધમાં મરણ પામેલ પ્રાણીઓના
નિર્જીવ શરીરોથી એ મેર ઘેરાયેલી હતી, તે બળે કે
કર્ધના ખૂબ જ આરભ કરનારી અને અડધા અડધા
ગોઠવેના શરીરોની ભીડવાળી વિષાતાની સૃષ્ટિ રચનાની
શાળા હોય તેવી લાગતી હતી ॥ ૧૦૮ ॥

ત્વદ્ધરતમુક્તિશિતૈરશનિપ્રકાશેરામૂલ્યનવવૈતક
કાન્તદન્તા । પ્રાસાવસન્નમદ્ધારકપોલભાગા સપા-
દ્યન્તિ ફરિન ફરિણીધમ ન ॥ ૧૦૯ ॥

હે રાજા ! તમારા હાથથી છૂટેલ વળ જેવા બાણોથી
જેમના નવા કેવડાના પોઠા સરખા સુશોભિત દાંત છે
બ્રૂણમાંથી કપાઈ ગયેલા હોય છે અને જેમના જ રક્ષણ
માંથી ચાલતી મદની ધારાઓ બધ પડી ગઈ હોય છે
જેવા હાથીઓ અમને હાથણીઓની બાતિ કરાવે છે

મિલિતમિહિરમાસ મૌલિમેતસ્ય દૃષ્ટવા પર
વરતનુપાદાલકક તર્કવન્ત્યા । ત્વદરિધરણિજાનિ
ભીતુચિન્તેન ગચ્છન્નુરનગરમૃગાદ્યા વીક્ષયતે સામ્ય
સૂચ્ય ॥ ૧૧૦ ॥

બ્યારે તમારા વિરોધી રાજા યુદ્ધમાં મરણ પામીને
તે સર્પના મઠળને ભેટીને ઉપર જવા લાગે છે ત્યારે તેના
મુકૂટને સૂઈની કાંતિના મેલોગથી વનાસવાગે જેવા તેને
ખીણ સ્ત્રીના પગના અપ્રતાર્થ બાણીને સ્પર્શનગરની
અપ્રસારા રાખને ઈર્ષ્યા ભરીની દૃષ્ટિથી બોઈ રહે છે ॥ ૧૧૦ ॥

મવતુરગમિતુરુરદદમૈરારાચિતા ક્ષણાત્સમર
વિવ્યુતપ્રતિનૃપાલચેલાશ્ચિના । ઇચ રણધરા મવદ્
દિરદ્ધાનધારાજલૈ કિમુ ઘળતલેડેપિત ધમનપટ્
માસિઘ્ચતિ ॥ ૧૧૧ ॥

હે રાજા ! તમારા ઘોડાના કંજુ ડાંગનાઓથી
જેને પંજા જ કંજુ ધા વાગવા લાગ્યા છે અને ત્યાં
બાદ યુદ્ધને આરંભ થતા નીચે પડેલા વિરોધી રાજા
ઓના વચ્ચેથી પાદોએ જેને બંધાયા છે, એવી જે

આ રજુભૂમિ છે, તે તેના મધ્ય પર લાગેલા પાદોઓની
ઉપર તમારા હાથીઓના મદળોના સિયન મરતી
હોય એમ લાગે છે ॥ ૧૧૧ ॥

કૃપાણકિરણાનલ રુધિરનીરપૂરન્છટાજટાવ્રતતિ
સકુલ મટતિમિદ્ધૈરાકુલમ્ । પ્રમધ્ય સમરાણેવ
વરમકર્ષિ લક્ષ્મીસ્ત્વયા વિધાય મદમન્યર મધનમન્દર
સિન્નુરમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

હે રાજા ! જેમાં કિરણાના દિરદ્ધોરથી વડવાનન
છે, જેમાં લોહોરથી નખાર અને પ્રગળ જળના સમૂહો
છે તેમ જ જેમાં યોદ્ધાઓરથી મોટા મગરમગ્ધ ભરેલા
છે એવા આ જે યુદ્ધરથી સમૃદ્ધ છે તેમાં મદોન્મત
હાથીરથી મદરાયળ બનાવીને, તમે તે સમૂહનું સારી
રીતે મથન કરીને તેમાંથી ધણી જ સરસ રીતે લક્ષ્મી
એવી લીધી છે ॥ ૧૧૨ ॥

જ્ઞાનઘણિતકઙ્કણકણિતકિઙ્કિણીક
ધનુર્ધ્વનદ્ગુરુગુણાટની કૃતકરાલકોલાહલમ્ ।

વિવત્ય કિરતો જ્ઞરાનવિરતમુરુચ્ચૂઢયો
વિચિત્રમભિવર્ષતે ભુવનનીમમાયોગનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

હે રાજા ! તમારા અચળ થતા ખલાવાળા હાથ પર
રહેલા કઙ્કણોની પેઠે અજબજુદ કરતી ધૂધરાઓ જેને છે
તેમ જ ટકાવ મરતી પ્રગળ દોરીથી વિકરાળ કોલાહલ
મરી રૂઠે છે એવા ધનુષ્યને બને બાણોએ એ ખીને તમે
જ્યારે નગર બાણ છોડ્યા લાગે છે ત્યારે જગતને
ખૂળ જ નાસ આપનાર એવું યુદ્ધ મચી રહે છે ॥ ૧૧૩ ॥

પ્રતીક્ષન્તે વીરા પ્રતિમુરુમુરોનિ સરમસ
વિપક્ષાણા હેતી પ્રતિનિયતધૈર્યાનુભવત ।

વિદીપ વગમારાદલિતપિશિતાદિછન્નધમનિ
પ્રકાષ્ઠાશિચ્છાપુસ્કુટતરવિલ્લ્યાન્નગ્નિવહા ॥ ૧૧૪ ॥

જેની આંખોએ ફાટી ગઈ છે, જેના માસ પિશાઈ
મગ છે તેમ જ ધમનીઓ, નાના મોટા હોડા અને
સ્નાયુઓ છેદાઈ છેદાઈ બતા જેના આતરડાને સમૂહ
રુપે રીતે દેખાય છે એવા વીર લોકો દરેક યુદ્ધમાં
પામેન ધૈર્યના અનુભવથી આમે પગલે ચાલીને થનુઓના
વચ્ચેને વેપરવક જીતી લેવાની ઇચ્છા કરે છે ॥ ૧૧૪ ॥

શિતૈર્ગર્જનેકે મૃધમુલિ પરે તીક્ષ્ણનગરૈ
ક્રિયાસાતત્વજ પ્લહમહમિકાકાન્તમનસ ।

મિથો વિચ્યન્તિ સ્વ પ્રગ્લતમસમર્ધવિદલ
સ્થિતિસ્થોદ મિષ્ટાતકમુરમિવક્ષસ્તદ્ભુત ॥ ૧૧૫ ॥

જે યોદ્ધાઓના વક્ષ સ્થળ અત્યંત પ્રગળ ભીડને
લીધે યોદ્ધાઈ જતી પૂરતીમાંથી બેઠતી રજુરથી યુવાવધો

સુમધીદાર બન્યા છે તેમ જ 'પહેલા હું પરાક્રમ કરું',
પહેલા હું પરાક્રમ કરું', એ પ્રકારની હરીફાઈથી જેના
અંતઃકરણ ઘેરાયેલા છે, એવા યોદ્ધાઓમાના કેટલાક
યોદ્ધાઓ રણભૂમિ પર તીક્ષ્ણ શત્રુઓથી પરસ્પર અખંડ
રીતે નીધવા લાગ્યા અને બીજા યોદ્ધાઓ અવિચિત્ર
રીતે તીક્ષ્ણ નખથી પરસ્પર વીધવા લાગ્યા. ૧૧૫

મહર્ષિમિત્રાઃ પ્રતિનૃપતયઃ શઙ્ખનાદાનુદારા
હૃત્વા રાજનુપનરપિ ભુજાદણ્ડકણ્ઠતિમાજઃ ।
આલિંગન્યાચ્છિદ્રશમુદ્રશો ભૂલતાં વીક્ષ્ય મુખાં
ચાપશ્રાન્ત્યા ચપલમનસો હૃતમાવર્તયન્તિ ॥ ૧૧૬ ॥

હે રાજા ! તમારા ભાલાથી ભેદાઈને મજા પામેલા
વિરોધી રાજાઓ ધણી મોટા શંખનાદ સાલળીને પોતાના
શુભ્રદ ડમા મુઠ્ઠા કરવાની ખરજ અનુભવતા હતા તેમ જ
પોતાને આલિંગન આપતી સ્વર્ગની આસરોઓની વાંધી
વળેલી ભૂકુટિઓને જોઈ ધનુષ્યની શ્રાંતિ અનુભવતા
તેની પર પોતાના હાથ દેરવતા હતા. ૧૧૬

મુહ્યદ્ભિર્મદવારિ ધારણગર્મંધાયિતં કામુંકૈ-
રેતૈઃ શક્કશરાસનાયિતમચગચ્છૈરે. શિલીન્દ્રાયિતમ્ ।

શ્વગ્રોતાયિતમચ્છયટ્નસમુદ્ભૂતસ્ફુલિન્નં. સ્ફુરન્
નારાચ્છપલાયિતં રણભુવાં સૈન્યેનંમરચાયિતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

રણભૂમિ પર રહેલા યોદ્ધાઓ વર્ષાઋતુની જેમ
ગીઓગીય ભેગા થતા હતા; હાથોથી વાજાઓની જેમ
મદ્રપ બલની કૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, ધનુષ્યો મેધધનુષ્યની
જેમ રમખેરગી દેખાવા લાગ્યા; નીચે પડેલા છત્રો
નિલાડીના ટોપ જેવા દેખાવા લાગ્યા, અશ્વશબ્દના
અથડાવાથી પેદા થયેલ અગ્નિના તણખા પત ગિયાની
જેમ લાગતા હતા તેમ જ એમકતા લાલા વીજળી
જેવા લાગતા હતા. ૧૧૭

મુમ્મશ્રુગલૈઃ કથા સમધિકાફારાનુક્ષઃ શ્રણાન્
સ્વેદાન્મઃપટલપ્રટ્ટતિલકૈર્દ્રષ્ટાઘોઘૈરપિ ।

દૃષ્ટમશ્રુમિરુવતઢિરમિતઃ સંકીર્ણમાલક્યતે

ત્વદ્વક્તાહનિરુસવૈરિસુમટશ્રેણીશિરોભિર્વિવ્યત ॥ ૧૧૮ ॥

હે રાજા ! બ્યારે તમારા હાથથી જરેલા અશ્વ-
શત્રુઓ વિરોધા યોદ્ધાઓ કપાવા લાગ્યા, તારે વાકી
ભૂકુટિયાળા, કોધથી ખૂબ જ ફાડી કાઢેલ ગતાં નેત્ર-
વાળા, શબ્દમાત્રમા પરસ્વાના બળના સમુદ્ધો ધાવાઈ
ગયેલા તિલકાવાળા દાંતથી પીસેલ ઓતવાળા તેમ જ
સ્યાવેલા મૂંછાવાળા મસ્તકથી આકાશ એમેગ ભરાઈ
ગયેલ દેખાતુ હતુ. ૧૧૮

સ્વેદાભિઃ કવુમઃ પ્રપાકનિકરચર્ચામિ દિષાપગ્નિતૈ-
ર્દેર્દિર્દિપતાં ધરાતલમપિ પ્રચ્છાદયન્તૌ ચિરમ્ ।

કુર્વાતેડ્શ્વજલાવિલેમ્નપયાન્યેતાવકાણ્ડોચરદ્

રોમાશ્વાનિ સવેપથૂન્યાપિ મુદુર્વર્ષાનિ ન પદયતામ્ ॥

જે આ બે વીર જનો લાખા સિંહનાદોથી દિશાઓને
ઢાંકી દે છે. બાણોના સમુદ્ધો આકાશને ઢાંકી દે છે
તેમ જ બળે બળે ટુંકડા કરવા શત્રુઓથી લાંબા વખત
સુધી પૃથ્વીને ઢાંકી દે છે; તેમ જ બે વીરો યુદ્ધને જોવા
ભિભેલા અમારા શરીરોને પણ વારંવાર આપ્તઓથી
ઘેરાયેલા નેને વાળાં, અકસ્માત પ્રગટ થતા રોમાયવાળા
અને કંપારીવાળા કરી મૂકે છે. ૧૧૯

આગુહ્નિરિકુહ્નકુહ્નરઘટાવિસ્તીર્ણજ્વરં

જ્યાનિર્ધોપમમન્દુન્દુમિરૈવાધ્માતમુજ્જન્મયન્ ।

વેલ્લદ્ભૈરવમૂરિરુઢનિકરૈર્વારો વિચિત્તે ભુવ

સ્તુપ્યલ્કાલકરલવન્નવિષસઘ્યાકોર્યમાણા ઇવ ॥ ૧૨૦ ॥

જે વીરજન ગર્જનાઓથી પર્વતોની કુંજોને મળવી
મકતી હાથીઓની ધટાઓને પણ ક્યુંબવરૂપ બનાવી
મૂકે છે તેમ જ તીવ્ર હુંકુલિઓના નાદથી શુદ્ધ પામેલ
ધનુષ્યોની દોરીના ટંકારને ચોતરફ ફેલાવી દે છે, તે જ
વીરજન રણભૂમિઓને વેરીબોના યોમેર રખડતાં
ભયંકર રંડમુડના સમુદ્ધોથી બાણ ફે સંતોષ પામતા
કાળના વિકરાળ મોમાથી બાકી રહેલા ક્રાંતિયાથી ભરી
હેતા હોય એમ લાગે છે. ૧૨૦

નો ચાપાકલનં ન પત્રિધરણં ન જ્યાસમાકર્પણં

નો યાદુસ્ફુરણં ન બાણમગનં સંલક્યતે તે રણે ।

કિં તુ મૌદકરીગ્નકુન્મલિગલન્મુકાગમપ્રસુરત્

પ્રત્યર્થિક્ષિતિપાલમૌલિમિભિર્વિચોતતે મૂરિયમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

હે રાજા ! યુદ્ધના મેદાનમા તમારા હાથથી જે ધનુષ્યો
આમતેમ ફરતા હોય છે તે દેખાતુ નથી; ધનુષ્યો પર
બાણ ચઢાવ્યા તે પછી જણાતું નથી, ધનુષ્યની દોરી
ખેચી છે તે પછી સંભળાતું નથી. હાથ ચારે બાજુ
ફેલા છે તે પછી દેખાતુ નથી તેમ જ બાણ નીકળીને
ગતિ કરે છે, તે પછી દેખાતુ નથી; પરંતુ મોટા મોટા
હાથીઓના કુંભસ્થળ પરથી ખરી પડતા મોતીઓના
સમુદ્ધોથી વિરોધ ચમકતા વિરોધી રાજાઓના મુકુટોના
મણિઓથી સઘળા રણભૂમિ વિશેષ દીપી રહી છે. ૧૨૧

વીરાણાં રુઢતુષ્ણપ્રવિષટનપટુસ્ફારદોર્દ્ધલ્હણ્ડ-

વ્યાપારક્ષિપ્યમાણપ્રતિમટવિકટટટોપવર્ષમ્પ્રહુઢઃ ।

કૂટઃ કોડયેપ યુદ્ધાગિરિમુચિ જરદશ્ચિરકૂટાનુકારી

લીયન્તે યત્ર શશ્વપતનવિવશ્ચઃ કોટિશઃ શૂરકીટાઃ ॥

બ્યારે વીર લોકોના ધડ અને માથાને બુદાં બુદાં
કરી નાખવામા અત્યંત આતુરી બનાવનાર તે શુભ્રદો-

ના વ્યાપારથી શત્રુઓ પડે છે, ત્યારે તેમના વિકટ શરીરોના ઢગલા વધી જવાથી રણભૂમિ પર આ કાઈ ચિન્હટ જેવો મોટો પર્વત જામેલો છે કે જે પર્વતમા શત્રુો પડવાને લીધે પરવશ થયેલા શરીરરૂપી કરોડો ઝાડોઓ સતોઈ છુપાઈ જાય છે ૧૨૨

પ્રાસપ્રોતપ્રવીરોત્થળરુધિરપરામૃદ્યુકાઞ્ઞિચત્સા
ધાવદ્ગુધાધિરાજાપ્રતિમતતુરુદ્ધાચયા વારિતોળા ।
વિશ્રામ્યન્તિ ક્ષણાર્ધે પ્રધનપરિસરેષ્વેવ મુક્તમિયોગા
વીરા શક્ષપદારૂપનમરુધિરોદ્ધારવિશ્વાસિલાઙ્ગા ॥

જે વીરજનોના શરીરો અજોના પ્રહારથી ધીરના અનેક ધામાથી નીકળતા લોહીના પ્રગ્ ગવાથી સઘળા અંગે ખરડાઈ ગયા છે, તે વીરજનો ધડીબર લડાઈ છોડીને રણભૂમિ પર વિશ્રામ લે છે અને તે વખતે પોતાના ભાલામા પરોવેલ શત્રુઓની અધિક લોહીયા ખરડાયેન છાતીઓને ખાવાની ઇચ્છાથી દોડતા આવેના જે ગીધપક્ષીઓની પહેળી પાછોની ડાયા થાય છે, તેનાથી તે વીરજનો ધડીબર માટે તડકાનું નિવારણ થતા વિશ્રામ લે છે ૧૨૩

જીવાકૃષ્ઠિ સ ચક્રે મૃધમુનિ ધનુષઃ શત્રુગાસીદ્રતાસુ
લંક્ષાદિર્માર્ગિણાનામમવદરિષલે તદાશસ્તેન લયમ્ ।
મુક્તા તેન ક્ષમેતિ ત્વરિતમરિગૈરુત્તમાઙ્ગે પ્રતિષ્ઠા
પશ્ચલ્લં દ્વેષિસંન્યે સ્થિતમવનિવર્તિર્નાય સહ્યાન્તર સ ॥

જે રાજા તેા ધનુષ્યનુ જીવાકર્ષણ (જીવ-દારીને-જીવાત્માને ખેંચવા) કરે છે, તેપણ તેના શત્રુ પ્રાણુ રહિત થાય છે તે રાજાના માર્ગો (માર્ગણુ બાણુ)ને શત્રુની સેનામા લક્ષો (નિશાની, લાલ મહેરા)ની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેપણુ યશની પ્રાપ્તિ એ રાજાને થાય છે તે રાજા ક્ષમા (માફી)ને જતી કરે છે, એટલા માટે શત્રુઓ તરફ જ પોતાના મરુતકાથી ક્ષમા (જીવી)નો સ્વીકાર કરે છે શત્રુઓની સેનામા પચત (પાંચની સંખ્યા, મરણ) રહે છે તેથી તે રાજાને સંખ્યાન્તર (બીજી સંખ્યા, બીજી યુદ્ધ)ની પ્રાપ્તિ થતી નથી ૧૨૪

યુષ્મદોદૈર્ગ્ધમહલ્લયવનમિતરણચઢ્ઢોદ્ઢદ્ઢો
ન્યુક્ષેપુછિન્નમૂર્દ્ધપ્રતિવૃત્તપિત્તુજારણમુષ્ઢાલકીર્ણા ।
માયદૃષ્ટ્યત્પ્રવલ્લાદ્રજનિચરવધૂદત્તભાલે કરાલૈ
વૈતાલૈરદૃઢાસપ્રકટિતદશનૈયુંદ્ધમૂર્ધાંતિ મીમા ॥૧૨૫॥

હે રાજા ! જે રણભૂમિ તમારા ભુજદંડોએ મડ લાકારે નમાવેલ તથા ટકાર કરતા પ્રયડ ધનુષ્યમાથી છૂટેલા બાણોથી કપાઈ જતા અને મુર્ચ્છિત થઈને ઢળી પડતા વિરોધી યોદ્ધાઓના રૂડમુડ અને ભુજઓ

વગેરે અંગેથી ભરાઈ જાય છે તે રણભૂમિ માતી, નાચતી તથા બચ્ચાદ કરતી રાક્ષસીઓએ આપેલા હાથના તાલથી તેમજ અદ્ધહાર્ય કરતા પ્રગટ કરતા દાંતોવાળા વિશ્રાળ વૈતાલોથી ભય કર લાગે છે ૧૨૫

અરિપલાયન

સાલકાનનયુક્તાપિ સાલકાનનવર્જિતા ।

દ્વાપચરુદ્ધકળ્પઠાપિ વિદ્વાગરિવધૂસ્તવ ॥ ૧ ॥

હે રાજા ! તમારા વૈરીજનની સી સલ કાનન (શાવવાળા વન)થી યુક્ત હોવા છતાં (પતિ મરણુ પામવાથી) સાલકાનન (મુખ પરના ડેશ)થી રહિત છે તેમજ તેમન કંઠોને હારે (ઝોગરો) રૂધી રીધા છે, તે છતાં તેમના કડ દાર વગરના છે ૧

વિચરન્તિ યિલાસિન્યો યદ્ધ શ્રોણિમરારલસા ।

યુક્તકાકશિવાસ્તત્ર ધાવન્ત્યરિપુરે તવ ॥ ૨ ॥

જે શત્રુના નગરમા પહેલા સાથળના ભારથી મદ ગતિ કરતાં ગમણીઓ ફરતી હતી, તે નગરમા હવે વરુ, કાગડા અને ચિવાળવા રખડે છે ૨

સ્વકાન્તદયકાન્તારો ચઢૈરિસુન્દશામભૂત ।

જનનસ્તનમુચૈયૌ ન્યલિલ્લક્ષ્મકનૈર્નરિ ॥ ૩ ॥

વૈરીજનોની સીઓને તેા પોતાના પતિની રીતે જ વનવગરો પણ વર્તેતા હતા, કારણુ કે તેમના જન્મ અને સ્તનોને પહેલા તેમના પતિઓ નખ મારતા હતા, હવે વનવગરો ઊંચા ઊંચા કાટારૂપી નખથી તેમના સ્તન અને જન્મોને લાગે છે ૩

કાઠિન્ય કુચયો સ્પ્રુ ઘાન્તન્ય પાદપદ્મયો ।

નિન્દન્તિ વિશ્વઘાતાર ત્વદ્દાટીગરિયોપિત ॥ ૪ ॥

હે રાજા ! જ્યાર તમે ઘા પાડો છો ત્યારે શત્રુઓની સીઓ વિધાતાની નિહા કરે છે કે, ‘હે વિધાતા ! તમે અમારા સ્તનોમા જે કનિન્તા મૂકી છે, તે અમારા ચરણુસંભામા ‘મ ન મૂકી ’’ ૪

વનેડરિલ્લકલાસક્ત પરિહત્ય નિજ્ઞસ્ત્રિય ।

ત્વદૈરિવનિતાતૃન્દે પુલિન્દા કુર્વતે રતિમ્ ॥ ૫ ॥

હે રાજા ! જગતમા લીવજનો સઘળા કળાઓમા આસક્ત જનના પોતાની સીઓને છોડી દઈને તમારા વૈરીઓની સીઓમા રતિ કરે છે ૫

વીર ત્વદ્વિપુરમણી પરિધાતું પલ્લાવાનિ સસ્પ્રશ્ય ।

નહરતિ ધનમુવિ નિજકરુદ્ધરાચિતાનિ પાણ્ડુપત્રધિયા ॥

હે વીર રાજા ! જગતમા તમારા શત્રુઓની સીઓ પહેલા માટે જ્યારે નંદા પાદડા લેવા જાય છે, ત્યારે પોતાના નખની કાંતિથી પીળા થતા તે પાદડાને પાકટ થયેલા માની ધાન્યુ કરતી નથી ૬

ત્વદૈરિણો વીર પલાયિતસ્ય પ્રકાશયત્રકમરણ્યમાર્ગાન્ ।
કુશનુરાસીસદ્મિનન્દનીયતુલ્યેષુ લભો રિપુમન્દિરેષુ ॥૭
હે વીર રાજા ! તમારા શત્રુઓના ઈચ્છા રાજ્યવનો
મા જે અગ્નિ લાગેલો હતો, તે જગનના નાસી જતા
શત્રુના અસ્વરૂપા માર્ગો પર પ્રકાશ પાથરતો હતો, તેઓ
તે અગ્નિ અભિનંદનને યોગ્ય થયો હતો ७

રાજન્દ્રિપસ્તે ભયવિદ્રુતસ્ય માલસ્થલ કળ્પકિનો
યનાન્તો । અદ્યાપિ કિં વાનુભવિણ્યતીતિ વ્યાપાટય
ન્દ્રદુમિવાક્ષરાણિ ॥ ૮ ॥

હે રાજા ! તમારા ભયથી નાસી છટે તમારા શત્રુના
કપાળને પત્તજગનના પ્રદેશો કાઠાથી ફાડી નાખતા હતા
તે જાણે કે, 'આ માણસ હજી પશુ ક્યા દુખ અનુભવે'
એ નક્કી કરવાને, તે જગનના પ્રદેશો લનાટના લખેલા
અક્ષરો વાંચવા ઇચ્છતા હોય એમ લાગતું હતું ૮

હતસ્ત્રસદ્વિદ્રુતવૈરિમૃશ્ત્રિપ્રિયાથ દષ્ટા વનમાનવી
જનૈ । શશ્વત્ પ્રષાદ્મુતમાત્મદેશે શીતદ્વિપ
ર્ષાતલશીલતા કિલ ॥ ૯ ॥

હે રાજા ! રાજ્યભાષી નાસીને લાગી ગયેથી તમારા
શત્રુ રાજાની રાણીને ભેઈ જ ગયો જોગ્યોએ જ્યારે
તેને પૂછતું કે, 'તમારા પ્રદેશમાં અદ્યુત લાગે તેવું
શું છે ?' ત્યારે તેના ઉત્તરમાં તે રાણીએ જણાવ્યું કે,
'અમારા દેશમાં અગ્નિ શીતળ સ્વભાવનો છે (જેથી
અમે બળી મર્યા નહિ) ૯

સમસ્તાવનીનાથમૌલે મચત્, પરાસ્તા દ્વિપ-
પદ્મવિસ્તારિનેત્રા । નિતાન્ત વિહરતા સ્વહસ્તારવિન્દે
ર્વિચલે મુરસ્તાદુરસ્તાઢનાનિ ॥ ૧૦ ॥

હે સમળા રાજાઓના શિરેમણિ ! તમારા ભયથી
નાસ પામી શત્રુની વિસ્તૃત કમળ જેવા નેપથાળી
રાણી અસહાય બની જતા, પોતાના હથેશ્વરી કમળથી
જગતી જતોના દેખતા અત્યંત આકુળ બનીને જાતો
હવા લાગે છે ૧૦

બલસમુજલતામિર્નિદિતો નાગરીમિ
ર્ભવનદમનકાના નાતિધિર્વા ઝમૂવ ।
ત્વદરિનગરમધ્યે સચરચ્છેત્રજન્મા
જરદ્વજગરપીત ક્ષીયતે ગચ્ચગ્રહ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજા ! જ્યારે વસત(ચૈવમાસ)નો પવન
તમારા શત્રુઓના નગરમાં યોગેર કરતો હોય છે ત્યારે
તેને મદ બુજ્જલતાઓવાળી નાગરિક સ્ત્રીઓ આદર
આપતી નથી તેમ જ ભવનના બગીચાઓમાં રહેલા

કમરઓનો અતિથિ પશુ બનતો નથી, પરંતુ જરૂર
અજગર તેવું પાન કરી બન છે, તેથી તે પવન ક્ષીણ
થઈ જાય છે ૧૧

ત્વદરિનૃપતિમાશવાસસ ધૂલિધારા
ઘલમહદ્મિહું વીક્ષ્ય ભર્ગમ્ભ્રમેણ ।
મુરમિદુદધિવેલાકાનન ગાહમાનો
દિશતિ કુસુમધર્ણ દૂરતો નિર્ગમાય ॥ ૧૨ ॥

હે રાજા ! તમારો વૈરિ ગામ જ્યારે દિશારૂપી વસ્ત્ર
પહેરી (મિત્રપર) ધૂળના દમના શરીરે લાગતા ભિન્નને
વેશરૂપડોતો હતો, ત્યારે તેને જોતા ' સદાશિવ શ કર
આપ્યા એવો ભ્રમ થતા સુખદના દિનાગ પરના જગલો
માં કરતા મુરારિ કૃષ્ણે કામના અવતાર પોતાના પુત્ર
પ્રભુમને દૂર આપ્યા જઈ સતાર્થ જવાની આરા આપી ૧૨

ત્વદરિનૃપતિસ્ત્રીસૌધસસ્તદુર્વા
કુકુરકલવિલોલ વીક્ષ્ય રક્ષુ સુચાશે ।
ઉપવનહરિણોનામુત્તો ધૂલતાના
પ્રસરતિ રતિજાનિગ્લાનિજન્મા ધિવર્તે ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે તમારા વિરોધી રાજાઓના ભવન પર
જેલથી ધરાના અકુર ભેઈને તેને ખાવા માટે ચક્ર
મહાનો ધૃગ નીચે ઊતરતો હતો, ત્યારે તે ઉપવનોમાં
રહેલી હરિણીઓના જૂકડીના કંઠાએ કામદેવની ગ્લાનિ
થી જન્મતા સુદર રીતે ફેલાતા હતા ૧૩

સ્ફુટતરમટવીના પ્રાન્તરે પર્યટન્તી
હરિહ્વગજકુમ્ભોન્મુકમુક્તાફલાનિ ।
પરિકરયતિ હસ્તામ્બોજશોભપ્રમામિ
પરિહરતિ ચ દૂરાન્મજ્જુ મુક્તામ્ભમેણ ॥ ૧૪ ॥

અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે જગલોની વચમાં રખડતી
તમારા વિરોધી રાજાની સ્ત્રી જ્યારે સિંહે મારી નાખેલ
હાથોના ગડચળભાષી નીકળેન મોતીને એકકા કરવા
માટે છે ત્યારે પોતાના હાથેશ્વરી કમળની લાલાશભરી
કાતમાં તે મોતી રાતા દેખાવા લાગ્યા કે તરત જ તે
મોતીઓને સુદર ચણેલી સમજાને નાખી દે છે ૧૪

યે કન્દરાસુ નિવસન્તિ સદા હિમાદ્રેસ્વત્પાત
શદ્ધિતથિયો વિવશ દ્વિપસ્તે । અપ્ચક્ષુસ્તુલકમુદ્રહતા
સકમ્પ તેપામહો વત મિયા ન બુધોડ્યવિમિહ ॥ ૧૫ ॥

હે રાજા ! જે શત્રુઓ તમારા આવી ધડના
ભયથી નિત થઈ પરવશ બનીને હિમાલયની યુગ્ધો
માં સદા વિવાસ કરે છે, તેઓ ત્યા પશુ પોતાના
શરીરના અંગમાં જે કપારી અનુભવે છે, તેમના તે
ભયોને જાણવા માટે તો કાલો માણસ પશુ સમર્થ નથી

કુરુચક કુચાધાતકીઢાસુચેત વિયુજ્યસે
વકુલવિટપિન્નમર્ત્યં તે મુરુસાસવસેચનમ્ ।
ચરણઘટનાવન્ધ્યો યાસ્યસ્યશોક સશોકતામિતિ
નિજપુરસ્થાગે યસ્ય દિપ્તિં જગદુઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

જે રાજના શત્રુઓની સ્ત્રીઓ બ્યારે પોતાના નગર
છોડીને જંગલમાં ચાલી ગય છે ત્યારે તે સ્ત્રીઓ પોતાના
નગરના ઉપવનના વૃક્ષવેલીઓને જાણવતા હતા કે 'હે
કાટાશિળિયાના વૃક્ષ! અમારા રતનોમાં કાટાના આધાત
કરવાથી તને જે સુખ મળતુ હતુ, તે જવુ રહેશે; હે
બોલસરીના વૃક્ષ! સુખમાં મદિરાના દ્રાગળા ભરીને તારા
પર જે અભિષેક કરતા હતા તેનુ હવે તારે સ્મરણુ જ
કરવાનુ રહેશે. અને હે અગ્રોકવૃક્ષ! હવે તને ચરણોના
પ્રહારનુ સુખ નહિ મળે, તેથી તુ અગ્રોક નામવાળા હોવા
છતા પણ શોનપણીને સ્ત્રીયોગ ધારણુ કરશે' ॥ ૧૬ ॥

અનારતપરિસ્તલસ્રયનવારિધારાશત-
પ્રવૃદ્ધપથનિશ્ચાસતલિલકલ્પયાનોષમા ।
સ્વદીયરિપુકામિની વહુવિદેગયાનૈવિણી
વિનિન્દતિ લલ્લદશા શુરુપાશ્રપ્તં પ્રાધુષમ્ ॥ ૧૭ ॥

ધણા ધણા પરદેશીમાં જવાને ઇચ્છતી તમારા
વૈરી જનની રમણી નિરતર ચાલ્યા કરતી અશુભોનો
અપાર ધોરાઓથી રસ્તાની નદીઓના જળો વૃદ્ધિ
પામવાને લાંધે પોતાની જવાના તૈયારી શેકાઈ જતા
પોતાના વાકા વળેલા નેત્રથી વિશેષ અશુભ ભરાઈ જતા
વર્ષાક્રિદ્ધને ધિક્કારે છે. ૧૭

હૃતશ્વેતશ્વાઙ્ગિર્વિઘટિતતટઃ સેતુરુદ્રે
ઘરિત્રી દુર્લભ્યા વહુલહિમવક્ત્રો ગિરિરયમ્ ।
હૃદાની નિષ્ક્રેત કરિતુરગનીરાજનવિષૌ
ન જાને યાતારસ્ત્વ ચ રિપવઃ કેન ચ પથા ॥ ૧૮ ॥

હે રાજન! હવે બ્યારે (શરદક્રમ આવી પહોચતાં)
આપે હાથીઓની તથા ઘોડાઓના આરતી છતારીને
ચઢાઈની તૈયારી કરવા માંડી છે ત્યારે (અચીત થતા
નાસી જતા) તમારા શત્રુઓ કયા માર્ગે જશે, તેની
અને ખબર પડતી નથી; કારણ કે ભગવાન રામે જે
પુલ બાપે હતા, તે તો પાણીના જોશથી ઓગળે
તટીકૃતી ગયા છે, પૃથ્વી છોડીને ચાલ્યા ગય તો તે
ઓળંગી સકાય એમ નથી; તેમ જ હિમાલય ઓળંગવા
માટે તો તેની પર હિમરૂપી કાલ્પ બન્યા છે. ૧૮

ક્ષણં કાન્તાગારપ્રસરવિલસન્માનસરતિઃ
ક્ષણં શૈલોત્સક્તે દ્વિજપુલ્કરવાશ્વટ્ટદ્વયઃ ।

ક્ષણં પત્રધાનશુતિપુલકિતો યદ્યયમરાદ્-
હસન્માત્મોડરણ્યે રિપુરવનિપાલસ્થિતિમિવ ॥ ૧૯ ॥

હે રાજન! જોને તમારો ખુબ જ લય પ્રાપ્ત થયો
છે એવા વૈરી રાજ જંગલમાં જઈને પશુ ધડીભરને
માટે પોતાના રાજ તરફની સ્થિતિનો અનુભવ કરે
છે. જેમ કે પોતાની રાણીની પછુંકૃતીમાં જઈને ધડી-
ભર માટે પોતાના મનને રમાડે છે. પર્વતના ઊંચા
શિખર પર જઈને ધડીભર માટે પક્ષીઓના શબ્દો
સાંભળી પોતાના દેયાને રમાડે છે, તેમ જ ધડીભર
પત્ર-પાંડાને રવરવ આવજ સાંભળીને પોતાના કાનને
આનંદ આપે છે. ૧૯

અયે માતસ્તાતઃ ક ગત્વ ઇતિ ચૈરેરિશિશુના
વૃતીગેદ્દે લીના નિશ્કૃતમિદ્ધ વૃષ્ટા સ્વજનની ।
કરેણાસ્ય તસ્ય વ્રતમથ નિરુદ્ધધાશુશ્રુતયા
વિનિશ્ચસ્ય સ્કારં શિવ શિવ દૃશવોત્તરયતિ ॥ ૨૦ ॥

જે રાજના વૈરીજનના બાળકે એકાત ચક્રાક્રપી
ધરમાં છુપાયેથી પોતાની માતાને પૂછતુ કે, 'હે માતા!
મારા પિતા કયા ગયા છે?' ત્યારે તેની માતાએ
જલદીથી પોતાના હાથ વડે તે બાળકનું સુખ બધ
કરી દીધું અને પછી લાખા લાખા શાસ લઈ ચુપચુપ
રીતે અશુભોથી વેરાઈ ગયેલી દૃષ્ટિથી જ માતા ઉતર
આપતી હતી : શિવ, શિવ. ૨૦

અપર્ણયં મૂશ્વદ્વનમટતિ કસ્કામ્પરધરા
જટાલો દિવ્યાસાઃ શિપરિણિ શિવોડ્યં નિવસતિ ।
હૃતિ ધ્યાન્યાન્યોન્નં ક્ષણમિલિતયોઃ ક્ષોણિતિલક-
દ્વિપદંપત્યોસ્તે શિવ શિવ શિવન્તિ પ્રણતયઃ ॥ ૨૧ ॥

હે પૂજના તિલક! જંગલમાં વટકલના વજ્ર
પહેરીને ફરતી પોતાની સ્ત્રીને જોઈને તમારા શત્રુને
એમ ભાંતિ થઈ કે, 'પર્વતના વનમાં ફરવા નીકળેલાં
આ પર્વતી હશે' તે જ વખતે જટાધારી અને દ્વિજ-
ખર બનેલા પોતાના પતિને જોઈ, તે શત્રુની સ્ત્રીને
એમ ભાંતિ થઈ કે, 'આ પર્વત પર નિવાસ કરનાર
સદાશિવ હશે,' અને એ રીતે બંને સામસામે મળતાં
તેમને પરસ્પર બ્રમ થતા એકમેકમાં દેવની લુદ્ધિ થતાં
તેમણે જે પરસ્પરને પ્રણામ કર્યા, તે પ્રણામો તમને
શિવ-કલ્યાણરૂપ આપે. ૨૧

પદયેત્કશ્ચિલ્લ ચપલ રે કા ત્વરાદં કુમારી
હસ્તાલન્બં વિતર હ્રદ્દા વ્યુત્ક્રમઃ કાસિ યાસિ ।
ઇત્યં પૃથ્વીપરિવૃદ્ધ મર્બદ્વિદિપોડરણ્યવૃત્તેઃ
કન્યા વંચિત્કલકિસલયાન્યાદ્દાનામિધત્તે ॥ ૨૨ ॥

હે પૃથ્વીના અધિપતિ! જ્યારે જંગલમાં રહેનાર તમારા શત્રુની કન્યા જંગલનાં ફળફલ વીણતી હોય છે, ત્યારે કોક અનુપમા પુરુષને એઈને, તે કન્યા પૂછતી હોય છે કે, 'અરે એ ચપલ પુરુષ! અહીંથી ચાલ્યો જા.' ત્યારે તે પુરુષે જવાબ આપ્યો કે, 'શી ઉતાવળ છે?' કન્યા કહે છે કે, 'હું કુંવારી છું.' ત્યારે પુરુષે જવાબ આપ્યો, 'મને હાથનો ટેકા આપ.' એટલે તે કન્યાએ કહ્યું કે, 'હાથ, હાથ, આવું ઊલટું કાર્ય કેમ કરો છો?' એટલે તે પુરુષ ચાલ્યો જાય છે, તેને તે કન્યા પૂછે છે કે, 'તમે ક્યાં છો? ક્યાં જાઓ છો?'

સ્વર્ણ જૂમઃ કિમપિ ચરિતં વીરવર્ણ ત્વદીયં
મિથ્યાવાદાઃ કલ્પ્યંતિ નો હુઃપ્રવાદો રુણદ્વિ ।

મુક્તા મુક્તા મલયશિલ્પે સ્વદિપકાવરોધે-

રણજ્ઞાન્ત્યા મુજગલલનાઃ સાદરં પાલયન્તિ ॥૨૩॥

હે સર્વોત્તમ વીર! તમારા ચરિત વિશે અમે થોડું વર્ણન કરીએ છીએ; કારણ કે 'કવિએ મિથ્યાવાદી હોય છે' એવા જે લોકાપવાદ છે, તેને કારણે અમે વિશેષ બોલતા શેકાઈ જઈએ છીએ. એટલે અમે એટલું જ જણાવીએ છીએ કે, 'તમારા શત્રુની સ્ત્રીઓએ મહાયાયકના શિખર પર જે મોતી મૂકી દીધાં છે, તેને નાગણે પોતાના ઈંડા સમજીને તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે.' ૨૩

ક્ષોણીપાલ સ્વદિરિગ્ણીલોચના ઘોષમાના

ગુહાહારં કુચકલશયોર્નિઃશ્વસન્તી કતોતિ ।

હુમ્મ્યત્ક્ષીરામ્બુધિહરિસંક્ષોમિસ્ત્વચ્છોમિ-

ગૌરં મુક્તાફલમયમિવાલોચ્યહર્ષં વિષતે ॥૨૪॥

હે રાજા! શોક કરતી તમારા વૈરીજનની સ્ત્રી નિસાસા નાખતી પોતાના સ્તનરૂપી કલશો પર ચણેલીના હાર પહેરે છે તેટલામાં તો ખળભળતા ક્ષિરસાગરની લહરીઓ જેવી તમારી સરેદ કાતિઆથી તે અણીકીનો હાર મુક્તાહાર જેવો ધવલ બની જાય છે, તે એઈને તે સ્ત્રી રાજ થાય છે. ૨૪

વિસુદ્ધતિ પદે પદે રુચિરચીરહારાદિકં

શુકં મૃદસત્સુકં જ્યજતિ નૈવ જીવાધિકમ્ ।

પલાયનપરાયણા તવ વિમો રિપોરજ્ઞના

મુદુર્બલિતકંઠરં મિહિરમગ્નલં વીક્ષતે ॥૨૫॥

હે રાજા! તમારા શત્રુની રમણી જ્યારે નગર છોડીને નાસી જતી હોય છે, ત્યારે તે પગને પગલે ચાલે રેશમી વસ્ત્રો અને હાર વગેરે ફેંકી દે છે; પરંતુ પોતે ઉછરેલા અને પોતાના જીવ કરતાં વધારે

પોષ્ટ છે, તેને પોતાની સાથે આવવા ઉત્સુક મણીને તેને છોડી દેતી નથી. તે સ્ત્રી જ્યારે નાસી જતી હોય છે, ત્યારે વારંવાર પોતાની ડોક પાછળ વાળીને સુસંગળને જોતી હોય છે કે તે ક્યારે આશમી જશે?

ધરાધર તવ દિપાં વનજુષાં વિહીનત્વિપાં

દધે ગુણનિધે ધનુર્વિગુણમપ્યનેકં ગુણમ્ ।

ફલાહરણયટ્ટિકાફરણકન્દરાન્તઃશિવા-

નિવારણવિહંગિકાકરણચુલ્લિકાકર્પણઃ ॥૨૬॥

હે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર રાજા! જેનાં તેજ હરાઈ ગયા છે એવા તમારા શત્રુઓ જંગલમાં નિવાસ કરે છે; તેમના ધનુષ્ય દારી વિનાનાં (વિગુણ) થવા છતાં પણ તે ધનુષ્ય અનેક ગણેા કરી આપે છે; જેમ કે તે ધનુષ્ય જ્યેષ્ઠ પરશો ફળ લેવામાં લાકડીનું કામ આપે છે, ગુફામાં ભરાઈ રહેલ શિયાળવાને દૂર કરે છે તેમ જ ધર ખદસું હોય ત્યારે ચૂસા વગેરે ધરવખરી જીવકવામાં કાચકની લાકડી તરીકે કામ આપે છે. ૨૬

રાજન્વાજસુતા ન પાઠયતિ માં દેવદોષ્ટિ ત્વળી સ્થિતાઃ

કુલ્લે મોજય માં કુમારસચિવૈર્નાયાપિ કિ મુચ્યતે ।

દ્રવ્યં નાથ શુકસ્તવારિમવને મુક્તોઽધ્યગૈઃ પક્ષરા-

શ્ચિત્સ્થાનવલોક્ય શૂન્યવલભાવૈકમમાપતે ॥૨૭॥

'હે રાજા! તમારા શત્રુઓ નગર છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી મુસાફરોએ જેને પાનરામાંથી છોડી મૂક્યો છે એવા રાજકુલના પોષ્ટ ઉગ્રહત ડાહ્યાસી પર બેસીને બીંતમા દેરેલા એક એક ચિત્રની સામે જોઈ કહે છે કે, 'હે રાજા! અને તમારી કુંવારી ભણવતી નથી, ચક્રારણીએ ચૂં વઈ ગઈ છે. અરે એ કુખળ! તું અને ખાવાનું આપ. કુમારો અને મંત્રીઓ હજી મુઠી કેમ જમ્યા નથી?' ૨૭

ક્રામન્ત્યઃ શ્રુતકૌમલ ક્ષતિમલત્રક્તઃ સર્ધર્માઃ સ્થલીઃ

પાદૈઃ પાતિવચાયકર્તિય રાહુદાપાન્નુધોદાન્તાઃ ।

મીસા અલ્પકાચલમ્બિતકરાસ્ત્વદેરિનાર્યોઽધુના

દાવામિં પરિતો ધ્રમન્તિ પુનઃપુનઃદ્વિવાહા ઇવ ॥૨૮॥

હે રાજા! તમારા શત્રુઓની રમણીઓ જંગલમાં લાજેલા દવની ચારે બાજુ પાતાના પતિના હાથ પકડીને ફરતી રોય છે, તે અણે કે ફરીથી પોતાના લગ્ન કરતી ન હોય એમ લાગે છે; કારણ કે દલપાળા રથાનોને યોગ્યપદી તે સ્ત્રીઓની જખમી થયેલી કોમળ આગળી-ઓમાંથી જે લોહી ટપકે છે, તેથી જાણે કે પગે અગ્નિનો લગ્નજો હોય એમ લાગે છે તેમ જ આંખમાંથી આંસુ ટપકે છે, તેથી તેમના મુખ દોવાઈ ગયાં છે અને ભયને

કારણે તેમણે તેમના હાથને પતિના હાથનો રેકા આપ્યો છે. ૨૮

તન્વીમુજિગ્ધતભૂષણાં કલગિરં રોમોદ્રમ વિધ્વતીં
વેપન્તીં ઘ્રિણિતાધરાં વિવસન્નાં સીત્કારમાતન્વતીમ્ ।
દોઃચાં ચળહતુપારપાતસભયામાલિદ્વય કળ્પે મુદ્ધં
ત્વાં મૂર્તિં દયિતામિવાતિરસિકા ત્વદ્વિદિપ્તિઃ શેરતે ॥

હે રાજા! જંગલમાં ગયેલા તમારા વૈરીઓનો અત્યંત રસિક એવી પોતાની સ્ત્રીને કંઠમાં આલિંગન આપીને સૂતા હોય, એ રીતે ભયંકર ટાઢને લીધે પોતાની જ મૂર્તિને આલિંગન આપીને સૂતા હોય છે. તેમની તે શરીરની મૂર્તિ પણ પોતાની રમણીની જેમ પાતળી, ભૂધણુ વિનાની, અત્યંત વચનો બોલતી, રોમાંચ ધારણ કરતી, કંપતી, હોહ પરના હિલવાળી, વચ્ચેરહિત અને સિત્કારને અનુભવતી હોય તેમ લાગે છે. ૨૯

મૂસંપર્કરજોનિપાત્તમલિનાઃ સ્વસ્માદ્ગૃહાતપ્રયુતાઃ
સામાયૈરપિ જન્તુભિઃ કરતલૈર્નિશ્ક્રમાલિદ્વિતાઃ ।
સંલભ્તાઃ કચિદેકતામુપગતાઃ કાપિ પ્રયુદ્ધાઃ કચિત્
સુપ્તાઃ કાપિ ચ સારિચત્રમિતિગૃહં ભ્રાન્તાસ્તવારિશ્ચિયઃ ॥

હે રાજા! તમારા વૈરીઓની સ્ત્રીઓ જે પાટના સોમકા જેવી બધાના ધરમાં રમતી હોય છે, જેમ કે તે સ્ત્રીઓ પોતાના ભવનોથી બહુ બનતા પૃથ્વીની રજા મોટા આખા શરીરે મહિન બનેલી છે, સામાન્ય શંકા રહિત ધર્મને માથુસોએ પણ પોતાના હાથ વડે આલિંગન કરાયેલી છે, કપાક એકઠી ધર્મને સાથે રહે છે તે કપાક સાથે બગે છે અને સાથે સુઈ બળ છે ૩૦

કર્પદ્વિઃ સિચયાશ્ચલાન્યતિરસાત્કર્મદ્વિરાલિદ્વનં
ગૃહ્ણેન્ કચમાલિદ્વિરશ્ચરં વિજ્રામયદ્વિઃ કરૌ ।
પ્રત્યક્ષેડપિ ભવદિતોષિનૃપતેરન્તઃપુરાણામહો ।
ચિકર્ષં વિટપૈર્વિટરિચ વને કિં નામ મોષેષ્વિસમ્ ॥ ૩૧

હે રાજા! જંગલમાં તમારા વિરોધી રાજાના દેખતા જ તેમની સ્ત્રીઓ પર ભર પુરુષોની જેમ વનના વૃક્ષોએ કેવી કેવી વિચિત્ર યેષાઓ કરી છે, તે તો ભુઓ! આ વૃક્ષો સ્ત્રીઓના વસોના છાં બેસે છે, અત્યંત રસથી આલિંગન આપે છે, તેમના કેશ પડે છે, તેમના હોહને યુબન આપે છે તેમ જ તેમના શરીર પર હાથ ફેરવે છે ખરેખર! આ તો કંઈ જ દેવેવાય ૩૧

સ્વાતાઃ પ્રાવૃપિ ધારિવાહપટલં પ્રોદ્ભૂતદૂર્વાકુરુ-
વ્યાજેનાત્તુશાઃ પ્રણાલસલિલૈર્લ્લવા નિવાપાસુચીન્ ।
પ્રાસાદાસ્તવ વિદિપ્યા પરિપતલ્લહ્યસ્યપિન્ડચ્છલાત્
પુર્વન્તિ પ્રતિવાસરં નિજપતિપ્રેતાય પિન્ડક્રિયાઃ ॥ ૩૨ ॥

સ. ૨૮

હે રાજા! તમારા વૈરીઓના મોટા મોટા મહેલો મરણ પામેલા પોતાના સ્વામીઓને દર વર્ષે તર્પણ-પિંડદાન આપે છે, જેમ કે વર્ષાઋતુમાં વરસાદના બળથી સ્નાન કરે છે, ત્યાર બાદ પોતાની પીંડ પર જોડેલ ધરોના અંકુરોથી દર્શને મળણ કરે છે, તે પછી અગાશીમાં મૂકેલ પરનાળાના બળથી તર્પણની અગ્નિ આપે છે તેમ જ તૂટી પડતી ભીંતના પિંડથી પિંડદાન કરે છે.

મૌર્લિ માનવિધિં વિના નમયિતું દ્વારં સ્વયં શુન્કિતું
નિયાતું દયિતસ્ય પાણિકમલહઠાર્યાં વિના ધર્મનિ ।
નિદ્રાતું ચ વિનાકુપાલિશયનં શ્રુતં ચ શૂન્યા વિશઃ

સહ્યાત્ત્વત્તિવીરનીરજમુરો સાક્રૂતમધ્યાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥
હે રાજા! તમારા વિરોધી રાજાની રાણીને તેની સખી હવે નીચેની બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખીને શીખવે છે, જેમ કે માન આપવાના વિધિ વિના પોતાનું માથું નમાવવું, પોતાના હાથે દાઢ મૂંધવો, પ્રિય પતિના હાથની છાયા વિના ખુદ્દા રાજમાર્ગ પર ફરવું, પતિના બોળામાં માથું મૂક્યા વિના સુઈ બનું તેમ જ દાસ-દાસીઓ વિનાની ખાલી દિશાઓમાં નજર ફેરવવી. ૩૩

પ્રાતં લાલકલાશયા સ્તસતતં ચિન્મયપ્રમેણાધરો
દુષ્ટઃ પાકવિદીર્ણદાહિમધિયા લીલાઃ સ્ફુરન્તો રવાઃ
ભ્રામ્યન્તી ભવતોભિયાનુવિપિનં ત્વદૈરિસીમન્તિની
નિદ્રાણા મુહુરાહતા મુહુરપિ શિમા ચ શારામૃગઃ ॥ ૩૪

હે રાજા! તમારા ભયથી જે તમારા શત્રુની સ્ત્રી જંગલે જંગલે ભટકે છે, તે સ્ત્રીના સ્તનમંડલને તાડ-ફળ બાણીને વનના વાદરા તેને સૂંધે છે, અધરોશને પાકુ ગિણીકું બાણી તેને કરડે છે, ચળકતું દાંતને પાકીને ફાટેલા દાડમના બીબે બાણી, તેને ચાટે છે અને તે સ્ત્રી બ્યારે સુઈ રહી હોય છે, ત્યારે તેને વારંવાર થપ્પડ મારે છે અને હાડપીને ફેંકી પથ્થર દે છે. ૩૪

ત્વત્પર્યર્થિવસંપરેશતરુણીઃ સંત્રાસતઃ સત્કરં
યાન્તીર્વીરં વિલુણ્ઠિતું સરભસં ચાતાઃ કિરાતા વને ।
તિષ્ઠન્તિ સ્તિમિતાઃ પ્રહુલપુલકાન્તે વિસ્મૃતોદક્રમા
સ્તાસામુત્તરલેઃ સ્તનૈરતિતરંગં હોલૈરપાદ્મરપિ ॥ ૩૫ ॥

હે વીર રાજા! તાસને લીધે જંગલમાં ઉતાવળી ઉતાવળી જતી તમારા શત્રુઓની રમણીઓને લૂંટવા ચાટે બ્યારે લીધે તેમની પાસે દાડી જતા હતા, ત્યારે તે રમણીઓના ધણુ જ ભીંચું સ્તનમંડલો તેમ જ અત્યંત ચપળ નેનના કડાલોને બોળેને રોમાંચ અનુભવના તે લીધે લૂંટવાનું કામ બીજાને સ્તબ્ધ બની બેલા રહે છે. ૩૫

एतस्मिन्विजने वनेऽतनुवरुच्छन्नावकाशे सुर
 तिष्ठामीति तव द्विपामधिपतिर्यावद्विषय मतिम् ।
 तावत्तत्र निपातित भुवि भवन्नामाङ्कसेलाहृत
 दृष्ट्वा केसरिण करङ्कमसमन्नासो मुहुर्मूर्च्छति ॥३६॥
 હે રાજન્ ! તમારા વૈરીજનોનો અંગ્રસર 'મોટા
 વૃક્ષોથી ઢાકાયેલ જંગલના પ્રદેશોમાં ધડીલર રહુ' એવા
 જ્યારે વિચાર કરે છે તેટલામાં તો તમારા નામના
 ચિહ્ન લાલુ જેમાં ખૂંધી ગયું છે, તેવા કેસરી સિંહનું
 પહેલું શય્ નોઈને, તે વૈરીજનને અત્યંત લય થયો
 અને તેથી તે વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગ્યો ૩૬
 का त्व पुत्रि नरेन्द्र लुब्धकनपूरुस्ते किमेतत्पल
 क्षाम किं सहजं ब्रवीमि नृपते यद्यस्ति ते कौतुकम् ।
 गायन्ति त्वदरिप्रियाश्रुतदिनीतीरेषु सिद्धाङ्गना
 गीताम्बान च वृण चरन्ति हरिणास्तेनामिष दुर्बलम् ॥
 'હે પુત્રી તુ હોય છે ?' 'રાજન્, હું પાર્શ્વની
 સ્ત્રી છું' આ તારા હાથમાં શું છે ?' એ તો માસ
 'તે આટલું નાનું કેમ છે ?' ત્યારે તે પાર્શ્વની
 સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે 'રાજન્, તમને સાંભળવાનું
 કુદરેલ હોય, તો હું સહજ વાત કરુ છું, તે સાંભળો
 સિદ્ધાંગનાની સ્ત્રીઓ તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓના આશુ
 થી ઊલરાતી નદીઓના કિનારા પર ઊભી રહી, જ્યારે
 તમારા યશના ગાન કરે છે, ત્યારે તે ગાન સાંભળવામાં
 અધ બંનેનું મૂલ્યના સારી રીતે ધાસ ખાતા નથી તેને
 કારણે આ માસ નાનું છે ૩૭

स्वप्नेऽपि क्षितिपावतस भवतो मीत्या व्रजन्ती वन

निर्मला प्रतिपक्षैरिरમणी कलोलिनीपाषाणि ।

वक्षिस्तानमुनतध्रुवरणयासक्तमुक्ताफल

भूय स्फुरित्वाद्यુवહि शयनादुद्गन्तमुत्तिष्ठति ॥३८॥

હે રાજ્યોના શિરોમણિ ! તમારા લયને કારણે
 વનમાં ગરેલી તમારા વિરોધી રાજની સ્ત્રી જ્યારે સૂઈ
 જાય છે ત્યારે સ્વપ્નામાં પછુ તે સ્ત્રી નદીના જળમાં
 ડૂબી જવાના દેખાવ નોઈ મુખને ઊંચુ કરીને, ખૂંટી
 ઝોને ઊઝી ફેરવીને તેમ જ મોતીના હાર પગમાં વળગી
 રહ્યા હોય એ રીતે શયન પર જ બંને હાથ જોડા કરી
 કરીને તરત જ ખેડી યઈ જાય છે ૩૮

तादृग्दृष्टविनतनितममी चक्रादपराजिता

कापि कापि च कण्टकैरुपगता रेरोरપरेखाचयम् ।

यस्य प्रौढतरप्रतापदहनज्वालाभिरन्ते दिशा

मापाये निवसन्ति पार्थिवघटा शीर्यन्ति नश्यन्ति च ॥

જેમ દડની ઝોવણીથી ન્યાવીને ચક્રથી દૂર કરે-

તેમ જ કાંટાથી જેને રેખા-ઉપરેખાઓ કરેલી છે એવા
 ધડાઓને અગ્નિથી તપાવવામાં આવતા તેમાંના કેટલાક
 કામ આવે છે અને બાકીના તૂટીફૂટી જાય છે, તેમ
 અપૂર્વ એવા દર્ક ધનદ કની કે ચામડાના ખીલડા(ની
 ગોઠવણીથી ન્યાવી ન્યાવીને ચક્ર(દેશ કે ચાકડા)થી
 દૂર કરેલ તેમ જ ક્યાક ક્યાક કાંટાઓ વાગવાથી જેની
 કાંચા પર રેખાઓ તથા ઉપરેખાઓના સમૂહ અકાયેના
 છે, એવા વિરોધી રાજઓરૂપી ધડાઓ તે રાજના
 અત્યંત પ્રબળ પ્રતાપરૂપી અગ્નિની જ્વાલાઓથી પાકી
 જતા સુધી દિશાઓના છોડારૂપી જ ગોડોમાં નિવાસ કરે
 છે અને કેટલાક તો તૂટીફૂટી નાશ પામે છે ૩૯

आगच्छामच्छ सज्ज कुरु वरतुरग समिन्नेहि
 हत मे, रङ्ग कालो कृपाणीमुपनय धनुषा किं
 किमङ्ग प्रविष्टम् । सरम्भोन्नित्वाना क्षितिमृति गहने-
 ज्योन्यमेव प्रतीच्छन्, वाद स्वमभिष्टे त्वयि
 चकितदृशा विद्विषामाविरासीत् ॥ ४० ॥

હે રાજન્ ! જહન જ જલમાં રહેલા તમારા વૈરી
 જનો અડધા જગતા અને અડધા ઊઠ્યા હોય છે અને
 તે રીતે સ્વપ્નની દશામાં તમને ચકિત નજરે લેતા હોય
 છે, ત્યારે તે શત્રુઓ પરસ્પરને ચમકાવતા એવા ઢાલા
 હલ કરતા, કપાદ કરતા હોય છે જેમકે 'આવ
 આવ,' 'ઉતમ ઘોડાને તૈયાર કરો અને એકદમ મારી
 પાસે હાજર કરો,' 'તલવાર ખાંડો છે ?' 'મારી
 કિરપાણુ લાવો,' 'ધનુષ્ય લાવો,' 'સેનાનું કંઈ કંઈ
 અગ તૈયાર છે ?' ૪૦

यातीत पान्य पन्था व्रजति ननु कथं स्थानर
 वर्त्म मुग्धे, मार्गं प्रच्छामि पृच्छ स्थितमिरमिह ते
 विस्मित वीक्ष्य नेत्रे । अघ्वान ब्रूषयेत्तद्वनि भवति
 वचश्चित्रमुहामनेत्रा, हृदयन्ते दावमूढा पथि पथिक
 विटैस्त्वद्विषा नाथ नाथ ॥ ४१ ॥

હે રાજ ! રસ્તામાં દાવાનગને કારણે ભાન ખૂલેલી
 તમારા શત્રુઓની રમણીઓ કોઈ રસ્તે જતા કામી
 વટેમાર્ગીઓને રસ્તા પૂછે છે ત્યારે તે કામીજનો આજો
 કાંડીને તે રમણીઓ સામે નોઈ રહે છે અને તે બંને
 વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાદવિવાદ થાય છે જેમકે 'હે
 વટેમાર્ગી ! અહીંથી રસ્તો જાય છે ?' 'અરે મુઝા રમણી !
 માર્ગ કે જે સ્થાવર (જડ) છે, તે ચાલે ખરે કે ?
 'અરે અમે તો માર્ગ વિષે પૂછીએ છીએ' 'અરે માર્ગ
 એટલે તો મૃતનાનું ટાણુ, તે તો તમારા નેત્રોને નોઈ
 વિસ્મય પામીને અહીં જ બેસુ છે !' 'અમને અપ્પા
 (માર્ગ, આજાજ બિનાનું વચન) કહો' 'અરે બવા,

વચન તે ધ્વનિ (અવાજ) વિનાનું હોય, તેનું હોય ખરું ? તમે તો આશ્ચર્યજનક વાત કહો છો , ૪૧

આત્મે સીમન્તસ્ત્વે મરકતિનિ હૃતે હેમતાદક્રપ્રે
લુપ્તાયા મેચલાયા કનકમણિતુલ્યકોટિયુગ્મે ગૃહીતે ।

શોણ વિચ્છેદ્યકાન્ત્યા ત્વદરિમૂઘદશામિત્વરીણામરખ્યે
રાજાન્નુજ્ઞાપલના સ્તનં ઇતિ શ્વરા નૈવહારહરન્તિ ॥૪૨

હે રાજાન્ ! જગલમાં તમારા શત્રુઓની રમણી
ઓને બ્યારે લીધ લેહિ લૂટવા માડે છે, સારે તેઓ
તેમના સે ધાના રત્નોને, નીલમણિવાળા સોનાના કણ
અપણોને, કટિમેખલાઓને અને મણિથી જડેલા સોનાના
નૃપુરોને ઉતારી લે છે, પરંતુ તે ઓછા ને મોટાઓના
હાર ધરે છે નેની કાંતિ ઓછાના હોઠથી પાકેલા
ધિકેલા સરખી છે, તેને 'ચલોડીના આ તો હાર છે'
એમ અણીને લઈ લેતા નથી ૪૨

પ્રાપ્ત્વાસ્તાપિપાસાતિશયમુપગતા પાતુમારખ્યમમ્મો
યુષ્માંદ્વપિયોપા શસિતસમુદયૈસ્તત્તત્તદૈવરશોપિ ।
પત્ત્વસવીક્ય મૂચ્છાંનિપતિતત્તનયો નૈવ જીવેયુરેતા
શ્ચિન્તોપેતા શયર્થો નિજનયનજલે પલ્લવપૂરયેયુ ॥૪૩

જગલમાં લમતી તમારા વૈરીઓની રમણીઓ
નાસને કાગળે બ્યારે અત્યંત તરસ લાગતા જગનના
એક તળાવમાં પાણી પીવા ગઈ ત્યારે તેમના ગરમ ગરમ
આસોના પવનથી તે પાણી સુકાઈ ગયું, તે જોઈને તે
ઓઓના શરીર મૂચ્છાવશ થતા નીચે ઢળા પડ્યા એટ
લામાં તો 'આ ઓઓ છવરો નહી' એ પ્રકારની
ચિંતાથી આતુર બનેલી લીલડીઓએ પોતાના આસુઓના
જલથી તે પાણીનું આભેચિયુ ભરી દીધું ૪૩

વીર ત્વદ્વિરદારા મહનગિરિગુહાગદ્ધરાન્તસ્તમિશ્ર
ત્વત્પ્રાસાદ્ગુહવાસા દરકલિતહરો યદાદેવ પ્રપન્ના ।
તત્તજ્જોત્સ્નાયમાન પરિણપરિવૃટ મેઘ્ય યુષ્મચ્છોમિ
સયો મોહાન્ધકારાનુસરણશરણા કાસરાન્નાહયન્તિ ॥

હે શત્રુઓના પતિ વીરરાજા ! જેના હૃદય ગુપ્તવાસ
કરવા માટે અત્યંત આતુર બનેતા છે, એવી તમારા
શત્રુઓની ઓઓ નાસને લીધે વિકટ પર્વતોની યુક્ત
ઓની અદર રહેલા જે ને અધકારથી ભરેલા સ્થાનોનો
આશ્રય લે છે તે બધા જ સ્થાનો તમારા યક્ષરૂપી ચંદ્રથી
પ્રકાશવાળા બને છે એટલે પછી સૂર્યરૂપી અધકારનું
શબ્દ તઈને તે ઓઓ દિવસ પસાર કરે છે ૪૪
પત્ત્વજ્ઞોતારીનારી ગિરિવિલવિગલદ્વાસા નિ સરન્તી
સ્વર્ગોદાહમમોદમહિલિશુશ્વદપ્રાવિતોન્નિદ્રચન્દ્રા ।

આમન્દમૂરિ યત્તત્રપતનલમિલચન્દ્રહસાનુવિમ્બ
પ્રત્યાસત્તિપ્રહ્લપ્યત્તનયવિહસિતૈરાશ્વસીન્ધવસીચ ॥૪૫

આ રાજાથી લય પામેલી શત્રુની સ્ત્રી પર્વતની
યુક્તિમાં દિવસ પસાર કરે છે અને રાતે બહાર ફરવા
નીકરે છે, તે વખતે તે સ્ત્રીનો પુર આકાશમાં ઊગેલા
ચંદ્રને પોતાની રમત માટેના હસ સમજીને તેને લેવાની હક
પકડે છે તે જોઈને તે સ્ત્રીને ખૂબ જ રડવું આવે છે પરંતુ
તેમના નેત્રોમાંથી ગળતા આસુઓની ધારાઓમાં ચંદ્રનું
પ્રતિબિંબ પડેલું બેતા, હસને પોતાની નગદીક આમેલી
બોઈ, રાશ થયેલા તે બાળક હસવા લાગે છે તેથી તે
સ્ત્રીને આશ્વાસન મળે છે અને પછી તે નિસાસા મૂકે છે ૪૫

ધૂનીધારામિરન્વાસ્તવનુ વધિરતામાગતા સ્ફારભેરી
મૂયોજ્ઞાહારસાવૈરમૃતકરકુલાપીહયસૈમ્નયના ।

ધાવન્તો વિન્ધ્યમૂઘદનપનકુહરે કણ્ઠકારુપકેશ
સ્થાયઞ્ચ મુચ્છતેતિ પ્રતિહતવિકલા વરિણ સગિરન્તે ॥

હે અદ્વય શના શિરોમણિ ! બ્યારે તમારી સેના
ચઢાઈ કરે છે, ત્યારે તમારા વૈરીઓને રજની કમરી
ઓથી આધળા બની બળ છે કણ્યા ધણી નંગારાના મોટા
શબ્દોથી બહેરા થાય છે અને ત્યાર બાદ વિધ્વાસલના
ગાદા જગલની યુક્તઓમાં દોડતા ધૂસી બન છે, ત્યાં
તો ઝાડીઓના કાંટાઓથી તેમના કેશ ખેંચાય છે,
તેથી 'તમે ધૂસી આવ્યા છો' એવા આઘાતથી વિકલ
બનતા તે વૈરીઓને બોલવા લાગે છે કે, 'બચાવો,
બચાવો, છોડો, છોડો' ૪૬

પ્રતાપવર્ણન

ચિત્ર તપતિ રાજેન્દ્ર પ્રતાપતપનસ્તર ।

અનાતપત્રમુત્સૃજ્ય સાતપત્ર દ્વિપટ્નમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજાઓમાં ઇન્દ્ર ! તમારો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય ૭૧
વશરના માથાસોને છોડી કંઈને ૭૧વાળા વૈરીઓને
તપાવે છે, તે આશ્ચર્ય છે ૧

રાજન્સાપ્યકૂપારાસ્વપ્રતાપામ્નિશોપિતા ।

પુનસ્ત્યદૈરવનિતાયાપ્પપૂરેણ પૂરિતા ॥ ૨ ॥

હે રાજાન્ ! સાતેય સમુદ્યો તમારા પ્રતાપરૂપી અગ્નિથી
નુકાઈ ગયા હતા તે તમારા વૈરીઓની ઓઓના
ઉભરાતા આસુથી ભરાઈ ગયા હતા ૨

દીપ્યન્તોદસીરન્ધ્રમેષ ચલતિ સર્વત્ ।

પ્રતાપસ્તવ રાજેન્દ્ર વૈરિવશ્વદાનલ ॥ ૩ ॥

હે રાજાન્ ! તમારો આ પ્રતાપ વૈરીઓના વશને
દાવાળા બનીને તેમ જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના મધ્યભાગને
પ્રકાશ આપતો સપ્તગી રહ્યો છે ૩

ત્વત્પ્રતાપાનર્પહેમમપુત્રે સ્તિમનોહરે ।

મદ્બાળકશલિપ્રામોડસૌ ધરાધીરા વિરાજતે ॥ ૪ ॥

હે ધરણીના પતિ ! તમારા પ્રતાપરૂપી જે સુપથુની અમૃત્ય અને મનોહર ગ્રખથી (સંપુટ) છે, તેમાં પ્રહલાડરૂપી શાલિગ્રામ (વિષ્ણુની મૂર્તિ) ગિરાજે છે. ૪ તવારિનારીનયનામ્યુપૂર્ન નિર્ણય રાજન્નમતિ પ્રતાપઃ ।

રિદ્ધતરંગવાલિનીરતુદ્ગે ચથા સમુદ્ર વહવાહુતારાઃ ॥૫॥

હે રાજન્ ! જેમ ધરપાનંગ લિંગાનીચ તરંગોવાળા સમુદ્રમાં પાન કરીને સમુદ્રમાં લયતો હોય છે, તેમ તમારો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં ભરપૂર આંસુના પાન કરીને બધે લગ્યા કરે છે. ૫

ત્વત્પ્રતાપતપ્તપ્નાતપત્તમસીક્ષ્ણરક્ષિમરપિ દિશ્વ નિતાન્તમ્ । ઘાવતિ પ્રતિદિનં મુકુટેશ ત્વચશક્તિસિત એવ હિમાંશુઃ ॥ ૬ ॥

હે મુગ્ધધારી રાજ્યોના રાજ્ય ! તીક્ષ્ણ કિરણોવાળાં સૂર્ય પશુ તમારા પ્રતાપરૂપી સૂર્યની ગરમીથી તપીને ખરેખર દહો દિશાઓમાં દોઢા કરે છે તેમ જ આ ચંદ્ર પશુ તમારા યશથી ત્રાસ ખામીને દોઢા કરે છે. ૬

ઘવિટેડપિ તવાવનીન્દ્ર તેજસ્તપ્તવે સ્ફારગમસ્તિ-મારમાજિ । તથ વૈરિનૃપાયશસ્ત્રમાંસિ સ્ફુરદુઃકૃત્ત્વિય-માચરન્તિ ચિત્રમ્ ॥ ૭ ॥

હે ધરણીના પતિ ! તમારા પ્રતાપને તેજરૂપી સૂર્ય આતંત્ર ગ્રખણ કિરણોના સમૃદ્ધ સંહિત ઉદય પામે છે; તે છતાં તમારા વિરોધી રાજ્યોના અપયશરૂપી અધ-કાર વધે નય છે, એ પશુ આશ્ચર્ય છે. ૭

પ્રત્યર્થિવામનયનાભયનામ્યુપૂરૈઃ સઘાઃ સ્વલદ્-બહલકજ્જલાલીઠઃ । યુગ્મત્પ્રતાપતપ્તપ્નાન્મહી-યાનારમ્યતે યદ્યુતા યમુનાસહસ્રમ્ ॥ ૮ ॥

હે રાજન્ ! તમારો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય સૂર્યનારાયણથી પશુ યજ્ઞો મોટો છે; કેમ કે (તે સૂર્યે) તો એક જ યમુનાઠી પ્રગટ કરી છે (એ) તમારા પ્રતાપરૂપી સૂર્યે દળર યમુનાઓ પેદા કરી છે કે જેનાં જળ વૈરી-જનોની રમણીઓનાં નેત્રના આંસુથી - ભરપૂર છે તેમ જ આંખનાં માઠા કાજળના સમૃદ્ધથી તે જળ સ્થામ બનેલાં છે. ૮

માર્તઞ્ડમ્પહલસમં ભવતઃ પ્રતાપં, વે વર્ણયન્તિ નહિ તે કવયઃ પ્રવીણાઃ । અમ્બોનિચૌ વિલયમેતિ પરં પતદ્ગઃ; પારં પ્રયાતિ જલયેત્તુ ત્વ પ્રતાપઃ ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! ખરેખર તે કવિજન પ્રવીણ નથી કે જે તમારા પ્રતાપને સૂર્યમંડલ જેવો કહીને તેનાં વર્ણન કરે છે; કાચ કે આ સૂર્યે તો સમુદ્રમાં ડૂબી નય છે; પરંતુ તમારો પ્રતાપ તો સમુદ્રને ઓળંગીને તેને પેસે પાર પહોંચી નય છે. ૯

હલાસ્ય કાલકરવાલમહામ્યુવાહં

દેવેન યેન જરહોર્જિતગર્જિતેન ।

નિર્વાપિતઃ સકલ એવ રણે રિપૂણાં

ધારાઘ્રલભિજગતિ જ્વલિતઃ પ્રતાપઃ ॥ ૧૦ ॥

ગ્રખણ તથા કંકણ ગર્જના કરતા તે રાજ્યે રજ્-સંગ્રામ પર વિકરાળ ખડગરૂપી મોટા મેધને પ્રગટ કરી તેની ધારાનાં પાણીથી ત્રણે લોકમાં અગતતા શત્રુઓના પ્રતાપને હારી નાખ્યો હતો. ૧૦

વદન્તુ દેવ તાવકં પ્રતાપમેવ પાવકં

મહાતુપારશીતલં વદામહે વયં યતઃ ।

સુમેરુકન્દ્રોદરસ્થિતો મૃદ્ધીતકન્ધ-લ-

સ્તવારિભૂપતિઃ પ્રકમ્પતે સુદૃઢઃ ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન્ ! ‘તમારો પ્રતાપ જ અગ્નિ જેવો છે’ એમ કેટલાક કવિઓ કહે છે, તે ભલે કહે. અને તો તમારા પ્રતાપને મોટા દિમના સમૃદ્ધ જેવો શીતલ છે, એમ કહીએ છીએ; કારણ કે તમારા વિરોધી રાજ્યોના જે મંડળ છે, તે ધાખળો લઈને સુયેર પર્વતની શુક્રાઓની અંદર ભરાઈ બેઠા છે અને ત્યાં પશુ તમારા પ્રતાપથી વારંવાર કંથ્યા કરતા હોય છે. ૧૧

અયે નૃપતિમ્પહલીમુકુટરત્ન યુગ્મદ્સુજા-

મહોભવતિસંજુપા વત ભવત્પ્રતાપાલિપા ।

દિપામતિશ્ચેષઃ યશઃ પ્રકટપારદોભ્યાપના-

દુદસ્ફુટત વારકાકપટવો વિદ્યાસ્તવે ॥ ૧૨ ॥

હે રાજ્યોના મંડલના મુગ્ધના રત્ન ! તમારે તમારી શુભઓના અપાર ગરમીવાળા પ્રતાપની જ્વાલાઓથી તમારા શત્રુઓનો કાંતિરૂપ પારો ખૂબ જ તપે છે, ત્યારે તે જાણે જીડીને આકાશમાં રહેલા તારાઓના રૂપે વિખરાયેલા દેખાય છે. ૧૨

અયુકો યદિ ન પ્રકુપ્પસિ મૃપાવાદં ન વૈન્મન્યસે

વદ્દ્યમોડ્દસુવદન્નેન રસના કેપાં ન કન્જન્તે ।

દેવ ત્વચરુપ્રતાપદ્દનજ્વાલાલીશોપિતાઃ

સર્વે વારિઘસત્તવારિવનિતાનેત્રામ્યુમિઃ પૂરિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

હે રાજા ! તમે જો અતિથેષોક્તિથી કોપતા ન હો અને અમે જે કહીએ છીએ તેને મિથ્યા લયન ન માનો, તો અમે કહીએ અને ખરેખર અદ્ભુત વસ્તુનાં દર્શન કરીને કોની જીભને બોલવાની અળ ન થાય ? (ત્યારે સાંભળો.) તમારા નવા પ્રતાપરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓની પંકિતથી જે બધા સમુદ્રો સુકાઈ ગયા હતા, તે બધા તમારા વૈરી જનોની રમણીઓએ વહેવાવેલ નેત્રનાં આંસુનાં જળથી પાછા ભરાઈ ગયા હતા. ૧૩

દેવ ત્વત્તરુણપ્રતાપતપનત્રાસાદિવ ઇચ્છ્યકો
નો ગદ્ગાં વિજહાતિ નિઃસરતિ ન ક્ષીરામ્યુષ્વેર્માધવઃ ।
તામ્યંસ્તામરસાન્તરાલયસતિર્દેવઃ સ્વયંભૂરમૂત્
પાતાલાવધિપદ્મમયગુપ્તિષ્ઠિત્ કૂર્માદયઃ ॥૧૪॥

હે રાજન્ ! તમારા નવા પ્રતાપરૂપી અગ્નિને તાપ
એટલો બધો છે કે બળે તેના ત્રાસને લીધે જ સદા-
શિવ-અંગક મસ્તક પર રહેલી ગંગાને છેડતા નથી.
વિષ્ણુ ભગવાન ક્ષીરસાગરમાંથી ધડીલાર બહાર નીકળતા
નથી, બ્રહ્મા પશુ કમળના ગર્ભની અંદર નિવાસ કરે
છે તેમ જ આદિત્ય પુત્રે અવતારો પાતાલ સુધી
પહોંચેલા કાદવની અંદર પોતાનાં શરીર ડુબાડી દે છે.
અર્ધવૈરારિજિપૃષ્ઠ્યાર્ણવગતૈઃ સાર્કાં બ્રજન્તી મુદુઃ
સંસર્ગાદ્બહવાનલય સમમૂદપાત્રસત્ત્વા તદિત્ ।

મન્યે દેવ તથા ક્રમેણ જનિતો યુગ્મત્વતાપાનલો
યેનારાતિષ્ઠધૂવિલોચનજલૈઃ સિકોડપિ સંવર્ધતે ॥૧૫॥

હે રાજન્ ! બ્યારે પાણી લેવાની ઇચ્છાથી મેલો
સમુદ્રમાં ગયા, ત્યારે તેની સાથે વીળળા પશુ સમુદ્રમાં
ગઈ હતી. હવે ત્યાં જે વાડવાનલ રહેલો છે તેની
સાથે સંગ થતાં વીળળા ગર્ભવતી થઈ હતી અને
તેનાથી ને અગ્નિને જન્મ થયો છે જ તમારા પ્રતાપ-
રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો તેથી એ બાળક સ્વાભાવિક છે કે
જેમ જેમ તમારા શત્રુઓની રમણીઓનાં નેત્રનાં જળથી
તે સિંચાય છે, તેમ તેમ તે જ્વલિ પામે છે. ૧૫

દેવ સ્વદુમ્બુજદંડદર્પગરિમોદ્રીર્ણપ્રતાપાનલ-
જ્વાલાપન્નિમ્લમકીર્તિપારદધટીવિસ્ફારિતા વિન્દવઃ

શેષાદિઃ કતિ તારકાઃ કતિ કલિ ક્ષીરોદધિઃ કત્યપિ
પ્રાલેયાચલશશ્વશુક્તિકરકાઃ કર્પૂરકુન્દેન્દવઃ ॥ ૧૬ ॥

હે રાજન્ ! તમારા બુજદંડના ભારે ગર્વે જે પ્રતાપ-
રૂપી અગ્નિની બલાલાઓ પ્રગટ કરી; તેથી તમારી
સ્વચ્છ કીર્તિરૂપી પારદની સીંથી કૂટીને વૃદી ગઈ. હવે
તેમાંથી જે પિંડુઓ બિગ્નાં તેમાંના જ કેટલાંક શેષનામ-
રૂપે, કેટલાંક તારાઓરૂપે, કેટલાંક ક્ષીરસાગરરૂપે, કેટલાંક
દિગ્માલયરૂપે, કેટલાંક ક્ષીપરરૂપે, કેટલાંક ચંપરૂપે, કેટલાંક
વરસાદના કરારૂપે, કેટલાંક કર્પૂરરૂપે, કેટલાંક કુંદપુષ્પ-
રૂપે અને કેટલાંક ચંદ્રરૂપે બની ગયા હતાં. ૧૬

મહ્નાકીર્તિમીમલીમસતયા પ્રત્યર્થિસેનામત-
શ્રેણીતિન્દુકફાનનેપુ વિલસત્યમ્ય પ્રતાપાનલઃ ।

અસ્માદુત્પતિતાઃ સ્પુરન્તિ જગદુત્સદ્ગે સ્ફુલિતાઃ સ્ફુટં
માલોદ્ભૂતભવાક્ષિમાનુદુત્તમુગ્ધમ્મારિદમ્મોલયઃ ॥૧૭॥
પરાજયરૂપી અપદ્ધાતિના આશ્ચર્યથી તે રાજના

શત્રુઓની સેનાના યોદ્ધાઓને સમૂહ અત્યંત રથમાં
બંધતાં, તે ટીમરૂનાં વૃક્ષ જેવાં કાળાં બની ગયાં હતાં
અને તેમાં તે રાજાને પ્રતાપરૂપી અગ્નિ બ્યારે બરાબર
સંગતો દતો, ત્યારે તેમાંથી જે તણુઓ બિગ્ના, તે જ
તણુઓ બળતની અંદર સદાશિવના લલાટમાં રહેલ
અગ્નિરૂપે. સૂર્યરૂપે તેમ જ ઇન્દ્રના વજ્રરૂપે બનીને રહેલા છે.

તાન્દ્રીર્ષવિરિશ્ચિવાસરવિધૌ જાનામિ યત્કર્તૃતાં
શક્તે યત્તતિવિશ્વમમ્મુધિપયઃપૂરોદરે વાહવઃ ।

વ્યોમવ્યાપિવિપક્ષરાજકયશસ્તારાપરાભાવુકઃ
કાસામસ્ય ન સ પ્રતાપતપનઃ પારં ગિરાં ગાઢતે ॥૧૮॥

આ રાજાને પ્રતાપરૂપી સૂર્ય છે, તે ઠહી અસ્ત
પામતો નથી એટલે બ્રહ્માના દિવસને પશુ તે લાંબો
કરી નાખે છે તેમ જ વિરોધી રાજાઓની કીર્તિઓરૂપે
જે તારાઓ આકાશમાં રહેલા છે, તે સર્વના તેજને
તે સૂર્ય પરાલભ કરી નાખે છે અને મને તો એ જ
શંકા થાય છે કે તે પ્રતાપરૂપી સૂર્યનું જે અતિમિષ્ણ
સમુદ્રના અગ્રાધ બળમાં પડ્યું છે, તે જ આ વાડવાનલ
છે. બરાબર, તે પ્રતાપની વજ્રને કરવા કયા કયા કવિ-
ઓની વાણીઓ રૂપકાં મારતી નથી ? ૧૮

શંભુમાનસસંનિવૌ સુપ્ત્યૌની મૂર્ધ્નાં વધાનઃ સ્થિતઃ
શ્રીકાન્તચ્ચરણસ્થિવામપિ વહન્મતાં નિલીનોડ્મ્યુષૌ ।

મમઃ પદ્મરહે કમળહુલગતામેનાં વધમામિમ્-
ર્મન્યે વીર તવ પ્રતાપદહનં જ્ઞાત્વોલ્લષ્ણં ભાવિનમ્ ॥૧૯॥

હે રાજન્ ! ભાવખ્યામાં ઉત્કાષ્ઠ મથાવનારો તમારો
પ્રતાપરૂપી અગ્નિ પ્રગટ થયો, એમ માનીને જ, પોતાના
મસ્તક પર ગંગાજી હોવા છતાં પશુ સદાશિવ માનસ-
સરોવરની પાસે રહે છે, પોતાના ચરણમાં ગંગાજી
રહેતા હોવા છતાં પશુ વિષ્ણુ ભગવાન ક્ષીરસાગરમાં
છુપાઈ રહ્યા છે તેમ જ પોતાના કમંડલમાં ગંગાજી
હોવા છતાં બ્રહ્માજી કમળમાં નિવાસ કરે છે. ૧૯

યુગ્મત્પ્રોદતરપ્રતાપતપનજ્વાલાવલીવ્યાકુલે
બ્રહ્માણ્ડે મધુસૂદનોદ્દિશ્યને દ્રોતે પયઃસાગરે ।

શંભુર્જેદુનુમતાં વધાતિ શિરસા ભૂમિસ્તુપારાચલં
તાપવ્યાકુલિતઃ પતત્યતિતરં માનુઃ સમુદ્રે મુદુઃ ॥૨૦॥

હે રાજન્ ! તમારા ખૂબ જ વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતાપ-
રૂપી અગ્નિની બલાઓની પશ્ચિમોથી બ્યારે બધું
બ્રહ્માંડ આકુળવ્યાકુળ બની ગયું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન
ક્ષીરસાગરમાં શેષનારાવણ પર શયન કરતા હતા, સદા-
શિવ-શંભુ મસ્તક પર ગંગા ધારણ કરતા હતા, પૃથ્વી
દિગ્માલયને ધારણ કરતી હતી તેમ જ સૂર્ય પશુ પ્રતાપ-
ના તાપથી અગ્નિમાં વારંવાર સમુદ્રમાં પડતો હતો. ૨૦

નાયઃ કુઙ્કુમશક્તિયા નિટિલમં પ્રોચ્છન્ત્યપાસ્તદ્વિપાં
સાંખ્યે રાગમસું વિખાપ્ય લલ્લા ગચ્છન્તિ પેલીમૃદુમ્ ।
મુગ્ધા દાઘધિયોડરયસ્તવ વિમો યાન્તિ દ્રુતં કાનને
લાક્ષારાગં ઇતિ પ્રકૃણ્યતિ ધવે કાન્તા પ્રતાપોદયે ॥૨૧॥

હે રાજન્ ! તમારે તમારો પ્રતાપ ઉદય પામ્યો
ત્યારે નાશ પામેલા તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ તે
પ્રતાપને કુઙ્કુમ જેવો લાલ સમજી, પોતાના કપાળ
પરથી ખૂસી નાખે છે. કામિની સ્ત્રીઓ તે પ્રતાપને
સંધ્યાકાળનો લાલ રંગ સમજી વિલાસકૃષ્ણમાં પ્રવેશ
કરે છે. જલતા રહેલા શત્રુઓ તે પ્રતાપને દાવાનજ
સમજી જંગલમાં ફેડવા લાગે છે તેમ જ જાંઘ કાન્તા
પોતાના પતિની છતી પર શોભના પત્રને અળતો
લાગ્યો છે, બાણને પતિ પર ક્રોધ કરે છે. ૨૧
યો નાસ્તાચલમસ્તર્કં પ્રતિ ગતો દીનત્યમાલમ્બદે
યો નાયતિ નિશાતુ સંશયપદં નોદેતિ ગિર્યામયાત્ ।

યો રાહોરપિ કર્કશેષુ ઘનનેપ્વાસીજ વા ગોચરઃ
સોડ્યં ભૂપ તવ પ્રતાપતપ્તોઃ સર્વતે સર્વોપરિ ॥ ૨૨ ॥

હે રાજન્ ! તમારો પ્રતાપશ્રી જે સર્વ છે, તે
અસ્તાચલના મસ્તક પર જઈને ઈન્દ્રતા પામતો નથી,
રાત્રિઓ થતાં અસ્ત પામતો નથી, ઉદવાચળનો આશ્રય
લઈને ઊઠતો નથી તેમ જ રાહુની કંઈક ઘોઘામાં આવી
જતો કદી જોવામાં આવ્યો નથી. એ રીતે તમારો
પ્રતાપશ્રી સર્વ પારે સર્વ કરતાં ચઢી બધ તેવો છે. ૨૨

કાન્તાદે જલમૃદુલૈરિણિ મુતુસ્ત્વઠૈરિવામધુઓ
બાલૈપાકુલોચનૈઃ પ્રતિપર્વ રુદ્રક્રમાઘ્વક્રમે ।

પૃષ્ઠીચ્છરુદ્ધવે તિજાંબરવશાસંષ્ટદીપ્તમં

સિદ્ધન્વજ્જલિસંચિતાશુભિરલં શુભપ્રતાપાનલમ્ ॥૨૩॥

હે પૃથ્વી પરના સર્વરૂપ રાજા ! બધાં જળ કે વૃક્ષ
જોવામાં આવતાં નથી એવાં લુપ્તમાં જંગલમાં આગુજ-
વ્યાગુજ બનેલાં નેત્રવાળાં બાળકોથી પગલે પગલે ચોંટાડી
તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ તમારા પ્રતાપશ્રી અગ્નિથી તેમની
સાડીના છેડા દાડી ગયા છે, એમ બાણીને બોળામાં આંસ
ભેળાં કરે છે અને તે સળગેલા છેડા પર નાખે છે. ૨૩
અધ્યાયોદયનેવેદિ માર્ગળહુશાનાસ્તીય રાહમુજા
દુલ્વારેઃ પલલં ચરં હવિરમૃત્તમસ્તકાવસ્તિકૈઃ ।

સંવેષ્ટવાહનીયમાનસદસિદ્ધોડસૌ પ્રતાપાનલોડ-

સ્થાપિ દ્રાગુદકાજ્જલીકૃતચતુઃપાંથોધિતા શ્રીમતા ॥૨૪॥

હે રાજા ! રણભૂમિથી વેદી પર બાણેશ્રી દર્શ-
ને ગિલાઈને તપવારશ્રી સુવાથી શત્રુઓનાં મંદિરો
ચરુને તથા લોહિષ્ઠ ધીને અગ્નિમાં દોખાંને, તે અગ્નિને

શત્રુઓનાં મસ્તકો પર સ્થિતક (પાત્ર)થી વીંટીને પછી
ખડ્ગશ્રી બાહ્યથી કુડમાં લાવીને, તરત જ ચાર
સયુદ્ધશ્રી ચાર અંગલિયા આવીને, તમે તે અગ્નિની
સ્થાપના કરી છે. ૨૪

દેવ ત્વદ્મુજવ્દ્વંચળિમચમત્કારિપ્રતાપાનલ-

જ્વાલાજ્વાલમયાદિવામિવિશતિ શીરામ્બુધિ માધવઃ ।

ભર્ગઃ સ્વર્ગધુનોં વધાતિ શિરસા ત્યક્ત્રિલોનીકૃતિ-

વંધાઃ કિં ચ મુદ્ધઃ કમળહલુજ્જેરાસ્માનમાસિદ્ધતિ ॥

હે રાજન્ ! તમારા બાહુકંડના ચંડપણાનો ચમત્કાર
અનુલપતો તમારો જે પ્રતાપશ્રી અગ્નિ છે, તેની જ્વાળા-
ઓ અમને સંતાપ આપશે એમ બાણીને જ બળે કે તે
ભયથી વિપુલગપાન શીરસાગ્રમાં પ્રવેશ કરે છે; સદા-
શિવ-સર્ગ મસ્તક પર ગંગા ધારણ કરે છે, અને ગણેશ
લોકની ક્રિયાઓ છોડી ઈંદ્રને બ્રહ્માણ વારંવાર પોતાના
શરીર પર કમંડલુનાં બધ છરે છે. ૨૫

શ્રીમદ્દીરાધિવીર પૃથુતરમહસ્ત્વપ્રતાપામ્નિકીલા-

ચ્છુત્વાબ્ધેઃ શોષવાતી શરણમનુગતઃ કુત્રચિકલ્લિદેવ ।

ચન્દ્રઃ કીર્ત્યાં મુષાસ્યે ચિદ્રશતકવરઃ પાણિપદ્મે ચ કોશે

લક્ષ્મીઃ દ્વેદેવં ચ કોપે જલધરકુસુમં વૈરિકાન્તાહગતે ॥

હે શ્રીમાન વીર મહારાજ ! વિસ્તીર્ણુ જેવળી
તમારા પ્રતાપશ્રી અગ્નિની જ્વાલાથી સમગ્ર સુકાઈ જવાનો
છે, તે વાત સાંભળીને સમુદ્રના એકેએક પદ્મો ક્યાં
ક્યાં યરણે ગયા ? (તો બહારે છે કે,) ચંદ્ર તમારી
કીર્તિમાં, અપ્સર મુખમાં, કંડવવૃક્ષ હાથમાં, લક્ષ્મી
લંડરમાં, વિષ દ્રોણમાં તેમ જ વરસાદના જળ તમારા
શત્રુઓની સ્ત્રીઓમાં આવીને રહેલાં છે. ૨૬

દ્રાગાત્કમ્યોદયાદિ ચરમગિરિમિત્સર્પધયા તિમ-

રમમેર્મં પર્વત્ય લક્ષ્મીનગરમુપગતઃ કૌતુકાત્વત્પ-

તાપઃ । વીહ્યાયું ચીતિદોષં પુનરપિ વિપદં વૈવ

નિશ્ચિન્વતીનાં, ચઃ ક્ષોભો રાક્ષસીનાં ક્ષણમજનિ સ

દિ ત્વદ્વિપાં સર્વદાસતામ્ ॥ ૨૭ ॥

હે રાજન્ ! તમારો પ્રતાપ મૃદ્ધની સાથે એકદમ
ઠરીકાઈમાં ઊતરીને પડેલાં તો ઉદવાચળ અને અસ્તાચળ
બંનેને ઝાળગી ગયો; ત્યાર બાદ આખા મેરુ પર્વતને
ફરી વળાને કોણને કારણે લંકામાં પડેલી ગયો. તે
પ્રતાપને અગ્નિ સળગેને લંકાનો રાક્ષસીઓને એવો નિશ્ચય
થયો કે, 'ખરેખર, હનુમાને લગાડેલો અગ્નિ આવી
પડેલો' અને ફરીથી વિપતિ આવી પડી.' તેને કારણે
તેમને કણબર આરે પથુ જે ક્ષોભ થયો, તેવો ક્ષોભ
તમારા શત્રુઓને સદા રહેશે. ૨૭

ત્વત્વદ્વાગાપાતજાતવ્યથરિપુવનિતામુક્તવાપ્તમ્બુ-
ધારા, સારાદારાદુદારાદિશિ દિશિ સરિતામુદ્ભવાથેન
દિ સ્યુઃ । કલ્પાન્તકૂરકેલિપ્રકરવિજયિનો વિસ્ફુર-
ત્ત્વત્વવાપાત્, પારાવારનિપારાનપિ સપદિ પરાન્જુગ્યતઃ
પૂર્યેત્કઃ ॥ ૨૮ ॥

હે રાજન્ ! તમારા અડગના પ્રહારોથી જામથી થયેલ
વૈરીઓનાં શરીરોએ જે અશુભથી જાલીના ધારાઓથી
પ્રતિજ્ઞા કરી, તેથી દશે દિશાઓમાં તરત જ વિશાળ
નદીઓ પ્રગટ થઈ. આ નદીઓ જે પ્રગટ થઈ ન હોત,
તો પ્રલયકાળના અગ્નિની કૂર કાંડાઓને પણ ભુલાવી
દે એવા તમારો પ્રતાપરૂપ અગ્નિ પ્રબલિત થયો, તેથી
અત્યંત અગાધ અપાર એવા સાત સમુદ્રો સુકાઈ ગયા,
તેને કોણ ભરપૂર બનાવી દેત ? ૨૮

દુર્વારાતિરાજીવનદબદ્ધનઃ કૌઠુમો દિગ્બધૂનાં
સર્વાદ્વિજીનોઽન્નરાગભિભુવનભવનધ્વાન્તવિધ્વંસદીપઃ ।
ત્વદોહમદર્વાકરમુલ્લહુતમુમ્ભૂતધારીપુરંધ્રવા
યાસો માહિષ્મુર્ચીરણકુલમણે જાગરીતિ પ્રસાપઃ ॥ ૨૯ ॥

હે પૃથ્વીપતિ રાજાઓના શિરોમણિ ! તમારો પ્રતાપ
જગત પર વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ કે કોઈથી
અટકાવી શકાય નહીં એવી શત્રુઓની પંક્તિરૂપી વનને
બાળવામાં દાવાશિરે, દિશાઓરૂપી રમણીઓને સર્વ
અંગેમાં લેપન કરવાના કેસરના લેપરૂપે, જાણ લોકરૂપ
ધરની અદરના અધકારને દૂર કરવામાં હીવારૂપે, તમારા
બાહુઓરૂપી સર્પોના મુખમાં અગ્નિરૂપે તેમ જ પૃથ્વી-
રૂપી શીને શયુગારવામાં મહાદેવ રંગના વસ્ત્રરૂપે
રહેલો છો. ૨૯

મૂજાને કિં ન જાને ભવદતુલમુજાગ્રાજમાન-
પ્રતાપયોતિર્વાલાયલીમિર્જલનિધિવલ્યં નિર્જલં કિં
ન મૂયાત્ । યુષ્મદ્વત્સર્થિપૃથ્વીપરિવૃઢવનિગનીરનેત્ર-
સ્ત્રવન્તીસુશ્લોતઃ સહસ્રેરયમિહ પરિતથેન્ન પૂર્યંત
સયઃ ॥ ૩૦ ॥

હે પૃથ્વીના પતિ ! તમારી અતુલ ભુમિઓમાં દીપા
રહેલ પ્રતાપરૂપ અગ્નિની જ્વાલાઓની પંક્તિઓથી
સાત સમુદ્રોનું મંડળ જલ વિનાનું કેમ ન બન્યું, તે
શું હું બજાવું નથી ? તેનું કારણ તો એ છે કે, તમારા
વિરોધી રાજાઓની શરીરોમાં અશુભરૂપી નદીઓમાં-
થી જે હારો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યા, તેનાથી જ તે
સાતેય સમુદ્ર જે તરત જ સુકાઈ ગયા ન હોત તો, તે
સુકાઈ બન ! ૩૦

કીર્તિ-વર્ણન

રાજસ્ત્વકીર્તિચન્દ્રેણ તિથયઃ પૂર્ણિમાઃ કૃતાઃ ।

મદ્રોદ્દાન્ન વહિર્ઘાતિ તિથિરેકાદશી ભયાત્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! તમારો જે કીર્તિરૂપી ચંદ્ર છે, તેણે તો
બધો તિથિઓને પૂર્ણિમા બનાવી દીધો છે, પરંતુ તમારા
યશથી લાયકીત બનેલ અગ્નિવારસ (અગ્નિ નદિ હોવાથી
રોજ ઉપવાસ) મારા ધરથી બહાર નીકળતી નથી. ૧
અસ્થિવહધિવજૈવ કુપ્તવસ્તિપ્રવચ્ચયા ।

રાજસ્ત્વ યથો ભાતિ શરવન્મદ્રમીચિન્ન ॥ ૨ ॥

(યશ ધોળો હોય. તેની ઉપમા શોધી કાઢો એમ
પૂછતાં, કવિઓએ તેને સરખાવતા બજાવ્યું કે,) હે
રાજન્ ! તમારો યશ હાડકા જેવો ધવલ, બીજાએ હાડકો
જેવો ધવલ, ત્રીજાએ હાડકો જેવો અને ચોથાએ હોટ
જેવો કબ્જો; પરંતુ ચતુર કવિએ બજાવ્યું કે ‘તમારો
યશ શરદકુટુના ચંદ્રની ચાંદની જેવો છે.’ ૨

સરસ્વતી સ્થિતા વક્ત્રે લક્ષ્મીર્વેદમનિ તે સ્થિતા ।

કીર્તિઃ કિં કુપિતા રાજન્યેન દેશાન્તરં ગતા ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! સરસ્વતી તમારા મુખમાં રહી છે અને
લક્ષ્મી તમારા ધરમાં રહી છે, ત્યારે શું કીર્તિ કોણ
પામી ગઈ કે જેથી તે બીજા દેશમાં પહોંચી ગઈ ? ૩
ચદ્ગુણપ્રાંશિતઃ શુદૈરમિતૈર્ગામલોકઃ ।

વિધતે કીર્તિકન્યાયાઃ ક્રીડાકન્દુકકૌશલમ્ ॥ ૪ ॥

આ બ્રહ્મારૂપી ગેયો જે રાગના અમિત અને શુદ્ધ
અલો (દેરા) થી ગૂંથાયેલો છે, તે કીર્તિરૂપી કન્યાની
રમત માટે લીલાના દડા જેવા લાગે છે. ૪

સિર્કં ર્પદિકકુમ્ભાન્તઃ મિથ્યં શ્વેતીઠ્ઠૈર્જલૈઃ ।

મૌર્ત્તિકં વેદતાં સૂતે તત્પુષ્પસ્તે સર્મં યશઃ ॥ ૫ ॥

સ્ફટિકના બનેલા ધડાની અંદર રાખવાથી જે જળ
વિશેષ સફેદ કરવામાં આવે અને તે જળથી સીંચેલ
ભોતી લાંબાને પેદા કરે તો તે લતાનાં ફોનોની સાથે
તમારા યશની સરખામણી થઈ શકે. ૫
અહો વિગલં મૂપાલ મુવનત્રિતયોદરમ્ ।

માતિ માતુમગમ્યોઽપિ યદોરાતિયદન્ન તે ॥ ૬ ॥

હે રાજન્ ! આ ત્રણે લોકના મધ્યમાં ધડા જે
વિશાળ બજાવ્યું છે; કારણ કે તમારા યશને રાશી બીજે
સમાઈ શકે એમ નહોતો, જ્યાં તે તેમાં સમાઈ ગયો છે.
ત્વકીર્તિરાવહૃત્યા વૈરિવૃદ્ધનમાજનસ્યમપિ ।

પીતં હાસ્યશ્રીં વ્યકીરુતમનુનીરં ચ ॥ ૭ ॥

હે રાજન્ ! તમારી કીર્તિરૂપી રાગરસીએ તમારા
શત્રુઓની શીને મુખરૂપી પાત્રમાં રહેલ હાસ્યરૂપી દૂધને

પીને અશુદ્ધી જળને તે પાત્રથી બુદ્ધ પાડી દીધુ છે. કુચકલશેષવલનામલકાયમથ પયોનિષેઃ પુલિને । ક્ષિતિપાલ કીર્તયસ્તે હારન્તિ હીરન્તિ ॥૮॥

હે રાજન! તમારી કીર્તિઓ કામિની જનોના કુચકલશેષ પર હાર જેવી બને છે, અલકાપુરીમા સદા-શિવ શકર જેવી બને છે અને સમુદ્રના કિનારા પર હીરા જેવી લાગે છે. ૮

રજનીપુ વિમલભાનોઃ કરજાલેન પ્રકાશિતં વીર । ધવલયતિ મુચનમણ્ડલમસિલેં તવ કીર્તિસંતતિઃ સતતમ્ ॥ ૯ ॥

હે વીરરાજ! આ સપળું ભુવનમંડળ ચંદ્રનાં કિરણો-થી ક્ષણ અમુક રાત્રિઓમાં જ સફેદ બને છે; તેને તમારી કીર્તિની હાર નિરંતર સફેદ રાખે છે. ૯

દૂરેડપિ ભ્રવા અવદીયકીર્તિ, કર્ણો હિ વ્રુત્તૌ ન ચ ચક્ષુષી મે । તયોર્વિવાદં પરિહર્તુકામઃ, સમા-ગતોઽર્થ તવ દર્શનાય ॥ ૧૦ ॥

હે રાજન! દૂર દેશમાં તમારી કીર્તિનું અવશ્ય કરીને મારા કાન તૃપ્ત થયા છે; પરંતુ તમારા દર્શન નહિ થવાથી મારાં નેત્ર તૃપ્ત થયા નથી; તેને કારણે કાન અને નેત્રની વચ્ચે જે અધડા થયો છે, તેને શમાવવા માટે હું તમારાં દર્શન માટે આવ્યો છું. ૧૦

આકર્ષ્ય મૂપાલ યશસ્ત્વદીયં વિધૂનયન્તીહ ન કે શિરાંસિ । ચિશ્વંમરામહમયેન ધાત્રા નાકારિ કર્ણા મુજગેશ્વરસ્ય ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન! તમારા યશને સાક્ષીને બધા કેાણ પોતાના માથા ન ડોલાવે? જો શેષનારાયણને કાન હોત, તો તે પણ માથું ડુણાવત; પરંતુ તેમનું માથું ડોલાવાથી પૃથ્વી લાગી પડે, એ ભયથી વિધાતાએ તેમને કાન જ બનાવ્યા નથી. ૧૧

ચત્યાજ્ઞતદવામલલ્લગ્નપટ્ટજાતાનિ જાને ધવલત્વમાપુઃ । અરાતિનારીશરફાણ્ડપાણ્ડગણ્ડત્વલીનિહૃતનાદાશોસિ ॥

તે રાજની કીર્તિઓ અંજન જેવાં કાળા ખડખડાંમાં પેદા થઈ છે, તે છતાં અત્યંત સફેદ છે; તેનું કારણ હું તો એમ અચ્છું છું કે, 'શત્રુઓની ઓઝા-નાં કાસકાના કૃપ જેવા સફેદ થઈ ગયેલાં ચંદ્રસ્થળોમા ઓળાટવાને કારણે તમારી કીર્તિઓ સફેદ બનેલી છે.

ચઃ કોટિહોમાનલધૂમજાલૈર્મલીમસીજ્જત્ય દિશાં મુપાનિ । તત્કીર્તિમિઃ ક્ષાલયતિ સ્મ શબ્દતણ્ડ-વારાપતિપાણ્ડુરમિઃ ॥ ૧૨ ॥

જે રાજએ કરોડો સ્થેલા હોમના અગ્નિના ધુમાડાના સમક્રમી દિશાઓના મુખ સ્વામ કરી નાખ્યાં છે; તે જ રાજએ અખંડ ચંદ્રની જેમ સફેદ બનેલી કીર્તિઓથી તે દિશાઓના મુખ નિરંતર સફેદ બનાવી દીધાં. ૧૩

હ્યં યશાંસિ દિપતઃ સુધારુચઃ, કિમદ્ભેતદ્-દિપતઃ કિમાનનમ્ । યશોમિરમ્યાશિલ્લોકપાવિમિ-ર્વિમીપિતા ધાવતિ તામસી મસી ॥ ૧૪ ॥

આ રાજના જે યશ સર્વલોકને ઉજ્જવળ બનાવી દે છે, તે યશોએ ખિવણેલી તપોગ્રથમય શ્યામતા ક્યાં ગઈ હશે? તે શું શત્રુઓની કીર્તિમા ગઈ હશે? તે શું ચંદ્રના કલકમા ગઈ હશે? કે શું શત્રુના મુખમાં ગઈ હશે? ૧૪

અદઃ સમિત્સંસુપતવીરયૌવતત્તદ્વસુજાન્મુમૃણા-લહારિણી । દ્વિપદગણ્ડકેળદગમ્યુનિર્જેરે યશોમરાલા-વલિરસ્ય લેલતિ ॥ ૧૫ ॥

જે રાજના યશોશ્રી હંસોની હાર યુદ્ધમાં સામે થતા વીર લેડિની ઓઝાના તૂટવા લાગેલા હાથનાં કંઠણેશ્રી કમળનાળાને પોતાના ખોરાક માટે ખેંચી લે છે, તે યશશ્રી હંસો શત્રુઓની ઓઝાના આશુ-ઓથી બનેલા મોટા ઝરામા કીડા કરે છે. ૧૫

અન્નિઃસરન્તીમપિ દેહગર્ભોત્કીર્તિં પરેપામસતીં વદન્તિ । સ્ફેરં ચરન્તીમપિ ચ ત્રિલોક્યાં, ત્વત્કીર્તિ-માહુઃ કવચઃ સર્વો નુ ॥ ૧૬ ॥

હે રાજ! શત્રુઓના શરીરમાંથી જે કહી પણ બહાર નીકળતા નથી, એવો તે શત્રુઓની કીર્તિને કવિજનો અસતી (વ્યભિચારિણી, સત્તા વિનાની) કહે છે અને જે ત્રણે લોકમા સ્વછંદ રીતે ક્યાં કરે છે, તેને કવિ-જનો સતી (પતિવ્રતા, કાયમ રહેનારી) કહે છે, તે કલું આશ્ચર્ય? ૧૬

કરલાલકરાલવારિધારા યમુના દિવ્યતરંગિણી ચ કીર્તિઃ । તવ કામદ્ તીર્થરાજ દૂરાદનુચન્નાતિ સરસ્વતી કર્વાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

હે કામના પૂરનાર અને તીર્થરાજ પ્રયાગની ઉપમા ધરાવનાર રાજ! તમારા અગ્નિની વિકિરણ પાણીદાર ધારા તે યમુના છે અને કીર્તિ દિવ્ય તરંગ ધરાવનારી ગંગા છે; ઐતલે કવિજનોની સરસ્વતા (વાણી) દૂરથી પણ અંત રીતે તેની સાથે સંબંધમાં આવે, તે સ્વાભાવિક છે. ૧૭

ત્રિગગન્ધનલક્ષ્મજાલૈર્મલીમસીજ્જત્ય દિશાં પ્રથમપાર્થિવપુંગવકીર્તયો વિદ્યુપસિન્ધુજલૈરિવ સિન્ધવઃ ॥

જેમ દેવનંદી ગંગાનાં જળે સમુદ્રોને પવિત્ર કરેલા છે તેમ ત્રણ લોકનાં આંગણાં આજીવવામાં મોટા બેધિયા અનેલા એવા તમારા યશોએ સર્વ પ્રથમ આવનાર ઉત્તમ રાજાઓની કીર્તિઓને પવિત્ર બનાવી છે. ૧૮

ત્વત્કીર્તિમૌક્તિકફલાનિ ગુણેસ્ત્વદીયૈઃ
સંદર્ભિતું વિવુઘવામદશઃ પ્રવૃત્તાઃ ।

નાનો ગુણેષુ ન ચ કીર્તિષુ રન્ધ્રલેશો

હારો ન જાત્ત્વ ઇતિ તાશ્ચ મિથો હમન્તિ ॥ ૧૯ ॥

હે રાજા ! તમારા ગુણો(દેરી)થી તમારી કીર્તિ-રૂપી મુકતાફળોને પરાવવા માટે વિશુધ્ધ જનો(કાશ્યા, દેવો)ની ઓછો પ્રવૃત્ત તો થઈ, પરંતુ તમારા ગુણોના છેડા જઓ નહિ તેમ જ તમારી કીર્તિઓરૂપી મુકતાફળોમાં જરાક નેટલું પણ હિંદ્ર જોવામાં આવ્યું નહિ, તેથી તે હસવા લાગી. ૧૯

પૃથ્વીપતે શુભમતે ભવતો ભવસ્ય

શુભો વયં સુયશસોઃ કિયન્તરં વા ।

ગૌરો ચકાર ગિરિશો નિજમર્થમજ્ઞં

ગૌરીઠત્તં ચ ભવતા ભુવનં સમસ્તમ્ ॥ ૨૦ ॥

શુભ મતિવાળા હે પૃથ્વીરાજ ! ઉત્તમ યશ ધરાવનાર તમારા અને સદાશિવ શંકરની વચ્ચે સરખામણી કરતાં કેટલું અંતર પડે છે, તે અમે કહીએ છીએ; સદાશિવે તો પોતાના અરધા અંગને જ ગૌરીરૂપ બનાવ્યું છે અને તમે તો સમસ્ત લોકને યશથી ગૌર રૂપરૂપ બનાવ્યું છે.

કીર્તિસ્તથ ક્ષિતિપ યાતિ મુજગ્ગેહં

માતઙ્ગસંગમકરી ચ વિગન્તકેયુ ।

સ્વસ્વામ્યર્વરં મજતિ નન્દનમપ્યગમ્યં

કિં કિં કરોતિ ન નિર્ગળતાં ગતા કી ॥ ૨૧ ॥

હે રાજા ! તમારી (છટી પહેલી) કીર્તિરૂપી કામિની તો બુજંગ(ગરલોક, નાગલોક)ના નિવાસ (ધર, પાતાલ) સુધી પહોંચી ગય છે. હસે દિશાઓના છેડે રહેનાર માતંગ(ચાડાલ, દિગ્ગજો)નો સંગ કરે છે અને પોતાનું અંગર (વસ્ત્ર, આકાશ) છોડી દઈને નંદન (પુત્ર, નંદનવન) સાથે સમાગમ કરે છે. અરેખર, જે સ્ત્રી છટી પહેલી હોય, તે ક્યાં ક્યાં આચરણ ન કરે ? ૨૧

નિર્મુક્તશેષધવલેરચલેન્દ્રમન્ય-

સંશુષ્પદુરધમયસાગરમર્મરોરૈઃ ।

રાજન્નિદં ધુલપક્ષવલનમ્ગાઙ્ગ-

ન્દેડોઽવલેસ્તવ યસોમિરશોમિ વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

હે રાજા ! કાંચળી પિનાના રીપનામ જેવા સફેદ, મંદરાયણરૂપી રેવાથી વલોવાયેલ, ક્ષીરસાગરના ફોણ

જેવા ધવલ તેમ જ કૃષ્ણપક્ષથી થતા ચંદના ખંડ જેવા ઉજ્જવળ તમારા યશોએ જગતને શોભાવ્યું છે. ૨૨

પ્રતિનગરમદન્તી પ્રત્યગારં વ્રજન્તી

પ્રતિનરપતિવશ્નઃકળ્પમીઠે લુઠન્તી ।

ગિરિગરિમનિવશ્વાચ્છાદને સાવધાના

તદપિ ત્વ કીર્તિર્નિર્મલેવેતિ ચિત્રમ્ ॥ ૨૩ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિ નગરે નગરે ભટકે છે, ઘેરે-ઘેરે પહેાચી ગય છે, દરેક રાજાની છાતી અને કંઠ-પ્રદેશ પર ફોટતી હોય છે તેમ જ પવન જેવા ભારે નિર્ભયને ઢાંકવામાં સાવધાન રહે છે, તે છતાં તે નિર્ભય ગણાય, એ આશ્ચર્ય છે. ૨૩

ત્વજસિ યદપિ લક્ષ્મીં કીર્તિમાસાદ્ય દાનૈ-

ર્વ્રજન્તિ તદપિ કીર્તિઃ સિન્ધુપારં ન લક્ષ્મીઃ ।

કથય ક ઇહ હેતુર્નારવેશ ત્વદીયે

વસતિ હૃદયપદ્મે નન્દસુતુમુરારિઃ ॥ ૨૪ ॥

હે રાજા ! તમે દાનો આપીને કીર્તિ મેળવેા છો અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરો છો, તે છતાં કીર્તિ સમુદ્રને પેલે પાર પહેાચી ગય છે અને લક્ષ્મી ભવન છોડીને જતી નથી. તેમાં શું કારણ હશે, તે કહો તો ? હું તો ધાર છું કે તમારા હૃદયકમળમાં નંદના પુત્ર ભગવાન મુરારિ કૃષ્ણ રહે છે. ૨૪

અનુક્ષણમનુક્ષ્યં ક્ષિતિપ રક્ત્યમાણા ત્વયા

પ્રયાતિ વિવિદ્ધો વદ્ય પ્રવલકીર્તિરેકાકિની ।

ઇયં નિયત્તમર્ચિપુ પ્રતિવિનં વિતીર્ણા રમા

જહાતિ ન તવાન્તિકં દ્વિતયમેતદત્યદ્વમુતમ્ ॥ ૨૫ ॥

હે રાજા ! આ તમારી પ્રબળ કીર્તિ કણે કણે રક્ષણ કરાતી હોવા છતાં પણ દરી દિશાઓ તરફ એકથી જ ચાલી ગય છે અને દરેક જ યાચકોમાં વહેંચાતી હોવા છતાં લક્ષ્મી તમારું નિકટપદ છોડતી નથી; એ જાને બાળતો અત્યંત અદ્ભુત છે. ૨૫

સમુન્નતવનસ્તવસ્તવકલુન્ધિતુમ્બીફલ

કળ્પન્નમધુરવીળયા વિનુઘલોકવામઞ્ચરા ।

ત્વદીયમુખ્ગીયતે હરકિરીટકોટિસ્ફુ-

ત્તુપારકરવન્દલીકિરણપૂરગૌરં યશઃ ॥ ૨૬ ॥

હે રાજા ! ઘણા ઊંચા અને કડ઼ણ સ્તનોરૂપી ગુપ્તો પર વીળાનાં તુમ્બાં રાખીને મધુર વીળાને વગાડતી દેવલોકાની ઓછો તમારા વચ્ચે ગય છે કે જે સદા-શિવના મુગ્ધની અણી પર ચળકતા ચંદ્રખંડના કિરણોનાં પૂર જેવા અત્યંત ઉજ્જવળ છે. ૨૬

વનેપુ વનદેવતા દિવિ દિવૌકસા વહમા
મુજગકુલકન્યકા મુજગલોકલીલાવને ।

યશ સમરસચિતં નરમુનેન્દ્ર ગાયન્તિ તે

પ્રમાવિજિતકૌમુદીકુમુદપાણ્ડુતાઙ્ગચરમ્ ॥ ૨૭ ॥

હે રાજસિંહ ! મુદમા ભેગો કરેલ યશ કે જેણે
પોતાની કાંતિયો આદની તથા પોષણીની ધવલતાના
દેખાવને જીતી લીધી છે, તે યશને વનદેવીઓ વનોમાં,
દેવાંગનાઓ સ્વર્ગમાં તેમ જ નાગકન્યાઓ પાતાલના
લીલાવનમાં ગાયા કરે છે ૨૭

અપાચિ મુનિના પુરા પુનરમાચિ મર્યાદ્યા

અતારિ કપિના પુરા પુનરદાહિ લહ્ઘારિણા ।

અમન્થિ મુરૈરિણા પુનરમન્થિ લહ્ઘાન્થિ

ક નામ વસુધાપતે તવ યશોમ્બુધિ કામ્બુધિ ॥૨૮

હે પૃથ્વાપતિ ! તમારો યશસ્વી સાગર કયા અને
મ્યા આ જળનો સાગર ? આ સાગર તો પહેલાં અજ-
સ્ત્યના મુખેથી પિવાઈ ગયો મ્યોદાથી અપાઈ ગયો,
હનુમાનથી ઓળખાઈ ગયો, રામચંદ્રના બાણથી બળી
ગયો, વિષ્ણુના હાથથી વહેવાઈ ગયો તેમ જ પુન
રામચંદ્રના હાથે બધાઈ ગયો હતો, તમારો યશસાગર
તો અનંત, અપાર છે ૨૮

મહારાજ શ્રીમહાગતિ યશસા તે ધવલિતે

પપ પારાવાર પરમપુરુષેઽય સુગયતે ।

કપર્દી કૈલાસ મુરપતિરપિ સ્વ કરિવર

કલાનાથ રાહુ કમલમ્બવનો હસમધુના ॥ ૨૯ ॥

હે શ્રીમાન મહારાજ ! તમારા યશસ્વી બ્યારે બધું
જગત અત્યંત સફેદ બની ગયું, ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાન
હીરસાગરને, કપર્દી મહાદેવ કૈલાસને, ક્રમ પોતાના
આરાવત હાથોને, રાહુ ચંદ્રને તેમ જ અઘ્રાણુ હંસને
શોધવા મોકી પડ્યા છે ૨૯

કુવિન્દસ્ત્વ તાવત્પટયસિ ગુણમામમભિતો

યશો ગાયન્ત્યેતે દિશિ દિશિ ચ નપ્રાસ્તસ્ય વિમો ।

શરજ્જયોઃસ્નાગૌરસ્ફુટવિકટસર્વોદ્ગમુભગા

તથાપિ ત્યત્કીર્તિર્નમતિ વિગતાચ્છાદનમિહ ॥ ૩૦ ॥

હે રાજ ! તમે બે કુ-વિદ (વચ પશુનાર, પૃથ્વીને
મેળવનાર) છો અને એમરે યુષ્ક(તાતપ્યુ, સદ્
યુષ્ક)ના સમૂહને વણ્યા કરો છો (અને વધાર્યા કરો
છો) તો પછી સધળી દિશાઓમાં તમારા યશને
ગાનારા નમ (બીજાન) કેમ છે તેમ જ તમારી કીર્તિ
વચ વિનાની યદીને શા માટે જગત પર લાગ્યા કરે
છે કે ને કીર્તિ શરદામુતી આદનાની જેમ સધળા

અંગ સ્પષ્ટ દેખાવાથી વિશેષ સુદર લાગે છે. ૩૦

પતયેતત્તેજોહુતમુજિ કદાચિદિ તદા

પતદ્ગ્ન સ્યાદક્લીકૃતતમપતદ્ગ્નાપદુદય ।

યશોઽમ્બુવેવોપાર્જયિતુમસમર્થેન વિધિના

કથચિલ્લીરામ્ભોનિધિરપિ વૃતસ્તત્પ્રતિનિધિ ॥૩૧॥

તે રાજના તેજસ્વી અગ્નિમાં બે કદાચ સૂર પડે,
તો તે પશુ પત ગિયાની જેવી જ ગતિ પામે ! ખરે
ખર, આ રાજની કીર્તિ જેવી કીર્તિનું સપાદન કર
વામાં અશક્તિ ધરાવનાર અઘાએ પશુ બળે કે ક્ષીર-
સાગરની રચના કરીને તેની કીર્તિનો પ્રતિનિધિ બોલો
કર્યો હોય એમ લાગે છે ૩૧

ઈન્દોલ્કમ્ ત્રિપુરજયિન કળ્પમૂલ મુરારિ

દિંદુનાગાના મદ્ગલમપીમાહ્નિ ગળ્પસ્થલાનિ ।

અશ્વાપુર્વાબલયતિલકશ્યામલિન્નાનુલિપ્તા

ન્યામાસન્તે વદ ધવલિતિ કિં યશોમિસ્ત્વદીર્ઘ ॥૩૨॥

હે પૃથ્વીમ કલના તિલકરૂપ રાજની ! ચંદ્રનું કલક
સદાશિવના કંકડુ મૂળ, વિષ્ણુનું સ્વરૂપ તેમ જ દિશ્
પાળ હાથીઓના ગડચ્છળ એ બધા પદાર્થો શ્વામ
વર્ણથી લેપાયા છે, તો પછી તમારા યશોએ કયો
પદાર્થ ધોળો બનાવ્યો, તે જણાવો ૩૨

કિં ધૃષ્ણન્તે પરગૃહગૈ કિંતુ નાહ સમર્થ

સ્તૂર્ણાં સ્થાતુ પ્રકૃતિમુલ્લારો દાક્ષિણાત્મભાવ ।

ગેહે ગેહે વિપણિપુ વથા ચત્તરે પાનગોષ્ઠયા

મુન્મત્તેવ ભ્રમતિ ભવતી વહમા દેવ કીર્તિ ॥૩૩॥

હે રાજની ! પરાયા ધરના વૃતાન કહેવાથી તો
હાથેડો ? પરંતુ ચૂપચાપ રહેવાની મારી શકિત નથી
કારણ કે દક્ષિણ દેશમાં જન્મેન માયુસનો સ્વભાવ
વધારે પડતો બેલકણો હોય છે, એટલે મધુ છુ કે,
તમારી ગ્રિયા કીર્તિ લેરેલેર બળદોમાં, ચોકચોટમાં
અને મદિયાપાનની શાળાઓમાં પાગતની જેમ ભમ્યા
કરે છે (તે સારુ અણ્યાય કે ?) ૩૩

કૈલાસસ્ય પ્રથમશિશ્વરે વેણુસમૂન્દંતામિ

ધૃત્વા કીર્તિ વિનુધરમણીગીયમાના યદીયામ્ ।

સસ્તાપાદ્ધા સરસવિસિનીકાળ્પસજાતશઘ્ના

દિન્દમાતદ્ધા શ્રવણપુલિને હસ્તમાવર્તયન્તિ ॥ ૩૪ ॥

હે રાજ ! મેલાસના પહેલા શિખર પર વેણુના
સરોની મૂર્છન ઓની સદાવધી બ્યારે દેવોની રમણી
ઓ તમારી કીર્તિને ગાય છે, ત્યારે તે કીર્તિ પોતાના
કાન પર અથડાવી ઉતમ કમળના સમૂહ પોતાના મન પર
આવ્યા છે, એવો બ્રમ સેવીને દિગ્પાળ હાથીઓ પોતાના

નેત્રો વાકા કરીને કાન પર ચૂદ ફેરવતા હોય છે ૩૪

અધ્યાહાર સ્મરહરશિરશ્ચન્દ્રશેષસ્ય શ્રેષ્ઠ
સ્વાદેર્ભૂયઃ ફળસમુચિત કાયયટ્ટીનિકાય ।

દુઘામ્બોવેર્ધુનિચુલકનગાસનાશામ્યુપાય
કાયવ્યૂહ ક જગતિ ન જાગર્ત્યદ કીર્તિપૂર ॥૩૫॥

આ રાજની કીર્તિનો ભરપૂર પ્રવાહ મૂર્તિરૂપ
બનીને જગતમાં કયા કયા પ્રગટ થતા નથી ? તે કીર્તિ
સદાશિવના મસ્તક પર રહેલ ચંદ્રપદ્મ અનુમાન કરાવે
છે, શેષનારાયણની ફેણોના સમુદાય બાજુ કે ફરીથી સુરેખ
કાયાનો સમૂહ હોય એમ લાગે છે તેમ જ અગત્યસુનિ
મારુ પણ આશ્ચર્ય કરી બેસે, એ ભયથી ક્ષીરસમુદ્ર
દૂર થવા માટે નવી કાયા ધરી હોય એમ લાગે છે ૩૫

કથમવનિષ દપો યન્નિશાતાસિધારા
લલતલગલિતમૂર્ધ્ન વિદિષ્યા સ્વીકૃતા શ્રી ।

નનુ તથ નિહતારેખ્યસૌ કિં ન નીતા
ત્રિવિદમપગતાઘ્નૈર્વૈભા કીર્તિરેભિ ॥ ૩૬ ॥

હે રાજ ! તીક્ષ્ણ ખડ્ગથી શત્રુઓના મસ્તકો
કાપી નાખીને, તમે શત્રુઓની લક્ષ્મી સ્વાધીન કરી
લીધી છે, તેમાં તમે આવડો મોટો ગર્વ કેમ ધરાવો
છો ? તમારાથી હાથાયેલા શત્રુઓ પશુ રવર્ગમાં જતા
તમારી પ્રિય કીર્તિને પોતાની સાથે સ્વર્ગમાં લઈ ગયા શું ?

સમિતિપતિનિપાતાકર્ણનદ્રાગદીર્ણ-

પ્રતિનૃપતિમૃગાક્ષીલક્ષણશિલાસુ ।

લિપ્તિલિપિરિષોરસ્તાડનવ્યસ્તહસ્ત

પ્રસરનપરટફૈરસ્ય કીર્તિપ્રશસ્તિ ॥ ૩૭ ॥

શુદ્ધમાં પોતાના સ્વામીઓને મરણ પામેલા સાતબા
તોપણ તમારા વિરોધી રાજાઓની સ્ત્રીઓના જે વક્ષ
સ્થળ તરત હાંદી પકા નહોતા, તે વક્ષ સ્થળરૂપી શિલા
ઓ પર છાતી ફેલાયા વગર હસ્તાના નખરૂપી તીક્ષ્ણ
દાખ્યુથી તે રાજની કીર્તિની પ્રશસ્તિ પ્રતરાયેથી છે

સુસિતવસનાલકારાયા કદાચન કૌમુદી

મહસિ સુદદશિ સ્થૈર યાન્યા ગતોઽસ્તમમૂઢિધુ ।

સદનુ મનત કીર્તિ વેનાપ્યગીયત યેન સા

મિયગૃહમગાન્યુત્તાશક્તા ક નાસિ શુમપદ ॥ ૩૮ ॥

એક વખતે કોઈ અભિસારિકા નાચિકા સફેદ વસ્ત્ર
અને અમ કાર ધારણ કરીને યાદનીના વિશાળ પ્રમથ
માં પોતાના પ્રિય જનને મળવા જતી હતી, ત્યારે
ચંદ્ર આકાશમાં ગયો, તે જ સમયે તેણી માથુને તમારી
કીર્તિના ગાન કંઠે એટલે ચંદ્રથી પણ વિશેષ પ્રમથ
ફેલાયો અને તેથી તે અભિસારિકા ચકા છેડીને પ્રિય

જનને લેર પહોંચી ગઈ ! ખરેખર, તમે લોકોના કંઈ
હિત કરતા નથી ૩૮

દેવ ત્વચશસિ પ્રસર્પતિ જગદ્દક્ષીસુધોઽયે શ્રવ

શ્ચન્દ્રૌરાવળકૌસ્તુભા સ્થિતિમિવામન્યન્ત દુઘામ્બુર્ધૌ ।

કિં ત્વેક પુનરસ્તિ દૂષણકળો યત્રોપયાતિ ધ્રમાત્

કુળ્યશ્રી શિતિકળમદ્રિતનયા નીલાન્વર રેવતી ॥ ૩૯ ॥

હે રાજ ! બ્યારે તમારો યત જગતમાં ફેલાયો
લાગ્યો, ત્યારે લક્ષ્મી, અશ્રુત, ઉચ્ચે શ્રવા ધોડો, ઐરાવત
હાથી અને કોસ્તુભમણિ એટલા પદાર્થો પોતે ક્ષીર
સાગરમાં રેવતા હોય એમ માનવા લાગ્યા, પરંતુ
તમારી કીર્તિ ફેલાતા, એકાદ દુષણનો કણ રહી ગયો,
તે એ કે કુળ્યને કાળા બોઈ, તેની પાસે લક્ષ્મી જતા
નથી પાર્વતી નીલકંઠ પાસે જતા નથી અને રેવતી
નીલવસ્ત્ર પહેરનાર બન્દેવ પાસે જતા નથી ૩

હન્દુ નિન્દતિ ચન્દન ન સહતે મહીલજ નેક્ષતે

હાર દ્રેષ્ટિ સિતાવન્યુગ્મનિ વિસસ્તોમં વિગૃહ્ણતિ ચ ।

શ્રીમૂપાલ મહીષેરુપ વિપિનેષ્વમ્બોધિતીરેપુ ચ

ત્વત્કીર્તિસ્વદરિમિયા ચ વિલસત્યુચૈ સ્કુરત્પાણિદમા ॥

હે રાજ ! જેનો પાદુવર્ણ ખૂબ જ પ્રકાશમાં આવ્યો
છે એવી તમારી કીર્તિ અને તમારા વિરોધી રાજની
સ્ત્રી બ્યારે પર્વતો પર જંગલોમાં અને સમુદ્રના
કિનારાઓ પર રખડતી દોય છે, ત્યારે તે બંને ચંદ્રની
નિદા કરે છે ચંદનને સહન કરતા નથી, મોગરાની
માળા સાથે નજર મેલતા નથી મોતીના હારને બંધ
કરે છે ધાળા કમળને કેફી દે છે તેમ જ કમળના
ખિસ્ત તુઓને દૂર કરે છે ૪૦

હન્દુ નિન્દતિ ચન્દન ન સહતે ચિદ્રેષ્ટિ પક્ષેન્દ્ર

હાર ભારમવૈતિ નૈવ કુરુતે કર્પૂરપૂરે મન ।

સ્વર્ગક્ષમચગાહતે હિમગિરિં ગાઢ સમાલિન્નતે

ત્વત્કીર્તિર્વિરહાતુરેવ ન મનાગેકન ચિન્ત્રામ્યતિ ॥ ૪૧ ॥

હે રાજ ! તમારી કીર્તિ વિગૃહી આતુર બનેલી
નાયિકાની જેમ ચંદ્રની નિદા કરે છે, ચંદનને સહન
કરતી નથી, કમળનો દેખ કરે છે, હારને લારણ માને
છે, કર્પૂરના સમુદમાં તેનું મન લાગતું નથી, આકાશ
ગંગામાં રૂળમાં મારે છે, હિમાવનનું ગાઢ રીતે અલિ
અન આપે છે તેમ જ એ દેહાણે કાંઈ વિશ્રામ લેતી નથી-

યસ્ય ક્ષોણિપતેર્વિહાયસિ યશોરાશૌ ચમલુર્વૈતિ

દ્રાણપૂરજોષ્મેણ વળિજો વીંધિમુપસ્કુવતે ।

ચક્ષુ ચક્ષલયન્તિ ચન્દ્રકિરણશ્રાન્ત્યા ચક્રોરા પયો

બુદ્ધયાવ્યોગ્નિ નિયોચયન્તિ ફલશીમાનીય વામશ્રુ ॥

ન્યારે તે રાગના યશનેા સમૃદ્ધ ચત્તારિક રીતે આકાશમા ફેલાવા માટે છે, ત્યારે પહેલા તે વેપારીઓ તેને કપૂરનો રંગ સ્વચ્છને તેનાથી પોતાની કુકાનોને ધોળવા માટે છે, ચંદ્રારપક્ષીઓ ચંદ્રના કિરણોની આતિથી પોતાની માથેને ચળા કરવા માટે છે તેમ જ રમણીઓ દુધની આતિથી મ્લેતા લાવીને ખુત્તો જગમા મૂકવા માટે છે ૪૦

કર્પૂરાદપિ કેતકાદપિ દલતુન્દાદપિ સ્વર્ણદી-
ક્ષણોદપિ કેરવાદપિ ચલ્લાન્તાદગન્તાદપિ ।

દુરોન્મુક્તકલક્ષ્મકશરિર શીતાશુલ્કગંડાદપિ
ચેતામિસ્ત્વ કીર્તિમિધવલિતા સમ્પાળેયા મેદિની ॥૪૩

હે રાજા ! તમારી અત્યંત ધવલ કીર્તિઓથી આ સાત સમૃદ્ધવાળી પૃથ્વી વિશેષ ધવલ બની ગઈ છે, તે તમારી કીર્તિઓ કપૂર, કેતકીના પુષ્પો, ખીલતા કદમ્બપો, આકાશગાના કદલોલો, કેરવો પોયથોથી ચ્લીત થતા રમણીના નેત્રકલોષ તેમ જ કલ મેદિત બનેલ અને સદાશિવના મસ્તકમા નિવાસ કરનાર ચંદ્રની મ્લાથી પણ વિશેષ ધવલ છે ૪૩

દેવ ત્વચશ્તા સદા સુમહસા ગીર્વાણવૃન્દેડસિલે
શમોર્ભાવસનાપિતે તુ સહસા ચત્કોતુક તચ્છણુ ।

સાદૃશ્ય સકુતુદ્ધલા સચકિતા સોલકળિતા સાદુસુતા
સાશકામ્ય મુદુરુમુદુરિપો લક્ષ્મ્યાદશ પાતિતા ॥

હે રાજા ! જેને ઉત્તમ પ્રકાશ મળેલ છે એવા તમારા યશ ન્યારે બધા દેવોને સદાશિવ જેવા ગૌર વર્ણના બનાવી દીધા, ત્યારે વિષ્ણુ માટે લલ્કમોને જે કોતુક થયું તે સામ્યો લલ્કમીએ ગૃહ અભિપ્રાયવાળો, કુતલસવાળો, ચકિતપચ્છાવાળો ઉત્કલથી ભરેલી આશ્વર્ચાળી અને આશ કાથી ભરેલી નજરોથી વાર વાર વિષ્ણુ ભગવાન તરફ જેવા માંડણ ૪૪

કિં શીતાશુમતીચય કિમુ સુરસ્રોતસ્વિનીવીચય
કિંવા કેતકમૂચય કિમથવા ચન્દ્રોપલાના ચય ।

અથ જાવકુતુહલામિરમિત્વ સાન્નિદ્યમાલોકિતા
કાન્તામિલિલિવૌકસા કિશિ કિશિ કીહનિત્વ ચત્કીર્તય

‘આ તે શુ ચંદ્રના કિરણો છે ? દેવગાની લહરીઓ છે ? કે કેવડાની તીખા આગીઓ છે ? કે ચંદ્ર કાત મણિઓને સમૃદ્ધ છે ?’ એ રીતે જેને અનેક ભય થયેના છે, એવી દેવતાઓની ઓછો ને રાજાની કીર્તિ’ એને યોમર આનંદપૂર્વક બુએ છે, તે કીર્તિઓ સળી દિધાઓમા આનંદ કરે છે ૪૫

શ્રીમદ્વાજગિરામણે તુલ્યિતુ ઘાતા ત્વદીપ યશ
કૈલાસં ચ નિરીદ્ય તત્ર લુપ્તા નિશ્ચિતરાગ્નૃતયે ।

લક્ષણ તદુપયુર્માસહચર તન્મૂર્તિ ગજાજલ
તસ્યમિ ફણિપુગત તદુપરિ સ્ફાર સુધાદીધિત્મિ ॥૪૬

હે રાજાઓમા શિરેમણિ ! ન્યારે બ્રહ્માએ તમારા યશને અને કૈલાસને તોળવા માગ્યા, ત્યારે મ્લાસ પર્વત દલકા થયો, તેથી તેમા પ્રીતિ કરવા પહેલાં તે નદિ-સ્થર મૂક્યો, પછી પાર્વતી સહિત સદાશિવ મૂક્યા, તેમના મસ્તક પર ગજાજળ ધર્યું, ગજાજળની નજીક શેષ નારાયણ મૂક્યા અને તેપનારાધણ પાસે શ્વેત ચંદ્રની કળા મૂકી દીધી ૪

મારત્યા વદન યિયા ચ સદત શ્રીકળમસ્ત્યા મનો
ધર્મેણ ભવળૌ પૈશ્વ ચરળૌ શૌર્યેણ વાહુદ્વયમ્ ।

વાનેનાપિ કરૌ સમીદ્ય સફલ ચત્યાજ્યા મૂતલ
સ્થાનુ પાનવકાશતા કચયિતુ કીર્તિસ્તુ દૂર ગતા ॥૪૭

હે રાજા ! તમારા મુખમા સરસ્વતીને, બરમા લક્ષ્મીને, મનમા શિવની લલિતને, કાનમા ધર્મની કથાને, ચરણે આ શુરુઓને, બને બાહુઓમા શૌર્યને, હાથમા દાનને તેમ જ સદા પૃથ્વી પર તમારી આજ્ઞાને રહેલા નોંધને ‘મારે રહેવા માટે કયા અવકાશ નથી’ એ બતાવવા માટે તમારી કીર્તિ દૂર ગયેલી છે ૪૭

અસ્થોર્વારમણસ્ય પાર્ષ્વેણવિષુદ્ધરાગ્યસજ્જ યશ
સર્વોદ્ગોજ્જ્વલશર્વપર્વતસિતશ્રીર્ગર્ભનિર્વાસિ યત્ ।

તત્કમ્પુપ્રવિલિખિત્વ કિમુ શરત્પર્જન્યરાગિશ્રિપ
યર્થાય કિમુ દુગ્ધસિન્ધુપયસા સર્વાનુવાદ કિમુ ॥૪૮

આ પૃથ્વીપતિ રાગનો યશ બહુ કે પુષ્પિમાના ચંદ્રની સામે બીજી રાજ્ય રચવા તૈયાર થયો ન હોય તે રીતે સર્વ અગોમા ઉલ્લેખવા સદાશિવના પર્વતની સ્વદેશોભાને પણ અવગણે છે, તે મથ રાગના શબ્દ બહુ કે પ્રતિબિંબ છે, શરદકવુના વાણીઓની શોભાનું સ્પાતર છે, કે પછી ક્ષીરસાગરના દૂધને પૂરે પૂરો અનુવાદ છે કે શુ ? ૪૮

કર્પૂરનિત સુધાદ્રવનિ કમલાહાસન્તિ દસન્તિ ચ
પ્રાણેચન્તિ હિમાલચન્તિ કાલ્કાસારન્તિ હારન્તિ ચ ।

ત્રૈલોચ્યાદ્વનયદ્ધલદ્ધિમગવિપ્રાગલ્મ્યસમાભિતા
શીતાશો કિરણચ્છટા દ્વ જયન્ત્યેતર્ધિ તત્કીર્તય ॥

જે આ રાજાની કીર્તિઓ મરુ દોહના આગણીને ઓળગવાની મતિનો સવરણ ધારણ કરવામા કુશળ છે, તે કીર્તિઓ કપૂરની જેમ, અમ્બરસની જેમ લલ્કમી ના હાસ્યની જેમ, હ સર્વો જેમ, હિમની જેમ, હિમા

લયની જેમ, કરાના વરસાદની જેમ તેમ જ મોતીઓના હારની જેમ આચરણ કરે છે અને ચંદના કિરણોની ઝટા હોય તેવી રીતે વિભ્ય પામે છે ૪૮

કિં ચિત્ર મુવનાનિ પાવયતિ યદ્વાહિતાના યશો
હસાન્મજ્જયતિ પ્રતાપદહન નિર્ગપયત્યાશુ યત્ ।
આશ્ચર્ય નુપનાયકસ્ય ભવતો ચત્કીર્તિમન્દાકિની
તાનારોહતિ મૂધરાજ્જલનિધીનુલ્લસ્ય ગચ્છત્યપિ ॥૫૦॥
હે રાજા! તમારી કીર્તિરૂપી ગંગા ત્રણેય ભુવનો ને પવિત્ર કરે છે વેરી જનોના યશરૂપા હસોને કુખારી દે છે તેમ જ શત્રુના પ્રતાપરૂપી અગ્નિને શાત કરી નાખે છે તેમા કાઈ આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે તમારી કીર્તિરૂપી ગંગા મોટા મોટા પર્વતો પર ચઢી જાય છે તેમ જ બધા સમુદ્રોને ઝાળીને પાણી આગળ જાય છે ૫૦

અર્ચાઙ્ગાદિસર્પૌર્ણકીર્તિવનિતાદીન્યતિસતાશુભ્રમ
કૈલાસી કૃતવિક્ષીન્દ્રશિરસિ ન્યસ્તસ્વપાદાન્મુજમ્ ।
વિશ્વવ્યાપ્યવિનાશિ શકરપદ યાચારવદીય યશો
ન સ્યાદસ્ય યદિ ક્ષિતીશ્ચ ભવતો વાનાવિકેન્દ્ર્યો જનિ ॥
હે રાજા! તમારો યશ વિશ્વવ્યાપક અને અવિનાશી છે પ્રાચીન રાજાઓની કીર્તિરૂપ પાર્વતી જેના અડધા અંગમા રહીને યદ્ જેવી સફેદ પ્રભા ધરાવે છે તેમ જ દિશાઓના દિગ્પાળરૂપ કૈલાસ પર તે યશ મોતીના ચરણક્રમગ મૂકેલા છે એ કારણે તમારો યશ શકરની પદવીને ભજવે છે, પરંતુ તે શકર પોતે અજન્મા છે અને તમારો યશ દાન વગેરેથી જન્મ પામ્યો છે, તેથી તેને શકરની ઉપમા મળતી નથી ૫૧

કૃત્વા મૈરુમુલ્દરલ પ્રહસતા ધૃન્દેન દિગ્મોષિતા
સ્વર્ગજ્ઞામુસલેન શાલય દ્વ ત્વત્કીર્તય કળિહતા ।
તાસા રાશિરસૌ તુષારશિયરી તારાગણાસ્તક્કળા
કિંચાન્યચ્છશિરઃપ્રહરૂપવિસરઙ્ગ્યોત્ત્લાશ્ચ તપાસવ ॥
હે રાજા! દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓએ હસતા હસતા મૈરુ પર્વતને ખાડણિયો બનાવીને આકાશગચ્છરૂપી સામે લાથી ડાગરની જેમ તમારી કીર્તિઓને ખાડેલી હતી, તે ખાડતા કીર્તિના જે કણ છૂટા પડ્યા તેનો ભેગો થયેલો ઢગલો તે આ હિમાલય પર્વત છે, બીજા મુલ્દર જે હિમા, તે જ આકાશના તારાઓ છે તેમ જ અરધા ચંદ્રરૂપી સ્વચ્છ સપડાઈ તે કીર્તિને અડકવામા આવી, તેથી જે કણો લીધે તે જ આ ચાંદનીરૂપે દેખાય છે
કૈલાસીયતિ કૈરવીયતિ લસત્કપૂરુષ્કીયતિ
ક્ષીરોદીયતિ મૌલિકીયતિ નમોગ્ધાવરદ્વીયતિ

હસૌધીયતિ માનસીયતિ શરન્મેષીયતિ ક્ષોણીમૃ
જ્ઞાષીયત્યમૃતીયતિ ક્ષિતિતલે દેવ ત્વદીય યશ ॥૫૩॥
હે રાજા! તમારો જે યશ જગત પર ફેલાયો છે, તે કલાસની જેમ ટેરવ(પોયણી)ની જેમ કપૂરના મુદર સમૂહની જેમ ક્ષીરસાગરની જેમ, મોતીઓના સમૂહની જેમ આકાશગંગાના તરંગોની જેમ હસતા સમૂહની જેમ, માનસરોવરની જેમ, શરદઃપ્રવૃત્ત મેઘની જેમ પર્વતોના અધિપતિ હિમાલયની જેમ તેમ જ અમૃતની જેમ આચરણ કરતો હોય, તે રીતે વર્તે છે.
ગદ્ગીયસિવાપગા કળિગળ શ્લેષીયતિ શ્રીપતિ
શ્રીકળ્ઠીયતિ કૈરવીયતિ કુલ મીલોત્પલ્લાના વને ।
કપૂરીયતિ કજ્જલ પિકકુલ લીલામરાલીયતિ
સ્વ દુસ્મીયતિ દુસ્મીનામપિ ઘટા ત્વત્કીર્તિસઘટ્ટ ॥

હે રાજા! તમારી કીર્તિના સર્વગ્રામા આવવાને કારણે યમુના નદી ગંગા જેવી ધોળી બને છે, સર્પના સમૂહો રોપનારાયણ જેવા ધોળા ભાગે છે, વિષ્ણુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-મહાદેવ જેવા ગૌર બને છે, વનમા રહેલા નીલકંઠ પોયણી જેવા ધોળા બને છે, કાળજી કપૂર જેવું બને છે કૃષ્ણોનો સમૂહ લીના કરતા સફેદ હસ જેવો બને છે તેમ જ હાથીઓનું ટોણું ઔશવત હાથી જેવું ખેલ બને છે ૫૪

પૂર્ણન્દુ કરકન્દુકો હિમગિરિ ક્રીઢાવિહારસ્થલી
ક્ષીરાધિર્ગૃહદીર્ધિકા પ્રિયસરસી વાષા પતિર્વત્તા ।
શય્યા વિમણરાજદન્તવલ્મી ત્વત્કીર્તિકન્યાકૃતે
પાદ્માલીમિથુન વ્યયાયિ વિચિના ગૌરીગિરીશાવપિ ॥

હે રાજા! બ્રહ્માણ્યે તમારી કીર્તિરૂપી કન્યાને માટે નો પૂજ્ય દરૂપી હાથે ખેલવાનો દેશ બનાવ્યો છે હિમાલય ને ખેલવાની વિદારશુભિરૂપે બનાવ્યો છે, ક્ષીરસાગરને ધરની વાવરૂપે બનાવ્યો છે, સરસ્વતીને પ્રિય સખીરૂપે બનાવી છે દિગ્બળેના શોભતા દર્શણરૂપી પદ અને તેની પ્રિય શય્યારૂપે બનાવ્યા છે તેમ જ પાર્વતી અને સદાશિવ એ બે ને તો રમવાના રમકડા બનાવ્યા છે ૫૫

શત્રજ્જન્મલગ્નનેત્રસલિલેર્નમાલજાલસ્પ્રશિ
આન્ત્યા મૂપતિમાલમૂષ્ણ ભવત્કીર્તિર્મુવોમળલે ।
યથાન્તી વિનુષાલય પ્રતિ સુધાકુન્ડે સુધાશોર્યધા
દહત્રિજ્ઞાલજમિત્યય કિલ મલસ્તસ્મિન્નાત સ્મેરતામ્ ॥

હે રાજાઓના ચિરોમણિ! ક્ષત્રિય શત્રુઓની સ્ત્રીઓના નેત્રના આનુશી જે ભુવનમ ગળ કાદવવાળું બની ગયું છે, તે કાદવમા ભમીભમીને તમારી કીર્તિએ બ્યારે દેવોના સ્થાન(સ્વર્ગ)મા બવા માડ્યું, ત્યારે

ચંદ્રના અમૃત ભરેલા કુંડમાં તે કીર્તિએ પોતાના કાષ્ઠ-
થી ચોરેલા ચરણુ ધોયા, તેને કારણે ચંદ્રમાં જે મળ
અમી ગયો, તે જ આ કલંક છે. ૫૬

સ્વત્તેજઃપ્રતિમાભયાદપસ્તૃતાઃ પ્રત્યર્થિમૂઢસ્ત્રિયઃ

કાન્તારે ઘનકળકદિદુમવનવ્યસ્તપ્રયુક્તામ્બરઃ ।

આર્યાણાં પુરતસ્તપાપરવશા ગચ્છેયુરેતાઃ કથં

શ્લૌમાકારતયા ન કેત્પરિણમેત્તત્તાવકીનં યશઃ ॥૫૭॥

હે રાજા ! તમારા વિરોધી રાજાઓની રમણીઓ
જ્યારે તમારા તેજની પ્રતિભાના ભયથી જંગલમાં ભાગી
ગઈ ત્યારે તેમનાં ચીરવસ્ત્ર ભારે કાંટાળાં વૃક્ષોના સમૂહ-
ની અંદર ભરાઈ જતાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં હતાં,
તે રમણીઓ લજ્જાને વશ થતાં શ્રેષ્ઠ જોનોની પાસે થઈ
ફાટેલાંવહેલાં વસ્ત્રોથી શી રીતે જઈ શકે ? પરંતુ
સારું થયું કે તમારે યશ હતો, તેણે સફેદ રેશમી
વસ્ત્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમને ઢાંકી દીધા અર્થાત્
તમારા યશ જે સફેદ વસ્ત્રનું રૂપ ન લીધું દોત, તો
તેને કાણુ ઢાકત ? ૫૭

ગંગાચન્દનમિન્દુરિન્દુરમણં પીયૂષમીશાદયો

વિશ્વસ્યોપકૃતાવનનં મહતા તે તેઽવતારા ધૃતાઃ ।

પતથાગ્ર ન વિચિત્રે ત્રિમુખને ન સ્થાનમેવંવિધં

જાને જઙ્ગમપારિજાતસગુણં દ્વિલેખ પૂર્ણ યશઃ ॥૫૮॥

હે રાજા ! વિશ્વને ઉપકાર કરવા માટે તમારા
મહાન યશ ગંગા, ચંદન, ચંદ્ર, પોષણી, અમૃત અને
સદાશિવ વગેરે અનેક અવતારો ધારણ કર્યા છે. આ
ત્રણુ લોકમાં એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં શ્રદ્ધાની
જેમ પૂર્ણ અનેક તમારો યશ હરતાહરતા પારિગ્ત
જુદાની જેમ ફેલાયેલો ન હોય. ૫૮

ચન્દ્રાદ્યુષ્કમળહલોઃ સમુદયદ્યૌરાંશુગન્ધાજલૈ-

વ્યર્થોત્પ્લાચન્દનચર્વનેવિકાસિવૈસ્તારાપ્રસૌરવિ ।

પસદિવ્યુપદં કિમચ્ચતિ ભવત્કીર્તિર્મહાયોગિની

પૂજાપૂર્તિવિધાયિ લક્ષ્મ તુલસીદામ્રા કદાન્વિવ્યતિ ॥૫૯॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિરૂપી જે મોટી જોગણુ છે,
તે ચંદ્રરૂપી રૂપાના કમંડળમાંથી ઉદ્ભવ પામતાં સફેદ
'કિરણોરૂપી ગંગાજળથી, ચંદનીરૂપ અનેક ચંદનના
લેપથી તેમ જ તારાઓરૂપી પુષ્પોથી થું' વિપ્લુના
ચરણનાં પૂજન કરવા ઇચ્છે છે ? અને તે પૂજનને પૂર્ણ
કરવાના ચિહ્ન તરીકે ચંદ્રના કલંકને તુલસીની માળા
ખનાવીને તે પૂજન ક્યારે પૂરી કરશે ? ૫૯

ગદ્ગાસાગરસંગમે કૃતશતઘ્નાના બદર્યામ્ને

સ્વિત્વાસૌ પરિધાય વદ્ગુણમયં ભેતં દુઃકૂલં પુનઃ ।

બ્રાહ્મં વૈષ્ણવમૈન્દ્રમૈશ્વરમપિ સ્થાનં સ્પૃશન્તી મુદ્ધઃ

કીર્તિતે પતિદેવતા યુગશતં દીર્ઘાધુરાકાઠ્ઠશ્ચતિ ॥૬૦॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિ તમને જ પોતાના પતિ-
દેવ માનીને તમને સો વર્ષનાં દીર્ઘ આયુષ્ય મળે, તેવી
ઇચ્છા કરે છે અને એટલા માટે જ તે કીર્તિ ગંગા
અને સાગરના સંઘર્ષમાં સેંકડો વાર સ્નાન કરીને પછી
પદિકાશ્રમમાં નિવાસ કરે છે, તે સ્થાનના સાત્ત્વિક
ગુણને અનુરૂપ ધવલ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને ત્યાર
બાદ શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ, ઉદ્ર અને સદાશિવ એ બધા દેવોનાં
સ્થાનોનો વારંવાર સ્પર્શ કરે છે. ૬૦

અર્ચાયામ્બુધિરિન્દુમળહલમપિ ધીચન્દનં તળહૃલં-

સ્તારા વિત્ત્વદલં નમઃ સુરધુની ધૂપઃ પ્રદીપો રવિઃ ।

લેટાઃ પદ્મફલાનિ કિંચ કકુગરતામ્બૂલમારાર્તિકં

મેરુઃ ક્ષીજગતીપતે તવ યશો બોગેશ્વરધ્યર્ચનં ॥૬૧॥

હે જગના પતિ ! તમારો યશ તો સદાશિવ શંકર-
રૂપે છે એટલે તેનાં પૂજન કરવા માટે સમુદ્ર અર્ધવને
માટે, ચંદ્રમંડલ ચંદનને માટે, તારાઓ ચોખાને માટે,
આકાશ પીલીપત્રને માટે, આકાશગંગા ધૂપને માટે,
સૂર્ય દીવાને માટે, મંગળ વગેરે પાંચ પ્રકારે દૂધાને માટે,
દિશાઓ પાનને માટે તેમ જ મેરુપર્વત આસપાસ માટે
કામ આવે એમ છે. ૬૧

દેવ ક્ષીરસમુદ્રસાન્નૂલહરીલાઘવળક્ષ્મીમુપ-

સ્વત્કોર્તેત્સુલનાં કલક્રૂમલિનો ઘષ્ટે કથં ચન્દ્રમાઃ ।

સ્યાદેવં ત્વદરાતિસૌંધવલસીમોદ્ભૂતદૂર્વાઙ્કુર-

પ્રાસન્ન્યપ્રમતિઃ પતેઘવિ પુનસ્તથ્યાઙ્કુશાયી મૃગઃ ॥૬૨॥

હે રાજા ! ક્ષીરસાગરની માઠ લહરીઓની શીખાને
પણ ચોરી જનાર એવી તમારી જે ધવલ કીર્તિ છે,
તેના વૃદ્ધતા કલંકથી મલિન બનેલ ચંદ્ર શી રીતે પાશી
શકે ? એક વાત છે કે, તમારા વિરોધી રાજાઓના
મહેલોની અગાશીમાં જોગેલી ધરોના અંકુરના કાળિયા
ખાવાની લાલચવાળા મૃગ ચંદ્રના ખોળામાં ભૂતો છે,
તે નીચે પડે તો તે ચંદ્ર તમારી કીર્તિની સરખામણી
કરી શકે. ૬૨

મોગીન્દ્રઃ પ્રમદોત્તરદ્વસુરગીસંગીતગોષ્ઠીપુ તે

કીર્તિં દેવ કૃણોતુ ત્રિંશતિશતી ચઞ્છ્રુપાં વર્તતે ।

રક્તાસિઃ સુરસુન્દરીમિરુખિતો ગીતં ચ કર્ણદ્વયી-

દુઃસ્થઃ શ્રોત્વ્યતિ નામ કિં સદ્દિ સદ્દસાક્ષો ન ચલુઃ શ્રવાઃ ॥

હે દેવ ! નાગપતનીઓની ગાયનની સહાયા રૂપ-
નાગ તમારી ગવાતી કીર્તિનું ભલે શ્રવણ કરે; કારણ
કે તેને બે હાથ નેત્રો છે અને નાગનાતિ અખિથી

અવધુ કરે છે; પરંતુ તમારી કીર્તિમા ગ્રેમ ધરાવતી દેવાગનાઓએ ચોમેર ગ્રામેથી તમારી કીર્તિના અવધુનો પૂરેપૂરો લાલ છદ્દ લઈ શકશે ખરો? કારણ કે તેને હનર ને ના છે, પણ કાન તો બેજ છે ૬૩ ગીચન્તે યદિ પત્રગોમિરિનિશં તત્કીર્તયસ્તદ્યં તુષ્ટા ઇવ પરં તુ ચેતસિ ચમત્કારોડ્યમારોહતિ ।

તાસાં તાદૃશમાવમ્નગ્નચલનાસત્યાનસંદર્શિનિ વ્યાલેન્દ્રેડ્યવધૂતમૂર્ધનિ મહીચક્ર પુનર્ગમ્યતિ ॥૬૪॥

નાગપત્નીઓ તમારી કીર્તિઓને રાતદિવસ ગાયા કરે છે, તેથી તો અમે રાજી છીએ; પરંતુ અમારા મનમા એક ચમત્કાર એ ભોલો થયો છે કે, તે નાગપત્નીઓ ગાય છે, તે વખતે જો અપૂર્વ લાવથી પોતાના અંગના મરોડ કરશે અને તે જોઈને શેષનાજ પોતે માથું ડોલાવવો, તો આ ભૂમંડળ ઊલ્લસપાથવ થઈ જશે. ૬૪

યદ્વ્યવહિપદાનનારિમિરમૂલસદ્ગ્રામમૂઃ પક્ષિલા તસ્થાં વૈરિકરીન્દ્રમૌત્તિકમય વિજં ચ યેનાહિતમ્ ।

તસ્માદ્વાદુરમૂલશસ્તરચયં તસ્યોદ્ગતાઃ કોરકા-સ્તારાસ્તેષુ ચ પૂર્ણચન્દ્રકપટાદૈકૈક ઉજ્જમ્ભતે ॥૬૫॥

જેના મહેનમત ડાધીઓના મદજળથી યુદ્ધભૂમિ કાદવવાળી થઈ અને પછી જે રાજાએ વિરોધી રાજાઓના મોટા ડાધીઓના મદજળમાં રહેવ મોતીઓરૂપી બીજને તે ભૂમિમા વાપ્યા છે તેમાથી આ યશસ્વી વૃક્ષ પ્રગટ થયુ છે તે વૃક્ષની જે કળાઓ છે તે જ આકાશના તારાઓ છે અને તેમાથી દર પૂર્ણિમાએ પુષ્પરૂપે એક એક ચંદ્ર પ્રગટ થાય છે. ૬૫

ચત્કીર્તિર્વિલયં ભુવઃ સુવિમલ સપાદ્ય સંચારતઃ પ્રાન્ત્યા મેરુગિરિં વિધાય સરિતાનાભસ્યં સચયં હટમ્ ।

આરાધ્યામૃતમાનુશેષરમલ સંપાદ્ય તત્પત્તાં ગચ્છન્તી ત્રિદશાલયં ત્રતગતિં શીતાગુના સ્પર્ધતે ॥૬૬॥

એ રાજાની કીર્તિ પૃથ્વીની ચોતરફ ફરતે તેને નિર્મળ બનાવે છે, ત્યાર બાદ મેરુપર્વતનો આદિ ધર્મને ક્ષીરસાગરની સાથે દદ મેરી કરે છે, તે પછી ચંદ્રશેખરની પૂરી આરાધના કરીને, તેમના જેવુ ગ્રો સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને લાચી ઉતાવળ કરીને દેવાના નિવાસ-સ્વર્ગમા જતા જતા ચંદ્રની સાથે સ્પર્ધા કરવા માડે છે, શેણ્ડી તવ કીર્તિરદ્ભુતવરી દૃપ્ત સમસ્તા દિશો મેરુ વંશધર પતિત્ય પરિતસ્પર્ણ સમાગ્મ તમ્ ।

ધામ્યન્તી પરિતઃ પ્રતર્તિતતત્તુસ્તાવલીમૌત્તિકે-સારામિસ્તરત્કીકરોતિ ગગનં ભૂમન્હલારપ્હલ ॥૬૭॥

હે પૃથ્વી પરના ઇરાજા! તમારી આ કીર્તિ તે

અદ્ભુત રીતે નાચ કરનારી નટી છે; કારણ કે તે સઘળી દિશાઓ જોઈને, મેરુ પર્વતને મોટો વાસ બનાવી, તેની ચારે બાજુ આદિ ધર્મને તેની ઉપર ચડી ગય છે અને તેની પર ચારે બાજુ નાચ કરતી કરતી પોતાના શરીરને ડોલાવે છે તેમ જ તારાઓને મોતીઓના ઢાર બનાવી, તેનાથી ગગનને ચક્રચકિત કરે છે.

ત્વત્કીર્તિઃ શશિનઃ સમીપમગમત્કાન્તપ્રતિસ્પર્ધયા દૃપ્ત્યા તં ચ કલકિન્નં પુનરસૌ જ્ઞાતું જગામામ્બુધિમ્ ।

શ્રુત્વા તં ચ ઘટોદ્ભવેન મુનિના પીતોજ્જિતં તત્ત્વયઃ પુણ્યં મ્મદ્ગમન્હલુ કલયિતુ સા મ્મદ્ભલોકં યયૌ ॥૬૮॥

હે રાજા! પહેલા તો કાતિની સ્પર્ધા કરવાના હેતુથી તમારી કીર્તિ ચંદ્ર પાસે ગઈ, પરંતુ ત્યાં ચંદ્રને કલંકવાળો જોયો એટલે સ્નાન કરવા સમુદ્ર પાસે ગઈ; તો ત્યાં પશુ 'સમુદ્રને અગસ્ત્યમુનિએ પીને પાછો કાઢ્યો છે' એ વાત સાંભળીને પીધેલા પાણીમા સ્નાન કર્યું; તેથી પવિત્ર થવા માટે હવે તમારી કીર્તિ અમાના કમ ક્ષુના પવિત્ર જળમા સ્નાન કરવા બહાર-લોકમા ગઈ છે ૬૮

વૈલાસીયતિ કેતકીયતિ હસતુન્દીયતિ પ્રોછલ-ત્ક્ષીરોદીયતિ ચન્દનીયતિ લલત્કપૂરપૂરીયતિ ।

પીયૂપીયતિ શર્ક્કીયતિ શરશન્દ્રીયતિ ક્ષમાપતિ સ્વર્ગદ્વૈયતિ શક્કીયતિ મ્મલ્કીર્તિ કરીન્દ્રીયતિ ॥૬૯॥

હે પૃથ્વીપતિ! તમારી કીર્તિ દૈવાસની જેમ, કેતકા કૂલની જેમ, ખીલેની પોયપુની જેમ, બીજળતા ક્ષીરસાગરની જેમ, ચંદનની જેમ, સુવાસિન કપરના સમુદ્રની જેમ, અશ્વત્થની જેમ, સાકરની જેમ, શરદકમળના ચંદ્રની જેમ, આકાશગગની જેમ, શંકરની જેમ અને ઔરાવત ડાધીની જેમ જ્વેત લાગે છે ૬૯

વિશ્વાસો મયતા યશસ્યપિ નિજે કાર્યો ન શૌર્ચાવિકે મા કોશાદિવશાન્નપુંસકમિતિ શાત્વાવહેલાં કૃયાઃ ।

ચલ્લહ્વાલધુરધરેણ ધરણીનાથ દિવા કુર્ષત્તા મ્મહાખંડં વિદ્યેડ્યુના મવદ્દિશ્વોનોનુજાં નિર્ગમઃ ॥૭૦॥

હે રાજા! તમારે તમારા રેત્યાન્દ્ર બદલે પશુ વિશ્વાસ રાખવો નહિ; કારણ કે તેના ચરતન વચ રે છે તેમજ 'યશ નુજાં છે અને કરી પતિ ખરબા વગેરે' બળ દર્શ છે, જેમ કુર્ષત્તા લેગે નિસ્કાર પશુ કરશે નહિ એટલે કે, લેગેલા ૧૬૬૦-૧૬૬૨ બનનાર તે વગેરે ક્રાંતિના બે કાળ કરી નાખ્યા અને તે ગતે તમ્બા વિરોધી ન જોઈને નીકળીને હાથ લગાવે માત્ર કરી આપે છે ૭૦

રિઙ્ગુઙ્ગતરઙ્ગસુન્દરમુપાસિન્યું તરત્યુજ્જ્વલા
રાગાચ્છંદમ્વરુસરાનભિસમં દેવાન્મુદાલિક્ષતિ ।

મૂરાહીશ્રમશ્ચિપત્યધિગૃહં વાતિ ધ્રુવં મૂષ્પતે
સાધ્વીશ્વદિભિર્ગાં તથાપિ કુતુકં કીર્તિર્વિમર્તિ ક્ષિતૌ ॥

હે રાગ! તમારી આ ઉજ્જ્વળ કીર્તિ ઊજળતા
છે, તારંગી શોભી ઊઠેલ દીપરસાગરને તરી બળ
છે, રાગને વશ થઈ શિવ વજેરે દેવા સાથે સભામાં
પ્રધી રીતે આલિંગન આપીને બેસે છે, પાતાળમાં
બંધને દૂર સર્પોના સ્વામી શેષનારાયણને આલિંગન
આપે છે; તેમ જ ધ્રુવને ઘેર બળ છે, તોપણ તે પૃથ્વી
પર સાધ્વી (પતિવ્રતા, ઉત્તમ) શબ્દના નામને ધરાવે
છે, તે એક કોતુહલી વાત છે. ૭૧

કસ્તૂરી સિતિમાનમાગતવતી શૌકુલ ગતાઃ કુન્તલા
નીલં ચોલમમૂત્તિતં ઘલિમા જાતા મળીનાં ગણે ।
ધ્વાન્તં શાન્તમમૂત્તમં નરપતે ત્વત્કીર્તિચન્દ્રોદયે
ત્રિલોક્યેઽયમિસારસાહસરસઃ શાન્તઃ કુરુક્ષેટ્રશામ્ ॥

હે રાગ! આ ત્રણે લોકમાં તમારા કીર્તિરૂપી
ચંદ્રને ઉદય થયો છે, તેથી અત્યારે રમણીઓનો ગ્રમ
અભિસાર કરીને પ્રિયજન પાસે જવાનો રસ ખિલકુલ
શાંત થઈ ગયો છે; કારણ કે શરીર પર લગાવેલી
કસ્તૂરી ધોળા ચંદનના જેવી બની બળ છે, તેમની સ્થામ
આદ્ય ધોળા બની છે, કંઈ પહેરેલા મરકતમણિઓ
પણ સ્થામ ડતા, તે ધોળા યુક્તાઈ બની ગયા છે. ૭૨

જાહું વાજ્ઞહસિ કિં મુષૈવ ઘલલક્ષ્મીરોદપુરોદ-
ચ્છાયાદારિણી વારિણી ગુસરિતો વિક્રપૂરવિસ્તારિણી ।

આસ્તે તે કલિકાલકલ્મષમપમોપ્રક્ષાલનૈકક્ષમા
કીર્તિઃ સંનિહિતૈવ સપ્તમુખનસ્વચ્છન્દમન્દાકિની ॥૭૩॥

હે રાગ! જેનાં બલ ધોળા ક્ષમા સાગરનાં
પૂરના જેવાં છે અને દિશાઓ સુધી વિસ્તાર પામીને
ને ફેલાઈ ગયાં છે, એવી સ્વર્ગગંગામાં સ્નાન કરવા
તમે જે ઇચ્છા કરો છો, તે તમારો પ્રયત્ન બળ છે;
કારણ કે તમારી કીર્તિ તમારી પાસે જ છે, જે કળિ-
કાળના દોષરૂપી મેશને ધોવામાં અત્યંત કુશળ છે તેમ
જ સાતેય ભુવનોમાં વહેતી સ્વરૂપ ચંદ્રાકિની ગંગારૂપ છે.
ક્ષીરોદીયન્તિ સઘઃ સકલજલઘયો વાસુકીયન્તિ નાગાઃ
કૈલાસીયન્તિ શેલા દિવિ ચ દિવિપદઃ શકરીયન્તિ સર્વ ।

યૌગ્માકીર્ણે સમન્તાત્પ્રચલતિ ઘલે ચારુકીર્તિપ્રતાને
મહોપાકાચમુખાઃ કિમિતિ ન સહસા મૌલિકીયન્તિ વૈવ

હે રાગ! જે વખતે તમારી સ્વરૂપ કીર્તિનો
ધવલ પ્રતાપ ચારે બાજુ ફેલાઈ બળ છે, તે વખતે

બધા જ સમુદ્રો દીપરસાગર જેવા ધવલ બની બળ છે,
સઘના નાગ વાસુકિ જેવા ધવલ બની બળ છે, બધા
જ પર્વતો દેલાસ જેવા ધવલ થઈ બળ છે તેમ જ
સ્વર્ગના સઘના દેવા રાંકર જેવા ગૌર બની બળ છે,
તો પછી મારી સ્ત્રીએ પહેરેલાં કાચનાં ભૂષણ તરત જ
મોતી જેવાં બની જતાં નથી, તેનું કારણ શું? ૭૪

ચઘદ્વાલાઙ્કરશ્રીદિશિ વિશિ દશનૈરમિરાશગજાનાં
રોહનમૂલાસુગૌરૈરુરગપતિકૃણૈરપાતાલકુશૌ ।

અસ્મિન્નાકાશદેશે વિકસિતકુસુમા રાશિમિસ્તારાકાળાં
નાય ત્વત્કીર્તિવહ્ની કલતિ કલમિદં વિધ્વમિન્દોઃ
સુધાચિમ્ ॥ ૭૫ ॥

હે રાગ! તમારી કીર્તિરૂપી વેલ દશ દિશાઓમાં
રહેલ દિગ્ગજોના ઊગતા નવીન દાંતના અંકુર જેવી
શોભાવાળી છે, પાતાળલોકમાં રહેલ શેષનારાયણની
ખૂબ જ સફેદ કણાઓરૂપી ઉદય પામેલા મૂળોવાળી
છે તેમ જ આકાશપ્રદેશમાં રહેલ તારાઓના સમૂહરૂપ
અકુક્ષિત થયેલાં પુષ્પોવાળી છે, તે કીર્તિરૂપી વેલ
અશ્વત્થો ભરપૂર ચંદ્રરૂપી ઇળને પેદા કરે છે. ૭૫

વાપી પાષાલમૂલં જલમુરગનદી કચ્છપઃ સ્વચ્છકન્દઃ
સ્રોપો નાલં દલાનાં વિવતિરપિ કળાઃ કર્ણિકા શૈવશૈલઃ ।
તારાસ્તારાઃ પરાગા મધુ ચ મધુમતી કેસરા દન્તિવન્તા-
સ્તસ્મિન્ત્વત્કીર્તિપદ્મો ધ્રમનિ મધુકરઃ શર્વરીસર્વભૌમઃ ॥

હે રાગ! તમારા કીર્તિરૂપી કમળને ઊગવાની વાવ
તે પાતાળમળ છે, તેનું સિંચન કરનાર પાનાળનદીનાં
બલ છે, તેનો ધોળો કાશ ને આદિકચ્છપ છે, શેષ તે
નાલ છે, પવનો સમૂહ તે શેષનારાયણની કણાઓ છે,
શિવનો દેલાસ પર્વત તે કમળની કર્ણિકા છે, ઉત્તમ
પરાગ તે તારાઓના ગણ છે, મધુવાળી ભૂમિ તે મહારંક
છે, દિગ્ગજના દંત્રણ તે કેસર છે, એ રીતે પ્રગટ થયેલી
તમારી કીર્તિરૂપી કમળમાં ચંદ્રરૂપ ભભરે ભાખ્યા કરે છે.

નેપાલીનામરાલે વિરચયતિ કવે કેતકોપચ-
કૃત્યં, કળે મુકાકલાપાન્નિમુગયતિ સિતાન્મળવ-
સીમન્તિનીનામ્ । કર્ણે કર્ણાટિકાનાં પ્રકટયતિતમાં
દન્તતાટફલહ્મી, કર્ણી પવ્રહ્લી ભવતિ વય વયો
ગળ્હયોઃ કેરલીનામ્ ॥ ૭૭ ॥

હે રાગ! તમારી કીર્તિ નેપાલદેશની સ્ત્રીઓના
વાંકા કેશપાશમાં રહેત કેતકીનાં ધોળાં પત્રોટ કામ
કરે છે; પાંચ દેશની સ્ત્રીઓના કંદમાં રહેલા મોતીઓ-
ના દારને બમણા સફેદ બનાવે છે, કર્ણાટક દેશની
સ્ત્રીઓના કાનમાં દાથીદાંતનાં ભૂષણની શોભા વધારે છે

તેમ જ કેરલ (મલબાર) દેશની સ્ત્રીઓનાં અંડસ્થળોમાં રહેલ કપૂરની પત્રવહીનાં કામ કરે છે. ૭૭

લગ્ન રાગાવૃતાક્ષયા સુદદમિહ ચયૈવાસિ યદ્દયારિ-
કળ્પે, માતૃદ્વાનામપીદોપરિ પરપુરુષૈર્યાં ચ દૃષ્ટા
પતન્તી । તત્સત્કોડયં ન કિંચિદ્ગણયતિ વિવિતે
તેડાતુ તેનાસ્મિ દત્તા, મૃત્યુભ્યઃ શ્રીનિયોગાદ્વિદુમિતિ
ગતેવામ્બુધિં યસ્ય કીર્તિઃ ॥ ૭૮ ॥

‘જે તરવાર સર્વે આંગે પર રાત્રિ પ્રેમ, લેણીને
કારણે વ્યાધ થઈને શત્રુઓના કંઈ પર અત્યંત દંબણે
લાગી રહે છે તેમ જ માતંગ (ચાંડો, હાથીઓ)ના
શરીર પર પડતી પથ્થુ ખીખા પુરણોના નેવામાં આવે
છે; તે તરવાર (શ્પી સ્ત્રી) આ આસક્ત થયેલો આ રાજા
ખીખું કાઈ ગણતો નથી; તેથી જ તેણે અને પોતાના
પોત્ત (સેવકા) લોકોને આખી દીધી છે;’ એ રીતના
લક્ષ્મીના સમાચાર સંપૂર્ણ બાણુવામાં આવે, એટલા
માટે જ લક્ષ્મીના કહેવાથી તમારી કીર્તિ સચુક પાસે
પહાંચી ગઈ હોય, એમ લાગે છે. ૭૮

શક્તિર્નિર્જિજ્ઞસેયં તવ મુજયુગલે નાય દોષ-
કરશ્રીર્વેકત્રે પાર્થે તથૈવા પ્રતિવસતિ મહાકુટ્તની
સ્વહૃગયટિઃ । આહૈયં સર્વગા તે ચિલ્લસતિ ચ પુનઃ
કિં મયા પૃલ્લયા તે, પ્રોચ્યેવેત્યં પ્રકોપાચ્છશિકર-
સિતયા યસ્ય કીર્ત્યાં પ્રયાતમ્ ॥ ૭૯ ॥

‘હે નાય ! આ નિર્જિજ્ઞા (ત્રીસથી વધારે ઉંમર
વાળા; અડગથી પેદા થયેલી) શક્તિ તમારી જુગલોમાં
રહે છે, દોષાક્ત (ચંદ્ર, ધણુ દોષોની ખાણ)ની લક્ષ્મી
તમારા મુખમાં રહે છે; મહાકુટ્તની (મોટી કૂટણી વેસ્ત્રા,
શત્રુનો નાશ કરનારી) આ તરવાર સદા તમારા પડખામાં
રહે છે અને તમારી આંધા જે સર્વગા (બધું જાનારી,
વ્યાપક) છે, તે પથ્થુ તમારી પાસે રહે છે, તો પછી
અત્યંત પૃલ્લા (ધરતી, વધેલી) બનેલી કું તમારી પાસે
રહે, તો તેવું તમારે શું પ્રયોજન છે ?’ એ રીતે રાજાની
ચંદ્રના કિરણ જેવી સફેદ કીર્તિ રાજાને કહીને કોપને
દાંધે બાણુ કે દૂર ગઈ હોય, એમ લાગે છે. ૭૯

અન્તઃ સંતોષગ્રાણૈઃ સ્થગયતિ ન દશસ્તામિ-
રાકર્ણધિવ્યન્નજ્ઞનાસિલોમા રચયતિ પુલકશ્રેણિમાન-
ન્દકન્દમ્ । ન ક્ષોણીમદ્ગમીરુઃ કલયતિ ચ શિરઃ-
કમ્પને તત્ર વિદ્યઃ, શૃણ્વન્નૈતસ્ય કીર્તિઃ કથમુરગપતિઃ
પ્રીતિમાવિષ્કરોતિ ॥ ૮૦ ॥

શેષનારાયણને આ રાજાની કીર્તિ શ્રવણ કરતાં
જે આનંદ થતો હશે, તે આનંદને તે સી રીતે પ્રગટ
સ. ૨૬

કરતા હશે, તે અમને સમગ્ર નથી. કારણ કે તે
પોતાની નજરોથી સાંભળી શકે છે, એટલે સતોષનાં
આંસુ લાવવા બધ, તો આંખો મીચતી પડે, આનંદને
કારણે શરીરે રુવાંટાં પ્રગટ થાય, પરંતુ તેનું શરીર જ
રુવાંટાં વગરનું છે. આનંદથી માથું ધુણાવવા બધ, પરંતુ
માથું ડેલાવતાં પૃથ્વી બિયલી પડે અને લાંગા બધ, એટલે
તે પથ્થુ બનતું નથી. ૮૦

ચાલ્પૌલસ્ત્યવાસ્તૂમવદૂમયહરિહોમરેંહોત્તરીયે
સેતુપ્રાલેયશેલો ચરતિ નરપતેસ્લાવદેતસ્ય કીર્તિઃ ।

ચાલ્પાકપ્રત્યગાશાપરિવૃદ્ધનગરાત્મભગસ્તમ્મમુદ્રા-

વદ્ધી સંધ્યાપતાકારુચિરચિતશિલાશોણશોમાબુમૌષી ॥

બધાં સુધી વિભીષણના નિવાસરૂપ દક્ષિણ દિશાશ્પી
સ્ત્રીના બીનના વચ્ચે જેવા લાગતો સેતુ રહેલો છે તેમ જ
કુચેરના નિવાસરૂપ ઉત્તર દિશાશ્પી સ્ત્રીના બીનના વચ્ચે
જેવા લાગતો હિમાલય રહેલો છે, ત્યાં સુધી તે રાજાની
કીર્તિ ફેલાયેલી છે તેમ જ બધાં સુધી પૂર્વ દિશામાં
આવેલ ઈંદ્રની નગરીના રચેલા થાંભલા જેવા અને સવારની
સંધ્યાની ધબ્બની કાંતિથી રાત્રી શોભાવાળો ઉદ્યાચળ
પર્વત રહેલો છે તેમ જ પશ્ચિમ દિશામાં વરુણની
નગરીના રચેલા થાંભલા જેવા અને સાંજની સંધ્યાની
ધબ્બની કાંતિથી રાત્રી શોભાવાળો અસ્તાચલ પર્વત છે,
ત્યાં સુધી તે રાજાની કીર્તિ ફેલાયેલી છે. ૮૧

આસ્તે દામોદરીયામિયમુદ્રદરી યાચિશાન્ય ત્રિલોકી
સંમાતું શક્તિમન્તિ પ્રથિમમરવશાદ્ગ નૈતચશાંસિ ।

તમેતાં પૂરિત્વા નિરગુરિવ મધુર્ધ્વસિનઃ પાણ્ડુપદ્મ-
હ્રાપવન્નાનિ તાનિ દ્વિપદશનસનાર્માનિ નામીપયેન ॥

જે આ ત્રણ લોક છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનના ઉદરશ્પી
અક્ષમાં સંધીને રહે છે; પરંતુ આ રાજાનો યશ એટલો તો
હારે અને વિસ્તૃત છે કે તે વિષ્ણુના ઉદરમાં સમાવાને
શક્તિમાન નથી; એટલે એમ લાગે છે કે તે વિષ્ણુ ભગ-
વાનના ઉદરશ્પી અક્ષને ભરપૂર કરીને; તેમના નાભિના
માર્ગે આ યશ શ્વેત કમળના સ્વરૂપને ધારણ કરીને યદાર
નીકળે છે કે જે યશ હાથીના દંત્યળ જેવા સફેદ છે. ૮૨

દેવ બ્રહ્માણ્ડમાળે સદસિ વિકસિતન્યાયાનાન્દીનિનાદૈ-
ભૃતેશપ્રીતિદેહોર્ભુવનપથવલ્લં નાટકં નાટ્યન્યાઃ ।
ત્વલ્કીર્તેર્મૂર્ત્યોડ્મી કુમુદકુમુદિનીકાન્તકર્પૂરકુન્દ-
ક્ષીરાધિશીરમુકામણિવિવુચસરિત્તારકાશેપશ્ઙ્ઙાઃ ॥ ૮૩ ॥

હે દેવ ! આ બ્રહ્માંડશ્પી મહાપાન છે, તે તો માણુ
કે રંગપ્રીક છે; તેની પર શંકર ભગવાનને રાજ કરવા
માટે તમારી કીર્તિશ્પી નદી નાટક બેદી રહી છે; તેનું

નામ છે 'સુવનવલ્લભ અર્થાત્ ગદ્યા લેખિને સફેદ કરી દેવા.' હવે તેમા ન્યાયપૂર્વક નાંદીના નાદ શરૂ થયા છે અને હવે નટી જુદા જુદા રૂપે અને વેશે જગતને ધવલ બનાવી રહે છે. જેમ કે પોયણી, ચાંદનીના પતિ ચંદ્ર, કપૂર, મોગરો, ક્ષીરસાગર, દૂધ, મુક્તામણિ, સ્વર્ગગંગા, તારા, શેખનારાયણ અને શંખ વગેરે કાતિની મૂર્તિઓ છે.

વીજં વેદિન્દ્રદન્તિસ્ફુરિતગલતટીમુક્તમુક્તામણિઃ સ્યાત્
ચન્દ્રશ્વેદાલવાલંયદિ ભયતિ સુધાવારિસેકીન્દુ મૌલિઃ ।
તત્રોત્પન્ના લતા કાપ્યમૃતકરનિર્મલ ચેત્સૂતં પ્રસૂતે
મન્યેતસ્સાત્તદાનીમવનિષધ ભવત્કીર્તિલેશોપમાર્થમ્ ॥

હે રાજા ! જે ઇંદ્રના ઐરાવત હાથીના ગળામાં આભૂષણરૂપે રહેલ મુક્તામણિ બીજરૂપ બને, ચંદ્ર ક્યારા-રૂપે બને, ચંદ્રશેખર શિવ અમૃતજલની વર્ષા કરનાર બને. તે બીજમાંથી જે કોઈ દિવ્ય લતા પેદા થાય અને તે અમૃત વરસાવનાર ચંદ્રના જેવા ફલને પ્રગટ કરે, તો તેની સાથે તમારી કીર્તિના એકાદ ભાગની ઉપમા અપાય, સઘળા કીર્તિની તો ઉપમા જ નથી. ૮૪

દુગધામ્મોષાવગાથે વિહરતિ સુધયા ક્ષાલયત્ય-
દ્વિયુગ્મં કુસ્ત્રાં જ્યોત્સ્નાં દુકુલં કલયતિ મલયોદ-
ભૂતવર્ષાં તનોતિ । સ્વચ્છન્દં નૃત્યતિ દ્રામ્બુજગપતિ-
શિરસ્યેવ નિદ્રાતિ ચન્દ્રે ત્યત્કીર્તિઃ સ્વામિનીવ ત્રિજ-
ગતિ વિહરત્યેવસૂર્વીશ સૂર્વી ॥ ૮૫ ॥

હે ધરણીના સ્વામી ! તમારી ગૌરવભરી કીર્તિ ત્રણેય જગતની માસિક હોય, તે રીતે વિહાર કરે છે. જુઓને, તે અગાધ ક્ષીરસાગરમાં વિહાર કરે છે, અમૃતથી પોતાના ચરણ ધુએ છે, સઘળા ચાંદનીને વલ્લરૂપે ધારણ કરે છે, મલયાચલનાં ચંદનને આપે શરીરે લેપ કરે છે, લાંથી પાતાળમાં જઈને તરત જ શેખનારાયણના મસ્તક પર સ્વચ્છન્દથી નાચ કરે છે અને પછી ચંદ્રમંડલમાં જઈને સૂઈ બેસે છે. ૮૫

સ્વર્ગે કલ્પવૃક્ષાદસ્તવ જયતિ યશઃપુણ્યયોગેશ્વ-
રોડયં યં નિલં દેવરાજઃ સ્વપયતિ નિવતઃ કામ-
ધુન્દુગધપૂરઃ । મન્મોહો વિલ્વપત્રશુભિમિદમમલં વ્યોમ
ઘત્તેતિતીનિલં ચન્દ્રઃ પાટીરપદ્મં તદુપરિ લલિતાસ્તાર-
કાસ્તપ્તહુલાનિ ॥ ૮૬ ॥

હે રાજા ! તમારો જે ધવલ યજ્ઞનો પુંજ છે, તે તો મહાદેવના બાણરૂપે બનીને સ્વર્ગમાં રહેલા કલ્પવૃક્ષની નીચે બિરાજે છે; તેને ઇંદ્રરાજ પોતે દરરોજ નિયમપૂર્વક કામધેનુના દૂધનાં પૂરથી સ્નાન કરાવે છે; ત્યાર બાદ તેના

મસ્તક પર બીલીપત્ર ચઢાવે છે; તે જ આ નિર્મળ આકાશરૂપે દેખાય છે; જે ચંદન ચઢાવે છે; તે જ આ ચંદ્રરૂપે દેખાય છે અને તેની ઉપર જે સુંદર અક્ષત ચઢાવ્યા છે, તે જ આ તારાઓરૂપે દેખાય છે. ૮૬

યત્કીર્તિઃ કાપિ ગદ્ગાશિલમલનિચયં નાશયન્તી
ગમીરં ક્ષીરાધિ યત્રપ્રતાપગ્બલનકરગણેઃ શોષિતં
પૂરયન્તી । મૂલોકસ્થાન્તરાલસ્પૃદતુલમહાદુઃસ્પાપૌવ-
પદ્મં ભૂયઃ પ્રક્ષાલયન્તી ત્રિજગતિ મહિતા સૌલ્ય-
માવિષ્કરોતિ ॥ ૮૭ ॥

એ રાજાની કીર્તિ પાપી જનોના નાહવાથી ગંગાને લાગેલ ગંબીર પાપોના સમુદ્ધને નાશ કરે છે, તે રાજાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓથી સુકાઈ ગયેલ ક્ષીર-સાગરને લરપૂર બનાવે છે. પૃથ્વી પર લોકોનાં અતુલ અને મોટાં મોટાં પાપો અને દુઃખોના સમુદ્ધરૂપી કાદવને પણ ઘોઈ નાખે છે; એ રીતે ત્રણે લોકમાં પૂનતી તે કીર્તિ સર્વ જનોને અતુલ સુખ આપે છે. ૮૭

તુલ્લઘ્નઘાણ્ડસિંહાસનમિદસુદયચિત્રમધ્યાસ્ય નિત્ય-
ન્યશ્ચદિવ્યસવન્તીસિતચમરચયં લાલ્યન્દિગ્ધધૂમિઃ ।

રાકાચન્દ્રાવત્રં દિનકરમુકુટં માર્દવ્યલોકપાલન
નિર્જિત્યેન્દ્રં કરીન્દ્ર તવ જયતિ યશઃકર્મવર્તી ઘણેલ ॥ ૮૮

હે મધેય (વાઘેલા) રાજા ! તમારો યશ ઇંદ્રના ઐરાવત હાથીને છતીને ચક્રવર્તી બનેલો છે; તેથી તે ચિત્રવિચિત્ર ખલાડરૂપી જંગા સિંહાસન ઉપર બેસીને નિત્ય નીચે બેઠપાં કરતી દિવ્ય ગંગારૂપી સફેદ ચામરોના સમુદ્ધને હાથમા લઈને દિશાઓરૂપી ઘાસીઓ પાસે પવન નખાવે છે તેમ જ લોકપાલ દેવોના હાથમાં પૂજિતોના ચંદ્રરૂપી છત્ર અને સૂર્યરૂપી મુગટને ધારણ કરાવે છે.

કાલિન્દીનર્મદામ્બઃકુન્દમદસલિલોત્સન્નિની પુષ્પ-
વન્તૌ વિષ્ણુઃ કુન્દમધુર્ગમં ગગનતલગતઃ સ્વર્ણની-
પૂરશુન્ધઃ । ઘણ્ટાલઃ સાધુવાદૈરનભિમતયશોમુન્મલ્લં
સંદધાનઃ કીર્તિસ્તોમાપ્રકુન્મી જગદુદરસરઃ સંઘ્રમી
વન્ધ્રમીતિ ॥ ૮૯ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિના પુંજરૂપ જે ઐરાવત હાથી છે, તેણે યમુનાનાં જળરૂપે અને નર્મદાનાં જળ-રૂપે મદના સ્નાન કરનાર સૂર્ય અને ચંદ્ર નામના બે કુલસ્થળે ધારણ કર્યા છે; તેણે આકાશગંગાના પૂરરૂપી સૂંદને જાંચી કરી છે. તે ચેતેશ્વરી જગતના સાધુવાદોરૂપી ઘંટાઓના નાદ કરે છે, તેમ જ શત્રુઓના અપયશરૂપી કાદવથી ખરડાયેલો છે, તે જગતના મધ્યભાગરૂપી સરો-વરમાં વિહાર કરે છે. ૮૯

સ્ફૂર્જદ્રઘાણકશુકૌં તવ મુજજલદોશમદાનૌંચવર્પ-
પ્રોધાસ્વત્કીર્તિમુક્તાફલમમલમહો વામકર્ણે નિધાય ।
અન્યં તેનૈવ તુલ્યં ધરણિધરસુતા પ્રાર્થયામાસ પત્યૌ
તસ્યાલાભેન મન્યે પ્રમુરપિ હગતામર્ધનારીશ્વરોઽ
મૃત્ ॥ ૧૦ ॥

હે રાજા ! તમારા હાથરૂપી મેઘમાંથી થતા દાનોના
સમહરૂપ વૃદ્ધિથી ખર્બાહરૂપી ચળકતી છીપમાં તમારી
કીર્તિરૂપી જે ઉત્તમ મોતી જેઠા થયું છે, તે નિર્મળ
મોતીને પાર્વતીએ પોતાના ડાળા કાને ધારણ કર્યું અને
ત્યાર બાદ પાર્વતીએ તેના જ પ્રદારનું બીજું મોતી
લાવી આપવા માટે પોતાના પતિ પાસે પ્રાર્થના કરી;
પરંતુ તેણે મોતી નહિ મળવાથી મહાદેવ પોતે અર્ધ-
નારીશ્વરરૂપ બની ગયા, જેથી જમણા કાને મોતી પહેર-
વાની જરૂર ન પડે, એમ મારું માનવું છે. ૯૦

કીર્તિ અને પ્રતાપ

રાત્રૌ લેદિવા ચેન્દોરભાવાદિવ સ પ્રસુઃ ।

ભૂમૌ પ્રતાપયગસી સ્પૃષ્ઠવાન્સતતોદિતે ॥ ૧ ॥

રાત્રે સૂઈ અને દિવસે ચંદ્રનો અભાવ હોય છે; તે
ફર કરવા માટે જ બાળકે તે રાત્રીએ સૂઈ જેવો પ્રતાપ
અને ચંપક સમાન શીતલ યશને પ્રગટ કર્યા કે જે સદા
દાયમ પ્રગટ રહે છે. ૧

મલિનચિત્તું ધલવદનં વિમલચિત્તિ જાગન્તિ
દેવ કીર્તિસ્તે । મિત્રાહ્લાદં ફર્તું મિત્રાય દ્રઘતિ
પ્રતાપાઽપિ ॥ ૨ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિ ખલ જનોના મુખને મલિન
કરવા માટે સંઘળા બુવનોને ઉજ્જવલ બનાવે છે તેમ
જ તમારા પ્રતાપ મિત્રમંડળને આનંદ આપવા માટે
મિત્રમંડળ(સૂર્ય)નો દોઢ કરે છે. ૨

સિન્દૂરં સીમન્તાન્નિમતં મુરઘદૈરિરાજવનિતાગમ્ ।
યસ્ય પ્રતાપયગસી હરતઃ સ્મ સદ્યુગાસહસ્તે ॥ ૩ ॥

એ જ રાજા પ્રતાપે પોતાના જેવી રતાશ નહિ
સાઠન થવાથી શત્રુઓની સ્ત્રીઓના ચેંદામાંથી સિન્દૂરનું
ઠરણ કર્યું છે અને એ રાજાના યશ પોતાના જેવી
ઉજ્જવલતા સાઠન નહિ કરી શકાય થી શત્રુઓની સ્ત્રી-
ઓના મુખમાંથી મદ દાસ્ય ટરણ કરી લીધું છે. ૩

તદોજસતતયશસઃ તિથતર્ધિમૌ, વૃથૈત ચિત્તે
ફુલ્કેતે યદા યદા । તનોતિ માનોઃ પરિવેષૈતવાત્તદા
વિધિઃ ફુણ્ડલનાં વિધોરપિ ॥ ૪ ॥

‘એ રાજાના પ્રતાપ અને યશ બંને આ જગતમાં
કાયમના રહેલા છે’ એ રીતે બ્યારે બ્યારે બ્રહ્મા પોતાના
મનમાં વિચાર કરે છે, ત્યારે ત્યારે તે બ્રહ્મા કુંડાળાની મંદરા
કરીને સૂઈ અને ચંદ્રને પણ મીંડ (કુંડાળ) આપે છે.

કીર્ત્યાસ્ય ચન્દ્રકરકોમલચિત્તિશુષ્ક
શોણં ત્ર્યાર્કકિરણપ્રતિમપ્રતાપૈઃ ।
શ્યામવૃત્તિ દ્વિપદ્મીર્તિમપીભિરિત્યં
ચિત્ર તદામ્બરમરાજત દિગ્વધૂનામ્ ॥ ૫ ॥

જે દિશાએરૂપી રમણીઓનું વસ્ત્ર છે, તે આ
રાજાની ચંદ્રનાં કિરણો જેવી કામળ કીર્તિથી અત્યંત
સફેદ થયેલું હવું, બીજાના સૂર્યના કિરણો જેવા પ્રતાપથી
રાત્રું બનેલું હવું તેમ જ શત્રુઓની અપકીર્તિએરૂપ
આજીવ્યથી શ્યામ થયેલું હવું અને તેથી તે વસ્ત્ર ચિત્ર-
વિચિત્ર લાગતું હવું. ૫

ક્ષિતિપિ કિમપિ ચિત્રં જાગરુકેઽપિ યુષ્મ
શશસિ શશિકદમ્બે ત્વત્પ્રતાપેઽર્તિચિન્બે ।
નયનડુલલયાનિ ત્વદ્વિપદ્મકામિનીનાં
મપિ ચ વદનપદ્માન્યાસુ યત્સંકુચન્તિ ॥ ૬ ॥

હે રાજા ! આ શુ આશ્ચર્ય નથી કે તમારા યશરૂપી
ચંદ્રનો સમૂહ ઉદય પામ્યો છે, તે છતાં પણ તમારા
વેરી જનોની આશાંરૂપ પોવણીઓના સમૂહ સંકોચાઈ
બસ છે તેમ જ તમારા પ્રતાપરૂપી સૂર્યનું બિંબ ઉદય
પામ્યું છે, તે છતાં પણ શત્રુઓની સ્ત્રીઓના મુખરૂપી
કમળો સંકોચ પામે છે. ૬

મુળાગારે ગૌરે યશસિ પરિપૂર્ણં વિલસતિ
પ્રતાપો વા મિત્રાન્દ્રહતિ નવ ભૂમીન્દ્રતિલક ।
નૈવ દ્રવ્યાણીત્યકથયદ્દો મૂલતમધી
શ્ચતુર્ધા તેજોઽપિ વ્યમજત કળાદઃ કથમસૌ ॥ ૭ ॥

હે રાજાઓના તિલકરૂપ ! તમારા શત્રુઓના ભંગાર-
રૂપ યશ પરિપૂર્ણ રીતે જોખી રહેલો છે તેમ જ તમારા
પ્રતાપ શત્રુઓને બાળી રહ્યો છે, તેપણ કલ્યાદે એમ
કહ્યું કે, દ્રવ્યો તો નવ જ છે તેમ જ તેજ ચાર છે;
તો શું કલ્યાદે તમારા યશ અને પ્રતાપની ગણના નહિ
કરી દોષ ? અને તો લાગે છે કે તે કલ્યાદ અન્યંત
મૂઢ લુદ્ધિવાળા છે. ૭

કીર્તિસ્વર્ગતરદ્વિનીભિરમિનો ચૈકુણ્ડમાઘાવિતં
ક્ષોણીનાથ તવ પ્રતાપતપનૈઃ સંતાપિતઃ ક્ષીરધિઃ ।
દિત્યેવં દવિતાયુગેન હરિણા ત્વં વાચિતઃ સ્વાશ્રયં
હૃતપદ્મં હર્યે શિવે સ્વમવનં કળંતે મિરે દત્તવાન્ ॥ ૮ ॥

હે રાજા ! તમારી કીર્તિઓથી સ્વર્ગગંગાઓથી વેકુંલોકને આરે બાહુથી ફૂળાડી દીધું છે તેમ જ તમારા પ્રતાપના તાપથી દ્વીરસાગર તપીને સુકાઈ ગયો છે. એટલે પછી વિષ્ણુ ભગવાને પોતાનાં બે સ્ત્રીઓ સાથે તમારી પાસે આવીને રહેણીયની માગણી કરી, તેથી તમે વિષ્ણુને હૃદયકમળ, લલચીને રાજસપન અને વાણીને કંઈનો પ્રેરણ રહેવા માટે આપ્યાં છે. ૮

ભૂશકસ્ય યશસિ ચિક્રમચરેણોપાજિવાનિ ક્રમા-
વૈતસ્ય સ્તુમહે મહેમદશનસ્પર્ધાનિ કૈશ્વરેઃ ।

લિમ્પદ્મિઃ કૃતકં કૃતોડપિ રજતં રાક્ષાં યશ્મારદૈ-
સ્ય સ્વર્ગગિરિઃ પ્રતાપદહનૈઃ સ્વર્ગે પુનર્નિર્મિતઃ ॥૧૧॥

આ પૃથ્વીના ઈશ્વર રાજાનાં પ્રસાદોના સમૂહથી અનુક્રમે કરીને ઈંદ્રના ઐરાવત હાથીના દંતુશળના જેવી ઉજ્જવલ કીર્તિઓ મેળવેલી છે, તે કીર્તિનું કયા શબ્દોથી વર્ણન કરવામાં આવે ? આ મેરુપર્વતને ખીજ રાજાઓના યશસ્વી પારાના પુટથી લિપાઈ લિપાઈને નકલી રૂપાનો બનાવી દીધો હતો; પરંતુ આ રાજાના પ્રતાપથી અગ્નિઓએ તેને ફરી પાછો સુવર્ણમય બનાવી દીધો છે. ૯

૨૧મ્—અધિકારની નિંદા

પરૈઃ સંમુચ્યતે રાજ્યં સ્વયં પાપસ્ય માજનમ્ ।

ધર્માતિક્રમ્તો રાજા સિંહો હસ્તિચાદિય ॥ ૧ ॥

જેમ સિંહ હાથીનો વધ કરે ત્યારે તેના ભાગમાં થોડું જ માંસ આવે છે અને પાકીનું માંસ ખીજ પ્રાણીઓ આરાગી ભય છે. એ રીતે હે રાજા ! જે તમે ધર્મને ઓળંગીને વર્તશો, તો પાપને પાત્ર તમે બનશો અને રાજ્ય તો ખીજ પ્રાણીએ ભોગવશે. ૧

ઔસુક્યમાત્રમત્રસાદયતિ પ્રતિષ્ઠા

ક્રિભાવિ લઘ્વપરિપાટનવૃત્તિરેવ ।

માત્રિપ્રમાપનયનાય યથા શ્રમાય

રાજ્યં સ્વહસ્તઘૃતઘટ્ટમિવાતપત્રમ્ ॥ ૨ ॥

જેમ પોતાના હાથે જેનો દંડ પકડી રાખ્યો છે એટલું જન, એટલું હોય તોપણ તે શાક વિશેષ કરીને ઉતારતું નથી પણ પરિશ્રમ વધારે છે, એ રીતે જ રાજ્ય વધારે સુખ નહીં આપતાં પરિશ્રમને જ વધારે છે. રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી બધા પ્રકારની ઉત્સુકતા નાશ પામે છે; મોટાઈ બળવવાની ખટપટ કુત્તમ દે છે તેમ જ જે યજ્ઞ હોય તેને સાચવી રાખવાની જાતિ જ કુત્તમ બિંધુ કરે છે. ૨

પરાર્થાનુષ્ઠાને જહ્યતિ નૃપં સ્વાર્થપરતા

પરિત્યક્ત્સ્વાર્થો નિયતમયધાર્થઃ ક્ષિતિપતિઃ ।

પરાર્થએત્સ્વાર્થાદભિમતતરો હન્ત પરવાન્

પરાયત્તઃ પ્રીતેઃ કયમિવ રસં વેત્તુ પુરુષઃ ॥ ૩ ॥

રાજા જે સ્વાર્થપરાયણ બને, તો તેને પરપ્રકારનું આચરણ કરવામાં બડ બનાવી મૂકે છે અને જે રાજા સ્વાર્થને બિલકુલ છોડી દે, તો તે ખરેખર રાજા જ ન કહેવાય ! હવે જે રાજા સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થને વિશેષ માન આપે, તો તે રાજા પરાધીન જ છે, એમ ગણાય અને પરાધીન થયા પછી તો તે રાજાને રાજ્યની પ્રીતિના રસને અનુભવ શી રીતે બાલુવામાં આવે ? ૩

મયં તાવત્તેવ્યાદભિનિવિશતે સેવકજનં

તતઃ પ્રત્યાસન્નાક્રુવતિ હૃદયેન્નૈવ નિહિતમ્ ।

અતોડખ્યાલુભાનાં પદમસુજનદ્વેષજનનં

મતિઃ સોક્ષ્માયાણાં પતનમનુકૂલં કલ્પયતિ ॥ ૪ ॥

જે માણસ રાજાની બેઠા નોકરી કરતો હોય છે, તેને પહેલાં તો રાજાનો ભય જ હૃદયમાં ફેલી ગયો હોય છે. હવે જે માણસ વિશેષ કરીને રાજાની પાસે હમેશ રહેતો હોય છે, તેના દેખામાં તો ખરેખરે ભય ફેલી ગયો હોય છે. ખરેખર ! જે રાજાથી પદ ફુલ્કેતોના દેવને વધારવાનું છે, તે તો ઉપર ચઢીને ઉભતિ પામેલા રાજાથી જનોની હુકિતે નીચે પાડવા માટે જ અનુકૂળ બનેલું છે. ૪

છન્નં કાર્યમુપાક્ષિપન્તિ પુરુષા ન્યાયેન દૂરીકૃતં

સ્વાન્દોષાન્કથયન્તિ નાષિકરણે રાગાભિભૂતાઃ સ્વયમ્ ।

તૈઃ પક્ષાપરપક્ષવર્ષિતવલ્લૈર્વૈર્પેનરઃ સ્પૃહયતે

સંક્ષેપાદપવાદ એવ સુલભો દ્રઢ્યુર્ગો દૂરતઃ ॥ ૫ ॥

પાકી અને પ્રતિવાદી પુરુષો સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું કરીને કાંમમાં એવો ઝાટાગો બેસાડે છે જેથી ન્યાયાધીશને ન્યાય આપવામાં ખૂબ અડચણ પડે. પરસ્પરને હરાવવાના રાગે ચઢેલા એ લોકો પોતાના દોષો તો કહેતા જ નથી; પણ સામાના દોષો બતાવે છે. તે લોકોએ પોતાનો પક્ષ અને પારકા પક્ષ એમ બેદ પાડીને એટલા બધા દોષોનું બળ વધારી દીધું હોય છે કે તેથી ન્યાયાધીશને પણ કલંક લાગતાં પાર લાગતી નથી. દૂરકમાં ન્યાય આપનારને લોકાપવાદ જ મળતો હોય છે. તેની ઝાંખનટ અને અકેન વગેરે યજ્ઞ બેવાના તો દૂર જ રહી બધે છે. ૫

રાજસેવક

રાજસેવા મનુષ્યાણામસિધારાલેહનમ્ ।

વ્યાઘ્રીગાત્રપરિવૃક્તો વ્યાલીવદનચુન્વનમ્ ॥ ૧ ॥

માણસને રાજની સેવા કરવાની હોય છે; તે તો તલવારની ધારને ચાટવા બરાબર, સિંદણનાં અંગેને આસિંગન આપવા જેવું તેમ જ સાપણના યુખનું યુખન લેવા જેવું છે. ૧

સંપત્તયઃ પરાધીનાઃ સદા ચિત્તમનિર્મૃતમ્ ।

સ્વજીવિતેડ્યવિશ્વાસસ્તેષાં ચે રાજસેવકાઃ ॥ ૨ ॥

જે રાજના સેવક છે, તેમની મંપત્તિઓ પરાધીન હોય છે, ચિત્ત સદા વ્યાકુળ હોય છે અને પોતે જીવતો રહેશે કે કેમ, તેમાં પણ તેમને વિશ્વાસ હોતો નથી. ૨

અન્તઃપુરાણાં વિહિતવ્યવસ્થઃ, પદે પદેડહં સ્થલિ-
તાનિ રશ્નન્ । જરાતુરઃ સંપ્રતિ દમ્હનીત્યા, સર્વં નૃપ-
શ્યાનુકરોમિ દૃત્તમ્ ॥ ૩ ॥

જેમ રાજા દંડનીતિથી વ્યવસ્થા કરતો હોય છે, તેમ હું પણ હાથમાં દંડને લઈને (દંડનીતિથી) અંતઃપુરનાં જનોની વ્યવસ્થા કરું છું અને પગલે પગલે ભૂલોથી બચવાને પ્રયત્ન કરતો રહું છું અને એ રીતે નોકરી કરતા કરતા હું વૃદ્ધ બની ગયો છું, તોપણ દંડને હાથમાં રાખીને રાજનું અનુકરણ કરું છું. ૩

અશુભમુપિ કલાવ્યમ્પ્રમત્તા સ્વધર્મા-
દનુદિનમુપકારાનાચરન્તે યુધાનામ્ ।
ઘહુજનપરિકષ્ટા ઘદ્વદીક્ષાસ્ત ઇતે
તનુસુખમપિ હિત્વા કન્વતે રાજસેવામ્ ॥ ૪ ॥

પાપને પોષનાર આ કલિયુગમાં પણ એવા કેટલાક હિત્સાહી જનો છે, જે સજ્જનોના ઉપકાર કરવામાં રાત-
દિવસ લાગ્યા રહે છે અને કેટલાક માણસો એવા પણ છે જેમણે અનેક જનોને કષ્ટ આપવાની જ બાજુ કે દીક્ષા લીધી ન હોય એ રીતે પોતાના સ્ત્રીચર્યાં છુપોની પરવા કર્યા વિના રાજની સેવા કરતા હોય છે. ૪

નૈર્વાં સંઘ્યાધિધિરવિકલો નાચ્યુતાર્ચાપિ સાઙ્ગા
ન સ્વે કાલે હ્યનનિયમો નાપિ વૈદાર્થચિન્તા ।
ન શુદ્ધેલાનિયતમશનં નાપિ નિદ્રાવકાશો
ન દ્વૈ લોકાવપિ તનુશૃતાં રાજસેવાપરાણામ્ ॥ ૫ ॥

જે લોકો રાજની સેવા કરવામાં લાગેલા છે, તે તોદા સંપૂર્ણ રીતે સંખ્યા-નિત્યકર્મ કરી શકતા નથી, ભ્રમવાનનાં પૂજન પણ વિધિ સદિન સાંચ કરી શકતા નથી; સમયસર હોમ કરવાનો નિયમ પણ પાળી શકતા

નથી; વેદોના અર્થનો વિચાર કરી શકતા નથી; ભૂખ લાગે ત્યારે નિયમસર ભોજન કરવાનું પણ તેમને હોતું નથી તેમ જ નિદ્રા લેવાનો અવકાશ પણ હોતો નથી, એ રીતે રાજસેવકના આ લોક અને પરલોક બંને બગડે છે.

સર્વઃ કલ્પે વયસિ ચતતે લલ્લુમર્ધાનુકુટુમ્બી
પશ્ચાત્તુત્રૈરુપહિતમરઃ કલ્પતે વિભ્રમાય ।

અસ્માકં તુ પ્રતિદિનમિય સાદ્યન્તી પ્રતિષ્ઠાં
સેવાકાકુઃ પરિણતિરભૂત્સીષુ કઠોડધિકારઃ ॥ ૬ ॥

યુવાવસ્થામાં વિશાળ કુટુંબવાળો માણસ દ્રવ્ય મેળ-
વવામાં લાગ્યો રહે છે; ત્યાર બાદ ઘડપણમાં પોતાના પુત્રપરિવાર પર ભાર મૂકી દઈને તે કુખે આરામ લેતો હોય છે; પરંતુ અમારા સાથે આ જે સેવા કરવાની વિદ્યાબધુ લદાઈ છે, તે એક બાજુ દરરોજ અમારી પ્રતિજ્ઞાનો નાશ કરતી હોય છે અને બીજી બાજુ બપોરે ઘડપણ આવે છે, ત્યારે અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થા કરવાનો કષ્ટલાયક અધિકાર આવી પડે છે. ૬

નોઘૈઃ સત્પતિ ચન્નુપીક્ષિતુમલં શ્રુત્વાપિ નાકર્ણિતં
શક્તેનાપ્યધિકાર ઇત્યધિક્ષ્ણા યષ્ટિઃ સમાહૃત્યયતે ।
સર્વત્ર સ્થલિતેષુ દત્તમનસા પાર્ત મયા નોદ્ધતં
સેવાસ્તીકૃતજીવિતસ્ય જરસા કિં નામ યન્મે કૃતમ્ ॥

જેને જીવનભર રાજની સેવા કરવાનું સ્વીકાર્યું છે, તેને ઘડપણ આવ્યું તો શું અને ન આવ્યું તો શું ? કારણ કે તેન હોવા છતાં મેં કદી ઊંચું નેહું નથી; સાબળવા છતાં પણ મેં પૂરેપૂરું સાબળ્યું નથી; શરીરમાં સક્રિય હોવા છતાં પણ ‘અધિકાર છે’ એટલા કારણે મેં હાથમાં લાકડી ટેકવી રાખી છે; તેમ જ ‘રખે ને ટેસ વાગે’ એ ભયે બધી બાબતોમાં એકાગ્ર ચિત્ત રાખીને ક્યાંય ઉદ્ધતાઈથી મેં વર્તન કર્યું નથી. ૭

મેતલ્લ્યં વૃષતેસતતઃ સચિવતો રાહસ્યતો ઘણામ-
દન્યેભ્યશ્ચ ભવન્તિ યેડસ્ય ભવને લલ્લપ્રસાદા વિદાઃ ।

દૈન્યાદુન્મુલ્લદર્શનાપલપનૈઃ પિષ્પદાર્થમાચસ્યતઃ

સેવાં લાઘવકારિણોં કૃતધિયઃ સ્થાને શ્વરૂતિં વિદુઃ ॥૮

પહેલાં તો રાજથી ભય હોય છે, પછી પ્રધાનથી, તે પછી રાજના પ્રિયજનથી; તે ઉપરાંત રાજભવનમાં રાજની કૃપા પર રાચનારા વિટ-કપટી શક જનોથી ભય રાખવો પડે છે; એ રીતે દીનતાથી તેમ જ સાચું પણ નહિ બોનારા એવા માણસો સાથે પ્રલાપ કરીને, એક પિંડને પોષવા માટે જે રાજસેવા કરવા પડે છે, તે અત્યંત દલશી વૃત્તિ છે; એટલા જ માટે છુદ્ધિવાળા માણસોએ રાજસેવાને ફૂતરાના જેવી વૃત્તિ કહી છે. ૮

અપ્રાણેન ચ કારત્રેણ ચ ગુણઃ સ્યાદ્ભક્તિ-
યુક્તેન કઃ પ્રજ્ઞાવિક્રમશાલિનોઽપિ હિ ભવેત્કિ-
મ્ભક્તિહીનાત્કલમ્ । પ્રજ્ઞાવિક્રમમકત્યઃ સમુદિતા ચેષાં
ગુણા ભૂત્યે તે મૃત્યા નૃપતેઃ કલત્રમિતરે સંપત્તુ-
ચાપત્તુ ચ ॥ ૧ ॥

રાજસેવક રાજ્યના ભક્તિભાવથી ભરેલો હોય; પરંતુ
તે મૂર્ખ અને નમાલો હોય, તો શું લાભ? રાજસેવક
શુદ્ધિશાળી અને પરાક્રમી હોય, પણ ભક્તિભાવ વિનાનો
હોય તો તેથી શું ફળ? જે રાજસેવકમાં શુદ્ધિ, પરાક્રમ અને
ભક્તિ એ ત્રણેય ગુણો સરખી રીતે રહેલા હોય, તે સેવકથી
રાજાનું કલ્યાણ થાય છે, બાકીના રાજસેવકો તો સંપત્તિ-
ઓ અને વિપત્તિઓ બન્ને દશામાં એને જેવા જ ભૂત્ય
(પોષવાના) હોય છે. ૯

રથના વેગનું વર્ણન

આલિંગન્તો વસુધાં નિજલુરદલિતામિવાનુનેતુમમી ।
વદનવિનિર્ગતચરણા હ્રવ લક્ષ્યન્તે જવાદધ્માઃ ॥ ૧ ॥

વેગને કારણે (રથે બેડેલા) આ ઘોડા બંને કે
ખરીથી ખોદાઈ ગયેલી પૃથ્વીને આશ્વાસન આપતા હોય,
તે રીતે તેને આલિંગન આપે છે તેમ જ તેમના ચરણ તો
મુખમાંથી નીકળ્યા હોય, તેમ દેખાય છે. ૧

હૃદૂતપાંશુપટલાનુમિતપ્રગ્ધ-

ધાવલુરામચચુચ્ચિતભૂમિમાગાઃ ।

નિર્મધ્યમાનજલધિધ્વનિગોરઘોષ-

મેતે રથં ગમનસીન્નિ વહન્તિ વાહાઃ ॥ ૨ ॥

જે ઘોડાઓ બેડેલી રાજની કમરીથી અનુમાન કરાતી
અને એક ઢારની ગતિથી ઘોડતાં ખરીઓના અગ્રભાગના
સમુદયથી પૃથ્વીના ભાગોને ચુંબન કરતાં હોય એમ લાગે
છે, તે ઘોડાઓ ખરેખર આકાશના સીમાધારી રથને દોરે
છે કે જે રથને ગંભીર ઘોષ અથવા કરવામાં આવતા સમુદ-
ના જેવો લાગે છે. ૨

મુક્તેપુ રશ્મિપુ નિરાયતપૂર્વકાયા

નિષ્કમ્પચામરશિશ્વા નિર્મૃત્યોર્ધ્વકર્ણાઃ ।

વાતોદ્ધતૈરપિ રજોભિરલલ્લનીયા

ધાવન્ત્યમી મૃગજવાહમયેવ રથ્યાઃ ॥ ૩ ॥

લગભગ ટૂટી મુકવા છતાં પણ જેના આગળના ભાગ
ખૂબ જ ખેંચાયેલા છે, જેની કેશવર્ણીના અગ્રભાગ પણ
શિથર જેવા બની ગયા છે તેમ જ જેણે જિંચા કાન કારણ
કરેલા છે, એવા આ ઘોડા પવનથી બેડેલ રાજની પણ
એળંગાય એમ નથી, એ રીતે મૃગલાના વેગને પણ સહન
કરતા ન હોય, એ રીતે દોડે છે. ૩

યદાલોકે સૂક્ષ્મે ધ્રુવતિ સહસા તદ્વિપુલતં
યદન્તર્વિચ્છિન્નં મવતિ કૃતસંધાનમિવ તત્ ॥

પ્રકૃત્યા યદ્ધકં તદ્દપિ સમરેલં નયનો-

ર્ન મે દૂરે કિંચિત્ક્ષણમપિ ન પાર્શ્વે રથજવાત્ ॥ ૪ ॥

રથનો વેગ એટલો તો ઝડપી છે કે, જે પદાર્થ
દૂરથી જોતાં ધણે નાનો લાગતો હોય, તે તરત જ પાસે
આપતાં ધણે મોટો થઈ જાય છે. જે પદાર્થ વચમાં
લાગ પડતો દેખાતો હોય છે, તે એકદમ સંધાઈ ગયો
હોય તેમ લાગે છે; કુદરતી રીતે જે વાંકું હોય છે,
તે પણ નેત્રની સામે સરખી દેખાઓ પર આની ગયેલું
દેખાય છે; એ રીતે મારે માટે તો ડાઈ પદાર્થ એક ક્ષણે
દૂર રહેતો નથી અને બીજી ક્ષણે પાસે પણ હોતો નથી. ૪

વિચ્છિન્ના રથચક્રપદ્ધતિરિયં હેલાપ્તુતૈર્વાજિનાં

માયાન્તીવ જવેન સંમુરમમી માર્ગસ્થિતાઃ શાશ્વિનઃ ।

ચેદં પાદતલાહતેરિવ પુરો ગન્તું ગતો નેહતે

વાહાનામનુકૂલમારુતમરોદ્ધૃતોઽપિ ધૂલિવ્રજઃ ॥ ૫ ॥

ઘોડાઓના લીલાપૂર્વક દેડકા લાગવાથી રથના ચક્રને
જે માર્ગ છે, તે આડાઅવધો બની જાય છે; માર્ગ પર
જોડાં રડેલા આ વૃક્ષો બંને કે વેગને કારણે સામે આવતાં
હોય એમ લાગે છે. ધૂળના મોટાગોટાને ઘોડાઓની અવરોધ
દિશા તરફ જ પવન ઉડાડ્યા છે; તેપણુ તે ઘોડાઓના
પગની લાત વાગે, એ લયથી આગળ જતા નહીં. ૫

અમે યાન્તિ રથસ્ય રેણુવદસી ચૂર્ણામવન્તો ઘર્ના-

શ્ચરુપ્રાન્તિરરાન્તરેપુ જનયત્યન્યામિવારાવલિમ્ ।

ચિત્રન્યસ્તમિવાચલં હ્યશિરસ્થાયામવદ્યમારં

યદ્યપ્રમે ચ સમં સ્થિતો ધ્વજપટઃ પ્રાન્તે ચ વેગાનિલાત્ ॥

પગથી ચરેચુરા થઈ ગયેલા આ મેઘ રાજની જેમ
બનીને રથની આગળ જાય છે, રથનાં ચક્ર આશાઓની
વચમાં એવી રીતે ફરે છે-બંને કે આશાઓની બીજી
ઢાર પેદા થઈ હોય એમ લાગે છે. ઘોડાઓના માથા
પર રહેલ ચામર ચિત્રમાં દોરેલ હોય, તે રીતે સ્થિર
લાગે છે તેમ જ પવનનું વચ વેગના પવનને લીધે
દડના આગળના અને છેડાના ભાગમાં સરખી રીતે
ખાંધું હોય એમ લાગે છે. ૬

સસુદનું વર્ણન

સાક્ષાત્કિલાષ્ટમૃત્વસ્તસૈષા મૃતિરન્મયી પ્રથમા ।

મીતઃ સાગર ઇતિ નૃમિરપરિચ્છેદ્યાસ્તગામ્મીર્યઃ ॥ ૧ ॥

આડ જેની મૃતિઓ છે એવા સદાશિવ શંકરની
પહેલી જે જળમય મૃતિ છે, તેને જ ઘોડા 'સાગર'

એમ કહે છે; જેની ગંભીરતા (ભીડાઈ) કુદરતી રીતે હેદાય એમ નથી. ૧

લક્ષ્મીરસ્ય દિ યાદઃ કૃણોરઃસ્થાપિ સુમટ્સુજવસતિઃ ।

इन्दुः स च मृदचूडामणिरपि जगतामलंकारः ॥ २ ॥

જે લક્ષ્મી કૃષ્ણની છાતી પર અને ચોદાંચોના હાથ પર નિવાસ કરતા હોય છે, તે લક્ષ્મી તો આ સાગરનું એક જળચર છે તેમ જ જે ચંદ્ર મહાદેવના મસ્તકને ચૂડામણિ અને સર્વ જગતોના અવકારરૂપે છે, તે ચંદ્ર પણ સાગરનું જળચર છે. ૨

आश्रितभूमि रसितारमुच्चैर्लल्लभुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपमारिणमाशङ्क ॥

જેણે પૃથ્વીને આશિર્ગન આપ્યું છે, જે જીંચા સ્વરે શબ્દ કરે છે, હાથ જેવા મોટા આકારવાળા તરંગો જેના ડોલી જાણ્યા છે અને વારવાર જે હીથુ કાઢે છે, એવા આ સમુદ્રને જોઈને કૃષ્ણને શંકા થઈ કે, ‘શુ આ સમુદ્રને વાઈતો રોગ (અપસ્માર) થયો હશે ?’ ૩

नाभिप्रभिन्नाम्बुब्रह्मासनेन सस्तूयमानः प्रथमेन
धात्रा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोका-
न्पुरुषोऽधिष्ठेते ॥ ४ ॥

જેનારે વિષ્ણુની નાભિમાંથી પ્રગટ થયેલ કમળ પર આસન વાળાને બેઠેલા આદિ પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે પ્રત્યક્ષાને યોગ્ય એવી યોગનિદ્રા જેણે લીધી છે, એવા તે પુરુષોત્તમ વિષ્ણુ ભગવાન સર્વ લોકોનો ઉપસહાર કરીને પછી આ સમુદ્રમાં સૂઈ જાય છે. ૪

ह्यादेव तोयममृतप्रकृतिर्यदि ह्या
नैकान्तमदमुत्तमिव पुनरदभुतं नः ।

लक्ष्मीतुपादकरकौस्तुभपारिजात-

धन्वन्तरिप्रभृतयो यदपं विवर्तः ॥ ५ ॥

આ સમુદ્રના જળ અમૃત પેદા કરે, તેમાં કંઈ વિસ્મય પામવા જેનું નથી; કારણ કે અમૃતના સ્વભાવ જળ જેવા પ્રવાહી છે, પગલું આ સમુદ્રે લક્ષ્મી, ચંદ્ર, કોસ્તુભમણિ, પારિમત, ધન્વન્તરિ વગેરે જીનના સ્વભાવ-વાળા પદાર્થો પેદા કર્યાં તે વિસ્મયકારક છે. ૫

आकण्ठहृष्टशिरसाप्यभिमाच्यष्ट

पार्श्वोदरेण चिरमृमिभुरास्थमानः ।

नामीसरोरुहजुषा चतुराननेन

शेते किलाग्र भगवानरविन्दनाथः ॥ ६ ॥

જે બ્રહ્મા નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયા, ત્યારે તેમના કંઠ સુધીનું મસ્તક કેખાતું હૃદય; પરંતુ તેમનાં પીઠ, પાખાં કે પેટ દેખાતાં નહોતાં તેવા ચાર મુખવાળા

બ્રહ્માએ લાંબા કાળ સુધી વેદના મંત્રોથી જેની સ્તુતિ કરી છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાન આ સમુદ્રમાં સૂઈ ગયા છે.

પર્વતનું વર્ણન

अयमतिजराः प्रकामगूर्वारिलघुविलम्बिपयोध-
रोपरुद्धाः । सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिफ-
रिकास्तटीर्विभर्ति ॥ १ ॥

જેમ દ્રાઈ યુગવાસ અત્યંત જરૂર (દૃઢ), બહુ જ ભારે, લઘુ પડતા સ્તનોવાળા અને પ્રાણીઓનો અગમ્ય એવા રૂપવાળા વેશ્યાઓને રાખે, તેમ આ પર્વત અત્યંત જરૂર (કઠિણ), મોટા મોટા લટકતા પયોધર (મેઘો)ને ધારણ કરનારી તેમ જ પ્રાણીઓના બાંધવામાં જેમાં જેના સ્વરૂપ આપતા નથી એવી દિશાઓરૂપી કિનારાઓને ધારણ કરે છે. ૧

अयमभिनवमेघस्यामलोत्तुङ्गसानु
मन्दमुखरमयूरामुक्तसंसत्तकैकः ।

शकुनिशवलनीढानોકहस्त्रिधवर्ष्मा

वितरति बृहदस्મા पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ २ ॥

જેના જીઆ શિખર નવા મેઘને કારણે કાળા બનેલા છે, જેની ઉપર મધ્ધી નાદ કરતી ઢેલીએ એકીસાથે કંકારવ કરી મૂક્યો છે તેમ જ જેના લીનીતરીભર્યાં દેહ પર પક્ષીઓએ કરેલા ચિત્રવિચિત્ર માળાઓવાળા દૃષ્ટો છે; એવા આ વિશાળ પથરાવાળો પર્વત આખોને પ્રીતિ આપનાર બને છે. ૨

वधति कुहरभाजामत्र भल्लुकयूना-

मनुरसितमुखि स्थानमम्यूकृतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्थायते सहस्रीना-

भिभदलितविकीर्णप्रस्थिनियन्द्गन्धः ॥ ३ ॥

આ પર્વતમાં ગ્રહાઓની અંદર રહેનાર ભુવાન રીંછિયા પકાઓથી ભારે શાગના કંકભરેલા મુતકારોના અવાજો સંભળાય છે તેમ જ હાથીઓએ લાગીને ફેંટી દીધેલ સાલેમાં (છાંડ)ની ઝાઝામાંથી નીકળતા ટાઢો અને તીચો ગધ પણ એમરે દેલાઈ રહ્યો છે. ૩

इह समदशकुन्ताक्रान्तधानीरवीरुत्

प्रसवसुरभिर्जीतस्यच्छेतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामदयामज्मૂनિबुक्ष-

स्फलनमुखरभूरिस्त्रોतसો निर्हारिण्यः ॥ ४ ॥

આ પર્વતમાં અહભરેલા પક્ષીઓએ દાખી નીચી નમાવેલી નેતરોની લાતાઓના યુષ્કેથી જેનાં શીતલ જલ સુષ્કિત બનેલાં છે તેમ જ જથાપથ ફળના પાકવાથી અત્યંત

સ્થામ બનેલ જાણુશીની કુજગ્રીઓમા જેમા જલ
અથવાથી અવાજ કરે છે, એવી મોટા પ્રવાહવાળી
નદીઓ વહી રહી છે ૪

એતે તે ગિરિકૂટસપટશિલાસપદ્મશીર્ષામ્મસ
પ્રેક્ષામરચારુસીકરકળમેરા દરીનિર્ધારા ।

ચત્પાતેપુ નિકુજકુજરમુલધ્રમ્મળાલહુકર
પ્રાસોદ્વચિત્થત રદન્તિ પરિત કળ્પીરવા મૈરવમ્ ॥૫॥

આ તે પર્વતનાં શિખરોની શિલાઓ છે, જેમા અથ
કાવાથી ઝરણાના જળ વેરવિખેર થઈ જાય છે તેમ જ
ચલાયમાન થતા ચામરાના વાળ જેવા જેના જલના સુદર
સફેદ બિંદુઓ છે, એવા આ પર્વતની શુક્રાઓના ઝરણા
છે એ ઝરણાના પડવાના સ્થાનોમાં બ્યારે સિંહો ભય કર
ગર્જનાઓ કરે છે, ત્યારે શુક્રાની કુજગ્રીઓમાં રહેલા
હાથીઓના મુખોમાંથી કમળની નાળના અકુરના કાળિયા
પડી જાય છે ૫

સરોવરનું વર્ણન

નેતૈરિચોત્પલૈ પદ્મૈર્મુલૈરિવ સર પ્રિય ।

પદ્ પદ્ વિમાન્તિ સ્મ ચમ્રવાકૈ સ્તનૈરિય ॥૧॥

આ સરોવરની શેલાઓ છે, લક્ષ્મીઓની જેમ પ્રગ્લે
પ્રગ્લે શોભે છે, જેને નીલકમળરૂપી મેનો છે, સ્વેતકમળરૂપી
મુખો છે અને ચક્રવાકના રૂપે સ્તનો રહેલા છે

વનશ્રીનું વર્ણન

નીપસ્કન્ધે નિવસતિ લસદ્વર્હમારો મયૂરો

વીર્ષાપાન્નચ્ચરતિ ચ તૃણ શાદ્વલેડય કુરગ ।

કુમ્ભેનોચ્ચે સ્પ્રશતિ વિટપે સહકૌં કુજ્જરોડસૌ

ક્લૈમ નાય કમલનયને રોચતેડરણ્યમાગ ॥ ૧ ॥

હે કમળ સખા નેનવાળી સુદરી । લીમડાના થડ પર
આ પી ઢાના ભારથી તોભતો મોર રહેલો છે લીલા ધાસ
વાળા પ્રદેશમા લાંબા નેત્રના કટાક્ષવાળો મૃગ ધાસ ચરી
રહ્યો છે વૃક્ષોના વનમા આ હાથી પોતાની જાંચી સુદથી
સાડાના ઝાડની શાખાને અડકે છે એવો આ સુદર
અરવલનો પ્રદેશ કોને રચિકર લાગતો નથી ? ૧

હરિણચરણશુષ્ણોપાન્તા સશાદ્વલનિર્ગરા

કુસુમલલિતૈર્વિજ્વલ્વાતૈસ્તરન્નિતપાદ્પા ।

વિવિધવિહગભેળીચિત્રધ્વનિપ્રતિનાદિતા

મનસિ ન મુદ વેપા દધ્યુ શિવા ધનમૂયય ॥૨॥

નુખને આપનારી આ વનની બુમિઓ છે, જેના ઉપ
મૃગનાના પત્રથી પોલાવા છે, જેમા રહેલા ઝરણાની ચારે
બાજુ લીલા ધાસ ઊગેલા છે, રૂઠની લાલચે ચારે બાજુથી

ખે ચાઈ આવેલા પવનોથી જેના વૃક્ષોડોલી બેઠા છે, જેની
દિશાઓ ભ્રમભ્રમના પક્ષીઓની હારના શબ્દોના પડધાથી
ખાણુ બેઠે છે, એવા આ પ્રદેશો કોના મનને આનંદ ન
આપે ? ૨

વાનીરપ્રસવૈર્નિકુજ્જસરિતામાસત્તવાસ પય

પર્યન્તેપુ ચ યુધિકાસુમનસામુજ્જમ્મિત જાલકૈ ।

વનમીલકુટજપ્રહાસિપુ ગિરેરાલમ્ય સાનૂનિત
પ્રાગ્મારેપુ શિયળિંટાળવવિધૌ મૈધૈર્વિતાનાયતે ॥૩॥

વનની કુજની નદીઓના જળ નેતરના વૃક્ષોના સગ
થી સુત્ર ધીધાર બનેલા છે, ચારે બાજુના પ્રદેશોમા બાઈ
બાઈની કળીઓ મૃમખાઓમા ઊગી નીકળી છે, તેમ જ
પ્રકુલિત બનેલ ઉદ્ગમના વૃક્ષોના પુષ્પોથી શોભી રહેલા
પર્વતના પ્રદેશોમા બ્યારે મોર નાચવા લાગે છે ત્યારે જાણે
કે ચોમેર શિખરો પર ચંદ્રવા ન ધાવા હોય એ ગીતે વાદળો
શોભી રહ્યા છે. ૩

જન્માલર્જરહિમ્યદમ્બરધનશ્રીમત્કદમ્બદુમા

શૈલામોગમુખૌ મ્બન્તિ કકુમ કાદમ્બિનીદ્યામલા ।

ઉચાત્કન્દલકાન્તવેતકમૃત કચ્છા સરિત્તોતસા

માવિર્ભૂતશિલીન્મલોઘકુસુમસ્મેરા વનાના તતિ ॥૪॥

પર્વતની જે મેદાનવાળી બુમિઓ છે, તે ખૂલવાથી
જર્જરિત થયેન કળીઓના આડબરથી ખૂબ જ શોભતા
કદબના વૃક્ષોવાળી બનેલી છે, વનની સળી દિશાઓ
મેઘમાળાથી સ્થામ બનેલી છે, નદીઓના પ્રવાહોના
જળ કરેવા પ્રદેશો ખૂલી જતા તે નવા અકુરોવાળા
કેવડાથી તોભી બેઠે છે, તેમ જ વનોની હારમાળાઓ
ખીલી બેઠેના શિલીધ અને કોષ્ટ્રના પુષ્પોથી જાણે કે
હસી બી પી હાથ, એમ લાગે છે ૪

નિષ્કૂજરિતમિતા કચિત્કચિદ્વિપ્રોચન્ડસત્ત્વસ્વના

સ્વેચ્છાસુમ્મગમીરમોગમુજગમ્બાસપ્રદીપ્તામય ।

સીમાન પ્રદરોદેપુ વિલસત્ત્વલ્પામ્મસો વાલ્લવ

તૃપ્યન્નિ પ્રતિસુર્વકેરજગરવેદ્વન પ્રીયતે ॥ ૫ ॥

આ પર્વતના સીમાપ્રદેશો છે, જે કેટલેકે ટેકાણે
પ્રાણીઓ વગેરેના અવાજ વગરના હોતા નિર્ગન લાગે
છે, તો કેટલેકે ટેકાણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓના પ્રયં
શબ્દોથી ભય કર લાગે છે, કો'કે ટેકાણે પોતાની ધરજા
થી સુઈ ગયેન મોટા જરીકેવાળા સર્પોના આનોથી
સળગતા અગ્નિઓવાળા દેખાય છે, તો કો'કે સ્થળોમા
પયસાઓની ફાટોના પેટાળમાંથી ચળકતા ઘોડા ઘોડા
જળના પ્રવાહોથી સુકા સીમાડામા તરસ્યા થયેલા કાચ-
ડાઓ અજગરોના પસીનાના જલને પીએ છે ૫

છૂતૈ શુદ્ધપ્રવાલશ્ચિતમિવ તલ ભાતિ શેફાલિકાના
ગન્ધ સપ્તચ્છદાના સપદિ ગજમદામોદમોહ કરોતિ ।
એતે ચોત્તિરૂપદ્મચ્યુતવહ્લરજ કાળપિપ્પાક્કરાગ
ગાયત્ર્યત્રાપ્યવાચ કિમપિ મધુલિહોવારુણીપાનમત્તા ॥

આ વનના પ્રદેશોમાં એક દેકાણે રી ગજના ડી ટિયા
બાણે કે નાના નાના પરવાળાથી જડવા હોય એમ
લાગે છે, બીજે દેકાણે સમપર્ષ્વ નામના જુલોનો ગંધ
બાણે કે હાથિઓના મદની સુત્રધની પ્રાપ્તિને તરત જ
જન્મ આપે છે, આ બાણ ખીલેલા કમળોમાંથી ખરી
પડતા પરાંગો શરીરે લાગવાથી અંધા પીળા અને
અડધા કાળા દેખાતા એવા લમરાઓ ગાઈ રહ્યા છે,
તેમ જ પેના પ્રદેશોમાં મકર દંરસ પીવાથી મસ્ત
થયેલા લમરાઓ બાણે કે અરિષાધાનના લીન હોય, એ
રીતે મૃગ બની ગયા છે ।

શ્રોત દસસ્વનોડ્ય મુરયતિ દ્યુષ્તાનુપુરાહ્વારુકારી
દ્વિપ્રીતિ વિષત્તે તટતરુવિવરાહક્ષિતા સૌપમાલા ।
શન્ધેનામ્ભોરુહાણા પરિમલપટુના જાયતે પ્રાણસૌંધ્ય
ગાત્રાણા હ્રાદમેતે વિવદધતિ મરુતોવારિસપર્કશીતા ॥

પ્રિય પત્નીના ઝાઝોના શબ્દો અનુકરણ કરતો
આ હસોનો શબ્દ કાનને સુખ આપે છે આસપાસના
જુલોના છિદ્રોમાં દેખાતો રાજગદેલોના જેવો આકાર
નેત્રોને પ્રસન્ન કરે છે, કમળોના સુગંધિત પરિમલથી
નાકને સુખ મળે છે તેમ જ જળનો સંપર્ક થતા
શીતળ બનેલા પવનો અગ્રેઅગ્રે સુખ આપે છે ।

મૃગયાવર્ણન

નિહત નિહત તૂર્ણ ઘસ ઘસ ત્વરામિ
મિલત મિલત કે કે કુર કુર પ્રયાન્વિ ।
ફૂલ ફૂલ ફૂલ એતે યાન્નિ યાન્તીત્વરણ્યા
દતુલકલ્કલશ્રી સર્વત પ્રાદુરાસીત્ ॥ ૧ ॥

આ વનમાં મોખેર શિકાર ખેનતા શિકારીઓને
અતુલ કાલાહલ યારે બાણથી મઈ રહી છે જેમ કે
'જલડી મારો મારો, પકડો, પકડો, હતાપગથી બંધા
મેળા થાય, મેળા થાય કાણુ, કાણુ કયા, કયા, બંધા
બધ છે, આ બંધા બનવશે અડીથી બધ છે.' ।

અનવરતધનુર્ચોરફાલનકુરકર્મી
રવિકિરણસદિષ્યુ સ્વેદલેરીરમિજ ।
વપચિતમપિ ગાત્ર વ્યાપતત્વાદલ્લદ્ય
ભરિષ્ઠર ઇવ નામ પ્રાણસાર વિમર્તિ ॥ ૨ ॥

જે ધનુષ્યની શરીરના નિરંતર ટકારવ કરીને કુર
કર્મ કરે છે, જેને સૂર્યના કિરણો સહન કરવાનો
અભ્યાસ પડ્યો છે, તેમ જ જેને પરિશ્રમ થતો હોવા
છતા શરીરે જરા પણ પરસેવો થયો નથી, એવા આ
શિકારી પહોડી હાથોની જેમ ખૂબ જ બળના સાર
વાળા છે તેમ જ તેનું શરીર અત્યંત પુષ્ટ હોવા છતાં
લગાઈને કારણે બહુ દેખાતું નથી ।
માર્ગ દેહિ પદ નિષેદિ વિમુત્ત ત શબ્દમાકર્ણ્ય
શ્વાત ચારય કન્દલાત્કલકલ કોડય સસે તાવક ।
હ્યન્મોન્યમનેકથા મૃગવચન્યાપારપારમૈ
ઘ્યર્થિ કોડયધિકો રસ પ્રતિવદ જસ્યદ્ગ્રહસ્પાયતે ॥

રસ્તો આપ, અવાજ ન થાય છે રીતે પગના મંડ,
પેલા શબ્દ સાંભળ, નવા અ કુચોના સમૂહ પાસે જતા
ફૂતરાને શિકારી લે અને ગિના તારો આવડો મોટો
કાલાહલ શા માટે ? એ રીતે આપસઆપસમાં બંનેક
પ્રકારના વાર્તાનાપ કરતા અને શિકાર કરવાની વિદ્યામાં
પારંગત બનેલા એવા શિકારીઓ પગને પગને ડોક
અધિક રસને પેદા કરે છે ।

શ્વેલાતર્જિતસિંહગર્જિતમયધ્યાન્મયજનપ્રામણી-
મીદકારદ્રવદશદર્શનકૃતધ્વંજશાપ્ત્રામૃગમ્ ।

કુન્તલુષ્ણતરધ્રુવજગલિતશ્ચોળીનિરળ્પમાર્ક

પ્રાણ વ્યાવૃત્તરોહિતાદિતરુહકાર વનામ્યન્તરમ્ ॥ ૩ ॥

શિકારી હોડોના સિંહનાદથી તિરસ્કાર પામેલા
સિંહોએ સાથી ગજનાઓ કરવા માડી છે, તે સિંહોના
ભયથી મોટા કાલાહલ કરતા હાથિઓ લાગવા સામ્યા
અને તેમ થતા રી છડા ભયથી ભાગી ભય છે, તેમને
જોઈને વાનરો આખના કલકલ-લાળા કરવા લાગે છે,
તેમ જ શિકારીના શાલાખી જખમી થયેલ અરખોના
મુખમાંથી તેમના પહેલા બચ્ચાઓ ધરતી પર ખેરી
ભય છે, તેને સૂધય લાગેલા દરજોનો ભારે ધાક
નીકળી જવા લાગ્યો છે ।

પપ મુખ્માસિ પદ્મ દલતિ કમલિનીમત્તિ ગુન્નામરોહા-
નારાન્મુસ્તાસ્થલાનિ સ્યપુટયતિ જ્વાલન્યુલ્કસેત્વિ યાતિ ।
પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત પ્રવિષ્ટો યનગહનમય યાતિ યાતીતિ સૈન્ધૈ
પથ્યાદિત્વિયમાણ પ્રવિશતિ વિપમાન્કાનનન્તાન્વારહ ॥

'ભુજો, આ કાદવને કચરે છે, એ કમળના વતોને
લાગી નાખે છે, મોથના અ કુચોને ખાધ છે, પાને રહેલ
મોથવાળા રથાનોને તોડીતોડી લાગી નાખે છે, જળા-
શયેમાં પ્રવેશ કરી, તેના બધ તોડી નાખે છે, આ
આબ્યો, આબ્યો, ધાટા વનમાં પેસી ગયો આ બધ

કુલ્યામ્મોમિ પવનચપલ શશિનો ધૌતમૂલા
મિત્રો રાગ કિસલયરુચામચ્છૈયમોદ્ગમેન ।

એતે ચાર્નાગુપથનમુવિ ચ્છિન્નદર્મદિકુરાયા
નદ્યાતઢ્ઢા હરિણશિશવો મન્દમન્દ ચરન્તિ ॥ ૫ ॥

પવનથી ચપલ બનેલ નાની નદીઓના જળથી
જેના મૂળ ધોવાયા છે એવા આ વૃક્ષો શોભી રહ્યા
છે હવનમાં આપેલ ધીનો ધુમાડો જોયે ચડતા નવા
પાનાની કાલિઓનો રાગ જુદો પડી જાય છે, તેમ જ
જેના દર્બના અકુરો છેદાય છે એની આ પાસેની
ઉપવનભૂમિમાં મૃગોના અગ્ન્યા નિર્ભય બનીને ધીરે
ધીરે અર્થાં વરે છે ૫

રસાલાનામન્તર્મદકલરણકોન્નિલકુલ
સમન્વાદુન્મીલકુલમુકુલામોદ્ભરિતમ્ ।
ઘનસ્તિગ્ધચ્છાય ક્ષમુકકદલીશીતલતલ
નનુ પ્રીતિ ધત્તે નવમિદમ્પેરાશ્રમપદમ્ ॥ ૬ ॥

આ તે ઋષિનું નનુ આશ્રમસ્થાન છે, જ્યાં કાયલો
આપ્યાઓ પર મદોન્નમત બનીને મધુર ચબ્દ કરે છે
બોલસરીઓ ચોમેર ખીલી જોડેલી પોતાની કળાઓથી
સુગંધ રેલાવે છે, તેમ જ સ્નિગ્ધ અને ઢાઢી ડાયા
વાળા સોપાનીના વૃક્ષો અને કળોથી જેના મદોન્ન શીતળ
બનેલા છે ૬

મીનારા શુક્રોટરાર્મકમુલક્રપ્તાર્તરહણામધ
પ્રક્રિગ્ધા ક્ષચિદિદ્ગુણીકલમિદ સૂચ્યન્ત ઓપલા ।
વિશ્વાસોપગમાદ્મિગતય શબ્દ સહન્તે સુગા
સ્તોયાધારપથાક્ષ વલ્કલશિરાનિપ્યન્દરેસાહિતા ॥ ૭ ॥

જે આશ્રમનાં વૃક્ષોની નીચે બગોસોમાં રહેતા
પોપડના અગ્ન્યાનાં મુખોમાંથી પડી ગયેના બીડીના
શબ્દો વિખેરાયેના છે, ક્યાંક ક્યાંક ધ્રોણિયાના ફળને
લાગનાર અને તે ફળના તેવથી ચોકલુરા થયેલા પથ્થરો
દેખાઈ આવે છે ‘અમને કાઈ મારનાર નથી’ એવો
વિશ્વાસ થતોને કારણે જેમની ગતિ સરખી-એકચાનની
છે, તેવા મૃગલા ચબ્દોને સંતન કરે છે તેમ જ જળના
શયોમાં ધોયેલા વલ્કલના છેડેથી જળાશયના માર્ગે પર
ટપકતી જળની રેખાઓ દેખાય છે ૭

તત્ત્વાદવજ્જનપૂલકોપનવજ્જલશાચિરદોષમિ
ર્મધ્યા ઘત્સલરી વિદ્વસ્ય વદુમિ. સોલ્લુજ્ઞમાલમ્પતે ।
અપ્યેપ પ્રવનૂમયતિમિમિ સોચ્ચાસનાસાપ્ટે-
રાપીતો મધુપર્વપાકસુરમિ પ્રાગ્વજ્જનમાનિલ ॥ ૮ ॥

જેને અવગ્રાવવા માટે દરરોજ ક્રોમળ ક્રોમળ ઘસના
પૂજા લાવવા પડતા હતા તે જમના કુખે લેય ધરાવ

નારા આશ્રમના બૃહદ્ગ્રંથે આનંદ પામતા હસીને
પવિત્ર વાહડીનું આલસન (યજ્ઞના યુગે ધાધીને કરેલો
હોમ) કરી નાખ્યું છે તેમ જ મધુપર્ક માટે જે પાક
તૈયાર કરવાનો છે, તેની સુગંધી પ્રાગ્વજ્જ નામની
(વેદો પાસેની) શાળામાંથી આવતા પવન દ્વારા મળે
છે અને તે પવન અતિથિઓથી ઉપજીત સહિત
નાકના પુગ્ધી પિવાતો હોવાને લીધે પાતળા બની
જાય છે ૮

પ્રત્યાસન્નતુપારદીધિતિરક્રિશ્વચ્ચમોવહરી
કલ્પામિર્મદધૂમવહિમિરમી સમોલિતવ્યજ્જના ।
અ સ્ત્રીવરચિન્દ્યમાળનદુકવ્યાધૌતશુગ્ધસ્ત્રવો
નિન્નાણાવિચયસ્થપોવનગૃહા કુર્વન્તિ ન કૌતુકમ્ ॥ ૯ ॥

આ તપોવનની અગ્નિશાળાઓ છે, તેની અદર
રહેન થતોના ધુમાડાઓની રેખાઓ સાથે ચિહ્નોથી સંમિશ્ર
બનેલી એવી અધકારની રેખાઓ પહોં રહેલી છે, જે
પાસે આવી પહેલેના ચડના કિરણોથી ભય પામેલી હોય
એમ લાગે છે જ્યાં બૃહદ્ગ્રંથે આવતી કાલે પહેરવા
માટે ધોઈને સૂકવી રાખેના વલ્કલો છે અને જ્યાં
અતિથિઓ નિદ્રા કરતા હોય છે, તેની અગ્નિશાળા
(અતિથિધરો) આપણને કૌતુક જીવુ વરે છે ૯

નીનારોવનમળ્લમુગ્ધમાધુર સદા પ્રસૂતાગ્રિયા
પીતાવ્યધિક તપોરનમૃગ પર્વામમાચામતિ ।
ગન્થેન સ્ફુરતા મનાગનુમૃતો મજ્જસ્ય સર્પિન્મત
કર્મન્થૂપ્પલસિન્નશાકપચનામોદ પરિસ્તીયતે ॥ ૧૦ ॥

બીડી અને ભાતના ઓસામણનું ગરમ અને મધુર
જળ પહેલા પાતાની તરતની વિખાયેલી પ્રિય મૃગનીને
પીવા આપીને પછીથી અધિક વધેતા તે જળને, તપો
વનનો મૃગ પોતે પોએ છે તેમ જ ધોવાળા ભાતની
મનોહર સુગંધો સાથે સાથે બોરડાના ફળોથી મિશ્રિત
અનેક પ્રકારના શાક રંધાઈ ગયા છે, તેની સુગંધી પથ્થ
ફેલાઈ રહી છે ૧૦

આમૂલ ક્ષિત્તુદુદતા ક્ષિત્તિ ચ્છિન્ના સ્થલી વર્ધિવા
માનદ્યા કુસુમોવચાઘ સદ્યાટ્ટપ્રાપ્તદાસાલતા ।
એતે પૂર્વવિલ્લનવલ્કલતયા રુદગ્રણા શશિન
સચ્ચહેદમમી વહન્તિ સમિયા પ્રસન્દિન પાદપા ॥ ૧૧ ॥

આ દર્બની બુમિઓ છે, જ્યાં કેટલેક દેખાણે દર્બને
મૂળથી જ ઉગાડી નાખવામાં આવ્યા છે અને કેટલેક
દેખાણે દર્બને ઉપરથી કાપી લીધેલા છે આ લતાઓ
છે, જેની આજળો કાળોઓ પુષ્પો વીણવા માટે દલા-
હરી ગંતે ચૂટી નાખી છે અને જે ઘણી જ નમી

ગયેલી છે આ વૃક્ષો છે, જેના વરકલ પહેરવા માટે ધણી વખત પહેલા તેની છાલ કાપેલી હોવાથી, તેના મધ્ય સુકાઈ ગયા છે, તે છતાં પણ તે વૃક્ષોના દૂધ ઝરી રહ્યા છે, તેથી એમ લાગે છે કે તેની સમિધાઓનાં દુકાં હમણાં જ કાપ્યા હોય, તેમ જાણે કે તે બોલી રહ્યા છે ૧૧

વાસોડ્યં દયયૈવ નાતિપ્રથવઃ કૃત્તાસ્તરૂણા ત્વચો
ભગ્નાનકજરત્કમણ્ડલુ નમઃ સ્વચ્છ પયો નૈર્શરમ્ ।
દરયન્તે નુદિતોઽગ્નિતાઞ્ચ યદુભિમોહ્યઃ કચિન્મેષલા
નિત્યાકર્ણનયા શુક્લેન ચ પદ સાન્નામિદ ગીચતે ॥૧૨
આ વૃક્ષોની છાલ પહેરવાના વરકલ પૂરતી જ કાપી છે, તેથી દયાને કીધે વધારે પડેાળા કાપી નથી આકાશ જેમા સ્વચ્છ દેખાય, તેનું આ અણુનું જલ છે જેમ ભાગ્યાનુયા જૂતાં કમકલ આમતેમ નાખેલા છે તેને કિનારે વૃદ્ધી અને બુદ્ધિએ નાખી કીધેલી મુજબી મેખલાઓ પડી છે તેમ જ રાજ સાલળવાથી યાદ રહી જતા, પોપટો સામવેદના પદના જાન કરે છે ૧૨
ક્રીડન્માળવકાઙ્ક્રિતાહનશતૈરુજાગરસ્ય ક્ષણ
શાર્દૂલસ્ય નરપાકૂરેપુ કુરુતે કણ્ઠવિનોદ મૃગ ।
ચક્ષ્વન્દ્રશિલ્પિહિતુણ્ડપટનાનિર્માનકર્મિર્નૌચિત
કિં ચાય પિવતિ પ્રસુતનકુલઘાસાનિલપન્નગ ॥૧૩॥

આશ્રમમા આ સિંહ સ્થો છે તેને રમતાખેનતા બાળકોના પગની લાતો વાગે છે તેથી જરાવાર જાગીને સ્થઈ જાય છે આ મૃગ સિંહના નખના અંકુરો ઉપર પોતાની કાયા ધસીને ખજવાળ દૂર કરે છે આ સાપ છે તેની કાચળીને અજકતા પીછાના ભારવાળો આ મેર આથ માગી મારીને બુદ્ધી મરે છે અને તે સાપ સ્તેવા નોળિયાના આસમાથી નીકળતા પવનનું પાન કરે છે ૧૩

પક્ષાનિ પ્રચ્યવન્તે ક્રમુકવિટાપિનામુચ્ચિન્તાના કલાનિ
સ્પન્દન્તે રાજરમ્મા ફલભરનમિતાવાતિ મન્દાનિલેડપિ ।
સદરયન્તે વિપાકચ્યુતમધુપલ્લ્યામ્મૂલા રસાલા
મારેણામી કલાના યુવતિકુચમરસ્પર્ધિનો નાલિકેરા ॥

આ બે આ મોપારીના વૃક્ષો પરથી પાક્યા ફળ નીચે પડે છે આ સોનેરી કેસ ફળોના ભારથી નમી પડતા મદ મદ પવનમા પણ ડોલ્યા કરે છે આ આબાઓ પાકીને નીચે પડેલ મધુર ફળથી પોતાના મૂળ ભરી દે છે, તેમ જ આ નાળિયેર પોતાના ફળના ભારથી નમી પડતા રમણીઓના સ્તનોના ભારની સ્પર્ધા કરે છે ૧૪

રાજનીતિ

રાજ

રાજાસ્ય જગતો ઘૃહંદેતુર્દ્વામિસગત ।

નયનાનન્દજનન શશાઙ્ક દ્વ વારિષે ॥ ૧ ॥

જેમ ચંદ્ર સમુદ્રની વૃદ્ધિમા મરણરૂપ બને છે તેમ આ રાજાને વૃદ્ધિઓના મરણ રહે, તો તે ગંગાની વૃદ્ધિના કારણરૂપ બને અને આખને આનંદ આપનાર થાય ૧

રાજાન પ્રથમ વિન્દેત્તો માર્યાં તત્તો ધનમ્ ।

રાજન્યસતિ લોકેડસ્મિન્કુતો માર્યાં કુતો ધનમ્ ॥૨॥

આ લોકમા પહેલા તો રાજા મેળવવો, તે પછી સ્ત્રી અને પછી ધન, કારણ કે જે રાજા નહિ હોય, તો સ્ત્રી ક્યાંથી ગટે અને ધન પણ ક્યાંથી રહે ૨

ધાર્મિક પાલનપર સમ્યક્પરપુરજયમ્ ।

રાજાનમભિમન્યન્તે પ્રજાપતિમિવ પ્રજા ॥ ૩ ॥

જે રાજા ધાર્મિક, પાલનહાર અને સારી રીતે શુઓના નગર જીતનારો હોય, તે રાજાને પ્રજાઓ પ્રજાપતિના જેટલું માન આપે છે ૩

પર્જન્ય દ્વ મૂવાનામાધાર ધૃથિવીપતિ ।

વિકલેડપિ હિ પર્જન્યે જીવ્યતે ન તુ મૂપતૌ ॥૪॥

ધૃત્વીના પતિ રાજા મેધની જેમ પ્રજાઓના આધાર સ્વરૂપ છે, તેમા વરસાદ ન આવે તો જિવાય છે, પરંતુ રાજા ન હોય તો જિવાતુ નથી ૪

સદાનુરક્તપ્રકૃતિ પ્રજાપાલનતપર ।

વિનોતાત્મા હિ નૃપતિર્મૂયસી શ્રિયમન્નુતે ॥૫॥

જેના મનિઓ વચે નિરતર અનુરાગી હોય, જે પોતે પ્રજાઓના પાલન પ્રવામા તત્પર હોય અને જે સારી રીતે જીવવાયેલા હોય તેવા રાજા મોટી સપતિ ભોમવે છે ૫

સર્વદેવમયો રાજા મનુના સપ્રકીર્તિત ।

તસ્માત્તમેવ સેવેત ન વ્યલોકેન્ન કદિંચિત્ ॥૬॥

મનુ લગવાને બધા યુ છે કે, 'રાજા સવ દેવોના સ્વરૂપે રહેતા છે' માટે તે રાજાની જ સેવા કરવી અને તે પણ કદાચ નનકપટ ગાખીને કરી નહિ ૬

સર્વદેવમયસ્યાપિ વિશેષો મૂપતેરયમ્ ।

શુભાશુમફલ સઘો નૃપાદિવાદ્યવાન્તે ॥ ૭ ॥

રાજા સર્વ દેવોના સ્વરૂપે છે, તે છતાં રાજાની વિશેષતા એ છે કે રાજા તો શુભ કે અશુભ ફળ તરત જ આપે છે અને દેવ તો બીજા જન્મમા આપે છે

વાલોઽપિ નામન્તવ્યો મનુષ્ય इति भूमिपः ।
મહતી દેવતા હોવા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૮ ॥

રાજા બાળક હોય તોપણ તે સાધારણ માણસ છે, એમ સમજીને તેનું અપમાન કરવું નહિ; કારણ કે મનુષ્યના સ્વરૂપે રાજા તો મોટા દેવની જેમ વિરાજે છે. યસ્ય પ્રસાદે પદ્માસ્તે વિજયશ્ચ પરાક્રમે ।

મૃત્યુશ્ચ વસતિ ક્રોધે સર્વતેજોમયો હિ સઃ ॥ ૧ ॥

જેના રાજમહેલમાં લક્ષ્મી વસે છે, જેના પરાક્રમમાં વિજય રહે છે અને જેના ક્રોધમાં મૃત્યુ રહેલું છે, તે જ રાજા છે; કારણ કે તેનું સ્વરૂપ સર્વ દેવાના તેજ જેવું છે. ૯

અશુચિર્વેચનાણસ્ય શુચિર્ભવતિ પૂરુષઃ ।

શુચિશ્ચિવાશુચિઃ સઃ કથં રાજા ન દૈવતમ્ ॥ ૧૦ ॥

જેના વચનથી અપવિત્ર માણસ પવિત્ર બને છે અને પવિત્ર માણસ અપવિત્ર બની જાય છે, તે રાજા કેમ દેવ ન ગણાય ? ૧૦

નિકટસ્યં વહત્યર્મિર્નં તુ દૂરાપસાપતમ્ ।

કુલં વૃદ્ધિ રાજામ્નિઃ સપશુદ્રવ્યમાન્ધવમ્ ॥ ૧૧ ॥

પોતાની પાસે રહેલાને અગ્નિ બાળે છે, પણ દૂર ખસી જનારને તે બાળતો નથી; પરંતુ આ રાગરૂપી જે અગ્નિ છે, તે તો પણ, ક્રોધ અને પાપવ-કુટુંબી-જેના સહિત આખા કુળને બાળી મૂકે છે. ૧૧

પાત્રે ત્યાગી ગુણે રાગી ભોગી પરિજનૈઃ સહ ।

ભાવબોદ્ધા રણે ચોદ્ધા પ્રમુઃ પશ્ચગુણો ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

યોગ્ય પાત્રમાં દાન આપનાર, શુષ્ક પર અતુરાગી, પરિજન સહિત ભોગ ભોગવનાર, સામાના ભાવને બાળનાર અને રણમાં યુદ્ધ કરનાર, એ રીતે રાજા પાંચ શુષ્કવાળો હોવો જોઈએ. ૧૨

આત્મેપવર્તનં તસ્ય ન વક્તવ્યં કદાચન ।

અનુકૂલં પ્રિયં ચાસ્ય વક્તવ્યં જનસંસદિ ॥ ૧૩ ॥

આત્મેપ કરનારું વચન રાજાને કદી પણ કહેવું નહિ. આત્મેસોની સલામાં તો રાજાને અનુકૂળ લાગે અને પ્રિય લાગે તેવું વચન કહેવું જોઈએ. ૧૩

इन्द्रास्त्रमुत्ત્વં ज्वलनात्प्रतापं क्रोधो यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । पराक्रमं रामजनादर्नाभ्यामादाय राक्षः क्रियते शरीरम् ॥ ૧૪ ॥

રાજાનું જે શરીર છે, તે ઇન્દ્ર પાસેથી પ્રભાવ, અગ્નિ પાસેથી પ્રતાપ, યમરાજ પાસેથી ક્રોધ, કુબેર પાસેથી ધન અને રામ તથા કૃષ્ણ પાસેથી પરાક્રમ એટલા શુભોને લઈને રચવામાં આવ્યું છે. ૧૪

उत्त्रातामृतिरोपयन्कुमुमितांश्चिन्वैल्लघ्नवर्धय-
ન્त्रयुच्चात्रमयत्रતાન્સमुदयन्विशेषयन्संहતાન્ ।

ક્ષુદ્રાન્કણ્ટકિનો વહિર્નિરસયન્મ્લાનાન્પુનઃ સેવયન્
માલાકાર દ્વ પ્રયોગનિપુણો રાજા ચિરં નન્દતિ ॥ ૧૫ ॥

જે ઉણેડી નંખાયા છે, તેને પાછા વાવે છે; જેને ફળકૂલ આપ્યાં છે, તેને વીણી કાઢે છે; જે નાના છે, તેમને મોટા બનાવે છે; જે બહુ જાંચા વધી ગયા છે, તેને નમાવે છે; જે નમેલા છે, તેને જાંચા કરે છે; જે મળી ગયા છે, તેને જુદા પાડે છે; જે કાંટાવાળા હલકટ છે તેને બહાર કાઢી નાખે છે અને જે સ્થાન બનીને સુકાઈ ગયા છે, તેમને ફરીથી સીંચે છે; એ રીતે પ્રયોગ કરવામાં કુશળ એવા રાજા માળાના જેવાં આચરણ કરીને લાંબા વખત સુધી આનંદ પામે છે. ૧૫

સલાસદૈ

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

સમાઃ શત્રૌં ચ મિત્રે ચ નૃપતેઃ સ્યુઃ સમાસદઃ ॥ ૧૬ ॥

ધર્મશાસ્ત્રના અર્થ કરવામાં જે કુશળ હોય, જે સારા કુળમાં પેદા થયા હોય, જે સાચાં વચન બોલતા હોય અને જે શત્રુ-મિત્રમાં સરખો બ્યવહાર રાખતા હોય, એવા સલાસદી રાજાની સલામાં હોવા જોઈએ. શ્રુત્યધ્યયનસંપન્ના ધર્મજ્ઞાઃ સત્યવાદિનઃ ।

રાજા સમાસદઃ કાર્યાં રિપૌં મિત્રે ચ યે સમાઃ ॥ ૧૭ ॥

જેમણે સારી રીતે શાસ્ત્રના શ્રવણ અને અધ્યયન કરેલાં હોય, જે ધર્મને બાળતા હોય, જે સત્યવાદી હોય અને જે શત્રુ અને મિત્રમાં સરખી નજરવાળા હોય, તેવા સમાસદ રાજાએ કરવા જોઈએ. ૧૭

પુરોહિત

वेदवेदाङ्गत्ववह्नौ जपहोमपरायणः ।

આશીર્વાદપરો નિત્યમેપ રાજપુરોહિતઃ ॥ ૧૮ ॥

જે વેદ અને વેદના ૭ અંગોનાં રહસ્ય સારી રીતે સમજતો હોય, જે જપ અને હોમમાં નિત્ય રોકાયેલો રહેતો હોય અને જે સદા કથાપાત્રનાં વચન બોલવામાં તત્પર હોય, તેવા પુરોહિત રાજા પાસે કાયમ હોવા જોઈએ. ૧૮

ધર્માધ્યક્ષ (ન્યાયાધીશ)

कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मपरायणः ।

પ્રવીણઃ પ્રેક્ષણાધ્યક્ષો ધર્માધ્યક્ષો વિચીયતે ॥ ૧૯ ॥

જે કુળ, શીલ અને ગુણમાં ઉત્તમ હોય, જે સર્વ ધર્મોમાં સારી રીતે આદર રાખતો હોય, જે કુશળ

હોય અને જે ન્યાય આપવામાં તૈયાર હોય, તેવા ધર્મા-
ધ્વજ રાજ્યે રાખવો જોઈએ. ૧૯
વૈધ

આયુર્વેદકૃતાગ્યાસઃ સર્વેપાં પ્રિયદર્શનઃ ।

આર્યશીલગુણોપેત એવ વૈદ્યો વિધીયતે ॥ ૨૦ ॥

જેણે આયુર્વેદનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય,
જેના દર્શન ગદ્યાને પ્રિય લાગના હોય તેમ જ જેનો
સ્વભાવ આર્યજનને યોગ્ય શીલ અને ગુણથી શીલતો
હોય, તેને રાજવૈધ કરવો જોઈએ. ૨૦

મંત્રી

મંત્રવંત્રાપતપ્રીતિર્દેશકાલોચિતસ્થિતિઃ ।

યજ્ઞ રાક્ષિ મવૈદ્વક્તઃ સૌડમાત્યઃ પૃથિવીપતૈઃ ॥ ૨૧ ॥

જેની પ્રીતિ મંત્ર (ગુપ્ત રહસ્ય) અને તંત્ર-
(યોજના)માં ગૂંથાયેલી હોય, જે દેશ અને કાળની
યોગ્ય દશા સમજી જતો હોય તેમ જ જે રાજા વિશે
પૂરેપૂરી ભક્તિ ધરાવતો હોય, તે રાજાનો મંત્રી બને છે.
સ હામાત્યઃ સદા ગ્ર્યાન્કાકિનીં યઃ પ્રવર્ધયેત્ ।

કોશઃ કોશવતઃ પ્રાણઃ પ્રાણઃ પ્રાણા ન મૂયતેઃ ॥ ૨૨ ॥

જે રાજ્યના કોશમાં એક એક ઠોડી વધારેતો રહે
છે, તે જ અમાત્ય રાજ્યનું સદા કલ્યાણ કરનારો છે;
કોશથી કે રાજાના પોતાના પ્રાણ તે સાચા પ્રાણ નથી,
પણ ખમનાવાળા રાજાના પ્રાણ ખમના છે ૨૨

કમખલ્લપમોડમાત્યમ્તનુયાગો વદુમ્હ ॥

નૃપતિઃ કિંશ્વણો મૂર્ણો દરિદ્રઃ કિં વરાટકઃ ॥ ૨૩ ॥

રાજાના મંત્રી તો કમંડલુ જેવા હોવો જોઈએ,
જે જળની જેમ કોશને ખરચે થોડો પણ વધારો ઘણો
કરે. રાજા તો સમય અને ધન માટે બેદરકાર હોય છે
તેમ જ મૂર્ખ અને દરિદ્ર હોય છે. ૨૩

પ્રામાર્થમહર્ષે દ્રવ્યપરિશર્વોડુરોચનમ્ ।

ષષ્ઠા લુહિદ્ધીનત્વં મોગોડમાત્યસ્ય દૂષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

મંત્રીના આટલા દુષણ ગણાય છેઃ ધન મળે એટલાનો
સંગ્રહ કરે, વધારે નહિ; કાંચા માવની અડધાબદલી
કર્તા કરે, રાજાની હાજી હા કર્યા કરે, રાજાના હામમાં
બેદરકારી બતાવે, હુદ્દીમાં મંદતા હોય તેમ જ ભોગ
ભોગવામાં મશગૂલ રહે. ૨૪

સ્વદેશજે કુલાચારં વિશુદ્ધમયવા શુષિમ્ ।

મેત્રક્ષમવ્યસનિનં વ્યભિચારવિવર્જિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અપીતવ્યવહારશં મૌલે રચાતે વિપવિતમ્ ।

અર્થેયોત્પાદકં ચૈવ વિદ્યાન્મન્મિત્રણં નૃપઃ ॥ ૨૬ ॥

જે પોતાના પ્રદેશનો હોય, જે કુલના આચાર
અણુતો હોય, જે સાંચરશક્ત હોતો ન હોય, જે ચોખ્ખો
હોય, જે રહસ્યને સમજતો હોય, જેને ઘોઈ વ્યસન
ન હોય, જે વ્યભિચારોપથી દૂર હોય, સારી રીતે
ભણેલો ઘોઈ બવહારને અણુનાર હોય, જે કુલપરંપરાનો
સેવક હોય, જે પ્રસિદ્ધ હોય, જે વિદ્વાન હોય તેમ જ
જે રાજ્ય માટે પેમે પેદા કરતો હોય; એવા શુદ્ધોવાળા
પ્રાણુસને રાજ્યે મંત્રી કરવો. ૨૫, ૨૬

અન્તઃસારૈરકુટિલૈરચ્છિદ્રૈઃ સુપરીક્ષિતૈઃ ।

મંત્રીભિર્ધાર્યતે રાજ્યં સુતત્મભિરિય મન્દિરમ્ ॥ ૨૭ ॥

જેમ અંદરથી મજબૂત, સીધા, ઉદા વિનાના અને
સારી રીતે તપાસેલા શબ્દસાચોથી રાજ્યકંદિર ટકે છે,
તેમ અંદરથી સારવાળા, કુટિલતા વિનાના, કલંક વગર-
ના અને પરીક્ષામાં સારી રીતે પસાર થયેલા એવા
મંત્રીઓથી રાજ્ય સારી રીતે ટકે છે. ૨૭

સંમહં નાકુલીનસ્ય સર્પસ્યેવ કરોતિ યઃ ।

સ એવ શ્ચવ્યતે મંત્રી સમ્યગ્નાકુલિકો યથા ॥ ૨૮ ॥

જેમ નાકુ-નાકુમાં લીન-સંતાયેલા સાપનો સંગ્રહ
મારુડી માણસ કરે, તેમ અકુલીન-ઉલકટ ન-નહિ એવા
કુલીન માણસોના જે સંગ્રહ કરે, તે જ મંત્રી વખણાતો
હોય છે ૨૮

પ્રયો મૃતે ન સત્યં યઃ પરિણામે મુલાવહમ્ ।

મંત્રી ચૈત્રિયવક્ત્રા સ્યાત્તૈવલં સ રિપુઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

પૂછવામાં આવ્યા પછી, જે મંત્રી પરિણામે સુખ
આપનાર સત્ય વાક્ય કહે છે, તે જ મંત્રી કહેવાય છે;
ગાફી મીકું મીકું બોલનાર મંત્રી તો શત્રુ ગણાય છે. ૨૯
મૂર્ત વ્યસનિનં લુલ્લમપ્રગલ્ભં મયાકુલમ્ ।

કૂરમન્યાયકર્તાં નાધિપત્યે નિયોજયેત્ ॥ ૩૦ ॥

મૂર્ખ, વ્યસની, લોભી, હુદ્દીનો મંદ, ભયભીત, દૂર
અને અન્યાય કરનાર માણસને મંત્રીપદે બેસાડવો નહિ.

દૂરાદર્થે ઘટયતિ નરં દૂરતઃપશ્ચાદ્દશં

ત્યત્ત્વા મૂયો ભવતિ નિરતઃ સત્સમારક્ષણેનુ ।

મન્દં મન્દં રચયતિ પરં લોકચિત્તાનુવૃત્ત્યા

કાર્યં મંત્રી કવિરિવ સદા રોડમારૈરમુકઃ ॥ ૩૧ ॥

ખરેખર, મંત્રી તો કવિજન જેવા છે કવિ જેમ
દરથી નવો અર્થ લાવીને ઘટાવે, તેમ મંત્રી દરથી
અર્થ-ધન તોષી લાવે છે. અને કવિ જેમ અશુદ્ધ શબ્દને
દૂર કરે, તેમ મંત્રી નિંદાને ત્યજી દે છે. કવિજનની જેમ
મંત્રી પણ અનેક સલાહોનાં રંગન કરવામાં સદા
તત્પર રહે છે. લોકોની ચિત્તશૃતિને અનુસરીને, કવિ-

જનની જેમ મંત્રી પણ ધીરે ધીરે પ્રગતિના પદ ગ્રાહવે છે. અને એ રીતે અનેક કાર્યો હોવા છતાં કવિજનની જેમ મંત્રી પણ ખેદના ભારથી રહિત હોય છે ૩૧

શાહજી કપટાનુસારકુશલો વક્તા ન જ ક્રોધન સ્વુલ્લો મિત્રપરસ્વલેપુ ચરિત દૃષ્ટવે દત્તોત્તર ।

શ્રીરામનાલયિતા શતાન્વયયથિતા ધર્મ્યેડવિલોમાન્વિતો દ્વિર્ભાવે પરતત્ત્વવલ્લહલયો રાજશ્ચ કોપાપહ ॥૩૨॥

શાસ્ત્રને ભણનાર, કપટીજનોના કપટ રોધવામાં કુશળ, સારો વક્તા, ક્રોધ વિનાનો, મિત્ર-શત્રુ સર્વ વિષે એક સરખો નજર રાખનારો, બીજાના ચરિત જોઈને તરત જ અનુકૂળ ઉત્તર આપનારો, ક્રોધ-અરિથોનો પાલક, શક-કપટી જનોને ડારનાર, ધર્મની ખાખતમાં ધણી ઝીણવટ રાખનાર, રાજ્ય ખટપટ બાજે ભારે વૈરીજનોના અભિપ્રાય ભણવામાં તત્પર રહેનાર તેમ જ રાજ્ય કાપ કરે, તો તેને શમાવનાર એ પ્રકારના ગુણવાળો મંત્રી વખણાય છે સેનાપતિ

સમસ્તનીતિશાહજી વાહને પૂજિતશ્રમ ।

શૌચીર્વૈયગુણોપેત સેનાપ્યક્ષો વિધીયતે ॥૩૩॥

જે સઘળા નીતિશાસ્ત્રને ભણ્યો હોય વાહનોની પૂરખા બેળે સારો પરિશ્રમ કર્યો હોય તેમ જ જોનામાં શર-ગીરતા અને પરાક્રમ જેવા ગુણો હોય એવા પંખરનો સેનાપતિ રાજ્યે કબ્જા ૩૩

શુરોડ્યૈશાહનિપુણ કૃતશાહકર્મ

સહમામલેલિલ્લુરુચ્યુરુચ્યુક્ત ।

મર્તુર્નિદેશવશગોડમિમત્તશ્ચ તત્રે

સેનાપતિર્નરપતેર્વિજયાગમાય ॥૩૪॥

શુર-ગીર, અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ શાસ્ત્રને અનુસરીને કર્મ કરનાર, સમાગ્રધી કંઠા કરવામાં અતુર સેનાના આરેય પક્ષોની યોજના કરનાર, સ્વામીની આજ્ઞાને વશ રહેનાર અને રાજ્યમાં બધાને માન હોય એવા પ્રકારનો સેનાપતિ રાજ્યને વિજય આપવામાં આગળ ગઈ છે હાથીઓ

યત. સત્ય તતો ધર્મો યતો ધર્મસ્તતો ધનમ્ ।

યતો રૂપ તત્ત્વ દીલ યતો નામાસ્તતો જય ॥૩૫॥

જ્યા સત્ય હોય છે, ત્યા ધર્મ હોય છે, જ્યા ધર્મ હોય છે, ત્યા ધન હોય છે જ્યા રૂપ હોય છે, ત્યા શીલ હોય છે અને જ્યા હાથીઓ હોય છે, ત્યા વિજય હોય છે ૩૫

યતો ગર્વેર્વિના રાક્ષા રાજ્યશોભા ન જાયને ।

જયપ્રતાપો સૈન્યસ્ય રક્ષા તસ્માદિદોષ્યતે ॥૩૬॥

જે રાજ્યમાં હાથીઓ ન હોય તે રાજ્યમાં રાજની શોભા હોતી નથી, તેમ જ સેનાને જય અને પ્રતાપ બંને મળતા નથી, માટે જ હાથીઓ રાખવાની જરૂર કહેવામાં આવી છે ૩૬

યદ્વદનમસિંહ ચ યદ્દ્રાપ્તમપાર્થિવમ્ ।

યદ્વદ્ધર્મ્યમશ્ચ તદ્દત્સૈન્યમકુહરમ્ ॥૩૭॥

જેવી રીતે વન સિંહ વિનાનું હોય, તે નકામું, રાષ્ટ્ર-રાજ્ય રાજ્ય વિનાનું હોય, તે નકામું, શૌર્ય-પરાક્રમ હોય તે રાજ્ય વિનાનું નકામું, તેવી જ રીતે સેનાઓ હોય, તે હાથી વિનાની નકામી છે ૩૭

પ્રાકારગોપુરાટ્ટાલકપાટોદ્ધવાદનાદિપુ ।

મજ્જને મર્દને ચૈવ નાગા ઘણોપમા સ્મૃતા ॥૩૮॥

કિલ્લા, ધુમ્રમટા, અટ્ટરીઓ કમાડો વગેરે સુરક્ષિત સ્થાનોને ઉઘાડવામાં, ભાંગી નાખવામાં અને ચૂરેચૂર કરી નાખવામાં હાથીઓ વળ સમાન ગણાય છે ૩૮

શરજાલાશ્વિત્તમુરુ કોડ્ય શક્ત પર ગજાનુ ।

હનુ પ્રાકારમુન્મથ રયાશ્ચ નરકુહરારુ ॥૩૯॥

ખાણેના સમૂદ શરીરમાં ભોંકાયા દોષ તોપણ કિલ્લા તોડી પાડવા, રથોને ઉથલાવી પાડવા તેમ જ મોટા માનવોને પણ ચઢી નાખવામાં સમર્થ એક હાથી જ હોય છે તે વિના બીજા કયા પ્રાણીની તાકાત છે ?

અકશત્કપ્રહારેણ ત્રિયતેડ્યો નરોડપિ ચ ।

સદ્દેહલ પ્રહારાણા મહાયુદ્ધુ વારણ ॥૪૦॥

એક જ શક્તિ (લાવા)ના પ્રહાર થતાની સાથ જ ઘેડો કે માણસ તો મરી જાય છે પરંતુ મોટી મોટી લડાઈ ઝોમાં રહેલા હાથીઓ સૌ સૌ પ્રકારે ઝીનતા હોય છે કીઠાસુ ચ નરેન્દ્રાણા ચલે પુષ્પિતપદ્મજે ।

ક્ષપવન્તિ ગત્વા હસ્તૈર્લપ્તપુન્કજપુન્કરૈ ॥૪૧॥

જ્યારે મોટા મોટા રાજ્યો ખાલેના કમળવાળા જળાશયોમાં જળાકી । કરતા હોય, ત્યારે સૂરોમાં પ્રક્રિયિત કમળ જેવા કૃત્રિમ કમળો લઈને હાથીઓ તે રાજ્યોને કુવારાથી સ્થાન કાપતા હોય છે ૪૧

શ્વિયોડનાતારવ્યન્તે મૃગમયા ઇવ નિશ્ચલા ।

નાસ્તિ હસ્તિસમો વનુનુર્નિલિ હસ્તિસમ સયા ॥૪૨॥

બધે કે માલીના પતળા બનેના હોય, એવી રીતે સ્થિર બનીને હાથીઓ ચોનાની પીઠ પરથી ઓછોને ઉતારતા હોય છે અરેખા હાથી જેવા કાઈ કુટુંબી જન નથી તેમ જ હાથી જેવા કાઈ મિત્ર નથી ૪૨

ચલન્તિયેપાનશતગનેન્દ્રા પુર પ્રયાણેત શૈલુલ્લયા ।

વાચ્ચલન્તિચૈવ વિજયકયતેરાજેતિ શન્ત ચક્રચલમન્તે ॥

ને ચઢાઈ કરતી વખતે રાજાઓની સેનાની આગળ પહોડો જેવા સો સો હાથીઓ ચાલતા ન હોય, તો પછી તે રાજાઓ વિજય ચાલતા હોય, તે કેવી રીતે અને તેમ જ તે રાજાને 'રાજા' શબ્દ પણ કેવી રીતે આપવામાં આવે ? ૪૩

રક્ષન્તિ પક્ષં મુદિતાઃ સ્વકીયં

મગ્નન્તિ સૈન્યં કુપિતાઃ પરેષામ્ ।

પાળૈરસીચ્છન્તિ હિતં પ્રભૂનાં

ગજૈઃ સમાનં ક વલં બલીયઃ ॥ ૪૪ ॥

અત્યંત રાજ થયેલા હાથીઓ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરે છે; ખૂબ જ ક્રોધમાં આવેલા હાથીઓ શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરે છે તેમ જ પોતાના પ્રાણ આપીને પણ હાથીઓ પોતાના સ્વામીઓનાં હિત કરે છે. હાથીઓ વડે રક્ષાયેલ સેનાના બળ જેવું ખીણ ખૂબ કયાં છે ? ૪૪

સૈન્યોત્તારણતો ધુનીપુ સતતં ચો વારિચન્ધાચતે
ચો મગ્નપરિતઃ પરોદ્વસલં યુદ્ધેપુ યોધાયતે ।

ચઃ સ્વીચક્ષિતિનાધરક્ષણવિધૌ પ્રોચ્ચૈકદુર્ગાયતે
સપ્રાઘ્નૈર્વિજિગીપુમિર્ગજગણઃ કૈઃ પાર્થિવૈર્નોડ્યતે ॥ ૪૫ ॥

જ્યારે સેનાઓને નદીઓ પાર કરાવવી હોય છે, ત્યારે જે હાથી નદી પરના મોટા પુલ જેવા બની જાય છે, શત્રુઓના ઉદ્ધત થયેલ સૈન્યનો સંહાર કરવામાં જે હાથી રણભૂમિ પર ચોક્કસ જેવા બની જાય છે અને પોતાના રાજનું રક્ષણ કરતી વખતે જે હાથી મોટા ક્રિહા જેવા બની જાય છે, એવા હાથીઓના સમૂહની વિજયની ધ્વજાવાળા ડાહ્યા રાજાઓ ધ્વજા ન કરે તે કેમ અને ? ૪૫

માતઙ્ગૈરથ ચૈર્મહેન્દ્રમચર્નં પુષ્પાધિકં જન્યતે
યૈઃ દ્રયમૈરપિ સર્વલોકમહિવા કીર્તિઃ સિતા તન્યતે ।
ચૈર્મતૈરપિ સંગરે રિપુમદઃ શોર્પં સમાનીયતે
સૈડ્મની માગ્યવતઃ પ્રયાન્તિ પુરતઃ સ્તમ્બેરમામૂપતે ॥ ૪૬ ॥

પોતે માતંગ હોવા છતાં પણ જે હાથીઓ રાજાઓનાં ભવનને વિશેષ પુષ્પશાળી બનાવે છે, પોતે શરીરે શ્યામ હોવા છતાં પણ સર્વ લોકમાં પ્રખ્યાત થયેલી રાજાની સંકેદ કીર્તિને ફેલાવે છે, જે પોતે મદમસ્ત હોવા છતાં શત્રુઓના મદને શોષી લે છે; જે પ્રકારના હાથીઓ (સ્તમ્બેરમાઃ) તો લાગ્યશાળી રાજાની આગળ ચાલતા હોય છે. ૪૬

ષીત્કારૈર્નાશયન્તઃ સ્વપતિમદમનો મોદયન્તી મદાઢ્યાઃ
મૌઢાઃ સહ્મામસીન્નિસ્વબલપ્હલતાં વાદમાઢૌકમાનાઃ ।

ગુણદાવ્ઢદ્રમ્હારૈઃ પરમમપિ વલં કમ્પયન્તઃ પરેપાં
યેપાં સર્વેર્ગજેન્દ્રામુવિ વિજયવિધૌતે મતા મૂમિપાલાઃ ॥

તે હાથીઓ ચિત્કાર કરતા નાચે છે, મદમસ્ત બનીને પોતાના સ્વામીના ચોક્કસોને આનંદ આપે છે, રણભૂમિ પર અત્યંત પ્રોદ-ગંભીર બનીને પોતાની સેનાની વિશાળતાને પૂરેપૂરી રીતે બહાર કરે છે. પોતાની સુઢરપી દંડના પ્રહારથી શત્રુઓના ઉત્થાન બલને પણ કંપાવે છે; એવા પ્રકારના હાથીઓ જેની પાસે હોય છે, તે રાજાઓ રણભૂમિ પર વિજયી કાર્ય કરી શકે, એમ માનવામાં આવે છે. ૪૭

સેતું સંમેદયન્તો વલવિકટમદપ્રોઘ્નિતં ત્રોદયન્તઃ '
પ્રાકારં દ્વારયન્તઃ પરમનસિ પરાં મીતિમુત્પાદયન્તઃ ।
વ્યૂહં વિદ્રાવયન્તઃ સુધનમપિ વનં ફેલચોત્પાદયન્તો
યેપામાઝૌર્ગજેન્દ્રાઃ સલુધરણિમુજાં તજયઃ સિદ્ધા એવ ॥

જે હાથીઓ પુલને બાંધી નાખનારા, શત્રુઓના ચોક્કસોની થતી ઉત્તરિને તોડી નાખનારા, ક્રિહાના દરવાજા ફાડી નાખનારા, શત્રુઓના મનમાં વિશેષ ભય ઉત્પન્ન કરનારા, સેનાના વ્યૂહને છિન્નસિન્ન કરનારા અને ધનધોર વનને પણ રમતમાં ઉમેરી નાખનારા હોય છે; એવા હાથીઓ જેમની સેનામાં હોય છે, તે રાજાઓનો રણભૂમિ પર વિજય થવાનો જ એ વાત નક્કી છે.

તાવદ્રજન્તિ વીર્યાત્પરનિધનવિધૌ યુદ્ધમધ્યેડપિ ધીરા-
સ્તાવદ્વાચન્તિ વેગં પરમપિ વધતઃ સંમુલીનાસ્તુરઙ્ગાઃ ।
શૂરાઠ્ઠઃ સુસજ્જો મદમુદિતમના માનિમાનં વિધુન્વન્
યાવન્નાયાતિ કોપાસ્કૃતવિવિધરવાટોપકોડપિ તાઃ ॥

ધીરજનો યુદ્ધની ભૂમિ પર શત્રુનો સંહાર કરવામાં ત્યાં સુધી જ અર્જુન કરે છે તેમ જ ક્રોધાઓ પણ શત્રુઓનો સામે દોડતા ત્યાં સુધી જ આવે છે કે જ્યાં સુધી સામા સૈન્યમાંથી કોપથી વિવિધ પ્રકારના ચિત્કાર કરતો એક પણ હાથી આવી પહોંચે નહિ; જે જે હાથી ખૂબ જ સજ્જ થયેલો હોય, જેના પર ચર ચોદો બેઠો હોય, જેનું મન મદથી મસ્ત બન્યું હોય અને જે માંની જનોનું પણ માન શુકાવતો હોય. ઘોડાઓ

અથા યસ્ય જયસ્તસ્ય ચસ્યાચ્ચાસ્તસ્ય મેદિની ।

અથા યસ્ય યશસ્તસ્ય ચસ્યાચ્ચાસ્તસ્ય કાઢ્ઢનમ્ ॥ ૫૦ ॥

જેની પાસે ઘોડા છે, તેમનો જય છે; જેની પાસે ઘોડા છે, તેની પૃથ્વી છે; જેની પાસે ઘોડા છે, તેને યશ છે અને જેની પાસે ઘોડા છે, તેને જ સુવર્ણ મળે છે. ૫૦

નિપત્ય યુધિ વેગેન મિપતાં સર્વેષ્વન્વિનામ્ ।

શત્રુ નિહત્ય યાત્યેકઃ શૂરો ઘાજિપ્રભાવતઃ ॥૫૧॥

ઘોડાના પ્રભાવથી ઉપર બેઠેલા ઘોડેસવાર એકલો હોય તોપણ સર્વ ધનુષધારીઓના જોતજોતામાં યુદ્ધભૂમિ પર વેગથી આગળ વધી જાય છે અને શત્રુનો વધ કરીને પાછો ફરે છે. ૫૧

શાસ્ત્રમિર્નિજદેહોડપિ શાન્તોડપિ ગુરુમારતઃ ।

જ મુશ્કટિ રંગે નાથમતઃ કોડ્યો હયાત્સુહૃત્ ॥૫૨॥
અશ્વરાશ્ત્રથી પોતાનો દેહ ભેદાઈ ગયો હોય અને ધણી ભારથી ઘાકી ગયો હોય, તોપણ ઘોડો પોતાના સ્વામીને છોડતો નથી; આટલો ઘોડાથી વધે એવો ખીજો ડાણુ સનેહી બંધુજન હશે ? ૫૨

દુરસ્યોડપિ ઘલી શત્રુનં શેતે રજનીવ્વપિ ।

સસ્ય મીત્યા ગૃહે યસ્ય હરયો વેગવત્તારઃ ॥૫૩॥

જે રાજની પાસે ધણી જ વેગવાળા ઘોડા હોય છે, તે બળવાન રાજ ધણે જ દૂર હોય તોપણ તે આવી પહોંચશે એવા ભયથી શત્રુજન રાત્રિઓને વખતે સારી રીતે સૂઈ જતો નથી. ૫૩

ન ગર્જનં નરૈઃ કાર્યં સિદ્ધિમશ્યેતિ મૃત્યુતામ્ ।

તથા નિમેષમાત્રેણ યથા વાહૈઃ સુસાપ્તિવૈઃ ॥૫૪॥

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાઓથી રાજ્યોનાં જે કાર્યો ક્ષણમાં સિદ્ધ થાય છે, તે કાર્યો હાથી કે ઘોડાઓથી થતાં નથી. ૫૪

રાજ્યં શત્રુતુસમૃદ્ધિસમાનમગ્નૈરશ્વૈઃ શ્રિયઃ સકલ-
કામદુષ્ટા ભવન્તિ । અશ્વૈર્યશંસિ વિપુલાનિ સમુદ્ધસન્તિ,
નાશ્વૈઃ પ્રવાન્તિ સદૃશશ્વમિભાવોડપિ ॥ ૫૫ ॥

ઘોડાઓને લીધે રાજ્ય ઉઠના રાજ્ય જેવું સમૃદ્ધિવાળું બને છે. રાજ્યની લક્ષ્મીઓ ઘોડાઓને લીધે બધા પ્રકારની કામનાઓને પૂરી કરે છે. ઘોડાઓને લીધે રાજ્યોને ધણી યશ પ્રાપ્ત થાય છે. અરેબર, હાથી વગેરે ખીજાં સાધનો ઘોડાઓની સરખાણીમાં આવતાં નથી.

તીક્ષ્ણામ્હેતિહતિભિઃ સ્વસ્ત્રલોહદન્તં

પશ્ચત્કરાલકરપાલવિપટ્ટિતાહિન્નમ્ ।

કોડ્યો વિહાય હ્યમાહવજાતમૂર્છ-

પ્રાણપ્રયાણસમયેડવતુમીશીશઃ ॥ ૫૬ ॥

તીક્ષ્ણ ધારવાળાં શસ્ત્રો વડે જેના શરીરમાંથી લોહી નીકળે છે અને જેના દાંત હાલી ગયા છે; ચળકતી વિકરાળ તલવારથી જેના પગ કપાઈ ગયા છે તેમ જ યુદ્ધભૂમિ પર મૃત્યુ આવતાં પ્રાણુ જવાની તૈવારી કરી રહ્યા છે, એવે સમયે પોતાના સ્વામીને બચાવવા આટલું ધૈર્ય

એક ઘોડો જ ત્યાં બેસી રહે છે, તેને છોડીને ખીજો ડાણુ બચાવી શકે ? ૫૬

પાદાઃ કન્દુકવત્થિતિશ્ચ ગિરિવદ્દેપારવો મેઘવ-
જ્રેત્રે નીરજવજ્રવઃ પવનવચારપાલનં સિંહવત્ ।

વિન્યાસો નટવન્મુલં કુલવધૂવજ્રેન્દુવદ્વાજિનો
યસ્ય ક્ષોણિમુજો વિશસ્તવિતરે સામ્રાજ્યમુર્વીતલે ॥૫૭॥

જેના પગ ઘડાની જેમ બીછળે છે, જેની સ્થિતિ પર્વત જેવી સ્થિર છે, જેનો હણહણાટ મેઘ જેવો ગંભીર છે, જેની આંખ કમળ જેવી વિશાળ છે, જેનો વેગ પવનની જેમ તીવ્ર છે, જેનો કંદકા સિંહના જેવો લાંબો છે, જેનાં અંગોનું કેકડું નટ જેવું કલામય છે અને જેનું મુખ કુલીન સ્ત્રીના મુખ જેવું ગંભીર છે; એવા ઘોડાએ રાજ્યને પૃથ્વી પરવું સામ્રાજ્ય આપવું છે અને ખીજા બધા રાજ્યોને વાણિયા જેવા બનાવી દીધા છે.

ખડ્ગ

સ્વહ્વાલક્ષ્મીસ્તથા રાજ્યં યશઃ સ્વહ્વાદવાપ્યતે ।

સ્વહ્વાદૈરિવિનાશં વ યત્રાત્તમમિદમ્મહે ॥ ૫૮ ॥

લક્ષ્મી અને રાજ્ય ખડ્ગથી પ્રાપ્ત થાય છે, યશ્ન પણ ખડ્ગથી મળે છે, ખડ્ગથી વેરીનો નાશ થાય છે; આટલે એમ ખડ્ગની પ્રશંસા કરીએ છીએ. ૫૮

યસ્મિન્નરુદ્ધે શરીરં પ્રતિફલતિ યથા સ્વહ્વારાજોભિવન્ત્યો
વન્ત્યોડયં દેવમૃન્દૈરપિ યદિ સ ભવેદર્ધચન્દ્રોપપન્નઃ ।

નાનાવર્ણેયુતશ્ચેત્સ ભવતિ નૃપતેઃ શત્રુનાશૈકહેતુઃ

સેતુલક્ષ્મીપ્રવાહે નિશ્ચિલરિપુકલધ્વંસને ધૂમકેતુઃ ॥૫૯॥

જે ખડ્ગમાં રાજ્યનું પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે ખડ્ગ બધાં ખડ્ગોમાં રાજ્ય ગણાય છે. જે ખડ્ગ અડધા ચંદ્ર જેવું આકારમાં હોય તે ખડ્ગને સર્વે દેવો પણ વંદન કરે છે. જે ખડ્ગ અનેક ચિત્રવિચિત્ર રંગથી શોભતું હોય, તે રાજ્યના શત્રુઓનો નાશ કરવામાં કારણ બને છે, શત્રુઓની લક્ષ્મીને અટકાવવામાં સેતુ બને છે અને શત્રુજનોના કુલનો નાશ કરવામાં ધૂમકેતુ બને છે. ૫૯

ઐશ્વર્ય

પ્રથમં યુદ્ધકારિત્વં સમસ્તવલપાલનમ્ ।

દિઘ્વાર્ગયોયશોચિત્વં પત્તિકર્મ પ્રચક્ષતે ॥ ૬૦ ॥

સૌથી પહેલાં તો યુદ્ધ કરવું, તે પછી સધળાં ઐશ્વર્યનું પાલન અને પછી દિશાઓ અને માર્ગની શોધ કરી, યોદ્ધાઓને શોધી કાઢવા એટલાં કામ પાલનને મેનાનાં છે.

સ્વામાવશુરમ્લક્ષ્મવિરક્તં તિષ્ઠમમ્ ।

પ્રસિદ્ધશ્રત્રિયપ્રાયં વલં ધેષ્ટતમં વિદુઃ ॥ ૬૧ ॥

સ્વભાવે શર હોય, અભ્યસત્ત્વને જાણનાર હોય, સ્વામી પર સ્નેહ હોય, શ્રમ કરવામાં વિચ્છેદ હોય, જેમાં વિશેષ કરીને ક્ષત્રિયો હોય, એવા પ્રકારનું પાપ-દળ સૈન્ય શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. ૬૧

ચરમત્પચલં સારં ન વહ્ની મુળ્દમાલિકા ।

સુર્યાદસારમ્હો દિ સારમ્હમ્પિ સ્ફુટમ્ ॥ ૬૨ ॥

યોડું પશુ બળવાળું સૈન્ય સારું, પરંતુ યજ્ઞમાં આશા ભેગાં કર્યાં હોય, તે સારું નથી, કારણ કે જો નમાશ્વા સૈન્યમાં ભંગાશુ પડે, તો પછી સત્ત્વવાળા સૈન્યમાં પશુ છેવટે ભંગાશુ પડે. ૬૨

દ્વિધ્વિમ્ ।

ન ગજાનાં સદ્દક્ષેણ ન લક્ષેણ ચ વાજિનામ્ ।

તથા સિધ્ધન્તિ કાર્યાણિ યથા દુર્ગમમાવતઃ ॥ ૬૩ ॥

હાથેના હાથીઓથી કે હાથેના ઘોડાઓથી જે અર્થે સિદ્ધ થતા નથી, તે કાર્યે ક્ષિણના પ્રભાવથી સિદ્ધ થાય છે.

અદુર્ગો વિપયઃ કસ્ય નારેઃ પરિભાષાસદમ્ ।

અદુર્ગોઽનાશ્રયો રાજા પોતચ્યુતમનુવ્યવત્ ॥ ૬૪ ॥

જેમ વડાણમાંથી પડી ગયેલા માણસ નાશ પામે છે, તેમ દુર્ગ વિનાનો રાજા આશ્રય વિનાનો ઘર્ષ પડે છે અને પછી (દુર્ગ વિનાનો ઘર્ષ પડતા તે) ક્યા શત્રુના પરાભવને પાત્ર ન થાય કે ? ૬૪

વિપદ્વીનૌ યથા નાગો મદ્દહીનો યથા ગજઃ ।

સર્વેપાં વદયતાં યાતિ દુર્ગદ્દીનસ્તથા વૃષઃ ॥ ૬૫ ॥

જેમ ઝેર વિનાનો સાપ અને મદ વિનાનો હાથી બળાને વશ થાય છે, તેમ દુર્ગ વિનાનો રાજા સર્વ શત્રુઓને વશ થાય છે. ૬૫

શત્રુમેકોઽપિ સંપત્તે પ્રાકારસ્યો ધનુર્ધરઃ ।

તસ્માદર્ગ પ્રશંસન્તિ મીતિશાસ્ત્રવિદો જનાઃ ॥ ૬૬ ॥

એક પશુ ધનુષ્યધારી જે ક્ષિણની અંદર રહ્યો હોય, તો તે સૌ યોદ્ધાઓ સાથે લડે છે; માટે ગભીરિતિ જાણનાર હાથા માણસો ક્ષિણની પ્રશંસા કરે છે. ૬૬

एकः शतं योधयते प्राकारस्यो धनुर्धरः ।

શતં સદ્દક્ષાણિ તથા સદ્દક્ષં લક્ષમેવ ચ ॥ ૬૭ ॥

ક્ષિણમાં રહેલો એક જ ધનુષ્યધારી વીર સેંકડોની સાથે યુદ્ધ ખેલે છે, સેંકડે હાથર સાથે અને હાથર લાખાઓ સાથે યુદ્ધ ખેલે છે. ૬૭

दुर्गाणि राज्ञा कार्याणि सज्जलानि दृढानि च ।

દ્રવ્યમશં ચ તેષ્વેવ સ્થાપનીયં પ્રયત્નતઃ ॥ ૬૮ ॥

રાજાએ જે ક્ષિણો કરાવવા તે ખૂબ દૃઢ કરાવવા

તથા તેમાં પાણી રહે, તેવી વ્યવસ્થા રાખવી તેમ જ ક્ષિણોમાં અન્ન અને દ્રવ્યનો સારી રીતે સંચેદ કરવો. દૂત

મેઘાવી વામ્પટુઃ પ્રાક્ષઃ પરવિત્તોપલક્ષ્મઃ ।

ધીરો યથોક્તવાદી ચ યપ દૂતો વિધીયતે ॥ ૬૯ ॥

જે સારી યુદ્ધિવાળો, બોલવામાં કુશળ, હાકો, બીજાના ચિત્તને સમજાવેનારો, ધીર અને કઠો પ્રમાણે જ સમાચાર પહેંચાડે તેવો હોય, તેવા માણસને રાજાએ દૂત બનાવવો જોઈએ. ૬૯

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नाम्निधा ।

સદૈવાવચ્યમાભવેન યથાર્થસ્ય હિ વાક્યકઃ ॥ ૭૦ ॥

પોતાની સાથે હથિયાર ઉઘાડવામાં આવ્યાં હોય, તોપણ દૂત ખોટી વાત કહેતો નથી. પોતાનો કોઈ પણ માણસ વધ કરવાનો નથી, એમ ખાતરી જ દૂત સામી વાત કહેતો હોય છે. ૭૦

મજ્ઞે ગુણો શુચિર્દક્ષઃ પ્રગલ્ભોઽવ્યસની ક્ષમી ।

બ્રાહ્મણઃ પરમમ્હો દૂતઃ સ્વાભ્યતિમાનવાન્ ॥ ૭૧ ॥

ભક્ત, શુશ્રીલ, પવિત્ર, પ્રગલ્ભ, બ્યસનરહિત, ધીરબળાળો, બ્રાહ્મણ, બીજાના મર્મને જાણનારો અને પ્રતિષ્ઠાવાળો હોય એવો જ દૂત કરવો જોઈએ. ૭૧

સાકારો નિઃસ્વહો વામ્સી નાનાઘાક્ષવિશ્વળઃ ।

પરચિત્તાવગતા ચ રાક્ષો દૂતઃ સ દ્વિષ્યતે ॥ ૭૨ ॥

આકારમાં સુંદર, સ્પૃહા વિનાનો, વાણીમાં ચતુર, અનેક શાસ્ત્રોમાં વિચક્ષુ, બીજાના ચિત્તને સમજનારો એવો દૂત રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૭૨

નિયોગિભિર્વિના રાજ્યં નાસ્તિ ભૂપે હિ કેચલે ।

તસ્માદમી વિષાતઢ્યા રક્ષિતઢ્યાઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૭૩ ॥

દૂત વગેરે સારા માણસો રાજ્યમાં ન હોય અને રાજા એકલો જ હોય, તો તે રાજ્ય રહેતું નથી; માટે રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં સારા માણસોની નિમણૂક કરવી જોઈએ અને પ્રયત્નથી તેમનાં રક્ષણ કરવાં જોઈએ. છઠ્ઠી

મવીળો વામ્પટુર્ધમાન્વામિભત્ત્વશઃ ।

અલુલ્હઃ સત્યવાદી ચ માળ્દગારી સ દ્વિષ્યતે ॥ ૭૪ ॥

પ્રવીણ, વાણીમાં કુશળ, બુદ્ધિમાન, નિત્યનિરંતર સ્વામીનો ભક્ત, લોભરહિત, સત્ય વચન બોલનાર એવા શુશ્રીલો ભંડારી-ખનનથી રાજા પાસે હોવો જોઈએ. લેખક

सरुदुफ्यहीवार्यो लघुद्वहसो जितेन्द्रियः ।

શબ્દશાસ્ત્રપરિજ્ઞાતા યપ હેરક દ્વિષ્યતે ॥ ૭૫ ॥

એક વાર બોલતાંની સાથે જ વાત સમજી ગય, જે
ઝડપથી લખી શકતો હોય, જેણે ઈંદ્રિયો પર કાબૂ
મેળવેલો હોય અને જે શબ્દશાસ્ત્રના બાણકાર હોય,
તેવો લેખક રાખવો. ૭૫

પ્રતિહારી

ફક્તિત્તાકારતત્ત્વજ્ઞો વલવાન્નિયદર્શનઃ ।

સમયજ્ઞઃ સ્વામિમક્તઃ પ્રતિહારી સ હૃવ્યતે ॥ ૭૬ ॥

અંગની એટલાંને તથા વાક્યના તત્ત્વને જે સમજી
હોતો હોય, જે બળવાન અને સારા રૂપવાળો હોય, જે
સમયને ઓળખનાર અને સ્વામીનો લક્ષ્મી હોય એવા
માણસને પ્રતિહારી (અંગરક્ષક) બનાવવો. ૭૬

રસોધયો

પુત્રપૌત્રગુણોપેતઃ શાસ્ત્રજ્ઞો મૃદ્ધપાચકઃ ।

શૂદ્ધચ્છઠિનશ્ચૈવ સૂપકારઃ સ હૃવ્યતે ॥ ૭૭ ॥

જેને ત્યાં પુત્રપૌત્ર વગેરે પરિવાર હોય, જે પાક-
શાસ્ત્રના બાણકાર હોય, જે સુંદર પાક બનાવી બાણતો
હોય, જે ધરવીર હોય અને કાર્યમાં પરિશ્રમી હોય તેને
રસોધયો બનાવવો. ૭૭

ચાર-ચુસે દૂત

ભવેત્સ્વપરરાષ્ટ્રાણાં કાર્યાકાર્યાવલોકને ।

ચારચક્ષુર્મહીમર્તુર્યસ્ય નાસ્ત્યન્ય એવ સઃ ॥ ૭૮ ॥

જે પોતાના અને પાંચ રાષ્ટ્રના સારાબરસાં કાર્યો
જોવામાં કુશળ એવા માણસને ચાર-દૂત તરીકે રાખવો;
કારણ કે રાજની આખ તો ચાર-ચુસે દૂત છે. જે રાજ
ચાર વિનાનો છે, તે અધ ગણાય છે. ૭૮

અંતઃપુરવર્ગ

કાણાઃ કુટુંબજાશ્વ પળ્દાશ્ચ તથા મૃદ્ધાશ્ચ પક્ષ્વઃ ।

એતે ચાન્તઃપુરે નિત્યં નિવોકચ્યાઃ ક્ષમાશ્રુતા ॥ ૭૯ ॥

કાણા, કુળક, હીજડા, ધરડા, પાંચળા એવા માથુસોને
જે રાજ્યે પોતાના અંતઃપુરમાં રાખવા જોઈએ. ૭૯

શ્રીચો

પકાત્રમિવ રાજેન્દ્ર સર્વસાધારણાઃ સ્થિયઃ ।

પરોક્ષે ચ સમક્ષે ચ રક્ષિતવ્યાઃ પ્રયત્રવઃ ॥ ૮૦ ॥

જેમ રાંધિયું અન્ન સાચવવું પડે છે, તેમ અંતઃપુરમાં
રહેનારી સર્વ સાધારણ સ્ત્રીઓને નજર સમક્ષ અને
નજર બહાર પણ સારી રીતે સારવવા જોઈએ. ૮૦

સુસ્મેર્યોડિય પ્રસન્નેશ્ચો રક્ષ્યા નાર્યોં હિ સર્વદા ।
દ્વયોર્હિ સુલયોઃ શોકમાબદ્ધેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૮૧ ॥

નાના સૂક્ષ્મ પ્રસંગો આવી પડતાં પણ નારીઓનો-
ના રક્ષણ નિત્ય નિરંતર કરવા જોઈએ; કારણ કે સ્ત્રી-
ઓ જો રક્ષણ વિનાની બની ગય, તો તે બંને કુલને
શોક આપનારી થાય છે. ૮૧

પદરાણી

મહિપ્યા હૃદ્યા માભ્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સુસંસ્કૃલોપસ્કરયા વ્યયે ચામુકહસ્તયા ॥ ૮૨ ॥

પદરાણીએ સદા હર્ષમાં રહેવું જોઈએ. ધરનાં
કાર્યોમાં ચતુર બનવું જોઈએ; વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે
સુંદર રીતે પહેરવાં જોઈએ અને ધનનો વ્યય કરવામાં
હાથના ધૂટા રહેવું જોઈએ. ૮૨

નોકરો

વહ્નનામપ્યસારાણાં સમુદાયો હિ દારુણઃ ।

રાક્ષા મૃત્યાઃ પ્રકર્તવ્યાસ્તે હિ સર્વક્રિયાક્ષમાઃ ॥ ૮૩ ॥

જો ધણીખરા પણ બળખા નોકરો ભેગા થઈ ગય,
તો તેમનો સમુદાય દારુણ બને છે; માટે રાજ્યે થોડા
પણ એવા સેવકો રાખવા કે જે સર્વ ક્રિયાઓ સારી
રીતે કરી શકે. ૮૩

તૃણાવેપ્યતે રજુસ્તયા નામો હિ વધ્યતે તે ।

એવં જ્ઞાત્વા નરેન્દ્રેણ મૃત્યાઃ કાર્યા વિચક્ષણાઃ ॥ ૮૪ ॥

ધણી તણખલાં ભેગાં કરીને વધુવામાં આવે છે ત્યારે
દોરડું બને છે અને તે દોરડાથી હાથી પણ બંધાય છે,
એમ બાણીને રાજ્યે વિચક્ષણ સેવકો રાખવા જોઈએ.

ન વિના પાર્થિવો મૃત્યૈર્ન મૃત્યાઃ પાર્થિવં વિના ।

તેષાં ચ વ્યવહારોડયં પરસ્પરનિશ્ચયનઃ ॥ ૮૫ ॥

રાજ સેવકો વિના રહી શકતો નથી અને સેવકો
રાજ વિના રહી શકતા નથી; તે બંનેનો વ્યવહાર
પરસ્પર બંધાયેલો છે. ૮૫

મૃત્યૈર્વિના સ્વયં રાજા લોકાનુમહકાર્યયિ ।

મધુરૈરિવ દર્શાનુસેજન્યયિ ન શોભતે ॥ ૮૬ ॥

જેમ સૂર્ય તેજસ્વી હોય; પરંતુ તેનાં કિરણો ન
હોય તો તે સૂર્ય શોભતો નથી, તેમ રાજા લોકાનાં
હિત કરતો હોય, તોપણ એવક વિના શોભતો નથી. ૮૬

અરેઃ સંચારતે નાભિર્નામૌ ચારાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

સ્વામિસેવકયોરેવં વૃત્તિચક્રં પ્રવર્તતે ॥ ૮૭ ॥

જેમ આરાજોથી નાભિ (ચક્ર) દેડે છે
અને નાભિની અંદર આરાઓ રહેલા છે, તેમ સ્વામી
અને સેવકનો વર્તન-વ્યવહાર (વૃત્તિચક્ર) એકમેકને
આધારે ટકે છે. ૮૭

શિરસા વિઘ્નતા નિત્યં તથા સ્નેહેન પાલિતાઃ ।

કેશા અપિ વિરજ્યન્તે નિઃસ્નેહાઃ કિં ન સેવકાઃ ॥૮૮॥

માથા પર વધારેલા અને હમેશાં સ્નેહ (તેલ) થી
પોષણ કરેલા એવા માથાના વાળ રાજ વિના ધોળાં
થઈ જાય છે; તે પછી જે સેવકોને સ્નેહ વિના રાખીએ,
તો તે વિરાગી બને, તેમાં શું નવાઈ? ૮૮

તાહિતોઽપિ દુરુક્તોઽપિ દ્વિહિતોઽપિ મહીમુજા ।

ન ચિન્તયતિ યઃ પાપં જ્ઞ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૮૯॥

રાજા મારે, કંઠાર પચન કહે, દંડ દે તો પશુ જેના
મનમાં રાજાનું પાપ કરવાનું જાણું નથી, તેણે સેવક
રાજાએ રાખવો. ૮૯

યોડનાહૃતઃ સમખ્યેતિ દ્વારે સિદ્ધિ સર્વદા ।

પૃષ્ઠઃ સત્યં મિતં દૂષ્ટે સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૦॥

વગર બોલાવ્યે પશુ જે સામે આવીને બેસે રહે
છે, જે દરવાજા પાસે જ કાપચ રહે છે અને પૂછ્યા
પછી જે સાચું અને થોડું વચન બોલે છે, તે સેવક
રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૦

જનાદિષ્ટોઽપિ મૂપચ દૃષ્ટ્વા હાનિકરં ચ ચઃ ।

ચતતે હૃદય નાશાય સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૧॥

રાજાએ આજ્ઞા આપી ન હોય તો પશુ રાજાને હાનિ
પહોંચાડનાર કોઈ હોય તેનો નાશ કરવા જે પ્રયત્ન કરે,
તે સેવક રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૧

ન ક્ષુધા પીઠ્યતે યસ્ય નિદ્રાયા ન કદાચન ।

ન ચ શીતાતપાદૈશ્વ સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૨॥

જે ભૂખથી કે નિદ્રાથી પીડા પામતો નથી તેમ જ
જેને ઠંડા, તડકા, શરદી વગેરે લાગ્યા નથી, તે સેવક
રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૨

શુભા સાહુપ્રામિકીં વાતોં ભવિષ્યાં સ્વામિનં પ્રતિ ।

પ્રસન્નાસ્યો ભવેચ્છુ સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૩॥

ભવિષ્યમાં લગાઈ થવાની છે, એવી વાત સાંભળીને
જે પોતાના રાજ પાસે હસતા બુદ્ધિ પહોંચી જાય છે,
તે સેવક રાજાએ રાખવો જોઈએ. ૯૩

સીમા વૃદ્ધિ સમાયાતિ શુક્લપશ્વશ્ચોરુદ્રાદ્ ।

નિયોગસંસ્થિતે યસ્મિન્સ મૃત્યોઽર્હો મહીમુજામ્ ॥૯૪॥

જે સેવકને રાખ્યા પછી રાજ્યની સીમા શુક્લ-
પક્ષના ચંદ્રની દળાની જેમ વધવા લાગે, તે સેવક રાજા-
એ રાખવો જોઈએ. ૯૪

સીમા સંકોચમાયાતિ વઢૌ ચર્મં દ્રવાદિત્વમ્ ।

સ્થિતે યસ્મિન્સ ત્તુ ત્યાગ્યો મૃત્યો રાજ્યં સમીહતા ॥૯૫॥

જે સેવકને રાખ્યા પછી રાજ્યની સીમા અગ્રિમાં
ચામકું નાખતાં સંકોચ પામે, તે રીતે સંકોચ પામે,
તો તે સેવકને રાજ્ય છોડતા રાજાએ રાખવો નહિ. ૯૫
સ્વામ્યાદિષ્ટસુ યો મૃત્યઃ સમં વિપમમેવ ચ ।

મન્યતે ન ચ સંધાર્યો મૃમુજા મૃતિમિચ્છતા ॥૯૬॥

રાજાની આજ્ઞા મળતાં જે સેવક સમ-વિષમતાનો,
સ્વાર્થસંકલ્પનો વિચાર કરે, તો લેલવને છોડતા રાજા-
એ તે સેવકને રાખવો નહિ. ૯૬

સ્વામ્યાદેશાન્સુમૃત્યસ્ય ન મીઃ સંજાયતે કચિત્ ।

પ્રવિશેન્મુલ્કમાર્દ્યં દુસ્તરં વા મહર્ણવમ્ ॥૯૭॥

જે સાથે સેવક છે, તેને સ્વામીનો આદેશ થતાં
કોઈ પણ હેઠાણે ભય લાગતો નથી. ભલેને સાપના મુખમાં
પેસવું પડે કે પછી ન તરાય એવા સાગરમાં પડવું પડે.

સાલસં મુલ્કરં કૂરં સ્તઘ્નં વ્યસનિનં શઠમ્ ।

અસંતુષ્ટમર્ષકં ચ ત્યજેદ્મૃત્યં નરાધિપઃ ॥ ૯૮ ॥

જે સેવક આળસ, વાચાળ, કૂર, સ્તબ્ધ, બચ્ચની,
ચક, સંતોષ વિનાનો અને ભક્તિ વિનાનો હોય, તે
સેવકનો રાજાએ ત્યાગ કરવો. ૯૮

સ્વામ્યુક્તે યો ન યતતે સ મૃત્યો મૃત્યપાશકઃ ।

તત્ત્વિચનમપિ વ્યર્થસજાગલકુચાશ્ચિ ॥ ૯૯ ॥

સ્વામીની આજ્ઞા થવા છતાં પશુ જે સેવક કાર્ય કરતો
નથી, તે સેવક નથી, પશુ અધમ સેવક છે અને તેનું જીવન
બકરીના ગળામાં રહેલા આચળની જેમ નકામું છે. ૯૯

દ્વિજા અપિ ન ગચ્છન્તિ ચાં ગતિં નૈવ યોગિનઃ ।

સ્વામ્યર્થં સંત્યજન્પ્રાણાંસ્તાં ગતિં યાતિ સેવકઃ ॥૧૦૦॥

જે સેવક પોતાના સ્વામીને માટે પોતાના પ્રાણનો
ત્યાગ કરે છે, તે સેવક જે ગતિને પામે છે, તે ગતિ
બ્રાહ્મણોને પણ મળતી નથી. તેમ જ યોગીજનોને પણ
તે ગતિ મળતી નથી. ૧૦૦

રાજા મુષ્ઠોઽપિ મૃત્યાનાં માનમાત્રં પ્રયચ્છતિ ।

તેઽપિ સંમાનમાત્રેણ પ્રાણેઃ પ્રત્યુપકુચંતે ॥ ૧૦૧ ॥

રાજા જે સેવક પર રાજ કાપ, તો તે સેવકને
માનપોષ અને સેવક પાત્ર વગેરે આપે છે; પરંતુ સેવકો
તો સમ્માન મળે છે, એટલું જ નાણીને રાજા માટે
પોતાના પ્રાણ પશુ આપી દે છે. ૧૦૧

સારાસારપરિષ્કેષા સ્વામી મૃત્યસ્ય દુર્લભઃ ।

અનુકૂલઃ શુચિદેશઃ પ્રમોદ્યત્વોઽપિ દુર્લભઃ ॥૧૦૨॥

એવા સ્વામી સેવકને રાખવો દુર્લભ છે. જે સાર-
અસાર બાળતાના વિષેનો વિચાર કરી શકે તેમ જ

એવા સેવક સ્વામીને મળવા દુર્લભ છે, જે સેવક અનુ-
કૂળ હોય, પવિત્ર હોય તેમ જ ચતુર હોય. ૧૦૨

સ્નાન

સ્નાન નામ મનઃપ્રસાદજનનં દુઃસ્વપ્નવિધ્વંસનં
શૌચસ્થાયયતનં મલાપહરણં સંવર્ધનં તેજસઃ ।
રૂપોદ્યોતકરં ગદ્યપ્રશમનં કામાગ્નિસંતીપનં
નારીણાં ચ મનોહરં શ્રમહરં સ્નાને દૃષ્ટે ગુણાઃ ॥૧૦૩

સ્નાન ખરેખર મનની પ્રસાદના આપે છે, ખોટાં
સ્વપ્નનો નાશ કરે છે, પવિત્રતાને રહેાણુ આપે છે,
મળને દૂર કરે છે, તેજને વધારે છે, રૂપનો વધારો કરે
છે, રોગને શમાવે છે, કામગ્રી અગ્નિને પ્રદાન કરે છે,
સ્ત્રીઓનાં મન દરે છે, શ્રમને દૂર કરે છે. એ ગીતે
સ્નાન કરવામાં દશ ગુણો રહેલા છે. ૧૦૩

પાન

શામ્બૂલં મુલરોગનાશી નિપુણં સંવર્ધનં તેજસો
નિત્યં જાઠરવદ્વિષ્ટદ્વિજનનં દુર્ગન્ધદોષાપહમ્ ।
શ્વક્રાંતકરણં પ્રહર્ષજનનં વિદ્વજ્જપ્રાપ્તે રણે
કામસ્થાયયતનં સમુદ્ભવકરં લક્ષ્મ્યાઃ સુરસ્થાસ્પદમ્ ॥

પાન મુખના રોગનો નાશ કરે છે, નિપુણતા લાવે
છે, તેજનો વધારો કરે છે, જઠરાગ્નિનો વધારો કરવામાં
નિત્ય ઉપયોગી બને છે, દુર્ગન્ધ વગેરે દોષને દૂર કરે છે,
સુખનું બ્યથુ બને છે; વિદ્વાન પાસે, રાજા આગ્રગ અને
રણમાં હર્ષનો વધારો કરે છે, કામનું ધર બને છે,
લક્ષ્મીને પેદા કરે છે અને સુખનું સ્થાન બને છે. ૧૦૪

શસ્ત્રધારણ

હુદ્રાવિનીતશત્રૂનાં મયઠ્ઠનુસંનિભમ્ ।
શસ્ત્રચારણમૌજર્જર્ય રક્ષોવિશુદ્ધમહાપદમ્ ॥૧૦૫॥

રાજા વગેરે જે અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તે શસ્ત્ર
દુષ્ટ અને અવિનયી શત્રુઓને બચાકાર લાગે છે, પોતાને
માટે બધુની જેમ તેજસ્વી લાગે છે, પોતાના ઓળનો
વધારો કરે છે તેમ જ શક્તિ, વીજળી, ઝડ વગેરેની
પીડા દૂર કરે છે. ૧૦૫

છત્ર એાદય

વર્ષાનિલરજોધર્મહિમાદીનાં નિવારણમ્ ।

રાજ્યલક્ષ્મ્યા ગૃહં ધન્યં ચક્ષુર્યં છત્રધારણમ્ ॥૧૦૬॥

વરસાદ, પવન, રજકણ, તાપ, હિમ વગેરેને ખાળી
રાખવા માટે છત્ર એાદય હિતકર છે તેમ જ તે છત્ર
રાજલક્ષ્મીનું ધર છે, ધન વધારનાર અને આપના
તેજને વધારનાર છે. ૧૦૬

ચામર-ચિંહાસન

ચામરં શ્રીકરં દિવ્યં રાજ્યશોભાકરં પરમ્ ।

સિંહાસનં સુલૈશ્વર્યકરં લોકાનુરજ્ઞનમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

ચામર લક્ષ્મી આપનાર. દિવ્ય, શ્રેષ્ઠ અને રાજ્યની
શોભા કરનાર છે. સિંહાસન સુખ આપનાર, ઐશ્વર્ય
વધારનાર અને લોકનાં મનરંજન કરનાર છે. ૧૦૭

આળાધારણ-ચંદનલેપ

સુમનોવરત્તાનાં ધારણં દિવ્યરૂપકૃત્ ।

પાપાલક્ષ્મીપ્રશમનં ચન્દનાદ્યનુલેપનમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

સારાં પુષ્પે અને ઉત્તમ રત્નોની માળા પહેરવાથી
સ્વરૂપ દિવ્ય કરનાર બને છે. પાપને લીધે આવેલી
લક્ષ્મી હોય તો તેને શમાવનાર ચંદન વગેરેના લેપ
ગણાય છે. ૧૦૮

શિકારખેલ

મેદછેદદુશોદરં લઘુ ભવત્યુત્થાનયોગ્યં વપુઃ

સત્ત્વાનામપિ લક્ષ્યતે વિઠ્ઠતિમચ્ચિત્તં મયક્રોધયોઃ ।

ઉત્કર્ષઃ સ ચ ધન્વિનાં યદિવયઃ સિધ્ધ્યન્તિ લક્ષ્યે ચલે

મિષ્ઠૈશ્વ વ્યસનં વદન્તિ શુભયામીદૃગ્વિનોદઃ ક્રુતઃ ॥

મૃત્રા ખેલવાથી શરીરનો મેદ ઘટે છે અને પેટ
હલકું બને છે શરીર હલકું થઈ બનીને દુઃવાકરવામાં
સરખતા આવે છે. જન્યનાં આણીઓમાં જે બળ અને
ક્રોધના વિકારવાળા ચિત્ત હોય છે, તેના દર્શન થાય
છે પોતાનું ધારેનું લક્ષ્ય ખસી બળ તોપણ બાણો
ધારેલી સિદ્ધિ મેળવે છે, તે બાણવળીઓની જ પ્રગતિ
ગણાય છે. તેમ છતાં જે લોકો શિકારને ખોટું વ્યસન
ગણે છે, તે ખોટી વાત છે. આવા પ્રકારનો વિનોદ
બીજા ક્યાંથી મળે ? ૧૦૯

સેનાનું પ્રયાણ

શાજી ચારગતિઃ શશાકુધવલં છત્રે પ્રિયા વૃષ્ટતઃ ।

પ્રોતુદ્ગત્તનમનહલા વિજયિનો શ્રુત્યાઃ પુરઃ વદ્રધાઃ ।

શામ્બૂલં મધુરં સપ્તા મુચ્ચુરઃ સંપગતે ચૈત્સવિ

પ્રાદુસ્તકટકમયાણમિતરત્પ્રાણપ્રયાણં નુધાઃ ॥૧૧૦॥

(ત્યારે રાજા સેના સાથે પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે)
પહેલાં તો ઉત્તમ ગ્નિવાણો ઘોડો હોય છે, માથા પર
ચંદનના જેવું સફેદ છત્ર હોય છે, પાછળ ઈયા સ્તન-
મંડલવાળી પ્રિયા સ્ત્રી હોય છે. આગળ વિવિધ મેળવનાર
પાંચજ સેવકો હોય છે, મુખમાં મધુર પાન હોય છે.
સાથે ચતુર મિત્ર હોય છે; એટલું ને રસ્તામાં ચાલતાં
ચાલતાં સાથે હોય, તો તે સેનાનું પ્રયાણ છે, એમ

બહુ; ગાફી તો સેનાનું પ્રથાણ નહિ, પણ પ્રાણુનું પ્રથાણ છે, એમ કાશ્યા બોલે છે. ૧૧૦
ઉપનતે.

નયં વયો હારિ વપુર્વાદ્ધનાઃ, સહી કલવિત્-
કલવહ્નકીચનઃ । ધનં હિ સર્વં વિફલં સુતૈપિણો, વિના
વિહારોપવનાનિ ભૂપતેઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નનું વય હોય, મનોહર શરીર હોય, ઐહ્ય ઓછો
હોય, કળાને બાળુનાર સખા-મિત્ર હોય, વલ્લરી-સિતાર-
ના કલરવ હોય અને ધન હોય; તોપણ મુખ ઇચ્છનાર
રાજા માટે વિહાર કરવા ને બાળમગીયા ન હોય, તો
ઉપરનું બધું સાહિત્ય નકામું છે. ૧૧૧

પુંસાં સર્વસુલૈકસાધનફલાઃ સૌન્દર્યગર્વોદુર-
ક્રીડાલોલપિલાસિનીજનમનઃસ્ફીતપ્રમોદાવહઃ ।
શુદ્ધદમ્બવિનિદ્રપક્કજભરસ્કારોહસદીર્ધિકા
યુષ્માઃ સન્તિ ગૃહેષુ ત્યય વિપુલારામાઃ સપૃષ્ઠીપતિઃ ॥

તે ખરેખર પૃથ્વીપતિ રાજા છે, જેનાં ભવનોમાં
વિશાળ આરામવાળા બાળમગીયા છે; ને માનવાને
સર્વ રીતે સુખસોઈનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે, ને
સોઈનાં ગર્વથી ઉદ્ભવે ક્રીડા કરતાં ચંચળ બનેલ
ઓછોનાં મનને અતિશય આનંદ આપવામાં સત્વર-
વાળા હોય છે, જેની અંદર અત્યંત મુશોભિત મોટી
વાવા છે, જેમાં શૂંઝવ કરતા ભરાઓથી ખીલી
ઉઠતા કમળોના ભારથી શોભા વધેલી છે ૧૧૨

દુષ્ટો

બહુનિર્વત્ કિં જાતૈઃ પુત્રૈર્ધર્માર્થવર્જિતૈઃ ।

વરનેકઃ પથિ તદુચ્ચ વિશ્રમતે જનઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે ધર્મ કે અર્થ મેળવતા નથી એવા પુત્રો ધણા
હોય, તોપણ તેમનાથી લાભ શોધી માર્ગ પર બેસી
રહેલ એક ટક્ક ઉત્તમ છે, બધાં રસ્તે જતો માનવ
આરામ લે છે. ૧૧૩

દશકૃપસમા વાપી દશવાપીસમો હવઃ ।

દશહ્રદસમઃ પુત્રો દશપુત્રસમો દુઃમઃ ॥ ૧૧૪ ॥

દશ દ્રુવા બરાબર એક વાવ છે, દશ વાવ બરાબર
એક પાણીનો ધરો-તળાવ છે, દશ તળાવ જેટલો યંતોષ
આપનાર એક પુત્ર છે અને દશ પુત્ર સમાન એક
ટક્ક છે. ૧૧૪

નાતિ

મુદ્ધમાઃ પુરુષા રાજન્સતત્તં પ્રિયવાદિનઃ ।

અપ્રિયસ્ય ઘ પપ્પસ્ય વક્ષા શ્રોતા ષ દુર્લભઃ ॥ ૧૧૫ ॥

હે રાજા ! નિલ નિરંતર મીઠું બોલનારા માણસો
તો ઘણા સુલભ છે; પરંતુ કડકું જતાં હિતકારી વચન
બોલનાર વક્તા દુર્લભ છે, શ્રોતા પણ દુર્લભ છે. ૧૧૫
યઃ કુલામિજનાચારૈરતિશુદ્ધઃ પ્રતાપવાન્ ।

ધાર્મિકો નીતિકુશલઃ સ સ્વામી યુવ્યતે ભુવિ ॥ ૧૧૬ ॥

કુળ, અભિજન (દેશ) અને આચાર એ ત્રણેય
બાળતોમાં ને અત્યંત શુદ્ધ હોય છે, પ્રતાપી હોય છે,
ધાર્મિક હોય છે અને નીતિમાં કુશળ હોય છે, તેવા
યુવરાજા રાજા પૃથ્વી પર ચોથા ગણાય છે. ૧૧૬

પ્રજાં સંરક્ષતિ નૃપઃ સા વર્ધયતિ પાર્થિવમ્ ।

વર્ધનાદ્રક્ષણં શ્રેયસ્તન્નારોઽન્યસ્સદૃષ્યસત્ ॥ ૧૧૭ ॥

રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, અને પ્રજા રાજાની
વૃદ્ધિ કરે છે; એ રીતે ભેતાં રાજાની વૃદ્ધિ કરતાં પ્રજા-
નું રક્ષણ વિશેષ બહુ કરનાર બને છે; કારણ કે જો
પ્રજાને નાશ થાય, તો રાજાની વૃદ્ધિ થાય, તોપણ તે
ફાલ છે. ૧૧૭

આત્માનં પ્રથમં રાજા વિનયેનોપપાદયેત્ ।

તતોઽમાત્યાંસ્તત્તો મૃત્યાંસ્તત્તઃ પુત્રાંસ્તત્તઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

રાજાએ સૌ પહેલાં તો પોતાની જાતને વિનયી-
નંદ્ર બનાવવી જોઈએ, ત્યાર બાદ પોતાના પ્રધાનોને,
ત્યાર બાદ સેવકોને, તે પછી પોતાના પુત્રોને અને ત્યાર
પછી પ્રજાજનોને નંદ્ર બનાવવાં જોઈએ. ૧૧૮

રાક્ષિ ધર્મિણિ ધર્મિષ્ઠા પાપે વાવા સમે સનાઃ ।

લોકાસ્તમનુવર્તન્તે યથા રાજા તથા પ્રજાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જો રાજા ધાર્મિક હશે, તો પ્રજા ધાર્મિક થશે.

જો રાજા પાપી હશે, તો પ્રજા પાપી થવાની. જો રાજા
પુણ્યપાપમાં સરખો હશે, તો પ્રજા પણ સરખી બનવા-
ની; કારણ કે પ્રજાજનો રાજાને અનુસરે છે, (એટલે
જ કહ્યું છે કે) જેવા રાજા તેવાં પ્રજાજન. ૧૧૯

નૃપાણાં ચ નરાણાં ચ કેવલં સુલ્યમૂર્તિતા ।

આધિક્યં તુ ક્ષમા વૈર્યમાહ્તા દ્વાનં પરાક્રમઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રાજાઓ હોય કે માનવો હોય બંનેના શરીરના
દેખાવ તો સરખા જ છે. માનવ કરતાં રાજામાં ને
વિશેષતા છે, તે તો ક્ષમા, ધીરજ, આત્મા, દાન અને
પરાક્રમ એટલા ગુણોને કારણે છે. ૧૨૦

પ્રજાં ન રક્ષયેદાસ્તુ રાજા રક્ષાદિમર્ગિણઃ ।

અજાગલસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

રક્ષણ વગેરે ગુણોથી ને રાજા પ્રજાનાં મનડ
રંબન ન કરે, તો બકરીના અગામાં પડેલા આંધળ
નકામાં હોય છે, તેમ તે રાજાને જન્મ નકામો છે. ૧૨૧

અજામિવ પ્રજાં હન્યાયો મોહાત્મયિવોપતિઃ ।

તરુત્થૈકા જાયતે વૃત્તિર્દિતીયા ન કચંચન ॥ ૧૨૨ ॥

જેમ વનરાજ સિંહ બકરાને મારી નાખે છે, તેમાં તેને પેટની તૃપ્તિ થાય છે; તે જ રીતે જો રાજા મોહને વશ થઈને પ્રમજનોને મારી નાખે, તો તેના પેટની તૃપ્તિ થશે; પરંતુ ખીજ દોષ પ્રતિ થશે નહિ. ૧૨૨ પ્રજાપીડનસંતાપાત્સમુદ્ભૂતો હતાશનઃ ।

રાજાઃ કુલં ભિયં પ્રાણાન્નાદગ્ધવા વિનિવર્તે ॥ ૧૨૩ ॥

પ્રમન પીડનાથી જે સંતાપ થાય છે; તેમાંથી મોટા અગ્નિ પેદા થાય છે અને તે અગ્નિ રાજાનાં કુળ, લક્ષ્મી, પ્રાણ વગેરેને બાળી નાખ્યા વિના પાછો ફરતો નથી. થયા લીજાકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રત્યક્તેનામિવર્ષિતઃ ।

ફલપ્રવો મલ્લકાલે તદ્દલોકાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

જેવી રીતે ખીજમાંથી થયેલા અકુર નાનો હોય, તેપણ તેને મહેનત કરીને વધારવામાં આવે, તો તે મોટું વૃક્ષ બનીને ફળ આપે છે, તે રીતે લોકોનાં શારી રીતે શક્ષણ કરવામાં આવે, તો તે સારાં ફળ આપે છે. ૧૨૪

અત્યન્તમાહિતસ્નેહા बहुभक्तजनान्विताः ।

सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभूतः ॥ १२५ ॥

જેની પર ધણી ઝરણા (સ્નેહ) રહેલાં છે અને જેની પર મોટા ભાતના પેતરો (મત્તજન) લેવા કરે છે, તેવા પવતો (બુદ્ધ) જેમ પ્રમના પુણ્યથી સુકાલ-વાળા બને છે, તેમ બુધ જ સ્નેહવાળા અને અનેક લક્ષણોથી સંવાલેલા રાજાઓ પ્રમના પુણ્યથી સુખ બને છે. ૧૨૫

यदि न ह्यान्नरपतिः सम्यङ्ज्ञेता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ चिह्नवेतेह नौरिव ॥ १२६ ॥

જેમ કર્ણધાર-નાલિક વિનાની નૌકા સમુદ્રમાં ફળી બળ, તેમ સારી રીતે દેશનાર રાજા હોય નહિ તો પ્રમજનો પશુ નાશ પામે. ૧૨૬

प्रवृत्तिः स्वामिनं त्यक्त्वा समृद्धापि न जीवति ।

अपि धनवन्तार्येषां किं करोति गवामुपि ॥ १२७ ॥

પ્રવૃત્તિ એટલે કે પ્રમજનો પોતે સર્વ રીતે સમૃદ્ધ હોય તોપણ પોતાના સ્વામી-રાજાને છોડીને જીવતી નથી. ખરેખર, વૈષ તરફ સાક્ષાત્ ધનવન્તરિ આવ્યા હોય, પરંતુ માણસનું આયુષ્ય ચાલી ગયું હોય, તો તે શું કરી શકે ? ૧૨૭

नरेशे जीवलोकोऽयं निमीलति निमीलति ।

उदेत्युदीयमाने च खगविव सरोरहम् ॥ १२८ ॥

જેમ સૂર્ય આથમે તો કમળ બિડાય છે અને સૂર્ય ઊગે તો કમળ ઊગે છે, તેમ રાજા નાશ પામે તો પ્રમ-જન નાશ પામે છે અને રાજાનો ઉદય થાય તો પ્રમનો ઉદય થાય છે. ૧૨૮

हिरण्यधान्यरत्नानि गजेन्द्राद्यापि वाजिनः ।

तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्महीपते ॥ १२९ ॥

રાજાને જે કંઈ સોનું, ધાન્ય, રત્ન, હાથી, ઘોડા વગેરે હોય છે, તે બધું પ્રમજનો તરફથી જ મળે છે. ૧૨૯ મા વાત સાહસં કાર્પીર્વિમર્ગર્થમાગતઃ ।

स्वग्राण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये ॥ १३० ॥

હે ભાઈ! વૈભવોથી ગર્વ વધી જતાં તમે કોઈ સાહસકર્મ કરશો નહિ; કારણ કે ભયારે કાળ વિપરીત થાય છે, ત્યારે પોતાના શરીરનાં ગાત્રો પશુ ભારૂં બને છે. ૧૩૦

मा त्वं तात बले स्थित्वा वाधिप्रा दुर्बलं जनम् ।

नहि दुर्बलदम्बायां काले किंचित्प्ररोहति ॥ १३१ ॥

હે ભાઈ! તું બળમાં મસ્ત રહીને દુર્બળજનને કોઈ બાધા પહોંચાડતો નહિ; કારણ કે બળ વિના બળા રહેલા જનો કંઈ પણ કરી શકતા નથી. ૧૩૧

यानि मिथ्याभिभूतानां पतन्वशुनि रोदताम् ।

तानि संतापकान्प्रवृत्ति सपुत्रपशुयान्धवान् ॥ ૧૩૨ ॥

જેમને વશ કારણે હાનિ-બાધા વગેરે પહોંચેલાં છે, એવા માણસોનાં રદન કરતાં કરતાં જે આંસુ પડે છે, તે સંતાપ કરાવનારા માણસોને પુત્ર, પશુ અને સંબંધીજનો સહિત ધણી નાખે છે. ૧૩૨

મા તાવ સંપદામમાલ્લોડમીતિ વિશ્વસીઃ ।

दूरादोहपरिभ्रंशविनिपातो हि वारुणः ॥ १३३ ॥

‘હે ભાઈ! હું સર્વ સંપત્તિઓની ઉપર ચઢીને બેઠેલા છું’ એ પ્રકારનો વિશ્વાસ તું રાખતો નહિ; કારણ કે થણે હોયે ચઢ્યા પછી અદ્ય થતાં જે પતન થાય છે, તે બધું જ દારૂં હોય છે. ૧૩૩

કિતવા યં પ્રશંસન્તિ યં પ્રશંસન્તિ ચારણાઃ ।

યં પ્રશંસન્તિ ધન્યન્યઃ સ પાર્યં પુરુષાધમઃ ॥ ૧૩૪ ॥

હે રાજા! કપરી જનો જેની પ્રશંસા કરતા હોય, ચારણો જેની પ્રશંસા કરતા હોય અને બંદીવાનો જેની પ્રશંસા કરતા હોય, તે પુરુષને અધમ ગણવો. ૧૩૪ રાજાનો યં પ્રશંસન્તિ યં પ્રશંસન્તિ વૈ દ્વિજાઃ ।

સાષવો યં પ્રશંસન્તિ સ પાર્યં પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૩૫ ॥

હે રાજા! રાજાઓ જેની પ્રશંસા કરતા હોય, બાકાણો જેની પ્રશંસા કરતા હોય અને સાધુજનો જેની પ્રશંસા કરતા હોય, તે પુરુષને પુરુષોમાં ઉત્તમ ગણવો.

પ્રજાગુપ્તશરીરસ્ય કિં કરિષ્યન્તિ સંહતાઃ ।

ગૃહીતહસ્તચ્છત્રસ્ય વારિધારા ઇવારયઃ ॥૧૩૬॥

જેમ હાથમાં છત્રી પકડી હોય પછી મેઘની ધારા-
ઓ કાંઈ કરી શકતી નથી, તેમ છુદ્ધિએ જેના શરીરનું
રક્ષણ કરેલું છે, તેને મારવા તૈયાર થયેલા શત્રુઓ શું
કરી શકવાના હતા? ૧૩૬

કોડરેત્યહમિતિ મૂર્યાસ્તંમ્યાગાદેશયેતિ ચ ।

આશામવિતયાં કુર્યાદયાશક્તિ મહીપતેઃ ॥૧૩૭॥

(સેવકનો ધર્મ) 'કોણ હાજર છે અહીં?' એમ
રાજા પૂછે કે તરત જ 'યોસલુ' કે, 'હું છું' અને પછી
બરોબર પૂછતું કે, 'આશા આપો.' અને પછી રાજા
જે આશા કરે, તેને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સફળ બને,
તે રીતે રાજાની આજ્ઞા પાળવી. ૧૩૭

અસ્પેચુર્ધૃતિમાન્પ્રાક્ષદ્ધાપેવાનુગતઃ સદા ।

આદિદ્યો ન વિકલ્પેત સ રાજવસન્તિ વસેત્ ॥૧૩૮॥

જેની ધરજા ઘોડી હોય, જેનામાં ધીરજ હોય. જે
શુદ્ધિશાળી હોય, ડાયાની જેમ રાજા પાસે હાજર રહેતો
હોય અને રાજાની આજ્ઞામાં કાંઈ સંશય-વિકલ્પ કરતો
ન હોય, તેવા માણસ રાજાની સાથે નિવાસ કરે. ૧૩૮

અપ્રાપ્તકાલં વચનં વૃદ્ધસ્પતિરપિ બ્રુવન્ ।

પ્રાનુયાદ્યુદ્ધયજ્ઞાનમપમાનં ચ શાશ્વતમ્ ॥૧૩૯॥

બૃદ્ધસ્પતિ બંતે આવીને પણ જે સમય પ્રાપ્ત થયા
વિનાશ વચન બોલે, તો તેનું અપમાન થાય અને તે
નિત્ય તિરસ્કાર પામે. ૧૩૯

કિં મક્રેનાસમર્થેન કિં શક્તિનાપકારિણા ।

મર્કં શક્તં ચ માં રાજમ્બજ્ઞાતું ત્વમર્હસિ ॥૧૪૦॥

ભક્ત-સેવક હોય પણ શક્તિશાળી ન હોય અને
શક્તિશાળી હોય પણ અપકાર પર અપકાર કરનાર
હોય, તેવા સેવકથી શું લાભ? હે રાજા! હું તો
સેવક છું અને શક્તિશાળી છું, માટે આપ મારો તિર-
સ્કાર કરવાને યોગ્ય નથી. ૧૪૦

જનં જનપદા નિત્યમર્ચયન્તિ નૃપાર્ચિતમ્ ।

નૃપેનાવમતો યસ્તુ સ સર્વૈરવમન્યતે ॥૧૪૧॥

રાજાએ જેનું માન સાચવ્યું હોય, તેવા રાજસેવકનાં
માન-સન્માન જનપદના બધા લોકો કરે છે; પરંતુ જેનું
રાજાએ અપમાન કર્યું હોય, તે માણસનું બધા તરફથી
અપમાન થાય છે. ૧૪૧

નાનિવેચ પ્રકૃર્વાત મર્ત્ત કિંચિદપિ સ્વયમ્ ।

કાર્યમાપત્રતીકારાદન્યત્ર જગતીપતેઃ ॥૧૪૨॥

પોતાના સ્વામીને બચાવ્યા સિવાય પોતાનું કાંઈ
પણ કાર્ય કરવું નહિ. રાજાને માથે જે કાંઈ આપતિ
આવી પડી હોય, તો તે દૂર કરવા રાજાને પૂછવું નહિ,
પણ આપોઆપ વિપત્તિ દૂર કરવી. ૧૪૨

અતિવ્યયોઽનવેક્ષા ચ તથાર્જનમમતઃ ।

મોક્ષણં દૂરસંસ્થાનં કોપવ્યસનમુચ્યતે ॥૧૪૩॥

અતિશય ખર્ચ, ધનની બેપરવા, અધર્મથી ધન
મેળવવું, ધનની કાચળા છટી મૂકવી અને ધનથી દૂર
રહેવું એ બધાં ખમનાના સંપ્રદાન વ્યસન-આપતિ
જણાય છે. ૧૪૩

ક્ષિપમાયમનાલોચ્ય વ્યયાનક્ષ સ્વવાન્છયા ।

પરિક્ષીયત દનાસૌ ધની વૈષ્ણવોપમઃ ॥૧૪૪॥

પોતાની આવક કેટલી છે, તે જોયા વિના પોતાની
મરજીમાં આવે તે રીતે ધનનો વ્યય કરવામાં આસે તો
કુબેર ભંડારીના જેટલો ધનિક હોય, તે પણ દૈનંદેક
ખાલી થઈ જાય છે. ૧૪૪

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર વિનિયોજયેત્ ।

કર્મસ્વદૃષ્ટકર્મા યઃ શક્ષ્ણોઽપિ વિમુદ્ધતિ ॥૧૪૫॥

જે માણસ જે કાર્યમાં કુશળ હોય, તેમાં તે
માણસને જોડેલા જોડેલા; કારણ કે શાસ્ત્રમાં નિર્ણય
હોય, પણ પોતાને કરવાનું કાર્ય જોતો-અજાણ તો ન હોય
તો તે કર્મ વિશે મોઢ પામે છે. ૧૪૫

ઈર્કં હન્યાન્ન વા હન્યાદિપુર્મુક્તો ધનુષ્મતા ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતા યુક્તા હન્તિ રાષ્ટ્રં સનાયકમ્ ॥૧૪૬॥

બાણાણીએ જે બાણ છોડ્યું હોય, તે તો એક
જાણુને મારી નાખે છે અથવા તો તે બાણ ચૂરી પણ
જાય છે; ખંડુ શુદ્ધિશાળી માણસે પોતાની બુદ્ધિનો
બરોબર ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે નાયક સહિત આખા
રાષ્ટ્રનો નાશ કરે છે. ૧૪૬

ન વચ્છર્ચેન નામેન્દ્રેન હૈયેન ચ પત્તિભિઃ ।

કાર્યં સંસિદ્ધિમખ્યેતિ યથા બુદ્ધયા પ્રસાધિતમ્ ॥૧૪૭॥

શુદ્ધિથી જે કામ સારી રીતે સધાય છે, તેવી રીતે
તો ચત્રોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી તેમ જ કીના-
ઓથી પણ સધાવું નથી. ૧૪૭

દુર્યોધનઃ સમર્યોઽપિ દુર્મન્ત્રી પ્રલયં ગતઃ ।

રાજ્યમેકક્ષકારોયઃ સુમન્ત્રી ચન્દ્રગુપ્તકઃ ॥૧૪૮॥

દુર્યોધન પોતે સમર્થ હતા, પરંતુ તેનો મંત્રી બરાબર
હતા, તેથી તેનો નાશ થયો. ચંદ્રગુપ્ત એકલો અસ્ફલિય
હતા; પરંતુ તેને મંત્રી સાથે મળી આવ્યો, તેથી તેણે
ધણી પ્રાપ્તિ સાથે રાજ્ય કર્યું. ૧૪૮

અનુષ્ઠાનપિ યોદ્ધાઓ મન્ત્રિભિઃ પૃથિવીપતિઃ ।

યથા સ્વદોષનાશાય વિદુરેનાશ્વિકાસુતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

વિદુરજીએ રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને તેના દોષ દૂર કરવા માટે ઘણા બોધ આપ્યો હતો, એ રીતે મંત્રીઓએ પોતાનો રાજ્ય સાલગણવા માગતો ન હોય તોપણ તેને બોધના વચનો સંભળાવવાં નોંધે એ ૧૪૯

સભા થા ન પ્રવેષ્ટવ્યા વક્ત્ર્યં વાસમજ્ઞસમ્ ।

અનુવન્ધિતુમ્વાપિ નરો ભવતિ કલ્પિત્વી ॥ ૧૫૦ ॥

પહેલી વાત તો એ છે કે રાજસભામાં પ્રવેશ કરવા નહિ અને પ્રવેશ કર્યો, તો ખોટું બોલવું નહિ; કારણ કે ખટ્ટી વાત બહુવા છતાં બોલો નહિ કે ખોટું બોલો; તોપણ માણસ પાપી થાય છે, ૧૫૦

તસ્માત્સભ્યઃ સભાં ગત્વા રાગદ્વેષવિવર્જિત્ ।

વચસ્તથાવિધં જૂયાયથા ન નરકં જજેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

માટે સભાસભે રાગ અને દ્વેષ વિનાના બનીને રાજસભામાં જવું નોંધે અને ત્યાં જઈને એવા પ્રકારનું વચન બોલવું કે જેથી પોતાને નરકમાં જવું પડે નહિ માતા પિતા ગુરુબ્રાતા આદિ પુત્રઃ પુરોહિતઃ ।

નાવળટ્યો નામ રાક્ષોઽસ્તિ સ્વર્ગ્યં યો ન તિષ્ઠતિ ॥ ૧૫૨ ॥

‘અમુક માણસનો દંડ ન થાય,’ એમ રાજને હોવું નોંધે નહિ એ પોતાનો ધર્મ પાળે નહિ, તે દંડને લાપક છે; પછી તે માતા, પિતા, ગુરુ, ભાઈ, પત્ની, પુત્ર કે પુરોહિત હોય ૧૫૨

વિશોધયન્મહીપાલો મન્ત્રિશાલામશેપતઃ ।

અયુક્તો નાર્હતિ સ્થાતુમર્સ્યા મન્ત્રરહસ્યવિત્ ॥ ૧૫૩ ॥

મંત્રીમંડળનું જે કાર્યોલભ (મંત્રીશાળા) છે, તેની સાપાસ તો રાજાએ સંપૂર્ણ રીતે કરવી નોંધે, કાઈ પણ મંત્રી ગુપ્ત વાતના રહસ્યને અજ્ઞતા હોય, છતાં પણ અજ્ઞાત્ય વર્તનવાળો હોય, તો તેને મંત્રીશાળામાં રાખવો નહિ ૧૫૩

પટ્કર્ણો મિચતે મન્ત્રશ્રવણઃ કર્ણઃ સ્થિરો ભવેત્ ।

દ્વિકર્ણસ્ય તુ મન્ત્રસ્ય દ્વિશ્રાવ્યન્તં ન ગન્તતિ ॥ ૧૫૪ ॥

જ કાન (નજી માણસ) ભેગા થાય, તોપણ મંત્રનો ભેદ ખૂલી જાય ॥ એને ચાર કાન (બે માણસ) હોય, તો જ મંત્ર સ્થિર રહે છે અને જે મંત્ર બે કાન (એક માણસ) પાસે રહ્યો હોય, તો તેના રહસ્યને અજ્ઞાત પણ પામી શકતા નથી ૧૫૪

ત્રિવિધા પુરુષાઃ રાજજ્ઞત્તામાયમમધ્યમાઃ ।

નિયોજયેત્તથૈવાંશિવિષેષવપિ કર્મસુ ॥ ૧૫૫ ॥

હે રાજા! માણસો ત્રણ પ્રકારના હોય છે : ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ એટલે ઉત્તમને ઉત્તમ કાર્યમાં, મધ્યમને મધ્યમ કાર્યમાં અને અધમને અધમ કાર્યમાં રાજાએ નોડી દેવાં નોંધે એ ૧૫૫

તુલ્યાર્યૈ તુલ્યસામર્થ્યૈ સર્વજ્ઞં વ્યવસાયિનમ્ ।

અર્ધરાજ્યહં શ્રુત્યં યો ન હન્યાત્સ હન્યતે ॥ ૧૫૬ ॥

જેનું પ્રયોજન સરખું હોય અને જેનું સામર્થ્ય સરખું હોય; તેમ જ જે સર્વજ્ઞાની અને પરિશ્રમી હોય. એવા સેવક રાખવામાં આવે, તો તે રાજાનું અડધું રાજ્ય હરી લે, માટે એવા સેવકનો જે રાજા નાશ ન કરે, તે પોતે નાશ પામે છે ૧૫૬

નિર્વિશેષો યથા રાજા સર્મ શ્રુત્યેતુ તિષ્ઠતિ ।

તત્રોદયમસમર્થાનામુત્તાહઃ પરિહીયતે ॥ ૧૫૭ ॥

રાજા જે સારાનરસા બધા સેવકા પર એકસરખો ભાવ રાખે, તો જે ઉદયમાં અને શક્તિમાન છે, તેમનો ઉત્સાહ નાશ પામે છે. ૧૫૭

પ્રસારો નિષ્ફલો યસ્ય યસ્ય ક્રોધો નિરર્થકઃ ।

ન તં રાજાનમિચ્છન્તિ ષણ્ઢં પતિમિવાજ્ઞના ॥ ૧૫૮ ॥

કામિની જે જેમ ધીજડા પતિને ચાહતી નથી તેમ સેવક પણ તેવા રાજાને ધ્રુવજો નથી કે જેની કૃપા જી વિનાની હોય છે અને જેનો ક્રોધ ફેગટ હોય છે. અવિવેકિનિ મૂળાલે નશ્યન્તિ શુણિનાં શુણાઃ ।

પ્રવાસરસિકે કાન્તે યથા સાઙ્યાઃ સ્તનોમતિઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જેનો પતિ પ્રવાસ કર્યો કરતો હોય, તે પતિવ્રતા સ્ત્રીના સ્તનની ઉશ્ચિતિ ઓછી થઈ જાય છે, તેમ જો રાજા સાગસારવિવેક વિનાનો હોય; તો શુણીજનોના શુણ નાશ પામે છે ૧૫૯

ન કશ્ચિન્નક્રોધોપાનામાત્મીયો નામ શ્રુત્તામ્ ।

હોતારમપિ જુહન્ત વહત્યેષ હુતાશનઃ ॥ ૧૬૦ ॥

જેનો ક્રોધ ઘણો તીવ્ર છે, તેવા રાજાએ કાઈ પોતાનો માણસ ગહેતો નથી; કારણ કે અગ્નિ પોતાને આહુતિ આપનાર હોવાને પણ બાગતો જ હોય છે. ૧૬૦

વર્કં સેવ્યં નૃપઃ સેવ્યો ન સેવ્યઃ કેવલો નૃપઃ ।

પરમ ચક્રસ્ય માહાત્મ્યં મૃતિપિન્દઃ પાત્રતાં ગતઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ગમનુ આપું મંડલ (ચક્ર) સેવનું અને ગમને પોતાને પણ સેવવો, પરંતુ એકલા ગમને સેવવો નહિ. ચક્રનો મહિમા તો બુલ્યો કે, તેની પર સહેસો માટીનો પિંડ પાત્રતા (ધડપણ, મેગતા)ને પામી ગયો. ૧૬૧

યસ્મિન્નવાધિકં ચકુરારોપયતિ પાર્થિવઃ ।

હુલીનો વાહુડીનો વાસ શ્રિયો ભાજનં ભવેત્ ॥ ૧૬૨ ॥

રાજા ને સેવક પર પોતાની વધારે નજર નાખ્યા કરે તે કુલીન હોય કે કુલદીન હોય, તોપણ તે સેવક લક્ષ્મીને પાત્ર બને છે. ૧૬૨

રાહિ માતરિ દેવ્યાં ચ કુમારે મુસ્યમંત્રિણિ ।
પુરોહિતે પ્રતીહારે સમં વર્તત રાજવત્ ॥૧૬૩॥

રાજા, રાજમાતા, રાજગણી, રાજકુમાર, મુખ્ય મંત્રી, પુરોહિત અને પ્રતિહારી એ બધાની સાથે રાજની જેમ વર્તન રાખવું. ૧૬૩

પાનમહાસ્તયા નાર્યો મૃગયા ગીતવાદિતે ।

પતાનિ ચુક્ત્યા સેવેત પ્રસન્નો હ્ય રોપવાન્ ॥૧૬૪॥

મંદિરાપાન, જુગાર, ઓસંગ, શિકાર, ગીત અને વાદ્યન એટલી બાબતો ઘટેલી રીતે સેવવી. તેને વધારે પડતો પ્રસંગ પાડવામાં આવે તો દોષ જાણે થવાનો સંભવ છે. ૧૬૪

આયાચ્ચતુર્થમાગેન વ્યયકર્મ પ્રવર્તયેત્ ।

પ્રમૂલતૈલદીપો હિ ચિરં મદ્રાણિ પદયતિ ॥૧૬૫॥

પોતાના રાજ્યની જે આપક હોય, તેથી ચોથા ભાગ જેટલું ખર્ચ કરવું જોઈએ. પાત્રમાં ખૂબ તેલ ભરેલું હોય, તો દીવા ખૂબ ટકે છે, તેમ થોડું ખર્ચ કરવાથી લક્ષ્મી ટકે છે. ૧૬૫

કર્મણા મનસા વાચા ચક્ષુષાપિ ચતુર્વિધમ્ ।

પ્રસાદયતિ લોકં યસ્તં લોકો નુ પ્રસીદતિ ॥૧૬૬॥

જે રાજા પોતાનાં, કર્મ, મન, વાણી અને નજરથી લોકોને પ્રસન્ન રાખે છે, તે રાજા ઉપર બધા લોક પણ પ્રસન્ન રહે છે. ૧૬૬

સંમોજનં સંકથનં સંપ્રશોડ્ય સમાગમઃ ।

જ્ઞાતિભિઃ સહ કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કદાચન ॥૧૬૭॥

પોતાના જ્ઞાતિજનોની સાથે ભોજન, વાર્તાલાપ, ખખરઅંતરના પ્રશ્ન અને સમાગમ એટલા પ્રસંગમાં રાજાએ આવવું જોઈએ તેમ જ જ્ઞાતિજનો સાથે કોઈ ભત્રીનો વિરોધ કરવો નહિ. ૧૬૭

મૃદોઃ પરિમયો નિત્યં વેરં તીક્ષ્ણસ્ય નિત્યશઃ ।

જસ્ટિય તદ્વદ્વં તસ્માન્મધ્યાં વૃત્તિ સમાગ્રયેત્ ॥૧૬૮॥

રાજા દામજ હોય, તો તેના હમેશાં પરાભવ થાય છે તેમ જ રાજા જે તીષ્ણ હોય તો તેની સાથે હમેશાં વેર બંધાય છે; માટે દામજતા અને તીક્ષ્ણતા બંને છેડીને રાજાએ વ્યવહારમાં મધ્યમસર વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. ૧૬૮

અનુદિમાશ્રિવાનાં ચ ક્ષત્રવ્યમપરાધિનામ્ ।

નહિ સર્વેષ પાપિહત્યં સુલભં પુરુષે કચિત્ ॥૧૬૯॥

વગર સમજે કે વગર યુદ્ધિએ સેવકોએ અપરાધ કર્યો હોય, તો તે અપરાધીઓને રાજાએ માફી આપવી જોઈએ, કારણ કે બધાં માણસોમાં સરખું કડાપણ હોય, તે મુશ્કેલ નથી. ૧૬૯

કિમપ્યસાધ્યં મહતાં સિદ્ધિમેતિ લઘીયસામ્ ।

પ્રદીપો મૂર્ધિગેહાન્તર્ધ્વાન્તં હન્તિ ન માનુમાન્ ॥૧૭૦॥

મોટા માણસોને ઘણી વખત જે કાર્ય અસાધ્ય લાગે છે, તે કાર્યને નાના માણસો સિદ્ધ કરી શકે છે; ઘરની અંદર ભોંયરામાં જે અંધારું હોય છે, તેને દીવા દૂર કરે છે, ત્યાં સૂર્ય પહોંચી શકતો નથી. ૧૭૦

અરાવ્યુચિતં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ।

છેતુમપ્યાગતે જ્ઞાયાં નોપસંહરતે દ્રુમઃ ॥૧૭૧॥

પોતાને ઘેર સત્વરે આવ્યો હોય, તો તેનો પણ યોગ્ય રીતે અતિથિસત્કાર કરવો; કારણ કે જે માણસ પોતાને કાપી નાખવા માટે આવ્યો હોય, તેના ઉપરથી પણ વૃક્ષ પોતાની ડાયા લઈ લેતું નથી. ૧૭૧

અગાધહૃદયા મૂળાઃ કૃપા ઇવ દુરાસદાઃ

ઘટકા ગુણિનો નો ચેત્કર્યં લખ્યેત્ જીવનમ્ ॥૧૭૨॥

જેમ કૃપા જિંડા હોવાથી તેમાં પહોંચાતું નથી તેમ રાજાઓને પહોંચાતું નથી; કારણ કે તેમનાં હૃદય જિંડા હોય છે; પરંતુ જેમ વડા દોરડા (શુષ્ક) થી બંધાય, તો કૂવામાંથી પાણી (જીવન) મેળવે છે, તેમ જો શુષ્કોનો ન હોય તો, રાજા પાસેથી માણસો શી રીતે જીવન મેળવે. ૧૭૨

કર્યં નામ ન સેવ્યન્તે યત્નતઃ પરમેશ્વરાઃ ।

અચિરેણૈવ યે તુષ્ટાઃ પૂરયન્તિ મનોરથાન્ ॥૧૭૩॥

અનુભવે રાજા-મહારાજાઓની પ્રયત્નપૂર્વક સેવા ચાકરી કેમ કરતા નથી કે જો તે થોડા જ વખતમાં રાજ થાય તો તેમના બધા જ મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. ૧૭૩

મોગિનઃ કચ્ચુકાસક્તાઃ કૂરાઃ કુટિલગામિનઃ ।

સુદુષ્ટા મન્વસાધ્યાશ્ચ રાજાનઃ પન્નગા ઇવ ॥૧૭૪॥

જેમ સાપ કચ્ચાવાળા (મોગી), કાંચળા (કચુક) થી વીંટાયેલ, વાંકા (કૂર) અને વાંકી ગતિવાળા દોઈ, અત્યંત દુષ્ટ અને મંત્રથી સાધ્ય બને છે, તેમ રાજાને પણ મોગી-વિલાસી, કચુક વીંટીને રહેનાર, કૂર સ્વભાવના અને વાંકી ગતિવાળા હોય છે, તથા તે અત્યંત દુષ્ટ અને મંત્રથી સાધી શકાય તેવા હોય છે. ૧૭૪

અકસ્માદ્દેદિ યો અક્ષમાજન્મપરિસેવિતમ્ ।

નચ્ચં જને રહિયેસ્ય ત્યાજ્યો નૃપં દ્વાતુરઃ ॥૧૭૫॥

જે માણસ મોગી થયો હોય, તેને જન્મથી સેવવા ભાત વિષે અને શાક વિષે રહિય થતી નથી તેમ જ

જે ભક્ત-સેવકજન જન્મથી સેવા કરતો હોય તેનો જે રાજા વગર કારણે દ્વેષ કરવા માટે તો સેવકે તેવા રાજાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ૧૭૫

સુગન્ધ કેતકીપુષ્પ કળ્પકે પરિવેષિતમ્ ।

યથા પુષ્પ તથા રાજા દુર્જને પરિવેષિત ૥૧૭૬॥

કેવાનાં પુષ્પમાં સુગંધી ઘણી હોય છે પરંતુ કાટાંગીથી તે પુષ્પ વીંટાયેલું રહે છે, એ રીતે રાજા પોતે સારો હોય છે, પણ તેની આરે બાબુ દુર્જને વીંટાયેલા હોય છે ૧૭૬

અસપ્રલાપ પારુષ્ય પૈશુન્યમનૂત તથા ।

ક્તવારિ ઘાંઘા રાજેન્દ્ર ન જસેન્નૈવ ચિન્તયેત્ ॥૧૭૭

હે રાજકેત! ખોટો બકવાદ કહો વચન આડી યુગની અને જુરફપટ એ ચાર બાબતો બોલવી નહિ અને તેનો મનથી વિચાર કરવો નહિ ૧૭૭

પ્રાહ્લે નિયોગ્યા માને તુ સન્તિ રાક્ષસ્યો ગુણા ।

યશ સ્વર્ગનિવાસશ્ચ વિપુલશ્ચ યનાગમ ॥૧૭૮॥

જો પોતાના રાજ્યમાં રાજાએ કાઢ્યા માણસની નિમણૂક કરી હોય તો તેથી રાજાને ત્રણ ગુણોના લાભ થાય છે યશ સ્વર્ગમાં નિવાસ અને વિપુલ ધનની પ્રાપ્તિ ૧૭૮

મૂર્ય નિયોગ્યમાને તુ પ્રયો દોષા મહીપતે ।

અયશ્ચાર્યનાશશ્ચ નરકે ગમન તથા ॥૧૭૯॥

જો પોતાના રાજ્યમાં મૂર્ખ માણસની નિમણૂક કરી હોય, તો તેથી ગમને ત્રણ દોષ લાગુ પડે છે અપયશ ધનનો નાશ અને નરકમાં વાસ ૧૭૯

હૃદમેવ નરેન્દ્રાણા સ્વર્ગદ્વારમર્ગલમ્ ।

યદાત્મન પ્રતિહ્વા ચ પ્રજા ચ પરિપાલ્યતે ॥૧૮૦॥

રાજા-મહારાજાઓ માટે આ એક જ સ્વર્ગ છે કે જેની સાકાંશે બધાં નથી એક તો પોતાની પ્રતિમાનું પાલન અને બીજું પોતાના પ્રજાઓનું પાલન ૧૮૦ મન્ત્રો યોધ દ્વાપીર સર્વાદૈ સહૃદૈરપિ ।

ચિર ન સહૃતે સ્થાતુ પરેમ્યો મેદશક્ત્યા ॥૧૮૧॥

જેમ બધા અંગો પર સારી રીતે બપ્તર હોય તોપણ શત્રુઓ પોતાને મારી નાખશે, એ શકાથી થોડો અધીર બનીને રણભૂમિ પર લાંબો વખત રહેતો નથી, તેમ બધા પ્રકારના અંગથી સારી રીતે દાખી રાખવામાં આવ્યો હોય, તોપણ મન (રહેઝકથા) શત્રુ નો પાસે ધૂની બશે એ શકાથી અધીર બનીને લાંબો વખત સુધી યુદ્ધ રહેતો નથી અર્થાત્ વાત ઉઘાડી પડી નય છે ૧૮૧

આત્મોદય પરગ્લાનિર્દય નીતિરિતીયતી ।

તદ્વીરૂપ્ય કૃતિર્મિર્વાચસ્પત્ય પ્રતાયતે ॥૧૮૨॥

રાજનીતિમાં આટલી જ સુખ-વાત બોલવાની હોય છે કે, એક તો પોતાના રાજાનો ઉદય અને પારકાશત્રુ ની ગ્લાનિ આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને રાજસેવક બોલે તો તેની વાણી વાચસ્પતિની જેમ વખાણવા લાગે છે ૧૮૨

વૃદ્ધિયોગ વરેણાપિ મહિષ્ઠા ન મહાત્મનામ્ ।

પૂજશ્ચન્દ્રોદયાકાઢ્ઢી દૃષાન્તોઽન મહાર્ણવ ॥૧૮૩॥

બીજા દ્વારા પાતાનો મહિમા વધે તેથી મહાત્મા પુરુષોને પરમ સતોષ થતો નથી જેમ મહાસાગર પોતે પૂર્ણ હોવા છતાં ચંદ્રનો ઉદય ધ્રુવે છે એ દૃષ્ટાન પ્રમાણે મહાત્મા પુરુષ બીજાનો ઉદય ધ્રુવે છે ૧૮૩

ચુદ્ધિશાશ્વ પ્રકૃત્યદ્વો ધનસમૃતિકક્ષ્ત્રક ।

ચારેક્ષ્ણો દૃતમુર્ય પુરુષ કોઽપિ પાર્થિવ ॥૧૮૪॥

જેમ ઈશ્વર પુરુષરૂપે આ પ્રકૃતિદેહમાં નિવાસ કરે છે તેમ રાજા પણ પુરુષરૂપે પોતાની પ્રકૃતિ (મત્રી કાશ સેના વગેરે સાત અંગાણી)માં નિવાસ કરે છે તે પુરુષ પાસે જુદિરૂપી શક્તિ છે યુદ્ધ રાખેન મત્રી બપ્તર છે યુદ્ધચરણો આખ છે તેમ જ દૃતરૂપી સુખ છે એ રીતે ખરેખર રાજા પણ ઈશ્વર પુરુષ જ છે તેજ ક્ષમા વા નૈકાન્ત કાલશ્વસ્ય મહીપતે ।

નૈકમોષ પ્રસાદો વા રસમાયવિદ્ કવે ॥૧૮૫॥

સમયને પારખનાર રાજા એકીસાથે પ્રતાપ અને ક્ષમા એ બે ગુણ રાખતો નથી જેમ રસ અને તેના લાવને ખાખનાર કવિજન એકીસાથે જોજ અને પ્રસાદ એ બે લાવને સાથે રાખતો નથી ૧૮૫

જ્ઞાપચારોઽપિ ધૈર્યનાવિનૃત્તવિશ્વિય ।

અસાધ્ય કુરતે કોપ પ્રાપ્ત કાલે મદો યથા ॥૧૮૬॥

જેમ દોષોથી બ્રહ્મ થવા છતાં પણ રોગ તગ્ન જ શરીરમાં વિકાર પેદા કરતો નથી, પણ તે જ્યારે અસાધ્ય બની જાય છે ત્યારે તે કોપ કરે છે, એ રીતે ગજ પુરુષ શત્રુઓથી ન તત દુખ પામે તોપણ પોતાના વિકારોને તાત્કાલિક પ્રગટ કરતો નથી પરંતુ મગે કરીને પોતે અસાધ્ય બની જાય ત્યારે જ તે કોપ કરે છે ૧૮૬

મૃદુલ્યવહિત તેજો મોર્યમુર્થાન્નકલ્પતે ।

પ્રદીપ સ્નેહમાદત્તે દશ્યામ્યન્વરસ્યયા ॥૧૮૭॥

જેમ ચાંદની - સ્નેહ રહેડી દિવેટથી દોલો તેન (સ્નેહ) ને ધીરે ધીરે લે છે, તેમ જ ક્રોધમળતાની અદ્ય રહેડી ગમતેજ ધીરે ધીરે પોતાના લાભ સાધવાને અક્રિયાને બને છે ૧૮૭

નાલમ્બતે દૈષ્ટિકતાં ન નિષીદતિ પૌરુષે ।

શવ્દાર્થો સત્કવિરિવ દ્વયં વિદ્વાનપેક્ષતે ॥૧૮૮॥

સારે કવિ શબ્દ અને અર્થ બંનેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરે છે, તેમ કાલો રાજા પારબંધ અને પુરુષાર્થ બંનેનો લાભ ઉઠાવે છે; તે એકલો પ્રારબંધને અનુસરતો નથી તેમ જ એકલા પુરુષાર્થમાં રહેતો નથી.

સ્થાયિનોડ્યં પ્રવર્તન્તે ભાવાઃ સંચારિણો યથા ।

રસસ્યેકસ્ય મૂયાંસસ્તથા નેતુર્મહીશ્રુતઃ ॥ ૧૮૯ ॥

જેમ કાવ્યમાં એક સ્થાયી રસને માટે અનેક સંચારી લાવે પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ એક (પ્રધાન) નેતાને માટે અનેક નાના રાજાઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૧૮૯

મન્ત્રાવાપચિદા યોગૈર્મંડલાન્યધિતિષ્ઠતા ।

સુન્નિમહા નરેન્દ્રેણ ફળીન્દ્રા હવ શત્રવઃ ॥૧૯૦॥

જેમ યોગની ક્રિયાઓથી મંડલ રચીને અંદર બેઠેલ શાસ્ત્રીક જંતરમંતર શાસ્ત્રનો જાણકાર હોવાથી મોટા મોટા સાપને સારી રીતે વશ ગણે છે, તેમ જ સામદામ વગેરે યોગથી માંસલિક રાજાઓને વશ કરીને તેમની અંદર રહેલો રાજા પોતાના અને પારકા રાષ્ટ્રોના હિતનો જાણકાર બનીને શત્રુઓને ધણી જ સરળતાથી પોતાને વશ રાખે છે. ૧૯૦

કરપ્રચેદાસુતુઙ્ગઃ પ્રમુશકિ પ્રધીયસીમ્ ।

પ્રજાશલહૃદ્દન્મૂલઃ ફલત્યુત્સાહપાદપઃ ॥ ૧૯૧ ॥

હુદ્દિ અને બળરૂપી મૂળ જેનાં ધણાં વધેલાં છે અને જે ધણે જીએ ગયેલ છે એવું ઉત્સાહરૂપી વૃક્ષ અતિશય ફેલાયેલી એવી પ્રભુશક્તિ(સામર્થ્ય) અને પ્રતાપ(રૂપી)ફળને હાથથી તોડી શકાય તેટલું નજીક લાવીને મૂકી દે છે. ૧૯૧

સ લોપઃ સચિવસ્યૈવ યદસત્કુરુતે નૃપઃ ।

ચાતિ યન્તુઃ પ્રમાદેન ગજો વ્યાલસ્યવાચ્યતામ્ ॥૧૯૨

દારનાર મહાવતના પ્રમાદથી હાથી જંગલી ગણાય છે, તેમ રાજા જો ખરાબ કામ કરે, તો તે પ્રધાનનો જ દોષ ગણાય છે. ૧૯૨

ન સર્પસ્ય મુલે રક્તં ન દ્રુપ્તસ્ય કલેબરે ।

ન પ્રજાસુ ન મૂપાલે ઘનં દુરધિકારિણિ ॥ ૧૯૩ ॥

જેમ સાપના મુખમાં લોહી રહેતું નથી અને જેને સર્પનો ડંશ લાગે છે, તે માણસના શરીરમાં લોહી રહેતું નથી તેમ જ જો અધિકારી જન ખરાબ હોય, તો રાજા પાસે ધન રહેતું નથી અને પ્રજાજનો પાસે પણ ધન રહેતું નથી. ૧૯૩

યયપિ ક્ષિતિપાલાનામાદ્યા સર્વત્રગા સ્વયમ્ ।

તથાપિ શાસ્ત્રદીપેન ચરત્યેવ મતિઃ સતામ્ ॥૧૯૪॥

જોકે રાજાઓની આદ્યા આપોઆપ જ બધે ઠેકાણે પહોંચી જતી હોય છે, તોપણ સજાઓની હુદ્દિ શાસ્ત્રરૂપી દીવાના પ્રકાશ જ ચાલતી હોય છે, તેમને રાજાની આદ્યા કામ આવતી નથી. ૧૯૪

અસાધ્યમન્યથા દોષં પરિચ્છિદ્ય શતીરિણામ્ ।

યથા વૈદ્યસ્તથા રાજા શસ્ત્રપાણિર્વિપ્રહતિ ॥ ૧૯૫॥

જેમ દેહધારીઓનો કાંઈ રોગ અસાધ્ય હોય, તેને દૂર કરવા મહેનત કરે, તો વૈદ્ય પોતે જ સહન કરે છે, તેમ જ હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરનાર રાજા જો અસાધ્ય માણસના દોષ દૂર કરવા મહેનત કરે, તો તેથી તે રાજાને જ ખેદ થાય એમ છે. ૧૯૫

સાતમાત્રં ન ચઃ શત્રું વ્યાધિં વા પ્રશમં નયેત્ ।

અતિપુટાદ્ગુપ્તોઽપિ સ પશ્યાત્તેન હન્યતે ॥૧૯૬॥

શત્રુ અને રોગને તે પેલાં યાત્રે તે પહેલાં જ જો શમાવવામાં ન આવે, તો પાછળથી રોગ ખૂબ વધી જાય અને શત્રુનાં બધાં જ અંગ હથેપુટ બની જાય અને પછી તે રોગ અને શત્રુ જ તેને મારી નાખે છે. પાલકાનાં સમસ્તાનાં હૈ પરે વાત પાતકે ।

એકં દુઃસચિવો રાજા દ્વિતીયં ચ તદાશ્રયઃ ॥૧૯૭॥

હે ભાઈ! આ જગતમાં ધણાં બધાં પાપો છે, તેમાં બે પાપ મોટાં ગણવામાં આવે છે. એક તો રાજા કે જેનો પ્રધાન અત્યંત દુષ્ટ છે અને બીજું તેવા રાજાનો આશ્રય લેવો પડે. ૧૯૭

રાજા સંપત્તિહીનોઽપિ સેવ્યઃ સેવ્યમુણાશ્રયઃ ।

અવત્યાજીવનં તસ્માત્ફલે કાલાન્તરાદપિ ॥ ૧૯૮ ॥

રાજાના ગુણો જો સેવવા જેવા હોય, તો તે રાજા ભલે સંપત્તિ વિનાનો થઈ ગયો હોય, તોપણ સેવક તેની સેવા કરવી; કારણ કે કાળે કરીને તે રાજાથી જો કાંઈ ફળ મળશે તો તે આજીવન ચાલશે. ૧૯૮

સ જયી વરમાતદ્વા યસ્ય તસ્યાસ્તિ મેદિની ।

કોશો યસ્ય સુદુર્ગર્ષો દુર્ગતસ્ય સુદુર્જયઃ ॥૧૯૯॥

જેની પાસે એક હાથીઓ છે, તે રાજા વિજયી બને છે અને પૃથ્વી તેની થઈને રહે છે તેમ જ તેનો કાશ પણ કાંઈથી મેળવી ન શકાય તેવા હોય છે અને તેને કિલ્લો પણ એવા હોય છે કે જેને કાંઈ છતી ન થકે. સુવર્ણઃ પટ્ટચેલેશ્ચ શોમા સ્યાદરયોપિતામ્ ।

પરાક્રમેણ દાનેન રાજન્તે રાજનન્દના ॥૨૦૦॥

ઉત્તમ પ્રકારની સ્ત્રીઓ હોય, તેમની શોભા સોનાનાં આભુષણો અને ઉત્તમ પટકારનાં વસ્ત્રોથી છે, તેના રીતે રાજાના કુમારો પરાક્રમથી અને દાનથી શોભતા હોય છે. યં યં નૃપોઽનુરાગેણ સંમાનયતિ સંસદિ ।

તસ્ય તસ્યોત્સારાણ્ય યતન્તે રાજવલ્લભાઃ ॥૨૦૧॥

રાજા પોતાની સલામાં જે જે માણસોને પ્રેમથી માન આપે છે, તે તે માણસને દૂર કરવા માટે રાજાના પ્રીતિપાત્ર બનેલા માણસો પ્રવર્તન કરતા હોય છે. ૨૦૧
બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો ધન્યુર્નાધિકારે પ્રશસ્યતે ।

બ્રાહ્મણઃ સિદ્ધમત્પર્યં કૃષ્ટદેશાપિ ન યચ્છતિ ॥૨૦૨॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને કુટુંબીજન એ ત્રણ માણસોને રાજા દ્રવ્યનો અધિકાર આપે, તે પ્રશંસાપાત્ર નથી; કારણ કે જે બ્રાહ્મણને અધિકાર આપવામાં આવે, તે ધણું જ દ્રવ્ય બેસું કહ્યું હોય, તો પછી ધણી કષ્ટ તે દ્રવ્ય આપે. ૨૦૨

નિયુક્તઃ ક્ષત્રિયો દ્રવ્યે સ્વદ્ગં દર્શયતે ધ્રુવમ્ ।

સર્વસ્વં પ્રસતે ધન્યુરાક્રમ્ય જ્ઞાતિગાઘતઃ ॥૨૦૩॥

હવે જે ક્ષત્રિયને દ્રવ્યનો અધિકાર આપવામાં આવે, તો તેની પાસે કાંઈ આગળ બધા કે તરત જ તેને તલવાર બતાવે અને જે કુટુંબીજનને દ્રવ્યનો અધિકાર આપ્યો હોય, તો 'જાતિજન છે' એ શાબે રાજ્યની બધી જ સંપત્તિ ધર બેસી કરે. ૨૦૩

અપરાધેઽપિ નિઃશઙ્કો નિયોગી ચિરસેવકઃ ।

સ સ્વામિનમયજ્ઞાય ચરેચ્ચ નિરવગ્રહઃ ॥૨૦૪॥

સેવક જે ધણી લાખા કાળથી રહ્યો હોય અને સદાને સેવક બની ગયો હોય, તો તે અપરાધ કરે છતાં પણ કાંઈ ભતની શંકા તેને થાય નહિ, તેમ જ રાજાની આજ્ઞાને બોળાગીને પણ તે સ્વચ્છંદપણે દરકાર રાખ્યા વિના વર્તી કરે છે. ૨૦૪

અપકર્તાધિકારસ્થઃ સ્વાપરાધં ન મન્યતે ।

અપકારં ધ્વજોઽત્ય સર્વમેવાલુપ્સ્યતિ ॥૨૦૫॥

રાજા પર કાંઈ ઉપકાર કર્યો હોય, એવા માણસને જે કાંઈ અધિકાર પર નીમવામાં આવે, તો તેને પોતાનો કાંઈ અપરાધ થયો હોય, તો પછી તેને તે ગણે નહિ અને પોતાના ઉપકારને જ વારંવાર ધમની જેમ આગળ ધરીને તે રાજાનું સર્વસ્વ લૂટી લે છે. ૨૦૫

આશામજ્જકરાન્રાજા ન ક્ષામ્યેત્ત્વસુતાનપિ ।

વિશેષઃ કોઽનુરાગસ્ય રાજચિન્નગતસ્ય ચ ॥૨૦૬॥

પોતાના કુમારો હોય, છતાં પણ તે જે રાજાની આજ્ઞાને લગ કરે, તો રાજા તેમને પણ ક્ષમા ન આપે;

કારણ કે રાજાના ચિત્તમાં રહેલ પ્રેમની વિશેષતા રાજ્ય-વહીવટમાં થી રીતે બતાવાય ? ૨૦૬

તત્કરંભ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુભ્યો નૃપવલ્લભાત્ ।

નૃપતિર્નિજલોભાચ્ચ પ્રજા રક્ષેતિતેષ્વ હિ ॥૨૦૭॥

યોગેથી, નીમેલા અધિકારીઓથી, શત્રુઓથી, રાજાના માનીતાઓથી તેમ જ રાજાના પોતાના સોલથી રાજાએ પિતાની જેમ પોતાનાં પ્રમજનોનું રક્ષણ કરવું બેઠ્યો. મોગસ્ય માજનં રાજા ન રાજા કાર્યમાજનમ્ ।

રાજકાર્યપરિધ્વંસાન્મન્ત્રી દોષેણ સ્થિપ્યતે ॥૨૦૮॥

રાજા તો રાજ્યને ભોગવવા માટે છે, રાજા કાંઈ કાર્ય કરી બંધુતો નથી. જે કાંઈ રાજ્યના કાર્યમાં હાનિ થાય, તો તે દોષ વડે મંત્રી વગેવાય છે અને લેવાય છે, રાજા નહિ. ૨૦૮

વરં પ્રાણપરિત્યાગઃ શિરસો વાપિ કર્તનમ્ ।

ન તુ સ્વામિપદાસિપાતકેચ્છોરુપેક્ષનમ્ ॥૨૦૯॥

રાજસેવકને પોતાનો માણ આપી દેવો પડે, તે સારું અથવા પોતાનું મસ્તક કપાઈ જાય, તે પણ સારું; પરંતુ જે માણસ પોતાના રાજાનું પદ પડાવી લેવાની પ્રજ્ઞા કરતો હોય, તે પાપની રાજ્યરુપ ઉપેક્ષા કરે, તે તો બિલકુલ યોગ્ય નથી. ૨૦૯

વિપદિગ્ધસ્ય મતસ્ય દન્તસ્ય ચલિતસ્ય ચ ।

અમાત્યસ્ય ચ હુદ્સ્ય મૂલાહુદ્ગરં સુપમ્ ॥૨૧૦॥

રાજસેવક એ રાખતો હોય, કાંત હાલતો હોય અને મંત્રી-પ્રધાન હુદ્ હોય, તો તે ત્રણેયને મૂળથી લિખાડી નાખો, ત્યારે મુખ થાય છે. ૨૧૦

યઃ ક્રુર્યત્સચિવાયત્તાં મિયં તદ્વયસને સતિ ।

સોઽન્યવજગતીપાલઃ સીદેત્સંચારકૈર્વિના ॥૨૧૧॥

બ્યારે પોતાની પર કાંઈ આપતિ આવી પડી હોય ત્યારે રાજા જે પોતાની બધી રાજ્યવશની પ્રધાનને સોંપી દે, તો પોતાના હાથમાં આજ્ઞા પાળનાર રાજા-સેવક નહિ રહેવાથી, તે રાજા આંખાની જેમ દુઃખી થતાં પીડાય છે. ૨૧૧

સદામાત્યો ન સિદ્ધઃ સ્યારસમૃદ્ધઃ સર્વં યથ હિ ।

સિદ્ધાનામયમાદેશઃ ઋદ્ધિશ્ચિત્તવિકારિણી ॥૨૧૨॥

પ્રધાનને રાજા બધી રીતે મુખસમૃદ્ધ બનાવે; તો પછી પ્રધાન સદાને માટે રાજાનો સિદ્ધ બનીને રહેતો નથી; કારણ કે સિદ્ધ પુરુષોનો એ આદેશ છે કે સમૃદ્ધિ ગમે તેવાના ચિત્તને પણ વિકારમાં નાખી દે છે. ૨૧૨

મૂલમૃત્યુવાન્પરિત્યજ્ય નાગમ્ન્ત્પ્રતિમાનયેત્ ।

નાતઃ પરતરો દોષો રાજ્યમેદકરો યતઃ ॥૨૧૩॥

મૂળથી જે રાજસેવક બની રહેલા હોય, તેમને ત્યાગ કરીને જે નવા રાજસેવકો થાય, તેમને માન આપવા નહિ; કારણ કે રાજ્યમાં કોટકૂટ પડાવનાર તેનાથી બીજાને કોઈ મોટો દોષ નથી. ૨૧૩

મન્ત્રવીજમિદં મુક્તં રક્ષણીયં યથા તથા ।

મનાગપિ ન મિચેત તદ્વિન્નં ન પ્રવોહતિ ॥૨૧૪॥

જે મંત્ર(શુભ વાત) રૂપી બીજ છે, તેને સારી રીતે શુભ રાખીને તેનું રક્ષણ કરવું, તે જરા પણ કૂટે નહિ; કારણ કે જો તે મંત્રરૂપી બીજ કૂટી ગયું તો પછી તે ઊગવાનું જ નહિ. ૨૧૪

મન્ત્રિણા પ્રથિવીપાલચિત્તં વિવર્તિતં કચિત્ ।

વલ્લ્યં સ્ફટિકકલ્પેવ કો હિ સંધાતુમીશ્વર ॥૨૧૫॥

જો સ્ફટિક પથ્થરનું કંકણ તુલે, તો તેને સાંધવા કોઈ સમર્થ નથી; તે રીતે મંત્રોએ જો રાજાનું ચિત્ત ભેદી નાખ્યું હોય, તો તેને કોઈ સાંધી શકે એમ નથી. જ્યારે જ રાજતેજસ્વ દ્વયમેવાતિમીષણમ્ ।

एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्ततः ॥२१६॥

ધનનું વજ્ર અને રાજાનું તેજ, એ બંને જ અત્યંત ભયંકર છે; તેમાંથી વજ્ર તો એક કડાણું પડે છે અને રાજતેજ તો ચારે બાજુ પડતું હોય છે. ૨૧૬

मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं शङ्खं हत्वा सुखानि वा ।

उमावाप हि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥२१७॥

રણભૂમિ પર લડનારા યુદ્ધવીર જોને બંને યુદ્ધ અત્યંત દુર્લભ હોવા છતાં મળે છે. જો યુદ્ધમાં મરણ પામે, તો સ્વર્ગ મળે અને જો યુદ્ધને હારે તો રાજ્ય-સુખ મળે. ૨૧૭

यन्नायુद्धे ध्रुवं मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः ।

धमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥२१८॥

જો કાળે એમ લાગે કે યુદ્ધ નહિ કરવા છતાં પણ મૃત્યુ તો નક્કી છે અને યુદ્ધ કરવામાં જીવવાની શંકા છે, એવે વખતે યુદ્ધ જ કરવું એમ ડાહ્યા માણસો કહેતા હોય છે. ૨૧૮

अयुद्धे हि यदा परयत्न किंचिद्विद्यमात्मनः ।

युध्यमानस्तदा प्राक्षो म्रियते रिपुणा सह ॥२१९॥

યુદ્ધ નહિ કરવામાં પણ જ્યારે રાજા પોતાનું કોઈ દિગ્તિ જુએ નહિ, ત્યારે યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ ડાહ્યા રાજા યુદ્ધના હાથે મરણ પામે છે. ૨૧૯

जयं च लभते लक्ष्मीं मृते चापि सुराङ्गनाम् ।

क्षणवित्तंसितः कायाः का चिन्ता मरणे रणे ॥२२०॥

‘યુદ્ધમાં જય થાય તો લક્ષ્મી મળે અને મરણ થાય, તો

આસરા મળે; એવી દશામાં મરણ કે રણની ચિન્તા શા માટે કરવી, કારણ કે ચરીર તો ક્ષણભંગુર છે. ૨૨૦

विता वा यदि वा भ्राता पुत्रो वा यदि वा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राज्ञा हन्तव्या भूमिभिच्छता ॥२२१॥

પિતા હોય કે ભાઈ હોય, પુત્ર હોય કે મિત્ર હોય પણ જો રાજાના પ્રાણનો નાશ કરવા તૈયાર થાય તો વેલપને ચાહનાર રાજાએ તેમનો નાશ કરવો જોઈએ. ૨૨૧

राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदम् ।

प्रायश्चित्ते तु तर्ह्येकं जीवोत्सर्गो न चापरम् ॥२२२॥

રાજ્યના લોભથી કે અહંકારથી જો રાજસેવક પોતાના રાજાનું રાજ્ય છોડી દોય, તો તેને માટે એક જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે, તેણે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરવો. બીજાને કોઈ માર્ગ નથી. ૨૨૨

आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य घलाबलम् ।

अन्तरं नैव जानाति स तिरस्क्रियतेऽरिभिः ॥२२३॥

જો રાજા પોતાના અને ધારકાના બળનો કે નિર્બળતાનો વિચાર કરીને, તે બંનેના તફાવતને જાણતો નથી, તેનો યત્નબેનાથી તિરસ્કાર થાય છે. ૨૨૩

राजा मत्तः क्षिप्तश्चैव प्रमादी घनगर्वितः ।

अप्राप्यमपि वाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यतेऽपि यत् ॥२२४॥

રાજા, મદોન્મત માણસ, બાળક, પ્રમાદી જન અને જેને ધનનો ગર્વ છે, એવો માણસ; આ બધા માણસો ન મળે તેવી વસ્તુની પણ ઇચ્છા કરે છે, તો શું ઇચ્છા કરવાથી કોઈ બધું મળી જાય છે? ૨૨૪

वर्णाकारप्रतिध्वानैर्नैववक्त्रविकारतः ।

अप्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्ब्रह्मति मन्त्रयेत् ॥२२५॥

વજ્ર, આકાર, અવાજનો પડોષ, આંખ કે મુખના વિકાર એ બધા પરથી પણ ધીર જનો બીજાનાં મન પારખી જાય છે, માટે મંત્રણા એકાંતમાં જ કરવી જોઈએ.

आकारैरिद्वિदैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥२२६॥

આકાર, સંજ્ઞા, ગતિ, ચેષ્ટા, લાવણ્ય તેમ જ આંખ કે મુખના વિકારોથી, મનની અંદર રહેલા ભાવો જાણી જાય છે. ૨૨૬

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रस्तथा प्राप्तश्च वार्तया ।

इत्यात्मनाद्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीशृवा ॥२२७॥

શુભ મંત્રણા છ કાન સુધી જાય કે તેને વિષે વાત કરવામાં આવે તોપણ તેનું સ્વરૂપ ખુદી જાય છે, એટલે રાજાએ એકલાએ જ મંત્રણા કરવી જોઈએ. ૨૨૭

મન્ત્રભેદેડપિ યે દોષા ભવન્તિ પૃથિવીપતેઃ ।

ન શક્યાસ્તે સમાધાતુમિતિ નીતિવિદ્મં મતમ્ ॥૨૨૮॥

શુભ મંત્રજ્ઞા પુરુષી પડી જાય, તો તેથી રાજને
જે હાનિ કે હાણે સાચે છે, તેનાં સમાધાન શોધી
શકાતાં નથી, એમ રાજનીતિ બહુનારા માણસોનું
કથન છે. ૨૨૮

ન તથોત્થાપ્યતે ગ્રાવા પ્રાણિભિર્દારુણા યથા ।

અલ્પોપાયાન્મહાસિદ્ધિરેતન્મન્ત્રફલં મદ્યત્ ॥૨૨૯॥

જેમ મોટી શિલા એક લાકડાથી ઉપાડી શકાય છે,
તેટલી સરળતાથી મોટાં પ્રાણીઓ ઉપાડી શકાતાં નથી;
તેમ જ નાના ઉપાયથી મહાન કાર્યમાં સિદ્ધિ મળે છે,
એ જ મંત્રજ્ઞાનું મોટું ફળ છે. ૨૨૯

વિજેતું પ્રયતેતારીક્ષ યુદ્ધેન કદાચન ।

અનિચ્ચો વિજયો યમાદ્ દૃશ્યતે યુધ્યમાનયોઃ ॥૨૩૦॥

રાજ્ય એ પોતાના વૈરી જીતીને શુદ્ધ થી જીતવાનો
પ્રયત્ન કરવો નહિ; કારણ કે જ્યારે જે રાજ્યો શુદ્ધ
કરતા હોય, ત્યારે વિજય દોના પ્રક્રમાં જશે, તેનો
નિશ્ચય થતો નથી. ૨૩૦

સાન્ના દાનેન ભેદેન સમતૈરથવા પૃથક્ ।

સાધિતું પ્રયતેતારીક્ષ યુદ્ધેન કદાચન ॥ ૨૩૧ ॥

આમ, દાન, ભેદ એ ઉપાયો ભેગા બજાવીને કે
એક એકનો આશ્રય લઈને પોતાના શત્રુજનને સાધી
લેવાનો યત્ન કરવો, પરંતુ શુદ્ધનો ઉપાય લેવો નહિ.

વલિના સદ્ યોદ્ધવ્યસિતિ નાસિત નિર્દર્શનમ્ ।

યદ્યુયં હસ્તિના સાર્ધં નરાણાં મૃત્યુમાવહેત્ ॥ ૨૩૨ ॥

બળવાન સાથે શુદ્ધ કરવું એમ કાઈ શાસ્ત્રનો
નિયમ નથી. જો માણસો ઠાપીની સાથે શુદ્ધ કરવા
માંડે, તો તેમાં માણસોનું મરણ જ થાય. ૨૩૨

સ મૂલ્યઃ કાલમપ્રાપ્ય ચોડમકર્તરિ વર્તતે ।

ફલિચ્છેલ્યતા સાર્ધં ફીટપક્ષોદ્ગમો યથા ॥૨૩૩॥

જેવી રીતે કોડાઓના પક્ષે જોઈએ થયેલા અથડા
બળવાન સાથે થાય, તો તે ફાગટ જાય છે, તેવી રીતે જો
રાજા પોતાના ઉપર અપકાર કરનારની સાથે વખત
ભોળા વિના લડાઈ કરે, તો તે રાજા મૂર્ખ ગણાય છે. ૨૩૩

મહત્વત્પેડ્યુપાયઃ સમમેવ મહેત્સહમઃ ।

સમુન્મૂલયિતું પૃષ્ઠાસ્થિનાનીવ નદીરયઃ ॥ ૨૩૪ ॥

જો રાજા ઉપાય બજાવે છે, તો મોટાને કે
નાનાને સરખી રીતે જીતવામાં શક્તિમાન થાય છે;
કારણ કે નદીનો વેગ એક વખતે વધી જાય છે, પછી
તે નાનાં તણખલાંની જેમ મોટાં વહેતો ઉખેડી નાખવાની
તાકાત ધરાવે છે. ૨૩૪

વાન્યાનાં સંપ્રહો રાજન્નુત્તમઃ સર્વસંપ્રહાત્ ।

નિશ્ચિંતં હિ મુલ્હે રત્નં ન કુર્યાન્નાધારણમ્ ॥૨૩૫॥

હે રાજા! ખીન બધા પહોંચીને સંપ્રહ કરવા કરતાં
ધાન્યનો સંપ્રહ કરવો, તે ઉત્તમ છે; કારણ કે જો રાજા
મુખમાં નાખીએ, તો તેથી પ્રાણ ટકવાના નથી. ૨૩૫

યથા પ્રમુકૃતાન્માનાનુવ્યન્તે મુવિ માનવાઃ ।

ન તથા બહુભિર્વૈત્તૈર્વિગૈરપિ ભૂપતે ॥ ૨૩૬ ॥

હે રાજા! રાજા જેનું માન વધારે છે, એવા
રાજપુરુષો આ પૃથ્વી પર જેટલા ઉત્સાહથી લડે છે,
તેટલા ઉત્સાહથી ખીન માણસો નહિ લડે; લડે ને
તેમને ધણું જ ફળ આપે. ૨૩૬

અવિદ્વાનપિ મૂખાલો વિદ્યાપૃદ્ધોપસેવયા ।

પરાં ત્રિયમનાગ્રોતિ જલ્પસન્નવરુચ્યા ॥ ૨૩૭ ॥

જળાશય પાસે રહેલું વૃક્ષ જેમ આપોઆપ વધે
છે, તેમ વિદ્વાનો અને વદજનોની સેવા કરવાથી રાજા
જીતમ લક્ષ્મીને મેળવે છે. લડે ને તે રાજા પોતે વિદ્વાન
ન હોય. ૨૩૭

પાર્ણ સ્ત્રી મૃગયા શૂતમર્ચદૂપણમેષ ચ ।

વાગ્દંડવોશ્ચ પારુષ્યં વ્યસનાતિ મહીનુજામ્ ॥૨૩૮॥

મહિસાપાન, સીસેવન, શિકાર, નૃશત્રું, પૈસાની
બીચલાપણ, વાણી અને હંડની કડારતા; આટલાં રાજને
માટે બ્યસન ગણ્યા છે. ૨૩૮

શિષ્ટૈરવ્યવિદ્યોગ્ગ્રામ ઉપશ્ચ કૃતનાયકઃ ।

ત્યજ્યતે કિં પુનર્નાન્વેયક્ષાપ્યાત્સર્મરિર્નરઃ ॥ ૨૩૯ ॥

જો રાજા કાઈ પણ બજાવે ન હોય, કોઈ હોય
અને જેણે ખીનને નાવ્ય બનાવ્યો હોય; ઉપરાંત પોતાનું
પેટ ભરવામાં જ સમજ્યો હોય તેવા રાજાનો તો સારા
માણસો પણ ત્યાગ કરે છે; પછી તો સામાન્ય જનોની
વાત જ શું કરવી કે ૨૩૯

સત્ત્વં શૌર્યં દયા ત્યાગો નૃપસૈતે મહારુણાઃ ।

તર્મિર્મુક્તો મહીપાલઃ પ્રાગોતિ રાલુ વાચ્યતામ્ ॥૨૪૦॥

સત્ત્વ, શૌર્ય, દયા અને ત્યાગ એટલા રાજાના વિશેષ
મહાન ગુણો છે. તે ગુણોથી રહિત હોય, તેવા રાજા
લોકોમાં નિંદાને પાત્ર બને છે. ૨૪૦

યો યેન પ્રતિવદ્ધઃ સ્વાત્સહ તેનોદ્યી વ્યયી ।

સ વિશ્વત્તો નિયોકલ્યઃ પ્રાણેષુ ચ ધનેષુ ચ ॥૨૪૧॥

જેને જેની સાથે પહેલેથી સંબંધ બેસાયેલો હોય;
તેની સાથે જ પોતાનો ઉદય કરવો અને વ્યય (લેવડ-
દેવડ) કરવો. પ્રાણ વિશે અને ધન વિશે તેની પર
વિશ્વાસ રાખીને તેની નિમજ્જ કરવી. ૨૪૦

ધૃતિઃ સ્ત્રી યા શિશુર્યસ્ય મન્ત્રિણઃ સ્યુર્મહીપતેઃ ।

અનીતિપવનક્ષિપ્તઃ કાર્યોઽર્થૌ ॥૨૪૨॥

જે રાજાને સ્ત્રી, બાળક કે પ્રધાન ધૂર્ત મળ્યાં હોય, તે તેમનાથી અનીતિરૂપી પવનથી ઘેરવાઈને, તે રાજા કાર્યરૂપી સાગરમાં ડૂબી જાય છે. ૨૪૨

હર્ષક્રોધૌ સમૌ યસ્ય શાસ્ત્રાર્થે પ્રત્યયઃ સદા ।

નિત્યં શ્રુત્યાનપેક્ષા ચ તસ્ય સ્યાદ્ધનદા ઘરા ॥૨૪૩॥

જેને હર્ષ અને ક્રોધ બંને સમાન છે, જેને શાસ્ત્રની વાતોમાં વિશ્વાસ છે અને જેનાં સેવકો લાલચરહિત છે, તે રાજાને માટે પૃથ્વી ધન આપનારી બને છે. ૨૪૩

શુચિર્દક્ષોઽનુરક્ષક જાને શ્રુત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥૨૪૪॥

દાની, ક્ષમાશીલ અને શુભચાહી હોય, તેણે સ્વામી ક્ષણ કષ્ટે મળે છે; તે સાથે સેવક પણ પવિત્ર, કુશળ અને અનુરાગી મળેલાં દુર્લભ છે. ૨૪૪

ભાદ્રવેપુ ચ યે શૂરાઃ સ્વાન્યર્થે ત્યક્ત્વીવિતાઃ ।

મર્ચમક્તાઃ કૃતઘ્નાશ્ચ તે નરાઃ સ્વર્ગગમિનઃ ॥૨૪૫॥

જે સેવકો યુદ્ધને માટે ધરવીર છે, જે સ્વામીને માટે પોતાના પ્રાણ આપી દેવા તૈયાર થાય છે અને જે સ્વામીના ભક્ત અને કરેલાં કર્મને જાણનારા છે, તે માણસો સ્વર્ગગામી થાય છે. ૨૪૫

કૃતકૃત્યસ્ય શ્રુત્યસ્ય કૃતં નૈવ પ્રજાણયેન્ ।

ફલેન મનસા યાચા દૃષ્ટવા ચૈનં પ્રદર્શયેત્ ॥૨૪૬॥

સારી રીતે કાર્ય કરી જાયતા સેવકજનનાં કાર્યોને નાશ કરેલાં નહિ; તેમ જ ફળ આપીને મન, વચન અને દૃષ્ટિથી એને પ્રુષ્ઠ કરેલાં જોઈએ. ૨૪૬

કોપપ્રસાદયસ્તુનિ યે વિશિન્વન્તિ સેવકાઃ ।

ભારોહન્તિ શનૈઃ પશ્ચાદ્ધ્રુવન્તમપિ પાર્થિવમ્ ॥૨૪૭॥

જે સેવકો રાજાના ક્રોધ અને પ્રસાદની બાળતોને સારી રીતે શોધી કાઢે છે, તે સેવકો ધીરે ધીરે જિત્તમથેલા એવા રાજાને પણ વશ કરે છે. ૨૪૭

વિદ્યાવતાં મહેષ્ઠાનાં શિલ્પવિક્રમશાલિનામ્ ।

સેવાશુચ્ચિવિદાં ચૈવ નાશ્રયઃ પાર્થિવં વિના ॥૨૪૮॥

જેની પાસે વિદ્યા છે, જે મોટી ધ્વજવાળા છે, જેની પાસે શિલ્પકળા અને પરાક્રમની કુશળતા છે તેમ જ જે માણસો સેવાવૃત્તિ સારી રીતે કરી જાય છે, તેવા માણસોને રાજા વિના ખીજો આશ્રય નકામો છે.

યે જાત્યાદિમહાગર્વાન્નરેન્દ્રાન્કોપચાન્તિ ચ ।

તેષામમરણં મિક્ષા પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્મિતમ્ ॥૨૪૯॥

જે લોકો પોતાનાં ભતિ, વિદ્યા વગેરેના વિશેષ ગર્વને કારણે રાજાઓની પાસે જતા નથી; તેમને માટે તે એક જ પ્રાયશ્ચિત નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે તેમણે મરતાં સુધી ભિક્ષા માગ્યા કરવી. ૨૪૯

યે ચ પ્રાદુરુદ્ગત્માનો દુરારાધ્યા મહીમુજઃ ।

પ્રમાદાલસ્યજાઙ્ગમાનિ રચાપિતાનિ નિજાનિ તૈઃ ॥૨૫૦॥

જે લોકો એમ કહેતા હોય કે, ‘રાજાઓ દુષ્ટ અને રાજી થવામાં ખૂબ જ વિલંબ કરતા હોય છે; તે લોકો પોતાનાં જ પ્રમાદ, આળસ અને જડતાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. સર્પાન્યાઘાન્યાજાન્તિસહાન્દ્રવોપાયૈર્મસીકૃતાન્ ।

રાજેતિ કિયતી માત્રા ધીમતામપ્રમાદિનામ્ ॥૨૫૧॥

આ જગતમાં પ્રમાદ વિનાના બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ સાપ, વાઘ, હાથી, સિંહ વગેરેને પણ વિવિધ ઉપાયોથી વશ કરેલા છે, તે પછી રાજાને વશ કરવો, એમાં શી વિસાત છે? ૨૫૧

રાજાનમેવ સંશ્રિત્ય વિદ્વાન્યાતિ પરાં ગતિમ્ ।

વિના મલયમન્યત્ર ચન્દનં ન પ્રોહતિ ॥૨૫૨॥

રાજાનો આશ્રય લઈને જ વિદ્વાન માણસ પરમ ગતિ મેળવે છે. મલય પર્વતને છોડીને ચંદન ખીજે જમવું નથી. ૨૫૨

ધવલ્યાન્યાતપત્રગ્નિ વાજિનશ્ચ મનોરમાઃ ।

સદા મત્તાશ્ચ નાગેન્દ્રાઃ પ્રસન્ને સતિ મૂર્ખૌ ॥૨૫૩॥

જે રાજા પોતે રાજી થાય, તે પછી ધોળાં છત્ર, સુંદર ઘોડા અને મદોન્મત હાથી રાજ મળે. ૨૫૩

સુવર્ણપુષ્પાં પૃથિવીં ચિન્વન્તિ પુરુષાશ્ચયઃ ।

શૂરશ્ચ કૃતવિદ્યશ્ચ યશ્ચ જ્ઞાનાતિ સેવિતુમ્ ॥૨૫૪॥

શૂરવીર, અનુભવી વિદ્વાન અને સેવાનો જાણકાર, એ ત્રણ પુરુષો સોનાનાં ફૂલવાળા ભૂમિ શોધી કાઢે છે. સા સેવા યા પ્રમુહિતા પ્રાપ્ત્યા વાક્યવિશેષતઃ ।

આશ્રયેત્પાર્થિવં વિદ્વાંસ્તદ્ધરેણૈવ નાન્યથા ॥૨૫૫॥

જેમા રાખવું લાયક ચદ્દ હોય, તેવું જ નામ સેવા અને તે સેવાનો સ્વીકાર સેવક આદરપૂર્વકનાં વાક્યોથી કરેલાં જોઈએ. કાલો માણસ રાજાનો એ રીતે જ આશ્રય લે છે, ખીજો માર્ગ તેમની પાસે નથી. ૨૫૫

યો ન વૈત્તિ ગુણાન્યસ્ય ન તં સેવેત પશ્વિદતઃ ॥

નહિ તત્સાત્કર્ણં તસ્ય સુદુષ્ટાદૂપરાદિવ ॥૨૫૬॥

જે સેવકના શુભોને જાણતો ન હોય, તેની સેવા કાલો માણસ કરે નહિ; કારણ કે ઉપર (આરાપાદવાળા) ભૂમિને જો તેટલી એવામાં આવે, તેપણ તેમાં ફળ પાકતાં નથી. ૨૫૬

દ્રવ્યપ્રકૃતિહીનોઽપિ સેવ્યઃ સેવ્યગુણાન્વિતઃ ।

મવત્યાજીવને તસ્માત્કલે કાલાન્તરાદપિ ॥ ૨૫૭ ॥

રાજ્ય એક વખત દ્રવ્ય કે સ્વાભાવથી રહિત થયો હોય, તોપણ તેના શુભો સેવવા જેવા હોય, તો સેવકે તેની સેવા જરૂર કરવી; કારણ કે કાળે કરીને તે સેવાથી જે ફળ મળે છે, તે જીવન સુધી ફળ આપનાર થાય છે.

અપિ સ્થાનુવદાસીનઃ કુળન્યપરિગતઃ ક્ષુધા ।

ન ત્વેવાનાત્મસંપન્નાદ્દત્તિમીહેત પશ્વિતઃ ॥ ૨૫૮ ॥

કાલો માણસ ઝાડના દૂધાની જેમ બેસી રહે કે પછી જૂખને કારણે પૂરી રીતે સુકાઈ જાય; પરંતુ જેથી પોતાના આત્માની સંપત્તિ હરાય, એવા કામધંધા તે નહિ કરે. ૨૫૮

સેવકઃ સ્વામિનં દ્વેષ્ટિ કૃપણં પરુપાક્ષરમ્ ।

આત્માનં કિં સ જ દ્વેષ્ટિ સેવ્યાસેવ્યં ન વેતિ યઃ ॥ ૨૫૯ ॥

સેવક કંજૂસ અને કઠોર ભાષણ કરનાર સ્વામીનો દ્વેષ કરે છે; પરંતુ જે સેવક કોની સેવા કરવી અને કોની સેવા ન કરવી, એ બાબત બાબતો નથી; તે શુ પોતાનો જ દ્વેષ કરતો નથી? ૨૫૯

યમાશ્રિત્ય ન વિશ્રામં ક્ષુધાર્તાં યાન્તિ સેવકાઃ ।

સોડર્કવનૃપતિસ્સ્યાયઃ સદા પુણ્યફલોઽપિ સન્ ॥ ૨૬૦ ॥

જે રાજાને આશ્રય કરીને રાજસેવકો આરામ સેવતા નથી અને જૂખથી પીડાય છે, તે રાજાનો આકર્ષણની જેમ ત્યાગ કરવા; કારણ કે આકર્ષણ ફળ અને ફલ બંને હોય છે, છતાં તે કશા કામમાં આપતાં નથી.

જીવેતિ પ્રત્યુન્મોક્તઃ કૃત્યં કૃત્યવિચક્ષણઃ ।

કરોતિ નિર્વિકલ્પં યઃ સ મવેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૧ ॥

‘આપ હાંધું જીવો’ એમ રાજાને શુભાશિષ આપનાર તથા જે આરા આપે, તે પ્રમાણેના કાર્યને સારી રીતે બાંધીને, સંકારરહિત યદ્યપે તે કાર્ય પૂરું કરે છે, તે પુરુષ રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૧

પ્રમુપ્રસાદર્જં વિતં સુપાત્રે યો નિયોજયેત્ ।

યક્ષાર્જં વિદ્યાત્યક્તે સ મવેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૨ ॥

જે પુરુષ રાજાની કૃપાથી મંગલ ધન સારા પાત્રમાં વાપરે છે તેમ જ જે ભેટ આવેલ વસ્તુ, અવકાર વગેરે પોતાના શરીર પર ધારણ કરે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૨

અન્તઃપુરચરેઃ સાર્થં યો મન્ત્રં ન સમાચરેત્ ।

ન ફલર્થેનૈરન્દ્રસ્ય સ મવેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૩ ॥

જે પુરુષ અંતઃપુરનાં માણસો સાથે તેમ જ રાજાની સ્ત્રીઓ સાથે ગ્રામ વાત કરતો નથી, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૩

સ. ૩૧

સંમતોઽહં પ્રમોનિત્યમિતિ મત્વા વ્યતિક્રમેત્ ।

કૃત્તેષ્વપિ ન મર્યાદાં સ મવેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૪ ॥

હું રાજાનો અત્યંત માનીતો છું; એમ બાંધીને પણ આપતિ જેવા કાળમાં જે પોતાની મર્યાદાને ઓળખતો નથી, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૪

દ્વેષિદ્વેષપરો નિત્યમિદાનામિદ્ધકર્મકૃત્ ।

યો નરો નરનાથસ્ય સ મવેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૫ ॥

રાજાના દ્વેષી જન પર જે દ્વેષ રાખે છે અને ઇષ્ટ જન પર ઇષ્ટ-લલાની લાગણી રાખે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૫

શૂનં યો યમદૂતામં હાણં હાલાહલોપમામ્ ।

પશ્યેદારાન્યાયાકારાન્સ મવેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૬ ॥

જૂઝટાને જે યમના દૂતની જેમ સમજે છે અને મદિરાને હલાહલ વિષ સમજે છે તેમ જ રાજસ્ત્રીઓને મિથ્યા આકારવાળી બાંધે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે.

યુક્તકાલેઽમગ્રો યઃ સ્યાત્સદા વૃષ્ટાનુગઃ પુરે ।

પ્રમોદારાશ્રિતો હર્ષ્યં સ મવેદ્રાજવહ્નમઃ ॥ ૨૬૭ ॥

યુક્તની ભૂમિ પર જે આગળ જઈને જિભો રહે છે, રાજનગરીમાં પ્રવેશ કરતાં જે રાજાની પાછળ રહે છે તેમ જ રાજમહેલમાં રાજાના મહેલના દરવાજા પાસે જિભો રહે છે, તે રાજાને પ્રિય બને છે. ૨૬૭

દુરાગ્રાધ્યા હિ રાજાનઃ પર્વતા ઇવ સર્વદા ।

ઘ્યાલાકીર્ણાઃ સુવિપમાઃ કઠિના દુઃસસેવિતાઃ ॥ ૨૬૮ ॥

જેમ પર્વતો જંગલી પ્રાણીઓથી ઘેરાયેલા, ચટવામાં અટપટા અને કડક અને દુઃખે કરીને ચડાય એવા કષ્ટસાધ્ય હોય છે, તેમ રાજાએ પણ કુદ પ્રાણીઓથી વીંટળાયેલ, પાસે જવામાં અટપટા, કડક અને દુઃખે કરીને સેવાય એવા હોવાથી દુરાગ્રાધ્ય બને છે. ૨૬૮

દુરાગ્રોહં પદં રાક્ષાં સર્વલોકનમરુહતમ્ ।

સ્વત્પેનાપ્યપચારેણ બ્રાહ્મણ્યમિવ દુષ્યતિ ॥ ૨૬૯ ॥

રાજાઓ પદ સર્વ જનોથી પહોંચાય તેવું સહેલું નથી, છતાં પણ સર્વ લોકો તેને નમસ્કાર કરતા હોય છે. જેમ સાચું લાલચુપણું હોય, તે જરાક અપચારથી દૂષિત થાય છે, તેમ રાજા પણ જરાક કુસેવાથી દૂષિત બને છે. ૨૬૯

દુરાગ્રાધ્યાઃ પ્રિયો રાક્ષાં દુરાગ્રાપા દુષ્પરિપ્રહાઃ ।

તિષ્ઠન્ત્યાપ દ્વાધારે ચિરમાત્મનિ સંસિત્તાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

રાજાઓની લક્ષ્મીઓ તો સેવકમાં કડક, મેળવવામાં અધરી અને સંગ્રહ કરવામાં કડક હોય છે; તોપણ જેમ અંચળ જળ મોટા ધરામાં સ્થિર રહે છે, તેમ

રાજ પોતાની અંદર અંબીરતાથી તે લક્ષ્મીઓ સાચવી રાખે છે. ૨૭૦

અતમિદ્વો ગુણાનાં ચો ન મૃત્યૈરનુગમ્યતે ।

ધનાઘ્વોડપિ કુલીનોડપિ ક્રમયાતોડપિ મૂપતિઃ ॥૨૭૧

રાજ ધનિક હોય, કુલીન હોય અને વંશપરંપરા-ગતથી વાહનનો સ્વામી હોય, તોપણ જો તે રાજ સેવકોના શુભોને અશુભો ન હોય, તો રાજસેવકો તેને અનુસરતા નથી. ૨૭૧

સવ્યદક્ષિણયોર્યંત્ર વિશેષો નોપલભ્યતે ।

કસ્ત્રત્ર ક્ષણમપ્યાયોં વિચમાનગતિર્વસેત ॥૨૭૨

જો રાજની પાસે કામ્યા કે જમણાની વિશેષતા જોવામા નથી આવતી ત્યાં જેની પ્રગતિ સારી છે એવો કયો શ્રેષ્ઠ માણસ એક પછી કાણ રહે? ૨૭૨

કાચે મળિમળૌ કાચો ચેપાં બુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ।

ન તેપાં સંનિધૌ મૃત્યો નામમાત્રોડપિ તિષ્ઠતિ ॥૨૭૩

જો રાજ કાચમાં મધ્ધિ અને મધ્ધિમાં કાચ જેવી ઊંઘટી બુદ્ધિ ધરાવતો હોય, તેની પાસે રાજસેવક નામ ખાતર પશુ વસતો નથી. ૨૭૩

યસ્મિન્કૃત્યં સમાવેશ્ય નિર્વિશકેન ચેતસા ।

આસ્યતે સેવકઃ સ ક્યાલકલપ્રમિવ વાપરમ્ ॥૨૭૪

જોને વિષે કરવાના કાર્યની જવાબદારી સોંપીને રાજ પોતે શંકારહિત ચિત્તવાળો બનીને સુઈ બેસે છે, તે રાજસેવક તો બંધો કે રાજની બીજી વિશ્વાસુ સ્ત્રી હોય તેવો પ્રિય લાગે છે. ૨૭૪

યઃ કૃત્વા સુઠતં રાજો દુષ્કરં હિતમુત્તમમ્ ।

લજ્યા વક્તિ નો કિંચિત્તેન રાજા સહાયવાન ॥૨૭૫

બીજાથી ન અને તેણે રાજનું કાર્ય અને હિતમ્મ કાર્ય કરીને જે રાજસેવક શરમને લીધે કાંઈ પછી બોલતો ન હોય તેને રાજ સહાય કરે છે. ૨૭૫

કૃતઃ સેવાવિહીનાનાં વામરોદ્ભૂતસંપદઃ ।

હૃદ્ગંધવલ્લન્નરવાજિવારણવાહિની ॥૨૭૬

જો રાજસેવકો રાજની સેવા કરતા નથી, તે માણસોને આમરથી ઊડતી સંપત્તિ તેમ જ જીંઘા દંડવાળું ધવલ જન, ઘોડો, હાથીઓ અને સેનાઓ વગેરે ક્યાંથી મળે? અપિ સ્વલ્પમસત્યં યઃ પુરો વદતિ મૂઝુજામ્ ।

વેવાનાં ચ વિનયેત સ દ્રૂતં સુમહાનપિ ॥૨૭૭

જો માણસ રાજની પાસે કે દેવોની પાસે થોડુંક પણ અસત્ય બોલે છે, તો તે માણસ એ તેવો મોટો હોય, તોપણ તેનો તરત નાશ થાય છે. ૨૭૭

અકુલીનોડપિ મૂર્તોડપિ મૂળલં ચોડ્ય સેવતે ।

અપિ સંમાનહીનોડપિ સ સર્વત્રાપિ પૂજ્યતે ॥૨૭૮

જો રાજપુરુષ રાજની સેવા કરે છે, તે માણસ કુલ વિનાનો હોય, મૂર્ખ હોય કે સન્માન વિનાનો હોય, તોપણ તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ૨૭૮

અપિ કાપુરુષો મીઠઃ સ્વાચ્છૃપતિસેવકઃ ।

યદાપ્રોતિ ફલં લોકાત્તર્યાંશમપિ નો ગુણી ॥૨૭૯

માણસ એ તેવો બીકણુ હોય, પણુ જો તે રાજનો સેવક બની ગયો, તો તેને લોકો તરફથી જે ફળ મળે છે, તેનો અંશ પણ શુદ્ધિગતને મળતો નથી. ૨૭૯

યત્તસકાશાન્ન લાભઃ સ્વાત્કેવલાઃ સ્યુર્વિપત્તયઃ ।

સ સ્યામી દૂરતસ્ત્યાગ્યો વિશેષાદનુજીવિમિઃ ॥૨૮૦

જો રાજ પાસેથી કાંઈ લાભ ન મળતો હોય અને એકથી વિપત્તિઓ જ આવ્યા કરતી હોય, તો રાજસેવકો જેની હિપર છવી રહ્યા હોય, તેવા રાજનો પણ દુરથી ત્યાગ કરે છે. ૨૮૦

ફલહીનં નૃપં મૃત્યાઃ કુલીનમપિ ચોન્નતમ્ ।

સંત્યગ્યાન્યગ્રગચ્છન્તિ શુભં વૃક્ષમિવાળ્બજાઃ ॥૨૮૧

રાજ કુલીન હોય કે ધણો મોટો હોય, તોપણ જો તે કંઈ ફળ આપતો ન હોય, તો જેમ સુકાયેલ વૃક્ષને ત્યજીને પક્ષીઓ બીજે જીડી બેસે છે, તેમ રાજસેવકો તે રાજને છોડીને બીજે ચાલ્યા બેસે છે. ૨૮૧

મૂપઃ કૂપ ઇવાભાતિ નમજનસુખાવહઃ ।

દદાતિ ગુણસંબંધાલયયાવાપ્તારુપતઃ ॥૨૮૨

રાજ તો કૂવા જેવો છે. કૂવા હુબ્બી મારીને નાહવાના કામમા આવતો નથી (ન-મજન), પણ રાજ તો નમનારા જનોને (નમજન) સુખ આપનાર બને છે. કૂવા દોરડા (શુષ્ક)ના સંબંધથી પાત્ર પ્રમાણે જળ પામે છે. તે રીતે રાજ શુભના સંબંધથી પાત્રની યોગ્યતા જોઈને યોગ્ય ફળ આપે છે. ૨૮૨

અપિ સંમાનસંયુક્તાઃ કુલીના ભક્તિત્તપરાઃ ।

વૃત્તિમદ્ધાન્મહીપાલં ત્યન્ત્વા યાન્તિ સુસેવકાઃ ॥૨૮૩

રાજસેવકોને સન્માનથી રાખ્યા હોય. પોતે કુલીન અને ભક્તિસેવામાં પરાયણ હોય, પણ જો તેમની વૃત્તિમાં ભગ્ન પડે, તો સારા સેવકો પણ રાજને છોડીને જતા રહે છે. ૨૮૩

કાલાતિક્રમણં વૃત્તેયોં ન કુર્વાત મૂપતિઃ ।

કદાચિત્તં ન મુચ્છન્તિ ભક્તિસંતા અપિ સેવકાઃ ॥૨૮૪

જો રાજ સેવકોને ભરણપોષણ આપવાના કામમાં જરા પણ સમયની દીલ કરતો નથી, તે સેવકોને તિરસ્કાર કરવામાં આવે તોપણ રાજને છોડીને તે ચાલ્યા જતા નથી. ૨૮૪

દેશનામુપરિ ક્ષમાપા આતુરાણા ચિકિત્સકા ।

વળિજો મ્રાહકાણા ચ મૂર્ચાણામપિ પળિહતા ॥૨૮૫

દેશના ઉપરી રાજ્યો છે, રાજીઓના ઉપરી વૈદો છે, ઘરાકોના ઉપરી વેપારીઓ છે અને મૂર્ખાઓના ઉપરી પડિતા ॥ ૨૮૫

પ્રમાદિના તથા ચૌરા મિથુકા ગૃહમેધિનામ્ ।

ગણિકા કામુકાના ચ સર્વલોકસ્ય શિલ્પિન ॥૨૮૬

પ્રમાદી જનોના ઉપરી ચોર લોહા છે, ગૃહસ્થ જનોના ઉપરી લિખારીઓ છે, કામીજનોના ઉપરી ગણિકા-વેશ્યાઓ છે તેમ જ સર્વ લોકોના ઉપરી શિલ્પી કારીગરો છે ॥ ૨૮૬

સામાવિસર્જિતે પારૈ પ્રતીક્ષન્તે દિવાનિશમ્ ।

મુક્તે ચ યથાશક્તિ જલજાસ્રલજા યથા ॥ ૨૮૭ ॥

જેમ જલના માલ્લા જલમાથી જ ધીરે ધીરે પોતાનો ખોરાક મેળવે છે, તેમ જે રાજા શતદિવસ સામ વજેરે ઉપારોધી પારોધી શત્રુઓને જકડી લે, તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે શત્રુઓની સપતિ ભોગવે છે ॥ ૨૮૭

શનિ શનૈશ્ચ ચો રાવયમુપમુહકે યથાવલમ્ ।

રસાયનમિવ પ્રાહ્ન સ પુષ્ટિ પરમા વ્રજેત્ ॥૨૮૮ ॥

જેમ રાજીજન ધીરે ધીરે રસાયણ-ઓષધ સેવે તો તેને પુષ્ટિ મળે છે, તેમ જે ડાહ્યા રાજા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધીરે ધીરે રાજ્યને ભોગવે છે, તે પુષ્ટિ મેળવે છે ॥ ૨૮૮

વિધિના મન્ત્રયુક્તેન રૂક્ષાપિ મથિતાપિ ચ ।

પ્રયચ્છતિ ફલ મૂમિરરણીય હુતાશનમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

જેમ સૂત્રા દેવા જતા અરહિતા બે લાકડાને વિધિથી મળે તો યોગ કરીને મથવા (ધસવા)મા આવે તો તે અગ્નિ આપે છે, તેમ રાજા પશુને રાજ્યમિત્તે સ વિનાની હોય, તોપણ વિધિથી અને મત્રણથી યોગદા-ક્રમવામા આવે, તો તે સારૂ ફળ આપે છે

પ્રજાના પાલન શક્ત્ય સ્વર્ગકોશરય વર્ધનમ્ ।

પીઠન ધર્મનાશાય પાપાયાયશ્ચ સ્થિતમ્ ॥૨૯૦ ॥

રાજા પ્રજાના પાલન કરે, તો તેથી તે પ્રથ સાપાન અને છે અને પોતાને માટે સ્વર્ગ અને કોશનો વધારા કરે છે પશુને રાજા પ્રજાને પીડે, તો તેથી ધર્મનો નાશ થાય છે, પાપ લાગે છે અને અપવશ વધે છે ॥ ૨૯૦

ગોપાલેન પ્રત્યાવેનોર્વિત્તદુઃખ શનૈ શનૈ ।

પાલનાત્પોષણાદ્યા ન્યાય્યા ધૃત્તિ સમાપ્તેન્ ॥૨૯૧ ॥

જેમ ગોવાળ પાલનપોષણ કરીને પછી ગાયને ધીરે ધીરે દોઢે છે, તેમ ગાય પશુ ગોવાળ છે તે

પ્રમદપી ગાયના પાલનપોષણ કરીને ન્યાયની રૂતિ રાખીને પ્રમા પાસેથી ધન મેળવે છે ॥ ૨૯૧

ફલાર્થી નૃપતિલોકાન્પલયેશનમાસ્યિત ।

દાનમાનાવિતોયેન માલાકારોડકુરાનિવ ॥ ૨૯૨ ॥

જેમ માણી ફળની ઇચ્છાથી નાના અકુરને પાણી પાઈને અને પાણીપાઈને મોટા કરે છે તેમ ફળની ઇચ્છા રાખનાર રાજા યતન કરીને પશુ પ્રમદનોના, ધન-માન વજેરે આપીને પાલનપોષણ કરે ॥ ૨૨

નૃપવીપો ધનસ્નેહ પ્રજામ્ય સહૃદ્યપિ ।

અન્તરસૈર્ગુણ શુભિર્લક્ષ્યે નૈવ કેનચિત્ ॥૨૯૩ ॥

રાજાની હીપક પ્રમદનો પાસેથી ધનરૂપી સ્નેહ (તેલ)ને ધીરે ધીરે મધ્યક કરે તોપણ પોતાની અદર રહેલા શુદ્ધ સ્વરૂપ શુણ્ઘ હોય તો તે બાબત કાઈ જણાતી નથી ॥ ૨૯૩

યથા ગોર્દુહાતે કાલે પાલ્યતે ચ તથા પ્રજા ।

સિન્યતે ચીયતે ચૈવ લતા પુષ્પફલપદ્મા ॥ ૨૯૪ ॥

જેમ ગાયના સારી રીતે પાલન કરે, તોપણ તે સમયે જ દૂધ આપે છે અને જેમ વેલને સારી રીતે સિયન કરવામા આવે, તોપણ તે ઋતુ પ્રમાણે જ દૂધ અને ફળ આપે છે તેમ જ રાજા પ્રજાના સારી રીતે પાલન કરે તોપણ તે સમયે જ ધન આપે છે ॥ ૨૯૪

લોકાનુપ્રહકર્તાર પ્રવર્ધન્તે નરેશ્વરા ।

લોકાના સક્ષયાચૈવ ક્ષય યાન્તિ ન સશય ॥ ૨૯૫ ॥

જે રાજાઓ લોક પર કૃપા કરનાર હોય છે, તે રાજાઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને જે લોકોનો નાશ કરે છે, તે પાત નાશ પામે છે તેમા શકા નથી ॥ ૨૯૫

વત્તિષ્ઠમાનસુ પરો નોપેક્ષ્ય પધ્યમિચ્છતા ।

સમો હિ શિષ્ટૈરાજ્ઞાતૈર્લક્ષ્યતાવામય સ ચ ॥૨૯૬ ॥

જે પોતાના માર્ગ (પથ)નું ભન ઇચ્છતા હોય, તે રાજાએ શત્રુ બેરા થતા હોય, તો તેને માટે બેઠકાર રહેવું જોઈએ નહિ કારણ કે શિષ્ટજનોએ શત્રુ અને ગેર છે બનેને સરખા ગણ્યા છે અને તે સાથે ગેરતા હોય છે ॥ ૨૯૬

શૃતાના સ્વામિન કાર્યે શૃત્યાનામનુવર્તિનામ્ ।

મલેત્સર્વેશ્ચયો વાસ કીર્તિશ્ચ ધર્મગીતલે ॥૨૯૭ ॥

જે રાજાઓ રાજાને અનુત્તરનારા હોય છે અને રાજાને માટે પ્રાણ પશુ આપના હોય છે, તે લોકોના આ સારમા સારો વશ મળે છે અને મરુ પછી તેનો સ્વર્ગમા વાસ થાય છે ॥ ૨૯૭

ન યજ્ઞાનોડપિ ગચ્છન્તિ તા ગર્ભિ નૈવ યોગિન ।

યા યાન્તિ પ્રોગ્ગિતપ્રાણા રચન્દ્યૈ સેચકોત્તમા ॥૨૯૮

જે ઉત્તમ રાજસેવકો પોતાના સ્વામીને માટે પ્રાણ આપી દેતા હોય છે, તેમને જે ગતિ મળે છે, તેની ગતિ યત કરનારા બ્રાહ્મણો અને યોગીજનો પણ મેળવતા નથી. ૨૯૮

ચાતુત્કરદુર્ઘૃતૈસ્તથા સાહસિકાદિભિઃ ।

પીડ્યમાનાઃ પ્રજા રક્ષ્યાઃ કૂટચ્છદ્વાદિમિસ્તથા ॥ ૨૯૯ ॥

મીડું બોલનારા, ચોર, દુરાચારી, સાહસિક વગેરે કોઈક તેમ જ કૂકપટ વગેરેથી રાજ્યે પ્રજાજનોનાં રક્ષણ કરવા બેઠાયે. ૨૯૯

પ્રજાનાં ધર્મપદ્ધતિમાનો રાજો ભવતિ રક્ષિતુઃ ।

અધર્માદિપ પદ્ધતિમાનો જાયતે યો ન રક્ષતિ ॥ ૩૦૦ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ કરનારા રાજાને જેમ પ્રજાજનોના ધર્મનો હોય ભાગ મળે છે, તેમ જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે, તેને પ્રજાજનોના અધર્મનો હોય ભાગ મળે છે. રાજા વન્ધુવન્ધૂનાં રાજા વક્ષુરવક્ષુપામ્ ।

રાજા પિતા વ માતા વ સર્વેપાં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥ ૩૦૧ ॥

જેને કુટુંબીજનો નથી, તેનો રાજા કુટુંબીજન છે, જેને આખ નથી, તેને માટે રાજા આખ છે તેમ જ ન્યાય પ્રમાણે અનુસરનાર સર્વ પ્રજાજનોનાં રાજા માતા અને પિતા છે. ૩૦૧

મુગાલયોડ્યસન્સન્ત્રી નૃપતિર્નાપિગમ્યતે ।

પ્રસન્નસ્વાદુસલિલો દુદ્ધપ્રાહો યથા હ્રદઃ ॥ ૩૦૨ ॥

મંત્રી શુભવાન હોય, તોપણ જે દુષ્ટ હોય, તો રાજાને તે ગમતો નથી. મોટો ધરો સ્વચ્છ મીઠા જળથી ભરેલો હોય પણ તેમાં દુષ્ટ મગર હોય, તો તે નકામો છે. ચિત્રાસ્વાદકથૈર્મૃતૈરજાયાસિતકાર્મુકેઃ ।

યે રમન્તે નૃપાસ્તેપાં રમન્તે રિપવઃ શ્રિયા ॥ ૩૦૩ ॥

જે રાજાના સેવકો ચિત્રવિચિત્ર કથાઓમાં રસ લેતા હોય અને કદી પણ ધનુષ્ય નમાવતા ન હોય, તે સેવકોની સાથે જે રાજા આનંદમંત્રણ કરતો હોય તો તેના શત્રુઓ તે રાજાની લક્ષ્મી સાથે રમતા હોય છે. યઃ સમાનં સમાપત્તે શ્રુત્યાનાં ક્ષિતિવોડપિઠકમ્ ।

વિજ્ઞાતાવેડપિ તં દૃષ્ટ્વા તે ત્યજન્તિ ન કર્હિન્તિ ॥ ૩૦૪ ॥

રાજા જે પોતાના સેવકોનાં માન સારી રીતે વધારે છે, તો તે સંમાનને બેઠો, રાજા પાસે પૈસા ન હોય, તોપણ તે સેવકો તેને ત્યજી જતા નથી. ૩૦૪

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં તેન યૂયપતિર્મગઃ ।

સિંહો મુગાધિપત્યેડપિ ન મૃગૈરુપયુચ્યતે ॥ ૩૦૫ ॥

સર્વ સંપત્તિઓના મૂળમાં વિશ્વાસ કારણ છે એટલે જ હાથીને યુદ્ધપતિ (રણજનો સ્વામી) બતાવે છે;

પરંતુ સિંહ સર્વ મૃગોના અધિપતિ હોવા છતાં મૃગનાં તેની સહાય લેવા જતાં નથી. ૩૦૫

કારુણ્યં સંવિમાગંથ યસ્ય મૃત્યેપુ સર્વદા ।

સંભવેત્ત મહીપાલૈલોક્ચત્યાપિ રક્ષણે ॥ ૩૦૬ ॥

જે રાજા પોતાના સેવકો પર દયા રાખે અને જે કાંઈ મળે તેમાંથી યોગ્ય ભાગ આપે તે રાજા તરુણ લોકનાં રક્ષણ કરી શકે છે. ૩૦૬

અપ્રવૃત્તુ નરઃ કિંચિદ્યો વ્રૂતે રાજસંસદિ ।

ન કેવલમસંમાનં લભતે ચ વિદ્મન્નમ્ ॥ ૩૦૭ ॥

જે મનુષ્ય પૂજ્યા વિના રાજાની સભામાં કાંઈ પણ બોલે છે; તેનાં કેવળ અપમાન જ નથી થતાં, પરંતુ તેની વિડંબના (મરકરી) થાય છે. ૩૦૭

અજન્મા પુરુષસ્તાવદ્રત્તામુસ્તુત્યમેવ વા ।

યાવન્નેપુમિરાદત્તે વિભ્રમમરિર્નિર્વશઃ ॥ ૩૦૮ ॥

શત્રુઓએ ઠરી લીધેલા યશને બ્યાં સુધી રાજપુરુષ પાછો આવતો નથી, ત્યાં સુધી તે જન્મ્યો છતાં જન્મ વિનાનો છે, પ્રાણ છતાં પ્રાણ વિનાનો છે અને તેની શ્રુતિના તણખલા સાથે થાય છે. ૩૦૮

વિપાકદારુણો રાજાં રિપુરત્પાડ્યર્નંતુદઃ ।

ચ્છેદ્યતિ સુક્ષ્મોડપિ ચરણં કળ્પકાઢ્કુરઃ ॥ ૩૦૯ ॥

કાંડાની એક ઝીણી ઘળ હોય, તોપણ તે પગને પીડા આપે છે; તે રીતે વૈરી જન નાનો હોય પણ દારણ પરિણામવાળો અને મરતો બેઠનાર હોય, તો તે રાજાઓને ઉદ્દેશ પમાડે છે. ૩૦૯

નિર્વિવોડપિ યથા સર્વઃ કટાદોપૈર્મંચકઃ ।

તથાઢ્મચ્ચવાન્નરાજા ન પરઃ પરિમૂચતે ॥ ૩૧૦ ॥

ભલે ઝેર હોય નહિ, પરંતુ સાપ જે દટાડેલ કરે, તો તે ભયંકર લાગે છે, તેમ રાજા બધી પ્રકારના ઢાઢ માઢવાળો હોય, તો તે શત્રુઓથી પરાભવ પામતો નથી. મૂર્તિર્મિત્રં હિરણ્યં વા વિમ્બહસ્ય ફલત્રયમ્ ।

માસ્ત્યેકમપિ યચેપાં ન તત્કુર્યોત્કચંચન ॥ ૩૧૧ ॥

યુદ્ધના પરિણામે ત્રણ ફળ મળતાં હોય છે; ભૂમિ, મિત્ર અને સેના. જેની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેમાંનું એક પણ ફળ મળે નહિ, તો તે યુદ્ધ કરવું નહિ. ૩૧૧

સામૈવ દ્વિ પ્રયોક્ત્યમાદૌ કાર્યં વિજ્ઞાનતા ।

સામસિદ્ધાન્તિ કાર્યાણિ વિક્રિયાં યાતિ ન કચિત્ ॥ ૩૧૨ ॥

જે રાજા પોતાના રાજ્યકાર્યને સારી રીતે નજરે હોય, તે રાજ્ય સૌથી પહેલાં ઉપાય તરીકે સામનો જ ઉપયોગ કરવો; કારણ કે જે કાર્યો સામથી સિદ્ધ થતાં હોય છે, તેમાં કાંઈ જતનો વિકાર થતો નથી.

શપથૈ સંધિતસ્યાપિ ન વિશ્વાસ વ્રનેદ્રિપો ।

રાજ્યલોભોઘાતો વિપ્ર શત્રેણ શપથૈર્હૃત ॥૩૧૩॥

ગમે તેટલા સોગંધી બધાએ હોય તોપણ રાજ્યએ શત્રુનો વિશ્વાસ કરવો નહિ બ્રાહ્મણ-પુરોહિત રાજ્યનો સોલસ કરવા ગયો, તો ઉદ્દે સોગંધ લીધા હતા તોપણ તેને મારી નાખ્યો ૩૧૩

ઉપકારગૃહીતેન શત્રુणा शत्रुमुद्धरेत् ।

पादलम्प करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ ३१४ ॥

પગમાં કાટા લાગ્યો હોય તો હાથમાં રહેલા ખીજા કાટાથી તે કાટા દૂર થાય છે, તે રીતે એક શત્રુને ઉપકારની નીચે રાખી ખીજા શત્રુનો ઉદ્ધાર કરવો ૩૧૪ નોપેક્ષિતઘ્વો વિદ્વદ્ધિ શત્રુરત્પોડ્યવક્ત્રયા ।

वद्विरत्पोऽपि सपुद्ब कुरुते भस्मसादनम् ॥ ३१५ ॥

અગ્નિ નાનો હોય તોપણ તે વધી ગય ત્યારે આખા નળને બાળી ભસ્મીભૂત કરે છે, એ રીતે શત્રુ નાનો હોય તોપણ વૃજ્ઞકારથી તેને મારે વિદ્વાનોએ બેદરકાર રહેવું નહિ ૩૧૫

कौर्मै सकौवमास्थाय प्रहारानपि मर्पयेत् ।

प्राप्ते काले च मत्तिमानुत्तिष्ठेत्तृष्णसर्पयत् ॥ ३१६ ॥

નખળો સમય હોય ત્યારે કાચખાની જેમ સ કાચ વરીને શત્રુના પ્રહારો પછી સહન કરવા બ્યારે સારો સમય આવી પહેાચે ત્યારે કૃધ્ણ સર્પની જેમ બુદ્ધિ શાળી જને તૈયાર થઈ જવું ૩૧૬

स्वाम्यमात्यश्च राज्यं च कोपो दुर्गं बलं सुहृत् ।

पतायदुच्यते राज्यं सच्चवद्वિવ्यपाश्रयम् ॥ ३१७ ॥

રાજા, પ્રધાન રાજ્ય કાશ કિલ્લા મેના મિત્ર એટલાથી જ બનેલ હોય તે રાજ્યને સત્વ અને બલ ના આશ્રયે મેળવેલ રાજ્ય મ્હે છે ૩૧૭

सधिविप्रहयानानि सस्थिति सश्रयस्तथा ।

द्वैधीभावश्च मूषाना पद्मगुणा परिकीर्तिता ॥ ३१८ ॥

સ ધિ-સનાહ વિપ્રહ યદ્ધ, ચાન-સાઈ મારે પ્રયાણ સંસ્થિતિ-સારી રાતે રહેવું, સશ્રવ-સારો આશ્રય અને દ્વૈધીભાવ-શત્રુઓમાં વિખવાદ કરવો આ ૭ શુભો રાજાના ગુણો છે ૩૧૮

सत्साहस्य प्रभोर्मनस्य वै शक्तित्रय मतम् ।

आत्मन सुहृदैश्च तन्मित्रास्त्योदयाक्षय ॥ ३१९ ॥

ઉત્સાહની શક્તિ, પ્રભુની શક્તિ અને મનની શક્તિ એ ત્રણ મનની શક્તિઓ છે તેમ જ આત્માનો ઉદય, મિત્રનો ઉદય અને મિત્રના મિત્રનો ઉદય એ ૫૫ રાજાના ઉદય ગુણો છે ૩૧૯

सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ।

हस्त्यश्वरथपादात् सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३२० ॥

સામ દાન ભેદ અને દડ એ ચાર રાજાના ઉપાયો ગણાય છે તેમ જ હાથી, ઘોડા, રથ અને પાવણ એ ચાર રાજાની સેનાના અંગો ગણાય છે ૩૨૦

क्षत्रियस्योरसि क्षत्त्रं पृष्ठे ब्रह्म व्यवस्थितम् ।

तेन पृष्ठं न दानव्य प्रपदो ब्रह्महा भवेत् ॥ ३२१ ॥

ક્ષત્રિયની છાતી પર ક્ષાત્રમળ છે અને પીઠમાં બ્રહ્મળ છે મારે ક્ષત્રિયે પીઠ બતાવવી નહિ, કારણ કે પીઠ બતાવવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગે છે ૩૨૧

रक्षाधिकारदारीशब्दादूतानुमहकारणात् ।

यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थिति ॥ ३२२ ॥

રક્ષણ કરવાથી સત્તા રાખવાથી અને દૂત જનો પર કૃપા કરવાથી રાજા જે કાર્ય પણ કરે, તે પ્રમાણ એમ મનાય છે અને તો જ રાજ્યની સ્થિતિ રહે ૩૨૨ રાજા નામ વરત્યેષ ભૂમૌ સાક્ષાત્સદ્ગત્ ।

न तस्याक्षामविक्रम्य सतिष्ठेरन्निमा प्रजा ॥ ३२३ ॥

આ પૃથ્વી પર જે રાજા ફરી રહ્યો છે, તે નાક્ષાત્ર હાર આખોવાણો દર છે એટલે તેની આસા ઓળગીને આ પ્રજાજનો તેના રાજ્યમાં રહી શકે નહિ ૩૨૩ રાક્ષામાહામયાલક્ષાન્ન ક્યવન્તે પથ પ્રજા ।

व्यवहारस्ततो ज्ञेय शान्तितो राजशासनम् ॥ ३२४ ॥

રાજાની આણુના લયથા પ્રજાજનો કર્તવ્યમાર્ગથી બદ્ધ થતા નથી તેથી જ વ્યવહાર (શકય અને છે) અને શાન્તિથી રાજ્ય આવે છે એમ ગણવું ૩૨૪ નિત્યાન્નધિવીપાલૈશ્ચારિત્રવિધય કૃતા ।

चारित्र्येयस्तत् प्रादुर्गरीयो राजशासनम् ॥ ३२५ ॥

જે શ્રેષ્ઠ રાજાઓ થઈ ગયા તેમણે પોતાના ચરિત્રને અનુસરતાં પરક્રમો મ્યા છે તેથી તેમના ચરિત્રો કરનાં પછી રાજાનું શાસન ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે ૩૨૫ પુષ્પૈરપિ ન ચોદ્ધવ કિં પુનર્નિશિતે ગૌર ।

जये भजति सदेह प्रधानपुष्पक्षय ॥ ३२६ ॥

ખરી ગીને તો પ્રખ્યાતો પછી બુદ્ધ મનુ નહીંએ નહિ થતાં તીકે-ચુ બાણોથી બુદ્ધ મવાની તા વાત જ શી કે બુદ્ધ મવાથી વિત્તમાં શકા રહે છે અને મુખ્ય માણુતનો નાશ થાય છે ૩૨૬

अमिमूतोऽप्यवक्तातो यो राजा द्वारि तिष्ठति ।

स तु राज्ञा त्रिय मुहस्ते नाभिमानी कदाचन ॥ ३२७ ॥

અપમાન પામ્યા દેવ કે તિરમ્મગ પાગે હોય, તેપણ જે માણસ રાજાઓના દરબારમાં નિવાસ કરે છે,

તે જ માણસ રાજગોત્રી લક્ષ્મીને ભોગવે છે; અભિમાની
જન કાંઈ કરતો નથી. ૩૨૭

અન્તઃપુરધનાધ્યક્ષૈર્વૈરીસૂતે નિરાશ્રુતે ।

સંસર્ગ ન દ્રણેલ્લોકે વિના પાર્થિવશાસનાન્ ॥૩૨૮॥

અંતઃપુરના પ્રધાનો કારભારીજનોથી જે માણસને
તિરસ્કાર થાય અને તેને કાઢી મૂકવામાં આવે તો
લોકમાં રાજની આશા સિવાય તેનો કાંઈ સંસર્ગ
કરવું નથી. ૩૨૮

જુમ્માં નિષીઘનં ક્રૌંચૈ કોપં પર્વદ્ધિકાં શ્રમમ્ ।

ધ્રુકુટિં ચાતુરુદ્રાં ચ તત્સમીવે વિવર્જયેન્ ॥૩૨૯॥

ખમાસા ખાવાં, થૂંકવું, ફૂરતા બતાવવી, કાપ
કરવો, આળસ મરડવી, શાક બતાવવો, ધ્રુકુટિ ફેરવવી
અને વાધુના રાજા કરવા, આટલાં કાર્યો રાજની પાસે
રહીને કરવાં નહિ. ૩૨૯

રાહસ્તુ દર્શનં કુર્ચાંઘ્નાવાવસરસૌષ્ઠયમ્ ।

ગુણાલિખ્યાપનાત્પૂર્વમુપનીતો મહાશયેઃ ॥૩૩૦॥

સારા પુરથી પહેલેથી જ આપણાં યુધ્ધજ્ઞાન ગાંઠને
રાજની પાસે લઈ ગયા હોય, તોપણ સમયની અવ-
કાળતા બેઠીને રાજનાં દર્શને જવું. ૩૩૦

દર્શનં નાયમદ્વારા રાહઃ કાર્યં વિપશ્ચિતા ।

નરિષ્ઠોડ્યતિનીચઃ સ્યાદુપનીતો લઘુર્ભવેત્ ॥૩૩૧॥

કાલા માણસે અથમ માણસ દ્વારા રાજનાં દર્શને
જવું નહિ; જે રાજ પાસે લઈ જનાર માણસ હલકો
હોય, તો જનાર માણસ ધણે મોટો હોય, તોપણ
ધણે હલકો બને છે. ૩૩૧

શત્રોરત્યન્તમિત્રં યત્તેન મૈત્રી વિવર્જયેત્ ।

અર્દયેત્તદ્વિરોધેન પ્રતિષ્ઠા પાતકારિણા ॥૩૩૨॥

આપણા શત્રુનો જે નિકટનો મિત્ર હોય, તેની
મિત્રતા છોડી દેવી; કારણ કે આપણે નાશ કરનાર
શત્રુની સાથે તેનો વિરોધ થાય, તો આપણી પ્રતિષ્ઠામાં
હાનિ આવે. ૩૩૨

ચત્રાત્મીયો જનો નારિત ભેદસ્તત્ર ન વિચલે ।

કુઠારૈર્દંડનિર્મુકેર્મિધાન્તે ત્રવઃ કથમ્ ॥૩૩૩॥

બધાં પોતાનો માણસ જ પહોંચી ગયો ન હોય ત્યાં
પછી ભેદ થવાનો સંભવ નથી. જે કુડાડામાંથી લાકડા-
ના હાથા નીકળી બધ, તો વૃક્ષોનો નાશ થી રીતે થાય ?
એતરું છુલીનાનાં ત્રણાં કુર્વન્તિ સમ્રાટ્ ॥૩૩૪॥

આદિમધ્યાવસાનેપુ ન તે યાસ્યન્તિ વિકિયામ્ ॥૩૩૪॥
પહેલાં, પછી કે વચમાં ગમે ત્યારે સારા માણસો
કાંઈ જાનના વિચારને વશ થતા નથી, એમ માનીને જ
રાજગો કુલીન જનોનો સંગ્રહ કરે છે. ૩૩૪

સર્વે એવ જનઃ શૂરો હનાસાદિતસંગરઃ ।

અટ્ટપ્પરસામર્થ્યઃ સર્વઃ કો ભવેન્નહિ ॥૩૩૫॥

બધાં સુધી ખરેખરી લડાઈ આવીને ભીમી ન રહે,
ત્યાં સુધી જ માણસો શરવીર હોય છે. અને બધાં સુધી
શત્રુની તાકાત બેઠી ન હોય ત્યાં સુધી કયો માણસ
તર્કવણો ન હોય ? ૩૩૫

રુદ્રોડિ રાજા યદ્યાત્ર તત્તુષ્ઠો વગિગ્જનઃ ।

અતો ભૂમિપતિઃ સેવ્યસ્યાગ્ચો દૂરતરંગ સઃ ॥૩૩૬॥

રાજા રાષ્ટ્રે ભરાઈને પશુ જે આપશે, તે વાણિયો
રાજા થઈને પશુ નહિ આપે, માટે સેવા તો રાજની
જ કરવી અને વાણિયાને તો છોડી દેવો. ૩૩૬

નાપરીત્રય નયેદર્શનં ન ચ મન્ત્રં પ્રકાશયેત્ ।

વિસ્તૃજેન્નૈવ લુલ્લેખ્યો વિશ્વસેન્નાપકારિપુ ॥૩૩૭॥

અનતપાસ કયાં વિના દંડ દેવો નહિ, શુભ મંત્રણા
પ્રગટ કરવી નહિ, લેખિયાને ધન આપવું નહિ અને
અપકારી જનો પર વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૩૩૭

ચરેદ્દીમાનકટકો યુક્તેત્તેહ ન નાસ્તિકઃ ।

અનુશંસચ્ચરેદર્થ ચરેત્કાર્યમનુદ્યતઃ ॥૩૩૮॥

કાલા રાજગો સેના વિના બહાર નીકળવું નહિ.
જે માણસ નાસ્તિક હોય, તેની સાથે રુલેહ કરવો
નહિ. (પણ) સ્વાર્થ વિનાના ઉદાર બનીને પોતાનો
લાભ શોધી લેવો તેમ જ ઉદારતાથી છોડીને પોતાનું
કાર્ય કરી લેવું. ૩૩૮

સંદર્પીત ન ચનાયૈર્વિગૃહીયાન્ન યન્નુમિઃ ।

નામકં ચારયેશ્વારં કુર્ચાત્કાર્યમપીઘ્યા ॥૩૩૯॥

કુટ માણસો સાથે સંધિ-સલાહ કરવાં નહિ. પોતાનાં
કુટુંબીજનો સાથે કલહકંડાસ કરવો નહિ. જોનામાં ભક્તિ
ન હોય તેને રાજવહત બનાવવો નહિ તેમ જ દેશને
પણ પીડા કયાં વિના પોતાનું કાર્ય કરી લેવું. ૩૩૯

સર્વે યત્ર વિનેતારઃ સર્વે યત્રાભિમાનિનઃ ।

સર્વે મહત્ત્વમિચ્છન્તિ કુલં તદવસીદતિ ॥૩૪૦॥

બધાં બધા જ નેતા હોય, બધાં બધા જ અભિમાની
હોય અને બધાં બધા જ મહત્તા ઇચ્છતા હોય, ત્યાં
આપણું કુળ નાશ પામે છે. ૩૪૦

અટ્ટ્યા નિજદેશસ્ય રક્ષાં ચો વિજિગીપતે ।

સ ત્રુપઃ પરિચાનેન વૃત્તમૌલિઃ પુમાનિવ ॥૩૪૧॥

મેહેમાયે વજ્ર ઓઢેલા મનુષ્યની જેમ જે રાજ
પોતાના દેશની રક્ષા કરતો નથી અને બીજાના દેશને
જીતી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે કંઈ જોતો નથી.

વિજિગીપુરિમિત્રં પાર્ણિમાહોડ્યમચ્ચમઃ ।

વદાસીનોડ્તરાન્તધિરિત્યેવા ત્રુપતેઃ સ્થિતિઃ ॥૩૪૨॥

રાજ્ય જ્યારે ચડાઈ કરે ત્યારે આટલા રાજ્યોનો તેણે વિચાર કરવાનો હોય છે. જેમ કે વિજય ઇચ્છનાર, શત્રુ, મિત્ર, પીછો પકડનાર રાજ્ય, તટસ્થ ન રહે તેવા રાજ્ય, દોષી પક્ષમાં નહિ લગનાર, વચમાં રહીને અંદરની ઉપાધિ જીલી કરનાર-આ બધાને વિચાર રાજ્યએ કરવાનો હોય છે. ૩૪૨

ગૃધ્રાકારોડપિ સેઢ્યઃ સ્યાદ્દંસાકારૈઃ સમાસદૈઃ ।

હંસાકારોડપિ સંત્યાગ્યો ગૃધ્રાકારૈઃ સમાસદૈઃ ॥૩૪૩॥
હંસ જેવા સલાસદોએ ગૃધ્રાકાર માણસને પણ મેવવો તેમ જ ગૃધ્રાકાર સલાસદોએ હંસના આકાર જેવા માણસને તણ દેવો. ૩૪૩

યે હ્રાદ્યવેપુ બધ્યન્તે સ્વામ્યર્થમપરાદસુત્તાઃ ।

વિકૃતૈરાયુધૈર્ધાન્તિ તે સ્વર્ગ યોગિનો યથા ॥૩૪૪॥

જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં સ્વામીને માટે ચોતાના પ્રાયુ આપે છે, તેઓ યોગીઓની જેમ વિકૃત આયુધોની સાથે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૪૪

પદાનિ શ્રતુતુલ્યાનિ આહવેષ્વનિવર્તિનામ્ ।

રાજા સુશ્રુતમાવત્તે હતાનાં વિપલાયિનામ્ ॥૩૪૫॥

યુદ્ધમાં પાછા પળવા નહીં લરનારા યોદ્ધાઓનાં પગલા યત દૃઢ્ય ગણાય છે. અને જે આવા યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં નાશ પામ્યા હોય છે તેઓનું પુણ્ય રાજ્ય ભોગવે છે.

સર્વાદ્વાદિનં ક્લીવં નિર્હિતં પરમાગતિમ્ ।

ન હન્યાદ્વિનિવૃત્તં ચ યુદ્ધં પ્રેક્ષિતુમાગતમ્ ॥૩૪૬॥

‘તમારો છુ’ એમ કહેનાર, નેપુંસક સેનાની સહાય વિનાનો, શરણે આવેલો હોય, રાજ્યકારભાર છોડીને બેઠો હોય તેમ જ યુદ્ધ જેવા આગ્યો હોય, આટલાં માણસોને યુદ્ધમાં હણવા નહિ. ૩૪૬

સુતઃશ્રુત્યસુદૃઢૈરિત્વામિસદ્ગુરૈવતે ।

પૈકૌત્તરતો દુદ્ધયા શ્રીકારઃ પત્રમૂર્ધનિ ॥ ૩૪૭॥

પુત્ર, સેવક, મિત્ર, શત્રુ, સ્વામી, સદ્ગુરુ અને ઇષ્ટદેવ એ બધાને જ્યારે પત્ર લખવો હોય ત્યારે મથાળે અનુક્રમે શ્રી-૧, શ્રી-૨, વધારતાં શ્રી-૭ સુધી લખવું. સપક્ષો લખતે ફાકો પુશ્પાય વિવિધં ફલમ્ ।

પક્ષહીનો મૃગેન્દ્રોડપિ ભૂમિસંસ્યો નિરીક્ષતે ॥૩૪૮॥

કાગડાને પાખ છે એટલે તે વૃક્ષના વિવિધ ફળ મેળવે છે એમ જેની પાસે પક્ષ છે, તે વિવિધ ફળ મેળવે છે, તેમ જ જેમ સિંહ-ચૂરાજ પાંખ વિનાનો હોવાથી પૃથ્વી પર જીભે રહીને જીભા કરે છે એમ જેની પાસે પક્ષ નથી, તે દાંઈ મેળવતો નથી. ૩૪૮

સપક્ષો લખતે લક્ષં ગુણસુષોડપિ માર્ગણઃ ।

ન લક્ષસ્યો વિપક્ષઃ સ્યાદ્ગુણેરાપૂર્ણતે યદિ ॥૩૪૯॥

દોરી (ચુષ્)થી છૂટી જાય, તોપણ ને પૂછડું (સપક્ષ) હોય, તો બાણુ લક્ષ સુધી પહોંચી જાય છે, એ રીતે માણસ ચુષ્ વિનાનો હોય, તોપણ પક્ષવાળો હોય, તો લક્ષાવધિ સંપત્તિ મેળવે છે; પરંતુ દોરી- (ચુષ્)થી લગેલ હોય પશુ પૂછડા (વિપક્ષ) વિનાનું હોય, તો બાણુ લક્ષને પહોંચતું નથી, એમ માણસ એમ તેટલો ચુણિયલ હોય, પશુ ને પક્ષ વિનાનો હોય તો લક્ષ સુધી પહોંચતો નથી. ૩૪૯

પરપરાનુરક્તા યે યોધાઃ શાસ્ત્રધનુર્ધરાઃ ।

સંનદ્વાસ્તુરગાસ્તદાસ્તે જયન્તિ રણે રિપૂર્ ॥૩૫૦॥

ધનુષ્ય અને તલવાર જેના હાથમાં છે અને જે યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈને યોદ્ધા પર બેઠેલા છે, એવા યોદ્ધાઓ ને પરસ્પર પ્રીતિ ધરાવતા હોય, તો રણમાં શત્રુઓને જીતે છે. ૩૫૦

જિતે લક્ષ્મીર્મૃતે સ્વર્ગઃ કીર્તિશ્ચ ધરણીતલે ।

સમાયુદ્ધં વિચાતવ્યં હન્તવ્યં પરવાહિની ॥૩૫૧॥

વિજય થાય તો લક્ષ્મી મળે, મરણ થાય તો સ્વર્ગ મળે તેમ જ પૃથ્વી પર કીર્તિ અને યશ મળે; માટે રાજ્યએ યુદ્ધ તો કરવું અને શત્રુસેનાનો નાશ કરવો.

વિધાય વૈરં સામર્થ્યં નરોડૌ ચ વદાસતે ।

પ્રશિષ્યોર્વિષ્ણં કક્ષે શેરતે લેડમિમારુતમ્ ॥૩૫૨॥

કોષવાળા શત્રુની સાથે વેર રાખીને જે માણસ ઉદારીન (દોષ) થઈને બેસે છે; તે માણસ ધાસના દગથાસ અગ્નિ નાખીને જામે પવને સુધ્ધ જાય, તેવી મુખતા કરે છે. ૩૫૨

સદ્ગદાસંભવઃ શુદ્ધઃ કોટિદોડપિ ગુણાન્વિતઃ ।

કામં ધનુરિવ ક્રૂરો વર્જનીયઃ સત્તાં પ્રમુઃ ॥૩૫૩॥

જે ધનુષ્ય સારા વાસનું બનેલું હોય, શુદ્ધ હોય, અણીવાળું હોય અને દોરી સહિત હોય, તેપણ વાજનામા કહોર હોય, તેનો ત્યાગ કરવો, તે જ રીતે સારા વંશમાં જન્મેલો હોય, શુદ્ધ હોય, કરોડો આપનાર અને ચુણિયલ હોય તોપણ ને રાજ્ય કૂર-કહોર હોય, તો તેનો સત્કરનો ત્યાગ કરે છે. ૩૫૩

અસમાર્થજિર્ગપસ્ય સ્ત્રીચિન્તા કા મનસ્વિનઃ ।

અનાસ્ત્ય જગત્કુન્નજો નો સંધ્યાં મજતે રવિઃ ॥૩૫૪॥

જીતવાના પ્રદેશો પૂરા થયા ન હોય ત્યાં સુધી મનસ્વી પુરુષ ને સ્ત્રીની ચિંતા કરે, તો તે અરોગ્યર નથી; કેમ કે સૂર્ય આખા જગતનું શ્રમણ કર્યા વિના સંધ્યા(કાલ)ને લાજતો નથી. ૩૫૪

ચિન્તયતે નય ઇવાદાવાનન્દં સમુપેષ્મિનિઃ ॥

વિનમ્ય પૂર્વં સિદ્ધોડપિ હન્તિ દક્ષિનમોજસા ॥૩૫૫॥

સુખ-આનંદની પ્રજા રાખનારા રાજ્યોએ પણ
આરભમા તે નય-નીતિને આશ્રય લેવા જોઈએ, કેમ
કે સિદ્ધ પણ પહેલા ખૂબ જ નીચે નમીને પછી પ્રતાપ
થી હાથીને મારી નાખે છે ૩૫૫

સ્વજાતીય વિના વૈરી ન જાય ત્યાત્કદાચન ।
વિના વશ્ત્રમણિ મુક્તામણિભય કથ મેવેત્ ॥૩૫૬॥
વૈરી જન તેની જાતિના મનુષ્ય વિના સરળતાથી
જિતાતો નથી કેમ કે વજ્રમણિ વિના મુક્તામણિ થી
ચીતે બેઠો શકાય ? ૩૫૬

યુક્ત્યા પરોક્ષ વાચેત વિપક્ષક્ષપણક્ષમ ।
શોયત્યચિરેણ પ્રાન્તરસ્યમલ પય ॥ ૩૫૭॥

શત્રુના પક્ષને દૂર કરવામાં સમર્થ રાજ્યે શત્રુને
યુક્તિથી ભેડવા જોઈએ, કેમ કે ખાલુ પર ખસી ગયેના
મળને તરત જ જલ સૂકી શોષી લે છે ૩૫૭
દુર્ગદેશપ્રવિષ્ટો દિ શૂરોઽયેતિ પરમવમ્ ।

ગાઢપક્ષનિમમ્નાહો માતદ્વેષ્યવસીદતિ ॥ ૩૫૮ ॥
શરવીર પુરુષ પણ જો કશું પ્રદેશમાં ધૂસી ગયો
હોય, તો તેનો પરજીવ થાય છે, કેમ કે હાથી પણ
ગાઢ કાઢવામાં ખૂબી ખન તો તે નાશ પામે છે ૩૫૮
નયેનાઙ્કરિત શૌર્ય જયાય ન તુ કેવલમ્ ।

અન્યયુક્ત વિપ મુક્ત પથ્ય ત્યાદન્યથા મૃતિ ॥૩૫૯॥
એકની શૂરવીરતા કાઠ કામમાં આવતી નથી, પરંતુ
જો તેની સાથે નય-નીતિ લાગે, તો તે વિજય અપાવે
છે, કેમ કે ખીન ઔષધ સાથે વિષ-ઝેર ખાવામાં
આવે, તો તે પથ્યકાગક બને છે પરંતુ એમલ ખાવામાં
આવે તો મગ્ધ થાય છે ૩૫૯

ચુદુર્ભિર્હુમિ શૂર પુમિરેકો ન વાધ્યતે ।
કપોતપોતકૈરેક રથેનો જાતુ ન વાધ્યતે ॥૩૬૦॥
કામળ માણસો ધણા ભેગા થતા હોય તો તે એક
શરીર પુરુષને લડતા રોકી શકતા નથી, કેમ કે ધણા
હજારના બચ્ચા ભેગા થતા હોય તો તેમનાથી કાઠ
બાજપક્ષી રોકી શકતો નથી ૩૬૦

વિપક્ષમપિલીહત્ય પ્રતિષ્ઠા રણ દુર્લભા ।
અનીત્વા પક્ષતા ધૂલિમુદક નાવતિમૃતિ ॥૩૬૧॥
વૈરીપક્ષનો પૂરો નાશ કર્યા વિના પ્રતિષ્ઠા મળવી
દુર્લભ છે, કેમ કે ધૂળને કાદવ બનાવ્યા વિના જલ
રિચત્તાથી રડી શકતું નથી ૩૬૧

મિયતે વાવદેકોઽપિ રિપુસ્તાવલ્લુ સુલ્લમ્ ।
પુર ક્ષિમાતિ સોમ દિ સેહિવેનોઽસુરદ્દહામ્ ॥૩૬૨॥
જ્યા સુધી એ પશુ શત્રુ બની ગયો હોય, ત્યા
સુધી રાજાને સુખ ક્યાંથી મળે ? અસુરોનો તોડ કરનાર

દેવોનો એક શત્રુ ગાદુ ગ્ધી ગયો છે, તે જવાનાં દેખતા
ચઢને પીડા આપ્યા કરે છે ૩૬૨

રિક્તા કર્મેણિ પટપટપ્પાત્ત્વલસા ભવન્તિ મૃત્યાયે ।
તેષા જલોક્સામિવ પૂર્ણાના રિક્તાત્તા કાર્યો ॥૩૬૩॥
ધનથી ખાલી રહેવા સેવકો કર્મમાં કુશળ હોય છે,
પરંતુ પૂરી રીતે વૃષ થયેના સેવકો આળસુ બની ગયે
છે, એટલે ગભજે બજાસરમાં ભરાઈ ગયેના જલ
ચરની જેમ આળસુ માણુઓને દૂર કરવા ૩૬૩

ગન્તવ્યા રાજસમા દૃષ્ટવ્યા રાજપૂજિતા લોકા ।
યદપિ ન ભવન્ત્યર્થાસ્ત્યાપ્યનર્થા વિનિદયન્તિ ॥૩૬૪॥
રાજસલામાં જતુ જોઈએ તેમ જ રાજાથી પૂજા
યેના માણુઓના દર્શન કરવા, તેથી જોઈ પાસ લાભ
થવાના નથી, તોપણ આપણા અનર્થો તો દૂર થઈ
જાય છે ૩૬૪

અતિલેવલ્લપિ રાજા પાનાસક્તો ન સાધયચર્યાન ।
વૃણમપિ દમ્બુમશક્તો વહવામ્નિ સપિન્નવિધમ્ ॥૩૬૫॥
રાજા અત્યંત તેજસ્વી હોય, પરંતુ જો તે મહિરા-
પાનમાં પક્ષો ગ્રહેતા હોય, તો તે પોતાના લાભ સાધી
શકતો નથી વડવાનળને સમુદના જલ પીવાની રેવ
પડી હોય છે, તેથી તે ધાસતુ તણખતુ પણ બાળા
શકતો નથી ૩૫

અચિરાધિષ્ઠિતરાજ્ય શન પ્રકૃતિવિરુદ્ધમૂલત્વાત ।
નવસરોપણશિથિલ્લસ્તરુવિ સુકર સમુદ્ભવમ્ ॥૩૬૬॥
જેમ નવા વાવેના ઝાડતુ મૂળ શિથિલ હોવાથી
તરત જીંબેડી સમય છે તેમ જેને તાર્કિક રાજ્ય
મળેલું છે તે શત્રુને તરત જીંબેડી શકાય છે કારણ
કે તેના મૂળ પ્રગ્ભઓની અદર જાડે નુકી ગયેના
હોતા નથી ૩૬૬

સપ્રતિનિવ્ધ્ય કાર્ય પ્રમુરધિગન્તુ મહાયવાનેવ ।
દૃશ્ય તમસિ ન પશ્યતિ દીપને વિના સ ચતુરસિ ॥ ૩૬૭ ॥
પ્રતિનિવ્ધ-અડચણવાળા કાર્યો કરવા માટે ગભજે
સદાયક માણુસો રાખવા જ જોઈએ કેમ કે સારી
આખવાળો માણુસ દીવાની સડાય વિના અધારામાં
પડાયો જોઈ શકતો નથી ૩૬૭

અમિમુરારિદ્ધવસ્ય સત્સત્પ્રતુ તાવજ્જયોઽથવા સ્વર્ગ ।
ઝમયલસાપુવાદશ્વજનસુરસ્યેવ નાસ્ત્યત્ ॥ ૩૬૮ ॥

યોદ્ધો યુદ્ધભૂમિ પર રહીને નાશ પામે ત્યા સુધી
તેને જ્ય કે સ્વર્ગ મળતા હોય છે, પરંતુ જો તે પક્ષના
લોધો જે શાળાશીના પોકારો કરે, તેને સાલળવામાં જે
સુખ થાય છે, તેનો તો અત જ નથી ૩૬૮

અવિવેકમતિર્નૃપતિર્મનન્ ગુણવત્સુ વક્તિર્પ્રીય ।

યત્ત રાજાશ્ચ પ્રવૃત્તાસ્તથ કથં સજ્જનાવસર ॥૩૬૧॥

જા રાજા વિવેકશરેની મતિ વિનાનો હોય, મંત્રી શુશ્રિયલ જનો વિષે વાકા યુગ રાખતો હોય અને ખલ-કપટીજનો વધારે જોર પર હોય ત્યાં પછી સજ્જન માણસને જોવાનો અવસર શી રીતે હોય ? ૩૬૯

અતિગમ્ભીરે મૂપે કૂપ દ્વ જનસ્ય દુરવતારસ્ય ।

દધતિ સમીહિતસિદ્ધિ મુણવન્ત પાર્થિવા ઘટકા ॥

ધણા ઊંડા કૂવામાં જેમ માણસ ઊતરી શકતો નથી તેમ અત્યંત ગંભીર રાજા હોય, તે તેનો તાગ ખળી શકતો નથી, પરંતુ જેમ ઘડા દોડાથી બધાઈને (ગુણવત્) ધારેલા જળ મેળવે છે, તેમ શુશ્રિયલ રાજા પુરુષો રાજા થાસેથી ધારેલી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે

સવલનમસવનુશાસનમાશ્રિતભરણ ચ રાજચિહ્નાનિ ।

અમિપેક પટવન્ધો વાલ્લયજન વ્રણસ્યાપિ ॥૩૭૧॥

સજ્જનોનું રક્ષણ કરવું, દુર્જનોને દડ આપવો, આશ્રિત લોકોનું ભરણપોષણ કરવું, સનાન-અભિષેક કરવા, નાનો પૂર્વો દેખવો અને ધા પૂર્વો હોય તેના પર પાટો બાધવો, એ બધા રાજચિહ્ન ગણાય છે

યદિ તથા હૃદય વિદ્વન્નુયય સ્વપ્નેડપિ મા સ્મ સેવિષા ।

સચિવજિત વણ્ણજિત યુવતિજિત ચૈવ રાજાનમ્ ॥૩૭૨॥

હે ડાહ્યા માણસ ! તાર હૃદય જે સારી નીતિથી ભરેલું હોય તે સ્વપ્ને પણ તે રાજાના સેવન કરીશ નહિ કે જે રાજા પ્રધાનથી જિતાયેલ હોય નણ સકથી જિતાયેન હોય કે પછી યુવતીઓથી જિતાયેલ હોય

આશ્રયિતવ્યો નરપતિરર્જયિતયાનિ મૂરિ વિત્તાનિ ।

આરઘ્ય ચ ચિત્તરમમાનેત્વય યદ્યો વશાપિ વિશ ॥૩૭૩॥

રાજાનો આશ્રય કરવો, ધણા ધન-ધાન મેળવવા, દાન પણ આપવા અને એ રીતે દશે દિશાઓમાં પણ મેળવવો ૭૩

અસમૈ સમીયમાન સમૈશ્વ પરિહીયમાગસત્કાર ।

ધુરિ ચો ન યુગ્યમાનશ્ચિમિરથપતિ સ્વનતિ મૃત્ય ॥

જે રાજા ચોતાના રાજસેવકને અજોગ્ય માણસોની સાથે સપ્રમાણીમાં મૂકતો હોય તેમ જ ચોગ્ય માણસો થી થતો સત્કાર ઘટાડતો હોય અને ચોગ્ય મર્થની ધૂરામાં જોડતો ન હોય, એ પણ કારણને વીધ રાજાનેવક રાજાને છોડી દે છે ૭૪

અનુયાતાનિક્કજન પરપુરુષૈકલ્પતેડસ્ય નિજદેહ ।

અધિકારસ્ય પુરુષ શવ દ્વ ન જ્ઞાનોતિ વીજ્ઞતે કુમતિ ॥

જે ખરાય મતિવાળો અધિકારીજન અનેક માણસોની સાથે રહેતો હોય, તેમ જ જેના દેહને ખીન પુરુષો લેયજોને લઈ જતા હતા તે અધિકારીજન રાજ

જેવો છે અને તે રાજની જેમ કોઈનું સાલળતો નથી અને કોઈને જોતો નથી ૩૭૫

સ ક્ષત્રિયજ્ઞાણસહ સત્તા યતત્કામુક કર્મસુ યસ્ય શક્તિ । વહન્દ્ર્યો યત્તફલેડ્યજાતે કરોત્ય-સત્કારહતામિવોક્તિમ્ ॥ ૩૭૬ ॥

જે સજ્જનો રક્ષણ આપવામાં શક્તિમાન છે, તે જ ક્ષત્રિય છે અને લક્ષ્ય ભેદવાના કર્મમાં (કામ્યક) જેની શક્તિ આલે છે, તે જ ધનુષ્ય છે ક્ષત્રિય અને તેના ધનુષ્ય ચોતાના લક્ષ્ય પ્રમાણે કાર્ય ન કરે તો સ સ્કાર વિના નાશ પામેલાઓની ઉક્તિ મેળવે છે

ક્ષતાત્કલિલ ત્રાયસ હ્યુદ્યપ્ર ક્ષત્રસ્ય શબ્દો મુવનેપુ રુદ્ધ । રાજ્યેન કિં તદ્વિપરીતદૃષ્ટે પ્રાણે રુપત્રોશમલીમસૈર્વા ॥ ૩૭૭ ॥

માણસના ક્ષત-ઘાથી રક્ષણ કરે, તે ક્ષત્રિય એ રીતે ક્ષતનો ઉત્તર શબ્દ સર્વ જીવનોમાં રૂદ્ધ છે ઘાથી રક્ષણ નહિ કરતા ઊંડા રીતે રાજ્ય વર્તે તો તેના રાજ્યથી શુ ? તેમ જ નિદાથી મરિન અનેસા પ્રાણીથી શુ ?

અત્યુચ્છિતે મન્ત્રિણિ પાર્થિવે ચ વિદ્યધ્ય પાદાવુપતિષ્ટતે થી । સા સ્ત્રીસ્વભાવાદમહા મરરય તયોર્દયોરેકવર જહાતિ ॥ ૩૭૮ ॥

મંત્રી અને રાજા અને ધણા જ ઉત્તમ હોય, તે લક્ષ્મી તેમના પગ પકડીને સેવા કરે છે પરંતુ લક્ષ્મી સ્ત્રીના ચ ચપ સ્વભાવથી બનેનો ભાર સહન કરી શકતી નથી એટલે બેમાથી એકને છોડી દે છે અર્થાત્ રાજા અને પ્રધાન સરખા ન જોઈએ ૩૭૮

ચ કાલિનીમપ્યવપ્રપન્ના સમુદ્ધરેત્રિપ્કસહસ્ર તુલ્યામ્ । કારેપુ કોટિપ્વપિ મુક્તહસ્તસ્ત રાજસિંહ ન જહાતિ લક્ષ્મી ॥ ૩૭૯ ॥

જોટ માર્ગ ગયેલી થોડીને પણ એ દબર નિધ (શિપિયા) જેટલી મિન ગણીને તેને જે બચાવી લે તેમ જ વખત આવે જે મરેડો શિપિયામાં પણ જીરે હાથે વર્તે, તે રાજામાં સિદ્ધ સમાનને લક્ષ્મી છોડી દેતી નથી ૩૭૯

વપેક્ષિત ક્ષીણવર્તેડપિ શત્રુ, પ્રમાદદોષાત્પુરૈ મંદાન્ધૈ । સાધ્યોડપિ મૃત્વા પ્રથમ તત્તોડસાવસાધ્યતા વ્યાધિરિવ પ્રયાતિ ॥૩૮૦॥

જેમ બેન્દખરીને કારણે સાધ્ય રોગ પણ નવ જ થઈ નય છે તેમ મદથી અથ બનેલ પુરુષે એ દુઃખ રીતે સ પતિવાળો થતોના માટે બેન્દખરી બાતરી દેહ તો પછી તે શત્રુ પડેલા છત્રી લેવાય એવો દેવ તે પણ પાતળથી અસાધ્ય બની જાય છે ૩૮૦

મનસ્વી બની ઔરવ ધરાવે છે, તેમ જ જિંઝા રાજ્યનાં પ્રિય પદ અધવાને માટે ઇચ્છા કરતા હોય છે; તે રાજ્યોને માટે તો પાતાને પુરુષાર્થ સર્વથી શ્રેષ્ઠ આલંબન છે કે જે પડતીને દૂર કરવામાં શક્તિમાન બને છે વિપલોડમિભવન્ત્યવિક્રમં રહ્યત્યાપદુપેતમાયતિઃ ।

નિયતા લઘુતા નિરાયતેરગરીયાઞ્ચ પદં નૃપશ્રિયઃ ॥૩૧૨
જે રાજ્ય પરાક્રમી નથી તેને વિપત્તિઓ ધરાવે છે, વિપત્તિથી હારેલા રાજ્યને (પ્રગતિશીલ) ઉત્તરકાલ છોડી દે છે. જેનો ઉત્તરકાલ છૂટી ગયો છે, તે રાજ્યને હલકાપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને જે રાજ્ય હલકા બની ગયો, તેને રાજની લક્ષ્યોનાં સ્થાન મળતાં નથી.

ચચ્છલં ધસુ નિતાન્તમુશ્નતાં મેદિનીમપિ હરન્ત્યરાતયઃ ।
મૂષરથિરમુપેયમાગતં માવમંશત મુદ્ધદં મહીપતિમ્ ॥

પ્રવ્ય ચંદ્રણ છે અને ઘણી જ જિંઝા એવી પૃથ્વીને પણ શત્રુઓને હરી બળ છે; પરંતુ જે નિકટનો મિત્ર બન્યો છે, તે પૃથ્વી પર સ્થિર જીલો રહે છે, ઉપાય બાણીને પોતાની પાસે આવ્યો હોય છે; તેવા મિત્રનો રાજ્યએ ત્યાગ કરવો નહિ. ૩૯૩

આજ્ઞા કીર્તિઃ પાલ્લનં પ્રાહ્મણાનાં, દાનં મોગો મિત્રસંરક્ષણં ચ । યેવામેતે પદ્મરાણા ન પ્રવૃત્તાઃ,
કોઽર્થસ્તેષાં પાર્થિવોપાશ્રયેણ ॥ ૩૧૪ ॥

રાજપુરુષમાં આજ્ઞા, કીર્તિ, આદ્યોનાં પાલન, દાન, ભોગ અને મિત્રોના રક્ષણ એ ૪ શુભ હોવા જોઈએ; પરંતુ જે રાજપુરુષમાં આ ૪ શુભો ન હોય, તે લોકો રાજ્યનો આશ્રય કરે, તો તેથી બીજાને લાભ શું ?

સ કિંસત્તા સાધુ ન જ્ઞાતિ ચોડધિપં, હિતાન્ન ચઃ સંશુણ્વે સ કિંપ્રભુઃ । સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વતે રતિં,
નૃપેવ્યમાત્યેષુ ચ સર્વસંપદઃ ॥ ૩૧૫ ॥

જે મિત્ર રાજ્યને સારી રીતે સલાહ આપતો નથી, તે કુદૃષ્ટ મિત્ર છે અને જે રાજ્ય પોતાના મિત્રની હિતાકારી વાત સાલગતો નથી, તે કુદૃષ્ટ રાજ્ય છે. જો રાજ્યમાં અને પ્રધાન વચ્ચે મિત્ર એકબેકને અનુકૂળ રહેતા હોય, તો જ સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓ તેમને વિશે પ્રેમ ધરાવે છે. ૩૯૫

નરાધિપા નીચજનાનુવર્તિનો, બુધોપદિષ્ટેન ન ચાન્તિ યે પથા । વિશન્વતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમ, સમસ્ત-
સંવાધમનર્યપહ્લરમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

જે રાજ્યમાં હલકા માણસોની ચાલે ચાલતા હોય અને જે કાલા માણસે બતાવેલા માર્ગે ચાલતા ન હોય, તે રાજ્યમાં એવા તો ખરાય માર્ગે ચઢી બળ છે કે નર્મથી પાણું નીકળતું નથી, તેમ જ બધા પ્રકારની આપત્તિઓ અને અડચણો પીંજરું બની બળ છે.

નૃપોડપટ્ટઃ સચિવાત્તર્પણરતનંચયોડ્યન્ત-
શિશુસ્તાનાદિવઃ । અદ્રષ્ટલોકવ્યવહારમૂઢધીમૂઢતંમપ્યુ-
ત્સહતે ન વર્તિતુમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

સ્તનપાન કરતા બાળકને (માતાના) સ્તનથી દૂર કરીએ તો જેમ તે ઘડી પણ રડી શકતો નથી, તેમ જે રાજ્ય પ્રધાનને રાજ્ય સોંપીને તેનાથી દૂર રહે છે અને જે લોકોના વ્યવહારને નહિ બાંધુનારો મૂઢબુદ્ધિ છે તે ઘડી પણ ટકી શકતો નથી. ૩૯૭

બ્રજન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરામર્થ, ભવન્તિ માયાયિપુ-
યે ન માયિનઃ । પ્રવિદ્ય હિ બ્રન્તિ શઠાસ્તથાવિધાન-
સંવૃતાઙ્ગાન્નિશિતા હૃદયેષ્વઃ ॥ ૩૧૮ ॥

માયાવી-કપટીઓને વિષે જે રાજ્યમાં માયાવી-કપટી બનતા નથી; તે રાજ્યમાં અલ્પ મતિવાળા હોઈ પરાજય પામે છે. જેમ કવચ વિનાનાં શરીરો હોય, તેના પર બાણ ફેંક્યાં હોય, તો તે સીધાં પ્રવેશ કરી, તેમનો નાશ કરે છે, એવી રીતે શઠ લોકો રાજ્યોની અંદર પ્રવેશ કરીને તેમનો નાશ કરે છે. ૩૯૮

ક્રતોં વિષાદે વ્યસને તિપુશ્વયે, વશસ્કરે કર્મેણિ
મિત્રસંપ્રદે । પ્રિયાસુ નારીબધનેષુ બન્ધુષુ, ધનવ્યય-
સ્તેષુ ન ગણ્યતે વૃષૈઃ ॥ ૩૧૯ ॥

યશ, વિવાહ, સંકટ અને શત્રુના નાશમાં તથા યશ યેળવવાના કર્મમાં, મિત્રના સંબંધમાં, પ્રિય નારીઓ વિષે તેમ જ નિર્ધન કુટુંબીઓ વિષે જે ધનનો વ્યય કરવામાં આવે છે, તેને કાલા માણસો ધ્યાનમાં લેતા નથી.

પરં વિનીતત્વમુપૈતિ સેવયા, મહીપતીનાં દિનયો
હિ ભૂષણમ્ । પ્રસૂતદાનો મૃદુસંચરસ્કરઃ કરીવ ભદ્રો
વિનયેન શોભતે ॥ ૪૦૦ ॥

પ્રમજ્જનોએ કરેલી સંવાધી રાજ્ય પરમ વિનયપણાને યેળવે છે અને રાજ્યોને માટે વિનય એ જ ભૂષણ છે. જેમ અદ્વરતો કલ્યાણકારી કાથી ધીરે ધીરે સુંદરેવતો શોભે છે, તેમ ધનમાં પ્રવૃત્ત થયેલ અને ધીરે ધીરે પ્રભુ પામેથી કર લેનાર કલ્યાણકારી રાજ્ય વિનયથી શોભે છે. ૪૦૦

અવન્યકોપસ્ય વિહન્તુરાપદો, ભવન્તિ વરયાઃ
સ્વયમેવ દેહિનઃ । અમર્પશૂન્યેન જનસ્ય જન્તુના, ન
જાતદ્વાર્દેન ન વિદ્ધિપાદરઃ ॥ ૪૦૧ ॥

જેનો કાપ નિષ્ફળ જતો નથી અને જે આપત્તિઓને દૂર ધકેલી દે છે, તેવા રાજ્યોને સર્વ પ્રમજ્જનો આપોઆપ વશ બની બળ છે; પરંતુ જે રાજ્યને ક્રોધ કરતાં અવગતો નથી, તેની સાથે કોઈ પ્રાણીને મેળ મળતો નથી અને કોઈ શત્રુને આદર જતો નથી.

યદિ સમરમપાસ્ય નાસ્તિ મૃત્યોર્ભયમિતિ ચુક-
મિતોઽન્યતઃ પ્રયાતુમ્ । અથ મરણમવશ્યમેવ જન્તોઃ
કિમિતિ મુષ્યા મલિનં યશઃ ક્રિયેત ॥ ૪૦૨ ॥

ને રણભૂમિ છોડીને બીજે જગ્યાથી મૃત્યુનો ભય
ખસકુલ જતો રહેતો હોય, તો બીજે આત્મા જન્મ, તે
ખરેખર છે; પરંતુ ને પ્રાણીને એક વખત પણ મૃત્યુ
આવવાનું જ છે, તો પછી રણમાંથી નાસી જઈને શા
માટે યશને મલિન કરેલા નોઈએ ? ૪૦૨

આસન્નમેવ નૃપતિર્મજતે મનુષ્યં વિશાવિહીન-
મકુલીનમસંગતં વા । પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા લતાશ્ચ
યઃ પાર્શ્વતો ભવતિ તં પરિવેષ્ટયન્તિ ॥ ૪૦૩ ॥

રાજા પોતાની ખાસે રહેતા માથુસને જ સેવતા
હોય છે, જે પછી વિદ્યા વિનાનો, કુળ વિનાનો કે સારી
સેવ્ય વિનાનો હોય; કેમ કે ધણુખરું રાજાઓ, ઓ-
ઓ અને લતાઓ પોતાની પડખે જે હોય, તેને
બીંટળાઈ વળે છે. ૪૦૩

સત્યાનૃતા ચ પરુષા પ્રિયવાદિની ચ, હિંસા
દયાલુરપિ ચાર્યપરા વદાન્યા । નિત્યવ્યયા પ્રચુરનિત્ય
ધનાગમા ચ, વૈશ્યાન્નનેવ નૃપનીતિરનેકરૂપા ॥ ૪૦૪ ॥

રાજની નીતિ વેશ્યાની જેમ અનેક રૂપરંગ બદ-
લતી રહે છે. જેમ કે સાચું બોલે અને બૂઠું પણ
બોલે, કઠોર બોલે અને મીઠું પણ બોલે, હિંસા કરે
અને દયાળુ પણ બને, રસાને જ મુખ્ય ગણે અને
છેદાર પણ બને, નિત્ય ખર્ચો કરાવે અને નિત્ય ધણું
ધન પણ લાવી આપે ૪૦૪

રાજન્દુષ્ટસિ યદિ ક્ષિતિચેનુમેતાં, તેનાઘ વસ્ત
મિથ લોકમયું પુપાળ । સ્મિન્ન સમ્યગ્નિશં પરિપાપ્ય-
માણે નાનાકલેઃ ફલતિ કલ્પલતેવ ભૂમિઃ ॥ ૪૦૫ ॥

હે રાજા ! આ પૃથ્વીરૂપ ગાયને જે તું સારી રીતે
દોહવાને ઇચ્છતો હોય તો તેના વાછડાની જેમ આ
પ્રજાજનોનાં સારી રીતે પોષણ કર ને તેના રાતદિવસ
સારી રીતે પોષણ કરવામાં આવે, તો કલ્પલતાની જેમ
આ ભૂમિ અનેક પ્રકારના ફળ આપનારી બની રહેશે.

સિષ્યન્તિ કર્મસુ મહત્ત્વમિ ચન્નિયોગ્યાઃ
સંભાવનાગુણમવદિ ત્સમીશ્વરાણામ્ ।

કિં પ્રામવિપ્યદરૂણસ્તમસાં વષાય
તં ચેત્સહસકિરણો ધુરિ નાકરિષ્યન્ ॥ ૪૦૬ ॥

રાજવેદો મોટાં મોટાં ડોહાં સિદ્ધિ મેળવે છે,
તેમાં રાજાઓએ આપેલા તેમનાં સમ્માનનો ગુણ જ
મુખ્ય હોય છે. જે દુનાર હિરણ્યગણ સર્વનારાયણે
અરુચીને પોતાના સારથિ ન બનાવ્યો હોત તો તે
અરુચી શુ અધકારીને દૂર કરવા સમર્થ બનત ખરે ?

તાતાર્યમન્ત્રિસુતસોદરપણિતાનાં
નિત્યં મજન્તિ વિમર્જીકૃતમગ્યમોગાન્ ।

તસ્માત્કદાચન રહસ્યપિ તદ્વિધાના·

માદ્યાં વિમગ્ય ન દિશન્તિ મહીં મહીશાઃ ॥ ૪૦૭ ॥

પિતા, ગુરુ, પ્રધાન, પુત્ર, ભાઈ, પંડિત વગેરે
નિકટના સ્નેહીકરુનાની સરખા રીતે ઉત્તમ ભોજનનાં સાધનો
આપીને રાજા તેમની સેવા કરે છે; પરંતુ રાજાઓ પિતા
વગેરેની એકાંતમાં આજ્ઞા થાય, તોપણ પોતાના રાજ્યનો
વિભાગ કરીને તેમને કદીય પૃથ્વી આપી દેતા નથી. ૪૦૭

યે બાહ્યો ન યુધિ વૈરિકટોરકઞ્ઠ
પીઠોચ્છલદ્રધિરારાજિવિરાજિતાંતાઃ ।

નાપિ પ્રિયાપ્રયુષયોઽવપત્રમગ્ર

સંક્રાન્તકુકુમરસાઃ યલુ નિષ્ફલાસ્તે ॥ ૪૦૮ ॥

વૈરી જનોના કઠોર કંઠ અને પીડામાંથી નીકળતી
લોહીની ધારાઓથી જે રાજાના બાહુઓ રંગાઈને સુશો-
ભિત અશવાળા બન્યા નથી તેમ જ પ્રિય બીના વિશાળ
સ્તન પર દોરેલ પત્રલેખાના કંકુથી જે રાજાના હાથ
રંગાયા નથી; તો તેવા રાજાના બંને હાથ સાથેસાથ
નકામાં છે. ૪૦૮

નરપતિર્હિતકર્તા દ્રેષ્યતાં યાતિ લોકે
અનપદ્ધિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ।

હિતિ મહતિ વિરોધે વિશ્વમાને સમાને

નૃપતિજનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૪૦૯ ॥

જે રાજપુરુષ રાજનું હિત કરે છે, તે લોકમાં
અળખામણે યદ્યપે પડે છે અને જે રાજપુરુષ સર્વ ક્ષોભનાં
કલ્યાણ કરે છે, તે રાજાથી ત્યજ્ય છે. આ રીતે બંન્ને
બંને બાબતો ખરેખર વિરોધ બિન્ને થયો હોય ત્યારે
રાજા અને પ્રજાજનો બંનેના સરખા સ્નેહથી કંઈ
કરનાર રાજપુરુષ દુર્લભ હોય છે. ૪૦૯

નિયતવિપયવર્તા શ્રાયશો વળ્લયોગા

જગતિ પરવસોઽસ્મિન્દુર્લભઃ સાધુવૃત્તઃ ।

કુશમપિ વિકલં યા વ્યાધિર્વં ધાધનં વા

પતિમપિ કુલનારી વળ્લમીત્યામ્યુપેતિ ॥ ૪૧૦ ॥

આ જગત તો પરવશ છે, તેથી ગતિ જે અશાસ્ત્ર
રીતે રાજદંડથી શાસન કરે તો જ પ્રજાજનો તિવશિત
રીતે પોતપોતાના કામમાંથી પ્રભાવે કાર્ય કરે છે. દંડના
ભયને વશ થઈને જ કુલની નારી પોતાના પતિની
સેવા કરે છે. પછી તે પતિ કૃષ હોય, ખેડખાપણવાળો
હોય, રોશની પીડાતો હોય કે પછી નિર્ધન હોય. ૪૧૦
નૃપઃ કામાસક્તો ગળયતિ ન કાર્ય ન ચ હિતં
યયેચ્છ સ્વચ્છન્દશ્ચરતિ કિલ મત્તો ગજ इव ।

તવો માનાધ્માત પતતિ તુ યદા શોકગહને
તદા મૃત્યે દોષાન્કિપતિ ન નિજ વેચ્યવિનયમ્ ॥૪૧૧॥

જો રાજ કામાદુર બનીને વિષયોમાં પડી ગયો,
તો પછી તે પોતાની ફરજ અને હિત માને સારી રીતે
જોતો નથી મદમત હાથોની જેમ તે રાજ સ્વચ્છ દે
મનની ધ્વજા આવે તેમ વિહાર કરે છે એ રીતે મદ
માનને વશ થયેલો રાજ છેવટે જીડા રોકસાગરમાં પડી
ગયો છે અને ત્યારે તે પોતાના થયેલા અવિનયને
જોતો બચ્ચતો નથી પરંતુ પોતાના સેવક પર બધા
દોષો નાખે છે ૪૧૧

અવજ્ઞાનાત્પ્રાજ્ઞો ભવતિ મતિહીન પરિજન
સ્તતસ્તત્પ્રામાણ્યાદ્ભવતિ ન સમીપે બુધજન ।

બુદ્ધિસ્ત્યક્તે રાજ્યે ન હિ ભવતિ નીતિર્ગુણવતી
વિપ્રનાયા નીતૌ સફલમવશ સીદતિ જગત્ ॥૪૧૨॥

જો કાલો રાજસેવકનું વારંવાર અપમાન થયા
કરે તો તે માણસ મતિ વિનાનો બની ગયો છે તે
રાજસેવકનું પ્રમાણ (માપ, મોભો) ઓછો થઈ ગયો
અને તેની પાસે કાંઈ બીજો કાલો માણસ રહેલો નથી
એ રીતે બ્યારે કાલો માણસો રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા
ગયા ત્યારે રાજ્યમાં કોણેને અનુસરનારી નીતિ રહેતી
નથી અને એ રીતે બ્યારે રાજનીતિ બગડવા લાગે
એટલે આપુ રાજ્ય રાજના હાથમાં ન રહેતા હિત
ભિન્ન થઈ ગયો છે ૪૧૨

અયુક્ત યુક્ત વા યદ્ભિહિતમજ્ઞેન વિમુના
સ્તુયાદત્તત્રિત્ય જહમપિ શુર તસ્ય વિનુયાત્ ।

વિવસ્તુનૈસ્પ્રજ્ઞ કથમપિ સભાયામભિનયેત્
સ્વકાર્ય સતુષ્ટે ક્ષિતિશ્રુતિ રહસ્યેવ કથયેત્ ॥૪૧૩॥

અજ્ઞાનો રાજ જે કાંઈ યોગ કે અયોગ્ય વાત
કહે પણ કાલો માણસે તેના વખાણ કરવા રાજનો
શુર જડ હોય તોપણ તેની સાથે વિનય રાખવો
સભામાં ગમે તેવા પ્રસંગે પણ રાજને બળવાની બાબતમાં
નિ રૂઢ રહેતું અને રાજ સતોષ પામ્યો હોય તો તેને
એકાંતમાં મળીને જ પોતાના કાર્ય વિશે વાત કરવી
મુહુર્ત્યોક્તેદા મુહુરિગમામાવગહના
મુહુ સપૂર્ણાઙ્ગી મુહુરતિકૃદા કાર્યવશત્ ।
મુહુર્મંડયદ્વિજા મુહુરપિ બહુપ્રાપિતફલે
ત્યહો વિચાક્રાસ નિયતિરિવ નીતિર્નયવિદ્ ॥૪૧૪॥

રાજનીતિ બચ્ચનારાને રાજની નીતિ કુદરતી દેવની
જેમ ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારવાળી લાગે છે તે લખવામાં
અત્યંત ગહન હોવા છતાં સદ્યને જોઈ નાખીને
અત્યંત સરળ બની ગયો છે, તે અજ્ઞેય સ પૂર્ણ

ભરપૂર હોવા છતાં કાર્યને આધીન બનતા અત્યંત
પાતળી બની ગયો છે તેના બીજા અર્થમાં નાશ પામી
ગયા હોય તોપણ તેને અનેક ફળ આપી જતા હોય
છે ખરેખર । રાજનીતિ એ રીતે દેવની જેમ કેકાણા
વિનાની હોય છે ૪૧૪

ચ્છેદ્યસ્તુ સુપ્ત નિવસ્તુમનૌ ગચ્છેત્સ રાજ સમા
ક્લ્યાણી ગિરમેવ સસદિ વેદેત્કાર્ય વિદધ્યાત્કૃતી ।

અક્રુશાદ્દનમર્જયેદ્ધિપતેરાવર્જયેદ્દલ્ભા

નકુર્વાતોપકૃતિં જનસ્ય જનયેત્કસ્યાપિ નાપક્રિયામ્ ॥

આ પૃથ્વી પર જેને સુખ-સમવધી રહેવાની ધ્વજા
હોય, તેણે રાજની સમામાં જરૂર જોઈએ તે સમામાં
હિતકારી વાણી જ બોલી જોઈએ કાલો માણસે એ
રીતે પોતાનું કાર્ય કરી લેતું જોઈએ કાંઈ બીજા કલેશ-
કલસન થાય એ રીતે ધન મેળવી લેતું જોઈએ રાજના
પ્રિય માણસોથી દૂર રહેતું, માણસોનો જેમ બંને તેમ ઉપ
કાર કરવો અને કાંઈનેય અપકાર થાય તેમ કરતું નહિ

અજ્ઞો વા યદિ વા વિપર્યયગતે જ્ઞાનેષ્ઠ સદેહ્ય
દુષ્ટાદુષ્ટવિરોધિ કર્મ કુરુતે યત્તસ્ય મોક્ષા ગુરુ ।

તિ સદેહવિપર્યયે સતિ પુનર્જ્ઞાને વિરુદ્ધક્રિય

રાજા ચેતુરુપ ન શાસ્તિ વદ્ય પ્રાપ્ત પ્રજાવિપ્લવ ॥૪૧૬॥

રાજનો અધિકારી જન પોતે મૂર્ખ હોય અથવા
તો તે બિનદુ જ્ઞાન ધરાવતો હોય તે સદેહ રાખ્યા
કરતો હોય અથવા તો ગણીજોઈને ખોટું વિરોધી
કામ કરતો હોય કે પછી તેના અદાનનો બચાવ મનાર
કાંઈ તેનો શુર હોય, અથવા કાર્ય કરવામાં વિઘ્ન આવશે
એમાં શંકા નથી એ રીતનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય છતાં
જે વિરુદ્ધ ક્રિયા કરતો હોય એવા અધિકારીજન પર
જો રાજ પોતાનું શાસન ન ચલાવે, તો ગણતું કે
પ્રજા જતાં પર મોટી આફત આવી પડી છે ૪૧૬

સૂચનાત્રવિભેદસમ્રમણુ ક્ષોણીશામભુવા
મુતુક્લસનમળ્હેતુ સભતે લીલારતિં કલ્પુક ।

નારાચૈર્નિવિઢૈર્વિમિત્રવપુવા પુસા મહાયોષને

સ્વગત્તોચુકુલ્મસમ્રમરીરમ્ભ કથ દુલ્ભ ॥૪૧૭॥

એક માન સોવના કાણુમાં દોરી (શુશુ) પડોવાવાને
કારણે જે કાચળી ત્યાર થઈ હોય છે, તે રાજ્યોની
ઓળીના ઉત્તર સ્તંભકલ પર નિવાસ કરવાની ધીલા
મેળવે છે, તો પછી જે રાજ્યોના શરીરો મદાહુદમાં
ગ્રાહ તીકણુ બાણોથી ભેદાયા હોય, તો તે રીતે મરણ
પામેલા રાજ્યોને સ્વર્ગની અપ્સરાઓના સ્તનમંડલ
સાથે બાંધે અનેનો લાભ મળે, તે કાંઈ દુર્લભ નથી ૪૧૭

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रूयते मदैः स च मदालस्येन निर्भिद्यते ।
निर्भिन्नस्य पदं करोति हृदये सस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहा ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं द्रुहति ॥

જ્યારે રાજા પોતાના રાજ્યમાં એક જ પ્રધાનના કથા પ્રમાણે માનવા લાગે છે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહ થવાને કારણે મદ થવા લાગે છે. મદને કારણે તેને આજ્ઞા લાગુ પડે છે. મદની આજ્ઞા તેનામાં આવે એટલે તેને કારણે તે પ્રધાનને સ્વતંત્ર થવાની સ્પૃહા જાય છે અને એ રીતે જો પ્રધાનને સ્વતંત્ર થવાની સ્પૃહા જાય, તો તે પ્રધાન રાજાના પ્રાણ સાથે જ મોહ કરવા મંડી પડે છે.

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते
सं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिपु पुनस्तं तत्प्रतिष्ठाशया ।

भर्तुयं प्रलयोऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति कृतिनस्तं दुर्लभास्तादृशाः ॥

રાજા સત્તા-સામર્થ્યવાળો હોય, તેને તો લોકો પોતાના અંગત સ્વાર્થને લીધે જ સેવે છે. રાજાની સંપત્તિ ચાલી જાય; તોપણ તેને જ લોકો સેવે, તે પ્રતિજ્ઞાની આશાથી સેવતા હોય છે; પરંતુ જીવંતજાનમાં પોતાના અનેક ઉપકારનાં કાર્યો કરેલાં છે, એ રીતે સંગ વિનાની ભક્તિથી રાજાના ઉપકારો યાદ કરીને રાજાના સર્વસ્વ નાશમાં પણ જો તેને સેવે છે અને તેના કાર્યોના બાર વહન કરે છે, તે લોકો સાચા સેવક છે અને તેના જોના મળવા દુર્લભ હોય છે. ૪૧૬.

द्वारे रुद्धमुपेक्षते कथमपि प्राप्तं पुरो नेक्षते
विहासौ गजमीलनानि कुरुते गृह्णाति वाक्यच्छलम् ।
निर्यातस्य करोति दोषकथनं तद्विद्विषामप्रतः ।

स स्वामी यदि सेवयते कुमतिभिः किं नः पिशाचैः कृतम्

કાંઈ રાજસેવક દરવાજા પર રાહ જોતા હોય તેની રાજા ઉપેક્ષા કરે, મંડમાં અંદર આવીને બેસે, તો તેની સાથું પણ જુએ નહિ, તે રાજપુરુષ કાંઈ વિનવિત કરે, તો હાથીની જેમ આખમાં ચામણા કરે, તેની વાતને ઉઠાડી દેવાનો પ્રયત્ન કરે અને પછી તે રાજપુરુષ વિદાય લે ત્યારે તેના વિરોધી જન પાસે રાજા તેના દોષ કહેવા બેસે. આવા પ્રકારના દાંલિક રાજાની સેવા કરવાનું મન્યું હોય; તો તે રાજસેવકને ખોટી બુદ્ધિ-વાળા પિશાચો જેવા જ ગણવા બેઈએ. ૪૨૦

वृत्तिच्छेदविषौ द्विजातिमरणे मित्रार्थसंप्रणेप
संप्राप्ते मरणे कलत्रहारेण स्वामिमहं गोमहे ।

प्राणत्राणपरायणैकमनसां येषां न शूलप्रहः
स्तानालोम्य विलोकते च मनसा सूर्योऽपि सूर्यान्तरम् ॥

કાંઈના કામધંધા કે નોકરી તૂટી જતી હોય, બ્રાહ્મણ-તું મરણ થયું હોય, મિત્રનાં કાંઈ કામ કરવાનો યોગ આવ્યો હોય, કે પછી તેનાં મરણ થયાં હોય, કાંઈની જીવનું હરણ થયાં હોય, કાંઈ પોતાના સ્વામીને પકડી ગયું હોય કે પછી કાંઈ ગાય લઈ ગયું હોય, એ રીતનાં કાર્યોમાં જો રાજા પોતાના મનથી ખીમના પ્રાણની રક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને શસ્ત્ર હાથમાં ન લે, તો તેવા રાજાઓને મનથી જ જોઈને એક સૂર્ય ખીમ સૂર્યની સાથું જુએ પણ તે રાજાની સામે તો ન જ જુએ. ૪૨૧

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवगतिमति भावनीयै सदैव
ज्ञेया लोकानुवृत्तिर्वचनचर्चनैर्मण्डलं वीक्षणोयम् ।

પ્રચ્છાદ્યૌ રાગરોપૌ મૃદુપરુપયુતૌ વર્જનીયૌ ચ કાલે
સ્વાત્મા યત્નેન રક્તો રણશિરસિ પુનઃ સોઽપિ નાપેક્ષણીયઃ
રાજાએ ધર્મનો તો સૌથી પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ; પોતાના પ્રધાનની ગતિ અને મતિ બંનેનો દરજો વિચાર કરવો. લોક જનોનાં વર્તન જોતા રહેવું, શ્રેષ્ઠ શુભ દૂતો દ્વારા ખંડિયા રાજાઓનાં ચરિત જોતા રહેવું, પોતાના રાજ અને રાજને દાંડેલા રાખવા, વખત પ્રમાણે ક્રામજતા અને કોરતા દૂર કરવી જોઈએ. પોતાની જાતનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું તેમ જ શુદ્ધની ભૂમિ પર તો વિશેષ કરીને પોતાની જાત માટે બેદરકાર રહેવું નહિ. ૪૨૨

कोऽहं कौदेशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के
सहायाः, का शक्तिः कोऽभ्युपायः कलमिह च क्रियत्
कीदृशी दैवसंपत् । संपत्तौ को निग्रहः प्रविदिनयचन-
स्योत्तरं किं नु मे स्वादित्येवं कार्यसिद्धावहितमनसौ
हस्तगाः संपदः स्युः ॥ ४२३ ॥

હું કોણ છું, દેશ અને કાલ કેવા છે, સરખા શુભ-વાળા કે ખોટા દોષવાળા કોણ હોય છે, શત્રુઓ કોણ છે, સહાય કરનાર કોણ છે, આપણી પાસે રહેલી શક્તિ કેવી છે, વિદ્યને દૂર કરવાના ઉપાય શા છે, આ કાર્યમાં કળ કેટલું મળશે, દેવ તરફથી કઈ કઈ સંપત્તિ મળી આવશે, સંપત્તિ મળે તેના બંદોબસ્ત શી રીતે કરવો, પુછાયેલ માહિતીનો વિગતે શી રીતે મારે ઉત્તર આપવો જોઈએ? એ રીતે જ્યારે રાજા કાર્યભારની સિદ્ધિમાં પોતાનાં મન સારી રીતે જોડે છે ત્યારે તેમના હાથમાં બધી સંપત્તિઓ આવે છે. ૪૨૩

તૃતીય પ્રકરણ સમાપ્ત

સુભાષિતરત્ન માળાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

ચતુર્થ પ્રકરણ

ચિત્રપ્રકરણ

[સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશેષતામાં આ 'ચિત્રપ્રકરણ' એક નવી ભાત પૂરે છે. ઉપાખ્યા, અંતકડી, સમસ્યા-પૂર્તિ વગેરે અન્ય ભાષામાં જોવા મળે છે, તેનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે. જોકે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવી ચિત્રચર્યાની ગણના અદ્યત્ત કાવ્ય તરીકે છે, તોપણ વિનોદવાર્તાભાષામાં તેને સ્થાન છે. તેમાં બુદ્ધિની કસોટી પડે છે. દાખલા તરીકે, સમસ્યાપૂર્તિમાં એક ચરણ, બે ચરણ કે ત્રણ ચરણની પૂર્તિ માટે અપાયેલ ચરણો વિરોધી દેખાવાના હોય છે; અને તેનો ઉકેલ લાવીને પૂર્તિ કરવાની હોય તો તે જ રીતે શુભ પદ શોધી ન કાઢે, તો શ્લોકનો અર્થ વિચિત્ર થતો હોય છે. તે પ્રમાણે શ્રમમાં જ ઉત્તર સમાઈ જાય, તેવા અંતરાધાપ કે શ્લોકમાં ઉત્તરની સૂચના મળતા બહારથી ઉત્તર શોધી શકાય, તેવા બહિરાધાપ કે શબ્દચિત્ર, ભાતિવર્ણન વગેરેનો સમાવેશ આ પ્રકરણમાં થાય છે. ગુજરાતી અનુવાદની મદદથી મૂળ શ્લોક સમજીને પછી વાંચવામાં આવે, તો જ આ પ્રકરણનો આસ્વાદ મળશે.]

એક ચરણની સમસ્યા

(અહીંથી ૬૦ શ્લોકો સુધી એકચરણ સમસ્યા માટે છે અર્થાત્ એક ચરણ સમસ્યા તરીકે છે.)
નીચેના પાંચ શ્લોકોમાં 'મૃગાસ્તિહઃ પલાયતે' એ એક ચરણ સમસ્યા તરીકે મૂક્યું છે.
અસમાને સમાનત્વં ભવિતા કલહે મમ ।
इति मत्वा ध्रुवं मानी 'मृगास्तिहः पलायते' ॥૧॥
'જો મારે મૃગા સાથે કલહ થશે, તો તે મારો 'બરોબરિયો' નથી, તેની સાથે લડવા બતાવે, મારે 'બરોબરિયા'માં ખપવું પડશે.' એમ ખરેખર માનીને અભિમાની એવો 'સિંહ મૃગલાથી ભાગી જાય છે.' ૧

हीनहत्या दघात्येव लाघवं महतामपि ।

इति मत्वा द्विपट्वेपी 'मृगास्तिहः पलायते' ॥૨॥

હલકા માણસની હત્યા મોટા માણસોને પણ હલકા બનાવે છે; એમ માનીને હાથી પર ક્રોધ રાખનાર 'સિંહ મૃગલાથી ભાગી જાય છે.' ૨

विष्टाजुनाद्य संग्रामे त्वां हनिष्याम्यहं शरैः ।

विष्टामि कर्णं किं मूढ 'मृगास्तिहः पलायते' ? ॥૩॥

રણસંગ્રામમાં કર્ણે હાલક કરીને બચાવ્યું કે, 'હે અર્જુન !' જોશો રહે, હું તને આજે રણસંગ્રામમાં બાણોથી હણી નાખીશ.' તેનો ઉત્તર આપતાં અર્જુન બચાવે છે કે, 'હે કૃષ્ણ !' હું જોશો છું. હે મૂઠ ! મું 'મૃગલાથી સિંહ ભાગી જાય છે.' ૩

अपेरस्वाश्रमे पुण्ये द्रापमंत्रस्तमानसः ।

मृगोपतापी प्रायोदयं 'मृगास्तिहः पलायते' ॥૪॥

કપિના આ પવિત્ર આશ્રમમાં મૃગલાને સંતાપ આપનાર સિંહ કપિના શાપથી મનમાં ત્રાસ પડે છે અને તેથી ધણુખરું 'સિંહ મૃગલાથી ભાગી જાય છે.' અર્થ મૃગ: સમાચારિત્વરિનિગ્મરિત્તિ: પદૈ: ।

ततो वेगात्पलायस्य 'मृगास्तिहः पलायते' ॥૫॥

(એક થોડો દોષના અંદર છે. તેને 'મૃગ' મૂકીને બીજો યરવીર પોતાના મિત્રો કહે છે કે, 'અં બીનાવળાં બીનાવળાં પડતું કરીને દુર નરી પડેલો છે, માટે તું વેગથી ચાલે. બ.' (નારે પેલો મિત્ર બચાવ આપે છે કે, 'મું મૃગાસ્તિહઃ પલાયતે એવું જાણું છું. નીચેના છે શ્લોકો: 'હનિષ્યામ્યહં શરૈઃ' એ સમસ્યા છે:)

विद्यायां दुर्मते देवां कर्मसं विपदं मति ।
तेषां दैवमित्रान्नं 'मृगास्तिहः पलायते' ॥૬॥

વિદ્યા મળવા છતાં પણ જેને ખોટા મદ છે તેમ જ વેલવ હોવા છતાં પણ જેનામાં કંઠસાઈ છે, તે લોહા ખરેખર દૈવથી શાપિત હોય છે એટલે 'પાણીમાંથી અગ્નિ પેદા થાય' એ પ્રકારે તેમનામાં બિલકુલ પરિણામ નોવાને મળે છે. ૬

ન્યારે સમુદ્રે લંકા જવાને માર્ગ ન આપ્યો ત્યારે રામચંદ્રે બાણ માર્યું; તેથી સમુદ્રમાં ખળભળાટ થવાથી બંને અગ્નિ પેદા થયો, તે પ્રસંગ છે :

સીતાસમાગમોત્કળાકર્ણાન્તાકૃષ્ણચન્નન :

રાયવસ્ય શરાક્ષારૈઃ 'સલિલાદમ્નિકૃત્થિતઃ' ॥૭॥

જેના હૃદયમાં સીતાના સમાગમની ઉત્કંઠા છે અને જેમણે કાન સુધી ધનુષ્ય ખેંચ્યું છે, એવા રામ-ચંદ્રના બાણરૂપ અંગારાઓને લીધે બંને કે 'જળમાંથી અગ્નિ પેદા થયો હોતો.' ■

નીચેના ચાર શ્લોકોમાં 'શતચન્દ્ર નમસ્તલમ્' એ સમસ્યા છે :

દામોદરકરાણાતવિહ્લીકૃતચેતસા ।

દટ્ટં ચાણૂરમહેન 'શતચંદ્રં નમસ્તલમ્' ॥ ૮ ॥

દામોદર-કૃષ્ણના હાથની મૂકોને પ્રદાર થવાથી બેળાકળા બનેલા ચાણૂર મહેન ચક્કર આવવાથી તેણે 'આકાશમાં એકને બદલે બે ચંદ્ર બેળ્યા.' ૮

શ્વલત્તરંગરંગાયાં ગંગાયાં પ્રતિબિંબિતમ્ ।

સચન્દ્રં શોભતેડ્યથ 'શતચંદ્રં નમસ્તલમ્' ॥ ૯ ॥

પ્રવાહિત ગંગાના તરંગોમાં આકાશમાંના ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડતાં, તે શોભા બિંબવાથી કાંકને વિચાર થતો હોતો કે, 'શું આકાશ સો ચંદ્રવાળું બન્યું છે !' ૯

એક વિરહિણી સ્ત્રી ચંદ્રની પીડા સહન નહિ થતા વિધાતાને વિનંતિ કરે છે :

વિષે !પથેહિ શીતાંશું ચાવન્નાયાતિ મે પ્રિયઃ ।

આગતે દયિતે કુર્યોઃ 'શતચંદ્રં નમસ્તલમ્' ॥ ૧૦ ॥

હે અશ્વત્થા ! મારા પ્રિયજન આવે નહિ, ત્યાં સુધી શીતાળ કિરણવાળા ચંદ્રને ઢાંકી દો. મારા પ્રિય પતિ આવ્યા પછી ભલેને તમે 'આકાશને સો ચંદ્રો થી ભરી દો.' ૧૦

સુમેરુશિખરપ્રાન્તસ્ફુરદિવ્યવધૂસૃલૈઃ ।

પરિતઃ સ્ફુરતૈઃ શક્તે 'શતચંદ્રં નમસ્તલમ્' ॥ ૧૧ ॥

સુમેરુ પર્વતના શિખરને કિનારે દેવાની સ્ત્રીઓનાં મુખ વિલસી રહ્યાં છે, તેને ભેળંને અને ચંકા થાય છે કે 'શું આકાશ સો ચંદ્રોવાળું બનેલું છે ?' ૧૧

નીચેના બે શ્લોકોમાં 'તત્કં શકસ્ય દુર્લભમ્' સમસ્યા છે :

ધૃતં ન શ્યતે કર્ણે દધિ સ્વનેડપિ દુર્લભમ્ ।

મુગ્ધે દુઘસ્ય કા વાર્તા 'તત્કં શકસ્ય દુર્લભમ્' ॥ ૧૨ ॥

ધીરું નામેય કાન પર સાંભળવાને મળતું નથી, દહીં તો સ્વપ્નેય મળતું દુર્લભ છે; હે પ્રિયે ! દૂધની તો વાતેય શું કરવી અને 'છાશ તો ઇંદને મળવી પણ દુર્લભ છે.' ૧૨

અકૃત્સ્વર્ગમતસ્તત્કં ન શતકૃતુના હૃતમ્ ।

નાદત્તમિતિવાચ્યાર્થાત્ 'તત્કં શકસ્ય દુર્લભમ્' ॥ ૧૩ ॥

છાશ યતનું અંગ નથી, તેથી સો યત કરનાર રાખ-એ યતમાં છાશના આહુતિ આપી નહોતી. ત્યારબાદ ન્યારે તે રાખ ઇંદ્ર ન્યારે 'તે ઇંદ્રને છાશ મળવી દુર્લભ થઈ; કારણ કે 'નાદત્તમુગ્ધિતે'—આપા વિના મળતું નથી, એ ન્યારે તેને છાશ મળી નહિ.

નીચેના શ્લોકમાં 'યૂનોશ્વન્દ્રાયતે રવિઃ' સમસ્યા છે :

મીમ્સામીમ્સતુંસંતપ્તશૂન્યરધ્યાન્તરદયોઃ ।

અન્યોન્યાલાપસુખિનોર્યૂનોશ્વન્દ્રાયતે રવિઃ ॥ ૧૪ ॥

મીમ્સામીમ્સા સખત તાપથી તપેલી અને નિર્જન બનેલી નગરીની શેરીમાં આલ્સા જતાં બે જુવાન સ્ત્રી-પુરુષ એકમેક સાથે વાર્તાલાપ કરતાં એવા સુખને અનુભવ કરતાં હતાં કે, જેથી 'સૂર્ય પણ તેમને ચંદ્ર જેવો લાગતો હોતો.' ૧૪

નીચેના શ્લોકમાં 'ગગનં ભ્રમરાયતે' સમસ્યા છે :

સ્વસ્તિ શત્રિયદેવાય જગદેવાય મૂમુજે ।

યદ્યશઃ પુણ્ડરીકાન્તગંગાનં ભ્રમરાયતે ॥ ૧૫ ॥

ક્ષત્રિયામાં દેવરૂપ જગતના સ્વામી આ રામનું કલ્યાણ થાય કે જેમના યશસ્વી કમળની અંદર રહેલ 'આકાશ ભ્રમરથી શોભિત હોય' એમ લાગતું હોય.

નીચેના શ્લોકમાં 'પુણ્યા શ્લેષમહારાત્રી સમસ્યા છે :

આપાદી કાર્તિકી માધી વચા શુષ્ઠી હરીતકી ।

ગયાયાં પિણ્ડદાનેન 'પુણ્યા શ્લેષમહારાત્રી' ॥ ૧૬ ॥

અષાઢ, કારતક અને માદ માસની અગિયારસ (પુણ્ય) પવિત્ર છે. ઘોડાવજ, ચૂંક અને ઠરડે કકને ઠર નારી (શ્લેષહારા) છે તેમ જ ગયામાં પિંડનાં દાન કરવાથી (અત્રી) ત્રાયુષકૃત બનાય છે. ૧૬

નીચેના શ્લોકમાં 'ગુલ્મગુલ્મગુલ્મ' અનુકરણ સમસ્યા છે :

જન્મૂકલાનિ પકાનિ પતન્તિ વિમલે ગલે ।

કપિકમ્પિતશાસ્ત્રામ્યો 'ગુલ્મગુલ્મગુલ્મ' ॥ ૧૭ ॥
વાદાંઓએ હલાવેલી ઝાડની ઝાળોમાં પરથી પાકેલાં જાંબુનાં ફળ ન્યારે નીચે રહેલ નિર્મળ જળમાં પડ્યા લાગ્યાં, ત્યારે જલમાં 'શુભ શુચ્છ શુચ્છ' ધ. સ્થ.

જેવેા અવાજ થયો. ૧૭

નીચેના શ્લોકમાં ઠંઠંઠઠ . અનુકરણ સમસ્યા છે :

रामाभिषेके मदविह्वलाया हस्ताच्छ्रुतो हेम-
घटस्तरुण्याः । सोपानमास्ताद्य करोति शब्दं
'ठठंठठंठठंठठंठठं' ॥ १८ ॥

જ્યારે રામચંદ્રનો સંન્ય પર અલિપેક થતો હતો ત્યારે તેના આનંદમાં ગરકાવ થવાથી ભાન ભૂલેલી તરણી સ્ત્રીના હાથમાં રહેલી સોનાનો ઘડો છૂટી ગયો, તે પગથિયાં પર પડ્યો ત્યારે તે ઘડો ‘હઠ્ઠ’ હઠ્ઠ’, હઠ્ઠ’ હઠ્ઠ’ ને જેવા શબ્દ કરતો હતો. ૧૮

નીચેના બંને પ્રોક્ષામાં સૂર્યોદયે રોદિતિ ચક્રવાકી
એ સમસ્યા છે. સાધારણ રીતે ચક્રવાકનું જન્મ રાત્રે
છૂટું પડે અને દિવસે મેષ રાશિમાં આવે નિયમ છે; તો
સૂર્યોદયે હસવાને બદલે રહે, તે વિરુદ્ધ કથન છે, તેના
ઉદ્ધાર કવિ પોતાની કલ્પનાઓપરથી કરે છે :

कर्पूरपूरच्छविवादविद्यासंवाद्यदृकद्युतिशुक्तिताम्रे ।
इन्दो नृपद्वेपि तमोविताने 'सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी'॥

કપૂરના સમુદાયની કાંતિ જેની જેની ઉત્તરવળ
કાંતિ" ૪૪ એવી વાદવિવાદા કુશળ વક્તાની કાંતિરૂપી
લાલ ઝીંપમાં સુખરૂપી ચંદ્રનો ઉદય થયો ત્યારે રાજાના
શત્રુમાં અસાનરૂપી અધકારે ફેલાઈ ગયો; તેવે વખતે
"સંધ્યાનો ઉદય થયો હોવા ખતી (શુ) આ ચંદ્રનો ઉદય
થયો, એમ માનીને" વ્યવકાશી પોતે રડવા લાગે છે."

विलोभ्य वालामुरचन्द्रविभ्यं कण्ठे च मुक्ता
 पलिहारताराः । पुनर्निशाया भयभीतभीता 'सूर्योदये
 रोदिति चक्रवाकी' ॥२०॥

સોળ વર્ષની સુંદર બાળાના મુખરૂપી ચંદ્રના વિગ્ધને જોઈને તેમજ તેના કંઠમાં રહેલી મુક્તાવતીના હારમાં ચોતારૂપી તારા જોવામાં આવતા ફરીથી રાત આવી પડેલો કે શું ? એવા ભયથી ભયભીત બનેલી એવી 'ચક્ર-વાકી સુર'નો ઉદય થવા છતાં પણ રહન કરી રહી છે.

ॐ ! ले३भा । चन्द्रोदये नृचति चक्रवाती सप्तम्या छः
सर्वस्य जन्तोर्भयति प्रमोदो विरोधिवर्गं परिभूयमाने ।
तिरोहिते त्वदशसा नरेन्द्र 'चन्द्रोदये नृचति चक्रवाती'॥

હે રાત્રી! તમારા વેરી જ્યારે હારી જવા લાગ્યા,
ત્યારે બધાં પ્રાણીઓને ખૂબ જ આનંદ થયો તેમ જ
તમારા યશસ્વી ચંદ્રને ઉદય થતાં તમારા શત્રુઓ
ઝાંખા પડી ગયા અને તમારા યશસ્વી ચંદ્રને ઉદય થતો
જોઈને ‘ચક્રાણી નાચ કરવા લાગી છે.’ ૨૧

५. ३२

‘અન્નારપૂર્ણે કમલં પ્રફુલ્લમ્’ એ સમસ્યા આ બે
શ્લોકમાં છે :

न कापि रामाहितसंशयाया विना न मात्वं
जनकात्मजायाः । पुरः सुराणाङ्गपुरःसराणाम् 'अद्वार-
पूर्ण कमलं प्रफुल्लम्' ॥२२॥

સીતાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પશુ તેમનું મુખકમળ પ્રકૃષ્ઠ હતું, એ પ્રસંગ આલેખતાં કવિ જણાવે છે કે, 'જે સીતા માટે અક્ષિત-લેપીઓનો તે પશુ ઠાઠ સંશય થાય એમ નથી; જે જનનનાં પુત્રી-સીતા વિષે માતા વિના ખીજે ભાવ જાગે એમ નથી; તે સીતાએ દેવના પિતા બ્રહ્માજીના દેખતાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ત્યારે તેમનું 'મુખકમળ અંધારાથી પરિપૂર્ણ' હોવા છતાં અત્યંત પ્રકૃષ્ઠ હતું.' ૨૨

पुञ्जायमानरुणरत्नहारे कान्तोरसि स्वावदनङ्ग
भाति । सिध्येदमुष्योपमितिर्वादि म्याद् 'अङ्गारपूर्णं
कमलं प्रफुल्लम्' ॥ २३ ॥

આ સુદર સ્ત્રીની જાતી પર જે રત્નનો હાર છે, તેની કાંતિ લાલવર્ણનો પુષ્પ ભેગો થયો હોય તેવી લાગે છે અને જાતીમાંથી અનંત રસ ઝરતો હોય એમ લાગે છે. એ રીતે હારની વચમાં રહેલી જાતીને કમળ સાથે સરખાવાયે, તો હારને અંગારા સાથે સરખાવાય અને એમ કહેવાય કે ‘અંગારામાં રહેવા જતાં કમળ પ્રકલ્પ છે.’ ૨૩

સિન્દૂરવિન્દુવિઘવાલ્લાટે એ સમસ્થા આ શ્લોકમા છે ॥

रे पुत्र सत्सङ्गमवाप्नुहि त्वमसत्प्रसङ्गं त्यज्या
विहाय । धन्योऽपि निन्दां लभते कुसद्भान् 'सिन्दूर-
धिन्दर्विषवाललाटे' ॥ २४ ॥

હે પુત્ર! તું દુઃખનોતો સંગ જલદી છોડી દઈને
સારા જનોનો સંગ મેળવ. સારા ધન્ય માણસ પણ
ખરાબ જનોના સંગથી નિંદાપાત્ર બને છે. જેમ કે
સિંદૂરનું ખિંકું છે, તે મંગલસચક છે. પણ જો તે
વિધવાના લલાટ પર હોય, તો તેની નિંદા થાય છે.
‘‘યા મુદા રાત્રમાલિનિ’’ એ સમસ્યા નીચેના
શ્લોકમાં છે :

श्रुत्वा श्रद्दयं तनयं सशोका पुनर्निशम्यात्तशरीर-
भावं । पश्यसु देवेषु च धावमाना 'रमा मुदा
शंकरमालिङ्ग' ॥ २५ ॥

કામદેવ તે સદ્ગુણી પુનઃ જન્માય છે અને તેથી જ
સદ્ગુણી અવતાર રુદ્રિમણી થયાં ત્યારે કામદેવે અનુમદને
અવનાર લીધી હતો. તે પ્રસંગ વર્ણવવાં કવિ મહારે

છે કે, 'ન્યારે પોતાનો પુત્ર કામદેવ મહાદેવથી બળી
ગયો ત્યારે લક્ષ્મીજી શોકવશ થયાં; પરંતુ પોતાના પુત્રને
ચરીર મળેલું છે, એવી વાત સાંભળી ત્યારે લક્ષ્મીજી
હર્ષમાં આવી ગયાં અને બધા દેવોના દેખતાં દોડતાં
દોડતાં, તે 'લક્ષ્મી પ્રેમથી શંકરને ભેટી પડ્યાં.' ૨૫

હુતાશનચન્દનપટ્ટશીતલઃ એ સમસ્યા છે :

મુતં પતન્તં પ્રસમીક્ષ્ય પાવકે । ન યોધયામાસ
પતિં પતિવ્રતા । તદા હસૌ તદ્વતશકિપીઢિતો 'હુતા-
શનચન્દનપટ્ટશીતલઃ' ॥ ૨૬ ॥

(યશસ્વી પતિની સેવામાં મગ્ન પ્રતિમતા સ્ત્રીનો નાનો
પુત્ર અગ્નિમાં પડે છે, પણ પતિ બગી બચ એ ભયે તે
પુત્રને ઝાલતી નથી ત્યારે સતીના પ્રભાવથી અગ્નિ દગ્ધ
બને છે. તે વર્ણવતાં કવિ બધાવે છે કે) અગ્નિમાં પોતાના
પુત્રને પડતો જોવા છતાં પણ પ્રતિમતા સ્ત્રીએ પોતાના
પતિને બચાવે નહિ, ત્યારે તે સતીના તત્ત્વની શક્તિથી
પીડાયેલ અગ્નિ 'ચંદનના કાંદવ જેવો શીતલ બની ગયો.'

હું હું હું હું.....પ્રભાલેખી અનુકરણ સમસ્યા
શ્લોકમાં છે :

ચન્નમવ્ય સક્કપ્રદમાસ્યં ચુમ્બતિ પ્રિયતમે હઠપૃત્ત્યા ।

કૂજિતં જયતિ માનયનાયા 'હુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહું' ॥

ન્યારે કોઈ પ્રિયતમ માનિનીના માથાના કેશ સહિત
સુખને પકડીને તેને બળાતકારે ચુમન કરે છે, ત્યારે તે
માનિનીના 'હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું હું
એવા ધ્વનિતને તે પામે છે. ૨૭

શશકર્ણુહગમયં કઠિનં ધનુઃ એ સમસ્યા છે :

મમ કરમહ્નાય પળીકૃતં ન યદિ રાખવતોઽવ્યધિ-
રોહતિ । સ્તિથિ તદેવમશૂન્નમ જીવિતે 'શશકર્ણુહગમયં
કઠિનં ધનુઃ' ॥ ૨૮ ॥

સસલાને શીંગડું નથી, તો પછી તેનું બનેલું કંઈયું
ધનુષ્ય તો અસંભવ છે, એ ભાવ બતાવતાં કવિ સીતાનો
પ્રસંગ વર્ણવે છે. સીતા તેની સખીને બધાવે છે કે, 'હે
સખિ ! મારા પાણિજલણ આટો મારા પિતાએ શિવના
ધનુષ્યની પ્રતિમા લીધી હતી. તે ધનુષ્ય બે રામચંદ્રથી
જીરું થયું ન હોત, તો તે જ વખતે મારા જીવન વિશે
'સસલાના શીંગડાથી બનેલ કંઈયું ધનુષ્ય' જેવું બની
જત; અર્થાત્ મારું જીવન અસંભવિત બન્યું હોત.'

મધ્યાહ્ને મુકુલિતમમ્બુજં વનાન્તે એ સમસ્યા આ
શ્લોકમાં છે :

નીલાન્જરુતિનયનં નિતાન્તવૃત્તમાસ્યગ્રીપરિચિત-
પન્દ્રિકાવિલાસમ્ । ક્ષાતાયાઃ સરસિ વિલોક્ય વચ્ચ-

ચન્દ્રં 'મધ્યાહ્ને મુકુલિતમમ્બુજં વનાન્તે' ॥ ૨૯ ॥

જેનાં નેત્ર નીલકમળ જેવાં કાન્તિમાન છે, તેમજ
જેનું મુખ સુંદર ગોળાકાર છે, એવી સુંદર સ્ત્રી સંગ-
વરમાં સ્નાન કરીને બાહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના મુખ-
ની શોભા પરિચિત આંદનીના વિલાસ જેવી લાગે છે,
તેથી તેના મુખરૂપી ચંદ્રને જોઈને 'વનની અંદર રહેલ
કમળ ખરા બપોરે ખિડાઈ બચ છે.' ૨૯

રાહુર્દિવા પ્રસવિ પર્વે વિના કિલેન્દુમ્ એ સમસ્યા છે :

કાંચિદિનાર્થસમયે રવિરશ્મિવત્તાં નીલાંશુકા-
શ્ચલનિલીનમુલેન્દુવિમ્બામ્ । તાં વાટશી સમતુલ્યી
કવિર્જગદ્ 'રાહુર્દિવા પ્રસવિ પર્વે વિના કિલેન્દુમ્' ॥

ખરેબપોરે સૂર્યનાં કિરણોથી તપેલ પોતાના મુખરૂપી
ચંદ્રને કોઈ સુંદરી કાળા વસ્ત્રના પાલવથી ઢાંકી દે છે, તેને
જોઈને કવિ બોલી જાય છે કે, 'આ તો રાહુ પૃથ્વીમાંના
પર્વે વિના જ ધોળે દિવસે ચંદ્રને જણા બચ છે.'
આમાં કાળું વસ્ત્ર તે રાહુ છે અને મુખ તે ચંદ્ર છે.
મગ્નકમળકરન્ધ્રે હસ્તિયૂથં પ્રવિષ્ટમ્ એ સમસ્યા છે :

વહલ્લલસમર્થો મેષનાદાદયો મે

સપદિ યુધિ વિશન્તઃ કીટહસ્તે નિવેતુઃ ।

इति वदति दशालयो हस्ततालं वितस्य

'મશ્કગલકરન્ધ્રે હસ્તિયૂથં પ્રવિષ્ટમ્ ॥ ૩૧ ॥

રાવણના મેષનાદ વગેરે પુત્રો વાનરની સેનામાં
ધૂસી ગયા ત્યારે તેમનો વાનરોએ સંહાર કરી નાખ્યો,
તે વાતને રાવણે અસંભવ જેવી માની, તે પ્રસંગ વર્ણવ
કરતાં કવિ બધાવે છે કે, મારા ધણા અતુલ બળવાળા
મેષનાદ વગેરે પુત્રોએ યુદ્ધની ભૂમિ પર પ્રવેશ કર્યો
તેની સાથે જ વાનરોના હાથે તેઓ માર્યા ગયા, એમ
બોલીને રાવણે પોતાની હથેલી મસળી મસળી અને
જખાણ્યું કે, 'આ તો મશ્કરના મગાના હિંમમાં હાથીનું
રાણું પ્રવેશ્યું' એના જેવી અસંભવ વાત બની ગઈ!

તિલ્લુપપુટકોળે મશ્કિકોટ્ઠં પ્રસૂતા એ સમસ્યા છે :

મૃગશિશુનયનાયા અક્ષિપદ્મપ્રકોળે

વિલસતિ તરલાયા તારકા તારકેવ ।

प्रतिफलित इहोष्ट्रे भ्रान्तिरासते जनानां

'તિલ્લુપપુટકોળે મશ્કિકોટ્ઠં પ્રસૂતા' ॥ ૩૨ ॥

જેનાં નેત્ર મૃગશાળક જેવાં ચપળ છે, એવી સુંદરીની
આંખની પાંપણના ખૂણામાં રહેલી કીડી આકાશના
તારા જેવી લાગે છે; તેમાં ન્યારે કોઈ ભેટડું પ્રતિ-
બિંબ પડે છે ત્યારે માણસોને એવી ભ્રાંતિ થાય છે કે,
'તલના ફેતરાની અંદર ખૂણામાં રહેલ માખીએ ભેટ-

ને જન્મ આપે છે.' ૨૨

પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિંગતિ સતી એ સમસ્યા નીચેના ચાર શ્લોકોમાં રહેલી છે :

મધૌ મન્દં મન્દં મરુતિ શિશિરે વાતિ મચિરે
કુલસ્રીભિઃ કૃષ્ણે વિહરતિ તથા વૃષ્ણનિકરે ।

ઉપા ચોપા તોપાદ્વનમનિરુદ્ધસ્ય મિપતો

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિંગતિ સતી’ ॥

જ્યારે વસંતઋતુમાં રચિતર રીતણ પવન મંદ મંદ વાઈ રહી હતો ત્યારે યાદવોના સમુદાયમાં રહેલા કૃષ્ણ કુળની સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરી રહ્યા હતા; તે પ્રસંગે તેમના પુત્રના પુત્ર અનિરુદ્ધની સ્ત્રી ઉષાએ અનિરુદ્ધના મુખ જેવું કૃષ્ણવર્ણ મુખ જોઈ, તે અનિરુદ્ધ છે, એમ માનીને આલિંગન આપ્યું. અર્થાત્ ‘પોતાના પતિના દેખતાં, આ ઉષા સતી કામના ભાવથી પોતાના સસરાને આલિંગન આપે છે.’ ૩૩

સ્વર્ચ સંરાધ્યેશં પુરભિદમનલ્પેન તપસા
મહેન્દ્રં સંતોષ્ય ત્રિવંશરિપુનાશાદસુકરાત્ ।

સમાચાતે પાર્થે દ્રુપદવનયા કલેશવિકલ્લા

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિંગતિ સતી’ ॥

અર્જુને ધણું તપ કરીને ત્રિપુરારિ શંકરને આરાધ્યા અને તે પછી દેવોને છતાંવા અશક્ય એવા શત્રુઓના નાશ કરીને ઇન્દ્ર-દેવરાજને પ્રસન્ન કર્યાં. તે ઇન્દ્રરાજને સાથે લઈને જ્યારે અર્જુન પોતાના સ્થાને પાછો આવ્યો, ત્યારે કલેશથી વિકલ બનેલ ‘સતી દ્રૌપદી પોતાના પતિના દેખતાં જ પોતાના સસરા ઇન્દ્રરાજને સ્નેહના ભાવથી આલિંગન આપતી હતી.’ અર્થાત્ ઇન્દ્ર અર્જુનના પિતા છે અને તેમનું સહસ્ર આગમન છે. તેથી દ્રૌપદી આલિંગન આપે, તેમાં બાધ નથી, એવો ભાવ છે. ૩૪

કદાચિત્પાજ્ઞાલી વિપિનમુખિ ભીમેન વહુશ:

કૃશાક્ષિ શાન્તાસિ ક્ષણમિહ નિપોદેતિ મદિતા ।

શનૈ: શીતચ્છાયાં તટવિટપિર્નં પ્રાપ્ય મુદિતા

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિંગતિ સતી’ ॥

એક વખતે જ્યારે જંગલમાં રખડતા રખડતા દ્રૌપદી યાત્રી ગઈ ત્યારે ભીમસેન ધણું ધણું જણાવ્યું કે, ‘હે કૃષ્ણ શરીરવાળી ! તું યાત્રી ગઈ છે, માટે ધડીક આરામ લે.’ તે વચનને માન આપીને દ્રૌપદી ધીરે ધીરે સરોવરના વૃક્ષની ગીતણ હાથમાં બંધીને આરામ કરવા લાગી ત્યારે રીતણ પવનને તે આલિંગન આપતી હતી. તે તો દ્રૌપદીનો સસરા થાય; અર્થાત્ ‘સતી દ્રૌપદી

પતિના દેખતાં જ સ્નેહભાવે પોતાના સસરાને આલિંગન આપે છે’ છતાં ટાઈ બતનેા વાંધા આવતો નથી.

તપાપાયે ગોદાપરતટમુખિ સ્થાતુમનસિ

પ્રવિષ્ટે તત્પૂરં ભગવતિ મુનૌ કુમ્ભજનુપિ ।

દ્રવં લોપામુદ્રા સ્વયમવિકલં ગન્તુમુદિતા

‘પુર: પત્યુ: કામાચ્છવશુરમિયમાલિંગતિ સતી’ ॥

શરીરના તાપ દૂર કરવા માટે ગોદાવરીનાં સામા કિનારે જવાની ઇચ્છાથી જ્યારે કુંભધી જન્મ લેનારા ભગવાન અગસ્ત્ય મુનિએ નદીના પૂરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેમનાં પત્ની લોપામુદ્રાએ પોતે પણ સામે કિનારે જસદી જવાની ઇચ્છાથી ધડાને આધાર લીધો; અર્થાત્ ‘પોતાના પતિના દેખતાં, પોતાના સસરા ધડાને સતી લોપામુદ્રાએ કામભાવથી આલિંગન આપ્યું હતું’ હતા ટાઈ બાધ નહોતો. ૩૬

‘ગંગાવત્ ગગાગ્ધવદ્ ગગનવદ્ ગાગેયન્દ ગૌયન્’ એ સમસ્યા છે

યે પાપં શમયન્તિ સંગતિશ્રુતાં ચે દાનશુદ્ધારિણો

યેપાં ચિત્તમતીયં નિર્મલતરં ચેપાં ન મમ્મં વ્રતમ્ ।

યે સર્વાન્સુલ્લયન્તિ હિ પ્રતિદિનં તે સાયમો દુર્લભા

‘ગંગાવદ્રજગણ્ડવદ્રગનવદ્રાક્ષેયવદ્રેયન્’ ॥ ૩૭ ॥

પોતાની સંપત્તિ કરનાર જાનેના પાપોને ને સત્જનો ‘ગંગાની જેમ’ સમાવે છે, ને સત્જનો ‘ગંડસ્થળથી મહાગરતા હાથીની જેમ’ દાન આપવાની શોભાથી શોભે છે, ને સત્જનોનાં ચિત્ત ‘ગગનની જેમ’ અત્યંત નિર્મળ છે, જેમનાં વ્રત ‘ભીષ્મ પિતામહની જેમ’ ભાંગ્યા નથી તેમ જ ને સાધુઓને દરરોજ ગવાતા ‘સંગીતની જેમ’ બધાને આનંદ આપે છે તેવા સત્જનો દુર્લભ દોઈ ગંગાની જેમ; હાથીના ગંડસ્થળની જેમ, ગગનની જેમ, ભીષ્મપિતામહની જેમ તેમ જ સંગીતની જેમ શોભે છે’ ૩૭

જમ્બૂવદ્ જમ્બુદિવન્ત્ વજ્રવન્ત્ જમ્બાલ્યન્ જાન્દન્
એ સમસ્યા નીચેના સાત શ્લોકોમાં છે :

ચત્કણ્ઠે મરલં વિરાજતિતરાં શીર્ષં ચ મન્દાકિની

સત્સન્નં ચ શિવામુખે કવિતવે શાર્દૂલચર્મામ્બરમ્ ।

માયા ચય્ય કળદ્ધિ વિશ્વમસિલં તસ્મે નમઃ શમ્ભવે ।

‘જમ્બુવજ્જલચિન્દુવજ્જલચય્જમ્બાલ્યવજ્જાલવન્’ ॥૩૮॥

જે મહાદેવના ગળામાં ઝેર ‘જાંબુની જેમ’ શોભે છે, જેના મસ્તક પર ‘ગંગા’ ‘જળના પિંડુ’ની જેમ રહેલી છે, જેના ખોળામાં બેઠેલાં પાર્વતીનું મુખ ‘કમળ’ની જેમ શોભે છે, જેની કંઠના કિનારા પર

રહેલ આશ્ચર્યથી વચ્ચે 'સેવાળની જેમ' દેખાય છે તેમજ જેની માયા અખિલ વિશ્વને 'જળની જેમ' રોકી દે છે; તે શકરને પ્રણામ. ૩૮

સ્વાતસ્ત્વં ફલવૃષ્ટિપૃષ્ઠિસુખનઃ સ્વાધીનજામ્વૃનદઃ
શીર્ણાસ્તે રિપુસંપદઃ પ્રતિદિનં મિત્રોદયે મોદસે ।

પાન્યાનાં કુરુપે વિલમ્બનમહો દત્તાન્તરત્વેજસા

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૩૧ ॥

જેમ જાંબુનદ પ્રદેશ દેવોને આનંદ આપે છે તેમ હે રાજા! તમે પ્રમજ્જનેને ફળની વૃષ્ટિથી પુષ્ટિ આપીને દેવોને આધીન જાંબુનદ જેવા બનીને 'જાંબુની જેમ' પ્રખ્યાત છો; તમારા શત્રુઓની સંપત્તિ હરોશ 'જલનાં બિંદુની જેમ' નાશ પામે છે. જેમ કમળ નિત્ર-સૂર્યાના ઉદય વખતે વિકસે તેમ તમે મિત્રોને ઉદય કરવામાં 'કમળની જેમ' વિશાસ પામે છો. જેમ સેવાળથી પગ લપસી પડે તેથી સરોવરમાં ધીરે ધીરે ચાલવું પડે છે, તેમ તમારે ત્યાં આવેલા મુસાફરોને તમે જલકી વિદાય આપતા નથી, તેથી તમે 'સેવાળની જેમ' તેમના ગમનમાં વિલંબ કરો છો. જેમ ગવાક્ષની ભળામંથી સૂર્યાનાં કિરણ આવે છે તેમ તમે પશુ તમારા તેજથી ખીખને આનંદ પામવાનો અવકાશ આપો છો. ૩૯

સદ્ગ્રામે રિપુમૂઝાં મુલરુષિર્જાવશ્વદેવાઙ્ગના
ચક્ષુઃ પ્રોહસવક્ષમાંસનિર્મદૈસ્તન્મેદિનીમળ્લમ્ ।

ત્વચાપોદ્રતવાણસંહૃતિરુચ્છ્રીરામ મૂમીપતે

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૦ ॥

હે રામચંદ્ર! હે પૃથ્વીપતિ! રણસંગ્રામમાં તમારા વેગે રાજાઓનાં મુખની ક્ષતિ 'જાંબુની જેમ' સ્થાપ પડી જાય છે; તે શત્રુઓનાં જીવ 'જળનાં બિંદુની જેમ' ક્ષણિક બની જાય છે. તેમનાં વીર શત્રુ થવાથી વીરગતિઓનાં નેમ 'કમળની જેમ' પ્રફુલ્લ બને છે. તે રણસંગ્રામની ભૂમિ લોકીમાંસના જામી જવાથી 'સેવાળની જેમ' લપસણી બની જાય છે; તેમજ તમારા ધનુષ્ય પરથી છૂટલાં બાણોને સમૂહ 'જળની જેમ' રણભૂમિ પર ડવાઈ જાય છે. ૪૦

વેદેહીં સમવાપ્ય દાશરથિનારભ્યે પ્રણણેષ્ણતો
દૃષ્ટાઃ પુન્રકસંસ્થિતેન રમસાદાકાશમારોહવા ।

લજ્જાસાગરજાનકીવનરણક્ષોષ્યમ્ભત્કારિકા

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૧ ॥

જ્યારે દશરથપુત્ર રામચંદ્રે લંકામાંથી સીતાને મેળવીને પુનઃ વિમાનમાં ભેસીને અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે તે પુનઃ વિમાન વેગથી આકાશમાં ગતિ

કરતું હતું; તે વખતે લંકા 'જાંબુના ફળ જેવી' નાની દેખાતી હતી; આગર 'જળના બિંદુ જેવા' દેખાતો હતો. સીતાનું મુખ 'કમળની જેમ' પ્રફુલ્લ હતું. તેમજ અરણ્ય અને રણની ભૂમિઓ 'સેવાળ જેવી' પાતળી અને 'જળની જેમ' ગૂંથાયેલી હોય તેવી લાગતી હતી. ૪૧

ચો દ્રોણાચલમાદયૌ કરતલે ચોડીતરત્સાગરં

યશ્ચોત્પ્રાતિવવાંસ્તરુનુવહત્પુચ્છેન દાવાનલમ્ ।

ચો રક્ષાન્સમરેડ્ડળત્કવિવરઃ પાયાદ્નૂમાનસૌ

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૨ ॥

જે હનુમાને ઝોણાચળ પર્વતને પેતાનાં ઉષ્ણમાં 'જાંબુના ફળની જેમ' ઉપાસ્યો હતો, જે હનુમાન સાગરને 'જળના બિંદુની જેમ' ગણીને તરી ગયા હતા, જે 'હનુમાને અશોકવાટિકાનાં વૃક્ષોને 'કમળની જેમ' ઉપાસી નાખ્યાં હતાં, જે હનુમાને પેતાના પૂજાર્થી દાવાનળો અગ્નિ 'સેવાળની જેમ' થીતળ ગણીને ધારણ કર્યો હતો તેમજ જે હનુમાને સમ-રાંજણમાં અસુરોને 'જળની જેમ' ગૂંથવીને રોકી રાખ્યા હતા, તે હનુમાન આમાર રક્ષણ કરો. ૪૨

કત્તૂરીતિલકં લલાટરચિત્તં નાસામણિ નિસ્તલં

વસ્ત્રં કુંચિત્કેશપાશમનિર્શં દર્શિં નિસુદ્રાં પુરઃ ।

પુંસાં માનસમત્યયન્ધનવિધૌ ઘત્સેડ્ડ વત્સે દ્યયં

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૩ ॥

હે મુદરી! તે લલાટમાં કત્તૂરીનું તિલક ક્યું છે, તે 'જાંબુના જેવું' સ્થાપ છે; જે નાકની નંચની-નું મોતી છે, તે 'જળના બિંદુની જેમ' અચકિત છે; તારું ગોળાકાર મુખ 'કમળ જેવું' છે. તારા વાંકડિયા કેશપાશ 'સેવાળની જેમ' એકસરખા છે તેમજ પુરુષના અંતઃકરણરૂપ મત્સ્યને બંધનમાં નાંખવા માટે 'જળ જેવી' દહિને વું ધારણ કરે છે. ૪૩

વિદિ શ્રીદેવ્યં સદાન્તમલિનં સીમેં મવામ્બોનિધિં

વિજ્ઞાને સુરતં મહીશમ્બવન ગૂઢે દૃઢે કણ્ટકૈઃ ।

દારાગારસમાર્ગમં સુવિપમં મોહ પરં દુસ્તરં

'જમ્બૂવજ્જલવિન્દુવજ્જલજવજ્જમ્બાલવજ્જાલવત્' ॥ ૪૪ ॥

હે જીવ! આત્મગ્ધાને મેળવીને વું આ જગતને જો. લક્ષ્મીનું દૃઢ 'જાંબુની જેમ' સદા મલિન ભાણુ, ભયંકર લાગતા ભવસાગરને 'જલના બિંદુની જેમ' ક્ષણિક ભણુ. સોની રતિકીડને 'કમળની જેમ', લમરોને ફસાવનારી ભણુ. દુશ્મનોરૂપી દંડ કાટથી વીંટાયેલ રાજલવનને 'સેવાળ જેવું' ગૂઢ ભણુ; તેમજ જે જેમાં રહી, ઘર વગેરેના સમાગમ થાય છે, એવા આ સંસારરૂપી

મેહાહને બંધનથી ન છુટાય તેવી બળા જેવું બળ. ૪૪

મત્સી રોદિતિ, મક્ષિકા ચ હસતિ, ધ્યાયન્તિ વ્રામધ્રુવઃ એ સમસ્યા છે :

અસ્માકં જલજીવિતાં જલમિદં સદ્વાચિરાજિવ્રજૈઃ

પાતવ્યં પરરક્તસક્તમનસાં વૃષ્ટિઃ પતીનાં ક્ષયઃ ।

મત્તૈવં ફિલ રાજદેવ નૃપતે ત્વજ્જૈત્રયાત્રોત્સવે

‘મત્સી રોદિતિ મક્ષિકા ચ હસતિ ધ્યાયન્તિ વ્રામધ્રુવઃ’ ॥

હે રાજાધિરાજ ! તમે જ્યારે વિજયયાત્રાને ઉત્સવ કરવા લાડાઈમાં પધારો છો; ત્યારે ‘મેઠા ઘોડાઓના સમૂહથી જળાશયનાં જળ પિવાઈ જશે કે જે જળ અમ જળચરોનાં છવન છે’ એમ મનમાં વિચારીને માછલી રડવા લાગે છે. ‘રાણસઆમમાં લોટી પીવાના મજશે’ એમ માનીને જેનાં મન બીજનાં લોટી પીવામાં આસક્ત એવી માખી હસે છે; તેમ જ ‘બમારા પતિઓના નાશ થશે’ એમ માનીને તેમના પ્રાણનાં રક્ષણ કરવા વીર-જનોની સ્ત્રીઓ બગવાનનું ધ્યાન ધરવા લાગે છે. ૪૫

પાથોધિર્જલધિઃ પયોધિરુદધિર્વારોનિધિર્વારિધિઃ એ સમસ્યા નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં છે. સમુદ્રના છ નામ આપ્યાં છેઃ બન્ધા કુપ્યતિ તાત મૂર્ધ્નિ વિચૃતા ગદ્ગેયમુત્તુદ્યતાં વિદ્રવ્યપ્તમુલ્ક કા ગતિર્મમ ચિરં મૂર્ધ્નિ સ્થિતાયા વદ ।

કોપાવેશવદાવ્ધોષવદ્ભૈઃ મત્સુત્તરં દુષ્કાન્

‘પાથોધિર્જલધિઃ પયોધિરુદધિર્વારોનિધિર્વારિધિઃ’ ॥૪૬

છ મુખવાળા કાતિકરુવાગ્રી મહારેવ પાસે જઈને કહે છે કે, ‘હે પિતાશ ! મારી માતા દોષ કરે છે, માટે તમે મસ્તક ધારેલી ગંગાને કાઢી શકો. તે સાબળીને ગંગા પૂછે છે કે, ‘હે છ મુખવાળા વિદ્વાન ! હું ધણા વખતથી આ મસ્તક પર રહું છું, તો હવે મારી કી દશ થશે ?’ તે સાબળીને કાપમાં આવેલ કાતિકરુવામી પોતાના હવે મુખથી પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા કે, ‘પાથોધિ, જલધિ, પયોધિ, ઉદધિ, વારાંનિધિ, વારિધિ’ એ શબ્દ તમારી મતિ છે.’ ૪૬

માધરીકે વિદુમગ્ધલે ધરવધૂવચ્ચં ચ ગીતાન્તરે સક્તે વન્ત્રપતુપ્રયે દશમુગ્ધો વિદ્યાપિત્તસચૈઃ ।

યદ્દોડસાવિતિ ચેતરંમયશાટ્વે વચઃ સંપ્રમાત્

‘પાથોધિર્જલધિઃ પયોધિરુદધિર્વારોનિધિર્વારિધિઃ’ ॥૪૭

રાવણને દસ મુખ હતાં, તેમાંનું એક મુખ સુરાપાનમાં, બીજું ચંદ્રમંડળ ભોવામાં, ત્રીજું સુંદર સ્ત્રીને ભોવામાં અને ચોથું સંગીતમાં ગેકાપેઠું હવ્વ; એટલામાં દુતોએ આવીને રાવણને જણાવ્યું કે, ‘એ બંધાશે.’ ત્યારે એકદમ ભયને વશ થતાં, રાવણનાં આંખનાં છ મુખ

એકોસાથે પૂછી ઊઠ્યાં કે, ‘શુ ?’ ‘પાથોધિ, જલધિ, પયોધિ, ઉદધિ, વારાંનિધિ, વારિધિ’ બંધાશે ?’ ૪૭

પીતસ્ત્વં કલશોદ્ભવેન મુનિના ધ્વસ્તોડસિ દેવામુરે-

રાવદ્દોડસિ ચ રાધવેન મૃદુના શાલામૃગૈર્લક્ષિતઃ ॥

નામ્નામારમટી વૃથેવ મવતો લોકૈરિયં ધુપ્યતે ।

‘પાથોધિર્જલધિઃ પયોધિરુદધિર્વારોનિધિર્વારિધિઃ’ ॥૪૮

સમુદ્રને ઉદ્દેશીને કવિ જણાવે છે કે, ‘તને કુંભ-જન્મ અપ્રસ્ત્યમુનિ પી ગયા, દેવો અને દૈત્યોએ તારું મંથન કર્યું, ભલા રામચંદ્રે તને બાંધ્યો, વાનરોએ તારું ઉલ્લંઘન કર્યું; તો પછી લેકો દારા તારા નામની મોટી પ્રસિદ્ધિ ગણાવે છે અને પાથોધિ, જલધિ, પયોધિ, ઉદધિ, વારાંનિધિ, વારિધિ કહે છે તે વ્યર્થ જ છે. ૪૮

તુમ્હી મજ્જતિ સતરન્તિ દ્વપદઃ પ્રેતો દિવા નૃત્યતિ એ સમસ્યા છે :

સર્તુ પર્વતસંનિભેવ કપિનાલાયુ કૃતાં વક્ષસિ ।

ક્ષિપ્રં વીંદ્ય નિમજ્જતીમથ તવ શ્વપ્તસ્તરન્તીઃ શિલાઃ ॥

લોકે નૃત્યપરે વિમીષણજને સીતાહ સેતુદ્યમે ।

‘તુમ્હી મજ્જતિ સંતરન્તિ દ્વપદઃ પ્રેતો દિવા નૃત્યતિ’ ॥૪૯

જ્યારે રામચંદ્ર લંકાપાર કરવા સેતુ બાંધતા હતા, ત્યારે પર્વત જેવા વિશાળ કાચવાળા હનુમાને છાતી પર તુંબડી બાધી હતી. ‘તુંબડી’ હનુમાનના બારથી ફૂળી જતી હતી તમારા (રામનાં) હાથના સ્પર્શથી પથ્થરની શિલાઓ તરતી હતી અને તે ભેંઈને વિભી-પણના મજ્જનો નાચ કરતા હતા, તેથી સીતાજી બોલી ઊઠ્યા કે, ‘તુંબડી ફૂળે છે, પથ્થર તરે છે અને જૂન-પિશાય દિવસે નાચે છે.’ ૪૯

શ્વદ્વાપ્રાપ્તવન્નૃગત્ય રુદતો વાપ્માનુ ભૂનગ્ધલે એ સમસ્યા છે :

ત્વં નો ગોત્રપતિસ્તોવેન્દુરવિપસ્તસ્યામૃતં ત્વત્કરે ।

તેન વ્યાધગરાહતાં પ્રણયિનીમેનાં પુનર્જીવય ॥

હત્યુર્ધ્વં ગગને નિશાપતિશ્રુગે કારુણ્યમાતન્વતઃ ।

‘શ્વદ્વાપ્રાપ્તવન્નૃગત્ય રુદતો વાપ્માનુ ભૂનગ્ધલે’ ॥૫૦

પારધીના બાણથી પોતાની ત્રિપરામા શૂન્યી મરણ પામતાં, રોકાતર બનેલ મૃત ચંદ્રમંડળમાં રહેલ મૃગને સળેાધીને જણાવે છે કે, ‘તમે આપણા ગેરના પતિ છો. તમારો સ્વામી ચંદ્ર છે. તે ચંદ્રનું અમૃત તમારા હાથમાં છે; માટે તે અમૃતથી મારી ત્રિપરામને ફરી જિવાડો, કે જે વ્યાધના બાણથી હણાયેલી છે.’ એ રીતે જ્યારે તે આકાશમાં રહેલ ચંદ્રના મૃગને વિશે પોતાની કરુણ દશા પ્રગટ કરતો હતો, ત્યારે તે રડતા

મુલાના શીશના આગળના ભાગથી વહીને ગરમ આંસુ પૃથ્વી પર પડતાં હતાં. ૫૦

કુર્વાતે કુરુતે કરોતિ કુરુતઃ કુર્વતિ અચ્ચુર્વતે એ કુ વાતુની સમસ્યા નીચેના બે શ્લોકોમાં છે:

ચિત્રં નર્તનમમ્બરે શિલ્પરિણૌ શીતાંશુવિમ્બે તમઃ ।

સંચારં જલજં કપોતરણિતં કામાગમપ્રક્રિયાઃ ॥

મીનો વિદ્યુતિ તારકા વિહરણં જ્યોત્સ્ના વિકોશમ્બુજે ।

‘કુર્વાતે કુરુતે કરોતિ કુરુતઃ કુર્વન્ત્યલંકુર્વતે’ ॥૫૧॥

આકાશમાં બે પર્વતો વિચિત્ર રૂપ ‘કરે છે.’

ચંદ્રના બિંબ પર અધકાર સંચાર ‘કરે છે.’ પાણીમાં

પેદા થતા કપૂતરનો અવાજ કામદેવના આગમનની

પ્રક્રિયાઓ ‘કરે છે.’ બે માછલાં ચળકાટ ‘કરે છે.’

તારાઓ ગગનમાં વિહાર ‘કરે છે.’ આંધળી વિકસિત

(કાશ વિનાનાં) કમળને ‘અલંકૃત કરે છે.’ ૫૧

અન્ય દ્વારિ સદા સમીરવરુણૌ સંમાર્જનં હૃદયવાદ્ ।

પાકં શીતગુરુતપત્રકરણં દક્ષૌ પ્રતીહારતામ્ ॥

દેવા લાલ્યવિધિં ચ દાસ્યમમરા ચર્ચણૌ દશાસ્યઃ કર્થઃ ।

‘કુર્વાતે કુરુતે કરોતિ કુરુતઃ કુર્વન્ત્યલંકુર્વતે’ ॥૫૨॥

નેના દરવાજા પર વાણ અને વરુણ બન્ને પૂર્ણ-

વાસીદુ ‘કરે છે,’ અગ્નિ નેને ઘેર રસોઈ ‘કરે છે,’

શીતકિરણ અંદર છત ધારણ ‘કરે છે,’ બે અશ્વિની-

કુમાર દ્વારપાળનાં કામ ‘કરે છે,’ દશ દિપાળ-દેવો

રૂપ ‘કરે છે,’ બીજા દેવો પુરેપુરું દાસપણ ‘કરે છે.’

તે રાવણનું વ્રજન શી રીતે થાય? ૫૨

સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુપરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ એ

સમસ્યા નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં છે :

કશ્ચિત્પાન્યસ્તુપાર્લઃ પથિ તપનઘટૌ ગમ્યમાનોડ-

ન્યપાન્યમ્ । પમ્રજ્ઞાનન્દલીનો વદ પથિક કુલો

જહ્નુકન્યાપ્રવાહઃ ॥ તેનાસૌ શીઘ્રવાચા પ્રચલિત-

મનસા વિપ્રચર્ચણ ચોષે । ‘સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુ-

પરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉનાળાની ગરમીને લીધે માર્ગમાં તરસો થયેલ

કોઈ એક મુસાફર રસ્તે જતા હતા, તેટલામાં બીજા

મુસાફરને એઈને આનંદમાં આવી જઈને પૂછવા લાગ્યા

કે, ‘હે મુસાફર ! કહે, ગંગા નદીનો પ્રવાહ ક્યાં છે ?’

તે સાંભળીને કામને અંગે ઉતાવળથી જતા તે મુસાફરે

જલદી જલદી વાણીમાં જણાવ્યું કે, ‘સચ્ચિ-કાંટાના

ઝાડની આગળ જતાં છ દૂવા આવશે, તેની આગળ

શરેર આવશે અને પછી ત્યાં ગંગાનો પ્રવાહ છે.’ ૫૩

રામ સ્વત્કીર્તિશ્રદ્ધાદ્રુતરમલાદુત્થિતાઃ કોરકા

યે । તન્મયે રુદ્રરૂપોડ્યજનિ સલુ યશઃ કોરકસ્ય ચાપ્રે ॥ યસ્ય શ્રોત્રાક્ષિકૃપાસ્તદુપરિ ચ શિરસ્તત્ર ચાસ્તિ સ્વન્તી । ‘સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુપરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ’ ॥ ૫૪ ॥

હે રામચંદ્ર ! તમારા યશસ્વી વૃક્ષમાંથી જે ઉત્ત્તરવળ અને ઉત્તમ પુષ્પકળીઓ ફૂટી છે; તેમાં ખરેખર એક યશસ્વી કળી રુદ્રને પ્રગટ થઈ છે, ‘રુદ્ર’ કળિના આગ્રવા ભાગમાં છ દૂવા (બે આંબ, બે કાન, બે નાક) છે, તેની ઉપર નગરી (મસ્તક) છે અને તેની ઉપર ગંગાનો પ્રવાહ છે. ૫૪

હદામાર્કશુદ્ધિપ્યદિનમણિમણિમિર્મિસિતાન્તે સમન્તાદ્ વાયુઘ્વાધૂયમાનજ્વલનકળગણાકોર્ણધૂલિપ્રકીર્ણે ।

કાન્તારેડસ્મિન્તૃપાર્તે પથિ પથિકમવેકાપિ પાથોદસેના ‘સૂચ્યમે કૂપપદ્કં તદુપરિ નગરી તત્ર ગંગાપ્રવાહઃ’ ॥ ૫૫

જે જગતનો મધ્યભાગ પ્રચંડ સૂર્યનાં કિરણોથી

તપેલ સૂર્યકાંત મણિની વ્વાળાઓથી બળા ગયેલ છે

તેમ જ મુસાફરને ચાલવાનો માર્ગ ચારે બાજુ વાણના

વંડોળિયાથી ઊડતા અગ્નિના કણથી બાપી રહેલ રજ-

કણના ગોળાઓથી ભરપૂર બનેલ છે; એ માર્ગે જતાં

મુસાફર બ્યારે તરસથી પીડાતો હોય ત્યારે કોઈ જળનો

પ્રવાહ મળા આવે કે ? (તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે)

‘આ કાંટાના ઝાડની આગળ છ દૂવા છે, તેની પાસે

નગરી છે અને ત્યાં ગંગાનો પ્રવાહ છે.’ ૫૫

શીર્ષાંગા સૈવ વન્ધ્યા મમ નવતિરમૂલોચનાનામશીતિઃ

સમસ્યા છે :

માં સાક્ષીકૃત્ય મુગ્ધે વિજયમભિર્પદેશ્યામાસ શંભુ

શૃંત્વ્યા મમ્મૌલિમાલં સદશનવશતીમક્ષપાતાન્વિજિત્ ।

ગૌરવ્યાનજ્ઞદટ્ટોજિતનસ્યનશ્ચમૂસ્તિન્વિશેષા તદિત્

‘શીર્ષાંગા સૈવ વન્ધ્યા મમ નવતિરમૂલોચનાનામશીતિઃ’ ॥

જેને હઝાર માથાં અને બે હઝાર આંબ છે, એવા

શિવના ભક્તે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, ‘હે પ્રિયે

વિવ્રય પામવાની ઇચ્છાવાળાં મહાદેવે અને સાક્ષીમાં

રાખીને મારાં હઝાર માથાંની ઉપર પર ભરમથી નવરી-

દશ પાશાના દાવ જીતીને લખ્યા. તે જ રીતે પાર્વતી-

એ પશુ પોતાની આંજન-મેશથી મારી બે હઝાર

આંખો પર દાવ માંડતાં મારી ઝોગણીસો ને વીસ

આંખો પર દીલાં ક્યાં; એટલે મારાં નેત્રું મસ્તક અને

એસી આંખો બાકી રહી ગઈ; તેથી મને લાગે છે કે,

મારાં નેત્રું મસ્તક અને એસી આંખો વચ્ચે રહી ગયાં-

શ્વેતી ધમ્મુ- પિનારી ચિત્રમવશ્યાઃ દર્શં દશઘ મર્મ-

એ સમસ્યા છે, જેમાં શિવનાં નામ છે :

ઇન્દ્રાયા લોકપાલા હરિવિષ્ણુતપના નાગવિદ્યા-
ધરાયાઃ । દેવ્યાઃ સર્વેઽપિ દેવાઃ પ્રિયતર વરદઃ કોઽસ્તિ
વન્ધ્યો ગરીયાન્ ॥ શ્રુત્યા વાચં પ્રિયાયા ઇતિ દશમુક્તવઃ
પ્રાહ વાચ્યં દશાસ્યઃ । ‘શૂલી શંભુઃ પિનાકી શિવભવ-
પશુપાઃ શર્વૈર્દશશ્ચ ભર્ગઃ ॥ ૫૭ ॥

રાવણુની સ્ત્રી મંદોદરી રાવણુને પૂછે છે કે, ‘ઇદં
વગેરે લોકપાળ, વિષ્ણુ ચંદ્ર, સૂર્ય, નાગ, વિદ્યાધર
વગેરે બધા જ દેવો તમારા શત્રુઓ છે, તો પછી
તમને વરદાન આપનાર અને પ્રિય એવો કોઈ મોટો
દેવ છે ?’ એ રીતે પોતાની પ્રિય સ્ત્રીનું વચન સાંભળીને
દશમુખ રાવણુ પોતાનાં દશેય મુખેથી એકાસાચે ઉતર
આપો કે, ‘શૂલી, શંભુ, પિનાકી, શિવ, ભવ, પશુ-
પતિ, શર્વ, ઇંશ અને ભર્ગ’ એ મારા દેવ છે. ૫૮

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે એ સમસ્યા
નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં છે :

રથત્યેકં ચક્રં ભુજગયમિતાઃ સપ્ત તુરગાઃ

નિરાલમ્બો માર્ગશ્ચરણરહિતઃ સારથિરપિ ।

રવિર્ગચ્છત્યન્તં પ્રતિદિનમપારત્ય નભસઃ

‘ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે’ ॥ ૫૮ ॥

જેના રથનું ચક્ર એક છે, સર્પ લગામ છે અને
સાત ઘોડા બેઠેલા છે; માર્ગ ગમનમાં આધાર વિનાનો
છે, અને અરુણ સારથિ તે ચરણ વિનાનો છે; તે
છતાં પશુ અપાર એવા આકાશની પારે દરેકજ સૂર્ય
ભય છે; કારણ કે ‘મોટા માણસોની ક્રિયાની સિદ્ધિ
સાધનોમાં નથી; પરંતુ સત્ત્વ-નિશ્ચયના બળમાં રહેલી છે.’

વિજેતવ્યા લક્ષ્મી ચરણતરણિયો જલનિધિ-

ર્વિપક્ષઃ પૌલસ્ત્યો રણભુવિ સહાયાશ્ચ કપયઃ ।

તથાપ્યેકો રામઃ સફલમર્બણીદ્રાક્ષસકુલમ્

‘ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે’ ॥ ૫૯ ॥

ભગવાન રામને લંકા છૂટવાની છે, સમુદ્ર પગથી
તરવાનો છે, સામે પક્ષે પુલસ્ત્યનો વંશજ રાવણુ છે
અને રણસંગ્રામમાં સહાય કરનારા વાનરો છે; તોપણ
એકલા રામચંદ્રે સધળું શક્તિશકુલ મારી નાખ્યું । ખરે-
ખર ! ‘મહાન પુરોહિતે ને કાર્યની સિદ્ધિ મળે છે તે
તેમણે સ્વાકારેલા સાધનોમાં નહિ; પરંતુ તેમના સત્ત્વ-
નિશ્ચયના બળમાં રહે છે. ૫૯

ઘટો જન્મસ્થાનં મૃગપરિજનો મૂર્જવસનો

યને વાસઃ કન્દારાગમપિ ચ દુઃસ્થં વપુરિદમ્ ।

તથાપ્યેકોગત્યઃ સફલમપિક્ષારિષિજલં

‘ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે’ ॥ ૬૦ ॥

તે અગત્ય સુનિર્ના જન્મનું સ્થાન ઘડો છે, મૃગનાં
તેમનો કુટુંબપરિવાર છે. જુજવંશ તેમનું વલ્કલ છે.
તેમનો નિવાસ વનમાં છે, તેમનો ખોરાક કંદમૂળ છે
અને દુઃખ વેઠીને તે સુનિ શરીર નલાવી રહ્યા છે,
તોપણ તે એકલા અગત્ય સુનિ સમુદ્રનાં બધાં બળ પી
ગયા; ત્યારે એમ કહેવું પડે કે, ‘મહાન પુરોહિત ક્રિયાની
સિદ્ધિ તેમનાં સાધનોમાં નહિ, પરંતુ તેમના સત્ત્વ-
નિશ્ચયબળની અંદર રહેલી છે.’ ૬૦

દ્વિચરણની સમસ્યા

હવે પછીના ૭ શ્લોકમાં બે ચરણ પૂર્તિમાં
અપાય છે અને તે ઉપરથી પીઠા બે ચરણ બેઠવાનાં
છે; માટે તેને દ્વિચરણ સમસ્યા કહે છે :

‘સહસ્રગ્રીર્ણ પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્’ ।

દલિતશ્ચકિતશ્ચન્નસ્તવ સૈન્યે વિસર્પતિ ॥ ૧ ॥

હે રાજા ! બ્યારે તમારાં વિશાળ સૈન્ય ફરવા
લાગ્યાં ત્યારે તેના બારથી હજાર મુખવાળા (શેષનાગ)
દળાઈ કચરાઈ જવા લાગ્યા, હજાર આંખવાળા (ઇંદ્ર)
ચકિત થઈ ગયા. તેમજ હજાર પાદ-કિરણવાળા
(સૂર્ય ભગવાન) ઢંકાઈ જવા લાગ્યા. ૧

સ્ફુરિતે જઠરે વિષ્ણોર્નવનતિભુજઃ શિશોઃ ।

‘મશ્કિકાપાદ્ધાતેન કમ્પિતં ભુવનત્રયમ્’ ॥ ૨ ॥

બ્યારે વિષ્ણુ ભગવાન બાળગોપાળ બનીને માખણ
ખાતા હતા, ત્યારે માખ બેસવાથી તેમનું પેટ કંપવા
લાગ્યું; તેથી એમ લાગ્યું, બહુ છે ‘માખના પગના
પ્રહારથી ત્રણે લોક કંપવા લાગ્યાં;’ કારણ કે તે વિષ્ણુના
પેટમાં છે. ૨

‘અતસીપુષ્પસંકાશં’ રં વીહ્ય જલદાગમે ।

યે વિયોગોઽપિ જીવન્તિ ‘ન તેષાં વિયતે ભયમ્’ ॥ ૩ ॥

મેથના આગમનસમયે ‘અજસીના ફૂલ જેવા ઘેરા’
આકાશને બેઠીને જે બેઠો વિયોગમાં પશુ છતી રહ્યા
છે તેમને પછી કોઈ ભય રહેતો નથી. ૩

‘વાગર્થાવિવ સંગ્રહી’ ‘શતક્રોટિપ્રવિસ્તરમ્’ ।

તુરાસાદં પુરોઘાય નેમુઃ સર્વે સુરાઃ શિવૌ ॥ ૪ ॥

‘શતક્રોટિ’ નામે વિસ્તારવાળું ધનુષ્ય જેના દાદરમાં
છે, એવા ઇન્દ્ર(પુરુષાર્થ)ને આજીવ કરીને બધા દેવો
શંકર અને પાર્વતીને નમન કરતા હતા; જે ‘ભેદક’
અને અર્ધની જેમ નિત્ય બેઠાયેલા છે. ૪

હારો માતિ કુચદ્વયં તવ શુભે મયં વપુઃ સ્પ્રઃ

કેશા નાસિકમ્પોઽર્કિકં સુવદનં કર્ણદ્વારગો દરઃ

ગંગાવદગગગણ્ડવદગગનવદગગોદવદન્તરઃ

જમ્યૂવજલશિન્દુવજલજવજન્મલવન્તરઃ ॥ ૫ ॥

હે શુભ-સુંદર નારી ! તારા ઘર 'ગંગાની જેમ
ધવલ છે.' તારાં બે સ્તન 'હાથીના ગંડસ્થળની જેમ
કણ્થુ છે.' તારા મધ્ય-કટિભાગ 'ગંગાની જેમ' ગોળ
છે. તારી કાયા 'ગંગેય-સોનાના જેવી' ચમકતી છે.
તારી સુંદર વાણી 'માન જેવી' મધુર છે. તારા દેશ
'ભંજીગળના જેવા' કાળા છે. તારા નાકની વાળીતું
મોતી 'નળિનિંદુ જેવું' ચમકતું છે. તારું સુંદર મુખ
'કમળ જેવું' પ્રફુલ્લ છે. તારા દર્પને વધારનાર
અંગરાજ 'સેવાળ પેઢે' ચીકણા છે તેમ જ તારી આંખો
'નળની જેમ' કામોજનને ફાવનાર છે. ૫

‘સુસ્તાય નમસ્તસ્મે જગદાનન્દહેતવે’ ।

આનુપક્ષિ કલં यस્ય મોજરાજ ભવાદશઃ ॥૬॥

હે ભોજરાજ ! ‘તે સુરતકર્ષને મારા નમસ્કાર
છે, જે જગતના આનંદ માટે રચાય છે, તોપણ તેના
આનુપક્ષિ (ગોધુ) ફળ તરીકે તમારા જેવા વીર
પુરુષો પ્રગટ થાય છે. ૬

ત્રણ ચરણની સમસ્ત્યા

નાચેના બે શ્લોકમાં ત્રણ ચરણ આપવામાં આવ્યાં છે
અને તેની પૂર્તિમાં ફક્ત એક જ ચરણ ઉમેરવાનું છે :
‘કામં કામદુષં પુંદ્રવ મિત્રાય વરુણાય ચ’ ।

યવં ધીરેણ દાનેન ‘સર્વાન્કામાનશીમહિ’ ॥ ૧ ॥

‘તમે મિત્ર અને વરુણ એ બે દેશોને માટે કામ-
દુષ્ટા ગાયને સારી રીતે દોણે’ તેમ જ અને ધીરજલ્યાં
દાનથી ‘સર્વ’ કામનાઓને ભોગવાયો.’ ૧

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ

સદ્ગાન્ધવાઃ પ્રણયનમ્રગિરશ્ચ મૃત્વાઃ ।

ગર્જન્તિ દન્તિનિષદાસ્તરલાસ્તુરઙ્ગાઃ

‘સંમીલને નયનયોતેહિ કિશ્ચિદસ્તિ’ ॥૨॥

ચિત્તને ઢરિ લેનારી યુવતીઓ, અનુકૂળ મિત્રો, સારા
બાંધવો, વિનયથી નમ્ર વાણીવાળા મેવંકા, હસ્તિશાળામાં
ગર્જના કરી રહેલા હાથીઓ, ચંચળ વેગીલા ઘોડાઓ-
આદિ બધી સંપત્તિ માણસની પાસે હોય, પણ બે
આંખો મોંચાઈ ગયા પછી આનંદનું કંઈ રહેતું નથી.

વાક્યસમસ્ત્યા

આ વિભાગમાં સમસ્ત્યા તરીકે નાનાં-મોટાં વાક્યો
વપરાયાં છે, જે વિરોધી કે અન્ય ભાવવાળાં લાગે છે;
પરંતુ પૂર્તિ થતાં સરખાં બને છે :

‘પ્રલયસહાયકારા ઇતિ ગોલનાચમ્ય’ સકલમૃમિરહામ્ ।

વિલસતિ દ્વદ્વદનાવલિરિહ જલવાહઃ પરં શરણમ્ ॥૧

સખાં દુશેનાં ‘લાકડાંનાં આચન કરી (ખાઈ) ને

પ્રલયને સહાય કરનારી’ દાવાનળની આ પંક્તિ વિલાસ
કરી રહી છે એટલે હવે મેધ એ જ પરમ શરણ છે. ૧

નિજપતિરાયઃ પ્રણયો દુરિદ્વિતીયઃ કરોમિ કિં ગોપિ ।

શૃણુ સ્થિ પાણિનિસૂત્રં ‘વિપ્રતિપેદ્યે પરં કાર્યમ્’ ॥૨

એક ગોપી પોતાની સખીને હૃદયની ખૂંચવણ ઉઠ-
ાવા પૂછે છે કે, ‘હે ગોપી ! મારા પતિ તે પહેલો
સ્નેહી છે એને કૃષ્ણ તે પીળો સ્નેહી છે; તો હવે હું શું
કરું ?’ ત્યારે તે ગોપીએ કહ્યું કે, ‘હે સખી ! વિરોધ આવે
ત્યારે પછીનું કાર્ય કરવું’ એવું પાણિનિસૂત્ર છે, તે
સાંભળ. (આ સૂત્રનો અર્થ અહીં વ્યવહાર લીધો છે.)

દૈત્યાનાં મનસિ દયા જાતા કૃષ્ણં હિ રક્તું કસ્માન્ ।

દ્રુપ્દું દેવમજસં ‘દૈત્યક્ષોણામપિ પ્રીતિઃ’ ॥ ૩ ॥

કૃષ્ણનું રક્ષણ કરવું એ પ્રકારની દૈત્યોના મનમાં દયા
થાથી થઈ ? (તેનો ઉત્તર બહુવે છે કે) દેવનાં નિત્ય-
નિરંતર દર્શન કરવા ‘દૈત્યની ક્ષોણોને પણ પ્રીતિ થાય.’
શ્રીનાથ નઃ ભુતમિતિ વહુવા ધ્રમતા મયા નૃલોકેષુ ।

શીલં વારવધૂનાં ‘દૈત્યક્ષોણામપિ પ્રીતિઃ’ ॥૪॥

હે લક્ષ્મીનાથ ! મનુષ્યલોકમાં મેં ધણું ધણું ભક્તો
એવું સાંભળ્યું છે કે ‘દૈત્યની ક્ષોણોના પ્રીતિ’ પણ
અધિક્ષોણોના શીલ-આચરણ જેવી હોય છે. ૪

આ શ્લોકમાં વ્યાકરણનાં ચાર સૂત્રોની વ્યવહાર
વ્યાખ્યા કરીને પૂર્તિ કરી છે. વ્યાકરણના શેષ
નિયમોમાં કવ્યભાવના ગ્રંથવાની ખૂબીનાં અહીં દર્શન
થાય છે :

‘સર્વસ્ય કે’ સુમતિકુમતી સંપદાપચિદ્વ

‘एको गोत्रे’ પ્રમથતિ પુમાન્યઃ કુદુન્ધં વિમર્તિ ।

‘वृद्धो यूना’ સહ પરિચયાત્પચયતે કામિનીમિઃ

‘क्षीपुं वच’ પ્રમથતિ યદા તદ્ધિ ગૈદં વિનદમ્ ॥૫॥

‘સર્વની અંદર આ બે ચીજો રહેલી છે; તે એ
કે સુમતિ અને કુમતિ કે જે સંપત્તિ અને આપત્તિનાં
કારણ બને છે. ‘ગોત્રમાં એક’ માણસ એવા પ્રભાવ-
શાળી જન્મે છે કે જે કુટુંબનાં ભરણપોષણ કરે છે. જે
કામિની ક્ષોણો ‘યુવાન’ સાથે પરિચયમાં આવે, તો
‘વૃદ્ધજન’ તે ક્ષોણોથી ત્યજાય છે, તેમ જ અ્યારે ‘ક્રી-
પુરવની જેમ’ પ્રભાવશાળી બનીને વતે, ત્યારે તે પર-
નાશ પામ્યું છે, એમ માનવું. ૫

શુભા સાગરવચનં દશશિરાઃ સર્વેર્મુલેરેકદા ।

તૂળં વૃહલ્લિપિ વાર્તિકાન્સ ચકિતો મીઠ્યાપરં સંપ્રમાત્ ।

વદ્ધઃ સત્યં મપાંનિષેજ્જલનિવિઃ કીલાલધિત્તોયધિઃ

પાયોષિજ્જલધિઃ પયોષિગ્ધૃધિર્વારોનિધિર્વારિધિઃ ॥૬॥

રામચંદ્રના વાનરોએ સાગર પર સેતુ બાંધ્યો, એ વાત સાંભળીને રાવણ ધણી જ બ્રમમાં પડી ગયો અને એક વખતે પોતાના દેશવ મુખેથી સંદેશ લાવનાર દૂતોને એકાસાથે પૂછવા લાગ્યો કે, 'શું અપાનિધિ, જલનિધિ, કીલાલિધિ, તોયધિ, પાથોધિ, જલધિ, પથોધિ, ઉદધિ, વારાનિધિ' સાથે જ બધાંયો ?

પાપાળા પચસિ પ્રચંદ્રવપુસ્તિષ્ઠિ સેતુ ગતા
મુવૈષ વદતા વ્જાનનથર બ્રુદ્ધ સમુદ્ર પ્રતિ ।
ધિવત્સા નામત્વામ્બુધિ સટિલધિ પાનીયધિસ્તોયધિ
પાથોધિર્જલધિ પયોધિરુદ્ધિર્વારારાનિધિર્વારિધિ ॥૭॥
જ્યારે રાજદૂતોએ આવીને રાવણને જણાવ્યું કે,
'પશ્ચંદ્રો પાણીની ઉપર એકબીજાની સાથે સધાઈને
સેતુરૂપે બનીને રહેલા છે,' ત્યારે ક્રોધમાં આવીને રાવણે
સમુદ્રને જણાવ્યું કે, 'હે સમુદ્ર ! તારા આ બધા
નામોને ધિક્કાર છે અમુધિ, સલિનધિ પાનોનધિ,
તોયધિ, પાથોધિ, જલધિ પથોધિ ઉદધિ, વારાનિધિ
અને વારિધિ ૭

શુણ્ડીગોશ્વરયોર્વિચાર્ય મનસા કલ્પકાશન યન્મયા
પ્રોક્ત તદ્વિપરીતક કૃતમહો ગો ચરમાન દરૌ ।
નાર્થો મૂર્તજ્જનાલયે ન ચ સુલ્લ નો વા ચશો લ્ઘ્યતે
સદૈવે કવિમૂપતે હરિહરે 'લાભ પર ગોવધ' ॥૮॥
એક વૈધ પોતાની વાણીના ખોટા ઉપયોગ માટે
ખોશતા જણાવે છે કે, 'મનમાં સારી રીતે વિચાર
કરીને મેં સહ અને ગોખર (ગોરુ) એ બેનો કાટો
કરીને પીવા એમ જણાવ્યું પરંતુ એ મૂર્ખ રાણીએ
મારી વાણીને ખોટો અર્થ કરીને ગોરુ-ગાયના પગની
ખરીને સહ સાથે ખવડાવી, સાથે જ મૂર્ખ માણસને
ઘેર જવાથી પેસે તેા મળતો જ નથી તે સાથે સ્તબ્ધ
કે વશ પશુ મળતા નથી જુઓને (પોતાની ભતને
ઉદ્દેશીને કહે છે કે) આ સારા વૈધ કવિરાજ 'હરિહર
ને 'જે લાભ થયો, તે ગોવધ' અર્થાત્ વાણીને બેનડો
અર્થ રૂપનાર મૂર્ખ માણસ મળી આવ્યો ૮

પદ્માસ્ય પરમવાય મપકો માસેન ગોર્મ્યસા
દધ્યજ્ઞરપિ પાયસૈ પ્રતિદિન સર્વર્થિતો ચો મયા ।
સોડય સિંહરવાદ્ગુહાન્તરગમદ્ગીત્યાકુલ સધ્રમા
દ્વન્તાશા વિલયગતા હતવિધે 'લાભ પર ગોવધ ॥૯॥
સિંહનો પરાભવ સાથે, એ હેતુથી મેં માગ ભસ
નારા કૃતરાને બળદના માસ આપ્યા, તે ઉપરાંત દહીં,
અમ, દૂધ વગેરે આપીને તેને ખૂન હટપુટ થયો પરંતુ
સિંહની મજાના ચતાની સાથે જ તે કૃતરા તે ભયભીત

બનીને બીજી શુદ્ધામાં પેસી ગયો ત્યારે મને સભમથી
લાગ્યું કે, હાય દુર્ભાગ્ય ! મારી આશા નિષ્ફળ ગઈ
અને મારો બળદ મરી ગયો તે વિશેષમાં લાભ થયો
પારીન્દ્રસ્ય પરમવાય સુરભીમાસેન દુર્મથસા
પોવ્યન્તે કિલ પીવરા કટુગિર જ્ઞાને પ્રયત્નાદમ્ભી ।
ન ત્વેર્મિર્મદમત્તવારણચમૂવિદ્વાવળ વેસરી
જેત-યો મવતા કિરાતવૃપતે 'લાભ પર ગોવધ' ॥૧૦॥
હે ભીલરાજ ! કેસરી સિંહના પરાભવ માટે તમે
અવળી ભતિ કરીને તમારી ગાયના માસથી હટપુટ
અને ભસતા કૃતરાને ધણી પ્રયત્ન પોષા છો ખગ,
પરંતુ મદોન્મત હાથીઓની સેનાઓને ભગાડી મૂનારા
આ કેસરી સિંહને તે તમારું છતી ભય એમ તમને
લાગે છે ? હું તો માનું છું કે, 'તમારી ગાયને વધ
થયો તે જ એક મોટો લાભ છે,' ખીન્ને કાઈ કાયદો
જણાતો નથી ૧૦

હનાદામ્યુદ્ધર્થિતાન્ધતમસિ પ્રઘ્નદ્વિદ્વજ્ઞહે
કાલે યામિકજાપ્રદુમ્પસમટવ્યાકોર્ણકોલાહલે ।
કર્ણશાસુહર્દગ્નામ્યુવહવાલ્હેયેન્દન્ત પુરા ।
દ્વાયાતાસિ તદ્વ્યુગાક્ષિ 'કૃતક મન્યે મય યોષિતામ્' ॥

પોતાની પાસે બિચરથી આવેલી કામિની ઓ
ભયની વાત રે છે, ત્યારે તેનો પ્રિયજન તેને કહે છે
કે, 'હે કમન જેવા નયનવાળી ! ધનધોર વાદ્યોથી બ્યારે
અધકાર વિરાધે મરીને વ્યાપી ગયો હોય અને દિશે
દિશાઓના મહળ તેમાં ધરાઈ ગયા હોય તેવે વખતે
ચોક્કિદાગે મળતા હોય કે ભય રૂ લૂટાગઓના પેતા
હી વિશેષ સહાગતા હોય ત્યારે કણના શત્રુ અર્જુન
સાથે સબધ જોડનાર અને સમુદ્રમાં રહેનાર વડગ
નળના જેવા અત પરમાથી તુ આની પહેાની છે, તેથી
હું માનું છું કે 'ઓજનોને ભય લાગે તે હું ખાતું
ખાતું છે' ૧૧

ઉપગ્રાહસુદન્વતો જલમતિક્રામત્યનાલમ્બને ।
વ્યોન્નિ શ્રામ્યતિ દુર્ગમસિતિમૃતા મૂર્ધાનમારોહતિ
વ્યાસ યાતિ વિપાટુલેરદિહુલે પાતાલમેનાકિની
વીર્વિતે મદ્ગનામિરામ 'કૃતક મન્યે મય યોષિતામ્' ॥૧૨॥

હે કામદેવ જેવા મનોહર રાજા ! તમારી કીર્તિ
જેમાં મોટા મરમચ્છો છે એવા આ સાગરના બળને
જોળગી ભય છે, જે આતબન પિતાના આપશ્ચમ
બ્રમણ કરે છે, જે દુર્ગમ પર્વતોના રાખર પગ ચડી
નય છે, વિપત્તિ ભ તા સર્વના કુળથી ઘેરાયેન પાતા
ભમાં ને એકની આવી નય છે, તે પૃથ્વી હું માનું

ધુ' કે 'ઋગ્વેદને ભય લાગે છે, એ વાત ખોટી છે.'

વિપક્ષ: શ્રીકંઠે જહતનુરમાત્ય: શશધરો

વસંત: સામન્ત: કુસુમમિપવ: સૈન્યમ્બલ:।

તથાપિ ત્રૈલોક્યં જયતિ મદનો દેહરહિત:

'ક્રિયાસિદ્ધિ: સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે' ॥૧૩॥

શત્રુ તરિકિ મહાદેવ જેવા પ્રબળ દેવ છે, પ્રધાન ચંદ્ર છે, તેનાં શરીર જડ (જળમય) છે, વસંત જેવો સામંત છે, ફલ જેવાં બાણ છે, સેનાઓ તરિકિ અળ-લાઓ છે; આટલું હોવા ઉપરાંત કામદેવ પોતે જ શરીર-રહિત-અનંગ છે, તોપણ તે ત્રણેય લોક છતી ભય છે. તે બતાવે છે કે, 'મોટા માણસોને કાર્યની સિદ્ધિ સાધનોમાં નહિ, પણ સત્ત્વમાં ભય છે.' ૧૩

જગતિરંગતા ચે ચંદ્રદીર્ઘાશ્ચ શૂરા:

ચલુ યતિમતિમાજો ચે ચ દિવ્યાન્તરસ્યા:।

સપદિ સુવશનાસ્તે સ્ત્રીકટાક્ષાંતપાતા

'મશકદ્વશનમધ્યે દંતિન: સંચરન્તિ' ॥૧૪॥

જે શરવીર પુરુષો રણમાં જઈને ઉગ્ર પરાક્રમ કરે છે તેમ જ જે લોકો મતિ પર સંઘમ રાખીને અલોકિક તપ કરી રહ્યા છે; તેવા લોકો પણ બ્યારે ઋગ્વેદનાં કટાક્ષ પડતાની સાથે જ ઋગ્વેદને વશ થાય ત્યારે એમ લાગે છે કે, 'હાથીઓ મચ્છરના દાંતમાં સંચાર કરે છે.'

શત્રુદંતિરવાલુદ: પદાશ્ચોલિસિતોદ્રત:।

ગજોડપિ હશ્વમારુદ્ય પ્રવિષ્ટો મૂપકાલયમ્ ॥૧૫॥

શત્રુના દાંથીના દાંત પર જેણે પગ મૂક્યો છે, એવો લોકો એક કાગળ પર ચીતરેલો હતો; તે ચિત્રને કાઢીને ઉંદર પોતાના દરમાં પેસતો હતો ત્યારે એમ લાગ્યું કે, 'હાથી પણ લોકો ચઢીને ઉંદરના દરમાં પેસતો હતો.' ૧૫

મહેલિકા

[મહેલિકા એટલે ઉખાણું, જેની વ્યાખ્યા છે કે, પ્રહેલિકા યથા નામ પદ સંદિહ્યને તાદૃશગુણાભિવાનમ્' નામ એ રીતે ગ્રુમ રાખવું કે જેથી સામેના માણસને સંદેહ થાય! સંસ્કૃતમાં ચોળેલા આવા શ્લોકોથી તકશક્તિ વધે છે અને અર્થની વિવિધતાને ખ્યાલ આવે છે.]

અપદો દૂરગામી ચ સાક્ષરો ન ચ પण्डित:।

અનુરા: સ્ફુટવક્ત્રા ચ યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૧॥

પત્ર વિનાનો છે, તોપણ જે દરમુઠી અન કરે છે; જે પોતે સાક્ષર (અક્ષરવાળો) છે, છતાં પંડિત નથી; જેને મુખ નથી છતાં સ્ફુટ કહેનાર વક્તા છે; તેને જે મળે છે તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : લખેલો કાગળ.)

વને જાતા વને ત્યક્તા વને તિષ્ઠતિ નિત્યશ:।

પણ્યસ્થી ન તુ સા વેશ્યા યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૨॥

જે વનમાં (લાકડાંરૂપે) પેદા થઈ, જેને વન (પાણી)-માં છોડી દેવામાં આવી, જે વન (પાણી)માં કાયમ નિવાસ કરે છે અને જે પૈસા લેનારી સ્ત્રી છે, છતાં વેશ્યા નથી, તેને જે જાણે છે, તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : નાવ.) ૨

ગોપાલો નૈવ ગોપાલચિશૂલી નૈવ શંકર:।

ચક્રપાણિ: સ નો વિષ્ણુર્યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૩॥

જે પોતે ગોપાળ (ગાયનો ધણી) છે પણ ગોપાળ (કૃષ્ણ) નથી; જેનાં શરીરે ત્રિચળનાં ચિહ્ન છે પણ જે ત્રિચળધારી ચંકર નથી; જેના શરીરે ચક્રનું ચિહ્ન છે. છતાં જે ચક્રપાણિ વિષ્ણુ નથી; તેને જાણે છે, તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : સાંઢ. મહાબળના સાંઢને ત્રિચળ અને ચક્રના ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, તેથી તે ચિશૂલી અને ચક્રપાણિ: કહેવાય છે.) ૩

હચ્છિછંદં શિવનિર્માલ્યં વમનં શકરપટમ્।

કાકવિષ્ણાસમુત્પન્ન: પૃક્ષેતેડતિપવિત્રકા: ॥૪॥

હચ્છિછંદ-ખાતો વધેયું, શિવનું નિર્માલ્ય, બેલડી કરેયું, શયનું કંઈ અને કાકવિષ્ણામાંથી પેદા થયેયું, એવા પાંચ પદાર્થો ધણી જ અપવિત્ર (ખીન અર્થમાં પવિત્ર) ગણાય છે.

[ઉત્તર : (૧) વાઘડો ધાવે પછી જ ગાય દોહવાય તે દૂધ હચ્છિછંદ હોવા છતાં પવિત્ર છે. (૨) ગંગા શિવના મસ્તકે ચઢીને ઊતરે છે, તેથી તે શિવનિર્માલ્ય બનવા છતાં પવિત્ર છે. (૩) મધમાખ ફૂલમાંથી રસ ચૂસે છે અને પછી તે ઝોડોને મધ બનાવે છે; તોપણ તે મધ પવિત્ર છે. (૪) રેશમના કાડાને પહેલાં બીના પાણીમાં ઉકાળીને મારી નાખે છે, તેના શળ પરથી રેશમ ઉતારવામાં આવે છે, તે રેશમ પવિત્ર ગણાય છે, અને (૫) પીપળાના મૂળમાં કાગડાની વિશા ભરવામાં આવે છે, તેમાંથી પીપળો થાય છે, તે પવિત્ર છે.] ૪

અનેકમુપિરં વાયં કાન્તં ચ ઋપિસંક્ષિતમ્।

ચક્રિણા ચ સદારાધ્યં યો જાનાતિ સ પण्डित: ॥૫॥

જેને અનેક છિદ્રો છે એવું કાંત વાદ છે, તેને ઋષિની સંઘા મળેલી છે અને ચક્રી (વિષ્ણુ) થી સદા સેવાય એવું છે, તેને જાણે તે પંડિત. (ઉત્તર : વર્મીક-રાકડો. તે વાદ નથી પણ તેનો પહેલો અક્ષર વ છે. તે કાંત નથી પણ તેનો છેલ્લો અક્ષર ક છે; તેના પરથી વાદમાંકિ ઋષિનું નામ પડ્યું છે તેમ જ ચક્રી એટલે વિષ્ણુ નહિ પણ સર્પ કે જે રાકડાનું સેવન કરે છે.)

વને વસતિ કો વીરો યોડસ્થિમાસવિવર્જિત ।

અસિવકુરુતે કાર્યં કાર્યં કૃત્વા વન ગત ॥૬॥

એવો કાણુ વીર છે કે જે વન(જળ)મા વસે છે જેને હાડકા અને માંસ પણ નથી અને છતાં જે તલ વારના જેવું કાર્ય કરે છે અને તે કાર્ય કરીને પાછો જે વન(જળ)મા ચારેયો જાય છે ? (ઉત્તર કુશારનો દોરો તે કુશાના પાણીમા રહે છે, તલવારની જેમ તે ચાક પરના માટલાને કાપી નાખે છે અને ફરી ઝડપા રહે છે)

રવિજા શશિકુન્દામા સાપહારી જગત્રિયા ।

વર્ધતે વનરાજન ન તાપી યમુનાપિ ન ॥ ૭ ॥

જે પોતે રવિથી જન્મી છે જેનો વર્ણ ચંદ્ર અને કૃદના પ્રધ જેવો છે જે તાપને ઢરે છે અને જગતને પ્રિય છે તે વન(જન)ના સગે વધે છે, છતાં તાપી નહીં કે યમુના નદી નથી (ઉત્તર અથ તે રવેયા (ગવિ)ના વલોવવાથી જન્મે છે તે ધાળી સોંદ છે જે ઉનાળાના તાપ-તરસ ઢરે છે, જે બધાને વડાદી લાગે છે અને જે જલના ઉમેરાથી વધે છે) ૭

તરુણ્યાલિદ્વિત કળે નિતમ્બચલમાપ્રિત ।

ગુરુના સનિધાનેડપિ ક જૂજતિ સુહૃદ્ ॥૮॥

તરુણ આગે જેને કંઠે આલિંગન આપેતુ છે, જેણે તરુણીના નિતમ્બ(કડ)નો આશ્રય લીધો છે અને જે પોતાના વડીલોની હાજરીમા પણ વાર વાર અરુપદ લાપણુ કરે છે, તે કાણુ ? (ઉત્તર ઘડો ખાલી ઘડાને કાંઠે પડીને સ્ત્રી કાખમા લે છે ભરેના ઘડાને કડ પર લે છે અને ગુરુ-જીડા કૂવામા જે અવાજ કરે છે) અનલોક્ય સ્તનૌ વધ્વા ગુણાફલવિભૂપિતૌ ।

નિશ્વસ્ય રોદિતુ હમા કૃતો વ્યાઘકુટુમ્બિની ॥૯॥

પોતાના છોકરાની વડુના સ્તન પર ચણેડીના આબૂપણુ બેઠીને તેની સાસુએ નિશ્વાસ લઈને રડવાની શરૂઆત કરી કે હું આ શિકારીના કુદે બવાળી શાથી થઈ ? (ઉત્તર પોતાનો જીવાન છોકરો વીર હોત, તો હાથોને મારી લાવી, તેના મોતીથી વડુને મઠત પણુ તે નબળો અને સ્ત્રીમા આસક્ત રહી પ્રમાદી થવાથી પુત્રવધૂ ચણેડીના આબૂપણુ પહેરે છે, તે બેઠીને શિકારીની માને રડતુ આવ્યું) ૯

આપાણ્ડુ પીનકઠિન વર્તુલ મુમનોહરમ્ ।

ફરૈરાકૃત્યતેડ્યયં કિં કૃદૈરપિ સમ્યદ્ ॥ ૧૦ ॥

કઈ સોંદ, ઊપસેતુ, કપ્પુ, ગ્રાળ અને મનોહર એવુ રહ્યો પણ જેને ઘણું ઢાંચું તાણે છે, તે શું છે ? (ઉત્તર બીય) ૧૦

અકચક્ષુર્ન કાકોડ્ય બિલમિચ્છન્ન પત્રગ ।

શ્ચોયતે વર્ધતે ચૈવ ન સમુદ્રો ન ચન્દ્રમા ॥૧૧॥

તેને એક આખ છે પણુ તે કાગડો નથી તેને દરમા જવાની ઇચ્છા છે પણુ સાપ નથી તે ઘટે છે અને વધે છે તોપણુ તે સમુદ્ર નથી કે ચંદ્ર નથી (ઉત્તર સોય તેને એક આખ છે તેનો છેદ તે દર છે સીવલી વખતે કપડામા જળ ત્યારે ઘટે અને બહાર આવે ત્યારે વધે) ૧૧

છત્રગરી ન રાજાસો જટાધારી ન ચેશ્વર ।

સૃષ્ટિકર્તા ન સ બ્રહ્મા છિદ્રકર્તા ન સસ્કર ॥૧૨॥

તે જીને ધારણુ કરે છે પણુ રાજા નથી, તે જટા ધારણુ કરે છે પણુ મહાદેવ નથી તે સૃષ્ટિનો પ્રતા છે પણુ બ્રહ્મા નથી તેમ જ તે છિદ્રનો છત્રગર છે પણુ ચેશ્વર નથી (ઉત્તર મકાઈના દોડો તેના પર જી અને જટા જેવ ધાસ હોય છે તેના બીજ તેની મૃદિ રહે છે તેમ જ દાણા કાઢી નાખો તો, છિદ્ર પડે છે) ૧૨

અસ્થિ નાસ્તિ શિરો નાસ્તિ વાહુરસ્તિ નિરદ્વગુલિ ।

નાસ્તિ પાદ્મ્ય ગાદમદ્ગમાલિદ્વિતિ સ્વયમ્ ॥૧૩॥

તેને હાડકા નથી માથુ નથી હાથ છે પણુ આંગળાઓ નથી તેમ જ બે પગ નથી તોપણુ તે પોતે બીજના અંગને આલિંગન આપ છે (ઉત્તર સ્ત્રીની છાતી પર રહેતી કાચળા) ૧૩

અસ્તિ મ્રીચા શિરો નાસ્તિ દ્વો મુજો ફરવર્જિતૌ ।

સીતાહરણસામધ્યે ન રામો ન ચ રાવણ ॥૧૪॥

તેને ડોક છે પણુ માથ નથી બે ભુખાઓ છે પણુ હાથ નથી, સીતાને ઢરી જવાની તાકાત છે તોપણુ ગમ નથી કે રાવણુ નથી (ઉત્તર સ્ત્રીની કાચળા સીતાની કાચળાએ મીતાન ઢરણુ કગળુ ઢતું) ૧૪

નરનારીસમુપન્ના સા સ્ત્રી દેહવિવર્જિતા ।

અમુરો કુરતે શ્વદ જાતમાત્રા વિનશ્યતિ ॥૧૫॥

નર અને નારી એ બેના સયોગથી તે સ્ત્રી પે । થઈ છે છતાં તેને પોતાને દેહ નથી તેને યુગ્મ નથી છતાં શબ્દ કરે છે તેમ જ જન્મતાની સાથે જ તે નાશ પામે છે (ઉત્તર ચપ્પી અગ્નિ તે નર અને આગ્રહ તે નારી, તેથી વાગે છે) ૧૫

દન્તૈર્હાન શિલામશ્તો નિર્જીવો બહુમાપ્ ૧ ।

ગુણયુતિસમૃદ્ધોડપિ પરપાદેન ગચ્છતિ ॥૧૬॥

તેને દાંત નથી છતાં તે શિવાન ભરુદુ કડ છે તે પોતે જીવ વિનાનો છે, છતાં બદ્ધ લાપણુ કરે છે અણુથી સધાયેલો છે છતાં સમૃદ્ધ છે અને પારડે પડે

ચાલે છે. (ઉત્તર : જોડા. જોડાથી પથ્થર પર ચાલે ત્યારે પથ્થર ધસાય છે.) ૧૬

ન તસ્યાદિર્ન તસ્યાન્તો મધ્યે યસ્તસ્ય તિષ્ઠતિ ।

તવાપ્યસ્તિ મમાપ્યસ્તિ ચદિ જાનાસિ તદ્વદ્ ॥૧૭॥

તેને આદિ નથી. તેને અંત નથી, છતાં જે તેના મધ્યમાં રહે છે, તે ચીજ તારે પશુ છે અને મારે પશુ છે. જે તું જાણતો હોય તો કહે (ઉત્તર : નયન. (આંખ) ન તેની આદિમાં છે, ન તેના અંતમાં છે અને જ તેની વચ્ચે છે.) ૧૭

ય एवादि स एवान्तो मध्ये भवति मध्यमः ।

य एतन्नाभिजानीयात्तृणमात्रं न वेत्ति स ॥૧૮॥

‘જે પોતે જ આદિમાં છે,’ ‘તે પોતે જ અંતમાં છે અને વચમાં તે મધ્યમ છે. જે તેને જાણે નહિ, તે તણુપત્રું સુદાં જાણતો નથી. (ઉત્તર : વેવસ-તૃણ. ય આદિમાં છે, સ અંતમાં છે, મધ્યમાં વ છે અને તે તણુપત્રાની જાતિમાં છે.) ૧૮

पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।

बलते वायुवेगेन पद्मेके न गच्छति ॥૧૯॥

પર્વતની ઉપર રથ ચાલે છે અને ભૂમિ પર તેનો સારથિ રહે છે. વાયુના વેગે તે ચાલે છે, છતાં એક પગલું જતો નથી. (ઉત્તર : કુંભારનો યાક.) ૧૯

इयाम् च वर्तुलकारं पुनाम चतुरक्षरम् ।

शकारादि मकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥૨૦॥

તે યામ છે, તેનો આકાર વર્તુળ-ગોળ છે. તે ચાર અક્ષરનું પુલિંગ નામ છે, શકાર તેની આદિમાં છે અને મકાર તેના અંતમાં છે. તેને જે જાણે, તે પંડિત કહેવાય. (ઉત્તર : શાસ્ત્રિમામ.) ૨૦

वृक्षस्यापि फले दृष्टे फलाग्रि वृक्ष एव च ।

शकारादि सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥૨૧॥

તે વૃક્ષની આગળ વૃક્ષ જ નેવામાં આવ્યું અને તે જ ફળની આગળ વૃક્ષ જ રહેલું છે. તેનો પહેલો શબ્દ અક્ષર છે અને છેલ્લો શબ્દ સકાર છે. તેને જે જાણે છે, તે પંડિત છે (ઉત્તર : અનનસ નામનું ફળ જેની આગળ પશુ ઝાડ હોય છે.) ૨૧

चतुर्मुखो न च ब्रह्मा घृणाल्लो न शंकरः ।

निर्जीवी च निराहारी अजलं धान्यमक्षयम् ॥૨૨॥

તેને ચાર મુખ છે પણ તે બ્રહ્મા નથી, તે બળદ પર બેસે છે પણ શંકર નથી, તે નિર્જીવ અને નિરાહાર રહે છે, તે પશુ નિત્ય ધાન્યનું અક્ષય કરે છે. (ઉત્તર : ઢળ. ખેતરમાં જ ફેરે છે અને ધાન્યનું અક્ષય કરે છે.)

कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी ।

पद्मभर्ता न पाञ्चाली यो जानाति स पण्डितः ॥૨૩॥

તેનું મુખ કાળું છે પણ બિહારી નથી. તેને બે જીભ છે પણ તે સાપશુ નથી. તેને પાંચ પતિ છે પણ તે કોપદી નથી, તેને જે જાણે તે પંડિત કહેવાય. (ઉત્તર : કલમ. પાંચ આંગળીઓ તે પાંચ પતિ છે.) ૨૩

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः कान्तः कमललोचने ।

शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः ॥૨૪॥

હે અપૂર્વ એવા કાંત જોયો છે; જેના અંતરમાં શો રહેલ છે. તેને જે જાણે છે, તે વિદ્વાન છે, તેમાં શંકા નથી. (ઉત્તર : અશોક અ શબ્દ તેમાં પૂર્વ-પહેલાં છે અને કાન્ત-ક અંતમાં છે તેમ જ શો વર્ણ મધ્યમાં છે.) ૨૪

पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।

चक्रवक्रमते पृथ्वी तस्याहं कुलबालिका ॥૨૫॥

જેના રથ પર્વતની રાએ બેઠેલો છે, જેનો સારથિ પૃથ્વી પર બેઠેલ છે અને જેની પર પૃથ્વી ચક્રની જેમ ભરે છે; તેના કુળમાં જન્મેલી કુંબાળા છું. (ઉત્તર : કુંભારની છેકરી.) ૨૫

अर्धचन्द्रसमायुक्तं पुनाम चतुरक्षरम् ।

फकारादि लकारान्तमिह जानाति पण्डितः ॥૨૬॥

જે અર્ધા ચંદ્ર સાથે જોડાયેલ છે, ચાર અક્ષરનું જે પુલિંગ નામ છે, તેની આદિમાં ફકાર અને અંતમાં લકાર છે, તેને અર્ધી જે જાણે, તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : કંકાલ. મહાદેવ કાલકૃત (વધ) ગળામાં રાખે છે અને માથા પર ચંદ્ર રાખે છે.) ૨૬

अनुनेतुं मानिन्या दयितश्चरणे सरागचरणायाः ।

यावत्पतितः स तथा तत्क्षणमवधीरितः कस्मान् ॥૨૭॥

જેના પગમાં અળતાનો રાગ છે એવી માનિની સ્ત્રીને મનાવવા મારે, તેનો પતિ જેવો તેના પગમાં પડ્યો, તેની સાથે જ તે સ્ત્રીએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો, તેનું કારણ શું ? (ઉત્તર : તે સ્ત્રી રજસ્વલા હતી; તેથી પતિને દુઃ કર્યો.) ૨૭

गीत्वा किमपि वद्यायः शृङ्गं जग्राह तरुणहरिणस्य ।

तमथ समीक्ष्योत्तकरमेणीमपि लज्जिता व्याधी ॥૨૮॥

જ્યારે પાર્શ્વીએ કંઈક અલોકિક રીતે શાળું ત્યારે યુવાન દરજી ગીતથી મુગ્ધ બની ગયું, તેનું શીંગડું પાર્શ્વીએ પકડી લીધું. એ રીતે પોતાના પતિને માથાનું દાન આપવા તૈયાર થયેલો જોડેને તે દરજીની પત્નીએ પશુ પોતાનું માથું આપી દીધું. આ યશું જોતાં પાર્શ્વીની સ્ત્રી ચરમાઈ; તેનું કારણ શું ? (ઉત્તર : પાર-

ધીના ગીતથી રાજ થયેન હરણુ માથુ આપી દે છે, તે
નેઈને હરણુ પશુ મરવા તૈયાર થાય છે તે પ્રસન્ન
જોતા ક્ષીણની જીને થાય છે કે 'મનુષ્યના જીવન કરતા
આ પશુના જીવને ધન્ય છે કે જે એકબીજાને માટે
મરી જીટે છે' અને એ વિચાર આવતા તેને પોતાની
જાત પર શરમ આવે છે) ૨૮

કાચિન્મૃગાક્ષો પ્રિયવિપ્રયોગે નિશીથિનીપારમપાર
ચન્તી । આગાતુમાવાય કરેણ કીનામુદ્ધીવમાલોચ્ય
ગૈરદ્વાસીત્ ॥ ૨૯ ॥

મૃગ જેવા જેના નેન છે એ જોવી જો પ્રિય
જનના વિશેષગા રાત પસાર કરવા હાથમા વીણા
લાઈને ગાવાની શરૂઆત કરતી હતી, ત્યાં તો તેણે જીયુ
નેઈને પછી પોતાની વીણાને નીચે મૂકી દીધી ત્યારે
તેના મનમા શું વિચાર આ પો હશે ? (ઉત્તર જીયુ
જોતા તે જીની નજર ચક્ર પર પડી જો તે ગાવાનું
શરૂ કરે, તો મૃગ ચક્રને છોડી તેની પાસે આવી
પહેલે જો અને તો ચક્ર વલક વિનાનો બનીને પોતાના
મુખની સરખામણી કરે તે તેને રુધુ નહિ તે વિચાર
આવતા તેણે ગાવાનું માડી વાળ્યું) ૨૮

સદારિમધ્યાપિ ન વૈરિયુક્તા, નિતાન્તરક્ષાપિ
સ્તિતૈવ નિત્યમ્ । યથોક્તવાદિન્વપિ નૈવ દૂતી, કા નામ
કાન્તેતિ નિવેદ્યાદ્યુ ॥ ૩૦ ॥

જે નિરંતર શનુઓની વચમા રહેતી હોવા છતાં
પશુ નિત્ય સહેજ છે, જે વક્ષા પ્રમાણે કહેતી હોવા
છતાં ફતી નથી તે કાતા (જો) કઈ તે જલદી જણાવે
(ઉત્તર સારિકા-મેના તેમા વચલો શબ્દ રિ છે
ગાવામા રક્ત છે અને યા શબ્દથી શરૂઆત છે કાન્તા
ક તેના અતમા છે) ૩૦

પૃથ્વામવાસી ન ચ પશ્ચિરાજસ્તિનેત્રધારી ન ચ
શૂલપાણિ । ત્યગ્વલ્લધારી ન ચ સિદ્ધયોગી જલ ચ
નિન્નન્ન ઘટો ન મેષ ॥ ૩૧ ॥

તે વૃક્ષની ટોચે રહે છે, છતાં મોઢું પક્ષી નથી
તે ત્ર્યુ નેરોને ધારણ કરે છે, છતાં શવપાણિ (યકર)
નથી તે વક્રય ધારણ કરે છે, છતાં સિદ્ધ કે યોગી
નથી તે પાણી ધારણ કરે છે, છતાં ઘેરો કે વાળ
નથી (ઉત્તર નાગિયેર, અદર પાણી, ઉપર કાચા
અને ત્ર્યુ આખો) ૩૧

પૃથ્વામવાસી ન ચ પશ્ચિરાજસ્તિનેત્ર વ શય્યા ન
ચ રાજયોગી । સુવર્ણકાવો ન ચ દેમવાતુ પુસક
નામ્ના ન ચ રાજપુત્ર ॥ ૩૨ ॥

તે વૃક્ષની ટોચે નિવાસ કરે છે છતાં પક્ષીની કોઈ
જાત નથી, તેને સવા માટે ધાસ નેઈએ છે પશુ તે
યોગીરાજ નથી, તેની કાયા સોના જેવી છે, છતાં તે
સોનાની ધાતુ નથી, તેનું નામ પુલિંગમા છે, છતાં તે
રાજપુત્ર નથી (ઉત્તર આખાનું પાકેનું ફળ-પરી તેને
સંસ્કૃતમા આમ્ર કહે છે અને તે પુલિંગમા વપરાય છે)

ચક્રી ત્રિશૂલી ન હરો ન વિષ્ણુમહાન્વલિષ્ઠો ન
ચ મીમસેન । સ્વચ્છન્દચારી મૃપતિર્ન યોગી સીતા-
વિયોગી ન ચ રામચન્દ્ર ॥ ૩૩ ॥

તે ચક્ર અને ત્રિશૂલ ધારણ કરે છે, તોપણ વિષ્ણુ
કે મહાદેવ નથી, તે મોટા બળવાન છે પશુ મીમસેન
નથી તે સ્વચ્છંદ હરે છે, ફરે છે પશુ રામ કે યોગી
નથી, તેને સીતાનો વિયોગ છે પશુ રામચંદ્ર નથી
(ઉત્તર સાદ તેને શરીરે ચક્ર કે ત્રિશૂલના ચિહ્ન છે
તે બીવર્દ ગણાય છે તેને જુદા મૂકી દીધો હોય છે
અને તે સીતા-જેલીના કોઈમા લેવાતો નથી) ૩૩

ઓયેન હીન જલ્પાવહદય મધ્યેન હીન મુવિ
ર્ણનીયમ્ । અન્તેન હીન ધ્વનતે શરીર દેમામિથ સ
શિયમાતનેતુ ॥ ૩૪ ॥

તે ત્ર્યુ વર્ણનો એવા શબ્દ છે, જેનો પહેલો વર્ણ
લાઈ હો, તો બાકી બે વર્ણનો એવા પદાર્થ છે જે
સમુદ્રમા દેખાતો નથી તેના વચલો વર્ણ હો તો એવા
પદાર્થ બને જેનું જગતમા વર્ણન કરી શકાય અને
તેનો છેલ્લો વર્ણ હોતા એવા પદાર્થ બને જે શરીર
ધ્રુણુવે છે અને તે ત્ર્યુ વર્ણનો શબ્દ સોનાના નામે
છે, તે તમને લક્ષ્મી આપો (ઉત્તર કરજ રજ-ધૂળ તે
સમુદ્રમા ન દેખાય કન્ન-કમળ, તનુ વર્ણન કરી શકાય
કર-હાથ તે શરીરે ઝાનાવે છે અને કરજ સોનાનું
નામ છે) ૩૪

સર્વસ્વાપહરો ન દસ્યુકુલજ સદ્વાહ્યશ્ચન્નચરો
દોપાનિષ્ઠકરો ન ધર્મેનિરત કીલાલ્પો નાસુર ।

નૂળા ઘ્રુપલાશનો ન વિશુન શીમગમો તો હય
શશ્વદ્રાત્રિચરો ન રાક્ષસગણ કોડ્ય સરિત મૂઠિ મે ॥ ૩૫ ॥

તે સર્વસ્વ હરી લે છે, છતાં ચોરના કુલમા જન્મ્યો
નથી તે ખુવાચ (ઈસ) ધાગ્યુ કરે છે, છતાં મહાદેવ
નથી તે દોષનું અનિષ્ટ કરે છે, છતાં ધર્મરત નથી
તે કીચ્છલ-લોહી પીનાર છે, છતાં ગણેશ નથી માણસનું
પાછળથી બુદ્ધ બોલનાર છે, તોપણ થોડા નથી તે ચાંડિયો નથી
તે જલદી દોડી જાય છે, તોપણ થોડા નથી તેમ જ
નિરંતર ગતે ફરે છે, તોપણ રાક્ષસ નથી, હે કમ્પી ।
એ કાણુ હરે, તે મને કહે ? (ઉત્તર માધ) ૩૫

સર્વસ્વાપહરો ન તસ્કરગણો રહ્યો ન રક્ષાશનઃ
સર્પો નૈવ વિલેશયોઽપિલિનિશાચારી ન મૂલોઽપિ ચ ।
અન્તર્ધાનપટ્ટનં સિદ્ધપુરુષો નાપ્યાશુભો મારુત-
સ્તીક્ષ્ણાયો ન તુ સાયકસ્તમિદ્ધં યે જાનન્તિ તે પળિહતાઃ ॥

તે સર્વે સ્નાપ-નિદ્રાને હરે છે (સર્વે સ્વને હરે છે) છતાં ચોર નથી. લોહી પીએ છે પણ રાક્ષસ નથી. તે ગિલમાં ભરાઈ રહે છે, છતાં સાપ નથી. તે આખી રાત રખડે છે, છતાં ભૂત પણ નથી. તે સંતાપમાં કુશળ છે, તોપણ સિદ્ધ પુરુષ નથી, તે જલદી ગતિ કરનાર છે પણ પવન નથી, તેનું શુષ્ક તીક્ષ્ણ છે, છતાં બાણ નથી. તેને જે અંતે તે પંડિત ગણાય છે. (ઉત્તર : માંકડ) ૩૬

જાતા શુદ્ધકુલે જવાન પિતરં હત્વાપિ શુદ્ધા પુનઃ
સ્ત્રી ચૈવા વનિતા પિતૈવ સતતં વિશ્વસ્ય યા જીવનમ્ ।
સર્જ પ્રાપ્ય પિતામહેન જનકં પ્રાસુત યા કન્યકા
સા સર્વૈરપિ વન્દિતાશ્ચિત્તલે સા નામ કા નાયિકા ॥

તે શુદ્ધ કુલમાં જન્મી છે. તેણે પોતાના પિતાને મારી નાખ્યા, તોપણ તે શુદ્ધ ગણાય છે. તે પોતે સ્ત્રી અને વનિતા બનીને પિતાની જેમજ વિશ્વને સતત જીવન આપે છે. જેણે દાદા સાથે સંગ કરી પિતાને જન્મ આપ્યો અને છતાં પોતે કન્યા રહી. પૃથ્વી પર તેને બધા વંદન કરે છે. તે નાયિકા કઈ? (ઉત્તર : ભગવાનની માયા. પુરુષોત્તમથી અક્ષરબ્રહ્મ અને તેથી માયા જન્મી. તેણે પુરુષોત્તમના સંગે અક્ષરબ્રહ્મને જન્મ આપ્યો, છતાં શુદ્ધ કન્યા રહી.) ૩૭

અપહ્નુતિ

[અપહ્નુતિ તે અહંકારનો એક પ્રકાર છે; તેની વ્યાખ્યા છે કે પ્રકૃત વત્ત્રિવિવ્યાન્યત્ર સામ્યતે સા લ્પહ્નુતિ । પ્રકૃત એટલે યાત્રુ બાબત હોય તેના નિષેધ કરી તેની જગાએ ખીજ નવી બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવે. આ અપહ્નુતિના અનેક પ્રકારો છે, તેમાં શાબ્દી અને આર્થી મુખ્ય છે.]

વન્દતી જારટુચાન્તં પત્યો ધૂર્તા સર્વોધિયા ।

પતિં શુદ્ધવા સચિ તતઃ પ્રવુદ્ધાસીત્યપૂર્યન્ ॥૧૧॥

એક ધૂર્ત સ્ત્રી પડખે સતેલા પતિને શૂલથી સખા સમજીને પોતાના યારની કથા કહેવા લાગી, તેટલામાં તે બણી ગઈ કે 'આ તો મારો પતિ છે.' એટલે વાત બદલી નાખતાં બહુઅચ્ચું કે, 'દે સખા! એટલામાં તો હું બગી ગઈ! (આમા બગી ગઈ કહીને સાચી

વાત ઢાંકી દીધી અને 'મને સ્વપ્ન આચ્ચું હતું,' એ નવી વાત ઉમેરી દીધી છે.) ૧

રુચિરસ્વરવર્ણપદા રસભાવવતી જગન્મનો હરતિ ।

તર્લિક તરુણી નહિ નહિ વાણી ઘાણસ્ય મધુરસીલસ્ય ॥

'જેનાં સ્વર, વર્ણ, પદ વગેરે રુચિર છે; જેનામાં રસ અને ભાવ છે; અને જે જગતનાં મન હરી લે છે.' (એ પ્રમાણેનું વર્ણન સાંભળીને મિત્રે પૂછ્યું કે,) 'તે શું કોઈ તરણી છે?' (ત્યારે વાત વાળી લેતાં બજાવે છે કે,) 'ના રે ના, એ મધુર સ્વભાવના બાણ કવિની વાણી છે.' (અહીં તરણીને આપેલાં બધાં વિશેષણ વાણીને લાગુ પાડીને નવી વાત કહે છે.) ૨

સીત્કારં શિશ્યતિ ધ્રુવયત્યધરં તનોતિ રોમાઞ્ચમ્ ।

નાગરિકઃ કિં મિલિતો નહિ નહિ સલ્પિ હૈમનઃ પવનઃ ॥

'જે સીત...સીત...હૈયારણ શિખવાડે છે, જે અધરમાં નજી પાડે છે, અને જે શરીર પર રુવાતાં ખડક કરી દે છે; એમ વર્ણન કરતાં, સખા પૂછે છે કે 'શું કોઈ નાગરિક-ચતુરજન તને મળ્યો છે?' (તે સાની વાતવાળી લઈને ખોટી વાત રજૂ કરતાં બજાવે છે કે,) 'ના રે ના, સખા! આ તો શિયાળોને સીતળ પવન છે.' (આમાં ચતુર જનનાં વિશેષણ પવનને લાગુ પડે છે.) ૩

કાલે પયોઘરાણામપતિવયા નૈવ શક્યતે સ્થાતુમ્ ।

હસ્કળિત્તાસિ લાલે નહિ નહિ સલ્પિ પિચ્છિલ્લઃ પન્થાઃ ॥

'યોગ્યકાળ થવા છતાં પણ પતિ પાસે નથી; તેને કારણે પયોધર સ્થિર રહી શકતા નથી.' (તે સાંભળીને સખા પૂછે છે કે,) 'હે બાળા! તને પતિને મળવાની ઉત્કંઠા જામી છે?' (તે વાત વાળી લેતાં બજાવે છે કે,) 'ના રે ના, આ તો વર્ષાકાળે વરસાદ પૂરો નહિ પડવાથી રસ્તો કાઢવાળો થયો છે, તેથી સ્થિર ચલાવું નથી. (અહીં કાલ, પયોધર અને અપતિતયા એ ત્રણેય શબ્દોના સાચા અર્થ બદલીને નવી વાત રજૂ કરી છે.) ૪

પ્રહરતિ ન પશ્ચાઘાણઃ કૈવલમ્મલે તિમેયોઽપિ ।

વર્ષતિ પર ન દેવઃ ક્ષણદાઽપિમૃગાક્ષિ વિપ્રયોગે તે ॥૫॥

હે અનળા! કેવળ પંચબાણ-કામદેવ જ પ્રદાર કરે છે એમ નથી પણ તમારા કટાક્ષે પણ પ્રદાર કરે છે મેઘ વરસે છે એટલું જ નહિ પણ હે યુગાક્ષી! તમારો વિયોગ થવાથી રાત્રિ પણ વર્ષા જેવડી લાગે છે. (આમાં નિમેષમાં પ્રદરણુશક્તિનો આરોપ કરવા માટે કામદેવનો નિષેધ કર્યો છે; મેઘનો નિષેધ પણ તે માટે જ કર્યો છે; કારણ કે રાત્રિને વિચરીને પીડા કરનારી દેવવતી છે આ પદ્યસ્તાપહ્નુતિ છે) ૫

મધુરસ્વના ધૃતોર્ણા મપ્યામરણા સુશોમના સુવૃત્તી ।
મત્સ્કન્ધોચિત્તદળ્પદા મિશ્નો દયિતાસ્તિ કિંન મે વીળા ॥

‘ મીરા શબ્દ કરનારી ધૃતોર્ણા (ગોવન દશાને પામેલી), મણિના અનકારવાળી, સુરોહિત, સુદત્તી (સુદર દાતવાળી), મારા ખભા ઉપર મૂકેલા દડ (હાથ)વાળી, આવી, ’ આમ બોલતા બિખારીને કાઈ (વચમા અટકાવીને) પૂછે છે ‘ હે બિખારી, આ તારી સ્ત્રી છે ? ’ (એટલે તે અર્થ ઉત્પાદીને કહે છે ‘ ના, ના, એ તો મીરા સ્વરવાળી, બિનના વસ્ત્રથી ઢાંકેલી સુદર હાથીદાતની, મણિથી શય્યારેલી અને મારા ખભા ઉપર થોડા જગ્યાએ રહેલા દડવાળી મારી વીણા છે ’ (આમાં અર્થ બદલે છે) ૬

શગી મિનત્તિ નિદ્રા તલ્પ ન જહાતિ નિષ્કુર દશતિ ।
ચતુરે કિં પ્રાણેશો નહિ નહિ સતિ મલ્લુગત્ત ॥૭॥
‘ એ શગી બનીને મારી નિદ્રા ભેદી નાખે છે એ પથારીને છોડતો નથી અને નહાર ધઈને ઝરે છે ’ (આ સામળી સખી પૂછે છે ‘ હે ચતુર નારી ! નારા પ્રાણનાથ તને મળ્યા છે કે શું ? ’ ‘ ના રે ના, આ તો માકડનો સમુદાય ભેગો થયો છે ’ (અહીં પતિને કાચ પડતા લક્ષણ વારી લઈને માકડમા આરોપ કર્યો છે) ૭

આવૈં શૃદ્ધીતપાણિ પશ્ચાદ્દાહ્નજનકદિમાગા ।
નયમુલ્લલ્લનમુલ્લદા સા કિં રામાસ્તિ નેવ મો પામા ॥
‘ પહેલા તો તેણે મારા હાથ પકડી લીધા, તે પછી મારા બધન અને કેડના ભાગ પર આરોહણ કરી લીધું અને તે પછી નખ અને મુખને લાલનનું સુખ આપવા લાગી ગઈ ’ (એ સામળીને કાક મિન પૂછે છે કે) શું રામા મળી કે ? (ત્યારે વાતને વાળી લેતા બચાવે છે,) ‘ એરે ભાઈ ! રામા નહીં પણ પામા (ખબવાળ) છે (અહીં રામાના વિશેષજ્ઞ ખબવાળને કાચ પડે છે તે પહેલાં હાથ પકડે છે, પછી બધ અને કેડ પકડે છે અને છેવટે નખના આગળના ભાગથી અણીએ તો મુખ થાય છે) ૮

નાથ વિલોક્યમેષ નહિ નહિ પાપ તવાતિપુણ્યાયા ।
નહિ કથયામિ પયોરમપસાર્ય કન્નુકીમુરસ ॥૯॥
‘ હે નાથ ! મેધને લુએ ! ’ (‘ નામા મ અર-મારા પાપ લુએ એવા અર્થ બદલીને તેનો પતિ બચાવે છે કે,) ‘ અત્યંત પુણ્યશાળી તારી પાસે મારું પાપ દોષ નહિ ’ (ત્યારે પદ્મશ શબ્દ આપતા સ્ત્રી બચાવે છે કે,) ‘ ના રે ના, હું તો પયોધરની વાત મૂકુ છું (પયોધરનો અર્થ સ્તન કરીને તેનો પતિ બચાવે છે), ‘ નો તારે સ્તન ખતાવવા હોય, તો) છાતી પરથી કંચાનો દૂર મર ’

(આમાં મેધ અને પયોધર જેવા શબ્દોના સાચા અર્થ દર્શાવે બીજા અર્થ સમજાવે છે) ૯

પશ્ચદ્દશીરજનિસમા વારામણિભૂષણાપિ કોકિલવાક્ ।
ચન્દ્રસમા ગતવસના હસ્તગતા સ્ત્રી ન મે વીળા ॥૧૦॥
‘ જે પૂજિત્વાની રાત્રિની જેમ આનંદ પામે છે, જેને તારા જેવા મણિના આભૂષણ છે, જેની વાણી કાચ નથી છે ને ચંદ્ર જેવી છે, જેણે વસ્ત્ર ઉતારી લીધા છે અને જે હાથમા આવેલી છે ’ એવી કાઈ સુદરી છે ? ના રે ના, એ તો મારી વીણા છે (અહીં સુદરીને આપેન વિશેષજ્ઞ વીણાને કાચ પડે છે) ૧૦

નાથ મયૂરો નૃત્યતિ તુરંગાનન્નવશસ કથ નૃત્યમ્ ।
નહિ કથયામિ કલાપિનમિહ સુકલાપી પ્રિયે કોડસ્તિ ॥
‘ હે નાથ ! મયૂર (મેગ) નામે છે ’ (મયૂર-મે ઝર-મારી છાતી એમ અર્થ બદલીને પતિ મરકડી કરે છે કે) ‘ જેણે મુખ થોડા જેવું છે, તેની છાતીના નાચ-ની રીતે થાય ? ’ ‘ ના રે ના હું તો કલાપી (મેર) ની વાત કરું છું ’ (અહીં પણ કલાપી=કલાનું રક્ષણ કરનાર એમ અર્થ બદલીને, પાત પૂછે છે કે) હે પ્રિયે ! તારી કળાનું સારું રક્ષણ કરનાર મુકનાપી બીજો કાઈ છે ? અક્ષરમેત્રીમાજ સાલકારસ્ય ચારુત્તયમ્ ।

કિં ભ્રમો સતિ યુતો નહિ નહિ સલિ પશ્યન્ધસ્ય ॥૧૨॥
‘ જેને વર્ણની સમાઈ છે, જેણે અલકાર પહેલો છે અને જેવું વર્તન સારું છે, ’ (એ વર્ણન સામળીને સખી પૂછે છે કે) ‘ શું મારું જાતિનો યુવાન મળ્યો છે ? ’ (તે વાત વાળા લેતા સ્ત્રી બચાવે છે કે) ‘ ના રે ના હું તો શ્વેામ્ની રચના (પચવચ) ની વાત કરું છું, જેમા વર્ણનોડ છે અવકાર છે અને હિતમ ૫૬ છે (અહીં યુવાનના વિશેષજ્ઞ શ્વેાકને કાચ પડે છે) ૧૨

इह पुरोऽनिलकम्पितविमहा मिलति का न वन
स्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सव
न हि घनागमरीतिरुदाहता ॥१३॥

‘ જેનો દેહ પહેલેથી આવતા પવનથી કંપેલો છે એવી કઈ લતા વનસ્પતિરક્ષને મળતી નથી ! ’ (તે આંખ બાંને સખી પૂછે છે કે) ‘ શું સખી ! પતિની સાથે રમણ કૈય તે ઉત્સવને યાદ કરે છે ? ’ (તે સાચી માનનાં દાહતા, બીજા રીતે ઉતાર આપે છે) ‘ ના રે ના આ તો વર્ષા કાળના અગમનની રીતિ બતાવું છું ’ ૧૩

तन्वी चारुपयोधरा सुरदना इयामा मनोहारिणी
नीता निष्करणेन वेजचिद्रो देशान्तरादागता ।
चत्सङ्गोचितया तया रहितया किं जीवन प्रेक्षसे
मिश्रो ते दयितास्ति किं नहि नहि प्राणप्रिया तुम्विका ॥

‘તન્વી (પાતળી કમરવાળી), ચારુપયોધરા (સુંદર સ્તનવાળી), સુવદના (સારા મુખવાળી), સ્થામા (સુંદરી), મનને ડરણુ કરનારી એવી નારીને પરદેશથી આવેલ કોઈ કોર હૃદયનો ડરી ગયો, જેને યોજામાં રાખીને રમાડી શકાય એવી તે નારી વિના હવે મારું જીવન કેવી રીતે ગળી શકશે ?’ (એ સાંભળીને તેના મિત્ર જણાવે છે કે) ‘હે ભિક્ષુક ! તે તારી મિત્રા હતી ?’ (એ સાચી ખાબત ઠોકતાં, ખીજ વાત કહે છે કે,) ‘ના રે ના, એ તો મારી ઘુંબડી હતી, જે મને પ્રાણુથી પણ મિત્ર હતી.’ (અહીં નારીનાં વિશેષણ તન્વી, ચારુપયોધરા, સુવદના, સ્થામા, મનોહારિણી ઘુંબડીને પણ લાગુ પડે છે.) ૧૪

યા પાણિમહાલલિતા સુસરલા તન્વો મુવંશોદ્ભવા
ગૌરીસ્વર્ણસુભાવહા ગુણવતી નિત્યં મનોહારિણી ।

સા કેનાપિ હતા તયા વિરહિતો ગન્તુ ન શક્નોઽસ્મ્યહં
રે મિશ્નો તવ કામિની નહિ નહિ પ્રાણમિયા ચટ્ટિકા ॥

‘જે પાણિમહાલલિતા (લમ પછી જેનાં લાલન-પાલન કરેલાં છે), જે અત્યંત સરલ છે, જે તન્વી (પાતળી) છે, જે સારા વંશમાં પેદા થયેલી છે, જે ગૌરી (સુંદર) છે, જે સ્વર્ણસુખને આપનારી છે, જે શુશ્રિય છે, જે ડરહમેશ મનોહર લાગે છે; તેવું કોઈ ડરણુ કરી ગયું છે. તેનાથી વિખ્યટા પડેલા હું આમળ જઈ શકું એમ નથી. (એ સાંભળીને તેના મિત્ર પૂછે છે) કે, ‘હે ભિક્ષુક ! તે તારી કામિની-ઓ હતી ?’ (તે સાચી ખાબત ઠાપીને ખીજ વાત કરે છે કે,) ‘ના, ના, એ તો મારી લાકડી હતી, જે મને પ્રાણુથી મિત્ર છે.’ (અહીં નારીનાં વિશેષણ ‘હાથમાં રમાડાય, સરલ, પાતળી સારા વાંસમાંથી બનેલી, સ્વર્ણસુખ આપનારી, શુશ્રિય અને મનોહર’ વગેરે લાકડીને લાગુ પડે છે.) ૧૫

નાગરિકસમધિકોન્નતિરિહ મહિષઃ કોયમુમયત-
પુચ્છઃ । નહિ નહિ કરિ કલમોયં શુણ્ઢાઢંઢોયમસ્ય
ન તુ પુચ્છમ્ ॥૧૬॥

હાથી બેઠીને એક ગામડિયો શહેરીને પૂછે છે કે, ‘ભાઈ ! જેને બને બાલુએ પૂછ્યાં છે એવો તમા પાડો કઈ બેઠો બતનો છે ?’ (તેનો ઉત્તર આપતાં, શહેરી જણાવે છે કે,) ‘ના રે ના, એ પાડો નથી. એ તો દાથીતું બચ્યું છે. તેની આગળ પૂછું નથી પણ સંદ છે.’ ૧૬

કૂટ

[જે શબ્દ કે વાક્યનો અર્થ એવો થતો હોય કે જેથી ગૂંચવાડમાં પડી જવાય, પછી જ્યારે તે શબ્દ

કે વાક્યનો અર્થ ઉઠેલવામાં આવે ત્યારે સાચો અર્થ સમજાય અને ત્યારે જ શ્લોકનો સરલ અર્થ સૂટે । દેખીતી રીતે કોઈ છોડું રહેલું જણાય, પણ કોઈકું ઉઠેલાતાં સાવ નજીવી વાત બેવાને મળે છે, તેને કૂટ કહે છે. તદ્વચ્ચિત્ત અને સ્મરણુશક્તિ ખીલવવા માટે આ પ્રકારના શ્લોકોની રચના કરવામાં આવે છે.]

કેશવં પતિતં દ્રષ્ટ્વા દ્રોણો હર્ષમુપાગતઃ ।

રુદન્તિ કૌરવાઃ સર્વે હા કેશવ કથં ગતઃ ॥૧॥

‘કેશવને પડેલ બેઠીને દ્રોણ (આચાર્ય)ને હર્ષ થયો અને બધા કૌરવો રડવા લાગ્યા કે, ‘હા કેશવ ! કેવી રીતે ગયા ?’ (અહીં ‘કેશવ’ શબ્દ કૂટ છે. કે-જલમાં ઘવ-જળને બેઠીને દ્રોણ-જંગલી કાગડો ડરખાયો અને કૌરવ-શિયાળવાં શબ નહીં મળવાથી રડવા લાગ્યાં.) પાનીયં પાતુમિચ્છામિ ત્વતઃ કમલલોચને ।

યદિ દાસ્યસિ નેચ્છામિ નો દાસ્યસિ વિવામ્યહમ્ ॥૨॥

‘હે કમળ સરખાં લોચનવાળો ! તારી પાસેથી પાણી પીવાની ઇચ્છા છે. બે ઘું દાસ્યસિ-આપશે, તો નહિ પીઉં અને નો દાસ્યસિ-નહીં’ આપે, તો હું પીશ. (અહીં દાસ્યસિ કૂટ છે. દાસી-અસિ બે ઘું દાસી હો, તો હું પાણી નહિ પીઉં અને દાસી નહિ હો તો પાણી પીશ.) ૨

વિવં મુદ્ધસ્વ મહારાજ સ્વજનૈઃ પરિચારિતઃ ।

વિના કેન વિના નામ્યાં કુળ્ળાજિનમકળ્ળકમ્ ॥૩॥

‘હે મહારાજ ! પોતાનાં સ્વજનો સાથે મળીને કેન વિના-મુખ વિના અને વિના નામ્યાં-બે માથુસો વિના કંટક વિનાતું કુળ્ળાજિન વિષ ભોગવ. (અહીં કુળ્ળાજિન કૂટ છે, તેમાંથી વિવંને ૫ કાઠી નાખો, કેન વિના ૩ કાઠી નાખો, નામ્યાં વિના બે ન કાઠી નાખો, તો શ આ જિ-અ-સાન્ય ભોગવ, એવો ચોખ્ખો અર્થ થાય.) અર્જુનસ્ય હમે વાણા નેમે વાણાઃ શિલ્પિજિનઃ ।

સીદન્તિ મમ માત્રાણિ માધમાસે ગવા હ્વ ॥૪॥

હોખ પિતામહ જણાવે છે કે, ‘આ બાણ શિખંડીનાં નથી પણ અર્જુનનાં છે અને જેમ માથે માસમાં ગાયો હોય તેમ મારાં ગાય બેંદી નાખે છે. (અહીં માધમાસે ગવાં-હવ કૂટ છે. માધમા=કાકડાંશિખં સેગવ=દાણા. જેમ ચીંચને કાકી દાણા બહાર આવે તેમ મારાં ગાય બેંદી નાખે છે તે અર્થ છે.) ૪

યસ્ય પશ્ચી ચતુર્થી ચ વિહસ્ય ચ વિહાય ચ ।

અહં કયં દ્વિતીયા સ્યાદ્દ્વિતીયા સ્યામહં કથમ્ ॥૫॥

‘વિહની વિહસ્ય છત્રી વિલક્ષિત અને વિહાય ચોથી

વિરાગિનિ છે, તેા અહમ્ ખીજ વિલક્ષિત કેમ થાય ? અને તેની દ્વિતીયા હુ શી રીતે થાઉ ?

(શબ્દરાવણનો ભણેલા યુવાનની પરીક્ષા લેતા એક કુમારિકાએ વિહસ્ય અને વિહાયના રૂપ પૂછ્યા તો પેલા મૂર્ખે રામની જામ છઠી અને ચોથી વિલક્ષિત કહી, તે પરથી તેની મૂર્ખતા વર્તાઈ ગઈ એટલે વડીલ પાસે જઈને કન્યાએ તે વાત કરતા ઉમેર્યું કે, આ મૂર્ખ તો અહમ્ને પણ ખીજ વિલક્ષિત કહે, તો તેની હુ દ્વિતીયા (પત્ની) શી રીતે થઈ શકુ ? વિહસ્ય (ત્યજી) વિહાય (છોડી) એવા ક્રૂદત છે અને અહમ્ (હુ) પહેલી વિલક્ષિત છે) ૫

સમરે હેમરેનાઢ્ઢા ઘાળ મુઝ્ઝતિ રાચવે ।

સ રાવળોડપિ મુસુવે મધ્યેરીતિચર શરમ્ ॥૬॥

જ્યારે સમરાગજીમા સેનાની રેખાવાળુ બાણ રામ ચ દે છોડયુ, ત્યારે તે રાવણે પણ (મધ્યે રીતિચર શરમ્ ક્રૂદ છે) મધ્યે રી એ પ્રમાણે અક્ષર ધરેલા છે એવુ શર અર્થાત્ શરીર છોડયુ ।

શિલાર્પિતપદ્મન્દ્યા નારાર્પિતકરદ્વયા ।

અમૂઢવક્ત્તાની નારી કથમેતદ્ભવિવ્યતિ ॥૭॥

જેણે શિલા પર બે પગ મૂક્યા છે અને પોતાના નાક પર બે હાથ મૂક્યા છે, એવી નારીના સ્તન સ્પર્ષ દેખાતા હતા, તે કેમ બને વારુ ? (અહીં શિલા અને નાભા ક્રૂદ છે બારણાના ચોકડાના ઉપરને શિલા કહે છે, તેની પર સ્ત્રીએ પગ મૂક્યા છે અને નાભા તે ઉપરથી બારણાબને કહે છે તેની પર બે હાથ મૂક્યા એટલે તેના સ્તન ઉઘાડા થયા, એમ કહેવાની ભતલન છે)
સુવર્ણસ્ય સુવર્ણસ્ય સુવર્ણસ્ય ચ જાનકિ ।
પ્રેપિતા તવ રામેળ સુવર્ણસ્ય ચ મુદ્રિકા ॥૮॥

હનુમાન કહે છે કે, 'હે જાનકિ ! તમારા ગમે સુવર્ણની, સુવર્ણની, સુવર્ણની અને સુવર્ણની વીટી મોકલી છે (અહીં સુવર્ણ-ચળકતા રંગની, સુવર્ણ-રામ જે બે વર્ણુ જેની પર છે, સુવર્ણ-એ શી રતીભાર ની તેમ જ સુવર્ણ-સેનાની વીટી, જેમ સુવર્ણ શબ્દના ચાર અર્થ કરીને શ્લોક ગોપ્તવા હનુમાનની ઉક્તિ સફળ થાય છે) ।

નિશ્ચિત સસુર કોડપિ ન શુભીન સમે મતિ ।

સર્વથા સુરસવદ્ધ કાવ્ય ચો નામિનન્દતિ ॥ ૯ ॥

જે સર્વથા સુરસવદ્ધ કાવ્ય (ઉત્તમ ગ્લચી રચેત કાવ્ય) ને વખાણે નહિ તે સસુર સુરાપાન કરનાર, નકુલન-કુવ વિનાનો અને સમે-અનિત-સુધામા મતિ નહિ રાખનાર હોવા જોઈએ (અહીં અર્થ ગીતે અમુર

સાથે સળધ રાખનાર કાવ્ય-શુકાચાર્યને વખાણે નહિ તે સુર-દેવ, કુન્ડ-પૃથ્વી પર નહિ રહેનાર-સ્વર્ગમા વસનાર અને સમે-વિધ્યુમા મતિ રાખનાર કોઈ દેવ હોય, એવા ચોખ્ખો અર્થ નીકળે છે) ૯

યેનાકારિપરામૃતિર્દિનનાયકસૂનવે ।

યજ્ઞોગ્રાત્મમવાકાન્ત તન્મહ શ્રેયસેસ્તુ ષ ॥૧૦॥

જેણે દિવસના નાયક સૂર્યના પુત્રોના પરાભવ કર્યો અને જે ગોત્રમા જન્મેલ પુત્રોના પતિ થયો તે મહા-પુરુષ તમારુ કલ્યાણ કરો (અહીં સૂર્યના ત્રણ પુત્રો કર્ણ, સુત્રાવ અને યમરાજ છે, તેમા કર્ણ પરાભવ આપનાર તેમ જ ગોત્ર-ગોવાલની પુત્રીના કાત 'શ્રી કુષ્ઠ' થાય છે સુત્રાવને પરાભવ આપનાર તેમ જ ગોત્ર-પૃથ્વીની પુત્રી સીતાના પતિ 'શ્રીરામ' થાય છે અને યમરાજને પરાભવ આપનાર ગોત્ર-હિમાલય પર્વતની પુત્રી પાર્વતીના પતિ મહાદેવ થાય છે તે કુષ્ઠ, રામ અને શિવ તમારુ કલ્યાણ કરો, એમ ચોખ્ખો અર્થ થાય છે) ૧૦

વિનિતાત્મમવદેપિગુરુપાદત્વો જન ।

હિમાપહામિત્રઘરેવ્યાસ વ્યોમામિનન્દતિ ॥૧૧॥

જિતેન્દ્રિય અને સસારનો દેષ કરનાર શુરજનના પત્રની લાત ખાનાર માણસ, હિમને હરનાર મિત્ર અને ઘર(સૂર્ય અને પર્વત)થી વ્યાપેલ આકાશ વખણાય છે (વિ-ગુરુ પક્ષીથી જિત-જિતાયેલ ઈદ, તેનો આન મવ-પુત્ર અશુર્ય, તેનો દેષીકર્ણ, તેનો શુરુ સૂર્ય, તેના પાદ-કિરણોથી તેને જોવા માણસ, હિમ-ટાઢને હરનાર અગ્નિ, તેનો અમિત્ર-પાણી, તેને ધરનાર મેથથી વ્યાસ આકાશને વખાણે છે અર્થાત્ સૂર્યથી પીડાતો જન મેથ ભરેલ આકાશને વખાણે છે એવા ચોખ્ખો અર્થ થતા શ્લોકની સ્પષ્ટતા થાય છે) ૧૧

શકર પતિત દટ્ટવા પાર્વતી હર્પનિર્ભરા ।

રકુદુ પત્રગા સર્વ હા હા શકુર શકુર ॥૧૨॥

'શકર'ને પડેલા જોઈને પાર્વતી-હર્પથી હિમરાઈ ગયા અને 'હા શકર, હા શકર' એમ બધા સર્પ રડવા લાગ્યા (શકુર ક્રૂદ છે શ-શાંતિ આપનાર ચદનનુ ઝાડ તુડી પડય, તેથી પાર્વતી-પર-ડીને આનંદ થયો પરંતુ ચદનશ્વક પગ ઘડેનાર સર્પ જે પાપ્યા, કારણ કે તેમનુ ટેમણ નાચ રડે) ૧૨

હનુમતિ હવારામે વાનારા હર્પનિર્ભરા ।

રુદન્તિ રાક્ષસા સર્વે હાહારાન હવા હવા ॥૧૩॥

હનુમાને બ્ધારે નાખે નહીં ત્યાં બધા વાનર હર્પ પાપ્યા અને ગરુડો ચાપ ઘડે કે 'હા રામ હવાહા,

હજીયા.' (અહીં) હતામમ કૃત છે. આરામ-રાવણનો બગીચો હતુમાને લૂંટી લીધો ત્યારે વાનર રાજ થયા અને રાક્ષસો રડવા લાગ્યા કે, હા આમમ, બગીચો લૂંટાયો, લૂંટાયો.) ૧૩

વિરાજરાજપુત્રાર્યન્ત્રામ ચતુરક્ષરમ્।

પૂર્વાર્થે તવ શત્રૂનાં પરાર્થે તવ સંગેરે ॥૧૪॥

વિરાજરાજના પુત્રના શત્રુનું ચાર અક્ષરનું નામ છે; તેમાંના પહેલા બે અક્ષર તમારા શત્રુને અને પાછળના બે અક્ષર તમને સંત્રામમાં મળે. (ચિ-પંખી, તેનો રાજા ગરક, તેના રાજા વિષ્ણુ, તેના પુત્ર કામદેવ, તેના શત્રુ મહાદેવ, તેનું ચાર અક્ષરનું નામ છે મૃત્યુહ્રય; તેમાંના પહેલા બે અક્ષર મૃત્યુ એ શત્રુને અને પછીના બે અક્ષર જય તમને મળતા રહે.) ૧૪

અદૃશ્ય જનપદાઃ શિવશૂલાશ્વતુષ્પથાઃ।

કામિન્યઃ કેશશૂલિન્યો ભવિવ્યન્તિ કલૌ યુગે ॥૧૫॥

કળિયુગમાં જનપદ (લોકો) અદૃશ્ય, અતુષ્પથ (અખતરા પર રહેનાર લોકો), શિવશૂલ અને ક્રમદાઓ દેશશૂલ થશે. (અહીં) અદૃશ્ય અર્થે રંધિલું અન થાય છે. ચતુષ્પથનો અર્થ બ્રાહ્મણ, શિવનો અર્થ વેદ અને કેશનો અર્થ યોનિ થાય છે. શૂલનો અર્થ વેલનાર થાય છે.) કુન્દકુલમયું પદય સરસીહલોષ્ણેન।

અમુના કુન્દકુલેન સલ્લિ મે કિં પ્રયોજનમ્ ॥૧૬॥

(પોતાની સખીને બહુવર્તા એક સ્ત્રી કહે છે :) હે કમલ જેવાં લોચનવાળા સ્ત્રી ! આ કુંદકુંજ (ફૂલનો દમ્ભો) ને. (તેનો ઉત્તર આપતાં સખી બજાવે છે કે,) 'હે સખી ! આ કુંદકુંજનું મારે કોઈ પ્રયોજન નથી,' અહીં અમુના કૃત છે, જેમાં મુ નથી એવા કુંદકુંજની તેને જરૂર નથી, પણ મુકુંદ ભગવાનના નિવાસ કુંજની જરૂર છે, એમ યોગ્યો અર્થ થાય છે.)

રાજન્કમલપત્રાક્ષ તત્તે ભવતુ શાક્ષયમ્।

આસાદયતિ ચત્રૂપં કરેણુઃ કરણેર્વિના ॥૧૭॥

'હે કમલપત્રાક્ષ રાજા ! કરણિ (હાથ) વિનાના કરેણુ (હાથો) ને સ્વપ્રક મેળવે છે, તે તેને અક્ષય હો. (અહીં) કરેણુ કૃત છે, તેમાંથી કર, ર અને જ લઈ લેા, તો પાછી રહે અ+ર=એ+ર=આણુ તે તને અક્ષય મળે.) સ્તનમંદલમાત્રિત્ય નલસ્ય ઘરયોપિતામ્।

કદાકળંયતે ગીર્તિ રમયા સહ રક્ષારદ્ ॥૧૮॥

વરયોપિત (સુંદર સ્ત્રીઓ) નાં સ્તનમંડળનો આશ્રય કરીને નમના ગાયનને રમા સાથે રહેનાર રંગરાટ-ભગવાન ક્યારે સાંભળશે ? (ન, કમ્ય કૃત છે. ર-આકાશનો આશ્રય કરીને ક-બંધને દ-આપનાર મેધ। કું ન સ્તન-અર્થેના

કરીશ નહિ; કારણ કે લક્ષ્મી સહિત ભગવાન અસ્ત્ર-રાક્ષોનાં ગાન સાંભળે છે.) ૧૮

एकोनां विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयूं गतः।

વિંશતિઃ પુનરાયાતા ઈકો વ્યાગ્રેણ મક્ષિતઃ ॥૧૯॥

એકાનાવિંશતિ (એકાગ્રીય) સ્ત્રીઓનો સમૂહ સરયુ નદીને કિનારે સ્નાન કરવા ગયો; તેમાં વીશ પાછાં આવ્યાં અને એકને વાઘે ફાડી ખાધો. (અહીં) ઈકો-ના કૃત છે. એક માણસ અને વીશ સ્ત્રીઓ ગયાં; તેમાં માણસને ફાડી ખાધો. વીશ સ્ત્રીઓ પાછી આવી.) ૧૯

त्रैलोक्ये नोपमैतस्याः सखे किमिति भापसे।

અનન્તરા સા નાદિર્વા ન જીતીયેતિ મે મતિઃ ॥૨૦॥

(નાયિકાનાં વખાણ કરતાં મિત્રને બજાવે છે કે,) 'ત્રય લોકમાં તેની કોઈ ઉપમા નથી.' (તે સાંભળીને તેનો મિત્ર ઉત્તર આપે છે કે,) 'હે મિત્ર ! એમ કેમ કહે છે ? તે મધ્યમાં નથી, તે આદિ નથી અને તે ત્રીજી નથી, એમ મારી મતિ છે. (અહીં) ઉપમા કૃત છે. તેનો વચલો અક્ષર પ કાઢી નાખતાં ઉમા-પાર્વતી બને છે. તેમાંથી આદિ ઉ કાઢી નાખતા મા-લક્ષ્મી થાય છે. તે પાવતી અને લક્ષ્મી વિના ત્રયે લોકમાં કોઈ નથી.)

सुवर्णालंकृता कन्या हेमालंकदारवर्जिता।

સા કન્યા વિષવા જાતા ગૃહે રોદિતિ તત્પતિઃ ॥૨૧॥

આ કન્યા સુવર્ણલંકૃત છે પણ હેમના અલંકાર વિનાની છે. તે કન્યા વિષવા થઈ પછી તેનો પતિ ઘેર રહે છે. (સુવર્ણ-સારી કાંતિવાળી હોવા છતાં દરિદ્ર હોવાથી હેમ-સોનાનાં ધરણું વિનાની છે. તે કન્યા વિષવા-વધારે ધણીઓવાળી વ્યભિચારિણી થઈ છે. તેથી તેનો પતિ રહે છે.) ૨૧

अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथाबुभुवपि।

વહુવીહિરહં રાજન્પટીતત્પુરો મયાન ॥ ૨૨ ॥

હે રાજન્દ્ર ! આપણે બંને લોકનાથ સ્ત્રીઓ પરંતુ હું પોતે બહુવીહિ સમાસમાં છું અને તમે પતી તત્પુરપ સમાસમાં છો. ('લોકો છે નામ જેના' એવા હું દરિદ્ર લોકનાથ છું એમ બહુવીહિ સમાસ થાય છે અને 'લોકોના નાથ' એમ રામના પદો પતી તત્પુરપ છે.) ૨૨

अपः पिबन्प्रपापालीमनुरक्तो बिलोकयन्।

અગમ્ય ચિન્તયામાસ ચતુરઃ સાપિ સાગરાન ॥૨૩॥

પરંતુ પર પાણી પીતાં પીતાં મુસાફર પાણી પાનારી પર અનુરાગી બની જતાં, તેને નેવા લાગ્યો અને મનમાં અગમ્ય મુનિનું બ્યાન ધરવા લાગ્યો ત્યારે પાણી પાનારી ચારે સમુદ્રનું બ્યાન ધરવા લાગી. (અહીં

‘અગસ્ત્યે ચાર સમુદ્ર પીધા, તો હું પણ પાણી પીતાં તરસ છીએ નહિ તે રીતે પીતા રહું’ અને તારા મુખને જોતો રહું,’ એવી મુસાફરના મનની લાવના છે; પણ પરબવાળી વિચારે છે કે, મારી પાસે ચાર સમુદ્રો હોય તો અખંડ ધારા કરતી રહું.) ૨૩

બ્રહ્મ નાન્તમપિ હીંચં મનઃ સાન્તં ન પદ્યતિ ।

કિં ચિત્તં લોકજનકં વાકાન્તા નૈત્યકાન્તકમ્ ॥૨૪॥

બ્રહ્મ એ શબ્દ નાન્ત હોવા છતાં નપુંસકલિંગ છે. મનસ્ એ શબ્દ નાન્ત હોવા છતાં તેને જોતું નથી અને વાક્ શબ્દ કાન્ત હોવા છતાં કાન્તા વિનાના પુરુષ પાસે જતી નથી; એમાં લોકજનક વિસ્મય શું છે? (અહીં મતલબ એમ છે કે નકાર જેના અંતમાં છે એવા નિત્ય નપુંસકલિંગ બ્રહ્મને સકાર જેને છેડે છે એવું મનસ જોતું નથી; તેમ જ ક જેને અંતે છે, એવી વાણી નામની કાંતા તે અકાતક-દુઃખનો નાશ કરનાર અને હોદને જન્મ આપનાર બ્રહ્મ પાસે પહોંચી શકતી નથી. અર્ધરાત્રે દિનસ્વાર્ધ અર્ધચન્દ્રેડ્ધમાસ્કરે ।

રાશ્વણેન હતા સીતા કૃષ્ણપક્ષે સિતાદ્રમી ॥૨૫॥

જ્યારે અડધી રાત અને અડધા દિવસ હતો, તેમ જ અડધા ચંદ્ર અને અડધો સૂર્ય પ્રકાશતો હતો ત્યારે કૃષ્ણપક્ષની અજબવાળી આંત્રે રાવણે સીતાને ઢરી હતી. (અર્થાત્ અર્ધચંદ્રે અર્ધમાસ્કરે એટલે કે અડધા ચાંદને કાંચે અડધા પ્રકાશ હતો તે કૃષ્ણપક્ષની આંત્રની મધ્યરાત્ર અજબવાળી હતી, તે આંત્રને ખોલે રાવણે સીતાનું ઢરણ કર્યું.) ૨૫

શમીગર્ભસ્ય યો ગર્ભસ્તસ્ય ગર્ભસ્ય યો રિપુઃ ।

રિપુગર્ભસ્ય યો ગર્ભઃ સ મે વિષ્ણુઃ પ્રસીદતુ ॥૨૬॥

શમીવૃક્ષનો જે ગર્ભ, તેના ગર્ભનો જે શત્રુ, તે શત્રુના ગર્ભનો જે ગર્ભ તે વિષ્ણુ મારા પર પ્રસન્ન થાય. (અર્થાત્ શમીવૃક્ષનો ગર્ભ એટલે શમીનું લાકડું, તે લાકડાની અંદર રહેનાર અગ્નિ, તેના શત્રુ તે જળ, તેના ગર્ભ એટલે વડવાનલ અગ્નિ, તે અગ્નિ જેના ગર્ભમાં છે તે સમુદ્ર, તેના ગર્ભ એટલે મધ્યભાગ પર સ્નાત્ર વિષ્ણુ ભગવાન છે.) ૨૬

વિદંગા વાહનં યેપાં ત્રિકંચઘરપાણયઃ ।

પાસાલસહિતા દેવાઃ સદા વિષ્ણુતુ તે ગૃહે ॥૨૭॥

જેમનાં વાહન વિદગો (પક્ષીઓ) છે, જેમના હાથમાં ત્રિકંચ-ત્રિશુળો છે અને જેમના હાથમાં પાસાલ (પાસ) છે, તે દેવો નારા ધરમાં નિવાસ કરો. (અર્થાત્ ત્રિ-અરડ, હં-હંસ, ગા-ગાદ એ વાહનો અને ત્રિ-ત્રિશુળ, કં-કંધુ (શંખ), ચ-ચક્ર જેમના હાથમાં છે

અને પા-પાવર્તી, સા-સાવિત્રી, અને લ-લક્ષ્મી જેમની સાથે છે, તે દેવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ છે) ૨૭ શબ્દ ન સ્વલ્પ કર્તવ્યમિતિ વિત્રા નિયોજિતઃ ।

તદેવ શબ્દ કૃતવાન્પિતુરાહ્વા ન લહિતા ॥૨૮॥

પિતાએ આરા આપી કે ‘શરૂનો ખરેખર ઉપ-યોગ કરવો નહિ; તેપણુ પુત્રે તે જ શબ્દનું કામ લીધું’ અને પિતાની આરા લોપી નહિ. (ન લહ-નખને કાપ-નાર નરેશ્વરનું શબ્દ તારે બનાવવું એમ પિતાએ કામમાં લગાડેલા પુત્રે તે જ શબ્દ બનાવ્યું અને પિતાની આરાનું ઉલ્લંઘન ન કર્યું.) ૨૮

કાન્તે ધાવય મે પાદાવિતિ મર્ગા નિવેદિતા ।

ન તયા ધાવિતૌ પાદૌ મર્તુરાહ્વા ન લહિતા ॥૨૯॥

પતિએ આરા આપી કે, ‘હે કાંતા! મારા પગ ધો;’ તે સ્ત્રીએ પગ ધોયા નહિ, છતાં પતિની આરા ઝોળી નહિ. (નતયા-તે નત્ર પત્નીએ પગ ધોયા, અને પતિની આરા ઉલ્લંઘી નહી.) ૨૯

દેવરાજ્ઞો મયા દ્રષ્ટો યારિવારણમસ્તકે ।

મહાવિત્વાર્કપર્ણાનિ વિષ પીત્વા ક્ષયં ગતઃ ॥૩૦॥

મેં વારિવારણ-જળાધીની મસ્તક પર દેવરાજને ઠીકા, જે આકડાનાં પાન ખાઈ અને ઝેર પીને નાશ પામ્યા. (હે દેવર-હે દિપેર, અજ્ઞા-અક્ષરો જે શબ્દ કહે છે. વારિવારણ-પાણીના બંધ પર મેં બકરાં જોયા, જે આકડાના પાન ખાઈ અને વિષ (પાણી) પીને ક્ષય-ધેર ગયો.) ૩૦

વિનાયકપતેઃ શત્રુસ્તસ્ય નામ પદ્મશ્રમ્ ।

પૂર્વાર્ધં તવ રાજેન્દ્ર ઉત્તરાર્ધં તુ ચૈરિણામ્ ॥૩૧॥

હે રાજેન્દ્ર! વિનાયકપતિનો શત્રુ થાય, તેનું નામ છે અક્ષરનું છે, તેમાં પહેલા ત્રણ અક્ષર તમને મળે અને પાછળના ત્રણ અક્ષર તમારા શત્રુઓને મળે. (વિ-પક્ષી + નાયક-નાયક=૩૨૩ના પતિ વિષ્ણુનો શત્રુ દિવ્યકશિપુ થાય, તેના પહેલા ત્રણ અક્ષર હિરણ્ય-શેતુ અને પછીના કમિપુ-અરધુપધારી.) ૩૧

કોલાકૃતિરપારેવો મોરોર્હસો જલોદ્રી ।

કંસારિરાત્તલીલો વો વાપલો મૂકલોડવતુ ॥૩૨॥

જે કંસારિ (કૃષ્ણ) કોલાકૃતિ, અપારેવ, મોરોહંસ, જલોદ્રી, આતલીલા, વાપલા અને મૂકલા છે, તે તમારે રક્ષણ કરે. (કોલ-કુકરની આકૃતિ તે વગદલગવાન, અપારેવ-અપાર સંસારનું રક્ષણ કરનાર, મોરોહંસ-માલકમીનાં ઝર-છાતી તેના હંસ-લક્ષ્મીપતિ. જલ-સમુદ્રમાં ડહી-નિવાસ કરનાર. નારાયણ. આતલીલ-લીલા

ધારણ કરનાર. વાપલ:-આનઅવતલ:-ખરેખર પાપનો નાશ કરનાર, મૂલક: પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનાર) ૩૨
રામરા મેડતિરામેડતિરમે રામે મનોરમે ।

સદ્દક્ષનામતતુલ્યં રામનામ વરાનને ॥ ૩૩ ॥

હે સુંદરમુખી પાર્વતી ! રામ, રામ, રામ જપતાં હું મનોહર રામચંદ્રનાં સ્મરણ કરું છું, જે રામનામ વિષ્ણુસહસ્રનામ નેટલું મુખ્યવાન છે. (રામના-રામ એ જ છે પન જેવું; અતિરમેતિ જેણે રમા-માયાનો ત્યાગ કર્યો છે એવું શુદ્ધ બ્રહ્મ મનોરમ એવા રામ વિષે મારા મનનું રમણ હો.) ૩૩

થયા નયતિ કૈલાસં નગં ગાનસરસ્વતી ।

તથા નયતિ કૈલાસં ન ગદ્ધા ન સરસ્વતી ॥૩૪॥

ગાન સરસ્વતી જેવી રીતે કૈલાસ પર્વત પર લઈ જાય છે, તેવી રીતે ગદ્ધા કે સરસ્વતી કૈલાસ લઈ જતાં નથી. (આમાં ન ગદ્ધા ન સરસ્વતી એ શબ્દ ફૂટ છે. ન ન છૂટા પાડતાં ન ગાન સરસ્વતી થાય અને તે પદ બેગાં કરતા નગ ગાન સરસ્વતી એમ પદ છૂટાં પડે.) ૩૪

મોમારામમમાદન્દે હયાગદ્લન્દમય: ।

ચત્વૈતાનિ ન વિદ્યન્તે સ યાવિ પરમાં ગતિમ્ ॥૩૫॥

મો મા રા મ મા દં દે, હ યા ગ દ લ નં ભ ય એ શબ્દોથી બનેલ દોષો જેનામાં નથી, તે પરમ ગતિ પામે છે. (અહીં પહેલા ચરણનો અક્ષર અને બીજા ચરણનો અક્ષર જેડી પદ બનાવવાના છે જેમ કે મોહ, માયા, રાગ, મદ, મલ, માન, દંભ અને દેષ એ દોષો છે.) ૩૫

તાતેન કથિતં પુત્ર લેરં લિલ મમાક્તયા ।

ન તેન લિલિતો લેપ્ત: પિતુગદ્ધા ન લોપિતા ॥૩૬॥

પિતાએ કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! મારી આગાથી તું લેખ લખ.' એણે લેખ લખ્યો નહિ અને પિતાની આગા કોપી નહીં, (અહીં નતેન-નત્ર એવા તે પુત્રે, લેખ લખ્યો, એમ કહેવું છે.) ૩૬

વાસનાધામુદેવસ્ય વાસિતં મુચનત્રયમ્ ।

મર્વમૂતનિવાસીનાં વાસુદેવ નમોઽસ્તુ તે ॥૩૭॥

વાસુદેવની વાસનાથી ત્રણ લોક સુગમિત થયા; એ રીતે સર્વ જ્ઞાતામા નિવાસ કરનારા વાસુદેવ! તમને નમસ્કાર હો. (હે વાસુ પદ કાઢીને સર્વ જગતને નિવાસ કરનાર! તમારાથી સર્વ લોક વચ્ચે છે. તેમ જ સર્વમૂતનિગસિન્-દ્દામ વાસનાઓનો નાશ કરો. એમ બોલ છે.) ૩૭

અગ્નિલોચનમંમૂતવ્યોનિદ્રમમાસિમિ: ।

સદરાં શોભતેઽવ્યથં મૂપાલ તવ ચેદ્રિતમ્ ॥૩૮॥

હે રાજન! આપનાં ચરિત અગ્નિમુનિના કોચનમાં થી પેદા થયેલ પ્રકાશના ઉદયથી ખીલેલ કમળોના જેવાં અત્યંત ઉજ્જવળ બનીને શોભે છે. (અર્થાત તમારાં ચરિત ચંદ્ર જેવાં ઉજ્જવળ છે. અગ્નિના નેત્રમાંથી ચંદ્રની ઉત્પત્તિ છે, તે કયા હરિચંદ્રમાં છે.) ૩૮

મુદ્રદાલી ધૃતવ્યાલી કવીન્દ્ર વિતુપા કથમ્ ।

મક્તવદ્દમસંયોગાત્તા વિગતકન્ચુકી ॥ ૩૯ ॥

'હે કવિરાજ! સર્પને ધારણ કરનારી મુગ્ધાની છાતરાં વિનાની ક્યારે થશે?' (કવિ ઉત્તર આપે છે કે,) ભાતરૂપી પતિના સંયોગથી તે છાતરાં વિનાની થશે. (જેણે ખલ પુરુષનો આશ્રય કર્યો છે અને જે મોહથી બેલનારી છે. એવી સખી ક્યારે વિશેષ સતોષ પામશે? 'પોતાને લજનાર પ્રિય પતિનો સંયોગ થતાં, છાતી પરની કાંચળી ખમી જશે ત્યારે.' એ શ્રુત રહસ્ય છે.) ૩૯

પ્રાશ્રાદિવિષ્ણુધામાપ્ય વિપમાશ્વ: કરોત્યયમ્ ।

નિદ્રાં સદ્દક્ષર્ણનાં પલાયનપરાયણમ્ ॥ ૪૦ ॥

મેધથી શોકતા વિષ્ણુધામ(આકાશ)નો આશ્રય કરીને રહેલ વિષમાશ્વ પલાયનપરાયણ સદ્દક્ષર્ણની નિદ્રાને પેદા કરે છે. (વિષમ સાત છે બધ-વોડા જેને એવા સૂર્ય આકાશનો આશ્રય કરીને હબાર ફળવાળા કમળની પાંખડીને બોલીને તેની નિદ્રા દૂર કરે છે) ૪૦

કતિ તે કવરીમાર: સુમન: સન્નાગ્નિયેડતિનીલવાન્ ।

મવતિ વ કલાપવચ્ચાન્નિર્જરસેવ્ય: કથં ન સ્યાત્ ॥

હે પ્રિય સ્ત્રી! તારા ચોટલાનો ભાર પુષ્પની સંજ્ઞાથી ક્લગ્નીવાળો હોવા છતાં અત્યંત કાઠો છે, તેથી તે સુવાનોને મેવવાલાયક કેમ ન થાય? (અહીં સુમન:-દેવોના સંગથી બલ્લા જેવો લાગે છે, કાળાશને લીધે વિષ્ણુ જેવો લાગે છે અને કલાપ-ચંદ્રવાળો હોવાથી શકર જેવો લાગે છે, એમ ભાવ લેવાનો છે.) ૪૧

યામિ વિધાવમ્બુદિતે પુનરેખ્યામીતિ યદુદિતં મ્બતા ।

જાતાત્યુદન્તમેવં નેવં તત્ત્વેન મુગ્ધવધૂ: ॥૪૨॥

'હું' હાલ તો બળદ છું, બ્યારે નસીય ખૂલશે ત્યારે પાછો આવીશ' એમ તમે કહ્યું. તે આપતના રહસ્યને આ બેાળી વધુ ખરેખર જણાતી નથી. (અહીં વિધિ અને વિધુ (ચંદ્ર) બંનેની સમગ્રી વિગતિ ત્રિયો થાય છે; અશોભ હાલ તો બળદ છું, પણ ચંદ્ર બીજે બ્યારી પહેાળી છે, એ સંજ્ઞા બેાળી બો-જણાતી નથી.) ૪૨

અપુના મધુકરપતિના મિલિનોઽપ્યવકારદંપતી યેન ।

ત્રાત: સ પાલયેસ્વાં વિગતવિકારો વિનાયકો લક્ષ્યા: ॥

હમણા જે મધુરપતિએ અપકાર દપતીને ગળી લીધા, તેનું રક્ષણ લક્ષ્મીના વિકારરહિત વિનાયકે કર્યું, તે તમારું રક્ષણ કરે (અથવા જેમા ધુ શબ્દ નથી એવા મં (ધુ)ક્રપતિના-મગરે જેમા વ નથી એવા દ(પતી)-હાથીને ગળી લીધા, તેનું રક્ષણ વિ વિનાના (વિ) નાયક લક્ષ્મીના પતિએ કર્યું છે) ૪૩

અવરિગત હિ સર્વળી દ્વા કરતો દદાસિ રન્તુ મે ।

ધન્ય સરોજયુગલ ત્યસ્વા સ્તનયુગમથાસ્પ્રગ્નકૃણ ॥

શ્રીકૃષ્ણે રાધાને બહુવિધ ૩, 'ઉપર ગદેન સમાન વણુના બે ઢમળ હાથે તોડીને તે મને આપ્યા છે' એમ કહીને બે ઢમળ છોડીને કૃષ્ણે તે રાધાના બે સ્તનને સ્પર્શ કર્યો, તે કૃષ્ણને ધન્ય છે (સરોજમા રહેલ જે સર્ગ સદાર છે, તેને બદલે ઉપરિગત ઉકાર કરી દેતાં સરોજ અર્થાત સ્તન થાય છે) ૪૪

અન્યુતમચિન્નશાદિહ સમમાવસ્તત્પ્રસન્નેન ।

સારમતેરન્નુવયતિ રતિરિતિ નૈવાદ્યુતં કિંચિત્ ॥૪૫

અહીં અન્યુત(વિધુ)ની ભક્તિ કરવાથી બધામા સમાનભાવ બને છે, માટે મતિથી સાર લેનાર ડાહ્યા માણસની પ્રીતિ વિધુમા થાય, એમા કાંઈ વિરમય નથી (હે અન્યુતભ-હે અક્ષીણ કાંતિવાળા । કિ પ્રત્ય લાગવાથી સ્મ ધાતુને સ્તને લોપ થાય છે, તેથી સ્મતિને બદલે રતિ શબ્દ થાય, તેમા કાંઈ અદ્ભુત નથી, એ વ્યાકરણની ખૂબી છે) ૪૫

મન્જુલયૌ સમાવિતગુણે કચિન્નાવદાધારે ।

અચિસરિતતોપવતૌ મમ ચૈતો ન સ્વનીદશે પત્યૌ ॥

હે સખી ! જે સુદ અને હજ છે, એ શુભોથી સભાવિત (સાર) છે અને જેણે કહી પશુ આપતિ નોઈ નથી, એવા ઉપપતિ (નર) વિરે મારુ મન લાગે છે, તેનું ઉપરના શુભા વિનાના મારા પતિમા લાગતું નથી (અહીં પશુ વ્યાકરણની ખૂબી છે મનુષ્ય-વૌ જેને વિ સ રા થાય છે, સમાન્નિયુગ-જેનો શુભ થવાની સભાવના છે અને જેને નાછ વિભક્તિમા ના પ્રત્ય થાય છે એવા ઉપપતિ શબ્દ છે પરંતુ પતિ શબ્દને વિ સ રા થતી નથી, શુભ થતો નથી અને ના પ્રત્ય પશુ લાગતો નથી) ૪૬

અયિ સરિત શસ્ત સરિય પતિરિતિ કિં ત્વ ન જાનાસિ । શસ્તોડતિસરિયદુપપતિરિત્યાપિ કય ત્વયાપિ નામોધિ ॥૪૭॥

'હે સખી ! સખીની જેમ પતિ સસ્તો છે, તે નુ શુ નથી નથી ?' તેનો ઉત્તર આપતા ખીછ સખી બહુવે છે કે, 'અતિ સખી(વિશેષ પ્રિય)ની જેમ

ઉપપતિ (નર) વિશેષ પ્રિય છે, તેની તને પશુ ખમર નથી શુ ૧૩' (અહીં પશુ વ્યાકરણની ખૂબી છે સલિ શબ્દની જેમ પતિ શબ્દ પશુ શસ્ત-ત ખીછ વિભક્તિના બહુવચનથી સરખા રૂપ લે છે, તે જ રીતે ઉપપતિ શબ્દ પશુ શમ્ભુત ખીછ વિભક્તિથી લઈને ભતિસલિની જેમ આલે છે અને તેને નીછ વિભક્તિમા ના પ્રત્ય લાગુ પડે છે) ૪૭

દન્દો દિગુરપિ વાહ મદ્રેહે નિત્યમવ્યયીમાવ ।

તત્પુરુષ કર્મ ધારય યેનાહ સ્યા વહુગ્રીહિ ॥૪૮॥

હું દન્દ છું, ક્રિય પશુ છું, મારે ઘેર નિત્ય અવ્યયી ભાવ છે તત્પુરુષ, કર્મ-ધારય કે જેથી હું બહુગ્રીહિ થાઉં (આમા હવે સમાસ આવી ગયા તેનો અર્થ એમ થાય છે કે અમે સ્ત્રીપુરુષ બને-દન્દ છીએ મારે ઘેર બે ગાય-દ્વિય છે, પશુ પૈસા નહિ હોવાથી મારે ઘેર નિત્ય કાંઈ ખર્ચ થતો નથી-અવ્યયીભાવ છે તત્ મારે પુરુષ હે રાજા કર્મ ધારય એવા કર્મ કરો કે જેથી હું (બહુ ધાન્યવાળો) થાઉં ૪૮

સ્વદિરહમસહમાના ચિન્દતિ માલા વિવાનિશ શમુમ્ ।

રાહુમપિ રામચન્દ્ર રમાનુજમપિ વપન્નગારાતિમ્ ॥૪૯

તારો વિરહ જેને સહન થતો નથી, એથી તે બાહ્યા (શુભા સ્ત્રી) રાતદિવસ શયન, રાહુ, રામચન્દ, રામા નુજ અને શ્રુકળી પશુ નિદા કરે છે (શિવે કામને બાળ્યો, છતાં જીવતો છે ચન્દ કુ ખ દે છે તેને રાહુ ગાતો નથી) રામે જે સત્યાનિન સૂકવ્યો તે હજી ચાલ છે રામાનુજ કૃષ્ણનો પુર કામદેવ છે તેમ જ ગરુડ સર્પ ખાઈ ખાય છે, તે સર્પ વાણુના ભક્ષણ કરે છે અને તે વાણુ મને પીડે છે એ રીતે અહીં બધાની નિદા મરી છે) ૪૯

સ જયતિ ચિત્રચરિત્રો યસ્ય હિ વરચરણપુન્કરકરેણુ ।

મહિપીમ્પિસિંહસ્ય પ્રાજીજનદવિ પૂવોદયે હેતુ ॥૫૦॥

જેનું ચરિત ચિત્રમા આલેખવા લાયક છે, એવા હાથીના ક્રો મગ્ધ અને સુદનો અન્નભાગ ઉત્તમ છે, તેમ જ જે બાદના જન્મમા કાગ્ય છે, તેણે સિંહની મહિપી(બેસ)ને ઉત્પન્ન કરી છે (સાચો અર્થ જેના ચરણકમળના ગજકચ્છો જ્યોદય-કંતાથુનો ઉત્પ થવામા કાગ્ય છે, એવા આ રેણુ છે, જેમણે અંદ-બાને પેદા કરી કે જે નાવિએમા સિંહ જેવા ગૌમનની મહિપા (પત્ની) છે, તેવા વિચિત્ર ચરિતવાળા રામચન્દ બધા પામે છે) ૫૦

રવિમુતટમગોર્ક્ષે ભૂતિવિપયગુણામ્યવો વનામ્ભર ।

નરકશિરા જગદ્દિગ્ધ ચિરમવ્યાદસમગ્ગપાણિ ॥૫૧

રવિના પુત્રે કરેલો ગ્રામના જેવો કષ્ટ, વેદસ્ત્રી શબ્દ વિષયનો ગુણ જે આકાશ. એની પેઠે બાપક, વનમાં પોતાની ભતને રાખનાર, નરકને શિરસ્ત્રે કરનાર, વિષમ રોગને હાથમાં ધરનાર અખિલ જગતનું હાંબા કાળ મુખી રક્ષણ કરો. અસ્ય-ગણુ કક્ષ ત્રિશળ જેના હાથમાં છે, એવા મહાદેવે નર-મનુષ્યની ક-એક અને શિરા-ખોપરીને ગળામાં પહેરી છે, જે પોતે આકાશસ્ત્રી વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. વન-વળ તેને જે ધારણ કરે છે અને જેણે સર્વપુત્ર યમરાજને રોકણું બનાવ્યો છે.) ૫૧

સાયકસહાયવાહો મહરધ્વજનિયમિતક્ષમાધિપતે ।

અદ્વજરુચિમાસ્વરસ્તે ભાતિતરામવનિપરોક્તઃ ॥૫૨॥

જેના હાથમાં રહેલ બાણો સહાયક છે; જેણે આખી પૃથ્વી તાપે કરી છે; જેની કાંતિ કમળ જેવી સુંદર છે, એવા હે કામદેવ, હે રાજન ! તારો યશ પ્રકાશ છે. (અહીં મહાધ્વજ શબ્દથી કામદેવ નિહિલેલા, સુસુધ્ધી વીંટાયેલ પૃથ્વીના અધિપતિ એવા રાજનો યશ સુપ્રસિદ્ધ રીતે પ્રકાશ છે, એમ કહેલું છે.) ૫૨

લમ્બોદર તવ ચરણાવાદરો યો ન પૂજયતિ ।

સ ભવતિ વિશ્વામિત્રો દુર્વાસા ગૌતમઐતિ ॥૫૩॥

હે ગુણપતિ ! જે માણસ તમારા ચરણોને આદરથી પૂજતો નથી, તે વિશ્વામિત્ર, દુર્વાસા અને ગૌતમ બને છે. (વિશ્વના અગ્નિ-શયન દુર્વાસા-ખોટી વાસનાવાળો અને ગૌતમ-બળદ બને છે, એમ અર્થ કરવાનો છે.)

અન્વરમન્દુનિ પત્રમરાતિઃ પિતમહીમગળસ્ય વદાહ ।

ચર્ય વધૂસ્તનયં શુદ્ધમજ્જા પાતુ સ ઘો હરલોચનવદ્ધિઃ ॥

પાણી જેનાં વસ્ત્ર છે; જે પાંદડાં ખાવ છે; જેણે પીળા સર્પ ગયને પાળા નાખ્યો છે; જેની વધુનો પુત્ર છે અને જેનું કમળમાં ઘર છે, તે હરલોચનમાં રહેલ અગ્નિ તમાકું રક્ષણ કરો. (અહીં અન્વય ફેરવતાં સાચો અર્થ જડે છે, તે આ રીતે : 'જેનાં વસ્ત્ર પીળાં છે, જેનું ઘર પાણીમાં છે, જેનું વાહન ગરુડ છે કે જે સર્પનો વેરી છે અને જેની સ્ત્રી વદ્ધી છે, એવા વિષ્ણુના પુત્ર કામદેવને શિવજીના નેત્રના અગ્નિએ પાળા મૂક્યો હતો.) ૫૪

વાયુમિત્રસુતવન્ધુવાહનારાતિમૂળપણિરોવલમ્બિની ।

તજ્જવૈરમિગિનીપતેઃ સત્તા પાતુ માં કમલલોચનો હરિઃ ॥

વાયુનો મિત્ર, તેનો પુત્ર, તેનો ભાઈ, તેનું વાહન, તેનો શત્રુ, તે છે બ્રહ્મા જેને, તેના માથા પર રહેનારી, તેનો પુત્ર તેનો વેરી, તેની બહેન, તેની પતિ, તેનો મિત્ર તે કમળ જેવાં લોચનવાળા હરિ માકું રક્ષણ કરો. (અહીં વાયુના મિત્ર અગ્નિ છે, તેનો પુત્ર કાંતિક-

સ્વામી છે, તેનો ભાઈ ગુણપતિ છે. તેનું વાહન ગિંદર છે, તેનો વેરી સર્પ છે. તે બ્રહ્મણ્યે શિવના શરીરે રહે છે. તેના માથા પર ગંગા છે, તેનો પુત્ર ભીષ્મ પિતામહ છે. તેનો વેરી શિખંડી છે. તેની બહેન રોષ્ણી છે. તેનો પતિ અર્જુન છે. તેનો મિત્ર કૃષ્ણ છે તે હરિસ્ત્રે છે.) ૫૫

અતનુજ્વરપીઠિતાસિ ઘાલે તવ સૌહાર્ય મતો મમોપવાસઃ । રસમર્પય વૈદ્યાનાય નાહં ભવદાવેદિત-લ્હને સમર્થા ॥૫૬॥

'હે બાળા ! તું વિશેષ (અતનુ-અનંગ-કામ-જ્વરથી) પીડાય છે, તારા મુખ માટે ઉપવાસ સારો છે, એમ મારો મત છે.' હારે તે સ્ત્રી ઉત્તર આપે છે કે, 'હે વૈદ્યાજી ! તમે જ્યુલ્યા પ્રમાણે મારાથી લંધન થાવ એમ નથી, માટે મને રક્ષાવશુ આપો. (અહીં કામીજન વૈદ્ય બનીને આવ્યો છે, તે કહે છે કે, મમોપવાસઃ મતઃ-મારી પાસે વસતું યોગ્ય છે; હારે તે સ્ત્રી જણાવે છે કે, 'તમારી આસા ઝાળગંબા શકિત નથી તેથી મને રસ (ગ્રેમ) પાઓ.' ૫૬

અકુલેરપુરીવિલોકનં ધરામનુકરં કદાચન ।

અથ સત્પ્રતિકારહેતુવેદમયન્તીપતિલોચનં મજ ॥૫૭॥

કુબેરની નગરીનું વિલોકન ન કરવાથી જરા પણ ધરામનુકર થતું નથી; માટે તેના વારણ માટે અદ્ધમ-યંત્રીના પતિનાં નેત્રોને સેવો. (કુબેરની નગરી અલકા, તે પરથી અનલકા શબ્દ બને છે, તેનો અર્થ થાય 'વાળ વિનાની વિધવા સ્ત્રી' તેને જોવી, તે ધરામનુ-મંગળકારક નથી, તોપણ તે વિધવા જેવાઇ જાય, તો તેના નિવા-રણ માટે દમયંત્રીનો પતિ નળ, તે વિનાનો અન્ન એટલે અગ્નિ, તે જેના નેત્રમાં છે તેવા શિવજીને લાગે.' એમ સૂચવે છે.) ૫૭

રામં સીતાં લક્ષ્મણં જીવિકાર્યે વિક્રીણીતે યો નરસ્તં ચ ધિમ્ચિક્ । અસિનપર્યે યોડપશ્વદ્વાજ વૈતિ વ્યર્થપ્રદં પળ્લિતં તં ચ ધિમ્ચિક્ ॥૫૮॥

જે માણસ પોતાની જીવિકા સારા રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને વેચે છે, તેને ધિક્કાર છે. આ શ્લોકમાં જે અસાધ્ય (ખોટા પ્રયોગ) ને બળ્યુતો નથી; તે નિષ્ફળ શુદ્ધિના પંડિતને પણ ધિક્કાર છે. (અહીં 'જીવિકાર્યે' ચારણ્યે' જીવિકા માટે કે દુકાન માટે પ્રયોગ કરતાં ક પ્રત્યક્ષ લાભ છે, એટલે રામક, સીતા, લક્ષ્મણમ્ એવા પાણિનીય મુત્ર પ્રબંધે પ્રયોગ શુદ્ધ છે.) ૫૮

ગોગજવાહનમોજ્જમમ્હ્યોદ્ભૂતપમિત્રસપત્નજશત્રોઃ ।
વાહનવૈરિકૃતાસનતુષ્ઠા મામિહ પાતુ જગત્રયગુણા ॥

ગાય અને હાથીના વાહનનું ભોજન, તે ભોજનથી જન્મેલ, તેનો પતિ, તેનો મિત્ર, તેનો શત્રુ, તેનો પુત્ર, તેનો શત્રુ, તેનું વાહન, તેનો વેરી; તેની પર બેસેલી એવી ત્રણ લોકમાં પૂન્ય અહીં મારું રક્ષણ કરો. (ગોગ-બળદ પર બેસીને ગતિ કરનાર શિવથી જન્મેલ કાર્તિક સ્વામી, તેનું વાહન મોર, તેનું ભોજન સાપ, તેનો ભક્ત્ય વાણુ, તેથી જન્મેલ હનુમાન, તેનો પતિ સુગ્રીવ, તેના મિત્ર રામ, તેનો શત્રુ રાવણ, તેનો પુત્ર હનુમંત, તેનો શત્રુ ઈંદ્ર, તેનું વાહન ચૈરાવત, તેનો વેરી સિંહ, તેની પર બેસેલી અંબિકા.) ૫૯

નદીજ લલ્લેશવતારિકેતુર્નગાહયો નામ નગારિસુતુઃ ।

एयोऽङ्गनावेयधरः प्रमाथी जित्वा वयं नेन्दसि चाद्य गावः ॥

નદીથી જન્મેલ લલેશ રાવણના વનનો શત્રુ, જે પર્વતની ધન છે, એવો પર્વતના શત્રુનો પુત્ર, એ ઈર્ષ્ય ધારણ કરનાર, મહામહેનતે પકડાય એવો આને તમને જીતીને ગાયને લઈ જશે. (હે નદીજ-લીભ-પિતામહ ! રાવણના વનને તોડનાર હનુમાન જેની ધનમાં છે, એવો આ ઈર્ષ્યાધારી અર્જુન નામનો ઈન્દ્રનો પુત્ર તે આપણુ કીરવાને જીતીને આને ગાયો પાછી વાળી જશે.) ૬૦

गोर्कर्णराडभरणं यदीयं यद्रव्यहव्यादङ्गमादृषाह ।

कुम्भेनचूडामणिरादिगन्तात्पायादपायादुरगतात्मजायः ॥

જેને ગોકર્ણરાટ આભૂષણ છે; જેણે ગવ્યહવ્યથી અજ (અકર) ને બાળ્યો છે અને જે કુંભરૂપી સુગ્રમણિથી દિશાઓ સુધી રક્ષણ કરે છે; તે ઉરગની પુત્રીનું અર્ધ તમારું રક્ષણ કરો. (જેની અર્ધાંગના પાર્વતી છે, જેના આભૂષણમાં સર્પોના રાજ વાણુક છે, જેના ત્રીજા નેત્રનો અંધિ કામદેવને બાળે છે અને જેના મસ્તક પર નક્ષત્રોના સૂક્ષ્મણિ ચંદ્ર છે, તે શિવ સર્વ દિશા-ઓમાં દુઃખથી તમારું રક્ષણ કરો.) ૬૧

विलासिनी काञ्चनपट्टिकायां पाटीरपट्टेर्विरही बिलिख्य । तस्याः कपोले व्यलिखत्यवर्गं तवर्गमोष्ठे चरणे तवर्गम् ॥ ६२ ॥

કાંઈ એક વિરહી પુરુષે સોનાની પાટી પર ચંદનની શાહીથી એક વિલાસિની ઓડું ચિત્ર દોડું અને તેના માલ પર પવર્ગ લખ્યો, હેડ પર તવર્ગ લખ્યો તેમ જ ચરણ પર તવર્ગ લખ્યો. (પવર્ગનું સ્થાન હેડ છે, તેથી એમ સૂચવે છે કે, 'હો! તારા માલ પર ચુંબન આવીશ, તવર્ગનું સ્થાન ઘાંત છે, તેથી તારા હોડાને ચાવીશ અને જેનું દોષમાં આવીશ, તે તવર્ગનું સ્થાન મધ્ય છે, તેથી તારા પગે મધુ નમાવીશ.) ૬૨

काचिद्वियोगानलतप्तगात्री प्राणान्समाधारयितुं लिलेख । बाहोर्भुजंगं हृदि राहुविन्वं नामौ च कर्पूरमयं महेशम् ॥ ६३ ॥

નેનાં ગ્રાત્ર વિયોગરૂપી અગ્નિથી તપેલાં છે, એવી કાંઈ નામિકાએ પોતાના પ્રાણુ ધારણ કરવા માટે પોતાના બે બાહુ પર સર્પ, હૃદય પર રાહુ અને નાભિ પર કપૂર મય મહાદેવ ચીત્યાં. (પ્રાણુ વાયુરૂપે છે અને સર્પ વાયુને પીએ છે, તેથી બાહુ પર સાપને નેતાં પ્રાણુ ભય પામીને બહાર નહિ આવે અને મન એ ચંદ્રને ભાગ છે, માટે હૃદય પર રાહુને જોઈ મન તેથી દૂર રહેશે અને નાભિ કામોદીપનનું સ્થાન છે, તે પર શિવને જોઈ કામદેવ પીડા નહિ કરે.) ૬૩

नेत्रः प्रयाणोन्मुखतां समीक्ष्य नक्षत्रसुक्ताबलि-मस्य कण्ठे । अघारयत्सा स तु वासरानां संख्या-परोऽमूतखि कोऽत्र भावः ॥ ६४ ॥

પોતાનો પતિ પરદેશ જવાની તૈયારી કરે છે, એમ જોઈને, તે સ્ત્રીએ તેના ગળામાં નક્ષત્રોની સુક્તામાળા પહેરાવી; તેનો પતિ દિવસોની સંખ્યા ગણવા લાગ્યો, તો હે સખી ! તેમાં શું લાભ ઈશે ? (સત્તાવીશ નક્ષત્રોની ગોતીની માળા કંઈમાં નાખીને પેલી સ્ત્રીએ એમ સૂચવ્યું કે 'નક્ષત્રોનાં ઉદયકાળે અર્ધાત સંધ્યાકાળે વહેલા આવજો.' ત્યારે પેલા પુરુષે રવિ, સોમ વગેરે વાર ગણીને સૂચના કરી કે, 'હું સાત દિવસમાં આવીશ.') ૬૪

गौरीक्षणं भूधरजाहिनायः पत्रं तृतीयं दयितोप-वीतम् । यस्याभ्यर्चं द्वादशलोचनाख्यः काष्ठा सुतः पातु सदाशिवो वः ॥ ६५ ॥

(આ શ્લોકમાં અન્ય અટપટો છે, તે ગોડવતાં સ્પષ્ટ અર્થ એવો થાય છે કે, ('ગોઃ વર્ગ-બળદ જેનું વાહન છે; ઈશ્વરે તૃતીયે જેને ત્રીજું નેત્ર છે, મૂર્ધજા દયિતા-જેની સ્ત્રી પાર્વતી છે, અહિનાયઃ ઉપવીતમ-સર્પ જેને જનોઈ છે, જંવરં કાષ્ઠા-વસ્ત્ર જેને દિશાઓ છે, સુતઃ દ્વાદશલોચનાખ્યઃ-જેનો પુત્ર કાર્તિકેય પાર આંખ-વાળો છે, તે શિવ તમારું રક્ષણ કરો.) ૬૫

पुण्येयुमात्ता पुरुषायमाण लजावती विश्वस्तुजं विलोक्य । नामीसरोजे नयनं मुरारेवामेतरं वारयति स्म चित्रम् ॥ ६६ ॥

પુરુષની જેમ ક્રોડ કરતી કામદેવની માતાએ નાલિકમળમાં રહેલા જ્વલાને જોયા; તેથી શરમાઈને તેણે વિધુની જમણી આંખ ઢાંકી દીધી. તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (વિધુની જમણી આંખ સૂર્ય છે, તે

ખીડતા સૂર્ય દંકાઈ ભય અને તે દંકાતાં કમળ ખિડાય
અને તેથી પ્રભાછ પશુ દંકાઈ ભય.) ૬૬

સુગત્રયં ભાતિ વપુષ્યવેષે કલ્યાણિ ચત્ત્વારિ સુમાનિ
પદ્મ । કપોલપટ્કં પ્રમદાલતાયાઃ ષ્ઠ્ઠ્ઠન્તિ મધ્યં
વિદુષઃ કવીન્દ્રાઃ ॥ ૬૭ ॥

સૌરૂપી લતાના શરીર પર નજી મૃગ, ચાર ફળ,
પાંચ ફલ અને ૭ કપોલ (પર્વ) શોભે છે. ત્યારે તેનો
મધ્યભાગ ક્યાં છે? એમ કવિએ વિદ્વાનોને પૂછે છે.
(ખે નેત્ર અને એક નાભિ તે મૃગ, ખે સ્તન અને
ખે જઘન તે ચાર ફળ; ખે હાથ, ખે પગ અને એક
મુખ તે પાંચ કમળનાં ફલ છે તેમ જ ખે ગાલ, ખે
કપોલ અને ખે નિતંબ એ ૭ પર્વ (સાંધા) છે.) ૬૭

હર્ન્દીવરાક્ષ્યાઃ સ્ફુટચિદ્રુમોષ્ટયાઃ સંકેતમુદિદય
ચત્તે ચરન્ત્યાઃ । ચૌરૈઃ સમસ્તાભરણાનિ હૃત્યા નાસા-
મણિર્નોડપદ્મતઃ કિમેતત્ ॥ ૬૮ ॥

જેનાં કમળ જેવાં નેત્ર છે અને સ્પષ્ટ પરવાળા જેવા
જેના રાતા હોઠ છે એવી ઠોક સુંદરી સંકેત આપ્યા
પ્રમાણે વનમાં રખડતી હતી ત્યારે તેનાં બધાં આશ્વસ્ય
ચોરાએ છૂટી લોધાં પશુ તેના નાકનો મણિ લોધા
નહિ, તેવું શું કારણ? (મોતીની ઉપર આંખની કાળી
કાંતિ અને નીચેની આંખએથી હોઠની શતી કાંતિ પડતાં
તે ચણેડી જેવું લાગતું હતું.) ૬૮

કુદ્ધેનમુગ્રીનયનાશ્રયાશ્વધોન્મદા દર્દરહર્ષકાલે । રવ-
જન્મમશ્વપ્રિયમોજનાશા નૃત્યન્તિ મીમાનુજગોજમાજઃ ॥

ભીમના નાનાભાઈના યોગમાં જન્મ લેનારા તેમ જ
પોતાનાં સંતાનનાં લક્ષ્ય કરનારનાં ભોજન કરવામાં
પ્રીતિ કરાવનારા, પર્વતરાજની પુત્રીને પ્રસન્ન કરનારનાં
નયનથી બળેલ ઉન્મત દેહકાના દર્શકાલે નાચે છે.
(ભીમસેનનો નાનો ભાઈ નડુજ, તેવું નોંધિયો યોગ છે;
તે પોતાનાં સંતાનનાં લક્ષ્ય કરી જનારા સાપનાં ભોજન
કરે છે, તે ચોર પશુ નોંધિયાનો ભક્ષ કરી ભય છે.
હવે દિમાલયની પુત્રી પાર્વતીના પતિ શિવના નેત્રના
અગ્રિથી બળેલ કામદેવના યોગથી ઉન્મત બનીને ચોર
દેહકાના આનંદકાળે વર્ષાકૃત્તમાં નાચે કરે છે.) ૬૯

શિરસિ દેવનદીં પુરૈરિણઃ સપદિ વીક્ષ્ય ધરા-
ધરકન્યકા । નિમિદમાનવતી રમણાદ્ધકે ક્વચન
ચુવ્યનમારમતે સ્મ સા ॥ ૭૦ ॥

નિપુરારિ મહાદેવના મસ્તકે જંગમે જોતાંની સાથે જ
અત્યંત માનથી ભરેલાં પાર્વતીએ પોતાના પતિના ગ્રે
ચુંબન કરવા માંમાં. (ચોથે ભાગે ૭૦માં ચુંબન કરવાનો

ભાગ એ છે કે 'મહાદેવના ગળામાં રહેલ એર ચૂસીને
મરી ભઉં' તો મારે શોકયતુ' દુઃખ બેતુ' ન પડે.) ૭૦

કાચિદ્વિલોલનયના રમણે સ્વકીયે દૂરં ગતે સતિ
મનોભવવાણચિન્ત્રા । ત્યક્તું શરીરમચિરાન્મલયાદિ-
વાયું સૌરમ્યશાલિનમહો પિવતિ સ્મ ચિત્રમ્ ॥ ૭૧ ॥

પોતાનો પતિ દૂર પરદેશ ગયો હતો, તેને કારણે
કામદેવના બાલ્યથી પીડાયેલી કાક ચંચળ નયનવાળી
ત્રી પોતાના શરીરને છોડી દેવા માટે મુગ્ધથી ભરેલ
મલયાનિલ-વાયુનાં પાન કરવા લાગી; એ અશ્વર્થ છે.
(અહીં મલયપર્વત પર સર્પો રહે છે, તેના મુખમાંથી
નીકળેલાં એર પવનમાં હરો, તેથી તેનાં પાન કરવાથી
મરણ થાય.) ૭૧

કાન્તા રુચિ મુનિજનસરળોડવિયોગી કામશ્ચ
રત્નમણિરુજ્જ્વલકલ્પનેન । ઘત્તે પયોધરયુગે કુચમૂષ્ણેન
હારે હરે હિમકરે મકરે કરે ચ ॥ ૭૨ ॥

(આ શ્લોકમાં ચોથા ચરણનાં પદો સાથે અન્યથ
જોડવાનો છે) કાંતિવાળી સ્ત્રી મોતીના હાર પર (હારે)
રચિ રાખે છે. મુનિજન હર-મહાદેવ પર (હારે) રચિ
રાખે છે. વિયોગ વિનાનો તરણજન ચંદ્ર પર (હિપકરે)
રચિ રાખે છે. કામદેવ પોતાના મકર ચિહ્ન પર (મકરે)
રચિ રાખે છે. રત્નમણિ ઉન્નવલ કંકણ સહિત કર
પર (કરે) તેમ જ સ્તનના ભૂષણ સહિત બને સ્તન
પર (પયોધરયુગે) રચિ રાખે છે. ૭૨

વિકસતિ નયનામ્યાં ફૈરવં પદ્મજં ચ શૃગ્યતિ
ચરણામ્બુ પ્રક્ષયં પયોષેઃ । ઇસિ લસતિ વયસ્ય શ્રેયસાં
સંપ્રદાયઃ સ ફળિનમધિશેતે પદ્મયા પદ્મનામઃ ॥ ૭૩ ॥

(આ શ્લોકમાં અન્યથ જોડવાનાં મૂલ્યવધુ દૂર થાય
છે.) બે ભક્ષવાન વિષ્ણુની જમણી આંખ સૂર્યથી કમળ
અને ડાબી આંખ ચંદ્રથી પોયણી વિકાસ પામે છે,
જેના ચરણમાંથી નીકળેલ ગંગા સમુદ્ર સાથે સંગમ
જોડીને તેવું બલ્યર્થ દૂર કરે છે; સર્વ કલ્યાણોને સંપૂર્ણ
રીતે આપનાર (સંપ્રદાયઃ) કોરુણ મણિ જેમની છાતી
પર શોભી રહેલ છે; તેવા પદ્મનાભ-વિગ્ધ ભગવાન
પદ્મ-લક્ષ્મી સાથે શેષ પર પોદી નય છે. ૭૩

અહિરિપુપતિકાન્તાતાતસંવદ્ધકાન્તાહરતનયત્નિહન્ત-
પ્રાણદાહ્યજસ્ય । સશ્ચિમુતસુતકાન્તાતાતસંપૂજ્યકાન્તા-
પિતૃશિરસિ પતન્તિ જાદ્વધી નઃ પુનાતુ ॥ ૭૪ ॥

(આ શ્લોકનાં પદોનો સંબંધ જોડીને અર્થ કર-
વાથી સરળતા પડે છે) અહિ-સાપનાં રિપુ-અરુનો પતિ
વિષ્ણુનાં કાન્તા-લક્ષ્મીના તાત-પિતા સમુદ્રને સંવદ-બાંધ-

નાર-રામનાં કાન્તા-પત્ની સીતાને હર-હરનાર રાવણનેા તનય-દીદગિતને નિહન્ટુ-મારનાર લક્ષ્મણને પ્રાણદાતુ-પ્રાણ આપનાર-હનુમાન ધ્વજસ્ય છે-ધ્વજમાં જેના એવા અણુનના સહિ-મિત્ર-કૃષ્ણના સુત-પુત્ર પ્રભુશ્ર-કામદેવના સુત-પુત્ર-અનિરહની કાન્તા-સ્રી ઉપાના તાત-પિતા બાણસુરથી સંવૂજ્ય પૂબયેલ-શંકરનાં કાન્તા-પત્ની પાર્વ-તીના પિતુ-પિતા દિમાલયના શિરશિ-મસ્તક પર પત્નતી પડતી એવી ગંગા અમને પવિત્ર કરો. ૭૪

હવિસવતિ પરસ્મિન્પ્રત્યયે શાસ્ત્રયોનો ।

ગતવતિ વિલયં ચ પ્રાકૃતેડતિ પ્રવજ્રે ।

સપદિ પદમુદીતં કેવલઃ પ્રત્યયો ચ-

સ્તદિયદિતિ ચ વક્તું કઃ ક્ષમઃ પંદિતોડપિ ॥૭૫॥

જેમાં શાસ્ત્ર કારણ છે, એવા પરબ્રહ્મના જ્ઞાનનેા ઉલ્લેખ થયા પછી પ્રકૃતિ (માયા)ના સર્વ પ્રપંચો લખ્યા પામે છે; તેને પરિણામે જેમાં કેવળ પોતાના અતુલવ-રૂપ સ્વપ્ન આનંદ) મળે છે; તેનું આપ કેટલું છે; તે બાબતને કહેવાને માટે કયો પંડિત શક્તિમાન છે? (અહીં હ્રદમ્ શબ્દની વ્યાકરણની ખૂબી આપી છે. હ્રદમને બ્યારે વત પ્રાયથ લામે છે ત્યારે, હ્રદમ્ પ્રકૃતિનો લોપ થઈ બ્ય બ્ય છે; તે વખતે ફક્ત વત્ પ્રત્યય બાકી રહી બ્ય છે તે વત્ પ્રત્યયનો પશુ લોપ થતાં, તેને કેકાલે આવેશ રૂપે હ્રદમ્ રૂપ બને છે. એ પ્રકારની વ્યાકરણની ખૂબીને કયો પંડિત કહી ખતાવે?) ૭૫

હરિદ્રાયાં રાહુપસરપદિતેચ્છાપરિપદિ

પ્રયુક્તાલંકૃત્યે વિયુત્ત ઉરતાં દુર્ગકુરટીમ્ ।

વયં સાકર્ષિતાઃ પ્રહરં હૃતિ સેનાધિપકૃતા-

મમાસ્થેમ્યો લેલાં પ્રતિ વિશતિ સિંહશ્ક્તિપતિઃ ॥૭૬॥

પૃથ્વીપતિ સિંહરાજ પોતાના પ્રધાનોને સેનાપતિએ પાડવેલ લેખપત્ર બખ્યાવે છે; તેમાં લખ્યું છે કે, 'જ્યારે હળદરમાં રાહુ ટંકાઈ બ્ય ત્યારે હમ્લામાં આવે તે સભામાં ધરેણાં પહેરીને વિયુત-મરડોની દુર્ગ કુરટીને પ્રહાર કરો, કારણ કે અમે સૂર્યની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.' (અહીં હરિદ્રા-રાત્રિમાં રાહુ અધકારથી સર્વ દિશા-મંડળ આગ્રહાદિત થતાં પ્ર-સાધે જેએલ હાર-અહાર કરવા માટે અમે તૈયાર છીએ, માટે તેને વિસદિત કરતાં-પક્ષ પર અર્થાત્ વિપક્ષ શત્રુ પર પ્રહાર કરો' એ રીતનો સંકેત છે.) ૭૬

ગતા સાં કિં સ્થાનં પથિ સહ તયા કા સ્થિતવતી

નૃપેણેત્યં પૃષ્ઠા સરિઃ પશુરૂતી સ્થિતવતી ।

વિલોચાલંકારં નિજમથ ચ શાકં નરપતિ

નિરાકાહ્યં ચક્રે કયમ કયમેતત્તમવતિ ॥૭૭॥

'તે નાથિકા તેને સ્થાને પહોંચી ગઈ! માર્ગમાં તેની સાથે કેણું હતું?' એમ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે તે સખીની ચતુર દુતી ઉત્તર આપ્યા વિના બીજી રહી; પરંતુ પહેલાં તેણે પોતાના અલંકાર અને મેથાની ભાજી પર નજર નાખીને રાજા સામું બેઠું, તેથી રાજાને ઉત્તર મળી જતાં તેની ઇચ્છા પૂરી થઈ.' તો તે કી રીતે બન્યું હતું? (નાથિકાને ઘેર મૂકી આવીને પાછા આવતાં સખીએ 'પોંચી' નામના પોતાના ધરેણા સામું બેઠું, તેથી 'પહોંચી ગઈ' એવા ઉત્તર મળ્યો તેમ જ 'મેથા' શાકની સામે બેઠું, તેનું ઢિંદી 'મે' થી-હું' માર્ગમાં હતી' એમ થાય, તેથી બંને ઉત્તર મળી ગયા.) ૭૭

સ્તનાન્તે નો હારો રજતગિરિમૂલે ન થતદઃ

સુકેશીનાં મધ્યે વિહરતિ ન કામો નવયુવા ।

રસાન્તે નૈવાલ્ધિવિયુગનગરીસીમ્નિ ન ચ સુર-

સ્થયાન્યસ્મિન્પદ્યે સ્ફુટમવતુ દૈર્ઘ્યં કિમપિ નઃ ॥૭૮॥

'સ્તનને છેડે હાર નથી, રજતગિરિની તળેટીમાં કુબેર નથી, સારા કેશવાળી સુંદરીઓની વચમાં યુવાન કામદેવ રમતો નથી, પૃથ્વીને છેડે સમુદ્ર નથી, દેવાની નગરીને છેડે દેવ નથી' તો પછી આ શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ કાઈ દેવ હોય. તો તે અમારું રક્ષણ કરો. (અહીં દરેક કામકાને અતિ નિમ્ન મૂકી પ્રથમ પૂછી હકારમાં ઉત્તર લેવો. જેમ કે હાર નથી શું? છે જ કુબેર નથી શું? છે જ કામ નથી શું? છે જ સમુદ્ર નથી શું? છે જ. દેવ નથી શું? છે જ, તો તે જ અમારું રક્ષણ કરો.) ૭૮

કાચિદ્વાલા રમણવસતિ પ્રેયવન્તી ફરણં

સા તન્મૂલે સમયમલિપદ્વાલમયોપરિદ્રાનું ।

ગૌરીનાથં પવનતનયં ચમ્પકં વાસ્ય ભાવં

વૃલ્લ્હચાર્યાન્પ્રતિ કથમિદં માંહનાથઃ કવીન્દ્રઃ ॥૭૯॥

'કાક યુગ્ધ નારી પોતાના પતિને ઘેર કરડિયો મેહલે છે, તે કરડિયા પર ભયંકર સર્પ ચીતરે છે. તે સાથે શિવ, હનુમાન અને ચંપાનું ફૂલ દોરે છે. એમ કહીને મઘીનાથ કવિરાજ વિદ્વાન શોકાને પૂછે કે, તેમાં નારીનો શું લાભ હતો? (કરડિયામાં રહેલ ફૂલની યુવાસ વાણ ન લઈ બ્ય, તે માટે વાણના શત્રુ સર્પને ચીતર્યો છે. તે ફૂલનો બાણ તરીકે કામદેવ ઉપ-યોગ ન કરે માટે કામના શત્રુ શિવને ચીતર્યો છે. સૂર્ય કિરણોથી ફૂલ ન સૂકવે, માટે બાલ-ચંપાના શત્રુ હનુ-માન દોષ્યો છે. ફૂલનો રસ લમશે ન ચૂને તે માટે ચંપાનું ફૂલ ચીતર્યું છે.) ૭૯

સર્વેશ્વઃ સમ્બદસિં વહ્ન્યા દીયતે દીયતે વં

દાપાતૂનાં મવતિ સદૃશં રૂપમેષાં પતુર્ગામ્ ।

દ્વૌ દાનાર્થો ભવતિ ચ તથા પાલને સ્વપ્નને વા
નો જાનીમઃ કથયતિ ભવાન્કસ્ય ઘાતોઃ પ્રયોગમ્ ॥૮૦

તું પોતે સર્વથા છે, છતાં દીવર્તે દીવતે એમ કમ
કહે છે; કારણ કે દા ધાતુ ચાર છે અને તેનાં એક-
સરખાં ચાર રૂપો થાય છે, તેમાં એનો અર્થ 'આપું' એમ
થાય છે, ત્રીજનો 'પાલન કરવું' એમ થાય છે
અને ચોથાનો અર્થ 'ખંડન કરવું' એમ થાય છે,
એમાં તું કયા અર્થમાં દા ધાતુનો પ્રયોગ કરે છે; તેની
અમને ખબર પડતી નથી. (અહીં એક ધાતુના બુદ્ધ
બુદ્ધ અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. તેથી કયા અર્થમાં વક્તા-
ને કહેવું છે, તેની સ્પષ્ટતા થતી નથી; તે ચોખ્ખી
વાત અહીં કરે છે.) ૮૦

बज्राद्वाद्दानीलनीरजयुतं सप्तम्बुजोद्भासितं
नित्यं पोद्दशशोणपद्मरुचिरं धात्रानिरं सेवितम् ।
क्षीरान्मोधिगृहं सद्भद्रदलसत्पङ्कविभ्रान्ति यत्
पायाहः कमलाङ्गसङ्ग्रहयनं तन्नौलरोचिमहः ॥८१॥

ને પોતે બાર નીલકમળથી યુક્ત છે, ને પોતે સાત
સ્વેત કમળથી શોભે છે, જેની શોભા સોળ લાલ કમળ-
ની કાંતિથી વધેલી છે, જેનું પ્રભા રાતદિન સેવન કરે
છે, જેનો નિવાસ ક્ષીરસાગર છે, ને પોતે હમર કમળ-
વાળા પલંગ પર વિશ્રામ લે છે અને ને પોતે લક્ષ્મીના
બોળામાં ચરણ મૂકીને સૂતેલા છે, તે પોતે નીલ કાંતિ-
વાળા તેજસ્વી પુરષ તમારું રક્ષણ કરે. (ક્ષીરસાગરમાં
શંખનારાયણ ઉપર સનાર લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુનું વર્ણન છે.
તેમાં બ્રહ્માના ચાર મુખની આઠ આંખ, તેમ જ લક્ષ્મી
અને નારાયણની બે બે આંખ મળીને બાર આંખો તે
નીલકમળ છે. વિષ્ણુની ચાર અને બે પગ, બ્રહ્માના
ચાર હાથ અને બે પગ તેમ જ લક્ષ્મીના બે હાથ અને
બે પગ મળીને સોળ લાલ કમળ થાય છે તેમ જ વિષ્ણુનું
એક મુખ, બ્રહ્માનાં ચાર મુખ, લક્ષ્મીનું એક મુખ
અને વિષ્ણુની નાભિ મળીને સાત સ્વેત કમળ છે. શંખ-
નારાયણના હમર મુખ તે હમર કમળ છે.) ૭૧

राम वानरवाहिनी पुररिषु राहुं रवेः सारथिं
कुन्तीगर्भसमुद्भवं सुररिषु मारस्य मौर्वारवम् ।
तन्वी नूतनपल्लवैर्विरचिते शय्यातले शायिनी
सख्या वीजिततालवृत्तपवना गाला मुहुर्निन्दति ॥८२

નર્વા તામ પાંદડાંથી રમેલ શયન પર સૂતેલી
અને જેને સખી તાનાં પાનથી પવન રોળી રહેલી છે,
એવી સુંદર મુગ્ધા આ વારંવાર રામ, વાનરની સેના,
મહાદેવ, રાહુ, રવિના સારથિ, અગસ્ત્ય મુનિ, વિષ્ણુ
અને મદનના ધનુષ્યની દારીના ટંકાર, એ બધા

પદાર્થની નિંદા કરે છે. (કામથી પીડાતી આ કામો-
દીપક પદાર્થો અને તેના ચતુષ્પાની નિંદા કરે છે, એ
ભાવ છે. જેમ કે રામે કાગડાને શિક્ષા કરી, તે કાગડો
હોત, તો કાયલ ઊડી બન. વાનરસેના હોત, તો મલય
પર્વતના પવનને હરી ગત, શિવ હોત, તો કામદેવને
બાળી મૂકત. રાહુ હોત, તો ચંદ્રને હાંકી દેત. ચરણ
હોત, તો સર્વનો રથ બલદી હાંકીને રાત દેવાકી દેત.
અગસ્ત્ય હોત, તો સમુદ્ર પી ગત. વિષ્ણુ કામના પિતા
છે. કામ પોતે ધનુષ્યના ટંકાર કરે છે, એમ બધા
પદાર્થોની નિંદા છે.) ૮૨

सत्यासक्तमना प्रवृत्तचरकच्छेदी द्विजेन्द्राश्रयो
युक्तानेकमुखतोद्भवास्पदमलं श्रीरथ संराजते ।

યો ગંગાં ચ વિમર્શિં યશ્ચ સશિવો યઃ કામદેહાશ્રયઃ
સહઃ સામ્યમયં પ્રયાતુ ભવતાં કૃષ્ણેન રુદ્રેણ વા ॥૮૩
(આ દ્વિઅર્થી શ્લોક છે, તેમાં પહેલાં કૃત અર્થ
કરીને પછી સરળ અર્થ કર્યો છે.) જેનું મન સત્ય-
ભાષા પર આસક્ત છે, જેણે વધેલા નરકાસુરને છેદી
નાખ્યો; જે ગરડનો આશ્રય કરે છે; જેને અનેક મુખ
છે. એવા બ્રહ્માની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કમળ; તેના સંપર્ધી
બધાં શોભે છે, જે ગંગા-વિપર્ધન પર્વત મને ગાંગ-પૃથ્વીને
ધારણ કરે છે, જે શિવ સહિત રહીને કામદેવને આશ્રય
આપે છે; તે કૃષ્ણ કે મહાદેવનો સંગ થતાં, તમારું
મન સમતાને પ્રાપ્ત થાય. (સતી-પાર્વતીમાં આસક્ત,
જેણે પ્રહલદનર-બ્રહ્માના કન્યસ્તકને ઉડાડ્યું છે, એવા
શિવ, પુત્રી પર આસક્ત થતાં મહાદેવે બ્રહ્માનું પાંચમું
મસ્તક ઉડાડ્યું હતું.) બ્રાહ્મણના સ્વામી ચંદ્રને શિર
પર આશ્રય આપનાર, અનેક મુખવાળા કાર્તિક સ્વામી-
ને જન્મ આપનાર, બધાં કુબેરભંડારી નિધિપતિ વસે
છે, જે ગંગાને ધારણ કરે છે, જે શિવા (પાર્વતી)ને
અડધે અંગે ધારણ કરે છે, જે કામદેવને દહે છે, તે
મહાદેવ તમારું કલ્યાણ કરે.) ૮૩

येन ध्वस्तमनोमवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीरुतो
यो गंगां च दधेऽन्यकश्यपकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।

યક્ષ્યાહુઃશશિમન્ચિલોદર इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽप्यादिष्टभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वदेवमाधवः ॥८४॥

(આ દ્વિઅર્થી શ્લોક છે. પહેલાં કૃત અર્થ અને
પછી સરળ અર્થ કર્યો છે.) જેણે બલિ રાજાને છતનાર
વામનના દેહને ધારણ બનાવ્યું છે, જેણે કામદેવને બાળ્યો
છે, જેણે ત્રંગા આશ્રય કરી છે, જેણે અંધકાસુરનો
નાશ કર્યો છે, મધુર પર બેસનાર કાર્તિક સ્વામી જેમને
પ્રિય છે, સર્વ દેવો જેના નામની સ્તુતિ કરે છે, જેની

મસ્તક પર ચદ્ર છે અને જેના કડાક હીરે સર્પ છે, તે હિમાધવ-મહાદેવ તમારુ રક્ષણ કરે (સર્વદ-સર્વને આપનાર, માચર-લક્ષ્મીના પતિ તમારુ રક્ષણ કરે) કે જેમણે બાળપણમા શકટાસુરનો વધ કર્યો, જેમણે બળિ રાગને છૂતવા પોતાની કાયા નાની કરી, જેમણે દેવો માટે મોહિની સ્ત્રીનુ રૂપ ધર્યું, જેમણે ગોવર્ધન અને પૃથ્વીને ધારણ કર્યો, જન્મ-ક-અપાધ બળવાળા ક્ષીર સાગરમા જેણે રાયન કર્યું, મોરપીછ જેને ગમે છે, દેવો જેની સ્તુતિ કરે છે, સર્પને ચારનાર ગરુડ જેને પ્રિય છે અને ચક્રથી કડું જેના હાથે છે) ૮૪

લક્ષ્મીવન્દતકૂરમ્ રણદિન્દ્વરક્ષમ પાપહી
લાઘ્વોડકલ્પી વદાહન ષડી રાજામ્બુદાલીરુચિ ।
મહાશાકરખળ્લનો વિવિધુના ક્ષીરાવસાતુલ્ય મા
સાસુહાલિલદિન્નિમાન્નવસનોડયા સેવક સારવાન્ ॥

હે લક્ષ્મીવાન નારાયણ ! આપ કૃત, અસ્થ, રક્ષક હોન, દુધક અને ક્ષમા હો પાપહી, લાઘુ, દોહળા, ઘી, વડા, ઇમવડી, ખાખ, અણુ, દાલ એમા રુચિ રાખો છો. નફા સાકર, ખાડનો વિવિધુના, ક્ષીરાવસાગ્રા અતુલ્ય જેવા છો, આપનુ અંગ હાથી જેવુ છે, વસ્ત્ર વીજળી જેવા છે, આપ બળવાન છો પણ કુ આપની સાસુ અને સેવક છુ માટે મારુ રક્ષણ કરો (આ શ્લોકમા લાપાના શબ્દો વપરાયા હોય એમ લાગે છે ખરી રીતે તેના અર્થ ભેડતા વાર્તાત્મિક સરકૂતની ખૂબીને પરિચય થાય છે જેમ કે હે લક્ષ્મીવાન ! હે લાઘનરહિત ! હે નિર્દોષ ! હે સમુદ્રમા રહેનાર ! હે નિરુપમા ! આપે પૃથ્વીનું પાવન કર્યું છે જગતને પેદા કર્યું છે આપ પોતે અજન્મા, યુદ્ધમા શત્રુને સહાર કરનાર, દુ ખને હઠન કરનાર, ક્ષમા આપનાર, પાપનાશક, વાનનુ રૂપ ધરી પૃથ્વી પર ફરનાર અને ગરુડ પર સવારી કરનાર છો, આપ દુ ખના લઘન કરનાર છો, બળવાન છો, આકાશમા ચાલતા મેઘ જેવી કાલિવાળા છો, મોટા મોટા મલ્લોની ઇચ્છાના સમૂહને તોડનાર છો, આપનુ સ્વરૂપ બચર જેવુ નીન છે, આપ વીજળીની રેખા જેવુ પીળુ વસ્ત્ર ધરો છો અને આપ સમર્થ હોઈ મારુ પ્રાણ સહિત રક્ષણ કરો કે આપનો સેવક છુ) ૮૫

રાટીન્દ્રાશિપલેદપાપહવડીર્પ્યોરોહમાલી ગળો
ચક્ષુકોન્નિમિપીચ વાહુલચળા ધ્યાયન્તિ ચા યોગિન ।
કાલામીલકરાલમૂલમહાદેવેન્દ્રમાથાર્યિની
મા સાસૂરસા ઘવાપતટયે સ્થાત્કળમોટી ચિરમ્ ॥૮૬

ખાટી ડાચ, ઈપ, સેડ, પાપડ, વડી, ઈર્ષા, ચેડ,

લાજ અને શકને ખાનારા એવા ભક્તોનો સમુદાય જેનો વાકુલયજ્ઞ છે, જેનુ અનિષિપ-દેવોની જેમ યોગી ખ્યાન ધરે છે જે દેવી કાળ, અલિપ, કરાલ, ભૂખલ એવા મોટા મોટા દૈત્યોના મસ્તક ફેડનારી છે અને જે સાસુપરસા છે, તે કષ્ટમોટી તમારા પાપનો નિરતર નાશ કરે (આ શ્લોકમા પણ લાપાના શબ્દોનો લાસ થાય છે જેમ કે કાપથી આકુલ, કૃષ્ણવર્ણના મોટા ભયકર, દુર્ભન્શી દેવોને જે મારે છે, વાકુલ કુળમા પ્રસિદ્ધ એવા યોગીઓ જેનુ ખ્યાન ધરે છે, ઇચ્છા પ્રમાણે જે આકાશમા સચાર કરે છે, જે ઇચ્છિત કુળ પામે છે, જે માસ ખાય છે, જે પાપનો નાશ કરે છે, જે બળવાન છે હે દેવી ! ઈર્ષ્યાથી સેવા કરનારા તારા ભક્તો તારી પ્રસન્નતાથી ઇદવધને પામે છે, તે જગદેવી કષ્ટમોટી તમારા પાપ નાશ કરવા માટે બિરાસી) ૮૬

સૂદારા લલપાદિમેત્રલવટી કન્થોતજા વિચ્રતી
પૂતા રેમરડીનનીલજસમા નાગીય પાતાલગા ।
સાધોડાવજકાલિયારિહરિગવ્યાધે સમ પીઠિતા
મામોષોચરવાચવારણપદ મન્દ્યાકિની વ ક્રિયાત્ ॥૮૭

જેના કેડનો કદોરો છેલપારી છે, જેણે ઉટજનો કચ્છ વાળેલો છે, જે પોતે પવિત્ર, રેમરડી, નિર્લજ્જ સલા, નાગકન્યાની જેમ પાતાળમા જનારી છે, જેણે સાવજ, કાલિયાર, ડરણ અને વ્યાધને ખાધા છે, જે સરખી પીઠાય છે જેના જલનો પ્રવાહ મામેઘ એધ રવ અમેઘ છે, તે સુદારા મહાકિની ગંગા તમારા કલ્યાણ કરો. (લીના કુન્વર જેવા ધાસની પકિત એ કદોરો છે, જેને બે કિનારા છે, જે જલપ્રાપ પ્રદેશમા પશુંકુટી બાધીને રહે છે, પવિત્ર અવાજ કરતા અને એકાંતમા દૂળતા વડે, ચક્રવાક, કનકસ વગેરેની સલા જેમા છે, આકાશથી પાતાળ સુધી ને પહોંચેલી છે, જેમા કલ્લા અને રદ સાથે શેકડા સ્નાન કરે છે, જેના પાર ન આવે, તેવી જે અગ્રાધ છે, જેના પ્રવાહને શબ્દ થયા કરે છે અને જે મોક્ષ આપનાર છે, એવા મહાકિની-આકાશમા તમારા પાપનો નાશ કરો) ૮૭

જાયન્તે નવ સૌ તયામિચ નવ ધ્યાન્મિસ્ત્યસા સગમે
પદ્મસ્થાનિ નરૈવ મુખ્યથ શસિ ઝીળ્યેવ તદ્વજસિ ।

તત્વાન્યથચ સુ ચય ચિતુચા શ્વદસ્ય રૂપાણિ ત-
જ્ઞાનન્તેયદિ શકિરસ્તિ ગદિતુ પાળમાસિકોડાવધિ ॥

એવે સ્થત વિઠકિતઓના ૨૨ પ્રત્યેય લગાડતા જે શબ્દના ૧૮૯ રૂપ થાય છે, તેમા સુ, અમ અને સુપ ના નવ નવ રૂપો, મ્યામ, મિસુ, મ્યુના છ છ રૂપો, શમ અને જમના ત્રણ ત્રણ રૂપો તેમ જ ખાટી રહેલ

પ્રત્યયોનાં ચાર ચાર રૂપો થાય છે; તે શબ્દનાં રૂપો બહુવાની શક્તિ હોય તેને માટે છ મહિનાની મુદત આપું છું.

આ મ્લેહાક્રતે સ્પષ્ટાર્થ નીચે પ્રમાણે છે : એ ગવાક શબ્દ છે. એને માટે 'સિદ્ધાંતકોમુદી'માં ભટ્ટોછ દીક્ષિને નીચેની બે કારિકા લખી છે.

ગગાક્રમદસ્ય રૂપાણિ ક્રીવેડર્ચાગતિમેદતઃ ।

અસંવ્યવર્ત્તપૂર્વકૈર્નવાધિકસતં મતમ્ ॥ ૧ ॥

સ્વમ્ મુસુ નવપદ્ ભાદો ઘટ્કે સ્યુસ્તોણિ જરયાસોઃ ।

ચત્વારિ શેષે દશકે રૂપાણીતિ વિભાવય ॥૨॥

ગવાક શબ્દના રૂપો નપુ સંકલિંગમાં 'પૂળ કરવી અને જવું' એ બે અર્થના ભેદથી સંધિ ન કરતાં તથા અડૂ આદેશ અને પૂર્વરૂપ કરતાં ૧૦૯ થાય છે. સુ, કમ્, સુરના નવ નવ એટલે ૨૭, માદિ છ પ્રત્યયોના છ છ એટલે ૩૬; અને જસ્ શસના ત્રણ ત્રણ અર્ણ ૬; અને બાષાના ૧૦ ના ચાર ચાર અર્ણોને ૪૦ એમ કુલ ૧૦૯ રૂપો બહુવાં. તે રૂપો નીચે પ્રમાણે છે :

સુ-(જવું અર્થે) ગગાક । ગવાર્ । ગોઝક । ગોઝ ।

ગોક્ ગોર્ । (પૂળ અર્થેમાં) ગવાઈ । ગોઝાઈ ।

ગોઝી । (જવું એ અર્થે) (પૂળ કરવી અર્થેમાં)

ગગાઝી । ગોઝાઝી । ગોઝી

જસ-ગવાઝિ । ગોઝાઝિ । ગોઝિ । (ગતિ તથા પૂળ બેઉ

અર્થેમાં)

કમ્-ગગાક । ગગાર્ । ગોઝક । ગોઝર્ । ગોક્ । ગોર્

(જવા અર્થે) ૬ ગગાઈ । ગોઝાઈ । ગોઝી (પૂળ

અર્થે) ૯

ક્રીદ-ગોચી (જવું એ અર્થે) । ગગાઝી । ગોઝાઝી ।

ગોઝી । (પૂળ અર્થે) ૪

શસ-ગવાઝિ । ગોઝાઝિ । ગોઝિ । (ગતિ તથા પૂળ

બેઉ અર્થેમાં) ૩

ય-ગોચ । ગગાઝા । ગોઝાઝા । ગોઝા । (ગતિ અને

પૂળ બેઉ અર્થે) ૪

મ્યામ-ગગામ્યામ્ । ગોઝમ્યામ્ । ગોમ્યામ્ । (જવું એ

અર્થે) ગગાઝમ્યામ્ । ગોઝમ્યામ્ । ગોઝમ્યામ્ ।

(પૂળ અર્થે) ૬

મિસ્-ગગામિઃ । ગોઝમિઃ । ગોમિઃ । (જવું એ

અર્થે) ગગાઝમિઃ । ગોઝમિઃ । ગોઝમિઃ । (પૂળ

અર્થે) ૬

દિ-ગોવે-(જવું એ અર્થે) । ગગાઝે । ગોઝાઝે । ગોઝે ।

(પૂળ અર્થે) ૪

મ્યામ-કિપરના મ્યામ પ્રત્યય પ્રમાણે ૬

મ્યામ ગગામ્યઃ । ગોઝમ્યઃ । ગોમ્યઃ-(જવું એ અર્થે) ગગાઝમ્યઃ । ગોઝમ્યઃ । ગોઝમ્યઃ (પૂળ અર્થે) ૬

દસિ-ગોચઃ (જવું અર્થે) । ગગાઝઃ । ગોઝઃ । ગોઝઃ ।

(પૂળ અર્થે) ૪

મ્યામ-પૂર્વના મ્યામ પ્રત્યય પ્રમાણે ૬

મ્યામ-પૂર્વના મ્યામ પ્રત્યય પ્રમાણે ૬

દસ-દસિ પ્રત્યય પ્રમાણે ૪

ઓસ્-ગોનોઃ (જવું એ અર્થે) ગગાઝોઃ । ગોઝોઃ ।

ગોઝોઃ । (પૂળ અર્થે) ૪

આમ્-ગોચામ્ । (જવું અર્થે) ગગાઝામ્ । ગોઝામ્ ।

ગોઝામ્ । (પૂળ અર્થે) ૪

કિ-ગોચિ (જવું અર્થે) । ગગાઝિ ગોઝાઝિ । ગોઝિ

(પૂળ અર્થે) ૪

ઓસ્-પૂર્વના ઓસ્ પ્રત્યય પ્રમાણે ૪

મુપ્-ગવાહુ । ગોઝહુ । ગોહુ (જવું અર્થે) ગગાહુહુ ।

ગોઝહુહુ । ગોહુહુ । ગવાહુહુ । ગોઝહુહુ । ગોહુહુ

(પૂળ અર્થે) ૯

એ રીતે સરવાળા કરતાં

૧૦૯

વાચ્ચારેદ્ધવજયધૃતોદ્ધવધિપતિઃ કુબ્રેદ્ધજાનિર્ગંગે

ક્રોરાહારહુરઃસરેહુરુરમૈવેયકપ્રાહાસમ્ ।

ઉદ્ધવીહરુરુરકાસ્થિધૃતિરદિગિમેહાદ્રાજિનાનુછછલિઃ

સ સ્તાદન્મુમદન્મુવાલિગલરુદ્ધેવો મુદ્ધેવો મુઢઃ ॥૮૯

પાણીમાં ચાલનાર, તેનો સ્વામી જેનો ધન છે,

તેને લાવનાર, જેણે ઉઠુનો અધિપતિ-ચંદ્ર ધારણ કર્યો

છે, પૃથ્વીને ધારણ કરનાર, તેના સ્વામીથી જન્મેલ, તે

જેની સ્ત્રી છે, ત્રણનો પતિ, ગોરાહારહુર, જેને ગળામાં

સરેહુરુર ધરેણું છે, જેની કાતિ ઉઠુનાઈય જેવી છે,

જે મનુષ્યના માથાનાં ઠાકાં ધારણ કરે છે, જેને ત્રણ

નેત્ર છે, જેની કાતિ ઇમિટાના બીના ચામડા વડે શામે

છે, જેની કાતિ અણુદાની કાતિ જેવી છે, તે શિવ

તમારા આનંદ માટે હો. (પાણીમાં ચાલનાર જલ-

ચરોનો સ્વામી ખર જેની ધનમાં છે, તે કામદેવ,

તેને બાળનાર સિવ, તે ચંદ્રને ધારણ કરે છે, પૃથ્વીને

ધરનાર પર્વતોના સ્વામી હિમાલયના પુત્રી પાર્વતીના

પતિ, પ્રમથગણના નાગ, બળદોના રાજા નંદી ઉપર

આરોહણ કરનાર, પેટે ચાલનાર સર્પના સ્વામી શુભંગને

કંઠે આબળણ તરીકે ધારણ કરી અલંકૃત શીલા

આપે છે. ચંદ્ર જેવી કાતિવાળા, રૂંધાળા પહેનાર,

ત્રણ નેત્રવાળા, શ્રેષ્ઠ દારીના ચામડાથી ઢંકતા પાણી

ભરેલ મેઘ જેવી નીન ક્રાંતિ જેના કાંઈ ગતિ છે તે શિવ) ૯૯

અયિમુક્તાફલમયલે કિમધરકાત્યાહિ વિદ્રમ કુરુપે ।

દૃષ્ટ્યા ગુજાત્વીજ શિવશિવ હસિતેન મૌકિક મૂય ॥
અરે અમળા ! તારા મોતીને અધરકાતિથી પર વાળા કમ બનાવે છે ? શિવ, શિવ ! નજરથી તેને ગુલાફળ બનાવે છે અને ફરી હસીને તેને મોતી બનાવી દે છે ? (ઓમની લાલ કાતિથી નાકનું મોતી પરવાળા જેવું લાગે છે નજરની કાળી કાતિથી ઉપર કાણું અને નીચે લાલ બનતા ચણેલી જેવું લાગે છે અને હસતા પાછું સફેદ બને છે) ૯૦

પશ્ચિમત્સ્યમુગ્ધાન હૃતિ પરિપન્થ ચ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાતેન જીવત્યુપ્ધના ન વશ પૂર્વવત્સન ॥ ૧૧ ॥

‘મારો તે પુત્ર પક્ષી મત્સ્ય અને મૃગલાને હલ્લે છે અવળે મારે’ ઊભો રહે છે સરકાર વિના સાધનથી હમણાં જીવે છે અને પહેલાની જેમ અમારે વશ નથી (અહીં બ્યાકરણની ખૂબી છે, વાં, મત્સ્ય અને મૃગ એ નવું શબ્દોને હૃતિ-મારે છે, એ અર્થમાં તદ્દિન પ્રત્યય લાગતા પશ્ચિમ, માસિક અને માર્ગિક શબ્દો બને છે. પરિપન્થ શબ્દ તિષ્ઠતિ-ઊભો રહે છે, અર્થમાં પરિપયિક બને છે, તે જ રીતે પ્રાત શબ્દ જીવતિ-જીવે છે એ અર્થમાં પ્રાય બને છે અણના-હમણાં, વશ ન વશ ધાતુને પહેલા ચાલેલું કાર્ય થતું નથી પૂર્વવત્સન એ પાણિનિનું સૂત્ર છે સન્ પ્રત્યય લાગવાથી પૂર્વ ધાતુનું ને પદ હોય છે, તે જ પદ સન્ લાગ્યા પછી પશ્ય થાય છે જેમ કે ઇષ્ ધાતુ આત્મનેપદી છે, તેને સન્ લાગતા દ્વિવિધિતે એમ આત્મનેપદ પદ મયમ રહે છે) ૯૧

ચતુર્મિશ્ર ચતુર્મિશ્ર દ્વામ્યા વશ્વમિરેષ ચ ।

હૂયતે ચ પુનર્દામ્યા મ મે વિણ્ણુ પ્રસીદ્ધુ ॥ ૧૨ ॥

ચાર અને ચારથી, બે અને પાંચથી તેમ જ બેથી જેને મારે હવન કરવામાં આવે છે, તે વિષ્ણુ મારા પર પ્રસન્ન થાય (અહીં ‘યસ એ વિષ્ણુરૂપ છે’ શાસ્ત્રવચનથી વેદના યજ્ઞવિધિની પ્રક્રિયા જ્ઞાતી છે સંકેતો લખતા પહેલા યજ્ઞની શરૂઆતમાં જે વસ્તુ લખાય છે, તેમાં આશ્રય ‘હે સલજાગ્ન,’ તે વસ્તુ વર્ણ છે અલ્પ ધૌપદ ‘ભવે એમ દો,’ તે ચાર વર્ણ છે, તે પછી યજ્ઞ ‘યસ કરે’ બે વર્ણ છે અપ્સરમ્ ‘હે અમે યજ્ઞ કરીએ’ તે પચ વર્ણ છે તેમ જ ધૌપદ ‘લખાય છે’ તે બે વર્ણ છે આમ યજ્ઞના કમમાં આ પાંચ વાગોના મળીને સત્તર વર્ણ થાય છે, તે

રીતે ૧૭ સ્તોત્ર અને ૧૭ શાસ્ત્ર લખાય છે તે ઉપરાંત હોતા, અપ્સર, ઉદગાતા અને ધ્રુવા એ ચાર મત્તિવ; યજ્ઞાદિકમ, હવન, સાધન અને ૪૧ એ ચાર પ્રક્રિયા એ દ્વારા પશ્ય યજ્ઞ વિષ્ણુની સ્તુતિ થાય છે આ શ્લોક મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ ‘અનુસ્મૃતિ’ના ૩૦ મે શ્લોક છે) ૯૨

ક્રિયાગુપ્ત વગેરે

[ક્રિયાપદ વિના વાક્ય પૂરું થતું નથી, તેથી જ્યારે ક્રિયાપદ ન હોય ત્યારે વાક્ય અધૂરું લાગે પરંતુ સધિ, સમાસ વગેરે છોડીને કુશળતાથી શ્લોકોને અન્વય કરવા મા આવે ત્યારે જે ક્રિયાપદ ગુપ્ત હોય, તે તરી આવે અને ત્યારે વાક્યને પૂરેપૂરો અર્થ થાય, એવી રચના ક્રિયાગુપ્ત રચના કહેવાય છે, તે જ રીતે વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, કરણ વગેરે વિભક્તિઓ ગુપ્ત હોય તેને કતાગુપ્ત, કર્મગુપ્ત વગેરે કહે છે, તેવા શ્લોકો આ પ્રકરણમાં બાવન છે]

ક્રિયાગુપ્ત

આગલ પાળવા સર્વે દુર્ગોધનસમીહ્યા ।

તસ્મૈ ગા ન સુવર્ણ જ રત્નાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૧૧॥

આવેલ પાડવા બધા દુર્ગોધનની ઇચ્છાથી તેમને ગાય, સોનું અને વિવિધ રત્ન (સર્વેન્દુ એમ ક્રિયાપદ કાઢતા યોગસમીહ્યા-જે માણસની ધનની ઇચ્છાથી પાડવ પાસે આવ્યો હતો, તેને બધા પાડવાએ ગાય, સોનું અને વિવિધ રત્નો આપ્યા) ૧

નિરચમાનવશાન્ન યાચકાન્દુ લ્હસચયાન્ ।

અન્ન ક્રિયાપદ ગુપ્ત યો જાનાતિ સ પશ્ચિત્ત ॥૨॥

‘હવન વિનાના, સુંદર અવવવાળા, અતિશય દુખી યાચકને’ એ વાક્યમાં ક્રિયાપદ ગુપ્ત છે, તેને જે જણે, તે પશ્ચિત્ત (અહીં નિરચમાન્ બ્રવણ એમ ક્રિયાપદ કાઢતા ‘કાપતુ’ ધાતુના ચોથા મણુના ક્ષોઢ લખરના મધ્યમ પુરુષનું અન્ન ઉપસર્ગ સાથેનું અન્ન રૂપ છે અર્થાત્ ‘હે અન્ન, હે લાઈ’ જે ઉદ્યમ વિનાના યાચકો દુખી થાય છે, તેમને તિરસ્કાર કર’ એવો અર્થ થાય છે) ૨

પ્રાત પ્રાત સમુત્થાયઃ કૌ મુની ચ વમળહલ્ ।

અન્ન ક્રિયાપદ વસ્તુમવચિન્નજ્ઞાનો વય ॥૩॥

‘સવારે સવારે ઊઠીને બે મુનિએ બે કમણ્ણુ, અહીં જે ક્રિયાપદ ગુપ્ત છે, તે શોધવા અલ્પાની વય સુધીની મર્યાદા છે (અહીં પ્રાત બીજી ગુણના પ્રા ધાતુના પર્તમાનકાળ પ્રાતિ પ્રાત્ પ્રાતિના રૂપ છે, અર્થાત્ ‘બે મુનિએ સવારે ઊઠીને કમણ્ણુ ભરતા હતા’) ૩

લલાટલિલકોપેતઃ કૃણઃ કમલલોચનઃ ।

મોહલેડગ ક્રિયાં વક્તું મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥૪॥

‘નેના લલાટમાં તિલક છે એવા કમલલોચન કૃષ્ણ આ ગોકુલમાં...’ અહીં ને ક્રિયા ગ્રામ છે, તેને કહેવા દશ વર્ષની મુદત છે. (લલટ ક્રિયા લદ ધાતુનો પ્રવેશ ભૂતકાળ છે, અર્થાત્ કૃષ્ણ ગોકુલમાં ફરતા હતા.)

વપ્પાસરસિ રામેણ સન્નેહં સવિલસયા ।

સીતયા કિં કૃતં સાર્ધમત્રૈવોત્તરમીદ્યથામ્ ॥૫॥

‘પ’પાસરોત્તર પર વિલાસ કરતાં સીતા સાથે સ્નેહે રહીને રામે શું કયું? તેનો ઉત્તર તે વાક્યમાં જ શોધી કાઢો, (‘સન્નેહમ્’ એમ ક્રિયાપદ છૂટક પાડતાં, લક્ષમણનું વચન બને છે. કે ‘હું’ રામ અને સીતા સાથે પ’પા સરોત્તરમાં સ્નાન કરતો હતો.) ૫

રાજમયણનદયામ નિશ્ચિંતકાર્યં દુર્જય ।

બાલકર્ણ વહુધાનેતાં વિદિધિયે ચ રણે ચક્ષુઃ ॥૬॥

હે રાજન્ ! નદયા કાલસ્યામ નેવા દુર્જય! ખડક ખેંચનાર! કલ્પ સુધી આ પૃથ્વી આજે ધણી શત્રુને રક્ષામાં (અહીં રાજન્ બલ એમ પદ છૂટક પાડતાં બલ-રક્ષણ કરો તેમ જ વિદિધિઃ છન્-શત્રુઓને મારો) અર્થાત્ ‘મેઘ નેવા સ્થામ વર્ણુવાણા, ખડક ધારણુ કરનાર હે દુર્જય રાજન્ ! તમે કલ્પ સુધી આ પૃથ્વી’ રક્ષણ કરો અને શત્રુઓનો નાશ કરો.’ ૬

કાન્તયા કાન્તસંયોગે કિમકારિ નવોદયા ।

જત્રાપિ ચોત્તરં વક્તુમવર્થિમ્હળો વયઃ ॥૭॥

‘નવોદા કાંતાએ કાંતના સંયોગ વખતે શું કયું? ૭’ એમાં પશુ ઉત્તર આપવા માટે બ્રહ્માની વય સુધીની મર્યાદા છે. (અત્રાપિ એ ક્રિયાપદ ત્ર્ય ધાતુનું સાપેક્ષ ભૂતકાળનું રૂપ છે અર્થાત્ ‘નવોદા કાંતાએ કાંતના સંયોગ વખતે ક’પારી અનુભવી!’ એમ અર્થ થાય.) ૭

શમોદરાય પુણ્યારમ્ભુપ્પમૂલકલાન્વયપિ ।

અથ ક્રિયાપદં ગુમં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥૮॥

‘હે પુત્રધારતા ! દમોદર માટે રૂલ, મૂળ, રૂળ વગેરે પશુ...’ અહીં ક્રિયાપદ છુપાયેલું છે; તેને ને જાણ્યું છે, તે પડિત છે. (દમોદર ! આપ પદ છૂટક પાડતાં દ ધાતુની પહેલાં આ ઉપસર્ગ મૂકતાં આસાર્ય અખ્યય પ્રરૂપ એકવચનનું રૂપ આવ-લાવ-થાય છે. અર્થાત્ ‘હે દમોદર પુત્રપરાણી ! રૂલ, મૂળ, રૂળ વગેરે લાવ.’) ૮

વિરાટનગરે રાજનીચીકાકુપકીચકમ્ ।

અથ ક્રિયાપદં ગુમં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥૯॥

‘હે રાજન્ ! વિરાટનગરમાં કીચકથી પીઠા કીચક...’

અહીં ને ક્રિયાપદ છુપાયું છે, તેને ને જાણ્યું છે, તે પડિત છે. (અહીં વિઃ આટ પદ છોડતાં અદ ધાતુનો પ્રવેશ ભૂતકાળ આટ થાય અર્થાત્ ‘પક્ષી’ નગરમાં આ વાંસ ઉપરથી આ વાંસ ઉપર ફરતું હતું.) ૯

કાન્તં વિના નરીતીરં મદમાલોભ્ય કેલિની ।

અથ ક્રિયાપદં ગુમં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥૧૦॥

‘દેવ પતિ વિના નહીને તીરે મદને ભેળંને...’ આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ ગ્રામ છે, તેને ને જાણ્યું છે, તે પડિત છે. (અહીં વિનાવૈતિ રૂપમદ એ પદ છૂટક પાડતાં નદ ધાતુનું વહુલ્યનતરૂપે કરતા નાનવૈતિ વિ ઉપસર્ગ આવે છે; તેનો અર્થ થાય છે રૂપમદ ચીજોળીને ભેળંને દેલ પોતાના કાંતને વિનાનવૈતિ-વારવાર મોલાવે છે.) ૧૦

અમ્ભાનપદ્મજા માલા કળે રામસ્ય સીતયા ।

મુચા મુચા પ્રમત્તવ્યત્ર પ્રત્યક્ષેપિ ક્રિયાપદે ॥૧૧॥

‘નહિ કરમાયેલ કમળની માળા સીતાએ રામના મળામાં...’ આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ પ્રત્યક્ષેપિ સામે હોવા છતાં વિદ્યોનો નકામા ભ્રમ થયો છે. (અહીં પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથે શિવ ધાતુનો કર્મણિ ભૂતકાળમાં પ્રત્યક્ષેપિ રૂપ થાય છે, અર્થાત્ ‘સીતાએ રામના મળામાં માળા ફેંકી.’) ૧૧

નારસિંહકર્ણિ ચીર્ય વને મત્તમર્તગજઃ ।

અથ ક્રિયાપદં ગુમં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥૧૨॥

‘મટોન-મત ઢાથી વનમાં નરસિંહની આકૃતિ ભેળંને...’ અહીં ને ક્રિયાપદ ગ્રામ છે, તેને જાણ્યું તે પડિત છે. (અહીં ન-આટ પદ છૂટક પડતાં, પહેલા મળના ન-જન્ય, ધાતુના પ્રવેશ ભૂતકાળનું રૂપ આટ થાય છે; અર્થાત્ ‘ઢાથી નરસિંહની આકૃતિ ભેળંને જતો નથી.’) ૧૨

સંખ્યાવન્દનવૈભાવો સદામાન્તે દિગ્વિજેત્રિમઃ ।

અથ ક્રિયાપદં ગુમં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥૧૩॥

‘સંખ્યાવન્દનની વેળાએ તળાવને કિનારે આભણે-થી...’ અહીં ને ક્રિયાપદ ગ્રામ છે, તેને જાણ્યું તે પડિત છે. (અહીં દિગ્વિજેત્રમ એ એમ પદ છૂટક પાડતાં, આ ઉપસર્ગની સાથે દ ધાતુનો સામાન્ય ભૂતકાળ એઃ ‘આવ્યો હતો’ થાય છે. અર્થાત્ ‘હે દિવ્યેત્રમ ! તું સંખ્યાવન્દન કરવા તળાવને કિનારે આવ્યો હતો.’) ૧૩

પુસ્કોકિલકુલસ્તૈવે નિતાન્તમપુરારવૈઃ ।

સહકારદ્રુમા રમ્યા વસન્તે કામપિ શ્રિયાન્ ॥૧૪॥

‘વસન્તકાલમાં પુસ્ક-કોકિલ કુલના અત્યંત મધુર શબ્દોથી આ રમ્ય આજનાં વૃક્ષો ઠા અવોદિત શોભા...’

(અહીં નિવાન્તમ્ અયુ આરવૈ એમ પદ છૂટે પાડતા થા-‘ધારણ કરવું ધાતુના ભૂતમળના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનું ૩૫ અયુ છે અર્થાત્ ‘આ આખાના વૃક્ષો નરકાયલના શબ્દોથી અલોકિકે શોભાને ધારણ કરે છે)

વિન્યાકાર સુધાધાર કાન્તાવદનપદ્મજમ્ ।

અત્ર ક્રિયાપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૧૫ ॥

‘ખિ બ જેવા આકારનું, સુધા-અશ્રુતની ધાર જેવું આ કાતાનું વદનરૂપી કમળ ’ અહીં ક્રિયાપદ યુગ છે, તેની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (અહીં દશવાર્ષિકી પદ છૂટે પાડતા, દશ ધાતુનું આતાર્થ દશ-‘સુખન કર ’ એમ ક્રિયાપદ મળે છે) ૧૫

રાષ્ટ્રસ્ય શૈર્યૌરૈઘોરરાવળમાહવે ।

અત્ર ત્રિયાપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૧૬ ॥

યુદ્ધમા રામના ભય કરે બાહુથી બનકર રાવણને, આમા ક્રિયાપદ યુગ છે તેને શોધવાની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (અહીં રાષ્ટ્રસ્ય એમા રાષ્ટ્ર સ્ય એમ પદો છૂટા પાડતા સ્વ ક્રિયાપદ નીકળે છે તેથી એવો અર્થ થાય કે, હે રામ ! યુદ્ધમા ભય કરે બાહુથી રાવણને માર)

પામારાગામિભૂતસ્ય ચૈષ્મઽવ્યાધિનિપીડિત ।

યદિ તે જીવિતસ્યેચ્છા તદા મો શીતલ જલમ્ ॥ ૧૭ ॥

‘કંઈની વ્યાધિથી પીડાયેલ હે જન ! જે ખજવાળની લાગણીથી પીડાયેલ છે, એવા તને જે જીવવાની ઇચ્છા હોય તો તું શીતલ જલ ’ (અહીં પા મા એમ પદ છૂટે પાડતા ‘પી નહિ’ અર્થ મરતા અર્થાત્ ‘હે કંઈ થી પીડાતા જન ! તારે જે જીવવું હોય તો રાગથી અભિભૂત થવા છતાં, ઠંડું જલ પી નહિ ’) ૧૭ કર્તૃયુગ

ગૌરીનવરસાદશ્યશ્રદ્ધયા શશિન દયૌ ।

ઈદૈવ ગોચ્યતે કર્તા વપણાપિ ન લભ્યતે ॥ ૧૮ ॥

‘ગૌરી પાર્વતીના નખની સરખામણીની શ્રદ્ધાથી ચક્રને ધારણ કર્યો’ અહીં જ કર્તા શોધાય છે, પરંતુ તે વર્ષ સુધી નહિ મળે (આ શ્લોકમા ક્ષાણ એવ પદ છૂટા પાડતા ક્ષમ-કામમ્ હતીન ક્ષાણ અર્થાત્ ‘શિવ મહાદેવ’ એ કર્તા છે) ૧૮

અશ્રવણસુવર્ણાનિ રત્નાનિ વિવિધાનિ ચ ।

પ્રાક્ષણેભ્યો નદીતીરે દદાતિ પ્રાન સત્ત્વરમ્ ॥ ૧૯ ॥

‘અન્ન વસ્ત્ર સુવર્ણ અને વિવિધ રત્નો આશ્રયો ને નદીતીરે આપે જલકી બ’ (પ્રાક્ષણ-દ્રવ્ય પ૨ છેડાતા, ‘હે આશ્રય દ્રવ્ય ધનિજન એ કર્તા છે) ૧૯ રાક્ષસેન્ય સુતા દ્વત્વા જનકસ્ય પુરો ચયૌ ।

અત્ર કર્તૃપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૨૦ ॥

‘રાક્ષસોથી જનકની પુત્રીને હરીને નગરીમા ગયો’ અહીં કર્તાનું પદ યુગ છે, તેની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (રાક્ષસાના દ્રવ્ય સમાસ છેડાતા, રાક્ષસોમા શ્રેષ્ઠ રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું) ૨૦

દયામૌ તવ સ્તનાવેતૌ પિપન્તિ સતત મુદા ।

અત્ર કર્તૃપદ ગુપ્ત મર્યાદા દશવાર્ષિકી ॥ ૨૧ ॥

‘તારા આ બે સ્તન પ્રેમથી સતત પીએ છે’ અહીં જે કર્તાનું પદ યુગ છે તેને શોધવાની મર્યાદા દશ વર્ષની છે (દયામ+એતવ એમ સમાસ છેડાતા ‘ખિલાડીના કાળા બગ્યા તેની માતાના આચળ પીએ છે’ એમ કર્તાપદ મળે છે) ૨૧

વ્યામોહ તવ મિન્દન્તુ છિન્દન્તુ દુરિતાનિ ચ ।

કરુગુપ્તમિમ શ્લોકે ચે જાનન્તિ વિચક્ષણા ॥ ૨૨ ॥

તમારા વ્યામોહને ભેદો અને પાપોને છેડી નાખો’ આ શ્લોકમા જે કર્તા યુગ છે, તેને વિચક્ષણ માણસો બાજે છે’ (અહીં વ્યા-મોહ એમ પદ છૂટે પાડીને ક-શિવ ક્ષમા અને અ-વિષ્ણુ એનો સમાસ કરતા વ્યા થાય અર્થાત્ શિવ ક્ષમા અને વિષ્ણુ કર્તા છે) ૨૨

ન કરોતિ નામ રોપન વદતિ પરપ ન હન્ત્યય શત્રૂન્ ।

રક્ષયતિ મહીમરિલા તથાપિ ધીરસ્ય ધીરસ્ય ॥ ૨૩ ॥

‘નામનો પશુ રોપ કરતો નથી, કઠોર બોલતો નથી અને તે શત્રુને હણતો નથી તોપણ ધીરવીરની સપૂર્ણ પૃષ્ઠીને રીડવે છે (ધી અર્થ એમ પદ છૂટે પાડતા તે ધીગની શુદ્ધિ સપૂર્ણ પૃષ્ઠીને રીડવે છે એમ કર્તા મળે છે) ૨૩

શરદિન્દુકન્દધવલ નગપતિનિલય મનોહર દેવમ્ ।

યૈ મુદતઃ કૃતમનિશ લેપામેવ પ્રસાદયતિ ॥ ૨૪ ॥

શરદના ચાદ અને મોઝરા જેવા ધવલ તેમ જ હિમાલય પર નિવાસ કરનાર મનોહર દેવને જેમણે સતત તાગાં પ્રપન્ન થાો હોય તેમના જ પ્રસન્ન કરે છે (મન હર એમ પદ છેડાતા ‘પુણ્યશાળીઓના મન મહાદેવને પ્રસન્ન કરે છે’ એ કર્તા છે) ૨૪

કર્મગુપ્ત

શીક્રાસારસવાદિસ્રોજવનમાસ્ત ।

પ્રશ્નોમયતિ પાન્યર્કાનિ આસૈરિવ માસલ ॥ ૨૫ ॥

શીક્રાસારસને હૃદયનારો અને કમલવનમાથી પન્નાર વનને પરિક્ષા કરનારી ઓના નિ આસોથી નજીકે કૃત દેવે દેવ એમ ક્ષોલ પમાડે છે (અહીં કર્મ શોધવાનું છે ન્ન ચક્ર-પ્રાક્ષણ એમ પદ છેડાતા વસ્ત્ર ન વસ્ત્ર ન-ત્રોતર)ને ચ-વગ કરે છે) ૨૫

સુભગ તવાનનપદ્મજડશનસંજાતનિર્મરપ્રીતેઃ ।

શમયતિ કુર્વન્દિવસઃ પુણ્યવતઃ કસ્ય રમણીયઃ ॥૨૬

હે સુંદર પુરુષ ! તારા સુખરૂપી કમળનાં દર્શનથી
નેને ઘણે પ્રેમ ભિન્ન છે, એવા આ પુણ્યશાળી પુરુષ-
નો રમણીય દિવસ સમન કરે છે ? (અહીં 'દમ્' અર્થે
પદ છોડતાં 'કલ્યાણ' કર્મ મળે છે; અર્થાત્ 'પુણ્ય-
શાળીનો દિવસ કલ્યાણને આપે છે' એમ અર્થ થાય છે.)

દહિ હે રમણ પદ્ય કૌતુકં પૂલિષૂસરતનું દિગ્મ્બરમ્ ।

સાપિ તદ્વદનપદ્મજં પપૌ પ્રાતરુચ્ચમપિ કિનબુધ્યતે ॥૨૭

'આવ હે રમણી ! આ કૌતુક ને; નેનું' શરીર

ધૂળથી વળગેલું છે અને ને દિગ્મ્બર છે; તે રમણીએ

પણુ તેના સુખકમળનું ખાન કર્યું.' હે ભણે ! અર્થાત્

કર્મ કદ્ય; છતાં કેમ સમજાવુ નથી ? (કૌ-તુકમ્ એમ

પદ છૂટું પાડતાં 'પૃથ્વી પર આગેાટના બાળકને ને'

એમ કર્મ મળતાં, તે રમણીએ બાળકના સુખનાં

સુખન કર્યાં એવા અર્થ થાય છે.) ૨૭

કરણ્યુચમ

પૂતિપદ્મમયેડત્યર્થ કાસારે દુઃખિતા અમી ।

દુર્વારા માનસં હંસા ગમિષ્યન્તિ ધનાગમે ॥૨૮॥

પરુ અને કાદવથી ભરેલા આ તળાવમાં દુઃખી

થયેલા આ દુર્વાર-ન બટકાવી શકાય તેવા રાજદંડના

વર્ષાકાળના આરંભમાં માનસસરોવર પર જશે. (અહીં

દુર્વારા પદનો અર્થ છે દુર્વાથી અર્થાત્ દુર્વાને લીધે

પાણી બગડ્યાં છે, એમ કરણ્યુચમ છે.) ૨૮

હૈં મહાનસાયાતઃ કલ્પિતો નરકસ્તથ ।

મયા માંસાદિકં મુક્તં મીમં જાનીહિ માં ચક ॥૨૯॥

હું મહાનલા (રસીકાથી) આવેલ છું, મને તારા

નરકનું કારણ માન. મેં માંસ વગેરે ખાધું છે. હે બક !

તું મને લીમસેન ભણ. (બકાનુર પાસે રહેલ લીમસેન

પોતાની ઝોળખાણુ આપતાં બધાવે છે કે, 'હે બક !

હું મહાઅનસ-આવાનઃ ચોટા ગાડાથી આવ્યો છું. એમ

કરણ્યુચમ છે.) ૨૯

સંપ્રદાનગુપ્ત

અમ્મોરુહમયે સ્નાત્વા વાપીપયસિ કામિની ।

દદાતિ મર્કિસપજા પુત્રસૌમાગ્યકામ્યયા ॥૩૦॥

દાઈ એક આ અમ્મોરુહમયે (કમળથી ભરેલ)

વાવના જસા સ્નાન કરીને લક્ષિતસંપત્તિ થઈને પુત્ર

અને સોલાઅની કામનાથી...કમળ આપે છે. (અહીં

સંપ્રદાન ચોથી વિલક્ષિત થમ છે. અમ્મોરુહમ્ અયે એમ

પદ છૂટું પાડતાં હં કામદેવની ચોથી વિલક્ષિત અયે 'કામ-

દેવને કમળ આપે છે' એમ અર્થ થાય છે.) ૩૦

પ્રશસ્ત્યાયુક્તમાર્ગત્ય તવ સંમાનિતાં શ્રિતાઃ ।

સ્પૃહ્યન્તિ ન કે નામ ગુણરત્નાલય પ્રભો ॥૩૧॥

હે શુભરૂપી રત્નોના મહાસાગર પ્રભુ ! જે માર્ગ

પ્રશંસાથી ભરેલ છે, તેને અનુસરનાર તમારા આશ્રિતો

એવા કાણુ છે, જે તમારા સમાનની પ્રત્યક્ષ ન કરે ?

(પ્રશસ્ત્યે ઉક્તમાર્ગત્ય એમ સંધિ છોડતાં 'કલ્યાણને માટે

તમારા સમાનની સૌ પ્રત્યક્ષ કરે છે' એમ ચોથી

વિલક્ષિત પ્રુત્થી થાય છે.) ૩૧

અપાદાનગુપ્ત

શિલોમુલૈસ્ત્વયા વીર દુર્વારૈર્નિર્જિતો રિપુઃ ।

વિભેત્યત્યન્તમલિનો વનેડપિ કુસુમાકુલે ॥૩૨॥

હે વીર ! પાછાં વારી ન શકાય એવાં બાણોથી

તમે જે શત્રુને છૂટી લીધા છે, તે શત્રુ પુષ્પોથી ભરેલા

વનમાં પણ અત્યંત મલિન બનીને ભય પામે છે. (અહીં

અત્યન્તમ્ અલિનઃ પદ છૂટું પાડતાં 'અલિનઃ' 'ભરપોથી

ભય પામે છે' એમ અપાદાન પાંચમી વિલક્ષિતને લાપ

ખૂધી ભય છે.) ૩૨

સરસીતોયમુદુલ્લ્ય જનઃ કંવર્પકારકમ્ ।

પિવત્યમ્બોજસુરભિ સ્વચ્છન્મેકાન્તશીતલમ્ ॥૩૩॥

આ માણસ કામવાસના કરાવનાર, કમળની સુગંધી-

થી ભરેલ, સ્વચ્છ અને અત્યંત શીતળ એવાં સરોવરનાં

જળ કાઢીને પીએ છે. (અહીં 'સરસીતઃ' અયમ્ અને

વર્પકારકમ્ પદ છોડતાં સરોવરમાંથી અયમ્ આ

માણસ જે કમ્ જળ કાઢે છે. તે દર્પ-અભિમાન કરા-

વનાર છે. એમ અર્થ સંજન થાય છે.) ૩૩

સંબંધગુપ્ત

તૂળેવ મધુમાસેડસિન્સહકારદુમજ્જરી ।

દ્યમુક્તિદ્રમુકુલેર્મોતિ ન્યસ્તશિલોમુખા ॥૩૪॥

આ વસંતઋતુમાં આખાના વૃક્ષ પરની મંજરી

પોતાની પ્રકૃષ્ઠ કળીઓ વડે શોભે છે અને તેની પર

ભરપોથી બેઠા છે, તેથી બાણના ભાથા જેવી લાગે છે.

અહીં 'લિન્દ્ર-મુકુલ-દ્' એમ સમાસ છોડતાં હં

કામદેવની છઠી વિલક્ષિત (સંબંધ નોડનાર) દ્' ૩૪

થાય અર્થાત્ પ્રસન્ન છે કળા જેવી એવા કામદેવના

ભાથાની જેમ શોભે છે. ૩૪

માનુર્વે જાયતે લદ્ધ્યા સરસ્વત્યાથવા મતા ।

અત્ર પયોવદં ગુપ્તં મર્યાદા દશવાર્ધિકી ॥૩૫॥

'પરેખર, લદ્ધી અથવા સરસ્વતીએ માનેલ આ

ભાનુ દિવ પામે છે.' એ વાક્યમાં સંબંધવાચક છઠી

વિલક્ષિતનું પદ છુપાયું છે, તેની મર્યાદા દશ વર્ષની

છે (અહીં માનુ માનુ પદ નુ ચબ્દની છટ્ટી વિભક્તિ છે, તેના અર્થ થાય ■ નરની મા-કાતિ, અર્થાત્ 'લક્ષ્મી કે સરસ્વતીને લીધે આ માણુસની કાતિ પ્રગટ થાય છે')

પ્રાપ્તમદો મધુમાસ પ્રવલા રુચિપ્રયતમોઽપિ દૂરસ્થ ।
અસતી સનિહિતેય સહૃતશીલા સહી નિયતમ્ ॥૩૬॥

જેને મદ પ્રાપ્ત થાય એવા મધુમાસ-વસત છે, (કામ) રોગ અત્યંત બળવાન છે, પ્રિયતમ દૂર રહ્યો છે, જેના શિયળ લૂટાયા છે એવી આ વ્યથિચારિણી સખી મારી પાસે જ છે ' (અહીં પ્રાપ્તમ્ અદોમત્ મધુ પદ છોડતા 'આ માલ ચદના મધુ-મધ પ્રાપ્ત થયા છે ' એમ અર્થ થતા માત્ર છટ્ટી વિભક્તિનો સંબંધ જોડાય છે) ૩૬

અધિકરણગુપ્ત

યા કદાક્ષચ્છટાપાતૈ પવિત્રયતિ માનવમ્ ।

एकांते रोपितप्रीतिरस्ति सा कमलालया ॥૩૭॥

જે પોતાના કદાક્ષની છટાઓને નાખવાથી માનવ ને પવિત્ર કરે છે અને જેણે એકાંતમાં પ્રીતિનો આશય કર્યો છે, એવી તે કમળામ્ નિવાસ કરતી લક્ષ્મી છે. (અહીં એ-કાંતે એમ પદ છોડતા અ-વિધુની સખી વિભક્તિનુ ૩૫ એ થાય છે અર્થાત્ 'વિધુશ્રી કાત (પતિ) પરજેણે પોતાની પ્રીતિ ભેડી છે ' એમ સખી વિભક્તિ-અધિકરણ ખૂદી જતા અર્થ બેસે છે) ૩૭ વિપદમાનતા સિદ્ધા સવરચૈષ નિરુપ્મણ ।

यथात्र भस्म पट्टया च निर्वाणं हन्त्ययं जन ॥૩૮॥

હડા સ્વભાવના બધા માણુસને વિપતિ આવવી, એ સિદ્ધ વસ્તુ છે, જેમકે અગારા વિનાની ભસ્મને માણુસ પોતાના પગથી ફર કરે છે (અહીં વિપદિ અનાનતા સધિ છટ્ટી પાડતા 'વિપતિમાં માનવજ થયુ તે બધા જ હડા માણુસના સ્વભાવને સિદ્ધ છે ' એમ સાતમી વિભક્તિ ખૂવતાં ૨૫૬ અર્થ થાય છે) ૩૮ સમ્બોધનગુપ્ત

कमले कमले नित्यं मधूनि पिवतस्तत्र ।

भविष्यन्ति न सदेहं कष्टं दोषाकरोदये ॥૩૯॥

દરેક કમળા પર નિત્ય મધુ(રસ)ના પાન કરતા ચદનો ઉદય થતા તન કષ્ટ યશ, તેમાં સદેહ નથી (અહીં 'અમ્ અલે ।' એમ પદ છોડતા 'હે ભમરા' એનુ સંબોધન મળે છે અર્થાત્ 'હે ભમરા ! કમ્-સુખેથી નિત્ય મધુ પીતા તને ધણુ દોષોનો સમૂહ (દોષાકર) પેદા થયો, છતાં કેમ સદેહ થતો નથી ?) સર્વજ્ઞેન ત્વયા કિંચિન્નાસ્ત્યપિજ્ઞાતમીદશમ્ ।

मिथ्यावचस्तथा च त्वमसत्यं वेत्ति न कचिन् ॥૪૦॥

'તમે સર્વજ્ઞ છો, તેથી આ પ્રકારની કોઈ બાબત તમારાથી અજાણી નથી તેમ જ મુ મિથ્યા વચન કે અસત્ય બોલવુ, એમ કહી પણ જાણતો નથી ' સર્વજ્ઞ-જ્ઞ એમ સધિ છોડતા સર્વજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એમ સંબોધન કરતા 'હે સર્વજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ !' એવા અર્થ થાય છે) ૪૦

पितृवस्ते शरावेण वारि कल्हारशीतलम् ।

केनेमौ ह्रुविदग्धेन हृदये मनिरोपितौ ॥૪૧॥

કમળાથી નીતળ બનેલ આ પાણી શરાવેળ-શરાવ થી પીતા, તારી છાતીમાં શ્વા દુઝે આ બે ભોંક્યા ? (શરાવેળ પદ છૂટા પાડતા શરી-એન થાય છે અર્થાત્ 'હે એન-ઉરણુ ! શરી-ને જાણુ કે હું ભોંક્યા એમ સંબોધન છે) ૪૧

वटवृक्षो महानेप मार्गमावृत्य तिष्ठति ।

तावत्तया न गन्तव्यं यात्रान्नान्य गच्छति ॥૪२॥

આ મહાન વટવૃક્ષ માર્ગે રોકીને બેસુ છે, બીજા સુધી તે ખીલે ન બધા ત્યા સુધી તારે જવુ નહિ (અહીં વૃક્ષ-અન્ય એમ પદ છૂટા પાડી વનો બ સમજ હે વાળે એમ સંબોધન ગુપ્ત છે તે શોધી લેતા 'હે બટુક બાળક ! માર્ગે રોકીને આ મોઢ રીંછ બેસુ છે, તે દૂર થયા પછી જ)

कर्ता अन्ये क्रियाः ये गुप्त

घनघनायनकान्तिघनोऽपनुदनुजपुञ्जमिनात्रि-
जगुर्विग । सकमलोऽपिनदधसमा क्रियामिह
विलोकयितुं च सकलकाम ॥ ૪૩ ॥

જેની કાતિ પાણીથી ભરે મેલ જેની છે જે સુદર છે, જે પાપનાશ છે ચ અને સ્વર્ગ જેના બે નેત્ર છે એવા પ્રેક્ષ પર બેસનાર, લક્ષ્મી સાથે રહેનાર એવા દૈત્યસમુદાયને 'અહીં ખતા સાથે ક્રિયાપદને યોગાખવા માટે અડધા વર્ષની મુદત છે (નીમ ચરણ મા સમ્પૂર્ણ પછી અગ્નિદ ક્રિયાપદ છે તે વિશ્વ ધાતુના સામાન્ય ભૂતકાળ નીમ પુરવતુ એ-વચન 'ચુર્ણ' કરતા હતા 'એ અર્થમાં છે તેમ જ વિરોધે! પરથી 'શ્રી કૃપા'ને કર્તા, તરિકે લેવાના છે) ૪૩

कर्ता, कर्म અને क्रियाः ; ત્રણ ગુપ્ત

मवानिशङ्करोमेश प्रति पूजापरायण ।

वर्तुकर्मनिरागुप्त यो जानाति स पण्डित ॥૪૪॥

'ભવાનિશંકરે મારુ કલાણુ જે પૂજનપરાયણ છે ' અહીં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા ન્ણેય ગુપ્ત છે, તેને જે બધું, તે પડિત છે (અહીં મય અનિચ-વર-ઝમેશ એવા પદ છૂટા પાડતા ત્રણેય મળી બધ છે અર્થાત્ હે

કર (હાથ) । તું ઉમેશ-શ કર પ્રતિ અનિશ-નિરતર
પૂજાપરાયણ થા ' કર કર્તા, શકર કર્મ, મવ ક્રિયાપદ છે)

વીરમત્યદ્ભુત લોચે કિમહ વચ્ચ્યત પરમ્ ।

કર્તૃકર્મત્રિયાગુપ્ત મર્યાદા જઘ્નણો વચ ॥ ૪૫ ॥

વીર અને અત્યંત અદ્ભુત લોકમા ' તેથી
વિરોધ હું શું ? ૨ અહીં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા એ
ત્રણેય ગુપ્ત છે, જેને રોધવાની મુદત પ્રજ્ઞાની જી મર
સુધી છે (અહીં વી -મતિ-અદ્ભુતમ્ એમ પદ છૂટા
પાડતા પરમાત્મા (અવતારદશામા) રમાની જેમ
લોકમા અદ્ભુત આસ્ત્ર કરે છે ' એવા અર્થ સંગત
થાય છે, તેમા વી ની અદ્ભુતમ્ કર્મ અને મતિ
ક્રિયાપદ છે) ૪૫

સધિગુપ્ત

ન મયા ગોરસામિહ ચેત કસ્માત્ત્વકુપ્તસિ ।

અસ્થાનકલિતૈરૈતૈરલમાલોહિતેક્ષણે ॥ ૪૬ ॥

'મે નથી ગોરમને ગજુનાર ચિત્ત । તુ શા માટે
કાપે છે કે લાલ નેનોવાળા સુદરી । વજર સ્થાને આ
શસ્ત્રનેથી કાઢ વળો નહિ ' (અહીં મે-અગ્નો-ત્સામિત
એમ સધિગુપ્ત છે, ને છોડતા એવા અર્થ થાય છે કે
'મારું ચિત્ત અપરાધના રસને બાંધુતુ નથી અર્થાત્
મે અપરાધ કયો નથી, તારે તુ શું કામ રડે છે ?
હવે રડીશ નહિ) ૪૬

સમાસગુપ્ત

વિપાદી મૈદ્યમભાતિ સદારોગ ન મુચ્ચતિ ।

ચંદ્રેનાપિ ત્વયા વીર કમુનારિ સમ કૃત ॥ ૪૭ ॥

વિપાદી-ખિન્ન ચિત્તવાદી ભિક્ષુ ખાય છે સદા
રોગને છોડતા નથી કે વીર । તુ રોષે ભરાયો છે
તોપણ તને દગ્ધિને થયું જેવા કરેલો છે (અહીં
સમાસ ગુપ્ત છે, તેથી વિપમ્ અતીતિ વિપાદી શ કર
સદાર આ-ઓ સહિત તે પર્વતને છોડતા નથી હવે
અર્થ બદલાના સદા વિષ ખાનાર શ કરે ભિક્ષા ખાય
છે અને પાર્વતની સાથે હિમાલય પર્વત છોડતા નથી
એવા ભાવ મળે છે) ૪૭

નિત્યમારાધિતા દેવૈ કસ્ય દ્વિપતસ્તનુ ।

મળ્ડલાંમે ગદાયાદ્ર ચક્ર જયતિ મિચ્છતી ॥ ૪૮ ॥

નિત્ય દેવોએ જેની સેવા કરી છે અને જે કસને
રૂપ કરે છે તે કૃષ્ણની કાયામજ્જા અજ્ઞાને ગદા,
શ્વખ અને ચક્રને ધારણ કરીને જય પામે છે (અહીં
નિત્ય નિરતર, મા-લક્ષ્મી, રાધિકા-જેની પાસે છે,
એવા સરસ સમાસ ખૂલે છે) ૪૮

લિ ગયુમ

નિતાન્તસ્વચ્છદ્વય સચિ પ્રેયાન્સમાગત ।

ત્વા ચિરાદર્શનપ્રીત્યા ચ સમાલિન્નય રસ્યતે ॥ ૪૯ ॥

હે સખી । જેતુ હવે અત્યંત સ્વચ્છ છે, એવે
તારો પતિ આવ્યો છે તને ઘણે દિવસે જોતા ટોવાથી,
પ્રસન્ન થઈને તને આલિંગન આપીને તે ક્રીડા કરશે
(સ્વચ્છદ્વય એ નિપુ સકલિંગ લાગે છે પરંતુ સ્વચ્છ
હવે-અયમ્ પદ પાડતા 'જેતુ હવે સ્વચ્છ છે તેના
આ તારા પતિ' એમ પુલિંગ બને છે) ૪૯

કલિકાલમિય યાવદગત્યસ્ય મુનેરપિ ।

માનસ રણ્ડયત્યજ શશિજળ્હાનુકારિણી ॥ ૫૦ ॥

ચંદ્રના ખડકુ અનુકરણ કરનારી હવ (આ)
કલિકાલ અગત્ય મુનિના મનનું ખડક કરે છે
(અગત્ય મુનિ જિતે દ્રિન છે, માટે તેનું મન વિહવળ
થયું ન જોઈએ વળી 'કલિકાલ' પુલિંગ છે અને
હવ શ્રીલિંગ છે અહીં કલિકા અલ્પ હવમ્ એમ પદ
છૂટ પાડતા, એવા અર્થ થાય કે, 'આ ચંદ્રની જેમ
શોભતી અગત્યની (અગધિયાના ગાડની) કળી મુનિના
મનનું પશુ ખડક કરે છે !) ૫૦

વિભક્તિતુ વચન ગુપ્ત

પ્રમોદ જનયત્યેષ સદારા ગૃહમેધિન ।

યદિ ધર્મશ્ચ કામશ્ચ ભવેતા સગતાવિમૌ ॥ ૫૧ ॥

જો ધર્મ અને કામ એ બંને સંગત થાય તો
શ્રીઓ સહિત ગૃહસ્થીઓ આનંદ આપે જ છે (અહીં
ગૃહમેધિન પદ બીજી વિભક્તિનું બહુવચન દેખાય છે
તેને બદલે હજી વિભક્તિનું એકવચન છે તે જ રીતે
સદારને બદલે સદા-યા પદ છૂટ પાડતા આવા અર્થ
થાય કે 'ગૃહસ્થની લક્ષ્મી સદા આનંદ આપે છે') ૫૧
ક્રિયાપદનું વચન ગુપ્ત

કસ્માત્ત્વ દુર્વલાસીતિ સક્યસ્તા પરિપૃચ્છતિ ।

ત્વયિ સનિહિતે વાસુ દયાકથય સોત્તરમ્ ॥ ૫૨ ॥

'તું કેમ દુર્બળ દેખાય છે ?' એમ સખીઓ તેને
પૂછે છે તમે હાજર હો ત્યારે તે સખીઓને શી
ગીને ઉત્તર આપે ? (અહીં પરિપૃચ્છતિ ક્રિયાપદ એક
વચનમા છે, તે જ બહુવચન પ્રક્રિયામા (વાર વાર
માટે) બહુવચન બને છે અર્થાત્ 'સખીઓ તેને વાર
વાર પૂછતા કરે છે') ૫૨

માત્રાચ્યુતક વગેરે

[શ્લોકમા રહેલ સ્વર, ખિ દ, વિસર્ગ, અક્ષર,
બજન વગેરે દૂર કરતા શ્લોકનો બીજો અર્થ થાય, એ

પ્રકારની રચનાને માત્રાન્યુતકાદિ રચના કહે છે તેવા નમૂનાના પદર શ્લોકો અહીં આપ્યા છે]

માત્રાન્યુતક :

મહાશયમતિસ્વન્લ નીર સતાપશાન્તયે ।

રલવાસાદતિશ્રાન્તા સમાશ્રયત હે જના ॥૧॥

અન જનો પાસે નિવાસથી અત્યંત કટાણી ગયેના એવા હે જનો ! તમારા સતાપને શાત કરવા માટે અત્યંત સ્વચ્છ અને ધણા હિડા એવા નીર-જલનો આશ્રય કરો (અહીં નીરમા રહેલ હ સ્વર લેતા 'નિર્મલ હૃદયવાળા મહાશય નર-સતજનનો આશ્રય કરો એવો બીજો અર્થ મળે છે) ૧

તુવારઘલ્લ સ્ફૂર્જન્મહામણિષરોડનય ।

નાગરાજો જયત્યેક દૃથિવીઘરણક્ષમ ॥૨॥

જે બરફ જેવો ધવલ છે જે અલગ રત્નિંદાયક મોટા મણિને વરણ કરે છે જે પાખરહિત છે અને જે પૃથ્વીને ધારણ કરવ મા શક્તિમાન છે એવો એક નાગ રાજ (મોટો સર્પ) જય પામે છે (અહીં નામનો આકાર લેતા નાગ પર્વતરાજ થાય છે, અર્થાત્ જે બરફના કારણે ધવલ છે, જે મોટા મોટા રત્નોને ધારણ કરે છે અને જે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે તે પર્વતરાજ જય પામે છે)

ધિદુન્યુતક

સુદયામા ચન્દનચતી કાન્તા તિલકમૂપિતા ।

કસ્યેવાનન્નમૂ પ્રીતિ મુજગસ્ય કરોતિ ન ॥૩॥

જે ઉત્તમ સોળ વર્ષની સુદરી છે જેને શરીર ચંદન છે જે કાતા છે જેણે તિલકની તોલ્લા રચી છે એની આ કામદેવના સ્થાનરૂપ (અનમૂ) સ્ત્રી કયા જગ પ્રરુપ (મુજગ)ને પ્રીતિ ઉપજાવતી નથી ? (અહીં કાલેવાનન્નમૂ પરતુ બિદુ લેતા નામ-અર્થાત્ પર્વતની તળેટીની જમિ જે કાળી છે જેમા સુખડના વૃક્ષ છે જે મતા-સરવાળી છે જે તિનકના ઝાડથી શેભે છે, તે કયા સર્પ (મુજગ)ને પ્રમ નહિ ઉપજાવે ? એવો અર્થ અદલાય છે) ૩

યથા સત્પ્રસવ સિન્ધ સ-માર્ગવિહિતચિત્તિ ।

તથા સર્વાશ્રય સત્યમન મે રુલુદ્રમ ॥૪॥

જે પ્રમાણે સારા પ્રસવવાળુ (ઉત્તમ-સુધીન) સિન્ધ (હીડુ) સ માર્ગવિહિત સ્થિતિ (સારા રત્ને રાખેલ) વૃક્ષ સરોનો આશ્રય બને છે, તેમ મત આ બકુલવૃક્ષ સામે જ સર્વનો આશ્રય છે (અહીં અન્ન મે રુલુદ્રમ મા ઉપરનો અનુસ્વાગ મટી નામો, જેમ જ નો વ કરો, તેા અપમેવ કુન્દુમ પ નીચના 'અ

મારુ કુલરૂપી વૃક્ષ ખરેખર સર્વને આશ્રય આપે છે, એવો બીજો અર્થ નીકળે છે) ૪

નિસર્ગન્યુતક

મહીરુહો વિહગાનામેતે હૃદયે કલાપિનામ્ ।

વિરુતે સ્વાગતાનીવ નીરવાહાય કુર્વતે ॥૫॥

આ બધા વૃક્ષો મેર પક્ષીઓના મનગમતા (હૃદય) શબ્દરૂપથી મેઘને માટે શુ સ્વાગત કરી રહ્યા છે (અહીં હૃદયે ના વિસર્ગનો લેખ કરતા (હૃદયકલાપિનામ્) પદ છૂટ પડે છે અર્થાત્ 'મનગમતા સ્વ કરતા પક્ષી ઓના શબ્દરૂપથી' એમ બીજો અર્થ સ્પષ્ટવાય છે) ૫

અગસ્યસ્ય મુને શાપાદ્વદ્વલસ્યન્નનમાસ્થિત ।

મહાસુ રાપ્તરિશ્ચનો નહુપ સપતા ગત ॥૬॥

બ્રહ્મલોકના સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ મહાપ્રાણુવાન નહુપ રાગ અગસ્ય મુનિના શાપથી આકાશમાંથી બજ થતા સર્પરૂપ બની ગયો (અહીં મહાસુ નો વિસર્ગ જતા જાત પદ બેડાતા મહાસુતા પદ મળે છે, તેનો અર્થ 'મહાસુખથી બજ થયો' એમ થાય છે) ;

અક્ષરરુપ્યુતક

મહાનપિ સુધીરોડપિ વહુરનયુતોડપિ સન્ ।

ચિરસ કુપતીવારો નદીન કેન સેવ્યતે ॥૭॥

મોટા છે સારી ધીરજવાળો છે, અનેક રત્નોથી ભેડાયેલ છે, તોપણ પાણી વિનાનો અને પૃથ્વીને વીંટળીને રહેલો નદીન નદીઓનો પતિ કોને સેવવા યાગ્ય છે ? (અહીં ન અક્ષર કહી નાખતા 'દીને' પદ મળે છે અર્થાત્ મોટા, ધીરજવાળો અને રત્નોથી યુક્ત હોય તોપણ નીર અને ખરા ! કુટુંબથી ઘેરા થેનો હેય તો તે દીન-કૃપણ જન કોને સેવ્ય બને ?)

સુશીલ સ્વર્ગોરાગ્ન પૂજચન્દ્રન્નિમાનત ।

સુગત કસ્ય ન પ્રીતિ તનોતિ હૃદિ સાંચ્યત ॥૮॥

સુશીલ હોય, સુવર્ણ જેવો ગોર દેહ હોય, તેમ જ પૂર્ણ ચંદ્ર જેવા જેના મુખ હોય, એવો સુદ્ધ બિંદુ (મુગ્ધ) બને હવ્યમા વસી ગયો રોય, તો કોની પ્રીતિને વિસ્તાર કરતો નથી ? (અહીં સુગત માથી ન અન્ન લેતા સુ શબ્દ પુરવાચક અને છે અર્થાત્ ઉપર જતાવેલ વિગતોવાળો પુત્ર કોની પ્રીતિ પેદા કરતો નથી ?) ૮

અધાનન્યુતક

[કોની મં અને ક્રિયાપદનો અનવય ગોડવીને વાગ્યવાળા થાય, તેને બદલે આધાપાછા કરતાં વગેરે હોય, તેને અધાનન્યુતક કહે છે તેવા બે શ્લોકો નામે છે, તેને અનવય ગોડવીને અર્થ કર્યો છે]

તનોતુ તે યસ્ય ફળી ગરુત્માન્પાળૌ મુરારિદંચિતા-
ચ શય્યા । નામૌ સ્તુરન્મદ્રમશુદ્ધદેહઃ પદ્મા ગતિચક્ર
મસૌ વિધાતા ॥ ૧ ॥

નેની શય્યા સર્પ છે, જેનું પાલન મરુક છે, જેના
હાથમાં ચક્ર છે, જેની પત્ની લક્ષ્મી છે અને જેની
નાભિમા શેાભીતા બ્રહ્મા છે, તે ધનસ્થામ ભગવાન
તમારું રક્ષણ કરશે. ૬

હરઃ ક્ષયી તાપકરઃ સુરેશઃ શાન્તો હરિગોત્ર-
રિપુવિવેશ્યાન્ । ઇન્દ્રો દ્વિજિહ્વાશ્રિત ઇત્યુપેક્ષ્ય લક્ષ્મ્યા
દૃતઃ પાતુ વિધિર્જગન્તિ ॥ ૧૦ ॥

મહાદેવ એ સર્પનો આશ્રય કરે છે. ચંદ્ર ક્ષય
પામે છે. સૂર્ય તાપ આપનાર છે. સુરેશ-ઇન્દ્ર ગોત્ર-
(પર્વત) ના શત્રુ છે. વિધિ શાંત છે એમ બધાની
ઉપેક્ષા કરીને લક્ષ્મી સહિત વિષ્ણુ તમારું રક્ષણ કરશે.

વ્યંજનમ્ચુતક

મિશ્રવો રુચિરાઃ સર્વે રસાઃ સર્વજનપ્રિયાઃ ।

ક્ષમાયામમિમંપન્ના દૃશ્યન્તે મગધે પરમ્ ॥ ૧૧ ॥

રચિ પેદા કરનાર, સર્વ રસોને બાંધનાર, સર્વ
જનોને પ્રિય, ક્ષમા વિશે શેાભતા એવા મિશ્રકો મગધ-
દેશમાં ઘણા દેખાય છે (અહીં મિશ્રવાનો મ વ્યંજન
કાઠી નાખના ફક્ત મળે છે અર્થાત્ સર્વજનોને પ્રિય
રચિર કોરડી મગધદેશમાં ઘણી છે) એવા અર્થ થાય છે)
સત્યશીલદ્યોપેતો દાતાસુચિરમત્સરઃ ।

જિન સર્વાત્માના સેવ્ય. પદમુચૈરમીપ્સતા ॥ ૧૨ ॥

જેમા સત્ય, શીપ અને દયા રહેલા છે. દાતા હોઈ
જેને કોઈ ભતનો મત્સર નથી, એવા જિન-મહાત્મા
ઉચ્ચ પદ મેળવવા ઈચ્છનાર દરેક મહાત્મા પુરૂષે સેવવા
લાયક છે. (અહીં જિન શબ્દમાંથી જ વ્યંજન લઈ
લેતા જન શબ્દનો અર્થ સમૃદ્ધ ધનવાન પુરુષ થાય
છે, જે સર્વને સેવ્ય છે) ૧૨

મ્ચુતકતાક્ષર

સદાગતિદ્વયોન્મુદ્ધાયતમસો વદ્યતાં ગતઃ ।

અસ્તમેષ્યતિ દીપાપ્યં કિપુરેકઃ શિવે સ્થિતઃ ॥ ૧૩ ॥

નિત્ય નિરંતર ગતિ કરનાર લેણી જેની છાયા
છે, છતાં જે હાલ અધઃગતને પથ થયેલ છે; એવો
આ દીપ શિવના મસ્તકે રહેલ એકલા ચંદ્રની જેમ
અસ્ત પામશે. (અહીં દીપઃ ના પ લઈ લે અને ન
ઉમેરે, તો દાન શબ્દ થાય. અર્થાત્ 'દાન બોલેલ આ
ચંદ્ર શિવના મસ્તકે રહેલા છતાં અસ્ત પામશે' એમ

બીજો અર્થ મળે છે. એક અક્ષર છોડી દેવો અને તેને
બદલે બીજો અક્ષર આપવો, તેને ચ્યુત-દત્ત-અક્ષર કહે છે.)
પૂર્ણચંદ્રમુરારી રમ્યા કામિની નિર્મલામ્બરા ।

તનોતિ કસ્ય ન સ્વાન્તમેકાન્તમદનાતુરમ્ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્ણ ચંદ્રના જેવી મુખવાળી, રમણીય, નિર્મળ
વસ્ત્રને ધારણ કરનાર, આ કામિની કોના ચિત્તને સંપૂર્ણ
રીતે કામાતુર કરતી નથી? (અહીં કામિનીનો ક કાઠી
ય ઉમેરવાથી યામિની શબ્દ થાય છે. અર્થાત્ જેના મુખ-
રૂપે પૂર્ણ ચંદ્ર છે અને જેમાં નિર્મળ આકાશ છે એવી
આ યામિની-રાત્રિ કોને કામાતુર કરતી નથી?) ૧૪
કૂજન્તિ કોકિલાઃ સાલે યૌવને કુદમમ્બુજમ્ ।

કિં કરોતુ કુરુદ્ધાક્ષી વદનેન નિપીહિતા ॥ ૧૫ ॥

કોયલ સાલવૃક્ષ પર શબ્દ કરે છે, યૌવનમાં કમળ
પ્રકુલ થાય છે; તો પક્ષી વદનની પીડ-સ્થાન બનેલ આ
મુગ્ધોચના શું કરશે? (અહીં સાલની પહેલાં ર ઉમેરે
તો રગલે શબ્દ થાય. યૌવનમાંથી યૌ કાઠી થને થાય
તેમ જ વદનેનમાં વ કાઠીને મ ઉમેરતાં મવનેન થાય.
અર્થાત્ રસાલ વનમાં કોયલ ફૂળે છે, તે સમયે મહનથી
પીડાતી આ મુગ્ધોચના પ્રકુલ કમળને શું કરશે?) ૧૫

અન્તરરાહાપ

[અહીં જે ભેતાળસ શ્લોકો આપેલા છે, તે
શ્લોકની અંદર પ્રથમ પુછાય છે અને ઉત્તર પછી શ્લોક-
ની અંદરથી જ મળી આવે છે ૧૫ થી ૨૫૪ નહિ
હોતાં શોધવાની આતુરી બોધએ; માટે તેને અન્તર-
શ્લોકની અંદર જ રહેલ આલન-પ્રશ્નનો ઉત્તર હોવો
એ કારણે અન્તરગળ્ય કહે છે.]

કસ્તૂરી જાયતે કસ્માત્કો હન્તિ કરિણાં કુલમ્ ।

કિં કુર્યાત્કાતરો યુદ્ધે સુગાત્સિંહઃ પલાયનમ્ ॥ ૧૬ ॥

કસ્તૂરી શાશ્વતી થાય છે? હાથીઓના કુળને કાપી
દણે છે? બાયલો યુદ્ધમાં શું કરે? મુશ્કી સિંહ પલાયન.
(અહીં મોઝી ચરણ, પહેલા ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે છે.
અર્થાત્ કસ્તૂરી મુશ્કી, હાથીનું કુળ સિંહથી અને બાયલો
યુદ્ધમાં પલાયન કરે એમ ઉત્તર મળી જાય છે) ૧

કઃ દે ચરત્તિ કા રમ્યા કા જપ્યા કિં વિમૂષ્ણમ્ ।

કો વન્દ્યઃ કીદૃશી લઙ્કા વીરમર્ષટકમ્પિતા ॥ ૧૭ ॥

આકાશમાં કાણુ ફરે છે? રમ્ય શું છે? જપવા જેવું
શું? બપુશું શું? વંદવાલાકક કેણુ? લંકા કેવી? વીર
મર્ષટકી કેવેલી. (અહીં મોઝા ચરણના પદ છૂટાં પાડતાં
ઉત્તર મળે છે કે, આકાશમાં યૌ-પક્ષી ફરે છે. રમા-
લક્ષ્મી રમ છે. જપવા જેવી મર્ષ-મયાઓ છે. બપુશું

કર્ક-કુ' છે તેમ જ વંદવાલાયક પિતા છે. લંકા
વીર મહંતથી કંપેલી છે. ૨

સીમન્તિનીપુ કા શાન્તા રાજા કોડમૂદગુણોત્તમઃ ।

વિદ્વદ્ધિઃ કા સદા વન્યા અત્રેવોત્ત ન લુપ્યતે ॥૩॥

સીમન્તિની-સોભાઝવતી સ્ત્રીઓમા કાણુ શાંત હશે ?
કયો રાજા ગુણોમાં ઉત્તમ ગણાયો ? વિદ્વાનોને ખાટે
સદા વંદનીય કાણુ છે ? તેના ઉત્તર અહીં જ આપ્યા છે
છતાં બળ્યાતા નથી. (અહીં દરેક પ્રશ્નના ચરણમાં તેનો
પહેલો અને છેલ્લો વર્ણ લેતાં, ઉત્તર મળી બધા છે.
જેમ કે સીતા શાંત છે, રામ ઉત્તમ છે, વિદ્યા વંદનીય છે.)

યુધિષ્ઠિરઃ કમ્ય પુત્રો ગદ્ગા વહતિ કીદૃષી ।

હંસસ્ય શોમા કા વાસિ ધર્મસ્ય સ્વરિતા ગતિઃ ॥૪॥

યુધિષ્ઠિર કોના પુત્ર છે ? ગદ્ગા કેવી રીતે વહે છે ?
હંસની શોભા શું છે ? ધર્મની ત્વરિતા ગતિ. (અહીં
છેલ્લા ચરણમાં ઉત્તર છે, જેમ કે યુધિષ્ઠિર ધર્મના પુત્ર
છે, ગદ્ગાત્વરિતા વહે છે અને હંસની ગતિ તે શોભા છે.)

મોજનાન્તે ચ કિં પેયં જયન્તઃ કસ્ય વૈ સુતઃ ।

કથં વિણ્ણુપદં પ્રોત્કં તત્કં શાકસ્ય દુર્લભમ્ ॥૫॥

ભોજન કરી રહ્યા પછી શું પીયું ? જ્યંત કોનો
પુત્ર ? વિણ્ણુપદ પદ કેવી રીતે કહ્યું છે ? હાથ ઇકને
દુર્લભ છે. (અહીં 'ભોજન પછી હાથ લેવી, જ્યંત
ઇકને પુત્ર છે અને વિણ્ણુપદ પદ દુર્લભ છે' એમ
ઝોઝા ચરણમા ઉત્તર મળે છે.) ૫

પૃથ્વીસંયોધનં કીદૃક્કવિના પરિકીર્તિતમ્ ।

કેનેદં મોહિતં વિશ્વં પ્રાયઃ કેનાપ્યતે યશઃ ॥ ૬ ॥

કવિએ પૃથ્વીનું સંયોધન કેવી રીતે વર્ણવેલ છે ?
આ વિશ્વ કોનાથી મોહિત થયું છે ? ધાતુખરું કોને
યશ મળે છે ? (લોકમા રહેલ કવિના પદથી ઉત્તર
મળે છે. કો ! હના એમ પદ છૂટા પાડતા, પૃથ્વીનું
સંયોધન કો છે, હના-હામંદેવથી આ વિશ્વ મોહિત છે
તેમ જ કવિને યશ મળે છે, એમ આપું પદ લેખાય છે.)

મવત ઇવાતિસ્વન્દં કસ્યામ્યન્તરમગાધમતિશિશિરમ્ ।

કાલ્યામૃતરસમગ્રત્યમિવ સદા કઃ કથય સરસઃ ॥૭॥

હે સરસ (સરોવર) ! તારી જેમ કોનું અંતર
અત્યંત સ્વચ્છ, અગાધ અને અતિશય ઠંડું છે ? કાણુ
તારી જેમ હાલ્યારથી અમૃતરસની અંદર મમે છે ? તે
નું કહે. (અહીં સરસ એ સંયોધનનો ખીન્ને અર્થ
રસિક જન થાય છે, તે શ્લોકનો ઉત્તર છે. અર્થાત્
રસિક જન સરોવરની જેમ સ્વચ્છ, શીતળ અને અમૃત-
રસમાં મમે રહે છે.) ૭

વીરે સરુપિ રિપૂનાં નિયતં કા હૃદયશાયિની ભવતિ ।
નખસિ પ્રસ્થિતજલદે કા રાજતિ હન્ત વદ તારા ॥૮॥

બ્યારે વીરજન કોષે ભરાય, ત્યારે શત્રુઓનાં હૃદય
પર ચૂસારી એવી કઈ વસ્તુ છે ? તેમ જ બ્યારે આકાશમાં
મેઘ જતા રહે, તોપણ કાણુ શોભે છે, તે હે તારા !
તમે કહે. (વદત્પ્રભાં વદન આરા પદ હાઠતાં આરા-
તલપારો શત્રુની છાતી પર પડે છે અને આકાશમાં
તારા-નક્ષત્રો ચમકે છે, એમ ઉત્તર મળે છે.) ૮

અમરહિતઃ કીદૃક્ષો ભવતિતરાં વિકસિતઃ પદ્મઃ ।

જ્યૌતિષિકઃ કીદૃક્ષઃ પ્રાયો મુષિ પૂજ્યતે લોકૈઃ ॥૯॥

અમરહિત કમળ વિકાસ પામતાં કેવુ થાય ? કયો
જોશી આ લોકમાં ધાતુખરું વિશેષ પૂજ્ય બને છે ?
(અમરહિતઃ એમ પદ હાઠતાં કમળ ખીલતાં ભમરાનું
કલ્યાણ કરે છે, એવો ઉત્તર મળે છે તેમ જ અમરહિતઃ
અમ વિનાનો જોશી લોકમાં વખખાય છે, એમ ખીન્ને
ઉત્તર મળે છે.) ૯

પ્રભવઃ કો ગદ્ગાયા નગપતિરતિમુમદ્ગધરઃ ।

કે સેવ્યન્તે સેવકસર્થૈરત્યર્થમર્થરતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

અત્યંત સુંદર શિખર ધારણ કરનાર કયો પર્વત
ગદ્ગાની ઉત્પતિનું સ્થાન છે ? ધનને ઇચ્છતા સેવકો
જેને વિશેષે કરીને સેવે, તેવા કયા લોકો છે ? (અહીં
પ્રમવઃ પદમાં બને ઉત્તર છે. ગંગાવાઃ પ્રમન કહેવાથી
'હિમાલય પર્વત' એમ ઉત્તર મળે છે અને પ્રમવઃ એટલે
સત્તા અને પૈસાવાળા ધનિક એવો ખીન્નો ઉત્તર મળે છે.)

અયમુદિતો હિમરશ્મિર્વેનિતાવદનહય કીદૃશઃ સદૃશઃ ।

નીલત્વિકોપલભ્મઃ સ્ફુરતિ પ્રત્યક્ષતઃ કસ્ય ॥ ૧૧ ॥

આ ઉદય પામેલો ચંદ્ર વનિતાના મુખની જેમ કેવો
લાગે છે ? નીલ વજેરે ધર્મોની પ્રાપ્તિ સ્ફુટ રીતે કોને
પ્રાપ્ત થાય છે ? (અહીં સદૃશઃ સખ્દ સ્ત્રીના મુખ જેવો
લાગે છે, એમ પહેલો ઉત્તર છે અને સદૃક્ જેને નજર
છે, એવા અનુબંધે નીલ વજેરે વર્ણુની ખખર પડે છે
એવો ખીન્ન પ્રશ્નો ઉત્તર છે.) ૧૧

ગૈરિકમનઃશિલાદિઃ પ્રાયોષોત્પચતે કુતો નગતઃ ।

યઃ ચલુ નચલિત મુશઃ સ્થાનાદુકઃ સ કીદૃક્ષઃ ॥૧૨

કયા ગતિ વિનાના સ્થગથી ઝેર, મનઃશિલ વજેરે
પેદા થાય છે ? પોતાને બળ્યુવેલ સ્થાનથી જે ચલિત
ન બને, તે પુરષ કેવો દોષ છે ? (નગતઃનો અર્થ થાય
છે પર્વત, તેમાંથી ઝેર વજેરે થાય છે અને જે ન ગતઃ
એટલે કે કયાંય જનો નથી, એવો સ્થિર પુરષ પોતાના
સ્થાને કાયમ રહે છે.) ૧૨

કસ્ય મરો દુરધિગમ કમલે ક કથય વિરચિતવાસ ।
કૈસ્તુષ્પતિ ચામુણ્ડા રિપવસ્તે વદ કુતો ષ્ટ્રા ॥૧૩॥

મારવાડમાં કોની તાણ છે ? (ઉત્તર કસ્ય-પાણીની)
કમળમાં જેણે ચિરનિવાસ કર્યો છે, તે કોણ ? (ક-
બ્રહ્મા) ચામુડા કોનાથી રાજ થાય છે ? (કૈ-મસ્તકોની
સુડમાંથી) તમારા શત્રુઓ સાથી બ્રષ્ટ થયા ?
કુન્ત-પૃથ્વીથી) ૧૩

ક સજવાન કૃષ્ણ કા શીતલવાહિની ગદ્ધા ।

કે દારપોષણરતા ક ઘલવન્ત ન વાઘતે સીતમ્ ॥૧૪
કૃષ્ણે કોને માર્યો ? (કસ્ય-ક સને) શીતલ જન વહે-
નારી તમા કઈ ? (કાશી-કોશીની) દારા-બીઓને પોષણ
આપવામાં રત કોણ છે ? (કેદાર-ખેતરોમાં કામ કરનાર
ખેડો) કયા બળવાનને ઠંડક લાગતી નથી ? (કલ્લ ત-
નેની પાસે કામળ છે, એવા માણસને) ૧૪

ક કૌ કે ક કૌ કાન્ત હસતિ ચ હસતો હસન્તિ
હરિગદ્યા । અઘર પલ્લવમદ્ધ્યી હસૌ કુન્દસ્ય
કોરકાન્દન્તા ॥ ૧૫ ॥

હરિયાક્ષી-સુદરીના કોણ કોને હસે છે ? કયા બે
ક્યા બેને હસે છે ? તેમ જ કયા કોને ધણીને હસે
છે ? (એના ઉત્તર ઉત્તરાર્ધમાં છે, જેમ કે) એક અઘર
કામળ લાલ પાનને હસે છે બે પગ બે હસને હસે
છે અને ધણી દાત કુંદલની કળીઓને હસે છે) ૧૫

કા શમુકાન્તા કિમુ ચન્દ્રકાન્ત કાન્તામુલ કિ
કુરતે મુજગ । ક શ્રીપતિ કા વિપમા સમસ્યા
ગૌરીમુલ ચુન્નતિ વાસુદેવ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દની કાતા કોણ ? ચંદ્રના જેવું સુદર શુ ?
જરપુર્ય કાતાના મુખને શુ કરે છે ? લક્ષ્મીનો પતિ
કોણ ? વિષમ સમસ્યા કઈ ? ગૌરીના મુખને વાસુદેવ
સુખન આપે છે (અહીં છેલ્લા ચંદ્રશુભા ઉત્તરો છે
ગૌરી શબ્દની કાતા છે ચંદ્રના જેવું સુખ છે જર
પાતાના મુખને સુખન આપે છે લક્ષ્મીનો પતિ વાસુ-
દેવ છે અને 'વાસુદેવ ગૌરીને સુખન આપે' તેના જેવી
વિષમ સમસ્યા બીજી કયા છે ?) ૧૬

કા લોકમાતા કિમુ દેહમુલ્ય રતે કિમાદો
હરતે મનુષ્ય । કો દૈત્યહન્તા વદ વે ક્રમેણ ગૌરી
મુલ ચુન્નતિ વાસુદેવ ॥ ૧૭ ॥

લોકની માતા કોણ ? શરીરમાં મુખ્ય શુ ? રમણ
ક્રિયાના આરભમાં મનુષ્ય શુ કરે છે ? દૈત્યને હણનાર
કોણ ? એ અને કમથી કદા (ઉત્તર) ગૌરી-પાર્વતી
લોકમાતા છે શરીરમાં મુખ મુખ્ય છે માણસ રમણ

ક્રિયામાં મુખને સુખન આપે છે અને દૈત્યને હણનાર
વાસુદેવ છે ૧૭

કા શૈલપુત્રી કિમુ નેત્રમ્ય શુકાર્મક કિ કુરુતે
ફલાનિ । મોક્ષસ્ય દાતા સ્મરણેન કો વા ગૌરીમુલ
ચુન્નતિ વાસુદેવ ॥ ૧૮ ॥

પર્વતની પુત્રી કોણ ? નેત્રને રમ્ય શુ લાગે ? પોપટ
તુ બચ્ચુ ફળને શુ કરે છે ? રમણથી મોક્ષને આપ-
નાર કોણ ? (ઉત્તર) ગૌરી પર્વતની પુત્રી છે મુખ
નેત્રને રમ્ય લાગે છે, પોપટતુ બચ્ચુ ફળના મુખને
સુખન આપે છે અને મોક્ષ આપનાર વાસુદેવ છે ૧૮

કે મૂયન્યતિ સ્તનમળહલાનિ કીદશ્યુમા ચન્દ્ર
મસ કૃત શ્રી । કિમાદ સીતા દશકળનીતા દારા
મહાદેવરતાતમાત ॥ ૧૯ ॥

સ્તનના મડળને કોણ તોભાવે છે ? ઉમા-પાર્વતી
કેવી છે ? ચંદ્રમાની તોભા શાથી આવે છે ? રાવણે
હરણ મુક્ય ત્યારે સીતાએ શુ કયું ? (ઉત્તર) હાર
સ્તનને તોભાવે છે ઉમા મહાદેવમાં રત છે ચંદ્રની
શોભા અધારથી વધે છે સીતાજીએ 'હા રામ હા
દેવર હા તાત, હા માત !' એમ કહ્યું હતું (અહીં
એકા ચંદ્રશુભા પદ છૂટા પાડતા, ઉત્તરો મળે છે) ૧૯

રવે કવે કિં સમરસ્ય સાર કૃપેભય કિં કિમુ
શન્તિ મુજ્ઞા । રલ્લદ્વાય વિષ્ણુપદ ચ કેવા ભાગીરથી
તીરસમાશ્રિતાનામ્ ॥ ૨૦ ॥

સૂર્યને અને કવિને શુ હોય છે ? સુદનો સાર શુ ?
ખેતીને ભય શાનો ? ભમરા શુ ધવ છે ? ખલ પુરુષ
થી ભય કોને ? વિષ્ણુનું સ્થાન કોને મળે ? (અહીં
એકા ચંદ્રશુભા ઉત્તરો છે જેમ કે) સૂર્યને મા-પ્રકાશ
હોય છે કવિને ગૌ-વાણી હોય છે, બુદ્ધમાં રમ્ય-પોદો
સાર છે ખેતીને ફેંસી-અનાદરિતો ભય છે ભમરા
રસને ધવ છે, આશ્રિત માણસોને ખલથી ભય છે
તેમ જ મગાને તીરે સાગી રીતે રહેનાર માણસોને
વિષ્ણુપદ મળે છે ૨૦

પ્રજન્તિ પદ્માનિ કળ વિકાસ પ્રિયા ગતે ભર્તરિ
કિં કરોતિ । રાત્રો ચ નિત્ય વિરહાહુલા કા સૂર્યદયે
રોદિતિ ચન્નવાકી ॥ ૨૧ ॥

કમળ ક્યારે ખીલે છે ? પતિના ગયા પછી પ્રિય
પત્ની શુ કરે છે ? રાતે નિરતર વિગદથી આંતર ઠાણ
હોય છે ? (આના ઉત્તરો એકા ચંદ્રશુભા છે જેમ કે)
સૂર્યનો દેવ થતા કમળ ખીલે છે, પતિ ગતા પ્રિયા
રહે છે અને ચક્રવાકી રાતે વિરહાંતર હોય છે ૨૧

સન્તશ્ચ લુલ્લાશ્ચ મહર્પિસઘા વિશા કૃપિષ્ઠા
રત્નુ માનનીયા । કિં કિં સમિચ્છન્તિ તથૈવ સર્વે
નેચ્છન્તિ કિં માધવદાપચાનમ્ ॥ ૨૦ ॥

સત, લોભીજન, ઋષિઓના સઘ, બ્રાહ્મણો, ખેડૂતો
અને માનનીય પુરુષો શુ શુ ઇચ્છે છે અને શુ શુ
ઇચ્છતા નથી ? (છેલ્લા પદ માધવદાપચાનમ્માં ઉત્તર છે
જેમ કે) સતો માનને ઇચ્છે છે લોભી ધનને ઇચ્છે
છે ઋષિઓ વનને ઇચ્છે છે બ્રાહ્મણો દાનને ઇચ્છે છે
ખેડૂતો ધન-મેધને ઇચ્છે છે અને માનનીય પુરુષો
યાન-વાહન ઇચ્છે છે પરંતુ આ બધા જ પુરુષો
માધવ-વૈશાખ આસના તપેલા આર્ત પર જવાને
ઇચ્છતા નથી ૨૨

કા પાણ્ડુપત્ની ગૃહભૂષણ કિં કો રામશન્તુ
કિમગત્યજન્મ । ક સૂર્યવન્નો વિપરીતપ્રચ્છા કુન્તી
સુતો રાવણકુમ્ભકર્ણા ॥ ૨૩ ॥

પાંડુની પત્ની પ્રાય ? ધરતુ ભૂપણ શુ ? રામનો
શન્તુ કોણ ? અગત્યનો જન્મ સાથી ? સૂર્યનો પુત્ર પ્રાય ?
વિપરીત સમસ્યા છે કે કુન્તીસુત રાવણ કુલભૂષ
(અહીં છેલ્લા ચરણમાં ઉત્તર છે જેમ કે) કુન્તી પાંડુની
પત્ની છે પુત્ર ધરતુ ભૂપણ છે રાવણ રામનો શન્તુ છે
ધામાથી ગુરુસ્ત્રનો જન્મ છે કહ્યું સૂર્યનો પુત્ર છે

કરોતિ શોભામલ્કે ચિયા કો દૃશ્યા ન કાન્તા
વિધિના ચ કોષા । અઙ્ગે તુ કસ્મિન્વહન પુરારે
સિન્દૂરચિન્દુર્વિંધવાલલાટે ॥ ૨૪ ॥

ઓઓના વાળમાં પ્રાય રોલા કડે છે ? વિધિએ
કઈ ઓને નહિ જોવાનું કહ્યું છે ? પુરારિ-મદાદેવના
ક્યા અગમ અગ્નિ રહેશે છે ? (ચોથા ચરણમાં ઉત્તર
છે, જેમ કે) સિદ્ધાન્ત પિંડુ વાળને રોલાવે છે વિધવા
ને જોવી નહિ મદાદેવના લવાટમાં અગ્નિ રહે છે ૨૪

કિં ભૂષણ સુન્દરસુન્દરીણા કિં દૂષણ પાન્થ
જનસ્ય નિત્યમ્ ! કસ્મિન્વિધાયા લિરિત જનાના
સિન્દૂરચિન્દુર્વિંધવાલલાટે ॥ ૨૫ ॥

સુદર ઓઓનું પ્રાય શુ ? સુશાસ્ત્રી કરવા જનારને
દૂષણ-અપશુકન શુ ? વિધાતાએ માણસના ક્યા અગમ
લેખ લખ્યા છે ? (આનો ઉત્તર ચોથા ચરણમાં છે
જેમ કે) સિદ્ધાન્ત પિંડુ જુલુ છે, વિધવા અપશુકન
જો અને લવાટમાં લેખ લખ્યા છે ૨૫

વિવાહે પુરપ્રીજનૈલિપ્યતે કા ન વૈ માનમાયાન્તિ
ગર્વોન્નતા કા । ધને વારિધાં રામત કમ્પતે કા દરિદ્રા
દરિદ્રા સરિદ્રાવળી ॥ ૨૬ ॥

લભના ઉત્સવસમયે સૌગંધવતી ઓઓ શાનો
લેખ કરે છે ? ક્યા લોકોને માન મળતા નથી ? વધો-
કાળે સમુદ્ર પાસે માનથી ઉતત બનીને કોણ જા
છે ? રામથી કોણ કરે છે ? (આ ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તર
ચોથા ચરણમાં છે જેમ કે) લભ સમયે હળદરની પીઠી
ચોપડે છે દરિદ્ર જનોને માન મળતા નથી નદીઓ
ગર્વોન્નત અને છે તેમ જ રાવણની સપત્તિ રામથી કરે છે
કસ્મિન્વસન્તિ વદ મીનગણા વિકલ્પ
કિં યા પદ વદતિ કિં કુસ્તે વિવસ્વાન્ ।

ચિત્તુલ્લતાવલ્યવાન્પથિકાક્ષનાના
સુદેજ્ઞકો મશ્વતિ ક રત્નુ વારિવાહ ॥ ૨૭ ॥

માછલા શામાં નિવાસ કરે છે ? વિકલ્પરૂપી પદ
કયું છે ? સૂર્ય શુ કરે છે ? જોને વીજળીરૂપી વેલનું
પૈડું છે અને જે પથિકેની ઓને ઉદેગ આપનાર છે,
તે કોણ ? (વારિવાહ એ પદમાં ઉત્તર છે જેમ કે
માછલા વારિ-જલમાં રહે છે ના-અથવા વિકલ્પનું પદ
છે અહ-હિરત્ત સૂર્ય રે છે તેમ જ વારિવાહ-મેધ
વીજળીરૂપી વેલનું પૈડું છે, જે પથિકેની ઓને ઉદેગ
આપે છે) ૨૭

શબ્દ પ્રભૂતત્વે પ્રચુતભિધાયી
કીદમ્ભવેદ્વદત શબ્દવિદો વિચિન્ત્ય ।

કીદમ્ભૂદસ્પસિમતે વિહિતામિયોગ

પ્રાય પુમાન્મશ્વતિ નાસ્તિકવગમધ્ય ॥ ૨૮ ॥

પ્રભૂત એ શબ્દ પ્રચુર અર્થને દેનારો ક્યારે અને ?
તે શબ્દશાસ્ત્રને જાણનારા લોકો વિચાર કરીને કહો
બુદ્ધસ્પતિના મતમાં જેમણે પ્રવેશ કર્યો છે, એવો
માણસ નાસ્તિક વર્ગ અથવા પ્રવેશ કરીને પ્રાય કેવો
બને છે ? (અહીં નાસ્તિક જ વગમધ્ય એમ પદ પાંડીને
ક વર્ગનો ગ કાઢી નાખતા પ્રમૂત શબ્દ પ્રચુર અર્થનો
વાચક અને છે બુદ્ધસ્પતિના મતમાં રહેનાર ધણુ બહુ
નાસ્તિક વર્ગમાં ગણાય છે) ૨૮

ક પ્રાથ્યતે મદનવિદ્વલયા યુષ્ત્યા

માતિ ક પુણ્ડકમુરૈતિ કથ યતાયુ ।

કાનાદરો મશ્વતિ કેન ચ રચ્યતેડન્ન

યાહ્યાસ્તિ કિં કલમુદાહર નાલિકેરમ્ ॥ ૨૯ ॥

કામથી આપુર બનેલી ઓ કોની પ્રાર્થના કરે છે ?
તિન- ક્યા ગોળે છે ? આયુષ્ય કેવી રીતે બધ છે ?
અનાદ્ય ક્યા સાથ છે ? કમળ કોનાથી રોળે છે ? એડુ
કયું ફળ છે જેને હાડના બહાર છે ? (નાલિકેરમ્ એ
પદમાં ઉત્તર આવે છે જેમ કે) કામાપુર ઓ ના-પુરુષ
ની પ્રાર્થના કરે છે તિલક અલિપ્ત-પાળમાં ગોળે છે

આધ્ય અસ-ત્વરાથી જાય છે હવે તે શબ્દ ઉલટાવતા
કેલિના શબ્દ થાય છે, તેમથી ખીજ ઉત્તર મળે છે,
જેમ કે રક્ષા અનાદ્ય થાય છે, કમળ અલિના-ભાગરા
થી શામે છે, નાગિયેરને હાડકા બહાર હોય છે) ૨૯

ક વસતિ લયુ જન્તુ કિં નિદાન હિ વાન્તે

શ્નિદિતિ વદ પશુ કં ભ્વકળ વદન્તિ ।

પ્રસવસમયદુ ર વેતિ કા કામિનીના

તિલતુપપુટકોળે મશ્કિકોદ્ પ્રસૂતા ॥૩૦॥

ઝીડ જતુ યા વસે છે ? જીનગીતુ કારણુ શુ
છે, તે કહે જેને લાખો કં છે એવુ પશુ મણુ ?
ઝીઓમા જે પ્રસવના સમયતુ દુ ખ બળે તેવી ઝી
કોણુ છે ? તલના ફેતરાના ખૂણામા માખ જીટને
જન્મ આપે છે ' એ સમસ્યામા ઉપરના ઉત્તર છે,
જેમ કે તનના ફેતરાના ખૂણામા ઝીડુ જતુ રહે છે
ખોરાકમા માખી આવતા જીનટી થાય છે, લાખા કં
વાળુ જીટ છે, જેને પ્રસવ થયો છે તે ઝી પ્રસવના
દુ ખને બળે છે ૩૦

કો નિર્દયસ્ત્રિપુરરિપુણા કથ્ય કળંસ્ય હન્તા

તયા ફુલ વિષટયતિ ક ક પરભીરતથ્થ ।

ક સનદ્ધો ભવતિ સમરે ભૂખાં કિં કુવાના

ક દુ સજ્ઞાદ્ભવતિ મહતા માનપૂજાપહાર ॥૩૧॥

નિપુરારિ મહાદેવે જ્ઞાને બાળા મુશો ? કહ્યુંનો
મારનાર કોણુ ? કોણુ નંદીના કિનારાને તોડી નાખે છે ?
પારકાની ઝીમા રત કોણુ છે ? યુદ્ધમા કોણુ તૈયાર રહે
છે ? સ્તનો પરતુ ભૂખુ શુ ? તેમ જ ખરામ સગથી
મોટા જોતુ શ થાય છે ? માનપૂજાગાર એ શબ્દમા
ઉત્તર છે જેમ કે માર -મરિદેવને મહાદેવને બાળ્યો
નર -અછાને કહ્યુંને માર્યો પૂર -પૂર કિનારા તોડી નાખે
છે જાર -જાર પુરુષ પામગની ઝીમા રત હોય છે વર -
શત્રુ યુદ્ધમા તૈયાર રહે ॥ હાર હાર સ્તન પગતુ ભૂખુ
છે તેમ જ ખગાય સગથી મોટા માણસોના માનપૂજનની
હાનિ થાય છે, એમ આશુ પદ લેખ્યું ॥) ૩૧

ક કાન્તારમગાત્પિતુર્વચનત સશ્ચિવ્ય કળંસ્યહી

કામી કિં કુરતે ચ શુદ્ધઠવશિલ્ત પ્રહ્લ વ કિમ્ ।

કા રક્ષ ફલકાલગ્રાનિરભવચન્દ્રાપત દેષ્ટિ કો

રામભૂમ્યતિ રાવણસ્ય વદન સીતાવિયોગાતુર ॥૩૨॥

પિતાના આડ વચનથી જગવમા કોણુ મળુ ?
કામીજન કંકના સ્થળને આલિજન આપીને શુ કરે છે ?
ગીધના હાથથી ફૂટતા ફરીથી વધેલુ એવુ શુ છે ?
રાક્ષસોના કળમા કાળરાત્રિપે કોણુ બન્યુ ? ચંદ્રના
પ્રકાશને કોણુ દેખ કરે છે ? ' સીતાવિયોગથી આતુર

રામ રાવણના વદનને યુગ્મન આપે છે ' (એ સમસ્યામા
ઉપરના ઉત્તર રહેના છે જેમ કે) રામ વનમા ગયા,
કામીજન કંકને આલિગી યુગ્મન આપે છે રાવણતુ
માથુ જટાયુ ગીધના હાથમા આવીને પછી વધુ હતુ
સીતા તે ગક્ષસોની કુહારાને જેવી બની હતી વિયોગાતુર
માથુસ ચંદ્રના પ્રકાશને દેખ કરે છે ૩૨

કીટદ્વાસમતગગ ચમમિન્તવાદેન નન્દાત્મજ

શબ્દ કુત્ર હિ જાયતે યુવતય કસ્મિન્સતિ વ્યાહુલા ।

વિક્રેતુ દધિ ગોકુલાત્પચલિતા કૃષ્ણેન માર્ગે ધૃતા

ગોપી કાચન ત કિમાહ કરુણ દાની અનોલે મયે ॥૩૩

ઉન્નત હાથી કેવા હોય છે ? નંદના પુત્ર કૃષ્ણે પગથી
શુ ભાગી નાખ્યુ છે ? શબ્દ આ પેદા થાય છે ? જ્ઞાને લીધે
યુવતીઓ વ્યાકુળ બને છે ? દહી વેચવાને ગોકુળથી
ચાલેલી કોક ગોપીને બ્યારે માર્ગમા કૃષ્ણે રોકી, ત્યારે
તે ગોપીએ કરુણ કૃષ્ણને શુ કહ્યુ ? દાની અનોલે મયે
એ પદમા ઉત્તર છે જેમ કે ઉન્નત હાથી દાની હોય
છે નંદના પુત્રે અન -ગાકુ ભાગ્યુ શબ્દ આકાશમા
થય છે ભન બેતા યુવતીઓ વ્યાકુળ બને છે અને
ગોપીએ ઉત્તર આપ્યો કે, ' દાની અનોલે ભયે ' ૩૩
કિં કુર્ગ્યુપસિ દ્વિજા પ્રતિદિન કે માનનીયા પ્રમો
કા વા સાહસિકી નિશાસુ સવત ઘૌ કીટદ્વી વર્તે ।

કુવાસ્તે મધુ નાલિકેરજ્વળે કૈ સ્યાત્પિપાસાશમ

સધ્યાવન્દનમાચરન્તિ વિનુધા નારીભગાન્તર્જલે ॥૩૪

દરેજ સવારે બ્રાહ્મણુ શુ કરતા હોય છે ? રામને
માનવા લાયક જનો કયા છે ? રાત્રિઓમા સાહસ કર
નારી કોણુ હોય છે ? આકાશ નિરતર કેતુ હોય છે ?
નાગિયેરના પેદા થતા ફળમા મધ મા છે ? તરસને
છિપાવે, તે શુ છે ? (છેલ્લા ચરણમા ઉત્તર છે જેમ કે
બ્રાહ્મણુ સધ્યાવદનો કરે છે કાઠા માણસો રામને
માનવા લાયક છે રાત્રિઓમા નારી સાહસિક હોય છે
આકાશ નક્ષત્રની ગતિવાળુ હોય છે નાગિયેરના ફળની
અત -આદ્ય મધુ-મીઠુ જળ હોય છે જળથી તરસ
છીપે છે ૩૪

લ્કામૂર્ણિનાશ્ચારો રયુપતિં યુદ્ધે કથ દટવાન્

દીન પાતિ પિતેવ ચ પશુપતિં કસ્તસ્ય વાદ પ્રિય ।

વેનાપૂર્વફલ નરૈ મુઠ્ઠિતિમિ કસ્મિન્સથલે મુઠ્ઠયતે

જારા વે મુવિ તાગ્રશાસ્તિ વત્સમો દ્યોપાદિદૈવોત્તરમ્ ॥

લકના પતિ રાક્ષસ રાવણે યુદ્ધમા રામચંદ્રને કેવી
રીતે બેસા ? (લકાને ઉન્નતવતા કાલ-કાવરપે) જે
પશુપતિ મહાદેવ પિતાની જેમ દીન જનોના રક્ષણ કરે
છે, તેમને કહ્યુ વાહન પ્રિય છે ? (દીન-નંદી) સારા

પુણ્ય કરનારા જનોએ ને અપૂર્વ ફળ મેળવેલા છે, તેને કયા સ્થાને અને કેના શી રીતે ભોગવે છે ? (કેના-નાકે-સ્વર્ગમાં) આ લોકમાં ને જાણ-અર પુરુષો છે, તેની પર શાસન-દમન કરનાર કોણ છે ? (જારા રાજા) એ રીતે તે પ્રશ્નોના ઉત્તર તેમાં જ છે ૩૫

કુત્રોદેયુદ્યાચલસ્ય સરણી રમ્યા ગતિ કરમ્ ગ્લે
ફાલ્ત્યા માન્તિ ચ કિં કરોતિ ગણકો યદ્દિ વિષ્ણુત્યૈતિ ક ।
કસ્મિન્નામ્રતિ જન્તવો ન ચ કદા સુતે ચ કા ક પ્રિય
જુઙ્ગમે તુરગસ્ય માન્તિ ગળયત્યન્ધોઽદિક્તિ વન્ધ્યાસુત ॥

સૂક્ષ્મ ઉદયાચળના કયા ભાગમાં ભેગે છે ? કાની ગતિ રમણીય છે ? આકાશમાં કાંતિથી શુ શોભે છે ? ગણક (નેશી) શુ કરે છે ? લોકોની આંતરે કોણ ચાલે છે ? પ્રાણીઓ ક્યારે ભજે છે ? ને કદી જન્મ આપતી નથી, તે સ્ત્રી કોણ છે ? પ્રિય કોણ છે ? ઘોડાના સિંગડા પર વાઝણીના આધળો છાકરો કિવલે તારા ગમે છે (એ યોધા ચરણમાં પડેલા નથુ ચરણોના પ્રશ્નો-ઉત્તરો છે જેમ કે) સૂક્ષ્મ ઉદયાચળના ' સિખરની રાએ ' ભેગે ॥ ' ઘોડાની ગતિ ' રમણીય છે ' નકશો ' આકાશમાં શોભે છે ' ગણક (નકશોની ગતિ) ગમે છે આધળો લોકોથી ચાલે છે પ્રાણીઓ ' કિલ્સે ભજે છે વાઝણી ' કદી જન્મ આપતી નથી અને ' પુત્ર ' પ્રિય લાગે છે અન્યલીસહચારોનો જગતિ કે પક્ષ્ણામગમ્યા ' ચ કા કો ધાતુર્દશને સમસ્તમનુજે કા પ્રાર્થયેત્ઽહ્નિશમ્ । દૃષ્ટૈકા યવનેશ્વરો નિજપુરે પદ્માનના કામિની મિત્ર પ્રાહ કિમાદરેણ સહસા ચારાનદીદશમાં ॥ ૩૭ ॥

ને પારકાની સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે તે કોણ ? પંજે ચાલીને ન જવાય તે શુ ? કરશુ ? એ અર્થમાં કયો ધાતુ છે ? માણસો રાતદિવસ કાની પ્રાર્થના કરે ॥ ૨ યવનેશ્વર બાદશાહે ચોતાના નગરમાં એક કમલ જેવા સુખવાળા સ્ત્રીને બેઠીને કહ્યું કે, ' ચારાનદીદશમાં તે શુ ? (એ પ્રશ્નોના ઉત્તર છે-લા પદની સમસ્યામાં છે જેમ કે) ચારા-અર પુરુષો પારકાની સ્ત્રીઓને ઇચ્છે છે ' નહીં પંજે ચોળાગાની નથી દદા ધાતુ કરડવાના અર્થમાં છે માણસો ' મા -લક્ષ્મીને ઇચ્છે ॥ બાદશાહે કહ્યું કે, ' આની ઉત્તમ દીપ્તિમાં ને બી બેઠી નથી ' ૩૭

કાલિન્દ્રેશેતે મુરારિ ય નુ ચલુવસતિર્વાયસીકો નિપેય છોળા રાગસ્તુ કસ્મિન્ન નુ ચલુ સિહિમા શોરિસંબોધન કિમ્ । સવુદિ કા હિમાશોર્વિધિહર વયસા ધાપિ સનુદ્ધય કા મ્તે લુપ્ત કથ વા પુરુલ્લહન વેન કલ્પેશ્વરેન ॥ ૩૮ ॥

મુરારિ વિષ્ણુ ભગવાન કાના પર સૂઈ ભય છે ? કાગડાઓની વસ્તી કયા હોય છે ? નિપેય કરનાર શબ્દ કયો ? સ્ત્રીઓને શામાં રાગ હોય છે ? ધવલતા શામાં હોય છે ? શોરિ એ સંબોધન કાને છે ? યદ, બ્રહ્મા, મહાદેવ અને પક્ષીઓના સંબોધન કયા ? લોભિયો કેવી રીતે બોલે ? કુરુકુળનો નાથ કોણે કયો ? (આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર ' કેશવેન ' પદમાં છે જેમ કે) વિષ્ણુ કે-જલ પર સૂઈ ભય છે કાગડાઓની વસ્તી દાવ-શય પર છે નિપેયવાચક શબ્દ ન ॥ (હવે તે પદ ઉલટાવતા નવેશકે થતા) સ્ત્રીનો રાગ નવે-નવા પદ્મથી પર હોય છે જલ-શય નતિના પુરુષનો વર્ણ ધવલ હોય છે, શોરિ સંબોધન કેશવ આટે છે યદનુ સંબોધન હૈન છે બ્રહ્માનુ સંબોધન ક છે મહાદેવનુ સંબોધન હૈશ છે પક્ષીનુ સંબોધન વે છે લોભિયો ન-ના બોલે ॥ કેશવે કોરવોનો નાથ કયો ૩૮

મચ્છન્તિ કાજિવદ્ધો હુતનિજતત્તવ કા મિતન્તિ સ્વચ્છલ્લ કિં સ્યાવોગ્ય વિકલ્પે ક્ષકચનિમનરો કિ નૃસિંહેન મિત્રમ્ । કીટમિલ્ત્યા પ્રસૂતિ કિમનલ્લશમન કા નૃપે પાલનીયા કો વન્ય ક પ્રમાદિં ત્રિભુવન કલુપ સ્વર્ધુનીવારિપૂર ॥ ૩૯ ॥

સુદર્શી અગ્નિમાં પાતાના શરીર હોમીને (ચોદાઓ) કયા ભય છે ? કોણ ચોતાનો કિનારો તોડી નાખે છે ? વિકલ્પ આટે કયા શબ્દ યોગ્ય છે ? હસિલ ભગવાને કરવત જેવા કોટાર નાખતી કાને તોડી નાખ્યું ? દિવિની પ્રજા કેવી છે ? અગ્નિનુ શમન કરનાર શુ છે ? જેના રાગ પાલન કરે, તે શુ છે ? વદન કરવાલાયક કોણ છે ? નથુ ભુવનોના પાપને કોણ ધોઈ નાખે છે ? (સ્વર્ધુનીવારિ પૂર એ પદમાં ઉત્તરો મળે છે જેમ કે ચોદાઓ ' સ્વર ' સ્વર્ગે ભય છે ધુની-નંદી કિનારા તોડી નાખે છે ચા શબ્દ વિક પ્રજા લગ્નાય છે હસિલ ભગવાને રિપૂર-ચતુની છાતી બેઠી નાખી દિવિની પ્રજા દેત્રો સ્વર્ધુની-સ્વર્ગને ક પાવનાર છે ચારિ-જલ અગ્નિને શમાવનાર છે પૂર-ભરીનુ ગળાએ ગદાય કરશુ બેઠીએ, અ-વિપદ ભગવાન સર્વને વદવાલાયક છે, સ્વર્ગની નદી-ગંગાના જલના પૂર નથુ લોકના પાપ ધોઈ નાખે છે) ૩૯

પુત્ર સંયોધન કિં વિદ્યધતિ કરિણા વે ર્ચોઽગ્ને-દ્વિપતિક કા શુન્યા તે રિપૂળા નરવનનરપ્કોઽરધીદ્રો ચક્ર કિમ્ । વે વા વર્ષામુ ન સ્યુર્નિસમિદ્ હરિણા તિ નરામર્ષિર્મિત્ર કો વા માર્ગે વિસર્પન્નિવટયતિ તરુઞર્મદાવારિપૂર ॥ ૪૦ ॥

પુરુષ-નરનુ સંયોધન શુ ? દાશીઓની ગાલા કોણ

રે છે ? અમિતો શત્રુ કોણ ? હે નરશ્રેષ્ઠ તારા યજુની ખાલી પોલી જન્મા શુ છે ? નરકાસુરને મારે માર્યો ? રચિ કરનાર પ્રિય શુ છે ? વર્ષાક્રતુમાનુ હોતુ નથી ? નરહરિએ કમળતળીની જેમ કોને ભેદી નાખ્યું ? રસ્તે ચાલતા ચાલતા કોણ આડ ઉખેડી નાખે છે ? (આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો નર્મદાગરિપૂર એ પદમા છે જેમ કે 'નર' એ પુરુષનું સંબોધન છે મદ-હાથીની શોભા છે વારિ-જલ અમિતો શત્રુ છે પૂર-નગરીઓ શત્રુની ખાલી પડેલી છે અ-વિષયને નરકાસુરને માર્યો નર્મ-જ્ઞાનાને વિલાસ તે રચિકર છે દયા-દાવાનળ વર્ષાક્રતુમા નથી હોતો દુષ્ટિ હે વિપ્ર-શત્રુની છાતી ભેદી નાખી નર્મદા નદીના પૂર ચાલતા ચાલતા કિનારાના આડ ઉખેડી નાખે છે) ૪૦

કિં ત્વળાકારિ કીટપ્રથચરણમદ્રો રૌતિ ક કાવ્યિકાશ્ચિ કોડપરમારી મુજગે કિમુ કલિશમન ત્વાર્યસંબોધન કિમ્ । કા સુન્દર્યામયીન્દુ કથમ ચલમૃત કા ચ સનુદિરભૈર્વૈજ કિં કાવનીજારમણ મતિહરા હેમસારક્કલીલ ॥૪૧॥

તુખા વધારનારી બીજ કઈ ? રથ-ચરણ (પૈડું) કેનુ હોય છે ? કોણ અવાજ કરે છે ? જેને સચુદ્રપી કામી (કંદોરો) છે તે કોણ ? અપરમાર (આડપણ) જેને છે, તે માણસ કેવા રોય ? સર્પમા શુ હોય છે ? કલહ શમાવનાર શુ ? આર્ષનું સંબોધન શુ ? સુદરીમા શુ હોય છે ? ચંદ્ર કેવા હોય ? અચલમૃત-પર્વતની ઝાળખાણ શુ હોય છે ? અમિત બીજ શુ ? અવનિજા સીતાના પતિની મતિને હરના કોણ ? (હમસાગલીલ એ પદમા બધા ઉત્તરો છે જેમ કે હેમ-સોનુ તુખા વધારનાર છે પૈડું સામ-આરાએ સહિત છે ગલી-કલાણે અવાજ કરે છે ફળા પૃથ્વીને અસુદ્રપી કંદોરો છે (પદ ઉનટાવતા લાલી ગર સામ હે થાય છે) અપરમારનો રોગી લાલી લાળવાળો હોય છે સર્પમા ગત-ગ્રેર હોય ॥ કનડને શમાવનાર સામ મધર લાવણ છે હે સંબોધન છે (હવે છેલ્લો અને પહેલો અક્ષર લઈ શબ્દ રચો) ફળા લીના સુદરીમા હોય છે ચંદ્ર મતી-પદ કલાણે હોય છે સામ-સામગ્રશ્વવાળો પર્વત હોય છે ૨ અમિત બીજ છે હેમ-સાગ-સોનાના મુગની લીલાએ રામની મતિ હરી લીધી) ૪૧

તારાવિષ્ણૂળશ્વિટુરગહદયરમાસ્કન્દસવુદય ક ષર્યાદાતુગ્રમ લુગ્વિકરણપઠિત કુગ્ર તત્ત્વાવગોષ । પત્વાસ્તદ્ધિતા સુ ॥ નુ રલુ વિગૈવૈરેકવળસ્વરૂપા કિમ્ ન પાણિનીય વિકસતિ ન સહસ્રોત્કિર્મિર્માસ્વરિ ॥

તારા, વિષ્ણુ, ઉરણ (બકરો) કાતિ, પખી, દવ્ય રમા, સ્કંદ (કાતિકસ્વામી) એ બધાના સંબોધન શુ ? જેમા છુટ્ વ્યવસ્થા છે, એવા નયુ ધાતુઓ કયા ? તત્ત્વનો બોધ કયાથી થાય ? જેમાથી એક એક વર્ણુ જતા શબ્દના નવા સ્વરૂપ બને એવા ચાર તદ્ધિતા કયા ? માસ્કને શબ્દમાથી સૂ ર અ કાઢતા પાણિનિ કુંથું સૂત બને ? (અડી માસ્કે શબ્દમા બધા ઉત્તરો છે જેમ કે તાગનું સંબોધન હે મ વિષ્ણુનું સંબોધન અ, બકરાનું સંબોધન અરે, કાતિનું સંબોધન મા પક્ષીનું સંબોધન વે, દ યનું સંબોધન માત્ર, રમાનું સંબોધન ફ, કાતિકેયનું સંબોધન ભવના પુત્ર માથે છે મા, શ અને ફ એ નયુ લુગ્વિકરણના ધાતુ છે લાવથી તત્ત્વ જ્ઞાન થાય છે માત્ર શબ્દ છે તેમાથી અ કાઢતા મ્ભ બને છે, તેમાથી મ્ કાઢતા અગ બને છે તેમાથી અ કાઢતા ષ બને છે તેમાથી અ કાઢતા રૂ બને છે એ ચારેયને તદ્ધિતનો ૪ પ્રત્યય લાગે છે માસ્કે શબ્દમાથી સૂ ર અને અ કાઢતા માત્ર પાણિનિ સૂત બને છે ૪૨

બહિરાલાપ

[અતરાલાપમા પ્રશ્નોના ઉત્તર શ્લોકમાથી જ મળી આવે છે, તારે બહિરાલાપમા પ્રશ્નોના ઉત્તર બહારથી શોધવાના હોય છે, પરંતુ તે ઉત્તરની સચના શ્લોકમા થી મળી આવે છે બહિરાલાપમા ઉત્તરો શોધવાનું કાર્ય અધર છે શ્લોકમા ગ્રહેલા બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર એક પદમા આવે તે એક ચારી છે આ પ્રકારના ૧૨૦ શ્લોકોનો સમ્રદ અહીં કરવામા આવ્યો છે]

પૂજાયા કિં પદ પ્રોક્તમસ્તન કો ચિમત્યુર ।

ક આયુષ્યતયા રચાત પ્રલમ્બાસુરવિદ્વિષ ॥૧॥

પૂજામા કુંથું પદ વપરાય છે ? સ્તન વિનાની છાતીને કોણ ધારણ કરે છે ? પ્રન બાસુને મારનાર બળરામના આયુષ્ય તરીકે શુ વપરાય છે ? (સુ પૂજાયામ્થી ૩ પૂજામા વપરાય છે ના-નર સ્તન વિનાની છાતી ધારણ કરે છે સૌર ઠળને બળરામ ધારણ કરે છે તેથી ઉત્તર થયો સ્નાયી) ૧

કો દુરાહસ્ય મોહાય કા પ્રિયા મુરવિદ્વિષ ।

પદ પ્રકથિતક કિં કો દન્તચ્છદમૂળમ્ ॥ ૨ ॥

ઉન્મત્ત ધનિમ્ના મોહનું મરણ શુ ? મુરારિની પ્રિય પત્ની કોણ ? પ્રશ્નમા અને પિતરકમા કુંથું પદ છે ? દાંતને દાંતનાર દોનું બુધણ શુ ? (ઉત્તર ૧ રા-પેશો ૨ મા-લક્ષ્મી, ૩ નુ-અબાધ, ૪ રામ અર્ધાંતુ રામાનુરામ) ૨ પશ્ચિમેષ્વસરીન્દ્રમુરુ વાચ્યા કથ વદ ।

જ્યેષ્ઠે માસિ ગતા શોષ કીર્યદ્યોડ્વપ્તજલા મુવ ॥૩

પક્ષી, શ્રેષ્ઠ, સખી, બહુ (નકુલની સ્ત્રી) અને મધ એ અર્થના વાચક શબ્દો કયા ? જેઠ માસમા સુકાઈ બધ એવી થોડા પાણીવાળી જમીન કેવી હોય છે ? (૧ વિ ૨ વર, ૩ આલિ, ૪ નકુલી, ૫ ઈરા ૬. વિવર અને કુલીર (ખેડકા) થાય છે અર્થાત્ વિવરાલીનકુલીરા) ૩

વિશ્વભરાપ્રલમ્બવ્રધીદિમાનપસયુગા ।

કથ વાચ્યા ભવન્ત્યેતા દિનાન્તે વિકસન્તિ કા ॥૪॥

પૃથ્વી, બળરામ, ધ્રોવી, મનુષ્ય અને યુદ્ધ એના અર્થવાચક શબ્દ કયા ? દિવસને અતે ઢાણ પ્રફુલ્લિત થાય છે ? (૧ કુ, ૨ વલ, ૩ પલ, ૪ નગ, ૫ આનિ, તેમ કુલપવનરાજ્ય અર્થાત્ પોયણીનો સમૂહ) ૪

આનન્દ્યતિ કોડ્વર્થ્ય સજ્જનાનેષ ભૂતલે ।

પ્રયોધયતિ પદ્માનિ તમાસિ ચ નિહન્તિ ક ॥૫॥

આ ભૂતળ પર સજ્જનોને જ વિરોધ આનંદ આપનાર ઢાણ હોય છે ? ઢાણ કમળોને વિકસાવે છે તેમ જ અધકારને દૂર કરે છે ? (૧ મિત્ર - મિત્રો દય - સૂર્યનો ઉદય.) ૫

અટથી કીટશી પ્રાયો દુર્ગમા ભવતિ પ્રિયે ।

પ્રિયસ્ય કીટશી કાન્તા તનોતિ સુરતોત્સવમ્ ॥૬॥

હે પ્રિય ! જેમા ધર્ષને પસાર થયું અધરુ હોય, તેવું અરપ્પ કયું ? કઈ સૌ પોતાના પતિની રમણીયાને વિશેષ ઉત્સવ આપે છે ? (મદનવતી અર્થાત્ જેમાં મદન નામના ઝાડ વિશેષ થાય છે તે અને જે સૌ કામથી મસ્ત હોય તે) ૬

કીટર્ષિ સ્યામ્ મસ્યાન્તા દિલ્લ સ્વેચ્છાવિહારિણામ્ ।

ગુણે પરેષામત્યર્થ મોદતે કીટશ પુમાન્ ॥૭॥

સ્વેચ્છાએ વિહર કરનાર માણસને કઈ વસ્તુ કેવી રીતે હિતકર બનતી નથી ? બીજાના શુભોર્થી વિશેષ આનંદ પામે તેવા માણસ કયા પ્રકારનો હોય છે ? (પ્રિય સર જેમા પક્ષીઓ વિશેષ છે, એવું સરોવર માંડલાને ગમતું નથી વિ-મલ્લર - મેદખાઈ વિનાના માણસો) ૭

અગત્યેન પયોરાદો કિયર્ત્તિ પોતમુજ્જિવત્ ।

તવ્યા વૈરિકુલ વીર સમરે કીટશ કૃતમ્ ॥૮॥

અગત્યે જળના લડારમાંથી કેટલું પાણી પીધું અને છોડી દીધું ? હે વીર ! તમે યુદ્ધભૂમિ પર વેરી જનોને કેવા કરી નાખ્યા ? (સરલ-વ-મધુ જ સ-ફલક હાવીને વેગી જનોને કપકપાળા કર્યા) ૮

કે સ્થિરા પ્રે પ્રિયા સ્ત્રીયા કોડપ્રિયો નમ્માદય ।

નૃત્યમ્ કીટશી રમ્યા નદી કીટગંગામ્ ॥૯॥

સ્થિર પદાર્થો કયા ? સ્ત્રીઓને પ્રિય શું ? અપ્રિય શું ? રાતનું સળોવન શું ? નૃત્ય કરવાનું સ્થાન કેટલું હોય છે ? વર્ષાઋતુમાં નદી કેવી રીતે ગમણીય હોય છે ?

૧ અગા-પર્વતો, ૨ ઘવા-પતિઓ, ૩ રિપુ શત્રુ, ૪ હે રજનિ ૫ સત રમ-વિસ્તૃત રમકપવાળું ૬ અગાવારિપૂરજનિતતરણ અર્થાત્ ઝાડા પાણીના પૂરથી જેમા ગોળ પેદા થયા છે) ૯

કા કૃતા વિપુના કીટગ્યોપિતા ક પ્રશમ્યતે ।

અસેવ્ય કીટશ સ્વામી કો નિહન્તા નિશાતમ ॥

વિષ્ણુએ કઈ ક્રિયા કરી હતી ? સ્ત્રીઓને કેવો પતિ પ્રિય લાગે છે ? જેવા સ્વામી સેવવાલાયક નથી ગણાતા ? રાતના અધકારને ઢાણ દૂર કરે છે ? (૧ કુ-પૃથ્વીને સુ-આનંદ આપેા ૨ અગ્ર વાનુ ઘર - રક્ષણ કરનાર પતિ ૩ અદ્ય - નિર્દય ૪ કુમદવનવાધોદય - જે પોષણીના વનને પ્રફુલ્લ કરે છે તે વાધવ પ્રિય ચ દેવો ઉદર) ૧૦

લક્ષ્મણેયુત્તર યત્ર પ્રમ્ન સ્યાત્તત્ર કીટશ ।

પ્રીયે દ્વિરદૃષ્ટ્વાય વનાલી કીટશી હિતા ॥૧૧॥

એના કયો પ્રથમ હશે, જેનો ઉત્તર લક્ષમણા હોય ? શ્રીભક્તગુમા હાથીઓના સમૂહને કેવી વનની ઢાલ પ્રિય લાગે છે ? (૧ પ્રથમ છે કા સારસહિતા-સારસપક્ષીનું હિત કરનાર ઢાણ ? ઉત્તર છે તેની પત્ની લક્ષમણા ૨ કાસાર-સરોવર સહિતા સાથેની) ૧૧

પ્રાય કાર્યે ન મુશ્કન્તિ નરા સર્વત્ર કીટશ ।

નાથા ક્ષિતિ મેચ્છન્તે નૌનાચી વદ્ધ કીટશ ॥૧૨॥

બાપુએ કાર્યમાં મોડ પામે નહિ એવા માણસો સર્વત્ર કેવા હોય છે ? નાથા શબ્દ છે, તે ની વાચક કેરી ગીતે થાય ? (૧ સારવાના-સાવધ માણસો ૨ જા ઓ ઘાના પદ પાડો નાથાનો ઘાના નરો અને ઘા કાઢીને ઓ મહિત કરો એટલે નો (નાથ) થાય) ૧૨

કાસુકા સ્યુ કયા નીચા સર્વ કસ્મિન્પ્રમોદતે ।

અર્થિન પ્રાપ્ય પુણ્યાહ કરિત્યપ્તે વસુનિ કિમ્ ॥૧૩॥

કાશ્યક પુરતો કોના સગથી નીચ થાય છે ? બધા માણસ સામા આનંદ પામે છે ? સારા-સપરમે દિવસે યાચકો આવે તો તમે પૈસાનું શું કરો ? (૧ દાસ્યામ્ દાસીમા ૨ મદે-વસવમા ૩ દાસ્યામદે-આપીશુ) ૧૩

કો દુ રાસ સવકાર્યેપુ કિ મૃશાર્થસ્ય વાચકમ્ ।

યો યસ્માદિરતો નિત્ય તત્ કિં સ કરિષ્યતિ ॥૧૪॥

બધા કામખાજમા દુખી ઢાણ થય છે ? કયો શબ્દ 'અત્યત' એ અર્થને જણાવે છે ? જે જેનાથી વિરત (નાખેશ) થયો, તે પછી તે શું કરે ? (૧ પ્રયાતી-ગામ નીતન કરનાર - અતિ-અત્યત ૩ પ્રયા સ્થિતિ-પાદરે જશે) ૧૪

વારણેન્દ્રો ભવેત્કીદકપ્રીતયે ચૃદ્ધસંહતે : ।

યદ્યવદ્યં તદાસ્મૈ કિમકરિવ્યમહં ધનમ્ ॥ ૧૫ ॥

ભમરાઓની હારને ઓતિ આપે તેવા શ્રેષ્ઠ હાથી કયો ? ને જરૂર પડે તો હું તેને માટે ધનને શું કરીશ ? (૧ સમદાસ્ય-યુધ્ધ ૫૨ મઠ ભરેલ હાથી. ૨ સમ્ અદાસ્ય-તું તેને દાન આપજે.) ૧૫

કાલે દેશે યથાયુક્તં નરઃ કુર્વન્નુપૈતિ કામ્ ।

મુક્તવન્તાવલપ્યતાં કિમન્નમકરિવ્યતામ્ ॥ ૧૬ ॥

કાળ અને દેશને અનુસરીને યોગ્ય રીતે કાર્ય કરનાર માણસ કઈ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે ? આઈપીને તમ થયેલ માણસને અજ્ઞ મળે, તો તેનું તે શું કરે ? (૧ અહાસ્યતામ્-હાંસીને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૨ અહાસ્યતામ્-ત્યાગ કરે છે.) ૧૬

હિમાનીસ્યગિરૌ સ્યાતાં કીદશૌ દાશિભાસ્કરૌ ।

કઃ પૂઞઃ કઃ પ્રમાણેન્ધ્યો ન પ્રમાકરસંમતઃ ॥ ૧૭ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્ય હિમાલય પર્વત પર રહેતાં કેવા લાગે છે ? પૂજ્ય કેણું છે ? પ્રમાણે દારા પ્રભાકર નૈયાયિકને સંમત નથી, એવા પદાર્થ કયો ? (૧ અમૌ-હા-પ્રકાશ વિનાના. ૨ અ-વિષ્ણુ, ૩ અમાવ-અભાવ પદાર્થ પ્રભાકરને સંમત નથી.) ૧૭

કે પ્રવીણાઃ કુતો હીનં જીર્ણ વાસોઽશુમાંશ્વ કઃ ।

નિરાકરિણ્ણવો વાહ્યં યોગાચારાશ્ચ કીદશાઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રવીણ કેણું છે ? છપ્પું-જૂનું વસ્ત્ર ડોનાથી ઉલકું ગણાય છે ? અંશુમાન-કિરણવાળો પદાર્થ કયો ? બહારના પદાર્થનું અંડન કરનારા યોગાચારવાદને માનનારા કેવા હોય છે ? ૧ વિશ્વ-ગ્રાહી માણસ. ૨ નવાત્-નવા વસ્ત્રથી. ૩ હીન-ચૂર્ણ. ૪ વિશનવાદિન-બૌદ્ધમતને અનુસરનારા વિશનવાદીઓ.) ૧૮

ન શ્લાષ્ટે રચલઃ કસ્મૈ સુપિઙ્ગવંતં કિમુચ્યતે ।

લાદેશાનાં નવાનાં ચ તિઙ્ઠાં કિં નામ કવ્યતામ્ ॥ ૧૯ ॥

ખલ માણસ કોની પ્રશંસા કરતો નથી ? જેના છેડે મૂંડું વિલકિતના પ્રત્યયો અને તિઙ્ઠ ક્રિયાના પ્રત્યયો છે, તેને શું કહે છે ? છ ને કેહાણે તિપ્ત વસ્ત્ર હિ, ચિપ્ત વસ્ત્ર ય, મિપ્ત વસ્ત્ર મ્ એ નવ પ્રત્યયો આવે, તેને શું કહે છે ? (૧ પરસ્મે-પારકાની. ૨ પદ-પદવી. ૩ પરસ્મેપદ.) ૧૯ સતત જાણતે કસ્મૈ નીચો સુવિ કિસુતમમ્ ।

કર્તયંપિ રુચાદીનાં ધાતુનાં કિં પદં મવેત્ ॥ ૨૦ ॥

નીચ માણસ સતત કોની પ્રશંસા કરે છે ? પૃથ્વી પર ઉતમ શું છે ? રુચ પચેરે ધાતુના કર્તાર અર્થમાં કેવાં પદ થાય છે ? (૧ કાવ્યને-પોતાની. ૨ પદ-પદવી. ૩ આમનેદ.) ૨૦

કિમન્યયતયા સ્યાતાં કસ્ય લોપો વિધીયતે ।

જૂત શબ્દવિદો જ્ઞાત્વા સમાહારઃ ક સચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

અન્ય તરીકે શું પ્રસિદ્ધ છે ? શેનો લોપ થાય છે ? શબ્દશાસ્ત્રને જાણનારા હે વિદ્વાનો ! સમાહાર કોને કહે છે, તે બાણીને કહે. (૧ સ્વાગદિનિપાતમવ્યયમ્ ' એ સૂત્ર પ્રમાણે સ્વર અન્યથ છે. ૨ સૂત્રમા જેની હતું સંજ્ઞા થઈ હોય, તેનો લોપ થાય છે. ૩ 'સમાહારઃ સ્વરિતઃ' એ સૂત્ર પ્રમાણે જ્યાં ઉદાત અને અનુદાત-સ્વરિત સ્વરખી રીતે હોય, તેને સમાહાર કહે છે.) ૨૧ કૌ વિધ્યાતાવહેઃ શત્રુ શોકં વદતિ કિં પદમ્ ।

કોઝમીદોડિતદ્રિદ્રસ્ય સેવ્યન્તે કે ચ મિહુમિઃ ॥ ૨૨ ॥

સર્પના કયા બે શત્રુઓ પ્રસિદ્ધ છે ? કયું પદ શોકવાચક છે ? અસંત દરિને શું વિશેષે ગમે છે ? હિમ્બુકા શાનાં સેવન કરે છે ? (૧ કૌ-બે પક્ષીઓ ગરુડ અને મોર ૨ હા-પદ. ૩ ર-પૈસી ૪ વિહારતીર્થસ્થાન.) ૨૨ કિં મુશ્કન્તિ પયોવાહાઃ કીદશૌ હરિવહ્નભા ।

પૂજાયાં કિં પદં કોઝમિઃ કઃ કૃષ્ણેન હતો રિપુઃ ॥ ૨૩ ॥

મેથ શું છેડે છે ? વિધ્વનું પત્ની કેવાં હોય છે ? પૂજના અર્થમાં કયો શબ્દ છે ? અમિ કેવાં હોય છે ? કૃષ્ણે કયા શત્રુને માર્યો હતો ? (૧ ક-પાણી, ૨ સ-અન્તર-વિધ્વની સાથે રહેનારાં. ૩ હુઃ પુજાયામ્-સુ શબ્દ છે. ૪ ર-પ્રકાશવાળો. ૫ કંસાહુત કંસ નામનો રાક્ષસ.)

શ્વ વહ્નમ સર્વથ સાધુર્ભવતિ કીદશઃ ।

ગોવિન્દેનાનસિ ક્ષિપ્તે નન્દવેરમનિ કા મવત્ ॥ ૨૪ ॥

હે વહ્ન ! બધે કેહાણે સાધુજન કેવો ભેવાને મળે, છે ? જ્યારે ગોવિંદકૃષ્ણે ગાડાને લાત મારી, ત્યારે નંદના ધરમાં શું બન્યું ? (૧ વૈનરક્ષી-દીનજનોનાં રક્ષણ કરનાર. ૨ શબ્દ ઉલટાવે જીરનદી-દૂધનાં નદી વહેવા લાગે.)

યત્નાદનિષ્ઠ્ય કા ગ્રાહ્યા લેખકૈર્મસિમહિકા ।

ઘનાન્ધકારે નિઃશંકુ મોદતે કેન વન્ધકી ॥ ૨૫ ॥

લેખકે મણિમહિકા-શાહી ભરવાના અડિયા તરીકે યાનપૂર્વક કયા પાનને પસંદ કરવું જોઈએ ? ઘોર અધકારમાં વ્યભિચારી સ્ત્રી કોની સાથે શંકરહિત આનંદ કરે છે ? ૧ નાલિકેરજા-નાળિયેરની અનાવેલી શીત. ૨ શબ્દ ઉલટાવે જારવેલિયા-જરની કેલિ-લીલા સાથે.) કિમનન્તવયા સ્યાતાં પાદેન વ્યન્નમાહ્યમ્ ।

જનાનાં લોચનાનન્દં કે તન્વન્તિ ઘનાત્યયે ॥ ૨૬ ॥

અનંત સ્વરૂપે કેણું પ્રસિદ્ધ છે ? ખેડ પડે હોય, તેને શું કહે છે ? વાછળ દૂર થતાં માણસોની આંખોને આનંદ આપનાર કેણું છે ? (૧ તમ્-આકાશ. ૨ તત્ત-લગ્ન. ૩ અજન નામે પક્ષી.) ૨૬

પ્રાયેળ નીચલોકસ્ય ક કરોતીહ ગર્વતામ્ ।

આદો વર્ણદ્વય દત્ત્વા ઘૃહિ કે વનવાસિન ॥૨૭॥

‘ધણુ ખર નીચ માણસને ગર્વ પેદા કરાવે, તેણે પદાર્થ કયો છે ?’ એનો ઉત્તર આપતા, જે શબ્દ આવે તેની આગળ બે વર્ણ ઉમેરતા કયો શબ્દ થાય, જેનો અર્થ વનવાસી જ ગણી હોય ? (૧ રા-ચૈત્રો ૨ શવરા-લીલન-વનવાસીએ) ૨૭

સાનુજ કાનન ગત્વા નૈકપેયાશ્ચવાન ક ।

મધ્યે વર્ણત્રય દત્ત્વા રાવળ કીદશો વદ ॥૨૮॥

પેતાના ભાઈ સાથે જગલમાં જઈને ડોણે નૈક-પેયા-રાક્ષસોને માર્યા ? તે ઉત્તરમાં વચ્ચે ત્રણ વર્ણ ઉમેરતા રાવણ કેવો હતો, તે જણાવે (૧ રામ-રામ, તેમાં ત્રણ અક્ષર ઉમેરતા ૨ રાક્ષસોત્તમ-રાક્ષસોમાં ઉત્તમ) ધત્તે વિયોગિનીગણ્ડસ્થલપાણ્ડુફલાનિ કા ।

વદ વર્ણો વિધાયાન્તે સીતા હૃષ્ટા ભવેત્કયા ॥૨૯॥

વિભોગણુ ઓના ગાલ જેવા સફેદ ફળ કોના હોય છે ? તે ઉત્તરને છેડે વર્ણ ઉમેરીને કહે કે સીતા સાથી રામ થાય છે ? (લવલી એ નામની લાના ફળ જન-લીલ્યા લવની લીના જોઈને) ૨૯

ચિળ્ળો કા વહ્નમા દેવી લોકત્રિતાયાપાવની ।

વર્ણવાદાન્તયોર્દત્ત્વા ક શ્વદસ્તુળ્યવાચક ॥૩૦॥

જેણે ત્રણ લોકને પાવન કરેલા છે, એની વિધ્યુને પ્રિય દેવી કઈ છે ? ઉત્તરમાં પહેલા અને છેડે એક વર્ણ ઉમેરતા કયો શબ્દ થાય છે, જે તુલ્ય અર્થનો વાચક બને (૧ મા-લક્ષ્મી, ૨ સમાના-સરખું, તુલ્ય) પુરુષ કીદશો વેતિ પ્રાયેળ સકલા કલા ।

મધ્યવર્ણદ્વય ત્યસ્ત્વા ઘૃહિ ક રયાસુરાલય ॥૩૧॥

ધણુ ખર સધળી કળાઓને બાંધે એવો પુરુષ ડોણુ હોય ? તે ઉત્તરમાં વચ્ચા બે વર્ણ છાંટી દેતા કયો શબ્દ થાય, જેનો અર્થ સ્વર્ગ હોય ? (૧ નાગરિક-ચતુર જન ૨ નાક-સ્વર્ગ) ૩૧

યજમાનેન ક સ્વર્ગહેતુ સમ્યગ્વિધીયતે ।

વિદ્યાયાન્તવ્યોવળાં મોત્ય હુત્ર સ્થિત વદ ॥૩૨॥

સ્વર્ગમાં જવાના હેતુને અનુસરીને યજમાન શું સારી રીતે કરે છે ? તે ઉત્તરમાં પહેલા અને છેડાનો વર્ણ છાંટી દેતા, જે શબ્દ બને તેમાં મોત્ય-ચાપણુ રહે છે, તે શબ્દ કયો ? (૧ યાગરિક-યજમેનો વિધિ ૨ ગરિ-ગાયમાં) ૩૨

નીચેણુ યાવની વાળી કા ક સ્યાચ્છ્રમ્લો જને ।

શ્મોરાવરણ કિં કં ભજન્તે વ્યાપયો જનમ્ ॥૩૩॥

નીચ જનોમાં યાવની વાણી કેની રીતે બોલાય ? માણસને શુભ આપનાર શું છે ? શબ્દ બંધણુ (વસ્ત્ર) શું છે ? રોગો કયા માણસને સેવે છે ? (૧ અબે । ૨ લાલ ૩ ઝંજીર-અર્થ ૪ અ-વેલા-મોઝીર-જે વેળાસુ લોજન કરતા નથી) ૩૩

કસિન્નવપિતિ કસારિ કા વૃત્તિરધમા તૃણામ્ ।

કિં હૃતે પિતર ઘાલ કિં દૃષ્ટ્વા રમતે મન ॥૩૪॥

કસારિ-વિધ્યુ કયા સચે છે ? માણસની હલકી વૃત્તિ કઈ છે ? પુત્ર પિતાને શું કહે છે ? મન શું જોઈને આનંદ પામે છે ? (૧ શેવે-શેખનારામણ પર ૨ સેવા-ચાકરી ૩ ઘણ-આપ ૪ વસ્ત્ર-પારંગત ૫ અર્થાત્ શેપસાવસ્ત્રમ્) ૩૪

કિમિચ્છતિ નર કાશ્યા મૂપાના કો રણે હિત ।

કો વન્ધ્ય સર્વદેવાના લીયતામેકમુતરમ્ ॥૩૫॥

માણુત કાશીમાં શું ધવ્લે છે ? રાજાઓના રણમાં ડાણુ હિત મરનાર હોય છે ? સર્વ દેવોને વદવાલાયક ડાણુ છે ? એ બધા પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર આપો (૧ મૃત્યુમ-મૃત્યને ૨ જય-જય ૩ મૃત્યુજય-મહાદેવ)

માર્ગીરથી કથમૂલા કામિનિ પ્રાહ કિં પ્રિયમ્ ।

અકમેવોત્તર દેહિ શાલ્ભૌકિકભાપયા ॥૩૬॥

ભાગીરથી નહી કેવી છે ? કામિની પ્રિયજનને શું કહે છે ? એ બે પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર આપો, જે સ સ્કૃત ભાષા અને લોકભાષામાં હોય (૧ મળપહા-મળને દૂર કરનાર ૨ મળ વહા-મને જો) ૩૬

યુધ કીન્નગ્ગ્વો હૃતે કો રોગી કથ નાસ્તિક ।

કીન્નચન્દ્ર નમમ્યન્તિ કિં સૂત્ર પાણિનેર્વદ ॥૩૭॥

કાશી માણસ કેવા વચન બોલે છે ? રોગીજન ડાણુ ? નાસ્તિક ડાણુ ? લેખિ મ્યા ચક્રને નમે છે ? પાણિનિનુ એ વ્યુ સૂત્ર છે, જેમાં આ ઉત્તરો આવી આવ, તે રે (૧ અર્ધદ-અર્ધવાળા ૨ અગ્રા-વીર્ધ વિનાનો ૩ અપ્રલય-વિશ્વાસ વિનાનો ૪ પ્રાતિપદિક્-પ્રતિપદાને અનુસરનાર ખીજનો ચક્ર ૫ અર્ધદપાતુર પ્રલય પ્રાતિપદિક્) ૩૭

રાણ સન્નોધન કિં સ્યાત્મમીવસ્ય તુ કા પ્રિયા ।

અધનાસુ કિમિચ્છન્તિ આર્તે કિં ત્રિયતે વદ ॥૩૮॥

રાખતુ સન્નોધન કયું ? સુશીવની પ્રિયા ડાણુ ? નિર્ધન જનો શું ઇચ્છતા હોય છે ? રોગથી પીડાયેના શું કરે છે ? તે કહે (૧ દેવ-દેવ ૨ તાગ ૩ ઘનમ-પેસા ૪ દેનાણવનમ-દેવખન) ૩૮

કા કાન્તા કાલિયારાતે પુનરર્થે કિમન્વચમ્ ।

કિં વન્ધ્ય સર્વદેવાના પત્નેષુ કિમુ સુન્દરમ્ ॥૩૯॥

કાલિયનાગને નાથનાર કૃષ્ણની પત્ની કાણુ છે ? ફરી-
થી' એ અર્થમાં અવ્યય કાણુ છે ? સર્વ દેવોને વંદવા
લાયક કાણુ છે ? ફળોમાં સુંદર ફળ કયું ? (૧ મા-
લક્રમી. ૨ દુ-ફરીથી. ૩ લિંગ-મહાદેવ. ૪ મહુલિંગ
નામનું ફળ.) ૩૯

કેદારે કીદશો માર્ગઃ કુચ રોતે જનાર્દનઃ ।

સ્ત્રીચિત્તં કુચ રમતે સ્વામી કિં વત્કિ ચેટિકામ્ ॥૪૦

ખેતરમાં રસ્તો કેવો હોય છે ? વિષ્ણુ ક્યાં સૂએ
છે ? સ્ત્રીઓનું ચિત્ત શામાં રમે છે ? શેક દાસીને શું
કહે છે ? (૧ વક્-વાકો. ૨ શેવે-શેષનાનાયક પર. ૩
જારે-ગર પુર ૫૨. ૪ વચ્ચે જારે-નું કપટથી ગર
પાસે સુંઘે બળ છે.) ૪૦

કઃ કુર્વાદ્સુવનં સર્વ કઃ સમુન્મૂલ્યદેદુદુમાન્ ।

કિં પ્રતીકે ભવેન્મુલ્યં કઃ પરત્રૈતિ પુણ્યતામ્ ॥૪૧॥

સર્વ ભુવનોને કાણુ કરે છે ? રક્ષોને કાણુ મૂળથી
ઉપાડી નાખે છે ? પ્રતીકમાં સુખ શું હોય છે ? પર-
લોકમાં કાણુ પુણ્ય મેળવે છે ? (૧ પદ્માસન-બહા.
સમીર-પવન. ૩ શિર-માથું. ૪ પદ્માસનસમીરશિર-યોગી
કે થોડો.) ૪૧

ધનસમયે શિષિપુ સ્યાન્નૃત્યં કીદશુ કિં ધનાત્પતતિ ।

પ્રાવૃપિ કથ્ય ન ગમનં માનસગમનાય કીદશા હંસાઃ ॥

વર્ષાકાળમાં મેરનાં નૃત્ય કેવા પ્રકારના હોય છે ?
મેવથી શું પડે છે ? વર્ષાકાળમાં શું આલનું નથી ?
માનસસરોવર પર જવાને તૈયાર થયેલ હંસ કેવા હોય
છે ? (૧ સમુલ્લ-ઉત્સાહમાં આવેલા. ૨ કમ-જલ. ૩
અનસ-ગાડું. ૪ સમુલ્લકમનસ-ઉત્સાહી મનવાળો.)

આદ્ય હિતિ યત્ર સ્યાદુત્તરમથ તત્ર કીદશઃ પ્રશ્નઃ ।

કથય ત્વરિતં કે સ્વર્ણકાયા વાહનોપયાઃ ॥૪૨॥

આદ્યઃ (ચ વગેરે) એ જેનો ઉત્તર છે, તે માટેનો
પ્રશ્ન કેવા હોય ? નીકાને આગળ લઈ જવાનો ઉપાય
કયો છે, તે જલકા કહે. (૧. 'આદ્યો નિપાતાઃ' એ
પાણિનિનું સૂત્ર છે. ૨ નિપાતા-હલસાં.) ૪૩

શદ્દાનુસમવચનં ધ્વનિકરોચ્યતે સ કીદશઃ ।

તવ સુદદો ગુણનિવૃદ્ધિરિપુનિવૃદ્ધિ કિં નુકર્તારઃ ॥૪૪॥

નહિ હિતમ એવા ઉત્તર આપો. જે ધ્વનિ ઊગેથી
બોલાય, તેનો અવાજ કેવા હોય છે ? મિત્રના તમારા
શુભના સમુદાયથી શત્રુના સમુદાયને શું કરશે ?
(૧ અવમ-નીચ. ૨ તાત-લાભો, અમતાર-અપમાન
કરનાર બનીશે.) ૪૪

કિં માયતિ મફરન્દેસનયં કમસુત જનકરાજસુતા ।

કથય કૃષીવલ સસ્યં પશ્યં કિમચીકરસ્તવમપિ ॥૪૫॥

અકર્દ-રસથી કાણુ મદમર બને છે ? જનકનાં પુત્રીએ
કયા પુત્રને જન્મ આપ્યો ? હે ખેડૂત ! પાકિયાં ધાન્યોનું
તે શું કયું, તે કહે. (૧ કલી-ભમરો. ૨ લવ્ઘ-
લવને. ૩ અચીકમ-લણ્ણી કરી.) ૪૫

પૃચ્છતિ પુરુષઃ કેડસ્યાં સમમૂલ્યવ્યમકૃતપક્ષતયઃ ।

વહુમયદેશં જિગમિપુરેકાકી વાર્યતે સ કથમ્ ॥૪૬॥

પુર ૫ થી રીતે (સંબોધનથી) પુછાય છે ? જેની
પાંખો વળે કાપી નાખી છે, એવા કાણુ હતા ? ઘણા
ભવવાળા પ્રદેશમાં એકલા જવા પચ્છતા માણસને કેવી
રીતે પાછો વળાય છે ? (૧ હે માનવ-હે પુરુષ ! ૨ ના-
પર્વત. ૩ મા અનન ગઃ-હે રક્ષણ વિનાના ! તું બળ નહિ.)

કો નયતિ જગદ્દેશેષં ક્ષયમથ વિમર્શમૂલ્ય કં વિણ્ણુઃ ।

નીચઃ કુચ સર્ગર્વઃ પાણિનિસૂત્રં ચ કીદક્ષમ્ ॥૪૭॥

આખા જગતના નાશ કાણુ કરે છે ? વિષ્ણુએ કોને
ધારણુ કયો છે ? હલકો માણસ શામાં ગર્વ રાખે છે ?
પાણિનિનું સૂત્ર કેવું હોય છે ? (૧ યમ-પરમાજ્ઞ. ૨
ઝામ-પર્વતને. ૩ ધન્ય-ધનમાં. ૪ 'યમો ગંધે' એ
પાણિનિનું સૂત્ર છે.) ૪૭

કિં સ્યાદ્દિશેષ્યનિવૃદ્ધિ કા સંહ્યા વદત પૂરણી ભવતિ ।

નીચઃ કેન સર્ગર્વઃ સૂચં ચન્દ્રસ્ય કીદક્ષમ્ ॥૪૮॥

જે વિશેષને અનુસરે છે, તે શું ? કઈ સંખ્યા
પૂરક બને છે ? હલકો માણસ ચાથી ગર્વ રાખે છે ?
ચંદ્રબાકશ્ય-અર્થનું સૂત્ર કયું છે ? (૧ વિશેષણ. ૨
એક. ૩ અર્થન-ધનથી. ૪ 'વિશેષણમેકાર્યેન' એ ચંદ્ર-
બાકશ્યનું સૂત્ર છે.) ૪૮

સુકપરિચિન્દઃ શબ્દઃ સુવ્રજ્ઞગ્યસ્ય વાચકઃ કેન ।

સ્તનમરનમિતા નારી કેનોપાયેન રજ્યેવેત્કાન્તમ્ ॥૪૯

સુકપરિચિન્દઃ શબ્દમાંથી શું કાઢી લઈએ, જેથી
કાતિકેય સ્વામીનો વાચક શબ્દ બને ? સ્તનભારથી
નમેલી નારી પોતાના પતિને કયા ઉપાયથી રમાડે છે ?
(૧ ડ, પરિવિ શબ્દો લેતાં સ્કન્દઃ-કાતિકેય થાય છે,
૨ ઉપર વિદ્યાર્ણ-લઈ લેવાથી, એમ કહેતાં બીજે
અર્થ થયો 'ઉપર વિદાર કરવાથી પતિને રમાડે છે.)

કીદમ્ગૃહં ચામ્ગૃહં મતસ્ય કાષ્ઠાગ્નમ્ભક્તરણે

જનાનામ્ । મૂષા કથં કળ્પ ન તે નુ વૃષ્ટે મુકાકલા-

પૈરિતિ ચોત્તરં કિમ્ ॥ ૫૦ ॥

યમરાજને ઘેર ત્રણેય માણસનું ઘર કેવું હોય છે ?
માણસોને પાણીમાં તરવા માટે કયું સાધન છે ? મોતી-
ઓની માળાએ કંઈને પૂછ્યું કે, 'હે કંઈ ! તારે શોભા
કેમ નથી ?' એનો ઉત્તર શું ? (૧ હા-ચી ઠાઠાકાર-

નો અપાવ, ૨ નાવ-નોમ ૩ હાર ૧ નિના વ-હે હાર ૧
તારા વિના મારી રોલા નથી) ૫૦

કીદશ્યન સ્યાન્ન મયાય પ્રેરે યદુત્તર તસ્ય ચ
કીદશ્યેત ૧ વાચ્ય મવેદીક્ષણજાતમમ્ ૫ ક વાધિશેતે
ગત્રિ કોડર્વનીય ૫ ૫૧ ૥

ન્યા લા ન હોય, તેવું વન ક્યારે જણાય ? તે
પ્રશ્નમાર્થી જે ઉત્તર આવે, તે આખમાર્થી પેદા થયેલ
પાણીના અર્થમા બને, તેવા શબ્દ કોણે લેય ? તે જ્ઞાની
પર સૂઈ જા ન છે ? અને પૃથ્વી પર જાણ્યું પૂજવા
લાયક છે ? (આખો ઉત્તર બને છે અહિંસમહિમ । પહેલા
ઉત્તર છે અહિંસમ-હિ સંક્રાણી વિનાનું જગલ ૨
અહિંસમ શબ્દમાર્થી અહિમ એવેલે ક હિમ કાઠી નાખો,
તો અહિંસ-માન્ય થાય ૩ અહિમમાર્થી અહિમ દૂટા
પાડતા । વળી શેષ પર સૂઈ જા ન છે અને ૪ અ એટલે
વિષ્ય પૂજનીય છે) ૫૧

દર્ષો હરિ ક શુચિ કીદશ્ય પ્રચ્છત્યક કિ
કુરુતે સશોક । શ્લોક વિધાયાપિ કિમિત્યુદાર
કવિર્ન તોપ સમુપૈતિ મ્ય ૫ ૫૨ ૥

હરિએ જ્ઞાને ધારણ કર્યો ? કેવા વાદળ સફેદ હેય
છ ? આ (કુ ખી) ને પુણ્ય થી રીતે / શોકથી કુબેલો
કરે ? ઉદાર કવિ શ્લોકની રચના કરીને પશ્ય ફરીથી
સંતોષ પામતો નથી, તે કેમ ? (૧ અગ-પવતને ૨
અક-જળ વિનાના ૩ હે અક ૪ રોદિતિ-રડે છે
૫ અગમમ્ અકરોત-ખીજને સમજાય નહિ તેવી કિલક
રચના કરી તે માટે) ૫૨

લક્ષ્મીધર પ્રચ્છતિ કીદશ્ય સ્યાન્નૃપ સપ્તૈરપિ
દુર્નિવાર । અકારિ કિ હૃદિ નરજ સમ્યક્ પિતૃત્વ
મારોવયિતુ સ્વકીયમ્ ૫ ૫૩ ૥

લક્ષ્મીધરનું સંબોધન શું જેની પર જય મેળવેલો
શત્રુઓથી પશ્ય મુશ્કેલ હોય છે, એવો રાજા કેવો હોય ?
પોતાના પિતૃત્વને સારી રીતે તૃપ્તિ થાય, એવું કહ્યું
ધર્મ મનુષ્યે દરેક જોઈએ, તે કહા, (૧ સમ । મા-
લક્ષ્મીની સાથે ૨ જનિતનય-જેણે નાતિયાન સારી રીતે
મેળવેલ હોય ૩ સમજનિ તનય-પુત્રને પેદા કરવો) ૫૩

કીદશ્ય વદ મરચલ મત દારિ કુજ સતિ
મૂષળ મયેત્ । મૂહિ કાન્ત સુમટ સકાર્યુક કીદશ્યો
મવતિ કુજ વિદ્વિપામ્ ૫ ૫૪ ૥

મરુદેશ કેવો હોય, તે કહો, મૂઠ ચીજ બારણું
હોય, તે શોભારૂપ જણાય ? હે કાત । મનુષ્યમારી ચોદો
વેરી જ્ઞાનેને માટે કયા કેવા પ્રકારનો લાગે છે, તે કહો.

(૧ અ-વારિ-પાણી વિનાનો ૨ તોરણે-તોરણ હોય તો
૩ અગસ્તિ રણે-જુમા પાછો વાળી ન શકાય તેવો
હોય છે) ૫૪

કા પ્રિયેણ રહિતા વરાહના ધાન્નિ કેન તનયેન
નન્દિતા । કીદશ્યેન પુરુષેણ પક્ષિણા વન્ધન સમ
મિલન્યતે સદા ૫ ૫૫ ૥

પોતાના પ્રિયથી રહિત હોવા છતાં, પોતાના પુત્રથી
આનંદ પામીને એક ટકાણે રહેલી ઉત્તમ સ્ત્રી કોણ ?
કયો પુરુષ સદા પક્ષીઓના બંધન ધન્ય છે ?
(૧ શકુન્તલા મરતેન-મરતથી શકુન્તલા ૨ શકુન્ત લામ
સ્તેન જેને પક્ષીઓના લાલમ રાખ છે, એવો પારથી)

કીદશ્ય દૃઢ્યહારિ કૃજિત ક સરતા યશસિ
મૂપતેમત । કસ્તવાસ્ત વિપિને મયાદુલ કીદશ્ય
ન મવેન્નિશાકર ૫ ૫૬ ૥

હૃદયને હરનારુ એવું પ ખીનુ લાવણ્ય કેવું હોય છે ?
રાજાઓના યશને વધારે એવો કયો મિત્ર ગાંજને માન્ય
છે ? તારાથી લયભીત બને એવો રણ-જગલમા કોણ
છે ? યદ્ર કેવો હોતો નથી ? (૧ કલ-મધુર ૨ કવિ-
કરિ ૩ અહિત-શત્રુ ૪ કલક-નિરહિત કલક વિનાનો)
કીદશ્યો નિરયમૂરનેકથા સંબંધે પરમપાપકર્મભિ ।

પ્રેતરાક્ષસપિશાચસેવિતા કીદશ્યો વ પિતૃકાનનસ્યલી ૥
મોટા પાપકર્મ કરનારાઓ જેને અનેક રીતે સેવે
છે, એવી નરકની બૂમ કેવી હોય છે ? પિતૃઓના વનની
બૂમ પ્રેત, રાક્ષસ અને પિશાચથી સેવાતા કેવી લાગે
છે ? (૧ નરક-પાલ-રચિતા-નરકના રખેવાળ યમરાજીથી
રચેની ૨ નર-કપાલરચિતા નરની આપરીથી રચે ૥)

વેસરદ્રમતલેષુ સંસ્થિત કીદશ્યો મવતિ મત્સ્યહાર ૥
તત્ત્વત શિવમેપેય લક્ષ્મૈર્જુન સમિતિ પીદશ્યો મયેતા ૥

કેસરના વૃક્ષો નીચે ખેરેલો મદો-મત દારી કેવો
હોય છે ? ખરી રીતે ઉત્તમ લક્ષ્મીથી શિવને પ્રસન્ન
કરીને અર્જુનનું મુક્ષમા કેવો બનેલો હોતો ? (૧ દારા
વકુલ-પ્રમર-હિતા-નકુલવૃક્ષ પર રહેલ લમરાઓને મદના
દાન આપનાર ૨ દાન્ય-કુલ-પ્રમરહિત જેને દેવોના
કુલ વિરોની બાતિ વર્તી રહો છે, એવો અર્જુન) ૫૮

નિજિતસકલારાતિ પૃચ્છતિ પો નૃપો મૃત્યોર્મય
મૃચ્છતિ । મેધાત્યયટ્તરુચિરાશયા વિ તિમિર
શ્વયકારિ નિશાયા ૫ ૫૯ ૥

જેણે બધા શત્રુઓ છતી લીધા છે, એવા મોદાનું
સંબોધન શું ? જે મૃત્યુથી ભય પામતો નથી, તે એક
કાણ છે ? મેધ દર થતા જેણે દિશાની કાંતિ વધારી

છે, એવા રાનિના અધકારને દૂર કરનાર કાણુ છે ?
(૧. વિદ્યુત્તારતે-શત્રુઓને હણનાર ૨ અગ્ર-જેણે જન્મ
લીધો નથી, તે ભગવાન ૩ વિદ્યુ તાય-તેજ-ચક્ર અને
તારાના તેજ) ૫૯

વિદ્યુત્તારતિ ક હતવાનહિત કીદમ્ભવતિ પુર
જનમહિતમ્ । કિં કઠિન વિદિત વદ ધીમન્યાદ
પતિરપિ કીદમ્ભયદ્યુત ॥ ૬૦ ॥

વિદ્યુત્તારતિ ગરુડે કયા શત્રુનો નાશ કર્યો ? જન-
અહિતમ્-જનથી વૃદ્ધિ પામેલુ એવુ નગર કયુ ? હે
લુહિશાળી ! કંકણ પદાર્થ કયો છે ? જલચરોનો પતિ
સમુદ્ર ભય કરે કેવી રીતે હોય છે ? (૧ અહિમ્-સર્પને
૨ અકારમ્-કર વિનાનુ ૩ અય-સોડુ ૪ અહિ-મકર-
મય-સર્પ અને મગરોથી ભરેલ) ૬૦

અનુકૂલવિધાયિદેવો વિજયી સ્વામીનુ કોદશો નૃપ ।
વિરહિન્યપિ જાનકી વને નિવસન્તી મુદમાર્થો કુલ ॥

[વધાતા જેને અનુકૂળતા કરી આપે છે, એવો
વિજયી રામ કેવા પ્રકરનો હોવો જોઈએ ? જનકી-
સીતાજી રામના વિરહથી દુઃખી હતા, છતાં વનમાં
નિવાસ કરતાં આનંદ મેળવતા હતા, તે શાથી ? (૧
કુશલ-વર્ણિત-જે કુશગતાથી વૃદ્ધિ પામેલો છે એવો
રામ ૨ કુશ-લ્લભ-પ્રાપ્તિ-કુશ અને લવની વૃદ્ધિથી)

કુસુમ પતદેવ્ય નાકતો વદ કર્મ સ્પ્રહ્યન્તિ
મોગિન । અધિગમ્ય રત વરાહના ક્ય નુ ચલ
કુરતે સુશિક્ષિતા ॥ ૬૧ ॥

ભોગીજનો આકાશમાંથી પડેલા ફૂલને જોઈને શાને
માટે સ્પષ્ટ રાખે છે ? સારુ શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રી
રમણ કરનાર પતિને મેળવીને શામાં ચલન કરે છે ?
(૧ મુર તત્ત્વ-કર્મપૃષ્ઠ માટે ૨ મુક્ત-સ્વે-રતિકાંક્ષા
સાધ્ય થી વાત કરવા) ૬૨

કયયો વદ કુન કીન્દશ કઠિન કિ વિદિત
સમન્તત । અધુના તવ વૈરિયોપિતા દ્વિદિ તાપ
પ્રનલો વિહાય કા ॥ ૬૩ ॥

કવિજનો કયા કેવા પ્રકારના હોય છે તે બધાનો
બધી રીતે કષ્ટ એવી સીજ કઈ બાણીતા છે ? તારા
વૈરી જનોની સ્ત્રીઓના હૃદયમાં રહેલો પ્રણ તાપ
હાલ હૃદયને છોડીને કયા રહ્યો છે ? (૧ મિરિચારમુજ-
કવિઓના મુખમાં વાણીનો સાર રહે છે ૨ મિરિચારમ્
સોખ ૩ હવ્વા-ચાળીમાં (બુજને કારણે) ૬૩

વસતિ કુઞ્ચ સરોહસતવતિર્દિનરત્નો નનુ કે
વિમિરિન્દ । પવનમશ્વસપત્નરણો મુર પુષ્પમાહવ
કો જગતિ પ્રિય ॥ ૬૪ ॥

કમળોનો સમુદ્ર કયા રહે છે ? સૂર્ય સાધ્ય થી એ
કયા પદાર્થો છે, જે અધકારનો નાશ કરે છે ? વાયુનુ
લક્ષણ કરનાર સર્પના શત્રુ મોગના શબ્દમાં જેને રચિ
છે, એવા માણસનુ સળોધન શુ ? જનના પ્રાણ પ્રિય
છે ? (૧ કે-પાણીમાં ૨ નિરળોકર-કિરણોના સમુદ્ર ૩
વૈનિ-રળોક કુદીના શબ્દ વિરોધક ૪ રા-ધન) ૬૪

ન ભવતિ મલયસ્ય કોદશી મૂ

કે હા કુચ ન નિભતિં ક ગતા સ્ત્રી ।

મવદરિનિવહેપુ કાસ્તિ નિત્ય

ચલમયતેન વિપદવ્યાધિ કેપામ્ ॥ ૬૫ ॥

મલયાચળની ભૂમિ શા વિનાની રહેતી નથી ?
કાણુ સ્તન ધારણ કરતુ નથી ? લક્ષ્મી કોને વરી ?
તમારા શત્રુઓના સમુદ્રમાં નિત્ય શુ રહે છે ? બધને
મથનાર ધ્રુવે કોની વિપતિ વધારી ? (૧ વિપન્ના-સર્પ
વિનાની ૨ ના-નર ૩ અમ્-વિધુને ૪ વિપત્-અકટ
૫ નગનામ્-પર્વતોની પાષો તોડી નાખી) ૬૫

સમચમિહ વદન્તિ ક નિરશી

શમયતિ કાન્વદ વારિવાહવૃન્દમ્ ।

વિતરતિ જગતા મન મુ કીદદ

મુદમતિમાનમય મહાતઢાગ ॥ ૬૬ ॥

લોહા ચપરાનિના સમયને કેવો મ્હે છે ? મેધોનો
સમુદ્ર કોને શાત કરે છે તે મ્હે જગતમાંનુ એવું
કયુ મોટું તળાવ છે જે મોટા લોકોના મનમાં પ્રેમ
ઉપભવે છે ? (૧ અરિ-સૂર વિનાનો ૨ દવાન્-દવા
નળને ૩ અરિવિદવાન્-સમળવાળુ) ૬૬

કિમકરવમહ હરિર્મહીધ

દમ્બુચલેન ગગા હિત વિધિત્તુ ।

પ્રિયતમવવનન પીયતે ક

પરિણતચિન્મફલોપમ પ્રિયાચા ॥ ૬૭ ॥

કૃષ્ણ પોતાના મિત્રોને પૂછે છે કે ગાયોના હિત
કરવા માટે મે મારા બાહુના બળથી પર્વતને શુ કર્યું ?
પાકેન ધિનોડા જેનુ રાત્રુ એવુ પ્રિયાનુ શુ છે
જેનુ પાન તેના પ્રિયતમના મુખથી કરાય છે ? (૧
અવર-ધારણુ મ્યો ૨ અવર-નીચલો હો) ૬૭

પરિહરતિ મયાત્તવાહિત કિં કમથ કદાપિ ન
વિન્દતીહ સીત । કથય કિમકરોરિમા ધરિની નૃપતિ
ગુણેર્વૃપતે સ્વય ત્વમેક ॥ ૬૮ ॥

તમારો શત્રુ ભયને લીધે શુ છોડી દે છે ? ભયભીત
માણસ આ લોકમાં કદી પશુ ન મેળવે તે શુ છે ? હે
રામ ! તે એકલા એ રામના ઉત્તમ ગુણોથી આ

પૃથ્વીને શું કહ્યું? (૧ સમર-યુદ્ધ. ૨ જય-જય. ૩ સમર-જય-યુદ્ધમાં જય મેળવીને પૃથ્વી કબજે કરી.) ૬૮

પૃચ્છતિ શિરસિરુહોમધુમયનં મધુમયનસ્તં શિર-
સિરુહં ચ । કઃ સ્વલુચપલતયા મુવિ વિદિતઃ કા નનુ
યાનતયા ગવિ ગદિતાઃ ॥ ૬૯ ॥

શિરસિરુહ-કેશ મધુસૂદન-કેશવને પૂછે છે કે, આ
જગતમાં ચપળતાથી શું પ્રસિદ્ધ છે? ત્યારે કેશવ પૂછે
છે કે, આ પૃથ્વી પર યાન તરીકે શું પ્રખ્યાત ગયું છે?
(૧ કેશ! યતૌકાઃ-‘હે કેશ! વનવાસી વાનરા’ એ કેશવ
ઉત્તર આપે છે. ૨ કેશવ! નૌકાઃ-‘હે કેશવ! નાવ’
એમ કેશવ ઉત્તર આપે છે.) ૬૯

કીદૃક્તોયં દુસ્તરં સ્યાત્તિપીર્ષઃ કા પૂજ્યાસ્મિ-
ન્નલ્લમામન્ત્રયસ્ય । દૃષ્ટ્વા ધૂમં દૂરતો માનવિજ્ઞાઃ
કિં કર્તાસ્મિ પ્રાતરેવાશ્રયાશમ્ ॥ ૭૦ ॥

તરવા ઇચ્છતા માણસને કહ્યું જળ તરવું અઘરું
લાગે છે? આ જગતમાં કઈ ઓ પૂજ્ય છે? તરવાવું
સંબોધન શું? અનુમાન બાળ્યનાર હે ડાહ્યા ધુરયો!
સવારે દૂરથી ધુમાડો જોઈને મેં તેના આશ્રયસ્થાનમાં
રહેનાર (અગ્નિ)નું શું કહ્યું હશે? (૧ અનુ-નીકા
વિના. ૨ માતા. ૩ ઝસે-હે આસ! ૪ અનુમાને-અનુમાન
કહ્યું.) ૭૦

કીદૃક્પ્રાતર્દીપયર્ષોઃ શિરસ્યાદુષ્ટ્રઃ પૃચ્છત્યા-
મજન્તે સ્ત્રીઃ કિમ્ । દેવામાસ્યે કિં ગતે પ્રાયશોડસિન્-
હ્લોકઃ કુર્યાન્નો વિવાહં વિવિક્તઃ ॥ ૭૧ ॥

હીવાની જ્યોતિ સવારે કેવી હોય છે? બેટાનું
સંબોધન શું? મજલાં ક્યાં રહે છે? દેવનો ચુર બૃહસ્પતિ
ક્યાં સ્થાને જતા ધણુંખરું લોકો લામ કરતા નથી?
(૧ વિમા-કાતિ વિનાની. ૨ ક્રમ-હે બેટા! ૩ વનમ્-
જંગલીમાં. ૪ વિમાવર-મવનમ્-સૂર્યના ધરમાં-સિંહ
રાશિમાં જતા.) ૭૧

કીદૃક્સેના મરતિ રણે દુર્વારા વીરઃ કર્મૈ
સ્પૃહ્યતિ લક્ષ્મીમિચ્છન્ । કા સંયુદ્ધિર્ભવતિ મુવ-
સંપ્રામે કિં સુર્વાર્ધ્વં મુગટજના ધ્રાલ્વ્યાન્ ॥ ૭૨ ॥

યુદ્ધમાં કઈ સેના રોડી શસ્ત્ર એવી બનતી નથી?
લક્ષ્મીને ઇચ્છનાર વીર પુરુષ કોની સ્પૃહા કરે છે? પૃથ્વીનું
સંબોધન શું? હે સુખદ જનો! તમે યુદ્ધમાં શત્રુઓને
શું કરો? (૧ પત-શ્રેષ્ઠ ૨ આગ્રય-યુદ્ધને માટે ૩
મહિ-હે પૃથ્વી! ૪ પતાક્યાનંદે-પરાજય કરશે.) ૭૨

કંસારતેર્વદ ગમનં કેન સ્યાતકસ્મિન્દૃષ્ટિ લમતે
સ્વત્પેન્દુઃ । કં સર્વેપાં શુમવરમૃચુર્ધીરાઃ કિં કુર્યાસ્વં
સુ. ૭૫

સુજન સશોકં લોકમ્ ॥ ૭૩ ॥

કંસના શત્રુ કૃષ્ણવં જન શાથી થાય છે તે કહો.
થોડાની ઇચ્છા કરનાર માણસ શાના પર નજર રાખે
છે? સર્વના શુભ કરે, તેવું શું છે? ધીર જનોએ પૂછ્યું
કે, ‘હે સુજન! શોકથી ધેરાયેલા લોકને તમે શું કરો?’
(૧ મિના-ગરકથી. ૨ હવે-ચક્રી પર. ૩ અયમ્-આજ.
૪ વિનોદયેયમ્-હું વિનોદ કરાવું.) ૭૩

કીદૃક્ષઃ સકલર્જનો ભવેત્સુરાજઃ કઃ કાલો
વિદિત ઇહાન્ધકારહેતુઃ । કઃ પ્રેયાન્કુસુદવનસ્ય કો
નિહન્તિ ધ્રાલ્વ્યં વદ શિરસા જિતસ્ત્વયા કઃ ॥ ૭૪ ॥

સારા રાજાને બધા માણસો કેવા લાગે છે? એવો
કયો સમય છે, જે અધકારનું કારણ બને? પોયણીનાં
વનને શું ગ્રિય લાગે છે? સમતિ બંધુને માથાથી કાપ્યું
આરે છે? તે કોને છત્યો? (૧ વિધુનિરહિતા-કુ.પ
વિનાના. ૨ વિધુ-રવિ-રહિતા-ચંદ્ર અને સૂર્ય વિનાને
૩ વિધુ-ચંદ્ર. ૪ અવિ-વેદ. ૫ અહિતા-શત્રુને.) ૭૪

સંપ્રામે સ્ફુરદસિના હતાસ્ત્વયા કે દુર્યોઃ કે વત
નિરયે નિરસ્ય કુર્યુઃ । કસ્મિન્નુદ્ભવતિ કદાપિ નૈવ લોમ
જ્ઞાતાઃ કે જગતિ મહાલયુત્વમાજઃ ॥ ૭૫ ॥

ચક્રચક્રી તલવારથી તમે સંત્રામમાં કોને હણ્યા?
નરકમાં ભેડીને દુઃખ કરનાર કાણ છે? એવું કહ્યું
સ્થાન છે, જેમાં લોમ-વાળ થતા નથી? અત્યંત નાની
એવી ચીજ લોકમાં કઈ બધીતી છે? (૧ નર-કરેગવ
માણસો અને હાથીઓ. ૨ નરક રેગવ-નરકની રેતી.
૩ નર-કરે-માણસના હાથમાં ૪ અગવઃ-અણુઓ.) ૭૫

કીદૃક્ષં સમિતિ લલં નિહન્તિ શત્રું વિષ્ણોઃ કા
મનસિ સુદં સદા તનોતિ । ભુષ્ટં સચ્છરધિમુદં નિગદતે
કિં પદ્મલયઃ સમમપમાન ઇવ કેપુ ॥ ૭૬ ॥

યુદ્ધમાં શત્રુને હણે, તેવી સેના કેવી હોય છે?
વિષ્ણુના મનને સદા આનંદ આપે, તેવી ઓ કાણ છે?
સારા માણસ કરનાર લાધારું મુખ આરે તુરંત લાગે
છે? કયા લોકો વિષે અપમાન થયું હોય, તેને મરણ
સમાન ગણવામાં આવે છે? (૧ અગિ-ભયરહિત.
૨ રમા-લક્ષ્મી. ૩ અનિયુ-ગાણુ વિનાના. ૪ અમિમાનિયુ-
અભિમાની જનો વિષે.) ૭૬

કામરિરહિતામિચ્છતિ ભૂપ. કામુદ્વન્યતિ શૂકર-
રૂપઃ । વૈનાકારિ હિ મન્યયજનનં વૈન વિમાતિ ચ
તરણીવદનમ્ ॥ ૭૭ ॥

રાખ કોને ગુરુરહિત હોય, એમ ઇચ્છે છે?
વરાહના રૂપે જન્મને કોને દિદાર કર્યો? મન્ય-
મન્ય

કામદેવને કાણે જન્મ આપ્યો ? યુવતીનું મુખ શાથી પ્રકાશે છે ? (૧ કુમ્-પૃથ્વીને. ૨ કુમ્-પૃથ્વીનો. ૩ એન-વિશ્વએ. ૪ કુંકુમેન-કુંકુમથી.) ૭૭

હિમાંશુલખંડે કુટિલોજ્જ્વલપ્રભં મહેદ્રાહપ્રવરસ્ય
કીદશમ્ । વિહાય વર્ણ પદમધ્યસંસિંહતં ન કિંકરોત્યેવ
જિનઃ કરોતિ કિમ્ ॥ ૭૮ ॥

જેની કાંતિ વાંછી અને ઉજ્જ્વળ છે એવા ચંદ્રનો ડુંકો ઉત્તમ વરાહના કયા અંગ જેવો લાગે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવે, તે શબ્દમાંથી વચ્ચે વર્ણ કાઢી નાખો; તેવું જિન સાધુ શું કરતો નથી ? અને જિન સાધુ શું કરે છે ? [૧ દંદ્રામ-હાઠની કાંતિની જેમ. ૨ દંમ-દંભ. ૩ મદ-કલ્યાણ (શબ્દ બેઠરાવતાં થાય છે.)]

વસન્તમાસાઘ વનેષુ કીદશા પિંકેન રાજન્તિ
રસાલમૂરહાઃ । નિરસ્ય વર્ણદ્વયમગ્ર મધ્યમં તવ દ્વિપાં
કાન્તતમા તિથિશ્ચ કા ॥ ૭૯ ॥

વસન્તઋતુ આવતાં વનમાં રહેલાં આંખાનાં વૃક્ષો જેવી રીતે કાલકથી શોભે છે ? એના ઉત્તરમાંથી વચ્ચે બે શબ્દ કાઢી નાખો, તે તમારા થયુંને હો ! પ્રકાશવાળી ઉત્તમ તિથિ કઈ ? (૧ કાન્તગિરા-મધુર વાણીવાળી કાલકથી. ૨ કાગ-કાશશૃંગ. ૩ રાકા-પૂર્ણિમા.)

હરઃસ્થલં કોડય વિના પયોષરં વિભર્તિ સંબોધય
માહતાશનમ્ । ઘદન્તિ કં પત્તનસંભવં જનાઃ ફલં ચ
કિં ગોપવધૂકોપમમ્ ॥ ૮૦ ॥

સ્તન વિનાની છાતીને કાણુ ધારણ કરે છે ? પવન-લક્ષી-સર્પનું સંબોધન શું ? શહેરમાં નિવાસ કરનારને માણસો શું કહે છે ? એવું કયું ફળ છે, જેની ઉપમા ઓપરાણીના સ્તન સાથે અપાય ? (૧ ના-માણસ. ૨ નાન-સર્પ, ૩ નાગ-નગરવાસી. ૪ નાગલ-નારંગી.)

વસન્તમાસાઘ વનેષુ રાજતે વિકાસિ કિં વહ્નમ્
પુષ્પમુચ્યતામ્ । વિહંગમં કં ચ પરિસ્ફુટાક્ષરં ઘદન્તિ
કિં પક્કજસંભવં વિદુઃ ॥ ૮૧ ॥

હે વસન્ત ! વસન્તઋતુ આવતાં વનમાં કયું ફલ પ્રફુલ્લ જતીને શોભે છે ? જે અક્ષરો સ્પષ્ટ બોલે છે, એવું પક્ષી કયું છે ? કમલમાંથી જેનો જન્મ થયો છે, તે કાણુ છે ? તે કહો. (૧ કિન્નુસ્મ-કેસુડાનાં ફલ. ૨ ગુસ્મ-પોપટ. ૩ કમ્-ખલા.) ૮૧

સમુચ્ચતે કુચ ન યાતિ પાંમુલા સમુચ્ચતે કુચમયં
મવેજ્જલાન્ । સમુચ્ચતે કુચ તવાપયાત્યરિઃ પ્રહીણસંવો-
ચનવાચિ કિં પદમ્ ॥ ૮૨ ॥

પાપી સો કાના ઉદયથી જતી નથી ? કાના હોવાથી જલથી લય પેદા થાય છે ? કયો પદાર્થ તૈયાર થતાં તમારો થયું લાગી જાય છે ? હલકા માણસને સંબોધનમાં કહેવાય, તેવું પદ કયું ? (૧ હિમકરે-ચંદ્રના ઉદયથી. ૨ મકરે-મગર હોતાં ૩ કરે-શસ્ત્ર સાથે હાથ તૈયાર થતાં. ૪ મરે-રે.) ૮૨

તપસ્વિનોઽવ્યન્તમહાસુલાશયા વનેષુ કર્મ સ્થ-
યન્તિ સત્તમાઃ । રૂપાપિ વર્ણદ્વિતયં નિરસ્ય યોઃ સદા
સ્થિતં કુચ ચ સત્તમુચ્યતામ્ ॥ ૮૩ ॥

ઘણું જ મોટાં મુખ મેળવવાના આશયવાળા ઉત્તમ તપસ્વીઓ વનમાં કાને માટે સ્પષ્ટ રાખે છે ? જે ઉત્તર આવે, તેમાં થયું બે વર્ણ લઈ લેતાં કયો શબ્દ છે, જેમાં સદા માટે સત્ત રહેલું હોય, તે જણાવો. (૧ તપસે-તપને માટે. રસે-સકારમાં.) ૮૩

પદમનન્તરવાચિ કિમિપ્યતે કપિપતિર્વિજયી
નનુ કીદશઃ । પરગુણં મદિદું ગતમત્સરાઃ ક્રુરત કિં
સતતં મુખિ સજ્જનાઃ ॥ ૮૪ ॥

અનંતર-પછી એ અર્થનું પદ કયું છે ? જેણે વિજય મેળવ્યો, એવા વાનરીનો સ્વામી કેવો છે ? જેમણે મદ-મત્સર છોડી ડીધા છે અને જે પારકાના શુભોને સતત ગાય છે, એવા સન્નજનોને તમે શું કરશો ? (૧ અનુ રક્ષા-સમ સહિત હનુમાન, ૨ અનુસરા-અમે અનુસરીએ છીએ.) ૮૪

યદતિ રામનમુષ્ય જગન્યજો વસતિ કુચ સદા
લસમાનસઃ । અપિ ચ શકસુતેન તિરરઙ્મો રવિમુતઃ
કિમસૌ વિદ્યે સ્વાયા ॥ ૮૫ ॥

શાના સ્વાઈ લદનેશ્ચ શ્રીરામચંદ્રને મૂકે છે કે, જેવું મન સદા આગસમાં રહે છે, એવા માણસ કયાં રહે છે ? ઈશ્વના પુત્ર પાલીથી તિરરઙ્મો પામેલા સ્વાના પુત્ર સુમોરને તમે શું કયું ? (૧ અનુજ હે નાના ભાઈ, ૨ યદે-ધરમાં રહે છે. ૨ અનુજયે-અનુગ્રહ કરે.) ૮૫

મેષાત્યયે મયતિ કઃ સમદઃ સુમગં ચ કિં
કમધરન્યુરજિત્ । કદુતેલમિભિતગુડો નિયતં વિનિ-
હન્તિ કં ત્રિગુણસમદૈઃ ॥ ૮૬ ॥

વપાકાળ પૂરો થતા કાણુ મદવાળો અને છે ? કાણુ મુંદર અને છે ? શ્રીકૃષ્ણે શું ધારણ કર્યું ? હઠ ? કંકે (ચણુ તીખાં) અને તેલથી મિશ્રિત ગોળનું એકવીસ દિવસ સતત સેવન કરવાથી શેનો નાશ થાય છે ? (૧ શા-ફૂતરો. ૨ સરા-સરાવર. ૩ અમામ-પવનનો. ૪ શ્વતરોમ-ખાંસી.) ૮૬

વર્ષાસુ કા ભવતિ નિર્મધુ કીટગજ્જં
શેષં વિભર્તિ વસુધાસદ્વિતં કા એકઃ ।

આમન્ત્રયસ્વ ધરણીધરાજપુત્રો

કો ભૂતિભસ્મનિચિતાન્નજનાશ્રયઃ સ્યાત્ ॥ ૮૭ ॥

વર્ષાઋતુમાં શું થાય છે? મધ વિનાનું કમળ હેતું
હોય છે? પૃથ્વી સાથેના શેષનાશ્રયણને કાણુ એક
ધારણુ કરે છે? પર્વતનાં પુત્રો પાર્વતીનું સંબોધન શું?
વિભૂતિની ભસ્મને શરીરે લેપ કરનારા લોકોનો નિવાસ
કયો છે? (૧ કાલિન્દ્ર-અધકાર, ૨ અગ્નિ-ભરા વિનાનું
૩ કમલ-કાચળો, ૪ કાલિ, ૫ કાપાલિકમઠ.) ૮૭

કૌ શંકરસ્ય યલયાયપયોધરઃ કઃ

કીટક્પરસ્ય નિયતું વશમેતિ મૂષઃ ।

સંશોષયોરગપતિં વિજયી ચ કીટગ્

દુર્યોધનો નહિ ભવેદ્વદ્ધ કીટશશ્વ ॥ ૮૮ ॥

શંકરનાં હાથના કડા કયા છે? સ્તન વિનાનું કોણુ
છે? કયો રાજા ખરેખર શત્રુને તાણે થાય છે? સર્પેના
સ્વામીનું સંબોધન શું? વિજય મેળવનાર કેવો હોય
છે? દુર્યોધન કેવો બને નહિ. તે જગ્યાનાં (૧ અહીં-
એ સર્પ, ૨ નાનામાણસ ૩ કલન્યાનીતિ વિનાનો, ૪
અહીં-સર્પસ્વામી, ૫ અક્ષત-ન્યાનીતિવાળો, ૬
અહીંનાશ-તનય-દેખતા પિતાનો પુત્ર.) ૮૮

કામુજ્જહાર હરિરમ્બુધિમધ્યમમાં

કીટક્ષત્તં ભવતિ નિર્મલમાનસાનમ્ ।

આમન્ત્રયસ્ય વનમપ્રિદિશાવલીર્દ

સઘાપિ કો દ્વહતિ કે મદ્યન્તિ શૃંગ્મ્ ॥ ૮૯ ॥

હરિએ કોનો ઉદ્ધાર કર્યો, જે સમુદ્રમાં ડુબેલી હતી?
નેના અંતઃકરણ નિર્મળ છે, એવા લોકોનાં જ્ઞાન કેયાં
હોય છે? નેની ચારે બાજુ અગ્નિની જ્વાળાઓ લપે-
ટાઈ છે, એવા વનનું સંબોધન શું? તે જગલને કોણુ
બાળી ખેંચે છે? ભરાઓને કોણુ મદો-મત બનાવે છે?
(૧ ક્રુમ પૃથ્વીને, ૨ દમકમ્ શાંતિ આપનાર, ૩
દલિન્-દાવાનગવાળો, ૪ દવ-દાવાળ, ૫ ક્રુદમકલ્પ-
વિ-દવા-ભોરાના રસના ગિંદુઓ.) ૮૯

મેષાત્પયે ભવતિ કિં સુમગાવગાહં

કા વા વિહમ્વયતિ ધારણમહ્વેશ્યાઃ ।

દુર્વોર્વાર્ચયિવિમવસ્ય ભવેદ્રણઃ કઃ

કાઃ સ્મેરવન્ત્રસુમગાસ્તરણિપ્રમાભિઃ ॥ ૯૦ ॥

ચોઆસુ દૂર યતા સ્નાન કરવા માટે શું સુંદર
બને છે? મદો-મત વેશ્યાઓની વિટંબણા કોણુ કરે
છે? નેનાં પરાક્રમનો વૈભવ નિવારી સકાય એમ નથી,
એવા શોદાને રણમાં શું મળે છે? સ્વર્નાં કિરણોવા

ખીલીને મંદ હાસ્ય કરનાર રમણીઓનાં મુખ જેવું શું
છે? (૧ સરઃ-તળાવ, ૨ જગ-ધડપણ ૩ જય-છત, ૪
સરોજ-રાજ્યઃ-કમળનો સમુદાય.) ૯૦

કલ્યાણવાક્ત્વમિવ કિં પદમત્ર કાન્તં

સદ્મૂપતેસ્ત્વમિવ કઃ પરિતોષકારી ।

કઃ સર્વદા વૃષગતિસ્ત્વમિવાતિમાત્રં

ભૂત્યાશ્રિતઃ કથય પાલિતસર્વભૂતઃ ॥ ૯૧ ॥

એક કવિ રાજને પૂછે છે કે, 'હે રાજા! આપની
જેમ કલ્યાણનું વાયક પદ કયું છે? આપની જેમ
ઉત્તમ રાજને સતોષ આપનાર શું છે? જે દરેકજ
બળદ પર સવારી કરે છે, એવો કોણુ છે તે તમારી
જેમ અત્યંત વિભૂતિ (લક્ષ્મ, વૈભવ)ને ધારણુ કરે છે,
તેમ જ સર્વ ભૂતો (પ્રાણીઓ)નું પાલન કરે છે? (૧
દો-કલ્યાણ, ૨ કર-કર, ૩ શકર-મહાદેવ.) ૯૧

સૂર્યસ્ય કા તિમિરકુજ્જરવૃન્દસિંહી

સત્યસ્ય કા મુકુતવારિધિચન્દ્રલેખા ।

પાર્યેશ્ચ કીટગતિવાવદ્વતાશનોઽમૂત્

કા માલતીકુસુમદામ હરસ્ય મૂર્ધ્નિ ॥ ૯૨ ॥

અધકારરૂપે રહેલ હાથીના સમુદાયને સિંહની
જેમ હળુનાર સર્પ સંબંધી શું છે? પુણ્યરૂપે રહેલ
સમુદ્રની ચંદ્રની રેખા જેવી કઈ ચીજ છે? શત્રુરૂપે
રહેલ વનને બાળી નાખનાર અશ્વનરૂપ અગ્નિ કેવો
હોય છે સિવના મસ્તક પર રહેલી માલતી ફલની
માળા જેવું શું છે. (૧ મા-કાંતિ, ૨ તી-વાણી, ૩
રથી-રથમાં બેસનાર, ૪ માગારથી-ગંજા.) ૯૨

મેષાત્પયે ભવતિ કા સુમગાવગાહા

વૃત્તં વસન્તતિલકં કિયદક્ષરાણામ્ ।

મો મોઃ કદર્શનપુરુષા વિપુવરિતે ચ

વિત્તં ચ જઃ સુચક્રુ સત્ક્રિયતાં કિમેતત્ ॥ ૯૩ ॥

ચોઆસુ પૂરું થતાં જેનો પ્રવાહ સ્નાન કરવા
લાયક બને છે, તે શું? વસન્તતિલકા જટામાં કેટલા
અક્ષરો હોય છે? હે કંમ્ભ લોકો! તમારી પાને
ધણું દ્રવ્ય છે, તેનો સંક્રાંતિને દિવસે તમે કેવો ઉપયોગ
કરો? (૧ નદી, ૨ રૂપયામ્ (આ પ્રમાણે ત, ભ, જ,
જ, બે ચક્ર મળીને ચોદ અક્ષર.) ૩ ન રૂપયામ્-અમે
આપીશું નહિ.) ૯૩

પ્રાપ્તે વસન્તસમયે યદ કિં વરુણાં

કિં ક્ષીયતે વિરહિણામુરગઃ કિમેતિ ।

કિં કુર્વતે મણુલિહો મધુપાનમતાઃ

કીટગ્નનં શૃંગગણાસ્ત્વરિતં ત્વજન્તિ ॥ ૯૪ ॥

વસંતઋતુ આવી પહોંચતાં વૃક્ષોનું શું ખરી પડે છે? વિરહોજનનું શું ચાલી જાય છે? સર્પ શામા જાય છે? મધુપાનથી મદોન્મત બનેલ લામરા શું કરે છે? મૃગલા કયા વનનો તરત જ ત્યાજ કરે છે? (૧ દલ્મ-પાદર્શ, ૨ વલ્મ-બળ, ૩ કિલ્મ-દરમાં, ૪ વલ્મ-શુંબરવ, ૫ દલ્-વિકલ્મ-દાવાનળથી ઘેરાયેલું.) ૬૪

દુર્વારવીર્ય સરુપિ ત્વયિ કા પ્રસુતા
શ્યામા સપત્નહૃદયે સુપયોચરા ચ ।

લુપ્તે પુનઃ પ્રણતશત્રુસરોજસૃયં

સૈવાદ્યવર્ણરહિતા યદ્ નામ કા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

જેના પરાક્રમે કોઈ રોકી શકે એમ નથી તેવા હે રાજા! તમે જ્યારે કોષિ લરાવ છો ત્યારે શત્રુના હૃદય પર કોણ સૂઈ જાય છે, જે વર્ણે શ્યામ છે અને સુયોચર (પાણીદાર) છે? તમે જ્યારે રાજ થાવ છો ત્યારે શત્રુરૂપી કમળનો ઉદય કરવામાં સ્પર્ધા બનેલા તમે તે શત્રુને શું આપો છો, કે જે ઉપરના ઉત્તરમાંથી પહેલો વર્ણ કાઢતા શબ્દ બને છે? (૧ સ્ત્રી-તલવાર, ૨-જે શ્યામા સોળ વર્ણની અને સુંદર સ્વનોવાણી છે.)

હરસિ મુરભિદઃ કા ગાઢમાલિક્ષિતાસ્તે

સરસિજમકન્દામોદિતા નન્દને કા ।

વસુસમલયુગ્વર્ણર્ણવાલ્યાતિસંસ્થૈ-

ગુંઠમિરપિ ક્રુતા કા છન્દસાં પૃત્તિરસ્તિ ॥ ૧૬ ॥

મુરારિ વિષ્ણુની છાતી પર ગાઢઆલિંગન આપીને કોણ રહે છે? કમળના રસથી આનંદ પામેલ એવા કોણ નંદનવનમાં રહે છે? લઘુ વર્ણવાળા તેમ જ પ્રસિદ્ધ સમુદ્રની જેમ ગુરુ વર્ણવાળા ઇંદ્રમાં કયો હંદ છે? (૧ મા-લક્ષ્મી, ૨ અલિની-ભરાનો સમૂદ્ર, ૩ માલિની હંદ જેમાં વસુ કહેતાં આડ અને સમુદ્ર કહેતાં સાત એમ પંદર વર્ણ છે; જેનું લક્ષણ નનમવ-યસુતેવં માલિની મોળિઝાંઝે છે.) ૬૬

સમરશિરસિ સૈન્યં કીદૃશં દુર્નિવારં

વિગતધનનિશીથે કીદૃશે જ્યોત્તિ શોભા ।

કમપિ વિધિવશેન પ્રાપ્ય યોગ્યમિમાનં

જગદ્સ્થિલમનિન્યં દુર્જનઃ કિં કરોતિ ॥ ૧૭ ॥

યુદ્ધને મોખરે કયું કૈવ્ય રહે છે, જે પાછું દગવી શકાયું નથી? જ્યારે મેઘ ચાલ્યા જાય ત્યારે મધ્યરાત્રે આકાશમાં કેવા શોભા હોય છે? દેવસંભોગે કોઈક દુર્જનને યોગ્ય અભિમાનવાળું પદ મળી જાય, તે નિંદારહિત અખિય જગતને શું કરે? (૧ અખિ-અપ વિનાનું, ૨ અ-અનિ-અક્ષોપાણું, ૩ અખિયગતિ-દુઃખ દે છે.) ૬૭

भवति गमनयोग्या कीदृशी भू रथानां
किमतिमधुरमम्लं भोजनान्ते प्रदेयम् ।

प्रियतम वद नीचामन्त्रणे किं पदं स्यात्

कुमतिकृतविवादाश्चક્રિરે किं समर्थः ॥ १८ ॥

જા રથોને સારી રીતે લઈ જઈ શકાય એવી કઈ જમીન છે? અત્યંત મધુર અને ખાટું એવું શું ભોજનને અંતે આપવું જોઈએ? હે પ્રિયતમ! હલકા માણસ મારેનું સંબોધન શું? હલકા માણસોએ જીલા કરેલા વિવદોને સમર્થ જનોએ શું કહ્યું? (૧ સમા-સરખી, ૨ દષિ-દહી, ૩ રે-અરે, ૪ સનાદધિર-સમા-ધાન કરી આપ્યું.) ૬૮

भवति जयिनी काजौ सेनाहवाधरभूषणं

वहति किमहि पुष्पं कीदृशसुम्भससुद्धवम् ।

महति समरे वैरी वीर त्वया वद किं कृतः

कमलमुकुले भुङ्क्तः कीदृक्पियन्मधु राजते ॥ १९ ॥

યુદ્ધમાં કઈ મેતા વિજય મેળવે છે? અધરના બુધ્ધિનું સંબોધન શું? સર્પ શું ધારણ કરે છે? કુસુમીનું ફેલ કેવું હોય છે? હે વીર! તે મોટા યુદ્ધમાં શત્રુને શું કહ્યું? જેણે કમળની કળીમાંથી મધ પીધું છે, એવો લમરા કેવા શોભે છે. (૧ વરા-શ્રેષ્ઠ, ૨ રાગ, ૩ ગમ-જેર, ૪ રજિ-રંજન કરનાર, ૫ જિત-શત્રુ, ૬ પરામરજિત-પરાગથી રાજ થયેલ.) ૬૯

आह्वानं किं भवति हि तरोः कस्यचित्प्रभविज्ञाः

प्रायः कार्य किमपि न कलौ कुर्वते के परेषाम् ।

पूर्ण चन्द्रं वहति ननु का पृच्छति स्थानचक्षुः

केनोदन्याजनिमतमसमं कष्टमामोति लोकः ॥ १०० ॥

હે પ્રશ્નને જાણનારા! કોઈ વૃક્ષનું સંબોધન શું? કલિયુગમાં બધું ખરું જે લોકો પારકાના કામ કરતા નથી, તે કોણ? કોણ સંપૂર્ણ ચંદ્રને ધારણ કરે છે? જેની આંખે ખોડ છે, તેનું સંબોધન શું? શા કારણે માણસો તરસથી મોટું કષ્ટ પામે છે? (૧ નિપ-નૃસિંહ, ૨ પરે-પારકા માણસો, ૩ રાકા-પૂનમની રાત ૪ કાળ-કાણુ, ૫ નિરાવકારણ-જળના અભાવથી.) ૧૦૦

का संतुष्टिः सुभट भवतो वृद्धि पृच्छामि सम्भ्यर्

प्रातः कीदृग्भवति विपिनं संप्रबुद्धैर्विहंगैः ।

लोकः कस्मिन्प्रययति सुदं का त्वदीयाः च जैत्री

प्रायो लोके स्थितमिह सुरेजं जन्तुना कीदृશેन ॥ १०१ ॥

હે સુભટ! તમારું સંબોધન શું? સવારે જંગલમાં પક્ષીઓથી વન કેવું લાગે છે? લોકો શામાં આનંદ લે છે? તમને જય આપનાર કોણ છે? આ લોકમાં

ધણુ ખર કયો માણસ સુખ મેળવે છે ? (૧ વીર ! ૨ સ્ત્રી—કલરવવાળુ ૩ હાસે-હાસ્યવિનાદમા ૪ સેના-સેના ૫ વિહારતેવિના-આરામનુ સેવન કરનાર) ૧૦૧

ગતદેશયાસા વિમલમનસ કુત્ર નયન
સ્તપસ્યન્તિ સ્વસ્થા સુરિપુરિણા કા ચ દયિતા ।
કવિપ્રેય કિં સ્યાન્નલલધુયુતૈરપ્રયુક્તમિ
લુંધા ઘૃત ઘર્ણે સ્ફુટપટિતવન્ધ કથયત ॥ ૧૦૨ ॥

જેના કલેશ અને શ્રમ દૂર થયા છે અને જેના મન નિર્મળ બન્યા છે, એવા સ્વસ્થ યુનિઓ કયા તપ કરે છે ? મુરારિ નિપુણ પત્ની કાણુ ? જેમાં નવ વર્ણુ લધુ અને આઠ વર્ણુ યુર છે અને જેની રચના સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તમ છે, એવા કયો છદ છે, જે કવિઓને પ્રિય છે ? (૧ શિલ્પાર્ણ-પર્વત ૫૨ ૨ ૩ લક્ષ્મી ૩ શિખરિણી ૭૬, જેમાં ૫, માં ન સ ભ, ગણુ છે અને છેડે લધુ-યુર મળીને સત્તર અક્ષરો છે તેમ જ ૭૬ અને છેલ્લે યતિ થાય છે) ૧૦૨

વિમર્ષિ વદનેન કિં કદ્દ સત્ત્વપીઢાકાર
શુલ ભવતિ કીદશ ગલિતચૌવન યોપિતામ્ ।
શમાર હરિરમ્બુધેરપરિ કા ચ કેન સ્તુતો
હત કથય કર્ત્વયા નગવેર્ધેય કીદશાન્ ॥ ૧૦૩ ॥

તે સુખથી શુ ધારણુ કરે છે ? જેટલું કુલ પ્રાણીઓને પીડા કરે છે, તે કાણુ ? સ્ત્રીઓનું ચૌવન ગળી ગય ત્યારે ટુટુ હોય છે ? વસાદ લગવાને સમુદ્ધની ઉપર કોને ધારણુ કરી ? કાણુ ઉરિની સ્તુતિ કરી ? તે કોને માખાં ? કયા પર્વતથી ભય પેદા થાય છે ? (૧ વિષમ એર ૨ અપાદ-પગ વિનાનો-સર્પ ૩ અર્નિ-ગમહિ ૪ કુમ્-૧૨વીને ૫ જગતા-લોપાએ અહિત શત્રુ ૭ નિમમ્પાદનિ-કુજગતા હિન—જે પર્વતના પ્રાતરેમાં સર્પ ૨હે છે, તે પર્વતથી)
હરિર્વદતિ કા તવાસ્ત્યરિપુ કા મતા ક ચ કા
કમર્ચયતિ રોગવાન્ધનવતી પુરી કીન્દ્રી ।

હરિ કમધરદ્વલિપ્રભૃતયો ધરા કિં વ્યથુ
કયા સદસિ કર્ત્વયા યુધ જિતોડ્મયુધિ કીદશ ॥ ૧૦૪ ॥
ઉરિએ કોને ઉપર લીધી ? તમારા શત્રુ પાસે શુ છે ? રોગી કયા દેવ અને કઈ દેવીને પૂજે છે ? ધનવાળી નમ્રી કેવી હોય છે ? ઉરિએ કોનો ઉદાર કર્યો ? ગણિ વજોરે પૃથ્વીનું શુ કર્યું ? હે ડાઘા માણસ ! તે કઈ રીતે સલામા કોને હત્યો ? સાગર કેવો છે ? (કુમ્-૫૨વીને ૨ મી-ભા-૩ અમ્-વિષ્ણુને ૬-લક્ષ્મી અને જનમ્ સૂર્યને ૪ અસ્ત-ક૦ વિનાની ૫ અગમ્-ગોવર્ધનપર્વતને ૬ અદુ-આપી દીધી ૭ ગગ-વાણીથી અરિ-શત્રુને ૮ કુમ્મીર-મીન-મનરાગમ-દુર્ગાચારિ-જેમાં નક, મરુ, મર

વજોરે હોવાથી તેના જલ તરી શકાય એવા નથી) ૧૦૪
પવિત્રમતિરુશ્નિક્તિમિહ કિં મટામન્ત્રણ
બ્રવીતિ ધરણીધરશ્ચ કિમ્મર્જીસયોધનમ્ ।
હરિર્વદતિ કો જિતો મદનવૈરિણા સયુગે
કરોતિ નનુ ક શિલ્પાન્નિકુલતાન્ધવાદમન્ત્રમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

પવિત્ર અને ખૂબ જ તૃપ્ત કરનાર શુ છે ? ધરતીર નું સંબોધન શુ ? પર્વતનું સંબોધન શુ ? અટર્ણનું સંબોધન શુ ? ઉરિનું સંબોધન શુ ? કામના શત્રુ શિવે સત્કામના કોને હત્યો ? મોરના સમૂહને ન્યાયવાનો આડખર કરનાર અમય કયો ? (૧ વ્ય-જલ, ૨ યોધ-યોદ્ધા ૩ ઘર-પર્વત ૪ રસ-અટર્ણ, સમ-લક્ષ્મી સાથે રહેનાર ૬ મય-અયાસુરને પયોવરમય-પ્રાકાશ)

કો મોહાય દુરીધરશ્ચ વિવિત સયોધનીયો ગુરુ
કો ધાયા વિરલ કલૌ નવધન કિંવત કીદગ્નિદ્વિજ ।
કિં હેત્વાવચન મવેદવિશય દુરાય કીદક્ષતલ
કો વિદ્વાધિપતિર્મનોભવસમો મૂર્ત્યા પુમાન્કીન્દ્ર ॥ ૧૦૬ ॥

દુષ્ટ સ્વામીને શુ મોહ પમાડે છે ? યુર-મૃદસ્પતિનું સંબોધન શુ ? કળિયુગમાં પૃથ્વી વિષે વિરલ કાણુ છે ? નવો ધનિક કેવો હોય છે ? બ્રાહ્મણે મના જેવો હોતો નથી ? રેખાપાત્રક ૫૬ કયુ ? કઈ ભતતો ખતપુરુષ અતિશય કુ ખ મારે હોય છે ? વિદ્વાનો અતિપતિ કાણુ ? મૂર્તિથી સાક્ષાત કામદેવ જેવો માણસ કેવો હોય છે ? (૧ રા પૈસો ૨ જીવ યુર ૩ સન્-સન્જન ૪ જમન્-હાથી જેવો મદોન્મત ૫ અન વિષ્ણુને નહિ માનનાર ૬ રાત્રી-લેખા ૭ વસ્ત્ર પાસે રહેનાર ૮ જમનન-ગ્રથપતિ ૯ રાત્રીનક્તિમવદન કથા સરખા મુખવાળા વિષ્ણુ) ૧૦

કામિન્યા સ્તનમારમન્ધરગતેર્લાલાલલ્લસુપ
વદર્પકવિલાસનિત્યવસતે કીન્દ્રપુમાન્વદ્ધમ ।
હેલાકુટકુપાણપાદિતગજાનીન્દ્રાન્તસેડરપ
આસાયાસવિશુષ્કન્ઠકુહરા નિર્ચન્તિ જીવાર્થિન ॥

જ સ્તનના ભારને લીધે ધામ્ લગતી ચાલરથી કીડા કરે છે, જેના નેત્ર ચચળ છે અને જે કામદેવના વિનાશનું નિત્ય સ્થાન છે એના મનિને કયો પરચ પડાવો હોય છે ? જેના ક મનના મન્દી સુકાયા છે અને જે હવચને છલે છે તેના તનનાર શત્રુ કયા સ્થળથી નાની જવ છે કે જેના મન્દ્ય ઉપરની તર પામના ધથી દ થીએના મન્દ્ય હજુના છે ? (૧ કમ-ગ-નમાન નિરુને ૨ ભક્ત-પ્રકૃતી) ૧૦૭

ત્યાગવિરમો વરદનુકા કાન્તુન્હારામ્યુષે
કા મ્ય વિન્દિતિ કો મધુવધૂવય યદિશ્વગુરુ ।

સ્વચ્છન્દં તવસહકીકવલનૈઃ પમ્પાસરોમજ્જનૈઃ

કે વિન્ધ્યાદ્રિવને વસન્ત્યમિતકોદામિરામસ્થિતાઃ ॥

દેવતા શત્રુ વિપ્લવે વરાહ અવતાર ધારણ કરીને
કોને સમુદ્રાથી કાઢી ? કઈ યીજ રૂપને નાશ કરે છે ?
મધુરાક્ષસની સ્ત્રીઓને વિધવાપણની દીક્ષા આપનાર
કોણ છે ? સદ્ધર્મી (શાળ) વૃક્ષનાં નવા તાન્ન પાદડા
ખાઈને ને પંપા સરોવરમાં ડૂબી મારે છે તેમ જ
વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં મનગમતા વિહાર કરે છે અને
રાજ થાય છે. તેવા કોણ છે ? (૧ કુમ્-પૃથ્વીની. ૨
જરા-ધડપણ. ૩ કુજા-હાથીઓ.) ૧૦૮

કા ચક્રે હરિણા ધને કૃપણયઃ કીદમ્બુજંગેડસ્તિ કિં
કીદમ્બુજસમુદ્ભવય જટરં કીદમ્બિયાસુવર્ણઃ ।

શ્લોકઃ કીદમ્બમીપ્સિતઃ સુરુતિના કીદમ્બમો નિર્મલં
ક્ષોળીમાહ્વય સર્વગં ત્રિમુદિત રાત્રૌ સરઃ કીદમ્બ ॥૧૦૯

હરિએ શું કયું ? કંબુસની બુદ્ધિ ધનમાં કેવી હોય
છે ? સર્પમાં શું હોય છે ? ધડાથી જન્મેલ અમરત્ય
સુનિનું પેટ કેવું હોય છે ? જવાને ઇચ્છતી વધુ કેવી
હોય છે ? પુણ્યશાળી જનોને પ્રિય કયો શ્લોક હોય
છે ? નિર્મળ આકાશ કેવું હોય છે ? પૃથ્વીનું સંબોધન
શું ? સર્વવ્યાપક શું છે ? રાતે સરોવર કેવું હોય છે ?
(૧ કુમ્-પૃથ્વીને આનંદ આપ્યો. ૨ અનન-વ્યા-અવ્યા-
વવાની વૃત્તિ ૩ રમ્-એર. ૪ જિત્તમ્-જેણે પાણી પી
લીધું છે એવું. ૫ વિહિતગમ્-જેણે ગમન માટે નક્કી
કયું છે તેથી. ૬ ગમક-સરસ અને સરલ વ્ય અવાળો
૭ અ-કમુક-વાદળો વિનાનું. ૮ ઘરે-પૃથ્વી ૯-સમ્-
આકાશ. ૧૦ કુમ્બવનપરાગજિતામોવિહિતગમગમકોક
મુષ્ણેતમ્-વિકસિત પોયણીએ નાપરામી નેના જળ
રંગમાં છે અને આવાગમન કરતા વિરહી ચક્રવાક અને
ચક્રવાકીને લીધે નેમાં સુંદર રેખાઓ પડેલી છે, એવું
સરોવર) ૧૦૯

મુણ્ડઃ વૃચ્છતિ કિં મુરારિશયનં કા હન્તિ રૂપં નૃણાં
કીદમ્બીરજનશ્ચ કોડતિગહનઃ સંબોધયાવચ્ચિતમ્ ।

કા ધાર્ત્રી જગતો વૃહસ્પતિવધૂઃ કીદમ્બવિઃ કાદત
કોડ્યઃ કિં મવતા ટૂંતરિપુલ્કીકીદમ્બસરોવાસરે ॥૧૧૦

નેતું માયું મૃકેયું છે, તેવું સંબોધન શું ? વિપ્લવું
શયનસ્થાન કયું ? માયુસના રૂપને કોણ હરી લે છે ?
વીરપુરુષ કેવા હોય છે ? અત્યંત ગદન કોણ છે ? ને
વચના-કપટ કરતો નથી, તેવું સંબોધન શું ? જગતની
ધાર્ત્રી કોણ ? બૃહસ્પતિની સ્ત્રી કેવી છે ? કવિ ઉત્તમ
કયા ? અર્ધવાચક શબ્દ કયો ? તમે શત્રુના કુળનું શું
કયું ? દિવસે સરોવર કેવું હોય છે. (૧ મુક-કેટ

વિનાનો ૨ વારિ-જલ. ૩ જરા-ધડપણ ૪ આજિ સમુદ્ર
યુદ્ધમાં આનંદ લેનાર. ૫ મવઃ-સંસાર. અચ્છલિત-કુશળ
જ મૂ-પૃથ્વી, ૮ સ્પરા-કામાસક્ત ૯ ગાવિ-વાણીમાં ૧૦
રા-દ્રવ્ય ૧૧-જિતમ્-છતી લીધું. ૧૨ વિક્રવાચિરિણ-
સમુદ્રમોચ્છલિતમૂરિપરાગિગિતમ્-ખાલીવા કમળોના સમ-
ઉમાંથી નીકળેલ પુલ્કળ પરામી શોભાપમાન બનેલું)
કર્મ યચ્છતિ સજ્જનો વહુધનં સૃષ્ટિ જગત્વેન વા
શંભોર્મોતિ ચ કો ગલે યુવતિમિવેળ્યાં ચ કા ધાયતે ।
ગૌરીશઃ કમતાહયચરણતઃ કા રક્ષિતા રાક્ષસૈ-

મૈત્યા બુદ્ધિ વિચારતઃ કલયતામેકં દ્વયોરુત્તરમ્ ॥૧૧૧॥

સભજન કોને ધાયું ધન આપે છે ? કોણે જગતને
રચ્યું છે ? શિવના કંઠમાં શું શોભે છે ? તરુનું નારીઓ
અંબોડામાં શું રાખે છે ? મહાદેવે પગથી કોને પ્રહાર
કયો ? ગદ્ગદોએ કોનું રક્ષણ કયું ? બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર
કરીને બે બે પ્રશ્નોના એક એક ઉત્તર આપો (૧ શાવલ-
સાધુને ૨ વેષણ-બ્રહ્માએ ૩ કાલિમા-કાળાશ ૪
માલિકા-માળા. ૫ કાલમ્-કાલને ૬ રક્ષ-લકાડ.)

કઃ સ્યાદન્નુદયાચકો યુવતયઃ કં કામયન્તે પર્તિ
લજા કેન નિવાયંતે મિકટકે દાસે કયં યાવતી ।

માપા દર્શયતેતિ વસ્તુપ મહારાષ્ટ્રે કદા વા મહે-
દાયન્તાક્ષરયોર્હિ લોપરચનાચાતુર્વતઃ પૂર્વતામ્ ॥૧૧૨॥

જલને માગનારો કોણ છે ? ભુવાન સ્ત્રીઓ કયા
પતિને ચાહે છે ? લબ્ધ શાથી છૂટી બધ છે ? પાસે
રહેલા દાસને યાવતી લાપામાં શું કહે છે ? 'જવા દે'
એ વાક્ય મરાઠી લાપામાં શી રીતે બોલાય છે ? પહેલા
અને છેલ્લા અક્ષરોનો લોપ કરીને ચતુરાઈથી ઉત્તરોની
પૂર્તિ કરો. (૧ ચાતક ૨ તરુનું ૩ આદિત્ત. ૪
સિપાઈ ૫ પાહુરે) ૧૧૨

કા મેવાદુપયાતિ જૂણદયિતા કા વા સમા કીદમ્બી
કાં રક્ષત્યહિહા શરદિકચયેત્કં પૈર્ઘેહન્ત્રી ચ કા ।

કં ઘતે ગણનાયકઃ કરતલે કા ચચ્ચલા કચ્ચલા-
મારોહાદવરોહતશ્ચ નિપુણેરેકં દ્વયોરુત્તરમ્ ॥૧૧૩॥

મેવથી શું મળે છે, શ્રીકૃષ્ણના પત્ની કોણ ?
સલા કેવી હોય છે ? ઉદ્ધ કેવું રક્ષણ કરે છે ? શરદ-
ક્ષત્રુ કોને શોભાવે છે ? ધીરજ દરનાર કોણ છે ? તણ-
પતિ હાથમાં શું ધારણ કરે છે ? ચંચળ શું છે ?
અહો ! બિદાસપટ્ટીપ્તહો કરીને બે પ્રશ્નોના એક ઉત્તર
આપો. (૧ ધીર-કચ્ચપ્રવાહ. ૨ રાજા-રાધા. ૩ વચા-વંદના
લાયક. ૪ ચામ્-સ્કંધેયું. ૫ રણ-પૃથ્વીમાંની રાત્રિને.
૬ કણ-કાશઝૂલ. ૭ ગણમ્-પાશ. ૮ શપા-વીજળી.)

कुत्र श्री स्थिरतामुपेति भुवि को दुःखी किमीपत्यद
धर्मादीन्निवारयन्ति पथि के पान्थस्य दीनस्य च ।
का सवुद्धिरिह श्रियश्च तमस कौ नाशकौ प्रोच्यता
गच्छन्त पथिक किमाह यवन सद्गामिलाषान्वित ॥

वक्ष्ये कथा स्थिर रहे छे ? पृथी पर क्रायु दुःखी
छे ? धन्य-अपने कहेनार पद क्यु ? रस्तामा दीन
मुसाक्षरेनु धर्म वजेरे क्रायु धरी छे छे, वक्ष्यीनु
संशोधन शु । अ धकारना नाशक जे न्यु क्रायु ?
स ग करवानी धज्जाली यवने भाजे जता मुसाक्षरेने
शु कछु ? (१ ए-विषय विषे र दीन-गरीम उ मन्द-
अप ४ सग-भोटी सोभत प मे हेमा-वक्ष्ये ६
अहो ज-मे प्रदर ७ ए दीनम् । सग मे हो । हे
मुसाक्षरे । भारी साथ करे) १५

क ते भाति हतो निशाचरपति येनाम्युयौ मज्जति
क कीन्तुहणीविलासगमन को नाम राज्ञा प्रिय ।
पत्र किं नृपते किमसु ललित को रामरामाहो
मत्प्रभोत्तरमध्यमाक्षरपद यत्तत्तवासीर्वच ॥ ११५ ॥

आश्रमा शु शोभे छे ? राक्षसोना पति (रावयु)
हानाथी मरयु पाभ्ये ? सभुद्रमा क्रायु इभी अये ?
तरयु नारीनु विदास साधेनु भजन क्यु होय छे ?
राजने क्रायु प्रिय होय छे ? राजनु वाहन शु ? नृणमा
भनोदर शु छे ? राक्षसी सीताने धरी नगर क्रायु हतो ?
हे गज । भारी प्रश्नोना जे उत्तर आपे, तेभाना वयना
अक्षरा जेजता तभारा आशीर्वादाना वाचक जने
(१ प्रवेश-स्थ २ रामेण-रामे उ मैनाक पर्वत ४
मथर-सदकावायु ५ सचिव-प्रधान, ६ वृण-धोडा
७ राजार-कभण ८ रावण-रावयु हे मे नाथ । चिखीव ।
हे भारी स्वाभी । आप स्थिर हो) ११५

किं प्राण जगतां न पश्यति क के देवताविद्विष
किं दातु करभूषण तिरुदर क किं पिधान दहाम् ।
ये ते खेलनमाचरन्ति सुदृश किं चारुताभूषण
सुदृशान् वृद्धि विचार्य सूक्ष्ममतिमस्त्वेक ह्योत्तरम् ॥ ११६ ॥
नगरना लेकाने न्यावनार क्रायु ? क्रायु नेतु
नयी ? रक्षोना शत्रु क्रायु ? दातारना दातनु अययु शु ?
उत्तर (पेट) पिनातु क्रायु छे ? नगरतु दातयु शु
छे ? आश्रमा क्रायु रमे छे ? सुदृशीना सौर्धनु
अययु शु, जीवो लुद्धिवाणा हे पुरुष । जे जे प्रश्नोना
जेक उत्तर विचारिने कहे (१ अय-भन २ अय-
आधो ३ दानगार-दानवना शत्रु ४ दान-वारि-
दानना नय ५ तम-राक्ष ६ तम-अधकार ७ वय-
पंथी ८ वय-धोवत) ११६

क कर्णारिपिता गिरीन्द्रतनया कस्य प्रिया
कस्य तुक् को जानाति परेक्षित विपमसु वृत्रोद
भूत्कामिनाम् । भार्या कस्य विदेहजा तुदति का
भौमेऽद्धि निन्द्यश्चस्तत्पत्युत्तरमध्यमाक्षरपद सर्वार्थ
सपत्नम् ॥ ११७ ॥

कर्णना शत्रु (अर्जुन) ने पिता क्रायु ? दिमासयनी
पुत्री कानी प्रिया थाय छे ? काने तुक् आश्रम थाय छे ?
भीमनी येष्टाने अयु न्यु छे ? कामीजनेने काम कथा
नजे छे ? विदेह (जनक) राजनी कन्या कानी पत्नी
थाय ? भीमाक्षर शु छे ? भगवारे निहवा लायक
शु छे ? जे प्रश्नोना आवता उत्तराना वयना अक्षरोमा
जे वाचक जने छे, ते सर्व अर्थनी स पतिने आपनार
होय छे (वाच-८६, २ हस्य-भद्रादेवनी, उ हृदयस्य-
हृदयने ४ मतिमान् अतिवाधो, ५ मनसि-भनमा, ६
रामस्य-रामनी, ७ कुस्तुति-भराय स्तुति, ८ अम्यग-
रानान, ९ कस्वति नमस्तुभ्यम्-अरस्वती तभने नभस्कार)
लावण्य क नु योपिता नभसि के सचारमातन्वते
कस्मादुच्चरार भवन्ति निनदा क क्रीडतो वपति ।

येषु भी प्रकटीचकार भगवान्सीतापति पौरुष
मत्प्रभोत्तरमध्यवर्णपठितो देवो मुदे सोऽस्तु य ॥ ११८ ॥
सीताना लावण्य कथा होय छे, आकाशमा क्रायु
हरे छे, भोता अवाज कथा थाय छे, ६ पत्नी कथा क्रीडा
करे छे । वक्ष्ये श्यामा प्रश्न कथा । भगवान् सीतापतिजे
कथा पराक्रम कर्ण । जे सारा प्रश्नोना उत्तराभायी वयना
वर्णना शब्दने कहेनार देव तभारा आनंद भाटे भद्र
हो (१ प्रवेश-रक्षया लायक, २ पन्न-पवन, उ स्वर्गत-
रूपधा करनारा भेजा कथा होय तथा, ४ भजनवरे-उत्तम
भटेनमा ५ सुषरा-पृथ्वीभायी, सत्त्वान्-समृद्धने तीरे,
७ गोवर्धनगर इभ्य) ११८

क पूज्य मुजन्तवमेति कतिम क स्थीयते पण्डितै
श्रीमत्या शिवया च केन सुयने युद्ध हत दारणम् ।
किं वाञ्छन्ति सदा जना युवजना प्यायन्ति किं मानसे
मत्प्रभोत्तरमध्यमाक्षरपद भूयात्तवासीर्वच ॥ ११९ ॥

पूज्य क्रायु छे ? क्रायु सुभनमा पावे छे ? पण्डित
कथा भेसे छे ? श्रीदेवी शिवा यजिमा स जे सुभनमा
दायु युद्ध क्रायु कर्ण ? मायुनेने नरेण शानी क्रायु
करे छे ? सुयान मायुने भनमा शत्रु भान करे छे ?
भारी प्रश्नोना उत्तराना आपना सुदेभान वयना
वयना वर्णना समृद्धी जे जने, ते दान् अर्जुन
भाटे हो (१ प्रवेश-तेरानी, २ कुस्तुति-भराय, उ
प्राप्तो-पदमा पिधान भाटे अर्जुन, ४ वद-अ

નામના દૈવે, ૫ મુવાન્ન-ઉત્તમ ખોરાક, ૬ ચતુરા-ચતુર
ઓનું, ૭ તે શિવં દયાલુ-તમારાં કલ્યાણ કરે.) ૧૧૯
ક્ષોભીં કં સહતે કરોતિ દિવિ કા નૃત્યં શિવાયા: પતિ-
મૂતાનાં કમયુક્ત જીવહરણે કા રામશ્ચત્રો: પુત્રી ।
કં રક્ષન્તિ ચ સાધવ: પશુપતે: કિં વાહનં પ્રોચ્યતા-
માલોમપ્રતિલોમશાસ્ત્રચતુરૈરેકં દ્વયોરુત્તરમ્ ॥૧૨૦॥

પૃથ્વી કોને સદન કરે છે? કોણ સ્વપ્નમાં નાચ કરે
છે? પાર્વતીના પતિ મહાદેવ પ્રાણીઓના પ્રાણ લઈ
લેવા માટે કોને મોકલે છે? રામના ચતુરની નગરી કઈ? સાધુ
પુરુષો કોનું રક્ષણ કરે છે? પશુપતિ-શિવનું
વાહન શું? અહીં આલોભ અને પ્રતિભા (શિલ્પકલા) ના
ક્રમથી બે બે પ્રશ્નોના એક એક ઉત્તર આપવાના છે.
(૧ ભાર્મ-ખેનને, ૨ રમા-આસરા, ૩ કલ્પ-ચતુરને,
૪ લેન્કા-નગરી, ૫ હીનમ્-હીનનું, ૬ નંદી-પોકિયા.)

પ્રશ્નોત્તરણિ

[સંવાદના ઢંગમાં પ્રથમ પુછાય તેની સાથે જ ઉત્તર
મળે, એવા પ્રકારની શ્લોકરચના અહીં જોવા મળે છે.
અપાયેલા ઉત્તરોમાં શ્લેષ, વ્યંગ્ય વગેરે હોવાને કારણે
ચતુર્કૃતિ રહેલી છે. પ્રથમાં રહેલ ગ્રંથ રહસ્યનો ઉકેલ
પણ જોવાને મળે છે. એ પ્રકારના કૃતા અગિયાર શ્લોકો
અહીં આપ્યા છે.]

મારતં ચેતુર્વર્ણં ચ સિન્ધુમિન્દું ચ વર્ણય ।

પાદમેકં પ્રદાસ્યામિ પ્રવિપર્વરસોદય: ॥ ૧ ॥

(પ્રથ:) ‘મહાભારત, શેરડીનો સાંઠો, સમુદ્ર અને
ચંદ્રમા એ ચારેનાં વર્ણન કરો. કૃત્ત્વ એક જ ચરણ
તેને માટે હું આપું છું. (ઉત્તર:) પ્રત્યેક પર્વમાં
રસનો ઉદય છે. (૧) મહાભારતનાં અઢાર પર્વો છે,
તેમાં વાતાનો રસ વધતો જાય છે. (૨) શેરડીના સાંઠા-
માં ઉપરથી નીચે જતાં દરેક પર્વ(અંક)માં રસ વધતો
જાય છે. (૩) સમુદ્રમાં દરેક પર્વે રસ(જળ)નો વધારો
જાય છે અને (૪) ચંદ્રમાનો દરેક પૂર્ણિમાના પર્વે
કળારપી રસનો ઉદય થાય છે. ૧

કિયન્માત્રં જલં વિપ્ર જાનુદન્નં નરાધિપ ।

તથાપીયમવસ્થા તે નહિ સર્વે મવાદશ: ॥ ૨ ॥

(રાજા અને બ્રાહ્મણો સંવાદ છે:) ‘હે વિપ્ર !
પાણી કેટલું છે? ‘હે રાજા! ઘૂંટણપૂર છે. ‘તોય
તારી આ દશા? ‘જ્યા તમારા જેવા હોતા નથી.’
(જેવા અને હીંગણા સરખા ન હોય તેમ જ સરીખ
અને ધનિક સરખા ન હોય.) ૨

અહો કેનેદશી બુદ્ધિર્દારણા તવ નિર્મિતા ।

ત્રિગુણા શ્રૂયતે બુદ્ધિર્નં તુ દારુમયી કષિત્ ॥ ૩ ॥

‘અરે! તમારી આવી વિચિત્ર દારુણ બુદ્ધિ કોણે
બનાવી? ‘અરે લાઈ! બુદ્ધિ તો તણ ચણની હોય છે.
કાઈએ દાર(લાકડી)ની બુદ્ધિ બનાવી નથી. (અહીં
‘દારુણ-કહેર’ એ ભાવમાં પ્રશ્ન છે, પણ ‘દારુણ-
લાકડીથી’ એમ અર્થ કરીને ઉત્તર આપ્યો છે.) ૩

‘મૂરિમારમરાકાન્તો વાષતિ સ્કન્ધ એપ તે ।

ન તથા વાષતે સ્કન્ધો યથા વાષતિ વાષતે ॥ ૪ ॥

‘ઘણા મોટા ભારથી લદાયેલો, એવા તારો આ
ખભો વાષતિ-પીડાતો નથી ને? ‘અરે રાજા! તમે
વાષતે બોલવું જોઈએ તેને બદલે વાષતિ બોલ્યા છો,
તેથી મને જે પીડા થાય છે, તેટલી પીડા ખમીને
યતી નથી.’ (અહીં આત્મને પદનો પ્રયોગ કરવાને બદલે
પરસ્પદનો ખોટો પ્રયોગ કર્યો છે.) ૪

નિરયંકં જન્મ ગતં નલિન્યા યથા ન દટ્ટં બુદ્ધિનાં
શુવિન્નમ્ । વત્પત્તિરિન્નોરપિ નિપ્પલ્લૈવ કૃતા વિનિદ્રા
નલિની ન ચેન ॥ ૫ ॥

‘જેણે શીતળ ચંદ્રનાં જિંબ જોયાં નથી, તે નલિની-
(કમળ)નો જન્મ નકાચો ગણે છે. ‘જેણે નલિનીને
જગાડી નથી, તે ચંદ્રનો જન્મ પણ નકામો ગણે છે.’
(અહીં રાજકન્યાને ઉદેશીને, કવિ તીકણ કટાક્ષ કરે
છે; તેના ઉત્તરમાં રાજકન્યા સચોટ રીતે જોલે છે.
નલિનીને પત્ની સાથે અને ચંદ્રને પતિ સાથે સરખાવ્યાં છે.)
અજ્ઞાને તવિદુન્નમદ્વિપ્રેગિણોગિતવિહારિણો હરે: ।

વલ્લસત્તરુણકેલિપલ્લવાં સલ્લકીં ત્યજતિ કિં મતઃક્રજ: ॥

‘મહા-મત્ત હાથીઓના સમુદાયના હોઠી પર વિહાર
કરનાર સિંહનું આ આંગણું છે. ‘તે શું મહા-મત્ત
હાથી સાવ વૃક્ષની લતાને છોડી દેશે; જેનાં તાળાં પાન
શોભાપમાન અને કીડા કરવા લાયક છે? ‘અહીં
રાજકન્યાનો ‘પોતાના પિતા સિંહ જેવાં છે.’ એવો
સંકેત છે. ‘મહા-મત્ત હાથીની જેમ પોતાનો ભોગ્ય
પદાર્થ તૈયાર છે,’ એવો નાચકનો સંકેત છે.) ૬

અલમતિ વ્વપલત્વાત્સવમમાયોપમત્વાત્પરિણતિ
વિરસત્વાત્સંગમૈનાદ્વનાયા: । इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वं
માલોચયામસ્તદપિ ન હરિણાક્ષી વિસ્મરત્યન્તરાત્મા ॥ ૭

‘શ્લોનો સંગ અલંકાર યપણ, સ્વપ્નની માયા જેવી
અને પરિણામે નીરસ છે; માટે યપણના કરવાની છોડી
દે. ‘તમારા કથન પ્રમાણે જે સંકેતોવાર તરવનો વિચાર
કર્યો, તેપણ મારો અંતરાત્મા મુગ્ધોચનાને ભૂલતો નથી.
(અહીં બિલ્લહ કવિને તેના યુગ ઉપદેશ આપે છે
અને કવિ તેના ઉત્તર આપે છે.) ૭

દમનુચિતમક્રમશઃ પુંસાં યદિહ જરાસ્થિ

માનમયા વિકારાઃ । इदमपि न कृतं नितम्बिनीनां
स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ ८ ॥

પુરુષોને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ કામના વિકારો જાગે,
એ કામ તો સંસારમાં જીવેલા જ ગણાય. સુંદર સ્ત્રીઓના
સ્તન નમી પડે, ત્યાં સુધી તે જીવનમાં રમણ કરવાની
ખૂબી કરે, તે પણ બરોબર નથી. (અહીં પ્રશ્નરૂપે
પુરુષના કામવિકારની ટીકા છે, તો ઉત્તરમાં સ્ત્રીના
કામવિકારની નિંદા છે.) ૮

यदेतश्चन्द्रान्तर्जलदलवल्लीनां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहं चिन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्लापातम्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ ९ ॥

‘જે આ ચંદ્રની અંદર મેઘના અંશની લીલા
દેખાય છે, તેને લોકો ‘શશક’ કહે છે; પરંતુ અને તો
તેમ લાગતું નથી.’ ‘હે રાજા! એ છે તો ચંદ્ર જ’,
પરંતુ તમે મારેલા શત્રુઓની વિરહિણીઓના કટાક્ષથી
જવાબગીઓથી થયેલ હિંદુત્વ એ આટલું પડેલું છે; જે
ચંદ્રના શરીરમાં દેખાય છે. (રાજાએ કલાંકના નિષેધ
કરી મેઘના કાળા કટકાની ઉપમા આપી; તેના ઉત્તરમાં
ચોરની જેમ છુપાઈ રહેવ પડિતે તેની પ્રશંસા કરી.) ૯

भवित्री रम्भोर त्रिदशवदनगलानिरघुना
स रामो मे स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।
हृयं चास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-
र्लघिष्येद् पद्माक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥ १० ॥

‘કેવળે જેની જવાબગી હો સીતા! ઉમથા જ દેવા-
નાં મુખ મ્હાન થઈ જશે. લક્ષ્મણની સાથે આવેલ
તે રામ કુદમાં મારી સામે જિભા રહેશે નહિ; અને
વાનરીની સેના પર ઉમથા જ મોટી આપત્તિ આવી
પડશે.’ ‘હે સિદ્ધિ-નીચ! સાતમા અક્ષરનો લોપ કરીને
એ જ શ્લોક ફરીથી લખ. (અહીં) પહેલા ત્રણ ચરણ
રાવણનાં વચન છે અને ચોથા ચરણમાં સીતા ઉત્તર
આપતાં દરેક ચરણના સાતમા વર્ણનો લોપ કરવાનો
કહે છે. જેમ કે ત્રિદશવદનને બદલે દશવદન રાવણનું
મુખ મ્હાન થશે. સ્થાતા ન ને બદલે સ્થાતા જિભા
રહેશે તેમ જ ત્રિવદનને બદલે વદન-છેલું પદ મેળવશે.)

अष्टौ हाटककोटयस्त्रिनवतिमुक्ताफलानां तुला
पञ्चाशन्मधुगन्धमत्तमधुपाः क्रोडोद्धताः सिन्धुराः ।
अश्वानामयुतं प्रपञ्चचतुरं पण्याङ्गनानां शतं
दण्डे पाण्डवतूपेण दौक्षितमिदं वैतालिकाचार्य्य ॥ ११ ॥

ખગ્નનથી વિક્રમાદિત્યને જણાવે છે કે, ‘સોનાની
આઠ કોટિ (૮૦ ગુન્થાર), મોતી ૬૩ તુલા (ભાર),
મદનધથી ભારાઓ મદન-મત ધાય એવા દોધથી ભર-
પૂર ૫૦ હાથી, ૧૦ હનર ઘોડા અને પ્રપંચદોશમાં
ચતુર એવી ૧૦૦ વારાંગનાઓ પાંચ રાખએ ખંડણીમાં
આપણને આપી છે.’ (રાજા ભાટ-વૈતાલિકના ગવાતા
ગુણોમાં મશગૂલ હોવાથી ઉત્તર આપે છે કે,) ‘એ બધું
વૈતાલિકને આપી દો.’ ૧૧

ભાષાચિત્ર

[શ્લોક બોલતાં જે સંસ્કૃત ન હોયે પણ બીજી
ભાષાના શબ્દોને રણકાર હોય; પરંતુ પદો છોડીને
અર્થ કરતાં, સંસ્કૃત શ્લોક હોય, તેને ભાષાચિત્ર કહે
છે. નમૂનારૂપે એક શ્લોક અહીં મૂક્યો છે.]

उत्तरङ्गकलितोरुकटारीभाजिरा उत भयंकरमालाः ।
सन्तु पायकगणा जय तैस्वन् गामगोहरमिलाय इलाबी ॥
હે રાજા! જેને ધણો આનંદ છે અને જેનાં ગંડ-
સ્થળ સદથી ભરેલાં છે, એવા શત્રુથી હાથીની સામે
જેણે યુદ્ધ આપ્યું છે અને જેની બહુટિ ભયંકર છે,
એવા થોડા આપના સેવક હો. તેવા સેવકો સહિત
આપ પૃથ્વીપાલક છો. જેણે કામદેવને જીત્યો છે એવા
આપ શત્રુનાં માથા અને સ્ત્રીનાં હૃદય નહિ કરતાં,
પૃથ્વીને જીતી લો. ૧

ભતિવર્ણન

[પ્રાણીમાત્ર પોતે જે ભતિમાં જન્મે છે, તે ભતિની
ખાસિયત-ચુલ્કોય વગેરે તેનામાં હોય છે. સામાન્ય
જનોને તેને વિષે ખ્યાલ નથી હોતો, તેથી કવિ પોતાની
યાતુરીથી શ્લોકોની રચના કરીને, તે તો ભતિના ખાસ
ચુલ્કોનું વર્ણન કરે છે; તેને સંસ્કૃતમાં સ્વમાયોક્તિઃ પણ
કહેવામાં આવે છે. અહીં જુદી જુદી ભતિની ખાસિયતને
આલેખતા ૫૦ શ્લોકોનો સંગ્રહ છે.]

सिंह
गर्जन्हरिः साम्भसि शैलकुञ्ज प्रतिध्वनीनात्म-
कृतान्निश्चय । वदं यवन्ध कमितुं सरोपः प्रतक्रयन्नय-
मृगेन्द्रनादम् ॥ १ ॥

પર્વતની એ પાણીથી ભરીથી કુંજ-ખીણમાં પોતે
જ કરેલા ધ્વનિને પડશે સાંભળતાં, તે કોઈ ખીણ
ચિંહનો નાદ છે. એમ માની લઈને તે સિંહે કોઈ
અર્જના કરીને તેના પર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી.
હીંદમત્સવિપાણહુરામનરમયોરુક્ષર્ણીનું મુક્ત
વિન્યસ્યાગ્રિમયોર્યુગે ચરણયોઃ સરો વિમિત્રદિપઃ ।

પત્તસ્મિન્મદગન્ધવાસિતસટ સાવજાતિયંચલત્
સ્વ્વાન્તાહતિધૂતલોલમધુપૃ કુણ્ણેપુ શેતે હરિ ॥૨॥

આટવાને કારણે મુખમા રાખવાથી જેના નખ સફેદ થયા છે, પોતાના આગળના બે પગની વચ્ચે જેણે કાન મુઠી ફાડેતુ પોતાનું મુખ ગળેતુ છે એવો સિંહ આ પર્વતની ખીણોમા સૂઈ રહ્યો છે, જે હમણા જ હાથોને મારી નાખીને આવ્યો છે, તેથી જેની કેશવાળા મનના ગંધથી સુવાસિન બનેલી છે અને જેણે પોતાની વાહાચક્રી, ચચળ હોડના સાધાના ખૂણાવાળા હડપચીના પ્રહારથી લોભી ભમરાઓને અપમાન સહિત નસાડી મૂક્યા છે ૨

પર્યોદજ્જવાહ્નદ્વિજિતવપુ પચ્ચાર્ધપૂર્વાર્ધમાર્ક
સ્ત ધોતાનિત્તપ્રુષ્ણિત્તિત્તમનમ્મુદ્રાગ્રણાહ્નૂલચૂત્ ।
દમ્પકોટિવિશ્વદારયકુહર કુર્વન્સટામુલ્કટા
મુલ્કર્ણ કુરતે ક્રમ કરિપતૌ ક્રૂરાટ્તિ કેસરી ॥૩॥

જેના શરીરનો પાછલો ભાગ જીવો અને આગળનો ભાગ નીચો છે, જેની સ્તબ્ધ બનેલી પીર ઊપસેલી છે, તેથી જેની પૂછડીની અણી જરા વાજા થયેલી છે, જે હાડના આગળના ભાગમા રહેન મુખરૂપી ચૂકાને ધારણ કરે છે અને જેના કન ઊંચા ટંદાગ રહેલા છે, એવો ક્રૂ આકારવાળો કેસરી સિંહ જીવો કેશવાળો કરીને હાથી પર જીવન મારવા બન છે, તે જો ૩
ક્રુનાડયમકાળહચ્છિન્નમપટુ સ્ફારસ્ફુરત્કેસર
ક્રૂરાકારકરાલવક્રવિકટસ્ત ધોર્ધ્વલાહ્નૂલચૂત્ ।

ચિત્રેણાપિ ન શક્યતે ઇમિલિખિતુ સર્વાન્નસકોચના-
ચીત્તુર્નિર્ગિકુલ્લકુલ્લરશિર કુમ્મસ્થલસ્યો હરિ ॥૪॥

જેના કાન ટંદાર છે, એકાએક કોષ આવતા જે ધણું ચપળ બનેલો છે, જેની વિશાળ કેશવાળા શોભી રહી છે, જેને ક્રૂ આકારવાળું ભય કરે મુખ અને સ્તબ્ધ બનીને જીભેની પૂછડીને ધારણ કર્યો છે અને જે ચિત્કાર કરીને પર્વતના ખીણમા રહેલ હાથીના ગડચળ પર બેઠો છે, એવો આ સિંહ પોતાના સર્વ અંગે સંક્રાંતિની બેઠો છે, તેથી તેને ચિત્રમા દોરવો અશક્ય છે ૪

દીપકા

લાહ્નૂલનામિહત્ય ક્ષિતિતલમસક્રુદ્ધારયક્રમપદ્મયા
માત્મન્યેવાવલીય દુતમથ ગગન પ્રોત્પતન્વિક્રમેણ ।
સ્ફૂર્જનદુકાપોષ પ્રતિદિશમરિલાન્દ્રાવયગ્રેષ્મન્તુ
કોપાવિટ પ્રવિટ પ્રતિવનમરણોદ્ગૂનચક્ષુસ્તરહુ ॥૫॥

જે પોતાની પૂછડીથી પૃથ્વી પર વાર વાર પ્રહાર કરે છે, જેણે આગળના બે પગ પર આખા શરીરનો ભાર ધારણ કરેલો છે, જે પરાક્રમથી આકાશ મુઠી, જીવજો મારી રહ્યો છે, જે હુકારનો નાદ ગળતી રહ્યો છે અને જે દરેક દિશામા રહેનાગ બનવરોને નસાડી રહ્યો છે, એવો આ દીપકા કોષથી સૂષી લાલ આખવાળો બનીને વનવનમા ભમી ગયો છે ૫

હાથી

અમ્મોમુચા સલિલમુદ્ગમતા નિશીથે તાલીવનેપુ
નિમ્મૃત સ્થિરકર્ણતાલા । આકર્ણયન્તિ કરિણોડર્પનિમી
લિતાક્ષા ધારારવાન્દશનકોટિનિપ્પણહરતા ॥ ૬ ॥

તાડના ઝાડના વનમા એકાંતમા મધરાતે અર્ધો મી ચાથેલી આખવાળા આ હાથીએ દાંતના આગળના ભાગ પર પોતાની સૂદ વાળીને જલને રેલાવતા મેથોની ધારાઓના અવાજ સ્થિર કાન રાખીને સ્વસ્થપણે સાંભળે છે ૬

અયોપરિષ્ટાદ્ધ્રમરૈર્મદ્ભિ પ્રાક્સૂચિતાન્ત
સલિલપ્રવેશ । નિષાવનાનામલગ્નહમિત્તિર્વન્ય સરિત્તો
ગજ ઇન્મમજ્જ ॥ ૭ ॥

ભમરાઓ મળના લોભે જેના માથા પર જીમે જીડે છે, તેથી એવી સૂચના મળે છે કે એ હાથીએ પાણીમા પ્રવેશ કર્યો, તે પહેલા મદથી ભરેલો હશે અને હવે તે મદ ધોવાતા, જેના ગડચળ સ્વચ્છ થયેલા છે એવો આ હાથી વનની નદીઓમાથી બહાર નીકળ્યો છે

નિ શોષવિક્ષાલિતધાતુના પિષ્યપ્રક્રિયામૃક્ષપતાસ્તદેપુ ।
નિલોર્ધ્વરેપાશપલેન સસન્દન્તદ્વયેનાશ્મવિકુણ્ઠિતે ॥

જે પર્વતની ઝેર વજેરે બધી જ ધાતુઓ ધોવાઈ ગઈ છે અને જેના પર દાંત વડે પ્રહાર થવાથી નીલ ઊર્ધ્વરેખા પડેલી છે, તે રીતે પથ્થર પર પ્રહાર કરતા જેના બે દાંતની અણીઓ કુરિત થયેલી છે, એવા કોંક હાથીએ ઝક્ષવાન પર્વતની તળેટી પર વખડીકા કરી હોય, એમ સૂચવ્ય છે ૮

સહારવિદ્ધેપલુક્રિયેણ હસ્તેન તીરામિમુલ
સશાન્દ્મ્ । વમૌ સ મિન્દન્દ્વહતસ્તરગાન્વાર્ચર્ગાભગ
ઐવ પ્રત્યજ્જ ॥ ૯ ॥

જલદી લાખી અને ટૂંકી થઈ શકે એવી વિશાળ સદથી જે પાણીના મોટા મોટા મોત્તને તે શબ્દ કરતા કરતા તોડી રહ્યો છે, એવા હાથી કિનારા પર આવી પહોંચ્યો છે, તે બાજુ કે પોતાના (સાડળના) બંધન તોડવા તૈયાર થયો હોય, એવા લાગે છે ૯

શૈલોપમઃ શૈવલમજ્જરીણાં જાલાનિ કર્પનુરસા સ
પશ્ચાત્ । પૂર્વં તદુત્પીઢિતવારિરાશિઃ સરિત્પવાહસ્તટ-
મુત્સસર્પ ॥ ૧૦ ॥

સેવાળની બળને પોતાની છાતીથી ખેંચી લાવતો
આ પહોડાં જેવો હાથી કિનારા પર આવી પહેંચે, તે
પહેલાં તો તે હાથીથી અથડાયેલ પાણીનાં મોઝાવાળા
પ્રવાહ કિનારા તરફ આવી પહેંચ્યો છે. ૧૦

શય્યાં જહત્યુભયપક્ષયિનીતનિદ્રાઃ સ્તમ્બેરમા
મુખરશ્નંચલકર્પિણસ્તે । યેષાં વિભાન્તિ સરુનારુણરાગ-
યોગાદ્ ભિન્નાદ્વિગેરિકતટા ઇવ દન્તકોશાઃ ॥૧૧॥

જેમણે બંને પડખાં ફેરવીને નિદ્રા લીધી છે, એવા
આ હાથીઓ નિદ્રા પૂરી કરીને ઘાસની ચચ્યા છોડી
રહ્યા છે અને જે અવાજ કરતી લોહાની સાંકળોને
ખેંચી રહ્યા છે, તે હાથીઓના દંતચળરૂપી કેસ પર્વતની
તળેટીની ગેરની જેમણે તોડવાથી અરુણ જેવી લાલ
રંગની ખેલે છે. ૧૧

હરિષ્ઠ
પ્રીયામજ્ઞામિરામં મુહુરનુપતતિ સ્યન્દને યદ્દટ્ટપિઃ
પશ્ચાર્થેન પ્રવિષ્ટઃ શરપત્તનમયાદ્ભૂયસાં પૂર્વકાયમ્ ।
દર્મરર્ધાવલીઢૈઃ શ્રમયિષ્ટતમુલ્લપ્તશિભિઃ કીર્ણવર્ત્માં
પદ્યોદમ્પ્લુતત્વાદિયતિ ચહુતરં સ્તોકમુચ્ચો પ્રયાતિ ॥

વેગપૂર્વક પાછળથી આવતા રથ પર જે પોતાની
ઝાડ વાળને ઘણી સુંદર રીતે જોતું જોતું અને પોતાની
કાયા પર બાણ પડશે, એ લયથી પોતાના શરીરના
આગળના ભાગને પાછળના ભાગથી જે ઢાંકી રહ્યું છે;
હોડવાના ધાકથી મુખ ઊધડી જતાં, જેમાંથી અર્ધ-
આલેશ ઘાસ ગરી મડતાં, જે આખે રસ્તે વેરાયેલું છે;
એ પ્રમાણે જે જનંગ મારણું ઠરણ ધડકમાં પૃથ્વી પર
તો વિશેષ કરીને આકાશમાં ચાલી રહ્યું છે, તે તો બે! ૧૨
રીઝ

નયનપથનિરોધાત્કોષનિર્ધૂતમાલ-
ભ્રમદવિરલરોમસ્તોમયદ્વાન્ધકારઃ ।
કુમિકવલનલોમોત્સાતવત્સીકરન્ધ્રો-
ત્વિત્તફળિફળપાતૈરુચ્છલત્તયેષ મહઃ ॥ ૧૩ ॥

નજરનો વિરોધ થતાં જેણે દાઢથી ઝાડું ઢલાવ્યું
છે; તેથી વાળના ગઢ ગૂંચા ઊડતાં વિશેષ અધકાર
ફેલાયેલ છે તેમ જ ઝીડા ખાવાના લોભથી જેણે જમીનમાં
દર યોવાં છે અને તેમાંથી નીકળના સર્પની ફાળા

ફાટારથી જે ઢાંકીને થાસ લઈ રહેલું છે; એવું આ
રીઝ છે. ૧૩
થોડા

યાવચ્છકલિતો વાયુરેકીભવિતુમર્હતિ ।

તાવદેવ તુરંગોડયમાજગમ જગમ ચ ॥૧૪॥

જેટલા સમયમાં છૂટા છૂટા વાતો વાયુ એકદમ
એકઠો થઈ શકે, તેટલા જ સમયમાં આ પવનવેળી
થોડો આવ્યો અને ગયો. ૧૪

મળહેલ મળહલાકારો રેલા વાજીમચી જયે ।

સન્ધ્યાપસન્ધ્યે દિમુલ્લો નકુલાધિષ્ઠિતો હયઃ ॥૧૫॥

આ તે થોડા છે કે જે ગોળ ફેંડાણું ફરતાં પોતે
ગોળાકાર બની જાય છે, સીધી રેખા પર આવતાં રેખા-
કાર બને છે અને ડાબે-જમણે ફરતાં બે મુખવાળા
તોળિયા જેવા બની જાય છે. ૧૫

મુક્તેષુ રશ્મિષુ નિરાયતપૂર્વકયા
નિર્લક્ષ્યચામરશિલા નિષ્કૃતોર્ધ્વકર્ણાઃ ।

આત્મોદ્ધૈતરપિ રજોમિરલંઘનીયા

ધાવન્ત્યસી મૃગજવાક્ષમયેવ રચ્યા ॥ ૧૬ ॥

બ્યારે લગભ દીલી મુકવામાં આવે છે, ભારે જેને
આગળનો ભાગ દેખાય છે, જેના વાળની ચમર
કંપ્યા વિનાની સ્થિર લાગે છે, જેના કાન જિંઘા અને
ટહાર છે; તેમ જ પોતાના પગથી ઉડાડેલી ધૂળ પછી
જેને અડકી શકતી નથી; એવા આ રથના થોડા બળે
કે ઠરણની દોડની ઈર્ષ્યા કરતા હોય એમ લાગે છે. ૧૬

આકર્ષણિવ માં નમન્નિવ સુરૌ પશ્ચાર્ધમુલ્લન્નિવ
સ્વીકુર્વન્નિવ સ્વં પિવન્નિવ વિશે વાયૂશ્ચ મુળ્લન્નિવ ।

સાક્ષારપ્રકરં સ્વરન્નિવ મુવં છાયામમૃગ્યન્નિવ
પ્રેક્ષામરવીઝ્યમાનવદનઃ શ્રીમાન્દ્યૌ ધાવતિ ॥ ૧૭ ॥

બળે કે નીચે રહેલી પૃથ્વીને ખેંચી લેતો ન હોય,
પોતાની ખરીઓને બળે કે બહાર નાખી દેતો ન હોય,
પોતાના પાછલા ભાગને બળે કે કેટલી દેતો ન હોય,
બળે આકાશને પકડતો ન હોય, દિશાઓને પી જતો
ન હોય, વાયુને ચેરી લેતો ન દે, પૃથ્વીને ચેરી
રીતે અડકે કે બળે પૃથ્વી સ્પર્શકારી ન હોય,
પોતાની છાયાને સડન નહિ કરતી પાછળ ફેંકી
દેતો ન હોય અને પોતાની રસ્તી સ્પર્શી બળે કે
પવન ખાતો ન દે, જેની રીતે કોઈને આ થોડો
દોડી રહ્યો છે! ૧૭

પશ્ચાદ્દ્યૌ પ્રત્યર્થ વિક્રનતિવિતતં દ્રાપચિત્વાજ્ઞ-

મુચૈરાસંગ્યામુપકળ્ઠો મુલમુરસિ સતાં ધૂલિધૂષ્ણાં
વિધૂય । ઘસપ્રાસામિલાપાદનવરતચલત્રોયતુળ્ઠ-
સ્તુક્ષ્ણે મન્દં શ્વદ્યાયમાનો વિલિલ્લતિ શયનાદુત્થિતઃ
દ્ધ્માં સુરેણ ॥ ૧૮ ॥

જેણે પોતાના પાછલા બે પગ ફેલાવીને તેમ જ
નમેલા વરગાને લાગે કરીને પોતાનાં અંગને જીંચાં
ક્યાં છે; જેવું ગળું મુખ સાથે લાગી જતાં છેક છાતી
સુધી પહોંચેલું છે અને જેણે ધૂળથી ભરાયેલી કેશવાળા-
ને ખાંખેરી નાખી છે, એવો આ ઘોડો બિંધાયાથી ભગ્યો
છે અને હવે શ્વાસ ખાવાની ધ્રુજાથી પોતાના મુખને
વારંવાર હલાવે છે તેમ જ અવાજ કરીને પોતાની
ખરીથી જમીન ખોતરી રહ્યો છે. ૧૮

દીર્ઘેષ્વમી નિયમિતાઃ પટમંડપેપુ નિદ્રાં વિહાય
વનજાશ્વનાયુદેશ્યાઃ । વક્ત્રોષ્મણા મલિનયંતિ પુરો-
ગતાનિ લેહ્યાનિ સૈંધવશિલાશકલાનિવાહાઃ ॥ ૧૯ ॥

હે કમળ સમાન નેત્રવાળા ! આ લાંબા તંત્રુઓના
પ્રદેશમાં આંધી રાખેલા જુદા જુદા પ્રદેશથી આવેલા
ઘોડાઓ નિદ્રા છોડીને પોતાની પાસે આટલા માટે રાખેલ
સૈંધવ પથ્થરના નાનામોટા ટુકડાઓને મુખના કીર્ધ
શ્વાસથી ઢાળા કરી નાખે છે. ૧૯

શૈવરીપન્ત રયાત્પન્તો રથાઃ ક્ષિતિં હસ્તિન-
લાદૈલ્લેઃ । સયનસૂતાયતરશ્મિ મુપમીવામસંસંક-
યુગેસ્તુરૈઃ ॥ ૨૦ ॥

જેની લગામને સારથિએ બેરથી ખેંચી રાખી છે,
જેની વાંકી વગેલી ગળગીના આગળના ભાગ પર રથની
ધૂંસરી લાગેલી છે; એવા આ ઘોડાઓએ બેરથી ચાલતા
રથોને હસ્તિનખ (મુખ્ય દરવાજાના મધ્યભાગનો જંગમ
કોટ) પરથી પરિશ્રમ વિના ધીરે ધીરે નીચે ઉતારી
રહ્યા છે. ૨૦

વાનર

✓ યુક્તં સમાયાં શ્વલુ મર્કટાનાં શાશ્વત્વરૂપાં
ચુલુલાસનામિ । મુમાપિતં ચીત્કૃતિરાતિયેયો દંતેન-
પ્રાપ્તૈઃ વિપારિતાનિ ॥ ૨૧ ॥

જ્યારે માંકડાઓની સખા ભરાઈ હોય, ત્યારે તેમને
મેસવા માટેનાં કામજા આસનો તો ઘૂસેલી ડાળાઓ
હોવી જોઈએ, તેમનાં સંભાષણ તો ચિચિવારીઓ હોય,
તેમ જ તેમને પરસ્પર આદરસંહાર-મહેમાનગીરી તો
દાંન અને નખોથી એકમેકને ઉચ્છેદ્ય ભરવા તે જ
દોષ થયે છે. ૨૧

યદકાશુક્લાન્તસ્ફુરદ્રુણપુષ્પોદરધિયા
પ્રવિષ્ઠો નાસાન્તઃ કળિતમણિદિમ્ભઃ પ્રકુરતે ।
કપિઃ સ્થિત્વા સ્થિત્વા તદ્વિદમનુદૃષ્વન્ચિકિત્તો
ધુનોત્યાસ્યં રૌતિ પ્રચલતિ ચલત્યુચ્છલતિ ચ ॥ ૨૨ ॥

આ વાંદરાના નાકને તે સૂઈના કિરણથી સ્ફુર
કરમાયેલ અને હાલતુંઆલટું રાતું ખીલેલું ફૂલ સમ-
જીને નીલમણિ જેવું કાળું ભરાતું બચ્ચું તેના નાકમાં
પેસીને ચુલુચુલ કરવા લાગ્યું; તેથી વારંવાર જીભ
થઈને, તેનો અવાજ સાંભળીને ચમકવા લાગતાં, તે
વાંદરો પોતાનું મુખ ધુણાવે છે, આરડે છે, દોડે છે,
ચાલે છે અને દૂધા મારે છે. ૨૨

મોટા સાંઠ

તુપારસંઘાતશિલાઃ સુરામૈઃ સમુદ્દિલ્લન્દર્પકલઃ-
કક્ષુધાન્ ॥ ૨૩ ॥

જે પોતાની ખરીઓના આગળના ભાગથી બરફની
મોટી મોટી શિલાઓ ઉખેડી નાખે છે, જેનો ગર્વ
વધી ગયો છે, જેની ખાંધ મોટી છે, જેને અકસ્માત
જોવાથી વનનાં શેઝ ગભરાઈને દૂર ભાગી જાય છે
અને જે સિંહનાદને પણ ગચ્છકારતો નથી, એવા આ
સાંઠ જીએથી ખરાડે છે. ૨૩

ગર્જિત્વા મેષઘીરં પ્રપમમય જ્ઞાનૈર્મંડલીકૃત્ય
દેહં જ્ઞાપ્ત્રામ્યાં મીપયન્તાવભિમુલમવનોં વારયન્તો
સુરામૈઃ । મન્દં મન્દં સમેત્ય સ્થિરનિહિતપદં દક્ષપાવો
સરોપં યુધ્યતે ચાલયન્તો કુટિલિતમસઃકુપુચ્છમેતો
મહોજ્ઞો ॥ ૨૪ ॥

જે પહેલાં તો મેષની જેમ ધીરે ગર્જના કરે છે,
તે પછી ધીમે રહીને જે પોતાના શરીરને ગોળ વાળે
છે, પછી પોતાનાં બે સિંગડાંથી એકબીજાને ખિચ-
ડાવતા હોય એમ લાગે છે; જે પોતાની સામે રહેલી
જમીનને ખરીઓના આગળના ભાગથી ખોતરી નાખે
છે; ને પછી જે ધીરે ધીરે સામસામા આવે છે અને
પોતાના પગને જમીન પર સ્થિર રીતે ટેકવીને કાંધથી
એકમેકને પ્રહાર કરે છે અને પછી લડતા લડતાં પોતાની
વાજી વાળેલી પૂંછડીને વારંવાર હલાવે છે, એવા આ
બે મોટા સાંઠ છે. ૨૪

ગાય

આહત્યાહત્યમૂર્ખાં કૃતમનુપિષ્વતઃ પ્રસ્તુતં માતુરુષઃ
કિંચિત્કુન્નૈકજાનોરનવરતચલચારુપુચ્છશ્ચ ધેનુઃ ।

उत्कर्णं तर्णकस्य प्रियतनयतया दत्तहुकारमुद्रा

विस्रसत्क्षीरधारालवशयलमुसस्याङ्गमावृप्ति लेदि ॥ २५

જે વાછરડું નાના આચળમાંથી ઝરતા દૂધને વાર વાર માથું મારી મારીને પીએ છે, જેના એક ઘૂંટણ જરાક વાંકા લેણેલો છે, જે પોતાના સ્થર પૂછડાને વાર વાર ઠલાવે છે અને ઝરતી દૂધની ધારાના ફીણથી જેવું મુખ રગાયેતું છે, એવા પોતાના વાછરડા ઉપર ના પ્રેમથી કાનને ઊંચા કરીને આ માથ મુખથી હુકાવો કરે છે, દૂધની ધારાઓના બિંદુઓ છોડે છે, તેમ જ પોતાના વાછરડાને ધરાતા સુધી યાટે છે રપ

આર

मण्डलीकृत्य यर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभि ।

कलापिन प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ २६ ॥

વર્ષાકાળ આવી પહોંચતા જનારે વાદળ ચઢી આવે છે, ત્યારે પોતાના પીછાની કળા કરીને કંઠથી મધુર ગાનના શબ્દો કરતો મોર નાચી રહ્યો છે ૨૬

આલક

रम्भोलिप्तूर्जदम्भोधरविपुलतटिदम्भगम्भीरानदै
रम्भ सभारसभावनडुडुकिडुल वातकाना प्रवृत्त्यत् ।
ऊर्ध्वं वियस्तचङ्गुपुटुपरि परिभ्राम्यदुत्वावतै-
रम्भोदोमुक्तम्भ कणमपि न चिरात्प्राप्य नम्र
मिथोऽभ्रुत् ॥ २७ ॥

ધ્રુના વજ્ર જેવા શબ્દોથી ગર્જના કરતા મોટા મોટા વાદળ વીજળીઓના ખૂબ જ આડગર સહિત ગ ગાડત કરવા લાગ્યા, તે સાલળાને વરસાદ ધણે વરસશે ' એમ ધારીને ચાતકોનો સમૂહ કૌતુકથી નાચવા લાગ્યો તેમ જ પોતાની ચાચ ઊંચી કરીને ઉધારીને ઊભો રહ્યો, તેજામા મોટા સપાટાથી ફૂકાતા પવનના ઉત્પાતથી વાદળ વિખેરાઈ જતા લાગ્યા કાગ સુધી વરસાદનું ટીપુ પશુ મનુષ્ય નહિ તેથી છેવટે શાફને તે ચાતકનો સમૂહ ચાચ નીચી કરીને બેસી રહ્યો રજ કપ્યુતજ

कल्कणितगर्भण कण्ठेनाधूर्णितेक्षण ।

पारावत परावृत्य रिमुश्चमति प्रियाम् ॥ २८ ॥

જેના કહ્યા મધુર શબ્દ રહેલા છે અને જે
આખના ઝાળાને ફેરવ્યા કરે છે, એટલે આ કળાતર
પોતાના પ્રિય સાથે રમણ કુવાની ઇચ્છાથી પાંડુ
હરીને તેને સુખન આપે છે ૨૮

ਘਰਾਏ।

नालेनेव स्थित्वा पादेनैकेन कुञ्चितग्रीवम् ।

जनयति कुमुदभ्रान्तिं वृद्धबको बालमत्स्यानाम् ॥२९॥

જે કમળની દાડીની જેમ એક પગે ઊભો રહ્યો છે અને જેણે પોતાની ડોક સ કાચી લીધી છે, એવે આ ધરડો જગલો નાના માછલાને સફેદ કમળને ભ્રમ પેદા કરાવે છે રહ

स्थित्वा धैर्यादुपाम्भ समजठरशिखाश्चमूर्तिं
 मुहूर्तं धूर्तं सत्यकतीरं कतिचिदपि पदान्युचकै
 कुञ्चिताङ्घ्रि । पश्चाद्भीमा प्रसार्य त्वरितगतिरपा
 मय्यमाविश्य चञ्चवा चञ्चन्तीमूर्ध्वकण्ठं कथमपि
 शूकरं स्फुरिताक्षो यकोऽस्ति ॥ ३० ॥

બચ્ચો પાણી પાસે જઈને ધીરજથી પોતાના પેટ અને કંઠને સ્પર્શ કરે છે, તે પછી એક મુહૂર્ત સુધી ગાળ ચઢાકારમાં બેસે છે, ત્યાર બાદ કિનારાંથી જરૂર ફરે જઈ જાયો થઈને ચાર પગલા ચાલીને પછી પોતાના પગને સડાચી લે છે અને તે પછી પોતાના કંઠ જાયો કરીને જલહી જલહી દોડીને પાણીની અંદર પેસી ગય છે અને છેવટે ડોક જાયો કરીને જળમાં ફરતા માછલાને ચાપો ફાડીને ખાય છે ૩૦

ક્રીડા - ૨૫ મે, ૨૬ મે જા, ૨૭ મે, ૨૮ મે,

न्यञ्जञ्जलचञ्चुचम्बनचलचुडाप्रमुप पत
चक्राकारकरालयेसरसटास्फारस्फुरत्फन्धरम् ।

वारवारमुदहप्रिचञ्चलघनभ्रश्यन्नखलुण्णयो
दृष्टा कुक्कुटयोर्द्वयो स्थितिरिति प्रक्रम युध्यतो ॥३१

એકમેક પર દૂર આક્રમણ કરીને જો બુદ્ધ કરી રહ્યા છે, તેવા આ બે કુટુંબની દશા એ જોઈ લીધી છે તેમની નીચી નમાવેલી ચચા ચાચથી જાણે કે ચુપાન કરતા હોય એ રીતે બંનેની કનગી ડોલે છે તેમ જ તે કનગીમા જ્વેરથી પડતી ચાચના પ્રદારથી જમની આક્રેષ્ણવાળીની જાળ અને વિકરાળ યાળની છતાંથી રોલે છે તેમ જ વારવાર પગ ઊંચા કરી ચચા ઉઘ નખોના પ્રદારથી ધાવન થઈને બંને સરી રહ્યા છે ૩૧

पक्षावुत्क्षिप्य धुन्वन्सकलतनुम्हान्भोगविता
 रितात्मा प्रागेगोद्गीननिद्रं स्फुरदरुणकरोद्भासितं स
 निरीक्ष्य । प्रातः प्रोत्थाय नीढस्थितचक्षुस्तनुर्धर-
 ध्वानमुवेरद्भीमं पूर्वकायोन्नतपिक्रटसटं कुम्कुटो
 राखटीति ॥ ३० ॥

જેણે પોતાની જ ને પાપ દિયો કરીને આપ્યા

શરીરના પીઝને ફૂડવેલા છે, જેણે પોતાનું શરીર પૂરી રીતે ફુલાવેલું છે અને જેની બિંધ પહેલાથી જ ભીડી ગયેલી છે, એવા આ ફૂડકે સપારે લાલ કિંગ્ડો થી ઉદય પામતા સૂરની સોભાવાળા આકાશ સાથે ભેટી મોટેથી ફૂકફૂક શબ્દ બોલી રહ્યો છે કે જેણે પોતાની જગ્યાએ રહીને જ ડોક બીચી કરી પોતાની યાજને વિચિત્ર રીતે ફેલાવી છે. ૩૨ સપ

આલોક્યસ્તનારીકૃતસમયમહાનાદાવાલ્જનોષ વ્યાનદ્વારપ્રદેશચુરકલકલાકર્ણનસ્તચ્ચક્ષુ । કાષ્ઠ વૃણ્ઢ ગૃહાણેત્યતિમુરજનૈસ્તાહિતો લોષ્ઠપાતિર્માત સપા ગૃહસ્થાનધિગતવિવર કોળત કોળમેતિ ॥૩૩॥

જેને ભેતા જ ગજરાઈને ઓઝાએ લય કર ચોસા પાડી છે અને તેથી દોડી આવેલા માણસોથી જે ઘેરાઈ ગયો છે અને આગળામાં થતા પ્રલાહલથી જેની આંખો સ્તબ્ધ બની ગઈ છે 'લાકડી લાવો, દરે લાવો' એ રીતે અવાજ કરતા લોકોએ રૂંચ્યા હેઠા તથા પથરાથી માર ખાતો અને તેથી લયભીત થયેલો આ સપ પોતાનું દર ભૂલી જતા ધરના આ ખૂલેથી બીજે ખૂલે ફરી રહ્યો છે. ૩૩

ભિદ્ય

ત્રામસ્કન્ધનિપણશાસ્ત્રદુટિલપ્રાન્તાપિતાધીમુરજ
સ્વન્દ્વછોગિતલ્ચમાનશશકાન્વેળીસલગામરાન ।

ક્યાન્તપ્રોતકપોતપોતનિપસદ્રકાકતૂળીરકાન્
સો પદ્યત્કરિકુન્ધમ્બેદજનિતાસ્કન્દાન્ગુલિન્દાન્મુર ॥૩૪॥

જેણે ડાબા ખભા પર રાખેલ તીરકામગાના વાકા કાગ પર નીચે માથે લગતી અને મુખમાથી લોહી વહેતી મથક રાખી છે, જેના માથા પર વેણીથી છટેલ ચમરી છે, દોરી પર ટિંગાડેન કળ્પારના શરીરમાથી જે લોહી ટપકી રહ્યું છે તેથી જેના ભાથા ભિન્નઈ ગયા છે તેમ જ હાથીના ગડચ્છેળ ચીરવાથી જેના અંગ મજબૂત બન્યા છે, એવા ભિન્ન-ભેને પોતાની સામેથી જતા તે ભેઈ રહ્યો છે. ૩૪

વટેમાર્ગ

ગાયતિ હસતિ ચ નૃત્યતિ હૃદયેન ધૃતા પ્રિયા
વિચિન્ત્યતિ । સમવિપમ ન ચ વિન્દતિ ગૃહગમન
સમુલ્લુક પથિક ॥૩૫॥

જેને ઘેર પહોંચી જવાનો ઉત્સાહ વધી ગયો છે, એવા મુસાફર રસ્તે ચાલતા ગાય છે, હસે છે, નાચે

છે, હૃદયથી ધારણ કરેલી પ્રિયાનું ચિતન કરે છે તેમ જ માર્ગમાં ખાડાડેકરા આવે છે, તેને પણ બાણતો નથી માતર્ધર્મપરે દયા કરુ મયિ શ્રાન્તેષ્ઠ વૈદેશિકે દ્વારાલિન્દકકોળકે સુનિમૃત યાસ્યામિ સુલ્લા નિશિ ।

ઇત્યુકે સહસા પ્રચ્છન્દગૃહિણીગમ્યેન નિર્મસ્તિત સ્કન્ધન્યસ્તપલાલમુષ્ટિનિમિલ પાન્થ પુન પ્રસ્થિત ॥

(રાતના ધપ આગળ આરામ કરવાની ઇચ્છાથી એક મુસાફરે તે ઘરની ઓને બંધાવ્યું કે, 'હે ધર્મપરાયણ માતા! હું પંદરેલી છું અને થાકી ગયો છું, મારા પગ દયા કરો બાણે જોડાનાના એક ખૂણામાં બાનોમાનો રાતે પડી રહીને સવારે ચાલ્યો જઈશ,' એ રીતે જ્યાં મુસાફર કહેતા હતા, ત્યાં તો તે કોથી સ્વભાવની ઓઝાએ એવા તો તિરસ્કાર કર્યો કે તે મુસાફર મૂંઝી પરાણના વૈભવને ખભા પર રાખીને આગળ ચાલવા માંડ્યો. ૩૫

અત્ર તે સજ્જ યદ્ધગગશૈ કીર્તિસ્તવોદ્ધુપ્યતે
સ્થાને રૂપમનુત્તમ સુકૃતિના વાનેન કમા જિત ।

ઇત્ય'લોમ્ય મૃશ દશા કરુણયા શીતાતુરેણ સ્તુત
પાન્થેનૈકપલાલમુષ્ટિરુચિના મર્ધાયતે હાલિક ॥૩૬॥

એ મૂંઝી પરાણ મેળવવાની ઇચ્છાથી એક મુસાફરે ખેડૂતના શુણ ગાતા બંધાવ્યું કે, 'હે તાત, સેકડો મુસાફરો તમારી કીર્તિ ગાય છે, તે બરેબર કદમાંથી કારક છે તમારા સ્વરૂપ પણ ધણા સુંદર છે તમે ધર્માત્મા બનીને દાનથી ખુશીરામને પણ છતી લીધો છે,' એ રીતે ઘડેથી ફૂડવાતા પથિકની દયાથી ભરેલી નજર વડે જોવાતો તે ખેડૂત વર્ગથી કુનાય છે. ૩૬

વૈદૈન્તરિતા શૈલ્ચ સરિતામુર્વાશૃતા કાનૈ
ચૈલેનાપિ ન ચાતિ લોચનપથ કાન્તેતિ જાનત્રપિ ।

વદ્વીવશ્ચરણાર્ધરુદ્ધવસુધ કૃત્વાશુપૂળ દશૌ
તામાશા પથિકસથાપિ કિમપિ ધ્યાયન્મુદુર્વૈક્ષતે ॥૩૭॥

સેકડો નદીઓ અને પવનોના જ ગલીના અતરાપ વાળા પ્રદેશોથી ઘણું દૂર રહેલી પોતાની પ્રિયા છે તે ગમે તેવા પ્રયત્ને પણ નજરે ચડે એમ નથી, એમ તે મુસાફર બળે છે, તોપણ બીચી ડોક કરીને, પોતાના અડધા પગે જમીનને ઘાળી રાખીને તેમ જ આખામાં આનુ લાવીને, તે મુસાફર દિશાનુ વાર વાર ધ્યાન ધરીને કાડક ભેતા હોય છે. ૩૭

શૂર

ચદ્ગહસ્તોડ્રિમાલોચ્ય હર્વામર્પસમન્વિત ।

શૂર પુલ્કિતો રક્તેન્નો હસતિ જૃમ્પતે ॥૩૮॥

જેના હાથમાં તલવાર છે, શત્રુને બોતાં જ જેને હર્ષ અને ક્રોધ થઈ આવ્યો છે, જેને શરીરે રવાંટા ખડાં થયાં છે અને જેની આંખો લાલ છે, એવા યર-વીર પુરુષ હશે છે અને બપોરમાં ખાય છે. ૩૯

બાળક

ધૂલીધૂસરતનવો રોજ્યસ્થિતિરચનકલ્પતૈકનૃપાઃ ।
કૃતમુલવાદવિકારાઃ ક્રોડન્તિ મુનિર્મરં વાલાઃ ॥૪૦॥

જેમનાં શરીર ધૂળથી ખરડાયેલાં છે, જેમણે રાજ્ય ચલાવવા માટે પોતાની અંદરથી એક બાળકને રાજા માની લીધો છે અને જેઓ પોતાના મુખને જ વાળ ખનાવીને વગાડી રહ્યાં છે; એવાં બાળકો ખૂબ સારી રીતે રમી રહ્યાં છે. ૪૦

આયાતો ભવતઃ પિતેતિ સહસા માનુર્નિશ્ચયોદિતં
ધૂલીધૂસરિતો વિદ્વાય શિશુમિઃ ક્રીડારસાન્નસ્તુવાન્ ।
દૂરાસ્મેરમુલ્હઃ પ્રસાર્યં હલિતં વાહુદ્વય ચાલકો
નાથન્યસ્ય પુરઃ સમેતિ પરયા શ્રીયા રટન્વર્પરમ્ ॥૪૧॥

‘તારા પિતા આવ્યા’ એમ પોતાની માનાં ઓચિંતાં વચન સાંભળતાંજ, જેનું શરીર ધૂળથી ખરડાયેલું છે, તે બાળકોના સાથે ચાલતી રમત છોડી દઈને દૂરથી જ હસતા મુખે જેણે પોતાના બે હાથ લાંબા કર્યા છે અને જે પ્રેમથી કાલી કાલી વાણી બોલી રહ્યો છે, એવો બાળક જેની પાસે આવવો નથી, તે પુરુષને ધન-ધવાદ ધરતા નથી. ૪૧

નાર્તકી

સ્વેદકૃદિતકક્ષ્ણાં મુજલતાં કુરંગા મૃદઙ્ગાગ્ર્યાં
ચેટીહસ્તસમર્પિં તૈકચરણા મઙ્ગીરસંધિસયા ।
સા મૂયઃ કુચકમ્પસૂચિતરયં નિઃશ્વાસમમુદ્ગતી
રઙ્ગસ્થાનમનઙ્ગસારકૃતવતી તાલાવૃત્તે તસ્પૃતી ॥૪૨॥

પરસેવાથી જેના કંઠે બીજાં છે; એવી પોતાની ભુજાથી લાતને મૂઠંગ પર જેણે ટેકવી છે; અંજર પહે-રવાની ધરલાથી જેણે પોતાનો પત્ર દારીના હાથ પાસે ટકાવે છે અને જેનો વેગ સ્તનના કંપથી બાણી શકાય છે, એવી આ નર્તકી નિઃશ્વાસ મૂકતી અને તાલના રેકા પ્રમાણે પોતાનો પગ હેઠાવતી સર્વ સમાને કામાતુર બનાવે છે. ૪૨

લેખિકા

ઞ્ઞમિતૈકભૂલતમાનનમસ્યાઃ પદાનિ રચયન્ત્યા ।
કળટકિતેન પ્રયપતિ મય્યનુરાગં કપાલેન ॥૪૩॥

યદ્ભૂલતે તરલિતે યદ્દુઃકુલીકઃ,
પાણિઃ પુરો યદપિ ચક્ષુરલબ્ધલક્ષ્યમ્ ।
ઞ્ઞમુદ્રિતાધરદલં ચ યદાસ્યમસ્યા-
સ્તકાવ્યકર્મણિ નિષિષ્કમૈવમિ ચેતઃ ॥૪૪॥

કવિતાના પદોની રચના કરતાં, જેની એક ભાગ જાણે ચોરી છે એવા મુખવાળા; જેના માલ પર રવાંટા બેઠાં થયેલાં છે, તેથી મારા પર અતુરાગ છે, એમ જે બતાવી રહી છે; બે ભાગર ફરકી રહ્યા છે, જેની આંખોમાં જોયું છે, એના પોતાના હાથને જરાક આગળ રાખીને પોતાની નજરની સામે બાણે કાંઈ વિષય હોય એ રીતે અપરોક્ષને પ્રકુલ બનાવે છે; એ ઉપરથી મને લાગે છે કે, ‘આ બોલું’ ચિત્ર કાંઈ કાવ્ય રચનામાં લાગેલું છે.’ ૪૩, ૪૪

ગાલચુડું ગીત

વિલાસમસ્ટુગોલસન્મુસલલોકરોઃકન્દલી-
પરસ્પરપરિસ્થલદ્વલયનિઃસ્વનોદ્વન્ધુરાઃ ।
લસન્તિ કલઙ્કુલુત્પિપ્રસમકમ્પિતોરઃસ્થલ-
મુદત્તમકસંકુલાઃ કલમકળહનીગીતયઃ ॥૪૫॥

લીલાએ કરીને મુંદર સામેલાને જોયું કરીને જે હાથમાં લીધેલ છે, એવા હાથીરૂપી કેળ એકબીજા સાથે અથડાતાં બંધુડીના અવાજથી જે મનને હરી લે છે અને મધુર ડુંકાર કરવાથી જેની છાતી જોરથી કંપી રહી છે અને જેની ગાવાની કડી તરી ગઈ છે તેથી ગમ-રાતાં અનાજ હડનારી ગોલણોનાં ગીત શોભે છે ૪૫

ચિત્ર (Illustration)

[ચિત્ર એટલે નવાઈ અથવા છબી. જે કવિનાની રચના બોતાં તેમાં કાંઈ અસાધારણ ચમત્કારવાળી અક્ષર-રચના અથવા કાંઈ પદાર્થના ચિત્રમાં બરાબર ગોઠવાઈ રહે એવા શબ્દો કે અક્ષરોનું બંધારણ હોય તેને ચિત્ર-કાવ્ય કહે છે.]

નમામિ મામનોનુગ્રમાનં મુનિમમાનિનમ્ ।

નાનાનનમમાનામમોનામાનમુમેનમમ્ ॥૧॥

મામનોનુગ્રમાન-લક્ષ્મીના મનનું અભિમાન જેણે હર્ષ અર્થાત્ લક્ષ્મીને ચંચળનારૂપી ત્રવં ઉનારનાર, મુનિ-મોગીશ્વર, અનાનિનમ્-માનરહિત, નાનાનમ્-શુદ્ધ ભૂદા પ્રકારના અવતારો વખતે ભૂદાં ભૂદાં મુખ ધરનારા, અમાનામમ્-માન એટલે હરદિન, અનંત આશ્રયને અતિક્રમ્ય કરનાર, ઓનામાનમ્-ઓકાર નાથવાળા (અથ-સ્વર્ગ) એવા સમેન-પાવતીના પતિ તથા રમ્ હરિ

અર્થાત્ ઉરિહરાત્મકને નમામિ-નમુ' છું. (ચિત્ર-આમાં ન અને મ એ બે જ વ્યંજનો લીધાં છે.) ૧

તારતારતરૈરૈતૈરુત્તરોત્તરો રૈતૈઃ ।

રતાર્તા તિત્તિરી રૌતિ તીરે તીરે તરૌ તરૌ ॥ ૨ ॥

રતાર્તા-ક્રમાતુર તિત્તિરી-તીતર પંખી, તાત્તારતરૈ રૈતૈ-રુત્તરોત્તરો રૈતૈ-એક એક કરતાં ચઢિયાતા એવા અતિશય મોટા અને ઊંચા શબ્દોથી, પ્રત્યેક તીરે તીરે તથા વૃદ્ધે વૃદ્ધે રહે છે. (ચિત્ર-ર અને ત એ બે વ્યંજનો આમાં વાપર્યાં છે.) ૨

તનુતા તનુતાં નીતા તેજ તેજનીતિના ।

નીતા તૂતનતા તાન્તિ તનૌ તેનાતનોતિ નઃ ॥ ૩ ॥

તેન નીતનીતિના-તે નીતિથી બ્રહ્મ થયેલાએ, તે તનુતા તનુતા નીતા-તારી સુકુમારતાને વધારે ક્રામળ કરી નાખી (એટલું જ નહિ પણ) તેન-તેણે તનૌ-તારા શરીરમાંની તૂતનતા-નવધીવનતાને તાન્તિ નાતા-થકવી નાખી અને નઃ-ઘ્તનોતિ-અમને પણ બેભર કરી નાખ્યા. (ચિત્ર-આમાં ત અને ન વ્યંજનો છે.) ૩

યા માતા મમતા માયા મા પરોક્ષરોપમા ।

મારોને ગગનેડ્રો તામક્ષગછછગક્ષમા ॥ ૪ ॥

અક્ષગછગછમ-ઇંદ્રિયો જેમાં પેસે છે તે વિષયોનો નાશ કરવામાં સમર્થ હે મહાયોગી । તારોને ગાને-તારા-રહિત (હૃદયથી) આકાશમાં યા માતા-જે જગતની માતા, મમતા-મમતા સ્વરૂપે, માયા-વૈષ્ણવી માયા સ્વરૂપે મા-લક્ષ્મીરૂપે રહે છે અને પરોક્ષરોપમા ઉત્તમ નંદી સાથે જનાર તેની જેને ઉપમા છે એવી માહેશ્વરી, તા અરઃ-તેની તરફ જ તાત્પર્ય કે શક્તિનું સેવન કર. (ચિત્ર આમાં અનુલોમપ્રતિલોમ એટલે અવળાંતવળા વંચાય તેમ ચારે ચરણો ગોઠવેલાં છે.) ૪

સર સ્વતિપ્રસાદં મૈ સ્થિતિં ચિત્તસરસ્વતિ ।

સરસ્વતિ કુલ ક્ષેત્રકુલક્ષેત્રસરસ્વતિ ॥ ૫ ॥

હે સરસ્વતી ! મુંદર અને અતિશય પ્રસન્નતાને પામ. ક્ષેત્ર (શરીર) એ જ કુરુક્ષેત્રમાં સરસ્વતી નામની જે નદી છે, તેમાં તથા મારા ચિત્તરૂપી સમુદ્રમાં મારી સ્થિતિ કર. (ચિત્ર-સરસ્વતી અને કુરુક્ષેત્ર એ શબ્દોની આદિત્રિપ યમકો આમાં છે.) ૫

સંમાર સાર્કં દર્પેણ કંદર્પેણ સસારસા ।

ઈરં નવાના વિધ્રાણા નાવિધ્રાણા શરત્રવા ॥ ૬ ॥

સસારસા (સારસ પક્ષી અથવા કમળ સહિત) ધાસને ૧ પક્ષવનારી, નવાના (નવું મારૂં જેમાં આવે છે એવી),

ન અપિલાણા (પક્ષીના શબ્દોવાળી) નવી શરદન્કત કંદર્પ (કામ)રૂપી દર્પ (ગર્વ) સાથે આવી. (ચિત્ર-તેના તે જ શબ્દોને આગળપાછળ કરી ગોઠવેલા છે.) ૬

મારાસિરમારમેમમુલિરાસારંદ્રસા

સારારવ્યસ્તવા નિત્યં તદર્તિહરણક્ષમા ॥ ૭ ॥

માતા નતાનાં સંપટઃ શ્રિયાં વાધિતસંશ્રમા ।

માન્યાય સીમા રામાણાં શં મે દિશ્યાદુમાદિજા ॥ ૮ ॥

મહાદેવ, પરશુરામ, ઘશરથી રામ અને ગણપતિ એમણે મોટા વેગથી, વરસતા વરસાદની જેઠે જેને માટે પીકા ઉત્તમ સ્તુતિરૂપી વૃદ્ધિ કરી છે, તે નિરંતર પ્રાણીની પીકા ઉરવામાં સમર્થ, નત્ર લોકો પર માતાની જેઠે દયા કરનારી સમૃદ્ધિના સમૃદ્ધરૂપી, ભક્તોનો ભય જેણે ઉર્ણો છે એવી, સર્વ ઓળખિતાં સર્વોત્કૃષ્ટ અને પૂજ્ય, જગતની પૂર્વે પેદા થયેલી (માયા) તમોને કલ્યાણ આપે, (ચિત્ર-આ બે પદ્મગ્રંથો છે.) ૭, ૮

સરલા વહ્લારમ્ભતરલાલિવહ્લારવા ।

વારલાયહ્લમાન્દકરલા વહ્લમલ્લા ॥ ૯ ॥

ચોતરફ ધણે દૂર સુધી ચંચળ ભરમોનાના સૈન્યના મુંબરવ જેમાં ચાલ છે, હંસ પક્ષીથી જે બાપી રહી છે, અથવા કમે કમે લણુવાનાં ધાન્યનાં ખેતરો જેમાં છવાઈ રહ્યાં છે, જેમાં આમળાંનાં ઘણાં વૃક્ષો છે અને બ્યારે રાજા પોતાનું મહેસુલ ઉધરાવવાને તૈયાર છે એવી આ શરદન્કત છે. (ચિત્ર-આ મુરજ-મુદંગ બંધ છે.)

માસતે પ્રતિમાસાર રસામાતાહતાવિમા ।

માવિતાત્મા શુભા વાદે દેવામા વત તે સમા ॥ ૧૦ ॥

આપની સભા સંભવિત પુરુષોથી ભરેલી, શુભ વાદવિવાદવાળી, પ્રતિભા (કવિત્વશક્તિની ચતુરાઈવાળી છુદ્ધિ)ના સાર અને રસથી દેહોપમાન હોવાને લીધે, અહો ! દેવસભાનાં જેવી અમદં તેજથી શોભે છે. (ચિત્ર-આ પદ્મગ્રંથ છે.) ૧૦

મારમાસુપમા ચારુ રુષા મારવધૂતમા ।

માત્તધૂતતમાવાસા સા વામા મેડ્તુ મા રમા ॥ ૧૧ ॥

ઓઓમાં એની સમાન ખૂનસૂરતી કાઠીની પથ્થ નથી એવી (સર્વોત્તમ), કાંતિમાં કામદેવની સ્ત્રી (રતિ) કરતા પણ ચઢિયાતી અને ગર્વ ઉપજવવાનું અને મનને લલચાવવાનું યુખ્ય સ્થાન એવી, સ્ત્રી અને ન મળે. (ચિત્ર-આ પણ પદ્મગ્રંથ છે.) ૧૧

રસા સારસા સાર સાયતાક્ષ ક્ષતાયસા ।

સાતાવાત તયાવાસા રક્ષતસ્ત્વસ્વતક્ષર ॥ ૧૨ ॥

હે ઉત્કૃષ્ટ પોષક ! આપે રક્ષણ કરતાં આ પૃથ્વી ઉત્કૃષ્ટ રસવાળી થાઓ; હે દીર્ઘલોચન ! ધ્રુવ નષ્ટ કરનારા ચોરાદિકોનો નાશ કરનારી તથા સુખથી પોષણ કરનારી થાઓ. હે નિરંતર ઉદ્યોગી ! તમે અક્ષથી થાઓ. (ચિત્ર-આ સર્વતોભદ્ર બંધ છે.) ૧૨

યદાનતોડ્યદાનતો નયાત્યયં ન યાત્યયમ્ ।
શિવે હિતાં શિવેહિતાં સ્મરામિતાં સ્મરામિ તમ્ ॥૧૩

જે નીતિના માનથી આ માણસ નીતિને છોડતો નથી, કેમ કે એ નીતિ વડે જ એનું શુભ કરનારાં કામો થવાથી, મંગળને દિતકારક, મહાદેવે પાણુ ધર્યાનેથી અને કંઈપણ (કામદેવ) કરતા પણુ વિશેષ સુંદર છે. માટે તે(નીતિ)નું હું સ્મરણ કરું છું. (ચિત્ર-આમાં ચારે ચરણો યમકથી ભરેલા, છે.) ૧૩

આત્માયાનામાહાત્મ્યાવાગીતિર્નીતિર્પ્રીતિઃ પ્રીતિઃ ।
મોગો રોગો મોહો મોહો ધ્યેયેચ્છેલ્લેમે દેશે ॥૧૪॥

વેદમાં અત્યવાણી (ઉપનિષદો) એમ કહે છે કે, આત્મા અને પરમાત્મા એનું શુભ અને એકાત દેશમાં ધૃતિ (કર્તવ્ય), નીતિ (ન્યાય), ભીતિ (ભય), પ્રીતિ (પ્રેમ), ભોગ (લેખ), રાગ, મોહ (આનંદ) અને મોહ એના આનંદપૂર્વક (વિવેકવાણી) વિચાર કરવો. (ચિત્ર-આમાં છોકાનુપ્રાસ છે.) ૧૪

નાગવિશેષે શેષેડશેષેડપિ સંહતે જગતિ ।
હંર્યસિ કાલં કાલં કા લક્ષ્મલક્ષ્મને સ્તુતિર્મંવતઃ ॥૧૫॥

હે રામ ! આપ સંપૂર્ણ જગતનો સંહાર કરીને શેષ (નાગ) ઉપર, પોઢો છો તથા તરવાર જેવો તીક્ષ્ણ કાળો વર્ણનો જે કાળ તેનો સંહાર કરો છો; માટે આપની લંકા પર ચઢાઈ કરવા વિશેષની સ્તુતિ તે કંઈ જ (હિસાબમાં) નથી. (ચિત્ર-યમક તથા છોકાનુપ્રાસ.) ૧૫

વિનાયમેનો નયતાસુપાદિના વિના યમેનોનયતા સુપા દિના । મહાજનોડ્યયિત માનસાદર્ મહાજનોદી યતમાનસાદર્મ્ ॥૧૬॥

મરેતા જટાયુ(ગીધ)ને નેછીને લક્ષ્મણ, શ્રી રામચંદ્રને કહે છે કે, આ નર પંખી(જટાયુ)ને વિના અપરાધે, ચેતાને નરને લઈ જનાર, લોકોના પ્રાણનો આહાર કરનાર, રક્ષણ કરનારા લોકોને વિષાદ આપનાર આ યમે, જલહીથી મારા મનરૂપી માનસ સરોવરમાંથી, જટાયુરૂપી નરપંખીનો નાશ કર્યો છે. જટાયુ પંખી મહાત્મા અને દુર્જનનો નાશ કરનારો હોનો. (ચિત્ર-પાદાવૃત્તિ યમક.) ૧૬

વિશ્વસ્ય હેતુરમરેવંદુ ગીયસે ત્વં વિશ્વમરે શિવ-
શિવે ત્રિગુણાત્મમૂર્તે । ચિદ્ધયોમતોડપિ પરમાં પ્રથમાં
વદન્તિ ત્વાં યોગિનઃ સ્તુતિપરાઃ પ્રણિધાનદ્રષ્ટા ॥૧૭॥

હે ત્રિગુણાત્મકમૂર્તિ ! વિશ્વંભરા ! શિવ શિવે ! તું આ જગતનું કારણ છે, એમ સર્વ દેવતાઓ ગાય છે. મોટા મોટા સ્તુતિ કરનારા યોગીઓ, સમાધિદૃષ્ટી નેછીને, સર્વ વિશ્વમાં ગાપેલા આગસ અને ચૈતન્યરૂપ કરતાં તું શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે.

આ શ્લોકના દરેક ચરણમાં ૧૪ અક્ષરો છે, તેમાંથી ૬, ૭, ૮ એ ત્રણ અક્ષરો મૂકી દઈને વાંચતાં ઈદ્ર-વળા છંદનો શ્લોક, શિવજીની સ્તુતિનો બને છે, તેમ કરતાં એવા અર્થ થાય છે કે :-

હે ત્રિગુણાત્મમૂર્તિ ! હે વિશ્વંભર ! હે શિવ ! આપ આ જગતનું કારણ છે, એમ શ્રોકો આપની સ્તુતિ કરે છે. યોગીઓ સમાધિદૃષ્ટી આપની મૂર્તિને નેછીને આકાશ તંત્ર ચૈતન્ય કરતા પણુ પ્રથમ(આદિ)ની કહે છે. (ચિત્ર-આમાં શિવ અને શિવા : (દુર્ગા) બેઉનું વર્ણન લુહા લુહા છંદથી વંચાય એમ કહ્યું છે.) ૧૭
પાયાદ્ઃ કરણોડરણો રણણો રાણો રણોવારણો
વત્તા યેન રમારમારમરમાઃ રમારમા સા રમા ।

સ શ્રીમાનુદયોદયો દ્યદ્યો દયોદ્યોદેવ્યો
વિષ્ણુર્જિષ્ણુરમીરમીરમિરમીરમીરમીસારમીઃ ॥૧૮॥

સર્વવ્યાપક માયાનું અવર્ણન કરીને જગતનું રક્ષણ કરનાર લક્ષ્મીપતિ અને રક્ષણ કરવામાં વિદ્ય કરનારાઓને જીતનાગ વિષયુ દમણા તમારું રક્ષણ કરો. (પરમેશ્વર સર્વ કંઠાણે સમદષ્ટિ છે એ વાત દંદ કરવા માટે ભરવાનના બધા અવતારોનું સ્વરૂપ જેમાં વર્ણવ્યાઈ બધે એવા વિશેષણો એમાં વાપર્યા છે)

કરણઃ (કં=જલ રણુ=રણુતિ) એટલે પાણીમાં જનારા, અર્થાત્ મરુ, કરુણપર્ય ધરનાર.

અરણઃ (અ=નિદિ, રણુ=યુદ્ધ) એટલે યુદ્ધ ન કરનાર અર્થાત્ પ્રાણીજીવનું રૂપ ધરનાર વામન અવતાર.

રણુરણો રાણો રણોવારણો એટલે યુદ્ધમાં થતા અવાજોના રણકાનો રણકો (પરંધો), અને યુદ્ધમાં ધપતા ચરતીરોને મારનાર અર્થાત્ દુનિંદાવતાર.

દત્તા યેન રમરમા રામારમાઃ સા રમા એટલે શુનને ઠરનાર એવા પ્રાણીને લક્ષ્મી આપી તે, રમા સાથે રમનાર, રમાના પતિ વિષ્ણુને આનંદ પમાડનાર જે શાલ્યો તેને આનંદ દેનાર અર્થાત્ પરશુરામ.

ઉદ્યોદય (ઉત્=કાઢે છે, અદ્યોદય=પર્વતાદિ) અર્થાત્ પૃથ્વીને પાણીમાથી કાઢનાર વરાહ અવતાર.

અદ્યદયા એટલે નિર્દય લોકો પર દયા કરનાર અર્થાત્ છુદાવતા.

દાયોદયોદ્દયો એટલે વારસો મેળવવા માટે જેમણે શસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે એવા દુર્યોધનાદિ કૌરવોને મારનાર જે અર્જુન તેના પર દયા કરનાર અર્થાત્ કૃષ્ણાવતાર.

અભીરભાલિ • એટલે ખીજની રૂઝીને ઉપાડી બવા

વજેરે ખરાબ કામ કરવામાં જે નિર્ભય છે એવા રાવણ વજેરેને લય ઉપનયના માટે વેગથી તૈયારી કરનાર અર્થાત્ રામાવતાર.

અભીરાભીરભીસારભી. એટલે શરવીરા અને ખીકણો તેને થયું કપટ, લોભ વજેરેથી ભય ઉત્પન્ન કરનાર જે દુષ્ટ મહેન્દ્ર તેને થયું જેથી ભય છે એવા દ્રુપદ અવતાર (ચિત્ર આમાં વૃત્તિ-અનુપ્રાસ તથા છેકાનુપ્રાસ તથા દશે અવતારનું વર્ણન છે.) ૧૮

ચતુર્થ પ્રકરણ સમાપ્ત

સુભાષિતરત્નભાષ્ટાગાર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

પંચમ પ્રકરણ

અન્યોક્તિ પ્રકરણ

સૂર્યાન્યોક્તિઓ.

[સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્ય દ્વારા જે અન્યને કહેવાય તે 'અન્યોક્તિ' એક અલંકારનું નામ છે; જેમાં એકને ઉદ્દેશીને જે કહેવામાં આવ્યું હોય, તે ગ્રીષ્મ રીતે તેને લાગુ નહિ પડતાં અન્યને લાગુ પડે છે. જેમ કે, 'શરવીર રાજના પ્રતાપથી ખીજા બધાના પ્રતાપે ઢંકાઈ જાય છે.' એ ભાવને સ્પષ્ટ રીતે નહિ કહેતા 'સૂર્યનો ઉદય થતા અન્ય મહેના પ્રકાશ રહેતા નથી.' વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે ભાષાને મનોહર બનાવવાનો સાહિત્યિક કવિઓનો એક વિશેષ પ્રયત્ન છે. લોકમાં પણ આવી અન્યોક્તિઓ જોવા મળે છે. જેમ કે વડીલજીને બહેન-દીકરીઓને કહીને અન્યોક્તિથી વડુ વગેરેને સંભળાવે છે. આ પ્રકરણમાં સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પ્રકૃતિ પદાર્થો, સિંહ, હાથી જેવા પ્રાણીઓ, પોષક, કોષલ વગેરે પદાર્થોને ગ્રીષ્મ રીતે કહીને અપ્યત્વ થયે, યુધ્ધ વગેરેની મહત્તા બતાવી છે.]

રથેરેવોદયઃ શ્લોઘ્યઃ કોઽન્યેષામુદયમહઃ ।
ન તર્માસિ ન તેજાસિ ચર્મિન્નમ્યુદિતે સતિ ॥૧॥
ખીજા મહેના ઉદયની રી વાત કરવી ? ઉદય તો સૂર્યનો જ વખાણવા જેવો છે કે, જેનો ઉદય થયા પછી ખીજા અંધકારો કે પ્રકાશો રહેતા નથી. ૧
ચર્યોતો શોતતે સાવચાવન્નોદયતે શશી ।
ચંદ્રિતે તુ સદ્દશ્ણાશૌ ન રચ્યોતો ન ચન્દ્રમાઃ ॥૨॥
જ્યાં સુધી ચંદ્ર ઉદય પામતો નથી, ત્યાં સુધી આગ્રિયો પ્રકાશનો દોષ છે. પરંતુ જ્યાં ઠગર કિરણોવાળા સૂર્યનો ઉદય થયો કે પછી આગ્રિયો દોષો નથી, ચંદ્ર દોષો નથી ૨
તસ્યૈવામ્યુદયો મૂયાદ્ધાનોર્ચસ્યોદયે સતિ ।
વિકાસમાજો જાયન્તે ગુણિનઃ કમલકરાઃ ॥૩॥

તે સૂર્યનો જ ઉદય થાય; કારણ કે સૂર્યનો ઉદય થયા પછી સૌંદર્યાદિ ગુણયુક્ત કમળસમૂહો (અથવા કમળ સમાન ગુણવાન જનો) વિકાસને પામે છે. ૩
નિમીલિતાય પદ્માનામુદયાયાત્પત્તેજસામ્ ।
તમસામવકાશાય ઘજત્યસ્તમસૌ રવિઃ ॥૪॥

આ સૂર્ય અસ્ત પામી રહ્યો છે, તે કમળોને ખીડાવા માટે, નાના નાના તેજની ઉદયને માટે તેમ જ અંધકારોને અવકાશ આપવા માટે ખતરી. ૪
કરસ્કોટોઽન્યવત્યાગસ્તેજોહ્વાનિઃ સરાગતા ।
વાતુણીસંગજાવસ્થા માતુનામ્પ્રભુયતે ॥ ૫ ॥

આ સૂર્ય પશ્ચિમ વાસ્ણી પશ્ચિમ દિશા, દારૂનો સંગ્રહી જે દશા થાય, તે અનુભવી લાગે છે. દારૂડિયો તાલીઓ પાડે તેમ સૂર્ય કિરણો સંગ્રહિત છે; દારૂડિયો અંધાર (વસ્ત્ર) છોડે તેમ સૂર્ય અંધાર (આકાશ) છોડે છે. દારૂડિયાની જેમ સૂર્યના તેજની હાનિ થાય છે અને દારૂડિયો રાગી અને, તેમ સૂર્ય પશ્ચિમ લાલ રંગ ધારણ કરે છે. ૫

અજઞ્ઞ લસત્પદ્મિનીમૃન્દસદ્ગ્નઃ, મધૂનિ પ્રકામં વિચન્તં મિલિન્દમ્ । રવિમોંચયત્યવજકારાગૃહેભ્યો, દયાહુર્દિં નો દુષ્ટવદોપદર્શી ॥ ૬ ॥

સૂર્ય દયાળુ બનીને કમળોના કાશશુદ્ધમાંથી ભમરાને છોડાવે છે; કે જે ભમરા વિકાસ પામેય કમળોનો સંગ્રહ કરીને સંપૂર્ણ રીતે ફૂલના રસના પાન કરે છે. એ સૂર્ય દુષ્ટનો જેમ દોષ (દોષ-રાગ)ને જોનાર (ચંદ્ર) નથી. ૬

પ્રતાવત્સરસિજકુદ્મલસ્ય કૃત્યં, મિત્તવાન્મઃ સરસિ વિનિર્ગમો વર્ધિયન્ । આમોદો વિક્રસનમિન્દિરા-નિગસત્સર્વં દિનકરકૃત્યમામનન્તિ ॥ ૭ ॥

કમળની કળાતું આટલું કાર્ય છે કે, તેણે સર્વે-
વગમા પાણી ભેદીને બહાર પ્રગટ થયું. સૂર્ય, ચંદ્ર, વિક્રાંત,
સોભાનો વાસ એ બધાં કાર્યો તે સૂર્યના માનવામાં
આવ્યા છે. ૭

દેવોદરિવંદ્ય વશસિ કૌસ્તુભં તન્મન્યેચ કાવન
પુનરુમ્ભેગઃ પ્રતિષ્ઠા યપાદસંગવિસમાપતસૌરભાગિ,
યતે સ પ્વ શિરસા સરસીરુહાગિ ॥ ૮ ॥

વિષ્ણુ ભગવાન પોતાની છાતી પર જે કૌસ્તુભમણિ
ધારણ કરે છે, તે સૂર્યની પ્રતિષ્ઠા છે, એમ હું માનું
છું. તે જ વિષ્ણુ ભગવાન પોતાના મસ્તકે કમળ ધારણ
કરે છે કે જે કમળને સૂર્યનાં કિરણોની સંગતિ થતા
મુગ્ધ મગેલી છે. ૮

છત્વત્સમૂનિ સુવહ્નિ મહામહાંસિ, ચન્દ્રોડ્યલ
નુપતમમ્હલમ્હનાય । સૂર્યોદયે ન વદુદેતિ ન ચાસ્ત-
મેતિ, યેનોદિતેન દિનમસ્તમિતેન રાત્રિઃ ॥ ૯ ॥

આ ઘણી જ તેજવાળા નક્ષત્રો ભણે ઉદય પામે
અને ભુવનશ્પી મંડલને શાલા આપવા માટે ભણે આ
ચંદ્ર પચુ હોય । પરંતુ સૂર્યને છોડીને કાઈનો ઉદય
થતો નથી અને કાઈનો અસ્ત થતો નથી; કારણ કે
સૂર્યના ઉદયથી દિવસ ગણાય છે અને અસ્ત પામવા-
થી રાત ગણાય છે. ૯

વિન્દ્રીતમોક્તિજગજનરુદ્ધનાદિ, સર્વં મવિવ્યતિ
રવેરિષ ચન્દ્રતોડિપિ । કિં ભસ્તગામિનિ રયૌ ભવિતા
ન જાને, રાત્રીવર્જીવનવિધૌ કવલ્લઃ પ્રકારઃ ॥ ૧૦ ॥

દિશાઓની સોખા, અધકારનો નાશ, ભગવાની
લોકોનાં રંજન વગેરે કાર્યો તે સૂર્યનો જેમ ચંદ્રથી
પચુ બધા થાય છે; પરંતુ બ્યારે સૂર્ય આશમી જશે,
ત્યારે કમળને છવન આપવાના કાર્યમાં કયો પ્રકાર
કેવામાં આવશે, તેની અને બાજુ નથી. ૧૦

અધિગમનમનેકામતારકા રાજમાનાઃ
પ્રતિગ્રહમપિ દીપાઃ પ્રાપ્તુવન્તિ પ્રતિષ્ઠામ્ ।
દિશિ દિશિ વિન્સન્દઃ સન્તિ રગ્ગોતપોતાઃ
મવિતરિ હદિતેડિર્મિન્નિક નુ લોકેરલોકિ ॥ ૧૧ ॥

આકાશમાં અનેક તારાઓ ગમગી રહ્યા છે ઘેર-
ઘેર દીવાઓ પચુ પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, તે જ દિશાએ
દિશાએ આગ્રિયા ઝળપી ગયા છે; પરંતુ બ્યારે સૂર્યનો
ઉદય થશે, ત્યારે એ પ્રકાશ આપવાના પદોથીથી કઈ
વસ્તુ પ્રકાશિત થશે ? ૧૧

ગતે તસ્મિન્માનો વિમુખસમુનેપવિરહ-
વ્યયાં ચન્દ્રો નેપ્યસનુચિર્વામિતો નાસિ કિમપિ ।

इदं चेत्तन्तापं जनयतिविरामत्र यद्गमी
प्रदीपाः संजातास्तितिरहतिरद्वोदूरशिखाः ॥ १२ ॥

એ સૂર્ય બ્યારે આશમી જશે, ત્યારે ત્રણે ભુવનોને
જે વિરહવ્યથા ભગ્ને તેને તો ચંદ્ર દૂર કરશે, તેમ
કાંઈ અપેક્ષા થતું હોય એમ લાગતું નથી; પરંતુ
અધકારને હરવા માટે જેમણે શિખાઓ જોડી કરેલી
છે એના આ દીવાઓ પ્રગટ થયા છે, તે ખરેખરા
મારા ચિત્તને વિશેષ સંતાપ આપે છે. ૧૨

पातः पूज्यो भवति महते नोपतापाय यस्मात्
कालेनास्तं क इह न गता यान्ति यास्यन्ति चान्ये ।
एतावत्तु व्यथयति यदालोकयद्वास्तमोभि-

स्तस्मिन्नेव प्रकृतिमहति ज्योप्ति लब्धोऽवकाशः ॥ १३ ॥

‘સૂર્યનું પતન થાય છે,’ એ બાબત મોટા માણસ-
ને સંતાપ કરનારી નથી બનતી; કારણ કે કાળને વશ
થઈને આ સંસારમાં કોણ ગયા નથી, કોણ જતા નથી
અને હવે પછી કોણ નહિ બન ? પરંતુ આટલી બાબત
તો જરૂર પીડા લીધી કરે છે કે બધાં એ સૂર્ય પ્રકાશનો
હતો, તે જ કુદરતી રીતે થકાન આકાશમાં પ્રકાશથી
ત્યજાયેલ અધકારને પોતાનો અવકાશ મેળવી લીધો છે.

पततु नभसो गच्छत्वस्तं निमज्जतु वारिधौ

व्रजतु वरुणागरद्वारं प्रभाभिरनाहतः ।

तदपि वरणिर्दत्त्वा पादं क्षિરमु મહીઘૃતાં
દલિતતિમિરમાલઃ પ્રાલઃ પુનઃ સદૃદેવ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

હલે તે સૂર્ય કિરણોથી અનાદર પામીને આકાશ-
માંથી નીચે પડે, અસ્ત પામે, સમુદ્રમાં ડૂબી બધ,
વરુણને ઘેર-પશ્ચિમ દિશામાં પહોંચી બધ; પરંતુ તે જ
સૂર્ય પર્વતોના મસ્તક પર પથ (કિરણો) ચૂકીને તેમ જ
અધકારના સમુદ્રને દૂર કરીને સવારે ફરીથી ઉદય પામશે.

येनोन्मध्य तमांसि सांसलघनस्पर्धन्ति सर्वं जग
वकुप्मत्परायतः कृतमिदं देवेन तिग्मपिपा ।

તસ્મિન્નસ્તમિલે વિવચ્ચતિ કિયાન્કૂરો જનો દુર્ગ્ગનો
યદ્ગ્રાવિ ઘૃતિ શરાદ્ધરાકલાલોકે પ્રદીપેડ્યવા ॥ ૧૫ ॥

જે અધકાર ઘુટ અને બરાવદાર બનીને મેખની
સ્પર્ધા કરતો હતો, તે અધકારને દૂર કરીને જે સૂર્ય
પોતાનાં તીખા કિરણોથી સર્વ જગતને ખરેખર રીતે
આપવાનું દેખતું કરી દીધું, તે જ સૂર્ય બ્યારે હવે
આશમી ગયો છે ત્યારે આજુસ એકલો તો દૂર અને
દુર્ગ્ગને છે કે ચંદ્રની કલાના પ્રકાશ પર કે દીવાના
પ્રકાશ પર આધાર રાખીને દેશમાં ધીરજ ધારણ કરે છે।

ચત્પાદા શિરસા ન કેન વિદ્યુતા પ્રથ્વીમૃતા મધ્યત
સ્તસ્મિન્મન્સવતિ રાઘુણા કવલિતે લોકત્રયીચક્ષુષિ ।
સ્પદ્યોતૈ સ્ફુરિત તમોમિરુદિત તારામિરુજ્જ્વલિત
ચૂકેરુતિયતમા કિમત્ર કરવૈ કિં કિં ન કચ્ચૈષ્ઠિતમ્ ॥

આ પર્વતો (૩૫) રાજ્યોની મધ્યમાં એવો કોઈ
પર્વત છે કે જેણે સૂર્ય (૩૫) ચક્રવર્તી રાજ્યોના પાદ
(કિરણ) પોતાના મસ્તકે ધારણ કર્યા ન હોય । એ
નહી લોકના ચક્ષુ અનેક મૂર્ધને જ્યારે રાહુ ગ્રસે છે
ત્યારે આગિયા ઝબૂકવા માટે છે અધકાર દેખાય છે
તારાઓ અગમ્યવા માટે છે, ધુવડો જળવા માટે છે
અને કાચુ કાચુ વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરતુ નથી તે વિશે
શુ રોકવાનું રહે છે ? ૧૬

પૂર્વાર્હે પ્રતિબોધ્ય પદ્મજવન્તાન્યુસાર્ય નૈશ તમ
કૃત્વા ચન્દ્રમસ પ્રકાશરહિત નિરતેજસ તેજસા ।
મધ્યાહ્ને સરિતા પય પ્રવિતતૈરપીય દીપ્તિ કૌર
સાચક્ષે રવિરસ્તમેતિ વિવશ કિં નામ શોચ્ય મયેત્ ॥

જેણે સવારના સમયમાં કમલના પત્રને જગાડ્યા,
રાત્રિના અધકારને દૂર કર્યા તેમ જ પોતાના તેજના
પ્રભાવથી ચંદ્રને તેજ અને પ્રકાશ વિનાનો બનાવ્યો
અને જેણે અપારના વખતે પોતાના તેજસ્વી અને લાગ્યા
કિરણોથી નદીઓના જલ પીધા તે જ સૂર્ય વિવશ
બનીને સમી સામે અસ્ત પામી જાય છે અરેઅર એ
શુ રોકજનક નથી ? ૧૭

દૂર ચાન્તુ નિશાચરા શશિકરા ક્ષેશ લમન્તાતરા
મુદ્ધપોત કલયન્તુ હન્ત ન ચિર સ્વયોતકા યોતલે ।
ધ્વાન્ત ધ્વસમુપૈતુ હસનિવહ પદ્માકરે શામ્યતુ
પ્રાચીપર્વતમૌલિમણ્ડનમણિ સૂર્ય સમુદ્ગમ્ભતે ॥૧૮॥

નિશાચર દૂર ચાલ્યા જાય ચંદ્રના કિરણો કલેશ
પામતા થાય આગિયાઓ ઝબૂકવાનું કામ લાગ્યા વખત
સુધી માડી વાળો ગાઠ અધકાર નાથ પામે, હસોના
સમૂહ કમલોના સમૂહમાં શાંત થાય કારણ કે પૂર્વ
દિશાના પર્વતના મસ્તક પર મુગ્ધઅધિરૂપ બનેન સૂર્ય
પ્રકાશી રહ્યો છે ૧૮

ચંદ્રાન્યોદ્ધિઓ

આલોકયન્ત સન્ત્યેષ મૂયાસો માસ્કરાદ્ય ।
કલ્યાણનેવ તુ પ્રાગ્રાવકર્મણિ કર્મઠ ॥૧૯॥

સૂર્ય વરેરે અનેક પ્રકાશવાળા પદાર્થો તો છે જ,
પર તુ પથ્થર (ચક્રાત)ને પિગ્ગાવવાના મગમા કુશળ
ચંદ્ર જ કલાવાન ગણાય છે ૧૯

દૈવાચયપિ તુલ્યોઽમૂર્યમૂતેશસ્ય પરિમહ ।
તથાપિ કિં કપાલાનિ તુલ્યાન્તિ કલાનિવે ॥૨॥

ભૂતેશ-મહાદેવના મધ્યમાં સાધન-સર જામ દેવએ
એકસરખા ગણાય છે, તોપણ શુ યોગીઓની તુલના
કતાનિધિ ચંદ્ર સાથે થઈ શકે છે ? ૨

અહો નક્ષત્રરાજસ્ય સામિમાન વિવેષિતમ્ ।
પરિક્ષીણસ્ય વક્ત્ર્ય સપૂર્ણસ્ય સુતૃત્તા ॥ ૩ ॥

અરે ! આ નક્ષત્રરાજ-ચંદ્રનું અભિમાનથી ભરેતુ
વર્તન કેવું છે ? જ્યારે ક્ષય પામે છે ત્યારે વક્રપથ
(વાકાશ, દુષ્ટતા) ધારણ કરે છે અને જ્યારે સપૂર્ણ
વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે સુતૃતપથ (ગોળાકાર, સારા વર્તન)
ધારણ કરે છે ૩

વ્યજ્યમાનકલક્રસ્ય વૃદ્ધૌ સતિ કલાનિવે ।
આશાસ્મદે વય પૂર્વા સર્વેભ્યાઃ કૃણા દશામ્ ॥૪॥

એ કલાનિધિ ચંદ્રની પૂરેપૂરી વૃદ્ધિ થાય છે તોપણ
તેનું કલક સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે, તેના કરતાં તો
અમે તે ચંદ્રની હીન દશાને વખાણીએ છીએ કે જે
(કલ કરહિત હોવાને કારણે) બધાની પ્રશંસા પામે છે ૪
ક્ષીણ ક્ષીણ સમીપત્વ પૂર્ણ પૂર્ણાઽતિદૂરતામ્ ।
લપૈત મિત્રાચચન્દ્રો યુક્ત તન્મલિન્તાત્મન ॥૫॥

એ ચંદ્ર જેમ જેમ ઘટતો જાય છે તેમ તેમ તે
મિત્રા સૂર્ય લાઈ-મધ)ની પાસે આવતો જાય છે અને
જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ તે દૂર થતો જાય
છે તે અરેઅર ! મલિનતા (કલક, દુષ્ટતા)ને ધારણ
કરનારને યોગ્ય છે ૫

નિશાચરોઽપિ દીનોઽપિ સકલક્રોઽપિ ચન્દ્રમા ।
ચકોરીનયનદન્દ્રામાનન્દવતિ સર્વદા ॥ ૬ ॥

એ ચંદ્ર નિશાચર (રાતે ફરનાર) હોય હીન
(ક્ષીણ) હોય અને કનમ્વાળો હોય તોપણ તે ચંદ્રો
ના બે નેત્રોને સદા આનંદ આપનાર બને છે (તે જ
તેની યોગતા છે) ૬

હરસુદૃટે મુરતટિનીનિકટસિતિલાભતો દ્વિચેન્દ્રેણ ।
અપિ ગરલ ફળિમૃદ્ધતિરીક્ષણતીક્ષ્ણાનુશુક્ષણિ ક્ષાન્ત ॥

ચંદ્ર મહાદેવના મુગ્ધરૂપે બનેલો હોય અને તે મુગ્ધની
પામે મુગ્ધાબીના વાસ હોય, તે મુગ્ધને વીટાઈને જે
જે સર્પરાજ પડેલો છે, તેણે ચુ પોતાના ઝેર, ક્ષુભના
કુત્મર અને ત્રીજા નેત્રમાં રહેલ અગ્નિ જેની તીક્ષ્ણ
જવાળા શમાવી ખર્ચી કે ! (અર્થાત મારા સચ્ચી પથ
દૃષ્ટ જન પોતાને સ્વભાવ છોડતો નથી) ૭

નિજકરનિકરસમૃદ્ધયા ધવલય મુવનાનિ પાર્વણ
શશાઙ્કા । સુચિરં હન્ત ન સહતે હતવિધિરહ સુસ્થિતં
કમપિ ॥ ૮ ॥

પૂણ્યમાના પર્વે શોભતા અને સસલાના ચિહ્નને
ધારણ કરતા હે ચંદ્ર! પોતાના કિરણોના સમૂહની
સમૃદ્ધિથી સર્વ લોકોને સોદે બનાવી દે, કારણ કે આ
અભાગિયો વિધાતા અહીં કોઈ પણ લાંબા કાળ સુધી
સારી રીતે રહે તે સહન કરતો નથી. ૮

યદપિ શરોઽધિરોહતિ રૌદ્રઃ ક્રોધેન સિંહિકાતનયઃ ।
ત્યજતિ ન શરણં યાતં સાગરસુનુર્ગમં તદપિ ॥ ૧૧ ॥

એ ભયંકર રાહુ ક્રોધમાં આવીને બોલે ચંદ્રના
માથા પર ચઢી બેસે છે, તોપણ સમુદ્રનો પુત્ર એ ચંદ્ર
પોતાને શરણે આવેલ હરણુનો ત્યાગ કરતો નથી. ૯
પ્રોપિતવતિ રજનિકરે બન્ધુતયા ન લલુ કૈરવાણેષ્વ ।
મ્લાયન્તિ કિન્તુ સહસા મુવનાન્વપિ તમસિ મજન્તિ ॥

બ્યારે આ ચંદ્ર પરદેશગમન કરે છે, ત્યારે, તેને
પોતાનો નાથ ગંધીને પોષણીઓ જ મલિન બની બળ
છે, એમ નથી; પરંતુ આ બધા લોકો પણ એકદમ
અધિકારમાં ડૂબી બળ છે. ૧૦

શઙ્કરશિરસિ નિવેશિતપદેતિ મા ગર્ભમુદ્ગહેન્દુકલે ।
ફલમેતસ્ય ભવિવ્યતિ તવ ચઙ્કીચરણેરુમુજા ॥ ૧૧ ॥

હે ચંદ્રની કળા! તને ચંક્રના મસ્તક પર સ્થાન
મળેલું છે, તેથી તું ગર્ભ ધારણ કરીશ નહિ; ચંક્રી
પાર્વતીના ચરણના રજનાં મળન (કાપમાં ચંક્રી લાત
મારે તેથી) થી તારા આ કાર્યનું તને કળ મળી રહેશે.

યા મહેશશિરસો વિભૂષણં યા ત્રિલોકજનલોચ-
નોત્સવઃ । સેયમિન્દુકલિકા દિનાત્યયે તાપિતા કમિહ
નાતિતાપ્યેત્ ॥ ૧૨ ॥

જે ચંદ્રની કળા મહાદેવના મસ્તકનું ભૂષણ છે,
જે ચંદ્રકળા ત્રણ લોકનાં મનુષ્યોનાં નેત્રોના ઉત્સવ છે
તે જ આ ચંદ્રકળા દિવસ આશ્રમતાં (જે સ્થળે) ત્રણ
લોકો હોય, તો તે કયા વિરહીજનને સંતાપ આપ-
નારી નહિ થાય? ૧૨

રજિતા ન કદુમો નિવેશિતા નાર્ચિવો વત ચક્રોર-
ચન્નુપુ । કદમિન્દુરુદયે નિર્ણયતે દારુણેન તમસા
વલીયસા ॥ ૧૩ ॥

અરે! એ ચંદ્ર ઢળ દિશાઓને પણ રાજ કરી
નથી તેમ જ લોકોની ચાંચમાં કિરણો પણ પૂર્ણ નથી.
ઉદય થતાની સાથે જ ભયંકર અધિકારસ્વરૂપ રાહુ એ
ચંદ્રનાં પાત કરી બળ છે, એ કદ છે. ૧૩

કિરતિ પ્રકરં ગવાં પ્રકર્ષં સુમનઃ સ્વચ્છતરં વિધૌ
કલાનામ્ । કતિ ચેત્કલયન્તિ યત્પ્રવોધં કતિ ચેન્નેતિ
સ તત્ત્વભાવ એવ ॥ ૧૪ ॥

વિધાતા કિરણોના સમૂહને સંપૂર્ણપણે વિકસાવે
છે તેમ જ કળાઓને અત્યંત સ્વચ્છ-સોદે બનાવે છેઃ
તોપણ તે ચંદ્ર અમુક ક્ષેત્ર (પોષણીઓ) ને વિકસાવે
છે અને અમુક ક્ષેત્ર (કમળ) ને વિકસાવતો નથી, તે
તેનો સ્વભાવ જ છે. ૧૪

નિષેઃ કલાનામપિ રીતિરેવા મર્માર્ણં મે સંસ્પૃશ-
તીવ મૂયઃ । કુતો વિશેષાલ્પમુદેન્નુરાગઃ કુતો વિરાગશ્ચ
કુશેશેયુ ॥ ૧૫ ॥

એ ચંદ્ર સર્વ કળાઓનો ભંડાર છે, તોપણ તેની
એક રીત આશં મર્મસ્થાનોને વિશેષે અડકી બળ છે,
તે એ કે એ ચંદ્ર શા માટે પોષણીમાં વિશેષ કરીને
અનુરાગ રાખે છે અને કમળોમાં સંપૂર્ણ વેરાગ્ય રાખે છે?
નિર્બીઙ્ગો યદપિ દેવયોગાન્નિશાકરશ્ચાપિ વિધુંતુદેન ।

તથાપિ પીયૂષવિશેષવર્ષાં સુષાકરઃ કૈરવકાનનેપુ ॥ ૧૬ ॥
કુદરતના સંજોગ આવી પડતાં એ ચંદ્ર રાહુથી
સંપૂર્ણ રીતે પીડા પામે છે; તોપણ તે સુષાકર ચંદ્ર
પોષણીઓનાં વનોમાં વિશેષે અમૃત વરસાવતો રહે છે. ૧૬

વક્ત્રોઽસ્તુ બાલ્યે તદનુ પ્રવૃદ્ધઃ, કલક્રવાનસ્તુ
જડોઽસ્તુ ચન્દ્રઃ । મહેશમૌલૌ ચ પદં વદ્ધાતુ, જાયેત
વન્ધ્યો વિવિધોપકારાત્ ॥ ૧૭ ॥

એ નાનો (બાલપણમાં) હોતો ત્યારે ભલે વાંકો
હોય, પણ પછી વધીને મોટો થયો ત્યારે ભલે કલક્રવાઓ
થયો હોય અને એ ચંદ્ર ભલે જડ (જલથી ભરેલો)
હોય; પરંતુ તેણે બ્યારે મહાદેવના મુગ્ધમાં સ્થાન
મળેલું ત્યારે વિવિધ ઉપકાર કરવાથી તે સર્વને વંદવા-
લાયક થાય છે. ૧૭

તારાગણાશ્ચન્દ્રમસં ભજન્તે ન જાતુ નાર્યં મલિના-
કરાણામ્ । એવાવતા તસ્ય કિમસ્તિ હાનિર્હાતા વયો-
રન્તરમેષ્વ લોકઃ ॥ ૧૮ ॥

એ તારાઓના અણુ કમળના સમૂહના પતિ સ્થાને
સેવતા નથી; પરંતુ ચંદ્રમાને ભજે છે, એટલા કારણે
તે સર્વને શું નુકસાન થયું. આ લોક તો તે બંને
વચ્ચે રહેલા તકાવતને બળુનાર છે. ૧૮

યસ્યોદયેનૈવ દિશાં પ્રસાદસ્તાપાપનોદોઽપિ જગતઃ
ત્રયસ્ય । ચક્રોરચન્નુપુટપારણે તુ ચન્દ્રસ્ય તસ્યાસ્તિ
કિયાન્નવાસઃ ॥ ૧૯ ॥

જેનો ઉદય થતાંની સાથે જ દિશાઓને પ્રસન્નતા મળે છે તેમ જ ગ્રહે જગતોના તાપ દૂર થાય છે, તે ચંદ્રને ચંદ્રારની બે ચાંચના સંપ્રદમાં અમૃત રેડીને પારણાં કરાવવામાં ક્યો મોટો પ્રયત્ન કરવો પડે એમ છે? ૧૯

પ્રકૃવૈતા સંગતિમિન્દુનાયુના, કિં કિં ચ લઘ્વૈ જગદીશ્વરેણ વૈ । કલક્રૂહાનિઃ સુરસિન્ધુસંગમઃ, કલ્પાશ્ચયિત્વં ચ પદં તમેષોચક્રેઃ ॥૨૦॥

એ ચંદ્રે જગતના ઈશ્વર મહાદેવની સંગતિ કરવાથી શુ શું મેળવ્યું, હવે (તે તો જુઓ) ચંદ્રના કલકની હાનિ ધર્ષ, દેવનદી ગંગાના સંગમ થયો, અદ્ભુત કળા મળી તેમ જ સર્વથી ઊંચા એવા દેવાસ પર સ્થાન મળ્યું.

નયનમસિ જનાર્વનસ્ય શંભોયુક્ટમણિઃ સુદશાં ત્વમાદિદેવઃ । ત્યજ્ઞસિ ન મૃગમાત્રમેકમિન્દ્વો, ચિરમિતિ યેન કલક્રિનં વદન્તિ ॥૨૧॥

હે ચંદ્ર! તું વિષ્ણુનું નેત્ર છે, શકરના મુગટનો મણિ છે, તેમ જ સારાં નેત્રવાળી રમણીઓનો પ્રથમ દેવ છે; પરંતુ ક્રૂત એક મૃગલાને ત્યાગ કરતો નથી; તેથી લોકો તને કલકવાળો કહે છે. ૨૧

વિરમ તિમિર સાહસાદમુખ્યાદિ રવિરસ્તમિતઃ સ્વતત્તતઃ કિન્મ્ । કલયસિ ન પુરો મહોર્મિધારાદ્યતિનિધિરભ્યુદયસ્થં જ્ઞાગ્રઃ ॥૨૨॥

હે અધકાર! આ તારા પોતા સાહસથી થઈ જા. જોકે આ સૂર્ય આકાશમાંથી આગમી ગયો છે; તેથી શું? મોટી ઊર્મિઓની ધારા જેવા કિરણોના ભંડાર જેની પાસે છે એવો આ ચંદ્ર સામે ઊભી રહ્યો છે, તેને શું તું જોતો નથી? ૨૨

આસ્તે વિષ્ણુઃ પરમનિર્વૃત્ત એવ મૌલી, શંભોરિતિ ત્રિજગતીજનચિત્તવૃત્તિઃ । અન્નર્નિગ્ધનયનાત્લવાહદુઃખં, જ્ઞાનાતિ કઃ પરશ્ચેત્ત વત ઝીતરમ્ભે ॥૨૩॥

શકરના મુગટ પર ચડીને ચંદ્ર મોટા આનંદને ભોગવે છે એ રીતે ત્રણ જગતના લોકોની મનોવૃત્તિ હોય છે; પરંતુ જટાની અંદર છુપાઈને રહેલ ત્રીજા નેત્રના અગ્નિના દાદરું જે કુઝા ભોજનનું પડે છે; તેને તો ચંદ્ર વિના ખીણું ટાણુ ભણી શકે એમ છે?

एकैव सामृतमयी सुतरामनर्था, कायस्थस्यौ हिमकरस्य कला दयैव । जारोपितो गुणविदा परमेश्वरेण, चूडामणौ न गणितोऽय कलद्रोपः ॥२४॥

એ શીતળ કિરણવાળા ચંદ્રની અનેક કળાઓમાં કાઠ એક જ કળા, અમૃતથી ભરેલી અને અમૃત્ય મળી આવી. જે કળાને લીધે શુભ ભણુનારા મહાદેવે ચંદ્રને

પોતાના મુગટમાં મશ્કરે રાખી લીધો અને તેના કલક રૂપી દોષને ગર્યો નહિ. ૨૪

अयान्विधौर्वहलपक्षपरिक्षयोऽपि, नो पूर्णतापि जलवेरिह वर्णमीया । यद्धारि न स्मृति हन्त प्रथम-नोऽपि, यस्यासूतैर्मखमुजोऽपि मुदं लभन्ते ॥२५॥

કૃષ્ણપક્ષમાં હાનિ પામતો એ ચંદ્રનો દોષ પણ સારો છે; પરંતુ સમુદ્ર પૂરી રીતે ભરેલો છે, તે શુભ પણ વખાણવા જેવો નથી; કારણ કે સામાન્ય માણસ પણ તે સમુદ્રનું બળ પીતો નથી, અ્યારે યજ્ઞનાં હવિ લેનારા દેવો પણ ચંદ્રનાં અમૃતોથી આનંદ મેળવે છે.

मारस्य मित्रमसि किं च सुधामयूर, शंभोवपि प्रणयितां प्रकटीकरोपि । विश्वासपात्रमसि यद्विपत्तो-स्तयोरप्येतत्तत्र प्रकृतिसुदृढतनोश्चरित्रम् ॥२६॥

અમૃતનાં કિરણોને ધારણ કરનાર હે ચંદ્ર! તું કામદેવનો મિત્ર છે, તે સાથે મહાદેવ વિષે પણ પ્રેમને પ્રગટ કરે છે; તે બંને પરસ્પર દ્રેષ કરનારા છે, છતાં પણ તું બંનેના વિશ્વાસને પાત્ર બનેલ છે; તે કુદરતી રીતે શુદ્ધ રહેલ શરીરને ધારણ કરનારા તારા ચરિત્રનો અંદાઝ છે. ૨૬

रत्नाकरो जनयिता सहजस्त्रवर्गः, किं कथ्यताम-मृतकौस्तुभपरिजाताः । किं तैरचिन्त्यमिह तत्पुनर-न्यदेव, तत्त्वान्तरं कुमुद्वन्धुरसौ यन्निन्दुः ॥२७॥

એ સમુદ્ર ચંદ્રને જન્મ આપનાર છે. અમૃત, કોસ્તુભ અને પારિમ્લત એ બધા તેની સાથે જન્મેલા વર્ગમાં આવે છે. તે છતાં તે બધાંએ જેનો મનમાં પણ વિચાર કયો નહિ, એવું કોક ખીણું જ તરવ આ ચંદ્રમાં ભેરામાં આવ્યું, તે એ કે 'આ ચંદ્રે પોષણીઓની સાથે સંબધ જોડી દોષો. (અને પોતાના કુડંખીઓને વીસારી મૂક્યા.) ૨૭

नानन्दि कैरवमवर्धि न धाम्युराशिरादीपि नाप्स्वरमहारि न वान्धकारः । धिदैवदुर्लसितं यदसौ सुधांशुरभ्युदयश्च तमसा कवलीकृतश्च ॥२८॥

અરે! આ દેવના એટા વિલાસને ધિહાર છે કે, આ ચંદ્રે પોષણીના વનને આનંદ ન આપ્યો, સમુદ્રમાં ભરતી ન લાવ્યો, આકાશને પ્રકાશિત ન કર્યું, તેમ જ અધકાર દરી ન લીધો અને એ ઉદય પાર્યો, તેની સાથે જ રાહુએ તેનો ક્રાંતિયો કરી દીધો! ૨૮

चन्द्रं समग्रयति नाम विधिस्त्वेतन्का, क्षीणस्तु विष्वपरिपूर्णमपूर्णाव । एवं पुनः सकलमण्डलपूर्णवर्णं, सा पूर्णिमेव तलु पूरयितुं समर्था ॥२९॥

અનેક તિથિએ ચંદ્રને આશ્રય આપે છે; પરંતુ ચંદ્ર તો ક્ષય પામેલો હોય છે. ચંદ્રના બિંબને સંપૂર્ણ કરવા માટે ઠાઈ તિથિ પૂર્ણ બની નથી. ખરેખર એવી એક જ તિથિ પૂર્ણિમા છે, જેણે ચંદ્રના સર્વ કળાવાળા મંડળને પરિપૂર્ણ કરવામાં સામર્થ્ય મેળવેલું છે.

મેરા દિશઃ કુમુદમુદ્ધિદુરં પિવન્તિ, જ્યોત્સ્ના-કરમ્મસુદંભરયશ્ચકોરાઃ । આઃ કીદગત્રિમુનિલોચન-દૂપિકાચાં, પીયૂષદીપિતિરિતિ પ્રથિતોડનુરાગઃ ॥ ૩૦ ॥

ચંદ્રની એ જ્યોત્સ્નાએ દિશાઓને ઉજવાળી, પોષણીનો વિકાસ કર્યો, પેટ ભરનારાં ચંદ્રર પક્ષીઓએ ચાંદનીના સમુદ્રનાં પાન કરી લીધાં, તે વાત ખરોખર છે; પરંતુ જે ચાંદનીએ અત્રિમુનિના લોચન(પુત્ર)ને અર્થાત્ ચંદ્રને દુષિત કર્યો; તેને પીયૂષદીપિતિ-અચ્યુતનો ભંડાર કહ્યો, એ તે કેવા પ્રધારનો અનુરાગ ! ૩૦

હિમકર પરમાર્ગ ભૂપચિપ્ત્યસુમેરો-

ર્વજસિ ચદિ તદાહં ન ક્ષમઃ સંનિરોદુમ્ ।

इति तु बहुविधामिः काकुभिः प्रार्थयं त्वां

पुनरपि कुमुदानामेयहाय्यो विषादः ॥ ૩૧ ॥

શીતળ કિરણવાળા હે ચંદ્ર ! સુમેરુ પર્વતના પાછળના ભાગને શોભા આપનાર બનીને, તે બાજુ આલ્યા જશો, તો તમને શેકવા માટે હું સમર્થ નથી; પરંતુ ધણી ધણી કાકલુડીઓ કરીને તમને પ્રાર્થના કરું છું કે, તમે એ બાજુ જશો, તો કુસુદનો વિષાદ દૂર થશે નહિ. ૩૧

कलास्तास्ताः सम्यग्बहसि यदसि त्वं द्विजपति-

द्युतिस्तादृग्ग्लા જનિરપિ ચ રાજાકુલે ।

बहु ब्रूमः किंवा पुरहरशिरोमण्डलमसि

त्वदीयं वत्सर्वं शशधर कलङ्कादिकलितम् ॥ ૩૨ ॥

હે ચંદ્ર ! તે તે કળાઓને તું સારી રીતે ધારણ કરે છે, તું જ્ઞાત્યોનો પાત છે. તારી ચાંદની ધણી જ નવીન છે. તારો જન્મ પણ રત્નાકર(સચ્ચદ્ર)ના કુળમાં થયેલો છે. વધારે શું કહીએ ? તું ત્રિપુરારિ મહાદેવના મરતકર્તૃ રત્ન છે; પરંતુ તારા કલંકને લીધે એ બધા મહિમા ફેગટ થયો. ૩૨

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्भूमिं कृत्वा सुमेरोः

क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।

सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै-

र्द्वારોदો भवति महतामप्यपभ्रंशहेतुः ॥ ૩૩ ॥

પર્વતના ચુર એવા હિમાલયના ધામા પર પ્ખટાં મળીને જે સુમેરુ પર્વત ઓળંગી લીધે; તે પછી

વિષ્ણુનું ધામ અંતરિક્ષમાં રહેલ અંધકાર દૂર કર્યો; તે ચંદ્ર હવે થોડાં બાકી રહેલાં કિરણોની સાથે ગગનમાંથી નીચે પડી રહ્યો છે. મોટા પુરુષો પણ ન ચઢાય તેવા ક્ષણ જિંદગી પ્રદેશ પર ચડી બધ, તો તે જ ચડતી તેની પડતીનું કારણ બને છે. ૩૩

ત્વં મોઃ શંભોર્નિવસસિ શિરોદેશમાશ્રિત્ય નિત્યં

તત્ત્વાં ચાચે જગદુપકૃતિર્વ્યાઘૃતિવ્યમમિન્દો ।

यः सद्भावस्तव परिणतः कैरवे वा, चकोरे

स्पृश्यस्तेन प्रतिनिશमसौ चक्रवाको वराकः ॥ ૩૪ ॥

હે ચંદ્ર ! તું મહાદેવના મરતક પર ચડીને શેજ નિવાસ કરે છે અને જગતને ઉપકાર કરવાનાં કાર્યોમાં શેકાયેલો છે; માટે હું તારી પાસે યાચના કરું છું કે, 'પોષણી પર અને ચંદ્રર પર તે' જે સદ્ભાવ પ્રગટ કર્યો છે, તે જ સદ્ભાવથી પેલા વિરહી ચક્રવાકનો શેજ રાતે સ્પર્શ કરજે.' ૩૪

यजातोऽसि पयोनिधौ हरजटाजूटे प्रसिद्धोऽसि

यद्विष्वक्ष्योदरदीપकोऽसि विधित्ता सृष्टोऽसि यच्चा-

मृतैः । भ्रातः शीतमयूख सर्वमधुना म्लानीकृतं

तत्त्वया राजीवं यदपास्य कैरवकुलं नीतं विकास-

स्पदम् ॥ ૩૫ ॥

હે ચંદ્ર ! તું સમગ્રમાં પેલા થયો છે. મહાદેવની જટાના સમુદ્રમાં તારું પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. તું વિધના વિશાળ પેટની અંદર ડાલે બનીને રહેલો છે અને વિધિએ તારાં અમૃતની સાથે સર્જન કર્યું છે. શીતળ કિરણવાળા હે ભાઈ, ચંદ્ર ! તેં કમળને છોડીને કુસુદનો સમુદ્રને વિકાસને ધામ બનાવ્યો, તેને કારણે વારી બધો મહિમા મ્હાન બનીને ધોવાઈ ગયો છે. ૩૫

પીયૂષં વપુષોઽસ્ય હેતુરુદયો વિશ્વસ્ય નેત્રોત્સવઃ

પ્લુષ્ટે માનુર્કરિદં ત્રિભુવનં જ્યોત્સ્નામૈરઃ સિદ્ધતિ ।

सर्वांशप्रतिरोधकान्धतमासज्ज्वंसाय बद्धोद्यमो

धिग्घातारमिहापि लक्ष्म લિલિતું વ્યવ પ્રવૃત્તં મનઃ ॥ ૩૬

આ ચંદ્રના શરીરનું અમૃત છે, તે એના ઉદયનો હેતુ છે. એ ચંદ્ર વિધના નેત્રને ઉત્સવ આપનાર છે. સર્જનાં કિરણોથી જેને પોષણ મળેલ છે, એવો આ ચંદ્ર પોતાનાં ચાંદનીભાગ કિરણોથી ત્રણે ભુવનોને સીંચી રહ્યો છે તેમ જ બધી દિશાઓને શેકી લેનારા અંધકારોને દૂર કરવા માટે જેણે પ્રયત્ન કરેલો છે; એવા ચંદ્રની અંદર પણ કલંક રહ્યા માટે વિધાનાને ખન થયું તે વિધાતાને પિયાર છે. ૩૬

उ स्थानचे कृतोदयैर्वहुविधैर्ज्योतिर्भिरुद्यत्प्रभै
शुक्राद्यै किममीभिरत्र वितथा प्रौढिं दधानैरपि ।

यावल्लोकतमोपहेन भवता लक्ष्मीर्न विस्तार्यते

तावच्चन्द्र कथं प्रयाति परमा वृद्धिं स रत्नाकर ॥३७॥

જનો કૃષ્ય જીવ્યા સ્થાનોએ કરવામા આવેલા છે
એવા અનેક તેનેથી પ્રાણિત થનારા આ શુક વગેરે
નક્ષત્રો પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોટી રીતે વધારી રહ્યા છે,
કારણ કે હે ચંદ્ર ! સર્વ લોકના અધારને દૂર કરનાર
એવા તમારાથી જ્યાં સુધી ચાંદનીની ચોલા વધે નહિ,
ત્યાં સુધી તે રતનાકર સમુદ્ર શી રીતે ઉત્તમ પ્રદારની
વૃદ્ધિને પામે ૩૭

जन्म क्षीरमहार्णवे सहभुव श्रीपारिजातादयो

विन्व यस्य सुधामय त्रिभुवनाधीशस्य मूर्ध्नि स्थितिः ।

इत्थं सर्वचराचरप्रियकरे यस्योदये चेद्भवेत्

सकोच कमलस्य दुष्टृतिरसौ निन्द्यो न ताराधिप ॥३८

જેનો જન્મ ક્ષીરસાગરમાં થયેલો છે લક્ષ્મી, પારિ
જાત વગેરે જેની સાથે જન્મેલા છે જેનું ગોળા બિંબ
અમૃતથી અનેતું છે, તથા ભુવનોના ઈશ્વર મહાદેવના
મસ્તક પર જેનો નિવાસ છે, તેમ જ જેના ઉદય
થતા બધા સ્થિર અને જગમ પદાર્થોના પ્રિતકર અને
છે, એવો ચંદ્ર હોવા છતાં પણ જે કમળને સંકેત
ધાય, તે તે ખરાબ કાર્ય (વિધિનું) મથાણ પણ તેથી
ચંદ્રની નિંદા કરવી, તે તો ચાચ્ય નથી ૩૮

इन्दु निन्दतु नाम वाथ नलिनीं निन्दन्तु चक्राह्वया

नैवानैन सुधाकरस्य सुषमाहानिर्न वा दुयश ।

एतेनैव कृतार्थतास्य जनता यन्मोदमालम्बते

યજ્ઞોલ્કાસુ ચિર ચકોરપરિવચ્છુપુટ ન્યસ્યતિ ॥૩૧॥
 (પોતાનો વિરહ થવાથી) ચક્રવાત પક્ષીઓ ચરનો
 નિદા કરે કે પક્ષી પોયપુછી ભરેલા સરોવરની નિદા
 કરે, પરંતુ તેથી તે ચરનો રોભાભા હાનિ થવાનો
 નથી કે પક્ષી સરોવરને અપયશ મળવાનો નથી. સર્વ
 જનો તેની સુઝધી હે છે અને તે ચરનો યાદનો યાચ
 યકોર પક્ષીઓ પોતાની યાચ બોલે છે, તે જ તે
 બનેની કતાર્થતા (સફળતા) છે ૩૯

लक्ष्मीपेलिगद्दे कुशेयसदशा पाणिपुत्तिद्रोहिणि

श्यामासूक्तिसधासहोदरमधुप्रस्यन्दसदोहिनी ।

जीवातुस्त्रिदिवौकसा त्रिजगतामाप्यायन चन्द्रमस्त्व

चेदम्बुरुहे न रज्यसि गुणश्यामा यतास्त गता ॥४०॥

હે ચંદ્ર ! જે કમળ સફળીતુ વિનાસ ધર છે, જે

કમળ સમાન નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના હાથના સાંનના

સ્વર્પા કરે છે અને સુદર્શના વચનરૂપી અમૃતની સરખામણી કરે એવા મહુર રસને જે કમળ વહેવડાવે છે, તે કમળ વિષે તુ રાજા ન થાય તો સાચેજ તારા યુગોની પ્રજા સા આશયી મળે છે, ભલે ને ! તુ સ્વર્ગમાં વસતા દેવોનું જીવન હો કે પછી ત્રણે જગતોનું ઉત્તમ ધામ હો ૪૦

यातेय रजनी सहैव मवता भावी प्रकाशो दिशा

सूर्यणापि चिर चकोरनिचयै स्थेय कक्षितकानते ।

उद्यद्धारुणचण्डभानुजदवज्वाले जगन्मडले

करमै चन्द्र समर्प्य वैरवकुल व्योमान्तमालम्बसे ॥४१॥

હે ચદ્ર તારી સાથે ને સાથે અજવાળા રાત
પણ પક્ષાર થઈ રહી છે સૂઈને લીધે ઉવે દિશાઓમા
પણ પ્રકાશ લાળા વખત સુધી રહેશે એટલે ચક્રાર
પક્ષીઓને જ ગલમા ક્યાક ભરાઈ રહેવું પડશે। આ
જગતના મ ણ પગ બ્યારે ભવ શરતારી પ્રયત્ન સૂઈને
લીધે દાવાળની જવાળાઓ પ્રગ્ન થશે ત્યારે આ
કુમુદન કોને સોપીને વૃ આકાશને પેલે છેડે જઈ
રહો છે। ૪૧

नक्षत्राणि यद्वानि सन्ति परितः पूर्णोदयान्यम्यरे

किं तै शान्तिमुपैति दीर्घतिमिर किं वार्धिरुज्जृम्भते ।

किं स्यादार्तचकोरपारणविधिर्भ्रात सुधादीधिते

तन्नून भुवनैकतापशमन श्मद्व्यस्तवैषोदय ॥ ४२ ॥

આકાશમાં જેમનો સપૂર્ણ રીતે ઉદય થયો છે
 એવા નક્કો ચારે તરફ ધણા છે તેથી શુ લાખો
 અધકાર શાંત થશે જ શુ સમુદ્ર ઊભરાશે તે તો ઠીક,
 પણ હે અમૃતના ફિરોજવાળા ચંદ્ર ! હુ ખી ચંદ્રાર
 ની બૂખ સમાવવા પારણાનો જે વિધિ તારાથી થાય
 છે તેવું શુ થાત, મારે ખરેખર મને લાગે છે કે
 સર્વ જીવનોના તાપ સમાવવા માટે તારો ઉંચ જ
 પ્રશ સાંપના લેખાય છે ૪૦

ध्माता भालतलानलै कयलिता वण्ठस्थहालाहलै

रानीदाय जटादरीविलुटितैरागीविषाणा गणे ।

छना भस्मभिराहतास्थिपटलैः द्विनार्द्रचर्माम्बरैः

खीया मुञ्चति माधुरीं हरशिरोरत्न किमिन्दो कला ॥४३॥

આ તે ચંદ્રની ઝળા છે, જેને શિવના કપાળમાં

રહેત અગ્નિજોએ તપાવેલ છે, કદમાં રહેલ દલાદલ

વિધોએ જેનો કાગિયા મેલો છે જટારુ જમતમા
જટારુ મરોના રોગોને જે જટારુ જમતમા

લક્ષ્મી સંપત્તિ ઉપાજ નેન જીવથી ચાટેલી છે, ને
લક્ષ્મી દમયેલી છે. દાખ ના અમરે ને વાનવરે ?

■ અને બીના ચામડ ના વાંચોથી જે બી નાદ છે તે દેવતા

જાણીએ, તો જાણીએ જ ના-તો ઇ, તો છતાં!

પણુ જે મહાદેવના મસ્તકનું રત્ન બનેલી ચંદની કંઠા છે, તે શું પોતાની મધુરતાનો ત્યાગ કરે ખરી કે? ૪૩ શ્રીમાદેશ્વરમૌલિમળ્લનમણિવૈધંભરં લોચનં
સ્વં રત્નાકરસંભવઃ કિમપરં મુદેવદેવો મવાન્ ।

ચન્દ્રાલાનલસદ્ગદોપરમસાદન્દ્યસે નોમજાત્
જાતંતત્કિમિહાસ્તિ તે મુમનસશ્ચિત્રં કલાતાં નિવે ॥૪૪

કંઠાઓના નિધિ હે ચંદ્ર! તમે મહાદેવના મસ્તક પર રહેનારા મુકુટના મણિ છો, તમે સમસ્ત વિશ્વને ભરી દેનાર નેત્ર છો; તમે રત્નાકરમાંથી જન્મ લીધો છો; વિશેષ શું? તમે તો આભાસિના પણ દેવ છો; એટલે તો કપાળમાં રહેલ અગ્નિના સંજના દોષથી જે ઉગ્રતા પેદા થાય, તેને વશ થઈને તમે અમને બાળતા નથી, તે જ તમારા જન્મનું ફળ છે અને તમારા મુંદર મનનું એ જ અલોકિક ચિત્ર છે. ૪૪

ચેનાસ્યબુદિતેન ચન્દ્ર ગમિતઃ ક્લાન્તિ રવૌ તત્ર તે
યુજ્યેત પ્રતિકર્તુમેવ ન પુનસ્તત્ત્યેષ પાદમ્બહઃ ।
ક્ષીણેનૈતદનુષ્ઠિતં યદિ તત્તઃ કિં લજ્જસે નો મનાગ-
સ્ત્વેવં જઘધામતા તુ મવતો દ્રવ્યોમ્નિ વિસ્ફૂર્જસે ॥૪૫॥

હે ચંદ્ર! જેનો ઉદય થતાંની સાથે જ તું આન બની ગયો, તે જ સૂર્યના કાર્યનો બદલો લેવા માટે તારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; પરંતુ તેના જ ચરણ તો પકડાય નહિ. હલકો બની જતાં તે સૂર્યના પગ પકડ્યા તો પછી તને જરાયે લજ્જા નથી આવતી; પરંતુ તે તો આકાશમાં ટપમળવા માંડ્યું; તે જ તારા ધામમાં રહેલી જડતા (જલ્તા-પાણીથી ભરેલ) છે, તેનાં તે દર્શન કરાવ્યા છે. ૪૫

જન્મ ક્ષીરનિઘૌ તથૈવ વિપુલં પીયૂષપૂર્ણં વપુઃ
સંતાપાર્તિહરં હરસ્ય શિરસિ સ્થાનં સદા સુન્દરમ્ ।

તારાનાથ નિશામુલ્કલિલક લ્હાતૌપષીનાં વતે
ચન્દ્ર ત્વાં વસનાશ્ચલસ્ય દશયાસંભાવ યામઃ કથમ્ ॥૪૬

ક્ષીરસાગરમાં જેનો જન્મ છે, જેનું શરીર વિપુલ અમૃતથી ભરેલું છે અને મહાદેવના મસ્તકે સદા સુંદર રહે એનું સ્થાન મેળવ્યું છે કે જે સંતાપને ઠરી લે છે; એવા હે તારાઓના નાથ, રાત્રિથી મુખના એકમાત્ર તિલકરૂપ અને ઔષધિઓના પ્રસિદ્ધ પતિ ચંદ્ર! વચ્ચના છેડાની અપટથી (દીવા ઓલવી ન ખાય તેવી રીતે) તને દીવા જળીને તારાં વખાણ કરીએ એ તો કેમ બને? અથવા તારી ઉપમા દીવા સાથે થઈ શકતી નથી. ૪૬

ઇન્દુર્યુદયાદ્રિમૂર્ધિ ન ભવત્યદ્યાપિ તન્મા સ્મ મૂન્
નાસીરેડપિ તમઃસમુચયમમૂર્નમૂલયન્તિ સ્વિપઃ ।
અવ્યક્ષોર્મુવસુદ્રહન્તિ કુમુદૈરામોદયન્તે વિશઃ
સંપ્રત્યૂર્નમસૌ તુ લાચ્છનમભિવ્યક્તં પ્રકાશિવ્યતે ॥૪૭

આ ચંદ્ર ઉદ્યાચળના મસ્તકે હજી મુખી ઉદય પામ્યો ન હોય તો તે લલે ન હો, બેઠે તેનાં કિરણો સેનાની જેમ ગ્રહ બનેલા અધિકારના સમૂહને ઉમેડી નાખે છે, મનુષ્યનાં બંને નેત્રોને આનંદ આપે છે, તેનાથી વિકાસ પામેલાં પોયણીના ફૂલ દિશાઓને મુગંધિત કરે છે, પરંતુ હવે તો તે ચંદ્ર પોતાનું કલકં પ્રગટ કરવા માટે જોરેથી પ્રકાશને તે બરોબર નથી. ૪૭

પૂર્ણઃ પદ્મજલોચનામુલ્લુલામાયાસિ કાલક્રમાત્
ક્ષીણોડપિ ક્ષણશપ્તે પશુપતેરાવાસિ મૃપાસ્પદમ્ ।

પતસ્મિન્નથ સંદિકેયકવલહેશે મનાંગર્વર્તિનિ
ત્વં સાધારણવત્સુધાકર મુધા હા હન્ત કિં તામ્યસિ ॥

હે ચંદ્ર! જ્યારે તું સંપૂર્ણ હોય છે ત્યારે કમળ જેવા નેત્રોવાળી ઓઓના મુખની તુલનાને પામે છે તેમ જ ક્ષણના ક્રમે કરીને જ્યારે તું ક્ષીણ બની જાય છે, ત્યારે પણ મહાદેવના મસ્તકનું ભૂષણ-પદ બની જાય છે, એ દરમિયાન હે સુધાકર! ધડીભર માટે રાહનો ફોળિયો બની જતાં તને જે કલેશ થાય છે, તેથી તું ખોટી રીતે દુઃખી થાય છે; કારણ કે એ કદ તો ધડીભરતું છે. ૪૮ મીતો વાઙવવાસતો જલનિઘૌ શંભોઃ શિરઃ સ્વીકૃતં
તત્ર વ્યસ્વસ્મૌલિવાસુકિવિપજ્વાલાલીનાસિતઃ ।

તસ્માલોકમગાદિવં નિપતિતસ્ત્રૈવ રાહોર્મુલં
પ્રાયો ગચ્છતિ યત્ર આગરહિતસ્ત્રૈવ યાન્ત્યાપદઃ ॥૪૯

સમુદ્રની અંતર વાડવાનલ નિવાસ કરતો હતો, તેથી ભય પામેલા ચંદ્ર મહાદેવના મસ્તક પર વસવાટું નહો કડું; ત્યાં મહાદેવની જટામાં રહેલ વાદ્યક નાગની વિપની જ્વાલાઓથી તે ચંદ્રને ત્રાસ થવા લાગ્યો. તેથી તે ચંદ્રેયકમાં ગયો અને લાંબી આકાશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યારે તે ચંદ્ર રાહુના મુખમાં આવી પડ્યો, ધણુખરું જે માથુસ લાગ્ય વિનાનો હોય, તે જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં તેને આપતિઓ જ આવી પડે છે. ૪૯

મેઘાન્થોઽક્રિત્યો

પ્રાવૃષેપ્યસ્ય માલિન્યં દોષઃ કોડમીષ્ટવર્ષિણઃ ।

શારદાશ્રવ્ય મુષ્ટવલં વદ કુન્દોપયુગ્મને ॥૧॥

શરદઋતુનો મેઘ મેલો-કાળો હોય છે. પણ તે શુદ્ધ વડે ઇચ્છાઓને પૂરનાર હોય છે. એથી તેનું એ મેલો-

પણ કાઈ દોષ નથી અને શરદઋતુનો મેઘ શુભ શ્વેત હોય છે, પશુ તેની એ શુભતા કહો શા કામના આવે છે! કાઈ જ કામની નથી ૧

ચાતક સ્વાનુમાનેન જલ પ્રાર્થયતેન્મુદાત્ ૥

સ સ્વૌદાર્યતયા સર્વા પ્રાવયત્યમ્બુના મહીમ્ ॥૨॥

એ ચાતક પક્ષી પોતાના અનુમાનને આધારે મેઘ પાસેથી પાણી માગે છે તે મેઘ પોતાની ઉદારતાને કારણે જ નથી બધી ગુણી છલોછલ કરી મૂકે છે ૨

ત્વયિ જર્પતિ પર્જન્યે સર્વે પલ્લવિતા દ્રુમા ૥

અસ્માકમર્કટશ્રાણા પૂર્વપત્રેડિપિ સશય ॥ ૩ ॥

હે મેઘ! જ્યારે તમે વરસાદ વરસાવો છો ત્યારે બધા જ વૃક્ષ નવા પાદડા સાથે ખીલે છે, પરંતુ અમારા અકાંડાના અથવા જવાસાના તો પહેલાના પાન સચવાઈ રહેવામા પશુ સશય હોય છે ૩

આસન્યાવન્તિ ચાક્ષાસુ ચાતકાશ્રુણિ ચામ્બુદ ૥

તાવન્તોડિપિ ત્વયા મેઘ ન મુક્તા વારિચિન્દય ॥૪॥

હે મેઘ! પાચના કરતી વખતે ચાતકની આખમા નેટલા આસુ આવ્યા હતા, તેટલા પશુ જલના બિંદુઓ તે છોઆ નહિ ૪

ત્વમેવ ચાતકાધાર इति કેપા ન ગોષર ૥

ધિગમ્નોષર તસ્યાપિ કર્પણ્યોર્કિં પ્રતીક્ષસે ॥૫॥

હે મેઘ! ચાતકને આધાર આપનાર તું જ છે એ બામતની ટ્રાને ખર નથી ૧ તે છતાં તેની દીન વાણી સાંભળવાની રાહ તું જુએ છે, તે ધિક્કાર છે ૫

યદ્મુકળમાદાય પ્રાપ્તોડિસિ જલદોભિતિમ્ ૥

તસ્યોપર્યમ્બુધેર્ગર્જા મલિનસ્યોચિતૈવ તે ॥ ૬ ॥

હે મેઘ! જેના જલના કણ કણ લઈને તું ઉતરતિને પ્રાપ્ત થયો તે સમુદ્રની ઉપર તારી ગર્જના સભળાય, તે તારા જેવા મલિન(કાળા, દુષ્ટ સ્વભાવના)ને ઉચિત જ છે ૬

નોપેક્ષા ન ચ દાક્ષિણ્ય ન પ્રીતિર્ન ચ સમતિ ૥

તથાપિ હરસે તાપ લોકાનામુચયો વન ॥ ૭ ॥

ઠાઈ માટે બેદરકારી નથી ઠાઈ માટે સારો ભાવ નથી, કાઈના ઉપર પ્રીતિ નથી કે કાઈની મોત નથી, તોપણ આનંદમા મઠી આવેલો મેઘ સર્વ લોકોના સતાપ હરી લે છે ૭

સમાગમિણ્યતોન્મોદ વેત્તિ ક સમયં તવ ૥

રાતિ નો યદિ સારક્ષતદોષે રે પુરસર ॥૮॥

હે મેઘ! જો સારંગ (મોર) જો એ આકાશ તરફ બેઠેને કેમકરે કરે નહિ તો તારા આવવાનો સમય ક્યો છે, તેને કાણ બહુ ૮

આશ્રય કિયતામેપ તઠ સન્માર્ગમાશ્રિત ૥

પાયોદ સિન્ચતા કાલે નોપેક્ષ્યો દૂરભાવત ॥૯॥

સારા માર્ગનો આશ્રય કરીને રહેન આ વૃક્ષ કેટ કેટલા મુસાફરોને આશ્રય આપે છે માટે હે મેઘ! સમય આવતા તેની પર જલ વરસાવજ એ દૂર જોએ છે એમ માનીને તેની તરફ બેદરકાર બનીશ નહિ ૯

સન્તિ કૂપા સ્ફુરદ્રુપા સાગર સરિતસ્તથા ૥

તથાપિ ચાતકસ્યૈક ફલદો જલદોદય ॥૧૦॥

જેના સ્વરૂપો અત્યંત સ્વચ્છ મૃદિક જેવા છે, એવા વા, સાગરો અને નદીઓ ધણા છે, પરંતુ ચાતકને તો એક મેઘ જ જળાર્પી ફળ આપનાર છે ૧૦

નદેભ્યોડિપિ હ્રદેભ્યોડિપિ પિન્નસ્યમ્યે સદા પય ૥

ચાતકસ્ય તુ જીમૂત મવાનેવાવલમ્બનમ્ ॥ ૧૧ ॥

બીજા પ્રાણીઓ નદીઓ અને મોટા ધરાઓમાથી નિરંતર જલના પાન કરે છે, પરંતુ હે મેઘ! ચાતક માટે તો તું જ એક આધાર છે ૧૧

અકસ્ય તસ્ય મન્યે ધન્યામમ્બુજાતિં જલધરસ્ય ૥

વિશ્વ સર્શલકાનનમાનનમવલોકિતે યસ્ય ॥ ૧૨ ॥

જેના મુખની સામે પવન આવે અને જગલોથી ભરેતુ આશુ વિશ્વ જેવા મરે છે, તેવા એક મેઘની ઉતરતિને ધન છે, એમ તું માનુ છું ૧૨

સપ્રતિ ન કલ્પતરવો ન સિદ્ધયો નાપિ વેયતા વરદા ૥

જલદ ત્વયિ વિશ્રામ્યતિ સૃષ્ટિયિ મુચનલોકસ્ય ॥ ૧૩ ॥

હે મેઘ! આ કળિયુગના મગધે કલ્પદ્રુઓ નથી, સિદ્ધિઓ નથી તેમ જ વરદાન આપનારા દેવો પશુ નથી, એટલે તો અર્ધ ભુવનોના લોકોની સૃષ્ટિ (સર્જન કાર્ય) તારા જ પર અવગળીને રહેન છે ૧૩

ક્ષણદ્વિગ્નપ્રતિહિતો નિજસપતે વયોદનિવહેન ૥

ક્ષાત સાધુ યદુચિત મુચનેભ્યો નિતરતા વારિ ॥ ૧૪ ॥

ક્ષયુષા દેખાઈને નાશ પામે એવી વીજળીને જે સપત્તિ મળેલી છે, તે તો મેઘેના સમુદાને ગરબો છે અને સર્વ લોકોને યોગ્ય ગીતે જલ આપનાર તે મેઘ છે, એ બાગત લોકોએ સાગી ગીતે નાચી છે ૧૪

જલધર જલમરનિકરૈરપહર પરિતાપમુદ્ધન જગત ૥

નો ચેદ્વસર દૂર દિમકરકરદર્શન વિતર ॥ ૧૫ ॥

હે મેઘ! જગતને જે તાપ વધી ગયો છે, તેને જલના ભરેલા નમૂંથી દૂર કર અને જે એમ ન કરતુ દોષ, તે દુઃખની બાંધના નીતલ કિરણોને ફેલાવા દે ૧૫

અયિ જલદ્ યદિ ન દાસ્યસિ, કતિચિત્ત્વં ચાત-
કાય જલક્રુણિકાઃ । તદ્યમચિરેણ ભવિતા સલિલાજ્ઞ-
લિદાનયોગ્યસ્તે ॥ ૧૬ ॥

હે મેધ! ને તું' આતકને થોડા પશુ જલના કણ
નહિ આપે, તો થોડી જ વારમાં એક આતક તારે માટે
જલની અંજલિના દાનને થોડા (મરણને શરણુ)
બની જશે. ૧૬

નૈતાઃ સ્વયમુપભોક્ષ્યસિ મોક્ષ્યસિ જલદોપરાધિપુ
સ્વાપિ । તર્કિ સત્ર ન મુચ્ચસિ મુક્તા મુક્તા ભવન્તિ
યત્રાપઃ ॥ ૧૭ ॥

હે મેધ! ને તું' ખારીપાટ જામીનોમો વરસશે, તો
એ જામીનો તારા જલનો ઉપયોગ નહિ કરે. જ્યાં
તારા જલના કણ મુક્તામાં મુક્તા જેવા અનાજના દાણા
ફટી નીકળે છે, એવી ફળદ્રુપ જામીનોમા તું' શા માટે
વરસતો નથી? ૧૭

ધીરધ્વનિમિરલં તે નીરવ મે માસિકો ગર્ભઃ ।

હમ્મદવારણયુદ્ધવા મધ્યેજઠરં સમુચ્છલતિ ॥ ૧૮ ॥

હે મેધ! તું' ગંભીર ગર્ભનાઓ કરવાનું બંધ રાખ.
ઠાક મહાન્મત હાથી આવેલો છે, એમ સમજીને મારા
પેટની અંદર રહેલો માસિક ગર્ભ છળી પડે છે. ૧૮

જલદઃ સમુદ્રસેવામાચરતિ સમગ્રમુવનમરણાય ।

કુરુતે તામપિ હૃતમતિરાત્મમરિરનિશમૌર્વાગ્નિઃ ॥ ૧૯ ॥

સર્વે લોકોનાં હરણુપોષણ કરવા માટે આ મેધ
સમુદ્રની સેવા કરી રહ્યો છે; પરંતુ સમુદ્રની અંદર
રહેલ મંદબુદ્ધિનો આ વાડચાનલ પેટભરે બનીને તે
સેવાને નિષ્ફળ કરે છે. ૧૯

સર્વ વર્ત વૃણાલ્યા પિહિતં પીતાઃ સિતાંશુરવિતારાઃ ।

પ્રખ્યસ્તાઃ પન્થાનો મલિનેનોદ્રમ્ય મેષન ॥ ૨૦ ॥

આ મલિન (દુષ્ટ, કાળા) મેષે પ્રગટ થઈને બધો
વન ધાસના સમૃદ્ધથી ભરી દીધાં એટલું જ નહિ, તેણે
ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા વગેરેનાં પાન કરી દીધાં તેમ જ
બધા માગો ખરાળ કરી નાખ્યા. ૨૦

પ્રાતૃપિ શેલેષ્ણીનિતમ્વસુગ્ગન્દિગન્તવં ધ્રમસિ ।

ચપલાન્તર પન કિં તવ ચવનીયં પવનવદ્યોસસિ ॥

વણાજાળમાં પર્વતોના હારણથી નિર્ભયો જેને છે,
જેવી અ-દિશાઓરૂપી શ્રીઓને છોડતો છોડતો બધે
ભગ્ના કરે છે, એનું અંતર ચપળ છે એવા હે મેધ!
તને તેમાં કાઈ કહેવાપણું નથી; કારણ કે તું' તો
ચપળને વશ બનેલો છે. ૨૧

યદપિ સન્તિ ષટ્ત્રિ સરાંસિ શ્વાદુસુશીતલસુરમિ-

પયાંસિ । ચાતકપોલસ્તદપિ ચ તાનિ ત્યક્ત્વા યાચતિ
જલદ્જલનિ ॥ ૨૨ ॥

જેનાં જલ મીઠાં, શીતળ અને સુગંધીદાર છે,
એવાં સરોવર નોકે ક્યાં છે; તોપણ ચાતકનું બચ્ચું તે
બધાં સરોવર છોડીને મેધના જલની માગણી કરે છે.
પરંતુ પથિકૈકવીવિતં પદ્ય શુદ્ધચિતરં મહત્સરઃ ।
ધિદ્ધુમુધામ્બુધર રુદ્ધસદ્ગતિર્વધિતા કિમિહ તેડદ્રિવાહિની ॥

મુસાફરોનું જે એકમાત્ર જીવન બનેલ છે, એનું
આ મહાન સરોવર અત્યંત શુદ્ધ-નિર્મળ રહેલું છે, તે
જે. હે મેધ! જેની સારી ગતિ કંધાઈ ગઈ હતી,
એવી આ પર્વતની નદીને ફેગટ વધારીને તે' આ
સરોવરમાં પહોંચાડી દીધી, તે તને ધિક્કાર છે. ૨૩

મુચ્ચ મુચ્ચ સલિલં દયાનિષે નાસ્તિ નાસ્તિ
સમયો સિલમ્યને । અથા ચાતકકુલે મૃતે પુનર્વારિ
વારિધર કિં કરિણ્યસિ ॥ ૨૪ ॥

દયાના સાગર હે મેધ! તારા જલને જલદી જલદી
છોડ, તેને માટે વિલંબ કરવાનો હવે સમય રહ્યો નથી
આજે આતકનાં આ કુળ મરી પરવારશે, તે પછી તું'
તારા જલને શું' કરીશ? ૨૪

ચાતકસ્ય ચ્વલુ ચન્ચુસંપુટે નો પતન્તિ કિલ
વારિચિન્દવઃ । સાગરીકૃતમહીતલસ્ય કિં કોપ એ
જલદસ્ય દીયતે ॥ ૨૫ ॥

આ આતકની ચાચમાં જે કદાચ જલનાં બિંદુઓ
પડે નહિ; તો પછી તેમાં મેધને દાપ શા માટે અપાય
છે; કારણ કે એણે તો પૃથ્વીને સાગર જેવી જલથી
ભરપૂર બનાવી દીધી છે. ૨૫

ઊપરેપુ વિવરેપુ ચામસાં વીચયોડપિ ભવતા
ચિનિમિતાઃ । ક્ષેત્રસીમ્નિ નિહિતાસ્તુ ચિન્દવો ચારિવાદ
ભવતો નવો નયઃ ॥ ૨૬ ॥

હે મેધ! ખારાપાટની જામીનોમાં અને ખાડાઓમાં
તે જલની તરંગો વહેવડાવી દીધા; પરંતુ તે એતરોના
સીમાડામાં જે જલના કણ નાખ્યા, તે દારા તને તો
નહું' વધ (જીવન, અન્નરૂપે) મળેલું છે. ૨૬

આપો વિમુક્તાઃ કચિદાપિ એવ કચિન્ન કિંચિદ્રલં
કચિચ । યસ્મિન્વિમુક્તાઃ પ્રમવન્તિ મુક્તાઃ પયોદ
તસ્મિન્વિમુરઃ કૃતસ્ત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

હે મેધ! તે' જે જલ છોડ્યાં, તે જલ જામીન પર
પડીને ક્યાંક જલરૂપે જ રહ્યાં, ક્યાંક સાવ નાશ પામ્યાં
અને ક્યાંક એર જેવાં બની ગયાં. પરંતુ જે સ્થાનમાં

જલના કણ પડતાની સાથે મોતીરૂપ બની જાય છે, તે ખેતરો વિષે તુ કેમ વિચાર્યું રહે છે? ૨૭

પાનીયમાનીય પરિશ્રમેણ પાયોદ પાયોનિધિ મધ્યતસ્ત્વમ્ । કલ્પદ્રુમે સીદતિ સામિલાપે મહોપરે મુશ્ચસિ કિં નિમિત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

હે મેઘ! સમુદ્રની વચમાંથી ઘણી મહેનત કરીને તુ જે પાણી લાવીને ઇચ્છા ધરાવતા કલ્પદ્રુષ પર સીંચે છે, તે બરોબર છે પરંતુ તેને મોટા ખારાપાટ માં શા માટે રેડે છે? ૨૮

પપાત પાથ કણિકા ન મૂમાવવાપ શાન્તિ કક્કુમા ન તપ ॥ દુર્યવેષ જીવાતુર્ય તદિત્વાન્કૂચી ઘલાના મુદમાતતાન ॥ ૨૯ ॥

જેકે જમીન પર જલના કણ પડ્યા નથી અને દિશાઓના તાપ શાંતિ પામ્યા નથી, તેપણ વીજળી સહિત આ મેઘ જોતાની સાથે જ ખેડૂતોના આનંદને વધારી રહ્યો હોતો ૨૯

પ્રયિતોડસિ યતસ્તત્ત્વ વૃથિવ્યામાપિ જીમૂત જનસ્ય જીત્રેને ॥ વિપયાનપિ ગચ્છત્ત કિમેતાન્ધ્વનિર્માપય સીહ રાજહસાન્ ॥ ૩૦ ॥

હે મેઘ! તુ માથુસને જીવન આપનાર છે એ રીતે પૃથ્વીમાં તારી બ્યાત્મા ખ્યાતિ છે તો પછી પોતાના પ્રદેશો તરફ જનારા આ રાજાઓને ગર્જના ઓથી શા માટે ભયભીત કરે છે? ૩૦

ગર્જિતરધિરીક્ષતકક્કુમા કિમપિ ક્રુત ન પેનેન ॥

કિયતી ચાતકચઞ્ચપુટી સાપિ શ્રુતા ન જલેન ॥ ૩૧ ॥

એ મેઘે ગર્જના કરીને દિશાઓને બહેરી કરી નાખી પરંતુ એણે કશું જ કયું નહિ પલા ચાતકની ચાચના પડ કેટલા (નાના) હતા તેપણ તેને જલથી ભર્યા નહિ ૩૧

ગચસિ મેઘ ન ચચ્છસિ તોય ચાતકપક્ષી વ્યાકુલિતોઽહમ્ ॥ દૈવાદિહ યદિ દક્ષિણવાત ક ત્વ ક્વાહ ક ચ જલપાત ॥ ૩૨ ॥

હે મેઘ! તુ ગર્જના કરે છે પણ જલ આપતો નથી હું ચાતકપક્ષી છું અને તારા વિના આકુળ વ્યાકુળ બન્યો છું દેવસભેગે જો દક્ષિણ તરફનો પવન આવી પહોંચ્યો તો પછી તુ ક્યા હશે હું ક્યા હશે અને તારા પાણીનું પડતું ક્યાં રહી જશે!

વિતર વારિદ વારિ દ્વાતુરે ચિરંપપાસિતવાતક પોતવે ॥ પ્રચલિતે મરુતિ ક્ષણમન્યથા, ક ચ મવાન્વ પય ક ચ ચાતક ॥ ૩૩ ॥

હે મેઘ! આ ચાતકનું અસ્તુ દાવાનળથી બળેતું છે અને તરસથી લાળા કાળ સુધી પીકાય છે! જો પવન વાવા માડતા તે જ ક્ષણે તુ ક્યા હશે, તારું જલ ક્યા હશે અને ચાતક ક્યા હશે? એ બધું ફરી જરો ૩૩

કિસલ્યાનિ કુત કુસુમાનિ વા, ક ચ ફલાનિ તથા નવવીરુધામ્ ॥ અયમકારણકારુણિકો ન ચેદ્વિતર તોહ પયાસિ પયોવર ॥ ૩૪ ॥

દયા કરવામાં જે ક્ષેત્ર કારણથી રાહ જોતો નથી એવા આ મેઘ અહીં જલ વરસાવત નહિ, તો પછી નરી નરી લતાઓને તાજ પાન, ફલ તેમ જ ફળ ક્યાથી હોત? ૩૪

પયોન્ દ વારિ દ્વાસિ વા ન વા, ત્વદેકચિત્ત પુનરેપ યાચક ॥ વરમહત્યા સ્ત્રિયતે પિપાસયા, તથાપિ નાન્યસ્ય કરોત્પાસનામ્ ॥ ૩૫ ॥

હે મેઘ! તુ જલ આપે કે ન આપે તેપણ આજે ચાતક ચાચક બનેલો છે તે તો તારામાં જ એકચિત્ત છે ભલે જે ખૂબ જ તરસથી મરી જાય પરંતુ તે ખીજની ઉપાસના નહિ કરે ૩૫

દીનાનામિહ પરિહાય શુષ્કસસ્પાન્યૌદાયૈ પ્રક ટયતો મહીષેરેપુ ॥ ઔઞસ્ય પરમમવાપ્ય દુર્મદસ્ય જ્ઞાતોઽય જલધર તાવકો વિવેક ॥ ૩૬ ॥

હે મેઘ દીન પ્રાણીઓને જે સૂકા ધાસ મળતા હતા તે પપ્તુ તે લઈ લીધા અને પવતો પર ઉદારતા પ્રગટ રી ત ખરેખર! તારા વિવેચની આજ પડી ગઈ કે અભિમાની જન ઘણા બેચાન મેળવીને શું કરે?

અન્યોડપિ ચન્દનતરોમહનીયમૂત સેકાર્યમુત્સહતિ તદ્ગુણસ્તદ્ભલ્લણ ॥ શાસ્ત્રોન્કસ્ય પુનરસ્ય મહાશયોઽય મમ્મોદઽય શરણ યદિ નિગુણસ્ય ॥ ૩૭ ॥

વખાણવ નામ જેનું રૂપ છે એવા આ ચંદન વૃક્ષને મેઘ સીંચવાને તૈયાર થયો છે તેમાં તો મેઘ તેના શુભની તુલાથી બધાયો છે એમ મેંધવાય પરંતુ કાટાવળા વૃક્ષોના આધારે પણ આ મહા શુભવાગો મેઘ છે ત્યાં મ્યા શુભની આશા છે? ૩૭

આધાર્ય પર્વતકુલ તપનોત્તત્ત, દુર્દાવપદ્મિરિયુ રાણિ ચ કાનનાનિ ॥ નાનાનરીનદ્વજાનિ ચ પૂર્વિકા, રિત્વોડસિ યજ્ઞલ્લ સૈવ તવોત્તમા ધી ॥ ૩૮ ॥

અર્ધના તાપથી તપેલા પર્વતોના કુદને આધાર આપીને તેમ જ બુદ્ધિ બુદ્ધ મેંધો ન અને નીઓને ભરપૂર નવાનીને હે મેઘ! તુ આવી થઈ મેંધો છે તે જ તારી હિતમ શોભા છે ૩૮

એતુ હા તરુણમારુતધૂયમાનદાવાનલેઃ કવલિતેપુ
મહીરહેપુ । અમ્ભો ન ચેજલદ મુચ્ચસિ મા વિમુચ્ચ,
વચ્ચં પુનઃ ક્ષિપસિ નિર્દય કસ્ય હેતોઃ ॥ ૩૧ ॥

હે મેઘ ! મંદ વાતા પવનથી ધૂંધવાતા દાવાનગાએ
જેમને કોળિયા બનાવી દીધા છે, એવાં આ વૃક્ષો પર
તારે જે જલ સીંચ્યાં ન હોય, તો સીંચીશ ના;
પરંતુ હે નિર્દય ! તેમની પર તું ચા માટે વીજળીનાં
વજ્ર ફેંકે છે ? ૩૬

શોષે ગતે સરસિ શૈવલમહાસ્રીણામન્તસ્તિમિલ્લિઠતિ
તાપવિશોષેદ્દહઃ । સત્રાન્તરે ચદિ ન ચારિદ ચારિપૂર-
રાપ્તાવયેસ્તદનુ કિં સૂતમળદનેન ॥ ૪૦ ॥

શૈવાળની મંજરીઓથી ભરપૂર સરોવર સુકાઈ
જવાથી તાપથી જળરિત થયેલા દેહવાળો આ મહાન
મત્સ્ય આંખોથી રહ્યો છે. એ દરમિયાન હે મેઘરાજ !
ભરપૂર જલોથી તે સરોવરને નહિ ભરી દે, તો પછી
મરી ગયેલાને ધરેણીની શોભા કરાવ્યાનો શો અર્થ ? ૫૦

ગૃવ્ણનુરઃ પુરુપગાજિતમસ્ય હન્ત. રે પાન્ય વિહ્વલ-
મના ન મનાપિ સ્યાઃ । વિશ્વાર્તિવારણસમર્પિત-
જીવનોડ્યં, નાકર્ણિતઃ કિમુ સલ્લે ભવતામ્બુવાહઃ ॥ ૪૧ ॥

હે મુસાફર ! આ મેઘની કઠોર ગર્જનાઓ સામે
સાંભળીને તું મનથી જરા પણ વિહ્વળ બનીશ નહિ;
કારણ કે હે મિત્ર ! તેં એ વાત સાંભળી નથી કે
જેણે વિશ્વના દુઃખ દૂર કરવા માટે પોતાનું જીવન
સોંપી દીધું છે, તે આ મેઘ છે. ૪૧

યત્તાદશેપુ સરલેપુ ન પક્ષપાતો, જાતો ઘત સ્ફુટ-
મસૌ કુટલેપુ રાગઃ । વિશ્વેકજીવનપટોરપિ વારિ-
વાહઃ હુર્વારવાયુવશમસ્ય ન તદ્વિચિત્રમ્ ॥ ૪૨ ॥

અત્યંત બળપ્રીતા એવા સરસ (સાગ) વૃક્ષો પર
તને પક્ષપાત બગ્ચો નહિ; પરંતુ કુટજ (કેકે) ઓપધિના
છાડ) પર સ્પષ્ટ રીતે જે પ્રેમ બગ્ચો છે; તે વિચિત્ર
નથી; કારણ કે નિવારી ન શકાય એવા વાહુને વશ
થઈને તારે આ કામ કરવું પડ્યું છે. બાકી તું તો
વિશ્વને જીવન આપવામાં અત્યંત કુશળ છે. ૪૨

યત્પહ્લવઃ સમમવલ્કુસુમં યદાસીત્ત્વર્વમસ્ય ભવતઃ
પયસઃ પ્રસાદઃ । યદ્મૂઢહે ફલવિષૌ ન દદાસિ વારિ,
પ્રાચીનમમ્યુદ યશો મલિનીકરોપિ ॥ ૪૩ ॥

હે મેઘ ! આ વૃક્ષને જે નવા પાંદડા અને ફલ
આપ્યા, તે બધામાં તારા જલની કૃપા રહેલી છે; પરંતુ
એ વૃક્ષને ફળ આપવાના કાર્યમાં તું જલ આપવો
નથી; તેથી તો તારા પહેલાના મહેલા યશને તું મલિન
કરી રહ્યો છે. ૪૩

નવાલવાલવલયં ભરિતં દુમાણાં, નાર્દ્રીકતાપિ
વત પાતકપોતચક્ષુઃ । દાવાનલાકુલતરુઃ શમિતો ન
શીઘ્રં, મારાય વારિઘર વારિપદં તવામૂત્ ॥ ૪૪ ॥

હે મેઘ ! તે વૃક્ષોના ગોળ ક્યારાઓને જલથી ભર-
પૂર કર્યો નહિ; ચાતકનાં ચાંચનાં પણ પાણીનાં કર્યાં
નહિ; તેમ જ દાવાનળથી પીડા પામેલ વૃક્ષના તાપ
જલદી શમાવ્યા નહિ; તો પછી તને જે જલની પદવી
આપવામાં આવી છે, તે ફેગટ ભાર કરનારી છે. ૪૪

કે વા ન સન્તિ ભુવિ વારિરુદ્ધાવતંસા, હંસાવલી-
વલચિનો જલસંનિવેશઃ । કિં પાતકઃ ફલમપેક્ષ્ય
સ વક્ષપાતાં પૌરંદરી કલયતે નવવારિધારામ્ ॥ ૪૫ ॥

આ જગત પર અનેક જલાશયો કર્યાં નથી કે જે
કષ્ટોનાં સ્થાનરૂપ બનેલાં છે અને જ્યાં હંસોની
પંક્તિઓ ક્રીડા કરે છે, તો પછી ક્યા ફળને ઉદ્દેશીને
ચાતક વક્ષપાત કરનારી અને ગર્જના કરનારી જલની
નવી ધારાને ઇચ્છી રહેલા છે ? (અર્થાત્ કુદરતી પ્રેમનો
એ સંબંધ છે.) ૪૫

વાતૈર્વિધૂતય વિમીપય મીમનાદૈઃ સંચૂર્ણય ત્વમથવા
કરકામિધાતૈઃ । ત્વદ્વારિવિન્દુપરિપાલિજીવિતલ્લ,
નાન્યા ગતિર્ભવતિ ધારિદ પાતકસ્ય ॥ ૪૬ ॥

એ ચાતકને પવનોથી ખંખેરી નાખ, ભયંકર ગર્જના-
ઓથી તેને ભય આપ, અથવા તો કરા વરસાવોને
તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખ; પરંતુ હે મેઘ ! એ ચાતકની
ખીલ ગતિ થવાની નથી; કારણ કે તેનું જીવન તારા
જલનાં બિંદુઓથી પોષાયેલું છે. ૪૬

વ્યાજસ્તુતિસ્તવ પયોદ મયોદિતેયં
યજીવનાય જગતસ્તવ જીવનાનિ ।
સ્તોત્રં વુ તે મહદિદં ધન ધર્મરાજ-
સાહાય્યમર્જયસિ યત્પથિકાન્નિહત્ય ॥ ૪૭ ॥

હે મેઘ ! તારાં જળ જગતને નવાં જીવન આપવા
માટે છે, એમ જે મેં કહ્યું છે, તે તારી બાજ (ખોટી)-
સ્તુતિ છે; કારણ કે તે મુસાફરોને હણીને ધર્મરાજ
(યત્)ને જે સહાય કરી છે, તે જ તારું મોટું
સ્તોત્ર છે ! ૪૭

સંપાદિતાઃ સપદિ દુર્દુરદીર્ધનાદા
યત્કોકિલાકલક્રુતાનિ નિરાક્રુતાનિ ।
નિષ્પીતમમ્બુ લવણં ન વુ દેવનચાઃ
પર્જન્ય તેન ભવતા વિદિતો વિવેકઃ ॥ ૪૮ ॥

હે મેઘ ! તેં દમણા દેડકાઓના મોટા નાક શર
કરાવેલા છે અને એ રીતે ક્ષયલાનાં કલ્યાણ દૂર કર્યાં

વેલા છે; પરંતુ દેવનદીના ખારા જલના પાન કર્યા નથી, એ રીતે તે' ને વિવેક ખતાવ્યો, તે જીણીતો છે.

યસ્યોદયે શુક્રમનોરથમન્ધરેણ
સંચિન્તિતં કિમપિ ચેતસિ ચાતકેન ।

આઃ કષ્ટમિષ્ટફલદાનવિધાનહેતો
રમ્મોધરાત્પતતિ સંપ્રતિ ઘચ્ચલ્લિક્ષિઃ ॥ ૪૯ ॥

એ મેધ આવતા જેના મનમાં મોટા મનોરથ જાગેલા છે એવા ચાતકે પોતાના મનમાં કાંઈક વિચારી લીધું હશે; પરંતુ કષ્ટની વાત છે કે, હજી ફળનો દાન આપવાના કાર્યમાં નિમિત્ત બનનાર એ મેધથી હમણું વજ્ર જેવા કઠોર અગ્નિ પડવા લાગ્યો ૧૯

દ્વદહનજટાલજ્વાલજાલાહતાનાં
પરિગલિતલતાનાં મ્લાયતાં મૂરુહાળામ્ ।

અયિ જલધર શૈલભ્રેણિશ્ચેપુ તોયં
વિતરસિ થદુ કોડયં શ્રીમદ્સ્તાવકીનઃ ॥ ૫૦ ॥

જે સમયે દાવાનસની જટા જેવી જ્વાળાઓ લાગવાથી વૃક્ષો અત્યંત મહિન બની ગયેલા છે તેમ જ લતાઓ ખુબ જ ગળી જઈને સુકાવા લાગી છે, તે સમયે હે મેધ! પર્વતોની હારમાળામાં શિખરો પર છુ જલ વરસાવી રહ્યો છે, તે તારો આ લક્ષ્મીનો મદ કેવા પ્રકારનો છે? ૫૦

નમસિ નિરવલમ્બે સીદતા દીર્ઘકાલં
ત્વદ્ભિમુરત્નિપવ્ણોત્તાનચચ્ચુપુતેન ।

જલધર જલધારા દૂરતરતાનદાસ્તા
ધ્વનિરપિ મધુરસ્તે ન ભુતશ્ચાતકેન ॥ ૫૧ ॥

હે મેધ! આધાર વિનાના આકાશ તરફ જેણે બેસીને તારા તરફ મુખ રાખીને ચાપ ખાધી છે, એવા ચાતકને તારી જલધારા બેઠાની તો વાત એક બાજુ રહી, પરંતુ તારો મધુર ધ્વનિ પથુ તેણે સાંભળ્યો નથી.

અયે હૈલાવેલાલુલિતકુલશૈલે જલનિઘૌ
કુતો વારામોષં વત જલદ મોષં વિતરસિ ।

સમન્તાદુત્તાલજ્વલદનલકીલાકવલન-
હ્રમોપેતાનેતાનુપકુરુ પયોમિર્વિટપિનઃ ॥ ૫૨ ॥

અરે હે મેધ! જેના કિનારાના પર્વતો પર ભરતી- ના જલ અથડાય છે એવા આ સમુદ્ર પર જલના ધોધ-પ્રવાહ થા માટે ફેાગટ વહેવાય છે? તારા જલથી આ વૃક્ષો પર ઉપકાર કર કે જે વૃક્ષો ચારે બાજુથી ઊભી થતી જ્વાળાઓના સમુદ્રવાળા દાવાનસ- નો ભોગ બનીને કરમાઈ ગયેલા છે. ૫૨

અમું કાલક્ષેપં ત્યજ જલદ ગમ્મીરમધુરૈઃ
કિમેભિર્નિર્ગોષૈઃ સ્તજ્ઞાટિતિ શાઙ્કારિ સલિલમ્ ।

અયે પડ્યાવશ્યામકરુણસમીરવ્યતિકર-
જ્વલદાવજ્વાલાવલિજટિલમૂર્તૈર્વિટપિનઃ ॥ ૫૩ ॥

હે મેધ! આમ સમય ગાળવાનો છોડી દે. ગંભીર અને મધુર આ જળનાઓથી શુ થવાતું છે? અંકાર કરતી જલની ધારાઓ જલદી છોડી મૂક. અરે! આ વૃક્ષોની અવસ્થા તો જો, કઠોર પવનના ફૂંકાથી વધારે પ્રક્રીમ બનેલા દાવાનસની જ્વાળાઓના સમુદ્ર જટાની જેમ તેમની ચારે બાજુ ફરી વળ્યા છે. ૫૩

અકૂવારાદ્ધારિ પ્રચુરતરમાદાય જલદઃ
સ દાનાધ્યક્ષોડપિ પ્રકિરતિ જલં નાદ્ભુતમિદમ્ ।

સ મેધો ધન્યો યત્પરિકિરતિ મુક્તાફલતયા
યદીયાસૌ કીર્તિર્નૈદતિ ત્વપનાત્રિકુચતટે ॥ ૫૪ ॥

સમુદ્રમાંથી ખુબ જલ લાવીને તે મેધ દાનેશ્વર બનીને જલતું દાન કરે છે, તેમાં કાંઈ અદ્ભુત નથી. ખરેખર તે (રામરૂપે રહેલ) મેધને ધન્યવાદ છે કે જે પોતાના જળાંબિ ફુની વૃદ્ધિથી મોતી ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેની કીર્તિરૂપે રામજોની ઓંઓના સ્તન પર મુક્તાદાર નાચે છે. ૫૪

તથૈવ પ્રાવીણ્યં જલદ જગદાનન્દકરણં
યદમ્મ.પાલોરાહરસિ ચલસપ્તજાલનિઘેઃ ।

નિસર્ગાત્મારાસ્તા નયસિ ચ કથંચિન્મધુરતા
મથાસારેસ્તાસાં યુગપદુપકર્તોસિ જગતઃ ॥ ૫૫ ॥

હે મેધ! જેના જલ ખારા છે (લક્ષ્મણ) એવા સમુદ્રમાંથી જલના સમુદાયને લે છે તેમાં તારી જ પ્રવીણતા છે કે જે જલ કુંદરતી રીતે ખારા છે, તેમને ધણી મહેનતે મીઠા મધુરા બનાવે છે અને પછી તરત જ તે જલના પ્રવાહોથી જગતનો ઉપકાર કરે છે. ૫૫

વિલપતિ તથા સારદ્ગોડયં ભવાનયમુન્નતો
જલમપિ ચ તે સંયોગોડયં કથંચિદુપસ્થિતઃ ।

ઉપકુરુ કુરુ પ્રદં ચેતો ન ચૈત્સિ યદપ્રતો
જલધર પુનઃ ક ત્વં કાર્યં ક તે જલયિન્દવઃ ॥ ૫૬ ॥

ગોર એ રીતે મેધ પાસે વિદ્યાપ કરી રહ્યો છે કે, હે મેધ! તું આમ જિંચે રહ્યો છે. તારામાં જલ છે. આ સંયોગ પથુ મહામદનેતે ઉભો થયો છે. હવે ઉપ- કાર કર જલને નીચા નમાવ. આ તારી સામે આવીને (પવન) ઊભો રહ્યો છે, તે તું અચતો નથી. પછી તો તું ક્યાં, ક્યાં ગયાં અને જલના તારાં મિંદુઓ ક્યાં? ૫૬

નીરં દૂરં તદપિ વિરસં જંગમા નો લતાયા-
સ્તસ્મિન્દાતર્યપિ જલનિધૌ કો લમેતામ્બુવિન્દુમ્ ।
દાનાધ્યક્ષે ત્વયિ જલધર કાપિ કુઞ્જાપિ શૈલાઃ
શાલાવન્નોડમૃતનિમજ્જલૈસ્તર્પિતાઃ સર્વે એતે ॥ ૫૭ ॥

હે મેઘ! જોકે સમુદ્ર પોતે દાતાર છે, પણ તેનાં
જલ ધણે દૂર છે, તે જલ પણ ખારાં છે અને લતાઓ
વગેરે પાણી શકે તેવા જન્મ પદાર્થો નથી એટલે
તેનાં જલના કણોના લાભ ડાહ્ય મેળવી શકે? પરંતુ
જ્યારે તમે દાનના અધિપતિ બનો છો ત્યારે વન-
વૃક્ષોથી ભરેલા એ પર્વતો ક્યાંના ક્યાંય હોય છે; પરંતુ
તે બધા જ પર્વતોને તેં અમૃત સમાન મીઠાં જળથી
પ્રસ કરી દીધેલા છે. ૫૭

વૃત્ત્યા નયઃ કમલસરસી રાજહંસાવતંસાઃ
પુણ્યશ્વેતો હિમગિરિભુવસ્સ્વત્કૃતે યેન મુક્તાઃ ।
સંપ્રોક્તેડસ્મિન્જલદ દ્વહનોચ્છન્નદાહે નિદાઘે
પર્જન્ય સ્વીકુરુ તમધુના ચાતર્કં પાતર્કં વા ॥ ૫૮ ॥

પોતાની તરફ ડિખાવવા માટે જે ચાતર્ક નહીંઓ,
કમળથી ભરેલાં અને રાજહંસથી શોભતાં સરોવર તેમ જ
હિમાલયમાંથી પેદા થયેલી પવિત્ર નદીઓનો ત્યાગ કર્યો;
તો હવે હે મેઘ! સ્વર્ના પ્રચંડ તાપથી બળતો ઉનાળો
જ્યારે આવી પહોંચ્યો છે, ત્યારે હવે તું તે ચાતર્કનો સ્વીકાર
કર. ભલે તારે મન તે ચાતર્ક હોય કે પાતર્ક (લપ) હોય!
શૈલેયેપુ શિલાતલેપુ ચ ગિરેઃ શ્લેષુ ગર્તેપુ ચ
શ્રીલગ્નકેપુ વિમીતકેપુ ચ તથા પૂર્ણેપુ રિક્તેપુ ચ ।
જિગ્મેન ધ્વનિનાશિલેડપિ જગતીચ્ચક્રે સર્મ વર્ષતો
વન્દે વારિદ્ સર્વમૌમ ભવતો વિશ્વોપકારિ વ્રતમ્ ॥ ૫૯ ॥

હે અદ્વતી મેઘરાજ! પર્વતો પર, શિલાઓ પર,
પર્વતનાં શિખરો પર, કોતરોમાં, ચંદનનાં વૃક્ષો પર તેમ
જ ગિમીતક (પહેડાંની) વૃક્ષો પર એમ પૂરી રીતે ભરેલાં કે
ખાલી રહેલાં સ્થળો પર અધુર ગર્જના કરીને આખા
જગતના મંડળ પર એકસરખી રીતે તમે જે વરસો
છો તે તમને વંદન છે; કારણ કે તમે વિશ્વ પર ઉપ-
કાર કરવાનું વ્રત લીધેલું છે. ૫૯

નીહારકારસારસાગરસરિત્કાસારનીરશ્રિયં
ત્યક્ત્વા તોયદ્વાતવેન મહતી સેવા સમાલમ્બિતા ।
તસ્યૈતઃફલિતં સમુદ્ગ્રહસિ શિલાસંતાઢનં મસ્તકે
ગાઢં ગર્જસિ વચ્ચમ્ગ્રહસિ તદિલ્લેવામિરાતર્જસિ ॥ ૬૦ ॥

હે મેઘ! હિમના સાર જેવાં શીતલ સાગર, નદી,
સરોવર વગેરેનાં જલની શોભાને છોડીને ચાતર્ક તાર
આલબન કરીને જે ખોટી સેવા બજાવી છે; તેના એ

ફળરૂપે તું તેના મસ્તક પર શિલા જેવા કરા વરસાવે છે,
ગંભીર ગર્જના કરી, તેની પર વજ નાખે છે અને
ઉપરે વીજળીની રેખાઓથી તેના તિરસ્કાર કરે છે. ૬૦

આરામામરણસ્ય પલ્લવચયૈરાપીતતિમત્તિવપઃ

પાયોદ પ્રશ્નં નયાગુરુતરોરેતસ્ય દાવજ્વરમ્ ।

ભ્રૂમસ્ત્વામુપકારકાતર ગતપ્રાયાઃ પયઃસંપદો

દમ્બોડ્યેવ તરુદિશઃ પરિમલૈરપૂર્વં નિર્વાલ્યતિ ॥ ૬૧ ॥

જે બગીચાનું ભૂપણ છે, જેણે પોતાનાં પાંદડાઓ-
થી સ્વર્નાં કિરણોનાં પાન કરેલાં છે, એવા આ વૃક્ષને
જે દૈવરૂપી તાવ આવેલો છે, તેને છે મેઘ! તું શમાવી
દે. ઉપકાર કરવામાં સંકોચ રાખનાર હે મેઘ! અમે
તને જાણીએ છીએ કે, તારી જલરૂપી સંપત્તિઓ તો
ચાલી જવાની અણી પર છે અને આ વૃક્ષ બળી જશે
તોપણ તે પોતાની મુગધીથી દિશાઓને સુવાસિત કરીને
પછી જ નાશ પામશે. ૬૧

ચાવત્તિપ્તિ ચાતકોડ્યમસુભિઃ કળ્થસ્થલસ્પાયિમિ-

સ્તાવરેહિ પયઃ પયોદ ફલતુ ત્વદ્વારિ કલ્પદ્રુમઃ ।

નો ચૈવસ્ય તૃપાર્તપીઢિતતનોઃ પ્રાણૈઃ પ્રયાણે કૃતે

કસ્મૈ દાસ્યસિ કો મહીપ્યતિ પુનસ્તાપસ્તુ તે સ્યાસ્યતિ ॥

હે મેઘ! જેના પ્રાણ કંકનાં સ્થાન સુધી આવીને
જેલા રહેલા છે, એથી આ ચાતર્ક જ્યાં સુધી જીવી
રહો છે, ત્યાં સુધીમા તેને તું પાણી આપ અને એ
રીતે તારે પાણી કલ્પવૃક્ષ ફળી રહેલું છે. (એ બાબત
સિદ્ધ કરી આપ.) અને જો તું એમ નહિ કરે, તો તેના
પ્રાણ ચાલ્યા જશે અને તે પછી તું જાને બળ આપશે
અને તું આપશે તોપણ તેને કાણ લેશે? પરિશુભે
તો તારે નસીબે એક પથાતાપ રૂઢી જશે. ૬૨

કૂપે પાનમધોમુરં ભવતિ મે નયો ઘરાત્કયઃ ક્રિયઃ

સામાન્યં વકદિદ્મિઃ સહ સરસ્થેવં સમાલોચન્ય ।

શુષ્યતાલગલોડપિ કમ્પિતતનુઃ શ્રુત્વા ગમીરધ્વર્તિ

ધૈર્યાદ્વિદુતકન્ધરો જલધર ત્વાં ચાચતે ચાતર્કઃ ॥ ૬૩ ॥

હે મેઘ! આ ચાતર્ક વિચારી રહ્યું છે કે, 'જે હું
કૃપામાંથી જલ પીશ, તો મારે મુખ નીચું કરવું પડશે!
આ નદીઓ તો ગિચારી સ્ત્રીઓ છે. સરોવરમાં પાન
કરવા બતાં બગલાં અને ટિટોડીની સાથે મારી સરખા-
મણી થશે.' એમ વિચાર કરતું એ ચાતર્ક કે જેનું
તાળવું અને જળું સુકાઈ રહ્યું છે અને જેનું શરીર કંપી
રહ્યું છે, તોપણ તારી ગંભીર ગર્જના સાંભળીને ધીરજથી
જેણે ટેક જીતી કરી છે, એવું આ ચાતર્ક પક્ષી તારી
પાસે કાચના કરે છે. ૬૩

માર્ગોં મૂરિ જલ મરુથલમુવિ સ્વપ્નેડિ નો લખ્યતે
તીનો વાતિ સમીરણ કચિદ્ધિ ચ્છાયામૃતો ન દ્રમા ।

અક્ષરપ્રકારાન્કિરન્નિવ રવિર્ધીમે તપત્યમ્બરે
તદ્દો પાન્યહિતાય પૂરય ધરા પાયોદ પાયોમરે ॥૬૪॥

હે મેઘ! આ મરુદેશની ઉજ્જડ ભૂમિમા માર્ગ
ધ્યો વધારે છે, પાણી તો સ્વાને પશુ જેવાને મળતુ
નથી પવન ખૂબ સખત રીતે વાઈ રહ્યો છે હાયા
વાળા વૃક્ષો કયાય જેવા મળતા નથી ઉનાળામા સ્પર્ષ
અગારાના તણખા વરસાવતો હોય, એ રીતે આકાશમા
તપી રહ્યો છે, માટે હે બાઈ મેઘ! સુસાદરના બહા
માટે પૂજ્ય બલથી પૃથ્વીને ભરી દે ૬૪

મેકે કોટરશાયિભિર્મૃતમિલ ક્ષમાન્તર્ગત કચ્છપૈ
પાઠીને પ્રથુપક્ષ્મીઠલુઠિતૈયંસ્મિન્નુદુર્મુર્ચ્છિતમ્ ।
તસ્મિન્નુક્કસરસ્યકાલજલદેનાગય તથોષ્ટિવ
ચત્રાકુન્મનિમત્રવન્યકરિણો યુવૈઃ પય ધીયતે ॥૬૫॥

જે સરોવરના કોતરોમા દેડકા મરી ગયા હોય, એ
રીતે ભરાઈ ખેડા છે ગાંઠા કાઠવથી જેની પીડ ભરાઈ
છે, એવા મોટા કાચખા બધા વાર વાર મૂઝાઈ પામી
રહ્યા છે, તે સકા સરોવરમા મેઘરાજે અચાનક આવીને
એની તો અજબ યેજા કરી કે જેની અદર ગડચ્છળ
ફૂળી ગય એવા જીડા જલમા જગની હાથીઓના
ટોળા પાણી પીએ છે ૬૫

કાલાતિક્રમણ કુલય તદ્ધિતા વિસ્ફૂર્જિતેભાસય
સ્ફારિર્ભાષણગજિતૈરતિતરા કાપ્ત્યં મુલે દર્શય ।
અસ્થાનન્યગતે પયોદ મનસો જિહ્વાસયા ચાતક
શ્વાચેદિ ત્વમિદ્ધાસિલ તદાપ ન ત્વચ પર યાચતે ॥૬૬॥

હે મેઘરાજ! ભલે ॥ આવવામા વખત લગ્યા,
વીજળીઓના ચમકારાથી ત્રાસ પેદા કરે સ્પષ્ટ અને
ભય કર ગર્જનાઓ કરીને મુખ પર કાળાશ બતાવ
અને એ રીતે તેની પર બધા દુખ લાદે, તોપણ તે
આતંકને તારા સિવાય બીજા ગતિ નથી અને તે તારા
સિવાય બીજાની યાચના કરતો નહિ ૬૬

મૂયો ગર્જિતમમ્બુદ પ્રકટિતા વિચુત્સ્વમાપૂરિત
દૂરાવમહ તિષ્ઠ તિષ્ઠ તદલ શુદ્ધયા તવાત પરમ્ ।
નિર્દમ્બાસિલશાલિહાલિકરપૂસમદ્ધનેત્રૈ પર
નૈરાશ્યાદિહ વર્પિતવ્યમધુના કેદારપૂર પય ॥૬૭॥

અનાવૃષ્ટિને દૂર કરનાર હે મેઘરાજ! તમે વાર-
વાર ગર્જના કરી, વીજળીઓ ચમકાવી આગમ ભરી
દીધુ, હવે વધારે વરસતુ બધ કરી ઠંભા રહે, કાંચુ
કે બ્યારે તાપને શીધે કાગળને બાળી બેઈ, ખેડૂતની
સુ ૩૭

હીઓ અત્યત નિરાશ બનીને તમારી સામે એકીટરો
બેઈ રહેશે ત્યારે તમારે ફરીથી વરસવાની જરૂર પડશે,
હમણા તો કારા ભરાય તેટલુ પાણી પડયુ છે ૬૭
ગર્જનમ્બુ દદાતિ તચ કળિકારુપેણ યત્ર કચિદ્
વર્ષાકાલમપેદય દાનસમયે કાપ્ત્યં વિષત મુલે
પશ્ચાત્પાણહરતામુપૈતિ લયુતામપ્યેનિ મૂયસ્તત
શ્રીમદ્રામ નૃપાલક્ષ્મીરરવિમો દાતા ક્રિયાન્યારિદ ॥૬૮॥

હે શ્રીરામ, હે રાજાઓના શેખર જેવા રાજા! આ
મેઘ દાતા છે તે કેવો હલકા છે તે તો બુઝો!
વર્ષાકાળ આવ્યો છે બહુને જલના દાન કરે છે પણ
તે ગર્જના કરીને તેમ જ ટીપે ટીપે આપે છે તે
ક્યાં જ વરસે છે અને દાન આપતી વખતે મુખ કાણુ
કરી નાખે છે અને દાન આપ્યા પછી પણ શરીરે
ફિક્કો પડી ગય છે તેમ જ હલકા બની બન છે! ૬૮
આસત્તા પ્રતિકોટર વિષવરા બાનો કરા મૂર્ધનિ
શ્વાલાજાલકરલદાવદહન પ્રત્યક્ષમાલિન્નિતિ ।
સર્વાનન્દનચારુચન્દનતરોરેતસ્ય જીવાતવે

રે જીમૂત વિમુક્ષ વારિ વહુલો યુગ્મવશો જુમ્મતામ્ ॥
હે મેઘરાજ! ઝેરવાળા સર્પ જેના ઘડના કોતરે કોતરે
લાગેલા છે, જેના અસ્તક પર સૂર્યના કિરણો પડી રહ્યા
છે અને જેના શરીરે દાવાબળની નવાળાઓના સમૂહ
લપેટાયો છે, એવા આ ચંદનવૃક્ષને જીવન આપવા
માટે તમે ખૂબ જળ છોડો અને તમારો યશ વધારો,
કારણ કે એ ચંદનવૃક્ષ સર્પને આનંદ આપનાર છે ૬૯
તે તે ચાતકપોતકા વિતુષિતા દાવામિમત્ર વન
સનિર્વાપિતમુણ્ણતાપિતમહી નિર્ગોષિતા સર્વતઃ ।
કાસારા પરિપૂરિતા પ્રથુપયોચારાભિરમ્બોચર
સ્વાયેવાયમહો મહોર્જિતમહાદાનાવદાનન્મ ॥૭૦॥

હે મહામેઘ! ભારે જળની ધારાઓ વસાવીને તે
આતંકના બચ્ચાની તરસ છિપાવી, દાવાબળથી બળતા
વનને કંકુ પાડયુ, ઉખાટયો તપેની પૃથ્વીને શાન કરી
તેમ જ બધા તળાવ ભરી દીધા એ રીતે ખરેખર આવા
ભારે મોટા દાન આપવાનો માર્ગમ તો તારે વિરે જ
તોખી રહ્યો છે ૭૦
તાપ હુમ્પમિ સર્વતો વિતરસે મુક્તાપલ શુક્ષિપુ
ક્ષેત્ર સિદ્ધમિ શ્ચિ ચ વલ્લ્લયસિ શ્રીતગ્ગડમુગન્દ્રમાન્
ક્ષાર ક્ષારમિદ્ જલ જલ્પનિચેરાદાય જીમૂત હે
નિશ્ચ જીવયસિ મરીનુ જગતિ મૌઠોડપિ કાને મુગન્ ॥

હે મેઘ! તુ નાકે બાજુ ફેલાવેલા તાપને કંકુ કંકુ
છે, ખીપાનીઓમા મેળી પેદા કરે છે એટલે વિરે

જલ સીંચે છે, ચંદન જેવાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને નવાં તાજાં પાન આપે છે; તેમ જ આ સમુદ્રનાં ખારાં ખારાં પાણી લઈને તેને મીઠાં બનાવી આ વિશ્વને જિવાડે છે; એ રીતે જગતમાં શુષ્કતાના ગાવામાં કુશળ માણસ પશુ તારા કથા શુષ્કોને વધુ વેતે કહે ? ૭૧
સંતાપે જગતો વિલુપ્તસિ ઘરાં ઘારામિરાસિચ્ચસિ
ક્ષેત્રાણ્યદ્કુરયસ્યમૂનુકુલસ્યદ્વાય નીપદ્રુમાન ।
સારક્લસ્ય નમોનિવેશિતદશાશ્ચૂપુરીપૂરો
વૈમુખ્યં ઘહસિ સ્વમમ્સુદ ચદિ પ્રત્યેતુ કો નામ તત્ ॥

હે મેઘ ! તું જગતના સંતાપ દૂર કરે છે, જલની ધારાઓથી પૃથ્વીને સીંચે છે; ખેતરોને ફળદ્રુપ બનાવે છે; અશોક, લીમડા જેવાં વૃક્ષોને તરત જ પ્રફુલ્લ બનાવે છે; એ તો ખરોખર છે; પરંતુ આકાશ તરફ જેણે એકસરખી નજર મારી છે, એવા આ ચાતકની ચાંચના પડને પૂરવામાં બે તું વિશુષ્ક બની જશે, તો પછી કોણ તારા પર વિશ્વાસ લાવશે ? ૭૨

કૂપામ્ભાંસિ પિબન્તુ કૂપરસિકા વાપીપુ વાપીજુપો
નાદેયાશ્ચ પતત્ત્રિણોઽપિ મુદિતા આસ્વાદયન્તામપઃ ।

સારક્લસ્ય નમોનિવેશિતદશાઃ કિં તેન યાવન્મહી-
મમ્મોભિઃ ક્ષપયન્નાસલુદયતે ન પ્રાપ્ત્યેષ્યો ઘનઃ ॥૭૩

કૂવાનાં પાણી પીવાના રસિકા ભલે કૂવાનાં જલ પીએ, વાવને સેવનારા ભલે વાવનાં પાણી પીએ. પક્ષીઓ ભલે આનાં પામતાં નદીના જલનાં પાન કરે; પરંતુ જેની નજર આકાશ તરફ મંડાઈ છે, એવા આ ચાતકને કાંઈક શું ? કારણ કે જ્યાં સુધી પોતાની જળધારાઓથી પૃથ્વીને નવકાળી નાખનાર વર્ષાકાળનો મેઘ ચઢી ન આવે ત્યાં સુધી તે ચાતકને રાહ બેવાની છે !

કર્તવ્યો હૃદિ વર્તતે ચદિ તરોરસ્યોપકારસ્તદા
મા ફાલં ગમયાન્નુવાહ સમયે સિદ્ધિનમમ્મોભરૈઃ ।

શીર્ણં પુષ્પકલેદલે વિગલિતે મૂલે ગતે શુષ્કતાં
કસ્મૈ કિં દિવમાચરિવ્યતિ પરીતાપમ્તુ તે સ્યાસ્યતિ ॥

હે મેઘ ! આ વૃક્ષ પર બે તારે ઉપકાર કરવો જ હોય, તો નદામે સમય યુગાપ નહિ. આવો વખત ફરીથી નહિ મળે; કારણ કે એ વૃક્ષનાં ફૂલ, ફળ ખરી અય, ખાણ છૂટાં પડી અય અને વૃક્ષ સુકાઈ જાય ત્યારે તું 'કાનું' કહ્યું દિવત આચરશે ? પછી તારે નસીબે તો પથાતાપ કરવાનો જ બાકી રહેશે. ૭૪

નો ચિન્તામણિમિર્નં કલ્પતરુમિર્નં કામવેન્વાદિમિ-
ર્નો દેવૈશ્ચ પતોપકારનિરતૈઃ સ્થૂર્લેન સૂક્ષ્મેરપિ ।

અમ્મોદેહાનન્તરં જલમૈસ્તામુર્વરી સિચ્ચતા
ઘૌર્યેણ ધુરં ત્વયાથ વહતા મન્યે જગજીવિતમ્ ॥૭૫

હે મેઘ ! ચિંતામણિઓ, કલ્પવૃક્ષો, કામવેનુઓ, દેવો વગેરે જે જે નાનામોટા પદાર્થો પરોપકાર કરવામાં રસ ધરાવે છે; તેમણે જે કાર્ય નથી કર્યું એવું કાર્ય અર્થાત્ જલના સમૃદ્ધથી પૃથ્વીને સીંચીને પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય તેં ધારણ કર્યું છે, તેથી તેં ખરેખર જગતને જીવન આપ્યું છે, એમ હું માનું છું. ૭૫

હે પાયોદ યથોત્તેન ભવતા દિગ્વ્યાવૃતા સર્વતો
મન્યે ધીર તથા કરિવ્યસિ ચલુ ક્ષીરાન્ધિતુલ્યં સરઃ
કિં સ્વેપ ક્ષમતે નદિઃ ક્ષણમપિ પ્રોત્પોત્પન્ના વ્યાકુલઃ
પાટીનાદિગણસ્ત્વદેકશરણસ્તદ્વર્ષ તાવત્કિચત્ ॥૭૬॥

હે મેઘ ! તેં આવી ચઢીને ચારે દિશાઓને ઊંઘી દીધી છે, તેથી મારું માનવું છે કે આ સરોવરને તું ક્ષીરસાગર જેવું ભરપૂર બનાવી દેશે; પરંતુ ગરમીના તાપથી આકુળવ્યાકુળ બનેલાં આ માછલાં વગેરેના સમૃદ્ધ હવે એક ક્ષણનો પણ વિશ્વાસ સહન કરી શકે તેમ નથી; એ બધાં તારે જ શરણે આવેલાં છે, માટે હવે થોડું વરસી દે ! ૭૬

નાન્યૌ સ્કન્ધનતિઃ સરઃસુ ન મનો વાપીપુ નાપીદિતં
કર્ણોઽપ્યર્ણવસંકથા ન ચ કૃતા નાઘાપિ નઘાં મનઃ ।

સારક્ષેણ સમુત્તરક્લરસનાવૃણેન ચઞ્ઢાતપ-
છાન્તેનાપિ નિરન્તરં જલદ્દ હે સ્વદ્યેવ વૃત્તમનઃ ॥૭૭॥

હે મેઘ ! આ ચાતકે કૂવા તરફ ખભો નમાવ્યો નથી, સરોવર તરફ તેણે પોતાનું મન પરોવ્યું નથી; તેણે પોતાને કાને સમુદ્રની કથા પણ સાંભળી નથી; તેમ જ આજ સુધી તેણે નદીમાં પોતાનું મન પરોવ્યું નથી, એ ચાતક તો ફક્ત પ્રયત્ન કર્યાના તાપમાં બળવા છતાં પોતાના કંઈક રસનાના દંડને જોયો રાખીને તારે વિશે જ પોતાનું મન પરોવ્યું છે. ૭૭

નિઃપદ્યં દિશિરેણ ધીવરગણેર્નિર્મત્સ્યનિઃકૂર્મકં
વ્યાધૌનર્વિહગં નિરમ્બુ રવિના નિર્નાલકં દન્તિમિઃ ।

નિશાલક્રમકારિ શુકરગણેર્નામૈકમાત્રં સરો
દે જીમૂત પતોપકારક પયોદાનેન માં પૂરય ॥૭૮॥

ચિયાળાએ મને કમળ વિનાનું બનાવ્યું, માછી-
મારોએ માછલાં અને કાચળા વિનાનું કરી નાખ્યું.
પારથીઓએ પક્ષી વિનાનું કર્યું, સૂર્યે મારું જલ શોષી
લીધું, હાથીઓએ કમળોના દંડ ઉપેરી નાખ્યા, ભૂડા-
વરાહોએ કમળનાં મૂળ ખોદી નાખ્યા; હવે તો હું

નામતું જ સરાવર રહી ગયું છું, માટે હે મેધરાજ !
જલનાં દાન આપીને મને ભરપૂર કરો. ૭૮

કાસારેપુ સરિસ્તુ સિન્ધુપુ તથા નીચેપુ નીરમ્હં
ધિક્તત્રાપિ શિરોનતિઃ કિમપરં હેયં મવેન્માનિનામ્ ।
इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-
दुद्ग्रीवस्तव वारिवाह कुरुते धाराधरालोकनम् ॥૭૯॥

તળાવો, નદીઓ, સમુદ્રો, ઊંડાં જળાશયો વગેરે-
માંથી જળ પીવું, તે બાળતને ધિક્કાર છે; તેમાં પણ
મસ્તક નમાવવું પડે, તે વાતને ઊંડીને મનસ્વીઓ
ખીંછી કઈ વાતને હેય ગ્રહ્યશે ? એ રીતે જોઈ વિચાર
કરીને ક્યાં યુવાન ચાતક તે બધાં વિષેની સ્પૃહા ઊંડી
દઈને હવે જોઈ ડોક કરીને તારા જલની ધારા પડ-
વાની રાહ જુએ છે, ૭૯

વે ધારાધર ધીર નીરનિઠરૈરેષા રસા નીરસા
શોપા પૂપકરોત્કરૈરતિસ્વૈરાપૂરિ ભૂરિ ત્વયા ।
एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन संचिन्त्य-
आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यचातकस्तृण्यया ॥૮૦॥

જલની ધારાને ધારણ કરનાર હે ધીર મેધ ! સૂર્યનાં
અત્યંત તીવ્ર અને પ્રચંડ કિરણોથી એકદમ નીરસ
(સુકાઈ ગયેલી) આ પૃથ્વીને તે તારા જલના ઓપથી
ભરપૂર કરી નાખી, તે તો બરોબર છે, પરંતુ એક
વાતવું આશ્ચર્ય છે કે એક અનેરા અને પવિત્ર મનથી
તારું ચિંતન કરનાર આ ચાતક નરસથી પીડાઈ રહ્યું
છે અને તારી રાહ જુએ છે, તેના તરફ જોયું નહિ. ૮૦

આરામાધિપતિવિવેકવિકલો નૂનં રસા નીરસા
વાત્યામિઃ પત્રપીઠતા દશ વિશ્વશ્વપ્ઠાતયો દુઃસહઃ ।
एवं धन्वनि चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
स्वसिञ्चनमृतेन तोय्य कृतोऽप्याविष्कृतो वेषसा ॥૮૧॥

આ બગીચાનો સ્વામી-આળી વિવેક વિનાનો બની
વિચારના પડી ગયો છે. પૃથ્વી પણ ખરેખર નીરસ-
શૂન્ય બની ગઈ છે. દશ દિશાઓ વટાળિયાથી ભૂખરી
બની ગઈ છે. સૂર્યનો તાપ ન સહન થાય એ રીતે
બધાં વિપરીત બની ગયાં છે, સારે હે મેધ ! અમૃત
રૂપી વૃષ્ટિથી તેને સિંચન કરનાર એવા તું મળી આવ્યો,
તે ખરે ! તને બ્રહ્માએ કયાથી અજ્ઞ રીતે પેદા કર્યો ?

પ્રીષ્ઠે પ્રીષ્ઠતરૈઃ કરૈર્દિનકૃતા દમ્પોઽપિ યચાતક-
સ્ત્વાં ધ્યાયન્નવાસરાન્મયમપિ શ્રાવ્યસો નીતવાન્ ।
देवादेवचनोचरेण भक्ता तस्मिन्निदानीं यदि
स्वीचके करकानिपत्तनरूपा सत्कं प्रति ह्रमहे ॥ ૮૨ ॥

હે મેધ ! ઉનાળામાં સૂર્ય પોતાનાં પ્રચંડ કિરણોથી
જેને બળ્યો બળ્યો કરી નાખ્યો, તે ચાતકે તારું ધ્યાન
કરતાં કરતાં ઘણીય મુશ્કેલીએ ઉનાળાના લાંબા દિવસો
પણ પસાર કર્યાં. હવે તો દેવની કૃપા થતાં તમે તેને
દર્શન આપ્યાં; પરંતુ તમે બધારે તે ચાતક પર કરા
વરસાવવાની કૃપા કરી, તો પછી અમારે તેની ફરિયાદ
કોને કરવાની રહી ? ૮૨

સ ક્ષારો જલધિઃ સરાંસિ વિતરન્ત્યધ્યાગતેભ્યો મિતં
ગૃહ્ણન્તે સરિતઃ ભ્રમેણ પરિતોડપ્ત્યાધારવન્થં વલાત્ ।
प्राप्यं कूपकतः कथंचन किमप्यारोप्य कण्ठे पर्व
सत्त्वां त्यागिनमेकमेव भगवन्पूज्यं मन्यामहे ॥૮૩॥

હે લગવાન મેધરાજ ! પેલો સમુદ્ર ખારો છે, સરા-
વર પોતાની પાસે આવેલાઓને માપીને જલ આપે છે,
નદીઓમાંથી પાણી લેવાં હોય તો તેની ચારે બાજુ
બંધ માપીને ઘણી મહેનત કરવાથી મળે છે; તેમ જ
હૂવામાંથી ઘણી મહેનતે પાણી તો મળે, પરંતુ તેને માટે
તેના ચાળામાં પણ ચૂકવા પડે છે. માટે ખરા ત્યાગી
તરીકે તો તમે જ એકલા છો, એમ અમે માનીએ છીએ.

હવે વર્ષન્વિષ્ણસ્તે ચિરસમયવૃષાશુભ્યતાં ચાતકાનાં
ભૂમેસ્તાપોપશાન્તિ વિતરસિ તરસા લોકશોકં ધ્રુનોપિ ।
અમ્ભોદૈત્તત્ત્વૈકં પરમમુચિતં યત્પિષ્ણસ્તે સુધાંશું
વાચાસીશં કર્તૃં વા વુષમપિ વહસિ પ્રેમ લલોતવર્ગે ॥૮૪

હે મેધ ! ઘણા લાંબા કાળથી તરસે પીડાતા ચાતક
પૃથ્વીઓને તું વરસીને આનંદ આપે છે, તું પૃથ્વીના
તાપની શાંતિ કરે છે, તેમ જ વેગથી લોકના શોકને
દૂર કરે છે; એ કાર્ય તો તારે માટે બધું થોડું છે;
પરંતુ ચંદ્ર વાણીના પતિ ગુરુ, શુક્ર, બુધ વગેરે ક્રોધને
હારી દઈને તું આગિયાઓનાં રોળાં પર પ્રેમ અગ્ર
કરે છે; તે શું તારે માટે વધારે થોડું છે ? ૮૪

વાયુની અન્યોક્તિઓ

વાયુરેકં મહાભૂતં વદન્તુ નિરિલા જનાઃ ।

આયુરૈવ ભૂતાનામિતિ મન્યામહે વયમ્ ॥ ૧ ॥

પાંચ મહાબ્રહ્મોમાં વાયુ એક મહાભૂત છે, એમ
લોકે બધા લોકો કહે ! અમે તો માનીએ છીએ કે, 'એ
તો સર્વ પ્રાણીઓનું સાક્ષાત જીવન જ છે. ૧

અલિપટલૈરનુયાતાં સ્વહૃદયહૃદયચ્ચરં વિદુગ્મ્યન્તીમ્ ।

મૃગમદપરિમલ્લહરી સનીમ િ પામરેપુરે કિરસિ ॥૨

હે વાયુ ! જેની પાછળ પાછળ બમરાઓ શુંબર
કરે છે અને જે બધાં સ્નેહીતરુનોનાં ટુંકાં,

દૂર કરે છે, એવી જે કસ્તૂરીની સુગંધની લહર છે, તે પામર જનો વિશે શા માટે વહેંચી દે છે ? ૨
પરમો મહત્સસ્વાયેસ્તેજોદૃષ્ટિ તનોતુ તં જેતુમ્ ।

દીપં દરતિ તદ્વચ દ્વાતં પ્રતિપત્તિર્નિર્વહણમ્ ॥ ૩ ॥

જેનો મિત્ર પવન છે, એવો આ પ્રયંત્ર અગ્નિ ભલે પોતાના તેજની દૃષ્ટિ આગળ કરે; પરંતુ તેને છતવા માટે આ પવન દીવાના તેજને ઢરી લે છે; અર્થાત્ પોતાને શરણ આપનારનો કયા પ્રકારે નિર્વાહ કરવો, તે વાત વાયુથી બંધુવાને મળી છે. ૩

પ્રાથમિકી ઘનદૃષ્ટિઃ પ્રાપ્તા શિશ્વિનો નિદાઘતમસ્ય ।

આકસ્મિકેત સા પુનરપનીતા ક્ષાપિ પવનેન ॥ ૪ ॥

જે ઉનાળાની ગરમીથી તપ્યા હતા, એવા મારને (શાત કરવા માટે) પહેલવહેલી યેધની વર્ષા આવી મળી હતી; હાં તો પવને અકસ્માત આવીને તે દૃષ્ટિને ક્યાંય ખેંચી લીધી. ૪

ઘરતરુવિષટનપટઃ કટવચ્છજ્જન્તિ ધાયયો બહવઃ ।

તત્કુસુમમહલપરિમલગુણવિન્યાસે કૃતિ ત્વેકઃ ॥ ૫ ॥

એવા તોફાની પવનો તો ધણા વાય છે, જે મોટાં મોટાં વૃક્ષોને કાપેડી નાખવામાં કુશળ હોય છે; પરંતુ એ એક પવન તો વિરલ જ છે, કે જે ઝાડનાં ફૂલની વિસ્તૃત સુગંધીના શુષ્કને પાથરવામાં કુશળ છે. ૫

ગન્ધવાહ ગહનાનિ ગાહસે ગન્ધજાતમિહ સંચિનોપિ ચ ।

નૈપુણ્યચ્યુતિરિયંતુ સાવકી ચત્ર તત્ર સદસદ્વિવેચનમ્ ॥ ૬ ॥

સુગંધને લઈ જનારા હે પવન ! ગહન જંગલોમાં તું પ્રવેશ કરે છે અને અનેક પ્રકારની સુગંધીને એકઠી કરે છે; પરંતુ તારામાં સારા-નરસાને બુદ્ધ પાડવાની વિવેકશક્તિ નથી, એ જ તારી નિપુણતામાં ખામી છે. ૬

અહહ ચન્ડસમીરણ દારુણં કીમિદમાચરિતં ચરિતં ત્વયા । યદિહ ચાતકચક્ષ્પટોદરે પતતિ ચારિ તદેવ નિવારિતમ્ ॥ ૭ ॥

હે પ્રયંત્ર પવન ! તેં આ દારણુ આચરણ શા માટે આચારમાં મૂક્યું; જે આ ચાતકની ચાંચના પુટમાં બંધનું ખિંકું પડતું હતું; તે જ તેં શેષી રાખ્યું. જા

અનિલ નિશ્ચલચિશ્ચં પ્રાણિતિ ત્વચ્ચુકં સપદિ ચ વિનિમીલત્યાકુલં ત્વદ્વિયોગાન્ ।

ઘપુરસિ પરમેશર્યોચિતં નોચિતં તે

સુરભિમસુરભિ વા યત્સમં સ્વીકરોષિ ॥ ૮ ॥

હે પવન ! આખું જગત તારી ઝેરણને કારણે જીવી રહ્યું છે અને તારા વિશેષ ધર્મો સાથે જ તે જગત આકુળત્યાકુળ જીવીને દુઃખી બની બધ છે. તું

પરમેશ્વરનું યોગ્ય શરીર છે, તે વાત ખરેખર છે; પરંતુ સુગંધી અને દુર્ગંધી બંનેને સરખી બનાવી દે છે, તે ખરેખર નથી. ૮

રાજીવિનીર્વિર્પિનસૌંત્રમસારાગ્નિઃ

ચૌંડમૂઢસન્તદિવસેષુ ઝનેકવન્ધુઃ ।

રથ્યારજાંસિ વિકિરન્વિકરજગ્નગ્નદ્રાઃ

નુન્મત્તવદ્બ્રમતિ પદ્યત સોડઘ વાયુઃ ॥ ૯ ॥

વસંતકાળના દિવસોમાં જે પવન કમલોના સમુદ-થી શોભતાં વનોમાં રહેલી સુરભિનાં સારને ફેલાવી આરે બાળુ સુગંધિત કરતો, સર્વ જનોનો પ્રિય મિત્ર બન્યો હતો, તે જ વાયુ આજે રસ્તાની બધી ધૂળને ઉડાડતો, તેમ જ મોટા મોટા પર્વતોને ડોલાવતો, ઝાડોની જેમ ભમી રહ્યો છે, તે બુદ્ધિ ! ૯

યે જાત્યા લઘવઃ સદૈવ ગણનાં યાતા ન ચે કુત્રચિત્ પદ્ધયામેષ વિમર્દિતાઃ પ્રતિદિનં ભૂમૌ વિલીનાશ્ચિરમ્ ।

ચક્ષિપ્તાશ્ચ પલાશયેન મરતા પદ્યાન્તરિક્ષે સર્વે

તુક્કાનામુપરિ સ્થિતિં ક્ષિતિભૂતાં કુર્બન્વ્યમી પાંસવઃ ॥ ૧૦ ॥

હે મિત્ર ! તમે બુદ્ધિ તો ખરા કે, જે ધૂળના કણ ભતિને લીધે સદા હલકા છે; જે કાંઈ પણ હેઠાણે ગળ-નાને યોગ્ય બન્યા નથી, જે દરેક જ પ્રકારની નીચે અટકવાયા કરે છે અને જે લાંબા કાળ સુધી પૃથ્વી પર ઢાંકેલેલા પડ્યા હતા, તે જ ધૂળના કણ ચપળ સ્વભાવના પવને ઉડાડ્યા છે, તેને લીધે તે અંતરિક્ષ સુધી પહોંચીને જોવા પર્વતોનાં અસ્તકે પર મિરાજમાન થયા છે. ૧૦

હંહો દમ્પસમીર સર્પતિ ભવત્યસ્મિન્વને શાશિનાં

શાશ્વાર્ષપર્ણજઃ સ કોડપિ સુચિરં જજ્વાલ દાવાનલઃ ।

યેનાદાહિપ લાયમાનહરિણં મરમોભવદ્મૂઢ

શુષ્કશ્ચિશ્વેરમુત્પત્તત્ત્રગુલં ચેપદ્મુર્જગં વનમ્ ॥ ૧૧ ॥

બળેલા હે પવન ! આ વનની અંદર તું ફરી રહ્યો છે, તેને લીધે વૃક્ષની ઝાળોમાં ધર્ષણ થવાથી પેદા થયેલી ઘવાનળ કાંઈ અદ્ભુત રીતે લાંબા કાળ સુધી બળી રહ્યો છે; તેનાથી આ ઢરણું દાડાદાડ કરવા લાગ્યું છે, ઝાડ બળીને ખાક થઈ ગયાં છે, ઝરણાં સુકાઈ ગયાં છે, પક્ષીઓ બીડી રહ્યાં છે, સાપ આજોટવા લાગ્યા છે અને આખું વન બળી રહ્યું છે. ૧૧

હંહો ધીર સમીર હન્ત જનનં તે ચન્દનદ્વામયુતો

દાશિષ્યં જગદુચ્ચરં પરિચયો ગોદાવરીવારિભિઃ ।

પ્રત્યક્ષં દહતીહ મે ત્વમપિ ચેતુદામદાવામિન્ન મતોડ્યં મલિનાત્મકો વનચરઃ કિં વક્ષ્યતે કોકિલઃ ॥ ૧૨ ॥

હે ધીર પવન ! તારો જન્મ ચંદનની ભૂમિમાંથી થયેલો છે. તારી ઉદારવૃત્તિ (દાક્ષિણ્ય) જગતમાં અત્યોક્તિક છે. તારો પરિચય ગોદાવરી નદીનાં જલ સાથે થયેલો છે. (એ રીતના ગુણો હોવા છતાં પણ) તું મારાં અંગે અંગને પ્રયત્ન દાવાનળની જેમ બાળી રહ્યો છે, તો પછી મહાન્મત બનેલ આ જગદીશ કાચલ પક્ષી શું કહેશે તે બાલે છે ? ૧૨

કોડયં પ્રાન્તિપ્રકારસ્તથ પવનધનાવસ્કરસ્થાનજાતં
તેજસ્વિપ્રાતસેવ્યે નમસિ નયસિ ચરપાંતુપૂર્વં પ્રતિષ્ઠામ્ ।
અસ્મિન્શુભાવ્યમાને જનનયુનપથોપદ્રવસ્તાવદાસ્તાં
કેનોપાયેન સહો વપુષિ કલુષતાદોષ વ્યપન્તવૈષ ॥૧૩॥

હે પવન ! ને આકાશ તેજસ્વીઓના સમૂહથી સેવવા લાયક છે, તે આકાશને તું ધૂળ-રંજેટીની સાથે રહેલ ધાણુમાટી વગેરેના દગ્ધાને ઉડાડીને ને પ્રતિષ્ઠા આપે છે, તે તારો પ્રકાર તો કાંઈ અનેશે છે ! તું બ્યારે ધૂળ ઉડાડે છે, ત્યારે લોહાની આંખોને ભરી દઈને ને ઉપદ્રવ પેદા કરે છે, તે વાત તો ઠીક; પરંતુ તારો ને મહિનતાથી ભરેલો હોય મારા શરીર લાગે છે, તે કયા ઉપાયે સહન કરે, તે તો બહુવ ? ૧૩

પર્વતની અન્યોક્તિઓ

નાથન્યાનાં નિવાસં વિદધતિ ગિરયઃ શેલરીમૂતચન્દ્રાઃ
શુદ્ધૈર્ચત્ક્રાપ્રવાહ દ્રુતમિવ તુહિનં વિદ્યુત્સેલુપુ ક્ષિપન્તઃ ।
ચેપાસુચૈસ્તરૂપામવિહતગતિના વાયુના કમ્પિતાના-
માકાશો વિપ્રતીર્ણઃ કુસુમચય દ્વાભાતિ તારામહૌઘઃ ॥

ને પર્વતોનાં શિખરો પર ચંદ્ર નિવાસ કરે છે, ને પર્વતો પોતાનાં હાથાં શિખરોથી ચાંદનીના પ્રવાહને આગળેલા ધુમધની જેમ દિશાએ દિશાએ પાથરી રહ્યા છે તેમ જ આકાશમાં પથરાયેલ તારાઓનો સમૂહ બાલે કે નિરંતર ચાલુ રહેનાર વાયુથી ને પર્વતોના વૃક્ષો રોડી ઉડતાં ફલનો સમૂહ વિખેરી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે; તે પર્વતો અલાગી જગતને પોતાની ઉપર નિવાસ આપતા નથી. ૧

હિમાલય

તટુલસુપમાપદ્રયં જનયન્તી જગતિ જીવજાતાર્તિમ્ ।
કેન ગુણેન મયાનીતાત હિમાનીમિમાં વહસિ ॥ ૨ ॥

પાર્વતીના પિતા હે હિમાલય ! ને ખરૂં જુદોના સમૂહનાં સોદૃઢ હરી લે છે અને જગતમાં રહેતા બધા જીવોને દુઃખ આપે છે, તે ખરૂંના સમૂહને કયા ગુણને કીધે પારખુ કરે છે ? ૨

વિન્ધ્યકન્દુરસુમેરુમૂઘતાં ચત્પતિસ્તુહિનપર્વતોડમવત્ ।
ઈશ્વરશુરતાપ્રમાવતતદ્ધ્રુવં જગતિજ્ઞમ્ભતે યશઃ ॥૩॥

ને હિમાલય વિન્ધ્યાચળ, મંદરાચળ, સુમેરુ વગેરે પર્વતોનો સ્વામી બનેલો હતો, તે હિમાલય મહાદેવનો સસરો બન્યો અને તેના પ્રભાવથી જગતમાં તેનો યશ ધણો જ વધી ગયો છે. ૩

શોણી યસ્ય હિરણ્યમયી મણિમયઃ પ્રાકારશિલ્પોચયઃ
કુહ્જાઃ કલ્પલતામયાઃ સુરધુનીધારામયો નિર્ધરઃ ।

કિં ચેન્દ્રાદિસમસ્તવિકપતિપુરીમવ્યન્તિ ચત્પદ્ભાઃ
શૈલઃ સોડપિ ગિરિવંચં ચ ગિરયસ્ત્વવ્યેષ મે કા મતિઃ ॥૪॥

‘જેની ભૂમિ સોનાની બનેલી છે, જેની બેખડોમાં કુદરતી રીતે શિલ્પકારથી મણિઓ બઢવામાં આવેલા છે, જેની કુંજગલીઓમાં કલ્પવૃક્ષની લતાઓ ઊગેલી છે, જેના ઝરા આકાશગંગાના જલથી ભરેલા છે, તેમ જ છંદ્ર વગેરે સમસ્ત દિશ્પાલોની નગરીઓ ને હિમાલયની અંદર વૃક્ષોનાં પાનની જેમ રૂહેલી છે; એવા એ હિમાલય પર્વત પણ પર્વત ગણાય અને અમે બધા પણ પર્વતો ગણાઈએ, તોપણ તારામાં જ મારી અત્યોક્તિક મતિ રહેલી છે, તે જ તારી વિશેષતા છે ? (અહીં એક પર્વતનું હિમાલયને સંબોધન છે.) ૪

એને પર્વત

યે સંતોષસુરત્પ્રમુદ્ધમનસસ્તેપામભિન્નો યદો
યેડ્યન્યે ધનલોભસંકુલધિયસ્તેપાં તુ દૂરે નૃણામ્ ।

इत्यं कस्य कृते कृतः स विधिना साहक्यपदं संपदं
स्वात्मन्येव समाप्तद्वैमहिमा मेरुनं मे रोचते ॥५॥

‘સંતોષ એ જ સુખ છે’ એમ માનીને જેના મનની સમૃદ્ધિ વધી ગયેલી છે, એવા માણુસોને તો માટીની જેમ સોનાના મેરુમાં બેઠે દેખાતો નથી; પરંતુ જેમની શુદ્ધિઓ ધનના લોભથી આકુળ-આકુળ બનેલી છે, એવા માણુસોને માટે તો સુમેરુ પર્વત ધણો જ દૂર રહેલો છે; તો પછી સર્વ સંપત્તિઓના સ્થાનરૂપ બનેલા આ સુમેરુ પર્વતની રચના વિધિએ શા માટે કરી હશે ? જેના સોનાનો મહિમા પોતાની અંદર જ પૂરો થઈ બળ્ય છે, એવા આ મેરુ પર્વત મારી રમિને પેદા કરતો નથી. ૫

આવક્રમદે તથ કિમચત્તનીમવસ્થાં
તસ્યાથ વિન્ધ્યશિરસસ્ય મનોહ્રસ્ય ।

યત્રૈવ સમ્પ્રમુદસ્તપસા નિપેદુઃ

સોડવં વિલાસસતિઃ વિશિવાશનાનામ્ ॥ ૬ ॥

જિયું આકાશ નથી ? પરંતુ હે રોહણપર્વત ! બ્યારે ચાલકાના સમૂહ કાંઈ પણ જાતની ચંકા લાવ્યા વિના તને ટાંકી જતા હતા, ત્યારે તું ક્ષમાનો ગુણ સ્વીકારીને ગોત્ર(પર્વતો)માં તિલકરૂપ બન્યો તેમ જ ત્રણ લોક તને વંદન કરે એવી યોગ્યતા તે સ્વીકારી. ૧૪

ચામસ્તે કિવમસ્તુ રોહણગિરે મત્તઃ સ્થિતિપ્રચ્યુતા
વર્તિત્યન્ત ઇમે કથં કથમિતિ સ્વપેડપિ મૈવં કૃયાઃ ।
ખ્રાતસ્તે મળયો થયં યદિ ભવન્નામપ્રસિદ્ધાસ્તતઃ
કિં શૂન્નાપરપાચનાઃ ક્ષિતિબુજો નાદ્વીકરિત્યન્તિ નઃ ॥૧૫

‘હે રોહણપર્વત ! અમે જઈએ છીએ તારું કથાણુ થાવ. તને એમ થવું હોય કે, ‘મારી પાસેના સ્થાનથી બ્રહ્મ થયેલા એવા આ મણિઓની શી દશા થશે.’ તો તું એ વિષે સ્વાને પણ વિચાર કરીશ નહિ; કારણ કે હે ભાઈ ! અમે તારા મણિઓ છોએ તેમ જ બે તારા નામની પ્રસિદ્ધિ અમને મળેલી છે, તો પછી જેને શુંગારમાં રસ છે, એવા રાજાઓ અમારા અંગી-કાર નહિ કરે ?’ ૧૫

પર્વતની શુદ્ધ

યસ્યાં સ કેસરિયુવા પદમાવબન્ધ
ગન્ધદિપેન્દ્રરુચિરાકળિતાક્ષનાયામ્ ।

સામઘ પર્વતદરી ધ્રુવપૂત્રલોમા
ગોમાયુરેપ વપુષા મલિનીકરોતિ ॥ ૧૬ ॥

જેના આંગણમાં મદગરતા ઠાધીઓના લોહીથી લાલ રંગે રંગાયેલાં છે; એની આ પર્વતની શુદ્ધમાં એક વખતે એ યુવાન કેસરીસિંહ પણા પાડતો હતો. તે જ પર્વતની શુદ્ધને આ શિયાળ ધૂસરા વાળ અખેરીને પોતાના શરીરથી મલિન કરે છે. ૧૬

ગિરિચરણ

કદ્દોલસંચલદંગાઘજલેરલોલિઃ કદ્દોલિનીપરિ-
ઘૃદૈઃ કિમપેયતોયૈઃ । જીયાત્સ જર્જરતનુગિરિનિર્મરોડ્યં
યદ્વિપ્રપાપિ ઘૃષિતા વિહૃષીમવન્તિ ॥ ૧૭ ॥

જેનાં અગાધ જલ તરંગોને કારણે ડોલી રહ્યાં છે. છતાં પણ જેનું ઊંડાણ સ્થિર છે અને જેનાં જલ નદીઓથી વધી રહ્યાં છે, એવા સમુદ્રનાં જલ ખારાં હોવાને કારણે પીવા લાયક બનેલાં નથી; તો તેથી શો ફાયદો ? સુકલકુટ-જન્યરિત જેનું શરીર છે, એવું આ પર્વતનું ઝરણું જન્યરિત રહે; જેનાં બેચાર રીપાંથી તરસે પીડાતા માણસો પોતાની તરસ શાંત કરે છે. ૧૭

સમુદ્ર-અન્યોક્તિઓ

નાવહા નાપ્યવેદગ્ધ્યમુદયેર્મહિમૈ સઃ ।

ચતીરપદ્મમાનિ મહાપ્તાનિ રોરતે ॥ ૧ ॥

જેના તીર પર રહેલા કાદવમાં મોટાં મોટાં રત્નો પડેલાં રહે છે; તેથી કાંઈ સમુદ્ર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે અથવા તો સમુદ્રમાં ખરખવાની શક્તિ નથી, એમ માનવાનું નથી; પરંતુ એ તો સમુદ્રનો મહિમા જ છે. ૧
યદપિ સ્વચ્છમાવેન દર્શયત્યુદધિર્મળીન્ ।

તયાપિ જાનુદ્વોડયમિતિ ચેતસિ મા કૃયાઃ ॥ ૨ ॥

જોકે સમુદ્ર અત્યંત સ્વચ્છ નિર્મળ હોવાને કારણે પોતાના મણિઓને બતાવી દે છે; તેથી તારે મનમાં એમ ન માની લેવું કે, ‘આ સમુદ્ર હીંચણુ પૂરતો જ બીડા છે.’ ૨

રત્નૈરાપૂરિતયાપિ મદલેશોડ્ધિ નામ્બુધેઃ ।

મુકાઃ કતિપયાઃ પ્રાપ્ય માતઙ્ગા મદવિહ્વલાઃ ॥ ૩ ॥

એ સમુદ્ર રત્નોથી ભરેલો છે, તોપણ તેને મદને લેશ પણ નથી, બ્યારે થોડાક મુકામણિઓ મળતાં ઠાધીઓ કેટલા મદથી વિદૂષણ બનેલા છે ? ૩

અયઃ કરોપિ રત્નાનિ મૂર્ખાં વારયસે ણમ્ ।

દોષસ્તયૈવ જલથે રત્નં રત્નં તુળં તુળમ્ ॥ ૪ ॥

હે સમુદ્ર ! તું રત્નોને નીચે રાખે છે અને તણુ-ખલાને માથા પર ધારણ કરે છે; તે તારો જ પોતાનો દોષ છે, બાકી તો રત્ન એ રત્ન છે અને તણુખલું એ તણુખલું છે. ૪

વાતોદ્દાસિતકદ્દોલ ધિન્તે સાગરગર્જિતમ્ ।

વસ્ય તીરે વૃષાક્રાન્તઃ પાન્થઃ વૃષ્ણતિ વાપિકામ્ ॥ ૫ ॥

જેનાં મેળાં પવનથી ઊંચે ઊડળા રહ્યાં છે એવા હે સમુદ્ર ! તારી ગર્જનાને ધિકાર છે, કારણ કે તારે તીરે ફરતો મુસાફર તરસથી પીડાતા ‘વાવ ક્યાં છે’ એમ પૂછે છે. ૫

અયં રત્નાકરોડ્મોષિરિત્યસેર્વિ ઘનાશયા ।

ઘનં દૂરેડ્મનુ વદનમપૂરિ ક્ષારવારિભિઃ ॥ ૬ ॥

‘આ સમુદ્ર રત્નોની ખાણ છે’ એ કારણે ઘનની આશાથી તેની મેં ઘણી સેવા કરી; પરંતુ ઘન તો એક બાણુએ રહ્યું. પણ એ સમુદ્રે તો પોતાનાં ખારાં જલથી મારું મુખ ભરી દીધું. ૬

યદપિ મદઃ ફેલિયૈઘપિ ગિરિમયનમુપિતસર્પરઃ ।

તદપિ પરમીતમૂષ્ણરક્ષાયાં દીક્ષિતો જલધિઃ ॥ ૭ ॥

આ સમુદ્ર જોકે શિલાઓથી બંધાયો અને પર્વત-થી મથન થતાં તેનાં બધાં રત્નો મોરાઈ ગયાં; તોપણ

ઈદં નેવા શત્રુથી ભય પામેલા પર્વતોની રક્ષા કરવાનું
મત તો તે સમુદ્રે લીધું જ છે. ૭

કિં યલુ રત્નૈરૈતૈઃ કિં પુનરધ્યાયિતેન વપુષા તે ।

સલિલમપિ યન્ન તાવકર્મણ્યં વદનં પ્રયાતિ વૃષિતાનામ્ ॥

હે સમુદ્ર ! તારા આ રત્નોથી શો લાભ છે, તેમ જ
તેં જે કાળો વર્ણ ધારણ કર્યો છે, તેવા તારા શરીરથી
પણ શું ? કારણ કે તારું જલ પણ વપાવુર પ્રાણી-
ઓના મુખમાં જતું નથી. ૮

મા કુલ શુભતાર્થ લઘુરન્યો નારિત્વ સાગર ત્વત્ત્વઃ ।

જલસંપ્રદમન્યસ્માત્ત્વયિ સતિ કુર્વન્તિ પોનસ્થ્યાઃ ॥૧૫॥

હે સાગર ! મોટાઈને ગર્વ કરવાનો રહેવા દે;
કારણ કે તારા કરતાં હલકા ખીલે કાંઈ મેં નેચે
નથી । તારી હાજરી હોવા છતાં નોકમાં બેસેલા માણસો
પ્રાણીનો સંપ્રદ તો ખીલેથી જ કરે છે. ૯

કિમધિકમસ્ય ક્ષ્મો મહિમાનં વારિષેર્હરિયન્ત્ર ।

અજ્ઞાત એ શેતે કુક્ષો નિશ્ચિપ્ય મુવનાનિ ॥ ૧૦ ॥

આ સમુદ્રનો વિશેષ મહિમા આથી વધારે શી રીતે
કહેવા ? કારણ કે 'પોતાના પેટમાં બધાં જ હુવનોને
સમાવી દઈને હરિ પોતે છાનામાના જ આ સમુદ્રની
અંદર સૂઈ બધ છે. ૧૦

લઘુરયમાહ ન લોકઃ કામં ગર્જન્તમપિ પતિં પયસામ્ ।

સર્વમલજ્ઞાકરનિહ યલુર્યન્તીહ પરિપૂર્ણાઃ ॥ ૧૧ ॥

આ સર્વ જલોનો પતિ એવા સમુદ્ર ખૂબ જ
ધુધવાટા કરે છે, તોપણ લોકો 'આ હલકો છે' એમ
કહેતા નથી; કારણ કે આ લોકમાં જે માણસો બધી
રીતે પરિપૂર્ણ છે, તેઓ જે કાંઈ કરે તેમાં શરમ નેહું
તેમને હોતું નથી. ૧૧

વૃષાં ધરાયાઃ શમયત્યરોષાં, યઃ સોઽન્કુવો ગર્જતિ
ગર્જતૈઃ । યત્ત્વેપ કસ્યાપિ ન હન્તિ વૃષ્ણાં, સ્ત કિં
કૃથા ગર્જતિ નિલ્લપોઽધ્વિઃ ॥ ૧૨ ॥

જે પૃથ્વીની પૂરેપૂરી તરસને છિપાવે છે, તે એક
ગર્જના કરતાં હોય, તો તે ભલે ગર્જના કરે; પરંતુ
જે સમુદ્ર કાંઈની પણ તરસ છિપાવતો નથી, તે નિર્વ-
જન બનીને શા માટે હોયતની ગર્જના કરે છે ? ૧૨

ત્વમચ સિન્ધો જગદેકવન્ધો રત્નાનિ દાતું
વિમુજોઽસિ કસ્માત્ । કિં વા સુતઃ કલ્પમહીરુદ્ધસ્તે
દાનૈઃ કૃદાર્થી કુરુતે જગન્તિ ॥ ૧૩ ॥

જગતના એકમાત્ર સંબંધી એવા હે સમુદ્ર ! તું
આને દાન આપવામાં વિશુષ્પ બનેલો છે; તેનું શું
કારણ છે ? તારો પુત્ર કલ્પદક્ષ સર્વ જગતોને દાન

આપીને સ્ફળ બનાવે છે, તેને કારણે તો તું વિશુષ્પ
નથી ને ? ૧૩

અયિ રોપમુરીકરોપિ નો ચેત્કિમપિ ત્વાં પ્રતિ
વારિષે વદામઃ । જલદેન તવાર્થિના વિમુક્તાન્યપિ
તોયાનિ મહાન્ન હા જહાસિ ॥ ૧૪ ॥

હે સમુદ્ર ! જે ચિત્તામાં કાંઈ રોપ હાવે નહિ, તો
તને કહેવાની મારી મુશ્કેલ છે. 'તારા વાચક મેલે જે
પ્રાણી છોડી દીધો છે, તેને તું મહાન હોવા છતાં પણ
છોડતો નથી તે આશ્ચર્ય છે.' ૧૪

તોયાનામધિપતિરાકરો મળીનાં શૈલાનામમયપદં
મહાન્મહદ્ગુચઃ । અપ્રાહ્લો ભવસિ યદિ ત્વમેવ તાવ-
ત્કોનુ સ્વાજગતિ તદા જનાવલમ્બઃ ॥ ૧૫ ॥

તું સર્વ જલોનો સ્વામી છે, મણિઓની ખાણ છે,
સર્વ પર્વતોને અલય આપનાર છે તેમ જ મોટાઓથી
પણ મોટો છે, તો પછી હે સમુદ્ર ! જે તું અપ્રાહ્લ
બની જશે; તો પછી માણસોને આધાર આપી શકે
એવા માણસ જગતમાં કોણ હશે ? ૧૫

સ્વસ્યસ્તુ વિદ્રુમવનાય નમો મણિભ્યઃ કલ્યાણિની
મવતુ મૌલિકકશુકિમાલા । પ્રાપ્તં મયા સકલભૈવ ફલં
પયોથે યદારુણર્જલચરૈર્ન વિદારિતોઽસિ ॥ ૧૬ ॥

હે સમુદ્ર ! તારાં પરવાણાનાં બનેલાં વનોતું કલ્યાણ
થાવ. તારા મણિઓને મારા પ્રણામ હો । મુક્તા-મોતીને
ધારણ કરનારી છીપલીઓની હાર ભલે બધાં જ લુપ્ત
કરે. ખરેખર ! તારામાં રહેતા દારણ જલચરોએ મને
કાઢી ખાધો નહિ; એનાથી જ મને તો બધાં ફળ
મળી ગયાં, એમ હું માનું છું. ૧૬

આદાય વારિ પરિતઃ સરિતાં મુલેભ્યઃ કિં તાવ
દર્જિતમનેન દુર્ગ્ગતેન । ક્ષારીકૃતં ચ વહવાદ્દત્તે દુર્તે
ચ પાતાલકુશ્કિલ્લુદ્ધરે વિનિવેશિતં ચ ॥ ૧૭ ॥

સર્વ નદીઓનાં મુખોમાંથી પ્રાણી લઈ લઈને આ
કુદૃષ્ટ સમુદ્રે શું મેળવ્યું ? એક તો પ્રાણી ખાર કરી
નાખ્યું, વડવાનલની અંદર દોખી દીધું તેમ જ બાકી
રહ્યું તે જલ પાતાલની મોટી કૂખરૂપી યુદ્ધાઓમાં પશો-
આડી દીધું. ૧૭

નિઃપીવપીતનિમિરાણિ મનોહરાણિ રત્નાનિ સન્તિ
ન કિયન્તિ ત્વાન્તિકેયુ । ઇતસ્ય કૌસ્તુભમેગેર્વજઃ પર્ણ
પાથોનિચિ સ્મરણમાન્તરમાવહેયાઃ ॥ ૧૮ ॥

હે સમુદ્ર ! જેણે તારા અધકારનાં પાન કરેલાં છે
એવાં મનોહર રત્નો તારી પાસે કેટલાં બધાં છે, પરંતુ

આ જે કૌસ્તુભમણિ તારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો છે, તેવું સ્મરણ તારા અંતરમાં જરૂર રાખજે. ૧૮

ફલોલવેલિતદપ્તરપ્રવહૈ રત્નાન્યમુનિ મકરાલય-
માવસંસ્થાઃ । ફિં કૌસ્તુભેન વિહિતો મવતો ન નામ
યાઙ્ઞાપ્રસારિતકરઃ પુરુષોત્તમોઽપિ ॥ ૧૯ ॥

મગરમચ્છને સ્થાન આપનાર હે સમુદ્ર ! તરંગોથી
ચંચળ બનેલા પશ્ચરેના પ્રહારોથી તું આ રત્નોનાં
અપમાન કરીશ નહિ; તારી પાસે જે કૌસ્તુભમણિ હોતા,
તેથી ભગવાન પુરુષોત્તમે પણ તારી પાસે યાચના માટે
હાથ લાંબો કર્યો નહોતા ! ૧૬

લજ્ઞામહે વચમહો વચનેઽપિ હન્ત
સાંયાત્રિકાઃ સલિલરાશિમમી વિશન્તિ ।
અંસાધિરોપિતતદીયતદોપકળઃ-
કૌપેયકામ્યુદ્ધતયો યદુદીર્ઘવૃણ્ણાઃ ॥ ૨૦ ॥

તરસથી પીડાતા જેમણે કિનારા પર રહેલા કૃષ્ણ-
ઓનાં જલ પોતાની મશકામાં ભરીને ખભે લટકાવેલ
છે, એવા યુસાફરો આ મહાન જળના બંડાર બનેલ
સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, એ જોઈને આ સમુદ્ર જળને
બંડાર છે, એમ કહેતાં પણ એમ લજ્જા પામીએ છીએ.

ચપલતરતંગૈર્દુર્મુસ્સારિતોઽપિ
પ્રયયતિ તથા કીર્તિં દક્ષિણાવર્તશઙ્કઃ ।
પરિગળય પયોધે પદ્મનાભાર્ચયોગ્ય-
સ્તથ નિકટનિપળેઃ ક્ષુલ્લકૈઃ શ્લાઘ્યતા કા ॥ ૨૧ ॥

જમણી તરફ જેનો વળાંક છે, એવો આ દક્ષિણા-
વર્ત શંખ તારા વિશેષ અપળ તરંગોથી દૂર કે દાઈ
ગયો છે, તોપણ તે શંખ તારી કીર્તિને ફેલાવે છે;
કારણ કે એ શંખ ભગવાન વિષ્ણુને માટે પૂજ્ય શેખ
બનેલો છે; તેની ગચ્છના કર. ગાકી તો તારી નિકટમાં
રહેલા ધણી હલકા શંખ છે, તેથી તારી કીર્તિ શં
પધી છે ! ૨૧

ઘડીચિમિઃ સ્પૃશસિ ગગનં યથા પાતાલમૂલં
રત્નૈરુદીપયસિ પયસા ચત્પિપ્પત્તે ઘરિત્રીમ્ ।
ધિમ્સર્વં તત્તથ જલનિધે યદ્ધિમુચ્ચાધુધારા-
સ્તીરે નીરપ્રહરસિકૈરશ્વગૈરુન્નિતોઽસિ ॥ ૨૨ ॥

હે સમુદ્ર ! તું મોટા તરંગોથી ગગનને અડકે છે,
જલથી પૃથ્વીને ઢાંકી દે છે; પરંતુ પાણી પીવાને ઉત્પુક
બનેલા કિનારા પર ફરતા તરસથી પીડાતા યુસાફરો
આંસુઓની ધારા વહેવાવતા તારો લાગ કરે છે, તેથી
તારા ગથા શુદ્ધને પિંકાર છે. ૨૨

અયં ચારામેકો નિલય इति रत्नाकर इति
त्रितोऽस्माभिरवृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

ક એવં જાનીતે નિજકરપુટીકોટરગતં
ક્ષણાદેનં તામ્યતિમિમકરમાપાસ્યતિ મુનિઃ ॥ ૨૩ ॥

આ સમુદ્ર પાણીને મોટા જથ્થો છે અને રત્નોની
ખાણ છે, એમ બધીને તરસથી આકુલિત મનવાળા
અમે યુસાફરોએ તેનો આશ્રય લીધો; પરંતુ એ વાતને
કાણુ બળ્યું હતું કે, 'પોતાના હાથની હથેળીના ખાનામાં
રાખીને એ સમુદ્રને અગસ્ત્ય યુનિ પી જશે કે જેમાં
માછલાં અને મગરમચ્છો ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં' ૨૩

अये चाराराशे कुलिशकरकोपप्रतिभया,
इयं पक्षप्रेम्णा गिरिवरसुतस्त्वामुपगतः ।

સ્વદન્તર્વાસ્તવ્યો યદિ પુનરયં વાઙ્વશિહી
પ્રદીપ્તઃ પ્રત્યક્ષં શ્લપયતિ તતઃ કોઽસ્ય શરણમ્ ॥ ૨૪ ॥

હે જલના બંડાર સમુદ્ર ! વળને હાથમાં લેનાર
હંદના કાપથી ભય પામતા અને પોતાની પાંખ પર પ્રેમ
હોવાને કારણે આ જે દિમાસપતેા પુત્ર-મૈત્રીક તારે
શરણે આવી પહોંચ્યા છે, તેને તો જલની અંદર વસાવ્યો
તે તો યોગ્ય કયું છે; પરંતુ ભયારે પ્રદીપ બનેલો આ
વાડવાલસ તેનાં અંગે અંગે પીડા આપશે, ત્યારે તેને
કાણુ શઙ્કુ આપશે ? ૨૪

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विपा-
मितश्च शरणार्थिनः गिरारिपत्रिणः शेरते ।

इतोઽપિ વડવાનલઃ સહ સમસ્તસંવર્તકૈ-
રહો વિવતમૂર્ચિતં મરસહં ચ સિન્ધોર્વપ્ ॥ ૨૫ ॥

અહીં એક બાલુ નારાયણ વિષ્ણુ ભગવાન શયન
કરી ગયા છે, તો બીજી બાલુ તેમના ચતુઓ-દૈત્યો
નિવાસ કરે છે. વળી એક બાલુએ શરણે આવેલા
પાંખવાળા પર્વતો સુતેલા છે; તો બીજી બાલુએ સંવ-
ર્તક નામની જ્વાળાઓ સાથે વડવાનલ રહેલા છે,
અહો, એ રીતે આ સમુદ્રનું શરીર ધણું જ વિસ્તાર
પામેલું, બળવાન અને ભારને સહન કરે એવું સમર્થ છે.

प्रावाणो मणयो हरिर्जलचरो लक्ष्मीः पयोमानुषी
मुक्तौघाः सिकृताः प्रवाललत्तिकाः शैवालमम्भः सुवा ।

તીરે કલ્પમહારહાઃ કિમપરં નાપ્રાપિ રત્નાકરો
દૂરે કર્ણરસાયનં નિઠ્ઠતસ્તુળાપિ નો શામ્યતિ ॥ ૨૬ ॥

જે સમુદ્રની અંદર પથ્થર, મણિઓ, ભગવાન
નારાયણ, જલધર, હલ્દી, જલપરી, મોતીઓના સમુદ,
રેતી, પરવાળાની વેલ, શેવાળ, જલ, અમૃત વગેરે
પદાર્થો રહેલા છે તેમ જ જેના કિનારા પર કલ્પવૃક્ષો

રહેલાં છે અને જેનું નામ પણ રતનાકર છે; પરંતુ એ બધી કાનને મીઠી લાગતી વાતો દૂર રહેનારાઓ માટે છે; તેની પાસે રહેવાથી તો આણસની તરસ પણ છીપતી નથી. ૨૬

एतस्मादभूतं सुरैः शतमुखेनोच्चैःश्रवाः सद्गुणः
कृष्णेनाद्भुतविभ्रमैकवसतिर्लक्ष्मीः समासादिता ।

इत्यादि प्रचुराः पुरातनकथाः सर्वेभ्य एव श्रुता
अस्माभिर्न च दृष्टमत्र जलधौ मृष्टं पयोऽपि क्वचित् ॥

‘દેવાએ એ સમુદ્રમાંથી અમૃત મેળવ્યું’, સો મુખ-વાળા ઇંદ્રે સારા ગુણવાળા ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડો મેળવ્યો, જેની અંદર અદ્ભુત વિલાસો રહેલા છે એવી લક્ષ્મી ભગવાન (વિષ્ણુએ મેળવી.)’ એ રીતે ઘણું લેણું પાસેથી અમે ઘણી ઘણી જૂનીપુરાણી કથાઓ સાંભળેલી છે, પરંતુ અમે જાતે તો આ સમુદ્રમાં મીઠું જળ કોઈ વખત પણ નેવ્યું નથી. ૨૭

संख्येयानां भवन्ति ते युगशतैर्गाम्भीर्यमुख्या गुणाः
सर्वं वारिनिचे तथापि तदिदं चित्ते विषत्ते व्यथाम् ।
स्वच्छन्देन तिमिरिगिलाभिजकुलप्रासं मुहुः कुर्वतो
यत्ते वारयितुं निजेऽपि विषये न स्वामिता विषत्ते ॥२८॥

‘હે સમુદ્ર! તારા જે ગંભીરતા વગેરે શુભો છે, તેની ગણતરી તો સો સો યુગો સુધી કરવામાં આવે, તોપણ થઈ શકે એમ નથી એ વાત સાચી છે; તોપણ એક બાબત અમારા ચિત્તમાં પીડા ઉપજાવે છે, તે એ કે મોટા મોટા તિમિરગિલ-અગરમજાને તારાં કુદૃખી-જનો-માછલો વગેરેનો કાળિયો કરી ભખ છે, તેને રોકવાની તારી સત્તા છે, તોપણ તેમને રોકવાનું સ્વામીપણું તારામાં નથી. ૨૮

कलोलः स्थगयन्सुराणि ककुभामर्त्रलिहैरम्भसा
क्षारेणापि दिवानिर्वा जलनिचे गर्जनं विश्राम्यसि ।
एतत्तं यदि घोरनक्रनिलयं स्वादु व्यघास्यद्विचिः
किं कर्तासि तदा न वेद्मि तरलैः स्वेरेव दुःखेष्टितैः ॥२९॥

‘હે સમુદ્ર! આકાશનો સ્પર્શ કરતા તરંગોથી દિશા-ઓનાં મુખ ઢાંધી દેનાર એવા તું તારાં ખારાં જલ ઢોવા છતાં પણ ગર્જના કરતાં કરતાં એક ધડી પણ આરામ લેતો નથી; તો પછી જેવું ઘોર અગરમજાને સ્થાન આપ્યું છે, એવા તારા જલને બે વિધિએ મીઠાં કર્યાં હોત, તો તારા પોતાના જ ખરાબ આચરણ કરનારા તરંગો-થી કાણ જાણે તે શું કયું હોત? ૨૯

यामारोहति बाष्पति स्थगयितुं तेजोऽपि तेवस्विना-
मुपैर्जति पूरयन्नपि महीममोभिरभोवरः ।

कांश्चिद्द्रागुपजीव्य तोयचुलुकान्सिन्यो भवत्संनिधौ
पानीयप्रचयेपु सत्स्वपि न ते जातो विकारः क्वचित् ॥३०॥

એ મેઘ આકાશ પર ચઢી ભખ છે. સૂર્ય ચંદ્ર જેવા તેજસ્વી પદાર્થોનાં તેજ પણ ઢાંધી દેવાને ઇચ્છે છે. ભિન્નેથી ગર્જના કરે છે તેમ જ પાણીથી પૃથ્વીને તર-બોળ કરી મૂકે છે. એ રીતે હે સમુદ્ર! તારી પાસેથી થોડાઘણા પાણીના યુગ્મક (કાગળા) મેળવીને તે મેઘ અવિરંજ બને છે; પરંતુ તારી પાસે પાણીના ભંડારો હોવા છતાં; લેણ પણ વિકાર તને કદીય થતો નથી.

किं वाच्यो महिमा तवात्र जलधे यस्मेन्द्रवज्राहित-
व्रतक्ष्माभृदमज्जन्मुनिचये मज्जत्कलङ्काकृतिः ।

मैनाकोऽपि गमीरनीरविलसत्पाठीनप्रष्टोहस-
च्छैवालाङ्कुरकोटिकोटरकुटीकुडवान्तरे निर्धृतः ॥३१॥

હે સમુદ્ર! અહીં તારો મહિમા હું કેમ કરીને ગાઈ શકું એમ છું; કારણ કે જેના વિશાળ જલની અંદર મૈનાક પર્વત પણ ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારથી તાસ પામતા ઈથી ગયા. તે પર્વત જલની અંદર નાના કલંક જેવા લાગતો હતો; તેમ જ ગંભીર જલમાં વિલાસ કરતા મોટા મગરમજાના પીડ પર જામેલા શેવાળના કરોડો અંકુરોના વચલા લાગમાં બનેલી ઢાલાલોની અંદર જ તે મૈનાક પર્વત લસાઈને બેઠો હતો. ૩૧

आस्तां तावद्वहो समुद्रमहिमा दूरेऽपि कर्णप्रिय-
स्तीरे यस्य पिपासयैव मरणं प्राप्नोति क्षीर्वां जनः ।

तस्मादन्मुनिचेर्वरं लघुसरः कूपोऽथवा वापिका
यत्र स्वीयकरद्वयेन सलिलं पेपीयते श्वेच्छया ॥३२॥

એ સમુદ્રનો મહિમા તો દુરથી જ ગાવો વધારે સાગે અને કાનને પ્રિય લાગે તેવો છે; કારણ કે જેનાં તીર પર રહેલો આણસ તો તરસને લીધે તરત જ ખરણ પામે છે. તે સમુદ્રના કરતાં તો નાનું તલાવ, કૂવા કે વાવ સારાં કે બ્યાં આણસ પોતાના બે હાથથી લરીને જલનાં પાન સારી રીતે કરે છે. ૩૨

दैवैर्येषां चकवद्विमथितः केदारवद्धानरै-
र्वन्दः सिद्धवदक्षनाविजनुषा कुल्यावदुद्धतः ।

किं चासीच्चुलुकैःपुचिन्दुवदयं द्राम्कुम्भयोनेर्मुने-
र्नारोयमिति प्रया जलनिचेरासीदयापि रुध्वा ॥३३॥

હે સમુદ્ર! જો કે દેવાએ તને હાથની જેમ ગળીને વલોવી નાખ્યો, વાનરોએ તને ક્ષારાની જેમ માનીને મજબૂત રીતે બાંધી દીધો; અંજનાના પુત્ર હવમાને તને ખાડીની જેમ ઓળંગી લીધો તેમ જ પદેલાં અપરત્વ યુનિએ તને જલના બિંદુની જેમ ગળીને

ઢાળામાં લઈ લીધો; તોપણ સમુદ્રની જે ખ્યાતિ પહેલાંથી પડેલી છે કે તે ઢાઈથી તરાય એમ નથી તે ખ્યાતિ હજી પણ સિધ્ધ થઈ નથી. ૩૩

પીયૂષેન મુરારાઃ શ્રિયા મુરરિપુર્મ્યાદયા મેદિની શકઃ કલ્પરુદ્ધા શાશ્વત્કલયા શ્રીસંકરરત્નોપિતઃ । મેનાકાહિનયા નિજોદરગતાઃ સંસ્થાન્તઃ સ્થાપિતા-સ્વચ્છલીકરણે ઘટોદ્ભવમુનિઃ કેનાપિ નોવારિતઃ ॥૩૪

હે સમુદ્ર ! તેં અમૃતથી દેવાને રાજી કર્યાં, ભગવાનને લક્ષ્મીથી, અર્ધાદાથી પૃથ્વીને, કલ્પવૃક્ષથી ઈશને તેમ જ ચંદ્રની કલાથી શંકરને રાજી કર્યાં, વળી તેં મેનાક વગેરે પર્વતોને પોતાના પેટમાં રક્ષણ આપીને તેમને અભય-સ્થાન આપ્યું; પરંતુ બ્યારે અમરસ્ય મુનિએ તારું આચમન કરી લીધું ત્યારે તેને રાક્ષસા ઢાઈ તૈયાર થયું નહિ. ૩૪

હે હેલાજિતયોધિસસ્વ વચસાં કિં વિસ્તરૈસ્તોયવે નાસ્તિ ત્વસ્તદશઃ પરઃ પરહિતાધાને ગૃહોત્તમતઃ । વૃણ્યત્પાન્યજનોપકારપદનાવૈમુલ્યલબ્ધાયશો-મારોઽબ્રહ્મેને કરોપિ કૃપયા સાહાયર્કં યન્મરોઃ ॥ ૩૫ ॥

નેણે પારકાનું હિત કરનાર યોધિસત્ત્વને રમતમાં જીતી લીધો છે, એવા હે સમુદ્ર ! વાણીનો વિસ્તાર કરવાથી શું લાભ થવાનો છે ? એક જ વાત કહું કે પારકાનાં હિત કરવા માટે નેણે જત પારણ કરેલાં છે, એવો તારા નેવો બીને ઢાઈ માણસ નથી; કારણ કે તરસ્યા મુસાફરને પાણી પીવાની ઉપકારની ઘટનામાં વિમુખ રહેવાને કારણે જે મરુભૂમિ (મારવાડ)ને અપ-હીતિ મળેલી છે, તેના ભાર જીંચકી લેવાની બાબતમાં તું સહાય કરે છે; અર્થાત્ મારવાડની જેમ તું પણ મુસાફરને તરસ્યા જ રાખે છે. ૩૫

પીયૂષેન કૃતાર્થિતા દિવિપદો લક્ષ્મ્યા હરિઃ પ્રીણિત-શ્ચન્દ્રાર્પણે વિમૂપિતઃ પશુપતિઃ કલ્પદ્રુમૈર્વાસઃ । આત્માને પરિપન્થિનાપ્યુદપિના કિં કિં ન સેવાં કૃતં તસ્યાગત્યમુનિપ્રવીતપયસો નૌચેઃ કૃતૈકાઙ્ગુલિઃ ॥૩૬

હે સમુદ્ર ! તેં અમૃત આપીને દેવાને કૃતાર્થ (સફળ) બનાવ્યા. લક્ષ્મી આપીને ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યાં. અર્ધા ચંદ્ર આપીને મહાદેવને વિશૂષિત કર્યાં. કલ્પ-વૃક્ષો આપીને ઈશને સંતોષ આપ્યો અને એ રીતે પોતાની ભતને વધાવીને સમુદ્રે સર્વ લોકોનું શું શું લાડું કર્યું નથી, તોપણ અમરસ્યમુનિ બ્યારે તે સમુદ્રનાં જલ પી ગયા હાઅ ત્યારે ઢાઈએ તેના વિરોધમાં જંગી આંમળા પણ કરી નહોતી ? ૩૬

લક્ષ્મ્યા શ્રીપુરુષોત્તમો હિમરુચા ગૌરીપ્રિયોઽલંકૃતો દેવેન્દ્રોઽપિ વિમાનવારણહયહીરન્નકલ્પદ્રુમૈઃ ।

પીયૂષૈરમિતૈસ્ત્વયા દિવિપદશ્ચન્દ્યા કૃતાર્થકૃતાઃ શ્રીમન્વારિનિવે ત્વદીયમહિમા નૂનં ન વાગ્મોચરઃ ॥૩૭॥

હે સમુદ્ર ! તેં લક્ષ્મીથી શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાનને રાજી કર્યાં, શીતળ કિરણોના ચંદ્ર આપીને મહાદેવને શણકાર્યા, પુષ્કર વિમાન, ઔરાવત હાથી, ઉચ્ચેશ્વરા ઘોડો, રેલા વગેરે આગ્રિમાં રત્ન તેમ જ કલ્પવૃક્ષોથી દેવરાજ ઈશને અને અમાપ અમૃતોથી બીજા દેવાને પણ સફળ બનાવ્યા હતા. એ રીતે ખરેખર ! તારો મહિમા વાણીનો વિષય બની શકે એમ નથી. ૩૭

હંદ્રો વારિનિધે વિધેઃ સમુચિતં યેનાસિ રત્નાકરો રત્નાંશ્ચિદ્વમન્યસે વદ વિમ્બો નૈતત્પદં વિન્દ્સિ ।

પદ્યાલંકરણં પુરંદરપુરે ચિન્તામણિઃ કૌસ્તુભો વિષ્ણોર્વશ્સિ મીનકેતનરિપોઃ શીર્ષં કલાનાં નિધિઃ ॥૩૮

હે સમુદ્ર ! તને વિધિએ રત્નાકર બનાવ્યો, તે ખરેખર યોગ્ય જ કહ્યું છે. હવે જો તું રત્નોની અવ-ગણના કરશે, તો તને અધિકારવાળું પદ મળશે નહિ. તું જો તો ખરેશું તારા ચિન્તામણિ વગેરે રત્નોએ ઇશની નમ્રી શોભાવી છે. કોસ્તુભ મણિએ વિધુની ઝાતી શોભાવી છે તેમ જ કામના શંકુ મહાદેવે મસ્તક પર કલાઓના લંડાર ચંદ્રને ધારણ કર્યો છે. (તે રીતે તારી શોભા વધી છે.) ૩૮

પીત્વા ગર્જન્ત્યપસ્ટે દિશિ દિશિ જલદ્વા-સ્ત્વંશરણ્યો ગિરીણાં મુત્રામત્રાસમાર્જાં ત્રિદશવિદપિનાં જન્મભૂમિસ્ત્વમેવ । ગામ્મીયં તચ્ચ તાદૃશ્વયિ સલિલનિધે કિંતુ વિજ્ઞાપ્યમેતત્ સર્વોપાયેન મૈત્રાવરુણિમુનિરૂપાદય્યઃ કાંક્ષનીયાઃ ॥૩૯॥

હે સમુદ્ર ! તારાં પાણી પીને વાદળાંઓ બધી દિશા-ઓમાં ઝર્જના કરી રહ્યાં છે. તું ઇશની ત્રાસ પામેલા સર્વ પર્વતોને શરણ આપનાર છે. દેવાનાં કલ્પવૃક્ષોની જન્મભૂમિ તું જ બનેલ છે. તે ઉપરાંત તારામાં વિશેષ ગંભીરતા રહેલી છે; પરંતુ મારે તને એટલું જ જણાવવાનું છે કે મિત્રાવરુણના મુત્ર અપ્રસ્ત્ય મુનિની કૃપા-ભરેલી નજરો તારે માગી લેતી બેઠેલ (કે નેથી તે તારું પાન કરી બપ નહિ). ૩૯

હીરસાગર

દિશિ દિશિ ગિરિપ્રાવાણઃ સ્વં વમન્તુ સરસ્વતીં તુલ્યતુ મિથસ્તામાપાતસુરદ્વ્યવનિહન્વરાન્ ।

સ પરમપરઃ ક્ષીરોદન્વાન્યદીયમુદીર્યેતિ
મથિતુરમૃતં લેદચ્છેદિ પ્રમોરજુમોદનમ્ ॥ ૪૦ ॥

આ ગિરિનાં શિખરે પોતાની સરસ્વતી(ગર્જના)ને
લલે બધી દિશાઓમાં પૂરી દે અને એ રીતે આપોઆપ
પેદા થતા કણકાલકાકાથી તે બધાં લલે એકબીજાની
પ્રલના કરે; પરંતુ આ ક્ષીરસાગર તો બધા કરતાં બુદ્ધિ જ
પડે એવા છે કે, જે પોતાની ધીર ગર્જનાથી ભગવાનને
આનંદ આપે છે તેમ જ સમુદ્ર પલોવનાં પેદા થયેલા
થાકને ઢરી લે છે. ૪૦

સાંકં પ્રાવગૈલુઠન્તિ મળયો વાલાર્કચિન્મોપમા
નીરે નીરચરેઃ સર્મ સ ભગવાન્નિદ્રાતિ નારાયણઃ
एवं वीक्ष्य तवाविवेकमथ च प्रौढि परामुज्जतेः
किं निन्दाम्यथवा स्तवीमि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥

હે ક્ષીરસાગર ! ભગતા સ્થાના બિંબ જેવા રાતા
મણિઓ બધાં પથરાના સમુદ્ર સાથે અથડાય છે તેમ જ
બધાં જલચર પ્રાણીઓ હોય તેની સાથે જ ભગવાન
નારાયણ પણ શયન કરી ગય છે, એ રીતે સારા-
નરસાને પારખવાની તારી અશક્તિ-અવિવેકરૂપે રહેલી
છે, તેની હું 'નિંદા કરું' કે પછી તારા એ પ્રોઠ મહિમા
છે, એ રીતે તારી સ્તુતિ કરું, તે કહે ! ૪૧
અગસ્ત્ય મુનિ

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।
येनैकचक्रुके हृष्टो दिव्यौ तौ मरत्यकच्छपौ ॥ ४२ ॥

ઘડામાં જન્મેલા તે યોગીન્દ્ર મહાત્મા અગસ્ત્ય
મુનિ વિજય પામે છે કે જેમણે પોતાની એક જ અંબલિ-
માં સમુદ્ર સમાવી લીધા ત્યારે મત્સ્ય અને ક્ષત્રપ એ
બંને દિવ્ય ભગવાનનાં તેમણે દર્શન કર્યાં. ૪૨

अल्पीयसैव पयसा यत्कुम्भः पूर्णते प्रसिद्धं तत् ।
ब्राह्मं तेजः पश्यत कुम्भोद्भूतः पपौ वार्ष्णिम् ॥ ४३ ॥

થોડા જ જલથી જે ઘડો ભરાઈ ગય છે, એ
ખાખત તો અત્યંત જાણીતી છે; પરંતુ એ બ્રાહ્મણના
પ્રગટ થયેલા તેજને લુગ્યો તો ખરા કે ઘડામાંથી
જન્મેલ અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્રનું પોત કરી ગયા. ૪૩

गतोऽस्मि तीरं जलधेः पिपासया, स चापि
शुकश्रुलुकीरुतो मया । न लक्ष्यते दोषलत्रोऽपि
सोयधर्ममैव तत्कर्मफलं विजृम्भते ॥ ४४ ॥

અગસ્ત્ય મુનિ જાણે છે કે, 'તરસ છિપાવવાની
ધન્યતા હું' સમુદ્રને કિનારે ગયો હતો; પરંતુ સમુદ્રને
મેં અંબલિમાં ભરી દીધી અને એ રીતે આખો સમુદ્ર
સુકાઈ ગયો; તે ખાખતમાં સમુદ્રનો જરા પણ દોષ મને

દેખાતો નથી; પરંતુ મારા કર્મનાં ફળ મારે ભોગવવાં
પડે છે. ૪૪

कम्पन्ते गिरयः पुरंदरभिया मैनाकमुत्थाः पुनः
क्रन्दन्त्यम्बुधराः स्फुरन्ति वह्वावम्बोद्भूता वह्नयः ।
भो कुम्भोद्भव मुच्यतां जलनिधिः त्वस्यस्तु ते सांप्रतं
निद्रालुश्रवणादुवह्लिकमलारेण्यो हरिः सीदति ॥ ४५ ॥

હે અગસ્ત્ય મુનિ ! મૈનાક પગેરે પર્વતો ફરીથી
ઘટના લયથી કંપવા લાગ્યા છે. આ વાદળો રદન કરી
રહ્યાં છે. વહવાનલના મુખમાં રહેલા અગ્નિઓ પ્રગટ
થવા લાગ્યા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ નિદ્રા આવવાને
કારણે જેના હાથ લીલા પડેલા છે એવાં લકમીહથી
આલિંગન પામતા ભગવાન વિષ્ણુ પણ એક પાની રહ્યા
છે; માટે હવે તો આ સમુદ્રને છૂટો મૂકા અને આપડું
કલ્યાણ થાવ. ૪૫

રત્નો

मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

યૈયાસ્તે તૈયાસાં કાચઃ કાચો મણિર્મણિઃ ॥ ૪૬ ॥
ભલેને મણિ પગની આગળ આગેડાય અને કાચ
મસ્તક પર ધારણ કરવામાં આવે; એ દશા જેવી છે,
તેની છા ગલી, પરંતુ, કાચ એ કાચ છે અને મણિ
એ મણિ છે. ૪૬

अण्यारसमुत्पन्ना मणिजातिरसंस्कृता ।

जातरूपेण कल्याणि नहि संयोगमर्हति ॥ ४७ ॥
ભલેને એ મણિ પાણ્યમાંથી પેદા થયેલા જાતવાન
મણિઓમાં હોય; તોપણ તેનો સંસ્કાર થયો ન હોય,
તો કેવળ જાતવાન હોવાને કારણે, તે મણિનો સેતાની
સાથે સંયોગ થઈ શકે એમ નથી. ૪૭

अनस्तमितसारस्य तेजस्तत्तद्विजृम्भितम् ।

येन पापाणखण्डस्य मूल्यमल्पं बलुवरा ॥ ४८ ॥
એ રત્ન ભલે પાપાણનો ટુકડો હોય, પરંતુ તેનો
સાર (પાણી) નાશ પામ્યો નથી એવા તેના તેજનો
જ પ્રભાવ છે કે જેથી એ રત્નના મૂલ્યમાં પૃથ્વી
આપવામાં આવે, તે પણ ઓછી પડે. ૪૮

धन्योऽयं मणिरैकदिल्लो भिन्नश्च चकनिर्घृष्टः ।
युक्ततेजोनिचर्यैर्न्यो दुःखेऽपि योऽधिकामासः ॥ ४९ ॥

એ એક મણિને ધન્ય છે કે જેના છેડ કરવામાં
આવે છે, જેને ભેદવામાં આવે છે અને જેને સરાણ
પર ધસવામાં આવે છે; એ રીતે દુઃખમાં પણ જે
વિશેષ પ્રકાશ ફેકે છે તેમ જ પોતાના તેજનો સમૃદ્ધી
નોડાયેલા રહીને ધન્ય બને છે. ૪૯

બ્રહ્મ નૃપતિકિરીટાદ્ભૂમૌ પતિતે તિરોહિતં રજસા ।
વિધિવિલસિતેન રત્નં જનચરણવિદમ્બનાં સહતે ॥૫૦
જે રત્ન રાજનાં મુગટમાંથી ખરી જઈને ભૂમિ
પર પડ્યું અને ધૂળની અંદર ઢંકાઈ ગયું; અને દેવની
એવી વિખરીત શીલા થઈ કે તે રત્ન મનુષ્યોના પગની
વિટંબણા સહન કરે છે. ૫૦

ધ્રુવઃ પરીણાદ્રગુણે તેષ્યો યશસ્વિનઃ કિં
મળયો ભવન્તિ । તથાપિ ચૂડાસુ મહીપતીનાં ત एव
લેલન્તિ ન ગણદૈભાઃ ॥૫૧॥

મણિઓ યશસ્વી બને છે, તે શું તેમની શરીરની
વિશાળતાના ગુણને કીધે બને છે? નહીં. અને કહાય
તેમ હોય તોપણ રાજાઓના મુકુટો પર તે જીણા મણિઓ
જ ખેટ્યા કરે છે, પથ્થરના મોટા ટુકડા નહિ. ૫૧

સિન્ધુસ્તરદ્વૈરુપકલ્પ્ય ફેનાનરત્નાનિ પદ્મૈર્મલિની-
કરોતિ । તથાપિ તાન્યેવ મહીપતીનાં કિરીટકોટીપુ
પદ્મ લભન્તે ॥૫૨॥

એ સમુદ્ર પોતાના તરંગોથી કીધું બનાવીને કાઢ-
વોથી રત્નોને અત્યંત મલિન બનાવે છે; તોપણ તે જ
રત્નો રાજાઓના મુકુટોનાં શિખરોમાં સ્થાન મેળવે છે.

વિરમ રત્ન મુદ્રા સરલાયસે તવ ન કશ્ચિવિ-
દાસ્તિ પરીક્ષકઃ । વિધિચ્છેન પરિચ્યુતમાકરાચ્ચ-
મપિ કાચમણીકૃતસીઘરૈઃ ॥૫૩॥

હે રત્ન! આરામ કર. તું ફેગટ હિલચાલ કરે છે;
કારણ કે અહીં કોઈ પરીક્ષા લઈ શકે એવો માણસ
નથી. દેવના સંગેજે તું ખાણમાંથી ખરી પડ્યું છે;
તેથી રાજાઓએ તને પછી કાચનો મણિ ગણી કાઢ્યો છે.

અનિમાલિત एष કેવલં સ્વનિર્ગમં નિધિરેષ જીર્ણતુ ।
ન તુ સીવતુ મૂલ્યહાનિતા યજિજ્ઞાલોકનગોચરીકૃતઃ ॥

આ રત્નોનો અગત્યો કાઢીને નજરે ન પડે અને
એ રીતે ભલે તે ખાણની અંદર જ નાશ પામે! પરંતુ
વેપારીઓની નજરનો વિષય બનીને તે રત્ન પોતાનું
મૂલ્ય ગુમાવે, તે બરાબર નથી. ૫૪

સમુદ્રેગાન્તઃસ્થસ્તટમુવિ તરદૈરકલ્પઃ ।
સમુદ્રિદ્ધોડસ્મીતિ ત્વમિદં પરિતાપં ત્યજ મણે ।
અવદ્યં કાપિ દ્વદ્ગુણપરિહારુદ્રદ્વયો
નરેન્દ્રસ્ત્વં જુર્ગોન્નિજમુકુટકોટિપ્રણયિત્ ॥૫૫॥

હે મણિ! તું સમુદ્રની અંદર હતો, ત્યાંથી કહાર
તરંગોએ તને કિનારા પર લાવીને ફેંકી દીધો, તેને કારણે
તું સંતાપ કરવાના બંધ કરી દે તારા ગુણના પરિ-

ચયથી જેનું હૃદય ખેંચાયું છે એવો કાક એક રાજા
પોતાના મુકુટની સાથે તારો સંબંધ જરૂર કરી આપશે.

પયોધેઃ સર્વવં શિરસિ ધૃતવાન્યં નૃપગણઃ
પળો યસ્ય શ્લોષી ચતુરદશીસીમાવધિરભૂત ।

સ ઇવાયં દૈવાચ્છલ્લવરનિતાપાણિપતિતો
મણિર્મપ્રમીવાદ્દિગુણગુણવદ્ધો વિહરતિ ॥૫૬॥

જે મણિ સમુદ્રના સર્વ સારરૂપે બનેલો છે, જેને
બધા રાજાઓ પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે છે અને
નેનાં મૂલ્ય ચાર સમુદ્ર ફરતી પૃથ્વીના નેટલાં છે, તે જ
મણિ દેવોએ શીલની ઓના હાથમાં આવી પડ્યો અને
તેથી બમણા વળ ચઢાવેલ દોરીની સાથે બંધાઈને હવે
ઘેટાના જળામાં તે મણિ લટકી રહ્યો છે. ૫૬
આઘાત પરિલીટમુપનલલ્લેઃ છુર્ણં ચ ચચર્ચિતં
ક્ષિતં યદ્વત નીરસચ્ચકુપિતેનેતિ વ્યથાં મા કૃયાઃ ।

હે સદ્ગત વૈવેકદેવ કુશલં યદ્વાનરેણાપ્રદા-
વન્તઃસારવિચારણવ્યસનિના ચૂર્ણાકૃતં નાદમના ॥૫૭॥

હે સુંદર રત્ન! હવેમાન નામના વાનરે નીરસ
હોવાને કારણે કોપ કરીને તેને સુંધું, ચાખ્યું, તીણું
નાખ્યો વધુરી નાખ્યું, આવી કીધું અને છેવટે તેને
ફેંકી દીધું, તેને કારણે તું પીડા પામીશ નહિ; કારણ કે
તારી અંદર શું સાર રહેલો છે, એના વિચારમાં મશગૂલ
બનેલ છે વાનરે પથરાથી તારા ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા
નહિ; તે જ તારું લાગ્ય છે. ૫૭

વત્તેસેપુ ન નર્તિતઃ ક્ષિતિમુજાં ન પ્રેક્ષકૈર્લક્ષિતઃ
સાકાદૃશ્યં લુઠિતો ન ષ સ્તનતટે લીલાવતીનાં કચિત્ ।
કષ્ટે ભોક્ષિરમન્તરેણ જલભેદૈવાદ્દિશીર્ણોડમવત્
લેલન્ત્યાલકુલાદ્ધર્પણપરિક્ષીણપ્રમાણો મણિઃ ॥૫૮॥

આ મણિ રાજાઓનાં મસ્તક પર નાખી શક્યો નથી;
પરીક્ષક વેપારીઓએ એને પારખ્યો નથી; રમણીઓએ
ગ્રેમથી પોતાનાં સ્તનો પર તેને નચાવ્યો નથી; પરંતુ
કષ્ટ તો એ છે કે સમુદ્રમાંથી અલગ થતાં વાર થઈ નથી,
તેટલામાં તો તે દેવના યોગે કરીને રમત કરતા નાગના
મસ્તક પર ઘસાઈ ઘસાઈને પાનળો થઈ ગયો છે. ૫૮

યે ગૃહન્તિ હટાપુગાનિ મળયો ચે ચાપ્યયઃપરઞ્ઠકં
તે દૃષ્ટાઃ પ્રતિધામ દમ્ભમળયો વિચ્છિન્નસંસ્થાશ્ચિરમ્ ।
નો જાને કિમમાવતઃ કિમથવા દૈવાદ્ધો ભૂયતે
નામાપ્યગ્ર ન સાદગમ્ય દિ મણે રત્નાનિ ગૃહ્ણતિ ચઃ ॥

દેટલાક મણિઓને તોલવા માટે બળાકારે ઘસતાં
તપુખલાં લેવામાં આવે છે અને દેટલાક મણિઓને
તોલવા માટે લોહનાં કાટલાં લેવામાં આવે છે; એવા

હલકા મણિઓ ધણી જ સંખ્યામાં ઘેરઘેર જેવા મળે છે; પરંતુ જે મણિને તોલવા માટે રત્નો લેવામાં આવે છે, તે મણિના અભાવથી, દેવના યોગથી તેવા મણિનું નામ પણ સંભળાતું નથી, તેનું કારણ બધુ-વામાં આવતું નથી. ૫૯

યન્મુક્તામળયોડ્ગુરુદરતઃ ક્ષિપ્તા મહાવીચિમિઃ
વર્ચન્તેષુ લુઠન્તિ નિર્મલરુચઃ સ્પટ્ટાટ્ઠાસા ઇવ ।

તત્તરયેવ પરિક્ષયો જલનિષેઢ્ઢાંપાન્તરાલમ્બિનો
રત્નાનાંતુ પરિગ્રહ્યસનિનઃ સન્ત્યેવ સાંયાત્રિકાઃ ॥

સમુદ્રમાં મોટા મોટા તરંગોએ જે સુખામણિઓને સમુદ્રની અંદરથી ઉછળાને બહાર ફેંકી દીધા, તે મણિઓ સ્વચ્છ કાંતિવાળા હોવાને કારણે ખડખડાટ ઠાસ્ય કરતા એ કિનારા પર આળોટી રહ્યા છે તે મણિઓ ખીબ દીપ પર ચાલ્યા ગયા; તેની ઢાનિ તો સમુદ્રને જ થયેલી છે; કારણ કે જેને રત્નો ભેગાં કરવાનું વ્યસન છે એવા વેપારી યુગાક્રમે તો છે જ (કે જે ખીબ દીપ પર જઈને રત્નો લઈ આવશે). ૬૦

યત્રાનુહિલિતાહ્યમેવ નિલિલં નિર્માણમેતદ્વિધે-
રુક્પરંપ્રતિયોગિકલ્પનમપિ ન્યકારકોટિઃ પરા ।
યાતાઃ પ્રાણમૃતાં મનોરથગતીરુલ્લસ્ય ચત્સંપદ-
સ્તસ્યાભાસમણિકૃતાશ્મસુ મણેરશ્મત્વમેવોચિતમ્ ॥૬૧

જે મણિના ઉલ્લેખ સરખો પણ થઈ શકે એમ નથી, જે વિધિના નિર્માણનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન ગ્રહાય છે અને જેની સાથે સરખામણી કરવા માટે તેના જેવા જ સરખા ગુણવાળા ખીબે કાંઈ પણ પદાર્થ ધરવે; તે તેનું અપમાન કરવા જેવું છે અને જે મણિના મૂલ્યની સંપત્તિઓ એટલી મોટી છે કે તે માનવીના મનોરથની ગતિને પણ ઓળંગી જાય; એવા મણિઓ તો આજે નથી, પરંતુ તેમના જેવા લાગના પથ્થરોને માનવી મણિની સંજ્ઞા આપે છે, તે બરોબર નથી; કારણ કે એવા પથ્થરોને મણિ નહિ કહેતાં પથ્થર જ કહેવા તે યોગ્ય છે. ૬૧

કાચાઃ કાઙ્ગનમૂપિતાઃ કતિ ન વા મુણ્ણન્તિ રત્નશ્રિયં
મૌલૌ વા કતિ નોદ્ધદન્ત્યપધિયસ્તાનેવ રત્નધ્રમાત્ ।
અણાં યે પુનરુન્મૂજન્તિ તિમિરં યૈર્નામ રત્નાકરઃ

સિન્ધુસ્તે પ્રથમેવ દન્ત મળયતેજ્વલ્યમિદ્ધાઃ પ્રયક્ ॥૬૨
સોનાની અંદર આબૂપણુપ બની ઘેરેલા કાચના મણિઓ એવા પણ છે કે જે રત્નની રોશાને ઢરી લે છે અને તેવા કાચના મણિઓને રત્ન માની લઈને ટેટાક મૂર્ખ માણસો પોતાના યુક્ટમાં ધારણ કરે

છે. એવા કાચમણિઓ કેટલાય છે તેમ જ જે આંખોના અધકાર દૂર કરે એવા કાચમણિઓ પણ છે; પરંતુ જેથી સમુદ્રને ‘રત્નાકર’ની ઉપમા મળેલી છે, તે મણિઓ તો ભૂદા જ અને તેની પરીક્ષા કરનારા અવેરીઓ પણ ભૂદા જ ।

વજ્રમણિ

યસ્ય વજ્રમણેર્મેદે મિશન્તે લોહસૂચયઃ ।

કરોતિ તત્ર કિં નામ નારીનલવિલેખનમ્ ॥ ૬૩ ॥

જે વજ્રમણિને ભેદીને અંદર કાણું પાક્યા માટે લોહાની સોયો પણ લાગી જાય છે, તે મણિને નારીના નખના ઉગરડા ભરવામાં આવે, તો તેથી તેને શું તુકસાન થવાનું છે? ૬૩

કોસ્તુભમણિ

ન શ્વેતાશુવદન્ધકારદલનાદુર્યોતિતે રોવસી

નાયૈરાલવતચન્નિરસ્તદિતિજવાસઃ કૃતો વાસવઃ ।

નો ચિન્તામણિરત્નવત્ત્રિભુવને છિન્ના વિપદ્ધાર્થિનાં

મૂલ્વા તસ્ય હરેરુરઃ પ્રણયિના કિં કૌસ્તુભેનાર્જિતમ્ ॥૬૪

જેણે સફેદ કિરણોવાળા સૂર્યની જેમ અધકાર દૂર કરીને પૃથ્વી અને આકાશને પ્રકાશ આપ્યો નહિ, જેણે ઝેરાવતની જેમ દેહીના ત્રાસથી ધંદને મુક્ત કર્યો નહિ અને જેણે ચિન્તામણિરૂપ રત્નની જેમ ત્રણ ભુવનો પર રહેલા યાચકોની વિપત્તિઓ દૂર કરી નહિ; એવા એ કોસ્તુભમણિએ વિશ્વ ભગવાનની છાતી સાથે શ્રેમ તો કર્યો પણ તેથી તેણે શું મેળવ્યું તે તો જણાવે ।

સૂર્યકાંત અને ચંદ્રકાંત

સોમકાન્તો મણિઃ સ્વચ્છઃ સૂર્યાકાન્તરતયા ન ક્ષિમ્ ।

દ્વારારે વુ વિશેષોડ્ઢસ્તિ સયોરમૃતવલ્લયઃ ॥ ૬૫ ॥

ચંદ્રકાંત એ મણિ સ્વચ્છ-ધવલ છે, તો શું સૂર્ય-કાંત મણિ ધવલ-સ્વચ્છ નથી? પરંતુ બંનેના ઝરવામાં વિશેષતા છે. એક અમૃત ઝરે છે, તો ખીબે આગ ઝરે છે. ૬૫

ચંદ્રકાંત

સુધાકરકરસ્પર્શદ્વિદ્રિવતિ સર્વતઃ ।

ચન્દ્રકાન્તમણેસ્તેન મૃદુલ્લં લોકવિશ્રુતમ્ ॥ ૬૬ ॥

અમૃત બનાવનાર ચંદ્રના કિરણોનો સ્પર્શ થવાથી જે બધી બાબતો અમૃત ઝરવા લાગે છે, તેને કારણે ચંદ્રકાંતમણિની મૃદુતા લોકમાં સારી રીતે બહુલી છે. સ્ફટિક

સ્ફટિકમળ ગળે ચોડસી સ પવાયાતિ દોષતામ્ ।

પતે રત્નમ્ ॥ ૬૭ ॥

સ્ફટિક પથ્થરનો જે ગુણ ગણાય છે, તે જ તેના શેષ તરીકે પણ લેખાય છે. તે એ કે 'તે સ્વચ્છ પદાર્થોની છાયા જેમ ગ્રહણ કરે છે, તેમ મલિન પદાર્થોની છાયા પણ ગ્રહણ કરે છે.' ૬૭

મરકતમણિ

ત્યજ નિજગુણાભિમાનં મરકત પતિતોડસિ પામરે વળિજિ
કાચમણેરપિ મૌલ્યે લભસે યત્તદ્વિતે ઐયઃ ॥ ૬૮ ॥

હે મરકતમણિ! પોતાના ગુણોનાં અભિમાન છું હવે છોડી દે; કારણ કે તું પામર વેપારીના હાથમાં જઈ પડ્યો છે. હવે તો તારું કાચમણિના જેટલું

મૂલ્ય થાય તોપણ લાગ્ય. ૬૮

કેનાસીને: સુલમકરુણેનાકરાદુદ્ભુતતરવં
વિક્રેતું વા સર્માભિલપિતઃ કેન વાસ્મિન્કુદેશે ।

વાસ્મિન્વિતત્તયમરસહો ગ્રાહકસ્તાવદાસ્તાં
નાસ્તિ ખાતર્મરકતમણે ત્વત્પરીક્ષાક્ષમોડપિ ॥ ૬૯ ॥

હે ભાઈ મરકતમણિ! તું દરિયાને તળિયે સુખે એકેશ હતા, ત્યાંથી ક્યા માણસે તારો ઉદ્ધાર કર્યો? તે ઉપરાંત આ ખરાબ દેશમાં તને વેચવાની ઇચ્છાથી ક્યા માણસ લાગ્યો? અરે! અહીં તો 'ચેસો ખરચાય' એના ભારને સહન કરનાર ધરાક તો એક બાણુ રહ્યો, પરંતુ તારી પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ધરાવનાર એક પણ નથી. ૬૯

આસીત્પૂર્વે વિમલજલથૌ મળ્ડનં મૂપતીનાં
નારીનાં ચ પ્રવલસુકુટે કાશ્ચનેન પ્રસન્નાત ।
તન્ત્રીશદ્ધઃ કયમિદ્વસહો કાચલણ્ડેન સાર્પ
મિહીકળ્ડે મરકતમણે કામવસ્થાં ગતોડસિ ॥ ૭૦ ॥

હે મરકતમણિ! પહેલાં તું નિર્મળ સમુદ્રની અંદર નિવાસ કરતો હતો; ત્યાર બાદ તું રાખઓના તેમ જ સીઓના શણગારરૂપ ધર્મ મુક્રંટમાં સોના સાથે જડાઈને શોભારૂપ બન્યો હતો. હવે આમ કેમ થયું કે 'કાચની સાથે કંઠીમાં પરીવાઈને તું બીલડીની ડોકમાં પરીવાયો

વિશે ડોક કુપણજન મલિનતાનો આરોપ કરીને કાંઈક કહે, તો પ્રેક્ષકજનો તે માણસને અવધિ વિનાની જડતાનું મંદિર જ કહે ને? ૭૧

કાચ

અજ્ઞતયા પ્રેમ્ણા વા ચૂડામણિમાકલ્પ્ય કાચમણિમ્ ।
નૃપતિર્વિહતે શિરસા તેનાસૌ ન હાનર્વ્યમણિઃ ॥ ૭૨ ॥

અજ્ઞાનપણે કે પ્રેમને લીધે ડોક રાખ કાચના મણિને ચૂડામણિ ગણીને પોતાના મસ્તકે ધારણ કરે, તેથી શું તે કાચ અમૂલ્ય મણિ બની જાય ખરો કે? શંખ

અન્તઃકુટિલતાં વિષ્ણુચ્છદ્ધઃ સ જલ્લ નિષ્કુરઃ ।

હુંકરોતિ યદા ધ્માતસ્તદૈવ વહુ ગળ્યતે ॥ ૭૩ ॥

આ શંખ પોતાની અંદર વર્ણાક ધારણ કરે છે, તેને કારણે તે નંદાર ગણાય છે; પરંતુ જ્યારે તે શંખ ફેંકવામાં આવતાં, હુંકાર જેવી ગર્જના કરે છે, ત્યારે જ તેની ગણના વધી જાય છે. ૭૩

ત્વચૈરુચરતુ ચિરં મિદ્ધી વર્ત્મનિ તરં સમારુહ ।

દિગ્વ્યાપિનિ શવ્દગુણે શદ્ધઃ સંભાવનામૂમિઃ ॥ ૭૪ ॥

માર્ગમાં રહેલા શ્વ ૫૨ ચડીને તમરું મોટથી લાંબા કાળ સુધી અવાજ કરતું હોય, તો ભલે કરે; પરંતુ જેના શબ્દનો ગુણ બધી દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે, એવા શંખ જ સર્વેના માનને પાત્ર બને છે. ૭૪

કીટગૃહં કુટિલોન્નતઃકઠિનઃ ક્ષારામ્બુસંભવઃ દ્યુત્યઃ ।

શદ્ધઃ શ્રીપતિનિકટે કેન ગુણેન સ્થિતિ લેખે ॥ ૭૫ ॥

જે કીડાનું ઘર છે, જે અઠ્ઠથી વોટા છે, જે કંકણ અને પોસા છે, એવા આ શંખ ખારા સુદુન્નઃ જન્મ્યો છે; તોપણ તેને વિષ્ણુની નિષ્કર્માં રહેલો લાભ મળ્યો; તેમાં તેના ક્યા રહેલ શબ્દ કહ્યું હતું?

જલનિર્જીવજનનંઘવલં વસુન્તરિરોતિ વમિન્દ્રે સ્થિતિઃ ।

હે શંખ ! તારો ખનિ અત્યંત અધુર છે. ઊંચા પ્રકારની પવિત્રતા (ધવલતા) તારામાં રહેલી છે; તેમ જ તારો જન્મ પણ કાઈ દીન કુળમાં થયો નથી; પરંતુ સમુદ્રમાં થયેલો છે, એ રીતે તારા બધા ગુણો બાણી લીધા છે, પરંતુ તું બહારથી સંદેહ છે અને અંદરથી કુટિલ છે એ બાબતને અમે બાણી નહોતાં ! ૭૭
ક વામ્બોધૌ જન્મ ક ચ વપુરિદં કુન્દધવલં ।

ક ચાવાસર્યાનં ફતમહદ્ વિષ્ણોઃ કરતલમ્ ।

ક નીચાનામાસ્યે પરિણતિરિયં ચુમ્બનવિધા-

વિતીવાયં શુભઃ કરુણકરુણં રોદિતિ મુદ્ધઃ ॥ ૭૮ ॥

‘સમુદ્રની અંદર મારો જન્મ કયા? મોઝરાના ફૂલ જેવું ધોણું મારું શરીર કયા? વિષ્ણુ ભગવાનના હાથમાં રહેવું, એ મારું નિવાસસ્થાન કયા? અને કયાં આ નીચ માણસોના મુખમાં પડીને તેમનાથી મુખનની વિધિમાં પડ્યું?’ એ રીતે પસ્તાવા કરતો આ શંખ હાથમાં કંઈ વારંવાર રફન કરે છે. ૭૮

સાતઃ ક્ષીરનિધિઃ સ્વસા જલધિજા ખ્રાતા સુરેશદ્રુમઃ
સૌજન્યં સહ કૌતુભેન શુચિતા યસ્ય દ્વિજેશદર્પિ ।

ધિકર્માણિ સ એવ કમ્પુરયુના પાસગ્ધકાન્તાકરે
વિશ્રાન્તાઃ પ્રતિવાસરં પ્રતિગૃહં મૈક્ષેણ કુક્ષિમરિઃ ॥ ૭૯ ॥

જેનો પિતા ક્ષીરસાગર છે, જેની બહેન શદ્ધતી છે, જેનો ભાઈ કંપવૃક્ષ છે, જેને કૌસ્તુભચિની સાથે સુબનના મળેલી છે તેમ જ જેને બૃહસ્પતિ પાસેથી પવિત્રતા મળેલી છે; છતાં દેવનાં ક્રમેને ધિકાર છે કે, એ શંખ પાખંડી જનની સૈના હાથમાં પકવાથી દરેક જ ધેરધેર ભટકીને ભીખથી પોતાનું પેટ ભરી રહ્યો છે. ૭૯

પાંચજન્ય

સર્વાશાપરિપૂરિંકૃતિમદો જન્માપિ દુઃખોદ્ધે-

ર્ગોવિન્દ્યાનનચુમ્બિ સુન્દરતરં પૂર્ણેન્દુવિન્વાદપુઃ ।

શ્રીરેપા સહજા ગુણાઃ કિમ્પરં મગ્યન્ત એતે હિ યત્

કૌટિલ્યં દ્વિદિ પાશ્વજન્ય મવતસ્તેનાતિલજ્ઞામહે ॥ ૮૦ ॥

પોતાની ગર્જનાથી બધી દિશાઓ ભરી દેવાને કારણે જેને મદ પેદા થયો છે, જેનો જન્મ ક્ષીરસાગરમાં થયેલો છે, જેને ભગવાન વિષ્ણુના મુખમાં મુખન મળે છે, સંપૂર્ણ ચંદ્રમંડળથી પણ વિશેષ સુંદર જેવું શરીર છે અને જેને કુદરતી રીતે શોભા મળેલી છે, એ રીતે બધા ગુણો જેને છે એટલે બીજું તો શું કદીએ, પરંતુ હે પાંચજન્ય શંખ ! તારા શ્લેષમાં ને કુટિલતા રહેલી છે; તેને કારણે અમે લગભગ પામીએ છીએ. ૮૦

શઘ્નાઃ સન્તિ સહસ્રશો જલનિધેર્વાચિચ્છટાપટિતાઃ
પર્યેન્તેષુ લુટન્તિ ચં દલશતૈઃ કલ્માપિતદ્માતાભઃ ।

અકઃ કોડપિ સ પાશ્વજન્ય ઉદ્ભૂદાશ્ચર્યધામા સતાં

યઃ સંવર્તમરક્ષમંધુરિપોઃ શ્વાસાનિલૈઃ પૂર્યતે ॥ ૮૧ ॥

એ સમુદ્રની અંદર હજારો શંખ રહેલા છે કે જે મોટા તરંગોના અપાટથી અપડાતાં બધી બાજુએ આઘાતી રહ્યા છે તેમ જ પોતાની સેંકડો પાંખડીઓથી પૃથ્વીને કાળરચીતરી બનાવી રહ્યા છે; પરંતુ એ પાંચજન્ય નામનો તો એક જ શંખ પેદા થયો કે જે સમજીનેના આશ્ચર્યનું ધામ બની ગયો છે, કારણ કે તે શંખ વિષ્ણુ ભગવાનના સંવર્ત અગ્નિ જેવા ગરમ બનેલા શ્વાસોના પવનથી ભરાતો હોય છે. ૮૧

નદીની અન્યોક્ષિતએ

તદિનિ ચિરાય વિચારય વિન્ધ્યમુયસ્તવ પવિત્રાયાઃ ।

શુબ્યન્ત્યા અપિ યુક્તં કિં સ્વલુ રથ્યોદકાદાનમ્ ॥ ૧ ॥

હે નદી ! તું જરા વિચાર તો કર કે તું પવિત્ર વિન્ધ્યભૂમિમાંથી પેદા થઈને પછી આગળ જતાં કદાચ સુકાઈ બપ, તોપણ શેરીના મંદ પાણીને લે, તે શું બરોબર છે ? ૧

કતિપયદિવસસયાથી પૂરો દૂરાન્તોડપિ મવિતા સે ।

તદિનિ તદ્દ્રુમપાતનપાતકમેકં ચિરસ્થાયિ ॥ ૨ ॥

હે નદી ! ધણે દરથી આવી પહેલેલું તારું પૂર કેટલા દિવસ સુધી કાયમ રહેશે ? પરંતુ તે કિનારા પર રહેલાં વૃક્ષોને પાડી નાખવાનું પાપ કયું છે, તે તો લાંબા કાળ સુધી રહેવાનું છે. ૨

યાસ્યતિ જલધરસમયસ્તવ સમૃદ્ધિલેખીયસી મવિતા ।

તદિનિ તદ્દ્રુમપાતનપાતકમેકં ચિરસ્થાયિ ॥ ૩ ॥

હે નદી ! આ વર્ષાકવુને સમય આવ્યો જશે અને તારી જે પૂરની સમૃદ્ધિ છે, તે પણ ઓછો થઈ જશે; પરંતુ તે કિનારા પર રહેલા વૃક્ષોને પાડી નાખવાનું પાપ કયું છે, તે તો લાંબા કાળ સુધી રહેવાનું છે. ૩
કુરુ ગમ્ભીરાશયમાં કહોલેર્જનય લોકવિશ્રાન્તિમ્ ।

વીતપયોધરલક્ષ્મીઃ કસ્ય ન ચરણેર્વિલહ્યાસિ ॥ ૪ ॥

હે નદી ! હમણાં તું લેંડા ધરાઓ બનાવી કે તેમ જ મોટા તરંગોથી લેંડાને બ્રમ પેદા કરાવ; પરંતુ વર્ષાકવુના સમયની શોભા આવી જતાં તારી છાતી પર પણ મૂકીને ડાણ તને નહિ ઓળંગે, તે કહે. ૪

મલયસ્ય ગિરેરપત્યમાર્દૌ તદ્વત્તુ બ્રાહ્મતી પટીર-

વૃદ્ધઃ । કિમ્ ચિત્રમપાંનિધેઃ કલત્રં તદિની કાચન

મૌક્ષિકાનિ સ્તે ॥ ૫ ॥

જે નદી પહેલાં મલય પર્વતની કન્યા બનેલી છે, તે પછી જે ચંદનનાં વૃક્ષોની બહેન બનેલી છે અને છેવટે સમુદ્રની પત્ની બનેલી છે, એની કોઈ નદી મોતીઓને જન્મ આપે, તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ૫

નાવતો ન ચ સરલાસ્તરગમાલા, નેદાનાં જલ-
રચના રચા કરાલા । સૈવ ત્વ તટિનિ તટદ્રુમા-
ન્વિપાન્ન્ય, પ્રોઢાનામપયશામિનાસિ પાત્રમ્ ॥૬॥

હે નદી ! હવે તારી અદ્વ વખત નથી, ચપળ તરતોની માળા નથી તેમ જ પાણીના વેગથી પેદા થયેલા વિપ્રાણ વેગ નથી, તેને કારણે તું પહેલાં હતી તેવી જ બની ગઈ છે, પરંતુ કિનારા પર પહેલાં વૃક્ષોને પાટી નાખીને, મોટા અપમયન બંધે કે પાત્ર બની છે, એમ લાગે છે ૬

છાયા પ્રકુર્વન્તિ નમન્તિ પુષ્પે, ફલાનિ ચચ્છન્તિ
તટદ્રુમા યે । ઇન્મૂલ્ય તાનેવ નદી પ્રયાતિ, તરણિણ
ફ પ્રતિપન્નમસ્તિ ॥ ૭ ॥

જે કિનારાનાં વૃક્ષો છાયા કરે છે, ફૂલથી નમન કરે છે અને ફળ આપે છે, તે જ વૃક્ષોને ઉખાડીને નદી આશી બળ છે ખરેખર જે લોકો તરંગી હોય છે, તેમને ક્યાંય આદર હોતો નથી ૭

ન વારયામો ભવતીં વિશન્તીં વર્ષાનદિ સ્રોતસિ
જહ્નુજાયા । ન યુત્તમેતત્તુ પુરો ચદસ્યાસ્તરગમ્જ્ઞા
મ્પ્રકટીકરોપિ ॥ ૮ ॥

વર્ષામાં ઊભરાઈ આવેલી હે નદી ! તું ગંગાનદીના અવાહની અદર પ્રવેશ કરી રહી છે, તેને અમે ચેકતા નથી, પરંતુ પ્રવેશ કરતાં તું ગંગાના તરતોને તોડી નાખવાનું સાહસ કરે છે, તે બરોબર નથી ૮

યત્રપિ દિશિ દિશિ સરિત પરિત પરિપૂરિ-
વામ્મસ સન્તિ । દ્વપિ પુરવરતરણીસગતિસુપ
દાયિની ગઙ્ગા ॥ ૯ ॥

તેકે દરે દિશા તરફથી પૂરેપૂરા જળ સહિત વહેતી નદીઓ અનેક છે તોપણ એ ગંગા તો એક જ છે કે જે ઇંદની અખરાઓના સંગત સુખ (સ્વર્ગ) આપનારી છે ૯

સ કિમુ સહેત સુધાનુ સ્મરહરમાલાનલજ્વાલા ।
શિશિરે શીકરનિયદૈ સિઙ્ગતિ સુનિમ્નગા નો ચેત્ ॥

જે દેવોની નદી ગંગા પોતાના બરફ જેવા શીતળ જલના પિંડુઓથી સિંચન કરતી ન હોત, તો તે ચંદ્ર કામદેવનો નાશ કરનાર રહોદેવના કપાળમાં રહેલ અગ્નિની બ્લાગાઓને સહન કરી શકત કે ? ૧૦

શોણુ

આત્મસ્થિતયો મહીરુહ ઇમે કુલે સમુન્મૂલિતાઃ
ફલોલ્લા ક્ષણમદગુરા પુનરસ્મી નીતા પરામુન્નતિમ્ ।
અન્તર્માહપરિપ્રહો બહિરપિ બ્રામ્ચન્તિ ગન્ધદ્વિપા
બ્રાત શોણ ન સોઽસ્તિ ચો ન હસતિ ત્વત્સપદા
વિગ્રવાન્ ॥ ૧૧ ॥

હે લાઈ તોણુનહ ! જન્મથી ઊગીને તારે કિનારે મોટા થયેલા આ વૃક્ષોને તે ઉખાડી નાખ્યા તારા આ તરંગો ક્ષણભંગુર છે, તોપણ તેને ઘણું ઊંચે નથા વધા માળા તારી અદર મગરમગ્ધ છે અને કિનારા પર મદઅસ્ત હાથોએ લમી રહ્યા છે, તેને કારણે જો તારી સપતિઓનો વિનાશ થાય તો એવે કોઈ સાણસ નહિ હોય કે જે તને હસે નહિ ૧૧

તળાવની અન્યોક્તિઓ

અયમવસર સરસ્તે સર્લિલૈરુપકર્તુમર્થિનામનિશમ્ ।

હૃદમતિસુલભ વામ્મો ભવતિ પુરા જલધરામ્યુદયે ॥૧

હે સરોવર ! યાચક જોના ઉપર રાતદિવસ તારા જળથી ઉપકાર કરી લેવો હોય, તો આ સમય યોગ્ય છે કારણ કે વર્ષાઋતુ વખતે ઘણી સરળતાથી જળ મળી રહે છે ૧

કસ્ય રૂપ ન ક્ષપયતિ પિવતિ ન ફસ્તવ પય
પ્રવિદ્યાન્ત । યદિ સન્માર્ગસરોવર નક્રો ન પ્રોઢ
મધિવસતિ ॥ ૨ ॥

સારા માગે પર રહેલા હે સરોવર ! તારી બખોલ માં જો મગર વાત્સ મરતો ન હોત, તો તું કોની તરસ શમાવતું ન હેત ? તેમ જ તારી અદર પ્રવેશ કરીને તારું જળ કોણ પીતું ન હોત ? ૨

તાનિ તાનિ કમલાનિ તન્નલં તાનિ પદ્મવકુલ્યનિ
તે સ્વગા । સવમેકપદ્મ ઇવ વિચ્યુત પદ્મસમધિ
રાદમૂત્સર ॥ ૩ ॥

અચારે સરોવર ભગ્નુર હવુ ત્યારે તે જ બધાં કમળ હતા, તે જ બધાં હવુ, ભગ્નુરોનાં તે જ રોળા હતા અને તે પક્ષીઓ હતાં પરંતુ પાણી સુકાઈ ગયું અને કાદવ એકસો બચી ગયો ત્યારે તે બધાં એકી વખતે સરોવર છોડીને ચાલ્યા ગયા ૩

વિદ્યુર્ગત મધુકરૈશ્ચલિત પ્રકરૈ પ્રયાતમપિ
પદ્મદશમ્ । વિભવે ગતે સકલમેવ ગત ધ્રુવમેક-
મઙ્ગતિ યશ સરસ ॥ ૪ ॥

પક્ષીઓ ઊડી ગયા ભગ્નુરોનાં ચાલ્યા ગયા, મધન

યાતે મધ્યચિરાત્રિદાધમિહિરજ્વાલાશૈત શુષ્કતા
ગન્તા ક પ્રતિ પાન્યસતતિરસૌ સતાપમાલાકુલા ।
एष यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्य वपु क्षीयते
घन्यजीवनमस्य मार्गसरसौ धिन्वारिયીना जनु ॥૧૨॥

‘ઉનાળાના પ્રયત્ન સૂકાઈ જઈએ ત્યારે આ યુસાફરોનો કારણે જ્યારે હું સુકાઈ જઈએ ત્યારે આ યુસાફરોનો સમૂહ જોઈને પાસે જશે ? એ રીતે અનેક ચિંતાઓના સમૂહને કારણે સતાપની હારમાળા વધી જતા જેવું શરીર સુકાવા લાગ્યું છે એવા ધોરી માર્ગ પર રહેના સરોવરના જીવનને ધન્ય છે, પરંતુ જળથી ભરેના સાગરોના જીવનને ધિક્કાર છે ૧૨

सोपानानि तिरोहितानि पदयो छन्ना तृणनूतनै
कालुष्य पयसा विलोम्य शनकैरुड्डीय हसा गता ।
माधुर्यं न मधुघृतोदितगिरा पद्मानि मग्नानि के
भेकानामिह गजित परमहो वृद्धयैव नष्ट सर ॥૧૩॥

(વર્ષાકાળમાં જન ભરાઈ જતા, આ સરોવરની) પગથિયા ઢાકાઈ ગયા છે ચાલવાની પગથી નવા ધાસ ભગવાથી ભૂસાઈ ગઈ છે જલની મલિનતા જોઈને હસો ધીરે ધીરે જીડીને ચાલ્યા ગયા છે મધ ચૂસવાનું મત લેનાર ભમરાઓથી પ્રભુ થતી વાણીની મધુસ્વા સાંભળવા મળતી નથી કમલ ફૂળી ગયા છે ફક્ત અહીં દેડકાના ફાટિ ફાટિ અવાજ સાંભળવા મળે છે એ રીતે આશ્ચર્ય છે કે પોતાના જલની વૃદ્ધિ થવાને કારણે જ જળે આ સરોવર નાશ પામી ગયું છે ૧૩

आपूयत पुन स्फुरच्छकरिकासारोर्मिभिर्वारिभि
भूयोऽपि प्रविजम्भमाणनलिन पश्येम तोयाशयम् ।
इषाशाशततन्तुयद्वद्वदयो नक्तदिव दीनवी
शुष्यत्यावपशोषितस्य सरसस्तीरे जरत्सारस ॥૧४॥

‘જેના તરંગો અળકતા માછલાઓના સમૂહ સાથે ડોનવા લાગે એવા જળથી આ સરોવર ફરીથી ભરાઈ જશે તેમ જ કમરોના સમૂહ પણ જેના ખાલી જીણા છે, એવું આ સરોવર બનશે એવી સેકડો આશા ઓના તાતજાઓથી જેવું હૃદય બધાઈ ગયું છે, એવો આ વિચારો વૃદ્ધ ચક્રવાક પક્ષી ઉનાળામાં સુકાઈ જતા સરોવરને કિનારે બેઠો બેઠો બને પણ સુકાઈ રહ્યો ૧૪

एषान्मुद्वर्धमानशिरिनीवेकतिरेकपुड्ळे
सप्राप्य सलिल स्थलेऽपि सदा निस्तर्पणार्गमे ।
मीनमीनमभट परस्परभयादालोक्यमान मुद्द
दीनं मीनकुलं पालयसि चेत्कासार का सारता ॥१५॥

હે કાસાર-તળાવ । સર્વની તરસ દૂર કરે એવો વર્ષાકાળ જ્યારે આવે ત્યારે તો પ્રયત્ન મેથોને જોઈને મોરના વધતા ટહુકાઓથી સર્વ વાતાવરણ ભરપૂર બને છે અને તે સમયે બધા સ્થાનોમાં સારી રીતે જળ મળ્યા કરે છે, પરંતુ જ્યારે ભયકર ગ્રામ્ય મત આવી પહોંચે ત્યારે દીન બનેલા માછલાઓનો સમૂહ મરણના ભયથી એકબીજાની સાથે જોઈ ગ્દે છે તેવા વખતે જો તુ તેમનું પાલન ન કરે તો પછી તું કાસાર હોવા છતાં તારામાં (કા સારતા) કંથો સાર રહેલો હશે ?

सौवर्ण कमलाकर शशिशिलासोपानबन्धकमो
वारि क्षीरसहोदर तटतहष्णीमुत्तुता क्षोणय ।
सर्वं ते रुचिर सरोवर पर निन्य कुतोऽय विधि
कूटमाहभयात्ययान्ति विमुत्ता पान्या निदावेऽयमी॥

હે સરોવર ! સોના જેવા સોનેરી વર્ણના કમરો તો ભડાર તારી પાસે છે ચક્રકાત મથિના પથ્થરોથી જોડેના પગથિયા તારે કિનારે બાંધેના છે તાગ જલદી હ્રદ જેવા ઉન્નતવર અને થીય છે તેમ જ કિનારા પરના વૃક્ષોના સમૂહથી સુખ આપનારી જમીન છે એ રીતે તારા બધા જ પદાર્થો રમિ પેદા કરાવે તેમ છે પરંતુ જેની નિંદા કરી શકાય એવી એક પ્રવૃત્તિ તારામાં રહેલી છે, તે એ કે તારી અદર રહેલ કુટિલ મમરના ભયથી ઉનાળો હોવા છતાં પણ યુસાફરો તારામાં વિમુખ બનીને દૂર ચાલ્યા બધ છે ૧૫

हृदीत विहर्गमृत जलचरै र्मान्तर्गत कच्छपै
पाठीनै पृथुपङ्कपीठलुठनाद्यस्मिन्मुहुर्नृच्छितम् ।
तस्मिन्नेव सरस्सकलजलदेनागत्य तत्चेष्टित
येनाहुस्मन्मिम्रवन्त्यकरिणा यूयै पय पीयते ॥ १६॥

જે સરોવર પરથી પક્ષીઓ જીડી ગયા, જલચર મરણ પામ્યા, કાચબાઓ જમીનની અદર ભરાઈ ગયા તેમ જ પટ કાઢવાથી લેપાલેલી પીંડને મરડના પાડીન માછલા વાર વાર ચૂર્છા પામવા લાગ્યા તે જ સરોવરને વિશે અકાળ વૃદ્ધિ આપીને એવી તો એટા કરી બતાવી કે, ગડસરોળો ફૂળી બધ તેટલા બિડા જલમાં જ ગલી હાથી ઓના રોળા પાણી પીવા લાગ્યા ૧૬

हसिलं चप्रशसेस्तरलितकमलस्तरङ्गैरनरे
नीरिन्तर्गमीरन्ध्रपल्लवकुलवाससीनैश्च मीनै ।
पालीहृदमालोलमुत्तरायितस्त्रीमणीतैश्च गीतै
भीतिं प्रदीहदातितव सलिलचलवक्रवाकस्तहाग ॥१८॥

બધા પ્રશસને યોગ્ય એવા હસો ખેલે છે જ્યાં ડોલના કમરોની સાથે અચકાતા તરંગોના વેગનો ભગ

યાય છે; જેની અંદર ઈંડું જલ છે; બ્યાં ચંચળ બગલાઓના સમૂહથી ત્રાસીને માછલાં અંદર સંતાઈ જાય છે; જેને કિનારે ભીંગેલાં વૃક્ષોની ઘટા નીચે આરામથી મોતલા નારીઓ ગીતો બોલીને ગાઈ રહી છે, બ્યાં મરઘડા સ્તુતિ કરી રહ્યાં છે અને જેના જલની અંદર ચક્રવાક પક્ષીઓ પ્રતિ કરી રહ્યાં છે; એવું આ સરોવર શોભી રહ્યું છે. ૧૮

માનસ

નો યા કિયન્તઃ પરિતઃ સ્ફુરન્તિ જલાશયા નિમ્લમૂરિતોયાઃ । સદાવદાતં પરમેકમેવ હંસસ્ય વિશ્રામપદં વદન્તિ ॥ ૧૯ ॥

જેમની અંદર અગાધ સ્વચ્છ જલ રહેલાં છે, એવા જલાશયો આ જગતની અંદર બધી બાબતો રહેલાં નથી કે શું ? પરંતુ હંસને વિશ્રામ આપનારું સ્થાન તો એક જ છે અને તે માનસ સરોવર તરીકે જગતમા પ્રસિદ્ધ છે. ૧૯

ફૂવાની અન્યોક્તિઓ

હે કૂપ ત્વં પિરં જીવ સ્વત્પતોયે યદુચ્ચયઃ ।

ગુણવદ્વિક્રમાપ્તાણિ પ્રામુખન્તિ હિ પૂર્ણતામ્ ॥ ૧ ॥

હે ફૂવા, તું લાંબા કાળ સુધી જીવે, કારણ કે તારામાં જલ થોડું છે, પણ તેનો ખર્ચ વધારે થાય છે. ખાલી પાત્ર પણ બે ગણ (દારી) થી બેગણેલ હોય, તો તારી પાસે આવીને ભરાઈ જાય છે. ૧

રે કૂપ જીવનાગાર યદિ દાતૃત્વમિચ્છસિ ।

તદા ત્વં ગુણવત્પ્રાપ્તમેકં વા સંનિધૌ કુરુ ॥ ૨ ॥

જીવન(જલ)નો એક માત્ર ભંડાર હે ફૂવા ! બે તું હાતાપણીને ઇચ્છતો હોય, તો તું એકલા ગુણવાળા (દોરડાવાળા) પાત્રને જ પોતાની પાસે રાખજે. ૨

અમુના મરુકૂપેન કે કે નામ ન વક્ષિતાઃ ।

રુદ્ધવધિકનેદ્રામ્યુવિન્નિહ્લપ્રાન્તમ્મિના ॥ ૩ ॥

મરુકૂપનાં રહેલા આ (ખાલી) ફૂવાએ કોને કોને છેતર્યા નથી ? જેના કાઠાની ભૂમિ રહતા મુસાફરોનાં નેત્રના જલથી કાદવવાળા બનેલી છે. ૩

સગુણિઃ સેવિતોપાન્તો વિનૈતઃ પ્રાપ્તદર્શનઃ ।

નીચોડપિ કૂપઃ સત્પાત્રૈર્જીવનાર્થં સમાશ્રિતઃ ॥ ૪ ॥

ફૂવા નીચ (નીચો-કોડા જગવાળો) હોવા છતાં ગુણ(દોરડા)વાળા માણસો તેના કાઠાને સેવે છે, નમેલા (નમ-વિનયી) માણસો તેનાં હૃદયને પ્રાપ્ત કરે છે અને સત્પાત્રો (પાત્ર-વાસકુવાળા માણસો) વડે જીવન (પાણી) માટે તેના આશ્રય લેવાય છે. ૪

યદપિ ઘટુગુણમયં જીવનમેતસ્ય કૂપમુલ્કસ્ય ।

જયતિ તથાપિ વિવેકો દાનં પાત્રાનુમાનેન ॥ ૫ ॥

આ મોટા ફૂવાનું જીવન (પાણી) ભેકે ઘણા ગુણ(લાંબા દોરડા)વાળા માણસને જ મળે છે, તોપણ તેનો વિવેક વિજય પામે છે કે જેથી તે ફૂવા પાત્રના માપ (મર્યાદા) પ્રમાણે દાન આપે છે. ૫

નિતરાં નીચોડસ્મીતિ ત્વં લેદં કૂપ મા કદાપિ કથાઃ ।

અત્યન્તસરસહૃદયો યતઃ પરેપાં ગુણમહીતાસિ ॥ ૬ ॥

હે ફૂવા ! હું ખરેખર નીચ (કોડા) છું, એ પ્રકારનો બેદ તું કહી પણ કરીશ નહિ; કારણ કે તારું હૃદય (કોડાણ) અત્યંત સરસ (જલથી ભરેલું) છે એટલે તું ખીમીઓના ગુણ(દોરડા)ને કહેવું કરનાર બને છે. ૬

ચિત્રં ન તદ્યદ્યમ્યુધિરમ્યુદૌષસિન્ધુપ્રવાહપરિપૂર-
ણયા મહીયાન્ । ત્વં સ્વર્થિનામુપકરોપિ યદ્વત્કૂપ,
નિપ્વીઢ્ય કુશિકુહરં હિ મહત્ત્વમેતત્ ॥ ૭ ॥

હે નાના ફૂવા ! મેધના સમૂહ અને નદીઓના પ્રવાહોથી પૂરેપૂરા ભરાવાને કારણે આ સમુદ્ર ધણે મોટા ગણાય, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ તું પાતાળને બેઠીને યાચકજનો પર ઉપકાર કરે છે; એ તો ધણું જ મહત્ત્વની ખીના છે. ૭

દિનમવસિતં વિશ્રાન્તાઃ સ્મ ત્વયા મરુકૂપ હે

પરમુપકૃતં શેપં વર્તુકં વયં ન પુનઃ ક્ષમાઃ ।

ભવતિ સુકૃતૈરધ્વન્યાનામશેષજલો ભવા-

નિયમપિ ઘનચ્છાયા મૂયાત્તવોપતતં શમી ॥ ૮ ॥

હે મરુકૂપિના (ખાલી) ફૂવા ! દિવસ આશ્મી બેઠો. અમે બધા શાશ્વ ગયા છીએ અને તે અમારી ઉપર ધણે મોટા (પાણી નહિ આપવાથી) ઉપકાર કર્યો છે એટલે બાકીની બાબતો કહેવાની શક્તિ તો હવે અમારામાં રહી નથી. ખરેખર મુસાફરોનાં ધણું જ ગુણગોષ્ઠી તુ અશેષ જલવાળો છું અને અધૂરામાં પૂરું તારા કંઠે જે આ સમીપ્ત છે. તેની હાથ પણ ધણી ગાઢ છે ! (અહીં વિપરીત કાથ કરનાર માટે કટાક્ષની પાણી છે.) ૮

મીમંશ્યામપ્રત્યુવદન કૂપપાતાલકુશિ

ક્રોદપ્રાન્તોપહિતવિમવસ્યાથ કિં તે પ્રવીમિ ।

યેન ત્વત્તઃ સમમિલપિતં વાચ્છતઃ ક્ષુદ્ર કૂપ

છામ્યન્મૂર્તેર્ભવતિ સહસા કત્ય નાધોમુલત્તવમ્ ॥ ૯ ॥

જેવું મુખ લપકર કાણું અને સાકડું છે એવા હે નાના ફૂવા ! કૂર એવા પાતાલની ફૂબની અંદર તારો

વેળેષ ઢંકાઈ ગયો છે. એટલે હું તને શું કહું ? હવે જેને તારી પાસેથી પોતાની (જલ મળવાની) વાંછના પૂરી કરવી હોય, તેનું તો મુખ જ કરમાંઈ બધ તેમ જ તેને તારી આગળ તરત જ નીચું મુખ કરીને નમવું પડે. (તો જ તારાં હાંડાં જલ મળે.) ૯

મરુસ્થલની અન્યોક્તિઓ

મરૌ નાસ્ત્યેષ સલિલં કૂચ્છાવદિ લખ્યતે ।

તત્કટુ સ્તોકમુર્ણં ચ ન કરોતિ વિતુષ્ણતામ્ ॥ ૧ ॥

મરુભૂમિની અંદર જલ હોતું જ નથી ધણી મહેનતે ક્યાક જે મળી આવે, તો તે જલ ખારું, થોડું અને મરમ જેવું હોય કે જે તરસને દૂર કરી શકે નહિ.

સત્વાપવાન્વિપુલપહ્લવપુષ્પવૃક્ષસંપત્રીતવપુષ્પઃ ફલ-
માનન્નાત્ । યો માર્ગસિશ્ચિતશક્તુસમાશ્રિતોરુચ્ચાર્યા
ન્મરૌ સ્તગયતે ન તત્તોડસ્તિ મુખ્યઃ ॥ ૨ ॥

જે માણસ મરુભૂમિની અંદર ભરપૂર પાકાં અને ફલના ઢગવાનાં સંપત્તિથી અને ફળના ભારથી લગ્ની પક્ષતાં અંગેવાળાં સારા વૃક્ષોને શોધે કે જેની વિશાળ કાળીઓ પર રહેલાં પક્ષીઓ માર્ગ પર કલેસલ કરતાં હોય, તો એમ જાણવું કે તે માણસ જેવા ખીંને કાંઈ મૂખ નથી. ૨

પાવં પાવં વિષ વિષ પયઃ સિશ્ચ સિશ્ચાક્ષમર્જનં
ભૂયો ભૂયઃ કુરુ કુરુ સહે મજ્જનોન્મજ્જનાનિ ।

પયોડ્શોષશ્રમશમપટ્ટુર્નિરિતાધ્વન્યયન્યુઃ

સિન્ધુર્વૃત્તીમવતુ ભવતો મારવઃ વાન્ય પન્થાઃ ॥ ૩ ॥

હે મુસાફર ! વારંવાર તું જતના પાન કર્યાં કર. ફરી ફરીને તારા અંગે પર પાણીના સિંચન કર તેમ જ વારંવાર તું જલની અંદર ફાળીઓ માર્યા કર; કારણ કે આ તે સિંધુ નદી છે કે જે દુઃખી થયેલા મુસાફરોની મિત્ર બનીને તેના માર્ગના સઘળા શ્રમ દૂર કરે છે, તારાથી એ મરુભૂમિનો માર્ગ તો ધણે જ દૂર રહ્યા કરે. ૩

ફલ્યાર્ણં નઃ કિમધિકમિતો જીવનાર્થં યતસ્ત્વં
છિત્ત્વા વૃક્ષાનદદ્દ દદસિ ભ્રાતરદ્ગરકાર ।

નન્વેતસ્મિન્નગ્નિવિદુતૈરાતપૈરાકુલના-

મધ્વન્યાનામશરણ મરુપ્રાન્ત રો કોડ્મ્યુપાયઃ ॥ ૪ ॥

અંગારાથી ભરેલા હે દાવાનળ ! વૃક્ષોને છેડી નાખીને તેમને તું બાળી મૂકે છે, તેનાથી વિશેષ કલ્યાણ અમારા જીવનને મારે તું શું કરી શકે જેમ છે કે કાંઈનેય સરજે નહિ લેનાર હે અગ્નિ ! વજ્રથી કહેર

એવા તારા તાપથી મભરાઈ ગયેલા મુસાફરોને આ મરુભૂમિના પ્રદેશમાં કાંઈ સહાય મળે, એવા કાંઈ ઉપાય છે કે ૪

કિમસિ વિમનાઃ કિં ચોન્માદી ક્ષણાદમિલદ્યસે
પુનરપિ સહે પ્રેક્ષાપૂર્વાં ન કાશ્ચન તે ક્રિયાઃ ।

સ્વયમજલદાં જ્ઞાનાનોડિપિ પ્રવિદ્ય મરુસ્થલી

શિશિરમધુરં ઘારિ પ્રાપ્તું યદધ્વગ વાઙ્મલસિ ॥ ૫ ॥

હે મુસાફરભાઈ ! 'આ મરુભૂમિ પોતે પાણી આપી શકે એમ નથી,' એ બાબતને તું જાણે છે; તોપણ તેની અંદર પ્રવેશ કરીને પછી શીતળ અને મધુર જળ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે શું તારું મન દેકાણે નથી ? તું ધમીશર મારે ગાડા જેવા તો દેખાતો નથી ને ? કે પછી તું જે ક્રિયાઓ કરે છે, તેમાં પહેલાંથી જોઈ વિચારીને કરતો હોય એમ મને લાગતું નથી.

શ્રોતોઃ કિં કિમકાષ્ઠઘ્વ પતિતસ્ત્વં પાન્ય કાન્યા ગતિ-
સ્તત્તાદ્દક્ષુવિરહ્ય વે રલમતિઃ સોડ્ય જલં ગૃહ્યતે ।

અસ્થાનોપગતામકાલમુલભાં વૃણાં પ્રતિ કુધ્ય હે
ત્રૈલોમ્યપ્રથિતપ્રભાવમહિમા માર્ગોડ્સ્યસૌ મારવઃ ॥ ૬ ॥

'હે મુસાફર, શું કાંઈ અકસ્માત જ આ બાણ તમે આપી પથ્યા છે કે શું ?' 'મને તરસ લાગી એટલે શું કરું, અહીં આવ્યા સિવાય ખીલ કાંઈ ગતિ નહોતી' (મનમાં) 'આ બાઈની મતિ અવળા લાગે છે કે જેથી આ માણસ અહીં જળ શોધે છે.' (મગટ) હે ભાઈ ! અસ્થાને થયેલી અને કવખતે લાગેલી તમારી તરસ પર કોષ ન કરે. શું તમને ખબર નથી કે આ તો મરુભૂમિનો પ્રદેશ છે કે જેના (પાણી નહિ મળવાના) પ્રવાવનો મદિમા તો તમે લોકમા પ્રસિદ્ધ છે.

દાવાનળની અન્યોક્તિઓ

હે દાવાનળ શૈલામવાસિનઃ સાયુશાસિનઃ ।

મુખ્ય વ્યર્થ ત્વયા દમ્બાઃ પ્રેરિતેન પ્રમહ્નૈઃ ॥ ૧ ॥

હે મૂખ દાવાનળ ! જેનો નિવાસ પર્વતોનાં શિખરે પર છે અને જેમની સુંદર અળાઓ છે. એવા આ વૃક્ષોને વાયુથી પ્રેરાઈને તે બાળી મૂક્યાં, તે તારું કામ નિર્થક છે. ૧

યસ્યં મહત્ત્વમાત્મો ભવન્તિ મુણિનોડ્મિતો ધનુર્દંષ્ટાઃ ।

દદ્વત્તાં વંશશ્ચિં કો વનરદ્ધે વિવેકસ્તે ॥ ૨ ॥

હે દાવાનળ ! જેના વાસમાંથી ચણુ(ધારી)વાળાં મોટાં મોટાં અસંખ્ય ધનુષ્યોના દંડ બને છે, તે વાંસના અણુને બાળી મૂકવામાં તોને કયો વિવેક રહેલો છે ? ૨

દવદહનાદુષ્પત્રો ધૂમો ઘનતામવાપ્ય વપૈસ્તમ્ ।

ચન્દ્રમયતિ તલુકં સોઽપિ ચ દવમેવ નિર્દહતિ ॥૩૥॥

જેમ લાકડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ લાકડાને જ બાળી નાખે છે, તેમ દાવાનળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધુમાડો ઘન-મેઘરૂપ બનીને દાવાનળને શમાવી દે છે, તે એવ જ છે; કારણ કે એ રીતે તે દાવાનળને જ બાળી નાખે છે. ૩

અમ્યુન્નતેઽપિ જલદે જગદેકસારસાધારણપ્રણય-
હારિણિ હા ચલેતે । હલાસલાસ્યલલિતં તરલો ન
યાન્તિ દે દાવપાષક સ તાવક એવ દોષઃ ॥૪॥

હે દાવાનળ ! જે મેઘ જંગલ પરના સર્વ સાધારણ પદાર્થો પર જેમ લાવીને પોતાનું સારભૂત જલ બધાને આપી દે છે; તેવો મેઘરાજ આવી પહેાંચવા છતાં પણ આ વૃક્ષો પ્રકુલ બનીને નાચી જીકતાં નથી, તે તારો જ દોષ છે. (કારણ કે તે તેમને બાળી મૂક્યાં છે.) ૪

છાયા ફલાતિ મુકુલાતિ ચ યસ્ય વિશ્વમાલ્હા-
દ્યન્તિ સહકારમહીરહસ્ય । અમૃત્ય તસ્ય શિશ્વયા નવ-
પલ્લવાનિ મન્યાસિ રે દવહુતાશ હતાશ કષ્ટમ્ ॥૫॥

હે દાવાનળ ! હે હુતાશ ! જેની છાયા, ફળ, કળા વગેરે આખા વિશ્વને આનંદ આપે છે, તે આંખોના વૃક્ષની ડાળોએથી નવાં તાજાં પાંદડાં ચોરી લઈને તેને તું બાળી મૂકે છે, તે ખરેખર કષ્ટકારક છે. ૫

દુર્લભપ્રભવપ્રમજ્જનમયાદુદ્ભૂત મૂનીરુહા-
નેતાન્સત્ત્વગુણાશ્રયાતનકરુણઃ શુન્યન્કિમુન્માયસિ ।

નૃમસ્ત્વાં વનહૃવ્યયાહ ચદની દ્વઘાર્ધદ્વયા અપિ
દ્રષ્ટવ્યાસ્ત્વ તત્ક્ષણાદિલયિનો નામાપિ ન જ્ઞાયતે ॥૬॥

ખરાબ દેવ હોવાને કારણે પ્રગટ થયેલ ધવનના ભયથી પેદા થયેલ હે દાવાનળ ! સત્ત્વગુણો આશ્રય લઈને રહેલાં આ વૃક્ષોને કરુણા વિનાનો થઈને બાળી મૂક્યા પછી તું શું ઉન્મત્ત બની બચે છે ? તને અમે જીજ્ઞાસીએ છીએ કે, તારાથી બળી જવા છતાં અડધાં બળેલાં આ વૃક્ષો ફરીથી જોવા અણશે. પરંતુ પેદા થતાંની સાથે જ નાશ પામનાર તારું તો નામ પણ બચવામાં નહિ આવે. ૬

વિશ્વસા મૃગપક્ષિણો વિધુરતાં નીતાઃ સ્થલીદેવતા

ધૂમરન્તરિતાઃ સ્વભાવમલિનેરુશા મહી વાપિતા ।

મમ્મીકૃત્ય સપુષ્પપલ્લવફલેન્પ્રાન્મહાપાદપા-

નુદ્ધૃષ્ટેન દવાનલેન વિવિનં ધત્ત્મીકશેષે કૃતમ્ ॥૭॥

પ્રજાં અને પક્ષીઓ ભાગી જતાં, વનની દેવીઓ

શાલા વિનાની નિર્માલ્ય બની ગઈ. કુદરતી રીતે મલિન એવા ધુમાડાએ દિશાઓ ઘેરી લીધી, પૃથ્વી તપાવી નાખી; તેમ જ ફલ, ફળ અને પાંદડાં સહિત રહેલાં એવાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને બાળી મૂક્યાં, એ રીતે વિરદ વર્તન કરનારા દાવાનળે આ જંગલને ઊધધના રાક્ષા જેવું નિર્માલ્ય બનાવી દીધું. ૭

દિક્ચક્રં તુળમસ્મના કવલિતં મૂલાન્યપિ હમારુહાં
નિર્દગ્ધાનિ ન ચાર્મકોઽપિ હરિણીયૂથસ્ય દોષીકૃતઃ ।
આઃ કષ્ટે વિપિનોંકસોઽપિ મુનયઃ પ્લુષ્ટાઃ કૃતાન્તક્રિયાં
કૃત્વેત્યં ઘનવદ્ધિના કિમધુના શાન્તેન દીપ્તેન વા ॥૮॥

આ દાવાનળે પ્રદીપ્ત થઈને તણખાંની ભસ્મ ઉડાવીને દિશાઓના પ્રદેશોને ઢાળિયો બનાવી દીધો; વૃક્ષોમાં મૂળ પણ બાળી મૂક્યાં; હરિણનાં ટાળામાંના બચ્ચાને પણ બચવા દીધું નહિ. અરે કષ્ટ તો એ છે કે વનમાં નિવાસ કરનારા મુનિઓને પણ બાળી મૂક્યા, એ રીતે પ્રલયની ક્રિયા (નાશ) કરીને હવે આ દાવાનળ પોતે શાંત થાય કે સળગતો રહે, તેથી કોઈ લાભ નથી. વાડવાનલ

તેજાંસિ યસ્ય પ્રશમં પ્રયાન્તિ વારાં પ્રવાહેજસ વહિરન્યઃ ।

અયં પુનર્વાલ્લવનામધેયઃ સમુદ્રમાપીય વિમિત્તે તેજઃ ॥૯॥

જલના પ્રવાહોથી જેનાં તેજ શમી બન્ય છે, તે અગ્નિ લુહા પ્રકારનો છે. આ તો વાડવાનલ નામનો અગ્નિ છે કે જે સમુદ્રનાં પાન કરીને તેજને ધારણ કરે છે. ૯

વ્યેભયરની અન્યેઽક્રિત્યો

ગરુડ

દામોદરમુદરહિતમુવનં ચો વહતિ લીલયા ગરુઢઃ ।
કસ્ય શરોરુપરિદ્ધાતિવ્રજોઽસૌ શ્રાન્તિમપનયતુ ॥૧૦॥

જેણે પોતાના ઉદરમાં બધા હુવનો રાખેલાં છે. એવા દામોદરને જે રમત કરતાં ધારણ કરે છે, તે ગરુડ જ્યારે થાકે ત્યારે કયા વૃક્ષ પર બેસીને થાક દૂર કરતો હશે ? (તેનો ભાર સહન કરે એવું કોઈ વૃક્ષ નથી.) ૧

અહિરહિરિતિ સંપ્રમપદમિતરજનઃ કિમપિ કાતરો ભવતુ
વિહગપતેરાહસે સ ત્વ સરલમૃણાલદલરુચિરઃ ॥૧૧॥

સાધારણ નમાલો આણસ તો 'સાપ છે, સાપ છે' જેમ ગભરાઈને કરી બળ્ય; પરંતુ આ ગરુડના ભોળાપનાં તો તે આપ રસ ભરેલા મૃણાલના અંડ-દલ જેવે રુચિર બને છે. ૨

હંસ

કંસારિષરણોદ્ભૂતસિન્ધુકલ્લોલલિતમ્ ।

મન્યે હંસ મનો નીરે કુલ્યાનાં રમતે ન તે ॥૩॥

કંસના શત્રુ વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણમાંથી પેદા થયેલ ગંગાના કલ્પોલથી જે હંસ આનંદ કરતો હોય, તે હંસનાં મન ખાખોચિયાના પાણીમાં રમણ કરતાં નથી.

અસ્તિ યદપિ સર્વથ નીરં નીરજમણિતમ્ ।

રમતે ન મરાલસ્ય માનસં માનસં વિના ॥ ૪ ॥

કમ્પોથી શોભતાં જલ જોડે ખીજે બધે હોય છે, તોપણ મરાલ(હંસ)નું મન માનસ સરોવર વિના ખીજે રમતું નથી. ૪

એકેન રાજહંસેન ચા શોભા સરસો મયેત્ ।

ન સા વકસલ્લેખે પરિત્તીરવાસિના ॥ ૫ ॥

એક રાજહંસથી સરોવરની જે શોભા થાય છે, તે શોભા કિનારાની ચારે બાજુ રહેનારા હંબરો ખગવાથી થતી નથી. ૫

હંસઃ શ્વેતો વકઃ શ્વેતઃ કો મેદો વકહંસયોઃ ।

નીરક્ષીરવિભાગે તુ હંસો હંસો વકો વકા ॥ ૬ ॥

હંસ ધોળો છે અને બગલોય ધોળો છે તો બગલામાં અને હંસમાં કયો ભેદ છે? બ્યારે પાણી અને દૂધના ભાગ પાડવાના હોય છે, ત્યારે હંસ હંસ બને છે અને બગલા બગલા રહી બચ છે. ૬

વકક્રોયદિભિર્જીરેત્ પરલલે માનસ કુતઃ ।

મોદતે હિ મરાલસ્ય સન્માનસવિહારિણઃ ॥ ૭ ॥

માનસ સરોવર પર વિહાર કરનાર મરાલના મન ખાખોચિયાનાં જલમાં ક્યાથી રમે કે જે જલને બગલા અને ટિટોડી પક્ષીઓ સેવતાં હોય છે. ૭

અપસરણમેઘ શરણં મૌનં વા તત્ર રાજહંસસ્ય ।

ફટુ રટતિ નિકટવર્તી યાષાદષ્ટિમ્બો યત્ર ॥ ૮ ॥

બ્યા વાયાળ ટિટોડો પાસે રહીને કાનને કઠોરલાગે એવો અવાજ કરતો હોય, ત્યાંથી રાજહંસે ચાલ્યા જવું, તે સારું છે અથવા તો ત્યાં બોન પાખુ તે સારું છે.

યદિ નામ દૈવગત્યા જગદસરોજ કદાચિદપિ જાતમ્ ।

અવકરનિકરં વિકિરતિ તત્ત્વિકૃત્વાકુરિત્વ હંસઃ ॥ ૯ ॥

ધારે કે દૈવની વિપરીત ગતિથી બનતી આપણું કમળ વિનાનું બની બચ, તો તેથી શુ મરહાડાની જેમ રાજહંસ ક્યારના દગલાને ચાંચથી ખોતરશે? ૯

નીરક્ષીરવિવેકે હંસાલસ્યં ત્વમેવ તનુપે ચેત્ ।

વિશ્વસ્મિન્નધુનાન્યઃ કુલઘતં પાલયિવ્યતિ કઃ ॥ ૧૦ ॥

હે હંસ! દૂધ અને પાણીને જુદા પાડવાના વિવેકમાં નો ટું જ આજસ કરવા લાગશે, તો પછી આ વિશ્વમાં ખીજે ડાખ તારા કુળના મતને પાળશે? ૧૦

સૈવ સૈવ સરસી રમણીયા યત્ર યત્ર વલતે તવ રાગઃ ।

રાજહંસ રસિક સ્મરણીયા શ્રીમતા તદપિ માનસવેલિઃ ॥

હે રસિક રાજહંસ! બ્યાં બ્યાં તારો અનુરાગ ફેલાય, ત્યાં ત્યાં રહેલા સરોવર ખરેખર રમણીય જ બનવામાં છે; પરંતુ માનસ સરોવર પર તે જે કલિક્રીડ કરી, તેને તું જરૂર યાદ કરજે. ૧૧

ગાદ્રમમ્બુ સિતમમ્બુ યામુનં કજલામમુમયત્ર મજતઃ ।

રાજહંસ તવ સૈવ શુભ્રતા વીયતે ન ચ ન ચાપવીયતે ॥

હે રાજહંસ! ગંગાના પાણી ધોળા હોય છે અને યમુનાના પાણી કાળજા જેવા કાળા હોય છે; પરંતુ ઘું બ્યારે બને નદીઓમાં દૂબકી ખાય છે, ત્યારે તારી ધવળતા (સ્વચ્છતા) તેની તે હોય છે. તે ગંગાના જળથી વધતી નથી અને યમુનાનાં જલથી ઘટતી નથી. કંચિદેવ સમયે સમાગતે ત્વાં ન વિસ્મરતિ શમ્પદમ્બુજમ્ । માનસે વિહરહંસ માનસે મા વિમુઞ્ચ પુનરસ્ય સોહૃદમ્ ॥ ૧૨ ॥

જે કમળ તારા સમાગમમાં એકાદ વખત જ આવ્યું હોય, તે કમળ તારું સ્મરણ કરી પશુ બૃહદ્ નથી; માટે હે હંસ! માનસ સરોવરમાં ઘું ભડે વિહાર કર; પરંતુ તે કમળની મિત્રતા તારા હૃદયમાં રહેલી છે, તેને તું બૂલી નહિ ૧૩

યત્રાપિ કુત્રાપિ ભવન્તિ હંસા હંસા મહીમણ્ડલ-

મણ્ડનાનિ । હાનિસ્તુ સેષાં હિ સરોવરાણાં યેષાં

મરાલિઃ સહ વિપ્રયોગઃ ॥ ૧૪ ॥

હંસો તો બ્યા ત્યાં વિહાર કરતા રહે છે અને એ હંસો તો સર્વ પૃથ્વીમંડળના બૃષણરૂપે છે; પરંતુ જે સરોવરોમાં એ હંસો જતા નથી, તે સરોવરોને (શોભાની) હાનિ ભોગવશે પડે છે. ૧૪

અમ્બોજિનીવનવિલાસનમેવ હન્ત્ હંસસ્ય હન્તુ

નિતરાં કુપિતો વિધાતા । ન ત્વસ્ય દુઃખજલભેદવિધિ

પ્રસિદ્ધાં વૈદમ્બ્યકીર્તિમપહુતમસૌ સમર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

હંસ હંસ અત્યંત ગ્રેષ ભરોષેલા પ્રકાશ કમળના વનમાં વિહારરૂપ તેનો વિલાસ દરી લઈ શકે છે, પશુ દૂધ અને પાણીને જુદા પાડવાની તેની ચતુરાઈથી અણેલી પ્રસિદ્ધ કીર્તિને દરી લેવા માટે તે સમર્થ નથી.

ચૈદ્રાદ્ગ્નનાજનમનોદરહારિણીત-

રાજીવરેણુકળકીર્ણવિશદ્ગતોયામ્ ।

રમ્યાં હિમાચલનદીં પ્રવિહાય હંસ

દે દે હતાશ વદ કાં દિશમુલુકોડસિ ॥ ૧૬ ॥

હે હતાશગી હંસ! જેની અંદર ભરીઓ મનોહર અને ગધુર સ્વરથી ચંબરવ કરી રહી છે અને

જેનાં જલ કમળની રજના કણેના ખરવાથી પીળાં
બનેલાં છે; એવી આ હિમાલયની નદીને છોડીને ટું
કઈ દિશામાં જવાને ઉત્સુક થયો છે, તે મને કહે. ૧૬

સ્થિત્વા ક્ષણં વિતતપશ્ચવિનાન્તરિક્ષે માવક્ષસન્ન-
કલુપાં નલિનીં વિલોમ્ય । ત્વત્રમન્યુપરિધર્વર-
નિઃસ્થનેન હંસેન સાશુ પરિવૃત્ય ગત્વ નલિન્યાઃ ॥૧૭॥

જેણે પડોળી પાખો કરીને એકાદ ક્ષણ અંતરિક્ષમાં
ઊડતાં ઊડતાં સ્થિર થઈને સગેવરમાં રહેલી નલિની-
(કમળ)ને ઢાંધીના સંજને કારણે બ્રહ્મ થયેલી જોઈ,
તેથી ક્રોધ થતાં જેણે ધર્ધર-મોખરા અવાજ કરેલો
છે; એવા તે રાજહંસે આપમાં આંસ લાવીને અને તે
નલિની તરફ પૂંઠ ફેરવીને ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. ૧૭

રે રાજહંસ કિમિતિ ત્વમિદ્ગગર્જોડસિ
યોડસૌં દકઃ સ હહ હંસ इति प्रतीतः ।

तद्गन्धतामनुपदेन पुनः स्वभूमौ

यावद्वન્ति न र्क खलु મૂઢલોકઃ ॥ ૧૮ ॥

હે રાજહંસ! ટું લલા અહીં થા માટે આગે
છે? તને ખબર નથી કે અહીં તો જે બપુ હોય તેને
બધા હંસ તરીકે ઓળખે છે; માટે ટું જે માગે
આબો છે, તે માગે ખાણ પોતાની બુધિમાં ચાલે
જા અને બધાં મુધી મૂઢજનો બચાવને હંસ કહે ત્યાં
મુધી અહીં આવતો નહિ. ૧૮

રે વર્ધિતાઃ કનકપદ્મજરેણુમધ્યે, મન્દાકિની-
વિમલનીરવરંગમદ્ગેઃ । તે સાંપતં વિધિવશાસ્ત્રલુ
રાજહંસાઃ શૈશાલજાલજટિલં જલમાશ્રયન્તિ ॥ ૧૯ ॥

જે રાજહંસો સોનેરી રંગનાં કમળનાં પરાગની
અંદર પ્રવેશ કરતો મંજા નદીના નિર્મળ જલના
તરંગોના ઢલનચલનની સાથે મોટા થયેલા હતા; તે
રાજહંસો હવે દૈવની અવદશ થતાં શેવાળની બળથી
અત્યંત મહિન બનેલ જલનો આશ્રય કરે છે. ૧૯

હા હન્ત માનસસરઃસલિલાવતંસ

રે રાજહંસ પયસોઃ પ્રતિવેચનાય ।

વેચ્છક્ષિમાન્થલુ મવાન્ન તદા કિમુ સ્યાત્

કિંવા કષોત ચત વા કલવિપ્લોતઃ ॥ ૨૦ ॥

માનસ સરોવરના જલનાં ભૂષણરૂપ બનેલ હે રાજ-
હંસ! જો ટું જલ અને દૂધને જૂંટાં પાડવાની બાબત-
માં ચક્રિમાન નહિ બને, તો પછી તે કાર્ય શું કાઈ
કમ્પાર કે પછી ચક્રીનું બચ્ચું કરશે? ૨૦

નેદં સરઃ સરસચારિ ન ચારિજં વા, નૈતન્મધૂનિ

મધુપાઃ સદ્વાસિનો વા । દેમાર્પિન્દ્રવનવાસવિલાસ-

માજો રે હંસ માનસજુષસ્તથ માનસેડપિ ॥ ૨૧ ॥

હે રાજહંસ! આ સરોવર, સરોવરનાં જલ, કમળ,
આ પુષ્પનો રસ અને રોજ સદવાસમાં રહેનાર આ
ભગવા એ બધા તારા મનમાં પશુ શાના સમાય? કારણ કે ટું તો સોનાના કમળના વનમાં વાસ કરીને
વિવાસ કરનાર એવા માનસ સરોવરને સેવનાર છે. ૨૧

હંસઃ પ્રયાતિ શનકૈર્યદિ યાતુ તસ્ય

નૈસર્ગિકી ગતિરિયં નહિ તત્ર ચિત્રમ્ ।

ગત્યા તયા જિગમિપુર્યંક एष મૂઢ-

ક્ષેતો દુગોતિ સકલસ્ય જનસ્ય નૂતનમ્ ॥ ૨૨ ॥

જો હંસ ધીરે ધીરે ગતિ કરતો હોય, તો તે ભલે
તેની ગતિ કરે; કારણ કે તેની તે કુદરતી ગતિ છે
એટલે તેને વિશે કાંઈ વિસ્મય ભગે એમ નથી; પરંતુ
તેની યાદે ચાલવાની ઇચ્છા કરતો આ જે મૂઢ બપેલો
છે, તે સર્વ જનોનાં મનને અત્યંત દુઃખી બનાવી મૂકે છે.

મુકા મૃગાલપટલીં ભવતા વિપીતામ્યન્વનિ ચત્ર
નલિનાનિ નિપેયિતાનિ । રે રાજહંસ વદ તસ્ય સરો-
વરસ્ય કૃત્યેન કેન ભવિતાસિ કૃતોપકારઃ ॥ ૨૩ ॥

હે રાજહંસ! તે જે સરોવરનાં કમળનાં કેસરનાં
સમૂહ ખાધા, તેના જલનાં પાન ક્યાં અને તેનાં કમળ
સેબાં, તે સરોવરના ઉપકારનો બદલો તે ક્યા કાર્યથી
પાછો લાવ્યો, તે તો બચાવ? ૨૩

તરોં તીરોદ્ભૂતે કષિત્વપિ લલાચ્છાદિતતતુઃ

પવદ્વારાસારો ગમય વિદમાં પ્રાવૃપમિમામ્ ।

નિવૃત્તાયાં તસ્યાં સરસિ સરસોત્કુહનલિને

સ एष त्वं हंसः पुनरपि विलासास्त हह ते ॥ ૨૪ ॥

હે હંસ! તીરે ઊભેલા કાંઈ વૃક્ષમાં તેનાં પાંદડાંની
અંદર તારી કાચા ઢાંધીને મુશળધાર વરસતા આ ચોમા-
સાના કપરા દિવસોને ટું પસાર કરી લે. બ્યારે
ચોમાસું વહી જશે અને સરોવરમાં કમળો ખીલી ઉઠશે,
ત્યારે તેજ ટું હંસ આનંદ કરશે અને વળી પાછા
તારા વિદાસો શરૂ થઈ જશે. ૨૪

ગતં તદ્વામ્ભીયં તટમપિ ચિતં જાલિકશતૈઃ

સલે હંસોત્તિષ્ટ ત્વરિતમમુતો ગચ્છ સરસઃ ।

ન યાવત્પદ્માન્તઃ કલુપિતતનુર્ભૂતિવિલસદ્

વકોડસૌં વાચાલક્રમણયુગલં મુષ્ણિ ફરુતે ॥ ૨૫ ॥

હે મિત્ર હંસ! આ સરોવરની પહોળાઈ નંભિત
(જિયણ) ચાલી અઈ છે. તેના કિનારા સેકેન્દ્ર બગીચી
ભરાઈ ગયો છે; તેમ જ જેનું શરીર કાદવથી ખસા-
યેલું છે અને જે કુદરતે બેળગા કરે એવા જનનો

પોતાના બે પગ તારે મસ્તકે મૂકે નહિ ત્યાં સુધીમાં તું
છીએ થા અને આ સરોવરથી દૂર આવ્યો જા. ૨૫

પુરા સરસિ માનસેવિકચસારસાલિસ્થલત્
પરાગમુરમીક્રુતે વયસિ યસ્ય યાતં વયઃ ।

સ પલ્વલજલેડ્ધુના મિલદનેકમેકાકુલે
મરાલકુલનાયકઃ કથય રે કથં વર્તતામ્ ॥ ૨૬ ॥

જેની ઉંમર પહેલાં ખીલેલાં કમળોના સમૂહમાંથી
ગળા જતા રજકણોથી સુવાસિત બનેલ માનસ સરો-
વરના જલમાં પસાર થયેલી છે; એવા આ હંસોના
કુલનો નાયક હવે આ ખામોચિયાના જળમાં શી રીતે
પોતાના દિવસો પસાર કરશે કે જ્યાં અનેક મહિન
થયેલા દેડકાઓ ભરાઈ બેઠા છે. ૨૬

ઘાતાન્દોલિતપદ્મજસિતરજઃપુજાન્નરાગોજ્જ્વલો
યઃ શુષ્કલક્ષ્મીજિત્વિસપ્રાસમદેડ્યક્ષમઃ

સોયં સંપ્રતિ હંસકો મરુગતઃ કૌપં વયો યોચતે ॥ ૨૭ ॥

જેના અંગોના રંગ પવનથી ડોલતાં કમળોની અંદર
રહેલા પરાગના પુંજથી ઉજ્જ્વળ બનીને શોભી છકતો
હોતો; પહેલાંના વખતમાં જે પોતે ભરોડના મધુર અંબ-
રથ સાંભળીને હાથ પામતો હતો તેમજ જેની પ્રિયા હંસી
પોતાનાં ચંચુપટથી કમળતંદુઓ યુગ્મમાં મૂકતી, તે
ખાવામાં પણ જેને કષ્ટ થતું હોતું; તેવા આ હંસ
મરુભૂમિમાં રહેલા કૂવાના જલની અભ્યારે ભાગણી કરી
રહ્યો છે. ૨૭

યો દિવ્યામ્બુજલોમત્તમધુપમોદ્ગીતરમ્પં સર-
સ્ત્યમ્ત્વા માનસમસ્પવારિણિ રતિં વપ્રાપિતિ કૈદારિકે ।

તસ્યાલીકસુખાશયા પરિમ્બકોઢીકૃતસ્યાધુના
હંસસ્યોપરિ ટિટ્ઠિમો યદિ પદં ધત્તડગ્ર કો વિસ્મયઃ ॥ ૨૮ ॥

જે હંસ દિવ્ય કમળોની અંદર રહેવા ચંચળ અને
મંદોન્મત્ત ભરાઓના અંબરવથી શોભી રહેલા માનસ
સરોવરને ત્યાગ કરીને નાના ખામોચિયા જેવાં જલા-
શયમાં આસક્તિ ધરાવે છે અને તે રીતે જેણે મિથ્યા
સુખની આશાએ હાથે કરીને દુઃખવહોરી લીધેલું હોય;
એવા એ હંસના માથા પર એક ટિટોડો બો પોતાના
પગ મૂકે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું મજાક ? ૨૮

અન્યા સા સરસી મરાલ મુનિમિચૈરતસોપાનિકા
વિન્યસ્તાંસ્તિલતપ્તુલાન્કલયન્દ્રોષ્ણિ દૃષ્ટેયુરિઃ ।

પયા પક્ષગવાપિકા કમલિનીચ્છન્ડેન ગુમાત્મમિ-
વ્યાધેસ્ત્વદ્વિધમુગ્ધવચ્ચતવિપૌં કિં નામ નૌ સૂચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

હે હંસ ! એ સરોવર છડું છડું કે જેનાં તીરના

પગથિયામાં વેરેલા તલ અને યોખાને યુગતાં તારા
જેવા રાજહંસને મુનિઓ પ્રસન્ન યુગથી જોઈ રહ્યા
હોય અને આ તો લીલ લોહિની વાવડી છે કે જ્યાં
કમલિનીના ખંડને યોધે સંતાઈને રહેલા પારથીઓએ
તારા જેવા યુગ્મને જળમાં ફસાવવાની ક્રિયા રમેલી
છે, એ તકાવતને તું આણી શકતો નથી ? ૨૯

કત્વં રોહિતલોચનાસ્યવર્ણો હંસઃ કૃતો માનસાત્
કિં તત્રાસ્તિ સુવર્ણપદ્મજવનાન્યમ્મઃ સુધાસંતિભમ્ ।

રતનાનાં નિચયાઃ પ્રવાલમળયો વૈદ્યરોહાઃ કષ્ચિ-
ચ્છમ્મૂકાઃ અપિ સન્નિતે નેતિ વ કૈરોકાર્યં હીહીકૃતમ્ ૩૦

(બગલાં અને હંસોના સંવાદ) બગલાં, - 'તું કોણ
છે ? ' હંસ, - 'જેનાં નેત્ર યુગ્મ અને ચરણ લાલ છે
એવા હું હંસ છું.' 'તું ક્યાંથી આવ્યો ? ' માનસ
સરોવરથી. 'ત્યાં શું હોય છે ? ' 'સોનેરી કમલોનાં
વન અને અમૃત જેવું મીઠું જલ છે; તે ઉપરાંત
રત્નોના ઢગલા, પરવાળાં, મણિઓ તેમજ વૈદ્યમણિના
અંકુરો પણ ક્યાંક હોય છે. ' 'એ તો કીક, પરંતુ
ત્યાં છત્પડાંથી ભરેલી હિપોલિથોના કટકા છે ? ' 'ના
રે, ના. ' એ સાંભળીને બગલાં 'હી હી' કરતાં હસવા
લાગ્યાં. ૩૦

યઃ સંતાપમપાકરોતિ જગતાં ચક્ષોપકારક્ષમઃ
સર્વેષામમૃતાત્મકેન વપુષા પ્રીણાતિ નૈત્રાણિ યઃ ।

તસ્યાપ્યુન્નતિમમ્બુદસ્ય સહસે યત્ર સ્વમેતાવતા
વર્ણેનૈવ પરં મરાલ ધવલઃ કૃષ્ણશ્ચરિત્રૈરસિ ॥ ૩૧ ॥

હે હંસ ! જે સર્વ જગતના સંતાપ દૂર કરે છે,
જે પોતાનાં અમૃત જેવાં મીઠાં જલથી બધાંના ઉપકાર
કરે છે અને પોતાના કૃષ્ણ દેહથી બધાંનાં નેત્રોને
આનંદ આપે છે; તે મેધને વધુ કાળો છે. એટલા
માટે જ તું તેની ચઢતીને સહન કરી શકતો નથી; તેથી
ખરેખર તું વધુને કારણે જ ધોળો છે, બાકી આચર-
ણોથી તો કાળો જ છે. ૩૧

આકારઃ કમનીયતા કુલપદ્મં લીલાલસા સા ગતિઃ
સંપર્કઃ કમલાલયઃ કલતયા લોકોત્તરં કૃજિતમ્ ।

યસ્યેવં ગુણસંપદસ્તિ મહતી તસ્યાતિમંચસ્ય તે
સંરચ્ચલમસદ્ગુમદ્ગુકલદે નાદં સદે હંસ હે ॥ ૩૨ ॥

હે હંસ ! મુંદર આકાર, કેમળતા, સારું કુલ,
લીલા સદિત મંદમંદ ગતિ, કમળોના સમૂહ ચઢતી
સમાગમ, તેમજ કલરવના નાદથી અલોકિત જૂન
એ રીતના ગુણોની વિશાળ સંપત્તિ જેની પાસે છે,
એવા અત્યંત અન્ય આ રાજહંસ દૃષ્ટ થઈ શકેલા

બગલાની સાથે કલહ કરે, એ બાબતને હું સહન કરી શકું એમ નથી. ૩૨

નયો નીચગતા દુરાપવયસઃ કૃપાઃ પયોરાશયઃ
ક્ષારા દુષ્ટવકોટસંકટતટોદેશાશ્તદાગદયઃ ।

इत्यं भूतल व्याकलम्य सकलानमोनिवेशानिति
त्वां भो मानस संस्मरन्पुनरसौ हंसः समभ्यागतः ॥ ૩૩

નહીએ નીચે ઊતરી ગઈ છે; કૃપાનાં જલ અત્યંત મુશ્કેલ થઈ ગયાં છે; જલના ભંડારે ખારા થઈ ગયા છે; દુષ્ટ બંદાટ પક્ષીઓનાં રાજાએ તળાવ વગેરેના કિનારા બગાડી નાખ્યા છે; એ રીતે ભૂતલ પર રહેલાં સઘળાં જળાશયેના પ્રદેશોની સ્થિતિ બેઠેને, હે માનસ સરોવર! તારાં સ્મરણ કરતો કરતો આ હંસ ફરીથી તારી પાસે આવી પહોંચે છે. ૩૩

हंसी वेत्ति परागपिच्छरत्ननुः कुत्रापि पद्माकरे
प्रेयान्ने विसकन्दलीकिसलयं मुंके ह्ययं निर्वृतः ।

नो जानाति तपस्विनी यदनिनं जम्बालमाहोडय-
च्छैवालाहकुरमप्यसौ न लभते हंसो विशागिच्छदः ॥ ૩૪

હંસી એમ બણે છે કે, 'મારો અત્યંત પ્રિયતમ હંસ કમળથી ભરેલા કોઈ સરોવરમાં પરાગથી સુંદર કપિલ વર્ણને બનીને કમળબાજીમાંથી પેદા થયેલ જામળા તુલ્યો ખાય છે, અત્યંત નિરાતે આનંદ કરે છે; પરંતુ એ બિચારી દુઃખી હંસલીને ખખર નથી કે એ હંસ દરરોજ કાઢવને ખોતરી ખોતરીને ઝાકવા છતાં તેમાંથી લીલના અંકુરો સુદાં તેને મળતા નથી, તેમ જ તેની પાંખો પથ્થુ ઉઘાઈ ગઈ છે. ૩૪

प्रमलाना नलिनौ जलानि किरणैः सूर्यस्य शोषं ययु-
र्नाशं प्राप विहंगमावलिरियं कृष्णाविशीर्णक्षणा ।

एते तीरमहीरुहा अपि पतवप्रश्रियोऽद्यापि रे
फोड्यं राजमराल शुक्लसरसीतीरे रतिप्रक्रमः ॥ ૩૫

નલિની કરમાઈ ગઈ છે. પાણી સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈ ગયાં છે. તરસને કારણે જેમની આંખો ચક્રવકળ થાય છે, એવી પક્ષીઓની ઢાર નાશ પામી છે. આ તીર પર રહેલાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં પડી જવાથી તેમની શોભા ચાલી ગઈ છે; એ રીતે બધું જ શુષ્ક બની જવા છતાં હે રાજમરાલ! આ સુકાઈ ગયેલા તળાવને કિનારે તું આ કઈ રમણક્રીડા કરી રહ્યો છે? ૩૫
ગયા પુસ્કરિણી મરાલ મલિનમ્લછા કુતીરીઝલૈ-
યંસ્યામહતયા વિધેરકૃપયા ચેદ્રતુમાકાંક્ષસે ।
વિપ્રમ્મો થકમખલેપુ વિનયો મેકેપુ સંવચિતા
રાખ્યન્વેપુ વિધીયતાં કૃપણતા કોયટિકાગ્રેણુ ॥ ૩૬ ॥

હે હંસ! આ પુષ્કરિણી (વિશાળ તળાવ) રસ્તાનાં નકારાં જળથી ખરાબ થઈ ગયેલ છે; હવે ને અત્યંત ને લાંબે કે પછી દૈવની અવકૃપા થવાને કારણે તેમાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો ભલે જવ; પરંતુ તમારે બગાડાના સમ્બંધને વિશ્વાસ કરવો પડશે, દેહકાંની સાથે વિનયથી રહેવું પડશે તેમ જ રાતે આંધળાં બનતાં એવા બગલાં વગેરેની સાથે કૃપણતાને અનુભવ લેવો પડશે.

पीतं येन पुरा पुर्नदरपुरे रम्भोरुकेलिस्खलन्
मन्दाराहकुरकर्णपूरसुरभि स्वर्गापगायाः पयः ।
सोऽयं मारववारि पामरवधूपादापणप्रोच्छलत्
पङ्कतक्षिमेकमिन्नमघृणो हंसः समाशंसते ॥ ૩૭ ॥

જે હંસે પહેલાંના વખતનાં સ્વર્ગની ગંગાતુ જળ પીધું હતું કે જે જલ ઇંદુપુરીમાં નિવાસ કરતી કેળના જેવી ક્રોમળ સાથળવાળી આંખોના રમણ કરવાથી કાનમાં પહેરેલી પારિભત વૃક્ષની ખરેલી મંજરીઓના ભળવાથી સુગંધિત બનેલું છે; તે જ આ નિલંબજ હંસ હવે પામર એકીઆ અવરજવરથી ક્રોમળવાળા બેસલા અને દેહકાંઓએ બગાડી નાખેલા આ મરુદ્ધમિનાં જળની આશા સેવે છે. ૩૭

કાકે ફાળ્યમલૌકિકં ઘવલિમા હંસે નિસર્ગસ્યિતો
ગામ્ભીર્યં મહવન્તરં વચસિ યો મેદઃ સ કિં કથયતે ।

एतावत्सु विशेषणेष्वपि सखे यत्रेदमालोक्यते
के काकाः खलु के च हंसशिखो देशाय तस्मै नमः ॥ ૩૮

અલોકિક એવી કાળાશ કાગડામાં રહેલી છે, ઉત્તમ ધવલતા હંસમાં કુદરતી રીતે રહેલી છે. કાગડા કરતાં હંસની ગંભીરતામાં ઘણું મોટું અંતર છે તેમ જ વાણીમાં જે વિશેષ ભેદ છે, તેને માટે તો કહેવાતું જ શું બાકી રહે છે? કાગડા અને હંસમાં તફાવત બતાવનારાં આટલાં બધાં વિશેષણે રહેલાં છે, તોપણ જે પ્રદેશમાં કાગડા ઢાણુ અને હંસનાં બચ્ચાં ઢાણુ, તે વિષે પૂછવામાં આવે છે, તેવા દેશને નમસ્કાર. ૩૮

कुद्वेल्लकनस्रपातविरलत्पक्षा अपि स्वाव्रणं
ये नोज्झन्ति पुरीषपुष्टवपुस्तते केचिदन्ये द्विजाः ।

ये तु स्वर्गतर्गिणीविसलतालेशेन संवर्धिता
गाङ्गं नीरमपि त्यजन्ति कलुषं ते राजहंसा वयम् ॥ ૩૯ ॥

કોષમાં આવેલ ધ્રુવડના નખના પ્રદારથી જેની પાંખો વીંખાઈ ગઈ છે અને જે પુરિષ (મન) યો પોતાના દેહને પોષણ આપે છે, એવાં કાક-પક્ષીઓ ભૂદા કે જે પોતાના નિવાસને છોડતાં નથી. અમે તો સ્વર્ગની નદીનાં કમળાં તુઓના દુકડાઓથી પોષણ પામેલા તેમ જ

ગંગાના જલ પશુ ને મલિન થાય, તો તેને છાડીને
ખીન્ને ચાલ્યા જઈએ એવા રાજકોસો છીએ. ૩૯
મો હંસાસ્તાવદમ્ભોરહુદરજોરજિતાદ્વાઃ સહેલ
હંસીમિઃ પદ્મલગ્ને મધુરમધુકારારાવરમ્યે રમધ્વમ્ ।
ચાવાન્નાયં દુરન્તો દુર્ગલગરલલ્લાલજાલાલિનીલ-
ગ્નોન્નીલન્મેધમાલામલિનસકલદિગ્દગ્ધલોડ્યેતિ કાલઃ

મહાદેવના ગંગામાં રહેલ હાલાહલ ઝેર અને સર્પના
દૂંધાડાની જવાલાથી નીલવર્ણની બનીને ચડેલી મેધ-
માલાથી જેણે દિશાઓનાં મંડળને મલિન કરી નાખ્યા
છે, એવો વર્ષાકાળ બધા સુધી આવી પહોંચે નહિ ત્યાં
સુધી હે હસો ! મધુર ભભરાયોના યુગ્મરવથી રમણીય
થઈ રહેલ આ કમળોના ખંડમાં કમળના દોડાની
વચ્ચમાં રહેલી રજાથી કપિલ વર્ણના બનીને તમારી
હસીઓ સાથે આનંદથી રમ્યા કરો. ૪૦
મધુકર

સરજસ્કાં પાણ્ડુવર્ણાં કણ્ઠકપ્રકારાક્ષિતામ્ ।
કેતકીં સેવસે હન્ત કથં રોલમ્બ નિષ્પ ॥ ૪૧ ॥
રજ(રજસ્વલા સ્ત્રી, ફૂલના પરાગના રજ)વાળા,
પીળા વર્ણની બનેલી (ફિક્કો, પકવ), કંઠક(રોમાચ,
કોટા)ના સમૂહથી અક્ષિત થયેલી એવી આ કેતકીને
સેવતા, હે નિર્લજ્જ ભભરા ! તને જરા પશુ શરમ
આવતી નથી ? ૪૧

ફલાનાં ચ ફલાનાં ચ સન્તુ તે તે વિવેકિનઃ ।
મકરન્દવિશેષણો મિલિન્દમપહાય કઃ ॥ ૪૨ ॥
વૃક્ષવેદીના ફળ અને ફળ બને વચ્ચે રહેલા તદ્દા-
વતને પારખનારા તો ધણા હોય છે, તે ભલે હો; પરંતુ
ફળફૂલના રસને વિશેષ આધુનાર તો ભભરા હોય છે.
તેના વિના ખીજી કોણ હોઈ શકે ? ૪૨

પલાશકુસુમપ્રાન્ત્યા શુકતુળે પતત્યલિઃ ।
સોડપિ જમ્યૂફલપ્રાન્ત્યા તમલિ ધર્તુમિચ્છતિ ॥ ૪૩ ॥
આ ભભરા પોપટની ચાચને પલાશનું ફલ સમજીને
તેની ઉપર પડે છે. ત્યાં તો પોપટ ભભરાને બાંધી
ફળ ધારીને તેને પકડવાની મહેનત કરે છે. ૪૩

કચિકચિદ્વયં ચાતુ સ્થાતું પ્રેમવશંદઃ ।
ન વિસ્મરતિ તત્રાપિ રાજીવં ભ્રમરો દ્વિદિ ॥ ૪૪ ॥
પ્રેમને વશ થઈને ભભરા ક્યાક ખીજી રહેવાને
જનુ હોય તો ભલે બધાં તોપણ તે ભભરા ચેતાના
હૃદયમાં કમળને જલતો નથી. ૪૪
ભ્રમ ભ્રમર યુધ્ધાં માલતીયુ ચિરં મિલ ।
મા પુનઃ પદ્મજારણ્યસેદ્ધશ્ચ મનઃ કૃયાઃ ॥ ૪૫ ॥

હે ભભરા ! તારે ચમેલીનાં ફલ પર ભમવું હોય
તો ભમ અથવા માલતીના ફલ વિષે મળવું હોય તો
લાળા કાળ સુધી મળ; પરંતુ તારા મનને કમળોનાં
વન વિષે રહેલા સ્નેહથી ચાચ કરીશ નહિ. ૪૫
મધુપે માલતીપુષ્પં સર્ણ્યં ચાતુમુચતે ।

હન્ત દૈવાદુપાગમ્યોપાત્તમારણ્યવેન તત્ ॥ ૪૬ ॥
જે વખતે ભભરા તરસને કારણે માલતીના ફલ
પર આવીને ખેસતો હતો; તે જ વખતે ખરેખર દેવને
કારણે કાક જંગલીએ આવીને એ માલતીના છોડ
ઉખાડી નાખ્યો. ૪૬

મધુકરતવકરનિકરઃ કિં કિં ક્રાન્તં ઘનં ન કુસુમાનામ્ ।
તદ્વદ સરસિજકમલે લઘ્યં કિં ચિદાન્યતત્તત્કિમ્ ॥ ૪૭ ॥
હે ભભરા ! તે તારી પાખોના સમૂહથી ફૂલોનાં
વનમાં ક્યા ક્યા ગતિ કરી નથી ? તો કહે કે સરાવર-
ના કમળમાં તને જે મળ્યું હતું, તે તને ખીજેથી મળ્યું
ખરું કે ? ૪૭

ગૌરી ચમ્પકકલિકામપહાય ખ્રાન્તદુર્બુદ્ધે ।
શાસ્મલિકુસુમદેણુ સ્વૈરં ગુજ્જલ્લજસે મધુપ ॥ ૪૮ ॥
જેની મતિ ભગી ગઈ છે, એવા હે કુદૃષ્ટ ભૂદિના
ભભરા ! સ્વચ્છ સફેદ, ચપાની કળાને છાડીને તું
શીમળાના ફૂલોના દળમાં સ્વૈર યુગ્મરવ કરે છે, તે
તને લાજ નથી આવતી ? ૪૮

મદનમલ્લોન્મય નિષ્ફલમનિત્યતાં વન્યુજીવકુસુમાનામ્ ।
વનમુપગમ્ય ધ્રસર સંપ્રતિ જાસો જપાસકઃ ॥ ૪૯ ॥

મદન(કામદેવ, મદન નામના ફલ)ને નિષ્ફળ
જોઈને બંધુછવ(સચ્ચંબંધી, તે નામના ફલ)ને
અનિલ આશીને ભભરા ઉવે વનમાં જઈને જપ (નામ-
સ્મરણ, જપાકુસુમ) માં આસક્ત થયેલો છે. ૪૯

અપસર મધુકર દૂરં પરિમલયદુલેડપિ કેતકીકુસુમે ।
ફળ ન દિ મધુલલ્લાભો ભવતિ પરં પૂલિધૂસરં વદનમ્ ॥
હે ભભરા ! તું અહીંથી દૂર થા. આ કેતકીનાં
ફલમાં ઘણી જ સુગંધ રહેલી છે, તોપણ તેની અંદર-
થી જરા પશુ રસનો લાલ મળવાનો નથી; પણ તારું
મુખ ધૂળથી ખરડાતો. ૫૦

કૃત્વાપિ કોશપાનં ધ્રમરયુગા પુરત એવ કમલિન્દ્યાઃ ।
અમિલપતિઃ ચલુલકલિકાં મધુ લિદ્ધિમલિને ક્રુતઃ સન્દ્ર ॥
હમણા જ આ કમલિનીના ફોલનું રસ
યુવાન ભભરાએ ક્યું છે અને છતાં તે જુસ્સુ રહે
ચૂસવા ઇચ્છે છે. ખરેખર મધુ ચાટવાનો લે ને રસ
છે, એવી મલિન વ્યક્તિમાં ક્યા ક્યા દેવે રસ

યેનામન્દ્રમરન્દે દલદરવિન્દે દિનાન્યનાયિપત ।

કુટજે યલુ તેનેહા તેને હા મધુકરેળ કથમ્ ॥૫૨॥

જેણે તીવ્રસધી ભરપૂર વિકસિત કમળમાં દિવસે
મુધીના કાળ પસાર કર્યો હતો, તે ભમરાએ કુટજના
ફૂલમાં શા માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી ? પર

અમરતરુકુસુમસૌરભસેવનસંપૂર્ણકામસ્ય ।

પુષ્પાન્તરસેવેયં ધ્રમરસ્ય વિઢમ્બના મહતો ॥૫૩॥

જેની કામના અમરવૃક્ષના ફૂલના સેવનથી પૂરેપૂરી
સંતોષાઈ છે, તે ભમરાને હવે ખીજાં ફૂલને સેવવાની
ઇચ્છા કરવી પડે એ તો ખરેખર મોટી વિટંબણી ગણાય.
હા રૂપમાત્રસારે ચિત્રગતે કનકકહારે ।

ન રસો નાપિ ચ ગન્ધો મધુકરબન્ધો મુધાશ્રમસિ ॥૫૪॥

હે ભાઈ ભમરા ! ચિત્રમાં રહેલ માત્ર રૂપના સાર-
વાળા એ સોનાના કમળમાં રસ નથી અને ગંધ પણ
નથી; માટે તું અહીં ફોગટ અથડાય છે. પર

અપનીતપરિમલાન્તરકથે પદં ન્યસ્ય દેવતરુકુસુમે ।

પુષ્પાન્તરેડપિ ગન્તું વાચ્છસિ ચેદ્ધ્રમર ધન્યોડસિ ॥૫૫॥

જેની મુગ્ધાંધી લીધા પછી ખીજા પુષ્પની મુગ્ધાંધી
લેવાનો વિચાર થાય નહિ, એવા કલ્પવૃક્ષના ફૂલ પર
પર મૂક્યા પછીથી હે ભમરા ! તું ખીજા ફૂલ પર
પણ જવાની ઇચ્છા કરે છે, તો પછી તને ધન્ય છે.
(અર્થાત્ તને મૂર્ખ ગણવેા જોઈએ.) પર

મલિનેડપિ રાગપૂર્ણાં વિકસિતવદનામનરુપ-
જલ્પેડપિ । ત્વયિ ચપલેડપિ ચ સરસા ધ્રમર કથં વા
સરોજિનીં ત્યજસિ ॥૫૬॥

હે ભમરા ! તું મલિન છે અને તે કમલિની
રાખી ભરપૂર (રાતી, પ્રેમી) છે. તું ધણી જ બક-
વાટ કરે છે અને તે વિકસિતવદન (ખાલેલ, હસ-
મુખી) છે. તું ચપળ છે, તોપણ તે સરસ (મધુર
રસવાળી, રતિરસવાળી) છે; એ પ્રકારના મુગ્ધાંધી ભર-
પૂર હોવા છતાં પણ તું તે કમલિનીનો શા માટે
ત્યાગ કરે છે ? પર

નન્દનજન્મા મધુપઃ સુરતરુકુસુમેષુ પીતમકરન્દઃ ।

દેવાદવનિમુપેતઃ કુટજે કુટજે સમીહતે શ્ચિત્મ્ ॥૫૭॥

જેનો જન્મ નંદનવનમાં થયો છે અને જેણે
કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોમાંથી રસનું પાન કર્યું છે, તેવા
ભમરા દેવયોગે પૃથ્વી પર આવી પહેંચીને હવે એકથી
ખીજા કુટજ પર ભટકી ભટકીને પોતાની શ્રુતિ નિભાવે છે.
દૂરતયા સ્થૂલતયા નીલતયા દાનલોહ્યૈર્મયુષૈઃ ।

શ્રામિતમિમરાજધિયા હન્તામૃદન્તવો મહિપઃ ॥૫૮॥

દૂર હોવાને લીધે, સરખી સ્થૂળતા હોવાને લીધે
અને શ્વામપણું હોવાને લીધે ભમરાઓએ ઝરતા મને
લેવાની લોહપતા રાખીને તે મોટા ઠાંથી આવ્યો છે,
એમ છુદ્ધિથી માની લીધું; પરંતુ હવે તે ઠાંથીને બદલે
એ તો પાંડો નીકળ્યો, તે ખેદ છે. પર

નષ્ટે વારિજવિષિને કષ્ટે નષ્ટેડય માલતીનિકરે ।

તત્કિં જીવતિ લોકે મૂલકમકરન્દવિન્દુના યદ્વલિઃ ॥૫૯॥

કષ્ટ છે કે ત્યારે કમળના વન નાશ પામ્યા અને
માલતીનો સમૂહ પણ કરમાઈ ગયો, ત્યારે પણ ને
ભમરા જીવી રહ્યો, હસે, તે શુ મૂળના ફૂલના રસ-
બિંદુને કારણે ? પર

પવનાપનીતસૌરમ્બરોદકપૂરપદ્મિનીલુદ્ધઃ ।

અપરિક્ષતસ્વપક્ષો ગન્તા હન્તાપદં મધુપઃ ॥૬૦॥

દૂર ભરપૂર પાણીની અંદર રહેલ પદ્મિનીની પવ-
નથી ખેંચાઈ આવેલી મુગ્ધાંધી લોહપ થયેલો આ
ભમરા ને પોતાની પાંખ (પોતાનો સાથ-પક્ષ) સાથે
છે કે નહિ, તેનો વિચાર કર્યા વિના (ભંડા પાણીમાં
ઊતરશે તો) ખરેખર આપતિમાં આવી પડશે. પર

કતિ કતિ ન રુતાઃ કલિતાઃ સંચરતા ચચ્ચરી-
કરસિકેન । નલિનિ ભવન્મધુ મધુરં યસીતં તત્તદેવ
પરિપીતમ્ ॥૬૧॥

આ ચંચળ અને રસિક ભમરાએ ભમતાં ભમતાં
કેટકેટલા ફળફૂલ ચાખ્યા હશે; પરંતુ હે કમલિની !
તે ભમરાએ તારું મધુર મધ ને પીધું, તે ખરેખર
પી લીધું (અર્થાત્ તે પછી ખીજું કાંઈ પીરાની ઇચ્છા
તેને થઈ નહિ). પર

મધુકર મા કુરુ શોકં વિચર કીરત્રમય
કુસુમેષુ । ઘનલુહિનપાતદલિતા કથ નુ સા માલતી
મિલતિ ॥૬૨॥

હે ભમરા ! હવે શોક કરવા બંધ કરી દે । આ
કેરડાનાં ઝાડનાં ફૂલો પર મુખેથી નિકાર કર; કારણ
કે ગાઢ હિમના પડવાથી ને ભાંગીને બેઠો થઈ ગઈ
છે, એવી આ માલતી તને સી રીતે મળશે ? પર

યસ્તોયં ન ગતઃ કમલેષુ મહીચમ્પકવ્રજુલેષુ ।
તસ્યાલેયૈર્દિ નિમ્વે વાસઃ કથય કથં ન મયત્યુ-
પહાસઃ ॥૬૩॥

કમળ, માલતી, ચંપો, બકુલ વગેરેનાં પુષ્પોમાં
જેને સંતોષ થયો નથી; એવા આ ભમરા કદાચ
લીમડાના વૃક્ષ પર જઈને વાસ કરે, તો તે હાસ્યપાત્ર
સી રીતે ન બને, તે કહે. પર

આલિંગને ચારુલતાં લવણીમાચુન્નવસે ચામ્બુ-
જિનીં ક્રમેળ । તાં ચૂતવહીં મધુપ પ્રકામં સંતાલ્ય-
સ્વેવ પદૈઃ કિમેત્ત ॥ ૬૪ ॥

હે ભમરા ! સુંદરવેલ સાથે શોભતી આ લવંગીને
તું આલિંગન આપે છે, તેમજ આ કમલિનીને તું
વારાફરતી ચુંબન આપે છે, તો પછીઆવાના મહોરની
બગેલી વેલને તું સારી રીતે પ્રગળાવે (પાંખ)થી ડહાર
આપે છે; તેવું કારણ શું ? ૬૪

વેગ્રત્વચા તુલ્યરુચાં વધૂનાં કર્ણાવતો ગણ્ડતલા-
ગતાનિ । મુદ્ગા સદેહં ચદિ નાપતિવ્યન્કોડવેદયિવ્ય-
ઞ્ચવચ્ચપ્કાનિ ॥ ૬૫ ॥

નેતરની હાલના જેવી જેની કાતિ છે, એવી સ્ત્રી-
ઓના ગાલ પર લટકતાં અને કાનના આગળ લાગ પર
પહેરેલાં ચંપાનાં પુષ્પોની ઉપર જે ભમરાઓ રમત
કરના ભમતા ન હાત, તો કાણુ બાંધત કે (એઓના
ગાલની કાતિ સાથે એકરૂપ થયેલાં) આ નવા ચંપાના
ફલ છે ? ૬૫

કિં ન પદ્યસિ મહેન્દ્રવિદ્યુલે શીતવીચિતિર-
સાવુદશ્ચતિ । મીલિતૈવ નલિનીહ મા કૃથારત્નમધુ-
ઘ્રત મુધા ગતાગતમ્ ॥ ૬૬ ॥

હે ભમરા ! તું શું જોતો નથી કે ત્યાં ઇશ્વરી
રક્ષિત પૂર્વ દિશામાં શીતળ કિરણોવાળો ચંદ્ર જગી
રહ્યો છે અને અહીં કમલિની ખીણઈ રહી છે, માટે
હવે આમતેમ લટકવાનું બંધ રાખ. ૬૬

ચઘ્રીક ચતુરોડસિ ચન્દ્રિકાવિભવે કુમુદિનીં
નિપેષસે । માસ્કરે જયિની પુષ્કરે નવે પ્રોમિમપન્નવ-
લ્લેડનુરન્નયસિ ॥ ૬૭ ॥

હે ચંચરીક (ભમરા) ! તું અસંત ચતુર છે;
કારણ કે બ્યારે આદનીને લેણ હોય છે ત્યારે પોષ-
ણીને સેવે છે અને બ્યારે સૂર્ય વિક્રમી હોય છે ત્યારે
જેની નવી પાંદડીઓ ખીલી છે એવા નવા કમળમાં તું
અનુરાગી બને છે. ૬૭

નીરજાન્યપિ નિપેવ્ય નિર્મરં નીરસાનિ કુટ્જાનિ
વાચ્ચલસિ । ચઘ્રલ્લવમિહ ચઘ્રીક તે સાહસં કય-
મિદં વિમોહ્યસિ ॥ ૬૮ ॥

હે ચંચરીક (ભમરા) ! તું સંપૂર્ણ રીતે કમળોનાં
સેવન કર્યા પછી અત્યંત શુષ્ક ઝોવાં કુટજોનાં ફોલોને
સેવવાની ઇચ્છા રાખે છે કે આ તારે ચંચળતાથી
બરેધું સાડસ છે, તેમાંથી તું ક્યારે મુક્ત થશે ? ૬૮
પીતમગ્ર મધુ યાપિતાઃ ક્ષપા મુદ્ગ સર્વમચિરેળ

વિસ્મૃતમ્ । હીનમાનમુપમાં હિમાગમે પદ્મિનીં ચદિહ
નાવલોકસે ॥ ૬૯ ॥

હે ભમરા ! અહીં તે મધુરસનાં પાન કર્યાં તેમ
જ અહીં ઘણીય રાત્રિઓ પસાર કરી, તે બધું શું તું
જલદીથી ભૂલી ગયો, કે જેથી બરફ પડવાને કારણે
જેની મુશ્કામ (કામળતા) નાશ પામેલી છે, એવી અહીં
પડેલી કમલિનીને જોતો નથી ? ૬૯

કુન્દકુહમલમુપાસ્યતા ત્વયા યદ્ શીતસમયો-
ડિવાહિતઃ । ચઘ્રીક પરિહીનસૌરમા રોષતે ન
મયતે સરોજિની ॥ ૭૦ ॥

હે ચંચરીકન મોગરાની કળાને સેવતાં સેવતાં, તે
ન્યાં આખો સિયાળો માળી નાખ્યો, ત્યાં જેની મુશ્કામ નાશ
પામી છે એવી આ કમલિની શું તને ગમે છે ખરી ? ૭૦

ભ્રમર ભ્રમતા દિગન્તરાણિ કવિદાસાવિતમીક્ષિતં
શુભં વા । વદ સત્યમપાસ્ય પદ્મપાતં ચદિ જાતી-
કુસુમાનુકારિ પુષ્પમ્ ॥ ૭૧ ॥

હે ભમરા ! દિશાએ દિશાએ ભમતાં ભમતાં તે બલિના
ફલના જેવું ઉપમ ફલ કર્યાં મેળવ્યું છે, બેધું છે કે સાંભ-
ળ્યું છે ? પદ્મપાત છેડીને જે સાચું હોય તે કહે. ૭૧

અમિનવનલિનીવિનોદલ્લચ્ચો મુકુલિતકૈરવિળી-
વિયોગમીકઃ । ભ્રમસિ મધુકરોડયમન્તરાલે ધ્રવતિ
ન પદ્મજિનીં કુમુદવતી વા ॥ ૭૨ ॥

એક બાણુ નવી કમલિની ખીલી રહી છે, તેના
વિનોદમાં લોભાપેલો અને ખીણ બાણુ પોષણી ખીણઈ
રહી છે, તેના વિયોગથી ભય પામેલો આ ભમરો બને
ફલની વચમાં જ ભમી રહ્યો છે. તે કમલિની કે કુસુમની
ઉપર બેસતો નથી. ૭૨

અલિચં નલિનીદલમધ્યાઃ કમલિનીમકરન્દ-
મદાલસઃ । વિધિરશાત્પરદેસમુપાગતઃ કુટ્જપુષ્પરસં
વહુ મન્નયતે ॥ ૭૩ ॥

જે ભમરો કમલની પાંખડીની અંદર ભરાઈ રહેતો
હતો તેમ જ જે કમળના રસના મદથી આગમ્ય બની
જતો હતો; તે ભમરો દેવગોષ્ટ પરદેશમાં જઈ ચલ્યો
ત્યાં તે ચઘ્ર કુટજના ફલના રસને ખૂબ જ વખાણુવા
લાગ્યો. ૭૩

અપિ દલનુકુલે વહુલે યયા પદમચાચિ ફદાપિ
ન હેલયા । અદ્દહ સા સદ્દસા ચિતુરે વિધીં મધુકરો
વદરીમનુસેવતં ॥ ૭૪ ॥

જે ભમરીએ ખાલેથી કળાઓવાળાં બહુલનાં ફલો
પર રમી કરતાં પણ કદીય પણ મુકરો નહોતો, એટલી

વાત છે કે તેની પર વિધિ રૂઢતાં, તે ભમરી હાલ
ખોરડીને સેવે છે. ૫૪

यदपि भेकगणेन निपेक्षितं प्रकटकण्टककोटि-
समन्वितम् । तदपि पङ्कजमेति मधुवतः सुरससौरम-
सुन्दरताश्रयम् ॥ ७५ ॥

એકે સરોવરને દેહકાંનાં રાળાં સેવતાં હોય છે અને
તેની અંદર દેખાતા અસંખ્ય કાંટાઓ રહેલા હોય છે;
તોપણ ભમરી તે સરોવરમાં રહેલ કમળને સેવે છે કે
જે કમળ સુંદર રસ, સુગંધી અને સુંદરતાનો આધાર
બનેલ છે. ૭૫

आनन्ताः स्तवकभरेण पल्लविन्यः, शोभन्ते कति
न लताः परागपूर्णाः । आमोदे मधुनि च मार्दवे
च तासां यो भेदः स खलु मधुवतैकवेद्यः ॥ ७६ ॥

જે લતાઓ પૂલના લગ્નઓના ભારથી નમી પડેલી
છે અને જે સુંદર પાન અને પરાગથી ભરપૂર છે; એવી
ટૂટીયે લતાઓ શોભતી નથી; પરંતુ તે વેલીઓની
અંદર રહેલ સુગંધ, રસ અને કામળતાની ખાખતમાં
જે તફાવત રહેલો હોય છે, તેને તો ફક્ત એક ભમરી
જ નાથી શકે એમ છે. ૭૬

निःशङ्कः गजपतिगण्डवानधारामाराध्य भ्रमर
विनान्ममून्यनैपयिः । यावन्न स्फुरति करालकर्णताल-
स्तावत्त्वं नय नलिनीवनीमुपेत्य ॥ ७७ ॥

હે ભમરા ! ગજરાજના ગંડશ્વજ પર રહેલી મદની
ઝરતી ધારાનું સેવન કરીને તે આટઆટલા દિવસો
સુખે કાઢ્યા છે; પરંતુ હવે જ્યાં સુધી તે હાથીના
વિકરાળ કાનને સપાટો ન આવી પહેચે ત્યાં સુધીમાં
કમળના વનમાં પહોંચી જઈ ને બાકીના દિવસ સુખે
પસાર કરે. ૭૭

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्यानुदेप्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ ७८ ॥

‘રાત્રિ યાકી જશે અને સુંદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય
જીશે અને કમળની શોભા ખીલી ઊઠશે’ એ રીતે
કમળના કાશની અંદર ખીડાઈ ગયેલો ભમરો જ્યાં
વિચાર કરતો હતો, ત્યાં તો ખરેખર એટલી વાત
કે હાથી આવશે કમલિનીને ઉપાડીને લઈ ગશે. ૭૮

अन्यासु तावदुपमर्षसहासु सुह्र, लोलं विनोदय
मनः सुमनोल्लासु । मुग्धमजावरजसं कलिकाम-
फाले, पालं कदयेपसि किं नवमालिकायाः ॥ ७९ ॥

હે ભમરા ! જે તારાં મર્દન સહન કરી શકે એવી
પૂલોથી ભરેલી ખીજ લતાઓને વિષે તારા ચંચળ
મનને વિનોદ કરાવ; પરંતુ જે મુગ્ધ છે, જેને રજ
(રજસ્વલા, કેસર) પણ થયા નથી એવી નવમલિકા-
ની બાળ કળીને તું શા માટે અકાળે ત્રાસ આપી
રહો છે ? ૭૯

फुल्लेषु यः कर्मलिनीकमलोदरेषु, चूतेषु यो विल-
सितः कलिकान्तरस्थः । पत्रयाच तस्य मधुपक्ष्य द्वाद्दश-
पाये कृच्छ्रेण वैष्णुविबरे दिवसाः प्रयान्ति ॥ ८० ॥

જે ભમરાએ પહેલાં ખીલેલાં કમલિનીનાં કમળોમાં
તેમ જ આંખાના ખોરની અંદર રહેલી કળાઓમાં બેસી-
ને સારી રીતે વિશ્વાસ કર્યો હતો, તે ભમરાને હવે
ચારદશ પાંચ દિવસ પસાર કરવા પડે છે, તે જુઓ. ૮૦

ये वर्धिताः करिकपोलमदेन भृङ्गाः प्रोत्फुल्लपङ्कज-
रजः सुरमीकृताङ्गाः । ते सांप्रतं प्रतिदिनं क्षपयन्ति
फालं निम्बेषु चार्ककुसुमेषु च दैवयोगात् ॥ ८१ ॥

જે ભમરાઓ પહેલાં હાથીના ગંડશ્વજમાંથી ઝરતા
મદની પુષ્પ થતા હતા તેમ જ જેમનાં અંગ ખીલેલાં
કમળોના રજથી સુગંધિત બનતાં હતાં, તે ભમરાઓ
હવે દેવની વિપરીત રીતેને કારણે દરરોજ લીમડાઓ
અને આકાશોનાં ફૂલોમાં ભમીને પોતાનો કાળ વિતાવી
રહ્યા છે. ૮૧

एणीदृशः अथगस्तीभि यज्ञानयन्ति

तेनैव तस्य महिमा नवचम्पकस्य ।

त्वं तत्र नो बिहर्से यदि सृङ्ग तेन

नैतस्य किंचिदपि तत्तु तवैव हानिः ॥ ८२ ॥

હે ભમરા ! નવા ચંપાણું જે ફૂલ હરિશ્ચંદ્રાનાં નેત્ર
જેનાં નેત્રવાળી સુંદરીના કાન પર ધારણ કરવામાં
આવે છે, તેથી જ તે નવા ચંપાણો મહિમા વધી ગયો
છે. હવે જો તું તે ફૂલ પર વિહાર નહિ કરે તો તેથી
તોને કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી; પરંતુ તારી જ હાનિ
થવાની છે. ૮૨

सानन्दमेष मकरन्दमिहारविन्दे विन्देत पद-
पदयुवेति जनैरदृष्टि । दैवादकाण्डपरिमृदितपुण्डरीक-
कोपादमूदहह निःसरणं पुमर्थः ॥ ८३ ॥

‘સુખાન ભમરો આ કમળને વિશે રહીને ખૂબ
આનંદથી તેના રસને મેળવી રહ્યો છે’ એમ હોડાએ
સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું; ત્યાં તો અકસ્માત કમળનો કાંઠ
વીંખાઈ ગયો અને તે ભમરાને ગદાર નીકળી આવવા
માટે પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો. ૮૩

આજન્મકલ્પતરુકાનનકામચારી ચત્કૌતુકા-
દુપગતઃ કુટજં મિલિન્દઃ । તત્કર્મણઃ સુસદૃશં ફલમેત-
દેવ યત્પાપ સામ્યમધુના મધુમક્ષિકામિઃ ॥૮૪॥

જે ભમરો જન્મથી લઈને જ કલ્પવૃક્ષના પનમાં
સ્વેચ્છાએ વિહાર કરતો હતો. તે ભમરો કુટુલને વશ
થઈને કુટુલના ફલ પર આવી પચ્યો; તે તેના કર્મનું
ફળ તેને સરખું જ મળ્યું કે તેમ કરવાથી તેની ગળુના
મધમાખીઓની સાથે થવા લાગી ૮૪

મા ગા વિપાદમલિપોતક કેતકીનામન્તર્નિગૂઢ-
મનવાચ્ય મધુપ્રકર્ષમ્ । લામઃ સ એષ પરમો ન્તુ
કળ્પકાતાં શ્રેણીભિરક્ષતશરીરતયા પ્રવાસિ ॥૮૫॥

હે ભમરાના બચ્ચા ! કેતકીનાં ફલની અંદર રહેલો
વિશેષ મધુરસ તને મળ્યો નહીં, તો તે વિશે તું શોક
કરીશ નહિ; કારણ કે કેતકીની આસપાસ રહેલા કાંટા-
ઓની હારથી તારા શરીરને કાંઈ ઈજા થઈ નહિ, એ
જ તને મોટો લાભ થયો છે, એમ બોલ્યો. ૮૫

નાલિક્ષિતા મલલમ્બલતા ન વાપિ સંભાવિતા
વિદપિતઃ કલગુક્ષિતેન । આસાદિતા સપદિ ફાચન
રીતિરન્યા માફન્દકોરકુદીદ્ય મધુવ્રતેન ॥૮૬॥

વૃક્ષનો અશ્રવ્ય લઈને રહેલો એ લવંગની નવી
લતાની સાથે ભમરાએ આલિંગન આપ્યું નહિ તેમ જ
મધુર ગુંજન કરીને તેનું માન પથ્ય સાચવ્યું નહિ.
(એથી બિલકું) માફન્દ વૃક્ષની કળાને નોતાની સાથે
જ આ ભમરાએ કાંઈ બીજું જ ચુકિત અજમાવી.
(અર્થાત્ લવંગલતાનો ત્યાગ કરી, તે માફન્દની કલિમાં
આસક્ત થયો.) ૮૬

મન્દારમેદુરમન્દરસાલસાઙ્ગઃ સ્વર્નાગરીનયન-
નન્દન એષ મુદ્ગઃ । દૈવાતુપેત્ય જગતીમગતિર્વિવિદ-
ઘ્ઘાલોટકોટરકુટીપુ નિલીય શેતે ॥૮૭॥

જે ભમરો પહેલાં મંદાર ફલના માઠા રસથી
શરીરે લછપુટ થયો હતો તેમ જ જે સ્વર્ગની લોચિનીનાં
નેત્રને આનંદ આપતો હતો, તે ભમરો હવે દૈવયોગે
પૃથ્વી પર આવી પડતાં બીજી પ્રતિ નહિ મળવાથી
શોકાતુર બનતાં કાંટાવાળાં ઝાડની બળાલની અંદર
ભરાઈને બેઠો છે. ૮૭

કિ કેતકીપરિમલોત્થિતગન્ધલુપ્થો શુક્લન્ધ્રમ-
ન્ધ્રમર વાચ્છસિ રન્તુમેતામ્ । વલ્કલકૈઃ પરિશ્તામતુ-
લામગન્યાં સંત્યજ્યતાં વ્રજ નિકુચ્છલતાં સપુષ્પામ્ ॥૮૮॥
હે ભમરા ! કેવડાની રખથી પેદા થયેલો સુગંધીને
કારણે લોભી બનેલો ને ગુંજાવ કરતો તું ચારે બાજુ

ભમતો રૂંદે છે; તે શું તું કેવડાની સાથે રમવા કરવાની
ધમ્મકા રાખે છે ? (તો તને મારી એ સલાહ છે કે)
એ કેવડાનું ફલ કાંટાઓથી બેરાયેલું છે. તેની બેઠ
બીજી નથી અને તેની સાથે ગમન કરાય એવી સ્થિતિ
નથી, માટે તેનો ત્યાગ કર અને પુષ્પોથી શોભતી
કુંજની લતા પર પ્રતિ કર. ૮૮

હ્રદ સરસિ સર્પ્ય મહુ ગુહ્યામિરામં મધુકર કુહ
કેલિં સાર્ધમ્મોજિનીભિઃ । અનુપમમકરન્દામોદવત્ત-
પ્રમોદા ત્યગ્યતિ ઘત ન નિર્દ્રાં માલતી યાઘદેપા ॥૮૯॥

જેની ઉપમા કાંઈને આપી ન શકાય અને જે
પોતાના મકરંદ રસની ગંધથી બીજાને હર્ષ આપી રહી
છે, એવી આ ચાલતી બધી સુધી નિદ્રાનો ત્યાગ ન
કરે, ત્યાં સુધી હે ભમરા ! તું આ સરોવર પર હર્ષ
પામીને ગુંજાવ કર તેમ જ કમલિનીઓની સાથે અન-
ગમતી કોડાઓ કર. ૮૯

ધ્રમર મરણમીતિ મુશ્ચ વામ્યેયપુષ્પે વિહર હર
તદીયં સૌરભં સૌહર્દેન । મધુકર સુકરં ચૈદ્રસ્તુ હસ્તેન
લવ્યું ભવતુ તદુપમોગેનિદ્રામિદ્રં ફલં વા ॥ ૯૦ ॥

હે ભમરા ! હવે તું મરણનો ભય છોડી દે. ચંપાના
ફલમાં સારી રીતે વિહાર કરીને તારા પ્રેમથી તેની
સુગંધીનો સારી રીતે સ્વીકાર કર; કારણ કે જે વસ્તુ
સરસ હોય અને હાથે મળી શકે એમ હોય, તેનો ઉપ-
ભોગ કરી લેવો. છવટે જે કાંઈ સાકરનરસું ફળ મળ-
વાનું હોય તેનો વિચાર કરવો નહિ. ૯૦

ગન્ધેરાઘ્યા જગતિ વિવિતા કેનકી સ્વર્ણવર્ણા
વદ્યપ્રાન્ત્યા ક્ષુપિતમધુપઃ પુષ્પમધ્યે પપાત ।

અન્ધીમૃતસ્તદતુ રજસા કળ્પકેશિઞ્જપક્ષઃ

સ્થાતું ગન્તું ક્ષણમપિ સત્તે નૈવ શક્તોદ્ધિરેષઃ ॥ ૯૧ ॥

હે મિત્ર ! પોતાની સુગંધીથી સમૃદ્ધ બનેલ આ
સોનાના વર્ણવાળો કેતકી (કેવડાનું ફલ) બ્રહ્માના
અત્યંત ભણીતું છે, તેને કમળ ધારી લઈને બૂખ્યો
ભમરો તેના ફલમાં બીડીને પચ્યો. (તેનું પરિણામ એ
આવ્યું કે) તે ભમરો રજયા આંધળો થયો, તેના
કાંટાથી પાંખો છલાઈ ગઈ અને ત્યાં રહેવા કે ત્યાંથી
જતા રહેવા માટે તે ભમરો ક્ષણ પથ્ય ઇચ્છિમાન થયો નહિ.

લ્પ્થા સ્વીતોડમવદલિરસો લેલ્યપદ્મં વિશાલં

ચિત્રં ચિત્રં કિમિતિ કિમિતિ આહરન્નિપપાત ।

નાસ્મિન્ગન્ધો ન ચ મધુરુણા નાસ્તિ તત્સાંકુમાર્ય ।

પૂર્ણનૂર્પ્યા ઘત નવશિત ઘ્રીઘ્યા નિર્જગામ ॥ ૯૨ ॥

બીત પર દોરેલા સ્પષ્ટ વિષાળ કમળને જોઈને, આ

ભમરો 'કાઈ આશ્ચર્ય છે, આશ્ચર્ય છે' એમ ગુંગરવ કરતો તેના ઉપર જઈને બેસે; પરંતુ તેમાં સુખ નહોતી, મધના કણ નહોતા અને કમળની સારી કામળતા નહોતી; એટલે તે ભમરો માથું ધુમાળીને લગ્નથી માથું નીચે નમાવી દઈને લગ્ન પામતો પાછો ફરી ગયો. ૯૨.

સદમ્મોજામ્મોજં પરિવર્જતિ સંમોગરહિતો
ગતોડમન્દે કુન્દે વહતિ મકરન્દં ન હિ મનઃ ।

તતો મન્યેડરણ્યે કચિદ્ધિકપુણ્યેડપિ લલિતાં
લવન્નીમાસન્ની ભજતિ નવચૂડ્ધીપરિવૃદ્ધઃ ॥ ૯૩ ॥

નવચુડ્ધાન ભમરીની સાથે મોઢમાં પડેલા આ ભમરો સુંદર જળમાં પેદા થયેલ કમળને આલિંગન આપે છે, પરંતુ તેના સારી રીતે ભોગ ક્યાં વિના જ તે આસ્થો ગયો, તેણે સંપૂર્ણ ખીલેલા મોગરા પર સ્થાન લીધું, પરંતુ તેના રસ ચૂસવામાં તેનું મન લાગ્યું નહિ, તેથી હું તો એમ માનું છું કે તે ભમરો ઠોક વિશેષ પુષ્પ-વાળા અરણ્યમાં આસ્થો ગયો છે અને ચોતાનો સંગ ધરાવતી સુંદર લવંગી લતાનું તે સેવન કરી રહ્યો છે. ૯૩

નિરાનન્દઃ કૌન્દે મધુનિ વિધુરો વાલ્મકુલે
ન સાલે સાલન્નો લવમપિ લવન્ને ન રમતે ।

મિયન્નૌ નાસન્નં રચયતિ ન ચૂતેડપિ રમતે

સ્મરંદ્દક્ષ્મીલીલાકમલમધુપાનં મધુકરઃ ॥ ૯૪ ॥

આ ભમરો કુંદુલના રસમાં આનંદ લેતો નથી. કામળ ખડકફલમાં તે પ્રેમ વિનાનો બન્યો છે, તે સાલવક્ષના ફલનું અવલંબન લેતો નથી. લવંગ પર તે એક ક્ષણ પથુ રમતો નથી. મિયન્ન લતાનો સંગ તેને રચતો નથી તેમ જ તે આખાના બોર પર રમતો નથી. એ ભમરો તો કદાચીને માટે લીલાદર્શ બનેલ કમળના મધુ-પાનનું સ્મરણ કરતો ફર્યા કરે છે. ૯૪

શિયો વાસાન્મોજે ત્રિદિવસરિદમ્મોજકુહરે
હરેનાંમીપદે મધુ મધુકરો યઃ કિલ પવૌ ।

સ દૈવાદુન્મીલત્તપનકરતાપચ્યતિકર-

વ્યથાકમ્પઃ સંપ્રત્યતરુમરુમૂઐ વિચરતિ ॥ ૯૫ ॥

જે ભમરાએ પહેલાં લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ બનેલ કમળમાં સ્વર્ગજાના કમળની શુકામાં તેમ જ વિધુની નાલિમાં ભોજના કમળમાં રહેલા મધુર રસનાં પાન કરેલાં હતાં; દિવસોને તે ભમરો અત્યારે પ્રગટ થતા ચર્ચનાશયનના પ્રચંડ તાપથી કપી હિતાં વક્ષ વિનાની મગ્નમિમાં ભટકી રહ્યો છે. ૯૫

લતાસ્તાસ્તાહૃદ્યપુરસવર્તીઃ પદ્મજવનીઃ

સમાલિન્નંદ્રુમ્બજપમમમચદ્મુરિસમયમ્ ।

ફૂડાનોં ચેત્રીચે વિચરતિ રુચેરેપ લકુચે

કુચેત્રેયં ઘાતુર્મવતિ નહિ વાચ્યો મધુકરઃ ॥ ૯૬ ॥

અલીકિક મધુર રસથી ભરેલી લતાઓ અને કમળનાં પેનોના અંદર ફૂલને આલિંગન અને ગુંબન આપતો આ ભમરો પહેલાં ચોતાનો ઘણો ખરો સમય પસાર કરતો હતા; પરંતુ અત્યારે જો તે ભમરો અત્યંત હલકે લકુચના ફલમાં રુચિ કરતો હોય, તો તે વિધાતાની કુચેશનું પરિણામ છે. તેમાં મધુકરની નિંદા કરવા જેવી નથી. ૯૬

મધુકે માધ્વીકં પિવસિ શત્તપત્રેડમિરમસે

મધુલીમિશ્વાન્તર્મયુષ સહકારેડપિ રમસે ।

વસન્તે વાસન્તીમધુ મધુરમશ્નાસિ વહુશો

દુરાવેશોડ્યં તે તદપિ કુટ્જે ચદિચરસિ ॥ ૯૭ ॥

હે ભમરા! તું મહુડાનાં ફૂલનાં મધુર રસનાં પાન કરે છે, સો પાંદડીવાળાં કમળ પર રમણ કરે છે, આખા પર જઈને મધુર મંજરીઓની અંદર રમણ કરે છે તેમ જ વસંતઋતુમાં ખીલેલી વાસંતી લતાના મધુર રસનો પણ સારી રીતે ભોગ કરે છે, આટલું હતાં તું કુટ્જ (છેલજ) ના ઝાક ઉપર પણ લાખા કરે છે એ તારી ખોટી ટવ-ખોટા આવેશ જ છે ૯૭.

ધમન્સૈવં ધ્રાતધ્રમર નવયૂયેપુ વહુશો

મધુલીમન્વિવ્યન્કુમુદ્દકનવીર્થીપુ વિચર ।

વસન્તપ્રારમ્ભસ્ફુરિતમધુસંભારસુમગો

ન તે વિસ્મતેવ્યઃ કચન સહકારવ્યતિકરઃ ॥ ૯૮ ॥

હે ભાઈ ભમરા! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે નવાં વૃક્ષોનાં સમૂહમાં અને ત્યાં ભમવું હોય, તો ભલે ભમ્યા કરે તેમ જ મધુર રસ શોષવા માટે તારે કમળના સમૂહમાં વિચરવું હોય, તો ભલે વિચર્યા કર; પરંતુ વસંતઋતુના આરંભમાં ખીલેલો તેમ જ મધુરરસ સંપૂર્ણ હોવાને કારણે સુંદર લાગતી જે આશ્રમંજરી (મોર) છે, તેને તારે વિસારવી નેઈએ નહિ. ૯૮

અયે મધુષ મા કૃષ્યા વત કૃષ્યા મનોદીનતાં

તુપારસમયે લતાશતનિવેગવ્યાકુલઃ ।

ઈં પુરત ણ્વ તે સરસપુષ્પમાસોદયે

રસાલનવમજ્જરી મધુજ્જરી જરીન્મત્તે ॥ ૯૯ ॥

હે ભમરા! શિયાળાના સમયમાં તું સેડડો લતાઓનાં સેવન કરવા માટે તૈયાર થયો છે (પરંતુ તે બધી નાશ પામી છે એમ મનીને) તારા મનમાં દીનતા લાગીને તું નકામે શોક સંતાપ કરીશ નહીં. તું જો તો ખરે કે તારી સાથે જ સુંદર પુષ્પોનો ઉલ્લેખ કરનાર વસંત

મધુ આવી પહોંચતાં રસથી ભરેલ (આંખાની) આ નવીન મંજરી મધુર રસ ઝરાવતી ખીલી ઉઠી છે. નો મહીમયમીહતે ન મજતે મત્તેમકુમ્ભસ્યલોં વાસન્તીં સહતે ન ચન્દ્રવનનીમાલમ્બતે ન કચિત્ । જાતીમેવ હ્રદીશ્વરીમિવ મહાનન્દકન્દાકુદ્ધાં ધ્યાયન્નિર્વૃત્તિમેતિ પદ્મપદ્યુવા યોગીવ વીતધ્રમઃ ॥૧૦૦॥

આ યુવાન ભરો ભાલતી લતાતે ઇચ્છતા નથી, મદોન્મત બનેલ હાથીના ઝંડસ્થલને તે ભજતો નથી, તે વસંતની માધવી લતાને સેવતો નથી. તે ચંદનના વનમાં કદીય પ્રવેશતો નથી, પરંતુ મોટા આનંદનું સ્થાન બનેલ એવા એક માત્ર પુષ્પના અંકુરને જે ધારણ કરે છે એવી બતિ નામની લતાને પોતાના હૃદયની ઈશ્વરીની જેમ કદપીને તેનું ધ્યાન ધરે છે અને જેના ભમ દૂર થયા છે એવા યોગીની જેમ પોતાનાં ભમણ શેષાને તે બતિ વિષે આનંદ મેળવે છે. ૧૦૦

કિં કાપિ પ્રલયાનલૈર્વિટપિનો નિર્દેશ મસ્મીકૃતાઃ
કિંસ્વિદેવગજેન પદ્મજઘનં નિષ્કન્દમુન્મૂલિતમ્ ।
કિંવા હન્ત કૃતાન્તકેસરિમયાપ્યક્તો મદઃ કુહરૈ-
ર્દનાસ્મિન્નિવરસે કટીરક્તુમે હા મૃદ્ધ વિશ્રામ્યસિ ॥૧૦૧॥
હે ભરો ! શું પ્રલયના અગ્નિઓએ આવીને બધાં વૃક્ષોને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યાં છે ? શું દેવના હાથીએ કમળનાં વન મૂળ સહિત ઉખાડીને ફેંકી દીધાં છે ? કે શું યમના જેવા કેસરી સિંહના ભયથી હાથીઓએ પોતાના મદ દૂર કર્યો છે ? કે જેને કારણે તું રસ વિનાના આ કેરડાનો પુષ્પમાં વિશ્રામ લઈ રહ્યો છે ? વ્યસ્યાઃ સંગમવાન્છયા ન ગણિતા વાપ્યો વિનિત્રોત્પલા ચામાલિન્નય સમુસ્તુકેન મનસા યાતઃ પરાં નિર્વૃતિમ્ । મમાં તામવલોન્મય ચન્દનલલાં મૃદ્ધેણ યજ્ઞીવ્યતે ધૈર્ધ્યં નામ તદસ્તુ તસ્ય ન પુનઃ કોહાનુરૂપં કૃતમ્ ॥૧૦૨॥
જે ચંદનલતાના સમાગમની ઇચ્છાથી ભરોએ ખોલેલાં કમળોવાળી વાવોની દરકાર કરી નહોતી; તેમ જ

હેલાઈ ભરો ! દાવાગ્નિએ બકુલોની તે હારને બાળી મૂકી રસાલ-આંખાનાં વૃક્ષોના કાળિયો કરી નાખ્યો તેમ જ ખીલેલાં પુષ્પોના સમૃદ્ધથી જેણે સૂરના તાપમાં પાન કરેલાં છે એવાં વૃક્ષોના પશુ નાશ કરી નાખ્યો અને એ રીતે વન બાળીને રાક્ષસ જેવું કરી દીધું છે, તો શું તું બીજા જન્મમાં જવા માટે હજી આળસ સેવી રહ્યો છે ? ૧૦૩

દૂરાદુઃસ્થિતિ ચમ્પકં ન ચ મજ્જત્યમ્ભોજરાજીરજો
નો જિગ્ત્યપિ પાટલાપરિમલં ધતે ન ચૂતે રતિમ્ ।
મન્દારે ચદનાદ્રો વિચકિલોપાન્તે ન સંતૃપ્યતે
તન્મન્યે કચિદક્ષ મૃદ્ધત્કળેનાસ્વાદિતા માલતી ॥૧૦૪॥

આ ભરો ચંપાને દરથી ત્યજે છે. કમળના સમૃદ્ધની રજને સેવતો નથી, ગુલાબની સુગંધીને પશુ લેતો નથી, આંખાના મોરમાં રતિ કરતો નથી, મંદાર ફૂલમાં આદર રાખતો નથી તેમ જ વિચકિલ નામનાં ફૂલની પાસે જવાની તૃપ્તિ સેવતો નથી, માટે મારું માનવું એમ છે કે આ જુવાન ભરોએ માલતીને રસ આપ્યો હોવા નેઈએ ૧૦૪

યેનામોદિતિ કેસરસ્ય મુકુલે પીતં મધુ સ્વેચ્છયા
નીતા યેન નિશા શશાકુચલા પક્ષોદરે શારદી ।
ધ્રાન્તં યેન મદપ્રવાહમલિને ગણ્ડસ્થલે દન્તિનાં
સોડ્યં મૃદ્ધયુવા કટીરવિટપે મધ્રાતિ તુષ્ટિ કૃતઃ ॥૧૦૫॥
જે ભરોએ કેસરના ફૂલમાં રહેલા મધુરસનું સ્વેચ્છાએ પાન કર્યું હતું; જેણે શરદઋતુના ચંદ્રથી ધવલ બનેલ રાત્રિ કમળની અંદર પસાર કરેલી હતી તેમ જ જેણે મદના પ્રવાહથી મલિન બનેલા હાથીઓનાં ઝંડસ્થળ પર ભમણ કર્યું હતું, તેવા આ યુવાન ભરો કેરડાના ઝાડ પર શાથી સંતોષ મેવી રહ્યો છે ? ધ્રાતઝ્રાંશ્ય લવણવહીપુ પિવ સ્થૈરં નયામ્ભોદૃહં માધ્વીમાષવિકામધૂતિ મધુરાન્યાકળઠમાસ્વાદ્ય । કસ્માદાપતિતોડસિ કેતકમિદં યસિન્નદીર્ઘં રજો

આસ્વાચાત્ર મધૂનિ પદપદ મદં મા ગાઃ કપાયાહ્કુરે-
ર્માકન્દસ્ય પિકાન્પ્રતારિતવતો મૂર્ધાનમધ્યાસિતઃ ।

પ્રત્યાસન્નતમે વિકેડપિ ભવતે યેનાર્પિતા વાટસી
માધ્વી તસ્ય ચિવેકવિચ્ચુતિરિયં સાદ્ગુણ્યમેતન્ન તે ॥

હે ભરમા ! અહીં મધુર રસનાં પાન કરીને તું
મદમાં આવી જઈશ નહિ; કારણ કે આંખોએ પોતાના
તારા મોરોથી ઢાંકીને છેતરીને તને માથે બેસાડ્યો છે.
ઢાંકીને તેની અત્યંત નજીક રહેલ હોવા છતાં, મંજરી-
નો રસ આંખોએ તને આપ્યો, તેમાં તે આંખોના
વિવેકમાં ખામી છે; પણ તેમાં તારા સહયુગ્મનો માઢમા
ગળાય એમ નથી. ૧૦૭

નીતં જન્મ નવીનનીરજવને પીતં મધુ સ્વેચ્છયા
માલત્યાઃ કુસુમેષુ યેન સતતં વૈલી કૃતા હેલયા ।
સેનેયં મધુગન્ધલુચ્છમનસા શુજ્જાલતા સેવ્યતે
દ્વા ધિર્દૈવકૃતં સ એવ મધુપઃ કાં કાં દર્શાં નાગતઃ ॥

જે ભરમાએ નવાં ખીસેલાં કમળોની અંદર પોતાનો
જન્મ ગાળ્યો હતો તેમ જ તેના મધુર રસનું સ્વેચ્છાએ
પાન કર્યું હતું, તે ઉપરાંત માલતીનાં ફૂલો પર લીલાએ
કરીને અનેક કાકાઓ કરેલી હતી, તે ભરમાએ મધુર
ગંધથી પોતાના મનને લોભમાં નાખીને શુંબની લતા
સેવવા માંડી; તેમાં તો દેવના કાર્યને ધિક્કાર છે. ખરે-
ખર, તે જ ભરમા કઈ કઈ દશાએ પ્રાપ્ત થયો નહીં હોય !
પ્રારમ્ભે કુસુમાકરસ્ય પરિતો યસ્યોહસન્મજ્જરી-
પુજે મજ્જુલગુજ્જિતાનિ રચયંતાનાતનોરસવાન્ ।
તસ્મિન્નચ રસાલશાલિનિ દર્શાં દૈવાત્ક્રુશમશ્ચતિ
ત્વં જેનુશ્ચસિ ચશ્ચરીક વિનયં નીચસ્ત્વદન્યોડસ્તિ કઃ ॥

હે ચંચરીક-ભરમા ! જે કુશ્માકર-આંખોની ખીસેલી
મંજરી પર તું વસતીમણીના આરંભમાં મધુર શુંબ-
રવ કરીને તે તે ઉત્સવોને ઊજવતો હતો; દેવના
ઢોપથી તે આંખોની આજ્ઞાકાલ પડતી દશા આવી પડી
છે. તેવે પ્રસંગે જે તું તારો વિવેક છોડી દઈશ (અને
તું ખીને આંખો જઈશ) તો તારા કરતા ખીને ઢાંકી
નીચ આણસ દર્શ : ૧૦૮

સોડૂર્વો રસનાવિપર્યયવિધિસ્તત્કર્ણયોદ્ધાપલં
દટિઃ સા મદવિસ્મૃતત્વપરદિકિં મૂયસોક્તેન વા ।
સર્વે વિસ્મૃતવાનસિ ધ્રમર દે યદ્ધારણોડ્યાપ્યસા-
યન્તઃ શૂન્યકરો નિપેદ્યત્ત્વમ્મિત્તં પ્રોતઃ ક ણ્ય પ્રહઃ ॥

હે ભરમા ! પોતાની રસના (જલ)ને આડીઅવળા
પારી સેવામાં તે અપૂર્વ ધર્મ કરે છે. તેના બંને કાનોની
ચપલતા (ડોલન) બાંધીતી છે, ચંડસ્થળમાંથી ઝરતા

મદને કારણે જે પોતાની અને પારખાની દિશા (વિવેક-
શક્તિ) સ્વીકૃતિ બળ એવી નજર રાખે છે; એ રીતે રહેલા
હાથીના બધા જ દોષોને શું તું સ્વીકૃતિ ગયો ? પણ તને
જાણતું કે તેનો કર (ચંદ, હાથ) પણ અંદરથી ખાલી
છે તે છતાં હે ભાઈ ! તું તેને સેવી રહ્યો છે તો તારો
આ આગ્રહ કેવા પ્રકારનો છે ? ૧૧૦

કેતમ્યઃ કદુકણ્ઠકાઃ કુમુદિની દોષોદ્યાન્મોદતે
જાયન્તે વિકલાઃ કલાવતિ પુનઃ પદ્મેહાં પદ્મકયઃ ।
અન્યાનિ પ્રસવાનિ પદ્મપદ્મદન્યાસૈરવાશ્ચિ ક્વચિદ્
શ્ચ્છ્નો બ્રામ્યતિ કલ્પવૃક્ષ વિપદામન્તર્ભવન્તં વિના ॥

હે કલ્પવૃક્ષ ! કેટકોએ કાંટાથી ભરેલી છે. પોયણીએ
દોખા (રાત્રિ, દોષ) નો. ઉલ્લય થતાં આનંદ પામે છે.
કલાપૃષ્ઠ ચંદ્રને ઉલ્લય થતાં કમળોની હાર કરમાઈ બંધ
છે. તે ઉપરાંત ખીને બધાં પુષ્પો પણ ખીને ભરમાઓનાં
પગલાં પડવાથી ખરી ગયેલાં છે; તેથી આ ભરમા તારા
વિના વિપતિઓની અંદર ભટકી રહ્યો છે. ૧૧૧

યદ્યાપ્યાન્નતરોરમુણ્ય વનિતાકર્ણાવતંસોચિતા-
માગિમ્નમમજ્જરી મધુપ દે જાસોડસિ પૂર્ણોત્સવઃ ।
વિસ્મૃતું ભવતસ્યાપ્યનુચિતં તદ્દન્યમિન્દ્રીવરં
યસ્યાસ્વાચ મધૂનિ ચાનતશિરો મજ્જુલ્લવ્યોદ્ગુજ્જિતિમ્ ॥

હે ભરમા ! જે મંજરીને ચુંદરીઓએ પોતાના કાનનાં
આશુપણ બનાવેલી છે, તે આંખોની નરી મંજરીને
સુંબનાર એવા તે પૂરેપૂરો આનંદ ભોગવ્યો હતો;
તોપણ અત્યંત પ્રશંસાને પાત્ર એવા તે કમળને જૂલી
જડું, તે તારે મારે થોડું નથી; કારણ કે તે નીચું
શુંબ કરીને તે કમળના મધુર રસનો સ્વાદ લઈને તેની
પાસે ધીરો ધીરો શુંબરવ કર્યો હતો. ૧૧૨

માકન્દે મધુપાનમમ્બુ ચકુલે ક્રીડા કદન્બદ્રમે
દોલાલેલનકૌતુકે કુલલયે કઃ કો ન વા વિન્નમઃ ।
યેનાકારિ મધુવતેન સહસા સોડર્વ મપૂકે મધૌ
માધ્વીકં પરિપીય પીવરતનુર્જાલિયદ્રોજીવનમ્ ॥૧૧૩॥

મધનાં પાન કરવાનું જેને મત છે એવા આ ભરમા
એ માકંદના ફલમાંથી મધનાં પાન કર્યાં, બકુલાના ફલ-
માંથી જળનાં પાન કર્યાં, કદંબના વૃક્ષ પર ક્રીડા કરી,
કુલલયના ફલ પર ડીંચેલાં જૂલવાની ક્રિયા કરી, તેમ જ
તે ભરમાએ એવી એવી કેટલીક ક્રિયાઓ કરી નથી !
પરંતુ (દેવના થોડે) તે જ મધુમત ભરમા મહુડાના
ફલમાં રહેલા મધુર રસના પાન કરીને થરીને ભરી
ગયો છે અને પોતાના જીવનને સારી રીતે નસાવી
રહ્યો છે, તે આશ્ચર્ય છે. ૧૧૩

પીત પદ્મજકાનને મધુ મયા નીપેડવતીત વયો
 ઘનૂવે વરચન્ધુતા વિરચિતા રક્ત રસાલદ્રમે ।
 ફિં ધાકારિ કુમુદતીપરિકરે ક્રીડાકલાકૌશલ
 કન્તદ્વેષુ વિષીયતેડય બદરીવૃન્દસ્ય યદ્વન્દનમ્ ॥૧૧૪॥
 મે કમળના વનમા અદર રસના પાન કર્યો, લીમડા
 ના વૃક્ષમા મે મારી ઉમર પસાર કરી બધૂક વૃક્ષની
 સાથે મે સારી રીતે બધુતા (મિનતા) બેઠી, આળા
 ના વૃક્ષ પર મે અતુરાગ સાધ્યો તેમ જ પોષણીના
 સમૂહની અદર રહીને મે સારી રીતે કાંડાની-કળાની
 કુશળતા પ્રગટ કરી અને હવે તે જ હું બોરડીના
 આપરાની અદર નિવાસ કરીને તેને વદન કરી રહ્યો
 છું, તે વાતને ડાહ્યુ બહુ ? ૧૧૪
 કોમિલ

સમુદ્ગિરસિ ફિં ધાચ પુસ્કોકિલ સુકોમલ ।
 શ્વષ્ણેડસિજ્ઞહવાપાણગુરુનિષોપમૈરવે ॥૧૧૫॥
 હે અષ્ટ કાયન । જે ઠેંગાપે જડ પથ્થરના અથડા
 વાથી મોટા શબ્દો બધા કર ગાણ રહ્યા છે તેથી આ
 શ્વષ્ણમા તુ શા ગાદે અસ્યત કામગ એની વાણીને
 પ્રગટ કરે છે ? ૧૧૫
 તથૈતદ્વાચ માધુર્ય જાને કોકિલ કૃત્રિમમ્ ।
 પ્રપોષિતો યૈસ્તાને વ જાતપક્ષો જહાસિ યત્ ॥૧૧૬॥
 હે ત્રાયલ । હું બહુ છું કે તારી વાણીમા જે આ
 મધુરતા છે, તે બનાવી છે કારણ કે પાખ આવતાની
 સાથે જ ને કાગડાઓએ તારું પાલનપોષણ કર્યું, તેનો
 જ તે ત્યાગ કર્યો ૧૧૬

રસાલશિખરાસીના શત સન્તુ પત્રિણ ।
 તન્મજ્જીરસામોદ વિદુરેષ હુદ્રુમુસા ॥૧૧૭॥
 આમની કાળાઓની રાંચે બેઠેલા બીજા પક્ષીઓ
 સે કહો છે પરંતુ આમાની માજરના રસના રવાદને
 તો 'કેહકે કરતી' કાયલો જ બાવતી હોય છે ૧૧૭
 મદ્ર મદ્ર જૂત મૌન કોકિલેર્જલદાગમે ।
 વત્કારો વદુકા ચત્ર તત્ર મૌન હિ શોમતે ॥૧૧૮॥
 વરસાદનું આગમન થતા કાયલોએ ટહુકવાનું બધ
 કરી ઊડું તે ધણુ સારું કર્યું, કારણ કે જ્યાં દેડા
 વસતા હોય ત્યાં મૌન જ શોભે છે ૧૧૮
 શૃંગાલશશાર્દૂલદૂપિત દળ્દકાવનમ્ ।
 પશ્યમ ગાયતાનેન કોકિલેન પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૧૯॥
 આ દેડાકારણ શિયાળવા, સસલા અને વાઘ વગેરે
 થી દૂષિત બન્યું હતું પરંતુ પશ્યમ સ્વરને જાનાર
 આ કાયલો એ વનના પ્રતિષ્ઠા કરી છે ૧૧૯

કાક કૃષ્ણ પિક કૃષ્ણ કો મેવ પિકકાકયો ।
 વસન્તસમયે પ્રાપ્તે કાક કાક પિક પિક ॥૧૨૦॥
 ગાગડો વણે કાળો છે અને કાયન પણ વણે કાળો
 છે તો પછી કાગડો અને કાયન એ બંનેમા તફાવત
 કયો રહ્યો ? બ્યારે વસતકાળ આવી પહોંચે છે ત્યારે
 કાગડો એ કાગડો જ રહે છે અને કાયલ તે કાયલ
 બહુઈ બધ છે ૧૨૦
 તાવન્મૌનેન નીચન્તે કોકિલૈશ્વ વાસરા ।
 ચાવત્સર્વજનાનન્દદાયિની વામ્પ્રવર્તતે ॥૧૨૧॥
 જ્યાં સુધી પોતાની વાણી સર્વ જનોને આનંદ
 આપે તે રીતે મધુર બને નહિ લા સુધી કાયલો
 પોતાના દિવસો મોનથી ગાગે છે (અર્થાત્ વસત
 આવતા કાયન મધુર રીતે ગાય છે) ૧૨૧
 કોકિલોડ્ઠ મવાન્કાક સમાન કાલિમાવયો ।
 અન્તર કવચિયન્તિ કાકલીકોનિદા પુન ॥૧૨૨॥
 હું કાયલ છું અને તમે કાગડા છો આપણા
 બંનેના વણેની મહિમા એકસરખી છે પરંતુ જે મધુર
 સ્વરના શુદ્ધ ભેદને બળુનાગ છે તેઓ તો આપણા
 તફાવતને કહેતો ૧૨૨
 સહકારે ચિર સ્થિત્વા સલીલ ધાલકોકિલ ।
 ॥ હિત્વાચાન્યટુક્ષેપુ નિચરન્ન વિલજ્જસે ॥૧૨૩॥
 હે બાળક કોકિલ । આમાના વૃક્ષ પર લીલા કરતા
 તે લાળા કાળા સુધી નિવાસ કર્યો હવે તેના ત્યાગ
 કરીને તુ બીજા વૃક્ષો પર રખાયા કરે છે, તેથી તને
 લજ્જા નથી આવતી ? ૧૨૩
 વલકળ્થ ચયા શોમા સહકાર મયદ્ગિર ।
 રવિરે વા પલાયો વા ફિં તથા સ્વાદ્વિચારય ॥૧૨૪॥
 કંઈથી કલકલ કરનાર હે કાયલ । ૧૨૪
 કે તારી વાણી જેવી રીતે આમા પર શબ્દ નેરી રીતે
 ખેર કે ખાખરાના ઝાડ પર ફાંભે ખેરી કે ? ૧૨૪
 કોકિલ કલમાલપૈરલમલમાલોકેતે રસલ કિન્ન ।
 શરનિકરમરિતશરધિ શવર સર્વત્ત્વ પરિસરે સચનુ ॥
 હે કાયલ । તુ આજ પોથી મુક્ત કરે છે, તે બધ
 રાખ અને તુ આજા તકે દા - રે નેઈ રહે છે ?
 જેના લાથા બાણે ન નુકસાન કરે છે, એવા આ
 પાગધી ધનુનને સાથે દેને આ બહુચે કરી ગઈ છે
 તલ્લિ સ્પરસિ ન મુક્ત ચન્નિકરે કે કન્નન્દિરે પૂર્નમ્ ।
 સહકારુમુમકેહે જ્ઞેનકુપેડુના ચવમ્ ॥૧૨૬॥
 અરે દેડા - રે - દે મદ્રને લેગ ગીતે જે
 ૧૨૬ આજ દે - ને ને અન્તરે વદ નથી તુ ॥

કે નેથી હવે આપાને મોર આવવાનો સમય થયો છે, તે વખતે ખૂબ હઠ કરીને રાગડા તાણે છે ? ૧૦૬

તાવત્કોકિલ વિરસાન્યાપય દિવસાન્વનાન્તરે નિવસન્ ।

યાવન્મિત્વલિમાલ કોડપિ રસાલ સમુહસતિ ॥૧૨૭॥

હે કોપલ ! ન્યા સુધી ભરસાઓના સમૂહને બેંગા કંગાર કાઢી આભો ખીલે, ત્યા સુધી ખીળ વનખા નિવાસ કરતો રહીને તારા શુઝક દિવસો ત્યા ગાળ ૧૨૭

અફત્વ ગાહને ડસ્મિન્કોકિલ ન કલ કદાચિદપિ કુર્ચી ।
સાજાત્યશઙ્ગયામી ન ત્વા નિમ્નન્તુ નિર્વયા કાકા ॥૧૨૮॥

હે કોપલ ! આ ગહન વનખા તું એવલો છે માટે તું કદી પશુ કલરવ કરાશે નહિ કારણ કે આ અમરો નાતસાઈ છે (છતાં તેનો કંઠ શા માટે મધુર છે) એમ થ કા લાવીને આ નિર્દય કાગડાઓ તને મારી નાખે નહિ ૧૨૮

અયે કોકિલ કુરુ મૌન જલધરસમયેડપિ પિચ્છિલા

ભૂમિ । ચિકસતિ કુટજકદમ્બે ચષરિ મેવે

કુતસ્તવાવસર ॥૧૨૯॥

આ લલે વરસાદનો સમય હોય તોપણ તું મૌન રાખ-આ ભૂમિ ઠરિયાળી છે અહીં કુટજ અને કદમ્બ નેવા વૃક્ષો ખીલે છે, તોપણ ન્યા પકડા તરફ દેડકા હોય, ત્યા તને સમય કયાથી મળે ? ૧૨૯

મલિનાત્મના વિરાગ પ્રકનીહત એવ કોકિલરણેન ।

જીવનદાનામુન્નતિસમયે વાચયમૌમવતા ॥૧૩૦॥

જેનું શરાર મહિન (કાળા વર્ણુ) છે એવી આ કોપલે પોતાનો વિરાગ (મળાપણ) એ રીતે પ્રગટ કર્યો કે જે સર્વને જીવન (જલ) આપે છે, એવા આ મેલોના આગમન વખતે (વાણીથી તેનું સ્વાગત કરતું બેઠે) તેને બદલે પોતાની વાણી બધ કરી દીધી રે રે કોનિલ મા મજ મૌન કિંવિદુદ્વય પચ્ચમરાગમ્ નો ચેત્ત્વામિહ કો જાનીતે કાકકદમ્બકપિહિતે ચૂતે ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૧ ॥ તું મૌન રાખ નહિ પચમ રાગને જરા જીએથી મારી બતાવ નહિ તો જે આખા પર કાગડાઓના રેળા બેગ છે તેની વચમાં તું પશુ છે તે વાતને કોણુ જાણે ? ૧૩૧

અસ્યા સપે વધિરલોકનિવાસભૂમૌ કિં કૂજિતેન

રણુ કોવિલ કોમલેન । ણ્તે હિ દેવહતકાસ્તદમિત્ર

ઘણે ત્વા કાકમેય કલચતિ કલનમિદ્ધા ॥૧૩૨॥

હે મિન કોપલ ! જે ભૂમિ પર નિવાસ કરનાર વધા જ દેડકા બહેરા છે ત્યા કાગળ મધુર કૂચન કર વાળી શા લાભ થવાનો છે ? કલાને નહિ બહુનારા બધા જનો તાગ વર્ણુને કાગડાઓની સાથે એકથ

બનેલો બેઠેને તને કાગડો જ જાણે છે ૧૩૧

રે ચાલકોકિલ કરીરમરુચીણુ કિં દુર્ધિદ્ય-મધુરધ્વનિમાતનોપિ । અન્ય સ કોડપિ સહકારતર-

પ્રદેશો રાજન્તિ યત્ત તવ વિભ્રમભાપિતાનિ ॥૧૩૩॥

હે બાલક કોડ-૧ ! ન્યા ખીજડાના ઝાડ થાય છે, એવી આ મરુચીના પ્રદેશોમાં અત્યંત યતુરાઈ અને મધુરતાથી ભરેલા ધ્વનિનો વિસ્તાર તું શા માટે કરે છે ? ન્યા આખાના વૃક્ષો રહેલા છે એવો પ્રદેશ તો જાણે જ છે, કે ન્યા તાગ મધુર મોહ પમાડનાર ગાન શોભી જોડે છે ૧૩૩

કિં કોમલે કલરવે પિક તિષ્ઠ તૂળીમેતે તુ પામરનરા સ્વરમાકલ્પ્ય । કો વા રટત્યસમયે નિકટે

કદૂનિ રે ચધ્યતામિતિ વદન્તિ ગૃહીતદળ્હા ॥૧૩૪॥

હે કોપલ ! તારા આ કામળ કલરવોથી શ થવાનું છે ? તું મૌન રાખ આ પામર માણસો તો તારા સંગ સાક્ષીને ' અરે, કવખતે આ કોણુ કે વા શબ્દો રટી રહ્યું છે ? ' એમ બહુવાલે છે અને હાથમાં દડ લઈને ' મરો, મરો ' એમ કહે છે ૧૩૪

તાવચકોરચરણાપુષ્પચક્રવાકપારાવતાવિવિહગા

કલમાલપન્નુ । યાવદસન્તરજનીષટિકાવસાનમાસાય

કોવિલાયુવા ન કુહૂકરોતિ ॥૧૩૫॥

વસ તત્કાલની રાત્રિની છેલ્લા ધડીને સમય મેળવીને ન્યા સુધી આ યુવાન કાકિન ' કુહક ' નો ટહુકાર કરે નહી, ત્યા સુધી ચક્રાર, ચરણાપુષ્પ, ચક્રવાક, કબૂતર વગેરે પક્ષીઓ લલે ક્યારેય નાદ કરતા રહે ! ૧૩૫

યેનોપિત રુચિરપલ્લમજ્જરીપુ શ્રીરણ્ઠમણ્ઠલ-

રસાલબને સદૈવ । દૈવાત્સ કોકિલયુવા નિપપાલ

નિમ્બે તત્રાપિ કલ્પલિપુરુકલૈર્વિવાદ ॥૧૩૬॥

જેના પાન અને મજરીઓ ખૂબ જ રસિ કરે છે એવા ચદનના વૃક્ષો અને આખાવાડિયામાં જેણે નિત્ય નિરંતર નિવાસ કર્યો હોતો તે યુવાન પ્રામિય દૈવસ જોડે લીમડા પર બેસીને ગયો, તો તેને હટપટ બનેલા કાગડાઓ સાથે વિવાદ કરવો પડ્યો ૧૩૬

હે કોવિલરિરલતાસુ ફલાનિ સન્તિ

સત્યગ્ય તાનિ નનુ ચૂતલતા સપુષ્પામ્ ।

કિં કાઙ્કસીહ રમિતુ ફલમોચુકામો

ન જ્ઞાયસે નૃપતિસેવકમીપણીયામ્ ॥૧૩૭॥

હે કોપલ ! સર્વ પ્રકારની લતાઓ પર ફળ આવેના છે, તે બધાને છોડીને અહીં તું ફલાણી આખાની મોરવાળા છાપાને શા માટે છડી રહ્યો છે ? તું ફળ

ભોગવવાની ઝામના રાખે છે, પરંતુ રાખના સેવક બનવામાં ને લય રહેલો છે, તેની તને ખબર નથી ? ૧૩૭

પરમૃતશિશો મૌન તાવદ્વિધેહિ નમસ્તલો
ત્પતનવિષયે પક્ષૌ સ્થાતા ન ચાવદિમૌ ક્ષમૌ ॥

ધુરમપરથા દ્રષ્ટ્યોડસિ સ્વજાતિવિલક્ષણ
ધ્વનિતકુપિતધ્વાહક્ષ્ણોટીપુટાહતિજર્જર ॥ ૧૩૮ ॥

હે કોયનના નાના બાળક ! બધા સુધી તારી આ બે પાખા આકાશમાં ઊડવા માટે સારી રીતે જોગ્ય-સમર્થ ન થાય, ત્યાં સુધી તું મૌન રાખ નહિ તો પોતાની ભતિ કળતા જીલે તરી આવતો એવા તારા અવાજ સાંભળી કોપમાં આવેલા કાગડાઓ ચાચના પડથી તારા શરીરને જર્જરિત કરી નાખતો, એથી તારે ખરેખર ખૂબી હાલત બેધી પડશે ૧૩૮

અહુવરવર્ણિનીજનમદાયતોદવ્રત

સ્ફુરશ્ચુરપ્રજ્વલસ્ફરજિતાન્યપક્ષિમજ ॥

રસાલસરુણા કૃતામસમતુલ્યતામાત્મનો

વિદ્નુમિહ કોકિલ કલિનમન્યુદ્રીકલે ॥ ૧૩૯ ॥

ધ્રુવાવસ્થાને કારણે પોતાના સોઈની અહ કાર રાખનારી કાક રમણીને જોતા ને મદ માથ લેવા મદને પેદા કરનાર અને આયતોદ નામના વાજિનમાથી નીજળતા ચતુર પંચમ નાદની જેમ મધુર લાગના સ્વરનો આલાપ લઈને, જે કાકિલ ખીબ પક્ષીઓના ટોળાને જીતી લે છે (અને તેથી છુપાઈ જવાની ઇચ્છાથી) આપ્યાનો આશ્રય લેવા જતા, તેના લીલા વર્ણ સાથે પોતાનો કાળો વર્ણ નહિ લાગતા, તે વર્ણભેદ દૂર કરવા માટે તે કોયન હવે ખીબ ડાળવાળા સમાન વર્ણના જશને રોધી રહેલ છે ૧૩૯

કચિગ્જિહ્વીનાદ કચિદતુલકાકોલકલહ

કચિકકારાવ કચિદપિ કપીના કચ્ચલ ॥

કચિદ્ધોર ફેરુધ્વનિરયમહો દેવઘટનાત્

કચકાર તાર રસતિ કચિત કોકિલ્યુવા ॥ ૧૪૦ ॥

કાક જગાએ જિહ્વા-નગરાઓનો નાદ ધુવ રહ્યો છે, પાક મોગા દોશ નામના કાગડાઓ કનક કરી રહ્યા છે, કાક રચાને કાક પક્ષીઓની રાડ સંભળાય છે, કાક જગાએ વળી વાદરાના દુકાદુ થઈ રહ્યા છે અને કમાક વળી ચિયાળવાના ઘોર નાદ થઈ રહ્યા છે, એ રીતની દૈવની ધનનાથી નાસ પામન અને વિસ્મય પામેલા ગિચારો શી રીત પાતે ઉચ્ચ સ્વરે ગાઈ શકે ?

મૂવીમૂય તમેવ કોકિલ મધુ ધન્યુ પ્રતીક્ષાવ દે
હોહોસિતમહિકાપરિમલમોદાવુજ્જાનિલમ્ ॥

ચત્રાસ્ત્ર સૂચ્ય સફલતામાયાન્યમી નૂલસત્ ॥

પાશૂતસસૃતો નિદાષવિવસા સતાપસંદાયિન ॥ ૧૪૧ ॥

હે કોયન ! હમણા તારી વાણી બધ રાખીને તારા મિત્ર મધુ (ચેત) માસની રાહ બે, કે ને સમયે આનંદ થી ખીલી ઊઠેન મમિકાના પરિમલની સુગંધીને અનંદ જીન રહેલ એવા ધવન વાઈ રહ્યો હોય તે સમયે તારી મધુર વાણીમાં સારી રીતે સફળ બનશે બાકી અત્યારે તો સતાપ આપનાર એવા ઉનાળાના દિવસો છે કે બધા ઊડતી ધૂળના ગોરગોટા વધી રહ્યા છે ૧૪૧

યેનાનન્દમયે વસન્તસમયે સૌરમ્બોહલામિલદ્

શૃંગ્ગાભિમુલ્લરે રસાલશિલરે નીતા પુરા ઘાસરાન

આ કાલસ્ય વસને કોકિલયુવાસોડ્યયસર્વા વિશ

તેલદાયસચચ્છુપાતવિદલનમૂર્ધા મુદુર્ધાવતિ ॥ ૧૪૨ ॥

ને કોયલે પહેલા આનંદમય બનેલ વસન્તના સમયમાં નુરમના લીલાથી ખેલાઈ આવેલ લમરાઓના ચુબરવથી ગાળ રહેન આપ્યાની કાળી પર બનેલ દિવસો પસાર થયા હતા, તે જ યુવાન કોયન દૈવને વશ થઈને અત્યારે બધી દિશાઓમાં ભટકી રહેલ છે અને એના કાગડાઓ પોતાની ચાચનો ધા કરીને તેના માથાને ખોતરી રહ્યા છે ૧૪૨

દાત્યુદ્ધા સરસ રસન્તુ સુભગ ગાયન્તુ વેકામૃત

કાદમ્બા કૂલમાલપન્તુ મધુર કુજન્તુ કોયટ્ટય ॥

દેવાલાલસો રસાલવિટપિન્છાયામનાસાદય

ત્રિવિંણ કુટપેપુ કોકિલયુવા સજાતમોનત્ર ॥ ૧૪૩ ॥

દેવ જોડે આપ્યાના વૃક્ષની છાયા નહિ મગરાથી ડુખી થતો ને યુવાન કોયન મૌનના મતને ધારણ કરીને કુજ જ્યોત્ષા બધા સુધી પોતાનો કાળ પસાર કરી રહ્યો છે ત્યાં સુધી રોજ-મગડાઓ ભલે સરસ આન કરે, મરડો ભલે ટકાવ કરે કાદવ કનહનો ભલે કનકન કર, તેમ જ ટિયોડીઓ ભલે મધુર જન કરતા રહે ૧૪૩

બ્રાત કોનિલ વૃજિતેન કિમલ નારાગયન્તયો મુળ

સ્ફુગો તિષ્ઠ વિરીતૈર્વર્ણવટલન્નન્ન કચિત્કોટરે ॥

પ્રોશમટ્રમસકટે કદુરુકાકાવમીસકુલ

કાલોડ્ય શિશિરસ્ય સપતિ સસે નાય વસન્તોસવ ॥

હે ભાઈ કોયન ! તારા ચાલથી કોઈ ને મદદ નથી, માટે તું મૌન રાખ તારા અદ્ભુત ટુકડે પારખવાનો સમય હજી તરી આવ્યો નથી, મોટા વૃક્ષની બપોલમાં ખરી પડેલા વૃક્ષના વંદન કાયાને દાઢીને શાન બેખી રહે ! અહ તે દિશ

વધેલાં વૃક્ષોની નિકટમાં કંઠાર વાણીને રટતા એવા કાગડા-
ઓના સમૂહથી ઘેરાયેલા એવા આ શિયાળોના સમય
છે. હે મિત્ર! આ કાંઈ વચ્ચતનો ઉત્સવ પ્રગટ કરવા-
નો કાળ નથી. ૧૪૪

અમ્બોજપ્રકરોડય કેતકકુલ કુન્દોત્કરઃ કૈવ-
ભ્રાતો મહિાગણોડય ચમ્પકચયો જાતીસમૂહોડ-
થવા । નો ચેદાદરમાતતોતિ પિક તે લેવં ધૃયા મા
કૃયા, યસાત્કાપિ કદાપિ કોડપિ ભવિતા યસ્ય-
દુગુણાન્નાસ્યતિ ॥ ૧૪૫ ॥

હે હાલ! આ કમળનો સમૂહ, કેતકોનાં ફલ,
મોગરાનો ગુમ્મો, પોયણીનો સમૂહ, મહિકાનો ગુણ,
ચંપાનો ઢગલો કે પછી જાતિફલનો સમૂદાય જો તારો
આદર ન કરે તો તેથી તું નકામો ખેદ કરીશ નહિ;
કારણ કે ક્યાંકે કાંઈ વખતે કોક તો એવું નીકળશે કે
જો તારા ગુણોને બહુશે. ૧૪૫

આસાદાગ્રવનીમિમાં પ્રતિ નવમાત્યાય તન્મજ્જરીં
મૈવં પશ્ચમમશ્ચ નન્દનવનધ્રાન્યા તયા કોકિલ ।
एषा वायसमण्डली घनशिरःशुल्लहतिव्याकुला
कुम्भायैर्विधીकरीष्यति वृथा श्रोत्राणि 'सत्पत्रिणाम्' ॥

હે હાલ! આ નવા આંબાવાડિયામાં પહેલો જઈને
તેમ જ આંબાની દોમળ માળર ચાખીને, તેને બ્રમથી
નંદનવન માની લઈને તું તારા પંચમસરથી ગાવાની
શરૂઆત કરીશ નહીં; કારણ કે માયાની ભારે વેદનાને
પ્રગટ કરીને અકળાવી મૂકે, એવી આ કાગડાઓની
પંક્તિ 'કા કા'ના ખરાબ શ્વનિઓથી સુંદર પક્ષી-
ઓના કાનને પથ્થુ ફોગટ બહેરા કરી નાખશે. ૧૪૬

एतज्जन्तु घटे वटे यत यकाः काका वराका अपि
क्राकुर्वन्तु सदा निनादपटवस्ते पिप्पले पिप्पले ।

સોડ્યઃ કોડપિ રસાલપહ્લવનવમાસોદ્દસત્પાટવ-
શ્રીહત્કોકિલકળ્પજૂનકલાલીલાબિલાસક્રમઃ ॥ ૧૪૭

એ બગલાં ભલેને વડની છાયામાં બેસીને રાવ
નાખ્યા કરે અને પેલા ગિયારા કાગડા પથ્થુ ભલેને
અવાજ કરવામાં કુશળ ગણાતા, પીપળે 'કાં કાં' ક્યાં
કરે; પરંતુ આંખનાં નવપહોવા ખાવાથી જેમાં ચાતુર્ય
વિકસી રહ્યું છે એવા કીડાકીડકાના કંઠના ફૂનનરૂપ
લીનાવિદાસનો આનંદ તો કાંઈ જોર જ છે. ૧૪૭

ચાતક :

एक एव रगो मानी चिरं जीवतु चातकः ।

ચિયતે વા પિપાસાયાં યાચતે વા પુરંદરમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

જે એક જ પક્ષી ખરેખર માની છે, તે ચાતકપક્ષી

લાંબા કાળ સુધી જીવતા રહે. એ તરસમાં ને તરસમાં
મરી જશે કે પછી તે છદ્મથી મેઘની પાસે યાચના કરશે.

पिपासाक्षामकण्ठेन याचितं चाम्नु पक्षिणा ।

નવમેષોજ્જિવા ચાસ્ય ધારા નિપતિતા મુલે ॥ ૧૪૯ ॥

જેનો કંઠ તરસને કારણે સુકાઈ ગયો છે, એવા
આ ચાતકપક્ષીએ જેવું પાણી માગ્યું કે તરત જ નવા
મેઘમાંથી છૂટેલી પાણીની ધારા તેના મુખમાં પડી. ૧૪૯

शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम् ।

કિંતુ કૌલઘ્રતોદ્ગ્રસજ્ઞ પરદુઃસહઃ ॥ ૧૫૦ ॥

ગમે તે સમયે મળી આવે એવા કાંઈ પથ્થુ સામાન્ય
જીવન(પાણી)થી ચાતકને જીવવું હોય, તોપણ તેનાથી
જીવી શકાય એમ છે; પરંતુ જો મત પોતાના કુલની
પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું હોય, તેને તોડવાનો પ્રસંગ
આવે, એ તો ખરેખર અત્યંત મુશ્કેલ છે. ૧૫૦

अवश्यकारणैः प्राणान्धारयत्येव चातकः ।

પ્રાર્થનામદ્ભર્મીતોડપિ શકાદપિ ન યાચતે ॥ ૧૫૧ ॥

આ ચાતક પાસે બળ મળવાનાં કારણો જરૂર હોવાં
જોઈએ અને એ કારણે જ તે પ્રાર્થોને ધારણ કરી
રહ્યું છે; પરંતુ પોતાની પ્રાર્થનાનો ભંગ થાય એ
ભયને કારણે તે ચાતક મેઘરાજ છંદ પાસે પથ્થુ માગણી
કરતું નથી. ૧૫૧

चातक धूमसमूहं दृष्ट्वा मा धाव वारिधरबुद्धया ।

इह हि भविष्यति भवतो नयनयुगादेव वारिणां पूरः ॥
હે ચાતક! ધુમાડાના ગોઝગોઝા જોઈને 'એ મેઘ
છે,' એમ ખોટું અનુમાન કરીને તું દેડાડોડ કર નહિ.
એ ધુમાડાના ગોઝાથી તો તારાં જ એ નેત્રથી પાણીનાં
પૂર વહેવા લાગશે. ૧૫૨

यद्यपि चातकपक्षी क्षुपयति जलधरमकालबेलायाम् ।
તદપિ ન કુપ્યતિ જલદો ગતિરિહ નાન્યા ચતસ્તસ્ય ॥

જોકે આ ચાતકપક્ષી વરસાદનો સમય થતા પહેલાં
જ અકાળે મેઘ પાસે પ્રાર્થના કરે છે; તોપણ આ મેઘ
તેની પર દાવ કરતો નથી; કારણ કે અહીં મેઘને છાડી-
ને ચાતકની બીજી કાંઈ ગતિ નથી. ૧૫૩

दीनोन्नतचलपक्षतया बह्वपि लज्जमवातु ।

ચાતક સત્ત્વમાવનયા કિમપિ યદસ્તિ તદ્વત્ ॥ ૧૫૪ ॥

હે ચાતક! દીન બનીને પાંખોને ઊંચી કરીને ચંચલ
બનાવીને અર્થાત્ યાચના કરીને જો તે 'ધણું' ધણું
મેળવ્યું હોય, તે બધું ફોગટ છે; પરંતુ તારો સારી
રીતે આદરસત્કાર થતાં તે જો કાંઈ થોડું ધણું મેળવ્યું
હોય, તે તારી પાસે ભલે રહ્યું. ૧૫૪

વિશ્વોપગીઘ્યે ન પિવત્યપોઽનં પદ્માકરે યદપિ
ચાતકચેત્ । સ્વાર્થક્ષતિસ્તસ્ય વૃષાતુરસ્ય લઘુત્વ-
મેવાસ્તિ ન કિંચિદસ્ય ॥ ૧૫૫ ॥

જે આ કમળોનું સરેવર સમસ્ત વિશ્વને જીવન
(જલ) આપીને જિવાડનાર છે તેમાં જો આ ચાતક
જલનાં પાન ન કરે તો તે તરસથી પીડાશે અને તેના
સ્વાર્થની હાનિ થશે; પરંતુ તેથી તે ચાતક હંધી
નતને છે, એમ નહિ કહેવાય ॥ ૧૫૫ ॥

ઋષ્ણૌઠ્ઠમીયમહો મુધેયં કિં યાચસે ચાતક-
પોત મેધમ્ । અત્યુજિતં ગજિતમાત્રમસ્મિન્મોઘરે
વિન્દુલવસ્તુ દૂરે ॥ ૧૫૬ ॥

હે ચાતકના મુચ્ચા ! જોયો ડોક કરીને આ મેધની
છ યાચના કરે છે, તે ફેગટ દે. આ મેધ વિશે તો
ધણી જોએથી સંભળાતી એવી ગર્જના જ પડેલી છે,
માફી જલનું એક ટીપુ તો દૂર જ રહ્યું ॥ ૧૫૬ ॥

વૃથા કથં નૃત્યસિ ચાતક ત્વં ન નીલમેયોઽય
ગજો મદાન્ધઃ । સ ત્વાદ્દોષ્યો ન દ્વાસિ નૂનં
માતૃદ્વાનં મધુપેઞ્ચ એવ ॥ ૧૫૭ ॥

હે ચાતક ! તું શા માટે ફેગટ નાચ કરી રહ્યો
છે ? આ નીલ મેધ નથી, આ તો મદથી અંધ બનેલો
હોયો છે. એ હોયો તારા જેવાઓને કાંઈ આપતો નથી.
એ તો ભમરાઓને જ અંદરજળનાં દાન કરે છે. ૧૫૭

આત્માનમમ્મોનિધિરેતુ શોર્પં બ્રહ્માણ્ડમાસિચ્છતુ
વા સરંગૈઃ । નાસ્તિ ક્ષતિર્નોપવિત્તિઃ કદાપિ પચોદયુત્તેઃ
શ્ચલુ ચાતકસ્ય ॥ ૧૫૮ ॥

સમુદ્ર ભલે પોતાની ભતને સ્કંધી કે કે પછી પોતાના
રંગોથી પ્રદાહિતરને જલહી ભરી દે; તેથી ચાતકને
કાંઈ હાનિ થવાની નથી કે કાંઈ વહિ થવાની નથી;
રશ્મી હે ચાતક તો મેધ પર નિર્વાહ કરે છે. ૧૫૮

અન્યેઽપિ સન્તિ ચત તામરસાવતંસા
હંસાવલીલચિનો જલસંમિવેશઃ ।
ફોડ્યામહો ગુરુરયં ચત ચાતકસ્ય
પૌરંદરી યદમિવાજ્ઞલિતિ ચારિધારામ્ ॥ ૧૫૯ ॥

જેમાં રાતાં કમળ ખીણલાં છે અને ભવાં હંસોની
હાર મંડલના આકારમાં શોભા જોઈ છે, એવાં જગ-
દયો ખીન ધણાં છે; તોપણ આ ચાતક મેધસજ
કદની જગધારાની ધરણ કરે છે; એવા મેદલ આશ્ચ
આ ચાતક શા માટે રાખતો હશે ? ૧૫૯

સ્વચ્છાપુષ્કારજસાગિતાન્વિસુચ્ય
સ્વચ્છાપુષ્કારજસામરસાનપિ ચારિધારીન્ ॥

ચાતકઃ પિવતિ ચારિધરોદમિન્દૂન

મન્યે તદાનતિમયાચિલ્લરસોઽમિમાની ॥ ૧૬૦ ॥

જે સરેવરનાં જળ રાતાં કમળના સમુદ્ધની રજથી
રાતાં થયેલાં છે તેમ જ જે સ્વચ્છ અમૃત ભવાં સરસ
છે; તે જલને છોડીને જે ચાતક મેધમાંથી પકાતાં
જલનાં બિંદુનાં પાન કરે છે; તેવા હું તો એમ માનું
છું કે, એ અભિમાની ચાતક પોતાનું મસ્તક નમાવીને
જળ પીવું પડે, એ ભયે તે ખીણું જલ પીતો નથી.

ધિવારિદં પરિહતાન્યજલાશયસ્ય

ચાતકસ્ય કુરુતે ન વૃષાપ્રશાન્તિમ્ ।

ધિન્ચાતકં તમપિ ચોડ્યંતિયાસ્તલજન-

સ્તં તાદૃશં જ ચતુર્પૈતિ વિપાસિતોઽપિ ॥ ૧૬૧ ॥

જેણે ખીન જગાશયોના ત્યાગ કરેલ છે એવા
ચાતકની તરસને જે ચાંતિ આપતો નથી, તે મેધને
ધિકાર છે, તેવી જ રીતે તે ચાતકને પશુ ધિકાર છે
કે જે પોતે તરસથી પીડાતો હોવા છતાં નિર્લજ્જ
બનીને મેધનાં પાસે જ યાચના કરે છે. ૧૬૧

ચીજૈરદ્ધરિતં લતામિરલિતં વહીમિરુજ્જિમિતં

કન્દૈઃ કન્દલિતં જનૈઃ પ્રસુતિતં ધારાધરે વર્પતિ ।

ઞાતકચાતક પાતકં કિમપિ તે સમ્યક્ ન જાનીમહે

ચેનાસ્મિન્ન પવન્તિ ચલ્લુપુટકે દ્વિત્રાઃ પચોવિન્દ્વઃ ॥ ૧૬૨ ॥

હે બાઈ ચાતક ! બ્યારે આ મેધે ધારાબંધ વર-
સવા માંડ્યું, ત્યારે બીજાએ અંકુર રૂપ લીધું, લતાઓ-
એ પ્રગટ થવા માંડ્યું, વેલીઓએ ને કંદમૂળે વધવા
માંડ્યું તેમ જ ખેડૂતોનેએ આનંદપ્રમોદ કરવા માંડ્યા;
તોપણ તારી આ યાચના પડમાં જલનાં એ-ત્રણ
બિંદુઓ પણ પકાતાં નથી; તો તેમાં તારું કાંઈ પણ
પાપ હોવું જોઈએ, પરંતુ તે પાપ કયું છે, તે અમે
સારી રીતે બાળી શકતા નથી. ૧૬૨

અન્યે તે જલદાયિનો જલધારાવૃણાં વિનિમ્રન્તિ ચે
પ્રાપ્તચાતકં કિં વૃથા ચિરુતિઃ તિન્નોઽસિ વિશ્રમ્યતામ્
મેધઃ શારદ્ એવ કાશધવલઃ પાનીયરિકોદ્રો

ગર્જત્યેવ હિ કેવલં મુશતરં નો વિન્દુમપ્યુન્નતિ ॥ ૧૬૩ ॥

હે બાઈ ચાતક ! તારી તરસને દૂર કરે એવા જે
મેધો હતા, તે તો જુદા હતા. તે મેધો તો મયા ! હવે
તારા ચેદનથી કાંઈ વળવાનું નથી. તું થાકી ગયો છે,
માટે હવે તો આરામ લે. સરદમુદ્રોને આ કાસના પુષ્પ
જેવા સદૃશ મેધ છે, તે તો પાણીથી ખાલી થયેલ પેટ-
વાદો છે. એ મેધ કદા વધારે પડતી ગર્જના જ કરે
છે, પરંતુ પાણીનું એક ટીપું કેંકેતો નથી. ૧૬૩

હે ચક્રનાક ! કમળોના વનનો જે એકમાત્ર મિત્ર છે, એવો આ સૂર્ય અસ્ત પાગ્યો છે. ખરેખર, કાંઈ પણ માણસ વિધિએ રચેલ નિમોષીને ઓળંગી શકે એમ નથી, માટે તું ધીરજનું અવલંબન કર અને શોક કરવાનો છોડી દે; કારણ કે જે ધીર જનો હોય છે, તે જ વિપત્તિને તરી બળ્ય છે; જેમનાં ચિત્ત દીન છે, તે તરી શકતા નથી. ૧૭૯
પોપટ

અતિલેપુ વિહંગેપુ હન્ત સ્વચ્છન્દચારિપુ ।

શુક પહ્લરવન્ધસ્તે મધુરાણાં ગિરોં ફલમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

એ તો ખેદની વાત છે કે જ્યારે બધાં જ પક્ષીઓ મેં ત્યાં વિહાર કરતાં હોય છે, ત્યારે હે પોપટ ! તારી મધુર વાણીનું કૃષ્ણ એ છે કે તારે પિંજરાની અંદર બંધાઈને રહેવું પડે છે. ૧૮૦

કિંશુકે શુક મા તિષ્ઠ ચિરં ભાવિફલેચ્છયા ।

વાહ્યરક્તમસન્નેન કે કે જાનેન વાહ્યતાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

હે પોપટ ! ભવિષ્યમાં કૃષ્ણ મળશે એ ઇચ્છાથી તું આ કેસડાનાં ફૂલ પર બેસી ન રહે ! એ ફૂલે પોતાના ખંડારના રંગમાં આસક્ત કરીને કાને કાને છેતર્યાં નથી ? કાકા ! કિં કિં ન કુર્ણન્તિ કેદ્દારં યત્ર યત્ર બા ।

શુક એવ પરં વંક્તિ નૃપહસ્તોપલાલિતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

શુ આ કાગડા બ્યાંલાં 'કો' 'કો' કરીને બખાળા કરી મૂકતા નથી ? પરંતુ જેનાં લાલનપાલન રાખીને હાથે ધાય છે એવો આ પોપટ ઉત્તમ વાણી બોલે છે.

શુક તથ પઠનં વ્યસનં ન ગુણઃ સ ગુણાભાસઃ ।

સમજન્તિ યેનામરણં શરણં પહ્લરવાસઃ ॥ ૧૮૩ ॥

હે પોપટ ! તું જે મીઠી વાણીથી પાક બોલે છે, એ તારા માટે તો દુઃખ છે. એ તારે માટે શુભ નથી, પણ શુભનો આભાસ છે. એ મીઠી વાણીને કારણે જ તને મરણ સુધી પિંજરામાં રહેવાનું મળેલું છે. ૧૮૩

કીર નીરસકરીરપાદપે કિં સ્થિતોડસિ કથ-
યામિ ધીરઃ । મામકીનસહકારપાદપા દુઃસમીર-
લહરીમિરાહતાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

'હે પોપટ ! તું આ રસ વિનાના ફરડાના છોડ પર શા માટે બેઠેલો છે ?' (પોપટ બ્યાબ આરે છે) 'હું તમને તેડું કારણ ધીરજથી કહું છું. મને આશરો આપનારાં એવાં આંગાનાં રક્ષે તીક્ષ્ણ પવનોના અપાટ-
થી પડી ગયાં છે; એટલે બીજો ઉપાય નથી.' ૧૮૪

સુભાષિતસાધ્યયનેડનુપર્કં શુકં વરાકાઃ પ્રહસન્તિ
કાકાઃ । તમેવ સંસત્સુ ગિરં ફિરન્તં દૃષ્ટ્વા મવન્તિ

ત્રપયાન્તતાસ્યાઃ ॥ ૧૮૫ ॥

જ્યારે આ પોપટ સુદર વાણી બોલવાના અભ્યાસમાં ગરકાવ થયેલો હતો, ત્યારે હલકા કાગડાઓ તે પોપટને હસતા હતા; પરંતુ તે જ પોપટ જ્યારે સહાઓમાં મીઠી વાણી બોલવા લાગ્યો, ત્યારે તે જોઈને કાગડાઓનાં માથાં લબ્બાને કારણે નમી પડેલાં હતાં. ૧૮૫

દ્રાક્ષાં પ્રદેહિ મધુ વા વદને નિવેહિ દેહે વિવેહિ
કિમ્ વા કરલાલનાનિ । જાતિસ્વભાવચપલઃ પુનરેષ
કીરતત્રૈવ યાસ્યતિ કુશોદરિ મુક્તચન્દ્રઃ ॥ ૧૮૬ ॥

હે પાતળા કમરવાળા સુદરી ! આ પોપટને તું દ્રાક્ષ આપ કે તેના મુખમાં મધુર રસ રેડ, કે પક્ષી તેના શરીર પર કામળ હાથ ફેરવ; પરંતુ એ પોપટ જન્મજાત સ્વભાવથી જ ચપલ છે, તેથી તારા બંધન-
માંથી મુક્ત થશે, તેની સાથે જ તે જગતમાં જ યાસ્યો જશે. ૧૮૬

હે કીર કૈરવસુગીરિતિ સંકલ્પ્ય મા માત્ર
સંરસસિ સજનરજ્જનાય । વાલોડપિ ચત્ર ફલકઠ-
મુકઠપીઠઃ સંલેહિ કોમલકુહૂકૃતપૂર્ણકર્ણઃ ॥ ૧૮૭ ॥

હે ભાઈ પોપટ ! જે વખતે એક કાચલતું બચ્ચું પણ પોતાના સુકામળ મધુર કંઠથી કામળ કુહૂક કરીને શ્રોતાજનોના કાનને આનંદ આપનાર બનીને સન્મનોના રંગન માટે બોલતું હોય, તે વખતે મારી વાણી મધુર છે એમ માનીને જ ફક્ત તું કંઈ વાણી બોલતો નહિ (નહિ તો તારી વાણી કાંઈ નહિ સાલશે) ।

દ્વદમપટ્ટ કપાટં જર્જરઃ પહ્લરોડ્યં

વિરમતિ ન ગૃહેડમિનકૂરમાર્જારયાત્રા ।

શુક મુકુલિતજિહ્વઃ સ્થોયતો કિં વચોમિ-

સ્તવ વચનવિનોદે નાદરઃ પામરાણામ્ ॥ ૧૮૮ ॥

હે પોપટ ! તારા પિંજરનું બારણું સારું નથી. તારું પાંજરું પણ શુદ્ધશીશું બની ગયું છે. કૂર બિલાડાઓની હરફર આ ધરમાં ઓછી થતી નથી; માટે તારી જીભને કળીની જેમ સંકુચિત રાખીને તું બોલવાનું બંધ રાખ. તારાં વચનોથી કાંઈ લાભ થવાનો નથી; કારણ કે આ પામર જનોને તારી વાણીના વિનોદમાં કાંઈ આદર નથી. ૧૮૮

અયુત્તવચનલીલાવિભ્રમૈરજપાનં રચય ચતુર કીર
બ્રાન્તચિત્તિપુતેપુ । અકલિતપરસેવાતાપપાપઃ પિકોડસૌ
મજત વિપિનઘાટીમેષ પીયૂષકઠઃ ॥ ૧૮૯ ॥

હે પોપટ ! જેમનાં ચિત્ત ભમી ગયેલાં છે, એવાં આ પક્ષીઓના તું તારાં અમૃત સમાન મીઠાં વચનો

ની રચનાની રમતથી અનુપાન મળે એ રીતનો આદર-
સહાર કર. તે દરમિયાન જેનો અનુત જેવો કંઈ છે,
એવી આ પ્રાયશ કે જે ખીનીની સેવા નહિ કરવાના
તાપના પાપથી દોષવાળો બનેલ છે, તે ભલે જન્મની
પાટ સેવ્યા કરે. ૧૮૯

અમુખિનુદ્યાને વિદ્યુત્કલ્પ પ્રતિકૂલં
વિલોલઃ કાકોલઃ કળપતિ સ્વલુ યાવત્કુતરમ્ ।

સલ્લે સાવત્કીર દ્રવ્ય દ્વિ વાચંચમકલાં
ન મૈનેત ન્યૂતો મવતિ ગુણભાગ્નં ગુણગણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

બ્યાં મુધી આ બગીચામાં પક્ષીઓમાં હુએ એવા
ચપળ કામગીરી કાનને કહોર લાગે એ રીતે 'કા કા' કરી
રેલો છે, ત્યાં મુધી તે મિત્ર પોપટ ! તારી હોરે વાણીની
કળ છે, તેને હૃદયમાં જ સારી રીતે સાચવી રાખ;
કારણ કે શુભવાન બનેના શુભોને સમુદાય મોન
રાખવાને કારણે આછો થતો નથી ૧૯૦

દ્યૈ પક્ષીમિદ્દેનુચિતસમારમ્ભરમિકેઃ
સમન્તાદાક્રાન્તા વિવિધમયાણપ્રણયિમિઃ ।
તરોરસ્ય સ્કન્ધે ગમય સમયં કીર નિશ્ચતં
ન જાણી કલ્યાણી સવિદ્ મુક્તમુદ્રેય ક્રમમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

અનુચિત કાર્યો કરવામાં જેને રસ છે, એવા આ
ખીલ લોકો વિષેના લેખ કરેલાં બાલોને ધારણ કરીને
આ પક્ષી (લોકોના નિવાસ)માં ચારે બાજુ ધૂમી
રેલા છે; માટે આ મોટા વૃક્ષના યામાં ભરાઈ રહીને
થોડો સમય પસાર કર. હે પોપટ ! અહીં તારી વાણી
કલ્યાણ કરનારી નહીં બને. માટે મુખમુદ્રા (મોન)
રચવી, એ જ તને શરણ આપનાર છે. ૧૯૧

અમુખિનુદ્યાને તરુમિરમિરામે વિટપિનઃ
સ્ફુટ નૃત્યદ્યુતીવિવિધનવસંતીતકલનાત્ ।
પરાન્તૈઃ પૂર્ણાઃ ક દ્યૈ સ્વ વર્ણાવલિપદ-
ક્ષમશોભા વેસા દ્વિજવર શુક શ્રામ્યસિ કુતઃ ॥ ૧૯૨ ॥
અનેક પ્રકારનાં જ્યોત્ષી શોભતા આ બગીચામાં
નાચ કરતા બમરાઓનાં નવાં નવાં વિવિધ સંગીતોના
શ્રવણથી વૃક્ષો ખૂબ જ આનંદમાં આવીને રસપૂર્ણ
બનેલા છે, ત્યાં પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ હે પોપટ ! વૃક્ષોની
કારથી રચેલાં પદોના ક્રમ તું રચશે તેને સાંભળનાર
અને બાજુનાર ડોણ હશે ! માટે તું જા માટે ખેદ
ધરે છે ? ૧૯૨

અયે કીરણીપરિશ્વદ ઘ્યા વાસરશતં
કિમર્થં ત્વં વ્યર્થં ક્ષપયસિ પલાશે રમસવઃ ।
યદા પુષ્પારમ્ભે મુલમલિનિમા કિન્નુકતરો-
સ્તદેવેદં જ્ઞાતં ફલપરિષયો દુર્લભવરઃ ॥ ૧૯૩ ॥

હે પોપટની પંક્તિ ! આ પલાશ પર ખોટું સાહસ
કરીને તારે નકામો વખત ગાળી રહ્યાં છે. અહીં સો
સો દિવસ ગાળો, તોપણ કાંઈ લાભ થવાનો નથી.
બ્યારે વસંતઋતુ આવે છે, ત્યારે તે પલાશના છોડ પર
કાલિયા છવાઈ બસ છે; એથી બચવામાં આવ્યું કે,
'આ વૃક્ષ વિષે ફળના પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી, તે
તો અત્યંત દુર્લભ છે.' ૧૯૩

અપારઃ પાયોધિઃ પુલિનપદવી યોજનશતં
નિરાલમ્બો ભાગોં વિચિતિ કિલ શન્યા દશ દિશઃ ।
હૃતીવાયં કીરઃ કતિવયપદાન્નૈવ ગગને
મુદુર્ગ્ગમ્યન્નામ્યપતતિ ગુણુદ્ધે પુનરપિ ॥ ૧૯૪ ॥

આ સમુદ્ર અપાર છે. તેના કિનારાની પદવી સો
યોજન દૂર છે. ભાગમાં કાંઈ આધાર નથી. આકાશમાં
દશ દિશાઓ અચ્ચ બંધી લાગે છે. એ રીતે બધું
બાંધીને જ આ પોપટ આકાશમાં થોડાંક પગલાં જીડીને
અને ત્યાં વારંવાર ભમી બમીને શુભથી ભરેલા જે
વૃક્ષોના પોતે આશ્રય લીધા હશે, ત્યાં પાછો આવી
પહોંચે છે. ૧૯૪

દ્વિજકુલપતે મેધાસિન્ધો મુખાપિત્ત્વોદિ
ત્વયિ ગૃહમુપાયાતે જાતં બહુપકૃતં મમ ।
અવિદ્ નિયતં ચાલ્યા વૃક્ષાઃ સ્થિયઃ પરિચારકાઃ
લુક ભગવતો નામ પ્રીતા ગૃણન્તિ મુદુર્ગ્ગમ્ય ॥ ૧૯૫ ॥
પક્ષીઓનાં કુળમાં શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધિના સાગર અને સારા
ઉચ્ચારવાળી વાણી બોલવામાં વિદ્વાન એવા હે પોપટ !
તું અચારે ઘેર આવીને રહ્યો, તેથી તે મારા ઉપર કથા
ઉપકાર કર્યાં છે; કારણ કે અહીં હવે નિયમિત રીતે
બાળકો, વૃદ્ધ બનેા, સ્ત્રીઓ અને સેવક-સેવિકાઓ અત્યંત
પ્રસન્ન થઈને લાજવાનાં નામ વારંવાર રચ્યા કરે છે.

વાસઃ કાષ્ઠનપણ્ણરે વૃષકરામ્ભોજેતનૂમાર્જનં
મદ્યં સ્વાદુરસાલશાહિમકલં વેયં મુખાં પયઃ ।
પાઠઃ સંસદિ રામનામ સતતં પીરસ્ય કીરસ્ય મે
હા હા હન્ત યથાપિ જન્મવિટપિકોદં મનો ધાવતિ
'સેનાના પિંગરમાં મારો નિવાસ છે; રામજોના
કરકમળોથી મારા શરીરને સાફ કરવામાં આવે છે;
મીઠાં રસભર્યાં દાહમાં ફળ ખાવા માટે મળે છે, અનુત
જેવાં મીઠાં બળ પીવા માટે છે; હું પીરવવાથી પોપટ
હું, તેથી મારે સત્તામાં નિરંતર રામનાં નામ રટવાનાં
હોય છે, તોપણ ખરેખર ખેદ છે કે મારું મન અને
જન્મ આપનાર વૃક્ષોના બોધાણથી જન્મમુખિમાં બંધાને
દોડી રહ્યું છે.' ૧૯૬

હે ચક્રવાક ! કમળાના વનનો જે એકમાત્ર મિત્ર છે, એવો આ સૂર્ય અસ્ત પાગ્યો છે. ખરેખર, કાંઈ પણ માણસ વિધિએ રચેલ નિર્માણને ઝોળંગી શકે એમ નથી, માટે તું ધીરજનું અવલંબન કર અને શોક કરવાનો છોડી દે; કારણ કે જે ધીર જનો હોય છે, તે જ વિપત્તિને તરી વળે છે; જેમનાં ચિત્ત દીન છે, તે તરી શકતા નથી. ૧૭૯

પોપટ

અલિલેપુ વિહંગેપુ હન્ત સ્વચ્છન્દવારિપુ ।

શુક પહ્લરગ્ન્યસ્તે મધુરાણાં ગિરાં ફલમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

એ તો ખેતી પાત છે કે જ્યારે બધાં જ પક્ષીઓ ગમે ત્યાં વિહાર કરતાં હોય છે, ત્યારે હે પોપટ ! તારી મધુર વાણીનું ફળ એ છે કે તારે પિંજરાની અંદર બંધાઈને રહેવું પડે છે. ૧૮૦

કિંશુકે શુક મા તિષ્ઠ ચિરં ભાવિફલેછય ।

વાણરક્ષ્મસજ્ઞેન કે કે નાનેન વાઙ્મતાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

હે પોપટ ! ભવિષ્યમાં ફળ મળશે એ ઇચ્છાથી તું આ કેસમાં ફલ પર ખેતી ન રહે । એ ફલે પોતાના બહારના રખાં આસક્ત કરીને કોને કોને ઉત્પાદાં નથી ? કાકાઃ કિં કિં ન કુર્વન્તિ કેહ્વારં યત્ર યત્ર વા ।

શુક એવ પરં વંક્તિ નૃપહસ્તોપલાલિતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

શુ આ કાગડાં જ્યાંલાં 'કો' 'કો' કરીને બખાળા કરી શકતા નથી ? પરંતુ જેનાં લાલનપાલન રાખીને હાથ ધાય છે એવો આ પોપટ ઉત્તમ વાણી બોલે છે.

શુક તથ પઠનં વ્યસનં ન શુભઃ સ શુભાભાસઃ ।

સમજનિ યેનામરણં શરણં પહ્લરવાસઃ ॥ ૧૮૩ ॥

હે પોપટ ! તું જે મીઠી વાણીથી પાક બોલે છે, એ તારા માટે તો દુઃખ છે. એ તારે માટે શુભ નથી, પણ શુભનો આભાસ છે. એ મીઠી વાણીને કારણે જ તને મરણ સુધી પિંજરામાં રહેવાનું મળેલું છે. ૧૮૩

કીર નીરસકરીપાદયે કિં સ્થિતોડસિ કથ-
યામિ ધીરતઃ । મામકીનસહકારપાદપા દુઃસમીર-
હહરીમિરાહ્વાતઃ ॥ ૧૮૪ ॥

‘હે પોપટ ! તું આ રસ પિનાના કેસના છોડ પર શા માટે બેસે છે ?’ (પોપટ જવાબ આપે છે :) ‘હું તમને તેવું કારણ ધીરજથી કહું છું. મને આશરો આપનારાં એવાં આંખનાં શ્લેષ તીક્ષ્ણ પવનોનાં ગપાટા-થી પડી ગયાં છે; એટલે બીએ ઉપાય નથી.’ ૧૮૪

સુભાષિતરત્નાંગાર્યનેડુપરંકં શુકં વરાકાઃ પ્રહસન્તિ
કાકાઃ । તમેવ સંસલ્સુ ગિરં કિરન્તં દૃષ્ટ્વા મવન્તિ

ત્રપયાનતાસ્યાઃ ॥ ૧૮૫ ॥

જ્યારે આ પોપટ સુંદર વાણી બોલવાના અભ્યાસમાં ગરકાવ થયેલો હતો, ત્યારે હલકા કાગડાઓ તે પોપટને હસતા હતા; પરંતુ તે જ પોપટ જ્યારે સજ્જાઓમાં મીઠી વાણી બોલવા લાગ્યો, ત્યારે તે બેઠેને કાગડાઓનાં માથાં લબ્બને કારણે નમી પડેલાં હતાં. ૧૮૫

દ્રાક્ષાં પ્રવેદિ મધુ વા વદને નિષેદિ દેદે વિષેદિ

કિસુ વા ફરલાલનાનિ । જાતિસ્વભાવચપલઃ પુનરેષ

કીરસ્તત્રૈવ યાચ્યતિ કુશોદરિ મુક્તવન્ધઃ ॥ ૧૮૬ ॥

હે પાતળી કમરવાળી સુંદરી ! આ પોપટને તું દ્રાક્ષ આપ કે તેના મુખમાં મધુર રસ રેડ, કે પછી તેના શરીર પર કામળ હાથ ફેરવ; પરંતુ એ પોપટ જન્મજન્મ સ્વશાવધી જ ચપળ છે, તેથી તારાં બંધન-માંથી મુક્ત થશે, તેની સાથે જ તે જન્મમાં જ યાત્રો જશે. ૧૮૬

હે કીર કૈરવસુગીરિતિ સંકલ્પ્યં મા માત્ર

સંરસસિ સજ્જનરક્ષનાય । વાલોડપિ યત્ર કલકળ-

મુકળ્ઠપીઠઃ સંલેદિ કોમલકુહૂક્તપૂર્ણકર્ણઃ ॥ ૧૮૭ ॥

હે ભાઈ પોપટ ! જે વખતે એક કાચલનું બન્ધુ પછી પોતાના સુકામળ મધુર કંઠથી કામળ કુહૂક કરીને એતાજુનોના કાનને આનંદ આપનાર બનીને સન્મનેના રંગન માટે બોલતું હોય, તે વખતે તારી વાણી મધુર છે એમ માનીને જ કહત તું કંઈ વાણી બોલેલો નહિ (નહિ તો તારી વાણી કાંઈ નહિ સાંભળે ।)

દ્વમપદુ કપાટં જર્જરઃ પહ્લરોડ્યં

વિરમતિ ન શૂદેડમિન્કૂરમાર્જારયાત્રા ।

શુક મુકુલિતજિહ્વઃ સ્થોપતો કિં વચોમિ-

સ્તવ વચનચિતોદે નાદરઃ પામરાણામ્ ॥ ૧૮૮ ॥

હે પોપટ ! તારા પિંજરનું બારણું સારું નથી. તારું પાંજરું પણ શુષ્કશીર્ષુ બની ગયું છે. કૂર બિલાડાઓની હરફર આ ધરમાં ઝાંછી થતી નથી; માટે તારી જીભને કળાની જેમ સંકુચિત રાખીને તું બોલવાનું બંધ રાખ. તારાં વચનોથી કાંઈ લાભ થવાનો નથી; કારણ કે આ પાંખર જનોને તારી વાણીના વિનોદમાં કાંઈ આદર નથી. ૧૮૮

અમૃતવચનલીલાવિષ્ણ્વમૈત્રપાનં રચય વતુર કીર

ભ્રાન્તચિત્તેપુ તેપુ । અકલ્પિતપરસેવાતાપપાપઃ પિકોડસૌ

મજતુ વિપિનવાટીમેષ પીયૂષકળઃ ॥ ૧૮૯ ॥

હે પોપટ ! જેમનાં ચિત્ત લમી ગયેલાં છે, એનાં આ પક્ષીઓનાં તું તારાં અમૃત સમાન મીઠાં વચનો-

ની રચનાની રમતથી અલપાન ગ્રે એ રીતેના આદર
સહાર કરે તે દરમિયાન જેનો અમૃત જેવો કંઠ છે,
એવી આ પ્રાણ કે જે બીજીની સેવા નહિ કરવાના
તાપના પાપથી દોષવાળો બનેલ છે તે લાલે જ રચનાની
પાઠ સેવ્યા કરે ૧૮૯

અમુખિષ્ટાને વિદ્યગરલણ પ્રતિકૂલ
વિલોલ કાકોલ ફળવિ રણુ યાવત્કદુતરમ્ ।

સહે સાલ્કર દ્રવ્ય જ્વિ યાચચમકલા

ન મૌનન્યુનો મયતિ ગુણભાજા ગુણગણ ॥ ૧૯૦ ॥

ન્યા સુધી આ બગીચામાં પક્ષીઓના લુચ્ચો એવા
ચપળ કાગળો પાનને કોદર લાલે એ રીતે 'કા કા' કરી
રજો છે, ત્યાં સુધી તે મિન પોષ્ટ! તારી જે વાણીની
ઠળા છે તેને હૃદયમાં જ સારી રીતે સાચવી રાખ
કારણ કે ગુણવાન જોનાના ગુણોના સમુદાય મોન
રાખવાને કારણે જોઈએ થતો નથી ૧૯૦

દ્ય પક્ષીમિહૈરનુચિતસમારમ્ભરસિકૈ

સમ-વાદાન્તાન્તા વિપવિવમગ્નાપ્રગયિમિ ।

સરોરસ્ય સ્કન્દે ગમય સમય કીર નિશ્ચુત

ન વાળી કલ્યાણી સદિહ મુલમુદ્રેવ દારણમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

અનુચિત કાર્યો કરવામાં જેમને રસ છે, એવા આ
બીલ થોડા વિષનો સેપ કરેલા બાણોને ધારણ કરીને
આ પક્ષી (બીલોના નિવાસ)માં ચારે બાજુ ઘૂમી
રજા છે મારે આ થોડા વૃક્ષના થડમાં ભરાઈ રહીને
થોડા સમય પસાર કરે છે પોષ્ટ! અહીં તારી વાણી
કલ્યાણ કરનારી નહીં અને મારે મુખમુદ્રા (મોન)
રચવી, એ જ તને શરણ આપનાર છે ૧૯૧

અનુમિત્રારામે તદભિરભિરામે વિટવિન

સ્ફુટ નૃત્યદ્રુમૃદ્ધીવિવિધનવસગીતકલનાત્ ।

પરાન્નં પૂર્ણં ક દ્ય તવ વર્ણાવલિપદ-

ક્રમધ્રોતા વેષા દ્વિજવર છુક શ્રામ્યસિ કુલ ॥ ૧૯૨ ॥

અનેક પ્રકારના વૃક્ષોથી ઘેરાતા આ બગીચામાં
નાચ કરતા ભમરાઓના નવા નવા વિવિધ સંગીતોના
શ્રવણથી વૃક્ષો ખુબ જ આનંદમાં આવીને રસપૂર્ણ
બનેલા છે. ત્યાં પક્ષીઓના ક્રિયા દે પોષ્ટ! વર્ણોની
હારથી રમેલા પંદોના ક્રમ વૃં રચશે તેને સાલગનાર
અને બાજુનાર કાણુ હશે? મારે વૃં શા મારે એક
ધર છે? ૧૯૨

એને કીરભેળીપરિવૃટ ઘૃષા વાસરણત
કિમર્થ ત્ય વ્યર્થ ક્ષપયસિ પલગો રમસત ।

યદા પુષ્પારમ્યે મુલમલિનિમા કિંશુકવરો

સ્તદેવેદ જ્ઞાત કલપરિચયો દુર્લભતર ॥ ૧૯૩ ॥

દે પોષ્ટની પડિત! આ પલાશ પર પોટુ સાંઠસ
કરીને તમે નકામો વખત ગાળી રહ્યા છો. અહીં સો
સો ફિવસ માળો, તોપણ કાંઈ લાલ થવાનો નથી
બ્યારે વસતકતુ આવે છે, ત્યારે તે પલાશના છોડ પર
કાલિમા છવાઈ બળ છે એથી બળધવામાં આવતું કે,
'આ વૃક્ષ વિષે કળના પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી, તે
તો અત્યંત દુર્લભ છે' ૧૯૩

અપાર પાયોધિ પુલિનપવતી યોજનશત

નિરાલમ્યો માર્ગો વિચિતિ કિલ શૃમ્યા દશ દિશ ।

ફતીયાય કીર કતિપયપદાન્યેવ ગગને

મુદુર્ભ્રામ્ય-ભ્રામ્યપતતિ ગુણટુલે પુનરપિ ॥ ૧૯૪ ॥

આ સુબદ્ધ અપાર છે તેના ડિંગરાની પદવી સો
યોજન દૂર છે માર્ગમાં કોઈ આધાર નથી આકાશમાં
દશે દિશાઓ ચાલ્યું જેવી લાગે છે એ રીતે બધું
બહોળું જ આ પોષ્ટ આકાશમાં ઘોડાક પગલા ઊડીને
અને ત્યાં વાર વાર ભરી ભરીને ગુણથી ભરેલા જે
વૃક્ષને પોતે આશ્રય લીધા હોતો, ત્યાં પાછો આવી
પહેલો છે ૧૯૪

દ્વિજકુલપતે મેધાસિન્ધો સુભાવિતકોવિદ

સ્વચિ ગૃહયુગાયાતે જાવ વહૂવકત મમ ।

સદિહ નિચત વાલા ઘૃષ્ટા સ્થિય પરિચારકા

છુક ભગવતો નામ પ્રીતા ગુણવિત સુદુર્લુહ ॥ ૧૯૫ ॥

પક્ષીઓના કુળમાં ક્રેલ શુદ્ધિના સાગર અને સારા
ઉપ્કારવાળી વાણી બોલવામાં વિકાસ એવા છે પોષ્ટ!
તુ અમારે ઘેર આવીને રહો, તેથી તે મારા ઉપર ધણી
ઉપકાર કર્યા છે કારણ કે અહીં હવે નિરાશિત રીતે
બાળકો, વૃદ્ધ બોનો, સ્ત્રીઓ અને સેવક-સેવિકાઓ અત્યંત
પ્રસન્ન થઈને ભગવાનના નામ વાર વાર રચ્યા કરે છે

વાસ કાન્નનપક્ષરે નૃપકરામ્યોજેત્તનમાર્જન

મક્ષ્ય સ્વાદુરસાદરાહિમફલ વેય સુધામ પય ।

પાઠ સસદિ રામનામ સતત ધીરસ્ય કીરસ્ય મે

હા હા હન્ત તયાપિ જન્મવિટપિકોહ મનો ધાવતિ

'સોનના પિંજરામાં અરો નિવાસ છે, રાખાઓના
કરકમલોથી મારા શરીરને સાફ કરવામાં આવે છે,
મીઠા રસભર્યા દ્રઢમના ફળ ખાવા મારે મળે છે, અમૃત
જેવાં મીઠા બળ પીવા મારે છે, હું ધીરજવાળો પોષ્ટ
છું, તેથી મારે સખામાં નિરતર રાખના નામ રટવાના
હોવા છે, તોપણ ખરેખર એક છે કે મારા મન અને
જનમ આપનાર વૃક્ષના બળોદરથી જન્મમિત્રા બનાવે
થોડી રજુ છે' ૧૯૬

સત્સંગત્યમવાપ્ય ચઃ પુરવને નાનાસાસ્વાદવત્
કીરઃ શાસ્ત્રવિચારચારુચનેરાનન્દકારી જને ।

દૈવનાસ્ફુટવાસ્પ્રપશ્ચપિહિતશ્રોત્રસ્ય સત્યાંટવીં

પ્રાપ્તસ્વાત્મસમપ્રગલ્ભકપિપ્પુ સ્થાનમૌનમેવોચિતમ્ ॥

નગરના બગીચામાં રહેલા જે પોપટ સારા જનોનો સંગ મેળવીને અનેક પ્રકારનાં મીઠાં લાગતાં તેમજ શાસ્ત્રના વિચારવાળાં વચનોથી સર્વ જનોને આનંદ આપનાર બન્યો હતો; પરંતુ દેવવશાત તે પોપટ જંગલમાં જઈ ચઢ્યો ત્યારે પોતાને ધણુ જ કાશ્યા ગણતા એવા વાનરોએ પોતાની સલાહ બરીને અસ્પષ્ટ વાણીથી હકાહક કરીને જેના કાન ભરી દીધા છે એવા જે પોપટ તો મૌન રાખવું, તે જ બોલ્ય ગણી લીધું. ૧૯૭

ખાતઃ કીર કઠોરચન્ન્યુરુપજ્ઞપ્રક્રોધાચિત્તેઃ કૂઝિત્તેઃ

કિં માધુર્યનિપિક્ષિક્ષિવિશદા કણ્ઠાવદુઃ શોષ્યતે ।

સેવં દૈવશાદૃશા પરિણતા રાજન્યપાત્રસ્ય તે

મિહૈશિલદ્રિવમિત્તિમુદ્રિતઘટઃ પ્રાપ્તો યતઃ પશ્ચરઃ ॥૧૯૮

હે ભાઈ પોપટ ! કઠોર ચાંચના ધસાવાથી કોષમય લાગતાં એવાં તારાં વચનોથી હવે શા લાભ થવાનો છે? મધુરતાથી ભરેલાં વચનો બોલવામાં ચતુર એવા તારા કંઠના કિન્નરે શા માટે સુઝાવી રહ્યો છે? એક વખત તું રાજના હાથમાં રહીને બેલતો હતો; પરંતુ હવે તો દેવની અવદુષ્ટાથી તારી એવી દશા થઈ કે બીલોએ જેના પાંખમાં કાણું પાડેલાં છે એવા ટંકાયેલા ધડા જ તને પાંજરાને બદલે રહેવાને આપ્યો છે. ૧૯૮

માનિક્યદ્રવ્યલિપ્તમૌલિકિતુલાં વિશ્રન્તિ નો દાહિમી

વીજાન્યેપ નિરીક્ષતે ન રમતે હૈમેડવ્યહો પશ્ચરે ।

તત્તાદ્યન્નવાલસંમમ્મહામોદૈકમેદરિવની

દૃષ્ટિર્મિં ગલિતાનય્યા હૃતગિરેત્યેવં શુકઃ શોચતિ ॥૧૯૯

માણેકના રસથી લેવાયેલ મોતીના જેવી શોભાને ધારણ કરનારાં દાડમનાં જે ખીજ છે, તેની સામે પથ્થુ આ પોપટ જોતો નથી તેમ જ જે સોનાનાં પાંજરા છે, તેમાં પથ્થુ રમતો નથી, પરંતુ અદ્વૈતોસ છે કે, 'સુંદર જંગલમાં રહેવાથી મળી રહેતા મોટા આનંદને આપનારી મારી રૂતિ મારી હતલાગી વાણીએ કરીને નાશ પામી છે' જે બાળતનો શોક આ પોપટ વારંવાર કરી રહ્યો છે. ૧૯૯

ચાતે યાતમયઃસ્થિતે સ્થિતમુપર્વાલોકિતે લોકિતં

યયુવાનશુકોડ્યમાકલયતે શુદ્ધાન્તહસસ્થિતઃ ।

તત્સર્વે મળિમિત્તિમેત્ય મવતા છાયાશુકાદ્વીશૃતં

તસ્મિન્કર્ણમુખાં વિતન્વતિ ગિરં તૂર્ણીં કિમુ સ્થીયતે ॥

અંતઃપુરની શણીઓના હાથ પર બેઠેલા જે બગીચાનો પોપટ મણિ જડેડ બીંત પર પડતા પોતાના પ્રતિબિંબને ખીજે પોપટ ધારીને તેને કહી રહ્યો છે કે, 'હે છાયાશુક ! મારા ચાલવાથી તું ચાલે છે. મારા નીચે બેસતાંની સાથે તું નીચે બેસે છે. હું જાએ જોઈ છું ત્યારે તું જોઈ જાય છે, તો પછી હું બ્યારે કાનને અમૃત જેવી મીઠી લાગતી વાણી બેહું છું, ત્યારે તું શા માટે મૂંઝા બેસી રહે છે? ૨૦૦

સ્વસ્થવ્યાપ્તિમપ્રમાનસતયા મત્તો નિરૂતે જને

ચન્નૂકોટિવિષ્ટિતારરુપો યાસ્યાન્યહં પશ્ચરત્ ।

इत्थं कीरवरे मनोरथमयं वीयूपमास्वादय-

त्यन्तः संप्रविशेश वारणकराकारः कणिप्रामणीः ॥२०१

(પાંજરામાં પુરાયેલ પોપટ મનમાં વિચારી રહ્યો હતો કે,) 'બ્યારે બધાં માધુર્યે પોતપોતાનાં કાર્મમાં મન પરાવીને મારાથી દૂર થશે, ત્યારે હું મારી ચાંચની આધીથી સળિયા પહેળા કરીને પિંજરામાંથી બહાર નીકળી જઈશ. ' એ રીતે એણે પોપટ મનોરથરૂપ અમૃત-તું પાન કરતો હતો, તેટલામાં હાથીની સુંઠ જેવા આકારના સર્પરાજે તે પાંજરામાં પ્રવેશ કર્યો ! (અને તેની આશા ધૂળમાં મળી ગઈ !) ૨૦૧

દૃષ્ટ્વા શાસ્ત્રાવકીર્ણં ફલમરનમિતં ભૂમિભાગાવનદં

ત્પક્ત્વા શાલપ્રકાણં પનસમુપગતશ્ચિન્તિત્યેત્વેતિ કીરઃ ।

हत्वा चञ्चुं ग्रहपौष्टिगलितपयसा संभृताशेषपक्षो

भिन्नચ્છોડીય ગન્તું ગગનપરિચિતા યા ગતિઃ સાપિનટ્ટા ॥

જેની કાળીઓ ફેલાયેલી છે, જે ફળના ભારથી નખી પડેલું છે અને જે ભૂમિના ભાગ સાથે અડી રહેલું છે એવા વિશાળ શાલવૃક્ષને જોઈને, 'તે તરી પડશે', એવા મનમાં વિચાર લાવીને આ પોપટ તેના ત્યાગ કરીને પનસના આડ પર પહોંચી ગયો. ત્યાં હરખમાં આવીને જેવા તેણે ચાંચનો પ્રહાર કર્યો કે તેની સાથે જ આડમાંથી નીકળેલા દુધથી તેની બધી જ પાંખો ભરાઈ ગઈ અને તે દેરાન થઈ ગયો, એટલું જ નહિ; પરંતુ બીડીને આકાશમાં ચાલી જવાની તેની બાણીની ક્ષતિ હતી તે પથ્થુ નાશ પાગી, ૨૦૨

કાકઃ

वयं काका वयं काका जल्पन्तीति प्रगे द्विकाः ।

તિમિરાસ્તિમો હન્યાદિતિ શક્તિત્માનસાઃ ॥૨૦૩॥

'અધકારનો શત્રુ સર્પનારાપથ અધકાર દર કરશે' એ વિષે જેમને શંકા થઈ છે, એવા આ બે-આર કાગડાઓ સવારના વખતે 'અમે કાગડા છીએ, અમે કાગડા છીએ' એમ વારંવાર બકવાદ કરી રહ્યા છે.

તુલ્યવર્ણચ્છદઃ કૃષ્ણઃ કોકિલઃ સહ સંગતઃ ।

કેન વિજ્ઞાચતે કાકઃ સ્વયં યદિ ન માયતે ॥૨૦૪॥

જેના વર્ણનો પ્રકાર સરખો છે એવો આ કાગડો
ઝાપલોની સાથે સંગતમાં આવી પહેંચે છે; પરંતુ
તે એ કાગડો પોતે જ કાકા બોલે નહિ, તો તેને
કાષુ ઓળખી લે. ૨૦૪

અહો મોહો વરાકસ્ય કાકસ્ય ચદસૌ મુહઃ ।

સરીસર્તિ નરીનર્તિ પુરતઃ શિશિર્હસવો ॥૨૦૫॥

અરે! આ બિચારા કાગડાનો મોહ કેટલો બધો
છે કે તે મોર અને હંસની પાસે વારંવાર અંધ છે અને
તેમની આગળ નાચ્યા કરે છે. ૨૦૫

આમરણાદાપ વિરુતઃ કુર્વાણઃ સ્પર્ધયા સહ મયૂરૈઃ ।

ફિં જાનન્તિ વરાકાઃ કાકાઃ કેકારવં કર્તુમ્ ॥૨૦૬॥

મોરની સાથે બરાબરી કરવાની મહેનતમાં પડેલા
આ કાગડા મરશ્યુ સુધી કેકારવ કર્યા કરે તોપણ કું તે
બિચારા કાગડા કેકારવ કરવાની કળાને અંજુ બરા? ૨૦૬
સત્કાક ત્વયિ યુક્તાઃ કટુકામૈવર્ણપૂર્વતાભુચિતાઃ ।

યદિ વિષ્ટાક્રમિપુટે તત્ર ન દોષા હિ તત્તિન્નમ્ ॥૨૦૭॥

હે કાગડા! કહાર વાણી, કાળ રંગ, બુધ્ધ્યાઈ અને
અપવિત્રતા એ બધા દોષો તો તારા જન્મની સાથે
જ જડાઈ ગયેલા છે; પરંતુ વિજ્ઞાના કાગડાથી તારો દેહ
પોષાયેલો છે એટલે તને તે બધા દોષોની ખબર ન
પડે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૨૦૭

વિધિરેવ વિશેષાર્હણીયઃ કરટ ત્વં રટ કસ્ટ-
વાપરાયઃ । સહકારતરૌ ચકાર યત્તે સહ વાસં
સરલેન કોકિલેન ॥૨૦૮॥

હે કાગડા! તું તારે રહ્યા કર, તેમાં તારો કયો
અપરાધ છે? કારણ કે એ વિશે તો વિધિ જ વિશેષ
નિંદાને લાયક છે કે જેણે આંખના દુક્કા પર સરળ
ઝાપલોની સાથે તારો વાસ કર્યો છે. ૨૦૮

કાકસ્ય ગાત્રં યદિ કાઙ્ગનસ્ય માણિમ્યરત્નં
યદિ ચચ્છદેશે । એકેકપદે પ્રથિતં મળીતાં તથાયિ
કાકો ન તુ રાજહંસઃ ॥૨૦૯॥

ધારો કે કાગડાનું શરીર સોનાનું રથવામાં આવે
અને તેની ચાંચ માણેક અને રતની જડવામાં આવે
તેમ જ તેની એક એક પાંખ માણેકોથી ગૂંથવામાં
આવે, તોપણ કાગડા કાંઈ રાજહંસ ગણાયો નહિ. ૨૦૯

ત્રોટીપુટં કરટ કુદ્મલવાય તાત યાવત્યતિ-
મ્રજતિ નાકમયં મરાલઃ । નો ચેદમદ્મલકટોરચા
વિદેગઃ સર્વે બુવીતિ નિજસંસદિ શંસિતારઃ ॥૨૧૦॥

હે કાઈ કાગડા! આ રાજહંસ અત્યારે સ્વર્ગમાં
વર્ષે રહ્યો છે, તે વખતે તો તારી ચાંચ પહેના કરીને
કાંકે મધુર બોલે; નહિ તો આ રાજહંસ પોતાની સહામાં
એ રીતે વચ્ચાવ્યો કે પૃથ્વી પર રહેલાં વર્ષા જ પૃથ્વીએ
અમરેષ અને કહોર દેવો કરનારાં છે. ૨૧૦

પ્રત્યક્ષણં પ્રતિવરું પ્રતિવારિતીરં કાકાશ્ચરન્તિ
ચલચક્ષુપુટા રટન્તઃ । નો યાન્તિ ર્તાન્નમય મષ્ટિત-
પુષ્ટરીક છન્દે વસન્નહૃદ ટપ્પતિ રાજહંસઃ ॥૨૧૧॥

ચંચના ચંચના દૃષ્ટી કાકા રટતા આ કાગડા
આંખેલે ચારંચે, રહે રહે અને જલાસયને કિનારે
કિનારે ભટ્ટી રહ્યા છે, તોપણ તેમને સતોષ થતો
નથી અને આ રાજહંસ સરોવરના કબજીથી કુશો-
ભિન એક ખંડમાં જ નિવાસ કરે છે, તોપણ અત્યંત
સતોષ મેળવે છે. ૨૧૧

કૃષ્ણં વપુર્વહતુ યુષ્મતુ સત્કલાનિ રમ્યેપુ સંવસતુ
ચૂતવનાન્તરેપુ । પુંસ્કોકિલસ્ય ચરિતાનિ કરોતુ,કાર્મ
કાકઃ કિલ શ્વનિવિષૌ સ તુ કાક દર ॥૨૧૨॥

આ કાગડો ભલેને કાલો વર્ણ ધારણ કરે, સારાં
સારાં કળા ખાય તેમ જ રમણીય આંખવાડિયાંની અંદર
નિવાસ કરે અને એ રીતે સુંદર ઝાપલોનાં વર્ષાં જ
ચરિત એ ભલે કરતો રહે, પરંતુ કસરવ શ્વનિ કર-
વાનો સમય આવશે ત્યારે કાગડો તે કાગડો જ રહેશે
(તે મધુર નહિ બોલી શકે!) ૨૧૨

પથિ નિપતિતાં શૂન્યે દૃષ્ટ્વા નિરાવરણાનાં
દધિમૃતપટી ગર્વોન્નદઃ સમુન્નતકંધરઃ ।

નિજસમુચિતાસ્તારાભેદા વિકારશતાકુલા
યદિ ન કુરુતે કાણઃ કાકઃ કદા નુ કરિમ્પ્યતિ ॥૨૧૩॥

રસ્તાના એક છેડા પર દૃષ્ટીથી ભરેલા પટો કુશ
મુખવાળો પડેલો છે, તેને જોઈને જેનો ગર્વ વધેલો છે
અને જેણે જોયો ડાક કરેલી છે એવો આ કાગડો કાગડો
પોતાની જાતને યોગ્ય લાગે એવી સંકેતો વિશ્વાસથી
ભરેલી અનેક વિદ્યાઓ અત્યારે તને નહિ કરે તો પછી
તે ક્યારે કરશે? ૨૧૩

ગાત્રં તે મલિનં તથા શ્વળગોરદેગટ્કેદ્દેહત્
મદ્યં સર્વમપિ સ્વગાવચપલં દુષ્કેદિતં તે સદા ।
પૃતૃર્વાયસતંગતોડસ્યવિનયદૌપરિમિમિઃ પત્
યસર્વપત્ર કુટુમ્બવનસલમટિતેનૈવ ધન્યો મવાન્ ॥૨૧૪॥

હે કાગડા! તારાં શરીર કાટું-મલિન છે તારી
વાણી કાનને પૂરેપૂરી કંટારે ચારે છે એ વધે જ
ખોરાક તને ખવે છે. તારી અત્યંત અધ્યક્ષ વિદ્યા સ્વરૂપને

કારણે અત્યંત ચંચળ છે. એ રીતના તેમજ અપિનય વગેરેના દોષો તારામાં ધણી છે, તે છતાં તારામાં પોતાના કુટુંબને ચાહવાની જે શુદ્ધ મતિ રહેલી છે, તેને જ કારણે તને ધન્યતાદ આપવા ધરે છે. ૨૧૪

રુક્ષસ્યામધુરસ્ય ચાતિમલિનઞ્છાસ્ય ધૃપ્તસ્ય ચ શુદ્ધસ્ય ક્ષતકારિણોડતિચપલસ્યાદ્વાદવિચ્છેદિનઃ ।
યેયં નિમ્બફલેપુ કાકા મત્તસ્તિષ્ઠેપુ નૈસર્ગિકો પ્રીતિસ્તસ્તદ્દશં વિધેર્વિલસિતં નિપ્પન્નમેતચિરાન્ ॥૨૧૫

હે કાગડા ! અત્યંત કઠોર, કટુ વાણી બોલનાર, અત્યંત મહિન છાયાને ધરાવનાર ધૃષ્ટ, ઉલકટ, ખીજા પર ધા કરનાર અત્યંત ચંચળ તેમજ આનંદને દૂર કરનાર એવા તું છે એટલે કહના લીંબોળાના ફળોમાં તને જે કુદરતી રીતે પ્રેમ જગેશે છે, તે ખરેખર વિધાતા-એ ખૂન જ કાળ સુધી વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય જ કર્યું છે અને તે પ્રમાણે જ તારું વર્તન છે. ૨૧૫

कर्णोरुदमन्तरेण रणित गाहस्य काक स्वयं
माकन्दं मकरन्दशालिनमिह त्वां मम्महं कोकिलम् ।
धन्यानि स्थलैर्मवेन फतिचिद्रस्तुनि कस्तूरिकां
नेपालक्षितिपालफालपतिते पङ्के न शक्नुते क. ॥२१६॥

હે કાગડા ! જે તું કાનને કંઠાએ આપે એવી તારી કઠોર વાણી બોલ્યા વિના આ આખા પર બેસી રહે, તો મકરંદ રસથી શોભતા આખાના વૃક્ષ પર બેસેલા એવા તને અમે કોયલ માની લઈશું, અરે ! સ્થાન ના વૈભવને કારણે કેટલીક ઉલકા ચીનો પણ ધણી સારી ગણાતી હોય છે જેમ કે નેપાળના રાજાના લલાટ-માં અકસ્માત કાદવ ચોંટીલા હોય, તોપણ લોકો તેને કાદવ નહિ કહેતાં કરપૂરી કહેશે, તેમાં કોઈ શંકા નહિ હોય. ૨૧૬

काक त्वं फलमन्नमात्रविषिणं दैवाससमामादयन्
किंकिणीं बधिरिकरोपि परपुष्पकारकोलाहलैः ।
मौनं चेदवलम्ब्यसे रतमरप्रह्वान्तपुष्कोकिल-

आन्त्यापि त्वयि संचरन्ति न कथं मुग्धाकटाक्षच्छटाः ॥
હે કાગડા ! સારા દેવના યોગે ફળના ભારથી નમેન આપાના વૃક્ષ પર બેસીને કઠોર 'કા,' 'કા'ના કાલાઉલોથી શા માટે કાનને ખરેખરા કરી નાખે છે ? બે તું ધડીલર મોન રાખે તો ભ્રમથી તને મધુર ટહુકાર કરીને યાદી ગયેલ કોયલના રૂપે સમજીને તરુણીઓ તારી તરફ કટક ફેંકે છે. ૨૧૭

नो वरु चरणौ न चापि चतुरा चक्षुर्न वाचनं वचो
नो लीलाचतुरा गविनं च शुचिं पक्षमहोऽनं तव ।

क्रूरकैकृतिनिर्भरां गिरमिह स्थाने वृषैवोद्विन्न
मूर्खं घ्राहक्ष न लज्जसेऽप्यसदृशं पाण्डित्यमुज्जादयन् ॥

હે મૂર્ખ કાગડા ! તારા બે ચરણ કાંઈ શોભીતા નથી. તારી ચાચ પણ ચતુર નથી, તારી વાણી પણ વખાણવા જેવી નથી. તારી મતિ પણ લીનાની ચતુરાઈ-વાળી નથી. તારી પાખો પણ પવિત્ર નથી. આટલા બધા દોષો હોવા છતાં તું આ સ્થાને બેસીને કઠોર કાકારવથી ભરેલી વાણી નકામી પ્રકટ કરી રહ્યો છે. અને એ રીતે યોગ્ય ન લાગે એવી પડિતાઈ બતાવી રહ્યો છે, તે શું તને વળગ આવતી નથી ? ૨૧૮

यस्याकर्ण्य वचः सुचाकवलितं वाचंयमानामपि
व्यग्राणि व्यथयन्ति मन्मथकथाश्चेतासि चैत्रोत्सवे ।

रे रे काकवराक साकममुना पुंस्कोकिलेनाधुना
स्पर्धाव्यधुमपेयुपस्तव तु किं लज्जापि नोजागरा ॥२१९

હે ઉલકટ કાગડા ! આ ચૈત્ર માસના ઉત્સવસમય કોયલની અમૃત સમાન મીઠી વાણી સાંભળીને જે કામ-દેવની કથાઓ જાગે છે, તે તો વાણી પર સંયમ રાખનાર મુનિઓનાં ચિત્તને પણ વ્યથ કરી નાખે છે; તે આ સુદર કોયલની સાથે તે અત્યારે સ્પર્ધા કરવા માડી છે, તે શું તારા દેશમાં લભ્ય પણ જન્મતી નથી ? ૨૧૯

आलापं कलकण्ठिका न कुर्वते कीरा न धीरध्वनिं
व्याहारं कलयन्ति कोमलगिरः कूजन्ति नो बर्हिण ।
मीराहम्बरदुर्दिनाम्बरतले दूरे द्विरेकध्वनिः
काकाः केवलमेव केकृतस्वैः कुर्वन्ति कर्णज्वरम् ॥२२०

અન્યારે આકાશમાં જળીને આડંબર કરીને મેઘો ચઢી આવતા કુદિને બની જાય છે, ત્યારે મધુર કંઠવાળી કોયલ આલાપ લેતી નથી, ચોપટા ધીરજની વાણી બોલતા નથી, કોમળ વાણીવાળા મોર પણ કાંઈ બોલતા નથી, તેમ જ ભ્રમરોના યુગ્મરવ પણ દૂર જ રહે છે; પરંતુ આ વખતે એકલા કાગડાઓ જ કાકારવ કરીને કાનને પીડા આપી રહે છે. ૨૨૦

यन्त्रं लब्धवतः परस्य वदन्ते मिश्राशया पश्यतः
स्वावासच्युतिवेदनां विद्वसतः कान्तां विना सीदतः ।
आम्यन्तः सह आर्यया प्रतिदिशं प्रत्यापनं प्रत्याग
कीरस्याप्यनं हसन्ति विविधजीवालसा वावसाः ॥२२१

બંધનમાં પડેના લિક્ષાની આશાએ ખીજાના મુખ તરફ જોઈ રહેનાર, પોતાનો નિવાસ છૂટી જવાની વેદના અનુભવતા અને પોતાની આ વિના કુઝબી થતા ચોપટના પાદને સાંભળીને કામગાઓ તેને હસી રહ્યા છે; પરંતુ પોતાને પોતાની કાચડી સાથે દિશાએ દિશાએ,

પર્વતે પર્વતે અને માર્ગે માર્ગે ભટકતું પડે છે અને વિવિધ પ્રકરની ક્રીડાઓમાં નેમને આગ્રસ છે, એવા આ કાગડાઓને પોતાનો દેવ દેખાતો નથી. ૨૨૧

કિં કેરીવ શિલ્પગ્દમહિતતત્તુઃ કિં કીરવત્પાઠકઃ
કિં વા હંસ દ્વાદ્વનારતિગુરુઃ સારીવ કિં સુસ્તરઃ ।

કિં વા હન્ત શક્તુન્તવાલ્પકવત્કર્ણમૃતં સ્પન્દતે

કાકઃ કેત ગુણેન કાશ્ચનમયે વ્યાપારિતઃ વજ્રરે ॥૨૨૨

શું આ કાગડાનું શરીર મોરની નેમ પાંજાંયા શોભી રહ્યું છે ? શું તે પોપટની નેમ મોલી શકે છે ? નેમે પોતાની મિયામાં વિશેષ પ્રેમ છે એવા હંસની નેમ શું તે વિશેષ પ્રેમ ધરાવે છે ? શું તે સાર પક્ષીની નેમ સાશ સ્વરે ગાય છે ? કે પછી શું બાળ કાચલના પક્ષીની નેમ કાનને મીઠું લાગે એ રીતે ગાય છે ? ક્યો શુશ્ય એનામાં રહેલો છે કે, નેથી આ કાગડાને સોનાના પિંજરાની અંદર રાખેલો છે ? ૨૨૨

જન્મવ્યઃ સર્વિ લભ્યયોજનગતસ્વાપિ પ્રિદસ્યાગમં
વેશ્યાવ્યાપ્તિ ચ ચિક્ષુકાદય દ્વમે સર્વે વઠન્તઃ સ્થિતાઃ ।

મત્કાન્તસ્ય વિયોગતાપદ્મદહનજ્વાલાવલીવારિદઃ

કાકસ્તેન ગુણેન કાશ્ચનમયે વ્યાપારિતઃ વજ્રરે ॥૨૨૩

(ઉપરના શ્લોકમાં પુછાયેલ પ્રશ્નોનો અહીં ઉત્તર મળી ગયેલો)

ધાળા લાગતા માંતના કાગિયામાં આસકા થયો છે એટલે તેને આ શગમાં રજૂ કરી નથી. ૨૨૪
બગલી

एष बकः सहसैव विपन्नः शाक्यमहो क नु
तद्वत्तमस्य । साधु कृतान्व न कश्चिदपि त्वां वञ्चयितुं
सुसज्जोऽपि समर्थः ॥ २२५ ॥

આ બગલી જ્યારે અકસ્માત દુઃખમાં આવી પડ્યો, ત્યારે આશ્ચર્ય છે કે તેની શક્તિ ક્યાં આવી ગઈ ! હે શક્ય ! સારી રીતે વખણાયેલો કોઈ હુસ્સો શકે હોય, તોપણ તને છેતરવાને સમર્થ નથી. ૨૨૫

न कोकिलानामिव मञ्जुगुञ्जितं न लवणलास्यानि
गतानि हंसवत् । न बर्हिणानामिव विप्रपक्षता गुण-
स्तयाप्यस्ति वके वक्यवत् ॥ २२६ ॥

આ બગલાએ કાચલોની નેમ મુંદર શું બરવ ક્યો નથી, તેણે હંસની નેમ ગતિની મુંદર અવગણ્યા બતાવી નથી, તેની અંદર મોરની નેમ ચિત્રવિચિત્ર પાખતો વેશવ નથી; તોપણ બગલામાં ને શુશ્ય રહેલો છે, તે તેનું ગજામન છે (અર્થાત્ એકાદ ચિત્તે બેસી રહેવાનું મન છે.) ૨૨૬

वकोटं द्रुमस्थं लघुनि सरसि कापि शफरै-
स्त्व न्याय्या वृत्तिर्न पुनरवगातुं समुचितः ।

—વિક્રમસરિત્રેલાતરલિત-

જાતિસ્તસ્ય ન માનસે ન શુચિર્મિર્વૃત્તિર્મૃણાલાદકુરે-
નૈર્નદ્રોદ્વહેનેન નિર્મલયશઃ પ્રાપ્તા ન વાચઃ કલાઃ ।
जीवन्सत्त्ववचेन बाह्यध्वलो भ्राम्यन्सगर्वं पुन-
र्मिथ्यैवोन्नतकंधरः शठवको हंसैः सह स्पर्धते ॥२२९॥

તે બગલાનો જન્મ કાંઈ માનસ સરોવરમાં થયો નથી. કમળના કોમળ ધોળા આકૃષ્ટ પર તેનો નિર્વાહ નથી. બ્રહ્માને પોતાની પીઠ પર બેસાડીને તેણે નિર્મળ યથ મેળવ્યો નથી. વાણીની સુંદર કળાઓ પણ તેની પાસે નથી. એ તો પ્રાણીઓનો વધ કરીને જીવી રહ્યો છે અને તે બહારના દેખાવે જ ધોળો છે; બાકી તો ગર્વ સહિત આમતેમ ભટકી રહેલો આ હુચ્ચો બગલો ફેગટ જ બેઠો ડોક કરીને હંસો સાથે સ્પર્ધા કરી રહ્યો છે. ૨૨૯

रे रे शिष्टवकोट नाकस्तनितीतरे तपस्विब्रतं
ध्यानेनानिमिषोपभोगमनसा युक्तं करोषीदृष्टम् ।
एवं यत्किल मानसस्य पदवीं काङ्क्षस्ययुक्तं हि तन्-
नीरक्षीरविवेकनिर्मलमिधो हंसस्य नान्यस्य सा ॥

અરે ઓ ડાહ્યા બગલા ! ગંગાના કિનારે તું તપસ્વીત્વં મત કરી રહ્યો છું; પરંતુ માછલીઓને ખાવાની નિરંતર મનમાં ઇચ્છા રાખીને તું જે ધ્યાન ધરી રહ્યો છે, તે તને ઘટે એ રીતે યોગ્ય જ કરે છે; પરંતુ આ રીતે જે તું માનસસરોવરની પદવીને ચાકી રહ્યો છે, તે બેરોબર નથી; કારણ કે હંસને વાણી અને દૂધને જુદાં પાડવાની જે સ્વચ્છ મતિ મળેલી છે, તે મતિ બીજા કોઈને મળતી નથી. ૨૩૦

न भूणां स्फुरणं न चक्षुचलनं नो चूलिकाकम्पनं
न प्रोवाचलनं मनागपि न यत्पक्षद्वयोत्क्षेपणम् ।
नासामेक्षणमेकपाददमनं कष्टैकनिष्ठं परं
यावत्सिद्धिं हीनमीनवदनस्तावद्वयकस्तापसः ॥ २३१ ॥

અહો ! એની બુકટિઓ ફરકતી નથી, એની યાંચ હાલતી નથી, માથાના રાચ કંપતી નથી, ડોક પણ જરાય ડગતી નથી તેમ જ બંને પાંખોનો ફફડાટ પણ થતો નથી. નાકના ટેરવા તરફ જબર નાખતી, એક પગે બેસા રહી કાપા દમવી અને કટકારી નિદ્રા રાખતી, એ બધું બેરોબર છે; પરંતુ જ્યાં સુધી એ ઉલકા સ્વભાવના બગલાનાં મુખમાં માછલું આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી જ એ બગલો તપસ ગણાશે. ૨૩૧

यद्यपि सारणेः किरणं सकलमिदं विश्वमुज्ज्वलं विदेव ।
तदपि न पश्यति घृकः पुराकृतं मुन्यते कर्म ॥ २३२ ॥

એકે સૂર્યનારાયણનાં કિરણોએ આ બધું વિશ્વ અત્યંત ધવલ બનાવી દીધું છે, તોપણ ધ્રુવડ તેને જોતું નથી. ખરેખર, જે પૂર્વજન્મમાં કર્મ કરેલું હોય, તે ભોગવતું પડે છે. ૨૩૨

सारंग

अये वापीहंसा निजवसतिसंकोचपिशुनं
कुरुष्वं मा चेतो वियति वहतो वीक्ष्य विहगान् ।

અમી સારંગાસ્તે સુવનમહનીયવ્રતમૃતો નિરીહાણં ચેપાં નૃણમિવ ભવન્ત્યમ્બુનિધયઃ ॥ ૨૩૩ ॥

અરે, એ વાવમાં રહેનારા હંસો ! આકાશમાં બેસતાં એ વિશાળ પક્ષીઓને જોઈને, પોતાના નિવાસસ્થાન નાનાં છે, એમ મનમાં સંકોચ લાવીને તમારા મનને દુઃખી કરશો નહિ. અરે, એ તો સારંગ પક્ષીઓ છે કે જેમણે જીવનો પર વિચરવાનું મહાન મત ધારણ કરેલું છે અને તેમની નજરોની સામે તો મોટા મોટા સાગરો પણ તણખલા સમાન છે. ૨૩૩

भद्योत

जर्जरतृणाग्रमदहन्सर्पकणमप्रकाशयन्नूनम् ।

कीटत्वमात्मतत्त्वात्स्वद्योतः खयापयन्नवति ॥ २३४ ॥

જે આગિયો જળરિત તણખલાંના આગળના ભાગને પણ બાળતો નથી, જે સરસવના કણ જેટલા પદાર્થને પણ પ્રકાશ આપતો નથી અને જે પોતાની જાતથી નાતું કોડાપણું જલેર કરે છે, તોપણ તે આગિયો પોતાના જીવનને કૃતાઈ બનાવી તેનું રક્ષણ કરે છે.

घनसन्तमसमलीमस दशदिशि निशि यद्विरा-
जसि तदन्यत् । कीटमणे दिनमधुना तरणिकान्तरि-
वितकिरणम् ॥ २३५ ॥

કોડાઓમાં મણિ જેવા હે આગિયા ! જ્યારે ગાઢ અંધકાર દશે દિશાઓમાં વ્યાપી ગયો હોય એવા રાત્રિના સમયે તું શોભી બેઠો છે, તે વાત જુદી છે ! હવે તો દિવસ થયો છે કે જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોથી ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો પણ ઢંકાઈ બચ છે. ૨૩૫

कपि गतः पतिरह्वां जलदान्तरितः शशी सनक्षत्रः ।
शून्ये समसि मवानपि स्वद्योत शोतनां नाम ॥ २३६ ॥

હે આગિયા ! અત્યારે દિવસોનો પતિ સૂર્ય ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે. સર્વ નક્ષત્રો સહિત ચંદ્રમાં મેઘની અંદર ઢંકાઈ ગયો છે. આવા ગાઢ અંધકારને સમયે તમે પણ સારી રીતે પ્રકાશો. ૨૩૬

इन्द्रः प्रयास्यति विनदह्वयति तारकप्रोः
स्थास्यन्ति लीढतिमिरा न मणिप्रदीपाः ।

અન્ધં સમમમપિ કીટમણે મવિષ્ય-

ત્યુન્મેમેવ્યતિ મધાનપિ દૂરમેતત્ ॥ ૨૩૭ ॥

કીડાઓમાં મણિરૂપ હે આગિયા ! ચંદ્ર ચાલ્યો જશે. તારાઓની શોભા નાશ પામશે ! ગાદા અધકારમાં દંકાઈ જવાને કારણે મણિઓના દીવા પણ ટકશે નહિ; અને એ રીતે બધે જ અધકાર થઈ જશે ત્યારે તમે પણ અમક અમક પ્રકાશ આપશો, એ બાબત તો દર જ રહી. ૨૩૭

આગિણ્ણવો નમસિ મેષદ્વતાન્તરાલે સ્વસ્વપ્રમા અપિ પરૈરનિરસ્તમાસઃ । સ્વશોતકાઃ પ્રકટિતોસ્તરપ્ર-
માષાસ્તાવન્ન સમતુરગઃ સમુદેતિ યાવત્ ॥ ૨૩૮ ॥

આકાશમાં મધોએ જે અંતરાય ઊભા કર્યો છે, તેને કારણે સાત યોડાઓવાળો સૂર્ય જ્યાં સુધી ઉદય પામે નહિ ત્યાં સુધી જેનો પ્રકાશ ખીખ ચમકતા પદાર્થોએ હરી લીધા નથી અને જે યોડા પ્રકાશ હોવા છતાં પણ અમકારા કરી રહ્યા છે, એવા આગિયા પોતાના પ્રકાશને વિશેષે કરીને પ્રગટ કરી રહ્યા છે.

અદ્વૈતવ્યાપારં તત્તવતિ દિનાનામધિપતૌ
યદાશોષીમૃતે શક્તિનિ ગતધાન્નિ પ્રહગણે ।

તથા ધ્યાનત્વં જાતં જગદુપન્તે મેષસમયે

યથામી ગણ્યન્તે તમસિ પટવઃ કીટમણયઃ ॥ ૨૩૯ ॥

જ્યારે દિવસોના સ્વામી સૂર્યનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો વ્યાપાર અદ્વૈત બની ગયો હોય, જ્યારે ચંદ્રનો પ્રકાશ આપવાનો યશ નામ માત્ર બની ગયો હોય અને જ્યારે ખીખ નહોતો પણ પોતપોતાના પ્રકાશથી દૂર થયાં હોય તેમ જ મેધ ચઢી આવવાને કારણે જગત એકાંત તો ગાદા અધકારમાં રૂખી ગયું હોય છે ત્યારે અધકારની અંદર આ કીડાઓના મણિરૂપ આગિયા અત્યંત કુશળ ગણાતા હોય છે. ૨૩૯

સ્થલાચરની અન્યોક્તિઓ

સિંહ

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।

स्वमेऽप्येवंविधा चिन्ता मुग्धद्रव्य न जायते ॥ ૧ ॥

‘હું એકલો છું, હું અસહાય છું, હું દુબળો છું, હું પરિવાર વિનાનો છું.’ એ પ્રકારની ચિંતા સિંહને સ્વપ્નામાં પણ થતી નથી. ૧

મૃગેન્દ્રં વા મૃગારિં વા સુપ્તં વ્યાહરતાં જનઃ ।

સરયોમયમપિ ધ્રોહા ક્રીડાદલિતવદ્વિનઃ ॥ ૨ ॥

માણસો ભલે તેને મૃગેન્દ્ર-મૃગરાજ કહે કે મૃગોના

સ. ૪૦

શત્રુ કહે; પરંતુ જે રમતમાં હાથીને દળા નાખે છે; તેને તો તે બંને સંબોધનોથી લજ્જા આવે છે. ૨
મૃગેન્દ્રો રક્ષ્યતે ક્ષેત્રં નરૈસ્તુળમયૈરપિ ।

સિંહાક્રાન્તં પુનર્મૃદુ ન હૃદયૈં વ દન્તિભિઃ ॥ ૩ ॥

મુઝાવાથી ખેતરનું રક્ષણ કરવું હોય, તો ધાસના પૂળાઓ (ચાડિયા)નો માથુસ બનાવીને પણ થઈ શકે છે; પરંતુ હે મૃદ ! જ્યારે કોઈ પણ સ્થળ પર સિંહનું આક્રમણ થાય ત્યારે તે યોડાઓ કે હાથીઓથી પણ રક્ષી શકાતું નથી ૩

મૃગેન્દ્રે શરીર્લનં વરાદૈચ્છલિતં સ્થલાત્ ।

હૃયાનાં હૃદયિતં શ્રુત્વા સિંહૈઃ પૂર્વવદાસિતમ્ ॥ ૪ ॥

યોડાઓના ડહુદહુદ સાંભળીને મુઝાઓ નાસી ગયાં, સસલા સંતાઈ ગયાં, કુહર પોતાના સ્થાનથી ભાગી ગયાં, પરંતુ સિંહો તો પહેલાની જેમ જ બેસી રહ્યા.

લ્લનન્નાલુવિલં સિંહઃ પાપાણશક્લાકુલમ્ ।

પ્રાપ્તોતિ ન્લભમ્નં વા કલં વા મૂષકો ભવેત્ ॥ ૫ ॥

પશ્ચરના કટકાની અંદર દર કરીને ઉંદર ભરાઈ ગયો હોય, તેને સિંહ યોદ્ધાવાની મહેનત કરે, તો તેના નખ ભાગી બધ અથવા તો ઉંદર જેવું કુદ પ્રાણી હાથમાં આવે. ૫

जीर्णोऽपि क्रमहीनोऽपि कृशोऽपि यदि फेसती ।

तथापि नृयनाथस्य शङ्कातङ्काय कल्पते ॥ ૬ ॥

એ સિંહ ભલે દુબળો હોય, પરાક્રમ વિનાનો હોય, કુકારીને કુશ બનેલો હોય તોપણ તે હાથીઓના ટોળાના પતિને મરણની શંકા સુધી પહોંચાડી દે. ૬

नामिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

विकर्माजितसत्तस्य स्वयमेव મૃગેન્દ્રતા ॥ ૭ ॥

પ્રાણીઓ વડે સિંહને અભિષેક કરવામાં આવતો નથી તેમ જ તેને કોઈ સંસ્કાર કરાતો નથી. જેણે પોતાના પરાક્રમથી જ પોતાનું સામર્થ્ય સિદ્ધ કર્યું છે, એવા તે સિંહને આપોઆપ જ મૃગરાજનું પદ મળે છે.

वेतण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिचयिना ।

हरिणा हरिणाजीपु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥ ૮ ॥

જેણે હાથીઓનાં વિસાળ ચંદ્રસ્થળોને ખજવાળની જેમ પોતની નાખવાનું પાંડિત્ય બતાવ્યું છે, એવા વિશેષ પરાક્રમવાળા સિંહે દરખીઓને મારી નાખવામાં કયું પરાક્રમ કર્યું, તે કહે. ૮

उत्तुङ्गमत्तमावद्गमस्तंकन्येस्तलोचनः ।

आसन्नेऽपि च मास्ते न वाञ्छां कुरुते हरिः ॥ ૯ ॥

જેની નજર જોયા અને મદોન્ન-મત હાથીના ચંદ્ર-

સ્થળ પર જડાઈ છે, એવા સિંહની એકદમ પાસે હરણ બેઠું હોય, તોપણ તેને હથવાની ધરજા સિંહ કરતો નથી. ૯

જાતઃ સ્વન્યં ન જપ્રાહ કઠીરવકિશોરકઃ ।

ચક્ષુર્ગપારયામાસ કુલે કુલ્લરશાલિનિ ॥ ૧૦ ॥

કંઠમાં ખરખર નાદ કરતા આ સિંહના બચ્ચાએ હજી તો માતાનું દૂધ પીવાનું છોડ્યું નથી, ત્યાં તો હાથીઓથી શોભતી વનકુંજે તરફ તેની નજર ફરવા લાગી છે. ૧૦

વરમુગ્ધતલાદ્ગુલાત્સદાધૂનનમીષણાત્ ।

સિંહાત્વાદ્રહારોડપિ ન શુગલાધિરોહણમ્ ॥ ૧૧ ॥

જેણે પૂંછડી ઊંચી કરી છે અને કેસવાળા ખંખેરવાથી જે ભયંકર લાગે છે, એવા સિંહના પગથી લાત ખાધી તે સારું; પરંતુ શિયાળ ઉપર આરોહણ (સવારી) કરવું તે હીન છે. ૧૧

શૂરોડસિ કૃતવિષોડસિ દર્શનીયોડસિ પુત્રક ।

કુલે તસ્મિન્નજાતોડસિ ગજો યત્ર ન હન્યતે ॥ ૧૨ ॥

(શિયાળના બચ્ચાને પાળાપોષીને યોડું) કયાં પછી, તેને સિંહણ કહે છે કે.) 'હે પુત્ર, હું યરવીર છે. વિષા ભણેલો છે અને દેખાવડો છે; પરંતુ હું તે કુળમાં જન્મ્યો છે કે જ્યાં હાથીનો સંહાર થતો નથી.'

અસ્મિન્નીષતિ સિંહે વનમિદમાસીદુરાસદં દ્વિરૈઃ ।

ઘટવન્તે કટિસૂત્રં તસ્ય સટાભિઃ શયરશિશવઃ ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે આ વનમાં સિંહ જીવતો હતો ત્યારે હાથીઓ પણ એ વનમાં પ્રવેશ કરી ચક્રતા નહોતા; હવે તે સિંહ મરી જવાથી ભીલનાં છાકરાં તેની કેસવાળાથી કંદારો બનાવે છે. ૧૩

પ્રકાકિનિ વનવાસિન્યરાજલક્ષ્મણ્યનીતિશાસ્ત્રે ।

સત્ત્વોન્નિહ્યતે મૃગપતૌ રાજેતિ ગિરઃ પરિણમન્તિ ॥ ૧૪ ॥

તે સિંહ એકલો છે, વનમાં વાસ કરનારો છે, રાજ્યની લક્ષ્મીથી રહિત છે અને તે નીતિશાસ્ત્ર બળ્યોતો નથી; તોપણ સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં તેનું પરાક્રમ વિશેષ છે; માટે બધા લોકોની વાણી તેને 'રાજા રાજ' એમ કહે છે. ૧૪

અનિર્ણ મતઙ્ગજાનાં શુંહિતમાકર્ણયતે યયા વિપિને ।

મન્યે તયા ન જીવતિ ગજેન્દ્રતટપલકવલન-સિંહઃ ॥ ૧૫ ॥

આ જંગલમાં રાતદિવસ હાથીઓની ગર્જના સંભળાય છે, તે ઉપરથી હું એમ માનું છું કે ગજરાજના માંસનું ભક્ષણ કરનાર કોઈ સિંહ અહીં જીવતો નથી હોય. (અર્થાત્ સિંહ જીવતો હોત, તો હાથીઓની ગર્જના સંભળાત નહિ.) ૧૫

યદપિ ચ દૈવયોગાત્સિંહઃ પતિતોડતિદુસ્તરે કૃપે ।

તદપિ ચ વાચ્છતિ સતતં કરિકુમ્ભવિદારણં મનસિ ॥ ૧૬ ॥

દૈવસંજોગે આ સિંહ જોકે અત્યંત દુસ્તર એવા ઊંડા કૂવામાં પડેલો છે, તોપણ તેના મનમાં તો હાથીના ગંડસ્થળને ફાડી નાખવાની ધરજા રહેલી છે. ૧૬

યદપિ રટતિ સરોપં મૃગપતિપુરતોડપિ મત્તગોમાયુઃ ।

તદપિ ન કુત્યતિ સિંહોડયસદ્દશપુરુષેપુ કઃ કોપઃ ॥ ૧૭ ॥

આ મદ ભરેલું શિયાળું જોકે સિંહની પાસે રહીને પણ રોષ કરીને ખૂબ ગર્જના કરે છે, તોપણ સિંહ તેની પર ક્રોધતો નથી; કારણ કે પોતાની સાથે જેની સરખામણી થઈ ન શકે તેવા હલકા માણસોને વિશે કયા પ્રકારનો કોપ કરવો! ૧૭

જટરજ્વલનજ્વલતાત્પગતશઙ્કં સમાગતાપિ પુરઃ ।

કરિણામરિણા હરિણા હરિણાલી હન્યતાં નુ કથમ્ ॥ ૧૮ ॥

જહરનો અગ્નિ ખૂબ જ બળતો હોય અને તેવે વખતે ચંકા વિના જ સ્વેચ્છાએ ફરતું ડરજતું રાણું પાસે આવી પહોંચ્યું હોય, છતાં હાથીઓનો શત્રુ એવા આ સિંહ શા માટે ડરજાને મારે! ૧૮

હેલાવિદલિતકરિકુલ કઠીરવ કીદશઃ પ્રકોપોડયમ્ ।

હોલે ચાલશુગલે કેવલકોલાહલાધારે ॥ ૧૯ ॥

જેણે રમતમાં હાથીઓનાં કુળ દળા નાખ્યાં છે અને જેના કંઠમાં ધરધર અવાજ થાય છે એવા હે સિંહ! કેવળ કોલાહલ કરી બાજનાર આ ચપલ શિયાળના બચ્ચા પર તમે ક્રોધ કરો તે હું ગણાય! ૧૯

ગર્જિતમાકર્ણ્ય મનાગઙ્ગે માતુર્નિશર્ધજાતો-

ડપિ । હરિશિશુગુરુસ્પતિતું દ્રાગજ્ઞાન્યાકુચ્રય લીયતે

નિશ્ચુતમ્ ॥ ૨૦ ॥

જેનો જન્મ અડધી રાતે થયો છે, એવા અત્યંત નાનો સિંહનો બાળક કોક ગર્જના સાંભળતાની સાથે જ માતાના બેળામાં હોવા છતાં પોતાનાં અંગ સંક્રાંતીને ઊભાળે મારવા માટે તૈયાર થઈ રહે છે. ૨૦

યયોમિમાનાદપમાનતા ચેદ્વિધીયતે ફેરજર-

ચરેણ । હેલાહવાનેકકરીન્દ્રયૂનોદરીન્દ્રસૂતોર્નંદિ કાપિ

હાનિઃ ॥ ૨૧ ॥

કોઈક વદ્ધ શિયાળ પોતાની વધારે પડતી ચયેલી વધના અભિમાનને કારણે કદાચ અપમાન કરે, તો તેથી સિંહરાજના બાળકને કોઈ પણ હાનિ થવાની નથી કે જેણે રમતમાં અનેક યુવાન ગજરાજને મારી નાખેલ છે. ૨૧

મિનતિ મીમં કરીરાજકુલમં વિભર્તિ વેગં પવનાદતીવ ।

કરોતિ વાસં મિરિગહરેપુ તથાપિ સિંહઃ પશુરેવ નાન્યઃ ॥

એ ભલે મળરાજના ભાગર મંડસ્થળને તોડી નાખે, એ ભલે પવનથી પશુ પધારે વેગ રાખે તેમ જ ભલે પર્વતની શુક્રાઓમાં નિવાસ કરે, તો પશુ તે સિંહ પશુ જ છે; તે વિશેષ બની જતો નથી. ૨૨

ગમ્યતે યદિ સુમેન્દ્રમન્દિરે લગ્યતે કરિકપોલ-
મૌલિકમ્ । જન્મુકાલયગતેન લગ્યતે વસ્તુપુછ-
હુરચમ્ભણ્ડનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ધારો કે કદાચ મુશળ-સિંહના નિવાસસ્થાને જવાનુ થાય, તો સારી હાથીઓનાં મંડસ્થળનાં મોતી મળી આવે; પરંતુ જે શિયાળવાની બળેલમાં જવાનુ થાય, તો વાહરડાંનાં પૂછડાં, ખરીઓ કે આઘડાના કંઠકા મળી આવે । ૨૩

યેન મિત્રકરિકુલમવિસ્ત્રલમૌલિકાવલિમિર-
શ્ચિતા મહી । અથ તેન હરિણાન્તિકે કથં કથ્યતાં
હુ હરિણા પરાક્રમઃ ॥ ૨૪ ॥

જે સિંહે એક વખતે હાથીના મંડસ્થળ બેઠાને તેમણી નીચેલ મોતીઓની પંક્તિથી પૃથી ભરી દીધી હતી, તે જ સિંહ આજે હરણાની આગળ પોતાનું પરાક્રમ શી રીતે કરી શકે ? ૨૪

હરિરલસવિલોચનઃ સહેલ ષલમવલોમ્ય પુન
ર્જગમ ત્રિદ્રામ્ । અધિગતપતિવિક્રમાસ્તમીનિવે હુ
વનિતાસ્ય વિલોક્યાચકાર ॥ ૨૫ ॥

પ્રમાદ-આગ્રહથી જેનાં લોચન ધરાયેલા છે એવા સિંહે જ્યારે આખર્યાખ્યામાં સંતાને જોઈ લીધી ત્યારે તેણે સાખી નિદ્રા તો લીધી; પરંતુ જેણે પોતાના પતિના પરાક્રમને અસ્ત થતા તેમને ભય બણ્યો છે, એવી તે સિંહણે પોતાના પતિની સાથુ પશુ જોયું નહિ.

ઉત્કૃષ્ટશૈલશિવરસ્થિતપાદપસ્ય
કાકોડપિ પક્કલમાલમતે સપક્ષઃ ।

મિંદો લલી ગજવિદારણદારુણોડપિ
સીવસ્ત્રહો તરુતલે રલુ હીનપક્ષઃ ॥ ૨૬ ॥

જેની પાસે સારી પાખ (પક્ષ) છે, એવા કાકડો પશુ જ્યાં પર્વતની રોમે રહેલ આડનાં પાકાં ફળ મેળવી શકે છે, પરંતુ બળવાન સિંહ કે જે હાથીઓને ભયકર રીતે સંહાર કરે છે અને બળવાન છે. તે પશુ પક્ષ (પાખ) વિનાનો છે, તેથી આડની નીચે જ દુઃખી થાય છે. ૨૬

અન્તર્યાલન્યદમમુદય સ્માપિપસ્ય
વાવા નિવેય કપમચ લુન્કોમિ ।

જાનન્તિ કિં તુ કરજશ્વતુકુમ્ભિભુમ્ભ-

નિમુંકમૌલિકમયાનિ વનાન્તરાણિ ॥ ૨૭ ॥

આ જે સિંહના શરીરની અંદર ખૂબ જ બળ રહેલું છે, તેને વાણીથી હું કેવી રીતે હલકું કરી શકું ? કારણ તે તેના નખથી બેઠાયેલ હાથીઓના મંડસ્થળ-માંથી નીકળેલાં મોતી જ્યાં વીખરાયેલા છે એવાં અનેક વતો તે સિંહના પરાક્રમને બળે છે. ૨૭

આવદ્ધક્રિમસટાજટિલાંમમિત્તિરાપિતો સ્મા-
પતેઃ પદર્શી યદિ સ્થા । મત્તેમકુલ્મતટપાટનલમ્પટસ્ય
નાદં કરિવ્યતિ કથં હરિણાપિપસ્ય ॥ ૨૮ ॥

ધારો કે બનાવટી શુદ્ધવાળા કેશવાળા જેણે ધારણ કરી છે, એવા આ કૂતરો સિંહની પદનીને માત્ર કરીને ભયાનક લાગે; પરંતુ તે કૂતરો મદોન્મત હાથીઓનાં મંડસ્થળ બેઠવામાં જેને આનંદ છે એવા મુશરાજના જેવા સિંહના કેવી રીતે કરી શકશે ? ૨૮

મિત્રા મહામિરિક્ષિલાઃ કરજામજામદુહામશૌર્વ-
નિરકૈઃ કરદિબ્રમેણ । દૈવે પરાશ્ચિ કરિણામરિણા
તથાપિ કુત્રાપિ નાપિ રલુ હા પિશિતસ્ય લેશઃ ॥ ૨૯ ॥
અહ હાથી ભરાઈ રહ્યો છે એવા બ્રમને લીધે આ સિંહે પોતાના પંખના નખખા રહેલા અપૂર્વ બળથી મોટા પર્વતની શિલાઓ તોડી નાખી; પરંતુ ભાગ્ય વિપરીત હોવાને કારણે, જે હાથીઓના શત્રુ સિંહને પ્યાંચથી માસને દુક્રમે સરખો જ્યો નહિ. ૨૯

પારીન્દ્રશાવક ન તાવકતીતિરેપા વેશાન્તરૈર્વિહ-
રસિ શ્વમાલશાવૈઃ । કુન્મીન્દ્રકુલ્મશ્લનોસ્વતન-
ક્રમેચ્છાં વંશોચર્તા ન રલુ રીતિમુતીકરોપિ ॥ ૩૦ ॥

જે સિંહના બચ્ચા । તુ પોતે વેશ બદલીને શિયાળ અને કૂતરાના બચ્ચા સાથે જે રમે છે, તે તારો સ્વખાવ નથી, તને તો તારા વંશ તરફથી હાથીઓના મંડસ્થળ બેઠાને પરાક્રમ બનાવવાની જે મોટી ઇચ્છા બેઠેલી છે, તે ઇચ્છાને તું તારા હૃદયથી કેમ સ્વીકાર કરતો નથી ?

ઉત્કલ્પ્ય ચઃ શિરરિણં મદુકુન્મિભુમ્ભમુદ્ગિય
સાનુશ્લમાયતમુલ્લલ્લે । પચ્ચાનનો નિયતયા જર્યામિ
મૂતઃ સોડ્યં કરૌ લિદ્ધિ વૃદ્ધિતલોહિતાશ્ચઃ ॥ ૩૧ ॥

જે સિંહ એક વખતે પર્વતને ઓળંગીને મદોન્મત હાથીના મંડસ્થળને બેઠાને શાંત સો શિખરરાજા હાંખા પર્વતને ઓળંગી જતો હતો, તે જ આ પંચાનન (સિંહ) કૂદતના નિયમને લીધે આવી પડેલી રહા-વસ્થાથી હારી જતાં, અત્યંત લાવચેળ આપી કરીને પોતાના જ હાથ ચાટી રહ્યો છે. ૩૧

વિગ્નંતે શૂચંતે મદમલિનગણ્ડાઃ કરટિનઃ
કરિણ્યઃ કારુણ્યાસ્પદમસમશીલાઃ સ્વલુ સ્મગાઃ ।

હૃદાનોં લોકેડમિત્રનુપમશિશ્વાનાં પુનર્ય
નશ્વાનાં પાણિદ્યંત્ર પ્રકટ્યતુ કર્મિન્મૃગપતિઃ ॥૩૨॥

પોતાના મદથી મલિન બનેલા હાથીઓ તો દિશાના
ઠાંઠક ખૂણામાં રહેલા મેલળાપ છે; હાથપાયાઓ દેખાય
છે. પરંતુ તે સ્થાનિતિ લેવાને કારણે દેવાને પોત
બનેલી છે અને મૃગલા તો અત્યંત હલકાં છે; તો
પછા આવી હાલતમાં આ મૃગલાંઓનો પતિ સિંહ
પોતાની જનકંત શિખાઓ જેવા તેજસ્વી નખોની
કુશળતા જોને વિષે પ્રગટ કરે ? ૩૨

ન યત્ર સ્થેમાનં વધુરતિભયધ્વાન્તનયના
ગલહાનોત્રેકાધ્રમલિકૃદધ્વાઃ કરટિનઃ ।

લુઠન્મુક્તામારે ભવતિ પરલોકં ગતવતો
હરેરથ દ્વારે શિવ શિવ શિવાનો કલકલઃ ॥ ૩૩ ॥

ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદ પર આસક્ત બનેલા
ભ્રમરાઓ જેના ગંડસ્થળની ચારે બાજુ ભમ્યા કરે છે
જેવા હાથીઓ પણ અતિશય ભયને લીધે ભ્રાંતિવાળા
નજરેવાળા બનીને ટકી શકતા નહોતા; તેવી મોતી-
ઓથી ભરેલી શુકાના દ્વાર પાસે આ સિંહ ખરેખરે
ચાલ્યો ગયો છે; તેને કારણે શિયાળવાં કલકલ રડી
રહ્યા છે, તે ખેદજનક છે. ૩૩

કુરઙ્ગીનાં યુથં નિષ્કૃતમિદમક્રીકૃતમયં
નિરાસદ્ધો યન્નિર્દયદ્વયમાબોડ્યંતુ તત્ ।

નિવેષો ધા કર્મિન્નયમવિનયઃ કેસરિયુવા
હૃદાન્મત્તેમાનાં યુવતિષુ વિષત્તે નશ્વપદ્મ ॥ ૩૪ ॥

જે યુવાન કેસરી સિંહ બળાકારે મદોન્મત્ત હાથી-
ઓની સ્ત્રીઓનાં શરીર પર પંખોને પ્રહાર ચલાવે, તે
સિંહ જો પોતાના હૃદયથી અત્યંત નિર્દય ભાવ લાવીને
વિશ્વાસને કારણે એકાં ગયેલાં આ હરિણીઓનાં ટોળાં
પર પોતાનો પંખો ચલાવે, તો તેનો આ અવિનય
જાની આગળ જઈને કહેવાય ? ૩૪

સ્થિતિ નો રે દધ્યાઃ ક્ષણમપિ મદાન્વેક્ષણ સલે
ગજગ્રેણીનાથ ત્વમિહ જટિલાયાં વનસુવિ

અસૌ કુમિધ્માન્ત્યા સ્વરનસરનિર્દારિતમહા-
ગુરુમાવપ્રામઃ સ્વપિતિ ગિરિગર્મે હરિપતિઃ ॥ ૩૫ ॥

મદને લીધે અથ બનેલી દૃષ્ટિવાળા અને હાથીઓના
પતિ બનેલા દે ગજગ્રા ! આ ગાદ જેવી વનની
ભૂમિમાં તું એક ધીપ પણ નિવાસ કરીશ નહીં; કારણ
કે હાથીના ભ્રમને લીધે જેણે પોતાના તીખા પંખથી

મોટા મોટા પહોડી પ્રદેશો વિહારી નાખ્યા છે, એવો
હરિ(સિંહ)નો પતિ આ શુક્રમાં સતેલો છે. ૩૫

પિવ સ્તન્યં પોત ત્વમિહ મદન્ત્વાલવિયા
દગ્નવાનાઘત્સે કિમિતિ હરિદન્તેપુ પરુપાન્ ।

ત્રયાણાં લોકાનામપિ હૃદયતાપં પરિહર-
ન્નયં ધીરં ધીરં ધ્વનતિ નવનીલો જલધરઃ ॥૩૬॥

હે સિંહના બચ્ચા ! તું તારી માતાનું સ્તનપાન
કર; અહીં ઠાંઈ મદોન્મત્ત દંતાવલ (હસ્તી) છે એમ
માનીને દશે દિશાઓમાં તું ફર દૃષ્ટિપાત શા માટે કરે
છે ? (આ ગજના કરનાર ઠાંઈ હસ્તી નથી પણ) એ
તો ત્રિજીવનના લોકોના અંતઃકરણના સંતાપને શાંત
કરનાર નવનીલ (નવીન કાળો) મેઘ ધીમે ધીમે ગર્જના
કરે છે. ૩૬

ક્ષુદ્રાઃ સન્તિ સહસ્રશોડપિ વિપિને શૌન્ડીર્યવીર્યોહ્વા-
સ્તમ્યૈકસ્ય પુનઃ સ્તવોમહિ મહઃ સિંહસ્ય વિશ્વોત્તરમ્ ।

કેલિઃ કોલ્લુલૈર્મદો મદકલો કોલાહલો નાહલઃ
સંઘર્ષો મહિર્ધૈશ્વર્યસ્ય મુસુચે સાદૃજૃતે હુંકૃતે ॥૩૭॥

પોતાનામાં પરાક્રમ ન હોવા છતાં ખોટા આડંબર
કરી મદોન્મત્ત કરનારાં નીચ પશુઓ તો જંગલમાં
સંકેટ છે; પરંતુ એક સિંહનું જ પરાક્રમ છે કે જે અખિલ
વિશ્વમાં પ્રથમ છે. તે પરાક્રમની અમે સ્તુતિ કરીએ
છીએ; કારણ કે તે 'સિંહની અભિમાનયુક્ત ગજના
થતાની સાથે શિયાળાએ પોતાનું મોહનું બંધ કર્યું
મદોન્મત્ત હસ્તીઓએ પોતાના મદનો લાગ કર્યો; નાહલાં
એ પોતાનો કોલાહલ બંધ કર્યો; અને પાણીઓએ
આનંદયુક્ત ગજના કરવાનું ત્વજી કીધું. ૩૭

કોલઃ કેલિમલંકરોતુ કારિણઃ ક્રીડાન્તુ કાન્તાસહસ્ર-
કાસારે વનકાસરાઃ સરભસં મજન્નિવહ સ્વેનૃચા ।

અશ્વમ્યન્નિવમયોપિત્થ હરિણા ભૂયોડન્તુરૂપાં ગતિ
કાન્તારાન્તરસંચરિણ્યુરુધુના પશ્ચાન્તનો વર્તતે ॥૩૮॥

આ કાંતાર(જંગલ)ને વિશે શિયાળ ભલે ધ્વજાડ-
સાર ખોલ્યા કરે; હસ્તીઓ પોતાની સદૃશીઓ સાથે
ભલે ક્રીડા કરે; જંગલી પાંડાઓ ભલે સ્વેચ્છાનુસાર
સરોવરમાં ક્રીડા કરે; હસ્તિનીઓ અને હરિણો પોતાની
પૂર્વપ્રરૂપ (બચરહિત યવાથી લહેકાતી) ચાલે આમતેમ
ભ્રમણ કરે; કારણ કે પંચાનન (સિંહ) હાલમાં આ
વન છોડીને અન્ય વનમાં ગયેલો છે. ૩૮

નાસ્યોચ્છ્રાયવતી સતુરં દશનોં નો દીપંદીપઃ કરઃ
સત્યં વારણ નૃપ કેસરિશિશુસાહચરેઃ સ્પર્ધતે ।

તેજોવીજમસહ્યમસ્ય દ્વદયે ન્યતં પુત્રવંધસા

તાદત્ત્વાદશમેવ યેન સુતરાં મોઘ્યં પશુ મન્યતે ॥૩૧॥

હે વારણ ! આ કેસરીસિંહુનું શરીર કાંઈ તારા જેવું કદાવર નથી; તેના દાંત પશુ તારા દાંત જેવા લાના નથી; એ કાંઈ પોતાના આડંબરથી તારી સાથે સ્પર્ધા કરતો નથી; પરંતુ વિધિએ તેના આંતઃકરણમાં એવું અગ્નિત પરાક્રમનું બીજું સૂકું છે કે બીજાને લીધે તે તારા જેવા મહાન પ્રાણીને પોતાના બોરાક સમજે છે. તાત્પર્ય કે જેમ પોતાનો બોરાક ખાવામાં કંઈ પુરુષાર્થ કરવાનું હોતું નથી તેમ તારા જેવા મહાન-મત પ્રાણીનો સંહાર કરવામાં તે કાંઈ મોટા પુરુષાર્થ સમજતો નથી. ૩૯

હુત્સામોડપિ જરાદ્વહોડપિ શિયિલપ્રાણોડપિ
કપટાં દશામાપન્નોડપિ વિપન્નવીર્યુતિરિપિ પ્રાણેષુ
નયત્સ્વરિ । મત્તેમેન્દ્રવિમિન્નજુમ્પિશિતપ્રાસેકવદ્-
સ્પદ્મઃ કિં જીર્ણં મૃતમત્તિ મનમહતામપ્રસરઃ
કેસરી ॥ ૪૦ ॥

મહાન-મત ધમેન્દ્ર(ગમેન્દ્ર)નાં ગંડસ્થળને લિખ કરી તેમાંથી મેળવેલા માસપ્રાસમાં જ માત્ર આસક્તિ રાખવા-વાળો, માનમહત્વવાળાઓનો અચેત્તર કેસરી જૂખથી પાતળો થઈ ગયો હોય, વૃદ્ધાવસ્થા વડે ઇર્ષ્ય થઈ ગયો હોય, ગત્યર્થ શક્તિ ન રહી હોય, ઘણી દુર્દશામાં આવી પડ્યો હોય, હુદ્ધિ અને ધૈર્ય ડગી ગયાં હોય, અને પ્રાણુ જતા રહેવાનો સમય આવ્યો હોય તોપણ સૂકું શ્વાસ તે ખાય છે કે ? નહિ જ. ૪૦

યેનાનર્ગલકાલકેલિકલિતપ્રત્યમકાદન્વિની-

ધારાધોતળીપાંતધાતુપુ પુરા શેલેષુ લીલાગિતમ્ ।

સોડ્ય શ્વપ્તનિવાતમમચરણઃ સ્ફારસ્પુરત્કેરવીફ્ફકારઃ

કુપિતોડ્ય શ્વાદતિ મુદ્ધઃ વાળી મૃગપ્રામણીઃ ॥ ૪૧ ॥

ઘણા સમયથી ગર્જના સાથેના મેધની અવિરત વૃદ્ધિથી પોતાઈ ગયેલી ધાતુઓવાળા પર્વતમાં જે મૃગાને (સિંહે) પૂર્વે લીલા કરી તે જ સિંહ શિખર ઉપરથી પડવાથી પગ ભાગી જતાં, અતિશય ડહાળા મારી રહેલાં શિનાળવાંના પોકારથી કોપાવમાન થયેલો દોલા છતાં વારંવાર પોતાના હાથ (પાંખ) ચાટ છે. ૪૧

પ્રામાણામુપશત્યસીમનિ મદોદ્રેકસ્પુરસૌષ્ઠવા

ફેત્કારસ્તનિમુદ્ધિરન્તિ ચહ્વઃ સંમૂય ગોમાયવઃ ।

સોડ્યઃ કોડ પિપતાવનધ્વનિયનઃ પારીન્દ્રગુહારવઃ

શુન્યદ્રઘ્મલોલશુદ્ધમપલરકર્ણ ગર્જયઃ પ્રતઃ ॥ ૪૨ ॥

મહાન-મત થઈને પોતાનું સોષ (મંદસ્વ) પ્રદર્શિત

કરનારાં ઘણાંપે શિયાળવાં એકાં થઈને ગામડાઓના ખુલા સીમાડામાં કાવાહલ કરે છે; પરંતુ મેધની ગર્જના કરનાં પણ વધારે ઘન એવી સિંહની ગર્જનાને સાંભળતાં જ હસ્તીઓનાં ગંડસ્થળ સુકાઈ બચ છે, સૂકે એકદમ ગતિહીન થઈ બચ છે અને ઇર્ષ્ય સ્થિર થઈ બચ છે. ૪૦

પણઃ ક્રીડતિ શૂકરશ્ચ સ્વનતિ દ્વીપી ચ ગર્ધાયતે
ક્રોષ્ટા ક્રન્દતિ વસ્તયતે ચ શશકો વેગાદ્ગુરુર્ધાવતિ ।

નિઃશઙ્કઃ કરિપોતકસ્તઠલતાસુન્મોટતે લીલયા
હંહો સિંહ વિના સ્વાયય વિપિને કીદમ્દશા વર્તતે ॥ ૪૩ ॥

આ હરણું એવી રહ્યું છે. હુકર જમીન ખોદી રહ્યું છે. વાઘ ગર્વમાં આવી ગયો છે. શિયાળવું રડી રહ્યું છે. સસણું દૂદાકૂદ કરે છે. રુકુચ વેગથી દોડી રહ્યો છે. હાથીનું બચ્ચું ચંદા વિના જ વૃક્ષની લતાઓને રમતમાં ઉખાડી રહ્યું છે. હે સિંહ ! ખરેખર તારા વિના આજે આ જગતમાં કેવી દશા થઈ રહી છે ? ૪૩

હે માતન્ગ મદાન્યુહમ્ચરતયા રોલમ્પરોલં વહ-
દ્વન્યાનામલભન્વનં ધનમિવં મહુક્તું યદુરુઠ્ઠસે ।

દૃષ્ટત્તક્તિમહો મહોન્નતધરાધૌરેયધાત્રીધર-

પ્રશ્નપ્રશ્નિતમેવયુધમયનોક્કણી ન કણીત્વઃ ॥ ૪૪ ॥

હે માતંગ-ગજરાજ ! તારા મદ કરતા આડંબરને લીધે ભમરાઓના ટાળાને સાથે લઈને આગળ વધનાર એવા તું બીજા જગલી હાથીઓનું અવલંબન લઈને શુ આ વનનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા રાખે છે ? તો શુ તું બચતો નથી કે, 'ઘણું જ મોટા એવાં પૃથ્વીનાં સંહારક પશુઓને ધારણ કરનાર આ બુધિના વિશાળ મેદાનમાં પથરાયેલા મેદોના સમુદગ્ન મધન કરવાની ઉત્કંઠા જેનામાં રહેલી છે, એવા ધરધર અવાજ કરતો આ સિંહ અહીં પાસે જ છે. ૪૪

યસ્યાવન્ધ્યરુપઃ પ્રતાપવતેત્તદેન ધેરંદ્રઃ

શુન્યન્તિ સ્મ મદશ્વાહસરિતઃ સયોડપિ વિગ્દન્તિનામ્ ।

દૈવાત્કરુદ્દશાશ્વ ગતવતઃ સિંહસ્ય તસ્યાધુના

કર્પન્નયેવ કરેણ કેતરમટામારં જરુદ્ધજરાઃ ॥ ૪૫ ॥

જેનો કોઈ દહી નિષ્પન્ન જતો નથી, જેનું નિવાસ-સ્થાન પ્રતાપથી સોભીતું છે, જે ધીરજને ટાળી દે એમ છે, જે પોતે દિશાઓના હાથીઓના ગંડસ્થળના મદના પ્રવાહથી વહેતી નદીઓને પણ સુકાવી દે છે; એ જ સિંહ વિપરીત દેવને કારણે અવદશામાં આવી પડનાં, તેની કેવળાણીઓના વાળને આ વદ હાથીએ ખેંચી રહ્યા છે. ૪૫

યઃ શૌર્યાવધિરેવ યસ્ય સહસા દિગ્દન્તિનોઽ-
પ્યન્તિકં નાયાતાઃ કિલ યેન વિન્ધ્યવસુધા ગમ્યા
ન કસ્યાપ્યમૃત્ । તસ્મિન્કૌતુકિના ત્વયા કરિપતૌ
લુપે કપોલસ્થલી મૃદ્ધઃ કેસરિવીર સંપ્રતિ પુનઃ
કુત્રૈવ વિશ્રામ્યતુ ॥ ૪૬ ॥

ને સિંહ પોતે શૌર્યની અવધિરે પણુય છે, જેની
પાસે મોટા દિગ્ગમે પણુ એકદમ આવી શકતા નથી
અને જેના નિવાસના કારણે વિધ્યાયજ્ઞ પર્વતની ભૂમિ
ઢાઈનાથી બંધ થાય એવી રહી નથી; તેવા હે કેસરી
સિંહ ! અત્યંત કોતુક ધરાવનાર તું જો ગુજરાતને આરી
નાખીય તો પછી હાથીના ગંડચગમાં નિવાસ કરનાર
પેલો ભમરો ક્યાં જઈને નિવાસ કરશે ? ૪૬

યૂના યેન વિમિત્રવારણઘટાકુમ્ભોન્મલ્લમૌલિક-
ભેળીભિઃ પરિપૂરિતાસ્તદ્ભુવો મૂમીભૃતાં કોટિશઃ ।
તસ્યૈવાય નિવાસસીન્નિ કલમાઃ કોઢન્તિ નિઃસાખ્વસં
પારિન્દ્રસ્ય જરાતુરસ્ય તદ્દશે જીર્ણો જિર્ણીપારસઃ ॥ ૪૭ ॥

ને સિંહ પોતાની યુવાવસ્થામાં હોલેલા મહોન્મલ
હાથીઓના ગંડચગમાંથી નીકળેલાં મોતીઓના ઢગલા-
થી પર્વતની તળેટીની ભૂમિને ભરી દીધી હતી, તે જ
સ્થિતિવિશ્વથી સિંહની શૂકાના સીમાડા આગળ તેની
વૃદ્ધાવસ્થા હોવાને લીધે આજે હાથીઓનાં બચ્ચાં ઢાઈ
પણુ ભળતા ભય વગર કોડ કરે છે । તે પરથી એમ
લાગે છે કે આ સિંહ પોતે વૃદ્ધ અને રોગી બન્યો તે
સાથે ખીન પ્રાણીઓને છતી લેવાનો તેનો રસ પણુ
છૂટ્યું બન્યો છે. ૪૭

કઃ કઃ કુત્ર ન ધુર્ધુરયિતધુરીષોતે ધુરેન્સુક્રઃ

કઃ કઃ કં કમલાકરં વિમલકં કર્તું કરી નોઘતઃ ।

કે કે કાનિ ઘનાન્ધરણ્યમહિષા નોન્મૂલયેયુર્યતઃ

સિંદીજેહિલાસયદ્ધવસતિઃ પશ્ચાન્નનો વન્તે ॥ ૪૮ ॥

ધુરધુર અવાજ કરવાથી જેનાં નસકારાં ફોલેલાં છે,
તેને લીધે ભયકર દેખાતો એવો આ કુહર ક્યાં ક્યાં
ધુરધુર અવાજ કરતો નથી ? કયો કયો હાથી ક્યાં ક્યાં
કમળોનાં સરોવરને અસ્વસ્થ કરવાને તત્પર નથી થતો ?
તેમ જ કયા કયા જંગલી પાડાઓ ક્યાં ક્યાં જંગલને
છેપેડી નાખવા તત્પર થયા નથી ? કારણ કે આ પંચા-
નન (સિંહ) પોતાની પ્રિય સિંહણના સ્નેહવિલાસમાં
મગ્ન થઈને પોતાની શૂકામાં પડેલો છે. ૪૮

માંતઙ્કા કિમુ વલિગતેઃ કિમકલેરાહમ્બૈરેન્સુકાઃ

સારઙ્કા મહિષામદં વ્રજત કિં શન્યેયુ શૂરા ન કે ।

કોપાટોપસમુદ્ગટોક્કટસટાકોટેરિભારેઃ પુનઃ

સિન્ધુષ્વાનિનિ હુંકરે સ્ફુરતિ યત્તદ્ગર્જિતં ગર્જિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

હાથીઓ ચિત્કારો કરે તેથી શું ? શિયાળાનાં નકામા
આડંબર કરે તેથી શું ? હરણાં અને પાડા મદભર-
બનીને ભમં તેથી શું ? બધાં ઢાઈ લડનાર ન હોય ત્યાં
ધ્રુણુ ચરવીર બનતા નથી ? પરંતુ કોઇમાં આવવાને
કારણે જેની કેશવળીનો ભાર કંડની આશુબાહુ ફરી
વળેલો છે એવો સિંહ બ્યારે અભિમાનની સાથે
ગર્જના કરે છે, ત્યારે તે જ ગર્જના છે એમ ખરેખર
લાગે છે. ૪૯

કાકઃ પક્ષચલેન ભૂપતિગૃહે પ્રાસં यदि प्राप्तवान्

કિં વા તસ્ય મહત્ત્વમસ્ય લુપ્તા પશ્ચાન્નનસ્યાગતાં ।

યેનામન્વ્યકતીન્દ્રગણકુયુગલં નિર્મિત્ય હેલાલવા-

લ્લધ્વાપ્રાસવરં વરાટકધિયા મુક્તાગણસ્ત્યગ્યતે ॥ ૫૦ ॥

પોતાના પક્ષ(પાંખ)ના બળથી કાગડો જો રાજ-
મહેલમાંથી બોરાક મેળવે, તોપણુ તેથી તેનું મહત્ત્વ
શું ? અને પોતાને પક્ષ(પાંખ)નું બળ નહિ હોવાથી
પંચાનન-સિંહને બોરાક ન મળે, તો તેથી તેનામાં
શું હલકાપણું આવી ગયું ? કારણ કે તે સિંહે ગજરાજના
ગંડચગને રમતમાં લેદી નાખીને તેમાંથી મોટા ઢાળિયા
લાઈ લીધા અને તેમાં રહેલા મોતીઓના સમૂહને 'તે
માત્ર ઢાડીની કિંમતના છે' એમ માનીને ફેંકી દીધા. ૫૦

નિદ્રામીલિતલોચનો મૃગપતિર્ષાષ્ઢગુહાં સેવતે
વાઘત્વૈરમમી ચરન્તુ હરિણાઃ સ્વચ્છન્દસંચારિણાં ।

ચન્દ્રિયસ્ય વિધૂતકેસરસદામારસ્ય નિર્ગચ્છનો

નાદે શ્રોતૃપથં ગતે ગતધિયઃ સન્તેવેઢ વીર્ષોમુપઃ ॥ ૫૧ ॥

બધાં સુધી નિદ્રાને કારણે જેનાં સોચના બંધ છે એવો
આ મૃગપતિ-સિંહ શૂકાનું સેવન કરી રહ્યો છે ત્યાં સુધી
સ્વચ્છંદે સંચાર કરતાં આ હરણાં લહેને મનમગ્નતા
વિહાર કરે; પણુ બ્યારે તે કેસરી સિંહ નિદ્રા ખૂટતાં,
કેશવળીના ભારને ખંખેરીને હળવો કરી બહાર આવે
છે ત્યારે તેનો નાદ કાને પડતાંની સાથે જ લાંબું છૂપ-
નારાં એવાં પ્રાણીઓ પણુ ભાન વિનાનાં બનીને
શ્રીજિત થઈ બળ છે. ૫૧

સ્મેરાઃ સન્તુ સમાસદઃ કરિચમૂર્ધવજ્વરોત્સારિણો

હર્યક્ષેણ સમં ચ જન્મુકયુવા યુદ્ધાય વદ્ધાદરઃ ।

તત્રાપિ પ્રથયન્તિ તુલ્યચલતામેકે તયોરુઘકૈ-

રન્યે સંશયયંસિનસ્તદપરે વાદં ત્રિપર્યાસિનઃ ॥ ૫૨ ॥

જેણે હાથીઓની સેનાના અદ્યપી બવરને દૂર કરેલ
છે, એના સિંહની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જો કદાચ

યુવાન શિયાળ તૈયાર થાય, તો તેથી ફેટલાક સલાસદો ભલે હશે ! તે સલાસદાના ફેટલાક તે બેનેના પરાક્રમની તુલના પ્રગટ કરશે; ખીજાઓ તે બેનેના ઉચ્ચ-નીચપણા વિષે શંકા કરશે; પરંતુ બાકીના સલાસદો તો 'ઠીક છે' એમ પોતાનો બિલ્લો જ મત પ્રગટ કરશે. પરંતુ હૈં હર્યશ્વ સહસ્વ સંપ્રતિ લઘુર્ગામાયુરમે સતાં મત્સાધારણવન્યજન્મનસા ગુહ્યારવં સંવ્યધાત્ ।

નીચાનાં પ્રકૃતિર્ધ્રમો મુલરતા ચાતઃ કથં સ્વિચસે શાર્દૂલે દ્વિરદે મૃગે શશકુલે કસ્ટે વિપક્ષમઃ ॥૫૩॥

હે ઉર્ધ્વક, હે સિંહ ! તું જરાક ખામોશ રાખ. અત્યારે આ શિયાળનું બરચું સર્વ સંતોની આશ્રણ એમ કહી રહ્યું છે કે, 'મારા જેવું બળવાન કોઈ બીજું વનનું પ્રાણી નથી,' તે ઝુંઝારવ ભલે કરે. બમ અને વચાળપણ એ તો ઉલકા પ્રાણીઓના સ્વાભાવિક ગુણ છે, તથી તુ શા માટે બેદ કરે છે? વાઘ, હાથી, મૃગ, સસલાનો સમૂહ એ બધા સામાન્ય પ્રાણીઓ તરફ તારે ત વળી અધ્યાનો આગ્રહ શો ? ૫૩

દિહનાગાઃ પ્રતિપેદિરે પ્રથમતો આયૈશ્વ જેતવ્યસાં સંભાવ્યસ્ફુટવિક્રમોઽથ ઘૃષ્મો ગારેશ્વ ગૌરીપતેઃ ।

વિક્રાન્તનિકપ કરોતુ કતમં નામ ત્રિલોકીતલે ક્ષોટકાલકુટુમ્બીનીકહણયા સિન્ધઃ સ કળ્પીરવઃ ॥

'અમારા પર (વન્ય મેળવવો,' એ તો સિંહનો ભાતિત હલ છે, એમ માનીને દિશાઓના હાથીઓ પહેલથી જ નાસી ગયા છે; જેવું પરાક્રમ સારી રીતે બહાર છે, એવા તે મહાદેવજીનો નહીં તો ગાયની ભાતિમા છે, એટલે તે સિંહ આ નજી જીવનમાં કોને વિશે પોતાનું પરાક્રમ બતાવે, કે ને કંઠકાલ-મહાદેવના પત્ની પાર્વતીની કસ્ટાથી બીજરેલો છે. ૫૪ હાથી

ગજસ્ય પક્ષ્મમસ્ય પ્રપાકરમિવં મહત્ ।

પાદમુદ્ગત્ય ચદ્વન્દ્વન્દ્વરિણોઽપિ હસત્યસૌ ॥૫૫॥

હાથમાં ફાસાઈ ગયેલા હાથીને એક બાળત ઘણી જ સરમજનક લાગે છે કે, ૫૫ બીજે ઉછાળાને રસ્તે જતું હરણ પશુ તેને હસે છે. ૫૫

મલોત્સાં ગજેન્દ્રસ્ય મૂર્ધ્નિ કાકઃ કરોતિ ચેત્ ।

કુલાનુરૂપં તત્સય ચો ગજો ગજ પ્વ સઃ ॥૫૬॥

ધારો કે ગજરાજના માથા પર કાકડો કદાચ વિશા કરે, તો તે કાકડાના કુળને જાને એવું છે અને હાથી એ તો હાથી જ છે. ૫૬

પ્રાસાદ્ગલિતસિન્ધસ્ય કિં ગતં કરિણો ભવેત્ ।

પિપીલિકસ્તુ તેનૈશ્વ સકુટુમ્બોઽપિ જીવતિ ॥૫૭॥

ધારો કે ખાતાં ખાતા હાથીના મુખમાથી એકાદ કાગળો પડી ગયો, તો તેમાં હાથીનું શું ગયું ? પશુ એ પડેલા કાગળો પર કીડી પોતાના આખા કુટુંબ સહિત જીવનનિર્વાહ કરે છે. ૫૭

બન્ધનસ્થો હિ માતઙ્ગઃ સહસ્રમરણક્ષમઃ ।

અપિ સ્વચ્છન્દવારી શ્વા સ્વોદરેણાપિ દુઃસિતઃ ॥૫૮॥

હાથી પોતે બંધનમાં પડેલો હોય તોપણ તે હબરોનાં બરણપોષણ કરે છે; પરંતુ ફૂટકું બન્ધન પ્રમાણે પરખતું હોય છે, તોપણ તે પોતાનું પેટ ભરવામાંય દુઃખી રહે છે. ૫૮

અન્તર્વસતિ માર્ગારી શુની વા રાજવેશ્મનિ ।

વહિર્ચ્છોઽપિ માતઙ્ગત્તવઃ કિં લ્યુતાં ગતઃ ॥૫૯॥

બિલાડી અંતઃપુરમાં રહે અને ફૂતરી રાજમહેલમાં રહે તેથી શું બહાર બાંધેલા હાથી ઉલકા પડી બમ છે ? ૫૯

રચિતસો ગજઃ પદ્માન્તદ્ગૃહાન્વાપિતું ધ્રુવમ્ ।

સરો વિશતિ ન ક્ષાતું ગમ્યન્નાનં હિ નિપ્ક્લમ્ ॥૬૦॥

સૂર્યા તાપથી તપેલો હાથી સૂર્ય સાથે સંબંધ રાખનાર કમળોનો નાશ કરવા માટેજ સરોવરમાં પ્રવેશ કરે છે; એ કંઈ સ્નાન કરવા માટે જતો નથી; બરણ કે હાથી સ્નાન કરીને સરીર પર ધૂળ નાખે છે, તેથી હાથીનું સ્નાન નિષ્ફળ ગણાય છે. ૬૦

કૌયે પયસિ લઘીયસિ સાપેન કરઃ પ્રસારિતઃ કરિણા ।

સોઽપિ ન પયસા લિસો લાવ્યમાત્મા પરં નીતઃ ॥૬૧॥

તાપથી તપેલા હાથીએ નાના સરખા ફૂવાના બળમાં પોતાની સંદે ફેલાવી; પરંતુ તેની સંદે પશુ પાણીમાં બોળાઈ નહિ અને ઉપરથી હાથીએ પોતાની ભાતને ઉલકી ગયી કાઢી. ૬૧

રદિ મત્તોઽસિ મર્તગજ કિમમીભિરસારસરહ-

તરહલૈઃ । હરિમનુસર સરનસરં વ્યપનેવ્યતિ તે

સ કરટકપ્લવિત્મ્ ॥ ૬૨ ॥

હે હાથી ! તું બે મદ્યમ બની ગયો હોય, તે પશુ આ સાર વિનાનાં સરળ રહેલો પીણામાં છું ડહાપણ માને છે કે વિકરાળ નખવાળા તે સિંહની સામે બ, જે તારી સંદની બંધવાળને દૂર કરશે. ૬૨

કલમ તવાન્તિકમાગતમલિનેમં મા કરાપ્યવક્ત્રસઃ ।

અપિ દાનસુન્દરણાં દિપધુર્ગામાર્થં સ્તિરેશનઃ ॥૬૩॥

હે હાથીના બચ્ચા ! આ જે કમરે તારી કહે

આવ્યો છે, તેની તું અપચા કહી પથુ કરીશ નહિ; કારણ કે પોતાના મદનાં દાન આપનાર હાથીઓના અગ્રેસરોને માટે આ લમરો મસ્તકે ધારણ કરવા લાયક છે. ૬૩

લીલામુકુલિતનયનં કિં મુલહાયનં સમાતનુપે ।

પરિણામવિપમહરિણા કરિનાયક વર્ધતે વૈરમ્ ॥૬૪॥

હાથીઓના નાયક એવા હે ગજરાજ ! રમતને વશ થઈને આંખ બંધ કરીને તું શા માટે સુખશ્યા પર સ્થઈ ગયો છે ? પરિણામે જે ધણે જ વિષમ બની જશે એવા સિંહની સાથે તારું વેર વધી રહ્યું છે. ૬૪

આપાતાલગમીરે મજ્જતિ નીરે નિદાઇસંતમ્ ।

ન શ્વશ્ચિત્તે પલ્લભામ્મઃ પશ્ચરણેષોડપિ કુશ્ચરઃ ક્ષાપિ ॥

જે હાથી ઉનાળાના તાપથી તપતા પાતાળ સુધી પહોંચેલા એવા જીંડા જળમાં સ્નાન કરવાને ટેવાયેલા હોય, તે હાથી સુકાઈને હાડકાંના પિંજર જેવા બની જાય, તેપણુ આયોચિયાના જળને અડકતો પથુ નથી. ૬૫

સૂતે સૂકરગૃહિણી સૂતશતમતિદુર્ભંગ હૃદિતિ ।

કરિણી ચિરાય સૂતે કમપિ મહીપાલલાલિતં કલમમ્ ॥

આ બૂંડની સ્ત્રી સો બચ્ચાને જન્મ આપે છે; પરંતુ તે બધાં જ અત્યંત ખરાબ લાગનાં જન્મેલાં હોય છે. બ્યારે આ હાથીની સ્ત્રી ઘણું લાખે કળે એક બચ્ચાને જન્મ આપે છે, પરંતુ તેને રાજ લાડ લાગે છે. ૬૬

નિરિગદ્ધરેષુ ગુરુર્ગર્ભગુપ્તો ગજરાજપોત ન કવાપિ સંચર । યદિ મુપ્પતે હરિશિશુઃ સ્તનંધયો ભવિતા કરેણુપરિદોષિતા મહી ॥ ૬૭ ॥

હે ગજરાજના બચ્ચા ! અત્યંત ગર્ભમાં કુલાઈ ગયેલા એવા તું આ ત્રિરિની શુક્રાઓમાં કદીય ફરવા જઈશ નહિ; કારણ કે જે માતાને ધાવતું નાનું સિંહનું બચ્ચું પથુ બહુશે, તો આ પૃથ્વી હાથીના બચ્ચા વિનાની બની જશે. ૬૭

કેલિં કુરુષ્ય પરિમુદ્દય સરોહાણિ ગાહસ્વ શીલતમિર્નિરિણીપયાસિ । માવાનુરક્તકરિણીકરલાલિ-સાન્ન માતન્ન મુશ્ચ મ્મરાજરણામિલાપમ્ ॥ ૬૮ ॥

જેના અંગનાં લાલનપાલન માતા બનેલી હાથણી-એ અત્યંત લાવધી કરેલાં છે, એવા હે હાથીના બચ્ચા ! તું સારી રીતે લીલા કર. સરેવરોનાં કમળોનું ભક્ષણ કર. પર્વતની તળેટીમાં વડેતાં અરણ્યનું પાણી પી પરંતુ મ્મરાજની સાથે રણમાં ખેલવાની અલિસાપા છેડી દે. ૬૮

મો મોઃ કરીન્દ્ર દિવસાનિ કિયન્તિ તાવદ્મિ-ન્મરો સમતિવાહય કુશ્ચિત્ત્વમ્ । રેશજલૈર્નિજરેણુ-કરમ્યુર્કૈર્મૂયઃ શમં ગમ્યતાસિ નિદાઇકાલે ॥૬૯॥

હે ગજરાજ ! હાથણીઓએ પોતાની સદમા લીધેલાં નર્મદાનાં જલથી તારો ઉનાળાનો દાહ શાત ન થાય, ત્યાં સુધી આ મરબુમિમાં ઠાઈ ઠેકાણે જઈને ઘં કેટલાક દિવસો પસાર કર. ૬૯

દાનાર્થિનો મધુકરા યદિ કર્ણત લૈર્દીકૃતાઃ કરિવેરેણ મદાન્ધવુદ્ધયા । તત્ત્યૈવ ગણ્ડયુગમગ્ધનહાનિ-રેપા મુશ્ચાઃ પુનર્વિકલ્પવગ્ધવે ચરન્તિ ॥ ૭૦ ॥

આ ગજરાજ જે પોતાના મદ વડે અંધ બનેલી બુદ્ધિથી મદ-દાનની આશા સેવનારા લમરોઓને કાન-રૂપી પંખાઓથી ફર કરશે, તો તેમ કરવા જતાં તેને પોતાના જ ગંડસ્થળની શોભાની હાનિ થશે; કારણ કે લમરોઓ તો ત્યાંથી જીડીને વિકાસ પામે; કમળના વનમાં ચાલ્યા જશે. ૭૦

લાઠ્ઠાંજૂલચાલનમધશ્ચરણાવપાતં મૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ । શ્વા પિન્ડદમ્ય કુલ્લે ગજપુંગવલ્લુ-ધીરં વિલોકયતિ ચાદુશતેષ્વ મુશ્ચે ॥ ૭૧ ॥

ફેતરું ટુકડો આપનારની આગળ પૂંછડી પટપટાવે છે, તેના પગ આગળ નીચે આળે છે, જમીન પર પડીને તેના સુખ સાથે અને પોતાના પેટ સાથે જુએ છે, પોતાનું સુખ અને પેટ તે ટુકડો આપનારને દેખાડે છે; જ્યારે શ્રેષ્ઠ હાથી તો ગંજીરતાથી જુએ છે અને સેંકડો મીઠા શબ્દો (ભોજન કરાવનાર માણસ) બોલે ત્યારે જ ખાય છે. ૭૧

ગણ્ડસ્થલે હિ મદવારિજલૌપલ્લુગ્ધમત્તધ્રમદ્ધમર પાદતલાહતોડપિ । કોપં ન મશ્છતિ નિતાન્તવલ્લોડપિ નાગસ્તુલ્યે ચલે હિ ચલવાન્પરિકોપમેતિ ॥ ૭૨ ॥

મદરૂપી જલના સમુદ્રમાં બુદ્ધ બનતાં મદોન્મત થઈને ચારે બાજુ ફર્યા કરતો આ લમરો હાથીના ગંડસ્થળ પર પગના પ્રહાર કરે છે; તેપણુ અત્યંત બળવાન હોવા છતાં પથુ હાથી લમરો પર ઢાપ કરતો નથી; કારણ કે બળવાન માણસ તુલ્ય બળવાળા સાથે જ ઢાપ કરતા હોય છે. ૭૨

ન સ્વાં કરેણુમપિ નાપિ નિજાન્કિશોરાત્રાત્માન-મેપ પરિશોચતિ વારેણ્ડ્રઃ । દાવાપ્રિમત્તનુરત્ર યથો-પસન્નાન્દનાર્થિતો મધુકરાતપિરુદ્ધમાવાન્ ॥ ૭૩ ॥

જેનું શરીર દાવામિત્રી અંતર અડપાઈ ગયું છે, એવા આ ગજરાજ પોતાની હાથણીનો, પોતાની નાના

બધ્યાનો કે પછી પોતાની અંતો પશુ શોક કરતો નથી; પરંતુ મદનાં દાન લેવાની આશાએ આવેલા અનંત ભવથી ભરેલા આ ભરાએ આરે એ હાથી શોક કરે છે. ૭૩

દાનં દદત્યપિ જલૈઃ સહસાધિરુદે કો વિચ્છિન્ન-
ગતિરાસિતુમુસ્તદેહતઃ । રહન્તિનઃ કટકટાહતતાન્મિમ-
હ્શોર્મદ્ધ્રુવપાતિ પરિતઃ પટલૈરલીનામ્ ॥ ૭૪ ॥

હાથી પોતાની પાસે આવેલા ભરાને મદથી જલના દાન કરે છે; તે પશુ જળાશયમાં ડૂબ્યા મારી નાંદવા તૈતર થયેતા હાથીના ગંદચળ પર પરિણામ ભયુનાર ક્યો ભરાને ખેતી રહેવાની ઇચ્છા કરશે ? કારણ કે એ ડૂબ્યા મારે છે એ વખતે તે ભરાનાં બધાં ટોળાં તરત જ એના મદઅરતા ગંદચળ ઉપરથી બીડીને તેની આબુખાણુ જ ફાંચે કરે છે. ૭૪

ન ગૃહાતિ ધ્યાનં નવકમલકિણ્ણલિક્ષિત્ત્વિનિ જલે
ન પદ્માદ્યાદં પ્રજતિ વિસમજ્ઞાધેશકલૈઃ ।
લલન્તી પ્રમાદામપિ વિપદ્ધતે નાન્મકર્ણી

સ્મરનાવપ્રપ્તં હૃદયદયિતાં વારણપતિઃ ॥ ૭૫ ॥

આ મદનાજ એક ઝાળિયો પશુ લેતો નથી. નવાં કમળની રજથી ભરેલા જલમાં ભાંગી ગયેલા કમળના પાંતુઓ કટકાથી ભરેન કાદવથી આનંદ પામતો નથી. પ્રેમથી ભાવવશ થયેલી ખીજ સુંદર હાથણીની સાથે વિહાર પશુ કરતો નથી; પરંતુ દાવાનળની અંદર બળીને ભસ્મ થયેલી પ્રાણી પશુ વિશેષ પ્રિય હાથણીને યાદ કરીને ખીજ હાથણીને સદન પશુ કરી શકતો નથી. ૭૫

ગલે વાહસ્તીપ્રશ્વરણયુગલે ગાદનિગદો
દલે દક્ષ્યે દ્વન્ધઃ શિરસિ સ્ત્રિજાતઃ સરતરઃ ।
નરઃ રુદ્ધાસ્તુદો વત મરણયોગ્યેડપિ વિપયે
ન જાનં મોડ્વર્થ દ્વિવદ વદ કસ્માત્તવ મદઃ ॥ ૭૬ ॥

હે હાથીના બધ્યા ! તારા ગળામાં સખત બંધન પહેલું છે. તારાં બંને ચરણોમાં બેઠી પડેલી છે. તારા ખભા પર સખત બંધન નાંખેલું છે, તારા શિર પર અત્યંત તીક્ષ્ણ ચંક્રુ છે અને તારી ખાંધ પર માણુસ બેઠેલા છે. એ પ્રમાણે ચરણને ચોમ્ય દેશ-કાળ તને પ્રાપ્ત થયો છે; તે પશુ તને મદ ક્યાંથી આપે તો એને ભયુના નથી. ૭૬

નિવેપન્તામેતે ધૃપમહિવેપાક્ષ દતિણા
ગૃદા ક્ષુદ્રાણિ કતિવપ્તૈરેવ સુચિનઃ ।
ગજાનામસ્થાનં મસ્સલિલગ્રગાલિતસુવાં
સદેકં વિન્ધ્યાદૌર્વિવિનમથવા મૂપસદનમ્ ॥ ૭૭ ॥

આ બળદ, પાડા, ઘેડાં, હરણાં જેવાં પ્રાણીઓ ભલે નાનાં સરખાં ચૂંપડાંમાં રહે અને થોડા ઘાસથી તૃપ્તિ મેળવી સુખી બને; પરંતુ પોતાના મદના જલથી ભૂમિને કાદવમય બનાવી દે છે, એવા હાથીઓનું સ્થાન કાં તો વિંધ્યાચળના જંગલમાં છે અથવા તો રાજના ભવનમાં હોય છે. ૭૭

ન કુર્યાઃ પ્રાલયં કિમપિ કરિયોત પ્રતિમિયા
હરીણાં દેલેચં ચદિદ્ધ ચદુલેલં વિહરસિ ।

અકસ્માદેવેપાં કુટિલદશિ રોપરગૃશિ મનાહ-

નિરયં ભાવિન્યો મદકરિરિદ્ધા વનમુલઃ ॥ ૭૮ ॥

હે હાથીના બધ્યા ! સિંહો તરફથી જે ભય પેદા થાય, તેના તિરસ્કાર કરીને તું કાંઈ પશુ પ્રખરતા (શોરખોર) કરીશ નહિ; તેમ જ તું અહીં જે લાખા કાળ સુધી રચ્યા કરે છે, એ તો ફક્ત તારો આનંદ જ છે. જો અકસ્માત એ સિંહોની કુટિલ નજર નીચે તું જરા પશુ આવી ગયો, તો આ વનની ભૂમિ વગર કારણે તારા જેવા મદોન્મત હાથીઓ વિનાની બની જશે. ૭૮

જહીહિ ગુરુગર્જિતં વિજહિ શુણ્ઢયા સીત્કૃતં
પરિપ્રમ શ્નેર્વનં કિસુ ગજેન્દ્ર ગર્વાયસે ।

યથા ન કિલ કેસરી ગિરિદરીપુ નિદ્રાં ત્યજન્ ।

વિમુચ્છયસિ જુષ્મયા સુમગ તાવકીર્તનં મનઃ ॥ ૭૯ ॥

હે બાહુશાળી મદનાજ ! મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવાનું કામ તું છોડી દે. સંદેહી ચિત્કાર કરવાનું છોડી દે. વનની અંદર ધીરે ધીરે ફરવાનું શરૂ કર. તું શા માટે ગર્વ કરે છે ? કારણ કે ત્યાં સુધી આ પર્વતની અંદર સુકામાં બેઠેલા સિંહ નિદ્રાને ત્યાગ કરીને બગાડું ખાઈને ભડકે નથી, ત્યાં સુધી જ તારું મન કાર્ય કરે છે. (કારણ કે સિંહ ભગવાં જ તારો નાશ થશે.) ૭૯

દે ચાચ્ચાલ્યજુપો મૃગાઃ પ્રિતનગાઃ કલ્લોલમાલ્લકુલા-
મેતામચ્ચુષિગામિનીં વ્યવસિતાઃ સંગાહિતું વા કથમ્ ।
અત્રૈવોચ્છલરચ્ચુનિર્ભરમદ્વાર્તૈઃ સમાવર્તિતો
યદ્વાવેવ રસાતલં પુનરસી યાતો મગ્ગમામ્ણીઃ ॥ ૮૦ ॥

અરે, અતિશય ચંચળતાવાળાં આ પર્વતમાં રહેલાં હરણાં, જળમાં થતી તરંગમાલાવાળાં, સમુદ્રને મળનારી નદીમાં સ્નાન કરવા માટે જઈ રહ્યાં છે; પણ ત્યાં તો હજળતાં જળની ઘણી મોટી ધૂમરીઓથી વીટળાયેલા મોટા પથ્થર ભણે પાનાળમાં પડ્યો હોય તેમ લાગ્યો પડી રહ્યો છે. ૮૦

નીચારપ્રસવામમુલિકચલૈર્ચં વર્ષિતઃ શઞ્ચે
પીતં વેન સરોજપત્રપુટકે દોમાવલોપે પયઃ ।

તં દષ્ટ્વા મદમન્યરાલિલચત્વાલુમગ્નદં ગજં
સોત્કળં સમયં ચ પश्यति मुहुर्दरे स्थितस्तापसः ॥૮૧॥

આ મુનિએ જે હાથેનું પોષણ ખાલવયાં નિવાર
ધાન્યની મૂકીએ ભરીને અવકાશને કહ્યું, તેમ જ કમલ-
પત્રના પડિયામાં હોમનાં અવશેષ જલ સારી રીતે
પાયાં; તે જ હાથે બ્યારે ગોટા થતાં મદમાં આસક્ત
થયેલા ભમરાઓનાં ટેળાંથી થેરાયેલા ગંડરથળવાળા
બન્યો, ત્યારે તે મુનિ દૂર ઊભા રહીને આનંદ અને
ભયની સાથે તેના તરફ નેચા લાગે છે. ૮૧

कर्णे चामरचारुकन्युकलिकाः कण्ठे मणीनां गणाः
सिन्दूरमकरः शिरःपरिसरे पार्श्वान्तिके किङ्किणी ।
लज्जभञ्जवपाहनेन करिणा वद्धेन भूपाविधि-
स्त्वकिं भूधरधूलूसरतनुर्मान्यो न वन्यः कति ॥૮૨॥

જે હાથી રાગનું વાહન બન્યો છે, તેના કાનની
પાસે ચામરના બનાવેલાં સુંદર કહ્યુંનાં જુપણ છે, કંઠમાં
મણિઓના હાર છે. ગંડરથળ પર સિદ્ધરના લેપ છે,
અને પડપે ઘંટડીઓ છે અને પીઠ પર રાગને બેસ-
વાની પાલખી છે, તે પણ બંધનને હાથી શું વિશેષ
માન્ય બનતો નથી કે જેનું શરીર પૃથ્વીની ધૂળથી વિશેષ
ધૂળવાળું હોય છે? ૮૨

पीतं यत्र हिमं पयः कवलितं यस्मिन्मुण्डाला-
ङ्कुलास्तापार्तेन निमज्ज्य यत्र सरसो मध्ये त्रिमुक्तः
भ्रमः धिक्स्थैव जलानि पङ्किलयतः पाथोजिनीं
मग्नवतो मूलान्युत्थनतः कटीन्द्र भवतो लज्जापि
नो जायते ॥ ૮૩ ॥

હે ગરબાર! બ્યાં તેં શીતળ જલનાં પાન કર્યાં,
જેની અંદર રહેલા કમળોના અંકુર તે ખાધા તેમ જ
તાપથી પીડાતાં જે સરોવરની અંદર દૂબકાં ખાઈને
તેં સ્નાન કર્યું; તે જ સરોવરના જલને કાઢવવાળું
કરી નાખતાં અને તેનાં કમળોને તોડીફોડી નાખી દેતાં
તેમ જ તે કમળનાં મૂળ ઉખાડી નાખતાં, તને શરમ
પણ નથી આવતી? ૮૩

तापो नापगतस्तृषा न च कृशा घौता न घृली
वनोर्न स्वच्छन्दमकारि कन्दकवलः का नाम केली-
कथा । दूरोत्क्षिप्तकरोण हन्त करिणा सृष्टा न
वा पद्मिनी प्रारव्यो मधुपेरकारणमहो शाङ्कार-
कोलाहलः ॥ ૮૪ ॥

હાથીની સ્નાન કરવાની આ લીલાકથા કેવા પ્રકારની
છે! તેના શરીરનો તાપ ચાંત થયો નહિ, તરફ
ઝાંઝી થઈ નહિ, શરીર ઉપરની ધૂળ પણ ધોવાઈ

નહિ, કમળનો કોળિયો પણ પોતાના મનને ગમે તે
રીતે સ્પર્શ દે લીધો નહિ અરે! દૂરથી સુંદર ફેંકીને
એ હાથીએ કમળનો સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ, ત્યાં તો
આ ભમરાઓએ પિના કારણે ઝંકારનો કાલાહલ
શર કરી દીધો. ૮૪

नामूबन्धुविय यस्य कुत्रचिदपि स्पर्धाकराः कुञ्जराः
सिंहनापि न लङ्घिता किमपरं यस्योद्धता पद्मतिः ।
कष्टं सोऽपि कदर्थ्यते करिवरः स्फारारवैः फेरवै-
रापातालगमीरपङ्कपटलीमप्रोऽद्य भ्रमोद्यमः ॥ ૮૫ ॥

જે હાથીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે તેવા ખીખ
હાથીઓ પૃથ્વી પર ઘાઈ ઠેકાણે નહોતા તેમ જ સિંહ
પણ તે હાથીની ઉદ્ધત પદ્મતિ (ગમનનો માગ) કહી
પણ શેક્યો નહોતો; તે જ હાથી આજે પાતાલ જેવા
ઊંડા કાઢવવાળા ખાખોચિયામાં પડી જવાથી પ્રયત્ન
વિનાનો શિથિલ બની ગયો છે. કષ્ટ છે કે શિયાળવાં
મોટી ખૂમ મારીને તેને હેરાન કરી રહ્યાં છે. ૮૫

पादाघातविघूर्णिता वसुमती त्रासाकुलाः पक्षिणः
पङ्काङ्कानि सरांसि गण्डकपणभ्रोद्वक्षताः शाखिनः ।
प्राप्येदं कतिपातकैर्विधिवशाच्छादूँलशून्यं वनं
तत्तन्नाम कृतं विशृङ्खलतया वक्तुं न यत्पार्यते ॥ ૮६ ॥

દેવના સંતોએ કરીને બ્યારે તે વન વાધ-સિંહ
વિનાનું બની ગયું, ત્યારે તે વનમાં જઈને હાથીનાં
બચ્ચાંએ પોતાના પત્રના આઘાતથી પૃથ્વીને ધમધમાડી
નાખી, પક્ષીઓને ભયભીત બનાવી દીધાં, સરોવરોને
કાઢવવાળાં બનાવી દીધાં તેમ જ ગંડરથળ ધસીને
વધેને છાલ વિનાનાં કરી નાખ્યાં. અરેખર, તે અર્ધાં
બંધન વિનાનાં બની ગયાં અને તેમણે એવા એવા ઉદ્ધમાત
અચાલ્યા કે જેને વાણીથી કહેતાં પાર ન આવે! ૮૬

आरामोऽयमनर्गलेन बलिना भ्रमः समग्रो मयै-
त्यन्तः संभृतहर्षवर्धिसमदोद्यमः किमुन्माद्यसि ।

માતઙ્ગ પ્રસિદ્ધપ્રેમ ભવતો ભાવી નિદાપચર-
સ્ત્રાપિ પ્રતિકારમર્હસિ સત્ત્વે સમ્યક્સમાલોચિતુમ્ ॥

હે હાથી! 'મે' અત્યંત બળવાન થઈને આ ખૂમ
પ્રેરણા લાંબી નાખ્યો' એ રીતે તું અંતરના અભિ-
માનથી અતિશય હરખ પામીને શા માટે મદાન-મદ
બન્યો છે? અરે, આ પ્રકારનો મદનો જ્વર તો તને
દર વર્ષે ઉનાળામાં થવાનો જ છે; માટે તારા મદની
સારી રીતે સમજીયના કરે એવો પ્રતિકાર (સામનો)
કરનાર કોઈક (સિંહ) તને મળવો નોઈએ. ૮૭
કોઈ વારિ વિલોક્ય શારણપતે કિં વિસ્મિતેનાસ્તે
પ્રાયો આજનમસ્ય સંપત્તિ મયાંસ્તલીયતામાદરાત્ ।

અન્નમ્જાન્યકરીપુલિન્દલતાપીનસ્તનાસ્ત્રાલન-

સ્ફારીભૂતમહોર્મિનિર્મલજલા દૂરેષુના નર્મદા ॥૮૮॥

હે વારણ (હાથી) ના પતિ! કૃપાનુ પાણી ભેઈને તું શું વિસ્મય બનીને ઊભો છે? અત્યારે તો તેને માટે તું યોગ્ય બન્યો છે, તો આદરથી તેનું જલ પી લે; કારણ કે હાલ નિર્મળ જળથી ભરેલી નર્મદા નદી દૂર છે કે જેના જલમાં ઊછળતાં શરૂની માછલાંના સ્પર્શથી કૃષ્ણ બીજ લોકોની ઝીંઝોના ભારે સ્તનોના પછડાવાથી મોટા તરંગો પેદા થાય છે. ૮૮

નો મન્યે દૃઢવચ્ચનાસ્ત્રતમિદં નૈવાઙ્કશાપાનં

સ્કન્ધારોહણતાહનાત્પરિભર્વં નૈવાન્યદેશાગમમ્ ।

ચિન્તાં મે જનયન્તિ ચેતસિ યથા સ્મૃત્વા સ્વયૂધ્યાન્વને સિદ્ધિશાસિતમીતમીસૂક્લમા યાચ્યન્તિ કસ્યાઘ્રયમ્ ॥

(રામના આશ્રમે પડેલા એક હાથી કુટુંબના બચ્ચાની ચિન્તા કરતાજણાવે છે કે,) ‘સખત બંધનથી મને જે કાપ પડ્યો છે, તેને હું ગુસ્તા નથી. અંકુશ-નો આધત સહન કરવો પડે, તેનો વાધો નથી. મારી આપ પર બેસીને મને મારે તેથી મારો પરાભવ નથી. આપ પર બેસીને મને મારે તેથી મારો પરાભવ નથી. તેમ જ બીજા દેશોમાં ભટકવું પડે, તેની ફિકર નથી; પરંતુ વનમાં રહેલા મારા હાથીઓના ટાળાની યાદ મારા મનને એક ચિન્તા પેદા કરાવે છે કે, ‘આરે સિંહના ત્રાસથી તે બચ્ચાં ભયભીત બનશે, ત્યારે તે બધાં કોને આશ્રમે જશે?’ ૯૯

પત્યુર્યપતિતાવશેષકવલમાસેન ધૃત્તિઃ કૃતા પીતં યથ કરાવગાહકલુપ તત્તીતરોષં પયઃ ।

પ્રાણાનુર્ભવતરં વિહાય તદિદં પ્રાપ્તં કરિણ્યા ફલં ઘટ્નધમ્પ્રગનાકાતરસ્ય કરિણઃ ક્ષિદ્રં ન દદ્દં મુલમ્ ॥૯૦॥

જે હાથીઓ પોતાના પતિના ભોજનમાંથી રહેલા અવશેષ વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો, હાથીએ જલ પીને જેને પોતાની સંદેશી હોળી નાખ્યું, તે કાદવ-વાળું જળ પછી હાથથીએ પીધું અને જેણે પોતાના આશુ પહેલેથી છોડી દઈને એવું તો ઉત્તમ ફળ મેળવ્યું કે નથી બંધનને લીધે પડેલા ધામાં પીડા અવાથી ભયભીત બનેલ હાથીનું કુન્ન ભરેલું મુખ એવું નહિ. ૯૦

ક્રીડાકારિ તઢાગવારિભિ ગતાતઢ્ઢં ન પઢ્ઢેહૃદૈ-

વૈહી કાચન શક્તીતરુગતા નાકાર્પિતા હર્પતઃ ।

નાસ્તિષ્ઠા કરિણી કરેણ કરિણા કામાતુરેણામુના

દંપ્તમિર્વિકટાનનઃ શિવ શિવ ક્યાલોકિ પચ્છાનનઃ ॥

જે હાથીએ તળાવના જલમાં રહેલાં કમળની સાથે

નિર્ભય બનીને લીના કરી નહોતી, જે હાથીએ શાલ-વૃક્ષને વળગેલી કાંક વેલીને અપાનદથી ખેંચી પથ્થુ નહોતી તેમ જ કામાતુર બનેલા એવા તે હાથીએ પોતાની સંદેશ વડે હાથથીને આલિંગન પથ્થુ આપ્યું નહોતું, તેટલામાં તો ખેંદની વાત છે કે દાઢથી જેનું મુખ વિકરાળ છે, એવા પંચાનન સિંહ તે હાથીના બોવામાં આવ્યો. ૯૧

સાન્દ્રામોદવતીઃ સ્વકીયવસતીઃ પઢ્ઢેરુહાણાં સતી-

સ્ત્યક્તવાયં ધ્રમરઃ કરીન્દ્ર ભવતઃમધ્યાશમધ્યાગતઃ ।

પ્રત્યેતસિ સંપ્રધાર્યં જગતીવિસ્થાતદાનસ્તથા

યુષ્માભિઃ ક્રિયતાં યયોપરમતે હામ્યાય નાસ્યાગમઃ ૯૨

હે હાથી! આ ભમરો પોતાનાં આનંદમય નવાસ-સ્થાન બનેલ કમળોની હારને ત્યાગ કરીને અત્યારે તારી અત્યંત નિકટ આવી પહોંચેલા છે; એ બાગનો મનમાં સારી રીતે વિચાર કરીને તારે એવું દાન કરવું ભેઈએ કે નેથી આ ભમરો પોતાનું સ્થાન છોડીને તારી પાસે આવ્યો, તેના આગમનને કાંઈ હને નહિ; કારણ કે તારા દાન જરૂરમાં રૂપાન છે. ૯૨

ત્યક્તો વિન્ન્યગિરિઃ પિતા મગવતી માતા ચ રેશોગ્નિતા ત્યકાઃ ક્રોહનિવદ્ધન્યુરધિયસ્તુન્યોદયા દન્તિનઃ ।

ત્વહોમાન્નુ હસ્તિનિ પ્રતિદિનં વન્ધ્યાય દત્તં ઘપુ-

સ્ત્વં દૂરીક્રિયસે લુટન્તિ ચ શિરઃ પીઠે કઠારાઙ્કશઃ ॥૯૩

‘હે હાથણ! મારા પિતા વિધ્યાત્યાગ પર્વતનો મેં ત્યાગ કર્યો. મારી માતા ભગવતી નર્મદાને મેં છોડી દીધી. મારા સાથે સ્નેહથી બંધાયેલા એવા કુટુંબી-જન બનેલા હાથીઓનો મેં ત્યાગ કર્યો તારા સગના લોભથી મેં રોજનાં બંધન સ્વીકારી લીધાં; તે છતાં તું મને દૂર કરે છે અને મારા મસ્તક પર કોરો અંકુશ પડે છે, તે તો બુદ્ધ! ૯૩

સ્વર્ધન્તાં મુરસેવ કુજરતયા દિક્કુજરેઃ કુજરા

પ્રામ્યા વા ઘનવાસિનો મદ્દજલપન્નિધગપ્પદસ્થલાઃ ।

આઃ કાલસ્ય કુત્તુહલં ણુણુ સતે પ્રાચીનપાલોમલઃ

પ્રાયઃ ક્ષિપ્તકપોલપાલિરધમઃ કોલોડપિ સંસ્પર્ધતે ૯૪

પોતાના મદના જલથી જેનાં ગંડેત્યાગ ભીંમ્યાં છે, એવા ગામના કે જંગમના હાથીઓ દિક્ષાળ હાથીઓ સાથે ‘પોતે હાથી છે’ એ ભાવે સ્પર્ધા કરવા લાગે, તો તે સ્પર્ધા બસે કરે; પરંતુ હે મિત્ર! કાળનું આ કુપલ્લભ તો સાંભળ કે જેના કપોલ (પાલ) નો ભાગ જૂના પાલીમલ (કુર્મ) પદાર્થથી સંસ્પર્ધિત છે, એવું આ સિવાળ પણ હાથીની સાથે સંસ્પર્ધિત લાગ્યું છે. ૯૪

યત્રત્યપ્રદલાવલીકરલનૈર્જાતોડસિ શેલોપમો
યન્છાયાસુ કવરિતોડસિ ન કદાપ્યર્કાશુમિ કર્કરે
ઘોરાધ તકિરાતવપ્રિપતને ચૈર્વારવાણાયત
તન્માતઙ્ગ મદાન્ધ પાટયસિ કિં વિન્ધ્યાટવીપાદપાન્

મદને કારણે અધ બનેલ છે હાથી ! જે વૃક્ષની
આગળના ભાગમાં રહેલા તામ્ર પાનના કાગિના ખાંડને
તું ખડો પર્વત જેવો બની ગયો છે, જે વૃક્ષોની છાયા
ની અંદર નિવાસ કરવાને કારણે તને અત્યંત ઢાંચર
એવા સૂર્યના કિરણો પીડા પહોંચાડી શકતા નથી,
જ્યારે લીયોએ તારા પર ઘેર બાધુ રેકવા માગ્ય,
ત્યારે જે વૃક્ષોએ કવચનું કામ કરી આપ્યું તે જ આ
વિધ્યાચરના વૃક્ષોને તું શા માટે તોડી પાડીને ફેંકી
રહો છે ? ૯૫

કર્ણાં નપ દ્વાપસિ નાપિ વિપયો ઘાહસ્ય દોહસ્ય વા
વૃત્તિર્નાસ્ય મહોદરસ્ય बहुशो घासे पलायैरपि ।
હા કષ્ટ કથમસ્ય પ્રપ્રશિષ્ટરે ગોળી સમારોવ્યસે
કો વૃદ્ધાતિ કપર્દકૈરમુમિતિ પ્રાચ્યૈર્ગજો હસ્યતે ॥૯૬॥
ગામડાના માથુસા હાથીને હસી રહ્યા છે કે, ‘આ
હાથી શરીર પર ઊંત તો રાખતો નથી તે બેસવાના
વાહન તરફે કામમાં આવતો નથી તે દોહવાના કામ
માં પથ્ય આવતો નથી એ તો એવા તો મોટા પેટ
વાળો છે કે એમાં કશું ધાસપરાળ નાખવાથી તેને
નસિ થતી નથી અરે ! એ પથ્ય મોટું કષ્ટ છે કે તેની
પીડ પર કેવી રીતે ગૂણ ચડાવવી આવા નાગમાં
હાથીને ભલા કયો માથુસ પૈસા આપીને ખર્ચે ૧૯૬

ય સપ્રાસ ગૃપાળ ત્યજ કરિકલમ પ્રીતિચન્ધ કરિણ્યા
પાશમન્થિઘ્ણાનામવિરલમધુતા દદિ પદ્માવુલેપમ્ ।
દૂતીમૂતાસ્તૈવૈ શનરવરવધૂવિભ્રમોદ્ધાન્તન્દ્યા
રૈવાર્તારોપકઠન્ન્યુતકુસુમરજોપુસરા વિન્ધ્યપાદા ૯૭
હે હાથાના બચ્ચા ! હવે તું ધાસનેા કાગિલો ખા
અને હાથજુ પર પ્રેમના બધન હતા તે છોડી દે
બધનની ગાંઠથી શરીર પર જે કાપા પડેલા છે, તેના
ચાદા પર કાદવનેા લેપ પર જ્યા બીન લેખાની શુવતી-
એ વિલાસ વખતે ચપળ નજર નાખે છે અને જ્યા
નર્મદા નદીના કિનારે ઊંજોના વૃક્ષોના પુષ્પોની ગન્ધથી
પ્રદેશો ભરાઈ ગયા છે એવા વિધ્યાચરના શિખરો તો
તારાથી પથ્ય દૂર છે ૯૭

ચૂયાન્ચમ્ ગતાતિ પ્રયલચલશ્ચતો ચદૈવૈરા મુગેન્દ્રા
મૂલાદાશ્ચમ્પમાણા સપદિ તટરુદો મૂળ્હા નિપતત્તિ ।
દૃપ્દ્યા દૃપ્યન્તિ હન્ત પ્રતિદિનમશિલ્યા મિહ્નપદ્ધયા

અપીશા, હસ્તાલમ્વાય વૈયા કલયતુ વટનં પદ્મમ
કરીન્દ્ર ॥ ૯૮ ॥

હાથીના ટેળા આગળ ચાલ્યા ગયા છે અત્યંત
બુલાવાળા સિંહો સાથે વેર બાવેલા છે કિનારે ઊંજોના
વૃક્ષોને પકડવા જતા તે બધા મૂળમાંથી ઊખડી બધ
છે ભીનના ગામડાના નાચકો આ હાથીને કાદવમાં
પડેલો બેઠોને રાજ દમે છે આવી હાનિમાં કાદવમાં
ખૂંચેલો હાથી સૂઠ ફેવારીને કાના મુખ તરફ મદદની
નજર નાખે ? ૯૮

મૃગ

इह किं कुरङ्गशायक केदारे कलममक्षरी त्यजसि ।
चणबन्दा चणराणस्तुणवदित कषटमुत्पेज्जम् ॥९९॥
હે મૂળાના બચ્ચા ! આ કારામાં મટેલી કારની
કલમની માન્યરીના શા માટે ત્યાગ કરે છે ? આ તને
દેખાય છે, તે તો કષ્ટમાનવ (ચાડિયા) છે, જેના
હાથમાં ધાસનું ધનુષ્ય અને ધાસનું બાધુ છે તેમ જ
તે પોતે પથ્ય ધાસનેા બનેલો છે ૯૯

चणमुत्तमपि न रलु त्वा त्यजन्ति हे हरिण
वैरिण शबरा । यशसैव जीवितमिदं त्यजयोजित
यङ्गसङ्ग्रामम् ॥१००॥

હે હરણ ! તારા મુખમાં ધાસ હશે, તોપથ્ય વેરી
ભીખજનેા તને છોડશે નહિ યશને લીધે જ તારુ આ
જીવન છે માટે શિખડા સાથે સગ્રામ ખેલવાનું છોડી દે !

विद्धा मृगी व्याघ्रशिलीमुखेन मृगस्तु तत्का
तरवीक्षितेन । विहाय देह विगतव्यथिका परस्य जीया
वधिराधिरासीत् ॥१०१॥

શિકારીના બાધુથી મૃગની મરણ પામી, તેની
દયામણી નજરથી મૃગ મરણ પામ્યો અરેરે ! એકને
દેહનાશક વ્યથા થઈ અને બીજાને જીવલેણ આધિ
ઉત્પન્ન થઈ ૧૦૧

कति कति न मरोद्धताश्चरन्ति प्रतिशिखरप्रति
कानन कुरङ्गा । कचिदपि पुनस्तमा मृगास्ते मद
यति यन्मद ग्व मेदिनीशान् ॥१०२॥

પોતાના મદથી ઉદ્ધત બનેનાં એવા કેટલાક
મૃગના જગતે જગલે અને શિખરે શિખરે ભટકતા
નથી, પરંતુ જેના મદ પર્વતના શિખરોને મુગપિત
બનાવે છે, એવા ઉત્તમ કેસ્ટૂરી મૃગ તો યાક જ
એવા મલે છે ૧૦૨

अयि कुरङ्गि तपोवनविभ्रमादुपगतसि किरात
पुरीमिगाम् । इह न पश्यसि दारप भक्ष्य मस

પિવેતિ શુક્તાપિ જલ્પત ॥૧૦૩॥

અરે ઓ હરણી ! તપોવ્રજના બ્રમથી તુ અહીં આવી પહોંચી છે, પરંતુ આ તો ભીલ લોકોની યુગી છે તુ અહીં ભેટી નથી કે આ પોપટો પક્ષ 'ફાડો, ખાઓ, ગળી ખાઓ, પાન કરો' એમ બોલી રહ્યા છે અધિ કુરુદ્ધિ તુરન્નવિક્રમે ત્યજ વન જવન મનન કરુ । રૂઢ વને વિચરન્તિ હિ નાયકા સુરમિ લોહિતલોહિતસાયકા ॥૧૦૪॥

ધોધાના જેવા પરાક્રમવાળો હે હરિણી ! આ વન છોડી જ અહીંથી જલદી ચાલી જ જેના બાણુ ગયેના લોહીથી ખરડાયેના છે એવા શિકારીઓના સરદારો આ જ મનમાં ફેરી રહ્યા છે ૧૦૪

સૈય સ્થલી ઘનતુળાદુકુરજાલમેતસ્સેય મુગીતિ હિદિ જાતમુદ કુરુદ્ધ । નૈવ તુ વેતિ ચવિહાન્તરિતો લતામિરાયાસિ સજ્જિતકઠોરશર કિરાત ॥૧૦૫॥
પોતાનું પરિચિત સ્થાન ભેદને ભેને હંધમા આનંદ થયો છે, એવા એ મૃગ વિચારી રહ્યો છે કે, 'આ જ મારી જગા વનના તુલ્ય અને અકુરોથી ભરેલું એ જ આ જાણુ અને એ જ યુગલો પરંતુ એ મૃગ ભણુતો નથી કે ભણુ કઠોર બાણુ સંભળ કરે ન છે એવા શિકારી લતાઓની આડે આડે અહીં આવી રહ્યો છે ' ૧૦૫

રોમન્થમારચય મન્થરમેત્ય નિદ્રા મુચ્છ શ્રમ તદ્વતુ સચર રે ચયેચ્છમ્ । દુરે સપામરજનોગુનય કિલૈતે નિષ્કારણ હરિણપોત વિમેષિ કસ્માત ॥૧૦૬॥

હે હરણના બચ્ચા ! તું ધીરે ધીરે વાગેળવાનું શર કરીને નિદ્રા લે, થાક ઉતાર અને પછી ધ્રુવ પ્રમાણે બળા ફરતું હોય ત્યાં ફરવા માડ પેલો બિચારો પારધી તો દૂર છે અને આ તો ઝુનિઓ છે ■ હવે શાથી મરણ વિના ભય પામે છે ૧૦૬

ણીગણેપુ ગુરુગર્વનિમીલિવાક્ષ કિ કૃષ્ણસાર રસલુ લેલસિ કાનનેડસિમ્ । સીમામિમા કલય મિમ્મ કીન્દુહુમ્મમુકામયી હરિવિહારવસુધરાયા ॥૧૦૭॥
હે કૃષ્ણસાર મૃગ ! અત્યત જર્વને દારણે આખો મીચીને આ દરણીઓના ટોળામાં રહીને તુ શા માટે આ જ મનમાં ખેન કરી રહ્યો છે ? આ તો સિદ્ધને વિહાર કરવાની ભૂમિની હા છે ! બધા બેઠી નાખેલા હાથોના તરસલમથાથી નીકળેલા મોતી વીખરાયેલા પથા છે ૧૦૭

કસ્તુરિકા હરિણ મુચ્છ ઘનોપકળ્પ મા સૌરમેળ

કકુભ મુગ્ધીકુલ્પ । આશ્વા યશો નતુ કિરતશરા-મિધ વાત્રાતાપિહન્ત મવિતા ભવતો દુરાપ ॥૧૦૮॥

હે હરણ ! તુ કસ્તૂરીનો ત્યાગ કર વનની પાસે રહેના આ દિશાઓના સ્થાનન કરતૂરીની સુગંધથી સુગંધિત કરીશ નહિ તારો યશ ભલે રહ્યો પરંતુ બ્યારે ભોલોના બાણુના પ્રહાર થયો, તારે તારું રક્ષણ કરનાર તને કાઈજ મળશે ૧૦૮

દ્રવતરમિતો ગચ્છ પ્રાણે હુરદ્ધ વિયુગ્ધસે કિમિતિ વલ્લિતગ્રીવ સ્થિત્વા મુદ્દર્શુદીક્ષસે । વિદ્યધતિ હૃતવ્યાધાના તે મનાગપિ તાદ્રેતા કઠિનમનસામેપામેતે વિલોકિતવિષ્ણમા ॥૧૦૯॥

હે હરણ ! તુ અહીંથી જલદી ચારુ જ નહીં તો તુ પ્રાણથી વિખૂટું પડી જઈશ આમ વાહી ડોક રાખીને તુ વારવાર શું ભેદ રહ્યું છે ? આ કુદ્ધ પારધીઓ તારા પર જરા બેટલી પડ્યું હવા રાખશે નહીં કારણ કે જેના મન કંઈયું છે એવા આ પારધી ઓના એ તો બળપૂર્ણતા વિલાસ છે ૧૦૯

સ્થલીના ધ્મ્યાનામુપરિ મૃગતુળ્યામુપસર તુર્ણત સારક્ષો વિરમતિ ન તિન્નેડપિ મનસિ । અજાનાનમ્તસ્ત્વ ન સ મુગયતેડ્યત્વ સરસી મમુમૌ પ્રત્યાશા ન ચ ફલતિ વિષ્ણ ચ કુરુતે ॥૧૧૦॥
(સૂરના તાપથી) જમ ઓ તપી જતા તેના પર આજવાનું જળ દેખાય છે તેને મેળવવા રખડેના આ તરસ્યો મૃગ જળ નહીં મળવાથી મનમાં ખેદ પામતો હોવા છતાં વિરામ કરતો નથી કારણ કે આજવાના જળની સાચી વાત તે બળુઓ નથી એટલે તે બાળે ટેકાણે રહેલા સરોવરને દોષતા નથી એથી ખોટા સ્થાનની સાથે વળેલો તેની ખોટી આશા ફળાવત થતી નથી અને તેને વિષ્ણ કરે છે ૧૧૦

પુરો રેવાપારે મિરિરિતિદુરારોદશિરતો ઘનુપ્પાણિ પચ્ચાચ્છરનિકરો ધાવતિ પુન । સર સવેડસયે દ્વદ્વહજદાહૃત્યતિકરો ક વામ કિં જુમા હરિણિશ્ચુરેવ તિલપતિ ॥૧૧૧॥
હરણનું બચ્ચુ એમ વિચારીને રતન હરી વધુ છે કે, 'અરે નર તો નર્મદને તાપે ઝિનારે છે આ પર્વત છે પશુ તેના શિખર ચાવા પડ્યા યુક્તેડ છે પાછળ ફર લીધાનું ટોણું હાથમા ઘનુપ્પા લઈને દોડે છે જમણી બાણુએ મોટું સરોવર છે અને યમી બાણુએ દાવાનળનો દાદ રેલાઈ રહ્યો છે કે માંજુ અને શુ કરે ? ૧૧૧

અમે વ્યાધઃ કરધૃતશરઃ પાર્શ્વતો જાલમાલો
પૃષ્ઠે વદ્ધિર્દહતિ નિતરં સંનિધૌ સારમેયાઃ ।

एणी गर्भादलसगमना वालकै रुद्रपादा
चिन्ताविष्टा वरति हि मृग किं करोमि क यामि ॥

ગર્ભમાં જેની પ્રતિ શિથિલ બની છે અને બચ્ચાં-
એ જેના પગ પકડ્યા છે. તેને કારણે ચિંતાતુર બનેલી
હરણી પોતાના મૃગને જળુધી રહી છે કે, 'જેણે
હાથમા બાણ લીધું છે, એવો પાર્શ્વ સારમે જીભો છે,
પાછળ જળ પથરાયેલી છે. વળી પાછળ રહેલો દાવા-
નળ બાળો રહ્યો છે અને અધરામાં 'પૂરું' કૃતરા આગળ
આવીને જીમાં છે આવી દશામાં હું શું કરું અને
કયા જાડું ?' ૧૧૨

सौरभ्येण त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्
सत्कस्तूरीहरिण भवता वासितो दिविभागाः ।

तस्यैतत्ते कलमुपगतं पत्रिभिर्लुब्धकानां
विद्वः प्राणास्त्यजसि न गुणः श्रेयसे निर्गुणेषु ॥११३

હે કસ્તૂરી મૃગ ! તણે ભુવનોને મનોહર લાગે એવી
સુંદર મૃગધીથી આ જગલમાં રહેલા દિશાઓના બધા
વિભાગોને તે સુવાસિત કરી મૂક્યા છે; પરંતુ તેનું
કૃપા તો એ જ બાબત કે 'શિકારીઓના બાણોથી વીધા-
યેલો એવો તું પ્રાણીનો ત્યાગ કરી રહ્યો છે.' ખરે-
ખર, શુષ્ક વિનાના આશુસો તરફ કંઠેલો શુષ્ક આપણા
લક્ષા માટે હોતો નથી. ૧૧૩

अल्पायासप्रलेन यत्र पतनं कृच्छ्रेण यत्रोन्नति-
र्हारे वेज्रलताघातानगहने कष्टः प्रवेशक्रमः ।

हे सारङ्ग मनोरमा वनमुवस्यस्त्वा विशेषार्थिना
किं भूभूतकटकस्थितिव्यसनिना व्यर्थं खुराः शातिताः॥

હ મૃગ ! જે ઠેકાણે થોડો જ વાત કરતાની સાથે
પકતી થાય છે અને જ્યાં ઉત્તિ ઘણી યુક્તિથી
થાય છે તે કારપાળની લાકડીથી લતા જેના બારણા
પર ફેલાઈ રહી છે, તેને કારણે અંદર પ્રવેશ માટે
પગલું ભરવું તે પણ અધરું છે. તો પછી અત્યંત
મનોહર એવી વનની બીજાએ છેડીને વિશેષ લાલ
મેળવવા માટે રાત્રના દરબારમાં રહેવાની ધવ્લથી તે
તારા પગની ખરીઓને શા માટે બર્થ શ્રમ આપ્યો ?

सारङ्गो न लतागृहेषु रमते नो पांसुले भूतले
नो रम्यासु वनोपकण्ठहरितच्छायासु शीतास्वपि ॥
वामेवायसलोचनामनुदिन ध्यायन्मुहुः प्रेयसो
शैलेन्द्रोदरकन्दरासु गतधीः शृङ्गावशेषः स्थितः॥

આ સારંગ લતાની કુળેમાં રમણ કંતો નથી,
ધૂળવાળા ભૂતલ પર રમતો નથી, વનની સમીપ રહેલાં
શુષ્કની શીતલ બાવાઓમાં પણ રહેતો નથી; પરંતુ જેનાં
લોચન વિશાળ હતાં એવી પોતાની પ્રિય મૃગધીનું
વારંવાર બાન ધરતો નિરિરાજની ઊંડી યુક્તિઓમાં શઙ્ગા-
વિશેષ સ્થિતિમાં લાન ભૂલોને જીભો રહ્યો છે. ૧૧૫

आः कष्टं वनवाससाम्यकृतया सिद्धममश्रद्धया
पहो वालकुलङ्ग संप्रति कुतः प्राप्नोऽसि मृत्योर्मुत्सम् ।

यत्रनेककुलङ्गकोटिकदनकोडोल्लसल्लोहित-
स्रोतोभिः परिपूर्यन्ति परिरामुड्गमराः पामराः ॥

હે બાલમૃગ ! તપોવનની નિવાસભૂમિની સમાનતા
કરતી આ ભીલ લોકોની નિવાસભૂમિને તું સિદ્ધ
કપિમુનિઓના આશ્રમ બાધુને શ્રદ્ધાથી આવી પહોંચ્યો
છે; પરંતુ 'ખરેખર તું મૃત્યુના મુખમાં ફસાયો છે;
કેમ કે અહીં તો અનેક મૃગલોઓને મારી નાખવા-
ની કીડમાં આનંદ પામતા ઉદત ભીત લોકોએ
મૃગવાનાં લોહીના પ્રવાહથી જમીનના ખાડાઓ ભરી
દીધા છે. ૧૧૬

स्वच्छन्दं हरिणेन या विहरता देवात्समासादित
भङ्गप्रस्तुतदुग्धविन्दुमधुरा शालेर्नया मञ्जरी ।

निःश्वासानलवग्धकोमललृणप्रख्यापितान्तर्व્ય-
स्तामेव प्रतिवासरं मुनिरिव ध्यायन्वને शुच्यति ॥

સ્વચ્છન્દે હરિણ કરતા હણુને દેવયોગે શાલશ્લ-
ની નવીન માજર મળી કે જે તાજા તૃટવાથી અંદરથી
નોકળતા દૂધને લીધે મધુર લાગે છે; પરંતુ નિઃશ્વાસ
લેવાને કારણે પ્રગટ થતા અંદરના અગ્નિથી કોમળ
તણખડા બળા બચે છે તેને કીડે જેના હ વની બચા
પ્રગટ થાય છે, તેવો આ મૃગ દરરોજ મુનિની જેમ
બાન ધરતો ધરતો વનમાં સુકાઈ જાય છે. ૧૧૭

त्यक्त जन्मबन् वृणहकुरवती मातेव मुक्ता स्थली
विश्रान्तिस्थितिहेतवो न गणिता वन्धूपमाः पादपाः ।

वालापत्यवियोगकातरमुखी त्यक्तार्धमांगं मृगी
मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा व्याधान मुञ्चन्ति माम् ॥

મેં જન્મબંધના વનનો ત્યાગ કર્યો. તણાકુરથી
ભરેલી મારી માતારૂપ હરિયાળા જમીનને પણ છેડી
દીધી. જે અને આરામ અને નિવાસ આપતાં હતાં
એવાં કુટુંબીજન બનેલા શુષ્કની ગણના પણ મેં કરી
નહિ. 'નાના બચ્ચાનો વિયોગ થશે' એ લયે જેનું
મુખ ઊતરી ગયું છે, એવી મૃગલીના અંધે રહે
ત્યાગ કર્યો; તોપણ અત્યંત કઠોર બનેલા શિકારીઓ

મારા પગનાં શોધતા શોધતા આવી પહોંચે છે અને
મને છોડતા નથી ૧૧૮

યદ્વક્ત્ર મુહૂરીશ્વસે ન ધનીના દ્વૃષે ન ચાદ્મનુષા
નૈષા મર્ગગિર યુગોપિ ન ચ તામ્રત્યાગ્યા ધાવસિ ।
કાલે વાલ્મૃણાનિ યદાદસિ પર નિદ્રાસિ નિદ્રામમે
તન્મે મૂહિ કુરદ્ધ કુત્ર ચવતા કિં નામ તસ તપ ॥

હે હરજી ! તું વાર વાર ધનિકાના મુખની સામે
નેઈ રહેતો નથી, ફોગ મીઠી વાણી બોલતો નથી,
તેમની ગર્વભરેલી વાણી તું સાભળતો નથી, કઈક
મળશે એવી આશાથી તેમની તરફ તું દોડતો નથી,
સમય થયે જૂન લામતા તાજ તાજ ઘાસ ખાય છે
અને જિંદગી આવે ત્યારે જિંદગી જાય છે, તો મને જણાવ
કે 'તે આ પ્રકારનું કયું તપ તારું હતું કે જેથી તું
પુણ્યશાળી છે' ૧૧૯

નાત્ર વ્યાધશરા પતન્તિ પરિતો નૈવાત્ર દાવાનલો
નાપ્યુચાવચમીતિરસ્તિ કુહચિત્તો વાગુરા મદ્ગુરા ।
પયોલોચ્ય કુરદ્ધવેળ વિહિતો નશ્ત્રનયાથામયો
ગો જાનાતિ યદ્વક્ત્ર દાસ્યતિ વિધિ સ્વર્માનુદન્તવળમ્ ॥

'અહીં પારધીના બાણ પડતા નથી અહીં ચારે
બાણથી દાવાનળ આવી પડવાનો નથી અહીં જીયા
નીચા ચડાવતો ભય નથી અહીં ફાસો જવાય એવી
જાળ નથી' એ રીતે ખૂન વિચારી ભેઈને હરજીએ
નશ્ત્રનો નાથ ચઢતો આશ્રય લીધો, પરંતુ તે જાણતું
નથી કે 'અહીં વિધાતા રાહુના દાંતનો ધા આપશે'
(અર્થાત્ રાહુ ચઢતે ગળી જતા, પોતાને પથુ તેના
મુખમાં જતું પડશે) ૧૨૦

ઘ્યોમાર્ધે જ્વલિતો રથિ કવલિત દાવાનલે કાનન
ધૂન્યામિર્નિ વિશ સ્ફુરન્તિ પરિત પન્થા શિલાવન્તુર ।
દ્વ્યથ લોહિતસિક્તલુક્કણિ યથાપ્રાણ મૃતો ધાવતિ
ઘ્યાયેનાતિ શરાસને કરુણયા નારોપિત સાયક ॥

'મૃત આકાશમાં સૂર જળી રહ્યો છે દાવાનળો
જાણે જગતનો કેળિયો કરવા માત્રતા હોય તેમ તેને
બાળવા માગ્યો છે, ધુમાડાઓને લીધે દિશાઓ સ્પષ્ટ
દેખાતી નથી, શિલાઓની તીવ્ર શ્વેત ધારાઓથી રસ્તો
ખરાબ છે, એવા માર્ગ પર જેના મુખમાંથી લોહીની
ધારા વહે છે એવા ડુર જ છવ લઈને નારી જાય છે'
તે ભેઈને શિકારીએ પથુ દવા લાવીને ધનુષ્ય પર બાણ
ચઢાવ્યું નથી ૧૨૧

મુક્તવા મયયુગાનિ નન્યસલિલાન્યાપીય વાર્પીતલા
જિ શક્ત પરિશિલ્ય શીતલ્લરુન્નોમન્યમમ્પસ્યતિ ।

યા સૈવાય મૃગી મૃગાદનમુરપ્રાપ્તા શિશુ શોચતે
તદ્વેષા बहुधा विपद्विरचने वीजानि नापेभूते ॥૧૨૨॥

જે મૃગથી મોટા ઘાસ ખાઈને, દવાના તળિયા
માંથી નીકળેલા નવા જળ પીને અને શીતળ શ્વેતની
જાવામાં ખેસીને વાગોળી રહી છે, તે જ મૃગથી આજે
મૃગને ખાનાર સિંહના મુખમાં પડેલી હોઈ, પોતાના
બચ્ચાનો શોક કરે છે ખરેખર, વિધાતાને ન્યારે ઘણી
રીતે વિપત્તિઓને રચવી હોય છે, ત્યારે તેને વિપત્તિ
ઓના ખીજની જરૂર રહેતી નથી (અર્થાત્ તે અંક
સ્થાત્ વિપત્તિઓ જભી કરે છે) ૧૨૨

પાશશુણ્ણલુરસ્ય ઘાળપતનપચક્કરત્ત્વઙ્ગા

છન્નાદ્વસ્ય દ્વામિદાહવિકલસ્યસેતુગોડ્યાપ્રમમ્ ।

ધિન્દૈવ વિપમા મૃગસ્ય દિનસા સર્વાનુકમ્પામયો

મા મૈવીરિતિ માપ્ણેડપિ યદ્મૂઢાચયમોડ્ય મુનિ ॥

બધનને કારણે જેની ખરીમા ધા પડેલી છે,
બાણના પ્રહારથી નીળગની લોહીની ધારાથી જેનું શરીર
લોહીલાળુ બનેલું છે દાવાનળના ઓ તાપથી જે આકુળ
વ્યાકુળ બનેલો છે અને આશ્રય શોધતો જે મૃગ મુનિના
આશ્રયમાં આવી પહોંચ્યો છે, પરંતુ દેવને ધિક્કાર છે
કે મૃગનાના દિવસો ઘણા કમ છે, તેને લીધે સર્વ
પર દયાભાવ બતાવનાર એવા એ મુનિ પથુ 'તું ભય
પ્રાપીત નહિ' એટલું આશ્વાસનનું વચન પથુ કહેતા
નથી અને વાણી પર સદમ રાખીને બેગ છે ૧૨૩

છિંદ

વપુર્વિમસસ્યાન કર્ણજ્વરકરો રથ ।

કરભર્યાશુગત્યૈવ છાદિતા દોપસહતિ ॥૧૨૪॥

જિંદગી શરીરરચના બેડોળ છે, તેના અવાજ કાન
ને તાવ આવે એવો છે, પરંતુ તેની ઉતાવળી મતિને
લીધે જ તેના દોષોના સમુદાય કાઈ જાય છે ૧૨૪

દાસેરકો રસત્યેય મુક્ત મારેડપિરોહતિ ।

ઉત્તાર્યમાણેડપિ પુનઃવત્તર વિમ્ કુમ્હે ॥૧૨૫॥

આ જિંદગી ઉપર ન્યારે ભાર મૂકવામાં આવે, ત્યારે
ખરાડા પાડે, તે તો સમજ સહાય તેવું છે, પરંતુ
ન્યારે ભાર ઉતારી લેવામાં આવે છે, ત્યારે પથુ તે
ખરાડા પાડે છે, તે વિષે અમારે શું કયું ? ૧૨૫

તુમ્ય દાસેર દાસીય વદરી યદિ રોચતે ।

મ્તાવતા દિ કિં દ્રાક્ષા ન સાક્ષાદ્મૃતપ્રિયા ॥૧૨૬॥

હે છિંદ ! આ ગિયાની મોરડી તને મમતી દોય,
એટલાથી શું દ્રાક્ષ સાક્ષાત્ અમ્મ જેવી પ્રિય છે તે
મગી જવાની છે ? ૧૨૬

અમે વ્યાધ: કરધૃતશર: પાર્શ્વતો જાલમાલાં
પૃષ્ઠે વદ્ધિર્દહતિ નિતરાં સંનિધૌ સારમેયા: ।
एणी गर्भादलसगमना बालकै रुद्धपादा
चिन्ताविष्टा वदति हि मृगं किं करोमि क यामि ॥

ગર્વથી જેની ગતિ શિથિલ બની છે અને બચ્ચાં-
એ જેના પગ પકડ્યા છે, તેને કારણે ચિંતાગુર બનેલી
હરણી પોતાના મૂરને જળ્યવી રહી છે કે, 'જેણે
હાથમાં બાણ લીધું છે, એવો પારથી સામે જોભો છે,
પાછળ જળ પથરાયેલી છે. વળી પાછળ રહેલો દાવા-
નળ બાળી રહ્યો છે અને અધરામાં પૂરું કૃતરાં આગળ
આવીને જોમાં છે આવી દશામાં હું શું કરું અને
ક્યા બંડે ?' ૧૧૨

सौरभ्येण त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्
सक्तस्तूरीहरिण भवता घासितो दिग्बिभागः ।
तस्यैतत्ते फलमुपगतं पत्रिभिर्लुब्धकानां

વિદ્ધ: પ્રાણાંસ્ત્યજસિ ન ગુણ: શ્રેયસે નિર્ગુણેષુ ॥૧૧૩
હે કસ્તૂરી મૃગ! ત્રણે ભુવનોને મનોહર લાગે એવી
સુંદર મૃગધીથી આ જગલમાં રહેલા દિશાઓના બધા
વિભાગોને તેં સુનાસિત કરી મૂક્યા છે; પરંતુ તેણું
ફળ તો એ જ આપ્યું કે 'શિકારીઓનાં બાણોથી વીધા-
યેલો એવો તું પ્રાણોનો ત્યાગ કરી રહ્યો છે.' ખરે-
ખર, શુભ વિનાના માણસો તરફ કરેલા શુભ આપણા
ભલા માટે હોતો નથી. ૧૧૩

अल्पायासपलेन यत्र पतनं कुच्छ्रेण यत्रोन्नति-
र्द्वादे वेत्रलतावितानगहने कष्टः प्रवेशक्रमः ।
हे सारङ्ग मनोरमा वनमुबस्यक्त्वा विशेषार्थिना
किं भूभृत्कटकस्थितिव्यसनिना व्यर्थं खुराः शक्तिताः॥
હ મૃગ! જે ઠેકાણે થોડો જ યતન કરતાંની સાથે
પડતી થાય છે અને જ્યાં ઉત્તતિ ધણી મુશ્કેલીથી
થાય છે તે કારપાળની લાકડીથી લતા જેના બારણા
પર ફેલાઈ રહી છે, તેને કારણે અંદર પ્રવેશ માટે
પથકું ભરતું તે પથ અધરું છે. તો પછી અત્યંત
મનોહર એવી વનની બીજાં છેડાંને વિશેષ લાલ
મેળવવા માટે રાખતા દરબારમાં રહેવાની ઇચ્છાથી તેં
તારા પગની ખરીઓને શા માટે બ્યર્થ શ્રમ આપ્યો ?
સારંગો ન લતાગૃહેષુ રમતે નો પાંસુલે મૂતલે
નો રમ્યાસુ ધનોપકળદહરિતચ્છાયાસુ શીતાસ્વપિ ॥
તામેવાયતલોચનામતુદિન ધ્યાયન્મુદુ: પ્રેયસો
શૈલેન્દ્રોદરકન્દરાસુ ગતધી: શ્લઙ્ગાવશેષ: સ્થિતઃ॥

આ સારંગ લતાની કુંજોમાં રમણ કરતો નથી,
ધૂળવાળા ભૂતલ પર રમતો નથી, વનની સમીપ રહેલાં
શ્લેષીની શીતલ છાયાઓમાં પથુ રહેતો નથી; પરંતુ જેનાં
લોચન વિશાળ હતાં એવી પોતાની પ્રિય મુઠલો
વારંવાર ધ્યાન ધરતો નિરાશની જોડી શુકાઓમાં શંગા-
વિશેષ સ્થિતિમાં લાન ભૂલોને જોમો રહ્યો છે. ૧૧૫

आः कष्टं वनवाससाम्यकृतया सिद्धश्रमश्रद्धया
पक्षीं बालकुरङ्गसंप्रति कुतः प्राप्नोऽसि मृत्योर्मुखम् ।
यत्रानेककुरङ्गकोटिकदनकीडोहसहोहित-

સોતોમિ: પરિપૂર્યન્તિ પરિલામુદ્ગમરા: પામરા: ॥
હે બાલમૃગ! તપોવનની નિવાસભૂમિની સમાનતા
કરતી આ લીલ લોકોની નિવાસભૂમિને તું શિક્ક
મધિમુનિઓના આશ્રમ બધીને શ્રદ્ધાથી આવી પહોંચ્યો
છે; પરંતુ ખરેખર તું મૃત્યુના મુખમાં ફસાયો છે;
કેમ કે અહીં તો અનેક મૃગલોએ મારી નાખવા-
ની કીડમાં આનંદ પામતા ઉદ્ધત લીલ લોકોએ
મૃગવાનાં લોહીના પ્રવાહથી જમીનના ખાડાઓ ભરી
દીધા છે. ૧૧૬

स्वच्छन्दं हरिणेन या विहरता देवात्समासाविता
भङ्गप्रस्तुतदुग्धचिन्दुमधुरा शालिर्नया मञ्जरी ।
निःश्वासानलदग्धकोमलवृणप्रख्यापितान्तर्दग्ध-

સ્તામેવ પ્રતિવાસરં મુનિરિવ ધ્યાયન્વને કુદ્યતિ ॥
સ્વચ્છંદે વિહાર કરતા હરણને દેવોએ શાલશ્લે-
ષી નવીન મંજર મળી કે જે તાજા તૃટવાથી અંદરથી
નોકળતા દૂધને લીધે મધુર લાગે છે; પરંતુ નિઃશ્વાસ
લેવાને કારણે પ્રગટ થતા અંદરના અગ્નિથી દામળ
તણખલા બળી બચ છે, તેને લીધે જેના હૃદયની બધા
પ્રગટ થાય છે, તેવો આ મૃગ હરરાજ મુનિની જેમ
ધ્યાન ધરતો ધરતો વનમાં સુકાઈ જાય છે. ૧૧૭

त्यक्तं जन्मवनं वृणदकुरवती मातेव मुक्ता स्थली
विश्रान्तिस्थितिदेवतो न गणिता वन्धूपमा: पादपा: ।
बालापत्यवियोगकातरमुखी स्वकार्धमार्गं मृगी
मृग्यन्त: पदवीं तथाप्यकरुणा व्यापानं मुञ्चन्ति माम् ॥
મેં જન્મવનમાં વૃણદકુરવતી માતેવ મુક્તા સ્થલી
ભરેલી મારી માતારૂપ હરિવાળી જમીનને પથુ છોડી
દીધી. જે મને આરામ અને નિવાસ આપતાં હતાં
એવાં કુટુંબીજન બનેલાં શ્લેષીની ગણના પથુ મેં કરી
નહિ. 'નાનાં બચ્ચાનો વિયોગ થશે' એ ભયે જેણું
મુખ જીતરી ગયું છે, એવી મૃગલીનો અગધે રસ્તે
ત્યાગ કર્યો; તોપણ અત્યંત કઠોર બનેલા શિકારીઓ

મારા પગનાં શોધતા શોધતા આવી પહોંચે છે અને
મને ઓડતા નથી ૧૧૮

યદ્યક્ત્ર સુહૃદ્વિશેષે ન ધનીના જૂપે ન વાદ્યનૃપા
નૈવા ગર્વગિર ષ્ટ્ત્રગોપિ ન ચ વાન્નપ્રત્યાશ્ચા ધાવસિ ।
કાલે વાલ્મૃણાનિ રાદસિ પર વિદ્રાસિ નિદ્રાગમે
તન્મે જ્ઞહિ કુરુજ્ઞ કુરુ ભવતા કિં નામ તમ તપ ॥

હે હરચુ ! તું વાર વાર ધનિકાના મુખની સામે
નેઈ ગંડેના નથી, ફોગ મીઠી વાણી બોલતા નથી,
તેમની ગર્વભરેલી વાણી તું સાલગતા નથી, કાંઈક
ગળશે એની આશાથી તેમની તરફ તું દોડતો નથી,
સમય થયે જુમ સાગતા તાજ તાજ ઘાસ ખાય છે
અને લીધ આવે ત્યારે લીધી જાય છે, તો મને જણાવ
કે 'તે આ પ્રકારનું કયું તપ તારું હતું કે જેથી તું
પુણ્યધાણી છે' ૧૧૯

નામ વ્યાધહારા પતન્તિ પરિતો નૈવાન દાવાનલો
નાયુધાવચમીતિરસ્તિ કુહચિત્તો વામુરા અદ્વગુરા ।
પર્યાલોચ્ય કુરુક્ષેત્રેણ વિહિતો નક્ષત્રનાથાશ્રયો
નો જાનાતિ યદ્વત્ર દાસ્યતિ વિધિ સ્વર્ભાનુદન્તવ્રજમ્ ॥

'અહીં પારધીના બાથ પડતા નથી અહીં ચારે
બાજુથી દાવાનળ આગી પડવાનો નથી અહીં જીવા
નીચા ચડાવતો ભય નથી અહીં ફસાઈ જવાય એવી
ભગ નથી' એ રીતે ખૂબ વિચારી નેઈને હરચુએ
નક્ષત્રોના નાથ ચંદ્રનો આશ્રય લીધા, પરંતુ તે જાણતું
નથી કે 'અહીં વિધાતા રાહુના દાંતનો ધા આપશે'
(અર્થાત્ રાહુ ચંદ્રને ગળી જતા, પોતાને પથુ તેના
મુખમાં જવું પડશે) ૧૨૦

વ્યોમાર્થે જ્વલિતો રવિ કચલિત દાવાનલે કાનન
ધૂમ્યાભિર્નિ દિશ સ્ફુરન્તિ પરિત પન્થા શિલાદન્તુર ।
દ્વન્ધ્વ લોહિતસિન્ધુક્રુક્ષ્ણિ વ્યાપ્રાણ મ્લો ધાવસિ
વ્યાધેનાપિ શરાસને કરુણયા નારોપિત સાયક ॥

'મન આકાશમાં સૂઈ જગી રહે છે, દાવાનળો
જાણે જગતને કેળવે કરવા માગતા હોય તેમ તેને
બાળવા માગ્યા છે, ધુમાડાઓને લીધે દિશાઓ સ્પષ્ટ
રેખાતી નથી, શિલાઓની તીક્ષ્ણ ધારાઓથી રસ્તો
ખરાબ છે, એવા માર્ગ પર જેના મુખમાંથી લોહીની
ધારા વહે છે એવો કુરુગ જીવ લઈને નાસી જાય છે'
તે નેઈને શિકારીએ પથુ દવા લાવીને ધનુષ્ય પર બાણ
ચડાવ્યું નહીં ૧૨૧

મુક્ત્યા મયત્ત્વાનિ નત્યસલિલાન્યાપીય વાપીતલા
ન્નિ શઙ્ક પરિશીત્ય શીતલતલનોમન્યમભસ્યતિ ।

યા સૈવાય મુર્ગી મૃગાદનમુલપ્રાપ્તા શિશુ શોચતે
વદ્ધેષા વદુષા વિપદિરચને વીજાનિ નાપેક્ષતે ॥૧૨૨॥

જે મુશ્કેલી મોટા ઘાસ ખાઈને, કૂવાના તળિયા
માંથી નીકળેલા નવા જળ પીને અને શીતળ વૃક્ષોની
છાયામાં બેસીને વાગેળી રહી છે, તે જ મુશ્કેલી આજે
મૃગને ખાતર સિંહના મુખમાં પડેલી હોઈ, પોતાના
ખચ્યાનો શોક કરે છે ખરેખર, વિધાતાને જ્યારે ઘણી
રીતે વિપત્તિઓને રચવી હોય છે, ત્યારે તેને વિપત્તિ
ઓના ખીજની જરૂર રહેતી નથી (અર્થાત્ તે અંક
સ્માત્ વિપત્તિઓ જીભ કરે છે) ૧૨૨

પાશ્વશુન્નસ્તુરસ્ય વાણવતનપ્રત્યક્કરન્નુદા
છન્નાન્નસ્ય દવામિદાહવિકલસ્યાસેદુષોડ્યાન્નમમ્ ।

ધિર્મદૈવ વિપમા મૃગસ્ય દિવસા સર્વાનુક્રમ્પામયો
મા મૈવીરિતિ ભાષણેડપિ યદ્મૂઢ્વાચમોડ્ય મુનિ ॥

જનનને કારણે જેની ખરીમા ધા પડેશે છે,
બાણના પ્રહારથી નીકળતી લોહીની ધારાથી જેન શરીર
લોહીવાળું બનેલું છે, દાવાનળના ઉગતાપથી જે આકુળ
વ્યાકુળ બનેલો છે અને આશ્રય શોધતો જે મૃગ મુનિના
આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો છે, પરંતુ દૈવને ધિક્કાર છે
કે મૃગના દિવસો ઘણા કમ્યું છે તેને લીધે સર્વ
પર દવાલાઈ જતાવનદર એવા જે મુનિ પથુ 'તું ભય
પ્રાપીશ નહિ' એટલું આશ્વાસનનું વચન પથુ કહેતા
નથી અને વાણી પર સવચ રાખીને બેઠા છે ૧૨૩

ભિંટ

નપુર્વિયમસસ્થાન કર્ણજ્વરકરો રથ ।

કરમસ્યાશુપાયૈવ છાદિતા દોષસહિતિ ॥૧૨૪॥

જીંટની શરીરરચના બેધેળ છે, તેનો અવાજ કાન
ને તાવ આવે એવો છે, પરંતુ તેની ઉનાડણી ગતિને
લીધે જ તેના દોષોના સમૂહ ઢકાઈ જાય છે ૧૨૪

દાસેરકો રસત્યેષ યુક્ત ભારેડધિતોહિત ।

વત્તાર્યમાણેડપિ પુનઃસ્ત્રપ્ત કિમુ કુમંદે ॥૧૨૫॥

આ ભિંટ ઉપર જ્યારે ભાર મૂકાયા આવે, ત્યારે
ખરાડા પાડે, તે તો સમજી શકાય તેવું છે ૧૨૫
જ્યારે ભાર ઉતારી લેવામાં આવે છે, ત્યારે પથુ તે
ખરાડા પાડે છે, તે વિષે અમારે શું કરવું ? ૧૨૬

તુમ્ય દાસેર દાસીય વદતી અરિ ચોચતે ।

જ્ઞતાવતા હિ કિં પ્રાશ્ના ન સાશ્વાદસ્વરિણા ॥૧૨૬॥

જે દાસી આ બિચારી બેરોડી તને ગાતી દેર,
એટલાથી શું પ્રશ્ન સાંભળ અજ્ઞ જેની ક્ષિ હે ને
મગી જવાની છે ? ૧૨૬

દુ પ્રાપમમ્બુ પવન પર્યોડિતાપી છાયાશૃતો
ન તરવ ફલભારનપ્રા । હૃત્ય સસે કરમ વચ્ચિમ
મન્વતમુચૈ કા સગતિ રલુ મરૌ રમણીયતાયા ॥

હે ભિત્ર જીટ! અહીં પાણી ધણુ દુર્લભ છે, પવન
કરોર અને સૂર્યના તાપથી વિશેષ તપી ગયા છે શીતળ
છાયાને ધારણ કરનારા કે પછી ક્ષણના હાગથી નમેલા
એવા વૃક્ષો અહીં નથી એટલા માટે તને મોટે
સાદે જણાવુ છું કે ‘અરુણમિમા ગમણીય પદાર્થોની
સ મતિ ની ગીતે હોઈ શકે?’ ૧૨૭

અસ્થાનનસ્ય ભવત રલુ કોટિરેપા કણ્ઠારિકા
યદિ ભવેદવિશીર્ણવર્ણા । ચોચ્યા કથ કરમ કલ્પતરો
લંતાયાસે પદ્મા વિમલચિત્રમમ્ભમાજ ॥ ૧૨૮ ॥

હે જીટ! જેના પાન ખરી ગયા નથી એવી આ
કથેર જે તારા મુખને માટે યોગ્ય ગણાતી હોત, તે
પછી કલ્પવૃક્ષની લાતાના પાન તને કાઢી મગે કે જે
નિર્ભય કલ્પવૃક્ષના પાન સુદર વૈભૂવમિથિના ખડ જેવા
શાભે છે ૧૨૮

રુક્ષ ધરુનંત્ર વિલોચનહારિરૂપન શ્રોત્રયો સુરદ
મારદિત કદાપિ । હૃત્ય ન સાધુ તથ કિંચિદિદ ચ
સાધુ તુચ્છે રતિ કરમ કણ્ઠકિનિ દ્રમે ચત્ ॥ ૧૨૯ ॥

હે જીટ! તારુ શરીર રક્ષ (ધુખ્યુ) છે તારુ
રૂપ પશુ લોચનને ઢરે તેવુ સુદર નથી તારો અવાજ
પશુ બને કાનને સુખ આપે તેવો સુદર નથી એ રીતે
તારી પાસે રહેલી ઠાઈ ચોજ સુખ આપનારી નથી
તેથી આ પશુ ભેગેભેગુ ઠીક છે કે કાઠવાળા કથેરન
તુચ્છ વૃક્ષ પર તારી મીતિ છે ૧૨૯

કુમુદશમલે પુલામ્મોષૈ સરોમિરલટ્તા
મરુતમણિશ્યામા શાપૈર્વિહાય વનસ્થલીમ્ ।
મરતિ ફરમો યદ્રક્ષાણા ચરન્મરુચ્ચના
પરિચયરતિ સા દુર્વાચા ન સા ગુણૈરિતા ॥ ૧૩૦ ॥

પોણાણીથી ભૂખરા બગેલા અને પ્રકુલ કમળોથી
રોમતા સરોવરોથી જે વનની ભૂમિ રોળી ગઈ છે
અને નવા ધાસને લીધે જે વનની ભૂમિ મરુતમણિ
જેની સ્થામ લાગે છે તેને છોડીને આ જીટ અરુણમિ
ના ધુખ્યા વગેરેને યાદ કરે છે તેથી તો એમ લાગે છે
કે માણુનને જે પરિચયના કારણે રીતિ બધાઈ હોય
છે, તે રોળા શકાય એમ નથી તેથી જીટને ગુણની
સાથ વેર છે એમ ગણવાનું નથી ૧૩૦

કરમદયિતે યોડસૌ પીલુસ્ત્વયા મણુલયયા
વ્યપગતથનનહાયસ્યતો ન માદરમીક્ષિત ।

ચલકિસલય સોડીદાનો પ્રહ્લનનાહુર

કરમદયિતાવૃન્દૈરન્યૈ સુત પરિમુચ્યેતે ॥ ૧૩૧ ॥

હે જીટની પ્રિયા! મધુક્ષમા લોલ લાગવાને કારણે
તે જે આ પીતુડીનો ત્યાગ કર્યો અને પાદા ખરી
પડવાને લીધે જેની છાયા ફર થઈ ગઈ છે તે પીતુડીની
તરતે પ્રેમની નજરે જોયુ નાંઈ પરંતુ હવે તો તેની
પર નવા પાન ડેલી રલા છે અને નવા અકુર કૃત્યા
છે તેથી બીજા દરેકની પ્રિયાઓના જુદ તેને સુખે
કરીને ભોગવે છે ૧૩૧

કરમદયિતે ચત્તસીત સુદુર્લભમેકદા

મણુ વનગત તસ્યાલાભે વિરૌપિ કિમુત્સુકા ।

કુરુ પરિચિતૈ પીલો પૈરૈર્થૈત મરગોચરે

જગતિ સકલે કસ્યાવાસિ સુરસ્ય નિરન્તરા ॥ ૧૩૨ ॥

હે કરલ (જીટ) પ્રિયા! વનની અંદર રહેન અને
અત્યંત દુર્લભ એવા જે મધુરસનુ તે પાન કુર્ચુ,
તે મધુરસ હવે નહિ મળવાથી તુ અત્યંત ઉત્સુક
થઈને શા માટે રદન કરે છે? અરુણમિમા દેખાતા
એ પીતુડીના આણુતા પાદા ખાઈને તુ ધીરજ ધરણ
કર કારણ કે આ મધુર્ચુ વિશ્વમા નિરંતર સુખ જાને
મળ્યુ છે? ૧૩૨

ચમિત્રુચૈર્વિપમગહનાન્તગતા સ્વાદુવહ્લી

સ્વેચ્છા ભુક્તા સરલિતગરેનાત્મચેતોતુલપ્તા ।

તસારુણ્ય કરમ ગલિત કુપ્ત તે પ્રાગ્વિલાસા

ચત્તસાધીન યદ્વપિ સુલભ તેન તુપિ વિવેહિ ॥ ૧૩૩ ॥

હે જીટ! તારા અન કરચુન અતિશય ગમી ગયેલી
અને જાંચે હોવાને કારણે અત્યંત વિષમ એ મીઠી
વેલના તે યુવાવસ્થામા સગલ જીમી રોક કરીને ક્ષણ
તુસાર ભોજન ક્યાં હવે તે યુવાવસ્થા તો વીતી ગઈ
એટલે પહેલાના તે વિવાસો ક્યા મળવાના છે? માટે
હવે તો જે સ્વાધીન અને સુલભ હોય, તેના ઉપર જ
મતોય ખાનવો જોઈએ ૧૩૩

ચિન્તા સુચ્ચ ગૃહાણ પલ્લવમિદ વૃક્ષસ્ય શલ્લભા

ગાઢસ્યાસ્ય જલસ્ય ચન્દ્રયપુપો ગણ્ઢ્યપમેક પિષ ।

જીવન્દ્રવ્યસિ તા પુન કરમ હે દાસેરકીયા મુવો

રમ્યા પીલુશમીકરીરવદીકૂનત્કપોતાહુલા ॥ ૧૩૪ ॥

હે જીટના બચ્ચા! તુ ચિન્તા છોડી દે ખાખરાના
કે શાનવૃક્ષના આ પાંડાને લેવા માડ તેમ જ મગનુ
આ ચંદ્રના જેવુ ધાણુ જળ છે, તેનો એક ઠાગો
પાણી પી બધા પીન સમી, કરીર બોગ વગેરે વૃક્ષો પર
કળ્હાર ફેરે છે એની છોટાને સેવવા લાખ વનની ભૂમિએ

ને તું જીવતા હશે તો કાર્તિક દિવસ જોઈશ. ૧૩૪
યસ્યાસીન્નવપીલુપવ્રજદરપ્રાસોડપિ સંતુષ્ટયે
દીર્ઘાધ્વન્યનુગમ્યતે ન પદવી યસ્ય સ્વયુષ્યૈરપિ ।

સોડયં સંપ્રતિ યાતિ વાલકરમઃ ક્ષીણોદયમઃ ક્ષામતાં
મન્યં નૂનમનેન દૈવહૃતવૈતાસ્વાદિતં તન્મધુ ॥૧૩૫॥

નવા પીતૃનાં પુત્ર અને બેરડીનો કાગિયો જેને
સંતોષ આપવા માટે પૂરતાં હતાં અને હાંબા માર્યા પર
આસતાં જેને પોતાનાં રાજાનાં ખીન્ન જિંદ પહોંચી
શકતા નવાતા, તેજ જિંદનું બાળક અત્યારે ઉલ્લસમાં
મંદ પડીને અત્યંત કૃષ્ણ બની ગયું છે; તેથી હું
એમ માનું છું કે આ અભાગિનિ જિંદ મીઠું મધ
આપ્યું હશે. ૧૩૫

પીલ્લનાં ફલવત્કવાયમયુરં રોમન્યયિત્વા મરો
શાસ્ત્રમં પદશ્ચાદિ જાતુ કરમીયવત્રાર્પિતં પ્રેમતઃ ।

તસ્યુવા કર્મભજ સ્તેદ્વિધુરં લીધં તથા પૂત્રકૃતં
પ્રાણાનામમવસદેવ સદ્દસા પ્રશ્નાનતૂયં યથા ॥૧૩૬॥

મરખાનને વિશે રહેલ પીલુ વક્ત્રી તાખાને ટાંચે
રહેલાં અને ફળના જેમ તુરંગ-મધુર લાગતા પાદડા પ્રેમે
કરીને જિંદીએ પોતાના કુખથી અર્પણ કર્યો, તેને
સારી રીતે વાંચાળીને આ જિંદે ખાધું હતું. તે બાબતને
યાદ કરીને તેણે ખલ્લો દુઃખી થઈને એવા તો કૃતકાર
કર્યો કે માણીના ગમન સમયે અકસ્માત નાશના વાગતા
હોય એમ લાગ્યું. ૧૩૬

યસ્યાઃ સંશ્રુતમાલલાલબલયં મૂવાલશ્વજ્ઞારિણી-
શ્વજ્ઞારોદરવિપ્રલમ્ભવિધુરંતરીઃ સુધાવન્ધુમિઃ ।

તામેતા શ્વુલપ્રવાલલલિતાં દ્રાક્ષાલતામારલ-
જ્ઞુદ્ધીવઃ પ્રકટીટતાર્પદશનો દાસેરકઃ કુન્તતિ ॥૧૩૭॥

રાજાની શૈભારમિય સુંદરતાએ ગારીએમાથી
રેડેતા અશ્રુત સમાગ સ્વચ્છ જળથી જેવા ક્યારાનું
કૃદાણું ભરવામાં આવતું હતું, તે જ જાણી નરપક્ષવાથી
સુંદર લાગતી દાસની વેલને પેલા જિંદે માડું લીધું કરીને
અર્ધા દાત દેખાડીને કંડી રચી છે. ૧૩૭

ગધેડાઃ

દે દે રાસમ વજ્રમારવહનાલ્કમાસમશ્રાસિ કિં
રાજાશ્વાલયયં પ્રવાદિ પળકાશ્ચૂયાનુરં અક્ષય ।

સર્વાન્પુન્નવતો હયા ર્હિતિ ધદન્ત્યગ્રાધિકારે સિયતા
રાજા તૈરુપદિપ્રેમમનુતે સત્યં તદ્દસ્યાઃ પરે ॥૧૩૮॥

અરે હે ગધેડા! વલ્લોના લાર જીંચીને યાકી
જવાથી, તું ખરાબ ધાસ (કુલક) શા માટે ખાય

સુ. ૪૧

છે? તું રાજના લેકારમાં જા અને ત્યાં કાચા ચણું
સુખેથી ખા; કારણ કે આ રાજનામાં જેટલા માણસો
અધિકાર પર છે, તે બધા એમ કહે છે કે, ‘જેને જેને
પૂંછડાં હોય તે બધા લેકાર.’ અને ખરેખર રાજા તે
અધિકારીઓનું કહેવું સાચું માને છે અને બાકીના
માણસો તો તટસ્થ છે અર્થાત્ તેમને કંઈ લેવાદેવા નથી.
ખજાદ

જાત્ય મારમદે શર્કિર્નં ચ વાહગુણઃ કવિત્વ ।
દેવાગારે ઘટોવર્દસ્તથાપ્યમાતિ મોજનમ્ ॥૧૩૯॥

આ દેવાલયમાં જે બળદિયો રાખવામાં આવ્યો
છે; તેનામાં લાર જીંચવાની શક્તિ નથી અને વાહન
બનીને કાંઈકને પીક પર બેસાડે તેવા શુભ પણુ નથી,
છતાં પણુ તે સુખે મોજન આરોગે છે. ૧૩૯

ગુણાનામેવ કૌરાત્મ્બાદુરિ ઘુષ્યં નિયુજ્યતે ।
અસંજાતકિમસ્કન્ધઃ સુલ્લં સ્વપિતિ મૌર્ગેભિઃ ॥૧૪૦॥

આ શુભો છે, તેજ ખરેખરે દેવ છે; કારણ કે
તેનેજ કારણે આ બળદને ધૂંસરીએ બેઠવામાં આવે
છે; પરંતુ આ જે મૌર્ગેભિ (ગાંધિયો) ખળદ છે, જેને
ખસે ખાંધ પડી નથી તે સુખે સૂઈ જાય છે. ૧૪૦

જાત્મો ગુરુઃ સુધુષ્ટ્રો વામેતરચરણમેદ વપરેશઃ ।
વયાતિગુંગવલ્લ ર્હિતિ ધ્રમસિ સુલ્લં ઘૃપમ રરયાસુ ॥

હે બળદ! તું મદાનમત છે, લારે છે, હથપુટ છે,
જમણા-ગાળા ચરણના બેડેને બધુનારા છે; તે છતાં
‘ધીરી બળદ’ એ રીતની તારી ખ્યાતિ છે, માટેજ
આ શેરીએમાં સુખે રખડે છે. ૧૪૧

અતલિ સીદતિ સૈકતવર્મનિ પ્રચુરભારમર-
શ્વપિતૌશ્વકે । ગુરુમરોદ્રણોદુરકન્ધરં સ્મરતિ સારચિ-
રેષ ધુરંચસ્ ॥૧૪૨॥

બારે મોટા વજનના લારથી ભરેલું માડું રેતાળ
જમીનમાં અધવચ અટકી પડે છે, ત્યારે આ માડાવાળો
ખાંધવાળા કુરખર બળદને વાદ કરે છે કે જેની
ખાંધ અત્યંત લારે વજનને જીંચી લેવાની શક્તિ
ધરાવે છે. ૧૪૨

एतानि बालवल् प्रविहाय कामं मोक्षार्णवे
तरलतण्डकंचेष्टितानि । स्कन्धं निषेद्धि धुरि पूर्वपुर्ण-
मुक्ते नेतव्यतामुपगतोऽसित वलैव मारः ॥१४३॥

હે ધોળા વાહક! જાણી કેડેના આંરણમાં
ચપળ વાહરડાને શેલે તેવી તારી વહેજ એકાએક
તું છોડી દે; કારણ કે પહેલાંના ધીરી બળદે જે ધૂંસરી
છોડી દીધી છે, તેને તું અળા પર ધારણ કર અને

જે ભાર તારે જિંચકાને લઈ જવાનો છે, તે તું ખેંચીને લઈ જા. ૧૪૩

ગુરુનાંચે માર: ક્ષતિવપિ ન પત્યા: સ્યપુટિતો
ન તે કુણ્ઠા શક્તિર્વહનમપિ તેડક્ષે ન વિકલમ્ ।

હા ત્વજ્ઞે નાન્યસ્તવ ગુણસમાનસ્તદ્યુના
યુનાનેન સ્કન્ધં ધવલ કિમુ મુક: પથિ મર: ॥

હે ધોરી બળદ ! આ ભાર કાંઈ વળનમાં ભારે નથી. આ રસ્તો પશુ પથ્થરવાળો ખરાબ નથી. તારી શક્તિ કાંઈ અટકી ગઈ નથી. તારે શરીરે એવી કોઈ ખામી નથી કે જેથી તારા વહનની ક્રિયા અટકી જાય, તેમજ ખરેખર પોતાના અંગ પર આ ભાર સહન કરે, એવા પ્રકારનો શુષ્ક પારશ્વ કરનારા તારા જેવા ખીજે કોઈ નથી; તો પછી તે 'માયું' ધુણવીને આ ભાર અત્યારે માર્ગ પર મૂકી દીધો, તેનું કારણ શું ? ૧૪૪

માર્ગે કર્દમદુર્ગમે જલમૃતે ગતૌશૈતૈરાકુલે
લિપ્તે શાકટિકે મરેડતિવિપમે દૂરં ગતે રોધસિ ।

શબ્દે નૈતદ્ગદ્ પ્રવીમિ મહતા કૃત્વોચ્છિતાં તર્જની-
મીદક્ષે વિપમે વિહાય ધવલ લોહું ક્ષમ: કો ધુરમ્ ॥

કાદવ જમવાને લીધે આ માર્ગે ધણે ખરાબ બની ગયો છે. જ્યાં ત્યાં રોકડો ખાડાઓ પાણીથી ભરાઈ ગયા છે. ગાડાવાળો પોતે ચાકી ગયો છે. ભાર ધણે વધારે પડતો છે અને જવાનો માર્ગ ધણે દૂર છે; આવા વિષમ વખતે ધોરી બળદને છોડીને ગાડાની ધૂંસરી ખાંધ પર લઈને ખીજે કોણ ભાર વહન કરી શકશે, એ બાબતને હું તર્જની આંગળી જિંચી કરીને મોટા શબ્દથી કહેવા માયું છું ૧૪૫

દન્તા: સમ ચલં વિષાળયુગલં પુચ્છાશ્વલ: કર્વુર:
કુશિચ્ચન્દ્રકિતો વપુ: કુસુમિતં સંધૂર્ણિતં ચેષ્ટિતમ્ ।
અસ્મિન્દુષ્ટરૂપે સૃષ્ટા મિતગુણપ્રામાનમિહ્યાત્મનો
પ્રામીણસ્ય થપાપિ ચેતસિ ચિરં ધુર્યત્રમ: સ્ફુર્જતિ ॥

સાત દાંત રચ્યા છે. બંને સિંખડાં ડગમગી ગયાં છે. પૂંછડાના છેડાનો ભાગ ડાઘાડાવાળો (કાગરચીતરો) બની ગયો છે, પેટ, પર ચંદ્રના જેવાં ચાંદાં પડી ગયાં છે, શરીર ફલ જેવું કામળ બની ગયું છે તેમજ ઘૂરઘૂર શબ્દ સાથે એજાઓ થાય છે-એવા દેખેથી સુખત આ બળદ છે, તોપણ ખરેખરા અલોભા સમૂહને નહિ બાંધનાર આ પ્રામીણના મનમાં તો એવાજ ખોટા ભ્રમ પેસી ગયો છે કે આ તો ધોરી બળદ છે. ૧૪૬
કેપાચિદ્વલકથિરં નિવસિતાશ્ચિત્તે પરેપાં પુન-
નીલો વા કપિલોડપયા વરપૂષો રક્ષોડયવા મેચક: ।

પ્રામીણેરવધીરિતોડપિ શિથિલસ્કન્ધોડચનુચે: શ્રવા:
સ્વાન્તે મે પરતન્ત્રતુન્દિલતનુર્જાગર્ત્યં કર્વુર: ॥૧૪૭

કેટલાક લોકોના મનમાં ધોળો સફેદ બળદ વસી ગયો હોય છે. ખીજા કેટલાકના મનમાં નીલ-શ્વેત, કપિલ-કાગરચીતરો કે પછી રાતો કે ટપકાંવાળો બળદ શ્રેષ્ઠ છે, એમ વસી ગયું હોય છે; પરંતુ મારા મનમાં તો પેલો કાગરચીતરો બળદ વસી ગયો છે; ભલે તે પ્રામીણના જનો તેના તિરસ્કાર કરતા હોય, તેના ખાંધ ઢીલી થઈ હોય, તેના કાન નીચે નમી ગયા હોય તેમજ પારકાને હાથ પડવાને કારણે તેનું પેટ વધી ગયું હોય.

ન ધ્યાનં કુરુપે ન યાસિ વિકટં નોર્ગૃહંવહ્સ્યાનનં
દર્પાન્નોદિહિતસિ ક્ષિતિં સુરપુર્તિર્નિવહ્સ્યા વીશ્રસે ।
કિંતુ ત્વં વસુધાતલકધવલ: સ્કન્ધાધિરુદ્ધે મરે
તીરાણુચતટીવિટક્રુધિષમાણુહ્લ્લ્હનક્ષીયસે ॥૧૪૮॥

તું અવાજ કરતો નથી, તું વાકીચુંકો ગતિએ ચાલતો નથી, તું જિંચું મુખ કરતો નથી, ગર્વમાં આવીને તું ખરીએની અચીધી જમીન ખોદતો નથી, તેમજ કોઈની ખાંધ પર ભાર મૂકીને અતિશય જિયાનીયા અને ખરખરચા એવા કિનારાઓને આગળીને તું ચાકી જાય છે. ૧૪૮

યસ્યાદૌ વ્રજમખ્ણનસ્ય વહતો ગુર્વા ધુરં ધૈર્યતો
ધૌરૈયે: પ્રગુણીકૃતો ન યુગપત્સ્કન્ધ: સમસ્તૈરપિ ।

તસ્યેવં સ્પૃશ્યકમ્બલસ્ય ધવલસ્યોત્થાપને સાંપ્રત

દ્વજ્ઞેવજરાવસાવિતવનોર્ગો: પુણ્યમુદ્ધોષ્યતે ॥૧૪૯

વ્રજની શેભાંશુ બનેલ જે બળદ પહેલાં ભારે ધૂંસરીને ધીરજથી ખાંધ પર વહન કરતો હતો તેમજ બધા ધોરી બળદો ભેગા થઈને જેને એકીકાથે ખાંધ આપે, તોપણ જેના પરાક્રમમાં એવડો ભાર આવતો નહોતો (અર્થાત્ જેને ખીજે સરખેસરખો બળદ મળતો નહોતો અને એકલાને જ એવડી ધૂંસરી જિંચકે તેટલો પરાક્રમી મળ્યો હતો); પરંતુ હવે શરીરે જ્વાલસ્થા આવી પડવાને કારણે જે બળદના કંડનો આગળનો ભાગ-ધામળી-લગાડી ગયો છે અને જેને ઉડાડવામાં નજરમાં એમ બૂમ મારવામાં આવે છે કે 'આ ધોરી બળદને જીભો કરો, તેમાં તમને યુગ્ય થશે.' ૧૪૯

વાંદરે:

હારં વશ્સિ કૈનાપિ દત્તમહોન મર્કટ: ।
લેહિ હિવ્રતિ સંશિષ્ય કરોત્યુન્નતમાનનમ્ ॥૧૫૦॥
કાંઈ મૂર્ખ માણસે ત્રામાં પહેરાવેલા હારને તે માંકડું ચાટ છે, સૂંધે છે અને પછી ફેંકી દઈને તે

પોતાનું મુખ ઊંચું કરે છે. તેને હારની પરીક્ષા આપી હોય ? ૧૫૦

કપિરપિ ચ કાપિશાયનમદમતો વૃશ્ચિકેન સંદટ્ઠઃ ।

અપિ ચ વિશાચમત્તાઃ કિં ત્રૂમો વૈકૃતં તસ્ય ॥૧૫૧॥

એક તો વાદરા, તેને વળી કાપિશાયન નામનો દારૂ પાઈને મદમસ્ત કરવામાં આવ્યો અને વીંછીએ દંચ દીધા. તેમાં વળી કાઈક ભૂત તેને વળગી પડ્યું. હવે તેની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ વિશે શું કહેવાતું રહ્યું ? ૧૫૧

બુદ્ધાન્વોહનમવા તે ક તુ ગતં જમં સ્વયૂથસ્ય વા
યુકાન્વેષણરાપસૌસ્થયહુલાક્રેષ્ટા મુશ્વોત્યાઃ ક તાઃ

ક રણ્યે ફલપૂર્ણગણકુહરસ્યાન્યેપુ તા મીપિકા

મીતઃ સંપ્રતિ કૌશિકઃપ્રલહલપ્રલહલઃ કપે નૃત્યસિ ॥૧૫૨॥

હે વાદરા ! વૃદ્ધોને ડોલાવવાનું તારું કાર્ય ક્યાં જતું રહ્યું ? પોતાના રાજા સામે મીઠી નર્મ કામ્યુક ચેત્ત્રાઓ ક્યાં ગઈ ? જૂને વીંછી, તેના તરફ ચેપ કરવા, ભાવ બતાવવા; એવી એવી અનેક પ્રકારની તારા મુખથી થતી ચેષ્ટાઓ ક્યાં ગઈ ? જંગલમાં રહીને પોતાના મોંમાં ફળ ભરીને ખીજને બિડાવવાની ક્રિયાઓ ક્યાં ગઈ ? તે અત્યારે જગામાં સાપ વીંટાવાને કારણે ભય-ભીત બનતાં છુવડથી કરીને નાચ કરે છે ? ૧૫૨

સૂકર

સર્વલોકપરિતોષકારિણિ સ્વર્ધુનીમિલભારિણિ સ્થિતે ।

પૂતિગન્ધવતિ પત્ત્વલોદ્ગ્રે સૂકરઃ સુખમતીવ મન્યતે ॥

સ્વર્ધુની ગંગાનો નિર્મળ અને સર્વ લોકોને સંતોષ આપે એવો પ્રવાહ પાસ જ રહેલો હોવા છતાં પણ સૂકર-જૂડ ખરાબ કુર્મવવાળા ખાખોચિયામાં અત્યંત સુખ માને છે. ૧૫૩

પરાક્ર

આકર્ણ્ય ગર્જિતરંઘ ધનગર્જનતુલ્યં સિંહસ્ય ચાન્તિ
ચતમન્યદિમા ભયાર્તાઃ । સત્રૈવ પૌરુષનિધિઃ સ્વટુલેન
સાર્ધં દર્પદૂરો ઘસતિ વીતમયો વરાહઃ ॥ ૧૫૪ ॥

મેઘની ગર્જના સરખી સિંહની ગર્જના સાંભળી ભય પામીને દાટીઓ જેવા પણ ખીખ વનમાં જતા રહે છે; પરંતુ અતિશય પરાક્રમી અને ગર્વ વડે ઉદ્ભવ થયેલા કુહર કાઈ પણ ભય વિના પોતાના કુદૃખ સાથે તે જ જંગલમાં રહે છે. ૧૫૪

આદિવરાહ

નિષ્કન્દામરવિન્દિનીં રથપુરિતોદેશાં કસેઋચલો

જગ્ધાલાવિલમ્બુ કર્તુમિતવ્ય સૂતે વરાહી મુવાન્ ।

દૃષ્ટ્વાયાં પ્રલયાર્ણવોર્મિસલિલૈરાપ્લાવિતાયામિથે
યસ્યાપ્ત્વ શિશોઃ સ્થિતા વિપદિ મુઃ સા પોત્રિણી પુત્રિણી

કમલિનીને નિર્મળ કરવા માટે, કંદવાળી જમીનને ખાડાટેકરવાળી કરવા માટે અને પાણીને કહેળીને કાઢવાળું કરવા માટે બીજી કુહર માતા ધર્ષા બચ્ચાંને જન્મ આપે છે; પરંતુ પ્રલય કરનાર મહાસાગરની ઊર્મિઓનાં જલથી કંદચેલો આ પૃથ્વીને સંકટ સમયે જે પોત્રિણીના બાળક-આદિવરાહે પોતાની દાદ ઉપર ધારણ કરીને પોત્રિણીનું નામ સાર્થક કયું ? છે તે જ પુત્રિણી કહેવાય. ૧૫૫

કૂતર

પિથ પયઃ પ્રસર શિતિપાન્તિકં ફલય કાંચન
કાંચનચ્છલ્લુભ્ ॥ ૧૫૬ ॥

હે ભક્ત કૂતરા ! દૂધ પી. રાખની પાસે પાસે ચાલતો રહે, તેમ જ સોનાની બનેલી સાંકળને ધારણ કર. અત્યારે જે પું સિંહની તુલના કરવાને ઇચ્છતો હોય તો તે બાળત વખાણવા જેવી છે. ૧૫૬

વીંછી

વિપયારસહસ્રેણ ગર્વં નાચાતિ વાસુકિઃ ।

પૃથ્વિકોવિન્દુમાષેણ કૂર્ણં વહતિ ફળટકમ્ ॥૧૫૭॥

તેજનારાયણ વાસુકિ વિષના હારથી નમી પડતી ઠબાર કષ્ટાઓથી પણ ગર્વ ધારણ કરતા નથી; પરંતુ આ વીંછી તો જિંદુ જેટલો ભાર માથા પર આવી જતા પોતાના કંખના કાદાને ઊંચો કરે છે. ૧૫૭

દેડકો

દિવ્ય ચૂતરસં પીત્વા ગર્વં નો યાતિ કૌશિકઃ ।

પીત્વા ફર્દમપાતીયં મેકો રટરટાયતે ॥ ૧૫૮ ॥

આખાના અલૌકિક મેારના રસને પીને પણ આ કાવલ ગર્વ ધારણ કરતી નથી; પરંતુ જરાક કાંદવનું બળ પીને પણ આ દેડકો કાઠે કાઠે અવાજ કરવા લાગ્યો છે. ૧૫૮

ગદ્ગદાદીનં સકલસરિતાં પ્રાપ્ય તોયં સમુદ્રઃ

કિંચિદ્ગર્વં ન મવતિ વપુર્દિવ્યરત્નાકરોડપિ ।

एको भेकः परममुदितः प्राप्य गोप्पादीनं

को भे को भे रटति बहुधा स्वपैथा विद्यमुग्धा ॥ ૧૫૯ ॥

જેનું ચરીર દિવ્ય રત્નોપાથી ભરેલું છે એવો આ સમુદ્ર ગંગા વગેરે સખળી નદીઓના બળ લેને દેવા છતાં પણ જરાય ગર્વિષ્ઠ બનતો નથી. આ એક દેડકો

ગાયના પગલા જેટલું જળ મળતાંની સાથે જ આનંદ-
માં આવીને 'કા બે કા બે' એમ સમસ્ત વિશ્વ સાથે
સ્પર્ધા કરીને અવાજ કરે છે. ૧૫૯

શિયાળ

વદસ્યોઘૈઃ પુછં શિરસિ નિહિતં જીર્ણજટિલં
યદ્દૃષ્ટાન્વાપન્નદ્વિપશિતલેશાઃ કવલિતાઃ ।

ગુહાગર્તે શૂન્યે સુચિરમુપિતં જમ્બુક સલે
કિમેતસ્મિન્કુર્મો યદસિ ન ગતઃ સિંહસમતામ્ ॥૧૬૦

હે મિત્ર શિયાળ ! જીર્ણ વાળનું ચૂંચળું બનેલ
પૂંછડું જાંચું કરીને તે માથા પર ધારણ કર્યું; દૈવ-
શેઝે મળી આવેલ હાથીના માંસના ટુકડાના ડાળિયા
તે ભરા; સિંહના ચાલ્યા જવાથી ખાલી પડેલ શુક્રામા
તે લાખા કાળ સુધી નિવાસ કર્યો; છતાં પણ સિંહની
સાથે તારી સરખામણી ન થઈ, તેમાં અમે શું કરી
શકીએ ? ૧૬૦

સર્પ

તાવત્તર્જન્તિ મખ્લુકાઃ કૂપમાશ્રિત્ય નિર્મયાઃ ।

યાવત્કરિકરાકારઃ ક્ષુણ્ણસર્પો ન વિચલે ॥૧૬૧॥

કૂવાની અંદર ભરાઈને બેઠેલા દેડકાઓ નિર્ભય
બનીને ત્યાં સુધી જ અવાજ કરે છે કે ભયાં સુધી હાથીની
સંદના આકારવાળા કાળા નાગ તે કૂવામાં હોતો નથી.
યસ્મે દવાતિ ચિવરં મૂમિઃ ફૂત્કારમાત્રમીતેવ ।

આશીર્વાધઃ સ દૈવાઙ્ગૈર્ન્યકરણે સ્થિતિ સહતે ॥૧૬૨॥

જાણે કે કુદડા સાલળતાંની સાથે જ ભય પામેલ
એવી પૃથ્વી જેને પોતાની અંદર દર કરી આપે છે.
તે જ આશીર્વાધ-સર્પ દવના શેઝે કરીને આજે વાહીના
કરંડિયામાં રહેવાનું કષ્ટ ભોગવે છે. ૧૬૨

મૌલૈ સમ્મનયો ગ્રહં નિરિગુહા ત્યાગઃ કિલાત્મત્વચો
નિર્યત્નોપનતૈશ્વ ઘૃત્તિરનિલેરકન્નચર્ચેદશી ।

અન્યપ્રાન્તજુવર્સ્મતા દિરસના વક્ત્રે વિર્પે વીક્ષર્ણ
સર્વામંગ્ગલસૂચકં કપય મોમોગિન્સલે કિન્નિવમ્ ॥૧૬૩

હે સર્પ મિત્ર ! મુગટ પર સારા મણિઓ, ધર
તરીકે પર્વતની શુક્રા, પોતાની કાંચળોના ત્યાગ, યતન
વિના આપોઆપ આવી પડેલ પવનથી જીવનનો નિર્વાહ,
આ રીતે એકલા જ બધે રખડવાનું, તેમ જ દરની બહાર
વાંકીચુક્રા ગતિ, મુખમાં બે જીલ, આંખમાં ઝેર એ
રીતે બધાં જ અમંગળને સૂચવનારાં એવાં ચિહ્નો તને
આપી મળ્યાં, તે કહે. ૧૬૩

શેષનારાયણ

અનેકે કળિનઃ સન્તિ મેકમક્ષણતત્પરાઃ ।

ઋક એવ દિ શેષોડયં ધરણીધરણક્ષમઃ ॥૧૬૪॥

દેડકાં ખાવાને તૈયાર એવા સર્પો તો અનેક છે,
પરંતુ પૃથ્વીના ભાર સહન કરવાને શક્તિમાન એવા તો
આ એક શેષનારાયણ જ છે. ૧૬૪

.. યુક્તોડસિ સુવનમારે મા વક્રાં વિતનુ કન્ધરાં-
શેષઃ । ત્વય્યેકસ્મિન્ દુઃસ્થિનિ સુસ્થિતાનિ ભવન્તિ-
સુવનાનિ ॥ ૧૬૫ ॥

હે શેષનારાયણ ! તારા પર આખા ભુવનનો ભાર
રહેલો છે, તેથી તારી ક્ષણરૂપી ડોકને લાંબી-વાંકી
વિસ્તારીશ નહિ. તું એકલો દુઃખી થયો છે; પરંતુ
બધાં ભુવનો તેથી સુખી થવાના છે. ૧૬૫

જલચરની અન્યેયોક્તિઓ

મત્સ્ય

ક્ષારં વારિ ન ચિન્તિતં ન ગણિતાઃ કૂરાશ્ચ નક્રાવ્ય-
શ્ચઞ્ચદ્વીચિકદમ્બદમ્બરમિલત્ત્રાસોડપિ દૂરીકૃતઃ ।

મધ્યેડમ્બોનિધિ મત્સ્યરક્ક મવતા ક્ષમ્પઃ કૃતો લીલયા
સંપત્તિમંકરાર્જનં વિપવિદ્ધ પ્રાણપ્રયાણાવધિઃ ॥ ૧ ॥

હે રાક મત્સ્ય ! ખારા જલની ચિંતા તેં કરી નહિ.
મગર વગેરે દૂર પ્રાણીઓની પણ તેં દરકાર કરી નહિ.
ચંચળ મોઝાના સમુદ્રના આડંબરથી થતો ત્રાસ પણ
સહન કર્યો. એ રીતે સમુદ્રની અંદર રમતમાં અપલાવ્યું
તો ખરું ! પરંતુ તેથી તને લાભ એટલો જ થયો કે
તારે મગરની સાથે રહેવાનું અને પ્રાણ ચાલ્યાં બાપ
ત્યાં સુધી સમુદ્રની અંદર વિપતિ સહન કરવાની ?
રેડાંહત

અગાધજલસંચારી ન ગર્વ યાતિ રોહિતઃ ।

અન્નુષ્ણેદકમાત્રેણ શફરી ફુર્ફુરાયતે ॥ ૨ ॥

અગાધ જલમાં ફેરવું હોવા છતાં રોહિત નામનું
માછળું ગર્વ ધરતું નથી; પરંતુ શફરી-માછળું તો અંતરૂપી
જેટલા માપનું પાણી બેઠેને ફરફર કરવા લાગે છે. ૨

રાણવ-માછળું

યરિમન્વેહ્યતિ સર્વતઃ પરિચલત્કલ્લોલકોલાહલૈ-

ર્મન્યાદિશ્રમણમ્નમં દ્વિદિ હરિહન્તાવલાઃ પેદિરે ।

સોડયં તુઙ્ગતિમિગિલાઙ્ગકલ્લીકારક્રિયાકોવિદઃ

કોઢે ક્રોધતુ કસ્ય કેલિકલહૃત્યક્ષાંવેરો રાણવઃ ॥૩॥

જ્યારે આ રાણવ નામનું માછળું હાલવા લાગ્યું
ત્યારે તેના હાલવાથી જે મોટા તરંગોના ટોલાહલ થયા
લાગ્યા; તેથી હરિત વૃક્ષના દંતુશળે ધારણ કરનાર
હાથીઓને હૃદયમાં સમુદ્રમથનનાં પર્વતના ડાલવાનો

શ્રમ પેદા થયો. જિયા તિમિંગિલ નામના માછલાનો શરીરને કાળિયા કરી જવાની ક્રિયામાં પ્રવાણ એવું એ રાધવ નામનું મત્સ્ય કદાચ રમતમાં જન્મેલા કળિયાને લીધે સમુદ્રને છોડીને ચાલી નીકળે, તો ખીજું કંઈ જલાશ તેને ખોળામાં ધારણ કરે. ૩ કાચથો.

ઞમતિ ગિરિરાદૃષ્ટે ગર્જત્યુર્પયપિ સાગરો
દહતિ ચિત્તત્કલાલાજાલો જગન્તિ ત્રિપાનલઃ ।

સ ॥ વિનિહિતપ્રીવાકાઙ્કઃ કઠાહુક્ટોદરે
સ્વપિતિ મગવાન્કુર્મો નિશ્વમરાલસલોચના ॥ ૪ ॥

જેની પીઠ પર ગિરિરાજ ભમી રહ્યો છે, ઉપરના ભાગમાં સાગર અત્યંત ઝળંપા કરે છે, ફેલાયેલ જ્વાલાઓના સમૂહવાળો દાવાનળ બાળી રહ્યો છે, વિષયી ભરેલો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે; તોપણ તે ફૂંકાવતાર ભજવાતું પોતાના કંઠના ભાગને પોતાના કદાઈ જેવા આકારવાળા વચલા દહ કિલ્લામાં રાખીને નિરાશ સૂતેલા છે અને નિદ્રાને લીધે તેમના નેત્ર સુસ્ત છે. ૪

મુષ્ટિગ્ધઃ કતિ નાત્ર સન્તિ મુવનેઽમૂચન્કિયન્ત્યોઽથવા
સૌભાગ્યેકમઠી સથાદિકમઠી છોપુ પ્રશંસાસ્પદમ્ ।

મોખે મોગિનિ મહુગુરેષુ કરિષુ ઞ્ટોસ્ત્વે દંષ્ટિણિ
શ્લેષી સાહસિકામ્ણીસ્તુલયિતું જાગર્નિ ચર્યાઃ સુતઃ ॥

આ સુવનમાં કાચથાઓને જન્મ આપનારી કાચખીઓ પોતાને પુત્રવતી કહેવડાવનારી કેટકેટલી નથી ? પરંતુ સૌભાગ્યનું એક માત્ર પાત્ર બનેલી તે આદિ અવતારને જન્મ આપનાર કાચખી છે કે જે સર્વ ઓંઓમાં પ્રશંસાનું સ્થાન બનેલી છે; કારણ કે બ્યારે તે પનારાયણની કૃપા ભાગી ગઈ, દિશાના હાથીઓ ભાગી ગયા અને વરાહાવતારને ઉત્સાહ પણ ઓછો થઈ ગયો ત્યારે જેના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણનાર બળાચાન સાહસ કરનારા વીરોમાં અચેત્તર બનીને પૃથ્વીને તોલવા માટે તૈયાર બનતા રહ્યા છે. ૫

વૃક્ષાન્થોક્તિઓ

અહો ઇવાં વરં જન્મ સર્વપાણ્યુપજીવનમ્ ।

ઘન્યા મહીરુદ્ધા ચેષ્ઠો નિરાશા યાન્તિ નાર્થિનઃ ॥૧॥

સર્વ પ્રાણીઓને જીવનદાન આપનારાં એવાં આ વૃક્ષોનો જન્મ ક્રેશ છે. એ વૃક્ષોને ધન્ય છે; કારણ કે જેનાથી યાચકો નિરાશ થઈને પાછા ફરતા નથી. ૧

પૂત્રપુત્રપુત્રપુત્રાયામૂલવસ્તુલ્લાદારભિઃ ।

મન્યનિર્ણયસમસ્માસિયતોઽમ્ઃ કામાન્વિતન્યતે ॥ ૨ ॥

પાન, ફળ, ફળ, જાયા, મળ, વલ્કલ, લાકડાં, સુગંધ, રસ, ભરમ, હાકડાં, જાલ વગેરેથી આ વૃક્ષો સર્વ કામનાઓ આપે છે. ૨

પ્રચયૈઃ પત્રનિચયૈરુચ્યૈરેવ શોભિતઃ ।

જહાતિ જીર્ણાસ્તાનેવ કિં વા ચિત્રં કુજનમનઃ ॥૩॥

નવાં તામ્રં જે પાંદડાંના સમૂહથી વૃક્ષ શોભતું હતું, તે જ પાંદડાં જીર્ણ-જૂનાં બનતાં વૃક્ષ તેનો ત્યાગ કરે છે. ખરેખર જેનો કુજન્મ (કુ-વૃદ્ધી પર જન્મ, ખરાબ) છે, તેને માટે શુ આશ્ચર્ય હોય ? ૩

છાયામન્યસ્ય કુર્વન્તિ તિષ્ઠન્તિ રથમતાપે ।

ફલાન્વપિ પરાર્થાય વૃક્ષાઃ સંપુરુષા ઇવ ॥ ૪ ॥

પોતે તાપમાં જીભ રહીને ખીન પર હાથા કરે છે, તેમ જ પોતાનાં ફળ પણ પરોપકાર માટે હોય છે, એ રીતે વૃક્ષો સંતપુરુષો જેવાં છે. ૪

પરોપમર્પણાનન્તવિન્નત્તાનલશિષ્યાશૈઃ ।

અનુન્નિવાન્તઃકરુણાઃ સાધુ જીવન્તિ પાદપાઃ ॥૫॥

‘ખીન’ઓની સેવા કરવી પડશે’ એ પ્રકારની ચિંતાથી અગ્નિની સંકેતો બળાઓથી જેનું અંતઃકરણ સ્પર્શ પામ્યું નથી અર્થાત્ વગર ચિંતાએ પરોપકાર કરનારાં તે વૃક્ષો સારી રીતે જીવી રહ્યાં છે. ૫

મુલેન ગરલં મુચ્છન્મૂલે વસતિ ચેત્કળી ।

ફલસંશેઠગુરુણા વરુણા કિં પ્રયોજનમ્ ॥૬॥

ગુપ્તમાથી ઝેર બહાર કાઢતો હોય, એવા સર્પ જે વૃક્ષના મૂળમાં નિવાસ કરતો હોય, તો પછી ફળના ભારથી નથી પડતા તેવા વૃક્ષથી લાભ શુ ? ૬

શારાશતચિત્તવિયતઃ સન્તિ કિયન્તો ન કાનને તરવઃ ।

પરિમભરમિલદલિકુલદલિતવલાઃ શાસિનો વિરલાઃ ॥

જેની સંકેતો ગળાઓ આકાશને અડકી રહી છે, એવા કેટલાય વૃક્ષો જનના કષ્ટ નથી દોતા ? પરંતુ પોતાની સુખધીના ભારને લીધે એકાંક થયેલાં અધઃપ્રાપીઓનાં યોગથી જેના પાંદડાં તૂટીફૂટી ગયાં છે એવાં વૃક્ષ તો રિચ જ છે. ૭

તીવ્રો નિદાપસમયો વદુપાધિકુજનશ્ચ મારયઃ પન્થાઃ ।

માર્ગશિયત્વત્કેરકઃ કિયતાં સનાપમપહરતિ ॥ ૮ ॥

ઉનાળાનો તીવ્ર સમય છે થયો માથુસો અવર-જવર કરે તેવા મારવાડ દેશનો માર્ગ છે, માર્ગ પર એક જ વૃક્ષ જિજી રહેતું છે, તે કેટલાંકના સંતાપને હરી લેશે ? ૮

દિમસમયો ધનવર્દિજનઃ પવનસ્તદિહસતાવિમવઃ ।

દન્ત સદન્તે યાવતાવદમ્ કુર પરોપકૃતિમ્ ॥ ૯ ॥

હે વૃક્ષ ! ત્યાં સુધી શિયાળાનો સમય છે, અત્યંત વેગવાળો દાવાનળ છે, ગતિવાળો પવન છે અને વીજળીના ચમકારાના વૈભવ છે એ બધું સહન કરે ત્યાં સુધી તું પરોપકાર કરતો રહે. ૯

અધ્વન્યધ્વનિ તરવઃ પથિ પથિકૈરુપાસ્યતે-
છાયા । તિરલઃ સ કોઽપિ વિટપી યમધ્વગો ગૃહ-
ગતઃ મ્મરતિ ॥ ૧૦ ॥

માર્ગે માર્ગે વૃક્ષો હોય છે. માર્ગમાં રહેલાં એ વૃક્ષોની છાયા સુસાદરો સેવતા હોય છે; પરંતુ અલૌકિક એવું વૃક્ષ તો કોઈક જ હોય છે કે જેનું સ્મરણ સુસાદર થેર ગયા પછી પણ કરે છે. ૧૦

કશ્ચિન્નવં પલ્લવાદ્ધાતિ કશ્ચિત્સૂનાનિ ફલાનિ
કશ્ચિન્ ॥ પરં કરાલેઽસ્ય નિદાઘકાલે મૂલે ન દાતા
સલિલસ્ય કશ્ચિન્ ॥ ૧૧ ॥

કોઈક વૃક્ષ નવાં પાન ધારણ કરે છે, કોઈક નવાં ફલ અને કોઈક નવાં ફળ ધારણ કરે છે; પરંતુ જ્યારે અત્યંત કઠોર ઉનાળાનો સમય આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેના મૂળમાં જળ આપનાર કોઈક દાતા હજી સુધી નીકળ્યો નથી. ૧૧

વ્યાગુજ્જન્મયુકરપુષ્પમન્જુગીતાન્યાકર્ણ્ય શ્રુતિ-
મદ્વાહ્યાતિરેકાન્ ॥ આમૃતલનતરુચરણિ
મન્યેઽરણ્યેઽર્ષમન્નવનિરુદ્ધા કુરુચ્ચકાનિ ॥ ૧૨ ॥

હું માનું છું કે શ્રુતરવ કરતા મધુકરોના સમૂહનાં મંજુલ ગીતા તાલખાને કાનને મદ પેદા કરે અને સપ્તાનના અતિરેકથી જેનાં થક અને ડાળોએ જામિના તલ સુધી પહોંચેથી છે, એવાં વૃક્ષોનાં અનેક કુટુંબો આ જગતમાં રહેલાં છે. ૧૨

મુષ્કાનિ યૈસ્તવ ફલનિ પચેલિમાનિ કોઽસ્થિતૈ-
રહૃદ્ વીતભયૈઃ પ્રસુમન્ ॥ તે પક્ષિણો જલરેણ વિઠ-
વ્યમાર્ણં પદ્યન્તિ પાદપ્ ભવન્તમમી તટસ્થાઃ ॥ ૧૩ ॥

હે વૃક્ષ ! જે પક્ષીઓએ તારાં પાંદડાં ફળ ખાધેલાં છે અને નિર્ભય બનીને જેમણે તારી બખોલમાં બેસીને નિદ્રા લીધી છે, તે પક્ષીઓ કિનારા પર બેસીને તને નોંઈ રહ્યાં છે કે ને તું પાણીના વેગથી ખેંચાઈ રહ્યું છે.

પત્તે મરં કુસુમપત્રફલઃપલીનાં ધર્મવ્યથાં વહતિ
શીતમવાં રુજં ચ ॥ ચો દૈદ્યમર્પયતિ ચાન્યસુલ્લસ્ય
દેતોલસ્મૈ વદાન્યગુરવે તરવે નમસ્તે ॥ ૧૪ ॥

જે વૃક્ષ ફલ, પાન, ફળ વગેરે સમૂહનો ભાર ધારણ કરે છે, જે ગરમીની પીડાને સહન કરે છે તેમ જ જે શિયાળાથી થતી પીડાને પણ સહન કરે છે, જે બીજાનાં

સુખને માટે પોતાનો દેહ આપી દે છે; તેવા અત્યંત માન્ય શુરુજન જેવા વૃક્ષને મારા નમસ્કાર હો. ૧૪

દ્વિહોદ્યાને સંપ્રત્યહહ પરિશિષ્ટાઃ ક્રમવશા-
ન્દમી વલ્મીકાસ્તે મુજગકુલલીલાવસતયઃ ।

ગતાસ્તે વિસીર્ણસલકમરસૌરભ્યલહરી-
પરીતથ્યોમાનઃ પ્રકૃતિગુરવઃ કેઽપિ તરવઃ ॥ ૧૫ ॥

અરે! અત્યારે આ બગીચામાં જે ફટલાંક વૃક્ષો બચવા પાયાં હતાં, તેમાંના પણ કમેકમે શકડા જેવાં બની ગયાં કે જેમાં સર્પોના સમૂહોની લીલા માટેનાં સ્થાન છે; એટલે વિસ્તાર પામેલાં પુષ્પોના શુભ્રોના સમૂહમાંથી નીકળતી મુગધીની લહરીઓથી આકાશ સુધીના પ્રદેશને સુગંધમય બનાવી મૂકનારાં એવાં કુદરતી રીતે મોટાં બનેલાં વૃક્ષો તો ક્યાંય ચાલ્યાં ગયાં! ૧૫

વિપન્નં પદ્મિન્યા મૃતમનિમિષૈર્યાતમલિભઃ

સ્વર્ગરપુટ્થુનં રચચરણંસપ્રવૃત્તિભઃ ।

દશાં દીનાં નીતે સરસિ વિપમમીપ્મદિવલૈઃ

કુલોન્નવાદાસ્તે તટરુહતરુઃ કોઽપિ તદપિ ॥ ૧૬ ॥

કમળોના સમૂહ કરમદર્શ ગયો, અનિમિષ-માલિકાં મરી ગયાં, લમરાઓ ચાલ્યા ગયા, ચક્રવાક, હંસ વગેરે પક્ષીઓ પણ બીડી ગયાં-એ રીતે જ્યારે અસહ્ય બનેલા ઉનાળાના દિવસોથી સરોવરની દશા અત્યંત ધીન બની ગઈ, ત્યારે બધી શોભા યાલી ગઈ; પરંતુ પોતે કુદીન હોવાને કારણે કિનારા પર બેઠેલાં એક વૃક્ષ હવે તે જ રહ્યું. ૧૬

દ્યં વાલા વહ્લી મૃદાંકસલયં તાપવિલયં

ઘનચ્છાયં શાલં વનમનિવિશાલં પરિગતાઃ ।

પરં ત્વસ્યાધ્યન્તર્ગરલલ્લક્રમામીકૃતવર્નં

મુજક્ષં પ્રોતુક્ષં કથમિવ વરાકી કલયતુ ॥ ૧૭ ॥

જેનાં પાન નવા હોઈ શ્રમણ છે, જે તાપને દૂર કરે છે, જેની છાયા અત્યંત ગાંઢ છે, એવા અત્યંત નવા અને વિશાળ બનેલ શાલના વૃક્ષને આ બાળ વેલ વળગી પડી; પરંતુ આ શાલની બખોલમાં ઝેરના અંશથી વનને બાળી મૂકનાર એવા મોટા સાપ રહેતો હશે, તેની ખબર તો તે જિયારી વેલને ક્યાંથી પડે!

કિં જાવોઽસિ ચતુષ્પથે ઘનતરં છત્રોઽસિ કિં છાયથા
છત્રશ્ચેત્કલિતોઽસિ કિં ફલમરેદાદ્યોઽસિ કિં સંનતઃ ।

દે સદ્વૃક્ષ સહસ્ર સંપ્રતિ સલે શાલાશિવાકર્ષણ-

શ્લોમામોટનમજ્જનાનિ જનતઃ ચૈરેવ દુઃકેષ્ટિતૈઃ ॥ ૧૮ ॥

શું તું ચતુષ્પથ ઉપર બેઠેલું છે? શું તું થાંદી જાણ્યા આપી શકે છે? છાયા આપી શકતા તને શું

પણ આત્મા છે? ફળના ભારથી તું નભી ગયેલું છે! હે મિત્ર સદૃશ! મનુષ્યો તરફથી થતું તારો શાખા-ઓના ટોચ ભાગનું ખેંચવું, શેષ, આગળ, ભાંગી નાખવું વગેરે સંકેતો તું સહેન કરે. ૧૮

છાયામુક્તમૃગઃ શકુન્તલિનૈર્વિવિવલિપ્તચ્છદઃ
કીર્તરધૃતકોટરઃ કપિકુલેઃ સ્વપ્ને કૃતપ્રભયઃ ।
વિશ્રમ્ય મધુપૈર્નિપીતકુસુમઃ સ્થાવ્યઃ સઃ એકસ્તરુચ્ચત્રા-
ક્ષીકૃતસત્ત્વસંપ્લવરે ભ્રમાપદોઽપ્યે દ્રુમાઃ ॥૧૧॥

જે વૃક્ષની છાયા નીચે મૃગ ચઢે ગયું છે, જેની ડાળીઓની ચારે બાજુ પક્ષીઓના સમૂહે ઘેરી લીધી છે, જેની બાજોલ કીડાઓથી ભરેલી છે, જેના યડ પર વીં-રાનાં ટોળાંએ આશ્રય લીધો છે, જેનાં ફૂલોનો રસ ભરનારોએ ખૂબ જ આરામથી પીધેલો છે; એવું એ એક જ વૃક્ષ વખાણવા લાગ્યો છે કે જેણે બધા જ પ્રકારનાં પ્રાણીઓને પોતાની ઉપર આશ્રય આપવાનું સ્વીકારીને બીજાં વૃક્ષોની સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓ દૂર કરે છે. ૧૯

મુકું સ્વ દુર્લભ કૃતં ચ શયનં શાશ્વાતઃ પલ્લવૈ-
સ્ત્વચ્છાયાપરિશીતલં સુસાલિલં પીતં વ્યવેતપ્રભેઃ ।
વિશ્રાન્તાઃ સુચિરં પરં સુમનસઃ પ્રીતિઃ કિમયોચ્યતે
ત્વં સન્મર્ગાતરુર્થયં ચ પથિકા યામઃ પુનર્દસનમ્ ॥૨૦

૬ વૃક્ષ! તારાં સ્વાર્થ ફળ ખાઈ. ડાળીઓની ટોચ પર થયેલાં પાંદડાંની શય્યા રચી. અમારા માર્ગના થાક દૂર થતાં તારી છાયાને કારણે અત્યંત શીતળ બનેલા જાનુ' પાન કહ્યું. ઘણું વખત સુધી સારી રીતે થાક દૂર કયો. જેનાં મન સારાં છે એવાની પ્રીતિની તો વાત જ શું કરવી? એટલું કહેવાનું છે કે તું તારે માર્ગે જોયેલું વૃક્ષ છે અને અમે મુશ્કેલી છીએ એટલે અત્યારે તો અમે જઈએ છીએ. વળી પાછાં તારાં દર્શન કરવા આવી પહોંચીશું. ૨૦

વાન્યાપાર ઇતિ દ્વિજાગ્રય ઇતિ શ્લાઘ્યસ્વરુપામિતિ ।
ક્ષિપચ્છાયા ઇતિ ત્રિયો દશ ઇતિ સ્થાનં ગુણાનામિતિ ।
પર્યલોચ્ય મહાતરો તથા ધનચ્છાયાં વયં સંજિતા-
સ્તત્ત્વ કોટરવાસિનોદ્દિરસના દૂરીકરિવ્યન્તિ નઃ ॥૨૧

હે મોટા વૃક્ષ! 'તું પર્યાગને આધાર આપનાર છે,' 'પક્ષીઓને આશ્રય આપે છે,' 'વૃક્ષોમાં વખાણવા લાગ્યો છે,' 'તારી છાયા સ્નેહથી ભરેલી છે,' 'અંબોને પ્રિય છે,' તેમ જ 'તું ગયેલું સ્થાન છે' એમ બધે-તે તપાસીને તારી અદ્દ છાયાનો અમે આશ્રય તો કરે; પરંતુ તારી બાજોલમાં નિવાસ કરનાર સર્પો અમને દૂર કરશે. ૨૧

મૂલં સ્થૂલમતીવ ચન્દનદટ્ટં શાખા શતં માંસલા
વાસો દુર્ગમહીષરે તરપતે કુત્રાસ્તિ મીતિસ્તવ ।

એક કિંતુ મનામયં જનયતિ સ્વાન્તે મમાધિચરં
જ્વાલાલીલવલ્ચીમિવચ્ચકરુણો દાવાનલો ઘમ્ભરઃ ॥૨૨

હે વૃક્ષાજ! તારું મૂળ અત્યંત સૂળળ અને બંધનને કારણે દટ્ટ છે; તારી સો સો શાખાઓ હ્રષ્ટપુષ્ટ છે, અગમ્ય એવા પર્વત પર તારો નિવાસ છે; એટલે તારે ક્યાંય ભય પામવાનું રહેતું નથી; પરંતુ એક જ બાબત ચારા મનમાં વિશેષ સંતાપરૂપી ભરે પેદા કરે એમ છે, તે એ કે જ્વાળાઓના સમૂહથી ફાંડાણરૂપે બનેલો આ દાવાનળ સર્વનું લક્ષ્ય કરી ગયો એવો છે. ૨૨

એ પૂર્વે પરિપાલિતાઃ કલમરચ્છાવાદિમિઃ પ્રાણિનો વિશ્રામદ્રુમ કટ્યતાં સ્વ વિપત્કાલે કતે સંપ્રિતમ્ ।

પ્રતાઃ સંગતિમાત્રકલ્પિતપુરસ્કારાસ્તુ ધન્યાસ્ત્વચો
યાસાં છેન્દ્રનમન્તરેણ પતિતો નાર્યકુઠારસ્ત્વયિ ॥૨૩॥

હે વિશ્રામ આપનાર વૃક્ષ! ભારે દુઃખ, છાયા વગેરે-થી જેનું તે પહેલાં સારી રીતે પાલનપોષણ કરેલું હતું, તે પ્રાણીઓ અત્યારે તારી પર વિપતિ આવી પડતાં ક્યાં ગયાં, તે મને કહે. કેવળ તારા સોળગ કરવાને લીધે જ જેમણે તારે વિશે અત્યંત આદર રૂઝવેલ છે, એનાં તારાં આ વલકસ-છાસને ધન્યવાદ છે કે જેમણે છેલ્લે થતાં પહેલાં તારો પર કુહાડાના ધા પડતા નથી. ૨૩

વૃદ્ધિર્યત્ય તરોમનોરઘ્નતૈરુગ્ધાશ્વાતા પ્રાર્થિતા
જાતોઽમૌ સરસપ્રકામપલ્લવઃ સર્વાશ્રિતોપાગ્રયઃ ।

નાનાદેશસમાગતૈરવિદિતૈરાકાન્તમન્યૈઃ સ્થગૈ-
સ્તં લઘ્યાવસરોઽપિ વૃદ્ધશકુનિર્દૂરે સ્થિતો ધીશ્રુતે ॥

સેંકડો મનોરથીથી આશા રાખનાર આ વૃદ્ધ (ગીધ) પક્ષીએ જે વૃક્ષની વૃદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરી; તેને પરિચુમ્બે આ વૃક્ષ સરસ કામનાઓ પ્રભુએ ફળને આપનાર બન્યું તેજ જ આશ્રય લેવાને ઇચ્છતાં બધાં જ પક્ષીઓને આશ્રય આપનાર પક્ષ બન્યું; તેથી ભુલ ભુલ દેશોથી આવી પહેંચેલાં અને એકબીજાને નહિ ઓળખનાં એવાં અનેક પક્ષીઓ આ વૃક્ષ પર પીટગાઈ વળ્યાં; પરંતુ પોતાને તે વૃક્ષ પર બેસવાનો અવસર મળ્યો, તોપણ આ વૃદ્ધ પક્ષી દૂર જાયું રહી તેને નોંચા કરે છે. ૨૪

છાયામિઃ પ્રથમં તત્ત્વ કુસુમઃ પશ્ચાત્કલ્લેઃ સ્વાદુમિઃ
પ્રીણાતયેવ તરુઃ પર્યાતિ પથિકૈઃ શ્રાન્તૈઃ સુલ્લે સ્થીયતે ।
કો જાનાતિ યદ્યત્ કોટરગતઃ પ્રત્યમહાલાહલ-
આહાજાલકરાલવચ્ચકુરઃ કૃષ્ણઃ કળી વર્તેતે ॥૨૫

આ વૃક્ષે પહેલાં તો મુસાફરોનું ઊપાધી સ્વાગત કર્યું. તે પછી ફોદાથી, ને તે પછી મીઠાં ફળથી સ્વાગત કર્યું; 'માર્ગ પર રહેલ આ વૃક્ષ સારી રીતે પ્રસન્ન રાખે છે,' એમ ગણીને ચાકેલા મુસાફરો તેની નીચે સુખેથી નિવાસ કરે છે; પરંતુ 'આ વૃક્ષની બબોલની અંદર હલાહલ વિપત્તિ સાક્ષાત્ બવાળાઓના સમૂહથી જેની મુખરૂપી શુદ્ધ વિકિરાણ બનેલી છે, એવો કાળો નોખ રહે છે.' તેને કોણ જાણે છે ? ૨૫

આમોદેર્મરૂતો મૃગઃ કિસલયોહાસૈસ્ત્વચા, તાપસાઃ પુષ્પૈઃ પદ્મરણાઃ ફલેઃ શકુનયો ધર્માર્જિતાવછાયયા । સ્કન્ધર્થાધ્યાગાસ્ત્વયેવ વિહિતાઃ સર્વે કૃતાર્થાસ્તતસ્ત્વિશ્વોપકૃતિશ્ચમોડસિ ભવતા ભ્રમણપદોડ્યે દુઃખાઃ ॥

હે વૃક્ષ ! તે 'સુગંધીઓથી પવનોને, તાબ'પાનના સમૂહથી મૃગલાને, વલકલથી તપસ્વીઓને, ફોદાથી ભ્રમણોને, ફળોથી પક્ષીઓને, ઊપાધી તાપથી તપેલાઓને, થડોથી ગંધ આપનાર હાથીઓને, એ રીતે બધા જ યાત્રકોને તેમની તેમની ઇચ્છાઓ પ્રમાણે સફળ બનાવી દીધા; તેથી ખરેખર તું વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવામાં શક્તિમાન છે, તેથી 'યાચકો આવશે' એ પ્રકારની અન્ય વૃક્ષોને જે વિપત્તિ આવી પડત, તે તે દૂર કરી આપી. ૨૬

રોલચૈર્નિમિતં ગૃહે વિચરિતં ધૂમાકુલેઃ કોકિલે-મૌર્યૈર્જલિતં પુરેય રમસા કૌરેરધૌર્ગતમ્ ।

એકનાપિ સપલ્લવેન તરુણા દાવાનલોપદ્મઃ સોઢઃ કોન વિપત્તિ મુશ્કિત જનો મૂર્ખાપિ યો લાલિલઃ ॥

ભમરાઓ જતા રહ્યા, ધુમાડાથી ગમરાઈને કામલોએ પોતાના ધરણી વૃક્ષોના ત્યાગ કર્યો, મોર તેા શિતાવળા કરીને પહેલેથી જ ચાલ્યા ગયા, પોપટો પપ્પુ અધીરા બનીને ગયા-દાવાનળનું જે આકર્ષણ આવી પહોંચ્યું, તે બિચારા એકલા વૃક્ષ જ પોતાનાં પાંદડાં સહિત સડન કરી લીધું. ખરેખર ! અસ્તક પર રાખીને જેને રમાઓ હોય, તે માણસ પણ આપત્તિ આવી પડતા આપણને છોડી દે છે, તે પછી બીજો કેમ છોડી દે નહિ ? ૨૭

एकस्वं मरुभूरुहेन्द्र विततैः शरासासैरश्चितः पुण्यत्युष्पफलान्वितैरमृदितैर्जान्त्र्याः सहस्रं समाः । अश्रान्तं धमरुणपात्यजन्तासर्वायनिर्वाहणं कृत्वा सात्त्विकमन्तरेण मुवनं निर्मातुं धर्माश्रयः ॥ ૨૮

રજ્યમાં ઊગેલા હે વૃક્ષરાજ ! સેંડડો વિસ્તાર-વાળી શાખાઓથી શોભતું એવું એક તું જ છે. સદા

પોષણ પામનાર અને નાશ નહિ પામનાર એવાં ફલ-ફળ વગેરેથી તું હંમેશાં વર્ષ સુધી ઇવતો રહે ! ગમથી ચક્રેલા મુસાફરોની સર્વ પ્રકારની કામનાઓ પૂરી કરવામાં તું એકલો જ શક્તો નથી. ખરેખર ! આ લોકમાં એવો કયો બીજો ધર્માત્મા પુરષ હશે કે જે તારા જેવી સાત્ત્વિક લાખના ધારણ કરી શકે ? ૨૮

घत्से मूर्धनि दुःसहा दिनमणेरुदामघमच्छटा इलायामिः पथिकान्निदायमयितान्पुष्पासि पुष्पैः फलैः । धैर्यं मुश्रसि नैव येन भवता शाखा सुविस्तारिता

તેનાશામ્ વનસ્પતે વઘ યશસ્તોમઃ સમુજ્જન્મતે ॥ ૨૯ ॥

હે વનસ્પતિ-વૃક્ષરાજ ! સર્વનાં સહન ન થઈ શકે તેવાં અર્થક હિરણ્મીની પ્રભા તું માથા પર સહન કરે છે; પરંતુ જે મુસાફરો ઉનાળાના તાપથી દુઃખી થયા છે તેમને તું ઊપા, ફલ, ફળ વગેરેથી પોષણ આપે છે, તું ધીરજ છોડતો નથી અને એટલા જ કારણે તે શાખાનો વિસ્તાર કર્યો છે; વેને કારણે સર્વ દિશાઓમાં તારો યશ વધી રહ્યો છે ૨૯

तीव्रोऽयं नितरां निदापसमयः श्रोत्रमघ्नहृद्युति-मार्गो मारव एष तत्र पथिकाः संचारिणः कोटिदाः ।

તેમાં કશિદિશાભયરત્નરૂતો દૈવેન સંપાદિતઃ

सोऽप्येकः मुक्ती करोतु कियतां संतापनिर्वापणम् ॥

એક તો અત્યંત કઠોર એવો આ ઉનાળોનો સમય છે; તેમાં અત્યંત અર્થક એવો સર્વ પ્રકારો છે, વળી મરુભૂમિનો આ રેતાળ માર્ગ છે; તેમાંય મુસાફરી કરનાર યાત્રાળુઓ કરોડોની સંખ્યામાં છે. તેમને આશ્રય આપનાર એક જ મોટું વૃક્ષ દૈવયોગે મળી આવ્યું છે. તે પુણ્યશાળી એકલું વૃક્ષ કેટકેટલાના તાપનું શમન કરે ? ૩૦

કલ્પવૃક્ષ

कल्पद्रुमोऽपि कालेन भवेत्तद फलप्रदः ।

કો વિશેષસ્તદા તસ્ય વન્યૈરન્યૈર્મદીરહિઃ ॥ ૩૧ ॥

જો કલ્પવૃક્ષ પોતે કાળે કરીને અમુક વખતે ફળ આપનાર બને, તે પછી વનમાં ઊગેતા બીજા વૃક્ષો કરતાં તેની વિશેષતા શી ? ૩૧

ન મથા રચિતં તલાલવાલં પયસા વા વિહિત-સ્તવામિપેકઃ । અયિ કલ્પતરો પરોપકારે ભવતો વિશ્વવિલક્ષણઃ પ્રકારઃ ॥ ૩૨ ॥

હે કલ્પવૃક્ષ ! તારે માટે મેં કથારાની રચના કરી નથી; તેમ જ પાણી લઈને તારી પર અભિષેક પણ કર્યો નથી; તે છતાં પણ પરોપકાર કરવામાં વિશ્વ કરતાં

તેં એક બુદ્ધિ જ પ્રકાર સ્વીકાર્યો છે. ૩૨

કિં ન દ્રુમા જગતિ જાપસિ લક્ષસંસ્થાસ્તુલ્યોપ-
નીતપિકકાકાકલોપમોગાઃ । ધન્યસ્તુ કલ્પવિટપી કલ્પ-
સંપ્રદાને કુર્વન્સદૈવ વિતુષાનમૃતૈકટુત્તરી ॥૩૩॥

પેતાની પાસે સરખી રીતે આવી પહોંચેલાં એવાં
કામલ, કામડા વગેરેને ફળના ભોજ આપવા માટે આ
જગતમાં લાખેની મંખડામાં વૃક્ષો નથી શું? પરંતુ અખત
પર જ પેતાના જીવનનો નિર્વાહ કરનારા દેવાને સદાય
ફળનાં દાન કરનાર એ કલ્પવૃક્ષને ધન્યવાદ છે ૩૩

સ્વર્ણેઃ સ્કન્ધપરિમહો મરકતૈરુક્ષાસિતાઃ પલ્લવા
મુક્તાભિઃ સ્તવકપ્રિયો મધુલિહાં ધૃન્દાનિનીલોત્પલૈઃ ।
સંકલ્પાનુવિધાયિ ચલ્લ્ય કલિત્તં કલ્પસ્ય ઘલ્લે તુલાં
થિન્જાતુ દ્રુમસંકથાસુ ચદ્યં કલ્પદ્રુમોડપિ દ્રુમઃ ॥

જેનાં થડ અને ડાળાઓ પર સુવર્ણ-પક્ષીઓ
આશ્રય લે છે; જેનાં પાન મરકતમધિઓની જેમ
શોભી રહ્યાં છે; જેના ફૂલના ગુન્ધાઓ મુક્તાઓની
તુલના કરે છે અને નીલ વર્ણનાં પુષ્પોથી ભરમાઓના
સમૂહ પ્રસન્ન થાય છે અને જેનાં ફળ ચાચકના મનના
સંકલ્પ અનુસાર પ્રગટ થતાં હોય છે, તેવા કલ્પવૃક્ષની
સરખામણી કાણુ કરી શકે એમ છે? છતાં પશુ બ્યારે
કુશોની ગણના થાય છે, ત્યારે આ કલ્પવૃક્ષને પશુ વૃક્ષ
કહેવામાં આવે છે, તે વાતને ધિહાર છે. ૩૪

ઔશ્વયં મુવનન્નવેડપિ વિહિતં સમૂતિસ્મોનિવે-
ર્વાસો નન્દનક્રાન્તે પરિમલો ગીર્વાણચેતોદરઃ ।
પયં વ્રાદુગુણોત્કરઃ સુરતરોઃ સર્વોડપિ લોકોત્તરઃ
સ્વાદર્થિમવરાધિતાર્પણવિધાવેકો વિવેકો વદિ ॥૩૫॥

એ કલ્પવૃક્ષની ઉદારતા ગણે સુવનો પર બાણીતી
છે; તેનો જન્મ ક્ષીરસાગરમાં થયેલો છે; તેના નિવાસ
નંદનવનમાં છે; તેની સુગંધી દેવાના ચિત્તને પશુ ટરી
લે તેની છે એ રીતે દાતાના શુભોની જે કોઈતા
જોઈએ તેમાં તે કલ્પવૃક્ષની અંદર રહેલા શુભો અસી-
દિષ્ટ છે. પરંતુ જે કોઈ ચાચકને દાન આપવાની
આખતમાં આ કલ્પવૃક્ષ વિવેક સાચવે તો સારું! અર્થાત્
શોજ સાધુસને દાન આપવાના વિવેક રાખે તો તેના
સર્વ શુભો વખણાય! ૩૫

ન દ્વારિ હિરદાવલી ન પરિતો વાનમયુજગ્રેણયઃ
કિંવા શ્રીકિકમૌલિકીર્મ્મદશાં તારા ન દારાવલિઃ ।
દે કલ્પદ્રુમ દૂરતોસ્તુ મન્વતઃ સેવામર્વ વૈમર્વ
તુપ્યામિ ત્વયિ કાયતાપિ યદિ ન સ્મેરા મન્વન્તિ દ્વિષઃ ॥

દે કલ્પવૃક્ષ! તારું સેવન કરવા છતાં મારે ખારણે
હાથીઓની હાર લીધી નથી, ઘોડાઓની ઓશીઓ
આજુબાજુ લીધી નથી, કીપનાં મોતી સમાન શોભાવ-
માન મુખના જેવી દર્શિવાળી સ્ત્રીઓની ગતિ કરતી હાર
શોભતી નથી. એ રીતે તારી સેવા કરવાથી જે જે
વેલવ આપવા બેઠોએ તે તો દૂર રહ્યો; પરંતુ મારા
શત્રુઓ હસે કે રાજા ન થાય એટલું ને તું કરીશ,
તોપણ હું તારા પર સંતોષ પામીશ. ૩૬

જન્મામૃદુવધૌ વિધૌ સહજતા ધૃન્દારકૈર્વન્યતા
ત્તત્કામકલ્પાય શક્તિરુત્તુલા યત્યાસ્તિ લદ્યાનિશ્ચમ્ ।
વિશ્રામાય ચિરાય કલ્પલતિકા મૃયોડયમાલમ્પતે
કલ્પાં સ્તોતુમપિ ક્ષમોડસિતતદ્વિપ્ત્વં જલ્પ કલ્પદ્રુમ ॥

તારો જન્મ ચંદની સાથે સાથે સાગરને વિષે
થયેલો છે; દેવાના સમૂહ તને વંદન કરે છે; યાચજનો
જે જે માગ્યું કરે, તે બધાં યથેચ્છ ફળ આપવાની
અતુલ શક્તિ તારામાં નિરંતર રહેલી છે. વળી આ
કલ્પલતા સદાય આરાધ્ય સેવાને માટે તને આસિંગન
આપે છે-એ રીતે તારા શુભોની સ્મૃતિ કરવાને કાણુ
શક્તિમાન છે, તે તું જ કહે. ૩૭

પારિમલ

પારિમાતવર્વં યાવન્ન લભેત મધુમતઃ ।

બ્રમણં વાવ્દવાસ્ય કુલ્લે કુલ્લે તરૌ તરૌ ॥ ૩૮ ॥

બ્યા સુધી મધ પીવાનું થત સેનાર ભમરો પારિ-
મળના વૃક્ષને ન મેળવે, ત્યા સુધી તેને કુંળે કુંળે
અને વૃક્ષે વૃક્ષે ભમવાનું જ હોય છે. ૩૮

પરિમલસુરભિતનમસો વહ્વઃ કનકાત્રિપરિસરે
તરવઃ । તદપિ સુરાણાં ચેતસિ નિપસિતમિવ પારિ-
જાતેવ ॥ ૩૯ ॥

પેતાની સુગંધી આકાશને સુગંધિત કરેલ છે
એવાં બધાં વૃક્ષો આ કનકાચલની પાસે રહેતાં હોય છે,
પરંતુ આ પારિમલ વૃક્ષે તો દેવાનાં ચિત્તમાં નિવાસ
જ કર્યો હોય એમ માગે છે. ૩૯

ચંદન

સન્ત્યેવ છિરિતાકાશા મહીયાંસો મહીરહઃ ।

ચયાપિ જનતાવિજાનન્દનશ્રન્દનદ્રુમઃ ॥ ૪૦ ॥

જેમની ડાળાઓ આકાશ સુધી લેખિનીની જેમ
જાગે પહોંચેલી છે, એવાં મોટાં વૃક્ષો તો ધણું જ છે;
પરંતુ જનતાના ચિત્તને આનંદ આપનાર તો આ
ચંદનવૃક્ષ છે. ૪૦

ચયાપિ ચન્દનવિટપો વિધિના કલ્પકુસુમવર્જિતો

વિહિતઃ । નિજવપુર્વેવ પરેપાંતયાપિ સંતાપમપહરતિ ॥

વિદ્યાતાએ એકે આ ચંદનના વૃક્ષને ફળફલ વિનાતું બનાવેલું છે, તોપણ તે વૃક્ષ પોતાના શરીરથી જ વર્ષાના સંતાપ ઠરી લે છે. ૪૧

અયિ મલયજ મહિમાડયં કસ્ય ગિરામસ્તુ વિપચસ્તે ।

ચઢિરતો ચઢરલં ફળિનઃ પુષ્પાસિ પરિમલોદ્ગારઃ ॥૪૨॥
હે મલય પર જન્મ લેનાર ચંદન ! તારો આ મહિમા કોની વાણીઓનો વિજય અને ! કારણ કે સંગેષ વહેવારવાને લીધે તું મુખથી એર એક છે તેવા સર્પોના પોપણ કરે છે. ૪૨

પાટીર તવ પટીયાન્કઃ પરિપાટીમિમામુરિકર્તુમ્ ।

યતિપત્તામપિ તૃણાં પિષ્ઠોડપિ તનોપિ પરિમલૈઃ પુષ્ટિમ્ ॥

હે પાટીર-ચંદનવૃક્ષ ! તારા જેવી પરિપાટીનો સ્વીકાર કરવા માટે બીજો કોણ વિશેષ પડ-છેલિવાર હશે; કારણ કે જે લોકો તને ઘસી ઘસી પીસી નાખે છે તે લોકોને તું ધસારીને પણ સુધીથી પોપણ આપે છે. ૪૩
યૈસ્વં ગુણગણવાનપિ સર્સાં ક્ષિજ્ઞૈરસેવ્યતાં નીતઃ ।

તાનપિઘ્વહસિ પટીરજ કિં કથયામસ્ત્વદીયમૌન્નત્યમ્ ॥

હે ચંદન ! તું શુભોના સમૂહવાળો છે, છતાં પણ બે છલવાળા સર્પોને લીધે સજ્જનોથી સેવવા લાયક બન્યો નથી; અને છતાં તેવા સર્પોને પણ તું ધારણ કરે છે, તો પછી તારી ઉચ્ચતા વિશે અમારે શું કહેવું ? ૪૪

જનકઃ સાનુવિશેષો જાતિઃ કાષ્ઠં મુર્જગમૈઃ સઙ્ગઃ ।

સ્વગુણૈરેવ પટીરજ યાતોડસિ તથાપિ મહિમાનમ્ ॥૪૫॥

હે ચંદનવૃક્ષ ! મલય પર્વત તારો પિતા છે, બાંતિએ તું લાકડું છે, સર્પોની સાથે તારો સંગ છે; તોપણ તારા પોતાના ગુણોને લીધે જ તું વિશેષ અદિમાવાળો બનેલો છે. ૪૫

મૂલં મુજકૈઃ શિપરં પૂઝકૈઃ શરમા વિઠ્ઠૈઃ કુસુમાભિ મૃદ્ધકૈઃ । નાસ્ત્યેષ લચન્દનપાદપત્સ યન્નાગ્રિતં સત્ત્વમરૈઃ સમન્તાત્ ॥

મુખમાં સર્પો, શિપર પર વાંદરાં, શાખા પર પક્ષીઓ અને ફૂલો પર લમરા રહે છે; એ રીતે ચંદનવૃક્ષ તું એક પણ અંગ એવું નથી જેની ચારે બાજુ આશીર્વાદ રહેતાં ન હોય. ૪૬

કતિ ન સન્તિ મહીપુ મહીરુદઃ સુરમિપુવ્વરસાલ ફલાલયાઃ । સુરમિયન્તિ ન કેડપિ ચ મૂરુહાનિતિ ષરોડસ્તિ પરં તલ ચન્દન ॥૪૭॥

હે ચંદન ! મુખપિત્ત ફલ અને રસબરેલાં ફળ જેની પર થાય છે, તેવા વૃક્ષો આ પૃથ્વી પર કેટલાં નથી ? (ઘણાં છે); પરંતુ તારા સંગ વિના બીજાં વૃક્ષોને મુખપિત્ત ક્યાં હોય, એવું બીજાં એક પણ વૃક્ષ નથી. એ પરમ યશ તો તારે જ લાગે છે. ૪૭

ધિષ્ણેષ્ટિતાનિ પરશો પરિશોવનીયવલ્લપ્રચાલ-મલયાદ્રિઘટ્નહસ્તે । નિર્મિલમાનદ્વયોડપિ મહાનુભાવઃ । સત્ત્વમુલ્લં પુનરમીઃ સુરમી કરોતિ ॥૪૮॥

હે કુહાડા ! ખૂબ કાળજી રાખવા યોગ્ય એવા બાળ કોમળ પરાવાળાં જેવાં પાંદડાંવાળાં અને મલયા-ચલ પર ઊભાનાર ચંદનવૃક્ષોને કોઈ કરનાર તને તારાં ખરાબ કાર્યો માટે ધિક્કાર છે. તારા મુખથી તેવું કદ્ય બેઠાઈ રહ્યું છે, તોપણ તે મહાગુલાવ છે એટલે તારા મુખને તે વારંવાર ચારે બાજુ મુગધિત બનાવે છે.

કાલાગુરૌ સુરમિતાતિશયેડપિ સજ્ઞાદારમ્બયે સુદ મિતાપરપાત્તેડપિ । પાટીર પાટવમિદં તલ સજ્ઞિવા-તૈસ્તાદાત્મ્યમેતિ કતરો ન તરોઃ સમૂહઃ ॥૪૯॥

હે ચંદન ! અત્યંત સુખધીને ધારણ કરનાર કાલા-ગુરુ નામનું વૃક્ષ પોતાના સંગથી બીજાં વૃક્ષોને પણ સુખધિત કરે છે; પરંતુ તારા સંગમાં આવેલા પવનોથી વૃક્ષોના કંથો સમૂહ તારા જેવા નથી બન્યો ? અર્થાત્ કે બન્યો જ છે, એ જ તારી ચતુરાઈ છે. ૪૯

કપાનીતં દૂરાત્પરિમલમુપાગ્રાય મરુતા સમાપ્ત્યસીદલિન્મધુરમધુલોમાન્મધુકરઃ ।

પરો દૂરે લાભઃ કુપિતકળિનશ્ચન્દનતરોઃ

પુનર્જીવન્યાયાચદિ તદિદ્ લાભોડયમધુલઃ ॥૫૦॥

બીજા પવને દૂરથી ચંદનની મુગધી બેળી આશીર્વાદ તારે તેને સદીને લમરા મધુર રસના કોલથી એ ચંદનવૃક્ષ પાસે આવી પહોંચ્યો. પણ ચંદનવૃક્ષનો વિશેષ લાભ મળેલો તો દૂર રહ્યો; પરંતુ કોપમા આવેલ ફણી-ધરથી બપોને છતી બપાવ એ જ મોટો લાભ છે. ૫૦

કાન્તાકેલિં કલયતુ તઃ કોડપિ કક્ષિત્યમૂળાન્ મત્યાનન્દં જનયતુ કલેઃ કોડપિ લોકાન્પિતોતુ ।

ધન્યં મન્યે મલયજમહો યઃ પ્રમૂતોપતાપં

સંસારસ્ય દ્રુતમપનયત્યાત્મવેદહન્યયેન ॥૫૧॥

કોઈક વૃક્ષ લલેને મુંઢરીઓને કેલિ-ક્રીડા કરાવ્યો કરે; કોઈક વૃક્ષ ફળોથી લલે આલિંગને અત્યંત આનંદ આપતું રહે; તેમ જ કોઈક વૃક્ષ લલે લોકોને સંતોષ આપે; પરંતુ હું ચંદનવૃક્ષને ધન્ય માતું છું કે જે

પોતાના દેહને વાપરી નાખીને પશુ સચારના વધી
એવા તાપેને તરત જ શમાવે છે ૫૧

આમોદસ્તે વિશિ વિશિ ગતૈર્દૂરમાકૃત્યમાણા
સાશ્વદક્ષ્મી તવ મલયજ દ્રુમમખ્યાગતા સ્મ ।

કિં પદયામ સુખમ ભવત ક્રોઢતિ ક્રોઢ એવ
જ્યાલસ્તુમ્ય ભવતુ કુશલ મુઞ્ચ ન સાધુ યામ ॥૫૨

હે ચંદનવૃક્ષ ! હશે દિશાઓમાં ફેલાયેલી તારી
સુગંધીઓથી ખેચાઈને અમે ઘણે દૂરથી તારી શોધા

એવા માટે તારી પાસે આવી પહેંચ્યા, પરંતુ હે ભાઈ !
અમે શુ જોઈએ છીએ કે, 'તારા પોળામાં તો એરી

નામ કાઠા કરે છે તારુ કરવાણુ હો અમને રબ આપ
કે નેથી અમે સારી રીતે ચાલના જઈએ પર

કૌશિકોચનહારિણ કતિપયે સૌરખ્યસમારિણ
કેડવ્યને કલહારિણ પ્રતિવિન તે સન્તુ હન્ત દ્રુમા ।

ધન્યોડય હરિચન્દન પરિસરે ચસ્ય તિથે શાસ્ત્રિમિ
દ્વાલોટાદિભિરપ્યહો મુગદશામદ્રેણુ લીલાચિતમ્ ॥૫૩

કેટલાક વૃક્ષો નેમોને હરી લે એવા સુદર હોય છે,
કેટલાક વૃક્ષો વિશેષ સુગંધ આપનાર હોય છે અને

બીજા કેટલાક વૃક્ષો મીઠા ફળ ધારણ કરનારા હોય છે
તેવા બધા વૃક્ષો ભલે હો, પરંતુ આ હરિચંદન વૃક્ષને

ધન્યવાદ ધટે છે કે જેની પાસે રહેલા કાટવાળા શાખોટ
પગેરે વૃક્ષો પશુ એવા સુદર બની ગયેલા છે કે, જે

હરણના નયન જેવા નમનવાળા સુદરીઓના અંગે વિષે
લીના કરાવે છે ૫૩

આતશ્ચન્દન કિં પ્રવીમિ વિટપસ્કર્જતકળામીપળા
ગન્ધસ્યાપિ મહાલિપા કળમૃતો ગુપ્તયે ચદેતે કૃતા ।

દૈવાત્પ્રત્યક્કલાન્વિતો યદિ ભવાનત્રાભવિપ્યત્તદા
નો જાને કિમકલ્પવિપ્યદધિક ચ્ચાર્યમસ્યાત્મન ॥૫૪

હે ભાઈ ચંદનવૃક્ષ ! કુ તને શુ રહે, કારણ કે
દેશમાં મારવી દુષ્ટાઓથી ભયકર લાગતા એવા વિષ

વાળા મોટા સ્તંભોને તે તારી સુગંધીના રક્ષણ માટે
... ને ને જો રેવણે તું ફળફલાળુ બને,

સુગંધીને ફેલાવે છે, તેને કારણે જેનું મન હર્વંશ આવી
મરું છે અને જેણે મધુપાનનું મત લીધું છે એવા આ

ભયરો માક દ રક્ષથી પોતાનું મન ઉપાવી લઈને કમલ-
ના વનમાંથી પોતાની ભતને બેચકી લઈને, મોગરાના

ફાલમાંથી લમણનું છોડી દઈને તેમ જ હાથોના મ-
સ્થગના શાભાવમળ પ્રદેશમાંથી ખેચાઈને તારી પાસે

આવે છે ! ૫૫

વાસ શૈલશિલાન્વરેણુ સહજ સન્નો મુજગૈ સહ
શ્લેષ્ઠાચરપયોધિવીચિમિરમુદુતસેકશ્ચિયા ।

જાનીમોન લય પ્રસીદતુ મગજીરીતણ્ઢ સત્કલ્પતા
કસમાતે પરતપસણ્ઢનમહો પાણિત્યમત્પાગમ્ ॥૫૬

હે ભાઈ શ્રીખંડ ચંદન ! પર્વતની કહેર શિલા-
ઓની અદર તારો નિવાસ છે, સર્પોની સાથે તારો

કુદરતી સજ છે, ખારા સમુદ્રના ઊલટા તર ગોથી તારા
મુગમાં જલ છટાય છે, તોપણ પારકાના તાપને દૂર

કરવાની પડાઈ તારામાં સ્વાધી આવી, તે અમે
જાણતા નથી માટે તું પ્રસન્ન થા અને તેનું કારણ

જાણાવ ૫૬

લોકાનન્દન ચન્દનદ્રુમ સલ્લે નાસ્મિન્વને સ્થીયતા
દુર્વશૈ પરપૈરમાત્તદૈરાકન્તમેતદ્દનમ્ ।

તે હાન્યોન્યનિર્ગર્જાતદ્દનન્વાલાવલીસહુલા
ન સ્વાન્યેવ હુલાનિ રેગલમિદ સર્વે વૃદ્ધેયુગનમ્ ॥૫૭॥

લોકને આનંદ આપનાર હે મિત્ર, ચંદનવૃક્ષ ! આ
વનમાં તું રહીશ નહિ કારણ કે ખરાબ વસાવાસમાં

પેદા થયેન કયેર હવવાળા અને ટંચથી અસાર લગતા
એવા વૃક્ષોથી આ વન ઘેરાયેલું છે એમ કહેના ધર્મજીથી

પેદા થયેન કાવાનગની ભવાઓથી તે વૃથો પોતાના
જ વશ અને કુલના વૃક્ષોને ઘેરી સેરો, એનું બચ

નથી પશુ તે તો આશુ વન બાળી મૂકે ૫૭

સૌરખ્ય સુવનચેડવિ વિદિત શૈય તુ લોકોત્તર
કીર્તિ કિં ચ દિગ્ગજાન્નનગતા કિં તરતદક યુગ ।

સર્વાનેવ ગુણાનેય નિમિરતિ શ્રીચન્દ્ર તે સુન્દર

શ્રીમન્નન્દનદ્રશ સન્તિ વહસ્તે શાશ્વિનઃ કાનને
યેપાં સૌરભમઃત્રકં નિવસતિ પ્રાયેણ પુષ્પથ્રિયા ।
પ્રત્યક્ષં સુકુતેન તેન શુચિના રૂયાતઃ પ્રસિદ્ધાત્મના
યોડસૌ ગન્ધગુણસ્ત્વયા પ્રકટિતઃ કાસાવિદ્ પ્રદેવતે ॥૫૧॥

હે શ્રીમાન ચંદનદ્રશ ! જગત્માં એનાં વૃક્ષો ધણાં
છે કે જેની સુગંધી ફૂલો ફોલોની શોભા હોય ત્યાં સુધી જ
કાયમ રહે છે. જેની જાત પુષ્પથાળી અને પવિત્ર
તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, એવા તારા અંગે અંગે ને સુગંધી-
શુષ્ક ઝગઃ થાય છે; તે તો આ વનમાં બીજે ક્યાં
જોવાને મળે એમ છે ? ૫૯

જાતઃ કેલિકલાવતીકુચતરીસૌભાગ્યમાસાદિતું
ત્રૈલોક્યાધિપતેર્ષઃ કથયિતું માલે વિપદવાપિતુમ્ ।
કિં વાચ્યં ગુણગૌરવસ્ય મહિમા રૂયાતોડિચ્છિલે મૂતલે
ધિર્દૈર્ઘ્યં કલયે યદ્વત્ મલયે ભગ્નઃ પરીરદ્રુમઃ ॥ ૬૦ ॥

જે ચંદનદ્રશને જન્મ ક્રીડા કરતી કલાવતી સ્ત્રી-
ઓના સ્તનપ્રદેશ પર સોભાજન સ્થાપવા માટે, ત્રણ
લોકના અધિપતિ એવા રાજાનો યશ કહેવા માટે, તેમ
જ કપાળ પર લાગેલી વિપત્તિને દૂર કરવા માટે થયેલા
છે; એથી જેના શુભિલા ઝીરવનો મહિમા અખિલ
પૃથ્વી પર જાણીતા છે, તેને વિષે શું કહેવાતું ખાટી
રહે ? આ મલયપર્વત પર રહેલ એ ચંદનનું વૃક્ષ ભાંગી
પાડું તેમાં તો દેવને નિહાર છે, એમ હું માતું છું. ૬૦
અકસ્મિન્મલયાચલે बहुविधैः किं तैरकिञ्चित्करैः
काकोलूककपोतकोकिलकुल्लैरकोऽपि पार्श्वस्थितः ।
केकी फूजति चेतदा विषटितव्यालाबलीवन्धनः
सेव्यः स्याद्विह सर्वलोकमनसामानन्दनञ्चन्दनः ॥ ६१ ॥

આ મલયાચલ પર કાકડા, ધુવડ, કબૂતર, દેખલ
વગેરે પક્ષીઓના અનેક પ્રકારનાં ટોળાં હોય છે; પરંતુ
તે બધાં કાંઈ કરી શકે એમ લાગતું નથી. અહીં તો
કેકારવ કરનાર એક પક્ષી મોર, પાસે રહીને જેડકે તો સાપની
પંકિતઓના બંધન લીલાં ચઈ જાય અને પછી તો
સર્વ લોકોના મનને આનંદ આપનાર ચંદન વૃક્ષ સર્વને
સેવક લાયક થાય. ૬૧

અથશુર
अगुररिति वदतु लोको गौरवमत्रैव पुनरहं मन्ये ।
दर्शितगुणव घृतिर्यस्य जने जनिवदाहोऽपि ॥ ६२ ॥

લોકો એ વૃક્ષને ભલે અ શુર (નાતું) એમ કહે;
પરંતુ એના જ હું એવું ઝીરવ માતું છું; કારણ કે
પોતાના શરીરમાં આજ લાગે તોપણ લોકોને તે પોતાની
સુગંધ બતાવે છે જ. ૬૨

एणायाः पशवः किरातपरिपन्नैषा गुणप्राहिणी
संचारोऽस्ति न नागरस्य विषयोच्छिन्नं मुनीनां मनः ।
धूमेनातिसुगन्धिनात्र विपिने दिम्बकमामोदय-
त्रामूलं परिदहतेऽगुरुतवः कर्म किमाचक्ष्महे ॥

આ વનમાં ઢરણાં વગેરે છે, તે તો જાતે પશુઓ
છે. લીલલોકોના આ મંડળો છે, તે શુભોને મહેલુ કરે
એવી નથી, અહીં કોઈ નાગરિક જાતનો અવરજવર
નથી અને મુનિઓનાં મન તો રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે
વિષયોથી છૂટી ગયેલાં છે; એવા આ વનમાં અત્યંત
ઉત્તમ સુગંધ વડે જેણે સર્વ દિશાઓના મંડળને
સુગંધિત કર્યાં છે; એવું આ અગુરુનું વૃક્ષ પોતાના
મૂળ સહિત બળા રહ્યું છે, તે કોને માટે; તે વિષે અમે
શું કહીએ ? ૬૩

અર્થે
साधारणतरुयुद्धया न मया वदस्तबालवा-
लोऽपि । लज्जयसि मामिदानीं चम्पक भुवनाधि-
वासिभिःकुसुमैः ॥ ६४ ॥

હે ચંપક ! તું 'એક સાધારણ વૃક્ષ છે.' એમ
માનીને મેં તારે માટે ક્યારે પશુ બનાવ્યો નહિ;
પરંતુ લોકને વાસથી ભરી દેનારાં એવાં પુષ્પો આપીને
તું મને શરમાવી રહ્યો છે. ૬૪

यद्यपि खदिरारण्ये गुप्ता वस्ते हि चम्पको-
वृक्षः । तदपि च परिसल्लमतुलं दिशि दिशि कथये-
त्समीरणस्तस्य ॥ ६५ ॥

ખેરનાં વનની અંદર જોકે ચંપાતું વૃક્ષ છાતું માતું
રહેલું હોય છે; પરંતુ તેની અતુલ સુગંધીને દિશાએ દિશા-
એ ફેલાવીને પવન તેની ખબર આપી રહ્યો હોય છે. ૬૫

रूपसौरभससुद्धिसमेतं चम्पकं प्रति ययुर्न
मिलित्वाः । कामिनस्तु जगृहस्तदशेषा ग्राहका हि
गुणिनां कति न स्युः । ६६ ॥

જોકે રૂપ અને સૌરભની સુગંધિવાળા એ ચંપાના
વૃક્ષ પાસે ભરાઓ તથા નહિ; પરંતુ કામીઓએ તો
તે વૃક્ષના સર્વ પદાર્થોને મહેલુ કરી લીધા. ખરેખર,
શુભી જાતે માટેના આદેશ કેટલા નથી હોતા ? ૬૬

केनात्र चम्पकतरो वत रोपितोऽसि कुपाम-
पामर जनान्तिकवाटिकायाम् । यत्र मृदुद्वनशाफ-
विष्टदिलोमाद्रो भगवातघटनोचितपल्लवोऽसि ॥ ६७ ॥

હે ચંપકવૃક્ષ ! ખરાબ મામના પામર જાતેના
વાડની અંદર લાવીને તને ત્યાં કાણે રાખ્યો ? ને વાડ
પાસે વધેલાં વનનાં શાડની વૃદ્ધિ થાય એ હોતે મોટું

પાંદાંવાળા તારા ઉપયોગ લાગેલી વાડને સમારવા માટે કરવામાં આવે છે. ૧૭

ચંપનપાલ કલશશમ્બુનિયેચનાનામેતસ્ય ચમ્પ-
કતરોરયમેવ કાલઃ । અસ્મિન્નિદાધનિહતે ઘનવારિણા
વા સવર્ધિતે તવ ધૃથોમયથોપયોગઃ ॥૬૮॥

બગીચાના રક્ષક હે માણા ! આ ચંપાના ઝાડને
ધડા ભરી ભરીને જલ સીંચવા માટેનો આ જ સમય
બરાબર છે. જે એ ચંપા કાનાળામાં સુકાઈ જશે
અથવા તે મેઘદ્રોષ્ટી વધવા માંડશે, તો તે બંને
રીતે પછી તારા ઉપયોગ રહેવાનો નથી. ૬૮

ચન્નાદ્યતત્ત્વમલિના મલિનાશયેન કિં તેન
ચમ્પક વિપાદમુત્તીકરોપિ । વિધામિરામનવમીરદની-
લ્લેષાઃ કેશાઃ કુલોશયદશઃ કુદ્ગાલીમવન્તુ ॥૬૯॥

જેના આશય (કેડ) મલિન (કાંચ) છે, એવા
ભમરાએ તારા આદર કર્યો નહિ, તે માટે તું કેમ
વિપાદ કરે છે ? કમલ જેવાં નયનોવાળી સુંદરીઓના
કેટલાક કુશલ રહેા (જે તારા આદર કરે છે), જેના
કેટલાક સર્વ જગતને આનંદ આપનાર નવા મેઘના જેવા
કાળા વર્ણના છે. ૬૯

કોપં ચમ્પક મુદ્ધ યાચકજનૈરાયાસિતસ્ત્વં સલે
માન્લાસીઃ પરિતો વિલોક્ય તદઃ કસ્તેડધિકુલ્લુલામ્ ।

કોપએનિયતસ્તથાસ્તિ દ્વયે પાવે તથા કુપ્યતાં
યેન સ્વં દિ સુવર્ણવર્ણકુસુમામોદોડ્ઢિતીયઃ કૃતઃ ॥૭૦
-હે માર્દ ચંપા ! તારી પાસે આવેલા યાચકજનોથી
વેરાઈ જતાં તું જે કોપ કરે છે, તે કોપ છોડી દે; તું
મલિન બનીશ નહિ. બધી બાબતે તું નજર નાખ
કે ક્યું વૃક્ષ તારી બરાબરી કરવાને તૈયાર છે; અને તે
જે હલ્લમાં કોપ કરવાનું નહોતું કર્યું જ હોય, તો તું
બ્રહ્મા પર કોપ કર કે જે બ્રહ્માએ સેનાના વર્ણવાળાં
પુષ્પોની અસીકિક સુગંધીની તારે માટે રચના કરી. ૭૦
સત્ત્વે કેડવિ મહીરહઃ પ્રતિદિનં સંસક્રમકાલય-
સ્તતાદગ્નિગુણિનો લવન્ગલલીમાકન્દકુન્દાદયઃ ।

આશ્વસ્યં જનુસ્ય ચમ્પકતરોવત્કોરકાન્વદેલં
સ્વૈરજ્ઞેરુપમીય રાજરમણી સાસુમાલોકતે ॥૭૧॥

લાવંગ, લવલી, માંદદ, કુંદ વગેરે વૃક્ષો અને
વેલીઓ આ જગતમાં ધણાં છે કે જેની પર પ્રતિદિન
મહોન્મત ભમરા ભાગેલા રહે છે; પરંતુ આ ચંપક
વૃક્ષને જન્મ વખાણવાલાયક છે કે જેની કળીની
અંદરના ભાગને પોતાના અંગ સાથે સરખાવીને રાખી
રાણી તેની તરફ અદેખાઈની નજરે જુએ છે. ૭૧

બકુલ

નિસર્ગાદારામે તરુકુલસમારોપમુકતી

કૃતી માલાકારો વકુલમપિ કુવાપિ નિદેષે ।

ફરં કો જાનીતે યદ્યમિદ્ કોણાન્તરાગો

જગજ્વાલં કર્તા કુસુમમરસૌરમ્યમરિતમ્ ॥૭૨॥

વૃક્ષોના સમૂહને રોપવાના કાર્યમાં કુશળ બનેલો
એવો આ માણો વૃક્ષોને રોપતાં રોપતાં બકુલવૃક્ષને પણ
કોઈક ટેકણે રોપી દેતો હતો; પરંતુ એ બાબતની બાબત
કોને હતી કે, 'આ બગીચાના એક ખૂણમાં પડેલું
આ બકુલવૃક્ષ પુષ્પોની ભારેભાર સુગંધથી આખા
જગતને ભરી દેશે.' ૭૨

વધાનઃ પ્રેમાર્ણં તરુપુ સમભવેન વિપુલં
ન માલાકારોડસાવકૃત કરુણાં બાલયકુલે ।

અર્ચં તુ દાગુલત્કુસુમનિકારણાં પરિમલૈ-
ર્દિગ્નિન્તાનાતેન મધુષકુલસદ્ધારમરિતાન્ ॥૭૩॥

સર્વ વૃક્ષો પર સરખો લાવ બતાવનાર એવા આ
માણોએ નાના બકુલવૃક્ષ પર વિશેષ કરુણા કરી નહોતી,
પરંતુ આ બકુલવૃક્ષે તો ખાસેલાં પુષ્પોના સમૂહની
સુગંધથી અંકાર કરતા ભમરાઓના યોગાથી ઘેરાયેલા
દિશાઓના છેડાને સુગંધથી ભરી દીધા. ૭૩

અપ્રેક્ષક

ગર્વાયસે વિકચકોરકમન્જુગુજ્જદુલ્લસપટ્પદ્-
વટાભિમવેન કિં તુ । વામજુષાં ચરણતાહનશોદધાનિ
કિં નામ ન સ્મરસિ તાવદ્શોક સાનિ ॥ ૭૪ ॥

હે અપ્રેક્ષક ! ખાસેલાં કળીઓને વિષે ચંદુલ સુંબર
કરતા મહોન્મત ભમરાઓનાં યોગાના વૈભવથી તું શાનો
ગર્વ કરે છે ? સુંદર બૂકુરીવાળા નારીઓએ પોતાના
ચરણની લાલ આરીને તારા શોદલાવ (અશોકનાં
પુષ્પોને પ્રગટ કરવા માટે ઊભીઓની લાલ ભરી ગયા
છે.) પૂરે કર્યો હતો, તે વાતનું તને સ્મરજ નથી ? ૭૪

અન્મીલયન્તિ કુસુમાનિ મનોરમાણિ કે નામ
નાચ તરવઃ સમયોચિતાનિ ! કલ્પેદશં કથય દોદ્ધ-
દમસ્તિ તલ્પ યાદગ્નિનિર્મિતમશોકમદીરહસ્ય ॥૭૫॥

પોતપોતાના કાલ પ્રમાણે યોગ્ય એવાં અત્યંત
મનોરમ પુષ્પોને આ જગતમાં ક્યાં વૃક્ષો પ્રગટ કરતાં
નથી; પરંતુ અશોકવૃક્ષને (કૂલ પ્રગટ કરવા માટે ઊભી
ઓની લાલ ભરી ગયા છે, એ પ્રકારનો) શોદલાવ
થાય છે, તે પ્રકારનો શોદલાવ બીજા ક્યા વૃક્ષને
થાય છે ? ૭૫

મૃદૂનાં સ્વાદૂનાં લઘુરપિ ફલાનાં ન વિમવ-
સ્ત્વાશોક સ્તોકઃ સ્તવકમહિમા સોડ્યસુરભિઃ ।

યદંતત્રો તર્ન્વીકરચરણલાવણ્યમુમંગં

પ્રવાલ વાલં સ્યાત્તરુપ સ કલઙ્કઃ કિમપરઃ ॥૭૬॥

હે અશોકદૃક્ ! કામળ અને સ્વાદિષ્ટ એવાં ફળોના
થોડા વૈભવ પણ તારી પાસે નથી. તને જે થોડાં
ફલોના ગુચ્છો હોવાનો મહિમા મળેલો છે, તે પણ
સુગંધરહિત છે. તારાં કામળ પલ્લવને જે તરુણીના
હાથ અને પગના લાવણ્યના સ્પર્શનું સાગ્ય મળ્યું ન
હોત, તો સર્વ દૃષ્ટોમાં તારું એ કલંક ગણાત; એવું
ખીલું એકેય કલંક ન હોત ! ૭૬

કિં હે નમ્રતયા કિમુચ્ચતતયા કિં વા ઘનચ્છાયાયા
કિં વા પદ્મચલીલયા કિમનયા વાડશોકે પુષ્પત્રિયા ।
ચન્દન્મૂલનિપણ્ણસ્વિન્નપથિકસ્તોમઃ સ્તુવન્નન્યહં

ન સ્વાદૂનિ મૃદૂ નિશાદતિ ફલાન્યાકળ્પ-મુતકળ્પિતઃ ૭૭

હે અશોકદૃક્ ! તારી તે નમ્રતાથી શું વળ્યું ?
તારા ભિંયા વધવાથી તારી ધનધોર ઊભાથી, તારાં
કામળ પાનની લીલાથી કે પછી તારા ફલોની
શોભાથી શું વળ્યું ? કારણ કે તારા ભૂખમાં આવીને
બેઠેલો થાકેલો મુસાફરોનો સમૂહ રોજરોજ તારી પ્રશંસા
કરતાં કરતાં ખૂબ જ ઉત્કંઠામાં આવી જવા છતાં પણ
કામળ અને મીઠા ફળ કંઈ ભરીને ખાઈ શકતો નથી.
(તારી પાસે ફળ નથી, એ જિજ્ઞાસુ છે.) ૭૭

યૃધી (ભૂઈ)

યૃધિ ચયોચિતવિધિના વિવેચમાતિધ્યમેનશ્મિન્ ।

માલતિકાપ્રાણેશઃ પ્રાણુણીકસ્તે ઘુણાક્ષરન્યાયાન્ ॥૭૮॥

હે ભૂઈ ! જે માલતી લગાનો પ્રાણપતિ બનેલો
ભરોશ કુદરતી રીતે આપોઆપ તારો મુસાફર બનેલો
છે; તે ભરોશને વિષે કરવા થોડા એવા અતિથિસત્કાર
તુ જરૂર કરી લેજે. ૭૮

માલતી

કુસુમસ્તવકાનન્નાઃ સન્યેવ પરિતો લતાઃ ।

તથાપિ ધ્રમરશ્ચાન્તિ દુરત્યેકેવ માલતી ॥૭૯॥

કુસુમના ચુરજઓના સારથી નમી પડેલી લતાઓ
બધી બાલુએ ધણીય છે; તોપણ ભરોશના યાકને દૂર
કરી એની તો એક માલતી લતા જ છે. ૭૯

માલતીકુસુમે માતિ ગુચ્છન્મત્તમઘુવતઃ ।

પ્રયાણે પલ્લવાણસ્ય શશ્વત્પાપૂર્યન્નિવ ॥૮૦॥

માલતીના ફલ પર ચુંબન કરતો મધ-મત
ભરોશ બાલુ પાચ બાલુવાળા કામરેત્વી સવારી ચડતાં

શંખનાદ કરતો હોય તેવો લાગે છે. ૮૦

ગુહ્યતિ મન્જુ મિલિન્દે માલતિ મા મૌનમુપયાસીઃ ।

શિરસા વદાન્યગુરવઃ સાદરમેનં વહન્તિ સુરતરવઃ ॥૮૧

હે માલતી લતા ! જે સમયે ભરોશ તારી પર
બેસીને ચુંબન કરતો હોય, તે સમયે તું મૌન ધારણ
કરીશ નહિ; કારણ કે જેના ગૌરવની પ્રશંસા કરી
શકાય એવાં દેવોનાં કલ્પદ્રશ્યો પણ એ ભરોશને માથે
ધારણ કરે છે. ૮૧

અયિ કિં ગુણવતિ માલતિ જીવતિ ભવતી વિના મધુપઃ ।

અથ ચદિ જીવતિ જીવતુ જીવિતમપિ તસ્ય જીવનાભાસઃ
અરે, હે ગુણવાળા માલતીલતા ! શું તારા વિના
ભરોશ જીવી શકે ખરો કે ? અને ધારો કે તારા વિના
તે ભરોશ કદાચ જીવતો હોય તો તે ભરોશ જીવતો રહે;
પરંતુ તેનું તે જીવન ખરેખર જીવન નથી, પણ જીવન-
નો આભાસ છે. ૮૨

મા માલતિ સ્થાયસિ યથાવિદ્યશ્ચતુશ્ચ તુન્વી-
કુસુમં પદ્મદ્વિગ્રઃ । પદૈશ્ચતુર્ભિર્દિં ચુતઃ પશુશ્ચેત્સ
પદ્મિરધ્યર્થપશુઃ કર્થં નો ॥

હે માલતી ! કદાચ અજાણ્ય એવા ભરોશએ તુબી-
ના ફલને સુંબન આપ્યું તો તેથી તારે ખેદ પામવાની
જરૂર નથી; કારણ કે જેને ચાર પગ છે, એવા પ્રાણીને
પણ કહેવામાં આવે, તો આ છ પગવાળો ભરોશ તો
દોઢ પશુ કેમ ન કહેવાય ? ૮૩

કતિ સન્તિ લવજ્જલતા લલિતા નવકોરકિતા
ધર્મીસુતલે । કતિ ચન્દુરગન્ધશ્રુતસ્તરવો ગુરવો
નિવસન્તિ ગિરૌ મલયે ॥

આ પૃથ્વીના તલ પર એરી ઢેદલી લવંગની લતા-
ઓ છે કે જે સુંદર છે ? અને જેને નવી કળીઓ
સામેલી છે તેવાં આ અલ્પાચલ પર્વત પર કેટકેટલાં
વિશેષ સુગંધીને ધારણ કરનાર દ્રશ્યો રહેલાં છે ? (પરંતુ
તે બધાની સરખામણી માલતી સાથે થાય તેમ નથી.)

અયિ માલતિ સૌરભસારવિનિર્જિતસંવિકસન્ક-
મલાનિલયે । મધુપાનવિધૌ મધુપસ્ય પુનર્બુવને ભવતી-
મહમાકલયે ॥૮૫॥

અરે હે માલતી ! તે સુગંધના સારથી ખીસેલા
લક્ષ્મીના નિવાસસ્થ કમળને જીવી લીધું છે એટલું જ
ખસ નથી; પરંતુ ભરોશને મધુપાન કરાવવાની વિધિમાં
તો આ લોકમાં તને એકલી જ રહેલી હું જોઈ રહ્યો છું.

કિં માલતીકુસુમ તામ્યસિ નિન્દુરેણ કેતાપિ
ચત્કિલ વિહ્નમિતો લતામાન્ । લોકોચરેણ વિલસ-

દ્રુણગૌરવેણ કો નામુના શિરસિ નામ કરિષ્યતિ ત્વામ્
હે માલતીના ફૂલ ! આ વેલના છેડા પરથી કાઢક
નહાર માથુસે તને તોડીને નાખી દીધું, તેથી તું શા
માટે ખેડ કરે છે ? અનોકિકે એવા શુષ્કના ઝોરવથી
તારો જે વિશ્વાસ બાળીતો છે, તેથી તો કાઢક તને
ચોતાના મસ્તક પર ધારણ કરશે. ૮૧

મરીયત્સ્વાધિક્યાન્ન ભવતિ વિમર્દક્ષમમિદં
ન ચાન્યેભ્યો રૂપં ભવતિ કુસુમેભ્યો પ્રથિવતરમ્ ।

પ્રસૂતં માલત્યારતશ્ચાંપ હૃદયાહ્લાદકરણં
પ્રવીણૌરામોદૈર્ભવતિ જગતો મૌલિનિલયમ્ ॥ ૮૭ ॥

આ માલતીનું ફૂલ એટલું બહુ કોમળ છે કે તે
સાધારણ ધમરો (એળાઈ જવાનો) પણ વેડી શકે
એમ નથી. ખીખા સુંદર ફૂલોથી બધારે સ્વરૂપ પણ
તેનું નથી; તે છતાં પણ માલતીનું ફૂલ હૃદયને વિશેષ
આનંદ કરનારું છે તેમ જ ચોતાની અનુપમ સુગંધીથી
જગતમાં માયાના મુગટ પર સ્થાન લે છે. ૮૭

અસ્મિન્કેલિયને સુગન્ધપવને ક્રોડત્યુરંધીજને
ગુજ્જદમ્બુકુલે વિશાલપકુલે કૂજત્વિકીસંકુલે ।

ભસ્મીલન્નવપાટકાપરિમલે મરીપ્રત્યાકુલે

યંચકાપિ ન માલતી વિકસિતા તત્કિ ન રમ્યો મધુઃ

આ કેલિ (લીલા) કરવાનું વન છે. તેમાં સુખંધિત
પવન વાવે છે, યુવતીઓના સમૂહ ત્યાં કીડા કરે છે,
ભમરા શુભ્રવ કરે છે, બકુલનાં વિશાળ વૃક્ષ ખીલ્યાં
છે, કોવલનો સમૂહ ટહુકા કરી રહ્યો છે, નવા યુવાઓ
ફૂલ ખીલી ઊછા છે અને મલ્લીવેલનાં ફૂલ ભરાયેલાં
છે. હવે જો એકાકી માલતી લતા ખીલી જોડે નહિ,
તો તેથી શું વસંતસમય રમ્ય ન લાગે ? ૮૮

મહિસકા

ન ચ ગન્ધવહેન ચુન્નિતા ન ચ પીતા મધુપેન મહિકા ।
પિહિતૈવ કઠોરશાસ્ત્રયા પરિણામસ્ય જગામ ગોચરમ્

આ મહિલાકાવેલને પવને ચુંબન આપ્યું નહિ તેમ
જ ભમરાએ તેના રસનું પાન કર્યું નહિ; પરંતુ તેનું
પરિચામ તો એટલું જ આપ્યું કે વૃક્ષની કઠોર ડાળો
એ તેને ટાંડા જ દીધી. ૮૯

કમનક (કમરો)

વર પ્રાદુર્ભાવંધિ પરિમલાવસિતદશા
જગત્યાં વિહ્યાતા દમનક પ્રતીપાસતવ ગુણાઃ ।
તથાપ્યગ્મિન્મુક્તે મધુલવિપાસાપરવરો
દદમેમાવદે કથય કથમોદાસ્યમકરો ॥ ૧૦ ॥

હે દમનક ! જેની નજર સુગંધીને મેળવતાં સુધી
રોકાઈ રહેલી છે, એવા માણસોને તારી સુગંધી પ્રગટ
ન થાય ત્યાં સુધી તારા ઊલટા શુભો દેખાવાના છે, તે
ખરેખર છે; પરંતુ મધુખિંદુની પિપાસાથી પરવશ અને
તારે વિશે દૃઢ પ્રેમ બાંધનાર એવા આ ભમરાને વિશે
તે શા માટે ઊલટીનતા રાખી, તે મને કહે. ૯૦

કેતકી

કાલકમપકનીયકોઢેયં કેતકીતિ કા શક્તા ।

વૃદ્ધિર્યથા યથાસ્યાત્થા તથા કણ્ઠકોલ્કર્પઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે ખરો સમય પસાર થઈ બધા, ત્યારે જ
ચોતાના અંદરના ભાગને વિશેષ સુંદર બનાવનાર આ
કેતકી છે, તે વિશે તો શું ચંકા હોય ! પરંતુ તે
કેતકીની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેના કાંટા
પણ વધતા રહે છે ! ૯૧

પત્રાણિ કણ્ઠકશતેઃ પરિવેષિતાનિ ઘર્તાપિ નાસ્તિ
મધુનો રજસાન્ધકારઃ । આમોદમાગ્રસિકેન મધુવ્રતેન
નાલોકિતાનિ તવ કેતકિ દૂષણાનિ ॥ ૧૨ ॥

હે કેતકી ! આ તારાં પાન સેંકડો કાંટાથી વીંટા-
યેલ છે. મધુર રસની તો વાતેય નથી અને તારા કેસર-
રંગથી જેની આંખમાં અધકાર ઊભાઈ બધા છે; તે
છતાં પણ જે ફક્ત સુગંધી લેવામાં જ રસિક છે એવા
આ ભમરાએ તારાં કાંઈ દુષણ જોયાં નથી ! ૯૨

પતાસુ કેતકિલતાસુ વિકાસિનીપુ સૌભાગ્યમ-
દ્યુતિતરં ભવતી વિભર્તિ । ચત્કપટકેવ્યંધિતમાત્મવ-
પુનં જાતેસ્વામેષ સેવિતુમુપક્રમતે ઢિરેફઃ ॥ ૧૩ ॥

આ જે કેતકીની અનેક વેલ ખીલી જોડી છે, તેમાં
વિશેષે કરીને અદ્ભુત એવા સૌભાગ્યને તું ધારણ કરે
છે; કારણ કે તારા કાંટાઓથી પોતાનું શરીર વીંધાઈ
રહ્યું છે, તેની જેને ખબર પણ નથી એવા આ ભમરા
તને જ સેવવા માટે ઉત્સુક બનેલો છે. ૯૩

એકેન વેત્પરિહિતોઽસિ મદ્યધરેણ કિં તેન કેતક
વિષાદમુરીકરોપિ । અન્યે ન કિં જગતિ સન્તિ મહા
ગુણા યે ત્વાં વહન્તિ શિરસા નરદેવદેવાઃ ॥ ૧૪ ॥

હે કેતકીના ફૂલ ! એકલા મદ્યધરે તારો ત્યાગ
કર્યો, તેથી તું શા માટે હૃદયમાં ખેડ ધારણ કરે છે ?
આ જગતમાં શું મહાન શુભોને બાળનારા રાજાઓમાં
દેવ જેવા શ્રેષ્ઠ લોકો નથી કે જે તને પોતાના મસ્તક
પર ધારણ કરે છે ? ૯૪

હે દેમકેતકિ કર્યં વદ્ય મર્વિતાસિ સંસેન્યસે મધુ-

કરેરિલેરિતીવ । નૈયા રસાતિશયતા નલિનીવિયોગા-
ત્તૈર્દીયતે વિકટકળ્પકશૂલઙ્ગમ્ ॥ ૯૫ ॥

હે સુવર્ણ સમાન કેતકી પુષ્પ । આ બધા ભમરા-
ઓ તને વિશેષ કરીને સેવી રહ્યા છે; તેથી શા માટે
તું વિશેષ ગર્વ ધારણ કરે છે? તારે વિષે ભમરાઓને
વિશેષ રસ છે, એ બાબત નથી; પરંતુ કમલના વિયોગ
થવાને લીધે તે ભમરા તારા વિકરાળ કાંટાના થવ પર
પડતુ થઈ છે. ૯૫

રોલમ્બસ્ય ચિરાય કેતકપરિવ્જ્જેન્વમ્જ્જો રસઃ
મુદ્ધાતં વત કેતકસ્ય ચ મનો મુદ્ધપ્રસન્નોલ્લુકમ્ ।
જાનાત્યેય મિથોડ્નુતગમનયોઃ સર્વોડપિ નૈસર્ગિકં
પ્રત્યુહાય દલેપુ થિન્સમમ્બન્મમાવિધઃ કળ્પકાઃ ॥ ૯૬ ॥
કેતકીની સાથે આલિંગન આપવા વિષેનો રસ નાશ
ન પામે તેવા જ અલંગ રસ ભમરાનો છે, તે તો,
લાંબા કાળથી જાણીતો છે. કેતકીનું મન પશુ ભમરાના
અર્મગથી વિશેષ ઉત્તુક છે, તે વાત પશુ સારી રીતે
જાણીતી છે. આ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ કુદરતી છે એ
વાત પશુ બધા માણસો જાણે છે; પરંતુ કેતકીનાં
પાંદડા પર જે મર્મને ભેદી નાખે તેવા કાટાઓ લાગેલા
છે, તેને ધિક્કાર છે. ૯૬

પાટલા-ગુલાબ

પાટલયા વનમયે કુસુમિતયા મોહિતસ્તથા
અમરઃ । સૈવેયમિતિ યથામૂર્તીતિરત્યાન્યપુણેડપિ ॥
વનની અદર આ પાટલા-ગુલાબે ફૂલોના વિકાસ
સાધીને ભમરાને એવી રીતે તો મોહ્યા નાખ્યા હીધા
કે ભમરાને બીજાં પુષ્પોમાં પશુ 'તે જ આ પાટલ-
ગુલાબ છે' એવી પ્રતીતિ થઈ. ૯૭

સહકાર-આંખો

હરવિન્દેપુ કુન્દેપુ રમિતં કાલયોગતઃ ।
અયે માકન્દ જાનીહિ ત્વેવાચ મધુવ્રતઃ ॥ ૯૮ ॥
હે માકન્દ-ભમરા ! કાલના મેલે કરીને તે કમળો
અને કુન્દ-મોગરાના ફૂલો પર રમણ કરી લીધું; પરંતુ
તારા મધુવ્રતને પૂરો કરનાર તો આ (આંખો) જ છે,
તે તું જાણ. ૯૮

યયપિ દિશિ દિશિ તરવઃ પરિમલવદ્ધુલાઘ્ન
પારિજાતાઘાઃ । ત્વપિ રસાલોડ્યેકઃ કોકિલહૃદયે
સદા વસતિ ॥ ૯૯ ॥

જેકે અહીં દરેક દિશાએ પારિજાત વગેરે વિશેષ
સુગંધીને ધારણ કરનારા વૃક્ષો ધણા છે, તેપણુ આ

એક આંખનું વૃક્ષ છે કે જે કોયલના હૃદયમાં સદાય
નિવાસ કરે છે. ૯૯

વેત્તા કોકિલ એ જ્ઞાતા ચ રસાલ એ નિય-
તમિદમ્ । યઃ પશ્ચમમુદ્ગાયતિ યસ્યાસ્યિપુ પુલકમુકુ-
લાનિ ॥ ૧૦૦ ॥

સંગીતની જાણકાર તો એક કોયલ જ છે અને
તેના મર્મને જાણનાર એક આંખો છે, એ બાબત તો
નક્કી થયેલી છે; કારણ કે એ કોયલ જ પશ્ચમસ્વર ગાય
છે અને તેથી આંખાનાં હાડકા (ડાળ, થક વગેરે) માંથી
રોમાચ ખડા થતા પુષ્પની કળાઓ ઝગડ થાય છે. ૧૦૦

લોહિતમરિલં ગદ્ધનં પરિતો દટ્ટાઘ્ન વિટપિનઃ
સર્વે । સહકાર ન પ્રપેદે મધુપેન તવોપમા જગતિ ॥
આપું ગદ્ધન વન ભમરાએ ખૂંદી નાખ્યું તેમ જ
બધા વૃક્ષો તે ભેઈ વળ્યો; પરંતુ હે આંખા ! આ
જગતમાં તારી ઉપમા આપી શકાય એવું એક પશુ
વૃક્ષ તેને મળેલું નથી. ૧૦૧

કુન્દે કદમ્બે કુમુદેડરવિન્દે યથાકર્થચિત્સમર્થ
નયન્તિ । પ્રાપ્તે વસન્તે પુનરુત્તરજ્ઞા રસાલ જાનીહિ
ત્વૈવ મુદ્ધાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

હે આંખા ! આ ભમરાઓ મોગરા, કદમ, પોયણી,
કમળ વગેરે પર પોતાનો સમય મુશ્કેલીથી ગાળે છે;
પરંતુ વસંત આવતાંની સાથે જ અત્યંત આનંદમાં
આવેલા આ ભમરાઓ તારા જ બનીને રહે છે. ૧૦૨

મૂરિશોડપિ ચ વસન્તિ કાનને શારિનઃ ફલ-
વિશેષશાલિનઃ । કોકિલસ્ય તદ્વીહ માનસં નો રસા-
લમપહાય તુણ્યતિ ॥ ૧૦૩ ॥

ધણું સારા ફળથી શોભતા એવાં વૃક્ષો આ વનમાં
તો ધણાં છે; પરંતુ કોયલનું મન તો આંખાને હોડીને
કોઈ કોઈએ રાહ થતું નથી. ૧૦૩

આમ્ર યયપિ ગતા દિવસાસ્તે પુષ્પસૌરમફલ-
પ્રચુરા યે । હન્ત સંપ્રતિ તથાપિ જનાનાં છાયયૈવ
દલયસ્યતિ સાપમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

હે આંખા ! તારી પાસે ફૂલોની સુગંધી અને
મોટાં ફળ વિશેષ હતાં, એ સમય તો ઢવે યાદ્યો મયો
છે; તેપણુ તારી હાથાથી જ તું માણસોના તાપને
દૂર કરે છે. ૧૦૪

ફલિતસ્ય રસાલ શારિનઃ ફલદાનવ્યસનૈક-
શાલિનઃ । વિનિપત્ય દદાતુ કઃ ફલં ધમસુપ્તાધ્વગ-
પાણિપદ્મૈ ॥ ૧૦૫ ॥

હે આળા ! ફળનું ધાન આપવાની જ એક સારી ટેવ જેને પડેલી છે અને જેને ફળ આવેલાં છે; એવા વૃક્ષમાં તારી કયાં ગણના થશે કે જે થાકથી સતેલા મુસાફરના હાથમાં ઉપરથી પાડીને ફળ આપે ! ૧૦૫

કતિ પહોંચતા ન પુષ્પિતા વા તરવઃ સન્તિ સમન્તતો વસન્તે । જગતીવિજયે તુ પુષ્પકેનોઃ સહ-કારી સહકાર ઇક એવ ॥૧૦૬॥

પરખતુમાં કેટકેટલાં વૃક્ષો ચારે બાજુથી નવાં પાંદડાંવાળા અને નવા ફળવાળા થતા નથી ૧ પરંતુ જગત પર વિજય મેળવવાને માટે પુષ્પકેતુ કામદેવને સહકાર આપનાર તો આ એક જ સહકાર-આળો જ છે. ૧૦૬

વહસિ લલિમુજાં છુલ્લાનિ મૌલૌં યદિ સહકાર તદ્વત્ કિં નિપિદ્ધા । પરમુદયતિ પહવાચ્છલેપુ સ્ફુર-હલિમિસ્તય સૌંદમ્યપ્રસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦૭ ॥

હે આળા ! તું મસ્તક પર કાગડાઓના ટાળાને ધારણ કરે છે, એ બાળ્યતમા તને કોણ અટકાવે એમ છે ? પરંતુ તારા પાંદડાંથી અંજાનમાં જે ભમરાઓ ફરી રહ્યા છે, તે જ તારી સુગંધીની પ્રસિદ્ધિ કરે એમ છે. ૧૦૭

દિદ્ધમણ્ડલં પરિમલૈઃ સુરમી કરોચિ સૌન્દર્યમાવ-હસિ લોચનલોમનીયમ્ । હ્રદો રસાલ ફલવર્યં તથાપ દ્યૈયે ચદ્મન્વિલં ચ કઠિનં હૃદય ગ્રિભર્ષિ ॥

હે રસ ભરેલા આળાના શ્રેષ્ઠ ફળ ! સુગંધીઓથી તું દિશાઓના મંડળને સુરભિત બનાવે છે તેમ જ આખને લોભાવે તેવા પ્રકારના સૌંદર્યને પણ તું ધારણ કરે છે; તોપણ મને દુઃખ એ થાય છે કે, તું મનુષ્યાના કંઠથી હઠનાં ગોટલાંને ધારણ કરે છે. ૧૦૮

વત્સકાંતુકરસેન વિલાસિનીર્મિલ્દાનિ ચચન નલિરપિ પહવાનિ । યદાનમણ્ડનતરો સહકાર સ-
ત્તમોઽસ્મિન્નગોચરતાં ગતોઽસિ ॥ ૧૦૯ ॥

તે પહેલાં જ તને કાંટાઓની વાડથી ઘેરી લેવામાં આવ્યો; તેથી ફળ મળવાનાં તો દૂર રહ્યાં પણ તારી છાયા પણ ફુલોંલ થઈ પડી. તેના કરતાં તો તું જ્યારે ફળ નિનાગે હોતો, ત્યારે જ સારી રીતે સેવવા લાયક બનેલી હોતો. ૧૧૦

અનુકુલરમ્ય સહકાર રસાલચન્દ્રો કૂઝતિવાકલિ-નિવાસ તથા વિષેદિ । મુજ્જદ્ભ્રમદ્ભ્રમરકસ્ત્વયિ ચદ્વરુણો નાન્યાન્પ્રયાતિ પિતુમન્દકીરવૃક્ષાન્ ॥૧૧૧

વિકાસ થવાથી રમ્ય લાગતા હે રસાલ સહકાર ભાઈ ! મધુર ટહુકા કરતી કાચલોની પંક્તિને નિવાસ આપનાર હે આળા ! તું એવું કાચું કર કે જેથી મધુર કરતો ભમરો ભમરો તારામાં એવો તો તરસને કારણે બંધાય કે તને છોડીને તે હવે કોળંગે, કરડો વગેરે બીજાં વૃક્ષો પર જાય નહીં. ૧૧૧

શશ્વમિસર્ગમલિનાઃ સહકાર કામં લુપ્તઠન્તિ તાન્વપિ મધૂનિ તવ દ્વિરેષ્તાઃ । યુક્તં ન સત્ત્વ કપાયસપ્રરોહિરેતાન્પ્રતારયસિ કિં ફલકળ્થયુનઃ ॥

હે આળા ! કુદરતી રીતે લાંબા કાળથી મહિન (કૃષ્ણ વર્ષના) બનેલા ભમરા, તારા મધુર રસને હરી જતા હોય, તો ભલે હરી જાય; પરંતુ કંઈથી કલરવ કરતા આ કુવાન કાઢિલોને તારા રસવાળા પક્ષથી અને મોર વડે શા માટે તિરસ્કારે છે ? ૧૧૨

રે રે રસાલ વરુસાર ચ્ચો વિષેદિ વાસન્તિકી સ્વફલપહ્લપુષ્પલક્ષ્મીમ્ । તાવદ્વિકસ્વરપિકલિજ્જસા-લ્લુકુ દ્રાહ્ ન વ્યયમિવોઽસિ ફલમૈઃ શલમૈઃ ચાવત્ ॥

સર્વે વૃક્ષોમાં સારરૂપ અને રસરૂપ હે આળા ! મારા કલા પ્રમાણે તું આ કામ કર કે જ્યાં સુધી હાથીના મદનિયા અને તીડનાં ટાળાં તને કાળપાંદ્યા વિનાનો કરી નાખે નહિ, ત્યાં સુધીમાં તું વર્ષાનુભૂતિ પ્રાપ્ત થયેલી આ તારી ફળ, પુષ્પ અને પત્રવૃક્ષ શાખ વડે મધુર કંઠવાળાં કાચસ વગેરે પક્ષીઓનો સંગાર કર.

૧. સૌરભ્યાર્મમકરન્દકરન્વિતાનિ પદ્મેરુદ્ધાણ્યપિ
વિહાય સમાગતસ્ત્વામ્ । સંસારસાર સહકાર તથા
વિધેહિ યેનોપદાસવિપયો ન ભવેદ્વિરેફઃ ॥૧૧૫॥

સંસારના સારરૂપ છે સહકાર-આત્મા ! જેની
અંદરના ભાગમાં સુગંધીથી ભરેલો રસ રહેલો છે એવાં
કમળાનેય છોડીને ભમરો તારી પાસે આવ્યો છે;
એટલે તેનો તું એવો તો સહકાર કરજે કે જેથી તે
ભમરો ખીલ્મનો ઢોલોને પાત્ર ન બને. ૧૧૫

કતિ કતિ ન વસન્તે વહ્નયઃ શાલ્વિનો વા
કિસલયસુમનોભિઃ શોભમાના વમ્બુઃ ।

તદપિ યુવજનાનાં પ્રીતયે કેન્દ્રોડ્મ-
દ્વમિનવકલિકાલોભારશાલો રસાલઃ ॥ ૧૧૬ ॥

આ વસંતઋતુમાં નવાં પાન અને પુષ્પોથી
શોભી રહેલાં એવા લતાઓ અને વૃક્ષો થોડાં નથી; તે
જતાં પણ યુવકજનોને પ્રસન્ન કરવા માટે તો ફક્ત
આ રસાલ આવ્યો છે, કે જે અત્યંત તાજી કળાઓના
શુભળા ભારથી શોભી બેઠે છે. ૧૧૬

‘યદેકસ્મિન્નર્વપે ન ફલતિ રસાલતત્ત્વયં
પિકઃ કિં કાકેષ્ટ ફલિતમપિ નિર્વ્યં વ્રજતિ કિમ્ ।

વ્રજન્મ્લાનિ ગ્લાનિ ન વદતિ ચ કસ્યાપિ પુરતઃ
સ્મરન્વરંધારં પુનરપિ રસાલં સ્મયતે ॥ ૧૧૭ ॥

ધારો કે એકાદ વર્ષ આ રસાલવૃક્ષ-આવો ફળ
ન આપે, તો તેથી શું કામલ લીમડા પર જશે કે જેની
લીંબોળી કાગડાને ભાવે છે, અને ધારો કે તે કામલ
લીંબડા પર આવે, તો તેથી તેને જે નિરાશા અને
જ્વાળિ થાય, તે વાત તે કોઈની પાસે નહિ કહે અને
તે વારંવાર યાદ કરીને પણ ફરીથી આંખાના વૃક્ષને
જોખ્યા કરશે. ૧૧૭

અધિશ્રીરુદ્ધાને ત્વમસિ ભવતઃ પદ્મચયો
પુરીણઃ કલ્યાણે તવ જગતિ શાસ્ત્રા શ્રમહરા ।

સુદે પુષ્પોદ્દેવઃ ફલમાપ ચ દુષ્ટપે તનુશ્ચતાં
રસાલ ત્વાં તસ્માદ્દ્યયતિ શ્વસઃ કોકિલકુલમ્ ॥૧૧૮॥

હે રસાલ-આત્મા ! આ બગીચામાં તું સર્વોત્તમ
સોભારૂપે છે. તારાં પાંદડાંનો સમૃદ્ધ કલ્યાણ કરવામાં
શ્રેષ્ઠ છે. જગતમાં તારી શાખા સર્વે શ્રમને ઢરી લે
તેવી છે. તારા મોરની વૃદ્ધિ સર્વને આનંદ આપનાર
છે. તારાં ફળ પણ સર્વે શરીરધારીઓને સતોષ આપવા
માટે છે. આ કારણને લીધે જ કામલોનાં યોગાં
સોંઠડોની સંખ્યામાં તારી આશ્રય લે છે. ૧૧૮

ન તાદક્ષર્પૂરં ન ચ મલયજે નો મૃગમદે
ફલે વા પુષ્પે વા તવ મિલતિ યાદક્ષપરિમલઃ ।

પરં ત્વેકો દોષસ્ત્વચિ રસલુ રસાલે વદધિકઃ
પિકે વા કાકે વા લઘુમુરુવિરોપે ન મનુપે ॥૧૧૯॥
હે રસાલ ! તારાં ફળપુલ વિશે જેની ઉત્તમ
સુગંધ જોવા મળે છે, તેવી સુગંધી કપર, મલયનું ચંદન
કે પછી કસ્તૂરીને વિશે પણ જોવા મળતી નથી; પરંતુ
તારામાં એક દોષ વિશેષરૂપે જોવા મળે છે, તે એ કે
કામલ કે કાગડો એ બેમાં જોખનીયનો જે વિશેષ ભેદ
છે, તેની ગચ્છના તું કરતો નથી. ૧૧૯

ચિરખાન્તો દુરાદહમુપગતો હન્ત મલયાન્
તદેકં ત્વેદ્રેદે તરુણિ પરિણેપ્યામિ દિવસમ્ ।

સમીરણોત્તેવ નવકુસુમિતા ચૂતલતિકા
ધુનાના સૂર્યાનં નહિ નહિ નહીત્યેવ વદતિ ॥૧૨૦॥

‘હે સુંદર તરુણી ! હું થયું ફર રહેલ મલય પર્વત
પરથી આવેલો છું અને હાંમાં વખતથી થકીલો છું,
માટે આવજો દિવસ હું તારા ઘરમાં ગાળીશ’ એ રીતે
જ્યારે પવને નવાં ફલગળા આંખાની મંજરી વેધને
કહ્યું, ત્યારે તે મંજરીએ માથું ધ્રુણવીને ‘ના, ના,
ના,’ એમ કહી દીધું. ૧૨૦

વિયુક્તા યાસન્તી વકુલમુકુલે નાપિ મિલિતં
વ્યલોકિ વ્યાકોશઃ ક્ષણમપિ ન કોપિ ક્ષિતિરહઃ ।

યમાલોક્યોત્કળાતરલમિદ્ધ મૃદ્ધેન ચલિતં
વિદૂરાન્મારુન્દઃ સ રસલુ વલિતો યૂથપતિના ॥૧૨૧॥

ભમરાએ વાસંતીલતાનો ત્યાગ કર્યો, બકુલની
કળાની મુલાકાત ન લીધી, કોઈ વૃક્ષનાં ખીલેલાં પુષ્પો
પાસે એક ક્ષણ પણ ગાળી નહિ; પરંતુ જે આંખાના
રસની ઉત્કંઠાથી ચપળ થઈને ભમરાએ થયું ફરથી
તેના તરફ આવવા માંડ્યું, તે જ આંખાના રસવાળી
મંજરીને મોજારૂં યોગી નાખી. (તેથી ભમરો નિરાશ
થઈ ગયો.) ૧૨૧

યેડમિહ્નાઃ કુસુમોદ્દમાદનુદિનં ત્યામાશ્રિતાઃ પટ્પદૈ-
સ્તે શ્રમ્યન્તિ ફલદ્વિરહિરહો દૃષ્ટ્વા ન સંપ્રાપ્તે ।

યે કીટાસ્તવ દૃક્ષપથં ન ચ મતાસ્તે ત્વત્કલાભ્યન્તરે
ધિક્ત્વાં ચૂતવતો પરાપરપરિક્ષાનાનમિહો મવાન્ ॥૧૨૨॥

હે મંજરીવાળા આંખાના વૃક્ષ ! તારી પર પુષ્પો
આવવાને લીધે ગુણને બહુનારા ભમરાઓ તારો દરરોજ
આશ્રય લે છે. વળી તે ભમરાઓ તો તારાં ફળની ખડાર
અને ખડાર ભગવા કરે છે અને તું તો તેમને જોઈને

તેમની સાથે વાતચીત પણ કરતો નથી અને તારી નજરે પણ પડવાને લાચક નથી એવા કાઠાઓ તારા ફળની અંદર જોઈને નિરાસ કરે છે, તેથી તને ધિક્કાર છે; કારણ કે ગુણમાં એક કાણુ ને હલકા કાણુ એની સમજણ તારામાં નથી. ૧૨૨

આકર્ષ્યાંશ્નફલસ્તુતિ જલમમૂતપ્રારિકેલાન્તરં
પ્રાયઃ કષ્ટકિતં તયૈવ પનસં જાતં દ્વિધોર્વાલ્કમ્ ।

આસ્તેડધોમુખમેષ કાદલમલં દ્રાક્ષાફલં ક્ષુદ્રતાં
શ્યામત્વં થત જામ્બવં ગતમહો માત્સર્યોપાદિહ ॥૧૨૩

આખાના ફળની સ્તુતિ સાંભળીને જેમને અંદેખાઈ થયેલી છે, તે નાળિયેરની અંદર રહેલા ગર્ભ જળરૂપે થઈ ગયો, પનસફળ કાંટાવાળું થઈ ગયું, કાકડી કકણ થઈ ગઈ, કેળામાં ફળ નીચું ઝુપ કરી રહેતા લાખ્યાં, દ્રાક્ષામાં ફળ પાતળા થઈ ગયા તેમ જ બાંધુનાં ફળ કાળા થઈ ગયાં. ૧૨૩

યો દષ્ટઃ સ્ફુરત્પ્રિયસંપુટવશાત્તિયક્રમવાલાહુલો
દૈવાસ્ત દિવલાદિક્રમવશાદાલ્હશાશતઃ ।

જિજ્ઞાસુ પલ્લવિતો ધનં મુકુલિતઃ સ્ફારચ્છદં પુષ્પિતઃ
સોતકર્પ કલિતો મૃશં ચ વિનતઃ કોડયેષ વૃત્તદ્રુમઃ ॥

બહાર દેખાઈ આવતા થક અને ડાળીઓના સૂકા અસ્થિપિંજર જેવું આ જે આંખાનું વૃક્ષ હતું, તે દેવના યોગે કરીને વાકા કોમળ લાલાશ પડતા અંકુરો-વાળું થતાં, નાતો છાંડ અંકુરના કમે કરીને થક અને ડાળીઓ બને તે રીતે થાખાઓવી શોભવા લાગ્યું; તે આંખામાં રસ ફટલાં, નવાં નવાં પાન આવ્યાં; ગાદ મંજરીઓ ફૂટવા લાગી અને વિસ્તાર સહિત પુષ્પોનો વૈભવ વધી ગયો અને ત્યારબાદ ફળની મોટી સમૃદ્ધિ વધો પડતાં અત્યંત નીચે નીચે ડોલવા લાગ્યું; તે રીતે આ આંખાનું વૃક્ષ અનોકીક લાગે છે. ૧૨૪

પ્રતસ્મિન્વનમાર્ગમૂપરિસરે સૌન્દર્યમુદ્રાક્રિતઃ
પ્રોચાક્રિઃ ફલપુષ્પપત્રનિચયૈશ્વત સ પદ્મઃ પરમ્ ।

યં વીશ્ય સ્મિતવસ્ત્રમુત્રિતમહાસંતોપમુલાસિત-
સ્ફારોત્કળમકુણ્ઠિતક્રમમમી ધાવન્તિ પાન્થવ્રજાઃ ॥

વનના આ માર્ગના એક બાજુના પ્રદેશ પર બાજુ કે સુંદરતાની મૂર્તિ ધરીને ઊભું હોય, એવું આંખાનું વૃક્ષ ફળ, ફલ અને તાજાં પાનના સમૃદ્ધ પ્રગટ થતાં સર્વ-ફળ બન્યું છે. તેને જોઈને જેના મુખકમળ પર પ્રગટ થતા સ્મિતથી હૃદયનો સંતોષ દેખાય છે તેમ જ ઉત્કંઠાને લાવ વધી જવાથી પગની ગતિનો કમ તોડી

ચકાય એમ નથી એ રીતે આ મુસાફરોનાં ડાળાં તેની તરફ દોડી રહ્યાં છે. ૧૨૫

કૃન્માણ્ડીફલવત્ફલં ન યદપિ ન્યમોધવન્નોગતા
રંભાપત્રનિમં દલં ન કુસુમં નો વેતકીપુષ્પવત્ ।

સૌરવ્યે કુસુમે ફલે તદપિ તલ્લિચિત્સમુદ્ગ્રમતે
લોકો યેન રસાલ શાલનિકરાંસ્સ્યન્ત્વા ગુણાન્સ્તૌતિ તે

હે આંખાના વૃક્ષ! જોકે તારાં ફળ કોખાના ફળ જેવું મોટું નથી. વડના વૃક્ષ જેટલી તારી જિંચાઈ નથી. કેળના લાંબાં પાન જેવાં તારાં પાન લાખ્યાં નથી. કેટલીનાં ફલ જેવા તારાં ફલ નથી; એમ છતાં પણ તારાં સુગંધ, પુષ્પ, પત્ર વગેરેના કાંઈક એવું તો અલોકિક સૌંદર્ય રહેવું છે કે જેથી શાલના સમૂહને છાંડીને લોકો તારા ગુણોની સ્તુતિ કરે છે. ૧૨૬

ગર્વં મા કુરુ શર્કરે તવ ગુણાજ્ઞાનન્તિ રાક્ષાં મૃદે
યે દીના ધનવર્જિતાશ્ચ કૃપણાઃ શરૂપેઽપિ પદ્યન્તિ નો ।

આમ્રોર્હ મધુકૂપકૈર્મમ ફલંસ્તૃપ્તા દિ સર્વે જના
દે રળ્હે તથ કિં ગુણામમ ફલેસ્તુ ત્વં ન કિંચિત્કલમ્ ॥

તે સાકર ! તું ગર્વ કરીશ નહિ, કારણ કે રાખને ઘેર રહેનાર માણસો જ તારા ગુણોને બાજુ છે; પરંતુ બિચારા નિર્વંશજનો તો તને સ્વાગતે પણ જોઈ શકતા નથી; પરંતુ હું તે આંખો છું કે જેનાં મધની કૂંપીઓ જેવાં મીઠાં ફળથી બધા માણસો રાજ થાય છે. માટે હે રહા સાકર ! તારા તે ગુણો થી વિસાતમાં છે ? અને મારા ફળોની સરખામણીમાં આવે તેવું કોઈ પણ ખીલું ફળ નથી. ૧૨૭

અમ્લીલત્રસવિન્દુગન્ધસુસમા વલ્લયો વસન્તોદયે
કાન્તાઃ કોમલપલ્લયાઃ કતિ કતિ ક્રીઢાવને સન્તિ નો ।

સૌભાગ્યેકનિયે રસાલ તદપિ શ્રીમજ્જરીશાલિન-
સ્વશ્લોઽન્યથ ચ કુત્રચિન્મિથુકરેણી ન વિશ્રમ્યતિ ॥

જેનાં ફલ પ્રગટ થતાં રસના ખિંદુઓથી મુગ્ધ થિત થાય છે અને જેનાં કુમળાં તાજાં પાન અત્યંત કોમળ છે એવી મુંદર વેલો વસંતનો ઉદય થતાં ક્રીડાવનમાં કેટકેટલી દોલી નથી ? પરંતુ સૌભાગ્યના ભંડારરૂપ એવા હે આંખાના વૃક્ષ ! સુતામિત મંજરીઓથી મુંદર લાગતા એવા તારા સ્થાનને છાંડીને ભારમાઓની ડાર બીજે ક્યાય વિશ્રામ લેતી નથી. ૧૨૮

જિગ્મષામાઃ ફલિતો વૃતાઃ પરિમલેઃ પૌષ્પેર્મુસ્યન્દિનો
નાનન્દાય મવન્તિ કિં ધનમુવાં મૂર્મીમ્હો મૂરિશઃ ।

માધુર્યં મધુનસ્તવૈવ પરમં માકન્દ મન્વામહં
માધ્વીર્મમંવિદો દૃઢં મધુલિહઃ સ્તૃતા યવો મર્મનિ ॥૧૨૯

ફળ વગેરેથી જન્મતાનો ઉપકાર કરતાં હોય તો ભલે કરે; પરંતુ અત્યંત ધ્યાનુ એવું તો એક ભૂજનું વૃક્ષ છે કે જે વહલ ખીખને આપીને પોતાનાં અંગને કપાવાની પીડા સહન કરે છે. ૧૪૪
અશ્વત્થ-પીપળો

વર્ધિતે સેવિતે કિં તૈઃ સત્યશત્યેઽન્યપાદપૈઃ ।

વર્ધિતોનરકાદ્રક્ષેત્વદ્યુઃસરિષ્ઠાનિ હન્તિ યઃ ॥૧૪૫॥

જો પીપળાનું વૃક્ષ આપણા આંગણમાં હોય તો પછી ખીખ વૃક્ષોને ઉછેરવાની અને સેવવાની શી જરૂર છે? કારણ કે પીપળાને ઉછેરીશું, તો તે નરકથી રક્ષણ કરશે તેમ જ તેના સ્પર્શ કરીશું તો તે આપણાં પાપ ધરી લેશે. ૧૪૫

ન્યગ્રોધ-વડ

મહાતરુર્વાં મયતિ સમૂલો વા વિનશ્યતિ ।

નાન્તરપ્રત્યયાનેતિ ન્યમ્રોષકળિકાદુકુરઃ ॥ ૧૪૬ ॥

એ તો વડના ખીખનો અંકુર છે, તે વધે તો ધણું મોટું વૃક્ષ બની જાય; અથવા તો પછી મૂળ સહિત નાશ પામે; પરંતુ તે સર્વસાધારણ દશા ભોગવતો નથી.

ન્યમ્રોવે ફલદાલિનિ સ્ફુટતરં કિંચિત્ફલં પચ્યતે
વીજાન્યદુકુરગોચરાણિ કલિચ્ચિત્સધ્યન્તિ તસ્મિન્નપિ ।
પક્તેષ્વપિ કશ્ચિદ્દુઃકરઘરઃ પ્રાપ્નોતિ તામુઞ્ચતિ
યામાસાચ નિદાષપીઢિતતનુગ્લોનિચ્છિદે ધાયતિ ॥૧૪૭॥

આ વડ બ્યારે ટેટાથી ભરપૂર બની જાય છે, ત્યારે તેમાંના થોડાં જ ફળ (ટેટા) પરિપક્વ બને છે; તે ટેટામાંના થોડાં જ ખીખ એવાં હોય છે, જેમાંથી અંકુર જોવાને મળે છે, એ રીતે જોવામાં આવેલાં અંકુરોમાં થોડાં જ અંકુર જીવતા હોય છે; તેમાંના એકાદિ એવાં જ અંકુર હોય છે કે જે ધણી મોટી (વૃક્ષની) ઊંચાઈને પ્રાપ્ત કરે છે, જેના આશ્રય માટે મર્યાદી બેઠ પામેલા શરારવાળા બેઠને દૂર કરનાર તેની પાસે દોડી જાય છે. ૧૪૭

વિસ્તીર્ણોં દીર્ઘશાસ્ત્રાશ્રિતશકુનિશતઃ શાસ્ત્રિનામમખીસ્ત્વં
ન્યમ્રોષ ક્રોધમન્તઃ પ્રકટયસિ ન ચેદ્રક્ષિ કિંચિત્ત્વમ્
જલ્પોઽપ્યેવ ત્રાઠુત્પલ્લયુપરિકરા કાપિ કૃત્માન્હવદ્દી
પહીપ્તપ્રતિષ્ઠા દસતિ દિં ફલને ત્વત્કલ્પાનાં કિમન્યન્

હે ન્યગ્રોધ-વડ! તું ધણું ફેલાય છે. તારી લાંબી શાખાઓ પર સેંકડો પક્ષીઓ આશ્રય લે છે. સર્વ વૃક્ષોમાં તું અગ્રેસર છે, પરંતુ જો અંતર્યાં ક્રોધ અડાર પ્રકટ ન કરે, તો કાંઈક થોડું મારે તને કહેવાનું

છે. તે એ કે 'બીલની વાડીમાં રહેલી કાળાની વેલ તારાં ફળોને જોઈને હસે છે.' એ રીતે તને હલકા પાડીને કરમાવે એવી રીતની તારે વિષેની વાત ચાલે છે; અર્થાત્ તારાં (નાનાં) ફળો વિષે ખીણું થું કહેવાનું રહે છે કે ૧૪૮

મહુડા

તત્તજસ્તરોનેદિનાદાષમયે વદારિ મેધાગમે
ઘઞાઢયં શિશિરે ચદકશરણેઃ સોઢં પુરા ચૈદ્ધેઃ ।

આયાતોઽયધુના ફલસ્ય સમયઃ કોઽયં વિના તૈરિતિ
સ્મૃત્વા તાનિ શુચેય રોદિતિ ગલ્તપુર્વમર્ધૂકદ્રુમઃ ॥૧૪૯॥

આ મહુડાનું વૃક્ષ મનમાં વિચાર કરે છે કે ઉતાળાના 'વખતમાં સૂર્યનો પ્રખર તાપ પાંદડાં સાથે સહન કર્યો; પછી જ્યારે વરસાદ આવ્યો ત્યારે જલનો ભાર પણ પાંદડાં સાથે સહન કર્યો તેમ જ શિયાળામાં ટાંઢ પણ તે જ પાંદડાંની સાથે સહન કરી કે જેઓ એક જ મારું શરણ હતું; પરંતુ ફળ આપવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, તે વખતે પાંદડાં સિવાય શું કરું? એ રીતે ચિંતારીને બળે કે શોક કરતો હોય, એ રીતે મહુડા પોતાનાં ફલ ખેરવી રહ્યો છે. ૧૪૯

મૂલાદેવ ચદસ્ય વિસ્તૃતિમરદાયાપ્યનન્યાદશી
તે ચસ્ય પ્રસવાઃ સુમદ્ગુલરસેરાનન્દ્યન્તઃ પ્રજાઃ ।
સ્નેહં ચ પ્રકટીકરોતિ પરમં મૂયઃ ફલાનાં ગુણૈ-
ર્હિતૈર્લૈકગુણાંતસરુન્મજ સ્નેહે તસ્માન્મધૂકદ્રુમ ॥૧૫૦॥

હે મિત્ર! મહુડાના યકોને વિસ્તાર મૂળમાંથી જ હોય છે, તેની ઊંચા પણ અનેરી રીતે ધનધોર હોય છે. તેના ફલ પણ પોતાના મીઠા મધુર રસોથી સર્વ ગ્રન્થોનેને આત્મક આપનારા બને છે, તેમ જ પોતાનાં મીઠા ફળોના શુભોથી તે સારા સ્નેહ (તેલ-ઝેણી) પ્રગટ કરે છે. મારે એક એક શુભવાળાં ખીખ વૃક્ષોને જોડીને આ મહુડાના વૃક્ષનું સેવન તમે કરતા રહો.

શાદ્ધમિ

વિશાલં શાત્મલ્યા નયનસુખમં વીક્ષ્ય કુસુમં
શુક્રસ્યાસીદ્વુદ્ધિઃ ફલમપિ મહેતાદશમિતિ ।

ચિરં તત્ર સ્થિત્વા ફલમપિ ચ કાલે પરિણતં
વિપાકે તૂલોઽન્તઃ સપદિ મરુતા સોઽપ્યવહતઃ ॥૧૫૧॥

'શાદ્ધમિ' વિશાળ અને નેત્રને રમણીય લાગનાર એવું ફલ જોઈને શુક્રને મનમાં એમ થયું કે, 'તેનું ફળ પણ તટલું જ મોટું થશે.' એટલે તે પોપટ ત્યાં લાંબા કાળ સુધી નિવાસ કર્યો અને કાલે કરીને ફળ પણ

પાકી ગયું; પરંતુ પાકી ગયેલું ફળ ફાટતાં તેની અંદર-થી રેનીકલ્પ અને તે રેને એકદમ પવન ઉડાવી લઈ ગયો.

દૂરે માર્ગાન્નિવસસિ પુનઃ કષ્ટકૌરાવુતોડસિ
છાયાશૃન્ધ્ય ફલમપિ ચ તે વાનરે રમ્યમદ્યમ્ ।

નિર્ગમ્યસ્ત્વં મધુપરદિતઃ શાસ્ત્રલે સારશૃન્ધ્યઃ

સેવાડામાકં ભવતિ વિકલા તિષ્ઠ નિઃશ્વસ્ય યામઃ ૧૫૨

હે શાસ્ત્રમંત્રિ વૃક્ષ ! એક તો તું માર્ગથી દૂર રહે છે. ખીલું તારી ચારે બાજુ કાઠાઓ લાગેલા છે. તારી છાયા હોતી જ નથી. તારાં ફળને તો વાનરો પણ ખાય એમ નથી, તારામાં સુગંધ નથી. ભમરાઓ તારી પાસે નથી તેમ જ તારામાં કોઈ સાર નથી; એટલે અમે તારી સેવા કરીએ તે નિષ્ફળ જવાની છે, માટે તું અહીં ભાડે ઊભો રહે; પરંતુ અમે તો નિઃશ્વાસ લઈને ચાલ્યા જઈશું. ૧૫૨

હંસાઃ પદ્મવનાશયા મધુલિહઃ સૌરભ્યલાભાશયા
પાન્થાઃ સ્વાદુફલાશયા ઘલિમુજો ગૃધ્રાશ્ચ માંસાશયા ।
દૂરાદુત્તમપુષ્પરાગનિકરૈર્નિઃસારમિધ્યોન્નતે
રે રે શાસ્ત્રમલિપાદપ્ર પ્રતિવિર્ન કે ન ત્વયા વચ્ચિતાઃ ॥

જેની ઊંચાઈ સાર વિનાની અને નકામી છે એવા હે શાસ્ત્રમંત્રિ વૃક્ષ ! રાજકુલના કમળના વનની આશાએ, ભમરાઓ સુગંધ મેળવવાની આશાએ, સુશાદુરો મીઠાં ફળની આશાએ, કાગડા અને ગાંધડાં માંસ મેળવવાની આશાએ, એ રીતે દરેક જ તારા ઉત્તમ પૂલોના રંગના સમૃદ્ધિથી ખેંચાઈને આવી પહોંચ્યા; એવા કેટકેટલા પ્રકારના અને પ્રાણીઓને તે છેતર્યા નહિ હોય ૧૧૫૩

કાયઃ કષ્ટકભૂષિતો ન ચ ધનછાવીકૃતાઃ પદ્મવાઃ
પુષ્પાણિ ચ્યુતસૌરભાણિ ન લલભેળી મનોહારિણી ।
કિં હૂમઃ ફલપાકમસ્ય ચ્ચુપ્તયાસેડિપિ લજ્જામહે

તદ્ભોઃ પેન ગુણેન શાસ્ત્રમલિતરો જાતોડસિ સીમદ્રુમઃ
હે શાસ્ત્રમંત્રિ વૃક્ષ ! તારી કાઠા કાંટાથી શોભે છે. તારાં પાંદડાં એવા નથી કે જેથી જાદુ છાયા બને. તારા પૂલ સુગંધી વિનાનાં છે. તારાં પાંદડાંની પકિત મનને હરી લે તેમ નથી, તેમ જ તારાં ફળ પાકે તેને વિશે તો અમે શું કહીએ; કારણ કે તેની તો વાત કરતાં જ અમે શરમાઈએ છીએ; તો પછી આ સીમા પરમાવૃક્ષ તરીકે ઊભા રહેવા માટે તારામાં એવા કયા શુભ છે ? ૧૫૪

લીમડા

નિઃસ્વં કિં મદુનોક્તેન નિષ્ફલાનિ ફલાનિ તે ।
જાનિ સંજાતપાકાનિ કાકા નિઃશ્વેષયન્ત્યમી ॥ ૧૫૫ ॥

હે લીમડા ! વધારે કહેવાથી શું ? કારણ કે તારાં ફળ બધાં નકામી જ છે. કારણ કે ફળ પાકે છે ત્યારે કાગડાઓ તેમને ખાઈ જાય છે. ૧૫૫

યશ્ચ નિઃસ્વં પરશુના ચક્રેન મધુસર્પિણા ।

યથૈનં ગન્ધમાત્યાયૈઃ સર્વસ્ય કટુરેવ સઃ ॥ ૧૫૬ ॥

જે કોઈ લીમડાને કુદાડીથી છેદે, જે કોઈ મધ અને ઘીથી સિંચન કરે અને જે કોઈ તે ચંદનફૂલ વગેરેથી પૂજન કરે; તે બધાંવને માટે લીમડા તો કટુરો જ રહેવાનો. ૧૫૬

પરશુનુરુપમિન્દિન્દિરેણ માકન્દ્યોસરો મુરુરઃ ।

અપિ ચ પિત્રુમન્દ્યુલુલે મૌકુલિકુલમાકુલં મિલતિ ॥

જુઓ, આ વાત યથાર્થ જ છે કે, ભમરા આંગાના વૃક્ષ પર ગુંજારવ કરે છે અને કાગડાઓનાં ટોળા ઘેરાઈને લીમડાની કળાઓ પર બેસે છે. ૧૫૭

ચિત્રં ચિત્રં વત વત મહચિત્રમેતદ્વિચિત્રં

જાતા દૈશદુચિતપટનાસંવિધાતા વિધાતા ।

ચન્નિન્ધાનાં પરિણતફલસ્ફીલિરાશ્વાદનીયા

ચચૈતસ્યાઃ કવલનકલકોવિદઃ કાકલોકઃ ॥ ૧૫૮ ॥

એ એક આશ્ચર્ય છે, ખરેખર, ધણું મોટું આશ્ચર્ય છે, અને તે પણ વિચિત્ર હાથે એમ છે કે વિધાતા કોઈ દિવસ ચોગ્ર ઘટનાનું નિર્માણ કરેલા નથી; પરંતુ કુદરતી શક્તિ એક બાબતમાં આ વિધાતા ચોગ્ર ઘટના રચવામાં અત્યંત અનુરૂપ થયો; કારણ કે લીમડાનાં પાંદડા ફળ વિશેષ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, ત્યારે તે ફળને ગળી જવાની કામમાં કુશળ એવા ખીનાં કોઈ પ્રકારના નથી । પરંતુ કાગડાઓનો સમુદ્ધ છે (અર્થાત્ લીમડાની અને કાગડાનો સુએક થયો છે.) ૧૫૮

યસ્માદર્થિજનો મનોમિલપિતં લલ્લવા મુદા મેદુરઃ ।

સાધ્યં બન્ધુજનૈશ્ચકાર વિવિપાન્મોગાન્વિલાસોદ્ધુરઃ ।

તં દૈવેન વિવેકશત્યમનસા નિર્મૂલ્ય ચૂતદ્રુમં

સ્થાને તસ્ય ત્રુ કાકલોકવસતિર્નિઃસ્વઃ સમરોપિતઃ ॥

યાચકજન જેની પાસે જઈને પોતાની મનની કામના પ્રમાણે ફળ મેળવીને ખૂબ રાજ થાય છે તેમ જ જેની નીચે રહીને પોતાનાં સ્નેહી કુટુંબીજનોની સાથે અનેક પ્રકારના ભોજન ભોગવીને લીલાવિલાસ કરી શકે છે, તેવા વિષકારી આનાના વૃક્ષને વિવેક વિનાનાં મનવાળા વિધાતાએ ઊખાડી નાખ્યું અને તેને કેકાજી લીમડા રાખ્યો કે જ્યાં કાગડાઓના સમુદ્ધનો નિવાસ છે.

બાવળ

પત્રફલપુષ્પલક્ષ્યા કદાપ્યદષ્ટે પૂર્વં ચ ચલુ શૂલેઃ ।
ચપસર્પેમ ભવન્તે વચ્ચુલ વદ કસ્ય લોભેન ॥૧૬૦॥

હે બાવળ ! તારા પર પાન, ફળ, ફૂલ પગેરની શોભા તો કદી પશ્યુ બોઈ નથી, પણ તને કાંટાઓથી ઘેરાયેલા જ નોંધે છે; તો પછી ક્યો લાલ બોઈને અને તારી પાસે આવીએ, તે કહે. ૧૬૦

શત્રું કણ્ટકસંકટં પ્રવિરલચ્છાયા ન વ્યાસહ-
ર્નિગ્ન્યઃ કુસુમોત્કરસ્તથ ફલં ન છુદ્ધિનાશક્ષમમ્ ।

ચચ્ચુલદ્રુમ મૂલમેતિ ન જનસ્તત્તાવદાસ્તામહો
શન્યેપામપિ શાસ્ત્રિનાં ફલવતાં ગુપ્ત્યે વૃતિર્જાયસે ॥

તારું શરીર કાંટાઓથી ઘેરાયેલું છે. તારી છાયા ધણી જ ઓછી છે અને તે પણ પરિશ્રમને ઢરી લે તેવી નથી. તારાં ફૂલોના વિકાસ મંથ વિનાનો છે અને તારા ફળ ભૂખને દૂર કરે તેવાં નથી. માટે હે બાવળ ! તારા મૂળની પાસે કાંઈ પણ માણસ આવતો નથી. માટે તું અહીં જ બેઠું રહે; કારણ કે છેવટે તો બીજાં શાખાવાળાં અને ફળવાળાં જુદાં જુદાં રક્ષણ કરવા માટે વાડ તરીકે તારી જરૂર પડશે. ૧૬૧

ભામૂલાપ્રનિષદ્ધકણ્ટકસ્તનુનિર્ગમ્પુષ્પોદ્રમ-
શ્છાયા ન શ્રમશરિણી ન ચ ફલં છુક્ષ્યામસ્તોપઠત્ ।

રે રે વચ્ચુલ સાધુસજ્જરહિતસ્તત્તાવદાસ્તામહો
શન્યેપામપિ શાસ્ત્રિનાં ફલવતાં ગુપ્તે વૃતિર્જાયસે ॥

હે ભાઈ બાવળ ! મૂળથી લઈને છેક ટાચ સુધીનું તારું અંગ કાંટાઓથી ભરેલું છે. તારી છાયા કાંઈના થાક દૂર કરે તેવી નથી. તારાં ફળ ભૂખને સંતોષ કરાવે તેવા નથી. કાંઈ સારા માણસ સંગ કરે તેનું કશું જ તારી પાસે નથી, માટે હવે અહીં જ બેસી રહે; કારણ કે છેવટે તો બીજાં શાખાવાળાં અને ફળવાળાં જુદાં જુદાં રક્ષણ માટે વાડ તરીકે તારી જરૂર પડશે. ૧૬૨

શાસ્ત્રા કણ્ટકકોટિભિઃ પરિવૃતા વચ્ચં ફલં કુસિતં
પદ્યં છુદ્ધવરં ન ચાસ્તિ ગદ્ધના છાયાપિ પાન્યપ્રિયા ।

અન્યેપામપિ શાસ્ત્રિનાં ફલમૃતાં રક્ષાર્થમાનીયસે
ચચ્ચુલદ્રુમ કૈર્ગુણેર્ગુણૈર્વૃક્ષેષુ સંગમ્યસે ॥૧૬૩॥

હે બાવળ ! તારી અળાઓ સેંકડો કાંટાથી ઘેરાયેલી છે, તારું ફળ સખત અને ખરાબ છે. તારાં પાન ધણું જ આખાં છે. યુસાફરને ગમી જાય એવા પ્રકારની ધાટી છાયા પણ તારી નથી, બીજાં જે શાખાઓવાળાં અને ફળવાળાં જુદાં છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે તો તને

લાવવામાં આવે છે; તે છતાં તારામાં એવા ક્યા મોટા ગુણો છે કે જેથી જુદામાં તારી ગણના થાય છે ?
ખેર

વિના સ્વદિરસારેણ હારિણા હરિણીટશામ્ ।

નાથરે જાયતે રાગો નાનુરાગઃ પચોચરે ॥૧૬૪॥

મૃતના નેત્ર જેવાં ચપળ નેત્રોવાળી સુંદરીઓના મનને ઢરી લે, તેવા ખેરનો સાર જો ન હોય, તો સુંદરીઓના હોડ પર રાગ થાય નહિ અને સ્તનો પર અનુરાગ થાય નહિ. ૧૬૪

ચન્દ્રને વિપથરાન્સહામહે વસ્તુ સુન્દરમગુમિ-
મન્કુતઃ । રક્ષિતું વદ કિમાત્મસૌષ્ઠ્યં સંચિતાઃ
સ્વદિર કણ્ટકાત્સવા ॥૧૬૫॥

ચંદ્રનજી પર ઝેરીલા સૂર્યો છે. તે અને સહન કરીએ એમ છે; કારણ કે સુંદર વસ્તુને રક્ષણ વિનાની રાખવી એવું ક્યાં છે; પરંતુ હે ભાઈ ખેર ! તારામાં એવું કશું સૌખ્ય (સારા ગુણ) છે કે જેથી તે કાંટા સંધરી રાખ્યા છે ? ૧૬૫

પરં તદિદ્ નાસ્તિ ચન્ન સ્વદિરૈઃ સ્વરૈરાપૃતં
ન તેડપિ સ્વદિરા ન ચે કુટિલકણ્ટકૈરાટૃતાઃ ।

ન વે કુટિલકણ્ટકાઃ કિમપિ ચે ન મર્મચિહ્નઃ
સમુજ્જત વૃથાસ્થિતિં વત સદૃશ્યમધ્વખમમ્ ॥૧૬૬॥

અહીં એક પણ સ્થાન એવું નથી કે જ્યાં કુટિલ ખદિરજૂંથો ઘેરાયેલાં ન હોય; એ ખદિરજૂંથો પણ એવાં નથી કે વાકા કાંટાથી ઢંકાયેલાં ન હોય; એ વાકા કાંટા એવા નથી કે જે શરીરના મર્મભાગ પર ભોકાતા ન હોય; માટે હે યુસાફરો અહીં વ્યર્થ જીભા રહેવાની વાત છોડો અને માર્ગનો શ્રમ સહન કરો. ૧૬૬

કિંશુક કિં શુકમુત્રત્રકુસુમાતિ વિકાસચર-
નિશમ્ । ચરણં જનોડનુરાગી સા ગીરેતૈઃ કદાપિ
નોચાર્ય ॥ ૧૬૭ ॥

હે કેસડા ! પોપટની ચાંચની જેમ લાલ ફૂલને ફર-
રોજ સા માટે પ્રગટ કરે છે; કારણ કે જેમા માણસ અનુરાગી બનેલો હોય; એવી વાણી તારાં આ ફૂલોથી કદી બોલાવાની નથી. ૧૬૭

ત્યજ કિંશુક પુષ્પિતામિમાનં નિજશિરસિ ભ્રમરો-
પસેવનેન । વિકમન્નવમાલિકાચિયોગાત્કુરુતે વહિ-
ધિયા ત્વચિ પ્રવેશમ્ ॥૧૬૮॥

હે કેયડા ! તારા મસ્તક પર લમરાઓ છે, તેના સેવનથી તને ને પૂલ વિષેનું અભિમાન થયેલું છે, તે છોડી દે; કારણ કે વિકાસ પામતી નવી માલિકાના વિશેષ-થી એ લમરા અત્રિ સમજીને તારા પૂલમાં પ્રવેશ કરે છે. પલાશ

વપનદિપુસિને મહાપલાશઃ પવનસમુચ્છલદૈક-
પત્રપાણિઃ । દવદહનવિનમ્નજીવિતાનાં સલિલમિવૈવ
દદાતિ પાદપાનામ્ ॥૧૬૬॥

નદીના કિનારા પાસે જંગલ ને મોટું પલાશનું વૃક્ષ છે, તે પવનને લીધે પોતાનાં પાનરૂપી હાથને ડાલાવે છે; તેથી જાણે કે દાવાનળના અમિથી જેનાં છવન નાથ પામ્યા છે એવાં વૃક્ષોને પલાશ પાણી (તર્પણ) આપતું હોય એમ લાગે છે. ૧૬૬

શાખોટ

શાખોટ શાસ્મલિપલાશકરીરકાયાઃ
શૃષ્ણન્તુ પુષ્પનિલયો યદસૌ વસન્તઃ ।

યુષ્મદ્ધ્યમર્મયતિ પલ્લવપુષ્પલક્ષ્મી
સૌરભ્યસંમવધિષ્તુ વિધેરધીનઃ ॥૧૭૦॥

હે શાખોટ ! હે શીમળા, પલાશ, કરીર વગેરે વૃક્ષો ! તમે બધાં સાલભે છે, ‘આ વસંતઋતુ પુષ્પના સ્થાન-રૂપે છે, તે તમને બધાંને ફળપૂલની શોભા આપે છે; બાકી એ ફળપૂલમાં સૌરભ-સુગંધને પ્રગટ કરવી એ તો વિધિને અધીન છે.’ ૧૭૦

કલ્ત્વં મોઃ કથયામિ દૈવહતકં માં વિદ્ધિ શાસ્ત્રોતકં
વૈરાગ્યાદિવ વક્ષિ સાધુ વિદિતં કસ્માદિદં કથ્યતે ।

ધામેતાન્ન ઘટસ્તમધ્વગજનઃ સર્વાત્મના સેવતે
ન ક્ષાયાપિ પરોપકારકૃત્વે માર્ગસ્તિતસ્યાપિ મે ॥

‘અરે બાઈ ! તું કાણુ છે ?’ ‘શાખોટકં નામનું હું દેવે કરીને અભાગિયું બનેલું વૃક્ષ છું.’ ‘કેમ બાઈ ! વૈરાગ્યને લીધે એમ કહે છે ?’ ‘તે તમે સારી રીતે જાણી લીધું.’ તો તું ‘આમ કેમ બોલે છે ?’ આ મારી કાળી બાજુએ વડનું વૃક્ષ છે, તેને રસ્તે જનાર મુસા-ફર સારી રીતે મેવે છે અને હું માર્ગ પર રહેલો છું; તોપણ મારી યાયા બીજાના કામમાં આવતી નથી (તેનો શોક થાય છે). ૧૭૧

પીલુ

ધન્યાઃ સૂક્ષ્મફલા અપિ પ્રિયતમાસ્તે પીલુવૃક્ષાઃ શિતૌ
શુક્લેષીનેન જનેન દિ પ્રતિદિનં ચેષાં ફલં મુચ્યતે ।

કિં તૈસ્તત્ર મહાફલૈરપિ પુનઃ કલ્પદ્રુમાર્ચિત્રૈ-
ચેષાં નામ મનાગપિ શ્રમતુદે ક્ષાયાપિ ન પ્રાપ્યતે ॥

એ પીલુડીનાં ફળ ધણાં નાનાં છે છતાં પણ આ પૃથ્વી પર રહેલ એ પીલુનાં વૃક્ષ ધણાં પ્રિય લાગે છે, કારણ કે જુખ્યા થયેલ માથુસને તેનાં ફળ દરરોજ ખાવાને મળે છે. કલ્પવૃક્ષ જેવાં મોટાં મોટાં ફળ આપનારાં અનેક વૃક્ષો છે; પરંતુ તેથી શું લાભ ? કારણ કે અમને દૂર કરવા માટે તે વૃક્ષોની સહેજ પથ્થુ યાયા મળતી નથી. કરીર-કરડા

ફલં દૂરતરેડપ્યારતાં પુષ્પાસિ કુસુમેર્જનાન્
હૃત્તરે સરથો મન્યે કરીર તવ કિકરાઃ ॥૧૭૩॥

હે કરીર ! તારા ફળની વાત તો દૂર રાખીએ; પરંતુ ફૂલોથી તું માથુસોને પોષણ આપે છે, અને તો લાભ છે કે બીજાં વૃક્ષો વારા નોકરચાકર જેવા છે.

કિં પુષ્પેઃ કિં ફલૈસ્તસ્ય કરીરસ્ય દુરાત્મનઃ ।

યેન વૃદ્ધિ સમાસાય ન કૃતઃ પત્રસંપ્રહઃ ॥ ૧૭૪॥

હે કુટ કરીરવૃક્ષનાં ફૂલથી અને ફળથી શું લાભ ? કારણ કે ફૂલફળની વૃદ્ધિ પામીને એ કરીરવૃક્ષ પોતાનાં પાનના સંગ્રહ તો કરી નહિ. ૧૭૪

બીલીવૃક્ષ

આમોદીનિ સુમેદુરાણિ ચ ચદુસ્વાદુનિ ચ ક્ષમારુદા-
મુચાનેપુ વનેપુ લઘ્વજનુનાં સન્તીતરેપામપિ ।

કિં તુ શ્રીફલતા તવૈવ જયિની માલુર વિદ્મનહલે
યસ્યતાનિ વ્જાનિ યૌવનવતીવક્ષોજલક્ષ્મીશૃઙ્ગાઃ ॥

આ બીલીવૃક્ષો અને વનોમાં જેમણે વન મેળ-વેશે છે એવાં બીજાં અનેક વૃક્ષોને પણ સ્તુતિ, ખૂન ગર્ભવાળાં અને કેમળ મીઠા લાગના ફળ હોય છે; પરંતુ હે બીલીના વૃક્ષ ! આ દિશાઓનું મંડળ છતાં સેવાની શક્તિને લીધે તારાજ ફળ શ્રીજી અશ્વાય છે કે જે બીલાં મુચાન ઓઝોનાં સ્તનોની શોભાને ધારણ કરનારાં છે-સોશાનાં ધર છે. ૧૭૫

શાલી-કાંગર

શાલાસંતતિસંનિક્કનમયો મૂળાંસં પ્વાયનો

વિચન્તે તરવઃ ફલૈરવિરલૈરતિન્નિષ્ઠઃ પ્રાણિનામ્ ।

કિંતુ દિગ્દલૈરલૈરલૈરતત્તનોઃ શાલે સ્તુમનુક્રતાં

દત્તવા યેન નિજં શિરઃ સુરુતિના કો નામ ન પ્રીણિતઃ ॥

જેમણે પોતાની વિશાળ કળીઓના સમૃદ્ધી આકા-શને યાદ રીધેલું છે એવાં વૃક્ષો આ વૃક્ષી પર અનેક

છે કે જે પોતાના પાંદડાં ક્યોથો સર્વ પ્રાણીઓનાં
ભૂખતરસ દૂર કરે છે; પરંતુ હે શાલી-કાગર અમે તો
તારી જિયાઈની સ્તુતિ કરીએ છીએ કે જેનું શરીર
ખેતરથી પાતળાં પાનથી શોભે છે, તોપણ જેણે પોતાનું
મસ્તક (ઉપર આવેલ કાંચરનું કણસણું) આપી દઈ
પુણ્યથાળી બનીને તે કાને પ્રસન્ન કર્યાં નથી? ૧૭૬
કુટજ

સમુપાગતવતિ દૈવાદબલેહાં કુટજ મધુકરે મા ગાઃ ।
મકરન્દતુન્દિલાનામરવિન્દાનામયં મહામાન્યઃ ॥૧૭૭

હે કુટજવૃક્ષ ! કુદરતી રીતે જ્યારે તારી પર આવી-
ને ભરશે ખેસ, ત્યારે તું તેનો તિરસ્કાર કરવાનું
સાહસ ન કરીશ; કારણ કે એ ભરશે તો મકરંદ(રસ)થી
ભરેલાં કમળોનો ધણે જ માનીતો છે. ૧૭૭

ધધુ-શેરડી

કાન્તોઽસિ નિન્યમધુરોઽસિ રસાકુલોઽસિ
ફિચાસિ પદ્મશરકાર્મુકમદ્વિતીયમ્ ।

દ્વિજો તવાસિ સફલં પરમેકમૂનં

ચત્સેવિતો ભજસિ નીરસતાં કમેણ ॥ ૧૭૮ ॥

હે શેરડીના સાંકા ! તું સુંદર છે, નિન્ય મધુર છે,
રસથી ભરપૂર છે તેમ જ પાંચ બાણના ધનુષ્યને કારણ
કરનાર કાચેદેવનું અદ્વિતીય ધનુષ્ય છે; એ રીતે તારામાં
અધું જ છે; પરંતુ તારામાં એક જીભ એ છે કે જેમ
જેમ તને સંધીએ છીએ, તેમ તેમ તું રસ વિનાનો
બનતો જાય છે. ૧૭૮

પરાર્થે ચઃ પીઠામનુભવતિ મદ્ગેઽપિ મધુરો

ચદીયઃ સર્વેપામિહ પલુ વિકારોઽપ્યમિમતઃ ।

ન સંપ્રાપ્તો વૃદ્ધિં યદિ સ મૃદમક્ષેત્રવતિતઃ

કિમિક્ષોર્દોવોઽસૌ ન પુનરુણાય મરુમુવઃ ॥૧૭૯॥

જે શેરડીના સાંકા પરીપકાર કરવા માટે બને
પીડાનો અનુભવ કરે છે, જે પોતે લાંબી જવા છતાં
પણ મીઠા મધુર હાજે છે, જેના બધા વિકારો-ખાંડ,
ઝાળ વગેરે બધા માણસોને ખૂબ જ ગમી જાય તેવા
છે; તેવા આ શેરડીના સાંકા જે ખરાબ ખેતરમાં
રેપવામાં આવે અને તેથી તે વૃદ્ધિ પામે નહિ, તો
તેમાં શું આ શેરડીનો દોષ છે? અને આ શુશુબ્ધ
મરુમુવિનો-દોષ નથી? ૧૭૯

મુરે ચૈદરયં વપુરપિ પુનર્મન્યિનિચિતં

ન સંતપ્તઃ કોઽપિ ક્ષણમપિ મજેન્મૂલમમિતઃ ।

ફલં ચૈવાપ્રત્યં વિતથરસલિપ્સસ્ય ભવતઃ

સ્તદિક્ષોર્નાયુક્તં વિદિતમિતરૈર્યંચુ દલનમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

હે શેરડીના સાંકા ! તારી ટાંચે રસ વિનાનો ભાગ
છે. તારું શરીર પણ ગંદાઓથી ભરેલું છે. તાપથી
તપેલો કોઈ મુસાફર તારા મૂળ પાસે ધડીક પણ બેસી
શકે એમ નથી. તારી પાસેથી ફળ તો મળતું જ નથી.
આવ્યા વિના રસ પણ ન મળે, તેથી તારા રસની
લાલચ પણ ફાગળ છે. તેથી બીજાઓ તારું છેદન કરે
છે તે અયોગ્ય નથી. ૧૮૦

લવંગ-લતા

અયિ દુષ્ટતરેન કેન વત્સે હલિકદારિ લંગિ
પુલ્પિતાસિ । સ્તયકાસ્તવ પાંસુમિઃ પરિતાઃ પરિતઃ
પ્રાઙ્ગણસીન્નિ યદુઠન્તિ ॥૧૮૧॥

હે પ્રિય લવંગની લતા ! કયા દુષ્ટ માણસે તને
ખેતરને છેડે વાવી દીધી? કારણ કે તારા શ્વેના શુષ્ક
ધૂળથી ભરેલા બને છે તેમ જ સીમાડાના છેડે હોવાથી
ચારે બાજુથી તું કચડાઈ જાય છે. ૧૮૧

લૂન મત્તમવંગજૈઃ કિયદપિ ચિઠ્ઠાં તુપારાર્જિતૈઃ

શિષ્ટં પ્રીમજતીક્ષ્ણમાતુકિરણેસીકૃતં કાનનમ્ ।

એવા કોળગતા મુદ્ધઃ પરિમલ્લારોદ્યન્તી વિશો

દ્વા કપ્તં સલિતા લવંગલલિકા દાનામિના દક્ષતે ॥૧૮૨

મહેન-મત્ત હાવાઓએ એ વનના વૃક્ષોને છેડી
નાખ્યા છે ઠંડીથી પીડાતા કેટલાક જનોએ તેની છાંદો
ઉખાડી નાખી. ઉનાળાના સૂર્યનાં તીખાં કિરણોએ
બાકી રહેલ વન બાળી નાખ્યું. અરેરે ! હવે પછી
ખૂણામાં બેઠેલી લવંગની લતા કે જે પોતાની સુગંધથી
દિશાઓને ચારેવાર ભરી દે છે; તે લલિત લતાને હવે
દાવાનળ બાળી નાખે છે; એ કષ્ટ છે. ૧૮૨

સૌરખ્યેણ સમાવૃણોપિ કકુમઃ પુષ્પાસિ પુષ્પચર્ચા-
લ્લતા ત્વંતુ વૃથા તથા પિકિયતીસ્વં વાપયેવૌમિતીઃ ।

અસ્મિન્દાસપુરે પરસ્તત્ત્વં હતો વિન્યસ્તવિલામિપે

માલાકારમૃતે લવંગિ સલિતાન્કસ્તે શુણઙ્ગાલ્લતિ ॥

હે લવંગની લતા ! તું સૌરખ-સુગંધથી દિશાઓને
ભરપૂર બનાવે છે. શૂલને ચૂસનારા ભરમાઓને પોષણ
આપે છે. તારી વેલને કાંક અર્થ તોડી નાખે છે, તોપણ
કેટલીય રાત્રિઓ સુધી તું તાજ રહે છે; પરંતુ આ તો
દાસપુર (યદનો નિવાસ) છે કે જ્યાં આજુબાજુ બધે
દુર્ગંધથી ભરેલા માંસ પાથરવામાં આવ્યાં છે. ત્યાં એક
માળા સિવાય તારા સુંદર શુદ્ધોને કાણ જાયશે? ૧૮૩

ધારા કે ધુંગળાનો ક્યારે કપૂરની ધૂળથી કરવામાં આવે; તેના હેઠને કરતૂરી અને કેસરનો લેપ કરવામાં આવે; તેમ જ તેને સોનાના ધાતુ ભરીને પાણી સંચવામાં આવે, તોપણ શું કુંઝળી પોતાનો ગુણ (કુંઝ) છોડવાની છે ? ૧૯૩

ધારા

રુદ્રસ્ય સિન્ધુતતમનુ તસ્ય વૃણસ્યાપિ જન્મ કલ્યાણમ્ ।
યસ્યલિલમજ્ઞદાકુલજનસ્ય હસ્તાવલ્મયનં ભવતિ ॥૧૯૪

નદીના કિનારા પર જે ધાસ ભગેશું હોય તેનું જીવન પણ કલ્યાણ કરનાર હોય છે; કારણ કે તે ધાસ નદીના ખાણીમાં ડૂબતાં ગજરાઈ ગયેલા માથુસને હાથના ટકારપ થાય છે. ૧૯૪

રુદ્રહૃત્તરભિઃ કિમેમિરલિલૈરાકાશસ્પર્શિમિ-
ર્થન્યોડસૌ નિતરાગુલ્પવિટી નદ્યાસ્તટેઽવસિતઃ ।

ઈવં ચઃ કૃત્તુલિરગ્નિતજલભ્યાલોલવીવીચના-
ન્મજ્જન્તં જનમુદ્ધરામિ સહસા તેનૈવ મજ્જામિ વા ॥૧૯૫

‘ધણું જ જીંઘાં અને આકાશ સુધી સ્પર્શ’ કરનારાં એવાં આ વૃક્ષોથી શો લાભ ? તેના કરતાં નદીના કિનારે ભગેસો આ ઉત્પ્લુલતાને વેલો ખરેખર ધન્ય છે; કારણ કે એ ઉત્પ્લુપના વેલાએ એવો નિશ્ચય કરેલો છે કે, ‘કું’ જોયે ભગળતાં પાણીનાં ચંચળ મોજાને કારણે ડૂબતા માથુસને ઉદ્ધાર કરું’ અથવા તો તેની જ સાથે ડૂબી બહા’.

ડાંગરની કલમ

કલમાઃ પાકવિનમ્રા મૂલ્તલામાતસુરમિકહ-
લારાઃ । પવનાકમ્પિતશિરસઃ પ્રાયઃ કુર્ણન્તિ પરિ-
મલ્હાયામ્ ॥૧૯૬॥

પાક આવવાને કારણે વિનમ્ર બનેલ, છેક મૂળમાંથી પ્રગટ થતી સુગંધી સહિત ગુચ્છગ્રામી શોભતી તેમ જ પવનને કારણે પોતાના મસ્તકોને ઝેલાવતી આ ડાંગરની કલમો પોતાની સુગંધીની પ્રથા કરે છે. ૧૯૬

અસ્માનવેદિ કલમાનલમાદતાનાં ચેપાં પ્રચળ-
દુસલૈરવદતવૈવ । સ્નેહં વિમુચ્ય સહસા ચલતાં
પ્રવાન્તિ ચે સ્વરૂપીઢનવશાશ્ચ વર્ચ તિલાસ્તે ॥૧૯૭

હે ભાઈ! અમે તો કલમો છીએ કે જેને સાંભળ્યાથી ધણી મોટા પ્રદારો કરવામાં આવે, તોપણ અમારામાંથી તો (ધાણા એખા તરીકેની) ઉદારતા જ પ્રગટ થવાની; પરંતુ જરાક સ્નેહ પાસતાની સાથે જ પોતાની અંદરના સ્નેહ (તેજ)ને બહાર કાઢી નાખી કહેર-

પણનો આગ્રહ કરે, એ પ્રકારના અમે તલ નથી, તે વાત તમે બૂણો. ૧૯૭

તાંબુલ

કિં વીરઘો મુવિ ન સન્તિ સહસ્રોડ્ય્યા વાસાં
દલાનિ ન પરોપકૃતિં મજન્તે ॥૧૯૮

શું ખીજ વેલો હબરેની સંખ્યામાં નથી કે જેનાં પાન પરોપકાર કરવા આટલે વેચાર થતાં ન હોય! પરંતુ બધી વેલોની અંદર આ નાતરવેલ જ શોભે છે કે જે નગરની સુંદરીના મુખરૂપી ચંદ્રને શોભાવે છે. ૧૯૮

વહીનાં કવિ ન સ્ફુરન્તિ પરિતઃ પત્રાણિ કિં તૈરિહ
સ્નિઘૈરપ્યતિકોમલૈરપિ નિજામેવાશ્રયન્તિઃ શ્રિયમ્ ।

તાતેવ રુસમે મહાજનમુલ્લસીકારિજન્મજ્ઞતાન્
યાન્સૂતે નવનાગરીપ્રિયવમાંસ્તાન્નૂલવહીદલાન્ ॥૧૯૯

ખીજ અનેક વેલો ક્યાં નથી કે જેને ચારે પાસુ ઘણું પાંદડાં ખીલતાં હોય છે; પરંતુ જે અતિશય કામળ અને સ્નિઘ હોવા છતાં પણ પોતાની જ શોભાના આશ્રયરૂપે બની રહે છે, જે નાગરવેલી નવપ્રવાન નાગરિક પ્રિયજનોને શોભાવે અને મોટા મોટા લેખિકાં સુખની શોભા વધારવામાં પોતાના જન્મના વ્રતવાળાં પાનને જન્મ આપે છે, તે નાગરવેલીઓની અમે પ્રથા કરીએ છીએ. ૧૯૯

તુંબડી

સર્વાસ્તુમ્યઃ સમકદુરસાસ્તુન્નિવહીપ્રસૂતા-
સ્તાઃસંવદ્ધા બપિ કતિપથા દુસ્તરં તારયન્તિ ।

શૃંગ્યાન્તે સરસમપરાઃ શુકકાષ્ઠે નિપળ્ળા-

સ્તમ્મયેઽડ્ય્યા જ્વલિતહૃદયાઃ શોણિતં સંવિવ્રન્તિ ॥૨૦૦

આ તુંબડીની વેલથી જન્મેલાં બધાં જ તુંબડાં એકસરખી રીતે કલ્યા રચનાં હોય છે; તેમાંનાં કેટલાંક તુંબડાં ચરીર બાંધવામાં આવે, તો દુસ્તર તારારને પથ તારે છે; કેટલાંક તુંબડાં તંબૂરાના સ્થા લાકડા સાથે બેઠવામાં આવે, તો સુંદર શબ્દ કરે છે તેમ જ કેટલાંક તુંબડાં એવાં છે કે તેમના અંદરના બાજ બાળાં મુકવામાં આવે, તો તે લોખીમાં પાન કરનાર બને છે. ૨૦૦

એકે લુન્થા ઇતિકરણતાઃ પાત્રતામાનયન્તિ
ગાયન્ત્યન્યે સરસમધુર શુદ્ધવંશે વિલપ્તાઃ ।

એકે તાવદ્મયિતસગુણા દુસ્તરં તારયન્તિ
તેષાં મ્યે જ્વલિતહૃદયા રક્તમેકે વિવન્તિ ॥૨૦૧॥

શેળી મતીઓના હાથમાં રહેલાં કેટલાંક ટુંગડાં હાથમાં ઝાલવાનાં પાત્ર બને છે. શુદ્ધ વાંસ સાથે જોડી દેવામાં આવેલાં કેટલાંક ટુંગડાં સરસ મધુર રીતે ગાન કરતાં હોય છે; તેમાંનાં કેટલાંક ટુંગડાંની સાથે જો સારી રીતે દારી ગૂંથવામાં આવે તો તે દુસ્તર જળાશયથી તારી લે છે તેમ જ તેમાંનાં કેટલાંક ટુંગડાં એવાં હોય છે કે જેનાં હૃદય બાળી મૂકવામાં આવતાં લોહીનાં પાત્ર કરાવતાં હોય છે. ૨૦૧

વાંસ

છિન્નઃ સુનિશ્ચિતઃ શલ્કિર્વિદ્વક્ષ નવસમયા ।

તથાપિ હિ સુવંશેન વિરસં નાપજલ્પિતમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

તેને અતિશય ધારવાળાં શલેથી છેદવામાં આવે તો તેમ જ તેમાં નવ અને સાત એ પ્રમાણે છેદ કરીને વીંધવામાં આવે (અર્થાત્ વાંસળી બનાવી) તોપણ તે સારા વાંસે કઠોર શબ્દ સંભળાવ્યા નહિ (પણ સુંદર સ્વર પ્રગટ કર્યા). ૨૦૨

કુંદ

एष पट्पट્

આ યુવાન ભરોશ મદોન્નત બનીને તારી અંદર રાત્રિઓ પસાર કરે છે; તોપણ તેને કમલના વિરહની જે અસહ્ય વેદના થઈ છે, તે તારાથી સાત થતી નથી.

संदर्शयस्य मधुवैभवमस्ति यत्ते रे कुन्द किं दुरभिमानमुरीकरोपि । एतन्न चेतसि करोपि सरोज-बन्धुः पुष्पंघयोऽपि मम सौरभमातनोति ॥ ૨૦૪ ॥

હે કુંદ ! તારી અંદર મધુર રસનો જે વૈભવ હોય, તે બધા ટું બતાવી દે ! ટું તારા હૃદયમાં શા માટે બોલું ? અભિમાન ધારણ કરે છે ? કમલના અત્યંત મિત્ર એવો ભરોશ મદોન્નત સોરભનો વિસ્તાર કરે છે એટલું ટું તારા મનમાં સ્વીકારતો નથી ! ૨૦૪

કમળ

वरमश्रीकता लोके नासमानसमानता ।

इतीव कुमुदोद्भेदे कमलेमुकुलायितम् ॥ ૨૦૫ ॥

‘આ લોકમાં શોભા ન મળે તે સારી; પરંતુ અસમાન માણસોની સાથે સમાનતા કરવામાં આવે, તે વધારે ખરાબ । એમ વિચારીને જ પોયણીઓ ન્યારે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે કમળો પોતે બીડાઈ જતાં હોય છે. ૨૦૫

प्रसारितकरे मित्रे जगदुद्धयौतकारिणि ।

किं न कैरव लज्जा ते कुर्वतः कोशसंघृतिम् ॥ ૨૦૬ ॥

જગતને પ્રકાશ આપનાર સર્વ ન્યારે પોતાના કિરણો પસારે છે. ત્યારે ત્યારે હે પોયણીના કૂલ ! ટું તારા કોશને ઢાંચી દે છે, તે તને લાજ નથી આવતી ? ૨૦૬

लक्ष्मीसंपर्कजातोऽयं दोषः पद्मस्य निश्चितम् ।

यदेव गुणसंदोहघास्त्रि चन्द्रे पराह्मुखः ॥ ૨૦૭ ॥

સર્વ શુભોને દોહીને પાત્રરૂપ બનેલ એવા ચંદ્ર વિશે કમળ જે પરાશુખ રહે છે, તેથી નિઘવપૂર્વક એમ લાગે છે કે લક્ષ્મીની સાથે સંપર્કમાં આવવાને કારણે તેને આ દોષ લાગ્યો છે. ૨૦૭

अन्तस्त्रिलोकाणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।

कथं कमलनालस्य नाभूयन्मङ्गुरा गुणाः ॥ ૨૦૮ ॥

જેની અંદર હિંદો ધણાં છે અને જેની બહારની બાજુએ કાંટા ધણાં છે; એવા આ કમળના નાલકંડના શુભો શણુભાંચુર કેમ ન બને ? ૨૦૮

मालतिमुकुला यावाः कुन्दा मन्दायितास्तथा ।

पङ्कज त्वामिदं द्रुमः कुत्र यातु मधुघ्नतः ॥ ૨૦૯ ॥

હે કમળ ! માલતીનું કૂલ બીડાઈ ગયું, કુંદનાં પુષ્પો મંદ બની ગયાં, એવી સ્થિતિમાં ભરોશ કોને શરણે લઈ, તે અમે તને પૂછીએ છીએ. ૨૦૯

पङ्कज जलेषु वासः प्रीतिर्मधुपेषु कण्टकैः सह । यद्यपि तदपि सदैवचित्रं मित्रोदये हर्षः ॥

હે કમળ ! જળમાં નિવાસ, ભરોશોને વિશે પ્રીતિ તેમ જ કાંટાઓની સાથે સંગ, એ રીતે જોકે તારામાં બધા દોષો છે તોપણ મિત્ર (સર્વ)ના ઉદયમાં તને હર્ષ થાય છે, તે આશ્ચર્ય છે. ૨૧૦

कुसुमं कोशवत्या विकसति रात्रौ दिवा च कृमाण्डयाः । अलिकुलनिबधै रुचिरं किं तु यदाः कुमुदकमलयोरेव ॥ ૨૧૧ ॥

રાત્રે કોશવતી વેલનું કૂષ ખોલે છે અને દિવસે કુશમાંડી વેલનું કૂલ ખોલે છે; પરંતુ ભરોશોના કુશને એકઠા કરવા માટેના સુંદર વશ તો પોયણી અને કમળને જ મળેલી હોય છે. ૨૧૧

उदितवति द्विजराजे कस्य न हृदये मुदः पदं दधति । संकुचसि कमल यदयं हर हर वानो विधिर्भवतः ॥ ૨૧૨ ॥

ન્યારે દિવસાચ (ચંદ્રમા) ઉદય પામે છે; ત્યારે

કાના હૃદયમાં હૃદયનું સ્થાન બનતું નહિ હોય ! પરંતુ હે કમલ ! તું જે સંકોચ પામી - બળ્ય છે, તે ખરેખર તારું લાગ્ય જ વાંકું લાગે છે, શિવ, શિવ. ૨૧૨

એતે હિ ગુણાઃ પદ્મજ સન્તોડપિ ન તે પ્રકાશમાયાન્તિ ।
યદ્દક્ષ્મીવસતેસ્તવ મધુપૈરુપજીવ્યતે કોશઃ ॥૨૧૩॥

હે કમળ ! તારી અંદર જે અનેક ગુણો રહેલા છે, તે બધા બહાર પ્રકાશમાં આવતા નથી; કારણ કે તું લક્ષ્મીના નિવાસ રૂપ છે, છતાં પણ તારો કાશ ભરાઓથી સેવાય છે. ૨૧૩

પદ્મિનિ કિમિતિ ક્રીડસિ મધુપૈર્લજાલગોડપિ ન હિ કિં તે । હર હર વિરમૃત્યોકં ક તુ લજ્જા સવિત્વરકાયાઃ ॥૨૧૪॥

‘હે કમળની સુંદરી ! ભરાઓની સાથે તું શા માટે ક્રીડા કરે છે ! તને શું સહેજ પથ લબ્ધ આવતી નથી ? અરે ! અરે ! મેં તો આ વાત શ્રુત થી તને કહી; કારણ કે જે પોતાને જન્મ આપનાર-સવિતાની સાથે અનુરાગમાં પડેલી હોય, તેને લબ્ધ કેવી ? ૨૧૪

કિં કુપ્યસિ કસ્મૈચન સૌરભસારાય કુપ્ય નિજમધુને । ચરય કૃતે શતપત્ર પ્રતિપત્રં તેડય મૃગ્યતે ધ્રમરૈઃ ॥૨૧૫॥

હે કમલદલ કમળ ! કોઈના સૌરભ-સુગંધના સારને માટે તું કેમ કોપ કરે છે અને કોપ કરતો હોય, તો પોતાના જ મધુર રસ માટે કોપ કર; કારણ કે જે સુગંધને માટે ભરાઓ તારી પાંખડીએ પાંખડીમાં રહ્યા છે. ૨૧૫

અચિમકરન્દસ્યન્દિનિ પદ્મિનિ મન્યે તૈવૈવ સુમગત્વમ્ ।
પુષ્પવતીમપિ મ્ભવતી ત્યજતિ ન પૃથઃ શુચિર્હસઃ ॥૨૧૬॥

મકરન્દ-રસને ઝરાવતી હે સુંદરી કમલિની ! હું તો તને જ સ્તોત્રાચ્ચવતી માનું છું; કારણ કે તું પુષ્પવતી (જન્મદલ) હોવા છતાં શુદ્ધ અને પવિત્ર હંસ તારો ત્યાગ કરતો નથી. ૨૧૬

મધુપદ્મમારુટેડ્ડિમન્મા સૌરભભોમમ્ચુજિનિ સંત્યાઃ
લોકાનામેવ મુદે મહિતોડ્ડ્યાત્મામુનાડ્ડિયિતાં નીતઃ ॥

હે કમલિની, ભરાઓ જેમ તારી સુગંધનો લોભી હોય છે, તેમ તારા ઉપર ચર્ચ પડી રહેલા આ પવનને તારી સુગંધનો લોભી માનીશ નહીં. પવન મહાન કોવા છતાં તેણે લોકાના જ હૃદય-સુંબને માટે પોતાને યાચકની જેમ આમતેમ ભટકનારો-રેતનારો બનાવ્યો છે.

ન કુલે વાપિ ન શીલે ન વાસ્તિ રૂપેડ્ડિપિ કશ્ચિદુત્કર્ષઃ ।
ચતુષ્પાતિ મિલિન્દાનરવિન્દ મહત્ત્વમેતત્તે ॥ ૨૧૮ ॥

હે અરવિન્દ-કમલ ! તારા કુળમાં, શીલમાં કે પછી રૂપમાં એની કોઈ ચટતી બેવામાં આવતી નથી; પરંતુ તું જે ભરાઓને પોષણ આપે છે, તે જ તારી મહત્તા છે. ૨૧૮

રે પદ્મિનિ મ્ભવચરિત્રં ચિત્રં પ્રતીમો વયમત્ર કિંચિત્ ।
ત્વં પદ્મજન્માપિ યદ્દક્ષ્માવાદપિ દટ્ટશયમ્નુન પદ્મસદ્ધિઃ ॥

હે કમલિની સુંદરી ! અમે અહીં તારી પાસે આવ્યા પછી, ‘તારું ચરિત્ર અત્યંત વિચિત્ર છે’ એમ બધી શક્યોએ બોલે; કારણ કે તારો જન્મ કાલમાં થયો છે, તોપણ તારી મરણ પ્રમાણે તું જળને અને કાલને અડકતી નથી. ૨૧૯

જનિઃ સરોદ્ધાદતિપદ્મિનો યદ્દલોલુપૈર્વા મધુપૈર્વિહારઃ ।
કલકલ્લુત્રૈવ કુમુદ્વતીનાં કલકલિનઃ કિંતુ કલાવતીનામ્ ॥

જો સોળ કળાઓ ધારણ કરનાર ચંદ્રમાં પણ કલકલ છે, તો પછી કમળોની કળાઓને ધારણ કરનારી કમલિનીમાં ‘સરોવરના કાલ લહેલા ઉદરમાંથી જન્મ’ અને ‘લોલુપ ભરાઓની સાથે વિહાર’ આ બે કલકલ હોય તેથી શું ? ૨૨૦

અપિ ત્વયા કેરવિણિ વ્યધાવિ મુધા મુધાવન્યુનિ
વન્યુમાવઃ । જનાપવાદઃ પરિતઃ પ્રયાતઃ સમાગમો
હન્ત ન જાતુ જાતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

હે કુમુદિની, મુધાના બંધુ ચંદ્રની સાથે તારો કહી સમાગમ થયો નથી, તે તેની સાથે બંધુભાવ જ રાખ્યો છે. છતાં ખેદની વાત છે કે તારા અને ચંદ્રના સંબંધનો ખોટો બનાવવાદ ફેલાઈ ગયો છે. ૨૨૧

કમલિનિ મલિનીકરોપિ ચેતઃ કિમિતિ વર્કેશ્વ-
હેલિતાનમિદ્ધૈઃ । પરિણતમકરન્દમાર્મિકાસ્તે જગતિ
મવન્તુ ચિરાયુષો મિલિન્દાઃ ॥ ૨૨૨ ॥

હે કમળસુંદરી ! આ મૂર્ખ બ્રજવાસી તારો તિરસ્કાર કર્યો, તેથી તું તારા ચિત્તને શા માટે મલિન કરે છે ? તારા પરિપક્વ મધુર રસના અર્પને બળ્યનારો ભરાઓ જળમાં ચિરકાળ રહેતાના જ છે. ૨૨૨

રુચિરતિરુચિરા શુચિત્વમુચઃ શિરસિ ઘૃતઃ સ્વય-
મેવ શંકરેણ । કમલિનિ મલિનીકરોપિ કર્માન્મુલ-
મિદ્મિન્દુમુદ્ધૈશ્વ લોકકાન્તમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

હે કમલિની ! તારું સૌંદર્ય અત્યંત રુચિ પેદા કરે છે તેમ જ તું પોતે ધણી જ પવિત્ર હોઈને શંકર મહાદેવ પોતે તને, મરતક પર ધારણ કરે છે, તો પછી હોડાને પ્રિય એવા ચંદ્રને બેઠીને તું તારા મુખને શા માટે મસિન કરે છે ? ૨૨૩

નલિનિ નિપુણતાં વદામિ કિં તે ઐમરવિલાસિનિ
હાસ્યલાલસાયાઃ । ત્રિમુવનનયનોત્સવં યદિન્દુ નયસિ
ન હન્ત દગન્તવર્ત્તસીમામ્ ॥ ૨૨૪ ॥

ભમરાઓને વિલાસ કરાવનાર હે કમલિની ! ત્રેમ-
ની લાવસાથી હરેલી તારી નિપુણતાને તો હું શું
કહું ? કારણ કે ત્રણે ભુવનોના નયનને ઉત્સવ આપ-
નાર એવા ને ચંદ્ર છે, તેને તો તું તારી નજરના
છેડાની સીમા પર પણ લાવતી નથી. ૨૨૪

રચછન્દં લલલરવિન્દ તે મરન્દં વિન્દન્તો વિવલુ
શુક્ષિતં મિલિન્દાઃ । આમોદાનથ હરિદન્તરાણિ નેતુ
નૈવાન્યો જગતિ સમીરણાત્મવીણઃ ॥ ૨૨૫ ॥

હે પ્રકૃષ્ટિત કમળ ! તારા મધુર રસને સારી રીતે
જાણનારા એવા ભમરાઓ ભલે ચારે બાજુ શુભરવ
કરતા રહે; પરંતુ દિશાઓ અને ખૂણાઓમાં તારી
સુગંધને લઈ જરાને માટે તો જગતમાં પવન વિના
ખીણું કાઢી પ્રવીણ નથી. ૨૨૫

યાવત્ત્વાં ન સ્વલુ હસન્તિ કૈરવિષયો યાવત્ત્વાં
સરણિકરાઃ પરાનૃશન્તિ । યાવત્ત્ મધુવિમ્બો નવોડસિ
શાવન્માધ્વીકં વિસર સરોજ પટ્પદ્મચઃ ॥ ૨૨૬ ॥

હે કમલ ! જ્યાં સુધી તને યોગ્યીઓ આવીને
હસે નહીં અને જ્યાં સુધી સૂર્યાનાં કિરણો તારે સ્પર્શ
કર્તા કરે, ત્યાં સુધી તારા મધુર રસને વૈભવ નવો
ખાન્યો કરે અને ત્યાં સુધી તારો મોહ રસ તું ભમરા-
ઓને આપતું રહે. ૨૨૬

રે પદ્મિનીલ તથાત્ર મયા ચરિત્રં હૃદયં વિચિત્રમિવ
ચદ્વિદિતં ધ્રુવં તત્ । ચૈરેવ શુદ્ધસલિલઃ પરિપાલિતસ્ત્વં
તેભ્યઃ પ્રયમ્મવસિ પદ્મભવોડસિ યસ્માત્ ॥ ૨૨૭ ॥

હે કમળના પત્ર ! મેં આજે તારું ચરિત્ર જોયું,
તે ખરેખર મને વિચિત્ર જેવું જણાયું; કારણ કે જે
શુદ્ધ જળથી તારું સારી રીતે પાલનપોષણ થયું
તેનાથી તું વેગળ જ રહ્યા કરે છે; અને તો લાગે છે
કે તું હાલમાંથી જન્મેડું છે, માટે જ તારે આ દોષ
રહી ગયો છે. ૨૨૭

કામં મવન્તુ મધુલમ્પદપટ્પદૌઘસંવદ્ધર્ધરવન-
ધ્વનયોડ્ગજસંઘાઃ । ગાયત્રપિ શ્રુતિસુલં વિધિરેવ યત્ર
ચૃદ્ધઃ સ કોડપિ ધરણીધરનામિપદ્મઃ ॥ ૨૨૮ ॥

મધુર રસમાં લપટ બનેલા ભમરાઓનાં ટોળાં
એમાં થવાથી ધર્ધરે જેવા લાગે પવિત્ર જેમાં થતો હોય
એવા કમળના સમૂહો તો બહુજા હોય છે; પરંતુ
ધરણીધર-શેષનારાયણ પર સુતેલા વિષ્ણુ ભગવાનની
નાભિનું કમળ અલોકિત છે કે જેની અંદર પ્રભા જ
પોતે ભમરાની જેમ બેસીને વેદનાં જ્ઞાન કરી રહ્યા છે
કે જે કાનને સુખ આપે છે. ૨૨૮

વિષ્ણમ્ય કાનનમસં દિવમાયસાને સ્વયેવ પટ્પદ-
યુવા હૃદયં ધવન્ધ । રાજીવ ચૈન્મલિનિમાનમુરીકરોપિ
કઃ સ્વાદ્દો મધુલિહામધુનાવલમ્બઃ ॥ ૨૨૯ ॥

હે કમળ ! આખું જગત્ ભભીભમીને દિવસ
પૂરો થતાં યુવાન ભમરા તારી પાસે આવ્યો અને તારી
સાથે પોતાનું હૃદય બાંધી દીધું. હવે જે તું હૃદયમાં
મસિનપણું (કપટ) ધારણ કરશે, તો પછી તેને હાલમાં
આશ્રય કાણ આપશે ? ૨૨૯

સ્વામોદવાસિતસમપદિગન્તરાલા રક્તા મનોહર-
શિલા સુકુમારમૂર્તિઃ । સેવ્યા સરોજકલિકા હુ ચૈવૈ
જાતા નીતસ્તદેવ વિધિના મધુપોડ્ગ્યદેશમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

જેણે પોતાની સુગંધથી દિશાઓના સર્વ ભાગોને
મુલાસિન કરેલા છે, જેની ઉપરની ટાય મનોહર અને
રાતી છે અને જેનો દેખાવ અત્યંત સુકુમાર છે એવી
આ કમળની કળી જારે સારી રીતે મેલવાને યોગ્ય
બની, ત્યારે જ વિધિએ ભમરાને ખીજ પ્રદેશ પર
મોકલી દીધો. ૨૩૦

કિં ધાન્યવેન રવિણા હરિણાથ કિં વા લક્ષ્યા ચ
કિં ચ જલજોદરજેન કિં વા । વતસ્ય શુદ્ધચરિતસ્ય સરો-
હસ્ય નૈવા તુપારજનિતા શમિતા વિપત્તિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

પોતાના બધું બનેલા સૂર્યો, પોતાને જન્મ આપ-
નાર વિષ્ણુઓ, પોતાનામાં નિવાસ કરનાર લક્ષ્મીઓ
તેમ જ પોતાના કાલની અંદર પેદા થનાર પ્રજાઓ
આ કમળને શો લાભ થયો ! કારણ કે અત્યંત શુદ્ધ
ચરિત્રપાળા તેના પર જ્યારે દિવ પડવાની વિપત્તિ
આવી, ત્યારે તે વિપત્તિને કાઢીને પથ ચલાવી નહિ.

લક્ષ્મીનિવાસ इति वारिहङ्गं प्रसिद्धिरन्वेयिनाः
कतिपया वरटास्तु सन्ति । राक्षि प्रसारितकरे किमहं

દદામિ સંકોચિતં વદનમમ્બુરુહૈરિતીય ॥ ૨૩૨ ॥

‘લક્ષ્મીનો નિવાસ છે’ એ રીતે લોકમાં કમળને માટે પ્રસિદ્ધિ છે તેમ જ તે કમળને શોધીને આવનાર રોક ભરનારો પણ ઘણા હોય છે, તે છતાં પણ સુર-નારાયણ જેવા રાત્રી પોતાના હાથ (કિરણો) લાંબાવીને કાંઈક માગે છે ત્યારે ‘હું શું આપું!’ એમ કહીને ભણે કમળાએ પોતાનું મુખ સંકાચી લીધું ન હોય એમ લાગે છે. ૨૩૨

લક્ષ્મીઃ શ્વયં નિવસતિ ત્વયિ લોકભાગી મિત્રેણ
વાપિ વિદિતોઽસ્તિ દટ્ટોઽનુરાગઃ । વન્દ્યૈવ ગાયતિ

ગુણાંસ્તથ યજ્ઞરીતઃ કઃ પુણ્દરીક તવં સામ્યમુરિકરોતિ

હે કમળ ! લોકનું રક્ષણ કરનાર સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી તારે વિશે નિવાસ કરે છે. સ્વયંનો તારે વિષે ખૂબ જ દડ રનેડ છે, તે બાબત પણ બાણીતી છે. ચંચળ ભરનાર પણ ભાટ-ચારણની જેમ તારા શુભોને ગાય છે, તો પછી તારા શુભાની સાથે કાણુ સરખામણી કરી શકે ? ૨૩૩

અયિ લલ્લદરબિન્દ સ્યન્દમાનં મરન્દં તવ કિમપિ
લિહ્તો મન્જુ ગુજન્તુ મુદ્ધાઃ । વિશિ વિશિ નિરપેક્ષસ્તા-
વકીન વિશુદ્ધવર્ણપરિમલમયમન્વો ધાન્ધવો ગન્ધવાહઃ ॥

વિકાસ પ્રાપ્તેલા હે કમળ ! તારા બહાર વધી જતા મધુર રસને પોતાની છન્ડા પ્રમાણે ચાટનારા ભરનારો બધે ગુંબરવ કરતા રહે; પરંતુ કાંઈ પણ બાબતની સુગંધને ફેલાવનાર તારો નિકટનો મિત્ર તો જુદો જ છે અને તે પવન છે. ૨૩૪

સમુત્પત્તિઃ સ્વચ્છે સરસિ હરિહસ્તે નિવસનં

નિવાસઃ પદ્માયાઃ સુરહૃદયહારી પરિમલઃ ।

શુભેતેરત્યૈરવિ ચ લલિતસ્યામ્બુજ તવ

દ્વિજોત્તમે હંસે યદિ રતિરતીવોન્નતિરિયમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

તારી ઉત્પત્તિ સ્વચ્છ સરોવરની અંદર થયેલી છે. તારો નિવાસ ભગવાન વિષ્ણુના હાથમાં છે. તું પોતે લક્ષ્મીના નિવાસરૂપે છે. તારી સુગંધ દેવાનાય હૃદયને ઢરિ લે તેવી છે. એવી રીતના બીજ અનેક શુભોધા સુદર એવા તારા નામની પ્રસિદ્ધિ છે. હવે જો સર્વ પક્ષોએમાં ઉત્તમ એવા હંસને વિષે તારો પ્રેમ થાય, તો એ તારી વિશેષે કરીને ઉન્નતિ છે. ૨૩૫

નાલસ્ય પ્રસરો જલેઽપાપ કૃતાવાસસ્ય કોરો રુચિ-

રંદન્દે કર્કશતા મુલેઽતિમૃદુતા મિત્રે મહાન્નમ્રથઃ ।

આમૂલં ગુણસંમહવ્યસનિવા દ્વિપશ્ચ દોષાકરે

યસ્યૈવા સ્થિતિરમ્બુજસ્ય વસતિશુકૈવ તત્ર શ્રિયઃ ॥

જેના કમળના નાળનો ફેલાવો છેક પાણીની અંદર સુધી ગયેલો છે; જેના કાશમાં લક્ષ્મીનો નિવાસ હોવાને લીધે ઘણી જ સુંદરતા છે; દંડની અંદર કંઈશતા છે અને મુખમાં ખૂબ જ કામળતા છે. વળી જેણે સ્વયં વિશે મોટો આશ્રય રાખેલો છે. મળના ભાગ સુધી સર્વ શુભોનો સંગ્રહ કરવાની ટેવ પાડી છે; એટલું જ નહીં, પરંતુ દોષાકર (ચંદ્ર)ને વિષે દેવ પણ છે; એ રીતે જે કમળની સ્થિતિ આટલી સારી હોય ત્યાં લક્ષ્મીનો નિવાસ હોય, તે યોગ્ય જ છે. ૨૩૬

નીરાત્રિમંલતો જનિમંધુરતા વામામુલ્લસર્પિની

વાસો યસ્ય હરેઃ કરે પરિમલો ગીર્વાણચૈતોહરઃ ।

સર્વસ્વં તદ્દહો મહાકવિગિરાં કામસ્ય વાન્મોહ

ત્વં ચેત્પ્રીતિમુરિકરોપિ મધુપે કિં ત્વાં પ્રતિ જૂમહે ॥

હે કમળ ! નિર્મળ જળમાંથી તારો જન્મ થયેલો છે. તારી મધુરતા સુંદર સ્ત્રીઓના મુખની સ્પર્ધા કરે તેમ છે. તારો વાસ ભગવાન વિષ્ણુના હાથમાં છે. તારી સુગંધ દેવાના ચિત્તને ઢરી લે તેવી છે. તે રીતે મોટા કવિઓની વાણીઓમાં જે કાંઈ સારસર્વસ્વ હોય, તે બધું તારામાં છે, તોપણ તું ભરનારને વિષે પ્રેમ રાખે છે, તો તે માટે અમારે તને શું કહેવાનું હોય ? ૨૩૭

एकस्मिन्ननिरावयोः समजनि स्वच्छे सरोवाराणि

ભ્રાતઃ કાચિદિદૈવ કાનિચિદ્દાન્યપ વ્યતીતાનિ નૌ ।

લઙ્ક્યં તામરસં ત્વયા મૃગદશાં લીલાવતંસાસ્પદં

શૈબાલં વિલુઠામિ પામરવૃષ્ટાદાહતે પાથસિ ॥

(શેવાળ કમળને જણાવે છે કે,) હે ભાઈ કમળ ! સરોવરના સ્વચ્છ જળમાં આપણે બંનેનો સાથે જન્મ થયો. આપણા બંનેના કેટલાક દિવસો તો અહીં સાથે જ પસાર થયા; પરંતુ તે મૃગનેત્રી સુંદરોઓના લીલા-અલંકારનું સ્થાન મેળવ્યું અને હું માર્ગે પર પામર સ્ત્રીઓના પગની લાત ખાઈ રહી છું. ૨૩૮

वैमुख्यं मृगलाञ्छनस्य मनसो निर्माति मे न व्यथां
नो दूये चिरलालिता मधुलिङ्गः सर्पन्ति यन्त्रान्तिकम् ।

જત્પન્તીવ દુરક્ષારાણિ મધુપત્રેણીરવચ્છદ્વાના

યત્કાદમ્ય કુમુદતી હસતિ માં તન્મે મનસ્તામ્યતિ ॥

(કમળ કદંબના ફૂલને જણાવે છે કે,) ‘હે કદંબ-ના ફૂલ ! મૃગના ચિહ્નવાળો ચંદ્ર મારી તરફ વિશુખ

વિષાગે ત્વયિ ભ્રમ કઃ સમમવનન્દાદર-
ચન્દને કઃ ક્ષોભં કલ્યાંચકાર ન કૃતી કૃતિં વસાને
ત્વયિ । ધતૂરમૃદ્યાલુતાં ત્વયિ ગતે તત્યાજ કઃ
કેતકીં સ્વાતન્ન્યાજહિહિ ત્વમીશ્વર ગુણાંલોકોઽસ્તિ
તદ્માહકઃ ॥૪૥॥

‘હે ઈશ્વર, મહાદેવ ! તમે શરીર પર ભરખ ધારણ
કરો છો, તેથી કયા ખીજ દેવને ચંદન માટે ઓછો
આદર ભગ્યો ? તમે શરીર પર હાથીનું ચામડું પહેરો
છો, તેથી કોણે રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યું નહિ ? તમે ધતૂરાના
ફૂલ વિશે સ્પૃહા બતાવી, તેથી કોણે કેવડાનો ત્યાગ
કર્યો ? તમે તમારી સ્વતંત્ર છત્રછાંયી ગુણોનો ત્યાગ
કરના રહો; પરંતુ તેને પ્રલય કરનારા લોકો છે. ૪
ત્વં ચેત્સંચરસે ઘૃપેણ લઘુતા કા નામ વિદ્યન્તિનાં
વ્યાલૈઃ કાશ્ચનકુણ્ડલાનિ કુરુપે દ્વાનિર્ન દેન્નઃ પુનઃ ।
મૂર્ખાં ચૈદ્વદસે જઙ્ઘાંશુમયશઃ કિં નામ લોકત્રયી
દીપર્યામ્બુજાન્ધવસ્ય જગતામીશોઽસ્તિ કિં બ્રમહે ॥૫॥
હે મહાદેવ ! તમે પોતે પોઠિયા પર સવારી કરીને
ફરો છો, તેથી દિશાઓના રક્ષક હાથીઓને હલકાપણું
ધારાનું નથી. તમે કાંચનનાં કુડોલોને બદલે સંપોને
ધારણ કરો છો, તેથી કાંઈ સોનાની હાંતિ થઈ નથી.
તમે મસ્તક પર જડ કિરણવાળા ચંદને ધારણ કરો
છો, તેથી કમળના મિત્ર અને ત્રણ લોકના દીપક-ચૂર્ણનું
શું લૂંટાઈ ગયું ? તમે પોતે સર્વ લોકોના ઈશ્વર છો
એટલે અને તમને શું કહીએ ? ૫

છેતિસ બ્રહ્મશિરો યદિ પ્રથયસિ પ્રેતેષુ સત્યં યદિ
શ્વીરઃ ક્રીઢસિ માણમિપદિ રતિ ધત્સે શ્મશાને યદિ ।
સૃષ્ટ્વા સંહરસિ પ્રજા યદિ તથાપ્યાધાય મક્ત્યા મનઃ
કં સેવે કરવાણિ કિં ત્રિજગતી શૂન્યા ત્વમેવેશ્વરઃ ॥૬॥

એકે તમે બ્રહ્માનું માથું ઊઠાવી દીધું છે, જૂતપ્રેત
સાથે તમે મિત્રતા રાખી છો, બ્રાહ્મી વગેરે આત્માઓના
સાથે ઉન્મત્તની જેમ તમે નાચ કરો છો, સ્મશાન
વિષે તમે પ્રેમ ધરાવો છો, પ્રજાનું સર્જન કરીને, તેનો
સંહાર કરો છો (એ રીતે તમારામાં બધા દોષો છે);
તોપણ ભક્તિ સહિત મારા મનને બેઠી દઈને હું-કાની
સેવા કરું અને હું શું કરું; કારણ કે તમે જ એકલા
મહાદેવ છો એટલે તમારા વિના ત્રણેય જગત શૂન્ય
બાજો છે. ૬

પરશુરામ

ત્વં લામદમ્ય જનનીવધપાતકેન સંદૂષિતઃ ક્રતુ-
વિદ્વાં પુરિ નામવિખ્યઃ । ગીર્વાણવન્ધ્ય ચરણસ્તવ ચન્દ્ર-

મોહિરાચાર્યકં સ ભગવાન્યદિ નાકરિવ્યત્ ॥ ૭ ॥

હે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ ! તમે પોતાની માતા-
ની હત્યા કરવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા પાતક વડે દૂષિત
ન થયા હોત તો ઋષિમંડળીમાં અમણી કેમ ન થાત
અને એ કલક જે તમારામાં ન હોત તો દેવો જેનાં
ચરણોને વંદે છે એના ભગવાન મહાદેવ તમને આચાર્ય
કેમ ન કરત ? ૭

રામચંદ્ર

સદ્બ્રામાદ્વળમાગતે દશમુલે સૌમિત્રિણા વિભિન્તે
સુમીવેણ વિવર્તિતં હનુમતા વ્યાલોલમાલોકિતમ્ ।

શ્રીરામેણ પરંતુ પીનપુલકસ્ફૂર્જતકપોલશ્રિયા

સાન્નાગ્નન્દરસાલસા નિદધિરે વાળાસને દૃષ્ટયઃ ॥૮॥

જ્યારે દશમુખ-રાવણ સંત્રામને આંત્રણે આવી
પહોંચ્યો, ત્યારે લકષ્મણે તેની સામે આશ્ચર્યથી જોયું,
સુધોવે પાછુ વળીને જોયું તેમ જ હનુમાને ચંચળતાથી
જોયું; પરંતુ જેના બંને ગાલ પર પરસેવાનાં મોટાં
મિંદુ શોભી રહ્યાં છે એવા શ્રીરામચંદ્રે આનંદને કારણે
ભીની અને મંદ બનેલી દૃષ્ટિએ પોતાના ધનુષ્ય પર
રાખી લીધી. ૮

સીતા

વનાન્તે खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता

भुजप्रान्तं मर्तुर्भजति मयहर्तुः सपदि या ।

अहो सेयं सीता दशवदननीता हलरदैः

परीता रक्षोभिः अयति विशशा कामवि दशाम् ॥ ९ ॥

જે સીતા વનમાં ખેલતી વખતે સસલાના બચ્ચાને
જોઈને અત્યંત વિસ્મય પામતી હતી અને તરત જ
પોતાના બળતે ડરનાર સ્વામીની બગલમાં ભરાઈ જતી
હતી, અને ! તે જ સીતાને જ્યારે રાવણ ડરાને લઈ
ગયો ત્યારે હળ જેવા હાંપા દાંતવાળા રાક્ષસોથી
ઘેરાયેલી અને પરવશ બનેલી તે કેવી વિચિત્ર દશાને
પામી હશે ? ૯

ઈન્દ્ર

जम्भारिरेव जानाति रम्भासंयोगविभ्रमम् ।

षटीचेटीविटः किंस्वियजानात्यमरकामिनीम् ॥ १० ॥

જંભારુરનો શત્રુ ઈન્દ્ર જ રંભા અપ્સરાના મંથેરના
વિલાસ બહુતો હોય છે. ઘણે ભરનારી દાંતોના ઢીંગડો
પતિ અપ્સરાના સુખને શી રીતે બળે ? ૧૦

રમર

पुरो गीर्वाणानां निजमुजबलहोपुरुषिका

महो फारं फारं पुरामदि शरं संमुखयतः ।

સ્મરસ્ય સ્વર્ગાલનયનશુભમાલાર્ચનપદં

વપુઃ સઘો મ્હાનલભસિતજાલાસ્પદમભૂત ॥૧૧॥

દેવાની આગળ કામદેવ પોતાના શુભળગના પરા-
ક્રમેને વિશેષે કરીને વખાણતો હતો, અને તે જ જગ્યાએ
મહાદેવની સામે યાજ્ઞ ચડાવીને જીભે રહી હતો ત્યારે
તેનું શરીર સ્વર્ગની અપ્સરાઓનાં નેત્રોને માટે શુદ્ધ
માળાની જેમ પૂજવા લાયક હતું; તે જ શરીર
મહાદેવના કપાળમા રહેલ અમિથી લક્ષમના દગલારૂપે
બની ગયું. ૧૧

આકાશ

યઃ પીયૂષસહોદરૈઃ ક્ષપયતિ ડયોત્કાજલૈઃ સર્વતો
યશ્ચ ત્વામધિકાધિકં જ્વલયતિ પ્રોદામતાપૈઃ કરૈઃ ।
પ્રાતઃસ્વૈર્મ સયોરપિ સ્થિતિમિદ્ધ વ્યાતન્વતો વિક્રિયા
નિર્મુક્તસ્ય મહત્ત્વમેતદસમં દૂરેડધિરૂઠં તવ ॥૧૨॥

હે લાઈ આકાશ ! ચંદ્ર પોતાના અમૃત સમાન
કિરણોનાં જળથી તને ચારે બાજુ સ્નાન કરાવે છે અને
સૂર્ય પોતાનાં અત્યંત પ્રખર એવાં કિરણોથી તને
વિશેષે કરીને બાળી મૂકે છે; છતાં પણ તું એ ચંદ્ર
અને સૂર્યની સ્થિતિનો આ જગતમા વિસ્તાર કરે
છે; તેને કારણે સર્વ વિકાસોથી યુક્ત તારી મહત્તા એ
બંને કરતાં વિશેષ બનીને ક્યાં દૂર સુધી આગળ
વધે છે. ૧૨

પૃથ્વી

વિશ્વાસ્ય મધુરવચ્નૈઃ સાધૂન્યે વશ્ચયન્તિ નમ્રતમાઃ ।
તાનપિ વધાસિ માતઃ કાઠયપિ યાતસ્તથાપિ ચ વિવેકઃ
હે કશ્યપની પુત્રી પૃથ્વી ! જે લોકો અત્યંત નમ્ર
બનીને મધુર વચનોથી સાધુઓને છેતરી રહ્યા હોય
છે, તે કુદ લોકોને પણ તું ધારણ કરે છે, તેથી તારી
(રહોસથી) વિવેક પણ ચાલ્યો ગયો છે. ૧૩

પાણી

શૈત્યં નામ ગુણસ્તવૈથ સહજઃ સ્વામાવિકી સ્વચ્છતા
કિં જૂમઃ શુચિતાં મવન્તિ શુચયઃ સ્પર્શન યત્યાપરે ।
કિં વાતઃપરમુચ્યતે સ્તુતિપદં યજ્ઞોવનં દેહિનાં
સ્વંચેત્રીચપથેન ગચ્છસિ પયઃ કસ્યાં નિરોદું ક્ષમઃ ૧૪
હે જળ ! શીતળતા એ તો તારો સ્વાભાવિક ગુણ
છે તેમ જ તારામાં સ્વચ્છતા પણ સ્વભાવિક છે.
બીજા પવિત્ર પદાર્થો પણ તારા સ્પર્શથી પવિત્ર બને
છે, એ બાળકમાં અને શું કહીએ ? તેથી વિશેષ તો
અમે એટલું જ જણાવીએ છીએ કે, તું તો દેહધારી-

ઓતું જીવન છે, માટે સ્તુતિને ચોડ્ય છે. આમ છતાં
તું પણ જે નીચે માર્ગે બળ છે, તો તને શેકવાને
કાષ્ઠ શક્તિમાન થશે ? ૧૪

અર્જુન ત્વજમયાત્મજમૃતત્ત્વં દર્શ્યં વ્રહ્માણ્ડમણ્ડાત્પુન-
ર્વિશ્વથાવરજંગમં તદિતરત્વમ્મૂલમિત્યં પયઃ ।

ધિક્ત્વાં ચીરં ઇવ પ્રયાસિ નિમૃતં નિર્ગત્ય જાલાન્તરૈ-
ર્વધ્યન્તે વિવશાસ્ત્વેકશરણાસ્વામાશિતાઃ જન્તવઃ ॥૧૫

હે જળ ! કમળ તમારામાંથી થયું છે. કમળમાંથી
જ્ઞાતા થયા છે, તે જ્ઞાતાથી આ જ્ઞાતાં થયેલું છે અને
તે જ્ઞાતાંમાંથી આ જડ અને ચેતનથી ભરેલું વિશ્વ
થયેલું છે; તેમાંથી બીજું બધું થયું છે, એ રીતે બધા
તારા મૂળમાંથી થયેલા છે; પરંતુ તને ધિક્કાર છે,
કારણ કે એક જળમાંથી બીજા જળમાં થઈને ચોરની
જેમ મનાઈને તું ગતિ કરે છે; પરંતુ તારે શરણે
આવેલાં પ્રાણીઓ તારો આશ્રય લેવાને કારણે વિવશ
થઈને બંધાઈ બળ છે. ૧૫

પવન

સન્ના નાવિકધોરણી નિપતિતા મધ્યેજલં ક્ષેપણી
પન્થાઃ પર્વતદુર્ગમો ઘનઘનચ્છન્નશ્ચ તારાપયઃ ।

હંહો મારુત દુસ્તરો જલનિધિઃ શીર્ણો ચ નૌઃ સાંપ્રતં
મધ્યે મજ્ઞય વા તદં ગમય વા હસ્તે તવાસ્તે દ્વયમ્ ॥

હે બાઈ પવન ! સુકાન પકડીને નાવિકને બેસવાનું
જે સ્થાન છે, તે રૂબી રહ્યું છે. હલેમ જળની અંદર
પડી ગયું છે જળનો માર્ગ પર્વત(પહાડો)ને કારણે
દુર્ગમ છે. આકાશ-તારાઓનો માર્ગ ઘેરા વાદળોથી
ઘેરાયો છે. આ સમુદ્ર તરી જવો અથવા છે અને હમણાં
જ અમારી નાવરી તૂટવા લાગી છે; માટે હવે તો હમણાં
કે કિનારે પહોંચાએ એ બંને બાળત તારે હાથ છે. ૧૬

મૃગવૃક્ષકા

જલભ્રમોત્પત્તિકૃતો ગુણૌધાન્નકાશયન્ત્યાં મૃગ-
કૃત્તિકાયામ્ । જલાશયધ્વાન્તિરભૂમ્મર્મયા મમૂતસંતાપ-
કરી પિપાસા ॥ ૧૭ ॥

પાણીના જમને પેદા કરનારા એવા શુભ્ર-
(આગાસી)ના સમુદાયને પ્રગટ કરવાને કારણે જે
મૃગવૃક્ષ (અંકુશવાળું જળ) પેદા થઈ છે, તેને જમને
દીધે જળાશય માની લેતાં મારી આ તરસ પેદા થઈ
છે કે જે બને થયો સંતાપ ઉપજાવે છે. ૧૭

સેધક

અમિદાદે ન મે દુરંતં છેદે ન નિષેપે ન વા ।
ચત્તદેવ મહદુરંતં મુક્તયા સદા તોલનમ્ ॥ ૧૮ ॥

અગ્નિમાં બળવાનું, છેદવા-કપાવાનું કે કસોટીના પથ્થર પર ધસાવાનું અને ખાસ દુઃખ લાગતું નથી; પણ મારું મોટું દુઃખ એ છે કે મને (તુચ્છ એવી) ચણીની સાથે તોલવામાં આવે છે. ૧૮

ન વૈ તાઢનાત્તાપનાદ્વદ્વિમધ્યે ન વૈ વિક્રયાત્ક્રિદ્ય માનોઽહમસ્મિ। સુવર્ણસ્ય મે મુલ્યદુઃખં તદેકં યતો માં જના ગુજ્ઞયા તોલયન્તિ ॥ ૧૯ ॥

મારા પર ધણના ધા મારવાથી, અને અગ્નિની અંદર નાખીને બાળવાથી કે પછી વેચવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો કષેય થતો નથી; પરંતુ મને (સોનાને) મુખ્ય દુઃખ થાય છે, તે એ છે કે માણસો મને ચણીની સાથે તોલી રહ્યા છે. ૧૯

મોતી

અત્યન્તેનાવિરહેન સુરુત્તેનાતિચારુણા ।

અન્તર્મિત્રેન સંપ્રાપ્ત મૌલિકેન નિવચનમ્ ॥૨૦॥

મોતી ખૂબ સ્વચ્છ, ચિત્તાકર્ષક, ગોળ અને રમણીય હોવા છતાં તે અંદરથી ભેદાવાને લીધે તેને (દોરામાં પરીવવાનું) બંધન પ્રાપ્ત થયું. ૨૦

હૃદયે છુર સંચયે ગુણાનાં યદિ રે વાન્ઙલસિ નાસિકે નિવાસમ્ । ઇતિ મૌલિકે તે વદ્વામિ નૂનં ગુણદીનો નહિ નાસિકે વિભાતિ ॥ ૨૧ ॥

હે મોતી ! 'ને તારે સુંદરીના નાક પર નિવાસ કરવા હોય તો તું હૃદયમાં ગુણ (દોરા)નો સંગ્રહ કર,' એમ હું તને કહું છું; કારણ કે ને તું ગુણ (દોરા) વિનાનું હશે, તો તું નાક પર શોભીશ નહિ. ૨૧

રક્ષાકરે પરિહૃતા વસતિઃ કિમન્યદક્ષીકૃતઃ કઠિનં વેધનદુઃસ્વભારઃ । વક્ષોજકુન્મપરિરમ્મણોલુપેન કિં કિં ન તેન વિહિતં યત મૌલિકેન ॥ ૨૨ ॥

ને મોતી રત્નાકર-સમુદયમાં રહેતું હવું, તે નિવાસ-સ્થાન તેણે છોડી દીધું; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની અંદર હિંદ્ર પાડવાને માટે ધણું જ કંઠશુ દુઃખ વેડી લીધું; એ રીતે તેણે સુંદરીના સ્તનરૂપી કુંભની સાથે આલિંગન પામવાના લોભથી શું શું વેકલું નથી ? ૨૨ સોની

દે દેમકાર પરદુઃસ્વચિત્તમૂઢ કિં માં મહુઃ શ્વિપસિ વારશતાનિ વદ્મોઃ । સંદીપ્યતે મયિ સુવર્ણ ગુણાવિરેકો લાભઃ પરં તવ મુલે ચલુ મસમપાતઃ ॥

ખીખના દુઃખનો વિચાર કરવામાં મૂઢ એવા હે મોનો ! તું મને વારંવાર સેકડો વખત અગ્નિમાં શા

માટે નાખે છે ? એથી મારો મુવર્ણનો ગુણ (સુંદર વર્ણ) તો દેદીપ્તમાન બનીને વધી રહ્યો છે, પણ તને તો તારા મુખ પર રાખોડી પડવારૂપી જ લાલ થાય છે. ૨૩

હાર

મુક્તાહાર ગુણીભૂષ નોપસર્પ્યઃ સ્તનસ્ત્વયા ।

વિમવે યસ્ય કાઠિન્યં વ્યર્થં તદુપસર્પણમ્ ॥૨૪॥

હે મોતીના હાર ! તું ભેવડો બનીને સ્તન પર રહે છે, તે રહેવા જેવું નથી, કારણ કે ને (સ્તન) વૈલખ વધતા કઠિન બને તેની પાસે જરૂર નકામું છે. ૨૪

ગુણવતસ્તવ હાર ન યુજ્યતે પરકલત્રકુષ્ણે વિલુપ્તનમ્ । સ્પૃશ્તિ શીતકરો જઘનસ્થલીમુષ્ણિતમ- સ્તિ તદેવકલંકિનઃ ॥

હે હાર ! તું ગુણ (સુત્ર)વાળો છે, તેથી ખીખગોની સ્ત્રીઓનાં સ્તનો પર આળોટે છે, તે તારે માટે મોત્ય નથી. શીતળ કિરણવાળો અંદર સ્ત્રીઓના જઘન ભાગને આડે છે, તે તેને ઘટે છે; કારણ કે તે પોતે કલંકવાળો છે. ૨૫

સદ્વૃષ્ણસદ્ગુણવિષ્ણમહાર્હકાન્તે કાન્તાવનસ્ત- નતટાશ્ચિત્તચારુર્વે । આઃ પામરીકઠિનકણ્ઠવિલમ્- મહ્નો હા હાર હારિતમહો ભવતા ગુણિત્વમ્ ॥૨૬॥

સારો વૃષ (ગોળાકાર, વર્તન) અને સારો ગુણ (દારી, ગુણ)ને લીધે ને ધણો કિંમતી છે અને ને વિચિત્ર કાંતિથી શોભે છે તેમ જ જેની સુંદર મૂર્તિ સુંદરી સ્ત્રીના ભારે સ્તનપ્રદેશ પર રહેવાથી શોભે છે એવા હે હાર ! પામર સ્ત્રીના કંઠશુ કંઠમાં લાગીને તું વૃદી બળ છે અને તેને કારણે તારામાં ને ગુણવાનપણું (સુત્ર સહિતપણું) છે તે પશુ હરાઈ બળ છે, એ બેદની વાત છે. ૨૬

દીર્ઘોઽસિ ચેક્ષ્ણકસૂત્રનિવેશનાય મુક્તાફલાપ્તિ- કિમતો ભવતો વિપાદઃ । યત્પશ્ચવાળજયમદ્ગલદ્દેમ- કુન્મકુન્મસ્તનીસ્તનવટે ભવિતાનુપ્રદઃ ॥૨૭॥

હે મોતીના સમૃદ્ધ ! સોનાના સૂત્રને પરીવવાને માટે તારા અંગને છેદવામાં આવ્યું, તેથી તને શાનો વિલાસ થાય છે ? કારણ કે પાંચ બાણવાળા કામદેવને બધા આપવામાં મંત્રણ બનેલ તેમ જ સોનાના ધડા જેવા સુંદર લાગના સ્તનરૂપી કુંભને ધારણ કરનારી સ્ત્રીના સ્તન પ્રદેશ પર તારો તો સુંદર સંગ થવાનો છે. ૨૭

અન્યેઽપ સન્તિ કવિ નો ગુણિનો જગત્તાં હાર ત્વમેવ ગુણિનામુપરિ સ્થિતોઽસિ । ણીદશા-

મુરસિ નિત્યમવરિયતસ્ય સદ્વૃત્તતા ચ શુચિતા ચ ન
સ્વચ્છિતા ચત્ ॥૨૮॥

હે હાર ! આ જન્મમાં ખીલ પણ કેટલા ગણી-
જનો નથી, પરંતુ તું પોતે જ સર્વ શુભધાનોમાં મુખ્ય
બનીને બેઠેલો છે; કારણ કે હરણ સરખાં નેત્રવાળી
સુંદર સ્ત્રીઓની છાતી પર તું કાયમ રહે છે તોપણ
તારાં સદ્વર્તન (ગોળાકારપણું) અને પવિત્રતા-
શુભતા અડિત થયા નથી. ૨૮

યેનાકારિ મહિષ્તામચિરલં કળેષુ લીલ્યયિતં
યેન પ્રાપિ સરોજસુન્દરદશાં તુલ્લસ્તાનાલિન્નમ્ ।
જાતં યેન ગજેન્દ્રગણ્ડપુલિને સાધારણં ગુજ્જયા
મુક્તાવામ વદેવ પામરપુરે નાવાપ કાં કાં વશમ્ ॥

જેણે રાખ્યોના કંઈપ્રદેશો પર વારંવાર ચંચળ
લીલા કરી છે, જેને કમળ જેવાં સુંદર નયનોવાળી
સુંદર સ્ત્રીઓના કીંચા સ્તનનાં આસિંગ મળેલાં છે
અને જેણે ગજરાજના મંડચળમાં જન્મ લીધો છે,
તે મોતીઓના હારની પામર જનોની નમ્રીમાં ચણી ડી-
ની જેમ શી શી માઠી દશા નથી થઈ? ૨૯

કાંચપી

શ્રીમતા કથય કલ્પક પૂર્વ કાનિ કાનિ મુઠતાનિ
કૃતાનિ । જન્મ યાપયસિ યેન સમસ્તં હારદ્વચ્છદયે
હરિણાદ્યાઃ ॥૩૦॥

હે કાંચપી ! તે પહેલાં કયા કયા પ્રવચનો કયાં
છે તે કહે; કારણ કે હરિણના નેત્ર સમાન સુંદર નેત્રને
ધારણ કરનારી સુંદરીના મુક્તાદાગ્ધી બનોહર સ્તન-
પ્રદેશ પર તું આખો જન્મ પસાર કરે છે. ૩૦

કુંડલ

પત્યૃવં પવનામિદાલસલિલૃશ્રીર્ણં તપો દુન્કર
મસ્યેત્તફલમીદૃશં પવિર્ણતં ચજ્ઞાતરૂપં વપુઃ ।
મુઘાપાઘ્નુકપોલતુન્નમનુરૂપે સદ્ગચ્છ રત્નોત્તમૈઃ
પ્રાપ્તં કુણ્ડલ વાન્દ્યસે કિમવરં યન્મૂઢ દોલાલસે ॥

હે કુંડન ! તે પહેલાં પવન, અગ્નિ, સૂર્ય અને
પાણી વગેરેના આધાર લઈને અત્યંત દુધ્ધર, તપ કથું,
તેના જ દુર્ગત્તે આપું અત્યંત સુંદર શરીર તને મળેલું
છે તરુણ સ્ત્રીના ગોરા ગાલને સુંબળ આપવાનું મુખ
અને વિભવ રત્નો સાથેના સંગ જે બધું તને મળ્યું
છે, હવે હે મૂઢ ! તારે ખીલું શું નેત્રએ કે જેથી તું
સંગત બનીને ડાલે છે ! ૩૧

નાકત્વં ભૂષણ

હારસ્યાતિદુરાપમસ્તિ મુવને હે નાસિકાભૂષણ
ત્વત્સોમાગ્યમિતિ પ્રતીતિં વનિતાવક્રેન્દુકાન્તિપ્રદ ।

યત્કાન્તાતનુસંગમાય સહતે સોઽન્તરિવિભેદવ્યયાં
સા નાસા પુટ્તભેદનાદપિ ભવત્સદ્ગં યતો વાન્દ્યલતિ ॥

ઓના મુખરૂપી ચંદ્રને કાંતિ આપનાર એવા હે
નાકના ભૂષણ ! તને જે સોભાજ્ય મળેલું છે તે હારને
પ્રાપ્ત થઈશકે એમ નથી, એમ અમને લાગે છે. સુંદર
સ્ત્રીના સમાગમ થાય એટલા માટે હારમાં પરાવેલાં
મોતીઓ અને પીડા ભોગવીને વીંધાય છે, બ્યારે સુંદર
સ્ત્રી અને પોતાનું નાક વીંધાવીને તારા સંગને ધમકે છે.
૩૨

ગુણાનામજ્ઞાનાદનુભવતુ તાયત્યતિપદં

મુદુર્વાહુચ્છેદવ્યતિકરમતૌ સ્વર્ણચલયઃ ।

અપિ જ્ઞાતે તત્ત્વે તથ ગુણસમુદ્રસ્ય પુરતઃ ।

સર્મ ગુણાગુણસ્તુલનમતિલજ્ઞાકરમિવમ્ ॥૩૩॥

શુભેને નંદિ ભણવાને લીધે આ સેનાતું વલય
(કડું) ઘડીસર સુંદરીના હાથથી બુદ્ધ પડવાનું સંકેત
ભોગવતું હોય, તો ભલે ભોગવે; પરંતુ એક વખત
તારી સાચી બાળત ભણી લીધા પછી, તો તું કે જે
શુભનો સમુદ્ર છે, તેને સ્થોહરીઓના સમૂહ સાથે તોલવું
પડશે, એ પણ તારે માટે અત્યંત શરમજનક ગણાશે. ૩૩

રંગ

હે રજ હેમતુલયા તુલિતાઽસિ નિત્યં

માનં જહીહિ કિમુ પશ્યસિ નો વિશેષમ્ ।

સ્વર્ણ સરત્રપદિતં ત્વપશેચરેપુ

ત્વં પાપ પામરવધૂષણેષુ સ્ત્રીનઃ ॥૩૪॥

હે ચાંદીના આગર ! તને સેતું તોવનાનાં ત્રાજવાથી
તોલવામાં આવ્યું, તેથી જો તને અભિમાન પેદા
થતું હોય તો તું છોડી દે; કારણ કે રત્નો જડવામાં
આવ્યાં છે એવું આ સેતું તો રાગગોના મસ્તક પર
યડે છે અને હે પાપી ! તું તો પામર સ્ત્રીઓનાં સર-
લોમાં ઢંકાયેલું રહે છે. એટલે તારામાં અને મોનામાં
ફેર છે. ૩૪

વીણાદ

યદેત્તકામિન્યાઃ મુરતવિરતૌ પડ્વઠવા
કરેણનીતસ્ત્વં વસસિ મહ હારેણ મુગ્ધા ।

મુદુઃ હવેન્નાતં કુલકલશપીઠોત્તરિ લુઢ-

જયે. વીણાદ્વદ પ્રકટવ કલં કસ્ય તત્ત્વઃ ॥૩૫॥

હે વીણાના દંડ ! સુસ્તકોડા પછી આશમ કરતી
વખતે કામિની સ્ત્રીના નવપક્ષપ જેવા ચુલાળી હાથ વડે
ધારણુ કરાઈને તું કિંમતી મુકાદારની સાથે નિવાસ
કરે છે. હવે એના સ્તનરૂપી કલશની પીઠ પર નાચ
કરતો એવો તું વારંવાર ગીત ગાઈને ઢાઈક અલોકિક
તપના ફલને પ્રગટ કરે. ૩૫

મુરલી

માપવસ્ય મુરલી મુલ્લમા રાગમાવહતુ કિંતુ
વચસ્યે । વંશજાહમિતિ માસ્તુ સગર્વા યા વિમર્શિ
વદ્મહો વિવરાણિ ॥ ૩૬ ॥

હે સખી મુરલી ! માધવના શ્રુખ પર લાગીને સુંદર
રાગ પ્રગટ કરવો હોય, તો તું ભલે પ્રગટ કર; ‘પરંતુ
હું સારા વંશ(વાસ)માંથી પેદા થઈ છું’ એ રીતનો
ભે તું ખર્ચ રાખતી હોય તો રાખીશ નહિ, કારણ કે
તું તારા શરીરની અંદર ધણું જિદ્ધ ધારણુ કરે છે.

પરિપીઢ્ય કરદ્વયેન ગાંઠે પરપુંસા પરિચુમ્મિતા-
નનાપિ । મુરલી મહનીયવંશજાતા મહુરાક્ષન્દમમન્વ-
માતનોત્તિ ॥ ૩૭ ॥

બે હાથના દબાણથી ખૂબ જ પીસ પમાડીને જેના
મુખપર સુંબન પરપુરવે કરેલું છે એવી આ મુરલી
ધણુ ઉચ્ચ વંશ (વાસ) આ પેદા થઈ હોવાને કારણે
મેટીથી વારંવાર રંદન કરી રહી છે. ૩૭

વણુકર

ઘ્રાતર્મામ્યકુવિન્દ ફન્દલયતા વક્ષાણ્યમૂનિ ત્વયા
ગોળીવિધ્રમમાજનાતિ સુવદ્ન્યાત્મા કિમાચાયત્તે ।
કિં ત્વેર્કં રશિર્નં ચિરાદમિનવં વાસસ્તદાસુત્યતા
ચકોગ્દન્તિ કુચરચલત્કણમપિ ક્ષોણીમુર્જાં પદ્મભાઃ ॥

ગમકાના હે વણુકરઆઈ ! આ કામળા જેવાં ભારે
લાજનાં એવાં ધણું વચ્ચોને વણુવામાં તું તારી બાજને
શા માટે આટલી બધી કલેસ આપે છે ! હવે તું બહાં
સ્વયં વણુવાનું છોડી દઈને એક જ સુંદર અને નવીન
એવું વસ્ત્ર વણીને તૈવાર કર કે જેના રાભની શણગાર
પોતાના સ્તનપ્રદેશ પરથી ધડી માટે પથુ ત્યાગ કરે નહિ
કષ્ટધાર-નાવિક

દુર્ગા નદી શિશિલચ્ચવિહન્મિની નૌરમ્યુજતા
જંલમુષો વિપમઃ સમીરઃ । આરુદવાઞ્નજકુલુમ્વયુતોડ
ધ્વનીનસ્તલ્કર્ણધાર કુલ ચસ્તદર્શ કુલસ્ય ॥ ૩૯ ॥

હે કષ્ટધાર નાવિક ! આ નદી તરી બવાય એમ
નથી. આ નૌકા બંધન શિશિલ યનાથી રૂબતાની તૈવારી
કરે છે. ઉપર મેઘ ચડી આવ્યા છે. પવન ઊલટી ગતિએ
પાવ છે. મારા કુટુંબને સાથે લઈને ઘેરેલા એવો હું
સુસાદર છું; માટે તારા કુળની શોભા વધે તેવું કરને. ૩૮

**જીર્ણાં તરિઃ સરિદિવં ચ ગમીરનીરા નકાકુલા
વદતિ વાયુરતિપ્રચન્દઃ । તાર્યાઃ સ્ત્રિયક્ષ શિશવક્ષ
તથૈવ શુદ્ધાસ્તલ્કર્ણધારમુજયોર્વલમાશ્રયામઃ ॥ ૪૦ ॥**

આ હોડી જીર્ણ થયેલી છે, અત્યંત ઊંડાં પાણીથી
ભરેલી આ નદી મરોરથી ઘેરાયેલી છે, વાયુ અત્યંત
પ્રચંડ રીતે વાઈ રહ્યા છે અને સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધ-
જનો એ બધાને ઉઘારી લેવાનાં છે; માટે હે નાવિક !
તારી ભુમ્મઓના બળને અમે આશ્રય કરીએ છીએ.

તેલી

અસી તિલાસ્તૈલિક નૂનમેતાં લેહાદવસ્થાં ભવતો-
પનીતાઃ । દેવોડમન્વિવ્યવધનીપુ નૂનં તદા ન જાતે
કિમિવાકરિવ્યઃ ॥ ૪૧ ॥

હે તેલી ! સ્નેહ(તેલ)ને કીધે તેં આ તલને
પીલીને તેમની આવી કંદોડી અવસ્થા કરી નાખી;
પથુ બે તને એ તલને વિશે દેવ હોત, તો તો તેમની
તેં શી દશા કરી હોત, તે હું બાંધતો નથી. ૪૧

બાધ-શિકારી

एको विश्वसतां हरास्वपृथुषः प्राणानहं प्राणिना-
मित्वेवं परिचिन्त्य मा स्वमनसि व्याघानुतापं कृषाम
भूपानां भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु गृहाक्षयाः
माघ्नान्मरयो वसन्ति कति नो स्तुल्लस्यकक्षाः खलाः

હે ભાઈ શિકારી ! ‘હું એકલો જ છું વિનાનો
બનીને ગારી પર વિશ્વાસ રાખનારાં પ્રાણીઓનાં પ્રાણ
હરી રહ્યાં છું’, એમ વિચારીને તું તારા મતમાં બોલ
ચંતાપ કરતો નહિ; કારણ કે રામજોનાં ભવનોમાં
અને પવિત્ર સ્થળોમાં છૂપા દુષ્ટ આશપવાળા તારા
જેવા કેટલાએ ખલ માણસો સભજનોના શત્રુ બનીને
શું નથી વસી રહ્યા ? ૪૩

सर्वोद्दिगकरं मृगादनमयं संत्यज्य हा भित्त्वया
लोकस्थानुपकारिणं गिरिनदीतीराटवीनिर्वृतम् ।
अश्रन्तं वृणमेणश्वावमदपं व्याघ प्रतापं पृषा
देवो दुर्बलघातकोऽयमिति सा गाथा यथार्थीकृता ॥ ४३ ॥

હે શિકારી! સર્વને ઉદ્દેશ કરનારા, લોકોને અનુ-
પકારી એવા અને પર્વતની નદીઓના કિનારા પરનાં
જંગલોમાં ભરાઈ રહેલા પશુભક્ષી વાઘ-ચિંકડાને માર-
વાનું છોડી દઇને ફક્ત ધાસ ખાનાર હરણના બન્યાને
તે 'નકામું' મારી નાખ્યું. 'અરેખર' દેવ પશુ દુર્જાનો
જ ધાતક છે,' એ બાળીતી કહેવત તે સાચી કરી
ખતાવી છે. ૪૩

વિષમ'ત્રી-ગારુડી

મેકેત કળતા સરોપવરુપં ચત્રુષ્ણસર્પાંજને
શત્રુ કર્ણચ્ચેતુઃશિતભિયા હસ્તઃ સમુલાસિતઃ ।
વચ્ચાધોમુલ્લમક્ષિણી વિદ્યધતા નાગેભ તૂળીં સ્થિતં
તત્સર્વં વિષમન્ત્રિણો ભગવતઃ કસ્યાપિ લીલાવિતમ્ ॥

હાં હાં અવાજ કરતા દેડકાએ રોષને કારણે કઠોર
બનેલી એવી કથુંચપેટ (લપડાક) કૃષ્ણ સર્પના મુખ
પર મારના માટે નિર્લંચપણે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો;
પશુ જેનાં ચક્ષુ પૃથ્વી તરફ નીચે દબેલા છે, એવા તે
નાગે તેને કાઠ જ કથું નહિ; તે જ ખતાવી આપે
છે કે, કાઠ બસીકિક પ્રભાવવાળા વિષમ ત્રી બળુનાર
ગારુડીએ આ પ્રકારની રમત કરેલી છે. ૪૪

માળી

તોદૈરસૈરપિ ફળળયા મીમમાનોં નિદાયે
માલાકાર વ્યરચિ ભવતા યા સરોરસ્ય પુષ્ટિઃ ।
સા કિ શમ્યા જનયિતુમિદ્ પ્રાવૃષેળ્યેન વારાં
ધારાસાતાતપિ વિકિરતા વિશ્વતો વારિદેન ॥૪૫॥

ઉનાળામાં સૂર્ય અચક રીતે તથા ઢલે તેવા સમયે
હે માળી! તે દવા કરાને થોડા પાણી વડે પશુ આ
વૃક્ષનું જે સારી રીતે પોષણ કર્યું, તેનું પોષણ શું
મારે ખાણુ જલની ધારાને વરસાવતા ચોમાસાના મેઘ-
થી થઈ શકશે 'અર' કે? ૪૫

કાચરથ

વિપ્રેખ્યાઃ સાધુદાનં રિપુજનસુહૃદાં ચોપકારાન્કુરુ ત્વં
સૌજન્યં વન્યુર્વોં નિઝહિતમુચિતં સ્વામિકાર્યં યથાર્થમ્
શ્રોત્રે સે તપ્યમેતત્કથયતિ સવતં છેલની ભાગ્યશાલિ-
ન્નોચેન્દ્રેડિધિકારે મમ મુરસદશં લાયકાસં મ્હેદિ ॥

'હે ભાગ્યશાળી! બ્રાહ્મણને સારી રીતે દાન આપ;
શત્રુઓ અને મિત્રો બંને પર યોગ્ય રીતે ઉપકાર કર;
કુટુંબીઓ પર સુઝનનાનો ભાવ બનાવ; પોતાનું સિત

સારી રીતે કર. જેનું એમ નહિ કરે, તે બ્યારે
તારો અધિકાર આપ્યો જશે ત્યારે તારું મુખ મારા
મુખ જેવું કાળુમેશ થઈ જશે' એ રીતે લેખની
(કાચરથ-અમલદાર બનેલા) તને બંને કાન પર
સંભળાય, તે રીતે વારંવાર કરી રહી છે. ૪૬

કવિ

ક્લ્લંતં મોઃ કવિરસિ તાત્કમુ સલે ક્ષીણોડસ્યનાહારતો
ચિન્દેશં ગુણિનોડપિ દુર્ગતિરિયં દેશં ન મામેવ ચિત્ત્ ।
પાકાર્થી ક્ષુધિતો યદેવ વિદ્યે પાકાય બુદ્ધિ હતા
ચિન્દેષે નેન્દ્યનમમ્યુર્વે ન સલિલં નાત્રં ધરિત્રીતલે ॥૪૭॥

'ભાઈ! તમે કાણુ છે?' 'ભાઈ, હું કવિ છું.'
'મિત્ર! આટલા દુખના કેમ છે?' 'આવાનું નહિ
મળવાથી.' 'અરે! જ્યાં ગુણવાન જાને ખાવાનું
પણ ન મળે, તેવા આ દેશને ધિક્કાર છે.' 'ના,
ના, દેશને ધિક્કાર નહિ, ધિક્કાર તો મને આપવો
જોઈએ; કારણ કે બ્યારે હું બુદ્ધિયો થતાં ભોજન
બનાવવાની ઇચ્છા કરું છું, ત્યારે મારા દુઃખોએ વિધ્યા-
નગ પર લાકડાં લોતાં નથી, સાગરમાં પાણી હોતાં
નથી અને પૃથ્વી પર અનાજ હોતાં નથી.'

બાળક

યે શિરસા નિહિતા અપિન ભવન્તિ સલે સમાન
મુરદુર્યાઃ । ચિકુરા ઇવ સે વાલા ઇવ જરાપાણ્ડુ-
ભાવેડિપિ । ૪૮॥

હે મિત્ર! મસ્તક પર રહેલા વાળ પશુ વૃદ્ધાવસ્થા
આવનાં સમાન રીતે સુખદુખના ભાગી થતા નથી;
અર્થાત્ બધા જ વાળ એક જ સરખી રીતે ધોળા થતા
નથી. તે જ રીતે જે બાળકોને પશુ મસ્તકે ચક્રાવી
ઉઠેલાં હોય અર્થાત્ ધક્કા લાડથી ઉછેરાં હોય તો તે
વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં આપણા સુખદુઃખના સરખાં
ભાગીદાર થતાં નથી.

રોડુપ-નંદ

વંશઃ પ્રાંશુરસૌં ઘુણવ્રજમયો ઝીર્ણાં વરત્રા હસા
કીલાઃ કુણ્ઠતયા વિશન્તિ ન મહીમાહન્યમાના અપિ ।
આરોહન્યવસાયસાહસમિદં રોડુપ સંત્યજ્યતાં
દૂરે શ્રીનંકટે જ્ઞતાન્તમદિપ્રમેવેયપદારવઃ ॥૪૯॥

હે ભાઈ નંદ! આ વાંસ જાંચો છે, તે કીડાને
કારણે સહેલા બની કાણુવાળો થયા છે, તેની ઉપર
ચકરાની ચામડાની પટ્ટી (વસ્ત્ર) ટપુ બનેલી છે.
આ ખીસા બૂદી થવાને કારણે કોકના છતાં જમીનની

અંદર ઊતરતા નથી; માટે તું જે ઉપર ચડવાના સાહસ-
કાર્યમાં પડેલાયો છે, તેં છોડી દે; કારણ કે લક્ષ્મી
મળવાની વાત તો આધે છે અને યમરાજના પાડાની
ડેફિ બધેલ ધંટનો નાદ તો પાસે સંભળાય છે. ૪૯

કુશીલવ-મુચ્છધાર વગેરે પાત્રો

મૌલિ: સ્વર્ણકિરીટકાન્તિરુચિર: કેયુરમય્યૌ મુજૌ
ત્વદ્મૃત્યા: કિલ કચ્ચુકિપ્રમૃતયો દેવેતિ વિશ્વાપ્યસે ।

इत्यं कल्पनया कुशीलव नृपाहंकारदाढ्यं पृथा
नृत्यान्ते भवतो भविष्यति मसीमात्रावशेषं वपुः ॥५०

હે કુશીલવ (નાટકકું) મુખ્ય પાત્ર લબ્ધવાનાર) ।
તારો મુગટ સોનાના મુગટના જેવી કાંતિ ધારણ કરવાથી
સુંદર લાગે છે. તારી બને જુઓ પર મોટાં સુંદર
કડા છે. કંચુકા વગેરે તારા સેવકા 'દેવ દેવ' કહીને
તારી રાજા તરીકે ઓળખાણ આપે છે; પરંતુ એ
રીતની કદબના કરીને તું રાજાપણાનો અહંકાર આવ-
વાથી ખોટી રીતે કંઠારતાનો આશ્રય કરીશ નહિ; કારણ
કે નાટક પૂરું થયા પછી તો (વેશભૂષા ઉતારી દેતાં)
તારા શરીર પર ફક્ત મેશ જ બાકી રહેવાની છે. ૫૦

લીલાકન્યા

समदाम मूर्धनि निवेहि गवेयुकानां गुह्यामयी-
सुरसि पाटय हारयट्टिम । बाले कलावति विरं पति-
तासि पक्षौ तडोहमन्ददपि भूषणमेपणीयम् ॥ ५१ ॥

હે કલાવતી બાલા ! તું પુષ્પની માળાને અસ્તક
પર ધારણ કર; તેમ જ ધરમાથી તૈવાર કરેલી,
ચણેલી પડેલેલી એવી માળા છાતી પર ધારણ કર;
કારણ કે તને લીલ લોકના નાના ગામડામાં આપી છે
તેથી લોકા સિવાયનાં આશુપણેમાં તારે માટે એ જ
ખરબ વા યોગ્ય છે. ૫૧

લીલામુખીની દીકરી

पतन्मन्दपिपकतिन्दुकफलदयामोदरापाण्डुर-
भ्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
सत्पटीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थ्यता-
दीनं रामनुनायते कुचयुगं पत्राश्रुतं मा कुर्याः ॥

હે ભાલના મુખીની પુત્રી ! જેનો વચ્ચે લાગ
ધીરા તાપથી પકવેલ તિંદુલ ફળના જેવો સ્વામ છે
અને જેની કિનારી પરનો ભાગ જ્વલત છે એવા તારાં
સ્તનયુગલ પુલિંદ જાતિના સુંદર યુવાનના હાથના
સ્પર્શને સહન કરી શકે તેમ છે. હવે આ હાથીઓનું
ગળું પોનાના ત્રંડસ્થાને (લીલા તરફથી) અલબબે

એ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી દીન બનીને તારી પાસે માગણી
કરે છે, માટે તારાં બંને સ્તનોને પાંદડાંથી ઢાંકવાનો
પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ૫૨

મુસાફર

न यत्र गुणवत्पात्रमेकमप्यस्ति संनिधौ ।

कस्तत्र भवतः पान्य कूपाम्बुमहणामहः ॥ ५३ ॥

જે તારી પાસે એક પથ્ય ચણું (દોરી)વાળું પાત્ર
ન હોય, તો પછી તું કૂવાના બળને લેવાનો જે આશ્રય
કરે છે, તે કયા પ્રકારનો છે ? ૫૩

वापी कापि कदापि न श्रुतचरी को वेद कीदृक्सरो
व्योमाम्मोज्ज्वलीव चात्र तटिनी कैर्नाम विहायते ।
हंशो पान्य दुरन्तसाहसभरैरत्रागतं वेन्मरौ

मण्डूकाकुलपङ्कसंकुलजलाद्रोः कवन्धं पिब ॥५४॥

હે મુસાફર ! આ મરુભૂમિમાં ડાઇએ ક્યારેય પથ્ય
વાવતું નામ તો સાંભળ્યું નથી; સરોવર કેવું હોય તે
પથ્ય ડાઇ ભણ્યું નથી; નદીતું નામ પથ્ય ડાઇ ભણ્યું
નથી. આકાશમાં કમળનાં વન જો તો અહીં નહી
હોય. એટલે અત્યંત મોટું સાહસ કરીને તમે આ
મરુભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા છો, તો પછી દેહકાંનાં
ટોળાંથી કાદવવાળાં થયેલાં કૂવાનાં ખારાં જળ પીઓ.
કસ્તૂરી

अयि त्यकासि कस्तूरि पामरैः पङ्कशङ्कया ।

अलं खेदेन भूपालाः किं न सन्ति महीतले ॥५५

અરે હે કસ્તૂરી ! પામર માણસોએ તને કાઢવ
હોવાની શંકાથી ફેંકી દીધી છે; તેથી તું ખેદ કરીશ
નહિ; આ પૃથ્વી પર શું રાજાઓ રજા નથી ? ૫૫

यद्यपि दैवाल्लब्धा कस्तूरिभूमिरत्र भूरितरम् ।

नेया किमसौ तदपि हि शौचार्थं जानता पुंसा ॥

ધારો કે દેવોએ અતિશય કસ્તૂરી થતી હોય તેહું
સ્થળ મળી આવે, તેથી શું કસ્તૂરીને ઓળખનાર
માણસે તે કસ્તૂરીનો લીંપવા-ભાંગવામાં ઉપયોગ
કરવો જોઈએ ? ૫૬

दुर्लीलपल्लीपतिपुत्रहस्ते कस्तूरि कस्ते वद दुर्वि-
पाकः । आरभ्य सौरभ्यकथासु मौनं मालिन्यमात्रे
वचसोज्जकाशः ॥५७॥

હે કસ્તૂરી ! ખરાબ જોશ કરનાર ભાલના મુખીનાં
છેકરાના હાથમાં તું જઈ પડી તેથી તને શોક થા
માટે થાય છે તે તો કહે ? ધારો કે તારી સુંબંધી
ફેલાવનારી કથાઓનો મદિમા ગાવામાં મોન રાખીએ

તોપણ તારી ને સુંદર કાળાશ (ચલિનતા) છે, તેના વખાણ કરવા માટે તો વાણીને પૂરો અવકાશ રહે છે.

। અયિ વત ગુરુગર્વ મા સ્મ કસ્તૂરિ ચાસીરચિલ-
પરિમલાનાં મૌલિજા સૌરભેષ । ગિરિગદ્દનગુહાયાં
લીનમત્યન્તરીને સ્વજનતકમસુનૈવ પ્રાણહીનં કરોપિ ॥

હે કસ્તૂરી! સર્વ પ્રકારના સુગંધિત પદાર્થોમાં વિશેષ સુગંધીને કારણે તું ને મોટાંઈના ગર્વ કારણ કરે છે. તે ગર્વને તું છોડી દે; કારણ કે તારી સુગંધીને કીધે જ પર્વતની ઊંડી ગુફામાં સંતાઈને અત્યંત દીન બેવા રહેલા તારા પિતા કસ્તૂરીમુખને તું પ્રાણ વિનાનો કરે છે. ૫૮

જન્માધ્યાનં ન છલુ ચિમલં વર્ણનીયો ન વર્ણો
દૂરે પુંસાં વપુષિ રચના પદ્મગદ્ગાં કરોતિ ।
યથાપ્યેવં સકલસુરભિદ્રવ્યગર્ભપહારી
કો જાતીતે પરિમલગુણઃ કોઽપિ કસ્તૂરિકાયાઃ ॥

કસ્તૂરીનું જન્મરચાન ખાસ સ્વચ્છ નથી. તેના વચ્ચે (રંગ) પણ વખાણવા જેવો નથી. માણસોથી દૂર રહેનારના શરીરમાં તેની ઉત્પત્તિ છે. માણસો દૂરથી તો તેમાં કાઢવની શંકા કરે છે. એ રીતે જો કે કસ્તૂરીમાં બધા કોપે છે, પરંતુ બધા જ સુગંધિત પદાર્થોના ગર્વને હરી લેવાનો કસ્તૂરીને સુગંધીનો જ અસૌકીક ગુણ મળેલો છે, તેને કાણ બચે છે ? ૫૯ દીવો

રક્ષ પાત્રગતં મેહં પ્રદીપ શ્રીધિવર્ધનમ્ ।
પ્રયાસ્યન્તિ વિના તેન ભસ્મત્વં યદ્વપદ્ગુણાઃ ॥૬૦॥

હે દીવા ! તારા પાત્રની અંદર રહેલ સ્નેહ(તેલ)નું તું રક્ષણ કર; કારણ કે તે સ્નેહ તારી શોભામાં વધારો કરતર છે. તે સ્નેહ વિના તારા બધા ગુણો ભસ્મરૂપ ખતી જશે. ૬૦

બહિરતિર્નિર્મલરૂપં વહતસ્તે રીપ દૈવતો જગતિ ।
અવગતમચિરાદાન્તરમૌઙ્ગરત્યં કજ્જલદ્વાર ॥ ૬૧ ॥

હે દીવા ! દૈવતા યોગે તું બહાર તો અત્યંત નિર્મલ એવા સ્વરૂપને કારણે કરે છે; પરંતુ તારા અંતરમાં ને પ્રકારની ઉન્નયવળતા (કાળાશ) છે, તે તો આ કાળજી દારા જ બચાઈ બચ છે. ૬૧

ન મગેરિતોઽધિકા મા જો મૃદુતા ન પ્રકાશ-
સમતા ધા । અચિરસ્થિતિરિતિ દીપો ન દિ વહુ-
મૂલ્યોઽપવત્પ્રાયઃ ॥૬૨॥

દીવા કરનાં મણિનો પ્રકાશ વધારે હોતો નથી. દીવા જેટલી કોમળતા મણિમાં નથી તેમ જ મણિની અંદર દીવાના જેટલો સમાન પ્રકાશ થયું હોતો નથી; તે છતાં પણ દીવાનું મૂલ્ય (મણિ જેટલું) વધારે બેવામાં આવતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે દીવો થોડો વખત રહીને ઓલવાઈ બચ છે. ૬૨

યાં કાન્તિ વહસિ પરાં પ્રદીપ મદ્ર સ્વીયાઃ
સાવિતિ દ્વિ મા સ્વ મન્યયાસ્ત્વમ્ । સત્તેદે ત્વયિ
નિશિ માનુનાહિતાસૌ નૈવં ચેદહનિ સતિ કં વા
ગતા સા ॥૬૩॥

હે લાઈ દીવા ! તું ને ઉત્તમ કાન્તિ કારણ કરે છે; તે તારી પોતાની છે એમ તું હૃદયમાં માનતો નહિ; કારણ કે રાતને વખતે સ્નેહ(તેલ)થી ભરપૂર ખતેલ તારે વિશે સુષે ને પ્રકાશ મુક્યો હોતો, તે જ તારો પ્રકાશ છે; નહિ તો દિવસ થનાંની સાથે જ તારો પોતાનો પ્રકાશ ક્યાં આવ્યો બચ છે ? ૬૩

પ્રદીપ કિમુ કુલયસિ પ્રલયમારુતપ્રવલત્તમાપટલ-
પાટલપ્રકટપાવકચ્ચત્કયે । ત્વમદ્ગ્ન કિમુ કામિનીકુચ-
તટીપટીમહાવ્રકમ્પનપરિસ્ફુતત્પચ્ચનલેશપારંગતઃ ॥૬૪

હે દીવા ! પ્રલયકાળના પવનથી અનવળતી પ્રકાશની બ્યોતને લીધે કિંકા સાલ રંગવાળા પ્રકાશમય અગ્નિને પ્રગટ થયેલો બંધને તું શા માટે કોપ કરે છે ? કારણ કે કામિની ઓના સ્તનને કિનારે રહેલ સાડીના પાલવ ઢાલવાથી ને જરાક પવન આવે છે, તેનાથી તું પારંગત (કુશલ, પારે પડેલો) જનુ-નાથ પામવું તે) હાને પામે છે. તેની તને ખબર નથી. ૬૪

રે રે રીપ તિસ્ફુતાચિલતમઃ સ્તોમારિવતેષ્ય તે
રાત્રી ગૂઢનિજાગ્રપાતિશલમાપાતેન કિં પૌરુષમ્ ।

તત્કર્માચર યેન તાચકયસો મૂયાત્વમાટે પુન-
નં સ્નેહોન ચ સાદશા નદિપરં ય્યોતિઃ પરં સ્થાસ્યતિ ॥

હે દીવા ! તે સર્વ અંધકારના સમુદગ્રથી શુભ-
વર્ગનો નાશ કરેલો છે. હવે રાતના વખતે છૂપી રીતે પોતાના અંજને હોમી દેના આ પતંગિયાનો નાશ કરવાથી તારો પુરુષાર્થ શું શોભવાનો છે ? મારે તું એવું કાર્ય કર કે જેથી તારો યશઃ ગયાઈ બચ, કારણ કે સવાર થતાં તો તારામાં સ્નેહ (તેલ) નહિ હોય, તારી તે દશા (દિવેટ) નહિ હોય તેમ જ તારી બ્યોત પણ સ્થિર રહેશે નહિ. ૬૫

અંદર જીતરતા નથી; માટે તું જે ઉપર ચઢવાના સાહસ-
કાર્યમાં પરાવાયો છે, તેં છોડી દે; કારણ કે લક્ષ્મી
મળવાની વાત તો આધે છે અને યમરાજના પાડાની
ઠોક બાંધેલ ઘંટનો નાદ તો પાસે સંભળાય છે. ૪૯

કુશીલવ-સૂત્રધાર વગેરે પાત્રો

મૌલિ: સ્વર્ગકિરીટકાન્તિરુચિરઃ કેયૂર્મયૌ મુજૌ
ત્વદ્ભૂત્યાઃ કિલ કચ્ચુકિપ્રમથયો દેવેતિ વિદ્વાપ્યસે ।
હ્યત્યં કલ્પતયા કુશીલવ નૃપાહંકારદાહ્યૈ વૃથા
નૃત્યાન્તે ભવતો ભવિષ્યતિ મસીમાપ્રાવશેષે વપુઃ ॥૫૦

હે કુશીલવ (નાટકકર્તા) મુખ્ય પાત્ર ભજવનાર) !
તારો મુગ્ધ સોનાનો મુગ્ધના જેવી કાંતિ ધારણ કરવાથી
સુંદર લાગે છે. તારી બન્ને ભુજાઓ પર મોટાં સુંદર
કડાં છે. કંચુકી વગેરે તારા સેવકો 'દેવ દેવ' કહીને
તારી રાજ તરીકે ઝાળખાણ આપે છે; પરંતુ એ
રીતની કલ્પના કરીને તું રાજપણનો અહંકાર આવ-
વાથી ખોટી રીતે કહોરતાનો આશય કરીશ નહિ; કારણ
કે નાટક પૂરું થવા પછી તો (વેશભૂષા ઉતારી દેતાં)
તારા શરીર પર ફક્ત મેઘ જ પાડી રહેવાની છે. ૫૦

લીલકન્થા

સમશ્વમ મૂર્ધનિ નિષેદિ ગવેષુકાનાં શુક્લમયી-
સુરસિ ધારય હારયદિમ્ । વાલે કલાવતિ ચિરં પતિ-
તાસિ પક્ષૌ તલોહમન્યદપિ ભૂષણમેષણીયમ્ ॥૫૧॥

હે કલાવતી બાલા ! તું પુષ્પની માળાને મસ્તક
પર ધારણ કર; તેમ જ ધરમાંથી તૈયાર કરેલી,
ચણેલી પરાવેશી એવી માળા છાતી પર ધારણ કર;
કારણ કે તને લીલ લોકના નાના ગ્રામગ્રામાં આપી છે
તેથી લોહા સિંચાવાનાં આભૂષણોમાં તારે માટે એ જ
ધરતીય યોગ્ય છે. ૫૧

લીલમુખીની દીકરી

પત્તન્યન્દવિપક્તિન્નુકફલદયામોદરાપાણહુર-
પ્રાન્તં હન્ત પુલિન્દસુન્દરકરમર્ષશ્ચમં લક્ષ્યતે ।
સત્પત્નીપતિપુત્રિ કુહારકુલં કુન્માભયામ્યયંતા-
દીનં ત્વામનુનાયતે કુચયુગં પત્રાશ્ચતં મા કૃયાઃ ॥

હે ભીલોના મુખીની પુત્રી ! જેનો વચ્ચેનો ભાગ
ધારા તાપથી પકવેલ તિંદુલ ફળના જેવો સ્વાદ્ય છે
અને જેની કિનારી પરનો ભાગ શ્વેત છે એવાં તારાં
સ્તનયુગલ પ્રસિદ્ધ અતિના સુંદર સુવાનના હાથના
સ્પર્શને સહન કરી શકે તેમ છે. હવે આ હાથીઓનું
રાણ પોતાના ઝંડસરખાને (ભીલો તન્મથી) અભય મળે

એ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી દીન બનીને તારી પાસે માગણી
કરે છે, માટે તારાં બંને સ્તનોને પાંદડાંથી ઢાંકવાનો
પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ૫૨

મુસાફર

ન યત્ર ગુણવત્પાત્રમેકમપ્યસ્તિ સંનિધૌ ।

કસ્તત્ર ભવતઃ પાન્થ કૂપામ્બુમ્હણામહઃ ॥ ૫૩ ॥

જે તારી પાસે એક પણ ગુણ (દારી)વાળું પાત્ર
ન હોય, તો પછી તું કૂવાના બળને લેવાનો જે આશ્રય
કરે છે, તે કયા પ્રકારનો છે ? ૫૩

વાપી કાપિ કદાપિ ન ભુતચરી કો વેદ કીટ્વસરો
વ્યોમામ્મોગ્રવનીચ વાત્ર તદિની કૈર્નામ વિદ્વાયતે ।
હંહો પાન્થ દુરન્તસાહસમરૈરપ્રાગતં ચેન્નમરૌ

મળ્લકાકુલપદ્મસંકુલજલાવધ્રોઃ કવન્થં પિથ ॥૫૪॥

હે મુસાફર ! આ મરુભૂમિમાં કોઈએ ક્યારેય પણ
વાવતું નામ તો સાંભળ્યું નથી; સરોવર કેવું હોય તે
પણ કોઈ બાળ્યું નથી; નદીનું નામ પણ કોઈ બાળ્યું
નથી. આકાશમાં કમળનાં વન જોગે તો અહીં નદી
હોય. એટલે અત્યંત મોટું સાહસ કરીને તમે આ
મરુભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા છો, તો પછી દેહકાંનાં
ટાંગાંથી કાઢવાળાં થયેલાં કૂવાનાં ખારાં બળ પીઓ.

કસ્તૂરી

અયિ ત્યકાસિ કસ્તૂરિ પામરૈઃ પદ્મશઙ્કયા ।

અલં શ્વેદન મૂપાલાઃ કિં ન સન્તિ મહીતલે ॥૫૫

અરે હે કસ્તૂરી ! પામર માણસોએ તને કાઢવ
હોવાની શંકાથી ફેંધી ઘીથી છે; તેથી તું ખેદ કરીશ
નહિ; આ પૃથ્વી પર શું રાજાઓ રહ્યા નથી ? ૫૫

યદપિ દૈવાલ્લઘ્યા કસ્તૂરિભૂમિરત્ર મૂરિતત્મ ।

નેયા કિમસૌ તદપિ હિ શૌંધાર્થ જ્ઞાનતા પુન્સા ॥

ધારો કે દેવોએ અતિશય કસ્તૂરી થતી હોય તેણે
સ્થળ મળ્યા આવે, તેથી શું કસ્તૂરીને ઝાળખનાર
માણસે તે કસ્તૂરીનો લીંપવા-મોળવામાં ઉપયોગ
કરવો જોઈએ ? ૫૬

દુર્લોભપ્તીપતિપુત્રહસ્તે કસ્તૂરિ કત્તે વદ દુર્વિ-
પાકઃ । આરમ્ય સૌરમ્યકથાસુ મૌનં માલિન્યમાત્રે
વચસોઽવકાશઃ ॥૫૭॥

હે કસ્તૂરી ! ખરાબ યોદ્ધા કરનાર ભીલના મુખીના
છોકરાના હાથમાં તું જઈ પડી તેથી તને શોક થા
માટે થાય છે તે તો કહે ? ધારો કે તારી સુંદરી
દેવાવનારી કથાઓનો અદિમા અવામાં મોન રાખીએ

તોપણ તારી જે સુંદર કાળાશ (મલિનતા) છે, તેના વખાણ કરવા માટે તો વાણીને પૂરો અવકાશ રહે છે.

અયિ ઘત ગુરુગર્વં મા સ્મ કસ્તૂરિયાસીરહિલ-
પરિમલાનાં મૌલિના સૌરભેણ । મિરિગહનગુહ્યાયો
સ્ત્રીનમત્યન્તદીને સ્વજનકમમુનેષ પ્રાણદીને કરોષિ ॥

હે કસ્તૂરી! સર્વ પ્રકારના સુગંધિત પદાર્થોમાં
વિશેષ સુગંધીને કારણે તું જે મોટાઈનો ગર્વ ધારણ
કરે છે, તે ગર્વને તું છોડી દે; કારણ કે તારી સુગંધીને
લીધે જ પર્વતની જેમી ગુહામાં સંતાઈને અત્યંત દીન
જેવા રહેલા તારા પિતા કસ્તૂરીમુખને તું પ્રાણ
વિનાનો કરે છે. ૫૮

જન્માથાને ન જાણુ વિમલં વર્ણનીયો ન વર્ણો
વૂરે પુંસાં વપુષિ રચના પદ્મશૃંગાં કરોતિ ।
યદાત્મેવં સકલસુરભિદ્રવ્યગર્વાપહારી
કો જાનીતે પરિમલગુણઃ કોઽપિ કસ્તૂરિકાયાઃ ॥

કસ્તૂરીનું જન્મસ્થાન ખાસ સ્વચ્છ નથી. તેનો
વર્ણ (રંગ) પણ વખાણવા જેવો નથી. માણસોથી
દૂર રહેનારના શરીરમાં તેની ઉત્પત્તિ છે. માણસો
દૂરથી તો તેમાં કાઢવની શંકા કરે છે. એ રીતે જોકે
કસ્તૂરીમાં બધા દોષો છે, પરંતુ બધા જ સુગંધિત
પદાર્થોના ગર્વને ઢરી લેવાનો કસ્તૂરીને સુગંધીનો જે
અલૌકિક ગુણ મળેલો છે, તેને કાણુ જાણે છે ? ૫૯
દીવે.

રક્ષ પાત્રગતે સ્નેહં પ્રદીપ શ્રીવિવર્ધનમ્ ।

અયાસ્થન્તિ વિના તેન અસ્ત્યં યદ્વદગુણાઃ ॥૬૦॥

હે દીવા ! તારા પાત્રની અંદર રહેલ સ્નેહ (તેલ)નું
તું રક્ષણ કર; કારણ કે તે સ્નેહ તારી શોભામાં વધારો
કરનાર છે. તે સ્નેહ વિના તારા બધા ગુણો ભસ્મરૂપ
બની જશે ૬૦

બહિરતિર્નિર્મલરૂપં વહતત્તે દીપ દૈવતો જગતિ ।
અવગતમચિરાદાન્તરમૌગ્ગરહ્યં કજ્જલદ્વારા ॥ ૬૧ ॥

હે દીવા ! દૈવતા યોગે તું જગતના આત્મત નિર્મલ
એવા અવસ્થાને ધારણ કરે છે; પરંતુ તારા અંતરમાં
જે પ્રકારની ઉજ્જવળતા (કાળાશ ?) છે, તે તો આ
કાળજી દારા જ જણાઈ જાય છે. ૬૧

ન મગેરિતોઽધિકા મા નો મૃદુતા ન પ્રકાશ
સમતા વા । અચિરસ્થિતિરિતિ દીપો ન હિ વદ્ધ-
મૂલ્યોઽમવત્પ્રાયઃ ॥૬૨॥

દીવા કરતાં મણિનો પ્રકાશ વધારે હોતો નથી.
દીવા જેટલી કાળજીના મણિમાં નથી તેમ જ મણિની
અંદર દીવાના જેટલો સમાન પ્રકાશ પણ હોતો નથી;
તે છતાં પણ દીવાનું મૂલ્ય (મણિ જેટલું) વધારે
જેવામાં આવતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે દીવા
થોડા વખત રહીને ઓલવાઈ જાય છે. ૬૨

યાં કાન્તિ વહસિ પરાં પ્રદીપ મદ્ર સ્વીયા-
સાવિતિ દ્વિદિ મા સ્મ મન્યથાસ્ત્વમ્ । સત્તેદે ત્વયિ
નિશિ ભાનુનાહિતાસૌ નૈવં ચેદ્વહનિ સતિ ક વા
ગતા સા ॥૬૩॥

હે ભાઈ દીવા ! તું જે ઉત્તમ કાંતિ ધારણ કરે
છે; તે તારી પોતાની છે એમ તું હૃદયમાં માનતો નહિ;
કારણ કે રાતને વખતે સ્નેહ (તેલ)થી ભરપૂર બનેલ
તારે વિષે સૂર્ય જે પ્રકાશ મૂક્યો હોતો, તે જ તારો
પ્રકાશ છે; નહિ તો દિવસ થતાંની સાથે જ તારો
પોતાનો પ્રકાશ ક્યા ચાલ્યો જાય છે ? ૬૩

પ્રદીપ કિમુ કુપ્યસિ પ્રલયમારુતપ્રવલત્રભાપટલ-
પાટલપ્રકટપાવકન્યકયે । ત્વમદ્ધ કિમુ કામિનીકુવ-
ત્તદીપદીપલ્લવપ્રકમ્પનપરિસ્ફુરત્સવનલેશપારંગતઃ ॥૬૪

હે દીવા ! પ્રલયકાળના પવનથી પ્રબળતા પ્રકાશની
બ્યોત્તને લીધે ફિક્કા લાલ રંગવાળા પ્રકાશમય અગ્નિને
પ્રમત થયેલો જોઈને તું શા માટે દોષ કરે છે ? કારણ કે
કામિની ઓના સ્તનને કિનારે રહેલ કાઠીનો શાવ
હાલવાથી જે જરાક પવન આવે છે, તેનાથી તું પાર-
ગત (કુશલ, પારે પડેલો) જનું નાશ પામતું તે)
દયાને માથે છે, તેની તને ખબર નથી. ૬૪

રે રે દીપ તિસ્કૃતાચિલતમઃ સ્તોમાચિવત્સેતે
રાત્રૌ ગૃહનિજાગ્રપાતિશલભાપાતેન કિં પોષ્યમ્ ।
તત્કર્માચર યેન તાવકયસો મૂયાત્રભાવે જુત
નં સ્નેહો ન ચ સા દશ્ય નદિપરં જ્યોતિઃ પરિસ્પૃત્તિ ॥

હે દીવા ! તે સર્વ અધિકારના સ્વરૂપ સુ-
વર્ણનો નાશ કરેલો છે હવે રાતના વખતે રાત્રી રીતે
પોતાના અંગને હોમી દેતા આ પદ્ધતિને નાશ
કરવાથી તારો પુરુષાર્થ શું શોભાવશે ? માટે તું
એવું કાર્ય કર કે જેથી તારો વચ રહેજે, કારણ
કે સવાર થતાં તો તારામાં સ્નેહ (તેલ) નહિ હોય,
તારી તે દશા (દિવે) નહિ દોષ લેવાથી નોખાત
પણ સ્થિર રહેતો નહિ. ૬૫

અંદર ઊતરતા નથી; માટે તું જે ઉપર ચડવાના સાહસ-
કાર્યમાં પરાવાયો છે, તેં છોડી દે; કારણ કે લક્ષ્મી
મળવાની વાત તો આવે છે અને યમરાજના પાડાની
ડેકે બંધિલ ધંટનો નાદ તો પાસે સંભળાય છે. ૪૯

કુશીલવ-સૂત્રધાર વગેરે પાત્રો

મૌલિ: સ્વર્ણકિરીટકાન્તિરુચિરઃ કેયૂર્મવ્યૌ મુજૌ
ત્વદ્મૃત્વાઃ કિલ કચુકિપ્રમૃતયો દેવેતિ વિશ્વાપ્યસે ।

હૃત્યે કલ્પનયા કુશીલવ નૃપાહંકારદાહૃય ધૃયા
નૃત્યાન્તે મ્મત્તો મ્મવિવ્યતિ મસીમાત્રાવશેષે વપુઃ ॥૫૦

હે કુશીલવ (નાટકનું) સુખ્ય પાત્ર (લજ્જવાન) !
તારો મુગટ સોનાના મુગટના જેવી કાંતિ ધારણ કરવાથી
સુંદર લાગે છે. તારી બન્ને જુઝમ્મો પર મોટાં સુંદર
કર્કા છે. કંયુકા વગેરે તારા સેવકો 'દેવ દેવ' કહીને
તારી રાજ તરીકે ઝોળખાણુ આપે છે; પરંતુ એ
રીતની કલ્પના કરીને તું રાજપણાનો અહંકાર આવ-
વાથી ખોટી રીતે કહોરતાનો આશ્રય કરીશ નહિ; કારણ
કે નાટક પૂરું થયા પછી તો (વેશભૂષા ઉતારી દેતાં)
તારા શરીર પર ફક્ત મેથ જ પાકી રહેવાની છે. ૫૦

લીલકન્યા

જગદામ મૂર્ધનિ નિષેદિ ગવેષુકાનાં ગુલામયી-
મુરસિ યાય વહરયદ્વિમ્ । વાલે કલાવતિ ચિરં પતિ-
તાસિ પહૌ લહોહમન્યદપિ ભૂષણમેષણીયમ્ ॥૫૧॥

હે કલાવતી બાલ ! તું પુખ્તની માળાને મસ્તક
પર ધારણ કર; તેમ જ ઘરમાંથી તૈયાર કરેલી,
ચણેલી પરાવેલી એવી માળા છાતી પર ધારણ કર;
કારણ કે તને બીલ લોકના નાના ગામડામાં આપી છે
તેથી લોકો સિવાયનાં આભૂષણોમાં તારે માટે એ જ
છેલ્લો થોડો છે. ૫૧

લીલમુખીની દીકરી

પત્તન્મન્દવિપક્તિમ્દુકલદ્રયામોદરાપાણ્ડુર-
પ્રાન્તે હન્ત પુલિન્દમુદ્રકરસ્પર્શકમ્ લક્ષ્યતે ।
તત્પત્નીપતિપુત્રિ કુજ્જરકુલં કુમ્ભામયાપ્યર્ચના-
દીનં સ્વામનુનાયતે કુચયુગં પત્રાશૃતં મા કૃયાઃ ॥

હે બાલિકા મુખીની પુત્રી ! જેનો વચલો-ભાગ
ધીરા તાપથી પકવેલ તિંદુલ ફળના જેવો સ્વામ છે
અને જેની ડિનારી પરનો ભાગ શ્વેત છ એવાં તારાં
સ્તનયુગ્મ પ્રદિંદ બતિના સુંદર યુવાનના હાથના
સ્પર્શને સહન કરી શકે તેમ છે. હવે આ હાથીઓનું
રોળું પેનાના ચંડસ્થાને (લીલી તરુથી) અલપ મળે

એ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી દીન બનીને તારી પાસે માગણી
કરે છે, માટે તારાં બંને સ્તનેને પાંદડાંથી ઢાંકવાનો
પ્રયત્ન કરીશ નહિ. ૫૨

મુસાફર

ન યત્ર ગુણવત્પાત્રમેકમપ્યસ્તિ સંનિધૌ ।

કસ્ત્રત્ર ભવતઃ પાન્થ કૂપામ્બુમ્હણામ્હઃ ॥ ૫૩ ॥

જે તારી પાસે એક પણ સુખ (દોરી) વાળું પાત્ર
ન હોય, તો પછી તું કુવાના જળને લેવાનો જે આશ્રય
કરે છે, તે કયા પ્રકારનો છે ? ૫૩

વાપી કાપિ કદાપિ ન શ્રુતચરી કો વેદ કીદ્વસરો
વ્યોમાન્મોજવનીવ પાત્ર તટિનીં કૈર્નામ વિશ્વાયતે ।
હંહો પાન્થ દુરન્તસાહસમરેત્રાગતં ચેન્નમૌ

મળ્દૂકાકુલપદ્મસંકુલજલાદ્રોઃ કવન્થ પિવ ॥૫૪॥

હે મુસાફર ! આ મરુભૂમિમાં કોઈએ ક્યારેય પણ
વાવતું નામ તો સાંભળ્યું નથી; સરોવર કેવું હોય તે
પણ કોઈ બાળ્યું નથી; નદીનું નામ પણ કોઈ બાળ્યું
નથી. આકાશમાં કમળનાં વન જો તો અહીં નહીં
હોય, એટલે અત્યંત મોટું સાહસ કરીને તમે આ
મરુભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા છો, તો પછી દેહકાંનાં
ટાળાંથી કાઢવાળાં થયેલાં ફૂવાનાં ખારાં જળ પીએ.
કસ્તૂરી

અયિ ત્યકાસિ કસ્તૂરિ પામરેઃ પદ્મશઙ્કયા ।

અલં સ્વેદન મૂપાઢાઃ કિં ન સન્તિ મહીનલે ॥૫૫

અરે હે કસ્તૂરી ! પામર માણસોએ તને કાઢવ
હોવાની શંકાથી ફેંકી દીધી છે; તેથી તું ખેદ કરીશ
નહિ; આ પૃથ્વી પર શું રાજ્યો રહ્યા નથી ? ૫૫

ચદાપિ દૈયાલ્લભ્યા કસ્તૂરિભૂમિરત્ર મૂરિતરમ્ ।

નેયા કિમતૌ તદ્વપિ દિ શૌભાર્ય જાનતા પુસા ॥

ધારો કે દેવોએ અતિશય કસ્તૂરી થતી હોય તેડું
સ્થળ મળી આવે, તેથી શું કસ્તૂરીને ઝોળખનાર
માણસે તે કસ્તૂરીનો લીંપવા-માંગવામાં ઉપયોગ
કરવો બોધે છે ? ૫૬

દુર્લાલપત્તીપતિપુત્રહસ્તે કસ્તૂરિ કસ્ત્રે વદ દુર્વિ-
પાકઃ । ઝારમ્ય સૌરમ્યકથાસુ મૌનં માલિન્યમાત્ર
વચસોઽવકાશઃ ॥૫૭॥

હે કસ્તૂરી ! ખરાબ શ્રેષ્ઠ કરનાર બીલના મુખીના
છોકરાના હાથમાં તું જઈ પડી તેથી તને શોક થા
માટે થાય છે તે તો કહે ? ધારો કે તારી સુંબેળી
ફેલાવનારી કયાંએનો મદિયા ગાવામાં મોન રાખીએ

તોપણ તારી જે સુંદર કાળાશ (મસિનતા) છે, તેના વખાણ કરવા માટે તો વાણીને પૂરો અવકાશ રહે છે.

અચિ ચત ગુરુઘર્વ મા સ્મ કસ્તૂરિ યાસીરસિલ-
પરિમલાનાં મૌલિના સૌરભેળ । ગિરિગહનગુહાયાં
સીમત્યન્તરીને સ્વજનકમનુષેવ પ્રાણદીનં કરોપિ ॥

હે કસ્તૂરી ! સર્વ પ્રકારના સુગંધિત પદાર્થોમાં વિશેષ સુગંધીને કારણે તું જે મોટાઈનેા ગર્વ ધારણ કરે છે. તે ગર્વને તું છોડી દે; કારણ કે તારી સુગંધીને લીધે જ પર્વતની ઊંડી ગુફામાં સંતાઈને અત્યંત દીન જેવા રહેલા તારા પિતા કસ્તૂરીમુખને તું પ્રાણ વિનાનો કરે છે. ૫૮

જન્માધાનં ન છલુ વિમલં વર્ણનીયો ન વર્ણો
દૂરે પુંસાં વપુષિ રચના પદ્મશક્ત્યાં કરોતિ ।

યથાએવં સકલસુરમિદ્રવ્યગર્વાપહારી

કો જાનીતે પરિમલગુણઃ કોઽપિ કસ્તૂરિકાયા ॥

કસ્તૂરીનું જન્મસ્થાન ખાસ સ્વચ્છ નથી. તેનેા પર્ણ (રંગ) પણ વખાણવા જેવા નથી. માણસોથી દૂર રહેનારના શરીરમાં તેની ઉત્પત્તિ છે. માણસો દૂરથી તો તેમાં કાદવની શંકા કરે છે. એ રીતે બોલે કસ્તૂરીમાં બધા કોણ છે, પરંતુ બધા જ સુગંધિત પદાર્થોના ગર્વને હરો લેવાનો કસ્તૂરીને સુગંધીનો જે અનીકિક ગુણ મળેલો છે. તેને કાણ જાણે છે ? ૫૯

દીવા

રક્ષ પાત્રગતં સ્નેહં પ્રદીપ શ્રીવિવર્ધનમ્ ।

મયાસ્યન્તિ વિના તેન અસ્મત્ય ચક્ષુઃદુગુણાઃ ॥૬૦॥

હે દીવા ! તારા પાત્રની અંદર રહેલ સ્નેહ (તેલ) તું પ્રદક્ષણ કર; કારણ કે તે સ્નેહ તારો શોભામાં વધારો કરતર છે. તે સ્નેહ વિના તારા બધા ગુણો અસ્પર્શ પડી જશે. ૬૦

બહિરતિર્નિર્મલરૂપં વદતસ્તે દીપ દૈવતો જગતિ ।

અવગતમચિરોદ્ગતરમૌઞ્જવલ્યં કજ્જલદારા ॥ ૬૧ ॥

હે દીવા ! દૈવના યોગે તું બહાર તો અત્યંત નિર્મલ એવા સ્વરૂપને ધારણ કરે છે; પરંતુ તારા અંતરમાં જે પ્રકારની ઉન્નવળતા (કાળાશ ?) છે, તે તો આ કાળજી દ્વારા જ બહાઈ જાય છે. ૬૧

ન મળેરિતોઽધિકા મા નો મૃદુતા ન પ્રકાશ
મમતા વા । અચિરત્યિતિરિતિ દીપો ન દિ વહુ-
મ્ભ્યોઽમવપ્રાયઃ ॥૬૨॥

દીપ કરતાં મણિને પ્રકાશ વધારે હોતો નથી. દીવા જેટલી કોમળતા મણિમાં નથી તેમ જ મણિની અંદર દીવાના જેટલી સમાન પ્રકાશ પણ હોતો નથી; તે છતાં પણ દીવાનું મૂલ્ય (મણિ જેટલું) વધારે બેવામાં આવતું નથી, તેવું કારણ એ છે કે દીવા થોડો વખત રહીને ઓલવાઈ જાય છે. ૬૨

યાં કાન્તિ વહસિ પરાં પ્રદીપ મદ્ર સ્વીયા-
સાવિતિ હૃદિ મા સ્મ મન્યથાસ્ત્વમ્ । સત્તેહે ત્વયિ
નિશિ માનુનાહિવાસૌ નૈવં વેદહનિ સતિ ક વા
ગતા સા ॥૬૩॥

હે ભાઈ દીવા ! તું જે ઉત્તમ કાન્તિ ધારણ કરે છે; તે તારી ચેતાની છે એમ તું હૃદયમાં માનતો નહિ; કારણ કે રાતને વખતે સ્નેહ (તેલ)થી ભરપૂર બનેલ તારે વિષે સૂર્યે જે પ્રકાશ મૂક્યો હતો, તે જ તારો પ્રકાશ છે; નહિ તો દિવસ યત્રાની સાથે જ તારો પોતાનો પ્રકાશ ક્યા ચાલ્યો જાય છે ? ૬૩

પ્રદીપ કિમુ કુલયસિ પ્રલયમાકૃતપ્રવલ્લભમાપદલ-
પાટલપ્રકટપાવકવ્યકષેપે । સ્વમદ્ગ કિમુ કામિનીકુષ-
તટીપટીપલ્લવપ્રકમ્પનપરિસ્ફુરત્પવનલેશપારંગતઃ ॥૬૪

હે દીવા ! પ્રલયકાળના પવનથી પ્રવળગતી પ્રકાશની બ્યોતને લીધે દિક્ષા લાલ રંજવાળા પ્રકાશમય અગ્નિને પ્રગટ થયેલો બોધને તુ શા માટે કોપ કરે છે ? કારણ કે કામિની ઓના સ્તનને કિનારે રહેલ સાડીનો પાલવ હાલવાથી જે જરાક પવન આવે છે, તેનાથી તું પારંગત (કુશલ, પારે પડેલી) બનુ-નાશ પામવું તે) દશાને પામે છે, તેની તને ખગર નથી. ૬૪

દે રે દીપ તિરસ્કૃનાસ્તિલભઃ સ્તોમારિચોત્સવે તે
રાત્રૌ ગૃહનિજાદ્વપાતિશલભાપાતેન કિં પૌરુષમ્ ।

તત્કર્માચર યેન તાયકયશો મૂયાસ્મભોતે પુન-
નં સ્નેહોન ચ સાદશાનદિપરં જ્યોતિઃ પરં સ્થાસ્યતિ ॥

હે દીવા ! તે સર્વ અધકારના સમુદરથી રાત્રી-વર્ષનો નાશ કરેલો છે હવે રાતના વખતે છાંયી રોતે પોતાના અંતરને હોમી દેતા આ પતંગિયાનો નાશ કરવાથી તારો પુરુષાર્થ શાં શોભાવાનો છે ? માટે તું એવું કાર્ય કર કે જેથી તારો યશ ત્યાં જાય, કારણ કે સવાર થતાં તો તારામાં સ્નેહ (તેલ) નહિ હોય, તારી તે દશા (દિવેટ) નહિ હોય તેમ જ તારી બ્યોત પણ સ્થિર રહેતો નહિ. ૬૫

તુલા

ગુરુ મિલિતેપુ શિરસા પ્રણમસિ લઘુપૂજતા
સમેપુ સમા । ડચિત્ત્વાસિ તુલે કિં તુલયસિ ગુણા
ફલે કનકમ્ ॥ ૬૬ ॥

હે ગાજવા । તને કોઈ વજનદાર મળે છે ત્યારે
તેમને તુ માથાથી પ્રણામ કરે છે કોઈ ડવકુ મળે છે
ત્યારે તુ જીએ જાય છે અને સરખે સરખા સાથે સમ
તોલ રહે છે, તે રીતે તારામા યથાયોગ્ય જ્ઞાન રહેતું
છે, તો પછી તુ સોનાનું વજન ચત્વેડીઓથી કેમ કરે છે ?

પ્રાપ્ય પ્રમાણપદ્ધતિ કો નામાત્મે તુલેડવલેપસ્તે ।

નયસિ ગરિષ્ઠમધસ્તાત્તદિતરમુચિત્તર કુરુપે ॥ ૬૭ ॥

હે ગાજવા । પ્રમાણુ આપવા (માપવા) માટે
તને જે જીએ હોલો મળ્યો છે, તેથી તારામા આ કેવો
ગર્વ (અવલેપ) આવી ગયો ? કારણ કે 'જોરવવાળાને
તુ નીચે લઈ જાન છે અને હલકાને વધારે જીએ
સ્થાને લઈ જાય છે,' ૭

કુંભ

દદતરગલ્લનિનગ્ધ કૂપનિપાતોડપિ કલશ વેઘ્નય ।
યજીવનગનિત્વ તર્પામર્પ નૃણા હરસિ ॥ ૬૮ ॥

હે ઘડા । તારા મગામા ખૂબ જરૂર છે જાય તેનું
બંધન પડેલું છે, તે ઉપરાંત તને રૂબામા નાખી દીધા
છે, તોપણ તુ જીવન (પાણી)ના હાન આપીને
માથુસોની તરફથી વિપત્તિને હરી લે છે, માટે તને
ધન્ય છે ૬૮

શ્વાધ્ય નીરસકાપ્તહનશત શ્વાધ્ય પ્રવળ્લાતપ
કલેશ શ્વાધ્યતર સુપક્કનિચયે શ્વાધ્યોડિતાદાહનલ ।
યત્કાન્તાકુષ્પાર્શ્વમાદ્વલતિઠાહિન્દોલલીલાસુસ
લભ્ય કુમ્ભવર ત્વયા નહિ સુસ દુ રેવિંના લમ્બતો ॥ ૬૯ ॥

હે શ્રેષ્ઠ ઘડા । સુમયેના લાકડાના સો સો ટપલા
તે આપ્યા, તે વખાણવા યોગ્ય ॥ સર્વેના પ્રયત્ન તાપ
સે થો તે પછુ વખાણવા લાયક છે કાલ્પના દગલાની
સાથે તારે ખરોખર કચડાનું પકડ્યું તે પછુ વખાણવા
લાયક છે, તેમ જ અત્યંત ઘણું આપનાર એવો અમિ
તે સહન કર્યો તે પછુ વખાણવા લાયક છે કારણ
કે તે નુદર સોના સ્તનની બાલુએ રહેતું હાથરૂપી
લતાની અદર રડીને જીવવાની લીલાનું પરમ સુખ
મેળવી લીધું છે ખરેખર । કુન્ન મિના સુખનો લાભ
થતો નથી ૬૯

કલશ

ઘ્રાત કાઞ્ચનલેપગોપિતવહિસ્તામ્રાકૃતે સર્વતો
મા મૈપી કલશ સ્થિરો ભવ ચિર દેશલયસ્યોપરિ ।
તામ્રત્વ ગતમેવ કાઞ્ચનમયી કીર્તિ સ્થિરા વેડધુના
નાન્તસ્તત્ત્વવિચારણપ્રણયિનો લોકા વહિર્વુદ્ધય ॥ ૭૦ ॥

હે લાઈ તાંગાના કળશ । સોનાના લેપથી તાર
બહારનું બધું સ્વરૂપ દકાઈ ગયું છે (તે ઉધાકું
પડી જશે એ ચિંતામા) લય રાખીશ નહિ અને તુ
દેવાલયની ઉપર લાગ્યા કાળ મુધી સ્થિર બેસી રહે
કારણ કે તારો તાંગાનો વર્ણુ તો ગયો પછુ તને સોનાની
કીર્તિ મળી ગઈ છે તે સ્થિર રહેવાની છે, કેમ કે
જેમની શુદ્ધિ બહારની બાળતમા શેકાયતી છે એવા
સાધારણ જનો અદરના તત્ત્વનો વિચાર કરવામા પ્રેમ
ધરાવતા નથી ૭૦

દુધ

કો દિ તુલામધિરોહતિ શુચિના દુગ્ધેન સહજમધુરેણ ।
તપ વિરૂત મથિત તથાપિ યસ્તેહસુન્નિરતિ ॥ ૭૧ ॥

પવિન અને કુદરતી રીતે મધુર એવા દુધની સાથે
તુલના કરી શકે એનું બીજું કોણ છે ? કારણ કે એ
દુધને તપાવવામા આવ્યું, વિદ્યુત (દહી) કરવામા
આ યુ અને છેવટે તેનું મધન કરવામા આવ્યું, તોપણ
તે દુધ પોતાના અગ્રમાથી રનેલ (ધી) પ્રગટ કરે છે

માછલા પકડવાનો ૬૬

યસ્તદ્ગુણોડપિ સરલોડપિ તદસ્થિતોડપિ વશો-
દ્ભવોડપિ વિદ્વાસિ નૃશસર્કર્મ । વકાત્મનો વદિશ-
દળ્લ તદેવ તસ્ય જ્ઞાનામિ સગતિફલ તપ કળ્લકસ્યા

માછલા પકડવાના કાળને ધારણ કરનાર હે વાસના
૬૩ । તુ સારા ગુણ (કારી) સાથે રહેતો છે, તુ સરલ
સીધો છે, તુ પોતે તટસ્થ (કિનારા પર રહે) છે, તુ
સારા વશ(વાસ)મા પ્રગટ થયેલો છે આટલા બધા
ગુણો હોવા છતાં તુ ઘણું નિર્લપ્ત કરે છે ખરેખર ।
વાગી આકૃતિવાળા કાંટાની સાથે તારો સંગ થયો, તેનું
જ આ રૂળ છે, એમ હું માનુ છું ૭૨

બાણ

કોટિદ્વયસ્ય લભેડપિ નત સદ્દશન ધનુ ।

અસન્નય શર સ્તચ્ચો લક્ષ્મીમામિકામ્યા ॥ ૭૩ ॥

એ કોટિ (કેડાં મુલ, ધનુબના બે છેડા)નો લાભ
થતા છતાં પણ ધનુજ નથી પકડ્યું, કારણ કે તે સારા

વંશમાં જન્મેલું છે, પરંતુ લક્ષ (લાખપુત્ર, લક્ષ્ય સ્થાન)નો લાલ થવાનો છે, તેની આકાંક્ષાથી બાહ્ય સ્તબ્ધ બની ગયું, કારણ કે તે સાગ વશ(વાસ)માં જન્મેલું નથી ૭૩

લ'પાક-લખાડ

પ્રાગભ્યં પ્રથયન્યશો વિશ્વદયન્ધાર્દો મુલે યોજયન્
ભૂપાના કલયન્કયા વિરચયન્હસ્તાદ્ગુલી સ્ફોટયન્ ।
દાન પદ્મવયન્ગુણ દિગુણયન્નેત્રાશ્ચલ ધૂર્ણય-
લ્ખાક સવિધ સમેત્ય સુદદા કિંનાય નો માપતે ॥૭૪

પોતાની ખોટી બાઇએ દેલાવતો, પોતાના યશના ગાથા વધારતો, મુખના ચાળા બતાવતો વાત કરતો, રાજ્યોની અનેક વાતો કહેવાના ચાળા કરતો, હાથની આગળોઆના ટચકા બોલાવતો, દાનની ખ્યાતિ વધારતો, શુભોને ખેવડી રીતે વધારીને ખાતો અને નેત્રના ખૂણાને ન્યાવતો આ લખાડ બાહુસ સારા નયનવાળી સુદરી ઓની આગળ જઈને શુ શુ નહિ બોલતો હોય ? ૭૪ ખલ

કિમહ ઘવામિ રણ દિવ્યમત ગુણપક્ષપાતમ
ભિતો ભવત । ગુણશાલિનો નિરિલસાધુજનાન્ય
દ્વર્તિશ ન લલ્લ વિસ્મરસિ ॥ ૭૫ ॥

હે ખલ પુરવ । ચારે બાજુ શુભ માટે તારો પક્ષપાત છે, તે તારા અલૌકિક મત માટે કે શુ કહું ? કારણ કે શુભોથી શોભતા એવા સર્વ સાધુજનોને તુ રાત કે દિવસે બૂલતો જ નથી ૭૫

કંઠક

સુસુતોઽપિ સુવૃત્તોઽપિ સન્માર્ગપતિતોઽપિ સન્ ।

સત્તાં વૈ પાદલક્ષ્મોઽપિ વ્યયયત્વેષ્ઠ કળ્પક ॥ ૭૬ ॥

કાંટાનું મુખ સારુ છે, વળાકે સારી છે અને સારે માર્ગે આવીને પડેલા છે, તેમ જ સજ્જનોના પગમાં લાગી જાય છે, આમ બધી જ સારી વસ્તુઓ સાથે સંબંધ હોવા છતાં કાંટા વ્યથા જ પહોંચાડે છે ૭૬

કાલકૂટ

ચન્નાન્નયશ્ચિતિરિય તવ કાલકૂટ વેનોત્તરોત્તર
વિશિષ્ટપરોપદિદા । પ્રાર્ણવસ્ય હૃદયે વૃષલક્ષ્મણોઽય
કળ્પેઽપુના વસસિ વાચિ પુન રણાનામ્ ॥ ૭૭ ॥

હે કાલકૂટ । જે પછી એક એમ ઊપલી પદવીને મેળવીને સારી સ્થિતિ તે મેળવી છે, એ પ્રકારનો ઉપદેશ તને કોના તરફથી મળેલો છે, કારણ કે પહેલા

જ સમુદના તળિયે હવુ, ત્યાંથી મહાદેવના કડમાં આવ્યું અને હવે કપટીજનોની વાણીમાં તુ વસી રહ્યું છે. ૭૭

દ્વાર્તિશદશનત્રેપિમચ્ચે ભ્રમસિ નિત્યશ ।

તદિદ શિક્ષિવ કેન જિહ્વે સચારકૌશલમ્ ॥ ૭૮ ॥

હે જીભ ! બીજા દાંતરૂંથી શત્રુઓની વચમાં જ દરોજ લગ્યા કરે છે, તે તને આ રીતે દરવાજવાની કુશળતા કાણે શીખવાડી ? ૭૮

ન હનયન

સ્વલોકસ્ય શિરગ્રામણિ સુરતરુપ્રામસ્ય પામાદ્મુત
પૌલોમીપુલ્કલયો પરિણતિ પુણ્યાવલીનામસિ ।

સત્ય નન્દન કિં ત્વિદ સહૃદયૈર્નિત્ય ધિધિ પ્રાધ્યેતે
ત્વત્ત રાણહવરજ્ઞતાષ્ઠવનતો દૂરેઽસ્તુ વૈશ્વાનર ॥૭૯

હે નંદનવન ! તુ સ્વર્ગલોકના ક પક્ષો માટે શિરોમણિયું છે, પૌલોમી-ધંજાણી અને પુરુષોત્-ધ્ધ એ બંનેને માટે તુ અતીકંક ધામ છે અને પુણ્યોના સમુદ્રનું તુ સાચું પરિણામ છે તે વાત સાચી છે એટલે તો સહૃદય કવિજનો બધાને આટલી પ્રાર્થના કરે છે કે, 'આવ વનરૂંથી રંગૂંમિ વિષે તાડવદ્ય બેવતા એવા વૈશ્વાનરઅમિ (મહાદેવ) તારાથી દૂર હો ૭૯ વસત

ધૂમાયિતા વશદિશો દલિતારવિન્દ્યા વેદ્ વહન્તિ
વહનાં જ્ઞ ગન્ધવાહા । સ્વામન્તરેણ મૃદુતાન્નવલામ્ર
મન્જુગુણ્મધુમત મથો કિલ કોવિલસ્ય ॥ ૮૦ ॥

હશે દિશાઓ ધુમાડથી ભરાઈ ગઈ છે, કમળો ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ બની ગયા છે, સુગંધને લઈ જનારા પવનો આગની જેમ શરીરને બાળી રહ્યા છે એટલે હે વસત ! તારા આવના બલત મીઠા અને તામાના જેવા રંગવાળા નવપદ્મલોની આસપાસ લમરો મધુર રીતે શ્રવણ કરે છે હવે જે તુ નહિ આવે તો કોયલનું શું થશે ? ૮૦

મુસળ-સાબેડુ

જગતિ વિદિતમેતત્કાષમેવાસિ નૂન
તદપિ ચ કિલ સત્ય કાનને ઘર્ષિતોઽસિ ।

નવકુલલયનેત્રાપાણિસદ્ગોત્સવેઽસ્મિ-

ન્મુસલ કિસલયં વે તલ્લખાચય જાતમ્ ॥ ૮૧ ॥

તુ લાકડ જ છે, એ વાત તો જગતમાં બાણીતો છે, તેમ જ તુ જગતમાં રહીને મોટું થયેતુ છે, એટલે જ ત્રણ કમળ સરખા નેત્રવાળી સુદરીઓના હાથના

સંગેના આનંદ મળવા છતાં પણ અત્યાર સુધી તને નહીં પાંદડું આપ્યું નહિ. ૮૧

સડીઈ

ગતાન્તે દિવસા યત્ર હવશા કલ્પશાસ્ત્રિનામ્ ।

ઓદુન્નવરફલેઓડિપિ શ્વહયામોઽય જીવિતુમ્ ॥૮૨॥

એક વખતે (નિઃસ્પૃહતાને લીધે) કષ્ટપશ્યેની પણ અવગત થતી હતી, તે દિવસો તો ગયા. આજે તો ઉભરાના વૃક્ષોનાં ફળ મેળવીને જીવવા માટે પણ અમે સ્પૃહા કરીએ છીએ. ૮૨

નૌકાં વૈ મજતે તાવચાલત્યારં ન મચ્છતિ ।

જ્યોર્ગેનુ તુ નદીપારે નૌકાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥૮૩॥

માણસ જ્યાં સુધી સામે પાર જતો નથી, ત્યાં સુધી તે નાવડને સેવતો હોય છે. નદીનો સામેનો ડિનારો મેળવ્યા પછી, નાવડીનું પ્રયોજન ક્યાં રહ્યું ? ૮૩

एका भूभयोदैक्यमुमयोर्दलकाण्डयोः ।

शालिग्रामाकायोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥ ८४ ॥

એક જ જમીનમાં બનેલી ઉત્પત્તિ છે, બંનેમાં પત્ર અને યદને લીધે સરખી એકતા રહેલી છે; પરંતુ શાલી (કાચર) અને શ્યામાક (સામે) એ બંનેમાં રહેલો ભેદ ફળથી ઓળખાય છે. ૮૪

कौतुममुसरिमुतरेः शिरसि शशी शोवते पुंजयिनः ।

ननु जन्मना तु जलधेर्जन्मतुरियतीं गतिं पश्य ॥ ८५ ॥

મુશરિ-વિષ્ણુની છાતી પર કૌસ્તુભમણિ શોભે છે અને મહાદેવના મસ્તક પર ચંદ્ર શોભે છે. ખરેખર, સમુદ્રમાં જન્મ સેવાને લીધે જ તેમને આટલી ઉત્તમ ગતિ મળેલી છે. ૮૫

साधो कुण्डलपटनापरिश्रमादलमविवर्द्धकां पूः ।

वसति दिगम्बरनगरे रजकञ्चतुરોડिपि किं कुरुते ॥

હે સાધુ-સૌનો ! કુંડળ ધારવાનો પરિશ્રમ હવે માંડી વાળ; કારણ કે આ એવી નગરી છે કે જ્યાં કાર્તિકના કાન વાંધવામાં આવ્યા નથી. ધોળી ધણે ચતુર હોય પણ તે ને નાગાઓના નગરમાં નિવાસ કરે, તો તે શું કરી શકે ? ૮૬

शतपदी सति पादशते क्षमा यदि न गोप्यदमप्यति-
यतिषुम् । किमियता द्विपदस्य हनूमतो जलनिचैः
क्षमणे विवदामहे ॥ ८७ ॥

આ શતપદીને સો પદ છે, તે છતાં પણ તે ગાયની ખરી નેટલી જાતે ઝોળાંગી ન રહે, તો પછી બે

પગનાળા હડગમાન દરિયાને ઝોળાંગી મંચા, તે વિશે અમે શો વિવાદ કરીએ ? ૮૭

हे मल्लि हे मालसि हे लवङ्गि न तादृशी
क्वापि भवादृशीनाम् । क्षणं समाधाय मधुव्रतं या
विस्मारेदम्बुजिनीविद्योगम् ॥ ८८ ॥

હે મલ્લિ ! હે માલતી ! હે લવંગી ! તમારામાં કોઈ પણ છતાં એવી નથી કે જે મધુવ્રત-ભમરાના મનનું એક ઘડી માટે સમાધાન કરીતે તેને થયેલો કમળોનો વિચોગ બુલાવી શકે. ૮૮

यः कुन्तपागिरिह भूप इति प्रसिद्धो भूखण्ड-
मात्रविभगः परसेवकश्च । तस्यात्मजः सततमिच्छति
राज शब्दं श्रीडे जगज्जननि हन्त निराधयासि ॥

જમનની માતા બનેલી હે ભૂખણ ! ખડી જે કુંતાપાણિ (દાઘમાં લાલાવાળા) નામે રાજ પ્રસિદ્ધ છે, તેની પાસે વેલવમાં તો જમીનનો ટુકડો છે અને ખરેખર તે રાજ બીજનો સેવક છે, તોપણ તેનો પુત્ર પણ પોતાને રાજ કહે એમ દરરોજ જંખી રહ્યો છે, એટલે પછી તું તો આશ્રય વિતાવી ખરી ગઈ ! ૮૯

इन्द्रो यमोऽसि वरुणोऽसि हुताशनोऽसि प्रह्ला-
हरो हरिरसीत्यसल्लयुक्तः । भूपालमौलिमगिरिजि-
तपादपीठं तस्यानृतस्य फलमिष्यन्मुहूर्द्धामि ॥ ९० ॥

‘હે રાજ, તમારું’ પાદપીઠ રાજઓના સુગ્રહમાં રહેલ મણિથી રંજાય છે, તમે તો ઈંડ છો, પથ છે, વરણ છે, અગ્નિ છે, પ્રહ્લા છે, મહાદેવ છે, વિષ્ણુ છે, એ પ્રમાણે વાગવાર તમને જે જૂઠાં વચ્ચેના કહ્યાં તેનું પરિણામ એ આપ્યું કે મારે કશિયાશની જેમ લાકડાં ઉપાડવા પડે છે. ૯૦

आः सर्वतः स्फुरतु कैरवमाः पिवन्तु ज्योत्स्ना-
करम्भमुदरंभरयश्चकोराः । यातो यदेप चरमाबल-
मूलचुम्बि पङ्क्रेहप्रकरजागणप्रदीपः ॥ ९१ ॥

આ પોયણીઓ લહે બધી બાજુએ ઝગડ થતી રહે ! પોતાનાં પેટ ભરનાર ચકોર પક્ષીઓ ચંદ્રનાં કિરણોના મળકાટનાં લહે સારી રીતે પાન કરે ! કારણ કે અસ્તાચળ પર્વતના મળકાટું ચુંબન કરનાર તેમ જ કમળોના સમૂહને પ્રફુલ્લ બનાવનાર પ્રદીપ એવો આ સૂર્ય હવે અસ્તાચળના મળકાટું ચુંબન કરી રહ્યો છે (અસ્ત થઈ રહ્યો છે). ૯૧

खरनखरविमुक्ता रत्नरत्नाश्च मुक्ताः परिणतवद-
राणां विश्रमेणोपगृह्य । मयि सरसि घोषाः प्रत्यभि-
ज्ञाय मुक्ता इति किरति किरातो हन्त कान्ता एव ॥

બીલડીએ સિંહના તીક્ષ્ણ નખના પળથી છૂટી ગયેલા અને લોહીથી રાતા રંગના બનેલા એવા મોતીને પાકેલા ભોર બાળીને લઈ લીધા પછી તો સરોવરમાં ધાતા જ સફેદ લાગતા-અરે, ખેંદની વાત છે કે આ તો મોતી છે (હવે હું શું પાછોશ ?) એમ બોલીને તે મોતીને બીલડી જ ગલમાં જ ફેંકી દે છે હર

અથર્વેન્મ સ્થગિતમુવનાભોગપાતાલકુદ્ધે
પોતોવાયા રૂઢિ હિ વહનો લઘુનેડપિ ક્ષમન્તે ।

આહો રિક્ત કથમપિ ભવેદેષ દૈવાત્તદાનોં
કો નામ સ્યાદવટકુહરાલોકનેડવ્યસ્ય કલ્પ ॥૧૩॥

જીવનના ઉપયોગ માટે જેણે જાતાળગુ પેટ રોકી રાખેલું છે, એવા સમુદનના આ જળ છે, જેમાં નીકાનો આધાર લઈને ધણી લોકો તેને તરી જવા શક્તિમાન બને છે એવા એ સમુદ્ર લાગ્યોયોગે દયા પાલી થઈ નય ત્યારે કૃષ્ણાંધી બીડી ચુકાને ભેગાનો પ્રસન્ન આવે । (અર્થાત્ સાગરના જળ સુકાય ત્યારે કૃષ્ણની જરૂર પડે જે અસંભવ છે) ૯૩

ઘ્યત્વેતરિમન્વા નિરવધિવમરકૃત્યતિશયે
વરાહો વા રાહુ પ્રમવાત ચમત્કારવિપય ।

મહીમેકો મમા વદ્યમવહદ્વત્સુસલૈ
શિર શોષ શનુ નિગિલતિ પર સત્યજતિ ચ ॥૧૪॥

અપાર ચમત્કારથી ભરપૂર એવા આ આકાશમાં મુખ્ય ચમત્કારના વિષય બે થયા છે એક તો વરાહ અને બીજો રાહુ જે પહેલા વરાહ ભગવાન છે, તેમણે પોતાના દત્તશળ પર જાતાળમાં ફેબેની પ્લવીને ધારણ કરેલી હતી અને જે બીજો એકતુ માથું ધારણ કરનાર રાહુ છે, તે પોતાના શનુ-સર્પ કે ચંદ્રને ગ્રહી ભય છે અને પછી તેને પાછા કાઢી નાખે છે ૯૪

શુભ્વા કુન્મસમુદ્રવેન મુનિના કિંચિત્તદાત્યાહિત
સિન્ધ્યાવન્ધુકુટુમ્બદર્ડરકુલ હર્ષાદિદ્ધ ધ્યાયતિ ।

ગામ્ભીર્યાદિતે ન વિમ્યતિજ વા વ્રસ્યન્તિ મેકીશિશો
રત્રાગત્ય સુલ્લ વસન્તુ વિમયો જાતાતુરુપ્પા વયમ્ ॥

ધામાંથી જન્મેલ અત્યસ્થ મુનિએ સમુદન પી જવાનો જે અદ્ભુત ચમત્કાર કર્યો હતો, તે સાલગીને કૃષ્ણામાં વસનારા દેકાના કુળ હરખમાં આવીને એમ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, દરિયાના પ્રાણીઓ અમારી ચલિતતાથી ડર નહિ તેમ જ દેકાના બચ્ચાથી ત્રાસ ન પામે, તો અમારા કૃષ્ણામાં આવીને ભલે વસે । અમે તેમની પર દયાવાળા થવા છીએ ૯૫

વક્ત્ર નૈપ તત્ત્વિવર્તનગતિ ગૃહાતિ સાચિસ્મિત
સ્મૈરૈર્દર્શનૈરનુમ્ય ન મનાસ્ચેત પરાવત્તે ।
હસ્તે ત્વ મુનિવારકસ્ય પતિતા કલ્યાણિ તત્રીયતા
વેદીમાર્જનવર્હિરર્પણવપટ્કર્તવ્યપાર્કય ॥૧૬॥

હે કલ્યાણી, તારા શરીરને તું જે વક્ર ગતિએ નચાવે છે, તેને આ મુનિવાળક ગ્રહણ કરતા નથી અને તારા મદ હાસ્યયુક્ત દષ્ટિકાક્ષેથી પણ એનું ચિત્ત જરાય પરાભવ પામતું નથી એથી તું એનાથી જતાઈ ગઈ છે અને હવે એને જ હાથ પડી છે માટે વેદી લીધી, હવે હલાધી આપવા અને હોમ માટે ખીર રાધણ વગેરે કામોમાં તારું આયુષ્ય વિતાવ

સન્નયન્વેડપિ શૂદ્ધપતિપ્રમુથય સન્નાવિતા પદ્મપા
સ્તાન્નપ્રત્યેપ વિશેષવિક્રમરુચી રાહુર્ન વૈરાયતે ।

હાવેષ મસતે વિનેશ્વરનિશાપ્રાણેશ્વરૌ માસુરૌ
ખ્રાત પર્વણિ પદય દાનવપતિ શીર્ષાવશેષીક્રુત ॥

આકાશની અદર ગુરુ વગેરે બાળીતા પાચત મહે છે પરતુ જેને વિશેષ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા છે એવા આ રાહુ તે મહે સાથે વેર બાધતો નથી પણ લાઈ જીઓ, તે રાહુઅત્ત પ્રકાશવાળા એવા દિવસ ના અધિપતિ સૂર્ય અને રાત્રિના અધિપતિ ચંદ્ર-એ બેનો જ પર્વકાળે ગ્રાસ કરે છે ૯૭

વીળાત્પેકગુણેન રાજરમણીનીરધ્રવીનરતન
દન્દ્રે લેલતિ શુક્રકદારુનિચયા નિ સારતુમ્વીક્લા ।

ચન્દ્રત્વાર્ધિકશરીરપરિવૃદ્ધપ્રોઢપ્રથામાસુર
મુક્તાજાવમપીદ્ નિગુણતયા યોગ્ય ન સમાચયતે ॥

અત્ત તુ ચુકાએન લોકકામાંથી જેનું શરીર બનેલું છે અને જેની સાથે સાર વિનાની તુ બડી લાગેલી છે એવી વીણા પણ પોતાના એક જ યુથ્વ(તાર)થી રાજ રાણીઓના અવકાશ વિનાના ગાંઠા બે સ્તન પર ખેંદી રહી છે, પરતુ પૃથ્વીમાની રાત્રિએ સારી રીતે ભરપૂર પ્રકાશતા ચંદ્રન મોતીઓનો સમૃદ્ધ યુથ્વ (દારી) નહિ હોવાને કારણે સારી રીતે શોભતો નથી ૯૮

તુળાલોલવિલોચને કલયતિ પ્રાચીં ચવોરીંગે
મૌન મુચ્ચતિ કિં ચ ફેરવકુલે કામે ધનુર્ધુચ્ચતિ ।

માને માનવતીતનસ્ય સપદિ પ્રસ્યાતુકામેડુના
પાત કિં તુ વિષ્યો વિષાતુમુચિતોપારા ધરાહરનર ॥

તરસને લીધે જેમના નેત્ર ચંદ્રન બનેલા છે એવાં વજ્રર પદ્મીઓ અપાર પૂર્વ દિશા તરફ ખીં માંડીને

સખેને આનંદ મળવા છતાં પણ અત્યાગ સુધી તેને
નહી પાડુ આપ્યું નહિ ૮૧

સફીલ

ગતાન્તે દિવસા યઃ હવઃ કલ્પશાયિનામ્ ।
ઓઽમ્બરફલેઽપિ સ્પૃહયામોઽયઃ જીવિતુમ્ ॥૮૨॥

એક વખતે (નિમ્નુદતાને લીધે) કલ્પવૃક્ષોની પણ
અન્યા થતી હતી, તે દિવસો તો ગળ આજે તો
હિમગતા વૃક્ષનાં ફળ મેળવીને જીવવા માટે પણ અમે
સ્પૃહા કરીએ છીએ ૮૨

નોંકા વૈ મન્તે સાવચાવત્પાર ન ગચ્છતિ ।
હતીર્થે નુ નદીપારે નોંકાયા કિ પ્રયોજનમ્ ॥૮૩॥

માથુસ જ્યા સુધી સામે પાર જતો નથી, ત્યાં નહી
તે નાવડને સેવતો દેખ છે નદીને સામેનાં કિનારો
મેળવ્યા પછી નાવડીનું પ્રયોજન કયા રહ્યું ? ૮૩

एका भूतभयोरैक्यमुभयोरैल्लकाण्डयो ।
शालिद्रयामाकयोर्मैद् फलेन परिबीजते ॥ ८४ ॥

એક જ જમીનના બેનેની ઉત્પત્તિ છે બેનેના પન
અને યાને લીધે સરખી એકતા રહેતી છે, પરંતુ શાની
(કાચ) અને શ્યામાક (લાંબો) એ બેનેના રહેશે એક
ફળથી જોખાય છે ૮૪

कौतुभमुरसि सुरारे शिरसि शशी चोवते पुरजयिन ।
ननु ज मना नु जरुषेत्तमनुरियती गतिं पश्य ॥८५॥

સુસારિ-નિષ્કુની છાતી પર મૈસ્તુલભશ્ચિ તોભે છે
અને મહદેવના મસ્તક પર ચંદ્ર તોભ છે ખરેખર
સમુદ્રના જન્મ લેવાને લીધ જ તેમને આટલી ઉત્તમ
ગતિ મળે છે ૮૫

साधो कुण्डलचटनापरिश्रमादलमविद्वक्त्रां पू ।
यसति विगम्बरनगरे रजकक्षत्रुतोऽपि किं कुरुते ॥

હે સાધુ-તોની ! કુણા વડવાતો પરિશ્રમ ટવે ચાડી
વાળ, મારણ કે આ એવી નગરી છે કે જ્યાં ગર્દના
કાન વીધવામાં આવ્યા નથી ધાળી ઘણે સત્ત્વ હોય
પણ તે બે નાગાઓના નગરમાં નિવાસ કરે, તો તે
શું કરી શકે ? ૮૬

शत्रुपदी सति पदशवे क्षमा यदि न गोपदमप्यति
वर्तितुम् । किमियता द्विपक्षय इन्मवो जलनिषे
प्रमणे विवदामहे ॥ ८७ ॥

આ શત્રુપદીને એ જગ છે તે ખતા પણ તે ગાયની
મરી નેટલી બગાને જોળાળી ન શકે, તો પછી બે

પગલાળા હલુમાન દરિયાને જોળાળી ગયા, તે વિષે અમે
જો વિવાદ કરીએ ? ૮૭

हे मछि हे मालति हे लवङ्गि न तादृशी
वापि भवादृशीनाम् । क्षण समाधाय मधुमत्त वा
विस्मारेद्येदमुजिनीवियोगम् ॥८८॥

હે મલિ ! હે માલતી ! હે લવંગી ! તમારામાં
ઘાઈ પણ લતા એવી નથી કે જે મધુમત્ત-લમરના
અનુ જોઈ ધડી માટે તમાધાન કરીને તેને થયેલો
કમળો વિયોગ બુલાવી શકે ૮૮

य कुन्तपाणिर्हि मूष इति प्रसिद्धो भूरण्ड
मात्रविभव परसेवकश्च । तस्यैत्मज सततमिच्छति
राज शब्दं शीढे जगज्जननि हन्त निराभयसि ॥

જગની આતા બેનેની હે લગ્ન ! આડી જે
કુતાપાણિ (હાથમાં બાલાવાળા) નામે ગળ પ્રસિદ્ધ
છે, તેની પાને લેખવડા તો જમીનનો મુકો છે અને
ખરેખર તે રાજા બીજનો સેવક છે તોપણ તેનો પુત્ર
પણ પોતાને રાજા મહે જોય દરેકજ બધો રહ્યો છે,
એવે પછી તુ તો આશ્ચ વિનાની બની ગઈ ? ૮૯

इन्द्रो यमोऽसि वरुणोऽसि हुताशनोऽसि ब्रह्मा
हरो हरिरसीत्यस्य कृपुर्बुध् । भूपालमोलिमगिरक्षि
तपादीप तस्यानुत्स्य फलमिन्नयनुद्वहामि ॥९०॥

‘હે ગાંધ તમારુ પાદપીઠ રાજ્યોના કુળમાં
રહેલ મહિષાસુરના છે, તમે તો શ્રદ્ધ છો, યમ છો,
વરુણ છો, અગ્નિ છો બ્રહ્મા છો, મહાદેવ છો, વિષ્ણુ
છો, એ પ્રભાણે વારંવાર તમને જે ભૂદા વચનો કહ્યાં
તેનું પરિણામ એ બધું કે મારે મરિયારાની જેમ
લાકડાં ઉપાગવા પડે છે ૯૦

आ सर्गते स्फुरतु कैरवमा पिनन्तु वयोस्ता
करम्ममुरदभययक्षकोरा । यतो यदप चरमाचल
मूलचुम्बी पक्षेहप्रकरनागरप्रदीप ॥९१॥

આ પેશપુણીએ લયે બધી વાલુએ ડાક થતી
મહે ? પાતાના પેઠા લગનાર સ્કાર પક્ષીઓ ચંદના
કિરણોના સુગંધના બહે લારી રીતે પન કરે ! કારણ
કે અસ્તાચળ પર્વતના મૂળનું સુગંધ કરનાર તેમ જ
કમળોના સમૂહને પ્રદૂત જનાવનાર પ્રદીપ એવા આ
સર્વ હવે અસ્તાચળના મૂળનું સુગંધ કરી રહ્યો છે
(અસ્ત થઈ ગયો છે) ૯૧

यस्मिन्परिमुक्ता रचरक्ताश्च मुक्ता परिणतयद-
राणा विभ्रमेणोपगृह्णा । मपदि सरसि धौता प्रत्यमि
शाय मुक्ता इति किरति किराती हन्त कान्दार एव ॥

બીલીએ સિંહના તીક્ષ્ણ નખના પંખથી છરી
જ્યેલાં અને લોહીથી રાતા રંગનાં બનેલાં એવા મોતીને
પાકેલાં બોર બાણીને લઈ લીધા; પછી તે સરેવરમાં
ધાતા જ સફેદ લાગનાં-અરે, ખેદની વાત છે કે આ
તો મોતી છે. (હવે કું શું ખાઈશ ?) એમ બોલીને
તે મોતીને બીલી જંગલમાં જ ફેંકી દે છે. ૯૨

અન્વેરમ્ભઃ સ્થગિતભુવનાભોગપાતાલકુક્ષેઃ
પોતોપાયા इह हि बहवो लहनेऽपि क्षमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि मयेदेप दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवतकुहुरालोकेऽप्यस्य कल्पः ॥૧૩॥

ભુવનના ઉપયોગ માટે જેણે પાતાળનું પેટ ત્રેકા
રાખેલું છે, એવા સમુદ્રનાં આ જળ છે; જેમાં નૌકાના
આધાર લઈને ધણી લોકો તેને તરી જવા શક્તિમાન
બને છે. એવા એ સમુદ્ર ભાગ્યયોગે કદાચ ખાલી થઈ
જાય ત્યારે કૃતાર્થી જાડી યુક્તને જોવનો પ્રસંગ આવે !
(અર્થાત્ સાગરનાં જળ સુકાય ત્યારે કૃવાની જરૂર પડે
જે અસંભવ છે.) ૯૩

इत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
बराहो वा राहुः प्रभवात् चमत्कारविषयः ।
महीमेको मग्नो यद्यमवहन्तमुसलैः
शिराशेषः शत्रुं निगिलति परं संत्यजति च ॥૧૪॥

અપાર ચમત્કારોથી ભરપૂર એવા આ આકાશમાં
મુખ્ય ચમત્કારના વિષય બે થયેલા છે : એક તો વરાહ
અને બીજો રાહુ. જે પહેલા વરાહ ભગવાન છે, તેમણે
પોતાના દંતુશળ પર પાતાળમાં રૂબેલી પૃથ્વીને ધારણ
કરેલી હતી અને જે બીજો એકલું માથું ધારણ કરનાર
રાહુ છે, તે પોતાના શત્રુ-સૂર્ય કે ચંદ્રને ગળી ભચ
છે અને પછી તેને પાછા કાઢી નાખે છે. ૯૪

भुत्वा क्षुम्भसमुद्रवेन मुनिना किञ्चित्तात्प्रायहितं
सिन्धवाबन्धुकुटुम्बदुर्दुर्कुलं हर्षादिदं ध्यायति ।

ગામ્મીર્યાદિદેતે ન વિખ્યતિ ન વા પ્રસ્યન્તિ મેકીશિશો-
રત્રાગત્ય સુર્વં ઘસન્તુ તિમયો જાતાનુકમ્પા વયમ્ ॥

ધમ્માંથી જન્મેલ અમરત્ય મુનિએ સમુદ્રને પી
જવાનો જે અદ્ભુત ચમત્કાર કર્યો હતો, તે સાંભળીને
કૃતામાં વસનારા દેહકાનાં કુળ દરખમાં આવીને એમ
ચિંતાર કરવા લાગ્યાં કે, દરિયામાં પ્રાણીઓ અમારી
અંતરતાથી રૂં નહિ તેમ જ દેહકાનાં અર્ચ્યાયા ત્રાસ
ન પામે, તો અમારા કૃવામાં આવીને ભસે વસે ! અમે
તેમની પર દયાવાળા થયા છીએ. ૯૫

वकां नैप तनुविवर्तनमिति गृह्णाति साचिस्मित-
स्मेरैर्दृष्ट्वैनैसुख्यं न मनस्कथैतः परावर्तते ।

હસ્તે ત્વં મુનિદારકસ્ય પતિતા કલ્યાણિ તન્નીયતાં
વેદીમાર્જનવર્હિરર્પણવપ્ત્કર્તવ્યપાર્કવેયઃ ॥૧૬॥

હે કલ્યાણી, તારા શરીરને તું જે વક ગતિએ
નચાવે છે, તેને આ મુનિનાળક શક્ય કરતો નથી અને
તારાં મંદ હાસ્યયુક્ત દષ્ટિકટાક્ષોથી પણ એવું ચિત્ત
જરાય પરાભવ પામતું નથી. એથી તું એનાથી જતાઈ
મઈ છે અને હવે એને જ હાથ પડી છે. માટે વેદી
લીપવી, હલ્લું હલાવી આપવા અને હોમ માટે ખીર
રાંધવી વગેરે કામોમાં તારું આલુષ્ય વિતાવ.

सत्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चपा-
स्तान्प्रत्येप विशेषविक्रमरुचो राहुर्न वैरायते ।

દ્રાવેષ પ્રસતે દિનેશ્વરનિશાપ્રાણેશ્વરૌ માસુરૌ
ખાતઃ પર્વણિ પદ્ય દાનવપતિઃ શીર્ષવશોપીકૃતઃ ॥

આકાશની અંદર ચુર વગેરે બાણીતા પાંચઠ ગ્રહો
છે; પરંતુ જેને વિશેષ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા છે
એવા આ રાહુ તે ગ્રહો સાથે વેર બાધતા નથી. પશુ
ભાઈ જુઓ, તે રાહુઅત્યંત પ્રકાશવાળા એવા દિવસ-
ના અધિપતિ સૂર્ય અને રાત્રિના અધિપતિ ચંદ્ર-એ
બેનો જ પર્વકાળે ત્રાસ કરે છે. ૯૭

वीणात्येकगुणेन राजरमणीनीरंघ्रीनस्तन-
इन्द्रे खेलति शुष्कदारुनिचया निःसारतुम्बीफला ।

વજ્રત્વાર્ધિકશર્વરીપરિવૃદ્ધપ્રૌઢપ્રથાભાસુરં
મુક્તાજાતમપીહ નિર્ગુણતયા યોગ્ય ન સંભાવ્યતે ॥

અત્યંત સુકાયેલ લાકડામાંથી જેનું શરીર બનેલું
છે અને જેની સાથે સાર વિનાની તુંબડી લાગેલી છે
એવી વીણા પણ પોતાના એક જ યુગ્મ (તાર) થી રાજ-
રાણીઓના અવકાશ વિનાના ગાદા બે સ્તન પર બેઠી
રહી છે; પરંતુ પૃથ્વીમાની રાત્રિએ સારી રીતે ભરપૂર
પ્રકાશતા ચંચળ મોતીઓના સમૃદ્ધ યુગ્મ (શરી) નહિ
હોવાને કારણે સારી રીતે શોભતો નથી. ૯૮

सृण्वालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे
मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले फामे घनुर्घुन्वति ।

માને માનવતીજનસ્ય સપદિ પ્રસ્યાતુકામેઽનુના
પાતઃ કિં નુ વિધૌં વિધાતુમુચિતોપાતા ઘરાહમ્વરઃ ॥

તરસને લીધે જેમનાં નેત્ર ચંચળ બનેલાં છે એવાં
ચકોર પક્ષીઓ બ્યારે પૂર્વ દિશા તરફ મીટ માંડીને

નેઈ રથા હોય, કેરવનાં કુળ જ્યારે મોન છોડીને
બોલી રથાં હોય, કામદેવ જ્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરીને
છેલેલો હોય, તેમ જ આનિની યુવતીઓના માન જ્યારે
છૂટી જવાની ધમ્મ કરતા હોય ત્યારે હે વિધાતા !
મેધોનો આડંબર કરવો, તે શું ઈચિત છે ? ૯૯

કર્મૈ હન્ત કલાય સજ્જનગુણમાર્જનૈ સજ્જસિ
સ્વાત્મોપસ્કરણાય ચેન્નમ વચ પથ્યં સમાર્જય ।
એ ભાષા હૃદયં હરન્તિ નિતરાં શોભામરૈઃ સંમૃતા-
સ્તૈરેવાસ્ય કલેઃ કલેવરપુષો દૈનંદિનં વર્ધનમ્ ॥

હે ભાઈ ! સજ્જનોનાં ગુણસમૂહને શોધવામાં તું
લાગી રહ્યો છે, તે કયા ઈળને મેળવવા માટે ? ‘મારા
પોતાના આત્માને સમૃદ્ધ કરવાની ધમ્મથી’ એમ જો
માનતો હોય, તો મારા હિતકારક વચન સાલજી વિશેષ
શોભાને ધારણ કરનાર જે ભાવો આપણા હૃદયને
ખરેખર ઢરી લે છે, તે જ ભાવોથી પોતાના શરીરને
પોષનાર એવા કળિયુગનો જ દિવસે દિવસે વધારો થઈ
રહ્યો છે (અર્થાત્ સારા ગુણોના આડંબરમાં બધા
કુલનો જ ભોવા મળે છે.) ૧૦

મર્યોદાનિલયો મહોદધિરયં રત્નાકરો નિશ્ચિતઃ
સર્વોદાપરિપૂરકોડનુગમિતઃ સંપત્તિહેતોમિયા ।
શમ્ભૂકોડપિ ન લમ્યતે કિમપરં રત્ન મહાર્થ પરં
દોષોડ્યં ન મહોદ્ધવેઃ કલમિદં જન્માન્તરીયંમમ ॥૧૦૧॥

આ મહાન સમૃદ્ધ મર્યાદાની બહાર જતો નથી
તેમ જ તે રત્નોની ખાણરૂપે છે, એ બાબતનો નિશ્ચય
થઈ ગયો છે. એટલે તે બધી આશાઓને પરિપૂર્ણ
કરશે, તેમ સમજીને હું સંપત્તિ મેળવવા માટે તે સમૃદ્ધ
પાસે ગયો; પરંતુ મને તો ટોડી પણ ન મળી, તો
પછી ધણાં મોઢાં એવા રત્નની તો વાત જ શી કરવી ?
એ બાબતમાં મહાન અમુદનો દોષ નથી, પરંતુ એ
મારા બીજા જ-મમા કરેલાં કર્મવું જ ફળ છે. ૧૦૧

एक कर्ममहीपतिः प्रतिदिनं लक्षाधिका याचकाः
कर्मै किं वितरिष्यतीति मनसा चिन्तां वृथा मा कथाः
आस्ते किं प्रतियाचकं सुखरुः प्रत्यम्बुजं किं रवि-
श्चन्द्रः किं प्रतिकैरवंप्रतिलतागुल्मं किमम्भोघरः ॥१०२॥

‘કર્મ’ જોવા દાનેશ્વરી રાજ તો એક જ છે અને
ચાચકો તો લાખની સંખ્યાથી દરરોજ આવે છે;
એટલે ‘તે રાજ જાને શું આપશે’ એ પ્રકારની મનથી
ખોટી ચિંતા તું કરીશ નહિ; કારણ કે કલ્પવૃક્ષ કાંઈ
દરેક યાચક પાસે જાય છે ? સૂર્ય શું દરેક કમળ પાસે
જાય છે ? ચંદ્ર શું દરેક પોષણી પાસે જાય છે ? તેમ
જ મેઘ શું દરેક લતાના મૂળ પાસે જાય છે ? નહિ
જ, પોતાના સ્થાને રહીને જ તેઓ બધા યાચકોની
ધમ્મઓને પૂર્ણ કરે છે. ૧૦૨

પદ્યમપ્કરણ સમાપ્ત

ઘરમાં વસાવવા લાયક ઉપયોગી પુસ્તકો

ધર્મગ્રંથો-પુરાણો

સ્કંદમહાપુરાણ ભાગ-૧ સરળ ભાષાંતર	૧૫-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ ભાગ-૨ સરળ ભાષાંતર	૨૦-૦૦
કૃષ્ણપુરાણ-સરળ ભાષાંતર	૧૨-૦૦
વિષ્ણુમહાપુરાણ-સરળ ભાષાંતર	૧૨-૫૦
વરાહમહાપુરાણ	૧૨-૦૦
વાયુપુરાણ	૧૨-૫૦
બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ (મે ભાગમાં),	૨૪-૦૦
શ્રીમદ્ ભાગવત (મે ભાગમાં),	૨૦-૦૦

રામાયણ-મહાભારત

ગુલરીકૃત રામાયણ (મે ભાગમાં)	૨૪-૦૦
વાલ્મીકિ રામાયણ (મે ભાગમાં)	૨૦-૦૦
ગુલરીરામાયણનાં મહાવાક્યો-અર્થ સાથે	૦-૭૫
મહાભારત-શાંતિપર્વ	૧૫-૦૦
મહાભારતસાર-સારૂપ અક્ષર પર્વો	૭-૫૦

ઉપનિષદો

ક્રોધોપનિષદ-મંત્ર, અન્વય અને અર્થ શાંકરભાષ્ય સહિત	૧-૫૦
મુંડકોપનિષદ-શાંકરભાષ્ય સહિત	૨-૫૦
મોંડૂક્ય ઉપનિષદ	૩-૦૦
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦
ઐતરેય ઉપનિષદ	૦-૭૫
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ	૭-૫૦
મુલંદારણ્યક ઉપનિષદ (મે ગ્રંથમાં)	૧૨-૦૦
ઈંદ્ર ને કેન ઉપનિષદ	૧-૫૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ (મે ગ્રંથમાં)	૨૫-૦૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-ભાવાર્થ-વિવેચન સાથે	૩-૫૦
તિમારસાગર-વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ	૬-૦૦
વેદાંતસિદ્ધાંતમુક્તાવલી-સરળ ભાષાંતર સાથે	૨-૦૦
પંચોક્ત્યુ-અધ્યાત્મવિદ્યાનો ગ્રંથ	૨-૦૦
દૃષ્ટ-દૃષ્ટવિવેક	૦-૨૫

વેદાંતચંદ્રકોષ-૬૩૨ અક્ષર ગ્રંથો અર્થ સાથે	૦-૭૫
યોગાભ્યાસ અને આસનવિધિ	૧-૨૫
આત્મરમ્યાયણ-વેદાંતી રામાયણ	૨-૦૦
જ્ઞાનવાણી-મનનીય લેખો	૨-૦૦
જ્ઞાનવહારી-સ્વામી માધવતીર્થકૃત	૦-૭૫
ભાગવિવાસ-સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપો	૩-૦૦
ત્રિપુરાસરજ-જ્ઞાનખંડ-	
મૂળ સંસ્કૃત પંચમી અનુવાદિત	૧-૫૦
જીવનમુક્તિવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્ય કૃત	૧-૫૦
લઘુયોગવાસિષ્ઠસાર-મૂળ શ્લોકો સમજૂતી સાથે	૧-૦૦
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-નિજામુને લખેલા પત્રો	૦-૭૫
જ્ઞાન અને કર્મ (સ્વામી માધવતીર્થ)	૦-૪૦
હયોગપ્રદીપિકા-સરળ ભાષાંતર	૨-૫૦

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યનાં પુસ્તકો

ઉપદેશસાહસ્ય-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૪-૦૦
મહિરત્નમાળા-મૂળ શ્લોકો ભાષાંતર સહિત	૧-૫૦
સ્તોત્રસંગ્રહ-૪૧ સ્તોત્રો મૂળ સાથે ભાષાંતર	૩-૦૦
સોદંશવહારી-સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૭૫
વિવેકગુપ્તામણિ-જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ	૩-૦૦
પ્રશ્નોત્તરમાળા ને જીવનમુક્તિઆનંદવહારી	૦-૨૫
પ્રત્યક્ષગુપ્તાકર અને તત્ત્વપ્રત્યક્ષ-સરળ અનુવાદ	૦-૫૦
મોલમુદ્ગર અને બીજાં દસ રત્નો	૧-૫૦
હસ્તામલકસ્તોત્ર અને વાક્યસુધા-અંતે	
સ્તોત્રોનો મૂળ સાથે સરળ અનુવાદ	૦-૩૦
શતશ્લોકી-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૧-૨૫

ગીતા-વિષયક

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુણરાત્રી વિધિ	૧-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-સંસ્કૃત શ્લોકો	૧-૦૦
ગીતા એકસપેઠેન્ડ ભાષ જ્ઞાનેશ્વર-અંગ્રેજીમાં	૮-૦૦
" " " પાર્કુ પૂર્કુ	૧૦-૦૦
ઈન્દ્રોક્ષ્યન ટુ ગીતા એકસપેઠેન્ડ	૦-૬૦
અવધૂતગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૨-૫૦
અષ્ટાવકગીતા-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૧-૨૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગ્રંથો અક્ષરમાં	૩-૦૦

સ્તોત્રો-માર્થના

વૈદિક વિનય (ત્રણ ખંડિમાં) ભાષાંતર સાથે	૭-૫૦
યોગ્ય ગ્રંથો-શ્લોકો, અર્થ, ભાષાંતર ને વિવેચન	૨-૫૦
સંધ્યાપદ્ધતિ-ત્રણ કાળની સંધ્યાની સમજૂતી	૦-૭૫
નિત્યપાઠ-પાઠ કરવા જેવાં સ્તોત્રો-પદો	૧-૫૦
શિક્ષાપત્રી-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૦-૭૫
સુભાષિત નીતિમંજરી-૧૦૫૬ શ્લોકોનો સંગ્રહ અર્થ સાથે	૩-૦૦
વિષ્ણુસહસ્રનામ-નિત્યપાઠ કરવા માટે	૦-૮૦
વિષ્ણુસહસ્રનામસ્તોત્રમ-ગુજરાતી લિપિમાં સત્યનારાયણની કથા-પૂજા અને અર્થ સાથે	૧-૫૦
એકાદશીમાહાત્મ્ય-(છાંદમકૃત) ભાર માસની એકાદશીઓનું માહાત્મ્ય	૨-૦૦
શિવમહિમ્નસ્તોત્ર-સમશ્લોકી ભાષાંતર સાથે	૧-૨૫
કંઠાભુવણમ્-પ્રસિદ્ધ શ્લોકો અર્થ સાથે	૦-૪૦
પ્રાતઃ અને સાંપ્રકાળની પ્રાર્થના-ગુજરાતી લિપિમાં જુદી જુદી પ્રાર્થનાઓ	૧-૦૦
પુરુષોત્તમમાહાત્મ્ય-સરળ ભાષાંતર	૬-૦૦
જપ અને તામરમરુ-લે. વામનરાવ પ્રા. પટેલ	૨-૫૦
ગંગામાતા-માહિતી અને સ્તોત્રો	૦-૭૫
ઋદ્રાષ્ટકાષી-અન્વય, અર્થ અને મહિમ્નસ્તોત્ર સાથે	૧-૭૫
હરિપાઠ-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૦-૫૦
બોધમાળા-૧૦૮ મનનીય આદેશો	૦-૭૫
મનના શ્લોક-સરળ અનુવાદ ટિપ્પણ સાથે	૨-૫૦
સ્વાશ્વાસુધા-ઉપચોગી સંગ્રહ અર્થ સાથે	૬-૦૦
હનુમાનચાલીસા-નિત્યપાઠ માટે	૦-૩૦
જપજી-મૂળ સાથે ભાષાંતર	૨-૦૦

ઉપદેશો-વાર્તાલાયો

ઈશ્વરના સંબંધમાં-પ્રસંગો અને અનુભવો	૬-૦૦
શ્રી રમણવાણી-આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોના ઉત્તરો	૧-૨૫

પરમર્થસ ચમકૃષ્ણદેવનાં વચનામૃત	૦-૭૫
વિવેકાનંદનાં વચનામૃત-બોધપ્રદ વચનો	૦-૭૫
સ્તોત્રની અનુભવવાણી-સ્તોત્રના અનુભવોના દોહનરૂપ આત્મજ્ઞાનનાં અગમ્ય તત્ત્વો	
સરળ ભાષામાં	૫-૦૦
સબ્યોગ-વિવેકાનંદ યોગ ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહ	૧-૨૫
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત (ભાગ ૧-૨)	૬-૦૦
આત્માની ઓળખ-પ્રયોગ અનુભવનંદજી	૦-૭૫
ભજવાન બનો!-કર્મ વિષયક મનનીય ઉપદેશ મૂળ જ્ઞાઓ સાથે	૧-૦૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-પીતાના કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગને સમજાવતું પુસ્તક.	૬-૦૦
બોધદાયક કથાઓ-પ્રાસંગિક ભજનો અને દૃષ્ટાંતોવાળાં આખ્યાનો	૧-૫૦
બોધક વાતો-૭૭ બોધવાર્તાઓ	૨-૦૦
પ્રભુમયજીવન	૨-૫૦

કાવ્યો-આખ્યાનો

કાવ્યમાધુર્ય-૧૫૪ કાવ્યો ટીપ્પણ સાથે	૩-૫૦
કાવ્યસંક્ષિપ્ત-કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	૧-૫૦
મહર્ષિ દધીચિ અને ભીલો બે આખ્યાનો	૦-૫૦
સુમુખ તથા નૃસિંહકુંવર (બે આખ્યાનો) (કવિ છાંદમકૃત)	૦-૩૭
ઓખાહરણ-પ્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમાં	૧-૦૦
સુદામાચરિત્ર-પ્રેમાનંદકૃત ભાવભર્યું ચરિત્ર	૦-૪૦
નળાખ્યાન-સચિત્ર આખ્યાન	૧-૫૦
કવિતાસંગ્રહ (ભા. ૧ લો) લોપ વાચનમાળાનો ગુજરાતી ૨ થી ૭ મીનો સંગ્રહ	૧-૦૦
કવિતાસંગ્રહ (ભાગ ૨ જો) ગુજરાતી ૧ થી ૭ મીનો સંગ્રહ	૦-૭૫
કવિ ગંગ કહે...સુન છાંદ અકબર	
૨૧૦ કાંતિલાલ શ્રીધરાણી	૦-૫૦

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } સ્વામી અખંડાનંદ મઝે, અમદાવાદ અને ૧૪૮, મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુઅર્ધ-૨